JAMES S.

Coleman

SOCIALINĖS TEORIJOS PAGRINDAI

MARGI RAŠTAI

ALK

James S. Coleman

Socialinės teorijos pagrindai

JAMES S. Coleman

SOCIALINĖS
teorijos pagrindai

IŠ ANGLŲ KALBOS VERTĖ:
Zita Bareikytė, Linara Bartkuvienė,
Vida Bėkštienė, Linas Čekanavičius,
Jonas Čičinskas, Ainė Ramonaitė,
Darius Žeruolis

margi raštai
VILNIUS 2005

UDK 316.2
Co-72

Versta iš:
FOUNDATIONS OF SOCIAL THEORY
James S. Coleman

First Harvard University
Press paperback edition, 1994
Printed in the United States of America
Third printing, 2000
All rights reserved

This edition published
with support from the
Open Society Fund-Lithuania,
and from the CEU Translation
Projekt of the Open Society
Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas
Budapešte (Vidurio Europos
universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-09-294-9

Copyright © 1990 by the President
and Fellows of Harvard College
Published by arrangement with
Harvard University Press

© Vertimas į lietuvių kalbą – Zitos Bareikytės
Linaros Bartkuvienės, Vidos Bėkštienės,
Lino Čekanavičiaus, Jono Čičinsko,
Ainės Ramonaitės, Dariaus Žeruolio, 2005
© „Margi raštai“, 2005

Skiriu

Robertui K. Mertonui,

mano mokytojui

TURINYS

Pratarmė 15

1. Metateorija: aiškinimas socialiniuose moksluose 17

Socialinių sistemų veikimo aiškinimas 18
Sudedamosios teorijos dalys 25
Santykių tarp mikro- ir makrolygmenų sampratos 35

I dalis. **Elementarieji veiksmai ir santykiai** 37

2. Veikėjai ir ištekliai, interesai ir kontrolė 38

Elementai 39
Veiksmo struktūros 44
Socialiniai mainai 47
Paprasti ir sudėtingi santykiai 52

3. Teisė veikti 53

Kas yra teisės? 57
Kaip teisių atveju sprendžiama išsisukinėtojo problema? 60
Kaip nauja informacija pakeičia teisių paskirstymą? 61
Kaip teisė pereina iš rankų į rankas? 63
Kas gi yra tie relevantiški kiti? 65
Kaip teisės yra ir kaip galėtų būti padalijamos? 65

4. Valdžios santykiai 70

Teisė kontroliuoti savo veiksmus 72
Valdžios suteikimas 74
Konjunkciniai ir disjunkciniai valdžios santykiai 76
Vienos ar dviejų teisių perleidimas: paprasti ir sudėtingi valdžios santykiai 84
Valdžios apribojimai 85
Vergija 88
Valdžia be valdžios vykdymo ketinimų 90

5. Pasitikėjimo santykiai 92

Pasitikėjimo suteikimas 98
Patikėtinio veiksmai 107
Konkuruojantys patikintieji ir viešųjų gėrybių problemos 113

II dalis. **Veiksmo struktūros** 115

6. Socialinių mainų sistemos 116

Kas yra pinigai? 116
Mainų tarpininkai socialinėse ir politinėse sistemose 120
Mainai sistemų viduje 126

7. Nuo valdžios santykių iki valdžios sistemų 138

Atstovavimo teisė 139
Prielankumas ir susitapatinimas: gimininginiai atstovai 148
Paprastosios ir sudėtingosios valdžios struktūros 153
Vidinis valdžios sistemos moralumas 162

8. Pasitikėjimo sistemos ir jų dinaminės savybės 164

Abipusis pasitikėjimas 166
Pasitikėjimo tarpininkai 168
Pasitikėjimas trečiąja šalimi 173
Didelės sistemos su pasitikėjimo komponentu 175

9. Kolektyvinis elgesys 183

Bendrieji kolektyvinio elgesio ypatumai 184
Ištrūkimo panika 188
Bankų ir akcijų biržų panika 198
Įsigijimo manijos 200
Užkrečiamieji įsitikinimai 201
Priešiškos ir ekspresyvios minios 202
Užgaidos ir mados 210
Įtakos procesai įsigijimo sprendimų, balsavimo ir viešosios nuomonės srityse 216
Specifinės prognozės apie kolektyvinį elgesį 218

10. Veiksmingų normų poreikis 219

Normų ir sankcijų pavyzdžiai 222
Normų skirtumai 223
Pirmoji sąlyga: veiksmų išoriniai poveikiai ir normos poreikis 226
Kas sudaro socialinį efektyvumą? 235
Normų sistemos 239

11. Veiksmingų normų įgyvendinimas 240

Veiksmo teisių bankas 241
Sankcijas palaikantys socialiniai santykiai 242
Išsisukinėjimas ir užsidegimas 246
Herojiškos ir inkrementinės („potruputinės“) sankcijos 250
Kaip sankcijos taikomos visuomenėje? 254

Balsavimo normų atsiradimas 260
Normų internalizacija 262

12. Socialinis kapitalas 268

Žmogiškasis kapitalas ir socialinis kapitalas 272
Socialinio kapitalo formos 272
Santykiniai socialinio kapitalo dydžiai 280
Socialinio kapitalo viešosios gėrybės aspektas 281
Socialinio kapitalo sukūrimas, palaikymas ir sunaikinimas 283

III dalis. **Korporacinis veiksmas** 287

13. Konstitucijos ir korporacinių veikėjų kūrimas 288

Normos ir konstitucijos 288
Pozityvioji socialinė teorija 305
Disjunkcinės konstitucijos pokyčiai: Amerikos vidurinės mokyklos 309
Optimali konstitucija 311
Kas yra pirminiai veikėjai? 325

14. Socialinio pasirinkimo problema 327

Teisių padalijimas į nedalomas gėrybes 328
Konstituciniai korporacinių veiksmų kontrolės teisių padalijimo klausimai 330
Intelektinės socialinio pasirinkimo mįslės 332
Emerdžentiniai socialinio pasirinkimo procesai ir institucijos 336
Etinė teorija: kaip nuspręsti, kuris veiksmas yra teisingas 338
Vykdomasis sprendimų priėmimas 341
Sprendimų priėmimas ir konfliktas bendruomenėje 343
Neinstitucionalizuoto socialinio pasirinkimo bruožai 347

15. Nuo individualaus pasirinkimo į socialinį 348

Nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų problema 349
Turnyrai kaip socialinio pasirinkimo institucijos 354
Daugiaetapio ir vienaetapio socialinio pasirinkimo procesai 356
Teisių prigimtis socialiniame pasirinkime 364

16. Korporacinis veikėjas kaip veiksmo sistema 369

Vėberiškoji biurokratija teorijoje ir praktikoje 370
Formali organizacija kaip sandorių detalizavimas 373
Formalios organizacijos gyvybingumo išlaikymo būdai 373
Eksplicitinės ir implicitinės konstitucijos 381
Struktūros, siejančios interesus ir kontrolę 387

Vidinės korporacinio veikėjo struktūros optimizavimo bendrieji principai 390
Korporacijos sampratos kaita 392

17. Teisės ir korporaciniai veikėjai 394

Korporacinių teisių paskirstymas ir viešųjų gėrybių problema 394
Teisių panaudojimas ir mainai 395
Valdžios dreifas veikėjams, turintiems panaudos teises 398
Panaudos teisių atšaukimas balsuojant ir pasitraukiant 404

18. Valdžios anuliavimas 405

Revoliucijos teorijos 407
Lyginamieji makrosocialiniai tyrimai: nelygybė, ekonominis išsivystymas ir represijos 421
Revoliucijų ideologija 422
Teoriniai revoliucijos apmatai 423

19. Savastis 434

Unitarinio veikėjo problemos 435
Funkciniai savasties komponentai 437
Dvejopas interesų vaidmuo 440
Vidiniai veikėjo pokyčiai 445
Korporacinių veikėjų savasties pasikeitimai 454

IV dalis. **Modernioji visuomenė** 457

20. Fiziniai asmenys ir naujieji korporaciniai veikėjai 458

Individualus suverenitetas 458
Suvereniteto sampratų kaita 459
Korporacinių veikėjų atsiradimas scialinėje organizacijoje ir teisėje 461
Fizinių asmenų ir korporacinių veikėjų sąveikų pavyzdžiai 467
Korporacinių veikėjų ir asmenų sąveikų tipai 471
Žmogaus sukurtos konstrukcijos išstumia gamtą 476

21. Korporacinių veikėjų atsakomybė 477

Fizinių asmenų atsakingi veiksmai 480
Socialinė korporacijos atsakomybės kilmė 481
Vidiniai pokyčiai ir korporacijos atsakomybė 484
Mokesčių įstatymai ir socialinės normos 495
Išsisukinėjimo problemos ir korporacijos atsakomybė 496
Korporacijos atsakomybė: apibendrinimas 498
Kokia korporacijos sąvoka geriausia fiziniams asmenims? 499

22. Naujos kartos naujojoje socialinėje struktūroje 500

Šeimos ir korporacijos konfliktas 500
Pajamų paskirstymas vaikams naujojoje socialinėje struktūroje 506
Naujosios socialinės struktūros pasekmės socialiniam kapitalui 509
Tiesioginis dviejų socialinių struktūrų poveikis naujajai kartai 515

23. Sociologijos santykis su socialiniais veiksmais naujojoje socialinėje struktūroje 526

Socialinės teorijos socialinis vaidmuo 527
Veiksmų pasaulis ir disciplinos pasaulis 531
Visuomenės struktūra ir taikomojo socialinio tyrimo prigimtis 532
Taikomieji socialiniai tyrimai ir veiksmų teorija 540
Koks turėtų būti taikomasis socialinis tyrimas? 557
Kokių tyrimų trūksta? 559

24. Naujoji socialinė struktūra ir naujieji socialiniai mokslai 561

Pirmapradžio socialinio kapitalo išstūmimas 564
Nepriklausomas gyvybingumas, globalinis gyvybingumas ir paskirstymas naujojoje socialinėje struktūroje 566
Veiksmų organizavimo būdai 569
Tautos-valstybės prieš tarptautines korporacijas, arba balsas prieš išėjimą 571
Naujasis socialinis mokslas 573

V dalis. **Socialinio veiksmo matematika** 575

25. Tiesinė veiksmo sistema 576

Mainų sistema su dviem asmenimis ir daliomis gėrybėmis 578
Naudingumo funkcijos apribojimai 582
Už dviejų asmenų veiksmo sistemos ribų 588
Konkurencinė pusiausvyra ir tiesinė veiksmo sistema 589
Tolesni vediniai ir modelio pritaikymas 594
Ekonominės ir psichologinės naudingumo funkcijos savybės 600
Atvirosios sistemos 601
Priedas: interacinis metodas, leidžiantis apskaičiuoti $\boldsymbol{r}$ ar $\boldsymbol{v}$, kai žinoma $\mathbf{X}$ ir $\mathbf{C}$ 604

26. Empiriniai taikymai 606

Vertės apskaičiavimas, kai galioja tobulos rinkos prielaidos 607
Vertės apskaičiavimas, kai yra du ištekliai ir daugiau negu du veikėjai 609

Vertės apskaičiavimas, kai yra daugiau negu du ištekliai 614
Laisvai parenkami nuliniai išteklių taškai 616
Imties sudarymas ir populiacijos bei išteklių paskirstymo svarba 620
Interesų įvertinimas 622

27. Teorijos pratęsimas 623

Tobula socialinė sistema 623
Dvasinės investicijos 625
Įvykių priklausomybė 626
Suskaidytos veiksmo sistemos 628
Mainų tarp veikėjų ir tarp išteklių nuostoliai 632

28. Pasitikėjimas tiesinėje veiksmo sistemoje 647

Nepasitikėjimo įtraukimas į sistemą 650
Visiško pasitikėjimo stoka didesnėse sistemose 655

29. Galia, perėjimas iš mikro-į-makro-lygmenį ir tarpasmeninis naudingumo palyginimas 667

Tarpasmeninis palyginimas 667
Kardinalusis naudingumas 675
Galia – per rinką ar kitaip 678

30. Išoriniai poveikiai ir normos tiesinėje veiksmo sistemoje 681

Kada imamasi veiklos, sukeliančios išorinį poveikį? Peržiūrėta Coase'o teorema 684
Išorinis poveikis ir pertekliaus lygis 692
Ką reiškia efektyvumas? 694
Normų racionalumas 695

31. Nedalūs įvykiai, korporaciniai veikėjai ir kolektyviniai sprendimai 720

Kada įvykių kontrolė bus kolektyvizuota? 721
Konstitucinis etapas 721
Pokonstitucinis etapas 735
Socialinis pasirinkimas, kai pasitelkiamos įvairios sprendimų taisyklės 745
Konfliktas 758

32. Tiesinės veiksmo sistemos dinamika 761

Dviejų veikėjų ir dviejų išteklių mainai 762
Vieno veikėjo turimų išteklių pokytis 766
Ištekliaus judėjimas tarp veikėjų 771

Loginiai perėjimo greičių apribojimai porinėse mainų sistemose 774
Verčių kelio aprašymas: Walras suderinimas 775
Sistemų, turinčių socialines-struktūrines kliūtis, dinamika 778
Kaip keičiasi veikėjų galios ir įvykių vertės? 781

33. Nepastovios ir laikinos veiksmo sistemos 783

Viengubo sąlygotumo ir dvigubo sąlygotumo kolektyvinis elgesys 785
Kontrolės perleidimas viengubo sąlygotumo panikos situacijoje 787
Dvigubo sąlygotumo panikos situacija 795
Strategijų evoliucija 812

34. Vidinė veikėjų struktūra 813

Įvykių rezultatai kaip korporacinio veikėjo veiksmai 814
Kolektyvinės baigtys ir viešųjų gėrybių problemos 818
Korporacinio veikėjo turimų išteklių ir interesų vertė 820
Subjektyvūs ir objektyvūs korporacinio veikėjo interesai 821
Vidinė asmenų, kaip veikėjų, struktūra 826

Literatūra 830
Pavardžių rodyklė 846

Pratarmė

Ta „socialinė teorija", kurios mokoma universitetuose, pirmiausia yra socialinės minties istorija. Nedraugiškai nusiteikęs kritikas pasakytų, kad šiuolaikinė socialinės teorijos praktika – tai tik senų mantrų giedojimas ir devynioliktojo amžiaus teoretikų pagalbos šaukimasis. O visuomenėse tuo tarpu vyksta organizacinė revoliucija. Kaip vietoj mus supančių miškų ir laukų dygsta dangoraižiai ir gatvės, taip pirmaprades institucijas, aplink kurias vystėsi visuomenės, pakeičia tikslingai sukonstruota socialinė organizacija. Matydami šiuos pokyčius, galime savęs paklausti: ar einame ten link, kur norime eiti? ar esame pajėgūs tą kryptį pakeisti? o kaip ją pasirenkame? Tačiau prieš užduodami šiuos klausimus, turėtume žinoti, kur link einame ir kodėl ir kad mums reikia tvirtos socialinės teorijos.Tokiai teorijai reikia tvirto pamato ir būtent tokį pamatą ketinama pasiūlyti šioje knygoje.

Šiai knygai pasirodyti buvo svarbios kelios institucijos, nes jos padėjo atsiriboti nuo neišvengiamų tiesioginių rūpesčių. Pirmoji 1970–1971 metų laikotarpiu buvo Kembridžo Churchillo koledžas, kuriame žengiau pirmuosius žingsnius šios knygos link. Antroji 1981–1982 metų laikotarpiu buvo Berlyno mokslo kolegija ir trečioji 1982 metų rudenį buvo Russello Sage'o fondas. Dauguma knygos skyrių dienos šviesą išvydo Jeruzalės Van Leer institute 1986 metų vasarą, o Čikagos universiteto Regensteino bibliotekoje rankraštis įgavo savo galutinį pavidalą.

Esu skolingas daugeliui žmonių už pagalbą ir vertingas pastabas. Erlingas Schildas perskaitė ir kritiniu momentu su manimi aptarė daugelį skyrių, kitu kritiniu momentu tą patį darė ir Gudmundas Hernesas. Kiti žmonės, kurių pastabos dėl atskirų skyrių buvo ypač naudingos, yra Michaelis Braunas, Normanas Braunas, Jonas Elsteris, Michaelis Inbaras, Edwardas Lumannas, Richardas Posneris, Pamela Rodriguez, Arthuras Stinchcombe, Tony Tamas, Edna Ullmann-Margalit ir Jeroenas Weesie. Labai naudingos buvo diskusijos su knyga susijusiais klausimais su Lingxinu Hao, Michaeliu Hechteriu, Yong-Hak Kim, Siegwartu Linbergu, Stefanu Nowaku, Kim Scheppele ir Piotru Swistaku. Svarbūs buvo ir Gary'o Beckerio bei racionaliam pasirinkimui skirtas fakulteto seminaras, kurį mudu vedėme Čikagos universitete, daug prisidėjo ir mano universiteto Sociologijos katedros kolegos.

Mano sekretorė Debra Milton herojiškai tvarkė organizacinius reikalus, kurių būna apstu rengiant ilgą ir sudėtingą rankraštį, ir spausdino bei po gausybės pataisymų perspausdino daugumą skyrių. Cassandra Britton padėjo parengti elektroninį teksto variantą. George'as Rumsey rūpinosi meniniu knygos apipavidalinimu.

Dedikacijoje aš tik iš dalies išreiškiau savo dėkingumą Robertui K. Mertonui, nes jis visą laiką skatino mane tęsti, kai atrodydavo, jog apsiimtam darbui nebus pabaigos. Noriu padėkoti ir Harvardo universiteto leidyklos darbuotojui Michaeliui Aronsonui, kuris nedavė ramybės tol, kol rankraštis buvo baigtas. Ir galiausiai jaučiuosi be galo skolingas savo žmonai Zdislawai, kuri kantriai skaitė, drąsino, ginčijosi, nu-

kreipdavo kita linkme ir visą tą laiką, kol buvo rašoma knyga, labai daug prisidėjo, kad ji įgautų dabartinį pavidalą.

Kadangi knygoje nagrinėjama veiksmo teorija, joje apstu sakinių, kuriuose „veikėjas" yra veiksmo subjektas arba objektas arba savininkas. Todėl yra daug vietų, kai reikia vartoti vienaskaitos trečiąjį asmenį. Tais atvejais būčiau linkęs vartoti kalbą nenurodydamas lyties, tačiau nesuradau būdo, kaip tai būtų galima nuosekliai daryti nevartojant naujadarų, kurie atitraukia dėmesį nuo sakinio turinio ir dažnai tampa neparankūs. Nematydamas tinkamos išeities ir laikydamasis nusistovėjusios tradicijos, vartojau vyriškosios giminės įvardžius veikėjams, kuriems lytis nenumatyta, įvardyti. Svarbiausias mano tikslas buvo sutelkti lingvistinių kliaučių neblaškomą skaitytojo dėmesį į turinį. O šį tikslą sunku pasiekti, kol dar nėra nusistovėjusių konvencijų.

Skyriai iš Josepho Wechsbergo knygos *Pirkliai bankininkai* (*The Merchant Bankers*), Joseph Wechsberg autorių teisė © 1966, perspausdinti Little, Brown and Company leidus; medžiaga iš Andrew Hacker knygos *Korporacijų perėmimas* (*Corporate Take-over*), The Fund of the Republic, Inc. autorių teisė © 1964, perspausdinta Harper and Row, Publishers, Inc. leidus; straipsnių dalys iš Cox komisijos leidinio *Krizė Kolumbijoje* (*Crisis at Columbia*), Random House, Inc. autorių teisė © 1968, perspausdintos leidėjui leidus; citatos iš F. Pollocko ir F. W. Maitlando knygos *Anglų teisės istorija* (*The History of English Law*) I tomo, kuris pirmą kartą buvo išleistas 1898 metais ir perspausdintas 1968 metais, perspausdinti Kembridžo universiteto leidyklai leidus; ir ištraukos iš Benjamino Zablocki'o knygos *Susvetimėjimas ir charizma: šiuolaikinių Amerikos bendruomenių tyrimas* (*Alienation and Charisma: A Study of Contemporary Communes*), The Free Press, a division of Macmillan, Inc. autorių teisė© 1980, perspausdintos Free Press leidus. 22.2 lentelė iš mano straipsnio „Socialinis kapitalas kuriant žmogiškąjį kapitalą" išspausdintas *American Journal of Sociology 94* (supp. 1988): S95-S120, 1 lentelė, S112, perspausdinta Čikagos universiteto leidyklai leidus.

1

METATEORIJA: AIŠKINIMAS SOCIALINIUOSE MOKSLUOSE

Pagrindinė socialinių mokslų problema yra paaiškinti kokios nors socialinės sistemos funkcionavimą. Tačiau daugelyje socialinių tyrimų stebėjimo objektas yra ne sistema kaip visuma, o tik tam tikra jos dalis. Iš tikrųjų natūralus stebėjimo vienetas yra atskiras žmogus; o vystant kiekybinius mokslinių tyrimų metodus, smarkiai padidėja priklausomybė nuo individualaus lygmens duomenų, gautų imant interviu, kartais naudojant administracinius įrašus apie elgesį, atliekant tiesioginį stebėjimą ar iš kitų šaltinių. Tai tik padidino atotrūkį tarp teorijos ir tyrimų: socialinė teorija ir toliau domisi socialinių elgesio sistemų funkcionavimu, tačiau empiriniai tyrimai dažnai būna skirti atskirų individų elgesiui aiškinti.

Šis dėmesio sutelkimas į atskirų individų elgesį kaip į dalyką, kurį reikia aiškinti, socialiniuose moksluose nėra visai ne vietoje. Dauguma šiuolaikinių socialinių tyrimų sutelkia dėmesį būtent į tai, kaip aiškinti atskirų individų elgesį. Tai, kaip balsuojama, ką renkasi pirkėjai, profesijų pasirinkimas, požiūriai ir vertybės – viskas yra suprantama kaip reiškiniai, kuriuos reikia aiškinti. Aiškinimui pasitelkiami veiksniai yra tiriamų asmenų savybės bei jų socialinė aplinka, pradedant šeima, draugais ir baigiant daug platesniu socialiniu kontekstu.Vienas iš sociologijoje taikomų aiškinimo būdų yra statistinis duomenų grupavimas, naudojamas daugelyje kiekybinių tyrimų, kurių tikslas yra aiškinti atskirų individų elgesį ir kuris paprastai yra pagrįstas reprezentatyvia atranka individų, nesiskiriančių elgesiu, kurį reikia aiškinti, bei savybėmis, kurios yra potencialūs to elgesio aiškinimo šaltiniai.

Kitas kokybiniuose ir kiekybiniuose tyrimuose taikomas aiškinimo metodas priklauso nuo vidinių individo procesų tyrimo. Kartais žinios apie šiuos procesus įgyjamos pasitelkus savistabą arba palankiai nusiteikusio stebėtojo (tyrėjo) supratimą; kartais jų įgyjama atliekant kiekybinę individo pokyčių stebėseną, kaip tai daroma kai kuriose psichologijos srityse. Iš esmės tokį stebėjimą galima atlikti tik su atskiru individu.

Skirtumas tarp šių dviejų aiškinimo rūšių glūdi ne tik taikomame metode. Pirmuoju atveju naudojami aiškinimo veiksniai, kurie individo atžvilgiu yra išoriniai arba apskritai individą apibūdinantys veiksniai. Antruoju atveju naudojami iš esmės individo atžvilgiu vidiniai veiksniai ir dėmesys sutelkiamas į procesus, kuriems vykstant, šie vidiniai pokyčiai sąlygoja elgseną.

Apie individo elgesio aiškinimą aš dar kalbėsiu vėlesniuose knygos skyriuose, nes jo ryšys su socialine teorija yra daug sudėtingesnis, nei galima iškart pastebėti. O dabar aš tik noriu pasakyti, kad daugelyje socialinių tyrimų pastebimas dėmesio sutelkimas į atskiro individo elgesio aiškinimą neretai verčia nukrypti nuo pagrindinių socialinės teorijos problemų, susijusių su socialinių sistemų funkcionavimu.

Socialinių sistemų veikimo aiškinimas

Pagrindinis socialinių mokslų uždavinys yra aiškinti socialinius reiškinius, o ne atskirų individų elgesį. Kai kuriais atvejais socialiniai reiškiniai gali būti apibūdinami tiesiogiai sumuojant atskirų individų elgesį, tačiau kur kas dažniau tai nepavyksta. Todėl dėmesys turi būti sutelktas į socialinę sistemą, kurios veikimą reikia aiškinti. Tai gali būti tik diada arba visa visuomenė ar net pasaulinė sistema, tačiau svarbiausia yra tai, kad aiškinimas turi būti sutelktas į sistemą kaip vienetą, o ne į ją sudarančius atskirus individus ar kitokias sudėtines dalis.

Kaip ir aiškinant atskirų individų elgesį, yra du socialinių sistemų veikimo aiškinimo būdai. Pirmasis būdas remiasi arba atskirais reprezentuojančiais atvejais, arba galima stebėti, kaip tam tikrą laiką veikia visa sistema. Šiame būde taikomi analitiniai metodai yra pagrįsti statistiniu ryšiu tarp tyrėjų dominančio veiksmo ir kitų socialinės sistemos, kuri yra šio veiksmo kontekstas, savybių. Tyrimo, susijusio su atvejų atranka, pavyzdžiu gali būti faktorinė analizė, kuri kartais atliekama valstybių lygmeniu, siekiant paaiškinti politinius pokyčius arba ūkio raidą. Tyrimo, susijusio su sistemos stebėjimu tam tikrą laiką pavyzdys, yra „natūraliosios istorijos" prieiga sociologijoje arba verslo ciklo analizė, taikoma sukauptiems ekonominiams duomenims (žr., pavyzdžiui, Burns ir Mitchell, 1946).

Antrasis socialinių sistemų veikimo aiškinimo būdas susijęs su tos sistemos vidinių procesų tyrimu, apimančiu jos sudedamąsias dalis arba to lygmens vienetus, kurie yra žemiau sistemos lygmens. Prototipinis atvejis yra tas, kai sudedamosios dalys yra socialinės sistemos nariais esantys individai. Kitais atvejais sudedamosiomis dalimis gali būti sistemos institucijos arba sistemos dalimi esantys pogrupiai. Visais atvejais analizę galima įsivaizduoti kaip judėjimą link žemesnio nei sistema lygmens, kai sistemos veikimas aiškinamas pasitelkus atskirų jos dalių veikimą. Šis aiškinimo būdas nėra nei išimtinai kiekybinis, nei išimtinai kokybinis, tačiau gali būti bet kuris iš jų.

Šis antrasis aiškinimo būdas turi keletą bruožų, dėl kurių jį galima rekomenduoti, tačiau jis kelia ir tam tikrų specialių problemų. Kadangi tai yra būdas, kurį aš ketinu taikyti visoje knygoje, prieš pradedant kalbėti apie jo problemiškumą, vertėtų paminėti keletą dalykų, skatinančių jam teikti pirmenybę. Siekdamas priklijuoti etiketę šiam būdui, aš jį pavadinsiu vidine sistemos veikimo analize.

Kuo patraukli vidinė sistemos veikimo analizė

1. Didžiausia duomenų adekvatumo problema iškyla tada, kai reikia patikrinti sistemos lygmens duomenimis pagrįstas teorijas, o sistemos būna didžiulės ir negausios. Yra pernelyg daug hipotezių, kurių negalima atmesti pasitelkus duomenis. Iš dalies būtent dėl šios priežasties socialinių mokslų tyrimo duomenys dažnai renkami žemesnio negu sistema, kurios veikimas mus domina, lygio vienetų lygmenyje. Įprasčiausias stebėjimo objektas yra individas – stebimas pasitelkus interviu, tiesioginio stebėjimo ar kurį nors kitą metodą. Dauguma sociologinių tyrimų grindžiami atrankinėmis individų apklausomis ir beveik visi demografiniai tyrimai pagrįsti individualaus lygmens duomenimis. Ekonominių sistemų tyrimuose naudoja-

mi duomenys paprastai surenkami iš atskirų firmų, atskirų namų ūkių, nors neretai prieš juos panaudojant tyrime duomenys yra apibendrinami.

Kadangi duomenys dažnai renkami individų ir kitokių vienetų, esančių žemiau sistemos, kurios veikimą reikia paaiškinti, lygmens, natūralu, kad sistemos elgsenos aiškinimas pradedamas nuo to lygmens, kuris yra stebimas, ir po to iš atskirų vienetų veiksmų „komponuojamas", „sintetinamas" sistemos veikimas.

2. Kadangi stebėjimai paprastai vyksta žemesniuose lygmenyse nei pati sistema, tuose žemesniuose lygmenyse turi vykti ir įsikišimas. Todėl sėkmingas sistemos aiškinimas žemesniojo lygmens vienetų orientacijomis ar veiksmais paprastai yra naudingesnis įsikišimui negu lygiai toks pat sėkmingas aiškinimas, išliekantis pačios sistemos lygmenyje. Net jeigu kišamasi sistemos lygmenyje, tarkim, valstybės vyriausybė keičia politikos kursą, tas įsikišimas paprastai turi vykti žemesniuose lygmenyse ir būtent įgyvendinimo pobūdis lemia poveikį visai sistemai. Todėl sistemos veikimo aiškinimas, kuris nusileidžia iki veiksmų ir orientacijų tų, kurie įgyvendins politiką, yra naudingesnis už tą, kuris to nedaro.[1]

3. Sistemos veikimo vidine analize pagrįstas aiškinimas pasitelkus žemesniojo lygmens vienetų veiksmus ir orientacijas veikiausiai bus stabilesnis ir bendresnis negu sistemos lygmeniui priklausantis aiškinimas. Kadangi sistemos veikimas iš esmės yra jos sudedamųjų dalių veiksmų rezultatas, žinios apie tai, kaip galima sujungti šių dalių veiksmus, kad gautume sistemingą veikimą, greičiausiai leis daugiau numatyti negu tuo atveju, kai aiškinimas yra pagrįstas sistemos išorinių savybių statistiniais santykiais. Žinoma, taip neatsitiks, jei išorinės savybės yra pakankamai artimos veikimui, kurį reikia aiškinti. Pavyzdžiui, meteorologijoje ką tik praėjusių dienų oro sąlygomis toje vietovėje pagrįstos prognozės gali būti tikslesnės, negu daugelio sudedamųjų dalių (įvairios oro masės, vandens ir žemės paviršius) sąveika pagrįstos prognozės. Panašiai ir makroekonomikos prognozės, pagrįstos žinomais pagrindinių rodiklių statistiniais ryšiais su vėlesne sistemos veikla, gali būti tikslesnės, negu atskirų sistemos dalių sąveika pagrįstų ekonominių modelių prognozės. Tačiau šie pavyzdžiai priklauso ir nuo to, kad vidiniais procesais pagrįstas aiškinimas (arba teorija) yra nepilnas, ir nuo sistemos lygmens rodiklių artimumo. Kai pastarieji tampa mažiau artimi, jų prognostinė vertė sparčiai mažėja.

4. Kaip teigiama 3 punkte, žemesniojo lygmens vienetų veiksmais ir orientacijomis pagrįstą vidinę analizę galime laikyti fundamentalesne, artimesne sistemos veikimo teorijai negu sistemos lygmenyje išliekantį aiškinimą. Galima teigti, kad ji leidžia suprasti sistemos veikimą, o to negalima pasakyti apie grynai sistemos lygmens aiškinimą. Tačiau būtent čia iškyla klausimas, koks gi yra tas pakankamai fundamentalus aiškinimas. Ar tai tik su žemiau sistemos lygmens esančiais vienetais susijęs aiškinimas? O gal būtina nusileisti iki atskiro individo lygmens? Ar tai toks aiškinimas, kuris neapsiriboja atskiro asmens lygmens aiškinimu ir leidžiasi dar žemiau?

Nemėginsiu bendrai atsakyti į šį klausimą, išskyrus tai, kad 2 punkte pateiktas kriterijus yra visiškai pakankamas praktikoje. Noriu pasakyti, kad pasirinkto objekto aiškinimas yra pakankamai fundamentalus, jei jis gali būti protingo įsikišimo, lei-

[1] Schultze (1977) pateikia daug pavyzdžių, kai įstatymų numatyti pakeitimai federalinės vyriausybės lygmenyje, nepagrįsti tų, kurie atsako už įstatymų įgyvendinimą, orientacijų teorija ar supratimu, davė visiškai kitokius, nei buvo tikėtasi, rezultatus.

džiančio pakeisti sistemos veikimą, pagrindas. Vėliau kalbėsiu apie tai, kad socialiniuose moksluose (tačiau ne psichologijoje) natūraliausia yra apsistoti prie atskiro individo lygmens ir kad, nors aiškinimas, atskleidžiantis socialinės sistemos veikimą kai kurių tarp sistemos ir atskirų individų lygmenų esančių esybių veiksmais ir orientacijomis, gali būti adekvatus norimam tikslui pasiekti, fundamentalesnis atskirų individų veiksmais ir orientacijomis pagrįstas aiškinimas yra daug priimtinesnis. Pavyzdžiui, firmų ir namų ūkių veiksmais bei orientacijomis pagrįsta ekonominės sistemos veikimo analizė gali būti visai priimtina, tačiau turint kitokius tikslus, tie firmų ir namų ūkio veiksmai bei orientacijos turi būti paaiškinti kaip veiksmai ir orientacijos atskirų individų, kurie vaidina tam tikrą vaidmenį firmų ir namų ūkių kontrolėje.

5. Vidinė sistemos veikimo analizė yra pagrįsta humanistiškai patraukliu žmogaus įvaizdžiu. To negalima pasakyti apie daugelį socialinių teorijų. Daugeliui socialinių teoretikų teorijos atskaitos taškas yra socialinės normos. Socialinių sistemų lygmenyje prasidedančiai teorijai reikalingas žmogaus įvaizdis yra *homo sociologicus* (sociologinis žmogus), socializuotas socialinės sistemos elementas. Čia negalima kelti klausimų iš moralės ir politinės filosofijos sričių, kurios nagrinėja fundamentalų įtampos tarp žmogaus ir visuomenės klausimą. Teorijoje, kuri prasideda socialinės sistemos lygmenyje, nesutiksite tokių dalykų kaip individų laisvė elgtis taip, kaip jiems patinka, arba kaip socialinė priklausomybė vienas nuo kito tą laisvę varžo. Tokioje teorijoje neįmanoma nagrinėti laisvės ir lygybės problemų. Individai kaip tokie joje pasirodo tik tada, kai nagrinėjamas jų sugebėjimas prisitaikyti arba nukrypti nuo sistemos normų. Turint tokį žmogaus, socializuoto socialinės sistemos elemento, įvaizdį, darosi neįmanoma socialinės teorijos struktūroje įvertinti socialinės sistemos ar socialinės organizacijos veiksmus. Hitlerinė Vokietija ar stalininė Rusija, kaip nacionalinės valstybės, niekuo nesiskiria nuo Šveicarijos, o Charleso Mansono ir Jimo Joneso komunos, kurios buvo orientuotos į mirtį, moralės požiūriu nesiskiria nuo į gyvenimą orientuotų Izraelio kibucų. Tai labai keista, kadangi daugelis sociologų išpažįsta vertybes, kurios aiškiai diferencijuoja socialines organizacijas humanitariniu požiūriu, tačiau juos visiškai patenkina socialinė teorija, verčianti ignoruoti tas pačias vertybes – pozicija, greičiausiai kylanti ne tiek iš moralinės doros stygiaus, kiek iš intelektualaus paviršutiniškumo.

Be abejo, ir socialiniuose moksluose, ir už jų ribų egzistuoja reakcija prieš socialinės sistemos lygmenyje prasidedančią socialinę teoriją ir jos atstovaujamą žmogaus įvaizdį. Didžiulis socialinių mokslininkų ir tų, kurie tiesiogiai kelia žmogaus laisvės klausimus, darbų populiarumas (*Pabėgimas nuo laisvės* (*Escape from Freedom*) [Fromm, 1941], *Vieniša minia* (*The Lonely Crowd*) [Riesman, Glazer, ir Denny, 1953] *Organizacijos žmogus* (*The Organization Man*) [Whyte, 1956] žmogaus teisių ir jų susvetimėjimo problema (Marxo, Engelso ir Marcuse'o darbai) rodo šių klausimų svarbą visuomenėje gyvenantiems žmonėms.

Kaip jau minėta, šioje knygoje pateikiama teorija nėra vienintelė socialinė teorija, kuri kaip išeities tašką pasirenka individą. Tačiau joje nagrinėjamos problemos yra artimos ir toms, kurias kėlė septynioliktojo ir aštuonioliktojo amžių politiniai filosofai Hobbesas, Locke'as ir Rousseau, ir tiems klausimams, kuriuos nagrinėja daugelis šiuolaikinės socialinės teorijos atstovų. Ši teorija dažniau negu kuri nors kita nagrinėja žmogaus ir visuomenės, kaip dviejų susikertančių veiksmų sistemų, taikaus sambūvio klausimą.

Pastaba apie metodologinį individualizmą

Skaitytojai, susipažinę su debatais ir diskusijomis dėl metodologinio holizmo ir metodologinio individualizmo, supras, kad šioje knygoje dėstoma aiškinimo samprata yra metodologinio individualizmo variantas. Tačiau tai yra ypatingas variantas. Nesakoma, kad sistemos veikimo aiškinimas yra ne kas kita kaip apibendrinti atskiri veiksmai ir orientacijos. Sąveikos tarp individų rezultatu laikomi sistemos lygmenyje atsirandantys reiškiniai, t. y. reiškiniai, kurių individai nei planavo, nei numatė. Be to, nedaroma išvada, jog kiekvienu atskiru atveju aiškinimas turi nueiti visą kelią iki individų, kad būtų pripažintas patenkinamu. Ne, kriterijus yra pragmatiškas: aiškinimas yra patenkinamas, jei jis tinka įsikišimams, kuriems jis ir skirtas. Šis kriterijus neišvengiamai reikalauja aiškinimo, kuris nusileidžia į žemesnį negu visa sistema lygmenį, tačiau jis nebūtinai pagrįstas individualiais veiksmais ir orientacijomis. Šis metodologinio individualizmo variantas, matyt, yra artimiausias tam, kurį naudojo Karlas Popperis savo darbe *Atviroji visuomenė ir jos priešai* (*The Open Society and Its Enemies*) (1963), nors Popperiui pirmiausia rūpėjo visuomenės lygmens reiškinių aiškinimas, o ne bet kokio dydžio socialinių sistemų veikimas.

Pagrindinė problema

Didžiausia problema, iškylanti norint aiškinti žemiau visos sistemos lygmens esančiais veiksmais ir orientacijomis pagrįstos sistemos veikimą, yra perėjimas iš žemesnio lygmens į visos sistemos lygmenį. Tai vadinamoji „mikro-į-makro-" perėjimo problema ir ji persmelkia visus socialinius mokslus. Pavyzdžiui, ekonomikoje yra mikroekonomikos teorija ir makroekonomikos teorija; ir vienas didžiausių ekonominės teorijos trūkumų yra ryšio tarp jų silpnumas, tas silpnumas užmaskuotas „agregavimo" idėja ir plačiai makroekonomikoje paplitusia „reprezentatyvaus veikėjo" sąvoka.

Šiame poskyryje suformuluosiu keletą problemų, susijusių su tinkamu mikro-į-makro- perėjimu, pateiksiu keletą teisingo perėjimo atvejų ir nurodysiu žingsnius, kuriuos reikia žengti, kad perėjimas būtų teisingas tose srityse, kuriose jis nebuvo sėkmingas.

Maxas Weberis ir kapitalizmo dvasia. Norėdamas parodyti, kaip turi atrodyti tinkamas mikro-į-makro- perėjimas, pirmiausia pateiksiu pavyzdį, kai tai nebuvo padaryta tinkamai. Tai klasikinis pavyzdys iš sociologijos srities ir jis yra Maxo Weberio *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia* (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*) (1958 [1904]).

Pernelyg nedetalizuodamas, Weberis paprasčiausiai pateikia makrosocialinį teiginį: religinė etika, būdinga toms visuomenėms, kurios reformacijos laikotarpiu atsivertė į protestantizmą (ir ypač toms, kurios buvo kalvinistinės), turėjo vertybių, kurios palengvino kapitalistinės ekonominės organizacijos augimą. Grafiškai šį pavyzdį galima pateikti taip, kaip parodyta 1.1 paveiksle. Šis teiginys, jeigu Weberis nieko daugiau nebūtų pasakęs, galėtų būti anksčiau aprašyto sistemos lygmenyje išliekančio pirmojo tipo aiškinimo pavyzdys. Šio teiginio patvirtinimui reikia pagrindimo bent viena iš dviejų duomenų rūšių. Viena jų būtų sistemingas protestan-

tiškų ir neprotestantiškų visuomenių ekonominių sistemų palyginimas siekiant išsiaiškinti, ar pirmosios buvo labiau linkusios būti kapitalistinės. Antrasis pagrindas būtų visuomenių, kurios tapo protestantiškos, ekonominės struktūros per ilgesnį laiką tyrimas siekiant išsiaiškinti, ar kapitalizmo plėtra prasidėjo iškart po protestantizmo atsiradimo. Weberis pateikia abiejų rūšių įrodymus, lygindamas šalis pagal jų religinę sudėtį ir kapitalizmo plėtros mastą bei laiką. Tačiau duomenys toli gražu neleidžia padaryti galutinių išvadų, ir Weberis jais pernelyg nepasikliauja.

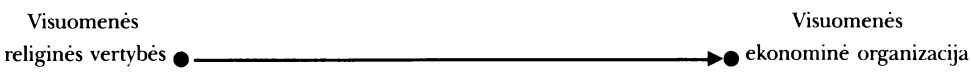

1.1 pav. Makrosocialinis teiginys: kalvinizmas skatina kapitalizmą

Šio požiūrio trūkumai yra iš tų dalykų, kurie buvo aprašyti anksčiau kalbant apie tai, jog pirmenybę teikti vertėtų vidinei analizei. Empiriniai trūkumai (susiję su protestantiškų ir neprotestantiškų visuomenių lyginimu), matyt, yra patys akivaizdžiausi: palygintinų visuomenių yra nedaug, o tos, kuriose kapitalizmas vystėsi greičiausiai, išsiskyrė ne tik religija, bet ir daugeliu kitų dalykų. Statistinius palyginimus galima labai skirtingai interpretuoti *net tada*, kai statistinis ryšys tarp protestantizmo ir kapitalizmo išties būtų stiprus.

Tačiau Weberis neapsiriboja šiuo teiginiu. Jis tiria kalvinizmo doktriną ir ypač tuos moralinius priesakus, kurių turi laikytis jo pasekėjai. Po to jis išnagrinėja šiuolaikinio kapitalizmo „dvasią" ir, palygindamas bei priešpriešindamas jai kitus periodus ir kitas ekonomines institucijas, išskiria uolumo atlikti savo pareigą pašaukimui (p. 54) bei opozicijos tradicionalizmui (p. 58–63), kaip svarbiausių jos skiriamųjų elementų, idėjas. Suradęs Kalvino doktrinoje tą pačią netradicinę orientaciją ir tą patį stropumo savo pašaukimui priesaką, jis tai panaudoja kaip įrodymą, kad ši religinė doktrina pateikė kapitalizmui vystytis palankią vertybių sistemą. Ši antra įrodymų rūšis leidžia dar labiau patikslinti 1.1 paveiksle pateiktą ryšį. Protestantizmo etiką galima apibrėžti kaip iš visuomenės religinių įsitikinimų kylančias vertybes, o to, ką Weberis vadina kapitalizmo dvasia, turinys gali būti apibrėžtas kaip visuomenės ekonominę veiklą valdančios vertybės. Šios vertybės yra du visuomenės vertybių sistemos komponentai, valdantys skirtingų institucinių sričių veiklą.

Šitaip pažvelgus į Weberio tezę, iškart matyti silpnosios jos pusės, dėl kurių ji yra pažeidžiama kritikos. Svarbiausias kritinis argumentas, kurį formuluoja Tawney'us (1947) bei daugelis kitų autorių anksčiau ir vėliau, sako, kad tas pats religinių ir ekonominių vertybių turinys nėra įrodymas, jog pirmosios turėjo įtakos pastarosioms, tačiau gali būti kitų religinių ir ekonominių vertybių sistemas pakeitusių pokyčių rodiklis. Gali būti ir taip, kad tas bendras turinys galėjo atsirasti veikiant naujoms ekonominės veiklos vertybėms, performavusioms tas religines vertybes, kurios lengviausiai pasidavė tam poveikiui, t. y. kalvinizmo vertybes.

Dalis Weberio svarstymų savo teiginiui paremti išeina toli už palyginimų tarp tautų ribų ir apima palyginimus tarp atskirų valstybių regionų, religinių pogrupių tuose regionuose ir netgi tarp atskirų šeimos narių (ypač žr. jo išnašas 1 skyriuje). Pavyzdžiui, jis pateikia daug citatų iš Benjamino Franklino kūrinių kapitalizmo dvasios esmei išreikšti ir atkreipia dėmesį į religinius-etinius priesakus, kurių jį mokė jo

kalvinistas tėvas. Weberis taip pat palygina apmokestinamą protestantų ir katalikų turtą viename Vokietijos regione.

Šios medžiagos panaudojimas kelia papildomų klausimų ir dėl to, kokį gi teiginį Weberis bandė įrodyti, ir ypač dėl to, apie kokį vienetą ar vienetus tas jo teiginys yra. Ar jis išties norėjo tiksliau suformuluoti tą teiginį individualiu lygmeniu? Individualaus lygmens duomenų panaudojimas ir kai kurie jo pareiškimai tarsi ir rodo, kad būtent tai jis ir norėjo padaryti.[2] Jei taip, 1.1 paveiksle pateiktą teiginį reikia pataisyti. Vienas teiginys suskyla į tris: pirmasis su nepriklausomu visuomenę apibūdinančiu kintamuoju ir individą apibūdinančiu priklausomu kintamuoju; antrasis ir su nepriklausomu, ir su priklausomu individą apibūdinančiais kintamaisiais; ir trečiasis su nepriklausomu individą apibūdinančiu kintamuoju ir visuomenę apibūdinančiu priklausomu kintamuoju. Taip teiginio sistema prasideda ir baigiasi makrolygmenyje, tačiau viduryje ji pasineria į individo lygmenį. Tuos tris teiginius šiek tiek grubokai galima suformuluoti taip:

1) religinė protestantizmo doktrina generuoja tam tikras savo pasekėjų vertybes;
2) tam tikras (minėtas 1 teiginyje) vertybes turintys individai įgyja tam tikras ekonominio elgesio orientacijas. (Svarbiausias ekonominio elgesio orientacijas Weberis charakterizuoja kaip antitradicionalizmą ir pareigą savo profesiniam pašaukimui);
3) tam tikros (minėtos 2 teiginyje) individų ekonominio elgesio orientacijos padeda sukurti kapitalistinę ekonominę organizaciją visuomenėje.

1.2 paveiksle pateikta tokios daugiasluoksnės teiginių sistemos diagrama. Viršutinė horizontalioji strėlė simbolizuoja makrolygmens teiginį. Trys sujungtos strėlės, kurių pirmoji prasideda toje pačioje vietoje kaip ir makrolygmens teiginys ir leidžiasi žemyn prie žemesniojo lygmens, o trečioji grįžta į galinį makrolygmens teiginio tašką, simbolizuoja tris susijusius teiginius.

Šioje teiginių aibėje įdomiausias yra trečias, nes jis juda aukštyn atgal nuo individualaus prie visuomenės lygmens. Nepriklausomas kintamasis apibūdina individą, o priklausomas kintamasis – socialinį vienetą, šiuo atveju visuomenę.

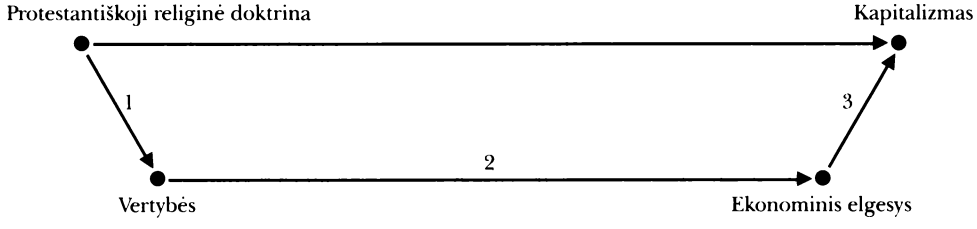

1.2 pav. Makro- ir mikrolygmenų teiginiai: religinės doktrinos poveikis ekonominei organizacijai

[2] Pavyzdžiui, Weberis teigia, kad „ši specifinė idėja... apie žmogaus pareigą savo profesiniam pašaukimui yra pati būdingiausia socialinei etikai ir kapitalistinei kultūrai ir tam tikra prasme yra fundamentalus jos pagrindas. Tai yra pareiga, kurią individas turėtų jausti ir iš tiesų jaučia savo profesinės veiklos turiniui" (p. 54). Tolesniuose skyriuose Weberis atskleidžia, kad šis „pareigos savo pašaukimui" jausmas yra svarbiausias dalykas protestantizmo ir ypač kalvinizmo doktrinoje.

Akivaizdu, kad tokio pobūdžio teiginiu, jei jis nėra vienas iš tų istorinių teiginių, kurie didžiuosius socialinius pokyčius priskiria konkretiems lyderiams, nenorima pasakyti, jog vieno individo savybės gali nulemti socialinius pokyčius. Greičiau teigiama, kad tam tikras jungtinis, bendras daugelio individų ekonominio elgesio poveikis gali skatinti kapitalizmo vystymąsi. Tačiau būtent šioje vietoje Weberio analizė beveik sustoja.[3] Net jei sutiksime, kad 1.2 paveiksle pateikti teiginiai yra teisingi, koks derinys ar jungtis paskatino plėtrą?

Kieno ekonominis elgesys šiuo atveju yra svarbiausias – būsimųjų darbininkų ar būsimųjų verslininkų, o gal abiejų? Jei abiejų, ar galima tvirtinti, kad religinės vertybės tiksliai tiko *ir* darbininkų, *ir* verslininkų ekonominiam elgesiui. O dėl kai kurių vertybių, ypač dėl „kapitalizmo dvasiai" būdingiausios antitradicionalizmo vertybės, aišku, kad Weberis teigia, jog būtent taip ir yra. Tačiau rimtesnio šio klausimo svarstymo nebuvimas rodo, kad jo teorijai trūksta vieno svarbaus elemento.[4] Norint paaiškinti bet kokios socialinės organizacijos augimą ar atsiradimą, ar tai būtų kapitalistinė ekonominė organizacija ar kokia nors kita, reikia parodyti, kaip atsiranda organizaciją sudarančių pozicijų struktūra, kokia yra asmenų motyvacija vienai ar kitai pozicijai organizacijoje užimti ir kaip palaikoma ši tarpusavyje susijusi paskatų sistema. Tokios yra pagrindinės socialinės organizacijos analizės problemos. Nors poleminiai tikslai sudarkė Markso kapitalizmo atsiradimo iš feodalizmo analizę, prie šių problemų sprendimo priartėjo labiau negu Weberio analizė *Protestantiškojoje etikoje.*

Daugelyje teorinių veikalų, kuriuos galima pavadinti kultūros psichologija, socialinius pokyčius stengiamasi paaiškinti pasitelkus vien tik kultūros vertybes ir nedarant jokių nuorodų į socialinę organizaciją. Šio pobūdžio orientacija galbūt geriausiai atsiskleidžia Abramo Kardinero darbuose, tačiau jos apraiškų galime pastebėti ir kitų kultūros antropologų, tokių kaip Margaret Mead ir Ruth Benedict, darbuose. Kaip ir 1.2 paveikslo 3 teiginyje, juose trūksta esminių aiškinimo elementų – būtent tų elementų, kurie ir sudaro socialinės organizacijos analizę.

Revoliucijos teorijos. Šiuolaikinį bandymo atlikti mikro-į-makro- perėjimą paprasčiausiai sujungiant individualius požiūrius arba orientacijas pavyzdį galime rasti kai kuriose revoliucijos teorijose. Tai teorijos, kurias galime pavadinti frustracijos teorijomis.

[3] Nenoriu pasakyti, kad Weberis apie šiuos dalykus nieko nėra kalbėjęs kituose darbuose. Čia pateiktas pavyzdys yra tik apie vieną iš jo darbų, o ne apie jų visumą. Tačiau pats faktas, kad dėl Weberio tezės nuo pat pradžių suabejota, rodo, jog ir tolesni jo darbai nepadėjo panaikinti tų abejonių, kurias sukėlė šis jo darbas.

[4] Būtų galima teigti, ir Weberio tekste rastume daug vietų argumentui, kad šiame darbe jam labiausiai rūpėjo parodyti protestantizmo religinių vertybių turinio poveikį kapitalistiniam verslui būdingų vertybių turiniui. Tačiau toks aiškinimas kelia papildomų problemų. Kad individai turi du bendro turinio vertybių rinkinius, neįrodo, jog kuris nors iš jų darė įtaką kitam; ir jokių ekskursų iš vertybių srities į kasdienės veiklos sferą nebuvimas rodo, kad nepateikiamas mechanizmas, per kurį toks poveikis galėjo būti daromas. Tačiau, jei „kapitalizmo dvasią" laikysime ne tik individų, bet visos visuomenės savybe, t. y. visų pripažįstama norma, tada galima teigti, jog Weberiui nepavyko atskleisti procesų, kaip individų įsitikinimai sąlygoja socialinės normos atsiradimą (kaip ir parodyti tokios normos svarbą konkrečiai veiklai kapitalizmo sąlygomis).

Revoliucijos teoretikų nagrinėjama problema gana mįslinga – kodėl neretai revoliucijos prasideda tais socialinių pokyčių laikotarpiais, kai sąlygos gerėja. Frustracijos teorijos atstovai, spręsdami šią problemą, teigia, kad gerėjančios sąlygos sukelia kai kurių visuomenės narių frustraciją ir tai veda į revoliuciją. Kaip ir Weberio teiginių *Protestantiškojoje etikoje* atveju, čia egzistuoja trejopi tarpusavyje susiję ryšiai: pirmųjų ryšys yra iš sistemos į individualųjį lygmenį, antrųjų ryšys yra grynai individualiojo lygmens ir trečiųjų ryšys yra iš individualiojo į sistemos lygmenį. 1.3 paveiksle šie teiginiai pavaizduoti grafiškai.

Pirmasis ryšys būna įvairių formų priklausomai nuo to, iš kur, teoretiko nuomone, kyla frustracija: dėl trumpalaikių nesklandumų, dėl santykinės deprivacijos, dėl greitų pokyčių augančių lūkesčių ar kitokių priežasčių (žr. 18 skyrių). Antrojo pobūdžio ryšys yra psichologijoje vartojamas frustracijos-agresijos teiginys. Trečiasis yra implicitiškas, tai yra paprastas individualios agresijos konglomeratas socialiniam produktui, t. y. revoliucijai sukelti. Tačiau revoliucijai reikia ir organizacijos, ir įvairiausių veikėjų veiksmų sąveikos.

Ir Weberis, ir frustracijos teorija revoliuciją aiškinantys teoretikai mikro-į-makro- perėjimą daro paprasčiausiai sujungdami individualias orientacijas, požiūrius ar įsitikinimus. Tačiau tuo atveju, kai teorinė problema yra susijusi su socialinės *sistemos* funkcionavimu, kaip tai yra aiškinimo, kaip kuriasi kapitalistinė ekonomika ar kyla revoliucijos, atveju, darosi akivaizdu, kad tinkamas perėjimas negali būti susijęs tik su paprasčiausiu individualaus elgesio sujungimu.

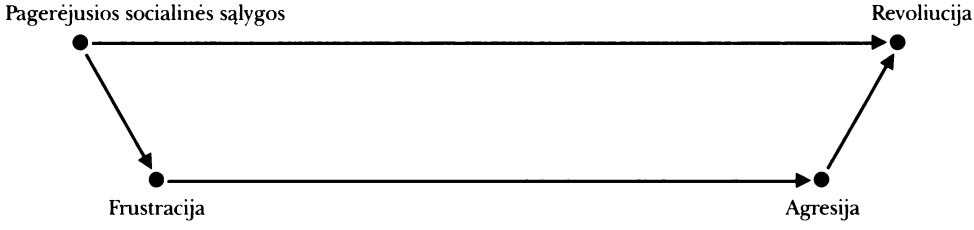

1.3 pav. Makro- ir mikrolygmenų teiginiai: pagerėjusių socialinių sąlygų poveikis galimybei prasidėti revoliucijai

Sudedamosios teorijos dalys

Kiekvieną teoriją, kurioje sistemos veikimas kildinamas iš jos elementais esančių veikėjų veiksmų, sudaro trys sudedamosios dalys. Jos atitinka 1.2 paveiksle pateiktus 1-ojo, 2-ojo ir 3-iojo tipo santykius. 1-ojo ir 3-iojo tipų santykiai yra susiję su makro-į-mikro- ir mikro-į-makro- perėjimu, o 2 tipo santykiai pagrįsti veikėjų veiksmus aprašančiu veiksmo principu. Šis veiksmo principas sudaro būtiną fiksuotą branduolį, sąlygojantį skirtingą sisteminį elgesį – t. y. skirtingus socialinius reiškinius – kai jis yra skirtinguose socialiniuose kontekstuose ir kai skirtingi asmenų veiksmai susijungia skirtingais būdais.

Iš tikrųjų yra pakankamai pagrindo teigti, kad, kitaip negu psichologinė teorija, socialinė teorija yra teorija apie skirtingų taisyklių, pagal kurias veikia asmenų ai-

bės, pasekmes.[5] Šį požiūrį, kaip ir makro-į-mikro- bei mikro-į-makro- perėjimų pobūdį, galima suprasti įsivaizduojant tokį socialinį simuliacinį žaidimą, koks kartais naudojamas švietimo sistemoje.[6] Žaidimą sudaro:

vaidmenų, kuriuos vaidina žaidėjai, aibė, kai kiekvienas vaidmuo apibrėžia žaidėjo interesus ar tikslus;
taisyklės, kokių veiksmų gali imtis kiekvieno vaidmens atlikėjas ir kaip turi vykti žaidimas;
taisyklės, nusakančios, kokias pasekmes kitiems žaidimo dalyviams sukelia kiekvieno žaidėjo veiksmas.

Jei į tokį žaidimą žiūrėsime kaip į tam tikro socialinės sistemos veikimo aspekto modeliavimą (jis toks ir bus, jei žaidimas gerai sukonstruotas), tada galime kalbėti apie dvi visiškai natūraliai atskiriamas sudedamąsias dalis: žaidėjus ir žaidimo struktūrą. Žaidėjai įkūnija tam tikrą veiksmo principą (kurį vargu ar galime apibūdinti kitaip negu kaip tikslingą veiksmą), o žaidimas yra tokia struktūra, kuri skatina tuos veiksmus ir sujungia juos, kad sąlygotų sistemos veikimą.

Būtent ši struktūra atitinka du mano apibūdintus perėjimus – makro-į-mikro- ir mikro-į-makro-. Pirmąjį perėjimą šiame žaidime atspindi tie elementai, kurie nustato žaidėjo veiksmų sąlygas: žaidėjo interesai, kuriuos lemia taisyklių nustatytas tikslas, veiksmų suvaržymai, kuriuos numato kitos taisyklės, pradinės sąlygos, sukuriančios kontekstą, kuriame buvo imtasi veiksmų; o kai žaidimas jau yra prasidėjęs, naują kontekstą, kurį primeta kitų žaidėjų veiksmai. Antrąjį perėjimą atspindi žaidėjo veiksmo pasekmės: kaip jis dera, trukdo ar šiaip kaip nors sąveikauja su kitų žaidėjų veiksmais (kurie žaidime kaip ir gyvenime gali eiti kartu, pirmiau ar po atitinkamo žaidėjo veiksmo) ir taip sukuria naują kontekstą vėlesniam veiksmui atlikti.

Tačiau, jei šio žaidimo vyksmo aprašymas turėtų atspindėti nuo makro-į-mikro-perėjimus ir atgal, kurgi tat yra tas makrolygmuo? Nors atrodo aišku, kad žaidimo vyksmas gali reprezentuoti mikrolygmenį, nėra apčiuopiamo makrolygmens. Atsakymas yra tas, kad makrolygmuo, sistemos funkcionavimas, tėra tik abstrakcija, tačiau svarbi abstrakcija. Jei, tarkim, žaidimas yra *Diplomatija**, komercinis žaidimas, kuriame žaidėjai atstovauja 1914 m. Europos valstybes, „sistemos funkcionavimas" yra sąjungos ir išsirutulioję konfliktai, prasidėjęs karas ir dėl žaidėjų veiksmų įvykę pasikeitimai Europos žemėlapyje.

Svarbu pastebėti, kad *Diplomatijoje** žaidėjai atstovauja ne atskiriems asmenims, o tautoms, tad čia pateikiamas pavyzdys atvejo, kai mikrolygmenyje žaidėjai nėra individai, o korporaciniai veikėjai. Šiame žaidime makrolygmuo yra visa Europa, o mikrolygmuo atitenka atskirai tautai. Vienas prieštaravimas tokiems diplomatiniams žaidimams, kuriame tautai atstovauja vienas tikslo vedinas žaidėjas, yra tas, kad jie nepakankamai gerai atspindi realią situaciją, nes realiame gyvenime tautų veiksmai gali išreikšti tam tikrus vidinius konfliktus. Pavyzdžiui, labai dažnai sakoma, jog valdovai išprovokuoja išorinius konfliktus, kad pasiektų didesnę sanglaudą šalies

[5] Žr. Brennan ir Buchanan (1985, p. 1–18) apie taisyklių vaidmenį socialinėje tvarkoje.

[6] Būtent tokių socialinio modeliavimo žaidimų kūrimas ir jų taikymas privertė mane nukrypti nuo ankstesnės savo teorinės Durkheimo tipo orientacijos į tą, kuri yra pagrįsta tikslingais veiksmais. Atrodė aišku, kad ir nustatant žaidimo taisykles, ir stebint šių taisyklių poveikį to žaidimo žaidimui, pradedamas socialinės teorijos sukūrimo darbas.

viduje.[7] Dėl šios priežasties sudėtingesniuose diplomatiniuose žaidimuose tautoms kartais atstovauja daugiau kaip vienas žaidėjas, o kiekvienas žaidėjas atsako už tam tikrą šalies veiklos barą; veiklos, kuri gali turėti įtakos tautos veiksmams prieš išorinį pasaulį. Tokioje situacijoje pati tauta traktuojama kaip veiksmų sistema, kuri iš tikrųjų yra veikėjas didesnėje veiksmų sistemoje.

Sistemos veikimas, arba vartojant šios knygos terminiją, makrolygmuo yra kartais tinkamai suprantamas tik kaip sistemos veikėjų, kurių veiksmai yra tarpusavyje susiję, veikimas. Kai kuriais atvejais sistemos veikimą galime laikyti supraindividualaus veikėjo veiksmu. Kaip pavyzdys gali būti tautos veiksmai, kurie yra tarpusavyje susijusių tai tautai būdingų veikėjų veiksmų išdava. Šis atvejis panašus į tą, kai makrolygmuo yra formali organizacija, o mikrolygmenį sudaro organizacijos skyriai arba joje tam tikras padėtis užimantys asmenys.

Kažkur tarp atvejo, kai sistemos veikimas yra gryna abstrakcija, atsirandanti kaip tam tikra makrolygmens išdava (pavyzdžiui, pasikeitimai Europos žemėlapyje), ir tokio atvejo, kai makrolygmuo yra formali organizacija, kurią galima laikyti veikėju, yra atvejis, kai makrolygmenyje nėra unitarinio veikėjo, tačiau egzistuoja tą lygmenį apibūdinančios gerai apibrėžtos savybės arba sąvokos. Tokį atvejį iliustruojantis pavyzdys yra ir kainos ekonominėje rinkoje susidarymas. Mikrolygmens veikėjai yra atskiri prekybininkai, ir kiekvienos prekės kaina nurodo mainų santykį (reliatyvų tam tikros mainų priemonės ar pinigų atžvilgiu) tai prekei, kai yra pusiausvyra, t. y. kai jau po įvykusių mainų nebesudaromi jokie nauji mainų sandoriai. Santykinės dviejų prekių kainos, kaip rinką apskritai charakterizuojanti sąvoka (o ne tik mainų santykį, pagal kurį įvyksta su tomis prekėmis susijęs sandoris tarp dviejų konkrečių prekybininkų), yra abstrakcija, tapusi galima todėl, kad rinkos konkurencija „suspaudžia" įvairius skirtingų prekybos partnerių mainų santykius tai pačiai prekių porai į vieną bendrą santykį, kai kiekvienas prekybininkas stengiasi išmainyti savo prekę ar prekes pačiu geriausiu, koks tik yra galimas, santykiu.

Individualaus lygmens veiksmo teorija

Anksčiau pateiktuose pavyzdžiuose nenaudojama viena ir ta pati veiksmų teorija. Revoliuciją frustracija aiškinantys teoretikai taiko ekspresyvaus veiksmo modelį, kuriame agresyvus elgesys yra frustracijos išraiška ir jo nemodifikuoja joks siekimas ar tikslas. Émile'o Durkheimo (1951[1897]) savižudybės studijos pagrindą sudarantis psichologinis modelis buvo panašus į frustracijos teoretikų taikytą modelį. Durkheimo analizėje savižudybė laikoma ekspresyviu veiksmu, priklausančiu nuo psichologinės būklės, kurią sukelia asmens santykiai su jį supančia socialine aplinka. Maxo Weberio kapitalizmo ir protestantizmo analizėje, priešingai, implicitiškai prielaidaujama, kad asmenys veikia tikslingai siekdami tikslo, o jų tikslą (ir todėl veiksmus) formuoja vertybės ir preferencijos. Weberio požiūriu, ekonomiškai produktyvius veiksmus modifikavo kalvinizmas, nes jis padarė įtaką su ekonominiais veiksmais susijusioms vertybėms. Ekonominiai veiksmai, kurių imtasi, buvo „protingi"

[7] Žr. kaip Ledereris (1940) Musolinio avantiūrą prieš Etiopiją prieš Antrąjį pasaulinį karą įvardija kaip tokio veiksmo pavyzdį.

arba „suprantami“, arba „racionalūs“ veiksmai asmenims, išpažįstantiems kalvinizme glūdinčias vertybes.[8]

Individualaus lygmens veiksmo teorija, kurią aš remsiuosi savo knygoje, yra ta pati tikslinga veiksmo teorija, kuria Weberis rėmėsi savo protestantizmo ir kapitalizmo studijoje. Tai yra veiksmų teorija, kurią implicitiškai taiko dauguma socialinių teoretikų ir dauguma žmonių liaudies psichologijoje, kuri yra jų pačių arba kitų žmonių veiksmų interpretacijos pagrindas. Paprastai tai yra dominuojantis veiksmo modelis, kurį taikome sakydami, kad suprantame kito žmogaus veiksmus. Mes sakome, jog suprantame „pagrindus“, kodėl asmuo elgėsi tam tikru būdu, turėdami galvoje, kad suprantame jo tikslą ir kaip, to asmens nuomone, jo veiksmai galėjo padėti tą tikslą pasiekti.

Teoriniams šios knygos tikslams nereikia nieko daugiau, išskyrus šią liaudišką tikslingo veiksmo sąvoką. Tačiau didesnei teorijos daliai reikia daug tikslesnės sąvokos. Tam tikslui aš vartosiu ekonomikoje vartojamą racionalumo sąvoką, kuri ekonomikos teorijoje sudaro racionalaus veikėjo pagrindą. Ši koncepcija yra pagrįsta sąvoka skirtingų veiksmų (arba kai kuriais atvejais skirtingų gėrybių), kurie turi tam tikrą naudingumą veikėjui ir kuriuos lydi veiksmo principas, kurį galima išreikšti sakant, kad veikėjas pasirenka naudingumą maksimizuojantį veiksmą.

Reikia paaiškinti nemažai dalykų dėl šios ganėtinai siauros tikslingo veiksmo versijos, kaip socialinės teorijos individualaus lygmens sudedamosios dalies, panaudojimo. Kai kurie iš jų yra perspėjimai. Pirma, tai yra aiškiai ypatinga platesnės tikslingo veiksmo idėjos specifikacija; kitokios specifikacijos ar eksplikacijos taip pat yra suderinamos su ta platesne idėja. Pavyzdžiui, Tversky'o (1972) laipsniško atmetimo (*elimination by aspects*) teorija (kuri, regis, labiau negu etaloninė racionalaus pasirinkimo teorija atitinka tą būdą, kuriuo daromi tam tikri pasirinkimai) teigia, kad tikslingai pasirenkama palaipsniui, kiekviename etape renkantis pagal tam tikrą dimensiją ar aspektą, kuriuo skiriasi pasirenkamieji objektai. Etaloninėje racionalaus pasirinkimo teorijoje nėra vietos tokioms dimensijoms atsirasti; joje nėra vietos ir hierarchiškai sustruktūrintam pasirinkimui.

Kituose darbuose Kahnemanas, Tversky ir kiti (žr., pavyzdžiui, Kahneman, Slovic ir Tversky, 1982) įtikinamai parodė, kad ketinantys racionaliai elgtis asmenys nuolatos daro tam tikras klaidas ir dėl to jų veiksmai būna ne visai racionalūs, jeigu juos vertinsime tam tikrais objektyviais standartais. Tai reiškia, jog individai sistemingai elgiasi taip, kad pasiekia rezultatus, kuriuos jie laiko ne tokiais gerais palyginti su tais, kurių jie būtų pasiekę veikdami kitaip. Viena tokių sistemingų klaidų yra mažai tikėtinų įvykių tikimybių pervertinimas.[9] Kita yra tai, kad situacijos, kurioje reikia pasirinkti (ir pasirenkama), suvokimui gali daryti įtaką aprašymo elementai, kurie nėra susiję su rezultatu.[10]

[8] Šiame teiginyje neatsižvelgiama į anksčiau aptartą mikro-į-makro- perėjimo problemą. Individo veiksmai priklauso ne tik nuo preferencijų ar vertybių, bet ir nuo aplinkos teikiamų galimybių ir paskatų. Kapitalizmo augimas yra susijęs su galimybių ir paskatų pokyčiais.

[9] Pavyzdžiui, žmonės yra linkę per daug rizikuoti lažindamiesi žirgų lenktynėse arba pasirenka lošti loterijoje, kurios laimėjimas yra didesnis, bet išlošio tikėtina vertė mažesnė negu kitoje loterijoje.

[10] Pavyzdžiui, Tversky ir Kahnemanas (1981) panaudojo eksperimentinę situaciją, kurioje buvo teigiama, kad Jungtinės Valstijos ruošiasi retos ligos, galinčios nuvaryti į kapus apie 600 žmonių, protrūkiui. Hipotetinės situacijos pirmasis variantas suformuluojamas taip: jei priimsime A programą, bus išgelbėta 200 žmonių, jei B – yra 1/3 tikimybė, kad bus išgelbėti visi 600 žmonių ir 2/3 tikimybė, kad nebus išgelbėtas nė vienas. Kurią programą pasirinktumėte? Hipotetinės situacijos antrasis variantas

Dar viena nukrypimo nuo racionalumo priežastis yra tas nenuoseklumas, kai nusprendžiama kažko nedaryti, o vėliau tai vis dėlto padaroma (atvejis, kai sakoma, kad žmogus vis dėlto „susigundė"). Elsteris (1979) aprašo tokius atvejus, kai žmonės iš anksto susivaržo, kad tik vėliau nesusigundytų. Tokiais atvejais, kaip ir tais, kuriuos galima paaiškinti pasitelkus hierarchinį pasirinkimo sustruktūrinimą, atrodo, jog pasirinkimą geriau suvokti kaip savasties sudedamųjų dalių organizavimo, o ne paprasto naudingumo maksimizavimo rezultatą.

Be skirtingų specifikacijų, kaip individai elgiasi tikslingai ir be nukrypimų nuo objektyviai geriausių veiksmų, kai ketinama elgtis racionaliai, yra ir kitų veiksmų, kuriuos, kaip atrodo, geriausia vadinti ekspresyviais ar impulsyviais (t. y. kai veikiama galvoje neturint jokio tikslo) veiksmais, kurių rezultatais veikėjas nebūna patenkintas ir kurie gali jį net sužlugdyti. Jau minėta frustracijos-agresijos hipotezė ir Durkheimo socialinio konteksto poveikio psichinei būklei, galinčiai pastūmėti į savižudybę, teorija yra mėginimai visa tai užfiksuoti. Nors 18 skyriuje aš teigsiu, kad frustracijos-agresijos veiksmų modelis nenaudotinas kaip revoliucijos teorijų sudedamoji dalis, tai nereiškia, kad frustracija niekada nesukelia agresijos. Neįsipareigojant būti už ar prieš teiginį, jog tokie veiksmai gali būti rekonceptualizuoti taip, kad jie būtų suderinami su tikslu ar racionalumu, reikia pripažinti, kad tam tikri veiksmai yra pakankamai tiesiai aprašomi tokiu būdu, kuriame visai „nedalyvauja" tikslas.

Dar vienas prieštaravimas dėl to, kad tikslingi veiksmai būtų laikomi socialinės teorijos pagrindu, yra prieštaravimas dėl teleologijos panaudojimo bet kurioje veiksmų teorijoje. Tikslo sąvoka yra akivaizdžiai teleologinė. Ji aiškina dabartinę būseną būsimosios (norimos ar ketinamos), o ne ankstesnės būsenos terminais. Tuomet atsiranda galimybė aiškinimams, pagrįstiems galutinėmis, o ne tiesioginėmis priežastimis. Ji prieštarauja įprastiems moksle taikomiems priežastiniams aiškinimams. Jei teleologiniai aiškinimai pasirodydavo esą naudingi kitose disciplinose, jie būdavo lyg tarpinės stotys, lyg pereinamosios grandys pakeliui į teoriją, kuri atmeta teleologiją.[11]

Atsižvelgdamas į šiuos ir kitus nukrypimus, išimtis ir prieštaravimus arba dėl paties tikslingo veiksmo sąvokos, arba dėl siauros naudingumo maksimizacijos principo racionalumo sąvokos, kaipgi galėčiau logiškai paaiškinti, kodėl aš jį vartoju kaip pagrindinę socialinės teorijos sudedamąją dalį? Klausimą galima padalyti į dvi dalis: kam išvis taikyti tikslingo veiksmo teoriją, o ne teoriją, kuri yra agnostinė individualių veiksmų atžvilgiu? Kam taikyti siaurą ir ypač paprastą ekonomistų išplėtotą tikslingo veiksmo specifikaciją, t. y. naudingumo maksimizavimą?

suformuluojamas taip: jei bus priimta C programa, mirs 400 žmonių, jei D – yra 1/3 tikimybė, kad nemirs niekas, ir 2/3 tikimybė, kad mirs visi 600. Kurią programą pasirinksite? Tversky'o ir Kahnemano eksperimentas rodo, kad daug mažiau žmonių pasirenka B programą negu A programą, tačiau daug mažiau žmonių pasirenka C negu D, nors abiejų variantų situacijos yra visiškai tokios pat.

[11] Nagelo aptariamas pavyzdys yra susijęs su klausimu, kodėl šviesos nuo paviršiaus atspindėjimo kampas yra lygus jos kritimo kampui. Teleologinis aiškinimas yra: atspindima tokiu būdu, kad minimaliai sumažėtų nuotolis nuo šaltinio ir receptoriaus. Tai yra akivaizdžiai paviršutiniškas aiškinimas, jei jį išvis galima pavadinti aiškinimu. Lieka neatsakytas klausimas, kodėl tą nuotolį reikia minimizuoti (nebent atsakymas yra pateikiamas kaip chemijoje vartojamo Le Chatelier'o teleologinio mažiausios pastangos principo apibendrinimas), ir jis tarnauja tik šviesos veikimo taisyklingumui aprašyti. Žr. Nagel (1970) išsamesnį teleologijos principų moksle, jų loginio pobūdžio bei jų vaidmens mokslo teorijoje aptarimą.

Kodėl taikyti tikslingo veiksmo teoriją? Apskritai tenka pripažinti, kad prieštaravimas dėl teleologinių principų mokslo teorijoje naudojimo yra teisingas. Tačiau yra dvi priežastys, kodėl šiuo atveju šis prieštaravimas turi kur kas mažiau galios.

Pirma priežastis – čia pateikiamai teorijai būdingas metodologinis individualizmas niekais paverčia visas antiteleologines pastangas. Veiksmai, kuriuos reikia aiškinti, yra aukštesnio socialinės organizacijos lygmens negu tas, kuriame nurodomas tikslas. Jei taip nebūtų, jei teorija būtų holistinė, t. y. išliktų sistemos lygmenyje, tada teleologijos į tą lygmenį įtraukimas aiškintų sistemos komponentą tos funkcijos, kurią jis atlieka sistemai, terminais. Toks aiškinimas prielaidauja tai, kas socialinei teorijai turėtų būti problematiška – sistemos integraciją ir organizaciją. Tokie aiškinimai, arba „teorijos", socialiniuose moksluose vadinami funkcionalizmu, o funkcionalistiniams aiškinimams tenka atlaikyti visus teleologiniams aiškinimams tenkančius prieštaravimus.[12]

Psichologinės teorijos, siekiančios paaiškinti individų veiksmus, susiduria su tais pačiais prieštaravimais, jeigu jos operuoja tikslo sąvoka, nes šiuo atveju ši sąvoka apibūdina paaiškintiną veiksmą, o ne veiksmą kuriame nors žemesniame lygmenyje.[13] Atlygio sąvoką vartojančios psichologijos teorijos yra būtent tokios, nes atlygis yra apibrėžiamas jos funkcijos terminais, ir todėl gauname paaiškinimą, kuris bent iš dalies sukasi ydingame rate. Tačiau, kai tikslingais laikomi veiksmai yra individų veiksmai, o paaiškintinas veiksmas yra socialinės sistemos veikimas, kurį tik labai netiesiogiai galima kildinti iš individų veiksmų, tai sistemos veikimą galima aiškinti ne tikslo, o veikiančiosiomis priežastimis.

Antra priežastis, kodėl tikslingo veiksmo teorija individų lygmenyje, kuri yra pagrįsta teleologiniu principu, nėra žalinga socialiniam mokslui, o yra sveikintina, glūdi ypatingame socialinio mokslo ir jo tyrimo objekto santykyje. Socialinių mokslų atstovai yra žmonės, jų tyrimo objektas yra žmonių veiksmai. Tai reiškia, kad bet kuri kita žmogaus elgesio teorija patiems teoretikams yra paradoksali. Paradoksą lengviausia suvokti įsivaizduojant, kad turime visiškai išvystytą žmogaus elgesio teoriją, kuri nėra pagrįsta tikslingais veiksmais, o priežastine sistema, į kurią niekada nepatenka individo tikslai ar siekimai.

Pavyzdžiui, pagalvokite apie socialinės teorijos prieigas, kuriose socialiniai pokyčiai grindžiami technologijų pokyčiais ar gamtos jėgomis. Jei į tokią teoriją žiūrime rimtai, tai pripažįstame fatalistinį požiūrį į ateitį, kurioje žmonės tampa gamtos jėgų įkaitais. Kai kurios teorijos neturi individualistinio pagrindo, o pagrindžia save makrosocialiniame lygmenyje, kai pati socialinė organizacija, kuri yra problemiška tikslingais individų veiksmais pagrįstoje teorijoje, yra pripažįstama neišvengiama. Šio pobūdžio teorijose nurodomos veiksmų priežastys nėra asmenų tikslai, sumany-

[12] Funkcinės analizės socialiniuose moksluose aptarimo ieškokite Stinchcombe'o (1968) ir Nagelo (1970) darbuose.

[13] Kai kurie psichologijos veikalai sugestijuoja, kad lemiamas dalykas yra ne veiksmo lygmenų skirtumas, o bet koks skirtumas tarp paaiškintino veiksmo ir veiksmo, kuriam nustatomas tikslas. Berne (1964), pavyzdžiui, parodė, jog akivaizdžiai neracionalų suaugusio žmogaus elgesį galima paaiškinti labai jaunam esant išmoktais veiksmais, kurie tuo metu buvo racionalus atsakas į vaiko socialinę aplinką. Teleologija su tokiu aiškinimu yra susijusi tiek, kiek ji taikoma aiškinti ankstesnį elgesį (pavyzdžiui, vaiko tikslu išvengti bausmės ar užsitarnauti atlygį), bet būtent tokių veiksmų išmokimas ir prielaida, kad nelengva pamiršti tai, kas išmokta, ir yra veiksmų, kurie nėra racionalūs vėlesniame ir kitokiame socialiniame kontekste, paaiškinimas.

mai ar ketinimai, o šalia jų slypinčios jėgos arba nesąmoningi juose glūdintys impulsai. Dėl to šios teorijos negali nieko daugiau, kaip aprašyti nepermaldaujamą likimą; jos yra naudingos tik tiek, kad gali aprašyti per mus besiritančias pokyčių bangas. Priklausydami nuo šių nekontroliuojamų išorinių arba vidinių jėgų malonės, asmenys nėra pajėgūs tikslingai kurti savo likimą.

Paradoksas atsiranda todėl, kad tokios teorijos implikuoja, jog pati tikslingų veiksmų išdava esanti teorija negali turėti jokios įtakos būsimiems veiksmams. Teorija teigia, kad bet koks mėginimas tikslingai panaudoti teoriją galiausiai pasmerktas žlugti. Tolesnis paradoksas yra vaizdinys žmogaus, kurį implikuoja netikslinga teorija. Kadangi koncepcija yra tokia, kurioje nėra vietos tikslui, uždaviniui ar ketinimui, ji yra nesuderinama su pačia teoretiko, kuris tokios teorijos vystymą padaro savo tikslu, orientacija. Visos šios problemos iškyla todėl, kad teorijos objektai yra asmenys, o tai yra ir teoretikai, ir tos teorijos vartotojai.

Egzistuoja dar vienas socialinės teorijos pagrindimo tikslingais individų veiksmais privalumas. Kai kuriose intelektualios veiklos srityse, taip pat etikoje, moralės filosofijoje, politinėje filosofijoje, ekonomikoje ir teisėje teorija grindžiama žmogaus, kaip tikslingo ir atsakingo veikėjo, įvaizdžiu.[14] Tarp šių sričių vyksta gana vaisingi mainai, kuriuose nedalyvavo dauguma sociologų, kadangi jie nebuvo nusiteikę tokiu pačiu būdu pagrįsti savo teorinius darbus. Moralės filosofai nuo Kanto iki Rawlso savo darbus grindė tikslingai veikiančių atsakingų individų sąvoka, kaip tai darė tokie politikos filosofai kaip Benthamas, Rousseau, Millis ir Locke'as. Kai kurie teoretikai, kaip, pavyzdžiui, Benthamas ir Hayekas sugebėjo aprėpti visas šias sritis bendro koncepcinio pagrindo dėka. Šį pagrindą naudojanti socialinė teorija gali pasinaudoti intelektualiu diskursu, kuris tampa įmanomas dėl šio bendro pagrindo.

Taip pat labai svarbu atsakyti į prieštaravimą, kad individai ne visada elgiasi racionaliai. Aš nesiginčysiu dėl šio teiginio, nes visiškai aišku, kad žmonės kartais elgiasi savižudiškai, o kartais dėl jų veiksmų racionalumo tenka suabejoti. Tačiau aš pasakysiu štai ką: kadangi socialinių mokslų atstovai savo tikslu laiko socialinę organizaciją suprasti kaip išvestiną iš individų veiksmų ir kadangi individo veiksmo supratimas paprastai reiškia sugebėjimą įžvelgti veiksmo pagrindus, tai teorinis socialinių mokslų tikslas yra suvokti tą veiksmą taip, kad jis veikėjo požiūriu būtų racionalus. Kitaip tariant, tai, ką mes neretai vadiname neracionalumu arba nelogiškumu, yra aprašoma šiomis sąvokomis tik todėl, kad stebėtojai neperprato veikėjo pozicijos, kurios požiūriu jo veiksmai *yra* racionalūs.

Taigi pozicija, kurios aš ketinu laikytis šioje knygoje, yra ta, kad racionalumu pagrįstos socialinės teorijos sėkmė priklauso nuo nuoseklaus mažinimo tos socialinės veiklos srities, kurios pasirinkta teorija negali paaiškinti. Kitas racionaliais vei-

[14] Visos šios disciplinos susiduria su terminijos problema, kurią derėtų čia detaliau paaiškinti. Dažnai, ir ypač filosofijoje, tas, kuris veikia, yra vadinamas „agentu" ir iš tiesų jis yra veiksmo atlikėjas (agentas). Tačiau terminas „agentas" taip pat, tik kiek kitaip vartojamas ekonomikoje ir teisėje. Atstovavimo teisė yra susijusi su atstovaujamaisiais, atstovais ir trečiosiomis šalimis, o atstovavimo ekonominė analizė yra susijusi su santykiais tarp atstovaujamojo ir atstovo. Šiose teisės ir ekonomikos srityse atstovas (agentas) yra akivaizdžiai kitas nei atstovaujamasis (principalas; angl. *principal*), kurio interesus atstovas gina, asmuo. Kadangi šioje knygoje aš analizuoju atstovaujamojo ir atstovo problemas, apribosiu termino „agentas" reikšmę šia prasme. Aš vartosiu terminą „veikėjas" (angl. *actor*) individui ar korporaciniam veikėjui, kuris imasi veiksmų, nurodyti. Taigi aš vartosiu „veikėją" (*actor*) nurodyti tai, ką filosofai vadina „agentu" (*agent*).

kėjais pagrįstos teorijos interpretavimo būdas nurodo, kad teorija yra sukurta tam tikrai abstrakčių racionalių veikėjų aibei. Tokiu atveju klausimas, ar taip sukonstruota teorija gali atspindėti realių ir su realiais asmenimis susijusių socialinių sistemų funkcionavimą, yra empirinis klausimas.

Kodėl taikyti naudingumo maksimizavimą? Net tuo atveju, kai tikslingas veiksmas priimamas kaip socialinei teorijai tinkamas individualaus veiksmo principas, tas priėmimas neimplikuoja tikslo, kaip naudos maksimizavimo, siauro apibūdinimo. Taigi turiu pasakyti, kad naudingumo maksimizavimo idėja nėra eksplicitiškai įvedama nei kaip kokybinis teorijos pavidalas (kuris dėstomas I–IV šios knygos dalyse), nei taikant šią kokybinę teoriją tyrimuose. Naudingumo maksimizavimo prielaidos reikia tik kiekybiniam teorijos vystymui (V dalyje) – ir matematiniam modeliavimui, ir kiekybiniam tyrimui, kuriame šie modeliai taikomi. Vis dėlto pravers nurodyti dvi priežastis, kodėl toks siauras apibūdinimas yra vertingas socialinei teorijai.

Pirma priežastis – tiksliai apibrėždama tai, kas turima galvoje, kai sakoma „tikslingas veiksmas", toks apibūdinimas turi didelę galią. Bet kuris teleologinis principas, teigiantis, kad tam tikra kiekybė turi būti maksimizuojama arba minimizuojama, yra daug stipresnis už mažiau specifišką principą. Tai akivaizdu teleologinio principo atveju (žr. 11 išnašą), kai teigiama, kad šviesa atsispindės nuo paviršiaus taip, kad visas šviesos spindulio kelias būtų minimalus. Šis principas leidžia tiksliai numatyti šviesos atspindėjimo nuo bet kokio paviršiaus kampą: jis bus lygus kritimo kampui, kadangi tai yra tas kampas, minimizuojantis viso kelio ilgį. Ši minimizavimo arba maksimizavimo principo prognozuojanti galia kiek sumažėja, kai minimizuotinos arba maksimizuotinos kiekybės matmuo yra ne toks vienareikšmiškas kaip šiame fizikiniame pavyzdyje – taip yra naudingumo atveju.[15] Ir vis dėlto padidėjusi galia nėra visiškai sunaikinama, nes naudingumų negalima kaitalioti savavališkai arba pagal įnorį, tad šis principas suteikia didesnę numatymo galią toms teorijoms, kuriose jis taikomas.

Antra priežastis, skatinanti vartoti siaurą tikslingo elgesio apibūdinimą, yra jo paprastumas. Iš trijų sudedamųjų dalių – iš makro-į-mikro-, individo-veiksmo ir iš mikro-į-makro- – sudarytai socialinei teorijai labai svarbu, kad individo-veiksmo sudedamoji dalis išliktų paprasta. Žinoma, tai nereiškia, jog aptariama tikslingo veiksmo specifikacija yra pati geriausia iš tų, kurios yra tokios pat paprastos. Tiesa, norint, kad visa teorija būtų suvaldoma, reikia rasti kompromisą tarp kitų dviejų sudedamųjų dalių sudėtingumo ir šios sudedamosios dalies sudėtingumo. Aš nusprendžiau atsisakyti kuo daugiau psichologinio sudėtingumo, kad kitas dvi sudedamąsias teorijos dalis – „socialines organizacines" sudedamąsias dalis – galėčiau padaryti kuo sudėtingesnes. Kaip bus matyti 2 skyriuje, netgi po to šis veiksmų principas, kai jis taikomas tokiame kontekste, koks bus vartojamas čia, leidžia išskirti keletą skirtingų veiksmo tipų ir šie skirtingi veiksmo tipai tampa skirtingų socialinės organizacijos rūšių konstrukciniais elementais.

[15] Paralelių yra ir gamtos moksluose. Le Chatelier'o mažiausios pastangos principas, kuriame teigiama, kad sistema reaguos į bet kokius pasikeitimus taip, kad sumažintų pokyčio poveikį, ilgą laiką buvo prieštaravimų objektas. Tuose prieštaravimuose buvo nurodoma, kad nėra aišku, kas gi yra minimizuojama. Šis principas vis dėlto buvo taikomas chemijoje dėl savo euristinės vertės numatant, kaip fizinės sistemos reaguoja į išorinius veiksnius (žr. Glasstone, 1946, Le Chatelier'o principui aptarti).

Makro-į-mikro- ir mikro-į-makro- perėjimai

Kitas dvi socialinės teorijos sudedamąsias dalis, per kurias vyksta makro-į-mikro- ir mikro-į-makro- perėjimai, galima suprasti kaip žaidimo taisykles, kurios perduoda individo veiksmų pasekmes kitiems individams, ir taisykles, kurios iš individų veiksmų derinių išveda mikrolygmens rezultatus. Kaip teorija visa tai aprėpia, galima suprasti išsamiau ištyrus makrolygmens reiškinių trijų dalių paradigmą, susidedančią iš 1-ojo, 2-ojo ir 3-iojo tipo santykių: makro-į-mikro- perėjimo, tikslingų individų veiksmų ir mikro-į-makro- perėjimo.

Ši paradigma nustato būtent tą vaizdą, kurio reikia daugeliui makrolygmens ryšių nusakyti. Tą tinkamumą gerai iliustruoja jau minėtas ryšio tarp gerėjančių ekonominių sąlygų ir revoliucijos pavyzdys. Tačiau kitais atvejais tai, ką reikia paaiškinti makrolygmenyje, nėra ryšys tarp vieno makrolygmens kintamojo (tokio kaip ekonominių sąlygų pokyčiai) ir kito (tokio kaip revoliucinė veikla). Tokiu atveju tai, ką reikia paaiškinti, yra makrolygmens reiškinys. Šį atvejį iliustruoja toliau pateikiamas pavyzdys.

1720 metais dalį Anglijos gyventojų apėmė spekuliacijos ažiotažas. Labai suintensyvėjo spekuliacija Pietų jūrų kompanijos, sukurtos prekybai su Ramiojo vandenyno salomis ir Ispanijos kolonijomis Čile, Meksika ir Peru, vertybiniais popieriais (Mackay, 1932 [1852]), atsirado ir daugiau mažesnių akcinių bendrovių. Palaipsniui pasitikėjimas kompanijos direktoriais ir kompanijos sugebėjimu sėkmingai dirbti išblėso ir, nepaisant didžiulių Anglijos banko (*Bank of England*) ir britų vyriausybės pastangų tai sustabdyti, spekuliacijos burbulas susprogo. Tai, ką reikia paaiškinti šiuo atveju, nėra empirinis makrolygmens apibendrinimas su nepriklausomais ir priklausomais kintamaisiais, o apie 1720 metus plačiai paplitusios spekuliacijos vertybiniais popieriais pakilimas ir žlugimas. Tai makrolygmens reiškinys, ir teorinis uždavinys yra jį paaiškinti nusileidžiant iki individualių veiksmų ir vėl grįžtant, kaip parodyta 1.2 ir 1.3 paveiksluose, į makrosocialinį lygmenį. Šiuo atveju aiškinimą gali sudaryti sistema, kurią sudaro mikrolygmens veiksmai, jų deriniai, tolesnius mikrolygmens veiksmus paveikiantis grįžtamasis tų derinių ryšys, po kurio atsiranda tolesni deriniai ir t. t. – taip, kad visa tai sukuria spekuliacijos burbulą, o paskui jį susprogdina.

Šis pavyzdys rodo bendresnio pobūdžio situaciją, kurioje teorijos uždavinys yra aprašyti veiksmų sistemos, nuo kurios nėra lengva atskirti trijų tipų ryšius, funkcionavimą. Nors tokios aiškinančios sistemos apima ir individualaus lygmens veiksmus, ir sistemos lygmens veikimą, jas, kaip jungiančias visų tų trijų tipų ryšius, sunku tinkamai suvokti. 1.1 ir 1.2 paveiksluose pateikti ryšiai dažniausiai traktuojami kaip empiriniai makrolygmens apibendrinimai, kuriuos galima numatyti kaip išvestinius iš teorijos. Teoriją, galinčią nustatyti tokius ryšius specifinių teiginių pavidalu, galima laikyti individualių veiksmų teorijos ir teorijos apie tai, kaip šie veiksmai – pagal tam tikras taisykles – kombinuojasi sukeldami sistemos veikimą, deriniu.

Veiksmų tarpusavio priklausomybė

Yra daug skirtingų būdų veiksmams kombinuotis, kad jie sukeltų makrolygmens rezultatus, ir būtų neblogai keletą jų trumpai aptarti. Neketinu sukurti išsamaus veiksmų tarpusavio priklausomybės formų katalogo.

Paprasčiausias atvejis būtų tas, kai vieno veikėjo nepriklausomi veiksmai daro (teigiamą ir neigiamą) išorinį poveikį kitiems ir taip pakeičia tų kitų veikėjų paskatų struktūras. Kaip pavyzdys gali būti klasikinė „bendruomeninių ganyklų tragedija" (žr. Hardin, 1968), kai kiekvieno fermerio besiganančios avys sumažina galimybes kitų fermerių avims nupešti daugiau žolės. Tačiau yra labai daug ir kitokių labai skirtingų pavyzdžių. Tokie dalykai, kaip Pietų jūrų burbulas ar gaisro teatre sukelta panika taip pat yra gera šio atvejo iliustracija.

Antras atvejis yra dvišalių mainų atvejis, pavyzdžiui, profesinės sąjungos ir vadovybės derybos. Atsiradusią „sistemą" sudaro tik du veikėjai, tačiau yra ir sisteminiai rezultatai: susitarimai dėl mainų arba sutartis, kurią pasirašo dvi šalys.

Trečias atvejis yra dvišalių mainų išsiplėtimas į konkurencinę struktūrą rinkoje. Rinkos rezultatai, t. y. kainos ir sandoriai priklauso nuo tam tikrų institucinių rinkoje paisomų taisyklių. Tos taisyklės reguliuoja sąveikas tarp veikėjų (pavyzdžiui, vieši ar nevieši kainos pasiūlymai aukcione; galimybė derėtis dėl sutarties sąlygų iš naujo ar tokios galimybės nebuvimas; pardavėjai, kurie nustato kainas, ir pirkėjai, kurie negali dėl jų derėtis; natūriniai mainai; piniginiai mainai ir t. t.) (žr. Plott ir Smith, 1978 ir Smith, 1982, apie eksperimentinių rinkų rezultatus).

Ketvirtas atvejis yra kolektyviniai sprendimai ir socialinis pasirinkimas, kai sisteminis rezultatas yra balsavimo ar kitokių individų pirmenybių išraiškos būdo rezultatas, kai tos pirmenybės kombinuojamos pagal eksplicitiškas sprendimo taisykles ir lemia vienos vienintelės alternatyvos pasirinkimą.

Penktas atvejis yra tarpusavyje susijusių veiksmų struktūra, sudaranti tam tikrą produktą gaminančią formalią organizaciją. Organizacinę struktūrą sudaro tam tikrų taisyklių ir paskatų rinkinys, iš kurio kyla tokios asimetriškos tarpusavio priklausomybės, kokios nebūtų galėjusios atsirasti vykstant mainams tarp dviejų šalių.

Šeštas atvejis yra kolektyvinės teisės vykdyti socialinę tam tikrų veikėjų veiksmų kontrolę taikant sankcijomis įgyvendinamas normas nustatymas, kuris vyksta dar nepakankamai gerai perprasto proceso dėka. Kai tos normos yra nustatomos, jos tampa pagalbinėmis „žaidimo taisyklėmis", kurias geriau ar prasčiau taiko sistemos veikėjai.

Šios kelios veiksmų tarpusavio priklausomybės formos rodo, koks platus yra mikro-į-makro- perėjimo būdų spektras. Kai kuriais atvejais mikro-į-makro- perėjimas yra užprogramuotas veiksmų tarpusavio priklausomybėje. Tačiau kai kada taip nėra. Pavyzdžiui, rinkoje yra didžiulės galimybės informacijai, per kurią teikiami pasiūlymai visoje sistemoje. Informacijos perdavimas iš makrolygmens individualiems veikėjams gali smarkiai paveikti ir jų veiksmus, ir sistemos veikimą. Bendrąja prasme, didelėje sistemoje informaciją perduoda žiniasklaidos priemonės, kurios pačios yra savo interesų turintys sistemos veikėjai. Tai lemia kitiems veikėjams tenkančios informacijos kiekį ir pobūdį, o skirtingos komunikacijos struktūros tą informaciją skirtingais būdais pakeičia.

Iš makrolygmens individualiems veikėjams perduodamos informacijos įvairovė yra tik vienas makro-į-mikro- perėjimo galimų variantų pavyzdys. Apskritai aplinka, arba socialinis kontekstas, kuriame veikia asmuo, daro poveikį santykiniam skirtingų veiksmų naudingumui ir būtent tas makro-į-mikro- perėjimas formuoja socialinį kontekstą.

Santykių tarp mikro- ir makrolygmenų sampratos

Prieš pradėdamas tiesioginį savo teorijos vystymą 2 skyriuje, norėčiau parodyti, koks svarbus socialiniams tyrimams yra tinkamas ryšio tarp individualaus ir sistemos lygmenų supratimas.

Pirma pastaba yra ta, kad gera socialinė istorija leidžia sėkmingai judėti tarp mikro- ir makrolygmenų. Gera socialinė istorija, besistengianti nustatyti priežastinį ryšį tarp, pavyzdžiui, kalvinistinės religinės doktrinos ir kapitalistinės ekonomikos Vakaruose atsiradimo, parodytų ne tik tai, kaip doktrina perduodama individams ir tada daro poveikį jų elgesiui, bet taip pat ir tai, kaip tas elgesys pradedamas kombinuoti, t. y. kaip vyksta socialinis organizavimas, kuris sudaro kapitalistinę įmonę. Perskaičius tokią istoriją, skaitytojui neliks tų abejonių dėl argumento pobūdžio – ar darbininkų elgesio pokyčiai, verslininkų elgesio pokyčiai, vadybininkų uolumo padidėjimas ar visi šie dalykai kartu paėmus, o gal dar kažkas buvo laikomi kalvinizmo atsiradimo produktais ir paskatino kapitalizmo augimą.

Tačiau atsekti socialinės organizacijos vystymąsi konkrečiu atveju, kaip tai padarytų istorikas, yra vienas dalykas, o tuos procesus apibendrinti yra visiškai kitas. Dar kitas dalykas yra sukurti mikro-į-makro- bei makro-į-mikro- perėjimų modelius. Akivaizdu, jog mano aprašytais atvejais privalu sumodeliuoti tam tikrą savitarpio priklausomybę, nes tie reiškiniai, kuriuos reikia paaiškinti, yra susiję su individų veiksmų tarpusavio priklausomybe, o ne tik individų veiksmų visuma.

Viena sritis, kuri šiek tiek panaši į ekonomines rinkas ir kurioje buvo šis tas nuveikta, yra vadinamoji vedybų rinka. Yra toks demografinis reiškinys, kaip vedybų partnerių deficitas. Kai smarkiai padidėja gimstamumas, kaip tai atsitiko, pavyzdžiui, po Antrojo pasaulinio karo, problema iškyla daugybei moterų, gimusių didesnio gimstamumo laikotarpiu ar iškart po jo – neužtenka vyrų, už kurių jos galėtų ištekėti. Vyrai veda moteris, kurios yra vidutiniškai dvejais metais už juos jaunesnės. Tai reiškia, kad normalūs partneriai 1946 metais gimusioms moterims būtų apie 1944 metus gimę vyrai. Tačiau 1946 metų kohorta buvo didžiulė, o 1944 metų – maža. Taigi septintojo dešimtmečio viduryje moterims atsirado vyrų, už kurių jos galėtų ištekėti, deficitas, tad nemažai jų išvis neištekėjo, daugelis ištekėjo už jaunesnių ar daug vyresnių, išsiskyrusių ar našlių. Panašus ir atvirkštinis procesas, kai staiga sumažėja gimstamumas – vyrams pritrūksta nuotakų.

Problema yra ta, kad kai po staigių gimstamumo pokyčių, kai sumažėja vesti galinčių vyrų, būna visiškai neaišku, kaip tie „negausūs“ vyrai bus paskirstyti tarp moterų pertekliaus (taip pat neaišku, kokios dar gali atsirasti pasekmės, kaip, pavyzdžiui, didelis tekėti pasiruošusių moterų skaičius paveiks skyrybų dažnius arba kokią įtaką jis padarys su seksu susijusios moralės nuostatoms).[16] Tinkamo suporinimo pagal amžių, kai yra dideli kohortų svyravimai, modelio nebuvimas reiškia, kad demografai susidūrė su keblumais siekdami sukurti tai, kas vadinama dviejų lyčių populiacijos modeliu, vaizduojančiu kartų kaitą.

[16] Leidinyje *Per daug moterų?* (*Too Many Women?*) (1983) Guttentagas ir Secordas teigia, kad tokiais laikotarpiais seksualinis moterų elgesys tampa daug laisvesnis.

Aišku, kad santuoka gali būti traktuojama kaip įvykis rinkoje, tačiau ypatingo pobūdžio rinkoje, kai veikėjas gali pasiūlyti tik vieną prekę – save ir kai mainų santykį reglamentuoja monogamija kaip toks apribojimas, kuris neleidžia kiekybinių variacijų, kad vertė mainuose išsilygintų. Buvo sukurti mikro-į-makro- perėjimo vedybų rinkoje modeliai ir yra teoremos apie tam tikrų suporinimo algoritmų stabilumą (žr. Gale ir Shapley, 1962; Becker, 1973, 1974; Schoen,1983; ir Roth 1984a, 1985a). Taip buvo padaryta pradžia – bet tik pradžia – sutuoktinių deficito problemai demografijoje spręsti, padedanti išplėtoti dviejų lyčių populiacijos modelį.[17]

Šiame skyriuje aš ištyriau tai, kas, mano nuomone, yra struktūra, kurią turėtų turėti socialinių mokslų teorija. Skyrius yra tos teorijos, kurią pateiksiu šioje knygoje, fonas ir logiškas paaiškinimas. 2 skyriuje aš pradedu dėstyti kokybinio verbalinio pavidalo teoriją ir ketinu tai tęsti visuose likusiuose skyriuose I–IV dalyse.

[17] Iliustracija, kuri pateikia mikro- ir makrolygmenų sujungimo modelių porų parinkimo rinkose galimybę, yra procedūra, pagal kurią medicinos mokslų įstaigų absolventai yra parenkami ligoninėms, kur jie atliks rezidentūrą. Ligoninės pateikia savo pirmojo, antrojo ir t. t. pasirinkimo į rezidentų vietas sąrašus, o pareiškėjai pateikia suranguotus ligoninių pasirinkimus. Nuo 1957 m. taikomas kompiuterinis algoritmas suderina pareiškėjus ir ligonines. Algoritmas numato suderinimo procesą, ir buvo įrodyta šio proceso stabilumo teorema, parodanti, kad joks rezidentas ir ligoninė, kurie buvo suporinti, neteiks pirmenybės jokiai kitai ligoninei ar rezidentui, jeigu jų pirmenybės tvarka nesikeičia.

I DALIS

Elementarieji veiksmai ir santykiai

2

VEIKĖJAI IR IŠTEKLIAI, INTERESAI IR KONTROLĖ

Ankstesniame skyriuje pateikiau bendrąsias orientacijos į socialinę teoriją gaires. Jos susijusios su socialinės sistemos veikimo aiškinimu remiantis trimis sudedamosiomis dalimis: sistemos savybių poveikiu suvaržymams arba veikėjų orientacijoms; veikėjų, esančių sistemoje, veiksmais ir tų veiksmų deriniu ar sąveika, kurie sąlygoja sistemos veikimą.

Šią bendrą metateorinę struktūrą galime pavadinti konceptualiu socialinės teorijos karkasu. Šio pobūdžio karkasas gali būti naudingas vertinant ir nukreipiant tyrimus, kaip tai parodė 1 skyriuje pateikti pavyzdžiai. Čia būtų galima sustoti, net nepradedant eksplicitiškai konstruoti teoriją, o visoje likusioje knygos dalyje nagrinėti, kokias implikacijas šis konceptualus karkasas turi įvairių socialinių reiškinių tyrimui. Tačiau taip darant, pati teorija liktų nesukurta. Tai suteiktų mažiau naudingą pagrindą mokslo apie socialines sistemas vystymui negu eksplicitiškas socialinės teorijos sukūrimas šiame konceptualiame karkase.

Aš kursiu labiau eksplicitišką teoriją dviem etapais. I–IV šios knygos dalyse pateikiamas žodinis ir kokybinis šios teorijos detalizavimas, o V dalyje – formalus išdėstymas. Toks darbo paskirstymas turi du privalumus. Pirma, kalbant apie teorijos naudingumą tyrimui, galima išskirti dalį, nepriklausančią nuo formalaus modeliavimo, ir dalį, priklausančią. Taip atskirti šias dalis yra gerai todėl, kad nuo formalaus modeliavimo nepriklausančių rezultatų neužgoš tie, kurie nuo jo priklauso. Antra, kokybinio teorijos kūrimo prasme man pavyko padaryti daugiau, negu kuriant formalų modelį, todėl formalus teorijos išdėstymas apima tik reiškinių, kurie gvildenami kuriant kokybinę teoriją, poaibį.

Kokiu būdu ankstesniame skyriuje išdėstyta konceptuali konstrukcija išsirutulios į labiau eksciplitišką teoriją, parodo Walras (1954) aprašytas ekonominės rinkos funkcionavimas preliminarių kontraktų sistemos pagalba. Joje sistemos veikimo idėja yra savotiškai sudaiktinama, nes kiekvieno veikėjo veiksmai tiesiogiai veikia tik tuos, su kuriais tas veikėjas aptarinėjo sutartis, ir kiekvieno veikėjo daromi sutarčių pakeitimai gali priklausyti tik nuo mainų santykių jo tiesioginėje aplinkoje palyginimo, nebent egzistuoja išsamią informaciją apie visas preliminarias sutartis pateikianti institucija. Tačiau šiuo rinkos atveju sudaiktinimas tampa vis didesne realybe, nes informacijos paskleidimas skatina skirtingas sutartis konverguoti vieno vienintelio mainų santykio kiekvienai prekių porai linkme. Rinkos kaina šiuo atveju yra emerdžentinė (*emergent*) sistemos savybė, atsirandanti iš porų sąveikų.

Kaip rodo šis pavyzdys, analizuojant kai kurių sistemos veikimų atsiradimą, tuos veiksmus sukuriančius grįžtamojo ryšio procesus yra kur kas naudingiau konceptualizuoti ne kaip eksplicitiškus mikro-į-makro ir makro-į-mikro santykius, bet kaip skirtingų veikėjų veiksmų tarpusavio priklausomybes. Kalbėdamas apie įvairius savo te-

orijos aspektus, šioje knygoje aš kartais konceptualizuosiu šiuos procesus tai vienu, tai kitu iš šių būdų – priklausomai nuo to, kuris būdas man atrodys parankesnis.

Šiame skyriuje išplėtosiu konceptualųjį tarpusavio priklausomybės tarp individualių veikėjų veiksmų pagrindą. Šioje konceptualioje struktūroje individualių veikėjų lygmenyje vyksta vienintelis *veiksmas*, o „sistemos lygmuo" egzistuoja tik kaip emerdžentinės savybės, apibūdinančios veiksmų sistemą kaip visumą. Sistemos veikimas egzistuoja tik šia prasme. Ir vis dėlto atsiras sistemos lygmens savybių, tad teiginiai gali būti generuojami sistemos lygmenyje.

Elementai

Minimalioje sistemoje būna dvi elementų rūšys ir jie yra susiję dviem būdais. Elementai yra veikėjai ir jų kontroliuojami daiktai, kuriais veikėjai yra suinteresuoti. Pagal jų pobūdį aš šiuos daiktus pavadinsiu ištekliais arba įvykiais. Veikėjų ir išteklių santykiai, kaip jau užsiminiau, yra kontrolė ir interesai.

Vertėtų trumpai apžvelgti intereso sąvoką, nes jos istorija socialinės minties istorijoje yra ilga ir plati. Hirschmanas (1986) nurodo jos konceptualias ištakas: „Iš pradžių terminas buvo pradėtas vartoti kaip eufemizmas, jau viduramžiais padėjo sutaurinti palūkanų už paskolą ėmimo veiklą, kuri ilgai buvo laikoma prieštaraujančia dieviškajam įstatymui ir žinoma kaip lupikavimo nuodėmė" (p. 35). Anot Hirschmano, intereso ar savanaudiško intereso sąvoka nepaprastai išpopuliarėjo šešioliktajame, septynioliktajame ir aštuonioliktajame amžiuose. Pradedant Machiavelli'o patarimais valdovui, ji paskatino jokių moralinių suvaržymų nesaistomo valstybės valdymo meno atsiradimą; ji padėjo suformuluoti pirmąsias atsirandančio ekonomikos mokslo įžvalgas Adamo Smitho ir kitų darbuose bei suvaidino atitinkamą vaidmenį konceptualiojoje idėjų revoliucijoje apie individo santykį su visuomene, kuri buvo Prancūzijos revoliucijos dalis.

Aštuonioliktajame amžiuje kai kurie žmonės interesą laikė *pagrindine* socialinio pasaulio sąvoka. Prancūzų filosofas Helvetius šį požiūrį išreiškė taip: „Kaip fizinį pasaulį valdo judėjimo dėsniai, taip moralės pasaulį valdo intereso dėsniai" (cituojama Hirschmano, 1986, p. 45). Nuo to laiko šios sąvokos istorija gana marga, ir kalbant apie jos socialinį-mokslinį vaidmenį, ir apie tai, kaip ją supranta plačioji visuomenė. Interesas vaidina centrinį vaidmenį ir šioje knygoje pateikiamoje teorijoje. Jos atliekamas vaidmuo yra gana artimas vaidmeniui, kurį jam aštuonioliktajame amžiuje teikė Helvetius. Tačiau 19 ir 34 skyriuose, analizuodamas vidinę veikėjo struktūrą, aš pabandysiu ištirti galimybę atsikratyti šios sąvokos.[1]

[1] V dalyje pateiktoje formaliojoje teorijoje interesas apibrėžiamas tam tikros specifinės naudingumo funkcijos terminais. Tai funkcija, kuri ekonomikoje žinoma kaip Cobbo-Douglaso naudingumo funkcija. Ši specifikacija ten pateikiama tam, kad remiantis teorija būtų galima atlikti kiekybinį tyrimą. Vartodamas terminą „interesas", aš pripažįstu jo ilgą ir prieštaringą istoriją socialiniuose moksluose ir ypač dėl jau nuo Marxo laikų tebesitęsiančio ginčo dėl objektyvių interesų, kaip juos supranta pašalinis stebėtojas, sąvokos. Kitose teorijose, pavyzdžiui, politinio pliuralizmo teorijoje, subjektyvaus intereso sąvoka (veikėjo intereso požiūriu) suvaidino reikšmingą vaidmenį. Aš čia nesigilinsiu į šį ginčą, tačiau interesai gana išsamiai aptariami kituose knygos dalyse ir ypač 19 skyriuje.

Jei veikėjai kontroliuoja visus juos dominančius išteklius, tada jų veiksmai yra tiesmuki: jie paprasčiausiai vykdo savo kontrolę tokiu būdu, kuris patenkina jų interesus (pavyzdžiui, jei ištekliai yra maisto produktai, kontrolė vykdoma juos valgant). Tai, kas socialinę sistemą skiria nuo grupės individų, kurie nepriklausomai vienas nuo kito vykdo kontrolę veiksmams, kad tenkintų savo interesus, yra paprastas struktūrinis faktas: veikėjai ne visiškai kontroliuoja veiksmus, kurie gali patenkinti jų interesus, bet mato, kad kai kuriuos iš tų veiksmų visiškai arba iš dalies kontroliuoja kiti veikėjai. Taigi savų interesų įgyvendinimas tokioje struktūroje neišvengiamai verčia sudaryti tam tikrus sandorius su kitais. Tie sandoriai nebūtinai yra tik mainai įprastine prasme, bet tai gali būti įvairūs kitokie veiksmai, kuriems apibūdinti geriau tiktų platesnė mainų sąvoka. Tai gali būti kyšiai, grasinimai, pažadai ir išteklių investavimas. Būtent padedami šių sandorių ar socialinių sąveikų, asmenys pajėgia panaudoti išteklius, kuriuos jie kontroliuoja, bet nėra jais stipriai suinteresuoti, kad realizuotų savo interesus, kurių objektas yra kitų veikėjų kontroliuojami ištekliai.

Minimalus socialinės veiksmų sistemos pagrindas yra du veikėjai, kurių kiekvienas valdo kitam veikėjui rūpimus išteklius.[2] Būtent kiekvieno jų suinteresuotumas kito kontroliuojamais ištekliais skatina juos, kaip tikslingai veikiančius veikėjus, imtis su kitu veikėju susijusių veiksmų. Šio minimalaus pagrindo diagrama, pateikta 2.1 paveiksle, leidžia suprasti, kodėl jį galima laikyti veiksmų sistema, o ne tik nepriklausomų veikėjų pora. Būtent ši struktūra ir faktas, kad veikėjai veikia tikslingai ir kiekvienas siekia maksimaliai realizuoti savo interesus, daro jų veiksmus savitarpiškai priklausomus arba suteikia jiems sisteminį pobūdį.

Savitarpio priklausomybės formos

Friedmanas (1977) aptaria tris veikėjų savitarpio priklausomybės formas. Pirmąją jis vadina struktūrine savitarpio priklausomybe, kai kiekvienas veikėjas prielaidauja, kad kitų veiksmai nepriklauso nuo jo paties veiksmų. Šios savitarpio priklausomybės formos atveju, nuspręsdamas ką daryti, kiekvienas veikėjas aplinką gali laikyti greičiau fiksuota nei reaguojančia.

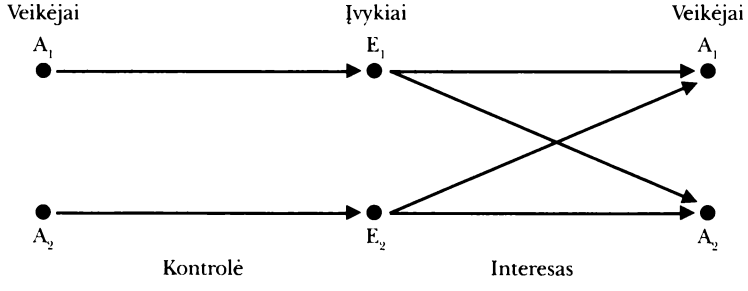

2.1 pav. Minimali kontroliuojančių įvykius ir jų veikiamų veikėjų sistema

[2] Šį teiginį teks šiek tiek modifikuoti specialiam atvejui, apie kurį bus kalbama vėliau, susijusiam su veikėjo vienašališku savų veiksmų kontrolės perdavimu kitam veikėjui, bet tai padaryti dabar nebūtina.

Pirkėjo veiksmai rinkoje, kurios kainas galima laikyti fiksuotomis (t. y. jei tas pirkėjas, palyginti su kitais – rinkoje yra pakankamai smulkus, kad jo veiksmai neturėtų įtakos kainoms), yra geras struktūrinės savitarpio priklausomybės pavyzdys. Kai sistema yra susijusi tik su struktūrine savitarpio priklausomybe, racionalumo sąvoka joje yra gerai apibrėžta. Kadangi socialinė aplinka nepriklauso nuo veikėjo veiksmų, racionalumas tikrumo situacijoje (kai po tam tikrų veiksmų garantuotai gaunami tam tikri rezultatai) arba racionalumas rizikos situacijoje (kai rezultatų tikimybė mažesnė nei 1,0) pateikia tinkamą racionalaus veiksmo modelį.[3]

Antrąją savitarpio priklausomybės formą Friedmanas vadina elgesine (*behavioral*) savitarpio priklausomybe. Šiuo atveju kiekvieno veikėjo veiksmus sąlygoja kitų veikėjų anksčiau atlikti veiksmai. Tai reiškia, kad veikėjas savo veiksmus privalo grįsti daug sudėtingesniais išskaičiavimais nei tie, kurie reikalingi struktūrinės savitarpio priklausomybės atveju. Jis turi suvokti, kad dėl savo veiksmų gali sulaukti ne tik tiesioginių pasekmių, bet ir netiesioginių dėl kito asmens veiksmų, kuriuos gali paveikti jo paties veiksmai. O dėl šio poveikio kito veikėjo veiksmams, tai jo paties vėlesni veiksmai gali būti paveikti kito veikėjo veiksmų, kurių pasekmės yra jo dabartinio veiksmo antros eilės netiesioginiai poveikiai. Tokia netiesioginių poveikių seka gali nusitęsti į neapibrėžtą ateitį. Susiklosčius tokiai situacijai, atsakymas į klausimą, kas tokiam veikėjui yra racionalu, priklauso nuo jo turimos informacijos tiek apie būsimųjų pasirinkimo variantų skaičių ir pobūdį, tiek apie strategijas, kuriomis vadovausis kiti. Šios savitarpio priklausomybės formos atveju racionalios strategijos nustatymas veikėjui nebūna nepriklausomas nuo tų, su kuriais jį sieja savitarpio priklausomybė, strategijų.

Elgesinės savitarpio priklausomybės pavyzdys gali būti derybos tarp dviejų ar daugiau veikėjų – toks procesas, kai vieno asmens strategija priklauso ne tik nuo kito asmens interesų žinojimo, bet ir nuo jo strategijos suvokimo (ir kito prielaidų apie jo paties strategijų suvokimą). Kitas pavyzdys yra lūkesčių ir įsipareigojimų per ilgesnį laiką tarp dviejų asmenų raida – procesas, priklausantis nuo to, ką kiekvienas prielaidauja (arba sužino) ne tik apie kito interesus, bet ir jo strategijas.

Trečioji Friedmano išskirta savitarpio priklausomybės forma yra evoliucinė savitarpio priklausomybė. Jos atveju pakankamai ilgą laiką egzistuoja elgesinė savitarpio priklausomybė – tokia, kai dėl atrankinio išlikimo strategijų mišinys populiacijoje kinta tam tikros „strategijų pusiausvyros" linkme, kuri nebūtinai turi būti vienintelis pusiausvyros taškas. Evoliucinės biologijos idėjos, ypač Maynardo Smitho (1974) išvystyta stabilios evoliucinės strategijos sąvoka padeda analizuoti evoliucinę savitarpio priklausomybę.

Didžioji šioje knygoje atlikto darbo dalis (spėju, kad ir svarbiausios socialinės teorijos dalys) apsiriboja pirmąja ir paprasčiausia savitarpio priklausomybės forma – struktūrine savitarpio priklausomybe. 9 ir 33 skyriuose, kuriuose veikėjai vienašališ-

[3] Vieno raundo lošime egzistuojanti savitarpio priklausomybės forma formaliai yra struktūrinė savitarpio priklausomybė, nors veiksmai čia priklauso nuo to, ką pirmasis lošėjas mano darysiant antrąjį, o antrojo lošėjo veiksmai savo ruožtu priklauso nuo to, ką jis mano darysiant pirmąjį lošėją. Pavyzdžiui, lošėjas gali atlikti tokią strateginę analizę: jeigu dviejų asmenų nulinės sumos vieno raundo lošime aš galiu rasti tokį veiksmą, kuris maksimizuoja mano naudą, mano priešininkui geriausia atsakyti į mano veiksmus, tai aš ir turiu atlikti tą veiksmą, jeigu prielaidauju, kad priešininkas veiks racionaliai. (Tai yra minimakso strategija, kuri yra nulinės sumos lošimo sprendimas, Neumanno ir Morgensterno įrodytas 1947 m.) Nors čia nėra veiksmų sekos, racionalus lošėjas pagrįs savo veiksmus svarstymais apie „geriausią atsakymą", nes jis žino, kad kitas lošėjas, veikdamas racionaliai, darys tą patį.

kai perduoda kontrolę tokioje aplinkoje, kurioje kitų veiksmai priklauso nuo jų pačių veiksmų (pavyzdžiui, supanikavus), kalbama apie elgesinę savitarpio priklausomybę. 30 ir 31 skyriuose, kalbant apie stabilaus teisių perskirstymo evoliuciją, nagrinėjama evoliucinė savitarpio priklausomybė.

Pastaba apie tikslingai veikiančių veikėjų savanaudiškus interesus

Kai kuriems socialinių mokslų atstovams (iš dalies priklausomai nuo jų disciplinos normų ir prielaidų) mano primygtinė prielaida, kad veiksmų teoriją reikia pradėti nagrinėti kaip elementus imant asmenis, laikomus ne tik racionaliais, bet ir jokių normų nevaržomais bei išimtinai savanaudžiais, gali atrodyti rimta klaida. Iš tiesų normos egzistuoja, asmenys jų laikosi (nors nevienodai), ir asmenys dažnai, kaip mes pasakytume, veikia „nesavanaudiškai", vadovaudamiesi kitų asmenų arba kolektyvo interesais.

Todėl būtų tikslinga paaiškinti, ką aš turiu galvoje teigdamas, kad teoriją reikia pradėti nuo normų nevaržomų, savanaudžių asmenų. Nenoriu teigti, kad visada ir visur asmenys veikia neatsižvelgdami į jokias normas ir vedini grynai savanaudiškų interesų. Aš labiau noriu pasakyti, kad kažkurioje teorijos atkarpoje darau prielaidą, jog normų genezė ir jų palaikymas, normų laikymasis, moralinis kodeksas, savų interesų sutapatinimas su kitų gerove bei susitapatinimas su kolektyvais yra problemiški. Pradėjus nuo normatyvinių sistemų, nepavyktų sukurti teorijos apie tai, kaip normatyvinės sistemos išsivysto ir yra palaikomos. Šios knygos 11 skyrius būtų beprasmiškas. Prielaida, kad laikomasi normų, reikštų primesti determinizmą, dėl kurio teorija taptų tik robotų, o ne laisvai veikiančių žmonių aprašymu. Prielaida, kad žmonės ateina su į juos instaliuotu moraliniu kodeksu, pašalintų bet kokį poreikį atlikti teorinį socializacijos procesų tyrimą. O prielaida apie altruizmą arba nesavanaudiškumą neleistų kurti teorijos apie tai, kaip žmonės veikia kitų ar kolektyvo naudai, jei tai prieštarauja jų privatiems interesams.

Jei pradedame nuo visiškų egoistų ar savanaudžių ir stokojančių bendros normatyvinės sistemos, tai nereiškia, kad visuose teorijos posūkiuose apie veikėjus prielaidaujama, jog jie neturi tų pridėtinių savasties komponentų. Priešingai, daugelyje teorijos dalių bus daromos prielaidos, kad veikėjai turi kai kuriuos iš šių komponentų, nors tokios prielaidos daugiausia yra tik implicitiškos. Apskritai, juo plačiau laikomasi tam tikros normos ar išpažįstamas tam tikras moralės principas, juo didesnė tikimybė, kad aš jo nepastebėsiu, nes laikysiu jį visur ir visada savaime suprantamu dalyku, ir todėl neišvengiamai susiaurinsiu teorijos apimtį. Tačiau kai kurios kitos normos nėra taip plačiai priimtos ir todėl lengviau atpažinti, kad tai yra būtent normos.

Veiksmai ir sandoriai

Toje taupioje veiksmo sistemos sampratoje, kurią aš noriu sukurti, veiksmų, kuriuos gali atlikti veikėjai, rūšių yra labai nedaug. Visų jų tikslas vienintelis – padidinti veikėjo interesų įgyvendinimo galimybes. Suprantama, egzistuoja įvairios nuo situacinių apribojimų priklausančios veiksmų rūšys. Manau, kad jas verta apibūdinti.

Pirmoji veiksmų rūšis yra paprasta tų išteklių, kurie asmenį domina ir kuriuos jis turi, kad patenkintų savo interesus, kontrolės vykdymas. Tačiau tokie veiksmai so-

cialiniu požiūriu yra trivialūs (nebent jie daro poveikį kitiems) ir juos galima ignoruoti, nes jie nesusiję su kitais veikėjais.

Antroji veiksmų rūšis yra svarbiausi veiksmai, paaiškinantys didelę socialinio elgesio dalį – kai veikėjas įgyja kontrolę tiems dalykams, kuriais jis yra labiausiai suinteresuotas. Paprastai tai daroma naudojant turimus išteklius ir užleidžiant jam nelabai rūpimų išteklių kontrolę mainais už labiau jam rūpimus. Šis procesas vyksta siekiant padidinti savo interesų realizavimą manant, kad tuos interesus galima realizuoti geriau, jei asmuo kažką kontroliuoja, negu tuomet, kai jis to kažko nekontroliuotų. Paprastai galima teigti, kad jei veikėjas kontroliuoja išteklius, jis gali įgyvendinti bet kokius savo interesus.

Trečioji veiksmų, kurie gali būti ir yra plačiai atliekami socialinėse sistemose, rūšis yra vienašališkas dominančių išteklių kontrolės perdavimas. Taip perduodama tada, kai prielaida, kuria yra pagrįsti antrosios rūšies veiksmai (kad asmuo gali geriausiai patenkinti savo interesus, jei pradeda kontroliuoti jam rūpimus išteklius), daugiau nebesvarbi. Tai reiškia, kad veikėjas vienašališkai perduoda išteklių kontrolę manydamas, kad kitas asmuo, kontroliuodamas išteklius, geriau patenkins jo interesus, negu kontroliuodamas jis pats. Vienašališkos išteklių kontrolės perdavimo sąlygos plačiai aptariamos kituose skyriuose, todėl čia jų neminėsiu, tik norėčiau pabrėžti, kad tas perdavimas, kaip ir visi kiti veiksmai, yra tikslingas – nes tikimasi, jog tas kitas veikėjas geriau patenkins jo interesus.

Išteklių tipai

Kitus dominantys veikėjo kontroliuojami ištekliai apima daug dalykų. Pats akivaizdžiausias iš jų yra tai, ką ekonomistai vadina privačiomis gėrybėmis. Neoklasikinė ekonominė teorija aprašo, kaip veikia sistemos, kuriose kiekvienas veikėjas kontroliuoja tam tikras dalomas asmeninio naudojimo gėrybes, dominančias kitus sistemos veikėjus. Tačiau dalomos asmeninio naudojimo gėrybės tėra tik viena iš daugelio daiktų rūšių, kuriuos kontroliuoja veikėjai ir kuriais jie yra suinteresuoti.

Veikėjai gali kontroliuoti įvykius, turinčius pasekmių kitiems veikėjams (t. y. įvykius, dominančius kitus veikėjus). Kai tokį įvykį kontroliuoja du ar daugiau veikėjų (pavyzdžiui, kai kolektyvinis sprendimas priimamas balsuojant), kiekvienas veikėjas tik iš dalies kontroliuoja įvykį.

Veikėjai gali kontroliuoti savo veiksmus ir, jei jie turi tam tikrų savybių, pavyzdžiui, tokių kaip įgūdžiai ar grožis, dominančių kitus, jie gali atsisakyti teisės kontroliuoti kai kuriuos savo veiksmus. Atkreipkite dėmesį, kad šiuo atveju aš vartojau frazę „atsisakyti teisės kontroliuoti“, o ne „atsisakyti kontrolės“, kadangi negalima atsisakyti tiesioginės savo veiksmų kontrolės, nes ji yra neatskiriama arba neperleidžiama (*inabienable*). Tačiau tai, ko galima atsisakyti, yra *teisė* kontroliuoti veiksmus. Fizinis neatskiriamumas nėra vienintelis neatskiriamumo pavyzdys. Teisinės normos taip pat gali padiktuoti teisės kontroliuoti fiziškai atkuriamus daiktus neatskiriamumą. Pavyzdžiui, daugeliu kolektyvinių sprendimų atvejų sistemos taisyklės numato balsų neatskiriamumą, nors kai kuriose sistemose balsai atiduodami delegatams.[1]

[1] Nors balsavimo sistemose, kuriose leidžiama balsuoti įgaliotiniams, balsas yra atskiriamas, dažnai teisė perleisti balsą nėra atskiriama. Taigi kaip atstovas turi balsuoti individas, kuriam atstovavimo teisė buvo pirmiausia perleista.

Veikėjai taip pat gali kontroliuoti išteklius, kurie tiesiogiai nedomina kitų, tačiau nuo kurių priklauso, ar iš dalies priklauso įvykių, kurie kitiems įdomūs, rezultatai. Yra ir daugiau veikėjų kontroliuojamų išteklių variacijų. Pavyzdžiui, kai kuriuos išteklius, kaip sandorio su kitu veikėju dalį, galima pateikti tik ateityje arba per tam tikrą laikotarpį ateityje, tuo tarpu kitus galima pateikti jau dabar. Yra dar vienas variantas: kai kurie ištekliai turi savybę „užsikonservuoti" – būna tik tam tikras pastovus jų kiekis. Jei vienas individas kontroliuoja (ar naudoja) kažkokią tų išteklių dalį, kitiems tenkanti kontroliuoti (ar naudoti) dalis sumažėja tik ta dalimi. Tokią konservacijos savybę paprastai turi tie daiktai, kuriuos laikome prekėmis, tačiau įprasti individų kontroliuojami ištekliai tokios savybės neturi. Pavyzdžiui, toks veikėjų kontroliuojamas išteklius kaip informacija paprastai tokių savybių neturi. Kitam perduotą informaciją tebeturi ir jos perdavėjas. Dar viena tam tikrų išteklių savybė yra ta, kad jų vartojimas ar naudojimas neturi pasekmių jokiems kitiems veikėjams, išskyrus tuos, kurie juos vartoja ar naudoja. Ištekliai, kurie nėra tokio pobūdžio ir kurie, priešingai, turi neišvengiamų pasekmių daugiau negu vienam veikėjui, vadinami išorinį poveikį darančiais ištekliais (*externalities*).

Tai, kad būna įvairių išteklių, kuriuos veikėjai gali valdyti ir kurie juos domina (arba kurie daro poveikį veikėjus dominantiems įvykiams ar ištekliams), sukelia terminologinę painiavą. Aš dažniausiai kalbėsiu apie išteklius bendrąja prasme ir vartosiu šį terminą aprėpti tai, ką anksčiau vadinau gėrybėmis, ištekliais ir įvykiais.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog kai kurios išteklių savybės skiriasi ir sukelia reikšmingų pasekmių atsirandančioms veiksmų sistemų rūšims. Tos savybės yra: dalomumas, perleidžiamumas, konservacija, pateikimo laikas ir išorinio poveikio nebuvimas. Ekonomistai, ekonominę sistemą paprastai suprantantys kaip susijusią su gėrybėmis, skiria privačiąsias ir viešąsias gėrybes. Pagal tas savybes privačiosios gėrybės nedaro išorinio poveikio ir turi konservacijos savybę. Viešosios gėrybės neturi konservacijos savybės ir daro patį didžiausią išorinį poveikį, nes turi pasekmių visiems (arba, vartojant ekonomistų terminiją, yra gėrybės, kurių neįmanoma teikti vienam jų neteikiant visiems).[5] Prototipinė privačioji gėrybė yra daloma, atskiriama ir tiektina dabar – t. y. ji turi visas išvardytas savybes.

Veiksmo struktūros

Visuomenėje yra įvairių veiksmo struktūrų, jos priklauso nuo su veiksmais susijusių išteklių, nuo atliktų veiksmų pobūdžio bei konteksto, kuriame tie veiksmai buvo atlikti. Daugumoje šios knygos I–III dalių skyrių siekiama ištirti vienos šių veiksmų struktūros savybes. Šias skirtingas struktūras aš apibūdinsiu kiekvieną I–III dalių skyrių patalpinęs į socialinio veiksmo struktūrų žemėlapį (2.2 pav.).

Visi šiuose skyriuose aptariami dalykai priklauso tikslingų veiksmų sričiai. Tai pateikta toje žemėlapio dalyje, kuri apsupta didžiausio – A – apskritimo. Daugumą,

[5] Žr. Samuelsono (1954) klasikinį viešosios gėrybės apibrėžimą dviejų savybių – koncervacijos nebuvimo ir galimybės ja naudotis visiems (angl. *nonconservation* and *nonexcludability*) – terminais. Kai aš vartoju žodį „visiems", tai taikau jį tik visiems tiems, kurie yra srityje, apibrėžtoje geografijos, pilietybės, narystės organizacijoje ir panašių aplinkybių.

nors ne visus, veiksmų galime apibūdinti kaip išteklių kontrolės arba teisės į kontrolę perdavimą. Tai ta 2.2 paveikslo sritis, kurią supa antras didžiausias apskritimas B. Kai kurie, bet ne visi, perdavimai atliekami mainais už kažką, o kiti daromi vienašališkai. Vienašališkai atliekami perdavimai pažymėti apskritimu C, o daromi mainais už kažką, yra už jo ribų, tačiau apskritime B. Vienas ypatingo pobūdžio perdavimas yra teisių kontroliuoti savo veiksmus perdavimas, reprezentuojamas apskritimu D pažymėta sritimi. Visa ši sritis yra apskritime B ir iš dalies C (t. y. vienašališki perdavimai). Visuose juose kontrolė ar teisė kontroliuoti perduodama kartais atskirais, izoliuotais sandoriais, o kartais kaip sistemos santykių dalis (pavyzdžiui, rinkoje arba kai jie artimi laiko ir erdvės požiūriu, kaip kolektyviniame elgesyje).

Apskritime E telpanti sritis – tai tokie perdavimai, kurie atliekami kaip sistemos santykių dalis. 2.2 paveiksle 1 pažymėta sritis yra tikslingi veiksmai, kuriuos vargu ar pavadintume socialiniais. Jie nesusiję su teisių ar išteklių perdavimu ir vienašališ-

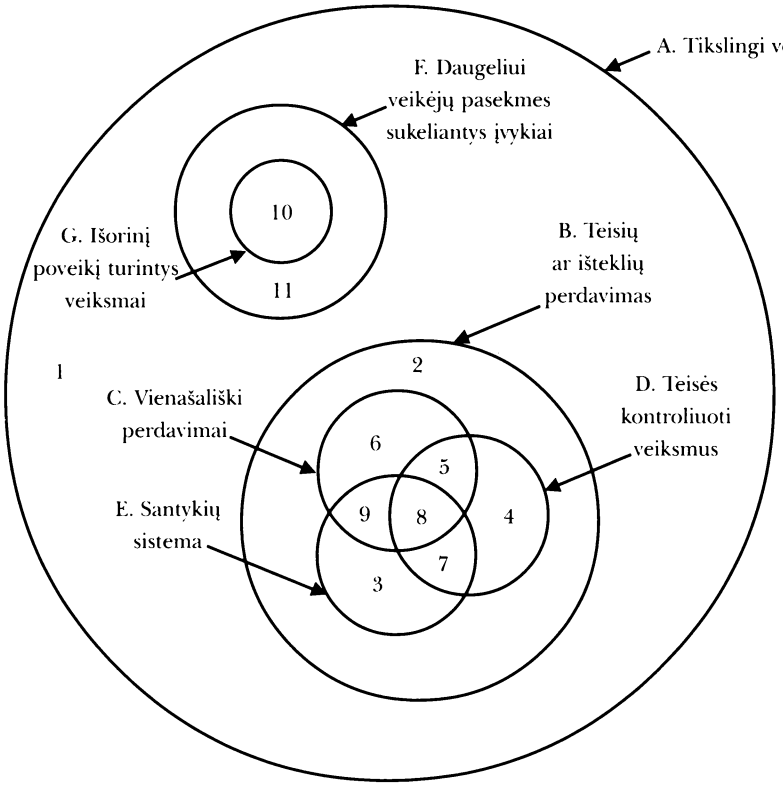

1. Privatūs veiksmai
2. Mainų santykiai
3. Rinka
4. Disjunkciniai valdžios santykiai
5. Konjunkciniai valdžios santykiai
6. Pasitikėjimo santykiai
7. Disjunkcinės valdžios sistemos
8. Konjunkcinės valdžios sistemos
9. Pasitikėjimo sistemos, kolektyvinis elgesys
10. Normas generuojančios struktūros
11. Kolektyvinio sprendimo struktūros

2.2 pav. Socialinio veiksmo struktūrų žemėlapis

kai, ir mainais už kažką bei neturi jokių pasekmių kitiems. Kadangi jie yra tik minimaliai socialiniai, jie tik implicitiškai paliečiami knygos 3 skyriuje, kuriame yra bendro pobūdžio pamąstymų apie teisę veikti, tačiau atskirai nenagrinėjami. Šioje sferoje socialinių mokslų problemas gvildena kognityvioji psichologija, tirianti racionalumo deviacijas. Šio pobūdžio tyrimai trumpai aptariami 19 skyriuje.

2 sritis yra teisių ar išteklių perdavimas, kuris yra mainai, tačiau vyksta ne rinkoje ar kurioje kitoje mainų sistemoje. Tai yra tai, kuo sociologijoje užsiima vadinamoji mainų teorija. Ji gvildenama šiame skyriuje ir formaliai aptariama 25 skyriaus pradžioje. Tačiau ji yra neįdomiausia socialinio veiksmo teorijos dalis, nes tai, ką apie ją galima pasakyti, turi menką dedukcinę galią.

3 sritis yra mainų santykiai mainų sistemoje, tačiau jie nėra susiję su teisių kontroliuoti veiksmus perdavimu. Tai yra su valdžios santykiais nesusijusios rinkos apibrėžimo kriterijus ir apima ne tik ekonomines rinkas, bet ir išteklių, kurie yra mažiau materialūs ir kurių negalima gauti už pinigus, mainus. Socialinėse grupėse vykstantys nematerialiųjų gėrybių mainai yra įtraukti į šią sritį. Šios sistemos aptartos 6 skyriuje ir formalizuotai nagrinėjamos antroje 25 skyriaus dalyje, 26 ir 27 skyriuose.

4 sritis yra mainai, kuriuose vienas veikėjas atsisako teisių kontroliuoti savo veiksmus, tai yra mainai, sukuriantys valdžios santykius. Kitą valdžios santykių rūšį, kurios geriausias pavyzdys yra charizmatiški valdžios santykiai, reprezentuoja 5 sritis, kurioje vienas veikėjas vienašališkai perleidžia teisę kontroliuoti savo veiksmus kitam. 4 ir 5 sričių reprezentuojami santykiai aptariami 4 skyriuje, kuriame gvildenama bendra valdžios problema. Pasitikėjimo santykiams skirtame 5 skyriuje nagrinėjami vienašališki valdžios perdavimai, kuriuos reprezentuoja 5 sritis.

6 sritis – tai santykiai, susiję su vienašališku materialinių ir nematerialinių išteklių perdavimu. Toks perdavimas paprastai yra susijęs su pasitikėjimu, ir tai, kiek jis išties yra su juo susijęs, aptariama 5 skyriuje. Formaliai pasitikėjimo santykiai aptariami 28 skyriuje.

7 ir 8 sritys susijusios su veiksmų sistemomis, kuriose valdžia veikėjo veiksmams yra vienas mainams pateiktų išteklių. Skirtumas tarp tų sričių (ir tarp 4 bei 5 sričių) yra tas, kad 7 srityje veikėjai atsisako valdžios tam tikriems veiksmams už tam tikrą išorinę kompensaciją, o 8 srityje valdžios savo veiksmams atsisakoma vienašališkai. 8 srities reiškinių pavyzdys yra charizmatiškos valdžios sistemos, o 7 sritį iliustruoja Weberio racionali ir tradicinė valdžia. Abi sritys aptariamos valdžios sistemas gvildenančiame 7 skyriuje. Tačiau 8 sričiai priklauso ir reiškiniai, kurie taip pat aptariami pasitikėjimo sistemas nagrinėjančiame 8 skyriuje bei kolektyvinį elgesį gvildenančiame 9 skyriuje. Šių dviejų skyrių medžiaga formaliai nagrinėjama 28 ir 33 skyriuose.

9 sritis yra santykių, atsirandančių vienašališkai perduodant išteklius, sistema. Jie kartu su 8 srities reiškiniais taip pat aptariami 8 ir 9 skyriuose.

10 sritis, kuri reprezentuoja išorinį poveikį turinčius veiksmus, yra ta veiksmų klasė, kuriai iškyla normų problema. Tokie veiksmai nagrinėjami 10 skyriuje, o 11 skyriuje tiriamos socialinės sąlygos, kurioms susiklosčius, tendencija atsirasti normoms tampa realybe. 30 skyriuje ši tema formaliai rutuliojama toliau.

Galiausiai 11 sritis apima įvykius, kurie turi pasekmių daugeliui veikėjų, o tai yra ta reiškinių klasė, kai reikia priimti kolektyvinius sprendimus ir kai bendriems veiksmams atlikti formuojasi korporaciniai veikėjai. Ta svarbi reiškinių klasė aptariama

daugelyje knygos vietų. 13 skyriuje nagrinėjamos sąlygos, kuriomis korporaciniam veikėjui suteikiamos teisės atlikti vieningą viso kolektyvo veiksmą. 14 ir 15 skyriuose nagrinėjamos kolektyvinių sprendimų priėmimo problemos, kai teisė nuspręsti diktatoriaus teisėmis nepriklauso vienam veikėjui. 16, 17 ir 18 skyriuose aptariamos specifinės korporacinių veikėjų problemos. Formaliai kai kurios iš šių problemų nagrinėjamos 31, kai kurios – 34 skyriuose.

Socialiniai mainai

Viena šioje knygoje išplėtotos teorijos savybių yra taupumas. Veikėjai yra susiję su ištekliais (ir netiesiogiai vienas su kitu) tik dviem santykiais: išteklių kontrole ir savo interesu ištekliams. Veikėjai vadovaujasi vienu vieninteliu veiklos principu – elgtis taip, kad būtų maksimaliai realizuoti jų interesai. Toks veiksmas gali būti tiesiog ištekliaus suvartojimas realizuojant veikėjo interesą; o jei taip nėra – maksimizavimo principas dažniausiai skatina atlikti tam tikrą vienos rūšies veiksmą – išteklių ar įvykių kontrolės (ar teisės kontroliuoti) mainus. Tačiau susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, gali įvykti vienašališkas kontrolės ar teisės kontroliuoti perdavimas kitam. (Toliau, 19 skyriuje, aš aptarsiu dar vieną galimą veiksmo formą, savo interesų pakeitimą, tačiau tai nėra būtina didžiajai teorijos daliai.)

Paprasčiausia aprašytas sąvokas vartojanti sistema yra išteklių, pasižyminčių privačiųjų gėrybių savybėmis, poriniai mainai. Nors tokie mainai gali vykti konkuruojant su kitais, kaip tai vyksta natūrinių (barterinių) mainų rinkoje, konkurencijos gali ir nebūti. Socialiniai mainai persmelkia visą socialinį gyvenimą. Iš tiesų kai kurie socialiniai teoretikai, kaip, tarkim, Homansas (1958) ir Blau (1964) sukūrė socialines teorijas, iš esmės pagrįstas šio pobūdžio mainais. Kitokių nei ekonominės gėrybės išteklių socialinių mainų atveju mainomi ištekliai gali neturėti visų privačiųjų gėrybių savybių, tačiau tai netrukdo padaryti tam tikras kokybines išvadas. Šiame poskyryje aš aptarsiu tokių sistemų veikimą ir pateiksiu tam tikras kokybines išvadas.

Mainai socialiniame gyvenime gali būti sudėtingi, nes daugelyje jo sričių institucijos, turinčios palengvinti kontrolės mainus (ypač tuos, kai reikia daugiau negu dviejų šalių), nėra taip gerai išvystytos, kaip ekonominių išteklių mainams skirtos institucijos.[6] Vis dėlto šioje pirmojoje ir paprasčiausioje sistemoje, kurią ketinu apibūdinti bendrais bruožais, aš darau prielaidą, kad tokie mainai galimi.

Mainų proceso apribojimai nėra tokie neišvengiami, kaip atrodo iš pradžių, jei mainai nebeapsiriboja ekonominėmis gėrybėmis. Vykstant ekonominių gėrybių mainams, kiekvienas veikėjas, siūlydamas mainus, gali tik pagerinti kito veikėjo padėtį, ir būtent todėl tokius mainus paprastai laikome savanoriškais ir abipusiškai naudingais. Tačiau, kai atsižvelgiama į kitokio pobūdžio įvykius, mainais galima pavadinti ir reiškinius, kurie paprastai suvokiami kaip prievarta: grasinimus palydi pažadai. Kai tėvai grasina prilupsią vaiką, jei šis nepaklus, jie laikinai atsisako teisės suduoti

[6] Suprantama, yra įvairių tai daryti padedančių institucijų. Ostrogorskis (1964 [1902]) aprašo tokį politinės mašinos, veikusios Amerikoje devynioliktojo a. paskutinį dešimtmetį, mechanizmą, kuris įgalino trišalius įstatymų leidėjų (gaudavusių rinkėjų balsus), verslo firmų (gaudavusių įstatymų leidėjų balsus) ir rinkėjų (gaudavusių pinigus bei paslaugas, kurias ta mašina galėjo nupirkti už pinigus) mainus.

vaikui (teisės, kurią turi nuolat dėl to, kad fiziniu ir teisiniu požiūriu kontroliuoja vaiką) mainais už vaiko sutikimą patenkinti tėvų interesus.

Be to, daugelį reiškinių, kurie paprastai laikomi ne mainais, o išteklių panaudojimu, galima numatyti naudojant ganėtinai paprasto pavidalo teoriją. Pavyzdžiui, Dahlis (1961) savo *New Haven* studijoje, kaip ir kiti politikos mokslų atstovai ne viename darbe, pažymi, jog daugelis potencialiai galingų visuomenės veikėjų nesinaudoja savo galia daryti įtaką bendruomenės sprendimams. Neretai galutinis rezultatas yra tas, kad sprendimai priimami nedalyvaujant patiems įtakingiausiems bendruomenės veikėjams – sunkiai suprantamas reiškinys. Tačiau, kadangi politinius išteklius dažnai galima panaudoti daugeliu skirtingų progų ir jie iš dalies yra išeikvojami juos naudojant (pavyzdžiui, visuotinė parama mieste įmonę turinčiai korporacijai sumažės, jei ji savo galią panaudos pasipriešinti populiariai politikai), išrankus išteklių panaudojimas gali būti tas būdas, kuriuo veikėjas maksimizuoja savo interesų įgyvendinimą.

2.1 paveiksle pateikta sistemos, kurioje mainai atsiranda spontaniškai, idėja. Joje veikėją A_2 domina E_1 išteklius, tačiau jis jo nekontroliuoja. Kiekvieno veikėjo tokioje sistemoje veiklos principas jį skatina perimti kontrolėn jį dominančius išteklius atsisakant tų, kuriuos jis kontroliuoja. A_2 turimas išteklius yra E_2 kontrolė. Veikėjas A_1 domisi E_2, tad A_2 galėtų įgyti kontrolę E_1, atiduodamas E_2 kontrolę.

Socialinė pusiausvyra

Jau aprašytų mainų dėka neatitikimas tarp intereso ir kontrolės sumažėja tiek, kad atsiranda pusiausvyra – taškas, kai nebelieka mainų, galinčių padidinti tikėtiną abiejų veikėjų interesų įgyvendinimą. Tame taške kiekvienas veikėjas jau bus tiek maksimizavęs savo tikėtiną interesų įgyvendinimą, kiek jam leido pradiniai ištekliai.

Susiklosčius tam tikroms sąlygoms, kaip antai esant mažam veikėjų skaičiui, negali būti *vieno vienintelio* pusiausvyros taško. Pavyzdžiui, dviejų veikėjų atveju, kai kiekvienas jų kontroliuoja tam tikrą jį patį ir šiek tiek kitą dominančių dalykų aibę, bus gana daug pusiausvyros taškų, kurie, palyginti su pradiniu tašku, bus geresni abiem veikėjams (ir geresni nei bet kuris taškas už tos aibės ribų), tačiau kurių nė vienas abiem veikėjams nebus geresnis už bet kurį tašką aibėje. Egzistuoja daugybė skirtingų mainų santykių, kurie leidžia abiem šalims pagerinti savo padėtį, bet nesant rinkos, sunku numatyti, kuris iš jų faktiškai bus.[7] Pusiausvyros tašką, atsirandantį tokioje mažoje mainų sistemoje, galima apibūdinti kaip sistemos savybę, t. y. makrolygmens savybę, kuria rinkos mainų atveju būna kaina. Blau (1963) studija apie mainus už patarimą valdžios įstaigoje rodo, kad už tam tikrą patarimo kiekį ir kokybę rodomos pagarbos mastas yra tos institucijos socialinės sistemos savybė.[8]

[7] 25 skyriuje pateiktame matematiniame modelyje apibrėžtas pusiausvyros taškas nustatomas dedukciškai. Tai yra supaprastinimas, pagrįstas prielaida, kad mainų procesui egzistuoja tobula rinka, – prielaida, tampanti vis realistiškesne, didėjant įvykiu suinteresuotų veikėjų skaičiui.

[8] Kadangi šiuo atveju nėra tobulos rinkos, patarimo „kaina" institucijoje galėjo varijuoti. Dėl tos variacijos sistemos lygio savybė šiuo atveju yra mainų santykių pasiskirstymas aplink centrinę tendenciją, o ne tikslus mainų santykis.

Galutinis mainų proceso rezultatas yra įvykių kontrolės perskirstymas, – perskirstymas, leisiantis pasiekti tam tikra prasme optimalių rezultatų. Atlikęs mainus, kiekvienas veikėjas jį labiausiai dominančius įvykius kontroliuoja remdamasis savo pirminių išteklių suteikiama galia. Kadangi jis tą kontrolę vykdys taip, kad gautų norimus rezultatus, nėra jokio būdo padidinti jo interesų patenkinimą esant pradiniam kontrolės ir interesų paskirstymui. Šia prasme rezultatas yra optimalus.

Išsakyti tokį teiginį kaip pastarasis, atrodo, reiškia padaryti klaidą, nuo utilitaristų laikų persekiojusią gerovės ekonomiką: prielaidauti, kad egzistuoja bendras matas, leidžiantis daryti tarpasmeninius naudingumo palyginimus. Tai reiškia, kad toks teiginys apie bendrą pasitenkinimą, koks buvo išsakytas pirmiau, implikuoja palyginimą, subalansuojantį skirtingų asmenų pasitenkinimus taip, kad juos būtų galima susumuoti. Kaip jau ne kartą buvo parodyta ekonominėje literatūroje, toks analitiko palyginimas yra beprasmis. Tačiau tai, kas visai nėra beprasmiška, yra pačių socialinių procesų atliekamas palyginimas. Tai yra būtent tas palyginimas, kuris glūdi pačiose socialinėse sistemose ir anksčiau aprašytame modelyje. Palyginimas, pateikiantis bendrą matą skirtingų žmonių pasitenkinimams išmatuoti, kyla iš tų asmenų pradinių išteklių. Taip, nagrinėjant patriarchalinę šeimą kaip sistemą, tas, kas turima galvoje kalbant apie maksimalų bendrą pasitenkinimą, yra visuma, kurioje vyro – šeimos galvos – pasitenkinimas yra kur kas svarbesnis nei jo žmonos pasitenkinimas, nes jo išteklių kontrolė yra didesnė. Matriarchalinėje šeimoje žmonos pasitenkinimas yra svarbesnis negu vyro maksimizuojant bendrą pasitenkinimą, nes toje šeimoje ji turi daugiau galios. Normatyviniu požiūriu tokie maksimizavimai gali būti pateisinti tik tuo atveju, jeigu *priimama ta vertybių aibė, kurią implikuoja pradinis kontrolės paskirstymas tarp veikėjų šioje sistemoje*.

Tad pirmoji šioje knygoje plėtojamos teorijos išvada yra ta, kad teorijos atspindimos mainų sistemos išties pasiekia maksimalų bendrą pasitenkinimą, tačiau tokį, kuris yra specifinis pradinei kontrolės situacijai. Šią kontrolę pavadinsiu konstitucine kontrole nepriklausomai nuo to, ar tarp veikėjų egzistuoja formali konstitucija. Išreikšdama kiekvieno iš veikėjų turimas teises ir išteklius, ši kontrolė išreiškia socialinės sistemos konstituciją, ar ji būtų implicitiška, ar eksplicitiška.[9] Toks įvairių veikėjų interesų sujungimas gali smarkiai skirtis nuo to, kokį norėtų pamatyti pašalinis stebėtojas. Pavyzdžiui, bendras patriarchalinėje šeimoje maksimizuojamas pasitenkinimas gali nesutapti su tuo, kuris labiau patiktų pašaliniam stebėtojui. Tačiau tai yra vienintelis agregavimas, kuris toje sistemoje bus maksimizuojamas, nes tą agregavimą lemia konstitucinės kontrolės paskirstymas tarp skirtingų veikėjų sistemoje.

To, kaip stebėtojas norėtų vertinti kiekvieno asmens interesus (pavyzdžiui, vadovaudamasis lygybės principu), ir vidinio sistemos funkcionavimo (kuris dėl konstitucinės kontrolės skirtingai vertina įvairių asmenų interesus) supainiojimas iš esmės ir sukėlė painiavą dėl tarpasmeninių naudingumo palyginimų gerovės ekonomikoje. Stebėtojo daromi tarpasmeniniai palyginimai yra beprasmiai (išskyrus tai, kad teikia

[9] Realių socialinių sistemų konstitucijų turinį sudaro, žinoma, ne vien kontrolės paskirstymo tarp sistemoje egzistuojančių veikėjų išreiškimas. Žr. 13 skyrių.

pasitenkinimą pačiam stebėtojui), tačiau palyginimai veiksmų sistemos vietoje yra prasmingi. Tie palyginimai vyksta realiai sudaromuose sandoriuose.

Šiame skirsnyje išreikšta socialinės pusiausvyros idėja paskatino kalbėti apie kitą – socialinio optimumo – terminą. Kadangi šis terminas bus reikšmingas dėstomai teorijai ir kadangi socialinio optimumo sąvoka skiriasi įvairiuose veiksmų struktūros žemėlapio srityse, labai svarbu trumpai aptarti, kas turima galvoje, kai tose srityse vartojamas terminas „socialinis optimumas".

Socialinis optimumas

Adamas Smithas suformulavo principą, kad tik sau naudos siekiantį individą „nematoma ranka veda į tikslą, kurio jo ketinimuose nebuvo " (1937 [1776], p. 423). Nors Smithas nenorėjo pasakyti, kad tai veda į socialinį optimumą, toliau jis teigė: „Siekdamas savo interesų, jis neretai pagelbsti visuomenei siekti savųjų daug efektyviau negu tuomet, kai jis iš tikrųjų ketina dirbti visuomenės labui" (p. 423). Ekonomistai neoklasikai nuėjo toliau, parodę, jog kai įvykdytos tam tikros labai griežtos sąlygos (gėrybių, kurių vartojimas neturi jokių išorinių poveikių, mainai be jokių mainų išlaidų), savo interesų siekimas mainuose padeda pagerinti visų mainų dalyvių padėtį ir nepadaro nuostolių kitiems. Kai nebelieka galimų savanoriškų mainų, pasiekiamas socialinis optimumas. Taip ekonominės teorijos pagrindimas individualaus naudingumo maksimizavimo esant ribotiems ištekliams principu leido pateikti šia teorija grindžiamas normatyvines formuluotes. Kai kuriuose moralės ir politikos filosofijos darbuose (Rawls, 1971, Nozik, 1974, Gauthier, 1986) tas pats pagrindas buvo panaudotas normatyvinei teorijai sukurti.

Sociologai teoretikai nėjo šiuo keliu. Tokio eksplicitiškai normatyvaus principo, koks yra naudingumo maksimizavimas, nebuvimas individo lygmenyje neleido sociologijos teorijai pateikti normatyvinių formuluočių. Teorinės struktūros, kuria grindžiama ši knyga, savybė yra ta, kad joje glūdi tokių normatyvinių formuluočių potencialas. Tačiau norint tai padaryti, reikia pripažinti, kad samprata, kada sistemai „yra geriau", bei socialinio optimumo sąvoka skiriasi priklausomai nuo to, kurioje veiksmų žemėlapio (2.2 pav.) srityje yra sistema. Manau, būtų naudinga apibūdinti skirtingų sričių socialinių optimumų sąvokas.

1. *2 ir 4 sritys: savanoriški mainai už konkurencingos rinkos ribų*. Kai vyksta savanoriški išteklių mainai be išorinių poveikių, abi šalys pagerina savo padėtį ir niekas nenukenčia. Kai tie mainai vyksta už konkurencingos struktūros ribų, mainų santykis atsižvelgiant į tam tikro diapazono ribas yra neapibrėžtas. Tokioje aplinkoje optimumas egzistuoja tada, kai abiejų veikėjų nedomina kiti galimi mainai, kurių šalimis jie galėtų tapti. Toks optimalus taškas yra Pareto optimumas ir, kadangi mainų santykis yra neapibrėžtas (nes nėra konkurencijos), galima daugybė Pareto optimumų.

2. *3 ir 7 sritys: savanoriški išteklių mainai be išorinių poveikių ir konkurencingoje rinkoje*. Kai vyksta savanoriški mainai konkurencingoje rinkoje, abipusiškai priimtinų mainų santykiai konverguoja į vieną vienintelį santykį, taigi galima sakyti, jog kiekvienas išteklius sistemoje turi tam tikrą vertę. Daugelis socialinių optimumų, kurie galimi už konkurencingos rinkos ribų, sumažėja iki vieno taško, kurį ekonomistai

vadina konkurencine pusiausvyra. Kaip minėta ankstesniame skirsnyje, šis socialinis optimumas, kaip ir visi socialiniai optimumai, priklauso nuo pradinio išteklių paskirstymo. Taigi ir kiekvienas išteklių paskirstymas yra susijęs su tam tikru pusiausvyros tašku.

3. *10 sritis: veiksmai uždaroje sistemoje, kai yra išoriniai poveikiai.* Šiuo atveju (teigiami ar neigiami) išoriniai poveikiai, tam tikrais veiksmais daromi kitiems, kurie tų veiksmų nekontroliuoja, reiškia, kad savanorišku pasirinkimu daugiau nebegalima pasiekti socialinio optimumo. Yra ir vidinis sukurtas išorinių poveikių interesų konfliktas. Socialinis optimumas priklauso nuo to, kuris interesas ankstesniame skirsnyje aptarta prasme yra stipresnis. Jei veikėjui priešpriešinti interesai yra stipresni, socialinis optimumas pasiekiamas tada, kai egzistuoja veiksmingos normos ar įstatymai ir kai teisę kontroliuoti veiksmus turi ne veikėjas, o kiti. Socialiniam optimumui šioje srityje pasiekti, kai veiksmo neįmanoma stebėti ir primesti išorinėmis sankcijomis, reikalinga kitų žmonių teisių internalizacija arba socializacija. Ši internalizacija paprastai vyksta tokiose institucijose, kaip šeima ir religinės organizacijos.

4. *11 sritis: įvykiai uždaroje sistemoje, sukeliantys pasekmių daugeliui veikėjų.* Ši veiksmų struktūrų žemėlapio sritis yra dar viena sritis, kurioje egzistuoja interesų konfliktas. Socialinis optimumas pasiekiamas tada, kai įvykio baigtis yra palanki stipresnių interesų grupei. Tai gali atsitikti tada, kai teisė kontroliuoti veiksmus yra paskirstyta visiems, suinteresuotiems tais veiksmais (nors, kaip sakoma 15 skyriuje, paskirsčius teises, nelengva pasiekti socialinį optimumą priimant kolektyvinius sprendimus). Šioje srityje potenciali nauda dažnai pasiekiama atliekant dviejų ar daugiau veikėjų koordinuotą veiksmą. Socialinis optimumas pasiekiamas tada, kai papildomo produkcijos vieneto teikiama nauda yra lygi to vieneto sukūrimo papildomoms išlaidoms. Struktūros, kuriose pasiekiamas šis socialinis optimumas, dažniausiai yra formalios organizacijos, turinčios postus (kuriuos užima veikėjai), tarp kurių paskirstomi veiksmų komponentai. Postus užimantiems veikėjams taikomas sankcijas arba užtikrina išorinė priežiūra, arba tai yra nuo veiksmų padarinio priklausančios vidinės sankcijos (žr. 7 ir 16 skyrius).

Socialinio optimumo sąvokos svarbą socialinei teorijai lemia jos teikiama galimybė įvertinti skirtingus socialinės tvarkos variantus. Toks įvertinimas neįmanomas neturint būdo įvertinti, kada sistema „funkcionuoja geriau" ar „blogiau". Žinoma, sunku parodyti, kaip tai galima padaryti vien tik tais trumpais anksčiau pateiktais aprašymais, tačiau apie tai bus kalbama tolesniuose skyriuose.

Socialinės pusiausvyros nebuvimas

Kai kada veiksmai, kurių paskirtis yra sukurti individualią pusiausvyrą, nepadeda sukurti socialinės pusiausvyros. Socialinė pusiausvyra atsiranda tada, kai tarp veikėjų vyksta išteklių kontrolės mainai, tačiau kai veikėjai, siekdami individualios pusiausvyros, vienašališkai perduoda išteklių kontrolę kitiems (naudingumo maksimizavimas), socialinė pusiausvyra gali neatsirasti, atvirkščiai, nuo jos galima nutolti. (2.2 paveiksle tą sritį parodo apskritimas C, atitveriantis 5, 6, 8 ir 9 sritis). Pavyzdžiui, kai vienas veikėjas vienašališkai perduoda kontrolę, jo pavyzdžiu gali pasekti

ir kiti. Tačiau vienašališkuose kontrolės perdavimuose, net tada, kai jie tikrai savanoriški ir racionalūs, nėra nieko tokio, kas neišvengiamai skatintų socialinę pusiausvyrą. Rezultatas gali būti toks, kad galios valdžios koncentracija arba jos dispersija.

Vienašališki išteklių kontrolės perdavimai skatina atsirasti tokias veiksmų struktūras, kurios paprastai vadinamos kolektyviniu elgesiu. Kolektyvinis elgesys apima tokius reiškinius, kaip minios elgesys, pasitikėjimo sistemos, viešoji nuomonė, socialiniai sąjūdžiai, staiga iškylanti charizmatinė valdžia, auditorijos elgesys, užgaidos ir mados. Tai yra svarbus socialinių pokyčių šaltinis.

Paprasti ir sudėtingi santykiai

Prieš pradėdami išsamų 2.2 paveiksle pateiktų veiksmų struktūrų nagrinėjimą, turime aptarti vieną papildomą skirtumą. Tai yra veikėjų paprastų ir sudėtingų santykių skirtumas.

Suprantama, dviejų asmenų socialiniai santykiai yra socialinės organizacijos statybinė medžiaga. Tačiau situacija toli gražu nėra tokia paprasta, kaip gali atrodyti. Kai kurie socialiniai santykiai yra išlaikomi savaime, nes paskatos abiem pusėms tuos santykius pratęsti glūdi pačių santykių esmėje. Paskatas kuria pats santykis, o santykio pratęsimas priklauso nuo to, ar abiem pusėms sukuriama pakankamai paskatų. Dauguma mūsų socialinių santykių yra būtent tokie: pirmapradžiai socialiniai ryšiai, draugystės ryšiai, visokio pobūdžio „neformalūs" socialiniai santykiai bei tokie pavaldumo santykiai, kaip, tarkim, šeimininko ir jo tarno arba tėvo ir sūnaus. Šiuos santykius galima laikyti reikšminga daugelio socialinių organizacijų statybine medžiaga. Auganti socialinė organizacija, ar tai būtų bendruomenė, ar leidžiantis atžalas socialinis tinklas, yra tokių santykių amalgama. Tokius santykius galime pavadinti paprastais, kad atskirtume juos nuo antrojo pobūdžio santykių.

Antrojo pobūdžio santykiai yra tokie, kurie neišlieka savaime, o priklauso nuo trečiosios šalies. Paskata vienai arba abiem šalims tęsti savo santykius nėra užprogramuota pačiuose santykiuose, juos reikia skatinti iš šalies. Tai būtent tie santykiai, kuriais grindžiamas formaliųjų organizacijų egzistavimas. Negalime pasakyti, jog iš tokių santykių sukurta socialinė organizacija tiesiog „auga", nes nė viena (arba abi) šalis nesuinteresuota užmegzti tokius santykius. Tokio pobūdžio organizaciją reikia kurti, nes ji pagrįsta daug sudėtingesne paskatų struktūra, kurioje kiekvieną dviejų veikėjų ryšį papildo santykiai su trečiąja ar daugiau šalių. Organizacija yra iš pareigų ir lūkesčių susidedanti santykių struktūra, tačiau nereikalaujama, kaip tai yra paprastais santykiais paremtoje socialinėje organizacijoje, kad kiekvieno asmens pareigų ir lūkesčių balansas būtų teigiamas kiekviename iš to asmens palaikomų santykių. Kiekvienam asmeniui reikia tik vieno teigiamo balanso, apimančio jo santykius su visa grupe veikėjų, susijusių su šia sudėtinga paskatų sistema. Šio pobūdžio socialinius santykius pavadinsiu sudėtingais.

Galime laikyti, kad socialinė aplinka susideda iš dviejų dalių. Viena jų yra „natūrali" socialinė aplinka, auganti autonomiškai kartu su besivystančiais ir sistemą plečiančiais paprastais socialiniais santykiais. Antra dalis yra tai, ką galėtume pavadinti sukurta, sukonstruota socialine aplinka, tai sudėtingais socialiniais santykiais paremtos organizacijos. Taip sukurta socialinė aplinka neauga natūraliai, ska-

tinama tų santykių šalimis esančių veikėjų interesų. Visus santykius turi sukurti pašaliečiai, ir kiekvienas iš tų santykių išlieka gyvybingas tik jų ryšių su kitais tos pačios organizacijos dalimi esančiais santykiais dėka (gimininga korporacinių veikėjų gyvybingumo sąvoka aptariama 16 skyriuje). Struktūra panaši į kortų namelį, kai savitarpio priklausomybė tarp atskirų jį sudarančių santykių yra labai stipri. Kitaip nei iš paprastų santykių sudarytos struktūros, sukonstruotos iš sudėtingų santykių struktūros turi aiškiai apibrėžtas ribas tarp to, kas yra jų viduje, kas yra viena nuo kitos priklausančių paskatų sudėtingos struktūros dalis ir kas yra už tos struktūros ribų.

Žinomiausias sukonstruotos socialinės aplinkos pavyzdys yra šiuolaikinis korporacinis veikėjas, susidedantis iš padėčių, kurias užima asmenys. Tokie korporaciniai veikėjai gana išsamiai aptariami šioje knygoje – korporacijos, valstybinės įstaigos, profesinės sąjungos ir kt. Didžioji asmenis šiuolaikinėje visuomenėje supančios socialinės aplinkos dalis yra sukonstruota socialinė aplinka, kaip ir didžioji šiuolaikinės visuomenės žmogų supančios fizinės aplinkos dalis yra sukurta fizinė aplinka – pastatai ir gatvės. Ekonominės gėrybės, nuo kurių priklauso šiuolaikinis gyvenimas, yra sukonstruotos ir sudėtingais santykiais pagrįstos socialinės aplinkos produktai. Tačiau atrodo visai įmanoma, kad tokia dirbtinė socialinė aplinka, kokią mes ją pažįstame, yra tik daug sudėtingesnių socialinės organizacijos formų, kurios iki šiol dar neišrastos, užuomazga.

3
TEISĖ VEIKTI

Ankstesniuose skyriuose tas kiekybes, kuriomis mainomasi, kartais vadindavau ištekliais arba įvykiais, o kartais – teisėmis ir ištekliais. Prieš pereinant prie kitų socialinių mainų ir socialinių veiksmų formų, svarbu kruopščiau ištirti teisių sąvoką. Daugelyje toliau nagrinėjamų veiksmo sistemų ši sąvoka vaidina pagrindinį vaidmenį.

Kartais manoma, kad ekonominiai mainai yra susiję su fiziniais daiktais: gėrybėmis, prekėmis ir nuosavybe. Tokie socialiniai mainai už ekonominės sistemos ribų, kaip tie, kurie vyksta politinio valdymo sistemose arba neformaliose socialinėse organizacijose, suvokiami, priešingai, kaip nematerialaus turto mainai. Tačiau, kaip matyti iš toliau pateikto pavyzdžio, tai vargu ar yra svarbus skirtumas.

Po Antrojo pasaulinio karo veteranas grįžo į Vakarų Virdžinijos kaimą, kuriame buvo užaugęs. Netrukus kartu su kitais tėvo nedidelio žemės sklypo paveldėtojais pardavė jį aukcione ir jis jį nusipirko. Jis čia apsigyveno: pasistatė namą ir kaimo parduotuvę. Iš pradžių jis jautė didžiulį malonumą išeiti pro paradines savo namo duris į žemę, kurioje užaugo, o dabar buvo jos šeimininkas. Tačiau kas jam vis dėlto priklauso? Išnagrinėjus sutartį, paaiškėja, kad jis nėra žemėje esančių mineralų savininkas, tas teises turi kitas. Apygarda nori praplatinti kelią, ir jis sužino, kad ji turi teisę paimti privačią nuosavybę visuomenės poreikiams, t. y. teisę paim-

ti jo žemę ir išmokėti rinkos kainos dydžio kompensaciją. Kiti paveldėtojai reikalauja kelio į šeimos kapines. Jis pasiūlo prieigos teisę, tačiau šie ją atmeta. Galiausiai teismas nusprendžia, kad jie turi teisę nutiesti kelią į kapines ir nevaržomai juo naudotis. Po viso šito jis, žengdamas pro paradines namo duris į savo žemę, kurioje užaugo, nebejaučia tokio didelio pasitenkinimo, nes nebėra tikras dėl to, kas jam iš tikrųjų priklauso.

Šiuo pavyzdžiu tik pagrandomas viso paketo teisių, kurios paprastai vadinamos nuosavybės, arba savininko, teisėmis, galimo paskirstymo paviršius. Šiame pakete paprastai yra naudojimo (įvairiais būdais) teisė, vartojimo teisė (jei produktą galima vartoti) ir teisė disponuoti (žr. Honore, 1961). Ir dėl to, kad šios teisės paprastai yra susiejamos, privačių gėrybių mainai vyksta taip, kaip jie iš tiesų vyksta: vartojimo teisė suteikia paskatą prekę įsigyti, o teisė disponuoti leidžia tą prekę mainyti.

Tuo atveju, kai gėrybės nėra lengvai dalomos arba jei jas galima labai įvairiai panaudoti (žemės atveju), arba jei būna nedalomi įvykiai, į kuriuos teises turi daug asmenų (kelio padėtis), tai teisių paskirstymas tampa problemiškesnis negu dalomų gėrybių atveju. Teisės į gėrybes, kurias galima skirtingai panaudoti, gali būti paskirstytos (nupirktos ir parduotos ar dar kitaip paskirstytos) tokiu būdu, kad įprastas nuosavybės teisę sudarančių teisių paketas yra išskaidomas tarp daugiau nei vieno veikėjo. Gerų pavyzdžių galime rasti tarp panašių į tą, kuris buvo aprašytas anksčiau, kai teisės yra susijusios su žeme. Kaimo vietovėse teisė į per žemės sklypą einantį kelią neretai priklauso kam nors kitam, o ne žemės savininkui. Teisė į iškasenas tame žemės plote dažnai priklauso kam nors kitam, o ne tam, kuris laikomas jos savininku. Žemės savininkas kai kada gali parduoti teisę kirsti mišką savo žemės dalyje arba išnuomoti žemę ūkininkauti. Miestuose kartais parduodama teisė į erdvę virš tam tikros nuosavybės. Kai kuriuose JAV miestuose taikoma iš Anglijos paveldėta praktika atskirti nuosavybės teisę į namą nuo teisės į žemę, kurioje jis pastatytas; žemės savininkas gauna „žemės rentą“, bet būna pardavęs teisę užimti žemę ilgam laikui (tarkim, devyniasdešimt devynerius metus). Feodaliniu ir pofeodaliniu laikotarpiais nuosavybės teisės į žemę būdavo eksplicitiškai padalijamos keliais lygmenimis: siuzerenas turėjo teisę į tam tikrus mokesčius, feodalas turėjo teisę į kitus tam tikrus mokesčius, žemės friholderis turėjo teisę ją dirbti ir nuimti derlių, bet kartu ir turėjo mokėti tam tikrus mokesčius (kurių kartais buvo daug daugiau negu čia paminėti du tipai). Kiekvieną šių teisių buvo galima atskirai parduoti arba nusipirkti. (Daugiau informacijos apie nuosavybės teises viduramžiais žr. Denman, 1958.)

Daugelis šių teisių į paprastas fizines gėrybes padalijimų yra konfliktų ir ginčų šaltinis. Konfliktai gali kilti dėl kelių priežasčių. Kai kuriais atvejais, kaip antai teisės į oro erdvę ar į kelią atveju, fizinė tam tikros nuosavybės vieta suteikia teisės turėtojui (pavyzdžiui, tos nuosavybės savininkui) monopolinę kontrolę tam, kas domina kitą. Kai kuriais atvejais tam tikros teisės tampa ginčytinos, jei nuosavybės teisė yra ėjusi iš rankų į rankas. Dar kitais atvejais vienas panaudojimas, į kurį teisę turi vienas veikėjas, darys neigiamą išorinį poveikį kitokiam panaudojimui, į kurį turi teisę kiti veikėjai.

Kito pobūdžio teisių į gėrybes padalijimai yra labiau susisteminti ir sukelia mažiau ginčų. Pavyzdžiui, fondų biržoje yra daugybė teisių. Paprastoji akcija yra teisė į organizacijos pelno dalį, į dalelę jos turto, jei ji būtų likviduota, ir teisė balsuoti už kompanijos direktorius. Privilegijuota akcija paskutinių minėtų teisių

nesuteikia. Akcinis opcionas, kurį galima nusipirkti bei parduoti, yra teisė pirkti akcijas už tam tikrą kainą.

Įvairūs atvejai, kai į tą pačią gėrybę skirtingas teises turi skirtingi veikėjai, sugestijuoja, kad socialinių mainų teorija tai, kuo mainomasi, turėtų suvokti kaip teisę atlikti tam tikrus veiksmus, o ne kaip materialias gėrybes. Kartais, tačiau ne visada, ši teisė apima daugumą su nuosavybe asocijuojamų teisių. Kartais net pati nuosavybės sąvoka netinka apibūdinti tam, kas perkama ar parduodama. Pavyzdžiui, darbininkas, kuris maino teisę kontroliuoti savo darbo jėgą į užmokestį, maino tam tikrą konkretų kontrolės teisių rinkinį, kuriai vargu ar galima pritaikyti nuosavybės teisės sąvoką. Mainai gali būti susiję ir gali būti nesusiję su teise mainyti tas teises su trečiąja šalimi (sportininkų profesionalų sutartyse tokia teisė dažnai numatoma ir tai leidžia komandos savininkui „parduoti" sportininką kitai komandai).

Nuosavybės sąvoka tampa ypač aktuali, kai daugiau nei vieną asmenį dominanti gėrybė ar įvykis yra nedalomi. Vieną iš tokių nedalomų įvykių ar gėrybių grupę sudaro dalykai, kurių naudojimas daro išorinius poveikius. Socialinių kaštų problemą nagrinėjančiame Coase'o (1960) darbe pateikiama pavyzdžių, kaip tam tikra vienos šalies veikla sukelia išorinį poveikį kitai. Savo alaus daryklą turėjusi smuklė skleidė nemalonius kvapus, erzinusius kaimynystėje esančios nuosavybės savininkus. Saldainių gamintojo mašinos tam tikrame pastate ypač trukdė gretimame bute gyvenančiam gydytojui. Šiais atvejais *tam tikras* nuosavybės *panaudojimas* sukėlė neigiamą išorinį poveikį kitiems, ir čia svarbiausias dalykas yra būtent teisė tą nuosavybę panaudoti. Coase'as nurodo, kad tokią teisę galima nusipirkti arba parduoti atskirai nuo bendros teisės į atitinkamą nuosavybę ar gėrybę.

Kitais įvykių ar nedalomų gėrybių atvejais teisė kontroliuoti įvykio rezultatus ar gėrybės panaudojimą gali būti padalyta vienu iš daugybės galimų būdų. Šalyse, kuriose vienas asmuo ar šeima neįgali nusipirkti automobilio, galima būti bendrais jo savininkais pasidalijant naudojimo laiką (savaitės dienas ar kaip nors kitaip). Disponavimo teisė gali būti teisė disponuoti naudojimo teise (pavyzdžiui, parduoti teisę naudoti automobilį šeštadieniais) arba teisė disponuoti pačia gėrybe: pastaruoju atveju disponavimo teisė yra bendra, tad parduoti automobilį ar kitaip jo atsikratyti reikia kolektyvinio sprendimo. Pastaruoju metu tas pats nuosavybės teisių pasidalijimo principas paplito ir su atostogomis susijusio turto atžvilgiu. Asmeniui priklauso teisė naudoti tą turtą dvi savaites per metus – teisė, kurią galima nusipirkti arba parduoti kaip ir nuolatinę nuosavybę.

Teisę kontroliuoti įvykių rezultatus taip pat galima paskirstyti pagal laiką. Kai po skyrybų paskiriama bendra vaiko globa, paprastai vaikas tam tikrą laiką būna su vienu iš tėvų, o kitą – su kitu. Taikos metu kariškiai gali imtis tam tikrų veiksmų tik priėmus kolektyvinį sprendimą, tačiau vykstant karui, spręsti gali ir vienas karo lauko vadas; be to, sprendimai, kurie paprastai priimami gerokai aukštesniame lygmenyje, karo lauke gali būti priimami žemesniame lygmenyje. Skrydžio metu lėktuvą valdo pilotas, tačiau lėktuvui per tam tikrą atstumą priartėjus prie oro uosto, kontrolės teises perima skrydžių dispečeriai; panašiai ir jūros laivuose: laivo kapitonas vadovauja laive visos kelionės metu, tačiau laivui atplaukus į uostą, kontrolės teisės perduodamos locmanui.

Kai kada nedalomos gėrybės ar įvykio kontrolės teisė padalijama, kiekvienam iš tam tikro veikėjų skaičiaus suteikiant tikimybę įgyti visą kontrolę. Taip atsitinka, kai teisė nukreipti kolektyvo veiksmus yra suteikta vadovo postui („diktatoriaus

vaidmuo"), ir vyksta konkurencija dėl to posto.[1] Šis atvejis įgauna savo gryniausią formą, kai lyderis arba diktatorius išrenkamas burtų keliu. Tas pats principas taikomas ir tais atvejais, kai šansai (tikimybės) gauti prizą parduodami ar kitaip paskirstomi.

Dažniausiai pasitaiko toks teisės kontroliuoti nedalomą įvykį, kuriuo yra suinteresuotas daugiau nei vienas veikėjas, padalijimo atvejis, kai dalinė kontrolė balsuojant paskirstoma tarp visų veikėjų (pavyzdžiui, tų, kuriuos domina rezultatas). Kolektyvinis sprendimas priimamas taikant tokią sprendimo priėmimo taisyklę, kaip daugumos taisyklė, vienbalsiškumo taisyklė ar kokia kita daug sudėtingesnė taisyklė (pavyzdžiui, tokia, kuri taikoma priimant įstatymus JAV federalinėje vyriausybėje). Šis dalinių nedalomo įvykio kontrolės teisių paskirstymas kelia daug problemų, nes šių dalinės kontrolės teisių sujungimo, priimant sprendimą, implikacijos nėra paprastos.

Kaip jau sakyta, teisių paskirstymas yra pats svarbiausias dalykas, nuo kurio priklauso socialinės sistemos funkcionavimas.

Pagrindinis socialinių sistemų funkcionavimo pasikeitimo šaltinis yra inovacijos teisių paskirstymas. Pavyzdžiui, Berle ir Meansas (1933, p. 8) teigia, kad šiuolaikinė korporacija, kurioje nuosavybės teisė ir valdymas atskiriami, suskaidė privačios nuosavybės atomą. Tas suskaidymas buvo reikšminga naujovė, kai teisė panaudoti kapitalo išteklius buvo atskirta nuo teisės į iš jų gautą pelną bei teisės jais disponuoti. Tiesa ir tai, kad teisių apribojimas gali smarkiai pakeisti socialinės sistemos funkcionavimą, kaip tai atsitiko aptvėrimų įstatymų atveju Anglijoje, kai teisių į bendrą žemės naudojimą apribojimas smarkiai pakeitė ekonominės sistemos funkcionavimą.

Kai kurių ekonomikos gėrybių klasių atveju mintis, kad tai, kuo mainomasi, yra teisė atlikti veiksmus tam tikru būdu, atrodo gremėzdiška ir nelabai naudinga. Tai yra klasikinės privačios, dalomos ir atskiriamos gėrybės, neturinčios išorinio poveikio. Tokių gėrybių atveju jų pirkimas paprastai susijęs su teisės ją panaudoti kaip geidžiama pirkimu, nes jos naudojimas nesukelia išorinių poveikių kitiems. Nors tai ir tiesa, bet yra daug gėrybių, kurios iš pirmo žvilgsnio atrodo priklausančios šiai kategorijai, tačiau kurios nėra susijusios su neribotomis teisėmis. Jei nusipirkai šautuvą, tai dar nereiškia, kad gali juo medžioti, arba įsigijęs automobilį juo važiuoti. Tokiam naudojimui reikia įsigyti atitinkamus leidimus. Net nusipirkęs maisto, nenusiperki teisės be jokių suvaržymų jį valgyti kur pakliuvo – pavyzdžiui, toje pačioje mažmeninės prekybos parduotuvėje. Šią teisę kontroliuoja parduotuvės savininkas.

Taigi, nors ir nelabai patogu kai kurių gėrybių atveju galvoti apie tai, ką įsigijai ar atsisakei kaip teisės veikti, konceptualumo požiūriu tai yra teisinga ir neretai naudinga.

[1] Zablockis (1980) aprašo komuną, kurioje buvo kažkas panašaus į tokią valdžios struktūrą: „*Astar* komuna buvo anarchistiška ta prasme, kad norėjo išvengti autoritarinių taisyklių bei santykių. Tačiau bendruomenės ūkio organizacija buvo per daug sudėtinga, kad tai būtų galima padaryti. Valdžios pozicijos dažniausiai atitekdavo vyresniesiems, nes jie paprasčiausiai daugiau žinojo, ką reikia daryti, kad ferma gyvuotų. Bandydama kūrybiškai spręsti iškilusią dilemą, *Astar* komuna sukūrė paradoksalią diktatūros formą, kuri turėjo tarnauti anarchizmui. Pagal nustatytą politiką kiekvienas komunos narys, vyras ar moteris, privalėjo visą savaitę diktatorišku būdu valdyti ir prisiimti atsakomybę už visos komunos gyvenimą. Tikėtasi, jog po to, kai kiekvienas komunos narys du ar tris kartus pabus diktatoriumi, jie pakankamai gerai suvoks darbo organizacijos poreikius, kad būtų galima sugrįžti į pageidaujamą anarchistinės komunos būklę, pagrįstą kiekvieno asmens atsakomybe už savo indėlį" (p. 233).

Kas yra teisės?

Galbūt palankiausiai vertinamą teisių klasifikaciją ir vieną įžvalgiausių teisių studijų pateikė teisės teoretikas Wesley'us Hohfeldas (1923). Hohfeldas skyrė „reikalavimo teises" ir „laisvės teises". Čia nagrinėjama teisė veikti pagal Hohfeldą yra laisvės teisė. Ir priešingai, teisė kontroliuoti pagal Hohfeldą yra reikalavimo teisė. Taigi, kai veikėjas (arba kiti, kaip matysime vėlesniame skyriuje) perduoda savo teisę veikti kitam veikėjui ar veikėjams, pirmasis praranda laisvės teisę, o kitas ar kiti jo atžvilgiu įgyja reikalavimo teisę.

Tačiau Hohfeldo tyrime nekeliamas klausimas apie teisės prigimtį ta prasme, kuri būtų naudingiausia mūsų diskusijai, reikalaujančiai laipsniško tyrimo. Deja, šio tyrimo atžvilgiu išsamiausiai teises išanalizavo moralės filosofai, kuriuos domina normatyvinė klausimo pusė apie tai, kaip reikėtų paskirstyti teises arba koks yra *tinkamas* teisių paskirstymas. (Gana ženklų įnašą šioje srityje padarė Nozickas, 1974, Steineris, 1977 ir Lomasky, 1987.) Kaip netrukus bus nurodyta, čia vystoma teorinė pozicija implikuoja, kad į šį klausimą gali nebūti atsakymo.

Norėdami suprasti, kas yra teisių mainai, iš pradžių turime gerai išsiaiškinti, kaip derėtų suprasti, kas yra teisė. Pirmiausia formaliai, ar konstitucijos apibrėžta juridinė teisė gali būti apibūdinama gana paprastai. Jei asmuo turi juridinę teisę imtis veiksmų arba panaudoti ar disponuoti gėrybe ar ištekliais arba kontroliuoti įvykio baigtį, tai reiškia, jog jis gali tai daryti nesikišant teisinėms institucijoms. Jei teisę saugo įstatymas, tai kito veikėjo įsikišimą į pirmojo atliekamą teisės vykdymą varžo valdžios organai.

Visa tai nekelia jokių problemų. Daug neaiškumų kyla dėl plačios įstatymų *nereglamentuojamų* teisių srities. Kas gi yra teisė tokiais atvejais? Vienas atsakymo elementų yra tas, kad pati teisės sąvoka iš vidaus yra susijusi su daugiau negu vienu asmeniu. Jei asmuo A mano, kad jis turi teisę rūkyti tam tikroje vietoje ir tam tikru laiku, o asmuo B taip nemano, tai nereiškia, kad A tokią teisę turi, nors jam atrodo būtent taip. Galima tik pasakyti, kad teisė rūkyti tuo metu ir toje vietoje yra ginčytina. Tiesą sakant, būtent tie atvejai, kai teisės yra ginčijamos, labiausiai padeda išsiaiškinti, kas yra teisė. Kai visi sutinka, kad teisė egzistuoja (pavyzdžiui, teisė į stiklinę vandens, jei užsisakai patiekalą restorane) arba jos nėra (pavyzdžiui, įsigrūsti į vietų restorane belaukiančių žmonių eilę), esminės teisės savybės vis dėlto išlieka neaiškios.

Galima provizoriškai pasakyti, kad veikėjas turi *teisę* atlikti veiksmą arba kad tą veiksmą už jį atliktų, kai visi, kuriuos tas veiksmas gali paliesti, tam veiksmui visiškai neprieštarauja. Tačiau tai turi labai dideles pasekmes veiksmų teorijai. Ankstesniame skyriuje kontrolės (teisių) struktūras aš laikiau objektyviomis struktūromis, kurios egzistuoja nepriklausomai nuo konkrečių veikėjų. Tačiau šis provizoriškas teisių apibrėžimas implikuoja, kad taip nėra ir kad teisės implikuoja intersubjektyvų sutarimą (konsensą). Tokia teisių sąvoka reiškia, kad nėra vienos „objektyvios" teisės kontroliuoti struktūros, o tokią teisės kontroliuoti struktūrą subjektyviai turi kiekvienas sistemos veikėjas ir kad galime kalbėti apie veikėjo teisę kontroliuoti tam tikrą įvykį tik tuo atveju, jeigu ta teisė egzistuoja subjektyviose struktūrose, kurias turi kiekvienas tos teisės įgyvendinimo paliečiamas veikėjas.

Iš esmės, kiek yra veikėjų, tiek yra privačių pasaulių. Privatų veikėjo pasaulį sudaro visiškas teisių, kaip jį supranta tas veikėjas, paskirstymas kartu su jo interesais.

Tokioje privačių pasaulių sistemoje yra du konflikto šaltiniai. Vienas jų yra skirtingas supratimas, kam teisė priklauso: vienas veikėjas įsivaizduoja turįs tą teisę savo rankose, o antrasis, kad ta teisė nėra pirmojo veikėjo, o jo rankose. Antrasis šaltinis yra interesų konfliktas, kuris gali atsirasti net tada, kai teisės buvimo vietą visi supranta vienodai. Kai visi sistemos veikėjai vienodai suvokia teisių paskirstymą, yra vienas vienintelis teisių paskirstymas, o konfliktai susiję su antruoju, interesų konflikto, tipu.

Šioje koncepcijoje nėra vienos veiksmų sistemos, o jų yra tiek, kiek yra veikėjų. Kiekvienas veikėjas turi tam tikrą su įvykiais susijusių interesų rinkinį, taip pat ir subjektyvų teisės kontroliuoti visus įvykius, kuriems jis turi savo interesų (tiesioginių arba išplaukiančių iš tų įvykių ryšio su kitais įvykiais, kuriems jis turi tiesioginių interesų), supratimą. Tačiau kiekvienam veikėjui subjektyviai egzistuojančias kontrolės teisių struktūras sudaro ne vien to veikėjo teisės; drauge su kitų teisėmis jos sukuria visuminę teisių struktūrą. Visų skirtingų veikėjų interesai kartu sudaro bendrą interesų struktūrą.

Kiekvieno veikėjo subjektyvi teisių samprata apima ir visus įvykius, kuriems jie turi savų interesų, kaip ir kai kuriuos iš tų, kuriems jis jų neturi. Tai yra ta visuminės teisių struktūros dalis, kuri smarkiai sutampa su kitų veikėjų dalimis, o skirtingos sampratos gali viena kitai prieštarauti. Vienoje patalpoje esantys rūkantysis ir nerūkantysis gali turėti skirtingą supratimą apie tai, kieno rankose yra su rūkymu susijusi teisė. Šiuo paprastu atveju yra keturios galimybės. Jos pateiktos 3.1 lentelėje, kurioje taip pat nurodyti veiksmai, kurių kiekvienu atveju bus imtasi.

Yra bendra tendencija, kad laikui bėgant, skirtingų žmonių suvokimas apie tai, kas turi teisę, suartėja. Veiksmai, nurodyti 2-ame ir 3-iame lentelės langeliuose, suartina sampratas. 2-ame langelyje kylantis ginčas skatina kiekvieną veikėją pripažinti, kad jo teisių suvokimas nėra visuotinai priimtas. Jei ginče dalyvauja daugiau nei du asmenys, viena pusė pripažins, kad ji yra mažuma, ir pasiduos daugumai. 3-iame langelyje veikėjų veiksmai sukelia nelabai stiprų judesį suartėjimo link, nes čia nėra priešpriešos. Tačiau ir čia veikėjas pastebės, kad jo teisių suvokimas nėra visuotinai priimtas, ir todėl galima tikėtis šiokio tokio judėjimo link vietinės daugumos.[2]

Rūkymo atveju egzogeniniai pokyčiai (tokie kaip padidėjęs rūpestis dėl sveikatos, kartu su neigiamo rūkymo poveikio rūkančiųjų ir šalia jų esančiųjų sveikatai įrodymais) daugeliu atvejų perstūmė teisės rūkyti sampratas iš 1-o, pusiausvyros būvio, langelio, į 2-ą arba 3-ią. Jei, kaip ir galima tikėtis, nerūkantieji labiau rūpinasi savo sveikata ir labiau pasitiki įrodymais apie neigiamą rūkymo poveikį sveikatai nei rūkaliai, tai judėjimas daugeliu atveju vyks iš 1-o į 2-ą langelį. Tol, kol egzogeniniai poveikiai skatina žmones nuo supratimo, jog rūkaliai turi teisę kontroliuoti rūkymą, pereiti prie supratimo, kad tą teisę turi nerūkantieji, abiejuose, 2-ame ir 3-iame, langeliuose susiformuos daugumos prieš rūkančiųjų teisę rūkyti, o tai pastūmės visą sistemą link naujos pusiausvyros, kai visi sutinka, kad tą teisę kontroliuoja nerūkantieji. Atsiradus

[2] Skirtingi asmenys, skirtingos šeimos ir skirtingos kultūros labai skirtingai linkę atlikti su 2-u bei 3-iu langeliais susijusius veiksmus. Jei abu veikėjai šiek tiek abejoja, kam priklauso teisės, ir abu yra baikštūs, saugumo sumetimais jie elgsis taip, tarsi jie būtų 3-iame langelyje. Jei abu agresyvūs, jie elgsis taip, lyg jie būtų 2-ame langelyje. Nesunku pastebėti, kad jei abu yra baikštūs, problemos taip greitai neišspręs nei tuo atveju, kai abu yra agresyvūs. Jei vienas yra agresyvus, o kitas baikštus, agresyvusis gali pareikalauti teisės (ir ją gauti), kurios baikštusis nedrįs užginčyti.

3.1 lentelė. Rūkančiojo ir nerūkančiojo supratimo, kam priklauso su rūkymu susijusi teisė, konfigūracija

Rūkančiojo supratimas, kam priklauso teisė	Nerūkančiojo supratimas, kam priklauso teisė: Rūkantys	Nerūkančiojo supratimas, kam priklauso teisė: Nerūkantys
Rūkantys	1	2
Nerūkantys	3	4

Langelis	Kam priklauso teisė rūkyti? Rūkančiojo supratimas	Kam priklauso teisė rūkyti? Nerūkančiojo supratimas	Veiksmai
1	Rūkantys	Rūkantys	Rūkantysis užsidega cigaretę, nieko daugiau neatsitinka
2	Rūkantys	Nerūkantys	Rūkantysis užsidega cigaretę, nerūkantysis protestuoja
3	Nerūkantys	Rūkantys	a) rūkantysis nerūko arba b) rūkantysis paprašo leisti rūkyti, o nerūkantysis jam atsako, kad šis ir neprašęs galėjo tai padaryti
4	Nerūkantys	Nerūkantys	a) rūkantysis nerūko arba b) rūkantysis prašo leisti rūkyti, o nerūkantysis gali jam leisti arba neleisti

naujai pusiausvyrai, prasminga pasakyti, kad nerūkantieji turi su rūkymu susijusią teisę – lygiai taip pat, kaip yra prasminga sakyti, kad tą teisę turi rūkantieji, jeigu pusiausvyra yra 1-ame langelyje. Nederėtų sakyti, kad kas nors iš jų „turi" tą teisę, kol 2-o ir 3-io langelio reprezentuojama konfigūracija yra plačiai aptinkama.

Teisės priklausomybę nuo galios ir kitų pripažinimo parodo teisės reikalavimas. Veikėjas gali pareikalauti teisės atlikti tam tikrą veiksmą, tačiau, jei kiti to reikalavimo nepripažįsta, jis teisės neturi. Kokiomis sąlygomis kiti pripažins tokį reikalavimą? Jei jų nedomina veiksmo pasekmės, jie gali pripažinti reikalavimą. Jei pasekmės juos domina, jie vis dėlto gali pripažinti reikalavimą, jei veikėjas turi pakankamai galios primesti savo reikalavimą. Net jei jis tokios galios ir neturi, jie vis dėlto gali pripažinti reikalavimą kaip bendresnio reikalavimo, kad grupė veikėjų turi teisę atlikti tokio pobūdžio veiksmus, dalį, jei pakanka tų veikėjų interesų ir galios tą reikalavimą įgyvendinti. Būdas, kuriuo nustatoma socialinė teisės priklausomybė, yra glaudžiai susijęs su normos atsiradimo būdu (jis aptariamas 11 skyriuje) ir su kolektyvinių sprendimų, kuriems priimti taikomos įprastos sprendimų priėmimo taisyklės, rezultatu (aptariamu 14 skyriuje).

Formalioje organizacijoje tas būdas, kuriuo galia ir interesai lemia teisių paskirstymą, yra ne toks amorfiškas, kaip sugestijuoja pirmesnėse pastraipose pateiktas konsenso vaizdas. Kaip pavyzdys galėtų būti atmintinė, kurią bibliotekos administratorius išdalijo tiems dėstytojams, kurie turėjo atskirus kabinetus Čikagos universiteto bibliotekoje 1988 metų rudenį.

Atmintinė

Dėl rūkymo dėstytojų kabinetuose

Esu paprašytas pareikalauti, kad dėstytojai, rūkantys savo kabinetuose, laikytų uždarytas duris. Manau, kad tai pagrįstas reikalavimas, taigi išdaliju atmintinę ir kviečiu rūkalius atsižvelgti į savo kaimynų pageidavimus.

Taip pat noriu visiems priminti, kad rūkyti koridoriuose draudžiama.

Dėkoju.

Iš atmintinės matyti, kad formaliai valdžią tiems dėstytojų veiksmams jų kabinetuose, kurie paliečia kitus, kontroliuoja bibliotekos administracija. Gaudamas kabinetą, dėstytojas implicitiškai atsisako teisės kontroliuoti savo veiksmus. Dėl kai kurių veiksmų sprendžia ne tiesiogiai patys bibliotekos pareigūnai, bet palieka tą teisę veikėjų rankose arba ją iš jų atima implicitiškai pasverdami veikėjų (šiuo atveju – rūkalių) interesus ir tuos, kuriuos tas veiksmas paliečia. Panašu, kad tai yra būtent tas procesas, kurio produktas yra pirmojoje atmintinės pastraipoje nurodytas teisių paskirstymas. Antroji pastraipa susijusi su visiškai konsoliduota teise, ta, kuri buvo perduota iš veikėjų rankų ir daugiau nebekelia jokių klausimų.

Apie teisių teoriją, kuri jų pagrindu laiko pasvertą galia konsensą (sutarimą), galima paklausti, ką ji gali pasakyti apie tai, kaip derėtų paskirstyti teises, t. y. koks teisių paskirstymas yra teisingas? Ši teorija implikuoja, kad į šį klausimą apskritai nėra bendro atsakymo. Į jį galima atsakyti tik tam tikros konkrečios veiksmų sistemos kontekste, o čia atsakymas yra tas, kad esamas teisių paskirstymas yra teisingas. Norint pasakyti ką nors daugiau, reikia požiūrio taško už nagrinėjamos sistemos ribų, o iš teorijos aišku, kad tokio požiūrio taško nėra. Tai, kas teisinga, apibrėžia pačios sistemos veikėjų interesai ir jų santykinė galia toje sistemoje. Teorija leidžia manyti, kad ieškodami teisingo teisių paskirstymo, moralės filosofai ieško aukso puodo viename iš vaivorykštės galų.

Kaip teisių atveju sprendžiama išsisukinėtojo problema?

10 skyriuje aptariamas konjunkcinės normos sukūrimas apima veikėjų veiksmų kontrolės teisių sistemoje perdavimą kitiems. Kiekvienas atsisako teisės kontroliuoti išorinį poveikį kitiems darančius veiksmus, už tai gaudamas dalinę teisę kontroliuoti kitų veiksmus. 13 skyriuje aptariamas konstitucijos kolektyve kūrimas; esminis tokio kūrimo veiksmas yra implicitiška socialinė sutartis, kuria atskirai priklausančios kontrolės teisės perduodamos kolektyvui. Tačiau čia, atrodo, slypi potencialus defektas. Kas veikėjui gali garantuoti, kad jam atsisakius savo teisės, jo pavyzdžiu paseks kiti? Anarchijos situacijoje, kai kiekvienas veikėjas teigia turįs teisę atkeršyti už jam padarytas skriaudas, kaip vienas veikėjas gali atsisakyti tokios teisės nepatirdamas nuostolių? Kiekvienas veikėjas yra suinteresuotas, kad teisių atsisakytų kiti, o jis savąsias išlaikytų. Taigi, nors kiekvienas turi paskatų skatinti kitus atsisakyti savo individualių teisių kolektyvo labui, kiekvienas jų turi ir paskatų išlaikyti savąsias.

Būtent šis keblumas paskatino Hobbesą (1960 [1651]) iškelti tvarkos įvedimo socialine sutartimi problemą. Tačiau Hobbesas perdėjo šios problemos sudėtingu-

mą. Čia konsensinis teisės pobūdis tampa ypač naudingas, nes nė vienas atskiras individas negali nustatyti, kas teisę turi. Jei veikėjas mėgina atsisakyti teisės keršyti už padarytas skriaudas tol, kol to nepadaro ir kiti, jis tos teisės nepraranda. Jis laikinai pralošia susilaikydamas nuo kerštо už padarytas skriaudas. Tačiau jis, kai jį nuskriaudžia, nusprendžia susigrąžinti tą teisę, tai jis gali padaryti nepatirdamas jokių sankcijų, nes kitų, kurie tos teisės dar neatsisakė, akyse jis tą savo teisę tebeturi. Taigi jis nukenčia todėl, kad nepasinaudojo savo teise, bet nenukenčia dėl sankcijų už mėginimą tą teisę realizuoti.

Teisė iš esmės yra socialinis darinys ir, kaip sakiau anksčiau, ji egzistuoja tik tada, kai yra neabejotinas sutarimas dėl to, kam ta teisė priklauso. Aiškumo dėlei vertėtų skirti teisės kontrolę ir teisę kontroliuoti veiksmą. Teisę kontroliuoti veikėjo A veiksmą gali turėti atskirai veikėjas A, tokia teisė gali priklausyti kolektyvui, ji gali priklausyti kitam, o ne A veikėjui arba būti ginčytina. Tačiau teisę paprastai kontroliuoja kolektyvas. Jei visi tam tikrų veiksmų paliečiami veikėjai sutaria, kas turi teisę nuspręsti, ar reikia imtis veiksmo, ta teisė egzistuoja. Jei ne, tai teisė yra ginčijama. Visi veikėjai, kurie tokiame ginče turi galios pagrįsti savo požiūrį, kažkiek kontroliuoja tą teisę, o visi tie, kurie yra suinteresuoti rezultatu, tą kontrolę vykdys.

Šio konsensinio teisės pobūdžio išdava yra ta, kad atsisakydamas teisės kontroliuoti savo veiksmus, kiekvienas individas neatsiduria lengvai pažeidžiamoje padėtyje. Atskiras veikėjas jau visiškai nebekontroliuoja tos teisės, nes jis ją tebeturi tik pagal kitų, kuriuos paliečia tie veiksmai, norą, tebeturėdamas ir kažkiek galimybių ją užginčyti, o tuo pačiu metu iš dalies kontroliuodamas kitų teises. Taigi teisės individualiai kontroliuoti veiksmus atsisakymas yra ne individualių veiksmų aibė, kurioje kiekvienas individualus veiksmas susiduria su išsisukinėtojo problema, o implicitinis kolektyvinis sprendimas dėl teisių veikti – kolektyvinis sprendimas perduoti visą individualių teisių rinkinį kolektyvui.

Kaip nauja informacija pakeičia teisių paskirstymą?

Teisių socialinėje sistemoje paskirstymas yra fundamentalus tos sistemos konstitucijos aspektas. Apskritai sunku įsivaizduoti, kaip vien tik informacija gali pakeisti teisių paskirstymą. Todėl būtų naudinga pateikti pavyzdį, kad įsivaizduotume, kaip tai vyksta.

Pavyzdys yra susijęs su anksčiau minėta teise rūkyti viešose vietose. Šios teisės perdavimas, prasidėjęs 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir ypač sustiprėjęs 9-ojo dešimtmetyje, įvyko daugelyje Jungtinių Valstijų posistemių. Rūkančiųjų aplinkoje rūkalių teisės buvo perduotos nerūkantiems asmenims. Tuo laikotarpiu sąrašas vietų, kuriose rūkaliai turėjo teisę rūkyti, nuolat trumpėjo. Viena galimų šio pasikeitimo priežasčių yra 7-ajame dešimtmetyje prasidėjęs ir visą minėtą laikotarpį besitęsęs informacijos apie žalingą rūkymo poveikį sveikatai pagausėjimas. Rūkančiųjų teisių perdavimui nerūkantiesiems ypač svarbios dvi informacijos rūšys. Pirmoji žinoma tapusi informacijos rūšis buvo apie tabako poveikį rūkančiajam. Antroji informacijos rūšis tapo pasiekiama tik po kurio laiko 9-ajame dešimtmetyje ir buvo susijusi su rūkymo poveikiu šalia esantiems žmonėms, t. y. apie vadinamąjį pasyvųjį rūkymą.

Būtent antrosios rūšies informacija yra tiesiogiai susijusi su teisių pasikeitimais.[3] Jei informacija apie pasyvaus rūkymo poveikį leido plačiai pasikeisti įsitikinimams, t. y. nuo įsitikinimo, kad rūkymas nedaro poveikio aplinkiniams, prie nuomonės, kad tas poveikis yra neigiamas, tai atsirado anksčiau nebūtas teisių konfliktas. Konfliktas iškyla tarp teisės rūkyti viešose vietose ir teisės nenorėti, kad kito veiksmai tau visai nenorint darytų žalingą poveikį.

Abi šios teisės yra teisės į laisvę formos, tačiau iš pavyzdžio matyti, kad teisė į laisvę veiksmo subjekto ir objekto požiūriu yra asimetriška, t. y. pavyzdys rodo, kad kitiems dalykams esant vienodiems, veiksmo subjekto laisvę elgtis tam tikru būdu, kad gautum sau naudos, pajungia veiksmo objekto laisvė nepatirti žalingos to veiksmo įtakos. Tačiau pavyzdys, beje, gali būti ir netobulas: kiti dalykai gali būti nevienodi, jei išlaidos sveikatai (pasverta galia tų sistemos dalyvių, kuriuos tas veiksmas paliečia) yra didesnės negu malonumo suteikiama nauda (pasverta ją patiriančio veikėjo galia).

Kaipgi įvertinti, kuris dydis – kaštai ar nauda – yra didesnis? Vienas būdas būtų padaryti tokį triuką: tarpasmeninį naudingumo palyginimą paversti pačiame asmenyje vykstančiu palyginimu atliekant tokį mintinį eksperimentą, kai tas pats asmuo yra veiksmo subjektas ir palyginamų kitų asmenų veiksmų objektas (žr. Hare, 1981). Tarp abiejų laisvių yra pusiausvyra, kai kaštai (padidinami kaštus patiriančių veikėjų skaičiumi) prilygsta naudai. Rūkymo malonumas rūkaliui turi persverti subjektyvius sveikatos kaštus dėl kitų asmenų leidžiamų dūmų įkvėpimo, nes tas malonumas atsveria dar didesnes subjektyvias jo paties rūkymo kaštus. Dėl nerūkančiojo tikrumo yra kiek mažiau: paties rūkymo subjektyvūs kaštai, žinoma, pranoksta rūkymo malonumą, ir panašu, nors ir ne būtinai, jog tai galioja ir kitų rūkalių leidžiamų dūmų įkvėpimo kaštams. Taigi šis mintinis eksperimentas leidžia manyti, kad nerūkantiesiems subjektyvi žala yra didesnė negu nauda, o rūkantiesiems nauda yra didesnė negu žala. Triukas „nuo tarpasmeninio į vidinį palyginimą“ neišsprendžia interesų konflikto. Konfliktas lieka tarpasmeninis, ir rezultatai priklauso nuo (pasvertų) interesų tų, kurie veiksmui pritaria, ir tų, kurie jam prieštarauja. Rūkymo atveju informacija pakeitė rūkaliaus vidinį kaštų ir naudos balansą, paskatindama kai kuriuos rūkalius mesti rūkyti bei sustiprindama nerūkančiųjų interesus, nukreiptus prieš nerūkimą. Daugeliu atvejų tai taip pakeitė interesų konflikto baigtį, kad veikėjas prarado teises.

Šis pavyzdys, kaip informacija pakeičia teisių paskirstymą, parodo vieną iš kelių, kaip tokie pokyčiai vyksta. Informacija pakeičia įsitikinimus, nauji įsitikinimai parado interesų konfliktą; konfliktas dėl teisių išsprendžiamas pakeičiant vieną ar kitą teisę. Galimi ir kiti keliai, tačiau 3.1 paveiksle pateiktu pavyzdžiu iliustruojamą būdą galima laikyti bendru.

Kitas pavyzdys iš visiškai skirtingos srities byloja tą patį kelią. Pavyzdys yra susijęs su rasine segregacija Jungtinių Valstijų mokyklose. Iki 7-ojo dešimtmečio vidurio teisių paskirstymas buvo toks, kad vietos mokyklų vadovai turėjo teisę nukreipti vaikus į tam tikras mokyklas, o tėvai turėjo teisę reikalauti, kad jų vaikai

[3] Objektyvus informacijos teisingumas čia nesvarbus, o svarbus subjektyvus teisingumas, t. y. bendras sutikimas, kad informacija yra teisinga, o tai skatina bendro įsitikinimo apie tokio veiksmo rezultatus pokyčius. Informacijos vaidmuo keičiantis teisėms, kai keičiami įsitikinimai, byloja apie informacijos kontrolėje glūdintį svarbų galios šaltinį.

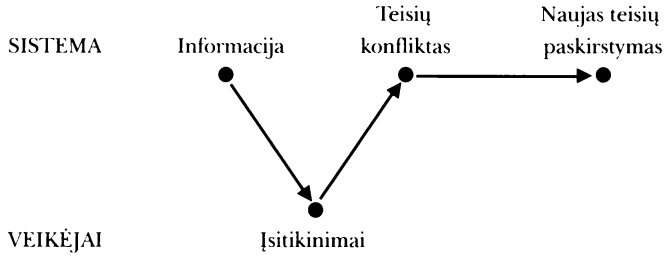

3.1 pav. Makro-į-mikro- ir mikro-į-makro- perėjimo procesai, kai informacija daro įtaką teisėms

nebūtų nukreipiami į tolimas mokyklas kokiais nors arbitraliais (tarkim, rasiniais) pagrindais, ir teisę, kad jų vaikai turėtų vienodas galimybes gauti išsilavinimą. Pastarosios teisės buvo patvirtintos 1954 m. Aukščiausiojo teismo sprendimu *Brown prieš (vietinį) švietimo skyrių* byloje, kurią iškėlė juodaodžiai tėvai, kurių vaiką paskyrė į tik juodaodžiams skirtą mokyklą, nors jie gyveno daug arčiau prie mokyklos, kurioje mokėsi tik baltųjų vaikai. Vyriausybės užsakyto tyrimo 1966 metais pateiktoje ataskaitoje *Lygybė gauti išsilavinimą* buvo pateikta informacija, kuri paveikė įsitikinimus apie tai, nuo ko priklauso vaikų pasiekimai mokyklose. Ataskaitoje buvo pateikta informacija, kad žemesnio socialinio-ekonominio sluoksnio vaikai mokėsi geriau mokyklose, kuriose mokėsi daug aukštesniam socialiniam-ekonominiam sluoksniui priklausančių vaikų. Tai paskatino įsitikinimų pasikeitimą, kuris sukėlė konfliktą tarp lygios teisės į išsilavinimą ir tėvų teisės neleisti, kad jų vaikai būtų paskirti į toliau esančią mokyklą tokiu arbitraliu pagrindu kaip rasė ar priklausomybė tam tikram socialiniam-ekonominiam sluoksniui. Tyrimų duomenys bylojo apie tai, kad išsilavinimo galimybės priklauso nuo bendramokslių ir todėl kai kuriems vaikams nuo to, kad jie lankytų mokyklą ne savo rajone. Konflikto baigtis neaiški. Sprendimai dėl mokyklinių autobusų, kuriais vaikai vežiojami į mokyklas, kad būtų pasiekta rasinė pusiausvyra visuose rajonuose, buvo pagrįsti išvadomis, jog mokyklų tarybos ėmėsi veiksmų, kurie pažeidė teisę į vienodas galimybes ir nereiškė konflikto tiesioginio sprendimo. Nepaisant to, aišku, kad tyrimų ataskaitoje pateikta informacija suteikė papildomą svorį argumentams vežioti vaikus autobusais.

Bendras informacijos poveikis keičiant teisių paskirstymą taip pakeitus įsitikinimus, kad būtų galima pasiekti naują sutarimą dėl teisių, byloja apie tai, kokie svarbūs gali būti visuomenės nuomonės tyrimai teisių visuomenėje studijoms. Tos svarbos šaltinis, be abejo, yra konsensinis teisių pobūdis.

Kaip teisė pereina iš rankų į rankas?

Kai sakome, kad veikėjas turi teisę atlikti tam tikrus veiksmus, manome, kad ir kitų relevantiškų (dabar nesiaiškinsime, ką tiksliai turėtų reikšti žodis „relevantiškų“, tai padarysime vėliau) veikėjų grupė sutinka, kad veikėjas tą teisę turėtų. Negalime pasakyti, kad veikėjas turi teisę esant vienai iš šių sąlygų: 1) kai relevantiški veikėjai

nesutaria, ar jis tą teisę turi, arba 2) kai relevantiški veikėjai mano, kad ta teisė priklauso kažkam kitam.

Tačiau net jei pasakytume, kad veikėjas tą teisę turi, tai nebus tas atvejis, kai teisės turėjimas reiškia, kad jis turi kažką, į ką visiškai nesikėsina atitinkami kiti. Veikėjas neturi teisės elgtis taip pat, kaip turėdamas fizinį objektą. Tai akivaizdžiausia oficialiai įkurtų korporacinių veikėjų atveju, kurių pati teisė egzistuoti atsiranda juos įkuriant. Kai 1712 metais Britanijos parlamentas įregistravo *Pietų jūrų kompaniją*, jis sukūrė tam tikrą teisių rinkinį ir atidavė jas į faktinio korporacinio veikėjo, kuris iki tol jokių teisių neturėjo, rankas. Šios teisės (kaip pasirodė vėliau, parduodant *Pietų jūrų kompanijos* akcijas) buvo labai vertingos, tačiau jos priklausė nuo parlamento noro.

Jei išnyksta teisę sudarantis susitarimas, teisės nebelieka, nors veikėjas nieko nepadarė. Jei kaime jaunuolis turi teisę merginti panelę iš tam tikros šeimos, jis tą teisę gali prarasti visai be jokių veiksmų iš savo pusės, jeigu šeima (kuri šiuo atveju, matyt, yra relevantiškas kitas veikėjas) jam tos teisės daugiau nebeduoda. Teisė išslydo iš jo rankų, nors jis jos niekam neperdavė, nes *jis tą teisę turi tik tol, kol nepasikeičia reikšmingų kitų norai.* Jei parlamentas panaikina kompanijos steigimo aktą, visos kompanijos turėtos teisės (taip pat ir paskutinė teisė – teisė egzistuoti) išslysta iš jos rankų.

Kaip tada galima kalbėti apie tai, kad veikėjas perduoda valdžią savo veiksmams kitam? Kaip galima kalbėti apie veikėjo teisės kontroliuoti jo veiksmus tam tikroje srityje perdavimą? Jei veikėjas turi teisę tik priklausomai nuo aibės reikšmingų kitų veikėjų norų, kaip tas veikėjas gali tą teisę perduoti savo valia? Kaip gali teisė tapti ištekliumi, kuriuo keičiamasi lyg kokia materialia preke?

Akivaizdu, kad kai veikėjas sudaro sutartį dirbti kitam, kitam atiduodamas teisę kontroliuoti tam tikrus veiksmus, jis teisę kontroliuoti savo veiksmus laiko ištekliumi, kurį gali iškeisti į kažką tokio, kas jį labiau domina. Tik pripažinus, kad veikėjas ne visada ir ne visur tą teisę turi (pavyzdžiui, paprastai žmogus neturi teisės parsiduoti į vergiją), tampa aiškus sutartinis (*consensual*) šios teisės pobūdis. Daug paprastesni nei draudimas perleisti teises, kurias veikėjas *išties* turi, yra atvejai, kai veikėjas negali perduoti teisės kontroliuoti veiksmus kitam, nes jis tos teisės neturi. Jei nėra teisės rūkyti atitinkamame kambaryje, aš negaliu kitam kambaryje esančiam asmeniui pasakyti: „Aš atiduodu tau teisę man pasakyti, kada aš galiu užsirūkyti". Veikėjas turi teisę, jei ją jam suteikė relevantiški kiti arba perleido kitas, kuris pagal visus reikalavimus ją turėjo (o taip pat turėjo ir teisę ją perleisti).

Yra labai daug aplinkybių, kai veikėjas gali atsisakyti teisės kontroliuoti savo veiksmus, tačiau tik tada, kai 1) *jis tą teisę jau turi* (žinoma, priklausomai nuo relevantiškų kitų norų) ir 2) jis *turi teisę ta teise disponuoti*, kaip dažnai, nors ne visuomet, atsitinka (kaip rodo vergijos draudimas).

Taigi teisė iš vienų rankų į kitas gali pereiti dvejopai. Paprasčiausias būdas yra tas, kai veikėjas atsisako savo teisės kito labui, lyg perduotų kokį materialų išteklių. Tačiau tai įmanoma tik tada, kai jis tą teisę turi ir turi teisę tą teisę perleisti. Kaip rodo tas faktas, kad kai veikėjas išties perleidžia savo teisę, jis paprastai už ją gauna kažką vertingo, abi šios teisės yra vertę veiksmų sistemoje, kurios dalis jos yra, turintys ištekliai. Ne toks paprastas yra antrasis būdas, kai teisė iš vienų rankų į kitas pereina tuomet, kai relevantiški kiti, pagal kurių norą veikėjas tą teisę turi, nustoja jo tą teisę pripažinti. Jie gali taip pasielgti bendru sutarimu atiduodami tą teisę kitam veikėjui,

atimdami vertingą išteklių iš vieno veikėjo ir atiduodami jį kitam; arba taip gali atsitikti tada, kai nebelieka tarpusavio sutarimo, kuris yra būtina (ir pakankama) tos teisės egzistavimo sąlyga. Šiuo atveju teisė nustoja egzistavusi ir prarandamas vertingas išteklius. Žinoma, atvirkštinis procesas paleidžia į gyvenimą naują teisę.

Kas gi yra tie relevantiški kiti?

Šioje formuluotėje aš nepaaiškinau, kas yra tie „relevantiški kiti", pagal kurių norą suteikiama teisė. Pavyzdyje su kaimo panelę merginančiu jaunuoliu aš nurodžiau, kad „relevantiški kiti" buvo merginos šeima, o *Pietų jūrų kompanijos* steigimo sutarties atveju „relevantiški kiti" buvo vienas veikėjas – Britanijos parlamentas. Tačiau nelengva nusakyti relevantiškų kitų aibę bendrais terminais.

Bendras relevantiškų kitų apibrėžimas gana paprastas: tai yra tie, kurie turi galią kolektyviai rūpintis, kad teisė būtų įgyvendinta. Praktiškai tai ne visai tinkamas apibrėžimas, nes jame nepateikiami kriterijai, kuriuos pasitelkus, būtų galima nuspręsti, kas konkrečiais atvejais turi tą galią. Vis dėlto jis pasako, kad teisių šaltinis yra galia. Pačią galią gali varžyti kitos, jau egzistuojančios teisės. Pavyzdžiui, jei socialinėje sistemoje yra bendras sutarimas laisvei remti ta prasme, kaip ją apibrėžė Johnas Stuartas Millis (1926 [1859]), vienas veikėjas gali turėti pakankamai galios, kad priverstų kitą atsisakyti teisės išpažinti savo pasirinktą religiją, tačiau šią galią varžo teisė į laisvę, realizuojama bendru sutarimu, kurio pirmasis veikėjas neturi galios atmesti.[4]

Kaip teisės yra ir kaip galėtų būti padalijamos?

Kai kuriais atvejais nuosavybės teisės yra sujungiamos į vieną pluoštą, kitais – išskirstomos įvairioms rankoms. Kai kuriose Sacharos klajoklių gentyse yra plačiai paplitęs teisių į kupranugarį paskirstymas: teisę jodinėti, teisę melžti, teisę į mėsą, jei gyvulys paskerdžiamas, ir teisę į jo odą. Tarp šiaurės meškas medžiojančių eskimų teisę į skerdienos dalį turėjo kiekvienas medžiotojų grupės narys, o ypatingos teisės priklausė tam, kurio ietis pirmoji įsmigo į mešką.[5]

Teisės į skirtingas gėrybes įgyja skirtingas formas ir yra nevienodai padalijamos. Aš aptarsiu tai, ką laikau svarbiausiais skirtumais, ir išanalizuosiu dažniausiai įgyjamas teisių formas kiekvienoje klasėje bei tų teisių padalijimą.

[4] Moralės filosofai čia pastebės problemą, susijusią su tuo, kas paprastai vadinama išoriniais interesais. Klausimas, ar reikia „atsižvelgti" į išorinius interesus, gali būti lengvai išsprendžiamas pritaikius šiame skirsnyje išsakytas idėjas. Į išorinį interesą reikia atsižvelgti, jei suinteresuotas veikėjas turi galios priversti į jį atsižvelgti. Žinoma, daugeliui moralės filosofų tai nėra priimtinas sprendimas, nes daugumoje jų darbų problemos sprendimas, dalyvių galių terminais, išvis nelaikomas problemos sprendimu.

[5] Specialių teisių tam, kurio ietis pirma įsmigo į mešką, pripažinimas rodo teisių, skirtų sukurti socialiai naudingą paskatą, paskirstymą: viso kaimo gyventojams gerai, kad medžiotojai nugalėtų pavojaus baimę pirmam užpulti mešką. Dėl bendros teikiamos naudos tokia teisė suteikiama bendru susitarimu.

Pagrindinis skirtumas, susijęs su forma, kurią gali įgyti teisės, yra skirtumas tarp naudojimo ar veiksmų, kuriuos galima atlikti savarankiškai be išorinio poveikio kitiems, ir tų, kurių negalima atlikti savarankiškai. Teisės į pirmojo tipo naudojimą ar veiksmus gali būti paskirstytos be jokio vargo ir jas gali įgyti skirtingi veikėjai. Tai, kas laikoma dalomomis prekėmis be išorinio poveikio kitiems, paprastai priskiriama šiai klasei. Kai dalomą prekę galima panaudoti vienu pagrindiniu būdu (tarkim, suvartoti), tada jos dalomumas ir išorinių poveikių nebuvimas reiškia, kad skirtingi veikėjai gali turėti skirtingus jos kiekius ir juos panaudoti (arba sunaudoti) nepažeisdami kitų teisių. Kai dalomą prekę galima panaudoti įvairiai, tokie panaudojimai yra alternatyvūs ir vienas su kitu nesuderinami. Pavyzdžiui, pinigus galima laikyti puikiai daloma preke, kurią galima panaudoti įvairiausiais, bet vienas su kitu nesuderinamais būdais. Jei kažkas išleidžia pinigus bilietui į koncertą, juos panaudoja tik tas veikėjas ir už juos jau nebegalima išsinuomoti skvošo kortų.

Nedalomų veiksmų atveju pasekmės neapsiriboja vieninteliu veikėju. Tuomet neišpainiojamai susisaisto du ar daugiau veikėjų, kurie tam pačiam įvykiui, veiksmui ar gėrybei turi vienas kitam prieštaraujančių ar atitinkančių interesų. Jei teisę veikti paprastai turi vienas veikėjas, sakoma, jog veiksmas turi išorinį poveikį ir kiti veikėjai yra suinteresuoti įgyti teisę jį kontroliuoti (pavyzdžiui, turintys kvėpuoti užterštu oru yra suinteresuoti kontroliuoti teisę teršti). Jei teisė veikti priklauso kolektyvui, reikalingas kažkoks tos kolektyvinės teisės padalijimas (pavyzdžiui, į balsus).

Verta sutelkti dėmesį į šias labai skirtingas teisių formas – pinigus kaip teisės į dalomus veiksmus prototipą ir balsus kaip dalinės teisės į nedalomą įvykį ar veiksmą prototipą. Pirmosios teisių formos atveju dalijama į mažesnius kiekius. Mažesnė pinigų suma vis dar tebesuteikia visišką teisę veikti, tačiau leidžia įsigyti arba panaudoti ar suvartoti mažesnį daiktų kiekį.[6] Nedalomo veiksmo atveju teisės veikti padalijimas yra padalijimas į dalines to paties veiksmo teises. Tačiau, ar egzistuoja skirtingi tokio teisių padalijimo būdai? Būtų naudinga panagrinėti šį klausimą, nes atsakymas gali pateikti naujas formas, kurias teisės gali įgyti socialinėse sistemose. Čia aš plačiau nušviesiu kryptis, kurias tyrinėjau savo ankstesniuose darbuose. (Coleman, 1986, 7 sk.)

Pinigai, investiciniai čekiai ir paslaugos

Daugelyje visuomenių egzistuoja tam tikros pozityvios teisės, kurios yra prieinamos visiems piliečiams ar gyventojams, nors tos teisės naudojamos privačiai. Labiausiai paplitusi yra teisė į nemokamą mokyklos lankymą tam tikrą skaičių metų arba iki tam tikro amžiaus. Kita, prieinama ne visose visuomenėse, yra teisė į nemokamą sveikatos priežiūrą. Kitas teises turi žemesnes nei nustatyto lygio pajamas gaunantys individai ar šeimos: į būstą (dalinė ar visiška parama), maistą (dalinė ar visiška parama) ir kt.[7]

[6] Tačiau tai yra tas atvejis, kai dėl to, kad kai kurios perkamos gėrybės yra nedalomos, didesnė pinigų suma turi platesnį panaudojimo diapazoną, ne tik galių nupirkti didesnį tų pačių dalomų gėrybių kiekį.

[7] Reichas (1964) šių naujų teisių atsiradimą ištyrė kaip „naują nuosavybę", t. y. kaip nuosavybės teisių pakaitalą gerovės valstybėje ir, kai jos pradėjo keisti klasikines nuosavybės teises, iškėlė jų gyvybingumo klausimą.

Tokios teisės paprastai suteikiamos viena iš trijų formų:

1) kaip valdžios teikiamos paslaugos (arba ekvivalentiškai, valdžios remiamų monopolijų, veikiančių privačiai pagal frančizės sutartį);
2) kaip privatiems paslaugų teikėjams skiriamos ir vartotojams kainas mažinančios subsidijos;
3) kaip teisės, kurių pavidalas – investiciniai čekiai, kuomet vartotojas pasirenka privačiai teikiamas paslaugas ir už jas sumoka valdžios duotais čekiais ar kuponais, kuriuos realizuoja paslaugų teikėjas;

Ketvirta, platesnė, teisė kartais teikiama nepakankamai pajamų gaunantiems individams ar šeimoms:

4) pašalpos grynaisiais pinigais.

Būna įvairiausių kiekvienos iš šių teisių suteikimo formos pavyzdžių. Valdžios teikiamos paslaugos daugumoje šalių apima mokslą ir valstybės suteikiamą būstą, kai kuriose šalyse – valstybės teikiamą sveikatos apsaugą ir visai nedaugelyje šalių – nemokamą maitinimą (viešą maisto dalijimą). Privatiems teikėjams dažnai mokamos subsidijos būstui ir maistui. Investiciniai čekiai dalijami maistui (maisto talonai), būstui (pašalpos būstui) ir sveikatos priežiūrai (gydytojas bei ligoninė parenkami iš patvirtinto sąrašo ir leidimo kortelė naudojama kaip medicinos paslaugų čekis). Kai kur (pavyzdžiui, Nyderlanduose) yra išduodamas mokyklos investicinis čekis arba jo ekvivalentas. Galiausiai kai kuriais atvejais individams ar šeimoms, gaunantiems mažas pajamas arba išvis jų negaunantiems, suteikiamos pašalpos grynaisiais pinigais. (Pagarsėjęs pajamų palaikymo eksperimentas Jungtinėse Valstijose 7-ajame ir 8-ajame dešimtmečiuose buvo mėginimas įvertinti galimybę mokėti vieną vienintelę pašalpą grynaisiais pinigais visoms mažas pajamas gaunančioms šeimoms. Žr. Rivlin ir Timpane, 1975; Rossi ir Lyall, 1976.)

Tai, kas įdomiausia šiose valstybės suteikiamų teisių formose, yra pereinant nuo 4-osios formos prie 3-iosios ir prie 1-osios (praleidžiant 2-ąją, kuri yra ekvivalentiška 3-iajai, išskyrus tai, kad subsidijų suteikimas gamintojams užkerta kelią apsiriboti tik tam tikra vartotojų klase) kiekvienas suteikimas reiškia vis mažesnę dalį piniguose glūdinčios galios. 4-ojoje formoje slypi visą pinigų galią, 3-iojoje – visa pinigų galią ribotoje pasirinkimo sferoje (švietimas, maistas arba būstas) ir 1-oji forma yra labiau apribota teisė vartoti kolektyviai teikiamą paslaugą. Suteikdamos 3-iąją, o ne 4-ąją formą, vyriausybės pasilieka sau teisę kolektyviniais veiksmais nuspręsti, koks būtų vartojamos paslaugos pobūdis, bet suteikia vartotojams teisę rinktis pagal pasirinkimo sferos ribas. Suteikiant 1-ąją formą, vyriausybėms kolektyviai priklauso visos piniguose glūdinčios teisės, išskyrus teisę suvartoti paslaugą.

Taigi aišku, kad dabar aptariamų, privačiai vartojamų, dalomų teisių, suteikiamų kolektyviai, atveju yra platus variantų padalijant teisę į kolektyviai turimą ir individualiai turimą komponentus diapazonas. Vienas kraštutinumas yra tas, kad viskas, kas yra susiję su paslauga, nusprendžiama kolektyviai, o individams paliekama vienintelė veiksmo teisė – panaudoti paslaugą. Kitas kraštutinumas yra tas, kad viskas nusprendžiama individualiai.

Konkrečios investicinius čekius ir nuo balsų, ir nuo pinigų skiriančios savybės išryškėja tada, kai pabandome įsivaizduoti jų sistemą be perskirstymo aspekto. Tar-

kime, kad valiutos sistemą turintis kolektyvas, tauta, priima tokį kolektyvinį sprendimą: nustatoma daug veiklos sričių, taip pat ir tokių, kuriose nėra individualaus vartojimo – viešąjį valdymą ir krašto apsaugą. Po to ji nusprendžia, kokia gyventojų pajamų dalis turi būti jiems išmokama valiutomis, kurios gali būti panaudotos tik tam tikrose vartojimo sferose – sveikatos apsaugai, maistui, būstui, rekreacijai ir kt. – ir kokia dalis pajamų turi būti išmokama valiuta, kurią galima naudoti bet kurioje sferoje. Ji neleidžia individualiems vartotojams iškeisti vieną valiutą į kitą valstybės banke, tačiau leidžia tai daryti fiksuotu kursu gaminančioms institucijoms, kurios gauna vienos rūšies valiutą, tačiau darbuotojams turi mokėti mišria valiuta. Tokioje sistemoje investiciniai čekiai arba tam tikrai sričiai būdinga valiuta yra visai kaip pinigai, išskyrus tai, kad jie galioja vienoje srityje. Pajamas gaunantysis prarado vieną dalį galios, galios paskirstyti pajamas savo nuožiūra. Tačiau kiekvienoje srityje investiciniai čekiai turi visas pinigams būdingas galias.

Gali kilti klausimas, kodėl net šis galios mastas turi būti pašalintas. Kodėl darydama prielaidą, kad visi šalyje gyvenantys vaikai turi teisę į nemokamą švietimą, visuomenė nenusprendžia (o demokratinės visuomenės savivaldos pobūdis leidžia ne be pagrindo teigti, kad sprendžia būtent visuomenė) kiekvienam vaikui paskirti vienodą, einamuosius švietimo paslaugų kaštus atitinkančią sumą, kuri vaiko tėvams ar globėjams būtų išmokėta grynaisiais. Racionalaus pasirinkimo teorija pasakytų, kad visos šeimos būtų labiau patenkintos, jei vietoje tik tam tikroje srityje panaudotino čekio gautų papildomą laisvę suteikiančius grynuosius pinigus. Tačiau racionalaus pasirinkimo teorija taip pat numatytų (prielaidaudama racionalią naudingumo funkciją), kad daugelis šeimų pasiektų tą aukštesnį pasitenkinimo laipsnį, didžiąją tų grynųjų pinigų dalį galėdamos išleisti visai kitokiems nei švietimas dalykams įsigyti (t. y. paskirstydamos papildomas pajamas beveik taip pat kaip ir savo dabartines pajamas).

Kodėl gi tada visuomenės nariai turėtų kolektyviai nuspręsti suvaržyti save tokiais būdais, kurie suteikia mažiau pasitenkinimo? Atsakymą greičiausiai iš dalies lemia švietimo, kaip viešosios gėrybės, pobūdis. Šeima nepatirs didelės tų kaštų ir naudos dalies, kurią vaikas atneš suaugęs, ir todėl šios sąnaudos ir nauda neturės įtakos einamiesiems šeimos sprendimams dėl išlaidų.

Tačiau teisinga gali būti ir tai, nepaisant, kad švietimas neturėtų viešosios gėrybės pobūdžio, visuomenės nariai kolektyviai (per savo atstovus įstatymų leidybos organuose) apsiribos čekių, o ne grynųjų pinigų paskirstymu. Švietimas yra išlaidos, atnešančios naudą tik po kurio laiko ateityje. Iš anksto kolektyviai įsipareigoti padaryti tas išlaidas gali būti lengviau negu individualiai. Šis manipuliavimas savimi išankstiniu įsipareigojimu įprastinės racionalaus pasirinkimo teorijos požiūriu yra nepaaiškinamas (žr. Elster,1979). Žmonės įsipareigos ateityje daryti išlaidas, kurios, regis, atneš naudos, nes jie žino, kad vėliau, nesant išankstinio įsipareigojimo, jie darytų kitas išlaidas, kurias šiuo metu laiko ne tokiomis naudingomis. Standartinė racionalaus pasirinkimo teorija negali paaiškinti tokio pirmenybių pasikeitimo, nors buvo mėginama ją modifikuoti taip, kad ji pasidarytų pajėgi tai padaryti (Lowenstein, 1985; Ainslie,1986).

Anksčiau aprašyta neredistribucinė investicinių čekių sistema, kurioje visos pajamos išmokamos tik tai sričiai būdinga valiuta, gali atrodyti egzotiška, tačiau kai kurios jos dalys jau egzistuoja. Socialinės apsaugos atskaitymai iš atlyginimų ir vėlesni išmokėjimai ir yra tik tai sričiai būdinga valiuta, kurią apibrėžia ne vartojimo

tipas, o vartojimo laikas. Kai kuriose šalyse žmonės priėmė socialinę apsaugą daugiausia išankstinio įsipareigojimo (kurį šiuo atveju galima pavadinti ir priverstiniu taupymu) sumetimais.

Apskritai piniguose glūdinčios galios padalijimą plačiai taiko vyriausybės ir organizacijos. Biudžetai, kuriuos patvirtina kolektyvas arba visa organizacija ir kurie po to vykdomi departamento ar skyriaus lygmeniu, yra toks pinigų galios padalijimas, kai skirtingos tos galios dalys atsiduria skirtingų kolektyvo ar organizacijos lygmenų veikėjų (arba jų atstovų) rankose. Kai įstatymų leidybos organai patvirtina bendrą departamento ar organizacijos biudžetą, jį galima palyginti su bendromis individo pajamomis. Kai įstatymų leidybos organai patvirtina biudžetą pagal atskiras jo eilutes, jis palygintinas su tam tikrai sričiai būdinga individui išmokėta valiuta. Taigi principai, kuriais grindžiamas korporacinio veikėjo biudžeto formavimas, ir principai, kuriais grindžiamos tam tikrai sričiai skirtos individo pajamos, yra panašūs: viena piniguose glūdinčios galios dalis priklauso kolektyvui (galbūt skirtingos dalys – skirtingiems kolektyvų ar organizacijų lygmenims), o kita individui – toje vietoje, kur vartojama.

Iš to, kas pasakyta, akivaizdu, jog netgi privačios dalomos gėrybės prototipo, t. y. pinigų atveju teises galima taip išdalyti, kad jos iš dalies priklausytų kolektyvui ir iš dalies – individui. Vienoje pusėje visas teises turi individai, o kitoje visos teisės, išskyrus kolektyviai pasirinktos paslaugos suvartojimą, priklauso kolektyvui. Pastarąjį kraštutinumą patiria visi tie, kurie tarnauja kariuomenėje ar priklauso religinei brolijai, o taip pat ir tie, kurie gyvena kompanijų miesteliuose. Psichiniai tokio gyvenimo privalumai ir kaštai aprašyti literatūroje apie tokio pobūdžio aplinką.[8]

Kaip galima paklausti, kokiu būdu galima padalyti dalomas prekes, taip galima ir paklausti, kaip galima padalyti teises į nedalomas gėrybes. Tačiau šio klausimo tinkamai neišnagrinėsime prieš tai neaptarę korporacinių veikėjų, ir todėl jis atidedamas iki 17 skyriaus.

Su ekonominiais, socialiniais ir politiniais mainais susiję ištekliai turi vieną bendrą bruožą – juos visus sudaro teisės veikti, o kai kuriais atvejais – paketai teisių veikti skirtingais būdais. Esminė teisės savybė glūdi jos socialinėse šaknyse. Teisės atsiranda, išnyksta, atimamos iš vieno veikėjo bei atiduodamos kitam pagal socialinio pripažinimo aktą. Tačiau teisės priklauso nuo galios jas įgyvendinti arba nuo teisės turėtojo galios apginti savo pretenzijas arba kitų nei teisių turėtojas veikėjų galios įgyvendinti teisių paskirstymą.

Išteklius teisių paketų pavidalu galima naudoti, padalyti ir mainyti. Svarbiausias išteklių panaudojimo ir perleidimo skirtumas priklauso nuo to, ar jie dalomi ir ar neturi išorinio poveikio, t. y. ar juos galima padalyti taip, kad teisėje glūdintis veiksmas (prekės naudojimas ar vartojimas arba įvykio baigtis) turėtų pasekmių tik veikėjui. Tokių išteklių atveju galimų teisių paketo padalijimų yra labai daug. Kai kuriuos iš jų galima pailiustruoti daugeliu būdų, kuriais padalijamos piniguo-

[8] Šiuolaikinei racionalaus pasirinkimo teorijai visiškai nepaaiškinamas dalykas, kad situacijoje, kurioje yra apribotos pasirinkimo galimybės, dėl to apribojimo galima rasti psichinių privalumų.

se glūdinčios teisės, kaip tai buvo matyti iš jau pateiktų pavyzdžių. Ypatingų padalijimo, o taip pat perleidimo ir naudojimo sunkumų atsiranda tada, kai susiduriame su nedalomų įvykių pobūdžio ištekliais.

4

VALDŽIOS SANTYKIAI

Bendruomenių studijoje Zablockis (1980) aprašo kasdienį vienos iš jų funkcionavimą:

> Mandaloje, kaip ir visose rytietiškose dvasinėse komunose, didžiausia ideologinė problema buvo atskirų jos narių likutinė autonomija. Kiekvienas atskiras *ego* turėjo suvokti savo iliuzorinę prigimtį ir būti įtrauktas į kolektyvinį *ego*. Kas rytą susirinkime kiekvienas pasakydavo, kaip jis ar ji praleis savo laiką. Kiekvienas asmuo buvo atsakingas už rytmetinio susitarimo įvykdymą, be to, jei tai, ką jis ketino tą dieną daryti, neatitiko bendruomenės poreikių, jam grėsė smarki kritika ir grupės spaudimas.
>
> Mandaliečiai stengėsi valdyti savo komuną susitarimu, pagal kurį visiems nariams privalomi grupės priimti sprendimai. Be to, visus individus saistė keletas bendruomenės taisyklių, kurios sudarė komunos statuto pagrindą ir buvo nevalia jo keisti: visiškas kavos, alkoholio ir narkotikų uždraudimas, vegetariškas maistas ir labai griežti apribojimai lankytojams atvykti į komuną.
>
> Siekdama surasti teisingą kelią į dvasinį išsivadavimą, Mandala laisvai atsidavė kartu su ja negyvenančio guru globai, kurio pareiga buvo ne vadovauti, o patarti ir mokyti. Kasdienio bendrijos gyvenimo vairas buvo jauno, energingo ir charizmatiško vadovo, kuris buvo vienas iš komunos įkūrėjų, rankose. Valdžios hierarchiją toliau sudarė jo žmona ir dar keletas kitų komunos įkūrėjų.
>
> Po jų buvo žmonės, kurie buvo įsipareigoję ilgą laiką gyventi bendruomenėje. Žemiausiai hierarchijos pakopai priklausė nauji nariai arba tie, kurie vis dar dvejojo dėl savo įsipareigojimų (p. 210).

Dar ekstremalesnis teisės kontroliuoti perdavimo vienam vadovui pavyzdys yra *Šeima*, Charleso Mansono bendruomenė, kurios nariai jo įsakymu įvykdė brutalių žmogžudysčių. Vienas tos bendruomenės narių vėliau aprašė savo įspūdžius.[1]

> Kartais man atrodė, lyg [Mansonas] visada būtų šalia manęs, už mane galvotų mano mintis, o gal per mane mąstytų *savo* mintis... Atrodydavo, lyg Charlie lėtai, bet atkakliai trauktų mane atgal, nors nebuvau su juo susitikęs nuo to

[1] Nepaisant Mansono valdžios bendruomenės narių atžvilgiu, Watsono teiginys rodo, kad ji nebuvo priverstinė. Watsonas geriau jautėsi bendruomenėje negu išoriniame pasaulyje.

laiko, kai išėjau pro užpakalines tos Topanga Canyon trobelės duris. Bandžiau tam priešintis, tačiau pastangos buvo bergždžios – jis laikė tvirtai įsikabinęs. Gerai pažinojau pasaulį, kuriame gyvenau, ir jis buvo mane perspėjęs, ir viskas pasirodė besą būtent taip, kaip jis pažadėjo (Watson, 1978, p. 81).

Kaip matyti iš šio pavyzdžio, socialinis veiksmas – tai ne tik nepriklausomų individų sandoriai konkurencingame, arba rinkos, kontekste. Individai neretai veikia kito valdomi, nors paprastai jų veiksmai neįgauna tokių ekstremalių formų kaip tose bendruomenėse. Socialinė struktūra yra susijusi su tokiomis žmonių grupėmis, kurios veikia kaip tam tikros esybės – tautos, šeimos, asociacijos, klubai ir sąjungos. Pažvelgę į tas esybes iš šalies, jas galime laikyti ne prastesniais kaip atskiri individai veikėjais. Tačiau žvelgiant iš vidaus, jos vis dėlto yra valdžios struktūros.

Pats fundamentaliausias klausimas dėl valdžios struktūrų yra tas, kaip jos išvis gali egzistuoti arba kaip jų egzistavimas gali būti įmanomas ankstesniuose poskyriuose išdėstytos konceptualios sistemos kontekste. Jei teorinis pagrindas yra aibė nepriklausomų individų, kurių kiekvienas kontroliuoja tam tikrus įvykius ar kitus dominančius išteklius, kaip gali susiformuoti socialinė struktūra, kurioje tam tikri individai savo veiksmus kontroliuoja ne patys, o atsiduria kito (individo ar korporacinio veikėjo) valdžioje? Į šį klausimą galima nesunkiai atsakyti pripažinus, kad šalia kitų individų kontroliuojamų išteklių yra ir jų pačių veiksmai. Kai individams grasinama arba žadama arba todėl, kad jiems atrodo, jog jiems taip geriausia, jie atsisako teisės kontroliuoti kai kuriuos savo veiksmus. Būtent teisė kontroliuoti kito veiksmus ir yra įprastinis valdžios apibrėžimas, tai yra tai, ką aš turėsiu galvoje šioje knygoje kalbėdamas apie valdžią. Vienas veikėjas turi įgaliojimus valdyti kitą tam tikroje veiksmų srityje, o pirmasis turi teisę nukreipti kito veiksmus toje srityje.

Šiame skyriuje nagrinėjamos tokio atsakymo prasmės. Pirmasis būdas tai padaryti yra grįžti prie 2 skyriuje aptartų įvykių ar išteklių savybių. Paprastose socialinių mainų sistemose visi įvykiai ar ištekliai, kurių kontrolę veikėjai perima arba jos atsisako, yra atskiriami. Tačiau nors klasikinės privačios ekonomikos prekės paprastai yra atskiriamos – t. y. kai vyksta mainai, jas galima perduoti kitam fiziškai, – dauguma veikėjų valdomų gėrybių, įvykių ar išteklių nėra atskiriami. Iš jų patys svarbiausi yra paties veikėjo veiksmai. Veikėjo veiksmuose gali būti įvairių sugebėjimų ir įgūdžių ar potencialių paslaugų, dominančių kitus. Tačiau veikėjas negali fiziškai perleisti veiksmų kitam veikėjui taip, kaip gali perduoti svarą cukraus ar batų porą. Kitiems jis gali perleisti tik tokias nematerialines vertybes kaip pažadą atitinkamai elgtis arba teisę pagal tam tikras apibrėžtas ribas kontroliuoti jo veiksmus. Turėdami tokią teisių kontroliuoti neatskiriamus išteklius – savo veiksmus – sąvoką, galime apibrėžti valdžios santykį: vieno veikėjo valdžios kitam santykis egzistuoja tada, kai pirmasis turi teisę kontroliuoti tam tikrus kito veiksmus.

Jeigu dabar tam kartui įsivaizduojame teises kaip popieriaus lapus, tai antrasis veikėjas turi valdžią pirmajam, kai antrasis laiko popieriaus lapą, kuriame parašyta maždaug taip: „Šį popieriaus lapą laikantis veikėjas turi teisę nukreipti tam tikrus pirmojo veikėjo veiksmus. Ši teisė turi tokius ir tokius apribojimus (dėl veiksmų klasės, laiko, vietos ir kitų dimensijų)“[2]. Iš pradžių ta teisė gali priklausyti pirmajam

[2] Žinoma, tai supaprastinimas, nes teisių pobūdis, kaip apie tai kalbėjome 3 skyriuje, yra konsensinis. Vėliau aš kalbėsiu apie šį supaprastinimą.

veikėjui, kuris faktiškai kontroliuoja savo paties veiksmus. Tokiu atveju valdžios santykiai atsiranda tik tada, kai pirmasis veikėjas perleidžia teisę antrajam veikėjui. Tačiau kai kuriais atvejais teisę nuo pat pradžių turi antrasis veikėjas (kaip tėvai turi teisę kontroliuoti savo vaiko veiksmus jam gimus arba kai valstybė turi teisę kontroliuoti tam tikrus savo piliečių veiksmus, kurie laikomi neteisėtais), o valdžios santykis egzistuoja tol, kol jį panaikina pirmasis veikėjas. (Klausimas, ar pirmasis veikėjas gali vienašališkai panaikinti valdžios santykį ir ar gali vienašališkai atimti teisę valdyti, yra jau kito pobūdžio klausimas, dėl kurio reikia grįžti prie konsensinio teisių pobūdžio, kuris buvo aptartas 3 skyriuje.) Prie šio klausimo aš grįšiu vėliau šiame skyriuje.

Gali pasirodyti keista pradėti diskusiją apie valdžią, tokį santykį, kai vyresnysis valdo ir nukreipia savo pavaldinio veiksmus, apibūdinant veikėjo, kuris tampa pavaldiniu, veiksmus. Tačiau tai yra valdžios sąvokos, kuri šioje knygoje pateikiamos teorijos požiūriu yra nuosekli, esmė. Valdžia turi būti suteikta vyresniajam prieš jam pradedant ją vykdyti. Valdžia egzistuoja tik tada, kai vyresnysis šią teisę turi.

Teisė kontroliuoti savo veiksmus

Kokiomis sąlygomis individas turi teisę kontroliuoti savo veiksmus? Naivuolis į šį klausimą atsakytų, kad individas tą teisę turi nuolat, jei tik jos dar nėra niekam perleidęs. Tačiau, kaip matyti iš daugelio pavyzdžių, tai neteisinga. Vergvaldiškoje Romoje arba JAV pietinėse valstijose vergui gimęs vaikas buvo vergas, neturintis jokių laisvo žmogaus teisių. Mūsų visuomenėje gimęs vaikas neturi kai kurių pilietinių teisių, nes teisė kontroliuoti tam tikrus jo veiksmus priklauso jo tėvams. Visas pilietines teises turinčio valstybės piliečio teises vis dėlto apriboja įstatymai, ir jis neturi neribotų teisių elgtis taip, kaip jam šauna į galvą.

Apskritai asmuo gali neturėti teisės kontroliuoti savo veiksmus dėl vienos iš dviejų priežasčių: tą teisę gali turėti kas nors kitas, nors ta teisė jam ir nebuvo perleista, arba tos teisės gali išvis nebūti. Tai išplaukia iš 3 skyriuje pateikto teisės apibrėžimo. Teisė egzistuoja tik tada, kai yra bendras atitinkamų veikėjų susitarimas dėl to, kuris veikėjas tą teisę turi. Jei tokio susitarimo nėra, teisė neegzistuoja. Ir kai susitariama dėl to, kad, pavyzdžiui, teisė kontroliuoti A veiksmus atiduodama veikėjui B (kaip, pavyzdžiui, susitarimas paprastai suteikia tėvams daug teisių kontroliuoti savo vaikų veiksmus), tada teisę turi veikėjas B. Į klausimą, kurie veikėjai tinka nuspręsti, ar susitarimas yra, atsakoma, kad tinkamumą lemia galia ir interesai. Veikėjas tinka nuspręsti, kas turi teisę, jei jį domina atitinkamas veiksmas ar įvykis ir jis turi pakankamai galios paremti savo teiginį, kad jis yra tinkamas; nusprendžiant, kur ta teisė, veikėjo balso svarbą lemia jo galia sustiprinto intereso mastas.

Kai tam tikroje socialinėje sistemoje teisiniu požiūriu asmenys laikomi „laisvais“, tai reiškia, kad pasibaigus vaikystei (prie kurios netrukus grįšiu), atsiranda didelė asmens veiksmų klasė, kuri visai nedomina jokio kito veikėjo (taip pat ir valstybės). Tai nebūtų teisinga, jei teisiniu požiūriu asmuo būtų laikomas „nelaisvu“, t. y. būtų kito veikėjo nuosavybė. Jei jis būtų kito nuosavybė, jo veiksmai keltų teisėtą kito asmens susidomėjimą, o įstatymuose būtų numatyta jo teisė kontroliuoti to asmens veiksmus.

Neturėdamos teisiškai apibrėžtos vergovės, daugelio sistemų konstitucijos (eksplicitinės ar implicitinės) įteisino kitas nesavanoriško paklusnumo valdžiai formas. Labiausiai paplitusi forma yra susijusi su moterimis. Kai kuriose visuomenėse laikoma, kad dukterys laikomos pavaldžios tėvui, o šis gali savo dukterį parduoti būsimajam vyrui (už tai, kas vadinama nuotakos kaina). Tada žmona tampa vyro nuosavybe, o šis įgyja teisę kontroliuoti daugelį jos veiksmų.[3]

Išskyrus vergiją, čatelizmą (*chattel* – kilnojamasis turtas) ir teisiškai apibrėžtą vaikystę, daugelio socialinių sistemų konstitucijos neleidžia jokiam veikėjui turėti teisių į kito asmens veiksmus, jei tie veiksmai nedaro nedviprasmiško poveikio kitam veikėjui. Visa tai galima logiškai paaiškinti efektyvumo sumetimais prisimenant, kad teisė kontroliuoti veiksmus atiduodama didžiausią interesą turintiems asmenims, kuriuos tie veiksmai labiausiai domina ir todėl jie labai suinteresuoti tuos veiksmus taip kontroliuoti, kad tie interesai būtų maksimaliai patenkinami. Kol tie interesai neprieštarauja gana plačiai išplitusiam, nors pakankamai silpnam interesui, kurį rodo daugelis kitų veikėjų, nėra jokio rimtesnio logiško paaiškinimo, kodėl teisės turėtų būti atiduotos į kažkieno kito, o ne į paties asmens rankas.

Žvelgiant iš socialinės sistemos funkcionavimo pozicijų, teisės kontroliuoti savo veiksmus suteikimas pačiam veikėjui turi ir kitą privalumą. Šitoks teisių paskirstymas reiškia priežiūrą, nes teisė kontroliuoti atiduodama į to asmens, kuris *de facto* vykdo kontrolę, rankas. Šito nepasakysi apie jokį kitą paskirstymą, nes vergvaldžiai turi prižiūrėti vergų veiksmus, tėvai – vaikų veiksmus, valstybė turi prižiūrėti tuos piliečių veiksmus, kuriuos kontroliuoti ji turi teises (pavyzdžiui, kalinius). Kitaip tariant, norint vykdyti valdžią, kurios vienas veikėjas savanoriškai nesuteikia kitam, reikalinga prievartinė galia. Prie šito visai dera tas faktas, kad bėgant laikui, tėvų valdžia vaikams mažėja, nes jų prievartinė galia vaiko atžvilgiu – t. y. galia apsunkinti gyvenimą nepaklusniam vaikui – mažėja.[4]

Principas, kad pats veikėjas turi teisę kontroliuoti savo veiksmus, jei tie veiksmai nedaro neabejotino poveikio kitiems veikėjams, buvo iškeltas iki politinės filosofijos – liberalizmo – lygmens. Johnas Stuartas Millis (1926 [1859]) taip išreiškė šią filosofiją:

> Kai tik koks nors asmens elgesio aspektas pažeidžia kito asmens interesus, visuomenė turi jam jurisdikciją, o klausimą, ar įsikišimas pagerins bendrą gerovę, ar ne, galima svarstyti. Tačiau tokio klausimo negalima užduoti tada, kai asmens elgesys nepaliečia niekieno, išskyrus jo paties, interesų arba neturėtų jų paliesti, nebent jie patys to norėtų (visi dalyvaujantys asmenys yra pilnamečiai ir normaliai suvokia aplinką). Visais tais atvejais turėtų būti visiška teisinė ir socialinė laisvė atlikti veiksmą ir patirti jo pasekmes (p. 141–142).

[3] Tiesa, kad kai kuriose tokiose socialinėse sistemose moterų interesai yra socialiai pripažįstami, tad vyro valdžią riboja visuomenė, peržengusiam ribas gali grėsti socialinės sankcijos. Vis dėlto, nors ir ribota, valdžia egzistuoja.

[4] Čia dera ir tas faktas, kad tie tėvai, kurių prievartinė galia yra pagrįsta kažkuo daugiau nei fizine jėga, tarkim, teise į žemės nuosavybę ar kokį kitokį turtą, sugeba išlaikyti valdžią vaikams ir tada, kai jų vaikai jau yra seniai susilyginę su savo tėvo fizine jėga. Kai šeima neturi nieko, ką galėtų vaikui duoti arba neduoti, šeimos valdžia priklauso tik nuo fizinės jėgos. Tai taip pat paaiškina, kodėl šeimos valdžia dukterims tęsiasi ilgiau nei sūnums, ypač tose šeimose, kuriose valdžia paremta fizine prievarta.

Millio teiginį galima laikyti politinės filosofijos teiginiu, pretenduojančiu į vietą (implicitinėje ar eksplicitinėje) socialinės sistemos konstitucijoje. Nors Millio teiginys išreikštas, kaip „turėtų būti" ar „galėtų būti", tai tėra tik viena iš daugelio politinių filosofijų, pretenduojančių būti įtraukta į konstituciją.

Tarp politinės liberalizmo filosofijos ir septynioliktajame amžiuje susiklosčiusio filosofinio požiūrio, kuris teigia, kad visi asmenys turi tam tikrų prigimtinių teisių, yra glaudus ryšys. T. y. visi asmenys pradeda nuo bent minimalaus, ypatingo išteklių padalinio, kuris vadinamas „teisėmis" arba „prigimtinėmis teisėmis", arba „neatimamomis teisėmis". Galima manyti, kad tokį filosofinį požiūrį motyvavo tas pats tikslas, kuris skatino įtraukti teisių bilį į valstijų konstitucijas – tikslas pateikti svariausią teisių tarp individų paskirstymo pagrindimą. Tačiau toks pagrindimas visuomet turi remtis kažkokiu išoriniu kriterijumi ar už sistemos konstitucijos ribų esančia vertybe. Būtent konstitucija (implicitinė ar eksplicitinė) įkūnija socialinį sutarimą, kuriuo pagrįstas bet koks teisių paskirstymas.

Valdžios suteikimas

Kaip jau buvo minėta, individas gali turėti arba neturėti teisę kontroliuoti tam tikras savo veiksmų rūšis. Tik tuo atveju, kai individas turi tą teisę ir, be to, turi teisę ją perleisti, jis gali savanoriškai suteikti valdžią kitam. Šių dviejų teisių turėjimą galima vertinti kaip prilygstantį anksčiau minėto popieriaus lapo, kuriame įrašyti žodžiai „Šį popieriaus lapą turintis veikėjas turi teisę nukreipti tam tikrus pirmojo veikėjo veiksmus...", turėjimui. Valdžios tyrimas šiame skyriuje daro prielaidą, kad veikėjai pradeda turėdami šiuos išteklius, kurie gali būti pakankamai vertingi kitiems ir todėl gali būti panaudojami mainuose. Tai taip pat yra ištekliai, kuriuos veikėjas norėtų matyti kito rankose ir todėl gali savanoriškai perleisti juos kitam (kaip jauna moteris, duodama vienuolės įžadus, valdžią didelei daliai savo veiksmų perleidžia Bažnyčiai).

Prielaida, kad veikėjai turi savo veiksmų kontrolės teises ir teisę juos perleisti, niekada negalioja visiems asmenų socialinėje sistemoje veiksmams. Ir tik dėl tų veiksmų (kurie skirtingose sistemose yra skirtingi), į kuriuos veikėjai turi teises, yra įdomus valdžios suteikimas. Prieš imdamasis šių veiksmų analizės, trumpai aptarsiu valdžios santykius, kurie yra netyčiniai ir kuriuose kontrolės teisę turi ne veikėjas, o kiti.

Nesavanoriškas pavaldumas ir jo atsikratymas

Valstybė pasilieka sau teisę kontroliuoti tam tikrus net jau suaugusių žmonių veiksmus. Tokiuose valdžios santykiuose neiškyla sprendimo suteikti valdžią problema, tačiau iškyla jos atėmimo arba atšaukimo problema, kaip ji iškyla dėl tėvų valdžios vaikams. Abiem atvejais sutarimą, kam priklauso teisė, įkūnija teisinė sistema, apribojanti asmens pilietines teises ir vykdanti tėvų valdžią vaikams. Jei veikėjas neturi teisės valdyti veiksmus ir teisės tą teisę perleisti, tai jis neturi ir teisės kam nors suteikti valdžią. Tokiu atveju, kai teisę kontroliuoti veikėjo veiksmus pagal konstituciją turi ne veikėjas, o kiti, teisės negalima atimti nepasitelkiant prievartinės valstybės galios, kuri verčia vykdyti konstitucijoje numatytą sutarimą.

Ir vis dėlto asmenys bando atsikratyti tos valdžios: vaikai pabėga iš namų, piliečiai išvyksta (ar mėgina išvykti) iš šalies, o piliečių grupės kartais maištauja. Tokie veiksmai gali pavykti tik tada, kai prievartos galią turinti valstybė jiems leidžia (daugelyje valstybių piliečiai turi teisę į nevaržomą emigraciją) arba kai valstybė nėra pakankamai stipri priversti vykdyti savo arba tėvų valdžią (valdžios panaikinimas suardant esamą valdžios struktūrą yra be galo svarbus socialinėms sistemoms ir nagrinėjamas 18 skyriuje). Veikėjai irgi gali nepaklusti valdžiai, t. y. elgtis priešingai, nei numatyta valdžios direktyvose, ir neatimdami teisių iš kitų, turinčių valdžią. Tokie veiksmai gali būti prievartinio valdžios vykdymo, nuo kurio priklauso valdžia, išbandymas.

Kaip savo samprotavimuose apie valdžią teigia Simmelis (1950), prievarta niekada nebūna absoliuti.

> Net pačios sunkiausios ir žiauriausios subordinacijos atvejais vis dėlto išlieka nemaža asmens laisvės dalis. Mes paprasčiausiai jos nesuvokiame, nes jos parodymas pareikalautų aukų, kurių mes paprastai nelinkę daryti (p. 183).

Pasirinkimo laisvė visuomet išlieka net asmenims, tapusiems pačios despotiškiausios valdžios subjektais.[5] Todėl visada iškyla klausimas, kodėl atitinkamas asmuo paklūsta valdžiai.

Surasti atsakymą kai kuriais atvejais visai nesunku: kadangi valdžios subjektas turi pakankamai didelius išteklius ir yra pasirengęs juos panaudoti, alternatyvus elgesys sukeltų rimtų neigiamų pasekmių. Kaip matyti iš tokio atsakymo, net prievarta gali būti laikoma sandoriu. Kaip pažymi Simmelis, jei despoto įsakymą lydi grasinimas nubausti ar siūlymas atlyginti, tai rodo, kad despotas reiškia valią, jog rezultatai jį įpareigotų. Tokiu atveju pavaldinys despotui turi *reikalavimų*, priklausančių nuo pavaldinio veiksmų. Valdžios santykiuose, kuriuos reikia paremti prievarta, mainai būna gana savotiški tuo, kad viršesnysis sutinka susilaikyti nuo veiksmo, kuris pablogintų pavaldinio padėtį mainais už tai, kad pastarasis jam paklustų.

Žinoma, tiesa yra tai, kad daugelis prievartos reikalaujančių valdžios santykių yra tokie, kuriuose valdžia iš pradžių suteikiama savanoriškai. Prievartos būtinybė tokiu atveju yra panaši į ilgalaikėje sutartyje numatytą priverstinį vykdymą, kai sutartis sudaroma savanoriškai, bet šalims yra privaloma. Tokiais valdžios santykiais susisaistoma tada, kai nepaisant to, kad negrasinama, pavaldiniu tampantis veikėjas perduoda kontrolę, nes mano, kad taip jam bus geriau. Šiuos santykius puikiai iliustruoja feodalinių laikų lenas. Tapimo vasalu sutartis buvo tokia sutartis, kai vienas veikėjas, tapdavęs vasalu, pasiduodavo kito, tapdavusio jo ponu, valdžiai. Taip elgdamasis, vasalas pažadėdavo visišką lojalumą mainais už apsaugą. Daugeliu atveju tokie santykiai atsirasdavo tada, kai vienas žmogus toje apylinkėje būdavo laikomas galingiausiu, todėl kiti paklusdavo jam ir suteikdavo jam pono valdžią. Ponui tai duodavo teisę kontroliuoti kai kuriuos vasalų veiksmus, pavyzdžiui, rinkti mokesčius, pašaukti juos į karinę tarnybą. Tačiau tapimas vasalais buvo savanoriškas, nes būsimasis vasalas manė, kad jam bus geriau, jei jį gins, negu kad jis bus paliktas likimo valiai.

[5] Net Maxas Weberis, kuris neakcentuoja su valdžios santykiais susijusios pasirinkimo laisvės, savo valdžios apibrėžime teigia, jog „imperatyvinis koordinavimas (kontrolė) anksčiau buvo apibrėžtas kaip tikimybė, kad atitinkama žmonių grupė paklus atitinkamo šaltinio tam tikroms komandoms (arba visoms komandoms). Kriterijus yra... tam tikras savanoriško paklusnumo minimumas“ (1947 [1922], p. 324).

Yra dar vienas reiškinys, kuris yra beveik priešingybė valdžios santykiams, savanoriškai užmegztiems, bet veikiantiems tik prievartos dėka. Tai yra nesavanoriško pavaldumo (pavyzdžiui, šeimoje ar valstybėje) arba gryno galios vykdymo atvejai, kai galia, jeigu ji vykdoma efektyviai ir bent iš dalies atitinka pavaldumo interesus, yra jo pradedama pripažinti kaip teisėta. Plačiai pripažįstama, kad toks reiškinys egzistuoja. Nėra gerai žinoma, kokios yra konkrečios jo atsiradimo sąlygos.

Savanoriškas valdžios suteikimas

Kaip rodo ankstesnis aptarimas, ne kiekviena valdžia yra suteikta savanoriškai. Tačiau daugumoje socialinių sistemų yra nemažai veiksmų, kuriuos kontroliuoti turi teisę veikėjas, be to, turintis ir teisę ją perduoti. Šios plačios veiksmų grupės atveju galima nepaisyti konsensinio teisių pobūdžio (nebent tas sutarimas būtų kvestionuojamas) ir traktuoti tas teises taip, lyg jos būtų kokie materialiniai individo turimi ir naudotini ištekliai. Tai leidžia suvokti valdžios suteikimą kaip teisę įkūnijančio popieriaus lapo perdavimą – kaip mes tai darėme šio skyriaus pradžioje.

Atsakymas į klausimą, kodėl asmenys atiduoda teisę kontroliuoti savo veiksmus į kitų rankas, gerokai skiriasi dviejų didelių valdžios santykių grupių atžvilgiu. Pirmoje grupėje vienas veikėjas suteikia valdžią kitam, nes mano, kad jam geriau būti kito vadovaujamam. Jis suteikia kontrolės teises vienašališkai, be jokios išorinės kompensacijos. Antroje grupėje veikėjas perleidžia teises taip nemanydamas, bet už tam tikrą išorinę kompensaciją. Pirmos grupės veikėjo teisių kontroliuoti tam tikrus veiksmus perleidimą galima vertinti kaip vienašališką to jau minėto popieriaus lapo perdavimą, o antroje grupėje perleidimas vyksta tik kaip mainų dalis.

Konjunkciniai ir disjunkciniai valdžios santykiai

Šio skyriaus pradžioje aprašytų komunų valdžią jos nariai suvokia kaip visiškai sutampančią su esminiais jų interesais, nors tą valdžią gali tekti panaudoti atvesti bendruomenės narį į protą, o kai kuriais konkrečiais atvejais ji gali prieštarauti nario norams. Kai valdžia suteikiama tokiu būdu, tai teises perleidžiantysis mano, jog to asmens (ar korporacinio veikėjo), kuriam valdžia perleidžiama, interesai yra ganėtinai panašūs į jo ir kad kito vykdoma valdžia duos naudos. Taigi racionalus veikėjas atlieka perleidimo operaciją tikėdamasis, kad jam bus geriau, jei valdžią turės kitas.

Be tokių komunų, yra daug įvairių valdžios sistemų, kuriose veikėjas perleidžia teises be išorinio atlyginimo, bet vildamasis, kad kitam turint valdžią, bus galima tikėtis naudos. Puikus tokios valdžios sistemos pavyzdys – profesinė sąjunga. Kiekvienas sąjungos narys atsisako kai kurių veiksmų kontrolės (pavyzdžiui, teisės pasirašyti sutartį su darbdaviu) kartu su apmokestinimo teisėmis (sąjungos nario mokesčiai) vildamasis, kad sąjungos veiksmai atneš naudos (pavyzdžiui, derybos dėl atlyginimo gali duoti daugiau pajamų).

Verta pastebėti, kad aš nedarau skirtumo, kurį darė Maxas Weberis (ir kiti), tarp asociatyviųjų grupių, kurias jis laikė pagrįstomis bendrais racionaliais interesais, ir bendruomeninių grupių, kurias jis laikė pagrįstomis neracionaliais saitais. Kalbant

šioje knygoje taikomos konceptualiosios struktūros terminais, abiem atvejais tai, kas paprastai vadinama bendruomenėmis, ir tai, kas paprastai vadinama asociacijomis, yra valdžios sistemos, kuriose veikėjai perleidžia valdžią už tai negaudami jokio išorinio atlygio. Kai jis yra pagrįstas įsitikinimu, jog valdžios vykdymas tarnaus veikėjo interesams, tai yra subjektyviai racionalus valdžios perleidimas.

Situacija visiškai skiriasi kitoje valdžios struktūrų klasėje, kurią geriausiai iliustruoja formali už tam tikrą mokestį dirbančių darbuotojų organizacija. Tokioje organizacijoje teisė kontroliuoti perleidžiama mainais už algą ar atlyginimą. Nėra prielaidos, kad valdžia bus vykdoma atsižvelgiant į teises perleidusių veikėjų (tarnautojų) interesus, nors realiame tokių organizacijų gyvenime kartais reikalaujama, kad valdžia būtų vykdoma iš dalies ir tų pavaldinių interesams patenkinti. Pavyzdžiui, gali būti protestuojama prieš gamyklos uždarymą ir darbo vietų praradimą ir reikalaujama, kad vadovybė atsižvelgtų ir į darbuotojų interesus, susijusius su darbo sąlygomis. Kartais vyresnybė tokių santykių kontekste mano, kad jos ilgalaikiai interesai iš dalies yra bendri su pavaldinių interesais.[6]

Biurokratijos, kaip vieno iš idealių valdžios sistemų tipų, koncepcijoje Weberis ją vaizduoja kaip sistemą, kurioje kiekvienas pareigūnas ar tarnautojas išmaino teisę kontroliuoti savo veiksmus (ribotoje įvykių srityje) už piniginį atlygį ir kurioje visi organizacijos veiksmai vyksta taip, kad patenkintų centrinės valdžios interesus. Nors biurokratija turi ir kitokių skiriamųjų bruožų ir todėl yra tik viena iš valdžios sistemų, kurioje vykdomas išorinis mokėjimas pavaldiniams, ji yra puikus su išoriniu atlygiu susijusios valdžios sistemos pavyzdys. Teisinėje sistemoje (kurią mūsų tikslams galime laikyti rinkiniu principų, išreiškiančių daugiausia vidujai nuoseklios socialinės sistemos procesus) yra kitas pavyzdys – atstovavimo teisė (*the law of agency*). Atstovavimo teisė aprašo tris šalis: atstovaujamąjį (*principal*), atstovą (*agent*) ir trečiąją šalį. Už tam tikrą atlygį atstovas suteikia atstovaujamajam teisę kontroliuoti savo veiksmus tiksliai apibrėžtų įvykių aibėje ir savo paslaugas atiduoda į atstovaujamojo rankas.[7] Įstatyme nedviprasmiškai pripažįstama, kad atstovo interesai skiriasi nuo atstovaujamojo interesų ir didesnė atstovavimo teisės dalis yra susijusi su nagrinėjimu tarp atstovaujamojo ir atstovo, kai pastarasis galėjo imtis veiksmų gindamas greičiau savo, o ne atstovaujamojo interesus.

Dviejų rūšių situacijos, kai veikėjai perleidžia savo veiksmų kontrolės teises, sąlygoja skirtingus valdžios struktūrų tipus, kaip tai parodyta priešpastatant bendruomenes ir profesines sąjungas, turinčias savo biurokratines organizacijas ir atstovavimo santykius. Pirmąjį iš dviejų tipų, kuriame teisės perleidžiamos darant prielaidą, kad valdžios vykdymas atneš pavaldiniui naudos, aš pavadinsiu konjunkciniais valdžios santykiais, antrąjį, kuriame tokia prielaida nedaroma, – disjunkciniais valdžios santykiais. Kadangi veikėjai suvokiami kaip racionalūs, konjunkciniai valdžios

[6] Pavyzdžiui, Carlas Kaufmannas iš kompanijos *E. I. Du Pont de Nemours* Ryšių su visuomene skyriaus aprašo celofaną gaminusios gamyklos renovaciją, kad ši galėtų gaminti kitokią produkciją: „*Du Pont* būtų galėjusi išspausti šiek tiek daugiau pelno iš vieno ar dviejų naujesnių produktų, jei juos būtų gaminusi kitose vietose... Jie mąstė apie korporacijos santykį su gamyklos veteranais ir apie bendruomenę. (Žinoma, reaguojant į tai, galima pasakyti, kad ši politika turi tikslą maksimizuoti pelną ilgalaikėje perspektyvoje, ir tai būtų argumentas, su kuriuo aš sutikčiau.)“ (1969, p. 237).

[7] Yra dvi atstovavimo teisės formos: nepriklausomo rangovo forma ir šeimininko-tarno forma. Teisė kontroliuoti veiksmus perduodama tik pastaruoju atveju taip, kad atsiranda valdžios santykiai (žr. Mechamas, 1952 [1933]; išsamiau atstovavimas aptariamas 7 skyriuje).

santykiai paprastai nustatomi vienašališku kontrolės teisės perdavimu, o disjunkciniai valdžios santykiai nustatomi tik tada, kai yra atlygis. Terminai „konjunkciniai" ir „disjunkciniai" yra susiję su pavaldinio interesų ir vyresniojo nurodymų atitikimu. Konjunkcinių valdžios santykių atveju vyresniojo nurodymai padeda įgyvendinti pavaldinio interesus. Disjunkcinių valdžios santykių atveju šito nėra, ir pavaldinio interesus turi patenkinti išorinės priemonės.

Prieš pradėdamas nagrinėti konjunkcinius ir disjunkcinius valdžios santykius, norėčiau nurodyti skirtumą tarp valdžios santykių ir valdžios struktūros. Valdžios struktūrą gali sudaryti vienas vienintelis ir daugelis valdžios santykių. Valdžios santykiai atsiranda tada, kai vienas veikėjas perleidžia kitam teisę kontroliuoti tam tikrus veiksmus. Taigi tikslumo dėlei reikia pasakyti, kad tik individualios valdžios santykius galima vadinti konjunkciniais arba disjunkciniais. Atsiradus šiam sudėtingumui, vis dėlto gana naudinga terminus „konjunkciniai" ir „disjunkciniai" vartoti ne tik valdžios santykiams, bet ir valdžios struktūroms apibūdinti, ką aš ketinu padaryti 7 skyriuje. Daugelį valdžios struktūrų pirmiausia sudaro vienas iš dviejų valdžios santykių tipų, todėl aš kalbėsiu apie valdžios struktūras tarsi jas sudarytų tik vieno tipo santykiai.[8]

Genotipiškas skirtumas tarp konjunkcinių ir disjunkcinių valdžios santykių pateikiamas ne tik todėl, kad jis atitinka fenotipiškai skirtingas valdžios formas, bet ir todėl, kad tas skirtumas sukelia skirtingo pobūdžio elgesį ir, kas labai svarbu, skirtingas šių dviejų valdžios santykių tipų problemas.

Konjunkcinių valdžios santykių mįslė

Kai veikėjas suteikia teisę kitam veikėjui teisę kontroliuoti jo veiksmus mainais už išorinę kompensaciją, veikėjui nekyla abejonių dėl galimos naudos. Taip nėra, kai veikėjas suteikia kontrolės teisę be jokios kompensacijos. Jei vyresnysis verčia pavaldinį imtis veiksmų, kurių šis savanoriškai nesiimtų, tada pavaldinys jaus didesnį diskomfortą negu tuo atveju, jei pats turėtų valdžią. Jei vyresnysis neverčia jo imtis tokių veiksmų, tada, atrodo, išvis nėra priežasčių jam suteikti valdžią.

Tačiau pasitaiko tokių konjunkcinių valdžios santykių atvejų, kai būna aišku, kodėl reikia suteikti valdžią. Pavyzdžiui, jei pasiklydau ir manau, kad kitas asmuo žino kelią, būtų visai racionalu tam asmeniui suteikti įgaliojimus. Atrodo, kad tai būtų ypatingas atvejis, tačiau jį verta panagrinėti toliau. Jei aš suteikiu valdžią kitam, aš manau, kad jis turi tokias savybes, kokių aš neturiu, tas savybes, kurios leidžia jam padėti man imtis veiksmų, kurių baigtis bus man palanki. Tokia aplinkybė gali atsirasti, jeigu socialinės sąlygos yra itin sujauktos arba trikdančios, jeigu aš esu itin sumišęs ir sutrikęs (pavyzdžiui, jei manyje vyksta didžiuliai pokyčiai) arba todėl, kad

[8] Disjunkcinėje valdžios struktūroje, tokioje kaip verslo firma, atitinkamo lygio pavaldinių interesai dažnai būna panašūs. Būtent šis paklūstančiųjų tai pačiai valdžiai panašumas leidžia atsirasti tokiems bendriems veiksmams, kaip būrimasis į sąjungas. Tas panašumas taip pat skatina viršininkus sukelti interesų konfliktus. Vienas pavyzdys yra istorija, kuri, galbūt ir ne autentiška, sklandė tarp profesinių sąjungų organizatorių 4-ajame dešimtmetyje apie darbdavį, kuris prie to paties konvejerio dirbantiems darbininkams mokėjo skirtingus atlyginimus, kad jų interesai taptų taip pat skirtingi. (Taip pat žr. Dreyfuss, 1952, apie hierarchinę gradaciją universalinėse parduotuvėse.)

asmuo, kuriam aš suteikiu įgaliojimus, atrodo turįs ypatingų savybių arba todėl, kad šie trys dalykai suderinami.

Socialinė dezorganizacija, asmeninė sumaištis ir ypatingos asmens savybės yra sąlygos, kurias socialiniai teoretikai vertina kaip skatinančias reiškinio, dažnai laikomo išeinančiu už racionalaus veiksmo ribų, ypatingo charizmatiško patrauklumo, atsiradimą. Maxas Weberis pabrėžia asmenines „charizmatiškos asmenybės" savybes ir nekreipia dėmesio nei į valdžią suteikiančio asmens savybes, nei į situacijos ypatybes. Weberio pasekėjams tapo įprasta charizmą laikyti išimtinai asmens, kuriam suteikiama teisė kontroliuoti, savybe.[9] Tačiau kiti teoretikai laikė socialinę dezorganizaciją charizmatiško perdavimo šaltiniu (Zablocki, 1980; Bradley, 1987). Zablockis (1980) iš savo bendruomenių tyrinėjimų daro išvadą, kad „kai darni vertybių sistema pasidaro svetima, darosi sunku kolektyviai veikti. Charizma yra kolektyvinis atsakas į poreikį veikti susvetimėjimo akivaizdoje. Išpažindami bendras aiškiai išreikštas vertybes, kolektyvai gali mobilizuoti išteklius tam tikriems veiksmams atlikti" (p. 273). Charizmatiškas lyderis yra instrumentas, kuriuo bendruomenės nariai gali taip vienas kitą mobilizuoti, kad bus imtasi kolektyvinių, kiekvieno nario padėtį gerinančių veiksmų. (Tačiau net pripažinus šį teiginį teisingu, jame daroma netikusio konkretumo (*misplaced concreteness*) klaida.) Nariai neveikia kaip vienas kūnas, o kaip individai. Neatsakyta į klausimą, kodėl vienas asmuo suteikia įgaliojimus, kai jis patiria su tuo susijusias išlaidas, net jeigu ir gauna naudos iš to, kai tai daro kiti. Aš dar grįšiu prie šio klausimo, kurį kol kas palieku neatsakytą.

Kita sąlyga, kuri iš esmės padeda daugeliui suteikti įgaliojimus kitam, yra asmeninė sumaištis arba dideli vidiniai asmens pokyčiai. Yra nemažai atsitiktinių pastebėjimų, bylojančių apie asmeninės sumaišties ir pokyčių svarbą prieš suteikiant valdžią kitam. Religiniai atgailautojai (kurie patiki vadovauti savo veiksmams Dievui) paprastai laikomi „pasimetusiais" ir negalinčiais rasti sau tinkamo egzistencijos būdo asmenimis. Jonestowno bendruomenės nariai, kurie suteikė savo lyderiui tiek valdžios, kad jo įsakymu netgi išgėrė mirtinų nuodų, yra aprašomi kaip žmonės, kurie ir prieš prisijungdami prie bendruomenės nelabai turėjo dėl ko gyventi. Žmonės, kuriuos užvaldo romantiška meilė ir kurie „atsiduoda" kitam, paprastai būna žmonės, kuriuose vyksta didžiuliai asmeniniai pokyčiai, ypač tuo laikotarpiu, kai atsisveikinama su vaikyste ir įžengiama į suaugusiųjų pasaulį, paliekamos juos išauginusios šeimos ir išeinama į platųjį pasaulį.[10]

[9] Weberis, sukūręs charizmatiškos valdžios sąvoką, nepaaiškina, ar charizmos talentas yra kažkas tokio, ką asmuo *turi*, ar tai yra kažkas, kas *atrodo, kad jis turi*. Šis neaiškumas yra akivaizdus Weberio dvilypume kalbant apie Josephą Smithą, mormonų lyderį, kurio, anot Weberio, šimtu procentų „negalima klasifikuoti tokiu būdu (kaip charizmatiško lyderio), nes, galimas daiktas, kad tai buvo labai rafinuoto sukčiaus tipas" (1947 [1922], p. 359). Bet kadangi būtent pasekėjų veiksmai daro lyderį charizmatišką, svarbiausia yra tai, kad asmenį *matytų kaip turintį* tą Dievo dovaną.

[10] Tokių esminių asmeninių pokyčių momentų buvimas leidžia kelti potencialaus tyrimo hipotezę, kad, pavyzdžiui, 1) jei pajaunėja tėvų valdžios psichologinio netekimo amžius, tai amžius, kai patiriama pirmoji romantiška meilė, taip pat pajaunėja, 2) stiprius socialinius santykius ir tvirtą tėvų autoritetą (valdžią), kuris nusitęsia iki gerokai brandaus amžiaus, turinčių šeimų vaikai neįsimylės taip anksti ir taip stipriai (nes kol atsikratoma tėvų valdžios, fiziologiniai pokyčiai jau būna pasibaigę); 3) vyrai įsimylės vėl, kai jau bus beprarandą savo seksualines galias, tas pats atsitiks ir moterims, jei jos nebus pernelyg pasinėrusios į savo vaikus ir 4) juo siauresni socialiniai ryšiai visuomenėje, juo daugiau jos nariai suteiks valdžios kažkam kitam – charizmatiškai asmenybei ar meilės objektui.

Šie socialiniai-psichologiniai reiškiniai taip pat gali paskatinti strateginius veiksmus tų, kuriems suteikiama valdžia. Kad taip išties nutinka, rodo ir „nuvalymo" procesas, atliekamas tada, kai asmuo patenka į socialinę grupę, iš kurios eis autoritetingi nurodymai, pavyzdžiui, religinį ordiną, kariuomenę ar kokią nors broliją. Buvusių asociacijų ir išteklių nuvalymas padrąsina naująjį narį visą valdžią suteikti institucijai.

Be visų mokslinių tyrimų problemų, išplaukiančių iš jau minėtų dalykų, lieka viena regimo iracionalumo mįslė. Socialinės dezorganizacijos atveju, kai svarbiausia problema yra nesugebėjimas atlikti kolektyvinius veiksmus (ne individo nesugebėjimas atlikti individualius veiksmus, kurie teiktų pasitenkinimą), racionalus individas, veikdamas individualiai, nesuteiks valdžios kitam, jei valdžia, kurią suteiks kiti, leis atlikti kolektyvinius veiksmus be jo. Jis valdžios nesuteiks ir tada, jei valdžia, kurią suteiks kiti, neleis atlikti kolektyvinių veiksmų, net jei valdžią suteiks jis. Individui yra racionalu suteikti valdžią kitam, jei jis yra lemiamas asmuo, nuo kurio sprendimo suteikti ar nesuteikti valdžią priklauso, ar bus, ar nebus kolektyvinių veiksmų. Tačiau, jei visi sistemos individai yra tokie racionalūs, kiekvienas lauks, kol kažką padarys kitas, tad nebus jokių kolektyvinių veiksmų.

Klausimas, kaip išspręsti šį galvosūkį, kiekvienu konkrečiu atveju yra atviras, tačiau yra ne mažiau kaip keturios tokios galimybės.

1. Individo asmeninė sumaištis yra pakankamai didelė tam, kad jis turėtų naudos ne tik iš kolektyvinių veiksmų, bet ir iš to, kad jo veiksmams vadovaus kitas.[11] Tai reiškia, jog perduodant valdžią kitam, pirmieji, kurie tai padarys, bus asmenys, kurių asmeninė sumaištis yra didžiulė, kuriuose vyksta dideli pokyčiai arba „kurie neturi ką prarasti".

2. Nepaisant to, kad nėra socialinės organizacijos, galinčios atlikti kolektyvinius veiksmus, socialiniai santykiai yra pakankamai tankūs, o socialiniai tinklai yra pakankamai uždari, kad individai, suteikiantys valdžią abipusiškai, ją suteiktų kartu, taikydami sankcijas tiems, kurie to nepadarys.[12] (Konkretiems būdams, kaip tai galėtų įvykti, išsiaiškinti reikėtų atlikti išsamų empirinį tyrimą.)

3. Konjunkcinės valdžios suteikimas gali būti „racionaliai užkrečiamas". T. y. jeigu tam tikras veikėjų skaičius suteikė valdžią vienam konkrečiam veikėjui ir jeigu valdžios kažkam suteikimas yra nebrangus arba ne brangesnis, nei pasilaikyti valdžią sau, ir jei visos kitos sąlygos yra vienodos, tada yra racionalu suteikti valdžią vienam ir tam pačiam, o ne skirtingiems asmenims (kolektyvinių veiksmų tikėtinumui padidinti).

4. Socialinėje sistemoje asmuo negali pasilikti sau teisės kontroliuoti savo veiksmus, jei visi kiti suteikė valdžią veikėjui ir pripažįsta jam teisę kontroliuoti to asmens veiksmus. (Jei pogrupis yra socialiai izoliuotas nuo didesnės sistemos, to po-

[11] Zablockis (1980) aprašo atvejį, kuris, atrodo, tai pailiustruoja: „Jei Wilas man liepė kažką padaryti, net jei aš ir nesutinku su juo, turiu tikėti, kad Wilo lūpomis su manimi kalba Dievas ir nori, jog aš tai padaryčiau. Jeigu Wilas draudžia daryti tą dalyką, kurį aš noriu išbėgęs padaryti, tai yra pagrindas, kad Dievas nenori, jog aš tai daryčiau. Dievas gali pakeisti tavo valdžią, jei tavo valdžia nėra teisinga... Dievas pakeis Wilą. Aš nebandau pakeisti Wilo... Aš jam paklūstu kaip valdžiai, kaip Dievui, žinodamas, kad Dievas yra aukščiausia valdžia" (p. 281).

[12] Žr. 12 skyrių.

grupio nariai gali pasilaikyti sau valdžią atlikti visus veiksmus, išskyrus tuos, kurie verčia bendrauti su didžiąja visuomene.) Taip konsensinis teisės pobūdis visiškai neleidžia asmeniui vienašališkai pasilaikyti sau teisę kontroliuoti savo veiksmus, jei visi kiti elgiasi taip, tarsi ta teisė jau priklausytų kitam asmeniui. Žinoma, šis dalykas yra aktualus tik tada, kai įgaliojimų suteikimas kitam yra beveik visuotinis ir negali paaiškinti smulkių charizmatiškų sąjūdžių socialinėje sistemoje.

Fundamentalus pavaldinio veiksmų defektas konjunkciniuose valdžios santykiuose

Konjunkcinių valdžios santykių atveju pavaldinys mano, kad jo interesai sutampa su valdančiojo interesais. Jei tam tikras asmenų skaičius pasiduoda to paties valdančiojo valdžiai (tai gali būti toks korporacinis veikėjas kaip bendruomenė arba lyderiu esantis asmuo), tada kiekvienas mano, kad jo interesai sutampa su visų interesais. Tai reiškia, kad valdžią turinčiųjų veiksmai taip atitinka kiekvieno interesus, lyg jie tai darytų patys. Todėl, jeigu pavaldinio veiksmai, skirti savo interesams patenkinti, reikalauja pastangų arba yra brangūs, jam gali būti geriau, jei viską darytų ne pats, o paliktų tai lyderiui. Valdžią turinčiųjų veiksmai arba kitų, valdžiai paklūstančiųjų, veiksmai yra tokie pat efektyvūs patenkinant pavaldinio kaip ir jo paties veiksmus, ir jie pasiekia tuos rezultatus be jokių sąnaudų. Žinoma, pavaldinys galėjo perleisti teisę kontroliuoti savo veiksmus ir todėl būti priverstas paklusti valdžiai, kurios pats atsisakė. Tačiau daugelyje tokių konjunkcinių valdžios struktūrų, kaip panašių interesų žmonių bendruomenės ar asociacijos, perduodant valdžią kartu nepateikiamas receptas, kaip derėtų elgtis kiekvienu konkrečiu atveju. Visi yra suinteresuoti tuo, kad konkrečiose situacijose viską padarytų jų lyderis.[13] Jei įgaliojimai buvo suteikti tokiam kolektyvui kaip bendruomenė, kiekvienas yra suinteresuotas tuo, kad visi kiti nuveiktų visus darbus. Iš kitos pusės, visi yra suinteresuoti skatinti kitus puoselėti kolektyvinius tikslus ir remti normas, kurios visus skatina dirbti visuomenės labui. Todėl tokiose valdžios struktūrose turėtų egzistuoti didžiausi skirtumai tarp su bendrais tikslais susijusių visuomenės normų ir privataus į tuos tikslus nukreipto elgesio.

Atsitiktiniai stebėjimai verčia manyti, kad tokius skirtumus galima rasti daugelyje konjunkcinių valdžios struktūrų. Tokiuose dideliuose konjunkciniuose kolektyvuose kaip nacionalinės valstybės paprastai egzistuoja visuotinai pripažįstama norma, kad būtų gerai, jei žmonės būtų informuoti apie politiką ir balsuotų, tačiau daugelis žmonių politika nesidomi ir nemažai jų nebalsuoja. Iš bendrų interesų darbdavių atžvilgiu turinčių žmonių sudarytose profesinėse sąjungose yra panašių normų dėl dalyvavimo profesinių sąjungų reikaluose, tačiau eiliniai jos nariai retai kada tai daro. Bendrai kalbant, būtent konjunkcinėse valdžios struktūrose plačiai paplitęs reiškinys, vadinamas išsisukinėtojo problema. Kaip matyti iš 11 skyriaus, išsisukinėtojo problemą pavyktų išspręsti, jei atsirastų bendrus interesus palaikančios normos. Tačiau normos gali sukelti *pernelyg didelį* aktyvumą bendrų interesų labui, kaip parodyta 11 skyriuje.

[13] Toks yra tam tikrų religijų pobūdis, kuriose valdžios perdavimą Dievui lydi prielaida, kad „Dievas viskuo pasirūpins“, ir todėl telieka „atsiduoti į Dievo rankas“.

Konjunkcinių valdžios santykių atveju pavaldinio veiksmuose galimas dar vienas mažai ištirtas defektas. Tai yra galimybė, kad bendri interesai, skatinantys abi puses remti interesus patenkinti padedančius veiksmus, gali paskatinti kiekvieną individą suteikti didesnes kontrolės teises centrinei valdžiai, nei tai atitinka jo interesus. Taip konjunkcinėse valdžios struktūrose iš šio šaltinio gali atsirasti sistemingas nuokrypis centrinei valdžiai suteikiant daugiau teisių, negu nepriklausomai veikiantys individai norėtų. (Apie tai bus išsamiau kalbama 13 skyriuje, nagrinėjančiame, koks turėtų būti racionalus pagrindas, padedantis nuspręsti, kokias teises derėtų suteikti kolektyvui.)

Rimtas konjunkcinių valdžios santykių trūkumas yra tas, kad jie priklauso nuo teises perleidžiančio veikėjo ir viršininku tampančio veikėjo tikslų sutapimo. Nors šis perleidimas gali būti naudingas pavaldiniu tampančiam veikėjui, jis turi keletą didžiulių trūkumų. Daug tokių santykių turinčios valdžios struktūros sukūrimas priklauso nuo daugelio veikėjų interesų sutapimo ir nuo sutarimo, kas gali tais interesais geriausiai pasirūpinti. Iš esmės visi struktūrai būtini komponentai turi būti vidinė atitinkamų konkrečių interesų dalis. Kai reikia sukurti sudėtingą vieno nuo kitų priklausančių veiksmų struktūrą, nedaromi jokie išoriniai mokėjimai, kurie disjungcinėje valdžios struktūroje padeda siekti bendrų tikslų. Taigi konjungcinės valdžios struktūros būna gana paprastos, jas sudaro nedaug lygmenų ir joms būdinga menka vidinė diferenciacija.

Fundamentalus pavaldinio veiksmų defektas disjunkciniuose valdžios santykiuose

Valdžios santykiuose pavaldinys perleido valdančiajam teisę kontroliuoti savo veiksmus. Tačiau, kadangi veiksmai yra neatskiriamas išteklius, pavaldinys negali perleisti tikrojo veiksmo atlikimo. Būtent rezultatų priklausomybė ir nuo valdančiojo duoto nurodymo, ir nuo to, kaip jį atliko pavaldinys, rodo, kad valdžios santykiai visiškai skiriasi nuo trumpalaikių prekių mainų ir laiko atžvilgiu tęsiasi daug ilgiau.

Fundamentalus disjunkcinių valdžios santykių trūkumas yra tas, kad veiksmų rezultatai iš dalies priklauso nuo veikėjų (pavaldinių), kurie rezultatų požiūriu neturi vidinių interesų. Būtent nuo to priklauso didžiulis disjunkcinių valdžios santykių socialinėse sistemose naudingumas, tačiau trūkumas glūdi taip pat čia. Taigi, jei valdžios negalima panaudoti kiekvienai pavaldinio veiksmų smulkmenai ir jei nėra jokio aiškaus indikatoriaus, rodančio, kiek pavaldinio veiksmai atitinka jo valdančiojo interesus, pavaldiniai gali nedirbti valdančiojo interesams. Kai kuriais atvejais įvykių rezultatai, t. y. pavaldinio veiksmų produktai gali būti aiškūs indikatoriai, tinkami veiksmų kontrolei, tačiau daugeliu atvejų tai neįmanoma. Tuomet reikia priežiūros, reikalaujančios tam tikrų valdančiojo išlaidų ir užtikrinančios mažesnį nei visišką paklusnumą.

Daugelis biurokratinio elgesio atmainų kyla iš šio esminio trūkumo: darbdavio apvaginėjimas, dykinėjimas darbe, etatų išpūtimas (kai du žmonės dirba vieno darbą), išlaidų sąskaitų išpūtimas, organizacijos išteklių naudojimas asmeniniams tikslams ir švaistymas. Yra ir kitokių veiksmų, kurių akivaizdžiai nebūtina kildinti iš šio šaltinio, tačiau kurie vis dėlto yra jų išvestiniai. Kaip pavyzdys gali būti vadinamosios biurokratiškos asmenybės elgesys, kai dėmesys sutelkiamas į taisykles, o ne į

organizacijos tikslus (Merton, 1968, p. 249). Nelankstumą ir dėmesį taisyklėms biurokratas laiko saugia politika, nes, kokie bebūtų rezultatai, jį saugo nenusižengimas taisyklėms. Jei rezultatai būtų nesėkmingi, veiksmai nusižengiant taisyklėms, kurių ėmusis būtų galima tikėtis geresnių rezultatų, keltų pavojų biurokrato kėdei. Šiuo, kaip ir akivaizdesniais atvejais, trūkumas atsiranda todėl, kad pavaldinio veikla išlieka jo paties rankose, nes perleisdamas valdančiajam teisę valdyti savo veiksmus, veikėjas neatsisakė savo paties interesų. Jei šie interesai skatintų dirbti valdančiojo interesams nepalankia linkme ir jei jo kontrolė yra neefektyvi, tada atliekami veiksmai neatitiks valdančiojo interesų. Formaliose organizacijose ir ekonomikos srityje dirbant per įgaliotinius, paskatų sistemos nukreiptos į tai, kaip išvengti svarbiausios sąsajų nebuvimo problemos, iškylančios tada, kai veikla lieka veikėjo rankose, o jo interesai visiškai nesusiję su valdančiojo interesais. (Toks darbas detaliau aptariamas 7 ir 16 skyriuose.)

Pavaldinio elgesio trūkumai konjunkcinių ir disjunkcinių valdžios santykių atvejais yra panašūs. Abiem atvejais, kai trūksta koreguojamųjų veiksmų, pavaldinio interesai skatina prasčiau dirbti. Tačiau kiti elgesio aspektai gerokai skiriasi. Konjunkcinėse valdžios struktūrose pavaldinio interesai skatina viešai remti tas normas, kurios labai pagerina veiklą, net jeigu jo privatus elgesys tų normų neatitinka. Disjunkcinėse valdžios struktūrose pavaldinio interesai neskatina tokių normų atsiradimo, nebent egzistuoja tokios specialios paskatų struktūros kaip vienetinis grupės apmokėjimas. Faktiškai, jei yra panašių interesų turinčių pavaldinių grupė ir valdantysis lygina jų veiklą, tie interesai, skirdamiesi nuo valdančiojo interesų, dažnai skatina pavaldinius paremti normas, kurios smerkia gerai dirbančius.[14] Taigi konjunkciniai ir disjunkciniai valdžios santykiai sukelia tokias specifines pavaldinių elgesio formas, kurios ir sudaro šių santykių trūkumus.

Valdančiųjų elgesio trūkumai

Anksčiau aprašyti trūkumai, taikytini kalbant apie konjunkcinius ir disjunkcinius valdžios santykius, yra susiję su nesėkminga veikla tik iš vienos tų santykių – pavaldinio – pusės. Valdantysis taip pat ne be priekaištų. Kai kurie trūkumai yra neatskiriama valdžios santykių dalis, kiti priskirtini tik konjunkciniams arba disjunkciniams valdžios santykiams.

Valdančiojo elgesio trūkumų šaltinis yra tai, kad valdžios santykiai yra gana ilgalaikės sutartys (implicitinės arba eksplicitinės) ir suteikia valdančiajam daug ilgalaikių teisių. Rezultatas yra tas, kad kartą perleistos valdymo teisės dažnai gali būti panaudotos siekti didesnės valdžios. Kai privačios gėrybės išmainomos vienkartiniu sandoriu, mainais atiduotos gėrybės perduodamos fiziškai ir nebėra susijusios su kitais, vis dar turimais ištekliais. Tačiau valdžios santykiuose teisė kontroliuoti tam tikrus veiksmus nesustoja laike, ir ją nelengva atskirti nuo kitų teisių. Kartais ją galima panaudoti siekiant iš pavaldinio prieš jo valią išgauti kitas teises. Dėl pradinio sandorio pavaldinys tam tikra prasme atsiduria „valdančiojo valdžioje".

[14] Žr., pavyzdžiui, daugelį tyrimų industrinės sociologijos srityje apie produktyvumo apribojimus, taip pat ir klasikinius Roethlisbergerio ir Dicksono (1939) darbus.

Tokio proceso akivaizdus pavyzdys yra vadinamasis seksualinis priekabiavimas darbe. Pati paprasčiausia seksualinio priekabiavimo forma yra ta, kai vyras, valdantysis, pasinaudodamas savo tarnybine padėtimi (nors pavaldinio suteiktos teisės yra nedviprasmiškai apribotos tik su darbu susijusiais veiksmais), savo pavaldinei kelia reikalavimus, išeinančius už jam suteiktų įgaliojimų ribų ir susijusius su seksualinio elgesio sfera, tiesiogiai ar netiesiogiai jai grasina atleisiąs iš darbo. Kelti tokius reikalavimus jam leidžia veiksmų, į kuriuos jam buvo perleistos teisės, ir veiksmų, į kuriuos jos nebuvo perleistos, artimas ryšys. Valdžios santykių tęstinumas laiko atžvilgiu daro jo grasinimus visai realius. Šis pavyzdys rodo labai bendrą procesą, būdingą ir konjunkciniams, ir disjunkciniams valdžios santykiams. Valdančiojo įgytos teisės kontroliuoti veiksmus suteikia jam galimybę tą kontrolę plėsti.

Disjunkcinių ir konjunkcinių valdžios santykių trūkumai iš principo nesiskiria nuo prastos veikmės kitokiuose sandoriuose. Konjunkcinių valdžios santykių atveju valdantysis gali elgtis pavaldinio interesų nepaisančiu būdu, o ne taip, kad jo elgesys būtų naudingas tiems interesams. Disjunkcinių valdžios santykių atveju valdantysis gali nesumokėti išorinio atlygio, kurį buvo pažadėjęs kaip sandorio dalį. Šios veikmės nesėkmės galimos bet kurio sandorio, numatančio mokėjimus ateityje, atveju ir, kadangi valdžios santykiuose taip visada atsitinka, tokios nesėkmės visuomet galimos.

Vienos ar dviejų teisių perleidimas: paprasti ir sudėtingi valdžios santykiai

Antras fundamentalus su valdžios santykių tipais susijęs skirtumas yra skirtumas tarp tų valdžios santykių, kuriuose perleidžiama viena teisė, ir tų, kuriuose perleidžiamos dvi teisės. Šiame skyriuje aš jau minėjau, kad vienas veikėjas gali suteikti kitam veikėjui teisę kontroliuoti tam tikrą jo veiksmų grupę tik tuo atveju, kai pirmasis veikėjas turi dvi teises – teisę kontroliuoti savo veiksmus tam tikroje veiksmų grupėje ir teisę tą teisę perleisti.[15] Jei teisė kontroliuoti kai kuriuos asmens veiksmus yra perleidžiama kitam, tai leidžia atsiradusiam valdančiajam *vykdyti* savo valdžią pavaldiniui. Tačiau, jei pavaldinys perleidžia antrąją teisę, teisę perleisti pirmąją teisę, tai suteikia valdančiajam galimybę atlikti papildomus veiksmus, būtent *deleguoti* pirmąją teisę kitam veikėjui, pavaduotojui (*a lieutenant*).

Galimybė perleisti teisę kontroliuoti pavaldinio veiksmus sukuria dviejų rūšių valdžios santykius. Pirmuoju atveju valdžią vykdo tas pats veikėjas, kuriam ji ir buvo patikėta. Antruoju – valdžią vykdo kitas veikėjas (pavaduotojas), o ne tas, kam ji buvo perleista (valdantysis). Pirmąją iš dviejų santykių rūšių, kai dalyvauja tik du veikėjai, aš pavadinčiau paprastais valdžios santykiais, o antrąją, kurioje

[15] Atvejo, kai turima pirmoji, bet ne antroji teisė, pavyzdys gali būti kai kurios socialistinės šalys, kuriose pilietis gali dirbti savarankiškai, bet negali mainyti savo darbo į atlyginimą, jei būsimasis darbdavys yra ne valstybė, nebent tas darbdavys turėtų mažiau nei tam tikrą skaičių darbuotojų (tarkim, dvidešimt).

dalyvauja jau trys veikėjai – sudėtingais valdžios santykiais. Paprasti ir sudėtingi valdžios santykiai yra 2 skyriuje aptariamų paprastų ir sudėtingų socialinių santykių pogrupiai.

Kol nebus išnagrinėtos 7 skyriuje aptariamos valdžios sistemos, tenka atidėti šių dviejų valdžios santykių rūšių skirtumų nagrinėjimą, nes pagrindiniai skirtumai yra susiję su šių dviejų valdžios santykių tipų generuojamomis struktūrų rūšimis.

Valdžios apribojimai

Nors dar neaptariau jokių valdžios suvaržymų ar apribojimų, jie egzistuoja visuose valdžios santykiuose ir gali įgauti pačias įvairiausias formas.

Pirmasis apribojimas, būdingas beveik visiems savanoriškai nustatomiems valdžios santykiams, yra tas, kad pavaldinys pasilieka sau teisę atšaukti valdančiajam suteiktą valdžią dėl kai kurių valdančiojo veiksmų. Santykiai, kuriems tokia nuostata negalioja, yra labai ypatingi, tai matyti iš keleto pavyzdžių.

Praeities socialinėse sistemose pavaldiniai daug dažniau negalėdavo nutraukti valdžios santykių. Viduramžiais ir dar kurį laiką jiems pasibaigus, dauguma žmonių neturėjo teisės atšaukti suteiktos valdžios, ar tai būtų šeima, ar šiaip kokie didesni socialiniai dariniai, ir galėjo tai padaryti tik išeidami už įstatymo ribų ir tapdami nusikaltėliais. Šiandien bet kurioje visuomenėje pilietis ar subjektas gali atšaukti įgaliojimus, suteiktus tam tikram visuomenės padaliniui, kai pakeičia gyvenamąją vietą, arba juos gali atšaukti pačiai valstybei, kurioje gyvena, kai išvyksta iš jos teritorijos.[16] Dar visai neseniai daugelyje visuomenių moterys buvo labai priklausomos nuo didelės tėvų ar sutuoktinių valdžios, tačiau neturėjo teisės tą valdžią atšaukti nutraukdamas tuos santykius. Tokia struktūra išliko didelėse menkiau išsivysčiusio pasaulio dalyse. Vaikai visada buvo ir yra tokių valdžios santykių subjektai, jie neturi teisės tos priklausomybės nutraukti, nors amžius, kada baigiasi tėvų valdžia, vis jaunėja.[17] Tiesa yra ta, kad vaikų atžvilgiu tėvų valdžia nebūna neribota, tačiau tie apribojimai suteikia galimybę uzurpuoti tėvų valdžią ne vaikui, bet plačiajai visuomenei.[18]

Be ką tik aprašytų išimčių, pavaldinys išlaiko teisę atšaukti įgaliojimus esant bet kokiems valdžios santykiams. Kai tokios teisės visiškai nėra, negalioja šiame skyriuje aptarti bendrieji valdžios atėmimo principai.

[16] Kai kurios nacionalinės valstybės, pirmiausia tos, kurios yra sukurtos marksizmo-leninizmo principais, draudžia išvykti, o kitos reikalauja, kad jų piliečiai prieš išvykdami atliktų begalę formalumų.

[17] Šį reiškinį iliustruojanti gana neįprasta byla susijusi su ieškiniu, kuris Čikagoje buvo įteiktas dvylikamečio berniuko, panorusio likti Jungtinėse Valstijose, nors tėvai norėjo jį pasiimti atgal į Sovietų Sąjungą, vardu. Teisėjas priėmė sprendimą berniuko naudai ir suteikė jam teisę atšaukti tėvų valdžią bei pasilikti Jungtinėse Valstijose. Tačiau panašu, kad teisėjo sprendimas buvo ne tiek susijęs su bendru tėvų ir vaikų santykių principu, kiek su tuo faktu, kad berniukas pasirinko Jungtines Valstijas, o jo tėvai – Sovietų Sąjungą. Jei jų pasirinkimas būtų buvęs atvirkštinis, sunku įsivaizduoti, kad Amerikos teisėjas priima sprendimą berniuko teisės pasipriešinti tėvų pasirinkimui naudai.

[18] Amžiaus riba, kai atsiranda teisė uzurpuoti tėvų valdžią, įvairiose visuomenėse yra skirtinga. Vakarų visuomenėse ta riba sumažėjo. Pavyzdžiui, Švedijoje neseniai buvo priimtas įstatymas, atimantis tėvų teisę naudoti fizines bausmes. 22 skyriuje nagrinėjami didžiuliai pokyčiai šeimos teisių struktūroje.

Yra įvairių valdžios santykių apribojimo formų.

1. *Veiklos sričių arba apimčių, kurias turi reglamentuoti valdžia, apribojimai.* Pavyzdžiui, darbdavio ir darbuotojo santykiuose tos veiklos rūšys, kai darbdavys turi teisę nukreipti darbuotojo veiksmus, paprastai yra tik tos, dėl kurių žmogus buvo pasamdytas. Kai kuriose kolektyvinėse sutartyse apribojamos užduotys, kurias kvalifikuotiems darbuotojams gali būti liepta atlikti dirbant jų tiesioginį darbą. Moterų sąjūdis skatina kai kurias sekretores atsisakyti ruošti kavą savo viršininkams.

2. *Laiko, kai galima naudotis savo valdžia, apribojimai.* Čia ir vėl, daugelyje darbo santykių, darbdavio teisė vykdyti savo valdžią yra apribota konkrečiu laiku arba darbo valandomis. Mokyklų sistemos valdžia mokyklą lankančiam vaikui galioja tik tuo dienos tarpsniu, kai mokykloje vyksta pamokos. Ir, priešingai, šeimos valdžia vaikui arba valstybės valdžia savo piliečiams šitokiu būdu neapribojama.

3. *Apribojimai pagal pavaldinio gyvenamąją vietą.* Nacionalinių valstybių hegemoniją apibrėžia ir piliečiais esantys asmenys, ir užimama geografinė teritorija. Tai reiškia, kad valstybės įgaliojimai taikomi visiems jos teritorijoje gyvenantiems asmenims, nors tam tikri įgaliojimai taikomi ir už jos teritorijos ribų esantiems piliečiams. Fizinis ar geografinis valdžios mastas kartais pranoksta laiko apribojimus. Pavyzdžiui, darbuotojas gali būti verčiamas paklusti darbdavio valdžiai, kai jis yra darbdavio valdose net ir po darbo valandų, o moksleivis – mokyklų sistemos valdžiai, jei būna mokykloje net ir ne pamokų metu.

4. *Prievolės paklusti valdžiai apribojimai.* Apskritai suteikta valdžia duoda valdančiajam teisę nustatyti pavaldinio prievolę paklusti tam tikriems įsakymams arba siauresnę teisę uždrausti kai kuriuos pavaldinio veiksmus. Tikslinės organizacijos valdžia paprastai yra preskriptyvaus pobūdžio, o valstybės valdžia savo piliečiams dažniausiai yra proskriptyvaus pobūdžio. Hayekas (1973, p. 124) priešpastato kai kurių viešosios teisės dalių, kuriose iš piliečių reikalaujama mokėti mokesčius ar leisti vaikus į mokyklą, preskriptyvų pobūdį privačios teisės, kuri sukurta tvarkai visuomenėje palaikyti, proskriptyviam pobūdžiui.[19]

Nors valdžios apribojimai gali kilti iš bet kurio anksčiau aprašytų šaltinių (kaip ir iš kitų, nes neteigiu, kad mano sąrašas yra išsamus), pagrindiniai aspektai, pagal kuriuos skiriasi skirtingos valdžios sistemos, yra pirmasis ir ketvirtasis, t. y. veiklos sritis, kurioje yra vykdoma valdžia ir valdžios preskriptyvumas.[20] Tam tikrai užduočiai atlikti sukurtų organizacijų valdžia yra labai ribota vykdomosios veiklos srities požiūriu, tačiau toje srityje ji yra griežtai preskriptyvi. Kitas kraštutinumas yra tas, kad nacionalinės valstybės valdžia savo piliečiams apima didžiulę veiklos sritį, tačiau dažniausiai yra proskriptyvaus pobūdžio. Disjunkciniai valdžios santykiai pa-

[19] Hayeką (p. 176) cituoja J. C. Carteris (1907, p. 234) „Įstatymų numatyti įsakymai, reikalaujantys, kad būtų atlikti tam tikri veiksmai, yra valdymo mechanizmo dalis, tačiau ta dalis gerokai skiriasi nuo tos, kuri susijusi su taisyklėmis, valdančiomis įprastus žmonių tarpusavio santykius. Ji visai tinkamai vadinama *viešąja teise* siekiant ją atskirti nuo privačiosios teisės."

[20] Tekste pateiktos valdžios apribojimo formos yra apribojimai to, kas vykdoma, o ne kaip ar kas tai vykdo. Valdžios vykdymo apribojimus dažniausiai sudaro apribojimai ar sankcijos, kurių galima griebtis siekiant užtikrinti, kad būtų laikomasi įstatymų kraštutiniaisiais atvejais naudojant jėgą ar prievartą. To, kas vykdys valdžią, apribojimai yra labai įvairių formų ir pirmiausia yra skirti išvengti pernelyg didelės valdžios vieno veikėjo rankose. Kitas pavyzdys yra Romos respublikoje kartu valdę du konsulai, kurių kiekvieną įpareigojo kito veto. Šiame skyriuje aš šių apribojimų nenagrinėsiu.

prastai yra siauri ir preskriptyvūs, o konjunkciniai gali apimti arba siaurą veiklos sritį (pavyzdžiui, asociacijomis vadinamų kolektyvų atveju), arba daug platesnę veiklos sritį (tokią kaip visuomenėje egzistuojanti proskriptyvi valdžia, įkūnyta bendrus jos narių interesus išreiškiančiuose įstatymuose ir normose.)

Hayekas (19733, p. 35–39) griežtai atskiria du tvarkos šaltinius, kurie atitinka šias dvi skirtingas valdžios apribojimo formas. Pirmąją jis vadina organizacija arba „nustatyta tvarka" („*made order*"), o antrąją – „spontaniška tvarka" („*spontaneous order*"). Pirmoji, jo nuomone, paprastai yra sukuriama tam tikram tikslui, o antroji iškyla iš gretimai vienas su kitu dirbančių skirtingų veikėjų tęstinės veiklos. Nors tikslui pasiekti reikia preskriptyvių komandų, spontaniškos tvarkos palaikymas paprastai reikalauja tik atitinkamų veikėjų susilaikymo nuo tam tikrų veiksmų. Hayeko nurodomas skirtumas tarp spontaniškos ir nustatytos tvarkos atitinka 2 skyriuje nustatytą skirtumą tarp paprastais socialiniais santykiais pagrįstos ir natūralią socialinę aplinką sudarančios organizacijos ir sudėtingais socialiniais santykiais pagrįstos bei dirbtinę socialinę aplinką sudarančios organizacijos.

Nors šios dvi valdžios apribojimų rūšys leidžia atsirasti fenotipiškai ypatingoms valdžios sistemoms, loginė preskriptyvumo dimensijos ir veiklos srities, kurioje vykdoma valdžia, dimensijos nepriklausomybė reiškia, kad faktiškai yra keturi, o ne du kraštutinumai, kaip tai pateikta 4.1 lentelėje. 2-ojo ir 3-iojo tipo valdžios sistemos skiriasi apribojimų rūšimis. 3-iasis tipas yra Hayeko aprašyta tikslinė organizacija, antrasis tipas yra Hayeko spontaniška tvarka, paaiškinta liberalios valstybės visuomenės pavyzdžiu (nors tokia visuomenė taip pat apriboja savo reglamentuojamos veiklos sritį ir todėl atsiduria tarp 1-ojo ir 2-ojo tipų). 1-ojo ir 4-ojo tipo valdžios sistemos skiriasi valdžios apribojimo *laipsniu* (*amount*), nes 4-asis turi labai mažai valdžios apribojimų, o 1-ojo tipo atveju turime pagal abi dimensijas apribotą valdžią. 4-asis tipas paaiškinamas šio skyriaus pradžioje Zablocki'o aprašytos tikslinės bendruomenės pavyzdžiu, nors aktyvistinė visuomenė, besivadovaujanti Rousseau bendros valios principu, juda šio kraštutinumo link. 1-ojo tipo pavyzdys yra valdžios sistema, taikoma klientui, įžengusiam į parduotuvę, turinčią tam tikras nustatytas elgesio taisykles.

Taigi šių dviejų pagrindinių valdžios apribojimo priemonių egzistavimas nereiškia, kad visų sistemų valdžios apribojimo laipsniai yra vienodi ir skiriasi tik apribojimo tipas. Valdžios apribojimai labai įvairūs. Šiame skyriuje anksčiau minėtas Charleso Wattso teiginys apie Mansono bendruomenę rodo, kad kai kurios valdžios siste-

4.1 lentelė. Dviejų valdžios apribojimų tipų suformuoti keturi valdžios sistemų tipai

		Veiklos sritis	
		Siaura	Plati
Preskriptyvumas	Proskriptyvi	1	2
	Preskriptyvi	3	4

mos būna ir plačios, ir preskriptyvios. Jos gali persmelkti kiekvieną asmens veiklos aspektą ir nurodyti, kaip atlikti kiekvieną veiksmą. Ateidamas į religinę bendruomenę, naujokas dažnai atlieka ritualą, simbolizuojantį, jog jis visiškai atsisako bet kokių interesų į tam tikrus daiktus už bendruomenės ribų ir visiškai atsiduoda Dievo valiai (kuri vykdoma per bendruomenę).

Kito kraštutinumo atveju valdžia tam, kuo žmogus vilki, gali būti įkūnyta daugiapakopėje implicitinėje valdžios struktūroje, kuri apima madų ateljė, žurnalus, aplinkinius asmenis ir yra siaura bei nepreskriptyvi.[21]

Gydytojų elgesio išrašant vaistus valdžios šaltinis taip pat glūdi siauroje, nepreskriptyvioje, daugiasluoksnėje struktūroje, kurią sudaro farmacijos kompanijos, mokomosios ligoninės ir kiti bendruomenės gydytojai.[22] *New Yorker* politinių įsitikinimų valdžios struktūra gali būti susijusi su daliniu kontrolės perdavimu spaudai – su *New York Times*, *New Yorker* ir *New York Review of Books*.

Trys pastarieji pavyzdžiai yra susiję su paprastomis valdžios struktūromis, net jei jos yra daugiasluoksnės, nes, nors ir netyčia, vienas veikėjas, kuriam pirmasis suteikė įgaliojimus, valdo kito veikėjo elgesį. Visi šie pavyzdžiai rodo, kad asmenys perleidžia kitiems veikėjams labai skirtingas valdžios savo veiksmams apimtis, ir dėl to atsiranda skirtingos apimties ir preskriptyvumo valdžios struktūros.

Vergija

Kodėl įstatymai draudžia tam tikrus sandorius, kuriuos žmonės norėtų sudaryti? Paprastai, kai sandoris sudaromas savanoriškai, abiem jo šalims yra naudos ir, jeigu sandoris nedaro neigiamo išorinio poveikio kitiems, tada jis yra optimalus pagal Pareto veiksmas ir bet koks tokį sandorį varžantis įstatymas mažina abiejų šalių pasitenkinimą atlikti mainus, niekam neduodančius naudos. Tačiau įstatymai kai kurių sandorių nepripažįsta teisėtais ir negali būti panaudojami kai kurioms sutartims vykdyti. Aš nebandysiu atsakyti į bendrą klausimą, kaip reikėtų apibrėžti tokio pobūdžio sandorius, o pasirinksiu siauresnį klausimą, kodėl kai kurie sandoriai, kurių sudėtinė dalis yra parsidavimas į vergiją, beveik visuotinai nepripažįstami teisėtais ir kodėl jie būdavo pripažįstami teisėtais ankstesnėse visuomenėse. Kuo gi ypatingi šie sandoriai, kas verčia juos laikyti kitokiais, negu savo darbo už atlyginimą pardavimas, t. y. teisės kontroliuoti tam tikrą ribotą asmens veiksmų dalį pardavimas.[23]

Norint suprasti, kuo šis sandoris ypatingas, vertėtų ištirti, kaip vergiją apibrėžia šio reiškinio tyrėjai. Pattersonas (1977) pateikia tokį jos apibrėžimą: „Būvis, kai įvyksta institucionalizuotas darbo jėgos ir giminystės teisių atėmimas“ (p. 431). Šis apibrė-

[21] Žr. Katzo ir Lazarsfeldo (1955) atliktą tyrimą Jungtinėse Valstijose 1940 m. tyrimą.

[22] Žr. Colemano, Katzo ir Menzelio (1966) gydytojų struktūros keturiose JAV Vidurio vakarų bendruomenėse 1950 metais tyrimą.

[23] Kai kurie marksistai tokį pardavimą laikė „samdomąja vergija“ („*wage slavery*“), kurios iš principo negalima atskirti nuo vergijos. Tačiau netgi jie mano, kad savo darbo pardavimas valstybei už atlyginimą nėra samdomosios vergijos atvejis, nes kitas sandorio partneris nėra privatus asmuo, o valstybė, t. y. liaudis kaip visuma (Žr. MacPherson, 1964, pateikiamą įstaigų šio požiūrio išdėstymą).

žimas atrodo per silpnas, kai galvoji apie visus veiksmus, kurių vergų atžvilgiu vergvaldiškose valstybėse nedraudė įstatymai. Šeimininkai turėjo galimybę juos nevaržomai išnaudoti seksualiai, galėjo naudoti fizines, net brutalias, bausmes, o kai kuriose vergvaldiškose visuomenėse jie galėjo vergą net nužudyti. Taigi vergas praranda daug daugiau teisių nei tas dvi, kurias cituoja Pattersonas.

Finley'us (1983), atrodo, labiau priartėja prie esmės, kai, kalbėdamas apie Graikijos ir Romos imperijos vergovę, jis teigia:

> Vergvaldžio teisės į savo nuosavybę – vergą – daugeliu požiūrių buvo absoliučios. Būdamas vergu, asmuo ne tik „visiškai prarasdavo savo darbo kontrolę", bet ir viso savo asmens ir asmenybės kontrolę: vergijos unikalumas, kartoju, glūdi tame, kad pats darbininkas, o ne tik jo darbas ar darbo jėga buvo prekė. Teisės kontroliuoti savo veiksmus praradimas galiojo neapibrėžtam laikui ir persiduodavo jo vaikams bei jų vaikų vaikams (p. 74–75).

Finley'us mano, kad vergijoje būdavo visiškai ir visiems laikams atimama teisė kontroliuoti save patį. Kaip visa tai skiriasi nuo kitų sandorių?

Reikalo esmę galima suprasti svarstant analogiškus korporacinio veikėjo veiksmus. Paprastai korporacinis veikėjas perka gamybos veiksmus ir parduoda produktus rinkoje, taip stengdamasis maksimizuoti savo naudą, kaip ji bebūtų apibrėžta. Tačiau tam tikromis sąlygomis korporaciniai veikėjai yra parduodami patys, korporacija gali save parduoti arba būti parduota kitai korporacijai. Kai taip atsitinka, ji praranda savo nepriklausomą tapatybę ir nepriklausomo veikėjo sugebėjimus. Ji tampa kito veikėjo nuosavybe, ir nuo to momento pagal teisių paskirstymą *visi jo veiksmai* turi būti atliekami paisant korporacijos-savininkės interesų.[24]

Kaipgi tada korporacijos parsidavimą laikyti racionaliu veiksmu? Pagal racionalaus veiksmo apibrėžimą veikėjas atlieka veiksmą, kuris pagal esamas suvaržymų ribas maksimizuoja jo naudą ar interesą. Tačiau, kai korporacija parsiduoda kitai, nepriklausomo veikėjo nebėra. Po sandorio išlieka tik veiksmo atlikėjas (*agent*), o ta savastis (*object self*), kurios interesais vadovaudamasis atlikėjas veikia, daugiau nebeegzistuoja kaip teisėtus ir teisiškai apsaugotus interesus turinti esybė. Taigi galima spėti, kad žvelgiant iš korporacijos, kaip veikėjo, pozicijų, korporacijos parsidavimas niekada negali būti laikomas racionaliu ar protingu žingsniu. Išorinės perspektyvos korporacijos akcininkų požiūriu tą veiksmą galima laikyti racionaliu veiksmu. Kaip individai *jie gali* turėti naudos, nors korporacija ir praranda savo, kaip veikėjo, nepriklausomą egzistavimą visiems laikams.

Tačiau gali būti ir sudėtingiau. Jei parsiduodanti korporacija išlaiko aiškią tapatybę, o ne tiesiog suskaldoma į smulkesnes dalis, savininko interesai gali versti paisyti priklausomos esybės interesų. Jei parsiduodančios korporacijos alternatyva yra išvis nustoti egzistavus, tada parsidavimas ir visų nepriklausomų teisių praradimas yra sveikintini.

Vergija, mano galva, yra panašus atvejis. Gali atrodyti, kad vergu tampančio žmogaus požiūriu, su asmens pardavimu į vergiją susijusio sandorio negalima laikyti

[24] Jei korporacija ir toliau tebegyvuoja kaip nepriklausomas darinys, tada pagal bendrą principą, jog veikėjai gali nukreipti išteklius savo interesų linkme (Michelso [1949] principas: atsiradusios organizacijos paprastai turi savų interesų), ji gali veikti ne motininės korporacijos interesų linkme. Tas pats principas taikytinas ir vergui.

racionaliu, nes sandorio metu asmuo praranda savo nepriklausomą savastį, kurios interesais jis, kaip veikėjas, turi veikti. Jau pats atlygis, kurį vergas, būdamas sandorio šalimi, galėtų gauti, tampa jo savininko nuosavybe, nes ir vergas, ir viskas, ką jis turi, yra savininko nuosavybė. Jei atlygis atitenka kam nors kitam, o ne vergui (pagrobėjams, vergų pirkliams ar tėvams), jų, kaip veikėjų, požiūriu sandorį galima laikyti racionaliu, tačiau vergui jis toks nėra.

Bet, kaip ir korporacijos atveju, pradinėje hipotezėje neatsižvelgiama į alternatyvą. Senovės Graikijoje ir Romoje vergystės alternatyva buvo nugalėtų asmenų nužudymas. Tais laikais vergystė buvo laikoma ir, susiklosčius atitinkamai situacijai, ir šiandien būtų laikoma geresne alternatyva. Vergai turėjo viltį, o šeimininkas, paisydamas tik savo interesų, kartais būdavo priverstas atsižvelgti ir į savo vergo interesus. Tiesa ir tai, kad Graikijos ir Romos vergai nerašė, jog vergija – tai „už mirtį baisesnis likimas", atvirkščiai – kad tai dažnai visai pakenčiama, o kartais net maloni egzistencija.

Šio poskyrio pradžioje pateiktas klausimas buvo toks: kodėl daugelyje visuomenių įstatymai šiandien draudžia parsiduoti į vergiją ir kodėl taip buvo ne visada? Teorinė knygos struktūra atsako į pirmąją klausimo pusę teiginiu, kad toks sandoris pažeidžia esminę savanoriško sandorio prielaidą, jog abi šalys turės iš jo naudos. Tačiau reikia atsakyti ir į antrąją klausimo pusę. Teorinė šios knygos struktūra teigia, kad jeigu vienintelė alternatyva yra mirtis, kaip dažniausiai būdavo senovės karuose, tai vergija yra išties daug geresnė alternatyva. Tokiu atveju „parsidavimas į vergiją" nėra tinkamas sandorio apibūdinimas; verčiau sakyti, kad tai yra „savo gyvybės pirkimas" priimant vergiją kaip mirties alternatyvą.

Valdžia be valdžios vykdymo ketinimų

Kitas vergijos kraštutinumo atvejis yra valdžia be jos vykdymo ketinimų: asmuo perleidžia teisę kontroliuoti savo veiksmus ir leidžia, kad kitas jam vadovautų, o tas kitas valdžią vykdo be kokių nors jos vykdymo ketinimų (intencijų). Tai akivaizdžiai matyti Zablocki'o (1980) tirtos bendruomenės lyderio padėjėjos atveju:

> Nedidelė vėl atgimusių krikščionių grupelė, vadovaujama charizmatiško pastoriaus, stengdamasi viena koja išlikti bažnyčioje ir bandydama ją atgaivinti iš išorės, patraukė į Atlantos lūšnynus ir klausė Dievo, ką jie turėtų toliau <...> daryti. Tam tikrais momentais tie ryšiai darėsi tokie intensyvūs, kad kartais atrodė, jog vienų asmenybės susilydydavo su kitų. Tai buvo ypač akivaizdu charizmatiško lyderio (vyro) ir jo svarbiausios padėjėjos (moters) atveju. Jei jie būdavo kartu, ji įsitaisydavo tokioje vietoje, kad galėtų stebėti jo veido išraišką. Ji lyg veidrodis tiksliai pakartodavo jo išraiškas ir gestus, visai nesuvokdama tai daranti. (p. 214–215)

Nors dažniausiai tai, kas paprastai laikoma valdžios santykiais, yra susiję su valdžios ketinimų vykdymu, tokiems santykiams tai nėra labai svarbu. Jei asmuo perleidžia savo politinių veiksmų kontrolę televizijos naujienų komentatoriams ar laikraščio redaktoriams, jie jam vadovaus ir nukreips visai nieko apie jį nežinodami. Jei asmuo perleidžia kai kurių savo veiksmų mokslo srityje kontrolę jo

dėmesį patraukusios knygos autoriui, jam vadovaus ar jį nukreips to autoriaus valdžia. Yra didelė šio pobūdžio santykių klasė, kuri paprastai vadinama įtakos struktūromis. Tačiau nėra reikalo tą terminą vartoti čia todėl, kad tokiais atvejais asmens veiksmų kontrolės perleidimas niekuo nesiskiria nuo to perleidimo, kurį jis atlieka bet kokių konjunkcinių valdžios santykių atvejais. Asmuo perleidžia teisę be išorinių kompensacijų, nes yra įsitikinęs, kad jei jis bus valdomas, jam bus geriau. Iš esmės tai yra paprasti valdžios santykiai, nes asmuo leidžiasi valdomas veikėjo (asmens ar korporacinio veikėjo), kuriam jis tą valdžią suteikė. Tačiau, sudėjus tuos paprastus valdžios santykius, valdžios (įtakos) hierarchijos sistema gali būti labai sudėtinga. Autoritetinga kontrolė (kuri, be abejo, gali apimti tik labai siaurą veiklos sritį, jei asmuo priklauso dar nuo kelių jo veiksmams vadovaujančių veikėjų) priimama ir tada, kai ji nėra vykdoma. Kai kuriais tokiais atvejais būtų pernelyg drąsu teigti, kad valdžia nevykdoma arba nematyti ketinimų tai daryti. Tačiau būna ir ypač aiškių kraštutinių atvejų, kai tokio ketinimo išties nėra (gatve praeina mergina, o jaunesnė mergaitė bando pamėgdžioti jos eiseną; beisbolo žaidėjas turi tam tikrą stovėseną mušdamas kamuoliuką, ir berniukas ją perima).

Taigi būtina pripažinti, kad valdžia gali būti suteikiama ir nesant ketinimų ją vykdyti ir kad pagrindinis veikėjas valdžios santykiuose yra ne valdantysis, kuriam suteikiama valdžia, ne veikėjas, kuris tą valdžią vykdo (ar tai būtų valdantysis, ar jo pavaduotojas), bet pavaldinys. Būtent tai, kad pavaldinys perleidžia teisę kontroliuoti savo veiksmus kitam, leidžia funkcionuoti valdžios sistemai, ir būtent šį perleidimą lydintis teisės perduoti kontrolę perdavimas leidžia rutuliotis sudėtingai valdžios struktūrai.

Anksčiau pateiktas aptarimas yra nukreiptas į racionalumu pagrįstos valdžios sistemų teorijos sukūrimą. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad šis skyrius apsiribojo valdžios *santykių* tarp dviejų veikėjų, o ne sistemų ar valdžios struktūrų analize. Vieno veikėjo valdžia kitam atsiranda tada, kai pirmasis turi teisę kontroliuoti tam tikrus antrojo veiksmus. Tokia teisė, kaip sutartinė kiekybė, kai kuriuose valdžios santykiuose iš pradžių priklauso valdančiajam. Tačiau dauguma šiuolaikinės visuomenės valdžios santykių atsiranda tada, kai veikėjo turima teisė kontroliuoti savo veiksmus yra savanoriškai suteikiama kitam, kad tie santykiai būtų sukurti.

Teisė gali būti perleidžiama vienašališkai (racionalus veikėjas tai padarys tik tikėdamasis, kad kito vykdoma valdžia atneš jam daugiau naudos, nei tai darytų jis pats) arba ją galima perleisti mainais už tam tikrą išorinę kompensaciją. Pirmąjį atvejį aš pavadinau konjunkciniais, o antrąjį – disjunkciniais valdžios santykiais. Konjunkciniai ir disjunkciniai valdžios santykiai turi trūkumų, kurie buvo aprašyti šiame skyriuje.

Antras su perleidimo pobūdžiu susijęs skirtumas yra tik teisės kontroliuoti veiksmus perleidimas ir tos teisės perleidimas kartu su teise perleisti tą perleistą teisę. Abiejų teisių perleidimas leidžia atsirasti sudėtingiems valdžios santykiams, kuriems esant, valdžią gali vykdyti kitas veikėjas, o ne tas, kuriam ta valdžia buvo suteikta. Šis sudėtingas valdžios santykis yra valdžios sistemos ar struktūros pradžia. Valdžios struktūras galima sukurti iš tarpusavyje susijusių paprastų valdžios santykių grandinių, tačiau dauguma valdžios sistemų yra pagrįstos sudėtingais

valdžios santykiais. Šių valdžios struktūrų, arba sistemų, statybinė medžiaga yra šiame skyriuje aptarti santykiai. Bet kaip pastatų kokybė skiriasi nuo plytų kokybės, taip valdžios struktūra skiriasi nuo santykių, iš kurių ji sudaryta. 7 ir 16 skyriai atskleidžia struktūros kūrimo iš santykių pakopas.

5

PASITIKĖJIMO SANTYKIAI

Vienas iš aspektų, kuriuo socialinius veiksmus sudarantys sandoriai skiriasi nuo tobulos rinkos klasikinio modelio sandorių, yra laiko vaidmuo. Tobulos rinkos modelio atveju nėra sandorių kaštų ir jie sudaromi akimirksniu. Tačiau realiame gyvenime sandoriai vyksta tam tikrą laiką. Kai kuriais atvejais tai reiškia, kad prekės ar paslaugos pateikiamos tik tada, kai kita šalis jau yra tai padariusi. Kitais atvejais tai reiškia, kad abi šalys teikimus vykdo dalimis per tam tikrą laiką. Dar kitais – abiejų šalių pajamos yra jų veiksmų produktas, tad abi turi investuoti išteklius, tačiau iki tam tikro laiko nėra jokios grąžos. Dar kitais – veikėjas vienašališkai perleidžia kitam veikėjui teisę kontroliuoti tam tikrus išteklius tikėdamasis, kad jo veiksmai patenkins jo interesus geriau negu jo paties veiksmai, tačiau apie tai jis gali sužinoti tik po kurio laiko. Pavyzdžiui, teisių kontroliuoti kito veiksmus perleidimas konjunkciniuose valdžios santykiuose, kaip apie tai kalbėjau 4 skyriuje, turi įvykti šiek tiek prieš tai, kai jau galima tikėtis pelno.

Su teikimu susijusi laiko asimetrija vienašališkuose veiksmuose arba sandoryje leidžia atsirasti rizikai tai arba toms šalims, kurios, prieš gaudamos grąžą, turi investuoti. Kartais tą riziką gali sumažinti sutartys, kurių laikytis verčia įstatymai, tačiau dėl daugelio priežasčių ir sutartys ne visuomet gali padėti. Ir ypač ne ekonominio pobūdžio sandoriuose, kai negalima tiksliai apskaičiuoti jų vertės ir nėra piniginio mato (nors tai galioja ir kai kuriems ekonominiams sandoriams), nėra taip paprasta naudotis juridiškai įgyvendinamomis sutartimis, tad tenka imtis kitokių socialinių priemonių. Tokia įprastinė priemonė yra tiesiog rizikos įkalkuliavimas į sprendimą, ar reikėtų imtis tam tikrų veiksmų, ar ne. Šį rizikos inkorporavimą į sprendimą galima nagrinėti po vienu „pasitikėjimo" pavadinimu. Su pasitikėjimu susijusios situacijos yra situacijų, susijusių su rizika, poklasis. Tai yra situacijos, kuriose rizikos laipsnis priklauso nuo kito veikėjo veikmės (*performance*).

Prieš pateikdamas tikslesnį žodžio „pasitikėjimas", kaip aš jį vartosiu, apibrėžimą, pateiksiu keletą šios klasės situacijų pavyzdžių ir apie kiekvieną iškelsiu keletą klausimų. Tie pavyzdžiai padės nurodyti kai kuriuos empirinius klausimus, iškylančius kalbant apie pasitikėjimą.

Pirmas pavyzdys paimtas iš Josepho Wechsbergo knygos *Prekybos bankininkai* (*The Merchant Bankers*, 1966). Veiksmas vyksta penktadienio popietę Londono Sityje, finansiniame centre, kuriame prekybos bankininkai energingai dirba savo darbą prekybos banko *Hambros* Norvegijos skyriaus vadybininko biure.

Staiga suskambo telefonas. Operatorius pasakė Norvegijos skyriaus vadybininkui, kad tai skubus asmeninis skambutis iš didelio Norvegijos miesto. Skambino garsus laivų savininkas. Jam prireikė neatidėliotinos pagalbos. Tiksliau sakant, per artimiausią pusvalandį jam reikėjo gauti 200 000 svarų.

Jis pasakė valdytojui, kad vienas jo laivas buvo remontuojamas didelėje Amsterdamo laivų statykloje. Prieš keletą minučių jam paskambino laivo kapitonas. Amsterdamo laivų statykla neišleis laivo tol, kol nebus sumokėta grynaisiais 200 000 svarų. Priešingu atveju laivas įstrigs savaitgaliui, ir savininkas praras ne mažiau kaip 20 000 svarų – dviejų dienų mokestį už frachtą ir dvidešimt dviejų žmonių komandos išlaidas. Apie prarastą pelną neverta ir kalbėti.

Hambros atstovas pažvelgė į laikrodį ir tarė: „Jau vėloka, bet pabandysiu ką nors pagauti Amsterdamo banke. Nepadėkite ragelio."

Jis akimirksniu kitu telefonu padiktavo banko sekretorei teleksu į Amsterdamo banką siunčiamą tekstą: „Prašau sumokėti telefonu 200 000 svarų (pavadinimas) laivų statyklai su sąlyga, kad (laivo pavadinimas) bus iškart išleistas." Tai padaręs, jis padėjo antrąjį ragelį ir tarpmiestiniu telefonu paprašė norvego dar truputį palaukti.

Po trijų minučių suskambo antrasis telefonas. Kažkas Amsterdamo banke patvirtino, kad jie jau paskambino į laivų statyklą ir pranešė, jog pinigai jau pervesti, *Hambros* atstovas pasakė „ačiū", padėjo ragelį ir kitu telefonu pranešė norvegui, kad 200 000 svarų Amsterdame sumokėti ir kad laivas po kelių minučių galės išplaukti iš statyklos.

„Paskambinkite kapitonui ir įsakykite išplaukti", – tarė Norvegijos skyriaus vadybininkas. Jis klausėsi šypsodamasis. „Smagu, kad galėjome jums padėti... Ne, ne, tai buvo visai nesunku."

Tai akivaizdus pasitikėjimo atvejis. *Hambros* Norvegijos skyriaus vadybininkas pasitikėjo jam paskambinusiu Norvegijos laivų savininku – pasitikėjimas – 200 000 svarų *Hambros* pinigų. Nebuvo jokios raštiškos sutarties, sandoris įvyko be jokio popieriaus lapo, nieko svaresnio už laivo savininko ketinimą grąžinti pinigus ir *Hambros* atstovo tikėjimą laivų savininko sąžiningumu ir tuo, kad jis pajėgs grąžinti pinigus. Ir Amsterdamo bankas pasitikėjo *Hambros* dėl 200 000 svarų sumos ir vėlgi pasikliaudamas tik žodiniu prašymu telefonu. Jis sumokėjo 200 000 svarų savo pinigų tikėdamasis, kad pirmadienio rytą *Hambros* grąžins pinigus.

Kokia gi šio reikalo dalis yra problemiška? Tai galima išsiaiškinti žvelgiant į incidentą jauno vokiečio banko valdytojo akimis, kuris, kaip rašo Wechsbergas, praleido *Hambros* šiek tiek laiko norėdamas sužinoti, kaip jie tvarko reikalus. Wechsbergas aprašo jo reakciją į telefono skambučius:

„Galėčiau pateikti jums pustuzinį priežasčių, kodėl, jei aš padaryčiau taip, kaip padarėte jūs, mane nedelsiant atleistų iš banko", – jis pasakė *Hambros* atstovui. „Kaip galite žinoti, kad tikrai kalbėjote su tuo laivų savininku Norvegijoje? Labai nesunku telefonu pamėgdžioti kieno nors balsą. Kaip galite žinoti, kad jis galės tuos 200 000 svarų grąžinti? Be to, orderį pasiuntėte teleksu, ir čia nesunkiai gali įvykti nesusipratimas. O blogiausia yra tai, kad net nepasitarėte su savo viršininkais! 200 000 svarų!"

Taigi pirmasis problemiškas dalykas yra tas, kodėl *Hambros* atstovas pasitikėjo laivų savininku turėdamas tik tokią nereikšmingą garantiją. Yra dar vienas klausimas: kodėl *Hambros* apskritai buvo reikalingas? Wechsbergas ir vėl cituoja jaunąjį vokietį banko valdytoją:

„Kodėl Norvegijos laivų savininkas nesikreipė tiesiai į Amsterdamo banką? Neabejoju, kad jį ten pažįsta."

Taigi antrasis problematiškas dalykas yra tas, kodėl *Hambros* telefono skambutis galėjo „suorganizuoti" 200 000 svarų Amsterdamo banko pinigų, o laivų savininko – ne.

Antrasis pavyzdys yra apie ūkininkus.

Ūkininkas presavo šieną į didelius ryšulius ir nulaužė preso adatą. Oras nežadėjo nieko gero, galėjo pradėti lyti. Jis nežinojo, ką daryti: ką tik nusipirko fermą, šis šieno derlius buvo jo pirmasis, kuriuo reikės šerti gyvulius žiemą, o dabar atrodė, kad visas laukas šieno pražus. Jam padedantis kaimynas pasiūlė išeitį: „Aš einu į kaimą ir paklausiu ...., kuris turi šieno presą, gal jis galėtų supresuoti tavo šieną į volus".

Ūkininkas pamąstė, pagalvojo, kad tai jam gerokai kainuos šienu ar pinigais, bet norėdamas išgelbėti šieną, noriai sutiko. Kaimynas padarė, kaip žadėjęs, tad po kiek laiko atvyko kaimynas su savo traktoriumi ir presu. Jis supresavo šieną į ryšulius ir, kai pradėjo lyti, visas šienas jau buvo daržinėje.

Pirmasis ūkininkas, kuris net nepažinojo jo šieną supresavusio ūkininko ir kurį vis dar glumino jo poelgis, paklausė kaimyno, kiek jis skolingas antrajam už tokiomis nepaprastomis aplinkybėmis supresuotą šieną. Kaimynas atsakė, kad tas žmogus norįs tik, kad jam kompensuotų dorojant šieną sunaudotus degalus."

Šiuo atveju panašu, jog antrasis ūkininkas pasitikėjo pirmuoju ir tikėjo, kad jam susiklosčius tokiai padėčiai, kai reikės pagalbos ar ištiks bėda, jis galės kreiptis į pirmąjį ūkininką ir šis padės, kaip jis padėjo jam. Nors antrasis ūkininkas nepažinojo pirmojo, jis pažinojo jo kaimyną ir girdėjo apie pirmojo nusipirktą fermą.

Kur šiame atvejyje slypi problemos, geriausia išsiaiškinti, pažvelgus į situaciją pašaliečio, nepažįstančio aplinkos, akimis, kurioje viskas vyksta, ir šiuo atveju tai būtų pirmasis ūkininkas, niekaip negalėjęs suprasti, kodėl antrasis padarė jam tokią didžiulę paslaugą (dirbti reikėjo visą popietę) visai net nepažįstamam žmogui. Kyla klausimas, kodėl antrasis ūkininkas turėtų norėti paaukoti visą tikro darbymečio popietę, kad padėtų žmogui, kurio nebuvo net matęs, net jei tikėtųsi, kad kažkada ateityje gali tikėtis kažkokios kompensacijos. Kodėl jis turėtų juo taip pasitikėti?

Trečiasis pavyzdys yra apie paauglę moksleivę.

M... dažnai nesilinksmindavo, nors buvo pakankamai graži. Ji nebuvo iš tų populiariųjų mokyklos merginų, gal todėl, kad buvo imigrantė. Tačiau buvo vienas vaikinas, kurio ji gerai nepažinojo, tačiau kuris ja aiškiai domėjosi. Vieną popietę jis jos paklausė, ar galėtų palydėti namo. Sujaudinta tokio dėmesio, ji atsakė teigiamai. Kalbėdamiesi jie priėjo mišką. Jis pasiūlė eiti trumpesniu keliu per mišką link jos namų, ir ji sutiko. Jis staiga pasakė norįs su ja pasimylėti. Apstulbusi ji pasakė ne ir leidosi bėgti. Jis puolė ją vytis ir pagavo. Griūdama ji į akmenį susižeidė pėdą, kuri pradėjo nesmarkiai kraujuoti. Mergina pradėjo verkti. Vaikinas grubiai nuplėšė rūbus, ją išprievartavo ir pabėgo.

Pajėgusi atsikelti ji susirado drabužius, apsivilko ir nušlubavo namo. Pamačiusi ją, motina paklausė, kas nutiko, tačiau šoko ištikta, sutrikusi ir kupina gėdos mergaitė nieko neatsakė ir nuėjo į savo kambarį. Vėliau ji pirmą kartą papasakojo tą istoriją vyrui, kuriuo ji pasitikėjo, kai jis paklausė apie ant pėdos likusį randą.

Tai atskiras, susijusių su pasitikėjimu klasikinių aplinkybių atvejis. Mergaitė ar moteris, paprastai fiziškai silpnesnė už ją dominantį vaikiną ar vyrą, turi nuspręsti, ar gali juo pasitikėti, iš esmės suteikdama jam galimybę suvedžiojimu ar prievarta užvaldyti jos kūną. Kaip rodo šis pavyzdys, kartais pasitikima ne tuo, kuris to vertas.

Galima pasakyti, kad sociologiniu požiūriu šiame atvejyje nėra nieko problematiško, nes jis iliustruoja klasikinį ir gerai žinomą sąveikos šabloną. Tačiau būtų galima pateikti ir keletą klausimų; kodėl mergaitė sutiko, kad vaikinas ją lydėtų ir kodėl sutiko eiti su juo per mišką, jei ji jį vos pažinojo. Kodėl jis pasirinko ją, o ne kitą merginą?

Paskutinis pavyzdys yra susijęs su daugybe atsakymų į klausimą, kuris ištisus 14 metų buvo užduodamas reprezentatyviai suaugusių amerikiečių populiacijos imčiai (*Public opinion*, 1979). Klausimas buvo toks (su nedidelėmis variacijomis): apie žmo-

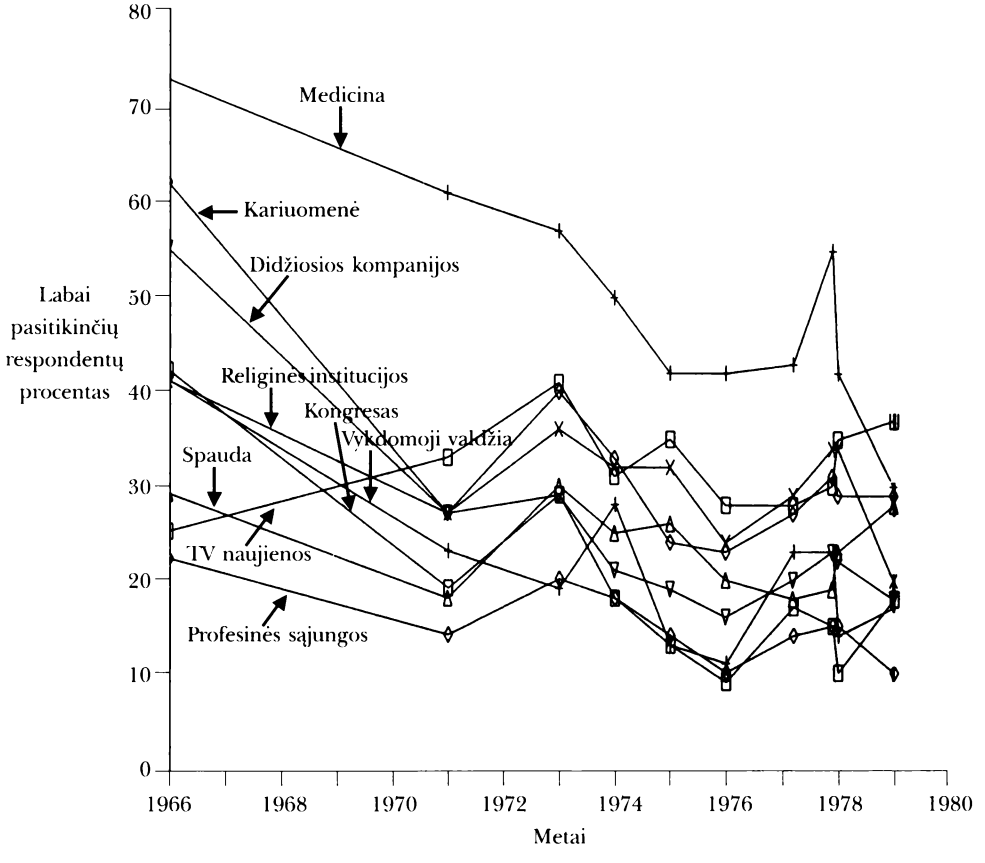

5.1 pav. Respondentų, kurie „labai pasitikėjo" žmonėmis, vadovaujančiais devynioms Jungtinių Valstijų institucijoms 1966–1979 m., procentas

nes, vadovaujančius didelėms kompanijoms, ar jūs pasakytumėt, kad jais labai pasitikite, šiek tiek pasitikite arba menkai pasitikite? Iš 5.1 paveikslo matyti, kaip pasiskirsto žmonės, atsakę „labai pasitiki" ne tik didelėms kompanijoms vadovaujančiais žmonėmis, bet ir žmonėmis, vadovaujančiais toliau išvardytoms aštuonioms institucijoms:

profesinėms sąjungoms,
medicinai,
kariuomenei,
spaudai,
religinėms institucijoms,
kongresui,
vykdomajai JAV vyriausybės valdžia,
televizijos naujienoms.

Iš paveikslo matyti, kad per tą laikotarpį pasitikėjimas išaugo tik viena iš devynių institucijų (televizijos naujienos), viena (spauda) liko beveik toks pat, nepaisant pakilimų ir smukimų, o visomis kitomis sumažėjo. Ypač ryškiai sumažėjo tam tikrais metais (1966 ir iki 1971) ir tam tikromis institucijomis (didžiosiomis kompanijomis, kariuomene ir kongresu). Viena iš institucijų, medicina, pasitikėjimas per ilgesnį laiką sumažėjo ne taip pavojingai, kaip kitų šešių. Kyla klausimas, kodėl pasitikėjimas sumažėjo visomis institucijomis, išskyrus žiniasklaidą?

Visiems šiems keturiems pavyzdžiams bendras yra tam tikro pobūdžio pasitikėjimas. Paskutiniu atveju viskas, kas su tuo susiję, yra žodinė pasitikėjimo tam tikra lyderių grupe išraiška ir nėra jokių matomesnių veiksmų. Tačiau kitais trim atvejais yra aiškiai apibrėžti veiksmai: *Hambros* suteikia garantiją laivų savininko kreditui, o Amsterdamo bankas priima tą garantiją. Antruoju atveju antrasis ūkininkas pasitiki pirmuoju (arba pasitiki jo kaimyno nuomone apie jį), o trečiuoju moksleivė pasitiki vaikinu.

Šiame skyriuje aš pateiksiu pasitikėjimo sąvoką, kuri turėtų padėti geriau suprasti mano pateiktus pavyzdžius, sąvoką, kuri turėtų padėti išspręsti akivaizdžius juose glūdinčius galvosūkius ir leistų geriau suprasti su pasitikėjimu susijusius veiksmus, kurie visai nepanašūs į šiuos pavyzdžius.

Pasitikėjimo santykiuose dalyvauja bent dvi šalys – patikintysis (*trustor*) ir patikėtinis (*trustee*). Darau prielaidą, kad jie abu veikia tikslingai, turi tikslą patenkinti bet kokius savo interesus, kokie jie bebūtų. Žvelgdami iš šios perspektyvos, negalime paaiškinti trečiojo pavyzdžio įvykių – moksleivę tiesiog pavadiname naivia, o vaikiną piktavališku. Reikia daryti prielaidą, kad kiekvienas veikėjas turi tikslą, ir mėginti laikyti kiekvieno veikėjo veiksmus protingais siekiant tų tikslų, kurių toje situacijoje galėjo turėti veikėjas. Potencialaus patikinčiojo davėjo sprendimas beveik visuomet yra problemiškas – nuspręsti ar suteikti pasitikėjimą potencialiam patikėtiniui. Aptariamuose pavyzdžiuose šiuos sprendimus galime kvalifikuoti kaip pateikta 5.1 lentelėje.

Reikia atsižvelgti ne tik į potencialaus patikinčiojo sprendimus. Daugeliu atvejų patikėtinis gali pasirinkti, ar pateisinti pasitikėjimą, ar jį nuvilti. (Taip būna ne visuomet, kartais pasitikima ne patikėtinio noru ar ketinimu pateisinti pasitikėjimą, bet jo sugebėjimu tai padaryti.) Kai kuriais atvejais patikėtinis gali nuspręsti, kad verta sulaužyti pasitikėjimą, jei jam tai naudinga finansiniu ar kitokiu požiūriu. Patikėtinis, žinoma, gali tikėtis trumpalaikės naudos, tačiau pralaimės ilgalaikės per-

5.1 lentelė. Potencialių patikinčiųjų ir jų sprendimų priėmimo pavyzdžiai

Pavyzdys	Potencialus patikintysis	Problemiškas sprendimas suteikiant pasitikėjimą
1	*Hambros* pareigūnas	Pasitikėti ar nepasitikėti laivų savininku
	Hambros direktoriai	Pasitikėti ar nepasitikėti jų pareigūno sprendimu
	Amsterdamo bankas	Pasitikėti ar nepasitikėti *Hambros*
2	Antrasis ūkininkas	Tikėti ar ne, kad pirmasis ūkininkas vėliau atsilygins
3	Moksleivė	Pasitikėti ar nepasitikėti tuo, kad vaikinas gerbs jos teisę kontroliuoti savo kūną
4	Apklausti Amerikos suaugusieji	Pasitikėti arba nepasitikėti išrinktaisiais pareigūnais (pavyzdžiui, ar juos perrinkti naujai kadencijai), profsąjungų vadovais (ar kaip profsąjungos nariams vykdyti jų nurodymus), kariniais vadovais (ar pritarti jų prašymams dėl asignavimų), verslo vadovais (ar skaitytis su jų ekonominiais sprendimais), religiniais vadovais (ar vykdyti jų direktyvas), gydytojais (ar nesėkmingą gydymą priimti kaip neišvengiamą dalyką), spauda (ar pasitikėti jos pranešimais), televizijos naujienoms (ar pasitikėti jos pranešimais)

spektyvos požiūriu, nes tas patikintysis juo daugiau nebepasitikės. Jei pirmasis ūkininkas, kurio šieną antrasis supresavo, ateityje be jokių įtikinamų pagrindų atsisakytų padėti antrajam ūkininkui, kai šiam prireiks pagalbos, tada pirmasis vargu ar gali tikėtis pagalbos, jei jo presas vėl sugestų (ar susirgtų karvė, ar atsitiktų viena iš daugelio ūkininkams pasitaikančių bėdų). Iš kitos pusės, jei pirmasis ūkininkas būtų ką tik pardavęs fermą ir ketintų išvykti iš tos vietovės, jis beveik nieko neprarastų neatsilyginęs už savo įsipareigojimus. Panašus ir vaikino atvejis. Jei jį ir toliau domintų moksleivė arba jei jis manytų, kad ji papasakos kitiems apie tai, kas atsitiko, jis nukentėtų sulaužęs jos pasitikėjimą.

Be to, patikėtinis gali atlikti veiksmus, specialiai skirtus paskatinti patikintįjį juo pasitikėti. Tačiau aš mažai ką galiu pasakyti apie tuos veiksmus, išskyrus tai, kad norint, jog jie būtų sėkmingi, jie turi būti pagrįsti (intuityviu arba aiškiai išreikštu) supratimu to pagrindo, kuriuo patikintysis remiasi savo sprendimuose pasitikėti kuo nors arba ne.[1]

Kai kuriose veiksmų sekose veikėjas gali būti patikintysis ir patikėtinis. Pavyzdžiui, *Hambros* Norvegijos skyriaus vadybininkas, kurio sprendimais pasitikėjo *Hambros* direktoriai ir kurio sugebėjimu ir ketinimu padengti suteiktą kreditą pasitikėjo Amsterdamo bankas, pasitikėjo Norvegijos laivų savininko pajėgumu ir ketinimu grąžinti pinigus. Tokiu atveju patikinčiajam-patikėtiniui gali tekti priimti sprendimą ir kaip patikinčiajam, ir kaip patikėtiniui: kaip patikinčiajam, ar suteikti pasitikėjimą, o kaip patikėtiniui, ar pateisinti, ar sulaužyti tą pasitikėjimą. Trijų šalių sandoriai, kai viena šalis yra ir patikintysis, ir patikėtinis, vaidina svar-

[1] Tie veiksmai kartais būna gana plataus pobūdžio, papildantys potencialaus patikinčiojo ieškomą informaciją, kuri galėtų padėti apsispręsti, ar suteikti pasitikėjimą. Didelė reklamos dalis gali būti laikoma šio pobūdžio veiksmais iš potencialaus patikėtinio pusės.

bų vaidmenį socialinėse, ekonominėse ir politinėse sistemose, ir aš tuos sandorius vėliau aptarsiu. Dabar būtina paklausti, kaip suvokti vykstantį veiksmą. Kad atsakyčiau į šį klausimą, pirmiausia sutelksiu dėmesį į tai, kaip potencialus patikintysis suteikia pasitikėjimą.

Pasitikėjimo suteikimas

Pirma, reikia pasakyti, kad pasitikėjimo suteikimas leidžia patikėtiniui atlikti veiksmus, kurie šiaip būtų neįmanomi: kad laivų savininko laivas vėl plaukiotų, kad pirmojo ūkininko šienas būtų supresuotas ir suvežtas į daržinę, kad vaikinas galėtų pasimylėti su mergina, kad Amerikos institucijos galėtų vykdyti savo politiką nesikišant piliečiams. Pasitikėjimo suteikimas yra susijęs su išteklių perdavimu toms šalims, kurios juos panaudos savo naudai, patikinčiojo naudai arba abiejų šalių naudai.

Antra, jeigu patikėtinis yra vertas pasitikėjimo, tai patikintysis, suteikdamas pasitikėjimą, atsiduria palankesnėje padėtyje, nei būtų, jeigu jo nebūtų suteikęs; na, o jei patikėtinis nėra pasitikėjimo vertas, tada patikintysis atsiduria prastesnėje padėtyje, negu būtų, jei nebūtų pasitikėjęs. *Hambros* gali gauti pelno iš būsimųjų sandorių su laivų savininku (bet taip pat rizikuoja prarasti 200 000 svarų). Antrasis ūkininkas ateityje prireikus gali gauti pirmojo paramą (tačiau taip pat rizikuoja prarasti visą vertingo laiko dieną). Vieniša moksleivė gali patraukti vaikino dėmesį (tačiau taip pat rizikuoja būti išprievartauta). Amerikos suaugusieji gali skirti savo dėmesį kitiems dalykams, jei jų pasitikėjimas elito atstovais yra pagrįstas. Jei taip nėra, juos dominantys politiniai, kariniai ir socialiniai reikalai gali pasirodyti esą ne tokie geri, kokie galėtų būti, jei jie labiau jais domėtųsi.

Trečia, bent antrajame ir trečiajame pavyzdžiuose pasitikėjimo suteikimo veiksmas yra susijęs su patikinčiojo savanorišku išteklių perdavimu kitai šaliai (patikėtiniui), nors ši nepateikia jokių realių įsipareigojimų. Antrasis ūkininkas leido pirmajam kontroliuoti savo laiką ir įrangą, iš pastarojo negavęs jokių įsipareigojimų. Moksleivė leido vaikinui vadovauti pasirenkant maršrutą namo, iš jo taip pat negavusi jokių įsipareigojimų. Pasitikėjimas gali būti susijęs su eksplicitiškais mainais, tokiais kaip kredito pratęsimas už tam tikrus procentus, tačiau, kaip tais dviem atvejais, pasitikėjimą galima suteikti vienašališkai. Pavyzdžiui, jei einu gatve ketindamas užsukti į didelę salę, kurioje turi vykti daugelio žmonių dėmesį patraukęs renginys, ir nežinau, kaip surasti įėjimą, aš galiu „sekti paskui minią" pasitikėdamas, jog jie žino, kur yra įėjimas. Tokiu atveju vienašališkai perduodu savo ėjimo krypties kontrolę miniai, žmonėms minioje net ir nenutuokiant apie mano veiksmus.

Ketvirta, kiekvienas pavyzdys apima atotrūkį laike. Kiekvienas iš jų yra susijęs su būsimais patikėtinio veiksmais. Yra daug priemonių, padedančių įveikti šią laiko problemą ir padedančių sumažinti būtinybę pasitikėti. Viena iš jų yra sąlyginis įsipareigojimas, pagal kurį trečioji šalis sulaiko mokėjimą pirmajai šaliai, kol antroji šalis pristatys prekes. Dar vienas būdas yra įsakomasis vekselis, pagal kurį potencialus patikėtinis (komercinio sandorio atveju – pirkėjas) pasiūlo potencialiam patikinčiajam (komerciniuose sandoriuose – paprastai pardavėjui) kito pirklio, kartais gerokai patikimesnio negu pirkėjas, skolinį įsipareigojimą. Įprastesnės už du pirmuosius būdus yra įvairaus pobūdžio sutartys, visuomet susijusios su pasižadėjimu

sumokėti arba pateikti, kurios paprastai teisiškai apskundžiamos ir kuriose neretai numatomas užstatas įsipareigojimų nevykdymo atvejais. Tačiau daugelyje su pasitikėjimo suteikimu susijusių, o ypač politinių ir socialinių situacijų dalyvaujančios šalys negali taikyti minėtų priemonių, nes dažnai nėra sutartų verčių, susijusių su dalykais, kurių atsisako patikintysis. Pavyzdžiui, kito ūkininko šieną presuojantis ūkininkas negali pareikalauti, kad šis pasirašytų sutartį, numatančią jam ateityje padaryti kokią nors neįvardytą paslaugą.

Visi šie punktai yra ganėtinai paprasti, bet svarbūs. Pirmasis ir antrasis rodo, kad patikinčiojo sprendimas atitinka paradigmą, kurią sprendimo teoretikai vadina sprendimu rizikos situacijoje. Trečiasis punktas rodo, kad, priešingai nei abiejų šalių savanoriškų veiksmų reikalaujantys socialiniai mainai, pasitikėjimo suteikimas gali būti savanoriškas tik vienos šalies, patikinčiojo, veiksmas. Ketvirtasis punktas nurodo, koks platus yra priemonių, skirtų sumažinti būtinybę suteikti pasitikėjimą, diapazonas.

Tolesnė šių pavyzdžių ir su sprendimu suteikti pasitikėjimą susijusių atvejų analizė rodo, kad prieš potencialų patikintįjį iškylantys elementai yra ne kas kita, kaip aplinkybės, kurias racionalus veikėjas apsvarsto prieš lažindamasis. Veikėjas žino, kiek galima prarasti (lažybų dydis), kiek galima išlošti (laimėjimo dydis) ir kokia yra tikimybė laimėti. Svarbūs yra šie ir tik šie elementai. Jei jis neturi polinkio nerizikuoti ar polinkio rizikuoti, jam visai nesudėtinga nuspręsti, ar verta lažintis. Tai galima išreikšti taip: jei *tikimybė laimėti*, palyginti su *tikimybe pralaimėti*, yra didesnė negu *suma, kurią galima prarasti* (jei jis pralaimės), palyginti su suma, kurią *galima laimėti* (jei jis laimėtų), tai lažindamasis jis gali tikėtis naudos ir, jei jis racionalus, jis lažinsis.

Ši paprasta formuluotė yra pagrįsta tikėtino (laukiamojo) naudingumo rizikos situacijoje maksimizavimo postulatu. Potencialus patikintysis turi nuspręsti, ar jam pasitikėti, ir tuomet jo nauda išliks tokia pat, ar pasitikėti, ir tada laukiama nauda, palyginti su dabartine padėtimi, yra potenciali nauda, padauginta iš naudos tikimybės atėmus potencialų nuostolį, padaugintą iš nuostolio tikimybės. Racionalus veikėjas suteiks pasitikėjimą, jeigu pirmoji sandauga yra didesnė už antrąją, arba, kitaip sakant, jeigu tikimybės išlošti ir tikimybės pralošti santykis yra didesnis už potencialaus nuostolio ir potencialaus išlošio santykį. Toliau pateikiami trys svarbiausi elementai ir jų derinys, skatinantis veikėją lažintis arba potencialų patikintįjį pasitikėti.

p – tikimybė turėti naudos (galimybė, kad patikėtinis yra vertas pasitikėjimo)
L – potencialus nuostolis (patikėtinis yra nevertas pasitikėjimo)
G – potenciali nauda (patikėtinis nevertas pasitikėjimo)

Sprendimas: teigiamas, jeigu $\frac{p}{1-p}$ yra didesnis negu $\frac{L}{G}$

neutralus, jei $\frac{p}{1-p}$ yra lygus $\frac{L}{G}$

neigiamas, jei $\frac{p}{1-p}$ yra mažesnis negu $\frac{L}{G}$

Vertėtų palyginti mano aprašytą pasitikėjimo suteikimo sąvoką su kita, plačiai taikoma socialinėje psichologijoje, Deutsch'o (1962) sąvoka. Deutsch apibrėžia patiklų elgesį kaip veiksmus, padidinančius vieno pažeidžiamumą atžvilgiu tokio kito, kurio elgesio jis nekontroliuoja konkrečioje situacijoje, kurioje patiriamas nuostolis, jei kitas (patikėtinis) pasinaudoja tuo pažeidžiamumu, ir tas nuostolis

yra didesnis negu gaunama nauda, jei tas kitas jo pažeidžiamumu nepasinaudoja (žr. taip pat Zand, 1972). Jei „veiksmai, kurie didina vieno pažeidžiamumą kito atžvilgiu", yra apibrėžiami kaip savanoriškas išteklių atidavimas kitam arba jų kontrolės perleidimas, tada Deutsch'o sąvokoje minimi veiksmai yra tokie pat kaip ir čia aptariami. Tačiau Deutsch'o apibrėžimas apriboja patiklų elgesį, arba pasitikėjimo suteikimą, tik tomis situacijomis, kuriomis potencialus nuostolis (L) yra didesnis negu potenciali nauda (G), o mano pateiktame apibrėžime tokio apribojimo nėra.

Tiesa, daugeliu atvejų, susijusių su pasitikėjimo suteikimu, L yra didesnis negu G. Pirmieji trys iš anksčiau pateiktų keturių pavyzdžių atitinka šį kriterijų, tačiau ketvirtuoju atveju viskas ne taip aišku. Turėtų būti koks nors logiškas paaiškinimas, kodėl pasitikėjimo suteikimo idėją reikia apriboti tomis situacijomis, kai L yra didesnis už G (arba atitinkamai potencialaus patikinčiojo p įvertinimas yra didesnis už 0,5). Tačiau viena klasikinė su pasitikėjimo suteikimu susijusi situacija – pasitikėjimo suteikimas apgavikui – neatitinka Deutsch'o apibrėžimo. Apgavikas paprastai siūlo patikinčiajam didžiulio pelno galimybes, kuris būna gerokai didesnis negu galimi nuostoliai. Taigi remiantis jau pateikta nelygybe, galima pasakyti, kad net tada, kai p yra mažesnis už 0,5, patikintysis gali pasitikėti apgaviku, t. y. gali perleisti apgavikui išteklių kontrolę, jei G yra daug didesnis už L. Akivaizdu, kad toks atvejis yra susijęs su pasitikėjimo suteikimu ir nepatenka į Deutsch'o apibrėžimo sferą.

Dar vienas su pasitikėjimo suteikimu susijęs pavyzdys, kuris neatitinka Deutsch'o apibrėžimo, yra paimtas iš detektyvinio Raymondo Chandlerio (1955) romano. Tai kino aktoriaus vaidinamo agento žodžiai:

> „Kada nors", sako jis, „aš padarysiu klaidą, kurios baisisi bet kuris mano srityje dirbantis žmogus. Aš pateksiu į tokią padėtį, kad tvarkysiu verslo reikalus su žmogumi, kuriuo galiu pasitikėti, o aš būsiu per daug gudrus, kad juo pasitikėčiau" (p. 118).

Tai, kas šiame sakinyje tiesiog pritrenkia, yra apvertimas aukštyn kojom to, kas būtų sakoma daugeliu atvejų. Klaida, kurios labiausiai bijo bankininkas, kurios baisisi įsimylėjęs ar draugas, yra pasitikėti pasitikėjimo visiškai nevertu objektu. O čia herojus baisisi, kad nepasitikės tada, kai turėtų tai padaryti.

Kaip jau aiškinau šiame skyriuje pateikta paradigma, skirtumas glūdi L/G ir p vertėse, su kuriomis paprastai susiduria aktorius, ir vertėse L/G bei p, su kuriomis paprastai susiduria bankininkai, įsimylėjėliai ir draugai. Pastarieji trys patikinčiųjų tipai susiduria su aukštomis potencialaus nuostolio, palyginti su potencialia nauda, vertėmis, o todėl ir kritinis p įvertis yra aukštas. Netinkamai suteiktas pasitikėjimas atneša daug nuostolių; potencialus praradimas, kai nepatikima pasitikėjimo vertu paskolos gavėju, mylimuoju ar draugu, yra daug mažesnis. 5.2 paveiksle parodytas ryšys tarp nuostolio ir naudos santykio L/G suteikiant pasitikėjimą ir kritinės p vertės. Jei neklystu, kino aktoriaus vaidinamas agentas yra padėtyje, kai potencialus nuostolis, palyginti su potencialia nauda, yra nedidelis, o kritinė p vertė yra daug mažesnė. Tokiu atveju pirmos rūšies klaidos, t. y. suteikiant pasitikėjimą, kai nevertėtų, kaštai yra gana maži. Antros rūšies klaidos, kai nepasitikima, o tai daryti vertėjo, kaštai yra dideli – negautos naudos prasme. Anot kino aktoriaus vaidinamo agento, jo profesijoje kartais ne tik galima rizikuoti, čia negalima sau leisti tokios prabangos, kaip *ne*rizikuoti.

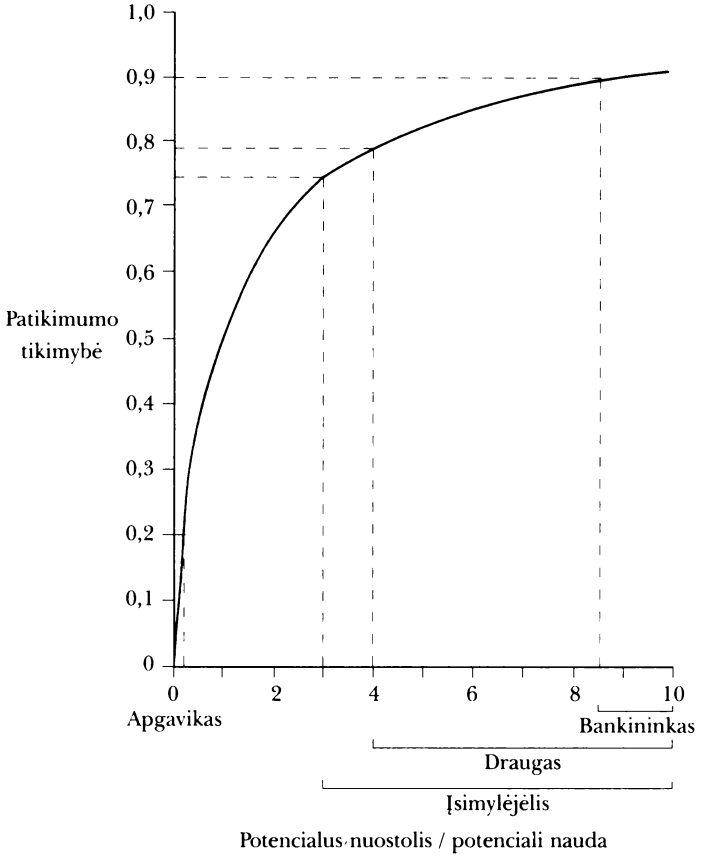

5.2 pav. Ryšys tarp potencialaus nuostolio ir potencialios naudos santykio suteikiant pasitikėjimą ir patikimumo tikimybės kritinė vertės

Patikinčiojo davėjo informacija apie *p*, *L* ir *G*

Trys dydžiai *p*, *L* ir *G* įvairiomis aplinkybėmis yra nevienodai gerai žinomi. Dažnai žinoma, kokį kiekį galima prarasti: *Hambros* atveju – 200 000 svarų sterlingų. Ūkininkavimo atveju – visos popietės laiką ir sudėtas darbo pastangas (nors buvo ir galimybė, kad suges antrojo ūkininko įranga, galimybė, kurią jis minimizavo dirbdamas pats). Kai kada jis nėra gerai žinomas: visuomenės pasitikėjimo įvairiais aukštais pareigūnais pavyzdyje apklaustieji nežino, ką jie galėjo prarasti pasitikėdami vienu, o ne kitu kandidatu į prezidentus arba viena, o ne kita Kongreso atstovų grupuote. Moksleivės atveju nuostolio mastas taip pat ne visai aiškus – seksualinės prievartos ji galėjo ir nesitikėti. Net jei ir tikėjosi, ji nežinojo, kaip tai turėtų atrodyti fizine prasme, ir visai negalėjo įsivaizduoti, kokios galėtų būti psichologinės to įvykio pasekmės.

Potenciali pasitikėjimo suteikimo nauda kartais būna ir gerai žinoma: kai bankas išduoda paskolą už tam tikras palūkanas, jis žino, kiek iš to uždirbs, jei skola bus sugrąžinta. Tačiau daugeliu kitų atvejų gautinas kiekis žinomas mažiau negu pra-

rastinas, kaip tai matyti iš anksčiau pateiktų pirmojo ir antrojo pavyzdžių. Pirmuoju atveju *Hambros* Norvegijos skyriaus valdytojas tiksliai žino, kokį nuostolį gali patirti jo bankas. Potenciali nauda yra verslo ryšių su laivų savininku ateityje galimybės, kurias gana sunku tiksliai apskaičiuoti. Antrojo ūkininko atveju, paslaugos, kurių jis ateityje gali paprašyti iš pirmojo ūkininko, yra gana neapibrėžtos, palyginti su tuo, ko jam tenka atsisakyti. Tačiau moksleivės atveju potenciali nauda jai greičiausiai yra geriau žinoma negu potencialus nuostolis. Nauda yra vaikino dėmesys ir galimybė eiti į pasimatymus ateityje, užuot sėdėjus, kaip buvo įprasta, namie.

Iš visų trijų dydžių, susijusių su sprendimų, ar pasitikėti, priėmimu, mažiausiai žinoma tikimybė dažniausiai yra, ar patikėtinis nesulaužys pasitikėjimo. Kai rinkėjas balsuoja už vieną, o ne už kitą kandidatą, jis žino, ką abu kandidatai žada nuveikti, nes tai yra jų kampanijos esmė. Tačiau jis žino daug blogiau, kokia yra tikimybė, kad jie savo pažadus įvykdys. Prekybos bankininkams, kaip ir visiems kitiems bankininkams apskritai, svarbiausias nežinomasis yra tikimybė, ar paskola bus grąžinta. Wechsbergas (1966) cituoja *Hambros* skyrius vadybininko žodžius, kuriais jis aiškina jo greitą sprendimą paskolinti laivų savininkui 200 000 svarų sterlingų:

> Mes „išverčiame" tokį prašymą į tai, ką jis mums reiškia. Paprasta matematinė lygtis su vienu nežinomuoju: ar tai suveiks? Įprastas azartinis bankininko žaidimas. Aš priimu sprendimą ir jam pasakau, ar mes tai padarysime, ar ne (p. 24).

Tai paaiškina didžiulę informacijos svarbą investiciniams bankams. *Hambros* vadybininkas sako:

> „Iš tiesų rizika ne tokia baisi, kaip Jums atrodo. Aš žinau tą kompaniją, žinau laivą ir netgi krovinį. Toks mano darbas – aš turiu žinoti visus tuos dalykus. Žinoma, reikia būti atsargiems. Kiti bankai šitaip yra apsvilę nagus. Reikia galvoje turėti daugybę naudingos informacijos (p. 24).
>
> Prekybos bankininkas gyvena iš šios informacijos, ir aš stengiuosi gauti visą įmanomą informaciją apie savo teritoriją (p. 32).

Informacija pakeičia naudos tikimybės vertinimą, t. y. naudos tikimybės vertinimą nustumia kuo aukščiau arba žemiau kritinės ribos, nuo kurios sprendimas gali būti ir vienoks, ir kitoks; ribos, kai patikintysis tampa indiferentiškas dėl to, ar priimti teigiamą ar neigiamą sprendimą. Juo toliau nuo to taško yra patikinčiojo naudos tikimybės vertinimas, juo didesnis jo tikrumas, kad sprendimas yra teisingas. Ir juo subjektyvūs tos tikimybės vertinimai yra arčiau realios tikimybės, juo didesnė tikimybė, kad jo sprendimas teisingas.

Iš esmės būtent dėl šios priežasties vidurinių mokyklų moksleivių tėvai nori pamatyti ir kuo daugiau sužinoti apie vaikinus, su kuriais draugauja jų dukterys. Ir tik todėl, kad, draugaudami „ne su tomis merginomis", vaikinai gali prarasti daug mažiau, vaikinų moksleivių tėvai nerodo didelio noro pamatyti ir viską išsiaiškinti apie jaunas moteris, su kuriomis draugauja jų sūnūs. Žinoma, taip pat ir vaikinas suteikia pasitikėjimą, nes „netikusi" panelė – ta, kuri būtų prasta žmona – gali panaudoti seksą ir nėštumą siekdama nusitempti jaunuolį prie altoriaus. Tačiau dėl įprastos fizinės jėgos asimetrijos pasitikėjimas yra būtinesnis mergaitėms.

Tikimybė, kad patikėtinis pateisins pasitikėjimą, yra ne tik mažiausiai žinoma iš trijų dydžių, tačiau jos žinojimo svarba labai priklauso ir nuo kitų dviejų dydžių –

galimos naudos ir galimų nuostolių. Jei galimo pelno ir galimo nuostolio sumos yra mažos (kaip vaikino sprendimo, ar draugauti su kokia nors konkrečia mergina atveju, palyginti su atitinkamu merginos sprendimu), tada ne taip svarbu, kad sprendimas būtų teisingas ir racionalus veikėjas ne taip aktyviai ieškos informacijos ir visais kitais atžvilgiais ne taip atsargiai priims sprendimą.[2] Pavyzdžiui, investicinis bankas patikės savo nepatyrusiam banko tarnautojui priimti sprendimus tik dėl palyginti mažų pinigų sumų. Tik po to, kai tarnautojas tinkamai „pasirodys" šiame rizikos lygmenyje, jam bus leista priimti su didesnėmis investicijomis susijusius sprendimus.

Taigi veiksmams įtakos turi ne tik galimo nuostolio ir galimo pelno santykis, pamatuotas lyginimu su tikimybe, ar patikėtinis pateisins pasitikėjimą; galimos naudos ir galimų nuostolių dydžiai taip pat turi įtakos papildomos informacijos paieškoms. Tos paieškos turi tęstis tol, kol papildomai įgytos informacijos rinkimo kaštai yra mažesni už tos papildomos informacijos laukiamąją naudą. Taigi nauda didėja priklausomai nuo galimos naudos ir galimų nuostolių dydžių.

Kodėl asmenys neskuba pasitikėti draugu ir greitai pasitiki apgaviku?

Pagrindinėje šiame skyriuje pateiktoje paradigmoje teigiama, kad individai bus racionalūs ir pasitikės, jei tikimybės, kad patikėtinis nesulauks pasitikėjimo, ir tikimybės, kad jis jį sulaužys, santykis yra didesnis už potencialaus nuostolio ir potencialios naudos santykį, arba jei $p/(1-p)$ yra didesnis už L/G. Tačiau tai skatina pateikti klausimą: kai asmuo sutinka naują asmenį, kuris gali tapti jo draugu, kodėl paprastai sakoma, kad turi praeiti kažkiek laiko, kad galėtum pradėti pasitikėti žmogumi. Kodėl pradiniame patikimumo vertinime tas patikimumas turėtų būti nepakankamai vertinamas, užuot jį pervertinus? Kodėl reikia laiko išmokti pasitikėti, užuot jį panaudojus mokymuisi nepasitikėti?

Žinoma, būna pavyzdžių, kuriuose matyti, kad p vertinimas ne visuomet būna nepakankamas. Kartais p vertinama pernelyg aukštai. Tai, kad kai kuriems apgavikams gali visai gerai sektis, nepaisant to, kad jais patikintys žmonės jų visiškai nepažįsta, turėtų reikšti, nors ir nedaug, bet vis dėlto yra žmonių, kurie pradeda ne nuo pernelyg žemo, bet nuo pernelyg aukšto patikimumo vertinimo. Vaikino, su kuriuo ėjo namo per mišką, išprievartauta mergina yra dar vienas pavyzdys asmens, kuris pradėjo nuo per didelio, o ne per mažo pasitikėjimo. Vis dėlto štai toks apibendrinimas yra pakankamai gerai pagrįstas: kito žmogaus pažinimo procesas paprastai laikomas apimančiu pasitikėjimo kitu asmeniu išsivystymą. Tai ypač pasakytina apie artimas ir intymias draugystes, kurių metu vienos ar dviejų pusių pasitikėjimas atsiranda tik po ilgesnio laiko.

[2] Gali pasirodyti, kad toks patirties panaudojimas skatins daryti pernelyg konservatyvius sprendimus, nes, kokie bus esamos rizikos rezultatai, retai žinoma tais atvejais, kai nesuteikiamas pasitikėjimas. Išimtis yra tada, kai kitas patikintysis vis dėlto pasitiki atitinkamu patikėtiniu ir pirmasis potencialus patikintysis, atsisakęs suteikti pasitikėjimą, gali stebėti reikalo baigtį. Tačiau daugeliu atvejų nepasitiki nė vienas patikintysis, ir nėra galimų pasitikėjimo nesuteikimo klaidų stebėjimų, nors klaidos, padarytos suteikiant pasitikėjimą tiems, kuriais nevertėjo pasitikėti, yra žinomos.

Galimas šio galvosūkio sprendimas gali būti potencialaus nuostolio ar potencialios naudos įverčiai. Jei darome prielaidą, kad vidutiniam sutiktam žmogui asmuo turi standartinį patikimumo tikimybės vertinimą p^*, pagrįstą praeities patirtimi, tai atsidūręs situacijoje, kai reikia pasitikėti kažkuo nauju, jis suteiks pasitikėjimą, jei $p^*/(1 - p^*)$ bus didesnis už L/G. Tačiau, kai sakoma, kad asmuo turi išmokti pasitikėti kitu, galvoje turimas gana artimų santykių kontekstas, kai potencialus nuostolis dėl atvirumo ar savo silpnybių jam parodymo yra ypač didelis. Potenciali artimų santykių nauda taip pat gali būti labai didelė, bet kadangi būna kiti potencialūs draugai, galintys duoti beveik tokią pačią naudą, relevantiškas palyginimas yra ne tarp absoliutaus potencialaus nuostolio ir absoliučios potencialios naudos, o tarp absoliutaus potencialaus nuostolio (kai, sakykim, sulaužomas pasitikėjimas arba piktnaudžiaujama kito kūnu) ir *skirtumo* tarp tos naudos, kurios tikimasi iš šito draugo, ir anos – iš kito. Artimai draugystei, palyginti su įprastomis aplinkybėmis, kai atsiranda proga nuspręsti, ar reikia pasitikėti kitu, gali prireikti gana aukšto santykio. Tai reiškia, kad $p/(1 - p)$ vertė, būtina tam, kad pranoktų santykį, kurį artimai draugystei aš apibrėšiu kaip $(L/G)^*$, gali būti itin didelė, bent jau daug didesnė už standartinį vertinimą $p^*/(1 - p)$. Taigi pasitikėjimo įgijimo procesas gali būti ne kas kita kaip perėjimas (per bendravimo su kitu asmeniu patirtį panaudojant situacijas, kai L/G yra ne toks didelis arba kai abu L ir G dydžiai yra pakankamai maži, kad net, jei L/G būtų didelis, galimo nuostolio dydis yra mažas) nuo $p/(1 - p)$ standartinės vertės prie vertės, kuri yra didesnė už $(L/G)^*$. Ir jei šis spėjimas yra teisingas, tai santykiai, apie kuriuos sakoma, kad reikia įgyti pasitikėjimą, yra tokie, kuriuose potencialus nuostolis, palyginti su potencialia nauda, yra labai didelis.

Tačiau, jei yra būtent taip, kaip paaiškinti tai, kad žmonės pasitiki apgavikais, kurių anksčiau ir akyse nebuvo regėję? Atsakymas bet kuriuo konkrečiu atveju, žinoma, priklauso nuo to, kaip tas apgavikas manipuliuoja asmens nuostolio tikimybės ir potencialaus nuostolio bei potencialios naudos dydžių suvokimu. Tačiau įprastas apgaviko pateikiamas teiginys būna toks, kad potencialios naudos dydis, palyginti su potencialiu nuostoliu, yra gana didelis. Apgavikas pateikia žmogui pasiūlymą, kurio L/G yra ganėtinai mažas. Spėju, kad tas pasiūlymas būna toks, kad L/G yra gerokai mažesnis negu asmens vidutinis standartinis įvertinimas $p^*/(1 - p^*)$. Net jeigu asmuo modifikuoja savo įvertinimą mažesne už standartinę vertės kryptimi, jis (pagal šį spėjimą) bus vis dar didesnis už L/G. Todėl asmuo suteiks pasitikėjimą, nors neturėtų to daryti, nes L/G vertė reiškia, jog jo patikimumo vertinimas, kad būtų teisingas, turi leistis žemyn nuo jo standartinio vertinimo. Žmogus turi pradėti nepasitikėti tokiu atveju, jeigu p turi priartėti prie teisingo vertinimo ir, atvirkščiai, pasitikėjimo draugu atveju $(L/G)^*$ santykis yra toks didelis, kad asmuo turi pradėti tikėti, p juda aukštyn nuo jos standartinės vertės.

Jei šie spėjimai yra teisingi, galima išvesti įvairias empirines implikacijas. Pirmoji yra ta, kad alternatyvių potencialių draugų, kuriais galėtų pasitikėti, neturintys asmenys (ir todėl iš tos draugystės besitikintys didžiulės naudos) turėtų būti daug patiklesni ir jiems prireikia daug mažiau laiko pasitikėjimui potencialiu draugu įgyti negu asmenims, kurie turi daug alternatyvių potencialių draugų. Antroji yra ta, kad apskritai žmonės yra linkę pervertinti patikimumą situacijose, kai potenciali nauda, palyginti su potencialiu nuostoliu, yra labai didelė, ir nepakankamai vertina patikimumą situacijose, kuriose potenciali nauda, palyginti su potencialiais nuosto-

liais, yra labai maža. Jei tai teisinga empiriniu požiūriu, ši implikacija sugestijuoja, kad sukčiai turi plačias galimybes, kol potenciali nauda, kaip jie ją parodo, palyginti su potencialiais nuostoliais, yra didelė. Trečioji empirinė išvada (iš esmės tik ypatingas antrosios išvados atvejis) yra ta, kad arklių lenktynių lažybose bus pervertinami autsaideriai, o už favoritus bus statoma pernelyg mažai.

Pasitikėjimo suteikimas rinkos ir ne rinkos aplinkoje

Kodėl atsitinka taip, kad vienose veiklos srityse pasitikėjimas suteikiamas daugeliui įvairiausio pobūdžio ir skirtingo patikimumo laipsnio patikėtinių, o kitose pasitikima tik vienu ar keliais patikėtiniais? Pastarosios situacijos pavyzdys, gali būti istorija, kaip atsirado pinigai, kurie, priešingai nei prekiniai pinigai kaip tokie, neturi vertės ir kurių vertė priklauso nuo trečiosios šalies garantijos. Ši istorija rodo, kad kai kurių auksakalių ar bankų vekseliai buvo priimti kaip pinigai, nes jais buvo pasitikima labiau už asmeninius vekselius ir kad jie iš esmės išstūmė kitus vekselius ir tapo bendra valiuta. Viskas baigėsi tuo, kad iš daugelio atskirų bankų šalyje išleidžiamų valiutų atsirado viena bendra valiuta (žr. Ashton, 1945). Atrodo, kad viena bendra valiuta atsiranda taip: sudarant komercinius sandorius, pirkėjas atiduoda pardavėjui ne prekinius pinigus, kurie kaip tokie turi vertę, o vekselį, kuris yra pasižadėjimas sumokėti. Tarkime, kad A kažką perka iš B ir sandorio metu duoda B vekselį. Tada, kai B kažką perka iš C, B gali duoti C savo vekselį arba jis gali perleisti A vekselį C. C mieliau priims A, o ne B vekselį, jei manys, kad A yra patikimesnis negu B. Taigi A vekseliai cirkuliuos (tai bus naudinga ir A, nes tai reiškia, kad jie nebus pateikiami mokėjimui). Taigi tokioje aplinkoje A vekseliai taps vienintele valiuta, jei jis dalyvaus pakankamai dideliame skaičiuje sandorių, kad užtektų jo vekselių.[3]

Aš manau, kad į skirsnio pradžioje pateiktą klausimą atsako tas faktas, kad kai kuriose veiklos srityse pasitikėjimas suteikiamas rinkos struktūroje, kurioje skirtingi potencialūs patikėtiniai duoda pažadus tos pačios prekės (pavyzdžiui, aukso) arba prekių, kurioms galima nustatyti mainų kursą (pavyzdžiui, sidabras ir auksas) terminais, tuo tarpu kitose srityse pažadai yra susiję su prekėmis, kurios rinkoje nevisiškai cirkuliuoja arba tik iš dalies cirkuliuoja (pavyzdžiui, pažadas atsilyginti už paslaugą).

Jei rinkoje, kurioje nėra sandorių kaštų, du veikėjai siūlo tas pačias prekes ir žada jas teikti ateityje tomis pačiomis sąlygomis, tačiau vienas veikėjas yra patikimesnis už antrąjį, akivaizdu, kad racionalūs veikėjai prekiaus su patikimesniuoju. Rezultatas bus vienas iš tokių:

[3] Ši tendencija aiškiai matyti tarptautinėje prekyboje (kurioje, beje, negalima viena bendra valiuta, nes būtų pažeistas nacionalinis suverenitetas, kuris reikalauja, kad nacionalinėje valstybėje sudaromi sandoriai būtų nacionaline valiuta). JAV doleriai pastaruoju metus atitinka abu reikalavimus – patikimumo ir pakankamo kiekio – kad juos būtų galima naudoti kaip atsiskaitymų vienetą ir mainų priemonę tarptautiniuose sandoriuose. Iki dvidešimtojo a. 6-ojo dešimtmečio šį vaidmenį atliko Anglijos svaras. Geros valiutos (t. y. patikimų patikėtinių) tendencija išstumti blogą yra priešinga Greshamo dėsniui. Greshamo dėsnis kyla iš šalies, kuri išleidžia valiutą, interesų, o čia aprašyta tendencija kyla iš patikinčiojo interesų. Greshamo dėsnis veikia tik tada, kai dvi atitinkamos valiutos abi yra įstatymo įtvirtintos, t. y., kai iš patikinčiojo reikalaujama priimti jas abi.

patikimesnis veikėjas specializuosis duoti tokius pažadus, kurie gali pradėti cirkuliuoti ir būti perduoti tolesniems sandoriams;
mažiau patikimas veikėjas galės duoti pažadus tik su nuolaida, kuri atspindės patikimumo skirtumą;
mažiau patikimas veikėjas galės sudarinėti sandorius tik po to, kai patikimesni veikėjai nebeturės prekių.

Visa tai galima paaiškinti pavyzdžiu tokio palyginimo, kurį turi daryti potencialus patikintysis, susidūręs su dviem alternatyviais sandoriais, kai ir potencialus nuostolis, ir potenciali nauda yra vienodi. Jis sudarys sandorį, kuriame patikimumo tikimybė yra didesnė, net jeigu abi tikimybės būtų didesnės už potencialaus nuostolio santykį su nuostolio ir potencialios naudos suma. Tačiau, kai potencialus patikintysis atsiduria situacijoje, kurioje potencialios naudos ir nuostolio šaltiniai neturi rinkos vertės, nes rinkos tiesiog nėra, tada abu sandoriai siūlo skirtingus dalykus. Jie skiriasi ne tik p_1 ir p_2 – abiejų veikėjų patikimumo vertinimais. Tai, ką galima gauti ar prarasti pirmajame sandoryje, ir tai, ką galima gauti ir prarasti antrajame, nėra rinkos mainų objektas. Pirmojo veikėjo siūlomas G_1 ir antrojo veikėjo siūlomas G_2 neturi rinkos nustatyto mainų santykio. Jei turėtų, mažiau patikimas veikėjas būtų išstumtas iš rinkos, bet kadangi jie neturi, jis lieka joje ir juo vieni pasitiki (kuriems jo pasiūlymai yra ypač svarbūs), o kiti – ne.[4]

Poreikis suteikti pasitikėjimą

Veikėjams kartais labai reikia suteikti pasitikėjimą. Pavyzdys yra mergina, pasitikinti ją per mišką lydinčiu vaikinu. Mokykloje ji vieniša ir jai reikia draugijos. Draugija yra potencialiai pasiekiama, tačiau tik tuo atveju, jei ji pasitikės. Palyginimui, kurį reikia padaryti, kad priimtum sprendimą, ar suteikti pasitikėjimą, šiuo atveju G yra gana didelis. Tai reiškia, kad L/G yra daug mažesnis, negu jis būtų kuriai nors kitai merginai, tad ši mergina pasitikės net, jei p, tikimybė, kad pasitikėjimas yra pateisinamas, yra palyginti maža. Vyrai, kuriems rūpi seksualinės pergalės, tokio tipo pažeidžiamas moteris atpažįsta būtent todėl, kad jų poreikis pasitikėti yra ypač didelis.

Pats ekstremaliausias poreikio suteikti pasitikėjimą atvejis yra tada, kai asmuo atsiduria beviltiškoje padėtyje, iš kurios negali išsivaduoti be pagalbos iš šalies. Jei kitas jam pasiūlo pagalbą, būtų racionalu, jei jis ją priimtų, nors jis ir mano, kad tas kitas beveik neturi galimybių jam išties padėti. Taip yra paprasčiausiai todėl, kad jam nebėra ką prarasti: L šiuo atveju yra nulinis, nes pagalba negali dar labiau pabloginti jo padėties, negu ji būtų be jos. Tokiu atveju asmuo, kuris suteikia pasitikėjimą, kartais vadinamas „besigriebiančiu šiaudo“. Kitaip tariant, jei nebėra už ko užsikabinti ir, jei asmuo nebandys ko nors griebtis, jis bus žuvęs žmogus, tada racionalu griebtis ir už šiaudo. Apskritai daugelis situacijų neprilygsta šiam ekstrema-

[4] Jei patikinčiajam yra tas pats, ką pasirinkti, ar pirmojo veikėjo pasiūlymą G_1, ar antrojo veikėjo pasiūlymą G_2, tada, jei G_1 ir G_2 cirkuliuoja rinkoje ir jei potencialus patikintysis laiko pirmąjį veikėją mažiau patikimu, jo indiferentiškumas reiškia, kad G_1 yra didesnės vertės nei G_2, t. y. pirmasis veikėjas už tas pačias prekes turi pasiūlyti daugiau negu antrasis veikėjas. Jei pirmasis veikėjas negali kompensuoti šio skirtumo didesniu produktyvumu, tai jis išstumiamas iš rinkos.

liam atvejui, tačiau potencialaus nuostolio ir potencialios naudos santykis yra toks mažas, kad racionalus individas suteiks pasitikėjimą, nors šansai, kad jis pasiteisins, labai menki. Suteikdami pasitikėjimą tokiomis aplinkybėmis, individai gali atrodyti neracionalūs, tačiau juos galima tinkamiausiai apibūdinti ne kaip neracionalius, bet kaip didelį poreikį pasitikėti turinčius žmones.

Patikėtinio veiksmai

Aš dar nekalbėjau apie numanomo patikėtinio elgesį. Kartais patikėtinio veiksmai nesvarstomi, jei, pavyzdžiui, patikintįjį dominantys rezultatai priklauso tik nuo patikėtinio sugebėjimų, o ne nuo jo ketinimų ar pastangų. Tačiau daugeliu atvejų, kai rezultatai vis dėlto priklauso nuo savanoriškų patikėtinio veiksmų, jis gali pasirinkti, ar išlaikys ar sulaužys pasitikėjimą. Įsivaizduokime, kad sulaužęs pasitikėjimą jis turėtų naudos. Kas, be tam tikrų jo internalizuotų moralės suvaržymų, galėtų jį nuo to sulaikyti? Moksleivės atveju pasitikėjimą sulaužęs vaikinas galėjo patirti kai kuriuos tiesioginius nuostolius, jei mergina būtų pasakiusi motinai, o ši būtų apie tai pranešusi mokyklos vadovybei ir valstybinėms institucijoms (arba jeigu mergaitės tėvas būtų pats ėmęsis tvarkyti šį reikalą). Kai skolininkas pateikia užstatą už paskolą ir po to nevykdo skolinių įsipareigojimų, paskolos davėjas turi juridinę teisę pasiimti užstatą.

Tačiau daugeliu atvejų ir ypač tada, kai reikalas yra susijęs su socialiniu ar politiniu pasitikėjimu, tokios tiesioginės atsakomybės nėra. Svarbiausias dalykas yra tai, kad patikėtinis, jei tas pats patikintysis arba kitas, kuriam bus pranešta apie jo veiksmus, juo pasitikės ir ateityje, gali turėti galimybę turėti kažkokios naudos. Pavyzdžiui, pasitikėjimas, kurį elektoratas suteikia išrinktam pareigūnui, gali būti atšauktas ir pareigūnui paskelbtas nepasitikėjimas arba jis gali būti kitaip pašalinamas iš savo pareigų (kaip Richardas Nixonas ir iš esmės Lindonas Johnsonas buvo pašalinti iš prezidento posto), arba pralaimėti kituose rinkimuose. Patikėtiniui iš šio pagrindinio svarstymo išplaukia dvi svarbios pasekmės. Pirma, patikėtinis gali tikėtis, jog ateityje jis praras daugiau, jei jo santykiai su patikinčiuoju yra nuolatiniai, o ne atskiras sandoris. Taigi, juo ilgesni ryšiai su patikinčiuoju ir juo didesnė nauda, kurios iš šių ryšių nori patikėtinis, juo patikimesnis bus patikėtinis. Antra, juo platesnis patikinčiojo ir kitų veikėjų, iš kurių patikėtinis gali tikėtis gauti pasitikėjimą ateityje, bendradarbiavimas, juo patikimesnis bus patikėtinis.

Abi šios pasekmės padeda paaiškinti reiškinį, kuris priešingu atveju atrodo mįslingas. Pavyzdžiui, jaunas vyriškis karine uniforma autostopu keliavo pas saviškius namo praleisti atostogų. Kitą tuo pačiu būdu keliaujantį kariškį, bet iš kitos bazės taip pat pavežė tas pats automobilis. Kai pirmasis išlipo, nes jam reikėjo važiuoti kita kryptimi, antrasis paklausė, ar galėtų paskolinti dolerį. Pirmasis paskolino. Antrasis paklausė jo pavardės ir adreso ir pažadėjo, kad tą dolerį jis būtinai grąžins. Kai pirmasis kariškis parvažiavo namo ir apie tai papasakojo savo tėvui, šis tarė: „Užmiršk tą skolą ir džiaukis, kad tiek mažai paskolinai. Manau, kad tu niekad tų pinigų neatgausi". Motina išbarė tėvą papriekaištavusi dėl visiško netikėjimo žmogaus prigimtimi. Tėvas atsakė, kad būtent jo patirtis apie žmogaus prigimtį leidžia jam daryti tokias prognozes. Antrasis kariškis, kuris nieko ateityje neišloštų, prisiminęs tą

skolą, niekada apie ją ir neprisimins, nors ir turėjo garbingiausių ketinimų, ir galiausiai ji nugrims į visišką užmarštį.

Tai, kad artimas potencialių patikinčiųjų bendravimas leidžia jiems vienas kitu labiau pasitikėti, padeda suprasti kai kuriuos gerokai stebinančius reiškinius. Pavyzdžiui, apie labai artimai susijusią prekybos bankininkų bendruomenę Londono Sityje Wechsbergas (1966) rašė:

> Londono Sičio lankytoją nustebindavo absoliutus pasitikėjimas kartą pasakytu žodžiu. Laikraščio fotografija ant fondų biržos grindų buvo pavadinta „Kur žodis yra toks pat svarbus, kaip ir sutartis". Daugybė reikalų sutvarkoma be daug popieriaus. Kiekvieną dieną telefonu duodama daugybė žodinių su milijonais svarų susijusių pažadų. „Kad ir kaip jūs susierzintumėt išgirdęs, kad anglo žodis yra jo pančiai, Londono tradicija sudaryti žodines sutartis yra viena jo reputacijos atramų", – rašo Paulas Ferris. Prekybos bankininko verslas yra pagrįstas šia pasitikėjimo anatomija (p. 40–41).

Wechsbergas taip pat cituoja *Hambros* atstovo žodžius:

> [Niujorke] niekas su manimi nesikalbėtų, prieš tai nepasitaręs su savo advokatu... Mes nesitariame su advokatais prieš duodami žodinį pažadą... Sitis nėra didelis, ir visada žinai, kas nėra svetimas (p. 41).

Dar glaudesni prekeivių deimantais ryšiai, tai dar viena vieta, kur patikimumas yra ypač didelis. Wechsbergas aprašo Londono deimantų rajono gyvenimą (aprašymas, kuris tinka ir Niujorko deimantų rajonui):

> Žmonės vaikšto po Hatton Gardeną su šimtus tūkstančių svarų sterlingų vertės deimantais, kurie jiems buvo perduoti pagal pasitikėjimą. Apskurusioje parduotuvėlėje vienas žmogus parodo kitam keletą akmenukų, kurie jam kainavo krūvą pinigų, ir po to išeina, kol pirkėjas juos kruopščiai apžiūrės. Jokių sutarčių. Jokių rašytinių dokumentų. Dėl visko susitariama žodžiu (p. 83).

Abiejose šiose glaudžiose bendruomenėse pakanka žodinių susitarimų, nes patikimumo reputacija šiuose versluose yra pats svarbiausias dalykas, ir apie tą reputaciją greitai sužino visi, nuo kurių priklauso patikėtinio verslas ateityje, t. y. dėl pasitikėjimo suteikimo ateityje. Kaip rodo jų pačių Wechsbergo (1966) cituojami teiginiai, Londono Sičio prekybos bankininkų rūpestis dėl sąžiningumo, patikimumo ir reputacijos yra beveik manija:

> Jei žmogus yra senas klientas ir draugas, mes dėl jo padarysime bet ką. Net kai stinga pinigų, mes juo nepasinaudosime. Mes labai branginame savo vardą (p. 180).
>
> [Prekybos bankininkystė yra] komercinės garbės jausmas, visuose reikaluose visiškas sąžiningumas, ir prireikus pasiryžimas verčiau patirti piniginius nuostolius, o ne vienu netikusiu veiksmu suteršti gerą firmos vardą. <...> Pasitikėjimas, visiškas pasitikėjimas, iš pradžių tarp tėvo ir sūnaus, vėliau tarp brolių, o dar vėliau tarp partnerių (p. 13).
>
> Jei paklausite, koks vienas vienintelis reikalavimas, atsakymas bus – sąžiningumas. Be visiško sąžiningumo negali būti visiško pasitikėjimo. Tas pasitikėjimas, mūsų geranoriškumas, yra pats svarbiausias mūsų turtas (p. 352).

Tai, be abejo, lyg ir akivaizdžios banalybės, pažįstamos ne vienoje aplinkoje. Tačiau tai, kaip dažnai jos pasitaiko tarp prekybos bankininkų, leidžia manyti, kad jiems tokie žodžiai nėra tik abstrakčios moralės normos, bet grynas savanaudiškas interesas: prekybos bankininku niekada niekas nebepasitikės, jam niekada nebebus leista dalyvauti kreditų srautuose, jei bus suabejota jo sąžiningumu laikytis susitarimų, ir jo verslas greitai žlugtų, jei nebebūtų pasitikima jos sprendimais dėl investicijų.

Taip pat atrodo panašu, kad šiaip sunkiai paaiškinamą reiškinį, kai prekybos bankininkystę stengiamasi išlaikyti šeimos rate priimant į darbą gimines ir tuokiantis su kitų bankininkų šeimų nariais, galima kildinti iš svarbos, kuri teikiama tam, kad bendruomenėje būtų išlaikytas artimumas ir tęstinumas (o kartu užtikrintas patikimumas). Jei taip, tai tarp deimantų pirklių, kuriems ryšių bendruomenėje artimumas yra dar svarbesnis, turėtų dar dažniau pasitaikyti santuokų tarp giminaičių.

Kitose rinkose ir netgi tose, kurios laikomos beveik tobulai konkurencingomis, yra daug įrodymų, kad pasitikėjimas ir patikimumas yra labai svarbūs rinkai veikti. Pavyzdžiui, Bakeris (1983) teigia, kad glaudžiai susijusios Čikagos opcijų biržos maklerių grupės funkcionuoja kaip savitarpio pasitikėjimo sistemos, kurios netgi gali išstumti ateivius iš kitų grupių.

Įstatymų leidžiamuosiuose organuose egzistuoja labai įdomus reiškinys, kuris, atrodo, taip pat liudija apie glaudžiai susijusios bendruomenės svarbą. Užkulisiniai sandoriai (*logrolling*) sudaromi tada, kai už teisės aktą, kuris yra ypač svarbus vienam nariui, tačiau kurio kaštus mokės visi rinkėjai, balsuoja visas įstatymų leidžiamasis organas – dėl susitarimo su įstatymų leidėju, pateikusiu įstatymo projektą, kad jis balsuos už kitų pasiūlytus įstatymus. Apskritai balsavimo susitarimai yra sudaromi tam, kad būtų galima „prastumti" įstatymų projektus, kurie kiekvienas atskirai bus naudingi tik įstatymų leidėjo rinkiminių apygardų mažumai.

Kai kurie politikos teoretikai mano, kad tokio pobūdžio stabilių įstatymų buvimas yra nepaaiškinamas, nes racionaliu pasirinkimu pagrįsta politinė teorija numato, kad toks stabilumas tęsis neilgai. Turėtų susiformuoti skirtingos koalicijos, pagrįstos dezertyravimu iš pradinės koalicijos, kurių tikslas būtų pakeisti įstatymus pateikiant naujus įstatymų projektus. Pavyzdžiui, Schwartz'as apie tai rašo taip:

> Darant prielaidą, kad valdo dauguma ir pirmenybės yra atskiriamos, baigtis (pozicijos paketas), kuriai svarbiausias dalykas yra apibendrinti mainai, tokia baigtis, kurios galima tikėtis tik per apibendrintus mainus, turi būti *nestabili* tokia prasme: kai kurie veikėjai turi jungtinę galią ją pakeisti, kad pasiektų jiems priimtinus rezultatus (p. 448).

Ir vis dėlto politikos mokslų atstovai įstatymuose mato daug stabilumo. Kodėl? Kai kurie autoriai (pavyzdžiui, Shepsle ir Weingast, 1981) manė, kad tai atsiranda dėl institucinių balsavimo sistemų apribojimų, skatinančių stabilumą. Nors tai neabejotinai atsitinka, aišku ir tai, kad įstatymų leidžiamieji organai yra uždaros bendruomenės, turinčios senas tęstinumo tradicijas. Įstatymų leidėjai nukentės dėl savo draugų nenoro sudaryti su jais susitarimus ateityje, jei jie nevykdys susitarimų (prekyba balsais ar koalicijomis), dėl kurių jais buvo pasitikėta. Todėl teisingas racionalaus elgesio tokiomis aplinkybėmis supratimas pripažins, kad dažnai būna neracionalu dezertyruoti ir taip prarasti būsimų sutarčių naudą (žr. Coleman, 1982a).

Ankstesniuose pavyzdžiuose aprašytus patikėtinių ir patikinčiųjų veiksmus bei reakcijas galima laikyti lošimu. Patikintysis turi nuspręsti, ar pasitikėti potencialiu

patikėtiniu. Jei patikėtinis yra nepatikimas, galimi nuostoliai, o jei pasitikėjimas nesuteiktas ir pasirodytų, kad patikėtinis buvo visai patikimas, galima prarasti naudą. Patikėtinis savo ruožtu nori pasitikėjimą išlaikyti, jei tai jam žada ilgalaikę naudą, ir jį sulaužyti, jei taip nėra. Patikintysis turi pasinaudoti informacija ir galbūt ieškoti papildomos informacijos bei revizuoti pažiūras, kaip tai yra adaptacinėje valdymo sistemoje. Tačiau, be viso šito, būtent patikinčiojo interesai reikalauja, kad būtų sukurtos socialinės struktūros, kuriose vėlgi patikėtinis būtų labiau suinteresuotas būti patikimas negu nepatikimas.[5]

Svarbiausia tokios rūšies struktūra yra uždara bendruomenė, tokia, kokią galima rasti Londono finansiniame centre arba deimantų rajonuose. Prekybos bankuose įprastas artimų giminaičių priėmimas į darbą atlieka panašią funkciją. Teisinės sutartys ir priverstinio įstatymų vykdymo potencialas yra dar viena tokia struktūra. Kiekviena jų, kas būdinga ir kiekvienai socialinei struktūrai, turi savo kaštus, nors skirtingose struktūrose jie būna skirtingi. Teisinės sistemos panaudojimas yra susijęs su tokia kaštų rūšimi, kaip papildomos pastangos, kurių reikia, kad būtų imtasi tokių pat efektyvių veiksmų (arba padaryta tiek pat sprendimų, o tai yra tas pats, tik kitais žodžiais išreikštas dalykas).

Be kitų dalykų, už giminaičių samdymą tenka sumokėti žemesne nei vidutinė darbo kokybė, nes darbuotojus tenka rinktis iš labai mažos artimų giminaičių grupės, o ne iš didelės asmenų grupės, kuomet būtų renkamasi pagal jų sugebėjimus. Pavyzdžiui, kompiuterių ir puslaidininkių pramonėje niekam net į galvą neateitų priimti į labai atsakingus postus tik giminaičius, nepaisant to, kad labai svarbu išlaikyti prekybos paslaptis ir todėl tarnautojai turi būti labai patikimi. Šioje pramonės šakoje kompanijos sėkmė priklauso nuo joje dirbančių žmonių sumanumo ir kūrybingumo, o mažą kompaniją, kurios tarnautojai daugiausia artimi savininko giminės, labai greitai nurungtų kitos kompanijos. Šioje pramonės šakoje firmos naudoja įvairias apsaugos sistemas, kad galėtų sumažinti būtinybę pasitikėti darbuotojais. Viena iš jų yra tokia: atleidžiamam asmeniui tai pasakoma paskutinę jo darbo dieną, kai jis jau būna išėjęs iš įstaigos ir nebegali pasiimti su savimi jokių dokumentų, kuriuose yra kompanijos paslapčių. Tačiau netgi tada šios pramonės šakos firmos patiria didžiulių nuostolių, nes jų darbuotojai nueina pas konkurentus ir su savimi nusineša kompanijos paslaptis.

Uždara, griežtų normų reglamentuojama bendruomenė, tokia kaip finansinė Londono bendruomenė, patiria ir kitų kaštų. Vieni iš jų yra novatoriškumo stoka. Pavyzdžiui, kai kuriose pramonės šakose, kuriose prekybos paslaptys yra svarbios, egzistuoja bendra norma nesamdyti žmogaus, palikusio labai „jautrų" postą konkuruojančioje firmoje, kol nepraeis tam tikras laiko tarpas, tarkim, dveji ar treji metai. Tokie dalykai labai stabdo novatoriškumą, nes nepanaudojama daug gerų idėjų toje firmoje, kurioje jos gimė. Jei idėją turinčiam žmogui arba apie ją žinančiam bendruomenės normos (arba prekybos paslapčių įstatymai) neleidžia pereiti į kitą firmą ir panaudoti tą idėją arba ją panaudoti kuriant naują firmą, tada idėja apskritai nepanaudojama.[6]

[5] Žinoma, tokių socialinių struktūrų sukūrimas yra mikro-į-makro- perėjimas. Apie tai, kaip jos sukuriamos, skaitykite 8 skyriuje.

[6] Pramonės šakose, kuriose yra didelės pastovaus kapitalo sąnaudos, negalimumas asmeniui palikti firmą ir įkurti nedidelę savo firmą yra viena pagrindinių priežasčių, kodėl trūksta novatoriškumo.

Kaip pavyzdys gali būti automobilių pramonė, kurią sudaro kelios didelės vertikaliai integruotos (išskyrus Japoniją) firmos. Jei būtų mažiau vertikalios integracijos, darbuotojai turėtų daugiau galimybių išeiti iš firmos ir pradėti savo verslą panaudodami visą toje firmoje įgytą intelektualųjį kapitalą. (Gal saugu pasakyti, kad daugelis idėjų, kurios komerciniu požiūriu tikriausiai būtų sėkmingos, lieka nepanaudotos automobilius gaminančioje firmoje, kurioje jos gimė.) Rezultatas yra tas, kad ta pramonės šaka nėra tokia novatoriška, kokia galėtų būti, jei tos galimybės būtų didesnės.

Novatoriškumo tyrimai šioje pramonės šakoje rodo, kad techninių darbuotojų judėjimas iš firmos į firmą yra svarbus novatoriškumo šaltinis (Baram, 1968). O prekybos paslapčių įstatymai, neleidžiantys darbuotojams panaudoti ankstesnio darbdavio paslapčių naujoje darbovietėje, dar labiau stabdo novatoriškumą. (Stephenson, 1980).

Gali atrodyti, kad ką tik aprašyto pobūdžio normos yra naudingos firmai, kurioje gimsta naujos idėjos, tačiau jos labai kenkia visai sistemai (pramonės šakai). Tačiau tai gali būti ir neteisinga. Norma gali būti naudinga pramonės šakai kaip tokiai tuomet, kai nauja idėja gali naudotis ir neprisidėję prie jos sukūrimo kaštų, – o taip yra tada, kai nėra veiksmingo paslapties užtikrinimo arba patentų, tada neturėtų būti pagrindinės šių idėjų generavimo paskatos (gauti dalį jų sukuriamos socialinės vertės). Taigi, kaip įprasta viešųjų gėrybių atvejais, niekas neturės paskatų jas gaminti. Tokiu atveju firma manytų, kad mokslinių tyrimų skyrius jai nereikalingas, ir niekas nešvaistytų nei laiko, nei pinigų naujoms idėjoms kurti.

Šią reikalo pusę gerai atspindi Howardo Heado karjera – žmogaus, kuris dirbo lėktuvų gamybos pramonėje *Martin Marietta* firmoje, tačiau iš jos išėjo ir kartu išsinešė savo žinias apie metalų gamybą, kurias jis panaudojo metalinių slidžių gamybai. Headas taip pat subrandino idėją iš lengvojo metalo pagaminti neįprasto dydžio teniso raketę, tokią raketę, kurios komercinė sėkmė buvo didžiulė. Kad įgyvendintų savo idėją, jis investavo pinigus į privataus teniso korto statybą, mokėjo pinigus už teniso pamokas ir investavo laiką, kad išmoktų žaisti tenisą. Jis to niekada nebūtų daręs, jei nebūtų galvojęs apie naujos teniso raketės sukūrimą ir tikėjęsis gauti savo idėjos vertės komercinę dalį. Gauti tą dalį jam leido patentas.

Kitas tokių normų privalumas yra sandorių palengvinimas. Deimantų pirklių bendruomenėje normos labai palengvina deimantų sandorius. Pramonės šakoje, kurioje prekybos paslaptys yra svarbios, normos, apribojančios informacijos perdavimą kam nors už kompanijos ribų, palengvina laisvą idėjų tėkmę kompanijoje ir kartu padidina informaciją gavusių asmenų patikimumą.

Taigi egzistuoja ir gerosios, ir blogosios pusės normų, kurios patikimumą paverčia kiekvienos sandorio šalies interesu. Optimalus tokių normų (arba įstatymų, kuriuos galima vykdyti įstatymų numatytais būdais) griežtumas ir pobūdis nėra paprastas klausimas. Kiekvienu konkrečiu atveju, žvelgiant iš efektyvaus socialinio funkcionavimo pozicijų, socialinės institucijos, didinančios patikimumą, gali būti arba per daug, arba per mažai veiksmingos.

Galima paklausti, kodėl visiškas patikimumas (niekada neatskleidžiant firmai priklausančios informacijos ir jos nepanaudojant už firmos ribų) ir iš to kylantis visiškas pasitikėjimas nesukuria socialinio optimumo, kaip tai atsitinka paprastoje dviejų šalių mainų sistemoje. Viena priežastis yra ta, kad firma nėra optimaliai organizuota. Tai rodo atvejis, kai tokia bendra įmonė kaip automobilių gamykla nesuge-

ba įgyvendinti idėjos, kuri, jei būtų panaudota, produkto ar proceso patobulinimo dėka duotų naudos kitiems. Šiuo atveju tarp įmonės ir tų kitų interesų nėra priešpriešos, tačiau įmonė netinkamai organizuota, kad galėtų maksimizuoti savo pačios interesus.

Tačiau kiti atvejai rodo skirtingą suboptimalumo šaltinį. Nors patikimumas sukuria socialinį optimumą bendrai iš dviejų žmonių susidedančiai įmonei, bendros įmonės veiksmai gali primesti kaštus tiems, kurie nėra sandorio šalis. Kaip pavyzdys gali būti mafijos vardu žinoma nusikaltėlių organizacija. Organizacijos narių patikimumui užtikrinti naudojamos įvairiausios prievartinės procedūros, taip pat ir grasinimas mirtimi. Rezultatas toks: patikimumas išties didelis ir neprireikia teisinių prievartinio vykdymo priemonių. Tačiau tai nereiškia, kad plačioji socialinė sistema dėl to gyvena geriau, negu gyventų, jei mafija negalėtų tinkamai funkcionuoti. Faktiškai atrodo, kad būtų priešingai.

Apskritai kalbant, interesų konfliktai bet kurioje socialinėje sistemoje daro dviejų veikėjų mainų optimizavimą (pavyzdžiui, šalinant nepasitikėjimą) išvis nenaudingu, t. y. neoptimaliu pagal Pareto žingsniu. Tai ypač akivaizdu balsų mainų įstatymų leidžiamuosiuose organuose atveju. Įstatymų leidėjas A, kuris labai nori, kad nebūtų priimtas įstatymo projektas X, pasižada balsuoti prieš įstatymo projektą Y, kurio labai nenori įstatymų leidėjas B todėl, kad B balsuos prieš X. Jei pasitelkus šiuos mainus, pavyks nepriimti abiejų įstatymų, A ir B laimi sąskaita tų, kuriems rūpi, kad būtų priimti abu įstatymo projektai ir kurių priešingu atveju būtų buvusi dauguma. Pasirodė daug literatūros, rodančios, kad balsų mainai gali padėti pasiekti rezultatų, kurie pagal protingus kriterijus yra blogesni už tuos, kurių buvo galima tikėtis be tokių mainų (žr., pavyzdžiui, Riker ir Brams, 1973; Schwartz, 1975; Mueller, 1979).

Kita institucinė sritis, kurioje patikimumas nepadidina visų gerovės, yra oligopolinė pramonė. Kai sudaromi oligopoliniai susitarimai kainoms palaikyti arba pakelti aukščiau konkurencinio lygio, patikimumas tokių susitarimų atžvilgiu pasiekiamas mažesnių kainų šios pramonės šakos produktų vartotojams sąskaita.

Bendras klausimas, koks gi yra optimalus normų, įstatymų ir sankcijų patikimumui palaikyti lygis, gana sudėtingas. Optimumas, žvelgiant iš visos socialinės sistemos pozicijų, priklauso nuo viso rinkinio kaštų ir naudų, kurie yra konkrečios veikėjų poros pasitikėjimo ir patikimumo rezultatas – ne tik tų konkrečių veikėjų kaštų ir naudos, o kaštų ir naudos kitų, kuriuos paliečia pasitikėjimo pateisinimas ar sulaužymas.[7]

Bendras strateginių veiksmų mainų sistemoje, kurioje gali atsirasti nepasitikėjimas, šablonas dabar turėtų būti aiškus. Potencialus patikintysis bet kuriuo momentu nusprendžia, ar ieškoti, ar ne daugiau informacijos ir, kai tik baigiasi informacijos paieškos, ar suteikti pasitikėjimą kitai šaliai su ja sudarant sandorį. Potencialus patikėtinis pirmiausia turi nuspręsti, ar suteikti potencialiam patikinčiajam informaciją, kuri pastarajam padėtų pasitikėti, ir jei pasitikėjimas būtų suteiktas jam, ar būti pasitikėjimo vertam, ar ne. Po to, panaudodamas informaciją apie patikėtinio veiksmus, patikintysis gali iš naujo apsvarstyti patikėtinio patikimumą. Be to, remdamasis laukiama nauda padidėjus patikimumui, patikintysis gali pamėginti įkurti socialines institucijas, kurios padidins patikėtinio patikimumą.

[7] Žr. 10, 11 ir 30 skyrius, kuriuose nagrinėjamas normų ir sankcijų atsiradimas bei aptariamas optimalus normų lygis.

Gali būti, kad atitinkamas veikėjas yra tik potencialus patikintysis, neturintis galimybių pasirodyti esąs nepatikimas, arba tik potencialus patikėtinis, kuriuo nereikia pasitikėti. Iš kitos pusės, situacija gali būti tokia, kurioje atitinkamas veikėjas yra ir patikintysis, ir patikėtinis. Tokiu atveju susiformuojančios institucijos (pavyzdžiui, socialinės normos su numatytomis sankcijomis nepatikimiems) gali būti tokios, kurios padidina bendrą kiekvieno veikėjo gerovę tiesioginės naudos, kurią kiekvienas gautų būdamas nepatikimas, sąskaita. Geras tokio atvejo pavyzdys – įvairios pramoninės bendruomenės, kurioms pavyko nustatyti normas bei sankcijas už jų nevykdymą. Šį atvejį puikiai iliustruoja ir dviejų asmenų pažadų, kad jie neatskleis bendros paslapties, mainai, kai kiekvienas tai padaręs galėtų pasipelnyti, bet nutrauktų ryšius. Abiejose situacijose patikimumo lygis dažniausiai toli gražu neidealus, kartais atsitinka taip, kad tiesioginiai interesai yra stipresni už gresiančias sankcijas.

Konkuruojantys patikintieji ir viešųjų gėrybių problemos

Jei patikėtinio elgesiui daro poveikį taikomos sankcijos, tai patikinčiojo sprendimas, ar dar kartą suteikti pasitikėjimą patikėtiniui, turėtų būti pagrįstas ne paprasčiausiu tikimybės, ar patikėtinis nenuvils jo pasitikėjimo, įvertinimu, bet ir iš dalies neigiamų sankcijų panaudojimu. Tai rodo toks pavyzdys.

Tarpininkaudamas surandant investuotojus filmui statyti sukurtai kompanijai, Niujorko investicijų bankininkas pažeidė etikos taisykles, nes nepranešė potencialiems investuotojams, kad dėl knygos teisių, kurios pagrindu turėjo būti sukurtas filmas, vyko ginčai. Investavus paaiškėjo, kad kompanija negali gauti filmo teisių. Investuotojai sužinojo, kad bankininkas apie tai žinojo ir nieko nepasakė, tad kiekvienas jų prarado savo dalį investuotų pinigų. Vėliau tas pats bankininkas pateikia vienam iš investuotojų labai patrauklų pasiūlymą. Investuotojas apskaičiuoja, kad bendra sėkmės galimybė, net atsižvelgiant į tai, kad bankininkas praeityje nuslėpė informaciją, yra pakankamai didelė ir galima tikėtis gražaus pelno. Ar jam investuoti, ar ne?

Neinvestuodamas jis praras laukiamą pelną, bet gali sudrausminti bankininką, kad šis ateityje daugiau nepiktnaudžiautų investuotojų pasitikėjimu. Jei bankininkas atsisakęs investuoti turės sumokėti didelę kainą, tai investuotojas gali įvertinti tokios drausminančios priemonės poveikį ir naudą, kurios dėl padidėjusio patikimumo jis gali tikėtis ateityje. Tokioje situacijoje nuspręsti, ar derėtų investuoti, yra daug sunkiau, negu paprasčiausiai apskaičiuoti, kokia bus sandorio laukiamoji grąža. Investuotojas gali optimizuoti savo ilgalaikę grąžą tik atsižvelgdamas į drausminantį poveikį.

Tačiau, kai yra ir kitų investuotojų, su kuriais bankininkas gali susitarti be didelių kaštų, drausminantis poveikis, bet kuriam iš investuotojų atsisakius investuoti, būtų labai nereikšmingas. Būtent tada kiekvieno interesų labui *nepriklausomai nuo to, ką daro kiti*, geriausia investuoti, jei atrodo, kad tai duos pelno. Jei investuoja visi kiti, vieno investuotojo menką drausminantį poveikį turintis atsisakymas baigsis tuo, kad jis negaus laukiamo pelno. Jei visi kiti atsisako investuoti, tada tik nedidelę bankininko norimo kapitalo dalį suteikiančio investuotojo atsisakymas taip pat pa-

darys tik nedidelį drausminantį poveikį, ir baigsis tuo, kad investuotojas negaus savo laukiamo pelno. Todėl kiekvienas investuotojas turi paskatų maksimizuoti savo pelną, kurį jis gali gauti iš jam siūlomos investicijos. Investicijų bankininkas nepatiria jokio drausminančio poveikio, išskyrus tai, kad sumažėjus jo patikimumo tikimybei, kaip apie ją dabar sprendžia kiekvienas investuotojas, kitas jo pasiūlymas turėtų būti šiek tiek patrauklesnis negu įprastai, kad kompensuotų šią sumažėjusią tikimybę. Šis pavyzdys iliustruoja bendrą idėją, kad sankcijos, suvaržančios veiksmus, darančius išorinį poveikį kitiems, yra naudingos ne tik tiems, kurie tas sankcijas taiko, bet ir kitiems. Tokia sankcija yra viešoji gėrybė.

Sistemoje, kurioje yra tokia uždara bendruomenė, kokią aprašo Wechsbergas Londono finansų rajone, gali atsirasti normų rinkinys, padedantis išspręsti šios viešosios gėrybės teikimo problemą. Pirmoji norma turėtų būti maždaug tokia: „Nedalyvauk sandoriuose su sandorio šalimi, kuri yra pažeidusi etikos kodeksą“. Tokią normą reikia paremti atitinkamomis sankcijomis, kurios neformalioje bendruomenėje gali pareikalauti nustatyti kitą maždaug tokio pobūdžio normą: „Nedalyvauk sandoriuose su sandorio šalimi, kuri sudaro sandorius su etikos kodeksą pažeidusiomis šalimis“.

Daugelis tokių normatyvinių sistemų egzistuoja už ekonominės sistemos ribų ir funkcionuoja labai panašiai. Jei tikima, kad vidurinės mokyklos bendruomenėje moksleivės neužsiima seksu, ir, jei bendruomenė yra uždara, normos yra tvirtos, o sankcijos veiksmingos, moksleivę, užsiimančią seksu, atstums kitos moksleivės, su kuriomis ji šiaip draugautų, o su tokia mergina draugaujantis vaikinas pamatys, kad kitos merginos nenori su juo draugauti. Tačiau tik labai nedaugelis tokių normatyvinių sistemų tarp vidurinių mokyklų moksleivių yra tobulai veiksmingos, nes, kaip ir visose normatyvinėse sistemose, kiekvienas yra suinteresuotas nepaisyti nustatytų normų, jei tik galima išvengti sankcijų (nors kiekvienas yra suinteresuotas, kad kiti paisytų tų normų). Tokią normatyvinę sistemą sunku palaikyti, nebent bendruomenė yra uždara ir jos interesai labai homogeniški.

II DALIS

Veiksmo struktūros

6
SOCIALINIŲ MAINŲ SISTEMOS

Socialiniai mainai dažnai vyksta ne tada, kai sudaromas atskiras sandoris tarp dviejų asmenų, bet esant mainų sistemos kontekstui, kai konkuruojama dėl trūkstamų išteklių. Tokios socialinės rinkos kartais primena ekonomines rinkas, nors tarp jų yra ir nemažai skirtumų. Tą panašumą ir skirtumą galima pastebėti nagrinėjant pinigų vaidmenį ekonominėse sistemose – nes jei tik galima rasti ryškesnį konkretų skirtumą, tai bus būtent pinigų nebuvimas, skiriantis neekonominius mainus nuo ekonominių.

Kas yra pinigai?

Tiesioginiuose mainuose turi būti tai, ką Edgeworthas (1881) pavadino dvigubu norų sutapimu. Tai reiškia, kad ne tik asmuo A turi turėti kažką, ko nori asmuo B, bet ir B turi turėti tai, ko nori A, ir abu turi norėti to, ką turi kitas, labiau nei ką jie patys turi ir nori atiduoti mainais. Deja, tai sunkiai įveikiamas reikalavimas. Pinigai yra viena iš priemonių, padedančių įveikti tą dvigubo reikmių sutapimo būtinumą.

Pinigai apibrėžiami labai įvairiai: kaip vertės kaupimo matas, kaip mainų tarpininkas, kaip apskaitos vienetas. Jie tikrai visa tai atlieka. Tačiau tas funkcijas vykdo skirtingos pinigų formos. Šioje knygoje bus pravartu skirti tris pinigų formas: prekinius pinigus (*commodity money*), turinčius vidinę vertę, vekselinius pinigus (*fiduciary money*), kurie reiškia pažadą sumokėti, ir dekretinius pinigus (*fiat money*), kurie yra mažiau nei toks pažadas. Vieno asmens sandoryje su kitu asmeniu naudojama valiuta dažnai yra laikoma vekseliniais pinigais, trečiosios šalies – vyriausybės – pažadu, kurį antrasis asmuo priima vietoj pirmojo asmens pažado. Bet tai nėra teisinga. Vyriausybės išleista valiuta šiais laikais jau nėra pažadas sumokėti preke, kuri turi vidinę vertę (pavyzdžiui, sidabru ar auksu), bet vien dekretiniai popieriniai pinigai, paskelbimas valdžios dekretu, jog jos valiuta yra legali priemonė visoms skoloms apmokėti tos vyriausybės valdomoje teritorijoje. Dekretiniai pinigai atskleidžia visą pinigų nuogumą. Dekretinius pinigus žmonės priima ne todėl, kad jie reiškia pažadą sumokėti, kuo jie tikrai nėra, bet dėl dviejų priežasčių:

1) jų priėmimas yra privalomas juridiškai (nors tų pinigų vertė išreiškiant ją jų įperkamų prekių ir paslaugų kiekiu nėra juridiškai nustatyta);
2) jie priimami kaip tam tikra vertė dėl už juos nuperkamų prekių ir pinigų kiekio, t. y. kadangi kiti priims juos mainais už tokį prekių ir paslaugų kiekį (nors kai kuriems tikslams, pavyzdžiui, mokesčiams mokėti, jų vertė yra apibrėžta vyriausybės dekretu).

Kitaip tariant, asmuo B priima tam tikrą valiutos kiekį už prekes ir paslaugas, kurias jis suteikia asmeniui A, todėl, kad už šį valiutos kiekį jis nusipirks tam tikrą kiekį prekių ir paslaugų iš asmens C. Tiesioginis vyriausybės pažadas „sumokėti pareiškėjui pareikalavus" prekiniais pinigais buvo pakeistas netiesioginiu pažadu nedidinti dekretinių pinigų kiekio sparčiau, nei šalies ūkyje gausėja prekių ir paslaugų. Dekretinių pinigų vertę mažina šio netiesioginio pažado sulaužymas.

Privačiuose sandoriuose pinigai leidžia abiem šalims perskirti dvi to dvigubo norų sutapimo barteriniame sandoryje puses. Pavyzdžiui, B gali sutarti su A dėl vienos to sandorio dalies, suteikdamas jam paslaugas (mainais už pinigus), ir po to imtis antrosios sandorio pusės su C, kuris teikia asmeniui B paslaugas „mainais" už tas, kurias B suteikė asmeniui A (konkrečiai – mainais už pinigus, kuriuos B anksčiau gavo iš A). Asmeniui B nereikia susirasti kokio nors asmens D, kuris susyk nori to, ką gali pateikti B, ir turi tai, ko reikia B. Žinoma, kad tokie „pusiniai" sandoriai galėtų įvykti, reikia, kad būtų tam tikras skaičius asmenų, kurių kiekvienas sutiktų imti pinigus už daugmaž vienodą prekių ir paslaugų rinkinį. Taip pat būtinas tam tikras stabilumas vertinant pinigus: kad B nuėjus pas C, paaiškėtų, jog pinigų, kuriuos jis gavo iš A, pakaks pirkti jo numatytas prekes. Tam reikalinga tam tikra pusiausvyra tarp prekių ir paslaugų kiekio, mainomo visuomenėje per atitinkamą laikotarpį, ir per tokį patį laiko tarpą mainomų pinigų kiekio (tai bus apyvartoje esančio pinigų kiekio ir jų vidutinio apyvartos greičio sandauga, kur greitis apskaičiuojamas sandorių per tam tikrą laikotarpį vertę padalijus iš pinigų apyvartoje kiekio). Jei per atitinkamą laiko tarpą mainomų pinigų kiekis didėja sparčiau nei prekių ir paslaugų kiekis, pinigų vertė nuolat mažės (dėl jų kiekio didėjimo arba jų apyvartos greičio spartėjimo), t. y. bus infliacija.[1]

Pinigų vaidmuo sandoriuose, kuriuose dalyvauja vyriausybė, yra ypatingas, nes vyriausybė išleidžia dekretinius pinigus, kuriais ji apmoka savo pačios skolas. Mus domina pinigų vaidmuo privačių šalių sandoriuose. Leisdami perskirti dvi sandorio puses, pinigai tampa vienos iš sandorio šalių pažado pakaitalu. Dekretiniai pinigai yra naujausias etapas toje evoliucijoje, kuri prasidėjo nuo pažadų arba skolų, perėjo prie skolų perleidimo kitiems (t. y. mainų į trečiosios šalies pažadus) ir galop prie konkurencijos tarp pažadų (t. y. vekselių) emitentų. Palaipsniui mažiau patikimus emitentus išstūmė patys patikimiausi, kuriais dažniausiai buvo (arba tapo) šalių centriniai bankai. Taip atsitikus, poreikis pažadėti išvis išnyko, kadangi ta patikimoji trečioji šalis dabar buvo drauge vyriausybė ir ekonomika. Tokia įvykių raida nutiesė kelią dekretiniams pinigams, kuriems esant, pažadas mokėti tapo (mažiau akivaizdžiu) pažadu palaikyti pusiausvyrą tarp prekių bei paslaugų apimties augimo ir pinigų kiekio didėjimo. Tolesnė stadija šioje evoliucijoje yra tokia, kurioje atsiranda kredito kortelės. Apie ją kartais kalbama kaip apie grynųjų pinigų stingančią visuomenę; joje yra tai, kas visada egzistavo kaip teorinė alternatyva pinigams – centrinis atsiskaitymų biuras, veikiantis perduodant elektroninę informaciją apie sudaromus sandorius. Kai tik įvyksta pusė sandorio, prekės ar paslaugos pirkėjas atsilyginimui pateikia savo kortelės numerį. Kuo tada pasitiki pardavėjas? Žinoma, kad dabar jau ne pačiu pirkėju, ne jo pažadu. Dabar jis pasitiki centrinio atsiskaitymų biuro pažadu sumokėti (t. y. suteikti kreditą bet kuriam likučiui pardavėjo sąskaitoje, kai šis atliko savo dienos

[1] Plačiau apie santykį tarp pinigų apyvartos greičio, kiekio ir vertės žr. Friedman (1956).

pirkimus). Taigi grynųjų pinigų stingančioje visuomenėje patikėtinio tapatumas ir pasitikėjimo pobūdis yra tokie patys kaip dekretinių pinigų atveju.

Kokiais etapais buvo tolstama nuo barterinių mainų, matyti iš 6.1 paveikslo. 6.1 (a) dalis vaizduoja tiesioginius prekių ir paslaugų mainus; visos kitos paveikslo dalys rodo pusinius sandorius, kai prekės ir paslaugos juda tik viena kryptimi. 6.1 (b) dalyje matome mainus, kuriuose vienos šalies pažadas leidžia dviem sandorio pusėms vykti ne vienu metu. Iš 6.1 (c) dalies matyti tos šalies pažado perleidžiamumas, kurio dėka įmanomas ne tik dviejų sandorio pusių vyksmas skirtingu laiku, bet ir pirmosios pusės pratęsimas už pirmosios poros ribų. 6.1 (d) dalyje matome ankstesnio atvejo išsirutuliojimą iki tokios padėties, kai centrinio banko pažadai (diagramoje pažymėti kaip P_a) tampa mainų tarpininku, naudojamu kaip antroji sandorio dalis visuose sandoriuose. 6.1 (e) dalis rodo grynųjų pinigų nenaudojančią sistemą, kurioje centrinis atsiskaitymų biuras sudaro sąskaitų balansą, ir likučiai sumokami centriniam atsiskaitymo biurui arba gaunami iš jo.

Aš ėmiausi šio pinigų vaidmens ekonominėse sistemose tyrinėjimo siekdamas pagelbėti aiškinantis mainų ekonominėse sistemose kliūtis ir tą būdą, kuriuo pinigai įvairiomis savo formomis padeda įveikti bent jau vieną iš tų kliūčių: tą faktą, kad bet kuriuo metu ir bet kurioje vietoje tiktai viena poros pusė, kuri gali sudaryti sandorį, turi interesą tam, ką turi antroji pusė. Pinigų turinys nuolat keitėsi ir toliau tebesikeičia, ir tie pokyčiai leidžia suvokti, kokiais skirtingais keliais toji kliūtis įvairiose ekonominėse sistemose buvo įveikiama, ir galbūt teikia tam tikrų užuominų apie tai, kaip panašios kliūtys galėtų būti įveiktos socialinėse ir politinėse mainų sistemose.

Šiam pinigų tyrimui naudingas bus ir paskutinis klausimas: kodėl, net esant ištobulintoms pinigų formoms, atsiranda barteriniai mainai, pavyzdžiui, tarp valstybių, kaip kad yra šiandien? Pirmas dalykas, į ką atsakant norėtųsi atkreipti dėmesį, yra tas, jog daugelyje tokių barterinių mainų viena ar abi mainuose dalyvaujančios valstybės turi valiutą, kuri nėra laisvai mainoma, ir todėl neturi laisvai keičiamų valiutų (t. y. tvirtų valiutų). Tai reiškia, kad jei toji šalis nori pirkti prekes iš šalies, turinčios tvirtą valiutą, ji to negali padaryti: jos pažadai, įkūnyti jos valiutoje, nėra vertinami tvirtos valiutos šalyje pagal tų pažadų nominalą. Jei tokios šalies valiuta būtų prekiaujama atviroje rinkoje, jos vertė nukristų žemiau jos nominalios vertės. Vienas iš sprendimų valstybei, turinčiai tokią valiutą, yra mokėti už prekes, kurių ji nori gauti ne savo pažadais (t. y. savo valiuta), bet savo prekėmis.

Antras barterinių (natūrinių) sandorių šaltinis glūdi tame fakte, kad prekių, kurių pagaminta per daug, pasaulinės rinkos kainomis susidaro nacionalinis perviršis, ir palankiausia alternatyva būtinumui jas parduoti mažesnėmis nei rinkos kainomis arba saugoti tą perviršį gali būti jų pardavimas ne už pinigus, bet už kitas prekes. Kitaip tariant, kai susidaro perviršinė pasiūla, viena šalis gali pasiūlyti kitai kaip paskatą pirkti jos, o ne konkurentų prekes, savo pageidavimą mainais priimti iš jos prekes, o ne pinigus.

Barterinius mainus taip pat galima laikyti tokia sandorių sistema, kuri egzistuoja, kai nėra bendro mainų tarpininko. Nors nacionalinės pinigų sistemos šiuo metu, kaip jau apibūdinau, toli pažengė, pasiekė dekretinių pinigų ar dar aukštesnį lygį, šito nėra tarptautiniu lygmeniu. Čia nėra kokios nors vienintelės trečiosios šalies, kurios pažadai išstumia visus kitus, ir būtent dėl dekretinių pinigų, kuriuos sukūrė nacionalinės vyriausybės. Vyraujančios valiutos, tokios kaip svaras sterlingų iki Antrojo pasaulinio karo ar JAV doleris po jo, atlieka šį vaidmenį daugelyje sandorių (t. y. kas nors

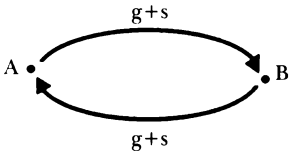

(a) Barteriniai mainai

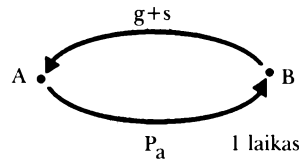

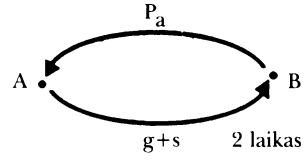

(b) Mainai pažadant sumokėti

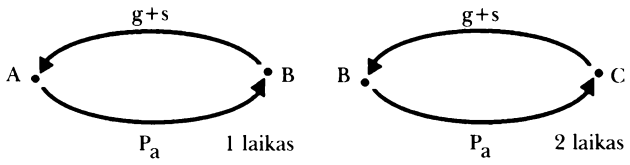

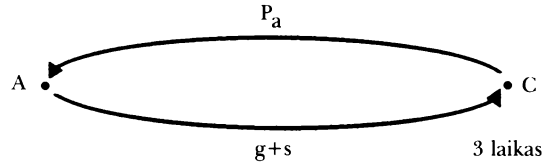

(c) Mainai dalyvaujant trečiosios šalies pažadui

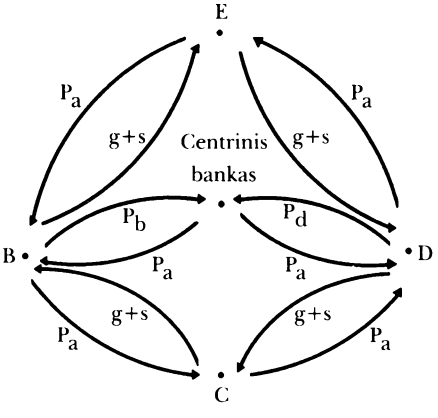

(d) Mainai dalyvaujant centrinio banko pažadui

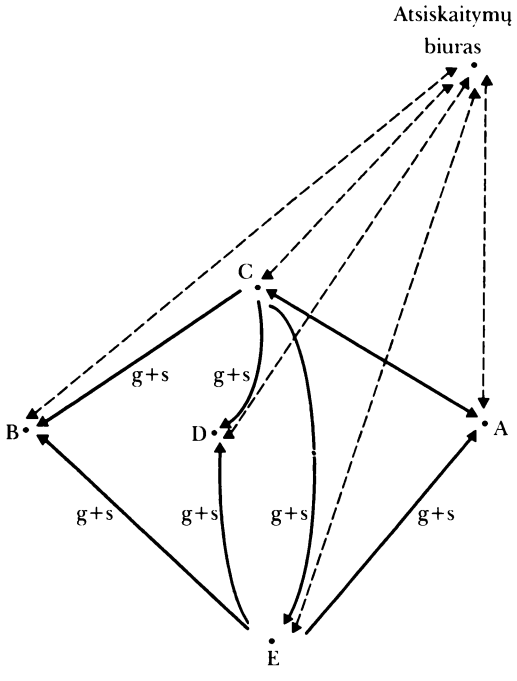

(e) Grynųjų pinigų stinganti sistema su centriniu atsiskaitymo biuru

6.1 pav. Įvairios mainų struktūros

šalyje A naudoja JAV dolerius sumokėti kažkam šalyje B, kai nei A, nei B nėra Jungtinės Valstijos); ir tos tvirtos valiutos areale nacionalinėmis valiutomis keičiamasi kaip prekėmis, o mainų santykiai daugiau ar mažiau atspindi tarptautinį pasitikėjimą atitinkamos šalies pažadais (t. y. jos pagamintu produktu, palyginti jį su išleistais pažadais, t. y. valiuta). Šitaip tarptautinėje prekyboje, visai kaip kokiose primityviose ekonomikose, kur tėra pradinės pinigų formos (platų tyrimą žr. Einzig, 1996), tie ekonominių mainų be gerai išplėtotos pinigų sistemos suvaržymai yra akivaizdūs.

Mainų tarpininkai socialinėse ir politinėse sistemose

Iš ankstesnio poskyrio nagrinėjimo turėtų būti aišku, kad jei pinigai rutuliojasi toliau kaip egzistavimo prekė ir tampa perleidžiamaisiais pažadais (trečiosios šalies pažadais) arba dekretu nustatyta teisėta mokėjimo priemone, arba yra visiškai pakeičiami skolų užskaitymo įstaigomis, tai jie iš esmės skiriasi nuo tų dalykų, už kuriuos jais mokama. Jais mokama už realias prekes ir paslaugas, t. y. už daiktus, turinčius vidinę vertę. Žinoma, gali kilti klausimas, ar gali būti socialinėse ir politinėse sistemose kokie nors dalykai, kurie atlieka tam tikrą vaidmenį sandoriuose ir, kaip kad pinigai, patys neturi jokios vidinės vertės. Labai nesunku pamatyti, kad gali, nes pažadai socialinėse ir politinėse sistemose vaidina svarbų vaidmenį netgi ir atsiribojant nuo jų vaidmens ekonominiuose mainuose.

Antras klausimas liečia pirmąjį žingsnį link vekselinių pinigų: ar trečiosios šalies pažadais mainomasi? Ar B, gavęs pažadą iš A, keičiasi juo su C? Atsakymas, matyt, bus toks, kad neekonominėse sistemose šitaip atsitinka retai; pažadai, kaip atrodo, nėra perleidžiami arba, jei ir perleidžiami, tai nedažnai. Kodėl neperleidžiami? Tai klausimas, kurio aš imsiuosi vėliau. Dabar tik pastebėsiu, kad kai kuriomis aplinkybėmis pažadais, kaip atrodo, šiek tiek mainomasi. Pavyzdžiui, uždarose bendruomenėse, kur gausu nepiniginių mainų, aptinkame tam tikras įsipareigojimų grandines. Tokiose bendruomenėse visiškai įprasta girdėti tokius teiginius: „Jonas man skolingas. Pasakyk jam, kad aš prašau jo pagelbėti tau“ arba „Marytė pasakė, kad tu leisi man tuo naudotis, jei pasakysiu, jog ji mane atsiuntė“. Bet tokios grandinės paprastai yra trumpos, netgi ir uždarose bendruomenėse. Kai kuriose derybose įstatymų priėmimo klausimais bei kartais derantis dėl ministrų kabineto postų tarp koalicinės vyriausybės partijų mainai vyksta tarp trijų ir daugiau šalių, ir tuose mainuose pažadai eina iš rankų į rankas. Tačiau abu šie mainų tipai vyksta labai uždarame rate, taigi jie reiškia tik minimalų slinkimą perleidžiamų pažadų link.

Kalbant labiau apibendrintai, kuriuose ne kuriuose socialiniuose modeliuose, kur A ir B derasi dėl kokio nors sandorio, A pareikš taip: „Esu gavęs C pažadą, jog jis padarys X, jeigu...“ Šiuo atveju A, derėdamasis su B, naudos C pažadą kaip išteklių. C pažadas nėra visiškai perleidžiamas (retai gali būti taip, kad A galėtų iškeisti šį pažadą su B, kuris po to naudotų jį derybose su D), nes tai yra pažadas būtent asmeniui A, o ne bet kam. Tačiau kai kuriose visuomenėse tokie trečiosios šalies pažadų mainai yra neblogai išplėtoti. Pavyzdžiui, Vokietijoje tokia praktika apibūdinama žodžiu *Ringtausch*; kai kuriose vietovėse tai labai paplitę.[2] *Ringtausch* su keturiais dalyviais pavaizduotas 6.2 paveiksle Pažadų srautas (P_a) daro ratą viena kryptimi, o prekių ir paslaugų srautas (g + s) – kita kryptimi.

Verta pastebėti, kad iki atsirandant vekseliniams pinigams, ekonominės skolos buvo laikomos privačiomis skolomis ir nebuvo perleidžiamos. Pavyzdžiui, Einzigo (1966) atliktame primityviųjų ekonomikų tyrime nė vienoje iš jų neaptikta atvejų, kad tokios skolos būtų panaudotos kaip mainų priemonė. Vadinasi, tai, kad sociali-

[2] Klasikinis vienos iš *Ringtausch* formų pavyzdys yra, žinoma, Malinowskio (1922) identifikuotas Kula žiedas Ramiojo vandenyno saliečių bendruomenėse.

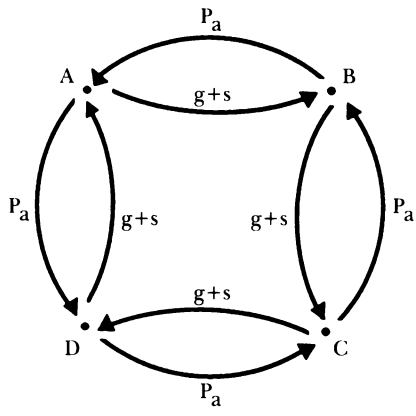

6.2 pav. Pažadų mainų į prekes
ir paslaugas apytaka visiškai uždaroje bendruomenėje

nėse ir politinėse sistemose pažadai beveik niekada nebūna perleidžiami, savaime dar nereiškia, jog jie savo esme negali būti perleidžiami.

Be to, kai kuriose kaimo bendruomenėse egzistuoja, kaip atrodo, kažkas panašaus į dvigubą ekonomiką. Iš išorės į bendruomenę įvežamų prekių sandoriams naudojama teisėta mokėjimo priemonė – ja balansuojami pusiniai sandoriai. Visuose kituose sandoriuose, apimančiuose bendruomenėje gaminamas prekes (dar dažniau – paslaugas), apmokėjimui naudojama kuri nors pažado apmokėti ateityje prekėmis ir paslaugomis, priklausančiomis pačiam sandorio dalyviui ar trečiajai šaliai, forma. Kaip galima spręsti, tokia dviguba ekonomika susiklosto bendruomenėse, kur laiko vertė, palyginti su pinigų verte, yra labai maža, t. y. kur nedarbas arba nepakankamas užimtumas yra labai paplitę.

Greta perleidžiamųjų pažadų kita labai paplitusi priemonė, kurios dėka pusiniai sandoriai socialinėse ir politinėse sistemose pasidaro galimi, yra, kaip atrodo, neperleidžiamieji pažadai, kurie pateikti 6.1 paveikslo (b) dalyje. Paprastai socialinėse ir politinėse sistemose tokio pobūdžio sandoriai, kuriems naudojama tam tikra formali arba neformali apskaita, yra plačiai paplitę. Ši priemonė suteikia vienu laipsniu mažesnę laisvę negu pinigai: ji leidžia išplėsti sandorį laiko, bet ne jame dalyvaujančių asmenų, atžvilgiu. Anksčiau ar vėliau įsipareigojusi šalis privalės sumokėti skolą tai šaliai, iš kurios skolinosi. Įsipareigojusi šalis negali panaudoti gauto kredito sandoriui su trečiąja šalimi ir šitaip padengti savo skolą pirmajai šaliai – kaip kad daroma, pavyzdžiui, grynųjų pinigų stingančioje ekonomikoje, skolas ir kreditus elektroniniu būdu pervedant į centrinį atsiskaitymų biurą. Viena akivaizdi priežastis, dėl kurios pažadai yra neperleidžiami, gali būti ta, kuri būdinga bet kuriai sistemai, neturinčiai bendro apskaitos vieneto: čia nėra plačiai pripažinto apskaitos vieneto, kuriuo būtų galima balansuoti sąskaitas. Tai vidujai būdinga prekėms ir paslaugoms, kuriomis mainomasi už ekonominių sistemų ribų. Gali būti taip, kad jų vertė priklauso nuo santykio ypatingumo ir yra vidujai susieta su dviejų dalyvaujančių šalių tapatybėmis.[3]

[3] Kai kuriais atvejais, tokiais kaip balsų pirkimas ir pardavimas arba seksualinės paslaugos, sandoris vyksta už ekonominės sistemos ribų, nes jie juridiškai draudžiami, bet šiam principui tai neturi reikšmės.

Kita priemonė, lengvinanti socialinių ir politinių sistemų mainus, kai dviejų šalių tiesioginiai mainai neįmanomi, yra tarpininko arba komisionieriaus paslaugos. Ostrogorskis (1964 [1902]) aprašo, kaip Amerikos miestuose devynioliktojo ir dvidešimtojo a. sandūroje tarpininko vaidmenį atlikdavo politinė mašina.

Rinkėjams – mainais už balsus įstatymų leidėjams toji mašina suteikdavo pinigų ir darbo vietų.
Įstatymų leidėjams – mainais už verslui palankius teisės aktus toji mašina pateikdavo rinkėjų balsus.
Verslui – mainais už pinigus, įstatymų leidėjų panaudotus rinkėjų balsams pirkti, toji mašina parūpindavo palankius teisės aktus.

Tai kitas kontekstas, kuriame taip pat nėra dvigubo norų sutapimo, tačiau čia šio stygiaus negalima pataisyti paprasčiausiai atidedant mokėjimus įsipareigojimų prisiėmimo būdu: nes įveiktina kliūtis čia yra ne bet kurių dviejų iš tų trijų šalių interesų nevienalaikiškumas, bet jų nepapildomumas (*noncomplementarity*). Šitaip toji mašina atlieka visų trijų šalių sutelkimo draugėn paslaugą, nes paėmus jas visas tris kartu, jų interesai vienas kitą papildo ir sandoriai įvyksta. Tie sandoriai pateikti 6.3 paveiksle.

Kažką panašaus atlieka įvairūs socialiniai ir politiniai organizatoriai. Tam tikrus postus JAV Kongrese užimantys žmonės, tokie kaip Atstovų rūmų pirmininkas arba Senato daugumos lyderis, nuolat sudaro daugiašalius sandorius, nors įvairiuose sandoriuose dalyvaujančios šalys kaskart keičiasi. Tai galbūt ryškiausi pavyzdžiai, bet tokio verslumo pavyzdžių yra visose politinėse sistemose, skirtose atlikti sandorius, kuriuose dalyvauja daugiau nei dvi šalys.

Pastebėkime ir tai, kad nedideli pažadų mainai tokioje sistemoje, kokia pavaizduota 6.3 paveiksle, yra būtini. Dviejuose iš trijų sandorių abi jų pusės gali vykti tuo pačiu metu. Tačiau kai pažadų perleidžiamumas neišplėtotas, tam būtinas koks nors sistemos „pradinis kapitalas“. Mašina, apie kurią kalbame, turi sukaupti tam tikrus išteklius, kurie bus naudojami sandoriuose, kadangi trys sandorių rinkiniai nevyksta vienu metu.

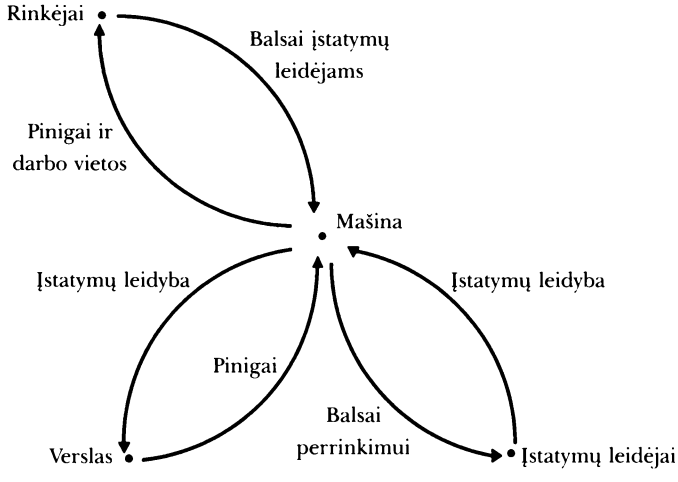

6.3 pav. Partinės mašinos vaidmuo politiniuose mainuose

Šios sandorių sistemos struktūra panaši į pateiktą 6.1 paveikslo (e) dalyje, kur parodyta ekonominė sistema su sąskaitoms balansuoti skirtu centriniu atsiskaitymų biuru. Tačiau ji skiriasi tuo, kad centrinis atsiskaitymų biuras tvarko tik sąskaitų likučius; dauguma sandorių sudaroma tiesiogiai. Analogiška struktūra rinkėjams, įstatymų leidėjams ir verslui pateikta 6.4 paveiksle. Tokioje struktūroje politinės mašinos vaidmuo apsiriboja kredito likučių tarpusavio užskaitymu ir iš vienos ar dviejų dalyvaujančių šalių reikalauja parūpinti papildomą kiekį balsų, teisės aktų ar pinigų, pakankamų kitoms šalims atlikti būsimus mokėjimus. Tačiau akivaizdu, kad mašina ne tik organizuoja sandorius. Dėl išsisukinėtojo bei kitų problemų nė viena iš tokios sandorių struktūros šalių negali lengvai atlikti savosios įsipareigojimų dalies savarankiškai, net jei ir egzistuotų kuri nors politinių pinigų ar kredito sąskaitos forma.

Grįždami prie bendros problemos – galimybės sudaryti pusinius sandorius sukūrimo, o tai ekonominėje sistemoje atlieka pinigai, – turime pastebėti, jog atsiribojant nuo pinigų, svarbiausia priemonė socialinėse ir ekonominėse sistemose, ko gero, yra produktyvi formali organizacija. Čia aš jos smulkiai nenagrinėsiu, tiesiog tik apibūdinsiu struktūrą. Formalioje organizacijoje asmuo, einantis vienas pareigas, atlieka kito asmens ar asmenų užduotis arba teikia jiems paslaugas; pavyzdžiui, kopijavimo mašinos operatorius daro dokumentų kopijas visiems įstaigos darbuotojams, kurių darbui reikalingos tos kopijos. Tačiau tie tarnautojai atsilygindami neatlieka jokių to operatoriaus užduočių ir neteikia jam paslaugų; tai daro organizacija mokėdama jam algą arba atlyginimą. Tiesa, dažnai organizacija nustato tiesioginį mokestį už paslaugą, tačiau ne *asmeniui*, bet einančiam pareigas arba skyriui, kurie gauna tą paslaugą. Tai gali būti atliekama, pavyzdžiui, debetuojant vieną eilutę įstaigos biudžete ir kredituojant kitą. Bet kadangi toks debeto ir kredito balansavimas paprastai nepaliečia jokio asmens atlyginimo ir pasitarnauja tik organizacinei apskaitai, jis neteikia motyvacijos tuose pusiniuose sandoriuose dalyvaujantiems asmenims. Motyvaciją teikia organizacija, nustatydama algą arba atlyginimą ir kartu išvardydama kiekvieno einančiojo pareigas prievoles. Žinoma, tokioje struktūroje naudojami ir pinigai, tačiau vien jie, be organizacijos, nesudarytų tokio pusinių sandorių komplekso. Susidaro tarpinė tarp 6.3 ir 6.4 paveiksluose pavaizduotų schemų struktūra. Kaip ir 6.4 paveiksle, pusinius sandorius tiesiogiai tarpusavyje sudaro patys veikėjai; tačiau, kaip pateikta 6.3 paveiksle, visiems tiems sandoriams organizuoti ir užtikrinti jų vykdymą būtinas korporacinis veikėjas.

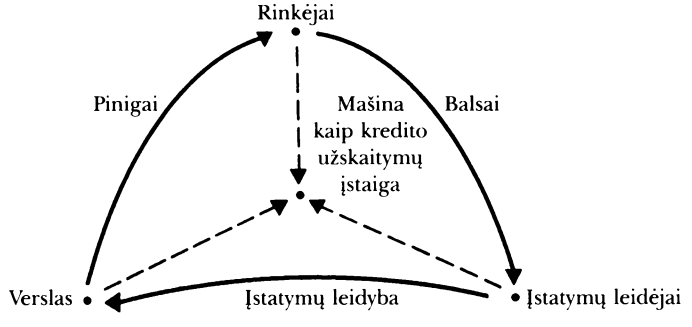

6.4 pav. Partinė mašina kaip politinės sistemos kredito institucija

Vadinasi, produktyvi organizacija yra ne pinigų pakaitalas, bet jų papildymas. Pinigai leidžia vykdyti pavienius pusinius sandorius, tačiau produktyviai veiklai dažnai reikia tam tikro organizuoto pusinių sandorių komplekso, kuriam vien pinigų nepakanka.[4]

Socialinis statusas kaip pinigų pakaitalas

Kita plačiai taikoma priemonė, padedanti subalansuoti sandorius socialinėse ir politinėse sistemose, viena dalimi – įgalindama sudarinėti pusinius sandorius, kita dalimi – balansuodama antraip nelygius sandorius, yra vienos šalies kitai šaliai suteikiamas statusas arba reiškiama pagarba. Anksčiau minėtoje studijoje Blau (1963) parodo, kaip tai veikia vyriausybės institucijoje. Dalis tarnautojų daugiau žino ar yra labiau patyrę nei kiti. Blau pastebėjo, kad sandoriai vyksta pagal sistemingą schemą. Kai kurie tarnautojai retkarčiais kreipdavosi į kolegas patarimo. Šie sandoriai būdavo visiškai asimetriški, už „skolas" nebūdavo apmokama analogišku grįžtamuoju patarimu. Už jas patarimų gavėjai rodė pagarbą patarimų teikėjams. Viso to pasekmė buvo statusų hierarchija, kurioje skirtingiems darbuotojams buvo pripažįstamas skirtingas statusas arba prestižo lygis.

Štai dar vienas pavyzdys. Mažame mieste bankininkas gali suteikti arba nesuteikti paskolos potencialiam skolininkui. Nors jis sprendimą priima iš esmės vadovaudamasis galimu pelnu, jis taip pat atsižvelgia ir į galimo skolininko reikmes bei intencijas. Jei tas skolininkas neturi alternatyvaus lėšų šaltinio, bankininkas visiškai kontroliuoja padėtį ir skolininkas mažai ką galės pasiūlyti, jei paskolų paklausa yra didesnė už pasiūlą. Galia yra visiškai asimetriška, potencialus skolininkas yra prašytojo padėtyje ir priklauso nuo bankininko sprendimo. Tačiau kartu su vekseliu, kurį išpirkdamas jis grąžins skolą, jis gali duoti bankininkui bendresnį patikinimą, kurio dėka bankininkas galės daryti įtaką įvairiems įvykiams, ateityje galbūt priklausysiantiems nuo skolininko valios. Kitaip tariant, skolininkas faktiškai suteikia bankininkui tam tikro statuso kredito kvitą, kuris reiškia, kad įvairiomis aplinkybėmis jis nusileis bankininkui arba suteiks jam ypatingą pranašumą. Jei jis yra krautuvininkas, jis pasirūpins, kad bankininkas ir jo šeima būtų kuo geriau aptarnauti; jis bus malonus ir prielankus bankininkui gatvėje ir bažnyčioje; jis bus ypač patenkintas, jei jo duktė susitikinės su jo sūnumi. Įvairiausiais būdais jis teiks bankininkui psichines pajamas už banko jam parūpintą naudą arba pabrėždamas tą naudą; taigi statuso suteikimas čia kyla iš nevienodų išteklių, kuriuos abi šalys atsinešė į sandorį.

Šis pavyzdys – tai ypatingas atvejis, nes čia nusakoma situacija, kurioje statusą suteikiantis asmuo turi tiesioginį asmeninį interesą. Bet dažnai statusas suteikiamas remiantis tokiais įvykiais, kurie tiesiogiai nedaro poveikio statusą suteikian-

[4] Kol kas neišspręstas vienas klausimas: kada apibrėžtai produktyviai veiklai geriau turėti formalią organizaciją ir turėti teisę naudoti sankcijas nei neformalią organizaciją su neformaliomis sankcijomis. Williamsonas (1975) pateikia keletą atitinkamų veiksnių. Palyginus Japonijos, Europos ir Amerikos pramonę, galima matyti, jog ne viską lemia techniniai apribojimai, kadangi kai kuriose Japonijos pramonės šakose (tokiose kaip automobilių gamyba) daug didesnė gamybos proceso dalis atliekama rinkoje, o ne vertikaliai integruotoje verslo įmonėje.

čiam asmeniui. Vidurinėje mokykloje aukščiausią statusą dažnai turi jos geriausias futbolo žaidėjas. Visuomenėje aukštą statusą turi kino žvaigždės ir kiti pramogų pasaulio atstovai. Medžiotojų bendruomenėje aukštą statusą turės tas, kuris sumedžioja didžiausią laimikį. Tarp vaikinų aukštą statusą turi tie, kuriems ypač sekasi skirti pasimatymus merginoms ir kurie priverčia jas dėl jų varžytis. Tarp merginų aukštą statusą turi tos, kurios turi daug pasimatymų ir priverčia vaikinus dėl jų konkuruoti.

Šis bendresnis statuso reiškinys nėra kokios nors specifinės sąveikos, kaip minėtas bankininko ir skolininko ryšys, rezultatas, kuriame vienas dalyvis ištaiso asimetriją suteikdamas statusą. Teikiantysis statusą gali išvis nepažinoti to, kam jį suteikia. Aprašytojo ir panašių atvejų bendra schema yra tokia: vienas asmuo (dėl gebėjimų ar bet kurios iš daugelio kitų priežasčių) kontroliuoja įvykius, kuriais suinteresuotas kitas asmuo. Aš čia nekeliu klausimo apie tai, iš kur atsiranda toji vieno asmens galia kontroliuoti įvykius arba kito asmens suinteresuotumas jais. Bet kai tokia konfigūracija susidaro, konkrečia veikla suinteresuotas asmuo suteikia tam tikro statuso kredito kvitą tam asmeniui, kuris tą veiklą kontroliuoja. Tai tarsi sąskaita, kurioje padėtomis lėšomis statuso turėtojas gali disponuoti; ji atidaroma laiduojant galimybe tokios situacijos, kurioje statuso turėtojas gali padėti statuso suteikėjui įgyti geidžiamų įvykių kontrolę. Taip gali atsitikti vienu iš dviejų būdų: kai statuso turėtojas gali tiesiogiai padėti antrajam asmeniui, parodžiusiam jam palankumą (sėkmingai laimintis pasimatymus vaikinas gali padėti mažiau sėkmingam draugui), arba kai statuso turėtojas gali padėti kolektyvinei veiklai, kurioje antrasis turi interesų (krepšinio žvaigždė gali padėti mokyklos komandai laimėti rungtynes).

Visi šie pavyzdžiai apibūdina labai bendrą procesą visuomenėje. Socialinėse sistemose statusų skirtumai yra visuotiniai; tiesą sakant, statuso suteikimas siekiant subalansuoti nelygius sandorius arba padaryti įmanomą pusinį sandorį, yra, ko gero, labiausiai paplitęs funkcinis pinigų pakaitalas socialinėse ir politinėse sistemose. Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kokią įvairiapusę naudą gali atnešti statusas, tačiau psichologai ilgai laikė statusą, t. y. kitų teikiamą pripažinimą, pirminiu asmeninio pasitenkinimo šaltiniu. Kitaip tariant, interesas turėti statusą gali būti laikomas būdingu kiekvienam asmeniui.

Tačiau statusas nėra kaip pinigai, jis turi vien jam būdingų savybių. Kuriam nors asmeniui jo statusas vieno asmens akyse gali reikšti mažai, o statusas žiūrint kito asmens akimis gali reikšti daug. Nors elgeta gali rodyti didelę pagarbą lenkdamasis ir sakydamas „dėkoju, pone", jo teikiama pagarba daugeliui asmenų mažavertė. Statusas – sudėtingas reiškinys, nors jis yra bendras mediumas, kuris gali būti ir yra plačiai naudojamas mainuose, jis nėra toks dalykas, kurio dydis nepriklauso nuo konkrečios suteikėjo ir gavėjo poros. Uždaroje socialinėje sistemoje yra bendra tendencija, kad kurio nors konkretaus asmens palankumo vertė visiems jo gavėjams yra panaši. Tačiau tarp viena į kitą įsismelkiančių atvirų socialinių sistemų, iš kurių susideda šiuolaikinė visuomenė, dažnai yra dideli skirtumai. Įsivaizduokite, kad žinomas istorikas ir žinomas fizikas pietauja tame pačiame restorane ir kiekvienas mėgaujasi kelių prie jo stalo sėdinčių gerbėjų dėmesiu. Jei jiedu susikeistų stalais, likusieji asmenys prie kiekvieno iš tų stalų berodytų mažą pagarbą, ir ta pati, istoriko gerbėjų dabar rodoma fizikui, mažai ką pastarajam tereikštų – ir atvirkščiai. Kiekvienas būtų, kaip sakoma, „ne savo rogėse". Netgi

universitetuose, kurie kai kuriomis savybėmis yra vientisa socialinė sistema, galima matyti tokį reiškinį – tik skirtumas tas, kad vietoj stalų restorane universitetuose yra fakultetai.

Uždaroje socialinėje sistemoje statusas turi vieną savybę, kuri daro jį truputį panašų į pinigus: kurio nors asmens pagarbos akto vertė yra proporcinga to asmens statusui. Tarsi tas asmuo turėtų kažkokį statuso kiekį ir išmokėtų iš jo konkrečias dalis pagarbos kitam rodymo veiksmu. Aukštą statusą turintys žmonės būtų labai negreiti taip elgtis, nes paprasčiausiai pagarbos kitam asmeniui veiksmas ne tik pakelia to kito statusą, bet ir atima dalį statuso iš pagarbą rodančio asmens: tai, kaip sakoma, jį menkina.

Šis pinigų ir alternatyvių būdų palengvinti mainus išsiaiškinimas leidžia imtis ir tų sandorių, kurie atliekami už ekonominės sistemos ribų. Pinigai bei kitos čia aptartos priemonės, naudojamos už ekonominės sistemos ribų, palengvina sandorius, tačiau nėra tų sandorių „medžiaga“. Galbūt darant išimtį statusui, kuris ir pats būtų įdomus patyrinėti, tos priemonės paprasčiausiai tik sukuria galimybę dėmesin pakliuvusiems daiktams pereiti iš vieno asmens pas kitą, labiau jais suinteresuotą.

Mainai sistemų viduje

Poriniai mainai žmonėms bendraujant nevyksta tuštumoje. Jie vyksta struktūrose, kur konkuruojama dėl kiekvieno veikėjo turimų išteklių. Vidurinėje mokykloje vaikino ir merginos pasimatymas priklauso ne tik nuo jų pačių abipusio intereso, bet ir nuo jų interesų kitų atžvilgiu bei kitų interesų kiekvieno iš jų atžvilgiu. Panašiai ir mainų santykis, egzistuojantis konkrečiam moksleiviui tarp pažymių ir jo mokymosi lygio mokykloje, priklauso ne tik nuo moksleivio intereso pažymiams ir mokytojo intereso to moksleivio mokymosi lygiui, bet ir nuo kitų moksleivių mokymosi lygio (vyksta moksleivių konkurencija dėl pažymių) bei alternatyvių moksleivių laiko panaudojimo būdų (įvairių veiklos rūšių konkurencija dėl moksleivių laiko).

Kuri nors konkreti veiklos rūšių visuma visoje socialinėje sistemoje paprasčiausiai gali būti ištyrinėta aprašant veikėjų aibę ir išteklių arba įvykių aibę kaip santykinai uždaras posistemes. Posistemėje mainai yra tarpusavyje priklausomi, nes konkuruojama dėl išteklių. Už posistemės ribų esantys veikėjai ir ištekliai galėtų būti laikomi jos aplinka. Pavyzdžiui, mainai mokykloje tarp moksleivių mokymosi lygio ir jų pažymių gali būti laikomi kaip analizei tinkama posistemė. Nors už šios posistemės ribų yra konkurencija tarp veikėjų ir išteklių dėl moksleivių laiko, tie veikėjai ir ištekliai analizės tikslais galėtų būti traktuojami kaip tų mainų aplinka. (Platesnis tyrimas galėtų apimti ir išorinę paklausą įvairių moksleivių laikui, šitaip jis leistų iš dalies išsiaiškinti, kodėl pažymių ir mokymosi lygio posistemėje vieni moksleiviai paaiškėja esą labiau suinteresuoti kontroliuoti savo laiką nei kiti.)

Norint tokios analizės vardan apibrėžti posistemę (paprastumo dėlei galima ją vadinti sistema), būtini trys elementai:

1) veikėjai;
2) ištekliai arba įvykiai;
3) konstitucija, t. y. pradinis išteklių kontrolės paskirstymas tarp veikėjų.

Taigi veikėjai, ištekliai ir konstitucija apibrėžia sistemą.[5] Veikėjų interesai skatina mainus, kuriais perskirstomi sistemoje esantys ištekliai. Moksleiviai pradeda nuo savo laiko kontrolės, mokytojas pradeda nuo pažymių kontrolės. Moksleiviai skiria dalį savo laiko mokymosi lygiui mokykloje, mokytojas skirsto pažymius. Kiek laiko moksleiviai skirs mokymuisi mokykloje, priklauso nuo jų intereso mokytis ir gauti atitinkamus pažymius. Kokius pažymius skirs moksleiviams mokytojas, priklauso nuo mokytojo santykinio intereso įvairių moksleivių mokymosi lygiui. (Jei mokytojas nešališkas, tada skirtingų moksleivių vienodas mokymosi lygis bus įvertintas vienodais pažymiais. Tas faktas, kad kai kurie mokytojai nėra nešališki, kad jie turi numylėtinius, reiškia, jog tokio mokytojo interesas mokymosi lygiui bus koreguojamas pagal moksleivį.) Bendras mokytojo skirtų pažymių lygis dažnai vadinamas mokytojo „vertinimo lengvumu". Kiek mokytojo padėtis moksleivių atžvilgiu yra monopolinė, tiek jis pats kontroliuoja tą „vertinimo lengvumą", lygiai kaip bet kuris monopolistas ekonomikos rinkoje. O jei mokytojas dėl moksleivių laiko konkuruoja su kitais mokytojais arba su nemokymosi veiklos rūšimis, ta monopolija, žinoma, išnyksta.

Vidurinės mokyklos pasimatymų sistemoje veikėjai yra mokyklą lankantys vaikinai ir merginos. Tas išteklius, su kuriuo kiekvienas pradeda mainus, yra jo paties dėmesio kontrolė. Įvairių vaikinų interesai laimėti konkrečių merginų dėmesį ir atvirkščiai įgyvendinami pagal tam tikrą pasimatymų struktūrą, t. y. dėmesio paskirstymą.

Tokios sistemos atveju galima kalbėti apie kiekvieno veikėjo galią, nes galia yra vertės išteklių matas *sistemos viduje*; išteklių, su kuriais pradeda kiekvienas veikėjas (o toji vertė pati atsiranda iš kitų veikėjų intereso tiems ištekliams), ir kartu galia yra svarbos matas; tos svarbos, kurią išteklių sistema suteikia kalbamojo veikėjo interesams realizuotame agreguotame pasitenkinime.[6] Nusakant labiau eksplicitiškai, tokioje sistemoje yra viena kitą papildančios veikėjų galios ir įvykių vertės definicijos. Jos atitinka intuityviai suvokiamą galios ir vertės reikšmę socialinėje sistemoje:

veikėjo galią sudaro jo vertinamų įvykių kontrolė;
įvykio vertę sudaro galią turinčių veikėjų interesai tam įvykiui.

Nors ši definicijų pora sudaro uždarą ratą, šitaip apibrėžtos vertės ir galios sąvokos nėra tuščios. Kaip matysime 25 skyriuje, žinodami apie interesų įvykiams paskirstymą ir apie tų įvykių kontrolės paskirstymą, galime apskaičiuoti kiekvieno veikėjo galią ir kiekvieno įvykio vertę. Kaip išplaukia iš šio nagrinėjimo, veikėjo galia yra viena iš svarbiausių išvestinių makrolygmens sąvokų bet kurioje veiksmo sistemoje. Anksčiau pateiktu apibrėžimu nusakyta galia yra *sistemos veikėjo* savybė. Tai nėra dviejų veikėjų santykio savybė (taigi nebus teisinga šiame kontekste kalbėti apie vieno veikėjo galią kito atžvilgiu, nors galima kalbėti apie dviejų veikėjų santykinę galią). Tokia veiksmo sistema su pradinėmis individo lygmens intereso ir kontrolės sąvokomis bei išvestine sistemos lygmens galios sąvoka sugestionuoja tam tikrą socialinę teoriją, kurioje socialinės normos nėra pradinės sistemos charakte-

[5] Kaip jau minėjau, kai kuriais atvejais įvykiai arba ištekliai, kuriais veikėjai yra suinteresuoti, priklauso nuo kitų įvykių ar išteklių. Šiuo atveju priklausomybės struktūra taip pat yra vienas iš sistemą apibrėžiančių elementų.

[6] Apie šių savybių išvedimą formaliame modelyje žr. 25 skyrių.

ristikos, nors jos gali būti tos sistemos sukurti reiškiniai (žr., pavyzdžiui, 10 skyrių). Kai teorijos pobūdis ir implikacijos taps akivaizdžios, tas sugestionavimas įrodys esąs pagrįstas.

Kiekis, kuris ištekliams atlieka tą patį vaidmenį, kokį šioje teorijoje veikėjams atlieka galia, sistemoje nusako atitinkamo ištekliaus vertę. Kaip jau minėjau, kokio nors konkrečios sistemos ištekliaus vertė yra to ištekliaus savybė *sistemoje kaip visumoje*. Skirtumas tarp asmens intereso kokiam nors ištekliui ir to ištekliaus vertės tėra skirtumas tarp tos gėrybės naudingumo tam asmeniui ir jos rinkos vertės, t. y. kainos. (Kaip bus parodyta 25 skyriuje, tobula privačių gėrybių mainų rinka yra čia aprašytų veiksmų specifinė išraiška.) Taigi, kurio nors ištekliaus vertė yra tai, ką jį kontroliuojantis veikėjas gali gauti mainais už jį, o interesas, kurį tam ištekliui turi veikėjas, yra apibrėžtas to ištekliaus potencialo daryti įtaką veikėjo pasitenkinimui.

Visas šis aptarimas kol kas teparodė, kad paprastoje veiksmo sistemoje, turinčioje tik mainų procesą, siejasi keturios sąvokos: interesas ir kontrolė, kurie abu apibūdina veikėjo ir ištekliaus ryšį, bei galia ir vertė, kurie nusako veikėjus ir išteklius veiksmo sistemos, kaip visumos, atžvilgiu.

Praktiškai tai reiškia, kad jei žinome interesų ir kontrolės paskirstymą sistemoje, tai galime per apibrėžtinius santykius nustatyti veikėjų galią ir išteklių vertę. Žmonės nuolat tai daro kasdien vertindami socialinį funkcionavimą: įvairių veikėjų galia sistemoje išvedama iš to, ką jie kontroliuoja ir kokie yra kitų veikėjų interesai tų kontroliuojamų dalykų atžvilgiu; o ko nors vertė priklauso nuo to, kiek turintieji kokius nors išteklius yra suinteresuoti įgyti to dalyko kontrolę. Bet tokiai sistemai galima padaryti ir kitas išvadas. Jei žinome kiekvieno veikėjo pradinius interesus ir jo galią bei išteklių vertę, įmanoma nustatyti, kiek kontrolės turės kiekvienas veikėjas kiekvienam įvykiui pusiausvyros sąlygomis, t. y. kai nebėra galimybių toliau mainytis kontrole. Arba, kitaip pasukus, žinodami pradinį kontrolės paskirstymą bei jos paskirstymą pusiausvyros sąlygomis, galime nustatyti interesus, galią ir vertę.

Orientuodamiesi, kiek kontrolės turėtų kiekvienas veikėjas kiekvieno ištekliaus ar įvykio atžvilgiu pusiausvyros sąlygomis, kai kuriais atvejais (kai ištekliai arba įvykiai yra panašūs į dalomas privačias gėrybes ir gali būti paskirstomi tarp tų, kurie dėl jų varžosi) galime tiesiogiai numatyti, kaip atrodytų sistema pusiausvyros sąlygomis. Tačiau, kai ištekliai arba įvykiai yra nedalomi (pavyzdžiui, problemos, kurios gali būti išspręstos tik vienu arba kitu būdu), kontrolės paskirstymas pusiausvyros sąlygomis parodo tiktai, kokią įtaką kiekvienas veikėjas turės tam tikram padariniui. Šią išvadų seką galima pavaizduoti taip, kaip padaryta 6.5 paveiksle, kur bandoma pateikti teorijos priežastinę struktūrą: veikėjai turi pradinę išteklių kontrolę ir pradinius interesus. Šis paskirstymas skatina mainus, kurie rinkos struktūroje leidžia apibrėžti kiekvieno ištekliaus vertę. Tada kiekvieno veikėjo galia yra visų jo kontroliuojamų išteklių vertė, o kiekvieno veikėjo pusiausvyros sąlygomis kiekvieno turimo ištekliaus kiekis priklausys nuo jo intereso tam ištekliui, jo galios (t. y. jo kontroliuojamų išteklių vertės) ir paties to ištekliaus vertės.

Kai kuriais atvejais galimas empirinis šios teorijos panaudojimas vyksta būtent pagal čia pavaizduotą priežastinę seką. Kitaip tariant, viskas pradedama nuo žinojimo apie pradinius interesus ir kontrolę ir pagal tai numatomas įvykių rezultatas. Vienas paprastas kiekybinis pavyzdys yra Wallerio (1938) mažiausio intereso principas, teigiantis, jog flirtuojant mažesnį interesą kitam turintis asmuo turi didesnę to

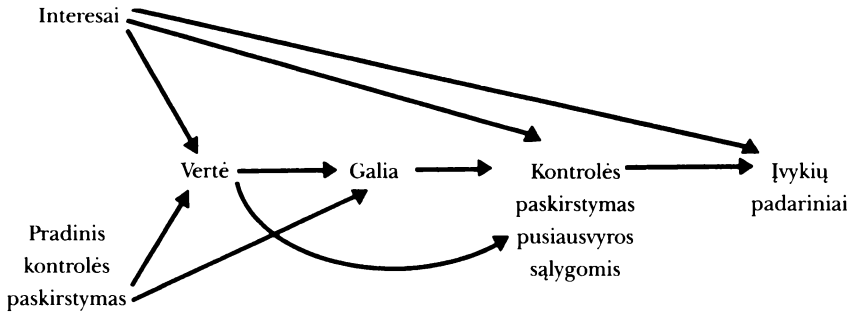

6.5. pav. Socialinio veiksmo teorijos sąvokų ryšiai

ryšio kontrolę ir gali pakreipti savo naudai tuos įvykius, dėl kurių tų asmenų interesai priešingi. Nusakant bendriau, dviejų asmenų ryšyje, kuriame kiekvienas jų kontroliuoja savo paties veiksmus (t. y. sistemos išteklius), mažesnį interesą kitam asmeniui turintis asmuo turi ir mažesnį interesą to asmens kontroliuojamiems ištekliams. Tai suteikia jam didesnę galią ir todėl didesnes galimybes nulemti naujų įvykių, liečiančių abi šio ryšio puses, rezultatą.

Kitame kontekste Milleris (1970) savo išvadas padarė kitokiu būdu, bet pradėjo vėlgi nuo įvairių veikėjų interesų ir jų išteklių kontrolės. Pasinaudodamas atskirų grupių, kontroliuojančių tokius išteklius, kad jų pakanka laikyti tas grupes turinčias tam tikrą galią sistemoje, interesų tam tikrais klausimais vertinimu, Milleris numatė, kokie bus tų klausimų sprendimų padariniai.

Kitas pavyzdys, kaip numatyti įvykių raidą remiantis kokybinėmis žiniomis apie interesus ir kontrolę, yra Bentley'aus (1953 [1908]) pasiūlyta grupių interesų politikos teorija. Tam įrodinėjimui Bentley'us savojoje valdymo teorijoje suteikė centrinę vietą, nors jis eksplicitiškai ir neaiškino kontrolės struktūrų. Pasak Bentley'aus, socialinė ir ekonominė veikla formuoja interesus, o šie, susisiedami su konstitucine kontrole (pavyzdžiui, balsavimo teisėmis), nulemia politikos rezultatus.[7]

Nors šie trys pavyzdžiai apima išvadas, daromas priežastinio srauto kryptimi, empirinis šios teorijos naudojimas gali būti pradėtas ne nuo interesų ir kontrolės stebėjimų, bet stebint kitus elementus. Pavyzdžiui, jei žinome ir pradinį kontrolės paskirstymą, ir jos paskirstymą pusiausvyros sąlygomis, tai įmanoma pasekti atgalinius įvykius ir nustatyti išteklių vertę, veikėjų galią bei kiekvieno veikėjo interesą kiekvieno ištekliaus atžvilgiu. Iš 6.6 paveikslo matyti, kas daroma tokios analizės atveju; žvaigždutėmis pažymėta tai, kas stebima, skaičiai prie rodiklių rodo pirmąjį, antrąjį ir trečiąjį šios analizės žingsnius. Paskutinis žingsnis joje skirtas atskleisti interesus, kuriuos turėtų turėti veikėjai, kad jais vedini nuo stebimo pradinio išteklių kontrolės paskirstymo nueitų iki stebimo paskirstymo, kai sistema yra pusiausvira.

[7] Viena svarbi Bentley'aus prielaida – kad interesai sukelia veiksmus, kuriais siekiama tuos interesus įgyvendinti – gali būti kildinama iš racionalumo prielaidos tik privačių gėrybių atveju. Betgi įvairios politikos (*policies*) yra viešosios gėrybės toms grupėms, kurios suinteresuotos tomis gėrybėmis. Dėl šios spragos Bentley'aus teorija susilaukė rimtos Olsono (1965) kritikos. Olsono nurodytos viešųjų gėrybių problemos nagrinėjamos daugelyje šios knygos vietų.

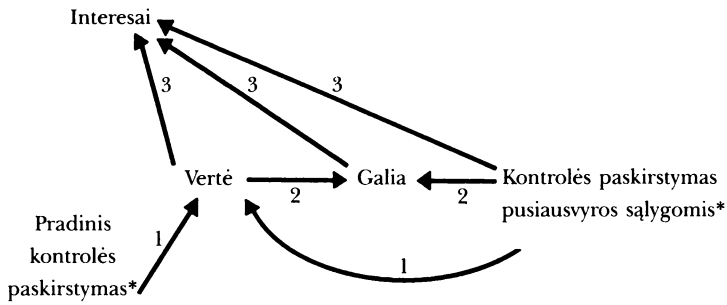

6.6 pav. Vertės, galios ir interesų apskaičiavimas remiantis žiniomis apie pradinį kontrolės paskirstymą ir jos paskirstymą pusiausvyros sąlygomis

Tokia duomenų konfigūracija, kai žinoma pradinė išteklių kontrolė ir jų kontrolė pusiausvyros sąlygomis, yra, ko gero, dažniausiai pasitaikanti konfigūracija, pagal kurią daromos išvados. Likusiose šio skyriaus dalyse aš parodysiu, kaip naudotis teorija, kurioje tokia duomenų konfigūracija sudaro išeities tašką. Pateikti pavyzdžiai parodys kiekybinės analizės (aprašytos 26 skyriuje) rezultatus; jie ir buvo parinkti demonstravimo tikslams. Kaip rodo Wallerio mažiausio intereso principas, ši teorija gali būti pritaikoma ir kokybinėms charakteristikoms nustatyti.

Mainai mokyklos klasėje

Anksčiau šiame skyriuje aprašiau, kaip galima laikyti moksleivius mainant laiką ir pastangas į pažymius; mokykla čia yra veiksmo sistema. Šitaip mes, žinoma, abstrahuojame vieną atskirą rinką iš santykių visumos, kurion tie veikėjai yra pasinėrę (tarpusavyje ir su kitais), tačiau toks abstrahavimasis siekiant analizės įmanomas. Pavyzdžiui, mokyklos klasėje tuo pačiu metu vyksta ir kiti, be pastangų į pažymius, mainai. Moksleiviai tarpusavyje mainosi dėmesiu, o tų mainų konfigūracija veikia jų mainus su mokytoju. Dėmesio mainai gali paaiškinti, kodėl vieni moksleiviai nelabai domisi pažymiais, o kiti – kur kas labiau, tačiau išeities taškui pakanka imti vien pastangų mainus į pažymius.

Tokia analizė prasideda tariant, kad kiekvienas moksleivis iš pradžių kontroliuoja savo laiką ir pastangas, o mokytojas – pažymius. Pusiausvyroje moksleivių turima laiko ir pastangų bei pažymių kontrolė bus matoma kaip tas laikas ir pastangos, kuriuos moksleiviai atiduoda mokytojui, ir pažymiai, kuriuos jie gauna iš mokytojo.

Pateikiamas kiekybinis pavyzdys, sudarytas stebint laiką, skirtą namų darbams ir pamokų lankymui (ištekliai, kuriuos atidavė kiekvienas moksleivis), bei 20 dešimtos klasės moksleivių gautus pažymius (ištekliai, kuriuos atidavė mokytojas) dviejose mokyklose (žr. 6.1 lentelę).

Jei laikysime, kad kiekvienas moksleivis pradeda turėdamas tokį pat laiko kiekį ir kad dvi laiko dalys – laikas, praleidžiamas mokykloje, ir laikas už mokyklos ribų – yra skirtingi ištekliai, nes mokyklos lankymas yra įstatymiškai privalomas, tada 6.1 lentelės pirmųjų dviejų skilčių duomenys gali būti panaudoti apskaičiuojant, kokias laiko mokykloje ir laiko už mokyklos ribų dalis atidavė kiekvienas moksleivis. Šioje analizė-

6.1 lentelė. Ištekliai, kuriuos atiduoda 20 dešimtos klasės moksleivių (laikas, skiriamas namų darbams ir pamokų lankymui) ir mokytojas (pažymiai) moksleivių bei mokytojo mainuose dviejose mokyklose

Moksleivis	1-oji mokykla			2-oji mokykla		
	namų darbai	praleista pamokų	pažymiai	namų darbai	praleista pamokų	pažymiai
1	8	2	7	5	0	6
2	5	4	7	1	20	2
3	8	4	7	8	10	4
4	5	25	4	5	4	4
5	5	4	4	13	0	8
6	8	0	6	8	4	6
7	8	0	5	1	0	3
8	13	0	5	1	10	5
9	8	2	6	3	25	4
10	5	4	7	8	0	5
11	3	4	5	0	4	5
12	8	4	4	8	0	6
13	1	0	7	5	0	5
14	8	2	5	1	10	4
15	8	0	8	5	4	4
16	5	2	7	8	2	7
17	13	0	5	8	4	6
18	5	4	6	1	4	7
19	5	4	5	1	10	5
20	5	4	6	13	0	7

Šaltinis: duomenys iš leidinio *High School and Beyond*, 1980 m. vidurinės mokykos vienuoliktokų ir dvyliktokų tyrimas. (Pati analizė dėstoma 26 skyriuje.) Pažymiai: 8 – tai JAV mokyklų A, 7 – A/B, 6 – B, 5 – B/C, 4 – C, 3 – C/D ir 2 – D. Namų darbai pateikti valandomis per savaitę, pamokų praleidimas – dienomis 1979 m. rudenį.

je pažymiai laikomi tuo ištekliu, kurį moksleiviai gauna mainais, nors iš tikrųjų yra ir kitų išteklių (tokių, kaip pripažinimas, sulauktas iš tėvų, arba mokytojo dėmesys), kurie taip pat galėtų būti įtraukti atliekant platesnę analizę.

Jei tai būtų paprasti dvišaliai mainai, kuriuose nėra jokio rungtyniavimo dėl pažymių, moksleivių pastangų (išreikštų namų darbams ir pamokų lankymui skirtomis valandomis) ir pažymių mainų santykis būtų koks nors kiekvienam moksleiviui individualus derybinis santykis. Tačiau tokioje mainų sistemoje, kurioje dėl pažymių konkuruojama, pažymiai gali būti laikomi bendru ištekliumi – vienam moksleiviui suteikti pažymiai sumažina galimybes juos gauti kitiems. Kitaip tariant, mokytojas negali duoti A* visiems, jam egzistuoja ribos rašant gerus pažymius. Tokioje sistemoje moksleivio pastangos (arba, matyt, jo mokymosi lygis) taip pat yra bendras išteklius, kuris yra mokytojo interesas – jis domisi, kuris moksleivis kaip pasirodo.

* T. y. 6.1 lentelės „aštuntukus" arba lietuviškus „dešimtukus" – *vert. pastaba*.

Tokioje sistemoje kaip ši susiklosto bendras moksleivių pastangų ir gaunamų pažymių mainų santykis. Šis bendras santykis yra tiksliai tai, kas ekonominėje sistemoje yra santykinė kaina arba šiame skyriuje aprašytoje teorijoje – santykinė vertė. Bendras mainų santykis gali būti tas, kuris galiausiai yra mokytojo ir moksleivių bendruomenės suderėtas, arba tas, kuris susiklosto rinkos konkurencijoje. Jei pastarasis, tai šiuo atveju esanti struktūrinė asimetrija – kai vienoje rinkos pusėje yra vienas mokytojas, o kitoje dvidešimt mokinių – teigs, kad mainų santykis bus monopolinis santykis, suteikiantis privilegijas mokytojui, bet ne konkurencinis rinkos santykis. Tačiau tai yra klausimas, į kurį nebūtina atsakyti šioje analizės pakopoje.

1 pakopa. Verčių nustatymas. Koks konkretus mainų santykis, t. y. santykinė vertė, kiekvienoje mokykloje besusiklostytų, konkurencinės rinkos – taigi ir bendro visiems moksleiviams mainų santykio – prielaida reiškia, kad 6.1 lentelės duomenis galima nagrinėti siekiant rasti tokią aibę mainų santykių arba verčių, kurias tie duomenys labiausiai atitinka. Šioje sistemoje yra du nepriklausomi mainų santykiai, kuriuos galima apibūdinti bet kuriuo iš keleto būdų (pavyzdžiui, kaip mainų tarp moksleivio pastangų ir pažymių santykis bei namų darbų ruošimo ir pamokų lankymo santykinė vertė arba, alternatyviai, kaip mainų tarp namų darbų ruošimo ir pažymių santykis bei mainų tarp pamokų lankymo ir pažymių santykis). Aš juos apibūdinsiu kaip santykines vertes, kurių bendra suma lygi 1.

Geriausiai atitinkančioms faktinius duomenis santykinėms vertėms 1-ojoje ir 2-ojoje mokykloje apskaičiuoti (žr. 6.2 lentelę) panaudosiu 25 skyriuje išvestus ir 26 skyriuje pritaikytus metodus. (Lentelėje išvardytos trys santykinės vertės, bet nepriklausomos yra tik dvi, t. y. mainų santykiai, kadangi tos išvardytos vertės buvo normalizuotos iki sumos lygios 1. Galimas ir alternatyvus normalizavimas nustatant pažymių vertę lygią 1.)

Rezultatai reikalauja keleto komentarų. Pirma, jie priklauso nuo padarytų, trūkstant duomenų, prielaidų apie bendrą kiekvieno moksleivio turimą laiką po pamokų ir bendrą laiką, praleistą mokykloje, taip pat ir apie bendrą pažymių sumą, kurią gali suteikti mokytojas. Jei būčiau padaręs kitokias prielaidas arba jei egzistuotų duomenys apie šiuos sistemos aspektus, apskaičiavimuose gaučiau kitokius rezultatus.

Antra, palyginus mokyklas, atsiskleidžia jų veiklos skirtumai. 1-ojoje mokykloje mainų santykiai truputėlį palankesni mokytojui: jis gauna geresnį namų darbų ruošimo ir pamokų lankymo derinį už konkretų pažymį nei 2-ojoje mokykloje. Be to, 2-ojoje mokykloje namų darbams skirto laiko vertė siekiant gauti gerus pažymius iš mokytojo, palyginti su gero pamokų lankymo verte, yra didesnė nei 1-ojoje mokykloje.

Trečia, 6.2 lentelėje apskaičiuotos vertės apibūdina sistemą, bet ne asmenis. Jei pasinaudotume 1.2 paveikslo sąvokomis, tos vertės apibūdina sisteminį, arba makrolygmenį, o skaičiavimais apibūdinami procesai yra socialinės sistemos (t. y. mainų tarp veikėjų) procesai, bet ne procesai individų viduje. Priešingai, tiesinės regresijos analizės būdu apdorojant individų lygmens duomenis (kaip šiuo atveju), gauti koeficientai yra visų stebėtų individų lygmens proceso parametrai, kurie po to suvidurkinami. Kai regresinėje analizėje naudojami individų lygmens duomenys, stebimų individų aibė laikoma nepriklausomų individų populiacijos reprezentatyvia imtimi. Čia atliktoje analizėje stebimų individų aibė laikoma reprezentatyviais konkurencinės mainų rinkos dalyviais (arba, mūsų naudotame pavyzdyje, visais jos dalyviais).

6.2 lentelė. Namų darbų, pamokų lankymo ir pažymių vertė dviejose vidurinėse mokyklose

	1-oji mokykla	2-oji mokykla
Namų darbai	0,37	0,42
Pamokų lankymas	0,27	0,24
Pažymiai	0,35	0,33

Taigi, nors santykiai tarp individų nestebimi, procesas, kurio parametrai skaičiuojami, yra socialinis, o ne individualus procesas.

Ketvirtasis komentaras toks: nors apskaičiuotos vertės remiasi prielaida, jog egzistuoja bendras mainų santykis, kai kurie moksleiviai už tokius pačius namų darbus ir pamokų lankymą gauna geresnius pažymius nei kiti. Šį faktą galėtume laikyti pasekme, kurios priežastis – netobulas mainomų dalykų kiekio matmuo arba tiesiog rinkos netobulumas, dėl kurio susidaro įvairių moksleivių mainų santykių skirtumai. Bet kuriuo atveju ta pasekmė leidžia padaryti tam tikras išvadas apie galią sistemoje: skirtingų moksleivių skirtingi mainų santykiai reiškia, jog kai kurie moksleiviai mainų proceso dėka įgyja galią, o kiti ją paranda.

2 pakopa. Veikėjo galios sistemoje nustatymas. Šiame pavyzdyje visi moksleiviai pradeda su tokiais pačiais ištekliais. Kadangi veikėjų galia lygi jo kontroliuojamų išteklių vertei, visi moksleiviai pradeda turėdami vienodą galią šioje sistemoje. Bet kadangi kai kurie už tokius pačius namų darbus ir lankytų pamokų skaičių gauna geresnius pažymius nei kiti, po mainų skirtingi moksleiviai turės jau nevienodą galią. Šiame pavyzdyje kiekvieno moksleivio visas po pamokų turimas laikas įvertintas kaip 25 valandos per savaitę, bendras buvimo mokykloje laikas – 30 dienų ir bendras mokytojo žinioje esantis pažymių kiekis – kaip leidžiantis kiekvienam moksleiviui parašyti B*. Remiantis šiomis prielaidomis, 6.3 lentelėje pateikta apskaičiuotoji kiekvieno moksleivio santykinė galia (bendra visų moksleivių ir mokytojo galia kiekvienoje mokykloje laikyta esanti lygi 1). Ši galia yra popamokinio laiko, nesunaudoto namų darbams, vertės, buvimo mokykloje laiko, kurį moksleivis tam nepanaudojo, vertės ir gauto pažymio vertės suma. Mokytojo galia kiekvienoje mokykloje yra pažymių vertė arba, nusakant ekvivalentu, moksleivio namų darbams skirto laiko vertės, pamokų lankymo vertės ir pažymių, kuriuos buvo galima gauti, bet kurie liko negauti, vertės suma.

Palyginę 6.3 ir 6.1 lentelių duomenis, nustatysime keletą savybių, būdingų didžiausią ir mažiausią galią turintiems moksleiviams. 1-ojoje mokykloje mažiausią galią turi 8-tas ir 17-tas moksleiviai – abu jie daugiausia laiko skyrė namų darbams, niekada nepraleido pamokų ir vis tiek tegauna vien B/C pažymius. 2-ojoje mokykloje mažiausią galią turinčio 10-to moksleivio turimos savybės panašios. Turinčiųjų didžiausią galią profiliai skirtingi: 1-ojoje mokykloje 13-tas moksleivis gavo gerus pažymius, mažai laiko skyrė namų darbams, bet niekad nepraleido pamokų, o tokią pat didelę galią turintis 4-tas moksleivis praleido labai daug pamokų ir gavo blogus pažymius. 2-ojoje mokykloje didžiausią galią turintis 18-tas moksleivis gavo gerus

* Arba 6, žr. 6.1 lentelės paaiškinimus – *vert. pastaba*.

6.3 lentelė. Kiekvieno moksleivio bei mokytojo galia dviejose vidurinėse mokyklose

Moksleivis	1-oji mokykla	2-oji mokykla	Moksleivis	1-oji mokykla	2-oji mokykla
1	0,034	0,034	11	0,033	0,037
2	0,037	0,034	12	0,026	0,031
3	0,035	0,030	13	0,038	0,031
4	0,038	0,030	14	0,028	0,036
5	0,028	0,032	15	0,036	0,030
6	0,030	0,033	16	0,036	0,035
7	0,027	0,029	17	0,024	0,033
8	0,024	0,038	18	0,034	0,041
9	0,031	0,040	19	0,031	0,038
10	0,037	0,028	20	0,034	0,030
Mokytojas	0,354	0,322			

pažymius, mažai skyrė laiko namų darbams ir praleido šiek tiek pamokų; antrasis pagal galią, 9-tas, yra panašaus profilio kaip 4-tas 1-ojoje mokykloje.

Šiame pavyzdyje moksleivių galios skirtumai išreiškia įvairių moksleivių mainų santykių skirtumus. (Imant plačiau, suprantama, skirtingi veikėjai įeina į sistemą su skirtingais ištekliais, todėl kiekvieno veikėjo mainų santykis matuojamas galią pusiausvyros metu lyginant su pradine galia). Konkrečių moksleivių galios perviršis arba stygius dar turės būti paaiškintas kaip priklausantis nuo individualių savybių arba santykių su mokytoju.

3 pakopa. Skirtingų veikėjų interesų vertinimas. Vertindamas išteklių vertę ir veikėjų galią, nedariau jokių prielaidų apie tai, kaip sistemoje susiklosto bendras mainų santykis: ar jis pasiekiamas, pavyzdžiui, derantis ar monopolinės konkurencijos būdu, tobulos konkurencijos būdu (t. y. jei mokytojai konkuruoja dėl mokinių pastangų lygiai taip pat, kaip mokiniai konkuruoja dėl pažymių) ar dar kokiu nors kitokiu būdu. Dar daugiau, jokių prielaidų nedariau ir apie veikėjų naudingumo funkcijų formą. Bet jei prielaidausime, kad yra tobulos konkurencijos rinka, kad naudingumo funkcijos turi konkrečią formą (Cobbo-Douglaso naudingumo funkciją, teigiančią, kad veikėjas visada išleis tokią pat savo išteklių dalį prekei įsigyti nepriklausomai nei nuo turimų išteklių kiekio, nei nuo prekės kainos) ir kad veiksmų neveikia normatyviniai suvaržymai, tai galėsime įvertinti veikėjų interesus remdamiesi jų galia, ištekliais verte bei išteklių kiekiu, kurį turi kiekvienas veikėjas esant pusiausvyrai. Šios prielaidos smulkiau dėstomos 25 ir 26 skyriuose; interesai įvertinami, kaip aprašyta 26 skyriuje.

Įmanoma suteikti euristinę prasmę tam būdui, kokiu kurio nors veikėjo interesai susieti su išteklių vertėmis ir veikėjų galia sistemoje. 6.6 paveiksle parodyta, kad veikėjo interesas kurio nors ištekliaus atžvilgiu gali būti nustatytas pagal to ištekliaus vertę, veikėjo galią ir to ištekliaus kiekį, kurį turi veikėjas esant pusiausvyrai. Jei kaip prielaidą pasitelksime Cobbo-Douglaso naudingumo funkciją ir tobulos konkurencijos rinką, tai veikėjo intereso to ištekliaus atžvilgiu sandauga su jo galia bus lygi to ištekliaus kiekio, kurį veikėjas turi esant pusiausvyrai, sandaugai su jo verte. Kitaip tariant, naudingumo

6.4 lentelė. Dviejų vidurinių mokyklų moksleivių ir mokytojų įvertinti interesai laisvalaikio, laiko mokykloje ir pažymių atžvilgiu

Moksleivis	1-oji mokykla			2-oji mokykla		
	laisvalaikis	laikas mokykloje	pažymiai	laisvalaikis	laikas mokykloje	pažymiai
1	0,37	0,03	0,61	0,50	0,00	0,50
2	0,40	0,05	0,55	0,60	0,24	0,16
3	0,36	0,05	0,59	0,49	0,14	0,38
4	0,39	0,30	0,31	0,57	0,05	0,37
5	0,52	0,06	0,42	0,31	0,00	0,69
6	0,42	0,00	0,58	0,44	0,05	0,51
7	0,46	0,00	0,54	0,71	0,00	0,29
8	0,38	0,00	0,62	0,53	0,11	0,36
9	0,40	0,03	0,57	0,47	0,25	0,28
10	0,40	0,05	0,55	0,51	0,00	0,49
11	0,49	0,06	0,45	0,58	0,04	0,38
12	0,48	0,07	0,45	0,46	0,00	0,54
13	0,46	0,00	0,54	0,55	0,00	0,45
14	0,45	0,03	0,52	0,57	0,11	0,31
15	0,35	0,00	0,65	0,57	0,05	0,37
16	0,41	0,03	0,57	0,42	0,02	0,56
17	0,38	0,00	0,62	0,44	0,05	0,51
18	0,43	0,05	0,52	0,49	0,04	0,47
19	0,47	0,06	0,47	0,53	0,11	0,36
20	0,43	0,05	0,52	0,34	0,00	0,66
Mokytojas	0,28	0,69	0,03	0,26	0,60	0,14

maksimizavimas atsižvelgiant į biudžetinius apribojimus, reiškia, jog veikėjas įsigys kurį nors išteklių tol, kol ištekliaus vertė taps lygi daliai jo visų išteklių (jo galios), lygiai jo interesui to ištekliaus atžvilgiu. Tai nustačius, galima įvertinti ir interesus. Čia atliekamo nagrinėjimo atveju abiejų mokyklų moksleivių ir mokytojų interesai kiekvieno iš esamų išteklių atžvilgiu pateikti 6.4 lentelėje. (Interesai čia sunorminti, kad jų suma sudarytų 1, nes viskas, ką galima įvertinti, yra *santykiniai* interesai skirtingų išteklių atžvilgiu.)

Priešingai nei vertės ir galia, interesai yra individualių veikėjų savybės, t. y. mikrolygmens charakteristikos. Konceptualiąja prasme jie nepriklauso nuo nagrinėjamos sistemos; vadinasi, jie gali būti susieti su individo charakteristikomis ir jomis paaiškinti. 6.4 lentelės duomenimis, moksleivių interesų pažymiams pasiskirstymas 2-ojoje mokykloje yra šiek tiek platesnis nei 1-ojoje mokykloje: dešimt 2-osios mokyklos moksleivių interesas mažesnis nei 0,4, palyginti su vienu 1-ojoje mokykloje; ir dviejų 2-osios mokyklos moksleivių didesnis interesas pažymiams nei bet kurio 1-osios mokyklos moksleivio.

Analizės išplėtimas. Nors čia pateikto pavyzdžio toliau neplėtosiu, verta pažymėti, kad analizę galima išplėsti už mūsų nagrinėjamos paprastos situacijos ribų. Būtų įmanoma numatyti pasekmes, kurias turės moksleivių popamokinio laiko paskirstymui

mokytojų intereso pažymiams pasikeitimas (tolygus „lengvam“ arba „sunkiam“ mokytojo pažymių dalijimui). Taip pat būtų įmanoma numatyti pasekmes kitų moksleivių pažymiams, namų darbams bei lankomumui (darant prielaidą, kad jų interesai nesikeičia), jei kai kurie moksleiviai (tarkime, trys turintys geriausius pažymius) palieka mokyklą. Jei sistemą išplėstume ir įtrauktume kitus popamokinio laiko naudojimo būdus greta namų darbų ruošimo (darbas pas darbdavį, sportavimas, televizijos žiūrėjimas), tada galėtume įvertinti santykinį interesą konkrečios veiklos atžvilgiu ir todėl galėtume numatyti pasekmes, kylančias dėl didesnės ar mažesnės galimybės užsiimti tam tikra veikla. Toji veikla apimtų sandorius, kuriems išleidžiamas laikas ir mainais gaunami kiti interesą pritraukiantys dalykai. Turint reikiamus duomenis, tokius sandorius būtų galima įtraukti į analizuojamą sistemą. Jei taip padarytume, tyrimas taptų kur kas turtingesnis, nes rodytų, kaip veiksmo sistema, kurioje veikia moksleiviai, sąlygoja jų turimų išteklių paskirstymą pasiekimams mokykloje. Jis paaiškintų pastangas, skirtas darbui mokykloje, naudodamasis sistemos charakteristikomis bei sistemos veiklos ir asmens interesų atitikimo kategorijomis, o ne vien asmenų savybėmis. Dalis veiksmų, konkuruojančių dėl moksleivių intereso, yra socialinė veikla drauge su kitais moksleiviais. Vadinasi, vienas iš analizės išplėtimų leistų tyrinėti, kokiu būdu vidurinės mokyklos socialinė sistema ir mokymo sistema koreliuoja tarpusavyje ir viena kitą veikia.

Mainai darbo rinkose

Viena vieta, kur socialinių mainų konkurencinėje rinkoje teorija galėtų būti natūraliai naudojama, yra darbo rinkos. Diskursas apie darbo rinkas paprastai sukasi apie išteklius, kuriuos darbuotojas atsineša į darbo rinką, bei įvairias paskatas, kuriomis koks nors darbas pritraukia darbuotojus. Šis diskursas remiasi įsivaizdavimu, jog ir darbuotojai, ir darbo vietos atgabena išteklius į rinką, o darbuotojas ir darbo vieta atitinka vienas kitą tuomet, kai abu pateikia rinkon vienodos vertės išteklius. Tiesa, šiuolaikinėse darbo rinkose vyksta sudėtingesni procesai dėl tokių veiksnių, kaip kolektyvinės derybos, dviejų pakopų seka, apimanti profesijos pasirinkimą ir po to darbo vietos pasirinkimą toje profesijoje, segmentuotos rinkos, vietinės rinkos bei įvairios kitokios institucinės modifikacijos tobulos konkurencijos rinkoje. Tiesa taip pat ir tai, kad, derindama asmens, kuris reiškia išteklių rinkinį, atitikimą darbo vietai, kuri reiškia kitą išteklių rinkinį, konkurencinė rinka susiduria su ypatingais suvaržymais. Nepaisant šių institucinių ir struktūrinių modifikacijų, darbo rinkas galima analizuoti darant tobulos konkurencijos rinkos prielaidą. Tačiau toji analizė, kaip netrukus pamatysime, turės kitokią negu paprastai ji turi formą, kai ją atlieka darbo rinkas tiriantys sociologai ir ekonomistai.

Šiuo būdu tiriant darbo rinkas, pasitelkiama reprezentatyvioji šalies ekonomikoje dirbančių žmonių imtis, ir ji laikoma atskira pusiausvyroje esančia darbo rinka. Visa sistema laikoma tarsi būtų jau subalansuota, net jei kai kurios darbo vietos liktų neužpildytos ir kai kurie darbuotojai nepasamdyti. (Tam tikrą sistemos modifikaciją turėtume, jei laikytume nedarbą atskira užimtumo kategorija, kai kiekvienas bedarbis būtų laikomas dėl nedarbo gaunančiu tam tikrą išteklių rinkinį – t. y. piniginės pajamos, kurias sudaro nedarbo draudimo ar socialinės išmokos, medicininė priežiūra, maisto talonai, profesinis prestižas, susijęs su nedarbu, ir kt.) Tokia imtis su-

6.5 lentelė. Penkių darbuotojų asmeniniai ir darbo vietos ištekliai

Darbuotojas	Asmeniniai ištekliai		Darbo vietos ištekliai	
	išsimokslinimas	amžius	prestižas	pajamos
1	16	32	76	60 000
2	16	30	52	11 275
3	20	32	51	27 500
4	13	29	45	21 175
5	18	29	62	27 500

Šaltinis: duomenys apie penkis respondentus paimti iš 1986 m. *General Social Survey* lentelių (Davis ir Smith, 1986).

6.6 lentelė. Penkių darbuotojų, apibūdintų 6.5 lentelėje, išsimokslinimo ir patirties išteklių vertė darbo rinkoje ir uždarbiu bei prestižu gauta vertė

	Asmeninių išteklių vertė				Darbo vietos išteklių vertė		
	Išsimokslinimas	patirtis	konstanta	iš viso	uždarbis	prestižas	iš viso
Vidutiniškai asmuo arba darbo vieta	0,232	0,051	0,434	0,717	0,663	0,054	0,717
1 darbuot.	0,276	0,037	0,434	0,747	0,736	0,101	0,837
2 darbuot.	0,276	0,032	0,434	0,742	0,624	0,069	0,693
3 darbuot.	0,346	0,037	0,434	0,817	0,683	0,068	0,751
4 darbuot.	0,225	0,035	0,434	0,694	0,666	0,064	0,730
5 darbuot.	0,311	0,035	0,434	0,780	0,683	0,082	0,768

Pastaba. Uždarbio vertė apskaičiuota kaip v_r [ln (uždarbis) / ln (vidutinis uždarbis)]. Kiekvieno likusio ištekliaus vertė apskaičiuota kaip v_j [(*j* ištekliaus kiekis) / (*j* ištekliaus kiekis, tenkantis vidutinei darbo vietai arba darbuotojui)].

teiks informaciją apie tam tikrus išteklius, darbuotojų atnešamus į darbą (tokius kaip išsimokslinimas, patirtis, įgūdžiai), ir tam tikrus išteklius, kuriuos darbuotojas gaus iš darbo. Pavyzdžiui, 6.5 lentelėje išvardijama keletas penkių darbuotojų asmeninių ir darbo vietos išteklių, paimtų iš *General Social Survey* (Davis ir Smith, 1986).

Šią teoriją galima panaudoti darant prielaidą, kad darbuotojo atnešta rinkon vertė (sudaranti to darbuotojo asmeninius išteklius) yra lygi jo gautai rinkoje vertei (sudarančiai to darbuotojo darbo vietos išteklius). Tokia prielaida leidžia nustatyti kiekvieno rinkoje esančio ištekliaus vertę. Priešingai nei pavyzdyje su mokyklomis, čia daroma prielaida, kad kiekviena šalis sandoryje atiduoda visus išteklius.[8]

[8] Ko gero, realistiškesnė alternatyvi prielaida būtų ta, kad kiekviena šalis atiduoda tik po vieną prekę (darbuotojas – laiką, darbdavys – darbo vietą) ir kad darbuotojo laiko vertė yra jo rinkon atnešamų įvairių asmeninių išteklių funkcija, o darbo vietos vertė – tos darbo vietos išteklių funkcija. Šią alternatyvą, aptariamą 26 skyriuje, galima aprašyti tuo pačiu formaliu modeliu.

Iš 6.6 lentelės matyti vidutinio darbuotojo ir vidutinės darbo vietos asmeninio ištekliaus ir darbo vietos ištekliaus vertė, kai darbo rinkos tyrimas buvo atliekamas remiantis *General Social Survey* duomenimis apie 923 darbuotojus (analogiški penkių darbuotojų duomenys buvo pateikti 6.5 lentelėje). 6.6 lentelėje pateikiama penkių darbuotojų asmeninio ištekliaus ir kiekvieno darbo vietos ištekliaus vertė bei bendra asmeninių išteklių ir darbo vietos išteklių vertė.

Iš 6.6 lentelės galima suvokti, kokius rezultatus gautume, jei taikytume šį teorinį darbo rinkų tyrimo metodą. Toliau šio pavyzdžio čia neplėtosiu. Visas tyrimas aprašytas 26 skyriuje.

7

NUO VALDŽIOS SANTYKIŲ IKI VALDŽIOS SISTEMŲ

4 skyriuje nagrinėjau, kaip vienas veikėjas suteikia valdžią kitam. Suteikdamas teisę kontroliuoti tam tikrus veiklos tipus, tas veikėjas padaro save pavaldų kitam – mainais už išorinį atlyginimą iš to kito arba dėl to, jog tikisi valdžios santykį teiksiant savaiminę naudą. Tokio asimetrinio santykio sukūrimas yra žingsnis iš mikrolygmens į makrolygmenį, funkcionuojančio vieneto iš dviejų individų vietoj buvusių dviejų atskirų ir nepriklausomų vienetų sukūrimas.[1] Tai gali atrodyti visai mažas pokytis, tačiau verta paklausti, kaip funkcionuoja susidariusi struktūra kaip elgsenos sistema, kuo ji skiriasi nuo individualių veikėjų veiksmų, t. y. kokios yra tik jai būdingos savybės. Tyrinėdamas šį klausimą, aš imsiu sistemas, apimančias disjunkcinius, o ne konjunkcinius valdžios santykius, ir tyrimą apribosiu tokiu atveju, kuriame valdžią įgyvendina pats valdantysis, kuriam ji suteikta. Bus pravartu pažvelgti į atstovavimo teisę, į atstovaujamojo ir atstovo problemą ekonomikoje ir į darbus apie paskatų sistemas sociologijoje.

Pirmas svarbus pastebėjimas yra tas, kad susidariusi, suteikus valdžią, struktūra turi vieną esminę savybę: pavaldinio veiksmai iš pažiūros pažeidžia racionalaus veiksmo principą, kadangi jie orientuoti į valdančiojo, o ne į jo paties interesų maksimalų realizavimą. Priežastis čia, žinoma, ta, kad valdantysis, turėdamas teisę kontroliuoti pavaldinio veiksmus, siekia panaudoti tą teisę taip, kad maksimaliai įgyvendintų savo paties interesus. Tačiau ši priežastis neturėtų užtemdyti susidariusio nenatūralaus santykio pobūdžio: veikėjas, tas pavaldinys, veikia taip, kad būtų maksimaliai įgyvendinti ne jo, bet kito veikėjo interesai. Nenuostabu, kad toks santykis turi jam būdingų trūkumų ir sukuria ypatingų problemų.

Trūkumams ir problemoms įvairiose socialinės organizacijos formose atskleisti ypač tinka teisė. Atvejus, kurie paprastai apima problemas, susidarančias dėl teisės

[1] Kaip pažymėta 4 skyriuje, kartais simetriniais dviejų veikėjų įsipareigojimais sukuriami dvipusės valdžios santykiai – čia kiekvienas veikėjas suteikia kitam valdžią tam tikrų savo veiksmų atžvilgiu. Tačiau tai geriausiai galima konceptualizuoti kaip asimetrinius santykius, kurie kai kuriais atžvilgiais yra subalansuoti.

veikti ir atsakomybės už veiksmus, nagrinėja civilinė teisė. Tyrinėdami tokių bylų sprendimus, apčiuopiame du dalykus: kurioje vietoje socialinėje organizacijoje iškyla problemos ir kokiais principais konkrečioje socialinėje sistemoje vadovaujamasi skirstant teises veikti ir atsakomybę už veiksmus.

Atstovavimo teisė

Viena bendra veiksmų visuomenėje klasė apima disjunkcinius valdžios santykius, kaip jau esu juos apibūdinęs: vienas veikėjas, norintis pasiekti tam tikrą tikslą, bet stokojantis tam reikalingų įgūdžių ar pajėgumų, randa kitą veikėją, turintį tokius įgūdžius ar pajėgumus, ir už atitinkamą atlyginimą gauna jo paslaugas. Tas pirmasis veikėjas gali pasamdyti antrąjį tam tikram laiko tarpui arba susitarti dėl konkrečios paslaugos; egzistuoja daugybė įvairių schemų, pagal kurias įkūnijamas šitokio tipo santykis. Visos tos schemos turi vieną bendrą savybę – vienas veikėjas (antroji šalis anksčiau aptartame pavyzdyje) atlieka veiksmus (dažnai nukreiptus į trečiąją šalį), skirtus pirmosios šalies interesams įgyvendinti.

Ši socialinių sandorių klasė yra fundamentali, nes ji suteikia priemonę, kuria galima siekti įgyvendinti interesus, gerokai viršijančius pradinius suinteresuotos šalies gebėjimus. Tokie santykiai yra ne tik priemonė, jie dažnai naudojami ir tada, kai interesus siekiantis įgyvendinti veikėjas turi pakankamą išteklių kiekį, bet stokoja tų, kurie būtini realizuoti jo interesus (pavyzdžiui, turi pinigų, bet neturi reikiamų įgūdžių). Tokiu atveju jis gali panaudoti tuos išteklius tarsi savęs išplėtimui.

Ši sandorių klasė aptariama plačioje teisės srityje, žinomoje kaip atstovavimo teisė. Joje sutelkta bendrosios teisės precedentų aibė leidžia plėtoti nuoseklią konceptualiąją schemą. Nors ši teisė apima daugelio sričių konfliktuojančius precedentus, nepaisant to, ji rutuliojasi link savo vidine esme darnaus socialiniams santykiams skirto principų rinkinio. Nors tie principai niekur nėra glaustai surašyti kaip socialinė teorija, tokia teorija (galbūt su kai kuriais neaiškumais) netiesiogiai glūdi juose visuose, nes tie principai atsirado sprendžiant konkrečias bylas.

Kodėl anglų ir amerikiečių bendroji teisė (*common law*) tinka būti panaudota kaip šaltinis identifikuojant socialinės struktūros elementus, iš kurių galima suformuoti teoriją? Kodėl netiktų prancūzų teisė, arba Napoleono kodeksas, kuriuo ji grindžiama? Kodėl ne musulmoniškoji teisė arba teisė, išsirutuliojusi Rytų Europoje ir Sovietų Sąjungoje? Pirmoji atsakymo dalis bus ta, kad anglų ir amerikiečių bendroji teisė, kuri plėtojasi augdama, per precedentus, geba geriau atspindėti visuomenės socialinių santykių struktūrą, nei tai pajėgia formalus kodeksas, kuriuo remiasi europinės teisės sistemos (žr. Pollock ir Maitland, 1968 [1898], vol. 1, p. 558–573; Hogue, 1986 [1966], p. 185ff). Antroji atsakymo dalis yra ta, kad nelabai svarbu, kuria teisės sistema naudosimės. Naudoti teisę socialinės struktūros centriniams elementams nustatyti galima per problemas, nagrinėjamas teismuose. Žinoma, konkrečios šalies teisės negalima priimti kaip teikiančios optimalius visų tų problemų sprendimus. Įvairiose šalyse teisė vienodas problemas spręs skirtingai, tačiau iškilusios problemos ir tų problemų išryškinami socialinės struktūros elementai skirsis daug mažiau nei teisės sistemos.

Šį pastarąjį teiginį pailiustruosiu pavyzdžiu. Kol anglų bendrojoje teisėje išsirutuliojo teisinis ribotos atsakomybės principas, įmonės bendraturčiai būdavo at-

sakingi už visus įmonės įsipareigojimus; jų asmeninis turtas nebuvo apsaugotas nuo kreditorių. Kol galiojo ankstesnioji teisės sistema, bylos, suprantama, buvo sprendžiamos kitaip, nei tai pradėta daryti atsiradus ribotai atsakomybei. Tačiau abiejų sistemų bylų nagrinėjimas rodo, jog centrinė problema yra atsakomybė – ar bendra veikla būtų suprantama kaip atskira esybė, galinti turėti, taip sakant, „savo pačios" atsakomybę ir šitaip sumažinti bendraturčių atsakomybę, ar kaip tiesiogiai dalyvaujančių (taigi ir tiesiogiai atsakingų) asmenų bendra įmonė. Nei ankstesnieji sprendimai, neigę ribotą atsakomybę, nei vėlesnieji, ją pripažinę, nebuvo optimalūs, jei nevertinsime pagal konkrečius tikslus. Vėlesni teisės sprendimai lėmė kitokią socialinę struktūrą nei ankstesnieji, jei šie ir toliau tęstųsi, nes tokiu atveju nebūtų galimos nei viešosios akcinės bendrovės, nei asociacijos, turinčios daugybę narių, šiandien abi drauge sudarančios didelę modernios visuomenės struktūros dalį. Šitaip skirtingi teisės sprendimai skatina atsirasti skirtingas socialinės struktūros atmainas, kurios sąlygoja skirtingas socialinės veiklos rūšis; tačiau, kad ir kokie sprendimai bebūtų daromi, teisėje kylančios problemos rodo centrinius socialinės struktūros elementus.

Atstovavimo teisė anglų ir amerikiečių teisėje atsirado iš bylų, kuriose vienas asmuo (atstovaujamasis) pasamdydavo kitą (atstovą) atlikti jam kokią nors veiklą. Toji veikla dažnai apimdavo sutartis arba derybas su kitu asmeniu (trečiąja šalimi), kuris iš atstovaujamojo kažką pirkdavo arba jam parduodavo. Šitaip atstovavimo teisė išsirutuliojo ir ėmė tvarkyti trijų asmenų teises ir atsakomybę: atstovaujamojo, atstovo ir trečiosios šalies.

Minimali valdžios sistema susideda, žinoma, tik iš dviejų veikėjų: valdančiojo ir pavaldinio (arba atstovaujamojo ir atstovo, jei laikytumėmės teisės terminijos, kurią aš vartosiu likusioje šio skyriaus dalyje). Į sistemą įtraukti trečiąją šalį būtina todėl, kad ta įvykių ir išteklių sritis, kurios atžvilgiu valdžia perduodama atstovui, dažnai apima įvykius ir išteklius, kuriais suinteresuota trečioji šalis. (Tai ypač būdinga ankstyvajai atstovavimo teisės istorijai, kai atstovo funkcija dažnai būdavo sudaryti sutartį su trečiąja šalimi atstovaujamojo vardu.)

Išsiplėtojusi atstovavimo teisė apėmė gerokai daugiau įvairesnių bylų nei pradžioje. Ją imta naudoti ir darbdavio bei darbuotojo santykiams, nors vėliau daugelis šių santykių perėjo statutų teisei (*statutory law*).[2] Atstovavimo teisė taip pat reguliuoja santykius tarp atstovaujamojo ir tų, kurie teikia profesines ar kitokias paslaugas už honorarą, komisinius ar atlyginimą, mokamus vienąkart ar pastoviai. Atstovavimo teisė naudojama ir tais atvejais, kai kuris nors arba ir visi atstovaujamieji, atstovai bei trečioji šalis yra ne fiziniai, bet juridiniai asmenys. Pavyzdžiui, ir atstovaujamasis, ir atstovas gali būti verslo įmonės. Atstovavimo teisė pamažu tampa platesnio teisės segmento, reguliuojančio apskritai organizacijas ir asociacijas, dalimi. Pavyzdžiui, kai kurių teisės fakultetų naudojamoje knygoje *Įmonių organizacija* (*Enterprise Organization*, Conard ir Siegel, 1972), aptariant visas įmanomas organizacijų ir asociacijų rūšis reguliuojančią teisę, vienas iš stambesniųjų skyrių pristato atstovavimo teisę.

[2] Statutų teisė, kurią sudaro kodifikuoti įstatymai, socialinės teorijos plėtrai naudinga daug mažiau nei bendroji teisė. Pastaroji, besiplėtojanti per bylų sprendimo procesą, nepaliaujamai rutuliojasi vidinio integruotumo kryptimi. Kodeksai tokią evoliuciją atlieka dideliais šuoliais.

Tarnautojai ir nepriklausomi rangovai

Anglų ir amerikiečių bendroji teisė pripažįsta dvi atstovavimo formas, kurios teismų praktikoje apibūdinamos kaip tarnautojo ir nepriklausomo rangovo formos. Jos buvo išskirtos siekiant patikslinti atstovaujamojo ir atstovo teises bei atsakomybę skirtingomis sąlygomis. Tai neabejotinai būtina, nes atstovavimo santykis aptinkamas įvairiuose santykiuose, pradedant tokiu, kuriame atstovaujamasis nurodo kiekvieną menkiausią atstovo veiksmų smulkmeną, ir baigiant tokiu, kuriame atstovas yra visiškai nepriklausomas nuo bet kokios atstovaujamojo priežiūros. Siekdama atsakyti į klausimą, kas yra teisiškai atsakingas už atstovo veiksmus, teisė perskėlė tą vientisą priežiūros rezginį į dvi kategorijas: jei atstovaujamasis „prižiūri (atstovo) fizinį elgesį" arba turi jo „kontrolės teisę", atstovas vadinamas tarnautoju; jei taip nėra, atstovas vadinamas nepriklausomu rangovu (Mecham, 1952 [1933]). Sąvoka „tarnautojas" yra kilusi iš ankstesnės teisės, skirtos šeimininkui ir tarnui, ir, nors yra anachronistinė, teigia esant esminį tokio vaidmens požymį: atstovo fizinį elgesį kontroliuoja atstovaujamasis. Conardas ir Siegelas (1972) šį kriterijų apibūdina taip:

> Nepriklausomo rangovo sąvoka iškėlė nemažai problemų. Pirmiausia kilo problema nustatyti kriterijų, pagal kurį nepriklausomi darbininkai būtų atskiriami nuo priklausomų, arba (teismų žargonu) kaip „nepriklausomi rangovai" turėtų būti atskiriami nuo „tarnautojų". Iš pradžių piršosi įvairiausi požymiai, iš jų ir konkrečiam darbui reikalinga patirtis, darbininko priklausymas apibrėžtam amatui, pasikartojantis arba atsitiktinis paslaugos pobūdis, realiai vykdoma kontrolė. Laikui bėgant, visi šie akivaizdūs, faktiniai elementai buvo pajungti konstrukcijai, pavadintai „kontrolės teise". Ši „teisė", kurią būtina skirti nuo faktiškai vykdomos kontrolės, yra teisinė išvada, kurios tiesiogiai negalima nei įrodyti, nei paneigti, ji tegali būti padaryta teisėjo (p. 127–128).

Motyvas teisėje skirti nepriklausomą rangovą nuo tarnautojo nėra (kaip dažnai atsitinka akademiniame socialiniame moksle) vien konceptualiojo tobulumo siekis; skirti būtina todėl, kad bylos sprendžiamos skirtingai. Jei atstovas yra tarnautojas, pavaldus tiesioginei atstovaujamojo kontrolei ar priežiūrai, už jo veiksmus atsakingas atstovaujamasis. Jei atstovas yra nepriklausomas rangovas, atstovaujamasis nėra atsakingas. Yra ir daugiau patikslinimų, bet esminis funkcinis skirtumas yra paprastas atsakomybės požymis. Čia atliekamam aiškinimuisi, ar atstovaujamasis turi atstovo veiksmų kontrolės teisę, svarbu skirti tuos atstovavimo atvejus, kuriems būdingas valdžios santykis, nuo tų atvejų, kuriems toks santykis nebūdingas. Šiame skyriuje nagrinėsiu tik tarnautojo atstovavimą.

Atstovaujamojo, atstovo ir trečiosios šalies santykiai

Teisė nagrinėja vieną iš pagrindinių atstovavimo sąvokų, kontrolės teisę, ir vartoja „nepriklausomo rangovo" ir „tarnautojo" terminus, bet neišvengiamai susiduriama ir su kitomis sąvokomis, kai tyrinėjami pripažinti precedentai ir juose išreikšti principai. Atvejai arba bylos, formuojančios principus, gali būti sugrupuotos į penkias klases: apimantys atstovaujamojo ir atstovo santykį; apimantys atstovaujamojo ir trečiosios šalies santykį; apimantys trečiosios šalies ir atstovo santykį; apimantys at-

stovaujamojo, vieno atstovo ir kito atstovo santykius ir apimantys atstovaujamojo, atstovo ir subatstovo santykius. Kadangi du pastarieji atvejai peržengia minimalią valdžios sistemą, susidedančią iš vieno santykio tarp valdančiojo ir pavaldinio, šiam tyrimui jie netinka. Atstovavimo teisės naudingumas mūsų atliekamam tyrimui yra tai, ką ji gali pasakyti apie tris pirmąsias santykių klases, apimančias atstovaujamąjį, atstovą ir trečiąją šalį.[3]

Pirmasis principas, išryškėjantis tiriant precedentus, nusako atstovo veiksmus toje įvykių srityje, kurią apima atstovavimo santykis. Tiems veiksmams neturi daryti įtakos atstovo interesai, jie privalo tarnauti vien atstovaujamojo interesams. Tai rodo šie precedentai.

1. Atstovas neturėtų naudotis konfidencialia informacija, kurią jis gavo vykdydamas atstovavimo užduotį. „Prekybos įmonių žinyno savininkas pasamdė du komercijos atstovus lankyti prekybininkus ir gauti iš jų reklamos skelbti žinyne. Baigiantis darbo sutarties terminui, jie pasiūlė panaudoti samdymo metu surinktą informaciją ir medžiagą konkurentų žinynui. Pirmojo žinyno savininkas pareikalavo teisminio draudimo taip daryti“ (Ivamy, 1971, p. 17). Teismas suteikė tokį draudimą.[4]

2. Atstovas neturi atsidurti į tokią padėtį, kai jo paties interesas ima konfliktuoti su jo pareiga. „Klientas pavedė biržos makleriui nupirkti 600 bendrovės *Champion Gold Reefs of West Africa, Ltd.* akcijų. Makleris nepirko akcijų atviroje rinkoje, bet pardavė klientui jam priklausančias 600 akcijų“ (Ivamy, 1971, p. 10). Teismas nusprendė, kad akcijų pardavimas turėjo būti atidėtas, nes makleris neišvengė savo paties interesų konflikto su pareigomis.

3. Jei atstovas gauna tikslias atstovaujamojo instrukcijas, bet jų nevykdo, jis sulaužo savo įsipareigojimus. *HMS Daffodil* suteikė gelbėjimo paslaugą laivui *Hermione*, kuris kliudė miną. *Daffodil* kapitonas Noakesas pavedė laivo atstovui, firmai *Stillwell and Sons*, savo ir įgulos vardu iškelti ieškinį už gelbėjimą ir išieškoti ne mažiau kaip 10000 svarų sterlingų. *Stillwell and Sons* laimėjo bylą ir išieškojo iš *Hermione* savininkų tik 100 svarų sterlingų“ (Ivamy, 1971, p. 1). Teismo nuosprendis: nustatyta atstovų kaltė neįvykdžius pareigos.

4. Jei atstovas gavo kyšį, jį galima atleisti nedelsiant. „Vienos bendrovės vykdančiajam direktoriui trečioji šalis sumokėjo tam tikrą pinigų sumą kaip paskatinimą pateikti užsakymą ledui, reikalingam bendrovės laivams“ (Ivamy, 1971, p. 12). Teismas nustatė, kad bendrovė buvo teisi, nedelsiant atleidusi jį be išankstinio perspėjimo.

5. Atstovas gali gauti užmokestį iš abiejų sandorio šalių tik tada, kai jis yra tikras, jog abi šalys yra tiksliai apie tai informuotos ir sutinka su tokiu atstovavimu joms. „Jei *Ponai Fullwood* ar bet kuri kita vieša maklerių kontora nori gauti dvigubus komisinius, ji turi įvykdyti dvi teisines sąlygas: ji turi abi šalis išsamiai informuoti apie tikslų jų interesų turinį ir padaryti tai iki susitarimo sudarymo“ (Ivamy, 1971, p. 23).

[3] Taip apibendrindamas, aš daugiausia rėmiausi trimis šaltiniais: *Restatement of the law second agency 2nd* (American Law Institute, 1958), poskyriu apie atstovo instituciją knygoje *Enterprise Organization* (Conard and Siegel, 1972) ir *Casebook on Agency* (Ivamy, 1971).

[4] Teisiniai klausimai apie tai, kaip gali būti naudojama informacija, įgyta darbuotojo įsidarbinimo metu, asmeninei naudai gauti, darosi svarbesnė nei bet kada anksčiau, nes didėja informacijos generavimui skirto darbo dalis. Žr. dėstymą 17 skyriuje apie galimą teisių į informaciją perskirstymą tarp atstovaujamojo ir atstovo.

Antrasis teisiniuose precedentuose matomas principas yra tas, kad už visus atstovo veiksmus jam suteikto atstovavimo srityje yra atsakingas atstovaujamasis, bet ne atstovas.

1. „Jei A yra žinomas kaip P atstovas, tai jo pareiškimas, sąlygojęs sutarties sudarymą, atsakingą padaro atstovaujamąjį" (*American Law Institute*, 1958, p. 640).

2. Atstovaujamasis yra atsakingas prieš trečiąją šalį dėl bet kurio veiksmo, atliekamo atstovui naudojantis jam įprasta valdžia. Slaptas atstovo valdžios apribojimas neturi jokios reikšmės. „Humble buvo *Viktorijos* viešbučio savininkas. Jis pardavė jį Fenwickui, įdarbinusiam jį kaip vadybininką, ir leido palikti jo vardą virš durų. Fenwickas uždraudė Humble'ui pirkti cigarus kreditan. Tačiau šis pirko keletą jų kreditan iš Watteau, kuris išsiaiškino, kad tai buvo Fenwickas, ir pareikalavo jo sumokėti už pirkinį " (Ivamy, 1971, p. 69). Teismas nusprendė, kad atsakingas buvo Fenwickas kaip atstovaujamasis; Watteau laimėjo ieškinį.

3. Jei atstovas nurodo, kad jis sudaro sutartį kaip toks, jis negali būti atsakingoji šalis sutartyje. „Bendrovė *Houghton and Co.* pardavė 200 dėžių apelsinų Gaddui, o pardavimo akte pareiškė: „Šią dieną Jameso Morando and Co. pavedimu mes pardavėme jums..." ir pasirašė „Houghton and Co." Prekės nebuvo pateiktos, todėl Gaddas padavė į teismą bendrovę už prekių nepateikimą" (Ivamy, 1971, p. 126). Teismas nusprendė, kad ieškinys nepagrįstas, nes *Houghton and Co.* veikė kaip atstovas ir tai buvo pareiškęs.

4. Jei neįvardytas atstovaujamasis sąmoningai leidžia nekaltam atstovui padaryti klaidinantį pristatymą, paskatinusį trečiąją šalį sudaryti sutartį, pastaroji gali reikalauti atsakyti atstovaujamąjį už nuostolius. „Love sąmoningai leido savo sūnui, nežinojusiam, jog kai kurios avys nesveikos, apgaulingai pristatyti jas Ludgateriui kaip sveikas. Ludgateris jas nupirko ir po to išsiaiškino teisybę. Jis padavė Love'ą į teismą už nuostolius dėl apgaulingo prekės pristatymo" (Ivamy, 1971, p. 118) Teismas nustatė, kad Love yra atsakingas.

Šie du principai – kad atstovas turi neleisti savo interesams paveikti veiksmų, atliekamų dėl atstovavimo santykio, ir kad už atstovavimo užduotyje atstovo atliekamus veiksmus atsako atstovaujamasis – grindžiami pamatine tų sąvokų struktūra. Jei atstovaujamasis, atstovas ir trečioji šalis suprantami kaip kiekvienas, turintis savo išteklius ir interesus, tuomet yra du santykiai, į kuriuos įsipina veikėjų interesai: santykis tarp atstovaujamojo ir trečiosios šalies bei santykis tarp atstovaujamojo ir atstovo. Pagal tokią sąvokų struktūrą atstovo interesai jokiu būdu negali kaip nors sąveikauti su trečiosios šalies interesais. Negali būti interesus tenkinančių mainų tarp atstovo ir trečiosios šalies. Šioje struktūrinėje sistemoje atstovo interesus absorbuoja jo santykis su atstovaujamuoju. Šitaip atstovaujamojo ir atstovo derinys santykiaujant su išoriniu pasauliu tampa vienu *vientisu* korporaciniu veikėju – su didesniais ištekliais, bet su vienu vieninteliu interesų rinkiniu.

Teismuose atsiduriančios su atstovavimo santykiu susijusios problemos, kaip atrodo, kyla dėl sunkumų, atsirandančių tokioje konstrukcijoje: atstovas neužkerta kelio, kad jo interesai nedarytų įtakos jo veiksmams atstovavimo santykio srityje; atstovo veikla neaiškiai identifikuojama kaip vykdoma atstovaujamojo interesais; trečioji šalis nepagrįstai bando padaryti atstovą atsakingąja šalimi; atstovaujamojo ir atstovo konstrukcija suformuota ne iki galo; atstovas nesilaiko atstovaujamojo nurodymų; atstovaujamasis duoda neaiškius nurodymus. Dalis šių problemų kyla

dėl netikslaus atstovaujamojo ir atstovo derinio suvokimo išoriniame pasaulyje. Kai kuriuos klaidingus suvokimus sąmoningai pakursto atstovaujamasis arba atstovas; kai kurie būna netyčiniai. Visi jie įmanomi dėl to, kad toks derinys – ypatinga esybė, apimanti vieno veikėjo veiklą ir kito interesus.

Bet rimčiausia problema tyko atstovavimo santykių viduje: kadangi veikla negali būti atskirta nuo atstovo ir šis negali nieko daugiau, o tiktai perduoti kitam savo veiksmų kontrolės *teises*, pati veikla yra atstovaujamojo naudojimosi tomis teisėmis ir atstovo vykdomos veiklos bendras rezultatas. Kai kuriuos čia susidarančius sunkumus gali imtis spręsti teismas, bet ne visus. Kad ir kokios bebūtų sutarties sąlygos, atstovas visada turi daugelio veiksmų galimybę, ir netgi tiesiogiai prižiūrimas jis gali skirti ir daugiau, ir mažiau pastangų atstovaujamojo geidžiamam tikslui pasiekti. Kol atstovaujamojo ir atstovo interesai nėra tokie patys, atstovo veiksmai, net tiesiogiai vadovaujant atstovaujamajam, skirsis nuo vykdomų atstovaujamojo, jei jis turėtų atstovo išteklius (tokius kaip įgūdžiai arba žinios) ir būtų jo vietoje. Atstovaujamajam tai kelia pamatinę problemą.

Kitoje šių santykių pusėje ir atstovaujamasis turi veikimo laisvę. Jam perleista kontrolės teisė gali sudaryti sąlygas jo vykdomai kontrolei peržengti tų santykių srities ribas; atstovaujamasis dažnai ir turi interesą taip daryti. Tai kelia pamatinę problemą atstovui.

Kai sandoris, kuriame atstovaujamasis patenkina atstovo interesą (pavyzdžiui, piniginiu atlygiu) mainais į atstovo veiksmus siekiant atstovaujamojo interesų, jau sudarytas, kartu yra sukurta ir socialinė sistema. Šią sistemą sudaro du savus interesus turintys ir naudingumą maksimizuojantys veikėjai, o žinojimas apie save valdančių sistemų funkcionavimą leidžia suvokti, kad tokioje sistemoje įvykių pasekmės, apskritai imant, bus kitokios nei pasekmės, kai veikėjas yra vienas. Žinoma, tų pasekmių skirtumo laipsnis priklausys nuo to, kaip toji dviejų veikėjų sistema yra organizuota.

Atstovaujamojo problema

Atstovaujamasis paprastai yra suinteresuotas, kad per atstovo veiksmus pasiektų tam tikrų rezultatų. Kadangi sandorio dalis yra išorinis atlyginimas atstovui, o atstovaujamasis gauna teisę kontroliuoti atstovo veiksmus, yra du būdai, kuriais pastarojo veiksmai gali patenkinti atstovaujamojo interesus. Kontrolės teisę galima naudoti nukreipiant atstovo veiksmus arba išorinį atlyginimą galima padaryti priklausomą nuo atstovo veiksmų rezultato – taip skatinama deramai parinkti atitinkamus veiksmus. (Jei naudojant pastarąją priemonę, visiškai atsisakoma kontrolės teisės, naudojant tik antrąją priemonę, nebelieka ir jokio valdžios santykio, tada atstovas tampa nepriklausomu rangovu. Tačiau nenueinant iki tiek, tam tikra dalis kontrolės teisių gali būti pakeista priklausomu nuo rezultato atlyginimu.) Pirmasis būdas vadintinas kaip orientuotas į veiksmus (*attending to actions*), antrasis – į rezultatą (*attending to outcomes*).[5]

[5] 16 skyriuje, kur aptariamos sudėtingos organizacijos, šioms dviem atstovaujamojo strategijoms nusakyti vartojami „numatančiosios priežiūros" ir „atgalinės priežiūros" terminai.

Abu būdai turi trūkumų. Atstovo veiksmų kontrolė sąlygoja priežiūros kaštus ir nėra visiškai veiksminga. Dėmesio sutelkimas į rezultatus paprastai reiškia, jog patikėtiniui atlyginama už rezultatą, kurį tik iš dalies lemia jo veiksmai (o iš dalies, pavyzdžiui, atsitiktinumas arba bendradarbių ar trečiųjų asmenų veiksmai), ir dėl to tai nėra tobula paskata.

Atstovaujamojo problemą galėtume formuluoti kaip bendros racionalaus veiksmo paradigmos atskirą atvejį, t. y. kaip naudos (arba interesų – būtent šią sąvoką aš čia vartoju) maksimizavimo, esant tam tikriems apribojimams, problemą. Pastaraisiais metais ekonomikos teorijoje būtent šiuo aspektu atlikta nemažai tyrimų (žr. Groves, 1973; Jensen ir Meckling, 1976; Lazear ir Rosen, 1981; Rosen, 1988). Paprasčiausiai ši problema apibūdinama taip: atliktas darbas yra atstovo pastangų ir atsitiktinių trikdymų funkcija. Atstovaujamojo grynosios pajamos yra to atlikto darbo vertė, atėmus priežiūros kaštus ir atlyginimą, kurį jis privalo sumokėti atstovui. Pastarojo gaunama nauda didėja dėl gaunamo atlyginimo ir mažėja dėl įdėtų pastangų. Jo darbo pastangos savo ruožtu yra didėjanti priežiūros lygio funkcija. (Apibūdinant bendriau, priežiūros lygis gali ir tiesiogiai paveikti atstovo naudą.) Atstovaujamojo gaunama nauda didėja, didėjant jo grynosioms pajamoms. Taigi jo užduotis yra nustatyti tokį priežiūros ir atlyginimo lygį, kad nauda būtų maksimali atsižvelgiant į tai, jog atstovas savo darbo pastangomis sieks maksimizuoti jo paties gaunamą naudą.

Šitaip apibūdinant, struktūrai būdinga abipusė veiksmų priklausomybė ir atstovaujamojo problema bus maksimizuoti savo interesų realizavimą, esant tai abipusei priklausomybei.[6] Tokio apibūdinimo privalumas tas, jog racionalios veiklos rėmai praplečiami vienu mažu žingsneliu – nuo individualių vienas nuo kito nepriklausomų veiksmų mikrolygmens į abipusiškai priklausomą dviejų veikėjų veiksmų lygmenį. Iš esmės tokiame apibūdinime rasime visus tris sistemos veikimo aiškinimo komponentus (kai sistemą sudaro veikėjų pora ir su sandoriu susiję įvykiai). Mikrolygmenyje racionali veikla yra atstovaujamojo ir atstovo naudos maksimizavimas. Nuo mikro- prie makrolygmens pereinama remiantis tais veiksmais sukurto produkto kiekiu ir pajamų tarp atstovaujamojo ir atstovo paskirstymu. Perėjimas nuo makro- prie mikrolygmens yra grįžtamuoju ryšiu besiremiantis procesas, kurio metu produkto kiekis ir pajamų paskirstymas (bei kitos praktiškai pritaikomos sąlygos) įtraukiami į atstovaujamojo bei atstovo naudingumo funkcijas ir turi įtakos jų veiksmams. Tai, žinoma, yra mažiausia iš galimų veikimo sistemų, bet visi esminiai elementai joje yra.

Tokio apibūdinimo ribotumas tas, kad praktiškai juo pasinaudoti sunku, kadangi esamas tyrimų lygis nepajėgus aprėpti tas gausias valdžios santykių, kontrolės vykdymo būdų bei paskatų rūšių variacijas, kurias gali naudoti atstovaujamasis atlygindamas atstovui. Bet jau yra nemažai industrinės sociologijos literatūros apie dar-

[6] Šią problemą galima apibūdinti ir kaip nenulinės sumos lošimo tarp atstovaujamojo ir atstovo problemą. Aš nusprendžiau to nedaryti, kadangi taip tradiciškai lošimų teorijoje apibūdinama problema turi tam tikrus išankstinius apribojimus, tokius kaip pavienis lošimas vienukart veikiant abiem lošėjams, kai kiekvienas iš jų žino galimus kito lošėjo išlošius, bet nežino, kurio veiksmo šis imsis. Tai, kad atstovaujamojo ir atstovo problema ekonomikos teorijoje iškyla ne per lošimų teoriją, bet nepriklausomai nuo jos, ir rodo tų apribojimų poveikį. Šiaip jau šios problemos apibūdinimas labiau atitinka diferencinių ir kartotinių lošimų tyrimų problematiką.

buotojų atlyginimus bei skatinimo metodus (žr. Miller ir Form, 1980). Tos literatūros gausa liudija, kad nėra tokio tobulo sprendimo, kurio dėka darbuotojo veikla visiškai atitiktų atstovaujamojo interesus. Aš dabar nesigilinsiu į tą literatūrą, o tik aptarsiu keletą pastebėjimų, išryškinančių galimus nuomonių skirtumus.

Esant įprastam samdymo santykiui, kai darbuotojas įsipareigoja savo laiką ir pastangas perduoti darbdavio kontrolėn, taikomi du pagrindiniai turintys daugybę variacijų atlyginimo būdai. Darbuotojui gali būti mokama pagal dirbtą laiką (tai pagrindinis būdas, kai darbdavys siekia kontroliuoti veiklą) arba pagal atliktą darbą.[7] Pirmasis vadinamas laikiniu darbo užmokesčiu, antrasis – vienetiniu, skatinamuoju, komisiniu, premijiniu ir kitokiu darbo užmokesčiu. Laikinis darbo užmokestis darbuotojo neskatina domėtis (jei atsiribosime nuo kitų įvykių, kuriuos atstovaujamasis gali kontroliuoti – atleidimo iš darbo, pareigų paaukštinimo, darbo užmokesčio padidinimo) tais rezultatais, kuriais suinteresuotas atstovaujamasis (t. y. produkcija), ir todėl lemia menką pastangų intensyvumą, skatinantį menką kiekį ir prastą darbo kokybę.[8] Darbdaviai visuotinai pripažįsta, kad bet kurio sudėtingo gaminio gamyboje jo kokybės tikrinimas menkai pakeičia pačių darbuotojų dėmesį darbo kokybei. Vienetinis atlyginimas arba skatinamasis užmokestis darbuotojo interesus labiau suderina su darbdavio interesais, bet, kol apmokėjimo kriterijai visiškai neatitinka atstovaujamojo interesus veikiančių kriterijų (pavyzdžiui, apimančius ir kokybės, ir kiekio rodiklius), darbuotojų veiksmai nemaksimizuos darbdavio interesų.

Aukščiausiajame korporacijos vykdomosios valdžios ir viduriniajame vadybos lygmenyse skatinamasis užmokestis plačiai taikomas kaip pastovaus atlyginimo priedas. Tai daroma įvairiomis formomis – premijomis, akcijų opcionais, atlyginimu akcijomis – suprojektuotomis neabejotinai tam, kad vadybininkų, kaip atstovų, interesai visiškai sutaptų su savininkų (t. y. atstovaujamųjų) interesais. Nors toks skatinimas apskritai laikomas pakankamai veiksmingu, subtilūs interesų skirtumai išlieka. Pavyzdžiui, ypatingos akcijų opcionų sąlygos gali skatinti direktorius bendrovių veiksmais bandyti taip manipuliuoti akcijų kainomis, kad jie patys gautų maksimalią naudą esamų akcininkų naudos sąskaita. Panašias pasekmes gali turėti premijos. Kitokio pobūdžio problemos iškyla, kai įmonę siekia perimti kita bendrovė – čia akcininkai gali iš to tikėtis laimėti, o direktoriai – prarasti. Tokią padėtį dar labiau komplikuoja taisyklės spręsti balsų dauguma netobulumas, dėl kurios anksčiau akcijas parduodančių (pasiūlyta kaina) akcininkų interesai priešpriešinami taip nedarančių akcininkų interesams.

Prieš imdamasis kitame poskyryje atstovo problemos, dar paminėsiu vieną galimą atstovaujamojo interesų komponentą. Esant tam tikroms aplinkybėms, atstovaujamasis turi interesą išplėsti kontrolę už jam atstovo suteiktos valdžios ribų. Tam

[7] Įdomu tai, kad devynioliktojo a. Vokietijos medvilnės verpyklose darbuotojams būdavo mokama pagal dirbtą laiką, o Anglijoje – pagal pagamintą produkciją (žr. Biernacki, 1988).

[8] Kai kuriose mašinų kontroliuojamose operacijose, pavyzdžiui, konvejeris, darbo tempą valdo veikiau mašina nei darbuotojas. Tokiose operacijose sunku įdiegti skatinamąjį darbo užmokestį; tačiau tokiomis aplinkybėmis ši darbo užmokesčio forma būdavo taikoma kaip laikinio darbo užmokesčio papildymas, dažnai išmokamas kaip kolektyvinis atlygis darbuotojų grupei, atliekančiai konkrečią mašinos kontroliuojamą operaciją, ir susijęs veikiau su kokybe nei su kiekybe. Pavyzdžiui, automobilių gamintojai papildomą užmokestį naudodavo kaip paskatą surinkimo konvejerių darbuotojams, kuris būdavo išmokamas remiantis surinktų automobilių kokybės rodikliais.

gali pasitarnauti atstovo perleistos teisės. Toks prototipinis atvejis yra, kai darbdavys iš darbuotojo reikalauja atlikti jo asmeninius pavedimus arba kai jis išplečia jo pareigas už tos srities, kuri buvo iš pradžių numatyta sutartyje, ribų.[9] Šį valdančiojo vykdomą valdžios mainuose įgytų kontrolės teisių panaudojimą įgyti kontrolę įvykiams už šio santykio ribų toliau ir panagrinėsiu.

Atstovo problema

Aukščiausiajame abstrakcijos lygmenyje atstovo problema yra tokia pati kaip atstovaujamojo: maksimizuoti savo interesų įgyvendinimą. Tačiau atstovo veiklos apribojimai yra kitokie nei atstovaujamojo, lygiai kaip ir jo interesų įgyvendinimo būdai. Atstovo interesai priklauso nuo atlyginimo dydžio bei kaštų, susidarančių jam veikiant atstovaujamojo labui (anksčiau juos vadinome darbo pastanga). Be to, lygiai kaip atstovaujamasis gali turėti interesą išplėsti atstovo kontrolę už pastarojo jam suteiktos valdžios ribų, taip ir atstovas turi interesą apriboti atstovaujamojo kontrolę sritimi, kurią apibrėžia suteiktos teisės, arba sumažinti kontrolę iki siauresnės nei apbrėžta srities. Laikinai atidėję į šalį tą interesą apriboti atstovaujamojo kontrolę, galėtume patyrinėti atstovo problemą tais pačiais terminais, kuriais suformulavome atstovaujamojo problemą. Pirmiausia atstovas gali padidinti arba sumažinti pastangas, daromas vardan atstovaujamojo interesų. Tokio sprendimo poveikis atstovo interesams priklauso nuo jo priežiūros bei nuo jo pastangų pasekmių pagamintam produktui ir nuo laipsnio, kuriuo atstovaujamasis padarė atstovo atlyginimą priklausomą nuo to produkto kokybės arba kiekio.

Visa tai ir lemia, ką dažnai pastebime individų darbe kitiems: dykinėjimą, darbą ne visą darbo dieną ir apskritai darbą be didelių pastangų. Bet yra ir kitų pastebimų veiksmų, tačiau juos užmaskuoja anksčiau pateiktas problemos apibūdinimas. Vienas iš tokių veiksmų yra klaidingos informacijos perdavimas atstovaujamajam, nes atstovas dažnai iš dalies kontroliuoja informaciją, kurią gauna atstovaujamasis apie atstovo veiksmus arba darbo produktą. Atstovas gali tik imituoti darbą, jei atstovaujamasis ne iki galo prižiūri jo veiksmus; jis gali paslėpti klaidas produkte arba teikti klaidingą informaciją apie produktą, jei atstovaujamasis padaro atlyginimą priklausomą nuo produkto.

Siekdamas maksimizuoti savo interesus, atstovas ne tik koreguoja pastangas, bet ir kitu būdu gali geriau įgyvendinti savo interesus. Svarbu tai, kad pradėdamas įgyvendinti savo tikslus, atstovaujamasis daugeliu atvejų turi duoti atstovui teisę naudoti kai kuriuos išteklius. Kitaip tariant, atstovaujamasis išsaugo teises gauti naudą iš išteklių naudojimo (naudos teises, *benefit rights*), o atstovas įgyja teises juos naudoti (naudojimo teises, *usage rights*). Atstovo veiksmai *kartu* su tais ištekliais duoda rezultatus, kurių geidžia atstovaujamasis. Tai sukuria atstovui galimybę naudoti tuos

[9] Čia, žinoma, svarbu, kokios yra pradinės mainų sutarties sąlygos. Bet yra viena aiški skiriamoji linija: jei darbuotoją samdo korporacinis veikėjas, kurio struktūra yra sudaryta iš pozicijų (vietų), tai kontrolės teisės perduodamos tam korporaciniam veikėjui ir gali būti deleguotos tik pozicijai arba pareigybei, bet ne asmeniui. Ir jei asmuo, užimantis tas priežiūrą atliekančias pareigas, kurioms tos teisės buvo deleguotos, iš pavaldinio reikalauja asmeninių paslaugų, neįeinančių į jo pareigas, tai vyks už valdžios santykio apimamų įvykių srities ribų.

išteklius savo paties reikalams – galbūt pakenkiant atstovaujamojo interesams, o galbūt – ne, tačiau bet kuriuo atveju gauna naudos sau. Tokių pavyzdžių gausu: darbuotojas naudojasi bendrovės automobiliu asmeniniais reikalais, saviems tikslams naudoja įstaigos įrangą ar medžiagas, naudojasi suteikta išlaidų sąskaita ne bendrovės reikalams, bet savo poreikiams arba naudojasi jo, kaip samdomo darbuotojo, gaunama informacija savo naudai. (Žr. 17 skyriuje platesnę diskusiją apie vertės dreifą nuo atstovaujamojo pas atstovą, t. y. nuo naudos teisių turėtojo pas naudojimosi teisių turėtoją.)

Kai atstovas naudoja atstovaujamojo išteklius savo asmeniniams tikslams (ar kitiems jo interesus atliepiantiems tikslams, esantiems už valdžios santykyje apibrėžtos įvykių srities ribų), yra tiesioginė analogija atstovaujamojo turimos teisės kontroliuoti tam tikrus atstovo veiksmus panaudojimui išplėsti kontrolę už tos teisės sferos ribų. Abiem atvejais viena ar kita šio santykio šalis bando padidinti savo laimikį be kaštų. Abiem atvejais tęstinis mainų pobūdis laikui bėgant tokius mėginimus padaro įmanomus. Kadangi mainomi ištekliai yra skirtingų formų (veiksmai – medžiagos, arba darbas – kapitalas), atstovaujamojo ir atstovo mėginimai įgyja skirtingas formas.

Kaip atstovaujamasis ir atstovas modifikuoja vienas kito interesus

Anksčiau pateiktame valdančiojo bei pavaldinio (atstovaujamojo ir atstovo) aspektais nagrinėtame valdžios santykyje apėjau dar vieną galimą kelią į tikslą – interesų pakeitimą. Jei aš, būdamas valdantysis, galiu pakeisti savo pavaldinio interesus taip, kad mano interesų tenkinimas atitiktų ir jo interesus, tuomet jis taps tikru mano paties tęsiniu. Interesų konfliktas pašalinamas, ir man nebereikia rūpintis nei priežiūra, nei tinkamomis paskatomis.

Tokia pati potenciali galimybė egzistuoja ir atstovui. Jei atstovaujamasis ima mano interesus laikyti savais, tuomet aš, kaip atstovas, galiu siekti savų interesų ir tuo pačiu metu tenkinti atstovaujamojo interesus. Abu pasieksime tokį pat pasitenkinimo lygį, ir atstovas, ir atstovaujamasis, kurio interesai pasikeitė.

Šiuose paprastuose sprendimuose aiškiai slypi kažkoks defektas, antraip kiekvienas valdžios santykis pasiektų tokią abipusiškai priimtiną būseną. Interesuose glūdi suvaržymai, neleidžiantys lengvai pasiekti tokius sprendimus. Apskritai šioje knygoje, išskyrus 19 skyrių, aš darau prielaidą, kad interesai nesikeičia; teorijoje apie tikslingą veiklą interesus reikia imti tokius, kokie jie yra, dar iki numatant racionalią veiklos liniją, pagal kurią sieksime patenkinti tuos interesus.

Prielankumas ir susitapatinimas: giminingi atstovai

Aš ir toliau vartosiu „atstovaujamojo“ sąvoką valdančiajam apibūdinti, kuris nori arba kuriam reikia sutelkti daugiau išteklių, nei jis turi, ir terminą „atstovas“ veikėjui, kuris tampa pavaldiniu ir ima veikti pagal valdančiojo interesus. Bet šiame poskyryje aptariama veiklos organizavimo schema nėra valdančiojo ir atstovo mainai,

kaip kitose šio skyriaus dalyse. Šioje schemoje atstovą aš vadinsiu gimininguatstovu, o pačią schemą – giminingo atstovo santykiu.

Prieš imantis analizės, pravartu išsiaiškinti vieną galimą nesusipratimą. Kai kurio nors veikėjo interesai apibūdinami kaip tapatūs kito veikėjo interesams, gali kilti neaiškumų, nes tai galima suvokti dvejopai. Toks pasakymas gali reikšti, kad abu veikėjai būna patenkinti, kai gauna tokius pačius dalykus; šia prasme, tarkime, du ūkininkai turės tuos pačius interesus. Arba interesų sutapimo nusakymas gali reikšti, jog antrasis veikėjas yra patenkintas, kai patenkinami pirmojo veikėjo interesai. Aš taikysiu antrąjį suvokimą. Kaip kraštutinis pavyzdys čia būtų kuris nors veikėjas, veikiantis vien kito veikėjo, savojo atstovaujamojo, interesų realizavimo vardan ir neturintis jokių kitų interesų. Kitaip tariant, jo interesais *yra tapę* jo atstovaujamojo interesai, ir jis pats veikia kaip visiškas to atstovas, tarsi jis pats būtų tas atstovaujamasis.

Tokio pobūdžio santykis išryškintas pavyzdyje apie komuną, pateiktame 4 skyriuje:

> „Kartais tie santykiai tapdavo tokie intensyvūs, kad kai kurių dalyvių asmenybės atrodė išsilydančios kituose. Tai buvo ypač ryšku charizmatinio lyderio (vyro) ir jo pagrindinio pavaduotojo (moters) atveju. Kai jie būdavo kartu, moteris pasekėja retai įsikurdavo kitaip, negu kad galėtų stebėti kiekvieną lyderio išraišką. Ji mėgdžiodavo jo mimiką ir gestus ir akivaizdžiai užsimiršdavo tame persikūnijime“ (Zablocki, 1980, p. 15).

Socialinės struktūros su tokiais interesų tapatumais yra neįprastos. Tačiau kai kuriose situacijose kažką artimo tokiam santykiui galima sutikti. Neretai valstybės vadovo artimiausias patarėjas yra asmuo, kuriuo, kaip jis jaučia, gali absoliučiai pasitikėti. Jis susiranda tokį asmenį, kadangi jam būtina perduoti nemažą kontrolės dalį kitam, pirmiausia – kontroliuojant tuos, kurie bendrauja su juo. Optimali sąlyga perduoti kontrolę kitam yra tokia, kuriai esant, to kito interesai būtų jo interesai, o tai reikštų, jog tas kitas tokioje pačioje situacijoje elgtųsi tiksliai taip, kaip ir jis.[10] Štai kodėl artimiausias valstybės vadovo patarėjas dažnai yra asmuo, turintis vos kelias ryškesnes kvalifikacijas – viena nepastebima kvalifikacija yra jo beveik visiškas susitapatinimas su valstybės vadovu.

Tokio pat pobūdžio, tik ne tokie kraštutiniai reiškiniai socialinėje organizacijoje yra plačiai paplitę. Juos galima labai paprastai apibūdinti šios knygos sąvokomis: vienas veikėjas prisitaikė sau arba perėmė kito veikėjo interesus. Šitaip tas pirmasis veikia kaip antrojo (ir savęs paties) atstovas, kurį nebūtina kitam veikėjui (atstovaujamajam) prižiūrėti, ir jam mokama tik tiek, kiek reikia jo poreikiams. Jo interesai, būdami atstovaujamojo interesais, neskatina pastarojo interesams priešiškų veiksmų. Jis, kaip ir pats atstovaujamasis, yra toks pat jautrus švaistymams, neracionalumui, biurokratiniam nerangumui ir kitoms problemoms, su kuriomis turi kovoti atstovaujamieji.

Tokią veiklos organizavimo schemą daro svarbią ne tai, kad ja remiasi daugelis organizacijų. Nedaugeliui atstovaujamųjų pavyksta rasti kitus veikėjus, kurie perimtų

[10] Vienas artimas prezidento Nixono patarėjas (bet ne pats artimiausias) kartą apibūdino artimiausią Nixono asmenį kaip besielgiantį kaip prezidento „antroji oda“. Tačiau po Watergate'o tapo akivaizdu, jog visiško interesų sutapimo nebuvo, nes Nixoną galop paliko net patys artimiausi jo patarėjai ir sąjungininkai.

jų interesus nesirūpindami savaisiais.[11] Bet yra žinoma keletas ryškių tokio tipo santykių pavyzdžių. Vienas jų – kaip galima spėti, radosi evoliucijos procese, o ne racionaliai veikiant – yra veiklos organizavimas, atsirandantis, kai moteriai gimsta kūdikis. Dėl procesų, kurie kol kas nėra gerai pažinti, motina ima tapatintis su vaiku. Tai reiškia, kad pradiniu gyvenimo laikotarpiu, kai kūdikis dar nepajėgus būti veiksmingu veikėju, veikiančiu pagal savo paties interesus, automatiškai veikia galingas atstovas tiems interesams įgyvendinti. Manytina, kad čia aptariama veiklos tipo struktūra išsirutuliojo natūraliai. Įdomu, kad gamta „pasirinko" šitokią veiklos organizavimo schemą kaip pačią efektyviausią tokiai situacijai. Tai schema, kurioje nereikia jokios priežiūros (kadangi motina pažeis savo pačios interesus pažeisdama kūdikio interesus) ir kurioje didžioji dalis motinos energijos išeikvojama kūdikio labui.[12]

Išskyrus keletą ypatingesnių socialinių struktūrų, tokių kaip ką tik aprašytoji, veiklos organizavimas susitapatinant, kurį aš vadinu gimininго atstovo santykiu, kaip atrodo, veikia kartu ir papildo anksčiau šiame skyriuje aptartą atstovo tipą. Pateiksiu keletą gimininго atstovo santykių pavyzdžių, rodančių skirtingą tokių santykių laipsnį.

1. *Susitapatinimas su artimu giminaičiu*. Susitapatinimas svarbus tuose procesuose, kuriuose dalyvauja šeimos nariai (keitimasis kontrole, interesų keitimas, vienašalis kontrolės perdavimas). Jis akivaizdžiai svarbus organizuojant nenutrūkstamą ir intensyvią veiklos rūšį, būdingą šeimos gyvenimui, kadangi atlieka labai svarbų vaidmenį skirtingais to gyvenimo momentais ir apima skirtingus šeimos narius.[13] Tėvų susitapatinimas su vaiku yra stiprus iškart jam gimus, o vaiko susitapatinimas su tėvais, kaip atrodo, yra svarbus būdas ugdyti jo interesus.

2. *Susitapatinimas su tauta*. Ko gero, svarbiausias būdas, kuriuo tauta organizuoja savisaugos veiklą, yra susitapatinimas. Kilus karui, daug jaunų žmonių savanoriškai užsirašo į karinę tarnybą nepaisydami mažų atlyginimų ir didelės tikimybės žūti. Būdami kariškiais, kai kurie jų savo noru pasisiūlo pačioms pavojingiausioms užduotims, kuriose išvis maža galimybių likti gyvam. (Tokie atvejai gali būti artimi Durkheimo altruistinėms savižudybėms, kurių beveik grynas pavyzdys buvo japonų pilotai kamikadzės Antrojo pasaulinio karo metais.) Susitapatinimą su tauta akivaizdžiai tikslingai (kitaip nei šeimoje) skatina tautos lyderiai. Tai neatsako į klausimą, kodėl tie piliečiai, kurie tapatinasi su tauta, taip daro (kaip tai padeda jiems padidinti savo interesų įgyvendinimą?), arba į klausimą, kokiomis sąlygomis tas susitapatinimas bus stiprus arba silpnas. Kitoje dalyje aš šį tą pasakysiu apie pirmąjį klausimą (tai padės atsakyti ir į antrąjį), nes tai fundamentalus klausimas, kylantis galvojant apie šį veiklos būdą. Nors tas būdas neabejotinai naudingas atstovaujamajam, kiek jis naudingas atstovui?

[11] Čia kalbama apie kitokį nei charizmatinė valdžia reiškinį. Charizmatinė valdžia apima vienašalį pasekėjų turimos kontrolės perdavimą lyderiui, jie tada aklai seka jo nurodymus. Tuo tarpu susitapatinimas – tai kito asmens interesų inkorporavimas neperduodant jam savo veiksmų kontrolės teisių. Žmogus gali jaustis sugebąs veikti geriau nei kitas ir patenkinti kito veikėjo interesus. Motina, labai stipriai susitapatinanti su savo kūdikiu, netrokšta perduoti kontrolę kūdikiui.

[12] Neaišku, ar tokia motinos orientacija yra fiziologiškai sukelta, kaip tai rodo šios pastraipos išdėstymas, ir ar ji atsirado dėl sąveikos tarp kūdikio ir asmens, labiausiai besirūpinančio jo priežiūra. Žr. Ainsworth et al. (1965), kur apžvelgiami šios srities tyrimai.

[13] Pavyzdžiui, motinos susitapatinimas su kūdikiu, kaip manytina, laikui bėgant, mąžta. Vaikas savo ruožtu vykstant socializacijai, ima identifikuotis su motina ir tėvu; šis procesas kurį laiką stiprėja. Yra dar vienas platus susitapatinimą apimantis ryšys, kuris ypač įdomus, tačiau iki galo nepažintas – tai dvynių ryšys.

3. *Susitapatinimas su darbdaviu.* Daugelyje verslo įmonių dalis jų darbuotojų yra lojalūs bendrovei (t. y. tapatinasi su ja). Kartais šis susitapatinimas įgauna kraštutinę išraišką ir prilygsta identifikavimuisi su tauta ar netgi su šeimos nariais arba visa šeima. Dėl tokio susitapatinimo dažnai ir vartojama „šeimos" sąvoka visiems firmos dirbantiesiems apibūdinti. Kaip ir patriotizmo atveju, atstovaujamasis yra suinteresuotas pakurstyti tokį tapatinimąsi. Jo dėka įveikiama daugelis problemų, aptartų ankstesnėse dalyse ir 16 skyriuje. Kai kurie tyrinėtojai netgi teigia, jog be dalies darbuotojų tam tikro susitapatinimo verslo firmoms sunku efektyviai veikti; įprasto atstovavimo santykio be nors šiokio tokio susitapatinimo gali nepakakti išlaikyti veiksmingą organizaciją. Bet kuriuo atveju neabejotina, jog nesant glaudžios atstovaujamojo ar vyresniųjų atstovų priežiūros, dalies samdomų darbuotojų lojalumas arba susitapatinimas darbdaviui yra vertingas išteklius. Žinoma, tiesa yra ir tai, kad darbuotojams kartais būdingas negatyvus susitapatinimas su firma, t. y. savo interesus jie laiko priešingais firmos interesams. Kaip ir tautos mastu labiausiai su struktūra susitapatina tie, kurie gauna didžiausią naudą iš esamos organizacinės struktūros, ir dažnai mažiausiai susitapatina tie, kurie iš tos struktūros gauna mažiausiai naudos (tautos žemutinės socialinės-ekonominės grupės, firmos žemesniojo lygmens darbuotojai).

4. *Susitapatinimas su šeimininku.* Nors samdymo santykis teisėje kartais apibūdinamas šeimininko ir tarno terminais, santykis tarp namų tarno ir jo šeimininko yra akivaizdžiai kitoks nei tarp daugumos samdomų darbuotojų ir jų darbdavių. Tarno susitapatinimas su šeimininku yra klasikinis ir seniai pripažintas reiškinys, aprašytas romanuose bei pjesėse ir priimamas kaip natūralus. Tačiau, kaip ir kitais susitapatinimo atvejais, juolab, palyginus su kai kuriais iš jų, tokio reiškinio racionalumas ne itin akivaizdus.

5. *Susitapatinimas su galingu pavergėju.* Matyt, labiausiai prieštaraujantis, nes visiškai disonuojantis susitapatinimo pavyzdys yra susitapatinimas su galingu pavergėju. Bettelheimas (1953) aprašė vieną ekstremalų atvejį, įvykusį vienoje nacių koncentracijos stovykloje, kurioje kaliniai ėmė tapatintis su SS sargybiniais. To paties reiškinio pavyzdys yra ir kai kurių amerikiečių karo belaisvių elgesys Šiaurės Korėjos lageriuose. Nors kai kuriems psichologams buvo priimtinas tam tikras tokio elgesio paaiškinimas, neatrodytų, jog tai būtų tikslingai veikiančių veikėjų pavyzdys. Išoriškai žiūrint, tokius atvejus itin sunku paaiškinti racionalumo terminais.

6. *Susitapatinimas su bendruomene.* Kai kurios teritorinės bendruomenės ir tikslieji žmonių susivienijimai sužadina stiprų savo narių susitapatinimą su bendruomene. Zablockio komunų aprašymai (cituoti anksčiau ir 4 skyriuje) atskleidžia kai kuriuos mechanizmus, kuriems padedant šitaip keičiasi interesai; šie mechanizmai kažkiek panašūs į tuos, kuriais pavergėjai sužadina savo pavergtų asmenų susitapatinimą su jais. Gautas rezultatas toks, kad bendruomenės narių psichinis gyvenimas yra visiškai kitoks negu ne bendruomenės narių, jame rasime, pavyzdžiui, visuotinės kolektyvinės euforijos ir džiugesio laikotarpių. Tokių teigiamų emocijų nauda gali būti pakankama paaiškinti tokį susitapatinimą racionalumo terminais; bet kadangi šis reiškinys panašus į kitus pavyzdžius, kuriuose nėra tos kolektyvinės euforijos, tai juos visus aiškinant, turėtų būti ir šiam reiškiniui tinkamas elementas.

7. *Korporacinio veikėjo susitapatinimas su kitas veikėjais.* Visuose ankstesniuose pavyzdžiuose veikė asmenys, susitapatinę su kitais veikėjais – atskirais individais arba korporaciniais veikėjais. Bet taip pat yra mechanizmas, kurio padedamas kuris nors

korporacinis veikėjas gali perimti kito veikėjo (paprastai kito korporacinio veikėjo) interesus. Jei viena bendrovė įsigyja kitą bendrovę (šioje analizėje darykime prielaidą, kad tai įvyksta nesiekiant perimti kontrolės), tai pirmosios organizacijos interesų dalis susitapatins su antrosios organizacijos interesais. Tąsyk siekdama savų interesų pirmoji organizacija turės kartu įgyvendinti ir antrosios interesus. Pirmoji bendrovė, jei ji veiks racionaliai ir jos interesai antrosios bendrovės atžvilgiu bus didesni nei minimalūs, koreguos savo veiksmus taip, kad jie būtų naudingi antrajai bendrovei. Juo didesni pirmosios interesai antrosios bendrovės atžvilgiu, juo labiau ji turės modifikuoti savo veiksmus – vardan savo pačios naudos. Jos elgesys antrąją bendrovę veikiančių įvykių atžvilgiu bus panašus į tokį, kuris būdingas žmonėms, reaguojantiems į įvykius, turinčius įtakos kitiems veikėjams, su kuriais jie susitapatina.

Kodėl žmonės susitapatina su atstovaujamuoju?

Visiškai aišku, kad gimininго atstovo santykis, kaip veiklos organizavimo būdas, yra naudingas atstovaujamojo interesams. Iš gimininго atstovo jis gauna daugiau paslaugų, nei gautų mainuose su paprastu patikėtiniu. Užtat ne iš karto aišku, kuo šis santykis naudingas gimininгam atstovui, kuris tapatinasi su atstovaujamuoju ir todėl jo interesams nuveikia daugiau nei tuomet, kai tokio susitapatinimo nėra.

Žvelgiant kitu aspektu, klausimas mažne yra kartu ir atsakymas. Kadangi interesų pakeitimas sukelia vidinius kaštus ir dėl to natūraliai vyksta lėčiau nei įvykių ir išteklių kontrolės mainų procesas, tai *jei* šie kaštai pašalinami, susitapatindamas su atstovaujamuoju savo interesus keičiantis atstovas subjektyviai atsiduria geresnėje padėtyje nei to nedarantis. Pakeitęs savo interesus, atstovas patenkina savo interesus tada, kai veikia tenkindamas savojo atstovaujamojo interesus. Ir kai šie įgyvendinami, atstovaujamojo pasitenkinimas suteikia atstovui papildomą džiaugsmą. O jei atstovas dar gauna ir iš atstovaujamojo mainų teikiamą naudą materialinio atlyginimo – užmokesčio ar padėkos – pavidalu, tuomet jis gauna dar ir papildomą naudą (šiuokart patenkina kai kuriuos savo interesus, netapačius atstovaujamojo interesams). Taigi subjektyviai atstovas atsiduria kur kas geresnėje padėtyje nei būtų buvęs, jei būtų nemodifikavęs savo interesų ir pasinaudotų tik tuo paskutiniuoju pasitenkinimo šaltiniu.

Šis efektas ypač gerai matomas mažoje ir glaudžioje teritorinėje bendruomenėje – komunoje, kurios nariai kartais patiria visuotinę euforiją. Jei kiekvienas narys susitapatina su bendruomene, tuomet kiekvieno veiksmai bendruomenės naudai yra atlyginami ir jo paties, ir kitų bendruomenės narių veikla. Taip veikia pozityvaus grįžtamojo ryšio sistema, kurioje kiekvienas veiksmas atneša vis daugiau ir vidinės, ir socialinės kilmės malonumo.

Bet toks paaiškinimas gali paaiškinti per daug, nes kitas klausimas bus, kodėl toks susitapatinimas nėra universalus ir visuotinis. Atsakymas tikriausiai bus kaštai, susidarantys veikiant kito interesais. Nesunku pastebėti, nors teorijoje tai neatsispindi, kad interesai nėra autonomiški, formuojami vien individo valia ir nuožiūra, juos įrėmina suvaržymai, kurių dalis yra fiziologiniai.

Anksčiau pateiktas pavyzdys apie korporacinio veikėjo susitapatinimą leidžia geriau suprasti tokį atsakymą. Jei bendrovė, pirkusi dalį kitos bendrovės akcijų, veikė vien antrosios interesais, ji nesugebės išlaikyti savęs kaip atskiros įmonės. Jos kaštai

viršys įplaukas, ir išlikti ji galės, jei išvis galės, tik gaudama naudos kaip dalinis kitos bendrovės savininkas. Jai būtina arba savo siaurus interesus įtraukti į savo veiklos organizavimą, arba nustoti egzistuoti kaip įmonei, o jos savininkams tapti tik daliniais antrosios įmonės savininkais. Tačiau žmonės tokio pasirinkimo neturi, nebent jie nuspręstų liautis egzistavę. Jei jie taip padaro (kas, manytina, ir atsitinka altruistinės savižudybės atveju), tada jų padėtis yra tokia pat kaip ir bendrovės, nusprendusios nutraukti veiklą.

Šie samprotavimai, kodėl žmonės susitapatina su kitais, tik iškelia klausimą. Labiau į tai gilinamasi 19 skyriuje, kur aš nagrinėju paties žmogaus pokyčius.

Paprastosios ir sudėtingosios valdžios struktūros

4 skyriuje padarėme skirtumą tarp suteiktos valdžios, kuriai suteikiama papildoma teisė – teisė perleisti valdžią kitam veikėjui, ir suteiktos valdžios, kuriai tokia papildoma teisė neduodama. 4 skyriuje aš tai pavadinau paprastosios valdžios ir sudėtingosios valdžios santykių skirtumu. Jį galima apibūdinti dviejų valdžios santykių aspektų sąvokomis: valdžios suteikimu ir jos vykdymu.

Paprastasis valdžios santykis yra tada, kai valdžią įgyvendina ir privalo įgyvendinti tas veikėjas, kuriam ji buvo suteikta. Valdančiajam priklauso teisė kontroliuoti veiksmus, bet jis neturi teisės perleisti šią teisę kitam. Sudėtingasis valdžios santykis yra tada, kai perduodama (būsimojo pavaldinio būsimajam valdančiajam) ir teisė kontroliuoti, ir teisė perleisti tą kontrolės teisę kitam (pavaduotojui).

Ši koncepcija nepriklauso nuo tos ar kitos filosofinės pozicijos teisių kilmės ir galutinio jų priskyrimo klausimu. Filosofinei prigimtinių teisių kategorijai, pagal kurią suverenumas priklauso fiziniams asmenims, pradinis taškas yra būsimojo pavaldinio sprendimas perleisti kontrolės teises būsimam valdančiajam. Priešinga politinė filosofija, plačiai pripažinta viduramžiais ir daugelyje socialinių sistemų iki jų, skelbė, jog suverenumą turi viršus, jį laiko karalius (kuris šią valdžios dovaną gavo iš Dievo rankų). Šiuo atveju procesai yra tokie pat, bet pradiniame taške teisės jau yra valdžios rankose. Šias dvi koncepcijas Ullmannas (1966) apibūdina kaip iškylančią ir nusileidžiančią vyriausybės teorijas. Egzistuoja šių teorijų variacijos, kurių viena yra Rousseau bendroji valia, atgimusi valstybiniame socializme – iškylančios valdžios teorijos atmainoje, kuri praktiškai dažnai primena nusileidžiančios valdžios teoriją. Dar viena filosofinė pozicija, deranti su bendrąja teise (*common law*) Vidurio Europoje viduramžiais, yra Gierke (1934 [1913]; 1968 [1900]) suverenumo teorija, kurioje suverenūs yra tarpiniai natūralūs susivienijimai *Genossenschaften*.

Visose tose politinėse filosofijose paprastosios ir sudėtingosios valdžios sistemų apibūdinimas nesiskiria nuo to, kurį pateikiau aukščiau – jei tik pripažįstama, kad pradinis valdžios suteikimas valdančiajam gali vykti įvairiais būdais. Žinoma, skirtingos politinės filosofijos teikia intelektinį pateisinimą skirtingam pradiniam teisių paskirstymui. Tačiau tas paskirstymas formuojasi ne per politines filosofijas, o per socialinį konsensą, paremiamą galios, kaip aprašoma 3 skyriuje.

Paprastoji valdžios sistema gali turėti keletą lygmenų, tačiau šios hierarchijos pobūdis bus kitoks nei sudėtingųjų valdžios sistemų. Tai ypač gerai matyti viduram-

žiais egzistavusioje feodo institucijoje. Gaudamas feodą, vasalas pažadėdavo lojalumą (taip pat karinės tarnybos ar žemės darbų paslaugas) savo ponui, o jo ponas pažadėdavo vasalui apsaugą. Vasalui ponas duodavo valdinius įsakus (pavyzdžiui, karinės tarnybos klausimais). Bet tas ponas pats galėjo, gavęs feodą, tapti kito galingo pono vasalu ir pažadėti lojalumą (taip pat ir dalį tų išteklių, kuriuos jis gavo iš savo vasalų) mainais už to kito pono platesnę apsaugą. Tokioje sistemoje aukštesnysis ponas *neturėjo* valdžios tarpinio pono vasalams. Pastarieji neturėjo jokių santykių su aukštesniuoju ponu, jie bendravo tik su tuo ponu, kuriam pasižadėjo būti lojalūs ir iš kurio gaudavo nurodymus. Aukštesniojo pono valdžia tarpiniam ponui galėjo turėti įtakos tų nurodymų turiniui, tačiau jie vasalui buvo duodami remiantis valdžia to pono, kuriam tas vasalas pažadėjo ištikimybę. Ši viduramžiškoji struktūrinė forma neišnyko be pėdsakų. Tokia valdžios struktūra namų ūkio lygmenyje dar ilgai egzistavo Prancūzijoje, kai ją įteisino Napoleono kodeksas. Visi namų ūkio nariai buvo pavaldūs šeimos galvos valdžiai, ir tik šeimos galva buvo laikomas valstybės atstovaujamuoju piliečiu.

Tokios struktūros pasekmių labai gausu. Pavyzdžiui, feodalinėje visuomenėje ponas turėjo visišką valdžią savo vasalams, ir šie neturėjo jokios teisės apeliacine tvarka kreiptis į aukštesniojo pono arba karaliaus teismą apeidamas savo pono teismą.[14] Kaip aprašo Simmelis (1950), susidarydavo socialinė struktūra, kurioje individas būdavo viename iš koncentriškų valdžios ratų: vidiniame būdavo šeimos galva, o išoriniame – karalius. Tiktai artimiausias individui ratas turėdavo jam tiesioginę įtaką; jei, pavyzdžiui, jis nebūdavo šeimos galva, jis būdavo pavaldus būtent šeimos galvai, o ne tiesiogiai ponui. Šeimos galva buvo pavaldus savo ponui, o šis – savo ponui ir taip iki pat karaliaus.

Galima būtų manyti, kad tokia valdžios sistema susiklosto tuomet, kai ištekliai išskaidyti, mažai bendraujama, transporto priemonės primityvios, kai visuomenės lygmenyje yra anarchija ir vertinama apsauga. Tai buvo būdinga ankstyviesiems viduramžiams, kai prekybą Vidužemio jūroje kontroliavo musulmonai, rinkos tebuvo vietinės, o žemė buvo pagrindinis gamybos išteklius.

Tam laikotarpiui būdinga dar viena deranti paprastajai valdžios sistemai savybė ir, matyt, padėjusi jai išsilaikyti: nebuvo korporacinio veikėjo, kaip kitokio negu fizinis asmuo, sąvokos. Buvo manoma, kad visi ištekliai yra fizinių asmenų rankose. Jei valdžia buvo vykdoma netiesiogiai, ji būdavo įgyvendinama per tarną, perduodantį šeimininko nurodymus. Šitaip visus gamybos išteklius laikant priklausančiais fiziniams asmenims ir visus valdžios santykius suvokiant kaip esamus tarp fizinių asmenų, idėja apie veiklą kito vardu (o tai būtinas sudėtingųjų valdžios struktūrų elementas) buvo neįprasta, nebent taip besielgiantis asmuo būdavo priimamas kaip valdžią turinčio asmens virtualus tęsinys. Ankstyvosiose valdžios sistemose, kuriose prireikdavo kelių valdymo lygmenų, ši pastaroji koncepcija buvo gana paplitusi.

Nors feodalinė visuomenės struktūra teikia gerą pavyzdį apie tai, kaip naudojantis paprastaisiais valdžios santykiais gali būti sukonstruota daugelio lygmenų mak-

[14] Pirmą kartą tokio apeliavimo teisę įvedė Vilhelmas Užkariautojas Anglijoje po 1066 m. Tai atlikdamas jis perėmė tą valdžią, kurią turėjo ponai (lordai) ir tokiu būdu smarkiai padidino karaliaus, o sumažino lordų galią. Toks pakeitimas galop paskatino lordų atsaką ir Magna Charta paskelbimo.

rosocialinė sistema, dauguma paprastosios valdžios pavyzdžių yra visai arba beveik visai plokšti. Žinomiausias bendrinis atvejis yra charizmatinė valdžios struktūra. Kadangi čia, lygiai kaip ir feodo atveju, kontrolės teisė perduota tiesiogiai konkrečiam asmeniui, valdžios santykiai susiklosto taip pat tiesiogiai tarp to charizmatinio asmens ir kiekvieno jo pasekėjo.[15] Žinoma, yra atvejų, kai kontrolė suteikiama charizmatiniam asmeniui, o po to valdžią įgyvendina jo atstovai (pavaduotojai) – kai charizma matoma įsikūnijusi valstybės vadovo asmenyje (Adolfo Hitlerio pavyzdys). Tačiau charizmatinis santykis spaudžia link paprastosios valdžios struktūros, kadangi charizma laikoma esanti įsikūnijusi pačiame tame asmenyje. Jo pavaduotojus pasekėjai dažnai laiko įsikišančius tarp jų ir charizmatinio lyderio, nes valdžią lyderiui suteikę pasekėjai nesuteikė jam teisės perleisti tą valdžią kitam. Pasekėjai šaukiasi „šeimininko balso".

Charizmatiniais galima laikyti gana plačią valdžios santykių grupę, nors tik keliuose tų santykių matysime visišką pasišventimą charizmatiškajam kitam. Tokį visišką atsidavimą įkūnija mokinys, tipizuotas kaip Jėzaus apaštalai. Kino žvaigždės gerbėjai, priešingai, tai žvaigždei perduoda valdžią tik kai kuriais jų aprangos ir elgesio klausimais.

Dėl valdžios perdavimo pobūdžio charizmatinis lyderis palaiko tiesioginį santykį su pasekėjais. Gali būti, kad visais valdžios perdavimo fiziniams asmenims atvejais yra tam tikra charizmatinė kokybė (t. y. pasekėjas tiki tą asmenį turint ypatingų sugebėjimų). Jei taip, tai čia pasireiškia jėga, palaikanti valdžios santykį kaip paprastosios valdžios struktūrą, kadangi minėti sugebėjimai paprastai traktuojami kaip neperduodami kitiems.

Ir dar vienas paprastosios valdžios struktūros pavyzdys, dažnai tokiu nelaikomas, tačiau turintis daug bendra su charizmatine valdžia – tai meilė. Įsimylėjęs žmogus faktiškai įsipareigoja tam, kurį įsimylėjo, perduoda jam daugelio savo veiksmų kontrolę. Ši santykių rūšis nedaug tesiskiria nuo tų, kurie būdingi charizmatinio lyderio pasekėjui, juose įsimylėjęs asmuo dažnai mato savo meilės objektą turint ypatingų savybių, kokių kiti neturi. Yra, žinoma, ir rimtų skirtumų. Pavyzdžiui, charizmatinis lyderis turi daug pasekėjų, tuo tarpu skirtingi asmenys linkę įsimylėti skirtingus gentainius; įsimylėjęs asmuo bando pritraukti mylimąjį prie savęs arba inkorporuoti kitą, tuo tarpu pasekėjas, jei išvis nori kažko panašaus, pats siekia būti lyderio inkorporuotas.[16]

Kai meilės objektas taip pat įsimyli jį įsimylėjusį asmenį, susidaro unikali dviejų asmenų valdžios struktūra, nukreipta vidun, tačiau kiekvienam asmeniui esant kito kontroliuojamam. Nesujungta ir simetrinė tokio pobūdžio valdžios sistema, kaip galima manyti, turi ypatingų savybių, nebūdingų kitoms sistemoms, ir dažnai suformuoja unikalią ir egzotišką elgseną. Deja, nors romanuose šis reiškinys aprašytas nepaprastai plačiai, socialiniai mokslai jo beveik nėra tyrinėję.

[15] Maxo Weberio darbe apie charizmatinių galių šaltinį yra šiek tiek painiavos, tai matyti, kaip jis aptaria Josephą Smithą, mormonizmo įkūrėją (žr. 4 skyriaus 9 išnašą).

[16] Nors negaliu gilintis į įvairius psichologinius meilės ir valdžios perdavimo charizmatiniam lyderiui vingius, kai kurių tokių perdavimų, mažiau, regis, būdingų meilei, savybė yra ta, kad charizmatinis lyderis laikoma kanalu ar keliu link išorinio tikslo (tokio kaip dieviškumas); o meilės objektas pats yra tikslas.

Pamatinė paprastosios valdžios struktūros problema

Esant paprastajam valdžios santykiui, iš pavaldinio valdančiajam perduodamas tas išteklius, kuriuo galima naudotis (įgyvendinti valdžią), bet negalima perduoti toliau. Tai dar didesnis apribojimas nei keičiantis prekėmis barterinių mainų rinkoje. Pamatinė paprastosios valdžios struktūros problema – kaip susidoroti su šiuo apribojimu, kuris, iš esmės paėmus, visiškai panašus į tuos, kuriuos primityvių gyvų organizmų egzistavimui apibrėžia jų konkreti forma. Pavyzdžiui, bestuburių funkcionavimą apriboja stuburo nebuvimas.

Kalbamo apribojimo pasekmės gerai išryškėja kontrolės masto tyrimuose, kurie rodo, jog organizacijose, neturinčiose tokio apribojimo (t. y. biurokratinėse organizacijose), tiesiogiai valdančiojo ar vadybininko prižiūrimų pavaldinių yra gana mažai (žr. Simon, 1957, ir Blau ir Schoenherr, 1971). Taigi paprastoji valdžios struktūra su vienu valdančiuoju ir n – 1 pavaldinių yra nevykusi kaip produktyvi organizacija, išskyrus, kai n yra labai mažas.

Vienas iš būdų įveikti tą „dydžio ir formos" apribojimą, nors ir ne perdėm sėkmingų, yra daugiasluoksnės, iš kelių paprastųjų valdžios struktūrų lygių susidedančios valdžios sistemos – tokios kaip vasaliteto institucija viduramžiais. Šį apribojimą pašalina sudėtingoji valdžios sistema, kurioje suteikta valdžia gali tam tikru mastu būti pakeičiama.

Sudėtingosios valdžios struktūros savybės

Sudėtingoji valdžios struktūra yra, kaip jau anksčiau apibrėžiau, tokia, kurioje valdžią pavaldiniui vykdo kitas, o ne suteiktą valdžią turintis veikėjas. Tokioje struktūroje yra mažiausiai trys veikėjai. Kaip jau pažymėjau, sudėtingojoje valdžios struktūroje yra viena veiklos rūšis, kurios nėra paprastojoje valdžios struktūroje. Tai (valdžią turinčio veikėjo) valdžios kurio nors veikėjo atžvilgiu perdavimas (t. y. to veikėjo kontrolės teisių perleidimas) trečiajai šaliai, kurią šiame tyrime galėtume vadinti pavaduotoju arba atstovu.

Vadinasi, sudėtingojoje valdžios struktūroje yra mažiausiai trys lygmenys: valdantysis, pavaduotojas (arba atstovas) ir pavaldinys. Bet tų trijų lygmenų santykiai iš esmės skiriasi nuo feodalinio pobūdžio daugiasluoksnės paprastosios valdžios struktūros santykių. Feodalinėje struktūroje vyksta tiesioginiai mainai kiekvienoje iš gretimų lygmenų porų: valdžia perduodama aukštesniajam lygmeniui, t. y. tam, kuris valdžią įgyvendina.[17] Dar kitame aukštesniajame lygmenyje esantis veikėjas tokiame santykyje jau nedalyvauja. Tuo tarpu trijų lygmenų sudėtingojoje valdžios struktūroje visus tris veikėjus vienija vientisas santykis: pavaldinys suteikia valdžią valdančiajam, kuris ją perduoda pavaduotojui, o šis savo ruožtu ją įgyvendina ano pavaldinio atžvilgiu.[18] Santykis nebus užbaigtas, jei nebus vieno iš tų trijų veikėjų.

[17] Feodalinei struktūrai būdingi mainai, kuriuose atsilyginant už kontrolės perdavimą būdavo suteikiami apsaugos privalumai, bet tai nebuvo vienintelė mainų forma. Buvo galimos ir daugiasluoksnės paprastos konjunkcinės valdžios struktūros.

[18] Sudėtingųjų valdžios struktūrų funkcionavimo trūkumus aptarsiu vėliau. Bet jie iškart matyti dviejuose perėjimo nuo paprastosios prie sudėtingosios valdžios struktūros pavyzdžiuose. Kai kurie

Žinoma, tokia trijų lygmenų sudėtingoji valdžios struktūra yra minimalaus sudėtingumo laipsnio. Tačiau joje yra visi elementai, iš kurių susidaro ir labai sudėtingos valdžios struktūros. Paprastoji valdžios struktūra apima tik du veiksmus: S (pavaldinio) atliekamą valdžios suteikimą veikėjui A (valdžios instancijai) ir A įgyvendinamą valdžią S atžvilgiu. Sudėtingoji valdžios struktūra apima dar du papildomus veiksmus: perdavimą iš veikėjo S veikėjui A teisės perduoti A valdžią trečiajai šaliai L (pavaduotojui) ir po to faktiškąjį tos valdžios perdavimą iš veikėjo A veikėjui L. Taigi valdžią S atžvilgiu tada įgyvendins L.*

Toms teisėms, kurių perdavimas sukuria sudėtingąją valdžios struktūrą, galima suteikti konkrečią formą, kaip kad daroma žaidžiant. Pirmiausia tokiam teisių perdavimui, sukuriančiam paprastąją valdžios struktūrą, gali pakakti tiesiog popieriaus lapelio, kurį veikėjas S perduoda kitam veikėjui A ir kuriame, sakykime, parašyta: „Jūs (veikėjas A) turite teisę (1-ąją teisę) kontroliuoti mano (veikėjo S) veiksmus pagal toliau apibrėžtas ribas...“ Tame lapelyje svarbu tai, kad jis apibrėžia konkretų veikėją – veikėją A – kaip valdantįjį. Jei veikėjas A atiduoda šį lapelį veikėjui L, šiam jis neduoda nieko vertinga. Tas popieriaus lapelis *neteigia*, kad „šio popieriaus turėtojas turi teisę...“ Toji teisė negali būti perduodama; ji, apibrėžiant ekonomistų terminais, nepakeičiama (*not fungible*).

Norint, kad sudėtingoji valdžios sistema plėtotųsi, reikia perduoti papildomą teisę – teisę perduoti pirmąją teisę. Tai galima konkretizuoti popieriaus lapeliu, kuriame būtų parašyta: „Jūs (veikėjas A) taip pat turite teisę (2-ąją teisę) skirti kitus veikėjus įgyvendinti visą ar dalį 1-ojoje teisėje apibrėžtos kontrolės bei perduoti 2-ąją teisę kitam veikėjui.“ Jei S tą antrąjį popieriaus lapelį atiduoda veikėjui A kartu su pirmuoju, tai reikš, jog A ne tik gali *vykdyti* 1-ąją teisę, bet ir parašyti dar vieną popieriaus lapelį: „Veikėjas L turi teisę kontroliuoti S veiksmus su tokiais apribojimais (tie apribojimai gali būti kaip apibrėžti 1-ojoje teisėje arba siauresni) ir perduoti šią teisę kitam laikantis žemiau nurodytų apribojimų.“ Tai suteiks veikėjui L tokias pačias (arba siauresnes) teises kontroliuoti S veiksmus, kokias S suteikė veikėjui A, taip pat ir teisę perduoti gautą valdžią toliau.

Faktiškai 2-oji teisė gali įgyti dvi formas, kurių tik viena sukuria sudėtingąją valdžios struktūrą. Pirmoji 2-osios teisės forma yra tokia, kaip aprašyta pirmiau. Ši 2-osios teisės forma suteikia veikėjui A teisę deleguoti valdžią, bet bendra valdžia lieka A rankose. Ši 2-osios teisės forma ir yra tai, kas sukuria sudėtingąją valdžios sistemą. Valdantysis, veikėjas A, perduoda šią teisę veikėjui L su pridėtomis konkrečiomis sąlygomis, tokiomis kaip veikėjo L įpareigojimas pasiekti apibrėžtus rezultatus arba įgyvendinti šitaip veikėjo A deleguotą valdžią. Tai įprastai atliekama kaip dalis disjunkcinio santykio, kuriame L gauna mokėjimą iš A.[19]

Antroji 2-osios teisės forma socialinės struktūros požiūriu nėra tokia įdomi, kadangi ji neveda į sudėtingąją valdžios struktūrą. Ji realizuoja visišką 1-osios teisės

tyrinėtojai tvirtina, jog valstiečių nepasitenkinimas daugelyje Prancūzijos provincijų prieš Prancūzijos revoliuciją kilo tuomet, kai kilmingieji ėmė palikti savo žemes ir keltis į Paryžių, o dvarus tvarkyti palikdavo prižiūrėtojams. Panašiai aiškinamas ir plantacijų, kaip socialinės struktūros Amerikos pietuose, ekonominis nuosmukis: jis prasidėjo, kai antroji plantacijų savininkų karta persikėlė į didmiesčius ir savo, kaip nedalyvaujančių žemvaldžių, valdžią įgyvendino per ūkvedžius.

* Pagal pirmąsias angliškų žodžių raides: A – *authority*, S – *subordinate*, L – *lieutenant* – *vert. pastaba.*

[19] Kartais taip valdžia deleguojama ir konjunkcinėse valdžios struktūrose. Tokiose struktūrose numatoma, kad pavaduotojas įgyvendins deleguotą valdžią bendro intereso labui.

pakeičiamumą (*fungibility*), kai teigia, pavyzdžiui: „sąvoka „veikėjas A" 1-ojoje teisėje turi būti suvokiama kaip tasai veikėjas, kuris turi tokį popieriaus lapelį (taip pat ir šį)." O jei dar paprasčiau, 1-oji teisė tiesiog gali būti pakeista tą konkretų „veikėjas A" pakeičiant žodžiais „šio popieriaus turėtojas". Su tokia išplėsta teise veikėjas A gali parduoti veikėjo S sutartį kitam veikėjui ir šitaip visiškai pasišalinti iš santykio. Tokia teisė egzistuoja profesionalų sporte, kai kuriose pramogų srityse, taip pat vergvaldinėse sistemose. Tačiau daugumoje valdžios struktūrų jos nėra. Įprastame darbo samdymo santykyje pavaldinys iš tikrųjų nėra įpareigotas kokiai nors apibrėžtai samdos trukmei, jis gali nutraukti santykį bet kuriuo metu.[20] Būdama neprivaloma tokia sutartis su pavaldiniais turi menką vertę trečiajai šaliai, kuri už ją mokėtų.

Sudėtingosios valdžios struktūros problema ir padėčių atsiradimas

Kai veikėjas A veikėjo S jam suteiktą valdžią deleguoja veikėjui L, jam iškyla pirmoji problema: kaip deleguoti valdžią, bet kartu jos neprarasti ir kad ji visiškai neatitektų veikėjui L? Faktiškai čia yra dvi problemos: kaip deleguoti valdžią L, kad L galėtų naudoti ją, bet negautų jos nuosavybės teisių, ir kaip užtikrinti, kad L, turėdamas teisę naudotis veikėjui A suteikta valdžia, naudotų ją labiau su A interesais nei su savaisiais suderintais tikslais.

Antroji problema yra specifinis atstovaujamojo problemos, kokią ją turime atstovaujamojo ir atstovo santykyje, atvejis, jau aptartas šio skyriaus pradžioje, tik kiek kitokio išorinio pavidalo. Tačiau pirmoji problema yra tikrai konceptuali. Šiuolaikiniai korporaciniai veikėjai ją išsprendė paprastu socialiniu išradimu: iš asmenų sudarytos struktūros koncepciją pakeitė koncepcija apie struktūrą, sudarytą iš padėčių, kurioje asmenys tik užima tas padėtis. Šitaip valdžios deleguojamos teisės ir ištekliai nėra to asmens, kuris juos gauna, nuosavybė, tos teisės ir ištekliai yra padėties, kuriai yra deleguoti, nuosavybė.

Užuominą apie išsirutuliojimą ten link galima rasti netgi iš asmenų sudarytose struktūrose, žodžio „pavaduotojas" etimologijoje.* Tai prancūziškas žodis, jis sudarytas iš dviejų dalių: *lieu*, vieta, ir *tenant*, turėtojas. Taigi „lieutenant" reiškia vietos turėtoją, veikiantį už tikrąjį valdžios turėtoją, jo vietoje.

Valdančiojo požiūriu būtina, kad valdžios perdavimas pavaduotojui būtų perdavimas padėčiai, bet ne asmeniui. O jei būtų antraip, pavaduotojas galėtų perimti tą valdžią ir panaudoti ją savo tikslams.[21] Jei valdžia deleguota padėčiai arba tarnybai

[20] Ši samdos santykio asimetrija yra puiki tema tyrinėjimui, bet čia aš to nedarysiu. Valdantysis dažnai yra įpareigotas įstatymais ar kolektyvine sutartimi, kurią vykdyti reikalauja įstatymas, nenutraukti sudaryto santykio, išskyrus apibrėžtas priežastis, arba laikytis apibrėžtos sekos atleidžiant darbuotojus, pavyzdžiui, pradedamas atleisti paskutinis pasamdytasis. Visiškai tikėtina, kad ši asimetrija yra atsakas į struktūrinę asimetriją, susidariusią tuomet, kai šiuolaikinėje visuomenėje atsirado stambūs korporaciniai veikėjai, tapę didžiausiais darbdaviais; tai aprašoma 20 skyriuje.

* Originale anglų kalba „lieutenant" – *vert. pastaba*.

[21] Simmelis (1950) aprašo atvejį su valdovu, kuris vieno iš savo patarėjų paklausė apie pavaduotoją: „Ar be to žmogaus mes negalime išsiversti?" „Visiškai taip, jūsų didenybe." „Tai atleiskime jį, nes man nereikalingi tarnai, be kurių negaliu išsiversti" (p. 199). Šis pasakojimas rodo, kaip nepakeičiamumas suteikia pavaldiniui galią, kuri mažina valdžią.

(*office*) ir įsisteigia joje, tuomet tos pareigybės turėtojas (*oficerholder*) neturi teisės savo nuožiūra naudoti ją saviems tikslams (išskyrus atvejus, kai – ir kiek – jis užmaskuos tuos tikslus valdžią turinčio veikėjo tikslais arba sujungs su jais.).[22]

Su valdančiojo valdžios perdavimu kitam susidarius sudėtingajai valdžios struktūrai, toji valdžia nebetenka asmeninės identifikacijos. Ji ir toliau gali būti tapatinama su veikėju (ar veikėjais), kurio atžvilgiu ji įgyvendinama, ir yra tapatinama su tarnyba ar padėtimi, iš kurios ta valdžia turi būti įgyvendinama, tačiau ji praranda bet kokį tapatumą su asmeniu, kuris turi įgyvendinti valdžią.[23] Tai pokytis, panašus į vykstantį ekonominiuose sandoriuose, kai asmeniniai skolos rašteliai tapo perleidžiami, t. y. įgijo pinigų formą (žr. Ashton, 1945).

Iš visų sociologų Maxas Weberis jautriausiai sureagavo į šios naujos korporacinio veikėjo formos atsiradimą moderniojoje visuomenėje. Jo aprašoma biurokratinė organizacija, nors ir apibūdinta kaip idealus kelių dimensijų tipas, turi tuos elementus, kurie skiria korporacinius veikėjus, turinčius sudarytas iš santykiais susietų padėčių struktūras, nuo tokių, kurių struktūras sudaro santykiais susieti asmenys. Weberio apibrėžimas apima šiuos elementus:

tarnybų hierarchijos sąvoką;
aiškiai apibrėžtą kiekvienos tarnybos jurisdikcijos sferą;
tarnybose suteikiamą padėtį pagal nuopelnus arba išsimokslinimą;
užmokestį – apibrėžtą piniginį atlyginimą;
valdžios užimančiam tam tikrą tarnybinę padėtį darbuotojui apribojimą jo oficialiomis pareigomis;
pačią tarnybą ar padėtį, nepriklausančią ją užimančiajam.

Pažymėtina ir tai, kad Weberis (1947 [1922]) įžvelgė šios korporacinio veikėjo formos moderniojoje visuomenėje tolesnę raidą:

„Moderniosios korporacinių grupių organizacinės formos plitimas visose srityse yra ne kas kita, kaip ta pati nepaliaujama biurokratinio administravimo sklaida ir plėtra. Tai pasakytina apie Bažnyčią ir valstybę, pinigus, politines partijas, ūkio įmones, organizacijas, įkurtas įvairiausiems sumanymams rem-

[22] Padėties panaudojimas asmeniniams tikslams sudėtingose valdžios struktūrose tebėra rimta valdančiojo problema iš dalies dėl to, kad padėties turėtojui labai lengva susieti nuosavus tikslus su aukštesniosios valdžios (pavyzdžiui, organizacijos) tikslais ir, tiesą sakant, kartais sunku juos vienus nuo kitų atskirti. Antai karinėje bazėje karininkai įvairioms asmeninėms paslaugoms ne sykį pasitelkia šauktinius, nors už šiurkščius tokio tipo atvejus baudžiama. Daugumoje politinių sistemų aukštesnieji pareigūnai turi galimybes pasinaudoti savo valdžia įvairioms asmeninėms privilegijoms gauti: nuo tarnybinio automobilio vairuotojo paslaugų važinėjant asmeniniais reikalais ir sekretorių, kurios tvarko jų asmeninius reikalus kartu su tarnybiniais. Dvasininkai ir pamokslininkai, būdami „Dievo valdžios tarnai", dėl savo valdžią jiems suteikiančios padėties kartais gauna labai nemažai asmeninių patarnavimų iš savų parapijiečių. O faktiškai jie tik užima tam tikras padėtis religinės valdžios sistemoje, kurioje valdžią tos religijos išpažinėjai yra suteikę ne dvasininkams, bet Dievui.

[23] Valdžia nepraranda tapatumo su tuo veikėju, kuriam ji suteikta, jei pavaldinio atliekamas valdžios suteikimas yra atvirai asmeninis, kaip yra charizmatinės valdžios struktūroje. Šiuo atveju pavaduotojai dažnai vartoja žodžius „Reikalauju to ... vardu". Matyt, geriausias tokios dieviškos valdžios pavyzdys yra valdžia, kurią turi įgyvendinti pavaduotojai, t. y. „Dievo tarnai", darantys tai pasekėjų atžvilgiu „Dievo vardu". Tai atvejai, kuriuose antroji teisė – teisė perduoti valdžią – nebuvo pavaldinių suteikta.

ti, privačias asociacijas, klubus ir daugelį kitų. Šios formos plėtra yra, jei kalbėtume apie ryškiausią pavyzdį, svarbiausias moderniosios Vakarų valstybės reiškinys" (p. 337).

Nors Weberis nurodė tuos pačius empirinius reiškinius, kuriuos ir aš čia tyrinėju, tačiau tas faktas, kad jam biurokratija buvo idealus tipas, turintis daugelį dimensijų, paskatino jį šią sąvoką vartoti labai plačiai, pavyzdžiui, senovės Egipto naujajai karalystei bei Kinijos imperijai (nors abiejose jis matė esant stiprių patrimonialinių elementų; žr. Weber, 1968 [1922], p. 1044–1051). Abiejose valstybėse išties galima rasti idealiojo biurokratijos tipo elementų, tačiau tarnybos, kaip kažko kito negu asmens, sąvoka buvo išplėtota tik iš dalies. Faraono atstovai buvo jo vergai iki gyvenimo pabaigos, ir Egipto karalystėje anais laikais, kaip galima spręsti, asmuo ir padėtis nebuvo atskirti, dėl to asmuo negalėjo palikti padėties nesukeldamas struktūros griuvimo. Tuo tarpu Kinijos imperijoje asmens atskyrimas nuo tarnybos buvo didesnis; dalį struktūros tenai, kaip galima spręsti, sudarė padėtis, kitą dalį – asmenys.

Weberio analizė skiriasi nuo čia pat pateikiamos dar vienu svarbiu požiūriu. Weberiui rūpėjo valdžios tipai, ir todėl struktūrą bei ją kuriančius ir palaikančius procesus jis tyrinėjo iš valdžią turinčio veikėjo perspektyvos. Tuo tarpu mano perspektyva yra toji, kuri būdinga veikėjams, perduodantiems teises ar išteklius kitiems ir šitaip suteikiantiems valdžią jų pačių veiklos atžvilgiu ar tiesiog suteikiantiems kontrolės teises tam tikrai padėčiai. Konceptualiai aš pradedu nuo sistemos, kurioje nėra jokios valdžios, vien teises turintys individai; o Weberis pradeda, irgi konceptualiai, nuo socialinės sistemos, kurioje jau yra valdžia, ir tęsia analizę rutuliodamas sąvokas, kuriomis taikliai aprašo tokios sistemos funkcionavimą.

Iš šių aiškinimų darytina išvada, kad sudėtingiausios valdžios struktūros yra tos, kurias sudaro ne asmenys, bet padėtys. Būtent padėtys turi deleguotą valdžią ir kitus išteklius. Kokią nors padėtį užimantis asmuo gali panaudoti jos išteklius pasiekti tikslams, kurie patys yra tos padėties savastis. Sudėtingųjų valdžios struktūrų ir padėčių, kaip tokių struktūrų elementų, sąryšis nėra tobulas, nes valdžia pradedama suvokti kaip atskiriama nuo konkretaus asmens tik po sunkių gimdymo spazmų, susidedančių iš daugybės dalinių separacijų. Kol neatsirado šiuolaikinė biurokratija, daugelio lygmenų valdžios sistemos, būtinos valdyti karalystę ar bažnyčią, buvo arba feodalinio tipo (t. y. sudarytos iš daugelio paprastųjų valdžios struktūrų sluoksnių) arba, jei buvo sudėtingosios, buvo palaikomos teikiant iki gyvos galvos stipendijas, beneficijas ar kitais panašiais būdais.[24]

Iš asmenų sudarytos valdžios struktūros ir iš padėčių sudarytos struktūros skirtumą galima interpretuoti taip. Tarkime, yra du lošimai, atspindintys du atvejus, kurių kiekviename valdantysis deleguoja savo valdžią.

1 lošimas: struktūrą sudaro asmenys. Valdantysis įvairiems asmenims (pavaduotojams) perduoda raštelius, teigiančius maždaug taip: „Jūs (vardas) turite teisę (1-ąją teisę) naudoti išteklius toliau nurodyta tvarka ir vykdyti toliau aprašytą valdžią šių

[24] Feodalinė visuomenė perėjo prie korporacinės visuomenės sukūrus organizacinę struktūrą, sudarytą iš asmenų užimamų pareigų ir atsiradusią vietoj struktūros, sudarytos iš (neterminuotą) atsakomybę ir išteklius turinčių asmenų. Tai gali būti laikoma vienu iš svarbiausių socialinių išradimų istorijoje. Plačiau žr. Coleman (1970b).

veikėjų (vardai) atžvilgiu. (Minėti aprašymai pridedami.)" Jei kuriam nors pavaduotojui suteikiama anksčiau aprašyta 2-oji teisė, jis gaus dar vieną raštelį: „Jūs (vardas) turite teisę (2-ąją teisę) perduoti 1-ojoje teisėje apibrėžtas teises ir išteklius kitam asmeniui savo nuožiūra." Detalizuojant, žinoma, galima gausybė variantų, kai imamasi identifikuoti veikėjus, kuriems tos teisės gali būti perduotos arba kam jos atiteks jų turėtojo mirties atveju, nes sutartis gali būti parašyta taip, jog mirus veikėjui, kuriam jos buvo perduotos, jos grįžta valdančiajam.

2 lošimas: struktūrą sudaro padėtys. Vienintelė teisė, kurią asmenims suteikia valdantysis, konkretizuoja kažką panašaus į tokį dalyką: „Jūs (vardas) turite teisę užimti X padėtį, ir ši teisė gali būti atšaukta esant apibrėžtoms sąlygoms. (Šios sąlygos pridedamos.) " Visos esminės teisės sujungtos su padėtimi. Naujasis pareigūnas šioje padėtyje ras, pavyzdžiui, tokį nurodymą: „X padėties darbuotojas turi teisę naudoti toliau išvardytus išteklius ir vykdyti toliau apibūdintą valdžią Y ir Z padėčių darbuotojų atžvilgiu. (Išteklių ir valdžios funkcijų aprašymai pridedami.)"

Žiūrint iš sudėtingąją valdžios struktūrą įkuriančio veikėjo perspektyvos, išteklių suteikimo asmenims trūkumas yra tas, kad tie ištekliai, taip pat ir teisė vykdyti valdžią pavaldinių atžvilgiu pereina iš valdančiojo rankų į juos perimančio veikėjo rankas. Faktiškai tai ir buvo didžiausias vėlyvųjų viduramžių valdžios struktūrų trūkumas; jau buvo tarnybos su apibrėžta valdžia ir įpareigojimais sąvoka, tačiau tos tarnybos buvo atiduotos kaip beneficijos konkretiems asmenims ir dėl to jų užėmimo nebebuvo galima atšaukti.

To fakto, kad sudėtingąją valdžios sistemą sudaro padėtys, kurioms deleguota valdžia, o ne asmenys, svarba yra iš čia atsirandantis struktūrinis stabilumas. Antraip sistema suirtų į daugiasluoksnę paprastosios valdžios struktūrą, kur kiekvienas sluoksnis turėtų visišką ir nepriklausomą valdžią artimiausio žemesniojo sluoksnio atžvilgiu.

Iš padėčių sudarytos valdžios struktūros pasekmės yra keleriopos. Viena iš jų ta, kad susidaro nuo asmenų nepriklausoma santykių struktūra; asmenys yra tik šiai sistemai funkcionuoti būtinas išteklius.[25] Tai buvo esminis socialinis pokytis, kurį smulkiau nagrinėsiu vėliau. Šiuokart pakanka pastebėti, kad iš padėčių, o ne asmenų sudarytos sudėtingosios valdžios struktūros praėjusiame šimtmetyje nuolat gausėjo ir sudaro pagrindinę moderniosios visuomenės stabilios valdžios struktūros formą.

Disjunkcinėje valdžios struktūroje, kurioje pavaldinys savo atlyginimą gauna išoriškai, valdžios perdavimą įprastai lydi teisė perduoti tą valdžią atstovui. Pavyzdžiui, samdomojo darbo santykyje, kuris yra geriausias disjunkcinės valdžios struktūros pavyzdys, parsisamdantis darbuotojas, kuris perduoda savo laiko ir pastangų kontrolės teisę, nelaukia, jog tą valdžią būtinai vykdys asmuo, su kuriuo jis atlieka šiuos mainus. Šiuolaikinėse organizacijose jis faktiškai atlieka mainus su neapčiuopiamu korporaciniu veikėju, su pačia organizacija, kuri turi vykdyti savo valdžią per asmenis (vadybininkus, pareigūnus ar kitokius veikėjus).

Kai valdžios perdavimo nelydi teisė perduoti ją atstovui, pastaroji perduodama tiesiogiai asmeniui. Tai paprastai įvyksta konjunkcinėje valdžios struktūroje, kurioje

[25] Čia svarbiausia pasekmė yra ta, kad jei tokį išteklių galima gauti iš veikėjo ne žmogaus (kokios nors mašinos), tai šitai struktūros padėčiai žmogus nebūtinas.

pavaldinys tiki, kad valdžia bus vykdoma jam naudingu būdu. Žinoma, yra daug konjunkcinių valdžios struktūrų, kuriose rasime ir teisę perduoti valdžią. Šitokią valdžios struktūrą turi nacionalinės valstybės, kuriose piliečiai išrenka ar kitaip įgyja vadovą; tačiau žemiau vadovo yra sudėtingos struktūros vyriausybė, kuriai ir per kurią perduodama valdžia. Kitoje konjunkcinėje valdžios struktūroje, profesinėje sąjungoje, vėlgi lyderis, kuriam suteikta profsąjungos valdžia, paskiria atitinkamus pareigūnus.

Nors panašių pavyzdžių rasime nemažai, konjunkcinės valdžios struktūras sunkiau transformuoti iš paprastųjų į sudėtingąsias nei disjunkcines valdžios struktūras, nes kai kuriose konjunkcinėse valdžios struktūrose valdžia perduodama tiesiogiai tokiam asmeniui, kuris gali ją perduoti pavaduotojui tik susidurdamas su kliūtimis. Netgi nacionalinėje valstybėje vadovo išrinkimą dažnai lydi valdžios perdavimas iš žmonių asmeniškai charizmatiniam lyderiui, ir žmonės norės būti valdomi tiesiogiai, girdėti nurodymus tiesiai iš paties lyderio.

Vidinis valdžios sistemos moralumas

Kaip jau minėjau, grupės asmenų atliekamas kontrolės teisių suteikimas kokiam nors veikėjui, kuris taip įgyja valdžią tam tikriems tų asmenų veiksmams, suteikia tam veikėjui tam tikrus išteklius. Nuo tų išteklių naudojimo tam tikru mastu ir priklausys, ar pavaldinys ir toliau teiks valdžią, ar nuspręs ją atimti. Tačiau kartais būna ir taip – ir šiame bei paskesniuose skyriuose tai parodysiu pavyzdžiais, – kad net atėmus valdžią tie, kurie turėjo ją, tebeturi galią, kurią galima įveikti, jei išvis galima, tik panaudojus jėgą.

Kai kuriose, tačiau ne visose socialinėse sistemose valdžios (*authority*) atėmimas gali reikšti per pačios valdžios sistemos institucijas tiesioginį galios (*power*) atėmimą. Čia turiu omeny politinės sistemos gebėjimą atnešti pralaimėjimą valdžią turintiems asmenims, kai jie siekia perrinkimo savo postuose. Daugelyje valdžios sistemų, ar jos būtų formaliai demokratinės ar ne, ar apimtų visą visuomenę, ar ne, sistemos politinės institucijos negali pašalinti pareigas užimančių asmenų iš jų postų. Net ir esant reikiamoms institucijoms, kurios gali padėti tai įvykdyti, sistemos pavaldiniams gali trūkti socialinio kapitalo (kaip jis apibūdintas 12 skyriuje) jas panaudoti ir įveikti valdžioje esančiųjų galią.[26] Kai kuriose sistemose tokių institucijų išvis nėra.

Pirmasis valdžios sistemos vidinio moralumo išbandymas yra nustatyti, ar po plataus sistemos pavaldinių atlikto legitimumo (t. y. kontrolės teisių) atšaukimo sistemos institucinėje struktūroje toliau iš valdžios postus užimančiųjų atimama ir galia. Jei taip, ši sistema turi vidinį moralumą; jei ne, sistema nelaikytina turinti vidinį moralumą.

Kaip aš suprantu vidinį moralumą ir kaip jį galima atskirti nuo bendrojo valdžios sistemos moralumo? Vidinis moralumas neturi nieko bendra su socialinės sistemos ar individo atitikimu tam tikriems iš išorės nustatytiems moralės stan-

[26] Tai smulkiau aptarsiu 12 skyriuje.

dartams. Vidinio moralumo kriterijus remiasi sistemos struktūrine savybe. Vidinio moralumo nėra, kai individai negali susigrąžinti faktinės savo veiksmų kontrolės atšaukę kontrolės teises naudodamiesi valdžios sistemos institucijomis.[27] Jei kontrolės teises atšaukia dauguma pavaldinių, bet jie nesugeba per sistemos institucijas pašalinti postus užimančių asmenų, reiškia, jog ši sistema neturi vidinio moralumo.[28]

Šitoks testas tarsi rodytų, kad, valdant Irano šachui, valdžios sistema turėjo vidinį moralumą, nes šachas buvo pašalintas be kraujo praliejimo ar prievartos. Tačiau grubūs piliečių teisių pažeidimai šacho režimo metais, taip pat politinių kalinių kankinimas ir luošinimas liudytų nebuvus vidinio moralumo. Vertinimas pagal šiuos rodiklius bus teisingas, nes šachą nuvertė ne sistemos institucijos. Kraujas nepralietas todėl, kad šachas atsisakė valdžios ir išvyko iš šalies. Taigi kriterijus yra ne prievartos nebuvimas, bet sistemos institucijų naudojimas.

Tą vidinio ir išorinio moralumo skirtumą matysime ir kitose valdžios sistemose. Pavyzdžiui, vidinio moralumo kriterijaus neatitinka kai kurios profsąjungos, kurių nariai neįstengia išstumti iš postų pareigūnų, kad ir kokie padorūs atrodytų išoriniai tų profsąjungų veiksmai žiūrint tam tikru aspektu. Šito testo neišlaiko ir tos nacionalinės valstybės, kurių vadovai sugeba likti postuose, nors gyventojai atšaukė jų legitimumą.

Kitas būdas, kuriuo pavaldiniai valdžios sistemoje gali atgauti savo veiksmų kontrolę po to, kai jie atsiėmė kontrolės teises, yra valdžios posto galios panaikinimas užuot pašalinus pareigūną iš posto.[29] Tai būtų antrasis valdžios sistemos vidinio moralumo testas. Jei sistemos institucijos gali būti naudojamos tai galiai apriboti, testas bus išlaikytas. Tinkamas pavyzdys čia būtų perėjimas nuo absoliučios prie ribotos monarchijos. Valdžios sistema Anglijoje kartą neišlaikė tokio testo: kai iš karaliaus Karolio I galia buvo atimta įvykus 1640 metų revoliucijai; tačiau vėliau anglų sistema testą išlaikė, kai monarchija perleido galią parlamentui.

Trečiasis vidinio moralumo testas liečia atskiro individo vykdomą teisių atėmimą: ar jis po to, kai tas teises atsiėmė, gali pasitraukti iš valdžios sistemos patirdamas mažas išlaidas? Jei taip, sistema išlaiko ir šį vidinio moralumo testą. Testo neišlaiko tos nacionalinės valstybės, kurios prievarta neleidžia išvykti iš šalies savo piliečiams.

Sudėtingosios valdžios struktūros vidinio moralumo testai apima teisių atšaukimą ir galimybę grįžti prie sąlygų, buvusių, iki valdžia buvo suteikta parinktam atstovaujamajam. Pirmieji du testai skirti kolektyviniam teisių atšaukimui, kai pareigūnas pašalinamas iš posto arba atimama galia iš poste liekančio pareigūno. Trečiasis testas skirtas individualiam teisių atšaukimui, kai iš sistemos pasitraukiama patiriant mažas išlaidas.

[27] Valdžios sistemos vidinio moralumo ir jos išorinio moralumo santykis yra toks pat kaip ir vidinis teorijos nuoseklumas bei jos išorinis pagrįstumas (*external validity*).

[28] Tokia išvada taikytina valdžios sistemai, kurioje visų pavaldinių teisės maždaug vienodos. Diferencijuotoms sistemoms, kuriose skirtingi asmenys turi nevienodas teises, reikėtų sudėtingesnio testo.

[29] Esu dėkingas Erlingui Schildui, atkreipusiam į tai dėmesį.

8

PASITIKĖJIMO SISTEMOS IR JŲ DINAMINĖS SAVYBĖS

Verta pasidomėti makrolygmens reiškiniais, susijusiais su pasitikėjimu, kadangi juose dera tie minėti trys veiksmo sistemos komponentai: tikslingi individualių veikėjų veiksmai, kuriais nusprendžiama suteikti arba atšaukti pasitikėjimą arba sulaužyti jį ar jį pateisinti; perėjimas iš mikro- į makrolygmenį, kuriam padedant tie veiksmai derinami įgyvendinant sistemos elgseną, ir perėjimas iš makro- į mikrolygmenį, kuriuo viena ar kita sistemos būsena modifikuoja individualių veikėjų sprendimus suteikti pasitikėjimą ir būti jo vertiems. Keletas pavyzdžių leis geriau suvokti šiuos makrolygmens reiškinius.

1. Septynioliktojo a. 7-ajame dešimtmetyje vienas žydas iš Smirnos vardu Sabbatai Sevi ėmė skelbtis esąs Mesijas (Scholem, 1973). Netrukus daug žydų Europoje ėmė tuo tikėti ir tapo jo pasekėjais. Šį sparčiai besiplėtojantį pasitikėjimą Sabbatai Sevi asmeniu kaip Mesiju sustabdė ir sužlugdė jo perėjimas į islamą, kai jį sulaikė turkai.

2. Nuo dvidešimtojo a. 7-ojo dešimtmečio daug metų Lenkijos gyventojai buvo atšaukę pasitikėjimą savo šalies vadovybe, nuolat priešindavosi kainų kilimui, atlyginimų politikai ir darbo sąlygoms bei dalyvaudavo įvairaus pobūdžio maištuose. Galiausiai 1980 m. rugpjūtį Gdanske prasidėję streikai išplito po visą šalį ir atvedė į „Solidarumo" profsąjungos sukūrimą. Lenkijos žmonių pasitikėjimo savo vyriausybe atšaukimą lydėjo neregėtas pasitikėjimo „Solidarumo" sąjūdžiu ir jo lyderiu Lechu Walęsa augimas, vykęs nuo 1980 m. rugpjūčio iki „Solidarumo" suvažiavimo Gdanske 1981 m. rugsėjį. Šalyje, kurioje gyvena 35 milijonai gyventojų, „Solidarumas" tvirtino, jog jam priklauso 13 milijonų darbininkų ir ūkininkų. Lenkų tauta nebuvo tokia vieninga nei du dešimtmečius anksčiau, nei vėliau.

3. 1717 metais škotas vardu Johnas Law, kuriam ką tik pavyko įvesti popierinius pinigus Prancūzijoje, įkalbėjo Prancūzijos regentą leisti įsteigti Misisipės bendrovę Luizianos teritorijai eksploatuoti (Mackay, 1932 [1852]). Prasidėjo neregėta spekuliacija akcijomis; šimtai akcijų maklerių įsitaisė prekystalius Hotel de Soissons sode Paryžiuje, ir Paryžiaus visuomenė investavo ištisus turtus į pono Law Misisipės projektą. Pasitikėjimas škotu buvo toks didžiulis, kad, anot vieno pranešimo, savo šlovės viršūnėje jis buvo įtakingiausias žmogus Prancūzijoje.

4. 1095 ir 1096 metais žmogus vardu Petras Atsiskyrėlis keliavo po Europą, iš pradžių įtikino popiežių Urboną II, kad turįs tikrą misiją pamokslais ragindamas atgauti šventąjį Jeruzalės miestą iš turkų netikėlių (Mackay, 1932 [1852]). Petras Atsiskyrėlis surinko keletą šimtų tūkstančių vyrų, moterų ir vaikų, patraukusių paskui jį per Vengriją į Konstantinopolį ir toliau link Jeruzalės. Beveik visi jie žuvo kelyje; bet taip prasidėjo Kryžiaus žygiai.

5. Dvidešimtojo a. 7-ajame dešimtmetyje tarp Amerikos jaunimo išpopuliarėjo šūkis: „Netikėk nė vienu, kuriam daugiau kaip 30..." Tai buvo susiję su iškerojusiu jaunimo nepasitikėjimu suaugusiųjų kultūra.

6. Niurnberge ir jo apylinkėse, Vakarų Vokietijoje, keletas muzikos instrumentus darančių meistrų nusprendė po skaudžios patirties nesamdyti ir nemokyti jaunų

mokinių, o leisti amatui mirti kartu su jais. Jie nusprendė nepasitikėti jaunimu *kaip klase* padarę išvadą, kad jis nesugeba pripažinti būtinos meistrų valdžios per tą ilgą laikotarpį, kuris reikalingas tiksliems instrumentų gaminimo įgūdžiams įgyti. Taip nusprendę, jie nutarė nebesamdyti jaunų žmonių amatui mokytis.[1]

7. Dvidešimtojo a. 8-ajame dešimtmetyje Jungtinėse Valstijose ir Europoje plačiai plito kai kurios religinės grupės ir kultai, susilaukę daug naujų pasekėjų iš jaunimo. Viena tokių grupių buvo krišnaistai, kita – munistų sekta, trečia – dzenbudistai; jauni pasaulietiški žydai tapdavo pamaldūs ir stodavo į Izraelio religines mokyklas (ješibotus); buvo ir keletas vietinių kultų, tokių kaip dvasininko Jimo Joneso, įkūrusio Jonestowną.

8. Periodinio pasitikėjimo mažoje socialinėje sistemoje išplitimo ir susiaurėjimo pavyzdys buvo įvykiai viename sociologijos fakultete 6-ojo dešimtmečio pradžioje. Fakulteto dėstytojų pateiktuose magistrantūros studentų vertinimuose buvo pastebėtas ypatingas dalykas: kokio nors studento reputacija dėstytojų akyse kurį laiką staigiai pakildavo, o likusieji studentai nesuvokdavo – kodėl. Po to lygiai taip pat ir net dar sparčiau ta reputacija vieną gražią dieną išnykdavo; visi dėstytojai vienukart nustodavo tikėję to studento gabumais.

Visi šie pavyzdžiai yra makrolygmens reiškiniai pasitikėjimo srityje. Tipiškas tokių reiškinių „paaiškinimas" lieka makrolygmens, dažniausiai atliekamas ir grindžiamas kuriuo nors vienu makrolygmens kintamuoju. Bet net ir tuomet, kai toks paaiškinimas yra teisingas kaip tiriamų įvykių paaiškinimas, jis vis tiek gali būti nepakankamas dėl to, kad palieka plačią properšą tarp numanomos priežasties bei jos pasekmių, taip pat dėl to, kad teikia nebent tik menkutį pagrindą apibendrinti aiškinimą platesniam atvejų ratui. Pavyzdžiui, penktame pavyzdyje pateiktą reiškinį – šūkio „Netikėk nė vienu, kuriam daugiau kaip 30" populiarumą Jungtinėse Valstijose 7-ajį dešimtmetį – siūloma paaiškinti garsiuoju „kūdikių bumu", dėl kurio 7-ojo dešimtmečio viduryje ir pabaigoje labai pagausėjo jaunų žmonių, nes nuo 1946 metų nepaprastai padaugėjo naujagimių. Tačiau net jei tai ir buvo priežastis – ta prasme, kad be tokio jaunimo pagausėjimo nebūtų buvęs atšauktas tas pasitikėjimas, būtinų sąlygų prasme tai tebuvo tik viena iš daugelio priežasčių. O svarbiausia – ši priežastis palieka neištyrinėtą tą veiksmo sistemą, kuria remiantis tas suvoktas makrosocialinis pokytis sukėlė minėtas pasekmes. Čia nėra perėjimo nei iš makro-į-mikro-, nei (šiuo atveju tai mažiau reikšminga) iš mikro-į-makro-.

Šiame skyriuje aš imsiuos tirti pasitikėjimą apimančias veiksmo sistemas ir pradėsiu nuo pasitikėjimo santykio, aprašyto 5 skyriuje. Tame skyriuje buvo aptarti pasitikėjimo santykiai, kuriuose dalyvauja du veikėjai: vienas – patikintysis, arba potencialus patikintysis, kitas – patikėtinis. Bet yra dar trys sudėtingesnės už šią pasitikėjimo sistemos. Pirma, gali būti dviejų veikėjų dvejopi santykiai: pirmasis pasitiki antruoju ir yra antrojo patikėtinis. Tai – abipusis pasitikėjimas. Antra, tas pats veikėjas gali būti vieno veikėjo patikėtinis ir antro patikintysis. Dėl to jis bus pasitikėjimo tarpininkas. Trečia, yra situacijų, kuriose veikėjas nepriims antrojo veikėjo pažado, bet priims trečiojo veikėjo pažadą. Šis pastarasis pažadas galės būti naudojamas pirmosios ir antrosios šalių sandoryje. Tai – pasitikėjimas trečiąja šalimi. Šiame skyriuje aš nagrinėsiu šių trijų rūšių sistemas ir pradėsiu nuo abipusio pasitikėjimo sistemų, kurios, nors ir mažiausiai susijusios su anksčiau pateiktais makrolygmens pavyzdžiais, turi svarbias sistemines savybes.

[1] Esu dėkingas profesoriui Henrikui Kreutzui iš Erlangeno-Niurnbergo universiteto už šį pavyzdį.

Abipusis pasitikėjimas

Tarkime, mergina Kay ir vaikinas Jay yra abipusio pasitikėjimo sistemoje. Kitaip tariant, Kay pasitiki Jay'umi, o Jay pasitiki Kay. Kaip išsiaiškinome 5 skyriuje, racionalus pagrindas Jay'ui išsaugoti ar sulaužyti Kay pasitikėjimą priklauso nuo iškart gaunamos to pasitikėjimo praradimo naudos (pavyzdžiui, pasielgus neištikimai Kay atžvilgiu, sustiprinus ryšį su kuo nors kitu), atėmus iš jos prarastą naudą dėl to, kad dabar ir Kay juo nebepasitikės. Bet kadangi ir Kay yra Jay'aus patikėtinė, tai dar atsiras ir papildomų potencialių kaštų, jei jis sulaužys abipusį juodviejų pasitikėjimą: Kay ne tik gali ateityje juo nebepasitikėti, bet dar ir keršyti sulaužydama jo pasitikėjimą (ar paprasčiausiai nuspręsti, jog jai nebenaudinga būti Jay'aus patikėtine). Šiuo atveju Jay'aus paradimas bus ne tik tai, kad ateityje nebeliks naudos, atsirandančios dėl Kay pasitikėjimo, bet dar bus ir nuostolių dėl to, kad Kay sulaužė jo pasitikėjimą. Tas faktas, kad Jay'umi pasitiki Kay, suteikia jai išteklių, tinkamą sukliudyti Jay'ui sulaužyti pasitikėjimą juo.

Abipusio pasitikėjimo sąlyga paveikia Jay'aus svarstymus apie kaštus ir naudą ne tik jam esant patikėtiniu, bet ir patikinčiuoju. Kaip patikintysis Jay'us turi lyginti tikimybę, kad Kay nesulaužys jo pasitikėjimo su galimų nuostolių ir galimo išlošio santykiu. Tas faktas, kad ji taip pat pasitiki juo, paveikia abi tokio palyginimo puses: padidina tikimybę, kad ji nesulaužys pasitikėjimo ja (dėl tų pačių anksčiau aprašytų priežasčių kaip ir Jay'us), ir taip pat padidina Jay'aus galimą išlošį dėl pasitikėjimo ja, kadangi pasitikėdamas Kay jis padidins tikimybę, jog ir ji juo pasitikės.

Situacija, su kuria susiduria individas, apibendrinta 8.1 lentelėje kaip paskatos nesulaužyti pasitikėjimo ir paskatos suteikti pasitikėjimą, kai pasitikėjimo santykis yra asimetriškas (kai individas yra tik patikintysis arba tik patikėtinis) ir kai pasitikėjimo santykis yra abipusis (kuomet individas yra ir patikėtinis, ir patikintysis). Abipusio pasitikėjimo sistema – tai sistema, turinti teigiamą grįžtamąjį ryšį, reiškiantį, kad tos sistemos dinamika skatina vis didesnį pasitikėjimo ir patikimumo lygį.

Papildomos paskatos, skatinančios suteikti ir išsaugoti pasitikėjimą, kai pasitikėjimas yra abipusis, numato dvi galimybes. Pirma, patikintieji, kai pasitikėjimo santykis asimetrinis, norės šį santykį transformuoti į abipusio pasitikėjimo santykį (jei Kay nori pasitikėti Jay'umi, ji bus suinteresuota mėginti pasiekti, kad ir jis ja pasitikėtų). Antra, jei yra abipusis pasitikėjimas, abi šalys turėtų būti labiau linkusios būti

8.1. lentelė. Pasitikinčiojo ir patikėtinio paskatos, kai santykis asimetriškas ir simetriškas

Veiksmo pasirinkimas	Paskatos, kai santykis asimetriškas	Papildomos paskatos, kai santykis simetriškas
Nesulaužyti arba sulaužyti pasitikėjimą	Nauda prarasta dėl to, kad kitas ateityje nebepasitikės	Kitas, kaip patikėtinis, sulaužys pasitikėjimą, jei aš taip padarysiu
Suteikti arba nesuteikti pasitikėjimą	Naudos dėl patikimų kito veiksmų lūkesčiai (pG) didesni nei nuostolių lūkesčiai ($[1-p]\ L$)	p didėja, jei kuris nors veikėjas pasinaudoja savo galia sulaužyti pasitikėjimą, jei taip daro kitas; G padidėja dėl būsimos naudos iš kito kaip patikėtinio

patikimos nei tuomet, kai pasitikėjimo santykis asimetriškas (jei abu – ir Kay, ir Jay – pasitiki vienas kitu, tai kiekvienas bus mažiau linkęs sulaužyti pasitikėjimą nei tada, kai pasitiki tik vienas). Vienas iš būdų, kuriuo patikinčioji, Kay, gali paskatinti patikėtinį, Jay'ų, ja pasitikėti, yra pabandyti sukurti situaciją, kurioje Jay tampa patikinčiuoju (pavyzdžiui, paskatinti jį padaryti jai paslaugą), kai savaime tokios aplinkybės nesusidaro. Tai, jei pavyks, sukurs Kay įsipareigojimą, kurį ji galės panaudoti Jay'aus potencialiam nepatikimumui apriboti. Tai taip pat bus, ką pripažintų ir Jay, įsipareigojimas, kurį Kay bus suinteresuota gerbti.

Kitas kelias Kay, kaip patikinčiajai to siekti, nors ir paradoksalu, yra beveik priešingas: jai reikėtų padidinti Jay'ui jos teikiamą naudą. Stipriai kitą įsimylėjęs asmuo (t. y. besitikintis iš to santykio labai daug laimėti) kartais darys „ką nors" savo meilės objektui. Kay būtų racionalu elgtis taip, kad ji galėtų priversti Jay'ų pajusti, jog „jam reikia jos taip pat, kaip jai reikia jo", t. y. sukurti jame daugybę lūkesčių, užtikrinančių santykių nenutrūkstamumą (šiuo atveju ne kuriant įsipareigojimus kitam, bet vienašališkai suteikiant jam naudos).[2] Sėkmė kuriant tokius lūkesčius neleis tam kitam asmeniui nutraukti šiuos santykius. O pavojus čia yra tas, kad nustatomos tokios mainų sąlygos būsimiesiems sandoriams su tuo kitu, kurios yra labai nepalankios pačiam subjektui. Dar vienas panašus pavojus bus tas, kad santykis gali būti palaikomas su tokiais asmenimis, kurie netęs simetriško santykio.

Pataikaujantis elgesys valdančiųjų atžvilgiu, kurį kartais demonstruoja pavaldiniai, gali būti grindžiamas būtent tokia motyvacija. Pataikaujantis pavaldinys, siekdamas palankių jam valdančiojo veiksmų ateityje (ir žinodamas, kad negali išsilaisvinti iš šio valdžios santykio niekaip kitaip, o tik daug prarasdamas, taip pat žinodamas, kad ir valdantysis tai žino), vienašališkai suteikia naudos valdančiajam vildamasis, jog šis pasidarys priklausomas nuo tos naudos ir elgsis jam palankiai, kad ta nauda nenustotų plaukusi.

Patikėtinis taip pat gali pasinaudoti tam tikromis strategijomis. Jei jis, esant asimetriškam santykiui, *ketina* išsaugoti pasitikėjimą juo ir mato naudą iš to, kad esant tokiems santykiams, sandorių pagausėja, tada jam atsiveria keletas kelių. Jei Jay susidūrė su alternatyva: pasitikėti Kay, kuri kitais veiksmais jau ėmė pasitikėti juo, ar May, kuri to dar nepadarė, jis veikiausiai, kai kitos sąlygos lygios, pasitikės Kay, ne May. Jo įsitikinimą, kad Kay verta pasitikėti, sustiprina, kaip rodo 8.1 lentelė, tas faktas, kad jis savo rankose turi potencialias sankcijas jos atžvilgiu – grasinimą pačiam sulaužyti jos pasitikėjimą.

Kitas būdas, kuriuo patikėtinis gali asimetrišką santykį paversti simetrišku, yra įpareigojimų atlyginimas. Atlygindamas už įpareigojimą (pavyzdžiui, už asmeninę paslaugą), patikėtinis turi padaryti truputį daugiau, nei tikisi patikintysis, o tai, ko jis tikisi, yra patikinčiojo išlaidų darant paslaugą atlyginimas. Bet jei patikėtinis gali surengti įvykį, patikinčiajam daug vertingesnį nei tos išlaidos, jis šitaip gali ne tik atlyginti įpareigojimą, bet ir sukurti dabar jau patikinčiojo įpareigojimą. Tokio pobūdžio įpareigojimas neabejotinai susidarys, jei atsakomoji paslauga ne tik bus patikinčiajam vertingesnė, bet ir patikėtiniui kainuos daugiau nei iš pradžių jam suteikta paslauga. Jei taip bus, tuomet patikėtinis pirmajame sandoryje patirs nuostolių, tačiau įpareigojimas, kurį jis sukurs kitam (iš pradžių buvusiam patikinčiuoju, dabar tapusiam

[2] Apie tokią strategiją ir kai kuriuos jos pavojus žr. Norwood (1985).

patikėtiniu), gali tikėtinai atnešti jam naudos, kai jo atsakomoji paslauga bus atlyginta. Jei tik šių dviejų veikėjų mainai turi platų laimėjimų potencialą (tai priklauso nuo to, ką jie gali padaryti vienas kitam ir kiek jiems tai kainuoja), investicijos, daromos vienąkart atlyginant už įpareigojimą ir kartu sukuriant naują įpareigojimą, ilgai bus pelningos; be to, tokios investicijos leidžia pasitikėti kitu veikėju ateityje.

Ši „permokėjimo" vykdant įpareigojimus schema ypač būdinga kaimo vietovėse. Tai, kaip galima manyti, vyksta dėl racionalumo: tokiose vietovėse žmonėms gana dažnai tenka prašyti kitų pagalbos, todėl toks permokėjimas sukuria įpareigojimus, formuojančius garantiją, jog kiti atsilieps į prašymą. Antropologai šitokią schemą dažnai pastebi primityviose visuomenėse. Geriausiai žinomas atvejis yra Amerikos Ramiojo vandenyno Šiaurės rytų pakrantės indėnų paprotys apsikeisti dovanomis (vadinamas „potlač").

Asimetriškų ir simetriškų pasitikėjimo tarp dviejų veikėjų santykių dinamika yra sudėtinga, beveik visiškai užkertanti kelią žodinei analizei, tai rodo ir ką tik atliktas aptarimas. Plačiau šią dinamiką nagrinėju taikydamas matematinį modelį 28 skyriuje, kur tiriamas pradinių sąlygų asimetrijų (pavyzdžiui, ką gali laimėti arba prarasti kiekvienas veikėjas, išlaikantis santykius) poveikis besiformuojančiam atitinkamų santykių pobūdžiui.

Socialinių santykių, kaip tęstinio, o kai kuriais atvejais ir abipusio, pasitikėjimo teikimo bei atlyginimo už pasitikėjimą sistemų analizė siūlo keletą empirinių ir teorinių perspektyvų, kurių padedami galime išplėsti savo žinias apie tokių santykių statiką ir dinamiką. Aiškėja, kad pasitikėjimo teikimas ir jo atlyginimas yra svarbūs ir kuriant socialinius santykius, ir jiems griūvant. Taip pat aiškėja, kad norint vaisingai tyrinėti pasitikėjimo socialiniuose santykiuose dinamiką, reikia derinti empirinius ir teorinius tyrimus.

Pasitikėjimo tarpininkai

5 skyriaus pradžioje pateiktuose dviejuose pavyzdžiuose apie laivo savininką ir ūkininkus atskiras sandoris apėmė pasitikėjimo grandinę. Pavyzdyje apie laivo savininką ta grandinė apibūdintina kaip sudaryta iš dviejų arba trijų grandžių. Dviejų grandžių grandinė būtų tokia: Norvegijos laivų savininku pasitiki prekybos bankas *Hambros*, kuriuo savo ruožtu pasitiki Amsterdamo bankas. Trijų grandžių grandinė yra tokia: laivo savininku pasitiki *Hambros* banko vadybininkas, kuriuo pasitiki *Hambros* direktoriai, o jais pasitiki Amsterdamo bankas. Pavyzdyje su ūkininkais yra dvi grandys: pirmuoju ūkininku pasitiki jo kaimynas, kuriuo pasitiki antrasis ūkininkas.

Abiem atvejais pasitikėjimas įgalino atlikti veiksmus, kurie be jo nebūtų įvykę. Galutinis patikintysis (Amsterdamo bankas arba antrasis ūkininkas) tiesiogiai nebūtų pasitikėjęs galutiniu patikėtiniu (laivo savininku arba pirmuoju ūkininku), jei nebūtų tarpininko (*Hambros* banko arba kaimyno). Kita vertus, galutinis patikintysis buvo linkęs labai pasitikėti tarpininku. Tai, ką laivo savininko pavyzdyje padarė *Hambros* bankas, buvo suteikti tam tikrą garantiją, palengvinančią išteklių judėjimą iš galutinio patikinčiojo, Amsterdamo banko, pas galutinį patikėtinį, laivo savininką. Kaimynas, kaip tarpininkas, nesuteikė garantijos, tačiau jis bent jau suteikė pakankamą tikrumą, jog antrasis ūkininkas panorės padaryti paslaugą pirmajam.

Verta skirti tris pasitikėjimo tarpininkų tipus, kurių visus galėtume iliustruoti pavyzdžiais iš komercinės bankininkystės arba iš visai neekonominės politinių ir socialinių sistemų veiklos. Pasitikėjimo tarpininkus galima apibūdinti kaip patarėjus, laiduotojus ir organizatorius. Pavyzdyje su žemės ūkiu kaimyno, kaip tarpininko, vaidmuo yra būti patarėju patikinčiojo, kuris pasitikėjo kaimyno sprendimu.[3] Šią patarėjo funkciją dažnai aptiksime politikoje. Pavyzdžiui, Vašingtone gausu asmenų, veikiančių kaip tam tikri lobistai. Jie pristato atitinkamas suinteresuotas puses (potencialius patikėtinius) valstybės pareigūnams (potencialiems patikintiesiems). Potencialūs patikintieji (Kongreso atstovai ar vykdomosios valdžios pareigūnai) investuoja laiką ir dėmesį išklausydami tas suinteresuotas šalis, pasitikėdami lobistų nuomone, jog jiems bus naudos iš to, ir kartais patys taip pat ima pasitikėti tomis suinteresuotomis šalimis, iš dalies vėlgi remdamiesi savo pasitikėjimu lobistų nuomone.

Kaip laiduotoją tarpininką galima apibūdinti laivo savininko pavyzdyje, nes *Hambros* užsikrovė įsipareigojimą Amsterdamo bankui už jo avansu išmokėtus 200000 svarų sterlingų. Tarp laiduotojo ir patarėjo, kaip tarpininko, yra reikšmingas skirtumas. Vienintelis patarėjo versle kapitalas yra jo patarimų patikimumas, ir, jei jo konsultacijos bus neteisingos, tų, kuriems jis patarinėjo, akyse jo sprendimų galia praras patikimumą. Laiduotojas, priešingai, praras išteklius, jei galutinis patikėtinis sulaužys pasitikėjimą juo, tačiau jo paties patikimumas patikinčiojo akyse nesumažės.

Antreprenerio funkcija (*entrepreneurial function*) yra tokia: tarpininkas paskatina kelių patikinčiųjų pasitikėjimą ir sutelkia tuos išteklius, paprasčiausiai suteikdamas juos vienam ar keliems veikėjams, iš kurių tikimasi, jog jie pradiniams investuotojams atneš naudos. Kai kurie Niujorko investicijų bankininkai ir susitelkė daugiausia ties tokia funkcija – tokio banko pavyzdys yra *Lehman Brothers*, aptartas Wechsbergo (1966, p. 318). Antreprenerio funkciją taip pat dažnai aptiksime politinėse sistemose. Tokiose įstatymų leidybos institucijose kaip JAV Kongresas, kuriame partinės drausmės maža, kai kurie jo nariai specializavosi kaip antreprenerių vaidmenį atliekantys tarpininkai. Antai Samas Rayburnas, Atstovų rūmų pirmininkas, ir Lyndonas Johnsonas, Senato daugumos lyderis, buvo asmenys, kurių principingumas, laikantis duotų pažadų, buvo gerai žinomas ir kurių pareigos darė juos natūraliais bendravimo centrais. Kaip politiniai antrepreneriai jie galėjo pakviesti nemažai Atstovų rūmų ar Senato narių balsuoti už kurį nors įstatymo projektą, inicijuotą vykdomosios valdžios institucijų, arba už kokį specializuotą teisės aktą, kuriuo buvo suinteresuota tik nedidelė mažuma. Sėkmingas tokio įstatymo priėmimas įpareigotų tą vykdomosios valdžios instituciją arba tuos Atstovų rūmų narius ar senatorius, kurie buvo suinteresuoti tą įstatymą priimti. Jei toks politinis tarpininkas yra įgudęs, tai jo skolos patikintiesiems, kurie atidavė jam savo balsų tuo klausimu kontrolę, bus mažesnės nei įsipareigojimai, gauti iš patikėtinio, kuriam jis „organizavo" balsus.

Pasitikėjimo, suteikto kiekvienam iš šių trijų tarpininko tipų, rūšis ir apimtis bus skirtingos. Tarpininko, kaip patarėjo, atveju patikintysis pasitiki jo vertinimu (*jud-*

[3] Šioje srityje specializuojasi kai kurie prekybos bankai, pavyzdžiui, *S. M. Warburg*, dar vienas aprašytas Wechsbergo (1966).

gment), kuris skatina jį imti pasitikėti patikėtinio gebėjimais ir padorumu, kaip parodyta 8.1 paveiksle. Jame raide J pažymėtos strėlės, rodančios pasitikėjimą tarpininko vertinimais, raide P – rodančios pasitikėjimą veiklos gebėjimais (*performance capability*; t. y. galutinio patikėtinio gebėjimais ir padorumu). Patikinčiojo pasitikėjimas tarpininko vertinimu skatina patikintįjį pasitikėti galutinio patikėtinio veiklos gebėjimais. Tuo tarpu tarpininko, kaip laiduotojo ar antreprenerio, atveju patikintysis pasitiki tarpininko veiklos gebėjimais ir padorumu lygiai kaip pats tarpininkas pasitiki tomis pačiomis patikėtinio savybėmis. Abiem šiais atvejais tarpininkas turi smarkiai pasitikėti savo paties vertinimais, jei jis nori veikti kaip tarpininkas. Jam, kalbant iš esmės, būtina vertinti labai tiksliai, jei jis nenori prarasti išteklių kaip tarpininkas.

Kaip matyti iš 8.1 paveikslo, patariantysis tarpininkas nėra visiškas tarpininkas, kokie yra du pirmieji. Čia patikintysis pats turi pasitikėti patikėtiniu, o kitais dviem atvejais patikintysis pasitiki tik tarpininku. Jei tarpininkas yra patarėjas ir patikėtinis pasirodo esąs nevertas pasitikėjimo, tada patikintysis praranda išteklius, o tarpininkas – reputaciją. Jei tarpininkas yra laiduotojas ar organizatorius ir patikėtinis pasirodo esąs nevertas pasitikėjimo, tada patikintysis nieko nepraranda.

Galiausiai, tarpininko antreprenerio atveju, pasitikėti turi keletas patikinčiųjų, kartais turinčių skirtingų rūšių išteklius; ir dalis antreprenerio sugebėjimų veikti gali būti skirta deramai išdėstyti išteklius tarp patikėtinių, kurie drauge kuria veiklos naudą. Šitokią funkciją kai kas gali atpažinti kaip ekonominio antreprenerio vaidmenį, kai šis formuoja organizaciją produktui pagaminti, kurioje kiekvienas samdomas darbuotojas yra patikėtinis, kaip parodyta 8.1 paveiksle.

Kaip ir kalbant apskritai apie pasitikėjimo suteikimą, pasitikėjimas tarpininkais remiasi *G*, *L* ir *p*, t. y. numatomais laimėjimais, nuostoliais bei patikinčiojo vertini-

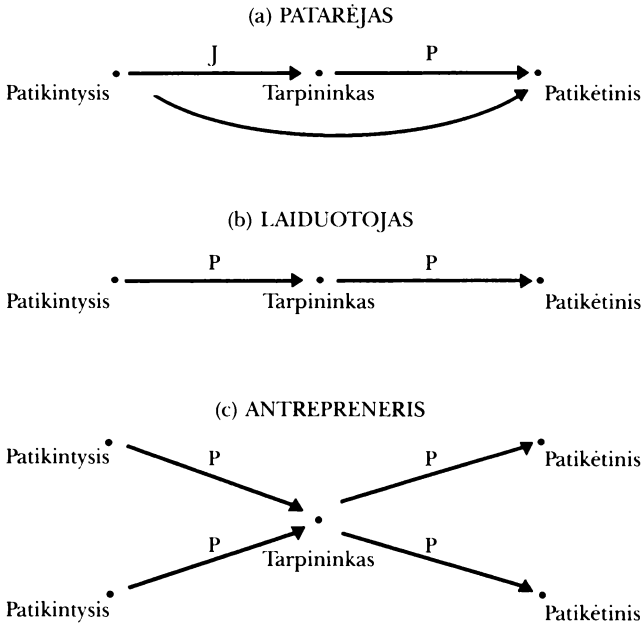

8.1 pav. Trys pasitikėjimo tarpininkų tipai

mu, kad tas kitas bus vertas pasitikėjimo. Paprasčiausia tokių samprotavimų forma pasireiškia laiduotojo, kaip tarpininko, atveju. Galutiniam patikinčiajam (pavyzdyje su *Hambros* banku tai – Amsterdamo bankas) galimo laimėjimo ar nuostolių vertinimas yra toks pat, tiek nusprendus pasitikėti galutiniu patikėtiniu (Norvegijos laivo savininku), tiek tarpininku. Skirtumas bus vertinant jų patikimumą. Galutinio patikinčiojo patikimumo vertinimas, žiūrint Amsterdamo banko akimis, nebus pakankamas, kad jis imtų juo pasitikėti; o *Hambros* banko patikimumą jis vertins pakankamai, kad juo pasitikėtų, tuo tarpu *Hambros* banko akimis, laivo savininkas taip pat yra pakankamai patikimas, kad būtų galima juo pasitikėti.[4]

Hambros pavyzdys taip pat rodo, kuo remdamasis laiduotojas sėkmingai veiks kaip tarpininkas. Jei laiduotojas nevertino galutinio patikėtinio veiklos patikimumo aukščiau, nei tai darė galutinis patikintysis, tai vargu ar jis norės būti laiduotoju, nes susidurtų su tokiais pat galimais nuostoliais, kaip ir galutinis patikintysis, ir daugeliu atveju su tokiu pat galimu išlošiu. Jei jis *apsirikdamas* aukščiau vertins patikėtinio patikimumą, jis ryšis būti laiduotoju, tačiau dažnai patirs nuostolius patikėjęs veikėju, kuris pasirodo esąs nepatikimas. Vadinasi, norint sėkmingai atlikti laiduotojo vaidmenį, pagrindinis veikėjo išteklius (greta išteklių, kuriuos galima bus naudoti kaip garantiją) yra informacija apie galimą patikėtinio patikimumą. Kol ši informacija nėra pranašesnė už kitų turimą informaciją – kitų, su kuriais potencialūs patikėtiniai galėtų sudaryti sandorius, jis neturi galimybių ką nors laimėti veikdamas kaip tarpininkas.

Galutiniam patikinčiajam svarstymai renkantis tarpininką kaip patarėją yra panašūs į svarstymus laiduotojo atveju. Patarėjas (jo padėtis, manau, yra panaši į patikinčiojo) pasitiki arba nepasitiki remdamasis galimų laimėjimų arba nuostolių dėl patikėtinio veiklos vertinimu – laimėjimų arba nuostolių, panašių į tuos, su kuriais susiduria patikintysis. Jei patikintysis mano, kad tarpininko vertinimas geresnis nei jo paties ir taip pat geresnis nei tų veikėjų, kurie nusprendė priešingai dėl pasitikėjimo patikėtiniu, jis nuspręs pasitikėti tarpininko vertinimu ir elgsis kaip šis (pasitikės arba nepasitikės, nustos pasitikėti arba pasitikės toliau). Pats tarpininkas, kaip patarėjas, gal būti ir aktyvus, ir neaktyvus, nes galbūt būtent jo paties veiksmai patikėtinio atžvilgiu lėmė, kad jis tapo autoritetu tam veikėjui, kuris pasitiki jo vertinimais.

Tarpininką, kaip antreprenerį, nuo kitų dviejų tarpininko tipų skiria vienas svarbus bruožas. Nors šis skirtumas yra kritiškai svarbus pasitikėjimo dinamikai politinėse sistemose, aš jį pateiksiu aptardamas grynai socialinį atvejį, ėmęsis pavyzdžio su šeimininke diplomatų sluoksniuose, kuri planuoja vakarėlį. Asmenys, kuriuos ji kviečia, yra potencialūs patikintieji, ir kiekvienas turi savęs paklausti: „Ką aš galiu prarasti, jei priimsiu kvietimą, ir ką galiu laimėti, ir kokia tikimybė, kad veikiau laimėsiu nei prarasiu?“ (Išreiškiant 5 skyriaus simboliais tai atrodytų taip: koks yra L, koks yra G ir koks yra p?) Kritinis elementas, kiekvienam pakviestajam vertinant G ir p, yra žinojimas apie tai, kas dar ten ateis. Trumpai tariant, kai kurių perspektyvių svečių pateikiami ištekliai padidina tikimybę, jog kiti svečiai pasitikės ir ateis į renginį, ir visi jie veikiau išloš nei praloš tik tada, jei ateis dauguma.

Kas šiuo atveju yra galutiniai patikėtiniai? Tie patys asmenys, imami kaip individai, yra patikintieji, o kaip kolektyvas – patikėtiniai. Šeimininkė, lygiai kaip antre-

[4] Šiuo atveju, kaip ir kitais, kurie apima laiduotojus kaip tarpininkus, tarpininkas gali taip pat laimėti daugiau suteikdamas pasitikėjimą.

preneris versle, pasitiki žmonėmis, kurie atvykę sudarys „gerą derinį“, jei ateis, o kiekvienas atvykstantysis pasitiki šeimininke, kad ji pakvietė ir sugebėjo pritraukti „reikiamus žmones“. Sėkmingomis pobūvių šeimininkėmis imama pasitikėti ir jų rengiami vakarėliai gausiai lankomi būtent todėl, kad besilankantys juose mato, jog jie gausiai lankomi ir dėl to verti dėmesio. Nevykusios šeimininkės yra tos, kuriomis kai kurie asmenys pasitiki ir ateina į jų vakarėlius, tačiau jų rengiami vakarėliai paaiškėja esą menkai lankomi ir todėl nykūs, dėl to šeimininke nebepasitiki ir tie, kurie iš pradžių ja pasitikėjo. Sėkmingos šeimininkės taiko įvairias strategijas konkrečių svarbių asmenų atvykimui užtikrinti bei duoti žinią kitiems apie tai, kad tie žmonės atvyks, ir netgi siekia tarp tų santykinai svarbių žmonių pakurstyti paklausą kvietimams į jų vakarėlius.

Imkime kitą pavyzdį: jei koks nors asmuo, įsitikinęs, jog politiniai procesai ima grėsti taikai pasaulyje, bando organizuoti demonstraciją, jis gali sulaukti reikiamos paramos, bet gali ir nesulaukti; ir jei demonstracija įvyks, bet kuris dalyvis gali arba gauti psichologinį pasitenkinimą, arba negauti. Demonstracijos dalyviai bus pasitikėję jos organizatoriaus sugebėjimu surengti demonstraciją, kuri, jų akimis, bus sėkminga. Kaip rodo daugelis menko susirinkimo į demonstracijas atvejų, tie atvykstantieji būna pasitikėję kokiu nors organizatoriumi, kuris pasirodo negalįs jos organizuoti ir šia prasme yra nevertas pasitikėjimo.

Labiausiai, ko gero, paplitęs pasitikėjimo tarpininko tipas yra patarėjas. Šis tipas aptinkamas visose socialinio gyvenimo sferose. Pavyzdžiui, profesoriai rašo rekomendacinius laiškus apie savo studentus galimiems darbdaviams, darbo ar paskolos ieškantys žmonės išvardija asmenis, kurie juos rekomenduotų. Priimdamas rekomendaciją, galimas darbdavys arba kreditorius kartu ima pasitikėti tarpininko vertinimu, o tai leidžia pradėti pasitikėti galimu patikėtiniu, jog jis elgsis, kaip tikėtasi. Jei jis nesielgs taip, tuomet patikinčiojo pasitikėjimas tarpininko vertinimu sumažės.

Vienokių ar kitokių rekomendacijų taikymas daugelyje socialinio gyvenimo sričių liudija, jog ši tarpininkavimo formuojant pasitikėjimą forma yra gana plati. Tačiau pats tarpininko pobūdis įvairiose visuomenėse skiriasi. Ikimoderniose visuomenėse, tarp jų žemdirbių bendruomenėse, kuriose asmenys socialinėje struktūroje užima santykinai nekintančias vietas ir dauguma santykių yra asmeniniai, patikintysis yra asmuo, patikėtinis – asmuo, tarpininkas – taip pat asmuo. Tuo tarpu moderniose visuomenėse tarpininkas, kurio vertinimas yra pasitikėjimo pagrindas, dažnai yra korporacinis veikėjas, pavyzdžiui, verslo organizacija arba valdžios įstaiga. Tokia tarpininko funkcija iš esmės yra galima, kai yra viena iš dviejų galimų asmens santykių su korporaciniu veikėju forma: kaip samdomo darbuotojo ir kaip skolininko.

Jei asmuo yra kurios nors organizacijos samdomas darbuotojas, vadinasi, toji organizacija pasitiki jo, kaip tokio darbuotojo, veikla; ir juo aukštesnė yra darbuotojo padėtis organizacijoje, juo paprastai labiau juo pasitikima. Arba jei asmuo yra skolingas kokiai nors organizacijai pinigų, vadinasi, toji organizacija pasitikėjo jo gebėjimu ir ketinimais grąžinti skolą. Kuris nors kitas potencialus patikintysis, asmuo ar korporacinis veikėjas gali pasinaudoti tokia informacija; ir juo labiau tas potencialus patikintysis pasitikės tos organizacijos vertinimu, juo labiau ta informacija skatins jį pasitikėti tuo samdomu darbuotoju arba tuo skolininku.

Samdomojo darbuotojo arba skolininko santykio svarba pasitelkiant pasitikėjimo tarpininkus matyti iš to, kokios populiarios – ieškant darbo, kreipiantis paskolos, prašant įvesti telefoną arba nuomojantis butą bei kitais panašiais atvejais – yra

darbdavių rekomendacijos ir kreditinės būklės (turimos kredito kortelės, gautos paskolos su nurodymu, iš kokių institucijų ir pan.) apibūdinimas. Dėl to asmenys ir korporaciniai veikėjai labai nevienodai paskirsto savo asmeninį pasitikėjimą įvairiais žmonėmis. Vieni asmenys, pavyzdžiui, einantys vadovaujančias pareigas didelėse pripažintose organizacijose, žino, kad jais visapusiškai pasitikima. Jų gyvenimo kelyje nebėra tų kliūčių, kurias įmanoma pašalinti tik sulaukus kitų pasitikėjimo. Ir, priešingai, yra daug kitų žmonių, apie kuriuos taip pasakyti negalima: jaunimas, bedarbiai, namų šeimininkės, savarankiškai dirbantys žmonės – tokie kaip rašytojai ar menininkai bei pensininkai. Visiems šiems žmonėms yra kur kas sunkiau atlikti netgi ir tuos kasdienio gyvenimo reikalus, kuriems reikalingas kitų pasitikėjimas.

Praeities visuomenėse pasitikėjimo nevienodumas buvo kitoks; jį aptiksime net ir kai kuriose šiandieninėse visuomenėse ir bet kurios visuomenės kai kuriose ikimoderniosiose sferose. Tas nevienodumas rėmėsi šeimomis. Būdavo labiau pasitikima asmenimis kaip šeimų nariais nei individais ir, kadangi šeimos būdavo atsakingos už savo narių veiksmus, pasitikėjimas šeima apimdavo visus jos narius. Skirtingų šeimų „pasitikėjimo reitingai" būdavo skirtingi, kuriuos atspindėdavo jų socialinė padėtis ir kurie atitekdavo visiems jų nariams. Šitaip netgi vaikas ar koks nors nevykėlis iš garbios šeimos galėdavo pirkti kreditan vietinėje parduotuvėje, ir net mažiems vaikams iš ypač svarbių šeimų būdavo rodoma didelė pagarba. Tokį nevienodą pasitikėjimo paskirstymą moderniose visuomenėse beveik visiškai išstūmė kitoks paskirstymas, atsiradęs stambiems korporaciniams veikėjams tapus patikinčiojo ir patikėtinio tarpininkais.[5]

Pasitikėjimas trečiąja šalimi

Dar viena pasitikėjimo santykių forma yra panaši į tą, kurioje sandorio tarpininkas yra laiduotojas, tačiau čia trečioji šalis kartu atlieka ir pasyvesnį, ir labiau centrinį vaidmenį. Geriausiai tai matyti ekonominiuose sandoriuose.

Imkime pavyzdį: įsivaizduokite bendruomenę, kurioje atliekami įvairiausi ekonominiai sandoriai. Asmuo A nori kažko, ką B norėtų jam parduoti ar su juo išmainyti, tačiau šiuo metu A neturi nieko tokio, ko norėtų B. A gali pažadėti asmeniui B atsilyginti kuo nors ateityje, bet B priims šį pažadą, žinoma, tik tuo atveju, jei jis pasitiki asmeniu A. Betgi, tarkime, jog yra trečioji šalis, asmuo C, su kuriuo ir A, ir B yra atlikę daugybę sandorių ir kuriuo labai pasitiki. Taip pat tarkime, kad asmuo A turi asmens C įsipareigojimą (pažadą jam sumokėti). Tąsyk, jei B pasitiki asmens C pažadu tiek pat ar net labiau, nei jis pasitiki A pažadu, asmuo A gali tą asmens C įsipareigojimą perleisti asmeniui B, ir B noriai jį priims.

Kaip aptariau 6 skyriuje, būtent tokiu svarbiausiu būdu iš auksakalių ir pirklių veiklos radosi popieriniai pinigai ir bankai (žr. Ashton, 1945, aprašiusį tą faktą Anglijoje, bei Mackay, 1932 [1852], p. 10, apie tą patį reiškinį Prancūzijoje). Jei kurio nors pirklio įsipareigojimus laikė priimtinais visi toje bendruomenėje, tai bendruo-

[5] Kai man reikėjo atsidaryti banko sąskaitą mažame kaimiškosios Vakarų Virdžinijos mieste, bankas paprašė pateikti pavardes tų vietinės bendruomenės asmenų, kurie mane rekomenduoja. Kai atidarinėjau sąskaitą Čikagoje, bankas paklausė tik apie tai, kur aš dirbu ir iš kur esu gavęs kreditą.

menės narys, pageidaujantis kuriam nors reikalui pasiskolinti pinigų, galėjo pažadėti tam pirkliui sumokėti konkrečią sumą sutartu laiku ateityje; už tai pirklys jam išduodavo pakvitavimą (t. y. pažadą sumokėti) ir skolininkas tą raštelį galėdavo iškeisti (tada, kai negalėdavo pasinaudoti savo paties skolos rašteliu) į už jo veiklai reikalingus išteklius. Jei tokių raštelių gavėjai ir toliau pasitikėjo tuo pirkliu ir pirklio įsipareigojimai bendruomenėje buvo plačiai pripažįstami, tie jo skolos rašteliai galėdavo plačiai cirkuliuoti kaip mainų tarpininkai – pagrįsti pasitikėjimu juos pasirašiusiu pirkliu. Šitaip būtinumą vienai šaliai pasitikėti kitos sandorio šalies pažadais kiekviename sandoryje pakeičia pasitikėjimas trečiąja šalimi, kuri išvis nedalyvauja sandoryje. Šiandieną tokios rūšies pinigai yra komerciniai vekseliai, obligacijos ir vyriausybės vertybiniai popieriai (nors, žinoma, jie dažniausiai mainomi į kitas vienokias ar kitokias pinigų formas, o ne į prekes). Tai, kas šiandien įprastai laikoma pinigais – popierinė valiuta – yra būtent tas pakvitavimas ar skolos raštelis, kurį išleido ne pirklys ar bankas, bet šalies vyriausybė.[6]

Būtų pravartu tiksliau apibūdinti formos skirtumą tarp pasitikėjimo trečiąja šalimi ir pasitikėjimo santykio, kai tarpininkas yra laiduotojas. Sandoryje, apimančiame pasitikėjimą trečiąja šalimi, šalis A ko nors nori iš šalies B ir jai yra įsipareigojusi trečioji šalis C – tą įsipareigojimą A gali tiesiogiai panaudoti sandoryje su B. Šalies C įsipareigojimo iškeičiamumas atsiranda dėl to, kad šalis B linkusi daugiau pasitikėti šalimi C nei A.

Laiduotojas, kaip pasitikėjimo tarpininkas, kaip *Hambros* bankas pavyzdyje su laivo savininku, yra žingsnis į tokį iškeičiamumą, tačiau čia tebereikia, jog tarpininkas tiesiogiai dalyvautų. Galutinis patikėtinis (tame pavyzdyje – laivo savininkas) neturi trečiosios šalies (*Hambros* banko) iškeičiamo įsipareigojimo, kurį galėtų panaudoti bet kuriame sandoryje, jis privalo susisiekti su ta trečiąja šalimi ir paprašyti jos įsipareigoti galutiniam patikinčiajam, kai sudaromas konkretus sandoris tarp galutinio patikėtinio ir galutinio patikinčiojo. Priešingai, jei laivo savininkas būtų turėjęs konkretų *Hambros* banko kredito kiekį arba teises į jį, jis tą kreditą tiesiogiai panaudotų Amsterdame ir nesikreiptų į *Hambros* banką. Tokiu atveju *Hambros* skolos lakštai veiktų lygiai kaip vyriausybės išleidžiami pinigai, o pats *Hambros* liktų nebylia trečiąja šalimi. Būtent tokį vaidmenį šiuolaikinėse ekonomikose atlieka kredito kortelių bendrovės.

Perėjimas nuo laiduotojo, atliekančio pasitikėjimo tarpininko vaidmenį, kaip daro *Hambros* bankas pavyzdyje su laivo savininku, prie pasitikėjimo trečiąja šalimi, kur trečioji šalis yra visiškai pasyvi, neekonominėse socialinėse sistemose yra retas dalykas. Ekonominėse sistemose pasitikėjimas trečiąja šalimi yra gyvybingas, kaip galima manyti, tik dėl visuotinai pripažįstamo apskaitos vieneto, dėl to trečiosios šalies įsipareigojimams įmanoma suteikti tam tikrą vertę ir šitaip mainuose padaryti juos sukeičiamus. Toks pat interesas pasinaudoti trečiosios šalies įsipareigojimais egzistuoja ir už ekonominių sistemų ribų; tačiau čia iškyla klausimas – koks socialinis išradimas būtinas norint padaryti tokį pasinaudojimą įmanomą?

[6] Yra tik vienas esminis skirtumas – nacionalinė vyriausybė turi teisėto jėgos panaudojimo monopolį, ir visos vyriausybės reikalauja priimti oficialiąją valiutą ir padengti ekonominius įsipareigojimus pagal jos nominaliąją vertę. Tai, žinoma, neužkerta kelio infliacijai, jei vyriausybė išleidžia per daug pinigų, palyginti su prekių ir paslaugų kiekiu, dėl kurio visuomenėje atliekami ekonominiai sandoriai.

Kažkas panašaus į tokį išradimą yra formali organizacija, pagrįsta sudėtingais santykiais, apimančiais pastovius įsipareigojimus ir lūkesčius. (Sudėtingas santykis, kaip apibrėžiau 2 skyriuje, yra toks, kuriame abiejų šalių paskatos nėra generuojamos paties santykio viduje). Formalioje organizacijoje kiekvienas jos darbuotojas gauna nurodymus iš kurio nors valdančiojo tikėdamasis, jog jam sumokės tam tikrais intervalais ne tas valdantysis, bet pati organizacija, su kuria jis iš pradžių sudarė darbo sutartį. (Tas faktas, kad jam mokama vyriausybės išleistais banknotais arba atidarant banko kreditą, o ne tos organizacijos išleistais skolos lakštais, šiam pavyzdžiui neturi reikšmės.) Taigi darbo tęstinumas čia priklauso nuo to, kuo pasitiki pavaldinys – jis pasitiki ne valdančiojo pareigas einančio asmens pajėgumais, bet visos organizacijos pajėgumais. Jei jis ims nebepasitikėti organizacijos gyvybingumu, jis pradės dairytis kitos darbo vietos ir, ją radęs, atšauks savo pasitikėjimą ta organizacija.

Tačiau formali organizacija yra šiek tiek kitokia nei bankas – trečiosios šalies vaidmenį ji atlieka kitaip. Jos pažadai sumokėti nėra teikiami mainais už valiutą ar net ne už prekes, bet mainais už samdomųjų darbuotojų paslaugas. Organizacijos gyvybingumas nepriklauso, kaip yra banko atveju, vien tik nuo jos sėkmės įvertinant galimo patikėtinio patikimumo tikimybę. Jos gyvybingumas priklauso nuo jos sėkmės sudėtingesnėje veiklos visumoje: pirma, nuo galimų darbuotojų, kuriems ji patiki savo išteklius, patikimumo (atliekant reikiamas paslaugas) įvertinimo ir, antra, nuo to, kaip ji organizuoja savo darbuotojų paslaugas, kad produktas (arba paslauga) būtų pateiktas ir parduotas už sumą pinigų, pakankamą padengti jos įsipareigojimus. Kai kurie iš įdomiausių pokyčių organizacijose atsirado dėl inovacijų išteklių tipuose, kurie skiriami atskiroms organizacijos dalims; tos inovacijos kai kuriais atvejais pakeitė hierarchinę valdžios struktūrą (žr. 16 skyrių).

Didelės sistemos su pasitikėjimo komponentu

Iki šiol nagrinėdamas pasitikėjimo sistemas, aš tyriau tik tų sistemų komponentus – dviejų arba trijų veikėjų santykius. Tačiau makrolygmens reiškiniai, aprašyti šio skyriaus pradžioje, būdingi daugeliui žmonių. Norint ištirti tokius reiškinius, reikia eiti toliau nei tos dviejų arba trijų veikėjų sistemos, aptartos ligšioliniuose poskyriuose, o tai galima padaryti naudojant tuos komponentus kaip konstrukcijos blokus. Pirmasis toks makrolygmens reiškinių tipas yra bendruomenė, sudaryta iš tarpusavyje susijusių abipusio pasitikėjimo santykių. Antrasis tipas – iš patariamojo pasitikėjimo santykių sudaryta sistema.

Abipusio pasitikėjimo bendruomenės

Abipusio pasitikėjimo sistema, kuri kai kada yra jau aptartų abipusio pasitikėjimo santykių apibendrinimas, o kai kuriais atžvilgiais – ypatingesnis atvejis, atsiranda esant vienai paprastai aplinkybei. Tai atsitinka, kai būrys veikėjų (grupė, kurią čia patogumo dėlei vadinsiu bendruomene) užsiima veikla, kurios rezultatais jie visi daugmaž vienodai suinteresuoti. Be to, nė vienas veikėjas nenorėtų aukoti kitų savo interesų,

kad galėtų užsiimti bendra interesui tarnaujančia veikla. Tokia socialinė struktūra yra iš dviejų veikėjų susidedančios abipusio pasitikėjimo sistemos apibendrinimas, tik ji apima daugiau veikėjų; ypatingumas tas, kad čia veikla, kuria užsiima kiekvienas veikėjas (ir kurią atliekant būtina pasitikėti kitais), yra tokia pati. Jei čia yra ir lyderis, turėsime socialinę struktūrą, kurią 4 skyriuje aš pavadinau konjunkcine valdžios struktūra. Tokioje sistemoje kiekvienas veikėjas, jei tik jis negali tiesiogiai ir visiškai stebėti kiekvieno kito veikėjo veiksmų, turi kažkiek pasitikėti, kad kitas atliks tai, kas pridera. Šitaip kiekvienas čia yra patikintysis kitais ir kitų patikėtinis.

Daugelyje tokių bendruomenių veikėjai taip pat įsitraukia į bendresnę mainų sistemą, apimančią gėrybes arba įvykius, kuriems skiriama nevienoda kontrolė ir nevienodas interesas. Tokiose bendruomenėse galima matyti, kad patikimumą sustiprina turinčios sankcijas socialinės normos. Pastarosios kartais reiškia vienokius ar kitokius veiksmus, bet santykinai išplėtotu socialinių sandorių rinkiniu susaistytose bendruomenėse bene bendriausia sankcija yra mainų su pažeidėju apribojimas.

Kaip jau minėjau, savo formaliuoju pobūdžiu tokia socialinė struktūra reiškia išplėtotą dviejų šalių abipusio pasitikėjimo sistemą, kurioje kiekvienas veikėjas yra ir patikintysis, ir patikėtinis. Kaip patikintysis kiekvienas jų įneša savo indėlį į veiklą bendro intereso labui tikėdamasis iš kitų to paties; kaip patikėtinis kiekvienas sprendžia – pateisinti kitų pasitikėjimą ar jį sulaužyti neįnešant savo indėlio. Tačiau šiuo požiūriu kai kurios tokios sistemos turi vieną specifinę savybę (ją turi ir kai kurios dviejų šalių sudarytos abipusio pasitikėjimo sistemos): veikla, kuria kuris nors veikėjas suteikia pasitikėjimą kitiems, ir veikla, kuria jis pateisina kitų pasitikėjimą juo, yra viena ir ta pati. Pavyzdžiui, jei moksleiviai renka makulatūrą klasės vakarėliui finansuoti, konkretus tos klasės moksleivis elgiasi pasitikėjimą pateisinančiu būdu, nes atiduoda savo laiką šitai veiklai. Bet tas pats išteklius, tai veiklai atiduotas laikas, yra kartu ir išteklius, kuriam tarpininkaujant šis moksleivis suteikia savo pasitikėjimą kitiems aukodamas jį bendram labui.

Toks abipusio pasitikėjimo santykių išplėtojimas visos kurios nors bendruomenės mastu sukuria sistemos elgseną su ypatingomis ir kartais tiesiog nepakartojamomis savybėmis. Tai unikalios sistemos ir jas atskirai nagrinėsiu 11 skyriuje aptardamas išsisukinėjimą ir užsidegimą (*zeal*).

Didelės sistemos su tarpininkais patarėjais

Tas tarpininkavimo procesas, kurį apibūdinau kaip patarėjo funkciją, veikia turėdamas, kaip galima spręsti, platų pagrindą: asmuo A pasitiki asmens B vertinimu; asmuo B pasitiki asmens T, galutinio patikėtinio, veiklos sugebėjimais; visa tai skatina A pasitikėti T veiklos sugebėjimais. Didelės sistemos atveju yra vienas papildomas teigiamo grįžtamojo ryšio šiame procese elementas. Jo galimybę sukuria faktas, kad tas procesas nesustoja ten, kur mes baigėme: asmuo C pasitiki asmens A vertinimais ir todėl taip pat pradeda pasitikėti asmens T veiklos gebėjimais. Tokiu atveju B, kuris pasitiki C, mato C pasitikėjimą asmeniu T ir padidina savo pasitikėjimą T. Šis procesas parodytas 8.2 paveiksle. Jei jo niekas nesutrikdo, visi sistemos nariai ima visiškai pasitikėti asmeniu T. Kai kuriais atvejais tokia kraštutinė padėtis iš tikrųjų pasiekiama – paprastai bendruomenėse, turinčiose itin charizmatišką lyderį. Dažnai bandoma tokį pasitikėjimo stiprėjimo procesą apsaugoti nuo trikdžių. Religi-

niuose, politiniuose ar bendruomeniniuose sąjūdžiuose mėginama atitverti jo narius nuo visų „išblaškančių", „tikėjimą silpninančių" ar „pasaulietinių" įtakų, ir jie fiziškai atskiriami izoliuotose vietovėse, pavyzdžiui, vienuolynuose.

Informacija ir pasitikėjimo svyravimas

Komunikacijų struktūra, su kuria susiduria patikintieji, gali daryti nemažą įtaką pasitikėjimo didėjimui ar mažėjimui. Šios struktūros sudėtines dalis geriausia suvokti aptariant atvejį su mįslingu vieno sociologijos fakulteto studentų reputacijos kilimu ir kritimu 6-ajame dešimtmetyje. Dėstytojai ir studentai tame fakultete bendravo labai mažai; tačiau patys dėstytojai tarpusavyje plačiai aptarinėdavo studentus, nes jiems reikėdavo juos įvertinti suteikiant grantus, rašant rekomendacijas įsidarbinti, kreipiantis paramos ir kitais tikslais. Neturėdami tiesioginių ryšių su studentais, dėstytojai labai pasitikėjo vienas kitu. Profesorius A, išsakydamas savo nuomonę apie kurio nors studento gebėjimus, remdavosi profesoriaus B nuomone; tada profesorius C, apsispręsdamas dėl savo nuomonės, pasinaudodavo profesoriaus A vertinimu; profesorius B, pamatęs, kad profesoriaus C, kaip atrodė, nepriklausomas vertinimas buvo toks pat teigiamas, kaip ir jo paties, dar tvirčiau tikėdavo to studento gebėjimais. Šis procesas neretai imdavo veikti ir priešinga kryptimi, kai kurio nors studento faktiniai rezultatai atkreipdavo kurio nors dėstytojo dėmesį ir šis pastebėdavo, jog tie rezultatai yra menkesni, nei iš to studento būdavo tikimasi. Ši neigiama informacija nuvilnydavo per visą sistemą ir taip sukeldavo beveik visuotinį pasitikėjimo tuo studentu praradimą.

Šis pavyzdys rodo tris iš esmės skirtingus informacijos šaltinius, turinčius įtakos pasitikėjimo individualiu patikėtiniu suteikimui:

1) paties patikėtinio veiklos charakteristikos (pavyzdžiui, magistrantūros studento arba charizmatiško lyderio veikla);
2) kiti, esantys panašioje į patikinčiojo padėtį ir turintys panašius interesus pasitikėti (pavyzdžiui, kiti fakulteto dėstytojai, kiti bendruomenės nariai arba kiti politinio sąjūdžio dalyviai);

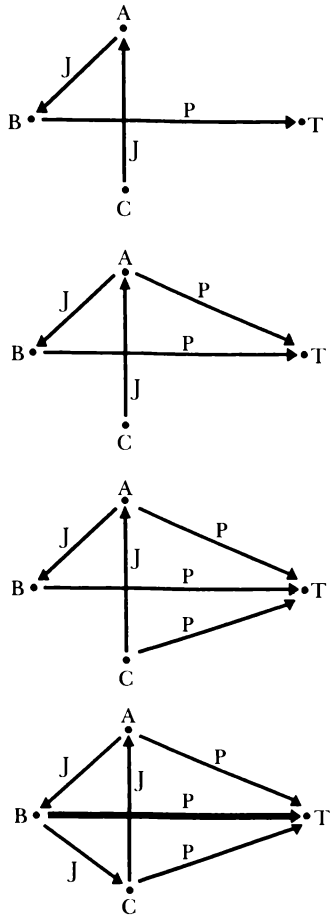

8.2 pav. Pasitikėjimo sistemos augimas remiantis pasitikėjimu tarpininkų vertinimais

3) kiti, esantys kitokioje nei patikintysis padėtyje ir neturintys panašių interesų (pavyzdžiui, kiti magistantūros studentai arba to politinio judėjimo „pasaulietiškaisiais“ arba „eretiškaisiais“ laikomi asmenys).

Šių trijų šaltinių informacija akivaizdžiai skirsis. Antrojo šaltinio informacija dažnai lems tokį patį sprendimą kaip ir asmens ar asmenų, kurių vertinimu pasitikima, sprendimas. Trečiojo šaltinio informacija dažnai pateiks labiau nepriklausomus duomenis sprendimui. Pirmojo šaltinio informacija, gaunama be jokio tarpininko, veikiausiai lems teisingą patikėtinio veiklos vertinimą.

Galima manyti, kad pasitikėjimo didėjimo ir mažėjimo mastai – t. y. svyravimo kraštutinumai – labai priklauso nuo visų tų trijų informacijos šaltinių derinimo. Pirma, socialinės sistemos, kuriose vidinės komunikacijos laipsnis aukštas, teikiančios daug informacijos iš antrojo šaltinio (t. y. iš kitų asmenų, turinčių panašius interesus pasitikėti tuo konkrečiu asmeniu), yra tokios, kuriose pasitikėjimas kitų vertinimais skatina greitą pasitikėjimo plitimą. Antra, tokio tipo bendravimo struktūrose, kur tik retkarčiais įterpiama informacija iš pirmojo šaltinio (t. y. patikėtinio veiklos rodikliai), kaip galima manyti, pasitikėjimas mažėja sparčiausiai. Pavyzdžiui, Pietų jūrų aferoje Anglijoje ir Misisipės plane Prancūzijoje toks mažėjimas atsirado iškart po to, kai padrikos žinios apie bendrovės nesėkmes pasiekė tos bendravimo struktūros signalo stiprinimo sistemą.

Tam tikri trumpalaikiai bendravimo struktūrų pokyčiai, kaip galima manyti, ir sukelia kai kuriuos pasitikėjimo didėjimo ar mažėjimo procesus. Vienas iš tokių pokyčių buvo bendravimo tarp kartų kaita, vykusi dvidešimtojo a. 7-ajį ir 8-ąjį dešimtmečius. Dėl pokario gimimų bumo vaikų skaičiaus santykis su suaugusiųjų skaičiumi padidėjo, dėl to vidutinis jaunuolis, ir ypač vidutinis jaunuolis ne iš pirmosios to bumo dalies, bet iš viduriniosios, dabar labiau bendravo su savo bendraamžiais. Be to, besiplečianti televizijos, kino filmų ir populiariosios muzikos įtaka taip pat reiškė tai, kad jų gaunama informacija iš suaugusiųjų dabar rečiau buvo iš tėvų, kaimynų ir giminių, o dažniau iš komercinių institucijų, orientuotų į jaunimo auditoriją. Būtent dėl šio pokyčio informacijos šaltinių struktūroje iš dalies, manytina, ir sumažėjo jaunimo pasitikėjimas suaugusiaisiais („Netikėk nė vienu, kuriam daugiau kaip 30“) bei labai padidėjo pasitikėjimas spontaniškai iškilusiais jaunosios kartos lyderiais politikoje (tokiais kaip Abby Hoffmanas Jungtinėse Valstijose ar Rudi Dutschke Europoje), muzikoje (*The Beatles*) ir rūbų stiliuje (Mary Quant ir Twiggy).

To laikotarpio pokyčius bendravimo tarp kartų struktūroje galima nesunkiai matyti žiūrint į demografinę statistiką per amžiaus pjūvį. Nors tas reiškinys po Antrojo pasaulinio karo buvo būdingas daugeliui šalių, iliustracijai pakaks ir JAV gyventojų statistikos duomenų. Kiek vienam vidutiniam 18-mečiui galėjo tekti maždaug jo amžiaus (tarkime, 15–24 metų) žmonių, palyginti su jo tėvų amžiaus (tarkime, 35–44 metų) žmonių skaičiumi, 1950–1984 metais? Jei visiškai neatsižvelgsime į tendenciją, kad žmonės su kitais savo kartos asmenimis gali bendrauti skirtingai, tai minėtas santykis išreikš to 18-mečio bendravimo partnerių pasiskirstymą pagal amžių. 8.3 paveikslo kreivė, rodanti tų dviejų grupių dydžių santykį, pažymėta raide A. Jei dar įvedame bendravimo diferenciaciją atspindintį koeficientą ir teigiame, kad 18-metis linkęs bendrauti su maždaug jo amžiaus jaunuoliais dvigubai dažniau nei su savo tėvų amžiaus asmenimis, kai abiejų grupių asmenų yra maždaug tiek pat, tai gausime kreivę B, kuri rodys dar ryškesnį to santykio padidėjimą 7-ajame dešimt-

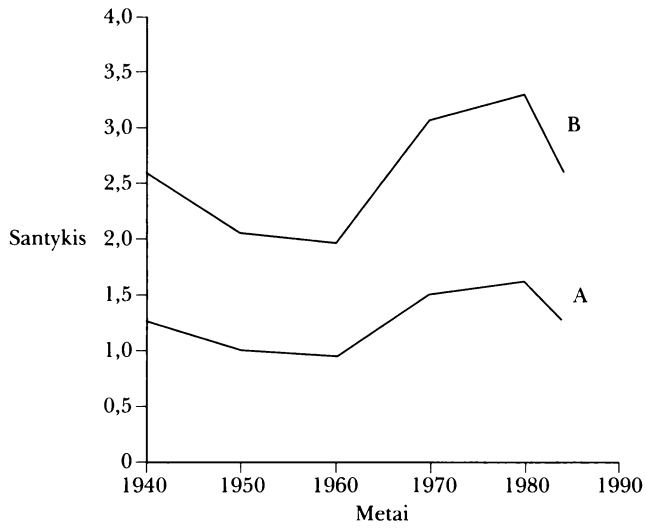

8.3 pav. Pokyčiai JAV gyventojų amžiaus struktūroje 1940–1988 m. ir jų poveikis kartų bendravimo struktūrai. Kreivė A žymi 15–24 m. amžiaus JAV gyventojų skaičiaus santykį su 35–44 m. amžiaus gyventojų skaičiumi. Kreivė B žymi 15–24 m. amžiaus asmenų bendravimo tarpusavyje dažnio santykį su jų bendravimo su 35–44 m. asmenimis dažniu santykį (darant prielaidą, kad tos pačios amžiaus grupės asmenys tarpusavyje bendrauja dukart dažniau nei su kitos amžiaus grupės asmenimis).

metyje. Diagrama rodo, kaip didėjo bendravimas tarp vidutiniškai 18 metų turinčio jaunimo bendraamžių visą 7-ąjį dešimtmetį. Šis bendravimo struktūros pokytis sukūrė situaciją, kurioje visai suprantamas tarp jaunimo kilęs obalsis „Netikėk nė vienu, kuriam daugiau kaip 30".

Gyventojų struktūros poveikis pasitikėjimo pokyčiams, o iš čia – ir nuomonių bei vertinimų turiniui – teikia plačią dirvą tyrimams. Veikėjai ima pasitikėti kitų vertinimais arba veikla remdamiesi racionaliu samprotavimu apie tai, kuri alternatyva yra geriausia. Tačiau tas alternatyvas, su kuriomis jie susiduria, lemia tų žmonių, su kuriais jie asocijuojasi, pasiskirstymas pagal amžių, lytį, rasę ir kitas savybes bei bendras tų savybių pasiskirstymas tarp visų gyventojų. Pavyzdžiui, kintant gyventojų etninei sudėčiai, jei tik asociacija nėra visiškai užsidariusi etninės bendruomenės viduje, asmenų, kuriais galima pasitikėti, etninis pasiskirstymas kiekvienam asociacijos nariui irgi keičiasi. Tyrimais galima nustatyti tų savybių pasiskirstymą ir toje asociacijoje, ir pasiskirstymą tarp visų gyventojų, kuris iš dalies lemia ir pasiskirstymą asociacijoje. Tokia struktūrinė informacija gali padėti paaiškinti, kaip pasitikėjimas suteikiamas, ir numatyti, kaip jis keičiasi. Šio skyriaus pradžioje pateikti pavyzdžiai rodo, kad diferencijuoto pasitikėjimo suteikimo pasekmės gali būti labai didžiulės, ir patvirtina, kad šių klausimų tyrimai yra svarbūs.

Galima taip pat daryti išvadą, kad ilgalaikiai pokyčiai teikiant pasitikėjimą atsiranda ir dėl padidėjusio bendravimo per atstumą. Laikini susižavėjimai, masinės iliuzijos ir neregėtas pasitikėjimas atskirais asmenimis bei korporaciniais veikėjais iki devynioliktojo a. vidurio ar antrosios pusės, kaip atrodo, buvo gerokai didesni

nei vėliau (tai liudija kai kurie 9 skyriaus pavyzdžiai). Duomenys apie informacijos ir dezinformacijos plitimą kilus tokiems spekuliaciniams bumams, kaip Pietų jūrų burbulas, leidžia manyti, kad tiesioginis asmenų bendravimas, nepatikrinamas nepriklausomų šaltinių, sudarydavo sąlygas plisti kraštutinėms masinėms iliuzijoms apie galimo pelno dydį. Tokių pat iliuzijų būta ir dvidešimtajame a., tačiau dauguma tų atvejų, kaip atrodo, kildavo mažose uždarose bendruomenėse, tokiose kaip Jonestownas arba biržos brokeriai, sudarinėjantys sandorius biržos salėje. Manytina, kad masinių iliuzijų kilimą neuždarose bendruomenėse sumažino technologinės naujovės – telegrafas, telefonas, radijas ir televizija, suteikiantys galimybes mikliai susisiekti be tarpininkų.

Nors masinės žiniasklaidos atsiradimas sumažino plačiai pasklidusia iliuzija pagrįsto pasitikėjimo plitimą, pastaruoju metu, kaip atrodo, pačios žiniasklaidos pokyčiai sumažino pasitikėjimą. Tokių pokyčių esmė išryškėja, darsyk pažvelgus į 5 skyriuje pateiktą pavyzdį apie suaugusiųjų amerikiečių pasitikėjimo institucijomis mažėjimą. 5.1 paveikslas rodo spartų visuomenės pasitikėjimo įvairiomis JAV institucijomis smukimą 1966–1976 metais (tokio smukimo nepamatysime žiniasklaidos, kuriai atstovauja televizijos žinios bei spauda, atžvilgiu). Asmens informacija apie tas institucijas, išskyrus religiją, iš dalies gaunama iš anksčiau minėto antrojo šaltinio, t. y. iš kitų potencialių patikinčiųjų (šiuo atveju tai bus kiti visuomenės nariai) ir iš dalies iš trečiojo šaltinio, t. y. iš kitų veikėjų, turinčių skirtingus interesus (šiuo atveju – iš žiniasklaidos) bei periodiškai iš pirmojo šaltinio, t. y. iš patikėtinių veiklos rodiklių (šiuo atveju – iš žmonių, tvarkančių įvairias institucijas, veiklos). Jei tos veiklos sėkmė tuo laikotarpiu vis mažėjo, ji galėjo būti didelės visuomenės dalies pasitikėjimo sumažėjimo priežastis.

Tačiau ar visa tai iki galo paaiškina visuotinį pasitikėjimo sumažėjimą? Antai JAV vyriausybės nesėkmės karo Vietname metu negali būti vienintelė visą dešimtmetį trukusio, iki 1976 metų besitęsusio visuomenės pasitikėjimo vyriausybe smukimo priežastis. Didėjantis pasitikėjimas televizijos žiniomis bei pasitikėjimo spauda pastovumas verčia manyti, jog pasitikėjimas kitomis institucijomis galėjo mažėti dėl to, kad stiprėjo žiniasklaidos, ypač televizijos, kaip trečiojo tipo informacijos šaltinio ir kaip informacijos iš pirmojo šaltinio interpretatoriaus, galia.

Kaip atrodo, žiniasklaida vis labiau tampa tuo tarpininku, kurio vertinimais pasitiki žmonės. Kartu su žiniasklaidos, kaip patikimus vertinimus teikiančio tarpininko, akceptavimu iškilo ir agresyvi tos žiniasklaidos nepriklausomybė – tose jos priemonėse, kurių nekontroliuoja valstybė. Tai kartais pavadinama tiriamąja žurnalistika. Žiniasklaida pajėgi išplėsti savo auditoriją (ir veikiausiai padidinti pasitikėjimą ja), kai ji iškelia aikštėn pasitikėjimą gavusio elito trūkumus; todėl ji suinteresuota nukreipti selektyvų dėmesį į tuos trūkumus ir šitaip skatina publiką nebepasitikėti tuo elitu.

Kai kuriose socialinio gyvenimo srityse – čia geras pavyzdys yra viešasis švietimas – analogišką poveikį, kaip atrodo, daro socialiniai tyrimai. Nuo 1966 metų, kai pirmoji nacionalinio tyrimo ataskaita parodė Jungtinių Valstijų viešųjų mokyklų neveiksmingumą užtikrinant lavinimosi galimybių lygybę ir pateikė faktų apie bendrą jų neveiksmingumą, visuomenės pasitikėjimas mokyklomis ėmė nuolat mažėti (tai parodė ir kasmetinės *Gallup* bendrovės apklausos, ir po 1966 metų gausėjančios referendumų dėl mokyklų obligacijų nesėkmės). Iš dalies taip atsitiko dėl tiesiogiai patiriamo nepasitenkinimo švietimo politika, iš dalies dėl to, kad buvo prarastas pasitikėjimas kitomis valstybinėmis institucijomis, bet iš dalies ir, kaip galima many-

ti, dėl bendro nepatenkinamo veiklos lygio, kurį įrodė tos tyrimų ataskaitos. Šiuo atveju socialinių procesų tyrinėtojai tapo patariančiaisiais tarpininkais, kurių vertinimais buvo pasitikima. Socialinių procesų tyrinėtojus veikia, žinoma, ta pati paskata kaip ir žurnalistus (nors tyrinėtoją labiau varžo faktai): sistemos veikimo defektų iškėlimas aikštėn išplečia tyrimo auditoriją (plačiau žr. 23 skyriuje).

Pasitikėjimo didėjimo ir mažėjimo pasekmės. Kaip jau minėjau, įgydamas pasitikėjimą, patikėtinis įgyja išteklius, sustiprinančius jo galią veikti; ir jei patikėtinis išlieka patikimas, pasitikėjimas juo duoda naudos ir patikintiesiems. Perdėtas pasitikėjimo suvešėjimas, kitaip tariant, platus pasitikėjimas asmeniu, kuris jo nevertas, taip pat suteikia išteklius patikėtiniui, tačiau patikintiesiems greičiau atneša praradimus nei naudą. Tai įrodo Johno Law Misisipės bendrovės planas aštuonioliktojo a. pradžioje Prancūzijoje, Peteris Atsiskyrėlis ir jo kryžiaus žygis, Hitleris nacistinėje Vokietijoje arba Jimas Jonesas ir jo pasekėjai Jonestowne.

Kad būtų galima tiksliau suvokti pasitikėjimo praradimo pasekmes, aš pirmiausia pateiksiu keletą pavyzdžių apie tai, kaip pasitikėjimo praradimas supančiojo elito veiksmus – nebandydamas atsakyti į klausimą, ar buvo nustota pasitikėti remiantis teisingu vertinimu.

1. Iki 1965 metų politikos tyrinėtojai Jungtinėse Valstijose sakydavo, kad vienas iš ryškiausių prezidento rinkimų dėsningumų buvo pranašumas, kurį būti perrinktam turėdavo esantis prezidentas. Po šios datos, kaip regis, buvimas poste tampa didžiausiu kandidato į prezidentus trūkumu. Nuo 1968 iki 1984 metų visi, išskyrus vieną, Jungtinių Valstijų prezidentai buvo arba priversti palikti postą, arba naujus rinkimus pralaimėdavo: 1968 m. Lyndonas B. Johnsonas buvo priverstas pasitraukti kaip kandidatas būti perrinktas dėl opozicijos jo Vietnamo politikai; 1972 m. Richardas Nixonas buvo perrinktas, tačiau netrukus turėjo atsistatydinti dėl Watergate'o skandalo; 1976 m. Geraldas Fordas pralaimėjo rinkimus politikoje išvis nežinomam Jimmy'ui Carteriui; 1980 m. Jimmy'į Carterį rinkimuose nugalėjo Ronaldas Reaganas. Vienintelė išimtis buvo Ronaldo Reagano perrinkimas 1984 m.

2. Sumažėjęs pasitikėjimas viešosiomis mokyklomis JAV 7-ajame ir 8-ajame dešimtmečiuose sąlygojo vis dažnesnius pralaimėjimus balsavimuose dėl mokyklų apygardų obligacijų leidimo bei mokyklų mokesčių didinimo, dėl to vis labiau buvo varžomos mokyklų veiklos galimybės ir populiarėjo privačios mokyklos.

3. JAV ir Europoje nuolat didėjanti elektros energijos gamyba atominėse elektrinėse staiga beveik visai nustojo augti, dar netgi prieš tas avarijas atominėse elektrinėse 9-ajame dešimtmetyje, nes dalis asmenų nustojo tikėti rizikos vertinimais, kuriuos mokslininkai atliko politiniam elitui užsakius.

4. 9-ajame dešimtmetyje politinio elito veiksmai Sovietų Sąjungos atžvilgiu buvo labai suvaržyti, nes sumažėjo Amerikos ir Vakarų Europos piliečių pasitikėjimas to elito atliekamais ginkluotės vertinimais.

5. Anksčiau aprašytu Niurnbergo meistrų atveju jų pasitikėjimo jaunesniąja karta žlugimas lėmė, kad sumažėjo galimybės užsiimti tokiu amatu, kokiu dalis jaunimo labiausiai norėjo užsiimti.

Visi šie pavyzdžiai byloja vieną bendrą dalyką: kai daugelis žmonių vienu metu nustoja pasitikėti, pasitikėjimas mažėja, – tada smarkiai sumažėja veiklos

galimybės tų, kuriais buvo pasitikima. Kai kuriais iš tų atvejų patikėtinis faktiškai yra antrepreneris, jis naudojasi visu tuo daugelių asmenų teikiamu pasitikėjimu. Anksčiau pateiktas pavyzdys su diplomatų rezidencijos šeimininke rodo ir tolesnes pasekmes: tokios šeimininkės gebėjimas surengti sėkmingą vakarėlį, suteikiantį naudos jo dalyviams, priklauso nuo išteklių, kuriuos jie patys suteikia savo pasitikėjimu. Apibūdindami plačiau, pasakytume, kad daugeliu atvejų tie ištekliai, kurių patikėtiniui reikia jo sėkmingai veiklai, ir yra ištekliai, patikinčiųjų juo jam suteikiami: ta laisvė, kurią turi politinis lyderis be jokio būtinumo prieš kažką atsiskaityti; toji verslo antreprenerio galimybė kurti pelną naudojant investuotojų piniginius išteklius; toji banko galimybė veikti naudojantis indėlininkų pinigais ir t. t.

Galima iškart pastebėti, kad toks priklausomybės variantas gali kelti nestabilumą. Viena vertus, atsiradęs pasitikėjimas suteikia galią, lemiančią sėkmę ir taip didinančią pasitikėjimą (o tai yra pagrindas tolesnei sėkmei); kita vertus, pasitikėjimo išnykimas sumažina sėkmei būtinus išteklius. Būdingas tokio proceso pavyzdys yra JAV piliečių pasitikėjimas savo vyriausybės veiksmais Vietnamo karo metais. Iš pradžių nedidelis pasitikėjimas teikė vyriausybei mažiau laisvės veikti siekiant pergalės kare, negu kad ji turėtų jos, jei pasitikėjimas būtų didesnis. Neefektyvūs karo veiksmai savo ruožtu dar labiau sumažino pasitikėjimą vyriausybe, kuriai dėl to liko dar mažiau galios siekti sėkmės, ir t. t.

Pasitikėjimo atšaukimo pasekmės krenta ir patikinčiajam, nes jis netenka galimos naudos, kurią jis tikėjosi gauti pasitikėdamas. Kad ir kurioje gyvenimo sferoje pasitikėjimas bebūtų prarastas, pasekmė, kaip galima spręsti, bus visada ta, kad pasitikėjimas perkeliamas *kitur*. Štai keletas atvejų iš anksčiau aptartų pavyzdžių.

1. Nepaprastai spartus „Solidarumo" narių skaičiaus augimas Lenkijoje ir pasitikėjimo Lechu Walęsa stiprėjimas kilo po ilgai trukusio pasitikėjimo Komunistų partija ir vyriausybe mažėjimo.

2. 5.1 paveiksle pateiktą amerikiečių pasitikėjimo kai kuriomis institucijomis sumažėjimą lydėjo pasitikėjimo didėjimas ne kokiu nors atskiru asmeniu ar elitu, bet margu kitų institucijų sambūriu, apimančiu, be kitų, religines sektas ir komunas.

3. Nemažai faktų patvirtina, kad kokio nors charizmatinio lyderio (tokio kaip Sabbatai Sevi, Peteris Atsiskyrėlis arba Adolfas Hitleris) iškilimas tikėtinas tokiu metu, kai plačiai nustojama pasitikėti esančiomis socialinėmis institucijomis arba nepripažįstamas jų legitimumas. Tada žmonės, daugiau nebegaunantys naudos iš institucijų, kurios turi galią veikti, uoliai ieško potencialaus lyderio, turinčio tam tikras savybes (žr. Bradley, 1987, aprašiusio tokius atvejus komunose).

Taigi yra trys pasitikėjimo didėjimo ir mažėjimo pasekmių formos. Pirma, didesnis pasitikėjimas didina socialinės veiklos potencialą tų, kuriems tas pasitikėjimas suteikiamas – elitui ar kam kitam; o mažesnio pasitikėjimo poveikis priešingas. Antra, didžiulė patikėtinio galios priklausomybė nuo to, kiek juo pasitikima, reiškia, kad didesnis pasitikėjimas turės tendenciją toliau stiprinti pasitikėjimą, o mažesnis skatins tolesnį mažėjimą; todėl visas procesas yra nestabilus. Trečia, platus pasitikėjimo vienos srities elitu mažėjimas sukuria palankias sąlygas pasitikėjimui persikelti kitur.

9

KOLEKTYVINIS ELGESYS

Sociologijos teorijos mikropagrindų eklektizmas arba, galima būtų pasakyti, intelektinė netvarka, akivaizdi lyginant joje įprastą supratimą apie biurokratinę valdžią ir kolektyvinį elgesį (t. y. tokius reiškinius kaip riaušės, maištaujančios gaujos, panika, minios elgesys, užgaidos ir mados). Ideali biurokratija yra įsivaizduojama kaip hierarchinė struktūra su vienu tikslą turinčiu veikėju viršuje, pripildyta nuo mašinos detalių menkai besiskiriančių sutvėrimų. *Jų* tikslai ir interesai klasikinėje organizacijos funkcionavimo teorijoje niekada nevaidina jokio vaidmens. Biurokratijos pareigūno ar darbuotojo koncepcija yra lyg atstovo koncepcija teisinėje atstovavimo teorijoje: atstovo interesai neturi veikti jo veiksmo, kai jis veikia kaip atstovas. Maxo Weberio sielvartavimas dėl biurokratinio žmogaus, cituojamas 16 skyriuje, iš tiesų yra ne apie modernųjį žmogų, bet apie Weberio moderniojo žmogaus koncepciją – biurokratijoje dirbantį robotą. Tačiau tie „robotai" yra tie patys žmonės, apie kuriuos kolektyvinio elgesio tyrinėtojai turi visiškai kitokį supratimą. Jie apibūdinami kaip „lengvai sujaudinami", „emocionalūs" arba „sugestyvūs"; jų elgesys yra „užkrečiamas"; jie pasiduoda „hipnotizuojančiam minios poveikiui". Kitaip tariant, jie yra iracionalūs, neorganizuoti, nenuspėjami ir spontaniški, beveik priešingybė tam biurokratui, kurį Weberis įsivaizdavo kaip tipišką ateities žmogų.

Tokia intelektinė netvarka yra viena iš tų, su kuriomis sociologai išmoko susitaikyti. Socialinė teorija pernelyg dažnai renkasi lengviausią kelią kurti (konceptualiai) būtent tokio tipo būtybę mikrolygmenyje, kuri paprasto agregavimo būdu produkuotų realybėje stebimą sisteminį elgesį – nesvarbu, ar tai būtų tvarkingas ir pilkas biurokratijos funkcionavimas, ar spontaniškas ir emocionalus minios protrūkis. Tinkamas kelias socialinei teorijai yra sunkesnis: išlaikant vieningą sampratą apie tai, kokie yra individai, generuoti skirtingą sisteminį funkcionavimą ne iš skirtingo tipo būtybių, bet iš skirtingų santykių struktūrų, kuriose tos būtybės veikia.

Šiame skyriuje aš nagrinėju sisteminio funkcionavimo tipą, kurį ypač sunku suderinti su mikropagrindais, kuriais remiasi ši knyga. Weberio biurokratijos teorija bent jau numatė racionalumą *vienam* sistemos taške. Daugumai kolektyvinio elgesio teoretikų tokia koncepcija buvo visiškai svetima: jų individas yra jausmų kamuolys, neturintis nė kruopelės racionalumo. Pastarosios koncepcijos priežastys, be abejo, yra anksčiau minėtosios: kadangi studijuojamam sisteminiam elgesiui būdingos tam tikros savybės, paprasčiausia socialinė teorija šiam elgesiui paaiškinti yra tokia, kuri generuoja sistemą kaip paprasčiausią asmenų, turinčių tokias pat savybes, vedinį. Šiame skyriuje šias savybes turinti sistema pradedama aiškinti taikant tą pačią individualaus veikėjo koncepciją, kuri buvo postuluota tvarkingesnėms ir stabilesnėms organizacijos formoms. Kaip vėliau pasirodys, veiksmas, leidžiantis pereiti nuo individualaus racionalaus veikėjo prie laukinio ir audringo sisteminio funkcionavimo, vadinamo kolektyviniu elgesiu, yra paprastas (ir racionalus) savo veiksmų kontrolės perleidimas kitam veikėjui. Kaip ir kai kuriuose valdžios santykiuose šis perleidimas reiškinyje, žinomame kaip kolektyvinis elgesys, yra atliekamas vienašališkai, o ne kaip mainų dalis.

Tačiau čia jau per toli užbėgome už akių. Verta pradėti nuo paprastesnių dalykų, tiesiog išdėstyti, kaip reiktų suprasti terminą „kolektyvinis elgesys“. Tai darydamas, aš pradedu nuo sisteminio elgesio sistemos lygmenyje, kurį reikia paaiškinti. Vėliau aš nusileisiu į individualių veikėjų mikrolygmenį.

Bendrieji kolektyvinio elgesio ypatumai

Sisteminiai reiškiniai, laisvai grupuojami po kolektyvinio elgesio pavadinimu, turi keletą bendrų elementų:

juose dalyvauja keletas žmonių, atliekančių tuos pačius arba panašius veiksmus tuo pačiu metu;
būdingas elgesys yra laikinas arba nuolat besikeičiantis, o ne pusiausvyros būsenos;
tarp veiksmų yra tam tikra priklausomybė; individai neveikia kiekvienas sau.

Ši reiškinių klasė yra plati. Ji apima masinius indėlių atsiėmimus iš bankų, paniką perpildytame teatre suskambėjus gaisro aliarmui, elgesio užgaidas, kartais užvaldančias vaikus (tokias kaip susižavėjimas lanko sukimu arba riedlentėmis), įsigijimo manijas, tokias kaip Prancūzijoje vykusią akcijų spekuliaciją su Johno Law Misisipės bendrovės schema (žr. 8 skyrių), neorganizuotas agresyvias demonstracijas, riaušes, minios elgesį, drabužių madų plitimą ir religines ekstazes ar masinius atsivertimus. Šie skirtingi reiškiniai, be anksčiau išvardytų trijų elementų, mažai ką turi bendro. Vieni pasirodo gana spontaniškai, kiti būna apgalvoti iš anksto ir apskaičiuoti. Kai kurie yra vienkartiniai įvykiai, kiti pasikartoja šiek tiek kitokiomis formomis. Jie susiję su įvairiomis emocijomis: baime, neapykanta, susižavėjimu, entuziazmu ar godumu. Vis dėlto sveikas protas sutinka su šių reiškinių sugrupavimu kartu. Regis, jie visi remiasi panašiais procesais.

Šiuos reiškinius žavingus ir paslaptingus daro tai, kad jie yra tokie laikini, greitai išnykstantys ir atrodo nenuspėjami. Jie peržengia socialinę organizaciją sudarančių stabilių įsipareigojimų ir lūkesčių ribas ir tai daro su pačiai sistemai būdingu sustiprinimu, kartais sukeliančiu „sprogstamuosius“ rezultatus. Pokyčių laikotarpiai, kai institucionalizuotos struktūros subyra arba ruošiasi subyrėti, yra ypač palankūs kilti tokiems laikiniems ir kunkuliuojantiems reiškiniams. Taigi šių reiškinių pažinimas yra ypač naudingas socialinių pokyčių studijoms. Pavyzdžiui, sukilimams ar revoliucijoms (aptariamoms 18 skyriuje) paprastai būdingas kolektyvinis elgesys.

Tvirtas žinių apie tokius reiškinius pagrindas yra svarbus, tačiau iki šiol neišplėtotas. Socialinio stabilumo metu sunku įsivaizduoti laukinį ir nekontroliuojamą socialinį elgesį, ir apima saugumo jausmas, kad tokie dalykai „niekada neįvyks“. Tačiau jie įvyksta, nors ir protarpiais ar nedažnai. Kai jie įvyksta, visas dėmesys būna sutelktas į tą atvejį, o jam pasibaigus, palengvėjimas, kad tvarka atstatyta, dažnai skatina nusigręžti nuo tokių nemalonių įvykių iki kito karto. Socialinių mokslų atstovai nėra apsaugoti nuo šio polinkio, todėl jie skiria mažiau dėmesio nestabilumo laikotarpiams, nei reikalautų tokių įvykių svarba ir socialinei teorijai, ir socialinei praktikai. Taigi bendroji kolektyvinio elgesio sritis yra potencialiai dosni teorijos plėtojimui ir empiriniams tyrimams.

Kai kurių užuominų apie kolektyviniam elgesiui būdingus procesus buvo pateikta nagrinėjant pasitikėjimo sistemas 8 skyriuje. Šis skyrius remsis anuo, bet labiau koncentruosis į kolektyvinio elgesio dinamiką ir nagrinės įvairių rūšių skirtumus. Individualus veiksmas, kuriuo remiasi pasitikėjimo sistemos ir pasitikėjimo santykiai (žr. 5 skyrių), yra vienašališkas veiksmo kontrolės perleidimas, ir būtent šis perleidimas sudarys šiame skyriuje pateiktų kolektyvinio elgesio aiškinimų mikrolygmens pagrindą. Aš paaiškinsiu, kodėl žmonės kai kada sąmoningai atlieka šį perleidimą ir kaip šio individualaus elgesio deriniai produkuoja kartais įspūdingus makrolygmens reiškinius, sudarančius įvairias kolektyvinio elgesio formas.

Veikėjų ir įvykių prasme mikrolygmuo gali būti suprantamas kaip toks, kuriame kiekvienas veikėjas pradeda nuo vieno įvykio – savo paties veiksmų – kontrolės. Kad susidarytų kolektyvinis elgesys, ši situacija, kai kiekvienas individas kontroliuoja savo veiksmus, turi pasikeisti į tokią, kur savo veiksmų kontrolę jis yra perleidęs kitiems. Kaip tai atsitinka, iliustruoja toks epizodas.

> Vieną dieną pamokslui įpusėjus išgirdome į bažnyčios stovėjimo aikštelę šalia presbiterijos įvažiuojant gaisrinę. Apėmė neaiškus jausmas – ar mes pavojuje? Akivaizdžiam impulsui bėgti priešinosi akivaizdžiai netinkamas toks elgesys šventoje vietoje. Pasijutau besidairąs į kairę ir į dešinę, kad pamatyčiau, ar kiti žmonės atrodo išsigandę, ar kas nors ruošiasi ką nors daryti. Žvilgterėjau į pastorių, kad pastebėčiau kokį nors jo jausmus išduodantį judesį. Tai, ką pamačiau, buvo daugybė kitų žmonių, irgi besidairančių, kaip galima spėti, taip pat kaip ir aš! (Turner ir Killian, 1957, p. 59).

Šioje situacijoje kiekvienas bandė rasti kitų, kuriems galėtų perleisti savo veiksmų kontrolę. Kodėl taip atsitinka? Supratimas kodėl, padės numatyti aplinkybes, kuriomis tai atsitiks.

Ką daro individas kolektyvinio elgesio metu?

Naudinga klausti, ką žmonės daro, kad sukeltų kolektyvinį elgesį. Kaip jų veiksmai, bendrai paėmus, gali būti apibūdinti? Šiam tikslui aš remsiuosi Browno (1965) atlikta išsamia kolektyvinį elgesį nagrinėjančių darbų apžvalga ir sinteze.[1] Brownas didžiausią dėmesį skiria minios elgesiui, taip pat ištrūkimo ar įsigijimo panikai ir priešiškiems ar ekspresyviems neramumams. Į savo svarstymus jis taip pat įtraukia panikas, nekylančias tiesioginio kontakto miniose, tokias kaip akcijų biržų panika, tačiau jam visais atvejais būtina sąlyga yra tai, kad asmenys turi daryti poveikį vienas kitam.

Kaip pažymi Brownas, viena iš didžiausių problemų, su kuriomis susiduria kolektyvinio elgesio teoretikai, yra tai, kad minios dalyvio veiksmai jokiu būdu nėra vidurkis veiksmų, kurių tie dalyviai imtųsi kiekvienas atskirai. Tai yra tam tikras tuo metu atsirandantis (*emergent*) elgesys. Jis cituoja Le Boną:

[1] Išsamiausia yra Smelserio (1963) sociologinė kolektyvinio elgesio teorija. Šios teorijos pagrindas yra pasiskolintas iš ekonomikos teorijos: kolektyvinio elgesio reiškinio vystymosi etapai yra traktuojami kaip duodantys „pridėtinę vertę“ ir lemiantys galutinį produktą – kolektyvinį elgesį.

> Priešingai nuomonei, sukurtai, kaip bebūtų keista, tokio nuovokaus socialinio filosofo kaip Herbertas Spenceris, junginys, sudarantis minią, jokiu būdu nėra jos elementų suma ar vidurkis. Tai, kas iš tiesų vyksta, yra jungimasis, sukuriantis naujas savybes, taip kaip chemijoje tam tikri elementai, pavyzdžiui, bazės ir rūgštys, sąveikaudami susijungia į naują darinį, turintį visai kitas savybes nei tie dariniai, iš kurių jis buvo pagamintas (Le Bon, 1960 [1895], p. 27).

Nors Le Bonas pripažįsta atsirandančias minios savybes, keblu yra tai, kad jis daro analogijas, o ne analizuoja emerdžentinį elgesį. Kaip sako Brownas (1965), „mokslas turi aiškinti ...miniose kylantį primityvų emocingą elgesį ir turi nustatyti, kaip tas elgesys užvaldo minią sukurdamas minčių ir veiksmo vienovę" (p. 734).

Le Bonas ir kiti yra davę šiokių tokių užuominų, kaip paaiškinti tokį emerdžentinį ir užkrečiamą elgesį, – užuominų, panašių į kontrolės perleidimo sampratą. Brownas reziumuoja įvairių autorių pasiūlytus elgesio vienodumo, t. y. užkrečiamumo aiškinimus:

LE BONAS: „Įtaiga ir hipnotizuojantis poveikis";
McDOUGALLAS: „Vieno individo instinkto sužadinimas kitam individui išreiškus tą pačią emociją";
ALLPORTAS: „Socialinis palengvinimas";
MILLERIS ir DOLLARDAS, BLUMERIS: „Cirkuliarinės reakcijos";
PARKAS ir BURGESSAS: „Savitarpio ryšys".

Brownas pats siūlo tam tikrą aiškinimą, bet prieš pereidamas prie jo pastebėsiu, kad kiekvienas šis aiškinimas nurodo tam tikrą poveikį (*effect*) arba vartodamas aprašomąjį terminą, tokį kaip socialinis palengvinimas, cirkuliarinė reakcija ar savitarpio ryšys, arba pasitelkdamas kokį nors priežastinį procesą, esantį ant ribos tarp psichologijos ir fiziologijos. Nė vienu atveju minios elgesys nėra aiškinamas kaip prasmingo, tikslingo minios dalyvių veiksmo išdava. Priešingai, kolektyvinis elgesys paprastai laikomas akivaizdžiai „iracionaliu". Tačiau į užkrečiamumo, cirkuliarinės reakcijos, įtaigos ir socialinio palengvinimo sąvokas žiūrint ne per poveikio, bet per veikėjo orientacijos prizmę, paaiškėja, kad šiose situacijose šie terminai nurodo, kaip minios dalyviai perleidžia vieni kitiems didelę dalį savo veiksmų kontrolės.

Pavyzdžiui, apie 1950 metus viena juodaodžių šeima persikėlė į baltaodžių dominuojamą Cicero miestą Ilinojuje ir tai sukėlė riaušes, išplitusias paaugliams pradėjus mėtyti akmenis į šeimos butą (Abrams, 1951). Reiškinys, be abejo, galėtų būti aprašytas kaip „socialinis užkrečiamumas" ar „cirkuliarinė reakcija", ar „plitimas minioje", kaip tai darė įvairūs komentatoriai. Tačiau tai taip pat gali būti aprašyta kaip įvykis grupėje, kurioje daugelis narių perleido didelę dalį savo veiksmų kontrolės įvairiems kitiems nariams ir tiesiog laukė iš tų kitų narių kokio nors veiksmo, kuris nulemtų, ką jiems patiems daryti. Žiūrėjimo į tokį elgesį iš šitos pusės privalumas yra tas, kad kontrolės perleidimas yra pozityvus veiksmas, atliekamas tikslingai veikiančio veikėjo, o ne reaktyvus atsakas į stimulą ar išorinės priežasties poveikį, ir tai atveria galimybes klausti, kodėl ir kokiomis sąlygomis racionalus veikėjas atliks tokį perleidimą.[2] Tai

[2] Be to, kadangi veikėjo veiksmo kontrolė turi konservavimo savybę, o socialinis užkrečiamumas ar įtaka – ne, toks konceptualizavimas gali būti naudingas teorijai konstruoti. Klausimas, kur yra kiekvieno veikėjo veiksmo kontrolė, visada iškyla, o atsakymas į šį klausimą yra labai svarbus nustatant sistemos elgesį. Fizinių sistemų energijos konservavimo principo atradimo aptarimą žr. Elkana (1974).

savo ruožtu leidžia numatyti, kada kils įvairių rūšių kolektyvinis elgesys, ir sužinoti, kaip jį galima kontroliuoti ir kaip nuo jo apsisaugoti.

Taip pat žiūrint į veiksmą iš veikėjo pusės, tampa aišku, kad skirtumas tarp grupės, turinčios potencialą radikaliam kolektyviniam elgesiui, tokiam kaip panika ar riaušės, ir grupės, jo neturinčios, yra tiesiog skirtumas tarp grupės, kurios nariai perleido daug savo veiksmų kontrolės vienas kitam, ir grupės, kurios nariai to nepadarė. Be to, dėl *kai kurių veiksmų* minios dalyviai perleidžia daug veiksmų kontrolės kitiems, o dėl kitų veiksmų jie to nepadaro. Pavyzdžiui, pilname teatre žiūrovai gali būti perleidę kitiems žiūrovams kontrolę judėti link išėjimo gaisro aliarmo atveju ir gali būti perleidę mažesnę, bet vis dėlto reikšmingą dalį kontrolės dėl savo reakcijos į vaidinimą, – juoko, verksmo, plojimo ar šūkavimo, kai tai daro kiti žiūrovai. Tačiau jie bus perleidę mažiau kontrolės dėl savo veiksmų šalia sėdinčių draugų atžvilgiu: vieni laikysis susikabinę už rankų, kiti šnabždėsis apie tai, kur nueiti po spektaklio, dar kiti spoksos vienas kitam į akis ir t. t.

Svarbu pastebėti, kad plačiai pasklidęs kontrolės perleidimas kitiems tam tikroje grupėje nebūtinai sukelia paniką ar bandos elgesį. Tai taip pat gali būti suderinama su tvarkingu išsiskirstymu priklausomai nuo pradinių veiksmų tų, kurie imasi veikti patys, neperleisdami kontrolės. Taigi perpildytame teatre kilus gaisrui, judėjimas link išėjimo gali vykti tvarkingai ne todėl, kad asmenys neperleido kontrolės vieni kitiems, bet todėl, kad pradiniai veiksmai buvo ramūs, ir taip tvarkingas judėjimas buvo perimtas tų, kurie perleido kontrolę kažkam, kas ėmėsi pradinių veiksmų. Būtent šis nenuspėjamumas ir nepastovumas ir yra būdingas kolektyviniam elgesiui: panašios situacijos, sužadintos skirtingų pradinių veiksmų, nulems visiškai skirtingų rūšių kolektyvinį elgesį. Banko panika gali prasidėti dėl menkiausių banko nemokumo požymių arba gali būti sustabdyta sumanaus banko vadybininko, kuris indėlių atsiėmimą palengvins paskyręs daugiau kasininkų ir paskelbęs, kad bankas dirbs tol, kol kiekvienas indėlininkas, norintis atsiimti pinigus, juos atgaus.

Vienašališkas perleidimas ir pusiausvyros nebuvimas

Viename supratimo lygmenyje lengva suvokti, kodėl reiškinys, čia apibrėžtas kaip kolektyvinis elgesys, sukelia stabilią pusiausvyrą. Tačiau individuali naudos maksimizacija daugelyje socialinių situacijų sukelia stabilią pusiausvyrą, tai kodėl ne šiose? Detaliau šis klausimas nagrinėjamas 33 skyriuje ir formalios šių reiškinių savybės pateikiamos ten. Čia verta pateikti tam tikras nuorodas apie tai, kuo šie reiškiniai skiriasi nuo kitų.

Privačių gėrybių mainuose racionalūs veikėjai maksimizuoja naudą atsisakydami kai kurių turimų gėrybių tam, kad gautų kitų gėrybių, kurias vertina labiau. Gėrybių kiekis yra ribotas, ir kiekvienas veikėjas vykdo mainus su kitais tol, kol nebegali sudaryti abipusiškai naudingo sandėrio. Tai yra ekonominio efektyvumo būsena – pusiausvyra, kai joks veikėjas su turimais ištekliais nebegali pagerinti savo padėties. Individas maksimizuoja savo naudą subalansuodamas savo interesą kontroliuoti vieną gėrybę su interesu kontroliuoti kitą, ir šis individualus subalansavimas lemia sistemos balansą.

Tačiau šiame skyriuje aptariamame reiškinyje veikėjai neatsisako ko nors, kad gautų kažką varžydamiesi su kitais. Kiekvienas veikėjas mėgina maksimizuoti naudą

vienašališkai perleisdamas savo paties veiksmų kontrolę. Nauda nemaksimizuojama naudojant išteklius įgyti kitiems ištekliams (ar įvykių kontrolei), kurių reikia kitiems veikėjams. Individas stengiasi maksimizuoti naudą, bet veiksmas, kuriuo tai daroma, nėra ribotai prieinamų gėrybių balansavimas. Kadangi šis veiksmas yra vienašališkas kontrolės perleidimas, individualus maksimizavimas nebūtinai sukelia sistemos pusiausvyrą.

Ištrūkimo panika

Ištrūkimo panika buvo sumodeliuota klasikiniame Mintzo (1951) eksperimente. Mintzas, norėdamas parodyti, kad panikos veikiamas elgesys kyla dėl situacijai būdingos atlygio struktūros, o ne dėl kažkokios mistiškos „bandos psichologijos", sukūrė tokią situaciją:

> Siaurakakliame butelyje buvo aliuminio kūgeliai su virvelėmis, vedančiomis iš butelio. Kiekvienas grupės narys laikė vieno kūgelio virvelę ir kiekvienas gaudavo atlygį, jei ištraukdavo sausą kūgelį, bet būdavo baudžiamas vis didesne bauda priklausomai nuo vandens kiekio, esančio ant jo kūgelio. Vanduo į butelį patekdavo iš apačios, ir jo lygis lėtai artėdavo prie kūgelių, kurie galėjo būti ištraukti per butelio kakliuką tik po vieną. Taigi tikėtina, kad paskiausiai ištraukti kūgeliai bus sušlapę.

Mintzas ištyrė, kad šioje situacijoje, kuri kiekvienam dalyviui pateikia vadinamąją nestabilią atlygio struktūrą, kūgeliai visada susigrūsdavo, dėl to daugelis sušlapdavo. Jie susigrūsdavo rečiau, bet vis dėlto susigrūsdavo, jei grupė galėdavo iš anksto suplanuoti tvarkingą ištraukimą.

Brownas (1965) šiuos rezultatus aiškina taikydamas kalinio dilemos lošimą su dviem lošėjais. Šiuo atveju asmuo, kurio sprendimas yra problemiškas, gali būti laikomas vienu žaidėju (A_1), o kiti, paimti kartu, antru (A_2). Kiekvienas turi dvi pasirinkimo galimybes: skubėti prie išėjimo arba laukti eilės. Lošimo matrica pateikta 9.1 lentelėje. Langeliuose pateiktas A_1 išlošis: aukštas, vidutinis, žemas ir labai žemas. Kitaip tariant, laukiamas veikėjo A_1 atlygis eina mažėjančia tvarka pagal veiksmų kombinacijas, pateiktas 9.2 lentelėje. Tai yra šio lošimo atlygio struktūra.

Lošimo matricos ir atlygio struktūros analizė rodo, kad jei kiti laukia eilės, A_1 naudingiau skubėti, o jei kiti skuba, jam taip pat naudingiau skubėti. Taigi atrodytų, ką bedarytų kiti, naudingiau yra skubėti. Žinoma, paradoksalus lošimo aspektas yra tas, kad kiekvienam asmeniui pateikta ta pati atlygio struktūra, taigi kiekvienas nuspręs, kad jam naudingiau skubėti. Todėl vietoj to, kad visi gautų vidutinio dydžio atlygį, kurio visi galėtų tikėtis, jei veiktų paeiliui, visi skubės, kils spūstis ir visų laukiamas atlygis bus žemas (pavyzdžiui, gaisro sukeltos panikos metu žus daug žmonių, kaip įvyko Irokėzų teatro gaisre Čikagoje 1903 metais, kai dėl panikos žuvo 602 asmenys).

Lošimų teorijos analizės (taip pat ir Browno analizė) teigia, kad tokioje situacijoje vienintelis racionalus veiksmas yra skubėti. Tačiau tarp čia aprašytos situacijos ir klasikinės kalinio dilemos yra svarbių skirtumų. Pastaruoju atveju abu kaliniai yra atskirti ir jiems neleidžiama bendrauti. Kiekvienas daro vienintelį lemiamą sprendimą – prisipažinti (skubėjimo atitikmuo) ar atsilaikyti, ir kiekvienas tai daro vienašališkai. Kadangi jie

9.1 lentelė. Veikėjo A_1 atlygio struktūra, priklausanti nuo jo ir kitų (veikėjų A_2) veiksmų, ištrūkimo panikos situacijoje

		A_2	
		Laukti eilės	Skubėti
A_1	Laukti eilės	2 vidutinis	4 labai žemas
	Skubėti	1 aukštas	3 žemas

negali bendrauti, čia nėra nestabilios atlygio struktūros, kaip yra Mintzo eksperimente. Atlygio struktūra yra pakankamai stabili: vienintelis racionalus veiksmas yra prisipažinti. Tačiau taip nėra Mintzo eksperimente, nes kiekvienas gali matyti, ką daro kiti.

Skirtinga yra ne tik komunikacijos struktūra; kol kūgeliai traukiami iš butelio, susidaro veiksmo ir reakcijos seka. Kiekvienas galėjo atidžiai stebėti, ką darė kiti, ir reaguoti į jų veiksmus. Tačiau tai yra tas pats, kaip sakyti, kad kiekvienas turi galimybę perleisti dalinę savo veiksmų kontrolę kitiems, – būtent tas veiksmas, kuris buvo aptartas 5 ir 8 skyriuose. Tačiau ar taip daryti yra racionalu, o jei taip, kokiomis aplinkybėmis tai racionalu? Kodėl, esant komunikacijai ir išankstiniam planavimui, Mintzo eksperimento dalyviai kartais netraukdavo savo kūgelių skubėdami ir sudarydami kamštį?

Aplinkybės, kuriomis yra racionalu perleisti kontrolę, o ne skubėti link išėjimo, pateiktos 33 skyriuje. Tačiau bendrąją išvadą galima išdėstyti čia ir pateikti intuityvų kontrolės perleidimo racionalumo supratimą. Įsivaizduokime, jog lošėjas A_1 žino, kad kiekvienas kitas lošėjas veiks nepriklausomai, neatsižvelgdamas į tai, ką daro jis ar bet kas kitas. Tokiu atveju jam naudinga judėti kuo sparčiau ir traukti savo kūgelį per butelio kaklelį kuo greičiau, *nes jis žino, kad jo veiksmai neturės įtakos tam, ką daro kiti.* Tačiau jeigu jis žino, kad kitų veiksmai priklauso nuo jo paties veiksmų, tuomet jis žino, kad skubėdamas traukti savo kūgelį, gali paskatinti panašius kitų veiksmus ir sukelti susigrūdimą. Tik tuomet, kai jis yra ypač arti išėjimo, jis gali išvengti susigrūdimo ir ištrūkti. Jei kitų veiksmai yra visiškai priklausomi nuo jo, jam naudinga nustatyti fiksuotą išėjimo tvarką (vėlgi, jeigu jis nėra labai arti išėjimo). Taigi šiuo atveju jam bus naudinga sudaryti išėjimo tvarką, *nes jis žino, kad kiti visiškai perleido kontrolę jam, ir darant kitaip, susidarytų susigrūdimas, o tai jam nenaudinga.*

9.2 lentelė. A_1 ir kitų (A_2) veiksmai bei laukiamas A_1 atlygis

Veiksmai	Laukiamas A_1 atlygis
1. Jis skuba, kiti laukia eilės	Aukštas: tikrai ištrūksta
2. Jis laukia eilės, kiti laukia eilės	Vidutinis: tikriausiai ištrūksta
3. Jis skuba, kiti skuba	Žemas: tikriausiai sušlampa
4. Jis laukia eilės, kiti skuba	Labai žemas: tikrai sušlampa

Tačiau, jei jis mano, kad kiekvienas kitas neveiks nepriklausomai ir nėra perleidęs kontrolės jam vienam, bet yra perleidęs dalinę kontrolę kiekvienam grupės nariui, taip pat ir jam pačiam, tuomet situacija yra kitokia. Jam gali atrodyti, kad bus naudingiau skubėti nepriklausomai nuo to, ką daro kiti, arba kad geriau eiti tvarkingai nepriklausomai nuo to, ką daro kiti, arba kad geriau pradėti eiti tvarkingai, o toliau veikti atsižvelgiant į kitų veiksmus. Tai priklauso nuo to, kiek kontrolės kiti jam perleido, nuo tikimybės, kad jie skubės bet kuriuo atveju (dėl kontrolės, kurią jie perleido vienas kitam) ir nuo skirtingų baigmių jam teikiamo išlošio skirtumo.

Žinoma, normaliai jis neitų tvarkingai nepriklausomai nuo to, ką daro kiti, nes jei kiti bėga, o jis eina, reiškia, kad jie neperleido jam visos kontrolės. O visiškos kontrolės perleidimas jam yra vienintelė sąlyga, dėl kurios racionalu eiti tvarkingai, neatsižvelgiant į jų veiksmus. Dvi alternatyvos, kurios nėra dominuojančios, yra tokios:

1) bėgti vienašališkai nepriklausomai nuo to, ką daro kiti;
2) pradėti eiti, o toliau veikti atsižvelgiant į tai, ką daro kiti, t. y. perleisti kontrolę kitiems.

Tai paverčia lošimą visai kitokiu, kurio veiksmų poros ir baigmės (paprastumo dėlei imant dviejų asmenų paniką) parodytos 9.3 lentelėje.

Lošimo matrica pavaizduota 9.4 lentelėje, kur langeliai įvardyti *a, b, c, d*. A_1 ir A_2 išlošių išsidėstymas nuo aukščiausio iki žemiausio yra toks:

A_1: *a b d c* (*žemiausias*)
A_2: *a c d b* (*žemiausias*).

9.3 lentelė. A_1 ir kitų (A_2) veiksmai, baigmės ir laukiamas A_1 ir kitų atlygis

Veiksmas		Baigmė	Laukiamas atlygis	
A_1	A_2		A_1	A_2
Perleisti[a]	Perleisti	Tvarkingai išeiti, išvengti pavojaus	Aukštas	Aukštas
Bėgti[b]	Perleisti	Susigrūsti, bet A_1 pranašesnis	Žemas	Žemiausias
Perleisti	Bėgti	Susigrūsti, bet A_2 pranašesnis	Žemiausias	Žemas
Bėgti	Bėgti	Susigrūsti, nė vienas nėra pranašesnis	Žemesnis	Žemesnis

a) perleisti – pradėti eiti ir bėgti, jei kiti bėga

b) bėgti – pradėti bėgti ir bėgti nepriklausomai nuo to, ką daro kiti

9.4 lentelė. Atlygio struktūra dviejų asmenų ištrūkimo lošime, kuriame kiekvienas lošėjas gali perleisti kontrolę kitam arba bėgti

		A_2	
		Perleisti	Bėgti
A_1	Perleisti	a	c
	Bėgti	b	d

Šis lošimas nė vienam iš lošėjų neturi kalinio dilemos struktūros. Nė vienas iš veiksmų nėra dominuojantis nė vienam lošėjui. Jei A_2 perleis kontrolę, tai A_1 naudingiau perleisti, o jei A_2 bėgs, tada A_2 naudingiau bėgti.

Jei A_1 vertina, kad su tikimybe p A_2 perleis kontrolę, ar tada A_1 turėtų bėgti? Jei A_1 perleidžia, laukiama šios baigmės nauda jam yra $pa + (1 - p)c$. Jei jis bėga, laukiama nauda yra $pb + (1 - p)d$. Šių dydžių analizė rodo, kad A_1 turėtų perleisti, jei $p/(1 - p)$ yra didesnis už $(d - c)/(a - b)$. Tai galima analizuoti taip pat, kaip buvo nagrinėjamas pasitikėjimas, jei p laikomas tikimybės, kad patikėtinis bus patikimas, atitikmeniu. Dydis $d - c$ yra tas pats dydis, kurį A_1, patikintysis, praranda dėl pasitikėjimo, jei patikėtinis A_2 yra nepatikimas (šiame kontekste, jei jis bėga, o ne eina iš pat pradžių), ir $a - b$ yra dydis, kurį A_1 išlošia pasitikėdamas, jei patikėtinis yra patikimas.

Pavyzdžiui, tarkime, kad baigmės turi išlošius, nurodytus 9.5 lentelėje, tada

$$\frac{d-c}{a-b} = \frac{1}{8}$$

Tai reiškia, kad A_1 turėtų perleisti kontrolę, jei jis tiki, kad tikimybė yra daugiau negu vienas iš aštuonių, t. y. $p/(1 - p)$ turėtų būti didesnis nei 1/8, kad kitas pradės eiti ir ims bėgti tik tada, jei A_1 pats bėgs. Tačiau, nors tai yra lošėjo A_1 optimali strategija, ji taip pat (dėl simetriškumo šiame atvejyje) yra ir lošėjo A_2 optimali strategija. Tai pastato A_1 ir A_2 į savotišką aklavietę, kurioje kiekvieno racionalus veiksmas priklauso nuo jo įsitikinimo apie kito būsimus veiksmus.

Tarpusavio priklausomybė šioje situacijoje yra apibūdinama kaip elgesinė tarpusavio priklausomybė (Friedman, 1977). Čia susidaro abipusė veiksmo priklausomybė, kurioje veikėjo veiksmas turi pasekmių jam ne tik tiesiogiai, bet ir per poveikį, kurį jis daro kito (ar kitų) veiksmams. Pagrindinė situacijų, kurioms būdinga elgesinė tarpusavio priklausomybė, savybė yra ta, kad racionali strategija negali būti nustatyta neturint žinių (ar prielaidų) apie veikėjo ar veikėjų, su kuriais susiduriama, strategijas. Klasikiniai lošimų teorijos sprendiniai dviejų asmenų lošimams remiasi prielaida, kad antrasis asmuo atsakys geriausiai į tai, ką tas antrasis mano esant pirmojo asmens geriausiu atsaku į kiekvieną iš galimų antrojo asmens veiksmų. Jei šie geriausi atsakai suvedami į vieną strategijų porą, jos yra pusiausvyros strategijos.

Situacijoje, pateiktoje 9.5 lentelėje, panaši į anksčiau išdėstytą mąstymo eiga iš A_1 pusės yra tokia: „A_2, mąstydamas taip kaip aš, mato, kad man yra naudinga pradėti eiti, jei aš manau, kad jis elgsis taip pat. Jis mano, kad aš manau, jog jis taip

9.5 lentelė. Abiejų lošėjų išlošiai
9.4 lentelės dviejų asmenų ištrūkimo lošime

		A_2	
		Perleisti	Bėgti
A_1	Perleisti	0, 0	–11, –8
	Bėgti	–8, –11	–10, –10

elgsis, nes laiko mane racionaliu žmogumi, tokiu kaip jis pats, ir jis žino mano atlygio struktūrą. Todėl jis mano, kad pradėsiu eiti. Tai paskatins jį patį pradėti eiti. Todėl man naudinga pradėti eiti." Toks mąstymas yra panašus, bet ir skiriasi nuo klasikinės lošimų teorijos, kuri tokiame lošime rastų dvi pusiausvyras – vieną, kurioje abu lošėjai eina, kitą – kurioje abu bėga. Tačiau ir šis, ir lošimų teorijos aiškinimas remiasi prielaidomis, kurios vienomis aplinkybėmis galioja, o kitomis – ne. Ne visada teisinga manyti, kad kitas mąsto taip, kaip tu pats; jei turi duomenų, kad yra kitaip, racionalu jais pasinaudoti.

Kita mąstymo eiga šioje situacijoje veikėjui A_1 būtų tikėtis, kad A_2, būdamas tokioje pat situacijoje, greičiausiai perleis kontrolę (t. y. pradės eiti). Kaip ir pasitikėjimo analizėse, A_1 iš tiesų lygina savo šios tikimybės įvertį su kritine tikimybe (nustatoma pagal santykį $(d - c)/(a - b)$; jei pirmasis yra didesnis, A_1 pasitikės (t. y. pradės nuo ėjimo). Tačiau, jei A_1 turės kokių nors kitų duomenų, jis jais pasinaudos ir pakeis tikimybės, kad A_2 pradės nuo ėjimo, įvertį. Šis aiškinimas nepateikia galutinio „sprendimo", tačiau jis leidžia daryti kokybinius numatymus. Pavyzdžiui, juo didesnis potencialus A_2 praradimas dėl ėjimo (t. y. pasitikėjimo), jei A_1 bėga, (t. y. nėra patikimas), juo labiau tikėtina, kad A_2 bėgs (ir dėl tiesioginių, ir dėl netiesioginių antrojo laipsnio motyvų) ir kad A_1 bėgs. Panaši logika galioja ir potencialaus laimėjimo iš ėjimo (pasitikėjimo) padidėjimo poveikiui. Šis aiškinimas taip pat numato kai kuriuos veiksmus, kurių lošimų teorijos sprendimas nenumatytų, pavyzdžiui, kad A_1 ir A_2 bus labai dėmesingi galimiems duomenims apie kito veiksmus. Tokia argumentacija paaiškina elgesio gaisro metu pratybų naudą kaip kylančią iš dalies dėl to, kad pakeičia kiekvieno lūkesčius kitų žmonių būsimųjų veiksmų atžvilgiu (t. y. pakeičia kiekvieno apskaičiuotą kitų ėjimo tikimybę), o tai savo ruožtu didina tikimybę, kad kiekvienas pradės eiti, o ne bėgti.

Šie rezultatai, deja, turi ir nepatenkinamų aspektų. Turbūt labiausiai nepatenkinamas aspektas yra susijęs su jų išplėtimu didesnėms grupėms. Jei p yra A_1 apskaičiuotas tikimybės, kad A_2 elgsis atsižvelgdamas į A_1 veiksmus, įvertis, tuomet p būtinai turi mažėti, didėjant žmonių skaičiui. Situacijoje, parodytoje 9.5 lentelėje, kur kritinė $p/(1 - p)$ reikšmė yra 1/8, reiškia, kad homogeniškoje devynių žmonių grupėje maksimali p reikšmė, kurią kiekvienas galėtų nustatyti kiekvienam kitam, yra 1/8. Tai būtent ir yra kritinė reikšmė. Taigi su šia atlygio struktūra kiekviena didesnė nei devynių narių grupė turėtų pasiduoti panikai. Ir bet kokioje situacijoje ši analizė numatytų drastiškai ir neišvengiamai kylančią panikos tikimybę, kai grupė didėja. Bendrai paėmus, kad nariai elgtųsi atsižvelgdami į kitų veiksmus, n dydžio grupei kritinė p reikšmė turėtų būti mažesnė nei $1/(n - 1)$. Nors greičiausiai panikos tikimybė riboto ištrūkimo situacijoje iš tiesų didėja, didėjant žmonių skaičiui, vargu ar ryšys yra toks tiesioginis ir neišvengiamas, kaip rodo analizė.

Kyla klausimas, ar gilesnė analizė gali pasiūlyti išeitį iš šios keblios padėties. Vienas galimas atsakymas yra toks, kad minioje, tikėtina, kiekvienas narys jaučiasi veikiamas ne kitų narių atskirai, o „minios" kaip kažko daugiau nei atskirų individų rinkinio. Į šią galimybę galima žvelgti dviem būdais. Pirmasis yra toks, kad kiekvienas narys žiūri į minią kaip į vieną esybę. Tam tikras individo veiksmas (pavyzdžiui, pradėjimas bėgti) nėra laikomas nereikšmingu, jei $(d - c)/(a - d)$ yra didesnis nei $1/(n - 1)$, kaip prognozuotų anksčiau pateikta analizė. Vietoj to, jis yra traktuojamas kaip indikatorius ar ženklas to, ką darys minia. Taigi kiekvienas narys gali elgtis priklausomai nuo to, kaip elgiasi minia kaip viena esybė, naudodamas indivi-

do veiksmą kaip įrodymą, veikiantį jo tikimybės, kad minia išeis tvarkingai, vertinimą. Taip veikti atrodo protinga, nes individas yra veikiamas ne kiekvieno individo, o minios kaip vienos veikiančios esybės, kuri arba tvarkingai juda link išėjimų, arba yra įsiaudrinusi ir netvarkinga.

Kitas būdas žiūrėti į šią galimybę yra tarti, kad žmonės ir toliau vertina, kaip veiks individai, o ne minia kaip viena esybė, bet manyti, kad jie žiūri į kitų individų veiksmus ne tik kaip į potencialiai priklausančius nuo jų pačių veiksmų, bet kaip priklausančius taip pat ir nuo kitų veikėjų veiksmų. Taigi *n* dydžio grupėje A_1 gali įvertinti, kad A_n veiksmas gali būti iš dalies priklausomas nuo jo paties, bet taip pat iš dalies priklausomas nuo A_2, A_3 ar kitų veiksmų. Tai reiškia, kad, jei jo bėgimas paskatintų A_2 ar A_3 bėgti, kiti, kurių veiksmai labai priklauso nuo A_2 ar A_3 veiksmų, pradėtų bėgti ir taip vienas po kito gali pradėti bėgti visi.

Ši analizė akivaizdžiai reikalauja techninės pagalbos iš formalaus modelio, kuris bus pristatytas 33 skyriuje. Ji turbūt pateikia tikslesnį situacijos aprašymą nei holistinė traktuotė, ypač tais atvejais, kai minia yra geografiškai išsisklaidžiusi ir žmonėms atrodo racionalu labiau atsižvelgti į šalia esančiųjų nei į toliau esančiųjų veiksmus.

Kitas svarbus aspektas remiasi faktu, kad mokymai, kaip elgtis gaisro situacijoje, būna gana efektyvūs. Tvarkingo išėjimo situacijose, kaip pastebima, suveikia normatyviniai suvaržymai, kurie sulaiko veikėją nuo deviacinio veiksmo, tokio kaip bėgimas. Taigi, regis, tam tikromis aplinkybėmis paniką generuojančioje situacijose veikia 10 ir 11 skyriuose aptarti procesai. Kadangi kiekvienam naudinga, kad kiti nebėgtų, kiekvienas suinteresuotas, kad žmogui, imančiam bėgti, būtų pritaikytos sankcijos. Ar tos sankcijos yra pritaikomos ar vietoj to kiekvienas ima bėgti, priklauso nuo faktorių, aptariamų 11 skyriuje.

Papildomas sudėtingumas, atsirandantis dėl didesnio žmonių skaičiaus ir bėgimą sulaikančių sankcijų galimybės, rodo, kad būtini detalūs empiriniai tyrimai ir tolesnis teorinis darbas.

Būtina klausti, kodėl šios panikos situacijos analizės rezultatai skiriasi nuo lošimų teorijos sprendimo kalinio dilemai. Atlygio struktūra lošimo baigmėms yra ta pati, tačiau dviejų asmenų atveju rezultatai skiriasi.[3] Svarbiausia priežastis slypi priklausomybėje, nes kiekvieno veikėjo veiksmo priklausomybė nuo kito veikėjo veiksmo reiškia, kad egzistuoja ir komunikacija, ką kitas daro, ir tam tikra veiksmų seka, o kalinio dilemos situacijoje nėra nei vieno, nei kito. Jei A_2 perleidžia kontrolę A_1, tai reiškia, kad A_2 veiksmas turi vykti vėliau nei A_1 ir kad A_2 žino, ką darė A_1. Tas pats galioja ir priešingam atvejui, jei A_1 perleidžia kontrolę A_2. Abi šios sąlygos (komunikacija ir veiksmų seka) neabejotinai yra būdingos ištrūkimo panikai. Veiksmas vyksta per tam tikrą laiko tarpą, o tai leidžia kiekvienam individui modifikuoti savo veiksmus remiantis tuo, kaip elgiasi kiti.

Tačiau *kartotinėje* kalinio dilemoje egzistuoja lošimo seka ir informacija apie kiekvieno lošėjo veiksmą kitam po kiekvieno lošimo serijos turo, todėl tampa įmanoma

[3] Atlygio struktūra, būdinga kalinio dilemai, yra tokia, kad (D, C) (D = išsižadėti (*defect*), C = kooperuotis) duoda didžiausią išlošį, (C, C) antrą pagal didumą, (D, D) trečią ir (C, D) mažiausią, kai atlygiai yra nurodyti lošėjui, kurio veiksmas pateiktas pirmiau. Kartotinėje kalinio dilemoje yra dar vienas ribojimas, kad (C, C) išlošis yra didesnis nei pusė (D, C) ir (C, D) išlošių sumos. Šis ribojimas reikalingas tam, kad būtų išvengta (D, C) ir (C, D) kaitymosi, t. y. kad (D, C) kaitymasis su (C, D) būtų mažiau patrauklus nei (C, C).

veiksmo priklausomybė. Kartotinė kalinio dilema yra ir analizuota teoriškai, ir tirta empiriškai. Teorinės analizės prieina išvadą: jei iš anksto nežinoma, kuriame ture lošimas baigsis, tampa racionalu imtis kitokio veiksmo nei nuolatinis išsižadėjimas.[4]

Iš empirinių tyrimų vienas yra ypač aktualus. Tai darbas, atliktas Axelrodo (1984), kuris neribotos trukmės kartotinei kalinio dilemai surengė du mačus tarp kompiuterinių programų, sukurtų įvairių socialinių mokslų atstovų, kompiuterininkų ir lošimų teorijos specialistų porų. Kiekvieną dviejų programų mačą sudarė veiksmų porų serija; kiekvienas veiksmas galėjo būti: arba bendradarbiauti (C), arba išsižadėti (D). Taigi pirmieji trys serijos turai galėjo vykti taip:

A_1: C D C
A_2: D C D

Po kiekvieno turo informacija apie baigmę buvo prieinama kiekvienai programai. Taigi tam tikram turui kiekviena iš programų strategijų galėjo sukaupti visą informaciją apie tai, kas įvyko visų ankstesnių turų metu. Išlošiai buvo nustatomi kiekvieno turo, o bendras rezultatas buvo skaičiuojamas kaip visų išlošių suma lošimų serijos pabaigoje.

Lošimo veiksmų sekos mačuose iš esmės pasirodė panašios į veiksmų seką, aptinkamą ištrūkimo panikoje. Pavyzdžiui, kai kurie mačai visą laiką demonstravo bendradarbiavimą (atitinkantį tvarkingą išėjimą). Kiti prasidėjo nuo išsižadėjimo ir taip tęsėsi per visą seriją. Kiti prasidėjo nuo bendradarbiavimo, bet vėliau įkliuvo į išsižadėjimą (panikos, kuri atsiranda po tvarkingos pradžios, atitikmuo). Nebuvo nė vieno atvejo, kuriame po pradinės abipusių išsižadėjimų serijos prasidėtų abipusis bendradarbiavimas.[5] Programų, kurios pirmosios imdavosi išsižadėti (Axelrodo apibūdinta kaip „bjauri" strategija), išlošių suma, bendrai paėmus būdavo mažiausia, o tos, kurios nesiimdavo pirmosios išsižadėti („gražios" strategijos), apskritai imant, demonstruodavo didesnius išlošius. Strategija su pačiu didžiausiu išlošiu buvo viena iš „akis už akį" tipo, kuris atitinka kontrolės perleidimą kitam (ėmimasis veiksmo, kurio ėmėsi kitas praeitame mače).

Ypač įdomu tai, kad „akis už akį" strategija atskiruose mačuose negaudavo daugiausia taškų pergalių prieš savo oponentus dėka. Kiekviename mače ši strategija buvo arba šiek tiek nesėkmingesnė už oponento arba gaudavo tiek pat taškų. Nė viename mače ji negavo daugiau. Vis dėlto jos bendras rezultatas iš visų mačų su kitomis strategijomis buvo didesnis nei bet kurios kitos strategijos.

Kaip tai galėjo atsitikti? Paprasčiausias būdas paaiškinti, kaip tai atsitiko, yra sakyti, kad „akis už akį" strategija (arba kontrolės perleidimo strategija) gavo didžiausią bendrą rezultatą, nes *skatino tų, su kuriais ji lošė, kooperatinį elgesį*. Tačiau toks aiškinimas atrodo netinkamas, nes mačuose lošė kompiuterio programos, kurių strategijos buvo nustatytos dar prieš lošimą. Kaip galėtų iš anksto suprogramuota strategija paskatinti kitų iš anksto suprogramuotų strategijų kooperatinį elgesį? Atsakymas yra toks, kad ji tai padarė per savo veiksmų priklausomybę nuo ankstesnių

[4] Žr. Kreps et al. (1982). Pirmasis rezultatas šia kryptimi buvo Luce'o ir Raiffa (1957), kurie atgalinės indukcijos būdu argumentavo, kad kitokia strategija negu nuolatinis išsižadėjimas būtų racionali tik tada, jei lošimas būtų begalinis.

[5] Buvo vienas variantas, panašus į pirmiau pateiktą seriją, kuriame vieno lošėjo bendradarbiavimo ir išsižadėjimo kaitaliojimą „aidu" atkartojo kitas lošėjas. Tai yra lošimo netolydaus pavidalo artefaktas.

oponento veiksmų ir tos priklausomybės komunikavimą taip, kad oponentui, jei jo strategija taip pat priklausė nuo kito veiksmų, būtų racionalu imtis kooperatinio veiksmo, o ne išsižadėti. Dvi „akis už akį" strategijos, lošdamos viena prieš kitą, t. y. dvi strategijos, perleidžiančios kontrolę kito ankstesniam veiksmui, skatintų viena kitos kooperatinį elgesį nesiimdamos išsižadėti per visą lošimo seriją.

Ištrūkimo panikos asimetrija: stabilios ir nestabilios pusiausvyros

Toliau naudinga tirti kartotinėje kalinio dilemoje ir ištrūkimo panikoje matomą asimetriją.[6] Sistemos veikimas paniką generuojančioje situacijoje dažnai pakinta nuo tvarkingo ėjimo prie panikos, bet retai keičiasi priešinga kryptimi. Ši asimetrija buvo priimta kaip prielaida 9.4 ir 9.5 lentelėse. Tai rodo strategijos, pradedančios nuo bėgimo, o vėliau atsižvelgiančios į kito veiksmus, neįtraukimas. Nors ši asimetrija visiškai suprantama, tai nėra visiškai tas pats, kas būti paaiškinamai vidujiškai neprieštaringos teorijos. Klausimas tuomet yra toks, kodėl egzistuoja asimetrija. Patikslinimas, kad individai „perleido kontrolę" kitiems ištrūkimo panikos situacijoje, nereiškia asimetrijos, vis dėlto asimetrija yra tokių situacijų savybė: panika lengvai kyla, bet yra sunkiai numalšinama.

Priežastį galima išsiaiškinti vėl grįžtant prie kartotinės kalinio dilemos. Apsvarstykime dvi situacijas, kuomet kiekvienas lošėjas, perleidęs kontrolę kitam, paprasčiausiai pakartoja veiksmą, atliktą kito lošėjo praeitame ture. Vienoje situacijoje abu bendradarbiauja, kitoje – abu pasitraukia. Trečiajame ture A_1 staiga keičia savo veiksmą į priešingą. 9.6 lentelėje parodytos veiksmų sekos su skliausteliuose pateiktais išlošiais kiekvienam lošėjui ir žvaigždute pažymėtu deviaciniu veiksmu.

Kaip rodo lentelė, nukrypimas nuo bendradarbiavimo pusiausvyros (tvarkingo išėjimo) atneša tiesioginę naudą deviantui: pakeičia jo išlošį iš vidutinio į didelį. Tačiau nukrypimas nuo išsižadėjimo pusiausvyros deviantui iš karto atneša nuostolį, nes pakeičia jo išlošį iš mažo į labai mažą. Kitam veikėjui nėra jokių paskatų sekti

9.6 lentelė. Veiksmai ir išlošiai kartotinei kalinio dilemai su A_1 deviacija trečiajame ture. Kiekvieno lošėjo išlošiai nurodyti skliausteliuose, deviacinis veiksmas pažymėtas žvaigždute

Deviacija nuo tarpusavio bendradarbiavimo (išdavystė)			
A_1:	C (vidutinis)	C (vidutinis)	D* (didelis)
A_2:	C (vidutinis)	C (vidutinis)	C (labai mažas)
Deviacija nuo tarpusavio pasitraukimo (kito skruosto atsukimas)			
A_1:	D (mažas)	D (mažas)	C* (labai mažas)
A_2:	D (mažas)	D (mažas)	D (didelis)

[6] Kartotinėje kalinio dilemoje asimetrija, žinoma, priklauso nuo konkrečios strategijos. „Akis už akį" strategija yra visiškai simetriška, bet daugelis strategijų, taikomų kartotinėje kalinio dilemoje, nėra simetriškos.

iš paskos, nes tai sumažintų jo išlošį. Taigi egzistuoja paskata atsimesti nuo bendradarbiavimo pusiausvyros ir paskata laikytis išsižadėjimo pusiausvyros. Pirmojo tipo pusiausvyra gali būti apibūdinta kaip nestabili arba savęs neprižiūrinti. Antrojo tipo pusiausvyra gali būti apibūdinta kaip stabili arba save prižiūrinti (*self-policing*). Panika žmonių pilname teatre, suskambus gaisro aliarmui, yra stabili arba save prižiūrinti baigmė, nes deviantas dėl deviacinio elgesio patiria tiesioginius kaštus. Tvarkingas išėjimas yra nestabili arba savęs neprižiūrinti baigmė, nes deviantas dėl deviacinio elgesio gauna tiesioginę naudą.

Taip pat naudinga ištirti laiko vaidmenį ištrūkimo paniką galinčios generuoti situacijos kontekste. Įsivaizduokime žmogų pilname teatre, suskambus gaisro aliarmui. Jei jis išlaiko savo veiksmų kontrolę, jis elgsis taip, kaip nusprendė iš anksto (arba savarankiškai sprendžia tuo momentu): arba skubės prie išėjimo, arba eis tvarkingu žingsniu. Tačiau, jei jis perleidžia kontrolę, jis žiūrės, ką daro kiti. Jei jie pradeda bėgti, jam būtina elgtis taip pat, kad neliktų paskutinis, nebent jo bėgimas padidintų grūstį ir taip sumažintų, o ne padidintų jo šansus laiku išeiti. Jei jis pateks prie išėjimo anksčiau tam tikro laiko, laukiamas jo nuostolis yra nulis; laikui einant, nuostolis toliau didėja, kaip parodyta 9.1 paveiksle. Norėdamas minimizuoti savo kaštus, jis turi minimizuoti laukiamą laiką, per kurį pavyks išeiti. Jei bėgimas neturi poveikio grūsčiai (taigi ir laikui, kurio reiks išeiti), tuomet bėgdamas jis ištrūks t_b laiku ir taip sumažins savo laukiamus kaštus. Bet, jei kitų veiksmai priklauso nuo jo paties veiksmų, tada bėgimas padidins laukiamą laiką virš t_b. Jei poveikis yra pakankamai didelis, laukiamas laikas bus t'_b, didesnis už t_c – laiką, per kurį jis ištrūktų eidamas. Tuo atveju, kai dėl kitų bėgimo priklausomybės nuo jo bėgimo laukiami bėgimo kaštai pranoksta ėjimo kaštus, jam naudingiau eiti. Bet jei keletas kitų pradeda bėgti, tai gali sumažinti jo bėgimo poveikį kitiems. Ši sumažėjusi priklausomybė gali pakeisti situaciją taip, kad t_c viršytų t'_b ir eiti taptų nebenaudinga.

Egzistuoja ir kitas laiko poveikis. Jei žmogus mato, kad bėgančių žmonių daugėja, tuomet jam naudingiau imti bėgti kuo greičiau, o ne laukti. Tai galima matyti 9.2 paveiksle, kurio diagrama rodo laukiamą naudą kaip funkciją nuo dalies kitų bėgančiųjų, jam ėmus bėgti (taip pat ir bet kokį poveikį, kurį jo bėgimas gali turėti šiai laukiamai naudai). Nauda parodyta kaip negatyvi, nes ištrūkimo panikoje jis minimizuoja nuostolius. Diagrama taip pat rodo ribinę naudą. Kadangi nauda mažėja, didėjant bėgančiai miniai, ribinė nauda yra negatyvi. Kiekvienu metu jo nuostoliai didėja, didėjant bėgančiųjų daliai, todėl jam verta bėgti, kol ta dalis dar labiau nepadidėjo. Jei naudos sumažėjimas iš esmės yra paveiksle pateiktos formos, ribiniai nuostoliai yra ypač dideli, kai bėgančiųjų yra mažai. Taigi, jei dalis yra maža, bet didėjanti, būtinybė skubėti yra ypač didelė.

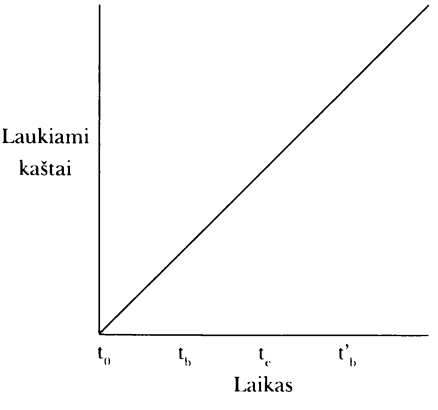

9.1 pav. Laukiami kaštai, kaip išeiti reikalingo laiko funkcija, ištrūkimo panikos situacijoje

9.2 paveikslas remiasi prielaida, kad jis turi bėgti nepaisydamas kitų veiksmų priklausomybės nuo jo paties veiksmų. Gali būti ir kitaip. Tačiau, ką jis bedarytų, jis

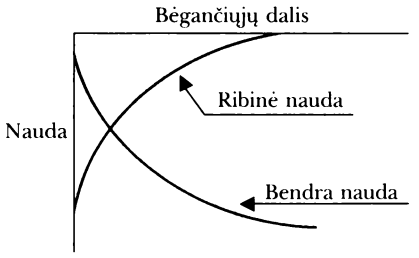

9.2 pav. Individo pradėjimo bėgti ribinė ir bendra nauda kaip kitų jau bėgančiųjų dalies funkcija

turi spręsti greitai. Egzistuoja sprendimo atidėliojimo kaštai. Tai turi dvejopą poveikį. Pirma, tai padidina paskatas perleisti savo veiksmų kontrolę kitiems – poveikis, kuris kartu padidina ir tvarkingo išėjimo galimybę, ir baigmės nestabilumą. Antra, jei kitų bėgančiųjų daugėja, jam verčiau padaryti per greito pradėjimo bėgti klaidą nei atvirkštinę klaidą. Kaštai klaidos, pradėjus bėgti, kai jis turėtų vis dar eiti, yra mažesnės nei kaštai klaidos, kai jis eina, nors turėtų bėgti.[7] Tai reiškia, kad žmonės linkę klysti per greito pradėjimo bėgti kryptimi, o tai gali paskatinti tuos, kurie teisingai įvertino situaciją, nuspręsti, kad jiems taip pat verta bėgti.

Taigi nepaisant abipusės veiksmo priklausomybės, dėl kurios visiems galėtų būti racionalu eiti, tvarkingas išėjimas yra nestabili baigmė, galinti lengvai virsti panika dėl kelių žmonių klaidingo sprendimo, dėl kurio visiems tampa racionalu bėgti.

Heterogeniškumas galios atžvilgiu

Situacijose, kuriose gali kilti ištrūkimo panika, skiriasi minios homogeniškumo laipsnis. Damono Runyono pasakojime apie gaisrą burleskų teatre striptizo šokėja neleidžia kilti panikai, o pritraukia dėmesį ir sustabdo veržimąsi link išėjimo visiškai nusirenginėdama. Panašių atvejų būna realiame gyvenime. Irokėzų teatre Čikagoje 1903 metais tą vakarą vaidinęs komikas Eddie Foy stengėsi iš scenos nuraminti minią ir suorganizuoti tvarkingą išėjimą. Nors jam nepavyko, kodėl jis vis dėlto bandė tai daryti, kai žiūrovai skubėjo link išėjimo? Atsakymas gali būti toks, kad jis galėjo žinoti atskirą neužgrūstą išėjimą, vadinasi, galėjo neskubėti rimtai nerizikuodamas, kol ragino kitus išeiti tvarkingai. Bet jeigu taip ir nebuvo, jam galėjo būti racionalu nebėgti ir pabandyti nuraminti kitus per demonstracijos efektą, nors kitiems buvo racionalu bėgti. Taip atsitinka, kai kontrolės perleidimas yra pakankamai asimetriškas. Tai yra, jei visi žiūrovai perleido jam didelę dalį savo veiksmų kontrolės (dėl didesnio matomumo būnant ant scenos), tada jis savo veiksmais galėjo suorganizuoti tvarkingą išėjimą ir turėti daugiau galimybių ištrūkti pats. Nė vienas kitas tokių galimybių neturėjo.[8]

[7] Šis laiko aspektas – dideli sprendimo priėmimui sugaištamo laiko kaštai, manyčiau, yra tai, kas tokioje situacijoje tarp žmonių sukuria emociją, vadinamą „panika".

[8] Iš esmės būtent dėl šios priežasties, man atrodo, susiklostė bendra taisyklė, kad kapitonas turi paskutinis palikti skęstantį laivą.

Tai turi tiesioginių pasekmių ir teorijos leidžiamai prognozei, ir praktikai. Prognozei tai suponuoja, kad juo didesnis dėmesio (ar galios) pasiskirstymo minioje heterogeniškumas, juo daugiau tikimybės, kad kontrolė bus perleista taip, kad kažkam taps naudinga nebėgti, ir tuo daugiau tikimybės, kad tuo pavyzdžiu bus pasekta ir išeita tvarkingai. Juo tolygesnis dėmesio (ar kontrolės perleidimo) paskirstymas, kuo homogeniškesnė minia, tuo didesnė panikos kilimo tikimybė. (Kaip bus aptarta kitoje dalyje, priešiškoms ir ekspresyvioms minioms teorija prognozuoja kaip tik priešingai.) Praktiškai tai reiškia, kad situacijoje, kurioje gali kilti panika, tokios panikos tikimybė gali būti mažesnė, kai atsiranda natūralus dėmesio centras, iš kurio žmonės natūraliai tikėsis vadovavimo, t. y. kuriam perleis kontrolę.

Bankų ir akcijų biržų panika

Masinis indėlių atsiėmimas iš banko arba panika pardavinėti akcijas krintant jų kainai turi panašią struktūrą kaip ir fizinė ištrūkimo panika, tačiau atlygio struktūra šiek tiek skiriasi, todėl skiriasi ir sistemos veikimas. Banko panikos atveju du galimi veiksmai yra atsiimti indėlius arba juos palikti. Atsiėmimas atitinka bėgimą esant fizinei ištrūkimo panikai.

Kiek banko ar akcijos galutinis likimas priklauso nuo klientų antplūdžio? Jei akcijos kaina tiksliai atspindi firmos vertę, kainos kritimas dėl masinio pardavinėjimo bus tik laikinas. Jei bankas yra pakankamai stiprus, kad galėtų pasiskolinti užtektinai grynųjų pinigų susidoroti su indėlininkų reikalavimų sukelta likvidumo krize, jis išgyvens ir indėlininkai atgaus savo pinigus, nesvarbu ar skubėtų, ar lauktų. Tačiau, jei firma yra pervertinta arba bankas negali susidoroti su likvidumo krize, pasekmių kils ir makro-, ir mikrolygmenyse, t. y. ir firmos ar banko lygmenyje, ir atskiro investuotojo ar kreditoriaus lygmenyje.

Makrolygmenyje masinis akcijų pardavimas gali sužlugdyti firmą, kurią ištiko laikina krizė, bet ji galėtų išgyventi, jei krintanti akcijų kaina nebūtų sugriovusi jos skolinimosi galimybių. Arba firma galėjo žlugti ir be jokios panikos. Masinis indėlių atsiėmimas gali sužlugdyti banką, kurio paskolos iš esmės patikimos, bet kuris negalėjo išspręsti likvidumo krizės. Arba jis gali iš esmės būti nemokus, o jo žlugimas tik laiko klausimas. Taigi makrolygmenyje panika turės reikšmės žlugimui ar išlikimui tarpinėmis aplinkybėmis (pirma kategorija), kai firma ar bankas yra pakankamai stiprus, kad išliktų, kai pinigų krizės nėra, bet per silpnas, kad išliktų tokiai krizei iškilus.

Mikrolygmenyje atskiras investuotojas ar indėlininkas nenukentės neskubėdamas, jei firma ar bankas yra pirmos kategorijos. Tačiau jei jis yra antros ar trečios kategorijos ir klientų antplūdis jį sužlugdys arba jis žlugs bet kokiu atveju, tuomet individui geriau parduoti turimas akcijas ar kuo greičiau atsiimti pinigus.

Tačiau individas negali žinoti, su kuria iš trijų kategorijų jis susiduria. Jo suvokiama masinio indėlių atsiėmimo iš banko atlygio struktūra pateikta 9.7 lentelėje, kur veiksmai sunumeruoti taip, kad atitiktų 9.1 lentelės langelius. Neabejotinai ši atlygio struktūra yra tokia pat kaip kalinio dilemos ar fizinio ištrūkimo panikos. Šiame pirmajame analizės lygmenyje vienintelis racionalus individo veiksmas yra atsiimti pinigus.

9.7 lentelė. Banko panikos atlygio struktūra

Veiksmas	Laukiamas A_i atlygis
1. Jis atsiima indėlį, kiti neatsiima	Aukštas: jokio nuostolio
2. Jis neatsiima, kiti neatsiima	Vidutinis: jokio nuotolio, jei bankas antros kategorijos
3. Jis atsiima, kiti atsiima	Žemas: nuostolis, jei jis pavėluoja ir bankas antros kategorijos; nuostolis, jei bankas trečios kategorijos
4. Jis neatsiima, kiti atsiima	Labai žemas: nuostolis, jei bankas antros arba trečios kategorijos

Tačiau gilesniame analizės lygmenyje fizinėje ištrūkimo panikoje (kaip ir kartotinėje kalinio dilemoje) buvo matyti, kad skubėti link išėjimo gali būti neracionalu. Dėl galimos kitų veiksmo priklausomybės nuo jo paties (priklausomybė, kuri yra racionali, jei jo veiksmai yra priklausomi nuo jų veiksmų), individui tampa racionalu elgtis atsižvelgiant į kitų veiksmus.

Ar bankų panika yra tokia pat? Mano manymu, atsakymas yra – ne. Individui nėra jokio pagrindo perleisti kontrolę kitų veiksmams, kaip yra fizinio ištrūkimo panikos atveju. Nes jei bankas yra nemokus arba jei jis yra mokus, bet turi likvidumo problemų, jam naudingiau atsiimti indėlius, nesvarbu, ką darytų kiti, ir nesvarbu, ar jie perleistų jam kontrolę ir pasektų jo veiksmais, ar ne. Jeigu jis nepaskelbs apie savo sprendimą atsiimti indėlį prieš tai darydamas, tikimybė atgauti pinigus nesumažės dėl kitų juo pasekusiųjų „grūsties“. Jis gali atsiimti pinigus prieš tai, kai jo veiksmas turės kokį nors poveikį kitiems. Kitaip nei ištrūkimo panika ar kartotinė kalinio dilema, indėlių atsiėmimas iš banko neturi veiksmų sekos, kurioje individo veiksmai pradiniuose etapuose gali paveikti jo vėlesnių veiksmų aplinkybes. Individo padėtis banko panikos atveju yra tokia kaip lošėjo vienkartinėje, o ne kartotinėje kalinio dilemoje.

Kodėl tada, jei šiuo atveju nėra reikalo perleisti kontrolę kitiems, masinis indėlių atsiėmimas yra panašus į fizinę ištrūkimo paniką, kurioje yra racionalu perleisti kontrolę ir kurioje toks perleidimas, esamais duomenimis, yra plačiai paplitęs? Atsakymą galime rasti atidžiau žiūrėdami, kas atsitinka banko panikos metu. Indėlininkai girdi gandus, kad jų bankas gali žlugti ir, jei jie tiki jais, *nepriklausomai* plūsta į banką atsiimti indėlių. Jie naudojasi kitų veiksmais kaip banko mokumo įrodymu, o ne kaip ženklu, kaip elgsis „minia“. Jų elgesys nėra atsakas į kitų elgesį, tik tiek kad jis suteikia jiems papildomos informacijos apie banko mokumą. Jei jie mano, kad bankas yra nemokus, jiems racionalu skubėti atsiimti indėlius, nesvarbu, ką darytų kiti. Nors jie gali labiau skubėti, kad užsiimtų eilę, jei mano, kad kiti skubės, nėra racionalu perleisti kontrolę remiantis tuo, kad kitų priklausomi veiksmai turėtų pasekmių tau pačiam. Kitaip tariant, net jei kiti neatsiiminėja pinigų, žmogui, kuris tiki gandais apie banko nemokumą, racionalu atsiimti savo indėlius.

Esminis skirtumas tarp šių dviejų panikos rūšių yra tas, kad banko panikoje yra pavienis veiksmas, o fizinio ištrūkimo panikoje yra tęstinė veiksmų seka. Antruoju atveju gali susidaryti abipusis kontrolės perleidimas, kuriame kiekvienas individas leidžia savo veiksmą kontroliuoti kitų ankstesniems veiksmams. Pirmuoju atveju kiekvienas savo veiksmą gali orientuoti pagal iš kitų gaunamą informaciją, o kai kurie savo veiksmą gali orientuoti pagal kitų veiksmus. Bet kadangi individai nepa-

tiria netiesioginių savo veiksmo padarinių (dėl vėlesnių kitų veikėjų veiksmų priklausomybės nuo jo paties veiksmų), individui nereikia rūpintis netiesioginiais padariniais. Jo priklausomybė nuo kitų atsiranda tik dėl informacijos, padedančios jam priimti sprendimą atsiimti indėlį arba neatsiimti.

Paprastas būdas tai konceptualizuoti yra pasinaudoti sprendimo suteikti kitam pasitikėjimą idėja, aprašyta 5 ir 8 skyriuose. Esant vienam veiksmui, tokiam kaip indėlio atsiėmimas, yra aktualūs tik tiesioginiai veiksmo padariniai. Žmogus gali pasitikėti kito sprendimu dėl to, kokio veiksmo imtis. Kito veiksmas paveikia jo banko nemokumo tikimybės įvertį, bet jo paties veiksmas nedaro poveikio per kito veikėjo veiksmą tam, ką jis gauna. Masinio indėlių atsiėmimo iš banko atveju neįmanoma pasakyti, ar racionalu pasitikėti tam tikro šaltinio, iš kurio gandas apie nemokumą buvo išgirstas, sprendimu. Tačiau yra aišku, kad, net jeigu jo tikėjimo lygmuo yra žemas (t. y. jis mano, kad yra didelė tikimybė, jog gandai neteisingi), dėl mažų indėlio atsiėmimo kaštų, palyginti su potencialiais nuostoliais dėl neatsiėmimo, pasitikėjimas gando šaltiniu, galima dalykas, yra racionalus veiksmas (kaip aptariama 5 skyriuje).

Kyla klausimas, kuo skiriasi elgesys esant pavieniam veiksmui kaip banko panikoje ir esant tęstiniam veiksmų srautui arba veiksmų sekai iš kiekvieno individo pusės. Pirma, kai egzistuoja veiksmų seka (pavyzdžiui, kai kyla gaisras perpildytam teatre), objektyviai panašių situacijų baigmės turėtų būti daug įvairesnės ir mažiau nuspėjamos. Vieno gaisro metu vyks tvarkingas išėjimas, kito metu kils panika. Baigmė labai priklausys nuo pradinių veiksmų tų veikėjų, kurie savarankiškai ėmėsi kokio nors veiksmo – arba skubėjo, arba ragino laikytis tvarkos. Antra, būtent ši priklausomybė nuo pradinių veiksmų reiškia, kad gali būti naudinga turėti apmokytą žmonių grupę, kuri imtųsi ryžingai vadovauti. Situacijoje su pavieniu veiksmu (pavyzdžiui, masinio indėlių atsiėmimo atveju) iš treniruotų ir strategiškai geroje padėtyje esančių lyderių buvimo turėtų būti mažiau naudos – ne tik dėl to, kad jų poveikis turės mažiau ilgalaikių netiesioginių padarinių, bet ir dėl to, kad veiksmo racionalumas šiuo atveju nepriklauso nuo to, ką daro kiti. Iš esmės tokiu pat būdu grupės mokymai, tokie kaip priešgaisrinėse pratybose, skatinantys kiekvieną tikėtis, kad grupė elgsis tvarkingai, turėtų veiksmingai sumažinti panikos baigmės tikimybę fizinio ištrūkimo situacijose. Tačiau banko indėlininkų mokymai neturėtų veiksmingai saugoti nuo banko panikų.

Šie ir kiti skirtumai, kuriuos galima numatyti situacijoms, besiskiriančioms taip kaip teatro gaisras skiriasi nuo banko žlugimo, suteikia potencialų atspirties tašką tirti specifines paniką generuojančias situacijas ir tobulinti tam tikrų panikos rūšių kontrolės metodus.

Įsigijimo manijos

Tulpių manija septynioliktojo a. Olandijoje (kurią aptaria Brownas, 1965), Floridos žemės bumas ir kitos spekuliacinės avantiūros šiek tiek skiriasi nuo anksčiau aptartų ištrūkimo panikų. Nors vėlyvosios šių manijų stadijos panašėja į akcijų biržų paniką ar masinį indėlių atsiėmimą iš bankų, ankstyvųjų stadijų atlygio struktūra skiriasi tuo, kad ji individui siūlo didelio laimėjimo, o ne didelių nuostolių galimybę.

Godžiam investuotojui galimi veiksmai yra veikti – pirkti akcijas, pirkti tulpių svogūnėlius, pirkti žemę – arba neveikti. Būtinumas skubėti glūdi galimybėje, kad

kitų pirkimas pakels kainą ar išsems išteklius. Jei laimėjimas, kurio tikisi potencialus investuotojas, yra didesnis nei pinigų panaudojimo alternatyvieji kaštai, tada jam racionalu pirkti. Kodėl jam racionalu tikėti pardavėju? Jei jis perleido savo nuomonės apie investicijas kontrolę kitiems ir jei tie kiti patvirtina pardavėjo tikinimus (paprastai savo pačių investicijomis), tuomet, jei buvo racionalu perleisti kontrolę, yra racionalu patikėti pardavėju.[9] Atkreipkime dėmesį, kad kitų investicijos patvirtina pardavėjo tikinimus dviem būdais: pirma, suteikia įrodymų, kad investicija patikima, ir antra, patvirtina, kad proga gali būti greitai prarasta.

Pasitikėjimo suteikimo analizė, atlikta 5 skyriuje, yra naudinga nagrinėjant situaciją, kurioje atsiduria potencialus pirkėjas. Tai yra situacija, kurioje potencialus pelnas (G) yra labai didelis, palyginti su potencialiu nuostoliu (L). Pasitikėjimo kriterijus yra tas, kad numanoma tikimybė, jog pelnas bus gautas, palyginti su tikimybe, kad jo nebus, turi būti didesnė nei nuostolio ir pelno santykis; t. y. $p/(1-p)$ turi būti didesnis už L/G. Šiuo atveju (kaip ir žmogaus, susidūrusio su apgaviku, 5 skyriaus atveju), L/G yra mažas. Taigi racionalu pasitikėti, net jei sėkmės tikimybė nėra labai didelė.

Žinoma, tai nepaaiškina, kodėl įsigijimo manijos taip smarkiai plinta peržengdamos ribą, iki kurios (žiūrint iš šalies) yra racionalu pirkti toliau. Šis paaiškinimas priklauso nuo tam tikrų specifinių kontrolės perleidimo tokioje situacijoje aspektų. Kodėl įvyksta šis perteklinis išplitimas? Vienas iš šios rūšies manijų elementų, sukeliančių perteklinį išplitimą ir sumažinančių stabilumą, yra p priklausomybė nuo kitų veikėjų veiksmų. Subjektyvi kiekvieno veikėjo suvokiama laimėjimo tikimybė priklauso ne tik nuo objektyvių aplinkybių, bet ir nuo kitų veikėjų veiksmų. Taigi, kol kiti toliau perka, subjektyvi tikimybė yra didelė. Jei pirkti nustoja, suteikiama informacija, kuri daugelį skatina sumažinti savo subjektyvią tikimybę.

Klausimą, kaip įvyksta šis perviršinis išplitimas ir po to einantis atsitraukimas, tenka palikti teorijos plėtojimui ir tyrimui. Aišku, kad galvodamas apie investavimo išmintingumą, kiekvienas naudojasi kitais kaip patariamaisiais tarpininkais (pagal 8 skyriaus terminiją). Kai daugelis imasi tokio pat veiksmo, susiformuoja kognityviai homogeniška socialinė aplinka (jau susidarius įsigijimo manijai), sudaranti pozityvaus grįžtamojo ryšio sistemą, kur kiekvienas žmogus naudojasi kitų veiksmais kaip laimėjimo tikimybės įrodymu. Tai, žinoma, gali suformuoti sprogstamąjį reiškinį. Tačiau lieka nepaaiškinta, kaip tikslingas racionalus veiksmas skatina veiksmų sistemą, kurioje investicijos smarkiai viršija tikras pelno galimybes. Taip pat lieka neaišku, kada ir kaip toks burbulas sprogs ir taps ištrūkimo panika, panašia į masinį indėlių atsiėmimą iš banko.

Užkrečiamieji įsitikinimai

Kita kolektyvinio veiksmo rūšis, turinti bendrų elementų su įsigijimo manijomis, yra vadinama užkrečiamaisiais įsitikinimais. Kaip pavyzdžiai galėtų būti tikėjimas skraidančiosiomis lėkštėmis, vaiduokliais ir kitais keistais, bet plačiai žinomais reiškiniais. Elgesys akivaizdžiai susijęs su kontrolės perleidimu įsitikinimų atžvilgiu.

[9] Kontrolės perleidimas gali būti įvertintas kaip racionalus, jei praeities patirtis parodė, kad investuotojo interesai patenkinami geriau, kai kontrolė buvo perleista, nei tada, kai nebuvo perleista.

Tokiais atvejais paprastai nesiimama jokių veiksmų; tai tėra įsitikinimas, plintantis beveik kaip epidemija. Kas atsitinka tokiais atvejais? Kas sukelia akivaizdų daugelio gyventojų kontrolės perleidimą įsitikinimų atžvilgiu?

Iš eksperimentinių socialinės psichologijos tyrimų labiausiai su šiais reiškiniais susijęs Sherifo (1936) eksperimentas su autokinetiniu efektu. Kai žmogus uždaromas tamsiame kambaryje be jokių vizualių erdvinės lokalizacijos žymių ir kitame kambario gale parodomas nejudantis šviesos taškelis, atrodo, kad šviesos taškas klaidžioja. Tariamasis judėjimas yra vizualios atskaitos sistemos nebuvimo pasekmė ir vadinamas autokinetiniu efektu.

Sherifas tokį eksperimentą atliko su dviem žmonėmis, iš kurių vienas buvo eksperimentatoriaus bendrininkas, garsiai pranešinėjęs apie tam tikrą judėjimo kryptį. Autokinetinį efektą patyrė kitas dalyvis, bet jo pastebėta judėjimo kryptis buvo labai panaši į bendrininko. Naivus Sherifo eksperimento dalyvis neabejotinai gali būti apibūdintas kaip perleidęs savo pojūčio kontrolę bendrininkui situacijoje, kai nėra jokių fizinių nuorodų. Kai jis neturi jokio pagrindo nustatyti pojūčio pagrįstumą, jis perleidžia kontrolę kito pojūčiui. Tai galima apibūdinti kaip racionalų veiksmą, net jeigu iš jo daug neišlošiama. Kadangi veiksmas vyksta pojūčio lygmenyje (t. y. individas neįsisąmonina savo priklausomybės nuo kito), aš tiesiog priimsiu tai kaip duotą psichologinį faktą.

Šis tyrimas gali padėti nagrinėjant aplinkybes, kurioms esant, gali kilti užkrečiamieji įsitikinimai, tokie kaip tikėjimas skraidančiosiomis lėkštėmis. Jis rodo, kad tokie įsitikinimai gali atsirasti esant nestabiliai valdžios struktūrai ir paprastai stabilioje įsitikinimų ar pasitikėjimo sprendimu perleidimo struktūroje. Tai patvirtina sąlygų, kurioms esant atsiranda kultai (tokie kaip kargo kultai Naujojoje Gvinėjoje), antropologiniai tyrimai, rodantys, kad kultai dažnai atsiranda, kai visuomenė patiria staigias socialines permainas ir tradicinių valdžios struktūrų subyrėjimą.[10]

Kaip ir įsigijimo manijų atveju, prieš integruojant tokio elgesio sistemų aiškinimą į bendrąją veiksmo teoriją, reikalingos tolesnės užkrečiamųjų įsitikinimų studijos.

Priešiškos ir ekspresyvios minios

Elgesio sistema, gerokai besiskirianti nuo panikų ir manijų, yra būdinga miniai, besimanančiai priešiškų, destruktyvių ar ekspresyvių veiksmų, kurių nesiimtų joks atskiras narys pavieniui. Būtent tokiam elgesiui apibūdinti vartojamas terminas „banda“. Šį reiškinį iliustruoja prievarta, kurią kartais vykdo kaimą okupuojantys kareiviai – plėšimas, prievartavimas, griovimas. Kitas pavyzdys būtų linčiuotojų gaujos, kurios susidarydavo Pietuose keršyti kuo nors kaltinamiems juodaodžiams. Kiti pavyzdžiai yra plėšikaujančios gaujos, atsirandančios po potvynio, uragano ar kitų stichinių nelaimių, ir minios, įsiveliančios į riaušes, tokias kaip rasinės riaušės, dvidešimtojo a. 5-ajame dešimtmetyje kilusios Šiaurės Amerikos miestuose, smurtinės demonstracijos, pra-

[10] Žr. Berndt (1965, p. 99–100) ir Lawrence (1967). Lawrence'o knygos pratarmėje J. K. McCarthy (to meto Vietinių reikalų departamento vadovas Port Moresby Naujojoje Gvinėjoje) rašo, kad (1963 metais) „vargu ar praeina bent mėnuo, kad kažkur Naujosios Gvinėjos platybėse tarp jos dviejų milijonų sielų neiškiltų naujas pranašas skelbti kargo kulto“ (p. vi).

trūkusios universitetų miesteliuose 7-ajame dešimtmetyje, getų riaušės 7-ajame dešimtmetyje arba rasinės riaušės Pietų Afrikoje 9-ajame dešimtmetyje.

Visiems šiems kolektyviniams reiškiniams būdingas vienas elementas: grupė kartu imasi tokių veiksmų, kurių joks narys nesiimtų pats vienas. Šis pastebėjimas nuolat iškyla diskusijose apie tokio tipo elgesį. Tai vadinama elgesiu, laužančiu normas, arba elgesiu, ignoruojančiu nustatytą valdžią.

Vienas pavyzdys iš dvidešimtojo a. 7-ojo dešimtmečio pabaigos būtų studentų maištas Kolumbijos universitete 1968 m. balandžio 23 d. (jis bus dar kartą aptartas 18 skyriuje). Coxo komisijos (1968) raportas aprašo, kas nutiko:

> SDS demonstracija buvo numatyta vidurdienį prie Saulės laikrodžio. Panašu, kad būtent tą dieną gimnastikos salės klausimas neturėjo būti svarstomas.
>
> Tačiau maždaug vidurdienį prasidėjus demonstracijai, pastebimas juodaodžių studentų dalyvavimas. SAS ir SDS anksčiau nebendradarbiavo. Viską sudėjus, neįprastai didelę minią sudarė apie 500 žmonių, tarp jų daug smalsuolių ir keletas siekiančiųjų mesti iššūkį administracijai žygiuojant į Žemutinę biblioteką. Į šiaurę nuo Žemutinės aikštės stovėjo apie šimtas studentų, oponuojančių Saulės laikrodžio demonstrantams. Kita maždaug 50 piketuotojų grupė, suorganizuota „Studentų už laisvą studentų miestelį", stovėjo užblokavę kelią numatytai eisenai.
>
> Mitingas prasidėjo Tedo Goldo ir Nicko Freudenbergo kalbomis apie universiteto discipliną ir IDA. Po to Cicero Wilsonas, SAS prezidentas, ėmė kritikuoti gimnastikos salės statybą. Matyt, jo ir daugelio juodaodžių studentų dalyvavimas buvo paskutinių minučių pasitarimo rezultatas. SAS neseniai ėmė rūpintis gimnastikos sale.
>
> Po to pradėjo kalbėti Markas Ruddas, bet pasigirdo šūkis „Į Žemutinę, eime į Žemutinę!". Minia plūstelėjo link laiptų, vedančių į Žemutinę biblioteką. Niekas negalėjo pasakyti, kiek buvo tikrų demonstrantų, o kiek paprasčiausių žiūrovų.
>
> Priartėję prie bibliotekos demonstrantai sustojo ir staiga metėsi į rytus, taip jie išvengė rimto susidūrimo su kontrdemonstrantais, susibūrusiais laiptų viršuje. Keletas demonstrantų norėjo įsiveržti pro pietryčių atsargines duris, bet administracija, tikėdamasi neramumų, jas buvo užrakinusi. Didžioji dalis minios būriavosi nežinodama, ką toliau daryti. Atrodė, kad demonstracija prarado bet kokį ryžtą. Markas Ruddas užlipo ant apverstos šiukšlių dėžės netoli durų ir pradėjo padrikią diskusiją apie galimą veiksmų eigą. Keletas liudytojų atsimena pagalvoję, kad SDS pastangos mobilizuoti studentus vėl žlugo.
>
> Tačiau pasitaikė nauja proga. Balsas iš minios paragino eiti link siūlomos gimnastikos salės sklypo, ir didžioji dalis grupės, vadovaujama juodaodžių studentų ir kitų lyderių, patraukė į rytus link kasamų pamatų prie Morningside'o alėjos ir 114 gatvės. Mažesnė dalis, tarp kurių buvo Goldas ir Ruddas, sugrįžo prie Saulės laikrodžio tęsti kalbų.
>
> Buvo 12:30, kai pagrindinė demonstrantų grupė, kurią sudarė apie 300 žmonių, priartėjo prie statybų. Kai kurie studentai ėmė versti tvorą. Pasirodę trys policininkai bandė blokuoti priėjimą prie gimnastikos salės aikštelės, bet studentai greitai juos įveikė. Atsirado daugiau policininkų; įvyko muštynės ir vienas studentas buvo suimtas. Dėl arešto įvyko barnis. Policininkas buvo partrenktas ir apspardytas, o studentai buvo priversti atsitraukti.

Grįždami į studentų miestelį, jie susidūrė su Saulės laikrodžio grupe, žygiavusia link gimnastikos salės statybų. Abi grupės susiliejo ir pasuko Saulės laikrodžio link.

Iki to momento demonstracijos eiga buvo visiškai atsitiktinė. Planuota Žemutinėje bibliotekoje demonstracija neįvyko. Nors p. Ruddo pastangos išvengti tolesnių problemų su policija prie gimnazijos salės statybų buvo sėkmingos, minia labiau reagavo į nežinomų dalyvių nei į lyderių komandas. Po svyravimo ir nusivylimo momentų prie Saulės laikrodžio priešais Žemutinę biblioteką ir vėliau prie gimnazijos salės statybų maždaug 500 žmonių minia vis dar būriavosi, daugelis laukė kokios nors atomazgos dėl santykių su administracija.

Grįžus prie Saulės laikrodžio, Markas Ruddas vėl pasakė kalbą. Jis paminėjo, kad vienas iš protestuotojų paimtas įkaitu (matyt, turėjo omenyje prie salės statybos areštuotą studentą) ir pasiūlė, kad minia paimtų savo įkaitą. Pareiškimo prasmė, kaip teigiama, nebuvo aiški, bet minia suprato, kad turimas omenyje sėdimasis streikas, ir ėmė vieningai žingsniuoti į netoliese esantį Hamilton Hallą, auditorijų pastatą, kuriame taip pat įkurdintos Kolumbijos koledžo administracijos kontoros. Tarp 450 žmonių, įžengusių į pastatą, buvo ir protesto oponentų, ir jo organizatorių, ir rėmėjų. Tuo metu buvo 13:35 (p. 100–103).

Taip prasidėjo Hamilton Hallo užėmimas, sukėlęs masinius neramumus, tarp jų septynių dienų penkių universiteto pastatų okupavimą, ir pasibaigęs smurtu, iškvietus policiją, kad išlaisvintų pastatus; 103 žmonės dėl sužeidimų buvo gydomi dviejose ligoninėse, o 692 buvo areštuoti.

Šiuose įvykiuose dalyvavo daug žmonių, kurie dėl įvairių priežasčių nepritarė universiteto administracijos veiksmams. SDS branduolys daugiausia prieštaravo prieš paramą Vietnamo karui, taip pat universiteto patalpų naudojimą rekrutavimui į karines pajėgas. Juodaodžių SAS branduolys labiausiai prieštaravo planams statyti naują universiteto gimnastikos salę. O daugelis studentų turėjo asmeninių nepasitenkinimo motyvų. Taigi situacijos struktūra buvo tokia, kurioje daug studentų buvo suinteresuoti kokiu nors veiksmu prieš universitetą.

Jei studentas nebūtų perleidęs savo veiksmų kontrolės kitiems, jis būtų galėjęs išreikšti savo interesą bet kokiu būdu: vandalizmo aktais, individualiu paskaitų žlugdymu ar kitais veiksmais, nukreiptais prieš universitetą. Tačiau studentai, įstoję į universitetą, buvo perleidę savo veiksmų kontrolės teises universiteto valdžiai ir civilinei valdžiai. Taigi daugelis veiksmų, kuriais jie galėjo reikšti savo interesą, buvo jiems draudžiami, kol šis kontrolės perleidimas tebegaliojo. Jei jie būtų individualiai atsiėmę kontrolės teises iš universiteto ir civilinės valdžios ir siekę savo antiuniversitetinių tikslų, jie būtų buvę nubausti.

Kai studentai buvo apsupti kitų, turinčių antiuniversitetinių tikslų, atsirado galimybė realizuoti kai kuriuos jų interesus: atsiimti kontrolės teises iš valdžios, kuriai jos buvo perleistos, ir tuo pačiu metu perleisti tą kontrolę arba miniai, kaip kolektyviniam veikėjui, arba jos nariams, o didžiausią kontrolę perleisti tiems, kurie ėmėsi vadovauti antiuniversitetiniam veiksmui. Laikotarpis, per kurį įvyksta ši permaina, yra pastebėtas daugelio nagrinėjusiųjų tokias minias ar studentų maištuose, ar rasinėse riaušėse ar linčiuotojų gaujose būriavimosi laikotarpis, per kurį niekas neįvyksta. Šis būriavimasis nepaprastai ryškiai buvo matyti Kolumbijos universitete balandžio 23 d.

Brownas (1965) teigia, kad būriavimasis yra tas laikas, kai minios nariai „tiria vienas kitą“, kad įvertintų bendrą nuotaiką. Kolumbijos universiteto atveju būriavimosi laikotarpis, regis, tai apėmė, tačiau jis taip pat apėmė bandomuosius potencialių lyderių veiksmus. Nė vienas iš jų negavo atsako iš minios, bet vėliau vienam pavyko.

Šios knygos koncepcijos požiūriu minios susiformavimas ir būriavimosi procesas padėjo jos nariams atsiimti iš valdžios savo veiksmų kontrolės teises. Jie iš naujo perleido kontrolės teises iš dalies pačiai miniai, iš dalies tiems lyderiams, kurie inicijavo veiksmą ta kryptimi, kuri patenkino jų antiuniversitetinius interesus. Šis kontrolės teisių atsiėmimas, vykstantis aplinkoje, kur kiti daro tą patį tuo pačiu metu, rodo konsensinį teisės pobūdį, kaip buvo aptarta 3 skyriuje. Jei teises kontroliuoti tam tikrus studento veiksmus konsenso būdu (arba pagal įstatymus, kurie išsikristalizuoja iš konsenso) turi universiteto valdžia ar civilinė valdžia, tuomet studentas negali individualiai atsiimti tų teisių nebūdamas absoliučiai „kaltas“ taip darydamas. Tik jei yra kitas kolektyvas (šiuo atveju demonstrantų minia), suformuojantis kitą konsensą apie tai, kam priklauso kontrolės teisės (pavyzdžiui, pačiam kolektyvui ar konkrečiam lyderiui), atskiri nariai gali efektyviai perleisti tas teises. Kai yra toks junginys, susidaro konfliktuojančios definicijos to, kam priklauso teisės, arba kas yra „teisinga“.

18 skyriuje nagrinėjamas valdžios atšaukimas labiau ilgalaike prasme, kaip būna revoliucijoje. Ta diskusija atskleidžia, kad valdžia paprastai negali būti atšaukta individualiu veiksmu; tam reikalingas kolektyvinis veiksmas, kuriam, be abejo, galioja išsisukinėtojo problemos. Gaujoje ir priešiškoje minioje atšaukiama valdžia ir pasekmės individui, kaip ir revoliucijose, labai priklauso nuo to, ką daro kiti. Yra plati abipusių (pozityvių) išorinių poveikių struktūra: „Jei aš vienas veiksiu, aš būsiu nubaustas valdžios, o gal net ir kitų. Jei aš esu vienas iš daugelio, aš nebūsiu nubaustas nei valdžios, nei kitų“. Taigi dažnai pastebimas būriavimasis gali būti suvokiamas kaip kolektyvinio veiksmo kūrimas iš individualių veiksmų – laikotarpis, per kurį individai vertina kitų veikėjų veiksmų priklausomybes: „Jei aš imsiuosi pirmo žingsnio, kas seks paskui mane?“ Kadangi įvairių veiksmų tipų ši priklausomybė bus skirtinga, iš dalies būriavimasis yra paieška veiksmo arenų ir tipų, kurie leistų tam tikram žmonių skaičiui perleisti savo veiksmų kontrolę lyderiui ar kolektyvui.

Priešiškoje ar ekspresyvioje minioje dalyvių *skaičius* vaidina kitokį ir svarbesnį vaidmenį negu anksčiau aptartose kolektyvinio elgesio formose. Brownas (1965) mini tokiuose reiškiniuose bendrai pastebimą „visuotinumo“ tarp dalyvių įspūdį. Kai žmonių, apimtų bendros nuotaikos, daugėja, kiekvienas asmuo jaučiasi vis mažiau ir mažiau kontroliuojamas anksčiau egzistavusių normų, kurios valdė jo elgesį, ir vis labiau jaučia, kad naujasis elgesys yra normalus. Daugelio žmonių pritarimas jo veiksmui suteikia jam drąsos veikti, matyt, atpalaiduodamas jį nuo ankstesnės valdžios ar normų kontrolės. Ir kiekvienas papildomas žmogus, koordinuotai įsitraukiantis į veiksmą kartu su juo, sumažina potencialius kaštus, kadangi bausmė iš valdžios pusės tampa mažiau tikėtina.

Taip, kaip buvo padaryta kitoms kolektyvinio veiksmo rūšims, galima sudaryti lentelę, atspindinčią atlygio struktūrą, su kuria susiduria minios narys, jeigu įsitraukia arba neįsitraukia į priešišką ar ekspresyvų veiksmą. Kadangi kitų veiksmai apsaugo jį nuo baudžiamosios valdžios ir tai daro juo geriau, juo labiau daugėja į veiksmą įsitraukiančių žmonių, šiuo atveju lentelė turi rodyti, kaip kinta jo atlygis kintant šiam skai-

čiui.[11] Sudarant tokią lentelę, taip pat svarbu pripažinti, kad dėl kokios nors priežasties (priešiškumo universitetui, įniršio ant baltųjų valdžios gete, įniršio ant apkaltinto juodaodžio linčiuotojų gaujoje, lengvo priėjimo prie prekių neprižiūrimoje, potvynio nuniokotoje parduotuvėje masiniuose plėšimuose) atskiras narys turi stiprų interesą veikti prieš normas ar įstatymus. 9.8 lentelėje tai atspindi nulinis atlygis už neveikimą ir teigiamas atlygis už veikimą, kai nėra ribojančių normų ar valdžios. Neigiamas skaičius langelyje rodo, kad, jei jis veikia, jam bus pritaikyta sankcija (pavyzdžiui, pašalinimas iš universiteto); jei jis nenubaudžiamas, nurodytas teigiamas skaičius.

Kaip rodo 9.8 lentelė, jei kiti neveikia, atskiras narys neveikdamas negauna jokio atlygio ir lieka nusivylęs.[12] Jei toje situacijoje jis pradės veikti, greičiausiai bus nubaustas, taigi gauna bendrą –4 atlygį. Jei kitų veikiančiųjų daugėja, bausmės tikimybė mažėja, kol susidarius tam tikram kitų veikiančiųjų skaičiui (šioje lentelėje – 4), bendras rezultatas jam veikiant psichologiškai nėra blogesnis, negu būtų jam neveikiant. Jei skaičius didesnis nei šis, jis turės paskatą veikti, nes bausmės tikimybė jo požiūriu yra pakankamai maža, kad pasitenkinimas dėl veiksmo pranoktų tikėtiną nuostolį dėl galimos bausmės.

Taigi, kaip ir fizinio ištrūkimo panikos atveju (nors atlygio struktūra ten gerokai skiriasi), minios narys daugiausia išlošia ne tada, kai ima veikti ar kai neima, bet kai atsižvelgia į kitų veiksmus. Kitaip tariant, jam naudinga perleisti kontrolę kitiems iki tam tikro lygio; šiame pavyzdyje, jei veikia trys ar mažiau minios narių, jis neveikia, o jei veikia penki ar daugiau, jis ima veikti.

Tačiau priešiškai nusiteikusios ar ekspresyvios minios skiriasi nuo fizinio ištrūkimo panikos tuo, kad individui naudinga veikti atsižvelgiant į kitų veiksmus, nepaisant to, ar jie atsižvelgia į jo veiksmus. Tai galima pavaizduoti stilizuotai kaip dviejų lošėjų lošimo matricą, kurioje A_1 yra individas, o A_2 – kiti. Atlygio struktūra 9.9 lentelėje gerokai skiriasi nuo kalinio dilemos. Kaip rodo jos duomenys, veikėjui A_1 strategija veikti atsižvelgiant į kitų veiksmus dominuoja ir prieš veikimo, ir prieš neveikimo strategiją.

9.8 lentelė. Atlygio struktūra priešiškos minios nariui

		Kitų veikiančiųjų skaičius						
		0	1	2	3	4	5	6
Minios narys	Neveikti	0	0	0	0	0	0	0
	Veikti	–4	–3	–2	–1	0	1	2

[11] Gali būti, kaip užsimenama ankstesnėje pastraipoje, kad yra svarbios dvi žmonių rūšys: tie, kurie iš tiesų įsitraukia į veiksmą, ir tie, kurie būdami valdžioje, tyliai rodo pritarimą veiksmams (ar bent jau rodo, kad nebus taikomos sankcijos). Linčiuotojų gaujų tyrimai rodo, kad pastaroji grupė, sudaryta iš svarbiausių bendruomenės narių, tyliai pritariančių linčiavimui, yra lemiama.

[12] Nuliai pirmojoje lentelės eilutėje išreiškia prielaidą, kad tie, kurie imasi veiksmo, netaiko negatyvių sankcijų tiems, kurie jų nesiima.

9.9 lentelė. Priešiškos minios nario (A_1) atlygio struktūra kaip dviejų lošėjų lošimo matrica

		A_2 (kiti)		
		Neveikti	Veikti	Veikti, jeigu veikia A_1
A_1	Neveikti	0	0	0
	Veikti	−10	10	10
	Veikti, jeigu veikia A_2	0	10	10

9.8 ir 9.9 lentelės rodo dar du svarbius momentus. Pirma, jei minios nariai yra heterogeniški savo atlygio struktūros atžvilgiu (t. y. vienas žmogus peržengia grynosios naudos slenkstį, net jeigu kiti nesiima veiksmo, antrasis peržengia jį priklausomai nuo vieno veikiančio žmogaus, trečiasis – nuo dviejų veikiančių ir t. t.), minia greičiau ims veikti, negu tada, kai nariai yra homogeniški atlygio struktūros atžvilgiu, net jei heterogeniška minia turi vidutiniškai aukštesnį slenkstį. Taigi keli „smarkuoliai" heterogeniškoje minioje gali ją išjudinti, net jei daugumai žmonių minioje reikia pakankamai didelio kitų veikiančiųjų skaičiaus, suteikiančio apsaugą nuo baudžiamosios valdžios.[13] Šis numatymas, kad priešiška ekspresyvi minia bus labiau linkusi griebtis veiksmo, jei yra heterogeniška, o ne homogeniška, yra priešingas numatymui apie heterogeniškumą ištrūkimo panikos atveju. Šio skirtumo pagrindas bus nagrinėjamas kitame poskyryje.

Antra, kaip rodo 9.8 lentelė, atskiram minios nariui ne tik naudinga perleisti kontrolę kitiems čia aprašytu būdu; jam taip pat naudinga daryti, ką tik gali, kad padidintų kitų veikiančiųjų skaičių. Lentelėje jo potencialus grynasis atlygis didėja, didėjant kitų veiksme dalyvaujančiųjų skaičiui. Todėl *visiškai nepriklausomai nuo* savo paties veiksmo jis turi motyvą raginti kitus veikti. Būtent šis atlygio struktūros aspektas sukelia tokiose situacijose dažniausiai reiškiamą raginimą: „Pirmyn, imkis veiksmo. Aš paskui tave". Taip pat tikėtina, kad būriavimasis, dažnas prieš tokius veiksmus, yra laikotarpis, kurio metu vyksta šis vienas kito raginimas.

9.3 paveiksle pateikta individo veiksmo ekspresyvioje minioje naudos, kaip funkcijos nuo jau veikiančių žmonių skaičiaus, diagrama. Nors diagrama yra tokia pat kaip ir ištrūkimo panikos 9.2 paveiksle diagrama, ji rodo labai skirtingą naudos, kaip veikiančiųjų skaičiaus funkcijos, struktūrą.[14] Čia nauda didėja kartu su veikian-

[13] Granovetteris (1978) tyrinėjo tokio tipo kolektyvinį elgesį naudodamas čia aptartą besiskiriančių individualių slenksčių idėją (bet be bendros pamatinės kontrolės perleidimo koncepcijos, esančios šiame skyriuje). Jis tyrė epidemiologines slenksčio pasiskirstymų svyravimų pasekmes ir parodė, kad esminius padarinius gali sukelti labai maži pasiskirstymo skirtumai.

[14] Ištrūkimo panikos atveju aš ėmiau minios dalį, o ne žmonių skaičių. Veikiančiųjų skaičiaus priešiškose miniose naudojimas pagrįstas tuo, kad, kaip matyti, šis skaičius yra svarbesnis naudą lemiantis faktorius nei minos dalis. Ištrūkimo panikos atveju tai ne taip akivaizdu.

čiųjų skaičiumi, bet prasideda žemiau nulio. Skaičius n^* yra kritinė riba, virš kurios minios nariui tampa naudinga veikti. Ribinė nauda yra visuomet pozityvi, nors ir mažėjanti (tariant, kad naudos kreivė yra išgaubta link koordinačių susikirtimo taško, kaip parodyta).

Priešiškos minios elgesys yra panašus į fizinę ištrūkimo paniką ir nepanašus į banko paniką tuo, kad čia yra veiksmų seka. Tai reiškia, kad atskiro minios nario pradiniai veiksmai gali turėti tam tikrą poveikį tolesniems kitų veiksmams, kurie gali paveikti jo naudą vėlesniuose etapuose. Taigi jam racionalu ne tik veikti atsižvelgiant į kitus nepriklausomai nuo to, kaip jie elgiasi, bet taip pat racionalu stengtis skatinti veikti kitus. 9.9 lentelė arba 9.3 paveikslo diagrama rodo, kad jam geriau, kai ir jis, ir kiti veikia, negu tada, kai ir jis, ir kiti neveikia.

Taigi šios kolektyvinio elgesio formos atlygio struktūra ryškiai skiriasi nuo anksčiau nagrinėtų. Čia yra kai kas naujo: tarp žmogaus ir valdžios, kuriai jis anksčiau buvo perleidęs savo veiksmų kontrolės teisę, įsiterpia kiti – kolektyvas su nauju konsensu. Šis įsiterpimas iš esmės apsaugo jį nuo tos valdžios ir leidžia jam (ar net nurodo) atsiimti kontrolės teises ir perleisti jas kitam veikėjui, kurio veiksmai išreiškia jo dabartinius interesus. Kai kuriais atvejais šį įsiterpimo vaidmenį vaidina ne ta šalis, kuriai kontrolė galiausiai atitenka, kai minia ima veikti. Pavyzdžiui, prieš juodaodžius nukreiptuose smurtiniuose grupiniuose veiksmuose Jungtinių Valstijų pietuose buvo du vaidmenys, kuriuos vaidino dvi skirtingos baltaodžių grupės: žemesniosios klasės žmonės, turintys prastą vardą, smurtavo, o gerbiami, bendruomenėje pripažinti žmonės nedalyvavo, bet tyliai pritarė ir taip parodė, kad bausmės nebus. Šiuo atveju šie gerbiami baltaodžiai buvo tie, kuriems prastą vardą turintieji buvo perdavę savo veiksmų kontrolės teises (tai nurodo būdvardis „gerbiami“), ir ši kontrolė buvo naudojama neutralizuoti aukštesniosios valdžios (valstijos ar federalinio lygmens) turimą kontrolę. Taigi šie prastos reputacijos baltaodžiai buvo išlaisvinti nuo civilinės valdžios kontrolės ir galėjo perleisti kontrolę saviškiams, labiausiai reiškusiems savo karingas rasistines nuotaikas.

Tuomet galima teigti, kad priešiškų minių ar gaujų atveju vyksta du skirtingi procesai: dėl minios sudaromo naujo konsenso įvykstantis išsilaisvinimas iš valdžios

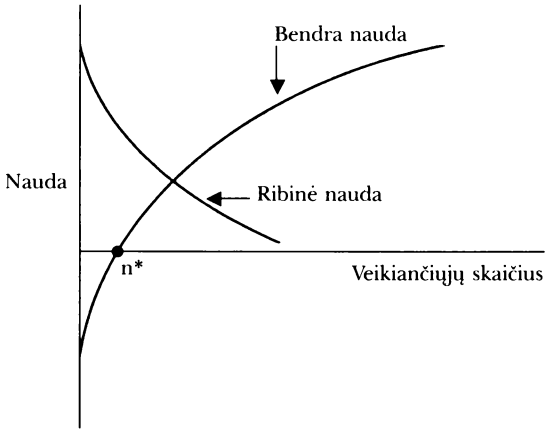

9.3 pav. Ribinė ir bendra individo veiksmų ekspresyvioje minioje nauda kaip kitų jau veikiančiųjų skaičiaus funkcija

ar normatyvinės kontrolės, kuri egzistavo dėl stabilaus ar institucionalizuoto asmenų atlikto savo veiksmų kontrolės perleidimo; ir vieno ar daugiau asmenų veiksmas, kuris skatina minios narius tą kontrolę perleisti šiems asmenims. Kartais šias dvi veiklos rūšis vykdo tie patys asmenys (minia ar gauja), o kartais jas vykdo dvi skirtingos žmonių grupės.

Kontrolės teisių atsiėmimas iš valdžios gali kilti ne dėl kokių nors veiksmų, o dėl visai išorinių įvykių. Tokiu atveju įvykiai nesukuria naujo konsenso ir naujo (t. y. konkuruojančio) teisių paskirstymo. Greičiau jie sugriauna egzistuojantį teisių priskyrimą valdžiai ir palieka teisių veikti kontrolės vakuumą, kuriame individai yra laisvi veikti pagal savo interesus. Esant tokiems įvykiams, valdžios atstovams tampa sunku ar net neįmanoma pritaikyti sankcijas, kurios užtikrintų teises ir išlaikytų kontrolę. Pavyzdžiui, po stichinės nelaimės, tokios kaip uraganas, potvynis ar gaisras, dažnai paplinta masiniai plėšikavimai. Tokiais atvejais pati nelaimė, o ne kokio nors žmogaus ar korporacinio veikėjo veiksmas nušalina civilinę valdžią, anksčiau saugojusią nuo plėšikavimo. (Kad šis valdžios nušalinimas suteikia galimybę plėšikauti, patvirtina nusikaltimo dydžiui neproporcingas bausmių, kuriomis grasinama plėšikautojams po katastrofos, griežtumas: „Plėšikautojai bus nušauti vietoje!“ yra gerai žinoma formuluotė. Toks veiksmas yra bandymas atkurti valdžią, t. y. neleisti išnykti kontrolės teisėms.)

Kolektyvinio elgesio rūšys, atitinkančios šį bendrąjį modelį, taip pat apima ekspresyvias ir antinormatyvines, bet nebūtinai griaunančias ar priešiškas. Pavyzdys gali būti „kelnaičių reidai“* universitetų bendrabučiuose. Eiga tokia pat: kitiems padedant, kontrolė atsiimama iš egzistuojančios valdžios; paskui ši kontrolė, laikinai atsiimta iš valdžios, perleidžiama lyderiams.

Nuodugnesnį supratimą apie procesus, sudarančius priešišką destruktyvų ir ekspresyvų minių elgesį, galima gauti nagrinėjant ritualines orgijas ar kitus ritualizuotus kolektyvinius normų pažeidinėjimus, praktikuojamus kai kuriose visuomenėse. Juose vyksta toks pat išsilaisvinimas iš kasdieninių normų kontrolės, tačiau kitokiu būdu. Grupės nariai neatsiima savo veiksmų kontrolės, kurią jie atidavė į valdžios rankas; greičiau valdžia išlaiko kontrolę, bet normų turinį transformuoja pagal griežtai apibrėžtus laiko ir vietos rėmus. Taigi, nors išoriškai elgesys gali būti panašus į spontanišką minių elgesį, jis vyksta neatsiėmus kontrolės iš esamos valdžios ir iš tiesų valdžia jį reguliuoja ir valdo.[15] Panašiai galima palyginti narkotikų vartojimą komunose. Nors haliucinacinių narkotikų vartojimas tarp įstojusiųjų į komunas mažėja, kai kuriose komunose vartojimas būna labai institucionalizuotas ir griežtai kontroliuojamas komunos valdžios.

* Jungtinių Valstijų universitetų bendrabučiuose yra įprasti „kelnaičių reidai“, kurių metu susibūrę vaikinai įsiveržia į merginų bendrabučius (paprastai naktį) ir stengiasi pavogti kuo daugiau kelnaičių, kurias vėliau merginoms tenka išsipirkti – *vert. pastaba.*

[15] Dedukciškai atrodytų, kad tokios ritualinės orgijos galėtų vykti tik grupėse, kuriose normos yra ne internalizuotos, o palaikomos išorine priežiūra. Jei jos būtų internalizuotos, atrodytų, kad valdžia, kuriai kontrolė buvo perleista, negalėtų transformuoti nurodyto (ar leidžiamo) veiksmo turinio taip, kad jis laužytų egzistuojančias normas. Šis spėjimas yra spekuliatyvus, bet siūlo galimą tyrimo kelią. Atrodo, kad tai prieštarauja empiriniams įrodymams, nes ritualinės orgijos ir panašūs reiškiniai aptinkami gentinėse visuomenėse, kur normų turinio internalizacija, atrodytų, yra ryškiausia.

Kodėl heterogeniškumas turi priešingą poveikį ekspresyvioms minioms ir ištrūkimo panikai?

Spėjimas, kad heterogeniška minia labiau linkusi į ekspresyvius veiksmus nei homogeniška, yra pagrįstas tam tikru heterogeniškumo apibrėžimu, nurodančiu individų skirtumus pagal normatyvinių suvaržymų, kylančių iš egzistuojančios valdžios, stiprumą. Spėjimas dėl ištrūkimo panikos pagrįstas kitokiu heterogeniškumu – dėmesio ar perleistos kontrolės paskirstymo heterogeniškumu, kuris, kaip spėjama, sumažina panikos tikimybę. Taigi dvi prognozės tiesiogiai viena kitai neprieštarauja.

Tačiau čia plėtojama teorija taip pat numato, kad ekspresyvioje minioje antrosios rūšies, t. y. dėmesio paskirstymo heterogeniškumas labiau linkęs sukelti veiksmą nei egalitarinis ar homogeniškas dėmesio paskirstymo ar perleistos kontrolės paskirstymas. Priešiška minia, turinti lyderius, labiau linkusi griebtis veiksmo nei minia be lyderių, o paniką generuojančioje situacijoje minia, turinti lyderį, mažiau linkusi pulti į paniką nei minia be lyderio.

Vėlgi prognozės tiesiogiai viena kitai neprieštarauja; šį kartą ne dėl to, kad skiriasi nepriklausomi kintamieji, bet dėl to, kad skiriasi priklausomas veiksmas. Panika, kylanti paniką generuojančioje situacijoje, reiškia visišką netvarką, kur kiekvienas žmogus siekia išsigelbėti pats. Kai priešiška minia, vadovaujama lyderio, griebiasi veiksmo, veiksmas gali būti smurtinis ir radikalus, bet paprastai yra darnus ir nukreiptas į bendrą tikslą. Kai priešiška minia be lyderio imasi veiksmo riaušėse ar plėšikavimuose, būtent *šis* veiksmas yra panašiausias į individualistinį veiksmą ištrūkimo panikos metu.

Ištrūkimo panikoje lyderystė skatina veiksmą, derantį su įprasta valdžia (tvarkingas išėjimas); priešiškoje minioje lyderystė skatina veiksmą, priešišką įprastai valdžiai (demonstracija ar organizuotas smurtas). Abiem atvejais šioje knygoje plėtojama teorija numato, kad kontrolės perleidimas bus didesnis ir efektyvesnis tada, kai bus fokusuotas į vieną lyderį ar į kelis žmones. Bet ištrūkimo panikos atveju šis efektyvumas atitolina kolektyvinį elgesį, o priešiškos minios atveju skatina kolektyvinį elgesį. Abiem atvejais lyderystė padeda realizuoti interesus koordinuodama veiksmą. Ištrūkimo panikos atveju ji tai daro sulaikydama nuo veiksmų, nukrypstančių nuo įprastos veiklos. Priešiškoje minioje ji tai daro skatindama veiksmus, nukrypstančius nuo įprastos veiklos. Tai matyti pagal tai, kuria kryptimi vienų minios narių kitiems yra taikomos (jei yra) normatyvinės sankcijos: ištrūkimo panikoje tai bus negatyvios sankcijos prieš veiksmą, skatinantį paniką, o priešiškoje minioje tai bus pozityvios sankcijos, skatinančios veiksmą, kuris padeda prasiveržti smurtui.

Priešiškų ir ekspresyvių minių nagrinėjimas, kaip ir ankstesnė panikų ir manijų analizė, palieka daug neatsakytų klausimų. Vienas iš svarbiausių klausimų susijęs su sąlygomis, kurios gali palengvinti ar sukelti kontrolės atsiėmimą iš institucinės valdžios. Tokie neatsakyti klausimai rodo, kad darbas šioje srityje tik prasideda.

Užgaidos ir mados

Viena iš kolektyvinio elgesio formų, besiskiriančių ir nuo panikų, ir nuo priešiškų minių, yra plati užgaidų ir madų (*fads and fashions*) kategorija. Užgaidoms (kaip aš jas vadinsiu) būdinga tam tikra struktūra laiko požiūriu: jos iš pradžių vystosi lėtai,

paskui įsibėgėja, kol pasiekia viršūnę; paskui jos mažėja, kol visai išnyksta. Egzistuoja augimo ir nuosmukio kreivės, bet aš čia nenagrinėsiu konkrečių šių kreivių formų. Verta tiesiog pažymėti, kad tokios rūšies kolektyvinis elgesys laiko atžvilgiu pasiskirstęs kitaip nei minios elgesys ištrūkimo panikoje ar priešiškos minios elgesys.

Kai kurios užgaidos ateina ir praeina kaip išskirtiniai ir unikalūs reiškiniai, pavyzdžiui, lanko sukimo manija Jungtinėse Valstijose dvidešimtojo a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje. Kitos, tokios kaip populiariosios muzikos ar moteriškų drabužių mados, yra dalis nuolatinio ciklo, kuriame viena daina ar drabužių mada iškyla išstumdama kitą, o vėliau ir pati yra išstumiama. Kai kurios lingvistinės užgaidos, kurių metu yra sukuriamas naujas posakis, plačiai paplinta ir išnyksta, yra panašios į lanko sukimo užgaidą; tačiau kai kurie posakiai taip patenka į kalbą ir būna toliau vartojami. Pavyzdžiui, Mackay (1932 [1852], p. 623) aprašo posakio „užsiplieksti" („*flare up*") atsiradimą, kaip kilusį iš Bristolio deginimo maištų metu. Šis posakis žaibiškai paplito Anglijoje ir tapo įprastu kasdieninėje kalboje. Kitaip nei daugelis lingvistinių užgaidų, jis nemirė, o tebevartojamas ir šiandien.

Dėmesio sutelkimas į lingvistines ir drabužių užgaidas atskleidžia vieną, ko gero, visoms užgaidoms būdingą elementą: tai, kad žmogus savo kalbos manierą ar aprangos stilių susikuria turėdamas omenyje kitų reakciją. Tai gali pasireikšti tuo, jog rengiamasi pagal stilių ar manierą: taip, kad kiti pritartų; ar kalbama taip, kad kiti priimtų ir suprastų. Tokiu atveju dažnai sakoma, kad elgesį kontroliuoja normos. Kitais atvejais stilius ar kalbos maniera gali būti sukurtas tam, kad nustebintų, priverstų kitus pastebėti veiksmą (taigi ir veikėją) ar sukeltų tam tikrą įspūdį. Kartais sakoma, kad taip besielgiantis žmogus nepaiso konvencijų.

Šie du elgesio modeliai, kaip matyti, veikėjui tarnauja skirtingiems tikslams. Pirmasis veikėjui leidžia atlikti veiksmą nesutrukdant besitęsiančio veiksmo, neatitraukinat dėmesio nuo kitų sistemos veiksmų. Žodžiai tariami tam, kad būtų suprantami ir aiškūs, drabužiai pasirenkami, kad nekeltų įtarimo, būtų priimtini ir neišsiskiriantys. Antrasis modelis, priešingai, patraukia dėmesį į veiksmą ar veikėją ir skatina jį stebinčius reaguoti į patį veiksmą.

Nagrinėdami, kaip susiformuoja požiūriai madų ar kitose srityse, Katzas ir Lazarsfeldas (1955) nustatė dvi elgesio formas, atitinkančias šią koncepciją. Jie įvedė terminą „nuomonės lyderiai", apibūdinantį tuos žmones, kurie stengiasi pirmieji rengtis pagal naują madą ar sužinoti šviežiausias politines naujienas, arba tuos, kurie visuomet žino populiariausių dainų dešimtuką ar keturiasdešimtuką. Šiuos nuomonės lyderius (kurie skirtingose kompetencijos srityse yra nevienodi) papildo kiti žmonės – jų pasekėjai. Tokie nuomonės lyderiai plačiai naudojasi jų kompetencijos srityje informatyvia žiniasklaida, o jų pasekėjai – ne. Katzas ir Lazarsfeldas iš šio modelio suformulavo dvipakopio komunikacijos srauto – nuo žiniaskaidos iki pasekėjų per nuomonės lyderius – koncepciją.

Šis elgesys yra ant ribos to, kas deramai vadinama kolektyviniu elgesiu, nes jis yra labai institucionalizuotas: nuomonės lyderiai išlaiko lyderystę gana ilgai, o pasekėjai palaiko stabilius santykius su savo nuomonės lyderiais kiekvienoje kompetencijos ar mados srityje. Tačiau, nepaisant beveik visiškos institucionalizacijos, elgesys atrodo panašus į vykstantį kartais esant mažiau stabiliems lyderių ir pasekėjų vaidmenims reiškinyje, kurį pavadinau užgaidomis. Nors lyderiai ir pasekėjai išlieka tie patys, naujos mados ir toliau atsiranda ir praeina per šią sistemą. Institucionalizuotose drabužių madų ir populiarių dainų srityse procesas vyksta taip: lyderiai savo

pasekėjų dėmesį palaiko (varžydamiesi su kitais, siekiančiais užimti jų vietą) pirmieji rodydami naujo elgesio pavyzdžius (pirmieji rengiasi naujais drabužiais, pasidaro naujo stiliaus šukuoseną ar makiažą ar sužino naują dainą). Taigi, kai mada paplinta, norėdami išlaikyti savo pozicijas, jie turi ją pakeisti nauja mada.

Šio skyriaus koncepcijos požiūriu kai kurie asmenys – pasekėjai – perleido didelę dalį kontrolės kitiems – savo nuomonės lyderiams. Skirtingose veiklos ir pažiūrų srityse jie perleido skirtingą kontrolės kiekį ir perleido ją skirtingiems lyderiams. Tačiau ne visi perleido didelę kontrolės dalį kitiems, esantiems sistemoje. Nuomonės lyderiai perleido dalį kontrolės kitiems, esantiems už nagrinėjamos sistemos ribų, t. y. įvairioms žiniasklaidos priemonėms, kurių specializacija yra aktualios temos jų kompetencijos srityje. Tačiau jie taip pat perleidžia dalį kontrolės kitiems vietinėje sistemoje tik negatyviu būdu. Yra pasekėjų (ar kitą stilių propaguojančių žmonių), į kuriuos jie stengiasi *nebūti* panašūs. Pavyzdžiui, galima išgirsti moterį sakant: „Nieku gyvu nenešiočiau to, ką ..... nešioja". Kai tas faktas, kad vienas žmogus elgiasi tam tikru būdu, sumažina tikimybę, kad kitas taip elgsis, tuomet yra pakankamai teisinga sakyti, kad antrasis perleido dalį savo veiksmo kontrolės (negatyviąja prasme) pirmajam.

Jei aprašyta sistema pateikiama kaip lošimo matrica, atlygio struktūra skiriasi nuo ištrūkimo panikos atlygio struktūros. Visų pirma (paprasčiausiame lygmenyje) yra dvi skirtingos atlygio struktūros: viena tiems, kurių interesai struktūruoti kaip pasekėjų, o kita tiems, kurių interesai struktūruoti kaip lyderių. Tačiau lyderiui tai yra trijų lošėjų lošimas, kuriame kiti du lošėjai yra pasekėjai (paėmus bendrai) ir žiniasklaida. 9.10 lentelėje pagal lyderio interesus pateiktos baigmės yra 0, 1, 2 arba 3, pradedant nuo labai žemai vertinamos ir baigiant labai aukštai vertinama baigme. Pasekėjų baigmės pateiktos kaip 0 ir 2 žemai vertinamoms ir aukštai vertinamoms baigmėms. Kadangi žiniasklaida pasekėjams neaktuali, baigmių vertės pasekėjams nepriklauso nuo žiniasklaidos veiksmų. Kiekvienas iš trijų lošėjų turėtų imtis vieno iš dviejų veiksmų, pavadintų 1 mada ir 2 mada.

Kaip rodo lošimo matrica, pasekėjai suinteresuoti daryti tai, ką daro lyderis; jų atlygis yra didelis, kai jų mada yra tokia pat kaip lyderio.[16] Taigi pasekėjui naudinga lyderiui perleisti kontrolę. Lyderis turi du interesus: pirma, perimti tą pačią madą kaip žiniasklaida ir, antra, laikytis skirtingos mados nei pasekėjai. (Iš tiesų greičiausiai lyderiai yra suinteresuoti, kad pasekėjai sektų jų mada, bet taip pat suinteresuoti išsiskirti, kai tik tam tikra pasekėjų dalis ja paseka. 9.10 lentelėje atsispindi tik antrasis iš šių interesų.)

Su tokiais, kaip čia aprašyti, interesais racionali strategija lyderiui yra perleisti dalį kontrolės žiniasklaidai (pozityviąja prasme) ir dalį pasekėjams (negatyviąja prasme). Veiksmų seka yra tokia: žiniasklaida ima propaguoti 2 madą, o pasekėjai tebeseka 1 mada; dėl to baigmė pakinta iš tokios, kurioje atlygis yra vidutinis lyderiui ir didelis pasekėjams, į tokią, kurioje jis yra mažas lyderiui ir didelis pasekėjams. Lyderis tada suvokia, kad jam naudinga perimti 2 madą ir tam, kad pasektų žiniasklaida, ir tam, kad išsiskirtų iš pasekėjų. Pagal 9.10 lentelę jis gauna didelį atlygį. Tuo-

[16] Po tuo slypintis interesas yra nauda, patiriama neišsiskiriant iš kitų (lyderio ir kitų pasekėjų). Toks interesas gali kilti iš noro būti nepastebėtam ar siekimo atkreipti kitų dėmesį priimtinai rengiantis ar kalbant be jokių tam reikalingų sprendimų priėmimo kaštų; be to, galimi ir kitokie šio intereso šaltiniai.

9.10 lentelė. Atlygio struktūra lyderiui (A_1) ir pasekėjams (A_2) trijų lošėjų mados lošime

		A_3 (žiniasklaida)			
		1 mada		2 mada	
		A_2 (pasekėjai)			
		1 mada	2 mada	1 mada	2 mada
A_1 (lyderis)	1 mada	2, 2	3, 0	0, 2	1, 0
	2 mada	1, 0	0, 2	3, 0	2, 2

met jo pasekėjai, veikdami pagal savo atlygį, pateiktą lentelėje, taip pat ima sekti 2 mada. Tai jiems suteikia didelį atlygį, bet lyderio atlygį sumažina iki vidutinio. (Kai žiniasklaida vėl pakeičia stilių, jo atlygis pasikeičia iš vidutinio į labai žemą ir jis taip pat turi perimti naują stilių, kad vėl gautų didelį atlygį. Tai sukelia pasekėjų elgesio pokytį ir t. t.)

Tol, kol išoriniai šaltiniai, nesvarbu, dėl kokių priežasčių, keis jų veiksmus, aprašytasis procesas generuos socialinės sistemos pokyčio seką. Vieno lyderio ir pasekėjo santykio struktūra, be abejo, supaprastina tikrovę; egzistuoja įvairūs struktūros tipai. Dichotomija tarp lyderio ir pasekėjo taip pat supaprastina tikrovę. Yra skirtingų lyderystės ir sekimo laipsnių, t. y. skirtingų kontrolės perleidimo laipsnių. Ir net jei aptariami tik ekstremumai, logiškai susidaro keturi asmenų tipai, pateikti 9.11 lentelėje. Lentelės langeliuose pateikti terminai, apibūdinantys asmens vaidmenį sistemoje. Be lyderių ir pasekėjų egzistuoja tie, kuriems kiti perleido kontrolę, bet kurie patys perleido kontrolę kitiems; šie žmonės tiesiog veikia kaip sistemoje egzistuojančių nuomonių ar madų stiprintojai. Ir egzistuoja tie, kurie, kaip ir lyderiai, išlaiko savo veiksmų kontrolę, bet kurių niekas neklauso, t. y. kuriems niekas neperleidžia kontrolės. Šie veikėjai yra nepriklausomieji.

Į klausimą, kodėl racionalūs žmonės arba perleidžia kontrolę, arba jos neperleidžia, galima atsakyti pripažįstant, kad egzistuoja potencialūs kontrolės neperleidimo kaštai ir potenciali kontrolės perleidimo nauda. Potencialūs kaštai iš dalies susiję su laiku ir pastangomis, kurių reikia norint nusimanyti tam tikroje srity-

9.11 lentelė. Skirtingų kontrolės perleidimo kombinacijų generuojami vaidmenys socialinėje sistemoje

		Kiti perleidžia kontrolę jam	
		Taip	Ne
Jis perleidžia kontrolę kitiems	Taip	Stiprintojas	Pasekėjas
	Ne	Lyderis	Nepriklausomasis

je. Siekiant įgyti kompetenciją ir lyderystę, gali tekti, pavyzdžiui, valandų valandas skaityti žurnalus, klausytis įrašų, bandyti įsiminti beisbolo statistiką, skaityti *New York Times* ir *Washington Post*, treniruotis sukti lanką ar lavinti specialų žodyną. Kontrolės perleidimas kitiems gali sutaupyti daugybę laiko ir pastangų, kurias antraip tektų eikvoti srityse, kuriose žmogaus interesas nėra didelis, bet ir nelygus nuliui: moteris gali tiesiog pažiūrėti, ką nešioja kita moteris, mergaitė gali paprasčiausiai paklausti draugės, kokia daina yra populiariausių dainų viršūnėje, vyras gali tiesiog pasiklausti darbe, kokias pozicijas užima vietinė beisbolo komanda.[17] Kai kuriose srityse pagrindinius kontrolės neperleidimo kitiems kaštus gali sudaryti kitų nepritarimas dėl išsiskiriančio elgesio. Pavyzdžiui, senamadiška laikomos suknelės nešiojimas gali sukelti panieką; kitas kraštutinumas – drąsus nukrypimas nuo mados, toks kaip iš pradžių buvo mini sijonai, gali sukelti nepritarimą. Pretenzingas nežinomo žodžio vartojimas gali būti palaikytas puikavimusi ir todėl pasmerktas. Net jei ir nebus nepritarta, žmogus gali jaustis šiek tiek nepatogiai, kaip kiti sureaguos į išsiskiriantį veiksmą ar nuomonę, ar ji bus palaikyta pasenusia, ar neįprasta, ar nauja. Kai kuriems ši nežinomybė yra didelė kaina. Pavyzdžiui, to gali pakakti sulaikyti žmogų neišsakyti anksčiau negirdėtos nuomonės pokalbio metu.[18]

Kita vertus, kontrolės neperleidimo nauda taip pat gali būti didelė. Naujas ar neįprastas veiksmas gali masinti pasekėjus ir, jei yra praktikuojamas kurį laiką, patraukti būrį pasekėjų, skiriančių veikėjo veiksmams ypatingą dėmesį ir rodančių pagarbą. Toks pagarbus kitų dėmesys daugeliui žmonių yra tiesioginis atpildas. Ir, priešingai, tam tikroje srityje perleidus kontrolę kitam, gali tekti rodyti pagarbą ar net „apsimesti kvailiu“ norint iš kito gauti reikiamą informaciją („O, iš tiesų? Aš nežinojau, kad dauguma žydų, imigravusių iš Rytų šalių (sefardų), Izraelyje remia Likud partiją. Papasakok daugiau“.).

Tuomet suprantama, kad dėl besiskiriančių interesų vienų žmonių kontrolės išlaikymo kaštai viršys naudą ir jie perleis savo veiksmų kontrolę kitiems, o kitiems nauda pranoks kaštus. Ir priklausomai nuo to, kam lyderystė pasirodė naudinga praeityje, skirtingi žmonės perleis kontrolę kitiems skirtingiems žmonėms. Taigi turi egzistuoti ir kitiems perleistos kontrolės kiekio paskirstymas, ir punktų, kuriems ji yra perleista, paskirstymas.[19]

Iki šiol aš nuošalyje palikau klausimą, kokiomis sąlygomis atsiranda užgaidos. Vienas dalykas yra aprašyti užgaidas ir su jomis susijusį elgesį kitiems perleidžiamos veiksmų ar įsitikinimų kontrolės terminais. Visai kas kita yra paaiškinti užgaidos atsiradimą. Kokios struktūrinės sąlygos turėtų paskatinti staigų užgaidų plitimą? Akivaizdus atsakymas yra toks, kad sistemoje turi būti daug „stiprintojo“ tipo žmonių (žr. 9.10

[17] 33 skyriuje aš parodau, kad esant vienodoms sąlygoms, didesnį pasitenkinimo lygį galima pasiekti koncentruojant savo interesus.

[18] žr. 10 skyrių apie tai, kaip racionalių veikėjų grupėje gali susikurti normos.

[19] Aš čia nieko nepasakiau ir nepasakysiu, išskyrus šią išnašą, apie kontrolės perleidimą kitokiems veikėjams, o ne žmonėms, ypač įvairioms žiniasklaidos priemonėms, tokioms kaip laikraščiai, televizija ir žurnalai. Tačiau tai akivaizdžiai veikia nuomonės, įsitikinimų, madingo elgesio ir kitokios veiklos, kur paplitęs kontrolės perleidimas, dinamiką. (Šiuos dalykus aš aptariu 33 skyriuje.) Dėl potencialios žiniasklaidos svarbos inicijuojant nuomonę, madas ir madingą elgesį bei kontroliuojant šiuos reiškinius, svarbu vykdyti empirinius tyrimus apie kontrolės perleidimą šiems veikėjams ir matematiškai nagrinėti jų daromos struktūrinės intervencijos madų epidemiologijoje padarinius.

lentelę): žmonių, kurie perleidžia kontrolę kitiems, taigi pasigauna užgaidą, ir kuriems tuo pačiu metu kiti yra perleidę kontrolę. Kai tik „stiprintojas" pasigauna užgaidą, ji plinta kitiems. Kai tokių asmenų yra daug, bet kokią naują veiklą, kad ir kaip ji pakliūtų į sistemą, labai sustiprina kontrolės perleidimo struktūra.

Devynioliktojo a. Anglijos valstybinėse mokyklose atsirado naujų žaidimų, kurių dalis vėliau paplito, o dalis nepaplito; Harrow'o penketukai* ir Itono penketukai paplito Oksforde ir Kembridže ir tapo rankinio pirmtakais, raketės** nelabai išplito, bet iš jų kilo skvošas, regbis prasidėjo Rugby mokykloje; Itono lauko žaidimas ir sienų žaidimas liko tik šioje mokykloje ir t. t. Internatinės mokyklos buvo viena iš nedaugelio vietų, kur naujas žaidimas netrukdomas iš išorės galėjo pakankamai sustiprėti, kad įgytų aistruolių.[20] Sprendimas žaisti žaidimą reikalauja gana didelio kontrolės perleidimo, nes reikalingas konsensas dėl taisyklių. Kol tas perleidimas neperžengia beveik uždaros grupės ribų, žaidimas gali būti žaidžiamas daug kartų ir tapti populiarus.

Šis pavyzdys rodo, kad vien plataus kontrolės perleidimo neužtenka, kad naujas veiksmas socialinėje sistemoje įgautų pradinį impulsą, pakankamą jam tapti madingam. Perleidimas turi įvykti labai uždaroje grupėje, kad ši veikla nebūtų išstumta naujo konkurento iš šalies. Tačiau reikia pastebėti, kad tam, jog veikla plačiau paplistų, subsistema, kurioje ji atsiranda, negali būti visiškai atsiribojusi nuo išorės. Ji turi būti santykinai uždara, bet pašaliečiai turi būti jai perleidę dalį kontrolės. Turbūt neatsitiktinai, pavyzdžiui, Itono penketukai, Harrow'o penketukai ir regbis susikūrė trijose pačiose prestižiškiausiose Anglijos viešosiose mokyklose. Tikėtina, kad kitų mokyklų vaikinai perleido daugiau kontrolės dėl žaidimų ir kitos veiklos šių mokyklų vaikinams negu kolegoms iš kitų mokyklų.

Taigi galima numanyti, kad mada ar socialinė inovacija geriausiai gali atsirasti sistemoje, kurios struktūra turi daug perleistos kontrolės ir sekcijas ar posistemes, kurios yra labai uždaros išorės kontrolei ir turi daug iš išorės perleistos kontrolės.

Galima analogija tarp į vidų nukreiptos posistemės, veikiančios kaip naują veiklą ar madą inicijuojančio centro, ir atskiro asmens kaip sistemos. Jei žmogus beveik neperleidžia savo veiksmų kontrolės kitiems, bet gauna visus nurodymus iš vieno visiškai atskiro šaltinio (tokio kaip jo vidinis aš, jo sapnų, Dievo apsireiškimų), jis gali tapti judėjimo pradžia. Sabbatai Sevi, pradininkas sabatiečių sąjūdžio, paplitusio septynioliktajame a. tarp daugelio žydų, tikėjusių, kad jis yra Mesijas, buvo vienas iš tokių žmonių. Iš tiesų Scholemas (1973) įtikinamai įrodo, remdamasis dabartiniais duomenimis ir pasakojimais iš pirminių šaltinių, kad Sevi sirgo maniakine depresine psichoze. Apimtas manijos jis nepaprastai pasitikėjo savimi, o tai sustiprino įsitikinimus, kuriais tikėjo kiti. Ištrauka iš Scholemo rodo, kaip tai plėtojosi.

> Coenenas teigia, kad, anot Sabbatai bendrapiliečių iš Smyrnos, tam tikros maniakiškos būsenos ėmė rodytis prieš jo vedybas. „Jis cituodavo Izaiją 14:14, 'Aš užžengsiu aukščiau už debesų aukštybes, būsiu panašus į Aukščiausiąjį'...

* Skvošo rūšis – *vert. pastaba*.

** Teniso rūšis – *vert. pastaba*.

[20] Šio sustiprinimo fizinė apraiška yra Itone esančios penkiasdešimt neįprastai atrodančių Itono penketukų žaidimui skirtų aikštelių, atkartojančių asimetrišką dalį Itono penkioliktojo a. koplyčios, kurioje pirmą kartą buvo žaidžiamas šis žaidimas. Itono penketukai taip pat yra žaidžiami už Itono ribų, bet tik keliose vietose.

ir kartą jis pakartojo šią eilutę apimtas tokios ekstazės, kad įsivaizdavo save kylantį į orą. Kartą, kai jis paklausė savo draugų, ar jie matė jį kylantį į orą, o šie nuoširdžiai atsakė 'ne', jis atšovė: 'Jūs nebuvote verti pamatyti šio didingo ženklo, nes jūs ne tokie apsivalę kaip aš'." ...

Anot Coeneno, tai Sabbatai pasikartojo keletą kartų iki jo pirmojo pasiskelbimo Mesiju. Greitai po to jis atskleidė savo rato nariams, kurie kartu su juo studijavo ir užsiėmė asketiniais pratimais, kad iš jo galima tikėtis didelių dalykų. Viena užuomina po kitos, ir galiausiai jis save paskelbė save Mesiju, Dovydo sūnumi (p. 127).

Scholemas tęsia:

Prasidėjus masiniam sąjūdžiui 1666 metais, tikintieji daugiau nebekalbėjo apie „ligą". Šis terminas išnyksta. Jų požiūriu, abi ligos fazės buvo Dievo paskirtos ir joms surasti teologiniai terminai, tradiciniai ir nauji, tiksliai atitinkantys šiuolaikinius „depresijos" ir „manijos" terminus. Naujasis žodynas... kalba atitinkamai apie „nušvitimo" ir apie „veido slėpimo" laikotarpius (p. 130).

Sabbatai Sevi atvejis leidžia manyti, kad tam tikra psichinė būsena, apibūdinta kaip manija, gali būti kontrolės neperleidimo kraštutinumas, dėl kurio žmogus gali tapti mados ar sąjūdžio pradininku. Vidinis asmens su maniakinės depresijos savybėmis funkcionavimas tam tikra prasme gali atspindėti vidinę struktūrą grupės, perleidusios daug kontrolės viduje, bet mažai į išorę.

Aišku, kad esant vienoms socialinėms sąlygoms, žmonėms naudingiau perleisti kontrolę kitiems, negu esant kitoms. Aptardamas sabatiečių judėjimą, Scholemas (1973) bando paaiškinti, kodėl žydai būdavo ypač jautrūs mesijanistiniams sąjūdžiams, t. y. greitai perleisdavo savo religinio gyvenimo kontrolę iš rabinų apsišaukėliams mesijams.

Specifinėmis žydų egzistencijos sąlygomis mesijanizmas buvo ne tiek vidinių žydų kovų – klasinių ar kitokių – kiek savotiškos parijų tautos būsenos išraiška. Nesaugumo ir nuolatinio pavojaus gyvybei ir nuosavybei jausmas ... (p. 462).

Net jei šis aiškinimas yra teisingas, jis neparodo, kodėl toks sąjūdis atsirado septynioliktajame amžiuje.

Norint plėtoti kolektyvinio elgesio teoriją, reikalingi užgaidų, mesijanistinių sąjūdžių ir kitų reiškinių, kur plačiai perleidžiama kontrolė, atsiradimo ir raidos tyrimai. Šiuo momentu aš tik galiu nurodyti, kad klausimas, kokios socialinės sąlygos lemia platų kontrolės perleidimą, turėtų būti tokios tiriamosios veiklos dėmesio centre.

Įtakos procesai įsigijimo sprendimų, balsavimo ir viešosios nuomonės srityse

Sritis, besiribojanti su reiškiniais, vadinamais kolektyviniu elgesiu, yra individualus sprendimų priėmimas nestruktūruotoje aplinkoje, kurioje yra kitų veikėjų, priimančių panašius sprendimus. Vartotojų sprendimai pirkti turbūt yra įprasčiausias pa-

vyzdys. Kitas pavyzdys yra sprendimas, kaip balsuoti rinkimuose.[21] Dar vienas pavyzdys yra nuomonės apie einamuosius įvykius susidarymas. Bendroji šiais pavyzdžiais iliustruoto elgesio sritis yra vos per žingsnį nutolusi nuo užgaidų ir madų. Nors šis elgesys nebūtinai pasižymi ciklišku mu[22] ar netvarkingu svyravimu, aptinkamu madų pasaulyje, individualus sprendimų priėmimas šiose dviejose situacijose yra panašus. Iš tiesų galima būtų sudaryti kontinuumą tarp besikeičiančių madų ir stabilių individualaus sprendimų priėmimo sistemų. Pavyzdžiui, neabejotinai egzistuoja vaikų žaislų mados ir ciklišk os moteriškų drabužių mados, bet ne taip aiškiai galima aptikti vaikiškų drabužių ar moterų maisto pirkimo madas, nors visa tai yra įsigijimo sprendimai socialiniame kontekste. Kurioje kontinuumo vietoje yra tam tikras įsigijimo sprendimas, tikriausiai lemia tam tikro produkto rinkos išsemiamumas (pavyzdžiui, tam tikros rūšies žaislas turi ribotą rinką, nes tas pats vaikas jo nepirks antrą kartą, taigi jis turi arba laukti, kol subręs nauja karta, arba užleisti vietą naujam žaislui) ir laipsnis, kuriuo produkto vartojimas suteikia atlygį už išskirtinumą (tai, regis, galioja moterų drabužių madoms dėl madų lyderių, kaip jau aptarta anksčiau šiame skyriuje). Tokia atlygio struktūra (kartu su ją papildančia (*complementary*) pasekėjų atlygio struktūra) sudaro ciklišką pokytį generuojančią sistemą. Jei tos struktūros nebūtų, generuojančiai sistemai trūktų esminio komponento.

Šiame poskyryje aš pereinu prie sprendimo priėmimo sistemų, kuriose didelė gyventojų dalis renkasi iš tų pačių alternatyvų per ribotą laiko tarpą. Sprendimai gali būti dažnai kartojami, kaip, pavyzdžiui, perkant trumpalaikio vartojimo prekes, tokias kaip maisto produktai, arba jie gali būti kartojami tik retkarčiais, kaip perkant ilgalaikio vartojimo prekes, tokias kaip skalbimo mašinos ar automobiliai, ir spendžiant, už kurį kandidatą į prezidentus balsuoti.

Šiose sprendimų priėmimo sistemose kartais gali būti naudinga perleisti kontrolę kitiems lygiai taip, kaip aptarta anksčiau. Pavyzdžiui, individas turi priimti sprendimą, ką nors pirkti, ir nežino, kokios pasekmės bus jam pasielgus vienaip, o ne kitaip. Jis gali užsiimti plačia informacijos paieška, ypač jei sprendimas jam turės rimtų padarinių, pavyzdžiui, jeigu tai sprendimas pirkti tokią ilgalaikio vartojimo prekę kaip automobilį. Jei sprendimas neturės svarbių pasekmių, kai kalbama, pavyzdžiui, apie tai, ar pirkti vienos rūšies jogurtą už 55 centus ar kitos už 60 centų, arba, bendrai paėmus, apie bet kokios trumpo vartojimo prekės įsigijimą, kur jis kitą kartą galės pakeisti rūšį, tuomet jis gali nebeieškoti informacijos, kadangi jos paieškos brangios, o efektyviausia informacijos gavimo priemonė yra įsigyti prekę (ar net abi alternatyvas) ir išmėginti.

Kai prasto įsigijimo sprendimo kaštai yra dideli, racionalus veikėjas prieš nuspręsdamas užsiims informacijos paieška. Bet kartu ieškodamas informacijos jis pasikliaus kitų sprendimu. Jei yra kitų, kurių sprendimu jis pasitiki (kaip aprašyta 8 skyriuje), jis suteiks jiems dalinę savo sprendimo kontrolę. Situacijoje, kurioje daugelis pasitiki kitų sprendimu, sistemos elgesys skirsis nuo elgesio tokios sistemos, kurioje nedaugelis pasitiki kitais. Ji bus mažiau pastovi nei nepriklausomų nuomonių sistema (nes visi bus linkę judėti ta pačia kryptimi tuo pačiu metu), o jei sistema

[21] Aš čia neaptarinėsiu sprendimo apie tai, ar eiti balsuoti, ar neiti. Tai yra specifinė problema, nes labai mažai tikėtina, kad vieno žmogaus balsas nulemtų rinkimų baigtį. Taigi, jeigu jam balsavimas kažkiek kainuoja, atrodo, neracionalu tai daryti. Ši problema nagrinėjama 11 ir 30 skyriuose.

[22] Ciklišk ų moteriškų suknelių ilgio svyravimų nagrinėjimą žr. Kroeber (1973).

uždara (t. y. A pasitiki B sprendimu, B pasitiki C sprendimu, o C pasitiki A sprendimu), tvirtai įsitikinus gali būti padaryti labai klaidingi sprendimai, kaip aptarta 8 skyriuje. Kadangi specifinis tokių sistemų pobūdis reikalauja matematikos, jos detaliau bus nagrinėjamos 33 skyriuje.

Veiksmų sistemai, kurioje daugelis veikėjų priima panašius sprendimus, iš dalies priklausydami vienas nuo kito dėl informacijos ir sprendimo ir iš dalies nuo kitų veikėjų, tokių kaip (vartojimo prekių atveju) reklamuojantys gamintojai ar pardavėjai, galima įsivaizduoti galutinės padarinių kontrolės paskirstymą, arba, kitaip tariant, baigmes lemiančios galios paskirstymą. Tai yra, kadangi A sprendimas iš dalies kontroliuojamas A_2 ir A_3, o jų sprendimai savo ruožtu iš dalies kontroliuojami kitų ir t. t., lengva įsivaizduoti uždarą veiksmo sistemą, kurioje kiekvienas veikėjas, taip pat tokie veikėjai kaip vartojimo prekių gamintojai, turi tam tikrą kiekį galios lemti baigmes. Jei būtų galima nustatyti laipsnį, kuriuo kiekvieno veikėjo veiksmas yra kontroliuojamas kiekvieno kito veikėjo, intuityviai akivaizdu, kad būtų galima nustatyti galutinę kiekvieno veikėjo sistemoje galią. Tai būtų patraukli ir naudinga galimybė, nes ji leistų suformuoti optimalią veikėjo strategiją, kaip paveikti baigmių paskirstymą.

Specifinės prognozės apie kolektyvinį elgesį

Įvairioms šiame skyriuje nagrinėtoms kolektyvinio elgesio formoms akivaizdžiai būdingos skirtingos savybės. Remiantis šių sistemų struktūros analize mikrolygmenyje, galima daryti prognozes apie sistemų veikimą, t. y. makrolygmenį. Ypač ištrūkimo panikos ir priešiškų minių analizė davė keletą prognozių, minėtų anksčiau šiame skyriuje. Papildytas jas verta dar kartą čia išdėstyti:

1) juo daugiau dėmesio sutelkiama į vieną ar keletą asmenų fizinio ištrūkimo panikoje (t. y. juo didesnis heterogeniškumas dėmesio centro atžvilgiu), juo mažesnė panikos tikimybė;
2) banko panikoje (vienas veiksmo etapas) tokio poveikio neturėtų būti;
3) juo priešiškoje minioje daugiau dėmesio sutelkiama į vieną ar keletą žmonių, juo didesnė tikimybė, kad minia imsis kokio nors priešiško ar ekspresyvaus veiksmo ir juo labiau tas veiksmas bus organizuotas;
4) juo priešiškoje minioje didesnis heterogeniškumas tarp individų jų normatyvinių suvaržymų atžvilgiu (esant nekintančiam normatyvinių suvaržymų lygio vidurkiui ir interesų bendrumui), juo labiau tikėtina, kad minia imsis priešiško ar ekspresyvaus kolektyvinio veiksmo;
5) žmonių mokymas tvarkingai išeiti ir nukreipti dėmesį į nurodytą vadovą bus naudingas siekiant užkirsti kelią ištrūkimo panikai (veiksmų seka), bet ne banko panikai (vienas veiksmo etapas);
6) juo ištrūkimo panikoje geriau matoma individo padėtis minioje (juo didesnis dėmesys į jį nukreiptas), juo didesnė tikimybė, kad jis rodys tvarkingo išėjimo pavyzdį;
7) juo didesnė minia absoliučiais skaičiais, juo labiau tikėtina, kad ji imsis priešiško ar ekspresyvaus kolektyvinio veiksmo;

8) juo didesnė minia absoliučiais skaičiais, juo didesnė tikimybė, kad kils panika fizinio ištrūkimo situacijoje;
9) toks ryšis negalios banko panikos atveju;
10) esant panašioms aplinkybėms, fizinio ištrūkimo panikos (veiksmų seka) baigmės bus įvairesnės negu banko panikos atveju (vienas veiksmas);
11) užkrečiami įsitikinimai turėtų kilti didelių socialinių pokyčių laikais, kai kontrolės teisės yra atsiimtos iš galią turinčių institucijų.

10
VEIKSMINGŲ NORMŲ POREIKIS

Daugelis sociologijos teoretikų socialines normas priima kaip duotybę ir imasi nagrinėti individualų elgesį ar socialinių sistemų veikimą egzistuojant normoms. Tačiau tai daryti kažkur neiškeliant klausimo, kodėl ir kaip normos atsiranda, reiškia pamesti svarbesnę sociologinę problemą dėl ne itin svarbios. Kokia bebūtų šio klausimo nepaisymo priežastis (o ji įvairiems teoretikams yra skirtinga), šiame ir kitame skyriuose aš parodysiu, kad normoms atsirasti pakanka dviejų paprastų sąlygų. Pirmoji, nagrinėjama šiame skyriuje, yra sąlyga, kuriai esant, kils veiksmingų normų poreikis. Antroji, kuri bus nagrinėjama kitame skyriuje, yra sąlyga, kuriai esant, šis poreikis yra patenkinamas. Abi sąlygos gali būti apibūdintos kaip socialinės struktūrinės.

Kaip ir bet kokia kita socialinių mokslų samprata, norma yra socialinės sistemos, o ne joje esančio veikėjo savybė. Ši samprata kai kurių sociologų teorijose ėmė vaidinti svarbų vaidmenį dėl esminių priežasčių. Normos, egzistuojančios makrosocialiniame lygmenyje ir valdančios individų elgesį mikrosocialiniame lygmenyje, samprata suteikia patogų įrankį individų elgesį aiškinti, kai socialinė sistema traktuojama kaip duotybė. Šis įrankis buvo ypač naudingas sociologams, kuriuos Sorokinas (1928) apibūdino kaip sociologistinės socialinių teoretikų mokyklos narius, kurių žymiausias atstovas yra Emile'is Durkheimas. Durkheimas pradėjo nuo socialinės organizacijos ir vienoje savo darbo dalyje paklausė, „kaip individo elgesį veikia socialinė sistema, kuriai jis priklauso?" Atsakymui reikia ne trijų socialinės teorijos komponentų, kuriuos aš apžvelgiau 1 šios knygos skyriuje, bet tik vieno – makro-į-mikro- perėjimo. Daugeliui socialinių teoretikų, taip pat Durkheimui, normos samprata yra šio perėjimo priemonė.

Kitai socialinės teorijos mokyklai, kurios žymiausias narys yra Talcottas Parsonsas, normos samprata suteikia pagrindą veiksmo principui, kurio vaidmuo teorijoje prilygsta naudos maksimizavimo principui racionalaus pasirinkimo teorijoje. Principas, maždaug toks, kaip „žmonės elgiasi pagal socialines normas", palieka normų turinio nagrinėjimą kaip teorinę užduotį makrolygmenyje. Racionalaus pasirinkimo teorija individo interesus traktuoja kaip duotybę ir bando paaiškinti socialinių sistemų funkcionavimą, o normatyvinė teorija traktuoja socialines normas kaip duotybę ir mėgina paaiškinti individų elgesį.

Be vaidmens socialinėje teorijoje, normos samprata yra svarbi aprašant, kaip funkcionuoja visuomenės. Ypač tai tinka tradicinių stabilių visuomenių aprašymui. Vargu ar kastų sistemos Indijoje funkcionavimą būtų įmanoma aprašyti nevartojant dharmos sąvokos, kuri reiškia kažką panašaus į „pareigą" ar „tinkamą elgesį" arba „elgesį pagal priimtas normas".[1] Stabilios ar lėtai kintančios normos yra svarbus stabilios visuomenės savivaldos mechanizmų komponentas.

Normos sampratos svarba šiuolaikinėje socialinėje teorijoje kyla tiek iš akivaizdžios normų svarbos visuomenių funkcionavimui, tiek iš šios sampratos reikšmės visoje socialinės teorijos istorijoje. *Socialinių mokslų enciklopedijoje* (*Encyclopedia of the Social Science*) yra ne vienas, o du jos aprašymai (abu parašyti sociologų) ir vienas iš jų prasideda tokiu sakiniu: „Nė viena sąvoka nėra dažniau taikoma socialinių mokslų atstovų aiškinant žmonių elgesį kaip 'norma'". Pavyzdžiui, Dahrendorfas (jis jokiu būdu nėra vienas labiausiai su šia samprata susijusių sociologų) darbe apie socialinės nelygybės kilmę tvirtina: „taigi nelygybės kilmės reikia ieškoti visose žmonių visuomenėse egzistuojančiose elgesio normose, pagrįstose sankcijomis <...>. Čia pasiūlyto aiškinimo privalumas tas, kad jis grąžina prie prielaidų (normų egzistavimo ir sankcijų būtinybės), kurios bent jau socialinės teorijos kontekste gali būti laikomos aksioma" (1968, p. 104).

Normos gali būti traktuojamos kaip aksioma daugelio sociologų, bet kitiems jos yra nepriimtina *Deus ex machina* – samprata, įvesta makrosociologiniame lygmenyje siekiant paaiškinti socialinį elgesį, tačiau kuri pati lieka nepaaiškinta.

Kai kurie racionalaus pasirinkimo teorijos atstovai, apsiginklavę naudos maksimizavimu kaip veiksmo principu, normos sąvoką laiko išvis nereikalingą. Tačiau užimti tokią poziciją reiškia ignoruoti svarbius socialinių sistemų funkcionavimo procesus, taigi – apriboti teoriją. Vienas dalykas yra atsisakyti priimti normas kaip socialinės teorijos pradžių pradžią, o visiškai kitas – išvis ignoruoti jų egzistavimą. Šioje knygoje aš atsisakau priimti normas kaip duotybę; šiame skyriuje aš klausiu, kaip normos gali atsirasti ir būti palaikomos tarp racionalių individų.

Socialinės normos į čia plėtojamą teoriją įsilieja tokiu būdu: jos apibrėžia, kokius veiksmus tam tikrų žmonių grupės laiko deramus ar teisingus, arba nederamus ar neteisingus. Jos kuriamos tikslingai, nes žmonės, inicijuojantys ar padedantys išlaikyti normą, jaučiasi laimintys, kai jos laikomasi, ir nukenčiantys, kai ji laužoma. Laikytis normų paprastai verčia sankcijos, kurios yra arba atlygis už veiksmus, laikomus teisingais, arba bausmės už veiksmus, laikomus neteisingais.

Pritariantieji normai arba, kaip aš sakysiu, palaikantieji normą, pretenduoja į teisę taikyti sankcijas ir pripažįsta tokią teisę kitiems, kurie palaiko šią normą. Žmonės, kurių veiksmai pavaldūs normoms (kurie patys gali palaikyti normą, o gali ir nepalaikyti), atsižvelgia į normas ir kartu einančius potencialius atlygius ar nuobaudas ne kaip į absoliučius jų veiksmų determinantus, bet kaip į tokius veiksmus, kurie daro įtaką jų sprendimams dėl jų interesus atitinkančių veiksmų.

Praeitoje pastraipoje aš neduodu aiškaus normos apibrėžimo, o tik nurodau jos funkciją. Tačiau aiškus apibrėžimas yra svarbus todėl, kad jis kyla iš teisių koncepcijos, aptartos 3 skyriuje, ir todėl, kad gali neapimti visko, ką paprastai reiškia normos sąvoka. Aš sakyčiau, kad norma konkretaus veiksmo atžvilgiu egzistuoja tada, kai socialiai

[1] Žr. O'Flaherty ir Derrett (1978).

apibrėžtą teisę kontroliuoti šį veiksmą turi ne šis veikėjas, o kiti. Kaip aptarta 3 skyriuje, tai reiškia, kad socialinėje sistemoje ar posistemėje yra konsensas, kad teisė kontroliuoti veiksmą priklauso kitiems. Pagal valdžios apibrėžimą tai reiškia, kad kiti turi valdžią veiksmo atžvilgiu – valdžią, kuri nėra jiems savanoriškai suteikta, vienašališkai ar kaip mainų dalis, o yra sukurta socialinio konsenso, kuris perdavė teisę į jų rankas. Teisė, susijusi su normos apibrėžimu, nėra juridiškai apibrėžta teisė arba teisė, paremta formalia taisykle, įvesta valdžią turinčio veikėjo. Tai greičiau neformali ar socialiai apibrėžta teisė. Ji gali egzistuoti be juridiškai nustatytos teisės ar prieštarauti juridiškai nustatytai teisei, pavyzdžiui, tokiu atveju, kai norma konfliktuoja su įstatymu.

Su šiuo apibrėžimu klausimas apie sąlygas, kurioms esant, susidarys veiksminga norma, tampa klausimu dėl sąlygų, kurioms esant, susidarys konsensas, kad veiksmo kontrolės teisė priklauso ne veikėjui, o kitiems asmenims, ir dėl sąlygų, kurioms esant, šio konsenso gali būti laikomasi.

Svarbu pažymėti, kad šis apibrėžimas yra labai specifinis ir turbūt siauras. Jokia norma neegzistuoja, kol atskiras veikėjas turi teisę į savo paties veiksmą, ir jokia norma neegzistuoja, jei neatsiranda jokia teisė. Norma egzistuoja tik tada, kai kiti mano turintys teisę paveikti kryptį, kuria vyks veikėjo veiksmas. Tačiau *kada* tai atsitinka? Šiame skyriuje siekiama atsakyti į šį klausimą. Bet yra papildomų klausimų, į kuriuos reikia atsakyti, jei norime iki galo suprasti normas.

Norma gali būti įsitvirtinusi socialinėje sistemoje esmingesniu būdu: ji gali būti veiksmo vykdančio individo viduje su sankcijomis, taikomomis to individo savo paties veiksmams. Tokiu atveju sakoma, kad norma yra internalizuota. Individas jaučia vidinį atlygį atlikdamas veiksmus, kurie yra tinkami pagal internalizuotą normą, arba jaučia vidinę bausmę atlikdamas veiksmus, kurie yra netinkami pagal internalizuotą normą. Kaip ir kada tai atsitinka?

Tarp normų egzistuoja tokia tarpusavio priklausomybė, kad daugelis jų yra normų struktūros dalis. Iš tokių struktūrų labiausiai išplėtotos tos, kurios Indijoje apibūdinamos dharmos sąvoka, ir kitų visuomenių, turinčių senas kultūrines tradicijas, analogiškos sistemos. Kaip šios struktūros atsiranda?

Šie klausimai teoretikui iškelia svarbias užduotis. Pirma užduotis yra nustatyti sąlygas, kurioms esant, atsiras tam tikro turinio norma. Tai apima nustatymą, kodėl norma atsiranda ne visada, kai veiksmingos normos egzistavimas būtų naudingas visiems arba daugeliui žmonių. Su tuo susijusios užduotys yra nustatyti, kas palaikys normą ir kieno veiksmai bus normos taikinys. Antra užduotis yra nustatyti sankcijų stiprumą ir paplitimą pripažįstant, kad sankcijos taikymas gali turėti kaštų sankcionuotojui. Nuo to priklauso, kokios sankcijos bus taikomos, kadangi jų yra įvairių (o empiriniai duomenys liudija, jog taikomos įvairios sankcijų rūšys, pradedant tokiomis, kurios griauna ar didina reputaciją, baigiant tokiomis, kurios daro fizinę žalą ar suteikia materialų atlygį). Be to, yra teorinių užduočių, susijusių su normų internalizacija. Kodėl žmonės iš viso siekia, kad kiti internalizuotų normas? Kokiomis sąlygomis palaikantys normą mėgins skatinti internalizaciją, o kokiomis sąlygomis jie naudos tik išorines sankcijas? Kodėl asmuo pasiduoda kitų mėginimams internalizuoti normas? Pagaliau reikia aprašyti ir paaiškinti normų tarpusavio ryšius. Kokie ryšiai egzistuoja tarp normų, kaip tie ryšiai atsiranda ir kokį vaidmenį normos vaidina socialinėje sistemoje, veikiamoje šių ryšių?

Verta pradėti nustatant, kokią vietą normos sąvoka ir teminis šio skyriaus turinys užima trijų komponentų, kuriuos aš pristačiau kaip būtinus socialinei teorijai, kon-

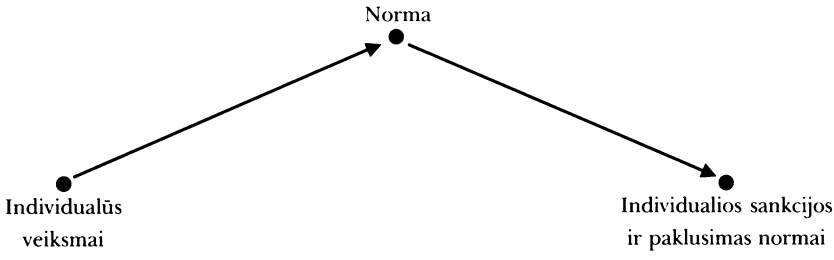

10.1 pav. Mikro- ir makrolygmenų santykis normos atsiradimo procese

tekste. Tai yra perėjimo iš makro-į mikrolygmenį, tikslingo veiksmo mikrolygmenyje ir perėjimo iš mikro-į makrolygmenį kontekstas. Normos yra makrolygmens konstruktai, pagrįsti tikslingais veiksmais mikrolygmenyje, bet atsirandantys tam tikromis sąlygomis per mikro-į-makro- perėjimą. Jei tik egzistuoja, jos skatina, esant tam tikroms sąlygoms, individų veiksmus (t. y. sankcijas ar grasinimus sankcijomis), veikiančius individų, kuriems buvo pritaikytos ar gali būti pritaikytos sankcijos, naudingumo veiksnius, taigi ir veiksmus. Vadinasi, normos yra socialinė konstrukcija, sudaranti dalį grįžtamojo ryšio proceso, apimančio arba negatyvų grįžtamąjį ryšį, kuris, jei yra veiksmingas, varžo ir slopina tam tikrus veiksmus, arba pozityvų grįžtamąjį ryšį, kuris, jei yra veiksmingas, toliau skatina tam tikrus veiksmus.

Normų atsiradimas tam tikrais atžvilgiais yra prototipinis mikro-į-makro- perėjimo procesas, nes toks procesas turi kilti iš individualių veiksmų, bet pati norma yra sistemos lygio savybė, veikianti tolesnius individo veiksmus: ir sankcijas, taikomas normą palaikančių individų, ir normą atitinkančius veiksmus. Diagrama, analogiška 1.2 paveikslo diagramai, tik iliustruojanti normos atsiradimą, prasideda nuo mikrolygmens ir ten baigiasi, kaip pateikta 10.1 paveiksle, – individualiomis sankcijomis ir paklusimu normai.

Normų ir sankcijų pavyzdžiai

Ką reiškia normos ir sankcijos, galima suvokti išnagrinėjus keletą pavyzdžių.

1. Trejų metų vaikas, eidamas su savo mama šaligatviu Berlyne, išvynioja saldainį ir popierėlį numeta ant šaligatvio. Pro šalį einanti vyresnio amžiaus moteris apibara vaiką dėl numesto popierėlio ir padaro pastabą mamai, kam neauklėja savo vaiko. Trejų metų vaikas, eidamas su savo mama Niujorke, išvynioja popierėlį ir numeta ant šaligatvio. Pro šalį eina vyresnio amžiaus moteris, bet nieko nepasako, nes net nepastebėjo vaiko veiksmo. Iš šio pavyzdžio kyla keletas klausimų: kodėl moteris Berlyne mano turinti teisę apibarti vaiką ir įspėti mamą? Kodėl panašiomis aplinkybėmis moteris Niujorke nesielgia taip pat? Ar moteris Niujorke nesijaučia turinti teisę pabarti vaiką, ar ji to nedaro dėl kitų priežasčių?

2. Organizacijoje, kurioje darbuotojams nemokamai duodama kavos ir arbatos, vienas darbuotojas, geriantis arbatą, nueina su savo puodeliu prie karšto vandens automato. Arbatos pakelių nebėra, bet jis nenusimena ir prasitaria kitam ten stovin-

čiam žmogui: „Taip dažnai atsitinka, bet aš turiu paėmęs keletą pakelių savo kabinete kaip tik tokiems atvejams“. Antrasis žmogus tam nepritaria: „Tai tokie kaip tu, kaupiantys pakelius, ir sukuria problemą“. Šis pavyzdys taip pat iškelia klausimus: Kaip antrasis žmogus įgavo teisę reikšti nepasitenkinimą? Kodėl pirmasis žmogus savo žodžiais sudarė progą tokiai pastabai? Galiausiai, kodėl jis priėmė antrojo žmogaus nepasitenkinimą, matyt, pripažindamas jam teisę taikyti šią sankciją?

3. Vidurinės mokyklos mokinė pasimatyme paplūdimio viloje atsiduria kompanijoje, kurioje visi, taip pat ir jos vaikinas, rūko marihuaną. Kiti ragina ją daryti tą patį, o jos nenorui nepritaria ir niekina. Ji nenori, nes žino, kad jos tėvai tam nepritartų. Šis pavyzdys kelia klausimus: ar gali egzistuoti dvi konfliktuojančios normos, reguliuojančios tą patį veiksmą? Jei taip, tai kas lemia, kuri iš jų, jei bent viena, turės įtaką. Ir jei būna konfliktuojančių normų, kokiose situacijose jos atsiranda?

4. Sarakatso klajoklių, gyvenančių šiaurės vakarų Graikijoje, normos yra labai griežtos. Campbellas rašo (cituojama iš Merry, 1984, p. 283): „Vienoje labai neturtingoje šeimoje tėvas negalėjo apginti įžeidinėjamo savo sūnaus, kurį mėšlu apmėtė kitas mažas berniukas. Taip stebėtojui jis atskleidė nesugebąs apsaugoti savo šeimos garbės svarbesniais būdais. Nepaisant paskalų apie jo netvarkingą išvaizdą, šis žmogus yra purvinas ir grubus, o jo žmona kritikuojama dėl juokelių ir pokštų, kurie laikomi jos pasileidimo ženklais. Nors duktė atrodo dora ir skaisti, jos vardą suteršė motinos begėdiškumas ir joks gerbiamas vyras nesiekia jos rankos.“ Šis pavyzdys kelia normų veiksmingumo klausimą. Akivaizdu, kad kiti taiko normatyvines sankcijas prieš įvairius šios šeimos veiksmus, bet sankcijos pasirodo esančios ne tokios veiksmingos, nei galima būtų tikėtis.

5. Gush Emunim gyvenvietėse Vakariniame Jordano krante Izraelyje griežtos normos reikalauja bendruomenės vyrus sudaryti dešimties ar daugiau minyaną ir kiekvieną dieną melstis sinagogoje. Vieni tai daro, kiti ne. Tie, kurie nedaro, teigia turintys daug darbo. Jie pasilieka namuose tuo metu, kai kiti eina melstis. Šis pavyzdys kelia klausimą apie konfliktą tarp kasdieninio gyvenimo reikalavimų ir normų reikalavimų. Kaip normos išlaikomos tokių konfliktų akivaizdoje? Kasdieninio gyvenimo reikalavimai visuomet egzistuoja ir yra siejami su interesais, kurie turi materialinių pasekmių. Normos dažnai reikalauja, kaip šiuo atveju, veiksmų, nesusijusių su individui ar net visai grupei juntamomis pasekmėmis. Kaip normos yra palaikomos?

6. Elias (1982) rekonstruoja elgesį prie stalo reguliuojančių normų evoliuciją Prancūzijos provincijose kaip šaltinius naudodamas traktatus apie etiketą. Jis parodo, kaip šios normos, pradėjusios drausti tik pačius bjauriausius veiksmus (pavyzdžiui, iškosėti ant stalo gabalą mėsos), išsirutuliojo į smulkiausius nurodymus, kaip elgtis prie stalo. Be to, skirtingų socialinių grupių normos skyrėsi, ir egzistavo detalizavimo hierarchija, atitinkanti socialinį statusą ir viršūnę pasiekianti karaliaus dvare. Šis pavyzdys kelia klausimus apie tai, kaip ir kodėl normos laikui bėgant tampa detalizuotos ir kodėl aukštesnio socialinio statuso grupėse manieros yra sudėtingesnės.

Normų skirtumai

Pateiktų pavyzdžių įvairovė leidžia manyti, kad normas verta klasifikuoti. Nors to negalima iki galo atlikti šioje aiškinimo stadijoje, pradžią padaryti galima.

Pirmiausia normos yra nukreiptos į tam tikrus veiksmus, kuriuos aš pavadinsiu centriniais veiksmais (*focal actions*). Pavyzdyje apie trejų metų berniuką ir saldainio popierėlį Berlyne centrinis veiksmas yra popieriuko numetimas ant šaligatvio (bendrai paėmus, bet koks veiksmas, kuriuo šiukšlinamas šaligatvis).

Kai kurios normos varžo ar draudžia centrinį veiksmą, ir aš jas vadinsiu proskriptyviomis normomis. Kitos, tokios kaip norma rūkyti marihuaną tarp jaunų žmonių paplūdimio viloje arba norma tarp Gush Emunim gyvenvietės narių sudaryti minyaną ir melstis kiekvieną dieną sinagogoje, skatina ar nurodo atlikti centrinį veiksmą. Aš jas vadinsiu preskriptyviomis normomis. Proskriptyvios normos užtikrina negatyvų grįžtamąjį ryšį sistemoje ir slopina centrinį veiksmą; preskriptyvios normos užtikrina pozityvų grįžtamąjį ryšį ir skatina centrinį veiksmą. Žinoma, kai egzistuoja tik du galimi veiksmai, ta pati norma vieną draudžia, o kitą skatina. Pavyzdžiui, norma eiti į dešinę sutikus priešinga kryptimi einantį kitą pėsčiąjį vienu metu yra ir preskriptyvi, ir proskriptyvi. Skirtumas yra prasmingas tik tada, kai alternatyvių veiksmo krypčių yra daugiau negu dvi.

Kiekviena norma turi tam tikrą veikėjų klasę, kurių veiksmai ar potencialūs veiksmai yra centriniai veiksmai. Teiginys „Vaikai turi būti matomi, o ne girdimi" apibrėžia normą, kuriai šią klasę sudaro vaikai. Tokios klasės narius aš vadinsiu normos taikiniais, arba veikėjais taikiniais. Taip pat egzistuoja klasė veikėjų, kurie turėtų naudos iš normos, palaikytų normą, ir yra potencialūs veikėjų adresatų sankcionuotojai. Tai yra veikėjai, kurie, jei norma įsigalioja, mano turį teisę iš dalies kontroliuoti centrinį veiksmą ir kuriems šią teisę pripažįsta kiti, kuriems ši norma būtų naudinga. Ankstesniame teiginyje suformuluotai normai tėvai ar suaugusieji, apskritai paėmus, yra palaikantys normą. Gali būti, kad vaikai taip pat palaiko normą, bet normos galiojimas ir ją palaikančios sankcijos nuo to nepriklauso. Tuos, kurie gauna naudos iš normos ir todėl mano turintys teisę kontroliuoti adresato veiksmą (kurie taip pat paprastai yra potencialūs sankcionuotojai), aš vadinsiu normos beneficiantais. Dabartiniai normos beneficiantai gali būti tie, kurie ją inicijavo, arba jie gali tiesiog tęsti anksčiau inicijuotos normos taikymą.

Kai kurioms normoms, tokioms kaip anksčiau minėta norma dėl vaikų, normos taikiniai ir beneficiantai nėra tie patys asmenys. Norma naudinga vienai veikėjų grupei ir yra nukreipta į kitos grupės veiksmus. Tokias normas aš vadinsiu disjunkcinėmis, nes beneficiantų ir taikinių grupių normos yra skirtingos ir tai fiziškai atskiria oponuojančius interesus. Beneficiantai suinteresuoti, kad normos būtų laikomasi, o taikiniai suinteresuoti, kad centrinis veiksmas nebūtų normos modifikuotas.

Tačiau daugelis normų, taip pat ir aprašytos ankstesniuose pavyzdžiuose (išskyrus normą dėl marihuanos nerūkymo, palaikomos vidurinės mokyklos mokinės tėvų), ir beneficiantų grupėje, ir taikinių grupėje sutampa. Tokias atvejais interesas laikytis normos ir interesas jos nesilaikyti glūdi tuose pačiuose veikėjuose. Kiekvienas veikėjas tuo pačiu metu yra ir normos beneficiantas, ir taikinys. Tokios rūšies normas aš vadinsiu konjunkcinėmis normomis.

Disjunkcinių ir konjunkcinių normų skirtumas išreiškia tik galimų variacijų kraštutinumus. 10.2 paveiksle tie kraštutinumai pateikti kartu su tarpiniais atvejais. Atvejais (b), (c), ir (d) kai kurie žmonės kartu yra ir beneficiantai, ir taikiniai. Atveju (b) taip pat yra beneficiantų, kurie nėra taikiniai. Pavyzdys būtų norma prieš seksualinius santykius iki vedybų, kurią palaiko ne tik nevedę žmonės, adresatai, bet ir vedę žmonės. Atveju (c) yra taikinių, kurie nėra beneficiantai. Pavyzdžiui, bendruomenės

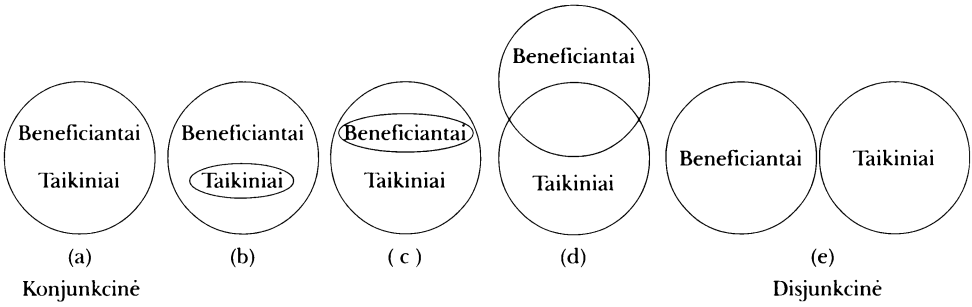

10.2 pav. Priklausomybės normos beneficiantų ir taikinių klasėms santykiai skirtingų normų atveju

narių palaikomos normos apie tinkamą elgesį yra nukreiptos ne tik į bendruomenės narius kaip taikinius, bet taip pat ir į atvykėlius. Atveju (d) kai kurie beneficiantai nėra taikiniai ir kai kurie taikiniai nėra beneficiantai.

Taip pat naudinga išaiškinti terminą „sankcija". Jei normos palaikymas reiškia teisės iš dalies kontroliuoti centrinio veiksmo prisiėmimą ir panašios kitų normos palaikytojų teisės pripažinimą, tuomet sankcija yra tos teisės vykdymas. Sankcija gali būti negatyvi, nukreipta į normos draudžiamo centrinio veiksmo varžymą, arba pozityvi, nukreipta į normos reikalaujamo centrinio veiksmo skatinimą. Aš vartosiu sąvokas „sankcija" ir „veiksminga sankcija" pakaitomis bei abiem nurodysiu veiksmą iš beneficianto pusės, turintį poveikį pakreipti centrinį veiksmą sankcionuotojo siekiama krytimi.

Paskutinis skirtumas yra susijęs su centrinio veiksmo – veiksmo, kuris bus normos draudžiamas ar skatinamas, pasirinkimu iš tarpusavyje nesuderinamų veiksmų rinkinio. Kai kuriais atvejais centrinių veiksmų pasirinkimas yra iš esmės arbitralus, o kitais – ne. Pirmojo varianto pavyzdys yra susitarimas važiuoti dešiniąja kelio puse (arba Anglijoje ar Australijoje – kairiąja). Tai susitarimo dalykas, ar kaip tinkamas apibrėžiamas veiksmas yra važiavimas dešiniąja ar kairiąja puse. Tačiau, kai susitarimas yra įtvirtintas, visiems naudingiau, jei kiekvienas laikosi susitarimo. Suinteresuotumas tam tikra veiksmo kryptimi priklauso nuo to, ar tai yra veiksmas, kurį vykdo kiti. Jei susitarimas įtvirtino normos kryptį, tokią normą aš vadinsiu konvencine norma.[2]

Daugeliui normų centrinis veiksmas nėra arbitraliai pasirenkamas. Taikinys yra suinteresuotas veiksmo kryptimi, priešinga normos paisymui, o beneficiantas suinteresuotas veiksmo kryptimi, skatinančia normos paisymą. Šie interesai tam tikra veiksmo kryptimi išliktų nepriklausomai nuo to, ar norma egzistuotų, ar ne, ir nepriklausomai nuo kitų veikėjų veiksmų krypčių. Šiuo atveju normos kryptis priklauso nuo kai ko daugiau nei susitarimas. Aš jas vadinsiu esminėmis normomis. Šį paskutinį skirtumą galima iliustruoti, kaip darė Ullmann-Margalit (1977) ir kaip aš netrukus padarysiu naudodamas paprastas lošimų teorijos išlošio matricas.[3]

[2] Ullmann-Margalit (1977, p. 97) jas vadina koordinacijos normomis ir daro skirtumą tarp tų, kurios kyla iš susitarimo, ir tų, kurios priimamos dekretu. Aš šia distinkcija nesinaudosiu.

[3] Ulmann-Margalit skiria tris normų rūšis, kurias ji vadina kalinio dilemos normomis, koordinacijos normomis ir šališkumo normomis (*norms of partiality*). Tai apytikriai atitinka tai, ką aš pavadinau atitinkamai esminėmis normomis, konvencinėmis normomis ir disjunkcinėmis normomis. Tačiau esminės normos, taikant mano terminus, gali būti disjunkcinės arba konjunkcinės, o Ullmann-Margalit trys klasės viena kitą paneigia.

Pirmoji sąlyga: veiksmų išoriniai poveikiai ir normos poreikis

2 skyriuje nurodžiau, kad vienas iš socialinių sistemų funkcionavimui svarbių skirtumų yra skirtumas tarp įvykių, turinčių pasekmių tik tiems, kurie juos kontroliuoja, ir įvykių, kurie turi išorinių padarinių (t. y. išorinių poveikių) veikėjams, kurie jų nekontroliuoja. Pastarieji įvykiai pagal apibrėžimą yra aktualūs kitiems veikėjams, kurie tokius įvykius kontroliuoja. Kai tokie įvykiai yra veiksmai, egzistuoja dviejų rūšių veiksmų išorinės pasekmės: kai veiksmas naudingas kitiems, jis daro pozityvų išorinį poveikį, kai veiksmas yra žalingas kitiems, jis daro negatyvų išorinį poveikį. Jei veiksmas naudingas vieniems, o žalingas kitiems, tuomet jis daro pozityvų išorinį poveikį pirmajai ir negatyvų išorinį poveikį antrajai veikėjų grupei.

Veiksmas, darantis išorinius poveikius, sukelia suinteresuotumą veiksmu tarp tų veikėjų, kurie tuos poveikius patiria. Tačiau nėra jokio bendro būdo, kuriuo veiksmo pasekmės šiems paveiktiems veikėjams galėtų būti įtrauktos į veiksmą atliekančio veikėjo naudingumo funkciją. Veikėjai, kuriems kenkia veiksmas, naudingas veiksmą kontroliuojančiam veikėjui, patiria negatyvų išorinį poveikį, pavyzdžiui, nerūkantieji sėdintys šalia rūkančiojo. Išlošiantieji iš veiksmo, kuris naudingas jį kontroliuojančiam veikėjui, patiria pozityvų išorinį poveikį, pavyzdžiui, praeivis, kuris turi naudos iš to, kad namo šeimininkas nuvalė sniegą nuo šaligatvio priešais savo namą. Kitų veikėjų problema pirmojoje situacijoje yra, kaip apriboti veiksmą, kuris jiems daro žalą (ir kiek jį apriboti). Antrojoje situacijoje problema yra, kaip paskatinti ir padauginti veiksmą (ir kiek jį skatinti).

Atskiras pastarosios problemos atvejis yra viešosios gėrybės kaštų apmokėjimas, kai kiekvieno veikėjo veiksmas yra naudingas kitiems, jei padeda sukurti viešąją gėrybę, bet paties veikėjo nauda yra mažesnė nei patiriami kaštai. Viešoji gėrybė bus sukurta tik tada, kai pakankamą veikėjų skaičių galima pastūmėti bendrai įvykdyti veiksmą, kad nauda pranoktų kiekvieno kaštus. Analogiška problema egzistuoja viešajai blogybei; pavyzdžiui, bendrų ganyklų nualinimo atveju kiekvienas bandos savininkas daugiau ganydamas didina savo naudą, tačiau kitų sąskaita. Tik tuomet, jei visi bandų savininkai, turintys priėjimą prie ganyklos, būtų priversti apriboti ganymą, jis bus sumažintas tiek, kad žemė duotų didžiausią naudą.

Kai veiksmas sukelia išorinius poveikius kitiems, pastarieji gali sugebėti priversti pajusti savo interesus visiškai individualiomis priemonėmis. Pavyzdžiui, vienas iš jų, kad pasiektų norimus padarinius, gali sudaryti mainus su veikėju, kurio veiksmai sukelia išorinius poveikius, kažką pasiūlęs ar kažkuo išgąsdinęs. Tačiau tai gali būti neįmanoma, jei išoriniai poveikiai yra pasklidę tarp keleto veikėjų, iš kurių nė vienas negali pelningai sudaryti tokių mainų.

Galimi mainai pateikia sprendimą, kuris yra specialus atvejis sprendimo, aprašyto Coase'o knygoje *Socialinių kaštų problema* (*The Problem of Social Cost* (1960). Bendras sprendimas yra kontrolės teisių rinka, kurioje veikėjai, neturintys veiksmo kontrolės, gali įsigyti kontrolės teises iš tų, kurie turi, kai pirmuosius riboja tik savas suinteresuotumas veiksmu ir turimi ištekliai. Lengva pamatyti, kad jei tokioje rinkoje nėra sandorio kaštų, baigmė bus socialinis optimumas (kuris apibrėžiamas tik pagal įvairių rinkos dalyvių pradinius turimus išteklius), kuriame jokie tolesni mainai nėra abipusiškai naudingi. Tie, kuriems veiksmo lygis šioje baigmėje yra nuos-

tolingas, dar labiau nukentėtų prarasdami išteklius, kurie atitektų veiksmą kontroliuojančiam veikėjui už didesnį veiksmo suvaržymą.

Viešosios gėrybės atveju kiekvienas veikėjas, gaunantis naudos iš kitų veikėjų veiksmų, išmainytų savo paties veiksmo kontrolės teises į kiekvieno kito veiksmų dalinės kontrolės teises. Pavyzdžiui, kiekvienas miesto gyventojas gali pritarti viešojo parko įkūrimui ir prisidėti lygia išlaidų dalimi. Tai yra daugiašaliai mainai, kuriuose kiekvienas atsisako teisės neprisidėti mainais į tai, kad visi kiti atsisakys tos pačios teisės. (Kol kas aš atidedu į šalį klausimą, kaip tokie daugiašaliai mainai gali būti suorganizuoti.)

Panašios rinkos buvo sukurtos reguliuoti aplinkos taršą. Bendrą leistinos taršos kiekį nustato ne rinkos jėgos, o tarp teršiančių gamyklų savininkų vyksta prekyba teršimo teisėmis (žr. Noll, 1983). Vis dėlto visuomenėje yra daug veiklos rūšių, kur kontrolės teisių rinkos dėl vienų ar kitų priežasčių lengvai susidaryti negali. Socialinėje situacijoje, kur vienas žmogus rūko, o kitą tai erzina, vargu ar antrasis gali pirmajam pasakyti „Už kiek nustosi rūkyti?“ Mokinė vakarėlyje, kur visi norėtų, kad ji rūkytų marihuaną, bet kuri žino, kad jos tėvai to nenorėtų, vargiai galėtų dviejų priešingų pusių paprašyti siūlyti kainą už jos veiksmo kontrolę. Yra daug įvairių situacijų, kuriose veiksmas daro stiprų išorinį poveikį, bet prekiavimas veiksmo kontrolės teisėmis yra arba nepraktiškas, arba nelegalus.

Suinteresuotumas norma, taigi ir normos poreikis kyla tada, kai veiksmas daro panašų išorinį poveikį grupei kitų asmenų, tačiau veiksmo kontrolės teisių rinka negali būti lengvai sukurta ir joks pavienis veikėjas negali pelningai sudaryti mainų, kad įsigytų kontrolės teises. Toks suinteresuotumas pats savaime nesukuria normos ir negarantuoja jos atsiradimo. Jis sudaro pagrindą normai, normos *poreikį* iš žmonių, jaučiančių tam tikrą išorinį poveikį, pusės.

Veiksmo išorinis poveikis gali būti, kaip nurodyta anksčiau, pozityvus arba negatyvus. Pavyzdžiui, vidurinėse mokyklose pozityvų išorinį poveikį daro sportininkai, prisidedantys prie komandos sėkmės, kuri savo ruožtu prisideda prie bendro mokyklos prestižo bendruomenėje (kuris taip pat prisideda prie kitų mokinių geros savijautos arba pasididžiavimo jausmo). Dažnai atsiranda norma, skatinanti potencialiai gerus sportininkus skirti savo energiją tarpmokyklinėms varžyboms. O labai gerai besimokantys mokiniai daro negatyvų išorinį poveikį kitiems mokiniams tiek, kiek mokytojai vertina pagal normalaus pažymių skirstinio kreivę. Gerai besimokantieji kitiems mokiniams didina geram pažymiui gauti reikalingas pastangas ir taip apsunkina kitų mokymąsi. Dažnai tokiu atveju taip pat atsiranda norma; mokiniai įveda normą, ribojančią mokymosi pastangų kiekį.[4]

Klausimą, kaip norma iš tiesų atsiranda, kai tik išoriniai poveikiai sukuria poreikį, nagrinėsiu 11 skyriuje. Tačiau normos genezė yra pagrįsta veiksmo išoriniais poveikiais, kurių negalima įveikti paprastu sandoriu, atiduodančiu veiksmo kontrolę į išorinį poveikį patiriančiųjų rankas.

Iš šios centrinės prielaidos plaukia keletas dalykų. Pirma, potencialūs normos beneficiantai yra visi tie, kuriuos veiksmas veikia ta pačia kryptimi. Atsiradus normai, būtent jie reikalaus teisės į dalinę veiksmo kontrolę ir įgyvendins savo reikala-

[4] Žinoma, kai akademinė veikla, organizuojama tarp mokyklų, sukuriama su studijomis susijusi preskriptyvi norma. Tokių pavyzdžių galima rasti dėstomų dalykų olimpiadų tarp kaimo mokyklų Kentukio valstijoje aprašyme (Stuart, 1950, p. 90).

vimą bandydami įvesti normatyvines sankcijas veiksmą atliekančiam veikėjui, kad paskatintų jiems naudingą kryptį, dažnai veikėjo sąskaita. Antra, potencialus normų konfliktas kyla, kai vienai žmonių grupei veiksmas daro pozityvų išorinį poveikį, o kitai – negatyvų. Toks prieštaringas išoriškumas iškyla pavyzdyje su vidurinės mokyklos mokine, kuri draugų pritarimą gautų rūkydama marihuaną, o tėvų – to nedarydama (arba jiems nežinant, kad ji tai daro). Jei ji nerūko, ji sužlugdo vakarėlį, sunaikina konsensą ir galbūt primena kai kam iš esančiųjų apie panašius jų normatyvinius konfliktus. Jei ji rūko ir jos tėvai tai sužino, jiems liūdna, nes pakertamas jų pasitikėjimas ir pasididžiavimas ja.

Išorinių poveikių sukuriamą interesų struktūrą, iš kurios kyla normos, galima sistematiškiau pavaizduoti paprastomis situacijomis, kurių baigmes galima apibūdinti išlošių matricomis, naudojamomis lošimų teorijoje. Pavyzdžiui, įsivaizduokime, kad dviem žmonėms atskirai pasakoma: „Jūs galite imtis bet kurio iš dviejų veiksmų: prisidėti prie bendro projekto 9 dol. arba neprisidėti niekuo. Iš kiekvienų įneštų 3 dol. projektas uždirbs papildomą 1 dol. (t. y. už kiekvienus įneštus 3 dol. bus gautos 4 dol. įplaukos). Galutinė suma bus padalyta po lygiai jums abiem nepriklausomai nuo to, kurio įnašas". Kiekvienas gali įvertinti savo ir partnerio grynąjį pelną ar nuostolį esant kiekvienai veiksmų kombinacijai. 10.1 lentelėje pateiktos kiekvieno asmens (A_1 ir A_2) baigmių vertės (doleriais).[5]

Jei neprisideda nė vienas, nė vienam nėra nei pelno, nei nuostolio. Jei A_1 prisideda, o A_2 – ne, A_1 9 dol. įnašas plius uždirbti 3 dol. bus padalyti po lygiai – kiekvienam po 6 dol. A_2 tai bus grynasis pelnas, kaip parodyta viršutiniame dešiniajame langelyje. Tačiau A_1, atėmus pradinį 9 dol. įnašą, patiria 3 dol. grynąjį nuostolį. Tuo atveju, jei A_2 prisideda, o A_1 – ne, pelnas ir nuostolis pasiskirsto priešingai.

Ši situacija sukuria porą veiksmų, iš kurių kiekvienas daro išorinį poveikį kitam veikėjui. Kaip rodo 10.1 lentelė, A_1 veiksmas (prisidėjimas arba neprisidėjimas) lemia 6 dol. (skirtumas tarp 3 ir –3 arba tarp 6 ir 0) lošėjui A_2, o A_2 veiksmai lemia 6 dol. lošėjui A_1. Be to, abiem atvejais išorinis poveikis eina priešinga kryptimi nei paties veikėjo interesai. Kiekvienam veikėjui naudingiau neprisidėti (nesvarbu, ką darytų kitas), bet neprisidėjimas nenaudingas kitam veikėjui. Galiausiai kito veikėjo veiksmo išorinis poveikis kiekvienam yra didesnis nei tiesioginis savo paties veiksmo poveikis. A_1 veiksmai jam lemia tik 3 dol., o A_2 veiksmai lemia 6 dol., lygiai taip pat ir veikėjui A_2.

10.1 lentelė. Dviejų asmenų bendro projekto išlošių matrica

		A_2	
		Prisidėti	Neprisidėti
A_1	Prisidėti	3, 3	–3, 6
	Neprisidėti	6, –3	0, 0

[5] Ši išlošių struktūra yra kalinio dilemos struktūra. Šio lošimo aptarimą žr. Luce ir Raiffa (1957) ar Rapoport ir Chammah (1965).

Šios situacijos išdava yra ta, kad kiekvienas turi paskatą neprisidėti (nes prisidėjęs praras 3 dol.), o jei neprisideda abu, nė vienas nieko negauna. Jei prisidėtų abu, kiekvienas išloštų po 3 dol. Kiekvienam veikėjui optimalus veiksmas duoda neoptimalią socialinę baigmę. Abiem būtų geriau, jei abu imtųsi veiksmo, kuris individualiai *nėra* optimalus, t. y. jei abu prisidėtų prie projekto.

Apie šią baigmių struktūrą daug prirašyta, bet daugelis dalykų mums čia neaktualūs. (Nuorodas į dalį šios literatūros žr. Axelrod, 1984.) Tai, kas mus domina, yra Ullmann-Margalit (1977) diskusija apie šią struktūrą, kaip reikalaujančią ar generuojančią tam tikrą normos rūšį, kurią ji vadina kalinio dilemos (arba KD) normomis. Ji teigia, kad tokia baigmių struktūra sukuria paskatas visoms dalyvaujančioms šalims įtvirtinti normą, ribojančią kiekvieno elgesį tokia kryptimi, kad skatintų veiksmą, naudingą kitiems (anksčiau pateiktame pavyzdyje – prisidėjimą prie bendro projekto). Kalbant jau pristatyta terminija, tokia veiksmų tarpusavio priklausomybės struktūra kiekvienam sukuria išorinį poveikį, taigi ir kiekvieno suinteresuotumą sukurti normą.

Tačiau tokiose situacijose, kai dviejų žmonių veiksmai veikia vienas kitą 10.1 lentelėje pateiktu būdu, norma visiškai nebūtina. Bet kuris asmuo gali pasiūlyti mainus, kuriuose kiekvienas atiduotų kitam teises kontroliuoti savo veiksmą ir gautų teises kontroliuoti kito veiksmą.[6] Kiekvienas turi išteklius (savo paties veiksmą), kurie vertingesni kitam, nei to kito turimi ištekliai (kito veiksmas). Taigi pasikeitę kontrolės teisėmis, kiekvienas gauna kažką vertingesnio, nei pats atiduoda. Kiekvienas kontroliuos kito veiksmą sau naudinga kryptimi ir tai darydamas pasieks socialinį optimumą. Anksčiau pateiktame pavyzdyje A_1 įneš A_2 9 dol., A_2 įneš A_1 9 dol., ir abu galiausiai išloš 3 dolerius.

Kai egzistuoja tarpusavyje susijusių veiksmų pora, kuriai kiekvieno veikėjo savanaudiškas veiksmas daro kitam negatyvų (ar pozityvų) išorinį poveikį, didesnį nei nauda (ar kaštai), atnešama jo paties savanaudiškų veiksmų, iš principo visada įmanomi abipusiškai naudingi mainai. Žinoma, logistika gali neleisti sudaryti tokių mainų. Lošimų teoretikų kalinio dilemos analizėje mainų galimybės nėra dėl prielaidos, kad lošėjai negali bendrauti. Tačiau čia nereikalingi tokie apribojimai. Normos gali atsirasti tik ten, kur yra komunikacija; taigi dvišaliai mainai galimi visais tais dviejų veikėjų atvejais, kur egzistuoja normos galimybė. Akivaizdi išimtis yra tie atvejai, kai komunikacija egzistuoja prieš ir po veiksmo, bet ne paties veiksmo metu. Tačiau bet kokie susitarimai, pasiekti prieš atliekant veiksmą, ar bet koks atpildas, gautas po veiksmo, gali būti traktuojamas kaip visiški dvišaliai mainai be jokių nuorodų į normą, nors, žinoma, galbūt reikalauja pasitikėjimo ir tarpusavio pasitikėjimo sąvokų, kaip aptarta 5 skyriuje.[7]

[6] Kiek man žinoma, Erlingas Schildas ir Gudmundas Hernesas buvo pirmieji (vienas nuo kito nepriklausomai, 1971), pažymėję, kad paprasčiausias socialinis kalinio dilemos sprendimas yra kontrolės mainai tarp dviejų veikėjų – veiksmas, kuris abiem yra racionalus. Bernholzas (1984) parodė, kad Seno paretiško liberalo paradoksas (detaliau aprašytas 13 skyriuje), kur išlošių struktūra yra tokia, kaip kalinio dilemoje, yra išsprendžiamas tokiu pat būdu. Žinoma, jei mainai nėra momentiniai, o reikalauja pasižadėjimo iš vienos ar iš abiejų pusių, būtina įvesti kokią nors atpildo už jo sulaužymą formą.

[7] Ar tokie abipusiai mainai laikomi normomis, ar ne, yra grynai susitarimo reikalas. Aš renkuosi nelaikyti jų normomis, nes jiems nebūdinga fundamentali problema, kuri turi būti įveikta, kai jokie abipusiškai naudingi dviejų asmenų mainai neįmanomi, bet tam tikri n asmenų mainai yra galimi, kai n yra daugiau nei 2. Ši fundamentali problema, vadinama antrojo laipsnio išsisukinėtojo problema, nagrinėjama 11 skyriuje.

Viena tikra išimtis, kai socialinis optimumas nėra pasiekiamas individualistiniu sprendimu ar dvišaliais mainais, yra tokia, kur veiksmai yra abipusiai, bet abu veikėjai nekontaktuoja nei prieš, nei po veiksmo (arba susitiks tik tolimoje ateityje) ir todėl neturi progos susitarti ar įgyvendinti ankstesnio susitarimo sąlygų.[8] Šiuo atveju prie socialinio optimumo gali atvesti norma, kurioje sankcijų imasi kiti, kontaktuojantys su veikėjais po veiksmo; dvišaliai mainai to negali.

Reiktų išsiaiškinti, ką šiame kontekste reiškia žodis „mainai", nes kitaip pavyzdys gali klaidinti. Šio pavyzdžio kontekste mainų sukeltas vaizdinys yra toks, kad vienas veikėjas kreipiasi į kitą su pasiūlymu „Leisk man priimti tavo sprendimą, o aš tau leisiu priimti manąjį" arba „Prisidėkime kartu" ar pan. Iš tiesų kai kada taip ir vyksta. Tačiau nagrinėjant normų atsiradimą, reiktų įsivaizduoti keletą panašių projektų, besitęsiančių kurį laiką, kuriuose kiekvieną kartą iškyla naujas sprendimas. Tai praplečia galimybes inkorporuoti ir eksplicitinius, ir implicitinius mainus, apimančius du ar daugiau projektų (pavyzdžiui, „Jei tu neprisidėsi šį kartą, aš neprisidėsiu kitą kartą"). Ši koncepcija ypač tinka tada, kai tam tikru atveju kontrolės ar kontrolės teisių mainai logistiškai ar techniškai neįmanomi. Tai tinka ir tuomet, kai veikėjai nedaro savo įnašų drauge ir vienu metu, o veikia atskirai atlikdami veiksmus, turinčius to paties pobūdžio vidinį ir išorinį poveikį. Pavyzdžiui, žmogus turi nuspręsti, ar saugoti savo kaimyno namus šiam išvykus, kas jam kainuoja, bet yra naudinga kaimynui. Jo kaimynas panašioje situacijoje turi priimti tokį pat sprendimą.

Kita implicitinių mainų rūšis, kuri empiriškai galbūt labiau paplitusi, nėra visiškai tapati aprašytosioms. Jei du veikėjai palaiko socialinius santykius, kuriuos, kaip aprašyta 12 skyriuje, sudaro įsipareigojimų ir lūkesčių rinkinys (kol kas tarkime, kad simetriškų), įvairūs kiekvieno veiksmai gali paveikti mainų baigmę. Jei A_1 nori užkirsti kelią A_2 veiksmui, kuris jam kainuoja 6 dol., o A_2 duoda naudos tik 3 dol., A_1 reikia tik pateikti deryboms kokį nors kitą savo kontroliuojamą įvykį, kuris jam kainuoja mažiau nei 6 dol. ir duoda naudos A_2 daugiau nei 3 dol. Pažadas ar grasinimas šio įvykio atžvilgiu gali pasitarnauti veikėjui A_1 taip pat ar net geriau nei veiksmas, analogiškas veikėjo A_2 veiksmui, kurį jis nori kontroliuoti. Kitaip tariant, vienam veikėjui nebūtina naudoti kaip sankciją kitam veikėjui tokį pat veiksmą, kaip tas veiksmas, kuriam jis taiko sankciją. Pavyzdžiui, jei vienas veikėjas vėluoja į susitikimą, kitam nebūtina pavėluoti į kitą susitikimą; jis gali išreikšti savo nepritarimą ar pagrasinti iš viso nutraukti susitikimus (jei tais susitikimais pirmasis veikėjas pakankamai suinteresuotas, kad tai būtų veiksmingas grasinimas). Kiti įvykiai gali apimti tokius, kurių kaštai sankcijas taikančiam veikėjui yra labai maži, o kito veikėjo suinteresuotumas pakankamai didelis, kad sankcija būtų veiksminga.

Svarbu pripažinti šias papildomas galimybes, kurias veikėjai gali turėti taikydami sankcijas vienas kitam, nes jos suteikia svarbos kitiems įvykiams, siejantiems

[8] Tai yra fundamentalus klausimas, dėl kurio Axelrodas (1984, p. 49) susipainioja aptardamas dviejų lošėjų bendradarbiavimo didėjimą kartotinėje kalinio dilemoje. Kai kuriose vietose jis, regis, teigia, kad porinės sąveikos didelėse grupėse, kur tos pačios dvi šalys susitinka tik labai retai, sukels tą patį bendradarbiavimą kaip ir jo dvišaliuose „turnyruose". Tačiau, bendrai paėmus, Axelrodo darbas toje knygoje demonstruoja tą patį, kas pasakyta čia: porinėse sąveikose su išoriniais poveikiais pasiekti socialinį optimumą pakanka dvišalių mainų, ir eksplicitinių, ir implicitinių, neįvedant normos. Apie socialines struktūrines sąlygas, kurioms esant, kontaktas tarp individų neleidžia tokiems susitarimams (eksplicitiniams arba implicitiniams) būti veiksmingiems žr. Coleman (1986b).

veikėjus. Svarbu atkreipti dėmesį į šias papildomas galimas sankcijas taip pat dėl galimų jų taikymo asimetrijų, kurios gali atsirasti dėl veikėjų turimos kitus dominančių įvykių kontrolės nelygybės.[9]

Sistemos su daugiau nei dviem veikėjais

Būtent tada, kai abipusiai mainai negali atvesti prie socialinio optimumo, iškyla suinteresuotumas norma. Tai gali būti pailiustruota išplečiant anksčiau aprašytą bendrą projektą iki bendro projekto su trimis veikėjais. Vėl kiekvienas gali pasirinkti įnešti 9 dol. arba nieko. Kiekvieni įnešti 3 dol. duos 4 dol. Bendra suma bus padalyta kiekvienam po lygiai. 10.2 lentelė rodo kiekvienos veiksmų kombinacijos baigmes. Kadangi situacija yra simetriška visiems trim veikėjams, šios baigmės gali būti susumuotos kompaktiškiau, kaip parodyta 10.3 lentelėje.

Ši situacija iš esmės yra kitokia, nei pateikta 10.1 lentelėje. Čia neįmanoma dviem iš trijų veikėjų išmainyti savo veiksmų kontrolę ir iš to gauti naudos. Jei nėra jokių įnašų, taigi ir jokio grynojo pelno ar nuostolio nė vienam ir po to A_1 išmaino kontrolę su A_2, abu, įnešę įnašą vienas už kitą, galiausiai pralošia po 1 dol., o A_3 laimi 8 dol. Jei vienas A_3 įneša įnašą, A_1 ir A_2 išlošia po 4 dol. be mainų. Jei jie visi trys išmano kontrolę, kiekvienas, įnešęs už kitą, gauna 3 dol. pelną, ir tai yra 1 dol. mažiau nei būtų nemainant.

Tik tada, jei galima paskatinti *abu* – ir A_2, ir A_3 – pakeisti savo veiksmus nuo neprisidėjimo prie prisidėjimo atsižvelgiant į A_1 prisidėjimą, A_1 darosi naudinga įsitraukti į tokį sandėrį. Tokiu atveju kiekvieno baigmė pakinta nuo pelno nebuvimo prie 3 dol. pelno. Taigi, kad kiekvienas išloštų, reikalingas visų trijų susitarimas. Viena iš susitarimo formų yra norma, pagal kurią teisė prisidėti ar neprisidėti nepriklauso kiekvienam veikėjui, bet kiekvieno teisė priklauso kitiems dviem. Būtent tokiu būdu, galima sakyti, kiekvienas tampa suinteresuotas norma.

10.2 lentelė. Trijų asmenų bendro projekto išlošių matrica

		A_3: Prisidėti		A_3: Neprisidėti	
		A_2: Prisidėti	A_2: Neprisidėti	A_2: Prisidėti	A_2: Neprisidėti
A_1	Prisidėti	3, 3, 3	–1, 8, –1	–1, –1, 8	–5, 4, 4
	Neprisidėti	8, –1, –1	4, 4, –5	4, –5, 4	0, 0, 0

[9] Kitą asimetrijos šaltinį paslepia šio pavyzdžio simetrija. Net tokiai veiklai, kuriai visų veikėjų panašūs veiksmai sukelia išorines pasekmes kitiems, tos išorinės pasekmės gali būti nevienodos, ir todėl jos vieniems veikėjams suteikia tokias galimybes taikyti sankcijas, kokių neturi kiti. Tai susiję su tarpasmeniniu naudingumo palyginimu ir, kaip paaiškės vėliau, teisingas šios problemos išnarpliojimas bus svarbus normų ir kitų socialinės sistemos aspektų analizei.

10.3 lentelė. Trijų asmenų bendro projekto baigmių suvestinė

Įnašų skaičius	Pelnas ar nuostoliai	
	prisidėjusių	neprisidėjusių
0	–	0
1	-5	4
2	-1	8
3	3	–

Tarpusavio priklausomybės struktūra šiuo atveju yra tokia, kurioje, jei norma apskritai atsiras, tai bus konjunkcinė norma, kai tie patys veikėjai yra ir taikiniai, ir beneficiantai. Tai bus esminė, o ne konvencinė norma, nes yra viena veiksmo kryptis, kuri naudinga kiekvienam (prisidėjimas), ir viena, kuri nenaudinga. Būtų galima sukonstruoti panašų dirbtinį pavyzdį ir baigmių matricą, kur tarpusavio priklausomybė sukeltų interesą konvencinei normai. Tačiau tai nesudėtinga ir akivaizdu ir aš to čia nepristatinėsiu.[10] Su disjunkcinėmis normomis yra šiek tiek kitaip, bet aš tokias normas tyrinėsiu vėliau. Tačiau verta išnagrinėti klausimą, kylantį dėl kai kurių konvencinių normų, kur vieno veikėjo veiksmo kitiems sukeliami išoriniai poveikiai yra pastebimi ne iš karto.

Ar normos atsiranda tik tada, kai veiksmai daro išorinius poveikius?

Yra normų, kurios, regis, atsiranda ne dėl veiksmo daromo išorinio poveikio kitiems. Pavyzdžiui, vidurinėse mokyklose tam tikri merginų ar vaikinų pogrupiai laikosi stiprių normų dėl savo narių aprangos.[11] Dvidešimtojo a. 6-ajame dešimtmetyje „anties uodegos" stiliaus šukuosena tam tikroms vaikinų grupėms galiojo kaip norma. Kai kurios merginų grupės nešiojo tam tikro stiliaus (ar net tam tikros spalvos) kojinaites; kai kurios vaikinų grupės nešiojo elnio odos batus, o kitos – juodos odos švarkus. Jeruzalėje kai kurios moterys gobiasi galvas ir pridengia rankas, o kai kurie vyrai nešioja juodas šlikes, rodančias priklausomybę žydų ortodoksų bendruomenei, besilaikančiai tam tikrų religinių papročių. Kaire kai kurios moterys rengiasi

[10] Pavyzdžiui, išlošių, kurie gali sukurti konvencinę normą – normą einant šaligatviu prasilenkti pro kairę ar pro dešinę pusę, lentelė yra tokia:

		A_3: Kairė		A_3: Dešinė	
		A_2: Kairė	A_2: Dešinė	A_2: Kairė	A_2: Dešinė
A_1: Kairė		0, 0, 0	–4, –6, –4	–4, –4, –6	–6, –4, –4
A_1: Dešinė		–6, –4, –4	–4, –4, –6	–4, –6, –4	0, 0, 0

[11] Įvairių pavyzdžių su vidurinės mokyklos moksleiviais žr. *The Adolescent Society* (Coleman, 1961).

tik juodai ir veidus dengia sunkiais juodais šydais, rodančiais priklausomybę musulmonų bendruomenei, besilaikančiai tam tikrų religinių papročių. Kaimiškojoje Pensilvanijos dalyje kai kurios moterys nešioja po kaklu surišamas skrybėlaites ir vienspalvius drabužius be sagų, rodančius narystę amišų menonitų bendruomenėje, besilaikančioje tam tikrų religinių papročių.

Visos šios normos dėl aprangos yra konvencinės normos, nepaisant kai kurioms iš jų būdingo doktrinalaus pagrindimo. Bet kokiu būdu nario veiksmas, atitinkantis tam tikrą normą, daro pozityvų išorinį poveikį kitiems grupės nariams? Žmonėms, kurie sudaro grupę ir nori išsiskirti iš kitų, vienoda apranga yra labai veiksmingas būdas tai padaryti. Kiekvieno nario paklusimas normai sustiprina grupės solidarumo įspūdį ir išskirtinumą. Aprangos taisyklių laikymasis yra panašus į mitybos normų, etiketo taisyklių ir kitų išskiriančių charakteristikų paisymą (žr. Goode, 1960; 1978).[12] Narių paklusimas normoms padeda ir palaiko kiekvieną narį, o nesilaikymas kelia grėsmę grupės solidarumui. Tai pavyzdys, kai nukrypimas nuo teorijos gali padėti tyrimui. Aprangos kodeksų stiprumo ir jų laikymosi laipsnio tam tikrame pogrupyje matavimas gali parodyti narių suinteresuotumo pogrupio naryste stiprumą.

Aprangos kodeksai rodo konvencinės normos formą, kur išoriniai poveikiai neegzistuoja anksčiau už normą ir nepriklausomai nuo normos. Jie skiriasi nuo tokių konvencijų, kaip važiavimas dešine puse, kur negatyvus išorinis poveikis egzistuoja, jei normos nėra, ir norma naudinga tuo, kad jį sumažina. Aprangos kodeksai egzistuoja, kai narių suinteresuotumas naryste toks stiprus, jog susidaro pozityvaus išorinio poveikio galimybė. Tokie kodeksai leidžia atsirasti šiems pozityviems išoriniams poveikiams ir aprangą nurodo, kaip skelbiančią žmogaus grupinį identitetą ir kitiems nariams, ir ne nariams.

Statuso grupės, etiketo normos ir kalbos standartai

Etiketo normos, kurias nagrinėjo Eliasas (1982) ir kurios buvo minimos anksčiau šiame skyriuje, šiek tiek skiriasi nuo aprangos normų, kurių laikosi religinės ir panašios į jas grupės. Kaip parodė Eliasas, elementarios etiketo normos yra esminės normos, ribojančios veikėjo-taikinio elgesį taip, kad jis atsižvelgtų į su šiuo veikėju bendraujančiųjų interesus. Tačiau tuo pačiu metu etiketo normos sukuria statuso grupę, kurią sudaro joms paklūstantys. Kadangi jų veiksmai atsižvelgia į kitų aplinkinių interesus, jie gali teigti esą „geresni" už nesilaikančius normų. Veiksmas, atitinkantis etiketo normą, daro pozityvų išorinį poveikį normą palaikantiems statuso grupės nariams ir išskiria juos iš tų, kurie nepalaiko normos, lygiai kaip religijos nustatytų aprangos kodeksų atveju. Bet kadangi narystė statuso grupėje nustatoma pagal normos laikymąsi, kiekvienas, paklūstantis normai, gali tapti grupės nariu. Norma neturės pozityvių išorinių pasekmių grupės nariams, jei paklusti normai nebus pakankamai sunku, kad pašaliečiai negalėtų lengvai patekti į grupę.

Taigi norma, kuri iš pradžių tik varžo veiksmus, darančius negatyvų išorinį poveikį, gali skatinti veiksmus su pozityviais išoriniais poveikiais ir sukuria normą pa-

[12] Mitybos ribojimai gali būti daugiau nei konvenciniai. Kai kurie yra kilę dėl sveikatos sumetimų ar nepritekliaus. Apie etiketo taisyklių taikymą vienos grupės atsiskyrimui nuo kitos žr. Elias, 1982.

laikančiųjų statuso grupę. Tačiau tai realizuojama tik tada, kai norma plėtojama taip, kad patekti į grupę būtų nelengva. Jei veikėjų grupė sugeba nustatyti etiketo normą, kad sumažintų bendravimo metu kylančius negatyvius išorinius poveikius, tuomet šie veikėjai, sudarantys statuso grupę, taip pat geba išplėtoti normą, palaikančią šios grupės išskirtinumą (Klausimas, ar veikėjų grupė sugebės įtvirtinti etiketo normą, žinoma, yra atviras ir į jį negalima atsakyti paprasčiausiai nurodant, kad asmenys turi bendrų interesų pašalinti negatyvius išorinius poveikius ar skatinti pozityvius. Šį klausimą aš nagrinėsiu 11 skyriuje.)

Statuso grupės gali kurti ir taikyti ne vien etiketo normas, kaip aprašyta anksčiau. Kalbos standartai, detalios aprangos normos ar madų normos taikomos tokiu pat būdu. Socialinė sistema gali būti sudaryta iš statuso grupių hierarchijos, kurioje grupių, nesančių nei pačiame viršuje, nei pačioje apačioje, nariai stengiasi ir paklusti aukštesnės grupės normoms, ir palaikyti savo grupės normas, kad atsiribotų nuo žemesniųjų.

Tai, ką aš trumpai nusakiau šioje dalyje, rodo, kad žmonių grupės kuria normas ne tik kaip apsaugines priemones nuo veiksmų, darančių negatyvų išorinį poveikį, bet ir pozityvioms paslaugoms atlikti. Tai gerokai hipotetiškiau nei didžioji dalis šios knygos teorijos ir akivaizdžiai reikalauja empirinio tyrimo, kad būtų galima patvirtinti ir išplėtoti šią teoriją.

Pastaba apie funkcijos sąvoką socialinėje teorijoje

Iki šiol nagrinėdamas, kaip veikėjų grupės taiko normas, aš vengiau termino „funkcija" vartojimo, nors būtų buvę natūralu rašyti, pavyzdžiui, „grupės žmonių normas sukuria ne tik tam, kad jos atliktų apsaugos nuo negatyvius išorinius poveikius sukeliančių veiksmų funkciją, bet ir tam, kad vykdytų jiems pozityvias funkcijas". Šio termino vengiau dėl jo vartojimą socialinėje teorijoje gaubiančios painiavos. Ypač radikalios funkcinės analizės versijos pretenduoja paaiškinti reiškinio egzistavimą per jo funkciją. Šiame kontekste tai reikštų normos atsiradimą aiškinti kaip ją palaikančių veikėjų grupei atliekamas funkcijas.

Tačiau turėtų būti aišku, kad funkcijų, kurias atlieka norma jos palaikytojams, arba, mano vartojamais terminais, palaikytojų suinteresuotumo norma, nepakanka jos atsiradimui arba tęstinumui paaiškinti. Fakto, kad veikėjų grupė yra suinteresuota įgyti teisę kontroliuoti atskirų veikėjų veiksmus, nepakanka paaiškinti tos teisės įgijimą. Šioje knygoje pateiktame normų atsiradimo paaiškinime tai yra tik pirma iš dviejų būtinų sąlygų. Kitame skyriuje nagrinėjama sąlyga, kuriai esant, tie interesai bus realizuoti, yra antroji aiškinimo pusė.

Bendras daugelio teoretikų, atliekančių „funkcines analizes", polinkis aiškinti reiškinį vien tik per jo funkciją, yra esminė funkcinės analizės, kaip teorinės paradigmos, klaida. Tam, kad teoretikas galėtų eiti toliau ir tirti, kaip reiškinys atsiranda, reikia žengti nuo makrosocialinio lygmens žemyn į veikėjų lygmenį, taigi atmesti funkcinės analizės paradigmą ir priimti paradigmą, kuri, kaip vartojama šioje knygoje, apimtų veikėjus ir veiksmo teoriją.[13]

[13] Funkcinės analizės logikos nagrinėjimą žr. Nagel (1970) ir Stinchcombe (1968).

Kas sudaro socialinį efektyvumą?

Praeituose skirsniuose didžioji analizės dalis buvo susijusi su konjunkcinėmis normomis, kur žmonių grupė, patirianti išorinį poveikį dėl centrinio veiksmo, yra ta pati, kaip ir vykdanti centrinį veiksmą, taigi ir sukelianti išorinį poveikį kitiems. Tokiomis aplinkybėmis ir esant homogeniškai grupei, kaip pateikta 10.2 lentelėje, socialinio efektyvumo ar socialinio optimumo samprata yra nesudėtinga, nes interesas už arba prieš veiksmą būdingas tiems patiems veikėjams. Jei nauda, kurią kiekvienas gauna iš savo paties veiksmo, yra mažesnė nei kaštai, sukelti visų kitų panašaus veiksmo, tuomet normos atsiradimas yra socialiai efektyvus. Visiems bus geriau, jei egzistuos norma.[14] Socialinis efektyvumas šiuo atveju glūdi kiekvieno veiksmo kontrolės teisių perskirstyme visai grupei.[15] Tačiau nehomogeniškos grupės atveju socialinį efektyvumą apibrėžti sudėtingiau. Pozityvių ir negatyvių interesų dėl kiekvieno veikėjo veiksmo subalansavimas jau nebėra paprastas. Keblumas geriausiai matomas pereinant prie disjunkcinių normų, kur išorinius poveikius sukelia grupės veikėjai, atskirti nuo tuos poveikius patiriančių veikėjų, kurie yra potencialūs normos palaikytojai.

Kaip nuspręsti, ar norma yra socialiai efektyvi? Konjunkcinės normos homogeniškoje grupėje atveju normos nustatymas arba atneša naudą kiekvienam nariui ir yra socialiai efektyvus, arba kiekvienam atneša nuostolį ir yra neefektyvus. Tačiau disjunkcinės normos įtvirtinimas pagerina beneficiantų padėtį (dėl jų gaunamų teisių) ir pablogina taikinių padėtį (dėl jų prarandamų teisių). Šioje vietoje galima tiesiogiai pritaikyti Coase'o 1960 metų straipsnį apie socialinių kaštų problemą. Coase rašė ne apie normas, bet apie tai, kaip teisiškai reiktų spręsti bylas, susijusias su vieno veikėjo kitam daromu išoriniu poveikiu. Kas turėtų apmokėti socialinius kaštus? Ši problema su disjunkcinių normų problema susijusi labiau, nei atrodo iš pirmo žvilgsnio, nes teisė ir socialinės normos yra artimi socialinės kontrolės mechanizmų šeimos giminaičiai, o situacijos struktūra, nagrinėta Coase'o (vienas veikėjas ar veikėjų grupė sukelia išorinius poveikius kitai grupei), pagal šioje knygoje pristatomą teoriją yra kaip tik tokia, kurioje kyla disjunkcinių normų poreikis.

Coase (1960) įrodinėjo, kad teisinis teisių paskirstymas tarp to veikėjo ar veikėjų, kurie atlieka veiklą, darančią išorinį poveikį, ir to veikėjo ar veikėjų, kurie tą išorinį poveikį patiria, neturi reikšmės klausimui, ar ta veikla bus tęsiama (Coase'o teorema). Jei veikla buvo ekonomiškai efektyvi, ji bus tęsiama (kur teisę daryti išorinį poveikį prireikus įsigis jį sukuriantis veikėjas); jei veikla ekonomiškai neefektyvi, ji nebus tęsiama (kur teisė daryti išorinį poveikį prireikus bus įsigyta iš jį darančio veikėjo). Su Coase'o teorema yra susietos tam tikros sąlygos, tokios kaip sandorio kaštų nebuvimas, veiklos sukeliamų kaštų rinkos vertės egzistavimas ir nereikšmin-

[14] Socialiai efektyvi būklė, arba socialinis optimumas, man yra ekonomistų ekonominio efektyvumo sąvokos analogas. Aš neturiu omenyje daug silpnesnės Pareto optimumo sąvokos. Disjunkcinės normos atveju ir normos buvimas, ir jos nebuvimas yra optimalūs pagal Pareto taškai, nes pereiti iš vienos iš šių būsenų į kitą negalima nedarant žalos arba normos beneficiantams, arba jos taikiniams. Tačiau tik viena iš šių būsenų yra socialiai efektyvi. Platesnę diskusiją apie socialinį efektyvumą žr. 2 ir 29 skyriuose.

[15] Šis teiginys patikslinamas 30 skyriuje.

gas teisinio teisių paskirstymo poveikis išteklių paskirstymui, kuriame turi būti apibrėžtas ekonominis efektyvumas. Teorema yra tiesiogiai susijusi su disjunkcinių normų atveju, tačiau Coase'o idėja yra ta, kad veikla, daranti išorinius poveikius, turi ekonominę vertę, o išoriniai poveikiai – ekonominius kaštus ir, jeigu (bet tik jeigu) pirmoji viršija pastaruosius, veikla bus tęsiama nepriklausomai nuo to, kas apmokės kaštus. Tai lemia už pačių išorinių poveikių konteksto išeinančių sandorių galimybė (t. y. galimybė vienai ar kitai pusei įsigyti teises).

Šios teoremos implikacija disjunkcinėms normoms yra ta, kad jei veiklos sukelti išoriniai poveikiai yra pakankamai dideli, jog juos patiriantys žmonės būtų motyvuoti priversti veikėją liautis, ir jei tie žmonės turi išteklių šį siekį įgyvendinti, jie tai ir padarys nepriklausomai nuo to, ar norma egzistuoja, ar ne (t. y. nepriklausomai nuo to, ar jie turi neformalias teises kontroliuoti veiksmą). Tai reikštų, kad norma (ar įstatymas) yra nereikalinga, o normų bei įstatymų egzistavimas būtų nepaaiškinamas.

Kaip Coase'o argumentacijos logika suderinama su normų ir įstatymų egzistavimu? Atsakymas glūdi prielaidoje, kuria remiasi Coase'o teorema, – kad nėra sandorio kaštų siekiant paskatinti veikėją nutraukti veiksmą, kai jis turi teises.[16] Tačiau realioje socialinėje sistemoje sandorių kaštai egzistuoja, ir norma gali sumažinti sandorius, reikalingus pasiekti socialiai efektyvias baigmes. Kai teises turi tie, kurie patiria išorinius poveikius, ir tos teisės yra pripažįstamos veikėjo-taikinio, tuomet veiksmas sustabdomas be jokio sandorio. Sankcijos yra nereikalingos ir bus taikomos tik dviem atvejais: kai veikėjas-taikinys neteisingai supranta situaciją ir neteisingai mano, kad jo galia yra pakankama sėkmingai ignoruoti normą, ir kai veikėjas-taikinys turi pakankamą galią, bet normos palaikytojai neteisingai interpretuoja situaciją tikėdami, kad jie gali sėkmingai taikyti sankcijas.

Kitų išteklių svarba disjunkcinėmis normoms

Socialiai optimalaus rezultato įgyvendinimas perskirstant teises ir grasinant sankcijomis reiškia galimybę, kad veikėjai, patiriantys išorinius poveikius, gali panaudoti savo turimą *kitų* įvykių, o ne išorinius poveikius darančių veiksmų, kontrolę – įvykių, kuriais suinteresuotas veikėjas-taikinys. Būtent tokių įvykių kontrolė leidžia jiems panaudoti šiuos įvykius kaip sankcijas ar potencialias sankcijas ir būtent šių įvykių svarba (arba „vertė") lemia tai, ar sankcijos bus veiksmingos.

Kai socialiai optimalu yra tai, kad veiksmas nevyktų, veiksmas bus ribojamas ir socialinis optimumas bus pasiektas tik tada, jei patiriantys išorinius poveikius veikėjai turi reikalingų socialinių ryšių ir potencialiai veiksmingai normai sukurti, ir padaryti ją veiksmingą. Aš aptarsiu šią problemą kitame skyriuje ir pateiksiu kai ku-

[16] Su Coase'o teorema yra ir kitų problemų. Jei teisių paskirstymas nesvarbus, tuomet teisė vogti ar žudyti be sankcijų baimės turėtų lemti tokį pat rezultatą, koks susidarytų be tokių teisių: potencialiai aukai reikia tik atsipirkti nuo grobiko už abi puses tenkinančią kainą. Tokioje socialinėje sistemoje fizinė jėga ir priėjimas prie ginklų tampa svarbiausiais vertės ištekliais. Žiūrint bendriau, Coase'o teorema neatsižvelgia į tai, kad teisių paskirstymas gali paveikti paskatą daryti kitiems išorinius poveikius (pavyzdžiui, grasinimų forma); ji laiko išorines pasekmes kitais tikslais vykdomos veiklos būtinais šalutiniais produktais.

riuos būdus, kuriais potencialiai veiksmingos normos poreikis gali būti realizuotas. Socialinių ryšių tarp patiriančiųjų išorinius poveikius nebuvimas neleis pasiekti socialinio optimumo, jei tas optimumas yra atitinkamos normos laikymasis.

Tačiau egzistuoja svarbesnė išlyga, susijusi su esamu teisių ir išteklių, t. y. veikėjų turimos įvykių kontrolės paskirstymu. Kaip ir ekonominio efektyvumo atveju, socialinis optimumas yra apibrėžiamas pagal esamą teisių ir išteklių paskirstymą (žr. 30 skyrių). Jei tas paskirstymas labai nelygus, tai reiškia, kad vienų veikėjų interesai yra daug svarbesni už kitų. Veikėjai, turintys daugiau galios, sugebės įvesti disjunkcines normas reguliuoti veiksmus tų, kurie turi mažiau galios, ir sugebės veiksmingai atremti normas, įvestas reguliuoti jų veiksmus, bei pasipriešinti šių normų laikymąsi užtikrinančioms sankcijoms.

Šią situaciją iliustruoja dviejų rūšių pavyzdžiai iš tradicinių visuomenių. Vienas susijęs su normomis, reguliuojančiomis moterų veiksmus. Daugelyje tokių visuomenių egzistuoja griežtos ir veiksmingos normos, reguliuojančios netekėjusių moterų, ištekėjusių moterų ir našlių elgesį, bet nėra panašių normų, reguliuojančių vyrų elgesį. Veikėjai-taikiniai yra moterys, o veikėjai, gaunantys naudos iš apribojimų ir užtikrinantys, kad laužytojams būtų pritaikytos sankcijos, paprastai yra įvairaus amžiaus vyrai ir moterys, senesnės nei veikėjai-taikiniai, t. y. kiti veikėjai, netapatūs taikiniams. Ar šios normos ir jų laikymasis sukuria socialinį optimumą? Funkcionalistinės orientacijos socialiniai antropologai tikina, kad sukuria (žr. Gluckman, 1955; 1963). Šis atsakymas yra teisingas, bet tik tokiam galios paskirstymui, kuris egzistuoja tokiose visuomenėse, paskirstymui, kur vyrai ir vyresnės moterys turi daug galios. Jei šis labai nelygus paskirstymas nebūtų priimamas kaip duotybė, nebūtų galima sakyti, kad normos sukuria socialinį optimumą. (Tolesnę diskusiją žr. 30 skyriuje.)

Kitas šią idėją iliustruojantis pavyzdys yra faktas, kad turtingi ir galingi tradicinių visuomenių nariai dažnai yra nepavaldūs veiksmingoms sankcijoms, net jeigu jie priklauso normos taikiniams. Jų veiksmus norma varžo mažiau, nes esant tokiam galios paskirstymui, sankcionuotojas ar sankcionuotojai negali taikyti sankcijų neprarasdami daugiau, nei išloštų priversdami laikytis normos. Taip atsitinka ne dėl negalėjimo pasidalyti sankcijos kaštus; tai atsitinka dėl to, kad bendri normos taikymo galingam asmeniui kaštai yra didesni nei iš sankcijos gaunama nauda paprasčiausiai dėl galios skirtumo.

Ar panašūs rezultatai galioja konjunkcinėms normoms?

Disjunkcinių normų atveju yra svarbi kitų įvykių, o ne tik centrinio veiksmo kontrolė. O kaip yra konjunkcinių normų atveju? Nagrinėdamas šias normas ir naudodamas bendro projekto pavyzdį, aš skyriau daugiausia dėmesio pačiam centriniam veiksmui, o socialinis optimumas buvo apibrėžtas tik tų veiksmų, kurie produkuoja viešąsias gėrybes ar viešąsias blogybes, atžvilgiu. Tačiau iš praeito skirsnio matyti, kad *visi* įvykiai, kontroliuojami veikėjų-adresatų ar normos beneficiantų, kuriais suinteresuoti sistemos veikėjai, tampa svarbūs apibrėžiant socialinį optimumą. Konjunkcinių normų analizavimas tokiu būdu, lyg vienintelis veikėjo išteklius, kuriuo jis gali pasinaudoti, yra prisidėjimas ar neprisidėjimas prie bendro projekto, ignoruoja tuos kitus įvykius.

Ištekliai, svarbūs apibrėžiant veiksmingą normos poreikį, susideda iš veiksmų neturinčių nieko bendra su norma. Tai pirmiausia yra nepritarimo pareiškimas ir pagarbos atšaukimas – veiksmai, kuriais taikinys yra suinteresuotas nevienodai priklausomai nuo to, kas yra sankcijų vykdytojas ir kas yra taikinys.

Apsvarstykime ankstesnį pavyzdį apie arbatos pakelius. Tarkime, kad kaupti draudžianti norma pagerina kiekvieno padėtį.[17] Ši norma yra konjunkcinė norma. Tarkime, jog organizacijoje yra vienas žmogus, turintis pakankamai galios (bosas), kad jo nepritarimas sankcijai nusvertų sankcijos teikiamą naudą; nėra tokio sankcionavimo kaštų paskirstymo, pagal kurį kiekvieno gaunama nauda viršytų kiekvieno patiriamus kaštus. Jei taip, šis veikėjas – bosas – galėtų nebaudžiamas kaupti arbatos pakelius, o visi kiti arbatos gėrėjai organizacijoje taikytų vienas kitam sankcijas. Bosas nekauptų pakelių tik tuo atveju, jei jis būtų internalizavęs normą, prieštaraujančią tokiam veiksmui. Šis scenarijus nepaprastai panašus į tas tradicines visuomenes, kuriose turtingieji ir galingieji gali ignoruoti tam tikras normas ir nebūti nubausti.

Tuomet kyla toks klausimas: ar socialinis optimumas yra pasiekiamas, jei norma yra laužoma šio vieno veikėjo nebaudžiamu veiksmu, sumažinančiu arbatos pakelių prieinamumą visiems kitiems? Atsakymas yra „taip", lygiai kaip ir anksčiau aptartu disjunkcinės normos atveju. Socialinis optimumas yra būsena, kuriai esant, galingasis veikėjas niekada nepatiria sumažėjusio arbatos pakelių prieinamumo ir netgi turi jų trumpalaikio trūkumo atvejais, o visi kiti patiria šiek tiek sumažėjusį prieinamumą. Tačiau kaip ir pavyzdyje su tradicinėmis visuomenėmis šis socialinis optimumas yra pagrįstas esamu organizacijos narių turimų teisių ir išteklių (t. y. įvykių kontrolės) paskirstymu. Teiginys, kad socialinis optimumas pasiekiamas tada, kai arbatos pakelių prieinamumas vidutiniam veikėjui yra maksimizuojamas, yra neteisingas, jei jame glūdi implicitinė prielaida, kad arbatos pakelių prieinamumas kiekvienam veikėjui turi būti vertinamas vienodai, orientuojantis į prieinamumą vidutiniam veikėjui. Tik tada, jei galingajam veikėjui yra suteikiamas jo galiai sistemoje proporcingas svoris, prieinamumo apibrėžimas yra teisingas. Matematiniame modelyje, aprašytame V dalyje, diferencijuoti svoriai yra išvedami iš skirtingų veikėjų galios: pusiausvyra (t. y. socialiai efektyvi būklė arba socialinis optimumas) yra pagrįsta pradiniu išteklių paskirstymu.

Iš skirtingų veikėjų galios taikyti sankcijas ir laužyti normą plaukia tam tikros implikacijos, kurios nėra savaime akivaizdžios. Turbūt paprasčiausia implikacija yra ta, kad tie, kurie dėl didesnės galios labiausiai galėtų pritaikyti sankciją kitiems (nes vienodai veiksminga sankcija jiems mažiau kainuotų), būtų ir tie, kurie greičiausiai pažeistų normą (nes kiti turėtų mažiau galios jiems taikyti sankcijas). Tokia pat implikacija plaukia iš skirtingo suinteresuotumo centriniu veiksmu. Pavyzdžiui, labiau tikėtina, kad žmogus, kuriam arbatos pakelių prieinamumas yra ypač svarbus, pažeis normą, draudžiančią kaupimą, ir taip pat labiau tikėtina, kad jis imsis sankcijų prieš tokią normą pažeidžiančius. Tačiau faktas yra tas, kad normos laužymas gali pastatyti žmogų į nepalankią padėtį kitų sankcionavimo atžvilgiu, taigi normos laužymas ir sankcijų taikymas turi tendenciją kliudyti vienas

[17] Taip gali ir nebūti. Kaupimas paprasčiausiai bendrus išteklius paverčia asmeniniais. Tačiau normos nebuvimas gali sumažinti prieinamumą kitu būdu, kadangi individai gali panaudoti savo atsargas kitur.

kitam. Taigi turbūt teisingiau šias implikacijas suformuluoti taip: ir normų laužymas, ir sankcijų taikymas turėtų būti teigiamai asocijuotas su galia sistemoje, tačiau galbūt ne vienas su kitu; ir normų laužymas, ir sankcijų taikymas turėtų būti teigiamai asocijuotas su suinteresuotumu centriniu veiksmu, tačiau galbūt ne vienas su kitu.

Įvairias problemas, susijusias su normų atsiradimu ir paisymu bei su sankcijų taikymu, kaip buvo aptarta šiame skyriuje, sunku tiksliai nusakyti žodžiais. Tai ypač galioja problemoms, susijusioms su santykine galia ir už centrinio veiksmo ribų išeinančių išteklių naudojimu. Čia pateikti rezultatai kartu su kitais, reikalaujančiais formalaus išvedimo, detaliau pristatomi 30 skyriuje, kur šie klausimai iš naujo nagrinėjami pasitelkiant formalų modelį.

Normų sistemos

Šiame skyriuje aš nagrinėjau normas po vieną, lyg jos egzistuotų savarankiškai. Kai kurios normos yra santykinai nepriklausomos, bet bendrai paėmus, taip nėra. Normos, kaip ir įstatymai, yra susijusios viena su kita; kai kuriais atvejais tie santykiai yra hierarchiški, o kai kuriais atvejais jie dubliuojasi. Tokių santykių studijavimas yra svarbi užduotis pati savaime, peržengianti socialinių sistemų pamatų nagrinėjimo ribas.

Klausimas, kuris būtinai iškyla šiame tyrime, yra toks, ar sisteminių normų ryšių analizė turi leistis iš makro- į mikrolygmenį ir kilti iš mikro- į makrolygmenį. Tai yra, ar veikėjai turi būti įtraukti kaip įsiterpiantys elementai, ar normų sistemos gali būti analizuojamos kaip ryšiai tarp normų patys savaime? Šis klausimas panašus į klausimą apie ryšius tarp įstatymų, sudarančių bendrosios teisės (*common law*) sistemą: ar bendrosios teisės tyrimas turi išeiti už pačių įstatymų ribų ir nagrinėti atskirų veikėjų elgesį? Vienas atsakymas į šį klausimą yra gaunamas stebint, kaip iš tiesų konstruojama teisės teorija. Ji konstruojama nagrinėjant bylas – bylas, apimančias veiksmus vykdančius veikėjus, kitus veikėjus, patiriančius tų veiksmų pasekmes, ir teisėjus, pagrindžiančius savo sprendimus ginčuose dėl atsakomybės už šias pasekmes. Vykdydami tokį tyrimą, teisės teoretikai iš atskirų bylų sprendimų išveda bendrą principą (t. y. bendrąją teisę). Kiekviena tokia byla apima leidimąsi į mikrolygmenį, nors pats įstatymas, jau susiformavęs principas, yra sistemos lygmens savybė.

Nagrinėdami jurisdikcijos klausimus ir klausimus, susijusius su konfliktuojančiais įstatymais, teisės teoretikai eina tuo pačiu keliu: tiria atskiras veikėjų ir įvykių, kontrolės ir interesų bylas mikrolygmenyje tam, kad galėtų daryti apibendrinimus apie įstatymų tarpusavio ryšius.

Šie grynai metodologiniai klausimai nepatenka į pačią teoriją apie įstatymų sistemas ar normų sistemas. Išvada, kurią aš išvedu iš teisės mokslo pobūdžio, yra tokia, kad sisteminius normų ryšius tirti geriausia ne analizuojant (nesvarbu, ar formaliai, ar ne) abstraktų normų turinį, bet judant pirmyn ir atgal tarp mikro- ir makrolygmenų kiekvienos jungties (*interface*) tarp dviejų normų atveju, nagrinėjant, kaip atsiranda konfliktas (ar kitoks sąlytis) tarp normų ir kaip veikėjai jį sprendžia.

11

VEIKSMINGŲ NORMŲ ĮGYVENDINIMAS

Ankstesniame skyriuje aš nagrinėjau sąlygas, sukeliančias normos poreikį, t. y. suinteresuotumą kurti normą ir įvesti jos laikymąsi užtikrinančias sankcijas. Aš nieko neminėjau apie sąlygas, leidžiančias realizuoti šį poreikį. Klausimas, į kurį vis dar reikia atsakyti, yra toks: ko reikia, kad būtų galima pereiti nuo suinteresuotumo norma prie realaus sankcijomis paremtos normos egzistavimo?

Naudinga išsiaiškinti, ką aš turiu omenyje sakydamas „sankcijomis paremtos". 10 skyriuje aš apibrėžiau normos egzistavimą kaip padėtį, kurioje socialiai apibrėžtą teisę kontroliuoti veikėjo veiksmą turi ne pats veikėjas, bet kiti. Jei norma egzistuoja, veikėjai-taikiniai paprastai gali jos laikytis net, jei mano, kad tai prieštarauja jų dabartiniams interesams. Sankcijų gali prireikti nedažnai. Tačiau, kol normos beneficiantai negali prireikus taikyti sankcijas, beprasmiška sakyti, kad jie turi teisę kontroliuoti veiksmą. (Pasakymas, kad egzistuoja veiksminga sankcija, nereiškia, kad sankcija visada yra veiksminga arba veiksminga visiems veikėjams-taikiniams, bet kad ji yra veiksminga bent jau kai kuriems veikėjams-taikiniams kurį laiką.) Taigi, kai aš vartoju terminus „veiksminga norma" arba „veiksmingos sankcijos", aš noriu pasakyti, kad egzistuoja įgyvendinimo galimybė bent jau kai kurių centrinių veiksmų atžvilgiu.

Esminė problema, kurią atskleidžia 10 skyriuje pateiktas bendro projekto su trimis veikėjais pavyzdys, yra socialinės organizacijos problema. Dviejų veikėjų projekte (10.1 lentelė) kiekvienas žmogus turi išteklių neleisti kitam sukelti jam negatyvius išorinius poveikius (arba, kas šiuo atveju būtų tas pats, skatinti kitą elgtis taip, kad tai sukeltų pozityvius išorinius poveikius).[1] Taip nėra trijų veikėjų projekte (10.2 lentelė). Joks atskiras veikėjas negali išmainyti kontrolės su kitu atskiru veikėju abiem naudingu būdu. Kiekvieno veikėjo veiksmų išorinis poveikis bet kuriam kitam yra mažesnis nei kiekvieno veikėjo paties daromas poveikis savo laimėjimui. Kad tokiu atveju būtų pasiektas socialinis optimumas, reikia kažko daugiau nei poriniai mainai.

Tokio projekto, kuris pateiktas 10.2 lentelėje, vienas sprendimo būdas yra porinių mainų tarp trijų veikėjų (A_1, A_2 ir A_3) seka, kurioje pirmiausia kontrolės teisėmis keičiasi veikėjai A_1 ir A_2, o paskui A_2, turintis teisę kontroliuoti A_1 veiksmus, maino *tai* į teisę kontroliuoti A_3 veiksmus. Po šių mainų kontrolės teisės yra pasiskirsčiusios taip (kur E_i žymi A_i įnašą):

A_3 kontroliuoja E_1
A_2 kontroliuoja E_3
A_1 kontroliuoja E_2.

Jei tokie mainai įvyktų, tuomet kiekvienas veikėjas vykdytų įsigytą kontrolę taip, kaip naudinga jam (taip pat ir vienam iš kitų dviejų): A_3 įpareigotų A_1, A_2 įpareigotų A_3, o A_1 įpareigotų A_2. Tačiau pirmieji mainai tarp A_1 ir A_2 įvyktų tik tada, jei abu veikėjai žinotų, kad įmanomi antrieji mainai, nes be šių tolesnių mainų kiekvienas

[1] Kaip nurodyta anksčiau, kai tėra tik du alternatyvūs veiksmai, kaip šiuo atveju, nėra jokio preskriptyvių ir proskriptyvių normų skirtumo.

prarastų kažką, kas jam verta daugiau nei tai, ką gautų. Be to, kai mainai tarp A_1 ir A_2 būtų daryti, A_3 suvoktų, kad jam *nėra* naudinga keistis kontrole su kitu veikėju. Taigi sandoriai baigtųsi po mainų tarp A_1 ir A_2 ir abu galiausiai praloštų, o išloštų A_3.

Šis sprendimas priklauso ne tik nuo A_3 noro vykdyti antruosius mainus, bet ir nuo sąlygos, kurios dažnai nebūna: žinojimo iš A_1 ir A_2 pusės, kad bus įmanomi tolesni sandoriai, pradinius nepelningus mainus paverčiantys pelningais. Kaip rodo primityvių ekonominių mainų sistemų tyrimai, susiformuoti tokioms mainų sekoms (kurių dėka objektai įgauna vertę mainuose nepriklausomai nuo jų naudos veikėjui ir tai skatina veikėjus įsigyti juos tolesniems mainams) nėra paprasta (žr. Einzig, 1966).

Veiksmo teisių bankas

Esminės trijų veikėjų projekto problemos panašumas į ekonominėse rinkose kylančią problemą, kai nėra monetarinės sistemos ar centrinio banko, kelia klausimą, ar yra kitų galimų sprendimų, panašių į tuos, kurie atsiranda ekonominėse rinkose. Vieną galimybę siūlo faktas, kad sistemoje kiekvieno veikėjo veiksmų kontrolės teisės turi tam tikrą vertę jam ir kitiems. Pavyzdžiui, 10.2 lentelės projekte A_1 įnašas jam turi –5 dol. vertę, o kitiems dviem veikėjams, kartu paėmus, jis turi 8 dol. vertę. Įsivaizduokime, kad visi veikėjai susitaria, jog kiekvienas atiduoda teisę kontroliuoti savo veiksmą šiame įvykyje centriniam „bankui“. Tuomet šis veiksmo teisių bankas išleidžia dviejų rūšių akcijas už teisę nulemti A_1 veiksmą ir parduoda jas po 1 dol. už akciją: akcijas už teisę pasinaudoti šia teise pozityvia kryptimi, t. y. įnešti įnašą; ir akcijas už teisę pasinaudoti šia teise negatyvia kryptimi, t. y. neįnešti įnašo. Kiekvienas veikėjas sistemoje gali pasiūlyti nupirkti bet kokį kiekvienos teisės akcijų skaičių. Tas akcijų paketas – pozityvių arba negatyvių – kurio daugiau pageidaujama, yra parduodamas siūlytojams, o šie sumoka centriniam bankui (veikėjai kitoje pusėje atgauna savo pinigus) ir įgyja pozityvią arba negatyvią teisę.

Konkrečiu nagrinėjamu atveju teisė kontroliuoti A_1 veiksmą pozityvia kryptimi yra verta 4 dol. veikėjui A_2 ir 4 dol. veikėjui A_3. Tarkime, kad A_2 ir A_3 susitaria, jog kiekvienas pasisiūlys nupirkti 3 dol. vertės akcijas. Šie 6 dol. yra daugiau, nei A_1 verta pasiūlyti už negatyvias akcijas; jam jos vertos tik 5 dol. Taigi, jei jis nupirko 5 dol. vertės negatyvias akcijas, jis tuos 5 dol. atgauna, pozityvi teisė atitenka A_2 arba A_3 (nesvarbu kuriam, tik svarbu, kad ji būtų panaudota sukelti pozityviam veiksmui), kai 6 dol. sumokami A_1. Tada A_1 turi įnešti 9 dol. dėl A_1 ir A_2 panaudotos pozityvios teisės. Po to kiekvienas veikėjas atgauna po 4 dol. kaip pelną iš šio įnašo. Rezultatas yra toks, kad A_2 ir A_3 išlošia po 1 dol., sumokėję 3 dol. ir atgavę 4 dol., ir A_1 išlošia 1 dol. (6 – 9 + 4). Panašūs sandoriai su teisėmis kontroliuoti A_2 ir A_3 įnašus leistų A_1, A_2 ir A_3 išlošti iš viso po 3 dolerius.

Tokia sistema sukurtų socialinį optimumą per mechanizmą, panašų į centrinį banką ir rinką su monetarine sistema. Veiksmo teisių banko procedūros įveikė viešosios gėrybės problemą, su kuria susidūrė A_1, A_2 ir A_3. Tokio mechanizmo mintinis konstravimas leidžia įžvelgti problemos, kurią sprendžia normos, pobūdį.

Nors toks veiksmo teisių bankas gali pasirodyti keistas, daugumos balsavimo sistema, kurioje veikėjai balsuoja už arba prieš projekto patvirtinimą, yra nepaprastai į jį panaši. Abiem atvejais kiekvienas veikėjas turi dalines ginčijamo veiksmo kon-

trolės teises. Veiksmo kontrolės teisių įdėjimas į banką yra panašus į konstitucinį sprendimą, kad tam tikros teisės yra pripažįstamos kaip kolektyvinės, o ne kaip individualios. Tos kontrolės teisės tuomet yra padalijamos į balsus arba dalinės kontrolės akcijas. Balsuodamas balsuotojas vykdo teisę pozityvios arba negatyvios baigmės kryptimi kaip ir veiksmo teisės banko atveju.

Žinoma, yra ir skirtumų. Kolektyvuose, kur dėl veiksmų apsisprendžiama daugumos balsavimu, veiksmo kontrolės teisės yra paskirstomos taip, kad kiekvienas kompetentingas narys ar pilietis gauna vieną akciją, bet ne per akcijų aukcioną. Narys ar pilietis negali pakeisti savo turimos įvykio kontrolės dalies, kaip gali veikėjas veiksmo teisių banko atveju, o gali tik balsuoti arba nebalsuoti, ir šio veiksmo kaštai jam yra labai maži. Taigi jo turima įvykio kontrolė nepriklauso nuo jo išteklių, t. y. nuo jo turto; ir jo turima įvykio kontrolė nepriklauso nuo jo suinteresuotumo juo. (Kai kuriais atvejais laiko kaštai nėra nereikšmingi. Tuomet balsavimas tampa priklausomas ir nuo suinteresuotumo [pozityviai], ir nuo uždarbio [negatyviai]. Tokio atvejo Indijoje analizę žr. Goel, 1975.) Tai siūlo galimas balsavimo sistemų modifikavimo kryptis, kad kiekvieno veikėjo įvykio kontrolė taptų priklausoma nuo jo interesų, bet vis dar nepriklausoma nuo jo turto. (Tideman ir Tullock, 1976, ir Groves ir Ledyard, 1977, pasiūlė „poreikį atskleidžiantį" metodą pasiekti socialinį pasirinkimą, turintį pirmąją iš šių savybių. Jų sugalvoto mechanizmo kritiką žr. Margolis, 1982.) Tačiau visa tai jau ne čia nagrinėjama normų atsiradimo tema.

Yra viena alternatyva, kurią kartais naudoja asmenys, besitikintys naudos iš bendros veiklos, bet turintys išsisukinėtojo problemą. Jie gali suteikti savo veiksmų kontrolės teises lyderiui sukurdami konjunkcinės valdžios sistemą. Žinoma, tuomet reikia didelio pasitikėjimo lyderiu, kad jis veiks pasekėjų labui – pasitikėjimo, kuris kartais suteikiamas, kai potencialus lyderis laikomas turinčiu charizmatinių savybių.

Sankcijas palaikantys socialiniai santykiai

Kai negalima išspręsti išoriškai, socialiniam optimumui pasiekti reikalingas tam tikras kombinuotas veiksmas. Šis veiksmas gali būti abipusis teisių perleidimas, kuris reiškia normos įkūrimą; tačiau tam, kad norma būtų veiksminga, taip pat reikalinga veiksminga sankcija, užtikrinanti jos laikymąsi, jei būtų ženklų, kad koks nors veikėjas nežada prisidėti. Tai savo ruožtu priklauso nuo to, ar tarp dviejų veikėjų, paveiktų trečiojo veikėjo veiksmų, egzistuoja socialiniai santykiai. 11.1 paveiksle pateikiami du atvejai: dalyje (a) veikėjo A_1 veiksmai turi poveikį A_2 ir A_3 (kaip parodyta rodyklėmis), kurie vienas su kitu neturi jokių socialinių santykių. Juos socialiniai santykiai sieja su kitais veikėjais – A_4 ir A_5. Dalyje (b) A_1 veiksmų poveikis yra toks pat, tačiau veikėjus A_2 ir A_3 sieja socialiniai santykiai (kurių turinį trumpai aptarsiu).

11.1 (a) dalyje pateiktu atveju bet kokią A_2 ar A_3 sankciją, siekiančią pakreipti A_1 veiksmą, kad šis nekenktų jų interesams, turi taikyti kiekvienas atskirai. Kaip parodyta 10.2 lentelėje trijų veikėjų bendram projektui, nė vienas iš jų to negali padaryti: A_2 grasinimas A_1 neprisidėti prie projekto, jei A_1 neprisidės, pakenkia A_1 tik 4 dol., o neprisidėjęs A_1 išlošia 5 dol. Tačiau, kaip parodyta 11.1 (b) dalyje, socialiniai santykiai tarp A_2 ir A_3 gali sudaryti galimybes pritaikyti sankciją A_1 tam tikru bendru veiksmu, kurio nei A_2, nei A_3 negalėtų atlikti po vieną. Lygiai taip pat, jei egzistuoja

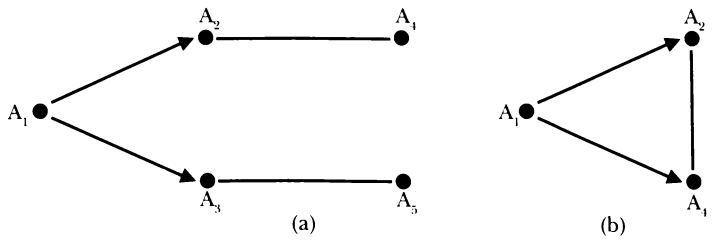

11.1 pav. Veikėjų santykių struktūros, turinčios skirtingą normos atsiradimo potencialą

tam tikri socialiniai santykiai tarp A_1 ir A_2, gali būti įmanoma pritaikyti sankcijas A_3, ir lygiai taip pat santykių tarp A_1 ir A_3 atveju.

Tačiau iškyla du tarpusavyje susiję klausimai: pirma, kokia sankcija gali būti pritaikyta, kurios negalėtų pritaikyti kiekvienas veikėjas atskirai? Antra, ką reiškia nenagrinėta sąvoka „socialiniai santykiai"?

Yra du socialinių santykių aspektai, kurie gali lemti veiksmingą sankciją. Pirma, yra paprasčiausia komunikacija, suteikianti bendro veiksmo galimybę. Jei A_2 ir A_3 sudeda kartu savo įnašus, jie kartu pasiūlo sankciją, veiksmingą A_1 atžvilgiu: jų bendras įnašas A_1 sudaro 8 dol. skirtumą, o jo paties neprisidėjimas jam atneša tik 5 dol. naudą. Taigi bendro A_2 ir A_3 grasinimo neprisidėti pakanka priversti A_1 įnešti įnašą.

Antra, socialiniuose santykiuose tarp A_2 ir A_3 gali slypėti tam tikros kitos galimybės, tam tikri interesai ir kontrolė, suteikianti vienam ar abiem veikėjams svertus vienas kito atžvilgiu. Tai yra įsipareigojimai ir lūkesčiai, nagrinėti 8 skyriuje kaip tam tikros pasitikėjimo sistemos komponentai. Kadangi socialiniai santykiai susideda iš simetriškai arba nesimetriškai palaikomų įsipareigojimų ir lūkesčių ir kadangi kiekvienas veikėjas toliau kontroliuoja tam tikrus įvykius, kuriais yra suinteresuoti kiti, kiekviename socialiniame santykyje natūraliai egzistuoja svertai, kurie gali būti panaudoti sankcijoms sukurti. Jei 11.1 (b) paveiksle pavaizduotu atveju A_2 turi įsipareigojimų A_3 atžvilgiu, tuomet A_2 už dalį šių įsipareigojimų gali atsiskaityti taikydamas sankcijas A_1. Bet jis tai gali padaryti tik tada, jei gali pagrasinti A_1 kažkokiu įvykiu, kuris kainuotų A_1 5 dol. arba daugiau. Paties A_2 įnašas sudaro tik 4 dol. skirtumą, o to negana. Kad jo sankcija būtų veiksminga, A_2 turi turėti kažkokių įsipareigojimų A_1 atžvilgiu, kurių nevykdymu galėtų grasinti. Netgi toks grasinimas, kuris jam kainuotų daugiau, nei jis gautų naudos iš A_1 įnašo, gali būti veiksmingas dėl kompensacijos, kurią jis gautų iš A_3. Arba, jei A_2 turi kontrolę tam tikro įvykio, kuriuo suinteresuotas A_3 (tai gali būti ne daugiau nei A_2 palanki nuomonė), A_2 ir A_3 gali įvykdyti numanomus mainus, kuriuose A_2 apsiima A_1 sankcionavimo kaštus mainais į kontrolę įvykio, kurį šiuo metu kontroliuoja A_2.

Toks socialinių santykių panaudojimas palengvinti sankcijų taikymą yra bendros problemos, prie kurios aš dabar pereisiu, sprendimas.

Antrinė viešųjų gėrybių problema normoms

Sankcijų taikymo problema yra vadinama antrine (*second-order*) viešųjų gėrybių problema, arba antrine išsisukinėtojo problema. Ją galima konceptualizuoti aptariant Ezopo pasakėčią „Pelių taryba". Buvo sušauktas tarybos posėdis aptarti pelių ben-

druomenei iškilusią problemą, kaip suvaldyti katiną, palengva naikinantį bendruomenės gyventojus. Šioje knygoje vartojamais terminais katino veiksmai turi rimtų išorinių poveikių pelėms ir todėl yra viešoji blogybė, kurianti nuolatinį pavojų kiekvienai pelei. Tai yra pirminė viešosios gėrybės (arba šiuo atveju viešosios blogybės) problema.

Antrinę viešosios gėrybės problemą atskleidžia senos išmintingos pelės pasisakymas. Ji pasisakė taryboje po to, kai buvo energingai pritarta pasiūlytam sprendimui (kad prie katino kaklo būtų pritaisytas varpelis, perspėjantis apie jo artėjimą). Ji pasiūlė, kad taryba apsvarstytų, kaip varpelis turėtų būti pritaisytas prie katino kaklo ir kas apsiims įvykdyti šią užduotį. Antrinė viešosios gėrybės problema yra ta, kad lygiai taip kaip katino veiksmai daro išorinį poveikį visiems, veiksmingų sankcijų įvedimas katinui taip pat daro išorinį poveikį (šiuo atveju pozityvų) visiems, gaunantiems naudos iš sankcijos; tačiau nauda pelei, kuri apsiimtų pritaisyti varpelį, nebūtų pakankama padengti kaštams.

Trijų veikėjų projekto, pateikto 10.2 lentelėje, atveju pirminė viešosios gėrybės problema yra ta, kad kiekvienas gauna naudos tik prisidėjus kitiems; o antrinė viešosios gėrybės problema yra ta, kad jei A_1 neprisideda, tai A_1 sankcijų įvedimas yra viešoji gėrybė A_2 ir A_3, bet nė vienas, pats imdamasis sankcijų, negauna pakankamai naudos kompensuoti A_1 sankcijų įvedimo kaštus. Problema gali nepasirodyti rimta trijų veikėjų bendram projektui. Sankcijų taikymo vienam veikėjui, neprisidedančiam prie trijų veikėjų bendro projekto, antrinė viešosios gėrybės problema sumažėja iki dviejų veikėjų bendro projekto. Ją įmanoma išspręsti, jei tik galimi mainai tarp dviejų veikėjų, patiriančių išorinius poveikius iš trečiojo. Vienas gali kompensuoti kitam grynuosius sankcijos taikymo kaštus (šiuo atveju, pavyzdžiui, A_2 patirtus A_1 sankcijos įvedimo kaštus, atėmus naudą, kurią A_2 tiesiogiai gaus iš sankcijos rezultatų). Bendrai paėmus, sankcionavimo antrinė viešosios gėrybės problema visuomet apima vienu veikėju mažiau nei pirminė viešosios gėrybės problema.

Sankcionavimo problema 10.2 lentelėje pateiktam atvejui parodyta 11.1 lentelėje, kur daroma prielaida, kad A_1 ketina neprisidėti ir kad A_2 ir A_3 yra prisidėję. Kadangi A_1 neprisidėdamas išlošia 5 dol. (3 ir 8 dol. skirtumas), A_2 arba A_3 (arba abiem kartu) tai kainuos kažką, kas A_1 atitinka 5 dol. Nei A_2, nei A_3 negali kompensuoti A_1 5 dol. šiame bendrame projekte, nes kiekvienas atskirai prisidėjęs arba neprisidėjęs gali sudaryti A_1 tik 4 dol. skirtumą. Taigi toliau lentelė 11.1 remiasi prielaida, kad ir

11.1 lentelė. Išlošių matrica dviem potencialiems sankcionuotojams trijų asmenų bendrame projekte

		A_3	
		Taikyti sankcijas	Netaikyti sankcijų
A_2	Taikyti sankcijas	0,5, 0,5	–2, 3
	Netaikyti sankcijų	3, –2	–1, –1

A_2, ir A_3 palaiko ryšius su A_1, kurie sudaro galimybes pakenkti A_1 interesams 5 dol., ir kad tokios sankcijos kaštai arba A_2, arba A_3 tolygūs 5 doleriams.[2]

Tokios prielaidos leidžia nurodyti A_2 ir A_3 išlošių aibę antrinei viešosios gėrybės problemai, kurią sukelia klausimas, kaip įvesti sankcijas A_1. Jeigu nei A_2, nei A_3 nesiima sankcijų, jie praranda po 1 dol. (iš 10.2 lentelės). Jei tik A_2 imasi sankcijų, jam priversti A_1 prisidėti kainuoja 5 dol. (vėlgi 8 ir 3 dol. skirtumas). Tokiu atveju A_3 gauna 4 dol. (–1 dol. ir 3 dol. skirtumas) ir iš viso išlošia 3 dol. Lygiai taip pat, jei tik A_3 imasi sankcijų, jam tai kainuoja 5 dol., o A_2 gauna 4 dol. Jei abu imasi sankcijų, kiekvienam tai kainuoja po 2,50 ir kiekvienas gauna po 4 dol., taigi kiekvienam tenka po 1,50 dol. grynųjų pajamų atėmus sankcijos kaštus ir 0,5 dol. visam projektui.

Svarbu pažymėti keturis dalykus, susijusius su šia sankcijų įvedimo problema. Pirma, išlošių struktūra iliustruoja tą faktą, kad būtinybė taikyti sankciją brangiai kainuoja jos taikytojams. Net jei A_2 ir A_3 turi teisę kontroliuoti A_1 veiksmus, tos teisės įgyvendinimas kainuoja. Sankcijos grėsmė tampa veiksminga, o norma gyvybinga tada, kai šis įgyvendinimas veikėjams A_2 ir A_3 kainuoja mažiau, nei jie gali gauti iš reikalingą A_1 elgesį užtikrinančios sankcijos rezultatų.

Antra, sankcionavimo problema, kaip jau minėta, apima vienu veikėju mažiau nei pirminė viešosios gėrybės problema. Kai pirminė problema apima tris veikėjus, sankcijų įvedimo problema apima du ir paprastai gali būti išspręsta mainų keliu. Žinoma, esant dideliam veikėjų skaičiui, šio dydžio sumažėjimo nauda yra nedidelė.

Trečia, sankcijų įvedimo problema iš dalyvaujančių veikėjų reikalauja mažesnių kaštų nei pirminė problema. Tai galima matyti dviem būdais. Skirtumas tarp socialiai optimalaus 0,50 dol. išlošio kiekvienam ir –1 dol. baigmės, atsirandančios, jei kiekvienas imasi individualiai optimalaus veiksmo, yra tik 1,50 dol.; šis skirtumas yra 3 dol. pirminei problemai. Taip pat, žiūrint iš A_3 perspektyvos, jei jis imasi sankcijų, skirtumas, kurį jam sudaro A_2 sankcija, yra tik 2,50 dol., palyginti su 4 dol. pirminės problemos atveju. Taigi sankcionavimo problema yra ne tokia brangi kaip pirminė problema.

Ketvirta, jei antrinė (*second-order*) sankcija yra pozityvi sankcija, atlyginanti sankcijas taikančiajam, tuomet net jeigu ji kainuoja mažiau nei pirminė sankcija, ji turi būti taikoma visuomet, kai tik įvykdomas teisingas veiksmas (sankcijų įvedimas pradiniam pažeidėjui); negatyvi sankcija turi būti taikoma tik tada, kai atliekamas neteisingas veiksmas. Jei susiformuoja norma, kad reikia įvesti sankcijas pradinės normos pažeidėjui, tuomet negatyvi antrinė sankcija už pirminės sankcijos netaikymą turi būti pritaikyta tik tuomet, jei ši sankcionavimo norma yra pažeidžiama. Šis kaštų normos beneficiantams sumažėjimas gali suteikti jiems interesą sukurti normą, reikalaujančią sankcionuoti.

Dabar galima išdėstyti antrąją veiksmingos normos atsiradimo sąlygą – sąlygą, kuriai esant, bus patenkintas veiksmingos normos poreikis. Paprastai sakant, tai yra sąlyga, kuriai esant, antrinę išsisukinėtojo problemą įveiks racionalūs normos palaikytojai. Kitaip tariant, sąlyga yra tokia, kuriai esant, normos beneficiantai, elgda-

[2] Teiginys, kad sankcionavimo kaštai A_2 arba A_3 ir jo nauda A_1 yra vienodi, leidžia teigti, kad atliekamas tarpasmeninis naudingumo palyginimas. Aš čia tokio palyginimo galimybę tiesiog skelbiu dekretu ir teigiu, kad veikėjai yra homogeniški. Tačiau bendrai paėmus, jei A_2 yra galingesnis už A_1, jis gali turėti sankcijos būdų (t. y. kito įvykio kontrolę), kažką, kas nėra labai vertinga jam, bet yra labai vertinga A_1, ir tai sudaro galimybę taikyti pigias sankcijas A_1. Šie skirtumai aptariami vėliau.

miesi racionaliai, arba galės tinkamai pasidalyti veikėjų-taikinių sankcionavimo kaštus, arba tarp grupės beneficiantų galės generuoti antrines sankcijas, pakankamas sužadinti vieno ar kelių beneficiantų veiksmingas sankcijas taikiniams. Ši sąlyga priklauso nuo socialinių santykių tarp beneficiantų egzistavimo.

Išsisukinėjimas ir užsidegimas[3]

Šiame ir ankstesniuose skyriuose išplėtota teorija gali būti panaudota empiriniam galvosūkiui išspręsti. Pirmiausia reikia iš naujo suformuluoti išsisukinėtojo problemą: kai tam tikras skaičius savanaudžių asmenų yra suinteresuoti ta pačia baigme, kurią galima pasiekti tik pastangomis, kainuojančiomis daugiau nei nauda, kurią ji duotų kuriam nors iš jų, ir kai nėra konkrečios organizacijos, tai šios baigmės pasiekti nepavyks, net jei tinkamai paskirsčius pastangas, ją būtų galima pasiekti su mažesnėmis kiekvieno sąnaudomis, nei nauda, kurią kiekvienas gautų.

Mįslė yra tai, kad esama daug empirinių situacijų, kurioms būdinga kaip tik priešinga išsisukinėjimui veikla, net jei aplinkybės yra tokios, kurioms esant, galima numatyti gausų išsisukinėtojų skaičių. T. y. egzistuoja baigmė, kuria suinteresuoti daugelis žmonių, reikalaujanti pastangų, kurių kaštus nevisiškai kompensuoja nauda, kurią ši baigmė atneš kuriam nors iš šių asmenų. Vis dėlto kai kuriose iš šių situacijų aptinkama išsisukinėjimo priešingybė, t. y. besaikis užsidegimas. Patriotinio užsidegimo karštligės pagauti karo metu vyrai stoja savanoriais į karinę tarnybą; kariuomenėje jie savu noru eina į fronto linijas; fronte jie savanoriškai renkasi pavojingas misijas. Net tarp nepritariančiųjų prievartai atsiranda tokių, kurie eina savanoriais į frontą slaugyti sužeistųjų. Visais šiais atvejais prisiimami kaštai yra neįprastai dideli, taip pat didžiulė tikimybė būti užmuštam.

Lygiai taip pat nepaprastai didelius kaštus prisiima žmonės mažose grupelėse, vykdančiose karinius ar net teroristinius aktus vardan to, ką jie laiko viešuoju gėriu. Pavyzdžiui, IRA* bado streikininkai Šiaurės Airijoje, kai kurie jų badavę iki mirties; Mohandas Gandhi ir jo pasekėjai Indijoje, kentę nepaprastus išmėginimus vardan tikslo; Raudonoji gvardija Italijoje, siekusi teroru nuversti sistemą; PLO** aktyvistai Artimuosiuose Rytuose ir „Solidarumo" judėjimo Lenkijoje aktyvistai bei lyderiai. Visais šiais atvejais tam tikras žmonių skaičius patyrė nepaprastai didelius kaštus, kad pasiektų rezultatą, iš kurio jie asmeniškai vargiai galėtų tikėtis tuos kaštus padengiančios naudos.

Kita sritis, kur galima tikėtis išsisukinėjimo, bet vietoj jo dažnai aptinkamas užsidegimas, yra komandinis sportas. Kadangi laimėjimo naudą patiria visi komandos nariai, pagal išsisukinėtojo logiką galima būtų tikėtis, kad komandos nariai bus nelabai aktyvūs arba visai neaktyvūs. Tačiau ir treniruotėse, ir varžybose komandos nariai dažnai dirba stropiau nei individualių sporto šakų (pavyzdžiui, lengvosios atletikos) atstovai. Net ir išlyga, dažnai pateikiama prognozuojant išsisukinėjimą, kad ta prognozė negalioja mažoms grupėms, nepaaiškina aukštesnio pastangų ly-

[3] Ankstesnė šio poskyrio versija pasirodė *Sociologijos teorijoje* (*Sociological Theory*) (Coleman, 1988a).

* Airijos Respublikos kariuomenė – *vert. pastaba*.

** Palestinos išsivadavimo organizacijos – *vert. pastaba*.

gio komandinėse sporto šakose. Prognozė numatytų vienodas pastangas komandiniame sporte ir individualiose sporto šakose. Atrodo, kad tai, kas iš tiesų vyksta komandiniame sporte, yra neretai pasitaikantis išsisukinėjimas, t. y. šiek tiek daugiau dykinėjimo nei individualiose sporto šakose, bet taip pat ir didesnis užsidegimas. Bendras vidutinis pastangų lygis komandiniame sporte turbūt yra didesnis nei individualiose sporto šakose.

Išsisukinėjimo ir užsidegimo racionalumas

Kaip šie du reiškiniai, išsisukinėjimas ir užsidegimas, gali egzistuoti kartu? Kaip panašios situacijos gali sukelti išsisukinėjimą ir užsidegimą?

Išsisukinėjimo racionalumas yra akivaizdus: jei kelių asmenų interesus patenkina ta pati baigmė ir jei nauda, kurią kiekvienas patiria iš savo paties veiksmų, prisidedančių prie baigmės, yra mažesnė nei tų veiksmų kaštai, būdamas racionalus jis neprisidės. Jei kiti prisideda, jis gaus baigmės atnešamą naudą neprisiėmęs kaštų. Jei kiti neprisideda, jo kaštai pranoks naudą. Tačiau beveik tokioje pat situacijoje kitoks racionalumas skatina užsidegimą. Jei grupės žmonių interesus patenkina ta pati baigmė, tuomet kiekvienas turi paskatą atlyginti kitiems už veiklą, skatinančią tą baigmę. Kiekvienas gali jaustis suinteresuotas įtvirtinti normą, skatinančią dirbti tos baigmės labui, su negatyviomis sankcijomis už išsisukinėjimą ir pozityviomis sankcijomis už darbą vardan bendro tikslo. Jei norma ir sankcijos įtvirtinamos, tuomet kiekvienas žmogus, dirbdamas tos baigmės labui, turi du pasitenkinimo šaltinius: objektyvų savo interesų patenkinimą prisidedant prie baigmės ir atlygį, teikiamą kitų, už pagalbą siekiant šios baigmės. Taigi tam tikro žmogaus pastangos tiesiogiai padeda patenkinti jo interesus (net jei to nepakanka atsverti tų pastangų kaštus) ir atneša naudą iš kitų už pagalbą patenkinant *jų* interesus. Ši dvigubos naudos kombinacija gali pranokti pastangoms įdedamas sąnaudas.

Išsisukinėjimo racionalumas ir užsidegimo racionalumas atsiranda esant tai pačiai interesų struktūrai. Tai nėra interesų struktūra, būdinga daugumai situacijų, kur skirtingų žmonių interesai vienas kitą papildo ir yra realizuojami per tam tikrus socialinius mainus. Tai nėra ir struktūra, kur interesai priešingi ir vieno asmens interesai realizuojami kito sąskaita. Greičiau tai yra bendrų interesų struktūra, t. y. situacija, kurioje visų interesus (ar bent jau visų, esančių kaimynystėje) realizuoja ta pati baigmė (pergalė kare ar žaidime arba politinių ar bendruomenės tikslų pasiekimas). Būtent tokiose situacijose galima aptikti ir išsisukinėjimą, ir užsidegimą.

Kaip galima suderinti šiuos du racionalumus, kad būtų įmanoma numatyti, kada vienas ar kitas paims viršų? Norint atsakyti į šį klausimą, reikia žvelgti į išsisukinėjimo racionalumo ir užsidegimo racionalumo panašumus bei skirtumus. Užsidegimo racionalumas turi tą pačią išsisukinėjimo paskatą, bet antroji paskata pranoksta pirmąją. Tačiau antroji paskata tampa veiksminga tik per įsiterpiantį veiksmą: kitų paskatinimą arba pozityvias sankcijas, kurios gali įveikti pirmojo stimulo trūkumą. Būtent šis įsiterpiantis veiksmas (*intervening action*) sudaro skirtumą tarp paskatos trūkumo, skatinančio išsisukinėjimą, ir paskatos pertekliaus, skatinančio užsidegimą. Taigi šios įsiterpiančios veiklos buvimas arba nebuvimas nurodo sąlygą, dėl kurios atsiranda išsisukinėjimas, ir sąlygą, dėl kurios kyla užsidegimas.

Kokiomis sąlygomis pasireiškia šis įsiterpiantis veiksmas? Tokią veiklą, kurią aš apibūdinau kaip kitų paskatinimą, panagrinėjus atidžiau, galima laikyti priklausančia bendrai veiklos klasei, apibūdinamai kaip normos įgyvendinimo sankcionavimas. (Kaip aš vėliau parodysiu, kitus skatinanti veikla galima ir nesant normos, bet tai gali būti veiksminga tik ypatingomis aplinkybėmis, kurias aš patikslinsiu.) Kitaip tariant, ši veikla yra tam tikra sankcijų rūšis, kuri *skatina* (*encourages*), o ne *slopina* veiksmą, o norma yra tokia, kuri *nurodo atlikti* tam tikrą veiksmą, o ne draudžia jį. Bet pasakyti, kad norma atsiranda esant šioms dviem sąlygoms, reiškia palikti klausimą pusiau atsakytą. Išorinių pasekmių egzistavimas yra būtina, bet nepakankama sąlyga veiksmingai normai egzistuoti – jei taip būtų, išsisukinėjimas, kai veikėjai turi bendrų interesų, neegzistuotų.

Tinklų uždarumas ir užsidegimo atsiradimas

Ankstesnis poskyris parodė socialinės struktūros svarbą paremiant sankcijų taikymą. Taip pat buvo užsiminta, kad būtent socialinė struktūra yra tai, kas gali transformuoti išsisukinėjimą į užsidegimą. Kaip tai vyksta, galima suprasti nagrinėjant socialinių tinklų, pateiktų 11.2 paveiksle, skirtumus. Dalyje (a) veikėjai A_1, A_2 ir A_3 nesudaro to paties tinklo. Jie neturi socialinių ryšių vienas su kitu. Dalyse (b) ir (c) veikėjas A_1 susietas su veikėjais A_2 ir A_3. Dalyje (b) veikėjai A_2 ir A_3 nesusieti, o dalyje (c) susieti.

Tarkime, susidaro aplinkybės, atitinkančios ir išsisukinėjimo, ir užsidegimo paskatų struktūrą. Kitaip tariant, yra veikla, kurioje kiekvieno veikėjo veiksmas naudingas visiems trim, nors kiekvienam veikėjui savo paties veiksmo nauda nėra pakankama nusverti veiksmo kaštus. Tokią veiklą iliustruoja bendras projektas, pateiktas 10.2 lentelėje ir aptartas 10 ir šiame skyriuose.

Socialinėje struktūroje, pateiktoje 11.2 (a) paveiksle, kiekvienas veikėjas neturi galimybių paveikti nė vieno kito prisidėjimo. Jie nepalaiko santykių ir todėl negali sukurti paskatinimo ar pritaikyti sankcijų, kurios pastūmėtų kitus prisidėti. Bet kuriam iš trijų prisidėti būtų neracionalu.

Tokioje socialinėje struktūroje, kokia parodyta 11.2 (b) paveiksle, situacija sudėtingesnė. Jei A_1 ketina neprisidėti, bet pasinaudoti A_2 ir A_3 įnašais, tuomet A_2 norėtų priversti jį prisidėti; o dalyje (b), kitaip nei dalyje (a), A_2 (kaip ir A_3) yra tokioje socialinėje struktūrinėje padėtyje, kuri tai palengvina. Tačiau, kaip buvo anksčiau

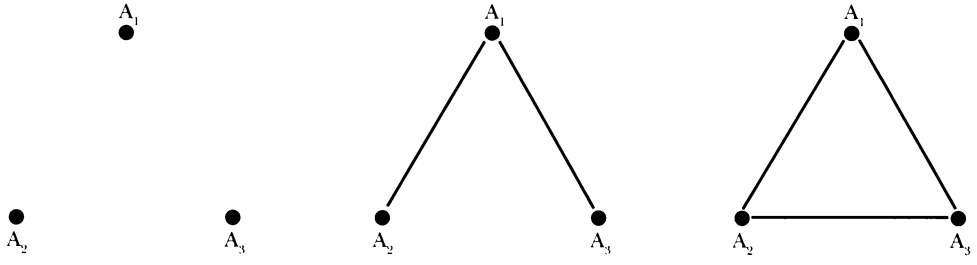

11.2 pav. Skirtingus potencialus užsidegimo augimui turinčios veikėjų santykių struktūros

parodyta remiantis 11.1 paveikslu, tam tikromis aplinkybėmis A_2 to padaryti negali, jei norėdamas paskatinti A_1 prisidėti, jis turi šiam kompensuoti tam tikra bendra mainų priemone („valiuta"). Žinoma, yra viešųjų gėrybių, dėl kurių A_2 skatinimas būtų pakankamas, kad A_1 prisidėtų, o A_2 vis dar turėtų grynosios naudos. (Pavyzdžiui, tarkime, bendrame trijų veikėjų projekte A_1 9 dol. įnašas kiekvienam atneštų 6 dol. naudos. Tuomet A_2 galėtų paskatinti A_1 prisidėti pasiūlydamas jam sumą, didesnę nei 3 dol., ir išloštų, jei pasiūlyta suma būtų mažesnė nei 6 dol.) Taip pat gali būti, kad A_2 galėtų kompensuoti A_1 kažkuo, kas jam nelabai vertinga, bet yra labai vertinga A_1. A_2 galėtų tai pasiūlyti A_1 ir abi pusės gautų grynąjį perviršį. Pavyzdžiui, jei A_2 yra labai gerbiamas A_1, tuomet A_2 padėka A_1 už prisidėjimą gali atitikti šią sąlygą.

Socialinėje struktūroje, pateiktoje 11.2 (c) paveiksle, yra papildoma galimybė. Jei A_1 sankcijų taikymas veikėjui A_2 (arba A_3) kainuotų daugiau, negu jis iš to gautų naudos, tuomet su šia struktūra antrinė sankcijų taikymo problema gali būti įveikta, kaip aprašyta aptariant 11.1 paveikslą.

Ar kada nors užsidegimo būna per daug?

Ši anksčiau aprašyta diskusija paprasčiausiai persako ankstesnę išvadą, kad socialinių tinklų uždarumas gali įveikti išsisukinėjimą sukūrus normų ir sankcijų sistemas. Tačiau diskusija nenurodo, kaip įnašai (pinigų, pastangų ar laiko) gali būti *didesni* nei tuo atveju, jei šie trys veikėjai kurtų privačią gėrybę. Bendrame projekte norma sugrąžino įnašus į tokią padėtį, kokia ji būtų buvusi, jei pelną sudarytų grynai privačios gėrybės; t. y. jei kiekvienas gautų 12 dol. už savo 9 dol. investiciją, bet nieko negautų iš kitų veikėjų investicijų. Iš principo sankcionuojančios normos egzistavimas atlieka tai, ką atlieka formali organizacija, esant išoriniams poveikiams: juos internalizuoja.

Tačiau socialiniai tinklai ir normos, kurias jos palengvina, atlieka daugiau. Tam tikromis aplinkybėmis jie generuoja užsidegimo perteklių, kuris rodo ne paskatų prisidėti trūkumą, bet jų perteklių. Kas skatina tarpusavyje susaistytos grupės narius užsiimti veikla, priešinga išsisukinėjimui?

Anksčiau aš nurodžiau, kad jei A_2 turėtų kažką, kas jam reiškia mažai, o A_1 – daug, jis galėtų paskatinti A_1 prisidėti be nuostolių sau net 11.2 (b) paveiksle pateiktos socialinės struktūros atveju. O socialinės struktūros, pateiktos 11.2 (c) paveiksle, atveju egzistuoja papildoma galimybė laimėti dėl to, kad A_3 turi kažką, ką A_2 vertina labiau negu jis pats ir ką jis galėtų panaudoti vietoj pinigų antrinėms A_2 sankcijoms įvesti. Santykiai, kurie sudaro socialines struktūras, suteikia daugybę tokių galimybių. Paskatinimas ar padėka už kito veiksmą veikėjui gali kainuoti labai mažai, o kitam gali būti didelis atlygis. Komandos draugams raginimo šūksniai kainuoja nedaug, o sportininkui suteikia atlygį, skatinantį jį dar labiau stengtis. Arba sportininkui skirta merginos šypsena jai pačiai kainuoja mažai, o jį gali pastūmėti siekti naujų aukštumų.

Kai egzistuoja tokie skirtumai, socialinė struktūra atlieka daugiau, nei paprasčiausiai internalizuoja išorinius poveikius. Socialinė sistema turi potencialą, analogišką potencialui, esančiam elektros sistemoje, t. y., kai vienas veikėjas atlikdamas veiksmą patiria kaštus, o kiti gauna naudą, tai įplaukas, tenkančias šiam veikėjui, sudaro ne paprasčiausiai ta nauda, jam grįžtanti atgal per socialinę struktūrą, bet ta

nauda, padidinta šio socialinėje struktūroje glūdinčio potencialo.[4] Taigi, kai veikėjo veikla nusistovi taške, kur ribiniai kaštai lygūs ribinėms pajamoms, šis taškas yra aukštesniame lygmenyje dėl jo gautų didesnių pajamų, kurios savo ruožtu buvo sukurtos struktūroje glūdinčio potencialo. Potencialas kyla iš skirtumo tarp kaštų sankcijų taikytojui visuose santykiuose, kurie sugrąžina atlygį veikėjui, ir naudos, kurią sankcijų taikytojas gauna per (pozityviai) sankcionuojamo veikėjo padidėjusią veiklą.

Socialinės struktūros poveikis

Tinklai, pavaizduoti 11.2 paveiksle, atskleidžia du socialinės struktūros komponentus, kurie yra svarbūs normoms, galinčioms paskatų trūkumą transformuoti į paskatų perteklių, susidaryti. Pirmasis iš šių dviejų komponentų yra socialiniai santykiai tarp veikėjo ir tų, kuriems jis daro išorinius poveikius. Net jei tie kiti yra tarpusavyje nesusiję žiūrovai, stebintys jo veiksmus, kitų veikėjų ryšys su juo reiškia, kad jie gali suteikti jo pastangas sužadinantį atlygį, kurio kaštai jiems yra mažesni negu jo veiksmų teikiama nauda. Būtent dėl šios priežasties sportininkas, muzikantas ar aktorius gali patirti daug didesnę motyvaciją nei knygos autorius, kuris negali matyti savo skaitytojų reakcijos.

Antrąjį socialinės struktūros komponentą, svarbų normų egzistavimui, atskleidžia 11.2 paveikslo (b) ir (c) dalių skirtumas. Tai yra tinklo uždarumas, santykiai tarp tų, kurie patiria kito veiksmų išorinius poveikius. Iš bendro projekto pavyzdžio ir 11.1 paveikslo, darosi aišku, kaip šie santykiai gali atskirti sistemą, kurioje nepakanka paskatų veikti ir todėl veiklos lygis yra neoptimalus, nuo sistemos, kurioje yra paskatų veikti perteklius ir todėl kyla užsidegimas. Bendrai paėmus, tinklo uždarumas suteikia didesnį potencialą padidinti veikėjo įplaukas. Taigi sistema, kurioje kiti palaiko ryšius su veikėju, gali turėti stiprų aukštesnį veiklos lygį žadinantį potencialą, bet sistema, esanti dar ir labai uždara, turi papildomą potencialą teikti naudą, kurią kiekvienas, patiriantis veikėjo veiksmo išorinius poveikius, gauna vienas iš kito. Susidaro pastiprinimas, kuris įvyksta netgi anksčiau, nei atlygis sugrįžta pačiam veikėjui.

Herojiškos ir inkrementinės („potruputinės“) sankcijos

Nagrinėjant būdus, kuriais paprastai užtikrinamos normos, matyti, kad dažniausiai taikomos inkrementinės („potruputinės“) sankcijos. Pavyzdys galėtų būti streiklaužių ir kitų profsąjungos taisykles laužančiųjų boikotavimas, t. y. kitų narių atsisakymas kalbėtis su pažeidėju (Lipset, Trow ir Coleman, 1956). Kitas pavyzdys galėtų būti „reputacijos“, kurią lydi šalinimasis ir užgauliojimas, užsitraukimas. Inkrementinių sankcijų atveju kiekvieno sankcijų taikytojo mokami kaštai yra menki ir kiek-

[4] Šis padidinimas, nors socialinių mokslų atstovų yra beveik nenagrinėtas, regis, gali padėti suprasti kai kuriuos socialinius-psichologinius reiškinius, tokius kaip didesnis naujų santykių, palyginti su senais, teikiamas malonumas.

vieno sankcijų įvedimo poveikis taip pat yra menkas, tačiau tas poveikis yra kumuliatyvus ir duoda didelį bendrąjį efektą.

Ezopo pasakėčia „Pelių taryba" vis dėlto primena, kad ne visada įmanoma taikyti inkrementines sankcijas. Pritaisyti katinui varpelį nėra tokia veikla, kurią galima atlikti po truputį. Tai reikalauja to, ką aš pavadinčiau herojiška sankcija, t. y. sankcijos, kurios visas poveikis pasireiškia per vieno veikėjo veiksmą. Anksčiau šiame skyriuje pateiktuose normų ir sankcijų pavyzdžiuose sankcijas taikė atskiri individai.

Šiame poskyryje aš panaudosiu trijų veikėjų bendrą projektą nagrinėti skirtingas veiksmų struktūras, kai sankcijos yra herojiškos ir kai jos yra inkrementinės, vykdomos visų kolektyvo veikėjų, išskyrus tuos, kuriems taikomos sankcijos.

11.1 lentelė remiasi prielaida, kad sankcija yra viskas arba nieko: sankcijos taikytojas (tarkime, kad jis yra vienas) turi padengti visus kaštus, kad priverstų A_1 prisidėti, t. y. kažką, kas veikėjui A_1 verta 5 dol. (kas šiuo veikėjų homogeniškumo atveju A_2 ar A_3 turi kainuoti sumą, ekvivalentišką 5 dol.). Jei sankcijų imasi A_2, jis išlošia 4 dol. iš A_1 įnašo, bet jo 5 dol. kaštai sukuria 1 dol. grynojo nuostolio. Tai yra herojiška sankcija, nes A_2 vienas pats savo veiksmu sukelia visą poveikį. Jeigu neįmanoma pasidalyti kaštus su A_3, abiem taikant sankcijas vienu metu (žr. 11.1 lentelės viršutinį kairįjį langelį), taikydamas sankciją jis praranda 1 dol. Šį 1 dol. nuostolį A_3 gali kompensuoti kaip atlygį A_2 iš tų 4 dol., kuriuos A_3 išlošė iš A_2 sankcijos. Taigi, kai įmanoma tik herojiška sankcija, būtina dviejų žingsnių seka, kad herojiškų sankcijų taikytojas iš savo sankcijos gautų grynosios naudos. Pirmiausia A_2 turi pritaikyti sankcijas A_1, o tada A_3 turi atlyginti A_2, kad kompensuotų patirtą nuostolį.

Tačiau, jei sankcijų poveikis gali būti kumuliatyvus, kaip daugeliu atveju rodo empiriniai pavyzdžiai, A_2 gali priversti A_1 įnešti pusę 9 dol. įnašo sankcionuojančiu veiksmu, kainuojančiu A_2 2,50 dol. ir atnešančiu 2 dol. naudą A_2 ir A_3. Grynieji kaštai A_2 sudaro tik 0,50 dol. Ši išlošio struktūra pateikta 11.2 lentelėje. Čia susidaro kalinio dilemos struktūra, tačiau su didelėmis abipusiškai naudingų susitarimų galimybėmis, atsirandančiomis dėl skirtumų tarp sankcijų taikytojo grynojo nuostolio (tik 0,50 dol.) ir kito veikėjo pelno (2 dol.), gauto iš sankcijos.

Šis pavyzdys vis dėlto neparodo skirtumų tarp herojiškų ir inkrementinių sankcijų veiksmo struktūroje taip akivaizdžiai, kaip tai parodo atvejis, kai veikėjų skaičius didesnis. Panagrinėkime tą patį bendrą projektą, bet su šešiais, o ne trim dalyviais. Kiekvienas neįneša nieko arba įneša 9 dol., ir iš kiekvienų įneštų 3 dol. uždirbamas 1 dol.; bendras produktas padalijamas visiems šešiems po lygiai. Grynasis pelnas

11.2 lentelė. Išlošių matrica dviem potencialiems inkrementiniams sankcionuotojams bendrame trijų asmenų projekte

		A_3	
		Taikyti sankcijas	Netaikyti sankcijų
A_2	Taikyti sankcijas	0,5, 0,5	–1,5, 1
	Netaikyti sankcijų	1, –1,5	–1, –1

11.3 lentelė. Kiekvieno veikėjo grynasis pelnas bendrame šešių asmenų projekte

Įnašų skaičius	Grynasis pelnas (dol.)	
	neprisidėjusiems	prisidėjusiems
6	–	3
5	10	1
4	8	–1
3	6	–3
2	4	–5
1	2	–7
0	0	–

kiekvienam prisidėjusiam ar neprisidėjusiam kiekvienos įnašų konfigūracijos atveju pateiktas 11.3 lentelėje. Grynasis nuostolis, patiriamas prisidedant, yra nebe 5, bet 7 dol. (Pavyzdžiui, jei prisideda penki, neprisidėjusiojo pelnas yra 10 dol. Jei jis prisideda, yra šeši prisidėjusieji ir jis galiausiai lieka su 3 dol. ir neteka 7). Grynasis pelnas, patiriamas kitų, vienam veikėjui pritaikius sankcijas neprisidėjusiam, yra nebe 4 dol., o tik 2. (Pavyzdžiui, jei prisideda šeštasis veikėjas, kitų grynasis pelnas padidėja nuo 1 iki 3 dol.)

Jei sankcijos negali būti inkrementinės, herojiškasis sankcijų taikytojas šiame šešių veikėjų projekte privalo padengti 7 dol. kaštus, kad gautų tik 2 dol. naudos. Jis patiria 5 dol. grynąjį nuostolį, o trijų veikėjų projekte šis sankcijų taikytojas patiria 1 dol. grynąjį nuostolį. Be to, šis grynasis 5 dol. nuostolis negali būti kompensuotas kito, gavusio naudos, šiam nepatiriant grynojo nuostolio, nes kiekvieno veikėjo nauda iš didvyriško veiksmo tėra tik 2 dol. Net kiti du veikėjai negali suteikti pakankamo atlygio herojiškajam sankcijų taikytojui, kad jo veiksmas nebūtų paprasčiausia kvailystė; jei jie atlygintų jam savo išlošiais, jis vis tiek patirtų 1 dol. grynąjį nuostolį. Reiktų trijų kitų veikėjų, t. y. visų, išskyrus vieną, iš keturių laimėjusiųjų dėl herojiškos sankcijos, kad herojiškajam sankcijų taikytojui būtų kompensuotas grynasis nuostolis.

Jei sankcijos gali būti inkrementinės, galimi sankcijų taikytojo nuostoliai yra daug mažesni. Pavyzdžiui, A_2, kaip sankcijų taikytojas, patiria 7/5 arba 1,40 dol. kaštus ir taikydamas sankcijas vienas pats išlošia 0,40 dol. iš inkrementinio įnašo, padaryto A_1 – veikėjo, kuriam buvo taikytos sankcijos (nors A_2 iš viso išlošia 2 dol., jei kiti taip pat imasi sankcijų). Taigi kiekvienas veikėjas, taikydamas sankcijas, patiria 1 dol. grynojo nuostolio. Vėlgi tai įmanoma kompensuoti per atlygių iš kitų – po 0,40 dol. iš kiekvieno – seką, kurioje dalyvautų bent trys iš kitų keturių. Arba A_2 nuostolį gali kompensuoti papildomos inkrementinės sankcijos iš kitų, kiekvienai inkrementinei sankcijai sumažinant nuostolį 0,40 dol. Jei visi taiko inkrementines sankcijas, A_2 išlošia 0,60 dol. Taigi, kad inkrementinės sankcijos apsimokėtų sankcijų taikytojui, reikalingas tam tikras išankstinis kolektyvinis sprendimas, kad visi (ar bent jau daugelis) taikys sankcijas (kaip konsense, kurį Merry, 1984, p. 279 apibūdina kaip antrąją paskalų stadiją).

Pavyzdžiui, tarkime, visi klubo nariai po susitikimų turi padėti susitvarkyti, bet vienas narys niekuomet nepadeda. Jei vienas žmogus išreikštų nepasitenkinimą, tai galėtų sužadinti nedideles pažeidėjo pastangas, bet taip pat negatyviai paveiktų jųdviejų santykius, o tai potencialiam sankcijų taikytojui gali būti svarbiau negu

nauda iš pažeidėjo pastangų. Bet jei visi kartu parodytų nepasitenkinimą ir priverstų pažeidėją įnešti visą savo įnašą, kiekvienam tenkanti nauda pranoktų kiekvieno patiriamus santykių su pažeidėju pablogėjimo kaštus.[5]

Grįždami prie šešių veikėjų bendro projekto, tarkime, kad įpareigojančio kolektyvinio sprendimo nėra, ir visi, išskyrus vieną, pritaikė sankcijas. Tuomet sankcijos gali eiti viena pakopa toliau. Tarkime, kad A_1 yra neprisidedantysis, o A_2 – nedalyvaujantysis inkrementinėse sankcijose. Visi kiti pritaikė inkrementinę sankciją ir A_1 įnešė keturis penktadalius viso savo įnašo. A_2, kuriam neprisidėjimas atneša 1 dol. naudą, gali būti priverstas įvesti sankcijas arba pritaikant jam herojišką 1 dol. antrinę sankciją, kurios grynieji kaštai antrinių sankcijų taikytojui yra 0,60 dol., arba inkrementines 0,25 dol. sankcijas, kurių grynieji kaštai kiekvienam yra 0,15 dolerio.

Bendrą skirtumą tarp herojiškos sankcijos ir inkrementinių sankcijų sudaro kiekvienoje pakopoje sankcionuotojams tenkančių kaštų dydis. Pirmoje pakopoje šešių veikėjų projekte A_2, herojiškų sankcijų taikytojas, privalo padengti 5 dol. grynuosius kaštus – penkis kartus didesnį nuostolį, nei patirtų kiekvienas inkrementinių sankcijų taikytojas. Antroje pakopoje veikėjui A_3, kad vienas pats atlygintų herojiškų sankcijų taikytojui, reiktų padengti 3 dol. grynuosius kaštus. Jei sankcija yra inkrementinė, išsisukinėjimo problema išlieka, bet ji gerokai mažesnė. Grynieji kaštai kiekvienam sankcijų taikytojui yra ne 5, o 1 dol. Jei antrinė sankcija (atlygis inkrementinių sankcijų taikytojui) yra herojiška, antrinių sankcijų taikytojui tenka ne 3, o tik 0,60 dol. grynieji kaštai. Jei antrinė sankcija yra inkrementinė, kiekvienam iš keturių sankcijų taikytojų tenkantys grynieji kaštai yra tik 0,15 dolerio.

Praktiškai tai reiškia, kad daugelyje situacijų, kuriose herojiškos sankcijos viršija bet kokio sankcijų taikytojo išgales, inkrementinėms sankcijoms reikalingi ištekliai yra lengvai prieinami. Tokie ištekliai, kaip parodyta anksčiau šiame skyriuje, gali būti kiti įvykiai, kuriuos kontroliuoja kiekvienas potencialus sankcijų taikytojas. Anksčiau nurodyti įverčiai rodo tik kaštus, tenkančius sankcijų taikytojui, jei sankcijų taikytojo kaštai yra tokie pat kaip žmogaus, kuriam taikomos sankcijos, kaštai (kaip tokiu atveju, kai tėvas sako vaikui, kad bausmė „man yra taip pat skaudi kaip ir tau"). Kai kaštai yra maži, kaip tai yra inkrementinių sankcijų bet kokio dydžio grupėje atveju, pozityvią sankciją gali sudaryti paprasčiausias „kredito lapelis", dėkingumo už suteiktą paslaugą forma, arba negatyvi sankcija gali būti tiesiog kredito panaikinimas nepasitenkinimo forma („Palauk, kai tu ko nors manęs paprašysi!").

Inkrementinės sankcijos suteikia kitas galimybes. Jei tarp potencialių sankcijų taikytojų yra tam tikras heterogeniškumas, tuomet, kaip rodo 30 skyrius, išsisukinėjimo problema gali būti įveikta kuriame nors etape ir bet kuriuo atveju ji sudarys mažiau kliūčių.[6] Čia galima tik užsiminti apie įvairiopas sudėtingas galimybes. 30 skyriuje jos nagrinėjamos detaliau pasitelkiant formalius modelius, leidžiančius įtraukti visus kiekvienam veikėjui prieinamus išteklius, o ne tik tuos, kurie yra pačiame bendrame projekte.

[5] Empiriškai kaštai taip pat gali sumažėti, nes dėl visų išreikšto nepritarimo pažeidėjas gali pripažinti kolektyvinį verdiktą ir nesureaguoti nemaloniai nepritarimą išreiškusių narių atžvilgiu. Tačiau 11.3 lentelėje inkrementinio sankcionavimo grynasis išlošis, kai sankcionuoja visi, nepriklauso nuo tokio kaštų sumažėjimo.

[6] Kita vertus, jei veikėjas-taikinys yra galingesnis nei sankcionuotojas, sankcija, kuri taikiniui pakenks nedaug, sankcionuotojui pakenks daug ir taip padidins sankcionavimo problemą.

Reiktų pažymėti, kad sąvoka „herojiškas“ čia nurodo vieno sankcijų taikytojo vienkartinę sankciją, pakankamą priversti neprisidėjusįjį įnešti savo įnašą. Jei penkių dalyvių grupė (arba pakankamai didelis pogrupis) gali veikti kaip vienas veikėjas, gali užtekti vienos vienintelės tos grupės sankcijos, kad įnašas būtų įneštas ir kad kiekvienam vis dar tektų grynosios naudos. Daugelis komunų kartą per savaitę arba kitokiais pastoviais intervalais organizuoja susitikimus, kurių metu nariai pateikia savikritiką ar išgirsta kritiką iš kitų. Šis reiškinys leidžia manyti, kad tokioje aplinkoje šį sankcijų taikymo metodą lengviau pritaikyti negu herojiškas arba inkrementines sankcijas.

Kaip sankcijos taikomos visuomenėje?

Ankstesnė analizė atskleidė loginę sankcijų problemos sandarą. Teorijos konstravimui naudinga išnagrinėti kai kuriuos būdus, kuriais paprastai įvedamos sankcijos. Ši apžvalga nėra išsami, o tėra tik priemonė atrasti kai kuriuos būdus, kuriais sprendžiama antrinė viešosios gėrybės sankcijų problema.

Naudinga pradėti nuo kai kurių pavyzdžių, pateiktų 10 skyriaus pradžioje. Pavyzdyje apie ant Berlyno šaligatvio numestą saldainio popierėlį sankciją pritaikė viena moteris be jokios akivaizdžios socialinės paramos. Pavyzdyje apie arbatos pakelių atsargų kaupimą sankcija vėlgi buvo pritaikyta vieno žmogaus – kito tos pačios organizacijos arbatos gėrėjo. Negi nė vienam iš šių sankcijų taikytojų nebuvo reikalinga kokia nors papildoma parama? Ar ši sankcija buvo tokia beveik nieko nekainuojanti, kad galėjo būti lengvai pritaikoma nepaisant fakto, jog tiesioginė nauda sankcijos teikėjui yra neaiški arba geriausiu atveju nedidelė, ir nepaisant galimo nemalonumo, garsiai išreiškus nepasitenkinimą?

Į klausimą, žinoma, šiais atvejais negalima atsakyti, kai nėra įrodymų, tačiau galimi du pastebėjimai. Pirma, abiem atvejais sankcijos taikytojas paradoksaliai galėjo priklausyti nuo tam tikros numanomos paramos asmens, kuriam buvo taikomos sankcijos, t. y. sankcijos taikytojas galėjo pajusti, kad žmogus sutiko su normatyviniu apibrėžimu, koks veiksmas yra teisingas, ir pripažino, kad įvykdytas veiksmas buvo neteisingas. Antra, bet kuriuo atveju sankcijos taikytojas vėliau galėtų aptarti įvykį su kitais, taip pat manančiais ar nusistačiusiais įvykio atžvilgiu, kurie paremtų sankcijos taikytojo įvykdytą sudrausminimą padrąsinančiais komentarais. Jei taip, tuomet atsiranda trečiasis veikėjas, analogiškas A_3 11.2 (c) paveiksle, su kuriuo sankcijos taikytojas palaiko ryšius ir kurio palaikymu daugiau ar mažiau suinteresuotas. Taigi, kai atrodo, kad sankciją taikė vienas herojiškas asmuo be socialinės paramos, iš tiesų paramą galėjo suteikti kiti veikėjai, kuriems veikėjo adresato veiksmai darytų išorinį poveikį. Be to, reikia pripažinti, kad tokia parama sankcijai yra pigesnė nei pati sankcija ir neturi potencialo sukelti nemalonumą, kurį sankcijos taikytojui gali sukelti originali sankcija.

Bendras rezultatas yra toks: kur sankcijos taikomos palaikant proskriptyvią normą ir todėl yra negatyvios, antrinė viešųjų gėrybių problema dėl pozityvių sankcijų taikymo jų taikytojui yra lengviau įveikiama, nes pozityvios sankcijos pigesnės nei negatyvios.

Kitas pastebėjimas apie šiuos du pavyzdžius yra toks, kad egzistavo prielaida apie tai, kas yra teisinga – nesvarbu, ar sankcijos taikytojas priklausė nuo numanomos veikėjo adresato paramos, ar nuo vėlesnio trečiojo veikėjo pritarimo. Tai yra abu mechanizmai, nuo kurių galėjo priklausyti parama sankcijos taikytojui, remiasi norma,

apibrėžiančia, kas yra teisingas veiksmas, arba (kaip šiais atvejais) kas yra neteisingas veiksmas. Norma, nurodanti daryti tai, kas teisinga, arba draudžianti tai, kas neteisinga, duoda sankcijos taikytojui pagrindą tikėti, kad jo veiksmas susilauks pritarimo tų, kurie palaiko normą. Jis turi numanomą teisę taikyti sankciją. Taigi normos egzistavimas suteikia potencialiam sankcijos taikytojui lūkesčių gauti pritarimą iš normos palaikytojų. Tačiau šie lūkesčiai labai priklauso nuo socialinių potencialaus sankcijos taikytojo ir kitų normos palaikytojų santykių, nes normos įtvirtinimas ir teisės taikyti sankcijas suteikimas gali būti pasiektas tik per tam tikrą kolektyvinį sprendimą – implicitišką arba eksplicitišką. Vienas iš skirtumų tarp pagyvenusios moters Berlyne ir pagyvenusios moters Niujorke galėjo būti tas, kad pirmoji praleisdavo vakarus su tokiais kaip ji, su kuriais galėjo aptarti jaunosios kartos auklėjimo trūkumus ir pasiekti konsensą apie tai, kas yra teisinga, o antroji leido vakarus bute viena.

Kitas pavyzdys iš 10 skyriaus yra susijęs su kitokiomis nei dviejuose jau aptartuose pavyzdžiuose sankcijomis. Vargšų šeimos tarp Sarakatsų klajoklių Graikijoje atveju apkalbos suvaidino svarbų vaidmenį kuriant sankcijas. Tyrimų, nagrinėjančių apkalbų vaidmenį socialinėje kontrolėje, apžvalgoje Merry (1984) teigia, kad egzistuoja trys skirtingos stadijos.

> Pirmoji – informacijos apie įvykį ar veiksmą cirkuliacija. Antroji – tam tikro konsenso apie šio įvykio moralinę reikšmę suformavimas; apie tai, kaip jį reiktų interpretuoti ir kokias taisykles taikyti... Trečioji stadija yra konsenso įgyvendinimas, bendros nuomonės transformavimas į tam tikrą veiksmą. Jis gali svyruoti nuo individualaus paniekinimo iki kolektyvinių sprendimų išvaryti (p. 279).

Apkalbos pasirodo esančios svarbus normų įtvirtinimo daugelyje kontekstų elementas. Kodėl taip yra? Pasirodo, kad apkalbos yra priemonė generuoti sankcijas, kurių individai negalėtų pritaikyti, jei apkalbų nebūtų arba prieš joms atsirandant. Jei yra trys apkalbų stadijos, kaip teigia Merry, pirmąsias dvi, pasirodo, motyvuoja potenciali pagalba, kurią suteikia konsensas sankcijai taikyti. Konsensas arba įtvirtina normą (t. y. apibrėžimą, kas teisinga, o kas neteisinga, ir teisės į dalinę veiksmo kontrolę pripažinimą), arba įgalina egzistuojančios normos taikymą aptariamam veiksmui.

Kiekvienas žmogus, suinteresuotas normos palaikymu ir sankcijos taikymu tiems, kurie ją pažeidžia, tokiu būdu tampa suinteresuotas skleisti informaciją, kuri gali lemti konsensą dėl legitimių sankcijų. Tai reiškia, kad toks asmuo bus suinteresuotas klausytis apkalbų ir toliau jas skleisti. Jei konsensas skatina kolektyvinio sprendimo išvaryti pažeidėją arba nutraukti su juo santykius, kaip būna kai kuriose komunose (žr. Zablocki, 1971), tuomet antrinė viešosios gėrybės problema yra įveikta. Jei ne, konsensas vis tiek suteikia pagrindą bendruomenės narių paramai individų taikomoms herojiškoms sankcijoms. Tai įveikia antrinę problemą antrojoje pakopoje, kurią sudaro pozityvios sankcijos, atlyginančios herojiškos sankcijos taikytojui. Konsensas taip pat padidina inkrementinių sankcijų, kurios yra pakankamai mažos, o jų kaštai kiekvienam sankcijos taikytojui yra minimalūs, veiksmingumą, nes kartu paėmus, šios sankcijos gali būti labai galingos. Jungtinis atskirų ignoravimo veiksmų poveikis gali reikšti individo izoliaciją, nors vieno individo vykdomas ignoravimas būtų neveiksminga sankcija.[7]

[7] Nors internalizuotos sankcijos pristatomos tik kitame poskyryje, čia verta pažymėti, kad jei veikėjas adresatas internalizavo kitų vertinimus savo atžvilgiu, pats žinojimas, kad jis apkalbamas, gali būti stipri sankcija.

Taigi apkalbos yra mechanizmas, ir padedantis įtvirtinti normą, ir įveikiantis sankcionavimo antrinę viešosios gėrybės problemą. Jos padeda atsirasti sankcijoms, kurios nebrangiai kainuoja normos beneficiantui – tam, kuris skleidžia apkalbas, arba tam, kuris išklauso, ir taip atneša jam potencialią naudą. Naudą sudaro tas palengvinimas, kurį suteikia apkalbos per jų pasiekiamą konsensą sankcijoms, kurios kitu atveju gali būti neįmanomos. Tipiškas tai leidžiantis numanyti komentaras yra maždaug toks: „Žinojimas, kad tu taip pat vertini tai, ką jis padarė, suteikia man drąsos jam tai pasakyti". Kai tokį konsensą sustiprina daug kitų, taip pat galvojančių, jo kiekvienam suteikiama „drąsa" gali būti didžiulė.

Tačiau apkalbos priklauso nuo dviejų sąlygų: pirma, panašius išorinius poveikius turi patirti keletas veikėjų, kurie tokiu būdu tampa tos pačios normos beneficiantais. Kad jiems visiems būtų verta skleisti apkalbas ir jų sukuriamą konsensą, jie turi būti bendrai suinteresuoti skatinti arba drausti veiksmą. Antra, apkalbos priklauso nuo to, kad žmonės, kuriuos panašiai paveikė veikėjo veiksmas (taigi, kurie yra skatinami skleisti apkalbas), santykinai dažnai tarpusavyje bendrautų. Nauda, kurios gali tikėtis atskiras beneficiantas iš apkalbų skleidimo ar gavimo, yra santykinai maža. Atitinkamai – atlikimo kaštai turi būti maži, kad žmonėms vertėtų skleisti apkalbas. Paprastai šie kaštai yra maži tik tada, jei proga skleisti apkalbas susidaro kaip dėl kitų priežasčių suformuotų ir palaikomų santykių šalutinis produktas.

Antroji sąlyga yra susijusi ne tiesiog su socialinių santykių platumu, bet taip pat su jų vidinio užsivėrimo laipsniu. Palyginus 12.2 paveikslo (b) ir (c) dalis, matyti, kad jas skiria struktūros uždarumas. Tiksliau sakant, tai, ką aš turiu omenyje vartodamas terminą „uždarumas", yra bendravimo dažnumas dviejų veikėjų, kuriems kito veikėjo veiksmas daro tuos pačius išorinius poveikius.

Empiriniai apkalbų tyrimai patvirtina uždarumo svarbą. Merry (1984) šios srities darbų apžvalgoje pateikia tokį apibendrinimą:

> Apkalbos lengviausiai sklinda per glaudžiai susietus, moraliai homogeniškus socialinius tinklus ir būtent čia jų poveikis yra didžiausias. Kad atsirastų apkalbos, du dalyviai turi bendrai pažinti trečiąją šalį. Juo daugiau bendrų draugų jie turi, juo daugiau žmonių jie gali aptarinėti. Kiekvienas individas yra savo pažįstamų tinklo centre. Tai, kiek šio tinklo nariai pažįsta vienas kitą nepriklausomai nuo jų santykių su ego, galima įvardyti kaip jų „susietumo laipsnį". Apkalbos klesti tankiuose, glaudžiai susietuose socialiniuose tinkluose, bet išnyksta palaiduose ir menkai susietuose tinkluose.
>
> Be to, tik tada, kai apkalbinėtojus vienija bendros moralinės vertybės, yra gera dirva apkalboms. Žmogus, pasakodamas pikantiškas naujienas, tikisi iš klausytojo, kad šis kartu pasmerks tokį elgesį, o ne pritars jam. Jei normos skiriasi labai nedaug, apkalbos gali suformuoti konsensą, bet jei supratimas apie tinkamą elgesį skiriasi iš esmės, apkalbos bus sustabdytos (p. 277).

Akivaizdu, kad ir beremiančios apkalbomis, ir nesiremiančios jomis sankcijos labiau taikomos uždarose socialinėse struktūrose negu atvirose. Tai rodo empiriniai darbai, be to, tokia išvada turi teorinį pagrindą. Uždarumas sumažina sankcijos taikymo grynuosius kaštus, nes konsensas, susiformuojantis uždarose struktūrose, suteikia veikėjams legitimumą (t. y. teisę) taikyti sankcijas. Tai garantuoja sankcijos taikymo kaštų kompensaciją (pritarimo forma).

Tačiau aišku, kad pačios apkalbos nesudaro sankcijos. Net jei analitiškai apkalbos turi du elementus – komunikaciją apie veiksmą ir konsensą dėl jo (pirmieji du Merry nurodyti etapai), nei vienas, nei kitas nebūtinai yra sankcija veikėjui-adresatui. Kai kuriems žmonėms kai kuriose visuomenėse jau pats žinojimas, kad kiti kalba „už akių", yra galinga sankcija; tačiau apkalbos gali sklisti apkalbinėjamam žmogui to nežinant. Kaip anksčiau nurodyta, konsensas sumažina sankcijos taikymo kaštus bet kuriam normos palaikytojui, bet neužtikrina, kad sankcija bus pritaikyta.

Antropologai ir sociologai nurodo vieną potencialaus veikėjo-taikinio socialinę savybę, kaip sumažinančią sankcijos pritaikymą: labai aukštas statusas ar galia socialinėje sistemoje, kurioje veikia normos palaikytojai (žr., pavyzdžiui, Frankenberg, 1951, p. 156; Bailey, 1971, p. 283). Tai patvirtina požiūrį, kad sankcijų taikymas jos taikytojui kainuoja, nes galima tikėtis, jog tokie kaštai bus ypač dideli, jei sankcijų taikinys yra kažkas, su kuo potencialus sankcijos taikytojas ypač suinteresuotas palaikyti santykius. Akivaizdus tokios situacijos pavyzdys yra pateikiamas Hanso Christiano Anderseno pasakoje apie nuogą karalių. Beveik visi karalystės gyventojai buvo taip pajungti karaliaus valdžiai, kad bijojo parodyti, jog karalius nuogas. Tik vaikas neturėjo tokio priklausomybės jausmo ir galėjo pasakyti teisybę.

Tai leidžia manyti, kad netgi konjunkcinė norma, kai taikiniai ir palaikytojai yra tie patys veikėjai, gali būti skirtingai taikoma dėl skirtingų įvairių veikėjų sankcijų kaštų. Veikėjai, turintys daugiau galios socialinėje sistemoje, yra mažiau saistomi normų nei veikėjai, turintys mažiau galios. Iš tiesų aukšto statuso asmenys, nepaklūstantys normoms, turi institucionalizuotų pasiteisinimų ir privilegijų. Aukšto statuso asmuo paprasčiausiai gali būti palaikytas ekscentrišku, nors toks pat žemesnio statuso žmogaus elgesys susilauktų griežtų sankcijų.

Kitas kraštutinumas yra maži sankcijų taikymo kaštai žmonėms, kurių statusas yra daug žemesnis negu paties sankcijų taikytojo. Blackas (197, p. 57) teigia, kad teisinės sistemos dažnai už tuos pačius nusižengimus žemo statuso žmonėms skirdavo daug griežtesnes bausmes negu aukšto statuso žmonėms. Garnsey (1973, p. 162–164) pateikia įvairių pavyzdžių iš Romos imperijos. Jei žemesnio statuso žmogui ar negausios mažumos atstovui sankcijas galima taikyti be jokių kaštų, tai galima daryti be jokios atsakomybės, kaip „atpirkimo ožio" atveju.

Pastaba apie paklusimą normoms

Bendrai paėmus, aš turėsiu nedaug ką pasakyti apie paklusimą normoms, nes šioje teorijoje paklusimas ar nepaklusimas yra paprasčiausiai naudos maksimizavimo principo taikymo skirtingų suvaržymų sąlygomis rezultatas. Tačiau yra empirinių duomenų apie paklusimą, kurie glaudžiai susiję su anksčiau aptartais struktūriniais ir poziciniais faktoriais. Reikšmingi pastebėjimai yra šie:

1) galingiems žmonėms bendruomenėje ne tik rečiau taikomos sankcijos, bet jie taip pat rečiau paklūsta normoms negu turintieji mažiau galios. (Bailey, 1971, p. 20; Starr, 1978, p. 59);
2) žemiausios socialinės pakopos žmonės, nors ir ne rečiau apkalbinėjami ar negatyviai sankcionuojami, yra mažiau paklusnūs normoms ir sankcijoms negu aukštesnės socialinės pakopos atstovai. (Pitt-Rivers, 1971);

3) nesvarbu, koks uždarumo laipsnis egzistuoja tarp normos palaikytojų, tie normos taikiniai, kurie palaiko santykius su pašaliečiais, nepalaikančiais normos, yra mažiau linkę paklusti sankcijoms (Bott, 1971; Pitt-Rivers, 1971; Merry, 1981).

Pirmasis empirinis rezultatas gaunamas iš logikos, kliudančios mažiau galios turintiesiems pritaikyti sankcijas galingesniesiems: pastarieji, suprasdami šį kliuvinį, gali nesilaikyti normų ir mažiau baimintis būti nubausti nei žemesnieji. Nors dėl savo pozicijos jie turi daug ką prarasti, jų pozicija taip pat reiškia mažesnę tikimybę, kad jiems reikės atsakyti už deviacinius veiksmus.

Antrasis empirinis rezultatas atitinka faktą, kad negatyvios sankcijos, susijusios su socialine pagarba, gali neturėti poveikio žemiausios socialinės pakopos asmenims, nes jie neturi ką prarasti. Šis santykinis negatyvių sankcijų nepaisymas tarp neturinčių socialinės padėties turėtų apsiriboti nepritarimu. Kitų sankcijų rūšių, tokių kaip fizinės bausmės, veiksmingumas neturėtų būti žemesnis tarp socialinės padėties neturinčių žmonių.

Trečiasis empirinis rezultatas – normų neveikimas tarp tų, kurie turi kontaktų už normą palaikančios grupės ribų, yra beveik akivaizdus. Mobilesni žmonės gali išvengti sankcijų arba fiziškai (kaip padarė vienas jaunas miestietis Merry tyrime [1984, p. 292], tiesiog persikėlęs gyventi už kelių kvartalų), arba psichologiškai, sumažindami domėjimąsi bendruomene, kurioje buvo pritaikytos sankcijos, ir padidindami jį tose gyvenimo srityse, kurios nesusijusios su šia bendruomene.

Trečiasis su paklusimu normoms susijęs empirinis rezultatas turi implikacijų normos atsiradimo sąlygoms. Normos atsiranda kaip išorinius poveikius iš kitų patyrusių veikėjų, potencialių normos beneficiantų, tikslingų veiksmų rezultatas. Tai reiškia, kad net ir pakankamai uždarame potencialių beneficiantų socialiniame tinkle paskatos sukurti normą bus nedidelės, jei potencialūs veikėjai-taikiniai yra pakankami mobilūs, kad išvengtų sankcijos poveikio. Ši struktūrinė sąlyga susidaro kai kuriuose dezorganizuotuose varguomenės kvartaluose (kaip ir tarp labai mobilių aukšto statuso žmonių).

Kodėl reiktų normą pripažinti kaip legitimią?

Dabar aš pereinu prie klausimo, kuris detaliau nei anksčiau paliečia skirtingus interesus, kylančius iš skirtingų veikėjų pusės, esant tam tikram jų kontrolės ir jų interesų heterogeniškumui: kodėl žmonės pripažįsta legitimiomis kitų pretenzijas į teisę kontroliuoti jų veiksmą, kai šis pripažinimas jiems yra betarpiškai žalingas? Gali būti, kad šį pripažinimą ne visai paaiškina dabartinė racionalaus pasirinkimo teorija. Pavyzdžiui, socialiniai psichologai, tokie kaip Asch (1956), parodo, kad patį žmogaus supratimą gali pakeisti kitų pateiktas skirtingas tų pačių objektų supratimas; o Sherifas (1936) parodė, kad sprendimus gali lengvai pakeisti kito pateikta atskaitos sistema. Tačiau bent jau kai kada pripažinimą galima paaiškinti racionalaus pasirinkimo principais. Nors žmogus gali manyti, kad kiekvieno teisės į dalinę kitų veiksmų kontrolę pripažinimas jam yra *betarpiškai* nenaudingas, tačiau jis gali suprasti jo naudą ilgalaikėje perspektyvoje. Jei norma yra konjunkcinė, kai kuriais atvejais šis žmogus gali atsidurti tos teisės paraiškovo padėtyje, t. y. padėtyje žmogaus, paveikto kito veikėjo tos pačios rūšies veiksmo. Kitų teisės į dalinę savo veiksmo kontrolę legitimumo pripažinimas yra būtinas norint įtvirtinti normą, suteikiančią jam legi-

timią teisę kontroliuoti kitų panašius veiksmus. Tokio legitimumo atmetimas reiškia normos atmetimą, o tai yra veiksmas, prieštaraujantis jo teisės legitimumui tais kitais atvejais. Pavyzdžiui, jei bendrabučio gyventojai bando įtvirtinti normą, draudžiančią kitiems laukiant kalbėti viešuoju telefonu ilgiau nei 10 minučių, tuomet, jei vienas bendrabučio gyventojas atmeta tokios kontrolės legitimumą, jis taip atmeta normą ir negali reikalauti teisės taikyti sankcijas kitiems, kai šie ilgai kalba telefonu. Taigi konjunkcinės normos atveju žmogus gali racionaliai pripažinti kitų pretenzijas į dalinę savo veiksmo kontrolę, nes jis potencialiai atsiduria kitų veikėjų veiksmų sankcijos taikytojo pozicijose. Kitų pretenzijų pripažinimas yra būtinas norint įtvirtinti normą, padėsiančią jam kontroliuoti jų veiksmus, darančius jam poveikį.

Tačiau yra aišku, kad net konjunkcinių normų, tokių kaip ši, reguliuojanti telefono skambučius bendrabutyje, atveju egzistuoja asimetrijos. Vieni žmonės, skambinantys daug kartų trumpai, dažnai bus sankcijų taikytojo padėtyje, o kiti, skambinantys retai, bet ilgai kalbantys, dažnai atsidurs taikinio padėtyje. Priklausomai nuo žmogaus vertinimo, ar dažnai jis atsidurs šiose dviejose pozicijose, skambučių trukmę reguliuojančios normos pripažinimas jam gali atrodyti naudingas arba nenaudingas.

Pripažinimas, kad žmonės skiriasi pagal santykinį dažnumą, pagal kurį jie bus sankcijų taikytojo arba taikinio padėtyje, gali padėti numatyti, kas priims normą kaip legitimią, o kas – ne. Mažiau tikėtina, kad žmogui, kuriam dažnai tenka būti veikėju-taikiniu, varžomam normos, bus naudinga pripažinti, kad norma yra legitimi. Mažiau tikėtina, kad norma jam bus naudinga ilgalaikėje perspektyvoje. Pavyzdžiui, bendruomenės narių pretenzijos į teisę per nepritarimo reiškimą riboti bendruomenės baseine nešiojamų maudymosi kostiumėlių stilių dažniau bus laikomos legitimiomis senesnių ir mažiau patrauklių bendruomenės narių, kurios rečiau nešios akį rėžiančius kostiumėlius, negu jaunų ir gražių, kurių apranga užklius dažniau.

Iš racionalumo taip pat plaukia, kad nesilaikantys normos rečiau taikys ją kitiems, nes jei žmogus nesilaiko normos, sankcijos taikymas kitiems už jos nesilaikymą padidina tikimybę, kad jam pačiam bus pritaikyta sankcija. Jei mergina nešioja pernelyg atvirą maudymosi kostiumėlį, laužantį normą, mažiau tikėtina, kad ji nepritars, jog ir kita mergina nešiotų atvirą kostiumėlį, nei tada, jei ji pati nešiotų įprastą kostiumėlį. Jei žmogus yra vienas iš tų vyrų, kurie ryši kaklaraištį tada, kada priklauso būti su kaklaraiščiu, jo reakcija į tai, ar naujai atėjęs žmogus ryši kaklaraištį, ar ne, priklausys nuo to, ar jis pats jį turi.

Disjunkcinės normos atveju, kai normos adresatai nėra jos beneficiantai, pavyzdžiui, vaikai, kurių veiksmus sankcionuoja tėvai, arba rūkantieji, kurių veiksmus sankcionuoja nerūkantieji, teisės kontroliuoti savo veiksmus atsisakymas turi kilti dėl motyvų, nesusijusių su pačiu centriniu veiksmu. Tos teisės atsisakymas turi kilti iš sandorio, kuris gali vykti dėl to, kad normos beneficiantai (ar jų grupė) yra galingi; t. y. jie kontroliuoja tam tikrus įvykius, kuriais suinteresuoti veikėjai-taikiniai, ir jie gali mainyti (taip pat ir mainus, susijusius su grasinimais) tą kontrolę, kad gautų teisę kontroliuoti centrinį veiksmą.

Kai norma yra internalizuota, situacija šiek tiek panaši į konjunkcinės normos atvejį. Jei žmogus ima *identifikuotis su* socializuojančiu veikėju, t. y. laikyti savo interesus identiškais to veikėjo interesams, tuomet šio veikėjo pretenzijos į kontrolės teises bus laikomos legitimiomis, nes tai yra reikalavimas, išplaukiantis iš interesų, kuriuos žmogus laiko savais.

Balsavimo normų atsiradimas

Balsavimo veiksmas kelia rimtą problemą racionalių elgesio motyvų nagrinėtojams. Jei rinkėjas laikomas racionaliu veikėju, suinteresuotu rinkimų baigtimi, bet iš kurio pats balsavimo veiksmas reikalauja nedidelių laiko ir pastangų kaštų, tuomet nereiškia, kad rinkėjas balsuos, nors jo suinteresuotumas rezultatais gali būti labai didelis. Nesudėtingi svarstymai privers rinkėją pripažinti, kad jeigu yra daug kitų balsuojančiųjų, jo paties balsas vargiai paveiks rezultatą. Nedideli balsavimui išeikvojami laiko ir pastangų kaštai turi nusverti labai menką tikimybę, kad dalyvavimas rinkimuose atneš naudos. Todėl mąstantis rinkėjas, einantis balsuoti, turėtų padaryti išvadą, kad tai, kas skatina jį tai daryti, nėra jo balso poveikis rezultatams.

Tokio pobūdžio analizę atliko daugelis racionalių balsavimo motyvų tyrinėtojų. Downsas (1957) aptaria šią problemą, Rikeris ir Ordeshookas (1973) ją nagrinėja išsamiai, ją taip pat analizuoja Ferejohnas ir Fiorina (1974), Margolis (1982) ir daugelis kitų. Empirinis faktas, kurį reikia paaiškinti, žinoma, yra tas, kad nors anksčiau išdėstyti samprotavimai atrodo protingi, daugelis žmonių vis dėlto eina balsuoti netgi tuose rinkimuose, kuriuose dalyvauja daug rinkėjų. Iš tiesų nepasitvirtina netgi silpnesnis spėjimas, išplaukiantis iš racionalių argumentų, kad nepaisant bendro balsavimo lygio, jis tikrai turi mažėti didėjant rinkėjų skaičiui. Ši problema yra tokia mįslinga, kad buvo pavadinta balsavimo paradoksu (ir sulauktu dėmesiu nusileido tik Arrow ir Condorcet paradoksams). Šiuo atveju paradoksas yra ne loginis, o empirinis: kodėl tiek daug žmonių balsuoja, jei tai daryti akivaizdžiai neracionalu?

Problema gali būti tiksliau išreikšta paprasta matematine forma. Tarkime, žmogus, eidamas balsuoti, patiria tam tikrus kaštus c. Ir tarkime, jis gautų naudą b, jei rinkimai baigtųsi jam palankiu rezultatu. Toliau tarkime, kad jis tikisi šio rezultato su tikimybe p, jei jis neis balsuoti, ir su tikimybe $p+\Delta p$, jei jis eis balsuoti. Tuomet jis gali apskaičiuoti laukiamą naudą, jei dalyvauja, ir laukiamą naudą, jei nedalyvauja. Jo laukiama nauda, jei dalyvauja, yra $b(p + \Delta p) - c$. Jo laukiama nauda, jei nedalyvauja, yra bp. Jei jis yra racionalus įprastine šio termino prasme, jis dalyvaus tada ir tik tada, jei pirmoji iš šių laukiamo pelno reikšmių yra didesnė nei antroji, t. y. jei $b(p + \Delta p) - c$ yra daugiau nei bp. Tai susiprastina į $b\Delta p$ yra daugiau nei c arba Δp yra daugiau nei c/b. T. y. jis turėtų dalyvauti tik tada, jei jo siekiamo rezultato padidėjimas dėl jo balso yra didesnis nei balsavimo kaštų ir siekiamo rezultato naudos santykis.

Akivaizdu, kad esant dideliam rinkėjų skaičiui, Δp yra pakankamai mažas, taigi individo ėjimas balsuoti gali būti paaiškintas kaip racionalus tik tada, jei balsavimo kaštai jam (c) yra beveik nuliniai arba nauda (b) yra nepaprastai didelė.[8] Retas kuris politologas manytų, kad daugeliui rinkėjų galioja viena iš šių sąlygų, taigi regimai neracionalaus balsavimo mįslė išlieka.

Daugelis autorių bandė įvairiais būdais „racionalizuoti" balsavimą. Vienas iš jų yra daryti prielaidą, kad ėjimas balsuoti ne tik suteikia tam tikrus kaštus, bet taip pat duoda tam tikrą naudą. Pavyzdžiui, jei dalyvavimui rinkimuose draugai labai

[8] Kita racionalumo samprata – apgailestavimo minimakso principas – kaip pažymi Ferejohnas ir Fiorina (1974), taip pat gali žmogų skatinti balsuoti. Tačiau šis principas gali būti laikomas racionaliu tik lošimuose su strateginiu partneriu. Kita vertus, čia aptariama situacija yra lošimas su gamta – nestrateginiu partneriu.

pritaria, o nedalyvavimui nepritaria, žmogui nebūtinai turi rūpėti rinkimų rezultatai, kad jis eitų balsuoti, ir jam nebūtina tikėti, kad jo balsas nulems rezultatus. Tokiu atveju, jei psichinė nauda, kurios jis tikisi iš pritarimo, yra b^* ir kaštai, kuriuos jis patiria dėl nepritarimo, yra c^*, jo laukiama nauda iš dalyvavimo rinkimuose yra $b(p + \Delta p) - c + b^*$, o iš nebalsavimo $bp - c^*$. Tai pakeičia nelygybę, kuri turėtų būti patenkinta, kad asmuo eitų balsuoti: $b\Delta p + b^* + c^*$ turi būti daugiau už c. Ši nelygybė gali būti patenkinta net, jeigu jis mano, kad jo balsas neturės jokios reikšmės rezultatams, t. y. net jei Δp lygi nuliui. Viskas, ko reikia, t. y., kad psichinės naudos iš pritarimo balsavimui ir psichinių kaštų iš nepritarimo nebalsavimui suma būtų didesnė už tiesioginius dalyvavimo kaštus.[9]

Toks balsavimo aiškinimas turi tam tikrų privalumų. Vienas iš privalumų tas, kad jis pateikia skirtingas prognozes apie žmonių balsavimą skirtingomis aplinkybėmis ir gali būti empiriškai patvirtintas ar atmestas. Pavyzdžiui, viena prognozė būtų tokia, kad žmonės, atskirti nuo savo draugų, arba žmonės, esantys draugijoje tų, kurie nepritaria balsavimui arba nepritaria nebalsavimui, eis balsuoti rečiau nei kiti.

Šis aiškinimas taip pat turi ir trūkumų. Pagrindinis iš jų yra tai, kad nepateikia atsakymo į klausimą, kodėl kiti pritaria dalyvavimui ir nepritaria nedalyvavimui. Jie, reikia manyti, vadovaujasi tais pačiais racionaliais išskaičiavimais, kurie juos pačius turėtų skatinti nebalsuoti ir netaikyti sankcijų nebalsavusiems. Taigi anksčiau išdėstytas aiškinimas paprasčiausiai grąžina problemą vienu žingsniu atgal: kodėl kiti turėtų pritarti balsavimui ir nepritarti nebalsavimui?

Reikalingas toks balsavimo aiškinimas, kuris būtų suderinamas su prieš tai pateiktu, bet žengtų tolesnį žingsnį ir paaiškintų, kodėl kiti, nepaisydami panašių aplinkybių, pritaria arba nepritaria. Toks aiškinimas pateikiamas 30-ame skyriuje remiantis matematiniu modeliu, pristatančiu tam tikrus rezultatus, kurių neįmanoma išreikšti žodžiais. Tačiau bendras idėjas įmanoma išdėstyti nesigriebiant matematikos.

Tarkime, yra sistema, kur kiekvienas veikėjas turi interesą (kuris atitinka b ankstesnėje diskusijoje) rinkimų baigmei ir negatyvų interesą pačiam balsavimo veiksmui (kuris atitinka c ankstesnėje diskusijoje). Pastarasis, palyginti su pirmuoju, žinoma, gali būti labai mažas. Kiekvienas veikėjas per savo balsą turi tam tikrą nedidelę rinkimų rezultatų kontrolės dalį. Tokiu atveju kiekvieno veikėjo veiksmu yra suinteresuoti visi kiti veikėjai; t. y. veiksmai turi išorinių pasekmių. Pagal 10-ame skyriuje aptartą principą bus poreikis normai eiti balsuoti. O pagal šiame skyriuje pristatytą principą to poreikio patenkinimas priklauso nuo socialinių santykių tarp potencialių normos beneficiantų, kad būtų įveikta antrinė išsisukinėtojo problema. Kai šios sąlygos bus patenkintos, kiekvieno kontrolės teisės balsuoti arba nebalsuoti bus bendrai perleistos visiems.

Galutinis šio kontrolės teisių perleidimo rezultatas bus sistema, kurioje kiekvienas veikėjas yra atsisakęs didelės dalies savo paties veiksmo (t. y. balsavimo arba nebalsavimo) kontrolės teisių ir mainais gavęs mažą dalį kiekvieno kito veikėjo veiksmo kontrolės teisių. Taip atsiranda konjunkcinė norma, kaip aptarta ankstesniame

[9] Sprendimą eiti balsuoti gali nulemti kitas procesas, kuris aptariamas vėlesniame šio skyriaus poskyryje ir 7 bei 19 skyriuose, – identifikavimasis su tauta ar su politine partija. Dėl to pats balsavimas, nepaisant minimalaus jo poveikio, gali teikti atlygį net ir be pritariančių draugų. Tokia balsavimo analizė pateiktų šiek tiek skirtingas prognozes, nei aptarta šiame poskyryje. Šios idėjos plėtojimą žr. Margolis (1982).

poskyryje. Kiekvienas veikėjas panaudos gautas teises nukreipti kitų balsavimą, bet jis gali panaudoti likusią savo paties veiksmo kontrolę prieš savo paties balsavimą (dėl savo patiriamų kaštų). Jo teisės kontroliuoti kitų balsavimą panaudojimas gali būti įvykdytas demonstruojant pritarimą arba nepritarimą. Jei kiekvienas veikėjas perdavė didžiąją dalį savo paties veiksmo kontrolės kitiems, tuomet potencialus pritarimas balsavimui ar nepritarimas nebalsavimui gali būti pakankamas įveikti kiekvieno patiriamus balsavimo kaštus.

Kai kas gali teigti, kad ši konjunkcinė norma veiktų tik sistemoje esančiame pogrupyje, kurio visi nariai remia tą patį kandidatą, kadangi balso atidavimas opozicijos kandidatui turėtų negatyvių išorinių poveikių. Kadangi žmonės, bendrai paėmus, palaiko santykius su tais, kurių politinės pažiūros sutampa su jų pažiūromis, tokios normos taikymas (t. y. pritarimo balsavimui ar nepritarimo nebalsavimui sankcija) bus nukreiptas skatinti eiti balsuoti tuos, kurie balsuos taip pat kaip jie patys. Iš tiesų balsavimo tyrinėtojų pastebėjimas, kad žmonės, patiriantys vadinamąjį kryžminį spaudimą, mažiau linkę eiti balsuoti, gali kilti iš skirtingo normos taikymo. (Diskusiją apie kryžminį spaudimą žr. Berelson, Lazarfeld ir McPhee, 1954.) Mažesnę balsavimo tikimybę tarp žmonių, kurių aplinka neatitinka jų auklėjimo ar interesų, gali nulemti sumažėjusios normatyvinės sankcijos, skatinančios balsuoti.

Galima išvesti dar vieną implikaciją. Kadangi šias normatyvines sistemas sudaro kiekvieno kandidato rėmėjai, jų stiprumas priklauso nuo kiekvieno jų uždarumo laipsnio. Šios normatyvinės sistemos gali funkcionuoti tik tada, kai socialiniai tinklai, jungiantys žmones, yra šiek tiek atskiri, kad tarp draugų politinių preferencijų būtų koreliacija. Taigi viena šia teorija besiremianti prognozė būtų tokia: juo mažesnė ši koreliacija, t. y. socialiniai tinklai yra beveik atsitiktiniai politinių preferencijų atžvilgiu, juo mažesnis balsuojančiųjų procentas. Žengiant dar vieną mažą žingsnelį, galima spėti, kad maža koreliacija tarp socialinių santykių ir politinių preferencijų labiausiai turėtų sumažinti balsavimo procentą už tuos kandidatus, kurie nagrinėjamoje sistemoje (pavyzdžiui, didmiestyje ar miestelyje) priklauso mažumai.

Centrinis šio aiškinimo elementas, kurio trūko ankstesniame aiškinime, yra dalinės savo paties veiksmo kontrolės teisių atsisakymas ir dalinės kitų veikėjų veiksmų kontrolės teisių gavimas, t. y. normos atsiradimas. Galutinis rezultatas yra tas, kad kiekvieno veikėjo balsavimo kontrolė, iš pradžių priklausiusi kiekvienam individualiai, tampa plačiai paskirstoma visoje veikėjų grupėje, kurie vykdo šią kontrolę pritarimo balsuoti ir nepritarimo nebalsuoti kryptimi, nepaisant fakto, kad kiekvienas šiek tiek pats vengia balsuoti.

Normų internalizacija

Nagrinėti procesą, kaip normos yra internalizuojamos, reiškia išplaukti į vandenis, kurie yra pavojingi racionaliu pasirinkimu grįstai teorijai. Konstruojant tokią teoriją, klausti, kaip individai įgyja savo reiškiamus interesus, paprastai neįmanoma. Nepaisant fakto, kad visi bent jau savistabos būdu žino, kad interesai kinta, teorija, besiremianti tikslingu veiksmu, turi pradėti nuo tikslo, o teorinis aparatas yra taikomas šiam tikslui, kad ir koks jis būtų, įgyvendinti. Taigi teorija, besiremianti racionaliu veiksmu, turi tą patį trūkumą individo (laikomu sistema) lygmenyje, kokį te-

orija, pradedanti nuo socialinių tikslų ar socialinių normų, turi socialinės sistemos lygmenyje. Šis individo lygmens trūkumas, kaip nurodžiau 1 skyriuje, daug mažiau silpnina socialinę teoriją nei trūkumas, kurį sukuria pradėjimas nuo socialinio tikslo ar socialinių normų.

Vis dėlto tai yra trūkumas, nes individų interesai kinta ir individai internalizuoja normas. Pastarąjį faktą būtų galima ignoruoti ir konstruoti teoriją, besiremiančią prielaida, kad visos sankcijos taikomos išoriškai. Tačiau tokia teorija būtų silpnesnė, nes jos nebūtų galima panaudoti normų internalizacijos sąlygoms ir laipsniui numatyti ir būtų mažiau teisinga, nes ja besiremiančios prognozės neatsižvelgtų į normų internalizaciją. Taigi, pripažindamas pavojus, gresiančius peržengus įprastines racionaliu veiksmu besiremiančių teorijų ribas, šiame poskyryje aš nagrinėsiu kai kuriuos klausimus, susijusius su normų internalizacija.

Aš nevartosiu „normų internalizacijos" sąvokos išreikšti paprasčiausiam normos pripažinimui legitimia, tam tikro veikėjo pripažinimui kitų teisės į dalinę jo veiksmo kontrolę. Tai ir nėra įprastinė šio termino samprata. Jei normos internalizacija reikštų tik tai, ji nevaržytų individo deviacinio veiksmo, kurio nemato kiti. Šioje diskusijoje normos internalizacija reikš tai, kad individas įgyja vidinę sankcijų sistemą, kuri taiko bausmę, kai jis įvykdo normos draudžiamą veiksmą arba neįvykdo normos įpareigojamo veiksmo.

Tuomet kyla klausimas, kaip vidinė sankcijų sistema yra suformuojama. Šį klausimą galima padalyti į du: pirma, darant prielaidą, kad normos internalizacija gali vykti, kokiomis sąlygomis kiti veikėjai mėgins sukelti veikėjo internalizaciją? Antra, kokiomis sąlygomis veikėjas į šiuos mėginimus atsakys internalizuodamas normą? Tik antrasis klausimas išeina už įprastinių racionaliu veiksmu besiremiančios teorijos ribų, nes norint į jį atsakyti, reikia tirti, kodėl ir kaip individai keičia savo motyvacinę struktūrą (motyvacija yra naudingumo vaidmuo racionalaus veiksmo teorijoje). Šis antrasis klausimas bus atidėtas iki 19 skyriaus. Toliau bus pereita prie pirmojo klausimo, susijusio su socializacijos vykdytojais.

Kokiomis sąlygomis veikėjai mėgins įgyvendinti internalizaciją?

Klausimas, kurį čia reikia aptarti, yra: kodėl normos beneficiantas ar, bendrai paėmus, veikėjas, suinteresuotas kontroliuoti kito veiksmą, verčiau mėgins įtvirtinti vidinę sankcijų sistemą veikėjo-taikinio viduje, nei paprasčiausiai prireikus taikys išorines sankcijas. Atsakymas yra akivaizdus, jei pažvelgsime iš perspektyvos tėvo, turinčio mažą vaiką, arba policininko, kovojančio su nusikalstamumu apylinkėje. Jei mažas vaikas arba kiekvienas apylinkės gyventojas turėtų vidinę sankcijų sistemą, taptų nereikalinga nuolatinė išorinė veiksmų priežiūra (*policing*). Taigi, jei internalizaciją galima sukelti su pakankamai nedideliais kaštais, tai yra efektyvesnė socialinės kontrolės priemonė nei išorinė veiksmų priežiūra. Tuomet klausimas tampa tiesiog toks, kokiomis sąlygomis sukurti vidinę sankcijų sistemą būtų efektyviau, negu palaikyti išorinę veiksmų priežiūrą.

Pirmiausia reikia pripažinti, kadangi normos yra įrankiai kontroliuoti veiksmus kitų žmonių, o ne veikėjo interesų naudai, vidinės ir išorinės sankcijos sudaro dvi kontrolės formas: vidinę kontrolę ir išorinę priežiūrą. Vidinės kontrolės sistemos sukūrimo procesas yra dalis bendresnio proceso, paprastai vadinamo socializacija.

Ji reiškia, kad individui įdiegiama tai, ką galima pavadinti sąžine ar superego; aš tai vadinsiu vidine sankcijų sistema. Žmonės, kuriems socializacija nebuvo veiksminga ta prasme, kad jie neinternalizavo daugelio socialinių normų, vadinami sociopatais. Šie žmonės ir maži vaikai turbūt yra labiausiai pastebimos kategorijos žmonių, kuriuose normų internalizacija yra minimali ir kurių veiksmai yra beveik nepavaldūs arba visai nepavaldūs vidinei kontrolei.

Kokiomis sąlygomis yra racionalu mėginti įdiegti vidinę sankcijų sistemą? Žingsnis link atsakymo yra pripažinti, kad tai daryti racionalu tada, kai tokie bandymai gali būti veiksmingi priimtinais kaštais. Taigi dalis atsakymo priklauso nuo žinių apie sąlygas, kuriomis bandymai įdiegti internalizaciją bus veiksmingi. Tačiau dalį klausimo galima imtis nagrinėti darant prielaidą apie tam tikrą individui būdingą imlumą. Nagrinėdamas šią klausimo dalį, aš judėsiu pirmyn atgal tarp empirinių pastebėjimų ir teorinių argumentų ir pirmuosius taikysiu norėdamas parodyti procesų, tiesiogiai neišplaukiančių iš racionalaus veiksmo principo, prigimtį.

Pirmiausia aš turiu padaryti keletą bendrų pastabų. Norint nuspręsti, ar normos internalizacija kitame asmenyje yra racionali, reikia pasverti internalizacijos iki tam tikro veiksmingumo lygmens kaštus diskontuotais tokį patį paklusimo laipsnį užtikrinančiais būsimaisiais priežiūros kaštais, kai paklusimo laipsnis pasirenkamas pasveriant nepaklusimo kaštus sankcijų efektyviausiomis priemonėmis (vidinėmis ar išorinėmis) kaštais.

Žinoma, taip pat svarbu žinoti, ar skirtingos socializacijos strategijos realiai skiriasi pagal tai, kad vienos yra arčiau išorinių, o kitos – arčiau vidinių sankcijų. Literatūra apie socializacijos praktikas rodo, kad toks atskyrimas įmanomas (žr. Miller ir Swanson, 1958 ir Kohn, 1977) ir kad tie skirtumai nėra ezoteriški ar matomi tik specialistams. Santykinai lengva atskirti išorines sankcijas nuo mėginimų įdiegti vidinių sankcijų sistemą. Tėvas, kuris siekdamas nubausti suduoda vaikui per ranką ar atima malonumą, kuris kažką duoda vaikui kaip atlygį, pavyzdžiui, saldainį, taiko išorinę sankciją. Tėvas, rodantis, kad vaiko veiksmas jį įskaudino ar nuvylė, arba rodantis džiaugsmą ar išreiškiantis meilę vaikui, kai šis atliko veiksmą, taiko sankciją, kuri kartu ir prielaidauja vidinės sankcijų sistemos egzistavimą, ir siekia ją sustiprinti.

Grįždamas prie klausimo apie sąlygas, kuriomis bus mėginama įgyvendinti internalizaciją, aš pradedu nuo empirinių pastebėjimų. Pasirodo, kad socializacijos vykdytojai nemėgina paprasčiausiai įdiegti konkrečias normas. Esminis socializacijos komponentas yra mėginimas priversti individą *identifikuotis* su socializacijos vykdytoju. Tai įvyksta ne tik tėvų vykdomoje vaikų socializacijoje, bet ir kitais atvejais. Nacionalinės valstybės naudoja valstybinį švietimą, taip pat įvairius nacionalistinius įvykius ir patriotinę propagandą, kad paskatintų individą identifikuotis su tauta, jos interesus laikyti savais. Kai kurios verslo įmonės (ypač Japonijoje, bet taip pat ir kitur) siekia, kad jų darbuotojai stipriai identifikuotųsi su kompanija. Profesinės ir aukštosios mokyklos socializuoja kandidatą į tam tikrą specialybę ar discipliną ir taip skatina jį identifikuotis su šia specialybe ar disciplina (pavyzdžiui, „tapti sociologu"). Religiniai ordinai, kariuomenė ir kitos institucijos taiko įvairius būdus socializuoti įstojusius individus, suteikti kiekvienam naują identitetą. Visais šiais atvejais, kaip atrodo, socializuojanti veikla yra mėginimai sukurti naują asmenybę, kad individo veiksmus diktuotų įsivaizduojamas noras ar tikslas veikėjo, su kuriuo jis identifikuojasi: tėvų, nacionalinės valstybės, kompanijos, religinio ordino, profesijos ar akademinės disciplinos. Ir būtent tas noras generuoja vidines būsimųjų veiksmų sankcijas.

Empiriniai duomenys rodo, kad pagrindinė strategija, kurios imasi veikėjai, mėgindami internalizuoti normas kitame veikėjuje, yra daryti tai modifikuojant savąjį aš, ar savastį (*self*), kurio interesus veikėjas mėgins maksimizuoti savo veiksmais. Tai yra netiesioginė strategija, nes ji nebando tiesiogiai diegti įsitikinimo, kad vieni veiksmai yra teisingi, o kiti neteisingi. Strategija yra pakeisti savąjį aš ir leisti naujajam aš spręsti, kas yra teisinga ir kas yra neteisinga (pavyzdžiui, įsivaizduojant, ką tam tikro žmogaus mama pasakytų apie tam tikrą veiksmą).

Kitu kampu į šią strategiją galima pažvelgti nagrinėjant problemą, kuri egzistuoja korporaciniams veikėjams motyvuojant atstovus veikti jų labui. Tai buvo aprašyta 7 skyriuje kaip problema, kylanti atstovaujamajam siekiant priversti atstovą veikti atstovaujančiojo interesais. Esminis klausimas, kurį turi pateikti atstovaujamasis, yra tai, ar užsiimti išorine kontrole, t. y. priežiūra, ar mėginti sukelti vidinę paties veikėjo kontrolę. O tai mėginama daryti įvairiomis priemonėmis. Iš tų, kurios taiko tiesiogines ekonomines paskatas, yra akcijų opcionas, akcijų nuosavybė, vienetinis apmokėjimas, premijos, komisiniai ir kitos priemonės. Pirmosios dvi skirtos padaryti taip, kad atstovo interesai iš esmės sutaptų su atstovaujamojo (tuo, kad atstovo interesai patenkinami per rezultatą ar produktą, kuris taip pat patenkina ir atstovaujamojo interesus). Kiti trys būdai pririša atstovo interesą prie to, ką jis daro atstovaujamojo naudai. Be ekonominių paskatų, firmos taiko ir kitas priemones, kurios, kaip ir akcijų nuosavybė, skatina atstovus tiesiogiai identifikuotis su firma. Kaip pavyzdžiai galėtų būti kolektyvinė veikla, tokia kaip sporto klubai, kompanijos organizuojamos ekskursijos ir įvairios kompanijos finansuojamos pramogos. Kita priemonė yra ilgalaikio įdarbinimo kompanijoje lūkesčių sukūrimas.

Šie korporacinio veikėjo veiksmai, skirti paskatinti savo atstovų identifikaciją arba juos paskatinti veikti korporaciniam veikėjui palankiausiu būdu, taiko panašią strategiją, kaip ir veikėjai individų socializacijos procese. Strategija yra mėginti visiškai suvienyti atstovo interesus su atstovaujamojo interesais, kad egoistiški atstovo interesai sutaptų su atstovaujamojo interesais. Kai kurios taikomos priemonės tai atlieka geriau nei kitos. Socializacijos vykdytojo ir atstovaujamojo strategijos yra panašios tuo, kad nė viena nemėgina sukurti vidinių sankcijų konkrečiam veiksmui, t. y. įdiegti normą vieno veiksmo atžvilgiu, normą kito veiksmo atžvilgiu ir t. t. atskirų atvejų pagrindu. Kiekviena minėta strategija eina vienu lygmeniu giliau modifikuodama socializuojamo individo arba atstovo interesus. Socializacijos strategija, kaip ir kai kurios ekonominės ir neekonominės priemonės, taikomos korporacinių veikėjų, regis, eina dar vienu lygmeniu giliau kurdamos naują aš, kurio veiksmo pagrindas yra įsivaizduojama kito valia. Šių dviejų strategijų, iš kurių viena sukelia individualaus veikėjo, o kita – kolektyvinio veikėjo pokyčius (taip pat iš dalies ir individualių atstovų pokyčius), panašumai rodo, kad globali strategija kai kuriais atvejais gali būti efektyvesnė nei atskirais atvejais besiremianti strategija (*case-by-case*). Tariant, kad iš tiesų taip yra, galima klausti apie sąlygas, kurios paveiktų internalizacijos veiksmingumą.

Pirma, internalizacija juo efektyvesnė, juo didesnį skirtingų veiksmo rūšių skaičių socializuojantis veikėjas, pavyzdžiui, tėvas, nori kontroliuoti taikydamas normas. Pamatinis identifikacijos su socializacijos vykdytoju kūrimo procesas sudaro kapitalo kaštus (*capital costs*), bet yra ir papildomi ribiniai kaštai kiekvienam skirtingam veiksmui, kuris turi būti pajungtas normatyviniam apribojimui. Kapitalo kaštai yra daug didesni už papildomus, taigi bendrieji sankcionuojančio veikėjo, pajun-

giančio normatyviniams apribojimams daug veiksmų, kaštai nėra daug didesni už bendruosius kaštus, kai tokiems apribojimams pajungiamas mažas veiksmų skaičius. Taigi, pavyzdžiui, motina, jau pasiekusi padėtį, kurioje duktė internalizavo jos norus, gali išplėsti savo noruose glūdinčius nurodymus ir draudimus nepatirdama didelių kaštų.

Tai reiškia, kad valdžios sistemos, kurios, pavyzdžiui, religiniai ordinai, siekia įsiskverbti į visus nario ar pavaldinio gyvenimo aspektus, labiau stengsis sukelti identifikaciją kurdamos naująjį aš, nei valdžios sistemos, mėginančios vykdyti ne tokią plačią socialinę kontrolę. Panašus, bet mažiau akivaizdus numatymas yra toks, kad tėvai, siekiantys platesnės valdžios savo vaikams, labiau naudosis internalizacija, nei tėvai, siekiantys ne tokios plačios valdžios. Konkrečiau, tėvai, kurie laikosi egalitarinės vaikų auklėjimo ideologijos, skatinančios *laissez-faire* tėvų valdžios sistemą (mažai nurodymų ir draudimų), manys identifikacijos ir normų internalizacijos diegimą vaikuose esant ne tokį efektyvų, negu tėvai, siekiantys platesnės ir griežtesnės valdžios. Taigi egalitariškų tėvų vaikai turėtų demonstruoti mažesnę normų internalizaciją arba jie turėtų būti sociopatiškesni negu autoritariškų tėvų vaikai. Šis numatymas prieštarauja sveiko proto prielaidai, kad „apsišvietę" tėvai yra ir labiau egalitariški, ir labiau linkę taikyti vidines, o ne išorines sankcijas; tokia prielaida leidžia numatyti, kad koreliacija tarp tėvų egalitarizmo ir vidinių sankcijų naudojimo yra teigiama.

Antra, tėvai (arba kiti veikėjai), galintys įtvirtinti vidinę sankcijų sistemą, negauna visos to teikiamos naudos. Tėvai turi mokėti internalizacijos kaštus, bet dalį naudos ateityje patirs kiti. Žinoma, tėvai gauna naudos, kol vaikas yra namie. Bet kadangi tai yra tik dalis naudos, tikėtina, kad investicijos į internalizaciją bus nepakankamos žiūrint iš visos naudos perspektyvos, kurią internalizacija atneš kitiems (mažesnė priežiūra ir mažiau negatyvių išorinių poveikių). Šis investicijų nepakankamumas turėtų būti ypač didelis normų, mažiausiai susijusių su vaiko veiksmais namuose, internalizacijai, o labiausiai susijusios yra su veiksmais kitų atžvilgiu vyresniame amžiuje.

Šis investicijų į internalizaciją nepakankamumas yra panašus ir kyla daugiausia iš tų pačių interesų kaip ir verslo įmonių investicijų į žmogiškąjį kapitalą nepakankamumas (diskusiją apie investicijų nepakankamumą į žmogiškąjį kapitalą žr. Becker, 1976). Įmonė atgauna tik dalį savo investicijų į žmogiškąjį kapitalą priklausomai nuo darbuotojo įmonėje išdirbto laikotarpio.[10] Literatūroje apie žmogiškąjį kapitalą daromas skirtumas tarp specifinio ir bendrojo žmogiškojo kapitalo. Įmonė yra pajėgi išgauti visą naudą iš investicijų į specifinį žmogiškąjį kapitalą (konkrečiai firmai reikalingas žinias ir įgūdžius), bet nepajėgi išgauti naudos iš bendrojo žmogiškojo kapitalo, kuris gali būti panaudotas kitose firmose, į kurias darbuotojas gali pereiti. Šis skirtumas yra panašus į skirtumą normų, reguliuojančių vaiko veiksmus namuose, ir normų, reguliuojančių veiksmus ne namuose arba vyresniame amžiuje. Šio skirtumo implikacija yra ta, kad investicijų nepakankamumas bus mažesnis į internalizaciją normos, reikalaujančios sąžiningumo namuose, nei į internalizaciją normos, reikalaujančios teisingumo savo bendraamžių atžvilgiu – savybės, labiausiai išryškėjančios už namų ribų, žaidimų aikštelėje ir mokykloje. Dar nepakanka-

[10] Yra bent jau toks skirtumas: investicijos į žmogiškąjį kapitalą pakelia darbuotojo vertę darbo rinkoje ir padidina tikimybę, kad jis išeis iš firmos, ir toliau sumažina įmonės pelną iš jos investicijos. Vaikų socializacijos atveju analogiškos situacijos nėra.

mesnės turėtų būti investicijos į internalizaciją normų, draudžiančių tokius apgavikiškus veiksmus, kurie dažniausiai atliekami užsiimant verslu vyresniame amžiuje.

Dar viena prognozė būtų tokia, kad investicijų į normų internalizaciją trūkumas turėtų būti didesnis tokiose kultūrose ar aplinkoje, kur vaikai namus palieka jaunesnio amžiaus. Tokioje aplinkoje tėvas, užsiimantis vaiko socializacija, gaus mažesnę bendros naudos dalį ir todėl jo investicijos į internalizaciją mažiau apsimokės. Vienas konkretus numatymas būtų toks, kad moderniose visuomenėse, kur tipišką namų ūkį sudaro dvi kartos, turėtų pasireikšti didesnis investicijų nepakankamumas nei tradicinėse visuomenėse, kurioms būdingi trijų kartų namų ūkiai arba išplėstinės šeimynos (*extended families*). Antras konkretus numatymas būtų toks, kad padaugėjus skyrybų, turėtų mažėti investicijų į internalizaciją, o išsiskyrusių tėvų vaikams turėtų būti būdingas žemesnis internalizacijos lygmuo. Išsiskyrę tėvai numano praleisiantys mažiau laiko su vaiku, ir todėl jiems bus pigiau naudoti išorines sankcijas tokiose situacijose, kuriose vidinių sankcijų sukūrimas būtų efektyvesnis, jei atpildo gavimo laikas būtų ilgesnis.

Trečia, tėvai gali padidinti savo investicijų į normų internalizaciją grąžą susitapatindami su vaiku ir toliau gaudami informaciją apie vaiko veiksmus vėlesniame amžiuje. Tokia identifikacija kartu su informacija apie vaiko veiksmus, kurie derinasi su tėvo norais ir gauna pritarimą iš kitų, gali atnešti tėvams pasitenkinimą ir taip investicijas į internalizaciją padaryti pelningas. Tuomet galima spėti, kad tėvai dažniau naudos vidines, o ne išorines sankcijas, jei tikisi, kad būsimieji vaiko draugai ir kolegos laikysis tų pačių vertybių kaip ir tėvai (pavyzdžiui, kaip yra stabilioje visuomenėje).

Iš šios bendros idėjos kyla konkretus numatymas, kad žmonėms Amerikoje ir Europoje, subrendusiems dvidešimtojo a. 7-ajame dešimtmetyje ir patyrusiems didelį vertybinį atotrūkį tarp savęs ir tėvų, identifikacija su savo pačių augančiais vaikais gali atrodyti mažiau pelninga investicija ir dėl to jie turės mažiau paskatų investuoti į vidinių sankcijų savo vaikams sukūrimą.

Ketvirtas teiginys kalba apie skirtingas šeimas toje pačioje visuomenėje. Vienos šeimos yra stipriai suinteresuotos savo statusu bendruomenėje ir traktuoja šeimos narių veiksmus per visą gyvenimą kaip darančius poveikį šiam statusui. Kitų šeimų prestižas bendruomenėje yra neaukštas, taigi jos turi nedaug ką prarasti dėl šeimos narių deviacinio elgesio per gyvenimą. Galima tikėtis, kad pastarųjų šeimų tėvai gerokai per mažai investuos į vidinių sankcijų kūrimą, o pirmojo tipo tėvai į tokias sankcijas investuos daug daugiau. Socializacijos praktikų įvairiose socialinėse grupėse tyrimai beveik vieningai patvirtina šį spėjimą ir rodo, kad juo žemesnis socialinis statusas, juo mažiau naudojamos vidinės sankcijos (žr. Kohn, 1977). Kitos prognozės taip pat gali būti patikrintos. Bet koks socialinės struktūros aspektas, sumažinantis laipsnį, kuriuo vėlesni vaiko veiksmai atneš naudos ar žalos šeimos interesams (pavyzdžiui, gyvenimas labiau anonimiškoje miesto aplinkoje, palyginti su mažo miestelio aplinka, arba geografinis mobilumas ir šeimos gyvenimo netolydumas), turėtų susilpninti santykį tarp šeimos suinteresuotumo savo statusu ir laipsnį, kuriuo socializacijos praktika inkorporuoja vidines sankcijas. Taigi, daugėjant šių sąlygų, to paties socialinio statuso šeimos naudos vidines sankcijas rečiau, o išorines dažniau; ateities kartų žmonės bus vis mažiau socializuoti.

Penktasis teiginys pasinaudoja išvada iš atstovavimo ekonomikos (*economies of agency*) literatūros. Priežiūros (t. y. išorinės kontrolės) efektyvumas, palyginus su tam tikra paskatų sistema, užtikrinančia vidinę kontrolę, sumažėja, kai prižiūrimus veiksmus prižiūrėti tampa brangiau. Taigi namudinės gamybos darbininkui bus dažniau

taikomas vienetinis darbo užmokestis ir rečiau skiriama priežiūra negu tą patį produktą gaminančiam fabriko darbuotojui; prekes į namus pristatantis prekybininkas gaus didesnę dalį atlyginimo komisiniais ir bus mažiau prižiūrimas negu parduotuvėje dirbantis pardavėjas. Šis principas leidžia spėti, kad sąžiningumas, kurį dažnai sunku stebėti, bus labiau internalizuojamas negu švarumas ar tvarkingumas, kurie yra lengviau stebimi ir todėl pavaldesni išorinėms sankcijoms.

Šie penki sąlygų, skatinančių tėvus diegti vidines sankcijas vietoj išorinės priežiūros, punktai numato prognozes, kurios visai nėra trivialios. Kai kurios prognozės, jei jos bus patvirtintos tyrimais, turi stiprių implikacijų socialinei kontrolei ateityje, nes jos rodo ateities kartų mažėjantį normų internalizacijos lygį ir daro prielaidą, kad šeima ir toliau išliks pagrindinis socializacijos atstovas. Tai leidžia manyti, kad arba didės išorinių kontrolės sistemų naudojimas, arba mažės socialinės kontrolės lygis.[11]

12

SOCIALINIS KAPITALAS

Ankstesniuose skyriuose nagrinėjau tam tikrus veikėjų santykius visuomenėje. Veikėjai traktuojami kaip turintys išteklių, kuriuos jie iš dalies (galbūt ir visiškai) kontroliuoja ir kuriais jie yra suinteresuoti. Socialinė tarpusavio priklausomybė ir sisteminis funkcionavimas kyla iš to, kad veikėjai yra suinteresuoti įvykiais, kuriuos visiškai arba iš dalies kontroliuoja kiti veikėjai. Įvairių rūšių mainų ir vienašališkų kontrolės perleidimų, kuriuos veikėjai atlieka, kad pasiektų savo interesus, rezultatas, kaip parodyta ankstesniuose skyriuose, yra daugiau ar mažiau pastovūs socialiniai santykiai. Svarbiausi iš tų, kurie čia buvo nagrinėti, yra valdžios santykiai, pasitikėjimo santykiai ir normas kuriantys konsensiniai teisių paskirstymai.

Tačiau šie socialiniai santykiai, atsirandantys individams mėginant geriausiai pasinaudoti savo individualiais ištekliais, neturėtų būti laikomi tik socialinių struktūrų elementais. Jie taip pat gali būti laikomi individų ištekliais. Loury (1977; 1987) šiems ištekliams apibūdinti įvedė terminą „socialinis kapitalas“. Pagal Loury sampratą, socialinis kapitalas yra ištekliai, būdingi šeimos santykiams ir bendruomenės socialinei organizacijai ir naudingi vaiko arba jauno žmogaus kognityviam ar socialiniam vystymuisi. Skirtingų žmonių ištekliai yra skirtingi ir gali suteikti didelį pranašumą vaikams bei paaugliams jų žmogiškojo kapitalo vystymuisi. (Žr. taip pat Bourdieu, 1980 ir Flap ir De Graaf, 1986, kurie šį terminą vartojo panašia prasme.) Valdžios ir pasitikėjimo santykiai bei normos, nagrinėtos ankstesniuose skyriuose, yra socialinio kapitalo formos. Šis skyrius konkrečiau nagrinės įvairias socialinio kapitalo rūšis ir būdus, kuriais jis yra kuriamas.

[11] Šios prognozės ir jas sukuriantys teiginiai atskleidžia tokių teiginių, kaip „augant išsilavinimo lygiui, didės demokratijos gyvybingumas“ arba „augant išsilavinimui, tėvai išugdys geriau socializuotus vaikus“, naivumą.

Šiuolaikinėje visuomenėje yra plačiai paplitusi fikcija, kuri dera su prigimtinių teisių politinės filosofijos plėtra, klasikine ir neoklasikine ekonomikos teorija bei daugeliu intelektualiųjų sąjūdžių (ir juos sukėlusiais socialiniais pokyčiais) nuo septynioliktojo amžiaus. Ši fikcija teigia, kad visuomenę sudaro nepriklausomi individai, iš kurių kiekvienas veikia, jog pasiektų nepriklausomai susikurtus tikslus, ir kad socialinės sistemos funkcionavimą sudaro šių nepriklausomų individų veiksmų derinys. Ši fikcija išreikšta ekonominėje tobulos rinkos konkurencijos teorijoje, o vaizdingiausiai – Adamo Smitho „nematomos rankos" metaforoje.

Ši fikcija iš dalies kilo todėl, kad vieninteliai apčiuopiami veikėjai visuomenėje yra individai, o iš dalies dėl nepaprasto Adamo Smitho ir kitų septynioliktojo bei aštuonioliktojo a. klasikinės ekonomikos teoretikų ir politikos filosofų poveikio mūsų socialinio ir ekonominio gyvenimo suvokimui. Ji taip pat iš dalies kyla dėl to, kad socialiniai pokyčiai šiuolaikinę visuomenę nuvedė link struktūros, kurioje individai veikia laisviau nei praeityje, kurioje individų tikslai sukuriami labiau nepriklausomai nei praeityje ir kurioje individų interesai yra labiau nukreipti į save negu praeityje.

Hobbesas ir jo pasekėjai, septynioliktojo ir aštuonioliktojo a. filosofai, liaupsino savanaudiškumo privalumus, anot Hirschmano (1977), kaip priešnuodį prieš religinio ir etninio identiteto sukeltas aistras.[1] Savanaudiškumas ne tik buvo laikomas naudinga jėga, ribojančia nuožmų grupinį lojalumą; jį filosofiškai pagrindė teorija, teigianti kad kiekvienas asmuo turi įgimtas prigimtines teises. Ši filosofinė nuostata tęsiasi iki šiol.[2] Filosofinius ir ekonominius septynioliktojo bei aštuonioliktojo a. argumentus lydėjo dideli socialiniai pokyčiai individualizmo kryptimi ir šie pokyčiai iki šiol nenuslūgo.

Nepaisant šių pokyčių, fikcija lieka fikcija, nes individai neveikia nepriklausomai, tikslai nėra nepriklausomai sukuriami, o interesai nėra visiškai savanaudiški.

Šio individualistinio šališkumo pripažinimas neoklasikinėje ekonomikoje kai kuriuos ekonomistus paskatino mėginti kai ką keisti. Kaip minėta anksčiau, Loury į ekonomiką įvedė socialinio kapitalo sąvoką, kad apibūdintų socialinius išteklius, naudingus žmogiškajam kapitalui vystyti. Taip pat Ben-Porathas (1980) plėtojo idėjas apie jo vadinamojo F* ryšio funkcionavimą mainų sistemose (F ryšį sudaro šeimos, draugai ir firmos. Remdamasis antropologijos, sociologijos bei ekonomikos šaltiniais, Ben-Porathas parodė, kaip šios socialinės organizacijos formos daro poveikį ekonominiams mainams. Williamsonas keliose publikacijose (pavyzdžiui, 1975; 1981) nagrinėjo sąlygas, kurioms esant, ekonominė veikla organizuojama skirtingose institucinėse formose, t. y. firmose arba rinkose. Yra daug ekonomikos darbų, vadinamų naująja institucionalistine ekonomika, kurie remdamiesi neoklasikine teorija bando parodyti ir sąlygas, kuriomis susidaro tam tikros ekonominės institucijos, ir šių institucijų (tai yra socialinės organizacijos) poveikį sistemos funkcionavimui.

[1] Holmesas (1989) praplečia Hirschmano tyrimą ir parodo, kokį vaidmenį šios filosofinės nuostatos suvaidino transformuojant bendrąją sampratą apie esminę žmogaus prigimtį.

[2] Žinoma, yra tiesa, kad filosofinių savipakankamumo, savanaudiškumo ir individualizmo idealų, iš vienos pusės, ir socialinės atsakomybės, geranoriškumo kitiems, labdaringumo ir humaniškumo, iš kitos pusės, opozicija siekia graikų laikus. Epikūrininkai propagavo pirmąją dorybių grupę. Antrosios grupės laikėsi stoikai helenistiniu laikotarpiu, o jas perėmė romėnai imperijos kūrimo laikotarpiu (žr. Sabine, 1937, p. 132–153).

* Raidė F rodo angliškų žodžių *families*, *friends* ir *firms* pirmąsias raides – *vert. pastaba*.

Taip pat neseniai sociologai bandė tirti, kaip socialinė organizacija veikia ekonominių institucijų funkcionavimą. Bakeris (1983) parodė, kaip kuriami ir palaikomi santykiai tarp biržos prekiautojų ypač racionalizuotoje Čikagos komercinėje biržoje ir kokį poveikį jie turi prekybinei veiklai. Bendresniu mastu Granovetteris (1985) puolė „nepakankamai socializuoto žmogaus sampratą", būdingą ekonomistų ekonominės veiklos analizei. Jis kritikuoja didžiąją dalį naujosios institucionalistinės ekonomikos kaip grubiai funkcionalistinę, nes ji dažnai ekonominės institucijos egzistavimą paprasčiausiai aiškina kaip jos ekonominei sistemai atliekamas funkcijas. Anot Granovetterio, netgi naujoji institucionalistinė ekonomika nesugeba pripažinti konkrečių asmeninių santykių ir santykių tinklų (to, ką jis vadina ekonominių sandorių „įterptumu" (*embeddedness*) socialiniuose santykiuose) svarbos generuojant pasitikėjimą, formuojant lūkesčius bei kuriant ir įgyvendinant normas.

Granovetterio „įterptumo" sąvoka gali būti suvokiama kaip bandymas į ekonominių sistemų analizę įvesti socialinius ir organizacinius santykius ne paprasčiausiai kaip struktūrą, iškylančią, kad atliktų ekonominę funkciją, bet kaip struktūrą su istorija ir tęstinumu, suteikiančiu jai nepriklausomą poveikį sistemos funkcionavimui.

Linas daugelyje straipsnių (Lin ir Vaughn, 1981; Lin, 1982; 1988), remdamasis Granovetterio darbu, parodė, kaip žmonės naudoja socialinius išteklius siekdami savo tikslų, ypač su profesine karjera susijusiuose pasiekimuose. Jis parodė, jog žmonės elgiasi instrumentiškai naudodami socialinius ryšius (ypač plačiuosius arba „silpnuosius" ryšius) tam, kad įgytų daugiau profesinio mobilumo, nei leidžia jų struktūrinė pozicija. Flapas ir De Graafas (1986) plėtojo šį darbą lygindami Jungtines Valstijas, Vakarų Vokietiją ir Nyderlandus.

Aš noriu šį bendrą idėjų rinkinį įtraukti į ankstesniuose skyriuose pristatytą sistemą. Šiuos socialinius-struktūrinius išteklius laikysiu individui vertingu kapitalu, t. y. socialiniu kapitalu. Socialinis kapitalas apibrėžiamas pagal jo funkciją. Tai nėra vieningas darinys, bet įvairovė skirtingų darinių, turinčių du bendrus bruožus: visi jie susideda iš tam tikro socialinės struktūros aspekto ir palengvina tam tikrus šioje struktūroje esančių individų veiksmus. Kaip ir kitos kapitalo formos, socialinis kapitalas yra produktyvus, leidžiantis pasiekti kai kuriuos tikslus, kurie be jo būtų nepasiekiami. Kaip ir fizinis bei žmogiškasis kapitalas, socialinis kapitalas nėra visiškai iškeičiamas (*fungible*), bet yra iškeičiamas tam tikros veiklos atžvilgiu. Tam tikra socialinio kapitalo forma, kuri yra vertinga kaip palengvinanti tam tikrus veiksmus, kitiems gali būti bevertė ar net žalinga. Priešingai nei kitos kapitalo formos, socialinis kapitalas yra būdingas santykių tarp žmonių struktūrai. Jis neglūdi nei individuose, nei fizinėse gamybos priemonėse.

Tiksliau apibrėžti socialinį kapitalą bus galima pirmiausia panagrinėjus keletą pavyzdžių, iliustruojančių kai kurias skirtingas jo formas.

1. 1986 m. birželio 21–22 d. *International Herald Tribune* pirmajame puslapyje buvo išspausdintas straipsnis apie radikalius studentų aktyvistus Pietų Korėjoje. Straipsnis aprašo šios veiklos plėtojimąsi: „Radikalios mintys pasklinda po slaptus „studijų būrelius", grupes studentų, kurie gali būti atėję iš tų pačių vidurinių mokyklų, gimtųjų miestų ar bažnyčių. Šie studijų būreliai <...> tarnauja kaip pagrindinis organizacinis vienetas demonstracijoms ir kitiems protestams. Kad nebūtų susekti, skirtingų grupių nariai niekada nesusitinka, bet bendrauja per paskirtą atstovą." Šis veiklos organizacijos pagrindo aprašymas rodo dviejų rūšių socialinį ka-

pitalą. „Ta pati aukštoji mokykla, gimtasis miestas ar bažnyčia" suteikia socialinius santykius, kurių pagrindu vėliau formuojami studijų būreliai. Patys studijų būreliai yra socialinio kapitalo forma – ląstelinė organizacijos forma, kuri pasirodo esanti labai vertinga palengvinant opoziciją politinei sistemai, netoleruojančiai nuomonių skirtumo. Bet kuri organizacija, sudaranti sąlygas tokiai opozicinei veiklai, yra ypač veiksminga socialinio kapitalo forma individams, kurie yra šios organizacijos nariai.

2. Tradiciškai santykiai tarp gydytojo ir paciento yra tokie, kad pacientas pasitiki gydytoju, o gydytojas taiko medicininius įgūdžius paciento labui. Pastaruoju metu Jungtinėse Valstijose šis pasitikėjimas nutrūko, kaip rodo nepaprastai išaugęs bylų dėl aplaidumo, pacientų keliamų prieš juos gydžiusius gydytojus, skaičius. Tai lėmė kai kurių medicinos procedūrų kaštų didėjimą dėl to, kad gydytojams dabar reikėjo apsidrausti nuo pacientų ieškinių; dėl to, kad kai kurie gydytojai nustojo privačiai praktikuoti ir, bent jau viename mieste, dėl to, kad akušeriai atsisakė priimti moteris advokates arba advokatų žmonas kaip pacientes. Šis pasitikėjimo praradimas ir išaugęs pasirengimas kelti ieškinį gydytojui, kai gydymas baigėsi blogai, kyla dėl šių socialinių santykių, nuo kurių priklauso pasitikėjimas, trūkumo ir didina kaštus bei mažina medicininės priežiūros prieinamumą.

3. Šešių vaikų motina, su savo vyru ir vaikais persikėlusi iš Detroito priemiesčio į Jeruzalę, kaip vieną iš tokio poelgio priežasčių nurodo didesnę laisvę, kurią jos maži vaikai turi Jeruzalėje. Jai atrodo nepavojinga leisti savo aštuonmečiui nuvežti šešiametį per visą miestą į mokyklą miesto autobusu ir leisti savo vaikams neprižiūrimiems žaisti miesto parke, o ten, kur gyveno anksčiau, ji nebūtų galėjusi to padaryti. Šio skirtumo priežastis gali būti įvardyta kaip skirtumas tarp socialinio kapitalo prieinamumo Jeruzalėje ir Detroito priemiesčiuose. Jeruzalėje normatyvinė struktūra užtikrina, kad neprižiūrimais vaikais pasirūpins netoliese esantys suaugusieji, o daugelyje Jungtinių Valstijų didmiesčių rajonų tokios normatyvinės struktūros nėra. Galima pasakyti, kad šeimoms Jeruzalėje yra prieinamas socialinis kapitalas, kurio nėra Jungtinių Valstijų didmiesčio regionuose.

4. Centriniame Kairo turguje pašaliečiui nelengva nustatyti ribas tarp prekiautojų. Odos gaminiais prekiaujančios parduotuvės savininko paklausus, kur galima rasti tam tikrą papuošalą, paaiškės, kad jis prekiauja ir tuo – arba, kas yra beveik tas pats, kad jis turi artimą pažįstamą, kuris tuo prekiauja, pas kurį jis tuojau pat nuves pirkėją. Arba parduotuvės savininkas akimirksniu taps pinigų keitėju: paprasčiausiai kreipsis į savo kolegą netolimoje krautuvėje. Už tam tikrą veiklą, tokią kaip kliento atvedimas į draugo parduotuvę, mokami komisiniai; kita, tokia kaip pinigų iškeitimas, paprasčiausiai sukuria įsipareigojimus. Šeimos santykiai turguje svarbūs kaip ir nuosavybės stabilumas. Visas turgus yra taip persmelktas tokių santykių, kaip ką tik aprašytieji, kad gali būti laikomas organizacija, panašia į universalinę parduotuvę. Arba į turgų galima žiūrėti kaip sudarytą iš individualių prekiautojų, galinčių pasinaudoti dideliu socialiniu kapitalu, pagrįstu turgaus santykiais.

Kaip rodo šie pavyzdžiai, socialinė organizacija sudaro socialinį kapitalą, padedantį pasiekti tikslus, kurių nebūtų įmanoma pasiekti be jo arba būtų galima pasiekti tik su didesniais kaštais. Be to, socialinis kapitalas turi kai kurias savybes, kurios yra svarbios siekiant suprasti, kaip jis atsiranda ir kaip yra sunaikinamas arba prarandamas. Jas įžvelgti padės socialinio ir žmogiškojo kapitalo palyginimas, o vėliau – skirtingų socialinio kapitalo formų nagrinėjimas.

Žmogiškasis kapitalas ir socialinis kapitalas

Bene svarbiausias ir originaliausias įnašas į švietimo ekonomiką per pastaruosius trisdešimt metų buvo idėja, jog fizinio kapitalo, kaip įrankių, mašinų ir kitų gamybos įrengimų formos, sampratą galima išplėsti, kad ji apimtų ir žmogiškąjį kapitalą (žr. Schultz, 1961; Becker, 1964). Taip kaip fizinis kapitalas yra sukuriamas pakeičiant medžiagą ir padarant iš jos įrankius, palengvinančius gamybą, žmogiškasis kapitalas yra sukuriamas pakeičiant žmones ir suteikiant jiems įgūdžių ir sugebėjimų, leidžiančių jiems veikti naujais būdais.

Socialinis kapitalas savo ruožtu yra sukuriamas tada, kai santykiai tarp žmonių pasikeičia taip, kad palengvėja veikimas. Fizinis kapitalas yra visiškai apčiuopiamas, kai pasireiškia regima materialia forma; žmogiškasis kapitalas yra mažiau apčiuopiamas, kai įkūnijamas individo įgytuose įgūdžiuose ir žiniose; socialinis kapitalas yra dar mažiau apčiuopimas, nes jis yra įkūnytas *santykiuose* tarp žmonių. Ir fizinis kapitalas, ir žmogiškasis kapitalas padeda vykdyti produktyvią veiklą, socialinis kapitalas daro tą patį. Pavyzdžiui, grupė, kurios nariai demonstruoja savo patikimumą ir plačiai pasitiki vienas kitu, pasieks daugiau nei tokia pat grupė, kuriai trūksta tokio patikimumo ir pasitikėjimo.

Žmogiškojo ir socialinio kapitalo skirtumą galima pavaizduoti diagrama, pateikta 12.1 paveiksle, kuri rodo trijų žmonių (A, B ir C) santykius; žmogiškasis kapitalas slypi viršūnėse, o socialinis kapitalas – linijose, jungiančiose šias viršūnes. Socialinis kapitalas ir žmogiškasis kapitalas dažnai vienas kitą papildo. Pavyzdžiui, jei B yra vaikas, o A yra B tėvas, tuomet tam, kad A galėtų padėti lavinti B pažintinius gebėjimus, reikalingas kapitalas ir viršūnėje, ir jungtyje. Reikalingas A turimas žmogiškasis kapitalas ir socialinis kapitalas santykyje tarp A ir B.

Socialinio kapitalo formos

Socialinio kapitalo sąvokos vartojimas neatskleis jokių procesų, kurie fundamentaliai skirtųsi nuo aptartų kituose skyriuose. Ši sąvoka kai kuriuos iš šių procesų sugrupuoja kartu ir nutrina skirtumus tarp socialinių santykių rūšių – skirtumus, kurie yra svarbūs kitiems tikslams. Sąvoka vertinga pirmiausia tuo, kad ji tam tikrus socialinės struktūros aspektus įvardija pagal jų funkciją taip, kaip „kėdės“ sąvoka įvardija tam tikrus fizinius objektus pagal jų funkciją nepaisydama formos, išvaizdos ir konstrukcijos skirtumų. „Socialinio kapitalo“ sąvoka nurodoma funkcija yra šių socialinės struktūros aspektų vertė, kurią jie veikėjams turi kaip ištekliai, kuriuos jie gali panaudoti savo interesams įgyvendinti.

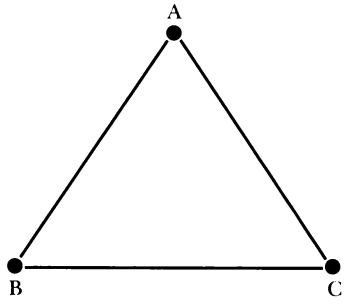

12.1 pav. Trijų asmenų struktūra: žmogiškasis kapitalas viršūnėse ir socialinis kapitalas santykiuose

Įvardydama šią kai kurių socialinės struktūros aspektų funkciją, socialinio kapitalo sąvoka kartu padeda paaiškinti ir skirtingas baigmes individualių veikėjų lygmenyje, ir pereiti iš mikro- į makrolygmenį nesigilinant į socialinės struktūros, per kurią tai įvyksta, detales. Pavyzdžiui, slaptus Pietų Korėjos studentų radikalų studijų būrelius apibūdinti kaip socialinį kapitalą, kurį šie studentai gali panaudoti savo revoliucinei veiklai, reiškia teigti, kad šios grupės yra išteklius, leidžiantis studentams pereiti nuo individualaus protesto prie organizuoto sukilimo. Jei sukilimo teorija pripažįsta šią užduotį įgyvendinantį išteklių kaip būtiną (kaip tai daroma 18 skyriuje), tuomet studijų būreliai gali būti sugrupuoti su kitomis skirtingos kilmės organizacinėmis struktūromis, atliekančiomis tą pačią funkciją revoliucinių tikslų siekiantiems individams kituose kontekstuose, tokiuose kaip 1968 m. Prancūzijos studentų sukilimo *comités d'action lycéen* arba Lenino (1973 [1902]) aprašytos ir propaguotos darbininkų kuopelės carinėje Rusijoje.

Žinoma, kitais tikslais kai kas gali norėti ištirti tokių organizacinių išteklių detales, kad perprastų elementus, lemiančius jų, kaip išteklių tam tikram tikslui, naudingumą, ir ištirtų, kaip jie atsiranda konkrečiu atveju. Tačiau socialinio kapitalo sąvoka leidžia parodyti, kaip tokie ištekliai gali būti derinami su kitais ištekliais, sukurdami skirtingą sisteminio lygmens veikimą arba, kitais atvejais, skirtingas baigmes individams. Ar socialinis kapitalas taps tokia naudinga kiekybine sąvoka socialiniame moksle kaip finansinio kapitalo, fizinio kapitalo ir žmogiškojo kapitalo sąvokos, dar pamatysime; dabartinė jo vertė pirmiausia glūdi jos naudingume kokybinėms socialinių sistemų analizėms ir tokioms kiekybinėms analizėms, kurios taiko kokybinius indikatorius.

Kituose skyriuose (daugiausia III dalyje) socialinio kapitalo sąvoka nebus nagrinėjama (kaip buvo anksčiau pateiktuose trumpuose pavyzdžiuose). Tačiau šiame skyriuje aš nagrinėsiu būtent tai, kokios socialinių santykių savybės sudaro naudingus kapitalo išteklius individams.

Įsipareigojimai ir lūkesčiai

Kaip aprašyta 5 skyriuje, jei A kažką daro B labui ir pasitiki, kad B atsimokės tuo pačiu ateityje, tai sukuria A lūkesčius ir įsipareigojimą iš B pusės pateisinti šį pasitikėjimą. Šį įsipareigojimą galima suvokti kaip A turimą „kredito lapelį", kurį B turi apmokėti kažką atlikdamas. Jei A turi daug šių kredito lapelių iš daugelio žmonių, su kuriais palaiko santykius, tuomet analogija su finansiniu kapitalu yra tiesioginė: kredito lapeliai sudaro didelį kiekį kredito, kuriuo A prireikus gali pasinaudoti, jeigu, žinoma, pasitikėjimas nebuvo neprotingas ir lapeliai nereiškia blogų skolų, kurios nebus grąžintos. Kai kuriose socialinėse struktūrose (tokiose kaip, pavyzdžiui, kaimynijose, aprašytose Willmotto ir Youngo, 1967) sakoma, kad žmonės „visuomet vieni kitiems daro paslaugas". Daug šių kredito lapelių būna neapmokėta, dažnai iš abiejų pusių (nes šie kredito lapeliai dažnai yra nekeičiami tarp skirtingų veiklos sričių, taigi A turimi kredito lapeliai iš B ir B turimi iš A negali visiškai vienas kito kompensuoti). Aprašytas Kairo turgus yra ekstremalus tokios socialinės struktūros pavyzdys. Kitose socialinėse struktūrose, kur individai yra labiau savipakankami, mažiau priklauso vieni nuo kitų, tokių kredito lapelių, kurių turėtojas bet kada gali pareikalauti susimokėti, yra mažiau.

Šiai socialinio kapitalo formai yra lemiami du elementai: socialinės aplinkos patikimumo lygis, reiškiantis, kad įsipareigojimai bus apmokėti, ir tikrasis turimų įsipareigojimų mastas. Socialinės struktūros skiriasi pagal šias abi dimensijas, o tam tikros struktūros veikėjai skiriasi pagal antrąją dimensiją.

Patikimumo svarbą rodo Pietryčių Azijoje ir kitur aptinkamos rotacinio kredito asociacijos. Šios asociacijos yra grupės draugų ir kaimynų, kurie paprastai susitinka kartą per mėnesį; kiekvienas žmogus įnešą tokią pačią pinigų sumą į centrinį fondą, kuris tada yra atiduodamas vienam iš narių (iš varžytinių arba burtų keliu). Po *n* mėnesių kiekvienas iš *n* asmenų būna davęs *n* įnašų ir gavęs vieną išmoką. Kaip pažymi Geertzas (1962), šios asociacijos tarnauja kaip efektyvios institucijos sukaupti santaupas mažoms kapitalinėms išlaidoms, o tai yra svarbi pagalba ekonominei plėtrai. Be didžiulio grupės narių patikimumo tokios kredito asociacijos negalėtų egzistuoti, nes žmogus, gavęs išmoką susitikimų pradžioje, galėtų pasitraukti ir kiti patirtų nuostolį. Neįmanoma įsivaizduoti tokios rotacinio kredito asociacijos sėkmingai veikiančios miestų rajonuose, kur labai didelė socialinė dezorganizacija, arba, kitaip tariant, trūksta socialinio kapitalo.

Kitas atvejis, kai didelis patikimumas lengvina veiksmus, kurie kitu atveju būtų neįmanomi, yra valstybės vadovų darbas. Įvairūs pasakojimai apie valstybės vadovų patirtį rodo, kad žmonėms tokiame poste nepaprastai svarbu turėti savojo aš pratęsimą – atstovą, kuriuo galima visiškai pasitikėti, kad jis veiks taip, kaip jis pats veiktų tam tikroje situacijoje. Daugelis valstybės vadovų turi tokį žmogų, kuris gali neužimti oficialaus valdžios posto, bet būti asmeninio personalo narys. Faktas, kad šie žmonės dažnai yra seni draugai ar bičiuliai, o ne kokioje nors politinėje veikloje pasižymėję žmonės, išplaukia iš to, kad svarbiausia tokio žmogaus savybė yra ta, kad juo galima pasitikėti, ir šis reikalavimas dažnai lemia seno asmeninio draugo pasirinkimą. Tokie žmonės dažnai įgauna labai didelę galią dėl jų artimumo valstybės vadovui ir jiems suteikto pasitikėjimo; ir yra užfiksuota daugybė pranešimų apie šios galios panaudojimo atvejus. Tai, kas mus domina šiuo atveju, yra socialinis kapitalas, kurį šis santykis suteikia valstybės vadovui, darant prielaidą, kad pasitikėjimas buvo suteiktas pagrįstai. Tas, kuriuo pasitikima, yra beveik savojo aš tąsa, leidžianti valstybės vadovui išplėsti savo veiklos galimybes.

Dar vienas atvejis, rodantis patikimumo, kaip socialinio kapitalo formos, svarbą, yra tarpusavio pasitikėjimo sistema. Kraštutinis tokios sistemos pavyzdys yra pora, kur abu vienas kitu labai pasitiki, nesvarbu ar yra stipriai įsimylėję, ar ne. Abiem tokios poros nariams šis santykis turi ypatingą psichologinę vertę. Kiekvienas gali pasikliauti kitu, gali atskleisti vidines abejones, gali būti su kitu visiškai tiesmukiškas, gali iškelti jautrias problemas – nesibaimindamas, kad kitas ims piktnaudžiauti šiuo pasitikėjimu.

Socialinių struktūrų skirtumai prisiimtų įsipareigojimų masto atžvilgiu kyla dėl įvairių priežasčių. Be bendro patikimumo lygio, verčiančio atlyginti įsipareigojimus, joms priklauso realus žmonėms kylantis pagalbos poreikis, kitų pagalbos šaltinių (tokių kaip valstybinės rūpybos paslaugos) egzistavimas, turtingumo (sumažinančio pagalbos iš kitų poreikį) lygis, kultūriniai skirtumai pagal polinkį padėti ir prašyti pagalbos (žr. Banfield, 1967), socialinių tinklų uždarumo laipsnis, socialinių kontaktų logistika (žr. Festinger, Schachter ir Back, 1963) ir kiti faktoriai. Socialinėse struktūrose, kuriose daug prisiimtų įsipareigojimų, bet kuriuo metu, kad ir koks būtų šių įsipareigojimų šaltinis, individai turi daugiau socialinio kapitalo, kuriuo

gali pasinaudoti. Prisiimtų įsipareigojimų tankumas iš tiesų reiškia, kad bendras šios sistemos veikėjų turimų apčiuopiamų išteklių naudingumas išauga dėl jų prieinamumo kitiems veikėjams.

Ūkininkų bendruomenėje, tokioje kaip 5 skyriuje pateiktame pavyzdyje, kur vienam ūkininkui šieną sugrėbė kitas ir kur ūkio padargai plačiai skolinami, socialinis kapitalas kiekvienam ūkininkui leidžia atlikti darbą turint mažesnius fizinio kapitalo (įrankių ir įrengimų pavidalu) išteklius. Tokia socialinė struktūra yra analogiška industrinei bendruomenei, kurioje vekseliai (t. y. įsiskolinimai) pereina iš rankų į rankas, veikia kaip pinigai ir efektyviai sumažina finansinio kapitalo kiekį, reikalingą atitinkamam gamybos lygiui pasiekti. (Šio reiškinio aprašymą Lankašyre aštuonioliktojo a. 10-ajame dešimtmetyje, kol Anglijoje įsitvirtino centralizuota pinigų sistema, žr. Ashton, 1945.)

Socialinėje sistemoje atskiri veikėjai taip pat skiriasi pagal kredito lapelių, kuriais bet kuriuo metu gali pasinaudoti, kiekį. Pavyzdžiui, hierarchiškai struktūruotoje šeimynoje patriarchas dažnai turi nepaprastai daug tokių kredito lapelių, kuriuos jis bet kuriuo metu gali panaudoti, kad būtų padaryta tai, ko jis nori. Kitas ryškus pavyzdys aptinkamas kaimuose tradicinėje labai stratifikuotoje aplinkoje, kur kai kurios turtingos šeimos savo turto dėka yra sukaupusios daug kreditų, kuriuos gali pareikalauti grąžinti bet kuriuo metu. (Būtent tokių asimetrijų egzistavimas gali kai kurias šeimas apsaugoti nuo sankcijų, reguliuojančių kitų bendruomenės narių veiksmus, kaip įvyko pavyzdyje apie Graikijos sarakatsų klajoklius 10 skyriuje.)

Panašiai ir politinėje aplinkoje, tokioje kaip parlamentas, įstatymų leidėjas, einantis pareigas, kurios suteikia papildomų išteklių (pavyzdžiui, Atstovų rūmų pirmininkas arba Senato daugumos lyderis JAV Kongrese), juos efektyviai naudodamas gali sukaupti kreditų iš kitų įstatymų leidėjų, kad taip galėtų „prastumti" įstatymą, kuris kitaip būtų atmestas. Įsipareigojimų koncentracija sudaro socialinį kapitalą, kuris yra naudingas ne tik galingajam įstatymų leidėjui, bet ir padeda pakelti bendrą parlamento veiksmingumo lygį. Taigi tie parlamentų nariai, kurie turi daug kredito lapelių, turėtų būti galingesni negu tie, kurie jų neturi, nes, pasinaudodami kreditais, jie gali daugeliu klausimų suformuoti balsavimo blokus. Plačiai žinoma, kad, pavyzdžiui, JAV Senate vieni senatoriai yra vadinamojo Senato klubo nariai, o kiti nėra. Tai iš esmės reiškia, kad vieni senatoriai yra „įterpti" į kreditų ir įsiskolinimų sistemą, o kiti (nepriklausantys klubui) nėra. Taip pat plačiai pripažįstama, kad klubui priklausantys yra galingesni už nepriklausančius.

Kitas atvejis, rodantis įsipareigojimų ir lūkesčių asimetriją, yra anksčiau pateiktas pavyzdys apie Jungtinių Valstijų krizę sveikatos priežiūros sistemoje dėl atsakomybės ieškinių. Tradiciškai gydytojai kontroliavo pacientams gyvenimo ir mirties svarbą tiesiogine prasme turinčius įvykius, o pacientai savo ruožtu dažnai jautėsi negalį adekvačiai jiems atsilyginti už padarytą gerą. Dalį gydytojų užmokesčio sudarė dėkingumas, pagarba ir aukštas profesinis prestižas. Jie sudarė visuotinai jaučiamą įsipareigojimą daktarui, socialinio kapitalo formą, kuri neleisdavo gydymo rezultatais nepatenkintiems pacientams imtis priemonių prieš gydytoją.

Tačiau pakito keletas veiksnių. Pirma, dėl išaugusio išsilavinimo sumažėjo gydytojų medicinos žinių monopolis. Antra, sumažėjo tikimybė, kad tarp gydytojo ir paciento susiformuos asmeniniai santykiai, nes pacientas rečiau naudojasi šeimos gydytojo ar net bendrosios praktikos gydytojo paslaugomis, o dažniau ieško specialistų konkrečioms sveikatos problemoms. Trečia, labai didelės daugelio gydytojų

pajamos, kurios sumažina jaučiamą asimetriją tarp paslaugos ir atlyginimo. Ketvirta, padažnėjęs atsakomybės draudimas, perkeliantis finansines bylinėjimosi išlaidas nuo gydytojo ant draudimo bendrovių. Šių ir kitų veiksnių kombinacija sumažino socialinį kapitalą, saugojusį gydytojus nuo patyrusių nepageidaujamus gydymo rezultatus pacientų puolimo.

Kodėl racionalūs veikėjai kuria įsipareigojimus? Nors kai kurie nepadengtų įsipareigojimų masto skirtumai kyla iš anksčiau aprašytų socialinių pokyčių, dalis jų, regis, atsiranda dėl žmogaus, kuris kažką padaro kitam, sąmoningo įsipareigojimo sukūrimo. Pavyzdžiui, Turnbullas (1972), kuris nagrinėjo Ik – skurdžią gentį Afrikoje, aprašė situaciją, kai vyras, parvykęs namo, rado savo kaimynus neprašytai betaisančius jo namo stogą. Nors ir nenorėjęs šios pagalbos, jis negalėjo jų sustabdyti. Šiuo ir kitais atvejais įsipareigojimai, regis, atsiranda ne iš būtinybės, o sukuriami tikslingai. Šitaip yra aiškinamas dovanų davimas (žr. Mauss, 1954), taip pat potlačai* kvakiutlų gentyje Ramiojo vandenyno pakrantėje šiaurės vakaruose. Kaimiškose vietovėse žmonės, darydami paslaugas kitiems, dažnai nenori, kad už jas būtų kuo greičiau atsilyginta, o tie, kuriems paslauga buvo padaryta, kartais trokšta išsivaduoti nuo įsipareigojimo.

Nors motyvą išsivaduoti nuo įsipareigojimo galima lengvai suprasti (ypač, jei šis kelia rūpestį), motyvas sukurti įsipareigojimus savo paties atžvilgiu yra mažiau akivaizdus. Jei yra ne nulinė tikimybė, kad įsipareigojimas nebus atlygintas, atrodytų, kad racionalūs žmonės suteiktų tokį kreditą tik tada, kai jie tikėtųsi mainais gauti kažką daugiau, taip kaip bankas skolina pinigus tik su pakankamomis palūkanomis, kad, įvertinęs rizikos faktorių, gautų pelną. Klausimas tada yra toks, ar socialiniai įsipareigojimai pasižymi kažkuo, dėl ko racionalus žmogus būtų suinteresuotas įtvirtinti ir palaikyti tokius įsipareigojimus iš kitų pusės savo atžvilgiu.

Galimas atsakymas būtų toks: kai aš darau tau paslaugą, tai paprastai įvyksta tada, kai tau to tikrai reikia, ir man tai daug nekainuoja. Jei aš esu racionalus ir visiškai savanaudiškas, aš matau, kad šios paslaugos svarba tau yra pakankamai didelė, kad tu būsi pasiruošęs, kai man reikės, atsimokėti paslauga, kuri man duos daugiau naudos, nei man kainavo ši paslauga, žinoma, jei tik tu pats tuo metu neturėsi problemų. Tai negalioja, kai paslauga yra paprasčiausias pinigų skolinimas, nes piniginis vienetas laikui bėgant žmogui turi maždaug tą pačią vertę.[3] Tačiau kai suteikta pagalba apima paslaugas, laiko sąnaudas ar kitus neišmainomus išteklius arba kai ji yra vertingesnė recipientui negu donorui (pavyzdžiui, pagalba atliekant darbą, kuris gali būti atliktas tik dviejų žmonių, o ne vieno), tokie abipusiškai naudingi mainai yra visai įmanomi. Paslaugos pelningumas donorui priklauso nuo to, kad recipientas neatsiskaitytų už paslaugą tol, kol donorui nėra poreikio.

Taigi įsipareigojimų sukūrimas darant paslaugas gali būti kaip tam tikra apsidraudimo politika, kur įmokos mokamos nebrangia valiuta, o atlygis grįžta vertinga valiuta. Taip lengvai gali susidaryti pozityvus laukiamas pelnas.

* Amerikos indėnų šventė, kurios metu organizatorius dosniai dalija dovanas svečiams, kartais net sunaikina neišdalytas ir taip padidina savo prestižą – *vert. pastaba*.

[3] Įdomu, kad žmonėms, kuriems pinigų vertė laikui bėgant smarkiai kinta, tokia mainų rūšis yra galima. Kaimiškojoje Vakarų Virdžinijos apygardoje apygardos klerkas paskolintų pinigų trejetui miestelio girtuoklių, kai jiems labai reikia, o paskui susirinktų juos su didžiulėmis palūkanomis, kai jie gaus pašalpas, o pinigų vertė jiems būtų mažesnė.

Dar vienas pastebėjimas: racionalus, savanaudis žmogus gali mėginti sukliudyti kitiems daryti jam paslaugas arba gali stengtis už jas atsilyginti paties pasirinktu laiku (t. y. kai atsilyginimas už paslaugą jam kainuoja mažai), o ne kai donorui to reikia, nes prašymas paslaugos iš jo gali pasitaikyti jam netinkamu laiku (kai atsilyginimas kainuoja daug). Taigi iš principo gali vykti kova tarp žmogaus, norinčio padaryti paslaugą kitam, ir kito, nenorinčio, kad jam būtų padaryta paslauga, arba kova tarp žmogaus, bandančio užsimokėti už paslaugą, ir jo kreditoriaus, mėginančio neleisti užsimokėti.

Informacijos potencialas

Svarbi socialinio kapitalo forma yra socialiniams santykiams būdingas informacijos potencialas. Informacija yra svarbi tuo, kad suteikia pagrindą veiksmui. Tačiau informacijos gavimas kainuoja. Mažų mažiausiai jis reikalauja dėmesio, kurio visada trūksta. Vienas būdas, kaip galima gauti informaciją, yra išnaudoti socialinius santykius, palaikomus kitais tikslais. Katzas ir Lazarsfeldas (1955) parodo, kaip tai veikia moteris kai kuriose gyvenimo srityse; pavyzdžiui, moteris, kuriai rūpi būti stilingai, bet ne lyderiauti mados srityje, gali pasinaudoti draugėmis, kurios yra lyderės, kaip informacijos šaltiniu. Kitas pavyzdys – žmogus, kuris nesidomi einamaisiais įvykiais, bet kuriam rūpi žinoti svarbiausias naujienas, gali sutaupyti laiko, reikalingo perskaityti laikraščius, jei gali gauti jam reikalingą informaciją iš draugo, skiriančio dėmesį tokiems dalykams. Socialinių mokslų atstovas, norintis žinoti artimų sričių mokslo naujienas, gali pasinaudoti savo kasdieniniais santykiais su kolegomis, jei jis gali pasikliauti, kad jie yra gerai informuoti savo srityse.

Visa tai yra socialinių santykių, veikiančių kaip socialinio kapitalo forma aprūpinant veikėjų veiksmą palengvinančia informacija, pavyzdžiai. Santykiai šiuo atveju yra vertingi dėl jų suteikiamos informacijos, o ne dėl jų suteikiamų kredito lapelių, įpareigojančių kitus veikėjus.

Normos ir veiksmingos sankcijos

10 skyriuje buvo nagrinėjamos normos sukūrimo ir palaikymo problemos bei sankcijos, užtikrinančios jų veiksmingumą. Kai veiksminga norma jau egzistuoja, ji yra galinga, bet kartais trapi socialinio kapitalo forma. Veiksmingos normos, mažinančios nusikalstamumą mieste, leidžia moterims naktį laisvai vaikščioti lauke ir seniems žmonėms palikti savo namus be baimės. Normos bendruomenėje, palaikančios ir suteikiančios veiksmingą atlygį už aukštus pasiekimus mokykloje, labai palengvina mokyklos užduotį. Preskriptyvi norma, kuri yra ypač svarbi socialinio kapitalo forma kolektyve, yra norma atsisakyti savanaudiškų interesų kolektyvinio intereso labui. Tokia norma, sustiprinta socialinės paramos, statuso, garbės ir kitų atlygių, yra socialinis kapitalas, kuris sukuria naujas tautas (ir kuris išsisklaido joms senstant), sustiprina šeimas skatindama narius elgtis pasiaukojamai šeimos interesų labui, leidžia susikurti naujiems socialiniams sąjūdžiams iš grupelės atsidavusių, uždarų, vienas kitam naudingų žmonių ir apskritai skatina žmones dirbti bendro gėrio labui. Vienais atvejais normos yra internalizuotos, kitais daugiau palaikomos per išorinį atlygį už altruistiškus veiksmus ir nepritarimą savanaudiškiems veiksmams. Tačiau, ar būtų palaikomos

vidinėmis, ar išorinėmis sankcijomis, tokios normos yra svarbios įveikiant viešųjų gėrybių problemą, egzistuojančią konjunkciniuose kolektyvuose.

Kaip rodo visi šie pavyzdžiai, veiksmingos normos gali būti galinga socialinio kapitalo forma. Tačiau šis socialinis kapitalas, kaip ir anksčiau aprašytos formos, ne tik palengvina vienus veiksmus, bet ir riboja kitus. Stiprios ir veiksmingos jaunų žmonių elgesio bendruomenėje normos gali trukdyti jiems smagiai leisti laiką. Normos, sudarančios galimybę moterims vienoms vaikščioti naktį, varžo nusikaltėlių veiklą (o galbūt ir kai kurių kitų žmonių). Netgi preskriptyvios normos, atlyginančios už kai kuriuos veiksmus, pavyzdžiui, norma, kuri sako, kad vaikinas, gabus sportui, turi žaisti futbolą, iš tiesų nukreipia energiją nuo kitų veiklos formų. Veiksmingos tam tikros srities normos gali sumažinti novatoriškumą, suvaržyti ne tik kitiems žalingą deviacinį elgesį, bet ir deviacinį elgesį, galintį pasitarnauti visiems (aptarimą, kaip tai gali įvykti, žr. Merton, 1968, p. 195–203).

Valdžios santykiai

Jei veikėjas A perleido tam tikrų veiksmų kontrolės teises kitam veikėjui B, tuomet B turi šių kontrolės teisių pavidalo socialinį kapitalą. Jei panašias kontrolės teises veikėjui B perleido keletas veikėjų, tuomet B turi daug socialinio kapitalo, kuris gali būti sukoncentruotas į tam tikrą veiklą. Žinoma, tai suteikia B didelę galią. Mažiau akivaizdu yra tai, kad pati šių teisių koncentracija viename veikėjuje padidina bendrą socialinį kapitalą ir įveikia (bent jau iš principo, jeigu ir ne visada iš tikrųjų) išsisukinėtojo problemą, kurią patiria individai, turintys panašius interesus, bet neturintys bendros valdžios. Atrodo, kad būtent noras sukurti socialinį kapitalą, reikalingą išspręsti bendras problemas, skatina žmones tam tikromis aplinkybėmis suteikti valdžią charizmatiniam lyderiui (kaip buvo aptarta 4 skyriuje ir kaip aprašo Zablocki, 1980 ir Scholem, 1973).

Pritaikoma socialinė organizacija

Savanoriškos organizacijos yra kuriamos tam, kad padėtų įgyvendinti jų iniciatorių tikslus. Gyvenamųjų namų statybos projekte Antrojo pasaulinio karo metu viename Jungtinių Valstijų rytinės dalies mieste iškilo daug materialinių problemų dėl prastai atliktų statybos darbų – blogo vandentiekio, yrančių šaligatvių ir kitų trūkumų (Merton, n. d.). Gyventojai surengė akistatą su statybininkais bei ėmėsi spręsti problemas kitais būdais. Vėliau, kai problemos buvo išspręstos, gyventojų organizacija liko gyvuoti ir pasitarnavo kaip socialinis kapitalas, pagerinęs gyvenimo kokybę. Gyventojai turėjo išteklių, kurių nebuvo tose vietose, kur jie gyveno anksčiau. (Pavyzdžiui, nepaisant to, kad bendruomenėje buvo *mažiau* paauglių, gyventojai *dažniau* reiškė pasitenkinimą galimybe susirasti ateinančią mažų vaikų auklę.)

Niujorko spaustuvininkų profesinės sąjungos nariai, kurie buvo monotipų operatoriai, įkūrė socialinį klubą, pavadintą Monotipininkų klubu (Lipset, Trow ir Coleman, 1956). Vėliau, kai darbdaviai ieškojo monotipų operatorių ir kai monotipų operatoriai ieškojo darbo, ir vieniems, ir kitiems ši organizacija pasitarnavo kaip veiksminga darbo paieškos tarnyba. Dar vėliau, kai Pažangos partija atėjo į valdžią

Niujorko spaustuvininkų sąjungoje, Monotipininkų klubas sudarė išstumtos Nepriklausomos partijos (*Independent party*) organizacinius išteklius. Monotipininkų klubas po to tarnavo kaip svarbus Nepriklausomos partijos narių socialinio kapitalo šaltinis ir ją rėmė kaip organizuotą opoziciją tuo metu, kai ji nebuvo valdžioje.

Anksčiau šiame skyriuje panaudotame pavyzdyje Pietų Korėjos studentų radikalų studijų būreliai buvo aprašyti kaip vienijantys baigusius tą pačią vidurinę mokyklą, kilusius iš to paties miesto ar tos pačios bažnyčios studentus. Šiuo atveju vėlgi organizacija, kuri buvo inicijuota vienam tikslui, pritaikoma kitiems tikslams ir sudaro svarbų socialinį kapitalą individams, turintiems jiems prieinamų organizacinių išteklių.

Šie pavyzdžiai rodo bendrą idėją, kad organizacija, sukurta vienam tikslui, taip pat gali padėti kitiems tikslams ir taip sudaryti prieinamą socialinį kapitalą.[4] Galimas daiktas, kad ši socialinio kapitalo forma gali būti visiškai išskaidyta į elementus, kurie aptariami po kitomis antraštėmis šiame poskyryje, t. y. įsipareigojimus ir lūkesčius, informacijos potencialą, normas ir valdžios santykius. Jei taip, šios socialinio kapitalo formos įtraukti į sąrašą nereikia. Tačiau socialinės organizacijos, kaip socialinio kapitalo panaudojimo naujiems tikslams, fenomenas yra toks platus, kad atskiras paminėjimas atrodo pateisinamas.

Tikslinė organizacija

Didžioji socialinio kapitalo sąvokos naudos dalis priklauso nuo jo buvimo kitiems tikslams skirtos veiklos šalutiniu produktu. Kitame poskyryje bus parodyta, kodėl taip yra, kodėl į socialinį kapitalą dažnai mažai arba visai neinvestuojama tiesiogiai. Tačiau yra socialinio kapitalo formų, kurios yra tiesioginis investicijų rezultatas, kai veikėjai turi tikslą gauti pelno iš savo investicijos.

Ryškiausias pavyzdys yra verslo organizacija, finansinio kapitalo savininkų sukurta siekiant užsidirbti pajamų. Šios organizacijos dažniausiai būna valdžios struktūros, sudarytos iš pareigybių, kurias sieja įsipareigojimai ir lūkesčiai ir kurias eina žmonės (kaip aprašyta 4 skyriuje). Sukūręs tokią organizaciją, verslininkas ar kapitalistas transformuoja finansinį kapitalą į fizinį kapitalą pastatų ir įrankių pavidalu, į socialinį kapitalą – pareigybių organizacijos pavidalu ir į žmogiškąjį kapitalą – pareigas einančių asmenų pavidalu. Kaip ir kitos kapitalo formos, socialinis kapitalas reikalauja investicijų į įsipareigojimų ir lūkesčių, atsakomybės ir valdžios, normų (arba taisyklių) ir sankcijų struktūros suprojektavimą, kuris leis atsirasti veiksmingai funkcionuojančiai organizacijai.

Kita tikslinės organizacijos forma yra savanoriška asociacija, kurianti viešąsias gėrybes. Pavyzdžiui, grupė tėvų, kurių vaikai lanko mokyklą, sukuria PTA* skyrių, kurio nebuvo. Ši organizacija yra socialinis kapitalas ne tik organizatoriams, bet ir mokyklai, mokiniams ir kitiems tėvams. Net jei organizacija tarnauja tik pirminiam tikslui, kuriam ji buvo įkurta, ir nėra pritaikoma kitiems tikslams, kaip ankstesnėje

[4] Klasikinį pavyzdį aprašo Sillsas (1957). *March of Dimes* organizacija iš pradžių buvo skirta kovai su poliomielitu. Kai Salko vakcina beveik išnaikino poliomielitą, *March of Dimes* neišnyko, bet ėmė kovoti su kitomis ligomis.

* Tėvų ir vaikų asociacija – *vert. pastaba*.

dalyje aprašytos organizacijos, pagal savo prigimtį ji tarnauja tam tikslui ne tik ją įkūrusiems veikėjams. Tokia organizacija praktiškai yra tos pačios rūšies kaip ir tos, kurios buvo aprašytos anksčiau. PTA yra tokia pat organizacija kaip Monotipininkų klubas, gyventojų asociacija, sukurta spręsti sugedusio vandentiekio problemos, ir bažnytinės Pietų Korėjos jaunimo grupės. Visos jos yra savanoriškos organizacijos. Tačiau veikdama organizacija sukuria du šalutinius produktus kaip socialinį kapitalą. Pirmasis, aprašytas ankstesnėje dalyje, yra organizacijos pritaikomumas kitiems tikslams. Antrasis, aprašytas čia: kadangi organizacija kuria viešąją gėrybę, kai viena asmenų grupė ją sukuria, tai duoda naudos ir kitiems – nepriklausomai nuo to, ar jie dalyvauja, ar ne. Pavyzdžiui, aktyvios PTA paskelbti drausmės reikalavimai pakeičia mokyklą ir dalyviams, ir kitiems naudingu būdu.

Santykiniai socialinio kapitalo dydžiai

Galima tiksliau nurodyti išteklius, kuriuos socialinis kapitalas suteikia tiems, kurie jo turi. Tai bus padaryta 30 skyriuje, bet čia aš pristatysiu kai kuriuos to skyriaus rezultatus. 12.1 paveiksle viršūnės A, B ir C vaizduoja žmones, o jas jungiančios linijos vaizduoja santykius; žmogiškasis kapitalas yra viršūnėse, o socialinis kapitalas – linijose. Tačiau „santykiai tarp A ir B" reiškia, kaip nurodyta ankstesniuose skyriuose, kad A kontroliuoja tam tikrus įvykius, kuriais suinteresuotas B, o B kontroliuoja tam tikrus įvykius, kuriais suinteresuotas A. Jei kiekvieno veikėjo kontroliuojami įvykiai laikomi to veikėjo turimais kredito lapeliais, žyminčiais kito įsipareigojimus, tuomet ši diagrama tiesiogiai atitinka anksčiau aptartą pirmąją socialinio kapitalo formą – įsipareigojimus ir lūkesčius. Kitos įvykių interpretacijos atitinka kitas socialinio kapitalo formas, nors atitikimas nėra tikslus.

Jei rodyklė nuo A_1 ir A_2 žymi A_2 suinteresuotumą A_1 kontroliuojamais įvykiais arba A_2 priklausomybę nuo A_1, 12.2 paveikslas vaizduoja visiškai uždarą trijų veikėjų sistemą.

Jei tarp A_2 ir A_3 nėra jokių santykių, santykiai tarp trijų veikėjų gali būti pavaizduoti taip, kaip parodyta 12.3 paveiksle.

Jei A_3 priklauso nuo A_2, bet A_2 nepriklauso nuo A_3, 12.3 paveikslo diagrama pakinta, kaip parodyta 12.4 paveiksle.

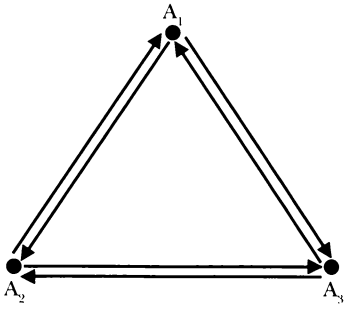

12.2 pav. Visiškai uždara trijų veikėjų sistema

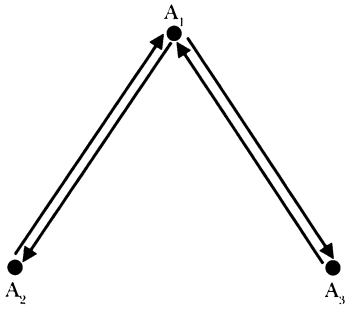

12.3 pav. Neuždara trijų veikėjų sistema

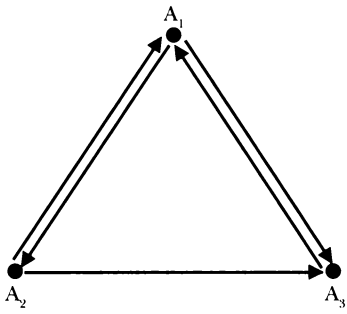

12.4 pav. Iš dalies uždara trijų veikėjų sistema

Jei 12.2 paveikslo atveju kiekvienas veikėjas kontroliuoja įvykius, vienodai svarbius kiekvienam kitam, tuomet kiekvieno galia, kaip apskaičiuota 25 skyriuje, bus simetriškai lygi. 12.3 paveiksle A_2 ir A_3 palaiko savitarpio santykius su A_1, tačiau neturi jokių santykių vienas su kitu. Jei šie santykiai suvokiami kaip kredito lapeliai (t. y. lūkesčiai ir įsipareigojimai), tuomet 12.3 paveiksle pavaizduota situacija gali būti apibūdinta tariant, kad kiekvienos veikėjų poros debetai ir kreditai yra subalansuoti, tačiau A_1 turi dvigubai daugiau debetų ir kreditų negu A_2 ir A_3. Tuomet 12.3 paveikslas rodo situaciją, kurioje A_1 turi daugiau jam prieinamo socialinio kapitalo negu bet kuris kitas veikėjas. Linijinės veiksmo sistemos pusiausvyros būsena 25 skyriuje naudojama parodyti, kad A_1 galia šioje sistemoje tai atspindi. To skyriaus skaičiavimai rodo, kad jei A_1 ir A_2 kontroliuojami įvykiai yra vienodai svarbūs vienas kitam ir taip pat su A_1 ir A_3, tai A_2 ir A_3 galia šioje sistemoje sudaro tik 0,707 karto A_1 turimos galios.

12.4 paveikslo diagramai, kuri yra tokia pat kaip 12.2 paveikslo diagrama, išskyrus tai, kad A_2 neturi įsipareigojimų A_3, 25 skyriaus skaičiavimai rodo, kad A_2 galia yra lygi A_1 galiai – A_2 turi tiek pat socialinio kapitalo kaip ir A_1. Įsipareigojimų iš A_2 ir A_3 nebuvimas reiškia, kad A_3 galia sumažėja iki 0,618 A_1 arba A_2 turimos galios.[5] Taigi veikėjo galia linijinėje veiksmo sistemoje, kuri yra pusiausvyros būsenos, yra tiesioginis socialinio kapitalo, prieinamo veikėjui toje sistemoje, matas. Pavyzdžiai, kaip sistemos uždarumas veikia joje esančių veikėjų galią, pateikti ir vėliau šiame skyriuje, ir kituose skyriuose (žr. 11.1 pav.).

Socialinio kapitalo viešosios gėrybės aspektas

Socialinis kapitalas turi tam tikrų savybių, skiriančių jį nuo privačių, dalijamų, perleidžiamų (*alienable*) gėrybių, kurias nagrinėja neoklasikinė ekonomikos teorija. Viena iš jų, aptarta Loury (1987), yra jos praktinis neperleidžiamumas. Nors tai yra išteklius, kurio vertė išryškėja jį naudojant, jis negali būti lengvai išmainomas. Kaip socialinės struktūros, kurioje žmogus yra „įterptas", savybė socialinis kapitalas nėra jokio žmogaus, gaunančio iš jo naudą, privati nuosavybė.

Kitas skirtumas, kylantis iš socialinio kapitalo, kaip viešosios gėrybės, aspekto, gali būti matomas lyginant socialinį kapitalą su fiziniu kapitalu. Fizinis kapitalas paprastai yra privati gėrybė, ir nuosavybės teisės leidžia žmogui, investuojančiam į fizinį kapitalą, gauti jo sukuriamą naudą. Taigi paskata investuoti į fizinį kapitalą nėra sumažinta; kaip ekonomistas pasakytų, investicijos į fizinį kapitalą nėra suboptimalios, nes tie, kurie į jį investuoja, yra pajėgūs gauti naudą iš savo

[5] Cook et al. (1983) panašias priemones naudojo siekdamas parodyti veikėjų galią skirtingose ribotos komunikacijos struktūrose.

investicijų. Žmogiškojo kapitalo atveju (bent jau tokio žmogiškojo kapitalo, kuris sukuriamas mokyklose) taip pat žmogus, investuojantis laiką ir išteklius šiam kapitalui sukurti, gauna naudą, kurios žmonės tikisi iš mokymosi: geriau apmokamą darbą, malonesnę ar aukštesnio statuso veiklą ar netgi didesnio pasaulio pažinimo džiaugsmą.

Tačiau daugelis socialinio kapitalo formų tokios nėra. Pavyzdžiui, socialinės struktūros, leidžiančios atsirasti socialinėms normoms ir jas užtikrinančioms sankcijoms, neduoda išskirtinės naudos žmonėms, kurių pastangos yra būtinos normoms ir sankcijoms atsirasti, o yra naudingos visiems tam tikros struktūros nariams. Pavyzdžiui, kur tarp tam tikrą mokyklą lankančių vaikų tėvų egzistuoja daug asociacijų, jose dalyvauja nedaug žmonių – paprastai motinos, kurios nedirba visą dieną. Tačiau šios motinos pačios patiria tik dalį šio mokyklai sukurto socialinio kapitalo naudos. Jei viena iš jų nusprendžia atsisakyti šios veiklos, pavyzdžiui, dirbti visą etatą, tai gali būti visiškai pagrįstas veiksmas žiūrint iš asmeninės perspektyvos ar netgi iš jos šeimos ir vaikų perspektyvos. Naujosios veiklos nauda jai gali ryškiai pranokti nuostolius, kylančius dėl sumažėjusių ryšių su kitais tėvais, kurių vaikai lanko mokyklą. Tačiau jos pasitraukimas iš šios veiklos yra nuostolis visiems kitiems tėvams, kurių ryšiai ir kontaktai priklauso nuo jos.

Kitas pavyzdys – šeimos sprendimas palikti bendruomenę dėl kitur pasiūlytos darbo galimybės gali būti visiškai teisingas žiūrint iš šios šeimos pusės. Tačiau, kadangi socialinį kapitalą sudaro žmonių santykiai, kiti gali patirti didelius nuostolius dėl ryšių su šios šeimos nariais nutraukimo, kurio jie negalėjo kontroliuoti. Į šiuos nuostolius gali įeiti normų ir sankcijų, padedančių užtikrinti įstatymų laikymąsi, ir normų, padedančių tėvams ir mokyklai socializuoti vaikus, susilpnėjimas. Bendri kiekvienos šeimos patiriami kaštai dėl šios ir kitų šeimų priimamų sprendimų gali būti didesni už naudą, gaunamą iš tų nedaugelio sprendimų, kuriuos ji gali kontroliuoti. Tačiau naudingos tų sprendimų, kuriuos ji kontroliuoja, pasekmės šiai šeimai gali gerokai pranokti tuos menkus nuostolius, kuriuos dėl jų patiria ji viena.

Tokio pobūdžio investicijų nepakankamumas būdingas ne tik savanoriškoms organizacijoms, tokioms kaip PTA arba Monotipininkų klubas. Kai individas prašo paslaugos iš kito, taip prisiimdamas įsipareigojimą, jis tai daro todėl, kad tai atneša jam reikalingą naudą. Jis nesvarsto, kad kitas taip pat patiria naudą gaudamas galimybę papildyti socialinio kapitalo fondą, prieinamą ateityje, bėdai prispyrus. Jei pirmasis individas gali patenkinti savo poreikį vien iš savo išteklių arba iš kokio nors išorinio šaltinio (pavyzdžiui, valdžios agentūros) neprisiimdamas įsipareigojimų, jis gali tai padaryti ir todėl nepapildyti neatlyginto socialinio kapitalo bendruomenėje. Panašiai ir spręsdamas, ar pateisinti pasitikėjimą, ar ne (arba spręsdamas, ar skirti išteklius mėginimui pateisinti pasitikėjimą), veikėjas tai daro remdamasis kaštais ir nauda, kurią jis pats patirs. Tai, kad jo patikimumas palengvins kitų veiksmus arba jo nepatikimumas stabdys kitų veiksmus, netampa jo sprendimo priėmimo dalimi.

Panašus, bet sąlygiškesnis teiginys pasakytinas apie informaciją kaip socialinio kapitalo formą. Individas, kuris būdamas gerai informuotas, yra naudingas kitam kaip informacijos šaltinis, paprastai įgyja šią informaciją sau, o ne kitiems, kuriems ji gali būti naudinga. Tačiau tai ne visada yra tiesa. Kaip rodo Katzas ir Lazarsfeldas (1955), nuomonės lyderiai tam tikroje srityje įgyja informaciją iš dalies dėl to, kad

išsilaikytų savo pozicijose. To galima tikėtis, jei kiti, pasinaudojantys jais kaip informacijos šaltiniais, už gaunamą informaciją atsimoka pagarba ir dėkingumu, net jei iš pradžių nuomonės lyderiai rinko informaciją grynai sau.

Normos taip pat tik iš dalies kenčia nuo investicijų į viešąsias gėrybes stokos. Normos yra tikslingai kuriamos kaip priemonė sumažinti išorinius poveikius, ir naudą iš jų paprastai gauna tie, kurie yra atsakingi už jų kūrimą. Bet, kaip parodė 11 skyrius, sugebėjimas įtvirtinti ir išlaikyti veiksmingas normas priklauso nuo socialinės struktūros savybių (tokių kaip uždarumas), kurių vienas veikėjas nekontroliuoja, tačiau kurias gali paveikti vieno veikėjo veiksmas. Šios savybės paveikia struktūros pajėgumą palaikyti veiksmingas normas; tačiau individai retai atsižvelgia į šį faktą imdamiesi veiksmų, kurie gali sunaikinti šias struktūrines savybes.

Kai kurioms socialinio kapitalo formoms būdinga tai, kad jų naudą gali gauti tie, kurie į jas investuoja; taigi racionalūs veikėjai į šias socialinio kapitalo formas investuos pakankamai. Organizacijos, kuriančios privačias gėrybes, kaip parodyta anksčiau, yra ryškus pavyzdys. Rezultatas yra toks, kad visuomenėje bus disbalansas tarp santykinių investicijų į organizacijas, kuriančias privačias gėrybes rinkai, ir organizacijų (dažnai savanoriškų asociacijų), iš kurių naudą gauna ne vien investuotojai – disbalansas tokia prasme, kad, jei pozityvūs išoriniai poveikiai, sukurti tokio socialinio kapitalo, galėtų būti internalizuoti, jo atsirastų daugiau.

Daugelio socialinio kapitalo formų viešosios gėrybės aspektas reiškia, kad iš esmės jo padėtis yra kitokia tikslingo veiksmo atžvilgiu nei daugelio kitų kapitalo formų. Socialinis kapitalas yra svarbus individų išteklius ir gali turėti didelį poveikį jų galimybėms veikti ir jų juntamai gyvenimo kokybei. Jie yra pajėgūs sukurti tokį kapitalą. Tačiau, kadangi didelę dalį naudos iš veiksmų, sukuriančių socialinį kapitalą, patiria ne tie, kurie jį kuria, jį kuriančiam žmogui tai daryti nenaudinga. Rezultatas yra tas, kad daugelis socialinio kapitalo formų yra sukuriamos ar sunaikinamos kaip kitos veiklos šalutiniai produktai. Daug socialinio kapitalo atsiranda ir išnyksta niekam nenorint, kad jis atsirastų ar išnyktų; taigi toks kapitalas socialiniuose tyrimuose yra netgi mažiau atpažįstamas ir į jį mažiau atsižvelgiama, nei būtų pateisinama dėl jo neapčiuopiamo pobūdžio.

Socialinio kapitalo sukūrimas, palaikymas ir sunaikinimas

Šiame poskyryje aš nurodysiu keletą faktorių, kurie, patys būdami individualių sprendimų padariniai, padeda sukurti ar sunaikinti socialinį kapitalą. Kadangi tai šiek tiek sutampa su ankstesniais skyriais, nagrinėsiu trumpai.

Uždarumas

11 skyriuje aš pabrėžiau socialinių tinklų uždarumo svarbą normų atsiradimui. Uždarumas taip pat yra svarbus, kad pasitikėjimas pasiektų tą lygį, kurį leistų potencialių patikėtinių patikimumas. Tai ypač akivaizdu pasitikėjimo sistemų atveju, kur dalyvauja pasitikėjimo tarpininkai, kaip aptarta 8 skyriuje ir pavaizduota

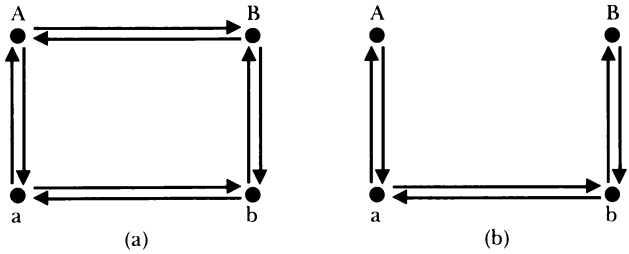

12.5 pav. Dvi bendruomenės: (a) uždara, (b) neuždara

8.2 paveiksle. A pasitikėjimas T elgesiu paremtas iš dalies A pasitikėjimu B sprendimu. Veikėjo B pasitikėjimas iš dalies priklauso nuo jo pasitikėjimo C sprendimu, o C pasitikėjimas savo ruožtu priklauso nuo jo pasitikėjimo A. Šios uždaros sistemos, žinoma, gali sudaryti prielaidas infliacinėmis ir defliacinėmis pasitikėjimo spiralėms; nepaisant šio nestabilumo, kuris gali kilti dėl didelio uždarumo, tam tikras uždarumas yra vertingas turtas individams, kurie turi nuspręsti, ar pasitikėti, ar ne.

Kai kuriose pasitikėjimo sistemose tarpininkai gali būti uždarumo pakaitalas. Jei A turi nuspręsti, ar pasitikėti T, bet neturi santykių su T, tuomet B santykiai su T kartu su A pasitikėjimu B sprendimu gali leisti A tiksliau įvertinti T patikimumą ir taip priimti geresnį sprendimą.

Uždarumo poveikis ypač gerai matomas nagrinėjant sistemą, apimančią tėvus ir vaikus. Bendruomenėje, kur egzistuoja platus suaugusiuosius jungiančių lūkesčių ir įsipareigojimų tinklas, kiekvienas suaugęs gali pasinaudoti savo „sąskaitomis" su kitais suaugusiaisiais prižiūrint ir kontroliuojant savo vaikus. Jei A ir B yra tam tikros bendruomenės suaugusieji, o a ir b, atitinkamai, jų vaikai, tuomet bendruomenės uždarumas gali būti pavaizduotas taip, kaip 12.5 (a) paveiksle, kur rodyklės nuo vieno veikėjo iki kito vėlgi rodo antrojo priklausomybę nuo pirmojo per pirmojo kontroliuojamus įvykius. Uždarumo nebuvimas parodytas 12.5 (b) paveiksle, kur tėvų A ir B draugai nėra bendruomenės nariai. Tokioje bendruomenėje, kokia pavaizduota 12.5 (a) paveiksle, A ir B abu gali pasinaudoti savo tarpusavio įsipareigojimais auginant vaikus ir gali sukurti savo vaikų elgesio normas. Kiekvieno iš vaikų a arba b veiksmai daro tiesioginius ar netiesioginius išorinius poveikius tiek A, tiek B abiejose bendruomenėse; bet tik 12.5 (a) paveiksle pavaizduotoje bendruomenėje egzistuoja uždarumas, kuris leidžia A ir B įtvirtinti normas ir sustiprinti vienas kito sankcijas vaikų atžvilgiu.

12.5 paveikslo atveju, jei daroma prielaida, kad visi įsipareigojimai yra subalansuoti ir visi interesai lygūs, tai yra įmanoma, kaip ir 12.2, 12.3 ir 12.4 paveiksluose, apskaičiuoti neuždarose bendruomenėse tėvų patiriamus santykinius praradimus. 12.5 (a) pavaizduotoje bendruomenėje kiekvienas vaikas ir kiekvienas tėvas turi simetriškai lygią galią. 12.5 (b) pavaizduotoje bendruomenėje tėvai, nors turėdami lygiai tokią pačią tiesioginę jų vaikus dominančių įvykių kontrolę, turi tik 0,618 vaikų turimos galios vien dėl to, kad vaikai tarpusavyje bendrauja, o tėvai – ne. Kitaip tariant, tėvai neuždaroje bendruomenėje turi tik 0,618 galios savo vaikams, palyginus su uždaros bendruomenės tėvais – trūkumą lemia santykių tarp tėvų stygius.

12.5 paveiksle pavaizduotą uždarumo variaciją galima apibendrinti bet kokiai socialinei struktūrai, kurioje veikėjai gali būti suskirstyti į du skirtingus tipus ir palaiko santykius ir su kito tipo veikėjais, ir su to paties tipo veikėjais. Pavyzdžiui, vietoj vaikų ir tėvų, šie tipai gali būti nevedę vyrai ir netekėjusios moterys. Vyrai ir moterys susitikinėja vieni su kitais, be to, vyrai gali turėti plačius santykių tinklus ir moterys gali turėti plačius santykių tinklus, kaip pavaizduota 12.5 (a) paveiksle. Arba gali būti taip, kad moterys, pavyzdžiui, turi plačius viduje uždarus santykių tinklus, o vyrai neturi, kaip parodyta 12.5 (b) paveiksle. Tuo atveju moterys turės daugiau socialinio kapitalo nei vyrai. Jos gali suteikti vyrams reputaciją (gerą ar blogą), nustatyti taisykles ar normas, galinčias sustiprinti santykinę moters galią pasimatymuose, ir kitais būdais panaudoti savo socialinį kapitalą.

Šis pavyzdys, kaip ir tėvų bei vaikų atvejis, rodo, kad ten, kur vienas veikėjo tipas yra silpnesnis santykiaudamas su kitu (taip kaip vaikai tėvų atžvilgiu arba moterys vyrų atžvilgiu, arba studentai dėstytojų atžvilgiu), šio tipo veikėjai bus linkę išplėtoti uždarus socialinius tinklus, kad sustiprintų savo pozicijas bendraujant su galingesniais veikėjais. Žinoma, yra ir kitų veiksnių, palankių tokių tinklų uždarumui, pavyzdžiui, socialinis artimumas, kurį mokyklos suteikia vaikams.

Viena iš situacijų, kur tinklo uždarumas yra ypač svarbus, pasitaiko kai kuriose korporacinių veikėjų bendruomenėse. Tokiu atveju, kur vienos pramonės šakos firmos (12.5 paveiksle parodytos kaip A ir B) yra kitos šakos firmų tiekėjai (12.5 paveiksle parodytos kaip a ir b), egzistuoja tiekėjo ir vartotojo santykiai (analogiški tėvų ir vaikų santykiams), galbūt santykiai tarp pirmos pramonės šakos firmų ir galbūt santykiai tarp antros pramonės šakos firmų. Firmų tiekėjų santykiai yra potencialiai naudinga socialinio kapitalo forma, kartais skatinanti suokalbius ir susitarimus dėl kainų. Firmų klientų santykiai taip pat yra vertingas socialinis kapitalas, kartais sukeliantis boikotus ir embargus.

12.5 paveiksle pateikiami uždarumo variantai socialinėje struktūroje, kur egzistuoja vaidmenų diferenciacija; 12.2, 12.3 ir 12.4 paveiksluose – uždarumo variantai, kur vaidmenų diferenciacijos nėra. Kai pastarosios struktūros yra uždaros, kaip 12.2 paveiksle, gali susiformuoti normos ir reputacijos, neleidžiančios sistemoje esantiems veikėjams daryti vienas kitam išorinius poveikius. Kai struktūros neuždaros, kaip 12.3 paveiksle, šios normos ir reputacijos susiformuoti negali.

Stabilumas

Antrasis faktorius, turintis įtakos socialinio kapitalo sukūrimui ir sunaikinimui, yra socialinės struktūros stabilumas. Kiekviena socialinio kapitalo forma, išskyrus formalias organizacijas, turinčias pareigybėmis paremtą struktūrą, priklauso nuo stabilumo. Socialinės organizacijos ar socialinių santykių žlugimas gali būti labai žalingas socialiniam kapitalui. Socialinis išradimas organizacijų, kurių struktūros elementas yra padėtis ar pareigybė, o ne asmenys, sukūrė vieną iš socialinio kapitalo formų, galinčių palaikyti stabilumą nepaisant individų nestabilumo. Kai individai tik užima tam tikras padėtis, individų mobilumas atsiliepia tik jų veiklos kokybei, bet nesugriauna pačios struktūros. Tačiau kiekvienai kitai socialinio kapitalo formai individų mobilumas yra potencialus veiksmas, griaunantis pačią struktūrą, taigi ir nuo jos priklausantį socialinį kapitalą.

Ideologija

Trečiasis faktorius, veikiantis socialinio kapitalo sukūrimą ir sunaikinimą, yra ideologija. Ideologija gali sukurti socialinį kapitalą, primesdama jos besilaikančiam individui reikalavimą veikti kažko kito ar kažkieno kito labui. Tai akivaizdžiai matyti iš to, kaip religinės ideologijos priverčia lyderius įsiklausyti į kitų interesus. Vienas iš netiesioginių ir šiek tiek stebinančių ideologijos poveikių buvo pastebėtas lyginant religines ir pasaulietines mokyklas. Jungtinių Valstijų privačiose religinėse mokyklose, nepaisant griežtesnių drausmės standartų, mokyklos nebaigusių mokinių yra gerokai mažiau nei pasaulietinėse privačiose ar valstybinėse mokyklose (Coleman ir Hoffer, 1987). Panašu, kad priežastis yra religinėse mokyklose prieinamo socialinio kapitalo kiekis, kurio nėra daugelyje kitų privačių ir valstybinių mokyklų. Tai iš dalies priklauso nuo per religinę bendruomenę palaikomų socialinių-struktūrinių ryšių tarp mokyklos ir tėvų. Tačiau iš dalies tai priklauso nuo principo, išplaukiančio iš religinės doktrinos, kad kiekvienas žmogus yra svarbus Dievo akyse. Šio principo pasekmė yra ta, kad jaunimas daug rečiau „prarandamas" administracine prasme dėl nedėmesingumo. Į susvetimėjimo ir atitrūkimo ženklus daug greičiau reaguojama dėl mokyklos direktoriaus, darbuotojų ir su mokykla susijusių religinės bendruomenės narių religinės ideologijos.

Taip pat yra būdų, kuriais ideologija gali negatyviai paveikti socialinio kapitalo sukūrimą. Savipakankamumo ideologija, tokia, kokią propagavo epikūrininkai senovės Graikijoje, arba kiekvieno individo santykio su Dievu atskirumą pabrėžianti ideologija, kuri sudaro protestantų doktrinos pagrindą, gali kliudyti kurti socialinį kapitalą. Durkheimas (1951 [1897]) nagrinėjo veiksnius, skatinančius individualizmą (apytikriai tai, ką jis apibūdino kaip *égoïsme*), ir jo poveikį polinkiui į savižudybę.

Kiti veiksniai

Nors yra įvairių papildomų veiksnių, darančių poveikį socialinio kapitalo sukūrimui ir sunaikinimui, tik viena plati jų klasė yra ypač svarbi. Tai klasė veiksnių, kurie daro žmones mažiau priklausomus vienus nuo kitų. Turtas yra vienas svarbus šios klasės narys; kitas yra oficialūs paramos šaltiniai (įvairiarūšė valstybės parama). Šios alternatyvos leidžia nuvertėti sukurtam socialiniam kapitalui ir jo neatkurti. Nes, nepaisant socialinio kapitalo viešosios gėrybės aspekto, juo labiau žmonės prašo vienas kito pagalbos, juo daugiau bus sukurta socialinio kapitalo. O dėl turtingumo, valstybės pagalbos ar kitų veiksnių žmonės vieni kitiems mažiau reikalingi, socialinio kapitalo sukuriama mažiau.

Galiausiai verta pastebėti, kad socialinis kapitalas yra viena iš tų kapitalo formų, kuri laikui bėgant nuvertėja. Taip kaip ir žmogiškasis kapitalas bei fizinis kapitalas, socialinis kapitalas neatnaujinamas nuvertėja. Socialiniai santykiai silpsta, jei nepalaikomi; lūkesčiai ir įsipareigojimai laikui bėgant sunyksta, o normos priklauso nuo nuolatinio ryšio.

III DALIS

Korporacinis veiksmas

13

KONSTITUCIJOS IR KORPORACINIŲ VEIKĖJŲ KŪRIMAS

Normos ir konstitucijos

10 ir 11 skyriuose aptardamas normų atsiradimą, pradėjau šios knygos perėjimą. Normos yra antindividualus darinys, pripažintas teisių tam tikriems individams suvaržyti arba kitaip paveikti kitų individų – normų taikinių – veiksmus derinys. Daugeliu atvejų normų taikinys ir beneficiantas yra tie patys individai. Tokia situacija atspindi tą faktą, kad individualus racionalus veikėjas yra suinteresuotas kolektyviai varžyti vienus (ir skatinti tam tikrus kitus) bet kurių atskirų veikėjų veiksmus. 10 skyriuje bandžiau pagrįsti, kad individualiems veikėjams normų poreikį sukuria, nors jų egzistavimo ir neužtikrina, tam tikrų veiksmų daromi neigiami išoriniai poveikiai ir jų teigiami išoriniai poveikiai.

Antindividualią normų prigimtį kartais rodo ne tik kolektyvinė sankcija už jų nesilaikymą, – pavyzdžiui, kai tam tikros grupės nariai šalinasi savo nario, sukuria jam reputaciją arba garbina jį. Tokią normų prigimtį lemia ir tai, kad atskiro tam tikros sistemos veikėjo veiksmų kontrolės teises šios sistemos veikėjai laiko priklausančiomis ne jam, bet kitiems šios sistemos veikėjams. Kitaip tariant, kiekvienas iš beneficiantų laiko normą ir jos įgyvendinimą legitimiais. Šis legitimumas akivaizdus ne tik todėl, kad veikėjai pretenduoja į teisę sankcionuoti veikėjus-taikinius, bet ir todėl, kad normų taikiniai sutinka su neteisingų veiksmų apibrėžimu ir priima sankcijas, kurioms kitu atveju priešintųsi. Kraštutiniais atvejais (o tokių aptinkame primityviose visuomenėse) normos galią rodo jos pažeidėjo nebegebėjimas toliau gyventi.[1]

Ten, kur egzistuoja konjunkcinė norma, individai yra atsisakę tam tikros teisės kaip atskiri individai ir prisiėmę ją kaip kolektyvas. Ši teisė yra teisė kontroliuoti savo veiksmus, aptarta 4 šios knygos skyriuje. Tame skyriuje parodyta, kaip racionalūs veikėjai gali atsisakyti tam tikrų savo veiksmų kontrolės teisių arba dėl išorinės kompensacijos, arba tikėdamiesi, kad (atsisakymu sukurtos) valdžios įgyvendinimas bus jiems naudingas. Sukurdami konjunkcinę normą, individai, tuo pačiu metu esantys ir potencialios normos beneficiantai, ir taikiniai, iš esmės sukuria valdžios santykį. Kaip individai, atsisakę teisės kontroliuoti tam tikrą veiksmų grupę, jie tampa pavaldiniais, o kaip kolektyvas jie tampa valdančiaisiais, įgijusiais tą teisę kaip korporacinis veikėjas.

[1] Žr., pavyzdžiui, Park (1974, p. 42–43), kuris aprašo Jane'o Richardsono stebėtą atvejį Šiaurės Amerikos prerijų Kiowa gentyje. Joje vienas vyras mirė iš gėdos po to, kai genties moterys jį nubaudė.

Kai kuriuose uždaruose kaimuose, komunose ir gentinėse visuomenėse nėra aukštesnės valdžios nei ši paminėta. Kaimo, komunos ar genties valdžia yra įsikūnijusi jų teisėje per visų priimtas normas apriboti vienus ir skatinti kitus veiksmus. Kolektyvas arba korporacinis veikėjas yra ne kas kita kaip ši normų ir sankcijų aibė. Tokioje aplinkoje šios normos atlieka tas pačias funkcijas kaip ir formalūs įstatymai labiau legalistinėse visuomenėse, o bendruomeninės sankcijos funkciškai atitinka teisines sankcijas ir valdžios veiksmus visuomenėse, kuriose valdžia yra institucionalizuota.

Vis dėlto ne visi veiksmai gali būti valdomi kolektyvo narių sankcijomis. Netgi labai uždarose bendruomenėse dažnai valdymo institucija yra formalus valdymo organas, – tai rodo Zablockio (1980) komunų aprašymas. Ši valdymo institucija rūpinasi, kad būtų sprendžiamos su bendrąja gerove susijusios tam tikros užduotys (t. y. problema, kuriai išspręsti kartais sukuriamos preskriptyvios normos) ir ribojami neigiamus išorinius poveikius darantys veiksmai (t. y. problema, kuriai spręsti kartais sukuriamos proskriptyvios normos).[2]

Galima būtų teigti, kad tokioje ar panašioje aplinkoje bendruomenės nariai, nustatydami normas (t. y. perduodami teisę kolektyvui kontroliuoti tam tikrus veiksmus) ir procedūras joms įgyvendinti kartu su jų įgyvendinimą užtikrinančiomis sankcijomis, taip pat sukuria ir paleidžia veikti implicitinę konstituciją.

Tačiau 11 skyriuje pamatėme, kad veiksmingoms normoms sukurti ir palaikyti reikia tam tikrų socialinių struktūrinių sąlygų. Daugelyje aplinkų, o ypač didelėse išsibarsčiusiose grupėse (bet ir mažesnėse) šios sąlygos nėra patenkinamos. Jei kitokioje nei aprašyta anksčiau socialinėje aplinkoje individai nori gauti tokią pat naudą, kaip ir gaunamą iš konjunkcinių normų neformalaus įgyvendinimo mažose ir labai uždarose socialinėse sistemose, tai reikia, kad šios normos būtų įgyvendinamos aiškiau ir formalizuočiau.

Būtent dėl šios priežasties reikia specialiai atkreipti dėmesį į konstitucijas socialinėje teorijoje ir praktikoje. Formalios konstitucijos labiau formaliai organizuotose socialinėse sistemose gali būti laikomos neformalių normų ir taisyklių rinkinių mažose ir uždarose socialinėse sistemose analogu. Kai socialinių mokslų atstovai analizuoja grupes, organizacijas ar didesnes socialines sistemas, tai tas formalus rašytinis dokumentas, kuris vadinamas „konstitucija“, tik labai apytikriai ir netiksliai atitinka tai, ką tokių sistemų „konstitucijomis“ vadina jie patys. Tačiau šis faktas rodo, kad formalios konstitucijos sociologiškai yra kilusios iš neformalių normų ir taisyklių. Veiksminga grupės, organizacijos ar socialinės sistemos konstitucija yra daug platesnė nei rašytinis dokumentas, nes apima rašytines ir nerašytines normas bei taisykles. Todėl konstitucinių klausimų tyrimas šiame skyriuje remsis sociologinėmis konstitucijų ištakomis (normose) ir normų analizės 10 bei 11 skyriuose rezultatais. Eksplicitinio korporacinio darinio su didesnėmis galiomis nei norma ar normų aibė sukūrimo klausimas iškyla tada, kai socialinė struktūra nepalaiko normos, kurios pakaktų patenkinti visų galimų naudos iš jos įgyvendinimo gavėjų (beneficiantų) interesus.

[2] Literatūra apie komunas rodo, kad daugelyje jų neformalios bendruomeninės sankcijos yra pagrindinis valdymo instrumentas bendrąjį gėrį produkuojantiems veiksmams įgyvendinti ir neigiamiems išoriniams poveikiams apriboti po to, kai tik su banko gėrio kūrimu susijusios užduotys nustatomos formaliomis procedūromis (žr. Kanter, 1973; Zablocki, 1980).

Konjunkcinė ir disjunkcinė konstitucijos

Normos yra konjunkcinės, kai beneficiantai ir normų taikiniai yra tie patys asmenys, ir disjunkcinės – kai šie asmenys yra skirtingi. Kaip aptarta 10 skyriuje, yra ir tarpinių atvejų, tačiau čia apsiribosiu tik šiais dviem kraštutinumais.

Konjunkcines normas atitinka konstitucijos, kuriose korporaciškai turimų teisių beneficiantai tuo pačiu metu yra ir potencialūs korporaciškai sukurtų suvaržymų ar reikalavimų taikiniai. Teorijose apie konstitucijas, kaip visuomenines sutartis, paprastai implicitiškai aptinkama būtent ši struktūra: sudarantieji visuomeninę sutartį susitaria valdyti *save*. Kurdami konstituciją pagal tokią struktūrą, tie patys asmenys kuriamos korporacijos atžvilgiu save mato dviejuose vaidmenyse, t. y. kaip beneficiantus ir kaip taikinius. Atskirą veikėją galime traktuoti kaip visumos atstovą, nes jis turi interesų ir kaip beneficiantas (ir kaip toks yra suinteresuotas stipraus korporacinio veikėjo konstravimu), ir kaip taikinys, kuris nesuinteresuotas stiprios korporacijos atsiradimu. Tokios struktūros pagrindu sukurtas konstitucijas toliau vadinsime konjunkcinėmis konstitucijomis. Korporacijų, turinčių konjunkcines konstitucijas, pavyzdžiai yra organizacijos ir grupės, kurias sukuria patys jų nariai. JAV, Lenkijos ir Prancūzijos konstitucijos buvo tikriausiai pirmosios nacionalinės konstitucijos, kurių ideologinis pagrindas buvo lygių piliečių visuomeninė sutartis. Tikrovė, žinoma, neatitiko šio idealo, nes piliečių visuomenėje užimamos padėtys buvo pernelyg skirtingos.

Kitas kraštutinumas būtų konstitucijos, kurias sukuria tam tikra veikėjų grupė, siekianti sudaryti korporaciją, kurios suvaržymai ir reikalavimai atskiroms veikėjų grupėms būtų skirtingi. Šiuo atveju beneficiantai nesutampa su taikiniais. Todėl čia nerasime atskiro nario, reprezentuojančio kolektyvą, nes visi jie yra arba beneficiantai, arba taikiniai tik su viena interesų aibe. Tokios struktūros pagrindu sukurtas konstitucijas vadinsiu disjunkcinėmis konstitucijomis, o jų pavyzdžių galime rasti istorijoje. Feodalinės visuomenės taisykles kūrė kilmingieji tam, kad galėtų valdyti valstiečius. Marksistinių socialistinių valstybių kūrimosi ideologija yra paremta socializmo, kaip proletariato diktatūros, samprata. Kitaip tariant, valstybę ir konstituciją sukuria sau darbininkai kaip beneficiantai, o kitos klasės yra valstybės reikalavimų ir suvaržymų taikiniai. Tikrovė neatitiko ir šios ideologijos, tačiau pati ideologija buvo disjunkcinės konstitucijos ideologija, kuri visuomenės valdymą priskyrė tam tikrai klasei. Ši ideologija buvo visiškai priešinga tai, kuria buvo pagrįsta JAV konstitucija.

Disjunkcinių konstitucijų pavyzdžių taip pat galime rasti ir nacionalinėse valstybėse. Turbūt dažniausiai pasitaikanti yra mokyklos konstitucija, kurią sukuria mokytojų, administratorių ir tėvų bendruomenė. Jos reikalavimai ir apribojimai yra skirti visiems mokyklą lankantiems vaikams (kitame poskyryje bus išanalizuojami reikšmingi konstituciniai pokyčiai Amerikos vidurinėse mokyklose).

Korporacijos sukūrimas konjunkcinės konstitucijos priemonėmis nenumato tarpasmeninio ar tarpgrupinio konflikto, nes visi interesų konfliktai kyla individo viduje. Priešingai, disjunkcinės konstitucijos priemonėmis korporaciją sukurti galima tik prievarta. Tai yra arba prievarta, implicitiškai slypinti esamoje valdžios struktūroje (kaip feodalinėje visuomenėje arba mokyklose), arba tokia, kuri yra pilietinio karo rezultatas (kaip yra revoliucijose klasiniu pagrindu).

Konjunkcinės konstitucijos ir visuomeninės sutarties teorija

Situacijų, kuriose atsiranda konjunkcinės konstitucijos poreikis, atitikmenys moralės ir politikos filosofų nagrinėjamoms situacijoms turbūt geriausiai matyti visuomeninės sutarties teorijose, pavyzdžiui, Johno Locke'o darbuose. Locke'as (1965 [1690]) teigia, kad racionalūs individai su prigimtinėmis teisėmis sudarys visuomeninę sutartį ir centrinės valdžios naudai atsisakys tų teisių, kurių kolektyvinė kontrolė bus jiems naudinga. Neribota teisė kontroliuoti savo pačių veiksmus yra paaukojama mainais už tikėtiną naudą, kuri atsiras iš tokių pat apribojimų kitų individų teisėms.

Nozickas (1974) pasinaudojo Locke'o argumentacija ir sukūrė minimalios valstybės teoriją. Nozickas formuluoja, kad kaimynai sukuria kolektyvinės apsaugos asociacijas, kurioms perleidžia tam tikras minimalias teises, t. y. teisę panaudoti jėgą ir teisę apmokestinti bendros gynybos su jėgos panaudojimu tikslams. Didėjant šiai naudai, šios asociacijos taip pat didėja, kol atsiranda kažkas panašaus į minimalią valstybę. Nozickas rašo: „Iš anarchijos, spaudžiant spontaniškoms grupuotėms, kolektyvinės apsaugos asociacijoms, darbo pasidalijimui, rinkai, masto ekonomijai ir racionaliam savanaudiškam interesui, atsiranda kažkas labai panašaus į minimalią valstybę (1974, p. 16–17).

Šį atsiradimą paranku tyrinėti pasinaudojant 10 skyriuje aprašytu bendru trijų veikėjų projektu. Pavyzdį šiek tiek modifikuosime tam, kad jis geriau atitiktų Nozicko aprašytas kolektyvinės apsaugos asociacijas. Trys individai, A_1, A_2 ir A_3, sutaria steigti kolektyvinės apsaugos asociaciją, kuriai kiekvienas paaukos po 9 dol. Asociacija reikalinga apsisaugoti nuo reketo, kuris kiekvienam kainuoja po 12 dol. Jei asociacija įkuriama ir visi prisideda ją išlaikyti, kiekvieno nauda sudarys po 3 dol., nes visi moka 9 dol. įnašą ir apsisaugo nuo 12 dol. nuostolių sukeliančio reketo. Jei tik vienas moka įnašą, reketo nuostoliai sumažėja po 4 dol. kiekvienam, jei du – tai po 8 dol. 13.1 lentelėje pateikti visi rezultatai. Jos struktūra tokia pat kaip ir 10.2 lentelės. Tuo galime įsitikinti, prie kiekvieno šios lentelės skaičiaus pridėję po 12.

Kaip matyti iš 13.1 lentelės, visi trys veikėjai praranda po 3 dol., jei nesugeba sukurti asociacijos, į kurią visi įneša savo indėlį. Kiekvieno veikėjo įnašas sudaro 4 dol. vertės teigiamą išorinį poveikį visiems kitiems, tačiau pačiam veikėjui padaro 5 dol. nuostolį, nes jo įnašo nauda jam pačiam yra 4 dol., tačiau kainuoja 9 dol. Jei veikėjai sugeba sukurti kolektyvinės apsaugos asociaciją vien tik neformalių sankcijų prieš

13.1 lentelė. Trijų veikėjų išlošiai, kai jie prisideda arba neprisideda prie kolektyvinės apsaugos struktūros sukūrimo

		A_3			
		Prisideda		Neprisideda	
		A_2		A_2	
		Prisideda	Neprisideda	Prisideda	Neprisideda
A_1	Prisideda	–9, –9, –9	–13, –4, –13	–13, –13, –4	–17, –8, –8
	Neprisideda	–4, –13, –13	–8, –8, –17	–8, –17, –8	–12, –12, –12

atsisakymą prisidėti dėka, tai visiems veikėjams bus nauda, palyginti su padėtimi be asociacijos.[3] Jei jie nesugeba, tada jie turės motyvaciją sukurti korporacinį veikėją (Nozicko minimalią valstybę), kuris nebepriklausytų nuo socialinių-struktūrinių aplinkybių, būtinų normoms atsirasti. Kitaip tariant, jei vien sankcijų nepakanka įnašams iš visų surinkti, tai veikėjai turi paskatą sukurti korporacinį veikėją, kuriam jie visi perleis teises, pakankamas to bendro tikslo pasiekimui užtikrinti.

Trijų veikėjų susitarimas perleisti savo veiksmų kontrolę centrinei valdžiai bus visiems naudingas, jei pati centrinė valdžia nieko nekainuos ir jei visi trys veikėjai bus patikinti, kad centrinei valdžiai reikės kiekvienam sumokėti po 9 dol. Taip kiekvienas matys galimą naudą, jei savanoriškai perleis savo teises centrinei valdžiai. Tačiau, kaip rodo išlošių lentelė, net ir tuomet kiekvienas rizikuoja atsidurti dar į blogesnę padėtį negu pavienio veikimo atveju. Esant tokiai struktūrai, sukuriami valdžios santykiai. Iš esmės trys veikėjai susitaria sukurti naują veikėją su teise veikti visų trijų vardu. Šį naująjį veikėją vadinsiu korporaciniu veikėju, nes jis yra korporacinis darinys, kuriam priklauso jo narių jam perduotos teisės.

Mano manymu, ši pavaizduota struktūra atitinka tą, kurią visuomeninės sutarties teoretikai (pavyzdžiui, Locke'as) aprašė kaip vedančią valstybės sukūrimo link. Tai struktūra, kurią taip pat naudoja individai, matantys kolektyvinės apsaugos (arba abipusės naudos) galimybę sudarant visuomeninę sutartį, kuri išsirutuliotų į savanorišką asociaciją. Profesinės sąjungos, akcinės bendrovės, prekybos ir profesinės asociacijos bei kiti korporaciniai veikėjai iš esmės sukuriami tokiu būdu.

Žinant, kad kai kurios valdžios sistemos sukuriamos būtent tokiu būdu, naujai sukurtas korporacinis veikėjas gali būti traktuojamas kaip valdantysis, o narius, kurie savanoriškai korporaciniam veikėjui perleido kai kurias teises kontroliuoti arba riboti jų veiksmus, galime vadinti pavaldiniais. Tačiau ši valdžios struktūra yra ypatingas atvejis, nes nariai išsaugo teisę kontroliuoti korporacinio veikėjo veiksmus. Pavyzdžiui, jie tai gali padaryti kolektyviniu sprendimu, kuriame jie visi turi balsavimo teisę. Taigi yra sukurtas veikėjas su valdžia jų atžvilgiu, tačiau jo veiksmams jie kartu irgi turi valdžią. Šis veikėjas kartu yra ir individualių veikėjų valdantysis, ir jų pavaldinys. Jei neturėtume nieko daugiau pasakyti, tai būtų galima traktuoti kaip genialų socialinį išradimą be jokių kaštų gauti bendro veiksmo naudą.

Žinoma, apie tai yra dar ką pridurti. Kyla klausimas, kaip naujasis korporacinis veikėjas imsis veiksmų, naudingų jo nariams? Paprasčiausią atvejį iliustruoja kolektyvinės apsaugos pavyzdys, kuriame aišku, kuriuo veiksmu bus bendrai suinteresuoti visi trys asociacijos nariai. Taigi korporaciniam veikėjui kyla konstitucinė užduotis nustatyti sprendimo taisyklę, kuria vadovaujantis būtų imamasi korporacinių veiksmų. Korporacinis veikėjas turi turėti priemonių nuspręsti ką daryti, nes kiekvieno kolektyvo nario, o taip pat bet kurios narių grupės interesai bent iš dalies konfliktuoja su kitų narių ar jų grupių interesais. Pavyzdžiui, 13.1 lentelėje nurodytos baigmės kiekvienam individui yra suranguotos taip, kaip parodyta 13.1 paveikslo schemoje.

[3] Turbūt geriausias tokios asociacijos pavyzdys yra kai kurių mažų miestų savanoriškos gaisrinės tarnybos. Galėdamos taikyti tiktai neformalias sankcijas, jos kartais sunkiai surinkdavo pakankamai lėšų reikiamai įrangai nupirkti ar išlaikyti savanorius gaisrininkus. Viena iš sankcijų, kuria kartais (tačiau retai) jos pasinaudodavo, buvo neišvykimas į gaisravietę, jei ji priklausė žmogui, nemokančiam įnašo.

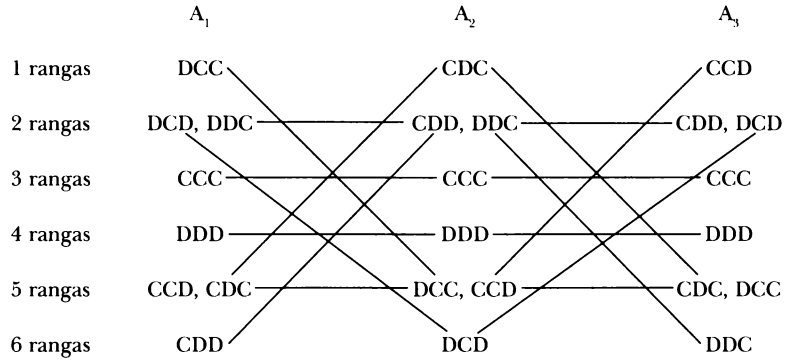

13.1 pav. Veikėjų A_1, A_2 ir A_3 baigmių rangai kolektyvinės apsaugos struktūros, pateiktos 13.1 lentelėje, atveju

Individai turi iš dalies sutampančius ir iš dalies konfliktuojančius interesus. Taigi, jei korporacinis veikėjas nuspręsdamas vadovausis daugumos taisykle, veikėjai A_1 ir A_2 gali sudaryti koaliciją rezultatui DDC pasiekti. Šis rezultatas būtų jų antroji pirmenybė, tačiau jis būtų paskutinis veikėjo A_3 pasirinkimas. Jei būtų sprendžiama vienbalsiai, tai reiktų nustatyti kokią nors taisyklę tam atvejui, kai susitarti nepavyksta. Jei esant šiai taisyklei, rezultatas (kaip atrodo tikėtina) būtų DDD, tai nebent, jei pavyktų vienbalsiai susitarti dėl kito rezultato (pavyzdžiui, CCC), kolektyvas nieko nelaimi, palyginti su rezultatu, kurį jo nariai pasiektų veikdami pavieniui (tas pats DDD).

Šią problemą, kurioje visų individų padėtys yra panašios, galima išspręsti įvedant metataisyklę, kuria būtų suinteresuoti visi. Ši taisyklė turėtų nustatyti, kad asmenys panašiose situacijose būtų traktuojami panašiai, arba, kitaip tariant, kad taisyklės nediskriminuotų individų. Šios problemos nepavyksta išspręsti tuo atveju, kai individų padėtys yra skirtingos. Jei, pavyzdžiui, A_1, A_2 ir A_3 yra nevienodai pasiturintys, tai metataisyklė galėtų nustatyti, kad jie visi turėtų mokėti mokestį, tačiau ši įmoka jau automatiškai nebebūtų lygi 9 dol. kiekvienam nariui. Kiek turėtų mokėti kiekvienas, reiktų nuspręsti atskirai.

Netgi paprasčiausiose situacijose atsiranda tokio tipo komplikacijų. Sudėtingesnėse situacijose, kuriose (vis dar konjunkcinėje struktūroje, kurioje kiekvienas yra kartu ir potencialios normos beneficiantas, ir taikinys) didesnis narių skaičius siūlo steigti korporacinį veikėją įvairiems išorinius poveikius sukeliantiems veiksmams suvaldyti, kyla dar daugiau komplikacijų. Šias komplikacijas ir galimus jų sprendimo būdus išnagrinėti galime sugrįžę į situaciją, kurios pagrindu yra kuriamos normos. Normos turi galimus beneficiantus ir galimus taikinius, o konjunkcinės normos atveju jie sutampa. Veikėjai beneficiantai turi interesų, lygiai taip pat jų turi ir veikėjai taikiniai. Veikėjų taikinių interesai yra individų, kaip jų pačių sukurto korporacinio veikėjo pavaldinių, interesai. Beneficiantų interesai yra korporacinio veikėjo interesai, t. y. valdančiojo, kuriam jie patikėjo valdžią kontroliuoti jų veiksmus, interesai.

Veikėjų, kaip taikinių, ir veikėjų, kaip beneficiantų, interesus nagrinėti ir sverti vienus kitais galima perimant Rawlso (1971) taikomą konstrukciją. Tai yra prielaida, kad racionalūs, asmeninės naudos siekiantys asmenys veikia būdami šiapus ne-

žinomybės uždangos, kurios kitoje pusėje yra jų ateitis. Šia konstrukcija pasinaudosiu siekdamas atrasti principus, kuriais vadovaujasi racionalūs asmenys kurdami korporacinį veikėją, kitaip tariant, konstituciją. Pradėsiu išsamiau išsiaiškinęs Rawlso konstrukciją, vėliau išryškinsiu jos skirtumus nuo mūsiškės.

Rawlso konstrukcija (mintinis eksperimentas) pradedama klausimu apie tai, kokią visuomenę asmuo pasirinktų, jei nežinotų, kokią padėtį (ar keletą padėčių per gyvenimą) visuomenėje jis užims. Rawlsas teigė, kad šis asmuo pirmiausia mėgintų išsiaiškinti, koks laisvės laipsnis būtų optimalus. Paties Rawlso atsakymas į šį klausimą yra labai panašus į Johno Stuarto Millio, kad tai turėtų būti pati didžiausia laisvė, suderinama su tokia pačia visų visuomenės narių laisve. Antrasis šio asmens klausimas, anot Rawlso, būtų apie tai, kokia nelygybė ir kiek būtų optimali. Į šį klausimą Rawlsas atsako, kad tik ta nelygybė yra pateisinama, iš kurios naudos gauna mažiausiai privilegijuoti visuomenės nariai.[4] Rawlsas teigia, kad kiekvienas racionalus asmuo, motyvuotas savanaudiškų paskatų, atsakytų lygiai taip pat, nes jis pats vieną dieną gali atsidurti mažiausiai privilegijuotojo vietoje. Taigi kiekvienas asmuo, įsivaizduodamas save įvairiose galimose socialinėse padėtyse, suformuluoja socialiai teisingą taisyklę, kuri išlygintų tą galimą diskomfortą, kuris būtų patiriamas įvairiose socialinėse padėtyse. Kaip pastebėjo daugelis autorių, šis Rawlso išlyginimas yra tapatus lošimų teorijos minimakso strategijai, t. y. strategijai, minimizuojančiai maksimalų galimą praradimą. Šios strategijos implikacijos inspiravo labiausiai triuškinančią Rawlso formuluotės kritiką. Tačiau vis dėlto Rawlso formuluotė yra įspūdinga teorinė priemonė, leidžianti išvesti taisyklę, kylančią iš kiekvieno asmens svarstymo, kuri taisyklė būtų jam palankiausia nežinomoje ateityje. Ši taisyklė sukuria asmenų lygybę (*equity*). Rawlso konstrukcija išverčia tarpasmeninio naudos palyginimo problemą į naudos palyginimo asmens viduje problemą. Kažkas panašaus į šią formuluotę yra lošimo taisyklių nešališkumo (*fairness*) pagrindas, nes panašiu būdu šios taisyklės turi būti nustatytos prieš visiems žaidėjams pasidalijant vaidmenis. Tarp kitko, Rawlsas straipsnį, kuriame buvo išspausdinta originali (šiek tiek kitokia) šio principo formuluotė, buvo pavadinęs *Teisingumas kaip nešališkumas* (*Justice as Fairness*) (1958).

Rawlso numatyta nežinomybės uždanga yra viena iš daugelio teorinių priemonių, skirtų tarpasmeniniam naudos palyginimui transformuoti į intrapersonalinį palyginimą (vieno) asmens viduje. Vienas iš pirmųjų tokią priemonę pasiūlė Thomas Hobbesas, kuris *Leviathane* pateikė „taisyklę, padedančią lengviau suprasti prigimtinius įstatymus". (*Hobbes Thomas*. Leviatanas / Iš anglų k. vertė K. Rastenis. – V.; ALK: Pradai, 1999, p. 161.) Ši taisyklė, anot Hobbeso, buvo „lengva santrauka": „Nedaryk kitam to, ko nenorėtum, kad kiti tau darytų". Hobbesas rašo taip: „Mokantis prigimtinių įstatymų, nereikia nieko ypatingo daryti, pakanka vien to, kad vertindamas ir lygindamas kitų žmonių veiksmus su savaisiais, jeigu jam pasirodys jie pernelyg sunkūs, perdėtų juos į kitą svarstyklių lėkštę, o savo paties – į jų vietą, kad jo paties jausmai ir savimeilė negalėtų nieko pridėti prie jų sunkumo" (1999 [1651] p. 168).

[4] Ankstesniame straipsnyje *Teisingumas kaip nešališkumas* (1958) Rawlsas šį principą suformulavo ne taip tiksliai: pateisinamos gali būti tik tos nelygybės, iš kurių naudos gauna visi visuomenės nariai. Šis ankstesnis principas yra gana artimas Pareto optimumo kriterijui ir Kaldoro kompensacijos principui (pastarąjį aptarsiu toliau šiame skyriuje). Jis taip pat yra daug artimesnis kriterijui, kurį turi atitikti lošimo taisyklės, nei Rawlso vėliau suformuluotas principas.

Immanuelio Kanto kategorinis imperatyvas („Veik tik pagal tokią maksimą, kurią norėtum matyti universaliuoju dėsniu") yra kita teorinė priemonė, transformuojanti tarpasmeninį naudos palyginimą į palyginimą (vieno) asmens viduje. Kategorinis imperatyvas yra tik šiek tiek pakeista Hobbeso taisyklė (nors Kantas ir teigė, kad šie dalykai yra labai skirtingi), o jiedu yra labai panašūs į auksinę taisyklę. Hobbeso svarstyklių, leidžiančių atrasti „prigimtinius įstatymus", vaizdinys yra panašus į idėją, kuria siekiama subalansuoti veikėjų, kaip normų ar korporacinio veiksmo beneficiantų, interesus su jų taikinių interesais. Tačiau Hobbesas numatė dviejų asmenų sąveiką ir, kaip pažymi Baumrinas (1988), jo taisyklė arba „lengva santrauka" daro prielaidą, kad abiejų asmenų interesai yra lygiasvoriai. Veikėjų, kaip normų taikinių ir beneficiantų, interesų subalansavimo idėja leidžia abiejose svarstyklių pusėse būti bet kokiam asmenų skaičiui ir neprielaidauja, kad skirtingų veikėjų interesai yra lygiasvoriai.

Klausdamas, kaip racionalūs veikėjai kuria konstitucijas (ir neklausdamas, kaip kad darė Hobbesas, Kantas ar Rawlsas, ką jie *turėtų* daryti), aš darysiu prielaidą, kad jie mėgins subalansuoti savo interesus prieš nežinomybės uždangą, panašiai kaip Rawlso teorijoje. Tačiau konstitucinės kūrybos situacijos išvedimas iš normų kūrimo situacijos rodo, kad Rawlso racionaliems veikėjams pateikiami klausimai nevisiškai tinka korporacinio veikėjo (valstybės ar organizacijos) konstitucijos sukūrimui. Tinkami klausimai šiam atvejui išvedami iš dviejų interesų aibių. Tai yra interesai, kuriuos veikėjai įgyja kaip taip sukurto korporacinio veikėjo pavaldiniai (analogiški veikėjų, kaip normų taikinių, interesams) ir paties korporacinio veikėjo interesai (analogiški normos beneficiantų interesams). Nežinomybės uždanga šiuo atveju yra ypatinga: mėgindamas atsakyti į klausimus, kylančius iš jo paties, kaip normų taikinio ir beneficianto, interesų, kiekvienas individas apibrėžtai įvykių klasei žino korporacinio veiksmo taikinių ir beneficiantų skaičių, taip pat ir korporacinio veiksmo taikinių kaštus bei beneficiantų naudą. Tačiau nė vienas asmuo nežino savo individualios – taikinio ar beneficianto – padėties tam tikram atskiro įvykio ar visų tam tikros įvykių grupės atžvilgiu. Individas nežino, ar visada jis bus taikinys ar beneficiantas, o gal kai kada taikinys, o kai kada beneficiantas, – su tam tikra tikimybe, kurią galima numatyti visai populiacijai.

Atskiro individo problema čia paprasta ir apibūdinama tiesiai: kurios teisės turi priklausyti kolektyviai, o kurios – individualiai? Imant atskirą veiksmų klasę, ar teisė kontroliuoti šios klasės veiksmus turėtų būti kolektyvinė ar individuali? Šią problemą galimą traktuoti kaip vieną iš problemų, kylančių būsimajam pavaldiniui, atmainų, kai kuriamas valdžios santykis, kaip tai jau aptarta 4 skyriuje. Ar šis asmuo turėtų patikėti savo valdžią tam tikros veiksmų klasės atžvilgiu kam nors kitam, ar išlaikyti teisę kontroliuoti juos pats? Problemos matymas būtent šiuo kampu yra ne kas kita kaip prigimtinių teisių filosofijos požiūris, kuriame teisės kyla iš asmenų, o jos priklauso kolektyviai tik po to, kai visi asmenys perduoda jas naujai sukurtam korporaciniam veikėjui.

Tačiau ši problema geriausiai matoma ne iš šios filosofinės pozicijos, nes teisių nėra, kai nėra bent minimalaus konsenso, kaip mėginta įrodyti 3 skyriuje. Tinkamas požiūris šios problemos analizei yra tas, jog teisės kyla iš konsenso ir neegzistuoja, kai jo nėra. Teisės asmenyse neegzistuoja, o kyla tik per konsensą; tačiau pačiam konsensui reikia asmenų. Problema išlieka ta, su kuria racionalūs veikėjai susiduria pačioje konstitucijos kūrimo pradžioje. Atsakymas priklauso nuo to, kaip

atskiras asmuo mato interesų tarp jo, kaip korporacinio veiksmo taikinio, ir beneficianto pusiausvyrą.

Problemą galima nesunkiai išspręsti atskirai paimtai vienai bendrų projektų klasei, kaip 10 skyriuje, arba vienai grobikiškų veiksmų klasei, kuri baigiasi abipusės apsaugos asociacijų (13.1 lentelė) sukūrimu. Tačiau bet kurioje organizacijoje ar valstybėje galimi įvairūs bendri projektai, o taip pat išoriniai įsibrovimai bei įvairūs individualūs veiksmai, darantys išorinius poveikius kitiems veikėjams (taip pat neigiami, pavyzdžiui, vagystės išorinės pasekmės, arba teigiami, pavyzdžiui, herojiškų veiksmų išoriniai poveikiai). Kaip rodo 10 skyriuje aptarti bendro projekto bei šio skyriaus abipusės apsaugos asociacijos pavyzdžiai, bendrą veiklą taip pat galima traktuoti kaip susidedančią iš individualių veiksmų, darančių išorinius poveikius kitiems veikėjams.

Kai kurių išorinius poveikius darančių veiksmų rezultatas yra stiprus išorinis poveikis, tačiau ne visų. Todėl kiekvienai veiksmų klasei asmuo turi, esant nežinomybės uždangai, įvertinti santykinį savo interesų stiprumą kaip potencialus korporacinio veiksmo taikinys ir kaip jo beneficiantas.

Klausimą galima kelti lygiai taip pat kaip 4 skyriuje. Kokių veiksmų kontrolės teisę aš esu suinteresuotas perduoti korporaciniam veikėjui? Norint atsakyti į šį klausimą, reikia subalansuoti interesą, kurį asmuo turės kaip korporacinio veiksmo taikinys, ir interesą, kurį jis turės kaip beneficiantas. Tol, kol individualūs lūkesčiai, ar jie taps korporacinio veiksmo taikiniu ar beneficiantu, yra tokie patys arba labai panašūs (o jie tokie bus, jei nežinomybės uždangos situacijos nebus galima išvengti), jų sprendimai dėl veiksmų kontrolės teisių paskirstymo tarp paties asmens ir korporacinio veikėjo pagal veiksmų grupes bus tokie patys.

Kokiu kriterijumi turi remtis racionalus veikėjas, kad nustatytų veiksmus, kurių kontrolės teisė būtų perduota korporaciniam veikėjui? Jis remsis racionalumo kriterijumi. Teisė kontroliuoti tam tikrą veiksmą bus perduota korporaciniam veikėjui tuo atveju, kai tikėtina agreguota veiksmo nauda (ar kaštai) visais tikėtinais atskiro veikėjo dalyvavimo veiksme atvejais bus mažesnė už agreguotus išorinių veiksmo poveikių kaštus (naudą) visais tikėtinais atskiro veikėjo įsitraukimo į veiksmą atvejais. Jei teisė kontroliuoti tam tikrą veiksmą yra patikėta korporaciniam veikėjui, tai pirmuoju atveju atskiras veikėjas yra korporacinio veiksmo taikinys, o antruoju – beneficiantas.

Šio kriterijaus struktūra sutampa su Rawlso kriterijumi, tačiau turinys skiriasi. Už nežinomybės uždangos atskiras veikėjas pasveria teisių perdavimo korporacijai kaštus (tais atvejais, kai jis būtų korporacinio veiksmo taikinys) ir naudą (tais atvejais, kai jis būtų korporacinio veiksmo beneficiantas). Čia, kaip ir Rawlso formuluotėje, tarpasmeninis naudos palyginimas yra paverčiamas vidiniu asmeniniu naudos palyginimu. Rawlsas *prielaidauja*, kad teisės priklauso korporacijai, ir kelia papildomą klausimą („kuri nelygybė gali būti pateisinama?“), kuris suponuoja šią prielaidą. Tuo tarpu mano keliamas klausimas logiškai eina pirma šio paskirstymo. Galima pastebėti, kad mano atsakymas nesiskiria nuo Rawlso pirmojo, tiesiogiai kylančio iš už nežinomybės uždangos, maksimalios laisvės principo. Bet jei Rawlsas būtų nuosekliai laikęsis šio principo, tai jo antrasis optimalaus nelygybės visuomenėje lygio principas būtų buvęs paremtas svarstymu, kokias teises patys individai nuspręstų perduoti korporacinei kontrolei, kitaip sakant, patys individai būtų nulėmę, kurias laisves jie sutiktų riboti. Atsakymas į šį klausimą būtų nubrėžęs korporacinių teisių,

skirtų nelygybei visuomenėje mažinti, ribas. Pavyzdžiui, keletas kritikų pastebėjo, kad Rawlso antrasis principas reikalauja pašalinti šeimos sukuriamą nelygybę, o tai savo ruožtu valstybei suteiktų teisę atimti vaikus iš šeimos prieš jų gimimą ar tik ką gimus.[5] Tai reikštų, kad tėvai praranda teises valstybės naudai arba, pagal Rawlso terminologiją, laisvės suvaržymą. Labai abejotina, ar būdami už nežinomybės uždangos, individai sutiktų su tokiu suvaržymu.

Manau, kad yra svarbu aptarti šį kontrolės teisių, visuomeninės sutarties būdu perduotų korporaciniam veikėjui, apribojimą, nes kai kurie teoretikai į tai neatsižvelgia. Rousseau apskritai nesuvokė šios problemos (ir taip, anot Talmono (1952) tapo šiuolaikinės totalitarinės demokratijos tėvu); nesuprato jos ir Rawlsas. Be jau minėto racionalumo kriterijaus, yra dar viena svarbi priežastis pasiekti visišką aiškumą teisių apribojimo klausimu. Ji paaiškės, kai aš aptarsiu jau sukurtų korporacinių veikėjų gebėjimą prievarta įgyti daugiau teisių, nei jiems buvo skirta sukūrimo metu.

Seno paradoksas

Individualių ir korporacinių teisių atskyrimo svarbą atskleidžia Seno (1970) aprašytas paradoksas. Jis mėgina įrodyti, kad liberalizmo politinė filosofija yra nesuderinama su Pareto optimumo kriterijumi. Jei apskritai egzistuoja, šis nesuderinamumas yra rimtas ir paradoksalus, nes Pareto optimumo kriterijus įvertina politikas pagal jų poveikį kiekvienam atskiram individui, o liberalizmas sprendžia apie politikas pagal laisvę, kurią jos suteikia kiekvienam individui. Taigi nė viename iš šių kriterijų vieno individo laisva gerovė (*welfare of liberty*) nėra derinama su kitų individų laisva gerove (kaip, pavyzdžiui, būtų utilitarizmo paradigmoje). Jei liberalizmas būtų nesuderinamas su Pareto optimumo kriterijumi, jam būtų mestas rimtas kaltinimas.

Siekdamas pavaizduoti šį paradoksą, Senas pateikia dviejų asmenų atvejį, kuriame jie nesutaria dėl D. H. Lawrence knygos *Ledi Chatterley meilužis* (*Lady Chatterley's Lover*) skaitymo. Jiedu pavadinti Prudu ir Lascivijumi. Lascivijus norėtų, kad jie abu perskaitytų knygą, o Prudas nori, kad nė vienas neskaitytų. Jei nė vienas negali skaityti, antroji Lascivijaus pirmenybė yra ta, kad Prudas perskaitytų. Prudas taip pat norėtų pats perskaityti knygą, jei vienas iš jų privalėtų tai padaryti. Šios pirmenybės yra pateiktos lentelėje 13.2.

Eilės tvarka Prudo pirmenybės yra D, B, C ir A, o Lascivijaus – A, B, C ir D. Liberalizmo politine filosofija paremta konstitucija suteiktų kiekvienam iš jų teisę nuspręsti, ką skaityti. Kitaip tariant, Prudas turėtų teisę pasirinkti viršutinę arba apatinę matricos eilutę, o Lascivijus – kairįjį arba dešinįjį stulpelį. Pagal šį teisių paskirstymą Prudas nuspręstų neskaityti *Ledi Chatterley meilužio*, o Lascivijus nutartų skaityti, taigi šių sprendimų pasekmė būtų rezultatas C. Tačiau, kaip pabrėžia Senas, abiejų pirmenybių tvarkoje B yra geriau už C. Rezultatas C neatitinka Pareto optimumo kriterijaus, nes jis abiem dalyviams yra mažiau priimtinas nei B (Prudas skaito knygą, o Lascivijus – ne).

[5] Rawlso antrojo principo įgyvendinimas reikštų, kad valstybei turėtų būti suteikta praktiškai neribota valdžia šeimoje ir kitur atsirandančioms nelygybėms pašalinti. Šią iš esmės totalitarinę Rawlso teorijos implikaciją aptaria Colemanas (1974a).

13.2 lentelė. Prudo ir Lascivijaus pasirinkimai ir jų rezultatai, esant Seno paradoksui

		Lascivijus skaito: Taip	Lascivijus skaito: Ne
Prudas skaito	Taip	A	B
	Ne	C	D

Šis tikras ar tariamas prieštaravimas trikdo dėl bendrų pagerinimams pagal Pareto būdingų motyvų ir jų panašumo į liberalizmo motyvus. Pareto optimumo kriterijus yra grindžiamas nuostata, kad, jei perėjimas nuo vienos politikos prie kitos pagerintų asmens individualią situaciją, jis arba ji pritartų tokiam perėjimui. Jei šis perėjimas niekam nepablogina padėties, prieštaraujančių neturėtų būti. Dar daugiau, ši nauja situacija yra visuomeniškai pageidautina, nes sukuriama nauja visuomeninė būklė, geresnė už prieš tai buvusiąją. Bent vienas asmuo pagerino savo padėtį ir niekam netapo blogiau. Panašiu individualių pirmenybių realizavimo principu yra paremta ir liberalizmo politinė filosofija, tačiau abi koncepcijos lyg ir prieštarauja viena kitai. Kodėl?

Kaip parodė Bernholzas (1987), Seno paradoksas yra lengvai išsprendžiamas vietoje Seno naudojamo siaurojo pritaikius įprastinį liberalizmo apibrėžimą. Įprastinio liberalizmo apibrėžimo atveju asmenys laisvai maino laisves ir išteklius. Lascivijus ir Prudas yra abu suinteresuoti mainais, kuriais Prudui suteikiama teisė kontroliuoti tai, ką skaito Lascivijus, ir atvirkščiai. Tuo būdu Prudas įsakytų Lascivijui *neskaityti Ledi Chatterley meilužio*, o Lascivijus reikalautų, kad Prudas perskaitytų šią knygą. Taip būtų realizuotas Pareto optimumo kriterijų atitinkantis atvejis B.

Nepaisant šio paprasto problemos sprendimo, Seno paradoksas parodo fundamentalų skirtumą tarp Pareto optimumo ir individualių teisių. Liberalizmo ir Pareto optimumo kriterijaus neatitikimas kyla dėl kiekvieno iš jų implikuojamo individualių teisių paskirstymo. Tam, kad visada būtų galima daryti Pareto optimalius pakeitimus, visi politikos pakeitimai turi būti centralizuotai kontroliuojami, išskyrus ypatingas sąlygas, esant ypač sudėtingiems mainams. Tai yra būtina Pareto optimumo kriterijaus realizavimo sąlyga, nepaisant tariamo akivaizdaus individualizmo, kuriuo paremta pati Pareto optimumo idėja. Nesant geranoriško despoto, neatsiras individo, motyvuoto ir turinčio pakankamai galios atlikti vieno tam tikro asmens padėtį pagerinantį ir visų kitų padėties nepabloginantį veiksmą, jei šio veiksmo nekontroliuoja pats padėties pagerinimu tiesiogiai suinteresuotas asmuo. Prudo ir Lascivijaus atveju abiems būtų geriau, jei rezultatas C būtų pakeistas rezultatu B, tačiau nė vienas iš jų neturi teisės įgyvendinti šį pakeitimą. Šiam Pareto optimumo kriterijų atitinkančiam veiksmui atlikti reikalingas abiejų kolektyvinis sprendimas, tačiau pagal Seno apibūdintą teisių paskirstymą, teisė spręsti, kaip ir liberalizmo atveju, yra individuali, o ne kolektyvinė.

Šioje vietoje reikia šiek tiek nukrypti į šoną dėl terminijos. Įvesdamas geranoriško despoto sąvoką, galvoje turiu ne tik vieną valdovą, kuriam yra patikėta visa val-

džia, bet ir *visus žmones* (*people*), įkūnijančius visą valdžią. Absoliučios demokratijos atveju (kai visos teisės yra kolektyvios), tie visi žmonės gali būti tokie patys arbitralūs prievartautojai, kaip ir individualus despotas. Seno paradokso supratimui reikalingas esminis skirtumas yra tarp to, kas kontroliuoja veiksmą: vienas korporacinis veikėjas ar patys individai. Skirtumas tarp to, ar tą vyriausybinį veikėją veiksmui nukreipia kolektyvinis sprendimas (kuriam iš dalies įtakos turi individualios preferencijos), ar vieno atskiro valdovo valia, yra antrinis.

Senas sukūrė sistemą, kurioje Lascivijus turi teisę kontroliuoti svarbiausius Prudo pasirinkimus (skaityti Lascivijui knygą ar ne) ir Prudas analogiškai turi teisę kontroliuoti svarbiausią Lascivijaus pasirinkimą (skaityti Prudui knygą ar ne). Šioje situacijoje išoriniai kitų veikėjų veiksmų poveikiai vieno veikėjo pasitenkinimui pasiekti turi didesnę reikšmę nei tiesioginės to veikėjo veiksmo pasekmės. Tai taikytina abiem dalyviams. Būtent šiomis sąlygomis ir susikerta Pareto optimumo kriterijus su liberalizmu (tokiu, kaip jį interpretuoja Senas). Pareto optimumo kriterijus reikalautų, kad numatomas veiksmas būtų pakoreguotas atsižvelgiant į kiekvieno veikėjo individualią *naudą* arba pirmenybes tarp rezultatų. Liberalizmo kriterijus reikalauja, kad individai patys *kontroliuotų* savo veiksmus. Pareto optimumo individualizmas yra *naudos* individualizmas, tačiau liberalizmo individualizmas yra kontrolės teisių individualizmas.

Viską kontroliuojantis geranoriškas despotas gali pasiekti Pareto optimumo kriterijų atitinkantį rezultatą išsaugodamas naudos individualizmą, kitaip tariant, užtikrindamas, kad vieno kurio nors asmens pasitenkinimo padidėjimas neįvyks kitų sąskaita. Individuali kontrolė šį rezultatą gali pasiekti tik tuo atveju, jei asmenys tiesiogiai kontroliuoja įvykius, kurių rezultatais yra labiausiai suinteresuoti arba kurių kontrolės teises gali įgyti mainų būdu. Šį skirtumą geriausiai suvokti galima aptariant trijų politinių filosofų – Jeremy'o Benthamo, Jeano Jacqueso Rousseau bei Johno Stuarto Millio – ir ekonomisto sociologo Vilfredo Pareto pažiūras.

Benthamas įsivaizdavo vieną vienintelę socialiai optimalią situaciją, t. y. tokią, kurioje „didžiausią gėrio kiekį dalijasi didžiausias žmonių skaičius". Šį optimumą sukuria geranoriškas despotas implicitiško tarpasmeninio palyginimo būdu. Tačiau despoto neriboja Pareto naudos individualizmo principas, nes tarpasmeninis palyginimas leidžia jam nustatyti, ar naudos vienam asmeniui padidėjimas yra didesnis nei kito asmens nuostolis, ir taip primesti šį nuostolį kai kuriems žmonėms tam, kad kiti patirtų didesnę naudą. Benthamui geranoriško despoto funkciją atlieka parlamentas. Knygoje *Konstitucija* (*Contitutional Code*) jis klausia: „Kodėl parlamentas turi būti visagalis?" ir atsako: „<...> nes jo visagalybė sudarys sąlygas aukščiausiojo įstatymdavio valiai realizuoti ir valstybės narių interesams bei saugumui užtikrinti... Bet koks [jos] apribojimas prieštarauja bendrajam laimės principui" (1983 [1841], p. 119).

Rousseau individuali kontrolė yra prigimtinės būklės bruožas. Sudarydami visuomeninę sutartį, individai atsisako šių individualių teisių bendrosios valios naudai. Kaip ir Benthamas, Rousseau įsivaizdavo vienintelę geranoriško despoto sukurtą visuomeniškai optimalią situaciją. Taip pat kaip ir Benthamo atveju, šioje situacijoje socialinis optimumas gali būti pasiektas paaukojant kai kurių asmenų gėrį. Kitaip negu Benthamas, Rousseau nemano, kad geranoriškas despotas nustato socialinį optimumą, kaip kriterijų panaudodamas individualias naudas. Sudarydami visuomeninę sutartį, individai atsisako ne tik individualių teisių, bet ir individualios naudos. Taigi egzistuoja ne tik bendroji valia, kuri veikia kolektyvo vardu, bet ir pati

socialiai optimali situacija yra apibrėžiama kaip nauda kolektyvui kaip antindividualiam vienetui.

Millis užima kitą kraštutinę poziciją Rousseau atžvilgiu. Kaip ir Rousseau, knygą *Apie laisvę* (*On Liberty*) (1926 [1859]) Millis pradeda individų, kurie turi teises kontroliuoti savo veiksmus, aprašymu. Tačiau Millis mano, kad individai daugumą šių teisių turi išlaikyti. Sprendimui dėl teisių, kurios turėtų būti perduotos kolektyvui, Millis taiko šių teisių įgyvendinimo pasekmių kitiems individams kriterijų. Išskyrus atvejus, kai, palyginti su pasekmėmis sau pačiam, šios pasekmės yra labai didelės (čia Millis implicitiškai naudoja tą patį tarpasmeninį palyginimą kaip ir Benthamas, tačiau daug ankstyvesnėje konstitucinėje stadijoje), veiksmo kontrolės teisės turi likti paties individo rankose.

Pareto optimumo kriterijus yra panašus į Benthamo principą, nes jam įgyvendinti gali prireikti geranoriško diktatoriaus. Tačiau jis nuo Benthamo principo skiriasi tuo, kad yra realizuojamas atskirai įvertinant individualią naudą arba pirmenybių rezultatą. Todėl Paretui nėra vieno vienintelio socialinio optimumo kaip Benthamui, tačiau egzistuoja aibė tokių socialinių optimumų, kurių negalima tarpusavyje palyginti, nebent despotas norėtų sumažinti vieno asmens naudą tam, kad padidintų ją kitam. Tačiau pagal Pareto kriterijų jis to nedarytų. Būtent šia prasme Pareto optimumas yra pagrįstas naudos individualizmu.

Minėtų keturių teoretikų koncepcijas galima palyginti pagal atsakymus į tris klausimus:

1) kaip kontroliuojami veiksmai – individualiai ar kolektyviai?
2) kam priskirtina veiksmo rezultatų nauda – individams ar visuomenei?
3) jei veiksmo rezultatų nauda priskirtina individams, kaip ją įvertinti – kiekvienam atskirai ar palyginamuoju būdu?

13.3 lentelėje keturių teoretikų koncepcijos yra išdėstytos pagal tris matmenis, kuriuos sudaro atsakymai į šiuos klausimus, ir šešiuose langeliuose pagal jau pateiktą argumentaciją.

Benthamo ir Rousseau koncepcijų palyginimas rodo jų panašumus ir skirtumus pagal šios lentelės matmenis. Rousseau knygoje *Visuomeninė sutartis* (*Social Contract*) (1950 [1756]) aiškiai pabrėžia, kad, nors konstituciniame* etape bendroji valia kyla iš individualių pirmenybių, vėliau visas veiksmų kontrolės teises perima vienas bendrąją valią sutelkiantis ir jos vardu veikiantis vyriausybinis veikėjas (*governmental actor*). Atsakymas į šį klausimą Benthamui nėra toks aiškus, nes kolektyvinis sprendimas per parlamentą yra vyriausybės veiksmų varomoji jėga pokonstituciniame etape. Būtent dėl šio skirtumo 13.3 lentelėje Benthamas ir Rousseau atsiduria skirtinguose langeliuose, t. y. atitinkamai „veiksmo rezultatų nauda priskirtina individams" ir „kolektyvui". Benthamas ir Rousseau patenka į tą pačią kolektyvinės kontrolės eilutę dėl pagrindinio Benthamo kriterijaus – didžiausio gėrio kiekio didžiausiam skaičiui žmonių – ir dėl kitų jo anksčiau aptartų teiginių.

Jei veiksmai nedarytų išorinių poveikių, Millio ir Pareto koncepcijos 13.3 lentelėje patektų į tą patį langelį. Jei visų individų veiksmai turėtų pasekmių tik jiems patiems, tai nesvarbu, kas kontroliuotų veiksmus, nes savanaudžių individų ir gera-

* Visuomenės kūrimosi – *vert. pastaba*.

13.3 lentelė. Politinių filosofų koncepcijų klasifikacija pagal veiksmo kontrolės ir naudos individualumą

	Veiksmo rezultatų nauda priskirtina individams		Veiksmo rezultatų nauda priskirtina kolektyvui
	Nauda priskirtina kiekvienam atskirai	Nauda įvertinama palyginamuoju būdu	
Individuali kontrolė	1	2 Millis	3
Kolektyvinė kontrolė	4 Pareto	5 Benthamas	6 Rousseau

noriško despoto veiksmų kontrolės rezultatai sutaptų. Tačiau, kai veiksmai turi ir didelius išorinius poveikius, Millio ir Pareto koncepcijos išsiskiria. Pareto patenka į ketvirtąjį langelį, nes jis išsaugo naudos vertinimo individualizmą kontrolės teisių individualizmo sąskaita. Millis patenka į antrąjį langelį, nes jis išlaiko individualias veiksmo kontrolės teises, bet leidžia lyginti vidinių ir išorinių poveikių dydį.

Tačiau ir Pareto, ir Millio koncepcijos susiduria su keblumais. Pareto koncepcijai tenka atsakyti į klausimą, kaip individai gali išreikšti savuosius skirtingų baigmių vertinimus, jeigu jie negali atlikti veiksmų, išreiškiančių šias pirmenybes? Kaip anksčiau minėtame Seno pavyzdyje galėtume sužinoti, kad Prudo pirmoji preferencija yra rezultatas B (žr. 13.2 lentelę), jei pagal Seno teisių paskirstymą Prudas gali rinktis tik tarp dviejų rezultatų porų – A ir B bei C ir D? Atskleistosios pirmenybės principas reiškia, kad pirmenybės yra žinomos tik jas atskleidus, t. y. relizavus pasirinkimą. Tačiau šiuo atveju pereiti iš rezultato C į B, kurį imlikuoja Pareto optimumo kriterijus, gali tik geranoriškas despotas, kai Prudas ir Lascivijus nebeturi pasirinkimo realizavimo teisių ir negali atskleisti pirmenybės.

Ši problema reiškia, kad nediferencijuotas Pareto optimumo kriterijaus taikymas veiksmo baigmėms arba tam tikroms socialinėms būklėms yra ekvivalentiškas teisių kontroliuoti tam tikrus tų būklių elementus ignoravimui. Pareto optimumo kriterijuje eksplicitiškai nėra pripažįstamos veiksmo kontrolės teisės. Taip atsiranda despoto poreikis, kuris turi turėti visas teises kontroliuoti visus veiksmus. Šis despotas yra geranoriškas ir liberalus, nes veikia tik tada, kai nuo jo veiksmo niekas nenukenčia ir kas nors laimi.

Millio koncepcija taip pat susiduria su sunkumais. Millis teigia (žr. citatą 4 šios knygos skyriuje), kad teisės turi išlikti individualios ir pokonstituciniame etape*, išskyrus atvejus, kai pakankamai dideli individo veiksmo išoriniai poveikiai aiškiai nusveria jo tiesiogines pasekmes. Tokiu atveju kontrolės teisės turėtų būti įgyvendinamos kolektyviai. Tačiau tokia pozicija konstituciniame etape turi implikacijų, kurios

* Tai yra po visuomeninės sutarties sudarymo – *vert. pastaba*.

prieštarauja Millio liberalizmui. Nors šiame etape teisės yra individualios, reikia, palyginus veiksmo tiesiogines ir išorines pasekmes, tam tikro kolektyvinio sprendimo dėl to, kurios teisės pokonstituciniame etape liks individualios ir kurios (darančios pakankamai didelius išorinius poveikius) bus centralizuotai kontroliuojamos.

Šių problemų sprendimą šiek tiek palengvintų kitų politinių filosofų koncepcijų klasifikacija 13.3 lentelėje. Pavyzdžiui, nagrinėjant Rawlso knygą *Teisingumo teorija* (*A Theory of Justice*) (1971), tampa aišku, kad jo du pagrindinius principus (maksimali laisvė, suderinama su lygia visų laisve, ir visų nelygybių panaikinimas, išskyrus tas, kurios pagerintų mažiausiai privilegijuotųjų padėtį) įgyvendinti galima tik centralizuotai kontroliuojant visas teises pokonstituciniame etape. Jei taip nebūtų, tai būtų neįmanoma panaikinti nepageidautinų (pagal Rawlsą) nelygybių, atsirandančių kasdieniame gyvenime, pavyzdžiui, dėl šeimyninių aplinkybių. Taigi Rawlso koncepcija patenka į 13.3 lentelės apatinę eilutę, tačiau neaišku, į kurį stulpelį. Naudos labiausiai nuskriaustiesiems įvertinimas yra artimas kolektyvinės naudos įvertinimui, nes nauda labiausiai nuskriaustajam yra vienintelis kriterijus kolektyvui, ir jame neatsižvelgiama į individualią atskirų individų naudą. Taigi Rawlso koncepcija turi kai ką bendro su Rousseau pozicija (13.3 lentelės šeštas langelis). Kita vertus, labiausiai nuskriaustą individą galima nustatyti tik (bent jau implicitiškai) palyginus skirtingų asmenų individualią naudą, todėl kai kurie Rawlso teorijos elementai sutampa su Benthamo koncepcija (penktas langelis). Tačiau Rawlso prielaida, kad individai konstituciniame etape pasirenka būdami už nežinomybės uždangos, teigia, jog jie turi individualias kontrolės teises bei individualiai vertina galimą pasirinkimo naudą (pirmas langelis). Rawlsui pokonstituciniame etape visų sutartu principu valdoma visuomenė, o ne anarchija atsiranda dėl to, kad už nežinomybės uždangos visi individai nepriklausomai vienas nuo kito pasirinktų tuos pačius teisingumo principus. Tai, kad Rawlsas konstituciniame visuomenės etape atitinka klasifikacijos pirmą langelį, o pokonstituciniame jau penktą arba šeštą, rodo, kad iš jo teorijos įvairūs žmonės gali pasidaryti skirtingas išvadas.

Ši Seno paradokso analizė ir įvairių politinių filosofų koncepcijų išskleidimas per paradokse aprašytų veiksmų matmenis rodo, koks svarbus kuriant konstituciją yra teisių paskirstymas. Ji taip pat išryškina pagrindinį išorinių poveikių – išorinių neigiamų ekonomijų arba išorinių pozityvių ekonomijų – vaidmenį konstitucinėje teorijoje. Taip yra todėl, kad būtent tada, kai egzistuoja išoriniai poveikiai, iškyla svarbios problemos, išskiriančios įvairias filosofines koncepcijas. Tik išorinių poveikių egzistavimas leidžia atskirti filosofijos sroves, kurioms svarbus kontrolės individualizmas (Millo liberalizmas), nuo tų, kurioms būdingas pasekmių vertinimo individualizmas (Pareto optimumo kriterijus).

Viešųjų blogybių užkirtimas ir viešųjų gėrybių užtikrinimas korporacinio veiksmo dėka

Kiekvienas individas už nežinomybės uždangos palygina būsimuosius savo, beneficianto, interesus su taikinio interesais. Šis palyginimas duoda skirtingus rezultatus skirtingoms veiksmų grupėms, o jo rezultatas yra konstitucija, kurioje tam tikras teises individai kontroliuoja individualiai, o kai kurias – kolektyviai, t. y. per korpo-

racijas. Jei korporacija yra valstybė, tai individualios kontrolės teisės yra pilietinės laisvės, o kolektyviai kontroliuojamos teisės yra valstybės galios. Jungtinių Amerikos Valstijų konstitucijoje pagrindinės individualios teisės yra apibrėžtos Teisių bilyje ir vėlesnėse konstitucijos papildymuose. Kitos konstitucijos dalys apibrėžia Jungtinių Amerikos Valstijų teises.

Plačių skirtingų veiksmų klasių išskyrimas yra svarbus taikinių ir beneficiantų interesams subalansuoti. Tokios dvi plačios veiksmų klasės yra veiksmai, sukeliantys teigiamus išorinius poveikius, ir veiksmai, kurių išoriniai poveikiai yra neigiami. Šį skirtumą geriausiai pamatysime panagrinėję kai kurių politinių filosofų koncepcijas.

Johnas Stuartas Millis nagrinėja tik neigiamus išorinius poveikius. Jis kelia klausimą: „Kokios yra teisingos individo nepriklausomybės (suvereniteto) ribos savo paties atžvilgiu? Kur prasideda visuomenės valdžia?" (1926 [1859], p. 88). Jei tai būtų ne tik klausimas *apie* individualią nepriklausomybę, bet jį sau pateiktų ir pats racionalus individas konstitucijos kūrimo metu, koks būtų jo atsakymas? Millio požiūriu, individas atsisako nepriklausomybės tik tuo atveju, jei jo veiksmai rimtai pažeidžia kitų individų interesus. Millis teigia, kad „šis klausimas [dėl įsikišimo į individo elgesį] net nekyla, jei individo elgesys nepaveikia kitų asmenų, arba neturi iškilti, jeigu jie tam poveikiui neprieštarauja" (1926 [1859], p. 89).

Atsakymą į šį fundamentalų klausimą galima rasti ir kitu būdu, susijusiu su teigiamais išoriniais poveikiais. Tai pastebėsime pastudijavę Nozicko darbus (1974), kurie kartais laikomi ne mažiau libertariais nei paties Millio. Nozicko išeities taškas, kaip ir Millio, yra prigimtinės teisės, tačiau jis klausimą kelia kitaip. Kurias teises ir išteklius racionalūs veikėjai savanoriškai perduotų kolektyvui? Nozickas teigia, kad jie neliktų anarchijos būklės, bet perduotų kai kurias minimalias teises ir išteklius vadinamosioms dominuojančioms apsauginėms asociacijoms. Pastarosios užtikrintų naudą kiekvienam kaip teigiamą išorinį poveikį, kylantį iš individualių kiekvieno tokios asociacijos nario apsauginių veiksmų. Nozickui nėra jokių kitų neigiamų išorinių veiksmo poveikių, išskyrus grobuoniškų veiksmų išorinius poveikius. Tokius veiksmus sutramdyti ir siekia dominuojančios apsauginės asociacijos.[6] Tačiau dominuojančių apsauginių asociacijų veiklai užtikrinti reikalingos teisės ir ištekliai gali būti didesni nei teisės ir ištekliai, būtini negatyviems išoriniams poveikiams užkirsti.

Nozicko klausimas yra platesnio klausimo variantas. Kokį teisių paskirstymą kolektyviniam veikėjui sukurtų kolektyvinio ir individualaus veiksmo derinys, geriausiai pasiekiantis suinteresuotam individui aktualius tam tikrus tikslus. Šiame klausime, kaip ir Millio atveju, daroma prielaida, kad individas turi interesų kaip korporacinio veiksmo (t. y. bendrų projektų) beneficiantas ir taikinys (t. y. prisidedantis prie bendrų projektų kaštų dalyvis). Tačiau atsakyme į šį klausimą, skirtingai nei Milliui, korporacinio veiksmo beneficianto interesai paprastai yra stipresni, palyginti su taikinio interesais. Nozicko klausime korporacinis veikėjas yra suvokiamas kaip kolektyvo narių instrumentas (arba atstovas). Korporacinio veikėjo veiksmą

[6] Nozicko dominuojančios apsauginės asociacijos yra panašios į beveik visuose anarchiškuose miestų rajonuose veikiantį apsauginį gaujų reketą. Kyla klausimas, kokios institucijos būtų reikalingos tam, kad Nozicko idealioje sistemoje būtų sustabdyta galima dominuojančių apsauginių asociacijų prievarta? Nes prievarta tiesiogiai prieštarauja Nozicko individualių teisių koncepcijai. Dėmesio šiai grėsmei Nozicko koncepcijoje stoka rodo, jog dalis moralės filosofų apsiriboja abstrakčiais principais ir nemato visuomenės institucijų svarbos.

Nozickas supranta kaip individualaus veiksmo alternatyvą ir klausia, koks teisių paskirstymas tarp šių dviejų veikėjų veiksmingiausiai leistų pasiekti individo tikslus.

Suprantama, kad pagrindinė problema yra ta, jog ir Millis, ir Nozickas kelia klausimus apie tą patį teisių rinkinį, tačiau jų klausimai skirtingi. Gali būti, kad teisių paskirstymas, kuris yra optimalus neigiamiems išoriniams poveikiams neutralizuoti, toli gražu nėra optimalus teigiamiems išoriniams poveikiams sukurti.

Millis vartoja labai paprastą ir tiesmuką kriterijų nustatydamas atvejus, kai visuomenė turėtų turėti teisę įsikišti neutralizuojant individualius veiksmus, sukeliančius neigiamus išorinius poveikius kitiems, t. y. apriboti individo suverenumą. „Bet kai tik kuris nors asmens elgesio aspektas ima daryti žalingą poveikį kitų interesams, visuomenė įgyja jurisdikciją šio aspekto atžvilgiu“ (1926 [1859], p. 89), nes „tada blogus jo veiksmų padarinius patiria ne jis pats, o kiti, tad visuomenė, kaip visų savo narių globėja, privalo jį bausti. Ji privalo skirti jam bausmę turėdama aiškų tikslą nubausti ir privalo pasirūpinti, kad bausmė būtų pakankamai griežta“ (p. 94). (*John Stuart Mill*. Apie laisvę / Iš anglų k. vertė V. Radžvilas. – V., ALK: Pradai, 1995, p. 128, 135).

Kita vertus, Nozicko klausime korporacinis veikėjas yra suprantamas kaip jo narių instrumentas kai kuriems jų tikslams realizuoti ir todėl orientuotas vien į teigiamus individualių veiksmų išorinius poveikius. Dažniausias tokio pobūdžio tikslas, kuriam pasiekti kuriamos vyriausybės, yra bendra gynyba. Teigiamas išorinis poveikis yra tas, kad gynyba yra viešoji gėrybė tam tikrai geografiniu požiūriu artimai išsidėsčiusių individų grupei. Apsigindamas pats, atskiras individas kartu apgina ir kaimynus.

Kitose specialiai sukurtose visuomenės organizacijose kai kurie elementai, panašūs į bendrą gynybą, gali būti taip pat prilyginti viešosioms gėrybėms. Užsiimantys amatais gali susiburti į geros valios asociacijas tam, kad apsidraustų nuo nelaimingų atsitikimų (žr. Lipset, Trow ir Coleman, 1956, apie spaustuvininkų asociacijas). Prekybos ar pramonės darbininkai gali susivienyti į profsąjungą tam, kad su darbdaviu derėtųsi kolektyviai. Kitais atvejais organizacijos tikslas yra finansinės naudos siekimas, pavyzdžiui, verslą pradedančių investuotojų grupė. Visais šiais atvejais bendrą interesą sutelkti išteklius ir tikslą, dėl kurio korporacijai yra suteikiamos pakankamos teisės bendriems tikslams pasiekti, atspindi tos korporacijos konstitucija arba įstatai.

Racionalus veikėjas konstitucinį klausimą turi kelti dviem fundamentaliais aspektais, ir abiem atvejais jis save turėtų įsivaizduoti ir kaip korporacinio veiksmo beneficiantą, ir kaip jo taikinį. Pagrindinė problema yra ta, kad į šiuos klausimus nepriklausomai vienas nuo kito atsakyti negalima. Suverenumo, kurio racionalus veikėjas atsisako tam, kad apribotų neigiamą išorinį poveikį – arba, Hayeko (1976, p. 8) žodžiais tariant, tam, kad būtų sukurtos ir įgyvendintos „teisingo individualaus elgesio taisyklės“ (*Friedrich A. von Hayek*. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. T. 2. Socialinio teisingumo miražas / Iš anglų k. vertė A. Degutis. – V.: Eugrimas, 1998, p. 23.), gali nepakakti tai kolektyvinei naudai, kurios tie patys racionalūs veikėjai siekia, bendrai perduodami tam tikras teises korporaciniam veikėjui. Dar daugiau, kai kurios iš šių teisių, kartą perduotos korporacijai, gali būti prievarta panaudotos atimti arba apriboti kitas individo sau pasiliktas teises.

Dėl pačios viešųjų gėrybių prigimties racionalūs individai savanoriškai neprisideda jas gausinant. Taigi laisvė nuo prievartos tam tikros veiksmų klasės atžvilgiu gali būti viena iš individualių teisių, kurios individas atsisakys konstituciniame etape tam, kad pasiektų teigiamų išorinių poveikių. Pavyzdžiui, racionalus veikėjas gali pritarti karinės prievolės institucijos sukūrimui tam, kad karo atveju būtų bendrai ginamasi.

Konstitucijos kūrimo metu racionalus individas vienos iš pirmųjų atsisakys apmokestinimo teisės kartu su prievartiniu jos taikymu tam, kad gautų naudos iš individualių išteklių sujungimo bendriems tikslams pasiekti. Šios individualios teisės atsisakoma ne tik pilietinėse visuomenėse, bet ir savanoriškose organizacijose, pavyzdžiui, profesinėse sąjungose, kuriose nario mokestis yra privalomas.

Tokių teisių atsisakymas atveria Pandoros skrynią, nes korporacija su nevaržomomis apmokestinimo teisėmis gali valdyti visus išteklius, reikalingus bet kuriam jos tikslui pasiekti. Hayeko (1976) žodžiais tariant,

> nors „spontaninės tvarkos visuomenėje palaikymas yra pirmoji jos narių bendrosios gerovės sąlyga <...>, mums reikia <...> glaustai aptarti kitą bendros gerovės elementą, būtiną atskirti nuo labiausiai mus dominančio jos elemento. Yra įvairių paslaugų, kurių žmonės geidžia, tačiau jas, kadangi jų teikimo neįmanoma apriboti tik tais, kurie pasirengę už jas mokėti, galima teikti tik reikiamas lėšas surinkus jėga. Jeigu jau atsirado prievartos aparatas ir ypač jeigu šiam aparatui suteiktas prievartos naudojimo monopolis, visiškai natūralu, jog būtent jam bus patikėta šioms kolektyvinėms gėrybėms parūpinti lėšų <...>. Visa demokratinių (*popular*) institucijų raidos istorija yra nesibaigiančios kovos su atskirų grupių mėginimais naudoti valstybinį aparatą savo kolektyviniams interesams tenkinti. Ši kova, žinoma, nesibaigė ir iškilus šiuolaikinei tendencijai bendrąjį interesą apibrėžti kaip bet kokį interesą, dėl kurio sutaria organizuotų interesų koalicijos sudaryta dauguma“ (p. 6–7). (*Friedrich A. von Hayek*. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. T. 2. Socialinio teisingumo miražas / Vertė A. Degutis. – V.: Eugrimas, 1998, p. 20–21.)

Taigi racionalaus individo sau keliamo konstitucinio klausimo analizė veda nuo ribotos korporacijos, įgaliotos tik palaikyti taisykles, suvaržančias žalos vieno kitam darymą, į korporaciją, turinčią teises ir prievartinę įgyvendinimo galią iš individų išgauti visus reikalingus išteklius bet kuriam korporacijos tikslui pasiekti. Šitokia korporacija nėra tik Nozicko dominuojanti apsauginė asociacija arba minimali valstybė tik su kolektyvinės gynybos teisėmis. Tai visavertis korporacinis veikėjas, turintis prievartos galią savo narių atžvilgiu. Pagrindinis klausimas, kurį reikia išspręsti, yra, kaip apriboti korporacinio veikėjo tikslus taip, kad jie atitiktų racionalaus individo, kaip korporacinio veiksmo taikinio ir beneficianto, interesus.

Pozityvioji socialinė teorija

Pozityviosios socialinės teorijos požiūriu visos moralės ir politikos filosofų teorinės priemonės (lengva santrauka, kategorinis imperatyvas, nežinomybės uždanga) korporacinėms ir individualioms teisėms nustatyti turi vieną esminį trūkumą. Jis atsiranda, kai šiomis priemonėmis tarpasmeninis (*interpersonal*) naudos palyginimas transformuojamas į vidinį asmeninį (*intrapersonal*). Kiekvienas asmuo pasveria naudą (arba kaštus), kurią jis patirs kaip veikėjas, palyginęs ją su kaštais (arba nauda), kurių susilauks kaip vienas iš išorinių veiksmo poveikių objektų. Bet jei tuo pačiu pasvėrimo principu bandysime visus tarpasmeninius konfliktus paversti vidiniais vieno asmens konfliktais, tai turėsime daryti prielaidą, kad visi žmonės ničnieko

nežino apie būsimus savo veiksmus arba kad jų visų ateities veikla bus vienoda. Realiose visuomenėse tokios prielaidos yra akivaizdžiai klaidingos. Dar daugiau, jei pozityvioji socialinė teorija vadovautųsi tokiomis prielaidomis, tai ji negalėtų paaiškinti tarpasmeninių arba tarpgrupinių konfliktų korporacijų kūrimo metu.

Jei šias prielaidas atidėtume į šalį, liktų kiekvieno veikėjo, kaip korporacinio veiksmo taikinio ir kaip jo beneficianto, interesų palyginimas. Pačių šių interesų laukiamos kombinacijos skirsis priklausomai nuo skirtingų individų užimamos padėties.[7]

Skirtingos asmenų interesų kombinacijos sukuria skirtingas teisių suteikimo korporaciniams veikėjams pirmenybes. Šie pirmenybių skirtumai sukelia tarpasmeninius interesų konfliktus. Interesai lyginami visoje socialinėje sistemoje, tačiau šiame palyginime taip pat yra svarbi galia, nes visi veikėjai įvertina savo interesus kaip taikiniai ir beneficiantai atsižvelgdami į savo turimą galią. Šio interesų konflikto sprendimas, kaip aprašyta 31 skyriuje, pakreipia teisių paskirstymą tokio paskirstymo link, kuris atitinka didžiausius pasvertus interesus. Konfliktas bus išspręstas be atviro konflikto, jei silpnoji pusė teisingai suvokia savo santykinę galią. Teisės po atviro konflikto bus paskirstytos tik tuomet, jei silpnesnioji pusė pakankamai įvertina savo santykinę galią.

Tad pereinant nuo normatyvinių politinės filosofijos svarstymų į pozityviąją socialinę teoriją, tenka nuplėšti nežinomybės uždangą, nes skirtingi individai skirtingai vertina numatomas jų, kaip taikinių ir kaip beneficiantų, interesų kombinacijas. Visa tai skatina iškelti svarbų klausimą.

Kas atsitiks, jei ne kiekvienas veikėjas yra ir korporacinio veiksmo beneficiantas, ir jo taikinys?

Anksčiau įsivaizduotas scenarijus, kuriame konstitucinis pasirinkimas vyksta esant nežinomybės uždangai, yra labiau panašus į šešioliktojo a. Lenkijos didikų situaciją, kuomet jie sprendė, kiek teisių suteikti karaliui, nei į tą situaciją, kurioje buvo vieno iš tų didikų baudžiauninko žmona, ar ta, kurioje 1948 metais atsidūrė viduriniosios klasės lenkai, kai kaimyninė Sovietų Sąjunga virš jų galvų sukūrė valstybę nepaisydama jų valios. Baudžiauninko žmona į valdžios suteikimą karaliui būtų žiūrėjusi tiktai kaip į jau egzistuojančios hierarchinės valdžios struktūros, kurioje ji buvo pavaldi savo vyrui, o jis – savo ponui, „užviršavimą". Viduriniosios klasės lenkas 1948 metais valstybės kūrimą būtų supratęs arba kaip vienos visuomenės klasės, t. y. darbininkų, prievartos veiksmą tam, kad (padedant Sovietų Sąjungai) sukurtų sau pavaldžią ir jos interesus ginančią vyriausybę, arba kaip kaimyninės Sovietų Sąjungos prievartinį centrinės valdžios sukūrimą tam, kad ši gintų jos interesus. Abu šie scenarijai labai skiriasi nuo politinių filosofų aprašyto konjunkcinių konstitucijų kūrimo, kurio metu atsispiriama nepriklausomiems individams, visiškai kontroliuojantiems savo veiksmų teises. Tačiau vis dėlto valstybių pradžia yra būtent tokia.

[7] Čia taip pat svarbu atskirti asmenį ir veiklą, arba asmenį ir jo padėtį. Kadangi asmuo save ateityje gali įsivaizduoti įvairiose padėtyse, atitinkamai gali skirtis ir jo, kaip beneficianto ir kaip taikinio, laukiamų interesų kombinacijos.

Galima teigti, kad daugelis valstybių sukuriama dalies individų pagal hobsiškąjį scenarijų, tačiau prievarta primetamos kitai daliai individų, per silpnų pasipriešinti valstybės sukūrimui. Individų grupių, kurios (po ankstesniuose skyriuose aprašytų dalinių interesų konfliktų ir socialinio pasirinkimo problemų) sukuria valstybę, pavyzdžiai galėtų būti šešioliktojo a. didelių dvarų, net ištisų kaimų, savininkai Lenkijos didikai; arba baltaodžiai, turto cenzą atitinkantys ir namų ūkiams vadovaujantys vyrai aštuonioliktame a. Jungtinių Amerikos Valstijų kūrimosi metu; aristokratai žemvaldžiai Magna Charta laikų Anglijoje ar kai kuriose dabartinėse Pietų Amerikos valstybėse; arba Rusijos proletariatas po 1917 m. revoliucijos. Kaip ten bebūtų, valstybė yra sukuriama tik kaip dalies tų, kuriuos ilgainiui ji valdo, veikėjas. Nepaisant dėmesį prikaustančio Hobbeso visų karo prieš visus aprašymo, tai nėra vienintelė būklė, iš kurios atsiranda valstybės, galinčios valdyti savo piliečių veiksmus. Dažnai valstybės atsiranda iš tam tikro visuomenės pogrupio ar klasės prievartos kitų atžvilgiu. Kitaip tariant, valstybės dažnai gimsta revoliucijų, perversmų ir užkariavimų metu panaudojant jėgą joms sukurti.

Nors valstybei sukurti buvo reikalinga jėga, valstybė po kurio laiko gali legitimuotis net tų, kurie priešinosi jos sukūrimui, akyse. Jei, pavyzdžiui, visi gyvena geriau naujojoje valstybėje nei prieš tai buvusioje, tai tikėtina, kad įvyks jos legitimacija (t. y. valdžios patikėjimas valstybei), nors dalis gyventojų ir gyventų geriau už kitus. Patyrinėkime, pavyzdžiui, 13.4 išmokų lentelę. Jei iki valdžios sistemos sukūrimo trijų veikėjų veiksmai būtų D, D ir D, tai būtų keturios galimos korporacinio veikėjo veiksmų kombinacijos, kurios būtų geros visiems ir geresnės kai kuriems veikėjams: CCC, CCD, CDC ir CDD. Valdžios sistema gali būti sukurta tik per prievartą po kovos, nes visi trys veikėjai šiuos galimus rezultatus vertina skirtingai. Pirmasis veikėjas labiausiai vertina baigmę CCC, antrasis – CDC, o trečiasis – CCD. Kokia bebūtų kovos baigmė, bet kuriam iš jų laimėjus kovą ir užvaldžius kontrolės sistemą, kovos rezultatas bus geresnis visiems už pradinę būklę. Pirmojo, antrojo arba trečiojo (kaip esant aristokratijai) veikėjo valdoma valdžios sistema pagerins visų trijų padėtį per produktyvumo padidėjimą pasiekiant baigmę CCC, CDC arba CDD palyginus su pradine situacija DDD. Net jei atskiri veikėjai skirsis laipsniu, kuriuo jie bus korporacinio veiksmo beneficiantai ir taikiniai, visi jie bus neto beneficiantai, todėl tikėtina, kad visi sutiks patikėti šio veiksmo kontrolės teises korporaciniam veikėjui.

13.4 lentelė. Išmokos trims veikėjams kolektyvinės valdžios ir asimetrinių rezultatų atveju

		Trečiasis veikėjas			
		Prisideda		Neprisideda	
		Antrasis veikėjas		Antrasis veikėjas	
		Prisideda	Neprisideda	Prisideda	Neprisideda
Pirmasis veikėjas	Prisideda	24, 6, 6	12, 15, 3	12, 3, 14	0, 12, 12
	Neprisideda	24, –6, –6	12, 3, –9	12, –9, 3	0, 0, 0

Kai valdžios struktūra sukuriama panaudojant jėgą, jos rezultatas nebūtinai turi būti naudingas kiekvienam. 13.5 lentelėje pateikiamas atvejis, kai jokia kita būklė nėra geresnė už anarchinę būklę DDD visiems veikėjams, nors visų kitų baigmių produktyvumas yra didesnis (matuojant išmokų suma). Tokioje situacijoje galima tikėtis kovos dėl valstybinės valdžios sukūrimo. Jei situaciją užvaldys pirmasis, antrasis arba trečiasis veikėjai, tai rezultatai atitinkamai bus DCC, CDC arba CCD. Jei pirmasis ir antrasis veikėjai padėtį kontroliuos kartu, tai rezultatas bus DDC, jei pirmasis ir trečiasis – DCD, o jei antrasis ir trečiasis – CDD. Nė vienas iš šių rezultatų nėra pats produktyviausias, be to, kiekvienu atveju vieno iš veikėjų padėtis, palyginus ją su anarchija, pablogėja. Negalima tikėtis, kad tokią konfigūraciją legitimia laikys veikėjas, kurio padėtis pablogėja. Normatyvinės konjunkcinių konstitucijų kūrimosi teorijos požiūriu šiomis aplinkybėmis konstitucija nebūtų sukurta. Teorija, kuri svarstytų konstitucijos sukūrimą šiomis aplinkybėmis, privalo atsižvelgti į prievartos vaidmenį – ir ne tik pokonstitucinėje situacijoje, bet ir pačiame konstitucijos kūrimo etape.

Empiriniai valstybių formavimosi laikotarpio tyrinėjimai daugeliu atveju atskleidė skirtumą tų individų, kurie stipriausiai jautė korporacinio veiksmo beneficiantų vaidmenį, ir tų, kuriems teko to veiksmo taikinių vaidmuo. Pirmieji, sudarę santykinai mažą individų grupę, sukūrusią valstybę, paprastai vadinami „tėvais steigėjais". Jungtinėse Amerikos Valstijose tai buvo dalis trylikos kolonijų politinio ir ekonominio elito bei nepriklausomybės karo lyderiai. Iš jų iškilo konstitucijos kūrėjai ir signatarai. Sovietų Sąjungoje tai buvo bolševikų vadai, suplanavę ir įvykdę revoliuciją. Izraelyje tai buvo kibucų, sionistinio judėjimo ir socialistinio darbininkų judėjimo nariai bei nepriklausomybės karo lyderiai.

Visiems šiems asmenims svarbiausi yra korporacinio veiksmo beneficiantų motyvai. Prototipinis jų požiūriui yra Liudviko XIV pareiškimas „L'état, c'est moi"*. Jų susitapatinimas su naująja valstybe yra stipresnis nei jų pačių bei kitų, kaip valstybės veiksmo taikinių, interesai. Kadangi šie asmenys kontroliavo formaliosios konstitucijos rašymą ir vyriausybės institucijų kūrimą, konstitucija dažniausiai labiau atsižvelgia į beneficiantų, o ne į valstybės veiksmų taikinių interesus. Nors galima įsi-

13.5 lentelė. Išmokos trims veikėjams kolektyvinės valdžios atveju, kai bent vieno veikėjo padėtis, palyginus su baigme DDD, pablogėja

		Trečiasis veikėjas			
		Prisideda		Neprisideda	
		Antrasis veikėjas		Antrasis veikėjas	
		Prisideda	Neprisideda	Prisideda	Neprisideda
Pirmasis veikėjas	Prisideda	–2, 3, 3	–4, 6, 1	–4, 1, 6	–6, 4, 4
	Neprisideda	4, –1, –1	2, 2, –3	2, –3, 2	0, 0, 0

* „Valstybė – tai aš" (pranc.) – *vert. pastaba.*

vaizduoti visuomeninę racionalių individų sutartį kaip optimalios konstitucijos pagrindą, dėl individų nevienalytiškumo galios išteklių požiūriu ir beneficiantų bei taikinių interesų mišinio korporaciniam veikėjui beveik garantuotai suteikiamos perteklinės teisės. Pavyzdžiui, galėjo atsitikti taip, kad būtent dėl šios asimetrijos iš pradžių Jungtinių Amerikos Valstijų konstitucijoje neatsirado vietos pagrindinėms žmogaus teisėms (ši klaida buvo gana greitai ištaisyta, priėmus Teisių bilį kaip pirmuosius dešimt konstitucijos pakeitimų).

Ankstyvuoju daugelio demokratiniu pagrindu sukurtų valstybių istorijos laikotarpiu pastebimas didelis pasitikėjimas „tėvais steigėjais". Kandidatai į politinius postus paprastai neapeliuoja į rinkėjų asmeninius interesus, tačiau ypač pabrėžia bendruosius, t. y. valstybės, kaip korporacinio veikėjo, interesus. Šį laikotarpį paprastai nutraukia lemtingi rinkimai, kuriuose į vadovaujantįjį postą kandidatas išrenkamas šališkos kampanijos dėka, kurioje apeliuojama į tam tikrą visuomenės grupę, apibrėžtą geografiniu, socialinės klasės, imigracijos ar kokio kito kriterijaus pagrindu. Jungtinėse Amerikos Valstijose tai įvyko 1828 metais prezidentu išrinkus Andrew'ą Jacksoną. Izraelyje 1977 metais išrenkant Menachemą Beginą pirmą kartą taip apeliuota į Rytų kilmės žydus. Didžiojoje Britanijoje, kur valdantysis elitas tęsė žemvaldiškos diduomenės tradicijas (ir nebuvo naujos valstybės „tėvai steigėjai"), šis pokytis įvyko, kuomet leiboristų partija, kaip viena iš dviejų pagrindinių, išstūmė liberalus.

Disjunkcinės konstitucijos pokyčiai: Amerikos vidurinės mokyklos

Šiame skyriuje ligi šiol nagrinėtas konstitucinis procesas tiko konjunkcinėms konstitucijoms. Jas sukūrė veikėjų grupės, kurios kartu paklūsta korporacinio veikėjo arba iš tų pačių veikėjų iškilusių vadovų valdžiai. Tačiau dar yra ir disjunkcinės konstitucijos: tie, kurie suburia konstituciją (implicitinę ar eksplicitinę), yra atskiri nuo tų, kurie paklūsta korporacinei valdžiai. Kitaip tariant, korporaciškai kontroliuojamų teisių pagrindiniai beneficiantai ir pagrindiniai taikiniai yra skirtingi asmenys. Beneficiantai sukuria konstituciją, o taikiniai jai paklūsta. Pavyzdys, kurį pateiksiu, parodys, kad disjunkcinės konstitucijos atveju galios santykio tarp beneficiantų ir taikinių pokytis gali stipriai paveikti kolektyviai kontroliuojamų teisių kiekį. Tai pavyzdys apie Jungtinių Amerikos Valstijų vidurinėse mokyklose implicitiškai egzistuojančias konstitucijas. (Panašių į aprašytus pokyčių būta ir kai kuriose kitose Vakarų visuomenėse, tačiau jų neaptarsiu). Tarp pokyčių, įvykusių šiose konstitucijose 1960–1980 metais, svarbiausias buvo mokyklų personalo valdžios pokytis mokinių atžvilgiu. Jį ir panagrinėsiu.

Vidurinės mokyklos implicitinė konstitucija nėra to kūrimo proceso, kurį aprašiau ankstesniuose šios knygos skyriuose, rezultatas. Vaikai mokyklai neperleidžia jokių teisių, bet vaikų tėvai arba globėjai mokyklai perduoda teisę kontroliuoti vaikų veiksmus. Mokyklos tradiciškai veikė vadovaudamosis *in loco parentis** principu, t. y. valdydamos tėvų vardu. Valdžios delegavimas sukuria implicitinę konstituciją – mokykla tampa korporacija, turinti tam tikras mokinių veiksmų kontrolės teises, kurias

* Vietoje tėvų (lot.) – *vert. pastaba*.

vykdo jos vadovas arba vadovo atstovai. Mokyklai priklausančios teisės yra tik iš dalies užfiksuotos įstatymuose. Didelė teisių dalis yra nustatoma vidinėje bendruomenės konstitucijoje. Šią konstituciją iš esmės sukuria mokinių tėvai veikdami per mokyklos valdybą (*school board*) ir per kitas institucijas; jie kartu su mokyklos vadovu nustato mokyklai priklausančias teises. Atskirų mokinių tėvai implicitiškai pritaria konstitucijai užrašydami vaikus į mokyklą.

Naujos mokinių kartos mokyklos slenkstį peržengia esant kitokiems valdžios santykiams su tėvais nei prieš tai buvusios kartos. Taip pat kinta ir tėvų deleguotos valdžios mokyklai dalis. Pavyzdžiui, prieš penkiasdešimt ir daugiau metu mokyklos turėjo teisę mokinius bausti fizinėmis bausmėmis – liniuote per delną arba diržu per užpakalį. Tačiau pasikeitus konstitucijai, ši korporacinė bausmės įgyvendinimo teisė buvo atimta iš vienos mokyklos po kitos, kai vis daugiau tėvų nebenorėjo perduoti tokią teisę mokyklai: pagaliau teisė bausti fizinėmis bausmėmis iš mokyklų buvo atimta įstatymu.

Po Antrojo pasaulinio karo, o ypač nuo dvidešimtojo a. 7-ojo dešimtmečio pradžios realias mokyklų konstitucijas pakeitė trys socialiniai pokyčiai. Dėl to sumažėjo mokyklai priklausančių korporacinių teisių tiek, kad daugelis mokyklų sugrįžo į hobsiškąją anarchinio visų karo prieš visus būklę.

Pirmasis pokytis sumažino tėvų valdžios vaikams mastą ir sumažino vaikų amžiaus ribą, iki kurios tėvai visiškai kontroliavo visą vaikų veiklą. Tėvai iki praeito amžiaus maždaug 7-ojo dešimtmečio visiškai kontroliavo vaikų vartojimo ir laisvalaikio įpročius, aprangos stilių bei seksualinį aktyvumą iki pat vidurinės mokyklos baigimo. Nuo tada vis daugiau tėvų atsisakė šios valdžios jau pradinėse arba vidurinėse mokyklos klasėse. Išaugus vaikų galiai, pakito šeimos implicitinė konstitucija. Vaikų galia išaugo, nes jų ištekliai, palyginti su tėvų ištekliais, santykinai padidėjo dėl to, kad išnyko išplėstine šeima ir kaimynyste besiremianti socialinė struktūra ir atsirado komercinio pobūdžio laisvalaikio praleidimo būdai. Kai tėvai nebeturi valdžios vaikų atžvilgiu, jie jos nebegali deleguoti mokyklai.

Antrasis pokytis sumažino asmenų, gyvenančių tam tikros mokyklos teritorijoje, konsenso galimybes. Anksčiau vietinis konsensas rėmėsi tam tikroje vietovėje susitelkusia ir veikiančia bendruomene. Ši kaimynyste pagrįsta bendruomenė nyksta dėl išaugusių transporto galimybių, kurios leidžia darbą atskirti nuo gyvenamosios vietos. Be to, moterys vis labiau įsitraukė į darbo rinką ir taip susilpnino bendruomeninių asociacijų pagrindus. Sumažėjus vietinio konsenso galimybėms, dabar pastebime tėvų valdžios laipsnio skirtumus jau nebe tarp bendruomenių, o jų *viduje*. Daugelyje vidurinių mokyklų teritorijų yra tėvų, kurie nebekontroliuoja savo paauglių vaikų ir nebedeleguoja šios teisės mokykloms.

Trečiasis pokytis yra susijęs su bylinėjimųsi, inicijuojamų pavienių veikėjų, pagausėjimu nesutarimams išspręsti (vėlgi iš dalies todėl, kad išnyko konsensą skatinančios struktūros).

Bendras šių trijų pokyčių poveikis yra tas, kad daugelyje mokyklų atsiras bent vienas tėvas, linkęs paduoti mokyklą į teismą dėl mokyklos vykdomos jo vaikui valdžios. 7-ajame dešimtmetyje buvo keletas bylų, kurias iškėlė tėvai dėl to, kad mokyklos drausmino jų vaikus dėl mokyklinės aprangos. Ilgi berniukų plaukai taip pat buvo svarbus klausimas. Atsirado teisinių precedentų, kurių dėka sumažėjo mokyklų valdžia dėl mokyklinės aprangos. Įvairiais mokyklos valdžios klausimais tėvai vis dar kelia bylas, o mokyklos valdžia taip pat mažėja, mažėjant tėvų valdžiai savo vaikams.

Akivaizdu, kad mokyklų, kaip institucijų, gavusių konstitucinę valdžią iš tam tikros mokyklą supančios geografinės vietovės mokinių tėvų, gyvybingumas nyksta.

Šie trys socialinės struktūros pokyčiai už mokyklos ribų iš esmės sunaikino sąlygas, palaikančias Jungtinių Amerikos Valstijų vidurinių mokyklų implicitines konstitucijas. Konstitucijos iš esmės buvo visuomeninės sutartys tarp tam tikrose geografinėse vietovėse gyvenančių tėvų. Yra galimos dvi vidurinių mokyklų naujų konstitucijų sudarymo kryptys, tačiau viena yra daug radikalesnė už kitą. Mažiau radikali alternatyva būtų disjunkcinė konstitucija, pagal kurią tėvai tebebūtų susitariančios šalys. Taigi mokyklos valdžios vaikų atžvilgiu pagrindas išliktų *in loco parentis* principas, tačiau visuomeninė sutartis tarp tėvų būtų sudaroma atsisakant jų gyvenamosios vietos tam tikroje geografinėje vietovėje kaip sutarties dalyvį apibrėžiančio principo. Visuomeninę sutartį sudarytų tėvai, savo vaikams parenkantys tam tikrą mokyklą. Vaikai lankytų mokyklas ne pagal gyvenamąją vietą, bet pagal tėvų pasirinkimą, – taip kaip pasirenkamos privačios mokyklos mokyklinių čekių sistemoje arba *„magnet schools"** viešajame sektoriuje.[8]

Tačiau ši kryptis bus gyvybinga tik patenkinus dvi sąlygas. Vietos gyventojų tankis turi būti pakankamai didelis tam, kad netektų toli važinėti į pasirinktą mokyklą. Vidurinės mokyklos mokinių tėvai turi išlaikyti pakankamą valdžią vaikams tam, kad galėtų ją deleguoti mokyklai. Nepatenkinus pirmosios sąlygos, nebus galima rinktis, nors žinoma, mokyklos galėtų būti mažesnės nei dabar. Jei nebus patenkinta antroji sąlyga, tėvai negalės sudaryti visuomeninės sutarties, nes jie neturės valdžios. Tokiu atveju tinkama konstitucija būtų konjunkcinė, kurioje viena iš visuomeninės sutarties šalių būtų patys mokiniai. Kadangi aišku, kad ir tuomet išliktų suaugusiųjų užkrauta nuostata dėl privalomo mokyklos lankymo iki 16 metų, šios konstitucijos nebūtų visiškai endogeniškos (kaip, pavyzdžiui, gatvės jaunimo gaujose), tačiau turėtų atitikti tam tikrus teisinius apribojimus. Sutartis atsižvelgdami į šiuos apribojimus galėtų parengti mokyklos vadovai arba personalas, o jaunimas (ne tėvai) galėtų rinktis iš daugelio skirtingų mokyklų siūlomų sutarčių.

Šie konstituciniai pokyčiai vidurinėse mokyklose rodo, kaip santykinės atskirų veikėjų (pavyzdžiui, vaikų ir tėvų) galios pokytis turi įtakos disjunkcinei konstitucijai. Pateiktas pavyzdys ypač įdomus žinant, kad mokykla yra kraštutinis korporacinio veikėjo, sukurto disjunkcinės konstitucijos būdu, pavyzdys.

Optimali konstitucija

Jei normas laikysime konstitucijų pirmtakais, tai optimumo klausimą galime kelti ne tik normoms, bet ir konstitucijoms. Kiekvienam išorinių poveikių turinčiam veiksmui yra dvi svarbios teisių paskirstymo būklės. Vienoje teisės priklauso veikėjui, kitoje – asmenims, patiriantiems išorinius veiksmo poveikius. Šioje antroje būklėje (pagal 10 skyriaus normos apibrėžimą) normos valdo tą veiksmų grupę. Ši būklė, kurioje egzis-

* „Magnet schools" (pažodžiui – „magnetinės mokyklos") – tai laisvai pasirenkamos mokyklos, kurios 8-ajame ir 9-ajame dešimtmečiuose buvo įkurtos kai kuriose JAV valstijose kaip alternatyva bendruomenių mokykloms – *vert. pastaba*.

[8] Kai kuriose *„magnet schools"* mokyklose visuomeninė sutartis yra eksplicitinė. Tėvai, o kai kuriose mokyklose ir vaikai, pasirašo sutartį, kurioje nurodomos pasirašančiojo priimamos taisyklės.

tuoja normos, yra optimali, jei išorinių veiksmo poveikių kaštai (arba nauda) juos patiriantiems bus didesni nei veiksmo nauda (kaštai) pačiam veikėjui. Būtent šioje situacijoje galima kalbėti apie veiksmo (jei jis aprašomas dviem baigmėmis: viena, naudingesne veikėjo interesams, ir antra, naudingesne kitų interesams) baigmę, kuri yra naudingesnė veikėjo interesams, kaip neefektyvią arba neoptimalią.

Kaip pastebėta ankstesniuose skyriuose, visa tai reiškia, kad įvairių asmenų interesus (ar naudingumus) galima palyginti. Tai savo ruožtu reiškia, kad veikėjai turi išteklių ir egzistuoja sandoriai dėl šių išteklių, kurie kiekvienam veikėjui suteikia santykinę galią. Būtent ši santykinė galia minėtame palyginime leidžia pasverti veikėjų interesus (apie visa tai išsamiau kalbama 30 ir 31 skyriuose).

Galima žengti toliau analizuojant ne vien socialinį baigmių efektyvumą, bet taip pat apsvarstyti ir teisių paskirstymo socialinį efektyvumą. Tam, kad būtų pasiekti socialiai efektyvūs rezultatai, kai kurias atskirų veikėjų turimas, bet ne tokias jiems svarbias teises galėtų įsigyti tie, kuriems jos vertingesnės. Socialiai efektyvus teisių paskirstymas tarp individo ir kolektyvo bus tas, kuriam esant, socialiai efektyvios baigmės bus pasiektos mažiau perpardavinėjant teises.

Socialiai efektyvios arba optimalios konstitucijos idėja yra tik anksčiau pateiktos konceptualizacijos vienai veiksmų grupei išplėtimas daugeliui grupių. Kiekvienai veiksmų grupei galime iškelti tą patį klausimą, ir galų gale tos veiksmų grupės veiksmų kontrolės teisės bus paskirstytos – atiduotos veikiantiems individams arba kolektyvui. Formaliai organizuoto korporacinio veikėjo eksplicitinės konstitucijos atveju (pradedant nuo asociacijos ir baigiant valstybe) neformalios socialinės sistemos normos tampa korporacijos oficialiomis taisyklėmis arba įstatymais.

Trys optimalumo lygiai

Yra trys teisių į tam tikrą duotą įvykių grupę paskirstymo optimalumo lygiai. Du iš jų atitinka konjunkcines konstitucijas, kuriose korporacinio veiksmo taikiniai ir beneficiantai yra tie patys veikėjai, o vienas – disjunkcines konstitucijas, kuriose jie skiriasi. Šie lygiai yra: individualusis optimalumas, utilitarinis optimalumas ir primestinis optimalumas (*imposed optimality*).

1. *Individualusis optimalumas*. Jei teisių paskirstymas yra individualiai optimalus, tai kiekvienas veikėjas iš šio paskirstymo turi naudos ir atsiduria bent jau ne blogesnėje padėtyje, nei esant bet kuriam kitam paskirstymui. Jei korporaciškai valdoma teisė yra individualiai optimali, kiekvieno veikėjo, kaip beneficianto, interesai yra lygūs arba viršija jo, kaip taikinio, interesus. Pavyzdžiui, galima pagrįstai manyti, kad korporacinės teisės nužudyti žmogų kontrolės (atlikti šį veiksmą, jį sankcionuoti arba apriboti) atveju visiems kolektyvo nariams bus geriau nei tuo atveju, jei ši teisė priklausytų kiekvienam atskirai. Jei individualiai priklausanti teisė yra individualiai optimali, tai kiekvieno veikėjo, kaip korporacinio veiksmo taikinio, interesai yra lygūs arba didesni už jo, kaip beneficianto, interesus.[9] Pavyzdžiui, pagrįstai galime manyti,

[9] Jei korporaciškai (individualiai) turima teisė negalėtų kartu būti ir individualiai optimali, tai abu teiginiai turėtų būti papildyti tokiais teiginiais: „ir bent vieno veikėjo, kaip taikinio (beneficianto), interesas yra didesnis už jo, kaip beneficianto (taikinio), interesą.

kad jei visi turi teisę su kitais žmonėmis privačiai susitikinėti, tai visiems yra geriau, negu būtų tuo atveju, jeigu tik korporacija turėtų teisę sušaukti tokius susitikimus, neleisti kitiems privačiai susitikinėti bei sankcionuoti tuos, kurie susitikinėja.

Šiame optimalumo lygmenyje tarpasmeninis naudos palyginimas nereikalingas. Visi taikinių ir beneficiantų interesų konfliktai vyksta pačių individų viduje. Tai atitinka 30 skyriuje aptariamą grynąją konjunkcinę normą.

2. *Utilitarinis optimalumas*. Jei individualaus optimalumo kriterijus nėra patenkintas, tai kai kurie veikėjai turės daugiau naudos, jeigu tam tikra teisė bus priskirta individualiai kontrolei, o kai kurie kiti – jeigu ji bus atiduota korporacijai, nors interesai abiejų paskirstymų naudai (t. y. taikinio ir beneficianto interesai) gali būti aptikti tuose pačiuose vaikėjuose. Šis optimalumas apibrėžiamas kaip toks teisių paskirstymas, kurį remia didžiausi interesai. Norint nustatyti, kuris konkrečiai paskirstymas tai būtų, reikia pasverti interesus pagal jų veikėjų turimą galią įprastiniuose mainuose, t. y. pagal mainomų išteklių vertę.

Šiam optimalumo lygmeniui tarpasmeninis naudos palyginimas yra būtinas, nes tik dalis interesų konflikto tarp beneficiantų ir taikinių yra vidinis asmeninis konfliktas; likusioji dalis yra konfliktas tarp veikėjų. Toks teisių paskirstymas atitinka 30 skyriuje aptariamą konjunkcinę (negrynąją) normą.

3. *Primestinis optimalumas*. Jei kai kurie veikėjai yra korporacinio veiksmo beneficiantai, o kiti – taikiniai, tai skirtingų veikėjų interesai prieštarauja vienas kitam ir visi konfliktai kyla tarp veikėjų. Šiomis aplinkybėmis optimalus teisių paskirstymas yra tas, kuris atitinka stipriausių interesų aibę, t. y. veikėjų, turinčių vertingiausius išteklius, interesus.

Šiame optimalumo lygmenyje teisių paskirstymas teikia pirmenybę vienai veikėjų grupei kitos sąskaita. Kyla klausimas, kodėl esant korporacinei teisių kontrolei, korporacinio veiksmo taikiniai sutinka su tokiu konstituciniu paskirstymu. Yra trys galimi atsakymai. Pirma, taip atsitiktų, jei tai būtų teisių paskirstymas tik vienai veiksmų grupei. Šios veiksmų grupės taikiniai kitoje veiksmų grupėje gali būti beneficiantai, ir todėl, sudėję bei pasvėrę savo interesus, jie pritars konstitucijai.

Antra, gali būti, net jei taikiniams būtų geriau individuali, o ne korporacinė teisių priklausomybė, jiems būtų geriau, kai teisės priklauso korporacijai negu jos apskritai nebūtų paskirstytos. Kuriant konstituciją, jų interesų nepaisoma dėl to, kad jie neturi vertingų išteklių. Tačiau būtent dėl to jie būtų pažeidžiami nesant teisių paskirstymo ir galbūt patektų į dar blogesnę padėtį.

Trečia, gali būti taip, kad adresatai nepritars konstituciniam teisių paskirstymui, tačiau dėl galios trūkumo jie nesugebės tapti veiksminga opozicija konstitucijai, kuri įsigalios prieš jų valią. Primestinio optimalumo kriterijų atitinkančios konstitucijos atveju interesų konfliktas kyla tik tarp veikėjų, ir nugalėtojai primeta konstituciją pralaimėjusiems.

Ekonominis efektyvumas

Mano aprašyti konstitucijų optimalumo kriterijai yra tokios pat konceptualios struktūros kaip ir ekonominio efektyvumo kriterijus. Todėl svarbu, kad šie kriterijai nebūtų siaurai interpretuojami efektyvumo terminais, o tai gali atsitikti skirtingais

būdais. Kriterijai neapima ekonominio efektyvumo piniginę vertę turinčių teisių efektyvaus paskirstymo prasme.

Šis įspėjimas yra svarbus prisimenant kai kurių teisės teoretikų požiūrį, kad teisėjų sprendimai bendrojoje teisėje (*common law*) turėtų (o dažnai taip ir atsitinka) priskirti teises šaliai, kuri iš jų turi daugiau ekonominės naudos (žr. Posner, 1986). Šis požiūris kai kada atitinka anksčiau aprašytus optimalumo kriterijus, tačiau ne visada, nes kai kurie vertingi ištekliai (tie, kurie lemia veiksmo baigmę) nepatenka į rinką, paprastai nedalyvauja piniginiuose mainuose ir neįvertinami pinigine išraiška.

Taip pat mano aprašyto optimalumo nereikia painioti su efektyvumu atskiro veikėjo požiūriu arba atskiros interesų aibės požiūriu. Optimalumas mano prasme greičiau reiškia prieštaraujančių interesų pasvėrimą, o ne efektyvumą efektyvių priemonių duotam tikslui pasiekti prasme. Šį požiūrį į efektyvumą iliustruoja Posnerio (1987) spėjimas, kad JAV konstitucija absoliučiai draudžia valstybei kankinti žmones, nes kankinimas nėra efektyvus informacijos gavimo būdas. Šio teiginio teisingumas abejotinas, nes kankinimai yra plačiai paplitę kaip karinės informacijos rinkimo būdas iš paimtų į nelaisvę priešo karių. Be to, karinė valdžia tiki kankinimų veiksmingumu, nes vienintele priemone veiksmingai pasipriešinti tokiam informacijos išgavimo būdui laiko karininkų aprūpinimą nuodų kapsulėmis, kurias reikia nuryti kankinimo metu. Tačiau svarbiausia yra tai, kad taip panaudojant efektyvumą kaip konstitucinį kriterijų žvelgiama tik iš valstybės, kuri siekia išgauti informaciją, pozicijų. Atrodo labiau tikėtina, kad šis konstitucinis draudimas buvo įvestas, pasvėrus veikėjo, kaip korporacinio veiksmo taikinio, ir jo, kaip beneficianto, interesus, kai buvo pamatyta, kad jo, kaip potencialaus taikinio, interesai nusveria jo, kaip potencialaus beneficianto, interesus.[10]

Kaip pasiekiama optimali konstitucija?

Optimalios konstitucijos kriterijus pateikiau taip, lyg interesų palyginimas vyktų automatiškai arba lyg jį atliktų koks nors geranoriškas išorės despotas. Tačiau taip nėra: interesus pasveria patys interesų turintys veikėjai, kurių veiksmus valdys jų pačių kuriamas korporacinis veikėjas.

Jei teisių į tam tikrą veiksmų klasę paskirstymas atitinka aukščiausio optimalumo lygmens – individualaus optimalumo – kriterijų, tai apskritai tą konstitucijos dalį galėtų parašyti bet kuris iš kolektyvo atsitiktinai atrinktas veikėjas. Jei ši sąlyga galiotų visoms veiksmų grupėms, tai atskiras veikėjas įkūnytų visus interesus kolektyve ir visą konstituciją kolektyvui galėtų parašyti vienas veikėjas, kuris sukurtų konstituciją su optimaliai paskirstytomis teisėmis.

Einant nuo aukščiausiojo lygmens į antrąjį, o vėliau – į trečiąjį optimalumo lygmenį, išryškėja atskirų veikėjų santykinės galios svarba. Jei galią būtų įmanoma apibrėžti nepriklausomai nuo teisių paskirstymo, tai teisių paskirstymas būtų optimalus, jei visi veikėjai konstitucijos kūrimo procese dalyvautų proporcingai savo individualiai galiai

[10] Šią prielaidą iš dalies patvirtina faktas, kad yra valstybių, draudžiančių kankinti piliečius, bet leidžiančių kankinti nepiliečius, tačiau (kiek aš žinau) nėra nė vienos valstybės, kurioje būtų atvirkščiai. Nepiliečiai nedalyvauja kuriant konstituciją ar ją atnaujinant, ir todėl jų interesai neįskaičiuojami, kai lyginami taikinių ir beneficiantų interesai.

sistemoje (ir tariant, kad visi dalyvaujantieji šiame procese savo interesus išreiškia vienodai gerai). Tačiau šios prielaidos daryti negalima, nes pokonstitucinė galia priklauso nuo išteklių kontrolės, o konstitucijos paskirstytos teisės yra vieni iš išteklių, nulemiančių galią. Bet galima teigti, kad konstitucijoje teisės bus paskirstytos optimaliai, jei pokonstitucinėje veiksmų sistemoje galia yra paskirstyta proporcingai kiekvieno veikėjo indėliui į konstitucijos kūrimą. Bet kadangi pokonstitucinėje sistemoje galią iš dalies lemia teisių paskirstymas konstitucijoje, gali būti keletas optimalių konstitucijos variantų priklausomai nuo to, kas laimi konstitucinę kovą. Šių paskirstymų sukurtos sistemos šiek tiek skirsis, bet konstitucija bus optimali, jei paskirstymo sukurtoje sistemoje teisės kiekvienai veiksmų grupei yra paskirstytos taip, kad paskirstymas atitinka interesus tų, kurie pokonstituciniame etape turi galia pasvertus interesus, stipresnius už jiems priešingus galia pasvertus interesus.

Optimalioje konstitucijoje teisės gali būti plačiai apribotos, nes skirtingi veikėjai turi skirtingų nuo jų neatsiejamų (*inalienable*) išteklių. Pavyzdžiui, socialistinėje sistemoje kyla problemų, jei panaikinama privatinė nuosavybė, tačiau individams paliekama emigracijos teisė. Žmonių asmeniniai gebėjimai ir patirtis skiriasi, o individai gali rasti kitų visuomenių, kuriose išlaikyta teisė individui pasilikti naudą, gaunamą panaudojus šiuos gebėjimus. Jei valstybė neribotų emigracijos, tai daugiausia neatsiejamų išteklių turintys žmonės paliktų šalį (Kadangi šie asmeniniai ištekliai yra produktyvūs, t. y. sukuria vertę sistemoje, visada atsiras vietų, kuriose veikėjai galės pasinaudoti šios vertės dalimi. Kitaip tariant, tam tikra nuosavybės teisių sistema bus sukurta valstybėms ar vietovėms konkuruojant dėl produktyviausių žmonių.) Taigi, jei ankstesnės subordinuotos klasės po revoliucijos panaikina nuosavybės teises, jos iš esmės turi uždrausti ir teisę emigruoti. O tai kitos kartos individams gali panaikinti paskatas įgyti asmeninių produktyvių įgūdžių, ir sistema bus pasmerkta žemesniam produktyvumo lygmeniui.

Kaip rodo šis pavyzdys, primestinis optimalumas dažniausiai gali sukurti, nors ir ne visiškai arbitralų teisių paskirstymą. Kovos nugalėtojai gali sukurti tokią sistemą, kurioje jie ir jų palikuonys bus korporacinio veikėjo veiksmų beneficiantai, o pralaimėjusieji – tų veiksmų taikiniai. Tačiau nugalėtojai negali ignoruoti nuo pralaimėjusiųjų neatsiejamų asmeninių išteklių, kurie jiems gali suteikti potencialą panaikinti arba keisti konstituciją. Tai liudija vergų sukilimai, maištai ir kiti neramumai.

Korporacijos narių interesai kontroliuoti korporacijos atstovus

Vienas iš svarbiausių kiekvieno nario, kaip korporacinių veiksmų taikinio ir beneficianto, interesų yra korporacijos atstovų kontrolė. Net ir paprasčiausioje trijų narių A_1, A_2 ir A_3 korporacinio veikėjo sistemoje yra struktūrinių galimybių atstovams pasipelnyti narių sąskaita. Sakykime, kad sukūrę korporacinį veikėją su teisėmis kontroliuoti jų pačių indėlį į bendrą rezultatą, nariai atstovu korporaciniam veiksmui įgyvendinti paskiria išorinį veikėją. Kas motyvuotų atstovą pasirinkti baigmę CCC ir viršutinio kairiojo lentelės langelio išmokas, o ne kokią nors kitą veiksmų seką tam, kad būtų pasiekti 13.1 lentelėje pateikti rezultatai? Pavyzdžiui, narys A_1 turi paskatų skatinti vykdytoją pasirinkti baigmę DCC, nes jis sumažina nario A_1 grynąjį nuostolį iki 4 dol., o kartu kitiems dviem nariams padidino grynąjį nuostolį

iki 13 dol. Jei pasirenkama baigmė DCC, o ne CCC, narys A_1 gauna potencialų 5 dol. perviršį, kurio dalis gali būti panaudota vykdytojui paskatinti siekti baigmės DCC. Nariai A_2 ir A_3 turi tas pačias paskatas papirkti vykdytoją siekti atitinkamai CDC ir CCD baigmių. Visa tai vykdytojui suteikia galimybę pasipelnyti proteguojant vieną iš šių trijų specialių interesų ir gaunant dalį jo naudos. Vykdytojas gautų mažiau naudos, jei jis proteguotų dviejų narių koaliciją. Bet kurie susitarę du nariai turėtų 2 dol. perviršį, kurio dėka galėtų paskatinti vykdytoją pasirinkti jiems rūpimą baigmę. Tačiau dviejų narių koalicijai sudaryti reikalinga tam tikra organizacija.

Šio pavyzdžio praktinis atitikmuo yra santykiai tarp įvairius vyriausybinius postus užimančių veikėjų (rinktų ar paskirtų) ir jų valdomų veikėjų. Kadangi, kaip ir visi kiti asmenys, užimantys postus taip pat *turi* interesų, o atskiri kolektyvo nariai arba kolektyvo tarpiniai korporaciniai veikėjai gali turėti naudos iš vyriausybės veiksmų, proteguojančių juos kitų narių sąskaita, egzistuoja galimybė sudaryti suokalbį tarp valdančiųjų ir dalies valdomųjų. Šio suokalbio galimas rezultatas yra suboptimalūs kolektyviniai veiksmai. Šiame pavyzdyje veikėjams, prieš kurių interesus veikia vykdytojas, lieka vienintelė galimybė – pasitraukti iš kolektyvo. Tai šiomis aplinkybėmis būtų racionalu, nes nepriklausomas veikėjas praranda mažiau (12 dol.), nei toliau būdamas kolektyvo nariu (17 arba 13 dol.). Tik tuo atveju, jei kiekvienas veikėjas išsaugo teisę pasitraukti iš kolektyvo be papildomų kaštų, vykdytojas turi paskatą nepaisyti specialių ir siekti bendrų interesų.

Pasitraukimo galimybė, kaip priemonė paskatinti vykdytoją veikti bendrų interesų labui, yra bendresnės strategijos, kuria siekiama struktūruoti atstovo paskatas nukreipiant jį veikti bendrų interesų vardan, atvejis. Jei vykdytojo interesai gali būti tinkamai struktūruoti, jie gali sutapti su bendrais kolektyvo narių interesais. Kitaip tariant, jei 13.1 lentelės pavyzdyje vykdytojo interesus galėtume užfiksuoti taip, kad baigmė CCC būtų jo pirmojo rango pirmenybė, jo interesas sutaps su kolektyvo narių bendrais interesais. Būtent ši baigmė leidžia daugiausia laimėti iš kolektyvizacijos ir kartu iš šios baigmės naudos turi visi nariai. Todėl šiuo atveju nekyla klausimų, kuris pasirinkimas yra naudingiausias bendram interesui. Vienintelė kolektyvo problema yra vykdytojui nustatyti paskatas, kad baigmė CCC jam būtų pirmojo rango pirmenybė (ir CCD, CDC arba DCC – antrojo rango pirmenybė, CDD, DCD arba DDC – trečiojo ir DDD – ketvirtojo rango pirmenybės).

Ši atstovaujamojo problema nustatyti optimalias paskatas atstovui aptarta 7 skyriuje. Šiame paprastame pavyzdyje atstovo pirmojo rango pirmenybė rezultatui CCC ir ketvirtojo rango pirmenybė rezultatui DDD gali būti nustatytos paprasčiausiai įvedant taisyklę, kad kiekvienas kolektyvo narys išsaugo teisę iš jo pasitraukti be kaštų. Kadangi vienintelė visiems naudinga baigmė yra CCC, tai niekas nepasitrauks tik tuo atveju, kai šią baigmę pasirinks ir atstovas (o DDD yra vienintelė baigmė, kurios atveju pasitrauks visi kolektyvo nariai). Tačiau ši taisyklė skatins atstovą baigmėms CDD, DCD arba DDC suteikti antrojo rango, o CCD, CDC arba DCC – trečiojo rango pirmenybę, t. y. proteguoti daugumos interesus mažumos sąskaita, o ne atvirkščiai. Optimalus pirmenybių rangavimas bus pasiektas (tačiau už tam tikrą kainą nariams), jei taisyklė, leidžianti pasitraukti, bus papildyta mokesčiu, kuriuo kiekvienas narys, turintis grynosios naudos iš kolektyvinio veiksmo, atsilygins atstovui tam tikra tos naudos dalimi.

Šiame pavyzdyje yra viena baigmė, t. y. CCC, kuri ir suteikia daugiausia grynosios naudos iš kolektyvinio veiksmo, ir ją lygiausiai paskirsto visiems nariams. Ta-

čiau šios dvi baigmės savybės sutampa tik šiame pavyzdyje. Jo atitikmuo visuomenėje būtų politika, labiausiai skatinanti ekonomikos augimą ir užtikrinanti lygiausią iš jo gaunamos naudos paskirstymą. 13.1 lentelės duomenys rodo, kad toks politikų sutapimas yra įmanomas. Tačiau, kai viena ir ta pati baigmė neatitinka maksimalaus produktyvumo ir paskirstymo lygybės kriterijų, sukurti optimalias paskatas vykdytojui yra daug sudėtingiau nei šiame paprastame pavyzdyje. Kadangi atstovaujamųjų yra daugiau nei vienas, šis kriterijų konfliktas turi būti išspręstas tarp individų, sudarančių kolektyvą, o ne kiekvieno individo kaip atstovaujamojo, viduje.

Štai čia išsiskiria taikinio ir beneficianto interesai. Kaip korporacinio veiksmo beneficiantas, individas yra suinteresuotas maksimizuoti korporacinį produktą – mūsų pavyzdyje tai būtų naudos iš abipusės apsaugos didinimas. Individas, kaip korporacinio veiksmo taikinys, yra suinteresuotas minimizuoti savo, kaip nario, galimą indėlį. Šiuos interesus atitinka du korporacinio veiksmo principai. Vienas principas, pasiūlytas Kaldoro (1939), teigia, kad siūlomą politikos priemonę reikia įgyvendinti tik tuo atveju, jei turintieji iš to naudos gali kompensuoti patirsiantiems nuostolius ir vis vien pagerins savo padėtį, palyginus su prieš tai buvusia. Pagal šį kriterijų mūsų pavyzdžio baigmes reikia suranguoti bendros naudos kolektyvui tvarka, t. y. CCC, CCD, CDD ir DDD (su baigmių CCD ir CDD permutacijomis atitinkamai antroje ir trečioje vietoje). Patikrinę pamatysime, kad perėjimas iš bet kurios žemesniojo rango baigmės į aukštesniąją yra naudingas jei ne visiems trims, tai vienam arba dviem nariams. Pastarieji gali kompensuoti likusiam(-iems) nariui(-iams) patirtus nuostolius ir vis tiek turėti naudos.

Kaldoro principas neatsako į klausimą, ar realiai būtina kompensuoti nuostolius. Jei jo principą suprasime kaip teigiantį taip pat ir būtinumą kompensuoti, tai tada jį galima traktuoti kaip principą, sujungiantį maksimalaus (didžiausio) produktyvumo ir paskirstymo lygybės kriterijus, tačiau pirmiausia taikantį maksimalaus produktyvumo kriterijų.

Rawlso skirtumo principas yra antrasis principas, taikytinas efektyvumo ir lygybės konfliktui korporaciniame veiksme išspręsti. Šis principas teigia, kad (esant lygiai laisvei visiems) teisinga politika yra ta, iš kurios daugiausia naudos turi mažiausiai privilegijuotieji. Jei Rawlso principą panaudosime veiksmams suranguoti artimumo visiškai teisingai politikai požiūriu, tai baigmės mūsų pavyzdyje išsidėstys taip: CCC, DDD, CCD, CDD.[11] Šis surangavimas smarkiai skiriasi nuo gauto pagal Kaldoro principą, o ypač tuo, kad joje baigmė DDD dėl poveikio lygybei pakyla į antrąją vietą. Rawlso principą irgi galima traktuoti kaip sujungiantį maksimalaus produktyvumo ir paskirstymo lygybės kriterijus, tačiau priešingai nei Kaldoro principe, paskirstymo lygybės kriterijus taikomas pirmas.

Trečiasis principas sprendžiant efektyvumo ir lygybės konfliktą korporacinio veiksmo pasirinkime yra demokratinio pasirinkimo, arba daugumos taisyklės principas. (Jis gali būti laikomas principu, kuriuo remiantis yra renkamas vykdytojas arba rangų tvarka parenkama tiesioginiu balsavimu). Pagal šį principą baigmės išsidėsto

[11] Šių keturių baigmių išlošiai yra –9, –9 ir –9 CCC atveju; –12, –12 ir –12 DDD atveju; –13, –13 ir –4 CCD atveju ir –17, –8 ir –8 CDD atveju. Kiekvienos baigmės atveju pirmasis sąraše nurodomas išlošis yra išlošis mažiausiai privilegijuotajam ir pagal šį išlošį yra ranguojamos baigmės. Atkreipkite dėmesį, kad Rawlso principas tam, kad būtų nuspręsta, kas yra mažiausiai privilegijuotas, prielaidauja tarpasmeninį naudos palyginimą.

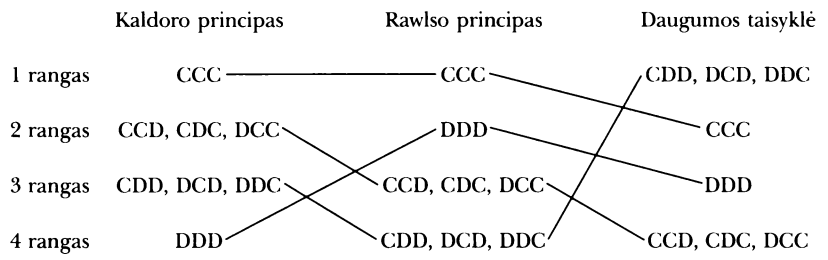

13.2 pav. Rezultatų rangavimas pagal Kaldoro kompensavimo principą, Rawlso principą ir daugumos taisyklę

taip: CDD, CCC, DDD ir CCD. Šis rangavimas nuo kitų dviejų skiriasi dar labiau, nei jos skiriasi tarpusavyje (13.2 pav.). Daugumos principą galima apibūdinti kaip principą, kuriame pirmenybė skiriama lygybei, o ne efektyvumui, tačiau aibę narių, kurių lygybė yra įvertinama, apriboja dauguma. Mūsų pavyzdyje pagal šį principą pirmasis eina rezultatas, kuris būtų paskutinis pagal Rawlso principą.

Šie trys principai yra trys galimi pagrindai, kuriais gali vadovautis korporacinis veiksmas. Kaip matyti iš šių principų skirtumų, iš individų, kartu kuriančių korporacinį veikėją, interesų konflikto kyla labai skirtingi korporacinio veikėjo veiksmams vadovaujantys principai.

Toliau panagrinėsiu bendrą problemą – narių atstovų (t. y. pareigūnų) kontrolės problemą.

Korporacinio veikėjo atstovų veiksmingos kontrolės palaikymas: vidinis ir išorinis socialinis kapitalas

Kai bendrų interesų vedini individai (pavyzdžiui, to paties užsiėmimo asmenys įkuria profesinę sąjungą arba socialinės klasės atstovai sukuria valstybę po klasių kovos pagrindu įvykusios revoliucijos) sukuria korporacinį veikėją ir atsiranda pareigūnai kaip korporacinio veikėjo atstovai, kolektyvo nariai dažnai nesugeba jų kontroliuoti. Kaip ir kodėl tai atsitinka, sužinosime panagrinėję sociologinius tyrimus, kuriuos pradėjo Robertas Michelsas.

Michelsas tyrinėjo Vokietijos socialdemokratų partiją siekdamas atsakyti į vienintelį klausimą: kaip galėjo atsitikti, kad šią politinę partiją su akivaizdžiai demokratiškais įstatais kontroliavo nedidelė aukščiausiųjų pareigūnų oligarchija? Nepaisant demokratinių partijos įstatų nuostatų, partijos lyderiai galėjo vykdyti politiką, kuriai patys teikė pirmenybę (partijos plėtra principų sąskaita ir bendradarbiavimas su buržuazinėmis partijomis vardan partijos stabilumo, pavyzdžiui, sudarant koalicinę vyriausybę), sugebėjo išsaugoti postus ir iš esmės atimti iš partijos narių konstitucinę teisę į savivaldą.

Michelso (1919 [1945]) atsakymas į šį klausimą buvo pesimistinis, kurį jis suformulavo kaip „geležinį oligarchijos dėsnį“. „Pati organizacija pagimdo išrinktųjų dominavimą rinkėjų, įgaliotinių – įgaliojančiųjų, delegatų – deleguojančiųjų, atžvilgiu. Organizacija reiškia oligarchiją“ (p. 401). Jis parodė, kad pats organizacinės valdžios sukū-

rimas reiškia du dalykus. Pirma, tai sukuria interesus, kitokius nei narių, kaip kolektyvinės visumos, interesai. Tuos sukurtus interesus sudaro (nors tuo ir neapsiriboja) lyderių interesas išsaugoti postus. Michelsas šį principą apibrėžė taip: „Pagal universaliai taikomą socialinį dėsnį kiekvienas kolektyvinis organas, kilęs iš darbo pasidalijimo poreikio, vos tiktai sustiprėjęs sukuria tik sau būdingus interesus. Šių specialių interesų buvimas būtinai reiškia konfliktą su kolektyvo interesais" (p. 406).

Antra, organizacinės valdžios sukūrimas suteikia lyderiams didžiąją dalį organizacijos išteklių: bendravimo priemonių su nariais monopolį, taip pat monopolį ištekliams asmeniniam statusui ir matomumui tarp narių susikurti, tarpinių pareigūnų (kurių karjera priklauso nuo lyderių) veiksmų kontrolę ir organizacijos iždo kontrolę.

Michelsas parodė du dalykus apie Vokietijos socialdemokratų partiją. Pirma, partijos sukūrimas jos lyderiams suteikė socialinį kapitalą organizacinių išteklių, būtinų korporaciniam veiksmui, pavidalu. Antra, nepaisant konstitucinio teisių priskyrimo nariams veikti kolektyviai ir taip kontroliuoti savo lyderius, nei socialinė partijos struktūra, nei partinė organizacija nesuteikė pakankamai socialinio kapitalo partijos nariams siekti savų interesų, kai jie skyrėsi nuo nedidelio partiją kontroliuojančio elito interesų.

Dvidešimtojo a. 5-ojo dešimtmečio pabaigoje Seymouras Martinas Lipsetas, nugąsdintas Michelso pesimizmo ir jį patvirtinančių Sovietų Sąjungos bei kitų socialistinių Rytų Europos valstybių oligarchinio valdymo pavyzdžių, ieškojo įrodymų, kad geležinis oligarchijos dėsnis nėra universalus. Šių paieškų rezultatas buvo tyrimas (Lipset, Trow ir Coleman, 1956) apie Tarptautinę spaustuvininkų sąjungą (TSS), kurioje Michelso dėsnis nepasitvirtino. Priešingai tipiškiems oligarchinės profesinių sąjungų kontrolės pavyzdžiams, TSS nuolat buvo opozicinė partija, pareigūnai dažnai keisdavosi, o nauji lyderiai iškildavo iš eilinių narių. Šios sąjungos vidinė demokratija buvo beveik unikali tarp Šiaurės Amerikos profesinių sąjungų. Tęstinės opozicinės partijos tradiciją inicijavo sąjungos narių slaptosios draugijos. Jos egzistavo *nepaisant* 1896 metais priimtos Sąjungos nuostatos apie slaptųjų draugijų nelegalumą (p. 38). Taigi TSS formalioje struktūroje buvo elementų, varžančių demokratinės kontrolės ir narių teises ginančias institucijas. Tačiau TSS klestėjo demokratinė kontrolė, o narių teisės buvo apsaugotos. Daugelyje kitų profesinių sąjungų, priešingai, konstitucinės nuostatos, specialiai sukurtos išsaugoti narių teises kontroliuoti sąjungos politiką, neapsaugojo nuo oligarchinės kontrolės.

TSS tyrimas parodė, kad tęstinis pagrindinis narių sąjungos kontrolės išsaugojimo šaltinis yra socialinis kapitalas, kurį suteikė socialinės organizacijos profesinio užsiėmimo srityje. Daugelį spaustuvininkų vieną su kitu jungė narystė įvairiose organizacijose, tarp jų ir slaptosiose draugijose, egzistavusiose ankstyvaisiais profesinės sąjungos metais, o taip pat įvairius klubus, teikusius vertingų paslaugų savo nariams. Pavyzdžiui, Monotipininkų klubas buvo neoficiali Niujorko miesto monotipinių mašinų operatorių įdarbinimo agentūra (Lipset, Trow ir Coleman, 1956, p. 227). Šios organizacijos suteikė socialinio kapitalo, nulėmusio opozicinės partijos išlikimą ir galią tais laikais, kai jos pasekėjai nebuvo išrinkti į profesinės sąjungos valdančiuosius postus. Taigi didesnėse vietinėse profsąjungos organizacijose nariai turėjo pakankamai socialinio kapitalo kontroliuoti vietos pareigūnus per demokratinį politinį procesą. Šios politinės veiklos dėka pareigūnai didesnėse vietinėse organizacijose tapo priklausomi nuo narių paramos, o ne nuo tarptautinių pareigūnų patronažo. Ši nepriklausomybė leido vietinėms organizacijoms tarptautiniame lygmenyje veikti taip, kaip klubai vei-

kė vietiniame lygmenyje, t. y. kaip socialinis kapitalas politinei opozicijai. Pavyzdžiui, San Francisko vietinė organizacija ilgus metus buvo stipri paramos bazė Nepriklausomai partijai, o Niujorko vietinė organizacija – Progresyviajai partijai.

TSS atvejis parodė, kad Michelso geležinis oligarchijos dėsnis ne visada pasitvirtina, ir pateikė (greičiausiai ne vienintelę) sąlygų aibę, kai jis negalioja. Jei laikysime, kad valdantįjį aparatą kontroliuojantys pareigūnai anksčiau ar vėliau įgis skirtingus, o kai kuriais atvejais ir konfliktuojančius su valdomųjų individų interesus, tai turime įveikti antrąjį būtiną Michelso dėsnio komponentą, t. y. pareigūnų monopolį socialiniam kapitalui, leidžiantį jiems išlaikyti valdžią ir sužlugdyti narių teises kontroliuoti kolektyvą. TSS atveju šį monopolį suardė jos narių organizacija, kuri aukščiausiame lygmenyje veikė kaip opozicinė, dėl narių ištikimybės gebanti konkuruoti partija. Tačiau ši aukščiausiame lygmenyje veikianti organizacija buvo įsitvirtinusi žemesniuose lygmenyse (socialiniuose klubuose ir sąjungos vietinėse organizacijose). Šio tarpinio lygmens organizacijos savo ruožtu turėjo atsparą žemiausiame lygmenyje, socialiniame jų narių sąveikos kapitale, kuris buvo nepavaldus profesinės sąjungos pareigūnų kontrolei.

Taigi paradoksaliu būdu išimtį Michelso dėsniui suteikia pačios organizacijos forma. Organizacijos gali sukurti oligarchiją, tačiau oligarchijos priešnuodis yra organizacija organizacijos viduje (pavyzdžiui, opozicinės partijos, sugebančios išlikti, kai nebūna valdžioje). Tokio susiorganizavimo galimybės ne visuomet pasitaiko, nes tokiai organizacijai reikia nuo oficialios struktūros nepriklausančio socialinio kapitalo. TSS atveju šią galimybę suteikė stiprios ir aktyvios vietinės organizacijos bei klubai, savo nariams atlikę svarbių funkcijų ir palaikę jų nepriklausomą galią. Daugelyje kitų profesinių sąjungų narių užsiėmimas negarantuoja reikalingo socialinio kapitalo.

Oligarchijos pavojus, kad lyderiai užgniauš narių interesus ir pasisavins kai kurias jų teises, tyko kiekviename organizacijos lygmenyje. Iš principo šį pavojų gali atsverti kito žemesniojo lygmens organizacija iki paties žemiausiojo lygmens. Ji prireikus užtikrina veiksmingos opozicijos galimybę – tokiu atveju tarpiniai organizacijos lygmenys priklauso nuo žemesniojo lygmens narių, o ne nuo aukštesniųjų pareigūnų.

Organizuota opozicinė partija, suteikianti nariams alternatyvą, kurios dėka galima įveikti korporacijos atstovų oligarchinę monopoliją, yra viešoji gėrybė. Nebus nario ar grupės narių, kurie turėtų paskatų ją sukurti. Tačiau kitos organizacijos, egzistuodamos tam, kad suteiktų savo nariams privačias gėrybes (geriausias pavyzdys yra TSS Monotipininkų klubas), gali suteikti socialinį kapitalą išsisukinėtojo problemai įveikti. Jei jos tai daro žemiausiajame lygmenyje, šio lygmens pareigūnai tampa bent iš dalies nepriklausomi nuo artimiausio aukštesniojo lygmens pareigūnų. Šie nepriklausomi pareigūnai yra pagrindas išsisukinėtojo problemai įveikti kitame aukštesniajame lygmenyje ir t. t. Atrodo, kad visa tai priklauso nuo išsisukinėtojo problemos sprendimo žemiausiajame, pradmeniniame, lygmenyje, nes sėkmingas sprendimas sukuria aukštesniųjų lygmenų pareigūnų priklausomybę nuo žemesniųjų narių, o ne vien tik nuo dar aukštesnio lygmens pareigūnų.

Kai opozicinė struktūra susikuria, ji tampa legitimi, ir ją sunaikinti bandantys pareigūnai gali dėl to nuo narių nukentėti rinkimų metu.[12] Tačiau šis legitimumas

[12] Šią situaciją rodo TSS 1919 m. nutikęs įvykis, kai Niujorko vietinės organizacijos inicijuotą streiką nutraukė TSS pareigūnai. Dėl šių veiksmų TSS prezidentas buvo pašalintas iš pareigų kitų rinkimų metu.

atsiranda kaip organizacijos pasekmė ir nėra pats savaime veiksmingas. Kartą atsiradusi, tokia opozicinė struktūra gausiai palaikoma ir išsilaiko; rimtesnė problema yra pats jos atsiradimas.

Tada kyla klausimas, ar Michelso problemą galima išspręsti kitais būdais, nei parodė TSS tyrimas? Ar vyriausybinės organizacijos oligarchinės tendencijos gali būti neutralizuotos, kai nėra žemiausiojo lygmens socialinės organizacijos, suteikiančios būtiną socialinį kapitalą veiksmingai oponuoti bet kuriai valdžioje esančių pareigūnų grupei?

Yra duomenų, rodančių, kad socialinis kapitalas, kaip pareigūnų atsvara, gali rastis iš kito šaltinio, esančio už korporacinio veikėjo ribų. Tai pailiustruosiu dviem pavyzdžiais. Pirmasis pavyzdys, iš nacionalinio lygmens, yra tarptautinės viešosios nuomonės poveikis ir jos pasireiškimas per prekybos boikotą ir kitus veiksmus siekiant atkreipti Pietų Afrikos Respublikos vyriausybės dėmesį į juodaodžių teises. Antrasis pavyzdys, iš organizacinio lygmens valstybės viduje, yra 1976 metų Vokietijos bendrojo sprendimo įstatymas (*Mitbestimmungs gesetz*), kuriuo valstybė įsikišo į verslo įmonių organizacinę struktūrą tam, kad apibrėžtų konstitucines darbuotojų teises ir institucines struktūras joms apginti. Šiuose dviejuose pavyzdžiuose išorės veikėjai prisidėjo prie individualių teisių padidinimo arba apsaugojimo nuo valdančiosios struktūros antpuolio. Šios intervencijos poveikis yra panašus į anksčiau aptartos nepriklausomos socialinės organizacijos poveikį. Veikėjų, esančių nagrinėjamo korporacinio veikėjo išorėje, padėtis suteikia nepriklausomą organizacinį pagrindą dalinei pareigūnų kontrolei.

Išoriškai sukurto socialinio kapitalo, kaip priemonės korporacijos pareigūnams kontroliuoti, galimybės greičiausiai išaugs ateityje. Naujosios žiniasklaidos priemonės dar lengviau nei anksčiau prasiskverbia per organizacijų ir net valstybių sienas.

Konstitucinės strategijos narių vykdomai atstovų kontrolei

Ankstesniame poskyryje aprašiau du socialinio kapitalo šaltinius, kuriuos naudoja korporacinio veikėjo nariai savo pareigūnų kontrolei. Socialinį kapitalą gali sukurti narių vidinė organizacija, nepavaldi pareigūnų kontrolei, arba socialinį kapitalą gali suteikti išorinė organizacija, o nariai gali jį pasitelkti savo naudai. Tačiau yra ir kitų priemonių, kurių dėka nariai gali kontroliuoti pareigūnus. Kai kurie iš jų yra įtraukti į konstitucijas. Pirmoji iš šių priemonių yra konstitucinis korporacinės galios apribojimas, rezervuojantis tam tikras individų teises, kaip aptarta ankstesniuose poskyriuose. Tokie konstituciniai teiginiai apie individualias teises vertingi tik tada, kai juos papildo asmenų arba grupių, turinčių išteklių pasinaudoti šiomis teisėmis, buvimas (t. y. turinčių socialinio kapitalo, kaip aptarta praeitame poskyryje). Pavyzdžiui, Sovietų Sąjungos konstitucija apibrėžė didesnę individualių teisių apimtį nei JAV konstitucija, tačiau Sovietų Sąjungos vyriausybė galėjo daugelį šių teisių ignoruoti.

Toliau aprašysiu keletą kitų konstitucinių strategijų.

Atstovų interesų supriešinimas. Viena iš politinės teorijos pasiūlytų ir praktiškai taikomų atstovų kontrolės priemonių yra galios, kylančios iš pačios vyriausybinės organizacijos, panaudojimas vyriausybės galiai kontroliuoti. Šios priemonės yra artikuliuota valdymo forma, kai vyriausybę sudaro įvairios šakos, kurios viena kitą atsve-

ria. Ši idėja buvo išplėtota angliškojoje ir prancūziškojoje septynioliktojo ir aštuonioliktojo a. politinėje filosofijoje bei kaip principas suformuluota Montesquieu (1977 [1748]), o plačiausiai realizuota JAV konstitucijoje.[13] Šioje struktūroje yra galimybė, kad valdžios šaka, sukurta apriboti neigiamus vienų individų išorinius poveikius kitiems (paprastai teismai), gali traktuoti veikiančią vyriausybės šaką (įstatymų leidybos, vykdomąją arba abi) kaip individą, galintį primesti neigiamus išorinius poveikius kolektyvo nariams individams ir todėl pavaldų tokiems pat teisiniams apribojimams kaip ir patys individai. Tam, kad būtų galima pasinaudoti šia galimybe, mažų mažiausiai reikia, jog vyriausybė neturėtų imuniteto nuo teisminio persekiojimo. Tai sąlyga, kuri dažnai nepatenkinama.

Artikuliuota, arba į šakas padalyta vyriausybė yra politinis išradimas, kuriame pritaikyta Michelso įžvalga apie tai, kad organizacinių vienetų sukūrimas specializuotų funkcijų viduje sukuria tik tiems vienetams būdingus interesus. Kiekviena vyriausybės šaka įgyja interesus, iš dalies konfliktuojančius su kitų šakų interesais. Svarbus klausimas yra tas, ar šis įvairių valdžios šakų interesų konfliktas tarnauja individų interesų apsaugai. Atsakymas nėra aiškus. Parlamentinės sistemos, kurios valdo daugumą Europos valstybių, yra mažiau artikuliuota valdžios forma, turinti mažiau stabdžių ir atsvarų, nei į tris dalis suskirstyta Jungtinių Amerikos Valstijų sistema. Kita vertus, visuomenės, kurias jos valdo, turi lygiai tokį pat stiprų nepriklausomą ekonominį pagrindą kaip ir Jungtinėse Valstijose ir turbūt ne mažesnį individualių teisių apsaugos laipsnį.

Galią ribojančios sprendimų taisyklės. Kita konstitucinė atstovų kontrolės priemonė yra sprendimų taisyklių, kuriomis ribojama korporacinių veikėjų galia veikti, taikymas. Kraštutinis šio apribojimo atvejis yra konstitucinė nuostata, kad korporacinis veikėjas (arba jo atstovai) gali veikti tik gavęs vienbalsį narių pritarimą. Buchananas ir Tullockas (1962) ir Buchananas (1975) gana detaliai aptarė šį principą, o Wicksellis (1958 [1896]) pasisakė už jį aptardamas apmokestinimo Švedijoje užpraeito amžiaus sandūroje problemas. Jis numatė ateitį, kai nuosavybės neturinti dauguma pasinaudos daugumos taisykle kaip konfiskavimo priemone.

Taikyti sprendimo taisyklę, kuria ribojama korporacijos galia veikti, tapo įprasta. Sprendimo taisyklė, kuria vienas individas gali įpareigoti korporacinį veikėją veikti, yra vienas kraštutinumas, o taisyklė dėl vienbalsiškumo yra kitas kraštutinumas. Taisyklės, reikalaujančios mažiau nei vienbalsiškumo, bet daugiau nei paprastos daugumos, suteikia tam tikrą apribojimą, nors ir mažesnį nei vienbalsiškumo taisyklė.

Galias ribojančių taisyklių taikymo didžiausias trūkumas yra tas, kad jos sumažina korporacinio veikėjo gebėjimą veikti narių interesų vardan. Taigi viena iš konstitucinių strategijų būtų leisti apribojimams galiai veikti varijuoti laikui bėgant. Kadangi vienais laiko tarpsniais individai yra labiau interesuoti individualiai pasiekiamais tikslais, o kitais jiems labiau rūpi kolektyviai pasiekiami tikslai, konstitucija gali numatyti sąlyginį ir laikiną galios suteikimą korporaciniam veikėjui su tam tikru jos atšaukimo mechanizmu, kai tai leidžia aplinkybės. Daugelyje konstitucijų yra

[13] Paprastesnių šios idėjos formų galima aptikti senovės politinėse sistemose. Pavyzdžiui, Adcockas (1964) aprašo ankstyvosios Romos laikų vyriausybę, kurioje vienu metu valdė du magistratai, turėję abipusę veto teisę vienas kito veiksmų atžvilgiu.

tokių nuostatų, kaip, pavyzdžiui, Nepaprastosios padėties įstatymo arba Karo galių akto Jungtinėse Valstijose paskelbimas. Vienas iš pavojų yra tas, kad nesant tvirto atšaukimo mechanizmo, ta pačia atstovams suteikta galia bus pasinaudota siekiant negrįžti į *status quo ante* ir taip palaipsniui susilpninti individulias teises.

Konstitucinė pagarba aukštesniajai valdžiai. Vienas iš svarbiausių apsaugos nuo valstybės skydų yra konstitucinis „aukštesniųjų įstatymų" pripažinimas, kaip tai, pavyzdžiui, aptaria Buchananas (1975, p. 13). Politinėje filosofijoje šį pripažinimą galima rasti prigimtinės teisės teorijoje, išplėtotoje pirmiausia Tomo Akviniečio ir kitų katalikų mokslininkų dieviškosios, arba Bažnyčios, valdžios santykiui su pasaulietine valdžia apibūdinti. Praktikoje religinis lojalumas buvo plačiai naudojamas atsverti valstybės jėgai, kaip tai aptaria Colemanas (1956). Naujausi pavyzdžiai yra „Solidarumo" sukilimas prieš Lenkijos valstybę 1980 metais, paskatintas Katalikų bažnyčios, ir Irano religiškai inspiruotų musulmonų šacho nuvertimas 1979 metais. Abiem minėtais atvejais valstybės valdžiai buvo priešpastatytas ne tik tikėjimas, bet ir religinė organizacija visuomenėje, palaikanti šį tikėjimą, bei išoriniai referentai (Bažnyčia Romoje, ajatola Khomeini Paryžiuje). Antrasis pavyzdys rodo aukštesniosios valdžios konstitucinio pripažinimo svarbą atvirkštiniu būdu. Valstybėje, paremtoje religiniais įstatymais, pavyzdžiui, Irane po 1979 metų, valstybė atstovauja religinei valdžiai ir neturi paklusti aukštesniajai valdžiai. Tada tampa sunku prisišaukti aukštesniąją valdžią valstybės valdžiai atsverti.

Jurisdikcinė sfera ir daugkartiniai veikėjai. Įvairių veiksmų išoriniai poveikiai yra nevienodi; kai kurie didesni, kai kurie mažesni ir siauresni. Tai sukelia rimtų problemų kuriant korporacinį veikėją. Savanoriškos asociacijos valstybės viduje (pavyzdžiui, profesinės sąjungos ir draugijos bei prekybos asociacijos) turi natūralias ribas, kurias nubrėžia vienoda tikrų keleto teigiamų ir neigiamų išorinių poveikių jų nariams (t. y. to paties profesinio užsiėmimo ar pramonės šakos asmenims) reiškimosi sfera. Todėl individams už nežinomybės uždangos atsiranda natūralus pagrindas teigti, kad „asociacija turi užsiimti tik tuo ar anuo, o aš turėčiau perduoti jai tik tas, o ne kitas kontrolės teises".

Panašus natūralus pagrindas valstybei egzistuoti gali būti bendra kalba, etninė kilmė arba abi šios priežastys.[14] Tačiau nacionalinę valstybę, turinčią prievartos monopolį tiksliai apibrėžtiems gyventojams, ne taip jau akivaizdžiai ir nebūtinai sukuria racionalių veikėjų reakcija į jų pačių veiksmų išorinius poveikius, tarp jų ir teigiamus bendros gynybos išorinius poveikius. Galima numanyti, kad veikėjai pirmenybę galėtų teikti kitiems socialiniams dariniams. Viena iš alternatyvų būtų vyriausybės, turinčios prievartos monopolį duotoje geografinėje teritorijoje be tiksliai apibrėžtų gyventojų (t. y. be piliečių). Kiekvienas pilietis galėtų bet kuriuo momentu pasirinkti jurisdikciją, kuriai jis norėtų paklusti. Kita alternatyva, istoriškai

[14] Žiūrint fundamentaliau, valstybės turi narystės (pilietybės) problemą. Velso nacionalistų suvereniteto siekis ir panašūs, pavyzdžiui, lietuvių, baskų ar armėnų reikalavimai kelia klausimą, kur turėtų būti brėžiamos valstybės ribos, jei valstybę traktuosime kaip suverenių individų kūrinį. Šį klausimą iškėlė Woodrow Wilsonas Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, o jo svarstymas baigėsi naujų valstybių Vidurio Europoje atsiradimu. Kita vertus, šis klausimas nebuvo ryžtingai keliamas Jaltoje Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir todėl Rytų Europa buvo pajungta Sovietų Sąjungos įtakai.

būdinga klajoklių tautoms, būtų klanų vyriausybės, turinčios prievartos monopolį giminingų grupės narių atžvilgiu be apibrėžtos teritorijos.

Jei jau valstybė egzistuoja, kokia būtų optimali jos jurisdikcinė sfera konkretiems veiksmų poaibiams? Kitaip tariant, koks būtų optimalus federalizmo arba vyriausybės decentralizacijos laipsnis valdomiems individams? Dalis atsakymo į šį klausimą iš principo priklauso nuo to, ko siekia išoriniai poveikiai. Jurisdikcinę sferą apibrėš išorinių poveikių nuotolis, o jai patenkančių įvairių veiksmų skaičių nustatys jų išorinių poveikių nuotolio sutapimas ir vienų veiksmų poveikių kitiems buvimas. Reikia taip pat apsvarstyti ir kitus veiksnius, pavyzdžiui, masto efektyvumą arba neefektyvumą. Tačiau svarbiausias klausimas, į kurį neatsako išorinių poveikių sferos dydžio tyrimas, yra konsolidacijos arba decentralizacijos poveikis korporacinio veikėjo galiai veikti savo narių vardu, o taip pat ir atstovų galiai paminti narių interesus. Tikėtina, kad atsakymui į šį klausimą negalėsiu suformuluoti jokio bendro principo, t. y. galimybė panaudoti keletą korporacijų apriboti kurios nors iš jų atstovo galią tikriausiai turės būti ištirta kiekvienu atveju atskirai.

Didelės socialinės ir ekonominės tarpusavio priklausomybės socialinėse sistemose yra daug sutampančių jurisdikcijų. Pavyzdžiui, vienas tyrimas parodė, kad Niujorko mieste yra apie 1400 valdžios institucijų, turinčių skirtingas jurisdikcijas, tokių kaip Niujorko uosto valdžios institucija arba Scarsdale švietimo rajonas (Wood, 1961). Optimalias jurisdikcijas yra tyrinėję ekonomistai (žr. Breton, 1974; Breton ir Scott, 1978). Klausimai apie optimalų švietimo rajonų ir mokyklų dydį yra atskiri mūsų problemos atvejai. Praktiškai švietimo rajonų ir mokyklų dydžiai buvo nustatomi atsižvelgiant ne į visus galimus individų vaidmenis (mokinių, tėvų, mokytojų arba mokesčių mokėtojų), o tik į paskutinįjį, su tam tikromis modifikacijomis, kad būtų patogiau administracijai.[15]

Galiausiai nustatant optimalią jurisdikcinę sferą korporaciniams veikėjams, kuriems perduodamos kontrolės teisės, reikia aptarti ir išorinį poveikį per valstybių sienas. Čia kaip pavyzdžiai galėtų būti rūgštingi lietūs, lyjantys vienoje valstybėje dėl pramoninės veiklos kitoje, arba pasaulio banginių populiacijos mažėjimas dėl vienos ar dviejų šalių pernelyg aktyvios jų medžioklės. Kai kurių iš šių sričių priežiūrai buvo įkurtos tarptautinės organizacijos, turinčios tam tikras prievartinių sankcijų galias. Dėl to kyla klausimas, ar už nežinomybės uždangos individai perleistų prievartos monopolį vienai vienintelei korporacijai, t. y. valstybei? Gali būti, kad greičiausiai atsakymas būtų neigiamas. Dabartinis nacionalinės valstybės, kaip socialinės veiklos organizavimo būdo, egzistavimas gali būti prievartinės socialinės organizacijos istorinių šaknų liekana. Tos šaknys glūdi tokiose giminystės grupėse, kaip klanai ir gentys. Laikui bėgant, giminystė nustoja būti socialinės organizacijos pagrindas, tad atsiveria galimybė kitokiems nei šiuolaikinė nacionalinė valstybė socialiniams dariniams.

[15] Duomenys rodo, kad, pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose optimalus vidurinės mokyklos dydis yra mažiau nei 500 mokinių „geriems" vidutinio mokinio rezultatams pasiekti ir apie 1000 mokinių ekonominiam efektyvumui išlaikyti (žr. Coleman ir Hoffer, 1987, kur pateikiami netiesioginiai duomenys dėl gerų rezultatų ir tiesioginiai duomenys dėl ekonominio efektyvumo). Tačiau centrinė valdžia verčia stambinti mokyklas, ir jos tampa didesnės už abu optimalius dydžius, taigi mokyklos nėra optimalaus dydžio nei mokiniams, nei mokesčių mokėtojams. Valdžios galia tai padaryti yra galios pasididinimo (angl. *aggrandizement*) atvejis sukuriant korporacinius veikėjus, kaip tai aptariama kitose šio skyriaus vietose.

Kas yra pirminiai veikėjai?

Anksčiau išdėstytoje analizėje aš dariau prielaidą, kad pirminiai veikėjai (*elementary actors*) yra fiziniai asmenys, o konstitucija buvo laikoma priemone teisėms tarp korporacinio veikėjo ir fizinių asmenų padalyti. Tačiau taip gali ir nebūti. Kuriant konstituciją tam tikram korporaciniam veikėjui, gali būti, kad pirminiai veikėjai bus kiti korporaciniai veikėjai. Pavyzdžiui, rašant Jungtinių Amerikos Valstijų konstituciją, tuo metu pagrindiniai korporaciniai veikėjai buvo trylika aiškiai apibrėžtų kolonijų. JAV konstitucija eksplicitiškai pripažino dvi pirminių veikėjų grupes ir įsteigė dvi atstovaujančiąsias asamblėjas – Atstovų rūmus, kuriuose kiekvienas pilietis turėjo būti lygiai atstovaujamas, ir Senatą, kuriame kiekviena valstija turėjo būti lygiai atstovaujama dviejų senatorių nepriklausomai nuo piliečių joje skaičiaus. Taip pat kitos likutinės teisės, eksplicitiškai neapibrėžtos konstitucijoje, atiteko valstijoms. Iš tiesų 1787 metais. Konstituciniame susirinkime buvo diskutuojama ne apie piliečių ir federalinės vyriausybės, o apie valstijų ir federalinės vyriausybės teisių pusiausvyrą. Galima teigti, kad konstituciniuose svarstymuose, kuriuose gimė Jungtinės Amerikos Valstijos, pačios valstijos buvo svarbesni individai nei fiziniai asmenys.

Panašiai nutiko 1945 metais. kuriantis šiuolaikinei Libano valstybei, kai pagrindinės religinės grupės eksplicitiškai konstituciškai buvo pripažintos pagrindiniais veikėjais. Nors vyriausybė nėra eksplicitiškai federalinė, krikščionims ir musulmonams buvo nustatytas atskiras atstovavimas. Yra kitų atvejų, kai korporaciniai vienetai institucijos viduje yra traktuojami kaip pirminiai veikėjai, sudarantys didesnį korporacinį junginį. Jungtinėse Tautose nacionalinės valstybės yra pirminiai veikėjai. Korporacijų nuostatai skelbia, kad ir individualūs, ir korporaciniai veikėjai, turintys korporacijos akcijų, yra korporacijos valdymo, kuriame kontrolė yra paskirstyta pagal turimą akcijų dalį, pirminiai veikėjai. Prekybos asociacijose patys nariai yra korporacijos.

Visuose šiuose pavyzdžiuose mano įvardyti pirminiai veikėjai gali būti vadinami pirminiais dėl vienos priežasties: korporacinis junginys, kuriam jie priklauso, neturi teisės kištis į jų vidinę veiklą. Visas šias teises išlaiko patys nariai.

Funkcinės dalys kaip tarpiniai veikėjai

Vis dėlto yra kita korporacinių veikėjų klasė, kurioje korporaciniai vienetai didesnio korporacinio veikėjo viduje yra eksplicitiškai pripažįstami*, tačiau teisė nustatyti šių vienetų vidaus veikimą priklauso didesniam veikėjui. Šio atvejo pavyzdys būtų Vakarų Vokietijos žemių 8-ojo dešimtmečio pradžioje priimti įstatymai dėl universitetų valdymo. Pavyzdžiui, Vakarų Berlyno įstatymas (vėliau panaikintas 1982 m.) reikalavo, kad universiteto valdymo institucijoje trečdalis vietų būtų skirta profesūrai, trečdalis – studentams, o likęs trečdalis – universiteto nariams ne pedagogams. Net ir visų šių grupių atstovų atrankos procedūras nustatė ne jie patys ar universitetas, o įstatymas. Jungtinių Amerikos Valstijų nacionalinės mokslų akademijos kolektyviniai sprendimai dėl naujų narių priėmimo priimami vadovaujantis trijų etapų

* Kaip atskiri – *vert. pastaba*.

balsavimo procedūra. Pirmoji atranka vyksta dalykų (organizuotų į „sekcijas“) viduje, tada dalykų grupės (sujungtos į „klases“) atrenka kandidatus, o galutinai renka visi nariai pagal atskirų klasių kvotas. Kitas pavyzdys būtų iš ankstyvosios Tarptautinės spaustuvininkų sąjungos istorijos, kai daugelį svarbiausių sprendimų priimdavo vykdomoji taryba, sudaryta iš prezidento ir visų sąjungos atstovaujamųjų amatų išrinktų viceprezidentų. Čia vėlgi rinkimų procedūra padaliniuose buvo apibrėžta sąjungos lygmenyje, o ne pačių padalinių.

Nė viename iš šių pavyzdžių negalima teigti, kad korporaciniai vienetai didesnėje korporacijoje yra pirminiai veikėjai, kaip tai buvo Jungtinėse Tautose ar prekybos asociacijose. Jie greičiau yra pavaldūs korporaciniai veikėjai su dalinės kontrolės teisėmis didesniojo junginio atžvilgiu, o pastarasis savo ruožtu turi teisę kontroliuoti jų vidinį veikimą. Šiuos padalinius paprastai galima apibūdinti kaip didesniojo veikėjo funkcinius elementus. Profesoriai, kiti dėstytojai ir studentai yra trys svarbūs funkciniai universiteto elementai, taip pat kaip ir darbuotojai bei akcininkai (darbas ir kapitalas) yra du svarbiausi funkciniai verslo korporacijos elementai. Šių padalinių korporacinių veiksmų kontrolės teisių koncepcijoje kontrolės teisės priklauso ne individualiems veikėjams, pavyzdžiui, ne atskiriems universiteto profesoriams ar korporacijos darbuotojams, o patiems padaliniams, pavaldiems korporaciniams veikėjams, t. y. universiteto profesūrai arba visiems įmonės darbuotojams. Tai galima lengvai nustatyti pagal individualaus balso svorį. Pavyzdžiui, jei universitete, kurio valdymo struktūra tokia, kaip anksčiau aprašyta, vienam profesoriui tenka keturiasdešimt studentų, galėtume pagalvoti, kad pagal konstitucinį sumanymą studento galia būtų lygi vienai keturiasdešimtajai profesoriaus galios. Bet atlikę greitą mintinį eksperimentą, įsitikinsime, kad tokia nuomonė yra klaidinga. Jei studentų universitete sumažėtų perpus, studentų atstovavimas universiteto valdymo institucijoje nepakistų ir vieno studento galia būtų lygi vienai dvidešimtajai profesoriaus galios. Šią struktūrą teisinga būtų vertinti kaip teisių kontroliuoti didesnįjį korporacinį veikėją (universitetą) lokalizavimą tarpiniame arba pavaldžiame korporaciniame veikėjuje (studentijoje). Savo ruožtu teisė kontroliuoti tarpinį korporacinį veikėją yra suteikta individualiems nariams, o šių teisių paskirstymą nustato didesnysis, o ne tarpinis korporacinis veikėjas.

Nors, atrodytų, anksčiau išdėstyta analizė teisingai aprašo teisių paskirstymą, tačiau ji aiškiai neparodo, kada tokios funkcinės korporacinio veikėjo postruktūrės yra naudingos arba būtinos. Apskritai postruktūrės yra svarbios, kai korporacinis veiksmas yra tam tikros tarpinių veikėjo dalių, kurių kiekviena turi specialų vaidmenį korporaciniame veiksme (tačiau individai kiekvienos dalies viduje yra iš esmės pakeičiami), funkcinės tarpusavio priklausomybės rezultatas. Tai tinka Vokietijos universitetams arba pramonės korporacijoms. Nacionalinės mokslų akademijos atveju postruktūrės atsiranda dėl kitos priežasties – ne dėl funkcinės įvairių skirtingų vaidmenų tarpusavio priklausomybės, o tam, kad esanti socialinė struktūra (skatinanti kiekvieną individą balsuoti tik pagal vieną interesą – akademinę discipliną, kaip šiame pavyzdyje) būtų apsaugota nuo vieno pogrupio dominavimo. Atrodo, kad Libane dėl tos svarbos, kurią religija turi socialinėje struktūroje, konstitucijoje atsirado nuostata apie atstovavimą religiniu pagrindu.

Be minėtų, yra dar kitas modelis. Jį iliustruoja Dahlio (1961), Banfieldo ir Wilsono (1963) ir Laumanno bei Pappi (1976) studijose aprašytas sprendimų priėmimas bendruomenėse. Bendruomenių sprendimai apie tai, kur statyti ligoninę arba oro

uostą ar panašius sprendimus, kuriuos eksplicitiškai kontroliuoja meras arba miesto taryba, neformaliai gali kontroliuoti keletas veikėjų, kurių interesus šie sprendimai tiesiogiai paliečia. Paprastai tai nėra fiziniai asmenys arba tarpiniai korporaciniai veikėjai, pavaldūs bendruomenės valdžiai. Tai greičiau yra korporaciniai veikėjai, nepriklausomi nuo šios valdžios: bankai, vietinės verslo įmonės, nacionalinių įmonių vietiniai filialai arba nacionalinės vyriausybės agentūros. Šių veikėjų kontrolės teisės nėra formaliai pripažįstamos per balsavimo arba atleidimo procedūras. Kita vertus, šios teisės gali būti traktuojamos kaip neformali bendruomenės konstitucija, kai, pavyzdžiui, meras žino, kad prieš pradėdamas projektą, jis turi gauti tam tikrų veikėjų pritarimą.

Gali būti ypač naudinga įtakos ir socialinių mainų procesų, per kuriuos tokiais atvejais priimami kolektyviniai sprendimai, nelaikyti neformalios konstitucijos dalimi ir palikti juos eksplicitinei analizei kaip atskirus procesus. Čia pakanka pastebėti, kad šie nepriklausomi bendruomenės korporaciniai veikėjai gali neturėti formalių bendruomenės veiksmų kontrolės teisių, bet turėti išteklių, kuriais gali būti suinteresuoti turintys tas formalias kontrolės galias, ir taip įgyti galimybę kontroliuoti rezultatą.

Atsakymą į klausimą, kas yra pirminis veikėjas su dalinės kontrolės teisėmis korporacinio veiksmo atžvilgiu, galima susumuoti taip: daugeliu atvejų pirminis veikėjas yra fizinis asmuo. Kitais atvejais (kaip Jungtinėse Tautose) pradinis veikėjas pats yra korporacinis veikėjas. Kai kuriais atvejais (pavyzdžiui, korporacijos, kurios akcininkai yra fiziniai asmenys ir korporacijos) pirminis veikėjas gali būti fizinis asmuo arba korporacinis veikėjas. Tačiau yra sudėtingesnių už anksčiau aprašytus atvejus, kuriuose tarpiniai veikėjai gali būti funkciškai susiję su korporaciniu veiksmu arba socialine struktūra, kuriai yra užkraunamas korporacinis veikėjas. Dauguma tarpinių veikėjų nėra visiškai suverenūs – tai rodo jų konstitucijos, apibrėžiančios, kaip juos pačius kontroliuoja jų nariai. O pačios konstitucijos yra sukuriamos valdančiojo korporacinio veikėjo lygmenyje.

14
SOCIALINIO PASIRINKIMO PROBLEMA

11 skyriuje parodyta, kad teisių perdavimą į veiksmų ir teisių „banką“ racionaliai pagrindžia veiksmai, sukeliantys išorinį poveikį. 13 skyriuje pateiktos sąlygos, kurioms esant, racionalūs individai yra suinteresuoti perduoti kai kurių savo veiksmų kontrolę korporaciniam veikėjui. Perduodama darant prielaidą, kad perduotos teisės bus naudojamos taip, kad individų būklė, palyginti su individualia teisių nuosavybe, pagerės.

Taigi, kaip matėme šiuose skyriuose, net jeigu iš pradžių visos teisės priklauso tik individams (arba taip traktuojama filosofinės prigimtinių teisių perspektyvos požiūriu), laikui bėgant šie individai dalies savo teisių individualiai nebekontroliuos. Kiekvienas dalį šių teisių (su tam tikromis sąlygomis) perduos korporaciniam veikėjui, o pastarasis atsiras įgijęs šias teises. Tačiau dažniausiai individams yra racionalu perduoti šias teises tik tuomet, jei jie išlaikys tam tikrą galimybę kontroliuoti

korporacinio veikėjo veiksmus, nes šie veiksmai turi pasekmių individams. Problema yra ta, kaip keletas individualių veikėjų galėtų pasidalyti korporacinių veiksmų kontrolę.

Ši problema iškyla įvairiomis aplinkybėmis. Ji ypač aktuali demokratinėse valstybėse ir savanoriškose organizacijose, tačiau taip pat egzistuoja ir komunose, kuriose reikia priimti sprendimus dėl bendrijos reikalų, taip pat ir ekonominėse korporacijose, kuriose reikia spręsti ekonominius klausimus. Visapusiškai sėkmingo šios problemos sprendimo nėra, ir tai matyti iš keleto reiškinių – kai kurių valstybių vyriausybių žlugimo, kartais netgi revoliucijos būdu; bendrijos skilimo į frakcijas arba kompanijos grobikiško užvaldymo (*hostile take-over*).

Teisių padalijimas į nedalomas gėrybes

Teises į dalomas gėrybes galima padalyti 3 skyriuje aprašytais būdais. Tačiau kyla klausimas, ar galima padalyti teises į nedalomą veiksmą arba įvykį ir, jei galima, tai kaip?

Tarkime, kad turime konstituciją, kurioje:

teisės, kurios priklauso kolektyvui, o ne individui, yra fiksuotos konstitucijoje;
kolektyvui priklausančių teisių kontrolės teisių paskirstymas yra užfiksuotas konstitucijoje (pavyzdžiui, lygios teisės kontroliuoti visiems kolektyvo nariams arba piliečiams);
kontrolės teisių forma nėra konstituciškai fiksuota.

Konstitucija kiekvienam piliečiui suteikia lygias kontrolės teises, tačiau neatsako į klausimą, ar šios kontrolės teisės bus įgyvendinamos nuolatinio plebiscito būdu per periodiniuose rinkimuose išrinktą įstatymų leidžiamąją valdžią, per taip pat periodiškai renkamą vieną vykdytoją ar kokiu nors kitu būdu. Nuovoka apie kolektyviniam veiksmui būdingų teisių struktūrą turėtų padėti atsakyti į klausimą apie visas šias ir kitas galimas teisių vykdymo formas.

Norint sukurti pagrindą šios problemos analizei, reikia atkreipti dėmesį į keletą klausimų.

1. Praktiškai bet kuriame kolektyve yra ne vienas vienkartinis kolektyvinis veiksmas, kurio reikia imtis, o veiksmų srautas laike. Tai sukuria kolektyvinių veiksmų dalinį padalijimą laike, nes veiksmai šiame sraute yra atskiri veiksmai.[1]

2. Įvairių korporacinių veiksmų atžvilgiu korporacijos skirtingi nariai turi nevienodą interesą. Kraštutiniu atveju veiksmas gali rūpėti ne visiems, o tik nedaugeliui narių. Taip atsiranda galimybė kai kurių kolektyvinių veiksmų kontrolę pavesti (su kompensaciniu teisių apsikeitimu arba be jo) kolektyvo narių pogrupiams.

3. Bendriausia priemonė korporacinių veiksmų kontrolei tarp narių padalyti yra balsavimas, tačiau jis netobulai perteikia narių interesus į korporacinio veiksmo lygmenį. Šis būdas turi įvairių trūkumų (juos pastudijuosiu šiame skyriuje vėliau), tačiau

[1] Įvairios valdymo sistemos yra pasinaudojusios šiuo kolektyvinio veiksmo padalijimu laike. Pavyzdžiui, Astar komunoje, kurią tyrė Zablocki (1980, p. 233), kiekvienas bendrijos narys rotacijos principu vieną savaitę diktatoriškai kontroliavo komunos sprendimus.

vienas trūkumas yra itin subtilus. Balsavimo metu kaip teisių savininkai pripažįstami tik individai ir todėl korporacinio veikėjo kontrolės teisės padalijamos ignoruojant jų (skirtingai turimą) socialinį kapitalą (žr. 12 skyrių). Taigi iš anksto daug daugiau galios įgyja turintys socialinį kapitalą. Kitaip šį defektą galime įvardyti pastebėję, kad korporacinis veiksmas yra viešoji gėrybė ir kad individas yra ne tas veiksmo vienetas, nes individualus (naudos) maksimizavimas nulemia kolektyvinį suboptimizavimą (t. y. individualiai maksimizuodamas nė vienas individas nebalsuoja). Dar vienas būdas aprašyti šį balsavimo trūkumą yra prisiminti, kaip visuomenės tyrinėtojus suklaidino Jeremy'o Benthamo utilitarinė vizija. Jis visuomenės gerovės maksimizavimą matė kaip individualių naudų sumavimą. Šiuo požiūriu turėtume sumuoti balsus su visomis iš to išplaukiančiomis anksčiau aprašytomis problemomis.

4. Kartais manoma, kad kolektyvinio sprendimo su dviem alternatyvomis atveju individas korporacinio veiksmo dalinės kontrolės teisę gali realizuoti tik balsavimo (t. y. dvinario veiksmo) būdu. Tačiau yra ne taip. Pavyzdžiui, įmanoma korporacinio veikėjo konstitucijoje numatyti privalomą daugiapakopę procedūrą, kurios dėka individai turėtų konstitucines teises visose pakopose. Pavyzdžiui, pagal JAV konstituciją įstatymų įsigaliojimui yra privaloma daugiapakopė procedūra. Pilietis, turėdamas teisę balsuoti Kongreso ir prezidento rinkimuose, turi dalinės kontrolės teisę kiekvienos sprendimus priimančios institucijos atžvilgiu: Atstovų rūmų, Senato ir prezidento. Tai tik viena galima struktūra, kurioje daugiapakopės procedūros dėka iš individų galima išgauti turiningesnę informaciją apie jų pirmenybes.

5. Kolektyvuose, egzistuojančiuose tam tikrą laiką, sprendimų priėmimas nėra vienkartinis izoliuotas įvykis. Jį lydi plati rinkimų kampanija, susiorganizavimas ir dažnai partijų susiformavimas. Suprantama, kad visa ši veikla vyksta todėl, kad į ją įsitraukusieji ją laiko naudinga priemone savo interesams realizuoti. Tačiau šios veiklos nereglamentuoja konstitucijos, o kartais nuo jos net atgraso taisyklės, draudžiančios kurti partijas arba frakcijas. Teorinės prielaidos, kuriomis remiamasi paskirstant teises (t. y. balsus), nenumato tokios veiklos, o ji vis dėlto plačiai paplinta. Tai rodo, kad tos prielaidos, o kartu ir teisių paskirstymas yra klaidingas. Nevisiškai aišku, ką visa tai reiškia praktiškai. Mažų mažiausiai tai reiškia, kad individualistinė teisė balsuoti, kolektyvinį sprendimą priimant nediferencijuotos vienpakopės procedūros būdu, ignoruoja tas teises, kurių atžvilgiu svarbus yra socialinis kontekstas arba socialinė organizacija.

Šie pastebėjimai apie nedalomų korporacinių veiksmų pobūdį nurodo tokius minėtų veiksmų kontrolės teisių padalijimo būdus, kurių formaliose sprendimų priėmimo procedūrose dažnai nebūna. Pavyzdžiui, tai, kad dažniausiai nėra atskirų izoliuotų korporacinių veiksmų, o egzistuoja jų srautas, reiškia, kad individams gali būti suteikiamos teisės kontroliuoti tam tikrą korporacinių veiksmų klasę, o būdai, kaip šiomis teisėmis pasinaudoti tos klasės viduje, paliekami pačių individų žiniai. Ši galimybė individams suteikia papildomos laisvės paskirstant individualius išteklius tarp skirtingų kolektyvinių veiksmų. Jei individualių asmenų yra labai nedaug, o veiksmų labai daug, tai nedalomumo apribojimas iš esmės išnyksta, nes vienas individas naudosis savo ištekliais siekdamas kontroliuoti tik tuos veiksmus, kurie jį domina, kitas – tik tuos, kuriais jis yra labiausiai suinteresuotas, ir t. t.

Šeima yra vienas iš kolektyvų, kuriame narių nedaug, tačiau veiksmų daug, o sprendimai joje priimami šitokiu būdu. Atsižvelgiant į pradinį konstitucinį teisių paskirstymą (o jis, savaime suprantama, gali ir nebūti egalitarinis), apibrėžiantį santykinę galią,

vyras (tėvas) imasi kontroliuoti kolektyvinę veiklą, labiausiai įdomią jam, žmona (motina) – tai, kas dominą ją, o vaikai – tai, kas labiausiai domina juos (pavyzdžiui, sprendžia tai, ką šeima veikia šeštadieniais). Visa tai vyksta pagal jų santykinę pradinę galią.

Kolektyvas, turintis daug korporacinių veiksmų ir mažai narių, įveikia būdingą balsavimui išsisukinėtojo problemą. Didesniuose kolektyvuose išsisukinėtojo problema egzistuoja tol, kol maksimizuojanti esybė yra individas ir jis maksimizuoja savo individualius interesus. Taip yra dėl to, kad, esant dideliam individų skaičiui, atskiro individo veiksmai daro labai mažą poveikį jo laukiamai naudai, tačiau visų kitų individų kartu apimti veiksmai labai veikia jo laukiamą naudą.

Konstituciniai korporacinių veiksmų kontrolės teisių padalijimo klausimai

Kai kurios korporacinių veiksmų kontrolės teisių padalijimo problemos sprendžiamos konstitucinėje stadijoje. Šioje stadijoje nustatomos korporacinio veikėjo veiklos taisyklės ir korporacinio veiksmo kontrolės teisių padalijimo taisyklės. Kai kurios problemos lieka individui ir nustačius taisykles, ypač tai, kaip individui racionaliai įgyvendinti savo teises.

Korporaciniam veikėjui konstitucinėje stadijoje iškyla šios problemos (kaip matyti iš sąrašo, jos tarpusavyje susijusios).

1. Žinant, kad teisė iš dalies kontroliuoti korporacinį veiksmą yra paskirstyta tarp įvairių individų, kyla klausimas – kokią formą turėtų įgauti šios teisės? Balsavimo teisė priimant kolektyvinį sprendimą pagal konkrečią sprendimo priėmimo taisyklę yra tipiška tokios teisės forma, tačiau, kaip matėme ankstesniame poskyryje, yra ir kitų alternatyvų. Taip pat pamatysime, kad balsavimas, kaip teisių taikymo forma, turi nepageidaujamų savybių.
2. Nepriklausomai nuo šių teisių formos visą laiką bus nuomonių skirtumai tarp šias teises turinčių individų dėl to, kurį veiksmą kiekvienu konkrečiu atveju turėtų atlikti korporacija. Kokios taisyklės ar procedūros galėtų šiuos nesutarimus išspręsti taip, kad atitiktų toliau pateikiamus keturis kriterijus?
   a) taisyklės, kuriomis remiasi korporacinio veiksmo inicijavimas, turėtų atitikti nuoseklumo (arba racionalumo) kriterijus. Šių kriterijų rinkinys yra Arrow (1951) aksiomos. Arrow įrodė, kad nėra nė vienos tokios balsų agregavimo taisyklės, kuri atitiktų visas aksiomas. Arrow aksiomų rinkinį vadinsiu nuoseklumo kriterijumi. Po Arrow buvo atliktas didelis darbas siekiant atrasti balsų agregavimo būdą, kuris šio kriterijaus požiūriu būtų mažiausiai nepriimtinas;[2]

[2] Didžioji šių tyrimų dalis buvo publikuota akademiniuose žurnaluose *Public Choice, Journal of Economic Theory, Social Choice and Welfare* ir *American Political Science Review*. „Nuoseklumo" (*consistency*) terminas literatūroje apie socialinį pasirinkimą yra vartojamas taip pat siauresne prasme (žr. Young, 1975; Fishburn, 1977). Čia pasirinkimas vadinamas nuosekliu, jei sudėtinės grupės pasirinktą alternatyvų rinkinį sudaro grupės pogrupių atskirai pasirinktos alternatyvos. Aš pats šį terminą vartoju socialinio pasirinkimo tranzityvumo, kuriuo kolektyvui suteikiama pirmenybių tvarka, prasme.

b) šios taisyklės turi inicijuoti korporacinius veiksmus, atspindinčius narių interesus. Vadinsiu jį tiesosakos, ar veridikalumo (*veridicality*), kriterijumi. (Šis kriterijus Arrow aksiomose yra kaip sąlyga, kad tarp individo ir visuomeninių verčių turi būti pozityvus ryšys. Tačiau jis skiriasi nuo kolektyvinio racionalumo kriterijaus turinio požiūriu. Kaip pabrėžia Arrow, visos jo aksiomos kartu sudaro piliečių suverenumo ir nuoseklumo, arba kolektyvinio racionalumo, kriterijus [1951, p. 31]);

c) taisyklės turi skatinti tokius korporacinius veiksmus, kurie būtų pakankamai ryžtingai įgyvendinti, kad būtų efektyvūs. Tai vadinsiu veiksmo potencialo (*action-potential*) kriterijumi;

d) taisyklių skatinami veiksmai neturi sugriauti korporacinio veikėjo, t. y. neskatinti jo narių atsiskyrimo ar sukilimo. Tai vadinsiu nedalijamumo (*non-divisiveness*) kriterijumi.

3. Bet kuriam nedalomam įvykiui egzistuojanti išsisukinėtojo problema nulemia tai, kad individas dideliame kolektyve nutaria nesinaudoti teise iš dalies kontroliuoti kolektyvo veiksmus. Viena iš išsisukinėtojo problemos pasekmių yra ta, kad, išskyrus mažiausius kolektyvinius sprendimus, individui balsuoti neracionalu, jei balsavimas jam kainuoja. Tai, kad daugelis individų balsuoja patirdami laiko ir pastangų kaštus bei žinodami, kad jų balsas rezultato nenulems, kartais vadinama balsavimo paradoksu (žr. Riker ir Ordeshook, 1973). 11 skyriuje išanalizavau būdą, kuriuo šį tariamai neracionalų elgesį galima paaiškinti racionaliu normos balsuoti susidarymu (toliau šį reiškinį analizuosiu 30 skyriuje). Tačiau šis paaiškinimas tik aprašo, kaip tarp racionalių individų gali atsirasti norma, skatinanti balsuoti. Jis nenurodo, kaip korporacinis veikėjas galėtų įveikti balsavimo paradoksą, jau nekalbant apie tai, kad jis nepasako, kaip galėtų būti įveikta bendroji išsisukinėtojo problema, kai sprendimus priima korporaciniai veikėjai.

Šias problemas galima matyti kaip dalį bendresnės mikro-į makrolygmenį perėjimo problemos korporacinio veikėjo atveju. Teisės nuspręsti veiksmo kryptį turi būti išlaikomos individualiame, tačiau veikti reikia korporacinio veikėjo lygmenyje. Ši mikro- ir makrolygmenų sąryšio problema kartu yra ir institucijų projektavimo (*institutional design*) problema, nes reikia išspręsti klausimą, kaip sujungti šias dalinės kontrolės teises taip, kad korporacinis veiksmas įgautų kryptį ir atitiktų nuoseklumo, tiesosakos, veiksmo potencialo ir nedalijamumo kriterijus.

Kartais ši problema įvardijama kaip agregavimo problema, kurioje agreguojamos teisės yra balsai. Tačiau šitoks apibūdinimas yra neteisingas dviem požiūriais. Pirma, kaip ir bet kuriame perėjime iš mikro- į makrolygmenį, individualaus lygmens teisių arba išteklių sujungimas makrolygmens rezultatui pasiekti nėra vien tik agregavimo reikalas, nes neapsieinama be tam tikro pobūdžio sąveikos. Tai, kad institucinio projektavimo problema ligi šiol yra matoma tik kaip agregavimo klausimas, yra vienas iš institucijų kolektyviniams sprendimams priimti trūkumų šaltinių.

Antra, toks problemos formulavimas remiasi neteisinga prielaida, kad individų *dabar* turimos teisės turi būti balsų, kaip jie dabar suprantami, pavidalo. Tokia prielaida užkerta kelią tokios teisės formos paieškai, kuri geriau išspręstų mikro-į makro- perėjimo problemą pagal keturis anksčiau aprašytus kriterijus. Mikro-į makro-

perėjimui balsavimas yra ydinga ir pasenusi priemonė, tik kai kuriais aspektais geresnė už loteriją, o iš tiesų kai kuriais atvejais netgi blogesnė už loteriją, kurios laimėtojas diktuoja korporacinio veiksmo sąlygas.

Būdama institucijų projektavimo problema, ši mikro- ir makro- problema yra kiek kitokio pobūdžio nei dauguma kitų, aptartų šioje knygoje. Pastarosioms svarbiau ne tiek optimalaus projektinio sprendinio, dizaino paieška, kiek tinkama perėjimo iš mikro- į makrolygmenį konceptualizacija. Tačiau ir šiame skyriuje nagrinėjamu atveju intelektiniu uždaviniu iš dalies išlieka tinkama autentiškų procesų konceptualizacija, nes kai kurie kolektyviniai sprendimai yra priimami nesant eksplicitinio institucinio projekto. Šių procesų tyrimas padės plėtojant institucijų projektavimą. Taip pat netgi tais atvejais, kai veikia konstitucijose apibrėžtos institucijos socialiniams pasirinkimams sukurti, tikslingos individų veiklos sistemos viduje dėka atsiranda ir kitų institucijų. Pavyzdžiui, daugelis konstitucijų nenumato partijų veiklos (o kai kuriose ji netgi yra uždrausta), tačiau daugelyje politinių sistemų jos (partijos) atsiranda spontaniškai. Suvokus, kodėl šios institucijos atsiranda, galima geriau suprasti bendruosius procesus, kurių metu įvyksta mikro-į makrolygmenį perėjimas, bei šį perėjimą įgalinančių institucinių struktūrų trūkumus.

Šiame skyriuje bus aptartos pirmosios dvi iš trijų anksčiau aprašytų korporacinio veikėjo problemų (trečiąją problemą iš dalies spręsiu 31 skyriuje). Patyrinėjęs kai kurias aplinkoje be formalių sprendimo priėmimo taisyklių natūraliai atsirandančias institucijas, išanalizuosiu institucinės struktūros „geroms" baigmėms pasiekti sukūrimo problemą. Santykinis baigmės gerumas bus įvertintas kaip baigmės atitikimo keturiems – nuoseklumo, tiesosakos, veiksmo potencialo ir nedalijamumo – kriterijams mastas. Po to pereisiu prie pirmosios korporacinio veikėjo problemos, t. y. klausimo apie tai, kokios formos turėtų būti individų dalinės kontrolės teisė.

Intelektinės socialinio pasirinkimo mįslės

Klausimai apie kolektyvinius sprendimus užmena intelektines mįsles (turinčias tiesioginę įtaką socialiniam veiksmui) jau nuo tų laikų, kai Amerikos ir Prancūzijos revoliucijos sukūrė kontekstus, kuriuose formalūs kolektyviniai sprendimai, priimami piliečių arba jų atstovų, pakeitė kai kuriuos valstybių vadovų vienasmenius sprendimus. Prancūzijos revoliucija ir ją paskatinęs intelektualusis klimatas įkvėpė du pirmuosius kolektyvinių sprendimų teoretikus – markizą de Condorcet ir Jeaną Charlesą de Borda. Didžioji vėlesnių darbų apie kolektyvinius sprendimus dalis kėlė sau tokius pačius uždavinius kaip ir jie – t. y. išrasti sprendimų taisyklę, kuri visomis aplinkybėmis tiksliai atspindėtų tautos valią.

Ankstyvesnės demokratinių sprendimų procedūros, pavyzdžiui, klasikinėje Graikijoje ir Britanijos parlamente nesužadino tokios intelektinės veiklos. Tačiau, ir be Amerikos bei Prancūzijos revoliucijų, būta kitų intelektualų susidomėjimą skatinusių aplinkų. Viena iš jų buvo Anglijos Oksfordo ir Kembridžo universitetų koledžuose, kuriuose poreikis išsirinkti administratorių paskatino Lewisą Carrollą ir kitus spręsti klausimą apie tai, kaip surasti norimas savybes atitinkan-

čias sprendimo taisykles.[3] Blackas (1970) apžvelgė ankstyvąją šių intelektinių bandymų istoriją.

Tačiau labiau negu bet kuris kitas įvykis Prancūzijos revoliucija paskatino intelektualus atkreipti dėmesį į tai, kaip žmonių arba Rousseau bendroji valia gali būti atrasta rinkiminėmis procedūromis. Šią problemą sudaro dvi dalys. Viena yra susijusi su apibrėžimu, t. y. su tuo, kas gi yra ta „bendroji valia". Kita problema yra ta, kaip (jau apibrėžus „bendrąją valią") ji gali būti realizuota tam tikrų individų elgesį sukeliančiomis ir tą elgesį kokiu nors būdu sujungiančiomis procedūromis arba taisyklėmis.

Kolektyvinio veiksmo krypties, išreiškiančios bendrą valią, arba liaudies valią, atradimo sąvoka mažų mažiausiai vienu aspektu atspindi ankstesnes socialinio pasirinkimo formas, kurių galbūt geriausias pavyzdys yra kankinimo teismų institucija. Konceptualus kankinimo teismų pagrindas yra antgamtinė jėga, turinti apginti kaltinamąjį nuo gamtos jėgų, jei jis iš tiesų nekaltas. Ankstyvojoje tautos suverenumo koncepcijoje ir, be abejo, Rousseau veikaluose, kuriais iš dalies ir rėmėsi šios koncepcijos, yra labai aiški antindividualios valios idėja, – valios, kurią tik reikia atrasti.

Nepaisant to, kad vėliau teoriniuose darbuose socialinio pasirinkimo temomis ši idėja buvo atmesta, svarbu pastebėti, kad jos visuotinis paplitimas galėjo būti naudingas sukuriant „gerą" sprendimų priėmimo procedūrą. Ji galėtų legitimuoti galutinį pasirinkimą, net jei procedūra turėtų trūkumų. Argumentuoti galima taip: monarcho, o taip pat ir jo deleguotų asmenų ar institucijų veiksmų legitimumą užtikrino teisių dieviškosios kilmės ir jų dieviškojo suteikimo monarchui koncepcija. Teises visada galima buvo išvesti iš Dievo, kuris jas emanavo, todėl bet kuris šių teisių savininko veiksmas buvo legitimus. Šis korporacinių veiksmų legitimavimo būdas pranyko, kai septynioliktajame–aštuonioliktajame a. išpopuliarėjo prigimtinių teisių ir tautos suvereniteto doktrina. Tačiau suvereniteto perėjimas žmonėms nepašalino būtinybės rasti korporacinio veiksmo legitimavimo šaltinį. Šį poreikį patenkino bendrosios, arba tautos, valios, kaip egzistavusios iki ir nepriklausomai nuo socialinio pasirinkimo procedūrų, koncepcija. Tokios procedūros buvo tiktai priemonės bendrajai valiai atrasti.

Tačiau kitos, ne mažiau tikros, problemos išlieka. Svarbiausioji yra Condorcet paradoksas, kuris sako, kad nuoseklios individualios pirmenybės esant daugumos sprendimo taisyklei gali lemti nenuoseklius socialinius pasirinkimus. Arrow (1951) įrodė, kad nėra tokios sprendimo taisyklės, kuria remiantis agreguojamos nuoseklios (kaip apibrėžta jo aksiomomis) individualios pirmenybės arba balsai visada sukurtų nuoseklius socialinius pasirinkimus.[4]

Prieš tiriant šį paradoksą ir kai kurias jo pasekmes, naudinga atidžiau panagrinėti skirtumus tarp nedalomų įvykių dalinės kontrolės teisių ir privačių, dalomų bei atskiriamų gėrybių nuosavybės teisių. Tai galima padaryti abiem atvejais palyginus

[3] Šie rinkimai buvo nuolatinis domėjimosi kolektyvinių sprendimų priėmimu šaltinis. C. P. Snow parašė romaną *„Direktoriai"* (*The Masters*, 1951) apie išgalvotus naujo vadovo rinkimus viename iš Kembridžo universiteto koledžų. 17 skyriuje minimas atsitikimas iš to romano iškelia kai kurių sandorių kolektyvinių sprendimų priėmimo metu legitimumo klausimą.

[4] Susidūręs su šiuo paradoksu, Condorcet pasiūlė procedūrą kolektyviniams sprendimams priimti. Ji remiasi „teisingo" pasirinkimo idėja, kurioje individualus balsavimas traktuojamas kaip vien tik individualus vertinimas, kuris gali būti klaidingas. Condorcet pasiūlė ciklinę grandinę silpniausioje grandyje, o tai reiškė mažiausių klaidingų balsų skaičių (Young ir Levenglich, 1978, Young, 1978). Tolesniam aptarimui žr. 15 skyrių.

perėjimą iš mikro- į makrolygmenį. Privačių gėrybių nuosavybės teisių atveju rinka yra pagrindinė tokio perėjimo priemonė. Sistema prasideda nuo individualiai kontroliuojamų gėrybių ir pirmenybių, o baigiasi nauju gėrybių paskirstymu, kurį lemia iš mikrolygmens sandorių atsiradusios kainos. (Rinka nėra vienintelė tokio perskirstymo priemonė; perskirstyti taip pat galima įsikišant centrinei valdžiai – kontroliuojant kainas arba racionuojant parduodamų prekių kiekius.)

Socialinio pasirinkimo palyginimas su rinka daug ką pasako. Rinkos atveju išeities padėtyje individas kontroliuoja (arba turi kontrolės teises) tam tikrą privačių ir dalomų gėrybių skaičiaus dalį. Institucinė aplinka yra tokia, kurioje susitarimai yra įgyvendinami (arba, esant sinchroniškam (gėrybių) pateikimui, savaime įgyvendinami), o nuosavybės teisės gerbiamos. Gali atsirasti susijusių institucijų, tokių kaip bankai, mainų priemonės, kredito sistemos ir kt., tačiau šias institucijas reikia skirti nuo bazinių taisyklių, reikalingų procesui pradėti. Tokioje aplinkoje individai nekontroliuoja viso to, kuo jie yra suinteresuoti, tačiau kadangi gėrybės yra dalomos, neturi išorinio poveikio ir yra atskiriamos, individai savo išteklius gali naudoti, kad patenkintų savo norus atsižvelgdami į pradinius biudžeto apribojimus. Tai darydami, jie sukuria sisteminę baigmę, kuri yra gėrybių paskirstymas po mainų. Ši baigmė atsiranda inkrementiškai, individams atliekant mainus, priartinančius juos prie naujos paskirstymo pusiausvyros.

Socialinių pasirinkimų nedalomų įvykių atžvilgiu situacija yra kitokia. Išeities padėtyje esančių individų ištekliai paprastai yra tam tikro pavidalo teisės, kurios daro įtaką korporacinio veikėjo sprendimų baigmėms. Šių teisių dažniausiai aptinkama forma yra balsavimo teisė. Tačiau individai negali inkrementiškai patenkinti savo norų šių sprendimų atžvilgiu taip, kaip jie gali tai daryti rinkoje. Jie negali pirkti juos dominančių sprendimų kontrolės taip, kaip jie perka privačią ir dalomą prekę, ir ne tik todėl, kad balsų pirkimas yra neteisėtas. Dėl įvykio nedalomumo socialinio pasirinkimo rezultatas įgyja dvi savybes. Pirmoji yra ta, kad įvykio baigmė arba yra, arba jo nėra, taigi mažėjančio ribinio naudingumo principas čia netaikomas. Antroji savybė yra ta, kad įvykio pasekmės turi viešųjų gėrybių savybes. Atskiram individui visiška ar dalinė baigmės kontrolė nesuteikia daugiau naudos nei visiems kitiems, siekiantiems tos pačios baigmės ir turintiems kontrolę.

Tada klausimas apie individo veiksmą yra toks: kaip šie du skirtumai išteklių atžvilgiu paveikia individo motyvaciją (jei apskritai paveikia) ir jo veiksmus? Mažėjančio ribinio naudingumo nebuvimas reiškia, kad individuali paskata įgyti papildomą kontrolės vienetą inkrementiškai nemažėja įgijus didesnę kontrolę. Pavyzdžiui, esant daugumos sprendimo taisyklei, individuali paskata kontroliuoti papildomus balsus greičiausiai didėja artėjant prie pusės visų balsų kontrolės ribos, o ją pasiekus, paskatos nebelieka.[5]

Mažėjančio ribinio naudingumo nebuvimo svarbą balsams, kaip ištekliams, rodo mintinis eksperimentas. Tarkime, kad sprendimo taisyklė buvo tokia: jei iš visų n balsų n_1 yra už teigiamą baigmę, o $n - n_1$ už neigiamą, tada teigiamos baigmės tikimybė yra n_1/n, o neigiamo $(n - n_1)/n$. Kaip, esant tokiai sprendimo taisyklei, racionalaus individo paskata kontroliuoti daugiau balsų priklauso nuo jau kontro-

[5] Sakau „greičiausiai", nes individuali paskata priklauso nuo to, kaip individas vertina kitų veikėjų veiksmus. Išsamią balsavimo ribinio naudingumo analizę žr. Coleman (1968b).

liuojamų balsų? Atsakymas toks: visiškai nepriklauso. Atskiro balso įtaka laukiamam rezultatui (taigi ir individo laukiamai naudai) yra tokia pati nepriklausomai nuo jau kontroliuojamų balsų skaičiaus.

Tam, kad balsavimu paremta sprendimų priėmimo taisyklė atsižvelgyų į mažėjantį ribinį naudingumą, individo pirmenybes atitinkančios baigmės tikimybė turėtų didėti inkrementiškai, tačiau mažėjančia sparta didėjant individo kontroliuojamų balsų skaičiui. Tokia sprendimų priėmimo taisyklė yra įmanoma, bet dabartinėje praktikoje jos nėra. Jei tokia taisyklė būtų taikoma, tai reikštų, kad turėtų būti paskata be savo balso kontrolės įgyti papildomų balsų kontrolę (nors, apskritai paėmus, paskata būtų ne didesnė, nei esant dabartinėms sprendimo taisyklėms), *ir* ši paskata turėtų mažėti įgyjant daugiau balsų iki tam tikros pusiausvyros. 31 skyriuje parodysiu, jog šią sąlygą nebūtina patenkinti, kad atsirastų pusiausvyra.

Kolektyvinio sprendimo būdu sprendžiamo įvykio antroji probleminė savybė yra ta, kad jo pasekmės individui gali nepriklausyti nuo individo turimos baigmių kontrolės. Įvykio pasekmės neapsiriboja tais, kurie turi baigmių kontrolės teises, ir jomis aktyviai naudojasi. Pavyzdžiui, jei kiti veikėjai, kurių pirmenybės sutampa su manosiomis, kontroliuoja įvykį, tai baigmė bus naudinga ir man, lygiai taip pat, jei aš pats ją kontroliuočiau. Jei kitų kontroliuojančių veikėjų pirmenybės skiriasi nuo manųjų, aš vis tiek patiriu įvykio pasekmes. Atskiro individo balso kontrolė jam pačiam nėra naudingesnė nei kito individo, balsuojančio taip pat kaip jis pats, kontrolė. Priklausomai nuo dalinės kontrolės kolektyviniam srpendimui teises turinčių individų skaičiaus, paskatos skirtumas dėl šios antrosios savybės gali būti labai didelis. Jei individų yra labai daug, tai baigmė (ir kartu pasekmės individui) beveik nepriklauso nuo paties individo balso.

Kitas mintinis eksperimentas padės geriau suprasti, kaip kolektyvinis sprendimas dėl visiems pasekmingo įvykio skiriasi nuo individualios privačių ir dalomų gėrybių kontrolės. Tarkime, kad reikia priimti kolektyvinį sprendimą dėl įvykio su n galimų baigmių ir kontroliuojamą n individų. Baigmė i reprezentuoja individą i, įgyjantį vartojamą gėrybę. Kiekvienas individas yra suinteresuotas tik tuo, ar jis įgis gėrybę. Kitaip tariant, individas i yra suinteresuotas tiktai baigme i, palyginti su bet kuria kita baigme. Sprendimo taisykle gali būti bet kuri pagrįsta taisyklė, tad galima tarti, jog tai yra daugumos taisyklė. Kaip ir anksčiau, įvykis yra nedalomas, taigi nesuteikia mažėjančio ribinio naudingumo ir kartu pagrindo pusiausvyrai su mainų pagalba atsirasti. Priešingai, antroji įvykio savybė, anksčiau skyrusi jį nuo privačios ir dalomos gėrybės, jau nebegalioja. Individas pasieks norimą rezultatą tik tuo atveju, jei pats kontroliuos įvykį. Taigi taip išnyksta išsisukinėtojo problema.

Jei sutartis galima būtų atšaukti *tatonnement'o** procese ir jei individai turėtų kitų išteklių balsams įsigyti, tai vienas individas įgytų pakankamą balsų skaičių įvykiui kontroliuoti. Tai būtų individas, turintis pakankamai išteklių kitų individų balsams įsigyti ir labai suinteresuotas kolektyvinio sprendimo būdu paskirstoma gėrybe. Šis procesas formaliai atitiktų aukcioną, kuriame laimintysis siūlymas yra padalijamas lygiai tarp visų siūlytojų su konstituciškai apibrėžta teise siūlyti (formali analizė V dalyje parodys, kad įvykio kontrolę laimės tas individas, kuriam galios ir intereso sandauga yra pati didžiausia, jeigu bus išsireikšta 2-ame skyriuje įvestų sąvokų terminais).

* *Tatonnement* (pranc.) – čiupinėjimas. Šiuo metaforišku posakiu neoklasikinės ekonomikos pradininkas L. Walras įvardijo pusiausvyros nusistovėjimo konkurencingoje rinkoje procesą – *vert. pastaba.*

Atsižvelgiant į ką tik pateiktą privačių gėrybių nuosavybės teisių ir nedalomo įvykio dalinės kontrolės teisių skirtumą, kaip įvyksta socialinis pasirinkimas, kai nėra formalių sprendimo procedūrų?

Emerdžentiniai socialinio pasirinkimo procesai ir institucijos

Naudinga panagrinėti, kaip įvyksta socialinis pasirinkimas įvairiomis aplinkybėmis, kuriose nėra arba beveik nėra formalių institucijų sprendimams priimti. Viena iš jų yra mažoji grupė.

Natūralūs sprendimų priėmimo procesai mažosiose grupėse

Vienas iš mažųjų grupių sprendimo priėmimo būdų yra aptinkamas komunose. Komunos yra uždaros veiksmo sistemos, beveik neturinčios ryšių su išore. Jų nariai dažnai nediferencijuojami formalios galios požiūriu; narystei jose gali būti keliami tam tikri reikalavimai, pavyzdžiui, amžiaus cenzas arba priėmimas į bendriją tik kolektyviai nusprendus dabartiniams nariams. Daugelis komunų neturi formalių sprendimų priėmimo taisyklių. Visi sprendimai po plačių diskusijų ir argumentų priimami bendruoju sutarimu, tačiau be formalios procedūros, kurios dėka pirmenybės būtų įvertintos ir agreguotos. Sprendimų priėmimo procesas tęsiasi ilgai: jis prasideda nesutarimu ir galų gale baigiasi sutarimu.

Toks sprendimų priėmimo procesas neapsiriboja komunomis, tačiau taip pat vyksta ir daugelyje neformalių mažųjų grupių ir komitetų. Jis pažįstamas visiems tiems, kuriems teko dalyvauti komitetų veikloje arba priklausyti mažajai grupei, turinčiai priimti sprendimą, todėl čia nesiplėsdamas tik konstatuosiu pagrindinius dalykus be pavyzdžių. Pirma, nėra formalios sprendimų priėmimo taisyklės. Antra, nariai iš tikrųjų nori sutarti bendru konsensu, t. y. kad sprendimas būtų priimtinas visiems. Trečia, labai dažnai dalis ar net dauguma narių nori išvengti balsavimo. Ketvirta, šis procesas apima ne tik pozicijų išsakymą, bet ir ilgas diskusijas. Nariai paprastai yra skirtingo „svorio“, todėl kartais, kai didesnį „svorį“ turintis narys jau diskusijos pradžioje pasisako už tam tikrą alternatyvą, kai kurie kiti nariai, kurie būtų pasisakę prieš tą alternatyvą, taip jau nebedaro.

Ką remiantis šios knygos teorija galima pasakyti apie štai tokį kolektyvinį sprendimą? Atsakyti galėsime, prisiminę 2 skyriuje išdėstytą konceptualiąją struktūrą. Ten (o formaliau 25 skyriuje) veikėjo galios veiksmo sistemoje sąvoka buvo apibrėžta kaip veikėjo kontrolė visų tų dalykų atžvilgiu, kuriais suinteresuoti ir kiti sistemos veikėjai. Paprastas ir tiesioginis šios teorijos taikymas gali numatyti kolektyvinio sprendimo baigmę mažojoje grupėje: jei yra dvi alternatyvos be modifikacijos galimybių ir dalis narių teikia pirmenybę vienai, o kita dalis – kitai, tai bus pasirinkta ta alternatyva, kurios atžvilgiu narių pasvertų interesų suma bus didesnė. Veikėjo svoris, kaip aptarta anksčiau, yra jo galia.

Kaip šios teorijos požiūriu gaunamas toks rezultatas? Klausimas ypač aštrus, kai teorija numato, kad nugalės mažumos nuomonė, nes pokytis nuo baigmę palaikančios mažumos į vienbalsį palaikymą yra ypač ekstremalus. Tiesmukiškiausias numatymas būtų toks: galiausiai įsivyraus pozicija, kurią nuo pat pradžių palaiko dauguma. Numatyti, kad įsivyraus mažumos pozicija, galima todėl, kad apskritai kalbant, mažumos narių svoris yra didesnis, t. y. dėl didesnės galios, didesnio suinteresuotumo rezultatu arba dėl abiejų priežasčių. Tiksliau pasakius, pagal formaliąją V dalyje išdėstytą teoriją taip atsitiks todėl, kad mažuma turi didesnius pasvertus interesus dėl baigmės nei dauguma. Pagal teoriją procesai, kurių metu mažumos pozicija galiausiai yra vienbalsiai palaikoma, yra tokie, kuomet veikėjai sąveikauja mainų dėka, ką nors žadėdami arba primindami apie buvusias paslaugas. Šioje veikloje taip pat reikšmingas yra veikėjo interesas, ypač nusprendžiant, kiek išteklių jis skirs daryti įtaką sprendimui. Taip pat reikšminga yra ir veikėjo galia, nes ją apibrėžia turimi ištekliai, tarp jų ir jo pažadų vertė bei anksčiau kitiems suteiktų paslaugų kiekis. Jo galios atitikmuo yra jo biudžeto apribojimai dalomų gėrybių mainų sistemoje.

Teorija leidžia daryti antrą ir greičiausiai skirtingą spėjimą, dėl kurio taip pat reikia grįžti į 2 skyriuje išdėstytą konceptualiąją struktūrą. Joje buvo pabrėžta, kad įvykių baigmės gali turėti pasekmių kitiems įvykiams, kuriais taip pat yra suinteresuoti veikėjai. Šios pasekmės sukuria įvykių priklausomybę ir leidžia nagrinėjamo įvykio turiniui daryti poveikį taip: kadangi kolektyvo nariai nagrinėjamo įvykio nemato kaip nepriklausomo nuo kitų, kuriais jie suinteresuoti, papildomi interesai gali būti aktyvuoti, jei diskusija nariams aiškiai parodys kiekvienos galimos baigmės pasekmes kitiems įvykiams, kuriais jie yra suinteresuoti. Pagal teoriją ilgos ir plačios diskusijos paskirtis yra išaiškinti kitų įvykių priklausomybę nuo svarstomo sprendimo.

Ilgos ir plačios diskusijos metu į svarstymą įtraukiami ir su kitais įvykiais susiję interesai, tad baigmė gali būti kitokia, nei sprendžiant be diskusijų. Nors įvairių narių svoris lieka nepakitęs, aktyvuojama daugiau interesų, todėl gali pasikeisti pasverti interesai. Galima sakyti, kad sprendimas priimamas labiau atsižvelgiant į įvykio turinį, o ne vien tik į individų turimas galias, bet jos išlieka svarbios. Vienintelis skirtumas yra tas, kad sprendimo priėmimo metu atsižvelgiama į būsimojo sprendimo pasekmes kitiems įvykiams.

Tad šios knygos teorija leidžia numatyti, jog mažajai grupei priimant sprendimą, galimos dvi baigmės priklausomai nuo to, ar plačiai bei ilgai diskutuojama dėl sprendimo pasekmių kitiems interesams. Vienbalsiškumas yra svarbus Kaldoro kompensacijos principui (žr. 13 ir 29 skyrius). Sukurto (t. y. su tam tikru bendru sudarančių narių galios ir interesų paskirstymu) korporacinio veikėjo požiūriu *gali būti* klaidinga imtis veiksmo, jei dėl korporacinio veiksmo nuostolius patiriantiesiems nekompensuojama naudos iš veiksmo turinčiųjų sąskaita taip, kad nebūtų pralaiminčiųjų. Kompensacija čia reiškia tai, kad nariai kreditoriai, turintys galią sistemoje, primena skolininkams jų įsipareigojimus. Jei (pasvertas) veiksmo išorinis teigiamas poveikis nėra didesnis nei (pasvertas) išorinis neigiamas poveikis, kolektyvinio sprendimo baigmė bus grynasis nuostolis. Vienbalsiškumas po mainų užtikrina, kad grynojo nuostolio nebūtų.

Kalbant apie mažųjų grupių narių veiksmus, kurių imamasi po ilgų ir plačių diskusijų, išryškinančių sprendimo pasekmes kitiems narių interesą sukeliantiems įvykiams, reikia pastebėti dar vieną dalyką. Įvyksta kitoniškas, anksčiau nesvarstytas veiksmas. Veikėjai arba įtraukia į sistemą naujus įvykius, arba susieja priklausomybės ryšiais tam tikrą socialinio pasirinkimo baigmę su kitais kolektyvą arba jo atski-

rus narius dominančiais įvykiais. Taip atkreipdami dėmesį į anksčiau ignoruotus įvykius arba anksčiau nepaisytą kitų įvykių priklausomybę nuo nagrinėjamojo, veikėjai pakeičia veiksmo sistemą, kurioje vyksta socialinis pasirinkimas. Kaip vėliau šiame skyriuje pamatysime iš konfliktų bendrijose analizės, tokia veikla įgyja platų mastą kai kuriuose visuomeninį pasirinkimą lydinčiuose konfliktuose.

Anksčiau aprašytoms dviem prognozėms būdingi kai kurie nepatenkinami aspektai. Pirmasis yra tas, kad nė viena iš prognozių neatsako į klausimą, kas atsitiks, jei bus trys ar daugiau alternatyvių rezultatų. Daugelis mokslinių darbų tyrinėjo būtent šią aplinkybę – pradedant Condorcet paradoksu aštuonioliktojo a. pabaigoje, tęsiant Arrow teorema dvidešimtojo a. 6-ajame dešimtmetyje ir baigiant dabartinėmis paskatas generuojančių balsavimo schemų paieškomis. Prie šio aspekto dar grįšiu.

Antrasis nepatenkinamas šių prognozių aspektas yra tas, kad jos neatsižvelgia į tai, ką empirinių stebėjimų pagrindu galėtume pavadinti svarbiu konjunkcinių kolektyvų sprendimų priėmimo elementu. Kalbu apie pačių narių suvokiamą individualių savanaudiškų interesų ir grupės interesų perskyrą. Nariai patys ne ypač noriai iškelia savo savanaudiškus interesus ir kartais nemėgsta, kai taip daro kiti. Perskyra tarp to, kas yra gėrybė individui ir visuomenei, labai dažna ne tik mažosiose grupėse, bet ir didesniuose kolektyvuose, netgi (nors rečiau) disjunkciniuose korporaciniuose veikėjuose, pavyzdžiui, verslo korporacijose.

Atrodo, kad normatyvinis procesas dažnai vyksta diskusijose prieš kolektyvinių sprendimų priėmimą. Jei aš teisus, egzistuoja norma, kuri sulaiko narius nuo kitiems grupės nariams nepatinkančių interesų raiškos. Ar gali teorija paaiškinti, kaip atsiranda ši norma? Atsakymas aiškus – taip. Kolektyvinis sprendimų priėmimas vyksta aplinkoje, kurioje kiekvieno veikėjo veiksmas tiek, kiek jis turi poveikio sprendimo baigmei, daro išorinius poveikius visiems kitiems atskirai paimtiems veikėjams ir turi pasekmių korporaciniam veikėjui. Tokiomis aplinkybėmis visiems naudinga norma yra konjunkcinė norma, teigianti, jog niekas neturi užimti pozicijos, kurios nebūtų galima pagrįsti nauda kolektyvui arba visiems jo nariams. Tokia norma oponuos skaldantiems veiksmams, nes pastarieji gali pakenkti nariams dviem būdais. Pirma, jie kenkia kai kurių kolektyvų narių individualiems interesams, ir, antra, jie kenkia visų interesui išlaikyti stiprų ir veiksmingą kolektyvą.

Kadangi šia norma yra suinteresuoti visi kolektyvo nariai, tikėtina, kad ji atsiras ir bus gana stipri. Tai leidžia daryti kitokią negu dviejų anksčiau išsakytųjų prognozę: kolektyvinio sprendimo baigmė bus arčiau narių bendrųjų interesų arba kolektyvo tikslų krypties negu baigmė, atitinkanti vieną iš dviejų anksčiau išsakytų prognozių.

Tačiau ar įmanoma kaip nors apibūdinti baigmę kaip „geresnę“ už kitas? Šį klausimą nagrinėja moralės filosofai, todėl naudinga žvilgtelėti iš jų perspektyvos. Tai mus atves į labai su nagrinėtaisiais 3 skyriuje susijusius klausimus.

Etinė teorija: kaip nuspręsti, kuris veiksmas yra teisingas

Moralės filosofų pagrindinis klausimas yra teisingumo nustatymas (*determination of what is right*). Kai kuriems iš jų tai iš principo yra asmeninis klausimas; jie klausia, kaip individas, fizinis asmuo gali sužinoti, koks veiksmas yra teisingas. Kanto kategorinis imperatyvas yra geriausiai žinomas atsakymas į šį klausimą. Kitiems moralės

filosofams, pavyzdžiui, Rawlsui (1971) arba Nozickui (1974), šis klausimas yra socialinis. Jie klausia, kuri politika ar įstatymai yra moralūs, tinkami arba teisingi. Šis klausimas pateikiamas ne asmeniui, bet korporaciniam veikėjui, paprastai visuomenei, turinčiai vyriausybę ir įstatymų rinkinį. Tai yra klausimas, kurį iškelti arba į jį atsakyti privalėtų turintys tam tikrą įtaką korporacinio veikėjo politikai.

Ar šis pagrindinis moralės filosofų rūpestis turi ką nors bendra su šioje knygoje aptarta teisių idėja arba, bendriau imant, su pozityviąja socialine teorija? Aš manau, kad, nepaisant kontrasto tarp normatyvinės ir pozityviosios teorijų, bendrumo yra. Čia pateikti idėjų metmenys gali pasitarnauti kai kurių moralės filosofų argumentams įvertinti, kuriuo nors būdu nusprendžiant, koks veiksmas yra teisingas (*right*) arba kokia politika yra teisinga.

Moralės filosofai dažnai išeities tašku pasirenka kokį nors bazinį principą, apibrėžiantį arba leidžiantį nustatyti, kas yra teisinga.[6] Iš šių principų turbūt labiausiai yra žinoma Kanto kategorinio imperatyvo variacijų eilė, kuri pati yra išvesta iš Auksinės taisyklės: „Elkis su kitais taip, kaip pats norėtum, kad su tavimi elgtųsi kiti". Šis principas nepasako, kas yra teisinga, tačiau nustato procedūrą, kuria remiantis galima atskirti teisingą veiksmą nuo klaidingo. Toks principas yra vienu žingsniu gilesnis už principą, atskirus veiksmus apibrėžiantį kaip teisingus arba klaidingus (pavyzdžiui, kaip apibūdinimas, kad kito asmens nužudymas visada yra klaidingas arba pagalba kitiems visada yra teisinga). Šis (pirmasis) principas leidžia nuspręsti, kas yra teisinga, o kas – klaidinga remiantis veiksmų konkrečiuose socialiniuose kontekstuose apsvarstymu. Todėl toks principas yra potencialiai suderinamas su pozityviąja socialinio veiksmo teorija.

Efektyvumas ir etika

Daugelis etinės teorijos bazinių principų yra kažkuo panašūs į Auksinės taisyklės principą. Toks principas numato, kad asmuo (ar keletas asmenų) įsivaizduotų save esant veiksmo objektu padėtyje, kurioje yra vienas ar daugiau kitų asmenų, ir vertintų veiksmą būtent iš šios perspektyvos. Šį principą eksplicitiškiausiai kaip „lengvą santrauką" įvardijo Hobbesas (aprašyta 13 šios knygos skyriuje). Jį galime aptikti ne tik daugelyje normatyvinių teorijų, kuriose šis principas apibrėžia, ką veikėjas *turėtų daryti*, bet taip pat ir daugelyje pozityviųjų socialinės psichologijos teorijų. Cooley (1902) „atspindėtasis aš"*, Adamo Smitho (1976 [1953]) simpatijos ir panašios kitų socialinių psichologų sąvokos išreiškia idėją, kad daugelį individualių veiksmų lemia išankstinis būsimojo veiksmo įvertinimas kitų asmenų požiūriu. Rawlso (1971) visuomeninės sutarties tarp asmenų už nežinomybės uždangos dėl savo būsimosios padėties idėja taip pat paremta šiuo principu, nors čia jis artimesnis savanaudiškam racionalumui.[7] (Esant Rawlso nežinomybės uždangai, nebūtina save įsivaizduoti kitų vietoje. Savęs įsivaizdavimas įvairiose galimose bū-

[6] Herzogas (1985) argumentuoja, kad tinkama moralės filosofijos sistema negali pradėti nuo tokio principo.

* *Looking glass-self* (angl.) – savęs suvokimas kitų akimis – *vert. pastaba*.

[7] Kita vertus, Nozicko (1974) moralinėje filosofijoje nėra štai tokio savęs įsivaizdavimo kitų asmenų vietoje proceso.

simosiose gyvenimo situacijoje prieš nežinomybės uždangą apytikriai atitinka savęs įsivaizdavimą kitų vietoje.)

Jei visi asmenys tiksliai įsivaizduotų save kitų vietoje ir iš šios padėties įvertintų veiksmo ar tam tikros politikos poveikį, tai būtų pasiektas visuotinis sutarimas dėl konkrečių veiksmų ar politikos poveikio asmeniui tam tikroje padėtyje. Paprastos iliustracijos dėlei tarkime, kad tam tikros politikos požiūriu yra tik dvi reikšmingos padėtys, pavyzdžiui, buvimo vyru arba buvimo moterimi. Jei politika bus vertinama tiesiogiai, o visų asmenų nuomonės bus vienodai svarbios, tai vertinimo rezultatas priklausys nuo to, kas (vyrai ar moterys) turi daugumą. Tačiau jei vyrai ir moterys įsivaizduos save kitų sistemos narių vietoje, tai kiekvienas vyras ir moteris vertindami pasvers politikos naudą (ar kaštus) vyrams jos kaštais (ar nauda) moterims. Tai reiškia, kad vertinamas ne tik politikos paveiktų vyrų ir moterų skaičius, bet ir poveikio stiprumas. Tada kiekvienas narys pasvers iš būsimosios politikos turinčiųjų naudos ir patirsiančių nuostolių interesus, ir visų galutinis įvertinimas bus tas pats. Klausimas bus išspręstas sutarimu, nes internalizavę kitų interesus, visi politiką vertins taip pat, o savanaudiški interesai nebus svarbesni už kitų interesus. Kiekvienas kalbės visų vardu.

Toks yra kolektyvinio sprendimų priėmimo mažosiose grupėse ir bendrijose tikslas. Jis atsispindi sprendimų priėmimo sutariant taisyklėje, kurią taiko daugelis komunos tipo bendrijų. Tą tikslą atspindi ir tokių grupių narių nenoras spręsti klausimus balsuojant.

Tačiau tokiame sprendimų priėmimo procese internalizuotus kitų narių interesus nevienodai vertina tie, kurie juos internalizavo. Internalizuotų kitų asmenų interesų įvertinimo svorį sudaro tų internalizuojamų interesų svarba (t. y. tai, ką pavadinau galia sistemoje) sistemai.

Šis sprendimų priėmimo mažosiose grupėse aprašymas yra idealizuotas, nes retai kada pavyksta visiškai eliminuoti, kaip aprašyta anksčiau, savanaudiškus interesus. Jis idealizuotas dar ir todėl, kad retai kada kolektyvo nariai gali tiksliai įvertinti kitų narių interesus ir jų svarbą kolektyvo veiklai. Bet tai nėra tik realaus vykstančio proceso idealizavimas, o taip pat ir grupės narių normatyvinio idealo aprašymas apie tai, kaip turi būti vertinami veiksmai ir politikos.

Tarkime, kad šis idealas realizuojamas tam tikru apibrėžtu atveju. Tada galima teigti, kad sprendimų priėmimo proceso baigmė yra socialiai efektyvi – visiškai analogiškai Coase'o (1960) aprašytai išorinių poveikių rinkai kaip priemonei socialiai efektyviems rezultatams pasiekti. Coase'o analizėje tam tikrą veiksmo baigmę proteguojantys ir oponuojantys interesai yra sveriami pagal išteklius, kuriuos tą baigmę proteguojantys ir oponuojantys yra pasirengę panaudoti jos užtikrinimui. Veikėjo svarba, kuri taip pat yra ir jo interesų svoris, yra jo turtas. Jo interesai yra sveriami automatiškai per tą pinigų kiekį, kurį sumokėti jis yra pasirengęs už baigmę, kuriai jis teikia pirmenybę (suprantama, neatsižvelgiant į išsisukinėtojo problemą).[8] Efektyvumo, kuris yra pasiekiamas vidinio (interesų) subalansavimo procese konsensui sprendimų priėmimo metu užtikrinti, požiūriu, veikėjo svarba yra kitų veikėjų vidi-

[8] 30 ir 31 skyriuose tai išreikšta formaliame modelyje kaip Cobbo-Douglaso naudos funkcijos charakteristika: išteklių, kuriuos veikėjas skirs tam tikram įvykiui, vertė yra lygi jo viso turto (arba galios) daliai, kuri yra lygi jo suinteresuotumui įvykiu.

nio subalansavimo metu įvertinta jo svarba sistemos funkcionavimui. Tai ir yra galia, jau aprašyta 2 skyriuje ir formaliai bus apibrėžta 25 skyriuje.

Kas tada yra etiška arba moraliai teisinga baigmė? Galima teigti, kad tai yra baigmė, visų veikėjų pasiekta per anksčiau aprašytą vidinio interesų pasvėrimo procesą. Nebeveikiama skatinant savanaudiškiems interesams; visi kolektyvo nariai veikia vedini kolektyvo, suprantamo kaip korporacinis veikėjas, interesų. Darant prielaidą, kad kiekvienas veikėjas kitų interesus ir jų svarbą suvokia teisingai, visi nariai pasisakys už tą pačią veiksmo baigmę, kuri bus socialiai veiksminga, moraliai teisinga ir optimali kolektyvui kaip korporaciniam veikėjui. Tai yra baigmė, kurią numato trečioji prognozė ankstesniame poskyryje. Ji numato, kad susikuria konjunkcinė norma, kurioje kiekvienas veikėjas kitų naudai, kaip kolektyvui, atsisako teisės nuspręsti savo veiksmus, t. y. savo paramos konkrečiam socialinio pasirinkimo rezultatui. Tačiau dažnai normos taip ir nesukuriamos net ir tuomet, kai jų poreikis yra didelis, išskyrus uždarus kolektyvus. Dėl tų pačių socialinių struktūrinių priežasčių šis idealas arčiausiai tikrovės bus tik mažosiose grupėse.

Tokio samprotavimo išvada yra ta, kad moraliai teisingas arba etiškas baigmes endogeniškai lemia pačios sistemos nariai. Pavyzdžiui, jei Gajanos Jonestowno bendruomenės nariai žinojo, ką jie daro, ir išgyveno anksčiau aprašytą vidinio svarstymo procesą, kai jie pakluso Jimo Joneso nurodymui gerti užnuodytą Kool-Aidą, tai baigmė buvo moraliai teisinga.

Kita išvada yra ta, kad vis dėlto gali būti ir kitų (išorinių) sistemų veiksmui stebėti ir jo moralumui įvertinti. Šiose sistemose procesas vyksta lygiai taip pat kaip ir sistemoje, kurioje vyksta pats veiksmas. Pavyzdžiui, kiekvienas Amerikos visuomenės, kaip visumos, narys gali pasverti veiksmą Jonestowne, kaip aprašyta anksčiau. Gali būti sutarimas, kad veiksmas nėra nei efektyvus, nei socialiai optimalus, nei teisingas. Tada veiksmas būtų moraliai neteisingas *išorinės sistemos požiūriu*. Svarbu pabrėžti, kad kiekvienas toks stebėjimo ir vertinimo taškas yra tam tikroje konkrečioje socialinėje sistemoje. *Nėra absoliučių stebėjimo taškų visų socialinių sistemų išorėje moraliam vertinimui atlikti.*

Vykdomasis sprendimų priėmimas

Socialinio pasirinkimo procesą skaidriau suvokti gali padėti kai kurie būdingi vykdomojo sprendimo priėmimo procesai. Daugeliui vykdomojo sprendimo priėmimo procesų būdingas aukštas konsenso laipsnis dėl veiksmo krypties. Dažnai tai vyksta maždaug taip: diktatorius (kurį vadinsime vadovu) turi apsispręsti dėl savo vadovaujamo korporacinio veikėjo veiksmų. Vienokiu ar kitokiu būdu turi būti suformuluotos jo pasirinkimo alternatyvos, ir jas gali iškelti jį supantys asmenys (juos vadinsime aplinka (*courtiers*). Jei darysime prielaidą, kad veikėjus iš aplinkos motyvuoja tik jų asmeninio kilimo galimybės (analogiškai politinės partijos motyvacijai, kad išrinktų jos kandidatus) ir kad jos yra priklausomos nuo to, jog reikia pateikti arba palaikyti alternatyvą, kurią galų gale pasirinks vadovas, tai kiekvienas veikėjas iš aplinkos stengsis pateikti arba pagrįsti tą alternatyvą, kurią, jo manymu, pasirinks vadovas. Esant visiško informuotumo situacijai, visų nuomonės konverguos į vieną tašką – vadovo labiausiai palaikomą poziciją. Taip atsiranda pataikavimas, arba „klapčiuko“ (*yes-men*) fenomenas. Jis dažnai pastebimas hierarchinėse organizacijose, kuriose vadovas, apsuptas

„klapčiukų", yra natūralus reiškinys. Aplinkos narys, pasisakantis už žymiai nuo vadovo palaikomos pozicijos besiskiriančią alternatyvą, bus izoliuotas. Vadovas pastebi, jog kiti aplinkos nariai pritaria, kad jo paties pradinė pozicija yra teisinga. Jis savo nuomonę mano esant patvirtintą, o ją palaikiusius aplinkos narius laiko išmintingais, įžvalgiais ir perspektyviais. Suprantama, kad jis teisus dėl jų išminties, įžvalgos ir suvokimo, tačiau jis nepastebi, kad aplinkos tikslas yra palaikyti jo paties alternatyvą, o ne tą, kuri būtų ilgainiui geriausia.

Kažką panašaus į tokią pataikavimo aplinką galima pastebėti ir kitose nei vykdomojo sprendimo priėmimas socialinio pasirinkimo formose. Priimant sprendimus mažosiose grupėse, kiekvieną narį galime traktuoti kaip vadovo (galinčio suteikti atlygį kitiems nariams) ir aplinkos nario (suinteresuoto atlygiu iš kitų) samplaiką. Kitaip tariant, grupės narys turi baigmę, kurią laiko objektyviai geriausia, tačiau jis taip pat yra suinteresuotas kitų grupės narių atlygiu (analogišku aplinkos narių kilimo siekiui).

Jei visos pradinės padėtys yra vienodai nutolusios viena kitos atžvilgiu, o grupės nariai pagal savo turimus atlygius vienodai galingi, tuomet simetriškos struktūros atveju visi grupės nariai turėtų judėti centrinės padėties link, kuri ir bus galutinė sprendimo baigmė. Tačiau iš tikrųjų tokia pozicinių interesų ir suinteresuotumo atlygiu arba suinteresuotumo grupės narių turimais atlygiais (t. y. galios), arba pozicijų tarpusavio atstumo pusiausvyros simetrija yra mažai tikėtina. Jei vienas grupės narys bus labiau suinteresuotas savo preferuojama pozicija nei kiti grupės nariai, kitų grupės narių didesnis santykinis suinteresuotumas atlygiu juos pakreips to grupės nario pozicijos link.[9] Kita vertus, visa tai yra tik kitas būdas pasvertų interesų (kaip aptarta anksčiau) veikimui aprašyti.

Sprendimų priėmimas mažosiose grupėse nėra vienintelė socialinio pasirinkimo forma, palyginama su vadovo ir jį supančios aplinkos struktūra. Pagal Downso (1975) bendrąją analizės schemą politinės partijos dvipartinėje sistemoje gali būti traktuojamos kaip aplinkos nariai medianinio rinkėjo atžvilgiu. Pratęsdamas ankstesnius Hotellingo darbus, Downsas parodė, kad dvipartinėje sistemoje abi partijos rinkėjams pateikia rinkimines programas ir kandidatus, kurie yra artimiausi medianinio rinkėjo užimamoms pozicijoms, jei partinėje sistemoje yra tik vienas svarbus probleminių klausimų matmuo, abi partijos rinkėjų pirmenybes to matmens atžvilgiu traktuoja kaip duotas ir abi partijos nesiekia nieko kito, kaip tik laimėti rinkimus. Šio proceso paradoksas yra tas, kad abi partijos, racionaliai veikdamos, rinkėjams pateikia jų pasirinkimą apribojančias alternatyvas. Nors galima būtų tikėtis, kad partijoms racionaliai užimant pozicijas, o rinkėjams racionaliai renkantis, galutinė kolektyvinio sprendimo baigmė minimizuos atstumą tarp politikos ir rinkėjų

[9] Janisas (1972) pateikia įvairius grupinio sprendimo priėmimo atvejus, kai, jo nuomone, pasiektas rezultatas nėra optimalus. Jis tokius rezultatus sukuriančius procesus įvardija kaip „grupinį mąstymą" (*groupthink*). Tikėtina, kad sutarimas dėl neoptimalaus rezultato atsiranda dėl nelygaus galios paskirstymo tarp grupės narių, dėl to rezultatas ypač priklauso nuo pradinės veikėjo, turinčio didžiausią galią, pozicijos. Kiaulių įlankos invazija* yra vienas iš Janiso pavyzdžių: vienas veikėjas buvo prezidentas Kennedy, o kitas – jo brolis Robertas. Jei prezidento ar jo brolio (kurio galia taip pat buvo didelė) pradinė pozicija buvo palanki invazijai, tai rezultatas iš pat pradžių būtų stipriai sufokusuotas ta kryptimi. Kaip rodo šis pavyzdys, vadovo ir jo aplinkos atvejis pereina į bendresnį atvejį, jei kai kurie aplinkos nariai turi nepriklausomą galią.

* 1961 m. JAV organizuotas Fidelio Castro priešininkų išsilaipinimas Kuboje, užsibaigęs visišku fiasko – *vert. pastaba*.

pozicijų, tačiau taip neatsitinka, išskyrus atskirus atvejus. Šiuo požiūriu tokioje struktūroje racionalus elgesys sukuria iškreiptą (*perverse*) baigmę.[10] Taigi tiek, kiek Downso darbai tiksliai atspindi dvipartinės sistemos politinių partijų elgesį, jas (partijas) galima traktuoti kaip aplinkos narius, pataikaujančius medianiniam rinkėjui.[11]

Struktūruotas nepritarimas (*dissent*)

Vadovo ir jį supančios aplinkos atveju verta panagrinėti atsakymus į pataikavimą. Racionalus vadovas, kuriam labiau rūpi ne konkrečių jo aplinkos narių karjera, o geriausio sprendimo jo korporacijai parinkimas, yra suinteresuotas įveikti pataikavimą. Vieną iš institucijų, kurią galima panaudoti šiam tikslui, vadinsiu struktūruotu nepritarimu.[12] Skirtingais atvejais jis šiek tiek varijuoja, tačiau vienas jo variantų yra toks: vadovas ir jo aplinka arba tik aplinka bendros diskusijos metu iškelia galimas alternatyvas. Šios diskusijos metu jos neginamos, todėl aplinkos nariai nekonkuruoja dėl priimtiniausios alternatyvos palaikymo. Iškėlus visas alternatyvas, kiekviena rimta alternatyva atsitiktiniu būdu yra priskiriama vienam iš aplinkos narių, kurio užduotis yra išanalizuoti alternatyvos teigiamas ir neigiamas pasekmes (kitame šio proceso variantų aplinkos narys turi argumentuotai apginti jam priskirtą alternatyvą).

Ši struktūruoto nepritarimo institucija atskiria aplinkos nario suinteresuotumą karjeros galimybėmis nuo vadovui priimtiniausių alternatyvų radimo ir gynimo bei priskiria jam kitokią užduotį – parodyti atsitiktiniu būdu priskirtos alternatyvos pasekmes. Aplinkos narys atsiduria situacijoje, kurioje pataikavimas jau nebepadeda karjerai, o pastarosios galimybės priklauso nuo gebėjimų tiksliai apibūdinti priskirtos alternatyvos pasekmes.

Sprendimų priėmimas ir konfliktas bendruomenėje

Neinstitucionalizuoto sprendimų priėmimo bendruomenėje procesų tyrimas gali padėti dar geriau suprasti mikro- į makrolygmenį perėjimą, pasibaigiantį socialiniu pasirinkimu. Konfliktas bendruomenėje paprastai kyla dėl konkretaus įvykio, susijusio su socialiniu pasirinkimu. Savo darbe *Bendruomenės konfliktas* (*Community Conflict*, Co-

[10] Kita vertus, nors partijos apskritai nepasirinktų alternatyvos, atitinkančios vidutinio rinkėjo skonį, bandydamos nuspėti būsimus rinkėjų pasirinkimus, jos pasirinktų medianinę poziciją. Tai negaliotų tik tuo atveju, jei abi partijos klaidingai suvoktų medianinio rinkėjo poziciją. Tokiu atveju jos *abi* keltų kandidatus, nukrypstančius nuo medianinio rinkėjo pozicijų į kurią nors pusę.

[11] Paskelbus Downso darbus, buvo atlikta daug tyrimų stengiantis pritaikyti jo teoriją realiam partijų elgesiui. Pavyzdžiui, kitame darbe aš pats (Coleman, 1971) mėginu pademonstruoti, kad, jei partijos nelaikome vientisu veikėju, maksimizuojančiu išrinkimo galimybes, o traktuojame ją kaip ideologiškai asimetrišką rinkėjų (siekiančių maksimizuoti baigmės laukiamąją naudą) visumos poaibį, tai bus išrinkti ne kandidatai, kurie atitinka medianinio rinkėjo pirmenybes, o tokie, kurių pozicija yra kažkur tarp medianinio rinkėjo pozicijos ir kandidato atstovaujamos partijos rinkėjų madianinio rinkėjo pozicijos, ypač jei tiksliai nežinoma, kuri tiksliai yra medianinio rinkėjo pozicija.

[12] Ši institucija atsirado JAV prezidento administracijoje keleto prezidentų kadencijų metu ir JAV vyriausybėje. NASA ši institucija vadinama „nepalaikančia politikos ekspertize“ (*nonadvocacy policy review*).

leman, 1957) aš nagrinėju keletą tokių konfliktų. Daugeliu atveju konfliktą sukėlęs įvykis buvo sprendimas dėl bendruomenės geriamojo vandens sistemos fluoravimo. Kitais atvejais jis lietė mokyklos reikalus. Kai kuriais atvejais formali valdžia socialiniam pasirinkimui padaryti referendumo būdu priklausė patiems piliečiams. Kitais atvejais ji buvo atstovų asamblėjoje, miesto taryboje ar mokyklos valdyboje. Dar kitais atvejais ją turėjo vadovai, pavyzdžiui, meras arba mokyklos administratorius.

Taigi sprendimų priėmimas tokiose situacijose prasideda ne nuo veikėjų ir įvykių aibės, kaip buvo prielaidaujama teorijos pritaikymuose ankstesniuose skyriuose. Jis greičiau prasideda nuo vieno įvykio. Su veiksmo baigme susiję veikėjai ir įvykiai nėra iš anksto duoti. Įvykį, apie kurį sukasi veiksmas tokioje situacijoje, t. y. įvykį dėl socialinio pasirinkimo, vadinsiu konfliktiniu įvykiu. Kitų įvykių bei veikėjų įtraukimą į šį procesą nulems veikėjų, turinčių pradinį interesą dėl konfliktinio įvykio baigmės, strateginiai veiksmai.

Pavyzdžiui, apie 1950 metus Kalifornijoje nedidelė Pasadenos piliečių grupė oponavo mokyklų administratoriui ir pageidavo, kad jis paliktų tarnybą arba pakeistų švietimo sistemoje įvestą „pažangią" švietimo praktiką (Hurlburd, 1950). Šiuos du įvykius – administratoriaus pašalinimą iš tarnybos arba tolesnį jo darbą ir jo ugdymo praktikos pakeitimą arba tęsimą – galima laikyti įvykiais, dėl kurių turi būti padarytas socialinis pasirinkimas. Švietimo praktikos tęsimo klausimu valdžia priklausė administratoriui, o administratoriaus tarnybos klausimu – mokyklos valdybai. Nedidelėje piliečių grupelėje nebuvo mokyklos valdybos narių, o kadangi joje apskritai buvo tik dešimt narių, jų galimybės kontroliuoti valdybos išrinkimą buvo labai mažos. Kadangi jie patys neturėjo mokyklinio amžiaus vaikų, viena iš jų akcijų buvo sušaukti „susirūpinusių tėvų" susirinkimą vaikų mokymosi skaityti problemoms apsvarstyti. Į šį susirinkimą susirinko nemažai tėvų; iniciatyvinė grupė, užuot tiesiai ieškojusi suinteresuotųjų oponuoti administratoriui ir jo pažangiai švietimo praktikai, atkreipė dėmesį į tėvus labiausiai dominusią problemą – vaikų negebėjimą išmokti skaityti. Iniciatyvinė grupė pateikė, jų nuomone, du priežastinius ryšius: pažangios praktikos priklausomybę nuo administratoriaus (tai įrodyti buvo nesunku) ir vaikų negebėjimo išmokti skaityti priklausomybę nuo tos pažangios praktikos. Šis dalykas buvo sunkiau įrodomas, tačiau susirinkę tėvai priežastiniu ryšiu buvo linkę patikėti. Taigi susitikimo dėka jie į veiksmo sistemą įvedė naują veikėjų grupę (susirūpinusius tėvus) ir naują įvykį (vaikų gebėjimą skaityti). Iniciatyvinė grupė tai pasiekė nustačiusi du naujus kognityviuosius ryšius: naujo įvykio, kuriuo buvo suinteresuoti nauji veikėjai, suvokiamą priklausomybę nuo dviejų konfliktinių įvykių, kuriais buvo suinteresuota pati iniciatyvinė grupė.

Šis pavyzdys iliustruoja vieną iš bendruomenės konfliktų metu daromų veiksmų grupių. Tais veiksmais konfliktinių įvykių poros nekontroliuojančių veikėjų grupė į veiksmo sistemą įvedė naują įvykį ir naujus veikėjus. Taip naujiems veikėjams buvo suteiktas netiesioginis suinteresuotumas konfliktiniais įvykiais. Tai ne vienintelis būdas naujiems įvykiams ir veikėjams įtraukti į bendruomenės sprendimo priėmimo procesą, tačiau jis yra vienas iš dviejų bendrų būdų.

Antrasis būdas, kuriuo suinteresuotos pusės paprastai išplečia veikėjų ir įvykių ratą, pradedamas ta pačia asimetrine struktūra. Vienas veikėjas arba grupė veikėjų kontroliuoja įvykį, o kitas veikėjas arba jų grupė tokios kontrolės neturi, tačiau yra suinteresuoti priešinga įvykių linkme, nei nori kontroliuojantieji įvykį. Nuo šio momento suinteresuotųjų pusių veiksmai išsiskiria. Jos suranda jiems įsipareigojusių

veikėjų arba tokių, kurių atžvilgiu turi galios; tačiau pastarieji savo ruožtu turi galios įvykį kontroliuojantiems veikėjams ar jų grupei. Pavyzdys, kurį pateiksiu, nėra apie tipišką bendruomeninį konfliktą, tačiau jis taip pat yra susijęs su neinstitucionalizuotu socialiniu pasirinkimu. Jame vienas iš veikėjų buvo Lenkijos vyriausybė, kontroliavusi konfliktinį įvykį – paso išdavimą Lenkijos pilietei. Paso išdavimu suinteresuotas veikėjas buvo Lenkijos pilietės vyras amerikietis. Jis įvedė kitą veikėją, JAV prezidento patarėją, kuris kontroliavo kai kuriuos Lenkijos vyriausybę dominusius įvykius. Taip buvo įtrauktas naujas veikėjas, tačiau ne sujungiant jo interesą atitinkančius įvykius su konfliktiniu įvykiu, bet suinteresuotajai pusei pasinaudojus bendresne kontrole naujojo veikėjo atžvilgiu (dėl neapibrėžto kredito ar įsipareigojimų) paskatinti jį panaudoti savo kontrolę Lenkijos vyriausybę dominusių įvykių atžvilgiu. Šioje situacijoje suinteresuotoji pusė įvairiomis formomis kontroliavo labai difuzišką įvykių aibę, pradedant praeities veiksmais, kuriais ji įgijo tam tikrą kreditą naujojo veikėjo atžvilgiu, ir baigiant naująjį veikėją dominančiais ateities įvykiais, kuriuos taip pat kontroliavo suinteresuotoji pusė. Naujasis veikėjas kontroliavo lygiai taip pat difuzišką įvykių grupę, dominusią Lenkijos vyriausybę. Tam tikra prasme galima kalbėti apie institucionalizuotus santykius, vieną – tarp dviejų korporacinių veikėjų (JAV ir Lenkijos vyriausybių), o kitą – tarp dviejų asmenų. Tačiau veiksmo sistema, kaip visuma, nebuvo institucionalizuota. Įvykiu suinteresuotas, tačiau jo nekontroliuojantis vyras neturėjo institucionalizuoto santykio su Lenkijos vyriausybe. Taip pat nebuvo apibrėžtos įvykių ir veikėjų grupės su galimų mainų aibe, kuri būtų leidusi pagal atpažįstamą ir priimtą galios rangavimą surikiuoti veikėjus. Ir suprantama, kad konflikto sprendimas priklausė nuo to, kokie kiti veikėjai ir įvykiai bus įtraukti į veiksmo sistemą.

Suprasti dviejuose anksčiau aprašytuose pavyzdžiuose pademonstruotą elgesį galima išlaikant maksimizavimo principu paremtus tikslingus veiklos konceptualius rėmus. Tačiau kiekvieno veikėjo pasiektas maksimizavimas vyks tik pagal tam tikrus konkrečius apribojimų rėmus, kurie iškyla jo paties strategijų repertuare ir dėl kitų intelektualių atributų. Anksčiau pateikti du pavyzdžiai gali pailiustruoti šį teiginį. Pirmajame pavyzdyje administratoriaus nuvertimu suinteresuota nedidelė veikėjų grupė galėjo remtis štai tokiu veiksmų planu. Pirma, jie ieškojo būdų, kurių dėka konfliktinio įvykio dalinę kontrolę įgytų tuos pačius interesus kaip ir jie turintys veikėjai. Po to reikėjo sugalvoti strategiją, kaip sukurti kitų veikėjų esamų interesų priklausomybę nuo konfliktinio įvykio, bei strategiją, kaip surasti iš dalies jų kontroliuojamus veikėjus, kurie savo ruožtu galėtų įgauti kontrolę konfliktinio įvykio atžvilgiu. Tada jie pasirinko pirmąją veiksmų grupę, t. y. tą, kuri leido jiems tikėtis maksimizuoti investuoto laiko, pastangų ir kitų išteklių potencialią grąžą. Po šio maksimizavimo jie toliau darė pirmosios grupės veiksmus (sukūrė priklausomybę kitų veikėjų esamų interesų nuo konfliktinio įvykio) ir pasirinko tuos veikėjus ir įvykius, kurie leido jiems tikėtis maksimizuoti investuotų išteklių grąžą.

Nors šis veiksmų planas galėtų atrodyti esantis protinga strategija, galbūt galėjo būti ir kitas, geresnis, planas. Galbūt vieno etapo maksimizavimas būtų vertęs pasirinkti kitą, didesnę grąžą garantuojančią veiksmo kryptį. Arba galbūt galėjo būti dar kita, visiškai kitokia negu dvi jau aprašytos, strategija, paremta visiškai kitokia bendrąja veiksmų grupe. Tad Pasadenos grupės racionalumas buvo ribotas, kaip tai apskritai būdinga visiems veikėjams. Veikėjai gali siekti būti racionalūs, tačiau jų išmonė realizuojant šį siekį gali būti didesnė arba mažesnė. Didėjant sprendžiamos užduoties

sudėtingumui, jų veiksmai vis labiau pradeda nukrypti nuo objektyviai efektyviausio veiksmo. Iš dalies šis žmogaus silpnumas atsiranda iš būtinybės prisiminti visus įmanomus veikėjus, įvykius ir būdus, kurie gali būti susiję su konfliktu, ir visus galimus jų susiejimo tarpusavyje būdus. Kadangi žmonės skiriasi atminties geba ir šių dalykų įvertinimo tikslumu, jie taip pat skirsis ir efektyvumu realizuojant savo tikslus, net nepriklausomai nuo skirtumų tarp jų svarstomų bendrųjų strategijų.

Tai gali iliustruoti konflikto, panašaus į Pasadenos konfliktą, dėl mokyklos administratoriaus pavyzdys. Tas konfliktas nutiko Niujorke, Scarsdale (Shaplen, 1950), maždaug tuo pačiu metu ir dėl panašaus klausimo. Scarsdale nedidelė piliečių grupė („dešimties komitetas") priešinosi tam, kad į mokyklos biblioteką nebūtų įtraukta amerikiečio rašytojo komunisto Howardo Fasto knyga. Komitetas norėjo šią ir panašias knygas išimti iš bibliotekos fondų, tačiau tam pasipriešino mokyklos bibliotekininkas. Tada jie mėgino įgauti kontrolę konfliktinio įvykio atžvilgiu reikalaudami, kad administratorius iš darbo atleistų bibliotekininką. Šis atsisakė. Tada jie pamėgino pakeisti kitų žmonių požiūrį į konfliktinį įvykį (knygos įtraukimą į fondus) susirinkimų metu skaitydami šios knygos ištraukas. Ši strategija taip pat nepasiteisino, nes komitetas klaidingai įsivaizdavo, kad daugelis kitų bendruomenės narių taip pat kaip jie buvo suinteresuoti, jog komunistų darbai būtų pašalinti iš mokyklos bibliotekos. Jei jie būtų sekę Pasadenos grupės pavyzdžiu ir paieškoję įvykio, kuriuo daugelis kitų bendruomenės narių jau būtų buvę suinteresuoti, ir tada pamėginę susieti tą įvykį su konfliktiniu įvykiu, galbūt jiems būtų labiau pasisekę. Jų pačių strategija nebuvo sėkminga.

Konfliktų priimant bendruomenės sprendimus metu į labiausiai suinteresuotų veikėjų grupelės strategiją kaip svarbi dalis paprastai įeina naujų probleminių įvykių įtraukimas. Šios knygos koncepcijos požiūriu naujų probleminių klausimų įtraukimas reiškia tam tikro įvykio priklausomybės nuo kitų įvykių sukūrimą. Kaip ir Pasadenos konflikto atveju, paprastai tais naujaisiais įvykiais jau yra suinteresuota dalis žmonių, tačiau su socialinio pasirinkimo įvykiu jie dar nėra susieti priežastiniu ryšiu. Pasadenos atveju svarbiausias naujasis įvykis buvo vaikų negebėjimas skaityti. Jis buvo įvestas, tėvų mintyse sukūrus priklausomybę tarp negebėjimo skaityti ir pažangių ugdymo metodų. Naujai įvedamų probleminių klausimų turinys strategiškai priklauso nuo to, kam priklauso formali valdžia konfliktinio įvykio baigmei. Jei valdžia priklauso piliečių, kaip rinkėjų, grupei, tai įvedamų probleminių klausimų (t. y. naujų įvykių į sistemą) paprastai bus daugiau nei tuo atveju, kai valdžią turi atskira institucija, pavyzdžiui, miesto taryba arba atskiras vadovas. Taip yra todėl, kad rinkėjus domina daugiau klausimų. Kartais, kaip ir Pasadenos atveju, formali valdžia yra pasiskirsčiusi hierarchiškai: administratorius kontroliavo švietimo programą, mokyklos valdyba – administratoriaus darbo sutartį, o piliečiai – mokyklos valdybos sudėtį.

Šiame poskyryje aprašytos strategijos pavaizduotos 14.1 brėžinyje kaip (b), (c) ir (d) atvejai. E_1 yra konfliktinis įvykis, dėl kurio turi būti socialinis pasirinkimas; A_1 yra veikėjas (-ai), formaliai valdantis šį įvykį, o A_2 ir A_3 yra įvykio baigme suinteresuoti veikėjai. Atvejyje (b) pavaizduota naujų probleminių klausimų įtraukimo į bendruomenės sprendimą strategija, kai formali valdžia priklauso piliečiams kaip rinkėjams. A_2 įveda priklausomybės ryšį tarp E_1 ir E_2 kaip naują probleminį klausimą. Taip elgdamasis, A_2 siekia sukurti A_1 išvestinį interesą E_1 atžvilgiu, kitaip tariant, paskatinti A_1 remti tą patį E_1 baigmę, kaip ir A_2. Atvejyje (c) pavaizduota Pasadenos mažosios grupės strategija yra atvejo (b) variantas. Čia A_1 yra vadovas, o A_3 – piliečiai rinkėjai. Įvesdamas jungtį tarp mokymosi programos (E_1) ir gebėjimo skaityti (E_2), A_2 siekia

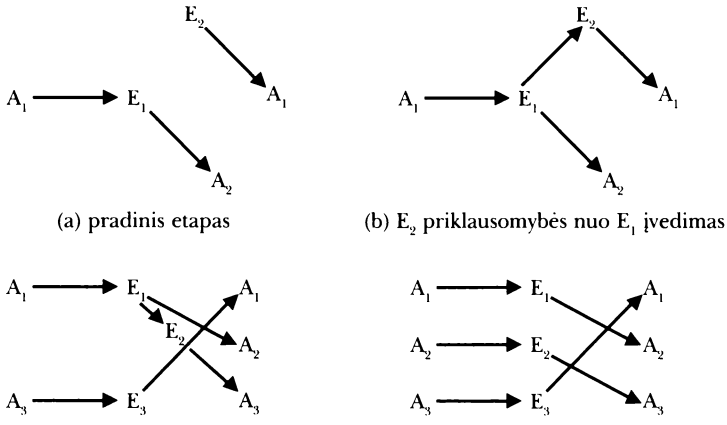

14.1 pav. Kontrolės konfliktinio įvykio E1 atžvilgiu įgavimo strategijos

suinteresuoti A_3 socialiniu pasirinkimu, nes A_3 (netiesiogiai, per mokyklos valdybą) kontroliuoja A_1 darbo sutartį. Atvejis (d) yra fundamentaliai kitoks, jo pavyzdys yra strategija, naudota Lenkijos paso išdavimo atveju. A_2 įveda A_3, kurį yra socialiai kreditavęs (E_2). A_3 yra veikėjas, kontroliuojantis kai ką įdomaus valdžią turinčiam veikėjui A_1.

Neinstitucionalizuoto socialinio pasirinkimo bruožai

Šio skyriaus socialinio pasirinkimo procesų analizės dėka galima apčiuopti keletą bendrų perėjimo iš mikrolygmens į makrolygmenį bruožų. Šie bruožai išeina už formalių institucinių struktūrų ribų arba joms nepriklauso.

1. Socialinio pasirinkimo metu paprastai tiesiogiai arba netiesiogiai reikalaujama sumokėti skolas (t. y. panaudojama galia) iš visas ar dalį socialinio pasirinkimo kontrolės teisių turinčių veikėjų. Šis procesas yra akivaizdus mažųjų grupių ir bendruomenės sprendimų priėmimo metu ir į lenkiško paso išdavimą panašiuose įvykiuose.

2. Pastebima veikėjų potencialios galios svarba, net jei ta galia nepanaudojama, kai jie palaiko konkrečias veiksmo alternatyvas arba kai jos yra įvedamos. Tai yra akivaizdu pataikavimo vadovui ir mažųjų grupių silpnų narių pataikavimo stipriesiems nariams atveju. Panašus reiškinys yra politinių partijų pataikavimas medianiniam rinkėjui, tačiau partijos paiso tik balsavime įkūnytos, o ne ekstrakonstitucinės galios. Šis procesas, panašiai kaip ir pavaizduotas anksčiau, nėra pagrįstas nė vienu iš šiame skyriuje pateiktų keturių veiksmo geros baigmės kriterijumi. Jis kyla iš narių savanaudiškumo, o ne iš korporacinio veikėjo interesų.

3. Pastebimas normatyvinis spaudimas konsenso linkme. Tas spaudimas yra nukreiptas prieš paramą baigmėms, kurios negali būti pateisintos kolektyvinio gėrio terminais ir prieš sprendimų priėmimą balsuojant. Tai matyti sprendimus priimant mažosiose grupėse. Šio spaudimo šaltinis, atrodo, yra du geros baigmės kriterijai, t. y.

veiksmo potencialas ir neskaldymas. Tačiau šis spaudimas yra ne toks stiprus didesniuose ir mažiau susijusiuose kolektyvuose (pavyzdžiui, kaimynų bendruomenėje, palyginus su komuna). Spaudimas pasiekti konsensą nusilpsta ten, kur individai mažiau identifikuojasi su grupe. Atrodo, kad jis nusilpsta dėl to, jog kiekvienas individas labiau veikia kaip savojo „aš" – objekto atstovas ir mažiau kaip korporacinio veikėjo – objekto atstovas (žr. 19 skyrių, kuriame aptariamas „savasties" (*self*) sudėtingumas).

4. Dažnai egzistuoja nuo veikėjų asmeninių interesų apsaugota tam tikra institucija informacijai apie alternatyvių baigmių pasekmes gauti. Dažniausiai pasitaikanti tokia institucija yra atvira diskusija apie baigmių. Kai galia yra pasiskirsčiusi ypač asimetriškai, silpnesnieji nestruktūruotos diskusijos metu turi paskatų pataikauti. Galingas vadovas gali būti suinteresuotas pasinaudoti šia institucija tokiai paskatai neutralizuoti (tačiau suinteresuotumo nebus galingų narių grupėje, kurioje nė vienas neturi pakankamai galios diktuoti sprendimus). Tokį suinteresuotumą pademonstruoja vienokios ar kitokios struktūruoto nepritarimo formos įvedimas vadovo iniciatyva. Atrodo, kad vadovo tikslas yra išvedamas iš antrojo veiksmo geros baigmės kriterijaus, t. y. tiesosakos kriterijaus.

5. Prieš sprendimo priėmimą dėmesys sutelkiamas į kitų įvykių priklausomybę nuo socialinio pasirinkimo baigmės. Tai galima įvardyti kaip baigmių netiesioginių pasekmių eksplikavimą. Šis bruožas yra akivaizdus mažosios grupės sprendimo priėmimo metu vykstančioje plačioje ir ilgoje diskusijoje apie bendruomenės sprendimų priėmimo proceso klausimus ir priimant vykdomuosius sprendimus ten, kur veikia struktūruoto nepritarimo institucija. Atrodo, kad šis procesas padeda baigmei atitikti tiesosakos kriterijų.

Dėmesio sutelkimas į kitų įvykių priklausomybę nuo įvykio, kurio baigmę lemia socialinis pasirinkimas, kaip atrodo, yra susijęs su darbotvarke, t. y. formaliajai socialinio pasirinkimo teorijai ypač svarbiu tyrimų lauku. Vienas iš darbotvarkės svarbos šaltinių yra konkretaus kolektyvo sprendžiamų įvairių klausimų tarpusavio priklausomybė.[13] Dėl šios tarpusavio priklausomybės darbotvarkės kontrolė gali tapti svarbiausiu baigmę lemiančiu veiksniu.

15
NUO INDIVIDUALAUS PASIRINKIMO Į SOCIALINĮ

14 skyriuje išnagrinėjome kolektyvinių sprendimų priėmimą be formaliųjų institucijų, kurios skirtos išversti individualias pirmenybes į socialinį pasirinkimą. Šiame skyriuje paanalizuosiu kai kuriuos formaliųjų taisyklių aspektus. Tai taisyklės, pagal

[13] Kai keičiamasi balsais, atsiranda antrasis įvykių ir darbotvarkės tarpusavio priklausomybės šaltinis. Jei veikėjai *i* ir *j* apsikeitė pažadais balsuoti dėl dviejų įvykių ir, jei įvykis, kuriam *i* pažadėjo savo balsą, darbotvarkėje yra pirmas, tai jis turi pirmas įvykdyti savo pažadą.

kurias korporaciniai veikėjai daro pasirinkimus savo narių išreikštų pirmenybių pagrindu. Tos formaliosios taisyklės yra mechanizmai pereiti iš individualaus veiksmo (pavyzdžiui, balsavimo) mikrolygmens į socialinio pasirinkimo makrolygmenį. Paprasčiausi tarp šių mechanizmų yra balsavimo būdo, balsų skaičiavimo taisyklės ir nugalėtojo nustatymo kriterijus.

Šiame skyriuje nagrinėjamas problemas tyrinėja ir plati literatūra socialinio pasirinkimo temomis. Aš akcentuosiu tai, kaip socialiniame pasirinkime kolektyvai pasiekia (arba nepsiekia) nuoseklumą (t. y. pirmąjį iš keturių geros baigmės kriterijų, pateiktų 14 skyriuje), kai nesutaria kolektyvo nariai, turintys teisę daryti įtaką baigmei. Nuoseklumo pasiekimo problema yra intelektuali mįslė, arba Condorcet paradoksas, kuriuo užsiima socialinio pasirinkimo teoretikai. Paradokso pavyzdį galima suformuluoti taip: jei rinkimuose dalyvauja daugiau nei du kandidatai, tai, esant tam tikram rinkėjų pirmenybių pasiskirstymui ir rinkimams vykstant kaip rinkimų iš dviejų kandidatų serijai, kurios metu iškrenta pralaimėjęs, tai rinkimų baigmė priklausys nuo rinkimų serijos eilės tvarkos. Tuo paprasčiausiu būdu galime įsitikinti trijų rinkėjų (Tomo, Johno ir Stevo) ir trijų kandidatų (Barbaros, Carol ir Denise) rinkimų esant daugumos taisyklei metu. Tarkime, kad Tomo, Johno ir Stevo pirmenybės yra tokios:

	Tomas	Johnas	Steve'as
Pirmoji pirmenybė	Barbara	Carol	Denise
Antroji pirmenybė	Carol	Denise	Barbara
Trečioji pirmenybė	Denise	Barbara	Carol

Tokiu atveju vienos porinių rinkimų sekos metu nugalėtojui išaiškinti Tomo ir Stevo balsų dėka Barbara nugalės Carol, o Denise nugalės Barbarą Johno ir Stevo balsais. Bet tai atrodo neteisinga, nes Carol nugalėtų Denise Tomo ir Johno balsais. Jei seka prasidėtų kitais poriniais rinkimais, galutinė rinkimų baigmė būtų kitokia. Arrow (1951) įrodė, kad kai rinkėjai išreiškia savo pirmenybės tvarką (arba balsuoja pagal ją), neįmanoma rasti sprendimo taisyklę Condorcet paradoksui išspręsti. Gibbardas (1973) ir Satterthwaite'as (1975) šį įrodymą praplėtė teiginiu, kad nėra strategijoms atsparių sprendimo taisyklių.*

Nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų problema

Tačiau tarp Arrow aksiomų, apibrėžiančių nuoseklų (arba racionalų) socialinį pasirinkimą, yra viena kontroversiška – nepriklausomybės nuo nesusijusių (*irrelevant*) alternatyvų aksioma. Ši aksioma teigia, kad socialiniam pasirinkimui tarp dviejų alternatyvų neturi turėti įtakos pirmenybių pokyčiai kitų alternatyvų atžvilgiu, jei individų pirmenybės nagrinėjamų alternatyvų atžvilgiu nesikeičia.

Ši aksioma daro nepriimtinas kai kurias, atrodytų pagrįstas, sprendimų taisykles. Pavyzdžiui, ji užkerta kelią agregavimo procedūroms, kurių padedami kolektyvo na-

* Tai yra tokių, kuriomis negalima būtų manipuliuoti siekiant sau palankios baigmės – *vert. pastaba*.

riai galėtų pirmenybes išreikšti pagal jų santykinį intensyvumą. Šios procedūros neleidžiamos, nes pirmenybės intensyvumas visada priklauso nuo kitų svarstomų alternatyvų. Jei pirmenybių rikiuotėje pakinta vienos iš alternatyvų vieta, tai skirtingiems (kolektyvo) nariams skirtingai pasikeis kitų alternatyvų intensyvumas.[1] Jei pažeidžiama nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų aksioma, tai kolektyviniai veiksmai gali nebeįgyti to nuoseklumo, kuris paprastai laikomas reikalingu individualiems racionaliems veiksmams apibūdinti. Tai reiškia, kad negalime teigti korporacinį veikėją esant racionalų pagal tuos pačius kaip ir racionaliems individams taikomi veiksmo principus, nebent yra patenkinta viena iš šių dviejų sąlygų: korporacinis veikėjas paklūsta vieno individo (diktatoriaus) valiai arba korporacinio veikėjo sudėtis yra ribojama taip, kad visų jo narių interesai yra rišlūs tam tikru specifiniu pavidalu.[2]

Dažniausiai nepriklausomybė nuo nerelevantiškų alternatyvų iliustruojama svarstant, ar alternatyvą įtraukti arba išbraukti. Formaliai ši operacija neatitinka jau esančios rinkinyje alternatyvos vietos rikiuotėje pakeitimo, nes pasikeičia pats alternatyvų rinkinys. Kita vertus, iškyla tos pačios anomalijos, todėl šio skyriaus pavyzdžiuose alternatyvos bus įtraukiamos arba išbraukiamos.

Ar individualūs veiksmai paklūsta nepriklausomybės nuo nereikšmingų alternatyvų reikalavimui? Jei korporaciniame lygmenyje aptinkamas tikras ar tariamas neracionalumas ar nenuoseklumas yra ir individualiame lygmenyje, tai problema gali būti ne socialinio pasirinkimo procedūrose, bet pačioje aksiomoje.

Nepriklausomybė nuo nerelevantiškų alternatyvų individualiuose sprendimuose

Nepriklausomybės nuo nesusijusių alternatyvų individualiame lygmenyje analizei geras išeities taškas yra Tversky'o (1972) darbas. Tversky pateikia įspūdingą faktų masyvą tam, kad parodytų, jog asmens pasirinkimai pažeidžia nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų principą net esant visiškam tikrumui. Jis teigia:

> ...duomenys rodo, kad nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų principas yra pažeidžiamas taip, kad tuos pažeidimus sunku paaiškinti grupuojant pasirinkimų alternatyvas. Tiksliau sakant, atrodo, kad naujos alternatyvos įtraukimas į jau sudarytą rinkinį „pakenkia" panašioms į įtraukiamą alternatyvoms labiau negu nepanašioms (p. 283).

[1] Galima būtų naiviai manyti, kad jeigu kardinalinė nauda išreiškia intensyvumą, tai būtų galima turėti sprendimo taisyklę, pagal kurią kiekvienai alternatyvai būtų susumuojama narių nauda, ir nugalėtų alternatyva su didžiausiu balų skaičiumi. Atrodytų, kad ši procedūra atsižvelgia į pirmenybių intensyvumą ir nepažeidžia nepriklausomybės aksiomos. Tačiau ši procedūra nepaiso to, kad renkantis iš alternatyvų aibės, pirmenybės intensyvumą lemia ne absoliutus alternatyvos naudingumas, o jos santykinis naudingumas, palyginti su kitų rinkinio alternatyvų naudingumu. Narių pirmenybės intensyvumo skirtumas tarp dviejų alternatyvų gali tapti nereikšmingas, jei trečioji alternatyva stipriai skirsis nuo tų dviejų, ir, atvirkščiai, jis gali padidėti, jei trečiosios alternatyvos naudingumas stipriai nesiskirs. Arrow (1951, p. 32–33) tai parodo pavyzdžiu pasinaudodamas von Neumanno-Morgensterno naudingumais.

[2] Šį rišlumą, išreikštą pirmenybių terminais, galima pavaizduoti kaip pirmenybių pasiskirstymą su viena moda. Tokį apribojimą pirmasis įvedė Blackas (1958), o vėliau jį ištyrė daugelis autorių. Krameris (1972) parodo, kad esant daugiau negu vienai pasirinkimo dimensijai, šis apribojimas sustiprėja taip, kad leidžia tik trivialų visiško vienbalsiškumo atvejį.

Pakanka tik vieno mintinio eksperimento tam, kad parodytume, jog iš racionalumo aksiomų išvestos tikimybinio pasirinkimo teorijos neatitinka sveiko proto. Kritikuodamas Luce tikimybinio pasirinkimo elgsenos teoriją, Tversky pateikia pavyzdį (pasiskolintą iš Debreu, 1960): „Įsivaizduokite, kad jums pasiūlė pasirinkti vieną iš trijų įrašų: Debussy siuitą... ir du skirtingus tos pačios Bethoveno simfonijos įrašus... Tarkime, kad abu Bethoveno simfonijos įrašai yra tokios pat kokybės ir kad jūs renkatės tarp Debussy ir Bethoveno įrašų savo įrašų kolekcijai papildyti". Iš Luce teorijos ir besirenkančiojo indiferentiškumo tarp dviejų Bethoveno įrašų bei tarp kurio nors iš tų dviejų ir Debussy įrašo išeitų, kad besirenkančiojo Debusssy įrašo pasirinkimo iš trijų pasiūlytųjų tikimybė turėtų būti apie 1/3. Bet, kaip toliau teigia Tversky, tokia išvada „intuityviai yra nepriimtina, nes pagrindinio pasirinkimo tarp Debussy ir Bethoveno rezultatui ji tikriausiai įtakos neturės, pridėjus dar vieną Bethoveno įrašą" (p. 283).

Tada Tversky stebimam elgesiui paaiškinti suformuluoja pasirinkimo teoriją, kurią jis pavadina eliminavimo pagal aspektus teorija. Pagrindinė jo teorijos mintis yra tokia:

> Tarkime, kad kiekvieną alternatyvą sudaro aspektai ir kad kiekvienoje proceso stadijoje (iš įtrauktų į prieinamas alternatyvas) parenkamas tam tikras aspektas su jo svorį atitinkančia tikimybe. Aspekto parinkimas eliminuoja visas alternatyvas, neturinčias šio aspekto, o procesas tęsiamas, iki lieka vienintelė alternatyva. Jei parinktasis aspektas yra visose galimose alternatyvose, tai neeliminuojama nė viena ir parenkamas naujas aspektas. Taigi visoms nagrinėjamoms alternatyvoms bendri aspektai neturi įtakos pasirinkimo tikimybėms" (p. 284–285).

Kaip parodo Tversky, maždaug tokia taisykle vadovaujamasi individualaus pasirinkimo metu. Tačiau pasirinkimai pagal šią taisyklę pažeidžia nepriklausomybės nuo relevantiškų alternatyvų aksiomą.

Taigi aksiomos laikymasis nediferencijuoja individualaus ir socialinio pasirinkimo. Jei individai pasirenka, kaip argumentuoja Tversky, tam tikra eilės tvarka, kaip kriterijais naudodamiesi alternatyvų aspektais, ir jei nėra aspekto, totaliai nulemiančio pasirinkimą (t. y. jei nėra diktatoriško aspekto), tai individų pasirinkimai taip pat nusižengia aksiomai. Iš to išeitų, kad jeigu ir *būtų* įmanoma rasti socialinio pasirinkimo procedūrą, kuri nenusižengtų nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų aksiomai, tai asmenys vis tiek nemanytų ją esant pagrįstą – lygiai taip pat, kaip nebūtų pagrįstas Luce teorijos numatymas dėl pasirinkimo tarp Debussy ir Bethoveno įrašų.

Tačiau atrodo, kad individai daugelio alternatyvų pasirinkimui išspręsti sukūrė geresnius algoritmus nei kolektyvai. Pavyzdyje apie Debussy ir Bethoveno įrašus antrasis panašus Bethoveno įrašas nepakeičia tikimybės dėl Debussy pasirinkimo ar tikimybės, kad bus pasirinktas *kuris nors* (vienas ar kitas) Bethoveno įrašas, nepaisant to, kad vieno iš Bethoveno įrašų (būtent šio, o ne kito) pasirinkimas darosi mažiau tikėtinas. Toliau pateikiamas pavyzdys rodo, kad daugelio alternatyvų buvimas socialiniam pasirinkimui gali turėti rimtesnių pasekmių.

Socialinio pasirinkimo tarp trijų kandidatų pavyzdys

1983 metais Čikagoje pirminiuose Demokratų partijos rinkimuose mero postui užimti dalyvavo trys kandidatai: Jane Byrne, Ritchie Daley ir Haroldas Washingtonas. Byrne ir Daley buvo baltieji, Washingtonas – juodasis, o balsuojama buvo iš esmės rasiniu pagrindu. Iš trijų kandidatų Daley į kampaniją įsitraukė paskutinis. Viešosios nuomonės apklausose tarp Byrne ir Washingtono pirmavo Byrne – tai rodė, kad nors juodieji rinkėjai buvo ir didelė mažuma, jie buvo tik mažuma.[3] Tačiau pirminiuose rinkimuose iš trijų kandidatų pagal daugumos taisyklę laimėjo Washingtonas. 15.1 paveiksle pateikti makrolygmens ryšiai ir makro-į-mikro- bei mikro-į-makro- perėjimai.

Šiuo atveju makro-į-mikro- perėjimas yra paprastas. Rinkimų (t. y. makrolygmens) galimos alternatyvos nulemia, kurios alternatyvos bendrojoje pirmenybių rikiuotėje yra relevantiškos individualiam veiksmui (balsavimui). Perėjimas iš mikrolygmens į makrolygmenį šiuo atveju yra kitoks nei nagrinėti ankstesniuose skyriuose. Jame nėra sąveikos tarp veikėjų (kaip rinkos atveju), taip pat nesukuriama norma ar koks nors kitas nuo mikro- prie makro- vedantis procesas, kuris kitose socialinėse sistemose sukuria emerdžentinį makrolygmens reiškinį. Tai greičiau yra paprastas balsų už kiekvieną kandidatą agregavimas rinkimų rezultatui nustatyti, kur balsavimo taisyklės ir nugalėtojo išaiškinimo taisyklės (šiuo atveju daugumos balsavimo) yra apibrėžtos instituciškai.

Vertinant tik makrolygmens sąryšius, abi baigmės atrodo paradoksaliai: trečiojo kandidato (kurio rezultatas buvo trečias) pasirodymas rinkimuose sukeitė kitų dviejų kandidatų vietą pirmenybių tvarkoje, pakeisdamas rinkimų baigmę. Tariamą makrolygmens paradoksą (tik ne rinkimų analitikams) galima išspręsti mikrolygmenyje. Stebėtus rezultatus gautume, jei daugelio (tačiau mažiau negu trečdalio) rinkėjų pirmoji pirmenybė būtų Daley, antroji – Byrne, trečioji – Washingtonas ir taip pat jei tik nedaugelis teiktų pirmąją pirmenybę Daley, antrąją – Washingtonui ir trečiąją – Byrne. Kol Daley nedalyvavo kampanijoje, dauguma didesniosios grupės rinkėjų

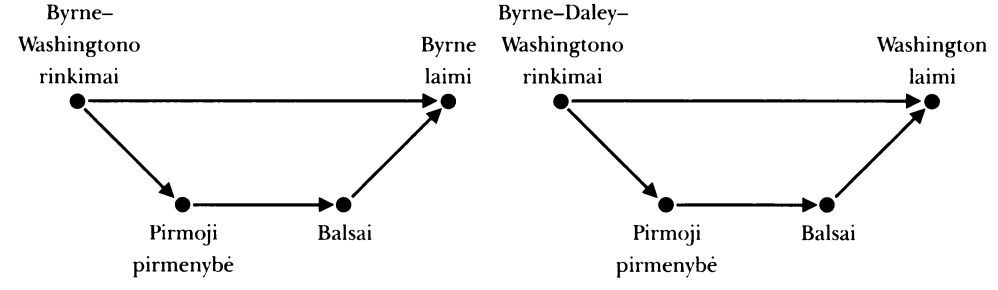

15.1 pav. Mikro-į-makro- perėjimo diagramos dvišalėms ir trišalėms varžyboms Čikagos mero pirminiuose rinkimuose

[3] Šie apklausų rezultatai taip pat atspindėjo tą faktą, kad Byrne buvo merė, siekusi perrinkimo. 1987 metais, kai Washingtonas buvo meras, jis įveikė Byrne Demokratų partijos pirminiuose rinkimuose iš dviejų kandidatų.

manė balsus skirsią Byrne. Daley nusprendus kandidatuoti, šie balsai atiteko jam. Tol, kol mažesnioji rinkėjų dalis pirmąją pirmenybę teikė Daley, antrąją – Washingtonui ir trečiąją – Byrne, Daley kandidatavimas atėmė daugiau balsų iš Byrne nei iš Washingtono (kaip pasakytų rinkimų analitikai, Daley suskaldė baltaodžių balsus ir taip rinkimų nugalėtojo vardas atiteko Washingtonui).

Iš šio pavyzdžio aiškiai matyti, kad daugumos balsavimo taisyklė nepasižymi nepriklausomybe nuo nerelevantiškų alternatyvų. Tačiau šio nusižengimo pasekmė socialinio pasirinkimo atveju skiriasi nuo analogiško nusižengimo individualiame lygmenyje pasekmės. Abiem atvejais naujos alternatyvos įvedimas turėjo Tversky'o (1972) aprašytą pasekmę: „... naujos alternatyvos įtraukimas į jau sudarytą rinkinį 'pakenkia' panašioms į įtraukiamą alternatyvoms labiau negu nepanašioms" (p. 283). Tačiau individualiam pasirinkimui šis rezultatas atrodo pagrįstas, nes nors naujos alternatyvos buvimas sumažina tikimybę, kad individas pasirinks panašią alternatyvą, tačiau tai nepadidina tikimybės, kad jis pasirinks nepanašią alternatyvą (Debussy įrašą). Daugių daugiausia ši tikimybė lieka nepakitusi. Panašios alternatyvos pasirinkimo tikimybės sumažėjimas yra naudingas panašiai alternatyvai, o ne nepanašiai. Tačiau socialinio pasirinkimo atveju naudos turėjo nepanaši alternatyva – Washingtonas.

Politinės partijos ir turnyrinis eliminavimas

Jei Čikagos rinkimai būtų buvę nacionaliniai, o ne pirminiai rinkimai, stebėtų baigmių pora būtų buvusi mažiau tikėtina, nes rinkimai tikriausiai būtų apsiribojęs dviejų pagrindinių partijų kandidatais, o trišalės varžybos nebūtų įvykusios (nors trišalės varžybos nacionaliniuose rinkimuose JAV kartais įvyksta). Paprastai dvi pagrindinės politinės partijos į rinkiminį procesą įtraukia etapą, apribojantį galutinius rinkimus varžybomis tarp dviejų kandidatų. Partijos konstituciškai apibrėžtą vieno etapo sprendimą transformuoja į dviejų etapų sprendimą. Tversky argumentuoja, kad individualaus pasirinkimo atveju individai vieno etapo pasirinkimą transformuoja į daugelio etapų pasirinkimą eliminavimo procesu. Taigi gali būti, kad politinės partijos socialiniam pasirinkimui sudaro struktūrą, panašią į individų sau susidarytą individualiam pasirinkimui.

Tačiau paralelės tarp partijų veiksmų ir to, ką individus darant teigia Tversky'o eliminavimo pagal aspektus teorija, subliūkšta. Tversky'o teorija pažymi, kad individai pirmiausia pasirenka svarbų aspektą arba matmenį (kompozitorių Debussy ir Bethoveno pavyzdyje) ir tada renkasi pagal tą aspektą (Debussy arba Bethoveną), toliau eidami link mažiau svarbių aspektų. Partinėje sistemoje viskas vyksta atvirkščiai. Takoskyra tarp partijų paprastai yra pagrindinė rinkėjų pirmenybes dalijanti dimensija, o pasirinkimas tarp įvairių partijų kandidatų yra paskutinis proceso etapas. Antrasis skirtumas, žinoma, yra tas, kad partijos atrankos procesą suskaido tik į du etapus, o tuo tarpu individai pagal Tversky'o teoriją pasirinkimo susiaurinimo metu pereina tiek etapų, kiek reikia. Šis antrasis skirtumas turbūt nėra toks fundamentalus, nes partijoje dažnai yra frakcijos, kurių pozicijos skiriasi (tačiau tikrai nors viena dimensija mažiau nei skirtumas tarp partijų). Kartais frakcijų viduje yra sektos, kurių pozicijos skiriasi dar mažesniu dimensijų skaičiumi.

Turnyrai kaip socialinio pasirinkimo institucijos

Socialinio pasirinkimo struktūravimo per politines partijas ir individualaus pasirinkimo struktūravimo pagal Tversky'o teoriją pagrindinis skirtumas yra eliminavimo kryptyje. Rinkimų, kaip socialinio pasirinkimo, metu eliminuojama dimensijų svarbos didėjimo tvarka frakcijų, o po to – partijų viduje. Pagal Tversky'o teoriją individualus pasirinkimas pradedamas pagal svarbiausią dimensiją ir tęsiamas pagal mažiau svarbias. Visa tai sukuria dvi skirtingas struktūras. Iš daugelio etapų sudaryta socialinio pasirinkimo struktūra yra panaši į turnyrinį (sporto) eliminavimą, o Tversky'o teorija sukuria individualaus pasirinkimo struktūrą, atvirkščią turnyriniam eliminavimui.

Pavyzdžiui, tarkime, kad yra aštuonios alternatyvos (A, B, C, D, E, F, G ir H) ir kad gretimos alternatyvos yra panašiausios. Turnyrinio eliminavimo struktūra, įkūnijanti pasirinkimo procesą partijų frakcijose ir frakcijų grupuotėse, pateikta 15.2 paveiksle. Socialinio pasirinkimo per politines partijas procesas vyksta iš kairės į dešinę: pirmiausia vyksta ketverios varžybos tarp frakcijų grupuočių kandidatų, vėliau dvejos varžybos tarp partijų frakcijų kandidatų, o galiausiai susigrumia partijų nominuotieji kandidatai. Eliminavimas pagal aspektus vyksta iš dešinės į kairę: individas pirmiausia pasirenka aukštesniąją arba žemesniąją pusę, tada – tos dalies šaką, o galiausiai – vieną iš dviejų likusių alternatyvų.

Apie šias dvi procedūras reikia pasakyti keletą dalykų. Pirma, turnyrinis eliminavimas kiekviename atrankos etape yra paremtas konkrečiomis alternatyvomis, o tuo tarpu eliminavimas pagal aspektus vyksta abstrakčioje dimensijoje tarp dviejų alternatyvų tipų (kol lieka tik dvi alternatyvos). Dėl to (antra) turnyrinis eliminavimas yra ne toks efektyvus. Norint nustatyti nugalėtoją turnyrinio eliminavimo (pavaiz-

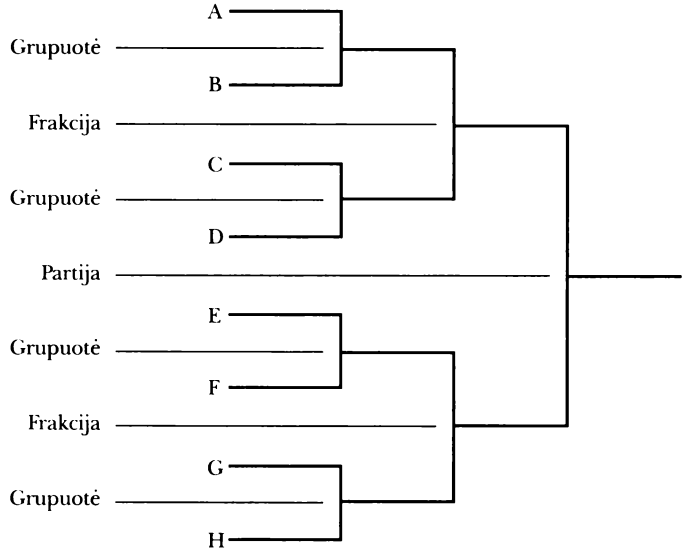

15.2 pav. Dvipartinės sistemos su frakcijomis abiejose partijose ir grupuotėmis kiekvienoje frakcijoje rinkimų turnyrinė schema

duoto 15.2 paveiksle) būdu, reikia septynerių varžybų, o eliminuojant pagal aspektus, pakanka trijų pasirinkimų, kad būtų išrinkta viena iš aštuonių alternatyvų. Vis dėto, trečia, eliminuojant pagal aspektus, individams gali tekti gailėtis savo pasirinkimo. Pavyzdžiui, tarkime, kad pavyzdyje apie pasirinkimą iš trijų įrašų dvi dimensijos arba aspektai kartu yra svarbesni už kompozitoriaus pasirinkimo, tačiau pavieniui – mažiau svarbūs. Vienas iš Bethoveno įrašų yra kompaktiniame diske (kuriam individas teikia pirmenybę) ir įrašytas skaitmeniniu būdu (tam taip pat teikiama pirmenybė). Jei dominuojantis aspektas yra kompozitoriaus pasirinkimas ir pirmenybė teikiama Debussy, eliminuojant pagal aspektus bus pasirinktas Debussy. Tačiau kolekcionierius gali pirmenybę teikti Bethoveno skaitmeniniam kompaktiniam diskui, o ne Debussy diskui, įrašytam analoginiu būdu.

Mano spėjimas yra tas, kad turnyrinio eliminavimo principu vyksta ne tik socialinis pasirinkimas; individualus pasirinkimas vyksta taip pat esant nedideliam alternatyvų skaičiui.[4] Jei individas renkasi pagal aspektus, tai jam priimtiniausia alternatyva gali būti eliminuota, nors jos bendrai paimtas aspektų rinkinys nusvertų tą dominuojantį aspektą, dėl kurio ji eliminuojama. Be to, įvairių aspektų ar savybių sąveikos gali sumažinti alternatyvos patrauklumo priklausomybę nuo atskirai paimtų jos aspektų. Pagrindinis sunkumas yra tas, kad (pagal Tversky'o teoriją) individas palygina konkrečias alternatyvas tik paskutinėje eliminavimo stadijoje. Taip dėl turimų savybių kombinacijas galinti laimėti alternatyva gali būti eliminuota ankstyvame etape, jei individai pasirenka taip, kaip teigia teorija.

Priešingai, jei individualaus pasirinkimo procesas yra panašus į turnyrinį eliminavimą, pirmiausia bus eliminuotos kitų aiškiai dominuojamos alternatyvos (kaip ir pirmajame turnyro etape). Tada vėl bus palygintos panašiausios alternatyvos ir eliminuotos mažiausiai patrauklios ir t. t., visą laiką lyginant konkrečias alternatyvas, kol liks vienintelė. Greičiausiai taip yra todėl, kad daugėjant alternatyvų, didėja (pasirinkimo) efektyvumo svarba. Efektyvumas gali atsverti eliminavimo pagal aspektus procedūros klaidų kaštus. Taigi gali būti taip, kad individai irgi renkasi turnyrinį eliminavimą ir palyginimo su kitomis konkrečiomis alternatyvomis būdu nubraukia konkrečias alternatyvas, nebent jų yra tiek daug, kad laiko ir pastangų požiūriu šios procedūros kaštai nusveria jos (tikslumo) naudą.

Tačiau atkreipkime dėmesį į tai, kad individų pasirinkimas pagal *kurią nors* iš šių procedūrų nėra paprasta labiausiai priimtinos alternatyvos bendrojoje pirmenybių rikiuotėje pasirinkimo procedūra. Kaip teigia ir problemų sprendimo tyrimuose parodo Newellas ir Simonas (1972), sudėtingas užduotis sprendžiantys individai taiko algoritmus arba euristikas, kurių panaudojimas yra susijęs su kompromisais tarp informacijos apdorojimo apribojimų ir labiausiai tenkinančio rezultato pasiekimo. Šie kompromisai gali baigtis rezultatais, kurie kartais gali neatitikti nė vieno paprasto racionalaus pasirinkimo aksiomų rinkinio. Galima sakyti, kad ir socialinio pasirinkimo procedūros taip pat yra kompromisas tarp korporacinio veikėjo informacijos agregavimo pajėgumų ir labiausiai tenkinančio rezultato pasiekimo. Šiuo požiūriu geresnių socialinio pasirinkimo procedūrų paieška yra mėginimas sustiprinti korporacinio veikėjo informacijos agregavimo pajėgumus.

[4] Hipotezę, kad individai, pasirinkdami iš skirtingo alternatyvų skaičiaus, taiko skirtingas procedūras, patvirtino Payne (1976) tyrimo eksperimentiniai duomenys.

Ar partijos struktūros sąlygota dvietapė eliminavimo procedūra yra geresnė nei analogiška vienaetapė procedūra? Partijos struktūra pagrįstas eliminavimas yra panašus į vieną turnyrinio eliminavimo etapą. Taip pat aišku, kad įvedus turnyrinio eliminavimo struktūrą (taip pat ir frakcinį eliminavimą partijoje, kaip parodyta 15.2 paveiksle), panaikinama 15.1 paveiksle parodyta anomalija. Tada socialinis pasirinkimas, kaip ir individualus pasirinkimas, būtų pagrįstas ir nuoseklus: naujos alternatyvos įtraukimas pakenktų panašioms alternatyvoms, tačiau nesustiprintų nepanašių, kaip nutiko Čikagos pirminiuose rinkimuose.

Daugiaetapio ir vienaetapio socialinio pasirinkimo procesai

Eliminavimas pagal aspektus ir turnyrinis eliminavimas vertingi daugiaetapio proceso suteikiama nauda. Individualaus pasirinkimo daugiaetapis konceptualizavimas leidžia teoriškai apmąstyti būdus, kuriais nauja alternatyva pakenkia panašioms į save. Daugiaetapio pasirinkimo dėka ir paties realaus individualaus elgesio, ir teorinio numatymo rezultatas yra protingais arba racionaliais vadinami veiksmai, nepaisant to, kad tokiu būdu pasirinktas elgesys gali nusižengti nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų aksiomai.

Vienaetapę procedūrą į daugiaetapę transformuojanti struktūra socialiniam pasirinkimui suteikia tokią pat naudą. Tačiau, kaip matėme pirminių Čikagos rinkimų pavyzdyje, ši struktūra nepakankamai išplėtota už pirmojo etapo (t. y. pačios partijos) ribų. Yra ir antrasis trūkumas: partinės struktūros yra labai inertiškos, o tai reiškia, kad jos išliks daug ilgiau nei jų atstovaujamos pagrindinės politinės takoskyros sistemoje dimensijos. Dar daugiau, pagrindinės politinės takoskyros dimensijos gali kisti tarp rinkimų ir taip likti neapimtos jokių stabilių tęstinių struktūrinių pasidalijimų – tokių, kokie yra būdingi partijoms. Galima klausti, ar yra kitų priemonių daugiaetapių rinkimų proceso, kurio kiekvieno etapo metu eliminuojama tik viena alternatyva, naudai realizuoti. Ypač reikia klausti, ar būtų įmanoma procedūra, kurioje pirmenybės būtų išaiškintos vienaetape procedūra, tačiau būtų sujungiamos daugiaetapį turnyrinį eliminavimą atitinkančiu būdu?

Šią darbo kryptį taip pat siūlo socialinio pasirinkimo formaliosios teorijos darbai, o taip pat 14 skyriuje atliktos kolektyvinio sprendimo metu atsirandančių emerdžentinių procesų analizės rezultatai. Tiesiogiai reikšminga formaliosios teorijos išdava yra apie ypač didelę darbotvarkės svarbą rezultatams nustatyti (žr. Plott ir Levine, 1978; Shepsle ir Weingast, 1984). Iš esmės ta išdava rodo, kad esant labai plačiam pirmenybių paskirstymo diapazonui, darbotvarkės kontrolė gali nulemti rezultatą. Darbotvarkę galima laikyti suporavimo turnyre analogu, o pareigūnai, kontroliuojantys konkurentų suporavimą, gali būti traktuojami kaip analogiški (per pirmininką arba taisykles) procedūrai, nustatančiai socialinio pasirinkimo darbotvarkę. Kaip pripažįsta turnyrų rengėjai, konkurentų suporavimas gali būti ypač svarbus turnyro baigmei. Pavyzdžiui, A, B ir C yra turnyro geriausi žaidėjai. Jei praeitų varžybų rezultatai rodo, kad daugiau nei pusėje atvejų (imant atskirai) A laimi prieš B ir pralaimi C, o B nugali C, tai sudarydami poras, rengėjai negali išvengti pirmenybės suteikimo vie-

nam iš šių trijų žaidėjų. Jei A ir B yra vienoje poroje, o C – kitoje, tai labiausiai tikėtina, kad laimės C (A nugali B, o tada C laimi prieš A); jei suporuojami A ir C, o tik po to – B, favoritas yra B (C nugali A, o tada B laimi prieš C); jei suporuojami B ir C, daugiausia galimybių turi A (B nugali C, o tada A laimi prieš B).[5]

Šie samprotavimai leidžia iškelti klausimą, ar egzistuoja pasirinkimus išryškinanti ir suderinanti procedūra, kuri atitiktų daugiaetapį turnyrinį eliminavimą, kurį užtikrina komitetų darbotvarkės arba (netobulai) politinės partijos rinkimų metu. Pagrindinis tokios procedūros elementas yra tas, kad pirmenybės pasitarnaus ne tik pasirinkti alternatyvas, bet ir sukurti darbotvarkę.

Socialinis pasirinkimas implicitinių etapų būdu: eliminavimo kriterijai

Pirmenybių (balsų, rangų rikiuočių arba kokių nors kitų pirmenybių išraiškų) agregavimas paprastai vyksta vieną etapą. Kai kuriais atvejais, pavyzdžiui, nė vienam iš kandidatų nesurinkus daugumos balsų ir dėl to prireikus antrojo turo, dviejų etapų rinkimų procesas yra eksplicitiškas, kurio pirmajame etape eliminuojami visi kandidatai, išskyrus du. Praktiniais sumetimais paprastai neįmanoma surengti daugiau kaip du balsavimo turus, tačiau iš principo tai būtų įmanoma.

Jei pagal tam tikrus pradinius suporavimus apskritai įmanoma surengti daugiaetapius rinkimus, kurių kiekvieno etapo metu eliminuojama po vieną visų porų alternatyvą, tai tada iš principo turi būti įmanoma tai padaryti rinkimuose, kuriuose yra tik vienas balsavimo etapas, tačiau keli pirmenybių agregavimo etapai. Eksplicitiškai daugiaetapiame rinkimų procese galime įsivaizduoti, jog visi rinkėjai pasitikrina savo pirmenybių rikiuotes ir pasidalija šia informacija su rinkimų pareigūnais. Implicitiškai daugiaetapis rinkimų procesas skirtųsi tik tuo, kad iš rinkėjų ši informacija būtų gauta visa iš karto, o ne etapais. Visa ši informacija būtų kiekvieno rinkėjo alternatyvų ranginėje rikiuotėje. Tuo nenoriu pasakyti, kad rinkėjas neturėtų jokių kitų interesų, išskyrus tuos, kuriuos išreiškia jo alternatyvų ranginė rikiuotė, nes gali skirtis jo pirmenybių intensyvumas. Tačiau implicitinis daugiaetapis rinkimų procesas gali būti sukurtas tik pagal suranguotų pirmenybių informaciją.

Akivaizdu, kad nustačius porų seką, rinkimų organizatoriai galėtų nustatyti daugiaetapio rinkimų proceso baigmę pagal rinkėjų pirmenybes, išreikštas vienu etapu per alternatyvų surangavimą. Kiekviename iš šių implicitiškų etapų pareigūnai, o ne patys rinkėjai, pasitikrintų rangų rikiuotes, skaičiuodami balsus už aukščiau ranguojamą kiekvienoje poroje alternatyvą. Žinoma, lemiamas dalykas čia būtų darbotvarkės arba porų sekos nustatymas. Kaip paaiškėjo iš šiame skyriuje pateiktų įvairių pavyzdžių bei darbotvarkių teorijos ir tyrimų, darbotvarkė yra svarbi socialinių sprendimų priėmimo dalis. Esant tam tikram pirmenybių paskirstymui, ji gali nulemti baigmę. Todėl tinkama implicitinių varžybų dėl socialinio pasirinkimo seka, kai yra

[5] Ši prielaida daroma literatūroje apie turnyrų ekonomiką (žr. Lazear ir Rosen, 1981; Rosen, 1988); Rosenas teigia, kad „... pačios taisyklės išsirutulioja taip, kad būtų maksimizuota socialinė žaidimo nauda“ (1988, p. 77). Tačiau, išskyrus trumpą Roseno analizę, šioje literatūroje netiriamas optimalus (t. y. siekiantis būti nešališkas visiems žaidėjams) suporavimas, kuris būtų naudingas darbotvarkės problemai. Šiuo požiūriu gali būti naudingas sporto turnyrų rengėjų taikomų dalyvių suporavimo principų tyrimas.

daug alternatyvų, yra tokia, kuri ne primetama iš išorės, o yra sukuriama pačių pirmenybių. Trumpai tariant, atrodo, kad tinkamas socialiniam pasirinkimui dalykas būtų leisti darbotvarkę nustatyti remiantis rinkėjų pirmenybėmis.

Atrodo, kad individai pasirinkimo metu naudojasi panašumo principu; kitaip tariant, jie pirmiausia eliminuoja vieną iš dviejų panašiausių alternatyvų. Šią sprendimo procedūrą vadinsime eliminavimu pagal panašumą. Ją galima aprašyti taip:

1) esant m alternatyvų, pirmoji rungtis yra tarp arčiausiai pagal pirmenybių pasiskirstymą esančių alternatyvų. Atstumas tarp alternatyvų yra visų narių atžvilgiu jas skiriančių alternatyvų skaičiaus suma;
2) nustačius rungties nugalėtoją, eliminuojama viena alternatyva, o antrajai rungčiai parenkama glaudžiausia pora iš likusių $m - 1$ alternatyvų.

Šis procesas tęsiamas, kol lieka viena alternatyva.

Pavyzdžiui, 15.1 lentelėje pateiktos šešios galimos ranginės rikiuotės su jų hipotetiniais dažniais šimto rinkėjų rinkimams iš trijų kandidatų (A, B, C). Tuo atveju, jei A su B susiremia pirmi, laimi C; jei A ir C, tai – B; o jei B ir C – A. Taigi čia yra būdinga Condorcet paradoksui ciklinė dauguma. Nėra Condorcet nugalėtojo.[6] Bet žiūrint į dažnį, kuriuo ranguose alternatyvų poros yra viena šalia kitos, matyti, kad A yra šalia B 66 atvejais, A šalia C – 70, o B šalia C – 64. Taigi A ir C yra panašiausios alternatyvos, o rinkimai tarp A ir C yra pirmieji. C juose nugali, o po to B įveikia C antruosiuose ir kartu lemiamuose rinkimuose.

Šį atvejį naudinga panagrinėti išsamiau. Eliminuojant pagal panašumą, laimi B; tačiau B pirmąją vietą skiria mažiausiai, o paskutinę – daugiausia rinkėjų. Jei rinkimai vyktų pagal absoliučios daugumos taisyklę su antruoju balsavimo turu eliminavus pirmajame ture, B tesurinktų 31 balsą ir iškristų. Antrajame balsavimo ture laimėtų C. Esant paprastosios daugumos taisyklei, kaip Čikagos pirminių rinkimų atveju, nugalėtų A, surinkęs 35 balsus prieš 34 už C ir 31 už B. Kita galima sprendimo taisyklė yra Borda sumavimas, kurio metu pirmojo rango balsai skaičiuojami

15.1 lentelė. Galima trijų kandidatų (A, B ir C) ranginė rikiuotė bei jų dažniai hipotetiniuose rinkimuose su 100 rinkėjų

Ranginė rikiuotė	Dažnis	Tipas
ABC	20	1
BCA	19	2
CAB	24	3
ACB	15	4
CBA	10	5
BAC	12	6

[6] Condorcet nugalėtoja yra alternatyva, už kurią pasisako dauguma kiekvienos kitos alternatyvos atžvilgiu poriniuose rinkimuose. Atsiradus ciklinei daugumai, Condorcet'o laimėtojo nėra. Todėl pageidautinos sprendimo taisyklės kriterijus yra reikalavimas, kad sprendimų taisyklė visada pasirinktų Condorcet laimėtoją, kai toks yra. Kita vertus, tai gana silpnas kriterijus, nes jį tenkina daugelis sprendimo taisyklių.

dvigubais taškais, antrojo – dauginami iš 1, o už trečiąją vietą negaunama nieko. Pagal šią taisyklę laimėtų A, surinkęs 106 taškus; C surinktų 102, o B – 92 taškus.

Eliminavimas pagal panašumą turi kitą nepageidaujamą savybę. Viena iš Arrow aksiomų yra pozytivaus ryšio aksioma, kuri sako, kad alternatyva neatsidurs žemesnėje vietoje socialinių pirmenybių rikiuotėje, jeigu neįvykus jokiems kitiems pokyčiams, ji pakyla aukščiau bent vieno individo pirmenybių rikiuotėje. Tarkime, kad kandidatus rangavę ACB sekà (ketvirtasis 15.1 lentelės tipas), trys rinkėjai perkelia B į antrąją vietą ir sekà tampa ABC (pirmasis tipas). Tada jau nebe A ir C yra panašiausios alternatyvos, o A ir B. Tada pirmojo etapo turnyras yra tarp jų, o jame nugali A. Tada C nugali A antrajame etape. Taigi eliminavimas pagal panašumą pažeidžia ir nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų aksiomą (kaip ir elgesys individualaus pasirinkimo metu) bei teigiamo ryšio aksiomą.

Esant šiai sprendimo procedūrai, egzistuoja ir kita problema. Eliminavimas pagal panašumą buvo įvestas iš dalies tam, kad būtų išspręstas specifinis kai kurių sprendimo taisyklių trūkumas, t. y. dėl to, kad įvedus naują alternatyvą, galima pakenkti labiausiai panašioms jau esančioms alternatyvoms ne tik dėl naudos tai naujai alternatyvai, bet ir dėl naudos labiausiai nepanašioms alternatyvoms. Tačiau pastebėkime, kas įvyksta esant 15.1 lentelėje pateiktam dažnių paskirstymui, kai pradžioje turime tik A ir B alternatyvas, o po to įvedama nauja alternatyva C. Prieš įvedimą laimi A, surinkusi 59 balsus. Tačiau A ir C yra panašiausios alternatyvos, todėl dviejuose etapuose eliminuojant pagal panašumą galiausiai laimi B. Trūkumas, kuriam pašalinti buvo sugalvotas eliminavimas pagal panašumą, lieka vis dar nepašalintas. C įvedimas ne tik pakenkia kaimynui A, bet taip pat padeda toliau esančiai alternatyvai B.

Todėl ši daugiaetapė procedūra, kurioje darbotvarkę savo pirmenybėmis formuoja patys rinkėjai, nėra gera sprendimų procedūra pagal keletą kriterijų. Tačiau neturėtume jos atmesti neištyrę, kodėl taip atsitinka, nes ji yra ne tik panaši į realų individualaus pasirinkimo procesą, bet taip pat įkūnija politinių partijų institucijoje pasireiškiantį principą.

Trys alternatyvos sudaro ciklinį šabloną, kaip parodyta Condercet paradokse: B nugali C, o šis nugali A, kuri nugali B. Esant 15.1 lentelėje pateiktam dažnių paskirstymui, A ir C yra artimiausios alternatyvos. Tačiau trims rinkėjams, kurių pradinė ranginė rikiuotė yra ACB, perrikiavus B iš trečiosios vietos į antrąją, artimiausiomis alternatyvomis tampa A ir B (žr. 15.3 pav.). Ši situacija yra analogiška tai, kurioje esant pradiniam paskirstymui ir A bei C vienoje partijoje, A iškrenta

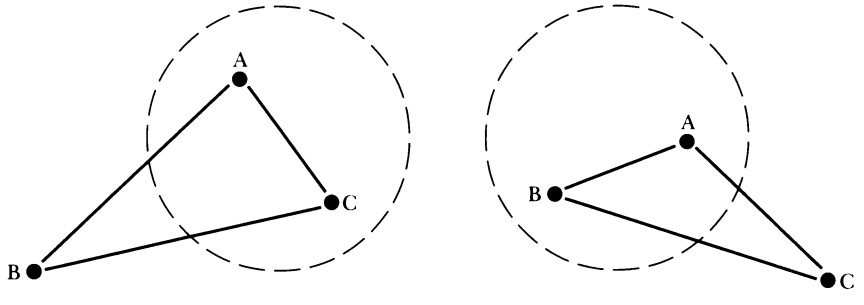

15.3 pav. Atstumų tarp kandidatų pokytis,
lemiantis dvietapį kolektyvinio sprendimo rezultato pasikeitimą

pirminiuose (partijos) rinkimuose, o C pralaimi B visuotiniuose rinkimuose. Pasikeitus paskirstymui, pasikeitė rinkėjų pirmenybės, o A ir B dabar yra toje pačioje partijoje. Pirminiuose rinkimuose tarp A ir B nugali A, kuri pralaimi C visuotiniuose rinkimuose.

Politinių partijų atveju tai neatrodo keista, nes nėra netinkama eliminuoti vieną iš dviejų panašiausių kandidatų. Net B eliminavimo priežastis (kai B pakeičia C antrąja pirmenybe tiems, kurių pirmoji yra A) neatrodo keista: A partijoje atsiranda ir tampa B konkurentu, daliai A rinkėjų nusisukus nuo C kandidato B naudai. Tačiau visa tai išplečia partiją, sukelia pirminius rinkimus ir taip pažeidžia B interesus. (Daugelyje politinių sistemų partiniame kontekste (nors ne mūsų atveju) tokios situacijos rezultatas būtų kitoks pirminių rinkimų elektoratas, o partija pasislinktų A kryptimi. O tai dar labiau pablogintų B padėtį.) Nagrinėjant tokią struktūrą, nusižengimas neiškreiptumo aksiomai (*nonperversity axiom*) neatrodo netinkamas. Taip tikrai būtų dvietapiuose rinkimuose dalyvaujant partijoms pagal anksčiau aprašytą scenarijų.

Reikia pažymėti, kad keista B pergalė esant 15.1 lentelėje pateiktiems rangams ir dažniams įvyksta dėl to, kad pirmasis etapas yra panašus į Kalifornijos pirminius rinkimus. Šiuose rinkimuose labiausiai B pergalės trokštantys rinkėjai turi teisę balsuoti pirmojo etapo rinkimuose, kuriose varžosi A ir C. C pirminiuose rinkimuose laimi dėl šių rinkėjų tendencingumo C atžvilgiu. Jei pirmojo etapo rinkimų elektoratą ribotų tik tie rinkėjai, kurių pirmosios pirmenybės yra priskiriamos vienam iš to etapo dalyvių, tada B nelaimėtų antrajame etape. Pirminius, o vėliau ir visuotinius rinkimus laimėtų A.

Akivaizdu, kad eliminavimo pagal panašumą sprendimo taisyklė turi nepageidaujamų savybių. Kita procedūra, analogiška kai kurių dvietapių rinkimų veikimui dalyvaujant partijoms, apriboja atstumo skaičiavimą alternatyvų poroms tik tais rinkėjais, kurie vienai iš dviejų alternatyvų priskyrė pirmąją pirmenybę. Pirmasis turas yra tarp dviejų alternatyvų, kurios yra panašiausios visiems rinkėjams, vieną iš jų surangavusiems kaip pirmąją pirmenybę, o balsavimo teisę turi tik tie, kurie vienai iš tų dviejų alternatyvų priskyrė pirmąją vietą rikiuotėje. Tai būtų panašu į pirminius rinkimus, kuriuose balsuoti gali tik partijos nariai. Mūsų pavyzdyje rungtis tarp A ir C yra rungtis tarp panašiausių alternatyvų visiems tiems rinkėjams, kurie vienai iš jų priskyrė pirmąją vietą (69 palyginimuose 30 atvejų jos atsiduria šalia), o tarp šių rinkėjų A nugali „pirminiuose rinkimuose" 35 balsais prieš 34. A toliau nugali B tarp visų rinkėjų (59 prieš 41). Jei pasiskirstymas pakinta, kaip aprašyta anksčiau (trim nariams pakeitus rangavimą ACB į ABC), tai pirmoji rungtis yra tarp A ir B. A ją laimi 35:31, bet pralaimi C antrajame ture. Šiame pavyzdyje modifikuota eliminavimo pagal panašumą procedūra yra geresnė nei nemodifikuota. Tačiau jeigu nemėginame imituoti partijų pirminiuose rinkimuose taikomos dviejų turų procedūros, galima rasti daug kitų būdų darbotvarkei sudaryti.

Svarstant, kokie tai būdai galėtų būti, naudinga prisiminti, kad ir pats Condorcet siūlė sprendimo priėmimo procedūrą toms situacijoms, kuriose, kaip atrodė, reiškėsi jo paradoksas. Jo procedūroje eliminuojama silpniausia ciklo grandis (žr. Young ir Levenglich, 1978; Young, 1987). Anksčiau analizuojamuose hipotetiniuose rinkimuose C nugali A santykiu 53:47, B nugali C santykiu 51:49 ir A nugali B santykiu 59:41. Condorcet procedūra eliminuoja ne vieną iš alternatyvų, bet visą porinę rungtį, šiuo atveju – rungtį tarp B ir C. Tada A nugali B ir C nugali A; nugalėtoju tampa C. Taigi Condorcet pasiūlymas, kaip ir eliminavimas pagal pana-

šumą, nustato darbotvarkę. Tačiau jo pasiūlyme darbotvarkė sudaroma eliminuojant ne alternatyvas, o porinius palyginimus. Pasirenkant tarp trijų alternatyvų, eliminuojama silpniausia ciklo dalis, t. y. lygiausia rungtis ir lieka dvi rungtys, kuriose ciklas nepasireiškia. Esant daugiau alternatyvų, nuoseklumo vardan gali tekti eliminuoti daugiau rungčių.

Darbotvarkei eliminuojant alternatyvas sukurti galima taikyti procedūrą, panašią į Condorcet. Ją vadinsime Borda eliminavimu. Kaip ir anksčiau, tarkime, kad rinkimai yra pagrįsti visų rinkėjų suranguotomis pasiūlytų alternatyvų rikiuotėmis. Mažiausiai iš visų implicitinių porinių rungčių remiama alternatyva yra eliminuojama. (Esant m alternatyvų, kiekvienai alternatyvai yra $m - 1$ porinių rungčių, o bendra parama alternatyvai skaičiuojama kaip implicitinių porinių rungčių metu gautų balsų suma.) Eliminavus vieną alternatyvą, procesas tęsiamas $m - 1$ alternatyvų skaičiui, iki lieka viena alternatyva. Toji yra nugalėtoja.[7] Šią procedūrą taikant hipotetiniam 15.1 lentelės atvejui, pirmiausia eliminuojamas B, o galiausiai laimi C. Šią procedūrą, t. y. eliminavimo seką galime matyti kaip būdą darbotvarkei sudaryti. Nežinia, ar racionalūs kolektyvo nariai pasirinktų būtent tokią darbotvarkę eliminuojant alternatyvas, tačiau tai būtų priimtina kandidatūra.

Šią procedūrą pavadinau Borda eliminavimu, nes ją galima matyti kaip Borda sumavimo inversiją: alternatyva, surenkanti mažiausiai balų Borda sumavime, atitinka implicitinėse porinėse rungtyse mažiausiai remiamą alternatyvą. Alternatyvos Borda suma yra jos implicitinių porinių rungčių metu surinktas balsų skaičius. Pakartotinis Borda sumavimas (kiekvieną kartą perskaičiuojant sumą) silpniausiai liekančiai alternatyvai eliminuoti, iki lieka viena alternatyva, yra Borda eliminavimas.

Borda eliminavimas yra Nansono (1883) pasiūlytos ir literatūroje vadinamos Nansono metodu procedūros modifikacija. Pagal Nurmi terminologiją Borda eliminavimas yra Nansono metodo pirmoji modifikacija. Jos savybes ištyrė Fishburnas (1977), Nurmi (1987) ir Niou (1987). Ši procedūra turi ir teigiamų, ir neigiamų savybių. Pagrindinė jos stiprioji savybė yra ta, kad ji visada nustato Condercet nugalėtoją, jei toks egzistuoja. Tačiau, kaip ir visos socialinio pasirinkimo funkcijos, ji turi trūkumų, kurie išryškėja, kai nėra Condorcet nugalėtojo.

Socialinio pasirinkimo iš trijų alternatyvų baigmės pagal įvairias sprendimo taisykles susumuotos 15.2 lentelėje.

Turnyrinį eliminavimą pravartu palyginti su Borda eliminavimu. Turnyruose darbotvarkė (t. y. varžovų suporavimas) sudaroma ne pagal panašumo principą (kuris turnyruose neturi tiesioginės akivaizdžios prasmės), o pagal pajėgumą. Du stipriausi varžovai priskiriami toliausiai nutolusioms poroms, o silpnesni varžovai patenka į

[7] Paprastasis Borda eliminavimo išplėtimas gali būti taikomas rinkimuose, kuriuose iš vieno sąrašo yra renkami kandidatai keletui postų užimti. Nustačius pirmojo posto laimėtoją pagal aprašytą procedūrą, laimėtojas išbraukiamas iš suranguotų kandidatų rikiuočių, o procedūra kartojama antrojo posto laimėtojui nustatyti. Procesas tęsiamas, iki užimami visi postai. Hare sistema* taip pat pagrįsta balsavimo pagal suranguotas pirmenybes procedūra, tačiau balsų skaičiavimo procedūra kitokia. Esant Hare sistemai, visi rinkėjai balsuoja už labiausiai patinkantį kandidatą (pirmąją pirmenybę). Jei nė vienas kandidatas nesurenka daugumos, eliminuojamas kandidatas, surinkęs mažiausiai balsų, o jo rėmėjų balsai perduodami antrosioms jų pirmenybėms. Rinkimuose, kuriuose kandidatų daug, Hare sistema nustato rinkiminę kvotą. Jei rinkėjo pirmojo pasirinkimo kandidatas jau yra viršijęs kvotą, kai rinkėjo balsas yra registruojamas, tai tas balsas atiduodamas rinkėjo antrajai pirmenybei.

* Nugalėtojo išaiškinimo parlamento rinkimuose – *vert. pastaba*.

15.2 lentelė. Trijų alternatyvų socialinio pasirinkimo baigmės pagal įvairias sprendimo taisykles

	Pagal 15.1 lentelės dažnių paskirstymą	Jei trys rinkėjai pakeičia alternatyvų surangavimą iš ACB į ABC
Vienaetapio sprendimo taisyklės		
Paprastos daugumos	A	A
Borda sumavimo	A	A
Daugiaetapio sprendimo taisyklės		
Eliminavimas pagal panašumą	B	C
Modifikuotas eliminavimas pagal panašumą	A	C
Daugumos esant antrajam balsavimo turui	C	C
Eliminuojant lygiausias rungtis (Condorcet procedūra)	C	A
Borda eliminavimas	C	C

artimesnes poras. Jei varžovų skaičius nėra dviejų laipsnis (2^n), tai stipresnieji varžovai nuo pirmojo turo atleidžiami. Tipiškas dešimties dalyvių turnyro suporavimas pateiktas 15.4 paveiksle, kuriame žaidėjai suranguoti nuo 1 iki 10. Esant šiam suporavimui, keturi dalyviai varžosi pirmajame ture, o kiti automatiškai patenka į antrąjį turą. Šio turo poros sudaromos taip, kad varžybos tarp stipriausiųjų ir panašiausiųjų vyktų kuo vėlesnėje stadijoje.

Turnyrinis eliminavimas šiek tiek panašus į Borda eliminavimą. Esant Borda eliminavimui, dešimtąja ranguota alternatyva iškristų pirmoji, o tolesni eliminavimai priklausytų nuo to, kaip pakistų surangavimas po kiekvieno eliminavimo. Tačiau apskritai žemesniojo rango alternatyvos būtų eliminuotos anksčiau nei aukštesniojo rango.

Bendrai paėmus, Borda eliminavimas teikia vilčių kaip kolektyvinių sprendimų procedūra. Tai yra implicitinė daugelio etapų atrankos procedūra, turinti dviejų eksplicitiškai daugiaetapių procedūrų – partijų ir turnyrų – gerųjų savybių. Dideliuose kolektyvuose ji nebūtų pritaikoma be šiuolaikinės informacijos apdorojimo technikos. Pagal 14 skyriaus pradžioje įvestus kriterijus ji gerai atitinka nuoseklumo kriterijų ir gana gerai – tiesosakos kriterijų. Tačiau, ar ji atitinka veiksmo potencialo ir neskaldymo kriterijus, nenagrinėta.

Ieškodamas nuoseklumo kriterijų atitinkančios sprendimo procedūros, paėjau keletą žingsnių teisinga kryptimi:

1) Tversky'o individualių sprendimų priėmimo analizė išryškina, kad atrodančios pagrįstos individų sprendimo procedūros neatitinka nepriklausomybės nuo nerelevantiškų alternatyvų sąlygos. Todėl atrodo, kad socialiniam pasirinkimui būtų išmintinga užuot ieškojus šią sąlygą atitinkančių procedūrų, ieškoti procedūrų, užtikrinančių priimtinais (*reasonable*) laikomus rezultatus. Pavyzdžiui, priimtina, kad nauja alternatyva pakenkia jai artimoms alternatyvoms, bet nesuteikia pergalės toliau nutolusiai alternatyvai;

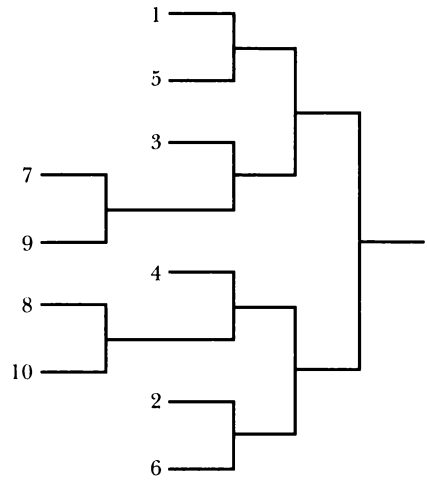

15.4 pav. Suporavimai pagal pajėgumą hipotetiniame dešimties dalyvių turnyre

2) Tversky'o eliminavimo pagal aspektus teorija teigia, kad su daugeliu alternatyvų susidūrę individai sprendimo ieško etapais su eliminavimu. Tačiau mintiniai eksperimentai leidžia spėti, jog alternatyvų nesant labai daug, individai jas eliminuoja porinių turų seka (į turnyrinį panašiu eliminavimu), o ne eliminuoja alternatyvų klases pagal dominuojančius aspektus arba dimensijas;
3) kai kuriose socialinio pasirinkimo procedūrose (kaip 1983 metų Čikagos pirminių rinkimų metu) nauja alternatyva pakenkia jai artimoms alternatyvoms nepriimtinu būdu, nes naujoji alternatyva gali pakenkti jai artimai alternatyvai užtikrindama pergalę tolesnei alternatyvai;
4) socialinio pasirinkimo endogeninių institucijų analizė rodo, kad politinės partijos ir frakcijos pasitarnauja vienaetapio pasirinkimo iš daugelio alternatyvų procesą transformuoti į daugiaetapį porinių pasirinkimų procesą. Ši procedūra yra panaši į turnyrinį eliminavimą, kuriame porinės rungtys yra tarp tų alternatyvų, kurios yra pirmenybiškai artimiausios labiausiai jų norintiems;
5) socialinio pasirinkimo formaliosios teorijos darbai rodo darbotvarkės svarbą nulemiant baigmes. Partijų arba jų frakcijų sukurtos daugiaetapės atrankos procedūros metu vykstantis suporavimas implicitiškai fiksuoja darbotvarkę, t. y. porinių rungčių seką;
6) kadangi partijų ir jų frakcijų sukurta daugiaetapė procedūra remiasi tik individų pirmenybių rikiuotėmis, tai iš principo įmanoma sukurti socialinio pasirinkimo procedūrą, susidedančią iš vienaetapinės rinkėjų pirmenybių registracijos bei tolesnių daugiaetapių šių pirmenybių agregavimo procedūrų. Agregavimas apimtų vienokią ar kitokią eliminavimo porinėse rungtyse formą. Jis būtų pranašesnis už partijų struktūras, nes atitiktų rinkėjų dabartinius alternatyvų palyginimus, o ne partijų takoskyrų dimensijas. Pastarąsias palaiko organizacinė inercija, kai jos nebėra aktualios;
7) tokia procedūra elektoratui atiduotų darbotvarkėje slypinčią galią, nes procedūroje, kuri nustato porinių rungčių seką, rinkėjų pirmenybės nulemia ne tik porinių varžybų rezultatą, bet ir jų seką;
8) nors anksčiau pateikti teiginiai yra suformuluoti individų pirmenybių tvarkų požiūriu, informacijos apie tas pirmenybes surinkimo proceso (kaip rinkėjai išreiškia savo pirmenybes arba interesus) atskyrimas nuo šios informacijos panaudojimo rezultatui gauti (padedant daugiaetapei procedūrai) proceso reiškia, kad šie teiginiai galioja ir tuo atveju, jei iš rinkėjų gali būti surinkta daugiau informacijos (pavyzdžiui, informacijos apie pirmenybių intensyvumą);

9) eliminavimo pagal panašumą procedūra (analogiška partijos pirminiams rinkimams) turi savybių, dėl kurių šios procedūros baigmės menkai atitinka tiesosakos kriterijų, t. y. gerai neatitinka narių pirmenybių;
10) Borda eliminavimas (arba Nansono metodo pirmoji modifikacija), kaip implicitinė daugiaetapė procedūra, turi kai kurių turnyrinio eliminavimo ir eliminavimo partijų pirminiuose rinkimuose bruožų. Atrodo, kad jos rezultatai gerai atitinka tiesosakos ir nuoseklumo kriterijus.

Teisių prigimtis socialiniame pasirinkime

Visuose šio skyriaus svarstymuose dariau prielaidą, kad socialinį pasirinkimą darančio kolektyvo narių teises turi įkūnyti narių pirmenybių rikiuotės arba (dar mažiau informatyviai) balsavimas dėl labiausiai priimtinos alternatyvos. Tačiau 14 skyriuje atlikta natūralių sprendimo procesų analizė rodo, kad nesant formalių sprendimo taisyklių, baigmę iš dalies nulemia ir suinteresuotumas baigme (t. y. pirmenybių intensyvumas), ir galia socialinėje sistemoje. Iš to kyla du klausimai. Pirma, ar *turėtų* interesai ir galia (arba interesai, bet ne galia) iš dalies nulemti kolektyvinių sprendimų baigmes? Antra, jei atsakymas teigiamas, kaip kolektyvinio sprendimo priėmimo procedūra galėtų tinkamai atsižvelgti į skirtingą suinteresuotumą baigme ir skirtingą galią?

Balsavimo metu kolektyvui perduodamas tik labai nedidelis informacijos kiekis apie individų interesus. Kai kuriuose kontekstuose, kuriuose sprendžiama dėl korporacinio veiksmo, yra aišku, kad galėtų būti perduodama daugiau informacijos. Vienas iš tų kontekstų yra tas, kuriame (kaip tęstinio laiko korporacinio veikėjo atveju) yra kolektyviai darytinų veiksmų srautas. Kaip tuojau pat pamatysime, tokiu atveju sprendimų priėmimo teisės galėtų būti paskirstytos gana skirtingai.

Jei kontekstas yra toks, kuriame reikia atlikti vieną korporacinį veiksmą renkantis iš trijų ar daugiau alternatyvų, yra įvairių būdų informacijai apie individualaus lygmens interesus perduoti į korporacinį lygmenį. Tokių priemonių pavyzdžiai yra pirmenybių rikiuotes (o ne balsus) iš narių išgaunančios kolektyvinio sprendimo priėmimo procedūros, pirmenybes agreguojančios pagal Borda sumavimą, Borda eliminavimo procedūrą arba Hare sistemą (žr. septintą išnašą). Kita priemonė yra balsavimo pritariant (*approval voting*) sistema, kurią sudaro indikacijos apie pritarimą konkrečioms alternatyvoms (žr. Brams ir Fishburn, 1978; 1983).

Intensyvumas ir balsavimas pritariant

Balsavimo pritariant palyginimą su rinkėjų pirmenybių rikiuotėmis pagrįstomis rinkimų procedūromis galima panaudoti įvairios informacijos, kurią rinkėjai gali suteikti rinkimų metu, iliustracijai. Tarp keturių alternatyvų yra šešios implicitinės porinės rungtys. Ranguodamas alternatyvas, (kolektyvo) narys išreiškia pirmenybes kiekvienoje iš šešių porinių rungčių. Tarkime, kad keturias alternatyvas A, B, C ir D narys suranguoja pirmenybės mažėjimo seka kaip C, B, A ir D. Tada informacija šešioms implicitinėms porinėms rungtims yra tokia:

C svarbiau už D B svarbiau už D A svarbiau už D;
C svarbiau už A B svarbiau už A;
C svarbiau už B.

Balsavimas pritariant suteikia dalį šios informacijos ir papildomos informacijos apie pirmenybių intensyvumą, kurio neparodo alternatyvų surangavimas. Trys nariai, kurių kiekvieno pirmenybės tvarka yra C, B, A ir D, gali balsavimo pritariant metu pademonstruoti šiuos pritarimo šablonus:[8]

pirmasis narys:	pritaria tik C;
antrasis narys:	pritaria B ir C;
trečiasis narys:	pritaria A, B ir C.

Šie balsavimo biuleteniai suteikia tokią informaciją apie skirtingus implicitinių porinių rungčių poaibius:

pirmasis narys:	C svarbiau už A;		
	C svarbiau už B;		
	C svarbiau už D;		
antrasis narys:	C svarbiau už A	B svarbiau už A;	
	C svarbiau už D	B svarbiau už D;	
trečiasis narys:	C svarbiau už D	B svarbiau už D	A svarbiau už D.

Pirmojo nario pritarimas C ir trečiojo nario pritarimas A, B ir C suteikia informaciją apie pirmenybes trijose iš šešių, o antrojo nario pritarimas B ir C – keturiose iš šešių porinių rungčių. Tačiau kiekvienas biuletenis taip pat suteikia papildomą informaciją. Pirmojo nario biuletenis parodo balsavimo pirmenybę balsuojant rungtyse tarp C ir A, C ir B bei C ir D, o ne tarp B ir D, B ir A arba A ir D. Tai reiškia, kad pirmojo nario pirmenybė, suteikiama C kitos geriausios alternatyvos atžvilgiu, yra stipresnė už bet kurią kitą. Antrojo nario pritarimas B ir C kandidatūroms yra pasirinkimas balsuoti rungtynėse tarp C ir A, C ir D, B ir A bei B ir D, o ne tarp C ir B, A ir D. Šis pritarimas nepasako nieko apie antrojo nario pirmenybes tarp B ir C arba tarp A ir D, tačiau reiškia, kad pirmenybė mažiau svarbios kandidatūros C ir B rungtyje labiau svarbios kandidatūros A rungtyje ir D atžvilgiu bus stipresnė nei bet kuri kita pirmenybė. Panašiai ir trečiojo nario pritarimas A, B ir C kandidatūroms reiškia, kad pirmenybė mažiausiai svarbiai iš šių trijų kandidatūrų D atžvilgiu yra stipresnė už bet kurią kitą pirmenybę tarp šių trijų alternatyvų.

Jei, kaip teigiau anksčiau, visų trijų narių pirmenybių rikiuotė yra C, B, A ir D (nors šios informacijos ir nėra balsavime pritariant), ir tariant, kad nariams šios alternatyvos turi skirtingo dydžio naudą, tai balsavime pritariant gauta informacija gali būti išreikšta naudos skirtumais. Pirmajam nariui didžiausias naudos skirtumas yra tarp C ir B, antrajam – tarp B ir A, o trečiajam – tarp A ir D. Keturių alternatyvų santykinės naudos trims nariams skalės gali būti išdėstytos panašiai kaip 15.5 paveiksle.

Taigi, nors balsavimas pritariant nesuteikia visos informacijos apie rinkėjo pirmenybių rikiuotę, jis suteikia tam tikrą informaciją apie pirmenybių santykinį stiprumą arba kitaip – intensyvumą.

[8] Taip pat galima nepritarti nė vienai arba pritarti visoms. Tačiau nė viename iš tokių balsavimų nėra naudingos informacijos pasirinkimui iš keturių alternatyvų.

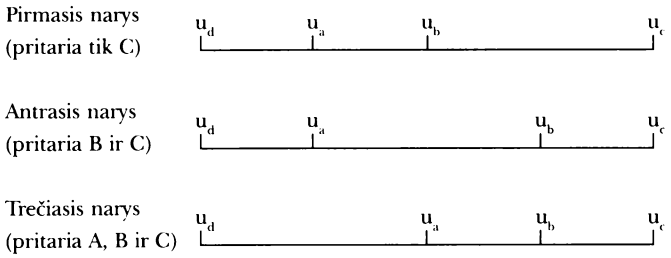

15.5 pav. Santykinės naudos, suderinamos su trijų narių balsavimo biuleteniais balsavimo metu pritariant

Porinės teisės

Balsavimas pritariant atskleidžia informaciją apie santykinės naudos skirtumus, tačiau, ar balsavimas gali suteikti išsamesnę informaciją apie naudos skirtumus arba pirmenybių intensyvumą? 15.5 paveiksle matyti galimybė, kad taip gali būti, o 14 skyriuje nagrinėti natūralūs sprendimo priėmimo procesai rodo, kad taip turi būti tam, kad sprendimo rezultatai atitiktų veiksmo potencialo ir nedalijamumo kriterijus.

Jei kolektyviniam pasirinkimui yra n alternatyvų, tai yra $n(n-1)/2$ arba m implicitinių rungčių tarp alternatyvų porų. Tarkime, kad kiekvienam kolektyvo nariui yra suteikiama m balsų, po balsą kiekvienai implicitinei rungčiai. Tačiau narys turi teisę nebalsuoti kiekvienoje implicitinėje rungtyje, o balsuoti bet kuria balsų m dalimi bet kurioje iš m implicitinių rungčių. Jei nori, jis visus savo balsus gali atiduoti vienoje rungtyje arba juos paskirstyti tarp rungčių. Tokia procedūra grindžiama tuo, kad jeigu bet kurį pasirinkimą iš n alternatyvų galime traktuoti kaip aibę, sudarytą iš $n(n-1)/2$ implicitinių porinių rungčių, tai nėra jokio pagrindo kolektyvo nariui nesuteikti teisės, asocijuotos su kiekviena implicitine rungtimi. O suteikdami tolesnę teisę nuspręsti, kurios iš šių rungčių jam yra svarbiausios (ir kuriai tokiu būdu skirti savo balsus), išplečiame informaciją apie jo interesus, kuriuos jis išreiškia balsuodamas.

Tarkime, kad kiekvieną narį traktuojame kaip turintį teisę balsuoti kiekvienoje porinėje rungtyje ir, dar daugiau, pagal asmeniškai santykinai svarbiausias porines rungtis paskirstyti savo balsus. Jei yra nurodyta, kad informacija apie narių pirmenybes yra nebūtinai gaunama balsuojant, tai procesą galima padalyti į dvi dalis: narys suteikia informaciją apie pirmenybes pareigūnams, o pareigūnai tą informaciją panaudoja atiduodami balsus implicitinėse rungtyse pagal narių implicitines instrukcijas.

Vienas iš galimų būdų tai atlikti yra paprašyti kiekvieną narį suranguoti alternatyvas svarbiausiajai alternatyvai suteikiant reitingą 10, o mažiausiai svarbiai – 0. Pagal atskleidžiamą informaciją šis metodas yra rangavimo tvarkos ir balsavimo pritariant derinys. Pagal 15.5 paveikslą pirmasis, antrasis ir trečiasis nariai alternatyvas gali reitinguoti taip:

pirmasis narys: 10 – C, 5 – B, 2,5 – A, 0 – D;
antrasis narys: 10 – C, 7,5 – B, 2,5 – A, 0 – D;
trečiasis narys: 10 – C, 7,5 – B, 5 – A, 0 – D.

Jei šiuos reitingus traktuosime kaip balsus šešiose implicitinėse rungtyse, tai nekoreguoti grynieji balsai yra paprasčiausiai reitingų skirtumai. Šiuos balsus galima koreguoti, nes reitinguose yra skirtingas implicitinių balsų skaičius priklausomai nuo rinkėjo reitingų variacijos. Visų anksčiau pavaizduotų reitingų implicitinių balsų suma yra 32,5. Mažiausia yra 30, kai abi tarpinės alternatyvos yra įvertintos po 10 arba 0. Didžiausia yra 40, kai viena tarpinė alternatyva yra įvertinta 10, o kita – 0 balsų. Tam, kad kiekvienam nariui būtų suteiktas tas pats balsų skaičius šešiose implicitinėse rungtyse, kiekvieną reitingą galima padauginti iš balsų sumą išlyginančio koeficiento (pavyzdžiui, 6). Toks veiksmas pirmajam nariui duotų tokius balsus: 1,85 už C, 0,93 už B ir 0,46 už A (padauginus reitingus iš 6/32,5). Nariui C, suteikusiam reitingą 10, B – 10, A – 0 ir D – 0, balsai būtų: 1,5 už C, 1,5 už B, 0 už A ir 0 už D (padauginus reitingus iš 6/40).

Deja, net jei rinkėjai iš anksto žinotų, kad jų reitingai bus koreguojami siekiant bendrai balsų sumai porinėse rungtyse suteikti tą patį skaičių, ši procedūra vis vien nebūtų suderinama su paskatomis (*incentive-compatible*), t. y. neskatinanti klaidingai pateikti pirmenybes strateginiais tikslais. Jei rinkėjas mano, kad jo balsas už bet kurią alternatyvą turi vienodą įtaką galimybėms tai alternatyvai laimėti, naudą jis maksimizuos savo balsus sutelkęs į jam pačiam svarbiausias rungtis.

Ši balsų koncentravimo paskata, dėl kurios tikrieji balsų skirtumai nėra atskleidžiami, atsiranda todėl, kad tikėtinas balsų ribinis naudingumas nesumažėja didėjant nario atiduotų balsų skaičiui. Tačiau galima dirbtinai sukurti ribinio naudingumo mažėjimą būtent tam, kad atsvertume paskatą sutelkti balsus svarbiausioms rungtims. Tai galima padaryti balsus diskontuojant pagal jų koncentraciją. Juo labiau koncentruoti nario balsai, juo mažesnį bendrą skaičių jis jų gautų. 15.5 paveiksle pirmojo, antrojo ir trečiojo narių balsų koncentracija yra ta pati, – didžiausias skirtumas tarp naudų yra 0,5, o kiti abu skirtumai yra po 0,25. Paskatą koncentruoti balsus pašalinantis diskontas būtų visiems tas pats: skaičiuojami būtų koreguoti balsai, padauginti iš 0,943. Jei pirmasis narys reitinguotų alternatyvas 10, 5, 2,5 ir 0, kaip ir parodyta anksčiau, tai skaičiuojami balsai nebūtų lygūs koreguotiems balsams 1,85, 0,93, 0,46 ir 0, tačiau būtų 1,74, 0,88, 0,43 ir 0. Šis diskontavimas yra sukurtas nesuteikti nariui su tokia pat nauda kaip ir 15.5 paveiksle parodyta nauda pirmajam nariui paskatos alternatyvas reitinguoti kitaip nei 10 – C, 5 – B, 2,5 – A ir 0 – D.[9] Šios procedūros trūkumas yra tas, kad diskonto taikymas siekiant pašalinti paskatą koncentruoti balsus, jiems svarbioms alterna-

[9] Bendroji lygtis keturių alternatyvų rinkimų koreguoto balsų skaičiaus diskontui nustatyti yra $d_4=[\frac{100(20/9)}{100+r_2^2+r_3^2+(10-r_2)^2+(10-r_3)^2+(r_2-r_3)^2}]^{1/2}$, kai rinkėjas svarbiausią ir mažiausiai svarbias alternatyvas reitinguoja atitinkamai 10 ir 0 ir tada suranguoja dvi tarpines alternatyvas r_2 ir r_3, kur $0 \leq r_3 \leq r_2 \leq 10$. Trijų alternatyvų rinkimams diskontas yra $d_3=[\frac{100(3/2)}{100+r_2^2+(10-r_2)^2}]^{1/2}$. Šiuos diskontus nustatome nario reitingų tikėtiną naudą imdami kaip alternatyvų naudų ir reitingų funkciją, pervestą į diskontuotus koreguotus balsus (darant prielaidą, kad visų porinių rungčių lemiamos įtakos galutiniam rezultatui tikimybė yra vienoda ir kad nario balsavimo kiekvienoje porinėje rungtyje lemiamos įtakos tos rungties rezultatui tikimybė taip pat bus vienoda). Lygtis išsprendžiama taip, kad diskontas santykinius skirtumus reitinguose padarytų proporcingus naudų tarp alternatyvų skirtumams.

tyvoms suteikiant kraštutinius reitingus, nubaudžia tuos rinkėjus, kurių naudos iš tiesų yra kraštutinės. Jiems galų gale priskiriama mažiau balsų nei tiems rinkėjams, kurių alternatyvos yra tolygiai paskirstytos.

Pakeičiamos teisės korporacinių veiksmų grupei

Kita teisių, panašių į anksčiau aprašytas porines teises, aibė yra tokia. Jei visus iš keleto korporacinių veiksmų skaičiaus, sakykime, n, reikia nuspręsti kolektyviai, įprastinė procedūra būtų visiems kolektyvo nariams balsuoti paeiliui. Kitas būdas būtų suteikti kiekvienam nariui n balsų ir leisti balsuoti kokiu jis nori būdu. Vienu kraštutiniu atveju visi balsai būtų atiduoti vienos rungties metu, kitu – kiekvienoje rungtyje būtų atiduodama po balsą. Tarkime, kad įstatymų leidybos institucijoje priimama n įstatymų. Kaip ir balsavimo procedūroje su porinėmis teisėmis, šioje procedūroje racionalus rinkėjas sukoncentruotų visus balsus rungčiai, kurioje skirtumas tarp alternatyvų naudos yra didžiausias. Tokiu atveju taip galime diskontuoti. Jei yra n balsų, kuriuos reikia paskirstyti tarp n įstatymų kaip balsus už ar prieš, tai diskontas yra $(n/\Sigma_j c_j^2)^{1/2}$, kur c_j yra balsų skaičius, atiduotas už j įstatymą. Vėl turime trūkumą: diskontas, skirtas suderinti balsavimą su paskatomis, suteikia mažiau balsų tiems, kurie yra suinteresuoti tik vienu ar dviem įstatymais. Tačiau net esant šiai nuobaudai, racionalus rinkėjas maksimizuos naudą sutelkdamas savo balsus taip, kad būtų atspindėti jo koncentruoti interesai.

Balsai kaip pajamos, kurias galima išleisti savo nuožiūra

Kolektyviniais sprendimais sprendžiamų korporacinių veiksmų atsiradimas paprastai nebūna visiškai nuspėjamas, kaip buvo tariama prieš tai siūlytoje procedūroje. Neprognozuojamos korporacinių veiksmų sekos ateityje atvejui ši procedūra išplečiama. Kitame darbe aš ją pavadinau ir aprašiau kaip pakeičiamų balsų banko sąskaitą (*bank account of fungible votes*; Coleman, 1986a, p. 86). Ji veiktų taip: kiekvienam kolektyvo nariui balsų banko sąskaitoje būtų skirtas tam tikras balsų skaičius. Kai kolektyviniais sprendimais reiktų nutarti dėl kolektyvinių veiksmų, kiekvienas narys galėtų pasinaudoti savo sąskaita ir, neviršydamas visų turimų balsų skaičiaus, galėtų atiduoti tiek balsų, kiek nori. Tam, kad sistemoje būtų palaikomas tam tikras fiksuotas balsų skaičius, atiduoti balsai būtų grąžinami į visų n narių sąskaitas kaip $1/n$ nuo visų kiekvienam kolektyviniam sprendimui atiduotų balsų. Ši procedūra yra grindžiama tuo, kad ji išsaugo bendrąją konstitucinę nuostatą, jog kiekvienas narys turi lygias korporacinio veiksmo kontrolės teises. Ji (procedūra) taip pat suteikia nariams papildomą teisę, t. y. teisę duotame korporaciniame veiksme išreikšti savo intereso dydį atiduodant atitinkamą balsų skaičių pagal tą interesą.

16
KORPORACINIS VEIKĖJAS KAIP VEIKSMO SISTEMA

Fizinis asmuo apima dvi savastis – objektinę savastį ir veikiančiąją savastį (*object self and acting self*), arba atstovaujamąjį (*principal*) ir atstovą (*agent*) viename fiziniame kūne. Minimalus korporacinis veikėjas sukuriamas tada, kai atstovaujamasis ir atstovas yra skirtingi asmenys. Esant tai pačiai minimaliai struktūrai, atstovaujamasis gali būti korporacinis veikėjas; atstovas gali būti korporacinis veikėjas; jie abu gali būti korporaciniai veikėjai (tuo atveju, kai korporacijai priklauso kita korporacija). Labiausiai išvystytas yra tas korporacinis veikėjas, kuris turi daug atstovų, sudarančių objektinę savastį, ir daug atstovų, sudarančių veikiančiąją savastį. Būtent taip šiandieninėje visuomenėje suprantama viešoji korporacija (*publicly owned corporation*). Atstovaujamieji yra korporacijos savininkai, akcininkai; atstovai yra visi korporacijos darbuotojai – nuo vykdančiojo administratoriaus iki gamybos darbininkų. (21 skyriuje ši viešosios korporacijos samprata bus kvestionuojama, o tuo tarpu ji tik padės analizei.) Profsąjungą sudaro nariai – išsklaidyti atstovaujamieji ir tarnautojai, personalas – atstovai, per kuriuos profsąjunga veikia. Nacionalinėje valstybėje piliečiai yra atstovaujamieji („suverenai", nuo kurių prasideda teisė), o vadovaujantys tarnautojai ir darbuotojai yra atstovai.

Jei laikysime, kad toks visavertis korporacinis veikėjas veikia tikslingai, jis turi spręsti dvi esmines problemas: pirma, sutelkti daugelio atstovaujamųjų išteklius ir interesus, kad iš jų sukurtų nuoseklią visumą; antra, panaudoti išteklius per atstovų konfigūracijas, kad būtų realizuoti atstovaujamųjų interesai. Šios dvi problemos būdingos įvairių formų korporaciniams veikėjams. Jos gana aiškios. Dažnai egzistuoja dvi atskiros konstitucijos kiekvienai organizacijos pusei. Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose verslo korporacija įkuriama pagal chartiją, kurią paskelbia viena iš penkiasdešimties valstijų. Ta chartija yra atstovaujamųjų (objektinės korporacijos savasties) konstitucija, bet joje nieko nekalbama apie atstovų (subjektinės savasties) teises ir pareigas. Atstovų konstitucija yra korporacijos vidaus reikalas ir kalba apie jų santykių struktūrą.[1]

Šiame skyriuje nagrinėsiu korporacinių veikėjų veikiančiosios savasties veikimą. Tam tikslui laikysiu, kad pasklidusių atstovaujamųjų išteklių ir interesų sutelkimo problema išspręsta. Yra vienas vienintelis atstovaujamasis, kuris turi imtis veiksmų. Veiksmai sudėtingi. Jie apima tarpusavyje susijusius daugelio atstovų veiksmus.

Šiame skyriuje kalbama apie daugelį formalios organizacijos rūšių, bet daugiausia dėmesio skiriama šiuolaikinei korporacijai, nes ji aktyviai vystosi, jai būdinga didelė įvairovė ir naujovės, o tai gali atskleisti esminius organizacinio funkcionavimo aspektus.

[1] Vidinę konstituciją, kalbančią apie atstovų teises ir pareigas, labai varžo statutinė ir bendroji teisė. Kai kuriose šalyse (pavyzdžiui, Vokietijoje, kuri bus aptarta vėliau), vidinę atstovų teisę paprastai apibrėžia statutinė teisė.

Vėberiškoji biurokratija teorijoje ir praktikoje

Klasikinės hierarchinės formalios organizacijos evoliucija kelia rimtų klausimų apie dominuojantį sąvokinį biurokratinės valdžios modelį, kuriuo buvo grindžiamos formalios valdžios sistemos. Pirmą kartą šį konceptualųjį modelį iškristalizavo Maxas Weberis – kaip idealų tipą, kuris ilgai tarnavo kaip praktinis modelis kuriant formalias organizacijas ir kaip teorinis modelis socialinės srities mokslininkams, tyrinėjantiems formalių organizacijų vystymąsi. Ši koncepcija vaizduoja valdžios struktūrą, kurią sudaro pareigybės ar padėtys (*positions*); kiekvienos pareigybės veiklai vadovauja pareigybė, kuri hierarchinėje struktūroje užima aukštesnę padėtį. Esminis šios organizacijos teorijos ir praktikos trūkumas (nes teorija apibūdina praktiką, o praktiką riboja tos teorijos sąvokos) yra tas, kad asmenys turi ir interesų, ir išteklių. Juos galima paskatinti tam tikromis sąlygomis atsisakyti kai kurių išteklių kontrolės (t. y. dirbti kitiems), bet tos sąlygos ne visada pasitaiko. Be to, jie niekada neatsisako tos kontrolės visiškai, taip pat neįmanoma taip pasikeisti ištekliais, kad tai būtų galima padaryti. Jie visada turės savo interesų ir niekada negalės jų atsisakyti. Jų interesai prieštaraus tam, kad korporacinis veikėjas panaudotų visus jų išteklius, nes visiškas jų panaudojimas neleistų tų išteklių panaudoti kitur. Taigi kiekvienoje organizacijoje, kurią sudaro tiktai toks pasikeitimas, ribojama gamybos apimtis, o tai rodo, kad veikėjų interesai nevisiškai nukreipiami į tą tikslą, kuriam jų išteklius (darbą) panaudoja valdžios struktūra.

Maxas Weberis, kaip ir Karlas Marxas, aiškiai matė, kad ši jo aprašyta ir konceptualiai pagrįsta organizacijos forma yra susvetimėjimo šaltinis:

> Yra taip... tarsi mes tyčia tampame žmonėmis, kuriems reikia „tvarkos“, ir nieko daugiau. Mes pasidarome nervingi ir bailiai, jei nors akimirkai ta tvarka susvyruoja, ir bejėgiai, jei esame nuo jos atplėšti. Pasaulis turėtų pažinti ne vien tokį žmogų. Jis yra tokiame evoliucijos etape, kurį mes esame pasiekę. Kyla didelis klausimas: ne kaip galime paskatinti ar paspartinti šią evoliuciją, o kaip galime pasipriešinti šiam mechanizmui, kad išvaduotume dalį žmonijos nuo šio sielos išparceliavimo dalijimo ir biurokratinio gyvenimo būdo. (Mayer, 1944, p. 97.)

Tačiau Weberis neturėjo jokios „racionalios“ organizacijos koncepcijos, organizacijos, kuri būtų racionali ir kuri būtų sukonstruota kitaip. Jis laiko fundamentaliais tuos mainus, kurių dėka žmonių ištekliai, atimti iš jų kontrolės, panaudojami korporacijos tikslams, kuriuos apibrėžia tikslo siekiantis veikėjas valdžios sistemos viršūnėje. Esminis šios teorijos trūkumas – kad tik centrinė valdžia laikoma tikslo siekiančia veikėja. Nepastebėtas lieka faktas, kad tam tikras pozicijas organizacijoje užimantys asmenys taip pat yra tikslo siekiantys veikėjai. Neapsižiūrėjimas niekada nebuvo ištaisytas.

Michelsas (1949 [1915]) empiriškai pagrindė tam tikras šio neapsižiūrėjimo pasekmes ir apibendrino jas kaip geležinį oligarchijos dėsnį: dariniai, įkurti korporacinio veikėjo valiai vykdyti, turi savų interesų. Michelsas vis dėlto nepažymėjo, kad kai kurie iš tų pačių procesų, kurie vedė vadovus į oligarchinę kolektyvo narių kontrolę, taip pat skatino korporacinio veikėjo tarnautojus įgyvendinti savo interesus. Jis matė, kad principas, kurį jis laikė nukrypimu nuo tobulos organizacijos, veikia

struktūros viršūnėje, tačiau nepastebėjo, kad jis yra esminis socialinės organizacijos bruožas, būdingas visai organizacijai. Iš šio bruožo kyla biurokratinio modelio, kuriuo pagrįsta organizacinė praktika, pagrindinė yda.

Kiti organizacijos teoretikai, ypač Barnardas (1938) ir Simonas (1947), nurodė, jog korporacinio veikėjo paskatos, siūlomos už asmenines paslaugas, turi būti pakankamai aukšto lygio, kad motyvuotų asmenį prisidėti prie korporacinio veikėjo, o asmens prisidėjimas privalo būti pakankamas, kad padengtų korporacinio veikėjo pasiūlytos paskatos išlaidas. Simonas, Smithburgas ir Thompsonas taip apibūdino pagrindines sąvokas (1951, p. 381–382):

1) organizacija yra daugelio asmenų tarpusavyje susijusio socialinio elgesio sistema. Tuos asmenis mes vadiname organizacijos dalyviais;
2) kiekvienas dalyvis ir kiekviena dalyvių grupė gauna iš organizacijos paskatą, į kurią atsakydami jie turi prisidėti prie organizacijos veiklos;
3) kiekvienas dalyvis toliau dalyvaus organizacijos veikloje tik tol, kol jam teikiamos paskatos bus tokios pat didelės arba didesnės už tą įnašą, kurio iš jo prašoma (matuojant jo vertybėmis ir jam prieinamomis alternatyvomis);
4) įvairių dalyvių grupių įnašai yra šaltinis, iš kurio organizacija išgauna dalyviams siūlomas paskatas;
5) taigi organizacija yra „moki" ir bus toliau, kol įnašas yra pakankamas paskatai suteikti ganėtinai stambiu mastu, kad jo pakaktų paskatai suteikti.

Čia idėja, kad individas atsisako savo išteklių kontrolės mainais už tam tikrą paskatą, liko tokia pati. Kitokios rūšies mainų sąvokos dar nėra.

Kiti autoriai (Merton, 1940; March ir Simon, 1958, 3 ir 4 skyriai) išnagrinėjo motyvacines problemas, kurios organizacijoje iškyla ir išlieka dėl to, kad asmens sąvoka racionalios organizacijos teorijoje yra veikėjo be interesų sąvoka. Be to, nėra gerai išplėtotos racionalios organizacijos teorijos, kurioje asmenų interesai atliktų reikšmingą vaidmenį. Empiriniai tyrimai parodė, kaip tie interesai reiškiasi asmenų elgesyje, kai tie asmenys yra korporacinio veikėjo atstovai (žr. Blau, 1963, 1964; Crozier, 1964). Šie tyrimai, taip pat kasdieniniai stebėjimai leidžia suprasti, kaip svarbu organizacijų teorijoje ir organizacinėje praktikoje sustabdyti procesą, kuriame be paliovos taisoma struktūra, pagrįsta esmine sąvokine klaida. Pradedama suvokti tinkama koncepcija, kaip anksčiau ją aprašiau. Būtina suprasti, kad ji reiškia racionalios organizacijos teorijos, o taip pat pagal tą teoriją kaip vadovaujantįjį principą, sukurtų realių organizacijų sugriovimą ir rekonstrukciją.

Kodėl Weberio klaida (*Weberian flaw*) taip ilgai išsilaikė ir sukūrė tokią produktyvią – nors ir turinčią trūkumų – ekonominę mašiną? Dalis atsakymo tokia, kad organizacijų praktika niekada visiškai nesekė Weberio teorija, o pastaraisiais metais net labai nuo jos nutolo. Tie nukrypimai būdingi aukštesniesiems organizacijos lygmenims ir yra dviejų rūšių. Pirmąją sudaro paskatinamasis darbo užmokestis – nuo skatinimo gamykloje iki premijų sistemos ir akcijų opcionų aukštesniajame valdymo lygmenyje. Tačiau net jei žmogus gauna paskatinamąjį užmokestį, jis lieka savo vietoje visoje hierarchinėje valdžios struktūroje; todėl šis nukrypimas nuo Weberio modelio nevisiškai atitinka mano koncepciją; be to, jis neapima visų atstovo interesų. Jis to negali padaryti tol, kol atstovas kontroliuoja tik dalį savo išteklių. Tam, kad atstovas panaudotų išteklius pačiu veiksmingiausiu būdu, jis turi juos kontroliuoti.

Tai skatina antrąjį nukrypimą nuo Weberio modelio: eksplicitiškas korporacijos išteklių kontrolės perdavimas į asmens rankas. Nors tokio principo nėra racionalioje organizacijos teorijoje, korporaciniai veikėjai pačios savo prigimties yra verčiami tai daryti beveik visose tarpinėse valdžios struktūros padėtyse, t. y. visuose valdžios lygmenyse. Korporacinis veikėjas, paskirdamas vadybininką būti atsakingą už skyrių, paveda jam kontroliuoti kai kuriuos skyriaus išteklius. Nors korporacinis veikėjas iš vadybininko pasiima kai kurių jo veiksmų kontrolę, jis tuo pačiu metu į jo rankas atiduoda teisę kontroliuoti platesnę veiksmų aibę – jo pavaldinių veiksmus. Be to, korporacinis veikėjas vadybininko kontrolei neišvengiamai palieka plačią paties vadybininko veiksmų erdvę, nes jis turi nukreipti pavaldinius. Taigi vadybininkas įgyja daugiau kontrolės, negu praranda. Didžioji tos kontrolės dalis turi būtinai apimti jo interesus, nes tai jam prieinamas išteklius. Jei korporacinis veikėjas gali nustatyti vadybininkui pajamas taip, kad jos priklausytų nuo vaisingo jo kontroliuojamų korporacinių išteklių panaudojimo, tai užtikrins, kad jis bus suinteresuotas panaudoti išteklius būdais, suderinamais su korporacijos tikslais.

Pastaruoju metu, kaip aptariama toliau šiame skyriuje, vyko dideli organizaciniai pasikeitimai – daugelyje situacijų bus tolstama nuo Weberio modelio ir artėjama prie anksčiau minėtos sąvokos. Tiesa, kad senasis modelis – korporacinio veikėjo kaip mašinos su žmonėmis kaip dalimis – vis dar plačiai naudojamas žemesniuosiuose organizacijų lygmenyse ir kai kuriose biurokratinėse įstaigose (valstybinėse agentūrose ir pramonės šakų firmose, kur taikomos senos technologijos). Kodėl taip yra? Į šį klausimą galima atsakyti panagrinėjus kitą priežastį, kodėl Weberio klaida taip ilgai išliko.

Jau anksčiau sakiau, kad tam tikromis aplinkybėmis žmones galima paskatinti atsisakyti savo darbo kontrolės. Tos aplinkybės visada egzistavo – nuo tada, kai pradėjo vystytis pramonė, iki šių dienų. Viskas paprasta: žmonės turėjo nedaug materialinių išteklių, todėl materialinis skatinimas už tai, kad atsisakytų darbo kontrolės, labai pagerindavo jų materialinę gerovę. Tačiau dabar tai jau neteisinga. Daugelyje visuomenių materialinė gerovė pasiekė tokį aukštą lygį, kad net nedirbančius žmones remia valstybė, ir daugiau, negu jie kažkada gavo sunkiai dirbdami. Sąlygos, kai žmogus atsisako savo darbo kontrolės ir pasiduoda kito valiai, ekonomiškai išvystytose visuomenėse nyksta.

Šis pasikeitimas sukėlė sunkumų organizacijų vadovams, kuriems sunkiau motyvuoti darbuotojus. Šios permainos taip pat spaudžia visuomenę, organizuotą pagal politinę liberalizmo filosofiją. Jos pašalina iš tokios visuomenės elementą, kurį MacPhersonas (1964) apibūdino kaip svarbiausią Marxo prieštaravimą tokiai visuomenei: susvetimėjusį žmogui darbą. Tiems, kurie organizuoja korporacinius veikėjus, pasikeitimas iškelia sunkesnį uždavinį – organizuoti interesus. Kai kuri veikla gali tapti nepelninga. Atsiranda visuomenė, žadanti būti tokia, kurioje savo darbui vadovauja pats individas.

Kartu vyksta ir dar vienas pasikeitimas – didėja asmeniniai ištekliai, leidžiantys žmonėms produktyviai panaudoti kapitalinius išteklius jiems patiems vadovaujant. Švietimas, techninių ir intelektinių įgūdžių tobulėjimas pavertė produktyvia tą organizacijos formą, kuri perduoda savo išteklius autonominiams veikėjams. Kurti tokią organizaciją kai kuriais atvejais yra sudėtinga, nes valdžios vykdymo kitų veiklai ne visada lengva atsisakyti, netgi tada, kai tas valdžios vykdymas nesėkmingas.

Tačiau lėčiau ar greičiau vėberiškąją racionalios organizacijos formą pakeičia kita forma, kuri dažnai yra investuotoja, talkininkė (*facilitator*) ir patarėja (*guide*), kaip sėkmingai panaudoti jos investuotus išteklius.

Formali organizacija kaip sandorių detalizavimas

Formali organizacija, turinti hierarchinę valdžios struktūrą, dažnai laikoma rinkos, kaip ekonominės veiklos organizavimo būdo, alternatyva. Williamsonas (1975) kruopščiai išnagrinėjo sąlygas, kuriomis tokios veiklos rinkos organizavimas yra optimalus, ir sąlygas, kuriomis hierarchinė korporacijų organizacija yra optimali. Aš sutelksiu dėmesį į kontrastą, kurį laikau esminiu kalbant apie visus formalios organizacijos kaštus ir rezultatus, palyginus su nepriklausomų veikėjų rinkos organizavimu.

Tobulos konkurencijos rinka yra veiksmų sistema, kurioje kiekvienas veikėjas yra potencialus sandorio partneris kiekvienam kitam veikėjui. Socialinė struktūra yra tokia, kurioje veikėjų santykius riboja tik kiekvieno veikėjo interesai ir kiekvieno veikėjo kontroliuojami ištekliai. Formali organizacija, priešingai, yra veiksmų sistema, kurioje veikėjų santykius labai varžo socialinė struktūra. Organizaciją sudaro asmenų užimamos pareigybės ar padėtys. Kiekvienos padėties santykiai su kitomis ypatingi. Tam tikrus santykius apibrėžia taisyklės, daugelis yra uždrausti. Vieną padėtį užimantis žmogus turi tam tikrų įsipareigojimų kitą padėtį užimantiems žmonėms. Jis turi ir tam tikras teises dėl to, kad gali tikėtis iš kitas padėtis užimančių žmonių. Santykiai, kuriuos asmuo kaip atstovas (t. y. „dalykiniai ryšiai") galėtų užmegzti su užimančiais daugumą kitų pareigybių, yra trukdomi arba uždrausti. Tik nedaugelis jų leidžiami, kai jų nėra reikalingi. Paklausimai ir kita komunikacija turi „vykti kanalais".

Formalios organizacijos ir rinkos organizacijos modelių kontrastas negali būti aštresnis. Kaip parodys kitas skyrius, santykiai, privalomi kiekvienai formalios organizacijos pareigybei, turi ypatingų bruožų, kai sudaro kitą kontrastą su rinkos organizacija.

Formalios organizacijos gyvybingumo išlaikymo būdai

Pagalvokime apie tokią situaciją. Kapitalo turintis verslininkas įsteigia gamybos įmonę. Jis turi tapti įmonės vyriausiuoju administratoriumi ir jai vadovauti. Verslininkas nutaria, kad dar reikia buhalterio, sekretorės, trijų prižiūrėtojų, vienos sekretorės prižiūrėtojams ir kiekvienam prižiūrėtojui po šešis mašinų operatorius. Iš viso įmonėje bus dvidešimt penki etatai. Verslininkas įdeda skelbimą ir užpildo visas vietas, išskyrus savo. Kiekvienas tam tikrą padėtį užimantis žmogus turi su ta padėtimi susijusių pareigų. Tai gali būti įsipareigojimai kitas pareigas einantiems žmonėms, pavyzdžiui, sekretorės pareigos trims prižiūrėtojams. Gali būti įsipareigojimai įmonei kaip korporaciniam veikėjui, pavyzdžiui, visą dieną dirbti darbą vykdant užduotis, susijusias su tam tikra padėtimi. Kiekvienas asmuo, užimantis tam tikrą padėtį, taip pat turi aibę lūkesčių, susijusių su ta padėtimi. Kai kurie iš jų būdingi tik tam tikras pareigas einantiems žmonėms. Pavyzdžiui, vienos mašinos

operatorius tikisi, kad iš kito operatoriaus ateinančios detalės bus kokybiškos, kad bus gautas reikiamas jų kiekis. Kai kurie lūkesčiai susiję su pačia firma, pavyzdžiui, kad atlyginimas ir darbo sąlygos atitiks parsisamdant gautus pažadus. Kitaip tariant, kiekviena pareigybė turi tam tikrus tikslus ir uždavinius. Ji turi ir išteklių tiems tikslams pasiekti ir uždaviniams atlikti. Visos pareigybės reikalauja, kad jas užimantis žmogus laikytųsi tam tikrų taisyklių. Organizacijos struktūra tokia, kad vienas pareigas einančio žmogaus pagaminti produktai yra kitas pareigas einančių žmonių ištekliai.

Ko reikia, kad būtų įgyvendintas toks scenarijus? Žinoma, verslininkas sukūrė sudėtingą disjunkcinę valdžios struktūrą, kurioje kiekvienas darbuotojas iškeitė tam tikrų veiksmų kontrolės teisę į atlyginimą ir kitus paskatinimus, o taip pat perdavė darbdaviui teisę perduoti kontrolės teisę (žr. 4 skyrių). Be to, buvo sukurta pareigybių ar padėčių sistema, kuri egzistuoja nepriklausomai nuo tas pareigybes užimančių žmonių. Net generalinio direktoriaus pareigas gali eiti kitas; savininkas gali pasamdyti į šias pareigas kitą žmogų arba gali parduoti įmonę kitam savininkui. Egzistuoja tik iš santykiais susietų pareigybių sudaryta struktūra, o ne santykiais susieti žmonės. Pareigybės nėra amžinai susietos su asmenimis; asmenys tik laikinai jas užima.

Šios socialinės struktūros formos išradimas turėjo didžiulę reikšmę, nes ji išlaisvino žmones. Ši socialinė struktūra egzistuoja nepriklausomai nuo padėtis joje užimančių asmenų, kaip miestas, kurio pastatai egzistuoja nepriklausomai nuo to, kas juose gyvena. Būstas turi pastovią ekologinę struktūrą, ir žmonės gali į jį įsikraustyti ar išsikraustyti. Skirtumas tarp susijusių padėčių socialinės struktūros ir žmonių tarpusavio santykių socialinės struktūros yra toks pat, kaip skirtumas tarp miesto, kuriame pastoviuose būstuose vieni po kitų apsigyvena įvairūs gyventojai, ir klajoklių klano, kurio palapinės neturi pastovios vietos ar santykių modelio, nepriklausančio nuo tų palapinių savininkų. Palapinės yra tiesiog nuosavybė, keliaujanti kartu su savininku.

Organizacijoje, kurią sudaro susijusios padėtys, tas padėtis užimantys žmonės yra atsitiktiniai šioje struktūroje. Jie imasi įsipareigojimų ir brandina lūkesčius, siekia tikslų ir naudoja išteklius pagal savo užimamą padėtį – taip pat, kaip apsivelka savo darbinius drabužius.[2] Tačiau pareigos ir lūkesčiai, tikslai ir ištekliai egzistuoja atskirai nuo padėtis užimančių žmonių. Kaip aprašyta 4 skyriuje, būtinybę, jog visa tai būtų susiję su padėtimi, jog ištekliai liktų korporacinio veikėjo nuosavybe, sukuria darbo santykio nepastovumas. Priešingu atveju ištekliai, naudojami korporaciniam veikėjui sukurti, greit išeikvojami, nes išeidami pirmieji darbuotojai juos išsineša.

Yra vienas aspektas, kuriuo susijusių padėčių struktūra iš esmės skiriasi nuo susijusių asmenų struktūros: tai sąlyga, kuri turi būti, kad struktūra būtų gyvybinga (*viability*). Panagrinėkime rinką, kurioje keičiamasi prekėmis. Abi sandorio šalys privalo turėti naudos, kad sandoris įvyktų. Ryšiai turi būti abipusiškai naudingi arba, sakyčiau, santykiai turi pademonstruoti *abipusį gyvybingumą* (*reciprocal viability*). Mainai yra atskiri (*self-contained*) poriniai santykiai, ir bet koks pusiausvyros sutrikimas

[2] Tai paaiškina plačiai paplitęs vadybos mokymo žaidimas, vadinamas „Krepšelyje". Mokiniui sakoma, kad šiandien pirmadienis ir jis turi pakeisti gamyklos direktorių, kurio paskutinė darbo diena buvo penktadienį. Jam įteikiama keletas laiškų ir memorandumų, kurie yra jo pirmtako „krepšelyje". Užduotis – nuspręsti, kaip (ir ar) veikti kiekvienu atveju. Daugelis tų dokumentų skirti direktoriaus pareigas einančiam žmogui, kai kurie – asmeniškai buvusiam direktoriui, o kiti – ir asmeniui, ir padėtį užimančiam žmogui.

turi būti taisomas pačiuose santykiuose, prireikus panaudojant pagarbą (*deference*) kaip galutinį kredito balansą.

Moderniose valdžios struktūrose, sudarytose iš tarpusavyje susijusių padėčių, abipusis kiekvieno ryšio gyvybingumas nebūtinas. Pavyzdžiui, sekretorė turi tam tikrų įsipareigojimų kiekvienam prižiūrėtojui (*supervisor*), bet jie nebūtinai turi būti subalansuoti su prižiūrėtojo įsipareigojimais sekretorei. Taip pat nėra reikalo koreguoti pusiausvyros sutrikimą likutiniu pagarbos kredito balansu. Pusiausvyros sutrikimą kompensuoja korporacinis veikėjas, nes visos tarpusavyje susijusios padėtys turi jam tam tikrų įsipareigojimų. Tiesą sakant, modernus korporacinis veikėjas tapo trečiąja šalimi santykiuose tarp padėčių ir padarė abipusį gyvybingumą nebūtiną. Vietoje jo reikia to, ką aš vadinu *nepriklausomu gyvybingumu* (*independent viability*).

Rinkos struktūroje abi šalys turi realizuoti to bendradarbiavimo naudą. Šiuolaikinėje korporacinėje struktūroje trečioji šalis yra tam, kad subalansuotų debetus ir kreditus. Susijusių n asmenų struktūroje (tokioje kaip barterinė sistema) yra $n(n-1)/2$ potencialių santykių, kurių kiekvienas turi atitikti abipusio gyvybingumo kriterijų, kad sandoris galėtų būti sudarytas. Struktūroje, kurioje yra n padėtis užimančių žmonių ir „korporacinė esybė“ („*corporate entity*“), vaidinanti trečiosios šalies vaidmenį ryšiuose tarp padėčių, turi egzistuoti tik n gyvybingų santykių. Kiekvieno iš n firmoje įdarbintų asmenų santykiai su įmone turi būti pelningi ir įmonei, ir darbuotojui.

Aiškindamas pinigų vaidmenį ekonominėje rinkoje, Edgeworthas (1881) pabrėžė, kad grynojoje barterinėje sistemoje būtinas dvigubas norų sutapimas. Neužtenka to, kad viena šalis nori kažko, ką siūlo kita; pirmoji šalis turi pasiūlyti kai ką mainais, – ne tik lygios vertės, bet ir tai, ko pageidauja šalis, turinti tai, ko nori pirmoji šalis. Taigi abipusis gyvybingumas reikalingas kiekvienam sudaromam sandoriui. Viskas pasikeičia, kai į sistemą įtraukiami pinigai (arba kreditų ir debetų atsiskaitymų kontora). Nepriklausomas kiekvieno individo banko sąskaitos gyvybingumas pakeičia abipusį gyvybingumą kiekviename sandoryje. Lygiai taip pat nepriklausomas gyvybingumas pakeičia abipusį gyvybingumą formalioje organizacijoje.

Abipusio gyvybingumo apribojimo pašalinimo ekonominėje rinkoje ir jo pašalinimo socialinėje organizacijoje skirtumą trumpai aptarsiu. Pirmiausia vis dėlto svarbu suvokti, ką reiškia nepriklausomo gyvybingumo kriterijus.

Abipusio gyvybingumo ir nepriklausomo gyvybingumo skirtumas ryškesnis, kai didesnė socialinė struktūra. Visas keturių asmenų ryšių tinklas apima šešis ryšius; abipusis gyvybingumas reikalauja abipusės naudos visuose juose, arba 12 pozityvių sąskaitų. Formalioje organizacijoje, kurioje yra keturios padėtys, nepriklausomas gyvybingumas reikalauja tik keturių abipusiškai naudingų ryšių (tarp organizacijos ir kiekvieno iš keturias padėtis užimančių asmenų). Tai aštuonios pozityvios sąskaitos. Barterinėje sistemoje, kur ryšiai tarp 25 asmenų yra aktyvūs, turi būti 300 abipusiškai naudingų santykių (25 x 24/2) ir dvi pozityvios sąskaitos kiekvienam ryšiui, arba 600 pozityvių sąskaitų. Formalioje organizacijoje šis skaičius sumažėja iki 25 santykių su dviem pozityviais sąskaitų balansais kiekvienam, t. y. iš viso 50 pozityvių sąskaitų.

Nepriklausomo gyvybingumo kriterijus yra būtent tai, ką Barnardas (1938) nurodė kaip būtiną firmos gyvybingumo sąlygą: tai paskatų ir įnašų pusiausvyra. Kiekvieno darbuotojo paskata jam turi būti vertingesnė už tą, kuri paskatintų jį mesti darbą. Darbuotojo įnašas turi būti įmonei vertingesnis už tai, ką įmonė jam duoda jį skatindama.

Vis dėlto kriterijus gali būti silpnesnis už tą, kuris sako, kad *n* ryšių privalo turėti nepriklausomą gyvybingumą. Tas pats veikėjas – korporacinis veikėjas – yra vienoje kiekvieno ryšio pusėje. Todėl vienų ryšių nuostolius gali kompensuoti kitų laimėjimai. Reikia tik vieno vienintelio balanso ataskaitos, rodančios pelną, o ne vieno kiekvienam darbuotojui. Reikia tik 26 pozityvių balansų, vieno kiekvienam darbuotojui ir vieno korporacinio veikėjo globaliniam atsiskaitymui. Šį silpnesnį kriterijų vadinsiu *globaliniu gyvybingumu*. Jis reiškia, kad kiekvienas darbuotojas sulaukia vertingesnių paskatų negu jo išeikvotas laikas ir pastangos. Taip pat yra ir nepriklausomo gyvybingumo atveju. Korporacinis veikėjas gauna įnašus, kurie visi kartu jam yra vertingesni nei jo atiduoti atlyginimai ir kitos išmokos. Taip palaikomas jo gyvybingumas.

Pavojus globaliniam gyvybingumui

Globalinis gyvybingumas suteikia korporaciniam veikėjui daug daugiau lankstumo. Jei korporacinį veikėją sudaro *n* padėčių, kurias užima *n* individų, tik *n* santykių turi atitikti nepriklausomo gyvybingumo kriterijų. Kadangi kiekviename santykyje dalyvauja korporacinis veikėjas, jis gali vieno santykio nuostolius kompensuoti kito laimėjimais, kad palaikytų globalinį gyvybingumą. Tačiau korporaciniam veikėjui iškyla pavojus. Jei ypač pelningi santykiai (t. y. ypač vertingi nariai) neduoda perteklinės vertės, visa sistema tampa negyvybinga. Jei perteklinė vertė sukuriama kai kurių darbuotojų asmeninėmis savybėmis ir jei yra rinka šių individų paslaugoms, jie gali sulaukti daugiau pelningų pasiūlymų iš kitų darbdavių ir palikti korporaciją. Dėl to ji taps negyvybinga.

Jei vienintelė individų gaunama kompensacija yra pinigai ir visas jų įnašas matuojamas pinigais, kiekvieno individo apmokėjimas pagal jo ribinį įnašą padės korporaciniam veikėjui išvengti šio pavojaus vėl sugrįžtant prie nepriklausomo gyvybingumo. Tai sprendimas, kurį padarė ekonominė teorija (Hicks,1957 [1932]). Tokiu atveju prielaidaujama, kad korporacinis veikėjas gali koreguoti kompensaciją kiekvienam individualiam darbuotojui taip, kad ji būtų lygi to darbuotojo ribiniam įnašui į korporaciją. Kai kiekvienam individui mokamas darbo užmokestis, lygus jo ribiniam įnašui, jis gauna rinkos atlyginimą (*market wage*), užtikrinantį, kad kitur jis negaus geresnio pasiūlymo, nebent kitas darbdavys sugebėtų gauti didesnę vertę iš jo paslaugų.

Tačiau praktikoje taip retai atsitinka. Korporacinis veikėjas patiria trejopus sunkumus: pirma, disjunkcinėse valdžios struktūrose ne visa kompensacija yra kaip piniginis atlyginimas. Antra, veiklos rūšys tarpusavyje susijusios; daugelio darbuotojų veikla – tai pirmiausia gamybos proceso priežiūra. Todėl kartais sunku atskirti kiekvieno veikėjo ribinį įnašą. Trečia, dėl kolektyvinių darbo sutarčių (ir kitų socialinių suvaržymų) firma yra bejėgė sumokėti kiekvienam darbuotojui pagal jo ribinį įnašą.

Globalinio gyvybingumo alternatyvos

Daugybė priemonių gimė organizacijose, kad kitaip išlaikytų gyvybingumą. Trys iš šių priemonių yra: skyriaus gyvybingumas (*divisonal viability*), numatančioji priežiūra (*forward policing*) ir atgalinė priežiūra (*backward policing*). Jas visas apibūdinsiu išsamiau.

Skyriaus gyvybingumas. Tai yra didelių verslo firmų vadybos praktika, kuri pirmiausia išsivystė dvidešimtojo a. 4-ajame dešimtmetyje *General Motors* ir *Du Pont* kompanijose. Buvo sukurti skyriai, kurių kiekvienas turėjo pagrįsti, kodėl firma turi juos gaminti ar parduoti (žr. Chandler, 1962). Svarbiausia naujovė čia buvo dalinis rinkos įvedimas firmos viduje, naudojant už jos esančią rinką kaip konkuruojančios firmos skyrių gyvybingumo etaloną (*benchmark*). Ši praktika praplėsta įvedant vidaus atsiskaitymo kainas; kiekvienas firmos skyrius „parduoda" savo paslaugas arba produktus kitiems skyriams. Tokia praktika, jeigu gali būti surastas būdas nustatyti kiekvieno produkto ar paslaugos rinkos kainas, leidžia firmai išmatuoti kiekvieno skyriaus įnašą ir palyginti jį su to skyriaus išlaidomis. Taip globalinis gyvybingumas pakeičiamas skyriaus gyvybingumu. (Kai kuriais atvejais vidaus atsiskaitymo kainos yra tik apskaitos priemonė, naudojama kiekvieno skyriaus veikmei matuoti; kitais atvejais skyriaus biudžetai iš dalies priklauso nuo jų šešėlinio pelno ar nuostolių. Akivaizdu, kad tik pastarieji reiškia perėjimą nuo globalinio gyvybingumo prie skyriaus gyvybingumo.)

Kiekviename skyriuje vidaus atsiskaitymo kainų praktika gali leisti atskleisti skyriaus įnašus, vadinasi, skyriaus gyvybingumą. Iš principo vidaus atsiskaitymo kainos gali būti įvestos iki individualaus lygmens. Kai kuriems darbams kai kuriose firmose tai vyksta dalį atlyginimo sumokant kaip premijas, kurių dydis priklauso nuo individo įnašo. Tai gali būti laikoma sprendimo, aprašyto pirmiau, aproksimacija: padaryti kompensaciją, lygią ribiniam darbuotojo įnašui.[3]

Pirmoji skyriaus gyvybingumo silpnoji vieta yra tai, kad sunku nustatyti tinkamas vidaus atsiskaitymo kainas prekėms ir paslaugoms, kurios neturi išorinės rinkos kainos kaip etalono (žr. Eccles ir White, 1986). Antroji silpnybė – niekas, išskyrus centrinę administraciją, neturi paskatų įvesti ir išlaikyti vidines sąskaitas. Centrinės administracijos paskata sukurti tokią sistemą yra poreikis išmatuoti įvairių firmos vienetų veiklą. Tačiau šie vienetai tos paskatos neturi, nebent jie yra sankcionuojami priklausomai nuo savo darbo – gaudami tą pelno ar nuostolių dalį, kurią jie atneša firmai kaip visumai.

Numatančioji priežiūra. Klasikinė priemonė mėginti užtikrinti gyvybingumą – tai valdžios vykdymas darbuotojų veiksmams nuo aukščiausiojo iki žemiausiojo lygmens. Tokioje sistemoje gyvybingumą apibrėžia grįžtamojo ryšio kilpa, nuo galutinio produkto grįžtanti į pradinį proceso tašką – aukščiausiąją valdžią. Remiantis šiuo grįžtamuoju ryšiu, pakeitimai daromi siekiant padidinti gyvybingumą, o valdžia taikoma vis žemesniosioms grandims. Jei, pavyzdžiui, produkto trūkumus pastebi vartotojai, reakcija grįžta firmai kaip vienetui, o toliau perduodama žemyn į tą padalinį, kur atsirado šis trūkumas. Tokia priemonė gali būti vadinama numatančiąja priežiūra, nes tai veiksmų priežiūra. Gamybos sistemoje veiksmai laiko momentu t per veiksmų seką, kuri yra gamybos procesas, laiko momentu $t + 1$ pagamina produktą. Taigi veiksmų priežiūra – tai pirmyn į ateitį nukreipto proceso priežiūra.

[3] Frankas (1985, p. 80–98) vis dėlto įtikinamai argumentuoja, kad skatinamosioms apmokėjimo schemoms (*incentive pay schemes*) labai didelę įtaką turi tai, kad darbininkai savo darbo užmokestį vertina lygindami jį su kitų darbininkų užmokesčiu toje pačioje vietovėje. Tai neleistų skatinamiesiems atlygiams priartėti prie atlyginimo, atitinančio ribinį produktyvumą.

Atgalinė priežiūra. Apie 1980-uosius *General Motors Pontiac* skyriaus generalinis direktorius norėjo sužinoti, kodėl tokia sėkminga *Honda* kokybės kontrolė. Jis ištyrė visą gamybos procesą ir sužinojo, kad *Honda* taikė atgalinės priežiūros formą, veikiančią pagal labai paprastą principą: kiekvienas gamybos procese dalyvaujantis ir automobilius gabenantis vienetas turėjo teisę atmesti jam patiektą produkciją ir buvo laikomas griežtai atsakingu už produkciją, tiekiamą kitai grandžiai, kuri turėjo teisę atmesti ją kaip savo įvestį (*input*). Jei gamybos linijai pateiktos detalės neatitiko reikalavimų, šią liniją valdantis vienetas arba bet kuri šio vieneto dalis galėjo atmesti tas detales, netgi jei tai būtų reiškę uždaryti liniją. Tas detales pateikęs vienetas laikomas atsakingu už prastovą. Kiekvienas vienetas turėjo inspektorių pačioje proceso pradžioje, o ne pabaigoje. Antroji šios sistemos savybė (kaip atrodo, jos priežastis buvo teisių perskirstymas) buvo ta, kad buvo daug mažesnis prižiūrėtojų ir operatorių santykis (palyginus su numatančiąja priežiūra). Trečioji savybė, vėlgi teisių perskirstymo rezultatas, buvo ta, kad patys operatoriai, atsakingi už produkto kokybę, veikė kaip savo pačių inspektoriai – ir pateiktų detalių, ir jų aptarnaujamoje gamybos proceso stadijoje pagamintų produktų.

Tai, ką *Honda* darė kontroliuodama kokybę, buvo ne veiksmų, gaminančių produktą, priežiūra, bet produkto kiekviename proceso etape priežiūra. Tai buvo atgalinė priežiūra – nuo galutinio produkto atgal į pirmąją gamybos proceso stadiją. Ilgo grįžtamojo ryšio kilpa nuo galutinio vartotojo proceso pabaigoje apibūdina numatančiąją priežiūrą; atgalinės priežiūros atveju ši kilpa suskaidoma į daug trumpų kilpų kiekvienai grandžiai suteikiant tokią pat atmetimo teisę, kokia suteikiama galutiniam vartotojui. Numatančioji priežiūra nuo atgalinės skiriasi tik teisių ir atsakomybės perskirstymu – ir niekuo nei daugiau, nei mažiau.

Tolesnės globalinio gyvybingumo pasekmės

Jei sandoriai tarp kiekvieno darbuotojo ir korporacijos turi nepriklausomą gyvybingumą kaip tuo atveju, kai atlyginimas ir išmokos lygios ribiniam produktyvumui, tada kiekvienas šių vidinių sandorių kontroliuoja pats save. Mažėjant darbuotojo indėliui, atlyginimas mažėja; didėjant indėliui, atlyginimas didėja. Jei atlyginimas mažesnis už ribinį darbuotojo įnašą ir jei yra konkuruojančių korporacijų, mokančių ribinį atlyginimą, darbuotojas gali išeiti pas tokį konkurentą.

Kad organizacija išsaugotų globalinį gyvybingumą, reikalingos dvi priemonės: privalo būti detalus konstitucinis kiekvienos pareigybės specifikavimas ir plati veiksmų priežiūra, užtikrinanti, kad imamasi teisingų veiksmų. Jei bus taikoma tik pirmoji priemonė, antrosios prireiks užtikrinti, kad atitinkami veiksmai būtų iš tiesų atlikti. Jei bus taikoma tik antroji priemonė, konstituciniai teisingų veiksmų nurodymai neišvengiamai taps priežiūros dalimi.

Taigi, jei gali būti priemonių nuo globalinio gyvybingumo grįžti prie nepriklausomo gyvybingumo, korporacija atleidžiama nuo dviejų užduočių: pirma, nereikia detalaus konstitucinio specifikavimo, kokių veiksmų turi imtis kiekvieną pareigybę užimantis žmogus; antra, nereikia veiksmų priežiūros, užtikrinančios, kad šios pareigos iš tikrųjų būtų įvykdytos. *Honda* atgalinė priežiūra buvo arčiau perėjimo nuo globalinio gyvybingumo į nepriklausomą gamybos procese, kurį sudarė nuoseklios stadijos. Tai labiausiai užtikrino teisių perskirstymas, pakeitęs darbininkų interesus.

Teisių perskirstymas suteikė darbininkams teisę kontroliuoti įvestis (*input*) į jų gamybinę veiklą. Šios teisės, darbuotojų turėtos vienoje stadijoje, vertė ankstesnės stadijos darbuotojus išlaikyti aukštą produkcijos kokybę.

Atgalinė priežiūra yra pakankama priemonė kai kuriose gamybos formose pereiti nuo globalinio gyvybingumo į nepriklausomą – kaip automobilių pramonėje. Neaišku, ar atgalinė priežiūra gali būti plačiai pritaikyta, tačiau aišku, kad plačiai pritaikoma priemonė yra teisių perskirstymas, sudarantis sąlygas atgalinei priežiūrai. Sudarydamas darbo sutartį, būsimasis darbuotojas atsisako savo veiksmų kontrolės teisės tam tikroje srityje, numatytoje darbo sutartyje. Teisių perskirstymas, skatinantis atgalinę priežiūrą, iš naujo paskirsto dalį šių teisių ir perduoda jas ne tarpiniam vadybos lygmeniui, kaip deleguojant valdžią, o grąžina jas pradiniam savininkui – darbuotojui. Savo ruožtu korporacija prisiima teisę kompensuoti priklausomai nuo produktyvumo. Kita teisių dalis – teisė atmesti produktą – suteikiama darbuotojui, kuris turi naudoti šį produktą, t. y. darbininkui kitoje gamybos grandyje. Kokybės kontrolė neatskiriama nuo teisių, suteiktų gamybos procese kitos grandies darbuotojams.

Egzistuoja kita organizacijos formos evoliucijos rūšis, grįžtanti prie abipusio dvišalių mainų gyvybingumo.

Abipusio gyvybingumo įvedimas iš naujo

Didelė dalis socialinių organizacijų praeityje buvo pagrįstos dvišaliais sandoriais tarp atstovaujamojo ir atstovo. Tai ypač būdinga žemės panaudai. Didelių žemės plotų savininkas, kuris negalėjo pats jų produktyviai naudoti, sudarydavo sandorį su valstiečiais, ūkininkais nuomininkais arba pusininkais. Jie galėdavo naudotis žeme mainais už tam tikrą produkto dalį. Jeigu aukščiausią valdžią turėdavo karalius, jis suteikdavo kilmingiesiems žemės valdas už nuompinigius arba mokesčius. Tas faktas, kad kilmingieji sudarydavo tolimesnius sandorius dėl žemės panaudos, nebuvo relevantiškas jų sandoriui su karaliumi, nes jis kilmingiesiems deleguodavo šias teises. Galutinių nuomininkų teisės priklausė nuo konkrečios žemės nuomos sistemos. Feodalinėje Anglijoje kai kas turėjo žemę kaip feodą ir turėjo teisę ją perleisti (valdovui sutikus). Tai buvo laisvi žmonės, nors už globą tarnavo valdovui ir mokėjo mokesčius. Tačiau kitos žemės tiesiogiai priklausė ponui (lordui), o jas dirbo baudžiauninkai (*villeins*), kurie negalėjo jos palikti ir buvo nelaisvi. Ikifeodalinėje Anglijoje tokia tiesioginė priklausomybė neegzistavo arba bent jau nebuvo taip plačiai paplitusi. Valdovai turėjo mažiau teisių (žr. Denman, 1958, p. 46).

Modernioje visuomenėje ši paprasta dvišalių mainų forma vis dar taikoma ten, kur kitos organizacijos formos nepasiteisino. Pavyzdžiui, viešbučio restorano, kirpyklos reikalų tvarkytojai ar jo patarnautojų vyresnysis gali būti ne viešbučio tarnautojai, o nepriklausomi operatoriai. Viešbutis sudaro su jais sutartį, pagal kurią jie gali naudoti patalpas ir įrangą mainais už dalį pajamų iš restorano, kirpyklos ar patarnautojų paslaugų arba už fiksuotą mokestį. Kitas pavyzdys – prekybos centrai arba vaistinės (*drugstores*). Čia kai kurias prekes parduoda didmenininkai (*rack-jobbers*), kurių prekės (paprastai kasdienio vartojimo) yra sudėtos atskirose lentynose. Prekybos centras arba vaistinė duoda vietą prekėms, verslininkas ją užpildo ir papildo naujomis prekėmis, jas inventorizuoja, ir gauna iš parduotuvės pinigus už tas,

kurios parduodamos. Panašias funkcijas firmos, gaminančios maisto produktus, atlieka nedidelių maisto prekių parduotuvių atžvilgiu. Taip joms tiekiami pagrindiniai maisto produktai.

Tikriausiai dažniausia tokios organizacijos forma yra frančizė, kai rinkoje dalyvaujanti korporacija suteikia teisę atstovui pardavinėti jos prekes arba dalyvauti bendrame versle kaip nepriklausomam sutarties dalyviui. Tradicinė frančizė buvo teisių pardavėjui (*dealership*) ar atstovui (*distributorship*) suteikimas, apimantis tam tikrą teritoriją veikiant dviem šalims, vykdančioms įprastus dvišalius mainus, papildomus sutartimi, suteikiančia išskirtinę teisę frančizės gavėjui veikti tam tikroje geografinėje teritorijoje. Geriausias naujos frančizės formos pavyzdys yra greito maisto tinklai, tokie kaip *McDonald*. Sudaromas sandoris, pagal kurį frančizės suteikėjas jos gavėjo organizacijoje imasi įvairios veiklos: moko personalą, specifikuoja produktus, projektuoja ir prižiūri patalpų statybą. Vis dėlto frančizės suteikėjo ir jos gavėjo santykis nėra analogiškas atgalinei priežiūrai, kuri įveda nepriklausomą gyvybingumą; jam būdingas abipusis gyvybingumas. Tarp frančizės teikėjo ir gavėjo egzistuoja daug susitarimų. Jie turi būti pelningi abiem šalims. Nėra jokios trečiosios šalies, kuri subalansuotų sandorius kaip gamybos procese, kuriam būdinga numatančioji arba atgalinė priežiūra.

Kiekvienas aprašytas atvejis atspindi grįžimą prie atstovaujamojo ir atstovo abipusiškai gyvybingų santykių. Jei viešbučio restoranas negauna pelno, jis pasitraukia iš verslo, ir jo vietą užima kita organizacija. Arba – jei restoranas nesugeba teikti atitinkamų paslaugų viešbučio svečiams, jei jis kuria netinkamą viešbučio įvaizdį, jei duoda per mažai pajamų, viešbutis nutraukia sutartį. Jei konkretus prekybos centras nėra pelninga vieta didmenininkui (*rack-jobber*), santykiai nutraukiami. Taigi šie ryšiai yra pavaldūs klasikiniam abipusio gyvybingumo kriterijui. Nėra privalumų, kuriuos suteikia abipusio gyvybingumo reikalavimo susilpninimas iki nepriklausomo gyvybingumo reikalavimo, tačiau taip pat išvengiama globalinio gyvybingumo trūkumų.

Globalinis gyvybingumas korporacijoje ir valstybėje

Jau ne kartą pastebėta, kad centrinė valdžia šiuolaikinėje korporacijoje ir centrinė valdžia šiuolaikinėje socialistinėje valstybėje yra panašūs reiškiniai. Korporacija, išlaikanti centrinę valdžią ir numatančiąją darbuotojų veiksmų priežiūrą (ir ilgą grįžtamojo ryšio kilpą), veikia pagal globalinio gyvybingumo kriterijų. Tokia firma turi nustatyti, koks pelno ir atlyginimų paskirstymas palaikys jos globalinį gyvybingumą ir sukurs pakankamas paskatas išlaikyti savo darbuotojus. Be to, ji savo konstitucijoje turi specifikuoti pareigas ir nuolatine veiksmų priežiūra užtikrinti, kad šios pareigos būtų vykdomos. Platus centrinis planavimas būtinas, kad būtų koordinuojama veikla, paskirstomi ištekliai, nustatomos gamybos kvotos.

Nacionalinės valstybės centrinė kainų ir atlyginimo kontrolė bei centrinės valdžios gamybai ir paskirstymui vykdymas taip pat veikia pagal globalinio gyvybingumo principą. Veikėjams valstybėje – produktą gaminančioms korporacijoms ar tam tikroms užduotims valstybės samdomiems asmenims – nereikia išlaikyti nepriklausomo gyvybingumo. Pagal globalinio gyvybingumo principus veikiančioje firmoje neproduktyvūs darbininkai gali likti įdarbinti tol, kol yra kitų, pakankamai gyvybingų darbininkų, galinčių palaikyti įmonės globalinį gyvybingumą; panašiai ir nepro-

duktyviai dirbančios įmonės gali netrukdomos egzistuoti valstybėje, veikiančioje pagal globalinio gyvybingumo principą. Rinkos sistemoje nepriklausomas kiekvienos firmos gyvybingumas yra užtikrinamas automatiškai. Socialistinėje valstybėje jo, kaip įmonę atestuojančio kriterijaus, nėra. Taigi sistema neturi savikontrolės struktūros. Darosi būtinas platus priežiūros mechanizmas.

Struktūros požiūriu pagal globalinio gyvybingumo principus veikianti kapitalistinė korporacija ir socialistinė valstybė yra panašios. Pagrindinis skirtumas tas, kad valstybei priklauso monopolinė gyventojų ir žemės kontrolė ir ji gali išgyventi netgi nebūdama gyvybinga be šios monopolinės valdžios. Korporaciją drausmina rinka, netgi jei ji nepraplečia šios disciplinos į savo vidų; ji neišgyvena, jei nesugeba išlaikyti globalinio gyvybingumo.

Centralizuota gerovė ir globalinis gyvybingumas. Tam tikri reiškiniai šiuolaikinėje valstybėje verčia nepriklausomą gyvybingumą palaipsniui keisti globaliniu gyvybingumu. Matyt, geriausias pavyzdys yra šeimos, kaip didžiausios visuomenės socialinės gerovės institucijos, pakeitimas valstybe. Šis reiškinys detaliau aptariamas 22 skyriuje; čia aš tik paminėsiu, kad jis taip pat reiškia, jog šeimos nepriklausomo ekonominio gyvybingumo kriterijų pakeičia globalinio gyvybingumo kriterijus; šeimos, kaip korporacinio veikėjo, interesas išlaikyti nepriklausomą gyvybingumą, remiant savo neproduktyvius narius ir jais rūpinantis, yra eliminuojamas. Galutinis rezultatas toks pat kaip ir didelėje korporacijoje ar socialistinėje valstybėje: platūs konstituciniai leidžiamų reikmenų specifikavimai (pavyzdžiui, iš pašalpos gyvenančioms šeimoms leidžiama turėti televizorių ir telefoną, bet dėl naujos vaizdo aparatūros ar kompiuterio priekabiaujama), taip pat plati priežiūra. Vaistas, kaip ir didelei korporacijai ar socialistinei valstybei, – įvesti į sistemą nepriklausomo gyvybingumo kriterijų, taikomą ne kiekvienam individui, o smulkiems visuomenės vienetams, kurie turi tęstinio (*continuous*) gyvybingumo galimybę (pavyzdžiui, didelėms šeimoms gali būti būdingas nenutrūkstamas gyvybingumas, o atskiriems individams ir branduolinėms šeimoms ne – dėl amžiaus, ligų, negalios).

Eksplicitinės ir implicitinės konstitucijos

Korporacinis veikėjas, kurį sudaro padėtys, o ne asmenys, turi apibrėžti dvi teisių ir pareigų grupes savo atstovų, t. y. darbuotojų, atžvilgiu. Vieną grupę galima apibūdinti kaip konstituciją, kuri specifikuoja kiekvieną padėtį užimančių asmenų teisės ir pareigos kitų padėčių užėmėjų ir visos korporacijos atžvilgiu. Jas vadinčiau pozicinėmis teisėmis ir pareigomis. Kitą grupę sudaro korporacijos, kaip korporacinio veikėjo, ir darbuotojo, kaip gyvo asmens, santykiai. Tai sutartinės susitariančiųjų šalių teisės ir pareigos. Jas valdo civilinė teisė – bendroji (*common law*) ir statutų (*statutory law*) (Jungtinėse Valstijose pastarosios pavyzdžiai yra Nacionalinis darbo santykių aktas, Profesinio saugumo ir sveikatos aktas bei Informacijos laisvės aktas).

Keičiantis korporacijos sąvokai, nyksta skirtumas tarp šių dviejų konstitucijų rūšių. Neįmanoma visiškai atskirti dviejų teisių ir pareigų grupių, nes korporacijos sąvoka, kuri tai leido, daugiau nebetinka tokiai korporacijai, kokia faktiškai išsivystė. Šią evoliuciją galima paaiškinti teisine atstovavimo (*agency*) sąvoka, kuri buvo

aptarta 7 skyriuje. Principas, kuris gali būti išskirtas iš atstovavimo teisės kalbant apie atstovavimo santykius, yra tas, kad atstovo gebėjimai ir paslaugos naudojamos remiantis *atstovaujamojo interesais*.

Ši klasikinė atstovavimo samprata dėl korporacijos evoliucijos tapo nebetinkama darbo santykiams, nebent atitinkamai pataisyta. Pagal šią sampratą atstovo veiksmai galėjo būti atriboti nuo jo asmeninių interesų atitinkama kompensacija, gal net skatinamąja kompensacija, priklausančia nuo atstovo pasiekimų. Korporacijos, kaip formalios organizacijos, funkcionavimą galima lyginti su mašinos veikimu. Jį galima aprašyti vienų dalių funkcijų kitoms dalims (pareigoms ir lūkesčiams, susijusiems su tam tikra padėtimi) terminais. Tačiau korporacijos evoliucija taip perpynė korporacijos ir joje dirbančių žmonių interesus, kad darosi vis sunkiau juos atskirti. Šiuolaikinę korporaciją vis dažniau galima apibūdinti ne kaip mašiną su dalimis, o kaip veiksmų sistemą, panašią į laisvąją rinką. Tai sistema, kurios organizacinė struktūra neapibrėžia lūkesčius, pareigas ir valdžios vykdymą, bet sustruktūrina atlygio sistemas ir suteikia išteklius.

Tokia sistema vis dėlto turi išspręsti nemažai konstitucinių klausimų, panašių į tuos, su kuriais susiduria valstybės kaip valdžios sistemos. Korporacijos ir toliau sudaro valdžios sistemas, nors ta valdžia darosi vis labiau išsklaidyta ir vis mažiau hierarchinė. Taigi kyla klausimas, kaip sistemoje esantys asmenys, pavaldūs korporacijos valdžiai, taip pat ir visi darbuotojai gali pasiekti, kad vykdant tą valdžią, būtų atsižvelgiama į jų interesus. Šie klausimai panašūs į konstitucijų konjunkcinėse valdžios sistemose kūrimo klausimus, aptartus 13 skyriuje. Čia nekartosiu to, ką rašiau apie institucines struktūras, per kurias atsižvelgiama į pavaldinių interesus, nors šie klausimai korporacijoms yra svarbūs. Panagrinėsiu tris konstitucines naujoves, kilusias Japonijoje, Vokietijoje ir Jungtinėse Valstijose.

Kokybės būreliai ir darbinio gyvenimo kokybės (DGK) programos

Daugelyje Jungtinių Valstijų firmų inicijuota programa, sudaryta pagal japonų kokybės pavyzdį. Kartais ji vadinama darbinio gyvenimo kokybės (*quality of work life*; angl. – QWL, liet. – DGK) programa. Pagal šią programą pertvarkomos gamyklų organizacijos, o prižiūrėtojų veiklą pakeičia kolektyviniai darbo grupių – 7–15 tarpusavyje susijusia veikla užsiimančių žmonių – sprendimai (pavyzdžiui, surinkimo tam tikros linijos sekcijos ar štampavimo mašinų grupės). Kiekviena grupė nuolat susitinka, dažniausiai kartą per savaitę darbo metu. Pirmiausia išrenkamas pirmininkas ir nusprendžiama, kaip bus tvarkomas grupės darbas. Tada grupė imasi veiklos – nuo darbo struktūros keitimo iki grupės narių tarpasmeninių problemų sprendimo.[4]

DGK programoms būdingas tam tikras specifinis šablonas. Jos pradedamos įgyvendinti tik atidarius gamyklą. Pirmajame etape sudaroma nedidelė žmonių grupė iš administracijos atstovų (dažniausiai jai priklauso ir būsimasis gamyklos direktorius), gamybos linijos darbuotojų (taip pat ir profsąjungos vadovų – tose gamyklose, kuriose profsąjungos egzistuoja) ir DGK patarėjo. Kelis mėnesius kasdien jie susitinka aptarti

[4] Šiek tiek kitoks darbo pertvarkos judėjimas kilo dvidešimtojo a. 8-ajame dešimtmetyje Europoje, *Philips*, *Volvo* ir kitose įmonėse. Jis išaugo iš pramoninės demokratijos reikalavimų. Tuo tarpu Japonijoje toks judėjimas kilo iš susirūpinimo kokybe.

naujos gamyklos struktūrą. Svarbiausias grupės darbo rezultatas, kurį galima įrėminti ir pakabinti ant sienos, yra bendrai parengta gamyklos veiklos koncepcija (*operating philosophy*). Stebina tai, kad įvairių gamyklų veiklos koncepcijos gana panašios. Stebėtojui iš šalies atrodo, kad jas daugiausia sudaro banalios frazės. Matyt, protinga būtų paklausti, koks šio intensyvaus pasirengimo laikotarpio vaidmuo, jei rezultatas nesiskiria nuo to, kurį galima buvo pasiskolinti iš bet kurios kitos gamyklos.

Manau, atsakymas toks: tai laikotarpis, kai rengiama konstitucija – teisių ir pareigų rinkinys, kuriam pritaria gamybos linijos darbininkų ir valdžios branduolys. (Kitus administracijos ir gamybos linijos darbuotojus samdo ir apmoko minėta grupė ar jos padalinys. Svarbiausias klausimas būsimiesiems darbininkams: ar jie sutinka su gamyklos veiklos koncepcija ir struktūra.) Konstitucijos pobūdį, t. y. teisių ir pareigų struktūrą dažnai lemia DGK patarėjas, kuris yra tarsi kitų DGK programų informacijos kanalas. Tačiau didelės kolektyvinės pastangos rengiant konstituciją yra procesas, kurio metu darbuotojų branduolio nariai jai įsipareigoja. Tai būtina, kad įsipareigotų ir kiti darbuotojai, kuriuos vėliau pasamdys ir supažindins branduolinės grupės nariai. Šis įsipareigojimas savo ruožtu būtinas užtikrinti, kad konstitucijoje numatytų teisių paskirstymą įgyvendintų visi gamyklų darbuotojai. Branduolinės grupės susitikimų laikotarpis ir detalios naujų darbuotojų priėmimo taisyklės padeda sukurti valdžios sistemos, kurioje visi dirbs, legitimumą.

Kodėl tokios procedūros nebuvo taikomos (ir galbūt buvo nenaudingos) anksčiau? Atsakymą lemia pasikeitusi valdžios sistema. Funkcionuojant klasikinei hierarchinei valdžios formai, kuri anksčiau buvo būdinga didžiajai pramoninės gamybos daliai, valdžios teisėtumas glūdėjo pačioje darbo sutartyje. Darbuotojas suteikė darbdaviui teisę kontroliuoti jo veiksmus ir už tai gavo atlyginimą. Valdžia buvo arba vykdoma tiesiogiai, arba buvo darbdavio deleguojama ją vykdančiam tarpininkui. Kai atsirado kolektyvinės derybos dėl darbo sutarčių, pasikeitė darbo sandorio forma ir jo sąlygos. Kai kurios teisės suteiktos kolektyvinei darbininkų organizacijai, naujam korporaciniam veikėjui, atsiradusiam sukūrus profsąjungas. Svarbiausias pasikeitimas tas, kad darbuotojas darbdaviui perdavė mažiau kontrolės teisių.

Gamyklose, veikiančiose pagal DGK programą, valdžia išsisklaidžiusi – dažnai ją kolektyviai vykdo grupės. Vadinasi, darbuotojai ne tik turi priimti kolektyvinę sau lygių valdžią, bet ir kolektyviai ją vykdyti. Teisių paskirstymo tokioje organizacijoje dalis yra jų priskyrimas kiekvienai grupei kaip korporaciniam veikėjui. Komandos nariai turi sutikti su tokiu paskirstymu ir įgyvendinti tas teises.

Taigi teisių paskirstymas, kuris tradicinėje darbo rinkoje įgyvendinamas individualia darbo sutartimi, sudėtingėja. Šio naujo teisių paskirstymo priėmimas reikalauja suprasti sudėtingesnę struktūrą; kadangi sistemos funkcionavimas priklauso nuo to, kaip visi darbininkai priimtų ir įgyvendintų paskirstytas teises, supažindinimo su įstatais laikotarpis yra naudingas kaip priemonė įsipareigojimui konstitucijai sustiprinti.

Dalyvavimas sprendimuose Vokietijos korporacijose

1976 metais Vokietijoje buvo priimtas platus dalyvavimo sprendimuose (*codetermination*) įstatymas (vok. *Mitbestimmung*), suteikęs naujas teises darbininkams. Prieš šį įstatymą panašius įstatymus kai kurioms pramonės šakoms priėmė britai po Antrojo pasaulinio karo, okupacijos metu; Vokietijoje jo pirmtakas buvo ankstesnė darbi-

ninkų tarybų tradicija. Įstatymas padarė didelius pakeitimus dviejuose lygmenyse. Jis nustatė direktorių tarybos dydį – dvidešimt narių, jei firma didelė. Pusė jų turi būti akcininkai, pusė – darbuotojų atstovai. Įstatymas taip pat nustatė procedūrą, kaip turi būti renkami darbuotojų atstovai, vaidmenį, kurį direktorių taryba atlieka įmonėje, informaciją, kurią privalo gauti tarybos nariai, minimalų susirinkimų dažnumą, valdymo sprendimus, kuriuos turi tvirtinti taryba.

Darbo vietos lygmenyje įstatymas reikalavo, kad būtų sukurtos darbininkų tarybos, ir nustatė, kaip turi būti renkami atstovai ir kokie yra tarybų įgaliojimai, pavyzdžiui, darbininkų skundų svarstymas. Į šių tarybų įgaliojimus įeina keletas tų, kurie anksčiau priklausė vadovybei ir buvo vykdomi per priežiūrą. Šios tarybos ir naujai sukurtos direktorių tarybos labai sustiprino darbininkų valdžią įmonėse.

Vokietijos dalyvavimo sprendimuose įstatymas (jį atitinkančių įstatymų yra Skandinavijoje) – tai bendro Vakarų visuomenių (ypač Vakarų Europoje) judėjimo į industrinę demokratiją apraiška. Įstatymas ir jo siekęs sąjūdis atskleidžia pasikeitusią korporacijos sampratą. Šie pokyčiai vyksta iš dalies kartu su autonomiško evoliucinio vystymosi kryptimi anksčiau aprašytose korporacijose.

Nuosavybės teisės inovacijoms

Kapitalistinėse korporacijose standartinė darbo sutartis su asmenimis, kurių veiklos produktas gali būti patentai, numato patentų teisių perdavimą korporacijai. Ji taip pat apriboja darbuotojo teisę dirbti konkuruojančiose firmose ar jas konsultuoti tam tikrą laiką po sutarties nutraukimo. Valstybinių įmonių panašių darbuotojų darbo sutartys yra panašios. Jos numato, kad patento teisės bus perduotos vyriausybei. Tiesą sakant, tokia sutartis suteikia inovacijų, kurias sukūrė korporacijos darbuotojas, nuosavybės teisę korporacijai arba vyriausybei.

Priešingai, daugumoje Jungtinių Valstijų universitetų paskyrimo universiteto dėstytoju sąlygos numato, kad inovacijų nuosavybės teisės priklauso asmeniui, kuris yra dėstytojų personalo (*faculty member*) narys. Šio skirtumo priežastis yra, matyt, ankstesnė universiteto kilmė – jis atsirado pirmiau nei modernios korporacijos sąvoka ir darbo santykių samprata, būdinga šiai sąvokai (žr. Coleman, 1973). Universitetuose sukurtų idėjų ir inovacijų nuosavybės teisės perduodamos asmeniui arba asmenims – jų autoriams, o ne universitetui, nors sutartis su vyriausybe, korporacija ar kitu lėšų tyrimams šaltiniu gali kelti kitus reikalavimus. Tai davė pradžią tam, ką galima pavadinti „profesorių atsipumpuravimu“. Vienas ar keli dėstytojai, kurie atlikdami tyrimus, sukūrė naujų idėjų, įkuria korporaciją joms komerciškai realizuoti. Taip atsitinka ne tik fizikinių mokslų (ypač elektronikos), bet ir biologijos mokslų srityse (genetinės inžinerijos firmas įkūrė dėstytojai, kartais kaip bendras įmones su jau egzistuojančiomis korporacijomis) ir net socialinių mokslų srityje (įmonės, kuriančios statistinę programinę įrangą, teisės, ekonomikos duomenų bazes).

Kai kuriose korporacijose principas, kad idėjų ir inovacijų nuosavybės teisė priklauso korporacijai, pradeda griūti. Viena tokių korporacijų, kurioje permainos prasidėjo anksti – *3M*. Šioje korporacijoje aiškus principas, kad idėjų ir inovacijų nuosavybės teisę dalijasi korporacija ir ją sukūręs asmuo ar asmenų grupė. Schonas (1970) aprašo šią struktūrą:

Jie išrado klijuojamąją juostą, ir jiems sekėsi – jie jos daug pardavė. Tada atėjo eilė magnetinei juostai. Jie pasakė: „Mes mokame gaminti juostą – padarysime magnetinę". Kartu su šiuo išradimu jie padarė dar vieną: žmogus, kuriam kilo ši idėja, išeina, pasiima dalį verslo ir tampa pusiau autonomine įmone, gaminančia jo sukurtą produktą. Kompanija kontroliuoja to skyriaus pelną ir nuostolį, bet daugiau jokiu kitu būdu nevadovauja tam žmogui.

Labai greit aplink banką ir plėtros skyrių atsirado keturiasdešimties pusiau autonomiškų įmonių plejada. Jei paklaustumėte, kokiu verslu [*3M*] užsiėmė, negalėtumėte atsakyti tol, kol liktumėte materialios gamybos lygmenyje. Tai kompanija, kuri uždirba pinigus išnaudodama ir komercializuodama bet kokį produktą, gimstantį plėtros procese. Plėtros procese gimę produktai organiškai susiję vienas su kitu ryšiu, kurį Wittgensteinas pavadintų šeimyninio panašumo santykiu, atspindinčiu šį organinį procesą. Tačiau nėra aristoteliško pagrindo pasakyti, kas tai per firma, nes nėra tų bruožų, kurie būtų būdingi visiems firmos produktams ir tik jiems (p. 9–10).

Problemų dėl idėjų nuosavybės teisių ir su šiomis problemomis susijusių struktūros variacijų daugiausia yra personalinių kompiuterių pramonėje. Šioje pramonės šakoje idėjos lengvai „kilnojamos" dėl daugelio priežasčių. Pirma, kad idėja būtų panaudota gamyboje, nereikia daug kapitalo ir žmonių, todėl vienas ar daugiau asmenų gali nesunkiai palikti įmonę ir įkurti naują. Antra, šioje pramonės šakoje daug smulkių įmonių, todėl tarp jų gali vykti žmonių (su savimi išsinešančių idėjas) judėjimas. Čia tokie „atsipumpuravimai", kokį Schonas aprašė *3M* atveju, buvo vienas idėjų transportabilumo rezultatų, kitas – kad firmos dažnai suteikia dalinę nuosavybę savo* darbuotojui, sukūrusiam ypač vertingą intelektualųjį produktą.

Dar viena galimybė – suteikti organizacinę autonomiją, t. y. iš viršaus paskirstyti korporacijos išteklius grupei, kuriančiai naujus produktus. Sėkmingas pavyzdys – IBM įkurta uždara grupė Boca Ratone, Floridoje, tolesniam personalinio kompiuterio tobulinimui. Ji galėjo beveik autonomiškai priimti sprendimus dėl naujų produktų dizaino. Taip atsirado kompiuteris, kuris smarkiai skyrėsi nuo IBM gamybos filosofijos, nes turėjo vadinamąją atvirą architektūrą, kuri labiausiai ir nulėmė jo sėkmę.

Kitas evoliucinis pokytis ryškus aukštųjų technologijų ir biologijos pramonėje, ypač genetinės inžinerijos įmonėse. Sukurta tokio pobūdžio bendra veikla: universiteto dėstytojai, dirbantys savo iniciatyva, pagal sutartis naudojasi kompanijos laboratorijomis ir kitais įrenginiais, o tos veiklos rezultatų (idėjų) nuosavybe dalijasi asmuo ir korporacija. Vis dažnesni aukštųjų technologijų pramonės parkai ir pramonės tyrimų parkai didelių universitetų kaimynystėje iš dalies byloja apie profesorių „atsipumpuravimą", o taip pat apie simbolinį ryšį tarp dėstytojų ir korporacijų pagal įvairias nuosavybės teisių sutartis.

Tokios naujos organizacinės struktūros ypač ryškios tam tikrose mano minėtose pramonės šakose, tačiau visai nebūdingos kitoms – automobilių ir sunkiajai pramonei. Tai lemia ne tiek gaminio prigimtis, kiek šių pramonės šakų korporacijų tradicijos. Šios šakos atsirado prieš paplintant bendros korporacijos ir darbuotojo nuosavybės teisės sampratai.

* T. y. pačios samdančios firmos – *vert. pastaba*.

Kaip ir teisių perskirstymas, numatančiąją priežiūrą pakeitęs atgaline priežiūra, inovacijų nuosavybės teisių perskirstymas turėjo didelių pasekmių korporacijai kaip veiksmų sistemai. Empiriniai stebėjimai rodo, kad didžiausias pasikeitimas – tai didesnis inovacijų skaičius. Universitetų laboratorijos, kuriose idėjų nuosavybės teisė paprastai priklauso jų autoriui, Jungtinėse Valstijose yra daug vaisingesnė naujų procesų ir gaminių neršykla negu korporacijų ar valstybinės laboratorijos. Pramonės šakos, kuriose idėjų autoriai iš firmų smarkiai vagia tas idėjas (atsiskirdami ir įkurdami naujas įmones arba skyrius, turinčius ypatingų teisių konkuruojančioje firmoje), rodo naujovių gausą. Geriausi pavyzdžiai – mikrokompiuterių techninės ir programinės įrangos pramonė. Išradus minikompiuterius ir mikrokompiuterius (ir vieni, ir kiti atsirado, kai novatoriai atsiskyrė nuo didesnių įmonių), inovacijų kompiuterių pramonėje nepaliaujamai daugėja.

Inovacijų nuosavybės teisių pasidalijimas tarp korporacijos ir asmens ar grupės organizacijos funkcionavimui turėjo ir kitą poveikį – ne tokį pozityvų. Tai yra skaldymo potencialas, būdingas tokiam teisių paskirstymui. Jei idėjos tampa jų autoriaus nuosavybe, mažiau tikimybės, kad jos bus bendrai pasidalytos ir plėtojamos. Ginčai dėl idėjų nuosavybės gali kilti net organizacijos padalinio skyriuje. Skilimo galimybę galima sumažinti arba panaikinti perduodant nuosavybės teises ne individui, o toje srityje dirbančiai grupei.

Tiesą sakant, nuosavybės teisių perėjimas inovacijas įvedančiam veikėjui ar grupei gali būti laikomas daliniu „skilusio privačios nuosavybės atomo“ susijungimu. Tokį skilimą Berle ir Meansas (1933, p. 8) vadino svarbiausiu šiuolaikinės uždarosios akcinės bendrovės padariniu. Šis perėjimas iš naujo suvienija nuosavybę ir kontrolę, dvi privačios nuosavybės puses, kurios buvo atskirtos, tačiau tai daro kitaip, negu numatė tokie korporacijų teoretikai kaip Berle ir Meansas. Šis suvienijimas įvyksta suteikiant dalines nuosavybės teises (teises pelnytis iš veiksmo) korporacijos atstovams, o ne grąžinant kontrolę tiems, kuriems priklauso nuosavybės teisės, arba platesnei bendruomenei (kaip įsivaizdavo Berle ir Meansas).

Visuomeninės pokyčių korporacijų konstitucijose ištakos

Naudinga panagrinėti tris inovacijas korporacijų konstitucijose susiejant jas su visuomenėmis, kuriose jos atsirado. Yra svarbių panašumų ir skirtumų tarp japonų kokybės būrelių (arba jų amerikietiškųjų išvestinių, DGK programų) ir vokiškojo dalyvavimo sprendimuose. Ir kokybės būreliai, ir dalyvavimas sprendimuose pakeičia implicitinę korporacijos konstituciją ir suteikia papildomų teisių gamybos darbininkams, tačiau tai daro įvairiais būdais. Dalyvavimas sprendimuose neginčija korporacijos, kaip turinčios dvi darbuotojų klases, sąvokos: administratorių klasės ir darbininkų klasės. Iš esmės jis sukuria organizacinę struktūrą, pabrėžiančią šį skyrimą ir atskirus kiekvienos pusės interesus. Jis nekeičia valdžios struktūros, per kurią vykdomas darbas, bet formaliai įtraukia darbininkų interesus į valdžios struktūrą ir suteikia jiems balso teisę kontroliuojant jos veikimą. Jis yra geriau suderinamas su numatančiąja negu su atgaline priežiūra. Japonų kokybės būreliai menkina administratorių ir darbininkų skyrimo reikšmę. Jie pagrįsti bendrų korporacijos interesų sąvoka ir gamybos sprendimus daro konsenso pagrindu. Kokybės būreliai labiau atitinka atgalinę negu numatančiąją priežiūrą. Valdžia vykdoma kolektyviai per grupės normas, o ne hierarchiškai.

Šie du teisių perskirstymo korporacijoje būdai atspindi skirtingus jos, kaip organizacinės formos, atsiradusios iš feodalizmo Japonijoje ir Europoje, kelius. Japonijos korporacija artimesnė feodalinei nuosavybei; čia nebuvo jokios apšvietos amžiaus filosofijos įtakos (akcentuojančios individualizmą) ar revoliucijų, sugriovusių feodalizmo liekanas aštuonioliktojo–devynioliktojo a. Europoje. Japonijoje feodalinio pono paternalizmas ir atsakomybė už viską, kas vyksta jo domene, persikėlė į moderniąją korporaciją. Pavyzdžiui, Japonijoje korporacija yra atsakinga už daugelį labdaros funkcijų, už kurias Europoje atsako valstybė.

Amerika neturi feodalizmo istorijos, bet joje gyvena imigrantai, kurie yra Europos feodalizmo ir apšvietos amžiaus palikuonys. Amerikietiškosios korporacijos pagrindas yra panašus į europietiškosios konceptualųjį pagrindą, tik jame ne taip ryškiai skiriamos klasės. Atrodo, kad amerikietiškoji korporacija turi potencialą palankiai sutikti tokius teisių perskirstymus, nors, matyt, neatsitiktinai nė vienas jų neprasidėjo Amerikoje.

Trečiasis konstitucinis pokytis, apimantis inovacijų nuosavybės teises, skiriasi nuo pirmųjų dviejų, nes suteikia teises individui, o ne kolektyvui (kaip japonų kokybės būreliuose arba interesais grįstoms klasėms vokiečių dalyvavimo sprendimuose atveju). Teisių suteikimas individams, o ne grupėms ar klasėms yra taip pat glaudžiai susijęs su Amerikos istorija ir socialine struktūra, kaip ir du kiti pokyčiai yra susiję atitinkamai su Japonijos ir Vokietijos istorija bei socialine struktūra.

Struktūros, siejančios interesus ir kontrolę

Trys ankstesniuose skyriuose aptartos konstitucinės inovacijos gali būti laikomos klasikinės Weberio biurokratinės organizacijos, kaip racionalios valdžios, sąvokos modifikacijomis. Jei į korporaciją pažvelgsime kitu aspektu – kaip į veiksmų sistemą, kurioje egzistuoja kontrolės paskirstymas tarp veikėjų ir veikėjų interesų paskirstymas tarp įvykių arba išteklių, tai rasime ir daugiau pavyzdžių, padedančių suprasti organizacijų funkcionavimą. Tie pavyzdžiai parodo, kas vyksta tokių organizacijų viduje.

Štai konkretus pavyzdys situacijos, kai naujovių nuosavybės teisės, arba naujovių plėtros kontrolės teisės, neperduodamos novatoriui. Jis yra priešingas kai kuriems anksčiau aprašytiems atvejams. Automobilių gamintojas turi būsimųjų produktų kūrimo skyrių, privalantį kurti naujoves, kurios turėtų būti įtrauktos į naujų produktų dizainą skyriuose, atsakinguose už automobilių gamybą ir pardavimą. Apie 1970-uosius čia išplėtotas ratų nukrypimo nuo statmenos ašiai padėties principas, kuris galėjo būti pritaikytas daugeliui transporto priemonių – motoroleriams, motociklams ir mažoms triratėms transporto priemonėms. Kadangi skyriaus vadovui patiko idėja, skyrius ją įdiegė daugeliui bandomųjų gaminių ir tam skyrė daug dėmesio bei laiko. Skyriaus vadovas šią idėją gaminti ir pardavinėti tokias transporto priemones veltui mėgino parduoti „korporacijai“ ir kitiems jo skyriams. Sprendimas to nesiimti galėjo būti teisingas ir korporacijai, ir skyriams. Tačiau nesugebėjimas arba priimti idėją, arba suteikti novatoriams teisę ją vystyti už korporacijos ribų baigėsi tuo, kad inžinerijos skyrius iš dalies buvo atitrauktas nuo kitokių, potencialiai įdomių kitiems korporacijos skyriams, idėjų plėtojimo. Kalbant bendriau, tokia struktūra, kai naujo dizaino idėjos turėjo rastis tokiame padalinyje, kuris organizaciniu požiūriu nepriklausė sky-

riui, galėjusiam įgyvendinti naujovę per plėtrą, gamybą ir rinkodarą, reiškė, kad konstrukcinės naujovės retai kada išeidavo už to padalinio ribų.

Šis pavyzdys rodo, kad nesugebėjimas išlaikyti kontrolės tęstinumą nuo naujos idėjos iki galutinio produkto gali ne tik trukdyti inovacijų kūrimą ir komercinį panaudojimą, bet ir nukreipti padalinių, atsakingų už inovacijas (tai korporacijų tyrimų ir plėtros skyriai), interesus ir dėmesį nuo naudingų idėjų į „hobius", tik atitraukiančius tų padalinių dėmesį.

Korporacijose, kuriose stinga kontrolės tęstinumo nuo naujos idėjos iki galutinio produkto, stebimas ir kitas reiškinys. Jis vadinamas NIH („*Not Invented Here*" – „Išrasta ne čia") sindromu. Taip vadinamas elgesys, kai trūksta motyvacijos, suinteresuotumo, pastangų idėjoms, kilusioms už grupės ribų, kitame firmos skyriuje arba kitoje firmoje. Kai grupė tyrinėja kitur kilusią idėją, dažnai toks tyrimas baigiasi vien tik sąrašu priežasčių, kodėl ji nebus panaudota.

NIH sindromas yra priešingybė tam, kas atsitinka, kai paprastai novatoriui suteikiama teisė kontroliuoti jo inovacijos vystymą. Šiuo atveju jis suinteresuotas sėkmingai įgyvendinti savo inovaciją. Tačiau, jeigu inovaciją sukūrė kažkas kitas, jis suinteresuotas, kad ji žlugtų. Kitų sukurtų idėjų sėkmė arba nesėkmė yra tarsi etalonas įvertinant savo veiklą. Atskleisdamas kitų idėjos trūkumus, žmogus tarsi pasiteisina, kad pats jos neiškėlė; leisdamas realizuoti idėją, jis pablogintų savo padėtį, nes tai pakeltų savo paties darbo vertinimo standartą.

Komponentų ir atstovų sąsajos

Bendra veiklos organizavimo problema korporacinėse institucijose – tai sprendimų priėmimas, kai dalyvauja keli padaliniai. Ypatingas šios bendros problemos atvejis iškyla tada, kai projekte arba tikslingoje veikloje dalyvauja daugiau negu vienas padalinys. Nesvarbu, ar tie padaliniai yra individai, departamentai ar skyriai. Problemiška yra bet kurių dviejų dirbančių korporacijos labui atstovų sąveika.

Gamybos įmonėje gali būti įkurti skirtingi skyriai įvairiems komponentams projektuoti ir gaminti. Taigi kartais jų sąveikos reikalauja techniniai projektavimo sprendimai. Pavyzdžiui, automobilių gamybos korporacijoje vairavimo sistemą gali konstruoti ir gaminti vienas skyrius, o priekinę pakabą gali projektuoti ir gaminti kitas skyrius. Sąveika tarp vairavimo sistemos ir priekinės priekabos reikalauja sprendimų, kuriuos skirtingai priimtų inžinierius, konstruojantis vairą, ir inžinierius, konstruojantis priekinę pakabą. Vienas gali norėti optimalios priekinės pakabos, traktuodamas vairo konstrukciją kaip apribojimą; kitas gali žiūrėti į situaciją atvirkščiai. Kaip tada turi būti priimami projektiniai sprendimai?

Klausimas, kaip aš jį iškėliau, yra labai specifinis, suteikiantis problemai konkretumo. Jį galima užduoti bendresne forma, tiesiogiai susijusia su bet kuria tikslinga korporacijos veikla, kuri yra padalyta tarp jos atstovų. Kokie principai lemia atstovų (departamentų ar individų) pasidalijimą? Kokie principai turi valdyti proceso tarp atstovų, kuriems buvo padalyta užduotis, kontrolę?

Ankstesniame skyriuje kalbant apie inovacijas buvo pasakyta, kad už naują idėją atsakingas asmuo ar grupė turi dalyvauti ir ją įgyvendinant. Panašus principas tinka ir projektui, kuris skatina kažkokį produktą. Vienas atstovas yra labiausiai suinteresuotas projektu. Tai atstovas, kuris bus atsakingas už produkto sėkmę arba nesėkmę.

Tam agentui turėtų priklausyti galutinė valdžia visose projekto stadijose. Sudedamosios produkto dalys turėtų būti struktūrizuotos tuo pačiu būdu. Taigi sąveika tarp vairavimo sistemos ir priekinės pakabos surinkimo lemia dviejų inžinierių, projektuojančių tas sudedamąsias dalis, sąveiką. Vienas šių inžinierių turėtų dirbti padalinyje, kuris atsakingas už visą automobilį, taigi atsakingas ir už visų sudedamųjų dalių konstrukciją. Būtent šis inžinierius labiausiai suinteresuotas projekto, kaip visumos, sėkme. Jis yra suinteresuotas sukonstruoti dalis taip, kad būtų optimizuota transporto priemonė kaip visuma, o ne taip, kad būtų optimizuotas vienas ar kitas komponentas. Tai inžinierius, kuris privalėtų turėti teisę kontroliuoti visus techninius procesus.

Bet kaip šie sprendimai turėtų būti priimami? Čia taikytiną principą galima pavadinti atgaliniu konstravimu. Jis primena atgalinę priežiūrą. Šis principas – tai paprastas racionalaus veiksmo principas: veiksmai nukreipti tikslui pasiekti. Tačiau tuos veiksmus lemiantys kriterijai diktuojami atgaline kryptimi – nuo tikslo iki pradinio taško. Taip, kaip atgalinei priežiūrai yra būdingos trumpos grįžtamojo ryšio kilpos nuo galutinio rezultato link veiksmo, taip ir atgalinis konstravimas apima trumpas grįžtamojo ryšio kilpas nuo galutinio produkto iki projektavimo sprendimo. Galima tikėtis atgalinio kilpos konstravimo dėka gauti rezultatą, kuris yra artimesnis viso produkto optimizavimui, nes procesas prasideda nuo produkto funkcionavimo ir veikia atgal.

Žinoma, yra ir kitų principų, paveikiančių veiksmo sistemos struktūrą. Jei visi veikėjai suinteresuoti korporacijos tikslu, tada valdžios paskirstymas darant sprendimus sąveikos taškuose ne toks svarbus. Nors skirtingi veikėjai gali suprasti problemą skirtingai, tačiau jų interesai bus panašūs. Todėl sprendimai mažiau priklausys nuo to, kaip paskirstytos kontrolės teisės. Vis dėlto nevienodas supratimas, kurį lemia kiekvieno atstovo pozicija procese, diktuoja tą pačią pagrindinę struktūrą, kai valdžią atgaline kryptimi vykdo tas atstovas, kuriam priklauso galutinė atsakomybė už projekto sėkmę.

Kalbant apie korporacijos atstovų sąveiką, problema kyla dėl formalios organizacijos, pagrįstos vaidmenimis arba padėtimis, struktūros. Tokia struktūra sukuria barjerus sandoriams tarp daugelio atstovų porų. Todėl iškyla kur kas didesnė būtinybė daryti įtaką leistiniems sandoriams, kad atstovai galėtų kontroliuoti įvykius, kuriais yra labiausiai suinteresuoti (t. y. tuos rezultatus, už kuriuos jie turės atsiskaityti).

Atstovų korporacinių interesų internalizacija

Kai konstrukcijos ar gamybos sprendimų kontrolė paskirstoma taip, kad jie optimalūs korporaciniam veikėjui kaip visumai, o ne sudedamajai jo daliai, tai problema labai supaprastėja, jei korporacinis veikėjas yra konjunkcinė valdžios sistema (kurioje visi turi daugmaž tuos pačius interesus), o jo produktas yra tiesiog tų interesų įgyvendinimas. Tai, žinoma, nėra bruožas tokio korporacinio veikėjo, kuris sukuria ir rinkoje pardavinėja produktą, nes vienintelis bendras jo atstovų interesas yra gyvybingumo palaikymas. Nuo to gyvybingumo priklauso, ar visi jie turės darbo. Be to, kiekvienam atstovui būdingi skirtingi interesai (asmeninės karjeros, skyriaus sėkmės ir kitų pranašumų, tenkančių korporacinio veikėjo padaliniams, atžvilgiu). Jie gali prieštarauti kitų atstovų interesams ir tikrai nėra bendri su jais interesai.

Tokiu atveju korporacinis veikėjas yra suinteresuotas pasiekti, kad kiekvienas atstovas susitapatintų su korporacija – taip, kad korporacijos interesus jis laikytų savais. Kraštutiniu atveju atstovas taps tuo, ką aš 7 skyriuje vadinau gimininguatstovu, kurio interesai neatskiriami nuo korporacinio veikėjo interesų. Ar korporacinis veikėjas arba atstovas imasi veiksmų, vedančių šia kryptimi?

Pasirodo, yra daug tokių veiksmų. Kai kuriuos pradeda korporacinis veikėjas, kai kuriuos – atstovas. Tie veiksmai ir sutapatina atstovą su korporacija, pavyzdžiui:

atstovai dainuoja kompanijos dainas;
atstovas nešioja kompanijos uniformą ir taip parodo esąs jos dalis;
atstovas lanko visuomeninius kompanijos renginius – ekskursijas, vakarėlius ir t. t.;
kompanija vykdo darbo vietos garantijų ar netgi įdarbinimo visą gyvenimą politiką, kad atstovas kompanijos ateitį laikytų savo ateitimi.

Šie ir kiti veiksmai rodo, kad korporaciniai veikėjai siekia paskatinti atstovus susitapatinti su korporacijos interesais ir kad tam tikromis aplinkybėmis atstovai jaučia pasitenkinimą priimdami korporacijos interesus kaip savo interesus.

Vidinės korporacinio veikėjo struktūros optimizavimo bendrieji principai

Pirmas dalykas, kurį reikia pripažinti, yra tas, kad nepaisant tos naudos, kurią atneša atstovo susitapatinimas su korporacijos interesais, tie interesai negali būti realizuoti jų nediferencijuojant skirtingoms pozicijoms. Jei tam tikras padėtis užimantys asmenys aktyviai siekia įgyvendinti interesus, susietus su šiomis padėtimis, tai gali sukelti vidinį interesų konfliktą ir nulemti suboptimalias korporacijos, kaip visumos, baigmes. Bet jeigu pozicinių interesų siekiama ne taip aktyviai, rezultatai gali būti dar mažiau optimalūs korporacijos atžvilgiu. Čia tinka Mandeville'o *Pasakėčia apie bites* (*Fable of the Bees*) (1772 [1714]): būtent kiekvieno atstovo dėmesys savo interesams sukuria energiją, reikalingą korporacijos interesams realizuoti.[5]

Tinkamos struktūros korporacinis veikėjas nusistatys tam tikrus kiekvienos pozicijos interesus, kurių siekiant bus patenkinti korporacijos interesai. Apie tai rašė Charnesas ir Stedry (1966):

> Matyt, galutinis tikslas yra organizacija, kurios kontrolės sistema sutvarkyta taip, kad įvairių lygių darbuotojų tikslų siekimas prisideda prie organizacijos tikslų. Tai nereiškia, kad visi darbuotojai turi įsipareigoti organizacijos tikslams. Pavyzdžiui, tekintojui nebūtina įsipareigoti plėsti kompanijos rinkos dalį. Tam tekintojui reikia nustatyti tokius tikslus ir atlygius, kad siekdamas to, ką jis laiko savo svarbiausiais interesais – nesvarbu, racionaliais ir iracionaliais būdais – jis kiek galėdamas prisidėtų prie organizacijos siekiamų tikslų (p. 163).

[5] Šioje pasakėčioje kiekvienas siekė savo tikslų, ir avilys buvo produktyvus; kai visiems buvo liepta dirbti bendram labui, avilį užvaldė tinginystė.

Šis požiūris tolimas Weberio racionalios organizacijos sampratai, kurioje su tam tikromis padėtimis susieti interesai neįeina į struktūros projektą. (Vėberiškoji organizacijos konstrukcija yra pagrįsta prielaida, kad valdininkų veiksmai arba grindžiami įsakymais iš viršaus, arba yra natūraliai nukreipti į organizacijos tikslą.) Charneso ir Stedry'o aprašytas idealas nekalba apie tai, kaip optimaliam korporacijos veikimui užtikrinti turi būti paskirstytos veiksmų kontrolės teisės (taip pat ir teisės daryti sprendimus sąveikos tarp padalinių taškuose). Iš esmės, kuo labiau padėties interesai pritaikyti tai padėčiai, kaip rekomenduoja Charnesas ir Stedry, tuo rimtesnė potencialaus interesų konflikto problema.

Šiame skyriuje pateikti pavyzdžiai leidžia suformuluoti keletą tarpinio lygio principų. Pirma – tai, kad atgalinė gamybos sekos priežiūra lemia pranašesnę organizacinę veiklą negu numatančioji priežiūra, rodo trumpos grįžtamojo ryšio kilpos privalumus. Gilesnė patirties su trumpa ir ilga grįžtamojo ryšio kilpa analizė rodo dvi svarbias pasekmes organizacijai: jei grįžtamojo ryšio kilpa trumpa, greičiau reaguojama į trukdymus ir mažesnis skaičius pozicijų, per kurias eina grįžtamasis ryšys, taigi mažiau iškraipymų ir mažesni sandorių kaštai.

Antra – daugelio „atsipumpuravimų" nuo korporacijų sėkmė (taip pat ir priekinių ratų nukrypimo nuo statmenos ašies principo įgyvendinimo nesėkmė arba skyriaus vadovo nesugebėjimas jo atsisakyti) rodo, kad geresni rezultatai pasiekiami, kai veiklos kontrolė išlieka rankose tų, kurie yra stipriai suinteresuoti jos sėkme, nei tuo atveju, kai kontrolė perduodama iš vieno skyriaus kitam projektavimo ar gamybos ciklo eilės tvarka. NIH sindromo vyravimas sustiprina šią išvadą.

Trečia – projektavimo sprendimų padalinių sąveikos taškuose pavyzdys rodo, kad labiausiai suinteresuotas bendros veiklos sėkme atstovas yra tas, kuris, gavęs valdžią priimti projektavimo ir gamybos sprendimus, turinčius įtakos tai veiklai, bus labiausiai linkęs optimizuoti rezultatą kaip visumą.

Šie trys principai drauge rodo aukštesnio lygio principą, kuris gali būti įvestas kalbant apie federalizmo teoriją, minėtą 13 skyriuje. Svarbiausias šios teorijos iškeltas klausimas susijęs su vyriausybiniu vienetu, kuris optimaliai atsakingas už tam tikrą veiklą (pavyzdžiui, kanalizaciją, vandentiekį, uosto veiklą, viešosios tvarkos priežiūrą). Paprasčiausias atsakymas yra toks: efektyvumą užtikrina toks vienetas, kuris apima kaip tik tuos veikėjus, kuriuos atitinkama veikla paliečia. Kalbant apie miesto ar jo priemiesčių vandentiekio tarnybą, šis vienetas nebus centrinė miesto ar apskrities valdžia, o specializuotas valdymo vienetas, kuris apima kaip tik tas teritorijas, kurios veikia vandentiekio sistema. Šį atsakymą pagrindžia išorinių veiklos poveikių internalizavimo principas, leidžiantis pasiekti efektyvius rezultatus be sandorių, kuriuose dalyvauja veikėjai, nesantys sprendimus priimančiame vienete. Padarius tam tikras supaprastinančias prielaidas (taip pat ir prielaidą, kad nereikia jokių papildomų išlaidų specializuotiems vyriausybės vienetams), gali būti parodyta (Breton, 1974), kad šis sprendimas leidžia pasiekti efektyvių rezultatų.

Jei apie korporacijos veikėjų struktūrą protaujama panašiai, galima pasiūlyti tokias valdžios veiksmų išdėstymo gaires:

1) jeigu duota techninė veiksmų tarpusavio priklausomybė, apie kiekvieną atskirą padėtį reikia išsiaiškinti, kokius kitus atstovus tiesiogiai veikia tą padėtį užimančio asmens veiksmai;

2) tiems atstovams reikia suteikti teisę kontroliuoti tuos dalykus, kuriais yra suinteresuotas šią padėtį užimantis asmuo – pavyzdžiui, jo darbo užmokestį ar paaukštinimą.

Esant tokiai korporacinio veikėjo struktūrai (atgalinė priežiūra yra jos taikymo linijinei gamybos sekai pavyzdys), hierarchinę valdžios struktūrą pakeis sudėtingi tam tikras padėtis užimančių žmonių mainai. Tokioje mainų sistemoje valdžia būtų paskirstyta beveik priešingai negu hierarchinėse struktūrose. Veikėjai, turintys teisę kontroliuoti tam tikras pareigas einančio asmens paskatinimus, būtų veikėjai, kuriems savo veiksmais tiesioginę įtaką daro tą padėtį užimantis asmuo. Aukštesniosios administracijos vaidmuo būtų suprojektuoti techninės tų pareigų tarpusavio priklausomybės struktūrą, paskirstyti joms korporacinio veikėjo teises ir išteklius (taigi sustruktūrinti paskatinimus tam tikras padėtis užimantiems asmenims), spręsti korporacinėje veikloje kylančius konfliktus.

Šis optimalaus teisių paskirstymo principas skatina struktūrą, kuriai netinka nė vienas anksčiau aptartas gyvybingumo modelis. Teisių perskirstymas baigiasi struktūra, kurioje korporacinio veikėjo ir darbuotojo (atstovaujančiojo ir atstovo) santykį pakeičia tiekėjo ir užsakovo santykis tarp įvairių organizacijoje esančių pareigybių. Kiekvieną padėtį užimantis asmuo privalo pasiekti tai, ką galima pavadinti poziciniu gyvybingumu, t. y. gyvybingumą sandorių su kitomis padėtimis korporacijoje atžvilgiu. Bendras korporacinio veikėjo gyvybingumas pasiekiamas tada, kai kiekviena padėtis yra labai gyvybinga.

Korporacijos sampratos kaita

Maxo Weberio biurokratijos samprata, teisinės atstovaujančiojo ir atstovo sampratos, ekonomistų tyrimai atstovaujančiojo ir atstovo teorijoje, kai kurios organizacijų sociologijos teorijos turi vieną bendrą elementą. Korporacija laikoma vieno tikslo išplėtimu; savininkas ar savininkų (arba atstovaujamųjų) grupė sujungia gamybos veiksmus arba pareigūnus (atstovus), kad įgyvendintų šį tikslą. Tarnautojai užima padėtis, tampa atstovais ir vienu iš gamybos veiksmų. Valdžios sistema laikoma disjunkcine; tarnautojų nedomina savininkų tikslai, bet jie sutinka veikti pagal savininkų interesus už kompensaciją. Šia prasme tarnautojai įgyja tam tikrų teisių kaip tarnautojai, kurių priežastis – specifinis produktas – darbas, kurį jie atsineša į rinką.

Produktyvios socialistinėje valstybėje veikiančios korporacijos samprata šiek tiek kitokia. Atstovaujamasis, arba savininkas, yra valstybė. Tarnautojai yra valstybės atstovai. Tarnautojas, kaip valstybės „dalinis savininkas", yra vienas iš korporacijos atstovaujamųjų. Taigi, kaip teigia socialistinės valstybės teoretikai, individui jo darbas nėra susvetimėjęs, nes jį, kaip darbininką, samdo jis pats kaip visuomenės narys

[6] Toks teiginys ignoruoja faktą, kad kiti piliečiai taip pat yra valstybinės korporacijos savininkai. Taigi, jei pilietis yra vienas iš 250 milijonų, tik viena 250-milijoninė jo darbo dalis nėra susvetimėjusi. Jo, kaip darbininko, interesai smarkiai nusveria jo, kaip dalinio savininko, interesus, nes pastarieji yra dalijami iš gyventojų skaičiaus. Šis teiginys taip pat ignoruoja Michelso (1949 [1915]) pastebėtą faktą, kad tie, kurie kontroliuoja organizacinį aparatą, turi skirtingus interesus negu eiliniai kolektyvo nariai

ir dalinis valstybinės korporacijos savininkas (žr. MacPherson, 1964).[6] Vis dėlto svarbiausia ir socialistinėje, ir kapitalistinėje ūkio sistemoje yra tai, kad tarnautojų (atstovų) ir savininkų (atstovaujamųjų) interesai yra atskirti (*disjoint*), netgi jei tas pats asmuo yra ir tarnautojas, ir vienas iš daugelio savininkų.

Visuomenė, kaip valdžios sistema, suvokiama skirtingai: paprastai kaip konjunkcinė valdžios struktūra, kurioje piliečiai turi tam tikrus bendrus interesus kaip visuomenės nariai, tačiau jie turi ir skirtingų interesų. Tokios valdžios struktūros valdymo teorija detaliau buvo aprašyta 13 skyriuje. Ji pagrįsta samprata, kad piliečiai yra suverenūs ir per visuomeninę sutartį suteikia sau, kaip korporacijai, dalį suverenių teisių, kurios bus panaudotos jų bendriems interesams. Ši valdymo teorija detaliai apibūdina ne tik institucinę struktūrą, kurios dėka visuomenė gali imtis korporacinių veiksmų, bet ir tam tikras institucijas, kurių dėka individualių piliečių suverenų interesai gali nukreipti korporacinius visuomenės veiksmus. Dėl procesų, sukeliančių oligarchinę kolektyvo vadovų kontrolę (Michelso geležinis oligarchijos dėsnis), dalis šios valdymo teorijos kalba apie socialines ir institucines sąlygas, kurioms esant, turintieji valdžią, kaip piliečių suverenų atstovai, gali būti jų kontroliuojami.

Koks tada yra tinkamas korporacijos, kurią aš pavadinau disjunkcine sudėtinga valdžios struktūra, pagrindas? Kitas artimas klausimas – koks yra tinkamas konceptualus kitų formalių organizacijų, ne korporacijų, pagrindas? Tai tokios organizacijos kaip vyriausybės agentūros ar įstaigos. Anksčiau aprašyti valdymo būdai keičiasi nuo vyresniųjų (laipsniu, pareigomis) valdžios į discipliną, kurią primeta paskatų sistema. Tarnautojai korporacijoje įgyja interesų tam tikra prasme su ja susitapatindami; o akcininkų interesai korporacijoje mažėja, išskyrus tai, kad korporacija jiems yra įplaukų iš kapitalo šaltinis. Būtent tai nutolina korporaciją nuo tos jos sąvokos, kurioje savininkas yra atstovaujamasis, o tarnautojai – atstovai.

Tinkamas konceptualus korporacijos, vyriausybinės įstaigos ir kitų formalių organizacijų pagrindas, manau, yra veiksmų sistema, kuri tik vienu aspektu skiriasi nuo save kuriančios (*self-constituting*) ir save valdančios (*sefl-governing*) socialinės sistemos. Taigi korporacinis veikėjas neturi būti laikomas hierarchine valdžios struktūra kaip tradicinėse biurokratijos teorijose; jį reikia laikyti veiksmų sistema, sudaryta iš įvairių padėčių (ne asmenų). Tokioje sistemoje santykių tarp padėčių struktūra nėra autonomiškai organizuota kaip save kuriančioje socialinėje sistemoje, o nustatyta centrinės administracijos, kad būtų pasiekti tam tikri tikslai, sudarantys korporacinio veikėjo tikslą. Šioje struktūroje esantys veikėjai siekia savo tikslų. Jei struktūra yra gerai sukonstruota, šiais siekiais kartu bus pasiektas ir korporacinio veikėjo tikslas.

Prie šios koncepcijos grįšiu 21 skyriuje, kuriame korporacija bus nagrinėjama kaip visuma (taip pat ir jos savininkai) platesnėje visuomenėje, kurioje ji egzistuoja.

(tas kolektyvas yra visuomenė valstybinio socializmo atveju arba Vokietijos socialdemokratų partija, kurią tyrinėjo Michelsas). Tačiau, kadangi atstovaujamasis yra pati valstybė, tarnautojams nelengva panaudoti valstybę kontroliuoti atstovaujamojo galią arba padidinti savo galią statutiniais įstatymais (tokiais kaip Nacionalinis darbo santykių įstatymas arba Informacijos laisvės įstatymas Jungtinėse Valstijose, arba dalyvavimo sprendžiant įstatymas Vokietijoje).

17

TEISĖS IR KORPORACINIAI VEIKĖJAI

3 skyriuje buvo nagrinėjama esminė teisių socialinėse sistemose prigimtis, taip pat būdai, kuriais teisės paskirstomos į dalomas gėrybes, neturinčias išorinių poveikių. Vis dėlto egzistuoja ypatingų problemų, kai teisės susijusios su korporaciniais veiksmais. Kai kurias iš jų minėjau 13–16 skyriuose. Čia aptarsiu dar tris klausimus, apimančius teises ir korporacinį veiksmą. Pirma – tai skirtumas tarp individualios naudos maksimizacijos ir kolektyvinio veiksmo: kokį poveikį teisių padalijimas korporacinio veikėjo viduje daro viešųjų gėrybių problemos, iškylančios dėl minėto skirtumo, sunkumo laipsniui? Antras klausimas – tai teisių mainai tarp individų, kai tos teisės vienaip ar kitaip apima korporacinius veikėjus: kokiomis sąlygomis tokie teisių mainai tarp individų teisėti ir kokiomis neteisėti? Trečias klausimas – nuosavybės teisių skaldymas: Berle ir Meansas (1933) aprašė, kaip šiuolaikinė korporacija suskaldė privačios nuosavybės atomą į dvi sudedamąsias dalis, kurias galima apibūdinti kaip teisę turėti naudos iš nuosavybės ir teisę naudoti ją kaip išteklius, arba pasipelnymo teises ir naudojimo teises. Kaip šis nuosavybės teisių suskaldymas į dvi dalis veikia galios paskirstymą?

Korporacinių teisių paskirstymas ir viešųjų gėrybių problema

Skirtumas tarp individualios maksimizacijos ir korporacinio veiksmo sukelia viešųjų gėrybių problemą. Tai, matyt, pati rimčiausia problema, su kuria susiduria didelis kolektyvas. Kolektyvinius sprendimus priima nariai, nejaučiantys jokios paskatos įgyti informacijos arba veikti pagal savo interesus, nes yra labai maža tikimybė, kad vieno kurio nors nario veiksmas, kai jis pasinaudoja savo balsavimo teise, pakeis rezultatą. Esminis trūkumas yra tas, kad maksimizacija vyksta ne toje vietoje: individuali naudos maksimizacija skatina korporacinio veiksmo suboptimizaciją.

Šį trūkumą mėginti ištaisyti galima įvairiais būdais. Vienas jų – tai teisių paskirstymas. Kaip toks paskirstymas veikia išsisukinėtojo problemą, galima paaiškinti grįžtant prie 16 skyriaus pavyzdžio. Tas pavyzdys atskleidė skirtumą tarp numatančiosios ir atgalinės priežiūros gamybos įmonėje. Numatančiosios priežiūros atveju teisę atmesti įvestį (*input*) į gamybos procesą turi ne padalinys tam tikrame to proceso etape (pavyzdžiui, surinkimo linija), bet tas, kas užima tam tikrą aukštesnį postą, kuriam minėtas padalinys yra pavaldus. Tikrintojas atsiskaito užimančiajam šį postą. Teisę sustabdyti gamybos procesą, jei pastebima klaida, turi meistras (*foreman*), atskaitingas to padalinio vadovui. Atgalinės priežiūros atveju teisę atmesti reikalavimų neatitinkančias įvestis turi pats padalinys, o jame – kiekvienas gamybos linijos operatorius. Teisę sustabdyti gamybos procesą, jei pastebimos klaidos, taip pat turi individualiai kiekvienas operatorius (kiekvienas turi veto teisę). Kiekvienas šios teisės turėtojas atskaitingas padaliniui kaip kolektyvui. Padalinys savo ruožtu atskaitingas gamybos linijos padaliniui kitame gamybos etape, kuris gali atmesti gaunamus produktus.

Kaip rašyta 16 skyriuje, numatančioji priežiūra skatina ilgą grįžtamojo ryšio kilpą nuo pasekmių organizacijai iki individo. Individo įnašas yra vienas iš daugelio, sukuriančių korporacijos produktą. Jeigu individas jaučia pasekmes tik iš produkto kaip visumos, jis gauna paskatą išsisukinėti. Atgalinės priežiūros atveju veikia grįžtamasis ryšys su trumpa kilpa nuo individo veiksmų iki pasekmių veikėjui. Jeigu individualūs veikėjai individualiai maksimizuoja, numatančioji priežiūra lemia didelį neatitikimą tarp veikiančio padalinio ir padalinio, patiriančio padarinius. Taigi iškyla viešųjų gėrybių, arba išsisukinėtojo, problema. Atgalinė priežiūra iš dalies įveikia šį neatitikimą, o kartu – ir išsisukinėtojo problemą.

Teisių panaudojimas ir mainai

Tam tikrose situacijose veikėjas gali pasinaudoti teise, bet neturi teisės laisvai ja keistis. Vadinasi, keistis pirmąja teise yra neteisėta. 17.1 lentelėje pateikti kai kurie atvejai, kuomet keistis teise yra neleidžiama, ir kai kurie atvejai, kuomet veikėjas ir teisė yra tie patys, bet mainai dabar jau yra teisėti. Koks čia skirtumas?

Intuityviai aišku, kurie iš šių sandorių yra neteisėti arba nelegalūs ir kurie teisėti. Čia nėra jokių misterijų. Vis dėlto svarbu peržengti intuiciją ir pateikti konceptualų klausimą: koks principas ar principai skiria teisėtus mainus nuo neteisėtų?

Kai sandorius sudaro įstatymų leidėjas, skirtumą tarp teisėto ir neteisėto galima paaiškinti pastebint, kad įstatymų leidėjas yra asmuo, einantis atstovo pareigas, ir kad jo rinkėjai, kaip korporacinis veikėjas, yra atstovaujamasis. Įstatymų leidėjo balsas yra jo rinkėjų nuosavybė, kurią atstovas turi panaudoti rinkėjų interesams. Neteisėti yra tokie sandoriai, kuriuose įstatymų leidėjas atsisako savo balso, rinkėjų nuosavybės, mainais už tas gėrybes, kuriomis jis asmeniškai pasinaudos.

Pirmieji du teisėtų įstatymų leidėjo sandorių atvejai iškelia keletą papildomų klausimų. Pažadas balsuoti taip, kaip nori rinkėjai, už tai, kad gautum jų balsus perrinkimui, yra svarbiausias sandoris tarp atstovaujamojo ir atstovo; jis yra teisėtas. Vis dėlto jį reikia atskirti nuo sandorio, kuris iš pirmo žvilgsnio atrodo panašus. Tai pažadas korporacijai, užsiimančiai verslu ten, kur gyvena įstatymų leidėjo rinkėjai, balsuoti pagal jos interesus už pinigus, gaunamus rinkimų kampanijai. Toks sandoris nėra teisėtas rinkėjų akyse, nes jiems, kaip atstovaujamajam, priklauso įstatymų leidėjo balsas. Čia vyksta tokie mainai, kuriuose atstovas, atlikdamas savo, kaip atstovo, vaidmenį, naudoja atstovaujamojo išteklius tokiu būdu, kuris gali neatitikti atstovaujamojo interesų.

Neteisėtumas glūdi tame, kad pinigai nėra šaltinis, galintis teisėtai vaidinti savo vaidmenį atstovaujamojo ir atstovo sandoryje, ir tame, kad mainuose dalyvaujantis veikėjas nėra atstovaujamasis. Čia atstovaujamasis yra korporacija: balsuotojai – įstatymų leidėjo rinkėjai; tačiau kadangi tarp bet kokių rinkėjų egzistuoja interesų konfliktas, atstovaujamojo interesai turi būti arba daugumos pozicija tam tikru klausimu, arba tai, kas, įstatymų leidėjo nuomone, geriausiai atitinka jo rinkėjų interesus.[1]

[1] Šis skyrimas, žinoma, atitinka perskyrą tarp delegato, balsuojančio, kaip liepia rinkėjai, ir atstovo, iš kurio tikimasi, kad jis balsuos pagal rinkėjų interesus ir kad panaudos savo sugebėjimus ir sprendimo galią kaip jų atstovas. Panaši perskyra išsirutuliojo teismuose skiriant nepriklausomą sutarties dalyvį ir tarnautoją (*servant*) kaip atstovavimo formas (žr. 7 skyrių).

17.1 lentelė. Neteisėti ir teisėti teisių mainai

Neteisėti	Teisėti
1. Įstatymų leidėjas pažada balsuoti už arba prieš įstatymą, kad mainais gautų: a) pinigų asmeninėms išlaidoms; b) informaciją apie pelningas investicijas; c) pažadą duoti pelningą užsakymą jo teisinei firmai.	1. Įstatymų leidėjas pažada balsuoti už arba prieš įstatymą, kad mainais gautų: a) rinkėjų grupių pažadą paremti jį ir talkinti kitos rinkimų kampanijos metu; b) partijos vadovo pažadą paskirti jį į komitetą; c) vyriausybinės agentūros vadovo pažadą, kad nauja įmonė bus statoma jo rinkiminėje apygardoje.
2. Policijos pareigūnas paima kyšį už tai, kad neišrašo baudos už eismo taisyklių pažeidimą.	2. Policijos pareigūnas neišrašo baudos skubančiam pas pacientą gydytojui.
3. Teisėjas paima kyšį už tai, kad skirtų lengvą arba lygtinę bausmę nuteistajam.	3. Teisėjas skiria lengvą arba lygtinę bausmę nuteistajam, kadangi jis turi išlaikyti gausią šeimą.
4. Pareigūnas sutinka išimties tvarka išduoti leidimą statybai mainais už įnašą į politinės partijos kasą.	4. Pareigūnas sutinka išimties tvarka išduoti leidimą statybai mainais už pažadą įrengti šalia statybos vietos viešą parką.
5. Pirkimų agentas priima dovanas iš pardavimų atstovo ir pateikia didesnį nei įprasta užsakymą.	5. Pirkimų agentas sutinka pateikti didesnį užsakymą, kai pardavimų atstovas pasiūlo didelę nuolaidą.
6. Sekretorė už seksualines paslaugas paaukštinama darbe.	6. Sekretorė dirba viršvalandžius už pažadą, kad bus paaukštinta.
7. Profsąjungos pirmininkas sutinka su sutarties sąlygomis, kai gamyklos direktorius pažada paremti jo kandidatūrą į užmiesčio klubą	7. Profsąjungos pirmininkas sutinka su sutarties sąlygomis, kai gamyklos direktorius pažada įrengti darbuotojams sporto aikštyną.

Klausimas lieka sudėtingas, nes įstatymų leidėjas turi antrą atstovaujamąjį, kurio interesai gali prieštarauti jo rinkėjų interesams. Tai visuomenė kaip visuma, kurios dalis yra jo rinkėjai. Tokiais laikotarpiais, kai didesnioji korporacija (pavyzdžiui, valstybė) yra pavojuje, šios didesnės korporacijos ir rinkėjų požiūriu atstovas elgsis neteisėtai, jeigu gins kokius nors kitus nei didesniosios korporacijos interesus.

Antrajam, trečiajam ir ketvirtajam 17.1 lentelės atvejams su policijos pareigūnu, teisėju ir statybų planavimo pareigūnu būdingas tas pats pagrindas. Kiekvienu atveju pareigūnas turi tam tikras teises; t. y. tam tikrus išteklius veikti kaip bendruomenės (miesto ar kitos institucijos) atstovas. Tie ištekliai yra bendruomenės turtas, ir jis gali būti teisėtai panaudotas tik bendruomenės interesams įgyvendinti. Tačiau tai, kaip atstovas panaudoja savo sprendimą, palikta jo, kaip atstovo, nuožiūrai, kuria jis gali naudotis tam tikrais atvejais. Sandorius teisėtais daro tai, kad jie gali būti laikomi atstovo sprendimo apie tai, kas atitinka bendruomenės interesus, rezultatu. Ši pretenzija į teisėtumą patvirtinama, nes kiekvienu atveju mainai nepasitarnavo

paties atstovo interesams. Pastebėjus, kad buvo paisoma atstovo interesų, toks sandoris prarastų teisėtumą.

Taigi visais šiais atvejais galioja vienas principas: tam tikra teisė veikti visada turi savo savininką. Jei šios teisės turėtojas nėra savininkas arba atstovaujamasis, o atstovas, tada teisė gali būti perduota, jeigu tas perdavimas tarnauja savininko interesams, kiek tik galima tikėtis. Testą, ar taip iš tikrųjų yra, kuris tinka atstovavimo santykiams apskritai, išreiškia klausimas, ar toks perdavimas tarnauja atstovo interesams.

Du papildomi pavyzdžiai iliustruoja šį principą tais atvejais, kai teisės veikti turėtojas yra korporacinis veikėjas – arba formaliai apibrėžtas, arba pagrįstas neformalia konstitucija.

Pirmasis pavyzdys paimtas iš grožinės literatūros – C. P. Snow romano *Direktoriai* (*The Masters*), 1951. Trylika koledžo tarybos narių renka naują koledžo direktorių. Susidarius konfliktinei situacijai, vienas tarybos narys turi lemiamą balsą. Jis nori tapti Karališkosios draugijos nariu. Kitoje pusėje esantis koledžo tarybos narys, chemikas, jau priklauso Karališkajai draugijai. Pirmasis pasisiūlo koledžo rinkimuose balsuoti priešingai, kad antrasis pasiūlytų jį į Karališkąją tarybą. Tačiau chemikas nepriima siūlymo, kitiems tarybos nariams šis siūlymas taip pat atrodo neteisėtas. Neteisėtu jį laikytų ir Karališkosios draugijos nariai.

Šiame pavyzdyje Karališkosios draugijos nariai turėjo pagrindo nepritarti tokiam sandoriui, nes toks sprendimas, tariamai daromas Karališkosios draugijos interesais, iš tikrųjų būtų daromas kitos asmenų grupės interesais: tų koledžo tarybos narių, kuriems pirmasis ketino parduoti savo balsą. Kitaip tariant, Karališkosios draugijos išteklius, narystė, nebūtų panaudota draugijos interesams, bet būtų pavogtas ir panaudotas pašalinių žmonių interesais. Nagrinėjant koledžo tarybos narių požiūrį, reikia atskirti dvi konflikto puses. Tų narių, kurie buvo Karališkosios draugijos nario pusėje, kaip korporacijos interesus siūlomas sandoris būtų patenkinęs. Vienas jų pusės narys turėjo išteklių (nominacijos į Karališkosios draugijos narius teisę), kurį galėjo pridėti prie tos pusės korporacinių išteklių, kad ji įgytų Nightingale'o balsą koledžo vadovo rinkimuose. Tarybos nariai, kurie buvo priešingoje konflikto pusėje, kaip korporacija, turėjo interesų, kuriems siūlomas sandoris būtų pakenkęs. Tačiau nė viena iš šių šalių, šių dviejų korporacinių veikėjų, koledže neturėjo konstitucinių teisių į Nightingale'o balsą, todėl nė viena negalėjo sandorio laikyti vagyste. Tačiau koledžo tarybos nariai, kaip korporacinis veikėjas, Nightingale'o siūlomą sandorį galėjo laikyti ištekliais vagystės bandymu. Jo balsas buvo konstitucijos jam, kaip koledžo nariui, suteikta teisė, kuria jis turėjo naudotis, kad įgyvendintų bendrus koledžo interesus, kaip jis juos suprato. Tačiau, naudodamasis šia teise privatiems tikslams, koledžas, kaip korporacinė institucija, jos netenka. Tie koledžo tarybos nariai, kuriems Nightingale'o pasiūlytas sandoris būtų labiausiai pakenkęs, primygtiniausiai pabrėžė jo neteisėtumą, tačiau tokiu jį pripažino net ir kitos pusės nariai, o kai kurie iš jų nebuvo laimingi dėl galimybės tokiu būdu laimėti Nightingale'o balsą.

Šiame pavyzdyje korporacija, kurioje yra direktoriaus vieta ir kuri konstituciškai paskirsto šios vietos kontrolę balsų pavidalu, būtų vagystės auka. Šiame veiksme dalyvavo keturi relevantiški veikėjai: du potencialūs vagys ir dvi vagystės aukos. Vagys buvo asmenys: Nightingale ir tas tarybos narys, kuris kartu buvo ir Karališkosios draugijos narys. Jie būtų pavogę vieną išteklių iš koledžo, o kitą iš Karališkosios draugijos ir panaudoję juos siekti savo asmeninių, o ne šių korporacijų tikslų.

Antrasis pavyzdys turi kitokią struktūrą, bet taip pat yra susijęs su mainais per korporacijų ribas siekiant privačių tikslų. Toks atvejis buvo Prancūzijoje valdant Charlesui de Gaulle'ui, kuris spaudė revalvuoti auksą dolerio atžvilgiu (kai Prancūzija prisipirko daug aukso). De Gaulle bandė susitarti dėl tokių mainų, įtraukiančių Europos ekonominę bendriją (EEB) ir Tarptautinį valiutos fondą (TVF): svarstant Britanijos narystės EEB klausimą, Prancūzija nepaskelbs savo veto mainais už kitų EEB narių paramą aukso revalvavimui dolerio atžvilgiu. Visos EEB narės buvo ir TVF narės, bet ne visos TVF narės buvo EEB narės. Kitos EEB narės, išskyrus Prancūziją, palaikė Britanijos narystę; taigi, nors korporaciniai EEB interesai buvo priešingi EEB ištekliaus (Prancūzijos balso už ar prieš Britanijos narystę) panaudojimui, tam neprieštaravo nė vieno individualaus nario interesai. Kita vertus, kai kurios TVF narės nebuvo EEB narės, ir jos laikė siūlomus mainus neteisėtais (jie taip ir neįvyko), nes tiems mainams reikėjo TVF išteklių (TVF narių, kurios buvo taip pat ir EEB narės, balsų) siekiant įgyvendinti interesus, kurie nebuvo TVF interesai, atimant iš TVF išteklius, kuriais pasinaudotų kitos korporacijos nariai.

Valdžios dreifas veikėjams, turintiems panaudos teises

Panaudos teisės korporacinių veikėjų rankose

Kaip anksčiau minėjau, Berle ir Meansas (1933) teigė, kad šiuolaikinė korporacija Jungtinėse Valstijose suskaldė privačios nuosavybės atomą. Jie turėjo omenyje, kad privačią nuosavybę sudaro (mažiausiai) dvi teisės: teisė panaudoti nuosavybę bet kuriems teisėtiems tikslams ir teisė panaudojant nuosavybę turėti naudos. Jie parodė, kaip šiuolaikinės viešos korporacijos vadovai naudojasi savo teisėmis (t. y. turi galią apibrėžti specifinį korporacijos turto panaudojimą), o savininkai išlaiko teisę turėti iš to naudos. Tai dividendai, kylanti akcijų vertė, taip pat teisė parduoti akcijas gaunant pelną jų padidėjusio kurso dėka. Panaudos teisėmis aš pavadinau (Berle ir Meansas tai vadino aktyviąja nuosavybe) teises nustatyti, kaip bus panaudojami korporacijos ištekliai. Daugelyje korporacijų šios teisės pagal konstituciją išsklaidytos tarp daugelio narių ar savininkų, kurių kiekvienas turi balsą (balsuojant, taip pat naudojantis kitomis teisėmis – teise kalbėti profsąjungos arba akcininkų susirinkime), kai sprendžiama organizacijos kryptis.

Berle ir Meansas, taip pat ir Michelsas 1949 [1915] parodė, kad, nepaisant šių konstitucinių teisių, narių arba savininkų balsas mažai veiksmingas. Michelsas tyrinėjo politines partijas, o Berle ir Meansas – viešąsias korporacijas. Abiem atvejais nariai arba savininkai neteko panaudos teisių dėl savo fragmentacijos arba išsisklaidymo. Dėl to jie neturėjo pakankamai galios pasipriešinti partijos arba korporacijos vykdomosios valdžios vadovams ar juos suvaržyti.

Bendrąjį reiškinį imta plačiau pripažinti pastaraisiais metais. Pateikta nemažai siūlymų, kaip sustiprinti korporacinio veikėjo narių ar savininkų galią arba balsą pačios korporacijos atžvilgiu. Pavyzdžiui, Goldbergas (1971) tvirtino, jog išoriniams direktorių tarybų nariams (t. y. tiems, kurie nesusiję su korporacijos vadyba) turėtų

būti prieinami personalo ištekliai ir vadovybės dokumentai tam, kad jie galėtų įgyvendinti savo atsakomybę savininkams. Ralphas Naderis pasisakė už tai, kad chartijas korporacijoms suteikinėtų ne valstijų, bet federalinė valdžia, – griežtesniam korporacijos vykdomosios valdžios suvaržymui užtikrinti. Hirschmanas (1970) taip pat teigė, kad reikia didinti balso veiksmingumą tose korporacijose, kuriose egzistuoja labiausiai centralizuota vadovybė (t. y. verslo korporacijose). Įvairūs ir gausūs siūlymai iš tiesų kalba apie aukščiausiosios korporacijų valdžios panaudos teisių apribojimus, daugiau balsų suteikiant išsisklaidžiusiems nariams, kurie iš tikrųjų ir teikia pradinius išteklius. Kai kuriais atvejais tai gali būti kiti asmenys: tarnautojai, klientai, arba – mažiau apibrėžtai, publika.[2]

Kitas būdas, kaip asmenys gali atsisakyti teisių arba tiesioginės savo išteklių kontrolės, tai atiduoti vyriausybei didesnę savo veiksmų kontrolės dalį. Atsisakydami teisių, kad jos priklausytų kolektyvui per atstovaujamąjį procesą, asmenys netenka autonomijos, kad pasiektų tikslus, kuriuos jie laiko kolektyvine nauda. Jie netenka tiesioginės vis didesnių išteklių kontrolės ir turi pasitikėti atstovaujamosios vyriausybės mechanizmais bei vyriausybės padėtį užimančiais asmenimis, kurie tą kontrolę vykdo taip, kaip nori. Tačiau Michelso, Berle'o ir Meanso analizė tinka ir čia: atiduodami išteklius vyriausybei, asmenys netenka jų panaudos kontrolės; ši kontrolė priklauso vyriausybinėms korporacijoms, kurios iš dalies atskirtos nuo asmenų, kurie yra galutiniai tų išteklių savininkai.

Bendriausia forma korporacijose vykstantis procesas gali būti laikomas Berle'o ir Meanso aptarto reiškinio – privačios nuosavybės atomo suskaidymo – apibendrinimu. Visos korporacinės organizacijos „skaido atomą" su visais joms patikėtais ištekliais pasiimdamos panaudos teises, o nariams arba savininkams palikdamos teisę pasipelnyti iš tos panaudos. Individai visuomenėje, suteikdami savo išteklius korporacijoms, apsisprendžia atsisakyti teisės tiesiogiai panaudoti šiuos išteklius mainais už didesnę naudą, kurios jie tikisi iš jų jungtinio panaudojimo. Taigi panaudos teisės ir iš išteklių gaunama nauda visuomenėje yra skirtingose rankose: panaudos teisės vis dažniau atsiduria korporacijų rankose, o nauda lieka individualių asmenų rankose. Rezultatas – gyventojų populiacija, kuri vis labiau nušalinama nuo tiesioginio savo išteklių valdymo ir vis labiau priklauso nuo korporacijų, kurioms jis suteikė tą tiesioginę kontrolę.

Šis procesas taip pat stebimas, kai vyksta profesinis poslinkis – nuo laisvų profesionalų ir laisvų amatininkų prie samdomų profesionalų ir samdomų kvalifikuotų darbininkų. Toks poslinkis reiškia, kad asmuo netenka savo darbo sąlygų kontrolės, bet gauna daugiau ir saugesnių pajamų kaip samdomas darbuotojas. Kai kurios grupės, pavyzdžiui, gydytojai, priešinasi tokiam poslinkiui nuo laisvų profesionalų prie samdomų tarnautojų. Taip iš dalies yra todėl, kad jie nenori atsisakyti tiesioginės savo darbinės veiklos kontrolės, – kontrolės, kuri plačiai laikoma svarbiu pasitenkinimo darbu šaltiniu.

Dėl to kyla daug nepasitenkinimo: pradedant nuo Goldbergo nepasitenkinimo administratorių vykdoma direktorių tarybų kontrole ir Naderio pastangų primesti

[2] Berle ir Meansas, baigdami savo tyrimą, pateikė klausimą: kam turi būti grąžintos teisės, kurios nudreifavo vykdomosios valdžios viršūnių link? Jų atsakymas, be jokio įtikinančio pagrindo – bendruomenei kaip visumai. Neseniai taip pat buvo siūloma, kad korporacijų direktorių tarybose būtų atstovaujama ir publikai.

biurokratijos vadovams didesnę atskaitomybę iki kai kurių asmenų priešiškumo privilegijuotiesiems visuomenės sluoksniams („*the establishment*") ir didėjančių darbo sąlygų kontrolės reikalavimų. Taip specifiniu būdu gali reikštis bendra reakcija prieš kontrolės perėjimą iš individualių asmenų korporaciniams veikėjams.[3] Psichologiniai tyrimai parodė, kad asmenys sielvartauja, kai pasijunta praradę kontrolę, ir jaučia pasitenkinimą, kai kontroliuoja juos veikiančius įvykius (žr. Seeman, 1963,1971; Rotter, 1966, 1971).

Tiesioginei kontrolei pasislinkus nuo asmenų prie korporacijų, visuomenėje sukuriamos struktūrinės sąlygos, kuomet jie nebekontroliuoja daug įvykių, kuriais individai yra suinteresuoti. Vadinasi, visuomenė juda priklausomos populiacijos link. Šios populiacijos nariai turi naudos iš neapčiuopiamų korporacinių veikėjų, kontroliuojančių svarbiausius išteklius ir įvykius. Ši struktūra gali būti neišvengiama pasekmė: pirma, padidėjusios asmenų tarpusavio priklausomybės, antra, būtinybės daugelį teisių deleguoti korporacijoms, kuriose priimami sprendimai dėl daugelį asmenų paveikiančių įvykių.

Vis dėlto yra ir kitų priemonių, kurioms padedant, didelė kontrolės dalis gali būti grąžinta asmenims neprarandant naudos, kurią užtikrina galios delegavimas. Hirschmanas (1970) lygina balsą (*voice*) ir pasitraukimą (*exit*) kaip du būdus, kuriais asmenys gali paveikti korporacijų veiksmus. Balsas atitinka panaudos teises; t. y. reiškia veiksmus, veikiančius išteklių tvarkymą. Pasitraukimas – tai netiesioginė kontrolė, kai nusprendžiama išeiti. Pavyzdžiui, efektyvus kapitalo rinkos egzistavimas leidžia investuotojui atsiimti savo išteklius labai mažomis sąnaudomis ir suteikia jam priemonę kontroliuoti jo išteklių panaudojimą. Jeigu kapitalo rinka būtų mažiau efektyvi, investavimas į korporaciją investuotojui reikštų didesnį savo išteklių kontrolės praradimą. Kita vertus, tokia rinka neegzistuoja profsąjungos nariams, kurie investavo laiko ir energijos išteklius į savo profesiją ir mokėjo profsąjungos mokesčius. Profsąjungos narys susiduria su daugeliu apribojimų, sumažinančių jo pasirinkimus. Tie apribojimai suvaržo jo sprendimus, ar dirbti viršvalandžius, kaip dirbti ir ką daryti darbe, jo kontrolę deryboms dėl darbo užmokesčio ir sprendimų, kokį atlygį priimti ir t. t. Paprastai profsąjungos narys negali atsisakyti savo narystės ir pereiti į kitą profsąjungą neprarasdamas investicijų, kurias padarė savo profsąjungoje.

Apskritai tarp daugelio skirtingų korporacijų rūšių egzistuoja kontinuumas – nuo tų, kuriose pasitraukimo išlaidos lygios nuliui, iki tų, kurių pasitraukimo išlaidos begalinės (t. y. pasitraukti galima tik gyvybės sąskaita). Viename gale yra verslo korporacijos; dėl efektyvių kapitalo rinkų savininkai (akcininkai) savo akcijas gali parduoti su mažais nuostoliais ar visai be jų. Profsąjungos uždeda didesnius išėjimo kaštus, nes nėra konkuruojančių profsąjungų, iš kurių darbuotojas galėtų pasirinkti. Nacionalinės valstybės uždeda savo nariams dar didesnius pasitraukimo kaštus. Ypač jie dideli tose šalyse, iš kurių išvažiuoti draudžiama.

[3] Daugybėje vietų galima rasti ir kitų didesnės kontrolės situacijai darbe reikalavimo pavyzdžių. Kai kurios teisinės firmos mano, jog jauniems teisinės mokyklos specialistams būtina pažadėti, kad jie vieną dieną per savaitę galės užsiimti teisine praktika vargšų naudai, kad pritrauktų tuos asmenis, kuriuos jos nori pasamdyti. *Philips Electronics* ir kitos firmos ėmėsi pertvarkymo, kurio metu gamybos užduotys buvo sugrupuotos į stambesnius vienetus, kad darbininkas turėtų platesnę užduotį ir veiksmų laisvę savo veiklai organizuoti.

Taigi, matyt, pasitraukimo kaštų atžvilgiu korporacijų variacijų diapazonas yra dar platesnis negu laipsnio, kiek yra išgirstamas narių ar savininkų balsas, atžvilgiu. Aišku, kad didėjant pasitraukimo iš korporacijos kaštams, didėja balso būtinybė, nes pasitraukimas ir balsas yra alternatyviosios korporacijos kontrolės priemonės. Vidinė demokratija tarp verslo korporacijos akcininkų yra mažiau svarbi tam, kaip akcininkai kontroliuoja korporaciją, negu vidinė demokratija profsąjungoje narių profsąjungos kontrolei. Tačiau ji savo ruožtu mažiau svarbi už vidinę demokratiją nacionalinėje valstybėje piliečių nacionalinės valstybės kontrolei.

Korporacijų vykdoma plati socialinių veiksmų kontrolė sukūrė tokią situaciją: vis didesnę visuomenės asmenims svarbių įvykių dalį kontroliuoja korporacijos, kurias tie asmenys kontroliuoja tik labai iš tolo. Asmuo, gyvenantis dideliame mieste, dirbantis didelėje firmoje, priklausantis didelei profsąjungai arba profesinei asociacijai, šiek tiek besidomintis politika, gauna daug naudos pinigais, paslaugomis ir kitais ištekliais, tačiau turi mažai įtakos jį dominantiems įvykiams. Šiuolaikinės visuomenės individas perleido didelės savo kasdieninės veiklos dalies kontrolę toms korporacijos, kurios jam patarnauja. Aišku, kad pagrindinę visuomenės veiklą vis labiau kontroliuoja neapčiuopiami korporaciniai veikėjai.

Jei čia pateiktos išvados pagrįstos, laipsnis, kuriuo asmuo jaučiasi kontroliuojąs jam svarbią veiklą ir įvykius, yra dviejų elementų funkcija: laipsnio, kuriuo jo interesai apsiriboja jam ranka pasiekiama (*close at hand*) veikla, ir jo veiksmingos įvairios veiklos kontrolės. Asmenų, labai suinteresuotų stambių korporacijų kontroliuojamais įvykiais, kontrolės jausmas turėtų būti silpnesnis negu tų, kurie suinteresuoti įvykiais, kontroliuojamais mažesnių, labiau lokalizuotų korporacijų (šeima, kaimynų bendruomenė ir t. t.). Be to, jeigu tarsime, kad bendro asmenų pasitenkinimo lygius lemia jausmas, kad jie kontroliuoja jiems svarbius įvykius, tai mažiausią pasitenkinimą turėtų jausti asmenys, suinteresuoti tolimiausiais įvykiais.

Dar vienas hipotetinis procesas kartu su anksčiau minėtu leidžia suformuluoti dar daugiau prognozių. Yra ženklų, kad asmenys vidinės kontrolės ar veiksmingumo požiūriu yra homeostatinės sistemos. Šiai kontrolei silpnėjant, jie elgiasi taip, kad atgautų tam tikrą kontrolę. Jei subjektyvi asmenų vidinės kontrolės patirtis priklauso nuo juos dominančių dalykų kontrolės, vadinasi, jie gali veikti, kad padidintų korporacijų – tų, kurios kontroliuoja juos dominančius įvykius, kontrolę; tačiau jie taip pat gali perkelti savo interesus nuo įvykių, kurių beveik nekontroliuoja, prie įvykių, kuriuos kontroliuoja labiau.[4] Viena šio homeostatinio proceso prasmė tam tikrai populiacijai yra tokia: kai paaiškėja, kad tam tikri įvykiai yra mažiau kontroliuojami organizacijų, kurioms populiacijų nariai turi tam tikrą kontrolę, tai nariai nustoja domėtis tais įvykiais. Be to, daugiausia interesų praras tie, kurie iš pradžių šiais įvykiais domėjosi labiausiai (esant panašiems kontrolės profiliams), ir tie, kurie mažiausiai kontroliuoja korporacijas, šiek tiek kontroliuojančias tuos įvykius (kai kontrolės profiliai panašūs).

Šio interesų perkėlimo homeostatinio proceso mastą kasdieniniame gyvenime gali parodyti nuosekliai viena po kitos atliekamos gyventojų nuomonės apklausos, tiriančios ilgalaikį ryšį tarp respondento suvokiamo korporacijos įvykių kontrolės laipsnio ir susidomėjimo tais įvykiais. Pavyzdžiui, jei asmenys suvokia, kad jų vy-

[4] Kai kuriais atžvilgiais šis interesų perkėlimas analogiškas atvejui, kai akcininkas savo kapitalą atsiima iš vienos korporacijos ir investuoja į kitą.

riausybė mažiau kontroliuoja užsienio reikalus, sumažėjęs jų dėmesys tiems įvykiams rodys, kad vyksta homeostatinis procesas.

Šį hipotetinį procesą konkrečiai galime matyti aptardami Tarptautinės spaustuvininkų sąjungos (*International Typographical Union – ITU*) pavyzdį. Jį 1950 metais tyrinėjo Lipsetas, Trow'as ir Colemanas (1956). Daugelis šios profsąjungos narių neperdavė profsąjungai tiek daug kontrolės sprendimams dėl savo darbo sąlygų, atlyginimų ir t. t., kaip ir kitų profsąjungų nariai. ITU nariai lankė susirinkimus, buvo aktyvūs įmonėse, vietos ir tarptautinių rinkimų kampanijose, skaitė apie profsąjungos politiką bei veiklos kryptis ir jas aptarinėjo. Trumpai tariant, kai kurie profsąjungos nariai gana intensyviai kontroliavo sąjungos veiklą.

Iš anksčiau pateiktos hipotezės išplaukia, kad iš dviejų sąjungos narių, kurių abu vienodai domėjosi savo profesijos reikalais, vienas, vykdęs aktyvią savo profsąjungos kontrolę, kaip aprašyta, turėtų stipresnį subjektyvų vidinės kontrolės jausmą ir jaustų didesnį pasitenkinimą darbine veikla. Labiausiai šiuo atžvilgiu tarpusavyje skirtųsi nariai, turintys stipriausius profesinius interesus. Homeostatinė interesų perkėlimo hipotezė taip pat reiškia, kad asmenis, atsisakiusius daugiausia korporacinio veikėjo kontrolės, mažiausiai domins šio veikėjo vykdoma veikla. Dėl šio homeostatinio proceso sunku patikrinti ryšį tarp aktyvios kontrolės ir vidinės kontrolės jausmo bei pasitenkinimo darbu. Vis dėlto jis rodo, kad neaktyvus profsąjungos narys, iš pradžių labai domėjęsis darbo sąlygomis, praras tą interesą – nepriklausomai nuo to, ar tas neaktyvumas yra savarankiškas, ar primestas oligarchinės profesinės sąjungos struktūros.

Panaudos teisės atstovų rankose

Korporaciniai veikėjai yra neapčiuopiamos esybės, todėl jos kaip savo atstovus turi įdarbinti asmenis. Ar šie atstovai yra korporacijų vykdomoji valdžia ir tarnautojai, ar profsąjungos pareigūnai ir tarnautojai, ar vyriausybės pareigūnai ir tarnautojai, ar kitokie atstovai, korporacija turi atiduoti į jų rankas savo išteklių panaudos teises. Tai sukuria tam tikrą išteklių išdėstymą, kuris yra išteklių koncentracijos, suteikiančios galią korporaciniam veikėjui, papildinys.

Panaudos teisių perdavimas asmenims, užimantiems tam tikras padėtis korporacijoje, suteikia galią tiems asmenims, kurie veikia kaip atstovai. Savo ruožtu, pasinaudodami šia galia, jie gali kai ką laimėti eidami aplinkkeliais. Jei personalo direktorius turi laisvę samdyti darbuotojus, jis gali įdarbinti savo draugus arba versti žmones jaustis jam skolingiems. Jei vyriausybės pareigūnas turi informacijos apie žemės įsigijimo politiką, jis gali panaudoti šią informaciją tiesiogiai ar netiesiogiai siekdamas naudos sau. Jeigu profsąjungos pareigūnas turi galią derėtis dėl atlyginimo sutarties, jis gali tuo pasinaudoti, kad taptų užmiesčio klubo nariu. Jei darbininkas turi teisę naudoti tam tikrus įrankius ar pardavimų agentas turi teisę naudotis automobiliu, įrankiai ar automobilis gali būti panaudoti ir asmeniniams tikslams. Jei tarnautojas gali naudotis išlaidų sąskaita, jis taip pat gali ją panaudoti saviems tikslams.

Visi šie aplinkkeliai atsiranda dėl to, kad korporacijai būtina atiduoti savo išteklius į tų asmenų rankas, kurie užima organizacijoje tam tikras padėtis. Nors kai kurių atvejų, kai korporacijos ištekliai panaudojami asmeniniams tikslams, galima išvengti, tačiau kai kurių kitų išvengti negalima nesustabdant organizacijos veiklos. Be abejotinų veiksmų, kai korporacijos ištekliai naudojami asmeniniams tikslams,

yra atvejų, kai asmens pozicija korporacijoje automatiškai jam garantuoja naudą. Jis turi informaciją apie paskolas ir kreditines korteles, taip pat turi palankų draudiką. Tai rodo dažnas klausimas: „Kas yra jūsų darbdavys?" Jis dažnai pateikiamas siekiant išsiaiškinti, ar žmogumi verta pasitikėti. Be to, per tam tikrą laiką darbininkas įgyja šiek tiek teisių į savo darbą. Jos kiek primena skvoterio teises, bet yra kodifikuotos pagal darbo stažą ir apsaugo nuo atleidimo iš darbo be išankstinio įspėjimo.

Procesas visai toks pat, kaip ir tas, kuris iš pradžių suteikia galią korporaciniam veikėjui: galia dreifuoja pas tuos, kurie iš tikrųjų naudoja išteklius, ir nutolsta nuo tų, kurie turi galutines šių išteklių nuosavybės teises. Šis dreifas paaiškina, kodėl didėja vadybininkų valdžia, palyginus su savininkais arba nariais, – kaip šį procesą aprašė Berle ir Meansas (1933) bei Michelsas (1949 [1915]), o taip pat žemesniojo lygmens asmenų, kuriems buvo perduoti organizacijos ištekliai, galios augimą.

Kadangi galią asmenims grąžinantis procesas yra to proceso, kuriuo galia perduodama į korporacinių veikėjų rankas, tęsinys, todėl iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad asmenys nepraranda jokios galios. Taip nėra dėl dviejų priežasčių. Pirma, korporacinių veikėjų rankose atsidūrę ištekliai pirmiausia naudojami ne asmenų, korporacijose einančių pareigas, bet korporacijos naudai. Korporacinių veikėjų gebėjimas apsisaugoti nuo galios praradimo dėl panaudos teisių delegavimo yra daug didesnis, negu asmenų gebėjimas nukreipti tą galią sau.

Antra, asmenys, perduodantys panaudos teises korporacijoms, nėra tie patys, kurie, užimdami korporacijose tam tikras padėtis, įgauna iš jų korporacijos išteklių panaudos teisę. Yra ir tokių asmenų, kurie korporacijose neužima jokių padėčių ir nenaudoja korporacijos išteklių. Geriausias tokių asmenų pavyzdys – nedirbančios moterys. Mano teorinės schemos požiūriu, nedirbančios moterys prarado ypač daug galios, kai korporacijos sustiprino savo galią šiuolaikinėje visuomenėje. Kitas pavyzdys – jauni žmonės, kurie jau pakankamai subrendę, kad nebūtų visiškai priklausomi, bet dar neužimantys padėčių korporacijose. Dar vienas – ūkininkai. Moterys, jaunimas, ūkininkai ir asmenys, neturintys tarnautojo vietos, yra bejėgiškiausi, visuomenei vis labiau organizuojantis aplink formalius korporacinius veikėjus.

Empirinės šių dviejų procesų pasekmės turėtų reikštis šiais būdais:

1) tarp visų tų asmenų, kurių interesai yra vienodai nukreipti į įvykius ir veiklą už namų sienų, nedirbančios moterys ir jaunimas, palyginus su dirbančiaisiais, turėtų mažiausiai jausti vidinę kontrolę ir bendrą pasitenkinimą;
2) didžiausias skirtumas, kaip vidinę kontrolę suvokia nedirbančios moterys ir jaunimas iš vienos pusės bei dirbantys žmonės iš kitos, turėtų būti tose socialinėse struktūrose, kuriose dideli formaliai organizuoti korporaciniai veikėjai turi didžiausią galią, t. y. industriniuose rajonuose ir miestuose, o mažiausias – nedideliuose miesteliuose ir kaimo vietovėse, ypač neindustrializuotose;
3) asmenys vidinę kontrolę jaučia tuo stipriau (kai interesai paskirstyti vienodai), kuo daugiau korporacijos išteklių į juos investuota arba pavesta pagal padėtis darbe. Jei jų darbas vertinamas pagal tų išteklių kiekį, vidinės kontrolės jausmas turi būti glaudžiau susijęs su šia darbo dimensija negu su kitomis dimensijomis, pavyzdžiui, gaunamomis pajamomis. Jeigu (kaip tikriausiai ir yra) profesinis prestižas yra tam tikras į asmenį investuojamų išteklių pakaitalas, asmens vidinės kontrolės jausmas turėtų būti labiau susijęs su profesiniu prestižu negu su pajamomis (kai interesai statistiškai kontroliuojami).

Matyt, asmens kontrolė išplaukia iš abiejų procesų, aptartų šiame ir ankstesniame skyriuose: kontrolės dreifo nuo asmenų korporacinių veikėjų link ir dalies korporacijos galios dreifo asmenims, veikiantiems kaip korporacinės organizacijos atstovai. Hipotezėse ir išvadose šie du procesai buvo traktuojami kaip nepriklausomi. Atliekant bet kokią empirinę analizę, reikėtų atsižvelgti į bendrą dviejų procesų veikimą ir į tiesioginę asmens išteklių kontrolę įtraukti ir jo paties išteklių kontrolės likutį, ir tą išteklių kontrolę, kurią jam suteikė jį įdarbinusi korporacija.

Panaudos teisių atšaukimas balsuojant ir pasitraukiant

Kai asmenys investuoja išteklius į korporacijas suteikdami joms išteklių panaudos teises, paprastai jie įgauna balso teisę arba tam tikras korporacijos veiklos kontrolės teises. Tai teisės balsuoti, atšaukti pareigūną, įteikti peticiją, gauti tam tikrą informaciją iš korporacijų vadovų. Daugeliu atvejų išteklių investavimą lydi pasitikėjimo suteikimas korporacijų administracijai ir nevaržomų korporacijos veiksmų teisėtumo pripažinimas. Pasitikėti korporacija – vadinasi, suteikti jai veiksmų laisvę nesinaudojant potencialia kontrolės teise riboti korporacijos veiksmus. Pavyzdžiui, savo miesto valdžia pasitikintis pilietis nesiims politinės veiklos, kuri darytų įtaką tos valdžios veiksmams. Pilietis nukreips savo energiją kitur. Pasitikėjimą korporacija galima suprasti kaip kontrolės teisių suteikimą, kuris vyksta kartu su materialinių išteklių panaudos teisių atsisakymu. Bet šį kontrolės teisės investavimą galima atšaukti nustojus pasitikėti tais, kuriais buvo pasitikima. Pasitikėjimas atšaukiamas balsu – tampant politiškai aktyviam ir naudojant savo išteklius taip, kad būtų daroma įtaka korporacijos veiksmams.

Taigi tai, kas paprastai vadinama pasitikėjimu ar subjektyviu tikrumu dėl socialinės institucijos ar korporacijos, gali būti laikoma bendru teisių kontroliuoti korporacijų veiksmus matu. Jei individas atšaukia šią investiciją, jis arba pasitraukia, arba reiškia savo nuomonę, arba atsiima savo išteklius iš korporacinės organizacijos, arba mėgina kontroliuoti jos veiksmus. Pavyzdžiui, akcininkai nebepasitiki įmonės vadovais. Jie gali arba balsuoti prieš tuos vadovus, arba parduoti savo akcijas. Jeigu profsąjungos nariai nebepasitiki jos lyderiais, jie gali arba balsavimu atšaukti pareigūnus, arba palikti profsąjungą. Veiksmai, kurių imamasi, priklauso nuo santykinių abiejų galimybių kaštų. Šie kaštai dažniausiai priklauso nuo to, ar egzistuoja alternatyvios korporacijos, į kurias galima perkelti išteklius, ir nuo to, ar yra opozicijos galimybių pačioje korporacijoje.

Visa tai suvokus, pasitikėjimo (*trust*) arba subjektyvaus tikrumo (*confidence*) matą galima panaudoti kaip laipsnio, kuriuo individai savo kontrolės teises perleidžia korporacijoms, rodiklį. Tačiau problematiškas yra santykis tarp pasitikėjimo atėmimo, iš vienos pusės, ir elgesio kontrolės teisės atsiėmimo matų (*behavioral measures*) iš kitos. Šie matai apima įvairius politinio aktyvumo rodiklius: demonstracijas, pasipriešinimą šaukimui į kariuomenę, žiniasklaidos dėmesį patraukiančius politinius veiksmus, o taip pat nuostatų matus, naudojamus viešosios nuomonės apklausose. (Pavyzdžiui, 5.1. paveiksle pateikti apklausų duomenys rodo mažėjantį visuomenės pasitikėjimą įvairiais vyriausybės, politiniais ir religiniais elitais 1966–1979 metais. To sumažėjimo vidurkis buvo 20 proc. ir vienu atveju pasiekė 43 proc.) Šį santykį galima tyrinėti stebint veiksmus, nagrinėjant apklausų rezultatus, apimant visus gyventojus ir pasirenkant įvairias

grupes – tautines, religines, amžiaus. Galimas dalykas, kad egzistuoja intervalas laike tarp sumažėjusio pasitikėjimo, arba subjektyvaus tikrumo, išraiškos ir kontrolės teisių atsiėmimo. Taigi tiriant tą santykį, būtina turėti galvoje tokio intervalo laike galimybę.

Tyrimas atskleistų atitikimo laipsnį tarp veiksmų, atspindinčių, kad asmuo atsiima korporacijai suteiktas kontrolės teises, ir nuostatų, parodančių, kad asmuo nebepasitiki, atitikimo laipsnį. Tačiau, kadangi tokie veiksmai gali būti reikšmingi visuomenės funkcionavimui, jų genezės supratimas gali turėti savaiminę vertę. Jeigu pasitikėjimo iš įvairių visuomenės korporacijų atėmimo apraiškos matomas iš nuomonės apklausų ir jeigu jas lydi politinės demonstracijos, destruktyvūs veiksmai korporacijų atžvilgiu ar veiksmai, kuriais siekiama paveikti jų veiksmus, tai nuostatų pasikeitimas tampa ne tik svarbiu pasitikėjimo korporacija lygio socialiniu rodikliu, bet ir elgesio korporacijų atžvilgiu prediktoriumi.

Tyrinėdamas panaudos ir pasipelnymo teisių šiuolaikinėse korporacijose atsiskyrimą, mėginau aprašyti keletą procesų, kurie veikia galios paskirstymą visuomenėje. Vienas – tai procesas, kai asmenys, perleidę įvairių išteklių panaudos teises korporacijoms, už tai gauna naudą, didesnę už tą, kurią jie galėtų gauti patys naudodami šiuos išteklius. Svarbiausias didesnės naudos šaltinis – tai papildoma galia, būdinga koncentruotiems ištekliams. Bet ši koncentracija suteikia korporaciniam veikėjui galią investuotojų atžvilgiu. Ji leidžia korporaciniam veikėjui siekti savo tikslų, kartais nepaisant investuotojų interesų. Vyksta bendras galios dreifas nuo natūralių asmenų link korporacijų, kurioms buvo suteiktos panaudos teisės.

Tačiau korporacinis veikėjas savo išteklių panaudos teises taip pat turi suteikti savo atstovams. Tai grąžina dalį galios asmenims, tačiau ta galia paskirstoma skirtingai nei prieš investuojant į korporaciją. Kai kurie visuomenės nariai paliekami santykinai bejėgiai. Jeigu čia išdėstyta teorija teisinga, šie asmenys turėtų jaustis bejėgiškesni už tuos, į kuriuos korporacijos kažkiek investavo.

Galiausiai – atsiranda papildomas sandoris. Kai asmenys atiduoda įvairių išteklių panaudos teises korporacijoms, jie paprastai įgyja teisę reikšti balsą, iš dalies kontroliuoti korporacijos veiksmus, pavyzdžiui, balsuojant. Pasitikėjimo suteikimas korporacijai gali būti laikomas šių kontrolės teisių investavimu į tuos, kurie šiuo metu kontroliuoja šią korporaciją. Pasitikėjimo atėmimas gali reikšti tiesiog tą kontrolės teisių atsiėmimą. Tomis teisėmis individas toliau gali naudotis dalyvaudamas politikoje. Kai kuriais atvejais kontrolės teisių atsiėmimas gali apimti ir apčiuopiamų išteklių, kurie buvo investuoti į korporaciją, atsiėmimą.

18

VALDŽIOS ANULIAVIMAS

Valdžios sistemos yra teisių struktūros. Šios teisės turi visuomeninį pobūdį, kaip ir visos teisės: jos egzistuoja relevantiškų veikėjų konsenso dėka, t. y. visų tų, kurie yra sistemos dalis. Valdžios sistemos atžvilgiu konsensas reiškia valdžios legitimumą.

Daugelyje valdžios sistemų, nors ir ne visose, individai, išeidami iš sistemos, turi teisę anuliuoti valdžią. Ši galimybė dažnai kainuoja, todėl yra nepatraukli. Pavyzdžiui, išėjimas iš profsąjungos gali reikšti išėjimą iš darbo arba išvykimas iš nacionalinės valstybės gali reikšti atsisakymą daugelio savo socialinių ir materialinių išteklių. Išlikti sistemoje ir anuliuoti valdžią – vadinasi, pakeisti teisių paskirstymą sistemoje. Kadangi teisės yra socialiai apibrėžtos, veikėjai to negali padaryti pavieniui. Nusistovėjusioje valdžios sistemoje konsensu sudarytą pagrindą, kuriuo ji paremta, sustiprina kai kurios formalios institucijos. Tarp jų gali būti policija ir kariuomenė. Šios institucijos užtikrina fizinę kontrolę, kuri remia kontrolės teises (legitimumą) ir neleidžia anuliuoti valdžią.

Vis dėlto dažnai dalis sistemos veikėjų gali susilpninti jos valdžią mėgindami atsisakyti kontrolės teisių. Vienas būdas taip padaryti – tai tam tikra vidinė emigracija, kai atskyla maža grupelė ir egzistuoja izoliuotoje vietovėje kaip uždara visuomenė didesnėje visuomenėje.[1] 1960 metais. Jungtinėse Valstijose susikūrė daug tokių visuomenių – kaimo komunų. Tokia galimybė vis dėlto priklauso nuo valstybės ir didesnės visuomenės toleravimo, nes tokie anklavai kartais laikomi grėsme didesnei socialinei-politinei sistemai.

Negalėdami visiškai pasitraukti, veikėjai gali mėginti likti visuomenėje, bet atsiimti dalines kontrolės teises, kurios yra svarbios sistemos valdymui (*governance*). Tai gali susilpninti egzistuojančią valdžią, nes ji priklauso nuo to, ar visuomenės nariai jai paklūsta ir aktyviai ją remia. Pavyzdžiui, dalis Jungtinių Valstijų prezidento valdžios priklauso nuo pavaldinių pasiryžimo vykdyti jo norus ir nuo piliečių pasiryžimo paklusti jo vadovavimui. Jei tokio pasiryžimo nėra, kaip nebuvo „sausojo įstatymo" laikais dvidešimtojo amžiaus 3-ajame dešimtmetyje, Vietnamo karo metu 7-ajame ir 8-ajame dešimtmečiuose, valdžia pakertama, prezidentas netenka dalies savo pajėgumo (*capacity*) valdyti šalį.

Net vergovės – kraštutinės valdžios sistemos – atveju, kad ji gyvuotų, būtinas pavaldinių paklusnumas ir netgi aktyvus rėmimas. Despotiškos sistemos kartais žlunga dėl to, kad žmonės pasyviai joms nepaklūsta.

Vis dėlto kartais valdžią neįmanoma anuliuoti jai tiesiog nepaklūstant. Tai tiesa, ypač kalbant apie valstybinę valdžią, nes už jos – policijos jėga. Neturėdamas plačios paramos, pilietis negalės atsisakyti mokėti mokesčių, leisti vaikus į mokyklą, negalės nepaklusti daugybei civilinių ir baudžiamosios teisės įstatymų. Priklausomai nuo šalies jam gali būti jėga uždrausta emigruoti ir išvengti valstybės valdžios veiksmų. Jam gali būti neleista prisijunti prie kitų ir suformuoti bendruomeninį anklavą. Pilietis negali pakeisti valdžios sistemos kita, labiau jam patinkančia. Net jei yra priemonių pakeisti tuos, kurie vykdo valdžią (pavyzdžiui, per rinkimus), labai nelengva pakeisti pačią valdžios sistemą.[2]

Individas yra mažiau suvaržytas valdžios sistemoje, kuri apima mažiau nei valstybinė sistema, pavyzdžiui, darbovietės arba vietos bendruomenės valdžios sistemoje. Net jeigu tai yra mažiau apimanti sistema, pavaldinys turi investicijų, kurios bus paaukotos, jei jis anuliuos valdžią palikdamas sistemą.

[1] Terminas „vidinė emigracija" kartais buvo vartojamas kalbant apie individų atsisakymą dalyvauti visuomenės gyvenime Sovietų Sąjungoje, kurioje buvo suvaržyta fizinė emigracija.

[2] Galima tvirtinti, kad tai įmanoma politinės demokratijos sąlygomis, jei piliečiai gali išsirinkti lyderius, pakeisiančius tą sistemą. Aš nenoriu pasakyti, kad tai visiškai neįmanoma, bet kad daugelyje santvarkų tai dažniausiai yra neįmanoma.

Vis dėlto valdžios sistemos kartais gali būti pakeistos. Valdžia, suteikta vienai vyriausybei (*governing body*), gali būti perduota kitai. Kai kuriais atvejais tai įvyksta be jokios prievartos. Pavyzdžiui, Filipinuose Ferdinando Marcoso režimas baigėsi 1986 metais, išrinkus Corazon Aquino. Tam neprireikė jėgos. Po rinkimų buvo sustabdyta konstitucija, paleisti esami įstatymų leidžiamieji organai. Tai buvo tokie pat dideli pokyčiai, kokie vyksta po kai kurių prievartinių revoliucijų. Kitas taikaus vyriausybės pakeitimo pavyzdys – kai 1979 metais buvo nuverstas Irano šachas. Iš jo buvo atimtas platus legitimumas ir perduotas religiniams lyderiams, arba muloms, ir ypač ajatolai Khomeini'ui.

Tačiau net plataus legitimumo atėmimo dažnai neužtenka, kad būtų pakeista santvarka. Jeigu šachas būtų išlaikęs ginkluotųjų pajėgų kontrolę, legitimumo atėmimo būtų nepakakę jam nuversti. Kaimyniniame Afganistane iš režimo, kuriam karinę pagalbą teikė užsienio šalis – Sovietų Sąjunga, buvo ne vien tik plačiai atimtas legitimumas; prieš jį buvo panaudota jėga, bet jos neužteko nuversti santvarką, nes jo karinė galia buvo sustiprinta iš išorės. Panašiai, Lenkijoje didžioji gyventojų dauguma atėmė legitimumą iš Lenkijos valdžios ir suteikė jai nepriklausomai „Solidarumo" profsąjungai. Bet to neužteko, kad būtų nuversta santvarka. Galią panaudojo valstybės galva, jam padėjo kaimyninė Sovietų Sąjunga.[3]

Iš šių pavyzdžių aišku, kad kontrolės teisių (t. y. legitimumo) atėmimo dažnai neužtenka, kad pasikeistų valdžios struktūra ar net jos vykdymo būdas. (Vėliau paklausiu, ar tai būtina sąlyga.) Skirtumas tarp teisių kontroliuoti ir galios vykdyti kontrolę reiškia, kad nepriklausomai nuo to, ar pavaldiniai atsiima kontrolės teises, ar ne, norint pakeisti valdžios sistemą, reikia anuliuoti tikrąją galią (*actual power*) vykdyti kontrolę. Jei tos galios neatsisakoma savanoriškai, ji turi būti atimta jėga. Toks galios prieš valstybės valdžią panaudojimas yra galimas daugeliu būdų, kurie vadinami sukilimu (*revolt*) arba revoliucija. Mažesnės aprėpties valdžios sistemose pavaldinių sukilimai yra svarbiausia priemonė valdžiai pakeisti. Tai patvirtina profsąjungų istorija (Lipset, Trow ir Coleman, 1956, p. 66). Konfliktų bendruomenių viduje tyrimai rodo, kad dažniausia šių konfliktų forma yra asimetrinė sukilimo prieš valdžią forma (Coleman, 1957).

Šiame skyriuje panagrinėsiu šias svarbias priemones valdžiai anuliuoti. Pateiksiu kai kurių teoretikų mintis apie sukilimų ir revoliucijų sąlygas. Tada aprašysiu revoliucijų teorijos pagrindus, pagrįstus racionalaus veiksmo mikropagrindais.

Revoliucijos teorijos

Visuomenės, kaip visumos, lygmeniu revoliucijos nėra dažnos, tačiau jos svarbios kaip valdžios pakeitimo mechanizmas. Todėl revoliucijas tyrinėjo daug socialinės srities mokslininkų ir filosofų. Dažnai keliamas klausimas: kada jos kyla? Vadinasi, socialinės srities mokslininkams rūpėjo ne tiek numatyti revoliucijos baigmę ar aprašyti jos eigą, kiek išsiaiškinti jos kilmę.

[3] Savo populiarumo viršūnėje „Solidarumas" teigė turįs 10 milijonų narių šalyje, kurioje yra 30 milijonų gyventojų. Labai sumažėjo komunistų partijos narių.

Šį klausimą jie tyrė remdamiesi vienu metodu. Mokslininkai sutelkė dėmesį į visuomenes, kuriose kilo revoliucijos arba sukilimai, ir išnagrinėjo laikotarpius iki konflikto (pavyzdžiui, Rusija devynioliktojo a. pabaigoje ir dvidešimtojo pradžioje arba Prancūzija aštuonioliktojo a. viduryje ir pabaigoje). Jie padarė išvadą, kad revoliuciją gali sukelti visuomenės *pokyčiai*. Atsakymai dažniausiai nebūdavo formuluojami stabilių struktūrinių sąlygų terminais; tokių sąlygų, kurios lemia, kad šios, bet ne kitos socialinės sistemos revoliucijos ar sukilimo dėka patiria valdžios pasikeitimus.[4] Pavyzdžiui, tarkim, vienas iš struktūrinių skirtumų tarp visuomenių yra buvimas arba nebuvimas tokių institucinių priemonių, kuriomis pavaldiniai gali pakeisti valdžios sistemą. Tai gali būti reguliarūs rinkimai, pakeičiantys valdžią turinčius asmenis, arba peticijos ir referendumai, pakeičiantys valdžios struktūrą. Iš kitų tyrimų paaiškėja, kad tokie instituciniai skirtumai yra svarbūs (žr., pavyzdžiui, Lipset, Trow ir Coleman, 1956, p. 33–66). Be kraujo praliejimo į Filipinų prezidento sostą įžengė Aquino, į Čilės valdžią – Allende, įkūrę socialistinį režimą. Jiems padėjo egzistuojančios demokratinės institucijos. Tačiau daugelyje revoliucijų tyrimų taikomi metodai neduoda tokių atsakymų, nes tikslus klausimas, į kurį mokslininkai mėgina atsakyti, nėra „Kokiose socialinėse sistemose kils revoliucijos?“, o „Kokie pokyčiai sukelia revoliucijas tose socialinėse sistemose, kuriose jos kyla?“

Galima apžvelgti atsakymų į pastarąjį klausimą, kuriuos pateikė įvairūs tyrinėtojai, tipus. Dėl klausimo specifiškumo aišku, kad rezultatai nesudaro išsamios revoliucijų teorijos, o yra tik jos dalis. Kodėl tyrimai, kuriuos aš nagrinėsiu, yra tik siaura revoliucijų teorijos dalis, paaiškės dėl kitos priežasties. Dėmesį sutelksiu į pokyčius individualių asmenų lygmeniu – arba visų visuomenės narių, arba jų dalies. Tačiau dauguma socialinių sistemų turi daug įvairaus lygio institucijų, todėl daug veikėjų gali dalyvauti kovoje dėl valdžios su centrinėmis valdžios institucijomis. Pakeisti vyriausybės pareigūnus nekonstitucinėmis priemonėmis ar netgi vyriausybės formą galima, visai nedaug pakeitus dalies individualių piliečių orientaciją, nors tai gal labiau tinka tradicinėms visuomenėms negu šiandieninėms.

Netgi tuomet, kai prasideda individualių piliečių bruzdėjimai ar kitokie pokyčiai, revoliucijų vaizdas, kokį pateikia mano aptariami teoriniai principai, yra per daug paprastas, nes jis vaizduoja struktūrą, kurią sudaro tik valdžia ir viena arba daugiau gyventojų sudedamųjų dalių. Daugelis tų, kurių darbais remsiuosi, tai gerai žino ir netvirtina grindžią revoliucijų teoriją tokiu supaprastintu vaizdu, neturinčiu tarpinės struktūros. Tačiau tas vienas vienintelis jų darbo elementas, į kurį sutelksiu dėmesį, yra svarbus perėjimui nuo vienos valdžios sistemos į kitą. Tai yra tas pavaldinių orientacijos pasikeitimas, kuris valdžios sistemoje turinčių valdžią atžvilgiu skatina pavaldinius imtis veiksmų. Mat perėjimas nuo vienos valdžios sistemos prie kitos reiškia, kad kontrolės teisės yra atimamos iš vienos valdančiųjų grupės ir suteikiamos naujai valdančiųjų grupei.

[4] Šis metodas ne visada būdavo taikomas revoliucijų tyrimui atmetant kitus. Eisenstadtas (1978), tyrinėdamas visuomenių transformacijas per revoliucijas ir kitaip, taiko lyginamąjį požiūrį, kai nagrinėja paprastai ignoruojamus struktūrinius skirtumus. Skocpol (1979), studijuodama Prancūzijos, Rusijos ir Kinijos revoliucijas, šalia šio metodo palygina jas su kitomis to meto visuomenėmis, kuriose revoliucijos nevyko. Kaip tik todėl ji daro išvadas apie tų revoliucijų priežastis, kurios skiriasi nuo ankstesnių. Kai kurie autoriai atliko kiekybinius valstybių palyginimus ir ištyrė keletą struktūrinių skirtumų, skatinančių revoliuciją. Jų išvados bus nagrinėjamos kitame skyriuje.

Pasikeitimai, kai vyksta tik elito kova dėl valdžios (pavyzdžiui, karininkų įvykdytas valstybės perversmas), nėra valdžios sistemos pasikeitimai, nes gyventojai, kaip visuma, neatima ir neperduoda valdžios kitiems, o tik pasikeičia aukščiausi pareigūnai. Nesvarbu, kad toks pasikeitimas įvykdomas nekonstitucinėmis priemonėmis, netgi panaudojant jėgą.

Naudinga pirmiausia išnagrinėti sąvoką, kuri revoliucijos teorijose vaidina svarbiausią vaidmenį. Tai legitimumas. Daugelis revoliucijos teoretikų kritiniu revoliucinės kovos tašku laiko tą momentą, kai egzistuojanti valdžios sistema netenka legitimumo gyventojų arba svarbios gyventojų dalies akyse. Goldstone (1989) aprašo, kaip valdžia gali netekti legitimumo, kai imasi veiksmų, kuriuos gyventojai laiko pažeidžiančiais pamatines valdžios veiksmų taisykles. Valdžia gali ir prarasti legitimumą, kai tampa neveiksminga ir nesugeba patikimai veikti, kad suteiktų tas paslaugas, kurios numatytos (implicitiškai ar eksplicitiškai) konstitucinėje sutartyje.

Legitimumas, kaip ne kartą buvo teigiama, sudaro skirtumą tarp galios (*power*) ir valdžios (*authority*). Galia, kaip kartais sakoma, tai teisėtai vykdoma valdžia. Pavyzdžiui, Eisenstadtas ir Curelaru (1976) legitimius veiksmus aprašo kaip atitinkančius bendrai pripažintas pagrindines taisykles.

Pagal šios knygos teoriją valdžia yra teisė kontroliuoti kito veikėjo veiksmus, o galia yra gebėjimas tai daryti turint teisę arba jos neturint. Teisė yra konsensinio pobūdžio, ir tai sukuria atitikimą tarp teisės vykdyti kontrolę ir valdžios veiksmų legitimumo. Teisė atlikti veiksmą egzistuoja, jeigu ir tik jeigu yra bendras konsensas, kad tam tikras veikėjas turi teisę atlikti tą veiksmą. Esantieji valdžioje turi teisę naudoti tam tikrus veiksmus, kad priverstų paklusti, jeigu ir tik jeigu yra bendras konsensas, jog jie turi tokią teisę. Jei valdžia imasi kitų veiksmų, negu egzistuoja konsensas, ji praranda teisę atlikti tuos veiksmus, elgiasi nelegitimiškai ir gali netekti legitimumo. Vadinasi, iš jos gali būti atimtos teisės valdyti. Žlunga konsensas, suteikęs legitimumą. Jei valdžia atlieka veiksmus, kuriuos atlikti turi teisę, bet tai daro neveiksmingai, teisės gali būti atšauktos. Konsensas, kuriuo remiasi teisė valdyti, gali žlugti dėl kitų priežasčių. Tada valdžia gali prarasti tą teisę (legitimumą) – ne per savo veiksmus, bet dėl kitų veiksnių, pakeičiančių žmonių supratimą apie tai, kas tą teisę turi.

Taigi legitimumas yra tiesiog teisė atlikti tam tikrus valdžios veiksmus ir reikalauti, kad jiems būtų paklūstama. Jis priklauso nuo konsenso tarp tų visuomenės veikėjų, kurie yra relevantiški tolesniam valdžios vykdymui. Tai gali būti gyventojai kaip visuma arba tik jų dalis.

Ar revoliucija kyla blogėjant sąlygoms?

Sveikas protas sakytų, kad revoliucijos greičiau kils ten, kur piliečių gyvenimo sąlygos blogėja. Toks teiginys buvo dalis Marxo teorijos apie perėjimą iš kapitalizmo į socializmą: didėjantis darbininkų klasės skurdas kapitalizmo sąlygomis vers juos suvokti savo interesus ir sukilti. Ši prognozė, žinoma, rėmėsi klaidinga prielaida, nes kapitalizmas nenuskurdino darbininkų. Bet yra aiškių duomenų, kad net jei Marxo prielaidos būtų teisingos, jo išvados iš jų neplauktų. Iš esmės būdavo beveik priešingai: kai padidėdavo bendras skurdas, padidėdavo ir masių pasyvumas.

Vis dėlto kai kurie atvejai sudėtingesni. Prieš Prancūzijos revoliuciją 1789 metais šalies ūkis klestėjo, tačiau valstiečių ekonominės sąlygos blogėjo. Bet revoliuciją pradėjo ne valstiečiai, o tie, kurie pelnėsi iš bendro ekonominio augimo – trečiojo luomo atstovai. Alexis de Tocqueville taip komentavo įvykius prieš Prancūzijos revoliuciją: šalis vis labiau klestėjo, o didžiausi bruzdėjimai vyko tose vietose, kurios išgyveno didžiausią ekonominį pakilimą. Be to, pagerėjo ir politinės sąlygos. Liudvikas XVI įvedė įvairių politinių reformų. Tocqueville apibendrino, kad „ne visada, kai bloga situacija dar labiau pablogėja, kyla revoliucija. Priešingai, dažniau atsitinka taip: kai žmonės, per ilgą laiką susitaikę su despotiška tvarka, staiga pajunta, kad valdžia mažina spaudimą, jie prieš ją sukyla“ (1955 [1860], p. 176–177).[5]

Irano ekonomika klestėjo (po 1973 metų pakilus pasaulinėms naftos kainoms). Padidėjo galimybės įgyti aukštąjį mokslą užsienyje. Ir tada buvo nuverstas šachas. Pasikeitė visa valdžios sistema iš monarchijos į parlamentinės formos teokratiją; toliau kilo smurtas, grasinimai sukilti. Sovietų Sąjungoje disidentinis sąjūdis pasiekė negirdėtą lygį postalinistiniu laikotarpiu, kuriam buvo būdinga mažesnė politinė priespauda ir mažiau ekonominių sunkumų negu Stalino režimo metais. Lenkijoje protorevoliucinis judėjimas prasidėjo 1980 metų rugpjūčio mėn. po to, kai smarkiai pagerėjo ekonominės sąlygos ir padidėjo politinė liberalizacija. Juodaodžių bruzdėjimai Pietų Afrikoje sustiprėjo 9-ojo dešimtmečio viduryje, baigiantis dešimčiai su puse metų, per kuriuos jų dalis grynosiose pajamose išaugo nuo 32,3 proc. iki 44,5 proc., o realūs juodaodžių atlyginimai padidėjo, tuo tarpu baltųjų realūs atlyginimai liko tokie patys.[6]

Sukilimai prieš šalies institucijas kartoja tą patį šabloną. Studentų sukilimai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje Jungtinėse Valstijose prasidėjo tuo metu, kai labai sumažėjo apribojimai koledžų studentams. Daugelis universitetų atsisakė principo *in loco parentis*, įsteigti studentų bendrabučiai, kuriuose galėjo kartu gyventi abiejų lyčių atstovai, sumažinti priėmimo ir baigimo reikalavimai, vyko pažymių infliacija.

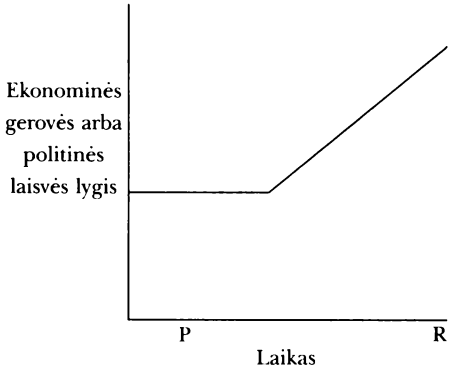

18.1 pav. Stabilumo ar gerėjimo sąlygos, veikiančios revoliucijų tikimybę

Revoliucijos teoretikai pasiekė bendrą sutarimą dėl bendrų empirinės tikrovės bruožų: revoliucija dažniau prasideda ekonominio pakilimo metu, kai pagerėja bent dalies gyventojų buitis arba kai vyksta politinė liberalizacija, arba abu procesai vyksta vienu metu. Detalės neaiškios, bet bendras vaizdas ryškus. (Žr. apžvalgą Oberschall, 1978.) Atrodo, kad tai, kas čia vyksta, prieštarauja sveikam protui arba racionalumui, nes sveikas protas skelbtų priešingas prognozes.

Bendras empirinio reiškinio pobūdis pateiktas 18.1 paveiksle. Vertikalioji ašis rodo ekonominių, socialinių ir politinių są-

[5] Galima sakyti, kad Tocqueville'o teiginys apie revoliucijos kilimo sąlygas tiesiogiai prieštarauja Marxo prielaidai, kad didėjantis darbininkų nuskurdimas vers juos sukilti.

[6] Tai profesoriaus Piet Niel iš Unisa rinkos tyrimų centro tyrimo rezultatai, aprašyti *The Jerusalem Post*, 1986, rugpjūčio 22 d., p. 6.

lygų lygį, o horizontalioji – laiką. Bendra daugelio revoliucijos teoretikų išvada – revoliucijos neprasideda *P* laiku, kai stabilus žemas ekonominės gerovės arba politinės laisvės lygis. Jos kyla *R* laiku, kai šios sąlygos ima gerėti. Kodėl ši išvada taip glumina? Todėl, kad nesiskaito su racionalumu. Kodėl žmonės turėtų sukilti, kai reikalai ne blogėja, o gerėja? Tai, kad jie taip daro, atrodo kaip iracionalumo pergalė. Čia, kaip ir kitais atvejais, vertinga teorinė strategija yra atsisakyti pripažinti regimą iracionalumą ir paklausti, kokia perspektyva gali reikšti, kad taip elgdamiesi žmonės elgiasi racionaliai.

Frustracijos teoretikai

Daugelis autorių gvildeno šį klausimą iš skirtingų išeities pozicijų. Nors mokslininkai nesutaria, jų išeitinės pozicijos gali būti apibrėžtos bendrai kaip teorijos, teigiančios, kad revoliucijos kyla dėl padidėjusios frustracijos. Teorijos skiriasi tuo, kaip jos atsako į akivaizdų klausimą: kaip frustracija gali didėti, kai sąlygos gerėja.

Kaip frustracija gali didėti, kai sąlygos gerėja? Bendras elementas frustracijos teorijose yra tas, kad priimama subjektyvi perspektyva tų, kurie pavaldūs valdžiai. Ji skiriasi nuo išorinių stebėtojų perspektyvos. Subjektyvios perspektyvos požiūriu, reikalai blogėja, nors išorinis stebėtojas sakytų, kad jie gerėja. Taigi kiekviena šių frustracijos teorijų priskiria pavaldiniams valdžios sistemoje perspektyvą, kurioje regima anomalija išnyksta. Trumpai apibūdinsiu kiekvieną šių perspektyvų.

Didėjančių vilčių (expectations) teorija. Viena teorinė perspektyva regimą anomaliją aiškina taip: kai tam tikru tempu gerėja objektyvios sąlygos, ekonominės ar politinės, pradeda didėti viltys – žmonės tikisi geriau gyventi. Bet viltys didėja sparčiau, negu gerėja objektyvios sąlygos. Atsiranda didėjanti spraga tarp žmonių vilčių ir tikrovės. Jie vertina tikrovę iš didėjančios frustracijos perspektyvos, ir tai verčia juos sukilti. Brintonas (1965) apibendrino keturias revoliucijas (Anglijos, Amerikos, Prancūzijos ir Rusijos). Jo apibendrinimuose yra ir ši tezė. Pasak Brintono, stipriausius jausmus jaučia žmonės, „kuriems nepakenčiama spraga tarp to, ko jie pradėjo norėti... ir ką iš tiesų gavo" (p. 250).

Šią teorinę perspektyvą galima pailiustruoti grafiškai (18.2 pav.). Ištisinė linija rodo ekonominės gerovės ir politinės laisvės lygį, kaip ir 18.1 paveiksle, o punktyrinė – žmonių vilčių lygį. Pagal šią teoriją spartesnis vilčių augimas sukuria spragą tarp vilčių ir tikrovės. Kai ta spraga pakankamai didelė, prasideda sukilimas (*R* laiku).

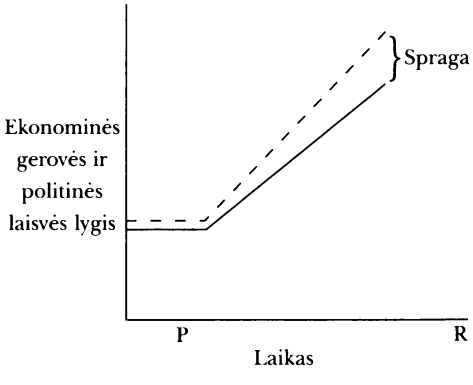

18.2 pav. Numatytas revoliucijos potencialas: spraga, atsiradusi didėjant viltims

Šią tezę savo darbais patvirtina Emile Durkheimas, vienas ankstyvųjų socialinių teoretikų, domėjęsis kitais dalykais. Aiškindamas savižudybę, Durkheimas pamini vadinamąją anominę savižudybę (1951 [1897], p. 241). Anomija – tai normų stygiaus situacija; pašalintos įprastos normos,

lemiančios asmens viltis, ir viltys gali tapti neribotos. Tai, pasak Durkheimo, dezorientuoja, sukelia neviltį ir gali vesti į savižudybę. Savižudybė, žinoma, skiriasi nuo sukilimo, bet Durkheimas mano, kad psichinė būklė, kurią sukelia neribotos viltys, panaši į tą, kurią postulavo didėjančių vilčių teoretikai. Durkheimo elgesinė (*behavioral*) savižudybės prognozė neribotų vilčių sąlygomis nebuvo patikrinta gerais empiriniais testais. Taip pat nebuvo gerų didėjančių vilčių teorijos empirinių testų.

Trumpalaikių nuosmukių teorija. Daviesas (1962) kiek kitaip išsprendė regimą anomaliją, kodėl revoliucijos kyla, kai sąlygos gerėja. Jis pradeda taip pat kaip didėjančių vilčių teoretikai: bendru ekonominių ar politinių sąlygų gerėjimu, nors pirmiausia sutelkia dėmesį į ekonomines sąlygas. Joms gerėjant, auga viltys. Gerėjimas sustoja, kai prasideda ekonominė recesija. Būtent dėl jos atsiranda spraga tarp vilčių ir tikrovės, nes viltys auga taip pat kaip anksčiau. Kaip ir pagal didėjančių vilčių teoriją spraga atsiranda dėl frustracijos, verčiančios sukilti.

Ši teorinė perspektyva pateikta 18.3 paveiksle (tokios grubios formos, kokią aš ją pristačiau). Ištisinė linija vėl rodo objektyvias sąlygas, o punktyrinė – viltis. Objektyvios sąlygos keičiasi kitaip, negu teigė didėjančių vilčių teoretikai: tam tikrą laiką ekonominės sąlygos ne tik gerėja, tą gerėjimą nutraukia nuosmukis.

Daviesas pateikia trumpalaikio nuosmukio prieš Prancūzijos revoliuciją įrodymų ir šiais įrodymais remia savo teoriją. Stone'as (1970) pateikia duomenų, palaikančių trumpalaikio nuosmukio teoriją Anglijos revoliucijos atveju 1640 metais. Nuo 1620 metų pradėjo trikti audinių eksportas, nuo 1630-ųjų visą dešimtmetį žmones alino prasti derliai. Zagorinas (1982), tyrinėdamas septynioliktojo a. 5-ojo dešimtmečio sukilimus ir maištus Europoje (Portugalijoje, Katalonijoje, Neapolyje, Sicilijoje ir Prancūzijoje), išanalizavo duomenis apie to meto derlius ir ekonomines sąlygas visoje Europoje. Rezultatai parodė, kad kurį laiką prieš sukilimus ekonomika klestėjo, bet prieš pat juos pasitaikydavo ekonominių kliūčių.

Faktai, patvirtinantys trumpalaikių nuosmukių teoriją, matomi ir 1970 metų gruodžio mėn. Lenkijos įvykiuose. Vystantis ekonomikai, gerėjant ekonominėms sąlygoms, maisto produktų kainos kurį laiką buvo pastovios. Tada, likus penkioms dienoms iki Kalėdų, vyriausybė jas staiga pakėlė, kai kurias net 50 proc. Prasidėjo riaušės Gdansko ir Gdynės uostamiesčiuose. Dėl jų iš pareigų buvo atleistas pirmasis Komunistų partijos sekretorius Gomulka. Tačiau trumpalaikių nuosmukių teorija nepaaiškina „Solidarumo" sukilimo Lenkijoje 1980 metais. Šis organizuotas sukilimas daug labiau priminė revoliuciją nei 1970-ųjų riaušės.

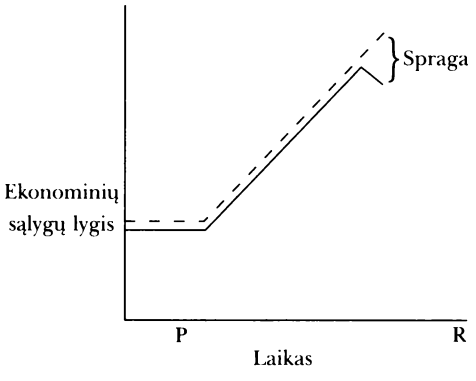

18.3 pav. Numatomas revoliucijos potencialas: spraga, atsiradusi dėl ekonominio nuosmukio po gerėjimo

Trumpalaikius nuosmukius 7-ojo dešimtmečio pabaigoje Jungtinėse Valstijose patyrė juodaodžiai miestiečiai. Daugelyje miestų prasidėjo riaušės. Juodaodžių politinės ir ekonominės sąlygos JAV labiau pagerėjo dešimtmetį prieš riaušes negu bet kada anksčiau Amerikos istorijoje. Bet 1966 ir 1967 metų vasarą, kai kilo maištai, daugelis miesto juodaodžių buvo bedarbiai. 1968 metų balandį, kai

buvo nužudytas Martynas Lutheris Kingas jaunesnysis, svarbiausias juodaodžių politinio judėjimo lyderis, riaušės prasidėjo daugybėje miestų.

Nė vienas šių atvejų nėra įtikinami. Reikia prisiminti, kad nebuvo jokios revoliucijos nei 7-ojo dešimtmečio pabaigoje Jungtinėse Valstijose, nei 1970 metais. Lenkijoje. Prasidėję maištai nėra tas pats, kas prasidėjusi revoliucija.

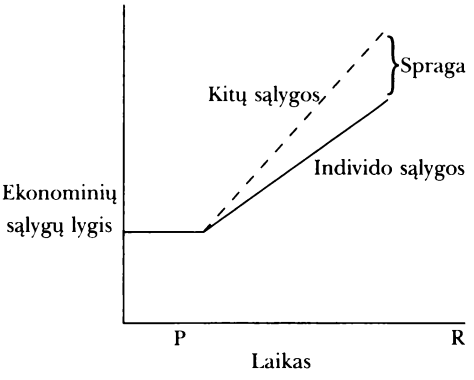

18.4 pav. Numatomas revoliucijos potencialas: santykinės deprivacijos sukurta spraga

Santykinės deprivacijos teorija. Kitą būdą suformuluoti subjektyvią perspektyvą, sukeliančią frustraciją gerėjant sąlygoms, pateikia santykinės deprivacijos teoretikai, pavyzdžiui, Runcimanas (1966) ir Gurras (1970). Jų pradinė mintis tokia: kol objektyvios sąlygos nesikeičia, visų asmenų padėtis vienoda. Bet kai sąlygos ima sparčiai gerėti, vienų žmonių padėtis gerėja greičiau, kitų lėčiau. Tie, kurių sąlygos gerėja lėčiau, mato kitus, galbūt ne labiau kvalifikuotus, bet gyvenančius geriau. Būtent iš šios perspektyvos jie suvokia didėjančią spragą, pajunta frustraciją ir sukyla. Gerėjant ekonomikai, dažnai daugiau atsiliekančių žmonių negu žengiančių priekyje. Todėl frustracijos nuotaikos plačiai paplinta.

Šį teorinį požiūrį galima pavaizduoti grafiškai. 18.4 paveiksle ištisinė linija rodo individo sąlygas, dažniausiai ekonomines. Punktyrinė linija rodo objektyvias kitų sąlygas, su kuriais individas save lygina. Jis mato, kad kiti daro pažangą sparčiau nei jis. Iš šios perspektyvos jo paties sąlygos atrodo blogos.

Šiai teorijai tam tikrą įtikinamumą suteikia santykinės deprivacijos empirinių tyrimų duomenys. Knygoje *Amerikos kareivis* (*The American Soldier*) Stoufferis ir kiti (1949) rašė, kad aukštesnė moralė buvo karinės policijos karininkų, paaukštinamų daug lėčiau, negu karinių oro pajėgų karininkų, paaukštinamų labai greitai. Minėti autoriai (taip pat Merton ir Rossi, 1950, išplėtę ir detalizavę šią tezę) šį reiškinį aiškino kaip santykinę deprivaciją, kurią patyrė daug karinių oro pajėgų karininkų, judėjusių į priekį lėčiau už pačius „greičiausius". Kai tokie dažni greito paaukštinimo atvejai, sukuriamas požiūrio taškas, perspektyva, iš kurios lėčiau pažangėjantys vyrai galėjo vertinti savo situaciją. Karinėse oro pajėgose maištų nekilo, todėl teigiama, kad didėjanti frustracija veda į sukilimą, nebuvo tikrinamas. Tačiau buvo aiškių duomenų, kad dėl spartaus paaukštinimo atsirandanti subjektyviai suvokiama spraga lėmė žemą moralę.

Prieš 1789 metų. Prancūzijos revoliuciją susidariusios sąlygos iš pirmo žvilgsnio patvirtina santykinės deprivacijos teoriją. Kai prieš revoliuciją Prancūzija suklestėjo, ekonominė valstiečių padėtis blogėjo. Bet ši teorija numatytų, kad revoliucinius veiksmus pradės valstiečiai. Tačiau juos pradėjo trečiojo luomo atstovai, kurių ekonominės sąlygos (bet ne politinė galia) pagerėjo. (Prancūzijos atvejui, matyt, labiau tinka kita teorija, kurią panagrinėsime.)

Statuso nesuderinamumo (status inconsistency) teorija. Kita frustracijos genezės teorinė perspektyva pradedama faktu, kad sparčių permainų metu daugelis asmenų pajunta statuso nesuderinamumą. Daugelis, turėję mažai turto ir politinės ga-

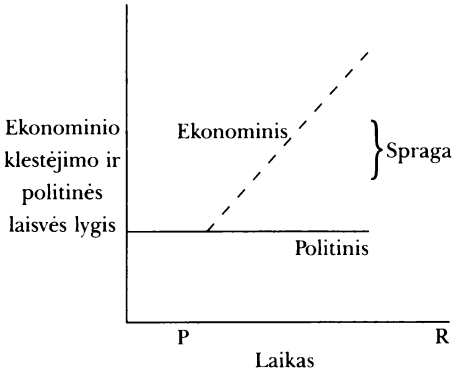

18.5 pav. Numatomas revoliucijos potencialas: statuso nesuderinamumo sukurta spraga

lios, įgyja ekonominių išteklių, bet pastebi, kad politinė jų padėtis nepasikeitė. Pagerėjusi ekonominė padėtis leidžia jiems tikėtis didesnės politinės galios, tačiau jie jos nesulaukia.

Lenski (1954, p. 411) pateikia bendrą argumentą: kai statuso nesuderinamumai paplinta, gyventojai rems socialines permainas. Stone'as (1970), taikydamas šią teoriją 1640 metų Anglijos revoliucijai, parodo, kad išaugo džentrių išsilavinimo lygis, pakilo santykinė gerovė ir socialinis statusas, dėl to jų galia neatitiko karaliaus galios. Brintonas (1965) tyrinėjo Anglijos, Amerikos, Prancūzijos ir Rusijos revoliucijas ir pateikė panašų argumentą: visų šių visuomenių žmonėms buvo būdingas jausmas, kad esi suvaržytas, prislopintas tarp klestinčiųjų.

Šios teorijos požiūriu, ta perspektyva, iš kurios asmuo vertina savo situaciją kaip prastą, atsiranda dėl divergencijos tarp skirtingų to asmens sąlygų aspektų. Paprastai ekonominis aspektas gerėja, o politinis nesikeičia. 18.5 paveiksle punktyrinė linija rodo gerėjančias asmens ekonomines sąlygas, o ištisinė – pastovią ir žemą politinę padėtį.

Frustracijos teoretikų apžvalga. Pirmiau aprašytos visos teorijos turi bendrų bruožų (ir iš tiesų dažnai priskiriamos vienai grupei). Visos jos sutinka, kad sparčiai gerėjant sąlygoms (kai kurių asmenų politinėms ar ekonominėms, kitų – tik ekonominėms), kai kurie patiria nuosmukį (susiduria su kliūtimis) ir atsiranda spraga tarp vilčių ir tikrovės. Ši spraga sukelia frustraciją. O frustracija savo ruožtu sukelia agresiją – prasideda sukilimas. Teorinėje grandinėje yra trys grandys, tiksliai atitinkančios trejopus santykius, einančius nuo makro-į-mikro- ir atgal į makrolygmenį, kaip parodyta 18.6 paveiksle.

Teorijų požiūriai skiriasi tik į pirmąją grandinės grandį, t. y. hipotezės apie tikrovės neatitinkančių vilčių šaltinį, dėl to atsiranda spraga. Tos hipotezės pakankamai aiškios ir tikslios, kad jas būtų galima atskirti pagal empirinius duomenis. Žinoma, logiška, kad visos jos teisingos, kad tikrovės neatitinkančios viltys gali atsirasti bet kuriuo iš frustracijos teoretikų nurodomų būdų. Vis dėlto labiau tikėtina, kad tikslūs empiriniai tyrimai paneigs kai kurias hipotezes. Kitas klausimas – ar vilčių spraga yra pirmasis žingsnis revoliucijos link?

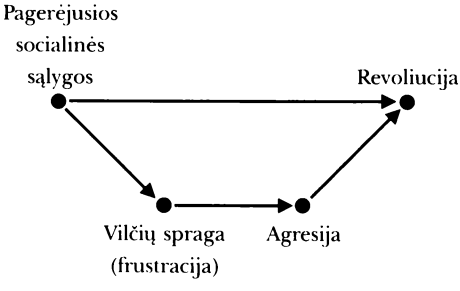

18.6 pav. Mikro-į-makro- perėjimo schema pagal tai, kaip frustracijos teoretikai aiškina revoliucijas

Verta išsakyti kelias papildomas mintis apie šias teorijas. Pirma – teorijos yra visiškai individualistinės. Tiesa, kad istorikai, aiškindami konkrečias revoliucijas, šias teorijas panaudoja tik kaip vieną iš jų aiš-

kinimų komponentų. Tiesa ir tai, kad kai kurie frustracijos teoretikai į savo bendras revoliucijos teorijas įtraukia kai kuriuos neindividualistinius elementus. Pavyzdžiui, Gurras, kurį pristačiau kaip vieną iš santykinės deprivacijos teoretikų. Vėlesni jo darbai (1986) yra daug išsamesni ir derina santykinės deprivacijos teorijos elementus su galios teorijų elementais (aptariamais kitame skyriuje). Be to, aš pristačiau ne individualių teoretikų teorines pozicijas, bet išskyriau iš jų analitinius komponentus, padedančius palyginti skirtingas teorines kryptis. Norint susidaryti tikslų jų visuminių teorinių pozicijų vaizdą, būtina nagrinėti pačių teoretikų veikalus.

Vis dėlto šių teorijų branduolys yra frustracijos-sukilimo hipotezė, kuri yra individualistinė. Frustracija – individų bruožas. Sukilimas arba revoliucija yra socialinis reiškinys. Mikro-į-makro- perėjimas, implicitiškai glūdintis frustracijos-sukilimo grandyje, yra paprasta agregacija: kai tuo pačiu metu frustraciją pajunta didelė gyventojų dalis, ji kažkaip susijungia arba susikombinuoja į makrosocialinį reiškinį, vadinamą sukilimu arba revoliucija.

Bendras požiūris į sukilimus, kylantis iš šios hipotezės, yra toks: sukilimai – tai spontaniški reiškiniai, vykstantys individualių veiksmų agregacijos dėka. Tačiau aišku, kad revoliucijos nėra spontaniški, o gerai organizuoti maištai. Taigi, kad ir kiek vertingas būtų šis teorinis požiūris, jis nepaaiškina nei sukilimų, nei revoliucijų. Daugiausia – jis gali paaiškinti bendrą gyventojų reakciją į galimybę sukilti, galimybę, kurią paprastai suteikia organizuota vadovybė.

Vėliau šiame skyriuje detaliau panagrinėsiu trečiąją grandį – perėjimą iš mikrolygmens į makrolygmenį. Kalbant apie pirmąją teorinės grandinės grandį, šioms teorijoms kyla kitokių prieštarų. Visos jos prasideda makrolygmens empiriniu atradimu, kuris atskleidžia regimą anomaliją: kad revoliucijos prasideda, kai sąlygos gerėja. Jos mėgina pašalinti šią anomaliją išlaikydamos bendrą teiginį, kad sukilimas kyla dėl žmonių frustracijos. Problema, kurią šie teoretikai sau kelia, – yra paaiškinti, kodėl žmonės gali jaustis blogiau, kai reikalai gerėja. Jie tai daro skirtingais būdais, dažnai originaliai, tačiau nekelia klausimo, ar iš tikrųjų pagerėjusios sąlygos verčia žmones prasčiau jaustis.

Galios teoretikai

Jei atsisakysime minties, kad frustracija yra sukilimo arba paramos revoliucionieriams sąlyga (individų lygmeniu), nereikės daugiau spręsti mįslės, kodėl pagerėjusios sąlygos didina frustraciją. Bet tada reikia turėti alternatyvų individualaus veiksmo modelį, kuris paaiškintų empiriškai stebimus reiškinius – aktyvesnę revoliucinę veiklą ir padidėjusią paramą šiai veiklai, kai ekonominės ir politinės sąlygos gerėja. Grupė revoliucijos teoretikų sukūrė tokį alternatyvų modelį. Tai Leitesas ir Wolfas (1970), Tullockas (1974), Laqueras (1976), Oberschallis (1978) ir Tilly (1978). Kiti, tarp jų Goldstone (1986), pritarė kai kurioms galios teoretikų idėjoms. Šia linkme dirbau ir aš (Coleman, 1978a).

Jeigu revoliucinė veikla ir parama jai laikoma racionaliais veiksmais, tampa aišku, kad tokia veikla turi didesnę tikimybę prasidėti tada, kai tie, kurie suinteresuoti valdžios sistemos pasikeitimu, patiki, jog jiems pasiseks. O tie, kurie nėra įsipareigoję nė vienai pusei, bet viliasi būti su nugalėtojais, revoliucinę veiklą stipriai parems tada, kai jie labiau vertins revoliucionierių pergalės šansus. Neracionalu sukilti ir pavojinga remti sukilėlius, jeigu aišku, kad sukilimas beveik garantuotai bus

nuslopintas. Galima tikėtis išlošti tik esant dviem sąlygoms: kai valdžios nuvertimo nauda yra teigiamas dydis *ir* kai didelė tikimybė nuversti valdžią. Mintį galima išsakyti tiksliau (jeigu pralaimėjimo tikimybė nėra lygi nuliui, egzistuoja taip pat laukiami nesėkmės kaštai), tačiau idėja aiški: revoliucijos tikimybė turėtų didėti, jeigu didėja vienas iš šių veiksnių.

Šitaip vertinant revoliucinį aktyvumą, galima kitaip interpretuoti pirmiau aprašytą plačiai stebimą empirinį reguliarumą. Toks požiūris atskleidžia galimybę, kad gerėjančios sąlygos gali ne didinti, o mažinti frustraciją. Tačiau pagerėjusios sąlygos gali didinti suvokiamus revoliucijos sėkmės šansus, nes jos suteikia daugiau valdžios ir išteklių tiems, kurie yra už režimo ribų.

Fanonas (1972), kviesdamas į revoliuciją už nacionalinį išsivadavimą, tvirtino, kad svarbiausia kolektyvinės prievartos prieš Europos kolonizatorius pasekmė yra įkvėpti vietos gyventojams tikėjimą jų sugebėjimu nugalėti. Jo nuomone, pagrindinė atgrasinimo nuo revoliucinės veiklos priemonė yra šio tikėjimo nebuvimas ir tikėjimas europiečių visagalybe.[7] Tilly'iai (Tilly, Tilly ir Tilly, 1975; Tilly, 1978) savo darbuose apie revoliuciją parodė, kad ji kyla dėl įvairių priežasčių, taip pat dėl valdžios svyravimo ir silpnumo, kuris suteikia revoliucingai nusiteikusiems žmonėms tikėjimą, kad atvira opozicinė veikla bus sėkminga. Oberschallis (1978), remdamasis daugelio tyrėjų duomenimis, padarė išvadą, kad iki atvirų revoliucinių veiksmų egzistuoja toks laikotarpis, kai potencialūs revoliucionieriai ir jų politiniai sekėjai, kurie mano esant kitai santvarkai gyvensią geriau, pradeda tikėti galima revoliucijos pergale.

Pirmiau aprašytą empirinį reguliarumą galima paaiškinti daug paprasčiau, negu tai darė frustracijos teoretikai. Pagerėjusios sąlygos gali sustiprinti santvarkos priešininkų tikėjimą savo galia ir galima sėkme ir paskatinti šį tikėjimą tarp gyventojų kaip visumos, kurių parama galiausiai teks laimėčiai pusei. Jeigu šis empirinių duomenų aiškinimas teisingas, frustracijos teoretikai visiškai klysta. Pagerėjusios sąlygos verčia žmones jaustis geriau, o ne blogiau, bet kartu jie pradeda vis labiau tikėti pasipriešinimo santvarkai sėkme. Jei pagerėjusios sąlygos nesumažina nepasitenkinimo santvarka ir nepakerta tikėjimo, kad santvarka yra blogesnė už tą, kuri galėtų ją pakeisti (tikėjimas, kurį gali būti sunku pakeisti, jei valdžia atstovauja kitai klasei ar etninei grupei), revoliucijos galimybė didėja.

Antrasis galios teoretikų nagrinėtas klausimas susijęs su tos gyventojų dalies orientacija, kurie nėra aktyvūs sukilėliai ir nepalaiko nė vienos pusės. Minimalaus pragyvenimo ekonomikos visuomenėse (kaip Vietnamas, Salvadoras, Nikaragva) tokie būtų beveik visi gyventojai, nebent sukilimas kiltų dėl religinių įsitikinimų (kaip šacho nuvertimas Irane 1979 metais) arba tai būtų nacionalinis išsivadavimas. Galios teoretikai tvirtina, kad patraukti į savo pusę paprastus gyventojus nėra svarbus dalykas; daugelio žmonių suinteresuotumas santykiniais kitų valdžios sistemų privalumais yra daug silpnesnis negu jų suinteresuotumas socialine tvarka kaip tokia. Vadinasi, kai tik potencialūs revoliucionieriai mobilizuojami veiklai, stiprinant jų tikėjimą

[7] Paskaitykite Jeano Paulo Sartre'o įžangą Fanono knygoje. Čia apibendrinama išsamiau, negu tai darė pats Fanonas. Walzeris (1977) tvirtina, kad nesufokusuotas sukilėlių smurtas, arba terorizmas, taikomas prieš civilius, yra už moralaus sukilimo ribų. Galimas daiktas, kad taip ir yra ir kad jo kritika Sartre'o adresu už pataikavimą Alžyro teroristams, saugiai įsikūrusiems St. Germaino bulvare, yra pagrįsta. Tačiau panašu, kad Walzeris nepastebi, kad demonstravimas, jog esantieji valdžioje yra ne visagaliai, gali būti svarbus veiksnys mobilizuojant paramą, ypač tarp engiamų žmonių.

sėkme, parama nesuinteresuotųjų baigme bus gauta, jeigu bus matyti, kad pirmieji laimės. Galiausiai dėl savo galios jie įgis teisę vykdyti valdžią (legitimumą).

Vadinasi, revoliucionierių strategija neturėtų būti stengtis laimėti žmonių paramą, o užtikrinti, kad žmonės laikytų juos galingais. Leitesas ir Wolfas (1970) ir Laqueuras (1976) parodo, kad tokia buvo teroristų ir partizanų strategija Vietname ir kitur – ne pelnyti gyventojų paramą, o juos paralyžiuoti savo pavyzdžiu, kad už paramą valdžiai bus greitai ir neišvengiamai baudžiama. Tokiomis aplinkybėmis atrodo nesvarbu, ar didžioji masių dalis teikia pirmenybę valdžiai, ar revoliucionieriams; svarbu tik suvokiama galia: ką žmonės galvoja apie santykinę abiejų pusių galią ir kas atsitiks, jei jie rems vieną ar kitą pusę.

Per 1982 metų rinkimus Salvadore užsienio žurnalistai negalėjo numatyti net bendros jų tendencijos (dešiniosios partijos buvo palaikytos labiau, negu žurnalistai tikėjosi). Vietnamo karo metu prezidentas Lyndonas Johnsonas užsakė Pietų Vietnamo gyventojų apklausą, kad sužinotų, kiek remiamas Vietkongas*, kiek – Pietų Vietnamo vyriausybė ir kiek Amerikos intervencija. Pats tokios apklausos būtinumas yra santykinai pasyvios gyventojų laikysenos įrodymas. Rezultatai parodė, kad Vietkongas buvo remiamas mažai, šiek tiek daugiau vyriausybė. Labai remiama nebuvo nė viena pusė, nebuvo taip pat patriotinės aistros gintis nuo Šiaurės Vietnamo ar revoliucinės aistros nuversti režimą. Abiem šiais atvejais didelės paramos revoliucionieriams ar režimui nebuvimas atitinka bendrą galios teoretikų tezę. Revoliucionieriai ir režimas neužkariavo gyventojų širdžių ir protų. Žmonės stipriai nerėmė nei vienos, nei kitos pusės.

Vis dėlto revoliucionieriams ir valdžiai nėra nesvarbi gyventojų orientacija. Mao Zedong'o teiginys, kad sukilėliai priklauso nuo žmonių paramos tiek pat, kiek žuvys priklauso nuo vandens, kuriame plaukioja, parodo gyventojų svarbą revoliucionieriams ir funkcinį skirtumą tarp gyventojų ir revoliucionierių. Aktyvūs revoliucijos kovotojai turi galėti laisvai veikti, kad jiems nebūtų trukdoma. Bet jiems nereikia visuotinės aktyvios visų gyventojų paramos. Gauti reikalingą pasyvią paramą primetant masėms tiesioginius kaštus (skatinant baimę) yra veiksmingiau, negu užsibrėžti abstrakčius tikslus, kurie ateityje gali atnešti tik netikrą naudą.

Dar neaptariau vienos problemos, kurios ėmėsi galios teoretikai. Apibūdinau potencialius revoliucionierius, tarsi jie būtų visiškai vieningi. Tačiau iš tikrųjų nuspręsti, ar verta jam imtis veiksmų, turi atskiras individas. Jo sprendimas priklauso nuo to, kiek tikėtina, kad jis pajėgs nuversti valdžią. Tačiau potencialūs revoliucionieriai nėra vienas individas. Kiekvieno iš jų sprendimas liečia tik jo vieno veiksmus. Jis turi paklausti, kiek tikėtina, kad valdžia bus nuversta, jei jis prisidės prie revoliucinės veiklos, ir kiek, jei neprisidės. Tiesą sakant, revoliucija yra viešoji gėrybė ir, kaip ir kiekviena viešoji gėrybė, ji iškelia išsisukinėtojo problemą. Tos gėrybės sukūrimas priklausys ir nuo kitų, ir nuo jo pastangų. Jei konkretus asmuo nėra labai svarbus revoliucijos sėkmei, ta sėkmė daug labiau priklausys nuo kitų pastangų negu nuo jo; juo jis mažiau svarbus revoliucijos sėkmei, juo mažiau jo indėlis į tą sėkmę bus jį motyvuojantis veiksnys.

Motyvacinę potencialaus aktyvisto situaciją galima pailiustruoti panaudojant priemonę, panašią į bendrą 10 ir 11 skyriuose aprašytą projektą. Sakysime, revoliucijos

* „Vietkongu" amerikiečiai Pietų Vietname vadino savo priešininką – *vert. pastaba*.

18.1 lentelė. Potencialaus revoliucionieriaus grynoji nauda, priklausanti nuo jo ir kitų dalyvavimo

		Kiti	
		Dalyvauja	Nedalyvauja
Pats	Dalyvauja	41	–20
	Nedalyvauja	50	0

sėkmę potencialus aktyvistas vertina 100 taškų. Jei kiti imsis revoliucinės veiklos, jis duos 50 proc., kad revoliucija laimės. Aktyvisto nuomone, jo dalyvavimas padidins šansą laimėti vienu procentu. Bet dalyvauti pavojinga (net jeigu jis ignoruos tuos kaštus, kuriuos patirs dėl dalyvavimo atsisakydamas kitos veiklos), nes valdžia gali nubausti. Tarkim, tos bausmės kaštus jis vertina 20 taškų (pagal tą skalę, kur revoliucija jam reiškia 100). Bausmė garantuota, jei kiti nedalyvaus, o jei dalyvaus – jos tikimybė 50 proc. Taigi, jei kiti nedalyvauja, jo grynoji nauda yra –20 taškų, o jei kiti dalyvauja – $(50 + 1 - 20 \cdot 0{,}5) - 50$, arba $41 - 50$, arba –9. Aktyvisto grynoji nauda priklausomai nuo jo ir kitų dalyvavimo pateikiami 18.1 lentelėje. Jei kiti nedalyvauja, o jis dalyvauja, tai jo laukiamieji nuostoliai yra 20, jei kiti dalyvauja –9. Vadinasi, nepaisant, ar kiti dalyvauja, ar ne, jam naudingiau nedalyvauti.

Analizuojant sprendimą, kai imamas kiekvienas potencialus aktyvistas, o ne visi potencialūs aktyvistai laikomi vienu korporaciniu veikėju, revoliucijos teorijai iškyla problema. Šią problemą ignoruoja dauguma frustracijos teoretikų, bet nagrinėja tie, kuriuos pavadinau galios teoretikais (prisiminęs terminą „mobilizacijos teoretikai", kurį savo konflikto teorijų apžvalgoje vartojo Oberschallis, 1978). Tačiau ta analizė yra silpna, ir problema revoliucijos teorijai išlieka. Praktiškai ji taip pat iškyla valdžios oponentams. Valdžia turi socialinį kapitalą, kurį jai suteikia valdanti organizacija; tuo tarpu jos oponentai neturi jokio panašaus socialinio kapitalo šaltinio. Vis dėlto suinteresuotiems nuversti režimą socialinis kapitalas nėra vienintelė priemonė išspręsti dalyvavimo problemą. Toliau šiame skyriuje įvairius būdus panagrinėsiu sistemingiau.

Frustracijos teoretikai prieš galios teoretikus

Teoriniai darbai apie revoliuciją turi dvi pagrindines kryptis. Aš jas pavadinau frustracijos teorijomis ir galios teorijomis. Frustracijos teorijos nuo teorinės šios knygos orientacijos skiriasi dviem būdais. Pirma, mikrolygmens komponentas yra ne tikslingas veiksmas, o ekspresyvus veiksmas. Antra, mikro-į-makro- perėjimas vyksta per paprastą agregavimą ir neatsižvelgia į su dalyvavimu susijusias problemas. Šie du skirtumai susiję: jei individų veiksmas yra ekspresyvus, nėra jokio makrolygmens tikslo. Valdžios nuvertimas yra tiesiog šių veiksmų, paimtų kartu, rezultatas, ir nieko daugiau. Žinoma, ekspresyvų veiksmą galima padengti tikslingu veiksmu, kai strateginis elgesys priskiriamas vadovams, o ekspresyvus elgesys – sekėjams. Taip padarė kai kurie frustracijos teoretikai.

Galios teoretikų darbas, priešingai, atitinka teorinę šios knygos orientaciją dviejose srityse. Pirma – tai mikrolygmens pagrindas, kuris yra labiau tikslingas negu ekspresyvus. Antra – tai pripažinimas, kad mikro-į-makro- perėjimas sukilimo atveju yra problemiškas ir teoriniu, ir praktiniu požiūriais.

Tolesniuose skyriuose aš remsiuosi šiais pagrindais ir pateiksiu sukilimų ir revoliucijų teorijos kontūrus, kurie atitinka teorinę šio knygos struktūrą. Tačiau pirmiausia noriu užduoti vieną empirinę mįslę ir nurodyti keletą empirinių apibendrinimų apie revoliucijas.

Mįslė: ar frustracija didėja?

Jei bendra frustracijos teoretikų tezė yra neteisinga, kaip gali būti paaiškintas regimas empirinis pagrįstumas idėjos, kad prieš sukilimus frustracija auga? Iš istorinių duomenų aišku, kad prieš kai kurias revoliucijas frustracija buvo ypač didelė. Tai gerai matyti iš gausybės prieš Prancūzijos revoliuciją atskirose vietovėse užrašytų nusiskundimų ir daugybės kitų atvejų.[8] Būtent tokiais empiriniais duomenimis pagrįsta frustracijos teorija. Manau, kad atsakymas turi būti tiesus. Jei valdžios sistemos priešininkai pradeda tvirtai tikėti savo galia nuversti santvarką, viena iš pasekmių bus frustracija, kad tas režimas dar tebėra valdžioje. Bet ši frustracija bus tik epifenomenas, padidėjusio priešininkų tikėjimo savo gebėjimais atsitiktinis padarinys. Frustracija lieka be pasekmių, nors ji kilo iki sukilimo. Ji yra kaip veiksmo potencialo matas, bet pasekmės kyla ne iš frustracijos, o iš komponentų, kurie ją sukelia: iš esamo nepasitenkinimo valdžios sistema, ir naujai atsiradusio tikėjimo, kad yra galimybių kažką pakeisti.

Konkretus pavyzdys padės geriau suprasti šį klausimą. Nuo 1967 metų per visą 8-ąjį dešimtmetį Palestinos arabai nerėmė Palestinos išsivadavimo organizacijos (PIO). Tuo metu labai suklestėjo Vakarų Krantas. Padaugėjo įsidarbinimo galimybių Izraelyje, vystėsi vietinė pramonė (padedant Izraelio valdžiai). 8-ojo dešimtmečio pabaigoje – 9-ojo pradžioje Vakarų Kranto jaunimas įvykdė kelis teroro aktus, tarp jų ir veiksmus prieš išrinktus Vakarų Kranto miestų merus, kurie buvo paklusnūs Izraelio valdžiai. 1986 metais atlikta apklausa parodė plačią paramą PIO ir opoziciją Izraelio valdžiai. 1988 metais ta opozicija smarkiai išaugo: arabų berniukai svaidė akmenis į izraeliečių automobilius, išdrįsusius įvažiuoti į Vakarų Krantą. Tyčia buvo padeginėjami Izraelio miškai. Vakarų Kranto moterys siuvo PIO vėliavas. Padažnėjo maištingų veiksmų Vakarų Kranto miestuose. Visa tai atitinka revoliucijos teoretikų pateiktą modelį ir rodo padidėjusią frustraciją, nepaisant ekonominio klestėjimo.

Kas šiuo atveju atsitiko? Vakarų Kranto arabų noras gyventi valdant ne Izraeliui nepasikeitė. Tačiau kai kurie kiti dalykai pasikeitė.

1. Palestinos išsivadavimo organizacija įgijo daugiau legitimumo už Vakarų Kranto ribų.
2. Teroristiniai išpuoliai prieš Izraelio pripažintus Vakarų Kranto miestų merus ir prieš okupacines Izraelio pajėgas parodė, kad Izraelio okupacijos priešininkai turėjo šiokią tokią galią.

[8] Žr. Markoffo ir Shapiro (1985) *cahiers de doleances* analizę.

3. Kai kuriuos valdžios ir žydų religinių nacionalistų veiksmus Vakarų Kranto arabai laikė neteisėtais (pasikėsinimą į žemę musulmonų kvartale Jeruzalės senamiestyje, ješiboto pastatymą arabų gyvenamosios teritorijos viduryje, alyvmedžių sunaikinimą tose žemėse, kurias arabai laikė savomis).
4. Vakarų Krante atsirado naujos institucijos (daugiausia Vakarų Kranto koledžai), kurių nekontroliavo vyresniosios šeimos kartos.

Pirmasis ir antrasis pasikeitimai padidino PIO legitimumą Vakarų Krante, o trečiasis sumažino Izraelio valdžios ir Izraelio pripažintos Vakarų Kranto valdžios legitimumą. Antrasis pasikeitimas sustiprino tikėjimą, kad opozicija Izraelio valdžiai buvo pakankamai stipri, jog ta valdžia būtų nuversta. Ketvirtasis pasikeitimas sukūrė socialinę organizaciją, kurią kontroliavo jaunimas, nepriklausomas nuo šeimos ryšiais grįstos ir Izraelio remiamos valdžios.

Šis atvejis dar sykį parodo, kad pastebėjimas, jog valdžios keliama frustracija auga ekonominio klestėjimo metu, nėra neteisinga. Neteisinga – tai nesugebėjimas pripažinti, kad frustracija nėra sukilimo priežastis, kad frustracijos išraiškos yra to paties pasikeitimo, skatinančio sukilimą, pasekmės. Pasikeitimas paprastai yra padidėjęs tikėjimas, kad sukilimas pasiseks ar bent jau kad už jį nebus tuoj pat baudžiama.

Sukilimą galima vertinti kaip dviejų kiekybių padarinį: nepasitenkinimo egzistuojančia socialine tvarka ir tikėjimo, kad opozicijos veiksmai bus sėkmingi. Kodėl Vakarų Kranto berniukai pradėjo mėtyti akmenis į izraeliečių mašinas, nors anksčiau taip nesielgė? Nes patikėjo, kad jie gali likti nenubausti. Tėvai ir kiti kaimo suaugusieji jų už tai nebaus, nors anksčiau būtų baudę. Kodėl suaugusieji daugiau jų nebaus? Nes kaimo valdžia daugiau nebaus tėvų už vaikų elgesį. Kodėl ji daugiau nebaus tėvų? Todėl, kad naujasis bendruomenės elitas, nepripažintas Izraelio valdžios, metė iššūkį Izraelio pripažintam elitui, kuris grindžiamas patriarchaline visuomenine struktūra ir remia egzistuojančią Izraelio primestą socialinę tvarką. Kodėl Vakarų Kranto gyventojai pasidarė palankūs elitui, metusiam iššūkį egzistuojančiai socialinei tvarkai? Todėl, kad Izraelio veiksmai pakirto jo valdžios ir Izraelio pripažintos Vakarų Kranto valdžios legitimumą. Kodėl naujasis elitas galėjo pasinaudoti šia galimybe? Todėl, kad organizacinius išteklius suteikė naujos institucijos (Vakarų Kranto koledžai, laikraščiai, naujos ūkinės įmonės) ir finansiniai ištekliai, gaunami iš šalies.

Kodėl Prancūzijos revoliucijos metu valstiečiai degino dvarus, o minios šturmavo Bastiliją Paryžiuje? Nes tie žmonės seniai jautė nepasitenkinimą ir nuoskaudas. Bet kodėl jie nemaištavo anksčiau? Nes tuo metu, kai sukilo, kilmingieji ir ypač trečiojo luomo atstovai buvo metę iššūkį egzistuojančiai socialinei tvarkai (esamam teisių paskirstymui). Žmonės pradėjo tikėti, kad jie gali likti nenubausti. Paaiškėjo, kad esamos socialinės tvarkos primesta sankcijų sistema ėmė silpti. Kodėl trečiojo luomo atstovai metė iššūkį egzistuojančiam teisių paskirstymui? Todėl, kad smarkiai padidėjo socialiniai ir ekonominiai jų ištekliai, o tai, kad kilmingieji stojo prieš karalių, suteikė trečiojo luomo atstovams viltį, jog jie gali likti nenubausti.

Šie ir kiti pavyzdžiai rodo, kad galios teoretikams iškilusi mįslė, jog prieš sukilimą frustracija auga, gali būti įminta nemanant, kad sukilimas prasidėjo dėl padidėjusios frustracijos. Jei nepasitenkinimas jau susikaupęs, bet egzistuojančios socialinės tvarkos primestomis sankcijomis buvo slopinamas, tada viskas, kas silpnins šias sankcijas, stiprins ir frustracijos išraiškas, ir revoliucinės veiklos ar sukilimo tikimybę. Kadangi sankcijas užtikrina sudėtinga valdžios struktūra, yra įvairių pokyčių, galinčių jas susilpninti.

Lyginamieji makrosocialiniai tyrimai: nelygybė, ekonominis išsivystymas ir represijos

Dar viena empirinių relevantiškų revoliucijoms apibendrinimų grupė yra iki šiol neminėtuose tyrimuose. Tai lyginamieji politinio smurto (*political violence*) tyrimai. Čia šalys imamos kaip analizės vienetai. Tokiai analizei naudojami skirtingo šalių skaičiaus duomenys (nuo 25 iki 126). Šiuose tyrimuose buvo išnagrinėta statistinė politinio smurto kiekio (matuojamo mirčių dėl politinio smurto skaičiumi) priklausomybė nuo nelygių pajamų, ekonominio išsivystymo lygio ir (dviejuose tyrimuose) nuo politinės santvarkos represyvumo. Tyrimus atliko Sigelmanas ir Simpsonas (1977), Weede (1981; 1987) ir Mulleris (1985). Anksčiau šiame skyriuje aptartuose tyrimuose buvo nagrinėjami visuomenės pasikeitimai prieš revoliuciją, o šiuose tyrimuose analizuojami pastovūs struktūriniai visuomenių skirtumai, kuriose politinio smurto mastas skirtingas. Jie liečia kitokius klausimus apie revoliucijos priežastis. Vis dėlto ir šie klausimai yra svarbūs revoliucijų teorijai.

Dalis anksčiau aptartų frustracijos teoretikų tvirtina, kad nusivylimą sukelia santykinė deprivacija. Būtent šiai pozicijai pajamų nelygybė yra svarbiausias dalykas. Jeigu tokia nelygybė susijusi su politiniu smurtu, tai šiek tiek patvirtintų šį teorinį požiūrį. Iš penkių tyrimų tik vienas – Mullerio (1985) – parodo, kad egzistuoja šiokio tokio dydžio ryšys tarp nelygių pajamų ir politinio smurto. Tą ryšį parodo regresijos lygtis, kurioje ekonominio išsivystymo lygis ir represijų mastas buvo statistiškai kontroliuojami. Pakartotiniuose tyrimuose Weede (1986) parodo šio rezultato trapumą (jo priklausomybę nuo tam tikros vėlavimo struktūros). Menką ir nepastovų ryšį jis pastebi ir vėlesniuose tyrimuose (1987) su trimis skirtingomis duomenų grupėmis. Taigi pajamų nelygybės analizės rezultatai nėra palankūs tai frustracijos teorijos formai, kuri akcentuoja santykinę deprivaciją.

Antrasis visuomenių bruožas, analizuojamas šiuose lyginamuosiuose politinio smurto tyrimuose, yra ekonominio išsivystymo lygis. Rezultatai nėra relevantiški nei galios, nei frustracijos teorijoms. Kai kuriuose tyrimuose pastebimas žemesnis politinio smurto lygis, kai ekonominio išsivystymo lygis aukštesnis, tačiau kitų rezultatai priešingi. Galima tik pasakyti, kad tyrimai neatskleidžia nuoseklaus ryšio tarp ekonominio išsivystymo lygio ir politinio smurto.

Trečiasis bruožas – režimo represyvumas – rodo kreivalinijinį ryšį su politiniu smurtu. Tokį rezultatą pirmasis gavo Mulleris (1985). Šalyse, kuriose represijų lygis aukštas arba žemas, politinio smurto lygis žemesnis negu šalyse, kur represijų lygis vidutinis. Weede'o (1987) nuomone, šis rezultatas palankus galios teorijoms (neracionalu sukilti, kai represijos labai didelės, bet gali būti racionalu, jei jos mažesnės). Tačiau aš galios teoretikų požiūrį interpretuoju ta prasme, kad jie prognozuoja monotoninį sukilimų mažėjimą didėjant represijoms. Frustracijos teoretikai, priešingai, numatys, kad sukilimų monotoniškai *daugėja*, kai represijos didėja. Taigi, mano nuomone, tokio kreivalinijinio ryšio nenumato nė viena teorija.

Tačiau neprotinga represijas laikyti egzogeninėmis. Represijų mastas aiškiai priklauso nuo potencialaus smurto masto. Tai ne vienintelis, bet svarbus veiksnys, apibrėžiantis represijų lygį. Neteisinga režimo represyvumą laikyti nepriklausomu nuo politinio smurto, nukreipto prieš režimą. Kai taip atsitinka (Muller, 1985, Weede,

1987), regimas represijų poveikis politiniam smurtui nebus tikras poveikis. Kadangi nėra geriau apibrėžto modelio, kas vyksta makrolygmeniu (vienos ar kitos teorijos požiūriu), statistinis ryšys tarp politinio smurto ir represijų nepateikia duomenų už ar prieš kurį nors teorinį požiūrį.

Revoliucijų ideologija

Reikia paminėti dar vieną empirinį apibendrinimą. Tai ideologijos reikšmė daugeliu revoliucijų. Du geriausi pavyzdžiai praėjusių keturių amžių revoliucijose ir sukilimuose – tai protestantiškoji religinė doktrina ir marksistinė politinė doktrina.

Šešioliktojo a. vidurio revoliucijose protestantizmo vaidmuo verčiant pasaulietiškąją valdžią buvo natūralus, nes religinė valdžia, kuriai protestantizmas metė iššūkį, buvo labai susipynusi su pasaulietiškąja valdžia. Protestantų reformacija ir jos padariniai buvo svarbūs trims iš keturių (ketvirtoji buvo Fronda) didžiųjų šešioliktojo a. pabaigos ir septynioliktojo a. revoliucijų: Anglijos revoliucijai 1640 metais, Nyderlandų nepriklausomybės karui su Ispanija ir Prancūzijos pilietiniam karui. Stone'as (1970) šitaip aprašo vieną iš trijų svarbiausiųjų Anglijos revoliucijos prielaidų: „tarp plačių pasiturinčių klasių sluoksnių paplito puritonizmas, kurio svarbiausias politinis padarinys buvo deginantis jausmas, kad Bažnyčioje, o galiausiai ir valstybėje reikalingos permainos“ (p. 96). Hume'as (1985 [1778]), aštuonioliktojo a. viduryje rašydamas apie septynioliktojo šimtmečio Angliją, puritonuose įžvelgė „entuziazmo“ ir atsidavimo pilietinei laisvei derinį, kuris skatino niekinti valdžią.

Protestantizmo ryšys su dvidešimtojo a. sukilimais ir maištais ne toks aiškus, bet jis egzistuoja. Pavyzdžiui, Afrikoje religijos, ypač protestantizmo, vaidmuo po Antrojo pasaulinio karo sukilimuose buvo netiesioginis, bet ryškus. Protestantų misionierių veikla ir antikolonijinė veikla Nigerijoje turėjo daug tarpusavio atitikimų (James Smoot Coleman, 1958). Protestantiškoji religinė doktrina čia nebuvo atvirai susijusi su pasaulietiškuoju sukilimu; misionieriai neskelbė vietos gyventojams antikolonijinės doktrinos, kaip jų pirmtakai septynioliktajame a. pasisakė prieš valstybinę bažnyčią Anglijoje ir Europoje. Tas ryšys, palyginus su ankstesniuoju atveju, buvo subtilesnis. Anksčiau Kinijoje sąsaja tarp protestantų misionierių veiklos ir sukilimo buvo akivaizdi. Taipingų sukilimą 1850 metais pradėjo misionierių mokyti krikščionys. Pagrindinis 1911 metų revoliucijos lyderis Sun Jat-Senas buvo atsivertęs į krikščionybę. Studentų maištai 9-ajame dešimtmetyje Pietų Korėjoje susiję su protestantų bažnyčiomis.

Nors protestantizmas iš visų pasaulio religijų labiausiai susijęs su revoliucija, yra daug pavyzdžių, kai ir kitos religijos buvo tiesiogiai įtrauktos į sukilimus bei maištus. Fundamentalistinis ir iredentistinis islamas buvo ne tik svarbiausias veiksnys 1979 metų Irano revoliucijoje, nepareikalavusioje kraujo, bet ir sudaro potencialią revoliucinę jėgą daugelyje Azijos bei Afrikos šalių. Airijoje ir kai kuriose Lotynų Amerikos šalyse katalikybė tiesiogiai susijusi su sukilimu.

Svarbiausia dvidešimtojo a. revoliucijų ideologija yra ne religinė, o pasaulietinė – marksizmas. Aiškus jo vaidmuo Azijos, Afrikos ir Pietų Amerikos sukilimuose ir revoliucijose.

Kodėl taip yra? Kokį vaidmenį vaidina religinė ideologija arba marksistinė ideologija sukeliant revoliuciją? Iš dalies atsakymas toks: šios ideologijos pateikia utopi-

nę viziją kaip alternatyvą egzistuojančiam teisių paskirstymui visuomenėje. Ir protestantiškajai religinei ideologijai, ir marksizmui būdinga utopinė vizija; be to, abi vizijos turi daug bendrų bruožų: postuluoja lygybę, bendrą dalijimąsi, vidinės nesantaikos visuomenėje nebuvimą, transformuotą žmogaus prigimtį. Utopinės vizijos pateikia to, kas teisinga, apibrėžimus, kylančius iš valdžios, kuri gali mesti iššūkį esamai valdžiai: iš Dievo kaip aukščiausios būtybės; iš mokslinio socializmo kaip objektyvaus tiesos šaltinio.

Utopinės ideologijos vaidmuo yra svarbus net kai kurių vidinių sukilimų metu. Pavyzdys – 1960 metų studentų maištai Europoje ir Amerikoje. Štai vieno studentų sukilimo Kolumbijos universitete aprašymas:

> Viena iš balandžio neramumų priežasčių buvo organizuoti mažos studentų grupelės iš SDS* veiksmai. Jos tikslas – sugriauti universitetą kaip korumpuotą blogio visuomenės ramstį... Buvo ir daugiau įsitraukusių į SDS dėl įvairių ir idealistinių priežasčių. Jie kalbėjo apie revoliuciją – o 1968 metų. balandį ją išgyveno – pusiau rimtai, pusiau svajonių pasaulyje (*Cox Commission*, 1968, p. 58).

Kaip rodo citata, utopinė vizija, kurią siūlo kai kurios religijos ar (kaip šiuo atveju) marksizmas, yra svarbi ir kraštutinių aktyvistų branduoliui, ir platesnei aktyvistus supančiai grupei, mobilizuojamai prieš sukilimą.

Žinoma, turėtų būti aišku, kad religija ne visada vaidina tokį patį vaidmenį, net kai ji svarbi konfliktui. Pavyzdžiui, katalikybės vaidmuo Airijos konflikte, kuris atvedė į nepriklausomybę, o vėliau Šiaurės Airijoje nebuvo pateikta alternatyvi utopinė gėrio vizija. Ji daugiau suteikė organizacinį pagrindą, atspindintį etninį ir ekonominį visuomenės susiskirstymą.

Jei tiesa, kad protestantizmo ir marksizmo ideologijų utopinė vizija lemia jų reikšmę sukilimams ir revoliucijoms, tai kyla klausimas: kokį vaidmenį ta vizija vaidina ir kuriems konflikto veikėjams? Kur jos vieta tikslingai pagrįstoje revoliucijos teorijoje? Prie šio klausimo grįšiu, kai pateiksiu pagrindinius teorijos bruožus.

Teoriniai revoliucijos apmatai

Socialinė sukilimų ir maištų struktūra

Sukilimai ir revoliucijos nėra tiesiog masių maištas. Paprastai revoliucijoje dalyvauja tik labai nedidelė gyventojų – aktyvistų – dalis: arba revoliucionierių, arba valdžios pusėje. Vaizdai, kuriami kai kurių revoliucijos teorijų, ypač mano vadinamoji frustracijos teorija, neatitinka šios tikrovės, nes jos kalba apie visų gyventojų dalyvavimą masiniame spontaniškame sukilime.

Būna sukilimų, kuriuose dalyvauja didelė gyventojų dalis, bet prieš juos vyksta kiti esminiai įvykiai. Veikti pradeda keletas aktyvistų, kurie jau atsiėmė iš valdžios

* *Students for Democratic Society* – Studentai už demokratinę visuomenę – *vert. pastaba*.

savo veiksmų kontrolės teisę. Šių veiksmų sėkmę kartais sustiprina valdžios silpnumas. Taip pat jie sustiprėja, kai elitas, nuo kurio paramos priklauso valdžia ir jos sankcijos, tuo pačiu metu nustoja valdžią pripažinti kaip legitimią. Tada gali kilti didesnis, masiškesnis senų nuoskaudų turinčių gyventojų maištas. (Šie procesai vyksta ilgesnį laiką, bet yra panašūs į tuos, kurie vyksta priešiškoje minioje arba plėšikaujant, kai prieš bet kurį masinį veiksmą iš valdžios atimamos kontrolės teisės, žr. 9 skyrių.) Tokie masiniai maištai gali sustiprinti aktyvistų metamą iššūkį valdžiai. Tačiau bet kokios masinės riaušės – tik dalis socialinio proceso, kurį pradėjo keli aktyvistai. Visose revoliucijose, tokiose kaip Pietryčių Azijos 7-ajame, 8-ajame ir 9-ajame dešimtmečiuose, Lotynų Amerikos 9-ajame dešimtmetyje, aktyviai dalyvauja tik nedidelė gyventojų dalis.

Sukilimuose prieš valstybės institucijų valdžią (kaip 7-ojo dešimtmečio studentų sukilimai) paprastai dalyvauja taip pat nedidelė potencialių dalyvių dalis. Per krizę Kolumbijos universitete 1968 metais, vieną didžiausių universiteto sukilimų, konflikte aktyviai dalyvavo mažiau nei 10 proc. studentų; SDS, kuri sudarė pagrindinį aktyvistų būrį, nariais buvo apie 50–100 studentų iš 13 000. O pačioje SDS „tai buvo nedidelė grupelė“ (*Cox Commission*, 1968, p. 58), turėjusi grynai revoliucinį tikslą – sugriauti universitetą kaip visuomenės valdžios struktūros dalį. *Cox Commission* ataskaitoje rašoma (p. 165), kad konfliktui pasiekus aukščiausiąjį tašką, balandžio 29 d., pastatų viduje buvo 700–1000, o lauke – 2000 studentų. Dauguma pastarųjų nebuvo aktyvūs dalyviai.

Panašiai būna ir bendruomenės konfliktų metu, kurie yra sukilimai prieš vietos valdžią ar mokyklos vadovybę. Ir čia aktyviai dalyvauja maža gyventojų dalis, nepaisant to, kad tokius konfliktus paprastai išsprendžia piliečių balsavimas, skatinantis ir valdžią, ir jos oponentus mobilizuoti gyventojus. Čia, kaip ir kitų sukilimų atveju, išsisukinėjimo logika lemia, kad individui nenaudinga veikti, nebent kaštai labai maži arba tiems, kurie dalyvauja, šalia esantys suteikia tam tikrą naudą (kaip 11 skyriuje aiškinama apie sąlygas, kuriomis išsisukinėjimo logika transformuojama į užsidegimo logiką).

Kaip rodo šie atvejai, sukilimai nėra paprastos dvišalės struktūros, kai valdžia yra vienoje pusėje, o gyventojai, kaip vienalytė masė, – kitoje. Sukilimui prasidėjus, valdžios oponentai paprastai yra labai mažas gyventojų pogrupis. Dauguma neremia nė vienos pusės. Tačiau net ir tų, kurie iš pradžių nedalyvauja niekur, požiūris į konfliktą yra skirtingas. Jų negalima apibūdinti pagal vieną dimensiją (pavyzdžiui, jų santykį su gamybos priemonėmis, kaip tai daro marksistinė teorija). Gyventojai gali būti skirstomi pagal daugelį požymių: religiją, tautybę, amžių, klasę, ekonominį statusą ir t. t. Revoliucijos teorijos požiūriu svarbus gyventojų santykis su valdžios veiksmais. Jei pagal vyriausybės politiką jie skirstomi (arba galėtų būti skirstomi) pagal etninę grupę, ekonominę klasę, lytį ar religiją, toks skirstymas ir bus susijęs su sukilimu, nes tai, kaip vyriausybė skirsto gyventojus, lemia įvairius interesus vyriausybės veiksmų atžvilgiu.

Pavyzdžiui, prieš Prancūzijos revoliuciją kilmingųjų, trečiojo luomo narių ir valstiečių interesai buvo skirtingi: pirmieji norėjo, kad karalius pasidalytų su jais valdžia; antrieji siekė, kad būtų atstovaujami valdžioje pagal jų ekonominę galią; valstiečiams reikėjo ekonominės naudos. Interesai nelėmė tų pačių trijų grupių veiksmų, bet kiekvienos grupės veiksmai, nukreipti prieš karalių, sąveikavo su kitų grupių veiksmais ir taip sukėlė revoliuciją. Kolumbijos universiteto SDS aktyvistai 1968 me-

tais priešinosi netiesioginiam universiteto dalyvavimui Vietnamo konflikte. Juodaodžių bendruomenės grupės priešinosi ketinimams statyti miesto parko teritorijoje sporto salę. Juodaodžiai SAS nariai ir kai kurie baltieji studentai norėjo pademonstruoti solidarumą su juodaodžių bendruomenės grupėmis. Kiti studentai turėjo pačių įvairiausių nusiskundimų universiteto valdžiai. Būtent šių skirtingų grupių veiksmų sąveika 1968 metų pavasarį atvedė į sukilimą.

Sukilimo metu socialinė struktūra dažnai keičiasi; daugelis jame nedalyvavusių žmonių gali pradėti remti valdžios oponentus arba kartais ir pačią valdžią. (7-ojo dešimtmečio pabaigos studentų maištų metu paprastai būdavo grupė studentų, aktyviai remiančių universiteto valdžią. Kolumbijos universitete jie buvo vadinami „the jocks", Prancūzijos Nantero universitete, kur studentų sukilimas vyko 1968 metais, – „Occident".) Tačiau net sukilimui ar revoliucijai pasiekus aukščiausiąjį tašką, pasyvūs populiacijos nariai sudaro didžiausią dalį. Tačiau ši pasyvi grupė gali turėti įtakos sukilimo baigmei. Nors ji nedalyvauja verčiant valdžią, šie žmonės arba ir toliau suteiks valdžiai kontrolės teises, arba jas atsiims. Kad ir kaip jie elgtųsi, tai gali turėti įtakos kitų veiksmams.

Kalbant apie sukilimo, kaip veiksmų sistemos, mikrolygmenį, galima pateikti du klausimus. Vieną – apie individo sprendimą veiksmais paremti sukilimą; antrą – apie individo sprendimą toliau suteikti valdžiai kontrolės teises. Panagrinėsiu juos abu iš eilės.

Veikiančiojo individo kaštai ir nauda

Svarbu paaiškinti individo padėtį, kurioje jis atsiduria dėl kaštų ar naudos, kurias lėmė jo veiksmai. Pirma, jo interesus, kaip jis juos supranta, veikia egzistuojančios valdžios politika, o taip pat jos priešininkų galimų veiksmų suvokimas. Antra, yra potencialių veiksmų, kurių gali imtis valdžia arba opozicija, kad skatintų ar slopintų paramą kitai pusei. Galiausiai (ir tai gali būti svarbiausia daugeliui žmonių) yra pozityvių ir negatyvių sankcijų, kurias jam gali taikyti asmenys iš artimos aplinkos reaguodami į jo paramą valdžiai ar opozicijai. Jeigu asmenys iš jo artimos aplinkos neatėmė legitimumo iš valdžios, šios sankcijos skatina remti valdžią ir atgrasys remti opoziciją. Jeigu jie atėmė legitimumą iš valdžios, bet neperdavė jo opozicijai, sankcijos nekliudys jokiems veiksmams. Jeigu jie legitimumą perdavė valdžios oponentams, tai sankcijos skatins oponentus remiančius veiksmus ir slopins valdžią remiančius veiksmus. Šią situaciją, su kuria susiduria potencionalus aktyvistas, paaiškina Mao Zedong'o teiginys, kad revoliucionieriai priklauso nuo žmonių paramos, kaip žuvys priklauso nuo vandens, kuriame plaukioja.

Tarkim, individai suinteresuoti nuversti valdžią. Ar jie imsis veiksmų šiam tikslui pasiekti, ar ne, priklauso nuo kaštų ir naudos įvertinimo. Yra keli potencialių kaštų šaltiniai, bet pirmiausia jie priklauso nuo valdžios, kuri malšina sukilimą ir baudžia dalyvius. Tada laukiami kaštai yra šie potencialūs kaštai, modifikuoti suvokiamos tikimybės, kad juos iš tikrųjų teks patirti. Taip pat yra keli potencialios naudos šaltiniai, bet galima prielaidauti, kad ji gaunama tik nuvertus valdžią. Laukiama veikimo nauda yra ta potenciali nauda, modifikuota jo nuomone, kiek sukilimo baigmė skirsis priklausomai nuo to, ar jis dalyvaus, ar ne.

Šiuos veiksnius galima išreikšti paprasta nelygybe, panašia į pateiktą 5 skyriuje, aprašančia patikintįjį. Šios nelygybės reikšmės yra:

L – galimi praradimai (kaštai) dalyvaujant revoliucinėje veikloje;
G – galimi laimėjimai (nauda) dalyvaujant toje veikloje;
p – kaip individas vertina galimybę, kad sukilimas laimės, *jeigu* jis dalyvaus ($p - q$ reiškia sėkmės tikimybę jeigu jis nedalyvaus);
q – kaip individas vertina tikimybę, kad *jo veiksmai* lems sukilimo sėkmę;
r – kaip individas vertina tikimybę, kad už dalyvavimą sukilime bus nubaustas, jeigu jis dalyvaus ir sukilimas pralaimės.

Jei manoma, kad visuminiai dalyvavimo kaštai kyla tik iš galimos valdžios bausmės, tada individo laukiamieji kaštai yra $r(1 - p)L$. Jei bausmė garantuota, tada laukiami veiksmo kaštai yra $(1 - p)L$, o laukiama nauda – qG. Racionalu dalyvauti revoliucinėje veikloje, jeigu ir tik jeigu qG yra daugiau nei $r(1 - p)L$.

Tačiau čia, priešingai nei suteikiant pasitikėjimą, q ir $r(1 - p)$ suma nėra lygi 1. Tikimybė, kad valdžia individą nubaus už dalyvavimą, lygi $r(1 - p)$, nėra tiesiog komplementarus dydis tikimybės q, kad jo veiksmai nuvers valdžią, atžvilgiu. Iš esmės beveik visais atvejais q yra labai mažas. Išskyrus tą atvejį, kai individas tiki revoliucijos pergale ir savo dalyvavimą laiko lemiamu šiai pergalei pasiekti, q išliks labai mažas. Iš šių prielaidų plauktų, kad racionalūs individai sukilimo niekada neinicijuos, nesvarbu, kiek priešiškai jie yra nusiteikę prieš valdžią.

Kyla ir kitų klausimų. Gali būti taip, kad valdžios bausmės už dalyvavimą yra mažai tikėtinos (dėl humanitarinių priežasčių, dėl to, kad režimas neveiksmingas, dėl to, kad gyventojų, nebelaikančių režimo legitimiu, dalis yra pakankama dalyviams apsaugoti ar dėl to, kad tie, nuo kurių valdžia priklauso, yra tiek įbauginti, jog nustojo bendradarbiauti su valdžia). Jei taip, tai r yra daug mažesnis už 1 dydis, o laukiami kaštai $r(1 - p)L$ yra maži net, kai atrodo, kad revoliucija pralaimės. Arba gali būti taip, kad bausmė yra minimali (dėl humanitarinių priežasčių ar dėl gyventojų, nebelaikančių režimo teisėtu, plataus protesto). Jei taip, laukiami kaštai maži, netgi kai bausmė beveik garantuota. Bet kokie veiksniai, sumažinantys laukiamus dalyvavimo kaštus, pažemina tą slenkstį, kurį laukiama nauda turi pranokti, kad dalyvavimas taptų racionalus.

Kalbant bendriau, jei yra tokia nauda, kuri nepriklauso nuo individo dalyvavimo reikšmės revoliucijos sėkmei, tada revoliucionieriai arba valdžia gali kurti strategijas, skatinančias dalyvavimą. Jei yra kaštų, nepriklausančių nuo sukilimo sėkmės arba nesėkmės, tada revoliucionieriai arba valdžia gali kurti strategijas, slopinančias dalyvavimą.

Trys naudos, susijusios su revoliucine veikla, aibės. Naudinga skirti tris pagrindines naudos, kurią individas gali gauti dalyvaudamas revoliucinėje veikloje, aibes.

Pirmąją galimos naudos aibę G_1 sudaro jau aptarta nauda, ta, kurią individas tikisi gauti pasikeitus santvarkai. Ji beveik nepriklauso nuo individo dalyvavimo: tikimybė, kad jis ją gaus dalyvaudamas revoliucinėje veikloje, lygi p; tikimybė, kad jis ją gaus nedalyvaudamas, lygi $p - q$, kur q paprastai labai mažas. Taigi nedalyvaujančiojo laukiamoji nauda iš šio šaltinio yra $(p - q)G_1$, o dalyvaujančiojo $-pG_1$. Paskata dalyvauti lygi qG_1. Paprastai ji bus labai maža, nes q labai mažas dydis.

Antrąją aibę G_2 sudaro nauda, priklausanti ir nuo individo dalyvavimo, ir nuo sukilimo sėkmės. Svarbiausia šio šaltinio teikiama nauda yra ta, kuri gaunama revo-

liucionieriams užėmus valdžią, pavyzdžiui, pareigos esant naujam režimui. Tai yra materialinė nauda ir jos pasiūla nėra gausi. Ji gali būti pasiūlyta tik tiems individams, kurių dalyvavimas sukilime santykinai svarbus jo sėkmei. Ši nauda panaši į tą, kurią Olsonas (1965) vadino atrankinėmis paskatomis (*selective incentives*). Jos dėl riboto kiekio prieinamos tik nedidelei dalyvių grupei. Ši nauda, jei ji egzistuoja, priklauso ir nuo dalyvavimo, ir nuo sukilimo sėkmės. Jos teikiama dalyvavimo motyvacija lygi pG_2, o šis dydis tiesiogiai priklauso nuo suvokiamos revoliucijos sėkmės tikimybės.

Trečiąją naudos aibę G_3 sudaro nauda, priklausanti tik nuo dalyvavimo ir visai *nepriklausanti* nuo sukilimo sėkmės. Ji turi du šaltinius, ir labai svarbu juos atskirti.

Pirmasis šaltinis yra individo draugai ir artimiausi bendrininkai, suteikiantys dalį jam prieinamo socialinio kapitalo. Jei draugai dalyvauja, abipusis atpildas gali būti esminė dalyvavimo teikiama nauda, kuri priklauso tik nuo individo dalyvavimo ir artimų jam asmenų dalyvavimo tuo pačiu metu. Tačiau, kaip rodo karšto veiksmo arba užsidegimo (*zealous action*) aptarimas 11 skyriuje, toks abipusis skatinimas priklauso ne tik nuo veiksmo, bet ir nuo bendro kiekvieno veikiančiojo tikslo. Žinoma, revoliucijos atveju tas tikslas yra jos pergalė. Asmenų, priklausančių aukšto uždarumo laipsnio struktūrai, tikslo bendrumas, atrodo, yra šio naudos šaltinio prielaida.

Galbūt čia savo vaidmenį vaidina utopinė ideologija. Visų glaudžiai susijusių grupės narių priimama utopinė vizija gali sukurti situaciją, kai suklesti heroizmas ir užsidegimas.[9] Jeigu šis spėjimas teisingas, tada utopinės ideologijos vaidmuo labai reikšmingas. Ideologija pateikia turinį, leidžiantį uždarai grupei sukurti abipusius atlygius. Jie nepriklauso nuo to, kaip individas vertina sukilimo sėkmę, ir nuo to, kiek jis prisidėjo prie tos sėkmės. Jei šis naudos šaltinis yra svarbus, vadinasi, revoliucionierių kadrai privalo būti labai vieningi ir uždari. Asociacijų narių tikslo ir veiksmo vienybė, vengiant nesutarimų dėl galutinių tikslų, gali būti abipusių atlygių šaltinis. Apie tai liudija revoliucijų ir sukilimų aprašymai. Pavyzdžiui, studentai, 7-ojo dešimtmečio protestų metu užėmę universiteto pastatus ar dalyvavę kituose ilgai trunkančiuose kolektyviniuose veiksmuose, vėliau rašė, kad patirta kovos dvasia ir kolektyvinė euforija suteikė šiam jų gyvenimo periodui ypatingą prasmę.[10]

Antrasis naudos šaltinis, priklausantis tik nuo dalyvavimo, yra vidinis. Kaip rašiau 11 skyriuje, internalizuotos normos ir jas palaikančios sankcijos gali turėti savarankišką jėgą. Jei asmuo laikosi utopinės ideologijos, pastangos realizuoti tą utopinę viziją suteikia vidinį psichologinį atlygį, nepriklausantį nuo aplinkinio socialinio kapitalo. Jeigu šis spėjimas apie utopinės ideologijos vaidmenį yra teisingas, ji gali būti reikšminga, nes jos kuriama nauda priklauso tik nuo dalyvavimo, o ne nuo sukilimo sėkmės ar individo indėlio į tą sėkmę.

Trys kaštų, susijusių su revoliucine veikla, aibės. Yra taip pat trys aibės kaštų, arba praradimų, kuriuos individas patiria dalyvaudamas sukilime.

Pirmąją galimų kaštų aibę L_1 sudaro anksčiau aptarti kaštai dėl režimo bausmės už dalyvavimą, jei sukilimas pralaimi. Šie kaštai dažniausiai būna dideli sukilimo vadams, bet maži antraeiliams jo dalyviams, ypač jei dalyvauja daug gyventojų.

[9] Heroizmą ir užsidegimą skatina atlygiai, gauti iš kitų už veiksmus, kurie turi pozityvių išorinių poveikių, kaip rašiau 11 skyriuje.

[10] Apie tai liudija Avornas (1968), aprašęs įvykius Kolumbijos universitete 1968 metų pavasarį.

Antrąją galimų kaštų aibę L_2 sudaro kaštai, patiriami dėl valdžios arba jos rėmėjų vykdomų sankcijų konflikto metu. Šie kaštai priklauso ne nuo tikimybės, ar sukilimas pralaimės, o nuo to, ar kurie nors rėmėjai atėmė valdžios legitimumą, nuo režimo geranoriškumo, nekompetentingumo ar silpnumo, ar nuo laipsnio, kuriuo individo veiksmai yra apsaugoti nuo sankcijų, nes daug žmonių nebelaiko režimo legitimiu arba tapo dalyvių bendrininkais. Šie kaštai taip pat priklauso nuo individo padėties visuomeninėje struktūroje, jeigu kiti tebelaiko valdžią legitimia. Tie, kurie socialinės padėties prasme praras mažiausiai (pavyzdžiui, jauni žmonės), patirs mažiausius šios rūšies kaštus. Antroji kaštų aibė yra neapibrėžta (*uncertain*): sankcijos gali būti patirtos, netgi jei sukilimas laimi, nes egzistuoja bausmės sukilimo metu galimybė. Sankcijos gali būti netaikomos, jei sukilimas pralaimi. Taip gali atsitikti dėl įvairių anksčiau minėtų priežasčių (dėl santvarkos geranoriškumo ar nekompetentingumo, dėl pasyvių žmonių, nebelaikančių režimo legitimiu, paramos). Tikimybė užsitraukti šiuos kaštus yra maždaug lygi tikimybei, kad sukilimas pralaimės, bet didesnė arba mažesnė už šią tikimybę dėl tam tikrų valdžios bruožų ar dėl kitų veiksnių.

Trečiąją kaštų aibę L_3 sudaro įvairūs asmeniniai kaštai, susiję su dalyvavimu ir nepriklausantys nuo sukilimo sėkmės ir kitų taikomų sankcijų. Juos sudaro atsisakymas veiklos, asociacijų ar draugysčių, nesuderinamų arba nesusijusių su dalyvavimu sukilime.

Masinio dalyvavimo mįslė. Egzistuoja svarbi empirinė mįslė, į kurią turiu atkreipti dėmesį. Tai masinio dalyvavimo problema. Kadangi sukilimo baigtis beveik nepriklauso nuo individo dalyvavimo (nebent jis yra sukilimo lyderis arba kitas aukštas asmuo), tos baigties teikiama nauda beveik nepriklauso nuo individo dalyvavimo ir neduoda jam paskatos veikti. Iš tiesų dalyvavimas dažnai yra brangus, kartais net kainuoja gyvybę. Vis dėlto kai kuriuose sukilimuose gyventojai dalyvauja masiškai. Kodėl?

Ankstesnė diskusija apie vien tik dalyvavimo teikiamą naudą, taip pat 11 skyriuje pateiktas išsisukinėjimo ir užsidegimo aptarimas rodo, kaip šioje struktūroje, kuri antraip skatintų išsisukinėjantį elgesį, kyla masinis dalyvavimas. Jei kaštai arba nauda, kurias asmuo patiria iš kitų, esančių artimoje aplinkoje, yra svarbūs ir jei tie kiti suteikė legitimumą revoliucionieriams, tai dalyvavimas sukilime teiks atlygį. Jeigu grupėse, kurioms būdinga plati vidinė komunikacija, individų orientacijos sukilimo atžvilgiu yra vienalytės, tai gali kilti uždegantys vienas kitą palaikantys veiksmai. Kai to vienalytiškumo nėra, tomis pačiomis sąlygomis gali prasidėti išsisukinėjantis, t. y. pasyvus elgesys.

Valdžios atsiėmimas

Kiekvienoje sistemoje, kai prasideda sukilimas prieš valdžią, yra daug asmenų, suteikusių kontrolės teises esamai valdžiai. Kai kurie jų gali dalyvauti konflikte anksčiau aprašytais būdais – arba sukilėlių, arba valdžios pusėje. Tačiau daugeliui laukiami kaštai, veikiant bet kurioje pusėje, yra didesni negu laukiama nauda. Tiems žmonėms kyla kitas klausimas: ar atsiimti iš valdančiųjų jų veiksmų kontrolės teisę. Kaip nurodžiau šiame skyriuje anksčiau, vien šio atsiėmimo retai pakanka smarkiai paveikti užimančiųjų valdžios padėtį galią. Vis dėlto tai gali turėti pasekmių, kurios priklauso nuo aplinkybių. Jei vieno pritarimas arba nepritarimas yra sankcija kitiems, tada legitimumo atsiėmimas iš tų, kurie yra valdžioje, gali būti svarbus išlais-

vinant kitus, kad jie elgtųsi taip pat arba dalyvautų sukilime. Taigi valdžios atsiėmimas gali būti užkrečiamas per procesus, aprašytus 9 skyriuje.

Tie, kurie toliau laiko valdžios struktūrą legitimia, turi nuspręsti, kokiu pagrindu jie suteiks arba atims valdžią iš buvusiųjų valdžioje, kurie tebėra galingi. Priešingai aktyviam dalyvavimui, kai galimi L_1, L_2 ar L_3 tipų kaštai, individas, atsiėmęs iš valdžios kontrolės teises, gali patirti tik šiek tiek L_3 tipo kaštų, jei jis po to atvirai neparemia sukilimo.

Klausimas, ar atsiimti valdžią, grąžina prie klausimo, kodėl valdžia pirmiausia suteikiama sukuriant tokius korporacinius veikėjus, kaip valstybė, profsąjunga ar savanoriška asociacija. Kaip aptarta 13 skyriuje, to pagrindas – neigiamų išorinių poveikių pašalinimas. Tie poveikiai būdingi hobsiškajam karui kiekvieno prieš visus. Tas pagrindas yra taip pat teigiamų išorinių poveikių realizavimas jungtiniu veiksmu (pavyzdžiui, bendra gynyba). Valdžia arba teisė kontroliuoti tam tikrus veiksmus, suteikiama korporaciniam veikėjui, kai individas iš to tikisi šitokių rezultatų.

Kodėl valdžia atsiimama? Kalbant labai apibendrintai, atsakymas – tikėjimo (*confidence*), kad investicija ir toliau bus gera, praradimas. To prarasto tikėjimo objektas gali būti valdžios ketinimas ar jos gebėjimas toliau veiksmingai valdyti. Tikėjimo praradimas gali turėti daugybę priežasčių. Tai paaiškina įvairių sukilimų ir revoliucijų individualumą. Kartais tikėjimas prarandamas dėl valstybės silpnumo užsienio ekonominiuose ir politiniuose reikaluose. Skocpol (1979) pabrėžia tokio silpnumo reikšmę prieš Prancūzijos, Rusijos ir Kinijos revoliucijas. 1966–1979 metais, kaip rodo apklausų rezultatai, pateikti 5.1 paveiksle, buvo nustota tikėti vadovaujančiomis Jungtinių Valstijų institucijomis. Iš dalies tai atsitiko dėl to, kad vyriausybė nesugebėjo veiksmingai kariauti Vietname.

Daugeliu atvejų valdžia nustojama tikėti dėl jos silpnumo ir svyravimų vidaus reikaluose. Tokio silpnumo ir svyravimų pavyzdžiai būdingi daugeliui priešrevoliucinių periodų. 6-ojo dešimtmečio pradžioje daugelis amerikiečių nustojo tikėti, kad jų vyriausybė sugeba susidoroti su vidaus ardomosiomis jėgomis. Tas tikėjimo nuosmukis buvo toks didelis, kad dėl to, jeigu kitos sąlygos būtų buvusios palankios, galėjo kilti organizuotas sukilimas. Tačiau vietoje to prezidentu buvo išrinktas Dwightas Eisenhoweris, karo meto generolas, kuriuo daugelis labai tikėjo. Kolumbijos universiteto prezidentas svyravo 1967 metų rudenį ir 1968 metų pradžioje dėl SDS keliamų riaušių, todėl daugelis studentų ir dėstytojų nustojo tikėti jo administracija. Kartu tas svyravimas sustiprino SDS tikėjimą savo sugebėjimais. Šis pavyzdys taip pat atskleidžia bendrą valdžios klaidą, kuri skatina tikėjimo praradimą. Tai kompromisas iš silpnumo pozicijos kaip taktika disidentams nuraminti. O jie tokį veiksmą laiko dar vienu silpnumo požymiu.

Kai stiprėja revoliucionierių kadrų ar kitokios struktūros metamas iššūkis valdžiai, pats alternatyvos buvimas gali versti niekada anksčiau dėl to nesusimąsčiusius suabejoti dabartiniu valdžios suteikimu. Aktyvios opozicijos augimas gali paskatinti tuos, kurie nėra ir niekada nebus aktyvistai, atsiimti kontrolės teises iš esamos valdžios.

Kai revoliucinis judėjimas auga, jo, kaip alternatyvos egzistuojančiai valdžios struktūrai, gyvybingumas gali versti asmenis ne tik atsiimti valdžią iš esamo režimo, bet ir perduoti ją oponentams. Kokiu laipsniu tai įvyksta, pirmiausia priklauso nuo įvertintos sukilimo sėkmės tikimybės p. Ši tikimybė savo ruožtu daugeliui žmonių gali

priklausyti nuo jų pasitikėjimo tarpininkų sprendimu, tai aptarta 8 skyriuje. Jei daug asmenų pasitiki kitų sprendimu dėl viešųjų reikalų, gali pasireikšti užkrėtimo arba pakeleivio („bandvageno"*) efektas.

Ir išorinį, ir vidinį valdžios silpnumą demonstruojantys duomenys gali lemti tikėjimo vyriausybės sugebėjimu veiksmingai valdyti praradimą. Paprastai tam tikra klasė, etninė grupė ar tam tikra statuso grupė praranda tikėjimą, kad valdžia paisys jos interesų. Taip atsitinka, kai grupė įgyja ekonominę galią ar kitus išteklius, bet negauna valdžios arba balso korporacinėje organizacijoje. Pavyzdžiui, 8-ojo dešimtmečio pradžioje Libane musulmonų, palyginti su krikščionimis, smarkiai padaugėjo, tačiau vyriausybės struktūra nepasikeitė taip, kad atspindėtų šį procesą. Vyriausybės postai buvo paskirstomi pagal tą demografinį balansą, kuris egzistavo įkuriant valstybę. 1972 metais prasidėję sukilimai rodė musulmonų nepasitenkinimą tokia padėtimi. Prieš 1640 metų Anglijos revoliuciją buvo plačiai nustota tikėti karaliaus Karolio I gebėjimu veiksmingai valdyti, tačiau kartu sparčiai augo ekonominė džentrių galia. Jie ėmė abejoti, ar karalius rūpinsis jų interesais. Prieš Prancūzijos revoliuciją augo trečiojo luomo turtas ir galia, tačiau visai nedidėjo oficialus jų vaidmuo valdžios struktūroje. Dėl to jie ir nustojo tikėti, kad karalius rūpinsis jų interesais. Naujesnis ir žemesnio lygio pavyzdys – miestų valdymo forma paskiriant miesto valdytoją (*city manager*), kuri buvo įvesta daugelyje Jungtinių Valstijų miestų. Netrukus daugelyje tų miestų ji buvo nuversta, kai tam tikros grupės prarado tikėjimą, jog tokia valdžia atkreips dėmesį į jų su verslu nesusijusius interesus (Stene ir Floro, 1953).

Vis dėlto valdžios atsiėmimas nevisiškai priklauso nuo tikėjimo, kad režimas sugeba veiksmingai valdyti. Iš tikrųjų čia kalbama apie du veiksmus. Pirmasis – tai teisių atsiėmimas iš esamo režimo. Antrasis – teisių suteikimas kitam režimui. Pirmasis procesas gali įvykti ir be antrojo, kaip atsitiko Jungtinėse Valstijose 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 8-ojo dešimtmečio pradžioje (žr. 5.1 pav.), kai visuomenė nustojo tikėti įvairiais valdžios organais. Tačiau valdžia gali būti atsiimta ir tada, kai atsiranda alternatyvių idėjų ir idealų visuma, kuri varžosi dėl legitimumo. Tokį vaidmenį vaidina ideologija, ypač religinė, kurios pobūdis yra arba nehierarchinis, arba utopinis, taip pat marksistinė ideologija. Ideologiniai iššūkiai esamam režimui gali sukelti abu veiksmus iš karto – ir legitimumo atėmimą, ir suteikimą kitiems.

Svarbu pažymėti, kad valdžios atsiėmimo ir perdavimo veiksmų didžioji gyventojų dauguma gali neatlikti iki pat sukilimo pergalės. Greitų valstybės perversmų metu valdžios atsiėmimu ir suteikimu tiesiog įteisinamas galios perdavimas. Bendresnis tai rodantis principas yra tas, kad kontrolės teisių suteikimas iš dalies priklauso nuo kontrolės *egzistavimo*. Jei veikėjas turi veiksmingą galią kitų atžvilgiu, teisė vykdyti šią galią dažnai iš jų ir ateina; jeigu veikėjas nesugeba vykdyti galios, ta teisė iš jo dažnai atimama.

Potencialių aktyvistų įvertinimas, kiek tikėtina, kad valdžia juos nubaus už revoliucinę veiklą, yra svarbus veiksnys apsisprendžiant, ar dalyvauti tokioje veikloje. Šis įvertinimas ilgainiui keičiasi, kai keičiasi sukilimo sėkmės galimybės. Jis glaudžiai siejasi su tikėjimu, kad valdžia gali veiksmingai valdyti. Kai didėja sukilimo sėkmės galimybė, mažėja ir tikimybė, kad valdžia nubaus aktyvistus, ir neaktyvistų tikėjimas, kad valdžia pajėgs veiksmingai valdyti.

* Kai visi skuba įšokti į „nuvažiuojantį traukinį" – *vert. pastaba*.

Taigi legitimumas iš valdžios gali būti atimtas ne tik prieš organizuotą sukilimą ar jam pabaigus (kaip įvykusio fakto pripažinimas), bet ir paties sukilimo metu, kai valdžia praranda jėgą. Tiek, kiek šis atėmimas daro įtaką sukilimo rezultatui, jo sukėlimas turėtų būti sudedamoji aktyvistų strategijos dalis.

Prielaidos ir atviri klausimai mikrolygmenyje

Ankstesniuose skirsniuose teorinės analizės objektas buvo beveik vien tik mikrolygmuo. Eksplicitiškai neaptariau mikro-į-makro- perėjimo. Jis bus analizuojamas kitame skirsnyje. Aprašęs tipiškos socialinės sistemos struktūrą prieš sukilimą (praleisdamas tam tikrus aspektus, kaip klasę, statusą, rasę, tautybę, kurie gali būti svarbūs tam tikroje konkrečioje valdžios sistemoje), dėmesį sutelkiau į dvi sprendimų, kuriuos turi padaryti daugelis gyventojų, rūšis. Pirmoji – tai apsisprendimas dalyvauti sukilime ar ne. Antrąjį sprendimą analitine (o dažnai ir praktine) prasme sudaro dvi dalys: ar atsiimti valdžią iš režimo, turinčio ir legitimumą, ir galią, ir ar suteikti legitimumą sukilimo dalyviams.

Apsiribodamas šių sudedamųjų dalių mikrolygmens analize, aš implicitiškai darau prielaidą ir palieku kai kuriuos klausimus atvirus. Aš implicitiškai prielaidauju, kad egzistuoja atsidavusių aktyvistų branduolys, kuris priešinasi santvarkai. Alternatyviai galima manyti, kad tas branduolys – tai asmenys, jau padarę du anksčiau minėtus sprendimus. Tačiau svarbi šios prielaidos dalis yra ta, kad asmenys sistemoje nėra homogeniški paramos (ar opozicijos) valdžiai atžvilgiu. Dalies oponentų opozicija teorijoje yra priimama kaip iš anksto duotas faktas. Toks opozicijos branduolys yra netgi mažų bendruomenių valdžios sistemose (žr. Coleman, 1957). Didelėse socialinėse sistemose gali būti keli branduoliai, kaip Rusijoje prieš 1917 metų revoliuciją.

Palikau atvirą klausimą, kaip šiuo metu pasyvūs individai apsisprendžia, ar aktyviai dalyvauti remiant valdžią. Šio sprendimo forma analogiška sprendimui, ar palaikyti sukilėlių pusę. Jo komponentai aiškūs iš diskusijos apie šio sprendimo naudą ir kaštus. Todėl nereikia ir platesnio tyrimo. Pabrėžčiau tik tai: logiškai įmanoma (o kartais tai įvyksta empiriškai), kad individui atrodo naudinga dalyvauti abiejose pusėse, jei technologine prasme (*logistically*) tai įmanoma. Pavyzdžiui, samdinio dalyvavimas priklauso vien arba pirmiausia nuo materialinės naudos, kurią gali teikti valdžia ar revoliucionieriai arba ir vieni, ir kiti.

Taip pat neatsakiau į klausimą apie branduolių priešingose konflikto pusėse veiksmus. Tai valdžia ir valdžios oponentai. Valdžios ir aktyvių jos rėmėjų veiksmai, taip pat atsidavusių oponentų veiksmai pakliūva į bendrą konflikto strategijos kategoriją. Ši kategorija yra už teorijos, aiškinančios sukilimų kilmę valdžios struktūroje, ribų. Vis dėlto kai kurios svarbios strategijos gali būti išvestos tiesiai iš teorinių teiginių apie sprendimus dalyvauti ir atsiimti valdžią, suformuluotų šiame skyriuje. Apie šias strategijas bus kalbama kitame skirsnyje.

Iš makrolygmens į mikrolygmenį ir atgal

Nė viena revoliucijos kilimą aiškinanti teorija negali likti mikrolygmenyje. Iš ankstesnių skyrių gali atrodyti, kad juo mano analizė ir apsiriboja. Vis dėlto tas įspūdis klaidinantis. Makro-į-mikro- ir atgal perėjimai yra iš dalies įtraukti į pirmiau atliktą

individualių sprendimų analizę. Tai vyksta dviem būdais. Pirma, kai kurie veiksniai, turintys įtakos sprendimui dalyvauti ir sprendimui atsiimti valdžią, yra sąlygos, egzistuojančios minimos sistemos lygmenyje. Antra, kai kurie šių veiksnių yra kitų sistemos veikėjų veiksmai. Tie veikėjai yra valdžia, oponentai, kiti gyventojai, darantys tuos pačius sprendimus.

18.7 paveiksle pateikti įvairūs laimėjimai ir praradimai, kurie yra svarbūs apsisprendžiant dalyvauti, o taip pat juos lemiantys veiksniai, aptarti pirmiau. Stačiakam-

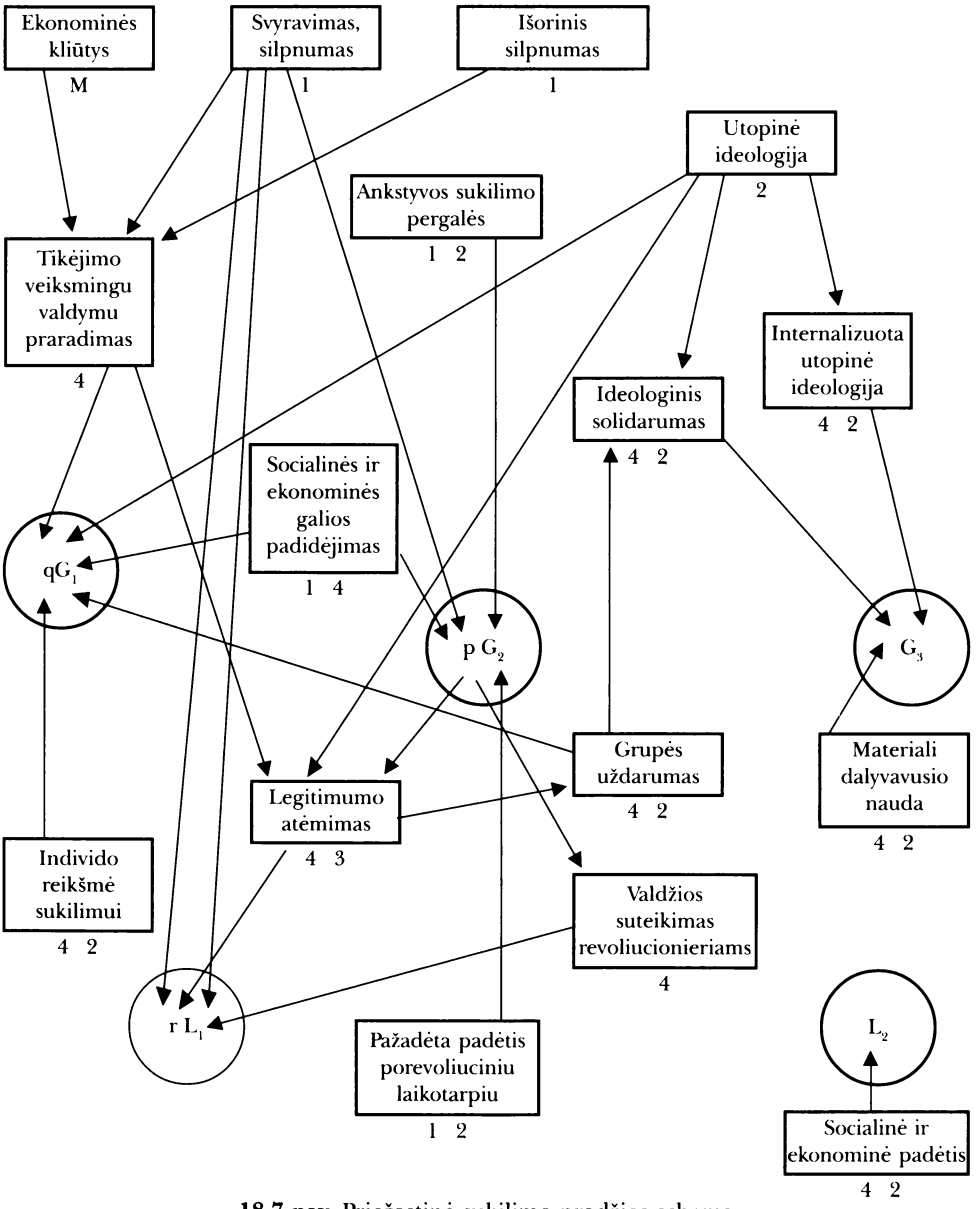

18.7 pav. Priežastinė sukilimo pradžios schema

pėse „dėžutėse“ taip pat pateikti sprendimo atsiimti kontrolės teises ir sprendimo jas iš naujo perduoti baigmės. Be to, kiekvienas veiksnys turi numerį, kuris nurodo tą veiksnį kontroliuojantį veikėją: 1 – valdžia, 2 – oponentai, 3 – aktyvūs esamo režimo šalininkai, 4 – pasyvi dauguma. Kai veiksnį bendrai kontroliuoja du veikėjai (pavyzdžiui, ankstyvieji sukilimo laimėjimai yra bendrai kontroliuojami ir valdžios, ir oponentų), rašomi abu numeriai. Kai veiksnys yra sistemos makrolygmens savybė ir kai tos sistemos nekontroliuoja joks veikėjas, vietoj numerio rašoma M.

Pagal šią teoriją makro-į-mikro- ir mikro-į-makro- perėjimai vyksta, kai įvairių veikėjų veiksmai veikia kitų veikėjų veiksmus. Tai iš karto kelia į valdžios ir jos oponentų strategijos klausimą. Abu šie veikėjai kontroliuoja kai kuriuos veiksmus ir, žinodami jų poveikį (kaip jie parodyti 18.7 pav.), kontrolę turėtų panaudoti taip, kad maksimizuotų laukiamus laimėjimus. Nors kai kurie veiksmai gali būti tam tikram sukilimui netinkami, jie yra praktinės rekomendacijos valdžiai ir jos oponentams, kurias galima išvesti iš šio teorijos.

Veiksmo rekomendacijos, išvestos iš šiame skyriuje aptartos teorijos, toliau suskirstomos į tris kategorijas. Pirmajai kategorijai priklauso rekomendacijos, tinkančios ir valdžiai, ir revoliucionieriams; antrajai – rekomendacijos, tinkančios tik valdžiai; trečiajai – rekomendacijos, tinkančios tik revoliucionieriams.

Abiem pusėms

1. Stengtis pasiekti galią demonstruojančias pergales kuo anksčiau nuo sukilimo pradžios.
2. Grasinti ir įgyvendinti neišvengiamas bei griežtas bausmes priešingos pusės rėmėjams.
3. Materialiai skatinti (dabar ir pažadėti po sukilimo) potencialius dalyvius, kurie gali būti svarbūs sukilimo sėkmei.
4. Nevykdyti teroro, kurio taikiniai pasirenkami atsitiktinai (*indiscriminate terror*).

Valdžiai

1. Išlaikyti išorinę jėgą.
2. Neleisti, kad į vidinį iššūkį valdžiai nebūtų neatsakyta. Jei neįmanoma atsakyti į iššūkį, nukreipkite nuo jo dėmesį galias panaudodami kitoje srityje.
3. Nerodyti neryžtingumo.
4. Pakirsti alternatyvias ideologijas.
5. Mažinti opozicijos narių galimybes kurti uždarą socialinę struktūrą.
6. Įkurti institucijas, kurios priimtų gyventojų skundus. Gyventojai juos turi pateikti po vieną, kad neturėtų progos bendrauti vieni su kitais ir dar didinti nusiskundimus.

Revoliucionieriams

1. Rasti ir skelbti utopinę ideologiją, kuri mestų iššūkį esamos valdžios struktūros reiškiamoms vertybėms, pateikti alternatyvų ateities vaizdą.
2. Panaudoti bet kokias priemones, išskyrus visuotinai neteisėtais laikomus veiksmus, kad būtų parodytas valdžios silpnumas.
3. Neleisti potencialiems dalyviams bendrauti su nepalaikančiais sukilimo; kurti labai uždaras rėmėjų grupes.
4. Panaudoti gyventojų nusiskundimus teikiant permainų siūlymus.

Gauti visą įmanomą išorinę pagalbą.

19

SAVASTIS*

Kiekviena veiksmo teorija reikalauja elementaraus veikėjo teorijos. Kokios sudėtingos bebūtų struktūros, kuriose vyksta veiksmas, elementarus veikėjas yra veiksmo šaltinis. Šios knygos teorijoje aprašyti elementarūs veikėjai yra ypač supaprastintos žmogiškųjų individų abstrakcijos. Tai hedonistiniai padarai, patiriantys nevienodą malonumą iš įvairių įvykių padarinių ar įvairių išteklių vartojimo. Tokio pasitenkinimo laukimas verčia individualų veikėją veikti taip, kad pasitenkinimas būtų kuo didesnis.

Tiksliau, šioje knygoje aprašomas veikėjas yra dviem aspektais susijęs su išteklių ir išorinių įvykių pasauliu. Tai suinteresuotumas kai kuriais ištekliais ir kai kurių įvykių padariniais kai kurių išteklių bei įvykių kontrolė. Veikėjo santykiai su kitais veikėjais yra dar menkesni: jie apima tik veikėjo suinteresuotumą kitų veikėjų kontroliuojamais ištekliais ir įvykiais ir išteklių bei įvykių, kuriais suinteresuoti kiti veikėjai, kontrolę. Šio veikėjo veikimo principas yra paprastas: mėginti maksimizuoti naudą arba pasitenkinimą. Kartais jam tenka aukoti kai kuriuos savo kontroliuojamus išteklius, kad įgytų kitų išteklių kontrolę. Kitais atvejais jis tai daro per kontroliuojamų išteklių, tokių kaip teisė kontroliuoti savo veiksmus, išdėstymą, ir tos kontrolės teises atiduoda kitiems veikėjams, kurie galbūt geriau sugebės veikti taip, kad patenkintų jo interesus.

Pastangos padidinti pasitenkinimą gali būti nevisiškai sėkmingos. Pagal teoriją elementarus veikėjas turi kažkiek intelekto, bet ne tobulą intelektą; egzistuoja apribojimai. Sudėtingose strateginėse situacijose, kurioms būdingas dvigubas veiksmo atsitiktinumas (*double contingency of action*), ypač pastebimas racionalumo trūkumas (kai kuriose situacijose, kai kitų strategija nėra gerai žinoma, netgi visiško racionalumo apibrėžimas yra neaiškus, kaip aptariama 33 skyriuje).

Ankstesniuose skyriuose aprašytas veikėjas neturi jokių kitų savybių, išskyrus anksčiau nurodytas. Santykiai su kitais priklauso nuo išteklių ir įvykių. Tokios minimalios struktūros veikėjo sąvoka gali būti taikoma ne tik fiziniams asmenims, bet ir korporaciniams veikėjams.

* Apie „self", „I" ir „me" vertimo į lietuvių kalbą problemas žr. Leonavičius V. „Georgas Meadas ir asmens savimonės teorija" // Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1998 (2), p. 136–146. V. Leonavičiaus pasiūlymas „self" versti kaip „savimonė", o G. H. Meado „me" – kaip „savastis" neblogai tinka, kai turime reikalą su individualaus asmens „self". Tačiau J. S. Colemanas išplečia „self" referencijos sritį, kai šį terminą taiko korporacijoms, o taip pat kai aptinka jose G. H. Meado „I" ir „Me" atitikmenis. Kadangi „corporate self" vertimas kaip „korporacijos savimonė" arba „korporacinė savimonė" akivaizdžiai neadekvatus, pasirinktas kitas vertimo variantas: „self" verčiama į „savastį", „me" – į „objektinę savastį", „I" – „aš", „veikiančiąją savastį", „subjektinę savastį" – *spec. red. pastaba*.

Unitarinio veikėjo problemos

Tikslingu veiksmu pagrįstoje teorijoje veikėjas yra homeostatinė, arba tikslo siekianti, būtybė. Netgi paprasčiausias toks įrenginys privalo turėti dvi dalis: (1) aplinkos signalų priėmėją (*receptor*); (2) aktyvintoją (*actuator*), kuris imasi veiksmų aplinkos atžvilgiu naudodamas priėmėjo informaciją. Šioje dviejų dalių struktūroje yra numanoma tam tikra proto rūšis, nors tai nieko daugiau, tik palyginimo operacija, siejanti priėmėjo signalus su aktyvintojo veiksmais. Priėmėjas, jungtis ir aktyvintojas sudaro tam tikrą kontrolės sistemą, o tobulą sąmoningą veikėją taip pat galima vadinti optimalia kontrolės sistema.

Dvi elementariausios galimos veikėjo struktūros dalys atitinka tai, ką ankstesniuose skyriuose vadinau objektine savastimi (*object self*) (tai priėmėjas) ir veikiančiąja, arba subjektine, savastimi (tai aktyvintojas); abi jas jungia interesai. Tas pats skyrimas, tik kitaip vadinamas, tinka ir korporaciniams veikėjams: atstovaujamasis (priėmėjas) ir atstovas (aktyvintojas).

Ir fiziniam asmeniui, ir korporaciniam veikėjui šių dviejų savasties komponentų jungtis gali būti problemiška. Veikėjui dėl įvairių priežasčių gali nevadovauti optimali kontrolės sistema. Kai aplinka sudėtinga, reikalaujanti didesnio sudėtingumo iš veikėjo, egzistuoja didesnė tikimybė, kad kontrolės sistema nebus optimali. Pavyzdžiui, kai objektinei savasčiai (atstovaujamajam, arba priėmėjui) įvairūs aplinkos aspektai yra naudingi arba žalingi, veikėjas gali elgtis skirtingai, priklausomai nuo to, kokie aplinkos aspektai patraukia jo dėmesį.

Taigi pirma problema, būdinga unitarinio veikėjo sąvokai, yra: kaip suderinti komponentus, reikalingus atskiroms funkcijoms vykdyti ir sudarančius tinkslingą veiksmą. Galiausiai, jei reikia tyrinėti blogai funkcionuojantį veikėją, unitarinis veikėjas turi būti laikomas iš atskirų dalių sudaryta struktūra.

Kai kuriais kitais aspektais veikėjai taip pat nėra unitariniai. Pavyzdžiui, interesai, kurie turi būti patenkinti, gali apimti kitus asmenis versdami veikėją elgtis taip, kad kitas jaustųsi laimingas, netgi savo sąskaita.[1] Arba asmuo gali vienašališkai perduoti savo veiksmų kontrolę kitam asmeniui, kuris tada jam vykdo valdžią; taip pat jis gali perduoti kontrolę tik įsivaizduojamam veikėjui (kaip Jėzus) arba praeities veikėjui (kaip vienas iš seniai mirusių tėvų). Taigi ir objektinė savastis, ir veikiančioji savastis gali būti daugeriopos (*multiple*). Tačiau, jeigu egzistuoja daug objektinių savasčių ir veikiančiųjų savasčių, būtina atskirti, kurią savastį reikia aktyvinti.

Didelė šio skyriaus dalis skirta savasties struktūros klausimams. Be to, siekdamas giliau įžvelgti, kaip geriausiai suvokti savastį, atkreipsiu dėmesį į kai kuriuos kaitos klausimus. Veikėjai keičiasi įvairiais būdais, ir tikslingo veiksmo teorijoje šie pokyčiai turi būti paaiškinti tikslais. Ta pati problema egzistuoja ir yra dar aiškesnė korporacinių veikėjų atveju. Korporacinio veikėjo konstitucija iš tiesų apibrėžia veikėją. Korporacinių veikėjų konstitucijos pokyčių teorija išreiškia bendrą reikalingą principą, bet atrodo, kad tokios teorijos sukūrimas susiduria su esminiais sunkumais. Žinoma, egzistuoja individualaus pasikeitimo teorijos: tai socializacijos teorija, mokymosi teorija, įvairios socialinės psichologinės permainų teorijos. Problema ta, ar

[1] Kalba lengvai gali paspęsti spąstus. Ką šiuo atveju reiškia „savo"?

pasikeitimas laikomas sąmoningai pasiektu, ar kylančiu iš aplinkos bei kitų išorinių jėgų. Dalis skyriaus skiriama šitai problemai.

Dalies veikėjo problemų čia tiesiogiai neminėsiu, nors kai kurias paliesiu kalbėdamas anksčiau minėtais klausimais. Tai problemos, susijusios su regimu individų iracionalumu ir nenuoseklumais. Didelė kognityviosios psichologijos dalis, susijusi su individualiu elgesiu, prieštarauja prognozėms, pagrįstoms laukiamojo naudingumo maksimizavimo rizikos situacijoje teorija arba naudingumo maksimizavimo tikrumo situacijoje teorija. Viena eksperimento keliu atrasto nukrypimo rūšis yra įrėminimo efektas (*effect of framing*), kai individo pasirinkimas labai priklauso nuo tam tikrų pasirinkimo rėmų (Tversky ir Kahneman, 1981). Kitas empirinis radinys yra tas, kad žmonės stato nedideles sumas ir lažinasi, jeigu laimėję gauna dideles sumas. Tai nesuderinama su tuo, kad jie išleidžia nedideles sumas pirkdami draudimą nuo didelių nuostolių (ką tie patys asmenys iš tikrųjų daro); jeigu teisinga prielaida, kad jie teisingai suvokia tikimybes ir turi naudingumo kreivę su mažėjančiu ribiniu naudingumu (Friedman ir Savage, 1952; Kahneman ir Tversky, 1979; Lowenstein, 1985). Kita reiškinių klasė yra susijusi su laiku: individai imsis tokių veiksmų dabar, kurie jiems neleis „pasiduoti pagundai" vėliau ar kitaip iš anksto apribos savo pasirinkimo galimybes (Elster, 1979). Kai pateikiamos dvi alternatyvos ir jie pasirenka laiko atžvilgiu tolimesnę, artėjant tam laikui, pakeičia savo pasirinkimą ir renkasi artimesnę (Ainslie ir Herrnstein, 1981, Ainslie, 1986).[2] Individai veikia, tarsi savastis būtų organizacija, kurioje vienas komponentas kontroliuoja (nors ir netobulai) kitus komponentus (Thaler, 1980; Thaler ir Shefrin, 1981). Individams išsivysto priklausomybės (*addictive behavior*) – atrodo taip, kad juo daugiau jie tam tikros medžiagos suvartoja, juo didesnį pasitenkinimą iš to vartojimo jie gauna (Becker ir Murphy, 1988).

Kai kuriuos iš šių nukrypimų nuo racionalumo, atrodo, lemia tai, kad savasties organizacija yra sudėtingesnė, nei prielaidaujama racionalaus pasirinkimo teorijoje apie unitarinį veikėją. Pavyzdžiui, galima manyti, kad išankstinį įsipareigojimą (*precommitment*) lemia vidinė struktūra, leidžianti, kad viena savasties dalis būtų kontroliuojama vienu laiku, kita – kitu. Tokias vidines struktūras aptarsiu vėliau šiame skyriuje.

Kitus nukrypimus nuo racionalumo lemia intelekto (*intelligence*), jungiančio priėmėją ir aktyvintoją, netobulumai. Jei šis intelektas adaptavosi evoliucijų procese ir jo galimybės yra ribotos, galima priversti veikėją veikti taip, kaip jam nenaudinga, sukuriant kitokią aplinką negu ta, su kuria jis būtų natūraliai susidūręs (pavyzdžiui, tokia, atrodo, yra Herrnsteino, 1982, aprašytų nukrypimų nuo racionalumo priežastis). Šis intelektas gali priklausyti nuo mokymosi patirties, kaip elgtis savo naudai sudėtingose situacijose (tai aišku visiems, kurie susidūrė su vaikais). Veikėjų patirtis, o todėl ir gebėjimas veikti savo naudai skiriasi.

Ypatingas tokių ribojimų pavyzdys – du kalinio dilemos lošimo kompiuteriais turnyrai (Axelrod, 1984). Dauguma žaidimų teoretikų, kompiuterių mokslininkų, evoliucijos biologų, socialinių mokslininkų pateikė kompiuterinių programų su stra-

[2] Mano paties spėjimas toks: norint patenkinamai išspręsti regimo iracionalumo, kurį numato pirmenybių „apsivertimas", paradoksą, reikia pripažinti, kad duotuoju metu individas turi vienintelį dėmesio kanalą ir kad paprastai elgsis taip, jog patenkintų dėmesio sąrašo viršuje esantį interesą. Tai taip pat reikalauja pripažinti, kad interesai turi skirtingus laikinius profilius. Pavyzdžiui, suinteresuotumas maistu turi savo viršūnes ir „slėnius" priklausomai nuo fiziologinės veikėjo būklės. Šis interesas užvaldys veikėjo dėmesį, kai jis yra viršūnėje, bet ne kada jis yra slėnyje.

tegijomis lošti kartotinį kalinio dilemos lošimą, kaip jį konkrečiau specifikavo Axelrodas. Nepaisant didelės šių asmenų patirties nagrinėjant lošimus apskritai ir kalinio dilemą, jie pateikė programas su daugybe situacijų ir besiskiriančias savo galimybėmis laimėti. Jie nepasirinko vienos strategijos, kaip galima būtų tikėtis, jei veiksmas visada ir visur būtų racionalus. Taigi, netgi daug silpnesnė prielaida – kad lošimo teoretikai, mėgindami racionaliai veikti gerai apibrėžtoje ir apribotoje situacijoje, sugebėtų tai padaryti – nesuderinama su šiais rezultatais.

Vienas pateisinimas, kodėl šioje knygoje nekreipiama dėmesio į nukrypimus nuo racionalumo (o tas pateisinimas gali būti pagrįstas, nors gali toks ir nebūti), yra tas, kad nukrypimai iš esmės nepaveikia čia plėtojamos socialinės teorijos. Kitaip tariant, čia pateikiamos teorinės prielaidos bus iš pagrindų tos pačios, nepaisant, ar veikėjai veikia racionaliai, ar nukrypsta nuo racionalumo. (Tai, žinoma, ne visai teisinga. 20 skyriuje aprašomi kai kurie gana svarbūs sistemingi reiškiniai, atsirandantys šiuolaikinėje visuomenėje kaip fizinių asmenų valios silpnumo pasekmė.) Jų reikšmę šiame skyriuje lemia tai, ką jie gali pasakyti apie vidinės individo, kaip veikėjo, struktūros komplikacijas.

Suprasdami šiuos regimus nukrypimus nuo racionalumo, tikriausiai šiek tiek laimėsime, eksplicitiškai įvedę tą savasties komponentą, kuris valdo dėmesį. Standartinė racionalaus veiksmo samprata prielaidauja, kad visos alternatyvos žinomos be jokių kaštų; tačiau tikrovėje atliekant kiekvieną veiksmą visada reiškiasi tam tikras dėmesio selektyvumas. Simonas (1955) nurodė, kad, jei individas nori veikti veiksmingai, būtina ieškojimo (tyrinėjimo) ir fiksavimo veikla. Daugeliu atvejų dėmesį labai veikia aplinka ir reakcijos į tam tikrus jos pokyčius. Tos reakcijos gali būti fiziologinės. Egzistuoja labai glaudi analogija tarp darbotvarkės reikšmės socialinio pasirinkimo rezultatams (žr. 14 ir 15 skyrius) ir dėmesio reikšmės individualaus pasirinkimo rezultatams. Panaši analogija egzistuoja tarp santykinai menko socialinius pasirinkimus darančių veikėjų dėmesio darbotvarkei ir to, kaip individualius pasirinkimus darantys veikėjai ignoruoja dėmesį. Tai, kad komitetų nariai ignoruoja darbotvarkę, yra pagrindinė priežastis, kodėl pirmininkas gali turėti tiek daug įtakos komiteto veiklos rezultatui. Maži vaikai nesugeba ilgai sukaupti dėmesio, todėl lengviausias būdas pakeisti mažylio elgesį – nukreipti jo dėmesį kitur.

Funkciniai savasties komponentai

Kadangi veikėjas ir pats veikia, ir yra kitų veiksmų objektas, pasirodo, naudinga suvokti savastį kaip susidedančią mažiausiai iš dviejų dalių: objektinės savasties, patiriančios pasitenkinimą arba jos stygių; ir veikiančiosios savasties, tarnaujančios objektinei savasčiai, mėginančios jai suteikti pasitenkinimą. Panašią konceptualią perskyrą galima aptikti kai kurių socialinių psichologų darbuose. Pavyzdžiui, Meadas (1934) turėjo dvi savasties (*self*) sąvokas, kurias vadino „objektine savastimi" (*me*) ir „ašaine savastimi" (*I*). Jos gana tiksliai atitinka objektinės savasties ir veikiančiosios savasties sąvokas.[3]

[3] Freudas siūlė tris savasties komponentus: ego, id ir superego (arba, kaip 1982 metais iš vokiečių kalbos išvertė Bettelheimas – aš (*I*), tai (*it*) ir virš manęs (*over-I*). Neatrodo, kad šie komponentai tiksliai atitiktų objektinę ir veikiančiąją savastis. Atrodo, kad visi trys yra to, ką aš pavadinau „objektine savastimi", dalys ir tarp jų nėra veikiančiosios savasties komponento.

Adamas Smithas savo *Moralinių sentimentų teorijoje (The Theory of Moral Sentiments)* (1976 [1753]) suskirstė savastį į tris dalis. Dvi atitinka objektinę savastį ir veikiančiąją savastį, o trečiasis yra „teisėjas", stovintis nuošaliai ir vertinantis veikėjo ir kitų veiksmus.

Pastaraisiais metais psichologija labai domėjosi savasties sąvoka. Kai kurie darbai tiesiog praplečia ankstesnius socialinės psichologijos tyrimus, tik kitaip juos pavadina: nuostatų ir vertybių tyrimas, motyvacijos tyrimas ir t. t. Vis dėlto yra klausimų, kurie anksčiau nebuvo keliami. Pavyzdžiui, buvo prisiminta puiki Lecky'o (1945) apybraiža apie savasties nuoseklumą. Buvo atgaivintas klausimas, kaip – ir iš tikrųjų ar – asmuo veikia. Lecky tvirtino, jog jis veikia taip, kad išsaugotų savivokos (*self-conception*) nuoseklumą, netgi tuo atveju (kaip sakė Lecky), jeigu tas suvokimas neigiamas. Kalbant bendriau, šiai naujai orientacijai būdinga tai, kad savastis laikoma diferencijuota ir aktyvia esybe. Viena šios diferencijuotos struktūros dalių yra veiksnumas (*agency*; žr., pavyzdžiui, Bandura, 1982; 1986). Savastis laikoma iš dalių sudaryta esybe, kur vienos dalys veikia kitas arba jomis naudojasi (žr. Swann ir Read, 1981). Ši nauja psichologijos orientacija daug labiau atitinka optimalią kontrolės teoriją ir organizacijos teoriją, pateiktas 4, 7 ir 16 skyriuose, nei ta prieiga, kuri psichologijoje dominavo keletą praėjusių dešimtmečių.

Pasak Meado, Smitho ir kitų socialinių psichologų bei filosofų, savasties agentas ar atstovas (*the agent of the self*; pagal Meadą – aš, arba ašainė savastis) atlieka tikslingą veiksmą. Agentas nieko nepatiria, tik veikia; kažką patiria savastis kaip veiksmo objektas – arba savo pačios veiksmo, arba kito. Jei žmogus pats žnybia sau į ranką, savastis, kaip agentas ar atstovas (*self as agent*), žnybia, kita savastis – veiksmo objektas – jaučia skausmą.[4]

Šis dviejų savasčių atskyrimas – tai funkcijų atskyrimas, nes čia susiduriame su dviem skirtingomis individo, kaip socialinės būtybės, funkcijomis: funkcija, kai individas veikia aplinką, ir funkcija, kai jį veikia aplinka (jaučia ar patiria tam tikro veiksmo rezultatus). Atsiribojęs nuo kitų savasties aspektų (tokių kaip Adamo Smitho pasiūlytas teisėjas) ir kitų funkcinių sąmoningo veiksmo komponentų, kuriuos šiame skyriuje jau aptariau, šią dichotomiją imsiu tarp veikiančiosios savasties ir savasties kaip veiksmo objekto.

Kalbant apie fizinius asmenis kaip veikėjus, paprastai būna nesunku padarinius perduoti iš objektinės savasties veikiančiajai savasčiai. Būtent dėl to individai apytikriai gali būti laikomi primityviais elementais, unitariniais veikėjais, nes analitiniu požiūriu unitarinis veikėjas yra išsigimęs korporacinio veikėjo atvejis, t. y. toks, kurio vidinės struktūros komplikacijų galima nepaisyti.

Todėl naudinga nurodyti psichologijos teorijos ir visuomeninio veiksmo teorijos sąsają. Ši sąsaja yra vidinės individo struktūros, jungiančios objektinę savastį ir veikiančiąją savastį, sąvoka. Šias savasties sąvokas skyrė įvairūs socialiniai mokslininkai. Tai rodo, kad jų integraciją, kaip solidarų vienetą, ne visada galima priimti kaip iš anksto duotą. Iš tiesų kai kurios psichologinės patologijos gali būti susijusios su objektinės savasties ir veikiančiosios savasties atsiskyrimu. Tačiau, nepaisant patologijų, analitinis šių dviejų elementų išskyrimas, kaip ir juos jungiančios psichinės

[4] Dviejų savasties komponentų skirtumą atskleidžia teiginiai, kuriais asmenys apibūdina save. Kai kurie jauni žmonės svarbiausią savo gyvenimo tikslą apibrėžia taip: „patirti viską" ir leisti pasauliui juos veikti pačiais įvairiausiais būdais. Kiti sako, kad pagrindinis jų tikslas – „nuveikti ką nors svarbaus", t. y. stipriai veikti pasaulį.

organizacijos teorijos sukūrimas, gali būti naudingas siekiant suvokti vidinius individo pokyčius.

Kalbant apie individą kaip veikėją, idėja, kad egzistuoja objektinė savastis ir veikiančioji savastis, yra visiškai suderinama su anksčiau aptartais konceptualiais veiksmo apmatais. Veikiančiajai savasčiai priklauso tam tikrų sistemos įvykių kontrolė (dalinė arba visiška). Objektinė savastis yra suinteresuota tam tikrais įvykių rezultatais. Veikiančioji savastis veikia vadovaudamasi objektinės savasties interesais taip, kad jie būtų įgyvendinti.

Dviejų savasties komponentų skyrimas reiškia, kad, be veikėjų, kurie ir kontroliuoja įvykius, ir yra jais suinteresuoti, socialinėse sistemose turėtų būti dvi aibės šalių, kurių kiekvienai būtų būdinga tik viena viso veikėjo (*full actor*) savybė. Viena šalis yra suinteresuota įvykiais, bet negali imtis veiksmų – arba dėl to, kad yra už nagrinėjamų veikėjų sistemos ribų, arba dėl kitų priežasčių. Šios šalys yra veiksmo objektai; joms tam tikri įvykių rezultatai turi teigiamų arba neigiamų pasekmių. Antra šalių aibė yra veiklos agentai ar atstovai, neturintys interesų.

Šiuos du dalinius veikėjus galima rasti teisėje, pripažįstančioje esybes, turinčias tik vieną iš šių komponentų: arba objektinę savastį, arba veikiančiąją savastį. Atstovavimo teisė šiuos du komponentus skiria kaip atstovaujamąjį (*principal*) ir atstovą (*agent*). Kitos ypatingos asmenų kategorijos skiriamos kitose teisės srityse. Vaikai yra dalinių veikėjų su objektine savastimi pavyzdžiai; įstatymas sako, kad jie turi interesų (t. y. objektinę savastį), bet nesugeba patys veikti savo naudai. Teisine prasme kita vaiko savasties pusė yra jo globėjas, iš kurio tikimasi, kad tuose veiksmuose, kurie turi pasekmių vaikui, jis, kaip atstovas, veiks vadovaudamasis vaiko, o ne savo paties interesais. Kaip rašo Pollockas ir Maitlandas (1968 [1898], p. 407), ankstyvoji Anglijos bendroji teisė (*common law*) skyrė daugybę asmenų, egzistuojančių prieš įstatymus, klasių. Keturioliktojo a. Anglijos bendrojoje teisėje vaikas buvo gryniausias atvejis veikėjo, kuris prieš įstatymą turi tik objektinę savastį ir kuris negali imtis veiksmų. Be to, moterys, baudžiauninkai (*serfs*), vienuoliai ir vienuolės sudarė kategorijas asmenų, kuriuos Pollockas ir Maitlandas aprašė tik kaip dalinius veikėjus, neturinčius nieko daugiau, o tik objektinę savastį ir negalinčius (arba arti to) imtis veiksmų prieš įstatymą. Visoms šioms asmenų kategorijoms išorinė šalis turėjo atstoti savastį: vaikui – globėjas, moteriai – vyras (arba tėvas, jei ji neištekėjusi), baudžiauninkui – šeimininkas, vienuoliams ir vienuolėms – Bažnyčia.

Korporacinių veikėjų atveju šis savasties padalijimas atitinka fiziškai skirtingas šalis: atstovaujamuosius (narius arba savininkus) kaip objektinę savastį, ir atstovus (pareigūnus ir tarnautojus) – kaip veikiančiąją savastį. Kalbant apie korporacinius veikėjus, ryšys tarp šių dviejų „savasties" aspektų – objektinės savasties ir veikiančiosios savasties, arba atstovaujamųjų ir atstovų, – yra labai problemiškas. Šį klausimą plačiai nagrinėja organizacijos teorija.

Aktyviosios ir pasyviosios nuosavybės (arba pasipelnymo teisių (*benefit rights*) ir panaudojimo teisių (*usage rights*) išskyrimas, kurį nurodė Berle ir Meansas (1933) šiuolaikinėje korporacijoje, reiškia objektinės savasties ir veikiančiosios savasties skyrimą. Organizacijų teoretikai nesutaria, ar Berle ir Meansas teisūs (jų oponentai atkreipia dėmesį į fondų biržų efektyvumą ir „prarijimo" ar perėmimo su nedraugiškais ketinimais (*hostile take-over*) galimybę). Šiuo metu svarbu tiesiog tai, kad teoretikai pripažįsta, jog egzistuoja šie du korporacijos savasties (*corporate self*) komponentai.

Dvejopas interesų vaidmuo

Šis konceptualus dviejų savasties komponentų išskyrimas, nepaisant, ar veikėjas yra korporacija, ar individas, reiškia, kad turi egzistuoti galimybė juos vėl sujungti. Tai savo ruožtu reiškia, kad interesų sąvoka teorijoje vaidina du vaidmenis. Kalbant apie objektinę savastį, interesai rodo pasitenkinimo lygmenis, priklausančius nuo tam tikrų įvykių rezultatų arba nuo tam tikrų išteklių kontrolės. Kalbant apie veikiančiąją savastį, interesai rodo santykinius išteklių kiekius, skirtus įgyti įvykių kontrolę; jie yra veiksmo varomosios jėgos.

Dvejopą interesų apibrėžimo pobūdį lemia veiksmo principas, apibrėžiantis racionalumą, t. y. naudingumo maksimizavimas. Maksimizuojamas naudingumas yra objektinės savasties naudingumas. Tas, kuris imasi veiksmų jį maksimizuoti, yra veikiančioji savastis. Kai kada veikiančiosios savasties veiksmai tiesiogiai neplaukia iš objektinės savasties interesų. Galimas dalykas, kad šitaip atsitinka, kai susidaro tam tikros svarbios psichopatologinės sąlygos. Dažnai apie žmogų sakoma, kad jis „veikia prieš savo interesus" arba kad „elgiasi, lyg norėtų pakenkti sau". Dar neaišku, ar toks sąvokų skyrimas naudingas psichologijai. Tačiau žvelgdami paviršutiniškai, matome daugybę iracionalaus elgesio atvejų, kai objektinės savasties interesai ir veikiančiosios savasties varomosios jėgos skiriasi.

Šis atotrūkis dar geriau matomas stebint kai kuriuos korporacinius veikėjus, ypač tuos, kuriuose egzistuoja ilgos įsakymų perdavimo grandinės ir kurie turi daug savininkų arba narių. Tai būtų 16 ir 17 skyriuose aptartas nuosavybės ir kontrolės atskyrimo (Berle'o ir Meanso tezė) atvejis, taip pat 13 skyriuje aptartas asociacijos narių interesų ir pareigūnų veiksmų (Michelso tezė) neatitikimo atvejis. Objektinės savasties interesai yra savininkų arba narių interesai, o veikiančiosios savasties (t. y. korporacinio veikėjo pareigūnų, arba atstovų) varomosios jėgos yra iškreipti tų interesų atspindžiai. Iškreiptumo mastas gali skirtis. Jis priklauso nuo to, kaip sujungti atstovų interesai (t. y. interesai, skatinantys veikti korporacinio veikėjo veikiančiąją savastį) ir savininkų, arba narių, interesai (objektinės savasties interesai). Tai aptarta 16 skyriuje.

Anksčiau minėtą interesų ir veiksmų atotrūkį ar neatitikimą galima paaiškinti netobula (galbūt iš prigimties) veikėjo struktūra, nesvarbu, ar tas veikėjas yra fizinis asmuo, ar korporacinė organizacija. Tačiau yra ir kitų šio neatitikimo priežasčių – paties racionalumo rėmuose akivaizdu, kad galima pereiti iš racionalumo nuo veikėjo veiksmų nepriklausančioje aplinkoje (*noncontingent environment*) į aukštesnįjį lygmenį, kuriame atsižvelgiama į kitų veikėjų veiksmų priklausomybę nuo duoto veikėjo veiksmų. Aukštesniajame racionalumo lygmenyje veikėjas, susidūręs su potencialiu interesų konfliktu, nesiekia savo interesų aklai, nekreipdamas dėmesio į kitų veiksmus, o pirmiausia palygina savo išteklius ir interesus su oponentų ištekliais ir interesais ir tik tada veikia strategiškai, vadovaudamasis savo interesais, bet galbūt realizuodamas juos netiesioginiu būdu.[5] Tad galimas dalykas, kad interesai tiesiogiai įgyvendinami tik žemiausiajame racionalumo lygmenyje. Dažnai gali skir-

[5] Buvo gana įtikinamai įrodinėjama (Hirshleifer, 1987; Frank, 1988), kad žmonės strategiškai panaudoja savo emocijas. Kad tai tiesa, matyti iš kai kurių posakių, pavyzdžiui, „krokodilo ašaros", kurie netiesiogiai pripažįsta strategijos buvimą.

tis tikrieji objektinės savasties interesai ir tariami interesai, kuriuos išreiškia veikiančiosios savasties veiksmai. Pirmuosius gali būti lengviau patenkinti strategiškai išdėstant išteklius, o ne aklai tų interesų siekiant.

Kalbant bendriau, dvejopas interesų vaidmuo reiškia, kad ryšys tarp interesų, kaip objektinės savasties, pasitenkinimo kriterijų ir interesų, kaip veikiančiosios savasties, veiksmo šaltinių nėra būtinai automatinis arba tiesioginis. Jis gali būti netobulas, sukelti veiksmą, kuris yra neveiksmingas realizuojant interesus, arba sudėtingas, kad veiksmas būtų veiksmingas ar efektyvus interesams realizuoti. Dėl fizinių asmenų, kaip veikėjų, kyla klausimų apie psichologinius procesus, per kuriuos užsimezga šis ryšys. O dėl korporacinių veikėjų, tai to ryšio prigimtis yra centrinė korporacinio veiksmo teorijos problema. Tai atstovaujamojo ir atstovo problema – kaip priversti atstovą veikti pagal atstovaujamojo interesus.

Objektyvūs ir subjektyvūs interesai

Socialiniai mokslininkai, labiausiai marksistai ir nemarksistai, smarkiai ginčijosi dėl objektyvių interesų idėjos. Objektyvūs darbininkų klasės interesai, priešingai negu subjektyvūs interesai, vaidina centrinį vaidmenį Marxo socialinių pokyčių teorijoje. Be šio skirtumo nebūtų „klaidingos sąmonės"; Marxas nebūtų turėjęs pagrindo paaiškinti darbininkų klasės ar valstiečių nesugebėjimą sukilti prieš kapitalizmą; nebūtų proceso, kuriame susikuria tikrųjų klasės interesų sąmonė.[6]

Platesnė objektyvių interesų interpretacija neapribotų jų iki klasinių interesų, o vertintų juos kaip priklausančius nuo įvairių veikėjo socialinėje sistemoje užimamos padėties aspektų – ne vien nuo jo padėties gamybos priemonių atžvilgiu. Taigi ši platesnė sąvoka apimtų ne tik klasės interesus, bet ir interesus, susijusius su amžiumi, lytimi, religija, rase arba tautybe, šeimos dydžiu ir kt. Tai nėra toks šios sąvokos apibendrinimas, kurį darytų marksistai, bet tikrai yra Marxo „objektyvių interesų" apibendrinimas.

Problema yra ta, kad kalbėdamas ir apie siauresnę Marxo objektyvių interesų, susijusių su klasine padėtimi, sąvoką, ir apie platesnę objektyvių interesų, susijusių su bendra individo padėtimi, sąvoką, teoretikas gali priskirti asmeniui objektyvius interesus, kurie skiriasi nuo asmeninių interesų. Kas daugiau, jei ne veikėjas, gali pasakyti, kokie yra veikėjo interesai? Jei tai padaryti mėgins pašalinis stebėtojas, „objektyvūs" interesai gali būti tik stebėtojo norų ar troškimų, kurių objektas yra stebimas veikėjas, išraiška.

Vis dėlto objektyvių interesų šalininkai turi protingą argumentą, neleidžiantį jų visai atmesti. Balbusas (1971) straipsnyje šia tema rašo: „teigti, kad vien subjektyvūs interesai yra pakankamas politinis kriterijus, vadinasi, neigti... galimybę, kad individas gali... nežinoti jam daromo poveikio arba klaidingai jį vertinti... [Tai] sukelia

[6] Kai kurie racionalaus veiksmo teoretikai kalba (menkinamai) apie „ploną" (*thin*) racionalumo teoriją, kaip kitokią negu labiau pilnakūnė teorija. Pirmoji racionalų veiksmą laiko vien elgesio nuoseklumu, o antroji jį apibrėžia kaip veiksmą, suteikiantį veikėjui naudos ilgalaikėje perspektyvoje (*long-term benefits*). Šis skyrimas suformuluoja ginčą apie subjektyvius ir objektyvius interesus kitokia kalba ir skiria tą racionalumo teorijos atmainą, kuri kyla iš neoklasikinės ekonomikos, nuo tos, kuri kilo iš marksistinės teorijos.

nepagrįstą išvadą, kad nėra normatyvinės politinio atstovavimo problemos kalbant apie individus, kurių gyvenimo galimybes veikia esama politika ir kurie to poveikio nesuvokia" (p. 152–153).

Egzistuoja dvi nuomonės: pirma, kad objektyvūs interesai yra reikšmingi ir suvokiami pašaliniams stebėtojams; antra, kad tik subjektyvūs interesai yra reikšmingi. Abi šios pozicijos svarbios politinei teorijai. Subjektyvių interesų supratimas ir požiūris, kad kiekvienas asmuo yra geriausias savo interesų vertintojas, pamatuoja neoklasikinę ekonominę teoriją ir jos naudingumo sąvokos vartojimą, taip pat ir politinę liberalizmo filosofiją. Taigi šis ginčas nėra vien akademinis. Prielaidaujamas objektyvių interesų egzistavimas tarsi pateisina valstybės kišimąsi į privačius reikalus. Ji tai daro ne tik silpnesniojo veikėjo dviejų veikėjų sandoryje vardan, bet ir dėl „paties piliečio gerovės". Priešinga prielaida, kad už subjektyvių interesų nieko neegzistuoja, tarnauja apsaugoti individą nuo valstybės, kuri, pasak šios tezės, negali žinoti jo interesų geriau už jį patį. Ankstesnė pozicija iš dalies filosofiškai pateisina valstybės diriguojamą socializmą ir centrinį planavimą; pastarasis iš dalies filosofiškai pateisina liberalią demokratiją ir rinkos sistemą. Šios dvi teorinės pozicijos pateikia du priešingus būdus, kaip galima pasiekti normatyvinius tvirtinimus apie visuomenę: pagal pirmąją poziciją normatyviniai tvirtinimai kyla iš pašalinio stebėtojo perspektyvos; pagal antrąją – normatyviniai tvirtinimai kyla iš veikėjų sistemose perspektyvos.

Su abiem sąvokomis susiduriame kasdieniame gyvenime. Kalbant apie daugelį veiklos rūšių, pavyzdžiui, kaip asmenys leidžia pinigus, daroma numanoma prielaida, kad žmonės geriausiai žino savo interesus. Tačiau netgi čia egzistuoja teisiniai suvaržymai „apsaugoti žmones nuo jų pačių": įstatymais draudžiama pirkti ir parduoti tam tikrus narkotikus; įstatymai įpareigoja mokėti mokesčius, kad gautum senatvės pensiją (primeta priverstinį taupymą).[7] Psichologiniuose tyrimuose atrasti nukrypimai nuo racionalumo, kai „apsiverčia" pirmenybės arba iš anksto įsipareigojama ar susivaržoma, yra svarbūs čia aptariamais klausimais: interesai, valdantys asmenų veiksmus, yra ne tie, apie kuriuos jis vėliau (arba anksčiau) tvirtins, kad tai „tikrieji" jo interesai.

Objektyvių ir subjektyvių interesų konflikto sprendimą galima rasti visai netikėtoje vietoje – politikos teoretiko Arthuro Bentley'aus (1953 [1908]) darbuose. Rašydamas devynioliktojo ir dvidešimtojo a. sandūroje, Bentley'us išplėtojo teoriją, kuri padėjo pagrindus interesų grupių teoretikų šiuolaikiname politikos moksle darbams. Bentley'us vaizdavo visuomenę kaip susidarančią iš daugelio veiklos rūšių – ekonominių ir kitų; jis tą veiklą įsivaizdavo kaip kuriančią interesus, o interesus – kaip kuriančius interesų grupes. Bently'aus pasekėjų darbuose pirmoji grandis buvo prarasta, o kartu su ja ir galimybė susieti objektyvius poveikius su subjektyviais interesais. Bentley'us manė, kad visuomenės veikla įstato žmones į tam tikras pozicijas, susijusias su vyriausybės politika (kalbant bendriau, susijusias su bet kuriuo asmenų aplinkos veiksmu). Taigi politika jiems turės tam tikrą ypatingą poveikį.[8] Tas poveikis kūrė subjektyvius interesus, skatinusius grupes daryti politinį spaudimą.

[7] Prieš individų pasirinkimus ribojančius įstatymus, kai pasekmės nekenkia kitiems, dažnai energingai protestuojama, pavyzdžiui, prieš įstatymą dėl saugos diržų arba prieš pornografijos įstatymą.

[8] Balbusas (1971) atmeta Bentley'aus požiūrį, bet neteisingai supranta, ką Bentley'us vadina veikla ir laiko ją politiniu elgesiu, kylančiu iš grupės suinteresuotumo politika. Iš tikrųjų Bentley'us veiklą laiko visuomenine ir ekonomine veikla, pastatančia asmenį į tam tikrą su politika susijusią padėtį.

Ši perspektyva pateikia būdą, kaip sutaikyti subjektyvių ir objektyvių interesų skirtumus nepriskiriant visažiniškumo pašaliniam stebėtojui ir nepaliekant asmens, galinčio klysti, subjektyvaus vertinimo užgaidų valiai. Išeitis – suprasti objektyvius interesus kaip kilusius iš asmens pozicijos socialinėje sistemoje, bet tiesiogiai nestebimus. Tik subjektyvūs interesai yra tiesiogiai stebimi; objektyvūs interesai gali būti išvesti (*inferred*) vienu iš dviejų būdų: ilgą laiką stebint veikėjo pasitenkinimo didėjimą arba mažėjimą, jam siekiant subjektyvių interesų arba žinant sisteminius iškraipymus, galinčius egzistuoti esant objektinės ir veikiančiosios savasties ryšiui. Pastarasis veda vėl atgal prie nukrypimų nuo racionalumo, jau aprašytų šiame skyriuje. Tie nukrypimai lemia kai kuriuos būdus, kai objektinės ir veikiančiosios savasčių ryšys yra netobulas. Tiek, kiek tie netobulumai sistemingi, t. y. numatomi iš anksto, kiti veikėjai gali juos išnaudoti. Pavyzdžiui, vaikai išnaudos draugo nesugebėjimą valdyti pyktį ir jį erzins stengdamiesi supykinti.

Toks požiūris sukelia asmeninių veikėjų ir korporacinių veikėjų bendrą tyrimo problemą: iš kur kyla objektinės savasties interesų ir veikiančiosios savasties įgyvendinamų interesų neatitikimas? Kalbant apie korporacinius veikėjus, šią problemą nagrinėjo sociologija (tyrimuose apie skatinamuosius mokėjimus) ir ekonomika (atstovaujamojo ir atstovo problemos analizėje). Kalbant apie asmenis, jos ėmėsi pažinimo psichologai, tiriantys nukrypimus nuo racionalumo, ir psichopatologai.

Korporaciniai veikėjai ir optimali kontrolė

Faktas, kad korporacinių veikėjų atveju vidinis funkcionavimas yra atviras veikėjų sandoriuose, leidžia pamatyti procesus, kurie liktų paslėpti fizinių veikėjų atveju. Jei egzistuoja nors vienas vyraujantis tikslas ar interesas, galima pateikti keletą pastabų, susijusių su optimalia kontrole. Šiuo atveju turi būti galimybė tiksliai apibrėžti interesų ir kontrolės paskirstymo sąlygas tarp įvairias pozicijas užimančių asmenų, kurios turi egzistuoti korporacinio veikėjo viduje, kad jo veiksmai būtų optimalūs to galutinio intereso požiūriu. Vadinasi, konkrečiai nurodomos optimalios sistemos su grįžtamuoju ryšiu savybės, kai ta sistema yra išsklaidytos kontrolės (*dispersed control*), vykdomos iš kelių taškų, turinčių tam tikrus interesus, objektas. Tokiai sistemai turi būti būdinga arba išsklaidytų centrų kontrolės struktūra, arba interesai, kuriais vadovaujasi kiekvienas išsklaidytas centras, arba ir viena, ir kita. Yra įvairių būdų pasiekti, kad tokia kontrolė būtų optimali anksčiau nurodyta prasme, ir visus juos galima aptikti egzistuojančiuose korporaciniuose veikėjuose.

Panašūs interesai. Jeigu santykinė nauda (*relative benefits*) iš bet kurio korporacinio veiksmo kiekvienam veikėjui, turinčiam šiek tiek kontrolės korporaciniam veikėjui, yra identiška santykinei naudai iš to veiksmo korporaciniam veikėjui kaip visumai, tada kiekvienas veikėjas, palaikydamas jam naudingiausią veiksmą, teiks pirmenybę veiksmui, kuris yra naudingiausias korporaciniam veikėjui. Šį atitikimą išreiškia skandalingai išgarsėjęs Charleso Wilsono, prezidento Eisenhowerio gynybos sekretoriaus, posakis. Sakoma, kad Wilsonas, buvęs *General Motors* prezidentas, paklaustas apie galimus interesų konfliktus, atsakė: „Kas naudinga *General Motors*,

tas naudinga šaliai".[9] Frazė susilaukė neprielankumo ne dėl minimų interesų atitikimo, o dėl to, kad šalies interesai atrodo tarsi „išvesti" iš *General Motors* interesų, o ne atvirkščiai. Socialinėje sistemoje, kurioje visi interesai būtų labai panašūs, tokia pastaba nesukeltų jokių neprielankių komentarų, nes visų žmonių interesai būtų identiški ne tik šalies, bet ir kitų veikėjų interesams (šiuo atveju *General Motors* interesams).

Vienalytė, arba homogeniška, organizacija, tokia kaip nauja tauta (*nation*), apytikriai imant, turi tokį pobūdį: kiekvieno nario padėtis išorinės aplinkos atžvilgiu yra panaši; taigi visi nariai bus motyvuoti veikti aplinkos atžvilgiu panašiais būdais. Tokiu atveju kontrolės struktūra korporaciniam veikėjui nesvarbi. Kiekvienas atstovas siekia tų pačių interesų.[10]

Skirtingi interesai. Jei korporacinio veikėjo narių interesai skiriasi, tai svarbi yra kontrolės struktūra. Apskritai paėmus, tik viena kontrolės struktūra bus optimali iš išorės apibrėžto tikslo atžvilgiu. Intuityvi idėja, kokios yra būtinos tokio optimalumo sąlygos, reiškia, kad interesai ir galia privalo atitinkti; tie, kurių interesai yra artimiausi korporacinio veikėjo interesams (kaip juos apibrėžia galutinis – išlikimo – kriterijus), turi turėti didžiausią galią korporacijos veiksmams.[11]

Kalbant bendriau, skirtingi interesai, priešingai negu panašūs interesai, yra būdingi daugumai socialinių organizacijų. Daugumoje socialinių organizacijų interesai aiškiai struktūriškai skirtingi. Tai lemia skirtingi veikėjų santykiai su gamybos veikla (t. y. kalbant šios teorijos terminais – su įvykiais). Daugeliui korporacinių veikėjų vis dėlto būtų visiškai neteisinga mėginti tiksliai specifikuoti aukščiausią tikslą arba pagrindinį interesą iš išorės. Nereikėtų pradėti nuo korporacinio veikėjo interesų ir sakyti, kad optimali kontrolė veikia tada (apytikriai išsireiškiant), kai daugiausia galios turi tie, kurių interesai artimiausi korporacinio veikėjo interesams. Reikėtų apversti šio teiginio numanomą priežastingumą ir pasakyti kažką panašaus: (subjektyvūs) korporacinio veikėjo interesai, kaip jie atsispindi jo elgesyje, visų pirma kyla iš daugiausia galios turinčiųjų interesų.

Susitapatinimas su korporaciniu veikėju. Trečia optimalios kontrolės priemonė pasiekiama tada, kai nariai labai susitapatina su korporaciniu veikėju. Tokiomis sąlygomis, kai interesai panašūs, bet kokia kontrolės struktūra duos tuos pačius rezultatus: kiekvieno atstovo veiksmai pagrįsti panašiais interesais. Arčiausiai prie šio idealo priartėjo nedidelės religinės komunos, kurias aprašė Zablocki (1980) ir Bradley (1987) ir kurios buvo aptartos 4 skyriuje. Tačiau 7 ir 16 skyriuose minėjau, kad daug didelių korporacinių organizacijų, kurių veikėjai puoselėja skirtingus intere-

[9] Iš tikrųjų atrodo, kad jis sakė priešingai: „Kas naudinga šaliai, tas naudinga *General Motors*". Bet ši frazė sukėlė šurmulį dėl to, kad ji buvo paviešinta taip, kaip nurodyta tekste.

[10] Įmanoma, kad visų korporacinio veikėjo narių veiksmingi interesai bus panašūs trumpą laiką, pavyzdžiui, kai korporacinio veikėjo išlikimui yra iškilęs pavojus. Šioje knygoje dėstoma teorija nėra tiek išplėtota, kad galėtų atsižvelgti į tokius laikinus pokyčius.

[11] Šią sąlygą galima įgyvendinti vienu iš dviejų būdų: galią paskirstyti taip, kad ji atitiktų interesus, arba interesus modifikuoti taip, kad jie atitiktų esamą galią. Antrojo pakeitimo pavyzdys yra paskatų suteikimas vadovams ir kitiems, nuo kurių pastangų daugiausia priklauso sėkmė. Tomis paskatomis jų sėkmė turi būti kuo glaudžiau susieta su korporacinio veikėjo sėkme (vėlgi prielaidaujant, kad egzistuoja vienas vienintelis tikslas).

sus, iš dalies priklauso nuo susitapatinimo kaip priemonės paskatinti narius ir atstovus veikti taip, kad jų veiksmai atitiktų korporacijos interesus. Valstybių vyriausybės įvairiais būdais, kurių bendras pavadinimas yra „patriotizmas", puoselėja tokį susitapatinimą. Toks susitapatinimas apsaugo nuo veiksmų, galinčių turėti neigiamų pasekmių korporaciniam veikėjui.

Visos struktūros, apimančios panašius interesus, skirtingus interesus ir susitapatinimą su korporaciniu veikėju, būdingos korporaciniams veikėjams, ir kiekviena sudaro skirtingas priemones optimaliai kontrolei pasiekti. Kitaip tariant, kiekviena šių struktūrų yra priemonė siekiamus interesus veiksmais suderinti su atstovaujamojo interesais. Lieka neatsakytas klausimas, ar yra skirtingų priemonių optimaliai kontrolei pasiekti natūralaus asmens, kaip veikėjo, viduje.

Vidiniai veikėjo pokyčiai

Čia kuriamoje teorijoje veikėjui kol kas nėra pagrindo keistis. 11 skyriuje buvo aptariami normų internalizacijos procesai, bet ten aš tiesiog prielaidavau, kad individai gali pasikeisti, ir klausiau, kokiomis sąlygomis įvairūs socializacijos vykdytojai būtų suinteresuoti įskiepyti elgesio normas kitiems (pavyzdžiui, vaikams). Taigi šio proceso analizė prielaidauja, kad vyksta vidiniai individo pokyčiai, tačiau jų teoriškai nepaaiškina.

Kai kas gali paklausti, iš kur kyla interesai. Psichologijos teorija pateikia įvairių atsakymų į šį klausimą (nors ne visi jie yra suderinami su veikėjo racionalumu). Pirmasis interesų šaltinis, aišku, yra pirminiai organizmo poreikiai. Tačiau antrasis šaltinis yra susijęs su priemonėmis pasiekti savaime teikiančius pasitenkinimą ir būtinus dalykus. Jei veikėjas laikomas labai paprasta esybe, turinčia tik kelis išgyvenimui būtinus poreikius, įvykių ir veiksmų eiga ilgainiui sukuria visą interesų antstatą. Iš pradžių tie interesai buvo keliai pagrindiniams interesams patenkinti. Tam tikrą laiką tenkinę svarbesnius poreikius, jie ilgainiui tampa autonomiškais interesais. Šiam procesui apibūdinti buvo sugalvotas terminas „funkcinė motyvų autonomija" (Allport, 1937; taip pat Merton, 1968, p. 15).

Mokymosi teorijos antrinio pastiprinimo (*secondary reinforcement*) sąvoka gali būti pritaikyta šiems autonomiškai išsivysčiusiems interesams. Antrinis pastiprinimas įvyksta tada, kai subjektas gauna atlygį, ne patenkinantį pirminį poreikį (pavyzdžiui, patenkinti maisto poreikį), o atlygį, kuris buvo glaudžiai susijęs su pirminio atlygio gavimu. Eksperimentai parodė, kad gana silpnas antrinis pastiprinimas yra būdingas gyvūnams (žr. Hilgard, 1956). Tačiau gyvūnai skiriasi nuo žmonių tuo, kad jiems santykinai stinga pažintinių asociacijų. Taigi, nors antriniai pastiprinimai yra silpni, kai reakcijų nemedijuoja pažintiniai ryšiai, tai nereiškia, kad jie yra silpni, kai egzistuoja pažintinės struktūros.

Kadangi psichologijos teorijoje yra tiek daug psichologinio keitimosi teorijų, būtina paklausti, kodėl ekonomika – socialinis mokslas, kuriame tikslingo veiksmo teorija užėmė centrinę vietą, – niekada neišplėtojo ir nepasiskolino iš psichologijos vidinio individų keitimosi teorijos. Kai kurie ekonomistai tai laiko ekonomikos teorijos pagrindų netobulumu; kitiems naudingumo ir skonių (*utilities and tastes*) pastovumas

turi esminę reikšmę ir svarbą.[12] Viena priežastis, kodėl tokia teorija nebuvo sukurta, yra ta, jog sunku įvesti teoriją, suderinamą su svarbiausiu veiksmo principu, naudingumo maksimizavimu. Jei negali būti apibrėžti veikėjo tikslai arba kokias gėrybes ir įvykius jis laiko teikiančiais pasitenkinimą arba duodančiais jam didžiulę naudą, tai nėra to maksimizavimo pagrindo. Racionalaus tikslingo veiksmo teorija yra instrumentinio racionalumo, kai yra *duota* tikslų ar naudingumų aibė, teorija. Jeigu vidinio veikėjų keitimosi teorija yra pateisinama arba suderinama su pagrindiniu veiksmo principu, ji privalo padaryti tai, kas atrodo neįmanoma: paaiškinti naudingumų (arba tikslų) *keitimąsi* naudingumo *maksimizavimo* principo pagrindu.

Iš pradžių pateikiu šį perspėjimą ir nurodau, kad patenkinamos vidinio veikėjų keitimosi teorijos reikalavimus sunku patenkinti. Vienintelė patenkinama teorija bus ta, kuri keitimąsi kildina iš paties veiksmo principo pritaikymo.

Vertinant, kaip veikėjai gali save pakeisti, naudinga žengti žingsnį atgal ir pažvelgti į veiksmo sistemą. Esminis veiksmo sistemų aspektas yra tas, kad jos yra *veiksmo* sistemos: veikėjai imasi veiksmo modifikuodami įvykių baigmes, kad tos baigmės labiau atitiktų egzistuojančią jų viduje tvarką. Tą vidinę tvarką atskleidė teorija, kuri šioje knygoje buvo išplėtota interesų arba idėjų pagrindu. Interesai čia suprantami kaip vidinės būsenos, kurios apibrėžia, kaip objektinės savastys yra patenkinamos, ir motyvuoja (jeigu veikėjas yra gerai organizuotas savo viduje) veiksmui.

Veiksmų imamasi tam, kad būtų paveiktos įvykių, vykstančių išoriniame pasaulyje, baigmės. Bet ar pageidaujamas atitikimas tarp tų baigmių ir tvarkos veikėjo viduje negali būti lygiai taip pat gerai pasiektas keičiant *vidinę* struktūrą? Kitaip tariant, jei veikėjas maksimizuoja interesų patenkinimą, užduotis gali būti atlikta dviem būdais: jis gali imtis veiksmų išorinio pasaulio struktūrai pakeisti ir įgyti tam tikrų jam svarbių įvykių kontrolę; taip pat jis gali pakeisti vidinę savastį vienais įvykiais domėdamasis, o kitais nustodamas domėtis.

Tiesą sakant, galima įsivaizduoti tam tikrą karą tarp dviejų pasaulių: tarp išorinio įvykių pasaulio, kai tie įvykiai turi savo seką ir struktūrą, kurias apibrėžia kiti, esantys už veikėjo ribų, ir tarp vidinio veikėjo pasaulio. Pirmojo pasaulio pasikeitimai sudaro stebimų veiksmų sistemą, kurioje veikėjai siekia išsikovoti tų įvykių arba išteklių, kuriais jie yra suinteresuoti, kontrolę. Antrojo, vidinio, pasaulio pasikeitimai nėra stebimi veiksmai, nes jie vyksta veikėjo viduje. Tai psichiniai pokyčiai, kuriuos galima laikyti veiksmų sistemos psichiniu atitikmeniu (*counterpart*), kuomet veikėjas pasiekia pasitenkinimą ne imdamasis veiksmų pakeisti pasaulį, bet keičiasi pats, kad būtų patenkintas pasauliu.

Susitapatinimas: objektinės savasties plėtra

Kokiomis sąlygomis galėtų vykti veikėjo psichiniai pokyčiai? Galima įrodinėti, kad svarbus visą gyvenimą vykstantis procesas yra objektinės savasties plėtra, apimanti vis didesnes ir didesnes socialinių objektų aibes. Nors gyvenimo pradžioje asmenų netrikdo įvykiai, turintys skaudžių pasekmių artimiesiems, vėliau tokių įvykių pada-

[12] Pirmojo požiūrio pavyzdys yra Weiszackerio (1971) darbai, pagal kuriuos esami skoniai priklauso nuo praeities vartojimo. Stigleris ir Beckeris (1977) atstovauja antrajam požiūriui, o Vanbergas (1986) jį praplečia.

rinius jie išgyvena taip, lyg jie atsitiktų jiems patiems. Iš tiesų galima taip įsivaizduoti objektinę savastį, kad kitus veikiantys įvykiai iš esmės *atsitinka* jai pačiai, t. y. išplėstai savasčiai (*expanded self*). Tai nereiškia, kad objektinė savastis nuolat plečiasi ir niekada neatsisako prisirišti. Taip atsitinka keičiantis gyvenimo situacijoms, netgi toliau plečiantis objektinei savasčiai. Duomenys rodo, kad būna laikotarpių, ypač senatvėje, kai objektinė savastis susitraukia.

Bendra šios koncepcijos idėja yra ta, kad objektinė savastis, kurios interesams veikia atstovas, nuolat keičiasi ir didžiąją gyvenimo dalį plečiasi. Ši sąvoka nereikalauja jokių nukrypimų nuo racionalaus sąmoningo veikėjo sąvokos, kuria pagrįsta šios knygos teorija. Regimi altruistiniai veiksmai; veiksmai, kylantys iš emocinių prisirišimų ir, kaip atrodo, prieštaraujantys siaurai apibrėžtiems veikėjo savasties interesams, paaiškinami papildant teoriją, – vartojant praplėstos objektinės savasties (*expanded object self*) sąvoką.

Ši teorinė priemonė būtų visai nevertinga, jei teoretikas ją taikytų tik teorijai išgelbėti. Pirmasis klausimas toks: ką susitapatinimas padaro žmogui, kuris susitapatina su kitu, kad priverstų jį tai padaryti? Antrasis klausimas toks: kas riboja šį procesą? Kai nėra jokių apribojimų, kiekvieną veiksmą galima paaiškinti paprastai, tiesiog nustatant susitapatinimo, skatinančio tą veiksmą, laipsnį ir kryptį.

Žingsnis atsakant į pirmąjį klausimą yra pripažinimas, kad objektinė savastis gali išsiplėsti tikintis, jog tai atneš naudos. Tarkim, žmogaus veiksmas, kurio jis imasi, kad įgytų naudos sau ar dėl kitų priežasčių, suteikia naudos kitam veikėjui. Arba, sakysim, veiksmas kito naudai, kurio buvo imtasi savanoriškai arba ne, atneša naudos pačiam veikėjui. Tada asmuo gali laimėti papildomos naudos iš savo veiksmo – naudos, kurią veiksmas suteikia kitam, jeigu jis kito interesus priima kaip savo. Kai taip elgiasi verslo įmonė, ekonomistai tą procesą vadina pozityvių išorinių poveikių internalizacija. Kai taip elgiasi asmuo, psichologai tokį procesą vadina kito asmens interesų internalizacija, arba susitapatinimu su kitu.

Empiriškai susitapatinimas vyksta taip – per *veiksmą*, siekiant suteikti naudos kitiems. Aiškiausiai tai matyti, kai tėvai susitapatina su vaiku. Šis susitapatinimas auga kartu su vaiku, kai tėvai juo rūpinasi ir mato jo vystymąsi. Atrodo, kad šis procesas vyksta net tada, kai jokių veiksmų spontaniškai nesiimama. Tarnas dažnai susitapatina su savo šeimininku jausdamas šeimininko pasitenkinimą ir nuoskaudas, nors iš pradžių jis tampa tarnu ne todėl, kad susitapatina su šeimininku. Atrodo, kad susitapatinimui paskatinti užtenka minimalios vaiko ar šeimininko reakcijos pripažįstant rūpestį ar paslaugą.

Antrasis susitapatinimą skatinantis procesas yra toks: jeigu įvykių padariniai yra palankūs kitam veikėjui, tada asmuo gali pamatyti, jog galima padidinti savo susitapatinimą su tuo kitu veikėju. Gyvenime tokių pavyzdžių daug: žmonės susiburia į kino žvaigždžių aistruolių (*fans*) klubus, bet ne į neįgaliųjų aistruolių klubus. Žmonės susitapatina su herojumi, kuriam sekasi, ir tuoj pat to susitapatinimo atsisako, jei herojus suklumpa. Kas riboja tokį susitapatinimą su kitais, kuriems sekasi? Kodėl individai tiesiog nepersikelia į svajonių pasaulį ir savo vaizduotėje gyvena gražių princesių ir princų gyvenimus? Nors yra akivaizdžių ribojančių veiksnių, bendrą principą sunku nusakyti. Tikrovė nenumaldomai įsibrauna pateikdama žmonėms pasekmes, kurių jie negali išvengti. Daugiau laimima, kai bandoma suteikti formą tikrovės įvykiams, o ne tuomet, kai susitapatinama su sėkmės lydimomis asmenybėmis. Tai, žinoma, nėra labai patenkinamas atsakymas, ir problema lieka neišspręsta.

Analogišką reiškinį galima aptikti korporacinių veikėjų pasaulyje: korporacijos investuoja į kitas korporacijas, kurios dirbo sėkmingai arba atrodė, kad dirbs sėkmingai ateityje. Asmenys taip pat šitaip elgiasi, kai investuoja pinigus ar kitus vertingus išteklius į veiklą. Šiais atvejais aišku, kad korporacinių veikėjų arba asmenų investicijas riboja jų laisvai disponuojamų išteklių apimtis. Be to, šiems ištekliams būdingi alternatyvieji kaštai, ir racionalus veikėjas nukreips investiciją į veiklą, kuri, tikimasi, bus pelningiausia.

Trečiasis procesas, per kurį vyksta identifikacija, yra bendra tų pačių lemtingų įvykių patirtis. Juo intensyvesnė patirtis, juo stipresnis susitapatinimas, nors ta patirtis buvo bloga. Bendra karių, „kartu perėjusių visą pragarą", patirtis, dažnai sukuria stiprų susitapatinimo ryšį. Kiekvienas jaučiasi artimas kitiems ir patiria didelę netektį, jei kas nors kuriam atsitinka.

Šis procesas gali būti klasikinio sąlyginio reflekso (*classical conditioning*) atveju. Susidarant sąlyginiam refleksui, vienas įvykis yra pirminis jo pastiprinimas ir sukelia jo reakciją. Antrasis įvykis, arba objektas, po pažintinės asociacijos su pirminiu pastiprinimu (pavyzdžiui, dėl artumo erdvės ar laiko atžvilgiu) gali sukelti tokią pat subjekto reakciją. Šis antrasis objektas gali būti kitas veikėjas. Jeigu kažkas tam tikrą laiką buvo glaudžiai susijęs su kitu veikėju ir patyrė tuos pačius įvykius, tada gero ar blogo atsitikimas kitam gali jam sukelti jausmus, panašius į tuos, kuriuos asmuo jaustų, jei tai atsitiktų jam pačiam.

Ketvirtasis ir, kaip atrodo, galingas procesas, per kurį vyksta susitapatinimas, yra priklausomybė nuo kito. Tai matyti, kai vaikai susitapatina su tėvais arba kai įkaitai susitapatina su teroristais užgrobėjais, kai koncentracijos stovyklos kaliniai susitapatina su savo sargybiniais, o kaliniai su „išplautomis smegenimis" – su savo perauklėtojais. (Apie du pastaruosius procesus žr. Bettelheim, 1953, ir Lifton, 1961.) Priklausomybė gali sukurti ne tik stiprų susitapatinimą, bet ir neapykantą – kaliniai nekenčia užgrobėjų, vaikai kartais ima nekęsti tėvų. Vis dėlto pati priklausomybė, atrodo, kuria susitapatinimą nepriklausomai nuo bet kokio to veikėjo, nuo kurio su juo susitapatinantis veikėjas priklauso, geranoriškumo.

Galiausiai atrodo, kad identifikacija gali būti kontrolės perleidimo kitam proceso pasekmė. Asmuo suteikia kitam asmeniui kai kurių savo veiksmų kontrolę, o toliau vyksta tam tikras susitapatinimas. Kraštutiniu atveju, jei veikėjas suteikia savo veiksmų kontrolės teises charizmatiniam lyderiui, paprastai jis susitapatina su tuo lyderiu. Kontrolės teisių suteikimas įsimylėjus paverčia mylimą asmenį pasitenkinimo objektu, bet įsimylėjėlis taip pat ilgainiui susitapatina su mylimu asmeniu, kad kartu su juo jaustų skausmą ir džiaugsmą.

Taigi egzistuoja mažiausiai penkios aplinkybės, kurioms esant, vienas veikėjas susitapatina su kitu:

1) kai asmuo veikia kito naudai;
2) kai kitam sekasi;
3) kai asmenį paveikė tie patys įvykiai, kaip ir kitą;
4) kai asmuo labai priklausomas nuo kito;
5) kai asmuo suteikia kitam savo veiksmų kontrolės teises.

Tai tėra tik atskirų aplinkybių, kuriomis vyksta susitapatinimas, sąrašas. Nėra teorinio principo, kuris jas suvienytų. Daugiausia, ką galima pasakyti – kad esant visoms penkioms sąlygoms, išskyrus trečiąją, veikėjas patiria pasitenkinimą susitapatindamas su kitu, t. y. kai kuriuos kito interesus priimdamas kaip savo.

Kad ir kaip susitapatinimas vyktų ir kokias funkcijas veikėjo atžvilgiu atliktų, jis yra psichinės organizacijos forma, turinti didelę reikšmę socialinei organizacijai. Ankstesniuose skyriuose aprašytoje išorinio veiksmo sistemoje asmenys vienas su kitu gali būti susiję taip:

1) asmenys kontroliuoja įvykius ir gėrybes, kuriais yra suinteresuoti kiti (ir atvirkščiai), todėl yra vienas kitam naudingi siekiant tikslo;
2) kadangi tam tikri individų kontroliuojami ištekliai (pavyzdžiui, darbas) nėra atskiriami (*not alienable*), šiuos išteklius mainant, keičiamasi veiksmo kontrolės teisėmis arba pažadais tam tikru atveju veikti tam tikru būdu. Be to, nelygių mainų atveju vienas veikėjas gali duoti kitam bendrą kreditą. Šios teisės, pažadai ir kreditai sudaro lūkesčius ir įsipareigojimus, kuriuos asmenys prisiima vienas kito atžvilgiu;
3) asmenys perduoda kontrolės teises kitiems arba vienašališkai, arba mainais ir suteikia kitiems jų veiksmų kontrolės teises ilgam arba neapibrėžtam laikotarpiui. Tai sukuria pavaldumo ir viršenybės santykį, t. y. valdžios ryšį;
4) kadangi asmenys turi interesų kitų asmenų savybių, kurios tiems asmenims yra savaiminės (*intrinsic*), atžvilgiu, kiti gali tapti savaiminiais tikslais (*ends in themselves*), t. y. kiti asmenys yra socialiniai objektai, kurių kontrolę pirmieji yra suinteresuoti įgyti.

Šias keturias socialinių ryšių rūšis galima apibūdinti kaip komplementarumą (*complementarity*), reikalavimus (*claims*), valdžią (*authority*) ir *cathexis*. Papildomas ryšys, kai asmenys analizuoja kitų interesus, gali būti vadinamas simpatija (kaip jį vadino Adamas Smithas, identifikuodamas šį ryšį savo knygoje *Moralinių sentimentų teorija* (*The Theory of Moral Sentiments*) arba empatija (kaip jį vadino kiti). Aš jį vadinsiu tiesiog susitapatinimu – kai asmuo priima kaip savo interesus tų, su kuriais jis susitapatina.

Susitapatinimas yra ypač svarbi, bet ne vienintelė veikėjų vidinio keitimosi forma. Kitas keitimosi šaltinis yra konfliktai savasties viduje. Tokius konfliktus nagrinėja pusiausvyros teorija (*balance theory*).

Pusiausvyros teorija ir investicijų atšaukimas (*divestment*)

Pusiausvyros teorija yra plačiai žinoma kaip nuostatų kaitos teorija socialinėje psichologijoje. Pirmosios jos idėjos kilo Heideriui (1958); toliau jas įvairiai plėtojo daugelis socialinių psichologų. Grubiai tariant, pusiausvyros teorija teigia: jeigu veikėjas yra atsidavęs dviem vienas kitam prieštaraujantiems socialiniams objektams (kiti asmenys, vertybės ir t. t.), individas pakeis orientaciją vieno ar abiejų link taip, kad konfliktas būtų mažesnis arba jo apskritai būtų išvengta. Ši teorija yra vienas iš daugelio įtampos mažinimo ar mažiausių pastangų principų socialiniuose ir gamtos moksluose. Ji aiškiai aprašo svarbų vidinės individų kaitos procesą.

Heideris tiria dvi santykių rūšis. Viena – mėgimas arba nemėgimas; kitą jis vadina vieneto formavimu (*unit formation*). Tai reiškia, kad du socialiniai objektai matomi kartu. Taigi, pasak Heiderio, veikėjas gali mėgti kitą asmenį arba jo nemėgti, taip pat jis gali mėgti objektą, kuris nėra asmuo, arba jo nemėgti. Jis gali matyti du socialinius objektus (asmenis ar kitus objektus) kartu arba atskirai. Be to, jis gali suvokti, kad kitam veikėjui patinka arba nepatinka kitas socialinis objektas; jis gali

laikyti, kad pats yra kartu su kitu socialiniu objektu.[13] Heideris toliau tvirtina: jeigu nėra pusiausvyros ar harmonijos tame, kaip veikėjas orientuojasi į šiuos socialinius objektus ir suvokia jų orientaciją vienas kito atžvilgiu, „situacija ims keistis pusiausvyros link" (p. 207). Jis neina toliau už šių teiginių, neparodo, kas pasikeis ir kokiu pagrindu, taigi nepateikia jokių pagrindų racionaliai vidinės kaitos teorijai. Nepaisant to, trumpai aprašysiu tokios teorijos struktūrą.

Heideris (1958, p. 176) pateikia vieną tokių reiškinių, kuriems aiškinti sukurta pusiausvyros teorija, pavyzdį. Escho (1950) atliktame eksperimente 101 asmeniui (vidurinių mokyklų moksleiviams, koledžų studentams ir kitiems) buvo pateikti trumpi socialinių situacijų aprašymai. Jų klausta: „Kas atsitiktų devynis kartus iš dešimties, jeigu taip įvyktų?" Viena situacija buvo tokia: „Bobas mano, kad Jimas yra labai bukas ir baisiai nuobodus. Vieną dieną Bobas perskaito eilėraščius, kurie jam taip patinka, kad jis žūtbūt nori susitikti su autoriumi ir paspausti jam ranką. Paaiškėja, kad eiles parašė Jimas".

Eksperimento rezultatai tokie:

46 proc. atsakė, kad Bobas pakeis nuomonę apie Jimą ir pradės jį vertinti teigiamai;
29 proc. atsakė, kad Bobas pakeis nuomonę apie poeziją ir ims jos nemėgti;
5 proc. atsakė, kad Bobas nepriims šio derinio: jis nepatikės, kad eilėraščius parašė Jimas. (Kalbant Heiderio žodžiais, šitie respondentai nepriėmė vieneto, kurį sudarė Jimas ir eilėraščiai.);
2 proc. atskyrė du Jimo aspektus sakydami, kad Bobas toliau negerbs vieno ir gerbs kitą (t. y. Jimo kaip poeto gebėjimus);
18 proc. neišsklaidė „disharmonijos".

Pusiausvyros teorija tiesiog nurodo, kad tokiomis – disharmonijos – sąlygomis asmenys pasikeis taip, kad tos disharmonijos nebeliktų. Heideris pavyzdžiu parodo, kad dauguma asmenų pašalino disharmoniją. Beveik pusė teigė, kad Bobas pakeistų požiūrį į kitą asmenį; beveik trečdalis tvirtino, kad Bobas pakeis požiūrį į objektą, šiuo atveju į poeziją; tik nedidelis procentas atskyrė, ką Bobas mėgsta, nuo to, ko jis nemėgsta, ir suardė arba tą vienetą, kurį sudarė Jimas ir poezija, arba tą, kurį sudarė dvi Jimo dalys.

Kaip šios knygos teorija vertina tokį vidinį pasikeitimą? Pirmiausia galima pasakyti, kad Bobo vidinis pasaulis, jo pažintinė ir emocinė išorinio pasaulio internalizacija turi ypatingą organizaciją, kuri nukreipia jį elgtis tokiais būdais, kurie suteiks jam pasitenkinimą. Du išorinio pasaulio elementai, kurių atžvilgiu Bobas gali veikti, kad gautų pasitenkinimą, yra ką tik perskaityti eilėraščiai (kai pozityvus veiksmas teikia pasitenkinimą) ir Jimas (kai negatyvus veiksmas teikia pasitenkinimą). Jei pirmąjį veiksmą vadinsime E_1, o antrąjį E_2, Bobo padėtį rodo 19.1 paveikslas, kur A_1 yra Bobas. Po to išorinis pasaulis pasikeičia, todėl keičiasi ir jo

[13] Kai kurių Heiderio sistemos klaidų niekada netaisė pusiausvyros teoretikai; vieną jų atskleidžia faktas, kad trijų asmenų grupėje egzistuoja šeši mėgimo arba nemėgimo santykiai, o kiekvienam santykiui – du suvokimai (kiekvieno iš dviejų veikėjų). Gauname daug sudėtingesnę situaciją, nei atspindi paprastas pliusas arba minusas, kurį su kiekviena pora tokioje triadoje asocijuoja pusiausvyros teorija. Aš tik įspėju skaitytoją – daugiau to neminėsiu, nes mano tikslas yra tiesiog pažiūrėti, kaip pusiausvyros teorija gali padėti vidinės savasties kaitos teorijai.

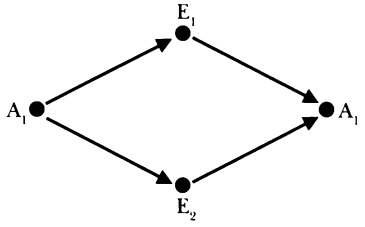

19.1 pav. Pozityvus Bobo (A_1) veiksmas poezijos atžvilgiu (E_1) ir negatyvus veiksmas Jimo atžvilgiu (E_2)

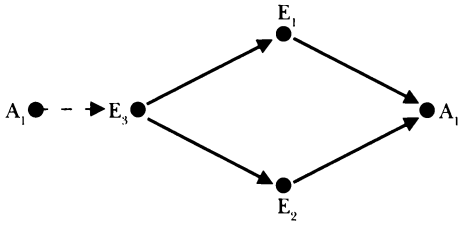

19.2 pav. Vienas vieningas Bobo veiksmas (E_3) poezijos ir Jimo atžvilgiu

pažintinis žemėlapis. Jis mato, kad daugiau negali imtis atskirai veiksmų E_1 ir E_2. Atsiranda naujas įvykis E_3, vienas vieningas veiksmas, veikiantis *kartu* ir Jimą, ir poeziją. Kiti du veiksmai gali būti matomi kaip priklausantys nuo šio veiksmo. Jeigu jis pozityvus, E_1 teikia Bobui pasitenkinimą (veiksmas eilėraščių atžvilgiu), bet atima E_2 (veiksmas Jimo atžvilgiu) teiktą pasitenkinimą. Jeigu jis neigiamas, Bobui teikia pasitenkinimą E_2, bet jis praranda teiktą pasitenkinimą E_1. Ši situacija pateikta 19.2 paveiksle.

Ši nauja įvykių struktūra, kai E_1 ir E_2 priklauso nuo vieno vienintelio veiksmo E_3, mažina Bobo pasitenkinimo lygį. Jį gali padidinti keletas pokyčių. Vienas – tai pasikeitęs Bobo požiūris į Jimą (t. y. jo suinteresuotumas E_2). Kitas – pasikeitęs Bobo požiūris į poeziją (E_1). Tai emocinės jo organizacijos pokyčiai. Galimi ir pažintinės organizacijos pokyčiai. Bobas gali atsisakyti pripažinti Jimo autorystę išlaikydamas tokią pažintinę organizaciją, kokia pateikta 19.1 paveiksle. Tada jis gali veikti atskirai Jimo ir poezijos atžvilgiu. Galiausiai Bobas gali suskaldyti struktūrą kitaip – į tą Jimo dalį, kurią jis gerbia, ir į tą, kurios negerbia.

Vidinis Bobo pasikeitimas, kurį lemia išorinio pasaulio pokyčiai, atitinka bendrą pasitenkinimo maksimizavimo principą, bet neįvyksta tokiu keliu, koks aprašytas kituose knygos skyriuose, – per veiksmus, kurie keičia išorinį pasaulį. Tie veiksmai – tai arba kontrolės mainai, arba vienašališki kontrolės perdavimai. Tačiau šis vidinis pasikeitimas prisitaiko prie išorinio pasaulio pokyčių, kurių atžvilgiu mainai arba vienašališkas perdavimas yra neįmanomi. Rezultatas – pasikeitę Bobo interesai. Jis arba pakeis neigiamą interesą Jimo atžvilgiu į teigiamą, arba pakeis savo teigiamą interesą poezijos atžvilgiu į neigiamą.

Tačiau tai nėra labai patenkinama išvada. Ji numato, kad Bobas pakeis savo orientaciją į vieną iš dviejų socialinių objektų, bet nenumato, kuris iš šių dviejų pokyčių įvyks, ir nepateikia jokio pagrindo tokiai prognozei. Kad pažengtume toliau, turi būti nuosekliai žengti trys žingsniai: pirmas – įgyti tam tiktą nuovoką apie tai, kas yra pokyčių krypties ir apimties pagrindas. Antras – šias idėjas suformuluoti taip, kad jos ir būtų nuoseklios viduje, ir būtų suderinamos su platesne teorija. Trečias – suformuluoti tinkamas empiriniams testams teorijos prognozes apie veiksmus ir po to tuos testus atlikti. Žengsiu pirmąjį žingsnį ir pradėsiu antrąjį.

Esminė idėja, grindžianti šią vidinio pasikeitimo teoriją, yra ta, kad aptariami socialiniai objektai yra ne tik susiję vienas su kitu, bet ir su kitais socialiniais objektais taip, kad veiksmas negali būti nukreiptas atskirai į kiekvieną. Bobas turi orientacijų į tuos kitus objektus (aš tas orientacijas priskirsiu bendrai interesų sąvokai).

Orientacijos į bet kurį iš šių socialinių objektų – poeziją ar Jimą – pasikeitimas turi įtakos pasitenkinimui, kurį Bobas gali gauti iš visos veiksmų aibės.

Ši idėja, žinoma, nenauja. Ir pusiausvyros teorijoje, ir kitose socialinės psichologijos srityse daug kartų buvo išsakyta mintis, jog individai daro tuos pakeitimus, kurie maksimizuoja struktūros, kaip visumos, pusiausvyrą ar harmoniją. Tačiau yra ir skirtumų. Pavyzdžiui, čia pateikiamoje teorijoje spaudimas pasiekti pusiausvyrą, harmoniją arba nuoseklumą primeta būtinumą veikti ir veiksmo pasekmes pasitenkinimo lygmenims. Daugumoje kitų šių idėjų variantų veiksmas nevaidina jokio vaidmens.

Šis konceptualus skirtumas lemia, kad struktūra vaizduojama skirtingai. Bobo, Jimo ir poezijos atveju, tarkim, atsiranda kita klasė veiksmų, pagrįstų Bobo orientacijomis į kitus socialinius objektus, kurių atžvilgiu jis turi pozityvių arba negatyvių interesų. Pavyzdžiui, tarkime, Bobas susidarė neigiamą nuomonę apie Jimą iš draugo komentarų. Jeigu jis pamėgtų Jimą, sumažėtų pasitenkinimas teigiamais veiksmais draugo atžvilgiu. Sakykim, savo pasitenkinimu eilėraščiais Bobas dalijosi su savo drauge, kuriai jie taip pat patiko. Tokiu atveju pradėjęs nemėgti eilėraščių, jis patirtų mažiau džiaugsmo iš draugystės su savo mergina.

Jeigu Bobas ėmėsi pozityvių veiksmų savo draugo atžvilgiu (E_6), savo pasikeitusia nuomone apie Jimą bei pozityviais veiksmais jo ir eilėraščių atžvilgiu išsklaidė disharmoniją dėl Jimo ir eilėraščių (E_1) (paspaudęs Jimui ranką ir jį pasveikinęs), toliau skaitė eiles su savo drauge (E_7), tai tokia veiksmo struktūra galėtų būti pavaizduota 19.3 paveiksle. Šioje schemoje, kuri rodo pasikeitusią Bobo orientaciją Jimo atžvilgiu, ir toliau glūdi disharmonija, arba nepasitenkinimo šaltinis. Teigiamas Bobo veiksmas draugo atžvilgiu implicitiškai yra neigiamas veiksmas Jimo atžvilgiu ir yra nesuderinamas su jo pozityviu veiksmu Jimo ir eilėraščių atžvilgiu (E_1).

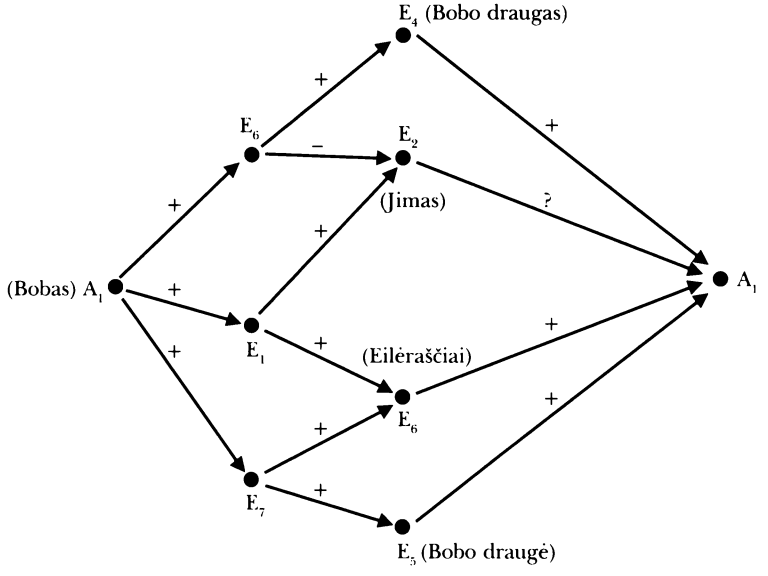

19.3 pav. Papildomi pažintinės struktūros elementai, paveikti Bobo veiksmų Jimo ir poezijos atžvilgiu

Jeigu Bobas imtųsi neigiamų veiksmų Jimo ir eilėraščių atžvilgiu, nepasitenkinimas dėl E_6 – teigiamo veiksmo draugo atžvilgiu – būtų pašalintas. Tačiau jo veiksmuose draugės atžvilgiu iškiltų kitas nepasitenkinimo šaltinis. Jei Bobas ir toliau skaitytų su ja Jimo eilėraščius (E_7), pasitenkinimas būtų mažesnis nei anksčiau, nes jis nesuderinamas su jo veiksmais Jimo ir jo poezijos atžvilgiu.

Jeigu tai būtų visa veiksmų ir socialinių objektų, tiesiogiai arba netiesiogiai susijusių su Jimu ir jo eilėraščiais, aibė, tai būtų galima numatyti du dalykus:

1) Bobas imtųsi veiksmų, kurie mažiausiai sumenkintų jo pasitenkinimą atsižvelgiant ne tik į veiksmą E_1, bet ir į E_6 bei E_7;
2) sistemoje ir toliau liktų įtampa, kuri lemtų kai kuriuos išorinius ar vidinius pakitimus (tokius, kaip veiksmo E_6 draugo atžvilgiu pašalinimas prarandant suinteresuotumą juo arba atsisakymas skaityti eilėraščius su drauge).

Antra prognozė rodo, kaip pagal šią teoriją įtampa arba nepasitenkinimo šaltinis vidinėje struktūroje sukelia pokyčius, kai ta vidinė struktūra yra susijusi su išoriniu pasauliu.

Gali būti naudinga šį veiksmų sistemos teorijos eskizą kiek pagilinti pačioje savastyje. Ainslie (1986) teigė: „[jeigu] savasties dalys gali būti aiškiai apibrėžtos, jos gali būti tinkama medžiaga mikroskopiškesniam modeliui nei mikroekonomika – gal 'pikoekonomikai', aprašančiai elementus, kurie susijungia, kad nulemtų individualaus asmens vertybes“ (p. 139). Vienas būdas suvokti savasties pikoekonomiką yra suvokti savastį kaip veiksmų sistemą, panašią į aprašytą 6 ir 25 skyriuose. Bendra idėja tokia: veiksmų sistemoje, kokia aprašyta šioje knygoje, egzistuoja veikėjai, kurie kontroliuoja išteklius ir įvykius, o taip pat yra jais suinteresuoti. Jei korporacinį veikėją (t. y. organizaciją) laikysime veiksmų sistema, tos sistemos veikėjai bus įvairūs tarnautojai arba atstovai, užimantys toje organizacijoje tam tikras pareigas. Jų interesus lemia paskatų organizacijoje struktūra. Korporacinio veikėjo *veiksmai* yra įvykių baigmės, kurias lemia vadinamoji vidinė organizacijos politika ir kurios priklauso nuo įvairių organizacijos veikėjų turimų išteklių, taip pat nuo jų suinteresuotumo įvykiais. (Apie tai tiksliau kalbama 30, 31 ir ypač 34 skyriuose.) Jeigu galima korporacinio veikėjo veiksmus laikyti įvykių baigmėmis vidinėje korporacinio veikėjo veiksmų sistemoje, o korporacinio veikėjo atstovus – veiksmų sistemos veikėjais, turi būti taip pat įmanoma asmens veiksmus laikyti įvykių rezultatais vidinėje jo veiksmų sistemoje. Būtina identifikuoti „veikėjus“ asmens viduje, jų interesus ir išteklius. Tai bendra strategija, kurios čia laikysiuos.

Naudinga pradėti nuo kraštutinio atvejo, kai žmogus taip stipriai internalizuoja kitų tikslus arba interesus, kad „veikėjai“ to asmens viduje tiesiog atspindi veikėjus išorėje; veiksmų sistema yra tam tikras vidinis pasaulis, atspindintis išorinį pasaulį. Ši frazė primena Cooley'aus (1902) terminą „veidrodinė savastis“ (*the looking-glass self*), kuri paprastai suprantama siaurąja prasme, t. y. kaip savęs matymas kitų akimis. Tačiau Cooley, atrodo, suprato terminą plačiau, t. y. savastį kaip vidinį už asmens ribų egzistuojančios veiksmo sistemos atspindį. Šiuo požiūriu savastis atspindi visus kitus išorinės sistemos veikėjus kartu su jų interesais. Žmogaus veiksmai tos išorinės sistemos atžvilgiu yra iš tos sistemos internalizuotų veikėjų interesų pusiausvyros rezultatas.

Kaip subjektyvus vidinis veiksmo pasaulis, verčiantis asmenį imtis veiksmų, skiriasi nuo objektyvaus pasaulio? Kuo subjektyvus vieno asmens pasaulis skiriasi nuo

subjektyvaus kito pasaulio? Protinga atrodo tokia nuomonė: kiekvieno žmogaus *konstitucija* kitokia. Kiekvienam išorinio pasaulio veikėjui, dalyvaujančiam vidinėje asmens veiksmų sistemoje, tas asmuo suteikia tam tikras teises. Tos teisės didelės, jei veikėjas asmens viduje atstovauja kažkam, kas yra ar buvo svarbus žmogaus socializacijos procese, t. y. asmuo internalizavo jo direktyvas ir vertybes. Vidinė asmens veiksmų sistema yra egocentrinė ta prasme, kad kiekvienam asmeniui būdingas teisių paskirstymas skiriasi nuo kitų asmenų teisių paskirstymų.

Teisės čia reiškia dalinę įvairių asmens veiksmų kontrolės teisę. Tarp vidinių veikėjų gali vykti teisių „mainai"; jeigu vienas jų pralošia viename veiksme, kurio dalinės kontrolės teisę jis turi, veikėjas gaus kreditą ir galės kontroliuoti kitą veiksmą, kuriuo yra suinteresuotas.

Tačiau tokia savasties sąvoka sukelia daug sunkumų. Pavyzdžiui, jei žmogus racionalus, kodėl jis atiduoda vidinę kontrolę įsivaizduojamiems kitų interesams? Ką racionalaus turi tokia veiksmo sąvoka? Atrodo, tarsi veiksmą kontroliuoja maži žmogeliukai, kurių valią asmuo internalizavo. Tokio žmogaus veiksmus kontroliuoja tik suvokiama kitų valia – gal išreikšta normomis, gal – ne. Jų nevaldo aistra, troškimai, principai ar racionalus vertinimas. Toks asmens supratimas grąžina normomis arba iš išorės kontroliuojamą veiksmą.

Galima pasakyti du dalykus. Pirmas – ši veikėjo samprata, kaip nurodžiau anksčiau, yra kraštutinė. Tolstant nuo šio kraštutinumo, vidiniai žmogaus sistemos veikėjai gali būti ne tik kiti asmenys, bet taip pat vidiniai troškimai ir bendrieji veiksmo principai, nesusiję su jokiu konkrečiu žmogumi. Tai leidžia žmogui elgtis labiau diferencijuotai – taip, kad kartais atrodo, jog jį kontroliuoja normos, kartais – aistros arba principai. Vis dėlto tai racionalumą ir toliau nukreipia į žemesnę padėtį, netgi jei vienas iš žmogų valdančių principų yra didinti jo paties naudingumą ir ilgalaikius interesus.

Antras dalykas tas, kad racionalumas, kilęs iš tam tikro individo evoliucinio grįžtamojo ryšio proceso, gali pasireikšti anksčiau, kuriant konstituciją. Pagal šią sąvoką individo konstitucija, suteikianti skirtingų veiksmų kontrolės teisę skirtingiems vidiniams veikėjams, rasis iš patirties tam tikrame pasaulyje, kuriame asmuo gyvena. Pavyzdžiui, mama vaiką apdovanoja už tai, kad jis padeda jai tvarkyti namus. Vaikas šio vidinio evoliucinio proceso metu „išmoks" suteikti mamai, kaip vidinei veikėjai, tų veiksmų kontrolę, nes už tai jis yra apdovanojamas.

Tai bendras vaizdas, kaip gali būti sukurta savasties vidaus teorija (formaliai išplėtota 34 skyriuje). Šitas modelis – tai tam tikra pikoekonomika, kalbant Ainslie terminu. Jis apima sistemą savasties viduje, kuri panaši į esančią už veikėjo, bet su visa savo atskira konstitucija.

Korporacinių veikėjų savasties pasikeitimai

Ankstesniuose šio skyriaus skirsniuose nurodžiau keletą žmonių savasties pasikeitimų ir korporacinių veikėjų savasties pasikeitimų paralelių. Dabar sutelksiu dėmesį tik į tokius korporacinių veikėjų pokyčius, kuriuos sunkiausia suprasti kaip tikslingus. Tai yra pačių tikslų ar interesų, kurių siekiama, pasikeitimas.

Savo operacionalizuota reikšme subjektyvūs interesai yra veiksmo krypties ir motyvacijos lygio rodiklis. Kadangi subjektyvūs asmenų interesai (veikiančiojo aš inte-

resai) operacionaliai apibrėžiami tokiu būdu, niekas netrukdo šią sąvoką vartoti ir kalbant apie korporacinius veikėjus. Vadinasi, nors nėra nei protinga, nei galima apibrėžti psichinę korporacinio veikėjo būklę, galima nustatyti, kokie buvo jo veiksmai. Korporacinio veikėjo veiksmai yra jo atstovų veiksmai. Kartais jais įgyvendinami korporaciniai sprendimai, kartais – pačių atstovų sprendimai naudojant korporacinio veikėjo išteklius.

Korporaciniam veikėjui subjektyvius interesus galima priskirti dviem būdais, o asmeniui – tik vienu būdu. Korporacinio veikėjo interesai gali būti aiškūs ir nelendant į jo vidų – iš veiksmų, kurių jo atstovai imasi išorinio pasaulio atžvilgiu; taip pat iš asmens veiksmų galima spręsti apie subjektyvius jo interesus. Antrasis būdas korporacinio veikėjo interesams išsiaiškinti (elgesiui numatyti) – tai vidinė korporacinio veikėjo analizė, iš įvairias padėtis jo viduje užimančių žmonių interesų ir kontrolės struktūros numatant veiksmus, taigi ir interesus (arba interesus, taigi ir veiksmus), kurių galima tikėtis.

Paprastas pavyzdys, kaip tai galima atlikti kokybinės analizės metodu – 34 skyriuje pateiktas *Ford Motor Company* kontrolės vidinės struktūros pasikeitimo tyrimas. Prieš 3-iojo dešimtmečio vidurį *Ford* sėkmę lėmė ypatingas dėmesys gamybos procesui. Tačiau įpusėjus 3-iajam dešimtmečiui, ribinė pardavimų grąža iš išlaidų gamybos proceso technologijoje buvo daug mažesnė už ribinę grąžą iš produkto inžinerijos, kėbulo dizaino ir stiliaus. Vis dėlto *Ford*, kitaip negu *General Motors*, į šį pasikeitimą nesureagavo. Bet galiausiai ji atliko reorganizaciją, kurios metu gamybos proceso inžinieriai neteko valdžios, o produkto inžinieriai, dizaineriai ir stilistai ją įgavo. Šia reorganizacija *Ford* atsakė į aplinkos pasikeitimus ir tai išgelbėjo kompaniją.

Korporacija pasikeitė pati. Neaišku, kaip konceptualiai apibūdinti tokį pasikeitimą – ir korporacinio veikėjo, ir asmens atveju. Bendras teiginys galėtų būti toks: įvyko vidinė revoliucija. Taip pat galima aprašyti, kas atsitiko šiuo ypatingu atveju. Aišku, kad kai kuriais atvejais kontrolė tokia stipri ir nelanksti, kad organizacija gali neišgyventi, nes nesugebės pati pasikeisti. Vis dėlto abiem atvejais – ir korporacinio veikėjo, ir asmenų – būtina konceptuali priemonė yra diferencijuotos savasties koncepcija, kuri savastį supranta kaip pajėgią pakeisti konstituciją, per kurią ji valdo save.[14]

Pateiktame pavyzdyje veiksminguosius *Ford* interesus (kurie laikomi subjektyviais interesais) iki organizacinių permainų lėmė kontrolės struktūra ir interesų paskirstymas korporacijoje. Kadangi gamybos inžinieriai turėjo tvirtą kontrolę, jų interesai buvo svarbiausi apibrėžiant veiksminguosius korporacijos interesus. Pasikeitus kontrolės struktūrai, tai atspindėdami pasikeitė ir veiksmingieji organizacijos interesai.

Ar galima sakyti, kad pirmąją interesų grupę sudarė objektyvūs organizacijos interesai? Ar nauja kontrolės struktūra po reorganizacijos suartino subjektyvius ir objektyvius interesus? Į šiuos klausimus negalima atsakyti išsamiai, nes nėra vieno atstovaujamojo (*principal*). *Ford Motor* kompanijos atveju atstovaujamieji buvo *Ford* šeimos nariai – kompanijos akcijų savininkai. Šis branduolys buvo suinteresuotas, kad kompanija išliktų, bet to vargu ar pakako ir teko pradėti permainas. Kalbant apie šią kompaniją, kaip ir apie kitus korporacinius veikėjus, buvo keletas objektinių savasčių, puoselėjančių konkuruojančius arba konfliktuojančius interesus. Šiuo

[14] Žmonių reikaluose sąvokines teorijos spragas rodo taip pat ir sąvokinės praktikos spragos. Nėra jokių praktinių darbų, kurie sukurtų korporacinius veikėjus, pajėgius į aplinkos pokyčius reaguoti pakeičiant savo struktūrą. Taip pat nėra teorijos, kaip tai pasiekti.

atžvilgiu korporaciniai veikėjai nesiskiria nuo asmenų. Kaip teigiau anksčiau, žmogus investuoja į daugelį socialinių objektų. Jo veiksmų pasekmės tiems objektams apibrėžia asmens interesus.

Vis dėlto aišku, kad *Ford Motor* kompanija prarado pinigų ir atsidūrė ant bankroto ribos, kol nebuvo pakeista kontrolės struktūra. Evoliucine prasme po permainų kontrolės srityje kompanijos padėtis buvo geresnė negu iki jų, turint galvoje jos išlikimą. Jei tarp šių atstovaujamųjų (*principal*) egzistuoja interesų hierarchija, jei jie šiek tiek kontroliuoja vidinę struktūrą, o išlikimas yra pačiame hierarchijos viršuje, galima pateikti keletą teiginių apie objektyvius korporacinius interesus.

IV DALIS

Modernioji visuomenė

20

FIZINIAI ASMENYS IR NAUJIEJI KORPORACINIAI VEIKĖJAI

Individualus suverenitetas

Didesnėje šios knygoje dalyje aš kalbu apie socialinę sistemą, kurioje visas teises ir išteklius iš pat pradžių turi individualūs asmenys kaip veikėjai: tik jų interesai lemia įvykių eigą. Tačiau bet kurioje tęstinėje socialinėje sistemoje, kurioje asmenys gimsta, ši prielaida nėra teisinga, nes korporaciniai veikėjai čia turi itin didelę galią. Todėl ir gali atrodyti, kad šioje knygoje pateikiama socialinių sistemų samprata yra naivi ar pernelyg individualistinė.

Tačiau nei vienas, nei kitas kaltinimas nėra teisingas. Teorija pripažįsta, jog vienoje ar kitoje socialinėje sistemoje didelė teisių ir išteklių, o kartu ir suvereniteto dalis vis dėlto priklauso būtent korporaciniams veikėjams. Ši aplinkybė išeina arba neišeina asmenims į naudą; viskas priklauso nuo to, kaip korporacinio veikėjo veiksmai kyla iš tų asmenų interesų arba kaip korporacinio veikėjo veiksmai yra atsiskyrę nuo tų asmenų interesų. Todėl šios teorijos konceptualiu išeities tašku pasirinkau nuostatą, kuri teigia, jog teisės ir ištekliai, kartu ir suverenitetas, priklauso individualiems asmenims, ir tik tada ėmiausi ieškoti atsakymo į klausimą, kokiu būdu suverenitetas nuo individualių asmenų pereina į korporacinių veikėjų, kurie nebūtinai yra visiškai jiems atskaitingi, nuosavybę.

Žinoma, ši problema yra sudėtinga ne tik empiriniu, bet ir konceptualiu požiūriu. 3 ir 13 skyriuose kalbėjau apie tai, kad teisė atsiranda tik tada, kai prieinamas konsensas dėl jos vietos. O pirminę teisių vietą lemia būtent individualių asmenų, o ne korporacinių veikėjų konsensas. Ankstesniuose skyriuose, ypač skyriuose apie valdžią (4 ir 7 skyriai), taip pat kalbėjau apie teises ir taip pat laikiausi prielaidos, kad teisės priklauso individualiems asmenims. Šios prielaidos leido atlikti tuos tyrimus, kurie išdėstyti šiuose skyriuose. Tačiau svarbu nepamiršti, kad teisės kyla iš konsenso.

Nuo klausimo apie teisių vietą reikia skirti kitą – kokiam tikslui teorija yra kuriama? Kadangi socialinių mokslų atstovai yra asmenys, tad jie kuria teorijas naudingas asmenims; jų domėjimasis korporaciniais veikėjais yra instrumentiškas šio tikslo atžvilgiu. Korporaciniai veikėjai nusipelno egzistuoti tiek, kiek jie padeda fiziniams asmenims pasiekti tikslus. Todėl kaip išeities tašką pasirinkime būtent tokią koncepciją, kuri teigia, kad visas suverenitetas priklauso individualiems asmenims. Tada galėsime suprasti, kaip viena ar kita egzistuojanti socialinė sistema realizuoja individualių asmenų galutinius interesus. Nuostata, teigianti jog individualūs asmenys yra suverenūs, yra vienas iš būdų, leidžiantis sociologams įvertinti socialinių sistemų funkcionavimą.

Būtina paminėti, kad ankstesnio paragrafo antrasis ir trečiasis sakiniai aiškiai apibrėžia esminę vertybinę prielaidą, kuria bus kai kada remiamasi šioje knygos dalyje. Nors tai tik maža ir atskira vertybinė prielaida, ja remiantis bus galima išplėtoti svarius sprendimus aptariant tam tikrus socialinių sistemų tipus.

Suvereniteto sampratų kaita

Septynioliktajame a. prasidėjusi filosofinė diskusija apie teisių kilmę visais laikais išliko reikšminga, nes ji suteikė filosofinį pagrindą teisei ir ją atitinkančiai socialinei organizacijai. Dieviškąja valia teises suteikus karaliui, kaip būdinga ankstyvajai monarchijos sampratai, ar bažnyčiai, kaip reikalavo viduramžių kanonų teisė, karalius ar bažnyčia tapo visų teisių žemiškosiomis ištakomis ir sugrįždavo toms ištakoms, išskyrus atvejus, kai teisės būdavo aiškiai perleidžiamos kitiems asmenims ar grupėms. Jei pirminė teisių vieta būdavo valstybė, kaip romėnų viešojoje teisėje, tai visi asmenys ir grupės turėdavo pagrįsti savo pretenziją į teisę valstybės suteiktos koncesijos terminais. Jeigu bendruomenė (liaudis) būdavo pirminė teisių savininkė, kaip ankstyvaisiais viduriniais amžiais Centrinėje Europoje, tai kiekvienas individas, paimtas skyrium, turėtų teises tik kaip tos bendruomenės narys, ir individo teisės kaip tokios negalėdavo egzistuoti.

Šiuose filosofiniuose debatuose ginčo objektas buvo ne tik juridinis teisių statusas, bet ir socialinės organizacijos forma. Romėnų teisėje, tiesą sakant, korporacijos buvo tik antraeiliai valstybės organai, kurių nei varžė privati teisė, nei pripažino nepriklausomomis esybėmis viešoji teisė.[1]

Įdomiausia ir turbūt geriausiai dokumentuota kova teisės sferoje dėl tokių skirtingų teisių kilmės sampratų vyko Centrinėje Europoje nuo dvyliktojo iki devynioliktojo a. pabaigos. Gierke (1934 [1913] pastebi, kad germanų bendrijos (*Genossenschaft,* Maitlando versta kaip draugija (*fellowship*); žr. Gierke, 1968 [1900]) jau minimos viduramžių bendrojoje teisėje dar iki dvyliktojo a. Tokios asociacijos, kurių vienam tipui priklausė pirklių gildija, o kitam – ūkininkų bendrija (*Markgemeinde*), feodalizme neišnyko, bet tapo hierarchinės struktūros dalimi, jungiančia individus struktūros apačioje ir monarchą – viršuje. Viduramžių pabaigoje ši tarpinė struktūra (*mediating structure*) susilpnėjo, monarchas įgijo daugiau galių. Kintant realiam gyvenimui, kito ir politinė filosofija bei teisinė realaus gyvenimo konstrukcija. Gierke teigia, kad penkioliktajame–šešioliktajame a. *Genossenschaft* kartu su jos autonominėmis teisėmis nustelbė nauja valstybės samprata, kuri iškilo kartu su romėnų teisės recepcija Vokietijoje. Pagal romėnų teisę korporacijos yra valstybės vediniai, besinaudojantys iš valstybės koncesijos būdu gautomis teisėmis.

Taigi kartu su romėnų teisės įvedimu gimė ir korporacijos, *universitas*, kaip juridinio, nors fiktyvaus, asmens, idėja. Tokią korporacijų – kurios gautų teises iš valstybės, neturėtų jokios autonomijos ir kaip fiktyvūs asmenys būtų pavaldūs privatinei teisei – idėją septynioliktajame a. pakeitė Hobbeso prigimtinių teisių ir Rousseau visuomenės sutarties doktrinos. Jie teigė, kad teisės kyla iš individų, tad

[1] Žr., pavyzdžiui, Lewis (1935, p. 48) ir Mogi (1935, p. 5).

korporacijos savarankiškai egzistuoti negalinčios. (Vis dėlto Hobbesas teigė, kad jei individai pirma pavestų savo suverenitetą valstybei, t. y. Leviatanui, korporacijos galėtų egzistuoti, tačiau turėtų būti visiškai pavaldžios valstybei ir priklausomos nuo jos koncesijų.) Galiausiai septynioliktajame, aštuonioliktajame ir devynioliktajame a. ir vėl sugrįžtame prie korporacijos kaip juridinio asmens idėjos, asmens, kaip laisvo teisių subjekto, nepriklausomo nuo koncesijų iš valstybės ar kokio nors valstybės organo. Tik sukurtai korporacijai būtina valstybės sertifikacija, tačiau juk ir fiziniams asmenims taip pat buvo privaloma būti sertifikuotiems, kad taptų piliečiais. (Kad tekste nebūtų dviprasmybės, terminą „fizinis asmuo" arba „asmuo" vartosiu kalbėdamas apie fizinę būtybę, o „korporacinis veikėjas" – apie tuos juridinius asmenis, kurie gali būti nuosekliai veikiančiais tikslui pasiekti veikėjais.) Vis dėlto asociacijos Vokietijoje niekada neturėjo tiek laisvių nuo valstybės, apie kurias savo teorijoje kalba Gierke'as. Daugiausia laisvių joms buvo suteikta tik Anglijoje ir Amerikoje.

Viduriniaisiais amžiais romėnų, germanų teisėje ar anglų bendrojoje teisėje vyravusi korporacijų samprata pripažino bendrą korporacinį vienetą, sudarytą iš pačių korporacijų. Egzistavo tvirta kolektyvinių darinių hierarchija, koncentriška struktūra, kuri buvo sudaryta iš bendruomenių ar asociacijų, apie kurią jau žinome iš Gierke'o (1968 [1900]) ir Simmelio (1950). Iš esmės naujas elementas, vėliau atsiradęs anglų ir vokiečių teisėje, buvo savarankiškos ir laisvos korporacijos, kurios buvo ne kokios nors artikuliuotos struktūros dalis, bet, kaip ir realūs asmenys, subjektai, kurie buvo laisvi rinktis ir veikti. Toks šiuolaikinės korporacijos atsiskyrimas nuo fiksuotos vietos struktūroje buvo pats naujausias socialinės organizacijos pokytis. Šis atsiskyrimas panašus į ankstesnįjį – tada individas atsiskyrė nuo fiksuotos vietos socialinėje struktūroje, – tai davė pradžią filosofinei prigimtinių teisių, priklausančių suvereniems individams, teorijai.

Gierke sukūrė juridinį pagrindą teisėms, kurios galėtų užimti tarpinę padėtį tarp unitarinės visų teisių, priklausančių vienam subjektui, ar tai būtų organiška valstybė, ar despotiškas valdytojas, tradicijos ir Locke'o prigimtinių teisių teorijos, kurioje tik individai turi suverenias teises. Gierke taip pat nustatė vokiškosios ir devynioliktojo a. korporacijos, kaip juridinio asmens, turinčio visas juridines teises, teorijų panašumus. Jis teigė, kad prigimtinės teisės priklauso visiems „asmenims", ir fiziniams asmenims, ir korporaciniams veikėjams, kurie yra ir juridiniai asmenys, nes žmonės egzistuoja kaip individai ir kaip korporacijų nariai. Taigi prigimtinės (ar suverenios) teisės turėtų priklausyti jiems kaip fiziniams asmenims ir kaip korporacijų nariams.

Ši tezė šioje knygoje formuluojamos teorijos ir apskritai socialinės teorijos požiūriu kelia tam tikrų keblumų, nes užkerta kelią kai kurių klausimų nagrinėjimui. Kadangi fiziniai asmenys yra laisvi tapti korporacinių veikėjų nariais arba iš jų išstoti, taip pat yra laisvi suteikti korporaciniams veikėjams teises ir išteklius ar atimti iš jų teises ir išteklius, tai tas teoretikas, kuris savo išeities tašku pasirinktų ir korporacinius veikėjus, ir individus, atsiribotų nuo paieškų atsakymo į klausimą, kas lemia vienokį ar kitokį individo pasirinkimą, kaip individai per korporacijas santykiauja su visuomene ir kaip korporacijos tampa įrankiu, kurio padedami individai naudojasi savo teisėmis. Neišanalizuoti liktų ir klausimai, kaip korporaciniai veikėjai gimsta, kai jiems suteikiamos teisės ir kaip, atėmus teises, jiems atimama gyvybė – juk korporaciniai veikėjai gimsta, keičiasi ir miršta.

Korporacinių veikėjų atsiradimas socialinėje organizacijoje ir teisėje

Kadangi korporacijos, kitaip nei fiziniai asmenys, nėra fiziniai dariniai, iš pirmo žvilgsnio gali neišryškėti visa teiginio, kad korporacijas galima laikyti veikėjais, svarba. Todėl panagrinėkime, kaip korporacijos, kaip veikėjai, formavosi praeituose amžiuose, kadangi ne visur ir ne visada reikėjo kurti socialinės organizacijos teoriją pagal tokią struktūrą.

Kaip modernios ekonominės sistemos susikūrė neformalių prekybos ir barterinių susitarimų ankstyvosiose visuomenėse pagrindu, taip šiuolaikinės teisinės sistemos susiformavo iš vietos papročių, taisyklių ir toms visuomenėms būdingų procedūrų. Vis dėlto toks sugretinimas nelabai vykęs, nes ekonominė veikla vyksta teisinėse sistemose ir nuo jų priklauso. Taigi šiuolaikinės kiekybinės ir sistemingos ekonominės sistemos negalėtų egzistuoti be įstatymų kodifikavimo. Vis dėlto ir teisinė, ir ekonominė sistemos moderniojoje visuomenėje vystėsi kartu kodifikavimo, apskaičiuojamumo ir tikslumo linkme.

Apie šią raidą kalbu, kadangi ji yra susijusi ir su potencialiu socialinių mokslų vystymusi. Primityviose ekonomikose galėjo susiformuoti tik primityvi ir kokybinė ekonominės sistemos funkcionavimo teorija.[2]

Sandoriai buvo proginiai, sudaromi nesistengiant kruopščiai apskaičiuoti vertę; daugelis šiuolaikinėms ekonominėms sistemoms būdingų institucijų (pavyzdžiui, bankai) neegzistavo. Taigi aukščiausią tuo metu *galimą* pasiekti ekonomikos mokslo išsivystymo lygį ribojo tas sudėtingumo ir apskaičiuojamumo lygmuo, kuris buvo būdingas to meto konkrečiai ekonominei realybei. Šiandien ekonomika, kaip mokslo disciplina, atspindi esamų ekonominių sistemų sudėtingumą. Galbūt ne visada tai daro gerai, tačiau konkreti realybė šios disciplinos plėtros procese yra ribas nustatantis vedlys.[3]

Ir ekonominės sistemos nėra fiksuotos ir nekintančios, jos nuolat dalyvauja kaitos procese.

Tačiau esama vienos sąlygos – socialinė teorija privalo nuolat kisti, net ir tada, kai pasiekia brandos pakopą. Socialinė teorija turi būti konkretizuota ir pakeista, kai dėl naujų organizacijų formų išradimo ir naujų procesų išsiplėtojimo pakinta socialinė tikrovė.

Biologijos, kaip mokslo disciplinos, padėtis, iš principo būtų panaši, turint omenyje ilgą biologinės evoliucijos raidą. Teorijos apie tokius biologinius procesus kaip fotosintezė negalėtų atsirasti anksčiau už pačių procesų evoliucinį išsivystymą. Vis dėlto biologinė organizacija gali būti laikoma stabilia, nes evoliucijos eiga itin lėta, jeigu ją lygintume su laiko skale, apimančia teorijos vystymosi laikotarpį. Kitaip yra

[2] Diskusijoje apie visai kitus su šia tema nesusijusius klausimus Joanas Robinsonas (1956) rašo: „Nėra prasmės (netgi klaidinga) ieškoti žodžiams definicijų, tikslesnių už patį daiktą, kurį jie apibūdina“ (p. 236). Ši mintis tinka ir kalbant apie veiklos struktūras, kurios primityviose ekonomikose yra itin netvirtos ir proginės.

[3] Žinoma, teorija, kuriai būdingas palyginti didelis neapibrėžtumas, gali atspindėti tokią realią sistemą, kuriai būdinga laisva jungtis ir stochastiškumas, apie kuriuos aš jau esu kalbėjęs. Tokia teorija būtų netgi gerokai sudėtingesnė už teoriją, atspindinčią labiau apibrėžtą sistemą.

socialinės organizacijos atveju. Socialiniai išradimai vyksta toje pačioje laiko skalėje kaip ir pats teorijos vystymasis. Todėl teorija privalo keistis, nes išradimai sudaro sąlygas naujoms struktūroms ir naujiems procesams atsirasti.[4]

Kaip ekonominės sistemos racionalizacija yra ekonomikos mokslo plėtros vedlys, taip ir teisinės sistemos racionalizacija tampa politikos mokslų ir sociologijos plėtros orientyru. Tai būdinga kai kurioms politikos mokslo sritims; pavyzdžiui, vyriausybės tyrimai (*study of gavernment*) ir konstitucinės teisės studijos yra neperskiriamai susipynusios. Tačiau, manydami, kad jų disciplina tiria elgesį, sociologai dažniausiai ima ignoruoti teisę. Toks ignoravimas pateisinamas kai kuriose sociologijos srityse (pavyzdžiui, demografijoje). Tačiau socialinės organizacijos tyrimuose toks požiūris gali sociologą paskatinti ignoruoti kertines struktūras ir procesus, sudarančius vienos ar kitos visuomenės socialinės organizacijos šerdį.

Pažvelkime į Pollocko ir Maitlando (1968 [1898]) ištrauką, kuri apibūdina vieną iš tryliktojo a. konstitucinės teisės Anglijoje aspektų:

> Mūsų tryliktojo a. teisė turi daug ką pasakyti apie didžiulę skirtingų tipų ir padėčių žmonių įvairovę; esama daug asmenų klasių, laikomų teisiškai apibrėžtomis asmenų klasėmis. Žinoma, atėjo laikas, kuomet vienai ar kitai grupei priklausančius laisvus ir teisėtus eilinius žmones (*liberi et legales homines*) tapo įmanoma priskirti bendrai, paprastai ar, jei taip galima pasakyti, normaliai grupei žmonių; o tuo tarpu visų kitų grupių žmonės naudojasi kokiomis nors privilegijomis arba susiduria su kokiu nors neveiksnumu, kurį galima pavadinti išskirtiniu. Paprastas anglas, kuris nėra kilmingas, bet yra laisvas, pilnametis, nepraradęs savo teisių nusikaltimu ar yda, yra tipiškas teisės žmogus, tipiškas asmuo. Tačiau tarp pasauliečių greta tokių žmonių yra ir kilmingų, ir nelaisvų žmonių; taip pat esama vienuolių (vyrų ir moterų), kurie yra pasauliui mirę; esama ir dvasininkų, sudarančių atskirą „luomą"; esama žydų ir esama pašaliečių; esama ekskomunikuotųjų ir paskelbtų už įstatymo ribų bei nuteistų sunkių nusikaltėlių, praradusių vieną ar kitą, ar visas savo pilietines teises; paminėti galima ir kūdikius bei moteris, ištekėjusias ir netekėjusias, nors apie jų padėtį geriau kalbėti remiantis šeimos teise; vienu kitu žodeliu paminėti reikėtų lunatikus, idiotus bei raupsuotuosius. Galiausiai reikėtų paminėti ir „juridinius asmenis", nes teisė pradeda pažintį su korporacijomis (t. 1, p. 407).

Šioje pastraipoje išvardytos žmonių grupės, kurios pagal įstatymą buvo laikomos skirtingomis ir kurių santykis su visuomenės organizacija skyrėsi. Beje, kitaip nei Anglijos, Prancūzijos ar Vokietijos socialinės organizacijos, teorija būtų paminėjusi dar daugiau įvairių luomų skirtumų. Vis dėlto tuo metu ir Anglijoje, ir Europos žemyne skirtingų asmenų santykis su socialine organizacija skyrėsi. To laikotarpio teisė pripažino ir detalizavo esamus luominius skirtumus, o to periodo socialinės organizacijos teorijai būtų tekę šių funkcinių padalijimų paisyti.

[4] Kai kurie tyrinėtojai ypač pabrėžia tai, kad sociologinis žinojimas yra vienas iš veiksnių, skatinančių pokyčius. Pavyzdžiui, Mertonas (1968, p.183–184) teigia, kad teorijos vystymosi procese atsiranda paradoksas, nes žinojimas keičia realybę, kuriai atspindėti ir būna sukurta teorija. Tačiau paradoksas yra tik tuo atveju, jei esama socialinė teorija yra laikoma fiksuota ir nekintama. Friedrichsas (1972) mano, kad grįžtamasis ryšys visas įprastines mokslines pastangas paverčia niekais. Vis dėlto, jei socialinė teorija yra laikoma kintančia, problemų neturėtų kilti.

Socialinė teorija, tinkanti šiuolaikinei Vakarų visuomenei, gali kai kuriais atžvilgiais atrodyti esanti paprastesnė už teoriją, tinkančią viduramžiams. Juk luomai išnyko, kartu išnyko ar beveik išnyko žmonių klasių skirtumai, skirtingai traktuojamų įstatymo. Vis dėlto, kaip vėliau bus matyti šiame skyriuje, ne viskas taip paprasta, kaip atrodo. Socialinei organizacijai būdingas aukštesnis sudėtingumo laipsnis; beasmeniai korporaciniai veikėjai klesti, ir didžiąją socialinės organizacijos dalį sudaro tokių veikėjų santykiai. Šiuos korporacinius veikėjus sudaro ne asmenys, bet padėtys; o tai leidžia tam pačiam fiziniam asmeniui užimti *keletą* padėčių vienu metu. Vyksta pamatinė visuomenės reorganizacija, o vaidmenų teorija sociologijoje (teorijos tipas, nepritaikomas viduramžių socialinio gyvenimo organizacijai) yra naujos realybės atspindys.

Išsami socialinės organizacijos reorganizavimo istorija nuo tryliktojo iki dvidešimtojo a. dar neparašyta. Bet kad pirmųjų pokyčių ženklų būta tryliktajame a., yra aišku iš jau cituotos Pollocko ir Maitlando ištraukos, kurioje minimi ir įvairių „tipų ir padėčių žmonės" („*sorts and conditions of men*"), ir korporacijos kaip „juridiniai asmenys".

Korporacijos, kaip juridinio asmens, samprata ir visuomenės reorganizavimas aplink beasmenes korporacijas sudarė sąlygas radikaliai skirtingai socialinės struktūros rūšiai atsirasti. Kol visuomenė laikyta nekintama organine visuma, veiklos rūšių, atsiradusių viduramžiais, diferenciacija (prekyba, amatai, žemdirbystė ir religija) reiškė griežtą fiksuotose pozicijose esančių fizinių asmenų diferenciaciją (panašiai kaip kastų sistema Indijoje, bet su mažiau pastovia tęstinumo tradicija iš kartos į kartą). Tačiau šiai veiklos rūšių diferenciacijai didėjant, ėmė rastis nauja socialinės organizacijos forma, kuri atsispindėjo ir teisėje. Ši forma reiškėsi korporacija kaip funkciniu elementu, juridiniu asmeniu, galinčiu funkcionaliai pavaduoti fizinį asmenį. Korporacija galėjo užsiimti vieninga veikla, galėjo turėti išteklių, galėjo turėti teisių ir įsipareigojimų, galėjo užimti nekintamą funkcinę poziciją ar luominę padėtį, primestą fiziniam asmeniui (o vėliau iš dalies išsilaisvinti iš tos fiksuotos pozicijos).

Fiziniai asmenys savo ruožtu galiausiai tapo laisvi nuo fiksuotos luominės padėties, įgavo mobilumo, nes nauji fiksuoti funkciniai vienetai – korporacijos, arba juridiniai asmenys – ėmė teikti visuomenei stabilumo. Asmenys daugiau nebebuvo vienos dimensijos; struktūroje jie galėjo užimti keletą padėčių vienu metu, galėjo jas laisvai keisti. Būtent padėtys – kaip naujų visuomenės elementų, korporacinių veikėjų komponentai – garantavo struktūrinį tęstinumą ir stabilumą.

Šiame kontekste nesunku suprasti, kodėl šiuolaikinė sociologija staiga ėmė nepaisyti teisės ir laikyti save biheivioristinio pobūdžio disciplina. Kitaip buvo viduramžiais, kuomet sociologijos mokslas, kurtas hierarchinės visumos, kurioje fiziniai asmenys buvo tik patys paprasčiausi vienetai, pagrindu, būtų nustatęs itin siauras asmenų veiklos rūšių ribas – ribas, nubrėžtas paisant unitarinės visuomenės reikalavimų. Elgesio pasirinkimui vietos lyg ir neatsirado, nes asmenų iš fiksuotų funkcinių pozicijų dar nebuvo išlaisvinusi nei filosofinė prigimtinių teisių teorija, nei juridinio asmens ar abstraktaus ir neapčiuopiamo korporacinio veikėjo atsiradimas. Teigti, kad šis darinys visas atsirado vienu ypu ar kad jis jau visiškai pakeitė senąjį socialinės organizacijos pamatą, būtų klaidinga. Šiuolaikinė sociologija yra sudėtinga, nes šiuolaikinę visuomenę sudaro dvi socialinės organizacijos formos: ta, kurioje santykiai yra tarp fizinių asmenų, ir ta, kur korporaciniai veikėjai yra pagrindiniai elementai, o fiziniai asmenys veikia tik kaip jų atstovai. (Kituose skyriuose bus aptarta keletas būdų, kaip dvi minėtos organizacijos formos koegzistuoja ir sąveikauja.)

Yra naudinga suvokti, kaip korporacijos samprata formavosi teisėje. Suprantama, teisė stengėsi neatsilikti nuo socialinėje organizacijoje vykusių pokyčių. Pollockas ir Maitlandas (1968 [1898]) diskusiją apie korporacijas pradėjo taip:

> Pasiekusi brandos pakopą, kiekviena teisinė sistema dėl nuolat sudėtingėjančių žmogaus reikalų yra priversta kurti asmenis, kurie nėra paprasti asmenys, o dar tiksliau (galbūt teisingiau) sakant, pripažinti, kad tokie asmenys ima egzistuoti arba jau egzistuoja, reguliuoti jų teises ir pareigas (t. 1, p. 486).

Ankstyviausia kitokių nei fiziniai asmenys ar valstybė visuomenės elementų, idėja, kaip *universitas* samprata, buvo išplėtota romėnų teisėje, tačiau Europos žemyno ir Anglijos visuomenės organizacijai jos prireikė tik tryliktajame ir keturioliktajame a. Tuo metu asmenys jau veikė bendrai ir skyrium nuo monarcho, taip, kad jų veikla galėjo būti suprantama kitaip nei bendras sumos veiksmas. Funkciniu požiūriu visuma tapo ne didesnė, bet kitokia nei jos dalių suma.

Tam tikrais atvejais, norint būti laikomu teisiškai apibrėžtu juridiniu asmeniu, buvo būtina gauti valstybės chartiją; tačiau tokia praktika nebuvo visuotinai paplitusi. Kai kuriose teisinėse sistemose, pavyzdžiui, senojoje romėnų teisėje, teismo sprendimas prieš korporaciją negalėjo būti taikomas individams, sudarantiems korporaciją, tačiau tai vėlgi nebuvo visuotinis reiškinys. Kalbant apie pastarąjį principą, reikia pastebėti, kad akcinių bendrovių steigimo įstatymų istorija itin marga. Tačiau, kai juridinis asmuo tapo vis labiau ir labiau nepriklausomas visuomenėje, takoskyra tarp korporacijos ir individualios atsakomybės darėsi visuotinė ir aiškesnė.[5]

Apžvelgę skirtumus tarp korporacijų, kuriose visuma elgiasi kitaip nei jos dalys, Pollockas ir Maitlandas (1968 [1898]) aprašė esmines teisiškai apibrėžtos korporacijos savybes.

> Atrodo, kad esmė yra ta, jog dėl vienų ar kitų priežasčių organizuota žmonių grupė yra laikoma vienetu, turinčiu teises ir pareigas, tik kitokias nei visų ar kokio kito nario teises ir pareigas. Kas tinka tokiai visumai, nebūtinai tinka jos dalių sumai ir, kas tinka dalių sumai, nebūtinai tinka visumai. Pavyzdžiui, korporacijai gali priklausyti žemė, tačiau ši žemė nebus korporacijos narių sumos nuosavybė; ir, antra vertus, jei visi korporacijos nariai yra daikto bendraturčiai, tuomet tas daiktas nėra korporacijos nuosavybė (t. 1, p. 488).

Ankstyvajame korporacijos sampratos formavimosi tarpsnyje dvyliktajame, tryliktajame ir keturioliktajame a. Vokietijoje ir Anglijoje svarbus vaidmuo priklausė bažnyčioms. Problemos būta tokios: žemės savininkas pastatydavo bažnyčią savo valdose ir atiduodavo ją kunigui kaip paskolą. Tačiau taip padaręs, jis atsisakydavo tam tikrų teisių į žemę, ant kurios stovi bažnyčia, ir todėl būdavo laikomas bažnyčios patronu. Kunigas, kaip bažnyčios atstovas, negalėjo būti šių teisių savininku, jis buvo laikomas tik laikinuoju jų saugotoju (*guardian*). Todėl tapo būtina išgalvoti dar vieną veikėją – kitokį negu bažnyčios patronas ar kunigas, kuris būtų teisių savininkas. Tuo veikėju kurį laiką laikytas šventasis, kurio vardas buvo duotas bažnyčiai.

[5] Nors, pavyzdžiui, kai kuriais neseniai priimtais teisiniais sprendimais Jungtinėse Valstijose bandoma grįžti į senus laikus ir įtvirtinti individo atsakomybę, kai atsakomybę turėtų prisiimti pati korporacija – vienais atvejais ją teko prisiimti aukščiausiojo rango vadovams, kitais – korporacijų direktoriams (žr. 21 skyrių).

Taigi bažnyčia ir žemė, ant kurios ji stovėjo, tapo nepriklausoma nuo jos pradinio savininko-patrono ir perėjo šventojo nuosavybėn, o kunigas tapo jos laikinuoju saugotoju. Kadangi šventasis miręs, žengtas nedidelis žingsnelis suvokiant bažnyčią kaip korporacinį veikėją, turintį teisę į nuosavybę. O bet kokioje socialinėje sistemoje kartu su tokiomis teisėmis įgyjamos ir pareigos, be to, atsiranda galimybė peržengti teises, todėl atsiranda ir būtinybė teisių savininką laikyti ir ieškovu, ir atsakovu. Šis procesas buvo lėtas bažnyčių atveju, bet galiausiai atsirado galimybė teismui priimti nuosprendžius prieš bažnyčias, pažeidusias kitų teises.

Kiti korporaciniai veikėjai pradėjo rastis tryliktojo a. Anglijoje – tai miesteliai, ar bendruomenės, turinčios karaliaus suteiktą privilegiją. Tos bendruomenės tapo ir atsakovais (dažnai karaliui pateikus ieškinį), ir ieškovais, nes turėjo žemės nuosavybę ir teises į rinkliavas. Kitaip nei korporacinė bažnyčios vienybė, kuri pradėjo formuotis, kai bažnyčia tapo ieškovu (kaip savininku), teritorinių bendruomenių judėjimas siekiant gauti korporacijos statusą prasidėjo joms tampant atsakovais. Kaip pavyzdį Maitlandas (1908) pateikia apygardą (*hundred*) – istoriškai svarbų Anglijos geografinį vienetą, kuris niekada taip ir negavo visiško korporacinio veikėjo statuso:

> Vilhelmo Užkariautojo įstatymas skelbė, kad jei žmogus nužudytas, o žudikas nerastas, apygardai skiriama bauda, nebent ji gali įrodyti, kad nužudytasis buvo anglas. Vykdant teisingumą, apygarda yra svarbus vienetas. Ypač svarbi ji yra teisminio nagrinėjimo dalyvaujant prisiekusiems sistemoje, kurią įvedė Henrikas II (p. 46).

Taigi socialinė realybė suteikė teritorinėms bendruomenėms tikslo ir veiksmo vienovę. Vis dėlto prireikė keleto šimtmečių, kol teisės teorija pradėjo eiti koja kojon su realybe, apibrėžė korporacinį veikėją ir jo teises bei pareigas ir aiškiai atskyrė jį kaip juridinį asmenį, juridinį subjektą, atskirą nuo jį sudarančių narių. Maitlandas apžvelgia teisės teorijos vystymąsi Anglijoje miestelio (*borough*) atžvilgiu:

> Kiek vėliau, nuo penkioliktojo amžiaus, prieinama prie teisinio miestelio apibrėžimo: surasta korporacijos, juridinio asmens, turinčio teises ir pareigas, kurios aiškiai skyrėsi nuo jo narių teisių ir pareigų, sąvoka... Edvardo laikais didesni miesteliai jau buvo iš esmės įgavę visus ar beveik visus išskirtinius bruožus, kuriuos teisininkai laikė būtinais korporaciniam vienetui. Šie bruožai yra penki – paveldėjimo teisė (*rights of perpetual succession*), teisė paduoti ir būti paduotam į teismą kaip visuma, kaip korporacija, teisė turėti nuosavas žemes, teisė naudotis bendruoju antspaudu ir teisė leisti vietos valdžios nutarimus (p. 54).

Teisės teorijai sunkiai sekėsi nustatyti visumos, arba bendruomenės, ir korporacinio veikėjo perskyrą. Bendruomenėje fiziniai asmenys, turintys bendrą interesą, gali susivienyti siekdami tą interesą apginti kolektyviniu veiksmu. Tačiau korporacijos atveju sukuriama nauja esybė, kurios interesai ir ištekliai skiriasi nuo korporacijos steigėjo išteklių ir interesų. Ir net jei ji, kaip atskira esybė, trauktina atsakomybėn, fiziniai asmenys, korporacijos įkūrėjai, gali būti nepatraukiami. Naudodamasi savo ištekliais, korporacija vykdo bendrą veiklą, tačiau ji nėra tik kolektyvinės valios ar bendro tikslo, suartinančio narius, išraiška. Tokia perskyra ėmė formuotis tik per teisinius ginčus ir teismų sprendimus nuo tryliktojo a. iki šių laikų. Tie ginčai ir sprendimai nustatė naujojo socialinio reiškinio, atsiradusio tryliktajame amžiuje.

Perskyra tarp korporacinio veikėjo ir fizinio asmens geriausiai matoma, kai egzistuoja atskiras asmuo, kuris gali būti tapatinamas su korporaciniu veikėju: toks asmuo, kuris veikia dviem pavidalais. Geriausias pavyzdys – karalius; vienasmenės korporacijos (juridinio asmens, kurį sudaro tik vienas asmuo) samprata buvo sukurta ir išvystyta atskirti jo, kaip karaliaus, veiksmus nuo jo, kaip individo, veiksmų. Dviejų karaliaus kūnų – fizinio kūno ir politinio kūno (*body politic*) – doktrina įsigalėjo penkioliktajame, šešioliktajame ir septynioliktajame a. siekiant nustatyti dviejų veiksmų grupių (po to, kai žemėvaldinė arba bažnytinė korporacija jau buvo įsitvirtinusi kaip juridinis asmuo) perskyrą.

Nagrinėjant daugelį teismo bylų, iškeltų dėl karaliaus veiksmų, tekdavo spręsti, ar tam tikras konkretus veiksmas turi būti laikomas politinio kūno veiksmu. Pavyzdžiui, būdamas 9 metų amžiaus ir teisės požiūriu – nepilnametis, karalius Edvardas IV pardavė kai kurias žemes, esančias Lankasterio hercogystėje (Kantorowitz, 1957). Jei šiam veiksmui įvertinti remsimės įstatymais, taikomais fiziniams asmenims, šis veiksmas pažeistų įstatymą, nes karalius – nepilnametis. Tačiau, jei šį veiksmą laikysime karaliaus politinio kūno veiksmu, jis bus teisėtas, nes politinis kūnas nemiršta ir negimsta, jam nebūtina sulaukti pilnametystės ar būti neįgaliam. Susiformavo karūnos, kaip karaliaus politinio kūno, atskiro ir individualaus asmens, turinčio interesus ir išteklius, koncepcija. Ši perskyra 1642 metais sudarė sąlygas parlamentui sukilti prieš Karolį I kaip fizinį asmenį, ir toliau siekiantį išsaugoti karūną. Ši perskyra, kuri neegzistavo Prancūzijoje, leido nukirsdinti karalių, o monarchijai ir toliau egzistuoti.

Vienasmenės korporacijos sąvoka leidžia aiškiau suprasti, kad asmenų grupė nėra būtina korporacijai, kad ji nėra asmenų atstovė. Korporacinio veikėjo koncepcijos esmė glūdi atskiruose teisių bei pareigų, o taip pat ir išteklių bei interesų rinkiniuose, kurie negali būti priskirti kokiam nors vienam fiziniam asmeniui ar paskirstyti tarp asmenų grupių. Kaip suprato teisės teoretikai, būtent šios korporacinio veikėjo savybės yra esminės socialinės organizacijos funkcionavimui, o socialinėje teorijoje – korporacinio veikėjo sąvokai.

Vienasmenės korporacijos sąvoka taip pat išryškina teorijos apie korporacinius veikėjus ir teorijos apie vaidmenis didžiulį kontrastą. Formuojantis vienasmenės korporacijos sampratai, teisininkai bandė išspręsti sunkų galvosūkį: tas pats fizinis asmuo gali imtis tokių veiksmų, kuriuos gali būti sunku įvertinti teisiniu požiūriu, nebent tie veiksmai būtų priskirti dviem skirtingiems veikėjams. Ši problema iškilo, nes karalius, kaip fizinis asmuo, turi visas fiziniam asmeniui būdingas savybes (gimimas, mirtis, negalia ir t. t.), bet karalius, kaip korporacinis asmuo, šių savybių neturi. Taigi karaliaus veiksmų funkcinė svarba buvo nevienoda, ji priklausė nuo to, ar tų veiksmų jis imdavosi veikdamas vienu ar kitu pavidalu, kuriuos atskirti nebuvo paprasta.

Funkcinė veiksmo reikšmė skiriasi ir tada, kai firmos vadovas atlieka vieną ar kitą veiksmą savo sekretorės atžvilgiu; viskas priklauso nuo to, ar vadovas atlieka veiksmą kaip firmos atstovas (šiuo atveju reikalauti, kad sekretorė atliktų vieną ar kitą užduotį, jis turi tam tikras teises, kurias savo įstatuose nustatė firma) ar kaip individualus veikėjas (šiuo atveju jis turi tokias teises, tik jei sekretorė jas jam davė). Pirmuoju atveju kalbama apie santykį tarp dviejų atstovų, kurių teises ir pareigas tiksliai nusako eksplicitinės ir implicitinės organizacijos vidaus taisyklės. Šių atstovų pozicijas galima vadinti ir vaidmenimis, kurių tarpusavio santykius analizuoja vaidmenų teorija. Tačiau jei tokią situaciją, kurioje asmenys atstovauja korporaciniam veikėjui, sujungsime su heterogeniškomis situacijomis, kuriose vartojami tokie deskriptyviniai terminai kaip bailys, draugas ar krikščionis ir visoms joms taikysime

„vaidmens" etiketę, tai funkcinė skiriamoji riba tarp individualaus asmens veiksmų ir korporacinio veikėjo atstovų veiksmų išnyks. Taigi vaidmenų teorija ignoruoja kruopščiai suformuluotas teisines skiriamąsias ribas, būtinas taikant įstatymus visuomenės funkcionavimo procese. O sociologai negali ignoruoti šių teisinių skiriamųjų ribų jau vien dėl to, kad tam tikrų esybių, kaip teisės subjektų, traktavimas leidžia jas laikyti funkcionuojančiomis esybėmis visuomenės organizacijoje. Kaip bebūtų, būtinybė teisei sukurti fiktyvius asmenis (t. y., korporacinius veikėjus) rodo, kad tinkama socialinės organizacijos teorija neapsieis be šios abstrakčios sąvokos.

Tiek vaidmenų teoriją plėtoję sociologai, tiek ir teisės teoretikai pastebėjo vieną ir tą patį reiškinį – tas pats asmuo skirtingomis progomis gali veikti skirtingais pavidalais su visomis funkciškai svarbiomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Tačiau genami beatodairiškos skubos aprėpti visą socialinę organizaciją ir dar todėl, kad jiems, kitaip nei teisininkams, niekada nebuvo reikalo taikyti ir naudoti savo teoriją praktikoje, vaidmenų teorijos kūrėjai nepanaudojo tos galios, kuri slypi šioje įžvalgoje. Svarbu pastebėti ir tai, kad dėl šios esminės perskyros sumenkinimo vaidmenų teorijos šalininkai atmetė interesų koncepciją, glūdinčią tiksliai apibrėžtoje teisinėje veikėjų arba grupės asmenų sampratoje, o taip pat atmetė ir interesų konfliktų galimybę. Kadangi vaidmenys neturi interesų ir yra nelyginant skrybėlės, kurias asmuo užsideda pagal aplinkybes, tai vaidmenų konfliktas individe negali būti suvokiamas kaip interesų konfliktas tarp dviejų veikėjų visuomenėje.

Tada, išvengiant bent kiek ženklesnės reifikacijos, galima sakyti, kad funkciniu požiūriu visuomenėje egzistuoja du asmenų ar veikėjų tipai, o šioje knygoje pateikiama teorija yra teorija veiksmų, kuriuose jie abu dalyvauja. Jei susiformuotų dar naujesnė socialinės organizacijos forma, taip, kaip per pastaruosius keletą šimtmečių susikūrė esama forma, tai šioje knygoje dėstoma teorija būtų nebetinkama. Ši teorija, kaip visos socialinės organizacijos teorijos ir turi būti, yra priklausoma nuo dabar egzistuojančių socialinių struktūrų. Korporacinių veikėjų susiformavimas reiškė, kad fiziniai asmenys nebėra vieninteliai socialiniai vienetai, santykiaujantys tarpusavyje. Korporacinių veikėjų atsiradimas davė pagrindą radikaliam visuomenės reorganizavimui, kuris išsivysčiusiose šalyse ilgainiui tapo visuotiniu. Vis dėlto jį pakeisti galėtų kokia nors kita socialinės organizacijos forma – galbūt tokia, kurioje fiziniai asmenys būtų dar mažiau būtini negu stabilūs funkciniai elementai. Jei tokie pokyčiai visuomenės organizacijoje atsirastų, jie sukeltų pokyčius teisėje ir socialinėje teorijoje.

O šiuo metu tikslingo veiksmo socialinė teorija privalo apimti kaip elementarius veikėjus ir fizinius asmenis, ir korporacinius veikėjus, nes visiems jiems yra būdingos veikėjų savybės: išteklių ir įvykių kontrolė, suinteresuotumas ištekliais ir įvykiais ir sugebėjimas imtis veiksmų bei realizuoti tuos interesus taikant minėtą kontrolę.

Fizinių asmenų ir korporacinių veikėjų sąveikų pavyzdžiai

Keletas sąveikų pavyzdžių parodys, kaip korporaciniai veikėjai atlieka savo vaidmenį per savo atstovus. Sąveikos, kurios, kaip atrodo, vyksta tarp asmenų, ne visada iš tikrųjų vyksta tarp jų.

Kai padavėja restorane priima kliento užsakymą, atneša jam maistą, ji nėra individuali veikėja, bet restorano, korporacinio veikėjo, atstovė. Meniu, kurį ji siūlo klientui, nėra pasirinkimų rinkinys, kurį ji kaip individuali veikėja siūlo klientui, bet restorano, kurio atstovė ji yra, siūlomų pasirinkimų rinkinys. Kai jai sumokama už pietus ar vakarienę, ji negali pasilikti pinigų sau (tiesa, ji gali pasilikti jai paliktus arbatpinigius), bet privalo juos perduoti kasininkui, kitam korporacinio veikėjo atstovui. Taigi šiame pavyzdyje turime du veikėjus – restoraną – korporacinį veikėją, ir klientą – fizinį asmenį.

Kitame pavyzdyje turime cecho viršininką, prašantį gamyklos valdytoją pakeisti staklių išdėstymą ceche. Taigi turime du korporacinius veikėjus: gamybos padalinį, už kurį atsakingas cecho viršininkas; ir gamyklą kaip visumą, už kurią atsakingas gamyklos valdytojas. Cecho viršininkas prašo kaip vieno padalinio atstovas, o gamyklos valdytojas priima prašymą kaip visos gamyklos atstovas. Cecho viršininkas prašo arba bent tikimasi, kad jis tai turi daryti dėl tos naudos, kurią pokyčiai atneš ne jam asmeniškai, bet jo vadovaujamam gamybos padaliniui, korporaciniam veikėjui, kurio vardu jis prašo. Gamyklos valdytojas įvertina prašymą atsižvelgdamas į visos gamyklos, kurios atstovas jis yra, kaštus ir naudą, o ne į savo paties kaštus ir naudą. Taigi jų, kaip fizinių asmenų, ištekliai ir jų panaudojimo pasekmės jiems, kaip fiziniams asmenims, neatlieka jokio teisėto vaidmens juodviem sąveikaujant. Teisėtas vaidmuo priklauso tik korporacinių veikėjų, kurių atstovai jie yra, ištekliams ir tų išteklių panaudojimo pasekmėms. Tai yra dviejų korporacinių veikėjų, kurių vienas pavaldus kitam, sąveikos pavyzdys.

Šie du pavyzdžiai skiriasi nuo sąveikos, kuomet vyras pakviečia moterį į pasimatymą. Ši sąveika yra dviejų individualių veikėjų, ir vyras, naudodamasis jam asmeniškai priklausančiais ištekliais, siekia gauti jį asmeniškai dominantį rezultatą.

Sąveikoje, kur vienas ar abu asmenys veikia kaip korporacinio veikėjo atstovai, visuomet esama galimybės ir sąveikai tarp individualių veikėjų atsirasti. Restorano klientas gali užkalbinti padavėją ir vienu ar kitu momentu pereiti į asmeninio pobūdžio sąveiką, jei paklaus padavėjos ko nors asmeniško ar paskirs pasimatymą po darbo. Gamyklos valdytojas gali atmesti cecho viršininko prašymą ne dėl to, kad dvejotų nauda gamyklai, bet dėl to, kad jaučia asmeninį priešiškumą cecho viršininkui. Abiem šiais atvejais viena konkreti sąveika gali skilti į dvi. Pirmuoju atveju esama korporacinio veikėjo (restorano) ir fizinio asmens sąveikos ir dviejų fizinių asmenų sąveikos. Antruoju atveju matome dviejų korporacinių veikėjų, kurių vienas pavaldus kitam (gamybos padalinys ir gamykla), sąveiką ir dviejų fizinių asmenų sąveiką.

Socialinės teorijos tyrinėtojai yra daug rašę apie neformalią socialinę organizaciją, atsirandančią formalioje organizacijoje (pavyzdžiui, Homans, 1950; Blau, 1963). Tuose darbuose brėžiama takoskyra tarp to, kas šioje knygoje dėstomos teorijos požiūriu yra perskyra tarp individualių veikėjų santykių ir korporacinių veikėjų santykių, egzistuojančių formalioje organizacijos struktūroje, kai asmenys veikia kaip korporacinio veikėjo atstovai. Nors kai kurie socialinės teorijos atstovai skiria vaidmenų santykius (*role relations*) ir asmeninius santykius (*personal relations*), aš skiriu dvi veikėjų, dalyvaujančių santykiuose, rūšis – tai korporaciniai veikėjai ir fiziniai asmenys.

Kiekvienoje konkrečioje situacijoje, kurioje dalyvauja korporacinio veikėjo atstovas, kartais tenka priimti tokius sprendimus, kurie aiškiai rodo skirtumą tarp individualaus veikėjo ir korporacinio veikėjo. Pavyzdžiui, paimkime jauną vaikiną,

kurio pagrindinis darbas stovint už prekystalio amerikietiškoje vaistinėje yra pardavinėti ledus ir sodos vandenį klientams. Kartais jis susiduria su moraline dilema: ar į vaistinę atėjusiam draugui įdėti didesnį, nei įprasta, samtelį ledų, ar ne? Problemos priežastis yra ta, kad ledai ne vaikino, bet vaistinės. Tad ir turime moralinę problemą: ar vaikinas gali pasinaudoti ištekliais, t. y. ledais, kuriuos jis fiziškai kontroliuoja, savo asmeniniams tikslams. Teisiniu požiūriu – ne. Remiantis aiškiai išdėstytomis sutarties su vaistine sąlygomis, vaikinas privalo būti vaistinės atstovas ir naudoti visus jo kontroliuojamus išteklius; atstovas, kuris privalo naudoti tuos išteklius vaistinės, o ne savo interesais.

Analitiniu požiūriu aišku, kad kiekvienas asmuo tokioje situacijoje turi du išteklių rinkinius: savo, kaip individualaus veikėjo, ir korporacinio veikėjo, kurio atstovas jis yra. Kiekvienas firmos tarnautojas, vykstantis į verslo kelionę, turi dvejopus pinigų, kuriuos galėtų, jei norėtų, fiziškai atskirti ir įdėti į skirtingas kišenes. Vienoje kišenėje būtų nuosavi pinigai, kuriuos galėtų išleisti savo nuožiūra. Kitoje – firmos pinigai, skirti padengti išlaidoms, kurios atsiranda tvarkant firmos verslo reikalus. Dažnai, kai atstovas fiziškai kontroliuoja išlaidas, jis pasinaudoja korporacinio veikėjo ištekliais savo paties interesais. Socialinėse organizacijose imamasi daug priemonių siekiant užkirsti kelią tokiai praktikai.

Kai individas yra korporacinio veikėjo atstovas, toks korporacinio veikėjo išteklių pasisavinimo būdas nėra vienintelis painiavos tarp individualaus veikėjo ir korporacinio veikėjo atvejis. Kitas dažnas atvejis, kai užmezgami asmeniniai santykiai (t. y., santykiai tarp individualių veikėjų), kuomet viena iš šalių yra korporacinio veikėjo atstovas. Klasikinis pavyzdys – moteris šnipė, būdama kokios nors vyriausybės atstovė, užmezga asmeninio pobūdžio santykius ir tai daro tik todėl, kad privalo išgauti informaciją savo atstovaujamajam. Panašių apgaulės būdų imamasi ir kitais atvejais. Laikraščio reporteris gali naudotis įvairiais metodais asmeninei pažinčiai užmegzti su asmeniu, iš kurio siekia išgauti informaciją savo laikraščiui; informaciją, kurios negautų, jeigu prisistatytų vien tik kaip laikraščio atstovas.[6]

Kitame pavyzdyje panagrinėkime vieną incidentą ir jį lydinčius veiksmus. Šis pavyzdys leis geriau suvokti individualių veikėjų ir korporacinių veikėjų perskyrą, o taip pat santykių tarp asmenų ir santykių tarp pozicijų, įeinančių į korporacinio veikėjo struktūros sudėtį, perskyrą. Stebint toliau pateikiamą veiksmų seką, kyla daug sudėtingų klausimų apie socialinės organizacijos prigimtį ir teoriją, sukurtą tokiai organizacijai aiškinti. Pateikti įvykių epizodai vyko po vieno vyriškio mirties mažame miestelyje, kur dėmesio centre atsidūrė mirusiojo našlė ir jos sūnus. Velionis gyveno tame miestelyje penkerius metus ir turėjo daug draugų, tačiau našlę ne daug kas pažinojo, o apie sūnų niekas nebuvo ir girdėjęs. Papasakoti veiksmai vieniems skaitytojams pasirodys neįprasti, kitiems – normalūs. Toks reakcijų skirtumas taip pat yra glaudžiai susijęs su klausimais, kylančiais mąstant apie socialinę organizaciją.

1. Dieną po mirties, kai velionio kūnas buvo šarvojamas, našlė rengėsi priimti atvyksiančiuosius į laidotuvių namus. Besiruošdama nusprendė, kad jai reikėtų aus-

[6] Šie apgaulės būdai panašūs į daugelį kitų, tik nebūtinai jų gali imtis korporaciniai veikėjai. Kiekvienas individas gali užmegzti santykius su kitu asmeniu vaizduodamas, kad tie santykiai yra vertingi patys savaime, o iš tikrųjų – dėl tikslų, kurie yra anapus šių santykių. Tačiau minėtuose pavyzdžiuose korporacinis veikėjas yra galutinis recipientas to, kas įgyjama per savitarpio santykius.

karų. Tada ji nuėjo į parduotuvę, esančią miestelio aikštėje už dviejų kvartalų nuo laidotuvių namų. Pardavėja ėmė rodyti įvairius auskarus, ir tarp jų užsimezgė pokalbis. Kai našlė niekaip negalėjo išsirinkti, pardavėja nusprendė paskolinti tuos auskarus, kuriuos našlė tuo metu apžiūrinėjo. Našlė su pasiūlymu sutiko.

2. Žmonėms, susirinkusiems į laidotuvių namus, vienas vyras, gyvenęs netoli velionio fermos, ėmė pasakoti, kaip jis prižiūrėdavęs velionio namus, kai šis kur nors išvykdavo. Dar praeitą savaitę, jis pridūrė, pastebėjęs šviesas, ir, nors tvirtai manęs, kad velionis išvykęs, pats nusprendė iš labai arti apžiūrėti fermą ir įsitikinti, kad mašina, stovinti šalia namo, yra kaimyno, o ne įsibrovėlio.

3. Kitos dienos 6 valandą ryto našlė ir sūnus susiruošė išvykti iš fermos, tačiau automobilis neužsivedė. Jie nusprendė paskambinti už trisdešimties mylių gyvenusiai velionio dukteriai, į kurios namus buvo užsukę pakeliui į laidotuves (turėjusias būti kitame mieste), ir paprašyti, kad atvažiuotų jų paimti. Duktė pasakė, kad jie sutaupytų visą valandą kelio, jei paprašytų kaimyno, velionio draugo. Tada jie paskambino kaimynui, ir jis, greitai susiruošęs, pavežėjo našlę ir sūnų iki velionio dukters namų.

4. Neužsivedęs automobilis liko fermoje, tačiau nei našlė, nei jos sūnus negrįžo jo paimti tą pačią dieną. Našlė paskambino vienam velionio draugui, kuris pasirūpino automobilio remontu ir tuo, kad, saugumo sumetimais, suremontuotas automobilis būtų paliktas prie jo namų, kur vėliau jį atvykusi našlė su sūnumi pasiėmė.

5. Našlė ir sūnus grįžo į miestelį po kelių savaičių, kad susitiktų su advokatu (velionio pasamdytu anksčiau) ir aptartų nedidelio palikimo reikalus. Našlė, sūnus ir advokatas pirmiausia prisiminė bendrus pažįstamus ir draugus, išsiaiškino, kad keletas žmonių, kuriuos advokatas gerai pažįsta, yra geri našlės ar velionio pažįstami. Ir našlė, ir jos sūnus nerimavo, kad advokatas gali daug užsiprašyti už savo paslaugas. Paklaustas apie galimas išlaidas paveldėjimo bylų teisme advokatas atsakė, kad jos bus nedidelės ir kad viskas atsieis maždaug 100 JAV dolerių. O paklaustas apie mokestį už jo paslaugas atsakė, kad mokestis jam už paslaugas priklauso nuo iš anksto nustatytų tarifų, kurie mažėja nuo 5 iki 2 procentų priklausomai nuo palikimo dydžio. Našlė su sūnumi nustebo, nes buvo girdėję apie gerokai didesnius advokato paslaugų įkainius kitose vietose.

6. Nuo namų netoliese esančiame restorane našlė, sūnus ir našlės draugė pietaudami kalbėjosi apie advokatą. Draugė pasakė, kad ji žinanti keletą žmonių, kurie yra naudojęsi jo paslaugomis ir garantavę jį esant sąžiningą ir išmanantį savo darbą, be to, ir velionis susipažinęs su advokatu per savo draugą, dirbusį kredito kompanijoje, asmeniškai pažinojusį advokatą ir rekomendavusį jį kaip sąžiningą ir patikimą.

Pirmojo epizodo aplinkybės buvo palankios pasireikšti abiem veikėjams – abiem, atstovaujamiems to paties konkretaus asmens – pardavėjos. Vienas jų – parduotuvė, kurios atstovė yra pardavėja; kitas – fizinis asmuo. Būtent fizinis asmuo sąveikavo, kai našlei buvo paskolinti auskarai. Kaip atrodo, fizinių asmenų santykiai buvo aktyvuoti todėl, kad visas pokalbis pirmiausia ir sukosi apie asmenų santykius (pardavėjos draugystė su velioniu ir mirusiojo santykis su našle), o ne apie parduotuvės, kaip korporacinio veikėjo, ir našlės, kaip klientės, santykius.

Antrame, trečiame ir ketvirtame epizoduose būta ne konflikto tarp dviejų konkuruojančių veikėjų, atstovaujamų to paties asmens, bet dilemos, ar individualus

veikėjas imsis veikti, ar ne. Asmenų santykis buvo pakankamai stiprus, kad visais trim atvejais individualus veikėjas imtųsi veikti.

Penktame epizode vėlgi būta galimybių aktyviai pasireikšti abiem veikėjams, atstovaujamiems advokato: fiziniam asmeniui arba teisinės firmos atstovui.[7] Faktiškai tam tikru mastu pasireiškė tiek vienas, tiek kitas. Tačiau susitikimo metu pokalbis tarp teisininko, našlės ir sūnaus sustiprino santykių struktūrą tarp asmenų ir susilpnino santykių struktūrą, apimančią korporacinį veikėją. Advokatas, nurodydamas mokestį už savo paslaugas, galėjo pareikalauti ir didesnio atlygio nei nustatytasis mokestis, kuris miestelyje buvo mokamas už teisines paslaugas, nes advokato klientai buvo asmenys, atvykę iš kito miesto. Todėl toks advokato poelgis nėra neginčijamas įrodymas, kad sąveikoje atsirado fizinis asmuo, nors tokios galimybės būta.

Kaip bebūtų, paskutiniame epizode pokalbis tarp našlės, jos sūnaus ir našlės draugės lietė tik asmeninius santykius, jame dalyvavo ir advokatas kaip asmuo, bet nelietė santykių ar korporacinio veikėjo, teisinės firmos, veiksmų.

Visi šie fizinių asmenų, kaip veikėjų, veiksmai buvo geranoriški. Suprantama, būtinybės jiems būti tokiems nebuvo; piktavališki, kaip ir geranoriški, veiksmai gali būti nukreipti nuo vienų individualių veikėjų į kitus individualius veikėjus. Esmė yra ta, kad šiuos asmenų veiksmus skatino asmeniniai santykiai, o ne santykiai, į kuriuos būtų įtrauktas korporacinis veikėjas, kurio patikėtiniais jie būtų.

Šiuose epizoduose iškyla vaizdas bendruomenės, kur pagrindiniai santykiai yra santykiai tarp asmenų. Asmenys beveik visus sutinkamus žmones pažįsta kaip asmenis, o ne kaip būtybes, užimančias vienus ar kitus postus. Atmintis gyva žmonėse, o ne įstaigų bylose, o atsiminimai liečia konkrečius asmenis. Daugelis veiksmų šioje bendruomenėje yra tokie, kad jiems, jeigu jie vyktų kitose bendruomenėse, daugeliu atvejų asmenys ir santykiai tarp jų nebūtų būdingi, tačiau kiekviename iš šių epizodų asmenys buvo veikėjai. Pasirodo, kad bendruomenė laikosi santykių tarp asmenų, o ne santykių tarp korporacinių veikėjų ar tarp korporacinių veikėjų ir asmenų pagrindu.

Korporacinių veikėjų ir asmenų sąveikų tipai

Korporacinių veikėjų, kaip struktūrinių elementų, egzistavimas socialinėje sistemoje sudaro galimybę formuotis savitiems sąveikų tipams. Galima sudaryti tris skirtingus dviejų veikėjų – korporacinių veikėjų ir asmenų – sąveikų tipų derinius:

1) asmens su asmeniu;
2) asmens su korporaciniu veikėju;
3) korporacinio veikėjo su korporaciniu veikėju.

Jie pateikti 20.1 lentelėje.

[7] Teisinės firmos, kaip ir universitetai, yra socialiniai anachronizmai, nes nėra visiškai aiškios perskyros tarp korporacinio veikėjo ir jį sudarančių narių. Taigi „atstovo" terminas šiuo atveju nėra visiškai tinkamas.

20.1 lentelė. Santykių tarp veikėjų tipai

		Veiksmo objektas	
		Asmuo	Korporacinis veikėjas
Veiksmo subjektas	Asmuo	1	2a
	Korporacinis veikėjas	2b	3

1-ojo tipo sąveikos

Pirmojo tipo sąveika – tai tokia sąveikos rūšis, su kuria susiduriama jau vaikystėje; rūšis, kuriai sukurta Auksinė taisyklė arba Kanto kategorinis imperatyvas; rūšis, kurios pagrindu sukurta dauguma sveiko proto sąvokų apie socialinę sąveiką ir daug padaryta socialinėje psichologijoje.

2-ojo tipo sąveikos

Antrojo tipo sąveiką iliustruoja kliento ir parduotuvės santykiai, darbuotojo ir kompanijos santykiai (kai nėra profsąjungos ar kito atstovo derybose), kliento ir socialinės rūpybos tarnybos ir piliečio ir valstybės vyriausybės santykiai. Visuose šiuose santykiuose vienas veikėjas yra individualus veikėjas, o kitas – korporacinis veikėjas.

Šios sąveikos kelia daug problemų socialinei organizacijai. Kitaip nei asmenų santykiai, 2-ojo tipo sąveikos paprastai rodo šalių dydžio asimetriją, kuri turi tendenciją kurti galios asimetriją, kai visos kitos sąlygos lieka tos pačios. Atsiranda dar viena problema, nes individai socializuojami esant 1-ojo tipo santykiams, tačiau suaugę turi gyventi tokioje socialinės organizacijos formoje, kur sąveikaujant dažnai tenka susidurti su korporaciniais veikėjais.

Sociologai yra atkreipę dėmesį į kai kurias 2-ojo tipo sąveikų problemas. Pavyzdžiui, Katzas ir Eisenstadtas (1960) rašo apie problemas, kurios iškilo Viduriniųjų Rytų žydams, gyvenusiems bendruomeninėje ir primityvioje aplinkoje ir pirmą kartą susidūrusiems su vyriausybine biurokratija Izraelyje. Jiems buvo sunku atskirti asmenį, su kuriuo turėjo reikalų (ir kuris buvo ne tik asmuo, bet ir biurokratijos atstovas), nuo biurokratijos. Jie, kiekvieną kartą susidūrę su biurokratija, tikėjosi sąveikauti su tuo pačiu asmeniu. Jie mėgino užmegzti asmeninius santykius su kiekvienu atstovu, su kuriuo jiems tekdavo susidurti. Jie mėgino tvarkyti savo reikalus pasinaudodami įtaka, t. y. apeliacijomis į asmeninius santykius, per kuriuos jie buvo susiję su biurokratijos atstovais.

Korporacinio veikėjo ir asmens santykiuose iškyla dar ir kitokio pobūdžio problemų. Daug duomenų rodo, kad sąveikaudami su korporaciniais veikėjais individai nesijaučia esą saistomi Auksinės taisyklės (pavyzdžiui, kai kurie žmonės apgaudinėja telefoninio ryšio kompaniją, tačiau niekada neapgaus kitų žmonių). Problemos atsiranda dėl to, kad tam tikrais atvejais korporaciniai veikėjai negali diferencijuotai reaguoti į asmenis, o privalo elgtis su visais vienodai. Problemų atsiranda ir

todėl, kad esama esminių skirtumų tarp fizinių asmenų ir korporacinių veikėjų. Viena iš tokių problemų – tai trumpalaikiai ir ilgalaikiai interesai.

Konflikto tarp trumpalaikių ir ilgalaikių interesų esant 2-ojo tipo sąveikoms eksploatavimas. Veikėjams būdingos tam tikros savybės, dėl kurių mainuose, apimančiuose 2-ojo tipo santykius, atsiranda ypatingų problemų. Viena iš jų – tai konfliktas tarp trumpalaikių ir ilgalaikių interesų (juos aptariau 19 skyriuje). Viena iš šio konflikto apraiškos formų aptinkama gimiringose valios jėgos ir valios silpnumo sąvokose (žr. Elster, 1979; Ainslie, 1986). Nors klasikinė racionalaus pasirinkimo teorija ir neanalizuoja valios jėgos sąvokos, arba jėgos, kuri kliudytų trumpalaikiams interesams užgožti ilgalaikius interesus, valios jėga yra visuotinis fizinių asmenų veiklos veiksnys.

Vienintelė priežastis, kodėl asmenys galėtų įsipareigoti ryžtis imtis tam tikros veiklos ir parodyti valios jėgą, yra patirtis – tikra arba netiesioginė. Jiems turi būti tekę susidurti su panašios veiklos alternatyvomis ir patirti jos trumpalaikes bei ilgalaikes pasekmes.[8]

Jeigu asmenys būtų tobulai patyrę, tai jie ryžtųsi veikti tik esant teisingoms aplinkybėms, t. y. jei ir tik jei jų ilgalaikis suinteresuotumas veiksmu yra didesnis už trumpalaikius interesus. Tačiau jie to nedaro. Asmenys mėgsta suteikti sau malonumą, dėl ko vėliau apgailestauja; jie pasiduoda pagundai, o po to gailisi, net jei gavo visko, ko tikėjosi; jie pasiduoda pirkimo impulsui ar nuolatiniam valgymui.

1-ojo tipo sąveikose abi sandorio šalys yra priklausomos nuo valios silpnumo. Kai kas atsilaiko impulsams geriau už kitus, todėl vėliau pasiekia geresnių rezultatų. O kai kas net sugeba pasinaudoti kitų valios silpnumu ir todėl daugiau pasiekia. Vaikams ypač būdingas negebėjimas atsispirti pagundai, nes jie neturi veiksmų ilgalaikių pasekmių patirties. Iš dalies dėl šios priežasties – siekiant apsaugoti jų ilgalaikius interesus nuo veiksmų, tenkinančių jų trumpalaikius interesus, ir apsaugoti vaikus nuo galimybės kitiems pasinaudoti jų trumpalaikiais interesais – vaikai turi teisinius globėjus. Apskritai, valios silpnumas yra žmogiškosios prigimties dalis, kuriai paklūsta visi asmenys. Nors įsipareigojimas, kaip ir kitos protinės pastangos, žengti vieną ar kitą žingsnį, atsižvelgiant į ilgalaikes pasekmes, gali sušvelninti valios silpnumo padarinius, valios silpnumas lieka būdingu žmogiškosios prigimties bruožu.[9]

2-ojo tipo santykiuose vienas veikėjas yra korporacinis veikėjas, sudarytas kitaip nei žmonės. Todėl korporacinis veikėjas turi unikalią galimybę naudotis fizinių asmenų valios silpnumu, netgi naudotis tokio silpnumo potencialu, įvairiais padrąsinimais skatinant imtis impulsyvių veiksmų.

Visa tai galėtų taip ir likti įdomiu akademiniu pastebėjimu, jei nebūtų tiek daug ženklų, rodančių, kad fizinių asmenų valios silpnumas yra plačiai eksploatuojamas šiuolaikinių korporacinių veikėjų. Tokių ženklų itin gausu vartojimo prekių rinkose.

[8] Tam, kad veikėjas atsižvelgtų į pasekmes, kai jis apsisprendžia dėl veiksmo, ryšiai tarp veiksmų ir pasekmių turi būti kognityviai suvokti. Pavyzdžiui, kai kurie užsinorėję valgyti vaikai tampa irzlūs dar prieš jiems patiriant alkio pojūtį. Faktiškai galbūt toks pojūtis (o kartu vaizdai ir mintys apie maistą), žinomas alkio vardu, atsiranda tik po to, kai tas irzlumas buvo daugelį kartų pašalintas valgant maistą ir patiriant irzlumo mažėjimą.

[9] Rotacinės kredito asociacijos, plačiai paplitusios Tolimuosiuose Rytuose, ir jau aptartos 12 skyriuje, yra tam tikra įsipareigojimo forma, įtraukianti ir kitus asmenis. Anoniminiai alkoholikai – dar vienas pavyzdys, kaip panaudoti kitus asmenis siekiant laikytis įsipareigojimo.

Vienas iš ryškiausių ženklų – tai reklama, kurstanti impulsą pirkti (tokio pobūdžio reklamos nėra rinkose, kuriose vartotojai yra korporaciniai veikėjai), arba bet kokia reklama, kuri naudoja priemones, kurios padeda pritraukti dėmesį eksploatuojant fizinių asmenų instinktyvius troškimus. Plačiai paplitęs korporacijų raginimas naudotis kredito kortelėmis – tai dar vienas ryškus tokio eksploatavimo pavyzdys.

Skirtumas tarp naudojimosi kredito kortelėmis ir pirkimo būdo, kai prekė palaikoma, kol pirkėjas sumokės už ją visą kainą (*lay-away buying*), yra labai pamokantis. Pirkimas naudojant *lay-away* planą yra viena iš taupymo priemonių. Tai ir yra įsipareigojimas mokėti periodiškai, kol bus sumokėta tam tikra suma, ir prekė bus gauta. Iš anksto įsipareigojama atsisakyti nedidelių pinigų kiekių teikiamos naudos ir paskirti juos mokėjimams, skirtiems realizuoti ilgalaikį interesą. Mokant kredito kortele, laiko perspektyvos kryptis priešinga: prekė gaunama iš karto, o sumokama vėliau. Toks taupymo, kitaip nei anksčiau minėtasis pirkimo planas (kai prekė palaikoma, kol pirkėjas sumokės už ją visą kainą), būdas ar į jį panaši *Kalėdų klubo* veikla yra ne pozityvus, bet negatyvus.

Bendras pozityvaus taupymo vartojimui formų nuosmukis, kai jų vietą užima negatyvaus taupymo formos, rodo padidėjusias korporacinio veikėjo galimybes eksploatuoti fizinių asmenų valios silpnumą. Jų išaugimą rodo ir didelis asmeninių bankrotų skaičius Jungtinėse Valstijose. (Korporacinių veikėjų sugebėjimas išnaudoti asmenų valios silpnumą ypač ryškus Jungtinėse Valstijose, kur asmeninėms santaupoms skiriamas pajamų procentas yra mažiausias, palyginti su kitomis išsivysčiusiomis šalimis, ir kur kredito kortelių pirkimai yra didesni negu kitose šalyse.)

Fizinių asmenų valios silpnumu naudojasi ne tik korporacijos vartojimo prekių rinkose. Panašiai elgiasi ir vyriausybės. Politinių mokslų atstovai yra pastebėję, kad tais metais, kai turi vykti rinkimai tose demokratinėse politinėse sistemose, kur periodiškai vyksta rinkimai ir kur vyriausybė priklauso nuo fizinių asmenų sutikimo leisti jiems likti valdžioje ar ne, ekonominė politika ekonomikai dažnai duoda trumpalaikių impulsų, o kartu ir trumpalaikės ekonominės naudos rinkėjams. Socialistinių šalių vyriausybės dažnai kaltinamos, kad jos nustato žemas stipriųjų alkoholinių gėrimų kainas, kad patenkintų žmonių troškimus ir užkirstų kelią bet kokiam politinių neramumų organizavimui.

Galbūt tokios psichologinės priemonės kaip išankstinis įsipareigojimas padės fiziniams asmenims nepasiduoti šiuolaikinių korporacinių veikėjų vykdomam išnaudojimui. Galbūt ir švietimo institucijos sumažins faktinės patirties kiekį, būtiną valios silpnumui įveikti. Kadangi gyvenimo trukmė yra ribota, o patirtis yra ribota ir nevienodo dydžio bet kurioje amžiaus atžvilgiu heterogeniškoje fizinių asmenų populiacijoje, tai ir toliau išliks didelė galimybė išnaudoti fizinių asmenų valios silpnumą, kuriuo galės pasinaudoti korporaciniai veikėjai. Galbūt tokio eksploatavimo galimybė didės dar ir todėl, kad fizinių asmenų gyvenimo trukmė ribota, o korporacinių veikėjų – ne.

Kalbant apie valios jėgą, būtina pastebėti, kad asimetrija tarp asmenų ir korporacinių veikėjų yra tik viena problemų priežastis, būdinga 2-ojo tipo santykiams. Čia aptinkamos ir kitokio pobūdžio problemos, kylančios todėl, kad korporaciniai veikėjai ir fiziniai asmenys yra skirtingai sukonstruoti; be to, daugelis 2-ojo tipo santykių rodo didelę asimetriją tarp dydžio ir galios.

2-ojo tipo sąveikų augimas. 2-ojo tipo sąveikų problemos ypač svarbios šiuolaikinei visuomenei. Dvidešimtajame a. proporcija tarp 2-ojo tipo ir 1-ojo tipo santykių vienam vidutiniam piliečiui gerokai išaugo. Panašu, kad ši proporcija ir toliau didės.

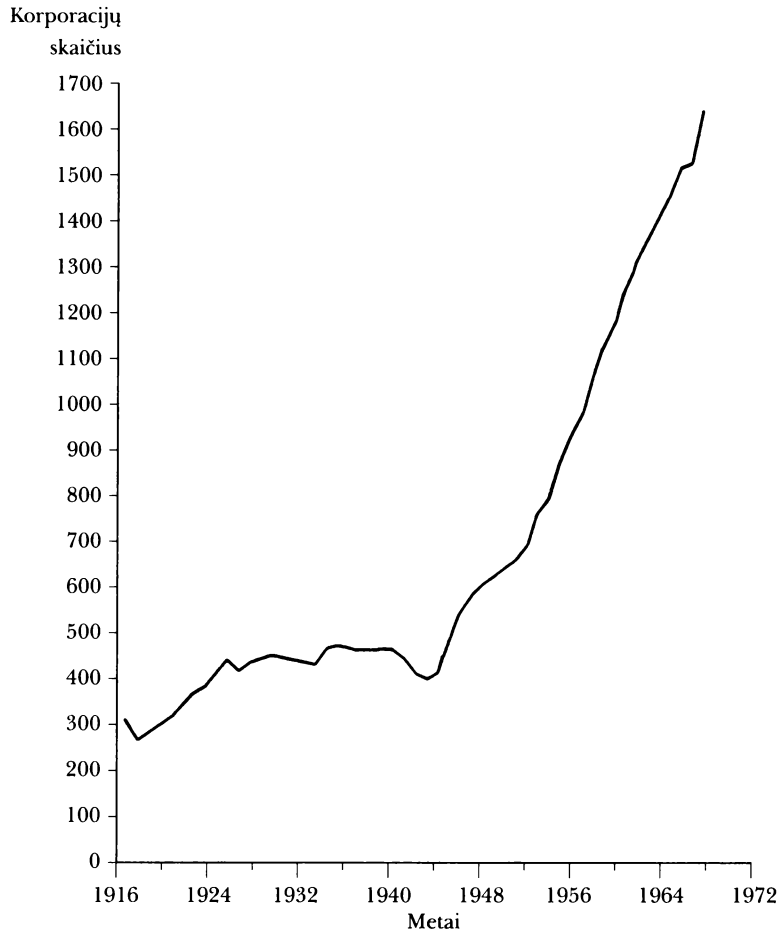

20.1 pav. Pelno siekiančių organizacijų, pateikusių pajamų mokesčio deklaracijas 1917–1969 metais, skaičius Jungtinėse Valstijose (Wu duomenys, 1974)

Taigi socialinių sistemų funkcionavimo problema, kuri atsirado gerokai išaugus asmenų ir korporacinių veikėjų sąveikoms, yra svarbi ir dabar, ir ateityje. Tokio struktūrinio pokyčio priežastis yra, žinoma, ryškus proporcijos tarp korporacinių veikėjų ir asmenų padidėjimas. Nors asmenų skaičius (kartu ir tankis) visuomenėse yra išaugęs, korporacinių veikėjų skaičius ir įvairovė auga dar labiau. Tai rodo ir, pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose atlikta pelno siekiančių organizacijų, pateikusių pajamų mokesčio deklaracijas 1916–1969 metais, skaičius, pateikta 20.1 paveiksle.

Gali atrodyti, kad toks skaičiaus padidėjimas yra visai nereikšmingas, nes fiziniai asmenys yra ir korporacinių veikėjų savininkai, ir jų atstovai. Tačiau padidėjus korporacinių veikėjų skaičiui, padidėjo ir sąveikų, kur kiekvienas individas kaip asmuo susiduria su korporaciniu veikėju iš tikrųjų, su jo atstovu, dažnis. Taigi ir kiekvieno asmens socialinėje aplinkoje padaugėjo ne tokių pat individų kaip jis pats, bet beasmenių subjektų, kurių atstovai yra individai. Kituose skyriuose aptarsiu kai kuriuos tokių pokyčių padarinius šiuolaikinės visuomenės funkcionavimo procese.

3-iojo tipo sąveikos

3-iojo tipo sąveika – tai tokia sąveikos rūšis, kurioje visai nedalyvauja fiziniai asmenys ir kurioje aptinkami tik korporaciniai veikėjai: firmos, organizacijos, asociacijos ar kiti juridiniai asmenys. 3-iojo tipo sąveikose individai nėra asmenys, jie yra korporacinių veikėjų, kuriems jie atstovauja, atstovai. Tokios sąveikos pavyzdys yra jau anksčiau aptarta situacija, kurioje matėme cecho viršininką ir gamyklos valdytoją – korporacinio veikėjo atstovus. Kai kurie iš tokių sandorių yra grynai ekonominio pobūdžio, jie apima prekių ir pinigų mainus. Kiti mainai apima kitokio pobūdžio išteklių įvairovę; pavyzdžiui, profesinė sąjunga, daranti spaudimą deputatams nepritarti vieniems ar kitiems siūlomiems įstatymams, gali griebtis grasinimų neparemti rinkimuose.

Akivaizdu, kad padidėjus korporacinių veikėjų skaičiui, pagausėjo ir 3-iojo tipo sąveikų. Taigi vidutiniam individui vis dažniau dalyvaujant 2-ojo tipo sąveikose (kaip individualiam veikėjui arba korporacinio veikėjo atstovui), jo dalyvavimas 3-iojo tipo sąveikose, kur jis yra korporacinio veikėjo atstovas, sąveikaujantis su kitu atstovu, taip pat gerokai išaugo. Šios tendencijos pasekmes aptarsiu kituose šios knygos skyriuose.

Žmogaus sukurtos konstrukcijos išstumia gamtą

Šiuolaikinių korporacinių veikėjų atsiradimas ir augimas yra ilgalaikio istorinio vystymosi dalis, kur pirmapradę natūralią aplinką ima išstumti tikslingai žmogaus sukurtos konstrukcijos. Pokyčiai vyksta ir fizinėje, ir socialinėje aplinkoje. Tikslingai sukurta pastatų ir gatvių mieste (visa, kas vadinama sukonstruota aplinka) aplinka dvidešimtajame a. išstūmė natūralią kaimo vietovės aplinką, kuri devynioliktajame a. sudarė daugumos asmenų fizinę terpę. Socialinėje plotmėje pirmapradžius ryšius ir senuosius korporacinius veikėjus, besiremiančius tais pirmapradžiais ryšiais (šeima, klanas, etninė grupė ir bendruomenė), palaipsniui išstumia nauji, tikslingai sukurti korporaciniai veikėjai ir santykiai, kylantys iš jų egzistavimo.

Ši tezė, kuri laikosi nuostatos, kad natūrali aplinka yra laipsniškai išstumiama tikslingai sukurtos aplinkos, yra panaši į Maxo Weberio tezę apie laipsnišką visuomenės racionalizavimą. Abi tezės teigia, kad reiškiniai, kurie, būdami nekontroliuojamos būsenos, duoda pradžią natūralioms aplinkoms, tampa pavaldūs asmenų kontrolei, nes žmogus įgyja vis daugiau ir daugiau žinių. Tezėje, kurią aš ginu, natūralios aplinkos pakeitimas sukonstruotąja yra vaizduojamas kaip kokybinis lūžis, nes pasikeičia pati socialinės organizacijos forma.

Toks bendras požiūris į istorinį vystymąsi neleidžia numatyti sukonstruotos aplinkos, ir fizinės, ir socialinės, ateities. Tai priklauso nuo dar neišrastų išradimų. Dangoraižis priklausė nuo lifto išradimo, o iki lifto išradimo niekam net minties nebuvo, kad miestų centrinės dalys bus pilnos dangoraižių. Šiuolaikinis korporacinis veikėjas, kurį sudaro ne asmenys, o padėtys ar pareigybės, taip pat buvo socialinis išradimas, iki kurio niekas ir neįsivaizdavo socialinės struktūros, turinčios tiek daug veikėjų. Šiuolaikinis korporacinis veikėjas nėra paskutinis socialinis išradimas. Taigi ir šiame sky-

riuje mano aprašytoji struktūra nėra paskutinė ir galutinė socialinės organizacijos forma. Ją galiausiai išstums kita. Na, o šiuo metu ji yra neatsiejamas socialinės teorijos veiksnys: svarbi veikėjų visuomenėje rūšis, kuri ir pati yra veiksmų sistema.

21

KORPORACINIŲ VEIKĖJŲ ATSAKOMYBĖ

20 skyriuje kalbėta apie tai, kad modernių visuomenių struktūra iš esmės skiriasi nuo ankstesniųjų visuomenių struktūros. Greta fizinių asmenų išsivystė naujas darinys – šiuolaikinis korporacinis veikėjas – kuris veikia ir kuris yra veiksmų objektas, siekiantis įgyvendinti savus interesus bei kontroliuojantis įvykius. Žvelgiant iš naivios pozicijos į naująją visuomenę, iš karto kyla daugybė klausimų. Ir vienas tokių klausimų būtų apie atsakomybę kitiems veikėjams visuomenėje. Kam yra atsakingi korporaciniai veikėjai ir kas laiduoja, kad jų veikla bus atsakinga?

Šis klausimas kyla dėl trijų priežasčių. Pirmoji priežastis liečia būdus, kurie padeda įdiegti fizinių asmenų atsakomybę. Tokie būdai gali būti netinkami naujajam dariniui – šiuolaikiniam korporaciniam veikėjui. Tokiu atveju reikėtų paklausti, ar yra esamų bei potencialių alternatyvų.

Antroji priežastis remiasi faktu, kad dauguma korporacinių veikėjų yra ypač dideli ir galingi. Būtent jų pinigai yra pagrindas, ant kurio šiuolaikinėje visuomenėje laikosi daugelis prabangių restoranų, viešbučių ir visos komercinės aviakompanijos. Būtent jie yra tie klientai, kurie perka brangius meno kūrinius ir skulptūras, ištaigingus baldus, užsako prabangių auktštuminių namų statybas. Sandoris tarp didelio korporacinio veikėjo ir asmens yra nepaprastai asimetriškas dėl dydžio ir galios asimetrijos. Dėl tokios asimetrijos didelio korporacinio veikėjo dėmesingumas kitų interesams, kuriems įtakos turi jo veiksmai, yra ypač svarbus.

Trečioji priežastis yra turbūt pati svarbiausia: korporacinis veikėjas iš esmės nėra fizinis asmuo. Taigi, jei galima teigti, kad asmuo, paisantis savų interesų, bent jau atsako už save, to nepasakysi siekdamas pateisinti korporacinio veikėjo veiksmus. Korporacinis veikėjas *privalo* tenkinti kai kurių fizinių asmenų interesus visuomenėje, jei jam būtinas egzistavimo pagrindas. Kas tokiu atveju yra tie asmenys, kurių interesus korporacinis veikėjas tenkina, ir kaip tai veikia kitų asmenų interesus?

Norint rasti atsakymą į tą klausimą, naudinga sutelkti dėmesį į vieną korporacinių veikėjų grupę kapitalistinėje visuomenėje: pelno siekiančias korporacijas. Loginis tokio apsiribojimo pagrindas yra toks, jog ši grupė yra pats sudėtingiausias atvejis. Profesinių sąjungų ar kitų asociacijų atveju organizacijos tikslai susiję su jų narių tikslais ir kyla iš jų narių tikslų. Ar tie tikslai įgyvendinami veiksmingai, yra kitas klausimas, tačiau aišku, kad ne visada. Vis dėlto atsakyti į anksčiau pateiktą klausimą būtų paprasčiau kalbant apie profesines sąjungas ar kitas asociacijas, kurių nariai yra asmenys.

Norėdami suvokti esminį korporacijos atsakomybės klausimo pobūdį, pažvelgsime į šį ilgą hipotetinį pavyzdį. Tai yra *American Electric* kompanija, kurią Hackeris (1964) išgalvojo problemai iliustruoti:

Iki 1972 metų. *American Electric* jau buvo užbaigusi paskutines automatizacijos pakopas ir darbuotojų jai nebereikėjo. Žaliava nuo krovimo platformos automatiškai keliavo nuo vienos mašinos prie kitos, o fabrikatai kitoje gamyklos pusėje jau būdavo paruošti pakrauti. *AE* pirkimų, rinkodaros ir bendro valdymo funkcijas galėjo atlikti dešimt direktorių, kurie retkarčiais, prireikus pagalbos iš šalies, kreipdavosi į konsultantus ir rangovus.

1962 metų pradžioje *AE* darbuotojų pensijų fondas pradėjo investuoti savo kapitalą į *AE* akcijas. Jis pamažu pirko vis daugiau ir daugiau kompanijos akcijų atviroje rinkoje ir 1968 metais tapo vieninteliu *AE* savininku. Atėjus laikui darbuotojams eiti į pensiją – kai kuriems pirma laiko dėl automatizacijos – suprantama, kad išmokėtų pensijas, fondas likvidavo savo kapitalą. Tačiau, užuot perpardavęs savo *AE* akcijas atviroje rinkoje, fondas akcijas pardavė pačiai *AE* kompanijai, kuri parūpino pinigų pensijoms iš einamųjų pajamų. 1981 metais paskutinis *AE* darbuotojas jau buvo miręs ir pensijų fondas uždarytas. Tuo metu *AE* tapo vienintele savo akcijų savininke. Ji nebeišleido naujų akcijų nusprendusi finansuoti save pati iš gaunamų pajamų.

1982 metais dešimt kompanijos direktorių nusprendė, kad *AE* kompanijai praverstų įstatymas, apribojantis tam tikros elektros įrangos importą į šalį. Tada jie kreipėsi į vieną viešųjų ryšių firmą, kuri specializavosi politinių kampanijų srityje, ir užsitikrino jos paslaugas. Tikslas buvo mokyti ir šviesti visuomenę bei sužadinti paprastų žmonių sentimentus taip, kad Kongresas priimtų reikiamo įstatymo projektą. Viešųjų ryšių firma gavo 1 mln. USD rankpinigių, jai buvo galima išleisti iki 5 mln. USD, didesnę dalį pinigų skiriant reklamai ir su ja susijusiai veiklai.

Netrukus visuomenėje ėmė sklisti informacija apie liūdnas pasekmes, kurias teks patirti, jei ir toliau bus importuojami užsieniniai generatoriai. Nacijos saugumui, jos gerovei bei gyvenimo būdui grėsė užsieninių prekių antplūdis. Viešųjų ryšių firma paskelbė keletą šimtų skelbimų ta tema laikraščiuose ir žurnaluose, o per televiziją buvo parodyta beveik tūkstantis reklaminių skelbimų. „Spontaniškai" susikūrė mažiausiai penkiasdešimt piliečių komitetų, pritariančių naujojo įstatymo priėmimo būtinybei, ir daugiau kaip du šimtai jau esamų grupių priėmė įstatymo priėmimą remiančias rezoliucijas. Moterų klubuose buvo skaitomos paskaitos, vidurinėse mokyklose demonstruojami filmai. Metų – kuriais turėjo įvykti rinkimai – pabaigoje visuomenės sentimentai jau buvo sužadinti, vargu, ar buvo nors vienas Kongreso narys, kuris nebūtų žinojęs apie šį visuomenės sambrūzdį.

Įstatymo projektas buvo pateiktas abejiems rūmams, ir dauguma senatorių bei atstovų, paklusdami savo rinkėjų norams, balsavo už jį. Prezidentas pasirašė įstatymo projektą, kuris tapo įstatymu. Kitais metais *AE* pelnas buvo gerokai didesnis nei praeitais metais.

Vis dėlto viena senatorių grupė susidomėjo tuo, kas vyksta, ir nusprendė ištirti *AE* kompanijos įsiveržimą į politinę areną. Vienas iš direktorių džiaugėsi galėdamas liudyti, nes jis žinojo, kad joks įstatymas nebuvo pažeistas. Joks kyšis nebuvo pasiūlytas ar duotas, jokio įstatymų leidėjo rinkiminė kampanija nebuvo remta piniginiais įnašais. Tyrimui baigiantis ir baigiant išsiaiškinti visus būdus, kuriuos taikė kompanija ir viešųjų ryšių firma, įvyko toks pokalbis:

DIREKTORIUS: ... Mes ėmėmės tokios šviečiamojo ir politinio pobūdžio veiklos, nes, mūsų nuomone, tai geriausiai atitiko kompanijos interesus.

SENATORIUS: Kai sakote, kad ši kampanija geriausiai atitiko jūsų „kompanijos" interesus, man neaišku, ką turite galvoje. Ar jūs šiuo atveju veikėte akcininkų labui?

DIREKTORIUS: Senatoriau, nedrįsčiau taip sakyti. Matote, *American Electric* neturi akcininkų. Visos akcijos priklauso pačiai kompanijai. Mes visas jas baigėme supirkti prieš keletą metų.

SENATORIUS: Tokiu atveju, jei jūs neveikėte akcininkų labui, tai gal jūs veikėte kaip *American Electric* darbuotojų, kurių darbo vietoms grėsė pavojus tuo atveju, jei konkurencija su užsienio gamintojais būtų itin išaugusi, vardu viešai kalbantis asmuo?

DIREKTORIUS: Ne, sere, tam irgi negalėčiau pritari. *American Electric* yra visiškai automatizuota kompanija, ir mes darbuotojų neturime.

SENATORIUS: Ar jūs sakote, kad jūsų kompanija yra ne kas kita, kaip gigantiška mašina? Mašina, kuriai nereikia operatorių ir kuri yra savo pačios savininkė?

DIREKTORIUS: Manau, kad galima ir taip pasakyti. Nesu apie tai pagalvojęs.

SENATORIUS: Kaip aš suprantu, visas šis jūsų darytas politinis spaudimas atitiko tik jūsų ir kitų devynių direktorių interesus. Jūs išleidote beveik šešis milijonus dolerių, kurie priklausė kompanijai, kad patenkintumėte savo asmeninius politinius siekius.

DIREKTORIUS: Bijau, senatoriau, kad šiuo atveju su jumis turiu nesutikti. Metai po metų visi mes, dešimt direktorių, išmokame sau po 100 000 dolerių atlyginimą per metus ir nė vienas iš mūsų negauna jokių premijų ar didesnio atlyginimo net ir tada, kai pelnas tais metais būna didesnis už praėjusių metų pelną. Visos pajamos paverčiamos įmonės kapitalu. Mūsų pozicija šiuo požiūriu yra labai tvirta. Faktiškai, mes laikome save savotiškais viešaisiais tarnautojais (*civil servants*). Be to, negalėčiau sakyti, kad sprendimas eiti į politiką buvo mūsų asmeninis noras. Bent jau aštuonetas iš mūsų kaip privatūs piliečiai nepritarė įstatymui, kurio priėmimą rėmėme. Didesnė mūsų, kaip individų, dalis manė, kad tai yra klaidinga ir neatitiko tautos interesų. Bet mes veikėme kompanijos labui, todėl žinojome, kad mūsų veiksmai teisingi.

SENATORIUS: Taigi, sakydamas „kompanija", jūs neturite galvoje akcininkų ar darbuotojų, nes jų neturite. Ir neturite galvoje tų dešimt direktorių, nes, atrodo, kad esate atlyginimą gaunantys vadovai, kuriuos mašina samdo tvarkyti jos reikalus. Faktiškai, kai mašina užsiima politika ar kokia kita veikla, ji turi savų interesų, kurie gali skirtis nuo jos vadovų privačių interesų. Bijau, kad čia viskas labai painu.

DIREKTORIUS: Jums, senatoriau, gal ir painu, bet mums, dirbantiems *American Electric*, viskas paprasta ir nesudėtinga. Mes tik dirbame savo darbą, kuriam atlikti buvome pasamdyti. Mes buvome pasamdyti įgyvendinti kompanijos interesus (p. 3–5).

Nors nėra kompanijų, kurios būtų priėjusios tokią ribą, kokia pateikta pavyzdyje apie Hackerio *American Electric* kompaniją, šios istorijos esmė yra aiški: nėra tokios grupės fizinių asmenų, kuriems šiuolaikinė korporacija yra vidujai ir neatšaukiamai

atsakinga. Savininkai, tarp jų ir asmenys, ir korporaciniai veikėjai, yra vadinamieji pretendentai į likutines pajamas (*residual claimants*), tačiau niekas nesako, kad būtent jie ir tik jie yra veikėjai, kuriems korporacija yra ar turėtų būti atsakinga. Taigi atsakingo šiuolaikinės korporacijos vaidmens visuomenėje apibrėžimas yra ypač sunki užduotis.

Fizinių asmenų atsakingi veiksmai

Iš pradžių būtų naudinga dar kartą pažvelgti į procesus, kurių dėka fiziniai asmenys pradeda atsakyti už savo ir kitų veiksmus. Būdai, formuojantys atsakingą žmogaus elgseną, vystėsi žmonių visuomenės proistorės ir istorijos procesuose. Kai kurie jų apima išorines poveikio priemones, taikomas siekiant priversti tam tikrą asmenį atkreipti minimalų dėmesį į kitų asmenų interesus, kuriems poveikį daro vieni ar kiti jo veiksmai. Kiti būdai yra vidiniai, pavyzdžiui, susitapatinimas su kitais, kurį suformavo ir įgyvendino socializacija (aprašyta 11 ir 19 skyriuose).

Kaip turėtų būti kontroliuojama asmens veiksena, kad ji nebūtų visiškai neatsakinga ir kad būtų paisoma kitų asmenų interesų? Šis klausimas svarbus kalbant apie fizinius asmenis, tačiau atsakingos elgsenos koncepcija nėra aiškiai apibrėžta. Ji įvairuoja tarp skirtingų vienos ar kitos visuomenės narių. Bendrąja prasme, žinoma, atsakinga elgsena suprantama kaip elgesys, kuriuo atsižvelgiama į kitų interesus ir teises. Veiksmai, kurie, kaip veikiantysis asmuo tikisi, tik šiek tiek patenkins jo poreikius, gali padaryti daug žalos kitiems.[1]

Akivaizdu, kad galiausiai visiems bus geriau, jei tokių veiksmų nebus imamasi. Kaip tai pasiekti?

Pastangos nustatyti fizinių asmenų veiksmų valdymo svirtis yra vienas iš esminių socializacijos komponentų. Be to, neformalių poveikio priemonių ir baudžiamosios teisės, kaip fizinių asmenų socialinės kontrolės būdų, svarba patvirtina socialinės kontrolės mechnanizmų nuolatinę būtinybę visam suaugusio žmogaus gyvenimui, kuris prasideda pasibaigus vaikystės socializacijos periodui.

Pagrindinis socializacijos pranašumas prieš išorines sankcijas yra tas, kad įvykus vidiniams pokyčiams, kitų asmenų interesų ar teisių bus paisoma net ir tada, kai niekas negalės veiksmo stebėti. Taigi priverstinis reikalavimas (*enforcement*), atimantis daug laiko ir reikalaujantis daug pastangų, elgtis atsakingai tampa nereikalingas; kitų asmenų teisės ir interesai bus gerbiami net ir tose situacijose, kuriose priverstinai reikalauti elgtis atsakingai yra sunku ar neįmanoma. Išorinės sankcijos, verčiančios asmenį elgtis atsakingai, įvairuoja nuo neformalių, tokių kaip lengvas nepritarimas ar ostrakizmas, iki teisinių sankcijų už įstatymų ar taisyklių pažeidimą.

[1] Šiuo teiginiu numanomas tarpasmeninis naudingumo, kurio apskritai negalima pasiekti, palyginimas (tačiau žr. 29 skyrių). Šiame kontekste tarpasmeninis naudingumas vis dėlto palyginamas kiekvienam individui nusprendžiant, kas gali padaryti didesnės žalos kitiems, negu jam atnešti asmeninės naudos. Šiuo požiūriu, socializacija, kuri ugdo ir formuoja asmens atsakomybės jausmą, gali pasitarnauti mokant teikti daugiau reikšmės ne asmeniniams, bet kitų interesams. Šiuo požiūriu asmenys skiriasi: maži vaikai kitų interesams teikia ypač mažai reikšmės, tačiau yra ir suaugusiųjų, kuriems būdingas kitas kraštutinumas – jie neriasi iš kailio stengdamiesi atsižvelgti į kitų interesus.

Kitas svarbus dalykas, liečiantis asmenų atsakingus veiksmus, yra klausimas, kam veikėjas turėtų būti atsakingas. Asmens aplinkoje esama daug kitų asmenų, todėl atsakingi veiksmai vieno asmens atžvilgiu nereiškia, kad su kitu asmeniu taip pat bus elgiamasi atsakingai. Itin tvirtų etninių grupių, šeimų ar klanų nariams būdingas ypač stiprus atsakomybės jausmas kitų tos pačios grupės narių atžvilgiu, tačiau jis yra itin silpnas bendraujant su asmenimis, esančiais už grupės ribų (*outsiders*). Primityviose visuomenėse, kur socialiniai pasauliai yra griežtai diferencijuoti (pavyzdžiui, tarp genčių), tokia diferencinė atsakomybė yra itin ryški.

Net jei asmens atsakomybės jausmas kitų, į jį nepanašių, asmenų atžvilgiu labai nesiskiria nuo atsakomybės jausmo savo grupės narių atžvilgiu, konfliktai gali kilti, nes vienas ar kitas poelgis, kuris yra atsakingas vienos šalies atžvilgiu, gali padaryti žalos kitos pusės interesams. Pavyzdžiui, augdami vaikai susiduria su konfliktu tarp atsakomybės šeimai ir atsakomybės draugams.

Tokiu atveju, norint žinoti, kaip pasiekti, kad korporacijos elgtųsi atsakingai, būtina žinoti priemones, kurias visuomenė taiko bendraudama su fiziniais asmenimis. Tačiau pirmiausia yra naudinga pastebėti, kad fizinių asmenų socialinė veiksmų kontrolė toli gražu nėra visuotinai sėkminga. Kai kurių vaikų niekada nepavyksta socializuoti, jie užauga sociopatais, kurie naudojasi kiekviena situacija, kad gautų bent mažiausią asmeninę naudą. Kiti suaugę žmonės yra per daug socializuoti, jie nesugeba funkcionuoti veiksmingai dėl per didelio dėmesio kitų interesams ir per mažo dėmesio sau. Elgesio, kurį galėtume vadinti neatsakingu, tūris yra dar vienas visuotinės institucijų, atsakingų už atsakingo elgesio suformavimą bei įgyvendinimą, sėkmės stygiaus ženklas.

Visa tai naudinga turėti galvoje, norint apibrėžti tinkamą kontekstą būdams, taikomiems formuojant ir įgyvendinant atsakingą elgseną korporacijose, bei keliams, kurie galėtų ją suformuoti ir įgyvendinti, ištirti. Jei korporacijos laikomos unitariniais veikėjais, prasminga pasinaudoti socialiniais procesais, kuriuose dalyvauja fiziniai asmenys, kaip kontekstu, leidžiančiu pateikti klausimus apie analogiškus procesus, kuriuose dalyvauja korporaciniai veikėjai.

Ne visiškai aišku, kokios institucijos visuomenėje prilygsta (ar gali prilygti, jei esamu metu taip nėra) socializuojančioms institucijoms ir socialinėms normoms, varžančioms individualius veiksmus bei verčiančius individus elgtis atsakingai. Teisinė sistema, be abejo, varžo ir fizinių asmenų, ir korporacinių veikėjų veiksmus, tačiau nėra tokio veiksmo, kuris prilygtų vaikystės socializacijai ir neformalioms socialinėms normoms.

Socialinė korporacijos atsakomybės kilmė

Fizinių asmenų ir korporacinių veikėjų ryšys taptų aiškesnis, jei susipažintume su šiuolaikinių veikėjų, neturinčių jokios vidinės sąsajos su fiziniais asmenimis, kilme.

20 skyriuje akcentavau, kad šiuolaikinis korporacinis veikėjas formavosi vykstant teisinėms bei organizacinėms permainoms visuomenėje. Tačiau būta ir dar vieno šiuolaikinio korporacinio veikėjo, kaip natūralaus tęsinio institucijos, kuriai asmenys savybingai *priklauso*, šaltinio. Ta institucija buvo giminė, o būtent – Mediči (Medici) giminė (*family*). Mediči giminė, kilusi iš Florencijos, tryliktajame a. tapo bankininkais ir

ėmėsi veiklos didesnėje Europos dalyje. Tokia veikla lėmė tai, kad ši giminė perėmė daugelį šiuolaikiniam korporaciniam veikėjui būdingų bruožų. Medičių bankui priklausė toli nuo pagrindinio skyriaus esantys filialai, kurių personalas buvo sukomplektuotas iš asmenų, neturinčių giminystės ryšių su Medičiais. Ir vis dėlto banko skyrių veiklą ir toliau buvo galima susieti su gimine, o galiausiai ir pačios giminės galva.

Esant tokiam korporaciniam veikėjo tipui visuomenėje, teisinius klausimus, susijusius su tokiais korporaciniais veikėjais, iš esmės buvo paprasčiau spręsti, nes visuomet būta vieno pagrindinio atsakingo fizinio asmens.[2] Tačiau 20 skyriuje esu minėjęs, kad socialinė praktika, ypač Anglijoje, keitėsi tryliktajame–septynioliktajame a.; suteikus miestams teises, jie įgydavo ir korporacijos statusą, kuris buvo nepriklausomas nuo bet kurio jų piliečio; suteikus chartijas prekybos kompanijoms, jos įgydavo korporacijos statusą, kuris suteikdavo nepriklausomybę nuo jas sukūrusių investuotojų. Kitaip nei Medičių bankas, šios kompanijos neturėjo giminės pagrindo, todėl buvo lengvai atskiriamos nuo fizinių asmenų. Tad atsakomybės už bendrus veiksmus klausimas tapo ypač aktualus įvykus šiai perskyrai, nes nebeliko nė vieno tokio fizinio asmens, kuris kaip atstovaujamasis turėtų prisiimti atsakomybę įstatymui ir bendruomenei. Faktiškai, nusistovėjus teisiniam ribotos atsakomybės principui, net ir daugybiniams investuotojams nebereikėjo atsakyti už korporacijos veiksmus. Šios raidos istoriją Anglijoje geriausiai yra aprašęs Maitland (1904; 1908; 1936).

Pripažinus korporacijos, kaip veikėjo, sąvoką bendrojoje teisėje, korporacijos atsakomybės klausimas tapo svarbesnis ir sudėtingesnis negu anksčiau, kai korporaciniam veikėjui buvo būdinga paprastesnė forma. Korporacija, atsiskyrusi nuo giminės, tapo savarankiška, tad fizinių asmenų individualios atsakomybės bei korporacijos atsakomybės idėjos taip pat išsiskyrė. Norėdamas paaiškinti, ką turiu galvoje, pateiksiu du pavyzdžius: korporacinę filantropinę veiklą Mineapolyje ir incidentą *Love Canal* šiaurinėje Niujorko valstijos dalyje. Pirmasis pavyzdys rodo korporacinės atsakomybės būtį esant senajai, ikišiuolaikinei korporacijos formai, o antrasis atvejis – kaip klostosi (ar nesiklosto) korporacinės atsakomybės padėtis vyraujant naujajai, šiuolaikinei, korporacijos formai.

Mineapolis yra Jungtinių Valstijų didmiestis, kuriame korporacinės filantropijos lygis gerokai didesnis negu bet kuriame kitame dideliame JAV mieste. Mineapolio simfoninis orkestras, muziejai ir kita kultūrinė veikla yra geriau remiama nei panašaus pobūdžio veikla kituose Amerikos miestuose. Vienas Minesotos universiteto sociologas tyrė šio reiškinio priežastis ir padarė tokias preliminarias išvadas (Galaskiewicz, 1985). Mineapolyje, kaip ir daugumoje miestų, didelės korporacijos yra valdomos profesionalių vadybininkų, kurie, kaip ir dauguma profesionalių korporacijos vadybininkų Jungtinėse Valstijose, priklauso viduriniajai klasei. Tokių vadovų ekonominė sėkmė yra susijusi su jų savarankiškų bei nepriklausomų korporacijų sėkme. Tačiau didelė šiuolaikinė korporacija nepatiria jokių tokių suvaržymų, ji ne-

[2] Kadangi tas fizinis asmuo buvo priklausomas nuo individams skirtų socialinės kontrolės mechanizmų – socializacijos, neformalių socialinių normų, bei įstatymų – socialinė korporacinio veikėjo atsakomybė buvo glaudžiai susijusi su socialine to individo atsakomybe. Tuo nenorima pasakyti, kad klanas ar gentis, kaip juridinis asmuo, nebuvo kartais laikomas atsakingu už savo narių veiksmus. Atpildo principas „akis už akį, dantis už dantį" buvo daugumos klanų santykių ikišiuolaikinių ir pusiau anarchinių visuomenių pagrindas, t. y. bet kuris klano narys laikytas atsakingu už kiekvieno nario veiksmus, kurie padarė žalos kito klano nariui.

turi pareigų bei neformalių bendruomeninių prievolių, kurių turėjo paisyti senos, giminės pagrindu sukurtos korporacijos savininkas, priklausantis nuo asmeninių ir šeimyninių ryšių. Tačiau esama vieno dalyko, kuris skiria Mineapolį nuo kitų didžiausių Amerikos miestų: didmiesčio pasiturintis socialinis elitas, kontroliuojantis prestižo pagrindus ir valdantis patekimą į vidinius socialinio statuso sluoksnius, palaiko stiprius ryšius ir su pilietinės (*civil*), ir su kultūrinės miesto veiklos atstovais (kaip bendrai būdinga Amerikos miestams), o taip pat (kas nebūdinga didžiausiems Amerikos miestams) ir su verslo bendruomene, kurią ir sudaro šie vertikaliai mobilūs vadybininkai. Toks tvirtas ryšys leidžia socialiniam elitui formuoti elgesio normas ir standartus, kurių privalo laikytis vadybininkai, kontroliuojantys korporacijas (o taip pat ir naujaturčiai naujų įmonių savininkai), jei jie nori tapti socialiai pripažinti. Šios normos skatina korporacinę filantropiją. Taigi aukšto rango vadybininko socialinė sėkmė labiausiai priklauso nuo korporacijos, kuriai jis vadovauja, geranoriškumo. Taip palaikomi ryšiai tarp korporacijos ir bendruomenės, paisoma atsakomybės bendruomenei, kurios, esant tokiems ryšiams, neišvengsi. Anksčiau tokie ryšiai buvo palaikomi šeimų, kurioms priklausė ir kurios valdė korporacijas, bendruomeniniais saitais, tačiau nuosavybės ir didelių korporacijų kontrolės atskyrimas suardė šiuos saitus. Nors Mineapolyje ir rastas tokių bendruomeninių ryšių pakaitalas, tačiau greičiausiai jis išliks tik per vieną kitą mineapoliečių kartą.

Filantropinės tradicijos puoselėjamos ir kituose Jungtinių Valstijų miestuose. Ročesteryje, Niujorko valstijoje, George Eastmanas – *Eastman Kodak* įkūrėjas – padėjo inicijuoti normas, palankias filantropinei veiklai, kuri tam tikru mastu vyksta ir šiandien. Wilmingtone, Delaware valstijoje, esama stiprios atsakomybės bendruomenei tradicijos, kurią tęsia *E. I. Du Pont de Nemours* ir kitos korporacijos. Verslo firmų, palaikančių filantropinius ryšius su miestu, kuriame pradėjo savo veiklą, sąrašas yra ilgas, tačiau kiekvienais metais jis trumpėja, nes konglomeratų daugėja, o firmos parduodamos arba jas perima didesnės korporacijos.

Kitoks yra *Love Canal* pavyzdys. Kanalas pradėtas statyti šiaurinėje Niujorko valstijos dalyje, vadovaujant inžinieriui Williamui Love, tačiau nebaigtas. Prieš daugelį metų *Hooker Chemical* kompanija ėmė naudotis neužbaigta kanalo vaga cheminėms atliekoms šalinti. Ant užkastų atliekų imta satyti gyvenamuosius namus, o neseniai pastebėti genetiniai vaikų, gyvenančių tuose namuose, defektai, kuriuos, galimas daiktas, sąlygojo toksinės atliekos. Asmenys, dirbę *Hooker Chemical* kompanijoje ir atsakingi už atliekų sunaikinimą, jau seniai mirę, o kompanijos valdymą perėmė *Occidental Petroleum* konglomeratas. Baigiant *Hooker Chemical* veiklos prie *Love* kanalo temą, reikia pastebėti, kad bendruomenės, esančios už kompanijos ribų, interesai buvo bejėgiai pakeisti ar suvaržyti tokią kompanijos veiklą; kompanija paisė tik tų interesų, kuriuos gynė įstatymas. Galima sakyti, kad kitaip ir būti negalėjo, nes, jei cheminių medžiagų kompanija būtų pasirinkusi brangesnį, nei tokį, kurį leidžia įstatymas, ir ne tokį žalingą toksinių atliekų naikinimo būdą, ji būtų patyrusi nuostolių rinkoje.[3]

Šie du pavyzdžiai rodo dvi skirtingas pozicijas korporacijos atsakomybės vietos bendruomenei kontinuumo požiūriu. Jie taip pat rodo galimus mechanizmus, kurie

[3] Vis dėlto rinkos ekonomika negali būti laikoma atsakinga už aplinkos taršą. Aplinkos tarša buvo gerokai didesnė Rytų Vokietijoje, kurioje nebuvo rinkos ekonomikos, nei Vakarų Vokietijoje, kurioje yra rinkos ekonomika; ir Krokuvoje, Lenkijoje, kur rinkos ekonomikos nebuvo, plieno gamykla (bei prieš tai buvusi ir galiausiai uždaryta aliuminio gamykla) teršė aplinką bei griovė šimtmečių senumo pastatų fasadus.

sąlygoja didesnę ar mažesnę kompanijos atsakomybę tam tikrai bendruomenei ar grupei. Be to, šie du pavyzdžiai rodo, kad tokių mechanizmų esama vis mažiau dabar nei tada, kai korporacijos priklausė savininkams, o tie savininkai buvo priklausomi nuo statuso vietos bendruomenėje. Šie pavyzdžiai taip pat rodo, kad, augant korporacijoms ir joms atsiskiriant nuo savo įkūrėjų ir vietos bendruomenių, ateityje tokių mechanizmų, kaip priemonės ugdyti ir skatinti korporacijos atsakomybę, mažės.

Vidiniai pokyčiai ir korporacijos atsakomybė

Mažėjant ir nykstant mechanizmams, sąlygojantiems korporacijos socialinę atsakomybę, kyla klausimas, ar esama kitų priemonių, kurios ugdytų ir skatintų atsakingą korporacijų elgseną. Naudinga turėti galvoje analogišką problemą, su kuria susiduria fiziniai asmenys, bei priemones tai problemai spręsti.

Grubiai palyginkime korporacijas ir fizinius asmenis. Vidiniai korporacijos pokyčiai yra analogiški fizinio asmens socializacijai, o vyriausybės įstatymai bei teisės aktai, kuriems privalo paklusti korporacija (antraip bus nubausta), yra analogiški normoms ir įstatymams, kurie kartu su neformaliomis ir formaliomis išorinėmis sankcijomis išoriškai kontroliuoja fizinį asmenį. Vis dėlto korporacija susiduria su daugiau vidinių pokyčių ir išorinių suvaržymų negu fizinis asmuo, nes esama įvairiausių organizacijų struktūrų ir funkcijų. Išoriniai suvaržymai – įstatymai, susiję su įstatymų vykdymo kontrole, bei teismo sprendimai, palaikantys ir užtikrinantys išorinių suvaržymų taikymą – plačiai taikomi vyriausybių; ypač aktyviai jie buvo taikyti 7-ajame ir 8-ajame dešimtmečiuose. Vidiniai pokyčiai, natūraliai sąlygojantys atsakingesnius veiksmus, yra elegantiškesnis būdas, tačiau ne taip detaliai ištirtas.

Kas yra socialinė atsakomybė?

Pirmiausia naudinga išsiaiškinti, kas yra socialinė atsakomybė, o tik tada svarstyti potencialius vidinius korporacijų pokyčius. Atsakymą lemia santykių tipas, kurį pasirenka korporacinis veikėjas bendraudamas su savo aplinka ir kita puse. Kaip ir su fiziniais asmenimis, atsakomybė vienai interesų grupei gali susidurti su atsakomybe kitai interesų grupei. Kitur esu aprašęs šiuos santykių tipus ir interesus, kuriuos sukuria šie santykiai; kaip pavyzdį pateikiau federalines kontrolės institucijas, įkurtas kai kuriems interesams ginti (Coleman, 1982 b). Maisto ir vaistų administracijos tarnyba (*The Food and Drug Administration – FDA*) buvo įkurta ginti tam tikrus kliento interesus. Darbo saugos ir sveikatos (*The Occupational Safety and Health Administration – OSHA)* įkurta apsaugoti kai kuriuos darbuotojo interesus. Aplinkos apsaugos agentūra (*The Environmental Protection Agency – EPA)* sukurta ginti tam tikrus korporacijos kaimynų interesus (kaimynų sąvoka apima visus tuos asmenis, fizinius ar juridinius, kurie paveikti ar esama tikimybės, kad korporacija savo veiksmais gali juos paveikti). Vertybinių popierių ir biržų komisija (*The Securities and Exchange Commission – SEC*) buvo sukurta savininkų ar investuotojų interesams ginti. Šios keturios interesų grupės, be pačios korporacijos, kaip konceptualios esybės, interesų, yra tokie interesai, kuriuos savo veikla gali paveikti korporacija.

Bet kuri veiksmingai dirbanti korporacija veiks taip, kad patenkintų tam tikras interesų grupes, kurios gali būti ką tik išvardintųjų penkių tipų mišinys. Faktiškai korporacijos atsakomybės klausimas yra klausimas apie tai, kaip pakeisti šį mišinį – paprastai tenkinant ne pačios korporacijos interesus, o vieną ar daugiau kitų likusių interesų grupių: darbuotojus, klientus, investuotojus ar kaimynus. Tačiau interesų daugialypumas ir įvairovė, būdinga kiekvienai grupei skyrium ar tarp skirtingų grupių, rodo, kad problema sudėtinga, net ir konceptualiame lygmenyje: nėra vienos tokios grupės, kurios atžvilgiu korporacija elgtųsi socialiai atsakingai ir tuo pat metu tenkintų visų, paveiktų jos veiklos, interesus.

Kas sudaro korporacijos „vidų"?

Kalbant apie vidinius korporacijos pokyčius, susiduriama su tam tikromis sąvokų problemomis, nes reikia nustatyti, kas yra korporacijos „vidus". Veikėjo atsakomybė interesams tų, su kuriais jis sąveikauja, turi būti nagrinėjama kartu su paties veikėjo interesais, kurių jis paiso savo veiksmuose. Nustatyti, kokie yra korporacinio veikėjo interesai, nelengva.

Klasikiniu požiūriu korporacija yra kapitalo savininkas (arba investuotojų grupė, kuriai priklauso korporacija), perkantis gamybinių faktorių sąnaudas (*inputs*), tokias kaip žaliavas, darbą, ir apdirbimo įrangą, organizuoja tinkamą jų integraciją, kad gautų galutinį produktą, kurį parduoda vartotojams. Pagal šią koncepciją korporacijos „vidų" sudaro savininkų-organizatorių grupė.

Dvi korporacijos struktūros savybės lėmė dviejų koncepcijų, kurios skiriasi nuo klasikinio požiūrio, atsiradimą. Viena šių savybių yra kapitalo perleidžiamumas (*alienability*); kita – darbo neperleidžiamumas (*nonalienability*). Kapitalo perleidžiamumas reiškia, kad jis paprasčiausiai tampa dar vienomis gamybinių faktorių sąnaudomis. Kapitalo tiekimo ir gamybinių faktorių sąnaudų organizavimo produktui pagaminti funkcijos išsiskyrė. Pasak Berle ir Meanso (1933), šiuolaikinė akcinė bendrovė suskaldė privačios nuosavybės atomą į dvi teisių grupes: investuotojų teises turėti naudos iš naudojimosi nuosavybe; gaunančių algą vadovų teises kontroliuoti tos nuosavybės panaudojimą. Žinoma, investuotojai turi teisę balsuoti renkant direktorius, tačiau retai pavyksta suburti juos drauge ir jie dažnai yra nesuinteresuoti naudotis tomis teisėmis, nes su mažais nuostoliais gali perkelti savo kapitalą iš vienos korporacijos į kitą. Investuotojams dažniausiai rūpi ekonominė nauda, kurią galima gauti iš korporacijos veiklos – per dividendus ir išaugusias akcijų kainas. Pagal tokią koncepciją korporacijos „vidaus" nebesudaro savininkai. Jie tampa tiekėjais gamybinių faktorių sąnaudų, perkamų tokia kaina, kuri apytikriai artima paskolos palūkanų normai arba akcijų dividendų dydžiui.

Tačiau esama vienos savybės, kuri atskiria akcininkus nuo kitų kapitalo tiekėjų bei nuo kitų gamybinių faktorių sąnaudų tiekėjų. Akcininkai yra pretendentai į likutį (*residual claimants*); t. y. jų pretenzijos į korporacijos turtą ir pajamas patenkinamos tik tada, kai patenkintos visos kitos pretenzijos. Čia lazda turi du galus. Kadangi kitų šalių pretenzijos yra fiksuotos, akcininkai turi teisę į viską, kas lieka, tik patenkinus kitų šalių pretenzijas. Jei firma dirba ypač pelningai, akcininkų pajamos didelės. Jei ne, akcininkai yra paskutiniai pretendentai eilėje į firmos turtą ir rizikuoja patirti didžiausius nuostolius.

Tokie apibendrinimai labiau tinka kalbant apie mažas, pradedančias firmas, nei apie žinomą ir pripažintą korporaciją. Pastarosios atveju akcininkų dividendų dydis kinta mažiau nei firmos pajamos. Akcininko investicijų grąžos svyravimai yra didesni, tačiau kokybiškai nesiskiria nuo kitų kapitalo tiekėjų ir net kitų gamybinių faktorių sąnaudų tiekėjų gaunamos grąžos svyravimų. Taigi, nors ir esama tam tikro pagrindo laikyti akcininkus korporacijos „vidumi", jis nėra toks stiprus, koks buvo anksčiau, ir silpnesnis kalbant apie žinomas ir pripažintas korporacijas, palyginti su firmomis, žengiančiomis pirmuosius žingsnius.

Galima manyti, kad korporacijos „vidų" sudaro aukščiausioji vadovybė. Jei taip, direktorių valdyba, jei iš jos tikimasi, kad ji paisys vidaus interesų, turėtų paisyti ir aukščiausiosios vadovybės, kuri organizuoja gamybinių faktorių sąnaudas (kartu ir kapitalą) galutiniam produktui pagaminti, interesų. Tačiau problema yra ta, kad korporacijos aukščiausiąją vadovybę sudaro ne asmenys, bet postai, kuriuos jie laikinai užima. Vadovaujančiųjų darbuotojų (*executives*), kaip fizinių asmenų, interesai nėra, tiesą sakant, korporacijos interesų dalis, nes vadovaujantieji darbuotojai yra korporacijų patikėtiniai. Vis dėlto daugumos direktorių valdybos narių *de facto* pozicija atspindi šią modifikuotą koncepciją. Nors dar esama teisinės fikcijos, jog direktoriai yra akcininkų patikėtiniai, daugeliu atveju jie yra aukščiausiųjų vadybininkų statytiniai. Kartais akcininkai pareiškia ieškinį direktoriams už akcininkų interesų nepaisymą; faktas, kad tokie ieškiniai gali būti pareikšti, reiškia, kad senoji akcininkų, kaip korporacijos „vidaus", koncepcija nėra mirusi. Vis dėlto faktas, kad ieškiniai pareiškiami direktoriams, rodo, kad labai dažnai direktoriai yra laikomi administracijos ar korporacijos, kaip abstraktaus veikiančio vieneto, patikėtiniais (ir save tokiais laiko). Tad lieka atviras klausimas, kaip įsivaizduoti korporacijos interesus atskirai nuo bet kokio fizinio asmens interesų (klausimas analizuojamas 19 skyriuje).

Sprendžiant iš didėjančio „prarytų" (*hostile take-overs*) bendrovių skaičiaus, direktorių valdybos kontrolė iš aukščiausiosios korporacijos administracijos (*top management*) pusės pastaruoju metu Amerikos firmose yra sumažėjusi. Bendroves „praryti" (superkant akcijas) darosi vis lengviau, atsiradus naujoms skolinimosi formoms (vadinamosioms „šiukšlinėms" obligacijoms (*junk bands*) kartu su tuo, kas tradiciškai padėdavo vadybininkams valdyti korporacijas: tai – daugumos sprendimo taisyklė, leidžianti kontroliuoti korporaciją bet kuriai grupei, kuri turi daugiau kaip 50 procentų kapitalo akcijų, suteikiančių jų savininkui teisę balsuoti metiniame akcininkų susirinkime.[4] Vis dėlto teisiniai pokyčiai apsunkino bendrovių „prarijimą", be to, esama direktorių valdybų, kurios apgalvoja kontrastrategijas „prarytos" firmos vertei sumenkinti.

Antroji, anksčiau minėta, korporacinės struktūros savybė – darbo neperleidžiamumas – reiškia, kad nors kapitalo vaidmuo yra sumažėjęs taip, jog yra ne kas kita, kaip vienas iš gamybos faktorių, o tuo tarpu darbo jėgos vaidmuo visuose korporacijos

[4] Daugumos taisyklė gali paveikti bendrovių perėmimo tikimybę šiuo būdu: norintys perimti bendrovę siūlo akcininkams pirkti akcijas didesne nei rinkos kaina; pasiūlymas galioja, kol norintieji perimti bendrovę tampa 50 procentų kapitalo savininkais. Akcininkai, parduodantys akcijas už siūlomą kainą, realizuoja pajamas iš kapitalo padidėjimo; neparduodantys lieka su akcijomis, kurios, perėmus bendrovę, turės mažesnę realią vertę dėl skolos, susidariusios perkant didesnę akcijų dalį. Taigi akcininkai susiduria su dviem paskatomis – priimti pasiūlymą ir parduoti savo akcijas.*

* Obligacijos, kurių žadamas pelningumas didesnis už vidutinį, leidžiamos bendrovių su didele finansinio įsipareigojimo nevykdymo (bankroto) rizika – *spec. red. pastaba*.

lygmenyse yra padidėjęs tiek, kad ji yra kažkas daugiau nei gamybos faktoriaus sąnauda. Darbo jėgos neperleidžiamumas reiškia, kad esami firmos darbuotojai yra mažiau pajėgūs savo paslaugas perkelti į kitą korporaciją nei investuotojai – savo kapitalą. Taip darbuotojai organizacijos kapitale įgyja dalį, kurią prarastų, jei organizacija žlugtų. Esama įvairių šios dalies formų; akivaizdžiausia – aukštesnės pareigos arba atleidimas iš darbo pagal vyresnumą. Kita gerai žinoma dalies, kurią darbuotojai įgyja, forma yra išpirkimas (*buy-out*); darbuotojai gauna dideles išeitines išmokas ir dar pensijines išmokas už ankstyvą išėjimą į pensiją. Pavyzdžiui, *Honeywell, Inc.* pasiūlė išpirkimą 1982 metų lapkritį, kai bendrovė mažino darbo jėgos skaičių Jungtinėse Valstijose. Darbuotojams, priėmusiems korporacijos pasiūlymą, buvo mokama vidutiniškai po 30 000 USD kasmet, skaičiuojant nuo išėjimo dienos. Tokios išmokos, jei jos priimtos, gali būti laikomos dalies, kurią kiekvienas darbuotojas turi kompanijoje, verte.

Pagal tokią modifikuotą koncepciją korporacijos „viduje" ir vėl matome fizinius asmenis, bet šį kartą jie nėra savininkai. Jie yra darbuotojai, kurie turi įsigiję savo dalį organizacijoje kaip dirbantys joje darbuotojai. Būtent ši koncepcija paskatino darbuotojų dalyvavimo priimant sprendimus įstatymo priėmimą Vokietijoje. Įsivaizduoti korporacijos direktorių valdybą, kaip įvairių esminių organizacijai interesų atstovus, kaip įstatymų leidimo organą, kuris yra industrinės demokratijos produktas, reiškia, kad korporacija nėra laikoma nei bekūne, nei savininkų kūriniu, bet apimančia fizinių asmenų interesus. Vokietijoje darbuotojų dalyvavimo priimant sprendimus įstatymo atveju tokie asmenys apima ir darbuotojus, ir kapitalo tiekėjus. O pagal kiek anksčiau aprašytą koncepciją korporacijos „vidų" sudaro tik darbuotojai.

Remiantis čia pateiktomis trimis skirtingomis korporacijos koncepcijomis, direktorių valdyba tenkina skirtingus interesus. Pagal pirmąją, klasikinę, koncepciją, valdyba yra savininkų patikėtinis ir privalo tenkinti jų interesus. Pagal antrąją koncepciją valdyba yra aukščiausiosios administracijos patikėtinis ir, kaip matyti iš pramanytos istorijos apie *Hacker* kompaniją, deramai veikia, kad patenkintų korporacijos interesus, kurie skiriasi nuo bet kokių fizinių asmenų interesų. Kadangi aukščiausioji administracija yra gerai pasirengusi veikti vieningai, direktorių valdybos vaidmuo yra ribotas, jiems leidžiama tik pritarti ar patarti administratoriams (*executives*) ir tik labai retai priimti savarankiškus sprendimus. Pagal trečiąją koncepciją valdybos nariai yra įvairių korporacijos vidinių sudedamųjų dalių patikėtiniai, ir valdyba tampa tam tikru įstatymų organu, kuris imasi veiksmų, atspindinčių šių sudedamųjų dalių galios pusiausvyrą.

Koncepciniai klausimai apie tai, kas yra socialinė korporacijos atsakomybė ir kokie yra jos esminiai interesai, yra svarbūs prieš pradedant gilintis į bet kokius galimus vidinius pokyčius. Yra trys šių pokyčių grupės: pirmoji – permainos korporacijos valdymo struktūroje, antroji – permainos paskatų struktūroje, su kuria susiduria jos atstovai, trečioji – permainos korporacijos investicijose.

Pokyčiai valdymo struktūroje: atstovavimas darbuotojams

Vienas pokyčių tipas korporacijų valdymo struktūroje yra atstovavimas darbuotojams direktorių valdyboje. Atstovavimas darbuotojams yra dalis sąjūdžio, siekiančio praplėsti interesus, kurių direktorių valdyba ir jos valdoma korporacija privalo paisyti. 1976 metais Vokietijoje šis sąjūdis peraugo į darbuotojų dalyvavimo priimant

sprendimus įstatymą. 16 skyriuje kalbėta apie tai, kad šis įstatymas įtraukia darbuotojų atstovus į direktorių valdybą, o jų skaičius yra lygus akcininkų atstovų skaičiui. Toks įstatymas sudaro permainų korporacijos sprendimų turinyje pagrindą.

Pavyzdžiui, 8-ajame dvidešimtojo a. dešimtmetyje *Opel*, dalis tarptautinės *General Motors* firmos, nusprendė pastatyti naują automatizuotą gamyklą Ispanijoje. Sprendimas statyti naują gamyklą Ispanijoje, o ne Vokietijoje buvo priimtas netrukus prieš darbuotojų dalyvavimo priimant sprendimus, įstatymo įsigaliojimą. Jei sprendimas būtų buvęs priimtas po įstatymo įsigaliojimo, neaišku, ar būtų pavykę gamyklą pastatyti Ispanijoje (ar kitoje šalyje), o ne Vokietijoje. Sprendimas pastatyti naują gamyklą tolimesnėje šalyje, kur buvo pigesnė ar sukalbamesnė darbo jėga, vargu ar būtų buvęs priimtas naujam įstatymui įsigaliojus.

Darbuotojų dalyvavimo priimant sprendimus įstatymas demokratizuoja Vokietijos korporacijas, t. y. verčia korporacijas būti atsakingesnes ir jautresnes savo darbuotojų interesams. Tuo pačiu metu korporacija gali imti mažiau paisyti ir akcininkų interesų – padidinti firmos ekonominę grąžą, ir klientų interesų – mažų kainų. Firma gali tapti nekonkurencinga ir žlugti. Vis dėlto, jei darbuotojų atstovai veiks racionaliai savo įgaliotojų interesų labui, pagrindinė pasekmė bus ta, kad jie akcininkų sąskaita padidins tą korporacijos pajamų dalį, kuri atitenka darbuotojams.[5]

Apeinant ekonominio gyvybingumo klausimą, norisi paklausti, ar vidaus demokratizacija reiškia, kad korporacija tampa atsakingesnė kitų šalių, jos produktų vartotojų ar jos geografinių kaimynų atžvilgiu? Kalbėdamas apie profesinių sąjungų demokratizaciją, Johnas Dunlopas uždavė panašų klausimą: „Gryna demagogija teigti, kad galima turėti profsąjungas, kurios itin kruopščiai paiso eilinių darbuotojų interesų ir tuo pačiu metu yra atsakingos ir dalykiškos" (citata iš Fiester, 1980, p. 236). Kas yra teisinga kalbant apie profesinių sąjungų demokratizaciją, yra ne mažiau teisinga kalbant apie korporacijų demokratizaciją. Darbuotojų ir savininkų interesų paisymas jokiu būdu nereiškia, kad paisoma kitų šalių interesų, kaip antai klientų ar kaimynų. Iš tiesų demokratizacija gali net sumažinti tikimybę, kad šalių, esančių už korporacijos ribų, interesų bus paisoma. Atrodo, kad mažiau tikėtina, jog, pavyzdžiui, korporacijos Mineapolyje remtų tokią kultūrinę veiklą (kaip antai simfoninį orkestrą), kuri visiškai nedomina darbuotojų daugumos, jei šios korporacijos būtų valdomos darbuotojams dalyvaujant priimant sprendimus. Jei, kaip rašo Galaskiewicz (1985), aukščiausiųjų administratorių kooptacijos procesas yra paremtas jų interesu būti vietos socialinio elito dalimi, tai susilpninus šių administratorių galias, sumažėtų ir korporacijos kultūrinės veiklos filantropija.[6]

Taip pat neatrodo tikėtina, kad platesnis korporacijos kontrolės paskirstymas sąlygos platesnę socialiniu požiūriu atsakingą elgseną, kaip antai filantropinių fondų steigimą ir finansavimą. Fordo fondas buvo sukurtas holdingų, kurie sukoncentruoti Fordo giminėje. *Ford Motor* kompanijos darbuotojų pensijų fondų holdingai (kurie taip pat yra labai dideli) neįkūrė jokio panašaus į Fordo fondą fondo. *General*

[5] Jei, kaip visuotinai žinoma, direktorių valdyba kontroliuojama ne savininkų, o aukštesniosios administracijos, poslinkiai gali vykti ir reinvesticijos sąskaita, kas, labai tikėtina, paveiks ekonominį korporacijos gyvybingumą.

[6] Tai iš dalies tinka ir kalbant apie tautas: Jungtinėse Amerikos Valstijose, kur labiausiai iš visų didžiausių valstybių paisoma bendros viešosios nuomonės, valstybės parama kultūrinei veiklai – muzikai, teatrui, vaizduojamajam menui ir muziejams – yra mažiausia.

Motors korporacija, didesnė už *Ford*, taip pat neįkūrė panašaus fondo, nes šios korporacijos savininkai išsisklaidę labiau nei Fordo korporacijos savininkai. Faktiškai visi filantropiniai fondai buvo įkurti tokiomis aplinkybėmis, kai turtas ir galia buvo sutelkti vieno asmens ar giminės rankose, o ne sukurti korporacinio veikėjo, kuris yra pavaldus vidinės demokratijos procesuose daromiems sprendimams. Tai, kad augant pajamoms, kartu auga ir ta pajamų dalis, kurią veikėjas išleidžia filantropiniams interesams, tiesiogiai plaukia iš racionalaus pasirinkimo terorijos.[7] Didesnė turto koncentracija ar didesnė pajamų nelygybė sąlygos aukštesnį filantropijos lygį.

Pokyčiai valdymo struktūroje: atstovavimas išoriniams interesams

Atstovavimas darbuotojams direktorių valdybose iš esmės skiriasi nuo atstovavimo už korporacijos ribų esantiems pašaliečiams, t. y. klientams ir kaimynams. Kokia santykių tarp korporacijos ir visuomenės koncepcija yra suderinama su atstovavimu išoriniams interesams korporacijų valdybose? Norint analizuoti atstovavimo išoriniams interesams korporacijų valdybose idėją, reikia aptarti dvi atstovavimo rūšis.

Paklusti žaidimo taisyklėms. Vienas atstovavimo išoriniams interesams būdas – garantuoti, kad korporacija tvirtai laikytųsi įstatymų. Tuo siekiama apginti tų visuomenės veikėjų – darbuotojų, investuotojų, klientų ir kaimynų – interesus, kuriems korporacijos veiksmai turi įtakos. Tačiau tuo nesiekiama paversti korporaciją geraširde ar filantropine, tikslas yra laiduoti, kad ji nepažeistų įstatymų ir taip nedarytų žalos kitų šalių interesams. Tokių pažeidimų atsiranda, kai pašaliniai negali patikrinti korporacijos veiklos iš šalies, tad korporacijai atsiranda galimybė užsiimti neteisėta veikla, kuri daro žalą kitų interesams. Tokių pažeidimų pavyzdžių galima rasti kiekvieno sandorio, kuriame dalyvauja korporaciniai veikėjai, rūšiai; vis dėlto neaišku, ar atstovavimas pašaliečiams korporacijų valdybose gali tokius pažeidimus sustabdyti.

Dažniausiai pasitaiko pažeidimų, žalingų vienokiems ar kitokiems interesams, kuriems apsaugoti yra sukurti įstatymai, susiję su informacijos atskleidimu. Užimančių aukštus postus asmenų ar kitų jiems artimų asmenų vykdomas vertybinių popierių pirkimas ar pardavimas pasinaudojant nevieša informacija yra svarbiausias tokio pažeidimo atvejis; jį draudžiantys įstatymai gina kitų akcininkų interesus.[8]

[7] Tačiau ši išvada nesiderina su naudingumo funkcija (Cobbo-Douglaso naudingumo funkcija, aptarta V dalyje), kuri teigia, kad išlaidos gėrybei yra pastovi pajamų dalis.

[8] Ekonomistai nesutaria, ar vertybinių popierių pirkimas bei pardavimas pasinaudojant nevieša informacija turėtų tapti leidžiami įstatymo. Leidimo šalininkai teigia, kad tokia veikla niekam ypatingos žalos nedaro. Be to, vertybinių popierių pirkimas ar pardavimas signalizuoja kitiems, kaip aukščiausiojo lygio administracija vertina tuos vertybinius popierius. Vertybinių popierių pirkimo ar pardavimo pasinaudojant nevieša informacija įteisinimo priešininkai teigia, kad teisė gauti asmeninės naudos korporacijos savininko, kuris laikomas atskiru veikėju, sąskaita ir pasinaudojant išskirtine informacija, kurią atstovas turi apie savo vykdomą veiklą, nėra suderinama su teisių paskirstymu tarp atstovaujamojo ir atstovo. Jie taip pat teigia, kad vertybinių popierių pirkimo ar pardavimo pasinaudojant nevieša informacija įteisinimas gali duoti aukščiausiajai administracijai paskatų, kurios pagilintų vadovaujančiųjų darbuotojų asmeninių interesų ir korporacijos interesų konfliktą.

Esama ir tokių pavyzdžių, kai pažeidžiami vartotojų interesai. Dažnai pasitaikantis atvejis yra sąmokslas tarp konkurentų palaikyti ar padidinti kainas, kaip, pavyzdžiui, atsitiko, kai *General Electric* ir *Westinghouse* korporacijos susimokė dėl turbinų generatorių. Esama atvejų, kai pažeidžiami kaimynų interesai. Jungtinėse Valstijose kai kurios kompanijos, priklausiusios organizuoto nusikalstamumo grupėms, toksines atliekas naikino supildamos chemikalus į alyvą, skirtą namų šildymui. Galiausiai esama pavyzdžių, kai pažeidžiami darbuotojų interesai. Turbūt dažniausi atvejai, kai kompanijos pažeidžia Nacionalinės darbo santykių valdybos (*National Labor Relations Board*) nuostatus dėl profsąjungų atstovų rinkimų. Tačiau tokie pažeidimai paprastai matomi plika akimi, ir juos nelengva nuslėpti.

Šio pirmojo tipo atstovavimo pašaliečiams direktorių valdybose tikslas – pasiekti, kad korporacijos veiksmai būtų kuo viešesni, ir taip užkirsti kelią taisyklių, reguliuojančių įvairias rinkas, kuriose dalyvauja ir korporacija, pažeidimus. Tokio atstovavimo funkcija primena išorinio auditoriaus funkcijas – išaiškinti padarytus nusikalstamus veiksmus ar sutrukdyti galimą nusikalstamą veiklą, kuri, pažeidžiant rinkos taisykles, suteikia korporacijai nesąžiningą pranašumą prieš kitas korporacijas. Tokio atstovavimo tikslas yra laiduoti, kad žaidimo taisyklių būtų paisoma, o korporaciniai veikėjai, paklūstantys įstatymui, nenukentėtų rinkoje todėl, kad jo laikosi. Bet ar atstovavimas pašaliečiams direktorių valdyboje yra tinkamas įrankis šiam tikslui pasiekti?

Čia labiau tiktų būdas, analogiškas periodiškam nepriklausomam auditui, atliekamam valstybinėse bendrovėse, tačiau jis turėtų tirti daugiau potencialių nusikaltimų, o ne apsiriboti apskaitos taisyklių pažeidimais. Įstatymas, kuriuo būtų reikalaujama nepriklausomo funkcinio audito, tiriančio veiklą, susijusią su įvairiomis rinkomis, kuriose dalyvauja korporacija, gali būti veiksmingas. Jo prototipas – tai šiuo metu egzistuojantis finansinis auditas, kurio reikalauja įstatymas. Kažko panašaus reikėtų ir korporacijoms, didelėms ir veikiančioms rinkoje, kur jų veiksmai nematomi iš šalies. Svarbu pažymėti, kad tokio pobūdžio funkcinis auditas nebūtų atliekmas pagal socialinio audito pavyzdį, kuris buvo šiek tiek paplitęs Jungtinėse Valstijose 8-ajame dešimtmetyje. Jo idėja buvo parodyti, kad korporacija – „geras pilietis“, labdaringas, geraširdis arba visuomeniškas. Kitaip nei finansinis auditas, socialiniu auditu nebuvo siekiama atskleisti pažeidimus, kruopščiai ištirti netinkamus ar nelegalius korporacijos veiksmus.

Tokia funkcinio audito alternatyva, o ne koks nors visuomeninio direktoriaus tipas, kurį siūlo Stone (1975), reikštų, kad reikalinga išorinė firma, kuri imtųsi tirti korporacijos veiklą visose rinkose, kuriose ji dalyvauja, kad užtikrintų, jog korporacijos veikla nepažeidžia šių rinkų taisyklių. Jei tokio pobūdžio funkcinio audito periodiškai reikalautų įstatymas, tai jis galėtų pakeisti vyriausybės tyrimo ir kontrolės tarnybas, kurios (kaip bet koks sociologas gali numatyti) arba įgyja priešišką pobūdį, kuris sukelia brangiai kainuojančius nukrypimus nuo efektyvumo, arba sudaro sąlygas kooptacijai, grąžinančiai laisvę korporacijai veikti.

Korporacijos dėmesys esančiųjų už korporacijos ribų interesams. Antruoju išorinio atstovavimo direktorių valdybose tipu siekiama, kad korporacija taptų atsakingesnė socialiniu požiūriu. Esu įsitikinęs, kad problemos esmė tokia: jei korporacija yra visiškai nepriklausoma, valdoma administratorių, kurių socialinis statusas nepriklauso nuo bendruomenės, ir yra daugelio investuotojų, kurių vienintelis interesas yra dideli dividendai ir aukštos akcijų kainos, nuosavybė, kaip korporacija gali būti „geras

pilietis"? Kitaip sakant, kaip skatinti korporaciją dalyvauti visuomeninėje veikloje, kurios nereikalauja įstatymas, tačiau kuri tarnauja ne tik vidiniams organizacijos interesams, bet ir platesniam jų ratui?

Šeimos pagrindu kurtos korporacijos, kurių buvo daug praeityje, bet beveik nebeliko šiandien, internalizavo kitų interesus per šeimos ar giminės ryšius su bendruomene ne prasčiau kaip fiziniai asmenys internalizuoja kitų interesus per socializaciją. Ar esama tokio proceso, kuris savo veiksmingumu šiuolaikinėms korporacijoms galėtų prilygti fizinių asmenų socializacijai?

Vaikų socializacija yra procesas, kai jie mokomi atsižvelgti į kitų asmenų interesus taip, kad objektinė savastis, kurios interesai yra pagrindas veikti, tam tikru mastu apimtų ir visų kitų asmenų interesus. Gali pasirodyti, kad ši užduotis yra daug paprastesnė korporacinių veikėjų atveju, nes pareigybės, kurios sudaro jų struktūrą, yra einamos asmenų (t. y. pašaliečių), turinčių savų interesų bei įsipareigojimų kitiems asmenims, esantiems už korporacijos ribų. Tad atrodytų, kad korporaciniam veikėjui svetimų interesų implantacija būtų iš esmės sklandesnė nei išorinių interesų implantacija fiziniam asmeniui.

Kartais imamasi veiksmų, kuriais siekiama korporacijas „socializuoti". Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose socialiniu požiūriu atsakinga elgsena yra kartais suprantama kaip moters ar juodaodžio paskyrimas į direktorių valdybą. Toks paskyrimas, labai galimas daiktas, padeda atkreipti tarybos dėmesį į tokias problemas, kurių sprendimu yra suinteresuotos moterys arba juodaodžiai. Pavyzdžiui, juodaodžio Leono Sullivano paskyrimas į *General Motors* direktorių valdybą sąlygojo rasės požiūriu nešališką *General Motors* priėmimo į darbą politiką Pietų Afrikoje; Sullivano principą ėmė kurį laiką taikyti ir kitos Amerikos firmos, turinčios savo skyrius Pietų Afrikoje.

Nors tokio pobūdžio paskyrimas ir skatina korporaciją tam tikru mastu internalizuoti išorinius interesus, vis dėlto kyla daug klausimų. Pirma, jei korporacija teisiniu požiūriu yra atsakinga savo akcininkams, tokių išorinių interesų vaikymasis iš valdybos pusės pakerta interesus tų, kuriems direktorių valdyba atstovauja. Įstatymų, kurie liečia korporaciją, pakeitimai būtų išankstinė prielaida bet kokiems veiksmams, aiškiai neatitinkantiems akcininkų interesų. Antra, net jei tokių teisinių pokyčių ir būtų, rinkos spaudimas neleistų imtis plačių veiksmų tenkinti išorinius interesus, nes korporacijų, kurioms tektų siekti interesų, reikalaujančių didinti verslo kaštus, padėtis būtų mažiau palanki vienoje ar daugiau rinkų, kuriose jos veikia.

Bet kaip atsitiko, kad anksčiau korporacijos, kurios buvo artimai susijusios su vietos bendruomene (pavyzdžiui, Mineapolyje), buvo labdaringesnės ir visuomeniškesnės, ir nebuvo taip, kad jos neturėtų palankių sąlygų rinkoje? Atsakymą galima iš dalies rasti rinkos netobulumuose, kurie sudaro sąlygas nukrypti nuo efektyvumo; ir iš dalies buvo taip, kad visos ar dauguma korporacijų veikė esant vienodam spaudimui, todėl konkurencijos požiūriu nė vienai korporacijai neteko patirti jokių nepatogumų rinkoje. Tokių nepatogumų atsirado tik prasidėjus pokyčiams, kurie sudarė sąlygas daugeliui korporacijų išsilaisvinti iš šio spaudimo.

Kokius išorinius interesus korporacija turėtų internalizuoti? Net jei ir atsirastų galimybė išspręsti anksčiau aprašytas problemas, vis dėlto lieka neaišku, kokius išorinius interesus korporacija turėtų internalizuoti. „Moterų interesai" ar „mažumų interesai" yra *ad hoc* atsakymai, neturintys jokio teorinio pateisinimo. Teoretikų, studijuojančių šiuolaikinę korporaciją, atsakymai paprastai yra migloti; pavyzdžiui,

Berle ir Meansas (1933) savo knygos pabaigoje nurodo, kad korporacija turėtų tarnauti bendruomenės interesams. Manau, kad atsakymas į pastarąjį klausimą galėtų būti ir mažiau miglotas. Atsakymas susidėtų iš dviejų dalių. Viena dalis yra susijusi su žalos atlyginimu interesams, kuriems netiesiogiai pakenkė korporacijos nevaržomos veiklos negatyvūs išoriniai poveikiai; antroji atsakymo pusė susijusi su tais negatyviais išoriniais poveikiais.

Žalos atlyginimas interesams, kuriems korporacija pakenkė netiesiogiai. 22 skyriuje kalbama apie šiuolaikinių korporacinių veikėjų ir šeimos konfliktą. Šiuolaikinis korporacinis veikėjas gerokai pakirto šeimos funkcionavimą ir taip pažeidė interesus tų fizinių asmenų, kuriems padėdavo šeima, o ne korporacija. Tai asmenys, kurie nedirba jokioje korporacijoje: namų šeimininkės, senyvi žmonės, netinkami įdarbinimui asmenys ir ypač vaikai. Pažeisti interesai yra susiję su tam tikromis veiklos rūšimis: socializacija ir vaikų priežiūra, namų ūkio, kaip socialiai gyvybingos įmonės, išlaikymu ir kitomis veiklos rūšimis, susijusiomis su kitų asmenų priežiūra.

Tokie yra išoriniai interesai, kurių šiuolaikinė korporacija turėtų paisyti labai atsakingai. Šiems interesams pakenkė ne tiek konkretūs korporacijos veiksmai, bet jos egzistavimas ir galia. Žalą sąlygojo pirmiausia vyro ir tėvo atitolimas nuo namų ūkio, o galiausiai nuo namų ūkio atitolo žmona ir motina. Tad pasekmė yra ta, kad tokie bendros gamybos namų ūkyje produktai suaugusiųjų produktyvios veiklos namų ūkyje šalutiniai produktai, kaip antai vaiko priežiūra ir kitų asmenų, kuriems reikalinga priežiūra, tapo neekonomiški.

Kaip gali korporacijos atlyginti žalą tokiems interesams, kurie svarbūs visuomenei, tačiau kuriuos pažeidė korporacijų atsiradimas? Į šį klausimą bandysiu atsakyti 22 skyriuje, kuriame analizuoju korporacijos poveikį šeimai.

Neigiami išoriniai poveikiai, kuriuos tiesiogiai sąlygojo korporacijos veikla. Kai asmenys sąveikauja kaip asmenys su kitais asmenimis, su kuriais juos sieja ir toliau sies įvairūs kontaktai (panašiai kaip itin uždaroje mažoje bendruomenėje), jie turi paklusti norminiams suvaržymams, taikomiems per įvairias sankcijas, generuojamas procesų, kuriuos jau aptariau 11 skyriuje. Visais kitais atvejais (panašiai kaip neuždaroje miesto aplinkoje) asmenys laisvi nuo normų ir dažnai užsiima tokia veikla, kokia jie niekada neužsiimtų itin uždaroje aplinkoje. Kai asmenys yra korporacinių veikėjų atstovai ar tokių veikėjų anoniminių atstovaujamųjų atstovai, jie daugiau nebėra personaliniai veikėjai, o tik atstovai. Taigi jie paprastai neatsako už atliekamus veiksmus. Tokie veiksmai sąlygoja įvairius neigiamus šalutinius poveikius. Štai keletas pavyzdžių, *Hooker Chemical* kompanijos užteršta aplinka prie *Love* kanalo; pornografija; prievartos rodymas per televiziją; elgesio normų ar kodeksų ardymas.

Iškyla du klausimai: vienas norminis, kitas – pozityvus. Norminis klausimas yra toks: ar korporaciniai veikėjai turėtų būti laisvi nuo norminių suvaržymų? Pavyzdžiui, ar turėtų būti įvesti televizijos programų turinio norminiai suvaržymai, ir, jei taip, kokie tie suvaržymai turėtų būti? Jei į norminį klausimą taip ir norisi atsakyti, kad tam tikri suvaržymai būtini, tai tokiu atveju pozityvus klausimas būtų toks: kaip suvaržymus taikyti? Atsakymas į norminį klausimą iš esmės yra priklausomas nuo atsakymo į pozityvųjį klausimą. Pavyzdžiui, neformalūs suvaržymai, verčiantys korporacinį veikėją šiek tiek keisti savo veiksmus, gali būti pateisinami norminės perspektyvos atžvilgiu, kuri laikytų teisinius suvaržymus nepateisinamais. Pavyzdžiui: 1973 metais JAV Aukščiausiasis Teismas priėmė sprendimą dėl žiniasklaidos cenzūros (*Miller v. California*) ir nusprendė, kad vietos bendruomenės turi teisę nustatyti

savo standartus neperžengdamos tam tikrų ribų. Tai reiškia, kad Aukščiausiasis Teismas implicitiškai priėmė tokius cenzūros lygmenis, nustatytus vietinių įstatymų, kuriuos jis panaikintų, priėmus įstatymą federaliniame lygmenyje.

Vienintelį teoriškai apginamą atsakymą į norminį klausimą iliustruoja šis Aukščiausiojo Teismo sprendimas, nes tai yra atsakymas, suformuluotas ne normų turinio terminais, bet terminais klausimo, kokie veikėjai turėtų teisę lemti normų turinį. Vaikų ir jų santykio su žiniasklaida atveju teorinis atsakymas yra paprastas: veikėjas, turintis vaiko globos teises, turi teisę, kaip dalį visų turimų teisių visumos, nuspręsti, kokią informaciją vaikas gaus iš žiniasklaidos. Šiuolaikinės sąrangos visuomenėse daugumos vaikų atveju tas veikėjas yra motina arba tėvas, arba abu tėvai. Vis dėlto nėra viskas taip paprasta: jei, pavyzdžiui, televizijos programų turiniui nėra jokių apribojimų, išskyrus namų ūkio lygmenį, tėvai turi nuolatos prižiūrėti, ką vaikas žiūri ar klauso. Tai turbūt yra neprotingas reikalavimas. Tačiau apribojus turinį informacijos šaltinio lygmenyje taip, kad tas turinys atitiktų griežčiausius tėvų standartus, daugumai tėvų tokie apribojimai tampa nepageidautini. Technologinis sprendimas galėtų leisti tėvams pasirinkti turinio apribojimo laipsnį, priimtiną namų ūkiui, įsigyjant televizorių, per kurį galima žiūrėti tik tam tikrus programų lygius ar tipus. Tačiau, kai tokio technologinio sprendimo nėra, tam tikras suvaržymas iš tam tikro tarpinės grandies veikėjo, pavyzdžiui, vietos bendruomenės, kuria rėmėsi Aukščiausiojo Teismo sprendimas, pusės būtų tinkamiausias sprendimas. Jis turbūt yra artimiausias sprendimui, pagrįstam globėjų teisėmis.

Bendrą suvaržymų pobūdžio problemą galima išspręsti tik atsižvelgiant ir į problemas, analizuotas 10 ir 11 skyriuose, ir į kriterijų, pasiūlytą Coase'o (1960), o taip pat aptariamą minėtuose skyriuose. Kai veiksmai daro neigiamus išorinius poveikius, veikėjai, kurių interesams tais veiksmais pakenkta, turėtų pajėgti jį suvaržyti, jei jų konstitucinės teisės ir ištekliai yra tam pakankami. Kalbant apie šalutinius poveikius, kuriuos analizuoja Coase, reikia pabrėžti, kad dėl to fakto, jog šias pasekmes patiria daugelis, organizaciniai kaštai yra aukšti. Šias problemas nagrinėjau 11 skyriuje; noriu tik pabrėžti, kad esmė glūdi dydžio ir galios asimetrijoje tarp korporacinių veikėjų, kurie daro išorinius poveikius, ir individų, kurie juos patiria. Kadangi tai reiškia šališkumą korporacinių veikėjų naudai, neorganizuotų fizinių asmenų grupė susiduria su viešosios blogybės problema. Pasinaudojimas vyriausybės institucijomis, pavyzdžiui, reguliavimo įstatymais ir vyriausybinėmis agentūromis (tai Aplinkos apsaugos tarnyba (*Environment Protection Agency – EPA*), Maisto ir vaistų valdyba (*The Food and Drug Administration – FDA*), Vartotojų gynimo valdyba (*The Consumer Protection Agency*), Federaline komunikacijų komisija (*The Federal Communications Commission*) ir kitos institucijos Jungtinėse Valstijose bei analogiškos kitose šalyse), yra vienas bendras sprendimas, kuris paskirsto teises visuomenei kaip visumai. Kur grupė asmenų, patiriančių korporacijos veiksmo išorinius poveikius, yra aiškiai identifikuojama, būtų kur kas geriau pasinaudoti vyriausybės galiomis išbraukti šios asmenų grupės organizacinius kaštus ir įkurti organizaciją su teise apmokestinti visus, kurie patiria išorinį poveikį, taip kad jiems žalingas veiksmas būtų pašalintas, jeigu jis yra neekonomiškas (ta pačia prasme, kuri reiškia, kad asmenys sutinka mokėti mokesčius, kurie yra pakankami paskatinti korporaciją nuo jo susilaikyti).

Laikantis bendrų principų, apie kuriuos rašoma 30 ir 31 skyriuose, sandorių kaštams sumažinti būtina žengti kitą žingsnį, jeigu daugumoje su išoriniais poveikiais

susijusių atvejų asmenys, susiduriantys su tais išoriniais poveikiais, noriai sutinka apmokestinti save taip, kad mokesčių suma būtų pakankama paskatinti korporaciją apriboti išorinius poveikius. Šis žingsnis yra korporacijos, kuriančios išorinius poveikius, teisių perdavimas veikėjams, kurie juos patiria – taip sumažinami sandorių kaštai, būtini efektyvioms socialiniu požiūriu būsenoms pasiekti. Šias problemas vyriausybės sprendžia ne taip, tačiau toks kelias yra būdas pasiekti socialinį efektyvumą nepriklausomai nuo to, ar reikalas liečia šalutinių poveikių pratęsimą, ar jų pašalinimą.

Vidiniai korporacijos pokyčiai, apimantys atstovų paskatas

16 skyriuje kalbėta apie numatančiąją veiksmų priežiūrą ir atgalinę produkto priežiūrą. Atgalinės priežiūros atveju atstovai nėra prižiūrimi, bet gavėjo laikomi atskaitingais už produktų kokybę ir kiekybę. Išplėtus atgalinę priežiūrą anapus korporacijos sandūros su išoriniu pasauliu, korporacinis veikėjas įgyja kažką panašaus į fizinio asmens socializaciją. Pirkėjo ar kliento sąveika su didelio korporacinio (korporacijos ar vyriausybės) veikėjo atstovu dažnai yra neasmeninio pobūdžio sąveika, kur atstovas lieka bevardis, kaip konkretus asmuo sunkiai identifikuojamas. Įvedus atgalinę priežiūrą ties šia korporacinio veikėjo riba, pirkėjas ar klientas tampa pajėgus disciplinuoti atstovą atsisakydamas jo paslaugų ar kitais veiksmais, kurių pasekmes atstovas patiria tiesiogiai. Taip atstovo interesas pasinaudoti korporaciniu veikėju kaip skydu, siekiant išsisukti nuo savo veiksmo pasekmių, negali būti realizuotas. Atstovas nustumiamas į tokią situaciją, kuri panaši į asmens su asmeniu sąveiką, nes jam asmeniškai tenka patirti tam tikras savo veiksmų pasekmes.

Nors atgalinė priežiūra toli gražu nėra norma, daugelis korporacijų yra nustačiusios kai kuriuos atlygio ir bausmės būdus (priklausomai nuo to, ar kliento interesai patenkinti ar nepatenkinti), taikomus atstovui, tiesiogiai bendraujančiam su klientais. Telefonų stočių operatoriai dažnai prisistato vardu; kai kurios pramoninės prekės gaunamos su inspektoriaus vardu, o ne numeriu; daugelis kompanijų apdovanoja darbuotojus, nugalėjusius konkursuose ar nominacijose, kur lemiamas balsas priklauso klientams. Bendras principas – pasinaudoti atgaline priežiūra: tiesiogiai susieti darbuotojo asmeninį interesą su pirkėjo ar kliento interesų patenkinimu.

Atgalinė atstovų priežiūra iš pirkėjų pusės yra susijusi su viena tam tikra korporacijos atsakomybės rūšimi – atsakomybe klientui. O dėl rinkoje parduodamų prekių ir paslaugų, tai šią problemą išsprendžia pati rinkos konkurencijos struktūra, kuri finansiškai atlygina korporacijoms už klientų interesų patenkinimą. Pagalbinės atlygio struktūros atstovų lygmenyje įvedimo vertė tampa svarbi, kai yra viena iš šių sąlygų. Pirma, jei korporacija yra didelė; esant didelei apimčiai, korporacinei hierarchijai būdingos paskatos (siekis įtikti viršesniam pagal padėtį) daugumai atstovų tampa svarbesnės nei rinkos paskatos. Antra, jei korporacinis veikėjas nėra rinkoje, kaip pavyzdžiui, vyriausybinė žinyba, tokiose įstaigose labai tikėtina, kad klientų interesų bus mažai paisoma (dažnai taip ir yra). Taigi tokiose įstaigose atgalinės atstovų priežiūros įvedimas iš klientų pusės būtų itin efektyvus didinant atstovų dėmesį klientų interesams.

Socialiai atsakingos investicijos

Kitaip nei pokyčiai valdymo struktūroje ir pokyčiai paskatų atstovams struktūrose, kurios verčia korporacijas elgtis socialiai atsakingiau, trečiasis būdas yra susijęs su jų investicijų pokyčiais. Šį būdą aptarsiu labai trumpai; nors tai ir yra būdas, padedantis ugdyti socialinę atsakomybę korporacijoje, jis, kitaip nei kiti du būdai, nėra plačiai paplitęs. Bendras principas yra toks, jog investuodama į tam tikrą veiklos rūšį, korporacija šiai veiklos rūšiai pasitarnauja dviem būdais: pirma, suteikdama išteklius, kurie padeda remti tą veiklos rūšį, ir, antra, tai darydama ir norėdama apsaugoti savo investiciją, gerina tos veiklos rūšies funkcionavimą. (Pavyzdžiui, bankas, siekdamas apsaugoti kapitalą, kurį paskolino, gali teikti tam tikras susijusias su valdymu paslaugas, kad įmonė, kuriai jis davė paskolą, pasiektų gerus rezultatus.)

Be abejo, esama korporacijų, kurių steigėjai ar jų teisių perėmėjai turi socialiniu požiūriu atsakingų interesų ir savo investicijomis juos įgyvendina. Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose *The Mutual Real Estate Investment Trust* buvo suburtas suinteresuotų rasine integracija asmenų teikti paskolas integruotam būstui įsigyti. Tačiau tokios korporacijos yra tik pavyzdys, kaip panaudoti korporatyvią formą siekiant įgyvendinti investuotojų interesus; tai nėra tokia socialinės atsakomybės apraiška, kuri prieštarautų investuotojų interesams.

Šis būdas, formuojantis ir skatinantis socialinę atsakomybę, turi keletą trūkumų. Pirmasis iš jų yra tas, kad veikla, kurios imamasi ir kuri keičia investicijų kryptį, turi būti priimtina tiems veikėjams, kuriems korporacinis veikėjas yra teisiškai atskaitingas. Pavyzdžiui, kai buvo imtasi veiksmų sumažinti Pietų Afrikos investicijas Jungtinėse Valstijose, šie veikėjai buvo akcininkai (atstovaujami direktorių valdybų) korporacijų atveju, patikėtinių valdybos – universitetų atveju ir miestų tarybos – miestų atveju. Antrasis šio būdo, kuriuo skatinama ir formuojama socialinė atsakomybė, trūkumas yra toks, jog jis yra priklausomas nuo viešosios nuomonės (o ji gali būti ypač nepastovi) tam tikrais klausimais ir negali daryti pastovaus spaudimo siekiant visuotinio socialiai atsakingo investicijų portfelio. Trečiasis trūkumas – šis būdas dažniausiai taikomas mažinant investicijas, o ne pozityviomis investicijomis. Taigi nepanašu, kad šis būdas bus taikomas siekiant atlyginti žalą interesams, kurių pagrindą sudaro šeimyninė veikla (aptarta ankstesniame skirsnyje).

Mokesčių įstatymai ir socialinės normos

Be vidinių pokyčių, kuriuos ką tik aptariau, yra dar vienas būdas formuoti ir skatinti socialinę korporacinių veikėjų atsakomybę – tai atlygio struktūros, kurią primeta aplinka, pokyčiai. Vienas pagrindinių būdų tai daryti – keisti mokesčių įstatymus.

Ar korporaciniam veikėjui esama neformalių socialinių normų, skatinančių fizinius asmenis paisyti kitų asmenų interesų, analogų? Tokios normos ne tik skatina elgtis taip, kad ir kiti turėtų naudos, bet kartu varžo veiklą, kuri kenkia kitiems. Teisiniai korporacijų suvaržymai nefunkcionuoja šiuo būdu, nes jie tik baudžia už oficialiai uždraustą veiklą. Vis dėlto yra priemonė, kuri gali funkcionuoti kaip neformalios socialinės normos. Tai mokesčių politika. Mokesčių lengvatos gali būti suteiktos tokioms veiklos rūšims, kuriomis nesidomi korporacinis veikėjas, tačiau kurios yra svarbios

visuomenei. Taip paremtos tos veiklos rūšys gali tapti ir korporacijos interesų objektu. Kažkas panašaus yra pasiekta daugelyje išsivysčiusių šalių. Parama labdaringai veiklai mažina mokestinius korporacijos įsipareigojimus, tad korporacija atsiduria socializuoto asmens, kuris išmoko paisyti kitų asmenų interesų, padėtyje.

Mokesčių įstatymai kapitalistinėse ekonomikose į tai atsižvelgia; tačiau parama socialiai naudingoms veiklos rūšims nėra tokia gausi, kaip daugelis norėtų. Šią problemą galima išspręsti pakeičiant mokesčių lengvatų tvarką. Yra daug būdų, leidžiančių suteikti korporacijoms mokesčių lengvatas, tačiau, jeigu tarp tų būdų yra mažai tokių, kurie remia veiklą, laikomą naudinga visuomenei, tai priemonių šiam trūkumui pašalinti reikėtų ieškoti vyriausybės, o ne korporacijos priimamuose sprendimuose. Turint galvoje, kad korporacijos yra nepriklausomos, jos pirmiausia paisys savų vidaus interesų; tik tinkama atlygio struktūra gali pakeisti tokį savanaudišką elgesį ir priversti korporacijas paisyti kitų socialinių interesų.[9]

Faktas, kad doleris, kuriuo remiama tam tikra labdaringa veikla, korporacijai atsieina mažiau nei visą dolerį daugeliui korporacijų, išskyrus pavyzdžius apie Minneapolį, nėra pakankama paskata turėti išlaidų, nors jos ir būtų mažesnės. Norint sustiprinti korporacijos socialinės atsakomybės jausmą, reikia kuo daugiau dėmesio skirti paskatoms ir rezultatams, kuriuos jos duoda. Mokesčių įstatymas yra gerokai efektyvesnis būdas skatinti pelningas korporacijas įsigyti nepelningas korporacijas leidžiant pelningai korporacijai nurašyti mokesčius, nei skatinti remti visuomenei naudingas veiklos rūšis.

Galimų mokesčių lengvatų korporacijoms iš tiesų yra labai daug. Kituose šaltiniuose (Coleman, 1982 b) esu sakęs, kad galima skatinti korporacijas tapti tokiomis korporacijomis, kuriose skirtingų kartų pasiskirstymas atspindėtų kartų pasiskirstymą visuomenėje kaip visumoje. Mokesčių atidėjimas arba mokestis, atitinkantis išlaidas, kurios atsieina valstybei teikiant panašias paslaugas vaikams ir senyviems žmonėms, būtų paskata korporacijai. Socialiniu požiūriu būtų naudinga ir šiuolaikinės visuomenės amžiaus grupių segregacija bei paslaugų teikimas mažesne, mažiau centralizuota, žmogiškesne forma.

Išsisukinėjimo problemos ir korporacijos atsakomybė

Olsonas (1965) yra rašęs, jog viešųjų gėrybių teikimo logika reiškia, kad pramonės šakose, kurias sudaro mažos įmonės, bus mažiau dedama energijos siekiant prisidėti prie įmonių kolektyvinio intereso (pavyzdžiui, imtis lobistinės veiklos siekiant, kad būtų priimtas vienai ar kitai pramonės šakai naudingas įstatymas) nei tose pramonės šakose, kurias sudaro viena ar keletas didelių įmonių. Vieno veikla duoda naudos visiems, tačiau mažos įmonės atveju jos veiklos rezultatai nėra pakankamas

[9] Mokesčių politikos panaudojimas siekiant formuoti ir skatinti visuomenei naudingą veiklą iš korporacijų pusės yra filosofinis požiūris, neatsispindintis 1987 metų Jungtinių Valstijų mokesčių kodekso pakeitimuose, kuriais buvo sumažintos mokesčių nuolaidos už visuomenei naudingos veiklos rėmimą. Jei šiame tekste pateikta teorija yra teisinga, tokie mokesčių pakeitimai yra neteisingi.

pagrindas imtis vienos ar kitos veiklos. Bet įmonei, užimančiai didelę pramonės šakos dalį, verta stengtis, nors jos pastangos ir būtų naudingos toje pačioje pramonės šakoje esančioms mažoms įmonėms.

Panaši logika būdinga ir dviem socialiniu požiūriu atsakingos korporacijų veiklos lygmenims. Jei įmonė yra viena iš daugelio esančių mieste, jos dalyvavimas miesto reikaluose turės mažą poveikį miesto gyvenimo kokybei. Jos pačios darbuotojai patirs mažą poveikį, taigi ir jos veikla taip pat turės mažą poveikį savo aplinkai. Be to, įmonė ir tie, kurie kontroliuoja jos veiklą, gaus tik menką socialinį atlygį, kadangi indėlis į miesto reikalus gana mažas. Kitaip yra su įmone, kuri yra gana didelė, palyginti su miestu, kuriame ji yra. Jos veikla miestui yra reikšminga. Filantropinė veikla, kuri peržengia teisinių įsipareigojimų ribą, duoda įmonei šiek tiek naudos. Turbūt todėl anksčiau minėtuose miestuose – Ročesteryje, Niujorko valstijoje (kur dominuoja *Eastman Kodak*) ir Wilmingtone, Delaware'o valstijoje (kur dominuoja *Du Pont*) – daugiau užsiimama filantropine veikla nei tokiuose miestuose kaip Baltimorė, kur vyrauja smulkios įmonės. Skirtumo taip pat esama tarp situacijos Europoje ar Jungtinėse Valstijose ir situacijos Japonijoje, kur daugelis įmonių turi gyvenamuosius rajonus savo darbuotojams apgyvendinti (žr. Clark, 1979). Šiuose rajonuose esantys patogumai yra firmos darbuotojų privilegija, o ne paties miesto. Tokį japonų korporacijų paternalistinį požiūrį sąlygoja skirtingos paskatos, kurios įmanomos esant tokiai ekologinei struktūrai.

Akcininkai taip pat išsisukinėja. Smulkus akcininkas, būdamas įmonės savininkas, neturi nė menkiausios paskatos remti socialiniu požiūriu visuomenei naudingas veiklos rūšis, nes jo niekas neįvertins, jei jo įmonė užsiims tokia veikla. Tačiau stambus akcininkas, įmonės savininkas, susilauks pagarbos už firmos socialiniu požiūriu visuomenei ir miestui naudingą filantropinę veiklą. Taigi įmonėse, kur bendrovės kapitalas sukoncentruotas ne vienoje vietoje ir kur nė vienas investuotojas neturi didelės turto dalies, akcininkai gali daryti spaudimą valdytojams padidinti akcijų kainas ir dividendus; įmonėse, kurių kapitalas sukoncentruotas mažesniame skaičiuje rankų, labai tikėtina, kad savininkai bus suinteresuoti vykdyti socialiai atsakingą veiklą.

Ar galima įveikti išsisukinėjimo problemą ir paskatinti korporacijas vykdyti veiklą, kuri yra abipusiškai naudinga, kai joje dalyvauja visi, bet nėra naudinga, kai ją vykdo tik viena korporacija? Atsakymas – ne, negalima, kol nebus paskatos, kuriai esant, dalyvavimas tam tikroje veikloje tampa dalyvio interesu. Paskatas, priklausančias nuo dalyvavimo, Olsonas (1965) vadina atrankinėmis, arba selektyviomis, paskatomis (*selective incentives*). Dažniausia jų forma – bausmė už nedalyvavimą, o dalyvavimas paprastai įgyja tam tikrų mokesčių mokėjimo pavidalą. Tai vyriausybės nustatyti mokesčiai, mokesčio profsąjungai atskaitymas iš darbo užmokesčio, licencinės nuolaidos televizijos stotims už visuomeninių laidų transliavimą ir mokesčiai už benziną kelių priežiūrai.

Jei bausmė už mokesčių nemokėjimą yra paskata individams ir įmonėms remti (per mokesčius) viešai teikiamą veiklą, tai mokesčių lengvatos galėtų būti priemonė, skatinanti korporacijas remti kitas socialiniu požiūriu visuomenei naudingas veiklos rūšis. Taigi, norint išspręsti korporacijų išsisukinėjimo nuo socialiniu požiūriu visuomenei naudingos veiklos problemą, reikia tam tikrų selektyvių paskatų, kurios išplauktų iš anksčiau aptartos strategijos – atleisti nuo mokesčių siekiant skatinti dalyvavimą socialiniu požiūriu visuomenei naudingoje veikloje.

Korporacijos atsakomybė: apibendrinimas

Šiuolaikinė korporacija, kuri priklauso anoniminei investuotojų grupei ir yra valdoma profesionalių administratorių, yra naujo tipo veikėjas visuomenėje. Teisėje jis pripažįstamas kaip asmuo, kaip ieškinio subjektas ir objektas, bet ne visi tradiciniai socialinės kontrolės mechanizmai, taikomi fiziniams asmenims, yra tinkami siekiant skatinti jį veikti atsakingai. Tokie mechanizmai yra pats įstatymas, socializacija (nustatanti vidinius asmens elgsenos standartus) ir neformalios socialinės normos (teikiančios išorinius atlygius ir bausmes). Korporacijų atsiskyrimas nuo individualių asmenų ir jų konstravimas aplink pareigybes, kurias laikinai eina fiziniai asmenys, reiškia, kad socializacija ir normos, taikomos fiziniams asmenims, daugiau nebėra efektyvus būdas, garantuojantis atsakingą veiklą iš korporacijų pusės.

Išorinio reguliavimo didinimas buvo pagrindinė korporacijų socialinės kontrolės tendencija. Tai rodo staigus kontrolės institucijų pagausėjimas 7-ajame ir 8-ajame dešimtmečiuose Jungtinėse Valstijose. Tačiau yra pagrindo paklausti: ar esama alternatyvių korporacijos vidinių pokyčių, galinčių skatinti ją veikti atsakingai? Konkrečiai, ar direktorių valdyboje ir jos darbe įmanomi tokie pokyčiai, kurie, tapę įstatymo reikalavimu, galėtų priversti korporaciją elgtis atsakingiau? Mano išvada yra tokia, kad nėra vieno atsakymo, nes atsakymas priklauso nuo to, kokiems interesams atstovaujama, nes pagal tam tikrą korporacijos apibrėžimą vieni interesai yra vidiniai, o kiti – ne. Kalbant apie pirmuosius, apimančius savininkų ir investuotojų ir visų lygių darbuotojų interesus, direktorių valdybos ir jos darbo pokyčiai reikalingi tam, kad jie apimtų tuos interesus ar geriau juos atstovautų, gali būti veiksmingi. Vis dėlto lieka neaišku, ar kartais veiksmingas atstovavimas bei darbuotojų interesų įgyvendinimas neskatins veiksmų, darančių korporaciją ekonomiškai neefektyvią ir taip kenkiančių konkurencingai jos veiklai.[10]

Kalbant apie tuos interesus, kurie pagal korporacijos apibrėžimą yra išoriniai, atrodo, neįmanoma įsivaizduoti tokią direktorių valdybos sudėtį (ir jos darbą), kuri ne tik sugebėtų sėkmingai sulydyti nepaliaujamą vidinių interesų paisymą su dėmesiu išoriniams interesams. Vilčių teikia dviejų veiklos rūšių derinys. Pirmoji – praplėsti nepriklausomo audito sąvoką, kad būtų galima apimti interesus visų šalių, kurias dabartinio įstatymo numatytas auditas informuoja menkai arba visai neinformuoja: vartotojus, darbo jėgą (jei ji yra už korporacijos interesų ribų) ir kaimynus (kuriuos korporacijos veikla liečia tiesiogiai). Antroji – plačiai panaudoti mokesčių paskatas skatinant korporacijas remti tuos interesus ir veiklos rūšis, kurios yra už korporacijos ribų ir kurios yra visuomenės laikomos socialiai naudingos, bet neekonominės. Be šių mechanizmų, kiti mechanizmai taip pat galėtų duoti naudos ir korporacijai, ir išoriniams interesams, pavyzdžiui, reikalauti didesnės asmeninės atsakomybės iš korporacijos atstovų joms sąveikaujant su pašaliniais. Kadangi atstovavimo teisė neskuba pripažin-

[10] Dauguma tokios veiklos pavyzdžių yra susiję su didesnio darbuotojų skaičiaus, nei reikalinga efektyviai veiklai, išlaikymu. Vis dėlto gali būti, kad tokia išvada daroma vien dėl vaizduotės stygiaus. Pažangi firma, kurios veikla nukreipta į investuotojų interesus, turėdama perteklinio kapitalo, investuos į naują veiklą, kuri, kaip tikimasi, atneš pelno. Panašiai ir firma, kurios veikla nukreipta ir į investuotojų, ir į darbuotojų interesus, turėdama darbuotojų perteklių, turėtų žiūrėti į juos kaip į turtą ir ieškoti naujų veiklos rūšių, kaip efektyviai panaudoti papildomą darbo jėgą.

ti atstovaujamojo ir atstovo bendros atsakomybės už korporacijos veiklą, kurią vykdo korporacijos atstovas, ji gali paskatinti neatsakingus veiksmus iš atstovų pusės, kurie, sudėjus juos į visumą, virstų neatsakingu korporacijos elgesiu.

Kokia korporacijos sąvoka geriausia fiziniams asmenims?

Šiame skyriuje prielaidavau, kad korporacijos, kaip veikėjo, visuomenėje sąvoka yra tiek teoriškai naudinga, tiek normatyviai pageidautina. Tačiau teiginys apie jos normatyvinį pageidaujamumą gali būti neteisingas fizinių asmenų požiūriu. Kai kurie ekonomistai pradėjo žiūrėti į korporaciją kaip į daugybės rinkų sankirtą, kur sukuriama (ar prarandama) vertė (Fama, 1980). Tokia sąvoka apima pretendentų į likutį *(residual claimants)* grupę, kurie turi teises į visa, kas liko, kai visi rinkos sandoriai (su klientais, darbo jėga, tiekėjais, ir kapitalo šaltiniais) atlikti, ir kurie arba gaus pelno, arba patirs nuostolius priklausomai nuo sandorio baigties. Pagal šią koncepciją korporacija skyla į dvi sudėtines dalis. Nelieka vidaus ir išorės; socialinės atsakomybės problema neiškyla, nes nėra veikiančiojo asmens, kuriam būtų galima priskirti socialiai atsakingo asmens vaidmenį. Egzistuoja tik kiekvienoje iš rinkų besivaržantys veikėjai, ir kiekvienas veikėjas paiso savų interesų ir teisėtai nesirūpina kitų interesais.

Žinoma, teisinės idėjos keletą pastarųjų šimtmečių vystėsi. Kaip jau kalbėta 20 skyriuje, šiuolaikinė teisė korporacijai priskyrė asmens, turinčio teises ir interesus, asmens – galinčio būti ieškovu ar atsakovu teisme, vaidmenį. Vyraujant tokiai koncepcijai, tapo būtina atskirti korporacijos teises ir interesus nuo fizinio asmens teisių ir interesų. Tai buvo pasiekta, į pagalbą pasitelkus du metodus: pirma, teisė korporacijai pritaikė atstovo, kaip tarno, formą, tad atstovaujamasis (korporacija), o ne atstovas laikomas atsakingu už atstovo veiksmus, išskyrus tuos baudžiamosios atsakomybės atvejus, kai atstovas sąmoningai korporacijos vardu užsiimdavo neteisėta veikla. Antra, buvo įvestas ribotos atsakomybės principas siekiant apsaugoti grupę fizinių asmenų, dalyvaujančių korporaciniame versle.

Norint taip pakeisti korporacijos koncepciją, kad korporacija būtų suprantama ne daugiau kaip daugybė rinkos sandorių santaka, reikėtų keisti ir abu tuos teisinius principus. Tada tam tikra fizinių asmenų grupė turėtų būti laikoma asmenimis, asmeniškai atsakingais už korporacijos veiksmus. Tai būtų arba atstovai, vykdę veiksmus, arba direktorių valdyba. Pastarieji nebūtų daugiau laikomi vien akcininkų atstovais, o akcininkai būtų laikomi tik investuotojais, o ne savininkais ar pretendentais į likutį (*residual claimants*). Korporacijos veiklos sustabdymo atveju tam tikra pretenzijų į turtą seka būtų aiškiai apibrėžta, kaip yra ir šiuo metu. Direktorių valdyba taptų patikėtinių valdyba, kurios nariai būtų asmeniškai apdrausti civilinės atsakomybės draudimu (kas iš tikrųjų vis dažniau pasitaiko direktorių atveju). Tam, kad asmenys būtų motyvuoti užimti atstovų pareigas, atsakomybės draudimu taip pat turėtų būti apdrausti kai kurie atstovai, iš kurių būtų reikalaujama daugiau asmeninės atsakomybės už jų veiksmus nei šiuo metu.

Atrodo, kad įstatymas juda šia kryptimi per teismų sprendimus, kuriais reikalaujama vis didesnės asmeninės direktorių ir atstovų atsakomybės. Tačiau lieka klausimas: jei direktoriai išties taptų patikėtiniais (*trustees*), kokiems interesams jie atstovautų?

Vienas atsakymas yra toks, jog jie taptų visuomenės, kaip visumos, interesų patikėtiniais. Tokių korporacijų, kurios yra tam tikros nacionalinės valstybės vidinė sudėtinė dalis, atveju, tai iš esmės prilygsta nacionalizacijai, nors ji turėtų mažiau pasekmių, palyginus su korporacijos nacionalizacija, kaip šiuo metu suprantama ir teisiškai apibrėžiama. Tarptautinių korporacijų atveju į klausimą, kokių interesų patikėtiniais taptų direktoriai, atsakyti ne taip lengva.

Antrasis atsakymas į klausimą, kokiems interesams patikėtiniai tarnautų, išplauktų iš anksčiau minėto principo: patikėtiniai tarnautų interesams tų, kurie susiduria su neigiamais korporacijų egzistavimo ir galios išoriniais poveikiais. Esu anksčiau minėjęs keletą tokių interesų: vaikų priežiūra, jaunimo socializacija, asmenų, kuriems būtina globa, priežiūra bei samdomam darbui netinkami asmenys. Vis dėlto, jei būtų vadovaujamasi šiuo kriterijumi, reikėtų detalesnės korporacijų neigiamų išorinių poveikių asmenims visuomenėje analizės.

22

NAUJOS KARTOS NAUJOJOJE SOCIALINĖJE STRUKTŪROJE

20 skyriuje aprašomi ypač svarbūs visuomenės struktūros pokyčiai, įvykę per pastaruosius keletą šimtmečių (ypač dramatiški jie buvo per pastaruosius pusantro šimto metų). Pasikeitė pagrindinės sudedamosios dalys, kurias socialinėje veiksmo teorijoje imta traktuoti kaip veikėjus visuomenėje. 20 skyriuje kalbama ir apie tai, kad tuo laikmečiu korporaciniai veikėjai įgavo naują formą, jie tapo nepriklausomi visuomenėje, nesusieti jokiais pastoviais ryšiais nei su fiziniais asmenimis, nei su kitais korporaciniais veikėjais. Pastaraisiais metais šių naujų korporacinių veikėjų ėmė taip daugėti, kad radosi grėsmė kitam struktūriniam elementui, kuris dar nuo priešistorės laikų sudarė pamatinį socialinės struktūros statinį – šeimai.

Šių dviejų socialinės struktūros komponentų konfliktas pats savaime yra įdomi ir svarbi raida socialinėje istorijoje. Tačiau šis konfliktas yra svarbus dar ir todėl, kad vienas jo komponentas – šeima – yra toks vienetas, kuriame naujos visuomenės kartos nariai yra auklėjami ir ugdomi iki pilnametystės. Naujieji korporaciniai veikėjai yra specializuoti ir vieno kokio nors siauro tikslo siekiantys subjektai; jie yra sudedamoji dalis struktūros, kuriai būdingas aukštai išvystytas darbo pasidalijimas ir kurioje nėra vietos vaikų auginimui. Tad ir kyla klausimas: kaip tokia visuomenė reprodukuos save, kai šis naujasis socialinės struktūros komponentas vis labiau ima dominuoti?

Šeimos ir korporacijos konfliktas

Pirmiausia būtų naudinga pasiaiškinti, kaip reiškiasi šeimos ir naujosios korporacinės visuomenės struktūros konfliktas. Šeima visada buvo tokia esybė, kurioje vyksta

įvairiarūšė veikla: ekonominė gamyba, bendras vartojimas, prokreacija, vaikų socializacija ir laisvalaikio veikla. Apskritai šeima negali būti laikoma tokiu tikslingu veikėju, apie kurį kalbama šioje knygoje, nes šeimos negalima apibūdinti kaip turinčios tikslą, kurio ji siektų savo veiksmais. Šeima, kaip visuomenė paimta kartu, bet mažesnio masto, yra veiksmo sistema, sudaryta iš tarpusavyje susijusių tikslingų veikėjų. Kai kuriais atvejais šeima gali būti laikoma tikslingu veikėju, nes ji yra esybė, kurios interesų vardu veikia fiziniai asmenys; pavyzdžiui, kartais asmenys sako, kad jie vienaip ar kitaip elgiasi norėdami „išsaugoti šeimos garbę". Kai kada šeima veikia kaip vienetas, kad pasiektų tikslus, kuriuos galima apibūdinti kaip šeimos tikslus ar siekius.

Būtų naudinga pasiaiškinti, kada ir kokiems tikslams esant veiksmo sistema turėtų būti vadinama veikėju. Pavyzdžiui, vabzdžių būryje, dūzgiančiame karštą vasaros dieną, kiekvienas atskiras vabzdys dideliu greičiu zuja šen bei ten greičiausiai šiaip, be tikslo arba turėdamas vieną ar kitą savo tikslą. Tačiau būrys, kaip visuma, juda vienokia ar kitokia trajektorija, pakimba ore, pasklinda ar vėl susirenka draugėn ir toliau tvarkingai skrenda tarsi būtų vienas organizmas. Biologus jau seniai žavėjo tai, kas galėtų būti vadinama nefiziškai vientisais (*non-physically-contiguous*) organizmais, savarankiškais vienetais, kuriuos sudaro atskiri fiziniai komponentai, veikiantys kartu kaip vientisas ir tikslingas veikėjas ir negalintys išgyventi pavieniui. Taigi, kaip vabzdžių būrys gali būti laikomas veikėju, taip ir šeima kartais gali būti juo laikoma.

Įvairios šeimos veiklos rūšys daro stiprius išorinius poveikius viena kitai. Pavyzdžiui, vaikai visada buvo auginami kartu užsiimant ir kitomis veiklos rūšimis, ypač ekonominės gamybos ir vartojimo veikla. Kaimo kultūroje vaikai kartu su motina (El Hakim, 1972, aprašo vieną Čado kaimą) arba tėvu eidavo dirbti į laukus (žr. Whiting ir Whiting, 1975, kur aprašyti skirtingų kultūrų įvairūs šių veiklos rūšių variantai). Tradiciškai vaikai padėdavo motinai nudirbti namų ūkio darbus ir taip patys išmokdavo dirbti produktyviai. Namų ūkiuose, kur užsiimama įvairiais amatais ar prekyba, vaikai nuo pat mažens išmoksta atlikti nesudėtingas užduotis, būdingas tam amatui ar verslui, o paaugę gali atlikti ir svarbesnius darbus (žr. Ariès aprašymus, 1962). Tokiose šeimose vyresni vaikai padeda prižiūrėti mažesniuosius ir taip įgyja vaikų auginimo įgūdžių.

Taigi namų ūkiui būdinga bendra kelių produktų gamyba, viena iš jų – vaikų auginimas. Į vaikų auginimą galima žiūrėti ir kaip į šalutinį kitų veiklos rūšių produktą tradicinėje šeimoje.

Kartu su industrine revoliucija įvyko ir svarbūs tradicinės socialinės struktūros pokyčiai, nes ekonomiškai produktyvios namų ūkio veiklos dalis buvo iš jos ekstrahuota. Namudinė gamyba, kurios dėka produktyvi veikla išliko namų ūkio aplinkoje, buvo pirmasis bandymas asimiliuoti esamos socialinės struktūros technologinius pokyčius (žr. Smelser, 1959). Tačiau socialinė struktūra palaipsniui prisitaikė prie ekonominės raidos pasinaudojusi naująja korporacine forma – fiktyviuoju asmeniu (aprašytu 20 skyriuje). Ši korporacinė forma, kuri 1850 metais davė pradžią šiuolaikinei korporacijai, buvo ypač palanki technologiniams pokyčiams (ir toliau, kaip atrodo, lieka pagrindiniu struktūriniu-socialiniu įrankiu, padedančiu įgyvendinti pokyčius). Naujieji korporaciniai veikėjai didelę gamybos dalį perkėlė iš namų ūkio į vienokį ar kitokį *locus*, esantį už namų ūkio ribos: į gamyklą arba įstaigą. Ši ekonominė veikla, vykstanti už namų ūkio, turėjo tokią formą, kurioje vyras ir tėvas mainė savo darbo jėgą į piniginį atlygį šeimai išlaikyti.

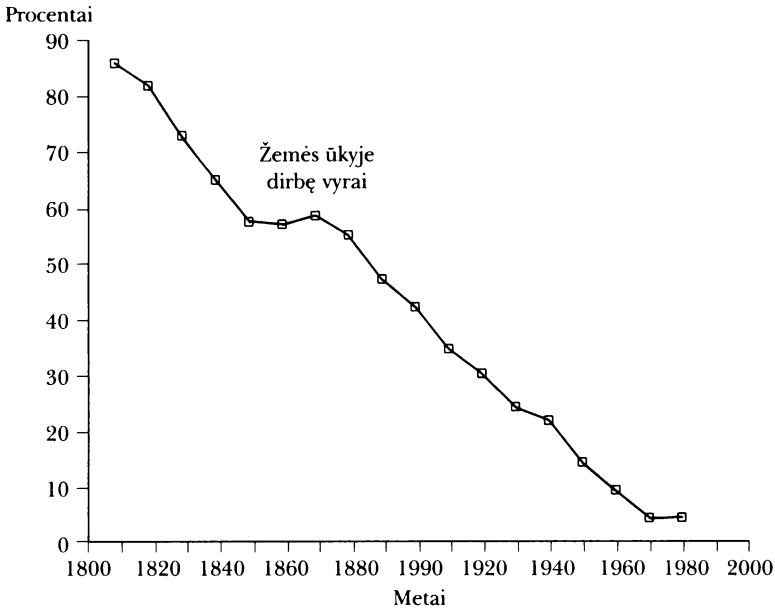

22.1 pav. Vyriškosios darbo jėgos, dirbusios žemės ūkyje 1810–1980 metais, procentinė dalis (U. S. Bureau of the Census, 1975, 182–282 lentelė; ir U. S. Bureau of the Census, 1984).

Vyriškosios darbo jėgos, dirbančios žemės ūkyje, dalis bendrame dirbančių žmonių skaičiuje yra šio pokyčio masto ir laiko indikatorius, matuojantis jį netiesioginiu būdu. Nors ir nėra tolygus darbui namų ūkyje (kadangi į jį neįeina amatai ar prekyba, kuriais užsiimama namų ūkio aplinkoje ar visai šalia namų ūkio), darbas fermoje šiek tiek prilygsta darbui namų ūkyje, jei laikysime, kad namų ūkis apima ir fermą. Iš 22.1 paveikslo matyti, kaip dalis vyriškosios darbo jėgos, dirbančios žemės ūkyje Jungtinėse Valstijose, sumažėjo nuo beveik 87 proc. 1810 metais iki beveik 3 proc. 1980 metais. Panašaus pobūdžio mažėjimas būdingas ir kitoms išsivysčiusioms valstybėms. Tad mažiau nei per du šimtmečius namų ūkio struktūra pasikeitė nuo tokios, kuriai esant beveik visas vyro darbas vyko namų ūkyje, iki tokios, kuriai esant beveik nebevyksta joks darbas. Tokie radikalūs pokyčiai iš namų ūkio išplėšė vieną iš veiklos rūšių, kuri buvo bendra namų ūkio gamybos dalis. Be to, nukentėjo ir tam tikri vaikų auginimo aspektai, kurie buvo bendros namų ūkio gamybos dalis. Galimybė įgyti darbo įgūdžių, kuriuos maži ir paaugę vaikai, ypač berniukai, gaudavo pačiame namų ūkyje ar šalia jo, vis labiau tapo mažiau įmanoma.[1]

Beveik tuo pačiu metu mokyklinis lavinimas iš elitinės veiklos, kurioje dalyvavo tik nedidelė kiekvienos vaikų kohortos dalis, virto masine veikla, aprėpusia beveik ištisą

[1] Aišku, visi pokyčiai priklausė nuo didesnio fermos produktyvumo, dėl to darbas namų ūkio fermoje galėjo išmaitinti vis daugiau ir daugiau kitų namų ūkių. Žemės ūkio gamyba ir toliau dažniausiai liko viena iš namų ūkio veiklos rūšių (išskyrus vaisių ir daržovių auginimą, kur gana neseniai imta plačiai taikyti migrantų darbą; tad fermos dabar gali būti laikomos gamyklomis laukuose).

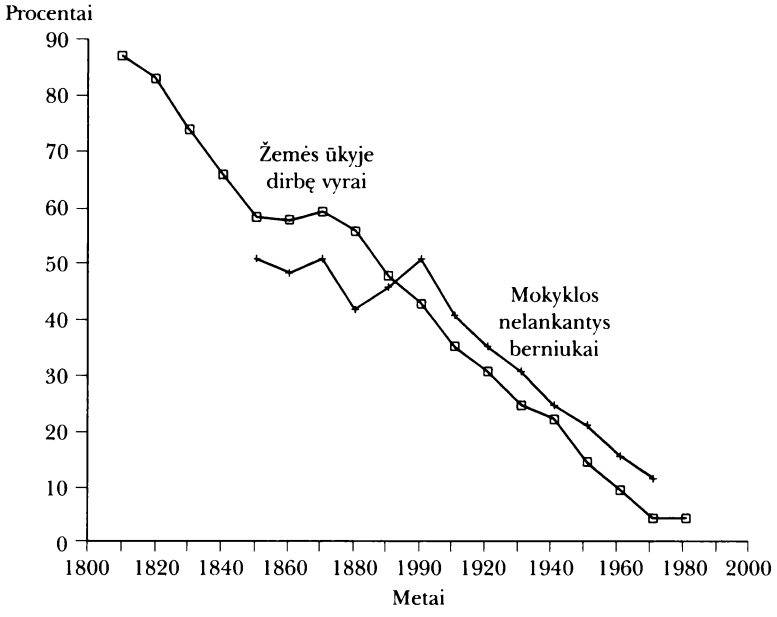

22.2 pav. Vyriškosios darbo jėgos, dirbusios žemės ūkyje 1810–1980 metais, procentinė dalis ir 5–19 metų berniukų, nelankiusių mokyklos 1850–1970 metais, procentinė dalis (berniukų mokyklos lankomumo duomenys iš: *U. S. Bureau of the Census*, 1975, H433–441 lentelė.)

kohortą. 22.2 paveiksle greta kreivės, rodančios vyriškosios darbo jėgos, dirbusios žemės ūkyje, dalį, esanti kita kreivė rodo 5–19 m. berniukų, nelankančių mokyklą, proporciją 1850–1970 metais. Šių dviejų kreivių panašumas reiškia, kad vyrui ir tėvui palikus namų ūkį ir išėjus dirbti mainais už piniginį atlygį, darbinių įgūdžių diegimą namų ūkyje (mažų mažiausiai berniukams) pakeitė masinis visuomenės mokyklinis lavinimas. Nors ir būtų per daug paprasta teigti, kad masinis mokyklinis lavinimas buvo atsakas į vyro egzodą iš namų, nėra abejonių, kad toks teiginys iš dalies yra teisingas.[2] Šio egzodo rezultatas yra tas, kad namų ūkiai prarado dvi glaudžiai susijusias veiklos rūšis, vykusias jų viduje: produktyvią vyro veiklą (ir jo buvimą namuose dienos metu) ir vaikų rengimą būsimajai produktyviai veiklai.

Tuo metu šeimos ir korporacijos konfliktas nebuvo ryškus. Darbas už piniginį atlygį dažnai buvo dirbamas fiziškai arti namų ūkio, vienas ar kitas darbas – gaunamas šeimos ryšių dėka, o daugelis verslo įmonių formavosi iš šeimos ir versle įdarbintų kaimynų. Tačiau tolesni pokyčiai didino namų ūkio ir vyro darbo perskyrą: verslo įmonės augo, urbanizacija spartėjo, asmeninis transportas tobulėjo. Išaugęs gamyklų ir įstaigų dydis bei ekonominės veiklos susigrupavimas davė pradžią urbanizacijai. Gyventojų ir ekonominės veiklos miesto vietovėse tankis sąlygojo veiksmingą namų ūkio ir vyro darbo socialinę perskyrą, nors geografinis at-

[2] Faktas, kad kiek vėliau į mokyklą pradėta leisti ir mergaites, nors šiuo periodu beveik visų moterų produktyvi veikla bei būsimoji jų dukterų produktyvi veikla liko namų ūkyje, rodo, kad jokio vidinio ryšio tarp tėvo išėjimo iš namų ir masinio visuomenės mokyklinio lavinimo nėra.

stumas nuo namų iki darbo vietos ir buvo nedidelis. Plačiai paplitus asmeniniam transportui – nuosaviems automobiliams – 4-ajame dešimtmetyje, socialinė namų ūkio ir vyro darbo perskyra daugiau nebepriklausė nuo didelio miestų centrų tankio. Fizinė gyvenamosios vietos dispersija priemiesčiuose buvo suderinama su darbo vietų koncentracija už namų ūkio ribų – korporacijose, kurios nebuvo namų ūkio vedinys.

Šiuolaikinėje industrinėje visuomenėje esama dviejų paralelinių organizacinių struktūrų: tai pirmapradė struktūra, kuri remiasi šeima ir yra šeimos vedinys; ir naujesnė struktūra, sudaryta iš tikslingų veikėjų, visiškai nepriklausomų nuo šeimos. (Šią struktūrą vadinsiu tikslinga (*purposive*) ir kontrastingai ją gretinsiu su pirmaprade struktūra.) Pirmapradę struktūrą sudaro šeima, šeima ir artimieji (*extended family*), kaimynai ir religinės grupės. Tikslinga struktūra sudaro ekonominės organizacijos (kaip antai firmos, profesinės sąjungos, profesinės asociacijos), kokio nors vieno tikslo siekiančios savanoriškos asociacijos ir vyriausybė.[3] Mažiau išsivysčiusiose šalyse (pavyzdžiui, Libane ar kitose Viduriniųjų Rytų arabų valstybėse) vyraujančiose socialinėse sistemose ekonominės ir vyriausybinės organizacijos (ir net privačios armijos) yra šeimos ir klano tęsiniai (*extensions*). Tačiau šis socialinės raidos periodas jau seniai praeitas šiuolaikinės industrinės visuomenės etapas.

Tikslingos socialinės struktūros, nepriklausomos nuo šeimos ir jos, sukūrimas palengvino įvairių veiklos rūšių slinktį iš namų ūkio ir šeimos pagrindu grindžiamos pirmapradės socialinės struktūros virsmą tikslinga struktūra. Šeimoje abipusę kartų priklausomybę dažniausiai sudarė dvi pakopos. Pirmoji – kai vaikai priklauso nuo savo tėvų, kurie jais rūpinasi ir išleidžia į mokslus – arba čia pat, namuose, tėvai juos moko, arba remia (finansiškai ar kitais būdais) besimokančius kitur. Antroji – kai tėvai, būdami senyvo amžiaus, tapdavo priklausomi nuo vaikų. Ši abipusė priklausomybė vis dėlto sumažėjo, nes padidėjo pensijų fondai ir pensijų draudimai – taip atsakomybę už senyvų žmonių priežiūrą iš pirmapradės struktūros perėmė tikslinga struktūra. Įvairiose šalyse šią atsakomybę prisiėmė skirtingos tikslingos struktūros dalys. Japonijoje, kur šiuolaikinės korporacijos yra labiau tiesioginis paternalistinio namų ūkio vedinys nei šiuolaikinės korporacijos Europoje (Japonija nepatyrė revoliucijų intervencijos, kuri būtų atskyrusi feodalinę visuomenę nuo šiuolaikinės visuomenės), šią atsakomybę, kuri kažkada priklausė šeimos sričiai, paprastai perėmė korporacijos; Europoje ir Jungtinėse Valstijose šią atsakomybę prisiėmė valstybė. Šio perėjimo iš pirmapradės struktūros į tikslingą struktūrą greičio ir pradžios skirtumus sąlygojo atsitiktiniai skirtumai, kaip antai Bismarcko troškimas užtikrinti asmenų lojalumą naujajai Vokietijos valstybei, ar didesnė nacionalinės vyriausybės centralizacija Anglijoje ir Jungtinėse Valstijose.[4] Tačiau tokie poslinkiai įvyko visose industrinėse visuomenėse.

[3] Mokyklas kartais galima priskirti pirmajai, o kartais ir antrajai struktūrai, nes mokyklos yra ir šeimos atstovai, ir kaimynai, ir valstybės bei didesnės visuomenės dalies atstovai (žr. Coleman ir Hoffer, 1987, 1 sk.).

[4] Skocpolas ir Orloffas (1986) mano, kad vyriausybės struktūros pokyčiai yra svarbūs, nes jie liečia socialinę veiklą, kurią vykdyti prisiima vyriausybė. Tačiau vpač stebina tai, kad per ilgą istorijos tarpsnį ši socialinė struktūra kartu su savo prisiimtomis pareigomis ir sudaryta iš šiuolaikinių tikslingų korporacinių veikėjų išliko vienoda ir nepakitusi. Šios pareigos per visą istoriją ir priešistorę visada buvo šeimos ir jos tęsinių pareigos.

Be abejo, toks atsakomybės už rūpestį senyvais, savimi nesugebančiais pasirūpinti asmenimis poslinkis keičia paskatas pirmojoje abipusės priklausomybės santykių šeimoje pakopoje. Jei iš vaikų daugiau nesitikima, kad jie bus parama senatvėje, jų auginimas ir išmokslinimas nebėra laikomi investicija į savo ateitį. Jei vaikų sėkmė neatneša tėvams konkrečios naudos, tada tėvų paskata padėti vaikams sėkmingai įsitvirtinti mažėja. Tai gali turėti tam tikras pasekmes. Pirma, susilpnėja paskata turėti vaikų (kartu mažėja ir gimstamumas) ypač toms sutuoktinių poroms, kurios yra linkusios planuoti nėštumą; tad vargu, ar jos norės turėti vaikų. Antra, susilpnėti turėtų ir paskatos investuoti į vaikų išsilavinimą, nes tėvams mažiau rūpės vaikų išsilavinimas, tad ir mažiau bus noro investuoti į vaikų mokslą. Pirmoji implikacija, be abejo, jau pasitvirtino šiuolaikinėje Vakarų visuomenėje – gimstamumas gerokai sumažėjo, o daugiau vaikų gimsta žemesniuose visuomenės sluoksniuose. Duomenys apie antrąją implikaciją yra dviprasmiškesni, tačiau jie šiek tiek patvirtina argumentą, jog tėvų investicijos į vaikus sumažėjo, kai vaikai tapo mažiau svarbūs tėvų finansiniam saugumui ateityje.

Vis dėlto tai yra tik dalies veiklos rūšių, kurios kažkada viena su kita siejosi šeimoje, atitrūkimas. Pirmapradė struktūra ima irti, nes jos funkcijas perima naujieji korporaciniai veikėjai. Pavyzdžiui, kadangi didesnė vyro veiklos dalis vyksta tikslingoje struktūroje, darbo vietoje, mažai tikėtina, kad jo laisvalaikio veikla ir jo šeimos artimųjų ar šeimos kaimynijos laisvalaikio veikla bus bendra, ir todėl vargu ar ji apims įvairias šeimos kartas. Kokteilių vakarėliai tėvams ir roko koncertai vaikams išstumia bendrą laisvalaikio veiklą. Plati komercinių pramogų, skirtų konkrečioms amžiaus grupėms, pasiūla išstumia šeimos ir kaimynijos struktūras, jungiančias įvairias kartas, kurios kaip šalutinius produktus augino vaikus ir organizavo laisvalaikį.

Esama dar vienos veiklos iš namų ūkio į šiuolaikinę korporacinę struktūrą slinkties, kurios poveikis prilygsta vyro išėjimui iš namų ūkio dirbti į už namų ūkio esančią darbo vietą. Ta slinktis – tai moters išėjimas iš namų ūkio į už namų esančią darbo vietą. Tai darydama moteris perkėlė savo dienos meto veiklos *locus* iš pirmapradės struktūros – šeimos – į tikslingą struktūrą – korporacinių veikėjų pasaulį. 22.3 paveiksle pateiktos dvi kreivės: viena rodo vyro pasitraukimą iš žemės ūkio, kita – moters įsitraukimą į darbo jėgą. Šis moters išėjimas iš namų iš dalies prilygsta vyro išėjimui iš namų ūkio, tačiau moteris iš namų ūkio išėjo šimtmečiu vėliau. Ir ši slinktis nė kiek nemažėja, ji itin ryški tarp motinų, turinčių ikimokyklinio amžiaus vaikų.

Vyro išėjimas iš namų ūkio (ir galiausiai iš kaimynijos) užsiimti produktyvia veikla tikslingoje socialinėje struktūroje turėjo didžiulį poveikį vaikų auginimui, nes jis buvo galinga jėga, davusi pradžią masiniam mokykliniam vaikų lavinimui. Moters išėjimas iš namų ūkio užsiimti produktyvia veikla, reikia manyti, taip pat turės didžiulį poveikį namams. Išėjus vyrui iš namų ūkio, namuose liko vienas suaugęs, tačiau išėjus moteriai, namuose neliko nieko. Pasitraukus vyrui iš namų, nebeliko ir galimybės berniukams įgyti profesinių įgūdžių namuose ar kaimynijoje, o moteriai palikus namus, nebeliko kitų įgūdžių įgijimo galimybių. Kalbant apie tai, ko neteko vaikai, galima sakyti, kad moteriai išėjus iš namų ūkio, sumažėjo daugelis kasdienės veiklos rūšių, kurių atžvilgiu vaikų auginimas buvo šalutinis produktas.

Viena iš esminių tokių namų ūkio veiklos rūšių, kuri pastaruoju metu nyksta, nes vis daugiau moterų ir motinų išeina į darbą, yra maisto gaminimas. Staigus

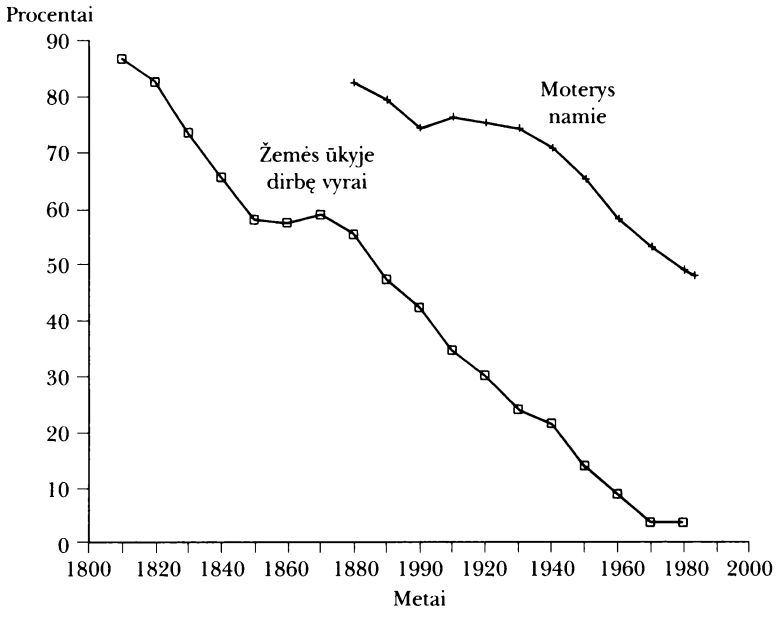

22.3 pav. Vyrų darbo jėgos, dirbusios žemės ūkyje 1810–1980 metais, procentinė dalis ir moterų, kurios nebuvo įdarbintos kaip mokama darbo jėga 1880–1982 metais, procentinė dalis (duomenys apie moteris iš: *U. S. Bureau of the Census*, 1975, D49–62 lentelė ir *U. S. Bureau of the Census*, 1984).

greito maisto (šalia kitų maisto pramonės mažų kaštų segmento komponentų) restoranų paplitimas rodo greitį, kuriuo maisto valgymo veikla pereina iš pirmapradės namų ūkio struktūros į tikslingą šiuolaikinių korporacinių veikėjų struktūrą. Dar esama šeimų, kurios valgo restoranuose kartu, tačiau kitos drauge nebevalgo.

Pajamų paskirstymas vaikams naujojoje socialinėje struktūroje

Kadangi šiuolaikiniai korporaciniai veikėjai ėmė išstumti šeimos funkcijas, esama dar vienos pasekmės būsimosioms kartoms. Ji liečia pajamų paskirstymą tarp kartų. Ekonomistai ištyrė pasekmes, su kuriomis susiduriama, kai tėvai padalija vaikams palikimą nelygiomis dalimis (Becker ir Tomes 1979, 1986; Loury 1981). Ta analizė prielaidavo tam tikrą vaikų namų ūkiuose skirstinį. Šiame skyriuje aptarsiu šio skirstinio pokyčių padarinius.

Visuomenėje, kurią sudaro save išlaikantys namų ūkiai, kiekvienas namų ūkis pasigamina beveik viską, ką jis suvartoja. Prieš kokį šimtą metų tokia daugumos namų ūkių ekonominė struktūra buvo būdinga net ir labiausiai ekonomiškai išsivys-

čiusiose visuomenėse. Tokioje struktūroje ekonominių gėrybių paskirstymo problemos apsiribojo išteklių paskirstymu (dažniausiai žemės), su kurių pagalba tos gėrybės gaminamos. Bet kokių visuomenės funkcionavimo neefektyvumų, atsiradusių dėl netobulų makrosocialinių institucijų, padariniai buvo palyginti nedideli, nes visuomenė susideda iš daugelio mažų, silpnai tarpusavyje sąveikaujančių, beveik uždarų socialinių sistemų.

Ekonomikai keičiantis nuo savęs išlaikančios ekonomikos (*subsistence economy*) į mainų ekonomiką, pagrindinis ekonominių gėrybių paskirstymo metodas buvo paprasčiausias tęsinys to, kuris jau seniai egzistavo ekonominėje superstruktūroje, esančioje už namų ūkio ribos: atlyginimas mainais už darbą ir darbo panaudojimas (dažniausiai vykdomas naujųjų korporacinių veikėjų) gaminti gėrybėms, kurios vėliau buvo keičiamos į pinigus, kuriais buvo mokėtas atlygis. Viena ekonominė sistema, sudaryta iš tarpusavyje susijusių dalių, išstūmė daugybę paprastai savarankiškų namų ūkių sistemų.

Vis dėlto tik dalis namų ūkio ekonomikos buvo pakeista ekonomika, sudaryta iš tarpusavyje priklausomų dalių. Namų ūkiui būdinga paskirstymo sistema grindžiama bendruomenės principu. Namų ūkio ekonomikoje visi nariai dalyvauja ir kuriant bendrą produktą, ir jį suvartojant, tarpusavyje nebalansuojamos individualios sąskaitos. (Žinoma, bendruomeninis paskirstymas nereiškia lygaus balso teisės; jis yra suderinamas su itin centralizuota valdžia; apie tai liudija patriarchaliniai namų ūkiai ir charizmatinės bendruomenės.) Pradėjus mainyti darbo jėgą į darbo užmokestį, o darbo užmokestį keisti į vartojimo prekes, sudaryta iš tarpusavyje priklausomų dalių ekonomika užėmė namų ūkio ekonomikos vietą, o bendruomeninė pasiskirstymo sistema liko, tačiau neapsieita be tam tikrų būtinų pokyčių. Pajamos namų ūkį pasiekdavo per vieną šeimos maitintoją (kai kuriais atvejais – per kelis) ir būdavo paskirstytos visiems namų ūkio nariams kartu su kitomis namų ūkyje vis dar kuriamomis gėrybėmis bei paslaugomis.

Tam, kad šis bendruomeninis paskirstymas visiškai papildytų pajamų paskirstymą per darbo rinką, namų ūkiai turi būti pakankamai platūs, kad apimtų visus asmenis. Vienaip ar kitaip tokia prielaida nebėra tinkama. Namų ūkis buvo vienetas, kuriame darbo užmokestis – vieno nario, šeimos maitintojo, gaunamas iš naujojo korporacinio veikėjo už darbą – buvo skirstomas bendram vartojimui. Tačiau namų ūkis suiro kartu su šeima. Pirmasis skilimas įvyko tada, kai ekonominis vienetas, jungiantis tris kartas (jį galėjo sudaryti daugiau nei vienas namų ūkis, tačiau kaip vartojimo vienetas jis paprastai buvo vieningas) ir turintis darbingą šeimos maitintoją, užleido vietą branduolinei šeimai kaip pagrindiniam ekonominiam vienetui. Mažesnių vienetų aibė, užėmusi išplėstinio ekonominio vieneto vietą, ne visuomet turėjo maitintoją: peržengę darbingo amžiaus ribą šeimos nariai liko be pajamų, o išlaikomi nariai – giminaičiai, kuriems seniau atsirasdavo vietos įvairiose namų ūkio srityse, atsidūrė likimo valioje. Išplėstinio vieneto, kuriame dalintasi pajamomis, suirimo poveikį sušvelnino (ir kartu pagreitino) pensijų įvedimas – ir privačių (finansuojamų paties asmens nuosavomis santaupomis jaunesniame amžiuje), ir valstybinių (finansuojamų valstybės iš visų pajamų).

Antroji šeimos bendruomeninio paskirstymo funkcijos nuosmukio pakopa radosi, kai pradėjo irti pati branduolinė šeima; vis daugiau vaikų gimė ir augo namų ūkiuose, kurie neturėjo šeimos maitintojo – iširus santuokai arba gimstant nesan-

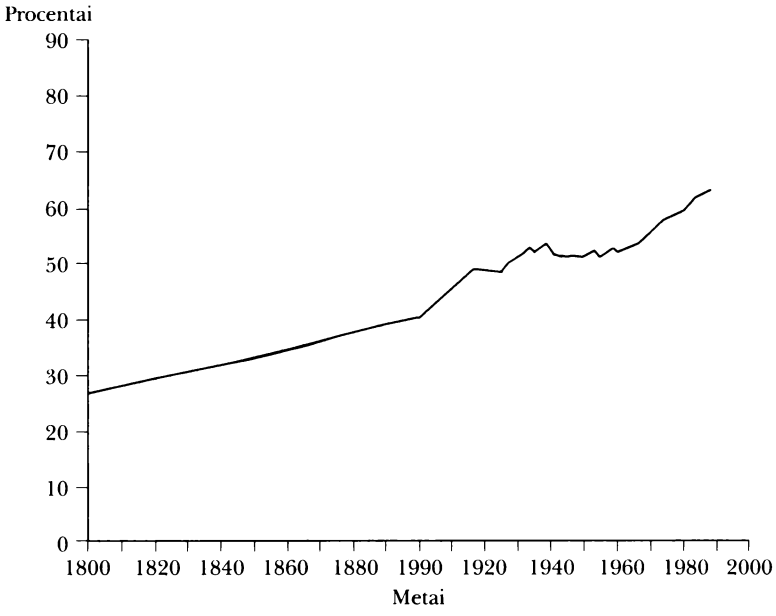

22.4 pav. Namų ūkių, kuriuose nėra vaikų (asmenų iki 18 m.), procentinė dalis Jungtinėse Valstijose 1870–1983 metais (duomenys apie 1875 metus iš: *Pryor*, 1972, ir perskaičiuoti imant visus namų ūkius kaip pagrindą; 1930 metų duomenys iš: *U. S. Bureau of the Census*, 1930; juose padaryta interpoliacija, nes buvo surinkti duomenys apie jaunesnius nei 21 m. amžiaus asmenis; 1940, 1946, 1947 ir 1949 metų duomenys iš: U. S. *Bureau of the Census*, 1947, 1949; duomenys apie 1950–1970 m. iš: *U. S. Bureau of the Census*, 1975; duomenys apie 1971–1983 m. iš: *U. S. Bureau of the Census*, 1984).

tuokiniams vaikams. Ši pakopa, prasidėjusi dvidešimtojo a. paskutinįjį ketvirtį, sugriauna didelę šeimos bendruomeninio pajamų dalijimosi funkcijos dalį.[5]

22.4 paveiksle matyti procentinė namų ūkių, kuriuose nesama vaikų iki 18 metų, dalis Jungtinėse Valstijose 1870–1983 metais.

Nacionalinių pajamų dalis paskirstyta namų ūkiams su vaikais, ir taip pajamų dalis, skirta vaikų auginimui, gerokai sumažėjo, o namų ūkių, kuriuose nėra vaikų, dalis padidėjo. Tai matyti iš 22.1 lentelės, rodančios, kokios pajamos tektų vienam vaikui, palyginti su tomis pajamomis, kurias gauna vidutinis suaugęs asmuo (padarius tam tikras prielaidas) trim laiko momentais: 1870, 1930 ir 1983 metais; laikomasi prielaidos, kad kiekvieno namų ūkio pajamos yra vienodos, kad kiekviename bevaikiame namų ūkyje yra du suaugusieji, kad vidutiniškai yra trys vaikai kiekviename namų ūkyje, kuriame esama vaikų, ir kad pajamos po lygiai dalijamos namų ūkių viduje, bet ne tarp namų ūkių. Remiantis šiomis prielaidomis, darbo užmokestis namų ūkyje, kuriame esama vaikų, turi būti dalijamas į penkias dalis, o tas pats

[5] Ypač didelis išsiskyrusių ir pajamas turinčių bei alimentus vengiančių mokėti tėvų skaičius yra reikšmingas rodiklis, kad pajamų perskirstymas net savo vaikams nebėra veiksmingas, suirus namų ūkiui kaip organiniam vienetui.

22.1 lentelė. Bevaikių namų ūkių dalis ir reliatyvios pajamos vienam vaikui

	1870	1930	1983
Bevaikių namų ūkių dalis	0,27	0,40	0,64
Vienam vaikui tenkančių pajamų santykis su vienam suaugusiajam tenkančiomis pajamomis	0,71	0,63	0,51

Pastaba: Vadovaujamasi prielaida, kad namų ūkyje yra du suaugusieji, iš kurių vienas yra šeimos maitintojas, kad kiekviename namų ūkyje yra trys vaikai, kad maitintojai uždirba po lygiai ir kad uždirbtos pajamos yra po lygiai padalijamos namų ūkiuose.

darbo užmokestis bevaikiame namų ūkyje dalijamas perpus. Šios prielaidos, žinoma, yra grubios, tačiau lentelės duomenys rodo šio vieno socialinio-struktūrinio pokyčio poveikį ekonominės sistemos pajėgumui paskirstyti išteklius vaikams.

Naujosios socialinės struktūros pasekmės socialiniam kapitalui

Nuostolis vaikams dėl moters išėjimo iš namų ūkio ir kaimynijos dirbti šiuolaikiniam korporaciniam veikėjui gali būti aprašytas kaip didelės likusio socialinio kapitalo dalies pašalinimas iš namų ūkio ir kaimynijos. Tai socialinis kapitalas, nuo kurio vaikai ir jaunuoliai buvo priklausomi – ir kaip nuo socialinės psichologinės paramos, ir kaip nuo socialinių suvaržymų šaltinio. Socialinio kapitalo, kuris yra svarbus auginant vaikus, esama trijose socialinės struktūros aspektuose. Pirmasis jų apima vaikų ir suaugusiųjų santykių intensyvumą, antrasis – santykį tarp dviejų suaugusiųjų, kuriems būdingas tam tikras santykių su vaiku intensyvumas, ir trečiasis – struktūros tęstinumą laiko atžvilgiu. 22.5 paveikslo (a) dalyje pateiktas pirmasis aspektas; 22.5 (b) – (e) dalyse – antrasis aspektas, išreikštas keturiais būdais; ir 22.5 (f) dalyje – trečiasis aspektas.

22.5 paveikslo (a) dalyje vaizduojamas tėvo / motinos ir vaiko santykis. Du pavyzdžiai rodo šio santykio intensyvumo svarbą. Pirmasis pavyzdys liečia tėvą ir sūnų. Johną Suartą Millį lotynų ir graikų kalbų mokė jo tėvas Jamesas Millis dar prieš tai, kai dauguma vaikų pradeda lankyti mokyklą. Dar jam būnant vaiku, visi drauge su Jeremy'u Benthamu kritiškai vertindavo Jameso Millio rankraščių juodraščius. Johnas tikriausiai nepaveldėjo ypatingo talento, o jo tėvas nebuvo labiau išsimokslinęs nei kai kurie kiti to laikmečio vyrai. Esminį skirtumą lėmė laikas ir pastangos, kurias tėvas skyrė intelektinėms pratyboms vaiko draugijoje. Antrajame pavyzdyje kalbama apie vieną Jungtinių Valstijų mokyklos atvejį, kai kartą tėvai pirko vaikams vadovėlius. Mokyklos administracija nustebo sužinojusi, kad daugelis azijiečių imigrantų šeimų įsigijo po du to paties dalyko pavadinimo vadovėlius, iš kurių jų vaikams reikėjo mokytis. Tyrimas parodė, kad antrasis to paties dalyko vadovėlis įsigytas tam, kad iš jo galėtų mokytis motina ir taip padidinti pagalbą vaikui ruošiant namų darbus. Tokiu atveju žmogiškasis tėvų kapitalas, tradiciškai matuojamas kaip mokykloje praleistų metų skaičius, yra nedidelis, tačiau šeimos socialinis kapitalas, kurį galima panaudoti vaiko išmokslinimui, yra itin didelis.

Tai yra intensyvių tėvų ir vaikų santykių pavyzdys. Šis intensyvumas naujojoje socialinėje struktūroje sumažėja. Kai nebeliko produktyvios tėvo ir motinos veiklos namų ūkyje ir kaimynijoje, neliko veiklos rūšių, kurių atžvilgiu vaikų auginimas būdavo šalutinis produktas, o vaikas neteko dalies motinos ir tėvo psichinių investicijų. Tai investicija, kuri perkeliama į kitas veiklos rūšis kitoje struktūroje. Tai struktūra, kurią sukūrė šiuolaikiniai korporaciniai veikėjai.

Jei Jamesas Millis būtų dirbęs ne savo namuose, o įstaigoje, tiek daug savo dėmesio ir laiko jis nebūtų galėjęs skirti sūnui, tad, būdamas 12 metų, Johnas Stuartas Millis turbūt nebūtų galėjęs diskutuoti apie savo tėvo rankraščius. Jei azijietės moterys dirbtų gamykloje ar įstaigoje, jos negalėtų skirti tiek laiko ir dėmesio savo vaikų namų darbams.

Tam, kad egzistuotų stiprus ryšys tarp suaugusiojo ir vaiko, sudarantis naudingą kapitalą vaikui, suaugęs žmogus nebūtinai turi būti tėvas ar motina. Svarbų savo brendimui socialinį kapitalą Bertrandas Russellas gavo ne iš savo paties tėvo ar motinos, o iš senelės (kuri, kaip bebūtų, buvo vaiko motinos surogatas). Esant glaudiems kaimynų santykiams, ryšys gali užsimegzti ir su suaugusiu žmogumi, savo mėgstamo užsiėmimo entuziastu, galinčiu paskatinti kaimynų mergaitę ar berniuką užsiimti tuo pačiu hobi. Kalbant apie jaunimo organizaciją, joje gali dirbti entuziastingas ir malonus vadovas – suaugęs žmogus. Mokytojas taip pat gali pastebėti vaiką ir juo susidomėti.

Grįžkime prie 22.5 (a) paveikslo, kur socialinis kapitalas glūdi santykių tarp dviejų mazgų – suaugusio žmogaus ir vaiko – galioje vienas kitam kažką perduoti. Vienas santykių tipas gali perduoti emocinį kontaktą, arba intymius jausmus, kitas – perduoti tam tikro pobūdžio turinį. Tam tikras turinys yra būtinas dėl socialinių psichologinių priežasčių. Jas grubiai galima apibendrinti apsaugos nuo socialinės izoliaci-

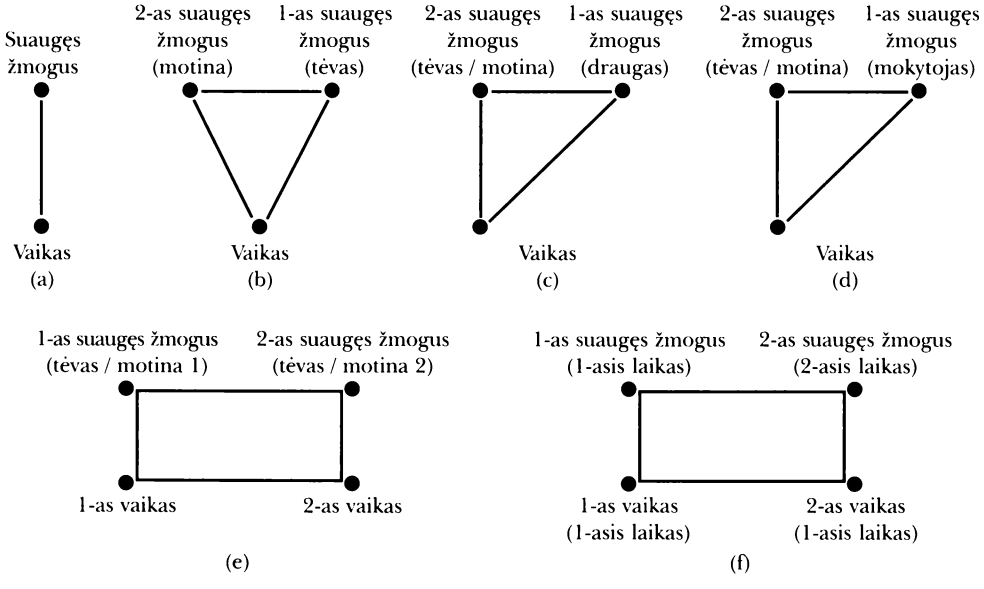

22.5 pav. Socialinės-struktūrinės formos, kuriomis generuojamas socialinis vaikų auginimo kapitalas

jos pavadinimu, nors būdai, per kuriuos glaudūs socialiniai santykiai tampa svarbūs psichinei sveikatai, žinoma, yra sudėtingi. Savo neeilinėje studijoje *Savižudybė* (*Suicide*) sociologas Emilis Durkheimas (1951 [1897]) nuodugniai ištyrė socialinės izoliacijos vaidmenį psichinėms ligoms.[6] Durkheimo tyrinėjimus tęsė Farisas ir Dunhamas (1939) savo studijoje, skirtoje psichinėms ligoms miesto vietovėse, kurioms būdinga įvairiausios gyvenimo sąlygos, taigi ir skirtingi socialinės izoliacijos laipsniai. Kitame skirsnyje aš parodysiu tokios socialinio kapitalo formos svarbą kitai šiuolaikinio jaunimo elgsenos išdavai. Tai ne savižudybė, bet fenomenas, kuriam būdingi tam tikri bendri su savižudybe elementai – išmetimas iš vidurinės mokyklos.

Socialinis kapitalas glūdi taip pat ir santykio tarp dviejų mazgų galioje perduoti įvairaus pobūdžio turinį. Suaugęs žmogus, kuris turi hobi ir sugeba juo uždegti kitus: plaukimo treneris ar smuiko mokytojas, kuris užkrečia įsipareigojimo siekiant tikslo intensyvumu, tėvas / motina, kuris padeda paaugliui įveikti vieną ar kitą kliūtį ar kuriam pavyko pakankamai veiksmingai socializuoti savo vaiką taip, kad šis internalizuotų tėvų tikslus – visi šie suaugę žmonės rodo būdą, kuriuo socialinis formos, generuojamos santykių, pavaizduotų 22.5 paveikslo (a) dalyje, kapitalas yra svarbus vaiko vystymuisi.

Artimas ryšys su suaugusiu žmogumi gali turėti įvairių padarinių vaikams ir jaunuoliams, kai kurie tokie padariniai negalėtų būti laikomi naudingais vaikui. Kartais artimas suaugusiojo ir vaiko ryšys (jei suaugęs žmogus nėra varžomas kraujomaišos tabu ar kitų normatyvinių suvaržymų) gali baigtis seksualiniu vaiko išnaudojimu. Kartais emociniai vaiko ir tėvo / motinos saitai gali būti tokie tvirti, kad tėvas / motina įgauna pernelyg didelę galią vaikui.[7] Vis dėlto, nors ir esama potencialo tokioms ypatingoms išdavoms, apskritai paėmus, stipraus ryšio tarp suaugusio žmogaus ir vaiko egzistavimas turi būti laikomas socialinio kapitalo šaltiniu, svarbiu vaiko vystymuisi.

Antrojo tipo socialinį kapitalą generuoja santykiai, pavaizduoti 22.5 paveikslo (b)–(e) dalyse. Čia socialinis kapitalas atsiranda iš uždaro socialinio tinklo, kurį sudaro vaikas ir du (ar daugiau) suaugusieji, egzistavimo. Socialinio tinklo uždarumas įmanomas tik tada, kai egzistuoja ryšys tarp suaugusiųjų, kurie susieti saitais su savo vaiku. Suaugusieji gali stebėti vaiko veiksmus skirtingomis aplinkybėmis, kalbėtis apie vaiką, lyginti savo pastebėjimus ir nustatyti normas. Socialinio tinklo uždarumas gali aprūpinti vaiką parama ir atlygiu iš kitų suaugusiųjų, įtvirtinančių normas ir sankcijas, kurių imtis vienas suaugęs žmogus nepajėgus.

22.5 paveikslo (b) dalyje socialinio tinklo uždarumas priklauso nuo ryšio tarp vaiko tėvų stiprumo. Jei tas ryšys stiprus, vaiko atžvilgiu tėvai gali elgtis nuosekliai, kaip vienas vienetas. Jei ryšys silpnas ar jo iš viso nėra (vienišų ar išsiskyrusių tėvų / motinų atveju), vaiko namų aplinkoje atsiranda daug nenuoseklumų ir prieštaringų signalų. Tėvai nepajėgia paremti vienas kitą disciplinuojant savo vaiką. Išimtiniais atvejais vaikas ima kurstyti tėvą prieš motiną ir atvirkščiai.

[6] Dažnai Durkheimo pateikti rezultatai aiškinami klaidingai, painiojama tai, ką jis vadino anomija (normų nebuvimas), su tuo, ką jis laikė egoizmu (socialine izoliacija). Durkheimo empiriniuose rezultatuose dominavo egoistinė, o ne anominė savižudybė, kuri labai dažnai laikoma buvus jo pagrindiniu dėmesio objektu.

[7] Tokių pavyzdžių yra daug. Vieną pogrupį sudaro vaikai vunderkindai, kurie palūžta, kai šalia nelieka tėvo ar motinos.

22.5 paveikslo (c) dalyje socialinio tinklo uždarumą užtikrina tėvo / motinos ir kito suaugusio žmogaus ryšys. Šis ryšys gali padėti tėvui / motinai disciplinuoti vaiką, jei kitas suaugęs žmogus su tuo sutinka, ar turėti varžančios veiksmus įtakos, jei kito suaugusio žmogaus patirtis yra kitokia. Toks ryšys gali leisti tėvui / motinai perduoti kitam suaugusiam žmogui informaciją apie vaiko veiksmus, kuriems tėvas / motina pritaria ar nepritaria, ir taip gali sustiprinti pritarimą ar nepritarimą, kurio susilaukia vaikas; ir atvirkščiai – šis ryšys leidžia kitam suaugusiajam perduoti panašaus pobūdžio informaciją vaiko tėvui / motinai.

22.5 paveikslo (d) dalyje socialinio tinklo uždarumą užtikrina tėvo / motinos ir mokytojo ryšys; šis ryšys yra ypatingas tinklo sistemoje, pateiktoje 22.5 paveikslo (c) dalyje. Jis yra svarbus, nes šiuolaikinėje visuomenėje mokykla užima didelę vaiko laiko dalį ir tampa kontekstu, kuriame pasireiškia pagrindinė vaidmenų diferenciacijos forma, būdinga šių dienų vaikystei. Mokytojas mato ir pažįsta vaiką kaip atliekantį moksleivio ir klasės nario kitų bendraamžių klasės narių atžvilgiu vaidmenį. Šis vaidmuo skiriasi nuo vaidmens, kurį stebi tėvai. Taigi mokytojas ir tėvas / motina turi labai skirtingą informaciją apie vaiką. Pasidalijimas informacija gali leisti jiems imtis nuoseklesnių veiksmų vaiko atžvilgiu ir sustiprinti atitinkamus veiksmus, kai jų pastebėjimai sutampa, ir vėl sąlygoti naujų normų sukūrimą ir įdiegimą.

22.5 (e) dalyje vaizduojama ypač dažnai pasitaikanti uždaro socialinio tinklo sistema. Ji sudaryta iš vaiko, vaiko draugo, draugo tėvo / motinos ir paties vaiko tėvo / motinos. Šiuo atveju vaikų tėvai sprendžia panašaus pobūdžio užduotis ir siekia panašių tikslų skatindami savo vaikų vystymąsi. Jei ryšio tarp vaikų tėvų nebūtų, jie jokiu būdu negalėtų abipusiškai paremti vieni kitų interesų: juk tam tikros vaikų veiklos rūšys atitinka tėvų interesus, o kai kurios – jiems prieštarauja. Vaikai tarp savęs palaiko abipusį ryšį, kuria bendras strategijas ir remia vienas kitą savo veikloje. Kai vaikų interesai ir vertybės ar skoniai prieštarauja tėvų interesams, vertybėms ar skoniui, vaikai įgyja pranašumą; tačiau pranašumą jie įgyja tik tuo atveju, jei tarp jų tėvų nesama tokio ryšio, koks yra tarp jų pačių. Kai vaikų interesai turi būti apsaugoti nuo kitų veikėjų (kaip antai mokyklos), tėvai tampa mažiau veiksmingi priešintis vaiko vardu kitam veikėjui, nes nesama ryšio tarp pačių tėvų.

Visos uždaro socialinio tinklo formos, pateiktos 22.5 paveikslo b–e dalyse, egzistuoja bendruomenėje, kurioje visi kaimynai pažįsta vienas kitą, vaikai lanko tą pačią mokyklą, o mokytojai yra bendruomenės dalis. Tokia struktūra yra dalis pirmapradės struktūros, kurioje šeima yra pagrindinė statybinė medžiaga. Tikslingoje socialinėje struktūroje, kuri remiasi šiuolaikiniais korporaciniais veikėjais, tokių uždaro socialinio tinklo formų dažnai nėra. Tokioje visuomenėje esama kitų suaugusių žmonių, kurie turi pakankamai stiprų ryšį su vaiku ir tėvu / motina, tačiau jie dažniausiai priklauso pirmapradei struktūrai: tetos, dėdės, seneliai ar kiti išplėstinės šeimos nariai, kaimynai, vaiko draugų tėvai, o kartais ir bažnyčios bendruomenės nariai. Tikslingoje struktūroje dirbantys suaugę žmonės, su kuriais tėvas / motina palaiko gana glaudžius ryšius, retai turi galimybių gerai pažinti bendradarbio vaiką. Vaidmens diferenciacija tėvo / motinos gyvenimuose reiškia, kad jų veikla, susijusi su darbu, retai siejasi su šeimos gyvenimu susijusia veikla.

22.5 (f) dalyje pateiktas socialinis-struktūrinis tinklas yra uždaras laiko atžvilgiu. Uždarumas laiko atžvilgiu reiškia, kad suaugęs žmogus, kuris buvo susietas su vaiku tam tikro tipo ryšiu vienu laiko momentu yra tas pats suaugęs žmogus, kuris tuo santykiu buvo susietas su vaiku ankstesniu laiko momentu. Tam tikru mastu visi

santykiai, pateikti 22.5 paveiksle, teigia tęstinumą arba uždarumą laike, kadangi jie nusistovi. Tačiau uždarumas yra savaime svarbus, nepriklausomai nuo jo sukeliamo intensyvumo. Uždarumas laike daro retrospektyvų ir nukreiptą į ateitį poveikį. Ateities požiūriu jis skatina investicijas į santykius, kurios atsipirks tik po tam tikro laiko, bei į pasitikėjimą ir iš suaugusiojo, ir iš vaiko pusės (nes abiem teks susidurti ateityje). Retrospektyviu požiūriu uždarumo laike dėka suaugusiojo ir vaiko ryšys išlieka abiejų pusių prisiminimuose, kurie gali būti pagrindas pasitikėjimui – galingai socialinio kapitalo formai.

Šis uždarumo socialinėse struktūrose pavaizdavimas nėra tik empirinis pastebėjimas; jis kyla iš struktūrinio skirtumo tarp socialinės sistemos, sukurtos šiuolaikinių korporacinių veikėjų, ir sistemos, kurią sudaro daugiatiksliai kolektyvai, išvien gaminantys daug produktų ir sukeliantys daug pasekmių. Iš principo uždaras socialinis tinklas, jungiantis tėvą / motiną, vaikus ir kitus suaugusius žmones, bei uždarumas laike galėtų tarpti tikslingoje struktūroje, jei fizinė tėvo / motinos ir vaiko veiklos aplinka sietųsi su fizine darbinės veiklos aplinka ir jei asmenys ilgai būtų savo užimamose pozicijose. Iš esmės uždaras socialinis tinklas taip pat būtų įmanomas, jei egzistuotų ekstensyvi laisvalaikio veikla, kuri įtrauktų tėvus, kitus suaugusiuosius ir vaikus. Tačiau naujoji socialinė struktūra, besiremianti šiuolaikiniais korporaciniais veikėjais, neturi nieko įgimto, kas galėtų skatinti tokio uždaro socialinio tinklo formavimąsi; faktiškai įvairūs struktūros aspektai (kaip antai fizinė skirtis tarp darbo ir gyvenamosios vietos, trumpalaikis pareigų užėmimas bei įvairioms amžiaus grupėms pritaikytos laisvalaikio veiklos ir pramogų išvystymas) stabdo uždaro socialinio tinklo formavimąsi.

Empirinės socialinio kapitalo, skirto jaunuoliams, stygiaus pasekmės

Ankstesniame skirsnyje nurodžiau kai kurias galimas socialinio kapitalo formas, galinčias padėti socialinei ir intelektinei vaikų raidai. Šiame skirsnyje aptarsiu socialinio kapitalo variacijų pasekmes laimėjimams, kurių pasiekiama besimokant vidurinėje mokykloje ir liekant joje iki baigimo. Yra įvairių tėvo / motinos ir vaiko santykių intensyvumo matų. Aš aptarsiu keletą.

1. *Abiejų tėvų buvimas namų ūkyje*. Kai yra abu tėvai ir visa kita yra harmoninga, tėvo / motinos ir vaiko ryšys bus stipresnis nei tada, kai namų ūkyje yra vienas iš tėvų.
2. *Brolių ir seserų skaičius*. Tėvų dėmesys ir interesas kiekvienam vaikui yra apytikriai atvirkščiai proporcingas vaikų skaičiui. Taigi socialinis kapitalas, prieinamas kiekvienam vaikui, mažės, didėjant vaikų skaičiui šeimoje.
3. *Pokalbiai apie asmeninius dalykus*. Jei tėvai ir vaikai kalbasi apie asmeninius dalykus, tai rodo didesnį tėvo ar motinos dėmesį ir interesą vaikui.
4. *Motinos išėjimas dirbti už namų ūkio ribos dar prieš vaikui pradedant lankyti mokyklą*. Jei motina pradeda dirbti už namų ūkio ribos dar prieš vaikui pradedant lankyti mokyklą, motinos ir vaiko ryšys susilpnėja, nes sumažėja ir laiko kiekis, kurį motina praleidžia su vaiku. Toks motinos sprendimas gali taip pat reikšti, kad motina skiria didesnį dėmesį ne vaikui, o karjerai.

5. *Tėvų interesas, kad vaikas studijuotų koledže.* Kai kitos sąlygos yra tos pačios, tėvai, norintys, kad vaikas studijuotų koledže, rūpinasi savo vaiko ateitimi labiau nei tėvai, kurie to nenori.

Šie penki socialinio kapitalo indikatoriai namų ūkyje buvo išmatuoti reprezentatyvioje nacionalinėje apklausoje, kurios metu buvo apklausta 28 000 moksleivių iš 1015 Jungtinių Valstijų vidurinių mokyklų. Apklausa vyko 1980 metais, kai jie mokėsi antrus metus, o 1982 metais jie pakartotinai atsakė į anketos, kuria buvo pagrįsti nurodytieji indikatoriai, klausimus. Šis paprastas matas leido ištirti šių moksleivių edukacinius rezultatus – ar jie liko ar neliko mokykloje. 22.2 lentelėje pateikiami nepriklausomi kiekvieno socialinio kapitalo indikatoriaus efektai likti mokykloje. Atsižvelgta į visus kitus skyrium paimtus socialinio kapitalo indikatorius ir įvairias skiriamąsias mokinių savybes. Rezultatai išreikšti procentinėmis moksleivių, iškrentančių iš 10–12 klasių, dalimis.

Toje pačioje studijoje analizuojamas ir to socialinio kapitalo matas, kuris egzistuoja dėl socialinių tinklų uždarumo, kaip jis pavaizduotas 22.5 paveikslo (c), (d) ir (e) dalyse. Šis matas nėra toks tiesioginis kaip anksčiau išvardintieji, vis dėlto vienaip ar kitaip nurodo socialinio kapitalo prieinamumą vaikui bendruomenėje. Ma-

22.2 lentelė. Socialinio kapitalo, kuriuo aprūpinamas vaikas, kai yra ryšys tarp jo ir tėvo ar motinos, įvairių matų efektas procentinei moksleivių, iškrentančių (iš 10–12 klasių) iš mokyklos, daliai.

	Procentinė iškrentančių iš mokyklos moksleivių dalis	Procentinių dalių skirtumas
1. *Tėvų buvimas*		
Abu tėvai	13,1	6,0
Vieniša (-as) motina ar tėvas	19,1	
2. *Kiti vaikai šeimoje*		
Vienas (-a) brolis ar sesuo	10,8	6,4
Keturi (-ios) broliai ar seserys	17,2	
3. *Tėvų santykis su vaikais*		
Abu tėvai, vienas (-a) brolis ar sesuo	10,1	12,5
Vienas (-a) tėvas ar motina, keturi (-ios) broliai ar seserys	22,6	
4. *Motinos lūkesčiai dėl vaiko išsimokslinimo*		
Nori, kad vaikas studijuotų koledže	11,6	8,6
Nenori, kad vaikas studijuotų koledže	20,2	
5. *Visi matai kartu*		
Abu tėvai, vienas (-a) brolis ar sesuo, motina tikisi, kad vaikas studijuos koledže	8,1	22,5
Vienas (-a) tėvas ar motina, keturi (-ios) broliai ar seserys, studijos koledže neplanuojamos	30,6	

Pastaba. Visi efektai yra statistiškai veiksmingi 5 proc. lygmenyje (atsižvelgta į 2,0 DEF). Analizė atlikta taikant svorinę logistinę regresiją ir atsižvelgiant į devynis kintamuosius. Rezultatai apskaičiuoti prie bendrojo procentinio skaičiaus (14,4 proc.) pridedant arba iš jo atimant efektą, susijusį su aptariamo nepriklausomo kintamojo ar kintamųjų reikšmių nuokrypiu nuo jų vidutinių reikšmių. Lentelė paimta iš: Coleman (1988 b); ji sudaryta remiantis Hofferio atliktu tyrimu (1986).

22.3 lentelė. Gyvenamosios vietos pastovumo, kaip vaikų socialinio kapitalo, šaltinio efektas apskaičiuotai procentinei iškrentančių iš mokyklos moksleivių daliai.

Persikraustymų skaičius nuo penktos klasės	Apskaičiuota procentinė iškritimų iš mokyklos dalis
Nesikraustyta	12,6
Kraustytasi du kartus	20,0

Pastaba. Efektas yra statistiškai reikšmingas 5 proc. lygmenyje (atsižvelgta ir į 2,0 DEF). Kaip ir 22.2 lentelėje, tyrimas atliktas taikant svorinę logistinę regresiją ir atsižvelgiant į tuos devynis kintamuosius statistiškai kontroliuojant rasę, etninę kilmę iš kalbančių ispaniškai, socialinį-ekonominį statusą ir kitus kintamuosius. Rezultatai apskaičiuoti taip pat kaip ir 22.2 lentelės rezultatai. Regresijos koeficientai pateikti Hofferio (1986).

tą sudaro kartų, kai šeimai keliantis iš senos vietos į naują, vaikui tekdavo keisti mokyklą, skaičius. Šis matas yra netiesioginis visų trijų socialinio tinklo uždarumo formų matas, nes mažai tikėtina, kad tėvai gali palaikyti ryšius su mokytojais (22.5 paveikslo (c) dalis) ar kitais vaikų tėvais (22.5 paveikslo (d) dalis), o vaikai – su kitais bendruomenės suaugusiais (22.5 paveikslo (b) dalis), jei šeima neseniai atsikėlė į naują vietą, o vaikui teko keisti mokyklą. 22.3 lentelėje pateiktas gyvenamosios vietos pastovumo, kaip socialinio kapitalo formos, efektas iškritimo iš mokyklos atžvilgiu, analogiškas 22.2 lentelėje pateiktiems efektams.

Tiesioginis dviejų socialinių struktūrų poveikis naujajai kartai

Viena socialinės šiuolaikinių korporacinių veikėjų struktūros poveikio naujajai kartai dalies ypatybė ta, kad ji pašalina fizinį suaugusiųjų buvimą bei interesus iš pirmapradės struktūros, kurioje lieka vaikai. Taigi vaikai ir jaunuoliai izoliuojami nuo suaugusių žmonių, kurie yra pagrindiniai jų socializacijos vykdytojai. Kita poveikio dalis yra santykių, kuriuos vaikai ir jaunuoliai palaiko su fiziniais asmenimis bei korporaciniais veikėjais, esančiais už šeimos ribų, prigimtis.

Pirmapradėje struktūroje esama vieno prototipiško korporacinio veikėjo, tarp kurio ir vaiko gali užsimegzti ryšys – yra religinė institucija, kurios nariais yra vaiko tėvai. Dar vienas pavyzdys – vietos bendruomenė; jos ryšys su vaikais skiriasi nuo ryšio su religine institucija, nors gali iš dalies sutapti. Tikslingoje struktūroje viena korporacinių veikėjų grupė, tarp kurios ir vaiko esama ryšio, yra grupė asmenų, kolektyviai atsakingų už televizijos programų sudarymą. Dar vieną korporacinių veikėjų grupę, tarp kurios ir vaiko yra ryšys, sudaro gamintojai gėrybių, kurias vaikas vartoja: žaislai, rūbai, muzikiniai įrašai, maistas, pramogos ir kt.

Dviejų socialinių struktūrų poveikio vaikams skirtumai iš dalies glūdi pagrindiniame struktūriniame skirtume: pirmapradžių korporacinių veikėjų sudedamosios dalys yra asmenys, o tikslingų korporacinių veikėjų – postai, kuriuos tik laikinai užima asmenys. Šis struktūrinis skirtumas turi esminių pasekmių vaikams.

Visuminis asmuo prieš struktūrą, kurią sudaro vaidmenų segmentai

Tikslinga struktūra reiškia, kad kiekvienas asmuo užima keletą pareigybių, priklausančių skirtingiems korporaciniams veikėjams. Individo santykis su kiekvienu iš šių korporacinių veikėjų apima tam tikrą mainų ištekliais rūšį, aprašomą šioje knygoje. Korporacinį veikėją domina paslaugos ar kiti ištekliai, kuriuos teikia asmuo, o asmenį – tai, ką jis mainais už tai gauna. Korporacinis veikėjas gali būti verslo firma, vyriausybinė žinyba arba savanoriška asociacija, o individas gali atlikti darbuotojo, kliento, pirkėjo ar nario vaidmenį; kiekvienu atveju kiekvienas veikėjas domisi tuo, kas yra kito asmens teikiama, o ne pačiu asmeniu kaip tokiu.

Jei socialinė sistema būtų sudaryta tik iš tokių korporacinių veikėjų, į socialinę sistemą galėtų būti žiūrima kaip į sistemą, kurią sudaro dvi esybių rūšys: individualūs asmenys, užimantys pareigybes tam tikroje korporacinių veikėjų grupėje, ir korporaciniai veikėjai, kuriuos sudaro pareigybės, kurias esamu momentu užima tam tikra asmenų aibė. Šį reiškinį šiuo metu aproksimuoja ties suaugę žmonės šiuolaikinėje visuomenėje, kurių, kaip visuminių asmenų (*whole persons*), nesieja jokie ryšiai su kitais asmenimis, tačiau kurie palaiko ryšius su kitais asmenimis tik per savo užimamą pareigybę, priklausančią korporaciniam veikėjui. Kraštutinis pavyzdys yra asmenys, kurie žūsta autoavarijose ir kurių kūnų iš morgo nėra kam atsiimti. Santykiai, kurie randasi iš užimamos organizacijoje pareigybės, nėra tokie santykiai, kurie skatintų kitas šalis kreiptis į morgą pasiimti kūno.

Tokia struktūra, kurią daugiausia sudaro tokios rūšies santykiai, turi vieną pasekmę, ypač svarbią vaikams: nėra kam „pasiimti kūno" – reiškia, kad nėra asmens ar korporacinio veikėjo prisiimti atsakomybei už asmenį kaip visumą. Vaikui aiškiai reikia tokio asmens ar korporacinio veikėjo. Šį reikalingumą pripažįsta įstatymas, kuriuo kiekvienam vaikui, kuris laikomas nepilnamečiu, skiriamas teisėtas globėjas. Dabartinėse ir praeities socialinėse sistemose tėvai paprastai yra teisėti globėjai (skyrybų atveju vienas tėvas ar motina). Jei nėra vaiko tėvo arba motinos, vaiko globėjais gali tapti valstybė, įtėviai ar giminės.

Tokiu atveju ateities socialinei struktūrai reikės atsakyti į vieną paprastą klausimą: kas prisiims atsakomybę už visuminį vaiką; kas turės teisę „atsiimti kūną"? Jei šeima ims irti, o fiziniai asmenys vykdys tik prokreacinę funkciją ir po to dings savo santykių sistemose, kurių pagrindą sudaro savanaudiškumas, kas pakeis natūralią šeimą? Šiuo neteigiama, kad nesama galimybės sukurti tikslingus korporacinius veikėjus, kurie skirtų dėmesį vaikui ir prisiimtų atsakomybę už vaiką kaip visumą. Tokie korporaciniai veikėjai jau egzistuoja kaip internatai ir vasaros stovyklos, tačiau jų orientacijos į visuminį asmenį šaltinis nėra šeima.

Yra dvi bendros strategijos, galinčios laiduoti, kad būsimojoje visuomenėje į vaiką bus žiūrima kaip į visuminį asmenį. Pirmoji – tai pirmapradžių giminystės santykių, kurie seniau sudarė pagrindinį tokio dėmesio ir atsakomybės šaltinį, puoselėjimas ir stiprinimas. Antroji strategija – eksplicitiškas tikslingų organizacijų – t. y. šiuolaikinių korporacinių veikėjų, sustruktūrintų taip, kad asmenys kreiptų dėmesį ir prisiimtų atsakomybę už visuminį vaiką, kūrimas.

Pirmapradžių korporacinių veikėjų interesai dėl vaikų

Pirmapradžių korporacinių veikėjų ir tikslingų korporacinių veikėjų struktūriniai skirtumai sąlygoja sistematinius jų interesų dėl vaikų skirtumus. Todėl šiuos skirtumus naudinga ištirti ir įvertinti norint nustatyti jų poveikį korporacinių veikėjų veiksmams vaikų ir jaunimo atžvilgiu.

Religinės institucijos ar vietos bendruomenės interesai dėl vaikų yra tokie interesai, kuriems visa, kas siejasi su vaiku, yra pats savaime tikslas. Šie pirmapradžiai korporaciniai veikėjai yra suinteresuoti, kad vaikas taptų moralia būtybe. Bendruomenė yra suinteresuota, kad vaikas užaugtų savarankiškas, socialus ir bendruomenės pagalbininkas. Ir religinei institucijai, ir bendruomenei rūpi, kad vaikas paklustų normoms, kurios sąlygoja veiksmus, duodančius kitiems naudos, ir kad tas normas vaikas internalizuotų.

Galima būtų manyti, kad bendruomenės interesas kyla iš savanaudiško kiekvieno jos nario intereso turėti tokį bendruomenės narį, kurio veiksmai, esant tam tikroms aplinkybėms, duos jiems naudos ar šiaip padarys kuo mažiau žalos. Kadangi šiuo prototipiniu atveju bendruomenė yra homogeniška, išskyrus amžiaus ir lyčių skirtumus, daugelio susiformavusių normų beneficiantai ir taikiniai yra tie patys asmenys; tai reiškia, kad normos yra konjunkcinės (žr. 10 ir 30 skyrius). Bendruomenės narių, kurie sankcionuoja vaikus ir stengiasi internalizuoti juose bendruomenės normas, interesai yra ir vaikų interesai, nes, kalbant apie konjunkcines normas, normų paisymo ir pažeidimo interesas yra būdingas kiekvienam asmeniui.

Daugeliu atveju norma yra disjunkcinė: suaugę žmonės gauna naudos iš to, kad vaikas jos paiso; o vaikai yra taikiniai. Kadangi vaikai vėliau taps suaugusiaisiais, tokia norma faktiškai gali būti konjunkcinė serijos prasme (kiekvienas asmuo yra ir taikinys, ir beneficiantas, tačiau skirtingose amžiaus grupėse); vis dėlto nėra garantijos (kas būdinga grynai konjunkcinei normai), kad tokia norma yra socialiai efektyvi (žr. 30 skyrių). Kaštai dėl normos suvaržymų vaikams gali būti didesni už naudą, kurią gauna suaugusieji, kadangi suaugusiųjų, jau išgyvenusių taikinio periodą, nebevaržo galimas normos poveikis ateityje. Vaikai tik tiek, kiek jie turi galios varžyti suaugusius žmones (šeimoje ar už jos ribų), gali pasipriešinti disjunkcinėms normoms, sukeliančiomis jiems nepatogumų. Šiuo atveju, kaip ir kitais atvejais, pusiausvyra, pasiekta tarp skirtingų asmenų interesų, priklauso nuo sąlyginės asmenų galios veiksmo sistemoje.

Tam tikroms normoms, kurių paisoma bendruomenėje ir kurios diegiamos vaikams, nebūdingas netgi serijinis konjunktyvumas. Tokios normos formuojasi galios skirtumų tarp įvairių šeimų ar klanų bendruomenėje pagrindu. Tokios disjunkcinės normos gali būti primestos tik mažesnę galią turinčių grupių vaikams. 10 skyriuje tai rodo pavyzdys apie nomadus Šiaurės rytų Graikijoje.

Pirmapradžiai korporaciniai veikėjai diegia ir tam tikras konjunkcines normas, kurių taikiniai yra suaugusieji, o ir vaikai, ir suaugusieji yra beneficiantai. Geriausi pavyzdžiai yra normos, varžančios eksploatuoti suaugusiųjų fizinę, protinę ar socialinę kontrolę vaikams: normos prieš kraujomaišą, seksualinį ir fizinį išnaudojimą bei begėdišką vaikų darbo eksploataciją.

Religinės institucijos interesai, kitaip negu jos narių ir bendruomenės (kurios nariai paprastai gali būti ir religinės institucijos nariai) interesai, yra nukreipti į

vaiko, kaip į galutinio tikslo, raidą. Kad religinė institucija išliktų, būtina, jog naujoji karta tikėtų papročiais ir jų paisytų; tad religinės institucijos yra suinteresuotos ugdyti jų jaunosios kartos tikėjimus ir troškimus, užtikrinančius jos papročių paisymą. Taip gimsta vidinis religinės institucijos interesas domėtis, kokia yra vaiko asmenybė ir kokia asmenybe jis taps.

Tikslingų korporacinių veikėjų interesai dėl vaikų

Daugumos tikslingų korporacinių veikėjų, su kuriais susiduria vaikai, interesai yra visiškai kitokie negu anksčiau aprašytųjų. Veikėjų grupė, sudaranti televizijos laidas vaikams, turėtų būti dalijama į du pogrupius: į norinčius savo laidomis keisti vaikus ir į nenorinčius jų keisti. Pirmajam pogrupiui priklauso šios Amerikos televizijos programos: *Sesame Street*, *The Electric Company*, *Mr. Roger's Neighborhood* bei keletas laidų apie gamtą. Antrojo pogrupio programų yra gerokai daugiau: animaciniai filmai, pramoginės laidos apie nuotykius kosmose, įvairios programos, kurių metu rodomi smurtiniai veiksmai ir kt.

Pirmojo pogrupio korporacinių veikėjų interesai yra šiek tiek panašūs į pirmapradžių korporacinių veikėjų interesus: nors juos domina sėkmė, kuri paprastai matuojama pinigais, vis dėlto šie korporaciniai veikėjai supranta sėkmę ne tik kaip gebėjimą pritraukti vaikų dėmesį, bet ir kaip juntamą programos poveikį vaikams. Poveikis, kurio pageidaujama iš vaikams skirtų laidų, finansuojamų iš viešųjų lėšų, yra mažiau susijęs su tam tikru moraliniu turiniu; šiuo atžvilgiu jis skiriasi nuo anksčiau aptartų pirmapradžių korporacinių veikėjų tikslų, nes nėra socialinio konsenso dėl to, kokias vertybes vaikams diegti. Yra daug vieningesnis socialinis konsensas dėl to, kokius įgūdžius ir kokias žinias vaikams perteikti. Taigi šios programos paprastai siekia papildyti vaikų žinias ar ugdyti jų kognityviuosius įgūdžius.

Antrojo pogrupio korporacinių veikėjų, kuriančių televizijos programas, vienintelis interesas – yra pritraukti vaiko dėmesį ir taip ištraukti pinigų iš namų ūkio (tai pinigai, išleisti vaikų vartojimo prekėms). Visi kiti padariniai, naudingi ar žalingi vaikams, yra atsitiktiniai. (Tai liudija tyrimai ir nesutarimai dėl galimų neigiamų smurto per televiziją rodymo padarinių vaikams. Korporaciniai veikėjai, atsakingi už programas, kurių metu rodomas smurtas, nesiekia sukelti nei neigiamų, nei teigiamų padarinių vaikams. Kai kurių tokių veikėjų interesai yra patenkinami, jei tos programos pritraukia daug žiūrovų; kitų interesai patenkinami tik tada, kai laidų metu reklamuojami produktai perkami.)

Į daugumos kitų korporacinių veikėjų, su kuriais susiduria vaikai – žaislų, košių, saldumynų, nealkoholinių gėrimų bei aprangos gamintojų ir pardavėjų, populiarios muzikos ir kitų komercinių pramogų tiekėjų – interesus neįeina domesys padariniams vaikui, išskyrus pastangas sužadinti pirmenybę vienam ar kitam konkrečiam produktui. Taigi dauguma jų sukeltų padarinių, naudingų ar žalingų, yra atsitiktiniai ir nesiekiami. Siekiami padariniai gali turėti kumuliacinį poveikį, skatinantį jauną žmogų itin domėtis rūbais, tam tikrais maisto produktais (vadinamuoju prastu ir nesveiku maistu) ar populiaria muzika ir taip nukreipti dėmesį nuo kitų dalykų. Tai gali turėti bendrą formuojantį poveikį, galintį lemti vaiko ar

jaunuolio gyvenimo kryptį; vis dėlto tas poveikis yra atsitiktinis korporacinių veikėjų tikslų atžvilgiu.

Yra nedidelė korporacinių veikėjų grupelė, kurių sėkmė ypač priklauso nuo to, ar jie sąlygos vaiko skonio ir įpročių pokyčius. Tokie veikėjai yra vienaip ar kitaip susiję su veiksmų, kuriems apibūdinti vartojamas terminas „žalingas įprotis" („*addiction*"), seka; tai cigarečių rūkymas, alkoholio ir narkotikų vartojimas. Korporaciniai veikėjai, gaunantys naudos iš įgytos priklausomybės nuo šių dalykų, yra labai suinteresuoti įdiegti pajusti šių dalykų skonį. Ypač cigarečių atveju reklama labai sėkmingai naudojamasi sukuriant skonį – įpratus rūkyti rūkoma be jokių tolesnių paskatų. Taip pat yra ir besipriešinančių tokiems įgytiems skoniams ar įpročiams korporacinių veikėjų. Tai vyriausybinės organizacijos, privačiai remiamos organizacijos ir net komercinės organizacijos, gaunančios pajamas iš vartotojų (kaip antai firmos, gaminančios medžiagas, padedančias mesti rūkyti).

Interesų, su kuriais susiduria vaikai ir jaunuoliai, pusiausvyra

Koks yra bendras veikėjų, su kuriais vaikai susiduria, interesų pobūdis, kai egzistuoja dvi socialinės struktūros rūšys – pirmapradė ir tikslinga? Nei vienu, nei kitu atveju negalima teigti, kad jų interesai yra tolygiai nukreipti į tikslus, padedančius vaikams siekti ilgalaikių interesų. Tačiau, galima teigti, kad tikslingoje struktūroje veikėjų (pirmiausia korporacinių) interesai dažnai yra nesusiję su vaikų interesais ir atsitiktiniai tų interesų atžvilgiu. Todėl esama daug didesnio nesiektos (bet ir neatsitiktinės ar neįmanomos numatyti) žalos ilgalaikiams vaikų ir jaunuolių interesams pavojaus. Be to, kai veikėjo, kuris bendrauja su vaiku, interesai prieštarauja vaiko interesams, tikslingoje struktūroje, kitaip nei pirmapradėje, veikėjo interesus dažnai netiesiogiai moderuoja ryšiai su vaiku (pavyzdžiui, per tėvus).

Vadinasi, tikslingų (kitaip nei pirmapradžių) korporacinių veikėjų, kurie bendrauja vaikais ir jaunimu, interesai labiau kenkia vaikų ir jaunimo interesams, nei pirmapradės struktūros korporaciniai veikėjai. Dalis šių struktūrinių skirtumų yra susijusi su nukrypimu nuo racionalumo, kuris 19 skyriuje apibūdinamas kaip valios silpnumas. Todėl galima teigti, kad vaikas turi ir trumpalaikių, ir ilgalaikių interesų. Tokia prielaida turi tvirtą pagrindą, nes eksperimentiškai įrodyta, kad suaugusiųjų elgesys nukrypsta nuo racionalumo (žr. diskusiją 19 skyriuje). Šių dvejopų interesų konfliktai apibūdinami kaip išankstinis įsipareigojimas, valios silpnumas ir pagunda. Jei galimas veikėjo trumpalaikių ir ilgalaikių interesų konfliktas, kitas veikėjas, norintis realizuoti savo interesus, gali šį konfliktą eksploatuoti mainų aplinkoje. Suteikdamas ką nors, kas patenkina trumpalaikius kito asmens interesus (kai kurie jų vadinami apetitais; o tai reiškia, kad juos galima numalšinti neatidėliotinu vartojimu), veikėjas gali paskatinti kitą veikėją atsisakyti ko nors, kas jam yra daug didesnis ilgalaikis interesas.

Šis reiškinys toks įprastas, kad jau tapo daugelio pasakojimų, stebuklinių ir liaudies pasakų subjektu. Iš jų yra kilę tokie posakiai: „Jis pardavė velniui savo sielą" (mainais už tam tikrą pagundą, kurią velnias pasiūlė) arba „Jis atsisakė pirmagimystės teisės už lėkštę viralo". Tai kasdienis reiškinys, jis sudaro dalį įvykių, kurių metu

mokomasi iš savo patirties. Tai tampa ir socialiniu reikalu, ir socialinės teorijos interesu, kai mainų procese esama sistemingų tokios rūšies iškraipymų.

Turbūt rimčiausi tokie iškraipymai liečia vaikus. Dažniausiai pastebima vaikų savybė – atsisakyti siekti ilgalaikių interesų vardan trumpalaikių interesų patenkinimo. Kadangi vaikai neturi ilgalaikės patirties, tai visai suprantama; turėdami sąlyginai nedidelę patirtį, jie nesuvokia, kad tam tikrų trumpalaikių interesų tenkinimo siekimas gali būti žalingas jų ilgalaikiams interesams.

Kai kurie veikėjai, kurių ryšys su vaiku yra uždaras laiko atžvilgiu (pavyzdžiui, tėvai), atsižvelgia į vaiko interesus sąveikaudami su vaiku; vienas būdų, kurį jie renkasi – skatinti vaiką siekti ilgalaikių interesų dažnai pasipriešinant vaiko siekiui tenkinti trumpalaikius interesus. Tačiau, jei vaikai ekstensyviai sąveikauja (t. y. dalyvauja socialiniuose mainuose) su veikėjais, kurių ryšiams su vaikais nebūdingas uždarumas laiko atžvilgiu, tie veikėjai nesuinteresuoti paisyti ilgalaikių vaikų interesų. Kai šie veikėjai neatsižvelgia į ilgalaikius vaikų interesus, jie gali laisvai eksploatuoti trumpalaikius vaikų interesus.

Geriausias korporacinių veikėjų, eksploatuojančių trumpalaikius vaikų interesus ir ignoruojančių ilgalaikius, pavyzdys yra tokie veikėjai, kurie dalyvauja kuriant tam tikras pramogines laidas, – ne tik tas pramogines laidas, kurių pagrindą sudaro emocijų dirginimas ir smurtas, bet ir tas, kurių vienintelis tikslas yra pritraukti vaikų dėmesį. Kai kurios iš minėtų programų gal ir nėra žalingos ilgalaikiams vaikų interesams, tačiau, jei jos ir nėra tokios, tai tik atsitiktinumas. Kitas dalykas, kuris rūpi vaikams, yra įvairių rūšių saldainiai. Šį trumpalaikį interesą lengvai eksploatuoja korporaciniai veikėjai, gaminantys ir parduodantys saldumynus, nealkoholinius gėrimus, pyragaičius, ledus, pusryčių dribsnius su cukrumi, ir kt. Nuosaikus šių produktų vartojimas ilgalaikiams vaikų interesams nepakenks, tačiau gausus – gali. Vaiko patirtis ir fiziologiniai signalai dažnai nėra pakankami, kad būtų galima riboti suvartojamą šių produktų kiekį ir, jei nėra kokio nors vaiko interesų globėjo, toks vartojimas gali būti vaikui žalingas.

Vaikų veiksmus, kurių jie dažniausiai imasi, kad patenkintų trumpalaikius interesus, kaip antai televizijos žiūrėjimas, mažiau sąlygoja ilgalaikiai interesai nei suaugusių asmenų veiksmai. Taigi apsaugos nuo žalos ilgalaikiams interesams, apsaugos, kuri yra netobula net ir tarp suaugusiųjų, tarp vaikų dažniausiai nėra. Tokią apsaugą savybingai teikia suaugę globėjai, kurie dažniausiai yra tėvai, tačiau gali būti ir kiti suaugusieji. Jei vis dėlto vaikas sueina į sąlyginai nevaržomą sąlytį su tam tikrais korporaciniais veikėjais, kaip tai būdinga daugeliui vaikų (kai kalbama apie televizijos žiūrėjimą) ir kai kuriems vaikams bei jaunuoliams (kai kalbama apie kitas vartojimo rūšis), jo ilgalaikiai interesai nesaugomi.

Pastaroji aplinkybė gali būti ypač būdinga daugeliui vidurinių mokyklų moksleivių šiuolaikinėje Vakarų visuomenėje. Paaugliai yra tapę svarbiu tam tikrų sričių vartotojų rinkos segmentu, kaip antai muzika, rūbai ir greitas maistas. Jaunuolių dalis, kuri dirba ir mokosi mokykloje ir vis dar gyvena su tėvais, išaugo pastaraisiais metais Jungtinėse Valstijose, ypač tarp vidurinės klasės jaunuolių, ir pradeda augti Europoje. Šio reiškinio pasekmė: vidurinės mokyklos moksleiviai turi vis didesnes jų nuožiūrai paliktas pajamas, už kurias jie neprivalo atsiskaityti tėvams.

Interesų konfliktai dėl vaikų auginimo

Kiekvienoje visuomenėje tarp skirtingų veikėjų kyla interesų konfliktai dėl vaikų auginimo. Šie konfliktai yra būdingi diferencijuotai socialinės sistemos struktūrai, tačiau socialinėse sistemose, kuriose pagrindinis korporacinis veikėjas yra šeima ir jos vediniai, bei socialinėse sistemose, kuriose toks veikėjas yra šiuolaikinis tikslingas korporacinis veikėjas, jie skiriasi. Pirmiausia būtų naudinga aptarti veikėjų, susijusių su vaikais, interesus. Nors tokių veikėjų yra daug, pirmiausia aptarsiu tik dvi grupes: šeimą ir visus kitus, esančius už šeimos ribų ir priklausančius tai pačiai visuomeninei santvarkai.

Potencialūs interesų dėl vaikų auginimo konfliktai tarp šeimos ir visuomenės kyla esant trims dimensijoms:

1. *Vertybės, orientacijos, papročiai, kalba, normos ir šeimos kultūra prieš platesnės socialinės tvarkos vertybes, orientacijas, papročius, kalbą, normas ir kultūrą.* Kraštutinumas prieinamas, kai šeimoje puoselėjama tam tikra kultūra, religija ar kalba, o platesnėje visuomenėje esama kitos kultūros, religijos ar kalbos. Šiai potencialiai konflikto dimensijai priskiriami visi socialinių normų skirtumai. Pavyzdžiui, šeima, užsiimanti nusikalstama ar kita deviacine veikla, gali būti suinteresuota auginti savo vaikus taip, kad jie darytų panašią žalą kitiems, esantiems už šios šeimos ribų.

2. *Šeimos interesas naudoti savo išteklius išmokslinant savo vaikus prieš visuomenės interesą naudoti visų šeimų išteklius išmokslinant visus vaikus.* Šis konfliktas kyla tik tarp tų šeimų, kurioms priklauso didesni nei vidutiniški ištekliai, ir visuomenės kaip visumos (arba, galima sakyti, tarp tų, kuriems priklauso daugiau išteklių, ir tų, kurie jų turi mažiau). Tai konfliktas tarp valstybės remiamo mokymo ir mokymo, remiamo kiekvienos atskirai paimtos šeimos – kiekvienos pagal turimus išteklius. Visose išsivysčiusiose visuomenėse šis konfliktas išspręstas platesnės visuomenės intereso naudai, tad mokymas iki pat paauglystės pabaigos ar jam pasibaigus yra remiamas valstybės. Vis dėlto problema lieka.

3. *Tėvų ar potencialių tėvų interesas naudoti išteklius savo reikmėms prieš platesnės visuomenės interesą leisti išteklius ateinančios kartos reikmėms.* Šis interesų konfliktas kyla tik tuomet, kai iš įvairių kartų sudaryta šeima daugiau nebėra pamatinis visuomenės statinys, o asmenys vienoje kartoje nebėra priklausomi – finansiškai ar psichologiškai – nuo savo pačių palikuonių sėkmės ar nesėkmės, tačiau yra priklausomi nuo ateinančių kartų visuomenėje, kaip visumos, bendros sėkmės ar nesėkmės. Toks interesų konfliktas dažniausiai egzistuoja labiausiai išsivysčiusiose Europos ir Amerikos visuomenėse. Viena tokio konflikto apraiška – didėjančio suaugusiųjų skaičiaus nesuinteresuotumas turėti vaikų. Kita apraiška yra nesuinteresuotumas tų, kurie tampa tėvais, atsisakyti vartojimo prekių ir pensinių santaupų, kad be valstybės remiamo mokslo suteiktų savo vaikams papildomą išmokslinimą.

Šiuos trijų dimensijų konfliktus vadinsiu atitinkamai kultūros konfliktu, edukaciniu konfliktu ir kartų konfliktu. Kiekvienas šis potencialus interesų konfliktas iškelia tam tikras viešosios veiklos krypties problemas (*policy issues*), tačiau nėra tokio atvejo, kad problemų sprendimas tiesiogiai išplauktų iš moralės ar etikos principų sistemos. Vis dėlto yra esminis skirtumas tarp pirmųjų dviejų ir trečiojo konflikto tipų. Pirmųjų dviejų atveju šeimos vienybė ir šeimos suinteresuotumas dėl vaikų yra suprantamas kaip savaiminis dalykas. Taigi šie du konfliktai neabejotinai kyla tarp

dviejų aiškiai apibrėžtų veikėjų: tarp šeimos, kaip vieneto, kuriam rūpi jo vaikai – šeimos nariai, ir apskritai visuomenės, kaip kolektyvo, kuriam rūpi visi vaikai – jo nariai. O trečiajame konflikte vienoje pusėje yra ne šeima, bet konkretus suaugęs žmogus – arba vyras ir žmona. Šiuo atveju į šeimą daugiau nežiūrima kaip į vieną veikėją, tad ir šeimos suinteresuotumas vaikais nebegali būti suprantamas kaip savaiminis dalykas. Faktiškai kartų konflikto atveju prielaidaujama, kad tokio suinteresuotumo ir negali daugiau būti, jo vietą užėmė kiekvieno individo suinteresuotumas savo ateitimi ar poros interesas dėl bendros ateities – abiem atvejais kiekviena karta turi jai būdingus interesus. Tai, be abejo, reiškia, kad viena strategija, atvira platesnei visuomenei, yra skirta bandyti sužadinti interesą, atkurti šeimą kaip esybę, kurios interesai aprėpia ištisas kartas.

Kultūrų konfliktas ir laisvės bei lygybės problemos. Konfliktas dėl vertybių, orientacijų, religijos, kalbos ir kultūros – kas bus perduota vaikams mokymo institucijose – yra konfliktas dėl to, kas yra tinkamas vaiko globėjas. Tai iliustruoja toks pavyzdys: Kentukyje ant stataus miškingo skardžio, stūksančio ant Ohajo upės kranto, stovėjo tuščias gražus kedrinis namas. Priklausė jis menininkui, kuris kartu su savo šeima buvo išvykęs į kitą valstiją, nes abu su žmona norėjo, kad jų vaikai gautų išsimokslinimą namuose, o Kentukio valstijoje neleidžiama tėvams mokyti savo vaikus namuose, jie privalo lankyti mokyklą. Ar valstija turi teisę paimti vaikus prieš jų tėvų valią iš galbūt puikių namų ir patalpinti juos į vieną iš savo abejotinos kokybės mokyklų?

Bendrai paėmus, problemos, liečiančios laisvę, bei problemos, liečiančios edukacinių galimybių lygybę, čia yra pastatytos ant kortos. Ypatingą sunkumą, sprendžiant tokius klausimus, sąlygoja tarpgeneracinė problemos prigimtis. Reikalas yra daug sudėtingesnis nei konfliktas tarp laisvės ir lygybės, kuris yra didesnės moralinės filosofijos dalies stuburas. Naujo žmogaus atėjimas į pasaulį sukuria esybę, kurios tikslai ir interesai nėra susiformavę. Taigi moralinės filosofijos ar socialinės politikos problemos negali apsiriboti tomis problemomis, kurias sprendžiant, manoma, kad šalys turi tvirtus ir aiškiai apibrėžtus tikslus bei interesus. Reikia pradėti daug anksčiau.

Tačiau nuo ko gi pradėti?

Šeimos interesai, kitų interesai ir išorinių poveikių problemos. Naudinga aptarti laisvės ir lygybės problemas dviejose priešingose aplinkose: izoliuotame kaime ir šiuolaikinėje visuomenėje. Pagrindiniai korporaciniai veikėjai kaime yra pirmapradžiai, kurie turi šeimą kaip savo pirminį pamatą. Pagrindiniai korporaciniai veikėjai šiuolaikinėje visuomenėje yra tikslingi ir nuo šeimos nepriklauso.

Izoliuotas kaimas. Izoliuotame kaime jo gyventojų gyvenimai yra apibrėžti aplinkos, o ateinanti karta, kaip galima manyti, gyvens ten nuo gimimo iki mirties. Dar iki praėjusio šimtmečio panaši aplinka sudarė didesnę beveik visų visuomenių dalį. Dabar gi sunku būtų rasti tokią aplinką, išskyrus mažiausiai išsivysčiusių visuomenių mažiausiai išsivysčiusias dalis. Tokioje aplinkoje šeima yra pagrindinė bendruomenės gerovės institucija. Ji atsakinga už savo vaikų auginimą, už rūpestį senyvais ir ligotais nariais. Tai bendruomenės vienetas, kuris vadovaujasi maždaug tokiu principu: „Iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal poreikius“. Kaimas, esantis už šeimos ribų, yra gerovės sistemos, kuri iš esmės remiasi bendruomenės normomis, skatinančiomis labdarą, ramstis.

Tokios rūšies aplinkoje kitų interesai dėl vaiko gali būti apibūdinti kaip: pirma – šeimos interesai ir antra – draugų ir kaimynų, gyvenančių kaime, interesai. Šeimos interesai kyla iš visų veiklos rūšių, kuriose vaikas, būdamas vaiku ar vėliau – suaugusiuoju, gali dalyvauti ir kurios liečia šeimos narius. Jos apima veiksmus, už kuriuos, kol vaikas auga, šeima bus laikoma atsakinga, o, be to, atsakinga ir už rūpestį bei paramą tėvams, kai jie pasens. Jei šeimos nariai yra suinteresuoti šeima kaip vienetu, kuris egzistuoja įvairiose kartose ir atskirai nuo savo pavienių narių, tada kiekvienas šeimos narys yra suinteresuotas, kad kiekvienas vaikas išsaugotų šeimos vardą ir pratęstų šeimos kultūros tradicijas.

Tokie interesai skatina kiekvieną tėvų kartą gausiai investuoti į vaikus. Jei vaikų išlikimas yra (ar buvo toks atsiminimuose) problemiškas ir jei nėra ekonominės ekspansijos apribojimo, šie interesai gali skatinti gimdyti daug vaikų. Kitomis aplinkybėmis tie patys interesai gali sąlygoti investicijas į kiekvieno vaiko kokybę. Visais atvejais, žinoma, investicijos į vaikus varžosi su vartojimo poreikiais. Dėl šios priežasties ir dėl to, kad atpildo už investicijas į vaikus susilaukiama ateityje, tikėtina, kad kai kurių šeimų (ypač šeimų, gaunančių mažas pajamas ir turinčių žemą statusą) investicijos į vaikus bus nedidelės – ir kiekybės, ir kokybės atžvilgiu.

Kitų kaimo gyventojų interesai dėl vaiko kyla iš kai kurių tų pačių veiklos rūšių, iš kurių kyla ir šeimos interesai. Vaiko ir esamu metu, ir vėliau – kaip suaugusio žmogaus, veiksmai turės pasekmių kitiems kaimo gyventojams. Daugelis jų bus iš esmės tos pačios, bet ne tokios sunkios. Būtent šeimos nariai labiausiai patirs vaiko veiksmų pasekmes, ir todėl jiems priklauso pirminė vaiko socializacijos ir edukacijos kontrolė.

Egzistuoja keturi potencialių interesų tarp šeimos ir kitų kaimo gyventojų konfliktai. Pirma, kultūros konfliktas galimas užėjus permainų laikams; kaimo gyventojai, kitaip nei šeima, gali manyti, kad būtinos investicijos į vaiko ugdymą skirtinga kryptimi. Antra, šeimos interesai gali sąlygoti tam tikrų elgesio – nemeluoti, neapgaudinėti ir t. t. – taisyklių apimties apribojimą pačia šeima.[8] Kiti yra suinteresuoti, kad šios elgesio taisyklės būtų praplėstos, kad apimtų veiksmus, liečiančius kiekvieną gyvenantį kaime. Trečia, vaikai iš tokių šeimų, kurios mažai į juos investuoja, gali būti, kaimiečio akimis žiūrint, per mažai socializuoti ar per mažai išmokslinti. Ir ketvirta, kaimiečių interesas yra išlaikyti savo statuso ir galios pozicijas, kurios gali prieštarauti šeimos interesui, kad vaikas pagerintų šeimos padėtį bendruomenėje. Tai keturi būdai, kai vaiko veiksmai, grindžiami socializacija šeimoje, gali sąlygoti neigiamus išorinius poveikius kitiems kaimo gyventojams. Kaip tik šioje vietoje norisi paklausti: pirma: koks yra tinkamas šių išorinių poveikių kontrolės laipsnis, antra, ar kaimo gyventojai gali kontroliuoti išorinius poveikius, ir trečia, kokiomis priemonėmis jie tai darys?

Atsakymas į antrąjį ir trečiąjį klausimus yra toks, kad antrinė socializacijos bei edukacijos kontrolė priklauso kaimiečiams, kurie ją vykdo kasdienėmis sąveikomis su vaiku kaime. Jei kaimiečiai laiko šeimą atsakingą už vaiko veiksmus, šeimos interesai gali įgyti naują formą, kuri labiau atitiktų kaimo gyventojų interesus. Tad kaimiečiai turi du būdus kontroliuoti vaiko sukeliamus išorinius poveikius: tiesiogines sankcijas vaikui ir sankcijas šeimai.

[8] Puikus šio reiškinio pavyzdys – čigonai. Tyrimai rodo, kad čigonų vaikai yra puikiai socializuoti būti ypač sąžiningi ir garbingi su taboro nariais, bet ne su *gaje*, t. y. ne čigonais.

Daug sunkiau atsakyti į klausimą, kokia kontrolė yra tinkama. Kadangi šeima yra pagrindinė gerovės institucija, pirmiausia atsakanti už vaiko veiksmus, pirminė valdžia vaikui turi priklausyti jai. Verta pastebėti, jog standartinis atsakymas į tokį klausimą apie ekonominę sistemą yra tas, kad jai tinka toks kontrolės laipsnis, kuris sąlygoja maksimalų ekonominį efektyvumą (kuris yra nustatomas atsižvelgiant tik į esamą turto paskirstymą), ir kad jis atsiranda natūraliai per rinką, jei nesama sandorių kaštų. Tokioje sistemoje santykinis skirtingų veikėjų turimas turtas niekada nesikeičia. Turint galvoje neformaliai organizuotą kaimo socialinę sistemą, analogiškas atsakymas būtų toks, kad tinkamas kontrolės laipsnis yra tas, kuris sąlygoja didžiausią pasitenkinimą; o kiekvieno gyventojo pasitenkinimas sveriamas jo galia ir ištekliais sistemoje. (Galios paskirstymas šioje sistemoje atitinka turto paskirstymą ekonominėje sistemoje.) Be to, toks optimumas natūraliai atsiras, jei esama visiškos ir laisvos sąveikos, kai vieni asmenys gali imtis sankcijų prieš kitus asmenis tiek, kiek leidžia jų galia.[9]

Toks socialinis optimumas, kaip atsakymas į tai, koks kontrolės laipsnis yra tinkamas, turi savo trūkumų. Jis sąlygoja visiškai statišką bendruomenę ir bet kokių socialinių pokyčių, apimančių galios paskirstymo pokyčius, nebuvimą. Tokioje uždaroje ir izoliuotoje sistemoje, kaip kaimas, atsitiks taip, kad statuso ir galios paskirstymas taip ir liks įšaldytas, kaip buvo iš pat pradžių, o galimybės naujoms kartoms keisti jų šeimų poziciją nebus. Aišku, kad praktikoje tokio kraštutinio atvejo dar nėra buvę. Tačiau slogi atmosfera ir laisvės nebuvimas uždarose bendruomenėse, kurios yra netoli šio kraštutinumo, pateikiami ir grožinėje literatūroje (pavyzdžiui, Williamo Faulknerio knygose), ir etnografiniuose primityvių genčių, tradicinių kaimų bei komunų aprašymuose. Vis dėlto reikia pasakyti, kad užaugę tokioje bendruomenėje asmenys gali nejausti, kad griežta kolektyvi kontrolė yra slogi, o subjektyviame lygmenyje jie gali jaustis itin laimingi (žr. Zablocki, 1971).

Šiuolaikinė visuomenė. Šiuolaikinė visuomenė gerokai skiriasi nuo anksčiau aprašytosios kaimo socialinės struktūros. Šeima nebėra pirminis gerovės vienetas. Atsakomybę už rūpinimąsi senyvais žmonėmis yra prisiėmusi visuomenė kaip visuma. Atsakomybę už medicininę priežiūrą yra prisiėmusi valstybė ir darbdaviai. Nuo naujosios kartos produktyvumo labiau priklauso visuomenė kaip visuma nei atskira šeima. Šeima, kurios dydis ir funkcijos itin sumažėjo, tapo nebepajėgi vykdyti daugelį gerovės veiklos rūšių: išlaikytinių padėtis nebus lengvesnė, jei pajamos bus paskirstomos vidutiniškai po lygiai kiekvienam namų ūkio nariui, nes vis daugiau namų ūkių arba gauna pakankamas individualias pajamas ir neturi išlaikytinių, arba visi namų ūkio nariai yra išlaikytiniai. Valstybė, tapusi gerokai didesnė ir įgijusi daugiau funkcijų, perėmė daugumą gerovės funkcijų. Gerovės valstybė išstūmė gerovės šeimą.

Sudėtingų dilemų dėl vaikų auginimo sukėlė šie faktoriai – dažniausiai ne tik technologiniai, bet ir politiniai – kurie sugriovė šeimos, kaip visuomenės pamatinio

[9] Yra šiek tiek literatūros apie sankcijų vykdymo paradoksą (*paradox of enforcement*), kuris remiasi supratimu, kad sankcija yra viešoji gėrybė ir kad todėl jos pasiūla nėra pakankama, nebent esama būdų, kai sankcionuotojas gali iš kitų išieškoti sankcionavimo kaštus. Žr. Laver (1976). Stabilioje, glaudžiai sąveikaujančioje bendruomenėje vis dėlto esama tokių kaštų išieškojimo priemonių (žr. Coleman, 1985). Tačiau problema nėra gerai ištirta. Žr. 11 skyrių, kuriame rasite šios problemos, dar kitaip vadinamos antrine viešųjų gėrybių (*the second-order public-good problem*) problema normoms, aptarimą.

elemento ir pirminės gerovės institucijos, vaidmenį. Šeima jau nebepajėgi – o jos nariai nebeturi stipraus intereso – prisiimti pirminę ir ilgalaikę atsakomybę už savo narius. Valstybė perėmė atsakomybę už daugelį išlaikomų asmenų. Tai reiškia, kad atsakomybė už vaikus ir vaikų kontrolė iš tėvų perėjo į valstybės atstovų rankas. Vis dėlto vaikų psichologinė ir socialinė raida priklauso nuo personalinės priežiūros ir dėmesio iš suaugusių asmenų – ne atstovų, bet asmenų (tokių kaip tėvai ar kiti šeimos nariai). Taigi vaikai toliau praranda tėvų rūpestį ir dėmesį, kai rūpestis ir dėmesys iš kokio kito šaltinio pusės nedidėja. Valstybės atstovai – ar tai būtų vaikų lopšelio ar vaikų darželio auklėtoja, mokytojai, konsultantai mokykloje, asmenys, atsakingi už lankomumą – negali rūpintis individualiu vaiku ir skirti dėmesį individualiam vaikui, nes jiems tenka daugelio vaikų priežiūra.

Pirmoji dilema yra tokia: ar socialinė politika turėtų siekti atkurti sąlygas, stiprinančias natūralų tėvų interesą dėl vaikų ir atsakomybę už savo vaikus, ar turėtų sukurti sąlygas, kurios skatintų valstybės atstovus įgyti ilgalaikį asmeninį interesą bei atsakomybę už vaikus, patenkančius į jų rankas? Pirmoji alternatyva reikalauja tam tikrų individualizuojančių ir racionalizuojančių tendencijų visuomenėje pakeitimo priešinga kryptimi. Antroji alternatyva reikalauja politikos, kurios kol kas nė viena valstybė nesugebėjo sukurti ir įgyvendinti; nė vienai valstybei dar nepavyko tėvų rūpestį ir globą sėkmingai pakeisti valstybės atstovų rūpesčiu ir dėmesiu. Ir vienos, ir kitos alternatyvos perspektyvos, atrodo, nekokios. Tačiau, jei nebus siekiama įgyvendinti vieną ar kitą perspektyvą, vis daugiau vaikų kentės nuo nepriežiūros ir nedėmesingumo.

Antroji dilema yra tokia: valstybė tapo paramine (*back-up*) gerovės institucija vaikams, kai šeimoje nesama tam tikrų rūpybos ir finansinės paramos sąlygų. Tinkamos rūpybos ir finansinės paramos vaikams tiekimo kaštai padidėjo. (Pavyzdžiui, praeityje tankiau apgyvendintame ir daugiafunkciniame namų ūkyje daugelis vaikų priežiūros veiklos rūšių buvo vykdomos kartu su kitomis veiklos rūšimis patiriant nedidelius papildomus kaštus. Šiuolaikiniame namų ūkyje vaikų priežiūra yra nesuderinama su kitomis produktyviomis veiklos rūšimis, kurių daugelis atliekamos už namų ūkio ribos.) Bendras šių dviejų pokyčių rezultatas paskatino neturėti vaikų visoms šeimoms, išskyrus labiausiai pasiturinčias ir gyvenančias ties žemiausia ekonomine riba, t. y. ties tokia riba, kur rūpestis ir finansinė parama vaikams yra žemiau valstybės paramos ribos. Kalbant apie pastarąsias šeimas, egzistuoja teigiama paskata turėti vaikų, nes valstybės parama, skirta vaikams, teikia paramą ir suaugusiems šeimos nariams. Paskatų pokyčiai pakeitė seną pozityvią pajamų ir vaikų skaičiaus koreliaciją taip, kad pastaroji tapo vis labiau neigiama. Mažas pajamas gaunančių šeimų paskatų pasikeitimas gali būti taip pat aprašytas kaip atsakomybės už vaikus atskyrimas nuo valdžios priimti sprendimus, susijusius su vaikais. Valdžia lieka šeimos rankose, bet atsakomybė už sprendimų, priimtų dėl vaikų auginimo, pasekmes tenka valstybei.

Antroji dilema yra tokia: ar daryti taip, kad mažas pajamas gaunančios šeimos iš naujo prisiimtų atsakomybę už vaikus, ar atimti iš jų šeimyninę valdžią, kadangi nuo atsakomybės jos jau ir taip buvo nušalintos.[10] Su šia susijusi ir kita dilema: ar iš naujo

[10] Murray (1984) pirmąją alternatyvą siūlė teigdamas, kad strategijos, palaipsniui išvadavusios šeimas iš atsakomybės, tik padidino priklausomybės nuo valstybės laipsnį ir asmenų, prašančių socialinės paramos iš valstybės, skaičių.

subalansuoti paskatų struktūrą kuriant strategijas, kurios mažas pajamas gaunančioms šeimoms suteiktų paskatas, prilygstančias didesnes pajamas gaunančių šeimų paskatoms (pirmos, anksčiau aprašytosios dilemos atveju), ar kuriant strategijas, kurios didesnes pajamas gaunančioms šeimoms duotų paskatas, prilygstančias mažas pajamas gaunančių šeimų paskatoms.[11] (Pastaroji strategija sukuria valdžios ir atsakomybės visuose pajamų lygmenyse perskyrą, panašią į tą, kuri šiuo metu yra būdinga mažas pajamas gaunančioms šeimoms.)

23

SOCIOLOGIJOS SANTYKIS SU SOCIALINIAIS VEIKSMAIS NAUJOJOJE SOCIALINĖJE STRUKTŪROJE

Praeityje vyravusią socialinę struktūrą būtų galima apibūdinti kaip struktūrą, sudarytą iš asmenų, kaip jos sudėtinių dalių, ir pirmapradžių ryšių, kaip pagrindinių santykių tarp sudėtinių dalių. Naujojoje socialinėje struktūroje pirmapradžiai santykiai atsiduria periferijoje, kadangi naujieji korporaciniai veikėjai perėmė daugelį jų funkcijų. Senąją socialinę struktūrą galima apibūdinti kaip natūralią socialinę, o naująją – kaip sukonstruotą socialinę aplinką. Devynioliktajame ir dvidešimtajame a. sukonstruota fizinė aplinka, sudaryta iš pastatų ir gatvių, išstūmė natūralią aplinką, sudarytą iš miškų, upių ir lygumų, kaip pagrindinę fizinę aplinką, iš daugelio žmonių gyvenimo; sukonstruota socialinė aplinka, sudaryta iš šiuolaikinių korporacinių veikėjų, užėmė natūralios socialinės aplinkos vietą.

Sociologija kaip disciplina formavosi ir augo tuo metu, kai sukonstruota socialinė aplinka pradėjo augti ir išstumti natūralią socialinę aplinką. Tai nėra atsitiktinis dalykas, jis susijęs su tam tikra ypatinga disciplinos savybe. Pati disciplina, kaip tyrimo objektas, priklauso disciplinos objekto sričiai. Tai reiškia, kad sociologija yra refleksyvi disciplina, kurios objektas apima ją pačią. Toks refleksyvumas reiškia, kad sąlyga: kol socialinė aplinka yra natūrali, disciplina negali pateisinti savo egzistavimo, nebent tik laikyti save epifenomenu, neturinčiu reikšmės socialiniam funkcionavimui. Kai tik prasideda pokyčiai sukonstruotos socialinės aplinkos link, sociologija tampa reikšminga – kaip šio proceso pagalbininkė.

Antroji sociologijos refleksyvumo implikacija yra ta, kad kiekviena socialinė teorija, kuri siekia būti visapusiška, susiduria su neįprastu suvaržymu. Ji privalo atitikti ne tik du teorijai įprastus kriterijus (t. y. vidinį nuoseklumą ir atitikti realybę), bet ir trečiąjį kriterijų: teorijos turinys turi būti toks, kad galėtų paaiškinti ir pagrįsti *(account)* teorijos kūrimo veiksmą. Jei socialinių pokyčių teorijai nebus skiriamas joks vaidmuo poveikiui socialiniams pokyčiams daryti, tai socialinių pokyčių teorija negalės paaiškinti paties teorizavimo veiksmo. Teorijos kūrimas sociologijoje pagal

[11] Tokios rūšies strategijas propagavo Garfinkel (1982).

šią teoriją liks betikslis, nes neturės jokių pasekmių. Jei teoretikas teigia, kad tokios teorijos tikslas yra padėti formuoti ateitį, tai teorija prieštarauja pati sau. Jei, antra vertus, teorija išlaiko šį testą, jei ji turi priemones, kuriomis sociologinės žinios daro poveikį socialinei realybei, ji yra refleksyviai nuosekli. Šiuo kriterijaus požiūriu, dauguma klasikinių socialinių teorijų yra betikslės, o kai kurios net prieštarauja pačios sau. Vargu, ar refleksyvaus nuoseklumo apskritai esama daug. Pažvelkime į trijų iškiliausių teoretikų – Marxo, Weberio ir Durkheimo – darbus.

Socialinės teorijos socialinis vaidmuo

Karlo Marxo darbuose esama keisto paradokso, kuris atsiskleidžia jo koncepcijoje, kaip socialinis mokslas galėtų formuoti visuomenę. Būdamas aktyvistas, politinis radikalas, dalį gyvenimo ir pastangų jis skyrė naujai pakopai (kaip jis ją suprato) istoriniame visuomenės vystymosi procese įgyvendinti. Vis dėlto šioje vystymosi teorijoje (turbūt labiausiai išbaigtoje, palyginus su kitų teoretikų darbais) yra reikšmingi tik materialiniai faktoriai. Paprastai kalbant, Marxas manė, kad technologija lemia ekonominės gamybos būdą; gamybos būdas apibrėžia klasių struktūrą ir jų santykį su gamybos priemonėmis, taigi ir vienos klasės santykį su kita; o tai savo ruožtu per tam tikrą laiką lemia jų orientaciją (pavyzdžiui, jų susvetimėjimą) gamybos sistemos atžvilgiu ir skatina imtis veiksmų, kurie ją pakeistų. Idėjų ir socialinių žinių vaidmuo Marxo istorijos teorijoje yra priklausomas arba išvestinis fenomenas, superstruktūra, sukurta materialaus egzistavimo sąlygų. Šiuo atžvilgiu Marxas yra žinojimo sociologijos pradininkas; jis sukūrė savitą teoriją apie tai, kaip socialinio egzistavimo sąlygos generuoja žinojimą, tikėjimus ir vertybes, susijusias su socialiniu funkcionavimu. Tačiau jis nesukūrė teorijos apie tai, kaip žinojimas, tikėjimai ir vertybės gali daryti poveikį socialinėms sąlygoms.

Sociologinių žinių vaidmuo Marxo teorijoje turbūt geriausiai atsispindi prognozėse apie socialinės klasės transformaciją iš klasės savyje į klasę sau, t. y. prognozėse apie klasinės sąmonės vystymąsi. Paties Marxo aktyvios pastangos buvo neabejotinai nukreiptos devynioliktojo a. Europos darbo klasiniam sąmoningumui žadinti. Vis dėlto jo teoriniuose teiginiuose apie tokią transformaciją priežastinis vaidmuo atitenka socialinėms-struktūrinėms sąlygoms, kuriose atsiduria žmonės. Bendras modelis, kurio dėka klasė įgyja klasinį sąmoningumą ir derivacinę idėjų poziciją, bene akivaizdžiausiai matomas Marxo svarstymuose apie teorijos vaidmenį formuojantis klasiniam sąmoningumui.

> Kaip ekonomistai yra moksliniai buržuazinės klasės atstovai, taip socialistai ir komunistai yra proletariato klasės teoretikai. Kadangi proletariatas dar nėra pakankamai išsivystęs, kad būtų klase, ... šie teoretikai yra tik utopistai, kurie, kad patenkintų prispaustųjų klasių poreikius, improvizuoja sistemas ir leidžiasi ieškoti regeneruojančio mokslo. Tačiau esant tokiam greičiui, kokiu istorija juda pirmyn, proletariato kova įgyja aiškesnius kontūrus, jiems nebėra reikalo ieškoti mokslo savo galvose; jie tik turi stebėti, kas vyksta jų akyse ir tapti proletariato klasės ruporu (1963 [1847], p.125).

Reikia pastebėti, kad čia teoretiko vaidmuo yra apibrėžtas proletariato sąmoningumo būklės, kurią pačią sąlygoja ekonominė struktūra ir proletariato padėtis joje. Teoretikai yra tik „ruporas", reikalingas vykstančiai dramai aprašyti.

Vienoje vietoje Marxas pripažįsta žinių ir idėjų vaidmenį socialiniams pokyčiams:

> ...lokomotyvai, geležinkeliai, elektriniai telegrafai ... yra žmogaus darbo produktai ... įdaiktinta žinių galia. Pastovaus kapitalo plėtra rodo mastą, kuriuo socialinio gyvenimo proceso sąlygos yra visuotinai intelekto kontroliuojamos ir atitinkamai transformuotos (1973 [1858], p. 706).

Tačiau čia vis dėlto Marxas kalba apie technologinių žinių vaidmenį keičiant pramonę; tačiau, regis, jis nekelia sociologinių žinių vaidmens klausimo keičiant socialinę politiką. Jei kokios nors nematerialios jėgos Marxo socialinių pokyčių teorijoje ir esama, ji yra tokia, kokia ji yra čia.

Vis dėlto šioje visiškai neišvystytoje tezėje nėra jokio atspirties taško socialinio sociologijos vaidmens teorijai. Marxo darbuose nėra jokios koncepcijos apie idėjas ir vadavimą, kurio imtųsi nepatenkintieji aukštesniųjų klasių nariai (kaip antai jis pats, Engelsas ir kt.) vesdami darbo klases link klasinio sąmoningumo ir socializmo. Marxas rašė apie racionalią, arba sukonstruotą, visuomenę, tačiau neplėtojo teorijos apie sociologinių žinių, kurios darytų poveikį racionaliems veiksmams, vietą; jis taip pat neplėtojo idėjų apie tai, kaip turėtų funkcionuoti beklasė visuomenė.

Maxas Weberis buvo kitas iškilus socialinis teoretikas, kurio teorijai trūksta aiškių idėjų apie socialinio mokslo socialinį vaidmenį. Weberio sociologinius tyrimus, ne mažiau kaip Marxo tyrimus, motyvavo interesas daryti įtaką socialiniams pokyčiams. Jo teoriniuose veikaluose apie socialinius pokyčius yra daug palankesnė aplinka socialinio sociologijos vaidmens teorijai nei Marxo darbuose. Regis, Weberis plėtojo dvi diverguojančias tezes apie socialinius pokyčius, ir kiekviena savaip suteikia atramos tašką tokioms idėjoms.

Viena iš šių Weberio tezių aptinkama jo darbuose apie pasaulio religijas ir yra ryškiausia studijoje apie protestantizmą ir kapitalizmo augimą (1958 [1904]). Jis manė, kad idėjos, tikėjimai ir vertybės, kuriuos įkūnija religija (protestantizmas), galėjo būti atsvara bendruomeniniams saitams kuriant individualistinę dvasią, kuri sudarytų sąlygas kapitalizmo ir pramonės plėtrai. Tačiau Weberis nepritaikė šių idealių jėgų (priešingų Marxo materialioms jėgoms) išplėtoti koncepcijai apie tai, kaip sociologinė analizė galėtų tapti socialinių pokyčių elementu. Jis atliko sociologinę analizę, o pasirinkdamas tam tikras problemas tyrimui, vadovavosi savo socialinėmis vertybėmis; tačiau, kaip ir jo amžininkai, sociologinei analizei jis jokio vaidmens socialiniuose pokyčiuose nenumatė.

Kita Weberio tezė apie socialinius pokyčius yra jo tikėjimas pažangėjančia visuomenės racionalizacija. Jo studijoje apie valdžios sistemas matoma pažanga nuo tradicinės valdžios link racionalios valdžios (kur charizmatinė valdžia yra, jei taip galima išsireikšti, nepastovus užpildas tarp pastovių valdžios sistemų); keletoje vietų jis samprotauja apie augančią rinkų racionalizaciją (pavyzdžiui, diskusijoje apie didėjantį pinigų vaidmenį) ir valdžios sistemas. Vienu metu kalbėdamas apie tolesnį tokios racionalizacijos egzistavimą, Weberis, regis, puola į nevilį dėl ateities:

> Yra taip, lyg... mes tyčia taptume žmonėmis, kuriems reikia „tvarkos", ir nieko daugiau – tik tvarkos; mes tampame nervingi ir bailiai, jei bent akimirką tvarka susvyruoja, mes tampame bejėgiai, jei esame nuo jos atplėšti. Atrodo, lyg pasaulyje nebebūtų kitokių žmonių: štai kokiame evoliucijos etape mes atsidūrėme; taigi esminis klausimas yra, ne kaip galime paskatinti ar pagreitinti šią evoliuciją, bet ką mes galime priešpriešinti šiai sistemai, kad dalis žmonijos liktų laisva nuo šio sielos išparceliavimo, nuo šio biurokratinio gyvenimo būdo įsiviešpatavimo (citata iš Mayer, 1944, p. 97).

Iš principo Weberio socialinių pokyčių koncepcijoje esama vietos sociologinei analizei kaip jėgai, dalyvaujančiai socialiniuose pokyčiuose. Racionalių veiksmų (ar asmens, biurokratinės korporacijos ar biurokratinės valdžios veiksmų) komponentas yra, kaip jau sakyta anksčiau, informacijos, galinčios nukreipti veiksmus kita linkme, recepcija. Ir iš tikrųjų organizacijos naudojasi socialinės politikos tyrimais (netrukus apie tai kalbėsiu). Tačiau savo racionalios valdžios teorijoje Weberis neskyrė jokios vietos grįžtamojo ryšio mechanizmui, kuris teiktų informaciją, galinčią turėti poveikį veiksmams. Galbūt todėl jo racionalios ar biurokratinės valdžios koncepcija yra visiškai statiška: tai fiksuota pareigų, kurias eina asmenys, struktūra, funkcionuojanti kaip mašina be jokio mechanizmo pokyčiams vykti. Kaip bebūtų, Weberio racionalios valdžios teorijoje neskiriamas joks vaidmuo tokios rūšies informacijai, kuri surenkama socialinių tyrimų metu ir kuri yra politikos orientyras.

Kito garsaus socialinio teoretiko Emilio Durkheimo darbuose esama dar mažiau erdvės tokiems teoriniams aspektams. Marxas ekonomines sąlygas laikė pirmine pokyčius skatinančia varomąja jėga, Weberis – vertybes (dalyje jo darbų), o Durkheimas manė, kad ta varomoji jėga yra socialinės ir demografinės sąlygos (kartu ir technologinė plėtra, sąlygojanti vis didesnį darbo pasidalijimą). Kaip ir kiti du teoretikai, apie kuriuos kalbėta anksčiau, o gal net ir daugiau, Durkheimas buvo visuomenės tyrinėtojas, tačiau jis nekėlė klausimo, kaip jo ir kitų mokslininkų socialinė analizė galėtų tapti socialinių pokyčių sudedamąja dalimi – arba kokiu būdu sociologinė analizė galėtų sudaryti vidinį socialinių veiksmų komponentą ateityje. Jis kėlė hipotezes apie socialinę raidą ateityje ir net kai kuriuos pokyčius propagavo (ypač antrosios *Darbo pasidalijimo* (*Division of Labor*), 1947 [1893] laidos pratarmėje, kur jis siūlo formuoti profesines grupes, kurios užimtų primityvios bendruomenės mechaninio solidarumo vietą), tačiau jo socialinių pokyčių koncepcijoje nėra vietos sociologinei analizei.

Būta ir keleto kitų socialinių teoretikų, kurių darbai yra refleksyviai nuoseklūs, tačiau netobuli kitais aspektais. Vienas jų yra Auguste'as Comte, kuris iškėlė eksplicitišką sociologijos socialinio vaidmens teoriją. Comte, kaip ir beveik visi kiti pirmieji socialiniai teoretikai, troško daryti įtaką visuomenės raidai – apie tai byloja garsus jo teiginys: „*Savoir pour prevoir, pour pouvoir*"*. Kitaip nei daugumoje ankstyvųjų socialinių teorijų, jo istorijos filosofijoje esama vietos sociologinėms žinioms. Jis manė, kad tos žinios ir jų suteikiama galimybė prognozuoti įvykius sudarys sąlygas moksliniam humanizmui atsirasti. Bet jo samprata, kaip tai įvyks, buvo primityvi ir naivi; jis sukūrė utopiją, kuri nedaug skyrėsi nuo Platono utopijos, sukurtos dviem tūkstantmečiais anksčiau. Comte tikėjo, kad pozityvios žinios (skirtingos negu normatyviniai ar ideologiškai įteigti tikėjimai) apie socialinį funkcionavimą bus pagrindas racionaliam so-

* Žinoti tam, kad numatytume ir galėtume (pranc.) – *vert. pastaba.*

cialiniam planavimui, o socialiniai mokslininkai bus vadovaujantis elitas. Baigiamojoje savo darbo fazėje jis vaizdavosi humanizmo religiją, kurioje socialiniai mokslininkai būtų aukščiausio rango dvasiškiai. Taigi bendroje Comte'o ateities visuomenės koncepcijoje pozityvios žinios apie visuomenės funkcionavimą atlieka pagrindinį vaidmenį, tačiau prielaidos apie tų žinių padarinius yra silpnos.

Vėlyvieji Comte'o darbai labiau primena tam tikrą socialinės mokslinės fantastikos rūšį, tačiau ir kiti klasikiniai teoretikai socialiniam mokslui neskyrė jokio vaidmens formuojant visuomenę. Ir turbūt nieko nuostabaus, kad dauguma pirmųjų socialinių teoretikų savo darbuose socialinėms žinioms neskiria jokio socialinio vaidmens. Devynioliktajame ir dvidešimtojo a. pradžioje mastas, kuriuo žinios formavo žmogaus egzistencijos sąlygas, nebuvo didelis, palyginti su dabartiniu mastu. Žmonės ir gyvūnai vis dar buvo pirmykščiai mechaninės energijos šaltiniai gamybai; ligos baigtis buvo suprantama esanti „Dievo rankose", o ne priklausanti nuo medicinos mokslo; fizinę daugelio asmenų aplinką vis dar sudarė didelis natūralios, o ne sukonstruotos aplinkos komponentas.

Šiandien viskas pasikeitę. Žmogaus egzistencijos sąlygos vis labiau priklauso nuo tikslingų veiksmų, kurių imasi asmenys. Veiksmai, grindžiami žiniomis ir sprendimais, ėmė užimti natūralių įvykių, esančių už žmogaus kontrolės ribų, vietą įvairiose, nuolat augančiose srityse. Sukonstruota socialinė aplinka, susidedanti iš tikslingų korporacinių veikėjų ir jų patikėtinių, sudaro daugumos asmenų didelę socialinės aplinkos dalį šiuolaikinėse visuomenėse. Tokioje aplinkoje socialinio sociologinių žinių vaidmens negalima ignoruoti. Tokiu atveju bet kokia socialinė teorija turi išlaikyti refleksyvaus nuoseklumo testą. Kad jį išlaikytų, teorija privalo rasti vietą sociologinėms žinioms ir tas žinias kuriančiai veiklai.

Šis socialinės teorijos komponentas yra naudingas ne vien refleksyviam nuoseklumui įgyvendinti, bet ir tolesnei tokios teorijos bei socialinio mokslinio tyrimo plėtrai. Socialinės teorijos ir mokslinio darbo plėtros krypties neturėtų lemti vien tik neišspręstų problemų, kurias apibrėžia dabarties mados šioje mokslo srityje, sąrašas ar šiuolaikinės socialinės problemos. Šios plėtros orientyru galėtų būti ir dabartinio bei potencialaus sociologinių žinių vaidmens visuomenės funkcionavimo procese samprata. Taigi net jei ir dabartinė sociologinio teorizavimo ir tyrimo svarba visuomenei, pasak teorijos, yra ne tokia didelė kaip kai kurių kitų veiklos rūšių svarba, kruopštus (*self-conscious*) jų esamo ir potencialaus vaidmens tyrimas gali būti ypatingas formuojant jų tolesnį vystymąsi.

Likusioje šio skyriaus dalyje pritaikysiu socialinę teoriją refleksyviai užduočiai – ištirti sociologinių žinių vaidmenį funkcionuojant visuomenei.[1] Supaprastindamas šią užduotį, analizuosiu ne teoriją, bet socialinius tyrimus, tačiau ne visus, o tik tuos, kurie vadinami taikomaisiais. Norint suvokti, kodėl taikomieji, o ne grynieji tyrimai yra tinkami, svarbu ištirti du pasaulius: socialinių veiksmų pasaulį ir sociologijos, kaip disciplinos, pasaulį.

[1] Šios užduoties esu ėmęsis jau anksčiau (Coleman, 1972b; 1978b; 1980); panašia veikla užsiėmė ir kiti (žr. ypač MacRae, 1976; 1985). Šie tyrimai artimai siejasi su žinojimo sociologija ir mokslo sociologija, apie kurią galima rasti daug literatūros. Daug yra ir literatūros, skirtos vadinamajai sociologijos sociologijai, kurią iš esmės sudaro esė, kuriuose sociologai aptaria sociologų veiklą ir pritaria arba nepritaria tam tikroms sociologijos teorijos ar mokslinio darbo kryptims. Žr., pavyzdžiui, Lyndą (1939) ir Millsą (1959). Ši literatūra padeda atlikti refleksyvią užduotį, nors daug tokios literatūros yra poleminė.

Veiksmų pasaulis ir disciplinos pasaulis

Pravartu nubrėžti analitinę perskyrą tarp bendrų žinių ir idėjų struktūros, kuri sudaro sociologijos discipliną, ir socialinio veiksmo pasaulio, kuriam taikomos sociologijos žinios. Ši perskyra vertinga tuo, kad padeda žymėti takoskyrą tarp dviejų skirtingų tikslų, dėl kurių atliekami socialiniai tyrimai, tarp dviejų arenų, prie kurių prisideda sociologiniai darbai.

Kai kurie sociologiniai tyrimai skirti padėti kurti žinių ir idėjų, kurios sudaro discipliną, struktūrą. Kartais vartojamas „grynojo tyrimo" (*pure research*) terminas, skirtas tyrimui, kuriuo ketinama prisidėti prie šios struktūros, apibūdinti. Kalbėdamas apie tokio pobūdžio tyrimus, aš vartosiu terminą „disciplinos tyrimas" (*discipline research*).

Kiti sociologiniai tyrimai siekia nušviesti vieną ar kitą socialinį fenomeną, kuriam poveikį gali daryti informuoti veiksmai. Tokie tyrimai taip pat įneša savo indėlį į disciplinos žinių ir idėjų struktūrą, tačiau bet koks tokio pobūdžio indėlis yra esminio tikslo – tiekti informaciją veiklai paveikti – šalutinis produktas. Terminas „taikomasis tyrimas" (*applied research*) dažnai vartojamas šiai antrajai tyrimų rūšiai įvardinti. Nepaisant šio termino difuzinių reikšmių, aš jį vartosiu kaip priešingą „disciplinos tyrimo" terminui.[2]

Disciplinos tyrimo ir taikomojo tyrimo santykis su sociologija ir socialiniais veiksmais yra skirtingas. Abiejų tyrimų dėmesio objektai yra veiklos socialinių veiksmų pasaulyje rūšys. Vis dėlto taikomojo tyrimo atveju studijuojama problema imama iš veiksmų pasaulio, kur tyrimo rezultatai grįžta grįžtamuoju ryšiu. Tai skiriasi nuo disciplinos tyrimo, kurio problema kyla disciplinos viduje ir kurio rezultatai turi grįžti į discipliną. Disciplinos tyrimo atveju veiksmų pasaulis yra jos dėmesio objektas, ir ne daugiau.

Tokiu atveju taikomasis tyrimas, kitaip nei disciplinos tyrimas, apima du pasaulius. Taikomojo tyrimo atveju problema kyla veiksmų pasaulyje, metodai ir tyrimo projektas ateina iš disciplinos pasaulio, o rezultatai grįžta vėlgi ten pat – į veiksmų pasaulį. Kadangi taikomojo tyrimo ryšys su realiu pasauliu yra toks daugialypis, socialinė teorija yra svarbi dviem būdais: pirma, projektuojant tokį tyrimą, ir, antra, suvokiant tą vaidmenį, kurį ji atlieka visuomenėje. Suvokus šį vaidmenį, galima matyti, ar (dėl struktūrinių priežasčių) esama sistemingų tendencijų tose tyrimo problemų rūšyse, kurios inicijuojamos spontaniškai, ir kaip šios visuomenėje inicijuotos problemos keisis, keičiantis socialinei struktūrai. Socialinė teorija taip pat leidžia suprasti ir poveikį, kurį socialiniam funkcionavimui daro grįžtamasis informacijos, gaunamos iš taikomojo tyrimo, ryšys, ir kaip tas poveikis gali keistis priklausomai nuo tos vietos, kur informacija grįžtamuoju ryšiu grąžinama į sistemą (pavyzdžiui, konfliktai kartais kyla bandant nuspręsti, ar tyrimo projekto rezultatai priklauso viešajai sričiai, ir todėl yra visiems prieinami; ar jie yra privati nuosavybė veikėjo, užsakiusio ir rėmusio tyrimą).

[2] Tinkamesnis būtų terminas „veiksmų tyrimas" (*action research*), tačiau jis jau vartojamas tyrimui, kuris susijęs su viena ar kita veiklos programa, apibūdinti ir yra skirtas padėti įgyvendinti tą programą. Kituose darbuose tokio pobūdžio tyrimą esu vadinęs politikos tyrimu (*policy research*) – šio termino čia nevartoju, nes jis reikštų, kad apsiribojama vyriausybine politika.

Kituose skirsniuose mėginsiu atlikti taikomojo socialinio tyrimo socialinio vaidmens refleksinę analizę. Pirmiausia nagrinėsiu būdą, kuriuo taikomojo tyrimo pagrindinės kryptys atspindėjo tam tikrus visuomenės pokyčius.

Visuomenės struktūra ir taikomojo socialinio tyrimo prigimtis

Visuomenės struktūros ir taikomojo socialinio tyrimo prigimties ryšys geriausiai matomas analizuojant sociologinės minties mokyklų atsiradimą ir sunykimą. Šioje analizėje dėmesys bus sutelkiamas į taikomąjį socialinį tyrimą Jungtinėse Valstijose, nes būtent čia taikomasis socialinis tyrimas suklestėjo anksčiausiai ir pasireiškė įvairiausiomis formomis.

Sociologijos mokyklos augo, klestėjo ir nyko kartu su tam tikrų asmenų, dominavusių jose, gyvenimo ciklais, kaip antai Čikagos mokyklos atstovo Roberto Parko ir Kolumbijos mokyklos atstovo Paulo Lazarsfeldo gyvenimai. Tačiau mokyklų augimas ir nykimas taip pat susijęs su platesniais visuomenės pokyčiais. Dėmesys šiems pokyčiams leidžia pažvelgti į socialinę struktūrą ir į besiformuojantį socialinio tyrimo toje struktūroje vaidmenį.

Čikagos mokykla ir jos sunykimas

Čikagos sociologijos mokykla klestėjo pirmajame dvidešimtojo a. ketvirtyje ir antrojo ketvirčio pradžioje ir išliko stipri iki Antrojo pasaulinio karo. Šio periodo pradžioje būta ir kitų sociologų Jungtinėse Valstijose, kurių kredencialai buvo tokie pat įspūdingi kaip ir Albiono Smallio iš Čikagos mokyklos kredencialai: tai Rossas iš Viskonsino, Giddingsas iš Kolumbijos, Cooley iš Mičigano ir Sumneris iš Jeilio. Tačiau Čikagos mokykla kartu su Smalliu buvo vyraujanti. Tai iš dalies lėmė organizacinė sociologijos nepriklausomybė universitete, bet iš dalies ir jos studijų objektas.

Čikagos mokyklos sociologijai būdingi keli elementai: dėmesys miestui, imigrantams ir jų kultūrinei adaptacijai, marginaliniams asmenims ir deviacinėms subkultūroms.[3] Čikagos mokykla buvo susijusi su privačia filantropija, kuri savo ruožtu bendravo su bažnyčia ir su miesto sąjūdžiais. Jos narių stiliai buvo įvairūs, tačiau visi jie domėjosi miestu. Charlesas Hendersonas, tuo metu svarbus fakulteto narys ir universiteto kapelionas, buvo ir vienas iš municipalinės reformos judėjimo vadovų. Kitas kraštutinis atvejis buvo W. I. Thomasas, ekstravagantiškas agnostikas, kuris ypač domėjosi sociologinėmis miesto problemomis. Robertą Parką itin domino įvairios gyvenimo mieste formos. Dauguma daktaro disertacijų, kurioms vadovavo Parkas, tapo knygomis, aprašančiomis urbanistines subkultūras: *Getas* (*The Ghetto*, Wirth, 1928), *Aukso krantas ir lūšnų kvartalas* (*The Gold Coast and the Slum*, Zorbaugh, 1929), *Taksi šokių aikštelė* (*The Taxi-Dance Hall*, Cressey, 1932), *Gauja* (*The Gang*, Thrasher,

[3] Empirinius šiuolaikinio miesto problemų socialinius tyrimus daug anksčiau atliko Mayhewas (1861) ir Boothas (1891) Anglijoje.

1936), *Juodasis metropolis* (*Black Metropolis*, Drake ir Cayton, 1946) ir kitos. Čikagos mokykla sukūrė miesto ekologijos teoriją, kuri rėmėsi koncentrinių žiedų aplink miesto centrą idėja. Tai žiedai, kur vyksta įvairi veikla, o aukštesniojo statuso asmenys gyvena išoriniuose žieduose. Čikagos mokykla sukūrė ir marginalinio žmogaus koncepciją, paremtą daugeliu marginalinių asmenų ir deviacinių subkultūrų empirinėmis studijomis: studijomis apie prostitutes ir sąvadautojus, džiazo muzikantus ir asmenis, gyvenusius dvigubą gyvenimą (tai asmenys, kurie gyveno kaip juodaodžiai, o dirbo kaip baltaodžiai).

Trumpai tariant, Čikagos mokykla dokumentavo maišatį, prisitaikymą, marginalumą ir Amerikos miestų augimą. Ji atspindėjo ypatingą Amerikos visuomenės gyvenimo periodą, kurį praeina kiekviena visuomenė, pereidama iš kaimo visuomenės prie urbanistinės visuomenės. Jungtinėse Valstijose tam periodui buvo būdingi tokie bruožai, kuriems pagrindą davė šalies, kaip naujos visuomenės, charakteris. Vienas tokių bruožų buvo imigrantų srautas, užtvindęs miestus ir sukėlęs daugiau netvarkos nei perėjimas iš kaimo visuomenės į urbanistinę visuomenę.[4] Čikagos gyventojų skaičius 1880–1890 metais padidėjo dvigubai, o po to vėl padvigubėjo 1890–1910 metais.

Čikagos mokyklos nuosmukį lėmė ne tik stiprių asmenybių, kurios ją formavo, pasitraukimas. Jį sąlygojo problemų rūšių, kurios sudarė mokyklos pagrindą, išnykimas. Imigracija sumažėjo; miesto gyvenimas tapo daugmaž tvarkingas; marginalinių asmenų, daugiausia klajoklių, skaičius sumažėjo, nes sumažėjo imigracija ir gyvenimas tapo sėslus. (Dvidešimtojo a. pradžioje, pavyzdžiui, būta daugelio profesijų žmonių, kurie tam tikrą laiką gyveno vienoje vietovėje, o paskui keliaudavo į kitą. Vieną tokią grupę sudarė kirpėjai, kitą – spaustuvininkai, trečią – kalnakasiai ir daugelis kitų.) Jaunų suaugusių asmenų lyčių proporcija susilygino, vyrai vedė ir ėmė gyventi sėsliai – nesusituokusių suaugusiųjų gerokai sumažėjo. Taigi problemų, kurias gvildeno Čikagos mokykla, svarba palaipsniui mažėjo. Miestai tapo tinkamesni gyventi; išaugo gerovė; sumažėjo žmonių skurdas.

Poslinkis sąveikos struktūroje

Tuo metu kiti socialiniai pokyčiai kūrė naujas problemų grupes. Šie pokyčiai pakeitė visuomenę, sudarytą iš vietos bendruomenių, labiausiai besirūpinančių vidaus problemomis, į tautą, kuri sutelkė dėmesį ne į vietos, bet į visos šalies reikalus. Pasikeitė daugelio produktų gamybos sričių, pradedant vietinėmis firmomis, gaminančiomis vietinei rinkai, ir baigiant nacionalinėmis firmomis, kurios gamino visos šalies rinkoms. Skalbimo mašinos, kurias gamino kelios nacionalinės firmos, išstūmė niekočias ir skalbimo lentas, kurias gamino ir parduodavo vietinės firmos. Supakuotos pusryčių košės, kurias reklamavo antrepreneriai, turintys gerus ryšių su visuomene įgūdžius ir mokantys įtikinti, išstūmė vietos mastu auginamus smulkintus kviečius ir avižas. O 3-iąjį ir 4-ąjį dešimtmečius iš gausybės vietinių firmų, pasklidusių po visą šalį, atsirado ir nacionaliniai automobilių gamintojai.

[4] Maxas Weberis, kalbėdamas apie savo kelionę į Čikagą, lygina šį miestą su žmogaus kūnu, nuo kurio nulupta oda (Weber, 1926, p. 299).

Turbūt bene svarbiausias pokytis vis dėlto buvo nacionalinių komunikacijos priemonių atsiradimas. Nacionaliniai žurnalai tapo svarbia 4-ojo dešimtmečio priemone. Radijo reikšmė didėjo, kinematografija klestėjo. Šios žiniasklaidos rūšys pirmiausia buvo naujų šalyje pagamintų prekių reklamos mechanizmai. Jos dėka buvo sukurtos šalies rinkos, kurios sudarė palankias sąlygas centralizuotai nacionalinei gamybai. Ir pačios žiniasklaidos priemonės turėjo nacionalinę auditoriją; jos galėjo sutelkti gyventojų dėmesį į tuos pačius objektus.

Viena šių pokyčių pasekmė buvo ta, kad atsirado nauja sociologinių problemų grupė. Šios problemos buvo susijusios su naujomis nacionalinėmis rinkomis ir nacionaline auditorija. Tarp jų buvo ir rinkos tyrimų bei auditorijos tyrimų problemos. Gamintojai daugiau nebeturėjo tiesioginio ir neformalaus ryšio su savo klientais, nes tapo nuo jų geografiškai atskirti. Struktūrinis atstumas tarp gamintojo ir kliento pradėjo pranokti gamintojų sugebėjimus neformaliai įvertinti savo rinkas, panaudoti informaciją apie ją ir remiantis šia informacija planuoti. Reklama tapo svarbi, tačiau prilygo padrikiems šūviams tamsoje, tad reklamuotojams reikėjo žinių apie savo auditoriją. Masinės komunikacijos priemonių, ypač radijo padėtis buvo panaši. Transliuotojai neturėjo jokių priemonių sužinoti net radijo auditorijos dydį. Ir nei nacionaliniai radijo transliuotojai, nei nacionalinių žurnalų leidėjai neturėjo supratimo apie savo auditorijos sudėtį, dėmesingumą ar interesus.

Kolumbijos mokykla: naujas socialinio tyrimo santykis su socialiniais veiksmais

Atsiradus šioms problemoms, ėmė formuotis nauja taikomųjų socialinių tyrimų mokykla, kurios pradininkas buvo Paulas Lazarsfeldas.[5] Pradėjusi nuo radijo tyrimų ir perėjusi prie žiniasklaidos tyrimų apskritai, o tada ėmusi tirti rinką, Kolumbijos mokykla ne tik užsiėmė šiomis naujomis problemomis: ji tapo vyraujančia Amerikos empirinėje sociologijoje, kuri buvo beveik amerikietiškosios sociologijos sinonimas.

Aš manau, kad ji pradėjo dominuoti dėl to, kad tinkami šioms problemoms metodai bei bendra prieiga – atsitiktinės atrankos būdu sudarytos imtys, kurios kartais būdavo reprezentatyvios šalies mastu; klausimai; kurie buvo tinkami šalies gyventojų populiacijai kaip visumai; bendri analitiniai santykiai, kuriais buvo siekiama apibūdinti tą populiaciją kaip visumą – ėmė išstumti vietinius, geografiškai ribotus metodus, o kartu ir problemas, vyravusios Amerikos sociologijoje Čikagos mokyklos laikotarpiu. Šios problemos, kurios išstūmė vietines problemas, ėmė dominti sociologus, nes pasikeitė visuomenės struktūra. Visuomenė jau nebebuvo tokia, kurios santykiai ir sąveikos buvo tik vietinio pobūdžio. Atsirado daugybė sąveikų, vykusių nacionaliniu mastu, – tarp asmenų, iš vienos pusės, ir didelių korporacinių veikėjų, kaip antai gamintojų, radijo kanalų, ir žurnalų – iš kitos.

Taigi Kolumbijos mokyklos dominavimą sąlygojo ne tiesiog stiprios asmenybės; tai nebuvo ir atsitiktinumas, kurio dėka sociologijos mokykla, įsikūrusi Niujorke, tapo dominuojanti. Niujorkas buvo besiformuojančios masinės komunikacijos ir re-

[5] Lazarsfeldas neperkėlė šio naujo tyrimų modelio iš Europos. Iš tikrųjų mažos bendruomenės, kurią ištiko nedarbas, tyrimas (Lazarsfeld, Jahoda ir Ziesel, 1933), kurį Lazarsfeldas atliko prieš išvykdamas iš Vienos, būtų puikiai papildęs Čikagos mokyklos tyrimus.

klamos industrijos centras bei vieta, kur buvo priimami nauji nacionaliniai rinkodaros sprendimai. Iš vietinio lygmens į nacionalinį lygmenį peraugusi socialinės sąveikos struktūra Amerikos visuomenėje kreipė sociologų dėmesį į komunikacijos priemonių tyrimą ir į anketinės apklausos metodus, kurie ir pagimdė šį tyrimą. Vėliau dėmesys nuo komunikacijos priemonių tyrimo pasisuko kita linkme, o anketinės apklausos metodai buvo pritaikyti daugeliui vietinių ir nacionalinių problemų naudojant ir tikslines, ir atsitiktines imtis. Tačiau pirmiausia pasikeitė pati socialinės sąveikos struktūra ir tik po to sociologiniai tyrimai.

Keletas naujų socialinio tyrimo problemų tipiškų bruožų nubrėžė aiškią perskyrą tarp jų pačių ir problemų, kurias amžiaus pradžioje nagrinėjo Čikagos mokykla. Vienas tokių bruožų buvo tai, kad naujosios problemos nebuvo bendros socialinės problemos; jos buvo tam tikrų socialinės sistemos veikėjų problemos. Tie veikėjai – gamintojai ir jų nacionalinės rinkos, nacionaliniai žurnalai, radijo kanalai – buvo patys neseniai susiformavę. Problemos lietė konkrečius sprendimus. Ar radijo programa turėtų būti tęsiama? Kokia buvo potenciali vieno ar kito esamo produkto rinka? Kas paskatino žmones pirkti tam tikrą prekę? Kiek žmonių klausėsi radijo ir kuo jie skyrėsi nuo tų, kurie nesiklausė? Kiek žmonių skaito vieną ar kitą reklaminį skelbimą žurnale? Kokie raginimai gali paskatinti pirkti karines obligacijas?

Tokių problemų sąrašas atrodo kasdieniškas ir įprastas, kurį sudaro ne tokios svarbios problemos kaip socialinės, tyrinėtos Čikagos mokyklos. Tai labai siauros problemos, nes jos ignoruoja nesibaigiančią ir vis dar tebesančią netvarką, prisitaikymą, deviaciją, skurdą, nelygybę, o taip pat ir visuomenės konfliktus – visas tas problemas, kurios liko net ir tuomet, kai nuslūgo miesto gyvenimo sumaištis ar ji tiesiog tapo kasdiene ir įprasta. Šios problemos domino tik ribotą Amerikos visuomenės veikėjų poaibį: gamintojus masinei rinkai, reklamos agentūras, radijo kanalus ir nacionalinius žurnalus. Vis dėlto jos buvo svarbių pokyčių ženklas: tai buvo konkrečių veikėjų visuomenėje problemos, o sociologų pasiūlyti atsakymai tiesiogiai domino tuos veikėjus, kurie buvo pasirengę jais vadovautis.

Komunikacijos priemonių, viešosios nuomonės ir rinkotyros svarbos era vyravo ir 6-ąjį dešimtmetį; toliau dominavo ir Kolumbijos mokykla. Tačiau, kaip ir Čikagos mokyklos, taip ir Kolumbijos mokyklos dominavimas baigėsi; galbūt todėl, kad 1960 metai buvo pabaigos pradžia. Ir vėlgi mokyklos saulėlydį lėmė ne tik tam tikrų asmenų profesinės veiklos pabaiga. Ją lėmė taikomųjų socialinių tyrimų prigimties kuri reagavo į kitą visuomenės struktūros pokytį, pokyčiai.[6]

Atsakomybės struktūros pokyčiai

Trečiąjį, ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmečius Jungtinėse Valstijose socialinės sąveikos struktūra pasikeitė: iš struktūros, kuri buvo beveik vien tik vietinio ir asmeninio pobūdžio, ji virto struktūra, kuri turėjo daug nacionalinių ir beasmenių sąveikų komponentų. Antrasis pasaulinis karas paskatino šiuos pokyčius ir dar labiau pagreitino migraciją iš kaimo į miestą, o bendrai paėmus – skatino palikti gimtines ir net gim-

[6] Auditorijos ir rinkos tyrimai, sudarę Kolumbijos mokyklos pagrindą, nedingo. Jie paprasčiausiai iš universitetinės aplinkos, o labiausiai iš sociologijos disciplinos pasitraukė į savarankiškas komercinio tyrimo organizacijas.

tuosius šalies regionus. Visa tai sukėlė pokyčius, kurie 7-ajame dešimtmetyje tapo akivaizdūs: įvyko atsakomybės struktūros pokyčiai – iš privataus ir vietinio lygmens pereita į viešąjį ir nacionalinį lygmenį.

Kol pagrindinės sąveikos visuomenėje apsiribodavo vietos mastu ir vyko dažniausiai tarp asmenų, tuomet, kai asmenims prireikdavo dėmesio ir globos, jie jos dažniausiai reikalaudavo iš asmenų, su kuriais palaikydavo glaudžiausius ryšius. Suaugę vaikai rūpinosi senais tėvais; šeimos prisiimdavo atsakomybę už protiškai atsilikusius šeimos narius namuose; išplėstinė šeima padėjo bedarbiams broliams, dėdėms ir sūnėnams ir suteikdavo nuolatinius namus nesukūrusiems šeimų nariams. Grafystės pensionatai tapdavo skurstančių senų žmonių namais.

Natūralu, kad sąveikų struktūros pokyčiai pagimdė atsakomybės struktūros pokyčius. Jei dvi šalys nuolat sąveikauja, jos įgyja teises pagal tuos santykius ir gali reikšti pretenzijas viena kitai. Ši prielaida yra teisinga tarpasmeninėms sąveikoms; aš taip pat tvirtinu, kad tai yra teisinga asmenų ir didelių korporacinių veikėjų sąveikoms. Šioms sąveikoms gali tarpininkauti masinės komunikacijos priemonės taip, kaip jos tarpininkauja asmenų ir tautos, kaip visumos, sąveikoms; šioms sąveikoms gali tarpininkauti ir įvairūs biurokratijos sluoksniai, kaip tai būdinga darbdavio ir darbuotojo santykiams. Nepaisant tokio tarpininkaujamojo pobūdžio, tokie santykiai įgyja teises, o reikalavimai įgauna teisėtumą; atsiranda atsakomybės struktūra, kuri neegzistavo, kai nebuvo tęstinės (nors ir netiesioginės) sąveikos.

Ši pasikeitusi sąveikos struktūra vis labiau didino reikalavimus šalies vyriausybei ir galiausiai jai teko prisiimti naujus įsipareigojimus. Jau anksčiau būta pavienių atvejų, kai JAV vyriausybei teko prisiimti atsakomybę, pavyzdžiui, išmokant pensijas pilietinio karo veteranams. Tą patį darė ir kai kurios kitos vyriausybės, ypač Vokietijos vyriausybė, kuri 19-ajame a. įvedė plačias socialines garantijas. Tačiau šie pavyzdžiai yra išimtys, patvirtinančios taisyklę. Kai Vokietijos vyriausybė anksti pradėjo teikti socialines garantijas, tai buvo strateginis Bismarcko veiksmas, kuriuo buvo siekiama sukurti valstybę, o jos gyventojus padaryti priklausomus nuo nacionalinės vyriausybės. O pilietinis karas buvo nacionalinės reikšmės įvykis, įtraukęs pačią JAV vyriausybę. Paskirdama pensijas veteranams, vyriausybė paprasčiausiai ėmėsi atsakomybės už padarinius įvykio, kuriame ji pati buvo viena iš sąveikaujančių šalių.

Nacionalinės vyriausybės atsakomybė už visuotinę gyventojų globą ir rūpybą buvo kitokio pobūdžio nei atsakomybė už veteranų pensijas; ji atsirado, kai ekonominės sąveikos struktūra iš vietinio lygmens pakilo į nacionalinį lygmenį. Kai kurių priemonių, kaip antai socialinės apsaugos programos ar nepaprastųjų darbų (*emergency work*) programos, imtasi 4-ajame dešimtmetyje – ankstyvojoje perėjimo iš vietinės į nacionalinę sąveiką pakopoje. Be abejo, šių priemonių imtis skatino didelis nepriteklius Didžiosios depresijos metu. Tačiau šalies vyriausybė ėmėsi šios problemos, nors to nedarė ankstesnių depresijų metu.

Konkretus šių permainų Jungtinėse Valstijose pavyzdys, kuris yra ypač svarbus, – tai juodaodžių problema. Prieš Antrąjį pasaulinį karą dauguma juodaodžių gyveno agrariniuose pietuose. Vieninteliai reikalavimai, kuriuos jie galėjo reikšti savo vietinio lygmens sąveikų struktūroje, kuri buvo būdinga šaliai, kaip visumai, tuo metu, ir ypač kaimo vietovėms – buvo reikalavimai vietos juodaodžių bendruomenei (pavyzdžiui, per bažnyčią) ar fermos savininkui, kuriam jie dirbo ar nuomojo iš pusės. Po karo ir po to, kai dauguma juodaodžių patraukė į urbanistinę šiaurę, jie įžengė į nacionalinės sąveikos struktūrą. Jie pirko prekes, parduodamas šalies mastu, tapo

žiniasklaidos auditorijos komponentu ir buvo – kaip šios komunikacijos struktūros dalis – žiniasklaidos augančio susidomėjimo objektai.

Kai juodaodžiai tapo nacionalinės sąveikos struktūros dalimi, nacionalinės atsakomybės skalė tapo platesnė, nes juodaodžių gyvenimo sąlygos buvo objektyviai blogesnės; praeityje buvo paplitusi diskriminacija, kuri lėmė tokias sąlygas; o vietinio lygmens sąveikose ir toliau tebesitęsė diskriminacija, kuri padėjo palaikyti tokias sąlygas. Jei nebūtų susiformavusi nacionalinės sąveikos struktūra ir iš jos išaugusi nacionalinės atsakomybės struktūra, ši diskriminacija būtų tebesitęsusi, kaip ir praeityje. Tačiau atsiradus naujai atsakomybės struktūrai, tam tikri juodaodžių reikalavimai paskatino šalies vyriausybę prisiimti atsakomybę tose srityse, kur kažkada reikalavimai apsiribojo vietinių (kaip antai – švietimo srityje) arba asmeninių santykių (kaip sveikatos apsaugos ar aprūpinimo būstu klausimas) lygmeniu.

Tokia pretenzijų ir atsakomybės dėmesio centro slinktis ne tik skatino asmenis vis labiau reikšti reikalavimus nacionaliniu lygmeniu, bet ir darė gyventojus imlius naujiems įstatymams, vykdomosios valdžios veiksmams bei teismų sprendimams, kurie pripažindavo reikalavimų teisėtumą, ir sudarė prielaidas nacionalinei atsakomybei egzistuoti. Nors toks reikalavimų skaičiaus ir gyventojų imlumo augimas buvo tolydus procesas, nacionalinio lygmens veiksmai, atliepiantys pokyčiams, įvyko keliais šuoliais. Vienas toks šuolis buvo 1954 metų Aukščiausiojo Teismo sprendimas dėl mokyklų desegregacijos. Antrasis – Lyndono Johnsono *Didžiosios visuomenės* (*Great Society*) įstatymai, pradėti leisti 1964 metais: *Piliečių teisių aktas* (*The Civil Rights Act*, 1964), *Pradinio ir vidurinio mokslo lavinimo aktas* (*The Elementary and Secondary Education Act*, 1965), Ekonominių galimybių įstaigos (*The Office of Economic Opportunity*) sukūrimas, *Headstart*, *Medicare* (valstybinio medicininio aptarnavimo) ir kitos programos. Trečiasis šuolis buvo kiek kitoje srityje 8-ajame dešimtmetyje – darbo saugos ir aplinkosaugos reguliavimo srityje. Šalies vyriausybė ėmė plačiai kontroliuoti sritis, susijusias su darbo sauga bei oro ir vandens kokybe, tai anksčiau buvo laikoma asmenine ar vietine pareiga. Didelių miestų oro kokybė, kai kurių upių vandens kokybė bei pavojingos darbo sąlygos kai kuriose pramonės šakose būdavo blogesnė ankstesniais periodais Jungtinėse Valstijose, tačiau, kol nebuvo nacionalinės atsakomybės struktūros, šios sritys nebuvo laikomos bendromis visuomenės problemomis.

Trečioji socialinio tyrimo fazė

Pasikeitus atsakomybės struktūrai, nacionalinio lygmens plataus masto socialinė politika (*social policy*) atsirado kaip atskiras nuo ekonominės politikos reiškinys. Tai buvo sveikatos apsaugos, švietimo, globos ir rūpybos, įdarbinimo politika, o taip pat kai kurios reguliavimo politikos kryptys. Kartu su šiomis politikos kryptimis ėmė formuotis nauja socialinio tyrimo rūšis: socialinės politikos tyrimas (*social policy research*). Šis tyrimas turėjo daug formų, o kai kurių jų pavadinimai 1960 metais dar buvo niekam negirdėti. Vienas toks pavyzdys – vertinimo tyrimas (*evaluation research*), kitas – didžiulis socialinis eksperimentas; būta ir nacionalinių longitudinių tam tikrų gyventojų grupių, tokių kaip vienos duotos kohortos vidurinės mokyklos abiturientų, tyrimų.

Taikomasis socialinis Kolumbijos mokyklos tyrimas buvo socialinės politikos tyrimo pirmtakas. Vienas toks pavyzdys, puikiai iliustruojantis šį perėjimą, yra tyrimas

Amerikos kareivis (*The American Soldier*). Šis tyrimas atliktas užsakius Jungtinių Valstijų armijai jos pačios vidaus struktūroje Antrojo pasaulinio karo metu ir paskelbtas po karo (Stouffer ir kt., 1949). Ši studija tiesiogiai remiasi komunikacijų, rinkodaros ir viešosios nuomonės tyrimais, pradėtais 4-ajame dešimtmetyje, nors tyrimas ir buvo skirtas politikos problemoms Jungtinių Valstijų armijoje, o ne sprendimams rinkoje.

Verta atidžiau peržiūrėti *Amerikos kareivio* turinį, nes retrospektyviai aišku, kad tyrėjai dirbo tuomet, kai brendo svarbūs socialinio tyrimo pokyčiai. Akivaizdu, kad kai kurie tyrimai atlikti neketinant imtis spręsti armijos politikos problemų. Tai buvo tyrimai, kurie laikėsi ankstyvosios sociologinės tradicijos, kai tyrimo problemos suformuluojamos tik paties smalsaus mokslininko iniciatyva. Tačiau kita didelė tyrimų dalis buvo akivaizdžiai atliekama siekiant rasti atsakymus, kurie praverstų formuojant armijos politiką. Pavyzdžiui, tyrimas, skirtas išsiaiškinti galimas kariškių reakcijas į įvairaus pobūdžio paleidimo iš tarnybos modelius, turėjo įtakos priimant itin svarbų esminį sprendimą karo pabaigoje – įvedant taškų sistemą demobilizacijai. Šis tyrimas buvo suprojektuotas informuoti armijos politikos kūrėjus, tad šio tyrimo rezultatai ir buvo panaudoti armijos politikai formuoti.

Nepaisant ankstyvųjų pokyčių, kurie atsispindi *Amerikos kareivyje*, socialinės politikos tyrimai neprasidėjo, kol 7-ajame dešimtmetyje neprasidėjo didžioji slinktis reikalavimų ir atsakomybės srityje. Būtent 6-ojo, 7-ojo ir 8-ojo dešimtmečių socialinė politika skatino socialinės politikos tyrimus. Yra keletas priežasčių, kodėl nacionalinės socialinės politikos augimas davė pradžią socialinės politikos tyrimams, tačiau pakanka paminėti vieną: tada, kai šalies vyriausybė prisiėmė valstybės atsakomybę už tai, kas anksčiau būta vietos ir privačios atsakomybės, ji nebuvo visiškai pasirengusi šią užduotį atlikti. Tokį nepakankamą pasirengimą labiausiai lėmė struktūrinis atstumas, kuris atspindėjo nacionalinės sąveikos struktūros geografinį atskirumą ir netiesioginį pobūdį. Padėtis, kurioje atsidūrė šalies vyriausybė, buvo tapati padėčiai, kurioje buvo atsidūrę masiniai gamintojai ir nacionalinė žiniasklaida 4-ajame dešimtmetyje.

Tyrimo reikėjo siekiant išsiaiškinti, kaip reikėtų modifikuoti socialinę globos ir rūpybos programą; ar ji turėtų būti tęsiama, net jeigu ir nefunkcionuoja taip, kaip numatyta. Kadangi sprendimai dėl socialinės politikos buvo priimami nacionaliniu lygmeniu, o vykdoma ji buvo vietiniu lygmeniu, tai seni, tiesioginiai, neformalūs metodai gaunant grįžtamąjį ryšį, tapo nebeveiksmingi.

Naujosios socialinės politikos pradžioje buvo toks laikotarpis, kai federalinės valdžios įstaigos (kaip antai Nacionalinis psichinės sveikatos institutas ir Švietimo ministerija) užsakydavo taikomąjį tyrimą, inicijuotą pačių mokslininkų tyrinėtojų, ir suteikdavo jam dotacijas labai lanksčiomis sąlygomis dėl užsakymo įvykdymo laiko ir tyrimo produkto pobūdžio. Šis laikotarpis buvo tyrimo, būdingo mokslinei disciplinai, pradžia. Jis remiasi modeliu, kuriam būdingas bendras vidinis disciplinos žinių augimas, kuris duoda pradžią naujiems socialinių problemų sprendimų būdams. Remiantis šiuo modeliu, specifinio tyrimo poveikis politikai yra netiesioginis, jis yra šalutinis bendro žinių augimo rezultatas.

Toks modelis netiko taikomajam tyrimui naujoje socialinių veiklos krypčių eroje, nes reikėjo tiesioginio grįžtamojo ryšio informuoti tuos, kurie priiminėjo sprendimus. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ėmė formuotis toks tiesioginis ryšys tarp tyrimo ir politikos. Tyrimas prasidėdavo prašymu teikti siūlymus (*requests for proposals*). Sutartys, kurios tapo specifiškesnės laiko ir produktų reikalavimo atžvilgiu, ėmė keisti

dotacijas. Dideli projektai, reikalaujantys įvairių tyrimo organizacijos įgūdžių, išstūmė mažus projektus, kuriems pakako siauresnių įgūdžių bei mažesnio individualaus tyrinėtojo patikimumo. Ne tik mokslo fondai (kaip antai Nacionalinis psichinės sveikatos institutas bei Nacionalinis vaiko sveikatos ir žmogaus vystymosi institutas), bet ir veikiančios (t. y. nustatančios politiką) agentūros, kaip antai Gyvenamųjų namų statybos ir miestų plėtros departamentas, Transporto departamentas ir Darbo ministerija, ėmė užsakinėti tyrimus. Fondai, tiesiogiai neatsakantys už politikos nustatymą, ėmė inicijuoti demonstracines programas ir „mini politiką" (vadovaudamiesi nuostata, kad vietos valdžios institucijos tęs sėkmingai pradėtas programas ar kad jos bus įtrauktos į įstatymus nacionaliniu lygmeniu).

Vykstant tokiems pokyčiams, ir atsirado socialinės politikos tyrimai. Tokia tyrimo forma nepriskiriama kokia nors konkrečiai mokyklai, kaip antai Čikagos ar Kolumbijos mokykloms, tačiau ji vis labiau ėmė dominuoti socialiniuose tyrimuose. Vis dėlto ši frazė, kaip ir kitos, nėra taikomųjų socialinių tyrimų paskutinioji ar pusiausvyros fazė. Tai tik naujausia taikomųjų socialinių tyrimų forma, kurią sukėlė visuomenės struktūros pokyčiai. Kokia tokiu atveju kryptimi vystysis taikomieji socialiniai tyrimai ateityje?

Taikomųjų socialinių tyrimų vystymosi kryptis ateityje

Taikomųjų socialinių tyrimų vystymosi būsimoji kryptis iš dalies priklausys nuo to, ar socialiniai pokyčiai ir toliau liks pagrindine priemone, generuojančia tokius tyrimus. Tačiau, jei atsirastų tam tikros gairės, pagrįstos teorine analize tų struktūros sąlygotų tendencijų (*biases*), kurios atsiranda spontaniškai generuojant tyrimus, ar jei atsirastų kitų tyrimo turinio priklausomybės nuo teorijos kelių, tai galima laukti, kad atliekami tyrimai pasikeis. Šiame skyriuje formuluojamas hipotetinis atsakymas remiasi prielaida, kad taikomuosius tyrimus ir toliau labiausiai skatins socialinėje struktūroje vykstantys pokyčiai. Kitame skyriuje pradėsiu analizę, galinčia padėti pateikti teorines taikomųjų socialinių tyrinėjimų gaires.

Pirmiausia reikia pastebėti, kad 8-ajame ir 9-ajame dešimtmečiuose būta ekonominės gamybos struktūros pokyčių, kurie prilygo 3-iojo ir 4-ojo dešimtmečių pokyčiams, kai vietinę ekonominę gamybą ėmė išstumti nacionalinė gamyba. Panašūs masinių komunikacijų struktūros poslinkiai vis dėlto yra daug sudėtingesni nei nacionalinės žiniasklaidos vaidmens didėjimas 3-iajame ir 4-ajame dešimtmečiuose. Viena vertus, daug problemų sukelia kalbų skirtumai tarp šalių. Kita vertus, naujos technologijos (pavyzdžiui, televizija, satelitinė transliacija, kalbos dubliavimas ir kitos permainos) padarė techniškai įmanomą ekspansiją iš nacionalinių komunikacijų į pasaulines komunikacijas. Rezultatas yra toks, kad, pavyzdžiui, muilo opera apie hipotetinę šeimą, gyvenančią Teksase, yra žiūrima ne tik Šiaurės Amerikoje, bet ir Pietų Amerikoje, Europoje, Azijoje ir Afrikoje. Vienas ir tas pats pramoginis koncertas per televiziją matomas vienu metu visoje Europoje. Tiesioginė šių pokyčių pasekmė yra ta, kad atsiras nauja rinkos, auditorijos ir viešosios nuomonės tyrimų banga, kurioje tie tyrimai įgaus tarptautinį pobūdį. Šie procesai jau prasidėjo už akademinio socialinio mokslų srities ribų. Tokius tyrimus jau atlieka tarptautinės valdymo konsultacinės firmos, tarptautinės rinkotyros organizacijos ir viešosios nuomonės tyrimų konsorciumai.

Galima gana užtikrintai numatyti, kad ši taikomųjų socialinių tyrimų forma ir toliau plėsis, ji ir toliau liks už akademinės aplinkos ribų. Taikomieji socialiniai tyrimai 5-ojo dešimtmečio pradžioje institucionalizavosi komercinėse tyrimų organizacijose nacionaliniu lygmeniu ir pereina į tarptautinį lygmenį. Iš nacionalinio į tarptautinį lygmenį pereinama, kai šios komercinės firmos tampa tarptautinėmis organizacijomis. Vis dėlto korporacinių veiksmų rūšių, kurių imamasi tyrimų pagrindu, reikšmė yra didelė. Produktai, tarp jų ir žiniasklaidos pramoginės laidos, vis dažniau bus kuriami (o kai kurie jau kuriami) pasaulinei rinkai. Auditorijos ir rinkų segmentacija jau nebebus paremta geografine vieta, kaip buvo nacionalinių rinkų atveju, ji bus pagrįsta skoniu ir kitomis išskirtinėmis savybėmis.

Taikomųjų socialinių tyrimų teorija ir metodai nereikalauja jokių esminių pokyčių tam, kad liktų tinkami, išsiplėtus tų tyrimų aprėpčiai. Nereikia kurti naujų tyrimo technikų, kurios būtų panašios į gyventojų atrankos bei apklausos metodus, išplėtotus rinkos ir auditorijos tyrimų bei viešosios nuomonės apklausų pradžioje. Pavyzdžiui, tarptautinės apklausos telefonu metodika nedaug skiriasi nuo nacionalinių apklausų telefonu.

Ekonominės gamybos ir masinių komunikacijų slinktis iš nacionalinio į tarptautinį lygmenį būtinai skatins atsakomybės prisiėmimą, nepaisant nacionalinių sienų. Aišku, kad visa tai vyks ne per šalių vyriausybes ir, labai galimas daiktas, – ne per jų tarptautinį analogą, kaip antai Jungtinės Tautos. Kai tarptautinė atsakomybė taps būtina, problemas teks spręsti daugeliui siauros aprėpties tarptautinių nevyriausybinių organizacijų.

Šios atsakomybės vykdymo veiksmai pareikalaus socialinės politikos tyrimų. Vis dėlto tokie tyrimai sudėtingesni nei panašaus pobūdžio nacionaliniai tyrimai. Nuspėti šių būsimųjų tyrimų pobūdį nėra šio skyriaus tikslas. Pakanka numatyti, kad socialinės politikos tyrimais bus plačiai naudojamasi tarptautiniu lygmeniu – kaip grįžtamojo ryšio procesų vidiniu komponentu tarptautinėje socialinėje sistemoje.

Taikomieji socialiniai tyrimai ir veiksmų teorija

Norint suprasti taikomojo socialinio tyrimo vietą veiksmų sistemoje ir kokių properšų esama dabartiniuose spontaniškai generuojamuose tyrimuose, reikia imti ir pasinaudoti veiksmų teorija. Veiksmų teoriją pradėjus taikyti taikomiesiems socialiniams tyrimams, iš karto kyla klausimų. Kodėl sociologija atsirado tada, kada ji atsirado, ir kodėl taikomasis socialinis tyrimas ėmė vystytis taip, kaip jis ėmė vystytis? Norint atsakyti į šiuos klausimus, reikia dar kartą pažvelgti į struktūrinius visuomenės pokyčius, kurie vyko, augant šiuolaikiniams korporaciniams veikėjams.

23.1 lentelėje (jau anksčiau pateiktoje kaip 20.1 lentelė) pateikiami socialinių sąveikų tipai sistemoje, kurią sudaro fiziniai asmenys ir korporaciniai veikėjai. Ši lentelė leidžia taikomuosius socialinius tyrimus suskirstyti į tokius tipus:

Veiksmų sistemų tyrimas
1-asis tipas: tyrimas, skirtas fizinių asmenų santykiams tirti,
2-asis tipas: tyrimas, skirtas fizinių asmenų ir korporacinių veikėjų santykiams tirti,
3-asis tipas: tyrimas, skirtas korporacinių veikėjų santykiams tirti;

Veiksmų sistemų dalių tyrimas

2-asis a tipas: fizinių asmenų veiksmų, nukreiptų į korporacinius veikėjus, ar atsakant į jų veiksmus, tyrimas,

2-asis b tipas: korporacinių veikėjų veiksmų (politikos ar produktų), nukreiptų į fizinius asmenis, tyrimas.

Šia tipologija galima remtis siekiant apibūdinti tris socialinių tyrimų periodus, jau anksčiau aprašytus kituose skyriuose. Ankstyvuoju periodu, kuriam atstovauja Čikagos mokykla Jungtinėse Valstijose ar Bootho darbai Anglijoje, visuomenę dažniausiai sudarė fiziniai asmenys (bei jų giminės – šeimos ir klanai) ir vienas kitas korporacinis veikėjas, kuris buvo mažas ir vietinio lygmens. Taigi to laikotarpio santykiai buvo 1-ojo tipo santykiai; taigi socialinis tyrimas buvo 1-ojo tipo tyrimas. Nauji gamybos būdai grūdo žmones į miestus ir pakeitė tarpasmeninių santykių pobūdį: santykiai, būdingi kaimui ir fermai, virto santykiais, būdingais miestui ir jo aplinkai – tai šokių salė, kur svečius šokdina samdomos šokėjos, gauja, lindynių kvartalas, daugiabutis namas ir t. t. Būtent šias naujas tarpasmeninių santykių formas, priklausančias 1-ajam tipui, tyrinėjo Čikagos mokykla. Ištekliai, kurie naudoti šiems tyrimams, buvo fizinių asmenų bei kai kuriais atvejais religinių institucijų – ikimodernios formos korporacinių veikėjų – ištekliai. Jų interesas, paprastai vadinamas filantropiniu, buvo nukreiptas į globą ir rūpybą fizinių asmenų, pakliuvusių į naujas 1-ojo tipo santykių formas bei kai kuriuos naujai atsiradusius 2-ojo tipo santykius.

Sąveikos struktūros pokyčiai, kurie atsirado 3-iajame ir 4-ajame dešimtmečiuose (apie tai rašyta anksčiau), sutelkė sociologų dėmesį į 2-ojo tipo santykius: asmenų ir korporacinių veikėjų santykius. Struktūriniai pokyčiai 1-ojo tipo santykių nepakeitė 2-ojo ir 3-ojo tipo santykiais, tačiau padidino 2-ojo ir 3-iojo tipo santykių proporcijas. Be to, 2-ojo tipo santykiai pasikeitė nuo tiesioginių, „akis į akį" santykių (tokių, kaip santykiai tarp vietinės šeimai priklausančios parduotuvės ir kliento) į netiesioginius ir tokius santykius, kurių dalyviai yra toli vienas nuo kito (kaip antai nacionalinių komunikacijos priemonių ir jų auditorijos santykiai ar nacionalinio parduotuvių tinklo ir klientų). Būtent šie pokyčiai atkreipė socialinių tyrinėtojų dėmesį į 2-ojo tipo santykius ir paskatino 5-ojo ir 6-ojo dešimtmečių masinių komunikacijos priemonių, auditorijos ir rinkos tyrimus.

Šie tyrimai buvo tipiški 2-ojo a tipo tyrimai, kurių metu visas dėmesys buvo skirtas tirti veiksmams, kurių imasi fiziniai asmenys atsakydami į korporacinių veikėjų veiksmus. Kai korporacinis veikėjas imdavosi tam tikros veiklos (radijo kanalas pradėdavo naują laidų ciklą ar reklamos agentūra imdavosi reklamos kampanijos na-

Lentelė 23.1 Veikėjų santykių tipai

		Veiksmų objektas	
		Asmuo	Korporacinis veikėjas
Veiksmų subjektas	Asmuo	1-asis	2-asis a
	Korporacinis veikėjas	2-asis b	3-iasis

cionaliniame žurnale), tuoj pat būdavo atliekamas 2-ojo a tipo veiksmų tyrimas, t. y. asmenų reakcijų į korporacinių veikėjų veiksmus tyrimas. Tačiau tyrimų rėmimo atžvilgiu būta esminių pokyčių: išteklius tokiems veiksmams tirti teikdavo suinteresuotoji šalis – klientas. Socialinis tyrinėtojas nebebuvo už visuomenės ribų, jis tapo jos funkcine dalimi.

Taigi sociologinio tyrimo pobūdis keitėsi ne tik pereinant nuo problemų, kurias sprendė Čikagos mokykla, prie problemų, kurias sprendė Kolumbijos mokykla. Jis taip pat keitėsi pereinant nuo tyrimų, kurių nefinansavo ar finansavo socialiniais klausimais besirūpinantys filantropai (fiziniai asmenys ar religinės institucijos), kurie buvo už studijuojamų santykių ribų, prie tyrimų, kuriuos finansavo korporaciniai veikėjai, kurie patys buvo vieni iš tiriamųjų santykių dalyvių. Šie korporaciniai veikėjai tyrimus finansavo tam, kad galėtų naudotis jų teikiama informacija. Tendencija, kai nuo nefinansuojamo tyrimo ar nesuinteresuoto tyrimo, pereita prie tyrimo, kurį finansuoja suinteresuotos šalys, taip ir liko, nors suinteresuotų šalių tapatybės pokyčių ir būta.

Kas sudarė Čikagos mokyklos produktų auditoriją? Ar buvo tokia grupė asmenų, kuriai gaires davė šios mokyklos taikomieji socialiniai tyrimai? Manau, kad – ne. Tačiau Čikagos mokyklos produktus skaitė ir sociologai, ir nespecialistai, besidomintys ta sritimi, kurie, be abejonių, darė tam tikrą įtaką socialiniams veiksmams. Tačiau ši netiesioginė ir netgi atsitiktinė įtaka buvo išsklaidyta. Galbūt ir buvo kokia nors suinteresuota šalis, galėjusi pasinaudoti Wirth'o *Getu* (*Ghetto*, 1928) ar Zorbaugh'o *Aukso krantu ir lūšnynu* (*The Gold Coast and the Slum*, 1929), tačiau negalime būti tikri netgi tuo, kad ta šalis bent jau žinojo, jog tokios knygos ar pranešimai apie tyrimo rezultatus egzistuoja. Trumpai tariant, tuo laikotarpiu sociologinių tyrimų rezultatų santykį galima nusakyti patarle apie perlus, mėtomus kiaulėms.* Šie tyrimo produktai galbūt ir turėjo įtakos socialiniams veiksmams, bet ne didesnę įtaką negu kai kurie romanai – ir, be abejonės, ne tokią didelę įtaką, kokią turėjo *Dėdės Tomo trobelė* (*The Uncle Tom's cabin*), kuri jau prieš kokius 75-erius metus skatino veiksmus, nukreiptus prieš vergovę.

Taigi kartu su slinktimi į komunikacijos ir auditorijos tyrimus vyko slinktis socialinių tyrimų ir socialinių veiksmų santykių tyrimai. Tai buvo slinktis nuo atsitiktinių padarinių ir bendro nereikšmingumo link labiau tiesioginio ryšio, kai socialinis tyrimas atliekamas tam, kad suteiktų informaciją apie santykį vienam iš jame dalyvaujančių veikėjų. Būtų neteisinga sakyti, kad šiuo tyrimu visada naudotasi priimant sprendimą tam, kuriam jis skirtas, ar sakyti, kad tyrmo informacija visada buvo naudinga. Pokyčių svarba yra susijusi su tuo faktu, kad pasikeitė ketinimai: toks tyrimas projektuojamas teikti informaciją, tinkamą specifiniams sprendimams, o rezultatai būna skirti padėti specifinius sprendimus priimantiems asmenims. Taip pat būtų neteisinga sakyti, kad didelė sociologinių tyrimų dalis buvo būtent tokio pobūdžio, nes didelę dalį sudarė disciplinos tyrimai, kurie būdavo inicijuojami ir atliekamas savarankiškai. Tačiau šie naujoviški socialiniai tyrimai ir techniniai apklausos projektavimo bei analizės metodai, kuriuos šie tyrimai įvedė, užėmė centrinę vietą. Jų metodai ir technika turėjo didelę įtaką sociologiniams tyrimams apskritai.

* Originale: *Bread being cast upon the waters* – vert. pastaba.

Įvykus pokyčiams (apie juos kalbėta jau anksčiau) atsakomybės struktūroje, o šalies vyriausybei perėmus įsipareigojimus, kurie anksčiau buvo vietiniai ir privatūs, atsirado naujų 2-ojo tipo santykių bruožų. Tai sąveikos, kurios apima nuotolinius veiksmus – šį kartą kalbama apie atstumą tarp vyriausybės ir fizinių asmenų. Tokiai sąveikai būdinga vyriausybinės programos forma (pavyzdžiui, profesinio rengimo programos, sveikatos apsaugos specialistų tobulinimosi kursai, edukacinės programos socialiai nuskriaustiems vaikams). Tokia programa įgyvendinama vietos lygmeniu ir į ją vienaip ar kitaip reaguoja individai. Šiuo atveju tipiškas tyrimas yra 2-ojo a tipo tyrimas, kuris visą dėmesį sutelkia į individų reakcijas į programą.

2-ojo a tipo tyrimas, t. y. rinkos tyrimas, arba socialinės politikos tyrimas, yra atliekamas veikėjo (dažniausiai tai korporacinis veikėjas), dalyvaujančio santykyje, užsakymu, nes grįžtamuoju ryšiu jis siekia gauti informaciją apie savo veiklos rezultatus. Ankstesnius tyrimus, kuriuos atliko Čikagos mokykla, inicijuodavo šalys, esančios už tiriamosios sistemos ribų, tačiau turinčios interesą modifikuoti tą sistemą vienu ar kitu būdu (įprastinis būdas – socialinė reforma). Esant tokiems skirtumams, galima manyti, kad tyrimų rezultatai turės poveikį socialiniam funkcionavimui per įvairius procesus dviem etapais. Aiškus ankstyvojo tyrimo principas buvo viešas demaskavimas. Jei socialinės sąlygos, kurios visuotinai laikytos nepageidaujamomis, būdavo atskleidžiamos, tai sukeldavo elito ar apskritai visuomenės pasipiktinimą ir susirūpinimą, o tai savo ruožtu galėjo sąlygoti socialinę reformą, kuria siekiama ištaisyti nepageidaujamas sąlygas. Implicitiškas rinkos tyrimo ir socialinės politikos tyrimo principas remiasi esama sudėtinga veiksmų sistema, kur veikėjas sukuria grįžtamojo ryšio mechanizmus, informuojančius jį apie jo paties veiksmus. Taikomasis socialinis tyrimas – ar tai būtų rinkos, auditorijos ar politikos tyrimas – yra šio grįžtamojo ryšio mechanizmas. Vis dėlto toks implicitiškas principas, kaip ir ankstesnis viešojo demaskavimo principas, turi trūkumų.

Norint įžvelgti šiuos trūkumus, reikia eksplicitiškai pritaikyti veiksmų teoriją, o kad tai būtų padaryta, reikia atsakyti į daugelį klausimų.

1. Kokia yra veiksmų (sub)sistema, kuriai informuoti yra skirtas taikomasis tyrimas?
   a) kas yra veikėjai, kurie kontroliuoja išteklius ir yra suinteresuoti šia sistema?
   b) kokie yra veikėjų interesai?
   c) kokia informacija, kurią galėtų pateikti socialinis politikos tyrimas, yra reikalinga?
   d) kaip paskirstyta išteklių, kurie yra svarbūs šiai veiksmų sistemai, kontrolė?
2. Kokie yra korektiški sociologo, atliekančio taikomąjį socialinį tyrimą, veiksmai?
   a) kieno atstovas yra sociologas?
   b) kokie yra svarbiausi sociologo sumetimai, kai jis nusprendžia dalyvauti tam tikrame atstovavimo santykyje?
   c) kokie veiksmai yra korektiški projektuojant tyrimą?
   d) kokie veiksmai yra korektiški perduodant tyrimo rezultatus atgal į veiksmų pasaulį?
3. Kas lemia taikomojo socialinio tyrimo rezultatų panaudojimą?
   a) kas juos naudoja?
   b) kokiomis sąlygomis juos naudoja?

Kai kurie iš šių klausimų, ypač klausimai apie korektiškus veiksmus, yra normatyvinio pobūdžio. Jie kaip atsakymo pagrindą numato normatyvinio kriterijaus eg-

zistavimą. Kas gi yra tas tinkamas normatyvinis kriterijus? Šis klausimas yra normatyvino pobūdžio, kuris rodo, kad normatyviniai klausimai veda link neriboto regreso, kurį praktiškai galima sustabdyti tik tada, kai pasiekiamas taškas, kur esama bendro konsenso; jeigu tai padaryti nepavyksta, tada pasitelkiama aiški vertybių formuluotė, kuri sistemoje yra laikoma normatyviai aksiomine.

Koks normatyvinis kriterijus yra tinkamas?

Normatyvinius klausimus remiantis pozityvios sociologijos disciplinos struktūra galima spręsti tol, kol normatyviniai teiginiai yra grindžiami aiškaus teisių paskirstymo ar vertybių, kurios laikomos normatyviai aksiominėmis, sistemos požiūriu. Pačios tos sistemos pagrindimas glūdi už disciplinos ribų; tačiau kartą šios sistemos apmatus apibrėžus, jie tampa normatyvinių teiginių pagrindimo šaltiniu.

Taikomajam socialiniam tyrimui visa tai implikuoja, kad konstitucinis teisių paskirstymas (implicitinis ar eksplicitinis) sistemoje tampa normatyvinių aksiomų rinkiniu arba pagrindimo šaltiniu, kuriuo naudojamasi atsakant į įvairius tyrimo normatyvinius klausimus. Tai vyksta remiantis tokia premisa apie taikomojo socialinio tyrimo vaidmenį: taikomasis socialinis tyrimas, kaip ir įstatymas, turėtų būti neutralus tam tikrų konkrečių veikėjų atžvilgiu. Jis neturėtų rodyti prielankumo teisėms, priklausančioms vienai veikėjų grupei sistemoje. Jei taikomojo socialinio tyrimo rezultatai yra jėga, galinti pakeisti konstitucinį teisių paskirstymą, tos jėgos kryptis neturėtų būti sudėtinė tyrimo projekto dalis.

Yra testas, kuriuo galima nustatyti, ar konstitucinio teisių paskirstymo pakeitimai, padaryti remiantis taikomojo socialinio tyrimo informacija, yra tinkami: jei tyrimo informacija, kuri buvo suteikta visiems suinteresuotiems veikėjams sistemoje, sąlygoja teisių paskirstymo pokyčius, pokyčiai yra tinkami. Jei pokyčiai įvyksta dėl to, kad informacija skirtingoms veikėjų grupėms sistemoje yra pateikiama diferencijuotai, pokyčiai nėra tinkami. (Kaip nauja informacija gali pakeisti teisių paskirstymą, aprašyta 17 skyriuje.)

Šis normatyvinis kriterijus sudaro pagrindą visų normatyvinių teiginių, kuriuos aš teigsiu atsakydamas į anksčiau iškeltus klausimus.

Atsakymai į klausimus

Anksčiau išvardinti klausimai gali būti pateikti apie visą taikomųjų socialinių tyrimų, kurie atliekami duotoje socialinėje sistemoje ar subsistemoje, spektrą ar tik apie vieną konkretų tyrimą. Atsakydamas į juos, pradėsiu nuo tyrimų, kurie dominavo tris anksčiau jau aprašytus laikotarpius: Čikagos mokyklos bendruomenės ir kaimynijos tyrimai, Kolumbijos mokyklos auditorijos ir rinkos tyrimai bei socialinės politikos tyrimai.

Čikagos mokykla: bendruomenės ir kaimynijos tyrimai. Veiksmų sistemas, kurias tyrinėjo Čikagos mokykla, pirmiausiai sudarė 1-ojo tipo santykiai (žr. 23.1 lentelę). Tyrimai nebuvo pavienių santykių ar individualių veiksmų tyrimai; tai buvo veiksmų sistemų, kurios apima daugelį veikėjų, tyrimai: socialinis kaimynijos gyvenimas (*Getas / The*

Ghetto ir *Aukso krantas ir lūšnynas / The Gold Coast and the Slum*), geografiškai susietų bendruomenių funkcionavimas (*Elmtauno jaunimas / Elmtown's Youth* ir *Midltaunas / Middletown*), tam tikri pasauliai, egzistuojantys miesto gyvenime (*Gauja / The Gang* ir *Taksi šokių salė* (kur svečius šokdina samdytos šokėjos) / *The Taxi-Dance Hall*). Sociologas buvo niekieno atstovas arba humanitarinės organizacijos (kuri paprastai būdavo pirmapradžių korporacinių veikėjų, kaip antai tam tikrų bažnyčių, derivatas[7]) atstovas. Toks sociologinis tyrimas vargu ar gali būti laikomas veiksmų sistemos, kurią jis studijavo, dalimi; jis beveik visas buvo už sistemos ribų – jis buvo kaip tas stebėtojas iš Marso, kuris stebi Žemės gyventojų veiklą ir nedaro jiems jokio poveikio.

To laikotarpio, kai dominavo Čikagos mokykla, sociologiniams tyrimams buvo būdinga tik labai silpna grįžtamojo ryšio forma, paveikianti tik tam tikrų pirmapradžių korporacinių veikėjų (pavyzdžiui, bažnyčių) veiksmus, kurie jau daugelį savo galių daryti poveikį pokyčiams buvo praradę, arba konkrečiai niekieno veiksmus. Taigi vargu, ar išvardintieji klausimai yra tinkami šiam tyrimui. Faktiškai galima teigti, kad toks tyrimas buvo ne taikomasis tyrimas, o disciplinos tyrimas. Esminis dalykas yra tas, kad tyrimo atstovaujamasis ar užsakovas (*principal*; o tai dažniausiai būdavo pats sociologas) buvo už atliekamo tyrimo ribų ir, kad paveiktų veiksmų sistemą, galėjo naudoti tyrimo informaciją tik itin netiesioginiais būdais. Ši praktika pasikeitė tik tuomet, kai susiformavo Kolumbijos mokykla; tada taikomasis socialinis tyrimas tapo veiksmų sistemos dalimi.

Kolumbijos mokykla: auditorijos ir rinkos tyrimas. Prasidėjus auditorijos ir rinkos tyrimui, taikomasis socialinis tyrimas tapo eksplicitine veiksmų sistemos dalimi. Šio tyrimo atveju galima be vargo atsakyti į anksčiau pateiktus klausimus. Relevantišką veiksmų sistemą sudaro mažiausiai du veikėjai, esantys dviejose asimetrinės rinkos pusėse. Vienoje pusėje yra keletas korporacinių veikėjų (paprastai tai yra korporacijos), o kitoje – fiziniai asmenys. Tuo atveju, jei atliekamas rinkos tyrimas, vienoje pusėje yra gamintojai (dažniausiai gamyklininkai, o ne prekiautojai), o kitoje – klientai. Jei atliekamas rinkos tyrimas, masinių komunikacijų gamintojai (kaip antai transliuotojai ar žurnalų leidėjai) yra vienoje pusėje, o masinių komunikacijų vartotojai – kitoje.

Kieno atstovas yra sociologas? Sociologas, atliekantis rinkos tyrimą, paprastai yra korporacinio veikėjo, kuris yra gamintojas asimetrinėje rinkoje, atstovas. Taikomasis socialinis tyrimas suteikia grįžtamąjį ryšį gamintojui veiksmų sistemoje, kur nėra „akis į akį" santykių, o tokių netiesioginių santykių suteikiamas grįžtamasis ryšys yra nepakankamas pateikti informaciją jo veiklai.

Vis dėlto ne visada sociologas, atliekantis taikomąjį socialinį tyrimą, yra gamintojo atstovas. Reitzas (1973a; 1973b) ištyrė 52 taikomojo socialinio tyrimo atvejus, tipiškus Kolumbijos mokyklai. 47 iš jų gali būti klasifikuojami kaip darbai, tyrinėjantys 2-ojo tipo santykius, korporacinio veikėjo (dažniausiai gamintojo) ir fizinių asmenų (paprastai kliento) santykius. Iš 42 darbų, kurių atveju galima nustatyti socialinio tyrinėtojo vaidmenį, 25 atvejais tyrinėtojas buvo gamintojo atstovas – kaip darbuotojas arba kaip nepriklausomas rangovas. 12 tyrimo atvejų tyrinėtojas buvo trečiosios šalies (dažniausiai fondo ar vyriausybės) atstovas, o 5 atvejais tyrinėtojas

[7] Žr. Bulmerio (1984) diskusiją apie su bažnyčia susijusią paramą Čikagos mokyklai. Lyndo *Midltauną* (*Middletown* 1929), savo dvasia artimą Čikagos mokyklai, palaikė Reinholdas Niebuhras, įtakingas Niujorko Sičio pastorius.

23.2 lentelė. Socialinė tyrinėtojo pozicija ir perspektyva, iš kurios pozicijų teikiamos rekomendacijos

	Socialinė tyrinėtojo pozicija	
	Gamintojo atstovas	trečiosios šalies arba nepriklausomas atstovas
Studijos, kuriose pateikiamos rekomendacijos ar implikacijos iš gamintojo interesų pozicijos	11	2
Studijos, kuriose pateikiamos rekomendacijos ar implikacijos iš vartotojų interesų pozicijos	12	13
Bendra suma	23	15

buvo nepriklausomas. Kai tyrinėtojas yra trečiosios šalies atstovas, ta šalis beveik visais atvejais atstovavo klientų (t. y. fizinių asmenų) interesams.

Kitas klausimas yra, ar socialinė tyrinėtojo, kaip atstovo, pozicija daro poveikį atliekamam tyrimui, gaunamoms rezultatų rūšims ir siūlomoms rekomendacijoms. Iš 38 tyrimo atvejų, kuriuos ištyrė Reitzas, aš įstengiau sudaryti grubią rekomendacijų klasifikaciją, apimančią gamintojo ir vartotojo (korporacinio veikėjo ar fizinio asmens) perspektyvas. 23.2 lentelėje pateiktas socialinės tyrinėtojo pozicijos ir perspektyvos, iš kurios pozicijų buvo teikiamos rekomendacijos, santykis.

Iš 23.2 lentelės matyti, kad tyrinėtojo, kaip gamintojo atstovo, pozicija yra beveik būtina sąlyga, bet jokiu būdu nepakankama, kad tyrimo rekomendacijos būtų pateikiamos iš gamintojo pozicijų. Panašu, kad asmeninės socialinių tyrinėtojų vertybės buvo palankesnės vartotojo interesams, sukūrusios tendenciją (*bias*), akivaizdžiai matomą lentelėje.[8] Tai gali būti atskiras atvejis, kuris patvirtina bendrą teiginį, kad visuomenėje, susidedančioje iš beasmenių korporacinių veikėjų ir fizinių asmenų, kiekvienas veikėjų tipas palankiau traktuoja savo tipo veikėjus. Faktai rodo, kad atliekant 2-ojo tipo santykių taikomąjį tyrimą, tyrinėtojai dažniausiai yra korporacinių veikėjų atstovai ir kad tyrinėtojo socialinė padėtis turi poveikį perspektyvai, iš kurios yra teikiamos rekomendacijos.

Kokie yra veikėjų interesai ir kokia informacija jie domisi? Gamintojų ir vartotojų asimetrinėse rinkose interesai yra paprasti. Abiejose pusėse esantys veikėjai turi tikslą maksimizuoti naudingumą. Gamintojų atveju šis tikslas yra paprastai išreiškiamas pelno maksimizacija. Norint pasiekti šį tikslą – pavyzdžiui, priemonių įsiskverbimui į rinką padidinti – imamasi įvairių veiksmų. Daugeliu atvejų gamintojo interesas yra gryniausias suinteresuotumas pinigine pardavimų verte; komunikacinių priemonių atveju viskas yra daug sudėtingiau. Komercinė elektroninė žiniasklaida yra suinteresuota pardavimais, tačiau ji parduoda auditorijos dėmesį – ir auditorijos kiekį, ir auditorijos tipą (ar kokybę) – reklamuotojams, kurie yra dar viena korporacinių

[8] Pavyzdžiui, *AT&T* kompanijai reikėjo išsiaiškinti, kodėl klientai, norėdami sužinoti telefono numerį, vis dažniau naudojasi operatorių pagalba, o ne telefonų knygomis (ši vartotojų praktika ėmė vis brangiau atsieiti *AT&T*). Tyrinėtojas rekomendavo išplatinti telefonų knygas, tačiau *neteikė* siūlymo, kad vartotojui būtų primesti tam tikri kaštai, kaip antai mokestis ar ilgesnis laukimas, kol jis bus sujungtas su operatoriumi.

veikėjų rūšis. Neelektroninė žiniasklaida, t. y. spauda dalį pajamų gauna tokiu pat būdu ir dalį – parduodama savo leidinį klientams.

Vartotojų interesai šiose rinkose taip pat yra paprasti. Jie maksimizuoja naudingumą gaudami didžiausią įmanomą pasitenkinimą eikvodami savo pinigus ir laiką. Tai reiškia, kad jų interesas yra minimizuoti pinigų ar laiko išlaidas, būtinas tam tikram duotam pasitenkinimo lygiui pasiekti.

Abiejose rinkos pusėse esančių veikėjų domėjimasis informacija tiesiogiai kyla iš jų interesų. Vartotojai paprastai domisi informacija apie produktą. Tokio pobūdžio tyrimai, spausdinami tam tikruose žurnaluose (kaip antai *Consumer Reports* Jungtinėse Valstijose ir *Which?* – Britanijoje), yra tokios informacijos rūšies pavyzdžiai. Gamintojai yra suinteresuoti žinoti kuo daugiau apie savo rinką, kad padidintų pardavimus. Tai apima interesus, kurie neprieštarauja vartotojų interesams (pavyzdžiui, pastangos sužinoti, kaip atkreipti vartotojų dėmesį į tam tikrus produktus), ir tam tikrus interesus, kurie prieštarauja vartotojų interesams. Gamintojai yra suinteresuoti žinoti įvairių vartotojų tipų silpnąsias vietas (žr. 20 skyrių); toks silpnybių eksploatavimas gali suteikti galimybes padidinti pardavimus. Pavyzdžiui, viena tokia asmenų silpnoji vieta yra polinkis diskontuoti būsimąją vertę, palyginus su dabartine: asmuo gali pasirinkti vieną dolerį šiandien, o ne du dolerius rytoj. Tai reiškia, kad pardavimų strategija, sudaranti sąlygas pirkimams kreditan (pavyzdžiui, pasitelkiant kreditines korteles), lems išaugusius pardavimus. Kita vartotojų silpnoji vieta yra polinkis pasiduoti impulsyviam pirkimui. Tai reiškia, kad korporacija gali padidinti pardavimus ir pelną atkreipdama dėmesį į tuos produkto aspektus, kurie žadina vartotojų apetitą, ir nukreipdama gamybos sąnaudas nuo tokių prekės savybių, kurios nėra akivaizdžiai matomos pirkimo metu (pavyzdžiui, patvarumas, saugumas ar maistinė vertė), į tokias, kurios yra matomos (ypač pakuotė), toliau už tos ribos, iki kurios toks nukreipimas yra racionalaus vartotojo (t. y. tokio vartotojo, kuris nėra impulsyvus pirkėjas) pageidaujamas.

Vartotojų silpnybės skatina gamintojus rinktis tokį kelią, kuris apibendrintai gali būti nusakytas terminu, aptinkamu diskusijose apie racionalų pasirinkimą ir kognityviąją psichologiją. Šis terminas – pinigų pompa; jis nusako bet kokį veikėjo nukrypimą nuo racionalių veiksmų, kuris sudaro galimybę veikėjui tapti ekonomiškai eksploatuojamam kito veikėjo, kuris išnaudoja tokį nukrypimą. Jei veikėjas elgiasi lyg jis būtų pinigų pompa, jis bus eksploatuojamas tol, kol jo pinigai baigsis, ar tol, kol jis liausis taip elgęsis. Šis faktas turėtų skatinti veikėją eiti savipataisos (*self-correction*) kryptimi, nes užtrukusi eksploatacija daro eksploatuojamąjį veikėją vis labiau suinteresuotą ištaisyti nukrypimą nuo racionalumo. Tačiau ribota fizinių asmenų gyvenimo trukmė ir tas faktas, kad ontogenezė pakartoja filogenezę, reiškia, kad kai populiacija yra pusiausvyros būsenos, joje yra asmenų, kuriems būdingi įvairūs buvimo pinigų pompa patirties kiekiai.

Išaugęs 2-ojo tipo santykių dažnis šiuolaikinėje visuomenėje sudarė sąlygas sistemingai vartotojų silpnybių eksploatacijai. Korporaciniams veikėjams sekėsi imtis veiksmų realizuojant informaciją, įgytą iš rinkos ir auditorijos tyrimų (reklama; pardavimų strategijos, nukreipiančios dėmesį nuo kainos; produkto išvaizda, skatinanti tenkinti ne ilgalaikius, o neatidėliojamus interesus), kad išnaudotų fizinių asmenų veiksmų iracionalumą. Ši veikla davė rezultatų: susiformavo grupė vartotojų, kurie, vartodami prekes, tiekiamas didelių korporacinių veikėjų, peržengia lygmenį, galintį maksimizuoti naudingumą, ir kurie vartoja prekes, kurios iš pradžių tei-

kia malonumą, bet vėliau kelia nepasitenkinimą. Vartojimas, susijęs su laisvalaikio veikla, gali būti suskirstytas į dvi klases: į prekių ir paslaugų, kurias teikia dideli korporaciniai veikėjai konkurencingose rinkose (televizijos programos, filmai, muzika, apranga, žaislai ir žaidimai), vartojimą ir į nekomercinių pramogų (parkų panaudojimas, bendruomenės ir kaimynijos veikla, pėsčiųjų žygiai, pasivaikščiojimai, liaudies žaidimai) vartojimą. Esmė yra ta, kad egzistuoja pirmos klasės vartojimo perteklius ir nepakankamas antros klasės vartojimas, palyginti su tuo deriniu ar mišiniu, kuris maksimizuotų racionalių vartotojų naudingumą (tai vartotojai, kurių nepažeidė fiziniams asmenims būdingi nukrypimai nuo racionalumo).

Tokia padėtis rodo, kad visuomenėse, kurias sudaro daug didelių korporacinių veikėjų, formuojasi būsena, kurią galima vadinti parazitizmu. Korporaciniai veikėjai yra parazitai, o fiziniai asmenys – parazitų šeimininkai. Tačiau šie parazitai ne tik išnaudoja savo šeimininkus, bet ir juos maitina, esama pagrindo šį santykį vadinti parazitiniu, o ne labiau simetrine dviejų sistemos komponentų simbioze. Pagrindas yra tas, jog korporaciniai veikėjai veiksmingai kontroliuoja sistemą. Kadangi korporaciniai veikėjai veiksmingai kontroliuoja sistemą, kitų šalių, fizinių asmenų, būvis yra maksimizuoti ne savo, o korporacinių veikėjų naudingumą. Faktiškai jie tampa vergais, liekančiais pasitenkinimo lygmenyje, mažesniame už tą maksimumą, kuris yra galimas turint galvoje jų turimus išteklius.

Socialinės politikos tyrimai ir jų poveikis socialiniam funkcionavimui

Grįžtamojo ryšio procesą, kuris apima rinkos tyrimą ir socialinės politikos tyrimą, geriausiai apžvelgti iš perspektyvos, kuri atsiveria, kai analizuojame grįžtamojo ryšio procesą, egzistuojantį tarpasmeninėse sąveikose, t. y. 1-ojo tipo sąveikose, ir pasiaiškiname, kaip jis modifikuojamas asimetrinėse 2-ojo tipo sąveikose. 23.1 paveiksle pateiktas paprastas grįžtamojo ryšio proceso simetrinėje dviejų asmenų sąveikoje vaizdas, kur A_1 yra veikėjas, atliekantis veiksmą, kuris daro poveikį veikėjui A_2, kuris tada savo elgesiu skatina A_1 pakoreguoti kitą savo veiksmą, turintį poveikį A_2, atsižvelgiant į A_2 atsaką.

23.1 paveiksle labai paprastai pavaizduota, kaip šis grįžtamojo ryšio procesas skiriasi asimetrinėje 2-ojo tipo sąveikoje, kur vyriausybė yra A_1 veikėjo vietoje, o vyriausybės politika yra veiksmai, analogiški pirmajam A_1 veiksmui 23.1 paveiksle. 2-ojo tipo sąveikos struktūrinės charakteristikos skiriasi tam tikrais aspektais nuo 1-ojo tipo sąveikos ypatumų. Pirma, vyriausybės veiksmams tarpininkauja arba juos įgyvendina atstovai, kiekvienas su savo interesais. Antra, 2-ojo tipo santykių asimetrija reiškia, kad veiksmai daro poveikį ne vienam veikėjui, bet daugeliui. Juo didesnė simetrija, juo tolesnis yra poveikis, ir daug sudėtingesnė yra atstovavimo struktūra, per kurią viskas vyksta. Rezultatas yra toks, kad 2-ojo tipo sąveikoje nelieka grįžtamojo ryšio formų, kurios paprastai aptinkamos esant dviejų asmenų, „akis į akį“ sąveikoms. Naujos grįžtamojo ryšio formos būtinos tam, kad ir pirmasis veikėjas (vyriausybė) galėtų

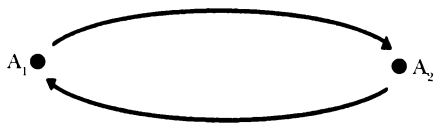

23.1 pav. Grįžtamojo ryšio procesas, esant simetrinei dviejų asmenų sąveikai

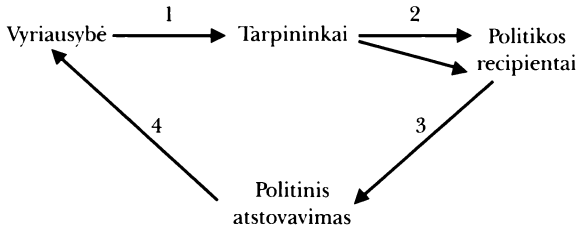

23.2 pav. Grįžtamojo ryšio procesas, esant asimetrinei 2-ojo tipo sąveikai

modifikuoti savo politiką siekdamas realizuoti savo interesus, ir paveikti veikėjai (23.2 paveiksle jie vadinami politikos recipientais) galėtų realizuoti savus interesus.

Daug įvairių priemonių imtasi šiam būtinam grįžtamajam ryšiui įgyvendinti; kai kurios iš jų buvo formalios, kitos ne tokios formalios politinės struktūros dalis. Viena tokių priemonių – politinis atstovavimas per išrinktus atstovus. Kita – interesų atstovavimas per organizuotas interesų grupes ir lobizmą. Dar vienas svarbus būdas grįžtamajam ryšiui gauti yra kongreso ar parlamento posėdžiai. Vis dėlto visi šie būdai mažiau tenkina ir vyriausybę, ir asmenis, kuriuos liečia vyriausybės politika, negu tiesioginiai grįžtamojo ryšio procesai, vykstantys esant dviejų asmenų „akis į akį" sąveikoms. Mano nuomone, vyriausybės todėl ir įvedė naują priemonę grįžtamajam ryšiui gauti, kuri žinoma kaip socialinės politikos tyrimai.

Natūraliai kyla rimtas klausimas: kokią vietą sąveikos struktūroje užima socialinės politikos tyrimai? Vienas atsakymas būtų toks, kad iš tikrųjų tyrimas yra vyriausybės atstovas. Tokiu atveju tyrimo keliami klausimai yra tokie klausimai, kuriuos kelia vyriausybė apie savo politikos poveikį; jie nėra klausimai, kuriuos kelia kitos šalys. Tyrimo metu gauta informacija tiesiogiai perduodama tik tai vyriausybinei žinybai, kuri užsakė tyrimą, ir tik vien jai. Šis požiūris į socialinės politikos tyrimus tai supranta kaip tiesioginę ir neatidėliotiną pagalbą korporaciniam veikėjui, kuris turi imtis veiksmų asimetrinėje socialinėje struktūroje, kurioje įprastinio tam tikrų veiksmų grįžtamojo ryšio nėra arba jis yra gerokai apribotas. Taip orientuoti socialinės politikos tyrimai yra tiesioginis rinkos tyrimo tęsinys nuo verslo iki vyriausybės.

Ši koncepcija pateikia 23.3 paveiksle (punktyrinės strėlės žymi informaciją). Šiai koncepcijai būdingi du elementai. 8-oji strėlė rodo, kad tyrimo rezultatai yra tiesiogiai perduodami atgal vyriausybei, o ne kokiai kitai šaliai. 5-oji strėlė rodo, kad tyrimo projektą diktuoja vyriausybės informacijos poreikiai. T. y. informacija (6 ir 7-oji strėlės), kurią socialinės politikos tyrimas gauna iš bendrosios politikos pasekmių sumos, visiškai priklauso nuo vyriausybės organo interesų.

23.3 paveiksle pateikta struktūra žymi grįžtamojo ryšio mechanizmą, kuris papildo grįžtamojo ryšio mechanizmą (ir yra nuo jo nepriklausomas), funkcionuojantį per politinius procesus. Tokios rūšies struktūrą įsivaizduoja tie socialiniai mokslininkai, kurie tiki, kad politikos (*policy*) nustatymas ateityje bus „racionalizuotas", panaudojus eksperimentinę politiką, kurią lydės tokios rūšies grįžtamasis ryšys, kurį teikia politikos tyrimas. Pavyzdžiui, vienas socialinis filosofas aprašė šią ateities viziją darbe, pavadintame *Eksperimentuojanti visuomenė* (*The Experimenting Society*, Haworth, 1960). Kitas socialinis filosofas (Habermas, 1971) aprašo panašią viziją, tačiau nelaiko jos gera žadančia (kitaip nei Haworthas); Habermasas mano, kad politinių grįžtamojo ryšio procesų ignoravimas yra iš vidaus pavojingas politinės demokratijos funkcionavimui.

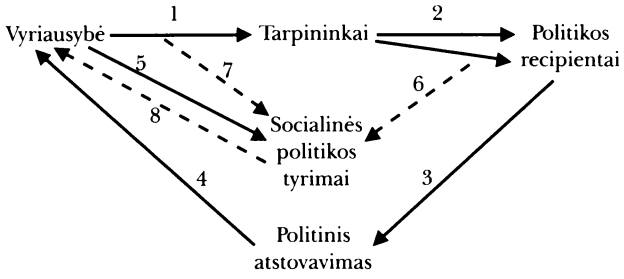

23.3 pav. Grįžtamojo ryšio procesas, esant asimetrinei 2-ojo tipo sąveikai, kurioje dalyvauja socialinės politikos tyrimai

Yra ir kitas atsakymas į klausimą, kokią vietą socialinės politikos tyrimai užims sąveikos struktūroje. Ši koncepcija teigia, jog socialinės politikos tyrimai yra valdomi pliuralistinės, o ne monopolistinės vyriausybės kontrolės. Klausimai, kuriuos kelia toks tyrimas, yra klausimai apie politikos pasekmes – tuos klausimus kelia ne tik vyriausybė, bet ir visos suinteresuotos šalys. Ir informacija, gauta tyrimo metu, yra atvirai visiems suteikiama, visoms šalims, kurios yra suinteresuotos politika (t. y. jos yra paveiktos). Šiuos skirtumus 23.4 paveiksle rodo 9, 10, 11 ir 12 punktyrinės strėlės. 9 ir 11 strėlės rodo, kad tyrimo projektas yra iš dalies kontroliuojamas tarpininkų ir politikos recipientų, o 10 ir 12 strėlės rodo, kad tyrimo rezultatai yra perduodami atgal kitoms suinteresuotoms šalims, taip pat ir vyriausybei. Pagal šią socialinės politikos tyrimo koncepciją (kurią aš vadinsiu pliuralistiniu politikos tyrimu) pagrindinį poveikį tyrimas daro ne per tiesioginį grįžtamąjį ryšį (8 strėlė), bet netiesiogiai – informuojant suinteresuotas šalis, esančias už vyriausybės ribų, apie tas politikos pasekmes, kuriomis jos yra suinteresuotos (10 ir 12 strėlės). Ši informacija gali skatinti jas modifikuoti veiksmus, kurių jos imasi per politinius procesus tam, kad darytų įtaką nustatant joms palankias veiklos kryptis.[9]

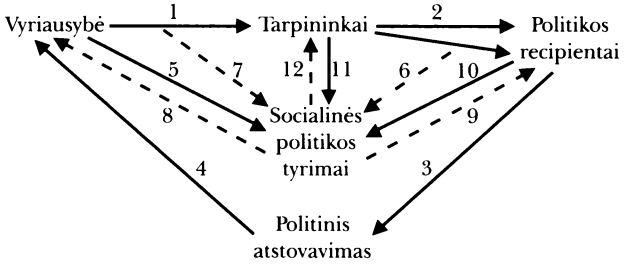

23.4 pav. Grįžtamojo ryšio procesas, esant asimetrinei 2-ojo tipo sąveikai, kurioje dalyvauja pliuralistiniai socialinės politikos tyrimai

[9] Tyrimo, kuris eksplicitiškai atliekamas naudojantis pliuralistiniu politikos tyrimo projektu, pavyzdį žr. Coleman, Bartot, Lewin-Epstein ir Olson, 1979.

Teisės priimant sprendimus ir teisės į informaciją

Kuri socialinės politikos tyrimo koncepcija yra tinkama? Atsakymas į šį klausimą kyla tiesiogiai iš teisių paskirstymo socialinėje sistemoje: jei teisės paskirstytos taip, kad įvairios suinteresuotos šalys turi teisę daryti įtaką sprendimų dėl politikos pasekmėms, tada šios suinteresuotos šalys turės lygias teises daryti įtaką tam tikrai įgyjamos informacijos rūšiai ar jau įgytai informacijai. Koncepcijos, apimančios tiesioginį grįžtamąjį ryšį vyriausybei ir pavaizduotos 23.3 paveiksle, pavojus yra toks, kad ji keičia teisių paskirstymą ignoruodama veikėjų, esančių už vyriausybės ribų, teises. Todėl gali padidėti vyriausybės galia, palyginti su visų suinteresuotų šalių socialinėje sistemoje galia, t. y. palyginti su fizinių asmenų ir su nepriklausomų nuo vyriausybės korporacinių veikėjų, kuriems perdavė išteklius, galia. Šį galios padidėjimą sąlygoja teisė gaminti papildomą informaciją, pirmiausia skirtą vyriausybės naudojimui (palyginti su ta, kuri skirta naudotis visoms suinteresuotoms šalims), o taip pat teisė gauti informaciją.

Yra dar vienas pavojus socialinės politikos tyrimus laikyti tiesioginiu grįžtamuoju ryšiu, kuriuo naudojasi vien tik vyriausybė. Galimybė gauti informaciją yra galia vyriausybinėje hierarchijoje, taip pat ir vyriausybės galia, palyginus su kitų šalių galia. Jei informacija perduodama tik vyriausybei (t. y. nesinaudojant papildomais kanalais), taškas, kuriame informacija patenka į vyriausybinę struktūrą ir jos kelias per struktūrą, sąlygos informacijos panaudojimo būdą ir tai, ar ji apskritai bus panaudota. Netinkamo panaudojimo atvejų pasitaiko, kai kalbama apie kitus informacijos tipus vyriausybinėse organizacijose. Pavyzdžiui, informacija dažnai įslaptinama, kad ji nepatektų į vidaus konkurento rankas (kaip antai armija slepia informaciją nuo oro pajėgų ir laivyno). Gerai žinomi ir panašūs atvejai, kai tie, kurie turi galimybę naudotis vidaus saugumo agentūrų turimomis bylomis, pasinaudoja jomis siekdami savų interesų. Panašiai yra ir su informacija, kuri surenkama socialinės politikos tyrimų metu. Tokia informacija gali padėti ar pakenkti įvairių veikėjų, priklausančių vyriausybei, interesams; o kai informacija atsiduria tik vienos iš suinteresuotų šalių rankose, keičiasi galios paskirstymas organizacijoje; tada informacija gali būti „palaidota" ar netinkamai panaudota.

Tai nereiškia, kad nėra sąlygų, kuriomis socialinės politikos tyrimai yra tinkamai atliekami, kaip pavaizduota 23.3 paveiksle. Esama tam tikros rūšies vertinimo tyrimų (*evaluation research*), kurie vadinami socialinės programos eigos vertinimu (*formative evaluation*). Tai reiškia, kad matuojamas vykdomos programos pulsas, kad programos vadovas gautų informaciją administraciniams pakeitimams programoje daryti tada, kai programos tikslai jau aiškiai specifikuoti.[10] Sprendimai, kuriems priimti naudojamasi eigos vertinimais, dažnai vadinami administraciniais sprendimais ir jie skiriami nuo politikos sprendimų. Taigi daroma prielaida, kad egzistuoja gerai apibrėžta politika, turinti specifinius tikslus, o priimami sprendimai yra susiję tik su tos politikos įgyvendinimu. Eigos vertinimas skirtas teikti informaciją, kuri padeda modifikuoti administracinius sprendimus, kad būtų geriau įgyvendinti politikos tikslai.

[10] O dar tiksliau – eigos vertinimą paprastai inicijuoja ir kontroliuoja tie, kurie 23.3 paveiksle vadinami tarpininkais; informacija jiems teikiama tiesiogiai.

Tokios rūšies socialinės politikos tyrimas (jis gali būti vadinamas administraciniu grįžtamuoju ryšiu) teikia informaciją sprendimams, kuriuos administratoriai priima teisėtai. Plačioji visuomenė neturi teisės dalyvauti tokiuose sprendimuose, tad neturi teisės ir į informaciją. Taigi nėra ir pateisinimo viešai skelbti tyrimo rezultatus. Jis atliekamas tinkamai – taip, kad grįžtamąjį ryšį kuria ir tiesiogiai jį gauna šalis, administruojanti ar vykdanti politiką.

Bendrasis principas, kaip nurodyta anksčiau, yra aiškus. Teisės daryti įtaką tai informacijos rūšiai, kuri gaunama politikai formuoti, ir teisės gauti tokią įgytą informaciją turėtų būti paskirstytos taip pat kaip ir teisės daryti įtaką sprendimams dėl politikos toje srityje. Kai kuriais atvejais teisių daryti įtaką paskirstymas nėra tikslus, taigi šis principas nepašalina visų dviprasmybių. Vis dėlto aišku, kad dabartiniai socialinės politikos tyrimai šio principo nesilaiko. Egzistuoja palankus vyriausybei nukrypimas: ji inicijuodama ir finansuodama politikos tyrimus, *de facto* kontroliuoja gaunamą informaciją. Procedūros, garantuojančios politikos tyrimų pliuralistinę konstrukciją, nėra gerai išvystytos, kaip ir informacijos perdavimo suinteresuotoms šalims procedūros. Informacijos laisvės aktas Jungtinėse Valstijose ir daugmaž analogiški kitų išsivysčiusių šalių įstatymai turi nustatę suinteresuotų šalių teisę gauti informaciją, įgyjamą atliekant socialinės politikos tyrimus. Tačiau šie įstatymai neįtraukia nei procedūrų padėti tokiam informacijos skleidimui, nei nustato teises, kokia informacija gali būti įgyta. Vyriausybinės žinybos paiso savų interesų informacijos srityje; jų nedomina kitų šalių interesai.

Vis dėlto gali kilti klausimų dėl teorinio principo, kuris aiškiai sako, kad teisių į informaciją paskirstymas turėtų eiti greta teisių, susijusių su sprendimų priėmimu, paskirstymu. Ar šio principo taikymas sąlygoja rezultatus, kurie labiau atitinka interesus tų, kurie turi teises daryti įtaką sprendimams? Norint atsakyti į šį klausimą, pirma reikia apsvarstyti, kas naudojasi socialinio tyrimo rezultatais ir kaip jie tai daro.

Kas ir kada naudojasi socialinės politikos tyrimais? Geras pavyzdys yra socialinės politikos tyrimo, kurį inicijavo federalinė valdžia 1965 metais, atvejis. Jam pasibaigus, buvo paskelbtas pranešimas *Mokymosi galimybių lygybė* (*Equality of Educational Opportunity*, Coleman et al., 1966). Šis pranešimas visuomenei buvo prieinamas, be to, teismo procesuose ir mokyklų tarybų veikloje juo dažnai remėsi afirmatyvaus veiksmo (*affirmative action*) šalininkai, kurie pasisakė už rasinę mokyklų integraciją.[11] Daugelis manė, kad šis pranešimas 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 8-ojo dešimtmečio pradžioje Jungtinėse Valstijose paskatino priimti sprendimą vežioti vaikus į mokyklas autobusais, kad skirtingų rasių mokiniai nebūtų sukoncentruoti atskirose mokyklose. Kaip tik šioje vietoje kyla du empiriniai klausimai: kas naudojosi pranešimu? kokios buvo to naudojimosi pasekmės?

Pirma, pranešimu *nesinaudojo* nei federalinė biurokratija, kuri jį inicijavo, nei apskritai federalinė valdžia. Grantas (1973) aprašo įvairių šalių, esančių vyriausybėje ir už vyriausybės ribų, reakcijas. Sveikatos, švietimo ir socialinės apsaugos departamentas ne tik nepasinaudojo tyrimu; jų vienintelis noras tuo metu, kai pasirodė

[11] Pranešimas parodė, kad žemesniojo statuso juodaodžių vaikų, lankančių daugiausia viduriniosios klasės mokyklas, mokymosi rezultatai buvo geresni nei juodaodžių vaikų, lankiusių mokyklas, kuriose mokėsi vaikai daugiausia iš žemesniųjų klasių. Šis faktas buvo panaudotas kaip argumentas juodaodžių vaikų (daugiausia žemesniosios klasės) ir baltųjų vaikų (daugiausia viduriniosios klasės) afirmatyvios integracijos naudai.

pranešimas, atrodo, buvo viltis, kad jis neskaitytas atsidurs dokumentų stalčiuose; būta ir baimės bei nerimo, kad jis ten neatsidurs. Šią reakciją galima būtų paaiškinti tuo, kad tokio tyrimo reikalauta viename iš Kongreso aktų, tad jo neinicijavo pati žinyba. Panašios tyrimus finansuojančių žinybų reakcijos tais atvejais, kai tyrimas *buvo* jų pačių inicijuotas, rodo, kad yra kitų tokios reakcijos priežasčių.[12]

Kas gi tada naudojosi pranešimu? Mokyklų desegregacijos atveju juo naudojosi ieškovai, kai būdavo keliama byla vietos mokyklų rajonams; juo naudojosi ir grupės, kurios dėjo pastangas inicijuoti išsamius rasinės integracijos planus, iškilus nesutarimams mokyklos taryboje dėl desegregacijos plano. Juo plačiai rėmėsi mokyklos; jis tapo mokyklų desegregacijos diskurso dalimi. Jam kai kas, ypač kai kurie ekonomistai nepritarė; jie manė, kad tyrimas turi trūkumų kriterijų, taikomų disciplinos tyrimui, požiūriu.[13] Pranešimo priešininkus pradėta laikyti mokyklos desegregacijos priešininkais. Kadangi tai nebuvo tuo metu populiari pozicija, opozicija buvo nutildyta.

Pagrindinių veikėjų veiksmų desegregacijos konflikte stebėjimas skatina daryti tokį apibendrinimą: pranešimu naudojosi tie, kurie neturi oficialios valdžios švietimo politikai, ar tie, kurie jos turi mažai. Tie, kurie turi tokią galią, pranešimu nesinaudojo. Galbūt šis atvejis yra pavienis, bet modelis, kai informacija naudojasi nepriklausantys valdžiai, o jai priklausantys nesinaudoja, būdingas ir kitais atvejais. Atrodo, kad šis teiginys reiškia sociologinį principą: socialinės politikos tyrimais dažniausiai naudojasi tie, kurie neturi valdžios; jei juo naudojasi tie, kurie turi galią, tai atsitinka tada, kai jų pozicijos yra silpnos.

Kodėl taip yra? Atsakymą, manau, galima suformuluoti vienu žodžiu – legitimavimas (*legitimation*). Tie, kurie eina atsakingas pareigas, paprastai turi šių pareigų dėka pakankamai galios formuoti ir įgyvendinti viešąją politiką. Teisės, susijusios su valdžios pareigybėmis, legitimuoja galią ir pašalina poreikį bet kokiam kitam legitimavimo pagrindui. Tiems, kurie neturi oficialios galios, o tik suinteresuotų šalių teises daryti įtaką sprendimams, reikia legitimavimo iš kitų šaltinių. Vienas iš tokių veiksmingų šaltinių yra socialinis tyrimas; pagrindinė priežastis – jo teikiama informacija.

Teiginio, kad socialiniu tyrimu naudojasi tie, kuriems trūksta legitimavimo, grindžiamo valdžia, išvada yra tokia: tikėtina, kad socialiniu tyrimu naudojamasi tada, kai esama konflikto dėl politikos. Jei socialiniu tyrimu naudojamasi pirmiausia dėl legitimavimo ir jei nesama konflikto dėl politikos, tai nėra ir šalių, kurioms reikia socialinio tyrimo, kad įteisintų ir sustiprintų savo pozicijas. Politika yra formuojama tų, kurių legitimavimas kyla iš jų valdžios. Jie neturi paskatos naudoti socialinį tyrimą, nebent tada, kai jų užimamoms pareigoms kilo ar gali kilti grėsmė politikos nesėkmės atveju.

[12] Pavyzdžiui, Švietimo departamento reakcija į pranešimą apie valstybines ir privačias mokyklas, darytą paties departamento inicijuoto tyrimo pagrindu, buvo baugšti ir nerimastinga; vieša publikacija buvo atidėta keletui mėnesių. Šio atvejo aptarimą žr. Coleman (1983).

[13] Žr. Bowles ir Levin (1968), Coleman (1968a; 1970a; 1972a), Cain ir Watts (1970), bei Hanushek ir Kain (1972). Tokie į disciplinos tyrimų kriterijus orientuoti priekaištai reiškė, kad tyrimas neparodė tiesioginio ir vienareikšmiško ryšio tarp mokyklinio lavinimo sąnaudų ir išeigos gamybos funkcijoje, kuri parodytų procentinį pasiekimų moksle padidėjimą, susijusį su (ir egzistuojantį dėl) duoto dydžio procentiniu kiekvienos iš sąnaudų padidėjimu. Tačiau mokymosi pasiekimų gamyba priklauso ne vien nuo standartinių išteklių sąnaudų. Kai tai paaiškėjo iš pranešimo, sureagavo kai kurie ekonomistai. Paskesnėje edukacinių tyrimų šiuo klausimu apžvalgoje, parašytoje vieno iš šių kritikų (Hanushek, 1986), analizuojami tolesni tyrimai, kurių rezultatai buvo panašūs į pranešimo *Mokymosi galimybių lygybė* rezultatus.

Antra teiginio išvada yra ta, kad yra viena aplinkybė, kai socialinį tyrimą (ar, bendriau kalbant, socialinį mokslą) naudos ir tie, kurie turi valdžią. Tai bus vykstant esminiams pokyčiams politikoje, kai iš valdžios kylantis legitimavimas yra nepakankamas. Tada tie, kurie turi valdžią, turi ir paskatą ieškoti papildomų legitimumo šaltinių, neapsiribojančių socialiniu tyrimu ar socialine teorija, bet apimančių juos abu.

Tačiau jei socialinės politikos tyrimu naudojamasi pirmiausia siekiant legitimuoti jau užimamas pozicijas, ką galima pasakyti apie potencialią tokio tyrimo vertę? Ar tai reiškia, kad toks tyrimas yra paprasčiausiai arbitralus ginklas, kurį galima panaudoti bet kokios politikos legitimumui? Atsakymas yra – ne; socialinės politikos tyrimas negali būti naudojamas kiekvienai politikai legitimuoti. Jis pateisina *kai kurias* jau užimtas pozicijas, bet ne bet kokias jau turimas pozicijas. Socialinės politikos tyrimo, kuris pateisina vieną veiklos kryptį, rezultatai kenkia kitos krypties pateisinimui. Būdas, kaip jie tai daro, yra pamokantis. Kitaip nei legitimavimas, kuris paprasčiausiai kyla iš užimamos pozicijos teikiamos valdžios, legitimavimas, kuris yra tyrimo rezultatas, turi savo pagrindimą universalesnių vertybių sistemoje. Pavyzdžiui, socialinės politikos tyrimas, susijęs su mokyklos desegregacija (politika, dėl kurios nėra visuotinio konsenso), padeda legitimuoti desegregacijos politiką, jei jis parodo, kad desegregacija sąlygoja didesnę galimybių lygybę. Lygios galimybės yra tikslas, dėl kurio egzistuoja platesnis konsensas dėl desegregacijos. Jeigu tyrimas nustato priežastinį ryšį tarp pastarojo ir pirmojo, pastarasis įgis didesnį legitimumą kaip tikslas.

Žinoma, yra ir kitų tikslų, dėl kurių egzistuoja platus konsensas; pasiekimai mokykloje yra vienas iš jų. Jei tyrimas parodytų, kad desegregacija yra ne tik žingsnis link lygių mokymosi galimybių, bet ir kliūtis, neleidžianti siekti gerų mokslo rezultatų, tada tyrimas nesuteiktų didesnio legitimumo desegregacijos politikai. Legitimumas įgyjamas tik tada, kai tyrimas parodo, jog politika priartina sistemą prie tikslo, kuriam visuotinai pritariama; legitimumas neįgyjamas, kai tyrimas rodo, jog politika atitolina sistemą nuo tikslo, dėl kurio egzistuoja platus konsensas.

Taikomasis sistemų, santykių ir individų tyrimas

23.1 lentelei būdinga viena savybė, kuri dar nepaminėta: ji apibūdina individualių veikėjų veiksmus ar dviejų veikėjų, o ne veiksmų sistemų santykius. Ši lentelė pirmą kartą buvo pateikta 20 skyriuje siekiant parodyti santykių, kurie sudaro socialines sistemas, tipus; ji taip pat tinka Kolumbijos mokyklos tyrimams ar socialinės politikos tyrimams apibūdinti. Korporacinių veikėjų politikos yra 2-ojo b tipo veiksmai, o individų atsakai (kurie paprastai yra taikomojo socialinio tyrimo dėmesio centre) yra 2-ojo a tipo veiksmai. Tačiau lentelė nevienodai apibūdina Čikagos mokyklos tyrimus. Šie tyrimai nekoncentravo dėmesio į individų santykius; jų dėmesio centre buvo socialinės subsistemos, kurias tokie santykiai sudaro. Nė vienas Čikagos mokyklos tyrimas neanalizavo individualių veikėjų veiksmų ar veikėjų porų santykių. Visi tyrimai buvo mažų visuomenės subsistemų tyrimai. Individų veiksmai pradėti tirti, kai buvo pasislinkta link tyrimų, suprojektuotų teikti grįžtamąjį ryšį veikėjui, t. y. rinkos tyrimų, o vėliau – socialinės politikos tyrimų.

Kitas būdas aprašyti šią slinktį yra teigti, kad taip pereita nuo veiksmų sistemos tyrimų prie vieno veiksmų sistemos komponento tyrimo, t. y. veiksmų, vykstančių mikrolygmenyje, tyrimo. Tačiau tai verčia užduoti klausimą apie tyrimo adekvatumą: jei klausimas, į kurį reikia atsakyti, yra makrosocialaus pobūdžio ir apima sistemos funkcionavimą, ar į jį galima atsakyti tiriant individų veiksmus? Atsakymas, be abejo, priklauso nuo to, ar rafinuotas (*sophisticated*) yra individo veiksmų tyrimas. Vis dėlto vienas faktas yra vertas dėmesio: 2-ojo a tipo veiksmų (pavyzdžiui, fizinių asmenų atsakas į korporacinių veikėjų veiksmus) tyrimas yra mikrolygmens analizė. Jei tiriamasis klausimas yra susijęs su makrolygmeniu, kaip paprastai taip ir būna, tada atsiranda mikro-į-makro- perėjimo problema.

Kaip socialinės politikos tyrimai susiduria su šia problema, rodo jaunuolių, kurie neturi pranašumų (*disadvantaged youth*), darbo įgūdžių mokymo tyrimas. Esminė prielaida, kuria remiasi įstatymai, numatantys mokyti įgūdžių, yra ta, kad egzistuoja toks makrosocialinis santykis: įstatymai, reikalaujantys mokyti darbinių įgūdžių juodaodžius jaunuolius, tarp kurių nedarbas yra didžiausias, sumažins nedarbą (žr. 23.5 pav. (a) dalį). Tačiau tyrimas, skirtas įvertinti darbinių įgūdžių mokymo programos veiksmingumą, paprastai tiria mikrolygmens klausimą: ar dalyvavimas darbinių įgūdžių mokymo programoje didina tikimybę, kad tam tikras indivi-

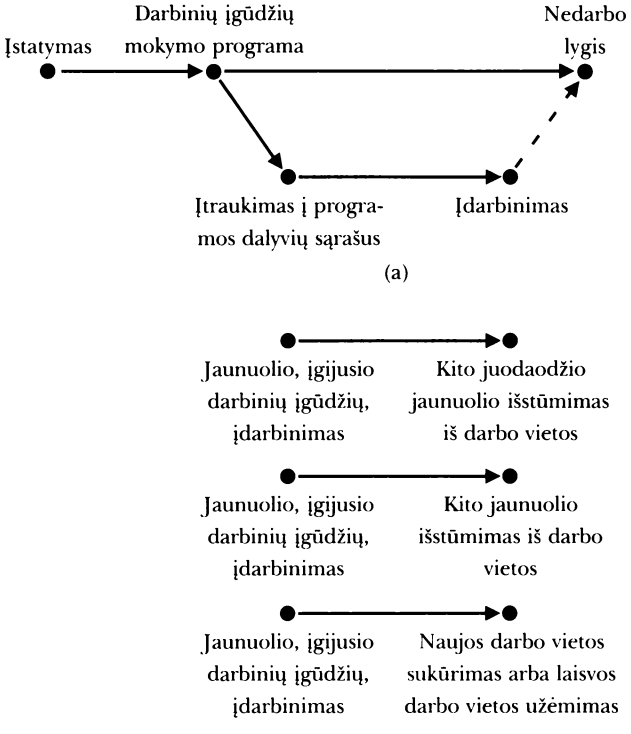

23.5 pav. Galimi alternatyvūs darbinių įgūdžių mokymo programos poveikiai

das bus įdarbintas?[14] Tarkime, kad atsakymas yra teigiamas. Tada šį efektą gali sukelti ir vienas iš trijų būdų, pateiktų 23.5(b) paveiksle.

1. Programos metu darbinių įgūdžių įgijęs jaunuolis gali užimti kito juodaodžio jaunuolio, nedalyvavusio programoje, vietą. Tuomet nedarbo lygis tarp juodaodžių jaunuolių nepakis.
2. Suteikus darbo vietą vienam asmeniui, gali būti išstumtas kitas nejuodaodis asmuo. Tai pakeistų nedarbo lygį tarp juodaodžių, tačiau bendras nedarbo lygis nepakistų.
3. Įdarbinti galima ir neužimant niekieno vietos, o sukurti naują ar suteikti laisvą darbo vietą bei pasinaudoti naujai sukurtu žmogiškuoju kapitalu.

Makrosocialinis santykis egzistuoja tik tuo atveju, jeigu faktiškai realizuojama trečioji alternatyva.

Klausimas, kuri iš šių trijų alternatyvų pasireikš, skatina imtis papildomo tyrimo ir neapsiriboti aiškinimusi, ar individo mokymas didina įdarbinimo galimybę ar ne. Į klausimą galima atsakyti, tačiau atsakymas reikalauja kitokio tyrimo projekto nei tas, kuris skirtas atsakyti į klausimą, ar darbo įgūdžių mokymo programa yra veiksminga dalyviams ar net tai populiacijai, kuri yra šios programos taikinys, kaip visumai.

Informacija, galinti padėti atsakyti į šį klausimą, gali būti aprašyta taip:

duomenys apie darbininkų populiacijos toje darbo rinkoje, kuriai jaunimas buvo rengiamas, reprezentatyvios imties įdarbinimą arba neįdarbinimą iki ir po mokymo programos;

duomenys apie užimtumo ir vakansijos lygius reprezentatyvioms darbų imtims tose pačiose rinkose prieš ir po mokymo programos.

Iš esmės šių duomenų pakanka norint nustatyti, kaip darbo įgūdžių mokymo programa paveikė makrosocialinius rezultatus; t. y. nustatyti, kaip papildomi ištekliai pakeitė laisvų ar naujų darbo vietų užėmimo pusiausvyrą, o ne pakeitus jau dirbančius darbuotojus. Tačiau šios paprastos duomenų formos gali ir nepakakti, turint galvoje realaus pasaulio sudėtingumą. Cikliniai užimtumo svyravimai maskuoja darbo įgūdžių mokymo programos poveikį, ir paprastai būna sunku izoliuoti darbo rinkas tiek, kad būtų galima pasinaudoti anksčiau nurodytais duomenimis. Vis dėlto, jei jau kriterijus, pagal kurį mokymas turi padidinti parengtų jaunuolių įdarbinimo skaičių, bet neigiamai nepaveikti kitų įdarbinimo, priimtas, tai gali būti suprojektuotas tyrimas, atsakysiantis į makrosocialinį klausimą.

Linijinės veiksmų sistemos, kaip ir aprašytosios 6 ir 26 skyriuose, taikymas leistų vykdyti makrolygmens darbo įgūdžių mokymo programos poveikio tyrimą. Šios sistemos taikymo prieš ir pasibaigus programai rezultatas būtų du įvairių išteklių, kuriuos turi individai, vertės apskaičiavimai. Vienas tokių individo turimų išteklių, įtrauktų į tokią empirinę analizę, būtų darbo įgūdžių mokymo programos baigimas

[14] Žr., pavyzdžiui, Nacionalinės tyrimų tarybos (*Nacional Research Council*) pranešimą (1985), kuriame apžvelgiama daug tokių tyrimų, atliktų Jungtinėse Valstijose 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 9-ojo dešimtmečio pradžioje. Pranešime rašoma, kad Darbo korpuso (*Job Corps*) programos atveju dažnas atsakymas yra „taip", o neapibrėžtas atsakymas būdingas kitoms federalinės valdžios remiamoms programoms, kurios vykdomos remiantis 1977 metais priimtu Jaunimo mokymo plėtros programos aktu. Iš 23.5 paveikslo matyti, kad programa gali nepavykti, nes sekoje trūksta pirmosios strėlės (t. y. įstatymo vykdymo per faktinių programų įsteigimą) arba antrosios strėlės (t. y. faktinio asmenų įtraukimo į šias programas).

ar tam tikros rūšies įgūdžių, įgytų mokantis programoje, matas. Galimi programos poveikiai būtų tokie:

1. Programa neturėjo jokio poveikio mikrolygmenyje; ji buvo bevertė asmenims, kurie joje dalyvavo. Tada programos baigimas neturėtų jokios vertės kaip išteklius, o kitų išteklių vertė (kurių kiekybei programa neturėjo poveikio) liktų nepakitusi. Jeigu būtų išmatuoti įdiegti programoje ir įgauti iš kitų šaltinių (kaip antai raštingumo ar specifiniai darbo įgūdžiai) įgūdžiai, tada programos poveikio nebuvimą galima būtų nustatyti iš to, kad nėra, paėmus visus sistemos individus drauge, šių įgūdžių visuminės vertės pokyčių. Tai rodytų kiekvieno įgūdžio vieneto vertės sumažėjimą, kadangi darbo įgūdžių mokymo programa būtų padidinusi bendrą šių įgūdžių sistemoje kiekį.

2. Programa turėjo mikrolygmens, o ne makrolygmens poveikį. Tada programos baigimas turėtų tam tikrą išteklių vertę. Ta vertė, išreikšta doleriais, būtų programos vertės rodiklis dalyviams. Tačiau makrolygmens poveikio nebuvimas pasireikštų kompensuojančiu kai kurių kitų asmeninių išteklių vertės kompensuojančiu sumažėjimu, o tai baigtųsi nepakitusia bendra asmeninių išteklių sistemoje verte. Kiekvieno individo atveju tai reikštų, kad asmenys, dalyvavę programoje, įgavo išteklių, kurie turi vertę darbo rinkoje, ir užėmė kitų, turėjusių kitokius įgūdžius, kurių vertė dabar rinkoje buvo mažesnė, vietą.

3. Programa turėjo ir mikrolygmens, ir makrolygmens poveikį. Tada programos baigimas turėtų vertę kaip išteklius ir visa ar dalis tos vertės rodytų bendros asmeninių išteklių sistemoje vertės padidėjimą. Kitų asmeninių išteklių vertė nesumažėtų. Toks vertės padidėjimas reikštų, jog dirbančių asmenų skaičius padidėjo ar kad padidėjo dirbančiųjų atlyginimai, ar tam tikrą abiejų kombinaciją, kuri sąlygotų visų sistemoje dirbančiųjų atlyginimų padidėjimą. Visuminė programos makrolygmens vertė, t. y. vertė ekonomikai galėtų būti išmatuota padidėjusia asmeninių išteklių sistemoje visumine verte (*total value*).

Tokioms programoms yra būtinas dar platesnis apskaitos balansas. Tokios programos kaštus ekonomikai darbo vietų požiūriu galima išreikšti darbo vietų metų (*job years*), kuriuos praranda privatus sektorius, skaičiumi, apskaičiuojamu iš bendrų privataus sektoriaus mokesčių kaštų, juos padalijus iš vidutinio darbuotojo apmokestinamųjų pajamų. Mokymo programa kuria darbo vietas. Programos dalyviai gauna išmokas, o darbo vietos sukuriamos (arba užimamos laisvos), nes programos dalyviai įgyja papildomų įgūdžių. Taigi programa pridaro kaštų darbo vietų privačiame sektoriuje pavidalu, o teikia naudą darbo vietų valstybės sektoriuje ir galbūt privačiame sektoriuje pavidalu. Ar darbo vietų skaičiaus ir programos dalyvių pajamų padidėjimas pranoksta darbo vietų skaičiaus ar pajamų sumažėjimą dėl mokesčių? Į tą klausimą galima atsakyti tik remiantis kruopščiu apskaičiavimu, kuris apima darbo vietas, prarastas apmokestinus privatų sektorių.

Koks turėtų būti taikomasis socialinis tyrimas?

Darbo įgūdžių mokymo programos tyrimo pavyzdys rodo bendresnio pobūdžio problemą, su kuria susiduria 2-ojo a tipo taikomasis socialinis tyrimas, t. y. socialinės politikos, auditorijos ir rinkos tyrimai. Tyrimo klausimas yra makrosocialaus lygmens:

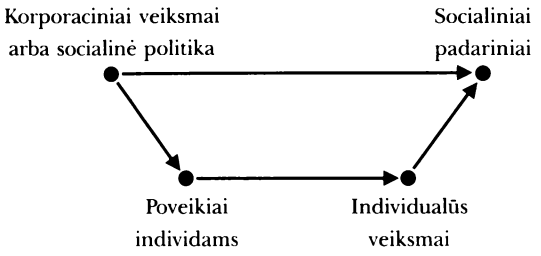

23.6 pav. Makro-į-mikro-į-makro-perėjimo santykiai, esant socialinės politikos poveikiui

koks yra tam tikro korporacijos sprendimo ar vyriausybės veiksmų poveikis (auditorijai, vartotojams ar klientams ir viešajai nuomonei)? Tai pateikta 23.6 paveiksle.

Socialinės politikos tyrimo atveju vyriausybę, kaip visuomenės atstovę, domina politikos poveikis (makrosocialinio lygmens atvejis) visuomenei (makrosocialinio lygmens pasekmė). Tačiau socialinės politikos tyrimas paprastai sutelkia dėmesį į reiškinius, vykstančius individualiame lygmenyje. Toks tyrimas remiasi implicitine prielaida, kuri nesiskiria nuo Maxo Weberio prielaidos darbe apie protestantizmą ir kapitalizmą (aprašyta 1 skyriuje): individualūs veiksmai agreguojami paprastu būdu ir sukelia socialinį poveikį.

Panašus neatitikimas egzistuoja tarp korporacijos intereso ir įprastinės rinkos ar auditorijos tyrimo metodologijos: interesas yra makrosocialinio lygmens, tačiau tyrimas kaip priklausomus reiškinius analizuoja individualius veiksmus ir nuomones. Vėlgi daroma paprasto agregavimo (*simple aggregation*) prielaida, kuri nėra teisinga. Tai gerai rodo ir kai kurie tyrimai Kolumbijos mokyklos klestėjimo periodu. Katzas ir Lazarsfeldas (1955) savo studijoje *Asmeninė įtaka* (*Personal Influence*) rašo, kad 5-ajame dešimtmetyje visuomenės reakcija į tai, kas būdavo pateikiama laikraščių ir žurnalų straipsniuose ir skelbimuose, nebuvo paprasčiausias individualių reakcijų agregatas. Tai, kas vyko, buvo tai, ką autoriai vadino dvipakopiu komunikacijos srautu (*two-step flow of communication*), kur kai kurie asmenys naudojosi kitais nuomonių lyderiais (*opinion leaders*). Būtent nuomonių lyderių reakcijos į paskatas, kurios persmelkė likusią visuomenės dalį ir sukeldavo galutinę visuomenės reakciją (diskusija šia tema 9 skyriuje). Colemanas, Katzas ir Menzelis (1966) tyrime, atliktame 1954 metais Kolumbijos universitete, parodė, kad gydytojų praktikoje naujo vaisto naudojimas (keturiuose mažuose JAV Viduriniųjų vakarų miestuose) nebuvo paprastas individualių reakcijų į kompanijos vaisto reklamą ir pardavimų atstovus agregatas. Gydytojai rėmėsi vienas kitu – ne tiek tam, kad gautų informaciją, bet tam, kad bendrai prisiimtų riziką dėl naujo vaisto skyrimo.

Vyriausybės politikos atveju tinkama sistemos koncepcija yra gerokai sudėtingesnė. Reakcija į politiką (ar politikos poveikį) apima tarpininkus, kurie interpretuoja ir įgyvendina politiką. Jeigu jų paskatos nežinomos, skirtumų tarp paskelbtos politikos ir įgyvendintos politikos neįmanoma numatyti. Kaip rodo Schultze (1977), šios paskatos dažnai sąlygoja didelius skirtumus. Tada ir dalyvavimas programoje (savanoriškos vyriausybinės programos atveju), ir reakcijos į programą priklauso nuo socialinės struktūros, egzistuojančios tarp recipientų (kaip ir Katzo ir Lazarsfeldo dvipakopio srauto atveju ar bendrai prisiimtos rizikos tarp gydytojų atveju, tačiau kartais daug sudėtingesnės nei egzistuojanti šiais atvejais).

Yra įvairių būdų, kuriais remdamasis taikomasis socialinis tyrimas gali įveikti paprasto agregavimo klaidą. Viena tokių priemonių – pasinaudoti anketinės apklausos metodais, kurie yra modifikuoti taip, kad aiškiai įtrauktų socialinę struktūrą, kaip tai yra anksčiau minėtų tyrimų atveju. Kitas būdas – remtis prielaida, kad socialiniai mainai sąlygoja bendrą pusiausvyrą, kurios padarinys yra metodai, aprašyti 26 skyriuje. Jie leidžia apklausų duomenis naudoti vertinant sistemos lygmens savybes, kaip antai tam tikrų išteklių vertes ir tam tikrų veikėjų galią.

Kad ir kokie metodai bebūtų naudojami, jei taikomasis socialinis tyrimas siekia teisingų rezultatų, būtina nelikti individualiame lygmenyje, bet ir toliau atlikti detalų agregavimą, kuris individualias reakcijas paverčia visuomenės reakcijomis (*societal responses*).

Kokių tyrimų trūksta?

Ankstesnė taikomųjų socialinių tyrimų analizė neatsakė į klausimą, ar tokie tyrimai visapusiškai atspindi informacinius įvairių veikėjų interesus visuomenėje. Šiuolaikinės socialinės struktūros, kurią sudaro dideli korporaciniai veikėjai, turintys didelius išteklius, ir fiziniai asmenys, turintys daug mažesnius išteklius, asimetrija rodo, kad labai tikėtinas atsakymas yra – neatspindi.

Imkime vieną pavyzdį ir perkelkime šį klausimą į tam tikrą konkretų kontekstą, t. y. stojimą į koledžą Jungtinėse Valstijose (Coleman, 1969). Abiejose rinkos pusėse yra dvi suinteresuotos šalys: koledžai vienoje, o studentai – kitoje pusėje. Daugeliui koledžų ir studentų informacijos problema nėra rimta: koledžai priima kandidatus iš keleto vietinių vidurinių mokyklų ir yra puikiausiai pajėgūs vertinti stojančiųjų vidurinės mokyklos baigimo dokumentus. Stojantieji renkasi tik iš dviejų ar trijų vietos institucijų ir turi pakankamai informacijos apie juos iš draugų ar giminių, kurie studijuoja ar yra ten studijavę. Tačiau kai kuriems stojantiesiems ir kai kuriems koledžams rinka nėra vietinė, bet regioninė ar nacionalinė. Tokiems koledžams ir studentams reikia daugiau informacijos nei ta, kuri yra mokyklos baigimo dokumentuose ir kurią galima gauti tarpusavyje sąveikaujant.

Pirmieji koledžai, susidūrę su nacionaline rinka, buvo JAV šiaurės rytų universitetai (*Ivy League*) ir dar kelios elitinės institucijos. Tie koledžai, kurių prezidentai nuolat vienas su kitu bendravo, dvidešimtojo a. pradžioje susivienijo ir sudarė Koledžo stojamųjų egzaminų tarybą (*College Entrance Examination Board*, CEEB), kuri galiausiai tapo Priėmimo į koledžą taryba (*College Entrance Board*, CEB). Ši organizacija turėjo aiškų tikslą – sukurti ir administruoti vieną egzaminą stojantiesiems, suteikiantį galimybę tarybos nariams geriau įvertinti stojančiuosius. Nors jie ir nėra laikomi taikomuoju socialiniu tyrimu, koledžo tarybos parengti testai yra tokio tyrimo pavyzdys.[15]

[15] A lygio egzaminai, laikomi daugelio moksleivių Didžiojoje Britanijoje baigiamojoje vidurinės mokyklos klasėje, turi panašų tikslą; *Baccalaureat* Prancūzijoje ir *Abitur* Vokietijoje taip pat panašūs. Kai šiose šalyse po Antrojo pasaulinio karo padidėjo priimamų studentų skaičius, o stojantieji buvo iš įvairesnių socialinių klasių, universitetai susidūrė su panašia problema, kuri sąlygojo CEEB atsiradimą Jungtinėse Valstijose. Anglijoje atsirado Bendrasis universitetinis egzaminas (*Common Universities Examination*), kurio tikslas buvo panašus, tačiau jo forma buvo kitokia negu koledžo tarybos testai Jungtinėse Valstijose.

Kadangi vis daugiau universitetų ėmė veikti platesnėje rinkoje, daugiau universitetų tapo CEEB nariais ir naudojo testus, kuriuos administravo jos atstovas – Edukacinė testavimo tarnyba (*Educational Testing Service*). Antrąją testavimo programą – Amerikos koledžų testavimo programą (*American College Testing Program*) – sukūrė kitas koledžų konsorciumas. Beveik visi Amerikos koledžai ir universitetai, turintys ne vietines rinkas (ir daugelis tų, kurie turi tik vietos rinkas), taiko vieną arba abi šias testavimo programas, kurios iš esmės atlieka šių institucijų taikomąjį socialinį tyrimą. Tyrimą finansuoja stojantieji, kurie privalo mokėti, kad juos testuotų.

Kadangi rinka išsiplėtė, ar atsirado panaši reikiamybė (t. y. informacinis interesas) ir stojantiesiems? Ir jei taip, ar ėmė formuotis analogiškas taikomasis socialinis tyrimas, atitinkantis šią reikiamybę? Atrodo, kad atsakymas į pirmąjį klausimą yra – taip, ir numanomai, ir remiantis individualių veiksmų, kurių imasi stojantieji, pagrindu. Stojančiųjų informacijos poreikis yra didelis. Koledžo pasirinkimas yra žingsnis, kurį daugumą iš jų žengs tik kartą savo gyvenime ir kuris turi didžiules pasekmes ateityje. Empiriniai duomenys taip pat patvirtina, kad tokio informacijos poreikio esama. Daug stojančiųjų leidžiasi į brangiai kainuojančią kelionę apžiūrėti koledžų, į kuriuos jie duoda prašymus studijuoti, kad gautų apie juos informaciją. Daugelis ilgai ir išsamiai konsultuojasi su kitais, kurių situacija tokia pati, kai sprendžia, kur stoti, ir kuriame studijuoti, kai gauna atsakymus, kad jie priimti. Bendras asmens metų (*person-years*) skaičius, sugaištas stojančiųjų šiems sprendimams priimti, yra daug kartų didesnis nei bendras asmens metų skaičius, sugaištas priėmimo komisijos narių atrenkant norinčius studijuoti.

Antrasis klausimas, ar taikomąjį socialinį tyrimą jau galima rasti ir stojančiųjų rinkos pusėje, neturi aiškaus teigiamo atsakymo. Koledžų platinamuose kataloguose būsimieji studentai informuojami tik apie tai, ką koledžų administratoriai nori parodyti; egzistuoja ir objektyvesni žinynai, kuriuos naudoja stojantieji ir vidurinių mokyklų konsultantai. CEB skelbia informaciją (jeigu koledžas sutinka) apie į tam tikrą koledžą stojančiųjų Mokyklinių gabumų testo (*Scholastic Aptitude Test*, SAT) rezultatus. Būta pastangų (žr. Pace, 1964) sukurti koledžo savybių profilio aprašymą, paremtą atrankine studentų apklausa. Vis dėlto, kaip bebūtų, institucionalizuotas informacijos apie koledžus ir universitetus rinkimas (2-ojo b tipo taikomasis socialinis tyrimas) yra labai menkas, palyginus su tyrimu, atliekamu kitoje rinkos pusėje. Stojantieji negali taip lengvai sužinoti iškritusių iš tam tikros aukštosios mokyklos procentinio skaičiaus, studentų moralės lygio, šios aukštosios mokyklos ar universiteto miestelio (*campus*) požiūrio į narkotikus, kaip sekasi šios aukštosios mokyklos absolventams.

Atsakymas, kodėl taip yra, paprastas: rinkos asimetrija ir tas faktas, kad informacija apie kitą rinkos pusę yra viešoji gėrybė visiems tiems, kurie yra vienoje rinkos pusėje. Asimetrija reiškia, kad problema, kaip padaryti, kad būtų mokama už viešosios gėrybės teikimą, yra lengviau įveikiama toje rinkos pusėje, kur yra mažiau veikėjų. Duotame pavyzdyje ši problema buvo išspręsta toje rinkos pusėje, kur maža elitinių institucijų grupė įkūrė CEEB. Kitoje rinkos pusėje yra gausybė stojančiųjų ir čia jie yra trumpai; organizacijos problemos jie dar niekada nėra išsprendę patenkinamai.

Kai kuriais atvejais labai greitai atsiranda tarpininkų, kurie imasi spręsti organizacijos problemą už tuos, kurie yra didesnėje rinkos pusėje. Viena priežastis, kodėl jų daug neatsirado esamu atveju, būtų ta, kad galią, reikalingą skatinti koledžus ir universitetus leisti pasiekti jų studentus, geriau sutelktų ir panaudotų organizacija, atstovaujanti stojantiesiems, o ne tarpininkai, kurie niekam neatstovauja. Produktų

rinkų atveju ši priežastis neturi pagrindo ir negali būti naudojama aiškinti, kodėl rinkos tyrimas (2-asis a tipas) yra labiau paplitęs nei vartotojų tyrimas (2-asis b tipas). Priežastis gali būti ta, kad informacijos, kaip viešosios gėrybės, savybė yra sunkiau įveikiama, kai rinkoje yra daug veikėjų. Informacija be vargo plis tarp žmonių, ir dėl to niekas nebus suinteresuotas mokėti atitinkamą dalį išlaidų jai įsigyti.

Priėmimo į koledžo rinką pavyzdys rodo, kaip asimetrija šiuolaikinėje visuomenėje, kurią sudaro dideli korporaciniai veikėjai, o taip pat ir asmenys, sąlygoja taikomojo socialinio tyrimo asimetriją. Apskritai ta asimetrija yra tokia, kur 2-ojo a tipo tyrimų pasiūla nėra suboptimali, tačiau tokia (suboptimali) yra 2-ojo b tyrimų pasiūla. Kaip viešosios gėrybės problema gali būti įveikta, yra svarbus klausimas, tačiau atsakymas į jį peržengia šio skyriaus ribas.

Socialinė teorija privalo būti refleksyviai nuosekli, jei siekiama, kad jos plėtra būtų daugiau nei tuščias pomėgis. Sociologinių žinių vaidmens nagrinėjimas yra svarbus ir nustatant gaires sociologų veiklai, ir įgalinant makrosocialinę teoriją geriau apibūdinti šiuolaikinės visuomenės funkcionavimą. Jei šis nagrinėjimas rodo, kad socialinis tyrimas ar socialinė teorija nedaro jokio poveikio visuomenės funkcionavimui, tada sociologai privalo rimtai suabejoti savo reikalingumu. Jei nagrinėjimas rodo, kad poveikis yra, nepaisant to, ar jis daro šališką įtaką funkcionavimui, ar nedaro, tada aptinkamos gairės optimaliam taikomojo socialinio tyrimo institucionalizavimui. Kaip šiame skyriuje buvo nurodyta, poveikiai, kuriuos daro viena taikomojo socialinio tyrimo forma – socialinės politikos tyrimai – kuri jau yra institucionalizuota, gali šališkai paveikti (*introduce biases*) visuomenės funkcionavimą. Tolesnis socialinės teorijos tikslas yra suprojektuoti taikomojo socialinio tyrimo institucionalizaciją, kuri pašalina tokius šališkumus.

24

NAUJOJI SOCIALINĖ STRUKTŪRA IR NAUJIEJI SOCIALINIAI MOKSLAI

Tikslingų korporacinių veikėjų, kurių egzistencija ir vidaus struktūra yra nepriklausoma nuo fizinių asmenų, jau būta dar prieš 1850 metus. Vis dėlto tuo metu didesnė socialinės organizacijos dalis vis dar buvo sudaryta iš natūralios socialinės aplinkos, kuri rėmėsi pirmapradžiais saitais: šeima, giminaičiais, klanu, kaimynais, bendruomene ir kaimu. Tai nebuvo pagal projektą sukurta socialinė organizacija, tai buvo organiškai susiformavusi socialinė organizacija. Korporaciniai veikėjai, suprojektuoti ir sukonstruoti specifiniams tikslams, buvo daugumos asmenų socialinio gyvenimo periferijoje.

Nuo to laiko praėjo beveik pusantro šimtmečio, per kurį sukonstruota socialinė organizacija, paremta tikslingais korporaciniais veikėjais, pastebimai išaugo. Per pirmąjį šimtmetį, iki dvidešimtojo a. 5-ojo dešimtmečio, naujieji korporaciniai veikėjai įsitvirtino kaip svarbūs socialinės struktūros komponentai ir ženkliai

padidino sistemos galią gaminti prekes ir paslaugas. Antrojoje šimtmečio pusėje tikslingi korporaciniai veikėjai išplėtė savo vaidmenį ir funkcijas visuomenėje: jie ėmė įsitvirtinti centre.

Tikslingi korporaciniai veikėjai, sukonstruotas socialinės asmenų aplinkos komponentas, ėmė užimti šeimos vietą kaip globos ir rūpybos bei vaikų auginimu besirūpinanti institucija. Tikslingai sukonstruotą grupių, kurių pagrindą sudaro bendri interesai, daugiau nebevaržo fizinio artumo būtinybė; jų veikla skatinama pasitelkiant į pagalbą elektronines komunikacijas. Tolimi svetimi žmonės tampa artimi, o kaimynai – nepažįstamaisiais. Santuokinio partnerio susiradimo nebelemia giminystės ryšiai ir jo nebereguliuoja tėvai; jam padeda bendra narystė tikslingose organizacijose ir sukonstruoti šiam tikslui korporaciniai veikėjai (taip pat ir kompiuterizuotos pažinčių tarnybos). Mažiau tikėtina, kad laisvalaikio veiklos rūšys apims sąveikas tarp asmenų; labiau tikėtina, kad jos apims sąveikas su korporatyviai pagaminta žiniasklaida ir jos pateikiamomis sukonstruotomis personomis. Netgi bendruomeninė aplinka, biurokratinių tikslingų korporacinių veikėjų antitezė vis labiau tampa intencinėmis bendruomenėmis (individų sukonstruotos kokiam nors tikslui siekti), išaugančiomis iš giminės, klano ir pirmapradžių saitų.

Ši slinktis nuo natūralios prie sukonstruotos socialinės aplinkos vyko kartu su slinktimi nuo natūralios prie sukonstruotos fizinės aplinkos. Sukonstruota fizinė aplinka išstūmė didelę dalį natūralios aplinkos, kuri kažkada buvo daugumos asmenų gyvenamoji aplinka. Šiandieniniai vaikai žaidžia prižiūrimus žaidimus sukonstruotose žaidimų aikštelėse, kol jų tėvai dirba gamykloje ar įstaigoje; tuo tarpu jų proseneliai, būdami vaikais, vaikė triušius laukuose, kol jų tėvai dirbo netoliese. Praeitais šimtmečiais sukurtuose pasakojimuose ir pasakose, kurios vis dar skaitomos kai kuriems vaikams, gausu laukų, miškų ir gyvūnų, gyvenančių natūralioje fizinėje aplinkoje; o programose, kurias šie vaikai žiūri per televiziją, atsispindi sukonstruota dabarties ir ateities fizinė aplinka, kur gyvena keisti ir sukonstruoti padarai.

Šios dvi transformacijos – nuo natūralios prie sukonstruotos fizinės aplinkos ir nuo natūralios prie sukonstruotos socialinės aplinkos – kuria paklausą naujoms žinioms, disciplinoms, kurios galėtų suteikti pagrindą ateičiai kurti. Kalbant apie sukonstruotą fizinę aplinką, fizikos šaka, žinoma kaip mechanika, papildyta organine bei fizine chemija ir dauguma kitų fizikinių bei biologinių mokslų, pateikia pamatą, o tokios disciplinos, kaip antai architektūra bei statybos inžinerija, sudaro antstatą. Sukonstruota socialinė aplinka, tikslinga socialinė organizacija – kuri dabar supa daugumos asmenų gyvenimus, yra į juos prasismelkusi – taip pat kuria naujų žinių, disciplinų, kurios gali būti žinių, padedančių konstruoti ateitį, pamatas ir antstatas, paklausą.

Pradėjo formuotis nauja socialinio mokslo rūšis šiai paklausai tenkinti. Šis socialinis mokslas yra ne tik žinių paieškos vardan estetinio atradimo malonumo ar vardan žinojimo, bet paieškos žinių, kurios reikalingos visuomenei rekonstruoti. Plečiantis horizontams, daugėjant galimų socialinės pažangos krypčių, žinios apie savastį (*self*) ir visuomenę bei jų santykį įgauna naują svarbą ir neatidėliotinumą.

Naujojo socialinio mokslo paklausa iš dalies kyla iš vakuumo, kuris susidarė nykstant pirmapradei socialinei organizacijai. Pirmapradė socialinė organizacija priklausė nuo milžiniškos socialinio kapitalo pasiūlos, normatyvinės struktūros, kuri vertė vykdyti įsipareigojimus, garantavo patikimumą, skatino pastangas kitų vardu ir pačių

pirmapradžių korporacinių veikėjų vardu užgniaužė išsisukinėjimą. Tas socialinis kapitalas suiro palikdamas daug plyšių. Turbūt pati svarbiausia sritis, kur būta erozijos – visuomenės regeneracija ugdant naująją kartą – buvo aptarta 22 skyriuje. Taigi naujasis socialinis mokslas yra reikalingas ne kaip tamsiųjų jėgų bendrininkas, kuris kenktų visuomenei, bet kaip pagalbininkas rekonstrukcinėms užduotims atlikti užpildant tuštumas, atsiradusias dėl socialinio kapitalo ir jo palaikytos socialinio gyvenimo formos erozijos.

Šis naujasis socialinis mokslas, kai jis suprantamas pernelyg siaurai, tampa mokslu, tarnaujančiu galingiesiems – o tai šiuolaikinėje visuomenėje reiškia didelius korporacinius veikėjus, tarp jų ir pačią valstybę, tačiau ne vien ją. Žiūrint gerokai plačiau, šis naujasis socialinis mokslas tampa mokslu, išplečiančiu žinias iki supratimo, kaip pasiskirsto ir kaupiasi galia visuomenėje, kaip fiziniai asmenys gali geriausiai patenkinti savo interesus socialinėje sistemoje, kur pilna didelių korporacinių veikėjų. Tai mokslas, kuris neapsiriboja klausimais, liečiančiais optimalią firmos organizaciją, optimalią politiką siekiant įgyvendinti vyriausybės tikslus, optimalų rinkodaros planą pasiūlant pirkėjams naują produktą, optimalią derybų strategiją profsąjungai, optimalią prisiekusiųjų sudėtį gynybai ar traukimui baudžiamojon atsakomybėn, ar randant optimalų būdą užkirsti kelią (ar sukelti) revoliucijai.

Vienas tokio naujojo socialinio mokslo komponentas *yra* nukreiptas į tokios rūšies specifinius klausimus. Tai taikomieji socialiniai tyrimai (aprašyti 23 skyriuje); tyrimai, dar žinomi kaip politikos tyrimai (*polity research*), vertinimo tyrimai (*evaluation research*), rinkos tyrimai ir viešosios nuomonės tyrimai. Tačiau net ir šis naujojo socialinio mokslo komponentas gali nebūti ir neturėtų būti vien tik mokslu, tarnaujančiu galingiesiems, kaip pateikta 23 skyriuje. Tinkamai sumanytas, suprojektuotas ir galiausiai paskelbtas taikomasis socialinis tyrimas gali daryti poveikį savo rezultatais nepriklausomai nuo savo rėmėjų.

Kaip rašoma 23 skyriuje, reikia antrojo komponento norint šiam naujam socialiniam mokslui rasti vietą visuomenės funkcionavime ir išsiaiškinti, kokiems ineteresams jis tarnaus, kai vienaip ar kitaip bus institucionalizuotas. Šis teorinis naujojo socialinio mokslo komponentas yra taip pat svarbus ir bendresne prasme. Kaip tai daro mechanikos mokslas fizinės aplinkos statybai, taip ir teorinis naujojo socialinio mokslo komponentas turi teikti pamatą tikslingai visuomenės rekonstrukcijai.

Būtent šiam pamatiniam darbui atlikti ir skiriama ši knyga. Teikti adekvatų pagrindimą yra užduotis, kuri seniai pradėta vykdyti ir dar negreitai bus baigta. Svarbu, kad socialiniai teoretikai (turiu galvoje ne tik sociologus, bet ir ekonomikos, politikos, psichologijos, filosofijos ir teisės teoretikus) pripažintų, jog naujos socialinės teorijos sukūrimas nėra paprasčiausia laisvalaikio forma ar užgaida. Tai užduotis teikti pamatą gyvybingai socialinei struktūrai konstruoti, kadangi pirmapradė struktūra, nuo kurios priklausė asmenys, nyksta.

Likusioje šio skyriaus dalyje naudosiuosi kai kuriais šios knygos rezultatais, kad galėčiau kelti klausimus apie esamą socialinę organizaciją. Šiuolaikinės visuomenės nėra ilgalaikio organinio augimo ir prisitaikymo produktas. Jos daugiau primena dangoraižių ir daugiabučių namų miestus nei bičių korį primenančius namukus Mykonos saloje ar sudėtingo rašto koralo rifą. Kadangi šiuolaikinės visuomenės yra naujos, jos turi tai, kas neleidžia joms funkcionuoti taip gerai, kaip galėtų.

Pirmapradžio socialinio kapitalo išstūmimas

Didesnėje istorijos dalyje asmenys gimdavo turėdami tam tikrą trijų rūšių dovanų (*endowments*) derinį: genetinę dovaną, kuri subrandinta sudaro jų žmogiškąjį kapitalą; materialią dovaną žemės, pinigų ar kitų gėrybių forma, kuri sudaro jų fizinį kapitalą; ir juos supančią ir remiančią socialinę aplinką, kuri sudaro socialinį asmenų kapitalą. Visuomenėms besivystant, šių trijų kapitalo, valdomo asmenų iš kartos į kartą, rūšių derinys pasikeitė. Ypač verta atkreipti dėmesį į fizinio kapitalo išaugimą, kurį sąlygojo ekonominė gausa ir socialinio kapitalo, kurį teikė pirmapradė šeimos ir bendruomenės socialinė organizacija, sumažėjimas. Pastarasis pokytis (aptartas 22 skyriuje) atspindi tikslingų korporacinių veikėjų, kurie užėmė namų ūkio ir bendruomenės vietą, išaugimą ir įvairiausių funkcijų perėmimą; taip tikslingi korporaciniai veikėjai susilpnino pirmapradžius korporacinius veikėjus.

Viena socialinio kapitalo, teikiamo pirmapradės socialinės struktūros, savybė yra ta, kad jis buvo pakankamai plačiai paskirstytas, kad padėtų šeimos nariams, reikalingiems paramos: jaunam, sergančiam, pasenusiam ar dėl kitų priežasčių negalinčiam būti ekonomiškai nepriklausomam. Tai ne visiems pagelbėjo; visados būta asmenų, nublokštų į nuošalę, stokojančių socialinės paramos, kurią parūpindavo šeima, draugai ir kaimynai. Be to, socialinės suirutės laikais dėl karo, maro, bado, masinės migracijos ar stichinių nelaimių daug asmenų likdavo izoliuoti, netekę socialinio kapitalo, kurį teikė socialinė struktūra, kurioje jie gimė.

Atidėjus šias išimtis į šalį, šeima ir tos socialinės struktūros, kurios tiesiogiai išaugo iš šeimos, didesnę laiko dalį daugumai asmenų teikė esminį priedą prie jų ekonominio produktyvumo: šios struktūros skirstė išteklius viduje, dažniausiai atsižvelgdamos į poreikius. Jos rėmė asmenis, reikalingus paramos gyvenimo pradžioje ir pabaigoje, o taip pat ir esant laikotarpiams gyvenimo viduryje, kai asmenys negalėjo būti ekonomiškai savarankiški. Nesavarankiškiems jaunuoliams šios struktūros teikė ypatingą išteklių formą, kurią, nerasdamas geresnio termino, vadinsiu ilagalaikiu dėmesiu (*sustained attention*). Šeima ir jos išplėtiniai sudarė bendruomeninį vienetą, kuris buvo ir ekonominio paskirstymo, grindžiamo produktyvia veikla, antra sistema, ir tokių, kurių paprastai nenupirksi turgavietėje, išteklių paskirstymo sistema (kaip antai ilgalaikis dėmesys).

Žmogiškasis kapitalas ir fizinis kapitalas niekada dar nebuvo taip lygiai paskirstyti kaip yra paskirstytas socialinis kapitalas. Nė vienas neapima išteklių, galinčių atstoti tuos išteklius – kaip antai ilgalaikis dėmesys – kuriuos teikia socialinis kapitalas. Jie, skirtingai nuo socialinio kapitalo, neturi tos draudimo (*insurance*) kokybės, būdingos socialiniam kapitalui. Jie yra daug lengviau švaistomi ir todėl mažiau gali pagelbėti sunkiais laikais. Taigi nei žmogiškasis, nei fizinis kapitalas negali būti socialinio kapitalo pakaitalu.

Kas gi *gali* būti yrančio socialinio kapitalo pakaitalu naujoje socialinėje struktūroje? Dalis atsakymo glūdi sukonstruotoje socialinėje organizacijoje, siauro tikslo siekiančiuose korporaciniuose veikėjuose, atliekančiuose kai kurias funkcijas, kurias anksčiau atlikdavo šeima ir vietos bendruomenė: mokyklos, medicinos draudimo bendrovės (valstybinės arba privačios), vyriausybinės žinybos, kurios išmoka senatvės pašalpas ar nedarbo pašalpas. Vis dėlto toks atsakymas yra nepilnas, nes šios organizacijos yra tik dalinis pakaitalas šeimai ir bendruomenei, kurių vietą jos pradėjo

užimti. Tai akivaizdžiausiai matyti vaikų auginimo srityje, nes emocinis ir kognityvusis vaiko vystymasis priklauso nuo tam tikrų sąveikos su kitais asmenimis savybių, kuriomis ne itin pasižymi mokyklos, vaikų lopšeliai ar darželiai.

Atsakymas yra ne tik nepilnas, bet ir turi rimtą trūkumą. Šis trūkumas gerai matomas, kai pripažįstama, kad pirmapradė socialinė organizacija sukuria paskatų sistemą, kurioje atsiranda veiksmai, atliekami kieno nors kito vardu, o taip pat normos, pasitikėjimas ir kiti socialinio kapitalo komponentai. Sukonstruota socialinė organizacija, tikslingai sukurta vyriausybių ir kitų šiuolaikinių korporacinių veikėjų, pakerta tą egzistuojančią paskatų struktūrą (skatindama išsisukinėjimą) ir nesukuria pakaitalo, galinčio užimti jos vietą. Žala daroma netgi paskatoms pasirūpinti savo paties poreikiais, jei tuos poreikius gali patenkinti kokia nors išorinė žinyba (*external agency*). Paskatos (pavyzdžiui, paskata rūpintis artimaisiais) yra teikiamos išorinėmis priemonėmis, paprastai išmokant atlyginimą už profesionalias paslaugas (kaip antai mokytojo, auklės, auklėtojos). Žinios, kaip panaudoti šiuos išorinius atlygius sukeliant interesą rūpintis ir prižiūrėti kitus, yra menkos.

Esama dviejų silpnų vietų: viena iš jų glūdi pačioje organizacijos teorijoje. Kaip pažymima 7 ir 16 skyriuose, formalios organizacijos teorijai kliudo jos pačios besąlygiškas dėmesys (*fixation*) Maxo Weberio biurokratijos teorijai, jo teorinei orientacijai, kuri pripažįsta tikslą tik organizacijos aukščiausiajame taške ir ignoruoja problemą, kaip susieti išorinius darbuotojo interesus su darbo rezultatais. Ignoruojamos ir išsisukinėjimo problemos, sukurtos kaip išoriniai poveikiai, kai vyriausybė tiekia gėrybes ir paslaugas nepriklausomai nuo individo asmeninio indėlio. Besąlygiškas dėmesys (*fixation on*) biurokratijos teorijai yra dalis platesnės problemos: teoriniai klausimai, susiję su socialine organizacija, retai kada buvo formuluojami kaip problema, kaip geriau organizuoti veiksmus tam tikrai užduočiai atlikti ir nesukelti nepageidaujamų šalutinių pasekmių.

Antroji silpna vieta yra neadekvatus pačios užduoties supratimas. Pavyzdžiui, kuo yra ypač svarbi tėvų globa ankstyvojoje vaikystėje vaiko emociniam ir kognityviajam vystymuisi? Esu pavartojęs terminą „ilgalaikis dėmesys", tačiau per mažai žinoma, kokios dėmesio rūšies vaikui reikia, mažai žinoma ir apie globėjo nenutrūkstamos globos svarbą. Tėvų rūpinimasis vaikais negali ir neturi būti tiesiog pamėgdžiojama sukonstruotose vaikų priežiūros institucijose; kai kurie elementai yra nesusiję su vaiko vystymusi. Tad kokie tie elementai? Tyrimai parodė, kad vaikai, augę vaikų globos institucijose, ne taip gerai vystosi kognityviai, emociškai ir netgi fiziškai, nei tie vaikai, kuriuos augino patys tėvai (Ainsworth et al., 1965; Bowlby, 1965; 1966). Tačiau kas lieka iš dalies neaišku, yra tai, kokie tėvų rūpinimosi vaikais ar šeimos gyvenimo aspektai yra reikalingi optimaliam vaikų auginimui ir kaip jie keičiasi vaikui augant. Tokios žinios leistų suprasti, kokias vaikų priežiūros organizacijas kurti.

Kyla ir daugiau klausimų, jei kalbėsime apie tokią perspektyvą, kai vaikų priežiūra visiškai atimama iš šeimos. Ar esama struktūriniams pirmapradžiams korporaciniams veikėjams būdingų savybių, kurios yra priešiškos vaiko vystymuisi ir todėl neturėtų būti replikuojamos sukonstruotose institucijose? (Pavyzdžiui, nuklearinėse šeimose, kaip tam tikrose valdžios struktūrose, vaikas tampa pavaldus dviems fiksuotiems autoritetams: motinai ir tėvui. Ar tai yra blogiau nei pliuralistinė valdžios struktūra? Ar tai yra blogiau, nei aplinka, kur namų ūkį prižiūri viena motina ar vienas tėvas ir kur motina ar tėvas gali atsisakyti valdžios, kad įgytų vaiko draugystę?)

O gal pati optimalios vaiko priežiūros sąvoka yra netinkama – gal esama įvairių aplinkų, kurios yra pritaikytos skirtingoms suaugusiųjų asmenybėms sukurti? Jei taip, tada, jei žinios apie organizacinę struktūrą tampa pakankamai gausios, būtų galima varijuoti visuomenės asmenybių struktūrą varijuojant šių skirtingų aplinkų derinį. Tačiau tokia galimybė iškelia dar vieną problemą: kaip priimti kolektyvinius sprendimus tais klausimais, kuriuos anksčiau išspręsdavo gamta ir kurie nepaklusdavo žmogaus kontrolei? Būtinybė kurti vaikų priežiūros institucijas, sumažėjus rūpinimuisi vaiku šeimoje, verčia pripažinti nepageidaujamą faktą: pirmapradės socialinės organizacijos nuosmukis ir išaugusios žinios apie socialinės organizacijos konstravimą iškelia į viešąją sferą sprendimus, kurie kažkada buvo privatūs ir dažnai priimami be jokio išmanymo. Centralizuotos socialinės kontrolės su jai būdingais pavojais galimybės radikaliai išauga.

Nors vaikų auginimas yra svarbiausia socialinio kapitalo forma, kurią itin prastai teikia esama sukonstruota socialinė aplinka, ji yra tik viena tokia forma. Socialinio kapitalo formos, kurios apdraudžia ekonominio nesavarankiškumo periodais asmens gyvenime, yra visos kuriamos šeimos, klano ar bendruomenės globoje. Yrant šiai globai, ar bebus kam prisiimti atsakomybę už asmenį?

Be būtinų socialinio kapitalo formų, kurios yra būtinos pagalbai ekonominio nesavarankškumo laikotarpiu tiekti, esama ir kitų socialinio kapitalo formų, kaip antai, formos, kurios yra reikalingos socialinei tvarkai. Kadangi normos ir sankcijos, kurios plačiai taikomos pirmapradėje socialinėje struktūroje, tapo neveiksmingos masinėje socialinėje sistemoje, kuri remiasi tikslinga organizacija, institucijos, skirtos socialinei tvarkai palaikyti, yra prastai sukonstruotos. Kaip įveikti anarchiją be priespaudos, lieka neaišku. Ar sistemoje, kuri remiasi tikslingomis sukonstruotomis socialinėmis organizacijomis, kur asmenys postus užima tik laikinai, yra įmanoma sukurti normų ir sankcijų struktūrą, kuri būtų parama formaliai socialinės kontrolės sistemai? Ir ar įmanoma išvengti monolitinės kontrolės, kuri aprašoma knygose *1984* ar *Naujasis drąsus pasaulis* (*New Brave World*)?

Visi šie klausimai, susiję su nykstančio pirmapradžio socialinio kapitalo pakeitimu sukonstruota socialine organizacija, kurie iškyla vykstant socialiniams pokyčiams, tenka socialinei teorijai. Nesiėmus šių klausimų spręsti, visuomenė ne vien lieka ten, kur ji buvo. Jeigu jie nesprendžiami, kiekvienas iš mūsų ir kiekvienas iš mūsų vaikų atsiduria „vargšo mažo turtingo vaiko" padėtyje, kuris turi gausybę materialinių išteklių, bet neturi socialinių išteklių, būtinų gyventi patenkinamą gyvenimą.

Nepriklausomas gyvybingumas, globalinis gyvybingumas ir paskirstymas naujojoje socialinėje struktūroje

Slinktyje, kuri labiausiai įvyko praeitą šimtmetį, nuo namų ūkio pragyvenimo ekonomikos prie vienos tarpusavio priklausomybe susietos mainų ekonomikos, visuomenė pasikeitė nuo tos, kuri rėmėsi savarankišku gyvybingumu, į tokią visuomenę, kuri atitinka vien tik globalinio gyvybingumo kriterijų (žr. 16 skyrių). Vienetai, t. y. namų ūkiai, kurie dalyvavo sandoriuose su didesne visuomenės dalimi, atitiko sava-

rankiško gyvybingumo reikalavimą: ir namų ūkis (laikomas veikėju), ir visuomenė (taip pat laikoma veikėja) iš to santykio gavo naudos. Jei atskiri individai namų ūkyje pridarytų daugiau kaštų, nei atneštų naudos, nuostolius kompensuotų namų ūkis, kuris buvo pagrindinė globos ir rūpybos institucija. Jei patys namų ūkiai negalėtų suvesti galų su galais, skirtumą kompensuotų kitas didesnysis socialinis ir ekonominis vienetas: išplėstinė šeima, kaimas ar darbdavys (kur darbo santykiai yra feodalinio ar paternalistinio pobūdžio).

Globalus gyvybingumas pakeitė nepriklausomą gyvybingumą, kadangi daugumą gėrybių ir paslaugų ekonominių mainų persikėlė iš namų ūkio į dvigubų mainų ekonomiką (pirmieji mainai yra darbas mainais už pinigus; antrieji – pinigai mainais už prekes ir paslaugas). Asmenys pakeitė namų ūkius kaip vienetai, dalyvaujantys ekonominiuose sandoriuose su didesne visuomenės dalimi, o globą ir rūpybą, už kurias buvo atsakinga šeima, perėmė valstybė. Pirmasis būdas šiems pokyčiams paaiškinti yra sakyti, kad valstybė tapo perskirstymo pobūdžio (*redistributive*) valstybe. Antrasis – sakyti, kad įsipareigojimai, kurie daro asmenis ekonomiškai priklausomus, nebėra daugiau prisiimami korporacinių veikėjų, esančių arčiausiai jų (kaip ir ekonominiai mainai, kuriuose asmenys dalyvauja, nebevyksta su veikėjais, esančiais arčiausiai jų); juos prisiima pati valstybė, kuri tapo pagrindine globos ir rūpybos institucija. Trečiasis būdas šiems pokyčiams aprašyti yra sakyti, kad visuomenė, kaip korporacinis veikėjas, nepriklausomo gyvybingumo kriterijų pakeitė globalinio gyvybingumo kriterijumi.

Kyla klausimas, ar globalinis gyvybingumas gali būti išlaikytas ilgą laiką. Piniginį užmokestį galima laikyti teise disponuoti visos visuomenės produktyvios veiklos visuminio produkto dalimi. Tačiau visuomenėje, kuri nėra organizuota į šeimas, šių disponavimo teisių paskirstymas per produktyvų darbą palieka didelę asmenų dalį be šių teisių. Antroji disponavimo teisių grupė yra teikiama perskirstant per politinę sistemą. Todėl globalinio gyvybingumo pasiekimas darosi itin keblus, jei antroji disponavimo teisių (globos ir rūpybos teisių) grupė sumažina pirmosios grupės (teisių į uždirbtas produktyvia veikla pajamas) vertę. Jei taip atsitiktų, būtų sukurtos neigiamos paskatos dalyvauti produktyvioje veikloje.

Valstybė, siekdama atitaisyti vis labiau augantį ekonominį nesavarankiškumą socialinėje sistemoje, sutelkė pastangas beveik vien tik į perskirstymą. Apmokestinimas perskirstymo tikslais gali būti laikomas (pasak Oku (1975) antruoju paskirstymo raundu, vykstančiu po pirmojo raundo. Tas pirmasis raundas vykdomas per rinką, kuri paskirsto darbo užmokestį ir kitas pajamas. Tokiu būdu suvokiamas apmokestinimas ir perskirstymas reiškia, kad tie, kurie turi politinių sprendimų priėmimo teises, turi pirmenybes, numatančias aukštesnį lygybės laipsnį, nei tas, kuris yra pasiekiamas, jeigu rinka paliekama funkcionuoti laisvai. Kai Okunis aprašo valstybės organizuotą apmokestinimą ir perskirstymą kaip antrąjį paskirstymo raundą, tas aprašymas sugestijuoja, kad tokio apmokestinimo ir perskirstymo funkcinis atitikmuo yra bendruomeninis paskirstymas, kuris tradiciškai vykdavo per šeimą, namų ūkį ir klaną. Vis dėlto, kitaip nei bendruomeninis paskirstymas, valstybės organizuotas perskirstymas, paremtas apmokestinimu, padalija namų ūkius (ir net kaimynijas) į dvi grupes: davėjus ir gavėjus, arba produktyviuosius ir neproduktyviuosius. Nėra ir socialinės struktūros, kuri yra būtina slopinti antipaskatas dalyvauti produktyvioje veikloje. Atsiranda žemutinė klasė (*underclass*), kuriai priklausantys joje palieka visam gyvenimui ir kuri be jokių apribojimų papildoma

naujais nariais. Perskirstymas sukuria paskatas, kurios persveria pirmojo paskirstymo raundo per darbo užmokestį už produktyvią veiklą paskatas (šio rezultato svarbą Jungtinėse Valstijose aprašo Murray, 1984; 1988).

Ko nebuvo stengtasi ieškoti, tai – naujų alternatyvių sistemų, kurioms esant, teisės disponuoti visuminio produkto dalimi yra teikiamos taip, kad antipaskatos prisidėti prie to produkto kūrimo sumažėtų. Pirmasis klausimas yra toks: kaip šeima – bendruomeninis vienetas – sprendė šią antipaskatų prisidėti prie visuminio produkto problemą? Šeima gali būti laikoma vieninteliu socialiniu vienetu, kuris sėkmingai vykdė paskirstymą iš esmės pagal poreikį, o ne pagal indėlį į bendrą produktą. Kaip jai tai pavyko? Pirma, reikia pastebėti, kad ji tai darė netobulai. Kai kurios žmonos pamato, kad jų vyrai yra netikėliai (*ne'er-do-wells*), ir turi iš visų jėgų pačios stengtis tinkamai finansiškai aprūpinti savo šeimas. Kai kurie vyrai aptinka, kad jų nedirbančios žmonos yra tinginės, kurios domisi tik vartojimu. Dažnai šeimos turi sunkumų paskatinti savo vaikus, kurie turi darbą ir toliau gyvena su tėvais, prisidėti prie šeimos biudžeto. Išplėstinės šeimos praeityje dažnai turėdavo dėdę ar pusbrolį, kuris, kaip sakoma, pragyvendavo savo gyvenimą iš giminaičių kišenės.

Kaip bebūtų, šeimoms pavyksta įveikti antipaskatų, arba išsisukinėjimo, problemas geriau nei tai sekasi kitiems socialiniams vienetams. Būdai, kuriais jos tai daro, yra dažniausiai socialinio-psichologinio pobūdžio: jos paženklina stigma tuos, kurie neprisideda prie bendro produkto, ir suteikia statusą ir galią tiems, kurie prisideda daugiau, nei jiems priklauso. Tokios paskatų rūšys yra veiksmingos tik labai mažuose socialiniuose vienetuose. Iš tikrųjų vieneto, kuriame galimas bendruomeninis paskirstymas paremtas poreikiu, dydis yra pirmiausia apribotas šios socialinės-psichologinės naudos ir kaštų veiksmingumo masto.

Socialinė korporacinės gausos ekonomikos struktūra (struktūra, kur asmenys yra vieni kitiems mažiau reikalingi ir todėl turi mažiau galimybių socialiniam kapitalui kaupti) yra tokia struktūra, kur vienetų, kuriuose tokie socialiniai-psichologiniai veiksniai, kaip antai stigma, reputacija, pagarba, ir galia, yra veiksmingi, dydis yra mažas ir toliau mažėja. Gali būti tam tikrų būdų atkurti grupes, kuriose šios paskatos funkcionuos veiksmingai – per šeimą ar kokią nors naują instituciją – taip atgaivinant bendruomeninį perskirstymą kaip stiprų papildymą pirminiam paskirstymui per dvigubų mainų ekonomiką. Vis dėlto, išskyrus pavienius ir bendrai trumpalaikius eksperimentus, kuriuos atlieka jauni žmonės miesto bendruomenėse, nesama pagrindo svarstyti, kaip tokie vienetai gali būti sudaryti.

Vis dėlto vienas paskirstymo problemos dvigubų mainų ekonomikoje, kuriai būdinga gausa, sprendimo būdų yra pripažinti, kad antrasis paskirstymo raundas yra reikalingas, ir sukurti tam tikras tinkamas institucijas, kurios yra arti individų. Tam būtinos institucijos turėtų išteklius, kurie yra reikalingi norint prisiimti išlaikomų asmenų įsipareigojimus; jos taip pat turėtų sugebėti kurti socialines-psichologines paskatas tokia forma, kuri pasirodė esanti veiksminga šeimos atveju: stigma, statusas, pagarba ir galia. Šis būdas pareikalautų sukurti aplink individą naujas socialinio kapitalo formas, mikrosocialines institucijas, kurių galia augtų valstybės sąskaita, kai jos perimtų valstybės perskirstymo funkcijas.

Vis dėlto kyla klausimų, susijusių su šiuo būdu. Kaip sukurti tokias institucijas ir kokios jos bus? Dauguma panašių institucijų yra fiziškai artimos; tačiau asmenų socialinių santykių dalis, kuri grindžiama fiziniu artimumu, vis mažėja. Kokia teisių perskirstymo rūšis visuomenėje (atimant teises iš valstybės arba iš individo) galėtų suteikti pa-

kankamus išteklius šioms artimoms institucijoms, kad jos galėtų perimti globos ir rūpybos funkcijas, kurias kadaise atliko šeima, o dabar – valstybė? Kokie yra galimi lygybės nuostoliai perduodant išteklius ir atsakomybę mikrosocialinėms institucijoms? Tai tokie klausimai, kuriuos nauja socialinė struktūra pateikia naujam socialiniam mokslui.

Veiksmų organizavimo būdai

Istorija rodo, kad tam tikri uždaviniai, kuriais asmenys yra suinteresuoti, visą laiką buvo įvykdomi ne vieno asmens jėgomis. Įvairiomis aplinkybėmis tie uždaviniai būdavo įgyvendinami pasinaudojant valdžia, kai vienas ar daugiau asmenų veikia kitų asmenų vadovaujami ir imamasi veiksmų, kurių jie nebūtų ėmęsi, jei nebūtų buvę valdžios.[1] 7 skyriuje buvo detaliai aprašytos įvairios valdžios sistemos; čia noriu paklausti, kaip veiksmai gali būti organizuojami ateityje ir kokio galima tikėtis valdžios vaidmens? Socialinėse sistemose valdžia mažėja ir toliau mažės. Ar tai tęsis, ir, jei taip, kas užims valdžios vietą?

Pati kraštutiniausia valdžios forma, turinti ilgą istoriją, yra vergovė, kur visas asmuo yra pavaldus kito valdžiai. Mažiau kraštutinės asmeninės priklausomybės formos taip pat buvo gerai žinomos istorijoje. Kitos valdžios formos, kaip antai tos, kurių esama šeimoje, namų ūkyje ar klane, taip pat apima visą asmenį. Vis dėlto tos formos, kai vienas asmuo turi valdžią kitam asmeniui ir yra už jį atsakingas, ilgainiui tapo vis retesnės.

Tiesa yra ir tai, kad asmenų rūšys, sukurtos per socializaciją, tampa mažiau socializuotos valžiai. Vaikų socializacija šiuolaikinėse visuomenėse judėjo nuo paklusnumo valdžiai idealo link savireguliacijos idealo. Šis pokytis bene ryškiausiai matyti Vokietijoje po Antrojo pasaulinio karo, tačiau pastebimas ir kitur. Pavyzdžiui, remdamasis dviejų tyrimų, atliktų Muncyje, Indianoje 1924 ir 1978 metais (Lynd ir Lynd *Midltaunas, Middletown*, 1929) duomenimis, Alwinas (1988) pateikia štai tokį tėvų nuomonių apie pageidautinus vaikų bruožus palyginimą:

	1924	1978	Skirtumas
Visiškas paklusnumas	45 proc.	17 proc.	– 28
Lojalumas bažnyčiai	58 proc.	22 proc.	– 36
Savarankiškumas	25 proc.	76 proc.	+ 51

Šios pirmenybės neabejotinai atsispindi tėvų socializacijos praktikoje; t. y. socializacija valdžios struktūrai keičiama socializacija savireguliacijai.

Kalbant apie valdžios formą, pagrindinis struktūrinis pokytis visuomenėje įvyko, pereinant nuo valdžios visam asmeniui prie valdžios veiksmams. Biurokratinė valdžia kontroliuoja asmens, užimančio tam tikrą postą, veiksmus, ir yra apribota laiko, vietos ir uždavinių atžvilgiu; jos nėra už šių ribų.

[1] Visada esama uždavinių, kuriuos drauge vykdo asociacijos, kurių nariai turi bendrą tikslą; galbūt tai prasidėjo medžioklėmis pirmykštėse bendruomenėse. Tokioms asociacijoms, o ypač mažoms, būdingi minimalūs valdžios santykiai.

Teisinė atstovavimo institucijos koncepcija dar labiau praplečia veiksmų organizavimo būdus. Nors atstovo, kaip tarno, institucija reiškia, kad atstovaujamasis vykdo autoritarinę kontrolę, nepriklausomo rangovo forma valdžią pašalina visiškai. Egzistuoja taip pat ir mano 7 skyriuje vadinamieji gimininigi atstovai, kurie mano, kad jų interesai sutampa su jų atstovaujamojo interesais, ir veikia šiems interesams įgyvendinti be jokios valdžios jų atžvilgiu vykdymo.

16 skyriuje aprašomi korporaciniai veikėjai, kuriems būdingi dar kitokie vidinės organizacijos modeliai. Vienas toks modelis – dalyvavimas priimant sprendimus Vokietijoje – išsaugo pamatinę valdžios struktūrą korporacijoje, bet pajungia ją demokratinei kontrolei, kurią vykdo organas, kuris iš tikrųjų yra įstatymų leidybos susirinkimas, organizuotas luominiu principu (darbininkų ir akcininkų klasės). Antras modelis, kuriam atstovauja kokybės rateliai Japonijoje, keičia pačią valdžios struktūrą – darbo grupei, kaip kolektyviniam vienetui, priskiriama teisė vykdyti valdžią savo nariams. Trečias – kuriam atstovauja bendros nuosavybės teisės į inovacijas ir kuris atsirado Jungtinėse Valstijose – perskirsto teises asmens ar nedidelės grupės naudai ir teises kontroliuoti tam tikrus organizacijos išteklius, taip pat teises gauti naudos iš inovacinės idėjos. Dar vienas pokytis teisių struktūroje, kuris aptartas 16 skyriuje, yra perėjimas nuo numatančiosios priežiūros (*forward policing*), kuri apima valdžios veiksmams vykdymą, prie atgalinės priežiūros (*backward policing*), kuri apima teisę atmesti veiklos produktą.

Šie organizaciniai pokyčiai nepašalina valdžios, tačiau ženkliau modifikuoja jos formą, o kai kuriais atvejais – ją smarkiai sumažina. Darbininkų dalyvavimas priimant sprendimus reiškia pokytį nuo monolitinės prie pliuralistinės valdžios struktūros organizacijoje kaip visumoje. Kokybės rateliai žemesnio lygmens valdžią iš individų perleidžia mažoms grupėms. Treti ir ketvirti organizaciniai pokyčiai valdžią pakeičia paskatų struktūra, kurioje individai veikia autonomiškai.

Šie organizaciniai pokyčiai gali būti laikomi korporacinio veikėjo projektavimu per konstitucinį teisių paskirstymą. Žvelgiant į jas šiuo būdu, kyla bendro pobūdžio klausimas: kai turimi kažkokie ištekliai (taip pat ir žmogiškieji ištekliai) ir kažkokia aplinka, koks turėtų būti teisių paskirstymas (paskirstymas, sukuriantis organizacijos struktūrą), kuris būtų efektyviausias sprendžiant esamą uždavinį? Kažkada į šį klausimą buvo pateikiamas štai toks atsakymas, kuris pagal dabartinius standartus yra sociologiškai naivus: tai yra paskirstymas, būdingas biurokratinei valdžios struktūrai. Žiūrint iš dabartinės perspektyvos, šį atsakymą galima laikyti veiksmų organizavimo būdų pakopa evoliucijoje, kai tolstama nuo absoliučios valdžios ir einama link tokių formų, kurioms esant valdžios vaidmuo mažėja.

Projektuojant tikslingas socialines organizacijas postbiurokratiniame pasaulyje, yra svarbūs kai kurie principai, jau anksčiau aptarti šioje knygoje. Vienas tokių principų yra tas, kad disjunkcinė valdžia turi tokį esminį trūkumą: tokioje valdžios sistemoje atstovas veiks savo, o ne atstovaujamojo interesų labui. Kitas principas yra tas, kad konjunkcinė valdžios sistema turi tokį esminį trūkumą: atstovas, vėlgi veikdamas savo naudai, neprisidės prie kitų asmenų veiksmų, kurių imamasi siekiant vieno bendro tikslo. O trečiasis principas sako, kad teisė atmesti atstovo veiklos produktą (ar kitais būdais įgyvendinti tuo produktu pagrįstą grįžtamąjį ryšį) dažnai yra alternatyva valdžiai, t. y. teisei vadovauti tai veiklai.

Šie principai ir kiti pastebėjimai 16 skyriuje rodo, kad korporacinio veikėjo, kaip struktūros, kuri grindžiama eksplicitiniu teisių paskirstymu, samprata yra galingas

įrankis projektuoti ir konstruoti korporacinius veikėjus. Pavyzdžiui, išsiaiškinus, kokių savybių reikia vaikų auginimui ir priežiūrai, šis konceptualus įrankis gali padėti konstruoti korporacinius veikėjus, turinčius tokias savybes. Vis dėlto ir pats įrankis reikalauja tolesnio tobulinimo; o tai yra naujojo socialinio mokslo uždavinys.

Tautos-valstybės prieš tarptautines korporacijas, arba balsas prieš išėjimą

Kita klausimų grupė, kuri kyla makrosocialiniame lygmenyje, yra susijusi su korporacinių veikėjų, kurie sudaro pasaulinę socialinę sistemą, prigimtimi.

Tauta-valstybė (*nation-state*) yra tarpinės formos korporacinis veikėjas, kuriam būdingos ir kai kurios ikimodernių korporacinių veikėjų, grindžiamų pirmapradžiais ryšiais, savybės bei tam tikri modernių korporacinių veikėjų bruožai. Daugelis tautų-valstybių susiformavo iš etniškai homogeniškų tautų ar nacijų, o kai kurios ir toliau lieka etniškai homogeniškos. Daugelis turi vieną vienintelę religiją ar kultūrą. Bendra religija ar kultūra buvo priespaudos ar priešiškumo religinėms ar etninėms mažumoms priežastis, o taip pat ir agresyvių karų, prisidengiant religija ar tauta (žr. Hirschman, 1977; Holmes, 1989), priežastis.

Net ir tuomet, kai tautos ir nėra homogeniškos etniniu ar religiniu požiūriu, jos išlaiko daug ikimodernių korporacinių veikėjų bruožų. Dalys, kurios jas sudaro, yra asmenys, o ne pareigybės. Jos prisiima atsakomybę už asmenį kaip visumą ir pretenduoja į valdžią asmeniui kaip visumai. Vis dėlto dauguma jų organizuotos per eksplicitinę konstituciją, laikomą savarankiškų individų socialine sutartimi, kurie vienijasi turėdami bendrą tikslą. Toks konstitucinis tautos-valstybės pagrindas koncepcijos požiūriu yra priešingas pirmapradžiam pagrindui (etniniam, religiniam ar kultūriniam), o tautą-valstybę dažnai varžo įtampa tarp šių dviejų pagrindų.

Tarptautinės korporacijos yra prototipiškai modernūs tikslingi korporaciniai veikėjai. Juos sudaro pareigybės, kaip sudėtinės dalys, ir asmenys, kaip tik einantys šias pareigas, esantys korporacijos atstovai. Korporaciniai tikslai yra įkūnyti produktuose, o korporacijos gali būti pagrįstai apibūdintos kaip veikiančios norėdamos maksimizuoti tam tikrą objektyvią funkciją (kaip antai pelną ar dydį).

Tarp tautų-valstybių ir tarptautinių korporacijų, kaip dviejų globalinės socialinės sistemos organizavimo formų, egzistuoja esminis konfliktas. Kai ekonominis darbo paskirstymas įgauna tarptautinį pobūdį, šių dviejų formų konfliktas intensyvėja. Tarptautinės korporacijos mažai paiso nacionalinių sienų ir verčia asmenis bei prekes judėti. Šalys saugo savo sienas ir taip riboja asmenų ir prekių patekimą į šalį ir išvykimą iš jos. Šalys turi teisėtos prievartinės galios monopoliją savo šalies viduje, ta galia jos naudojasi per policiją ir karines pajėgas. Tarptautinės korporacijos kontroliuoja ekonominę galią, tačiau neturi panašių į valstybių teritorijas ekonominės galios monopolinės kontrolės sričių.

Skirtumą tarp tarptautinės bendrovės interesų ir šalies interesų iliustruoja citata iš tarptautinio viešbučių tinklo, kuris turi keletą šimtų viešbučių visoje Europoje, brošiūros: „Mūsų supratimu, Europa yra viena didžiulė tauta, sudaryta iš daugelio regionų – Vokietijos, Italijos, Prancūzijos, Austrijos, Didžiosios Britanijos, Nyderlandų, Belgijos, Liuksemburgo, ir Šveicarijos“. Šioje citatoje, regis, neabejojama nacionaline auto-

nomija; tačiau, tarkim, kad tinklas išsiplės visoje Azijoje, tada brošiūroje bus rašoma: „Mūsų manymu, Eurazija susideda iš vienos didžiulės tautos, kurią sudaro daugybė regionų – Vokietija, Turkija, Italija, Sovietų Sąjunga, Prancūzija, Iranas...“

Konfliktas tarp tautų-valstybių ir tarptautinių korporacijų nėra atviras. Kitaip nei grumtynės tarp tautų-valstybių ar konkurencija tarp korporacijų, šis konfliktas nėra konkrečių korporacijų konfliktas dėl dominavimo; tai konfliktas dėl to, kokia *forma* dominuos. Tad pirmasis klausimas yra toks: ar šios dvi formos iš tikrųjų konfliktuoja, ar papildo viena kitą. Ar galės tautos-valstybės ir toliau egzistuoti kaip suverenūs subjektai, kai jų ekonominės sistemos įsilies į vieną bendrą tarptautinę ekonomiką? Ir ar gali egzistuoti bendra tarptautinė ekonomika, jei dominuoja tautos-valstybės?

Svarbiausi aspektai, kur šios dvi formos susiduria, yra susiję su asmenų ir prekių judėjimu. Siekdamos ekonominės naudos, korporacijos transportuoja prekes ir skatina asmenis dirbti įvairiose šalyse. Pavyzdžiui, korporacijos Šiaurės Europoje 6-ąjį ir 7-ąjį dešimtmečius perkėlė žmones iš šalių, esančių šalia Viduržemio jūros (graikus, jugoslavus, ispanus, turkus ir alžyriečius), dirbti į savo gamyklas ir taip negrįžtamai pakeitė gyventojų pasiskirstymą tautose-valstybėse. Tačiau tautos-valstybės turi barjerus tokiems judėjimams; šie barjerai yra sukurti išlaikyti ekonominę nelygybę tarp tautų ir palaikyti teritorinį suverenumą. Kai turtingos tautos, kurios yra tarptautinės ekonominės sistemos dalis, tampa turtingesnės, o neturtingos tautos, dažniausiai lieka už šios sistemos ribų ir toliau skursta, o sistema vis labiau įgauna tarptautinį pobūdį, spaudimas nugriauti barjerus imigracijai didėja. Jei šie barjerai visiškai išnyks, ar nacionalinis suverenumas ir toliau egzistuos? Jei ne, kas atsitiks asmenų saviidentifikacijai? Ar jie taps atskirti nuo dabar jau mitu tapusios tautos? Ar jie visam laikui bus atskirti nuo gyvenamosios vietos? Ar jie prisiriš prie korporacijos? Tačiau ar tai įmanoma, jei asmenys korporacijoje postus užima tik laikinai?

Visi šie klausimai kyla dėl esminių skirtumų organizacijos pamatuose, kurių pagrindu tautos-valstybės išsivystė ir buvo sukonstruotos tarptautinės korporacijos. Atsakymai į šiuos klausimus pareikalaus daugiau žinių, kaip tautų ir tarptautinių bendrovių konfliktas yra sprendžiamas asmenų protuose ir veiksmuose – nes ir individualiu, ir kolektyviniu požiūriu tai bus pasirinkimai asmenų, leisiančių dominuoti vienai ar kitai formai.

Šie klausimai gali būti nagrinėjami ir iš kiek kitokios perspektyvos, t. y. nagrinėjami siekiant suprasti, kaip individualios pirmenybės veikia korporacinius veiksmus. Tiek, kiek asmenys kontroliuoja tautų veiksmus, jie daro tai išsakydami savo pirmenybes per tam tikras demokratines kolektyvinių sprendimų institucijas. Įstatymų leidybos organų bei aukščiausiųjų vykdomosios valdžios pareigūnų rinkimai, teisės į peticijas ir referendumus yra šių institucijų pavyzdys. Bet tiek, kiek asmenys kontroliuoja tarptautinių korporacijų veiksmus, jie daro tai išeidami. (Žr. Hirschman (1970), kuris analizuoja balsą (*voice*) ir išėjimą (*exit*) kaip du būdus organizacijoms kontroliuoti.) Būdami klientais, jie atsisako vieno tiekėjo ir renkasi kitą; būdami darbuotojais, jie išeina iš vienos darbovietės ir eina dirbti į kitą. Yra tam tikrų šių grynųjų tipų modifikacijų: kartu su kolektyvinėmis derybomis ir industrine demokratija korporacijoje atsiranda balso teisė, o emigracija iš tautos-valstybės gali daryti poveikį jos vyriausybės politikai.

Taigi konfliktas tarp tautų-valstybių ir tarptautinių korporacijų, kaip būdų pasauliui organizuoti, apytikriai atitinka konfliktą tarp balso ir išėjimo, arba konfliktą

tarp demokratijos ir rinkos kaip būdų, kurie individualaus lygmens pirmenybes paverčia makrolygmens baigmėmis. Šiuo požiūriu esama dviejų teisių paskirstymo sistemų konflikto. Šios dvi sistemos skiriasi ne tuo, kiek jos aproksimuoja teisių lygybės principą, bet tuo, kaip padalija teises. Demokratinis balsas reiškia, kad teisės korporaciniams veiksmams kontroliuoti priklauso kolektyvui, kur kiekvienas jo narys turi tam tikrą šių teisių dalį. Individualus išėjimas prielaidauja, kad individualių veiksmų kontrolės teisės (t. y. pasirinkimo vykdymas) priklauso individams, o tuo tarpu organizacija patiria tik nedidelį kiekvieno individualaus veiksmo poveikį.

Žinoma, akivaizdu, kad ne visa korporacinė veikla gali būti organizuota demokratiškai (kolektyvinės kontrolės pagrindu) ar rinkos principu (individualios kontrolės pagrindu). Vis dėlto pakeičiamumas (*substitution*) tarp balso ir išėjimo yra labai platus, ir dominuoti gali imti ir vienas, ir kitas būdas – tai reiškia, kad dominuoja arba tautos-valstybės, arba tarptautinės bendrovės.

Naujasis socialinis mokslas

Kai pirmapradžiai korporaciniai veikėjai nyksta, o socialinis kapitalas, nuo kurio priklausė visuomenės funkcionavimas, yra, tikslinga socialinė struktūra, užimanti jų vietą, pateikia ir galimybių, ir problemų. Ankstesniuose trijuose skirsniuose aprašytos vykstančių permainų rūšys turėjo padėti suprasti šias galimybes ir problemas. Šie trys knygos skyriai taip pat turėjo padėti suvokti būtinybę plėtoti socialinę teoriją ir tęsti socialinius tyrimus, jei visuomenė siekia realizuoti tas galimybes ir išvengti problemų.

Toks požiūris į institucinius pokyčius nėra įprastas. Sprendimų priėmimas demokratinėse visuomenėse rėmėsi štai tokia implicitine prielaida: įstatymų leidybos organai, sudaryti iš atsakingų asmenų, priklausančių skirtingiems visuomenės sluoksniams ir skirtingoms profesijoms, gali suprojektuoti institucijas, kurios patenkinamai spręs socialinių pokyčių problemas. Ši prielaida gali būti pagrįsta, kai socialiniai pokyčiai yra nedideli pataisymai stabilios struktūrinės formos viduje. Tačiau, kai pati struktūrinė forma keičiasi, kaip esamu metu, ši prielaida daugiau neturi pagrindo.

Ši prielaida pasidarė nepagrįsta dėl kelių priežasčių. Čia aptariami klausimai atskleidžia tris tokias priežastis. Pirmoji priežastis – struktūrinės formos pokyčiai nuo pirmapradės link tikslingos reiškia, kad tikslinga organizacija pakeičia tas funkcijas, kurios gali būti nupirktos ir parduotos rinkoje, o ne tas, kurių negalima. Kitaip tariant, tikslinga organizacija reorganizuoja privačių prekių gamybą ir paskirstymą taip, kad netenkama perteklinės naudos (arba teigiamų išorinių poveikių, arba šalutinių produktų) kitoms veiklos rūšims. Geriausias pavyzdys yra vaikų auginimas ir priežiūra kaip šeimos gamybos ir vartojimo veiklos šalutinis produktas.

Šių rinkoje nerealizuojamų funkcijų netekimas, kai tikslinga organizacija užima pirmapradės organizacijos vietą, yra tai, ką aš pavadinau socialinio kapitalo praradimu; o šiame skyriuje aš aprašiau keletą šio praradimo pasekmių. Mažai tikėtina, kad įstatymų leidybos organai (ar vyriausybinės žinybos) veiksmingai spręs šią socialinio kapitalo praradimo problemą, kadangi įstatymų leidžiamojo organo nariai nežino jokių kitų organizacijų, išskyrus formalias organizacijas, kurios perka paslau-

gas rinkoje ir jas perparduoda. Įstatymų leidybos organai negali nupirkti ilgalaikį dėmesį ir neturi organizacinių priemonių jam sukurti. Žinios apie tokius dalykus, gautos iš socialinės teorijos, panaudotų organizacines formas ne tik kaip būdą organizuoti ir nukreipti paslaugas į taikinį, bet kaip būdą kurti socialinį kapitalą rinkos paliktiems plyšiams užpildyti.

Antroji priežastis, kodėl prielaida, kad įstatymų leidėjai gali suprojektuoti socialinės struktūros, kuri buvo prarasta, pakaitalą, yra nepagrįsta, gali būti pailiustruota slinktimi nuo namų ūkio ekonomikų link vienos vienintelės ekonomikos, susidedančios iš tarpusavyje priklausomų dalių. Įstatymų leidėjai, kurie rūpinasi tik tautos ekonomikos globaliniu gyvybingumu, neturi konceptualių įrankių perėjimui nuo namų ūkių ekonomikos prie vienos vienintelės sudarytos iš tarpusavyje priklausomų dalių ekonomikos vykdyti taip, kad išsaugotų nepriklausomo gyvybingumo privalumus. Šiek tiek pažangos kuriant tokius įrankius būta organizacijos teorijoje, taikant juos vidinei verslo firmų ekonomikai; tačiau praplėsti ir performuoti tuos įrankius, kad juos būtų galima naudoti tautų-valstybių ekonomikoje, yra uždavinys, kuris reikalauja atkaklaus socialinės ir ekonomikos teorijos plėtojimo.

Trečioji priežastis, kodėl įstatymų leidėjai negali sukurti struktūros, galinčios perimti nykstančios struktūros funkcijas, yra ta, kad kai kurie socialiniai pokyčiai daro nacionalinius įstatymų leidėjus netinkamus. Tarptautinės korporacijos, kaip prototipiški tikslingi korporaciniai veikėjai, yra organizacinės formos, konfliktuojančios su tautų-valstybių organizacine forma, atstovai. Jei tarptautinės bendrovės nugalės, nacionaliniai įstatymų leidėjai bus praradę sprendimų priėmimo kontrolę, kuri daro poveikį organizacinei visuomenės struktūrai. Tokiomis aplinkybėmis klausimas, kaip nacionaliniai įstatymų leidėjai gali geriausiai vykdyti visuomenės rekonstrukciją, netenka prasmės. Tada klausimai iškyla kitame, aukštesniame lygmenyje. Kokios yra priemonės pasaulinėje socialinėje sistemoje, kurių dėka pereinant nuo pirmapradės link tikslingos socialinės organizacijos nereiktų aukoti visų ankstesnės organizacijos privalumų?

Klausimai, kurie kyla kartu su pokyčiais, vykstančiais socialinės organizacijos pagrinde, sukuria paklausą naujam socialiniam mokslui. Ši paklausa auga besitęsiant socialinės organizacijos transformacijai; tai žinių ir idėjų paklausa, kurios padės suvokti galimybes, sukurtas šios transformacijos, ir išvengti problemų, kurias ji kuria. Naujasis socialinis mokslas turi apimti taikomuosius tyrimus ir teoriją. Teorija, jei ji nori būti vertinga šiam uždaviniui atlikti, privalo peržengti tradicines disciplinų, kurios struktūrina pažinimą, ribas, nes visuomenės transformacija pakeitė šių institucinių sričių santykius. Taip darydama, ji tampa nauju socialiniu mokslu, tinkamu naujai socialinei struktūrai.

V DALIS

Socialinio veiksmo matematika

25

TIESINĖ VEIKSMO SISTEMA

Šios knygos II–III dalyse buvo pateikti socialinės teorijos, besiremiančios tikslinio veiksmo samprata, konceptualūs pagrindai. Tačiau norint neapsiriboti tik kokybinėmis teorijos išvadomis, prireiks matematinio pagrindimo. Pastarasis tampa ypač svarbus dėl dviejų lygmenų teorijos pobūdžio. Sąvokų sistemoje mikro- ir makrolygmenų perėjimai nepriklausomai nuo to, ar jie būtų pasiekti paprastu sumavimu (kaip sumuojant balsus), ar per sąveikas, pasitaikančias tobulos konkurencijos rinkoje, ar per dar sudėtingesnę sąveikų struktūrą (tokią, kokia susidaro atsirandant normoms), reikalauja matematinių struktūrų, kurios būtų izomorfinės tikrovėje vykstantiems perėjimams.

Ši knygos dalis skirta matematinių struktūrų, atspindinčių perėjimų socialinėse sistemose vyksmą, išplėtojimui. Visos šios struktūros remiasi 2 skyriuje išdėstyta samprata: du svarbiausi veikiančios sistemos elementai yra veikėjai ir įvykiai, kurie yra tarpusavyje susiję tuo, kad veikėjai kontroliuoja išteklius bei įvykius ir domisi ištekliais bei įvykių baigtimis (t. y. įvykių padariniais jiems, veikėjams).

Tokiomis sąlygomis tikslingai veikiančių individų veiksmų nagrinėjimo teoriniai pagrindai jau yra išplėtoti ekonomikos moksle, tad juo aš ir pasinaudosiu kaip išeities tašku. Dėl šios priežasties pirmoji skyriaus dalis bus panaši į mikroekonomikos teorijos įvadą. Tik suformulavus šiuos pagrindus, matematinė struktūra galės įgauti aiškų pavidalą, kurį bus galima keisti, pritaikant įvairiems socialinėse sistemose vykstantiems perėjimams – makro-į-mikro- ir mikro-į makrolygmenį.

Pradėsiu nuo paprasčiausio atvejo – įvykių, kuriems būdingos privačios gėrybės savybės. Ribotus išteklius turintys asmenys turi pasirinkti kiekvieno tokio įvykio (šiame skyriuje aš juos vadinsiu gėrybėmis) apimtis, kurias jie turės (arba vartos). Pavyzdžiui, kiekvienas renkasi, kaip praleisti laisvalaikį – sakykim, žaisti skvošą ar klausytis kamerinės muzikos. Individų pasirinkimai paprastai išreiškiami įvairiais skirtingoms veikloms sugaišto laiko bei joms išleistų pinigų rinkiniais.

Esminis elgesio reguliarumas, kuriam paprastai paklūsta beveik visi individai, gali būti suformuluotas šitaip: kuo individas turi daugiau vienos gėrybės ir išlieka tame pačiame pasitenkinimo lygmenyje (nes turi mažiau kažko kito), tuo mažiau jis norės atiduoti bet kurios kitos gėrybės už pirmosios kiekio padidinimą. Aš tai priimu kaip elgesio prielaidą. Šis reguliarumas tapo pagrindine mikroekonomikos prielaida, tai buvo didžiulis įvykis ekonomikos teorijos raidoje, žinomas ribinės revoliucijos vardu (ribinės revoliucijos istoriją žr.: Schumpeter, 1954, p. 1053–1073 ir Black, Coats, Goodwin, 1973). Minėtąją prielaidą 1870 metais vienas nuo kito nepriklausomai pasiūlė W. Stanley Jevonsas, Leonas Walras ir Carlas Mengeris.

Suformuluokime asmens, mėgstančio žaisti skvošą ir klausytis kamerinės muzikos, elgesio reguliarumą. Tarkime, šis individas gyvena mieste, kuriame skvošą žaisti yra daug galimybių, o kamerinės muzikos koncertai vyksta gana retai – todėl jis dažniau

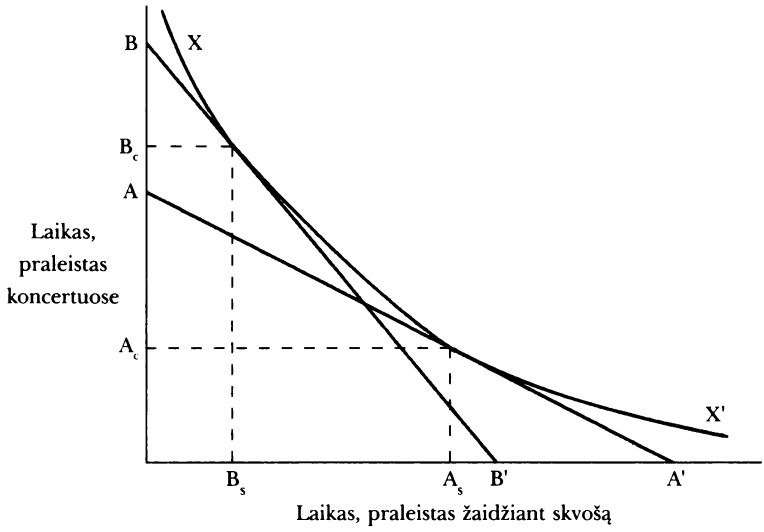

25.1 pav. Laiko, praleisto dviejose veiklose (žaidžiant skvošą ir vaikštant į koncertus) deriniai, suteikiantys vienodą pasitenkinimo lygį dviejuose miestuose (A ir B)

žaidžia skvošą, negu lankosi koncertuose. Po kiek laiko jis persikelia gyventi į kitą miestą, kuriame mažiau galimybių žaisti skvošą, bet koncertai vyksta dažniau – todėl jis dažniau vaikšto į koncertus ir rečiau žaidžia skvošą, bet išlieka vienodai patenkintas. Abiem atvejais jo paklausiama – kiek skvošo jis sutiktų atsisakyti dėl galimybės apsilankyti koncerte. Pagal elgesio reguliarumą daugiau skvošo jis turėtų atsisakyti pirmajame mieste (mieste A), kur dažnai žaidė ir retai vaikščiojo į koncertus, negu antrajame (mieste B), kur retai žaidė ir dažnai klausė muzikos. Skvošo apimtis, kurios jis norėtų atsisakyti dėl vieno vieneto muzikos rinkdamasis (A_s, A_c) ir gaudamas tiek pat pasitenkinimo, yra didesnė, negu ta, kurios jis atsisakytų rinkdamasis (B_s, B_c). Tai tolygu teiginiui, kad kreivė XX' (ekonomikoje vadinama abejingumo kreive, nes individui visi šios kreivės taškai vienodai geri) yra iškiloji, kaip parodyta 25.1 paveiksle.

Klasikinėje ekonomikos teorijoje šis elgesio reguliarumas vadinamas mažėjančiu ribiniu naudingumu. Tačiau neoklasikinėje ekonomikoje frazė „mažėjanti ribinė pakeitimo norma" arba terminas „iškilumas" vatojama norint pabrėžti, kad šis elgesio reguliarumas gali būti pritaikytas nepriklausomai nuo to, ar galima nagrinėjamo individo naudingumą kažkokiu būdu išmatuoti.[1] Visgi elgesio reguliarumą pa-

[1] Plačiau apie įprastines ekonomistų prielaidas apie vartotojų pirmenybe pavyzdžiui, žr. Simpson (1975). Simpsonas mažėjančią ribinę pakeitimo normą apibūdina paprastai: „...juo daugiau individas turi kokios nors vienos gėrybės, naudingumo indeksui (pasitenkinimo lygiui) išliekant pastoviam, juo mažesnė bus bet kurios kitos gėrybės pakeitimo pirmąja norma" (p. 3). Kai kurie ekonomistai (Lancaster (1966) ir Weiszacker (1971) mėgino žengti toliau nuo kokybinio reguliarumo apibrėžimo ir įvedė tam tikrą naudingumo funkcijos išraišką. Kiti, pavyzdžiui, Beckeris (1976), priėmė tam tikras prielaidas apie naudingumo funkcijų argumentus (pavyzdžiui, prielaidas, iš kurių sekė dviejų draugų naudingumų tarpusavio priklausomybė).

togiausia apibūdinti kaip atsirandantį dėl mažėjančio ribinio gėrybės naudingumo individui.

Šioje knygoje, nagrinėjant įvykius, kuriems būdinga gėrybės dalumo savybė, bus laikomasi prielaidos, kad galioja minėtasis elgesio reguliarumas. Neatitinkančiam šio reguliarumo elgesiui bus vartojamas specialus terminas – įprantamas elgesys. Iš esmės tai reiškia, kad juo daugiau individas turi kokios nors gėrybės, juo didesnis jo troškimas turėti jos dar daugiau. Nors įprantamas elgesys gali būti būdingas asmeniui vartojant tam tikras gėrybes, jis privalo pasikeisti į priešingybę – mažėjantį ribinį naudingumą – gėrybės kiekiui artėjant prie begalybės.[2]

Pasirinkdamas dviejų ar daugiau gėrybių kiekius, racionalus individas, ribojamas turimų išteklių, veiks taip, kaip aprašyta ankstesniame pavyzdyje. Čia ribotas išteklius yra laisvalaikis, kurį individas paskirsto vaikščiojimui į koncertus ir skvošo žaidimui priklausomai nuo pasitenkinimo, gaunamo iš kiekvienos šių veiklų (kaip parodyta abejingumo kreive XX') bei kaštų (šiuo atveju laiko ir pastangų), patiriamų pasirinkus muziką arba skvošą (kaip parodyta tiese AA' miestui A ir tiese BB' miestui B).[3] Tokie pasirinkimai gali būti laikomi mainais, arba derinimais, kuriuos individas padaro atsižvelgdamas į nekintančią aplinką. Tačiau socialiniams mainams būtini dar vienas ar keli individai, tokie kaip ir pirmasis, bet galbūt turintys skirtingus skonius ir išteklius. Pati paprasčiausia tokia situacija yra mainai tarp dviejų individų už rinkos ribų. Daug socialinių mainų vyksta aplinkoje, kurioje mainomos dalumo savybę turinčios (t. y. dalios), tačiau rinkoje neparduodamos gėrybės, tokios kaip asmeninės paslaugos.

Mainų sistema su dviem asmenimis ir daliomis gėrybėmis

Įsivaizduokime du berniukus, Tomą ir Johną, kurių kiekvienas renka beisbolo ir futbolo atvirukus – tokius, kokius vaikai kartais renka ir mainosi. Patogumo dėlei tarkime, kad sistemoje yra 100 futbolo ir 100 beisbolo atvirukų. Tomas gali lengviau gauti futbolo atvirukų, kurių jis turi 95, greta 4 beisbolo atvirukų – taigi iš viso jis turi 99 atvirukus. Tuo tarpu Johnas gali lengviau gauti beisbolo atvirukų – jis turi 5 futbolo ir 96 beisbolo atvirukus, arba iš viso 101 atviruką. Abu vaikai teikia tam tikras pirmenybes beisbolo ir futbolo atvirukams (kaip ir individų teiktoms pirmenybėms skvošui ar koncertams ankstesniame pavyzdyje). Abejingumo kreivės, atspindinčios santykinius kiekvieno atviruko kiekius, duodančius Tomui ir Johnui vienodai pasitenkinimo, pavaizduotos 25.2 paveiksle. Tomas, kaip matyti iš abejingumo kreivių asimetrijos 25.2(a) paveiksle, daug labiau domisi futbolo atvirukais (kurie dominuoja jo pradiniame rinkinyje). Tuo tarpu Johnui vienodai įdomūs ir futbolo, ir beisbolo atvirukais; tai galima pastebėti iš abejingumo krei-

[2] Apie įprantamą elgesį racionalaus pasirinkimo kontekste žr. Becker ir Murphy (1988).

[3] Žinoma, šių dviejų veiklų kaštai nebūtinai turi kisti taip, kad individas liktų lygiai tiek pat patenkintas, kaip anksčiau. Visiškai įmanoma, kad skvošas taps mažiau prieinamas, tačiau koncertų nepadaugės. Šiuo atveju individas praleis daug didesnę dalį laiko koncertuose, bet bus mažiau laimingas. Taipgi abi veiklos gali tapti prieinamesnės, bet skirtingu laipsniu, o tai lems, kad išteklių apribojimas bus kažkur virš AA' kreivės, tik skirtingo nuolydžio. Šiuo atveju vartotojo pasitenkinimo lygis kils.

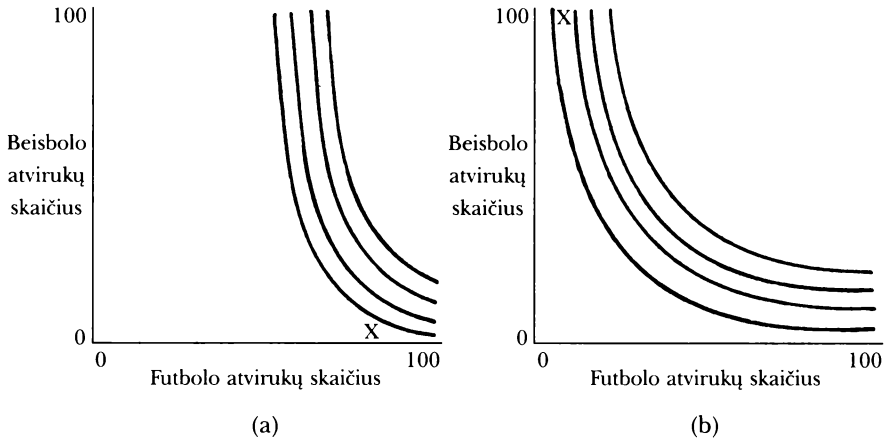

25.2 pav. Tomo (a) ir Johno (b) abejingumo kreivės futbolo ir beisbolo atvirukams

vių simetrijos 25.2(b) paveiksle. Pradiniai Tomo ir Johno ištekliai pažymėti *X* taškais (95, 4) ir (5, 96); taip pat matyti per šiuos taškus einančios abejingumo kreivės bei kitos – aukštesnius pasitenkinimo lygius rodančios – kreivės.

Apibendrinantį šios situacijos aprašymo būdą, atskleidžiantį keletą dviejų veikėjų sistemos aspektų, pasiūlė Edgeworthas (1881 m.), grafinis tokios situacijos atvaizdas imtas vadinti Edgewortho dėže. Tomo ir Johno padėtys Edgewortho dėžėje parodytos 25.3 paveiksle. Tomo pirmenybes vaizduojantis paveikslas yra taip pat orientuotas kaip ir 25.2(a) paveikslas, tačiau Johno abejingumo kreivė yra apversta taip, kad nulinis taškas yra dėžės viršutiniame dešiniajame kampe. Viršutinė ir dešinioji ašys rodo Johno turimus atvirukus; jo turimų futbolo atvirukų kiekis didėja judant iš dešinės į kairę viršutine ašimi, o turimų beisbolo atvirukų kiekis didėja judant iš viršaus į apačią dešiniąja ašimi.

25.3 paveiksle horizontaliosios ašys rodo futbolo atvirukų kiekius, o vertikaliosios – beisbolo. Apatiniame kairiajame kampe Tomas neturi nė vieno šių rūšių atvirukų, o viršutiniame dešiniajame – nė vieno atviruko neturi Johnas. Bendras futbolo atvirukų kiekis sistemoje yra 100, ir iki mainų pradžios Tomas turi 95 atvirukus, o Johnas turi 5. Bendras beisbolo atvirukų kiekis yra taip pat 100, ir iki mainų pradžios Tomas turi 4, o Johnas 96 atvirukus. Pradinę abiejų veikėjų būseną paveiksle rodo taškas *X*. Kreivę *XY* – Tomo abejingumo kreivę – sudaro visi taškai, kurie Tomą patenkina lygiai taip pat, kaip ir pradinis taškas *X*; kreivę *XZ* – Johno abejingumo kreivę – visi taškai, suteikiantys vienodą kaip ir taške *X* pasitenkinimą Johnui. Taigi vidinėje, tarp kreivių *XY* ir *XZ* esančioje, srityje yra taškai, kuriuose abiem veikėjams yra geriau negu taške *X*.

Vis dėlto kai kuriuose iš šių taškų dominuoja kiti. T. y. kai kuriems taškams yra vienas ar keli kiti taškai tokie pat geri vienam veikėjui, bet geresni kitam. Taigi kažkuriam individui galima pagerinti padėtį nepabloginant jos antrajam – arba galima padaryti geriau abiem. Vieną kreivę, paveiksle pažymėta *DE*, sudaro nedominuojantys (anksčiau apibrėžta prasme) taškai. T. y. neįmanoma pajudėti nuo vieno kreivės *DE* taško į kitą nepabloginant padėties kuriam nors iš veikėjų. Judėjimas *E*

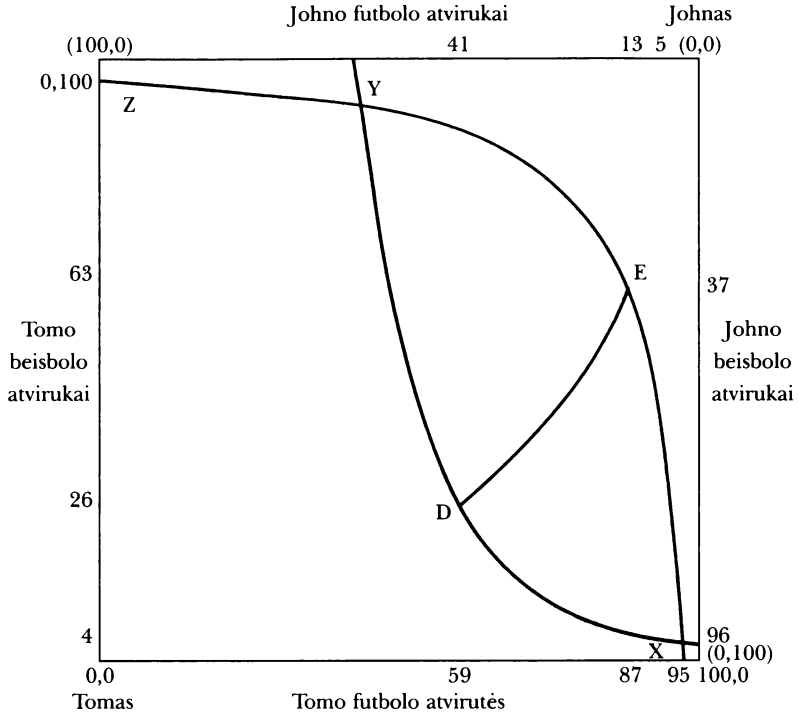

25.3 pav. Edgewortho dėžė ir sandorių kreivė mainams dvišalėje monopolijoje

taško link pablogina padėtį Johnui, o judėjimas *D* taško link – Tomui. Taigi šią kreivę sudaro optimalūs pagal Pareto taškai ir ji yra vadinama sandorių kreive.[4]

Svarbiausia, kam paprastai yra naudojama Edgewortho dėžė – tai parodyti, kad nėra vienintelės kainos, kuriai esant, veikėjai ims mainytis atvirukais. Vietoj to yra daugybė atvirukų mainymo santykių, kuriuos atspindi kreivė *DE*. Neturint papildomos informacijos apie veikėjų sąveiką, viskas, ką galima būtų pasakyti apie galutinę jų padėtį, yra tik tai, kad ją parodys kažkuris minėtos kreivės taškas.

Vis dėlto nagrinėjant tokias sistemas, galima padaryti keletą įdomių išvadų. 25.3 paveiksle abejingumo kreivių apgaubta sritis yra pakreipta į tą pusę, kuri geresnė Tomui. Sandorių kreivė *DE*, kaip nupiešta, rodo, kad futbolo atvirukų skaičius, kuriuos turėdamas jis užbaigs mainus, yra nuo 59 iki 87, o beisbolo – nuo 26 iki 63. Tikėtina, kad Johnui pasiseks blogiau. Jis užbaigs mainus pagerindamas Tomo padėtį, t. y. turėdamas maždaug tarp 13 ir 41 futbolo bei tarp 37 ir 74 beisbolo atvirukų – nepaisant to fakto, kad jis mainus pradėjo turėdamas šiek tiek daugiau atvirukų negu Tomas. Tai, žinoma, yra pasekmė to, kad Johnas labiau domisi tuo, ką iš

[4] Iš sandorių kreivės apibrėžimo galima daryti išvadą, kad šią kreivę sudaro tie kreivių *XY* ir *XZ* ribojami taškai, kuriuose abiejų veikėjų abejingumo kreivės liečiasi. Taigi bet kuris judėjimas iš sąlyčio taško yra judėjimas į abejingumo kreivę, suteikiančią mažiau pasitenkinimo bent vienam iš veikėjų, o bet kuris taškas, nesantis sąlyčio taškas, yra žemiau abiejų veikėjų abejingumo kreivių, besiliečiančių kitur (t. y. kažkur kreivėje *DE*).

pradžių turėjo Tomas, nei Tomas tuo, ką turėjo Johnas. Kaip matyti iš sandorių kreivės *DE*, galimų mainų sritis yra labai plati, bet visur joje po mainų Tomas turės daugiau futbolo atvirukų, o dalyje jos – ir daugiau beisbolo atvirukų.

Dviejų asmenų mainų sistemoje už konkurencinės rinkos ribų, kaip šiame pavyzdyje, baigmes apriboja abiejų pusių pasitenkinimo lygis, turėtas prieš prasidedant mainams (25.3 paveiksle – abejingumo kreivės), o galutinis taškas turi būti kažkur sandorių kreivėje, kur nebeįmanomi jokie abipusiai naudingi mainai. Tačiau ši kreivė gali atspindėti daugybę galimų baigmių, kaip rodo kreivė *DE* 25.3 paveiksle. Paprastai manoma, kad galutinę būseną žyminčio sandorių kreivės taško padėtis priklauso nuo veikėjų derybinių sugebėjimų.

Naudinga į šią dviejų asmenų mainų sistemą pažvelgti kaip į nors ir mažą, bet veikiančią sistemą, ir pasidomėti jos makrolygmens ypatybėmis bei perėjimais iš mikro- į makrolygmenį. Aiškiausiai apibrėžta makrolygmens savybė, išryškėjanti šioje sistemoje, yra mainymosi santykis, kuriuo bus keičiamasi futbolo ir beisbolo atvirukais. Šis santykis 25.3 paveikslo kreivėms gali svyruoti nuo 59 beisbolo atvirukų už 8 futbolo atvirukus taške *D* (palankiausia mainymosi norma Tomui) iki 22 beisbolo atvirukų už 45 futbolo atvirukus taške *E* (palankiausia mainymosi norma Johnui). Antroji išryškėjanti makrolygmens savybė yra paskirstomoji – galutiniai futbolo ir beisbolo atvirukų paskirstymai Tomui ir Johnui.

Pradinės makrolygmens savybės būna dviejų rūšių: institucinės taisyklės (arba normos) ir paskirstymo savybės. Institucinės taisyklės (normos) valdo mainų eigą. Jos gali būti minimalios, tokios, kaip pagarbos privačiai nuosavybei norma, arba daugiau aprėpiančios – pavyzdžiui, apibrėžiančios konkretų mainymo santykį. Didelėse mainų sistemose institucinės taisyklės gali būti įmantrios, apibrėžiančios mainų santykio nustatymo principus (pavyzdžiui, ar pakartotinis sutarčių sudarymas yra leistinas ir, jeigu taip, kiek laiko tam gali būti skirta), sandorių įgyvendinimo būdą (ar egzistuoja centrinis bankas, atliekantis pasiūlymus ir paraiškas suderinančius atsiskaitymus), ar yra atsiskaitymų vienetas, ar koks nors subjektas yra įgaliotas subalansuoti kreditą ir debetą, o gal kaip atsiskaitymo priemonė yra naudojama kažkokia gėrybė ir t. t.[5] Didelėse mainų sistemose bendravimo struktūros gali taip pat būti apibrėžtos kaip makrolygmens savybės, nes numanoma nevaržomo veikėjų bendravimo prielaida tokioms sistemoms dažniausiai negalioja.

Nagrinėtame pavyzdyje pradinio paskirstymo savybės, žinoma, yra pradiniai mainomųjų atvirukų bei pirmenybių paskirstymai. Jie lygiai taip pat gerai galėtų būti apibūdinti kaip tų dviejų individų savybės, tačiau tai yra teisinga ir paskirstymams apskritai: šie elementai yra individų savybės, o iš jų sudarytas vektorius yra sistemos savybė.

Perėjimas iš makrolygmens į mikro- šiame pavyzdyje yra tik numanomas, nes visos pradinės makrolygmens savybės yra arba institucinės taisyklės, arba paskirstymo ypatybės. Apibūdinant perėjimą iš mikro- į makroygmenį, t. y. nustatant mainymo santykį ir pusiausvirą paskirstymą, reikia išsamaus sandorių žinojimo, nes mik-

[5] Apie eksperimentus, kuriuose bendravimo struktūros mainų sistemose yra įvairiai apribotos, žr. Cook (1982). Modeliai, kuriuose yra įvestos kliūtys mainams, aprašomi 27 skyriuje. Šiais klausimais yra šiek tiek ekonominės literatūros, pavyzdžiui, žr. Hirshleifer (1978). Atsiranda ir literatūra, skirta eksperimentinei ekonomikai, kuri įveda tam tikras eksperimentinės rinkos institucijas ir nagrinėja gaunamus rinkos rezultatus; žr. Plott, Smith (1978) ir Smith (1982).

roekonomikos teorija nenusako konkrečių baigčių, o tik numato, kad jie paklius į gana plačią sritį, aprėpiančią visą sandorių kreivės ilgį. Norint tiksliau apibrėžti perėjimą iš mikro- į makrolygmenį, reiktų turėti daugiau informacijos apie mainuose dalyvaujančias asmenybes ar jų derybų strategijas. Kartu prireiktų ir teorijos, leidžiančios tinkamai pasinaudoti šia informacija.

Esant papildomiems veikėjams, situacija, žinoma, keistųsi. Jeigu, pavyzdžiui, būtų dar du berniukai, turintys futbolo atvirukų, jie varžytųsi tarpusavyje dėl galimybės keistis atvirukais su Johnu. Reikalas taptų gerokai sudėtingesnis, ir prireiktų šiek tiek griežčiau apibrėžti pusiausvirų baigčių aibę. Vėlgi reikalas taptų ne toks sudėtingas, jei abiejose pusėse būtų daugiau varžovų ir atsirastų visavertė mainų rinka. Tuo įsitikinsime kitame poskyryje.

Naudingumo funkcijos apribojimai

Praeitame poskyryje aprašyta veiksmų sistema visiškai atitiko įprastinės mikroekonomikos teorijos prielaidas. Dabar aš kiek atitolsiu nuo tos teorijos ir įvesiu tolesnius naudingumo funkcijos apribojimus. Praeitame poskyryje buvo įvestas vienintelis – mažėjančio ribinio naudingumo – apribojimas. Algebriškai naudingumas gali būti nusakytas kaip funkcija, priklausanti nuo kiekvienos iš m turimų gėrybių kiekių:

$$U_i = U_i(c_{i1},...,c_{im}),$$

kur U_i – individo i naudingumas,
c_{ij} – individo i turimas gėrybės j kiekis.

Prielaida, kad didėjant turimam gėrybės kiekiui, didėja ir naudingumas, reiškia pirmosios U_i išvestinės c_{ij} atžvilgiu apribojimą:

$$\frac{\partial U_i}{\partial c_{ij}} > 0, j = 1, \ldots, m$$

Mažėjančio ribinio naudingumo prielaida reikalauja apribojimo antrajai U_i išvestinei c_{ij} atžvilgiu:

$$\frac{\partial^2 U_i}{\partial c_{ij}^2} < 0, j = 1, \ldots, m$$

Minėti apribojimai yra įprastiniai mikroekonomikos teorijoje. Šioje knygoje priimsime konkrečią, juos tenkinančią naudingumo funkcijos išraišką:

$$U_i = c_{i1}^{x_{1i}} c_{i2}^{x_{2i}} c_{im}^{x_{mi}} \tag{25.1}$$

Čia x_{ij} yra parametrai, išreiškiantys, kaip gėrybė j veikia individo i naudingumą. Du x_{ij} apribojimai yra:

$$x_{ij} \geq 0, \; j = 1, \ldots, m \tag{25.2}$$

$$\sum_j x_{ji} = 1$$

Apribojimas $x_{ij} \geq 0$ reiškia, kad kiekviena gėrybė, jeigu išvis veikia individo i naudingumą, tai veikia jį teigiamai. Jei gėrybė j visai neveikia individo i naudingumo, tada $x_{ij} = 0$. Tai, kad $0 \leq x_{ij} \leq 1$, visiems j rodo mažėjantį ribinį naudingumą (išskyrus trivialų atvejį, kai vienos gėrybės x_{ij} lygus 1, o visų kitų – 0).

Ši naudingumo funkcijos forma ekonomikos teorijoje žinoma Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijos vardu. Tai – Cobbo-Douglaso gamybos funkcijos $P = K^{\alpha}L^{\beta}$, kur K yra kapitalas, L – darbas, o $\alpha + \beta = 1$ analogas. Apskritai ekonomistai neapsiriboja konkrečiomis naudingumo funkcijų išraiškomis, nors šiai taisyklei yra išimčių. Clementsas (1987) apžvelgia keletą iš jų, daugiausia nagrinėdamas Kleino-Rubino priimtą funkcijos išraišką, kuri yra tam tikras Cobbo-Douglaso funkcijos apibendrinimas. Kleino-Rubino funkcijoje 25.1 išraiškos c_{ij} yra pakeičiamas $c_{ij} - b_j$, kur b_j yra minimalus gėrybės j kiekis, būtinas pragyvenimui.

Atvirukų mainų pavyzdyje abejingumo kreivės buvo sukurtos su tokiomis x_{ij} reikšmėmis:

	Futbolo atvirukai	Beisbolo atvirukai
Tomas	0,8	0,2
Johnas	0,5	0,5

Johno (0,5 ir 0,5) atspindi jo vienodą domėjimąsi abiejų rūšių atvirukais, o tai lemia simetriškas abejingumo kreives, parodytas 25.2(b) ir 25.3 paveiksluose. Tomo eilutėje esantys skaičiai (0,8 ir 0,2) atspindi jo didesnį susidomėjimą futbolo atvirukais, tai liudija ir asimetriškos abejingumo kreivės 25.2(a) ir 25.3 paveiksluose.

Aš įvedžiau 25.1 ir 25.2 sąlygas dėl šių dviejų priežasčių:

1) kad būtų galima taikyti algebrinį veiksmo sistemos modelį, leidžiantį aprašyti mikro- ir makrolygmenų sąryšį.

2) kad būtų lengviau taikyti modelį su kiekybiniais empiriniais duomenimis (tai bus padaryta tolesniuose knygos skyriuose).

Minėtos sąlygos turi ir papildomą reikšmę: dydžiai c_{ij} tiesiogiai siejasi su kontrole, kuri buvo minėta knygos I–IV dalyse, o kiekiai x_{ji} siejasi su interesais, kurie minimi čia. 2 skyriuje pažymėjau, kad svarbiausi šioje knygoje pristatomos teorijos elementai yra veikėjai ir įvykiai, susiejantys interesus ir kontrolę. Šiame skyriuje įvykiai yra dalios privačios gėrybės (pavyzdyje – beisbolo ir futbolo atvirukai), veikėjai – individualūs asmenys (Tomas ir Johnas), o du ryšiai, siejantys veikėjus ir įvykius, yra apibūdinti kaip c_{ij} – veikėjų turima kiekvienos gėrybės kontrolė, ir x_{ij} – jų domėjimasis kiekviena preke.

Konkrečios naudingumo funkcijos formos įvedimas atspindi kompromisą, skirtingą tam, kuris priimtas ekonomikos moksle. Ekonomistai dažniausiai paaukoja galimybę aprašyti bendrąją pusiausvyrą daugelio gėrybių sistemose, siekdami gauti rezultatus, nereikalaujančius jokių apribojimų naudingumo funkcijoms – išskyrus jų pirmosios ir antrosios eilės išvestinių ženklus. Šioje knygoje dėstoma teorija reikalauja bendrosios pusiausvyros daugiau negu dviem gėrybėms (arba įvykiams vėlesnėse dalyse) ir daugiau negu dviejų tipų veikėjams skaičiavimo. Kad galėčiau tai padaryti, aš aukoju rezultatų bendrumą, gaunamą neapsiribojant tik Cobbo-Douglaso naudingumo funkcija.

Abejingumo kreivių apskaičiavimas

Abejingumo kreivės, pavaizduotos 25.2 paveiksle, gali būti gautos panaudojant 25.1 lygtį, perrašytą dviem gėrybėms prieš tai ją logaritmavus:

$$\ln U_i = x_{1i}(\ln c_{i1}) + x_{2i}(\ln c_{i2}) \tag{25.3}$$

Abejingumo kreivė, susidedanti iš visų taškų, duodančių Tomui tiek pat pasitenkinimo, kaip ir pradiniame taške (jame Tomas turi 95 futbolo ir 4 beisbolo atvirukus, arba 0,95 ir 0,04 procento bendrojo kiekvienos rūšies atvirukų skaičiaus, kuris yra 100), yra gaunama pirmiausia pakeičiant pradines reikšmes dešinėje 25.3 lygties pusėje ir surandant jo pasitenkinimo lygį ($\ln U_i$) šiam gėrybių rinkiniui. Tuomet randamos kitos c_{11} ir c_{12} reikšmės, suteikiančios tą patį pasitenkinimo lygį, kai c_{11} įgauna reikšmes iš intervalo nuo 0 iki 1.

$$0{,}8(\ln 0{,}95) + 0{,}2(\ln 0{,}04) = -0{,}685 \tag{25.3'}$$
$$0{,}8(\ln c_{11}) + 0{,}2(\ln c_{12}) = -0{,}685$$

c_{11} ir c_{12} reikšmės, tenkinančios 25.3' sąlygas, parodytos 25.2(a) paveiksle kreive, kurioje yra pradinis taškas X, (95, 4). Panašūs skaičiavimai aukštesniems negu – 0,685 pasitenkinimo lygiams duoda kitas 25.2(a) paveiksle pavaizduotas abejingumo kreives, o tie patys skaičiavimai Johnui – 25.2(b) paveikslo abejingumo kreives. Pradinis taškas suteikia Johnui mažiau pasitenkinimo – 1,518, nes, skirtingai nei Tomas, Johnas mažiau domisi atvirukais, kuriuos jis jau turi.

Jeigu Tomas ir Johnas susidurtų ne vienas su kitu, bet su rinka, kurioje jau nusistovėjusi mainymosi norma (25.1 paveiksle tai parodo tiesės AA' ir BB'), tai būtų įmanoma nustatyti, kokius atvirukų rinkinius turėdami jie užbaigs mainus bei kokius pasitenkinimo lygius pasieks, turėdami šiuos rinkinius. Pavyzdžiui, jei nusistovėjusi mainymosi norma yra 1 : 1, tai $c_{12} = 0{,}99 - c_{11}$ yra rinkos galimybių tiesė, einanti per pirminį Tomo turimą atvirukų rinkinį.[6] Šią tiesę liečianti abejingumo kreivė (rodanti aukščiausią pasitenkinimo lygį, kurį šioje rinkoje gali gauti Tomas mainydamasis atvirukais) randama apskaičiuojant Tomo abejingumo kreivės bendrosios lygties ($K = 0{,}8(\ln c_{11}) + 0{,}2(\ln c_{12})$) pirmąją išvestinę c_{11} atžvilgiu. Rezultatas yra ši lygtis:[7]

$$0 = \frac{0{,}8}{c_{11}} + \frac{0{,}2}{c_{12}} \frac{dc_{12}}{dc_{11}}$$

Kadangi, priėmus prielaidą, kad mainomasi santykiu 1 už 1, rinkos mainymosi norma (rinkos galimybių tiesės nuolydis, yra $dc_{12}/dc_{11} = -1$, tai prieš tai parašyta lygtis tampa:

$$0 = \frac{0{,}8}{c_{11}} + \frac{0{,}2}{c_{12}} \quad \text{arba } c_{11} = 4c_{12}$$

[6] Apskritai rinkos galimybių linijos lygtis yra $c_{12} = a - bc_{11}$, kur b yra antrosios gėrybės mainymo į pirmąją santykis.

[7] Bendroji lygtis yra $dc_{12}/dc_{11} = x_{11}c_{12}/x_{21}c_{11}$

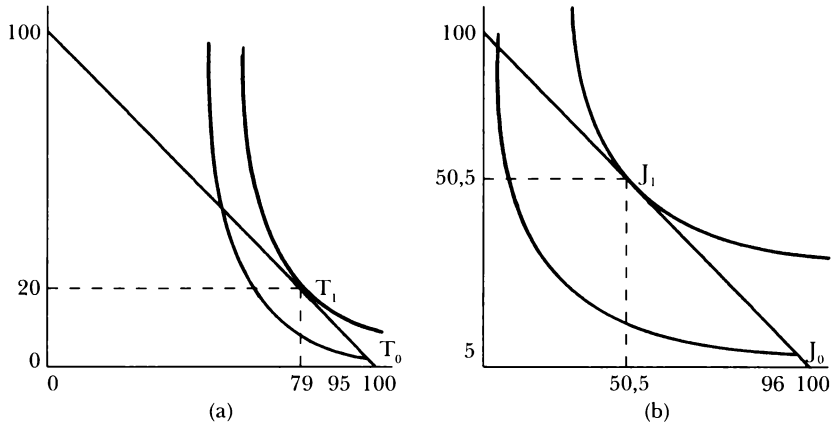

25.4 pav. Tomo (a) ir Johno (b) padėtys prieš mainus ir po jų

Pakeitus $0,99 - c_{11}$ į c_{12}, galima apskaičiuoti, kad lietimosi taške c_{11} yra 0,79. Tada randame, kad c_{12} yra 0,20, o pasitenkinimo lygis išaugo nuo – 0,68 iki – 0,51. (Tik santykinės pasitenkinimo reikšmės yra prasmingos; c_{ij} dydis apibrėžia ir pasitenkinimo dydį.)

Taigi, jei Tomas susidurtų su šia rinka, jis išmainytų 15 savo futbolo atvirukų į beisbolo atvirukus, mainų pabaigoje turėtų 79 futbolo ir 20 beisbolo atvirukų, vietoje atitinkamai 95 ir 4, turėtų prieš mainų pradžią. Johnas, susidūręs su ta pačia rinka, taip pat iškeistų keletą savo beisbolo atvirukų į futbolo. Skaičiavimai, panašūs į jau atliktus, parodytų, kad Johnas užbaigs mainus turėdamas vienodą abiejų rūšių atvirukų skaičių – 50,5 ir 50,5 (suapvalinus – 50 ir 51). Pažymėtina, kad rinkoje, kurioje mainymosi santykis yra 1 : 1, atvirukų, kuriuos turėdamas kiekvienas berniukas užbaigs mainus, santykis yra matomas iš jų interesų santykio: 0,8 : 0,2 Tomo ir 0,5 : 0,5 Johno. Tomo veiksmai pavaizduoti 25.4(a), o Johno – 25.4(b) paveiksluose. Pradiniai taškai yra T_0 ir J_0, o padėtys mainams rinkoje pasibaigus – T_1 ir J_1.

Dvišaliai mainai: sandorių kreivės skaičiavimas

Kai Tomas ir Johnas maino tarpusavyje, o ne atskirai rinkoje su nusistovėjusiu mainymosi santykiu, gauname atvejį, pateiktą 25.3 paveiksle, kuris atitinka Tomo ir Johno naudingumo funkcijas. Sandorių kreivės lygtį galima rasti pasitelkus praeitame poskyryje panaudotas priemones. Kadangi sandorių kreivę sudaro berniukų abejingumo kreivių lietimosi taškai ir kadangi Johno turimi atvirukai papildo Tomui priklausančius atvirukus ($c_{21} = 1 - c_{11}$ ir $c_{22} = 1 - c_{12}$), tai sandorių kreivės lygtis randama paprasčiausiai sulyginant abiejų abejingumo kreivių rinkinių nuolydžių lygtis:

$$\text{Tomo:} \quad \frac{dc_{12}}{dc_{11}} = -\frac{0,8c_{12}}{0,2c_{11}} = -\frac{4c_{12}}{c_{11}}$$

$$\text{Johno:} \quad \frac{dc_{22}}{dc_{21}} = -\frac{0,5c_{22}}{0,5c_{21}} = -\frac{1-c_{12}}{1-c_{11}}$$

Sulyginus dešiniąsias puses, sandorių kreivės lygtis bus:

$$c_{11}c_{22} - 4c_{12}c_{21} = 0$$

Bendroji lygtis yra:

$$x_{12}x_{21}c_{11}c_{22} - x_{11}x_{22}c_{12}c_{21} = 0$$

Ši lygtis leidžia nubrėžti tokią sandorių kreivę, kokia pavaizduota 25.3 paveiksle. Tačiau lygtis nieko nepasako apie tai, kur baigsis Tomo ir Johno mainai, neskaitant nuorodos, kad tai bus kažkur sandorių kreivėje, esančioje tarp dviejų abejingumo kreivių, atspindinčių Tomo ir Johno pirminius rinkinius – kaip parodyta paveiksle. Gali būti, kad kai kurie išoriniai faktoriai, tokie, kaip asmenybių bruožai, santykiniai derybiniai sugebėjimai ar Schellingo taškas padiktuos mainų eigą pagal duotus apribojimus.[8] Iš pastarųjų dvi galimybės atrodo pagrįstos: 1 už 1, arba 1 už 2. Labiausiai tikėtina atrodo antroji, nes Tomas ne itin domisi beisbolo atvirukais.[9]

Naudinga pamatyti: kokia būtų pusiausvyra, jeigu dominuotų tam tikra mainymosi norma, pavyzdžiui 1 : 1. Kokį kiekvienos rūšies atvirukų skaičių turėdami berniukai užbaigs mainus? Pažymėtina, kad rezultatas bus iš esmės skirtingas ir vienam iš dalyvių suteikiantis mažiau pasitenkinimo, negu jam susidūrus su šia mainymosi norma rinkoje. Taip yra dėl to, kad rinkos mainai pasibaigs taške, kuriame mainų santykio tiesė palies vieno iš berniukų abejingumo kreivę. Nuo tada šis dalyvis daugiau nebesidomės mainais, nors kitas veikėjas dar gali norėti mainyti.

25.3 paveiksle esančioje sandorių kreivėje nėra taško, kuriame abejingumo kreivių nuolydžiai būtų – 1, o tai atitinka 1 : 1 mainų santykį. Galiojant tokiam mainų santykiui, atvirukais būtų mainomasi tol, kol Tomas taptų nebesuinteresuotas toliau mainytis esant šiam santykiui. Tai, kaip rodo 25.4 paveikslas, nutiktų apsikeitus 16 atvirukų (tada Tomas turėtų rinkinį iš 79 futbolo ir 20 beisbolo, o Johnas – rinkinį iš 21 futbolo ir 80 beisbolo atvirukų). Šiame taške mainai turėtų pasibaigti, nebent berniukai galėtų susitarti dėl naujo mainų santykio, pavyzdžiui, 1 : 2. Jeigu galėtų, jie tęstų mainus esant šiam mainų santykiui tol, kol pasiektų sandorių kreivę arba vienas iš jų nebenorėtų šitaip mainyti. Duotame pavyzdyje jie pasiektų sandorių kreivę (arba priartėtų taip arti jos, kiek tik įmanoma, kai atvirukų kiekis yra sveikas skaičius). Mainai, prasidėję taške $c_{11} = 79$ ir $c_{12} = 20$ (jau pasikeitus 16 atvirukų santykiu 1 : 1), baigsis tame sandorių kreivės taške, kuriame $c_{11} = 0{,}704$ ir $c_{12} = 0{,}372$. Tai yra arčiausiai taško, kuriame Tomas turės 71 futbolo ir 36 beisbolo atvirukus. Taigi jie bus apsikeitę dar 8 futbolo atvirukais už 16 beisbolo atvirukų. Šiame taške mainai baigsis. Žinoma, tai nėra taškas, kuriame mainai būtų pasibaigę, jeigu berniukai būtų pradėję mainytis santykiu 1 : 2. Sandorių kreivės taškas, kuris būtų pasiektas pastaruoju atveju yra $c_{11} = 0{,}753$ ir $c_{12} = 0{,}433$ (arba 76 ir 42 atvirukai, jeigu išreikštume sveikais skaičiais). Taigi, Tomas išeitų iš rinkos turėdamas 76 futbolo ir 42 beisbolo,

[8] Schellingo taškas yra taškas, kuris laikytinas akivaizdžiu kandidatu. Šiuo atveju Schellingo tašku galėtų būti santykis 1 : 1, taip pat ir 1 : 2, bet ne 1 : 1,07.

[9] Mainai gali prasidėti santykiu 1 už 1, o tada, abiejų padėtims judant sandorių kreivės link, Tomo nenoras mainyti įtikins Johną pasiūlyti geresnį mainų santykį – tokį, kaip 2 už 1. Tačiau, artėjant prie sandorių kreivės, Johno noras siūlyti futbolo atvirukams palankų santykį sumažės, nes tame taške jis jau nebeturės beisbolo atvirukų pertekliaus.

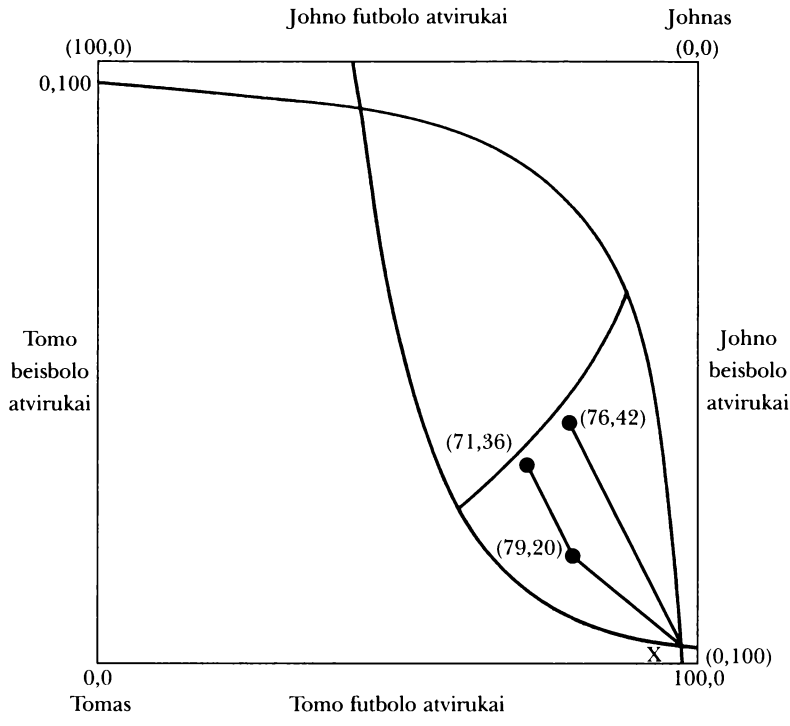

25.5 pav. Pusiausviri taškai mainantis dvišalėje monopolijoje

o Johnas – 24 futbolo ir 58 beisbolo atvirukus. 25.5 paveiksle pavaizduoti abu šie keliai. Pirmasis atspindi mainus santykiu 1 : 1 – iki taško (79, 20), o tada į (71, 36). Antrasis – mainus santykiu 1 : 2 – iš karto į tašką (76, 42).

Žinoma yra ir daugiau galimų kelių, vedančių į kažkurį sandorių kreivės tašką, bet dviejų racionaliai besielgiančių mainų dalyvių elgesio apbūdinimui tinkanti mainų teorija, deja, negali prognozuoti, kuris iš šitų kelių bus pasirinktas arba kuris taškas taps pusiausviru tašku.

Kitas klausimas yra susijęs su empiriniu šio teorinio aparato panaudojimu (t. y. ne tik teoriniais išvedžiojimais, kuriais užsiėmiau iki šiol). Nors laikoma, kad naudingumo funkcijos įgauna 25.1 paveiksle pateiktą pavidalą, parametrų x_{ij} reikšmės paprastai nėra tiesiogiai stebimos. Čia aš priėmiau prielaidą, kad Tomui futbolo atvirukai yra verti keturiskart tiek, kiek beisbolo ($x_{11} = 0{,}8$ ir $x_{21} = 0{,}2$), o Johnas abiejų rūšių atvirukus vertina vienodai ($x_{12} = 0{,}5$ ir $x_{22} = 0{,}5$). Tačiau, neįvykdžius serijos eksperimentų, atskleidžiančių kokius mainus šie du veikėjai padarys arba neišgirdus įtikinamų pareiškimų apie jų santykinius interesus abiejų rūšių atvirukų atžvilgiu (jeigu abu turėtų po lygiai abiejų rūšių atvirukų), mainų dalyvių interesų stebėti neįmanoma. Stebint tam tikrą skaičių mainų tarp abiejų berniukų arba šių berniukų mainus su kitais, arba jų sandorius rinkoje, esant pastoviam mainymosi santykiui, jau galima būtų daryti išvadas apie jų interesus remiantis elgesio stebėjimais. [10]

[10] Tariant, kad naudingumo funkcija išreikšta 25.1 lygybe, vykstant rinkos mainams, interesams įvertinti pakaktų tik vieno stebėjimo.

Taigi, jeigu neimsime domėn atvejų, kai susidurtume su šiaip jau neįprastais duomenimis, iki šiol pateiktoji analizė neturėjo tiesioginio empirinio pritaikymo. Jos pagrindinis tikslas buvo parodyti, kaip veikia minimali elgesio sistema dalumo savybe pasižyminčių gėrybių atžvilgiu. Tačiau tikriausiai žodinėmis interesų deklaracijomis galima pasitikėti daugiau, negu paprastai tai daro žmonių elgesį tiriantis socialinių mokslų specialistas. Pavyzdžiui, Tomo ir Johno galima būtų paklausti kažko panašaus į klausimą „jeigu jūs turėtumėte po lygiai abiejų rūšių atvirukų, koks mainų santykis padarytų jus abejingus tam, kurios rūšies atviruką atiduoti mainams?" Visai tikėtina, kad Tomas atsakys kažką panašaus į „1 už 4", o Johnas – į „1 už 1". Klausimas gali būti pateiktas netgi taip, kad atsakant į jį, nereikėtų mėginti įsivaizduoti esamos padėties pokyčių. Pavyzdžiui, „koks atvirukų mainų santykis paliktų jus tokioje pat padėtyje, kokioje esate dabar?[11]". Tam tikri skaičiavimai, panaudojantys jau žinomus kiekvieno berniuko turimų atvirukų skaičius ir atsakymus į šį klausimą, padėtų įvertinti x_{ji} reikšmes.

Už dviejų asmenų veiksmo sistemos ribų

Sandorių kreivė, 25.3 paveiksle pažymėta *DE*, turi dar vieną ypatingą pavadinimą. Ji vadinama dviejų asmenų mainų sistemos šerdimi. Apskritai šerdis susideda iš visų nenustelbiamų alokacijų (t. y. kontrolės padalijimų tarp skirtingų veikėjų). Alokacija yra nustelbiama, jei įmanoma surasti kitą alokaciją, kuri visiems veikiantiems asmenims būtų bent jau neblogesnė už pirmąją – šiuo atveju pirmoji alokacija būtų antrosios nustelbta.

Kai į mainų sistemą ateina nauji dalyviai, šerdis labai greitai traukiasi. Pavyzdžiui, jeigu anksčiau nagrinėto pavyzdžio dviejų asmenų sistemą papildytų dar du dalyviai, iš kurių vienas būtų panašus į Tomą, o kitas į Johną, šerdis susitrauktų iš abiejų galų ir taptų daugiau negu du kartus trumpesnė už kreivę *DE*. Įtraukiant dar daugiau dalyvių, greitas traukimasis tęsiasi. Taigi turint santykinai daug veikėjų (dviejų gėrybių sistemoje), šerdį sudaranti sritis labai maža.

Kas atsitinka, jei veikėjų skaičius auga bendresnėje – daugelio gėrybių – sistemoje? Čia yra tam tikras taškas, vadinamas konkurencine pusiausvyra; Debreu ir Scarfas (1963) įrodė, kad esant pakankamai bendroms sąlygoms, veikėjų skaičiui artėjant prie begalybės, šerdis susitraukia iki šio vienintelio taško.

Toliau V knygos dalyje daugiausia kalbėsiu tik apie šią vienintelę alokaciją – konkurencinę pusiausvyrą. Šis apsiribojimas pateisinamas tuo, kad didinant veikiančiųjų asmenų skaičių, šerdis tikrai sparčiai traukiasi. Be to, šis vienintelis taškas galėtų būti laikomas tam tikra laukiama reikšme, kurios aplinkoje, netgi sistemoje, turinčioje nedaug veikėjų, galima tikėtis rasti pusiausvyrą. Dėmesio sutelkimo tik į konkurencinę pusiausvyrą nauda sietina su faktu, kad šerdies užimamos erdvės dydį apskaičiuoti yra neįmanoma, išskyrus nebent tik pačias paprasčiausias sistemas, tačiau konkurencinės pusiausvyros apskaičiavimas sistemoms, kurių veikėjai turi 25.1 lygybe apibrėžto pavidalo naudingumo funkcijas, yra gana paprastas.

[11] Situacijose, kai diskretūs pasirinkimai daromi rizikuojant, tokio klausimo iškėlimas padeda išmatuoti naudingumą rizikos sąlygomis. Apie tai žr. von Neumann ir Morgenstern (1948). Dėl taikymo sociologijoje žr. Coleman (1964, 2 sk.).

Konkurencinė pusiausvyra ir tiesinė veiksmo sistema

Praeituose poskyriuose aptarta bendra veiksmo sistema su daliomis gėrybėmis arba ištekliais. Ši sistema ir bus tolesniuose poskyriuose dėstomų modelių pagrindas. Šiame poskyryje išvesiu konkurencinės pusiausvyros sąlygas tokioms sistemoms, kuriose yra n tipų dalyvių ir m gėrybių.[12]

Pradinį tašką apibūdina veikėjai, gėrybės, kontrolė ir interesas:

c_{ij} – i-tojo dalyvio kontrolė j-tajai prekei, kur $i = 1, \ldots, n$ ir $j = 1, \ldots, m$

c_{ij} proporcingai padidinami ar sumažinami taip, kad kontrolių kiekvienai prekei suma būtų 1,0:

$$\sum_{i=1}^{n} c_{ij} = 1{,}0 \tag{25.4}$$

x_{ji} – i-tojo veikėjo interesas j-tajai prekei, kur $j = 1, \ldots, m$ ir $i = 1, \ldots, n$

x_{ji} proporcingai padidinami ar sumažinami taip, kad kiekvieno dalyvio interesų suma būtų 1,0:

$$\sum_{j=1}^{m} x_{ji} = 1{,}0 \tag{25.5}$$

Užrašius tai matriciniu pavidalu, bus:

$$\mathbf{C} = \|c_{ij}\| (n \times m \text{ matmenų matrica})$$

$$\mathbf{X} = \|x_{ji}\| (m \times n \text{ matmenų matrica})$$

Kadangi reikės rasti konkurencinę pusiausvyrą, verta turėti omenyje labai didelį kiekvienos rūšies veikėjų skaičių, kad būtų patenkintos konkurencinės rinkos prielaidos. Tada c_{ij} yra visų i-tojo tipo veikėjų kontrolių j-tajai prekei suma.

Konkurencinėje pusiausvyroje kiekviena gėrybė turi vieną kainą – santykį, pagal kurį ši gėrybė yra mainoma visuose sandoriuose. Taigi įvedama nauja (makrolygmens) sąvoka, kurią pavadinsiu gėrybės verte.

v_j – j-tosios gėrybės vertė sistemoje, arba santykis, pagal kurį ja mainomasi rinkoje.

$$\mathbf{v} = \|v_j\| (m \times 1 \text{ matmenų vektorius})$$

Bendra i-tojo veikėjo išteklių vertė yra kiekvienos jo turimos gėrybės verčių suma:

$$r_i = \sum c_{ij} v_j \tag{25.6}$$

[12] Konkurencinės pusiausvyros išvedimas bendresnei naudingumo funkcijai buvo kelis kartus gautas naudojant gana paprastą matematiką. Žr. Malinvaud (1972).

Kiekvienas veikėjas maksimizuoja savo naudingumą, nepažeisdamas savo išteklių apribojimo:

$$\max U(c_{i1}, \ldots, c_{im}) \text{ taip, kad } r_i = \sum_{j=1}^{m} c_{ij} v_j.$$

Šią lygtį galima išspręsti Lagrange'o daugiklių metodu. Lagrange'o funkcija yra:

$$L = \prod_{j=1}^{m} c_{ij}^{x_{ji}} + \lambda(r_i - \sum_{j=1}^{m} c_{ij} v_j) \tag{25.7}$$

Maksimumas surandamas sudarius ir išsprendus $m+1$ lygčių sistemą, gautą suradus L dalines išvestines l ir c_{ij} atžvilgiu ir kiekvieną jų prilyginus nuliui. Lygtys bus tokios:

$$\frac{x_{ji}}{c_{ij}^*} U_i - \lambda v_j = 0, j = 1, \ldots, m$$

$$r_i - \sum c_{ij}^* v_j = 0$$

Čia žvaigždutė virš c_{ij} rodo, kad tai yra pusiausviros c_{ij} reikšmės. Padaliję j-tąją lygtį iš v_j ir iš pirmųjų $m-1$ lygčių atėmę $j = m$ lygtį, pirmosioms $m-1$ lygtims gausime:

$$\frac{x_{ji}}{c_{ij}^* v_j} U_i - \frac{x_{mi}}{c_{im}^* v_m} U_I = 0 \tag{25.8}$$

25.8 lygtis reiškia, kad ribinių naudingumų santykis $(x_{ji}/c_{ij})U_i$ yra lygus verčių santykiui. Verčių santykis yra rinkos galimybių tiesės (dažnai vadinamos biudžetine tiese) nuolydis, o ribinių naudingumų santykis yra lygus ribinei pakeitimo normai, taigi maksimumo taške ribinė pakeitimo norma yra lygi rinkos galimybių tiesės nuolydžiui.

j-tojo ištekliaus kiekį, kurį i-tasis veikėjas turi pusiausvirame taške, kai visi individai maksimizuoja savo naudingumus, galima rasti 25.8 lygtį padalijus iš U_i, o rezultatą užrašius taip:

$$\frac{x_{ji}}{c_{ij}^* v_j} = \frac{x_{mi}}{c_{im}^* v_m}$$

Kadangi ši lygtis galioja visiems $j = 1, \ldots, m-1$, tai ji gali būti užrašyta taip:

$$\frac{x_{ji}}{c_{ij}^* v_j} = \frac{x_{ki}}{c_{ik}^* v_k} \tag{25.9}$$

Padauginę iš vardiklių ir sudėję pagal j gausime:

$$c_{ik}^* v_k \sum_{j=1}^{m} x_{ji} = x_{ki} \sum_{j=1}^{m} c_{ij}^* v_j$$

Bet iš 25.5 lygties turime, kad $\Sigma_{j=1}^{m} x_{ji} = 1{,}0$, o iš 25.6 lygties – kad $\Sigma_{j=1}^{m} c_{ij}^* v_j = r_i$. Taigi ankstesnioji lygtis tampa:

$$c_{ik}^* v_k = x_{ki} r_i \tag{25.10}$$

25.10 lygtis apibrėžia, koks c_{ik} kiekis bus konkurencinėje pusiausvyroje. Tai išreiškiama i-tojo dalyvio galia, k-tosios gėrybės verte ir i-tojo dalyvio interesu k-tąja preke.

25.10 lygtis gali būti užrašyta šitaip:

$$c_{ik}^{*} = \frac{x_{ki} r_i}{v_k} \tag{25.11}$$

Apibrėžus dvi diagonaliąsias matricas $\mathbf{D}_r$, $n \times n$ eilės diagonalioji matrica su elementais r_i įstrižainėje ir $\mathbf{D}_v$, $m \times m$ eilės diagonalioji matrica su elementais v_j įstrižainėje, 25.11 išraišką galima perrašyti matricine forma:

$$\mathbf{C}^{*} = \mathbf{D}_r \mathbf{X}' \mathbf{D}_v^{-1} \tag{25.11*}$$

25.11 lygtis parodo gėrybių pasiskirstymą tarp visų rūšių veikėjų konkurencinės pusiausvyros sąlygomis. Ją išvedant, buvo įvesta gėrybės vertės sąvoka v_k, taip pat dalyvio galios, kurią atspindėjo visų vieno individo turimų gėrybių verčių suma (25.6 lygtis), sąvoka. Pasitelkus 25.11 lygtį, gėrybės vertė gali būti išreikšta kaip dalyvių interesų ir jų turto ar galios funkcija. Padauginę abi 25.11 lygties puses iš v_k ir sudėję pagal i gauname (nes $\Sigma_{i=1}^{n} c_{ik}^{*} = 1{,}0$):

$$v_k = \sum_{i=1}^{n} x_{ki} r_i \tag{25.12}$$

Bendra vertės apimtis sistemoje nepriklausomai nuo to, ar ji išreikšta kaip visų veikėjų galių, ar visų gėrybių verčių suma, yra laisvai parenkama – tiesiog tai tam tikras apskaitos vienetas. Paprastumo dėlei aš nustatysiu, kad ši bendra vertė yra lygi 1,0, kartu laisvai parinksiu ir vertės skalę,

$$\sum_{i=1}^{n} r_i = \sum_{j=1}^{m} v_j = 1{,}0 \tag{25.13}$$

Jeigu šis modelis būtų naudojamas turint duomenis apie pirminius kontrolės ir interesų pasiskirstymus, konkurencinė pusiausvyra galėtų būti rasta dydį r_i 25.12 lygtyje pakeitus dešiniąja 25.6 lygties puse:

$$v_k = \sum_{i=1}^{n} x_{ki} \sum_{j=1}^{m} c_{ij} v_j \tag{25.14}$$

arba:

$$\mathbf{v} = \mathbf{XCv} \tag{25.14*}$$

Sistemose, turinčiose m gėrybių, yra $m - 1$ nepriklausomų 25.14 pavidalo lygčių. Kadangi **X** ir **C** laikomi žinomais, šių lygčių sprendimas, pasinaudojus 25.14 išraiška, duotų m dydžių v_k,. Tada iš 25.6 lygties, įstačius jau žinomus v_k, rastume dalyvių galias r_k. Galų gale iš 25.11 lygties gautume kontrolės pasiskirstymą pusiausvyros taške c_{ik}^{*} – visiems i ir k.

Kaip šios lygtys pritaikomos konkurencinei pusiausvyrai rastis, galima suvokti pritaikant jas pavyzdžiui su atvirukų mainais. Žinant interesus ir pirminį kontrolės pasiskirstymą, galima sudaryti vieną nepriklausomą 25.14 formos lygtį:

$$v_1 = 0{,}8(0{,}95\, v_1) + 0{,}8[0{,}04(1 - v_1)] + 0{,}5(0{,}05\, v_1) + 0{,}5[0{,}96(1 - v_1)] = 0{,}704$$

$$r_1 = 0{,}95(0{,}704) + 0{,}04(1 - 0{,}704) = 0{,}681$$

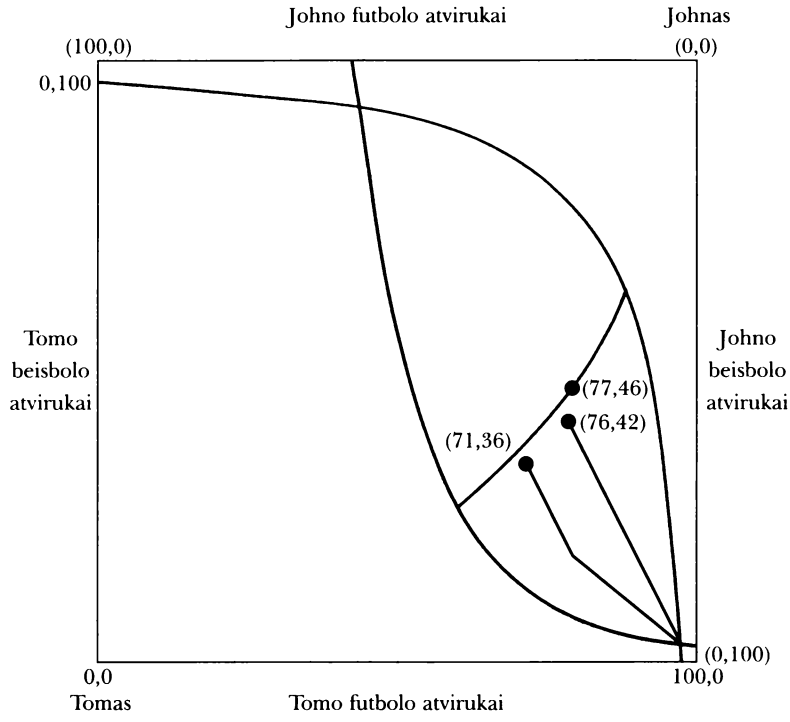

25.6 pav. Trys pusiausviri taškai, taip pat ir konkurencinė pusiausvyra, dvišalės monopolijos mainuose

$$c_{11}^{*} = \frac{0,8(0,681)}{0,704} = 0,773$$

$$c_{12}^{*} = \frac{0,2(0,681)}{1 - 0,704} = 0,461$$

Taigi konkurencinės pusiausvyros sąlygomis Tomas bus atidavęs tik 18 futbolo atvirukų už 42 Johno beisbolo ir turės 77 futbolo ir 46 beisbolo atvirukus. Mainymosi norma bus 7 beisbolo atvirukai už 3 futbolo. Galima sakyti, kad šioje sistemoje futbolo atvirukai turi vertę, lygią 0,7 (palyginus su 0,3 už beisbolo atvirukus), o Tomo galia yra 0,68 (palyginus su Johno galia, lygia 0,32). Konkurencinė pusiausvyra gali būti parodyta papildomu tašku sandorių kreivėje 25.5 paveiksle. Šis taškas pažymėtas 25.6 paveiksle.

Makro-į-mikro-į-makro- perėjimai tiesinėje veiksmo sistemoje

25.6, 25.11 ir 25.12 lygtys aprašo tiesinę veiksmo sistemą, o pavyzdys su atvirukais rodo jos pritaikomumą.[13] Tiesinė veiksmo sistema, pritaikyta tobulos konkurencijos

[13] Clementsas (1987, p. 10) parodo, kad analogiška sistema, panaudojant Kleino-Rubino naudingumo funkciją, galėtų būti apibūdinta kaip tiesinė išlaidų sistema. Šiuo terminu ji ir žinoma ekonomikoje.

rinkai, puikiai paaiškina, kaip vyksta makro-į-mikro- ir mikro-į-makro- perėjimai. Pirmines makrolygmens savybes nusako kontrolės ir interesų gėrybėms pasiskirstymas tarp individų, o taip pat tam tikros prielaidos apie mainų eigą bei socialines ir bendravimo struktūras.

Didžiojoje ekonominės literatūros dalyje, skirtoje tobulos konkurencijos rinkai, institucinės ir socialinės-struktūrinės prielaidos paliekamos kaip numanomos. Pati bendriausia šių prielaidų idėja yra ta, kad kiekvienas veikėjas gali bendrauti su kitais bei teikti jiems pasiūlymus. Tačiau, kad ir kaip vyktų mainai, yra laikoma, kad joks tvirtas susitarimas negali būti pasiektas tol, kol visoms gėrybėms nenusistovėjo pusiausvira kaina – ir tampa nebeįmanomi jokie sandoriai, kurie būtų priimtini abiem pusėms. Tada visi mainai vyksta pagal šią pusiausvirą kainą. Kadangi mainai kita negu pusiausvira kaina nevyksta, vertė to, ką kiekvienas veikėjas turi pusiausvirame taške, yra lygi jo pačioje pradžioje turėtų gėrybių vertei.

Šio intelektualaus pasiekimo, apibūdinančio bendrąją tobulai konkurencinės rinkos pusiausvyrą, elegancijos, įtakos ir svarbos nederėtų nuvertinti. Tai yra procesų, aprašančių mikro-į-makro- perėjimus ir aptinkamų ne tik ekonomikoje, bet ir daugelyje kitų socialinių sistemų, idealizacija. Arrow ir Hahnas (1971) šį pasiekimą apibūdino kaip esantį bemaž ekvivalentišką mikro-į-makro- perėjimams apskritai:

> Kad ir koks bebūtų šios idėjos šaltinis, tačiau suvokimas, kad skirtingas vertybes išpažįstančių individų savarankiškų veiksmų dėka judanti socialinė sistema galų gale pasiekia darnią pusiausvyrą, be to – tokią, kurios baigtis gali būti visiškai skirtinga tai, kurios siekė sistemos dalyviai, yra aiškiai pats svarbiausias intelektualus įnašas, kuriuo ekonominė mintis prisidėjo prie bendro socialinių procesų supratimo (p. 1).

Paprastai ekonominėje literatūroje neaptariama gana sudėtinga derybų proceso, tarpinių susitarimų ir galutinių sutarčių metu vykstančių sąveikų struktūra.[14] Į šią sudėtingą struktūrą atkreipė dėmesį dar ekonomistai klasikai, kurie pastebėjo dvigubo norų sutapimo tikroje barterinėje ekonomikoje neįtikimumą (Jevons, 1875, p. 3). Dvigubas norų sutapimas egzistuoja tuomet, kai ne tik vienas veikėjas turi kažką, kas domina antrąjį, turintį pakankamai vertingų gėrybių mainams, bet kai kartu ir tos gėrybės, kuriomis antrasis veikėjas nori susimokėti, domina pirmąjį. Apskritai, pinigų, kaip atsiskaitymo priemonės, arba atsiskaitymo centro reikia tam, kad būtų įveiktas dvigubo norų sutapimo poreikis (žr. Ostroy and Starr, 1974). Ši problema, žinoma, yra ypač aktuali socialiniams mainams, kadangi daugelyje socialinių sistemų nėra nei atsiskaitymų centrų, nei neekonominiams mainams skirtų atsiskaitymų priemonių.[15]

Be struktūrinių problemų, atsiradusių dėl dvigubo norų sutapimo būtinybės, dar egzistuoja ir bendravimo bei kitos sandorių sudarymo problemos, kurias ekonomistai apibendrintai vadina sandorių kaštais. Tolesniuose skyriuose aš išnagrinėsiu abi problemas – ir atsiradusias dėl atsiskaitymų priemonės nebuvimo, ir tas, kurias su-

[14] Išimtis yra Ostroy ir Starro (1974) darbas, nagrinėjantis centrinio banko arba atsiskaitymo priemonės reikšmę palengvinant mainus, kurie negalėtų vykti barterinių mainų būdu – nebent šiuo atveju irgi egzistuotų kažkoks atsiskaitymų centras, atliekantis skolų bei paskolų tarpusavio užskaitą.

[15] 16 skyriuje aš jau aptariau organizacinio verslininko, atliekančio atsiskaitymų centro vaidmenį – įgalinančio organizuoti veiklas, kurios be jo būtų neįmanomos.

kelia bendravimo struktūros pokyčiai. Tobulos konkurencijos modelis bus kiek pakeistas siekiant, kad jis atspindėtų ir kai kuriuos struktūrinius pokyčius.

Tolesni vediniai ir modelio pritaikymas

Galima pradėti nuo tam tikrų 25.4 – 25.6, 25.11 ir 25.12 lygtyse aprašytų dydžių ir apskaičiuoti likusius. Antai trys matricos **C**, **X** ir **C*** yra atitinkamai pirminės kontrolės, interesų ir kontrolės pusiausvirame taške matricos. Jeigu pradiniame taške turime **C** arba **C*** ir **X**, tai galime apskaičiuoti veikėjų galias r_i bei gėrybių vertes v_j. Turėdami **C** ir **X** matricas, galime apskaičiuoti ir matricą **C***, taip pat dalyvių galias ir gėrybių vertes. Tačiau jeigu turėtume tik **C*** ir **X**, tai kadangi matrica **C** turi labai daug reikšmių, galinčių būti pradiniais taškais, tikrasis pradinis taškas liktų neapibrėžtas.

Taip pat galima pradėti nuo **C** bei **C*** ir, pasinaudojant 25.6, 25.11 ir 25.12 lygtimis, surasti **r**, **v** ir **X**. Pirmojoje šio poskyrio dalyje pateikti skaičiavimai, kurie atliekami iš pradžių turint matricų poras **X** ir **C** arba **X** ir **C***, antrojoje – skaičiavimai, kurie atliekami turint matricų porą **C** ir **C***. Pastaruoju atveju skaičiavimai atliekami priėmus prielaidą, kad duomenys idealiai tinka nagrinėjamam modeliui. 26 skyriuje tiriamas modelio panaudojimas su empiriniais stebėjimų duomenimis bei aprašomi analizės, leidžiančios gauti tam tikra prasme geriausius įverčius, metodai.

Skaičiavimai, turint C ir X arba C* ir X

Pagal 25.6 ir 25.12 lygtis galima užrašyti matricinę lygtį

$$\mathbf{r} = \mathbf{CXr} \tag{25.15}$$

arba

$$\mathbf{v} = \mathbf{XCv} \tag{25.16}$$

25.15 lygtis gali būti perrašyta kaip:

$$\mathbf{0} = (\mathbf{I} - \mathbf{CX})\mathbf{r} \tag{25.17}$$

Čia **0** yra nulinis vektorius, o **I** – vienetinė matrica, abu atitinkamų matmenų. Jeigu $\mathbf{E}_n$ – $n \times n$ matmenų matrica, kurios elementai yra $1/n$, o $\mathbf{e}_{n1}$ – $n \times 1$ matmenų matricos $\mathbf{E}_n$ stulpelis, tai $\mathbf{e}_{n1} = \mathbf{E}_n\mathbf{r}$, kadangi elementų **r** suma yra lygi 1,0. Sudėję kairę ir dešinę šios lygties puses su atitinkamomis 25.17 lygties pusėmis, gausime:

$$\mathbf{e}_{n1} = (\mathbf{I} - \mathbf{CX})\mathbf{r} + \mathbf{E}_n\mathbf{r}$$

$$\mathbf{e}_{n1} = (\mathbf{I} - \mathbf{CX} + \mathbf{E}_n)\mathbf{r}$$

$$(\mathbf{I} - \mathbf{CX} + \mathbf{E}_n)^{-1}\mathbf{e}_{n1} = \mathbf{r} \tag{25.18}$$

Pagal 25.18 lygtį radus vektorių **r**, iš 25.12 lygties galima rasti **v**, o iš 25.11 – **C***. Šie skaičiavimai buvo atlikti praeito poskyrio pavyzdyje su atvirukais.

25.18 lygtyje naudojama matrica $\mathbf{E}_n$ ir vektorius $\mathbf{e}_{n1}$ su elementais $1/n$. Tačiau galima naudoti ir laisvai pasirinktą matricą **A** ir vektorių $\mathbf{a}_1$ su bet kokiais vienodais elementais, kadangi, jei elementų **r** suma yra lygi 1,0, tai matricai **A** ir vektoriui $\mathbf{a}_1$ galioja $\mathbf{a}_1 = \mathbf{Ar}$. Dėl tam tikrų ypatybių, kurių prireiks 27 knygos skyriuje, 25.18 lygtyje naudojama matrica $\mathbf{E}_n$ su elementais $1/n$ (ir matrica $\mathbf{E}_m$ lygtyse 25.19 ir 25.21). Vis dėlto 26 skyriuje pateiktuose skaičiavimuose gali būti patogiau naudoti kitas konstantas.

Labai panašiu į ką tik aprašytąjį būdu pasinaudojus 25.16 lygybe, galima gauti **v**. Čia $\mathbf{E}_m$ yra $m \times m$ eilės matrica, kurios elementai yra $1/m$, o $\mathbf{e}_{m1}$ yra tos matricos stulpelis.

$$\mathbf{0} = (\mathbf{I} - \mathbf{XC})\mathbf{v}$$

$$\mathbf{e}_{m1} = (\mathbf{I} - \mathbf{XC} + \mathbf{E}_m)\mathbf{v}$$

$$(\mathbf{I} - \mathbf{XC} + \mathbf{E}_m)^{-1}\mathbf{e}_{m1} = \mathbf{v} \qquad (25.19)$$

Tada **v** įstačius į 25.6 lygtį, galima rasti **r**, o įstačius į 25.11 lygtį – rasti **C***.

Skaičiavimai, kai duotos C ir C*

Kadangi 25.6 lygtis galioja ir c_{ij} , ir c^*_{ij}, galima užrašyti:

$$\mathbf{Cv} = \mathbf{C^*v} \qquad (25.20)$$

Iš to

$$(\mathbf{C} - \mathbf{C^*})\mathbf{v} = \mathbf{0}$$

Abi 25.20 lygties puses padauginę iš $(\mathbf{C} - \mathbf{C^*})'$, t. y. transponuotos $(\mathbf{C} - \mathbf{C^*})$ matricos, gausime:

$$(\mathbf{C} - \mathbf{C^*})'(\mathbf{C} - \mathbf{C^*})\mathbf{v} = \mathbf{0}$$

Laikydami, kad $\mathbf{E}_m$ ir $\mathbf{e}_{m1}$ yra atitinkamai matrica ir vektorius iš elementų $1/m$, gausime $\mathbf{e}_{m1} = \mathbf{E}_m\mathbf{v}$.

$$(\mathbf{C} - \mathbf{C^*})'(\mathbf{C} - \mathbf{C^*})\mathbf{v} + \mathbf{E}_m\mathbf{v} = \mathbf{e}_{m1}$$

$$\mathbf{v} = [(\mathbf{C} - \mathbf{C^*})'(\mathbf{C} - \mathbf{C^*}) + \mathbf{E}_m]^{-1}\mathbf{e}_{m1} \qquad (25.21)$$

Iš 25.21 lygties suradus vektorių **v**, iš 25.6 lygties galima apskaičiuoti **r**, o iš 25.11 lygties – rasti **X**.

Pastebėtina, kad skaičiuojant **v** ir **r**, nebūtina turėti **C***. Skaičiavimams naudojant 25.21 lygtį, reikia turėti tik išteklių paskirstymą dviem skirtingais laikais, iš kurių nė vienas gali nebūti pusiausviras paskirstymas. Dydį **C*** būtina turėti tik skaičiuojant **X**.

Paprastai skaičiavimai su **C** ir **C*** būna naudingesni negu su **X** ir **C**, kadangi dažnai ir **C**, ir **C*** yra stebimas elgesys, tuo tarpu **X** yra subjektyvi būsena. Tarkime, kad pavyzdžio su atvirukais atveju Tomo ir Johno interesai nežinomi, bet pastebėta, kad mainai baigėsi Tomui turint 76 futbolo ir 42 beisbolo atvirukus (taip būtų įvykę berniukams mainantis santykiu 1 : 2, kaip parodyta 25.5 paveiksle). Skaičiavimai

naudojant 25.21 lygtį rodo, kad futbolo atvirukų vertė yra 0,667, o beisbolo – 0,333 (tai neišvengiamai išeina, kad atvirukais buvo mainomasi santykiu 1 : 2). Tomo galia būtų 0,647, o Johno – 0,353. Tomo domėjimasis futbolo atvirukais išreiškiamas skaičiumi 0,78, o beisbolo – 0,22, tuo tarpu Johno – atitinkamai 0,45 ir 0,55. Jeigu mainymosi norma būtų iš pradžių 1 : 1, o vėliau 1 : 2 (kaip 25.5 paveiksle), atvirukų verčių santykis būtų dar nepalankesnis futbolo atvirukams: 0,57 – futbolo ir 0,43 – beisbolo. Tomo ir Johno galios būtų atitinkamai 0,56 ir 0,44, o interesai – 0,72 ir 0,28 Tomui ir 0,38 bei 0,62 Johnui.

Žinoma, šios skirtingos baigtys rodo besiskiriančias vertes, galias ir interesus. Abiem atvejais (mainant santykiais 1 : 1 arba 1 : 2 ir tariant, kad tikri Tomo interesai yra 0,8 ir 0,2, o Johno – 0,5 ir 0,5) etinių normų, priverčiančių mainytis palankesniu santykiu silpnesniais atvirukais, stiprumas (arba galbūt Schellingo taško stiprumas) sumažino veiksmingą Tomo galią ir futbolo atvirukų vertę – kartu primetė tariamuosius interesus vietoj tikrųjų. Žinoma, tikrieji interesai paprastai nėra žinomi, bet šis hipotetinis atvejis parodo, kokį stiprų poveikį gali turėti kažkoks išorinis mainus valdantis principas ar norma. Jo dėka veiksmingi interesai tampa kitokie, negu šiam principui nesant, taip pat pakinta ir veiksminga veikėjų galia bei gėrybių vertė.

Tiesinė veiksmo sistema, kai gėrybių kiekiai kinta

Praeituose poskyriuose nagrinėjau atvejį, kuomet nereikėjo žinoti gėrybių kiekių. Nors to ir pakanka kai kurioms elgesio sistemoms, tačiau ne visoms. Todėl šiame poskyryje parodysiu, kaip pasikeičia modelio vediniai, kai gėrybių kiekiai nelygūs 1,0. Tai yra tolygu atsisakyti prielaidos, kad $\Sigma_i c_{ij} = 1{,}0$. Tuomet naudingumo funkcija (žr. 25.1 lygtį) nebeturi apribojimo, reikalaujančio, kad x_{ji} suma pagal visus įvykius arba prekes ir c_{ij} suma pagal visus dalyvius būtų lygi 1,0. Dabar naudingumo funkcija yra tokia, kad c_{ij} išreiškiamas gėrybės vienetais, o x_{ji} yra interesas gėrybės vienetui.

Ankstesniame sprendime apribojimai x_{ji} ir c_{ji} sumoms nebuvo įvesti iki 25.10 lygties. Tad, spręsdami bendresnę sistemą, pakeisime tik 25.10 – 25.21 lygtis.

Jeigu $\Sigma c_{ij} v_j$, kaip 25.6 lygtyje, o i interesų suma yra

$$x_i = \sum_j x_{ji}$$

25.9 lygtis virsta ne 25.10 lygtimi, bet šitokia:

$$r_i = \frac{c^*_{ik} v_k x_i}{x_{ki}} \qquad (25.10')$$

25.10' lygtį išreiškę c^*_{ik}, gausime:

$$c^*_{ik} = \frac{x_{ki} r_i}{v_k x_i} \qquad (25.11')$$

Abi 25.11' lygties puses padauginę iš v_k ir susumavę pagal i, gausime:

$$c_k v_k = \sum_{i=1}^{n} \frac{x_{ki} r_i}{x_i} \qquad (25.12')$$

Padalijus iš c_k

$$v_k = \sum_{i=1}^{n} \frac{x_{ki} r_i}{c_k x_i} \tag{25.12"}$$

kur c_k – bendrasis gėrybės k kiekis sistemoje. Pastebėtina, kad šiuo atveju v_k ir r_i yra apibrėžiami nevienodai: v_k yra vieno gėrybės k vieneto vertė, o r_i – bendrasis veikėjo i turtas.

Kadangi visuminis turtas sistemoje yra matuojamas sutartiniais vienetais, jis gali būti užrašytas kaip lygus 1,0. Tada:

$$\sum_{i=1}^{n} r_i = \sum_{j=1}^{m} c_j v_j = 1{,}0 \tag{25.13'}$$

25.12' lygtį perrašysime dydį r_i pakeitę jo išraiška iš 25.6 lygties:

$$c_k v_k = \sum \frac{x_{ki} \sum_{i=1}^{n} c_{ij} v_j}{x_i} \tag{25.14'}$$

arba

$$v_k = \sum \frac{x_{ki} \sum_{j=1}^{m} c_{ij} v_j}{c_k x_i} \tag{25.14"}$$

Taigi turime $m - 1$ nepriklausomą 25.14' pavidalo lygtį. Kartu su 25.13' lygtimi šios lygtys leidžia apskaičiuoti m dydžių v_k. Tada iš 25.6 lygties galima rasti n dydžių r_i, o iš 25.11' lygties – i-tojo veikėjo turimus k kiekius konkurencinės pusiausvyros sąlygomis.

Dabar galima pateikti pakeistas 25.15 – 25.21 lygtis, tačiau pirmiausia įvesime naujus apibrėžimus. Tegul $\mathbf{D}_c$ – kvadratinė $m \times m$ eilės matrica su dydžiais c_k pagrindinėje įstrižainėje ir nuliais kitur ($\mathbf{D}_c^{-1}$ – atvirkštinė matrica su elementais $1/c_k$ pagrindinėje įstrižainėje ir nuliais kitur), o $\mathbf{D}_x$ – kvadratinė $n \times n$ eilės matrica su dydžiais x_i pagrindinėse įstrižainėse ir nuliais kitur ($\mathbf{D}_x^{-1}$ – atvirkštinė matrica su elementais $1/x_i$ pagrindinėse įstrižainėse ir nuliais kitur). Turint šiuos apibrėžimus, galima užrašyti 25.12" lygties matricinį pavidalą:

$$\mathbf{v} = \mathbf{D}_c^{-1} \mathbf{X} \mathbf{D}_x^{-1} \mathbf{r}$$

Šią lygtį įstatę į lygtį $\mathbf{r} = \mathbf{C}\mathbf{v}$, gausime:

$$\mathbf{r} = \mathbf{C}\mathbf{D}_c^{-1} \mathbf{X} \mathbf{D}_x^{-1} \mathbf{r} \tag{25.15'}$$

Įstatę tai vietoj $\mathbf{r}$ į 25.12" lygtį ir padauginę ją iš kairės pusės iš $\mathbf{D}_c$, gausime:

$$\mathbf{D}_c \mathbf{v} = \mathbf{X} \mathbf{D}_x^{-1} \mathbf{C} \mathbf{v} \tag{25.16'}$$

25.15' lygtį galima išspręsti kaip ir anksčiau, apibrėžiant $\mathbf{E}_n$ kaip $n \times n$ eilės matricą, sudarytą iš elementų $1/n$, o $\mathbf{e}_{n1}$ – kaip $n \times 1$ eilės vektorių, sudarytą iš elementų $1/n$:

$$\mathbf{0} = (\mathbf{I} - \mathbf{C}\mathbf{D}_c^{-1} \mathbf{X} \mathbf{D}_x^{-1}) \mathbf{r} \tag{25.17'}$$

$$\mathbf{e}_{n1} = (\mathbf{I} - \mathbf{C}\mathbf{D}_c^{-1} \mathbf{X} \mathbf{D}_x^{-1} + \mathbf{E}_n) \mathbf{r}$$

$$\mathbf{r} = (\mathbf{I} - \mathbf{C}\mathbf{D}_c^{-1} \mathbf{X} \mathbf{D}_x^{-1} + \mathbf{E}_n)^{-1} \mathbf{e}_{n1} \tag{25.18'}$$

Pagal 25.18' lygtį apskaičiavus **r**, iš 25.12' lygties galima rasti **v**, o iš 25.11' lygties – **C***.

Jeigu iš 25.16' lygties gauname **v**, tai kadangi iš 25.13' lygties turime, kad $\mathbf{e}_{m1} = \mathbf{E}_m\mathbf{D}_c\mathbf{v}$,

$$\mathbf{0} = (\mathbf{D}_c - \mathbf{X}\mathbf{D}_x^{-1}\mathbf{C})\mathbf{v}$$

$$\mathbf{e}_{m1} = (\mathbf{D}_c - \mathbf{X}\mathbf{D}_x^{-1}\mathbf{C} + \mathbf{E}_m\mathbf{D}_c)\mathbf{v}$$

$$(\mathbf{D}_c - \mathbf{X}\mathbf{D}_x^{-1}\mathbf{C} + \mathbf{E}_m\mathbf{D}_c)^{-1}\mathbf{e}_{m1} = \mathbf{v} \qquad (25.19')$$

Tada, įstatę **v** į 25.6 lygtį, gausime **r**, o įstatę į 25.11' lygtį – gausime **C***.

Kintamuosius **r** ir **v** taip pat galima rasti ir pradedant nuo **C** ir **C***, o ne nuo **C** ir **X.** Pirmiausia iš 25.6 lygties gauname:

$$\mathbf{C}\mathbf{v} = \mathbf{C}^*\mathbf{v}$$

Iš abiejų pusių atėmus **C***v, gausime $(\mathbf{C} - \mathbf{C}^*)\mathbf{v} = \mathbf{0}$. Abi šios lygties puses padauginus iš $(\mathbf{C}\mathbf{D}_c^{-1} - \mathbf{C}^*\mathbf{D}_c^{-1})'$, čia $\mathbf{D}_c^{-1}$, panaudotas matmenims suderinti, bus:

$$(\mathbf{C}\mathbf{D}_c^{-1} - \mathbf{C}^*\mathbf{D}_c^{-1})'(\mathbf{C} - \mathbf{C}^*)\mathbf{v} = \mathbf{0}$$

Tada prie kairės pusės pridėjus $\mathbf{E}_m\mathbf{D}_c\mathbf{v}$, o prie dešinės pusės – $\mathbf{e}_{m1}$ (kadangi $\mathbf{E}_m\mathbf{D}_c\mathbf{v} = \mathbf{e}_{m1}$), gausime:

$$[(\mathbf{C}\mathbf{D}_c^{-1} - \mathbf{C}^*\mathbf{D}_c^{-1})'(\mathbf{C} - \mathbf{C}^*) + \mathbf{E}_m\mathbf{D}_c)]\mathbf{v} = \mathbf{e}_{m1}$$

$$\mathbf{v} = [(\mathbf{C}\mathbf{D}_c^{-1} - \mathbf{C}^*\mathbf{D}_c^{-1})'(\mathbf{C} - \mathbf{C}^*) + \mathbf{E}_m\mathbf{D}_c]^{-1}\mathbf{e}_{m1} \qquad (25.21')$$

Iš 25.21' lygties galima gauti **v**.

Jeigu gėrybių kiekiai kinta, tai tuo skaičiavimai ir baigiasi. Vienas iš šios modifikacijos panaudojimo būdų yra ištirti, kaip, kintant gėrybių kiekiams, keičiasi jų vertės duotoje sistemoje. Vienintelis skirtumas tarp pagrindinio modelio ir šios jo modifikacijos matmenų slypi dydžiuose v_j, x_{ji} ir c_{ij}. Galios arba turto suma sistemoje išlieka lygi 1,0, tačiau modifikuotame modelyje v_j yra gėrybės vieneto vertė, o x_{ji} – interesas gėrybės vienetui.

Skaičiavimų pritaikymas atvirukų pavyzdžiui. Kaip galima panaudoti šią modelio modifikaciją, parodysiu pritaikęs ją jau nagrinėtam kolekcinių atvirukų pavyzdžiui. Tam reikia, pirma, kad galiotų visos anksčiau aprašytos sąlygos ir, antra, kad sistemoje būtų ne 100, o 200 beisbolo atvirukų, pasiskirsčiusių ta pačia proporcija, kaip ir anksčiau. Interesai kiekvieno beisbolo ir kiekvienos futbolo atviruko atžvilgiu yra tokie pat kaip ir anksčiau. Pradiniame pavyzdyje Tomo interesai buvo 0,8 ir 0,2 šimtui kiekvienos rūšies atvirukų, o tai reiškia – 0,008 ir 0,002 atitinkamos rūšies atvirukui. Johno interesai atitinkamos rūšies atviruke yra apibūdinami skaičiais 0,005 ir 0,005. Kontrolė ir interesai abiem atvejais pateikti 25.1 lentelėje. Įsidėmėtina, kad intereso vienam atvirukui pastovumas reiškia, jog antruoju atveju abiejų veikėjų interesų suma bus skirtinga.

Iš praeito poskyrio skaičiavimų žinome atvirukų vertę, veikėjų galias ir atvirukų išsidėstymą esant konkurencinei pusiausvyrai pirmuoju nagrinėtu atveju. Norint

25.1 lentelė. Kontrolė ir interesai abiem atvirukų sistemos atvejais

	Pirmasis atvejis: po 100 kiekvienos rūšies atvirukų				
	Kontrolė (C)		Interesai (X')		
	Futbolas	Beisbolas	Futbolas	Beisbolas	Suma
Tomas	95	4	0,8	0,2	1,0
Johnas	5	96	0,5	0,5	1,0
Suma	100	100			

	Antrasis atvejis: 100 futbolo ir 200 beisbolo atvirukų				
	Kontrolė (C)		Interesai (X)		
	Futbolas	Beisbolas	Futbolas	Beisbolas	Suma
Tomas	95	8	0,8	0,4	1,2
Johnas	5	192	0,5	1,0	1,5
Suma	100	200			

25.2 lentelė. Vertė, pusiausvira kontrolė ir galia atvirukų sistemoje

	Pirmasis atvejis: po 100 kiekvienos rūšies atvirukų					
	Atvirukų vertė			Pusiausvira kontrolė		
	Futbolas	Beisbolas		Futbolas	Beisbolas	Galia
Bendra	0,704	0,296	Tomas	77	46	0,68
Vieno atviruko	0,0070	0,0030	Johnas	33	54	0,32

	Antrasis atvejis: 100 futbolo ir 200 beisbolo atvirukų					
	Atvirukų vertė			Pusiausvira kontrolė		
	Futbolas	Beisbolas		Futbolas	Beisbolas	Galia
Bendra	0,498	0,502	Tomas	66	66	0,50(–)
Vieno atviruko	0,0050	0,0025	Johnas	34	134	0,50(+)

pritaikyti 25.18' lygtį antrajam atvejui ir gauti atitinkamus rezultatus, reikia pasitelkti šias matricas:

$$\mathbf{D}_c = \begin{bmatrix} 100 & 0 \\ 0 & 200 \end{bmatrix} \quad \mathbf{CD}_c^{-1} = \begin{bmatrix} 0{,}95 & 0{,}4 \\ 0{,}05 & 0{,}96 \end{bmatrix}$$

$$\mathbf{D}_x = \begin{bmatrix} 1{,}2 & 0 \\ 0 & 1{,}5 \end{bmatrix} \quad \mathbf{XD}_x^{-1} = \begin{bmatrix} 0{,}667 & 0{,}333 \\ 0{,}333 & 0{,}667 \end{bmatrix}$$

Pažymėtina, kad kontrolinė matrica išlieka tokia pat ir ją normalizavus atvirkštine bendrojo atvirukų kiekio matrica. Pasikeičia tik normuotoji interesų matrica.

Antrojo atvejo rezultatai, gauti pritaikius 25.18' lygtį ir tada apskaičiavus **v** ir **C***, pateikti 25.2 lentelėje kartu su pirmojo varianto rezultatais. Galima pastebėti didžiulį pokytį. Pridėjus 100 beisbolo atvirukų, kurių ir anksčiau daugiau turėjo Johnas, jo galia padidėjo nuo ankstesnio, pusės Tomo galios nesiekiančio dydžio,

iki šiek tiek didesnės galios už Tomo. Bendra beisbolo atvirukų vertė padidėjo dėl dviejų priežasčių: jų didesnio skaičiaus, palyginus su futbolo atvirukais ir didesnės galios žmogaus, kuris jomis domisi labiausiai. (Jeigu papildomi atvirukai mainų pradžioje būtų pakliuvęs daugiausia į Tomo rankas, šie du veiksniai būtų suveikę priešingai.)

Antruoju atveju abiejų rūšių vieno atviruko vertė yra mažesnė, kadangi sistemą sudaro ne 200, o 300 atvirukų, o visuminis turtas yra 1,0. Kiekvieno futbolo atviruko vertė sumažėjo daug didesne dalimi negu kiekvieno beisbolo atviruko – taip atsitinka, kaip jau buvo rašyta anksčiau, dėl to, kad padidėjo individo, labiausiai besidominčio beisbolo atvirukais, galia. Jeigu veikėjo galia nebūtų pakitusi arba jų interesai būtų buvę vienodi, kiekvienos rūšies atviruko vertė būtų sumažėjusi ta pačia jo tikrosios vertės dalimi.

Ekonominės ir psichologinės naudingumo funkcijos savybės

Kaip jau susitarėme anksčiau šiame skyriuje, vienintelis veiksmo sistemos apribojimas be tų, kuriuos lemia įprastinė mikroekonomikos teorija, yra konkreti naudingumo funkcijos išraiška – tokia, kaip 25.1 lygtyje. Verta aptarti šios naudingumo funkcijos bei iš jos išvedamų interesų x_{ji} savybes. Iš šių interesų galima gauti dvi svarbias išvadas apie elgesį, kurios trumpai gali būti nusakytos taip: elastingumas pajamoms lygus +1 ir elastingumas kainai lygus –1. Apibūdinant jas išsamiau, minėtos išvados reiškia, kad:

1) *Prekei įsigyti skiriama individo pajamų dalis nepriklauso nuo jo pajamų dydžio.* Šią dalį parodo dydis x_{ji}. Jeigu jo pajamos padidėjo 10 proc., kiekvienos savo turimos gėrybės kiekį jis padidins taip pat 10 proc. (Gėrybė, kurios elastingumas kainai yra didesnis už 1, yra gėrybė, kuriai įsigyti, išaugus pajamoms, individas išleis didesnę savo pajamų dalį nei anksčiau. Gėrybė, kurios elastingumas kainai yra mažesnis už 1, yra gėrybė, kuriai įsigyti, išaugus pajamoms, individas išleis mažesnę savo pajamų dalį nei anksčiau.)
2) *Prekei įsigyti skiriama individo pajamų dalis nepriklauso nuo gėrybės kainos.* T. y. jis keis turimos gėrybės kiekius atvirkščiai kainų pokyčiams tokiu būdu, kad skirta prekei įsigyti jo pajamų dalis nepakistų. Jei gėrybės kaina padidės 10 proc., individas sumažins turimą šios gėrybės kiekį taip, kad jai įsigyti jis išleistų tą pačią savo pajamų dalį.

Šias išvadas parodo 25.11 lygtis. Gėrybės k kiekis, kurį individas i turi esant pusiausvyrai, yra tiesiogiai proporcingas jo turtui r_i ir atvirkščiai proporcingas gėrybės kainai v_k.

Šio pavidalo naudingumo funkcijos psichologinė savybė yra jos atitikimas Weberio-Fechnerio psichofizikos dėsniui, teigiančiam, kad pokytis objektyviame dirgiklyje, kurio prireikia norint pakeisti subjektyvų atsaką į šį dirgiklį, yra proporcingas esamam objektyvaus dirgiklio lygiui. Pavyzdžiui, jeigu apšvietimas yra labai menkas, tai net labai mažas jo padidėjimas bus pastebimas; jeigu apšvietimas stipresnis, jį reikės padidinti daugiau, kad skirtumas taptų jaučiamas. Jeigu σ_j yra objektyvaus

dirgiklio lygis, o ρ_j – subjektyvaus atsako į dirgiklį lygis, tai Weberio-Fechnerio dėsnis teigia, kad:

$$\delta\rho_j = K_j \frac{\delta\sigma_j}{\sigma_j},$$

kur K_j yra tam tikra konstanta. Abi lygties puses padaliję iš $\delta\sigma_j$, gauname:

$$\frac{\delta\rho_j}{\delta\sigma_j} = \frac{K_j}{\sigma_j}$$

Iš šios minėto dėsnio išraiškos matyti, kad subjektyvus atsakas, atsirandantis dėl pokyčių objektyviame dirgiklyje, yra atvirkščiai proporcingas esamam dirgiklio lygiui.[16]

Jei gėrybės j suteikto pasitenkinimo padidėjimas laikomas subjektyviu atsaku, o turimas gėrybės j kiekis (c_{ij}) – objektyviu dirgikliu, pagal kontrolės pokyčių ir pasitenkinimo pokyčių santykį galima tirti naudingumo funkcijos ir Weberio-Fechnerio dėsnio atitikimą.

25.3 lygtyje logaritmuotas naudingumas išreiškė pasitenkinimą, naudojamą skaičiuojant abejingumo kreives. Jeigu ln U_i pavadinsime i-tojo individo pasitenkinimo lygiu, arba s_i, tada pasitenkinimo pokytis, atsirandantis dėl pakitusios kontrolės j-tajai prekei, yra gaunamas suradus s_i išvestinę c_{ij} atžvilgiu. Tarkime, kad domėjimasis preke j nepriklauso nuo turimo gėrybės k kiekio. Tada iš 25.3 lygties gauname:

$$\frac{ds_i}{dc_{ij}} = \frac{x_{ji}}{c_{ij}} \tag{25.22}$$

Ši lygtis yra tokios pat formos, kaip ir Weberio-Fechnerio dėsnis. Gėrybės suteikiamo pasitenkinimo padidėjimas, atsirandantis išaugus turimam gėrybės kiekiui, yra atvirkščiai proporcingas jau turėtam šios gėrybės kiekiui.

Šios ekonominės ir psichologinės savybės parodo naudingumo funkcijos, kuri buvo aprašyta 25.1 lygtyje ir naudojama tiesinėje veiksmo sistemoje, empirinį pagrįstumą. Žinoma, tai nereiškia, kad visi individai šitaip reaguos į visas prekes. Minėtos savybės tiesiog teigia, kad jeigu reikia pasirinkti paprastą naudingumo funkcijos formą, kurioje kiekvieną prekę aprašo vienintelis parametras, 25.1 lygtyje pateiktoji išraiška yra turbūt empiriškai tiksliausia. Nauda, pasirinkus konkrečią funkcijos formą, yra gaunama dėl palengvėjusio mikro-į-makrolygmenį perėjimo.

Atvirosios sistemos

Interesai išoriniams įvykiams

Kyla paprastas klausimas, ar įmanoma aprašytą modelį pritaikyti tiems atvejams, kuriuose vienas ar keli individai turi interesų įvykiams už sistemos ribų. Toks atvejis

[16] Weberio-Fechnerio dėsnis iš tikrųjų nėra psichofizikos dėsnis. Jis tik apytiksliai aprašo objektyvaus dirgiklio ir subjektyvaus atsako sąryšį. (Šio „dėsnio" apibendrinimą galima rasti Stevens (1951, 1957).) Tačiau tai yra šio sąryšio pirmoji aproksimacija ir todėl praverčia tyrinėjant psichologines Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijos savybes.

gali būti laikomas atvirąja sistema. Iš esmės tai reiškia, kad sistemos ištekliai nuteka, t. y. kad vienas arba keli veikėjai iš sistemos išneša dalį išteklių, kuriuos jie įgavo kontroliuodami įvykius sistemoje. Šie nutekantys ištekliai yra nepapildomi iš išorės, išskyrus tuos atvejus, kada vienas ar keli veikėjai kažkiek kontroliuoja įvykius, kuriais domisi už sistemos ribų esantys individai, savo ruožtu kontroliuojantys išorinius įvykius, kuriais yra suinteresuoti sistemos veikėjai.

Šią sistemą galima detalizuoti ją išplečiant, t. y. įtraukiant minėtus išorinius veikėjus ir įvykius, o išplėstąją padalijant į dvi atvirąsias sistemas. Vis dėlto kai kuriais atvejais apibrėžti išorės įvykius ar veikėjus gali būti netikslinga arba ir išvis neįmanoma. Galima pasitenkinti tik pradinės sistemos apibūdinimu, netgi žinant, kad jos veikėjai kažkiek domisi ir išore (t. y. dalį įgytų sistemos išteklių jie panaudoja išorės įvykiams kontroliuoti), o kai kurie išoriniai veikėjai yra suinteresuoti įvykiais viduje (t. y. papildo sistemos išteklius). Šio importo ir eksporto (taip geriausia suvokti minėtus veiksmus) poveikis santykinei sistemos veikėjų galiai priklauso ne tik nuo to, kaip kiekvienas veikėjas suinteresuotas išorės įvykiais, bet ir nuo individų iš išorės suinteresuotumo įvykiais viduje. Dėl to net ir trūkstant žinių apie išorės įvykius ir veikėjus, gali būti naudinga priimti apie tai tam tikras prielaidas, pagal kurias būtų galima rasti galios paskirstymą tarp sistemos veikėjų. Tai čia aš ir parodysiu.

Viena prielaida, kurią dabar apibūdinsiu, teigia, kad veikėjų iš išorės interesai pasireiškia tik tiek, kiek tai padeda išlaikyti tokį galios paskirstymą tarp sistemos veikėjų, koks būtų pasiektas uždaroje sistemoje. Įsivaizduokime n veikėjų ir m įvykių sistemą, kurioje vieno ar kelių veikėjų interesai neapsiriboja šiais m vidaus įvykiais. Likę interesai yra skirti papildomam įvykiui su indeksu $m + 1$, taigi: $\Sigma_j^{m+1} x_{ji} = 1{,}0$ kiekvienam i. Į sistemą įtraukiame ir dar vieną veikėją su indeksu $n + 1$, visiškai kontroliuojantį minėtąjį įvykį.

n veikėjų ir m įvykių sistemai interesų ir kontrolės matricos yra atitinkamai $\mathbf{X}(m \times n)$ ir $\mathbf{C}(n \times m)$. $n + 1$-ojo veikėjo interesų tarp sistemos įvykių, nepakeičiantis nei jų santykinių verčių, nei kitų veikėjų santykinės galios, yra toks paskirstymas, kai $n + 1$ veikėjo interesai sutampa su esamomis santykinėmis vertėmis. Jei tos vertės yra v_j, tada: $x_{j,n+1} = v_j$, visiems j.

Norint rasti **r,** iš pradžių reikia sudaryti $n \times n$ eilės matricą **Z** (lygią **CX**) ir prie jos pridėti $n + 1$ eilutę:

$$Z_{n+1,i} = \sum_{k=1}^{m+1} c_{n+1,k} x_{ki} = c_{n+1,m+1} x_{m+1,i} = x_{m+1,i}$$

Papildomas stulpelis pridedamas taip:

$$Z_{i,n+1} = \sum_{j=1}^{m+1} c_{ij} x_{j,n+1} = \sum_{j=1}^{m+1} c_{ij} v_j = r_i \tag{25.23}$$

Kaip matyti, $z_{i,n+1}$, parodantis, kiek i-tasis veikėjas gali kontroliuoti $n + 1$-ąjį, yra tiesiog i-tojo veikėjo galia. Jei $i = n + 1$, tai:

$$Z_{n+1,n+1} = v_{m+1} = r_{n+1} = 1 - \sum_{j=1}^{n} r_j$$

Šiuo būdu įvedę papildomą eilutę ir papildomą stulpelį, gauname išplėstinę matricą **Z***, padarytą iš matricos **Z** (lygios **CX**), prie šios pridėjus papildomą eilutę,

kurios elementai $z_{i,n+1}$ yra lygūs $x_{m+1,i}$, kiekvienam $i = 1, ..., n$, ir papildomą stulpelį, kurio elementai yra lygūs r_k, visiems $k = 1, ..., n+1$.

Tačiau dėl pridėtos eilutės ir stulpelio sistema tampa netiesine, nes r_j yra netiesinis. Tipiška lygtis atrodys taip:

$$r_k = \sum_{j=1}^{n} z_{kj} r_j + r_k r_{n+1}, \quad k = 1, \ldots, n+1 \tag{25.24}$$

Abi šios lygties puses padaliję iš r_{n+1}, o dydį r_i/r_{n+i} pavadinę r^*_i, gausime:

$$\mathbf{r^*} = \mathbf{Zr^*} + \mathbf{r} \tag{25.25}$$

arba:

$$\mathbf{r} = \mathbf{Z^*r} \tag{25.26}$$

Vektorių **r** galima rasti pagal paprastą iteracinį metodą, pateiktą šio skyriaus priede.

Išorinių veikėjų kontrolė

Kyla ir kitas klausimas, ar galima modelį taikyti tada, kai vienas ar keli įvykiai yra nevisiškai kontroliuojami tiriamų veikėjų sistemos viduje, o kai juos iš dalies valdo ir išoriniai veikėjai? Šiuo atveju, norint pasiekti pusiausvyrą, įvykiai už sistemos ribų, kuriais suinteresuoti išoriniai veikėjai, turėtų būti iš dalies kontroliuojami vidaus veikėjų. Viena prielaida apie kontrolės išorės įvykiams paskirstymą išlaiko tą patį galios paskirstymą, koks būtų uždaroje sistemoje. Ši prielaida teigia, kad kiekvieno veikėjo turimos kontrolės, skirtos minėtiems įvykiams valdyti, dydis yra lygus to veikėjo galiai. Vadinasi, paskutinis kontrolės matricos stulpelis, kurį sudaro elementai $c_{i,m+1}$, yra lygus r_i. Šiuo atveju sistema paverčiama uždarąja pridėjus prie matricos **C** dar vieną eilutę, t. y. įvedus papildomą $n + 1$-ąjį veikėją, kuriam atitenka visa, nuo kitų sistemos veikėjų atlikusi kontrolė j-tajam įvykiui (t. y. $c_{n+1,j}$). Taigi:

$$c_{n+1,j} = 1 - \sum_{i=1}^{n} c_{ij}$$

Matrica **X** yra išplėsta papildoma eilute ir stulpeliu, kurių visi elementai yra nuliai, išskyrus elementą $x_{m+1,n+1}$, lygų 1.

Rezultatas yra išplėstinė matrica **W***, kuri gaunama išplėstinę matricą **C** padauginus iš kairės pusės iš išplėstinės matricos **X**. Gauta matrica **XC** turi vieną pridėtą eilutę, kurios elementai yra $w_{m+1,j} = c_{n+1,j}$, ir pridėtą stulpelį iš elementų $w_{k,m+1} = v_k$ (nes sandaugos rezultatas paskutiniojoje eilutėje yra $w_{k,m+1} = \Sigma_{i=1}^{n} x_{ki} r_i = r_i$, o šios lygties dešinioji pusė pagal apibrėžimą yra lygi v_k.). **v** galima rasti iš lygties **v** = **Wv**, tačiau **W***, kaip ir **Z*** praeitame skyrelyje, nėra visiškai egzogeninis – tarp jo elementų yra v_i. Tipiška **v** elemento v_j lygtis yra:

$$v_j = \sum_{k=1}^{m} w_{jk} v_k + v_j v_{m+1}, \quad j = 1, \ldots, m+1 \tag{25.27}$$

Perrašę šią lygtį į matricinį pavidalą, gausime:

$$\mathbf{v} = \mathbf{W^*v} \tag{25.28}$$

Lygčių sistemą, kurią sudaro 25.27 tipo lygtys, galima išspręsti taikant iteracinius metodus, aprašytų šio skyriaus priede.

Šiame skyriuje aprašytas modelis bus visos šios knygos dalies pagrindas. Minėtą modelį taikysiu keliuose empirinių duomenų analizės pavyzdžiuose (26 skyriuje) ir išplėsiu taip, kad jį būtų galima taikyti ir tobulos konkurencijos rinkos sąlygų neatitinkančioms veiksmo sistemų rūšims. Pastarosioms priskirtinos sistemos, kurių įvykiai neturi visų dalios gėrybės savybių, arba sistemos, kuriose įvedami socialiniai-struktūriniai apribojimai, taip pat kitos galimos modifikacijos. Ištirsiu ir veiksmo sistemos dinaminius aspektus, apibūdinančius perėjimą nuo pradinio prie galutinio kontrolės paskirstymo.

Priedas: iteracinis metodas, leidžiantis apskaičiuoti r ar v, kai žinoma X ir C

Lygčių $\mathbf{r} = \mathbf{CXr}$ arba $\mathbf{v} = \mathbf{CXv}$ sprendinius galima rasti panaudojus paprastą iteracinį algoritmą. Jeigu **CX** (t. y. **Z**) tenkina Markovo apribojimus, teigiančius, kad visi $z_{kj} \geq 0$ ir $\Sigma_{k=1}^{n} z_{kj} = 1$ kiekvienam j, tai sistema yra ergodinė. Tai reiškia, kad nuosekliai daugindami laisvai pasirinktą pradinį vektorių $\mathbf{r}_0$ iš **Z**, asimptotiškai gausime pusiausvirą vektorių **r**, nepriklausantį nuo pradinio vektoriaus. Tai yra:

$$\mathbf{r}_1 = \mathbf{Zr}_0$$

$$\mathbf{r}_2 = \mathbf{Zr}_1 = \mathbf{Z}^2\mathbf{r}_0$$

ir

$$\mathbf{r} = \mathbf{Z}^{\infty}\mathbf{r}_0$$

Apibendrinus bus:

$$\mathbf{r}_{j+1} = \mathbf{Zr}_j$$

Ši lygtis yra paprasto iteracinio algoritmo, apskaičiuojančio **r**, kai žinomas **Z**, pagrindas. Algoritmo žingsniai yra:

1) pasirenkame pradinį vektorių $\mathbf{r}_o$, kurio elementai yra $\mathbf{r}^{(o)}$, ir apibrėžiame $\mathbf{r}_j = r_0$ [$\mathbf{r}_0$ paprasčiausia pasirinkti taip, kad $r_k^{(0)} = (1/n)\ \Sigma_{j=1}^{n} z_{kj}$.];
2) vektorių $\mathbf{r}_j$ iš kairės pusės padauginame iš matricos **Z**. Gausime vektorių $\mathbf{r}_{j+1}$;
3) patikriname, ar $\max |r_i^{(j+1)} - r_i^{(j)}| < \varepsilon$. Čia ε yra pasirinktinai mažas dydis, pasirinktas pagal pageidaujamą tikslumo laipsnį. Jei sąlyga tenkinama – iteracijas baigiame;
4) vektorių $\mathbf{r}_j$ pakeičiame vektoriumi $\mathbf{r}_{j+1}$ ir kartojame pirmąjį žingsnį.

Iteracinis algoritmas, kuriuo surandamas vektorius **v**, yra analogiškas aprašytajam, tik **r** reikia pakeisti **v**, o **Z** –**W** (t. y. **XC**).

Iteracinio metodo modifikacija, kai ne visi interesai pasiskirsto sistemos viduje

Jei ne visi interesai yra nukreipti į įvykius sistemos viduje, t. y. kai vienam ar keliems veikėjams i galioja $\Sigma_{j=1}^{m} x_{ji} < 1$, bei daroma prielaida, kad išorinių veikėjų interesų vidaus įvykiams pasiskirstymas yra tapatus šių įvykių reikšmėms, tai tokią sistemą išreiškia 25.24 lygtis:

$$r_k = \sum_{i=1}^{n} z_{ki} r_i + r_k r_{n+1}, \quad k = 1, \ldots, n+1$$

Sprendinio algoritmas modifikuojamas šia iteracine lygtimi:

$$r_k^{(j+1)} = \sum_{i=1}^{n} z_{ki} r_i^{(j)} + r_k^{(j)} r_{n+1}^{(j)}$$

Iteracinio algoritmo žingsniai yra:

1) pasirenkame pradinį vektorių $\mathbf{r}_0$, kurio elementai yra $\mathbf{r}_i^{(0)}$, ir apibrėžiame $\mathbf{r}_j = r_0$. [Vėlgi $\mathbf{r}_0$ paprasčiausia pasirinkti taip, kad $r_k^{(0)} = (1/n)\Sigma_{j=1}^{n} z_{kj}$ kiekvienam $k = 1, \ldots, n$, ir $r_{n+1}^{(0)} = 1 - \Sigma_{k=1}^{n} r_k^{(0)}$.];

2) papildome matricą $\mathbf{Z}$ $n+1$-aja eilute, kurios elementai yra $z_{n+1,i} = 1 - \Sigma_{k=1}^{n} z_{ki}$, visiems $i = 1, \ldots, n$;

3) papildome matricą $\mathbf{Z}$ $n+1$-uoju stulpeliu, kurio elementai yra $z_{k,n+1} = r_k^{(0)}$ visiems $k = 1, \ldots, n$ ir $z_{n+1,m+1} = 1 - \Sigma_{k=1}^{n} r_k^{(0)}$;

4) vektorių $\mathbf{r}_j$ iš kairės pusės padauginame iš matricos $\mathbf{Z}^*$. Gausime vektorių $\mathbf{r}_{j+1}$;

5) patikriname, ar $\max |r_i^{(j+1)} - r_i^{(j)}| < \Sigma$. Čia Σ yra pasirinktinai mažas dydis, pasirinktas pagal pageidaujamą tikslumo laipsnį. Jei sąlyga tenkinama, iteraciją baigiame;

6) paskutinįjį matricos $\mathbf{Z}^*$ stulpelį (kurio elementai yra $z_{k,n+1}$) pakeičiame $\mathbf{r}_{j+1}$ (kurio elementai yra $r_k^{(j+1)}$);

7) vektorių $\mathbf{r}_j$ pakeičiame vektoriumi $\mathbf{r}_{j+1}$ ir kartojame ketvirtąjį žingsnį.

Ši sistema, kuri sudaro endogeniniai matricos $\mathbf{Z}^*$ elementai, nėra ergodinė. Vis dėlto, atrodo, kad konvergavimas į nuo $\mathbf{r}$ nepriklausomą pusiausvirą reikšmę yra įmanomas daugeliu atvejų. Laikysiu, kad konvergavimas yra pasiekiamas visais čia aptartais atvejais.

Iteracinio sprendinio pavyzdys. Pateiksiu iteracinio metodo, kuriuo randamas vektorius $\mathbf{r}$, kai vieno veikėjo $\Sigma_{j=1}^{m} x_{ji} < 1$, pavyzdį. Jis taip pat rodo iteracinę procedūrą, padedančią surasti vektorių $\mathbf{r}$ tada, kai visiems i galioja lygtis $\Sigma_{j=1}^{m} x_{ji} = 1$, kadangi šiuo atveju vykdoma tik dalis aprašomų žingsnių. T. y. neišplėstąją procedūrą sudaro tik 1-asis, 4-asis ir 5-asis išplėstosios procedūros žingsniai.

$$\mathbf{Z} = \begin{matrix} \\ \\ \\ \\ \end{matrix} \begin{matrix} \begin{bmatrix} 0{,}25 & 0{,}125 & 0{,}25 \\ 0{,}25 & 0{,}5 & 0{,}5 \\ 0{,}20 & 0{,}375 & 0{,}25 \end{bmatrix} \\ 0{,}70 \quad 1{,}0 \quad 1{,}0 \end{matrix} \begin{matrix} \text{Pirma eilutė} \\ \text{Antra eilutė} \\ \text{Trečia eilutė} \\ \text{Stulpelių sumos} \end{matrix}$$

Žingsniai:
1. $\mathbf{r}_0$ = (0,2396, 0,3958, 0,2896, 0,075).
2. Ketvirtoji papildytos matricos **Z** eilutė yra (0,30, 0, 0).
3. Ketvirtasis papildytos matricos **Z** stulpelis yra vektorius $\mathbf{r}_0$ (pirmasis žingsnis).
4. $\mathbf{r}_1$ = (0,2068, 0,4276, 0,2937, 0,0719).
5. Palyginame $\mathbf{r}_1$ su $\mathbf{r}_0$. Kadangi $|r_i^{(1)} - r_i^{(0)}| > 0{,}002$, iteracijas tęsiame.
3_1. Ketvirtasis papildytos matricos **Z** stulpelis yra vektorius $\mathbf{r}_1$ (ketvirtasis žingsnis).
4_1. $\mathbf{r}_2$ = (0,1934, 0,4431, 0,2963, 0,0672).
5_1. Palyginame $\mathbf{r}_2$ su $\mathbf{r}_1$. Kadangi $|r_i^{(2)} - r_i^{(1)}| > 0{,}002$, iteracijas tęsiame.
3_2. Ketvirtasis papildytos matricos **Z** stulpelis yra vektorius $\mathbf{r}_2$ (4_1 žingsnis).
4_2. $\mathbf{r}_3$ = (0,1908, 0,4478, 0,2988, 0,0625).
5_2. Palyginame $\mathbf{r}_3$ su $\mathbf{r}_2$. Kadangi $|r_i^{(3)} - r_i^{(2)}| > 0{,}002$, iteracijas tęsiame.
3_3. Ketvirtasis papildytos matricos **Z** stulpelis yra vektorius $\mathbf{r}_3$ (4_2 žingsnis).
4_3. $\mathbf{r}_4$ = (0,1903, 0,4490, 0,2995, 0,0611).
5_3. Palyginame $\mathbf{r}_4$ su $\mathbf{r}_3$. Kadangi $|r_i^{(4)} - r_i^{(3)}| > 0{,}002$, iteracijas baigiame.

Vektorius $\mathbf{r}_4$ parodo pusiausvirą galios paskirstymą.

Iteracinio metodo modifikacija, kai ne visa kontrolė paskirstoma sistemos viduje

Jei vidaus veikėjai kontroliuoja ne tik sistemai priklausančius įvykius, t. y. jei vienam ar keliems įvykiams j galioja $\Sigma_{i=1}^{n} c_{ij} < 1$, o galia, kuria vidaus individai kontroliuoja išorės įvykius, yra tokia pati, kaip ir šių individų galia sistemoje, tokia sistema išreiškiama 25.27 lygtimi:

$$v_j = \sum_{k=1}^{m} w_{jk} v_k + v_j v_{m+1}, j = 1, \ldots, m + 1$$

Leidžiantis rasti **v** algoritmas formaliai tapatus tam, kuriuo randamas **r**. Ši iteracinė lygtis yra:

$$v_j^{(i+1)} = \sum v_{jk} v_k^{(i)} + v_j^{(i)} v_{n+1}^{(i)}$$

Iteracinio algoritmo žingsniai taip pat yra identiški tiems, pagal kuriuos apskaičiuojamas **r**, išskyrus tai, kad čia **r** yra pakeičiamas **v**, **Z** pakeičiamas **W**, o **X** su **C** bei m su n sukeičiami vietomis.

26

EMPIRINIAI TAIKYMAI

Praeitame skyriuje aprašytas modelis tinka ne tik kaip formali konstrukcija, kuria galima tirti ankstesnėse knygos dalyse aptartus teorinius klausimus, bet ir kaip kiekybinės duomenų analizės pagrindas. 26.1 paveikslas, panašiai kaip 1.2 paveikslas

susieja mikro- ir makrolygmenis bei parodo esminių modelio sampratų priklausomybę. Ir veikėjai, ir ištekliai yra mikrolygmenyje – tad i-tojo veikėjo domėjimasis j-tuoju ištekliumi (x_{ij}) ir i-tojo veikėjo galimybė kontroliuoti j-tąjį išteklių (c_{ij}) yra mikrolygmens sąvokos. Galima sakyti, kad interesai turi sisteminį atspindį, kadangi i-tojo veikėjo suinteresuotumas j-tuoju ištekliumi priklauso nuo i–tojo veikėjo suinteresuotumo visais kitais sistemos ištekliais. Kartu sisteminis atspindys egzistuoja ir išteklių kontrolei, nes j-tojo ištekliaus dalis, kurią turi i-tasis veikėjas, priklauso, kokį j-tojo ištekliaus kiekį turi kiti sistemos veikėjai. Tačiau, kaip žinome iš 25 skyriaus, modelio lygtis galima užrašyti tada, kai interesai yra duoti ištekliaus vienetui ir neribojami bendro išteklių kiekio sistemoje, taip pat išteklių kontrolė turi būti išreikšta turimais ištekliaus vienetais ir neribojama bendro to ištekliaus kiekio sistemoje. Taigi ir individų interesai, ir gebėjimas kontroliuoti išteklius iš esmės yra mikrolygmens sąvokos, vieno veikėjo ir vieno ištekliaus santykio savybės.

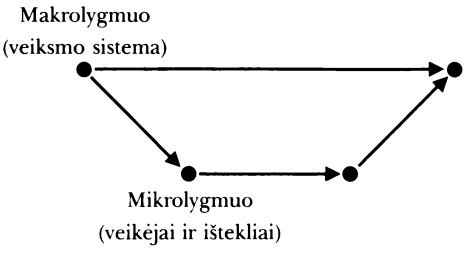

26.1 pav. Priežastinė diagrama, susiejanti mikro- ir makrolygmenis

Priešingai, j-tojo ištekliaus vertė (v_j) yra sistemos lygmens sąvoka. Tokia yra ir i-tojo veikėjo galia (r_i). Minėtosios vertė ir galia priklauso nuo interesų ir kontrolės struktūros bei prielaidų apie socialinius procesus, kuriais vyksta mainai (mainomasi tik esant pusiausvirai vertei, tai pasiekiama pakartotinai sudarant sandorius arba įsteigus atsiskaitymų centrą, be jokių sandorių kaštų). Galima manyti, kad vertė ir galia kyla iš veiksmų, padaromų tam tikros veikėjų konfigūracijos, kurių kiekvienas turi tam tikrus interesus bei nuosavybę ir maksimizuoja savo naudingumą būdami apriboti tik savo pradiniais ištekliais tokioje aplinkoje, kurioje galimi laisvi ir neribojami mainai. Suprantama, tai apibūdina tobulai konkurencinę ekonominę rinką, kurioje mainomasi visiškai daliomis, perleidžiamomis ir išorinio poveikio neturinčiomis gėrybėmis. Vėlesniuose skyriuose atsižvelgsiu į tam tikrus sudėtingumus, leisiančius modeliuoti veiksmo sistemas, kurios skiriasi nuo tokių paprastų rinkų. Kadangi dauguma socialinių mainų gana gerai atitinka tobulos konkurencijos požymius, empiriškai šį modelį galima pritaikyti ir nekeičiant griežtų 25 skyriuje aprašytos paprastos sistemos prielaidų.

Vertės apskaičiavimas, kai galioja tobulos rinkos prielaidos

Tobuloje rinkoje yra vienintelis kainų vektorius $\mathbf{v} = (v_1, \ldots, v_m)$, esant m išteklių. Jeigu, c_{ij} yra j-tojo ištekliaus kiekis, kurį turi i-tasis veikėjas, tai bendroji i-tojo veikėjo turimų išteklių vertė išreiškiama šia apibrėžimo lygtimi (25.6 lygtis):

$$r_i = \sum c_{ij} v_j$$

Ši lygtis galioja bet kokiai tobulai rinkai, nesvarbu, kokia yra sistemos veikėjų naudingumo funkcijų forma. Dar daugiau, kadangi tobuloje rinkoje sandorių metu yra

atiduodama ir gaunama ta pati vertė, tai visų veikėjų išteklių vertė mainų metu išlieka pastovi. Taigi, jei c_{ij0} yra j-tojo ištekliaus kiekis, kurį i-tasis veikėjas turi laike 0, o c_{ijt} yra kiekis, turimas laike t, tai galime užrašyti:

$$r_{i0} = \sum_j c_{ij0}v_j = \sum_j c_{ijt}v_j = r_{it} \qquad (26.1)$$

Jei nagrinėjame veiksmo sistemą su n veikėjų, tai turėsime n 26.1 lygties formos lygčių, kadangi $i = 1, \ldots, n$. Jei veikėjų skaičius n yra ne mažesnis negu išteklių skaičius m ir turime papildomų duomenų apie veikėjų turimus išteklius prieš mainus c_{ij0} ir po jų c_{ijt}, tada galime įvertinti kiekvieno sistemoje esančio ištekliaus santykinę vertę. Jei $n = m$, vadinasi, sistemoje veikėjų yra lygiai tiek, kiek ir išteklių ir, išskyrus atskirus atvejus, kai visi veikėjai arba visi ištekliai elgsis taip pat, turėsime $n - 1$ nepriklausomą lygtį ir $n - 1$ (arba $m - 1$) nepriklausomą vertę v_j. Žinoma, vertės yra santykinės ir, kaip žinome iš 25 skyriaus, apribojimas gaunamas v_j sumą prilyginus 1,0. Kad bus tik $n - 1$ nepriklausomų lygčių seka iš prielaidos, jog žinome tik pirmųjų $n - 1$ individų pradinius ir laike t turimus gėrybių rinkinius. Tada kiekvieno ištekliaus įsigijimai ir praradimai n-tajam veikėjui jau yra apibrėžti, kadangi į sistemą nepateko ir iš jos nedingo nė vienas išteklius.

Jeigu veikėjų skaičius yra lygus išteklių skaičiui, kainas galima rasti iš lygčių eliminuojant kintamuosius. To pavyzdys būtų 25 skyriuje aprašyta futbolo ir beisbolo atvirukų rinka.

Pirmasis pavyzdys: du veikėjai ir du ištekliai. Panagrinėsime 25 skyriuje aprašytą pavyzdį su atvirukais. Jeigu žinome, kad Tomas pradėjo taške (95, 4), o Johnas – (5, 96), ir po mainų Tomas buvo padėtyje (77, 46), o Johnas – (23, 54), tai pagal 26.1 lygtį galime parašyti Tomo padėtį apibūdinančią lygtį:

$$95v_1 + 4v_2 = 77v_1 + 46v_2$$

Kadangi tėra vienintelė mainymosi norma v_1/v_2, lygtį galima perrašyti taip:

$$\frac{95v_1}{v_2} - \frac{77v_1}{v_2} = 76 - 4$$

Išsireiškę v_1/v_2, gauname 7/3, t. y. 7 beisbolo atvirukai yra verti 3 futbolo atvirukams. Susitarimas, kad $v_1 + v_2 = 1{,}0$ duoda: $v_1 = 0{,}7$ ir $v_2 = 0{,}3$. Praeitame skyriuje buvo parodyta, kad taškas (77, 46) yra (suapvalinus iki sveikų atvirukų kiekių) konkurencinė sistemos pusiausvyra, kai santykinės futbolo ir beisbolo atvirukų vertės buvo 0,704 ir 0,296. Tai, ką čia padarėme, tebuvo atvirukų verčių suradimas iš pradinio paskirstymo ir konkurencinė pusiausvyros. Kartą radus atvirukų vertes, jas galima įstatyti į 26.1 lygtį ir apskaičiuoti Tomo ir Johno pradinių rinkinių vertes. Kadangi visų verčių suma yra 1,0, tai bendra Tomo atvirukų vertė yra 0,677, o Johno – 0,323, t. y. beveik perpus mažesnė negu Tomo.

Pastebėtina, kad skaičiuojant išteklių vertes **v** ir veikėjų galias **r** bei turint duomenis apie pirminę ir galutinę kontroles $\mathbf{C}_0$ ir $\mathbf{C}_t$, neprireikė priimti jokios prielaidos apie naudingumo funkcijos formą. Šiam dviejų veikėjų atvejui netgi nėra būtina naudingumo maksimizavimo prielaida (nors, kaip išaiškės vėliau, pastaroji prielaida yra būtina sistemoms su trim ar daugiau veikėjais). Tai, kad galutinis atvirukų

pasiskirstymas, pasitelkus Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijos išraišką, sutampa su konkurencine pusiausvyra – (0,8, 0,2) Tomui ir (0,5, 0,5) Johnui – čia nėra svarbu. Galima pasirinkti bet kurį paskirstymą, gautą įvykus mainams.

Šiame pavyzdyje, kaip ir bet kuriuo dviejų mainytojų ir dviejų mainomų išteklių atveju, mainymosi normą galima rasti tik stebint, ką kiekvienas mainų dalyvis turėjo atiduoti už tai, ką jis gavo. Tomas atidavė 18 futbolo atvirukų ir gavo 42 beisbolo – taigi mainymosi norma (futbolo atvirukų santykis su beisbolo) yra 18 : 42, arba 3 : 7. Verčių santykis yra atvirkščias šiam mainų santykiui, t. y. $v_1 : v_2 = 7 : 3$. Kai mainų dalyvių yra daugiau negu du, prireikia kai ko daugiau negu tik šių stebėjimų.

Vertės apskaičiavimas, kai yra du ištekliai ir daugiau negu du veikėjai

Kai veikėjų skaičius yra didesnis už išteklių skaičių, gali būti taip, kad stebėjimų duomenys rodys, jog ne visi mainai įvyko pagal tą pačią mainymosi normą. $m - 1$ skirtingi poaibiai iš $n - 1$ nepriklausomos lygties šiuo atveju duos skirtingas mainymosi normas. Kai $n > m$, būtų pagrįsta rasti tokią verčių aibę, kuri minimizuoja tam tikrą paklaidų funkciją. T. y. ši lygtis gali būti užrašyta taip:

$$r_{i0} = r_{it} + \varepsilon_i \tag{26.2}$$

Čia e_i yra skirtumas tarp i-tojo vartotojo turimų išteklių vertės prieš mainus ir po jų. Problema yra rasti tokį kainų vektorių **v**, kuris minimizuoja paklaidas.

Priimtinas šio uždavinio sprendimo būdas – pasinaudoti mažiausių kvadratų metodu.

$$\min \sum_i \varepsilon^2_i = \min \sum_i (r_{i0} - r_{it})^2 \tag{26.3}$$

Dešiniąją 26.3 lygties pusę galima išreikšti per c_{ij} ir v_j:

$$\min \sum_i (r_{i0} - r_{it})^2 = \min \sum_i \left[\sum_j (c_{ij0} - c_{ijt})v_j\right]^2$$

Patogumo dėlei galima apibrėžti, kad $c_{ij0} - c_{ijt} = d_{ij}$. Tada:

$$\min \sum_i (r_{i0} - r_{it})^2 = \min \sum_i (\sum_j d_{ij}v_j)^2$$

Dydį $r_{i0} - r_{it}$ matricine išraiška galima užrašyti kaip **Dv**, kur $\mathbf{D} = \mathbf{C}_0 - \mathbf{C}_t$. Tuomet dydis, kurį reikia minimizuoti, yra **v'D'Dv**. Dviejų $n \times m$ matavimų (kur $n > m$) vidinių matricų **D'D** sandauga yra jau pažįstama $m \times m$ matavimų kryžminės sandaugos matrica, gauta dviejų $n \times m$ matavimų (kur $n > m$) matricų sandaugą sumažinus iki $m \times m$ matavimų matricos. Tarkime, vykdant apklausą, kai n yra imties dydis, **D'D** tampa imties kryžminės sandaugos matrica, kurios eilutės ir stulpeliai parodo mainomus išteklius.

Dydį $\Sigma_i(\Sigma_j d_{ij}v_j)^2$ arba išreikštą matricine forma **v'D'Dv**, pasitelkus paprastus algebrinius skaičiavimus galima lengvai rasti ir n veikėjų ($n > 2$) bei dviejų gėrybių atveju, kadangi $v_2 = 1 - v_1$:

$$\min_{v_1} \sum_i (r_{i0} - r_{it})^2 = \min_{v_1} \sum_i (d_{i1}^2 v_1^2 + 2d_i v_1 d_{i2} v_2 + d_{i2}^2 v^2{}_2)^2$$

Minimumas randamas apskaičiavus pirmąją šios išraiškos išvestinę pagal v_1:

$$\min_{v_1} \sum_i (r_{i0} - r_{it})^2 = 0 = \sum_i [2d_{i1}^2 v_1^2 + 2d_{i1} d_{i2}(1 - v_1) - 2d_{i1} d_{i2} v_1 - 2d_{i2}^2 (1 - v_1)]^2$$

Tai išsprendę v_1 atžvilgiu, gauname:

$$v_1 = \frac{\sum_i d_{i2}^2 - \sum_i d_{i1} d_{i2}}{\sum_i d_{i1}^2 - 2\sum_i d_{i1} d_{i2} + \sum_i d_{i2}^2} \tag{26.4}$$

26.4 lygtį galima panaudoti ieškant tinkamiausios mainymosi normos, t. y. v_1/v_2, dviejų gėrybių ir bet kokio skaičiaus veikėjų rinkos atveju.

Antrasis pavyzdys: keturi veikėjai ir du ištekliai. Pavyzdį su atvirukais galima pakeisti taip, kad dviejų rūšių atvirukais tarpusavyje mainytųsi keturi veikėjai. Tarkime, mainų sistemą papildo dar du berniukai: Steve'as, turintis 100 futbolo ir 40 beisbolo atvirukų, ir Danas, turintis 60 beisbolo atvirukų. Berniukų turimi rinkiniai prieš mainus bei po jų – tada, kai visi keturi veikėjai jau sudarė visus norimus sandorius – pateikti 26.1 lentelėje. Kaip matyti iš lentelės, visų keturių berniukų atvirukų mainymosi normos yra labai skirtingos. Tomas atidavė 1,79 futbolo atvirukus už 1 beisbolo, Johnas gavo 0,81 futbolo už 1 beisbolo, Steve'as mainėsi santykiu 1 : 1, o Danas gavo 3 futbolo už 1 beisbolo. Šie skirtumai gali būti laikomi nukrypimais nuo tobulai konkurencinės rinkos, kurioje kiekviena gėrybė teturi vieną kainą. Minėti nuokrypiai gali atsirasti dėl psichologinių priežasčių, t. y. jeigu vieni veikėjai (Tomas, Johnas ir Steve'as), pritrūkę racionalumo, sutinka su kitiems (Danui) palankesne mainymosi norma. Nuokrypiai taip pat gali kilti ir dėl vienos iš dviejų socialinių priežasčių: Dano santykiai gali būti labai geri su kitais mainų dalyviais, todėl jis palengvino savo mainus bei efektyviai padidina savo galią sistemoje; arba, Tomas su Steve'u gali suteikti ypač palankias mainų sąlygas Danui dėl to, kad šis mainus pradeda turėdamas mažiau gėrybių.

Nepaisant skirtingų mainymosi normų, kurios rodo, kad šie duomenys netenkina 26.1 lygtimi leidžiančių naudotis tobulos rinkos prielaidų, 26.2 lygtis gali būti panaudota, turint galvoje nuokrypius nuo tobulos rinkos. Šiuo atveju pagal

26.1 lentelė. Keturių mainų dalyvių turimi futbolo ir beisbolo atvirukai prieš mainus ir po jų

	Prieš mainus		Po mainų		Gavo ar neteko	
	Futbolo	beisbolo	futbolo	beisbolo	futbolo	beisbolo
Tomas	95	4	70	18	– 25	14
Johnas	5	96	44	48	39	– 48
Steve'as	100	40	56	84	– 44	44
Danas	0	60	30	50	30	– 10

26.4 lygtį galima apskaičiuoti vertę v_1, kuri minimizuoja r_{it} nuokrypių nuo r_{i0} kvadratų sumas. Iš 26.4 lygties gaunama, kad $v_1 = 0{,}488$. Tai žinant, iš 25.6 lygties, apibrėžiančios r_i, galima rasti išteklių, kuriuos kiekvienas berniukas turėjo prieš ir po mainų, vertes. Jos pateiktos 26.2 lentelėje. Kaip matyti, mainų metu Danas pagerino savo santykinę poziciją Tomo ir Johno, mainiusių atvirukus jiems nepalankiais santykiais, sąskaita (suprantama, visi berniukai perėjo į aukštesnįjį pasitenkinimo lygmenį, nes galioja savanoriškų mainų prielaida).

26.2 lentelė. Keturių veikėjų galia (turimų išteklių vertė) prieš mainus ir po jų

Veikėjas	Prieš mainus	Po mainų
Tomas	0,24	0,22
Johnas	0,26	0,23
Steve'as	0,35	0,35
Danas	0,15	0,20

Ir šis, ir praeitas pavyzdys yra pagrįsti hipotetiniais duomenimis ir nepaaiškina, kaip modelį būtų galima priartinti prie tikrovės. Kitame pavyzdyje parodysiu, kaip analizei galima panaudoti tikrovės duomenis.

Trečiasis pavyzdys: mainai tarp mokytojo ir mokinių. Tokioje socialinėje sistemoje kaip mokykla svarbiausias procesas yra mainai tarp mokytojo ir mokinių. Paprasčiausiu atveju šį procesą galima apibūdinti kaip mokinių pastangų ir dėstytojų jiems rašomų pažymių mainus. Šioje mainų sistemoje galimi du vaidmenys: mokytojo arba mokinio, tarp kurių ir vyksta visi mainai. Žinoma, dar egzistuoja ir kitokie socialiniai mainai, pavyzdžiui – tarp pačių mokinių. Tačiau pradiniame analizės etape į pastarąją mainų rūšį nekreipsiu dėmesio ir nagrinėsiu tik tuos mainus, kurie vyksta tik tarp minėtų dviejų tipų veikėjų.

Prieš aprašant sistemos veikimą, naudinga apibrėžti sistemą sudarančių veikėjų vaidmenis ir taip nurodyti mainų, kuriuos tirsiu, rūšis. Mokinio ir mokytojo, o ne, pavyzdžiui, berniukų ir mergaičių, vaidmenų pasirinkimas šiai analizei rodo, kad vieninteliai mūsų tiriami mainai bus santykiai tarp mokinių kaip mokinių ir mokytojų kaip mokytojų. Į visus klasėje pasitaikančius berniukų ir mergaičių santykius, apskritai – į visus kitus santykius (mainus), nekreipsiu dėmesio. Tikslus vaidmenų apibrėžimas yra naudingas ne tik todėl, kad iš to aiškėja, kokios rūšies analizę reiks atlikti – tai kartu padeda suplanuoti duomenų rinkimą. Reikšmingų analizės požiūriu vaidmenų apibrėžimas rodo, kad duomenys turi būti renkami apie mainus (arba santykius) būtent tarp šių vaidmenų atlikėjų.

Laikysime, kad prieš įvykstant mainams, mokytojas kontroliuoja pažymius, o mokiniai kontroliuoja savo laiko panaudojimą. Mokiniai yra suinteresuoti gaunamais pažymiais, tačiau jie taip pat yra suinteresuoti ir laiku, pastarąjį galima panaudoti ir kitiems dalykams. Mokytojas taip pat suinteresuotas mokinių pažymiais, tačiau ne ta prasme kaip jo mokiniai, bet todėl, kad egzistuoja tam tikrą rašomų pažymių vidurkį ribojanti taisyklė, kuria siekiama nenuvertinti gerų pažymių. (Tolesnėje analizėje aš įvesiu šią taisyklę nusakančią prielaidą.)

26.3 lentelėje pateikti duomenys apie vienoje Amerikos vidurinėje mokykloje besimokančius moksleivius (2-oji mokykla 6.1 lentelėje) 1980-ųjų metų pavasarį. Greta kitų duomenų lentelėje yra pateiktas mokinių pažymių, gautų per praeitą vertinimo periodą, vidurkis, o taip pat laiko, kurį jie vidutiniškai praleidžia ruošdami namų darbus, apimtis. Galima laikyti, kad mainai įvyksta tuomet, kai mokiniai

26.3 lentelė. Dvidešimties vienos Amerikos vidurinės mokyklos moksleivių duomenys 1980-ųjų metų pavasarį

Moksleivis	Valandos, skirtos namų darbams (per sav.)	Vidutinis pažymys	Testo rezultatai	Praleistos dienos	Mokytojo interesas
1	5	6	46,3	0	2
2	1	2	38,2	20	3
3	8	4	45,6	10	2
4	5	4	42,0	4	3
5	13	8	72,9	0	1
6	8	6	52,9	4	1
7	1	3	36,6	0	2
8	1	5	39,8	10	1
9	3	4	35,0	25	2
10	8	5	43,0	0	2
11	0	5	66,0	4	3
12	8	6	57,1	0	2
13	5	5	52,8	0	2
14	1	4	37,3	10	2
15	5	4	44,8	4	3
16	8	7	49,3	2	1
17	8	6	50,5	4	3
18	1	7	59,4	4	2
19	1	5	49,0	10	2
20	13	7	49,0	0	2

Šaltinis: duomenys paimti iš 1980-ųjų metų studijos apie dešimtų–dvyliktų klasių moksleivius 1015-oje Amerikos mokyklų. Šią Nacionalinio mokslo statistikos centro atlikta studiją, pavadintą *Gimnazija bei vėliau* (*High School and Beyond*), aprašė Colemanas, Hofferis ir Kilgore'as (1982 m).

savo laisvalaikį panaudoja namų darbams ruošti. Kadangi informacijos apie mokinių laisvalaikio apimtį lentelėje nėra, priimsime prielaidą, kad laisvalaikiui mokiniai turi 25 valandas per savaitę. Taip pat laikysime, kad mokytojai negali rašyti pažymių, vidutiniškai aukštesnių už B, kurį 26.3 lentelės pažymių stulpelyje atitinka skaičius 6.

Mokinio gautas pažymys gali būti prilygintas galimybei kontroliuoti šį pažymį pasibaigus mainams. O laikas, praleistas ruošiant namų darbus, kuris sudaro tam tikrą mokinio bendros laisvalaikio apimties dalį, gali būti laikomas mokytojo įgyta galimybe kontroliuoti šią mokinio laiko dalį. Tad šių dvidešimties moksleivių namų darbams sugaištas laikas ir jų gauti pažymiai duoda reikšmes c_{ijt}, t. y. matricą $\mathbf{C}_t$. Taip, apibrėžę mainų sistemą kaip namų darbams sugaišto laiko mainus į pažymius, mes turime pakankamai informacijos matricai $\mathbf{C}_0$ (apibūdinančiai kontrolės pasiskirstymą prieš mainus) ir matricai $\mathbf{C}_t$ rasti. Matricos $\mathbf{C}_0$ ir $\mathbf{C}_t$ randamos keliais paprastais skaičiavimais.

Kiekvienas moksleivis pradeda su 25 laisvalaikio valandomis, o tai sudaro 1/20 viso sistemos laiko dalį. Mokytojas pradeda su visais įmanomais pažymiais. Taigi 21 × 2

eilės matrica $\mathbf{C}_0$ pirmose dvidešimtyje pirmojo stulpelio eilučių turi skaičių 1/20, o paskutinėje eilutėje turi 0, pirmose dvidešimtyje antrojo stulpelio eilučių turi 0, o paskutinėje to stulpelio eilutėje turi skaičių 1.

Mainams pasibaigus, kiekvienas moksleivis bus atidavęs tam tikrą savo turėtų 25 laisvalaikio valandų dalį. Pirmajam 26.3 lentelės mokiniui ši dalis yra lygi 5/25, arba 0,20. Taigi šis moksleivis sau pasilieka 0,8 dalį viso laiko, turėto pradiniu momentu. Todėl pirmojo matricos $\mathbf{C}_t$ stulpelio pirmojoje eilutėje bus 0,8 nuo 1/20, arba skaičius 0,04. Dvidešimt pirmoji eilutė dėl šių mainų padidėjo 0,01. Po to, kai apskaičiuojamas pačių mokinių nuožiūrai paliktas laikas ir šie kiekiai sudedami, galima apskaičiuoti bendrą mokytojui atitekusį laiką – jis yra randamas gautą sumą atėmus iš 1,0. Šiuo atveju, pasibaigus mainams, mokytojas kontroliuos 0,206 mokinių laiko.

Antrajame matricos stulpelyje surašyti skaičiai rodo, kokią dalį sudaro mokinio gautas pažymys, palyginus jį su didžiausia įmanoma pažymių suma. Kadangi ši suma yra 20 × 6, tai pirmojoje matricos eilutėje rašome 6/(20 × 6), arba 0,05. Dvidešimt pirmosios eilutės įrašas yra didžiausios įmanomos pažymių sumos ir visų parašytų pažymių sumos skirtumas, padalytas iš didžiausios įmanomos pažymių sumos. Skaičiavimai pagal 26.3 lentelės duomenis duoda skaičių 0,142.

26.4 lygtimi iš šių duomenų galima apskaičiuoti vektorių **v**, santykinę studentų laiko ir pažymių šios klasės socialinėje sistemoje reikšmę. Pirmiausia randama kryžminė sandauga **D'D**. Gausime simetrišką 2 × 2 eilės matricą, kurios elementai yra:

$$\sum_i d_{i1}^2 = 0{,}0458 \qquad \sum_i d_{i1}d_{i2} = -0{,}1867 \qquad \sum_i d_{i2}^2 = 0{,}7759$$

Panaudojus 26.4 lygtį, matyti, kad moksleivių laiko ir pažymių verčių santykis yra 0,805 : 0,195. Šis santykis šiek tiek skiriasi nuo bendros mokinių gautų pažymių, palyginus jų sumą su didžiausia įmanoma, dalies ir mokytojui atitekusios moksleivių laisvalaikio dalies santykio. (Šis nežymus skirtumas atsiranda, nes 26.4 lygtis minimizuoja nuokrypių kvadratų sumas, o ne absoliučius nuokrypių dydžius).

Kadangi šiame pavyzdyje aš priėmiau prielaidas apie bendrą laisvalaikio kiekį ir bendrą pažymį, atlikta analizė neduoda įdomių empirinių rezultatų (nebent jeigu atliktume tarpmokyklinį palyginimą). Jeigu minėtoms dviem charakteristikoms būtume turėję stebėjimų duomenis, tai būtume galėję gauti reikšmingus rezultatus.

Verčių vektorius yra tik pirmasis bandymo teoriją taikyti praktikoje rezultatas. Antrasis yra laipsnio, parodančio, kiek taikoma teorija atitinka turimus duomenis, matavimas. Tobulai konkurencinėje mainų sistemoje visi sandoriai vyksta ekvivalenčių mainų pagrindu. Tai reiškia, kad galioja 26.1 lygtis. Bet šitai taip pat reikštų, kad visi namų darbų ruošimui vienodai laiko sugaišę studentai, turėtų gauti ir vienodus pažymius. Tačiau, kaip matyti iš 26.3 lentelės, taip nėra. Taigi teorija atitinka turimus duomenis tik su tam tikra paklaida. Paklaidų kvadratų suma lygi $\Sigma_t \varepsilon_1^2 = 0{,}000555$. Jeigu pažymių išsibarstymas būtų toks, koks yra 26.3 lentelėje, nepriklausomai nuo namų darbų – paklaida būtų 0,0019. Tikroji sistemos paklaida sudaro 29 proc. tos paklaidos, kuri būtų, jei pažymiai nepriklausytų nuo namų darbų.

Tai, kad kai kurie, nors ir nedarę daugiau namų darbų, moksleiviai gavo geresnius pažymius už kitus, reiškia: nors mokinių galios iš pradžių yra lygios, laikotarpiu t jų galios (surandamos pagal 26.1 lygtį) jau yra skirtingos. Kaip matyti iš 6.3 lentelės (analizuojant pažymius, namų darbus ir lankomumą), didžiausią galią sistemoje turi ne tie moksleiviai, kurių pažymiai geriausi (5-tas, 16-tas, 18-tas ir 20-tas).

Galia didėja, kai, palyginti mažai laiko sugaišus namų darbams, gaunami pakankamai geri pažymiai (taip daro 8-tas, 11-tas, 18-tas ir 19-tas) moksleiviai. Šios išvados atitinka tai, kas paprastai pastebima mokyklose. „Kalikai" nėra populiarūs, net jeigu jie ir gauna geriausius pažymius (žr., pavyzdžiui, Coleman, 1961).

Vertės apskaičiavimas, kai yra daugiau negu du ištekliai

Jeigu yra daugiau negu du ištekliai, tai, minimizuodami skirtumų tarp išteklių laike 0 ir išteklių laike t kvadratų sumą, kai $\Sigma_j v_j = 1{,}0$, galime naudoti Lagrange'o daugiklių metodą. Lagrange'o funkcija yra:

$$L = \sum_j (r_{i0} - r_{it})^2 + \lambda(1 - \sum_j v_j) \tag{26.5}$$

Minimumą galima rasti apskaičiavus dalines funkcijos L išvestines kiekvieno v_j ir λ atžvilgiu, prilyginus jas nuliams ir išsprendus gautąsias $m + 1$ lygtis, kurių pavidalas yra toks:

$$\sum_{k=1}^{m} \sum_{i=1}^{n} d_{ij} d_{ik} v_k - \lambda = 0, \quad j = 1, \ldots, m \tag{26.6}$$

$$\sum_k v_k - 1 = 0$$

Pirmosiose m lygčių Lagrange'o daugiklis λ gali būti panaikintas iš kiekvienos lygties atėmus m-tąją. Gausime tokį m lygčių rinkinį:

$$\sum_{k=1}^{m} \sum_{i=1}^{n} (d_{ij} d_{ik} - d_{im} d_{ik}) v_k = 0, \qquad j = 1, \ldots, m-1 \tag{26.7}$$

$$\sum_{k=1}^{m} v_k - 1 = 0$$

Iš šių lygčių galima gauti v_k.

Pasitelkus matricinę išraišką, tegul sandaugos matrica bus:

$$\mathbf{F} = \mathbf{D'D} \quad (m \times m)$$
$$= \|f_{jk}\|,$$

kur **D** žinoma iš anksčiau. Įvesime:

$$\mathbf{G} = \|g_{jk}\| \quad (m \times m),$$

kur

$$g_{jk} = \begin{cases} f_{jk} - f_{mk}, & \text{kai } j = 1, \ldots, m-1, k = 1, \ldots, m \\ 1, & \text{kai } j = m, k = 1, \ldots, m \end{cases}$$

Jeigu g_{jk} išreikšime kaip priklausomą nuo kontrolės, c_{ij0} – laiku 0, o c_{ijt} – laiku t, gausime:

$$g_{jk} = \sum_i [(s_{ijo} - c_{ijt})(c_{ik0} - c_{ikt}) - (c_{im0} - c_{imt})(c_{ik0} - c_{ikt})]$$

$$j = 1, ..., m - 1, k = 1, ..., m$$

Apibrėšime:

$$\mathbf{y} = \|y_k\|,$$

kur

$$y_k = \begin{cases} 0, & \text{kai } k = 1, ..., m - 1 \\ 1, & \text{kai } k = m \end{cases}$$

Tada 26.7 lygtį galima parašyti taip:

$$\mathbf{Gv} = \mathbf{y} \tag{26.8}$$

Ši lygtis išsprendžiama abi jos puses padauginus iš $\mathbf{G}^{-1}$. Gauname:

$$\mathbf{v} = \mathbf{G}^{-1}\mathbf{y} \tag{26.9}$$

Taigi kainų vektorių **v** galima apskaičiuoti iš pradžių sudarius kryžminės sandaugos matricą **F**, iš **F** padarius **G**, o tada radus matricos **G** atvirkštinę. Kadangi $\mathbf{y}' = (0, ..., 0, 1)$, tai kainų vektorius **v** yra m-tasis matricos $\mathbf{G}^{-1}$ stulpelis.

Ketvirtasis pavyzdys: mainai tarp mokytojo ir mokinių, kai yra daugiau negu du ištekliai. Praeito pavyzdžio analizę galima išplėsti tarus, kad mokytojas ir mokiniai į savo mainų sistemą įtraukia papildomus išteklius. 26.3 lentelė dar rodo moksleivių praleistas pamokas ir mokytojo suinteresuotumą (kaip tai suvokia mokiniai). Sakykime, kad moksleiviai pradeda mainus visiškai kontroliuodami laiką, kurį jie praleis mokykloje. Praleidinėdami pamokas jie išsaugo to laiko kontrolę, tačiau atiduoda ją mokytojui ateidami į mokyklą. Taigi dažnai mokyklos nelankantis moksleivis pats kontroliuoja didžiąją dalį savo laiko, tuo tarpu nuolat lankantis pamokas atiduoda savo laiką mokytojui. Panašiai galima įsivaizduoti ir mokytoją, kuris pradeda mainus visiškai kontroliuodamas savo suinteresuotumą mokiniais. Tiek, kiek mokytojas parodo savo suinteresuotumą mokiniu, tiek potencialaus intereso jis jam atiduoda.

Tarkime, kad kiekvienas mokinys mokykloje daugiausia gali praleisti 30 dienų, o didžiausias potencialų mokytojo suinteresuotumą mokiniu 26.3 lentelėje apibūdina skaičius 3. Taigi didžiausias galimas visų mokinių pamokose leidžiamas laikas yra $20 \times 30 = 600$, o didžiausias bendras intereso dydis yra $20 \times 3 = 60$.

Įtraukus šiuos du išteklius į analizę (26.9 lygtimi apskaičiavus **v**), sistemos išteklių vertės labai pasikeičia:

Išteklius	Vertė
Moksleivio laisvalaikis	0,347
Moksleivio laikas mokykloje	0,285
Pažymiai	0,303
Mokytojo interesas	0,065

Šios verčių reikšmės rodo, kad į analizę įtraukus mokykloje praleistą laiką ir mokytojo suinteresuotumą mokiniais, pažymių vertė smarkiai padidėja, praleisto pamokose laiko vertė tampa labai didelė, o namų darbų vertė labai sumažėja. Tai reiškia, kad, norint gauti gerus pažymius, pamokų lankymas yra toks pat svarbus, kaip ir namų darbų ruošimas. Taigi moksleiviams, praleidžiantiems daug pamokų, mokytojai nelinkę rašyti gerų pažymių lygiai taip pat, o gal net labiau negu neruošiantiems namų darbų. (Žinoma, tai nėra visiškai išsami analizė, nes ji neatsižvelgia į mokinių testų rezultatus, kurie paprastai būna svarbiausias į pažymį mainomas išteklius.)

Žinoma, įvairiose mokyklose mainymosi normos skirtingos. Kitos mokyklos dvidešimties moksleivių (taip pat iš *High School and Beyond*; 1-oji mokykla 6.1 lentelėje) išteklių vertė buvo tokia:

Išteklius	Vertė
Moksleivio laisvalaikis	0,422
Moksleivio laikas mokykloje	0,225
Pažymiai	0,319
Mokytojo interesas	0,033

Šioje mokykloje pažymiai buvo rašomi labiau atsižvelgiant į namų darbų ruošimą negu į dalyvavimą pamokose. Abiejose mokyklose mokytojo suinteresuotumas beveik neturėjo įtakos mainams.

Šiame pavyzdyje santykinės laisvalaikio, laiko praleisto pamokose, pažymių ir mokytojo intereso vertės yra labai jautrios net mažiausiems duomenų pokyčiams, kadangi skirtingų moksleivių turimi ištekliai labai panašūs. Šis jautrumas išnyktų diferencijuotoje mainų sistemoje – tokioje, kurioje mainai vyktų ir tarp pačių moksleivių kaip bendraamžių.

Laisvai parenkami nuliniai išteklių taškai

Iki šiol nagrinėtas modelis buvo grindžiamas prielaida, kad kiekvienam ištekliui nulinis taškas yra gerai apibrėžtas. Žinoma, taip būna ne visada. Pavyzdyje apie mokytojo ir mokinių mainus, pažymių, mokytojo dėmesio ir netgi laisvalaikio bei pamokose praleisto laiko nuliniai taškai nėra gerai apibrėžti. Dėl šios priežasties naudinga įsivesti laisvai parenkamus nulinius taškus. Tarkime, ryšys tarp tikro j-tojo ištekliaus kiekio ir kiekio, gauto atlikus matavimus, yra toks:

$$c'_{ij} = c_{ij} + c_{\cdot j} \tag{26.10}$$

kur c'_{ij} – tikrasis j-tosios ištekliaus kiekis, kurį turi i-tasis veikėjas,
c_{ij} – išmatuotas j-tojo ištekliaus kiekis, kurį turi i-tasis veikėjas,
$c_{\cdot j}$ – tikrojo ir išmatuoto kiekių skirtumas.

Tada pagrindinę (26.2) lygtį, teigiančią, kad veikėjo turimų išteklių vertė prieš mainus yra lygi jo turimų išteklių vertei mainams pasibaigus, galime išreikšti tikraisiais kiekiais:

$$\sum_{j=1}^{m} c'_{ij0} v_j = \sum_{j=1}^{m} c'_{ijt} v_j + \varepsilon_i \tag{26.11}$$

Tapačią lygtį gausime užrašę ir išmatuotais kiekiais:

$$\sum_{j=1}^{m} c_{ij0} v_j + \sum_{j \in S_{i0}} c_{.j} v_j = \sum_{j=1}^{m} c_{ijt} v_j + \sum_{j \in S_{it}} c_{.j} v_j + \varepsilon_i \tag{26.12}$$

kur S_{i0} yra išteklių rinkinys, kurį i-tasis veikėjas turi prieš mainus, o S_{i0} – išteklių rinkinys, kurį i-tasis veikėjas turi po mainų. Jei visi analizuojamos veikėjų aibės i-tieji ir k-tieji nariai turi tuos pačius išteklių rinkinius $S_{i0} = S_{k0} = S_0$ ir $S_{it} = S_{kt} = S_t$, tada 26.12 lygtį galima perrašyti taip:

$$\sum_{j=1}^{m} c_{ij0} v_j + \sum_{j \in S_{i0}} c_{.j} v_j - \sum_{j \in S_t} c_{.j} v_j = \sum_{j=1}^{m} c_{ijt} v_j + \varepsilon_i \tag{26.13}$$

Dydis $\Sigma_{j \in S_0} c_{.j} v_j - \Sigma_{j \in S_t} c_{.j} v_j$ yra pastovus visiems tiriamiems individams ir gali būti laikomas papildomu ištekliumi su numeriu $m + 1$, kuris yra pastovus visiems veikėjams. Kiekvieno veikėjo turimas šios ištekliaus kiekis yra $1/n$, o nežinoma vertė – v_{m+1}.

Tada 26.11 lygtį galime perrašyti panaudojant stebimus kiekius ir konstantą:

$$\sum_{j=1}^{m} c_{ij0} v_j + \left(\frac{1}{n}\right) v_{m+1} = \sum_{j=1}^{m} c_{ijt} v_j + \varepsilon_i$$

arba:

$$\sum_{j=1}^{m+1} d_{ij} v_j = \varepsilon_i \tag{26.14}$$

Čia, kaip ir prieš tai, $d_{ij} = c_{ij0} - c_{ijt}$, kiekvienam $j = 1, \ldots, m$, o $d_{i,m+1} = 1/n$. Apribojimas, kad visų sistemos dydžių verčių suma lygi 1,0, galioja visiems m ištekliams, išskyrus konstantą.

Paklaidų kvadratų sumą 26.14 lygtyje galima minimizuoti tokiu pat būdu, kaip ir anksčiau – įvedus Lagrange'o funkciją, kuri įtrauktų ir konstantą. Lagrange'o funkcija yra tokia, kokia parodyta 26.5 lygtyje, kur pagal j sumuojami tik m ištekliai neįtraukiant konstantos. Apskaičiavus dalines Lagrange'o funkcijos išvestines nuo visų v_j (jų bus $m + 1$) ir l bei prilyginus jas nuliams, vietoj 26.6 lygties turėsime:

$$\sum_{k=1}^{m+1} \sum_{i=1}^{n} d_{ij} d_{ik} v_k - \lambda = 0, \quad j = 1, \ldots, m \tag{26.15}$$

$$\sum_{k=1}^{m+1} \sum_{i=1}^{n} \frac{1}{n} d_{ik} v_k = 0$$

$$\sum_{k=1}^{m} v_k - 1 = 0$$

Iš pirmųjų $m - 1$ lygčių Lagrange'o daugiklį l pašalinsime iš kiekvienos lygties atėmę m-tąją. Gausime:

$$\sum_{k=1}^{m+1} \sum_{i=1}^{n} (d_{ij} d_{ik} - d_{im} d_{ik}) v_k = 0, \quad j = 1, \ldots, m - 1 \tag{26.16}$$

$$\sum_{k=1}^{m+1} \sum_{i=1}^{n} \frac{1}{n} d_{ik} v_k = 0$$

$$\sum_{k=1}^{m} v_k - 1 = 0$$

Šias lygtis išspręsime sandaugos matricą **F** apibrėžę lygiai taip pat, kaip ir tuo atveju, kai konstantos nebuvo:

$$\mathbf{F} = \mathbf{D}'\mathbf{D} \quad [(m + 1) \times (m + 1)]$$

Matrica **G** yra sudaryta iš elementų g_{jk}, apibrėžiamų taip:

$$\begin{aligned} g_{jk} &= f_{jk} - f_{km}, \quad j = 1, \ldots, m - 1, k = 1, \ldots, m + 1 \\ g_{mk} &= f_{m+1,k}, \quad k = 1, \ldots, m + 1 \\ g_{m+1}, &\quad k = 1, \quad k = 1, \ldots, m \\ g_{m+1,m+1} &= 0 \end{aligned} \tag{26.17}$$

Tegul vektorius **y** yra apibrėžiamas taip pat kaip anksčiau, tačiau šįkart $y_k = 0$, kiekvienam $k = 1, \ldots, m$ ir $y_k = 1$, kiekvienam $k = m + 1$. Tada 26.16 lygtį galima perrašyti kaip 26.8 lygtį, o šią išsprendus vektoriaus **v** atžvilgiu, kaip tai darėme ir anksčiau, gautume 26.9 lygtį.

Penktasis pavyzdys: darbo rinkos analizė. Sociologų atliekami empiriniai kiekybiniai socialinio visuomenės stratifikacijos tyrimai paprastai įgauna vieną iš dviejų pavidalų: arba tiriami statuso pasiekimai, arba analizuojamos profesinį mobilumą apibūdinančių duomenų lentelės. Pirmasis iš šių dviejų būdų profesinio prestižo įgijimą tiria panašiai, kaip tiriami požiūrių pasikeitimai: individo profesinis prestižas laikomas priklausomu tiesinės regresinės analizės kintamuoju, o nepriklausomi kintamieji yra paties individo savybės arba kai kurie jo biografijos faktai. Atliekant antrojo tipo tyrimą, pasitelkiamas arba Markovo procesas, kuris remiasi prielaida, kad bet kokios kilmės individas turi tam tikrą tikimybę įgyti bet kurią profesiją, arba tiesinė-logaritminė analizė, nagrinėjanti nukrypimų nuo atraminių prielaidų (pavyzdžiui, profesijos paveldimumo negalimumo arba – atvirkščiai – visiško paveldimumo) apie profesinį mobilumą dėsningumus.

Tačiau abu šie analizės būdai neatsižvelgia į tai, kad profesijos pasirinkimui įtakos turi daugelis veiksnių: darbuotojo teikiama santykinė pirmenybė tam tikram darbui, kitų darbuotojų teikiamos santykinės pirmenybės tam darbui, darbdavio, kontroliuojančio šią darbo vietą, teikiama pirmenybė tam tikram darbuotojui, kitų darbdavių teikiamos pirmenybės šiam ir kitiems darbuotojams ir galiausiai santykinė darbuotojų ir darbdavių galia rinkoje, priklausanti nuo darbuotojų ir darbų skaičiaus joje. Profesijų pasirinkimas yra procesas, kurio metu darbuotojai suranda sau darbus konkurencinės rinkos sąlygomis.

Šį struktūrinį profesinio mobilumo aspektą pripažino daugelis tyrinėtojų, tačiau kol kas niekas nepasiūlė nė vieno modelio, kurį būtų galima pritaikyti empiriniams tyrimams.[1] Tiesą sakant, White'as (1970) apvertė Markovo procesu grindžiamą po-

[1] Panašios struktūros problemą nagrinėjo Sattingeris (1984). Pradėjęs nuo klausimo, kaip optimaliai priskirti darbininkus mašinoms, jis parodė, kad turint duomenis apie *i*-tojo darbininko produktyvumą dirbant *j*-taja mašina, galima gauti ne tik optimalų darbininkų priskyrimą mašinoms, optimalius atlygius bei mašinų nuomos įkainius, bet taip pat ir kiekvienos mašinos pajėgumo (jų „savybių") rinkinius.

žiūrį. Užuot laikęs, kad kiekvienas duotos kilmės individas turi tam tikrą tikimybę gauti bet kurį darbą, jis teigė, kad kiekvieną laisvą darbo vietą (nusakomą kintamaisiais, apibūdinančiais prieš tai ją užėmusį individą) su tam tikra tikimybe gali užimti tam tikrus bruožus turintis individas. Šis požiūris profesijų pasiskirstymą bei darbdavių taikomą atrankos procesą laiko duotais dydžiais, tačiau nekreipia dėmesio į tuos darbus užimsiančių darbuotojų savybių bei jų teikiamų darbams pirmenybių įvairovę. Boudonas (1974) profesinį mobilumą jau interpretavo kaip rinkoje vykstančių procesų rezultatą, tačiau ir jis nesukūrė jokio šią sampratą išvystančio analitinio metodo.

Jeigu į profesinį pasirinkimą pažvelgtume kaip į dvipusę rinką, šią rinką galėtume laikyti mainų sistema, kurioje darbuotojai savo turimą laiką išmaino į darbą. Kiekvienas darbuotojas turi tam tikrų savybių, kurios yra jo darbo paieškos ištekliai, o kiekvienas darbas turi tam tikrų privalumų, traukiančių darbininkus. Tačiau tokia rinka struktūriškai skiriasi nuo jau aprašytų mainų tarp mokytojo ir mokinių. Namų darbus mainant į pažymius, kiekvienas moksleivis savo nuožiūroje turi tam tikrą kiekį laiko, o mokytojas turi tam tikrą pažymių sumą. Kaina, arba vertė, tarnauja kaip priemonė, padedanti suderinti mainomų išteklių pasiūlą su jų paklausa rinkoje. Darbo rinkoje kiekvienas dalyvis maino viską, ką jis turi, į viską, ką kitas turi (priimame prielaidą, kad darbdaviai nemėgina pritaikyti siūlomą algą arba darbo sąlygas konkrečiam darbuotojui, t. y. darbo charakteristikos laikomos esančios fiksuotos).

Šioje sistemoje vertė vaidina kitokį vaidmenį. Galiojant prielaidai, kad kiekvienų mainų metu keičiamasi ekvivalenčiomis vertėmis, darbuotojo vertė yra suprantama kaip darbo vietos, kurią tas darbuotojas gali gauti, vertė, o darbo vietos vertė – kaip darbuotojo, kurį ši darbo vieta gali pritraukti, vertė. T. y. darbuotojų ir darbo vietų vertės apibrėžiamos viena kitos atžvilgiu.

Šio modelio pritaikymą darbo rinkos analizei iliustruosiu duomenimis, paimtais iš *General Social Survey, 1986* (Davis ir Smith, 1986). Turime reprezentatyvią 923 JAV darbuotojų imtį ir duomenis apie jų asmenines bei jų dirbamo darbo savybes. Analizėje naudosiu dvi darbo charakteristikas (darbo prestižą, išmatuotą Duncano indeksu, ir atlyginimo logaritmą) ir dvi darbuotojų savybes (išsilavinimą ir patirtį). Naudosiu modelį, leidžiantį atsirasti konstantai.

26.4 lentelėje pateikti analizės rezultatai, išreikšti vertėmis, normalizuotomis iki sumos, lygios 1,0, plius konstanta. Tyrimas rodo, kad siekiant pritraukti darbuotojus, atlyginimo už darbą dydis yra daug patrauklesnis veiksnys nei profesinis presti-

26.4 lentelė. Darbuotojo ir darbo išteklių vertės analizuojant darbo rinką

Šaltinis	Vertė
Darbuotojo išsilavinimas	0,23
Darbuotojo patirtis	0,05
Darbuotojas, turintis 0 metų išsilavinimą ir patirtį (v_{m+l})	0,43
Atlyginimas už darbą	0,66
Profesinis darbo prestižas	0,05

Šaltinis: vertės apskaičiuotos iš: *General Social Survey* (Davis ir Smith, 1986).

žas. Taip pat matyti, kad vertingiausia darbuotojo savybė yra tiesiog tai, kad jis yra samdomas darbuotojas – netgi neatsižvelgiant į kitas jo savybes (išteklius). Tai rodo, kad darbuotojo pajamos niekada nenukrenta iki nulio, bet tik iki kažkokio minimumo, didesnio už nulį. Aukščiau už minimumą vertinamų individų išteklių vertės tyrimai rodo, kad vis dėlto svarbiausia yra išsilavinimas, o patyrimas turi tik maždaug penktadalį išsilavinimo vertės.

Imties sudarymas ir populiacijos bei išteklių paskirstymo svarba

Daugelis duomenų analizės metodų iš esmės yra vieno lygmens. Jeigu tyrimo vienetai yra individai, tai ir kintamieji, ir parametrų įverčiai aprašo individus. Pavyzdžiui, tarkime, kad testo rezultatai tiesiškai priklauso nuo laiko, praleisto ruošiant namų darbus ir praleistų dienų skaičiaus, kaip parodyta čia:

$$y_i = a + b_1 x_{1i} + b_2 x_{2i} + e_i ,$$

kur y_i – testo rezultatai,
x_{1i} – laikas, praleistas ruošiant namų darbus,
x_{2i} – praleistų dienų skaičius.

Tada pagal 26.3 lentelės duomenis mažiausių kvadratų metodu galėtume apskaičiuoti šios regresijos parametrų įverčius: konstantą a (tikėtinus testo rezultatus, visiškai neruošus namų darbų ir nepraleidus nė vienos pamokos), b_1, kuris rodo, kaip testo rezultatus veikia namų darbų ruošimas ir b_2 – pamokų praleidimo poveikį rezultatams. Visi šie įverčiai yra individo lygmens. Mokinių imtis reikalinga tam, kad turėtume pakankamą testo rezultatų, laiko, praleisto ruošiant namų darbus, ir praleistų dienų skaičiaus išsibarstymą, leidžiantį statistiškai išskirti bet kurių dviejų kintamųjų poveikius trečiajam. Apskritai mus patenkintų bet kuri moksleivių imtis, jeigu tik kiekvieno mokinio atžvilgiu galiotų tie patys esminiai sąryšiai, o laiko, skirto namų darbų ruošimui, bei praleistų pamokų išsibarstymo užtektų lygties parametrams įvertinti.

Analizuojant šiame skyriuje pristatytas tiesines sistemas, imtis vaidina visiškai kitą konceptualų vaidmenį. Sistemoje, nagrinėjančioje namų darbų ir pažymių mainus, vykstančius tarp mokinių ir mokytojų, mainymosi normos įvertis buvo 0,805 : 0,195. Tai reiškia, kad toje mokykloje mokytojo atiduotos pažymių dalies (nuo didžiausios įmanomos pažymių sumos) santykis su viso mokinių turimo laiko dalimi, praleista namų darbams ruošti, yra 0,805 : 0,195. Mokytojas turėjo atiduoti labai daug iš maksimalios pažymių sumos mainais už daug mažesnę moksleivių nuožiūroje esančio laiko dalį. Mokiniai iš jų nuožiūroje esančių 500 laisvalaikio valandų atidavė 103 valandas, arba 0,206 dalį savo laiko, tuo tarpu mokytojas iš savo turimos pažymių sumos, lygios 120 balų (pagal prielaidą), moksleiviams atidavė net 103 balus, arba 0,858 dalį balų. Santykis 0,858 : 0,206 yra apytiksliai lygus tyrimo metu gautam verčių santykiui.

Šie įverčiai, nors ir paremti duomenimis apie individus, apibūdina esminę sistemos savybę – mainymosi normą, pagal kurią veikėjai sudaro sandorius. Šią normą galima išreikšti ir išteklių vienetais, o ne jų sumų dalimis. Pavyzdžiui, mokytojas iš viso atidavė 103 balus, o mokiniai, ruošdami namų darbus, praleido 103 valandas, taigi 1 balas atitinka 1 valandos per savaitę mokinio darbą namie. (Vis dėlto, kai sistemoje yra daugiau negu du ištekliai, ieškant mainymosi normos, tokio palyginimo naudoti negalima).

Pažymėtina, kad regresinės analizės, tiriančios pažymių priklausomybę nuo namų darbų (arba namų darbų nuo pažymių), rezultatas *individo lygmenyje* parodys, kiek pažymio balų galima gauti už vieną namų darbų ruošimo valandą. Tai galima rasti tarus, kad pažymių ir namų darbams paaukotų valandų sumos yra lygios – kiekviena iš sumų lygi 103, bet tarp gaunamų pažymių ir atliekamų namų darbų nėra jokios koreliacijos. Šiuo atveju regresinė analizė, tirianti pažymių priklausomybę nuo namų darbų, duotų nulinį regresijos koeficientą, tačiau mainymosi norma, gaunama tiesinių sistemų analizėje, išliktų beveik tokia pati kaip ir esant grynajai koreliacijai. Analizuojant tiesinę sistemą, pažymių ir namų darbų individualiajame lygmenyje nesusijimą rodytų ne mainymosi normos, kurios yra sistemos lygio savybės, bet tai, kad šios normos kinta, t. y. kad kai kurie mokiniai gauna daug geresnes mainymosi normas negu kiti – ir taip pagerina savo padėtį kitų sąskaita.

Populiacijos išsibarstymo poveikį mainymosi normai geriausiai galima įvertinti prisimenant ankstesniame poskyryje jau aptartą darbo rinkos analizę. Ten pateiktame pavyzdyje siūlomus darbus aprašė dvimatis profesijos prestižo ir darbo atlygio paskirstymas. Tarkime, kad bendrasis darbo užmokesčio fondas padidėjo, nes kiekvienas darbo atlygis buvo pakeltas 10 proc. Tada, jeigu santykinis darbuotojų domėjimasis profesijos prestižu ir pinigais nepakistų, tikėtinos mainymosi normos, arba išteklių vertės, išreikštos dalimis nuo visų sumų, liktų tos pačios. Tačiau vieno dolerio vertė rinkoje (matuojama pagal tai, kiek darbo išteklių ji gali nupirkti) sumažėtų 10 proc. Vienintelis tikėtinas minėto paskirstymo pokytis būtų tas, kad kiekvienas darbuotojas gautų 10 proc. didesnes pajamas.

Jeigu išaugtų darbuotojų išsilavinimas ir priimtume prielaidą, kad darbdavių domėjimasis patirtimi (ir kitomis darbuotojų charakteristikomis), palyginti ją su išsilavinimu, nepakito (t. y. darbdavius domina ne formalus darbuotojų išsilavinimo lygis, o tik jų išsilavinimas, įgytas kartu su patirtimi), tai tikėtina, kad visoje sistemoje esančio išsilavinimo vertė nepakistų. Tuomet papildomų išsilavinimo metų vertė būtų mažesnė negu prieš tai. Visai kitokias išvadas gautume, atlikę regresinę analizę individo lygmenyje. Jeigu regresijos koeficientas parodytų, kad kiekvieni papildomi lavinimosi metai individo pajamas padidina 1000 dolerių, tai tikėtina, kad savo išsilavinimą padidinusio vieneriais metais darbuotojo pajamos padidėtų 1000 dolerių – *nepriklausomai* nuo to, kaip pakistų kitų imties narių išsilavinimo lygiai.

Kaip rodo pateikti pavyzdžiai, išteklių ir veikėjų populiacijų pasiskirstymai yra labai svarbūs įverčiams, gaunamiems analizuojant tiesinių lygčių sistemas. Nors analizei naudojami ne populiacijos, o imties duomenys, tai nebūtinai duos iškreiptus rezultatus – jeigu bus pasitelkta reprezentatyvi imtis. Jeigu duomenys apie dvi rinkos puses turi būti surinkti nepriklausomai, tai, norint gauti teisingus įverčius kainų rinkoje, reikia naudoti svorius ir surinkti svertinę imtį su pastovia imties rinkimo tikimybe.

Interesų įvertinimas

Šiame skyriuje pristatoma analizė nereikalavo jokių prielaidų apie veikėjų naudingumo funkcijų formą. Tarėme, kad veikėjai maksimizuoja naudingumą atsižvelgdami į savo pradinių išteklių apribojimus – tai numanomai slypi vienoje iš pagrindinių tyrime naudotų prielaidų, teigusioje, kad kiekvieno sandorio metu atiduodama ir gaunama vertės yra lygios.

Tarkime, kad naudingumo funkcija yra tokia, kokia buvo naudota 25 skyriuje (Cobbo-Douglaso naudingumo funkcija). Tai žinant, galima apskaičiuoti kiekvieno veikėjo interesus (domėjimąsi kiekvienu ištekliumi). Norėdami tai gauti, laikysime, kad:

$$\mathbf{C}_t = \mathbf{C}^* \tag{26.18}$$

t. y., kad išteklių paskirstymas, gautas įvykus mainams, yra pusiausvyros paskirstymas. Priėmus šias prielaidas ir prisiminus 25 skyriuje pateiktą išvedimą, pagal 25.11 lygtį galima apskaičiuoti veikėjų interesus. Iš šios lygties išreiškus x_{ji}, gaunama:

$$x_{ji} = \frac{c^*_{ij} v_j}{r_i} \tag{26.19}$$

Iš turimų duomenų paėmus c_{jii}, naudojamą kaip c^*_{ij} (pagal 26.18 lygtį), bei v_j su r_{ii}, naudojamus kaip v_j ir r_i, 26.19 lygtimi galima apskaičiuoti interesų įverčius x_{ji}. 6 skyriuje mokinių ir mokytojų suinteresuotumas moksleivių laisvalaikiu, mokykloje praleistu laiku ir pažymiais buvo įvertinti taikant 26.19 lygtį. Įverčiai pateikti 6.4 lentelėje.

Įvertinti interesai leidžia prognozuoti išteklių vertės ir pusiausviro pasiskirstymo pokyčius. Interesai yra veikėjų savybės ir daugeliu atvejų gali būti laikomi pastoviais, nors išteklių pasiskirstymas kinta. Ar tai pagrįsta prielaida, priklauso nuo duotos situacijos. Atsakius į vieną iš tokių empirinių klausimų (visai tikėtina, kad atsakymai bus panašūs skirtingų rūšių ištekliams), informaciją apie interesus galima panaudoti prognozuojant pusiausvirą pasiskirstymą pakitus sistemos sudedamosioms dalims. Tai tampa labai svarbu tiriant darbo rinkas, kuomet keičiasi darbų ir darbuotojų pasiskirstymai, arba vedybų rinkas, kuomet keičiasi tam tinkamų gyventojų amžiaus pasiskirstymas. Pavyzdžiui, vedybų „spūstis“, kuriai įtakos turi staigus gimstamumo lygio ar kiti pokyčiai, veikiantys santykinę santuokai tinkamo amžiaus vyrų ir moterų pasiūlą, gali būti ištirta pirmiausia įvertinus vyrų domėjimąsi tam tikro amžiaus moterimis ir moterų domėjimąsi tam tikro amžiaus vyrais. Sutuoktinių amžiaus struktūros analizė padės gauti tų domėjimųsi įverčius esant vienam pasiskirstymui, būtų galima prognozuoti ir vedybų „spūstį“, atsirasiančią esant kitokiam pasiskirstymui.

Šis skyrius supažindino su bendra duomenų tyrimo strategija. Vėlesniuose šios dalies skyriuose bus nagrinėjami nukrypimai nuo 25 skyriuje pristatyto modelio, analizuojančio privačias ir dalias prekes. Minėti nukrypimai pakeis arba išplės šiame skyriuje pristatytus duomenų analizės metodus. Pavyzdžiui, empirinį visuomenės normų arba grupinių sprendimų tyrimą galima atlikti naudojant 30 ir 31 skyriuose gautus rezultatus šiame skyriuje aprašytų duomenų analizės metodams išplėsti. Šių galimybių aš smulkiai neaprašinėsiu, tačiau vėlesniuose skyriuose pateikti pavyz-

džiai parodys tokių empirinių tyrimų kryptį. Čia neaptarti ir kiti šio modelio arba jo ankstesnių versijų panaudojimo empirinėje analizėje būdai. Pastarieji daugiausia skirti kolektyvinių sprendimų, kai interesai ir pirminė kontrolė yra žinomi, padarinių prognozei. Tam skirtų darbų pavyzdžiai yra Hernes (1971), El Hakim (1972), Marsden ir Laumann (1977), Pappi ir Kappelhoff (1984) bei Kim (1986).

27

TEORIJOS PRATĘSIMAS

25 skyriuje aprašyta tiesinė veiksmo sistema tokioje institucinėje ir struktūrinėje aplinkoje, kurioje galima tobulai konkurencinė rinka. Tačiau socialiniuose mainuose dažnai dalyvauja ištekliai, neturintys visų privačios, dalios ir perleidžiamos prekės savybių. Ir patys mainai dažnai vyksta tokioje institucinėje ir struktūrinėje aplinkoje, kurios savybės padaro ją netobulos konkurencijos rinka. Kai kuriais atvejais šios savybės tiesiog yra rinkos netobulumai – visomis įmanomomis šio žodžio reikšmėmis. Tačiau kitais atvejais tai yra situacijai būdingos savybės, turinčios įtakos sistemos veikimui būdais, kurie yra tam ir skirti, be to, paprastai laikomi pageidaujamais. Kaip aptarta 17 skyriuje, tai, kad daugelyje rinkimų sistemų rinkėjų balsų negalima teisėtai parduoti – t. y. mainyti į pinigus – nelaikytina netobulumu ta prasme, kad tokia kliūtis nėra nenumatyta. Tai, kad socialiniai įpareigojimai negali būti perduoti trečiajai šaliai tarytum vekseliai, savaime nereiškia, jog socialinė sistema veikia prasčiau, nei galėtų.

Taigi socialinių sistemų analitiko užduotis nėra nei tarti, kad visos rinkos funkcionuoja tobulos konkurencijos rinkų principu, nei nurodyti būdus, leidžiančius įveikti tos rinkos netobulumus. Greičiau jo užduotis yra sukurti konceptualias sistemas, atspindinčias socialines sistemas tokias, kokios jos yra iš tiesų. Kai kuriais atvejais šio darbo rezultatu gali tapti pasiūlymas įsteigti tam tikras institucijas, kuriomis padedant, socialinės sistemos galėtų geriau išpildyti visų dalyvių siekius. Tačiau daugeliu atvejų taip nenutiks.

Šiame skyriuje nagrinėjamos kelios socialinių sistemų savybės, sąlygojančios socialinių mainų skirtumą nuo ekonominių mainų, kurie vyksta labai racionalizuotose rinkose su mainų priemone.

Tobula socialinė sistema

Vėlesniuose šios dalies skyriuose bus naudinga pasitelkti socialinės sistemos modelį, atitinkantį ekonomistų tobulos konkurencijos rinką. Kalbėdamas apie tokį modelį, aš vartosiu terminą „tobula socialinė sistema“ arba kai kuriais atvejais „tobula sistema“. Ši sąvoka reiškia socialinę sistemą, kurios veikėjai yra racionalūs, kaip api-

brėžta 2 skyriuje, ir kurioje nėra jokios struktūros, galinčios sukliudyti kuriam nors veikėjui naudoti išteklius bet kuriame sistemos taške. Arba, ekonomistų žodžiais tariant – nėra sandorių kaštų. Išsisukinėjimo problema čia neegzistuoja, kadangi veikėjai gali panaudoti savo išteklius tam, kad priverstų kitus, turinčius panašių interesų prisidėti prie bendro gėrio. Kaip ir tobulos konkurencijos rinkoje, strateginis elgesys čia nesuteikia jokių pranašumų, nes nėra veiksmų atsitiktinumo. Kiekvienas veikėjas susiduria su gėrybių ar įvykių, kurių vertės galioja visoje sistemoje, aibe. Visoje sistemoje galiojančios vertės užtikrina, kad kiekvieno veikėjo galia taip pat galioja visos sistemos mastu, o ne tik kitiems veikėjams.

Tobula socialinė sistema skiriasi nuo tobulos rinkos vienu svarbiu aspektu. Tobuloje sistemoje yra nedalių įvykių, kurių teigiama baigtis patenkina vieno sistemos veikėjų poaibio, o neigiama – kito poaibio interesus. Tai reiškia, kad tobuloje socialinėje sistemoje galima ne tik mainytis daliomis prekėmis, bet ir keistis dalinėmis teisėmis kontroliuoti nedalius įvykius. Taip pat, kadangi kiekvieno įvykio baigties vertė yra žinoma (kaip žinoma ir kiekvieno derinio, sudaryto iš visų kartu paimtų dalių įvykių baigčių, vertė), nedalius įvykius galima kontroliuoti ir jų baigtis apibrėžti net ir nesimainant ištekliais. Tokioje sistemoje nėra jokių konfliktų, nes visi susidūrimai yra virtualūs. Silpnesnioji pusė mato, kad praloš – tad naudoja savo išteklius kur nors kitur nešvaistydama jų prarastam reikalui. Normos egzistuoja ir tam tikrų sankcijų gali būti imtasi, tačiau to niekada neprireikia, nes veikėjai, į kuriuos jos nukreipiamos, žino, ar jų interesai (kurie pasverti galia) yra didesni, ar ne už sankcionuotojo. Jeigu ne, veikėjai paklus normai; o jei taip, jie tos normos nepaisys, o potencialūs sankcionuotojai jų nedrausmins, nes žinos, kad tai būtų tik tuščias išteklių švaistymas.

Ypač svarbi sąvoka, kurios prireikia aprašant tobulą socialinę sistemą, tai socialinis kapitalas. Tobuloje socialinėje sistemoje socialinis kapitalas yra išbaigtas, o išteklių pakeičiamumas tarpusavyje – visiškas. Tuomet kiekvieno veikėjo potenciali galia gali būti panaudojama kiekviename sistemos taške. Nėra jokių galios perdavimo praradimų ir jokių sandorių kaštų.

Ekonominė sistema, kurioje galia matuojama turtu, yra arčiausiai tobulos socialinės sistemos. Kadangi egzistuoja pinigai – pakeičiama mainų priemonė – ekonominės sistemos nukrypimas nuo tobulos socialinės sistemos dažniausiai atsiranda dėl socialinių-struktūrinių kliūčių arba dėl sandorių kaštų buvimo, o ne dėl išteklių nepakeičiamumo tarpusavyje. Svarbiausia priežastis, kodėl ekonominė sistema geriausiai aproksimuoja tobulą socialinę sistemą, glūdi jau pačioje jos sampratoje: tokioje sistemoje nėra jokio tyčinio išteklių nepakeičiamumo – koks yra, pavyzdžiui, tarp pinigų ir balsų, arba tarp vienos valdžios institucijos balsų – ir kitos balsų, arba netgi tarp skirtingų balsų dviejų ginčytinų klausimų atveju vienoje valdžios institucijoje. Už ekonominės sistemos ribų ir tarp ekonominės sistemos ir likusios socialinės sistemos egzistuoja galios tarp dviejų skirtingų veiksmo sričių nepakeičiamumas, tyčia sukurtas siekiant, kad galia vienoje veiksmo srityje nenulemtų baigčių kitoje. Visiško galios pakeičiamumo nebuvimas, kai kuriose srityse palaikomas teisinėmis sankcijomis, sukuria reiškinį, kurį galima pavadinti galios pliuralizmu. Galios pliuralizmas egzistuoja tarp institucinių sričių, tarp organizacijų ir netgi tarp tų organizacijų padalinių.

Galima būtų klausti, ar galėtų būti koks nors kitoks susitarimas, išsaugantis galios pliuralizmą, bet kartu sukuriantis visišką galios tarp institucijų ar organizacijų veikimo sferų pakeičiamumą. Teisinių ir organizacinių kliūčių, užkertančių kelią pa-

keičiamumui, naudojimo ydos daugiausia atsiranda dėl to, kad veikėjai, turintys galios vienoje srityje ir interesų kitoje, izoliuotoje nuo pirmosios, srityje, turi paskatų panaudoti savo galią interesams įgyvendinti. Teisinės sankcijos yra reikalingos tam, kad padėtų išvengti šitokio galios naudojimo, tačiau veikėjai dažnai suranda būdų, kaip minėtas sankcijas apeiti. Pavyzdžiui, tai, kad verslo atstovams labai rūpi išleisti įstatymai, bet jie neturi jokių teisių kontroliuoti jų priėmimą, sąlygoja nepaprastai aktyvią jų veiklą stengiantis pasinaudoti ekonomine galia siekiant paveikti įstatymų leidybą – lobizmą, politinių kandidatų kampanijų rėmimą ir kitus veiksmus. Įmanoma įsivaizduoti sistemą, kurioje ekonominė galia būtų teisiškai keičiama į politinę galią, o politinė galia teisiškai keičiama į ekonominę. Esant tam tikram konstituciniam politinių teisių paskirstymui paprastiems žmonėms, kiekvieno piliečio turima politinė galia tų pačių mainų, kurių metu politinę galią įgijo verslo veikėjai, metu galėtų būti pakeista į ekonominius išteklius. Tai kiekvienam piliečiui suteiktų bent minimalų ekonominių išteklių kiekį.

Dvasinės investicijos

Remiantis 19 skyriumi, naudinga atskirti dvi racionaliai sistemoje veikiančios savasties dalis: veikiančiąją savastį, kuri kontroliuoja įvykius, mainosi galimybėmis kontroliuoti įvykius bei kontroliuoja, ir objektinę savastį, kuri patiria įvykių pasekmes. Suskaidžius savastį į veikiančiąją ir objektinę, veikiančioji savastis gali veikti motyvuojama ne tik laukiamų pasekmių fizinei asmenybei, bet ir laukiamų pasekmių išplėstinei objektinei savasčiai, kuri aprėpia ir už fizinės asmenybės ribų esančius objektus. Tokias dvasines investicijas galima nesunkiai įtraukti į veiksmo teoriją suskaidant veikėją į dvi minėtas savastis. 27.1 paveiksle veikiančiąją savastį žymėsiu A, o objektinę – O.

Šioje išplėstoje sistemoje veikėjai kontroliuoja įvykius, turinčius tam tikrą poveikį veiksmo objektams, kuriems tenka veikėjų dvasinės investicijos. Tad interesų matrica yra suskaidoma į du analitinius komponentus: įvykių pasekmes objektams ir veikėjų dvasines investicijas į objektus. Tai leidžia paskirstyti veikėjų dvasines investicijas kitiems asmenims, o ne apriboti jo paties fizine asmenybe.

Formaliai žiūrint, šis teorijos išplėtimas yra gana paprastas. Pasekmių matricos eilutės yra įvykiai, stulpeliai – objektai, o pati matrica rodo pasekmių kiekvienam objektui, kylančių dėl kiekvieno įvykio, dalis. Ši matrica ir savo formaliomis savybėmis, ir reikšme primena interesų matricą ir gali būti traktuojama taip pat. Tad aš ją irgi pažymėsiu **X**, o jos elementus, rodančius j-tajam objektui tenkančių pasekmių, kylančių dėl k-tojo įvykio, dalį, – x_{kj}. Dvasinių investicijų matricą pažymėsiu **S**, o jos elementus, rodančius, kokia visų i-tojo veikėjo dvasinių investicijų dalis tenka j-tajam objektui, – s_{ji}. s_{ji} apribojimai yra tie patys kaip ir matricų **C** ir **X**: $s_{ji} \geq 0$ ir $\Sigma s_{ji} = 1{,}0$. T. y. s_{ji} rodo i-tojo veikėjo dvasinių investicijų padalijimą visiems j objektams.

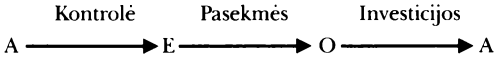

27.1 pav. Ryšys tarp veikėjo ir įvykio, esant dvasinėms investicijoms

Šioje teorijos modifikacijoje yra trys matricos: **C**, **X**, ir **S**. Sandauga **XS** vaidina tą patį vaidmenį, kaip ir **X** pagrindinėje teorijoje. T. y. sandaugų $x_{kj}s_{ji}$ suma visiems objektams, kuriems tenka i-tojo veikėjo dvasinės investicijos, sudaro motyvacinę jėgą – veikiančiosios savasties domėjimąsi, kaip įsigyti teisę kontroliuoti k-tąjį įvykį. Sistemos išplėtimas leidžia vietoj 25.15, 25.16 ir 25.11* lygčių, apskaičiuojančių dydžius **r**, **w** ir **C***, parašyti šias:

$$\mathbf{r} = \mathbf{CXSr} \tag{27.1}$$

$$\mathbf{v} = \mathbf{XSCv} \tag{27.2}$$

$$\mathbf{C}^* = \mathbf{D}r(\mathbf{XS})^{\mathrm{t}}\mathbf{D}_{\mathrm{v}}^{-1} \tag{27.3}$$

Šis pagrindinės teorijos išplėtimas leidžia įvesti sąvoką, kurią pavadinsiu objekto svarba sistemoje ir pažymėsiu p_j. Ji apibrėžiama kaip visų veikėjų investicijų, tenkančių kažkuriam objektui, suma, pasverta kiekvieno veikėjo galia, arba turtu:

$$p_j = \sum_j s_{ji} r_i \tag{27.4}$$

$$\mathbf{p} = \mathbf{Sr} = \mathbf{SCXp}$$

Dydis p_j parodo, kokia sistemos išteklių dalis tenka j-tajam objektui (kuris paprastai, nors ir nebūtinai, priklauso kažkuriam vienam sistemos veikėjui). Pagal išplėstinę teoriją, individų objektinė savastis skiriasi nuo jo veikiančiosios savasties: individų, kaip objektų, reikšmingumas gali skirtis nuo individų, kaip veikėjų, galios.

Pagrindinė teorija, kurioje objektinė ir veikiančioji savastys nėra išskiriamos, gali būti suprantama kaip supaprastintas išplėstinės teorijos atvejis, kuriame nė vienas veikėjas neturi dvasinių investicijų į kitus veikėjus. Formaliai tai atspindi modelis, kuriame **S** yra vienetinė matrica.

Įvykių priklausomybė

Nesudėtingas pagrindinės teorijos išplėtimas, formaliai panašus į dvasines investicijas, tačiau atspindintis daugiau išorinio pasaulio negu savasties struktūrą, yra tiesioginis įvykių (arba išteklių) priklausomumas nuo kitų įvykių arba išteklių. Pagrindinėje teorijoje vienų įvykių priklausomybė nuo kitų įvykių yra išreiškiama per veikėjus: įvykis, kontroliuojamas besidominčių kitu įvykiu veikėjų, yra priklausomas nuo to kito įvykio per šiuos veikėjus. Įvykių priklausomybė nuo kitų įvykių per veikėjus apibūdinama sandaugos matrica **XC**, kuri rodo, kaip įvykiai stulpeliuose priklauso nuo įvykių eilutėse. Vis dėlto, be šios priklausomybės per kitus veikėjus, kartais egzistuoja ir tiesioginė įvykių priklausomybė nuo kitų įvykių. Šis poskyris nagrinėja struktūrą, padėsiančią atskleisti minėtą priklausomybę.

Dažnai veikėjai yra suinteresuoti ne tais įvykiais, kuriuos jie kontroliuoja, bet tais, kurie priklauso nuo tų, kuriuos jie kontroliuoja. Dėl to daugeliu atvejų egzistuoja priklausomybės tarp įvykių struktūra, įsiterpianti tarp veikėjų kontrolės ir jų interesų. Kai kuriais atvejais, kaip antai esant kolektyviniams sprendimams arba

nedaliems įvykiams, aptartiems 14, 15 ir 31 skyriuose, veikėjai būna suinteresuoti galimybe pradėti naujus įvykius (kurie rūpi kai kuriems veikėjams) ir taip parodyti, kad jie yra priklausomi nuo jau esančių sistemoje įvykių. Tokią įvykių tarpusavio priklausomybę aprašantis formalus aparatas nesudėtingas. Jeigu įvykių, kuriuos kontroliuoja sistemos veikėjai, aibė yra $E_1, \ldots, E_m$, o nuo jų priklausomų įvykių, kuriais suinteresuoti tie veikėjai, aibė yra $E_1, \ldots, E_m, E_{m+1}, \ldots, E_s$, tada kontrolės matricos **C** stulpeliai rodo m jų kontroliuojamų įvykių, o interesų matricos **X** eilutės apibūdina s įvykių, kuriais jie yra suinteresuoti. Pastarieji įvykiai, nors ir neprivalo, bet gali kartu būti ir tie, kuriuos jie kontroliuoja. Trečioji matrica, kurią aš pavadinsiu priklausomybės matrica ir pažymėsiu raide **B**, yra reikalinga tam, kad sujungtų dvi pirmąsias matricas. Matricos **B** elementai b_{kj} atspindi j-tojo įvykio priklausomybės nuo k-tojo įvykio dalį. Kaip ir dvasinių investicijų matrica, gauta atskyrus veikėją-subjektą nuo veikėjo-objekto, priklausomybės matrica taip pat įveda naują sąvoką, kurią pavadinsiu įvykio pasekmingumu ir žymėsiu f_k. j-tojo įvykio kontrolės vertė, matuojama dydžiu v_j, parodo, kiek verta galimybė kontroliuoti šį įvykį – arba dėl jo tiesioginių rezultatų (kai ir b_{jj}, ir x_{ji} yra dideli įtakingiems veikėjams), arba dėl jo rezultatų, gaunamų per kitus įvykius (kai b_{jj} yra didelis vienam ar keliems įvykiams k, o x_{ji} yra didelis įtakingiems veikėjams). Panašiai ir f_k, t. y. k-tojo įvykio pasekmingumas, rodo, kaip per savo pasekmes įtakingiems veikėjams sistemą paveikia k-tojo įvykio rezultatas. Jeigu įvykiai yra nepriklausomi, tai įvykio pasekmingumas yra toks pats, kaip ir jo kontrolės vertė, tačiau bendresniais atvejais taip nėra.

Kai sistemoje tam tikrą vaidmenį vaidina vienų įvykių priklausomybė nuo kitų, dažnai tenka susidurti su išoriniais poveikiais. Pavyzdžiui, bendras trijų veikėjų projektas, aprašytas 10 skyriuje, yra įvykis, kuris priklauso nuo kiekvieno iš jų įnašo ir turi visiems bendras pasekmes. Tokiu atveju sistemos analizei reikia taikyti 30 ir 31 skyriuose aprašytus metodus.

Tokio nedalumo neįvedančiai į sistemą priklausomybei išsiaiškinti galima pasitelkti 25 skyriaus metodus, praplėstus panašiai, kaip ir dvasinių investicijų atveju. Šiuo atveju, kaip parodyta pirmajame 28 skyriaus pavyzdyje, dydžius **r**, **v**, **f** ir **C*** galima rasti taip:

$$\mathbf{r} = \mathbf{Cv} = \mathbf{CBf} = \mathbf{CBXr} \tag{27.5}$$

$$\mathbf{v} = \mathbf{Bp} = \mathbf{BXr} = \mathbf{BXCv} \tag{27.6}$$

$$\mathbf{f} = \mathbf{Xr} = \mathbf{XCv} = \mathbf{XCBf} \tag{27.7}$$

$$\mathbf{C^*} = \mathbf{D}_r(\mathbf{BX})'\mathbf{D}_v^{-1} \tag{27.8}$$

Kai **B** = **I**, nagrinėjamoji sistema redukuojama iki pagrindinės kontrolės ir interesų sistemos.

Kai kuriais atvejais egzistuoja daugiau negu vienas priklausomybės lygis – tuomet prireikia antros priklausomybės matricos. Ši matrica pati savaime į sistemą neįveda jokių naujų principų. Ją galima tiesiogiai įtraukti į interesų matricą – kaip **BX** arba į kontrolės matricą – kaip **CB**. Po šių pakeitimų sistema tiriama taip pat, kaip ir prieš tai.

Vis dėlto gali būti ir dar sudėtingesnių atvejų, nes įvykių priklausomybė ne visada yra nekintama. Pavyzdžiui, jeigu įvykių rezultatai priklauso nuo kolektyvinių sprendimų, jie gali būti tarpusavyje priklausomi, tačiau šią priklausomybę sąlygos ta tvarka, kuria remiantis priimami tie sprendimai. Vieno įvykio rezultatas gali visiškai priklau-

27.1 lentelė. Bendro trijų veikėjų projekto kontrolė, priklausomybė ir interesai (domėjimasis)

Kontrolė (**C**)				Priklausomybė (**B**)					Interesai (**X'**)				
	E_1	E_2	E_3		E_1	E_2	E_3	E_4		E_1	E_2	E_3	E_4
A_1	1	0	0	E_1	1	0	0	1/3	A_1	9/21	0	0	12/21
A_2	0	1	0	E_2	0	1	0	1/3	A_2	0	9/21	0	12/21
A_3	0	0	1	E_3	0	0	1	1/3	A_3	0	0	9/21	12/21

syti nuo kito įvykio rezultato, bet tik tuo atveju, jeigu sprendimas apie tą kitą yra priimtas anksčiau. Taigi gali būti neįmanoma nustatyti įvykių priklausomybės tol, kol nežinoma darbotvarkė. Tokių įvykių priklausomybės hierarchijų čia nenagrinėsiu.

I–IV knygos dalyse buvo pateikti įvykių, tiesiogiai priklausomų nuo kitų įvykių, pavyzdžiai. Vienas tokios situacijos pavyzdys yra atvejis, kai kelių individų veiksmų rezultatas yra viešasis išteklius. Pavyzdžiui, bendro projekto, aprašyto 10 skyriuje, rezultatas yra įvykis, kuriuo yra suinteresuotas kiekvienas iš trijų veikėjų ir kuris tiesiogiai priklauso nuo trijų įvykių – šių veikėjų įnašų. Kiekvienu iš šių trijų įvykių taip pat yra suinteresuotas įnašą darantis veikėjas. Kontrolės, priklausomybės ir interesų matricos šiai sistemai pateiktos 27.1 lentelėje. E_1, E_2 ir E_3 yra atitinkamai A_1-ojo, A_2-ojo ir A_3-ojo įnašai; E_4 yra bendras projektas, lygiai priklausantis nuo visų trijų įnašų. Šios trys matricos rodo, kad kiekvienas veikėjas yra suinteresuotas ir savo paties įnašu, ir visu projektu. Vis dėlto kontroliuoti jie gali tik savo įnašą. Tai yra priklausomybės matrica, susiejanti įnašus su projektu.

Taigi, kad veiksmo teorijoje kiekvieno veikėjo interesai atliktų savo funkciją nustatant įvykius, kuriuos tas veikėjas stengsis kontroliuoti, tie interesai turi būti „perfiltruoti" per priklausomybės matricą – kad išsiaiškintume jo išvestinį interesą kurio nors kito veikėjo kontroliuojamiems įvykiams, šiuo atveju E_1, E_2 ir E_3. Šie išvestiniai interesai yra duoti matricoje **BX**, kurią galima traktuoti taip pat, kaip ir matricą **X** pagrindiniame modelyje. Šiame pavyzdyje matrica **BX**, apibūdinanti išvestinius interesus, rodo, kad kiekvieno veikėjo išvestinis interesas kontroliuoti savo įnašą yra 13/21, o išvestinis interesas kontroliuoti kiekvieno iš dviejų kitų veikėjų įnašus yra 4/21.

Analogiška atliktajai 25 skyriuje analizė parodytų, kad kiekvienas iš trijų veikėjų užbaigs turėdamas 0,619 savo paties įnašo kontrolės ir 0,191 kiekvieno kito veikėjo įnašo kontrolės. Vis dėlto šie skaičiai yra beprasmiai ir neatspindi to, kas vyktų tikrovėje. (Galima pagalvoti, kad šie skaičiai reiškia, jog kiekvienas iš veikėjų savo įnašo 0,19 dalį atiduotų kitų dviejų žinion.) 30 ir 31 skyriuose parodysiu, kaip reikia analizuoti tokias problemas, kai įvykiams yra būdingi išoriniai poveikiai, o 30 skyriuje pateiksiu tinkamą anksčiau pateikto pavyzdžio analizės būdą.

Suskaidytos veiksmo sistemos

Kita bendrojo teorinio modelio modifikacija susijusi su sistemos padalijimu į dvi veikėjų aibes, siejamas įvykių, kuriuos jie kontroliuoja, bei įvykių, kuriais jie yra suinteresuoti. Toks suskaidymas gali suteikti naudingų žinių apie tai, kokie tokiu

atveju būtų santykiai tarp minėtų dviejų veikėjų poaibių, bei apie kiekvieno poaibio veikėjų santykius.

Sistemą, kurią sudaro n veikėjų, galima suskaidyti į dvi dalis: veikėjai 1, ..., n_a ir veikėjai $n_a + 1$, ..., n. Konkretumo dėlei įsivaizduokime universiteto fakultetą, padalytą į dėstytojus ir studentus – grupes a ir b. Pasinaudodami jau įvesta ženklų sistema, užrašykime: $\mathbf{CX} = \mathbf{Z}$. Sistemos padalijimas reiškia, kad matrica $\mathbf{Z}$ yra suskaidoma į keturis pomatricius:

$$\begin{array}{c|c} \mathbf{Z}_{aa} & \mathbf{Z}_{ab} \\ \hline \mathbf{Z}_{ba} & \mathbf{Z}_{bb} \end{array}$$

Čia $\mathbf{Z}_{aa}$ parodo, kaip dėstytojai kontroliuoja tai, kuo jie yra suinteresuoti, $\mathbf{Z}_{ab}$ – kaip dėstytojai kontroliuoja tai, kuo yra suinteresuoti studentai, $\mathbf{Z}_{ba}$ – kaip studentai kontroliuoja tai, kuo yra suinteresuoti dėstytojai, o $\mathbf{Z}_{bb}$ – kaip studentai kontroliuoja tai, kuo yra suinteresuoti studentai. Bazinę lygtį $\mathbf{r} = \mathbf{Zr}$ galima užrašyti taip:

$$\mathbf{r}_a = \mathbf{Z}_{aa}\mathbf{r}_a + \mathbf{Z}_{ab}\mathbf{r}_b$$
$$\mathbf{r}_b = \mathbf{Z}_{ba}\mathbf{r}_a + \mathbf{Z}_{bb}\mathbf{r}_b,$$

kur $\mathbf{r}_a$ yra dėstytojų galios vektorius $\mathbf{r}_b$ – studentų galios vektorius, o visos sistemos galios suma yra 1,0.[1] Kitaip perrašę dėstytojų galią, gausime:

$$\mathbf{r}_a = \mathbf{Z}_{aa}\mathbf{r}_a + \mathbf{Z}_{ab}\mathbf{r}_b \tag{27.9}$$
$$(\mathbf{I} - \mathbf{Z}_{aa})\mathbf{r}_a = \mathbf{Z}_{ab}\mathbf{r}_b$$
$$\mathbf{r}_a = (\mathbf{I} - \mathbf{Z}_{aa})^{-1}\mathbf{Z}_{ab}\mathbf{r}_b \tag{27.10}$$

Vektorius $\mathbf{Z}_{ab}\mathbf{r}_b$ rodo kiekvieno dėstytojo galios įnašą į dėstytojų aibę, kuris sąlygojamas įtakingų studentų suinteresuotumu dėstytojo kontroliuojamais įvykiais. Jeigu šio vektoriaus elementą pažymėsime π_{kb}, kur $\pi_{kb} = \Sigma_{h=n_a+1}^{n} z_{kh} r_h$, o matricos $(\mathbf{I} - \mathbf{Z}_{aa})^{-1}$ elementą – g^b_{ik}, tada dėstytojų galią galėtume užrašyti taip:

$$r_i = \sum g^b_{ik}\pi_{kb}$$

Dydis p_{kb} parodo k-tojo dėstytojo galios, atsirandančios dėl studentų (grupės b) suinteresuotumo šio dėstytojo kontroliuojamais įvykiais, indėlį, o g^b_{ik} yra i-tojo dėstytojo galiausiai turima sistemoje galia, tenkanti vienam vienetui tos galios, kurią k-tasis dėstytojas gauna iš grupės b. Jei, pavyzdžiui, i-tojo dėstytojo galia labai priklauso nuo k-tojo dėstytojo suinteresuotumo tuo, ką kontroliuoja i-tasis dėstytojas, ir jei k-tasis praranda savo išorinę galią (t. y. jei p_{kb} sumažėja), tai i-tasis dėstytojas praras savo vidinę galią.

[1] Formaliai matrica $\mathbf{Z}_{ab}$ primena technologijos koeficientų matricą „sąnaudų-rezultatų" (*input-output*) analizėje, o g^n_{ik} – Leontjevo atvirkštinės matricos elementą. Kadangi Leontjevo sistema yra atvira ir skirta modeliuoti gamybos procesui, o ši sistema yra uždara ir skirta modeliuoti mainų sistemai, minėtas panašumas yra tik formalus. Įdomu, kad ankstyvuosiuose savo darbuose Leontjevas (1951) išvystė ir uždaros ekonomikos modelį, ir kitą, skirtą atviroms sistemoms – šis vėliau ir buvo pritaikytas „sąnaudų-rezultatų" analizei.

Taip pat įmanoma išskaidyti z_{kh} (h-tojo veikėjo iš grupės b domėjimąsi tuo, ką kontroliuoja k-tasis veikėjas, priklausantis grupei a) į sudedamąsias dalis. Šitaip išsiaiškintume, kaip nagrinėjamo veikėjo galia priklauso nuo tam tikro ištekliaus kontrolės. 27.10 lygtyje aprašyto vektoriaus elementą galime išskleisti taip:

$$r_i = \sum_k \sum_j \sum_h g^b_{ik} c_{kj} x_{jh} r_h$$

Jei pirmuosius du dešinėje lygties pusėje esančius veiksnius susumuotume pagal k veikėjų (grupėje a), o kitus du susumuotume pagal h veikėjų (grupėje b), lygtį galėtume parašyti taip:

$$r_i = \sum_j (\sum_k g^b_{ik} c_{kj})(\sum_h x_{jh} r_h)$$

Dešiniuosiuose skliaustuose esantis dydis yra svertinis grupės b veikėjų domėjimasis j-tuoju ištekliumi, t. y. to ištekliaus *vertė* grupėje b, o dydis, esantis kairiuosiuose skliaustuose, yra i-tojo veikėjo tiesioginė ir netiesioginė šio ištekliaus kontrolė, sustiprinta grupės b tarpusavio priklausomybėmis.

Dėstytojų ir studentų pavyzdyje: jeigu j-tasis išteklius yra mokamų tyrimų padėjėjų vietos, tai dydis, esantis dešiniuosiuose skliaustuose, rodo jų vertę studentų grupei, o dydis, esantis kairiuosiuose skliaustuose, rodo, kokiu laipsniu i-tojo dėstytojo galia priklauso nuo mokamų tyrimų padėjėjų vietų (skaičiuojant šių vietų vertės studentams vienetui) – arba dėl jo teisės kontroliuoti tyrimų padėjėjų vietas (c_{ij}), arba dėl kitų dėstytojų, kurie jam yra už ką nors dėkingi (g^b_{ik}), turimos teisės jas kontroliuoti (c_{kj}, kai k $\neq i$). Minėto dėstytojo galia, atsirandanti dėl tyrimų padėjėjų vietų, gali išaugti dėl šių priežasčių:

1. Studentai gali imti labiau vertinti tyrimų padėjėjų vietas, t. y. šių vietų vertė (dydis dešiniuosiuose skliaustuose) padidėtų. Taip atsitiktų vienu iš šių atvejų:
   a) jeigu studentai imtų labiau domėtis tyrimų padėjėjų vietomis;
   b) jeigu įvyktų toks galių perskirstymas studentų grupėje, kuomet daugiau galios įgautų labiau norintys tapti tyrimų padėjėjais.
2. Gali išaugti i-tojo veikėjo gebėjimas kontroliuoti tyrimų padėjėjų vietas (dydis kairiuosiuose skliaustuose). Taip galėtų atsitikti, jeigu:
   a) c_{ij} – jo paties gebėjimas kontroliuoti šias vietas – išaugtų, arba
   b) c_{kj} – dėstytojų, turinčių jam būti dėkingiems (aukštas g^b_{ik}) gebėjimas kontroliuoti tyrimo padėjėjų – išaugtų, arba
   c) dėstytojų, valdančių tyrimų padėjėjų vietas (aukštas c_{kj}), g^b_{ik} – k-tojo dėstytojo dėkingumo laipsnis – išaugtų.

Atskiru čia aprašyto suskaidymo atveju grupę b sudaro tik vienas veikėjas, t. y. kai visos sistemos dydis yra n: grupę a sudaro veikėjai 1, ... , n – 1, o grupę b – n-tasis veikėjas. Šiuo atveju matrica $\mathbf{Z}_{ab}$ tampa (n – 1) × 1 eilės vektoriumi, kurį sudaro pirmieji n – 1 elementai, paimti iš paskutiniojo matricos $\mathbf{Z}$ stulpelio. Šį vektorių pavadinsiu $\mathbf{z}_n$.

Tada pagal 27.9 lygtį galima užrašyti pirmųjų n – 1 veikėjų galios lygtį:

$$\mathbf{r}_a = \mathbf{Z}_{aa}\mathbf{r}_a + \mathbf{z}_n r_n \qquad (27.11)$$

Dydis $z_{in}r_n$, i-tasis $z_{in}r_n$ elementas, parodo kontrolės, kuria i-tasis veikėjas kontroliuoja tai, kuo yra suinteresuotas n-tasis veikėjas, dydį, padaugintą iš n-tojo veikėjo galios, arba, kitaip tariant, išteklių, kuriuos i-tasis veikėjas gauna tiesiogiai per n-tojo veikėjo suinteresuotumą tuo, ką i-tasis veikėjas kontroliuoja, kiekį. 27.11 lygties dydžius perstačius ir, kaip ir išvedant 27.10 lygtį, padauginus iš atvirkštinės matricos, gaunamas $\mathbf{r}_a$. Tada vieną vektoriaus $\mathbf{r}_a$ elementą galima užrašyti taip:

$$r_i = \sum_k g^n{}_{ik}\, z_{kn} r_n \tag{27.12}$$

Pagal šią lygtį i-tojo veikėjo galia r_i yra sudaryta iš daugelio narių $g^n{}_{ik}z_{kn}r_n$.[2] Pirmiausia įsivaizduokime narį, kuriam galioja lygybė: $i = k$. T. y. galia, galiausiai atitenkanti i-tajam veikėjui per jo kontroliuojamus išteklius, kuriais yra suinteresuotas n-tasis veikėjas. Kadangi $z_{in}r_n$ yra galia, kurią i-tasis veikėjas įgauna *tiesiogiai* dėl savo kontroliuojamų išteklių, dominančių n-tąjį veikėją, tai $g^n{}_{ii}$ parodo šių išteklių padidėjimą. T. y. $g^n{}_{ii}$ yra galios, kurią i-tasis veikėjas turi sistemoje, apimtis, tenkanti vienam vienetui galios, gaunamos tiesiogiai iš n-jo veikėjo. Pavyzdžiui, tarkime, kad mūsų nagrinėjama sistema yra klasė, o n-tasis veikėjas yra mokytojas. Tada $g^n{}_{ii}$ yra galia, kurią i-tasis mokinys gauna dėl mokytojo intereso tam, ką kontroliuoja šis moksleivis.

Prie i-tojo veikėjo galios prisideda ir tie nariai, kuriems $i \neq k$. 27.12 lygtyje narys $g^n{}_{ik}z_{kn}r_n$ yra galia, kurią pagaliau gauna i-tasis veikėjas dėl to, kad k-tasis veikėjas kontroliuoja išteklius, dominančius n-tąjį. Taigi, $g^n{}_{ik}$ yra galios, kurią i-tasis veikėjas gauna už ištekliaus vienetą, kuriuo yra suinteresuotas n-tasis veikėjas ir kurį kontroliuoja k-tasis veikėjas, vienetai. Jei į k-tąjį žiūrėsime kaip į veikėją, kontroliuojantį išteklius, kuriais yra suinteresuotas n-tasis veikėjas, tai k-tasis iš to gaus tam tikrą tiesioginę galią. Tačiau kiekvienas veikėjas, taip pat jis pats, gauna tam tikrą galios prieaugį netiesiogiai – iš to, kad n-tasis veikėjas yra suinteresuotas tuo, ką jis pats kontroliuoja. Klasėje, kurioje kiekvienas mokinys yra santykinai nepriklausomas nuo mokytojo, $g^n{}_{ik}$ yra mažas, jei $i \neq k$. Bendresnėje sistemoje taip nėra.

Į dydį $\Sigma_k g^n{}_{ik}z_{kn}$ galima pažvelgti dvejopai. Pirma, i-tojo veikėjo požiūriu tai yra galia, kurią tiesiogiai ar netiesiogiai gauna i-tasis veikėjas dėl to, kad jis kontroliuoja tai, kuo yra suinteresuotas n-tasis. Antra, n-tojo veikėjo požiūriu minėtas dydis yra galutinė i-tajam veikėjui priklausanti kontrolė – tiesioginė ir netiesioginė – to, kas domina n-tąjį. Taigi galima sakyti, kad šis dydis rodo ir tai, kaip i-tasis veikėjas kontroliuoja n-tąjį.

Tačiau, jeigu 27.12 lygties abi puses padalytume iš r_n, gautume, kad dydis $\Sigma_k g^n{}_{ik}z_{kn}$ yra lygus dydžiui r_i/r_n – visos i-tojo veikėjo galios sistemoje santykiui su visa n-tojo veikėjo galia. Taigi uždaroje sistemoje, kurioje visi veikėjai lengvai gali pasiekti vienas kitą (būtina sąlyga, kad iš **C** ir **X** galėtume gauti **r**), vieno veikėjo galia kito atžvilgiu yra ne kas kita, kaip šių dviejų veikėjų galių santykis. Tai vėlgi rodo, kad tokiose sistemose galia yra vienmatė, t. y. ji gali paveikti bet kurį, net ir tolimiausią, sistemos tašką. Tai, žinoma, nėra realių socialinių sistemų savybė (išskyrus nebent mažus izoliuotus kaimelius ar modernias totalitarines valstybes), tačiau ji tinka tobuloms – anksčiau apibrėžtąja prasme – socialinėms sistemoms.

[2] Pastebėtina, kad jei taip analizuosime sistemą, kurioje kiekvienos grupės narių skaičius yra didesnis už 1, tam, kad gautume galios vektorių **r** arba jo dalį r_i, reikės apibrėžti visuminį visos sistemos galios vektorių. Tačiau tai daryti nebūtina, kai siekiant ištirti sistemos struktūrą, nagrinėjami elementai ($\mathbf{I} - \mathbf{Z}_{aa}$).

Panaudoję n skirtingų atvirkštinių matricų, nuosekliai neįtraukdami $j = 1, \ldots, n$, gausime $n - 1$ reikšmę g^j_{ii} ir $n - 2$ reikšmes g^j_{ik} atitinkamai i-tajam ir k-tajam veikėjams. Kadangi g^j_{ik} yra galia, gaunama i-tojo veikėjo dėl to, kad k-tasis kontroliuoja išteklius, kuriais yra suinteresuotas j-tasis veikėjas, tai dydžių g^j_{ik} suma pagal visus kitus $n - 1$ j-tuosius veikėjus duos galią, kurią dėl k-tojo veikėjo kontroliuojamų išteklių gauna i-tasis veikėjas. Šį rezultatą padalijus iš dydžių g^j_{ik} sumos pagal j ir k, gaunama i-tojo veikėjo galios, atsirandančios dėl k-tojo veikėjo gebėjimo kontroliuoti išteklius, dalis.

Gėrybių arba įvykių aibių suskaidymas

Galimas ir kitas sistemos suskaidymo būdas, kuomet joje išskiriamos dvi išteklių aibės. Toliau šiame skyriuje aprašysiu pavyzdį, kuriame vieni ištekliai yra ekonominėje sistemoje (pinigai ir pramogos), o kiti – politinėje (piliečių balsai už įstatymų leidėją ir pastarojo patrauklumas, iš dalies sąlygojamas jo rinkiminės kampanijos pažadų). Tokioje sistemoje vyksta tam tikri išteklių, esančių dviejose posistemėse, mainai. Padalijus sistemą į dvi išteklių aibes, lengviau tirti netiesiogines šių dviejų posistemių sandorių pasekmes.

Į dvi išteklių aibes padalytai sistemai skirtos nagrinėti lygtys yra visiškai analogiškos jau duotosioms, kurios tiria sistemos veikėjų suskirstymą į dvi aibes. Lauktina tokio sistemų skaidymo – ir į veikėjų, ir į išteklių aibes – analitinė vertė atrodo esanti didžiulė. Kadangi analizuojant realius duomenis labai mažai tenuveikta, nei šių analizės galimybių vertingumo dydis, nei netgi jų kryptis nėra aiškūs.

Mainų tarp veikėjų ir tarp išteklių nuostoliai

Diferencijuota galia

Galia turi daugybę išraiškų. Viena jų yra pinigai – pati pakeičiamiausia galios forma, kurią galima panaudoti daugeliui daiktų įsigyti. Kadangi kiekvienas žmogus ir kiekvienas korporacinis veikėjas yra suinteresuotas bent keliais už pinigus perkamais daiktais, galima tarti, kad pinigai yra visiškai pakeičiama galios forma. Būtent dėl to, kad domėjimasis pinigų kontroliuojamomis prekėmis ir paslaugomis yra toks paplitęs, pinigų pakeičiamumo į prekes galią dirbtinai kontroliuoja teisinės ir normatyvinės kliūtys. Pavyzdžiui, daugelyje šalių yra teisiškai draudžiama seksualines paslaugas keisti į pinigus. Įstatymų leidimo srityje – įstatymų leidėjui teisiškai draudžiama pardavinėti savo balsą už pinigus. Biurokratiniame aparate – administratoriui dažniausiai yra draudžiama imti pinigus už tam tikro sprendimo priėmimą.

Nors pinigų pakeičiamumas yra beveik universalus, daugelio kitų galios išraiškų pakeičiamumas labai ribotas. Apskritai bet kurio ištekliaus, kuriuo yra suinteresuoti kiti veikėjai, kontrolė sukuria galią, o suinteresuotumo stiprumas yra ištekliaus vertės matas – taigi ir jį kontroliuojančio veikėjo (ar veikėjų) galios išraiška. Tiesą sa-

kant, tobuloje socialinėje sistemoje veikėjo galią tik taip ir galima išreikšti – kaip tai buvo padaryta 25.6 ir 25.12 lygtimis.

Netobulos socialinės sistemos sąlygomis šios lygtys negali išmatuoti veikėjo galios – ši turi būti apibrėžta kitaip. Šiame poskyryje aš išvesiu veikėjo galios formulę netobulai sistemai. i-tojo veikėjo galia, veikianti k-tąjį veikėją, gali būti laikoma daugelio komponentų suma: pirma – tai i-tajam veikėjui priklausanti tų išteklių kontrolė, kuriais tiesiogiai yra suinteresuotas k-tasis veikėjas, antra – tai i-tajam veikėjui priklausanti tų išteklių kontrolė, kuriais yra suinteresuoti kiti veikėjai, kontroliuojantys išteklius, kuriais yra suinteresuotas k-tasis veikėjas, t. y. i-tojo veikėjo vienpakopė kontrolė tų išteklių, kuriais yra suinteresuotas k-tasis veikėjas; ir t. t. – kai pakopų daugėja. Tačiau galios, veikiančios kitus veikėjus, sudedamosios dalys turi būti sumažintos koeficientu, atspindinčiu nuostolį, atsirandantį dėl netiesioginių mainų. Kaip padaryti, kad šis modelis būtų suderintas su bendruoju tiesiniu modeliu, geriausiai galima pamatyti atidžiau ištyrus tobulos sistemos galią.

Kai nei tarp veikėjų porų, nei tarp gėrybių porų nėra jokių nuostolių, sistemos veikėjų galia išreiškiama 25.18 lygtimi – kaip nuo kontrolės ir interesų matricos priklausanti funkcija:

$$\mathbf{r} = (\mathbf{I} - \mathbf{CX} + \mathbf{E}_n)^{-1}\mathbf{e}_{n1} \tag{27.13}$$

Apibrėžę n x n eilės matricą **Z** (lygią **CX**), 27.13 lygtį galime perrašyti taip:

$$\mathbf{r} = [\mathbf{I} - (\mathbf{Z} - \mathbf{E}_n)]^{-1}\mathbf{e}_{n1} \tag{27.14}$$

Tačiau matricos $\mathbf{I} - \mathbf{A}$ atvirkštinė, t. y. matrica $(\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1}$, lygi begalinei sumai:

$$(\mathbf{I} - \mathbf{A})^{-1} = \sum_{i=0}^{\infty} \mathbf{A}^i$$

Taigi 27.14 lygtis yra ekvivalentiška:

$$\mathbf{r} = \mathbf{e}_{n1} + (\mathbf{Z} - \mathbf{E}_n)\mathbf{e}_{n1} + (\mathbf{Z} - \mathbf{E}_n)^2\mathbf{e}_{n1} + \ldots \tag{27.15}$$

Šio vektoriaus elementas yra

$$r_i = \frac{1}{n} + \frac{1}{n}\sum_{k=1}^{n}\left(z_{ik} - \frac{1}{n}\right) + \frac{1}{n}\sum_{k=1}^{n}\sum_{j=1}^{n}\left(z_{ik} - \frac{1}{n}\right)\left(z_{kj} - \frac{1}{n}\right) + \\ + \frac{1}{n}\sum_{k}\sum_{j}\sum_{l}\left(z_{ik} - \frac{1}{n}\right)\left(z_{kj} - \frac{1}{n}\right)\left(z_{jl} - \frac{1}{n}\right) + \ldots$$

Jį galima redukuoti iki:

$$r_i = \frac{1}{n}\sum_{k} z_{ik} + \frac{1}{n}\sum_{k}\sum_{j}\left(z_{ik} - \frac{1}{n}\right)\left(z_{kj} - \frac{1}{n}\right) + \\ + \frac{1}{n}\sum_{k}\sum_{j}\sum_{l}\left(z_{ik} - \frac{1}{n}\right)\left(z_{kj} - \frac{1}{n}\right)\left(z_{jl} - \frac{1}{n}\right) + \ldots \tag{27.16}$$

27.16 lygtis leidžia suvokti r_i sandarą. Išskyrus koeficientą $1/n$, iš kurio padaugintas kiekvienas lygties narys, i-tojo veikėjo galią apibrėžia jam priklausanti tų išteklių kontrolė, kuriais yra suinteresuoti kiti veikėjai, plius pirmosios pakopos netiesiogi-

nius mainus rodantis dėmuo, antrosios pakopos netiesioginių mainų dėmuo, trečiosios pakopos netiesioginių mainų dėmuo ir t. t. Dėmuo, rodantis pirmosios pakopos netiesioginius mainus, gaunamas kaip rezultatų $(z_{ik} - 1/n)(z_{kj} - 1/n)$ suma. Kadangi $\Sigma_k \Sigma_j z_{kj} = n$), šią sumą galima redukuoti iki $\Sigma \Sigma z_{ik}(z_{kj} - 1/n)$. Tai reškia, kad i-tojo veikėjo galia padidėja, jeigu kiti, kurie yra suinteresuoti tuo, ką jis turi, patys yra stiprūs, t. y. $z_{kj} - 1/n > 0$, ir sumažėja, kai jie yra silpni.

Rezultatų $(z_{ik} - 1/n)(z_{kj} - 1/n)(z_{jl} - 1/n)$ sumą, atspindinčią antrosios pakopos sandorius, galima redukuoti iki panašios išraiškos:

$$\sum_k (z_{ik} - \frac{1}{n}) \sum_j \sum_l z_{kj}(z_{jl} - \frac{1}{n}).$$

Antroji šios išraiškos suma, rodanti rezultatą, gautą susumavus pagal j ir l, yra teigiama, jeigu veikėjai (pažymėti raide k), kurie yra suinteresuoti tuo, ką kontroliuoja i-tasis veikėjas, mainosi su kitais (pažymėtais raide j), kurie patys yra stiprūs, t. y. jeigu $z_{jl} - 1/n > 0$, ir neigiama, jei jie yra silpni. Kai i-tojo veikėjo stiprybė, įgyta dėl k-tojo veikėjo (tai atspindi pirmasis dydis $z_{ik} - 1/n$), yra didesnė už vidutinę, t. y. kai $z_{ik} - 1/n > 0$, tada i–tojo veikėjo galia išauga dėl k–tojo veikėjo mainų su stipriais partneriais. Kai ši jėga mažesnė už vidutinę, tada i-tojo veikėjo galia sumažėja dėl k-tojo veikėjo mainų su stipriais partneriais.

Taigi kiekvienas iš tolesnių r_i išraiškos dėmenų 27.16 lygtyje yra tiesioginės i-tojo veikėjo galios, kurią rodo matrica **Z** (lygi **CX**) patikslinimas. Kiekvienas papildomas dėmuo atspindi papildomą netiesioginių mainų grandį. Pirmasis 27.16 lygties dėmuo rodo i-tojo veikėjo galią tiesioginiuose mainuose, antrasis ją padidina arba sumažina priklausomai nuo mainų, vykstančių pirmojoje pakopoje, ar t. t. iki p-tojo dėmens, atspindinčio $(p - 1)$ pakopos mainus. Galutinis, turintis ganėtinai daug dėmenų, rezultatas ir yra i-tojo veikėjo galia.

Toks vektoriaus **r** išskaidymas padeda suprasti, ką reiškia (i, k)-tasis matricos $\Sigma_{i=0}^{\infty}(\mathbf{Z} - \mathbf{E}_n)^i$, arba, kitaip užrašius, $[\mathbf{I} - (\mathbf{Z} - \mathbf{E}_n)]^{-1}$, elementas. Pažymėję šį elementą g_{ik}, iš 27.15 lygties galėsime užrašyti kelis pirmuosius jo dėmenis. Jeigu $k \neq i$, jie yra:

$$g_{ik} = (z_{ik} - \frac{1}{n}) + \sum_{j=1}^{n} (z_{ij} - \frac{1}{n})(z_{jk} - \frac{1}{n}) + \qquad (27.17)$$
$$+ \sum_j \sum_l (z_{ij} - \frac{1}{n})(z_{jl} - \frac{1}{n})(z_{lk} - \frac{1}{n}) + \ldots$$

Jeigu $k = i$, jie bus:

$$g_{ii} = 1 + (z_{ii} - \frac{1}{n}) + \sum_{j=1}^{n} (z_{ij} - \frac{1}{n})(z_{ji} - \frac{1}{n}) + \qquad (27.18)$$
$$+ \sum_j \sum_l (z_{ij} - \frac{1}{n})(z_{jl} - \frac{1}{n})(z_{li} - \frac{1}{n}) + \ldots$$

Aišku, kad 27.17 lygties, kurioje $k \neq i$, dešinės pusės nariai atspindi i-tojo veikėjo galios, tenkančios vienam k-tojo veikėjo galios vienetui, padidėjimą (daugiau kaip 1) arba sumažėjimą (mažiau kaip 1) kiekviename mainų etape. Susumavę šiuos narius, gauname g_{ik}, kurį padalijus iš n, gautas rezultatas parodys, kiek iš viso galios įgauna arba praranda i-tasis veikėjas dėl k-tojo veikėjo priklausomybės nuo i (arba jos nebuvimo). Jeigu $k = i$, kaip 27.18 lygtyje, dešinioji pusė yra lygi vienetui plius išlošis arba minus praradimas – sąlygojamų i-tojo veikėjo priklausomybės (arba jos

27.2 lentelė. Kontrolė ir išskaidyta veikėjų galia netobuloje sistemoje

		Z (lygi **CX**) Suinteresuotas veikėjas					*i*-tojo veikėjo galios, gaunamos iš *k*-tojo veikėjo, padidėjimas ar sumažėjimas (*k*)				
		A_1	A_2	A_3	A_4			A_1	A_2	A_3	A_4
Kontro-	A_1	0,5	0,1	0,1	0,2	(i)	A_1	0,097	– 0,067	– 0,064	– 0,026
liuojantis	A_2	0,3	0,2	0,3	0,2		A_2	0,016	– 0,009	0,012	– 0,009
veikėjas	A_3	0,1	0,6	0,4	0,5		A_3	– 0,068	0,103	0,058	0,066
	A_4	0,1	0,1	0,2	0,1		A_4	– 0,044	– 0,027	– 0,007	– 0,031

nebuvimo) nuo to, ką jis kontroliuoja. Taigi kai $k \neq i$, dydis g_{ik}/n parodo *i*-tojo veikėjo galios padidėjimą daugiau kaip $1/n$ arba sumažėjimą mažiau kaip $1/n$ dėl *i*-tojo veikėjo galimybės visuose etapuose kontroliuoti tai, kuo yra suinteresuotas *k*-tasis veikėjas. Panašiai ir dydis $(g_{ii} - 1)/n$ rodo *i*-tojo veikėjo galios padidėjimą ar sumažėjimą dydžio $1/n$ atžvilgiu dėl *i* galimybės kontroliuoti tai, kuo jis pats yra suinteresuotas. Laisvai pasirenkama matrica **Z** ir iš jos išvesta g_{ik}/n bei $(g_{ii} - 1)/n$ matrica, pavaizduotos 27.2 lentelėje.

Galios modifikavimas pagal veikėjų poroms tenkančius sandorių kaštus

32 skyriuje keliamas klausimas: kaip mainymosi kliūtys modifikuoja veikėjų galią. Glaustas atsakymas būtų toks: kol mainomi ištekliai gali būti keičiami į vertę, leidžiančią netiesioginius mainus, ir kol visi veikėjai gali susisiekti vienas su kitu, mainų kliūčių įvedimas nepaveiks pusiausvyros galios. Ši prognozė prieštarauja eksperimentų apie įvairių apribotų bendravimo struktūrų poveikį veikėjų galiai rezultatams. Teorijos ir praktikos skirtumai aptarti 32 skyriuje, kuriame pateiktos ir teorinės išvados. Vis dėlto čia dėmesys sutelktas ne į mainų kliūtis, bet į mainų kaštus arba mainų metu patirtus nuostolius. Šiems nuostoliams apibūdinti ekonomikoje vartojamas terminas „sandorių kaštai". Čia kalbama apie tokius nuostolius, kurie nekompensuojami nė vienai pusei.

Jeigu mainuose tarp *i*-tojo ir *k*-tojo veikėjų atsiranda sandorių kaštai, jų mainų apimtis visada mažės, nepaisant to, kad veikėjai kontroliuoja vienas kitą dominančius išteklius ar įvykius. Mainams vykstant tik su tam tikru efektyvumu a_{ik}, kai *i*-tasis veikėjas turi tai, kas domina *k*-tąjį, *k*-tojo veikėjo priklausomybė nuo *i*-tojo, atsirandanti dėl to, kad *i*-tasis kontroliuoja tai, kas domina *k*-tąjį, yra $z_{ik}a_{ik}$. Jei *k*-tasis veikėjas sugeba mainytis su *i*-tuoju nepatirdamas vertės nuostolių, dydis a_{ik} yra lygus 1,0. Dydis a_{ik} yra vertės, turėtos *i*-tojo ir išmainytos su *k*-tuoju veikėju, dalis, kuri buvo prarasta – arba sandorių kaštai *k*-tajam veikėjui. (Šiame aiškinime ir po jo einančiame pavyzdyje laikysiu, kad visi ištekliai yra pakeičiami – tad nuostolius patirs tik sandorio dalyviai, bet jie nebus susiję su mainomų prekių prigimtimi.)

Paprastai tarsime, kad $\alpha_{ki} = \alpha_{ik}$. Nors z_{ik} atspindi tiktai *k*-tojo veikėjo interesus, kadangi mainai yra dvipusiai, *i*-tasis veikėjas turi gauti iš *k*-tojo kažką panašaus savo

verte į tai, ką jis atiduoda k-tajam. Galimybę, kad α_{ki} gali būti nelygus α_{ik}, galima palikti kaip atvirą. Tai aš čia ir padarysiu.

Pasitelkę sandaugą $z_{ik}\alpha_{ik}$, gauname elementus $z^{\dagger}_{ik}$:

$$z^{\dagger}_{ik} = z_{ik}\alpha_{ik} \tag{27.19}$$

Kadangi kai kurie α_{ik} yra mažesni už 1,0 ir kadangi $\Sigma_i z_{ik}$ lygi 1,0 visiems k, tai $\Sigma_i z^{\dagger}_{ik} < 1{,}0$ kai kuriems k. Galime apibrėžti naują matricą $\mathbf{Z}^{\dagger}$, turinčią papildomą eilutę ir stulpelį:

$$\mathbf{Z}^{\dagger} = \| z^{\dagger}_{ik} \| \qquad [(n + 1) \text{ x } n \text{ eilės matrica}],$$

kur

$$z^{\dagger}ik = \begin{cases} z_{ik}\alpha_{ik}, & \text{kai } i = 1, \ldots, n, k = 1, \ldots, n \\ 1 - \sum_{i=1}^{n} z_{ik}\alpha_{ik}, & \text{kai } i = n + 1, k = 1, \ldots, n \\ r_i, & \text{kai } i = 1, \ldots, n + 1, k = n + 1 \end{cases} \tag{27.20}$$

Taigi kiekvienoje mainų pakopoje patiriami nuostoliai dėl kurio nors $z^{\dagger}_{ik}$ nepakankamumo. Į šį nepakankamumą galima žvelgti kaip į galios trūkumą sistemoje – išreiškiamą kaip $r_{n+1} = 1 - \Sigma^{n}_{i=1} r_i$. Tada, kadangi

$$\mathbf{r} = \mathbf{Z}^{\dagger}\mathbf{r} \tag{27.21}$$

galime parašyti tokią lygtį:

$$r_i = \sum_{k=1}^{n} z^{\dagger}_{ik} r_k + r_i r_{n+1}$$

Jeigu šią lygtį padalytume iš r_{n+1}, o r_i/r_{n+1} apibrėžtume kaip r^{*}_i, tai rezultato matricinis pavidalas būtų toks:

$$\mathbf{r}^{*} = \mathbf{Z}^{\dagger}\mathbf{r}^{*} + \mathbf{r} \tag{27.22}$$

Jo esmė ta pati kaip ir 25.25 lygties atvirų sistemų atveju – išskyrus tai, kad čia rašome ne $\mathbf{Z}$, o $\mathbf{Z}^{\dagger}$. 27.22 lygtį galima išspręsti 25 skyriuje aprašytu iteraciniu metodu.

Šiai nepakankamumu pasižyminčiai sistemai galime apskaičiuoti dydį, panašų į g_{ik}. Iteraciniu metodu suskaičiavę galios vektorių, galėsime sukurti išplėstą matricą $\mathbf{Z}$, turinčią papildomą eilutę ir stulpelį. Papildoma eilutė atspindi kiekvieno veikėjo priklausomybę nuo išorės, kur ji gali gauti tai, kuo jis suinteresuotas, kadangi sandorių tarp jo ir veikėjų, kontroliuojančių tai, ko jam reikia, metu patiriami nuostoliai. Ši k-tojo veikėjo priklausomybė lygi $1 - \Sigma_i z^{\dagger}_{ik}$. Papildomas stulpelis parodo išorės priklausomybę nuo kiekvieno veikėjo – i-toje eilutėje jis, kaip jau buvo minėta, yra lygus r_i. Išplėstoji matrica $\mathbf{Z}$ leidžia apskaičiuoti kiekvieno veikėjo galios padidėjimo (ar sumažėjimo) dėl jo kontroliuojančios įtakos tam, kas domina kiekvieną kitą veikėją, laipsnį.

Pirmasis pavyzdys: sandorių nuostoliai. Tarkime, Tomas, Johnas, Steve'as ir Danas yra įsitraukę į atvirukų prekybos verslą. Kiekvienas turi po 1000 tam tikros rūšies atvirukų: Tomas – 1000 amerikietiškojo futbolo, Johnas – beisbolo, Steve'as – 1000 krepšinio, o Danas – 1000 futbolo atvirukų. Paprastumo dėlei tarkime, kad kiekvienas berniukas labiausiai yra suinteresuotas savo turimais atvirukais; tiesą sakant, kiekvienas jų savo

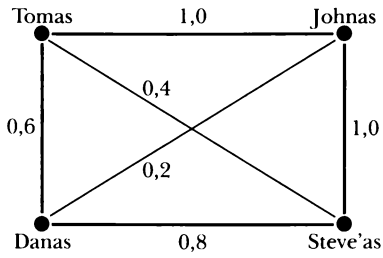

27.2 pav. Keturių prekiautojų sandorių efektyvumai

atvirukais yra suinteresuotas septynis kartus daugiau negu kitų. Kiekvienas savais atvirukais yra suinteresuotas vienodai. Taigi išteklius čia – atvirukų rūšys, kontrolės matrica – vienetinė, o kiekvienas interesų matricos stulpelis turi elementą 0,7 pagrindinėje įstrižainėje ir 0,1 – kitur. Iš simetriškumo išplaukia, kad kiekvienas berniukas turi tokią pačią galią $r_i = 0{,}250$. Dėl tos pačios priežasties kiekvienas baigia mainus turėdamas 700 savo paties ir po 100 kiekvieno kito berniuko atvirukų.

Dabar tarkime, kad berniukai dėl tam tikrų fizinių apribojimų neturi vienodų prekybos vienas su kitu galimybių. 27.2 paveiksle parodytas kiekvienos berniukų poros tarpusavio prekybos efektyvumas. Atrodo, Johnas laikosi geriausiai – išskyrus mainus su Danu. Dano, turinčio mažesnį nei 1,0 efektyvumą mainuose su bet kuriuo kitu berniuku, padėtis yra prasčiausia.

Šiuos naudingumus padauginę iš atitinkamo z_{ik}, kaip buvo parodyta anksčiau, gausime matricos $\mathbf{Z}^{\dagger}$ elementus $z^{\dagger}_{ik}$.

$$\mathbf{Z}^{\dagger} = \begin{bmatrix} 0{,}7 & 0{,}1 & 0{,}04 & 0{,}06 \\ 0{,}1 & 0{,}7 & 0{,}1 & 0{,}02 \\ 0{,}04 & 0{,}1 & 0{,}7 & 0{,}08 \\ 0{,}04 & 0{,}02 & 0{,}08 & 0{,}7 \end{bmatrix}$$

Pritaikę 25 skyriuje aprašytą galios skaičiavimo metodą, tinkamą, kai interesų suma mažesnė nei 1,0, gauname galios vektorių $\mathbf{r} = (0{,}226, 0{,}249, 0{,}241, 0{,}187)$. Vektorių **r** papildžius taip, kad jis rodytų santykines galias, jis taptų (0,226, 0,249, 0,267, 0,207) ir parodytų, kad neefektyvumai sumažins santykinę Dano galią. Johno bus didžiausia, Steve'o – antroji, o Tomo – nepasikeis. Vektoriaus **r** reikšmes galima panaudoti anksčiau aprašytai matricai $\mathbf{Z}^{\dagger}$ išplėsti – pridedant eilutę iš elementų $1 - \Sigma_i z^{\dagger}_{ik}$ ir stulpelį iš elementų r_i. Turėdami šią išplėstą matricą **Z**, galime apskaičiuoti atvirkštinę matricą $[\mathbf{I} - (\mathbf{Z} - \mathbf{E}_n)]^{-1}$, kurios elementai yra g_{ik}. Tada reikšmės g_{ik} gali parodyti, kiek kiekvieno veikėjo galią padidina ar sumažina kiekvienas kitas veikėjas. Čia parodytos reikšmės $g_{ik}/5$ ir $(g_{ii} - 1)/5$:

		Suinteresuotas veikėjas			
		Tomas	Johnas	Steve'as	Danas
Kontroliuojantis veikėjas	Tomas	0,271	– 0,039	– 0,123	– 0,089
	Johnas	– 0,040	0,266	– 0,050	– 0,147
	Steve'as	– 0,123	– 0,049	0,261	– 0,060
	Danas	– 0,088	– 0,144	– 0,057	0,297

Matrica rodo, kad Danas dėl savo izoliuotos padėties labiau priklauso nuo savo paties sprendimų, negu bet kuris kitas berniukas. Johnas su Steve'u, turintys didžiausią galią, mažiau priklauso nuo pačių savęs nei Tomas ir Danas.

Kraštutinė situacija parodyta 27.3 paveiksle, kur kai kurios poros apskritai negali mainytis viena su kitu. Čia Steve'as su Johnu yra simetriškoje padėtyje, kaip ir Tomas su Danu. Matrica $\mathbf{Z}^+$, gauta iš z_{ik} ir a_{ik} yra:

	Tomas	Johnas	Steve'as	Danas
Tomas	0,7	0,1	0	0
Johnas	0,1	0,7	0,1	0
Steve'as	0	0,1	0,7	0,1
Danas	0	0	0,1	0,7

Iš 25.26 lygties gauname, kad $\mathbf{r}$ = (0,165, 0,266, 0,266, 0,165), o santykinės galios yra (0,191, 0,309, 0,309, 0,191). Taigi pašalinus neefektyvius ryšius ir sustiprinus tuos, kurie jau buvo efektyvūs, padidėjo Johno ir Steve'o galia Tomo ir Dano sąskaita.

Kaip ir anksčiau, išplėstoji matrica $\mathbf{Z}$ leidžia išmatuoti, kiek kiekvienas veikėjas padidina ar sumažina kitų veikėjų galias priklausomai nuo jo struktūrinės pozicijos ir interesų išsidėstymo.

		Besidomintis veikėjas			
		Tomas	Johnas	Steve'as	Danas
Kontroliuojantis veikėjas	Tomas	0,343	0,005	– 0,179	– 0,184
	Johnas	0,005	0,278	– 0,067	– 0,179
	Steve'as	– 0,179	– 0,067	0,278	0,005
	Danas	– 0,184	– 0,179	0,005	0,343

Ši matrica rodo, kad Steve'as ir Danas sumažina Tomo galią, Tomas ir Johnas – Dano, Danas su Steve'u – Johno, o Tomas su Johnu – Steve'o.

Toks sistemos išplėtimas, kai įtraukiami sandorių kaštai, veikėjų suinteresuotumo skirtingais ištekliais nepaveikia. Tai taip pat neturi įtakos ir pusiausviram išteklių pasiskirstymui, išskyrus poveikį santykinei veikėjų galiai ir santykinei išteklių vertei. Netiesioginių mainų egzistavimas reiškia, kad jeigu Danas negali gauti futbolo atvirukų tiesiogiai iš Tomo, jis gali juos gauti iš Steve'o, po to, kai šis gaus jas iš

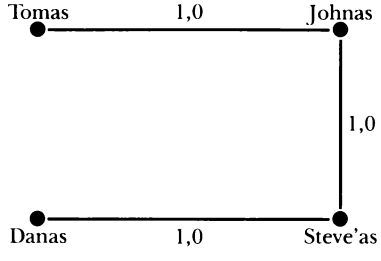

27.3 pav. Keturių prekiautojų sandorių efektyvumas tuo atveju, kada kai kurie iš jų negali mainytis tarpusavyje

Johno, įsigijusio atvirukus iš Tomo. Kol netiesioginiai mainai sujungia visas veikėjų poras, tol sandorių kaštai turi įtakos tik santykinėms vertėms ir santykinėms galioms. Jeigu ši sąlyga nepatenkinama, sistema suskaidoma į izoliuotas posistemes, kurias reikia nagrinėti atskirai.

Sandorių kaštai tarp išteklių porų

Dažnai logistinės ir kitos veikiančiųjų asmenų bendravimo tarpusavyje kliūtys tampa jų mainų neefektyvumo priežastimi. Tuo tarpu išteklių mainuose atsirandančius sandorių kaštus paprastai sąmoningai sukuria ir palaiko įstatymai, normos ar taisyklės. Formaliai tokie kaštai traktuojami panašiai kaip ir neefektyvumai tarp veikėjų porų.

Taigi tobuloje sistemoje išteklių vertę naudinga interpretuoti kaip susidarančią netiesioginių mainų sekoje. Jei apibrėšime $m \times m$ eilės matricą **W** (lygią **XC**), 25.19 lygtį galėsime perrašyti taip:

$$\mathbf{v} = [\mathbf{I} - (\mathbf{W} - \mathbf{E}_m)]^{-1}\mathbf{e}_m \tag{27.23}$$

Reiškinį, esantį dešinėje lygties pusėje, galima parašyti kaip begalinę sumą:

$$\mathbf{v} = \mathbf{e}_{m1} + (\mathbf{W} - \mathbf{E}_m)\mathbf{e}_{m1} + (\mathbf{W} - \mathbf{E}_m)^2\mathbf{e}_{m1} + \ldots \tag{27.24}$$

Keli pirmieji vektoriaus **v** elemento v_j dėmenys yra:

$$v_j = \frac{1}{m} + \frac{1}{m}\sum_{h=1}^{m}\left(w_{jh} - \frac{1}{m}\right) + \frac{1}{m}\sum_{h=1}^{m}\sum_{h=1}^{m}\left(w_{jh} - \frac{1}{m}\right)\left(w_{hk} - \frac{1}{m}\right) + \ldots \tag{27.25}$$

Kiekvienuose mainuose dalyvauja dvi prekės, o dydis w_{jh} rodo tą prekei h tenkančios kontrolės dalį, kuri sietina su suinteresuotumu preke j. (Kadangi iš tikrųjų veikia ne prekės, o veikėjai, tai žodžiais apibrėžti dydžio w_{jh} reikšmę yra sunkiau negu dydžio z_{ik}.)

Kaip ir r_i atveju, elemento v_j, rodančio j vertę, išskaidymas prasideda nuo vidurkinės reikšmės nuliniame etape. Pirmajame mainų žingsnyje ši vertė padidėja, jei dydžio w_{jh} reikšmės (t. y. tų veikėjų, kurie patys turi prekių, suinteresuotumas j) yra didelės. Tada, kaip ir r_i eilutės atveju, ši vertė dar labiau padidėja, jeigu suinteresuotų ištekliumi h veikėjų turimomis prekėmis taip pat yra suinteresuoti ir kiti prekių turintys veikėjai ir t. t.

Jei veikėjas, kontroliuojantis išteklių h, dėl teisinių ar kitų suvaržymų negali jo panaudoti j-ajai prekei įsigyti, tada didelė dydžio w_{jh} reikšmė neleis h mainyti į j. Dydis w_{jh}, kuris kitu atveju taptų veiklos motyvu, nieko nereiškia esant veiksmingoms h mainymo į j kliūtims. Į 27.25 lygties eilutę, modifikuojančią j-tojo ištekliaus vertę, galima įvesti dydį β_{jh} – kaip daugiklį kiekvienam w_{jh}. Čia β_{jh} yra neneigiama, vieneto neviršijanti konstanta – paprastai ji prilyginama 0 arba 1. Šią konstantą galima apibrėžti kaip j-tosios prekės pakeičiamumo į prekę h rodiklį.

Antrasis pavyzdys: politiniai pinigai. 6 knygos skyriuje atpasakojau Ostrogorski'o pateiktą praėjusio amžiaus pradžioje vykusių politinių mainų aprašymą, kuriame tam tikrą vaidmenį atliko partiniai mechanizmai, įstatymų leidėjai, interesų grupės ir rin-

kėjai. Čia aš labai supaprastintai apibūdinsiu analogišką šiuolaikinėje politinėje sistemoje vykstančių sandorių aibę. Sistemos veikėjus sudaro kandidatai į įstatymų leidybos instituciją, rinkėjai, interesų grupės ir televizijos tinklai. Du pastarieji – tai korporaciniai veikėjai. Kandidatai į įstatymų leidybos instituciją nori būti išrinkti ir turi du išteklius. Pirmasis iš jų yra jų, kaip įstatymų leidėjų, dėmesys – tai išteklius, kuriuo yra suinteresuotos interesų grupės. Antrasis išteklius galėtų būti pavadintas jų patrauklumu, kurį sudaro rinkiminiai pažadai, bendra išvaizda ir reputacija (suteikianti jų duotiems pažadams daugiau ar mažiau patikimumo ir taip daranti įtaką jų vertei). Rinkėjai yra suinteresuoti pramogomis, pinigais ir kandidatų pažadais (jų patrauklumu) bei turi du išteklius: savo dėmesį ir savo balsą. Interesų grupės turi vienintelį išteklių – pinigus. Jos tikisi sėkmingai rinkimuose pasirodžiusių kandidatų palankumo šiems leidžiant įstatymus bei yra suinteresuotos, nors šiek tiek mažiau, kandidatų pažadais. Televizijos tinklai turi vienintelį išteklių – pramogas ir vienintelį interesą – pinigus.

Šią sistemą charakterizuojantys sandoriai vyksta maždaug taip: interesų grupės aprūpina kandidatus pinigais (suteikdamos paramą jų rinkiminėms kampanijoms) mainais į išrinktųjų kandidatų palankumą įstatymų leidimo metu bei (kiek mažiau) mainais į kandidatų pažadus. Dėmesio ir pažadų vertė priklauso nuo tikimybės, kad kandidatą išrinks. Kandidatai naudoja šiuos pinigus mainams su televizijos tinklais, kurių padedami jie perka rinkėjų dėmesį. Rinkėjai atiduoda televizijos tinklams savo dėmesį ir kaip atlygį už tai gauna pramogas (kurias televizija perka už pinigus). Kandidatai naudoja savo patrauklumą (t. y. pažadus, kurių reikšmei įtakos turi jų išvaizda ir reputacija), kurį maino į piliečių balsus. Tačiau nuo kandidato patrauklumo priklausantys balsai taip pat priklauso (per priklausomybės matricą, kaip jau buvo rašyta anksčiau šiame skyriuje) ir nuo rinkėjų dėmesio. Šioje labai supaprastintoje rinkiminės kampanijos versijoje vykstantys mainai pateikti 27.4 paveiksle.

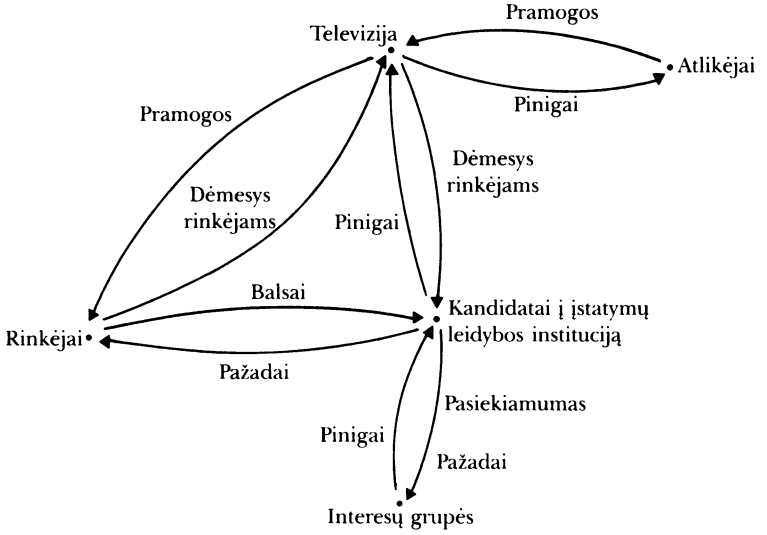

27.4 pav. Mainai tarp įstatymų leidybos kandidatų, interesų grupių, televizijos tinklų ir rinkėjų

Iš schemos matyti, kad egzistuoja ir alternatyvūs mainai – kurie iš principo galėtų įvykti. Kandidatai nori rinkėjų dėmesio, o pastarieji galėtų nusipirkti pramogas (ar kitus juos dominančius daiktus) už pinigus. Taigi iš principo televizijos, savo siūlomomis pramogomis (kurias kandidatai perka už pinigus) pritraukiančios balsuotojų dėmesį, tarpininkavimą galėtų pakeisti kandidato ir rinkėjo tiesioginiai mainai, pinigus keičiant į pastarojo dėmesį. Tai įgalintų patrauklumo (t. y. pažadų) ir balsų mainus. Šie ir kiti įmanomi (vietoj tų, kurie pateikti 27.4 paveiksle) mainai rodo, kad ne visomis išteklių poromis galima vienodai sėkmingai mainytis. T. y. kalbant anksčiau įvestomis sąvokomis, β_{jk} nėra lygus 1 visoms j ir k poroms, o kai kurioms iš jų gali būti lygus ir 0. Šią sistemą apibūdinantys 27.3 lentelės duomenys rodo, kad tam tikroms išteklių poroms dydis β_{jk} skiriasi nuo 1. Taigi įvairių išteklių poroms sandorių kaštai atsiranda dėl skirtingų priežasčių.

27.3 lentelėje pateiktos išteklių pakeičiamumo kliūtys, kurių daugelis atsiranda dėl teisinių arba normatyvinių apribojimų. Vis dėlto kai kurios iš jų atsiranda ir dėl kitų priežasčių – pavyzdžiui, kaip tuo atveju, kai balsai keičiami į kandidato pažadus. Tai pagrindiniai politiniai mainai tarp rinkėjų ir įstatymų leidėjų, ir jie nėra nei teisiškai, nei moraliai uždrausti. Maža dydžio β_{13} reikšmė, parodyta lentelėje, atsiranda dėl to, kad rinkėjas nepasiekiamas kandidatui – t. y. logistinio apribojimo. Norėdamas mainais į savo pažadus gauti balsą, kandidatas privalo pelnyti rinkėjo dėmesį. Būtent dėl šios priežasties prie dešinės lentelės pusės pridėtas vienas stulpelis, atspindintis jungtinį išteklių – kandidato pažadus ir rinkėjo dėmesį. Jeigu jau kartą kandidatas šį jungtinį išteklių gauna, jis gali jį išmainyti į balsą. Ir būtent dėl šios priežasties politinėse sistemose – didelėse socialinėse sistemose – rinkėjo dėmesys, taigi ir galimybė jį perduoti (ką geriausiai gali padaryti televizija), tapo tokia vertinga.

Jungtinio ištekliaus įvedimo, kaip tai čia buvo padaryta, būtinybė rodo, kad teorijos pritaikymui reikalingas išteklių apibrėžimas gali būti nelabai vykęs. Geriau būtų įsivaizduoti, kad rinkėjo dėmesys naikina kliūtis, kurios laiko dydį β_{13} artimu nuliui, t. y. rinkėjo dėmesį traktuoti kaip išteklių, padidinantį β_{13}. Panašiai ir išteklius „kandidato dėmesys“, arba kandidato pasiekiamumas, kuris yra tai, ką interesų grupės perka už pinigus (teikdamos paramą rinkiminei kampanijai), sumažina kliūtis interesų grupėms susitarti su kandidatais dėl įstatymus priimančių balsų (šie mainai 27.3 lentelėje neparodyti). Deja, vis dėlto šiame teorijos išvystymo etape dar

27.3 lentelė. Išteklių porų pakeičiamumas (visišką pakeičiamumą rodo $\beta_{jk} = 1$).

	Balsas	Rinkėjo dėmesys	Kandidato pažadas	Kandidato dėmesys	Pinigai	Pramogos	Kandidato pažadai ir rinkėjo dėmesys
Balsas		*	$\beta_{13} \ll 1$	$\beta_{14} = 1$	$\beta_{15} \ll 1$	$\beta_{16} \ll 1$	$\beta 17 = 1$
Rinkėjo dėmesys			$\beta_{23} \ll 1$	$\beta_{24} = 1$	$\beta_{25} < 1$	$\beta_{26} = 1$	*
Kandidato pažadas					$\beta_{35} \ll 1$	$\beta_{36} \ll 1$	*
Kandidato dėmesys					$\beta_{45} < 1$	$\beta_{43} = 1$	*
Pinigai						$\beta_{56} = 1$	$\beta_{57} \ll 1$
Pramogos							$\beta_{67} \ll 1$

*Kadangi kiekvienoje iš šių porų abu ištekliai kyla iš vieno veikėjo, pakeičiamumas yra nereikšmingas.

nėra žinomas joks išteklių pakeičiamumo matricos (arba veikėjų porų socialinio kapitalo matricos) modifikavimo būdas. Galimas daiktas, kad tokios rūšies išteklius kaip rinkėjų dėmesys, dėl kurių tampa įmanomi kiti sandoriai, galima pakankamai tiksliai apibūdinti per jų tarpusavio priklausomybes – taip, kaip tai buvo padaryta ankstesniame poskyryje. Kad išsiaiškintume, kaip geriausia traktuoti šitokius išteklius, reikalingas tolesnis tyrimas.

Sistemos, kuriose mainoma naudoti

Racionaliose rinkose, kur mainomasi daliomis, privačiomis (be išorinių poveikių) ir perleidžiamomis prekėmis, atsirado įvairios institucijos, padėjusios įveikti abipusio norų sutapimo, apie kurį kalbėjo Jevonsas ir kiti ekonomistai klasikai, būtinybę. Pati iškiliausia iš jų, žinoma, yra pinigai kaip mainų priemonė. Jeigu nėra pinigų ar kokio nors jų pakaitalo, veikėjai mainais gauna daiktus, kurie jiems yra visiškai neįdomūs, tačiau kuriuos jie ketina panaudoti tolesniuose mainuose su tais individais, kuriems tų daiktų reikia.

Vis dėlto daugelio socialinių mainų atveju keičiamos prekės iš esmės yra nebetinkamos tolesniems mainams. Pavyzdžiui, kai vienas įstatymų leidėjas pasižada kitam balsuoti už tam tikrą įstatymo projektą, mainais gaudamas iš pastarojo tam tikrą neapibrėžtą paslaugą, tai tas įstatymų leidėjas, kuris šį pažadą gauna, nebegali jo toliau mainyti, nes pažadai nėra derybų objektas. Taigi bent jau šio veikėjo tai, kas įsigyta, privalo būti naudojama ir negali būti mainoma toliau. Iš principo, jeigu balsavimo pažadas turėtų įgaliojimo formą, galėtų atsirasti kitų įstatymų leidėjų, norinčių kitaip pakreipti balsavimą – tad pasiūlytų už ano pažado perleidimą dar didesnę paslaugą. Tačiau dažniausiai taip nevyksta dėl keleto priežasčių. Pirma, paprastai pažadai neturi apčiuopiamos įgaliojimo formos. Antra, tik politiniai oponentai gali domėtis teisių į pažado kontrolę įsigijimu. Net jeigu pažadą gavęs įstatymų leidėjas galų gale norėtų jo atsisakyti (perleisti kitam) – ir galėtų tai padaryti, tik tokiam tikslui jis greičiausiai nebūtų jo išvis įsigijęs.

Tai tik vienas pavyzdys, tačiau jų yra ir daugiau. Vieną bendrą klasę sudaro asmeniniai patarnavimai, dėmesys, kurį vienas asmuo rodo kitam, bei kitos asmeninės paslaugos. Kitą bendrąją klasę sudaro ištekliai, turintys griežtai apibrėžtą naudojimo sritį, kaip, pavyzdžiui, balsas arba tam tikrai veiklai suteikti įgaliojimai. Tokius įgaliojimus turintis individas turi galią, kuria gali pasinaudoti, tačiau ją išmainyti jis galėtų tik patirdamas didžiulius nuostolius.

Nagrinėjant tokių prekių turinčias sistemas, kyla keletas klausimų. Pirma, jeigu nagrinėjamoje sistemoje yra *vien tik* neperparduodamos prekės, kaip šios sistemos savybės skiriasi nuo tobulai konkurencinės rinkos savybių? Antra, kiek perparduodamų prekių reikėtų įtraukti į sistemą, kad ji pasikeistų į tokią, kurioje jau nebereikia abipusio norų sutapimo? Trečia, turint tokios rūšies mainų sistemą, kokios gali būti paskatos sukurti kažkokią abipusio norų sutapimo būtinybę panaikinančią priemonę?

Trečiasis pavyzdys: dėmesio mainai. Jei tai, kas išmainoma, privalo būti naudojama ir negalima mainyti toliau, tai sukuriama struktūra skiriasi nuo tos, kurioje egzistuoja kliūtys mainams tarp poros veikėjų ar poros išteklių. Šią idėją galima paaiškinti šiek tiek modifikavus pavyzdį, kuris pirmąkart buvo aprašytas 25 skyriuje.

Tarkime, du mainų dalyviai yra, kaip ir prieš tai, Tomas ir Johnas, tačiau šįkart jų mainomi ištekliai yra ne futbolo ir beisbolo atvirukai, bet Tomo dėmesys ir Johno dėmesys. Kadangi mainomos prekės yra veikėjų dėmesys, tai nėra jokių kliūčių, trukdančių Tomui ir Johnui mainytis – jokių kliūčių Tomo dėmesį mainyti į Johno dėmesį ar atvirkščiai. Vis dėlto nė vienas veikėjas negali iš kito gauto dėmesio naudoti mainams su trečiąja šalimi. Toliau tarkime, kad dėmesio mainų norma nėra apribota santykiu 1 : 1, bet iš esmės neturi jokių suvaržymų. T. y. Tomui nebūtina duoti po vieną dėmesio vienetą Johnui už kiekvieną vienetą pastarojo teikiamo dėmesio Tomui.

Pirminė kontrolės matrica yra vienetinė: Tomas kontroliuoja savo dėmesį, o Johnas kontroliuoja savąjį. Tarkime, interesų matrica yra tokia (kaip pateikta 25.1 lentelėje, pirmasis atvejis):

$$\mathbf{X}' = \begin{bmatrix} 0{,}8 & 0{,}2 \\ 0{,}5 & 0{,}5 \end{bmatrix}$$

Iš visų Tomo interesų 0,2 dalį jis skiria Johno dėmesiui gauti, o Johnas Tomo dėmesiui gauti skiria 0,5 dalį savųjų. Daugiau nėra nei jokių išteklių, kuriuos kuris nors iš jų galėtų panaudoti mainuose, nei jokių kitų veikėjų, taigi, sistema gali būti laikoma uždara. Modelio pritaikymas 25 skyriuje aprašytu būdu parodytų, kad konkurencinėje pusiausvyroje nusistovinti mainų norma yra atvirkštinė interesų santykiui ir lygi 0,2 : 0,5. Taigi Tomas gauna 0,5 Johno dėmesio dalį, o Johnas – 0,2 Tomo. Tomo galia lygi 5/7, o Johno – 2/7.

Tarkime, į sistemą įeina trečias berniukas, Steve'as. Tuomet interesai pasikeičia. Johnas lieka suinteresuotas Tomo dėmesiu tame pačiame lygmenyje, tačiau Tomo interesai pakinta: dabar jis visai nesuinteresuotas Johno dėmesiu, o 0,2 savo intereso skiria Steve'o dėmesiui gauti. Pats Steve'as 0,6 savo intereso dalį skiria įgyti Johno dėmesiui. Šią sistemą, sudarytą iš trijų veikėjų ir trijų išteklių, laikysime uždara.

27.4 lentelėje pateikta interesų ir kontrolės struktūra esant konkurencinei pusiausvyrai, o 27.5 paveiksle minėta pusiausvyra parodyta schematiškai (rodyklė nuo *i*-tojo veikėjo iki *j*-tojo atspindi *i*-tojo individo gebėjimą kontroliuoti *j*-tąjį individą esant pusiausvyrai). Pritaikę modelį gauname, kad konkurencinėje pusiausvyroje Tomas gaus 0,6 Steve'o dėmesio, Johnas turės 0,2 dalį Tomo dėmesio, o Steve'as – 0,5 Johno dėmesio. Tomo galia sistemoje (o kartu ir jo dėmesio vertė) bus 0,58, Johno – 0,23, o Steve'o – 0,19.

27.4 lentelė. Trijų veikėjų suinteresuotumas vienas kito dėmesiu ir pusiausvira kontrolė

			INTERESAI (**X'**) (Įvykiai) Dėmesys			PUSIAUSVIRA KONTROLĖ (**C***) (Įvykiai) Dėmesys		
			Tomo	Johno	Steve'o	Tomo	Johno	Steve'o
(Veikėjai)	Dėmesys	Tomui	0,8	0	0,2	0,8	0	0,6
		Johnui	0,5	0,5	0	0,2	0,5	0
		Steve'ui	0	0,6	0,4	0	0,5	0,4

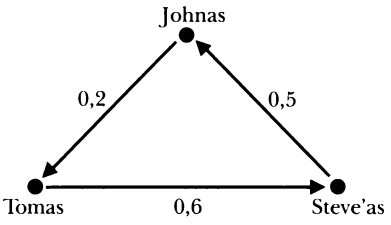

27.5 pav. Trijų veikėjų santykiai

Šiuo atveju nėra abipusio norų sutapimo: pusiausvyra gali būti pasiekta tik tokiomis priemonėmis, kurios apsiriboja sandoriais, įtraukiančiais į mainus perleidžiamas prekes. Mainų metu vienas iš berniukų turi gauti dėmesio, kuris rūpi ne jam vienam – tam, kad galėtų jį išsimainyti į savo trokštamą dėmesį. Mūsų turimoje situacijoje tokie netiesioginiai mainai vargiai galėtų įvykti, ir nesimato jokio aiškaus, tai pasiekti leidžiančio, būdo. Vis dėlto yra žinomi keli tokiuose trikampiuose veikiančių interesų įgyvendinimo bandymų pavyzdžiai. Pavyzdžiui, Steve'as gali rodyti dėmesį Tomui tik su ta sąlyga, kad šis rodys dėmesį Johnui – mainais už pastarojo rodomą dėmesį Steve'ui. Jau net šių manevrų aprašymas rodo, kokie sudėtingi gali pasidaryti netiesioginiai mainai. Aišku, kad jeigu tokioje situacijoje šie trys individai neturės jokios mainų priemonės arba kokių nors kitokių įsipareigojimų ar lūkesčių, tai neįvyks nieko, kas mainų lygį priartintų prie numatomos konkurencinės pusiausvyros. Tiesą sakant, gali ir iš viso neįvykti jokie mainai.

Anksčiau aš klausiau, kokios galėtų būti paskatos sukurti kokią nors priemonę, leidžiančią vykti mainams tada, kai sistema yra sudaryta vien tik iš neperparduodamų prekių – tokių kaip dėmesys. Šias paskatas galima būtų įvertinti analizuojant skirtumus tarp bendro pasitenkinimo lygio, kurį galiausiai gauna veikėjai tobulos konkurencijos rinkos atveju, ir to, kurį jie gauna tada, kai apskritai nėra mainų. Tai galima padaryti pagal 25.1 lygtį apskaičiavus kiekvieno veikėjo rezultatų, gaunamų abiem šiais atvejais, naudingumus. Tuo atveju, kai mainai nevyksta apskritai, kiekvieno veikėjo naudingumai yra lygūs 0, kadangi 25.1 lygtis rodo, kad kai tiktai $c_{ij} = 0$ kažkokiam įvykiui j, kuriam $x_{ij} \neq i$, tai ir $u_i = 0$. Tuo tarpu konkurencinėje pusiausvyroje įgyjami naudingumai yra tokie: $u_1 = 0{,}76$, $u_2 = 0{,}32$ ir $u_3 = 0{,}46$. Taigi, jeigu berniukai mainytųsi, Tomo gaunamas naudingumas būtų lygus 0,76, Johno – 0,32 , o Steve'o – 0,46. Vis dėlto problema glūdi tame, kad šiems naudingumų skirtumams sunku suteikti kokią nors motyvacinę reikšmę, nes neturime jokio išeities taško, su kuriuo galėtume juos palyginti. Viskas, ką galime pasakyti, yra tai, kad kiekvienas veikėjas būtų geresnėje padėtyje esant mainams – vadinasi, kiekvienas yra suinteresuotas kaip nors inicijuoti mainus.

Vienas šios situacijos sprendimas galėtų būti interesų pokyčiai – toks interesų sureguliavimas neabejotinai veikia realiuose socialiniuose santykiuose. Jeigu individas negali gauti dėmesio iš to asmens, iš kurio nori, jis gali pradėti siekti kito asmens dėmesio – to, iš kurio jis jį gali gauti. Kitas šios situacijos sprendimas galėtų būti pastangos sukurti kažką, kas padarytų tokius mainus įmanomus. 6 knygos skyriuje aptariau ekonominėse sistemose atsiradusius įrankius: tam tikrą prekę, galinčią tarnauti kaip mainų priemonė, bei tam tikrą veikėją, kuris veikia kaip atsiskaitymų centras, reikalingas paskoloms ir įsipareigojimams tvarkyti. Kitas problemos „sprendimas“ tapo negali-

mas apibrėžus, kad šie trys veikėjai ir trys ištekliai sudaro uždarą sistemą. Tai sukuria situaciją, kurioje nė vienas veikėjas neturi socialinio kapitalo, kurio panaudojimas jam padėtų realizuoti savo interesus. Tokioje situacijoje mainus palengvintų tik dviejų rūšių socialinis kapitalas: socialinis kapitalas susijęs su papildomais ištekliais ar įvykiais, arba socialinis kapitalas, susijęs su papildomais veikėjais.

Nagrinėkime susijusį su įvykiais socialinį kapitalą. Tarkime, yra papildomi įvykiai, kuriuos kontroliuoja Tomas, o jais yra suinteresuotas Steve'as (galbūt Steve'o įsipareigojimai Tomui), papildomi įvykiai, kuriuos kontroliuoja Johnas, o jais yra suinteresuotas Tomas, bei papildomi įvykiai, kuriuos kontroliuoja Steve'as, o jais yra suinteresuotas Johnas. Tada, net ir būdami tokie neperleidžiami kaip dėmesys, šie įvykiai leidžia įvykti mainams, neįmanomiems prieš tai aprašytame pavyzdyje. Jeigu minėti berniukai vienas su kitu daug bendrautų, kiekvienas iš jų būtų sau susikūręs po panašų socialinį kapitalą.

Antroji socialinio kapitalo rūšis – tai kiti veikėjai. Jeigu yra veikėjas, turintis įsipareigojimų Tomui bei kuriam įsipareigojimų turi Steve'as, Tomas gali pasinaudoti šiais įsipareigojimais Steve'o dėmesiui gauti. Jeigu yra veikėjas, turintis įsipareigojimų Johnui ir kartu jam įsipareigojimų turi Tomas, tai Johnas gali pasinaudoti šiais įsipareigojimais Tomo dėmesiui gauti. Panašiai yra ir su Steve'u. Jeigu, pavyzdžiui, berniukai yra broliai, jų tėvas įprastinėmis sąlygomis atliktų to kito veikėjo vaidmenį visiems trims. Steve'as gali pasakyti tėvui: „Priversk Johną kreipti į mane nors kiek dėmesio" ir t. t. Šiuo atveju tėvas yra visiems trims veikėjams prieinamas socialinis kapitalas.

Kiekvienos šios socialinio kapitalo rūšies vertę sudaro tai, kad ji palengvina veikėjų pasitenkinimą padidinančius socialinius mainus, kurie antraip nevyktų. Kaip parodyta 12 skyriuje, socialinis kapitalas egzistuoja tose sistemose, kurios turi aukštą uždarumo laipsnį (pavyzdyje uždarumas pasiekiamas per asmenį, kuris turi įsipareigojimų kitam sistemos veikėjui, o jam pačiam yra įsipareigojęs dar kitas sistemos veikėjas), bei tose, kuriose tuos pačius individus vienus su kitais sieja labai daug ryšių. Kai egzistuoja asimetrija, pateikta 27.4 lentelėje ir 27.5 paveiksle, gali būti taikoma bet kuri čia aprašyta socialinio kapitalo išraiška.

Jei nebūtų nei socialinio kapitalo, nei mainų priemonės, nei veikėjo, galinčio atlikti atsiskaitymo centro vaidmenį, iš viso nebūtų jokių mainų.[3] Vis tiktai yra galima situacija, kuomet kažkokie mainai įvyktų. Tai situacija, kuri labai panaši į pateiktą 27.4 lentelėje ir 27.5 paveiksle, tačiau kuri skiriasi tuo, kad čia kiekvienas veikėjas labai mažai yra suinteresuotas dėmesiu to individo, kuriam reikia jo dėmesio. 27.5 lentelėje pateikti interesai ir tikėtinas dėmesio kontroliavimas pusiausvyros taške. Iš kiekvieno dalyvio interesų sumos 0,02 dalis yra skirta gauti to veikėjo dėmesiui, kuris labiausiai trokšta jo dėmesio. Ką tai pakeičia vykstančiuose mainuose?

Čia ir vėl konkurencinė pusiausvyra ignoruoja prekių neperleidžiamumą. Gautini rezultatai bus tokie pat neracionalūs kaip ir anksčiau, tiesą sakant – jie tik labai nedaug skirsis nuo pateiktųjų 27.4 lentelėje. Savaime suprantama, kad mainų, kurių metu Tomas gaus daugiau negu 50 proc. Steve'o dėmesio, o Steve'as – mažiau negu 1 proc. Tomo, nebus. Interesų pasiskirstymas rodo, kad Steve'as tol turės įtaką Tomui, kol išteklius bus neperleidžiamas, pavyzdžiui, tol, kol Tomas negalės panau-

[3] Gilesnėje analizėje mainų priemonė bei veikėjas, galintis atlikti atsiskaitymų centro vaidmenį, tampa dviem, ką tik aprašytomis socialinio kapitalo išraiškomis.

27.5 lentelė. Trijų veikėjų modifikuotas domėjimasis (interesai) kiekvieno kito veikėjo dėmesiu bei dėmesio kontroliavimas konkurencinėje pusiausvyroje

			INTERESAI (**X'**) (Įvykiai) Dėmesys			KONTROLĖ PUSIAUSVYROS TAŠKE (**C***) (Įvykiai) Dėmesys		
			Tomo	Johno	Steve'o	Tomo	Johno	Steve'o
(Veikėjai)	Dėmesys	Tomui	0,78	0,02	0,20	0,78	0,047	0,595
		Johnui	0,50	0,48	0,02	0,213	0,48	0,025
		Steve'ui	0,02	0,60	0,38	0,007	0,473	0,38

doti Johno siekio pelnyti jo dėmesį kaip priemonės gauti šiek tiek Steve'o dėmesio (kadangi Steve'ui reikia Johno dėmesio).

Tiesą sakant, jeigu nėra neperleidžiamų prekių arba socialinio kapitalo, kaip anksčiau aprašytame atvejyje, tai čia apskritai nėra trijų veikėjų sistema. Tai paprasčiausiai trys susijusios dvišalės monopolijos, kokios aprašytos 25 skyriuje, kur du berniukai mainosi dviem prekėmis. Interesų matrica (**X'**) kiekvienai iš šių trijų sistemų pateikta 27.6 lentelėje. Šių sistemų nepriklausomybę galima pamatyti palyginus interesų, pateiktų 27.5 ir 27.6 lentelėse ir galiojančių Tomo ir Johno sistemoje, struktūras. Tomo domėjimasis Steve'o dėmesiu, kuris pateiktas 27.5 lentelėje ir lygus 0,20, 27.6 lentelėje yra paprasčiausiai sujungtas su Tomo noru gauti savo paties dėmesio – t. y. ekvivalentu teiginiui, kad Tomo troškimas gauti Steve'o dėmesio, negali būti Johno panaudotas savo interesams įgyvendinti. Norint tai padaryti, būtinai reikėtų panaudoti Steve'o norą gauti Johno dėmesio, tačiau, kadangi tai nėra nei atimamas, nei perleidžiamas išteklius, Johnas tuo pasinaudoti negali. Taigi Tomo ir Johno sistemoje interesai yra tokie, kokie pateikti 27.6 lentelėje.

Kokie tada bus šių trijų sistemų rezultatai? Kai yra trys dvišalės monopolijos, sandorių kreives galima apskaičiuoti taip pat kaip ir 25 skyriuje. Kiekvienu atveju pusiausvyros taškas bus kažkur ant sandorių kreivės. Kur būtent jis bus – kaip parodyta 25 skyriuje, priklausys nuo to, ar kažkokia išorinė norma nulemia mainų normą. 27.7 lentelėje pateikti numatomi rezultatai, gaunami, kai yra konkurencinė pusiausvyra ir mainų norma 1 : 1.

27.6 lentelė. Trijų susijusių dvišalių monopolijų interesai dėmesio mainuose

		TOMO IR JOHNO SISTEMA Dėmesys			TOMO IR STEVE'O SISTEMA Dėmesys			JOHNO IR STEVE'O SISTEMA Dėmesys	
		Tomo	Johno		Tomo	Steve'o		Johno	Steve'o
Interesai	Tomo	0,98	0,02	Tomo	0,8	0,2	Tomo	0,98	0,02
	Johno	0,5	0,5	Steve'o	0,02	0,98	Steve'o	0,60	0,40

27.7 lentelė. Dėmesio mainų prognozės pagal du principus trijose posistemėse

	Konkurencinė pusiausvyra (**C***)					
	Tomo	Johno	Tomo	Steve'o	Johno	Steve'o
Dėmesys	0,02	0,5	0,20	0,02	0,02	0,60
Galia	0,96	0,04	0,09	0,91	0,97	0,03
	Mainų norma, lygi 1 : 1					
	Tomo	Johno	Tomo	Steve'o	Johno	Steve'o
Dėmesys	0,125	0,125	0,067	0,067	0,149	0,149
Galia	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5

Šios prognozių aibės yra labai skirtingos. Esant konkurencinei pusiausvyrai, skirtingi interesai suteikia nesidominčiajam mainų poros nariui galimybę neskirti kitam dėmesio – bet vis tiek gauti jo dėmesio. Esant 1:1 mainų normai, išorinė norma sulygina įtakas, taigi, ir veikėjų vienas kitam skiriamą dėmesį. Vis dėlto net ir šiuo atveju skirtą dėmesį riboja mažiau suinteresuoto veikėjo interesai.

Šie rezultatai vargiai galėtų mus patenkinti. Anksčiau iškeltas klausimas liko neatsakytas. Problemos pobūdis buvo išaiškintas, tačiau vis tiek lieka neaišku, kas vyksta tokios rūšies, kaip aprašytame pavyzdyje, sistemoje. Teorijos padedami nesuradome jokių aiškių atsakymų, paaiškinančių, kaip tokiomis aplinkybėmis elgsis racionalūs veikėjai. Aiškiai reikalingi tolesni tyrimai, kadangi socialinėse sistemose yra daug išteklių, kuriuos palanku traktuoti kaip mainomus, tačiau kurių neįmanoma dar kartą perleisti mainais. Kaip galime pastebėti iš pavyzdžio, mainų sistemos, susidarančios tokių išteklių atžvilgiu, gali duoti visiškai kitokius rezultatus, negu tie, kurie gaunami minėtų suvaržymų neturinčiose mainų sistemose.

28

PASITIKĖJIMAS TIESINĖJE VEIKSMO SISTEMOJE

5 knygos skyriuje buvo apibrėžta, kad veikėjo pasitikėjimo kuo nors sąlyga yra tokia: $pG + (1 - p)L > 0$. Čia p yra tikimybė, kad pasitikėjimas pasiteisins, L – galimas nuostolis ir G – galimas išlošis. Šiame poskyryje aš aptarsiu minėto kriterijaus reikšmę tiesinės elgesio sistemos, aprašytos 25 skyriuje, funkcionavimui.

Mainų sistemos kontekste pasitikintis veikėjas privalo užtikrintai atiduoti kažkokį daiktą, mainais siekdamas gauti kažkokį savo trokštamą daiktą – tačiau esant tam tikrai rizikai, kad jis to daikto vis dėlto negaus. Savaime suprantama, kad tai, ką jis rizikuoja prarasti – tai, kas buvo pavadinta L – yra naudingumas daikto, kurį jis

užtikrintai atiduoda. Tačiau ne visai akivaizdu, kad tai, ką jis ketina gauti – tai pažymėta G – yra skirtumas tarp naudingumo, kurį jis gaus, jeigu jo pasitikėjimas pasiteisins, bei naudingumo, kurį jis turės atiduoti už tai, ką gaus.

Paprastai, norint, kad įvyktų mainai, tai, ką veikėjas gauna, turi jam atrodyti bent jau ne mažiau vertinga, negu tai, ką jis turi atiduoti už tai, ką gauna. Jeigu jo pasitenkinimo pokytį, atsirandantį kažką atidavus, pažymėtume s_1 (iš apibrėžimo matyti, kad tai yra neigiamas dydis), o pasitenkinimą, kurį jis gauna kažką įsigijęs mainų metu, pažymėtume s_2, tai šis individas mainysis tik tada, kai $s_2 > -s_1$. Jeigu, kaip 25 skyriuje, i-tojo veikėjo pasitenkinimą apibrėžtume kaip $\ln u_i$, tai reikštų, kad i-tasis veikėjas norės pirmąją prekę išmainyti į antrąją tik tuo atveju, jeigu bus patenkinta ši nelygybė:

$$x_{2i} \ln \frac{c_{i2}}{c_{i20}} + x_{1i} \ln \frac{c_{i1}}{c_{i10}} > 0 \qquad (28.1)$$

Čia c_{i10} ir c_{i20} yra pirmosios ir antrosios prekių kiekiai, kuriuos i-tasis veikėjas turėjo prieš mainus, o c_{i1} ir c_{i2} yra kiekiai, turimi po mainų. Tuo atveju, kai i-tasis veikėjas vienodai yra suinteresuotas abiem prekėmis, t. y. kai $x_{2i} = x_{1i}$, minėtas kriterijus tampa šiuo $c_{i2}/c_{i20} > c_{i10}/c_{i1}$. Kadangi dydį c_{i2} galime perrašyti kaip $c_{i20} + \Delta c_{i2}$, kur Δc_{i2} yra antrosios prekės, gautos mainų metu, kiekis, o dydį c_{i10} galime perrašyti kaip $c_{i1} + \Delta c_{i1}$, kur Δc_{i1} yra pirmosios prekės, atiduotos mainų metu, kiekis, ši nelygybė tampa tokia:

$$1 + \frac{\Delta c_{i2}}{c_{i20}} > 1 + \frac{\Delta c_{i1}}{c_{i1}}$$

arba:

$$\Delta c_{i2} > \Delta c_{i1} \; c_{i20} \quad c_{i1}$$

T. y. i-tasis veikėjas privalo gauti tokį antrosios prekės kiekį, kuris būtų didesnis už jo atiduodamos pirmosios prekės kiekį, padaugintą iš antrosios prekės kiekio, kurį jis turėjo *prieš* mainus, ir pirmosios prekės kiekio, kurį jis turėjo *po* mainų, santykio.

Šio veikėjo situaciją prieš mainus ir po jų galima išsiaiškinti tarus, kad jis pradeda turėdamas 0,10 antrosios prekės bei 0,11 pirmosios prekės ir atiduoda 0,01 pirmosios prekės – tai dešiniąją nelygybės pusę padaro lygia 0,01(0,10/0,10) arba 0,01. Tai reiškia, kad mainų metu jis turėtų gauti daugiau negu 0,01 antrosios prekės, o tai lemtų, kad po mainų jis turės daugiau negu 0,11 antrosios prekės ir 0,10 pirmosios. Kadangi pagal padarytą prielaidą abi prekės jam yra vienodai įdomios, tai dabar jis būtų geresnėje situacijoje, negu ta, kurioje jis buvo prieš mainus, kai turėjo 0,10 antrosios bei 0,11 pirmosios.

Mainų kriterijaus priklausomybę nuo iš pradžių turimo abiejų prekių kiekio lemia mažėjantis ribinis prekės naudingumas: bet kuri prekė yra veikėjui mažiau vertinga, jeigu šis jos jau turi daug, negu, kai turi tik truputį.

Jeigu i-tasis veikėjas nėra tikras, kad gaus antrąją prekę, tada jo pasitenkinimas, laukiamas iš antrosios prekės, tampa lygus dydžiui $px_{2i} \ln(c'_{i2}/c_{i20})$, o 28.1 nelygybė tampa tokia:

$$px_{2i} \ln \frac{c'_{i2}}{c_{i20}} + x_{1i} \ln \frac{c_{i1}}{c_{i10}} > 0 \qquad (28.2)$$

Dydis p, atsiradęs šioje nelygybėje, reiškia, kad jeigu ši nelygybė turi galioti visada, kai galioja 28.1 nelygybė, tai pastarojoje nelygybėje dydis c'_{i2} turi būti didesnis už dydį c_{i2}.[1]

Ką reiškia ši formuluotė, galima pamatyti iš pavyzdžio, kuriame *Hambros* pratęsė laivų savininkui iš Norvegijos paskolos terminą (šis pavyzdys buvo aptartas V knygos dalyje). Šiuo atveju atiduotoji prekė – pinigai – yra ta pati, kokia turės būti gauta.[2] Nelygybė, kuri turi būti patenkinta, yra $pG + (1-p)L > 0$. Šiuo atveju L yra pasitenkinimo sumažėjimas (dydžio ln u_i pokytis), sukeltas prarastų 200 000 svarų. Galime užrašyti, kad $x \ln(c_0 - 200\,000) - x \ln c_0$, kur x yra *Hambros* domėjimasis pinigais, o c_0 – jo dabartinis turtas. Tuo tarpu dydis G yra *Hambros* pasitenkinimo padidėjimas, susijęs su dabartine ateities išlošių verte, kurį jis gauna pratęsęs paskolą. Taigi galima užrašyti, kad $x \ln(c_0 - \Delta c) - x \ln c_0$. Tada paskolos pratęsimo kriterijus yra toks:

$$p[x \ln(c_0 + \Delta c) - x \ln c_0] + (1-p)[x \ln(c_0 - 200\,000) - x \ln c_0] > 0 \qquad (28.3)$$

Nelygybę sutraukę gauname:

$$p \ln \frac{c_0 + \Delta c}{c_0 - 200\,000} > \ln \frac{c_0}{c_0 - 200\,000} \qquad (28.4)$$

Tarkime, kad įvertinta išlošio tikimybė yra lygi 0,95, o *Hambros* dabartinis turtas vertinamas 20 000 000 svarų. Tada dydžio Δc, reikalingo, kad 28.4 nelygybė taptų lygybe, reikšmė yra 10 580. Kodėl? Galima apskaičiuoti, kokių reikėtų pajamų, jeigu naudingumų tiesinė priklausomybė nuo pinigų būtų tokia:

$$0{,}95\Delta c - 0{,}5(200\,000) > 0$$

$$\Delta c = 10\,526$$

Taigi 10 526 svarai būtų ta suma, kurios *Hambros* pareikalautų iš laivų savininko kaip draudimo įmokos, jeigu iš jųdviejų santykių jis nebesitikėtų tolesnių išlošių. Pavyzdžiui, jeigu to tikėtųsi uosto valdžia, jie turėtų leisti laivui išplaukti tik už 10 526 svarų mokestį, kadangi jie nebesitikėtų nieko daugiau išlošti iš pratęsto paskolos termino. Tai yra jokio išlošio negavimo ir jokio nuostolio nepatyrimo matematinė viltis – jeigu tikimybę paimtume lygią ne 1,0, o tik 0,95. 10 526 ir 10 580 skirtumas, t. y. 54 svarai, atsiranda todėl, kad naudingumo ir pinigų nesieja tiesinė priklausomybė, o *Hambros* praranda daugiau laukto naudingumo perėjęs nuo 20 000 000 iki 19 800 000 svarų su tikimybe, lygia 0,05, negu jo gauna perėjęs nuo 20 000 000 iki 20 010 526 svarų su tikimybe, lygia 0,95. Jeigu *Hambros* kapitalas būtų neribotas, naudingumai taptų tiesiniai, o kritinis kiekis būtų lygus 10 526 svarams. Jeigu *Hambros* kapitalas būtų dešimt kartų mažesnis, t. y. ne 20 000 000, bet tik 2 000 000 svarų, tada ir kritinis kiekis taptų lygus nebe 10 580, bet 11 121 sva-

[1] Sulyginus kairiąsias 28.1 ir 28.2 nelygybių puses ir išsireiškus dydį c'_{i2}, gauname, kad $c'_{i2} = c_{i2}^{1/p} c_{i20}^{(p-1)/p}$. Jeigu $c_{i20} = 0{,}10$, $c_{i2} = 0{,}11$ ir $p = 0{,}8$, tada $c'_{i2} = 0{,}1127$.

[2] Jeigu mainų pagrindas buvo laivų savininko iš Norvegijos gera valia, galinti turėti įtakos tolesniems pelningiems sandoriams, tai gali būti išreikšta per *Hambros* piniginį išlošį.

rui. Šiuo atveju *Hambros* pareikalautų nebe 54, bet 595 svarų priedo prie matematine viltimi apibrėžiamos sumos – paprasčiausiai dėl to, kad 200 000 svarų praradimas jam reikštų didesnę naudingumo netektį turint tik 2 000 000 svarų kapitalą, negu tuo atveju, kai šis kapitalas yra lygus 20 000 000 svarų.

Žinoma, jeigu *Hambros* manytų, kad tikimybė, jog pinigai bus išmokėti, yra didesnė, tarkime 0,999 vietoj 0,95, tada draudimas, reikalingas subalansuoti matematinę viltį (kai naudingumas tiesiškai priklauso nuo pinigų), būtų mažesnis – ne 20 526, bet tik 201 svaras. Papildoma suma, reikalinga tam, kad praradimas yra pajuntamas labiau, negu jam matematiškai ekvivalentus išlošis, būtų nereikšminga, jei *Hambros* turėtų 20 000 000 svarų kapitalą – bei lygi 10 svarų, jeigu jis turėtų tik 2 000 000 svarų kapitalą.

Kitiems 5 skyriaus pavyzdžiams panašių dydžių apskaičiuoti negalima, kadangi neturime jokio kiekybinio dydžio, parodančio, kuo rizikuoja antrasis fermeris arba mokinė, bei jokių potencialaus išlošio matavimo vienetų. Dar daugiau, šiuose pavyzdžiuose buvo mainomasi dviem skirtingomis prekėmis, kuriomis galbūt potencialus pasitikintysis yra suinteresuotas nevienodai, taigi, jeigu tokią analizę ir būtų galima atlikti, tai reikėtų naudoti 28.2 nelygybę. Tam tikru atveju, kaip, pavyzdžiui, *Hambros*, mainuose dalyvauja kažkokia atiduodama prekė (paprastai pinigai) bei ta pati prekė po kurio laiko ateityje. Pagrindinė pasitikėjimo sąlygos logika yra ta pati abiem atvejais, tačiau šiek tiek skiriasi jos aprašymo išraiškos.

Kaip matyti iš *Hambros* pavyzdžio, gali būti ir tokių sandorių, kuriuos racionalūs veikėjai vykdo tada, kai labai pasitikima, tačiau nevykdo, kai pasitikima mažiau. Jeigu, pavyzdžiui, mokestis už *Hambros* pavyzdyje aprašytos rūšies sandorį yra mažas, tačiau pakankamai maža subjektyvi paskolintų pinigų grąžinimo tikimybė sąlygoja didesnio mokesčio būtinybę – toks sandoris neįvyks. Kitos situacijos dar paprastesnės. Mainų sąlygos, turint galvoje patikimumą, yra nustatomos žinomų precedentų arba papročių. Jeigu patikimumo lygis potencialaus pasitikinčiojo supratimu yra pakankamai žemas, šios sąlygos pasiūlytą sandorį padarys laukiamu nuostoliu pasitikinčiajam. Pavyzdžiui, mergina apytikriai nuvokia, kiek sustiprės jos santykiai su vaikinu, jei pareis kartu su juo namo – jeigu viskas klosis gerai. Tai verčia ją apsispręsti: ar tikėtina tokio poelgio nauda daugiau negu atsveria galimą riziką, kuri jos laukia. Žinoma, ji gali nuspręsti ir neteisingai. Šis sandoris, kaip ir daugelis kitų, nėra toks, kurio sąlygos gali būti pakeistos, jei pakinta juntamo pasitikėjimo lygis. Kaip tik priešingai: sąlygos yra duotos ir jas žinant, arba pasitikima mainų partneriu, arba nepasitikima.

Nepasitikėjimo įtraukimas į sistemą

Ankstesniuose šios dalies skyriuose, nagrinėdamas elgesio sistemas, tariau, kad sandoriai ne tik nieko nekainuoja, bet ir akimirksniu užbaigiami, taigi nebuvo jokios neapmokėjimo galimybės. Tikrovėje vykstančiuose poriniuose mainuose vienas veikėjas, besitikintis gauti prekę iš antrojo, visada subjektyviai įvertina tikimybę, kad antrasis veikėjas laikysis jųdviejų susitarimo.

Paprasčiausiu būdu į veiksmo sistemą įtraukti visiško pasitikėjimo trūkumą galima suskaidant sistemą į dvi dalis: pažadą ir jo įvykdymą. Įvykdymas iš dalies, bet ne

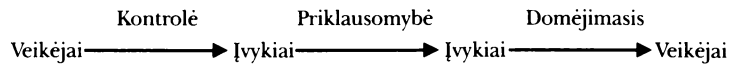

28.1 pav. Veikėjų ir įvykių ryšiai, kai vieni įvykiai yra priklausomi nuo kitų

visiškai priklauso nuo pažado. Dviejų veikėjų, A_1 ir A_2, sistemoje, kurioje A_1 pažadą įvykdo iš karto, o A_2 – vėliau, yra trys įvykiai: E_1 yra veikėjo A_1 vykdomas pirmojo ištekliaus pateikimas, E_2 – veikėjo A_2 pažadas pateikti antrąjį išteklių ir E_3 – veikėjo A_2 vykdomas antrojo ištekliaus pateikimas.

Šiuo atveju, sudarant modelį, pasitelktina 27 skyriaus medžiaga: ten buvo aptartas atvejis, kai tie įvykiai, kuriais individai yra suinteresuoti, priklauso nuo tų, kuriuos jie kontroliuoja – kaip parodyta 28.1 paveiksle. Šiuo atveju priklausomybės matricos **B** elementai yra b_{jk}, kur b_{jk} yra tikimybė, kad k-tojo įvykio rezultatas nulems j-tasis įvykis. Šį atvejį galima pailiustruoti dviejų asmenų mainų sistemos pavyzdžiu.

Pirmasis pavyzdys: atvirukų mainai nepasitikint. Tarkime, turime tokią pačią mainų sistemą, kaip aprašytoji 25 skyriuje, išskyrus tai, kad dabar Tomas iš pradžių turi visus futbolo, o Johnas – visus beisbolo atvirukus. Taip pat tarkime, kad Johnas negali mainams pateikti savo atvirukų tuoj pat, bet prižada tai padaryti ateityje. Tačiau Tomas nevisiškai pasitiki Johno pažadu: jis mano, kad atvirukų pateikimo tikimybė yra lygi 0,7, o Johnas irgi veikia taip, tarsi pristatymo tikimybė būtų tik 0,7. Kontrolės, priklausomybės ir interesų matricos pateiktos 28.1 lentelėje. Į ją dar įtraukta priklausomybės bei interesų matricų sandauga, rodanti Tomo ir Johno domėjimąsi savo kontroliuojamais įvykiais. Iš įvykių apibrėžimo matyti, kad Tomas negali kontroliuoti būsimojo atvirukų pateikimo. Taigi jo domėjimasis šiuo įvykiu turi būti prilygintas nuliui. Tai lemia, kad jo bendri interesai sistemoje yra mažesni už 1,0, o tai sistemą padaro modifikuota – kaip ir 25 skyriuje aprašytu atveju, kur nagrinėjamų prekių kiekiai kinta. Galima pritaikyti 25.10'–25.21' lygtis.

Iš šių lygčių matyti, kad šiuo atveju vienintelis bazinio modelio pokytis yra toks Tomo interesų sunormalizavimas, kad jų suma būtų lygi 1,0. Skaičiavimams pritaikę 25.18' lygtį, gauname, kad Tomo galia yra lygi 0,77, o Johno – 0,23. Konkurencinėje

28.1 lentelė. Atvirukų mainų sistemos kontrolė, priklausomybė ir interesai, kai pasitikėjimas dalinis

	KONTROLĖ (**C**)			PRIKLAUSOMYBĖ (**B'**)				INTERESAI (**X'**)			(**BX**)'			
	Futbolo atvirukai	Beisbolo atvirukai												
		Pažadas	Pateikimas											
	E_1	E_2	E_3		E_1	E_2	E_3		E_1	E_2		E_1	E_2	E_3
Tomas	1	0	0	E_1	1	0	0	Tomas	0,8	0,2	Tomas	0,8	0,14	0,06
Johnas	0	1	1	E_2	0	0,7	0,3	Johnas	0,5	0,5	Johnas	0,5	0,35	0,15

28.2 lentelė. Futbolo ir beisbolo atvirukų mainų konkurencinė pusiausvyra, kai pasitikėjimas visiškas ir dalinis

	DALINIS PASITIKĖJIMAS					VISIŠKAS PASITIKĖJIMAS		
	Mainų rezultatas		Tikėtinas galutinis rezultatas			Mainų rezultatas		
	Futbolo atvirukai	Pažadėti beisbolo atvirukai	Futbolo atvirukai	Beisbolo atvirukai	Galia	Futbolo atvirukai	Beisbolo atvirukai	Galia
Tomas	85	59	85	41	0,77	80	50	0,71
Johnas	15	41	15	59	0,23	20	50	0,29
Pažado vertė vienai kortelei	0,0077	0,0020	0,0077	0,0023		0,0071	0,0029	

pusiausvyroje Tomas išmainys 15 futbolo atvirukų į Johno pažadus duoti 59 beisbolo atvirukus. Šie pažadai tolygūs lauktinam 41-os kortelės gavimui. Taigi, nors tiesioginis mainų rezultatas yra pažadas duoti 59 beisbolo atvirukus už 15 futbolo, tikėtinas rezultatas, kurio berniukai ir siekia, yra tas, kad Tomui teks 41 beisbolo atvirukai už 15 futbolo. Taigi Tomas sau pasiliks 85 futbolo atvirukus, o Johnas – 59 beisbolo atvirukus.

Tiesioginis šio rezultato palyginimas su 25 skyriuje pateikto pavyzdžio rezultatu (tuomet nebuvo numatytas pasitikėjimo trūkumas) neįmanomas, kadangi šis pavyzdys buvo supaprastintas ir kiekvienam berniukui leidžiama pradėti mainus, kai jie turi visus vienos rūšies atvirukus. Vis dėlto šį rezultatą galima palyginti su tokio paties atvejo, tik nagrinėjančio visišką pasitikėjimą, konkurencine pusiausvyra. Tai ir padaryta 28.2 lentelėje.

Ten pateiktieji rezultatai turi keletą svarbių skirtumų:

1) dalyvio, kurio atsiskaitymas priklauso nuo nevisiškai patikimų pažadų (t. y. Johno), galia sumažėjo (iki 0,23, palyginus su buvusiąja 0,29);
2) nevisiško pasitikėjimo atveju ir mainų yra mažiau (bus pasikeista 5 futbolo bei – lauktina – 9 beisbolo atvirukais mažiau negu ankstesniu atveju);
3) pažadų vertė yra mažesnė už atvirukų vertę tuo atveju, kai nėra pažadų;
4) tuo atveju, kai galimi pažadai, iš karto atsiskaitančio dalyvio (Tomo) pradinio rinkinio vertė yra didesnė. (Tai rodo pirmasis punktas.)

Pasitelkus nesudėtingą matematiką, galima įsitikinti, kad visi šie keturi skirtumai galioja visoms dviasmenėms mainų sistemoms. Konkurencines pusiausvyras, ir atvejui su pažadais, ir be pažadų, rodo 28.2 paveikslas. Pirmuoju atveju konkurencinė pusiausvyra visada bus kažkur tarp pradinio taško ir sandorių kreivės, o mainų norma visada bus palankesnė tai pusei, kuri pateikia savo mainomą išteklių nedelsiant.

Antrasis pavyzdys: sudėtingesnis nepasitikėjimo atvejis. Suprasti, kaip dviasmenė mainų sistema veikia šiek tiek sudėtingesnėje situacijoje, galima persvarsčius originalųjį 25 skyriaus atvirukų pavyzdį, kuriame abu veikėjai ir iš pradžių turi po tam tikrą kiekvienos prekės kiekį. Šiuo atveju Tomas kontroliuoja du įvykius: 95 futbolo bei 4

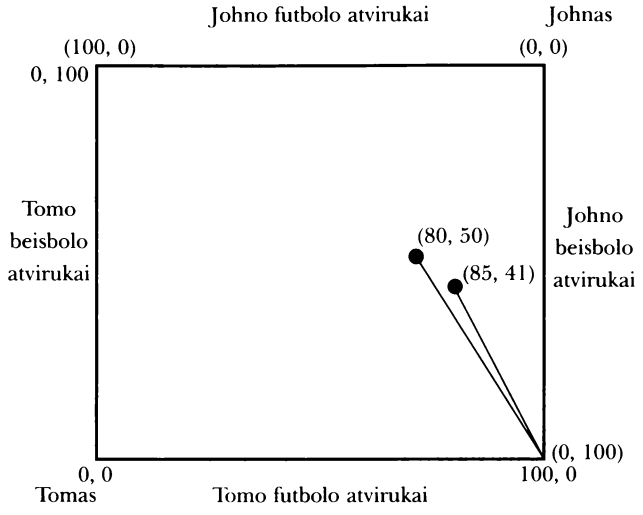

28.2 pav. Konkurencinės pusiausvyros taškai dvišalėje mainų sistemoje, kai nėra jokių pažadų ir kai pažadai nevisiškai patikimi

beisbolo atvirukus (įvykiai E_1 ir E_2). Johnas kontroliuoja keturis įvykius: pažadus pristatyti futbolo ir beisbolo atvirukus (įvykiai E_3 ir E_4) bei tikruosius abiejų rūšių atvirukų pristatymus (įvykiai E_5 ir E_6). Kaip ir anksčiau, tarsime, kad ir Tomas, ir Johnas mano, jog atvirukų pristatymo tikimybė lygi 0,7. Pradinės kontrolės, priklausomybės ir interesų matricos pateiktos 28.3 lentelėje. Taikysime bazinio modelio modifikaciją, skirtą tiems atvejams, kai prekių kiekiai kinta. Interesus sužinosime veikėjo domėjimąsi viena kortele padauginę (0,008 ir 0,002 Tomo bei 0,005 ir 0,005 Johno) iš turimų kiekvienos rūšies atvirukų skaičiaus. Kaip ir praeitame pavyzdyje, Tomo domėjimasis įvykiais E_5 ir E_6 matricoje **BX** turi būti prilygintas nuliui, kadangi šie įvykiai nėra mainų objektai.

Turėdami **C** ir **BX**, kaip kontrolės ir interesų matricas, galime taikyti 25.10'–25.21' lygtis. Į 25.18' lygtį įstatę priklausomybės matricą (t. y. vietoj matricos **X** naudojame matricą **BX**), įvertiname vektorių **r**. Gauname, kad **r** = (0,739, 0,261). Tada:

$$\mathbf{v} = \mathbf{D}^{-1}_{c}\,\mathbf{BXD}^{-1}_{bx}\mathbf{r} = (0{,}00766,\ 0{,}00290,\ 0{,}00536,\ 0{,}00203,\ 0{,}00040,\ 0{,}00039)$$

28.3 lentelė. Mainų dvišalėje monopolijoje kontrolė, priklausomybė ir interesai, kai pasitikėjimas dalinis

	Kontrolė (**C**)					
	E_1	E_2	E_3	E_4	E_5	E_6
Tomas	95	4	0	0	0	0
Johnas	0	0	5	96	5	96

	Priklausomybė (**B'**)					
	E_1	E_2	E_3	E_4	E_5	E_6
E_1	1	0	0	0	0	0
E_2	0	1	0	0	0	0
E_5	0	0	0,7	0	0,3	0
E_6	0	0	0	0,7	0	0,3

	Interesai (**X'**)			
	E_1	E_2	E_3	E_4
Tomas	0,76	0,008	0,040	0,192
Johnas	0,475	0,020	0,025	0,480

Į 25.11' lygtį įstatę matricą **B**, apskaičiuojame matricą **C***. Gauname:

$$\mathbf{C^*} = \mathbf{D}_r(\mathbf{BX})'\mathbf{D}_v^{-1} = \begin{bmatrix} 78{,}8 & 2{,}2 & 4{,}2 & 52{,}7 & 0 & 0 \\ 16{,}2 & 1{,}8 & 1{,}8 & 43{,}3 & 5 & 96 \end{bmatrix}$$

Matrica **C*** parodo tuos atvirukus ir tuos pažadus, kuriais buvo prekiaujama. Tuo tarpu matricų sandauga **C*B** pateikia tikėtiną galutinį atvirukų pasiskirstymą po pristatymo:

$$\mathbf{C^*B} = \begin{bmatrix} 78{,}8 & 2{,}2 & 2{,}9 & 36{,}9 \\ 16{,}2 & 1{,}8 & 2{,}1 & 59{,}1 \end{bmatrix}$$

Sudėję kiekvieno veikėjo iš pradžių turėtus atvirukus su įsigytais mainų metu, gauname galutinį atvirukų pasiskirstymą:

	Futbolo atvirukai	Beisbolo atvirukai
Tomas	81,7	39,1
Johnas	18,3	60,9

Taigi Tomas baigia mainus turėdamas 82 futbolo ir 39 beisbolo atvirukus, o Johnas – 18 futbolo ir 61 beisbolo atviruką. Šiuos rezultatus palyginti su 25 skyriaus to paties pavyzdžio – tik kai nėra pažadų galimybės – gautais rezultatais galima abu pusiausvyros taškus pavaizdavus toje pačioje Edgewortho dėžėje, kaip tai padaryta 28.3 paveiksle.

Kas neparodyta 28.3 paveiksle, tačiau ką pamatytume apskaičiavę abejingumo kreives, rodančias Tomo ir Johno pasitenkinimo lygius neatidėliotino bei uždelsto pristatymo atvejais, yra tai, kad taškas (82, 39) yra truputį aukščiau Tomo abejingumo kreivės, einančios per konkurencinės pusiausvyros, apskaičiuotos atvejui be pažadų, tašką. Taigi Tomo tikėtina galutinė pozicija yra truputį geresnė tuo atveju, kai galimi pažadai, negu be jų. Kad taip gali atsitikti, matyti iš to, jog Johno padėtis mainuose yra silpnesnė, nes rinkoje jis dalyvauja ne su nedelsiant pristatomomis prekėmis, o tiktai su pažadais.

Šis pavyzdys rodo, kaip padidėja konkurencinės pusiausvyros skaičiavimo sudėtingumas, jeigu mainomas išteklius yra veikėjų, kuriais kiti individai pasitiki nevienodai, rankose. Tai tik pirmasis sudėtingumas. Antrasis glūdi prielaidoje, kad *abu* veikėjai numano galimybę, jog pažado nebus laikomasi. Tai reiškia, kad ne tik Tomas, bet ir Johnas daug mažiau yra suinteresuotas pažadais negu pačiais atvirukais. Dėl to pastarasis yra labiau linkęs pažadėti, negu duoti atviruką.

Kai kada tai apibūdina realią situaciją, tačiau kai kada pažadais nepasitiki tiktai potencialus gavėjas. Individas, galintis tik pažadėti, rimtai ketina pažadus įvykdyti, tad juos duodamas, jis dvejoja lygiai taip pat, kaip ir atiduodamas pačią prekę. Tokiu atveju rezultatas skirsis nuo to, kuris buvo gautas pirmajame šio skyriaus pavyzdyje. Įsivaizduokime, kad Johnas elgiasi su savo pažadais taip kaip ir su atvirukais, tuo tarpu Tomas mano, kad pristatymo tikimybė yra tik 0,7. Tada Tomo domėjimasis beisbolo atvirukais sumažės kaip ir pirmajame pavyzdyje, tačiau Johno – ne. Modelį galima modifikuoti labai paprastai, Tomo domėjimąsi beisbolo atvirukais sumažinus nuo 0,2 iki 0,7 x 0,2, arba 0,14, o tada iš naujo standartizavus interesus taip, kad jų

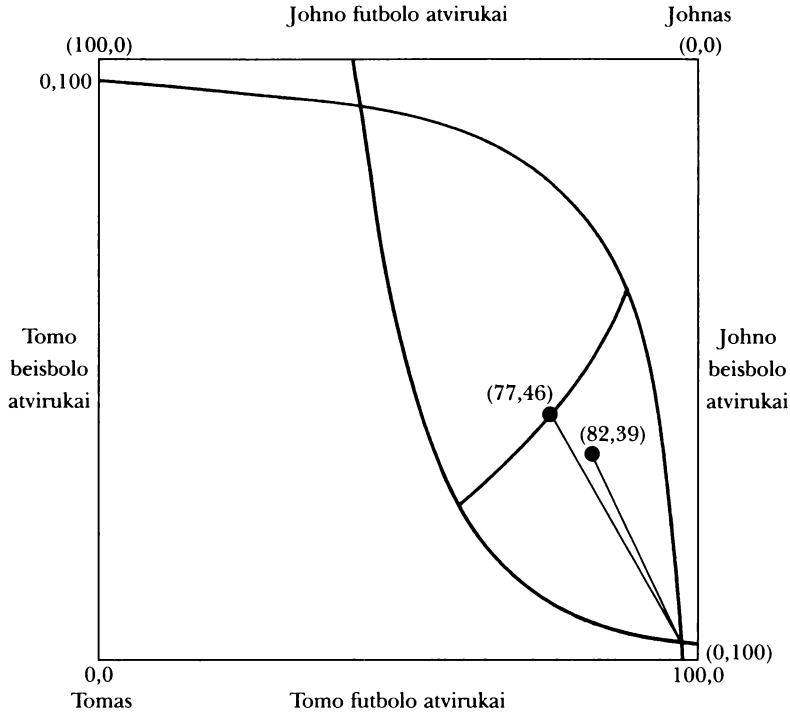

28.3 pav. Konkurencinės pusiausvyros taškai dvišalėje mainų sistemoje tais atvejais, kai nėra pažadų ir kai pažadai nevisiškai patikimi: modifikuoti pradiniai taškai

suma būtų lygi 1,0. Tomo interesai tampa 0,821 ir 0,149, o Johno lieka 0,5 ir 0,5. Veikėjų galios lieka tokios pačios, kaip ir pirmajame pavyzdyje – 0,77 Tomo ir 0,23 Johno (kadangi jie kontroliuoja tas pačias prekes), tačiau pažadų vertė padidėja (ji yra nebe 0,0020, o 0,0023), kadangi juos nuvertina tiktai Tomas, o ne abu. Johnas iš Tomo gauna tuos pačius 15 futbolo atvirukų, tačiau už jas pažada jau tik 50 beisbolo atvirukų (o ne 59, kaip pirmajame pavyzdyje). Jeigu Tomas teisingai vertina atvirukų gavimo tikimybę, jis gaus tik 35 beisbolo atvirukus (mažiau, nei galėjo tikėtis pirmajame pavyzdyje). Jeigu teisus Johnas – Tomas gaus visus 50 atvirukų.

Šis pavyzdys rodo, kaip į mainų sistemą įtraukiami skirtingi pasitikėjimo lygiai, žiūrint iš skirtingų veikėjų pusės. Šį atvejį detaliau nagrinėsiu kitame poskyryje.

Visiško pasitikėjimo stoka didesnėse sistemose

Sistemos, kurioje nėra visiško pasitikėjimo, modelis tinka tik tam atvejui, kuomet kiekviena prekė pasiekia savo galutinį savininką įvykus ne daugiau kaip vienam sandoriui. Šis apribojimas yra reikalingas, nes jei jo nėra, sandorių seka arba sandorių, sudaromų kiekvienai prekei, skaičius, nežinomas. Kadangi pasitikėjimas yra

tam tikro sandorio savybė, kuri daro įtaką minėto sandorio rezultatui, tai modelis, prognozuojantis galutinį sistemos veikimo rezultatą pagal jos pradinę būseną, turi priimti prielaidą dėl tam tikros fiksuotos sandorių sekos.

Šis apribojimas aptinkamas tose veiksmo sistemose, kuriose perleidžiamoji prekė yra teisė, leidžianti kontroliuoti veikėjo veiksmą (tol, kol neperleidžiama papildoma teisė, leidžianti perleisti pirmąją teisę; žr. 3 ir 7 skyrius). Jis taip pat aptinkamas ir tose mainų sistemose, kurias padaro panašias į pinigines arba vieno ypatingo veikėjo pažadai, kuriais visiškai pasitikima (t. y. kurių $p = 1{,}0$), arba atskirų veikėjų pažadai, tarnaujantys kaip mainų priemonė tuose mainuose, kuriuose dalyvauja tie veikėjai. Bet kurioje šių rūšių sistemoje visas išteklis savo galutinį savininką gali pasiekti ne daugiau kaip per vieną sandorį. Toliau patyrinėsiu keletą atskirų atvejų: atvejį, kai abu mainų dalyviai vienodai nepasitiki visais sandoriais; atvejį, kai tam tikrais patikėtiniais vienodai nepasitiki visi pasitikintieji; ir atvejį, kai tam tikri pasitikintieji vienodai nepasitiki visais sandoriais, kuriuose jie dalyvauja.

Sistema, kurioje abi šalys nepasitiki visais sandoriais

Kai sistemoje vyrauja bendra nepasitikėjimo atmosfera, ji sąlygoja nepasitikėjimą visais sandoriais. Prekėmis ar įvykiais, kuriuos veikėjas kontroliuoja be sandorių, pasitikima – nepasitikima tomis, kurias norėdamas kontroliuoti, jis privalo sudaryti sandorį. Šį apibūdinimą atitinkanti reali situacija – kuomet individas atsiduria svetimoje šalyje, kurioje viskas nepažįstama ir nauja. Kitas atvejis: psichiškai nesveikas individas, kurį traumavo bendravimas su kitais žmonėmis ir kuris dėl to nepasitiki visais sandoriais.

Kaip tokiose situacijose, kai mainų norma yra pastovi, nepasitikėjimas daro įtaką individų veiksmui? i-tasis veikėjas, kuris savo kontroliuojamą prekę (prekę k) maino į savo nekontroliuojamą išteklių (prekę j), tol norės prekę k iškeisti į prekę j, kol $dU_i/dc_{ik} < 0$. Jeigu nepasitikėjimo nėra, tai pagal 25.1 lygtį:

$$\frac{dU_i}{dc_{ik}} = \frac{x_{ki}U_i}{c_{ik}} + \frac{x_{ji}}{c_{ij}} U_i \frac{dc_{ij}}{dc_{ik}}$$

Taigi jis norės prekę k iškeisti į prekę j tol, kol:

$$\frac{x_{ki}U_i}{c_{ik}} + \frac{x_{ji}}{c_{ij}} U_i \frac{dc_{ij}}{dc_{ik}} < 0 \tag{28.5}$$

Šią nelygybę padauginę iš dc_{ik} (neigiamo dydžio) ir sukeitę jos puses vietomis, gauname:

$$-\frac{dc_{ik}x_{ki}}{c_{ik}} < \frac{dc_{ij}x_{ji}}{c_{ij}} \tag{28.6}$$

Kairėje šios nelygybės pusėje yra i-tojo veikėjo potencialaus praradimo dydis (5 skyriuje L), o dešinėje – jo potencialus pelnas (5 skyriuje $L + G$). Jis sudarys sandorį, jeigu $p > L/(L + G)$. Jeigu $p = 1{,}0$, kaip tuo atveju, kai visiškai nepasitikima, jis mainysis tol, kol $L < L + G$, arba, kol galios 28.6 nelygybė. Pusiausvyros taške ši nelygybė tampa lygybe. Tačiau, jeigu $p < 1{,}0$, tada:

$$-\frac{dc_{ik}x_{ki}}{c_{ik}} < p\frac{dc_{ij}x_{ji}}{c_{ij}} \tag{28.7}$$

Mainų norma, su kuria jis susiduria, yra:

$$\frac{dc_{ik}}{dc_{ij}} = -\frac{v_j}{v_k}$$

Mainų normą įrašę į 28.7 nelygybę, gausime:

$$\frac{x_{ki}}{c_{ik}v_k} < \frac{px_{ji}}{c_{ij}v_j} \tag{28.8}$$

Taigi jis norės prekę k iškeisti į prekę j tol, kol pastaroji nelygybė taps lygybe. Tiesą sakant, tai reiškia, kad jo domėjimasis tomis prekėmis ir įvykiais, kurių jis nekontroliuoja (preke j), sumažėja nuo x_{ji} iki px_{ji}.

Šis poveikis, žinoma, skirsis priklausomai nuo to, kiek gėrybių, kuriomis yra suinteresuotas, jis kontroliuoja dabar. j-tosios prekės kiekio, kurį jis turės pusiausvyros taške, santykį su k-tosios prekės kiekiu, kurį jis jau turėjo, galime iš

$$\frac{c_{ij}}{c_{ik}} = \frac{x_{ji}v_k}{x_{ki}v_j} \tag{28.9}$$

suvesti į

$$\frac{c_{ij}}{c_{ik}} = p\frac{x_{ji}v_k}{x_{ki}v_j} \tag{28.10}$$

Jis pradeda turėdamas c_{ik0} prekės k ir maino ją į prekę j, kai mainų norma yra v_j/v_k, taigi j-tosios prekės kiekis pusiausvyros taške yra:

$$c_{ij}v_j = (c_{ik0} - c_{ik})v_k \tag{28.11}$$

28.9–28.11 lygtimis galime palyginti prekės, kurią jis įsigijo egzistuojant tam tikram nepasitikėjimui iš jo pusės, kiekį pusiausvyros taške su tuo kiekiu, kurį jis turėtų visiško pasitikėjimo atveju. Jeigu c'_{ij} yra kiekis, kurį jis turi, kai egzistuoja tam tikras nepasitikėjimas, o c_{ij} – kiekis, kurį jis turi, kai visiškai pasitikima, tai, kai jo domėjimųsi prekėmis k ir j suma lygi 1,0, turime:

$$\frac{c'_{ij}}{c_{ij}} = \frac{p}{1 - x_{ji} + px_{ji}} \tag{28.12}$$

28.4 paveiksle šis santykis pavaizduotas kaip funkcija nuo dalyvio suinteresuotumo įsigyta preke ir jo nepasitikėjimo lygio. Santykis didėja, jeigu didėja jo susidomėjimas trokštama preke ir jeigu auga pasitikėjimo lygis. Vis dėlto pasitikėjimo lygis minėtą santykį veikia labiau negu susidomėjimo lygis.

Jo pasitenkinimo sumažėjimą galime pamatyti 25.3 lygtimi palyginę pasitenkinimo lygius, kai nepasitikėjimo nėra ($\ln U_i$) bei kai nepasitikėjimas yra ($\ln U'_i$).

$$\ln U_i = \ln U'_i + \gamma \tag{28.13}$$

28.9–28.11 lygtimis prekių k ir j kiekius pusiausvyros taške galime išreikšti per dydį c_{ik0}, pradinį k-tosios prekės kontrolės lygį. 25.3 lygtimis apskaičiavę pasitenkinimo lygius, gausime:

$$\ln U_i = x_{ji} \ln c_{ij} + x_{ki} \ln c_{ik}$$

Minėtus pasitenkinimo lygius palyginti galime lygtimi 28.13:

$$x_{ji} \ln \frac{c_{ik0} x_{ji} v_k}{v_j (x_{ji} + x_{ki})} + x_{ki} \ln \frac{c_{ik0} x_{ki}}{x_{ji} + x_{ki}} = x_{ki} \ln \frac{c_{ki0} x_{ki}}{p x_{ji} + x_{ki}} +$$

$$+ x_{ji} \ln \frac{c_{ik0} p x_{ji} v_k}{(p x_{ji} + x_{ki}) v_j} + \gamma$$

Iš šios lygties apskaičiavę dydį g, gauname:

$$\gamma = (x_{ki} + x_{ji}) \left(\ln \frac{p x_{ji} + x_{ki}}{x_{ji} + x_{ki}} \right) - x_{ji} \ln p \qquad (28.14)$$

28.5 paveiksle pavaizduotas santykinis naudingumas kaip dydžių x_{ji} ir p funkcija. Santykinis naudingumas yra daugiklis, kuriuo dėl nepasitikėjimo sandoriais, padedančiais įsigyti prekės j, sumažėja jo pasitenkinimas.

Šie skaičiavimai ir 28.4 ir 28.5 paveikslai apibūdina pavienio individo, susidūrusio su duota nekintama aplinka, situaciją – panašią į anksčiau minėtus atvejus: kai asmuo patenka į naują nepažįstamą aplinką arba kai individas patologiškai bijo bendrauti su kitais. Tokie asmenys laikysis įsikibę to, ką jau turi, ir negaus kitų jiems įdomių daiktų, kuriems įsigyti reikalingi sandoriai, kaip parodyta 28.4 paveiksle. Jeigu jų pasitikėjimo lygiai bus pakankamai žemi, tai smarkiai sumažės ir jų pasitenkinimo lygiai, kaip matyti iš 28.5 paveikslo.

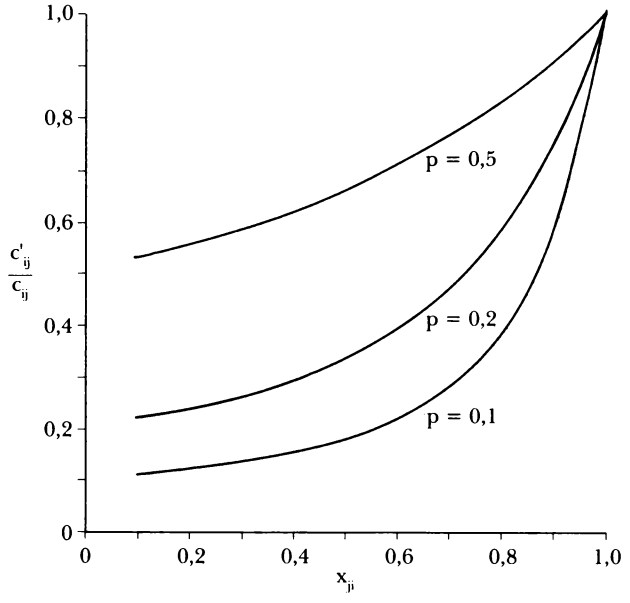

28.4 pav. Prekės, įsigytos visiškai nepasitikint, kontroliuojamo kiekio santykis su prekės, įsigytos, kai visiškai pasitikima, kontroliuojamu kiekiu – kaip funkcija, priklausanti nuo pasitikėjimo lygio ir suinteresuotumo preke

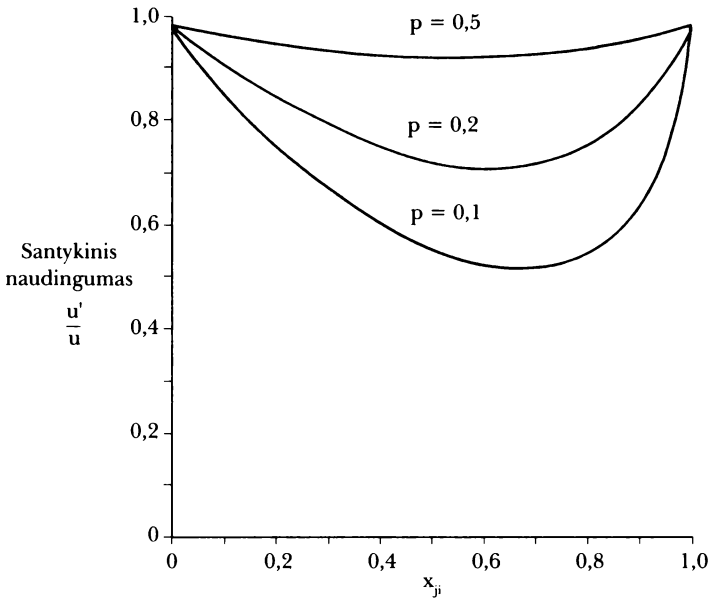

28.5 pav. Pasitenkinimo lygio, kai visiškai nepasitikima, ir pasitenkinimo lygio, kai visiškai pasitikima, santykis – kaip funkcija, priklausanti nuo pasitikėjimo lygio ir suinteresuotumo preke.

Bendroji pusiausvyra. Atvejo, kai nepasitikėjimu yra užkrėsta visa sistema (kiekvienas veikėjas sandoriais pasitiki tik, kai $p < 1,0$), bendrąją pusiausvyrą galime palyginti su atvejo, kai nepasitikėjimo nėra, bendrąja pusiausvyra. Norint tai padaryti, reikia priimti prielaidą, kad dar prieš prasidedant mainams, artėdami pusiausviros mainų normos link, veikėjai pagal 28.8 lygtį pakoreguoja savo susidomėjimo lygius taip, kad jų susidomėjimas daiktu, kurį įsigis, sumažėja nuo x_{ji} iki px_{ji}. Tuomet, kad galėtume naudoti pagrindinę tiesinę sistemą, suinteresuotumo lygius turime dar kartą normalizuoti taip, kad veiksmingų interesų, sąlygojančių veikėjų sandorius, suma būtų lygi 1,0. Veiksmingus interesus apibrėšime taip:

y_{ji} – veiksmingi interesai, reguliuojantys i-tojo veikėjo sandorius.

$$y_{ji} = \frac{x_{ji}\delta_{ji}}{\sum_j x_{ji}\delta_{ji}},$$

Kur

$$\delta_{ji} = \begin{cases} 1, \text{ toms prekėms, kurių jis neįsigis už susidariusias kainas} \\ p, \text{ toms prekėms, kurias mainų metu jis privalės įsigyti už susidariusias kainas.} \end{cases}$$

Vietoje tikrų interesų turint šiuos naujus dydžius y_{ji}, standartines pusiausvyros galią apskaičiuojančias lygtis galima gauti iš 25.18 lygties:

$$\mathbf{r} = (\mathbf{I} - \mathbf{CY} + \mathbf{E}_n)^{-1}\mathbf{e}_{n1}$$

$$\mathbf{v} = \mathbf{Yr}$$

$$\mathbf{C}^* = \mathbf{D}_r\mathbf{Y}'\mathbf{D}_v^{-1}$$

Trečiasis pavyzdys: apibendrinto nepasitikėjimo sandoriais poveikis. Tarkime, veiksmo sistemą sudaro trys asmenys: Tomas, Johnas ir Steve'as, iš kurių kiekvienas pradeda mainus galėdamas kontroliuoti savo paties veiksmą – t. y. prekę, kurią jis ruošiasi mainytis su kitais veikėjais. Tačiau nė vienas iš jų nepasitiki kitų duodamais pažadais. Taigi, jeigu interesų matrica yra **X**, tai šios veiksmo sistemos faktinė interesų matrica prieš normalizavimą, duodantį stulpelių sumas lygias 1,0, bus:

$$\mathbf{Y}' = \|x_{ji}\delta_{ji}\| = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{21}p & x_{31}p \\ x_{12}p & x_{22} & x_{32}p \\ x_{13}p & x_{23}p & x_{33} \end{bmatrix} \begin{matrix} \text{Tomas} \\ \text{Johnas} \\ \text{Steve'as} \end{matrix}$$

Tarkime, tikrojoje interesų matricoje (**X'**) yra šios reikšmės:

		Elgesys		
		Tomo	Johno	Steve'o
Domėjimasis	Tomo	0,6	0,2	0,2
	Johno	0,1	0,8	0,1
	Steve'o	0,3	0,3	0,4

Taigi Johnas labiausiai suinteresuotas kontroliuoti savo paties veiksmus, o Steve'as – mažiausiai. Taipgi matyti, kad kiekvienas veikėjas abiejų likusių individų veiksmo kontrole yra suinteresuotas vienodai. Jeigu minėti veikėjai vienas kitu visiškai pasitikėtų, tai, pasibaigus mainams, Tomas, Johnas ir Steve'as atitinkamai kontroliuotų po 0,6, 0,8 ir 0,4 savo pačių veiksmo, o jų galios sistemoje būtų atitinkamai 0,27, 0,55 ir 0,18. Jeigu pasitikėjimo lygis yra tiktai 0,6, tai iš 25.18' bei 25.11' lygčių gauname, kad, pasibaigus mainams, Tomas, Johnas ir Steve'as atitinkamai kontroliuos po 0,714, 0,870 ir 0,526 savo pačių elgesio, o jų galios sistemoje bus atitinkamai 0,263, 0,578 ir 0,159. Taigi mažesnis pasitikėjimas lemia tai, kad veikėjai labiau kontroliuoja savo pačių veiksmus (ir mažiau kitų individų) bei kad galios asimetrija sistemoje padidėja. Pirmasis rezultatas tiesiogiai išplaukia iš suinteresuotumo tuo, kas jau turima, padidėjimo, palyginus su domėjimusi tuo, ką dar reikia gauti iš kitų. Antrasis rezultatas nėra toks tiesioginis, kadangi galių skirtumai kyla iš dviejų šaltinių: skirtingo veikėjų suinteresuotumo tuo, ką jie patys kontroliuoja (kaip šiuo atveju), ir skirtingo kontroliavimo to, kuo yra suinteresuoti kiti. Galių skirtumai, atsirandantys dėl pirmojo šaltinio, didės kartu su nepasitikėjimu, kadangi veiksmingas veikėjo domėjimasis tuo, ką jis pats kontroliuoja, yra pasvertas susidomėjusio veikėjo galia. Kadangi paties veikėjo susidomėjimo tuo, ką jis kontroliuoja, dalis nuo bendrojo susidomėjimo tuo, ką jis kontroliuoja, padidėja, tai galingas veikėjas tampa dar galingesniu. Galių skirtumai, atsirandantys dėl antrojo šaltinio, mažės tada, kai nepasitikėjimas didės, kadangi mažės ir kiekvieno veikėjo domėjimasis tuo, ką kontroliuoja kiti.[3]

Šie rezultatai yra labai svarbūs socialiniam kapitalui. Jeigu elgesio sistemoje, kurioje kiekvienas veikėjas turi tam tikrą teisę kontroliuoti kito veikėjo elgesį, socialinis kapitalas yra suvokiamas, kaip $\Sigma_{j\neq 1}\Sigma_j c_{ij}^*$, kur j-toji prekė yra teisė kontroliuoti j-

[3] Analizė būtų tikslesnė, jeigu tirtume dydžius $\partial r_i/\partial x_{ji}$, kur j rodo i-tojo veikėjo kontroliuojamą prekę, bei $\partial r_i/\partial p$.

tąjį veikėjo veiksmą, o $i \neq j$, tai socialinis kapitalas mažėja tada, kai p mažėja. Tai galime pamatyti išskleidę dydį c^*_{ij}:

$$c^*_{ij} = \frac{y_{ji} r_i}{v_j}$$

Čia dydžiai y_{ji} bei x_{ji} yra dar kartą normalizuoti:

$$y_{ji} = \frac{p x_{ji}}{x_{ii} + p(1 - x_{ii})}$$

Nekreipiant dėmesio į dydžio p poveikį dydžiams r_i bei v_j, dydis y_{ji} bus apytiksliai lygus p padaugintam iš x_{ji}, kai $j \neq i$. Taigi tokios rūšies sistemoje socialinis kapitalas mažėja beveik proporcingai pasitikėjimo lygiui.

Ketvirtasis pavyzdys: dviejų veikėjų tarpusavio pasitikėjimas ir nepasitikėjimas. Dviejų veikėjų sistemoje, kurioje jie mainosi teisėmis kontroliuoti vienas kito veiksmus, pasitikėjimo trūkumo poveikis yra ypač sukrečiantis. Įsivaizduokime merginą Kay ir vaikiną Jay'ų, kurie yra labai suinteresuoti vienas kitu. Kiekvieno iš jų domėjimasis kitu yra lygus 0,8, o savimi – 0,2. 28.6 paveiksle parodyta, kur bus konkurencinė pusiausvyra, jeigu jų pasitikėjimo lygis yra 0,1 (taškas A), 0,4, 0,6, 0,8, ir 1,0 (taškas B).

Stebėdami Kay ir Jay'aus elgesį tuo atveju, kai jų pasitikėjimo lygis yra mažas, tarkime lygus 0,2, padarytume išvadą, kad jų susidomėjimo vienas kitu lygis yra

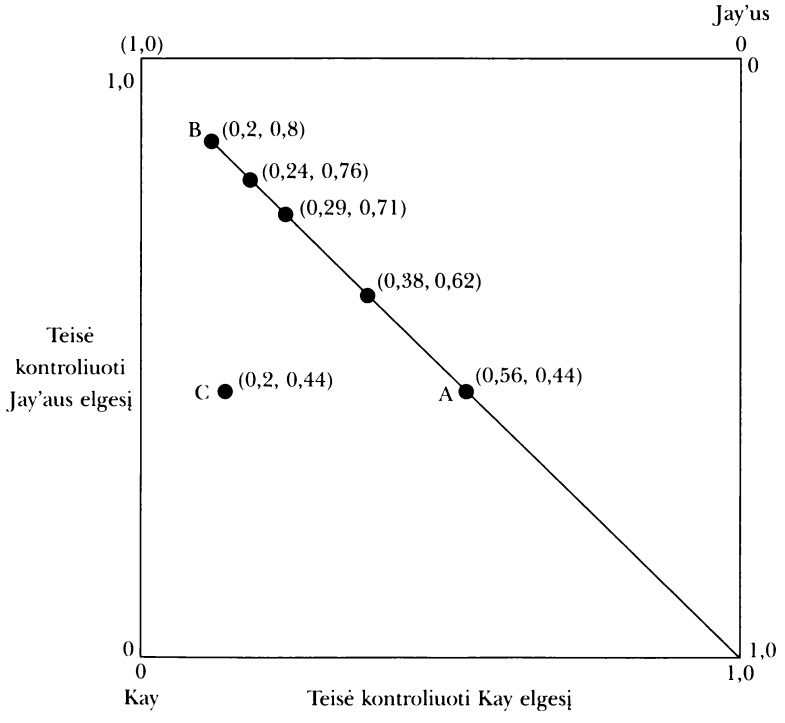

28.6 pav. Dvišalės mainų sistemos pusiausvyros taškai, kai pasitikėjimo laipsniai skirtingi

daug mažesnis, negu jis yra iš tikrųjų. Kadangi jų pasitikėjimo lygis mažas, tai ir veikėjų domėjimasis vienas kitu, o dėl to ir kiekvieno jų gebėjimas kontroliuoti kito veiksmus pusiausvyros taške irgi bus mažas.

Jeigu tik kažkurio vieno veikėjo pasitikėjimo lygis yra mažas, o antrasis visiškai pasitiki, situacija tampa visai kitokia. Pavyzdžiui, tarkime, kad abiejų veikėjų susidomėjimas vienas kitu yra vienodai stiprus, tačiau Kay labai pasitiki, tuo tarpu Jay'us pasitiki tik truputį. Tarkime, Jay'aus pasitikėjimas yra $p = 0{,}2$, o Kay – $p = 1{,}0$. Mažas Jay'aus pasitikėjimo lygis turi anksčiau aprašytąjį poveikį, pagal kurį smarkiai sumažėja stebimas jo domėjimasis Kay – nuo 0,8 iki 0,44 (28.6 paveiksle taškas C). Galutinis jų bendravimo rezultatas yra tas, kad Jay'us išlaiko didžiąją dalį savo veiksmų kontrolės ir kartu įgyja galimybę kontroliuoti didžiąją dalį Kay veiksmų. 28.6 paveiksle pavaizduotas pusiausvyros taškas, kurio koordinatės (0,2, 0,44), rodo, jog Kay kontroliuoja tik 0,2 savo ir 0,44 Jay'aus veiksmų, tuo tarpu Jay'us kontroliuoja 0,56 savo bei 0,8 Kay veiksmų. Pastarosios galią šiuose santykiuose smarkiai sumažina pasitikėjimo asimetrija. Skaičiavimai parodytų, kad jos galia nuo 0,5 sumažėjo iki 0,36, lygiai taip pat, kaip ir didelio interesų nesutapimo atveju.

Jeigu Jay'aus ir Kay elgesį pusiausvyros taške tiesiog stebėtume, negavę iš jų jokios kitos informacijos apie jųdviejų jausmus vienas kitam bei jų pasitenkinimo tarpusavio santykiais lygius, niekaip negalėtume pasakyti, ar pusiausvyros taškas yra tokioje padėtyje dėl pasitikėjimo asimetrijos, ar dėl interesų asimetrijos.[4] Vis dėlto, kaip aš netrukus parodysiu, jeigu nuo pat pradžios stebimas santykių *vystymasis*, minėtus du atvejus galima atskirti. Santykiams, kuriems trūksta pasitikėjimo, reikia daug daugiau laiko pusiausvyrai pasiekti, negu tiems, kurie mažai domisi ir visiškai pasitiki. Kaip matyti iš 28.6 paveikslo, tai yra teisinga netgi tuo atveju, kai pats pasitikėjimas visai nedidėja.

Sistemos, kurioje egzistuoja nepasitikėjimas, dinamika. Iki šiol nagrinėjau tik tą nepasitikėjimo poveikį, kuris lietė sistemos pusiausvyrą. Vis dėlto bendras pasitikėjimo lygis taip pat veikia ir sistemos dinamiką.

Vertės, kurią i-tajam veikėjui suteikia j-tosios prekės turėjimas, pokytį parodančią lygtį galima užrašyti kaip laike tolydų Markovo procesą, turintį $n \times m$ būsenų (žr. lygtį 32.23). Lygtį, aprašančią būseną ij (j-toji prekė yra i-tojo veikėjo rankose) galima užrašyti taip:

$$\frac{da_{ij}}{dt} = \sum_k {}_i q_{jk} a_{ik}$$

kur a_{ij} yra j-tosios prekės kiekio, kurį turi i-tasis veikėjas vertė, o ${}_i q_{jk}$ yra vertės pasislinkimo nuo prekės k prekei j momentinis greitis. Ši lygtis parodo vertės poslinkį nuo k-tosios prekės j-tajai. (i-tojo veikėjo turima vertė išlieka tokia pati; šiame procese nėra jokio vertės tekėjimo tarp veikėjų.[5]) Dviejų veikėjų su indeksais 1 ir 2 bei keturių prekių su indeksais 1, 2, 3 ir 4, atveju, kai nepasitikėjimo nėra, perėjimo greičių matricos **Q** išraiška bus tokia:

[4] Čia aš neįtraukiu kitų, bet kurio veikėjo kontroliuojamų ir kitam įdomių įvykių, kurie galėtų parodyti ir galią, ir veiksmus.

[5] Dualusis procesas, pateikiamas 32 skyriuje, aprašo vertės, išreikštos j-tąja preke, poslinkį iš vieno veikėjo kitam, kai nėra jokio vertės tekėjimo tarp prekių.

$$\mathbf{Q} = \begin{bmatrix} x_{11}-1 & x_{11} & x_{11} & x_{11} & 0 & 0 & 0 & 0 \\ x_{21} & x_{21}-1 & x_{21} & x_{21} & 0 & 0 & 0 & 0 \\ x_{31} & x_{31} & x_{31}-1 & x_{31} & 0 & 0 & 0 & 0 \\ x_{41} & x_{41} & x_{41} & x_{41}-1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & x_{12}-1 & x_{12} & x_{12} & x_{12} \\ 0 & 0 & 0 & 0 & x_{22} & x_{22}-1 & x_{22} & x_{22} \\ 0 & 0 & 0 & 0 & x_{32} & x_{32} & x_{32}-1 & x_{32} \\ 0 & 0 & 0 & 0 & x_{42} & x_{42} & x_{42} & x_{42}-1 \end{bmatrix} \quad (28.15)$$

i-tajam veikėjui interesai x_{ji} parodo vertės nutekėjimą prekei j per laiko vienetą, kai yra duota, kad i-tasis veikėjas iš pradžių turi šią vertę k-tosios prekės pavidalu. Jeigu vertės būsena j, tai jos tėkmė yra iš šios būsenos, taigi perėjimo greitis yra neigiamas dydis, t. y. $x_{ji} - 1$. Vertės tekėjimas vyksta iš stulpelio būsenos į eilutės būseną. Kaip aptariama 32 skyriuje, tokiame modelyje, kuriame prekių kiekiai kinta, t. y. jei $\Sigma_k x_{ki} \neq 1{,}0$, tai perėjimo greitis pagrindinėje įstrižainėje bus $x_{ki} - \Sigma_k x_{ki}$ arba $-\Sigma_{k \neq j} x_{ki}$. Tokia pagrindinės įstrižainės išraiška rodo, kad šis perėjimo greitis paprasčiausiai yra tik nutekėjimų iš būsenos ij į kitas būsenas ik suma su neigiamu ženklu.

Egzistuojant nepasitikėjimui (pasitikima su $p < 1{,}0$), prekių, kurių i-tasis veikėjas neturi pradėdamas mainus, perėjimo į būseną ij greitis yra lygus ne x_{ji}, bet px_{ji}. Taigi, jeigu pirmasis veikėjas pradeda mainus turėdamas tik pirmos ir antros prekių, tada pirmoji ir antroji matricos **Q** eilutės liks tokios, kaip ir parodyta, trečioji taps

$$px_{31} \quad px_{31} \quad -(x_{11} + x_{21} + px_{41}) \quad px_{31} \quad 0 \quad 0 \quad 0 \quad 0$$

o ketvirtoji eilutė bus tokia

$$px_{41} \quad px_{41} \quad px_{41} \quad -(x_{11} - x_{21} - px_{31}) \quad 0 \quad 0 \quad 0 \quad 0$$

Sumažėjęs pasitikėjimo lygis pastoviu daugikliu p sumažina ir prekių judėjimo iš vieno veikėjo kitam perėjimo greičius. Dviejų veikėjų ir dviejų prekių atveju, kur pirmojo veikėjo interesai yra x_{11} ir x_{21}, o nepasitikėjimo nėra, judėjimo link pusiausvyros greitis yra proporcingas perėjimo greičių sumai $x_{11} + x_{21}$. 28.16 lygtis (žr. 32 skyrių) rodo pirmojo veikėjo turimos vertės slankiojimą tarp pirmosios ir antrosios prekių, kur q_2 yra perėjimo į antrąją prekę greitis, o q_1 – perėjimo į pirmąją prekę greitis:

$$v_{11}(t) = v_{11}(0)e^{-(q_1+q_2)t} + \frac{q_1}{q_1+q_2}\left(1 - e^{-(q_1+q_2)t}\right) \quad (28.16)$$

Šioje lygtyje dydis $q_1 + q_2$ apibrėžia ir pirmojo dešinėje lygties pusėje esančio dydžio, kuris yra $v_{11}(t)$ laikinas komponentas, mažėjimo greitį, ir antrojo toje pačioje lygties pusėje esančio dydžio, kuris yra $v_{11}(t)$ pusiausvyros komponentas, didėjimo greitį. Dydis $v_{11}(t)$ yra tiesiog pirmojo veikėjo interesų suma, kuri visiško pasitikėjimo atveju yra lygi $x_{11} + x_{21}$. Kai pasitikėjimo lygis yra tiktai p, poslinkių greitis yra lygus perėjimo greičių sumai $x_{11} + px_{21}$. Taigi poslinkio pusiausvyros link greitis sumažėja dydžiu, priklausančiu ir nuo p, ir nuo x_{21}. Tuo atveju, kai egzistuoja nepasitikėjimas, šis greitis yra tam tikra dalis $(x_{11} + px_{21})/(x_{11} + x_{21})$ to greičio, kuris gaunamas visiško pasitikėjimo atveju.

Didesnėse sistemose poslinkio pusiausvyros link greičio pokyčio taip paprastai išreikšti negalima. Vis dėlto galima teigti, kad jeigu $p < 1{,}0$ yra pasitikėjimo lygis sistemoje, tai poslinkio pusiausvyros link greitis bus mažesnis negu tuo atveju, kai pasitikėjimo lygis yra $p = 1{,}0$ ir didesnis, negu p, padaugintas iš greičio, gaunamo visiško pasitikėjimo atveju. Taigi nepasitikėjimo įtraukimas į sistemą ne tik pakeičia pusiausvyrą, kaip jau buvo įrodyta anksčiau, bet ir sumažina šios pusiausvyros pasiekimo greitį.

Toks kaip šis modelis labiausiai tinka sistemai, kurioje kiekvienas veikėjas turi po vieną jam įdomų išteklių – savo veiksmų kontrolę (kaip ankstesniame pavyzdyje su Tomu, Johnu ir Steve'u bei kitame su Kay ir Jay'umi). Trijų asmenų sistemoje matrica **Q** būtų 9 × 9 eilės matrica, atrodanti taip, kaip pateikta 28.4 lentelėje. Šią matricą sudaro trys submatricos, kurias sudaro trys eilutės ir trys stulpeliai; 28.4 lentelėje pateikta detali pirmoji submatrica ir pirmoji antrosios matricos eilutė. Kiekviena submatrica aprašo procesą, kurio metu i-tojo veikėjo turima vertė teka nuo vienos prekės kitai. Jeigu pradinėje būsenoje visa i-tojo veikėjo turima vertė yra gaunama iš prekės i, tai vėliau ši vertė nuteka į prekę j greičiu px_{ji} bei į prekę k greičiu px_{ki}. Tačiau minėtoji matrica aprašo bendresnį procesą, nepriklausantį nuo pradinės būsenos – tokį, kuomet vertė iš prekės j tekėtų į prekę i (greičiu x_{ji}) arba į prekę k (greičiu px_{ki}). Kadangi submatricos yra nepriklausomos, tai akivaizdu, kad pradinis taškas **v**(0) kiekviename vektoriaus poskyryje (t. y. $i1$, $i2$, $i3$) turi turėti verčių sumą, lygią minėto veikėjo galiai pusiausvyros taške (t. y. $\Sigma_j v_{ij} = r_i$). Tam reikia iš pat pradžių suskaičiuoti pusiausvyros vektorių **r**.

28.7 paveiksle parodytas dviejų veikėjų – Kays ir Jay'aus – vertės judėjimas sistemoje dviem atvejais: tada, kai pasitikima visiškai, ir tada, kai pasitikėjimo lygis yra tiktai 0,2. Matyti, kad nepasitikint ne tik beveik perpus sumažėja Jay'aus veiksmų dalis, kurią pusiausvyros taške kontroliuoja Kay, bet ir judėjimo pusiausvyros link greitis yra lygus tik trečdaliui to, kuriuo judama, kai pasitikima.[6] 28.7 paveiksle kreivę $p = 1{,}0$, $c^*_{kj} = 0{,}44$ galime palyginti su kitomis ir iš karto pamatyti mažesnį greitį. Ši kreivė galioja sistemai, turinčiai tą patį pusiausvyros tašką (0,56, 0,44),

28.4 lentelė. Perėjimo greičių matrica (**Q**) trijų asmenų mainų sistemoje, kai nepasitikima

		Kilmės būsena						
		11	12	13	21	22	23	33
	11	$-px_{21}-px_{31}$	x_{11}	x_{11}	0	0	0	0
	12	px_{21}	$-x_{11}-px_{31}$	px_{21}	0	0	0	0
Krypties	21	0	0	0	$-x_{22}-px_{12}$	px_{12}	px_{12}	0
būsena								
	.	.						
	33	0						

[6] Judėjimo pusiausvyros link greitis yra atvirkščias bendrajam perėjimo greičiui. Taigi šiais dviem atvejais greičių santykis bus lygus 1,0 : 0,36. T. y., kai egzistuoja nepasitikėjimas, greitis sudaro tiktai 0,36 dalį to greičio, kuriuo judama, kai nepasitikėjimo nėra.

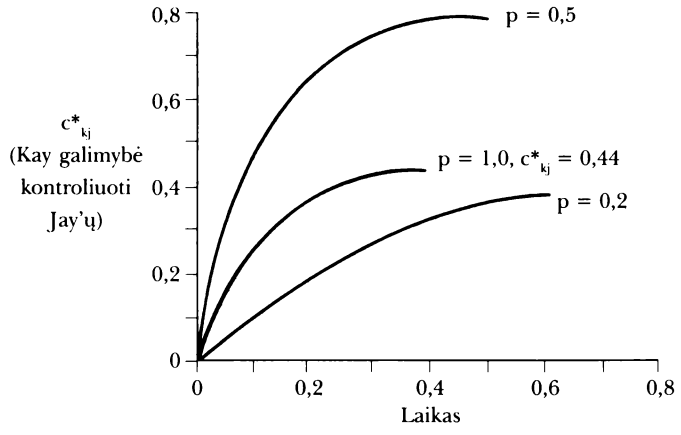

28.7 pav. Judėjimas pusiausvyros link dviejų asmenų sistemoje, kai pasitikėjimo lygis mažas

tačiau pasiekiančiai jį ne todėl, kad trūksta pasitikėjimo, o todėl, kad mažesnis susidomėjimas. Tai, kaip jau pažymėjau anksčiau, yra būdas, leidžiantis atskirti sistemas, kuriose susidomėjimo kitų veikėjų veiksmais lygis yra mažas, nuo tų, kuriose susidomėjimo lygis didelis, tačiau pasitikėjimo lygis – mažas. Kaip parodyta 28.7 paveiksle, pastaroji sistema pusiausvyros tašką pasieks lėčiau negu pirmoji.

Sistema, kurioje tam tikrais patikėtiniais tokiu pačiu mastu nepasitiki visi patikintieji

Anksčiau taikytas bendrasis modelis gali būti naudingas ir nagrinėjant atvejį, kuriame vienu sistemos veikėju nepasitiki visi kiti jos dalyviai. Trijų veikėjų sistemoje, kurioje antrasis ir trečiasis nepasitiki pirmuoju, tikrieji, dar nesunormuoti, interesai yra tokie:

	Suinteresuotumas šių veikėjų elgesiu:		
	Tomo	Johno	Steve'o
Tomas	x_{11}	x_{21}	x_{31}
Johnas	$x_{12}b$	x_{22}	x_{32}
Steve'as	$x_{13}b$	x_{23}	x_{33}

Dėl to smarkiai sumažės veikėjo, kuriuo nepasitikima, galia ir šio asmens galimybė kontroliuoti jį dominuojančias prekes pusiausvyros taške. Šis rezultatas gaunamas, minėtą sistemą palyginus su anksčiau aprašytu pavyzdžiu, kuriame visi veikėjai – ir Tomas, ir Johnas, ir Steve'as – nepasitikėjo vienas kitu. 28.5 lentelėje pateikta kiekvieno veikėjo galia ir kiekvieno jų gebėjimas kontroliuoti likusiųjų veikėjų veiksmus pusiausvyros taške, esant trims sąlygoms: kai nepasitikėjimo nėra, kai kiekvieno iš jų pasitikėjimo vienas kitu lygis yra 0,6 ir kai likę du veikėjai

28.5 lentelė. Bendrojo nepasitikėjimo ir nepasitikėjimo vienu veikėju poveikis tiems kiekvieno veikėjo veiksmams, kuriuos pusiausvyros taške kontroliuoja likę veikėjai. Nagrinėjama trijų asmenų sistemoje, kurioje kiekvienas yra suinteresuotas galimybe kontroliuoti kitų veikėjų veiksmus.

		INTERESAI (X') Veiksmai			VISIŠKAS PASITIKĖJIMAS Veiksmai			
		Tomo	Johno	Steve'o	Tomo	Johno	Steve'o	Galia
	Tomas	0,6	0,2	0,2	0,6	0,2	0,2	0,27
(Veikėjai)	Johnas	0,1	0,8	0,1	0,1	0,8	0,1	0,55
	Steve'as	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,4	0,18

		PASITIKĖJIMAS LYGUS 0,6 Veiksmai				PASITIKĖJIMAS TOMU LYGUS 0,6 Veiksmai			
		Tomo	Johno	Steve'o	Galia	Tomo	Johno	Steve'o	Galia
	Tomas	0,72	0,14	0,14	0,26	0,6	0,2	0,2	0,19
(Veikėjai)	Johnas	0,07	0,87	0,07	0,58	0,06	0,83	0,10	0,62
	Steve'as	0,24	0,24	0,53	0,16	0,20	0,34	0,45	0,19

Tomu pasitiki 0,6, o vienas kitu – visiškai pasitiki. Kaip matyti iš lentelės, jeigu Tomas yra vienintelis, kuriuo nepasitikima, tai, palyginti su kitais dviem scenarijais, jo galia sumažėja. Be to, Tomas mažiau kontroliuoja kitų veikėjų veiksmus, tačiau jų gebėjimas kontroliuoti Tomo veiksmus išlieka toks pat, kaip ir sistemoje, kurioje nepasitikėjimo nėra.

Sistema, kurioje vienas ar keli patikintieji tokiu pačiu mastu nepasitiki visais kitais

Galiausiai aptarsiu tokią sistemą, kurioje vieno veikėjo pasitikėjimo kitais lygis yra mažesnis už 1,0, o kiti dalyviai pasitiki visiškai. Šioje trijų veikėjų sistemoje tikrieji, dar nenormuoti, interesai yra tokie:

	Suinteresuotumas šių veikėjų veiksmais:		
	Tomo	Johno	Steve'o
Tomas	x_{11}	$x_{21}p$	$x_{31}p$
Johnas	x_{12}	x_{22}	x_{32}
Steve'as	x_{12}	x_{23}	x_{33}

Tokios rūšies nepasitikėjimo poveikį sistemai galima parodyti taip pakeitus anksčiau pavyzdį, kad Tomo interesai atspindėtų sumažėjusį jo pasitikėjimą kitais. Dėl to padidėtų veiksmingas Tomo suinteresuotumas savo paties veiksmais ir jo galia

[galios vektorius taptų (0,34, 0,49, 0,16)] bei nuo 0,2 iki 0,14 sumažėtų Johno ir Steve'o galimybės kontroliuoti Tomo veiksmus (kaip ir tuo atveju, kai visi veikėjai vienas kitu nepasitiki). Gaunamas toks rezultatas, kokio ir galima buvo tikėtis po gautojo praeitame pavyzdyje.

29

GALIA, PERĖJIMAS IŠ MIKRO-Į-MAKRO- LYGMENĮ IR TARPASMENINIS NAUDINGUMO PALYGINIMAS

Tarpasmeninis palyginimas

Perėjimas iš mikro-į-makro- lygmenį socialinei teorijai iškelia tokį reikalavimą, kuris šioje knygoje dar nebuvo aiškiai išdėstytas. Jis reikalauja, kad skirtingų veikėjų interesai būtų tam tikru būdu apibendrinti. Atrodytų, kad toks apibendrinimas pažeidžia visuotinį, tradiciškai ekonomistų pripažįstamą principą, teigiantį, kad tikrovę atspindinčioje mokslinėje teorijoje naudingumas, kurį prekė suteikia vienam asmeniui, negali būti tiesiogiai palygintinas su naudingumu, kurį ta pati prekė suteikia kitam asmeniui. T. y. nors obuolio ir apelsino suteikiamus naudingumus tam tikram veikėjui remiantis šio veikėjo pirmenybėmis abiejų prekių atžvilgiu labai paprasta palyginti tarpusavyje, visiškai neįmanoma palyginti naudingumą, kurį obuolys suteikia vienam veikėjui, su naudingumu, kurį obuolys suteikia kitam veikėjui. To neįmanomumo priežastis esanti labai paprasta: nėra tokios elgesio normos, kuri atspindėtų šį naudingumų palyginimą.

Vis dėlto ši visuotinai priimta taisyklė nėra teisinga. Tarpasmeninis palyginimas yra ne tik galimas, bet ir visuomet vyksta. Tačiau kasdien vykstantis tarpasmeninis palyginimas pasirodo nepasitarnauja tam tikslui, kuriam jį norėjo panaudoti daugelis ekonomistų.

Pozityvaus tarpasmeninio naudingumo palyginimo pagrindo suradimo pastangų motyvas paprastai kyla iš gerovės ekonomikos siekio surasti pagrindą, leidžiantį pasakyti, kad kažkuris paskirstymas (pavyzdžiui, pajamų) yra geresnis už kitą dėl to, kad suteikia daugiau bendrojo gėrio. Šis motyvas buvo ir yra labai paplitęs. Greičiausiai jis yra atsakingas ir už didelį socialinių mokslų, o ypač ekonomikos, susidomėjimą Rawlso (1971) pastangomis, skirtomis išsiaiškinti, kokio pobūdžio nelygybės suderinamos su socialiniu teisingumu.

Gerovės ekonomikos ištakos glūdi dar utilitaristų darbuose, pradedant Benthamu, kuris manė, kad norint rasti maksimalią laimę, naudingumus reikia paprasčiausiai susumuoti. Ši bendrasis principas yra ir Pigou bei Bergsono gerovės ekonomikos pagrindas. Pastarieji autoriai teigė, kad gerovė yra maksimizuojama tada, kai ribinis pinigų naudingumas tampa vienodas visiems, o šitaip – pagal priimtas prielaidas – būna tuo atveju, kai visi turi po lygiai pinigų.

Nors mano tikslas yra kitoks, negu gerovės ekonomikoje, tačiau tai, kad kokybinėje teorijoje, pristatytoje I–IV šios knygos dalyse, ir matematinėje teorijoje, pristatomoje V dalyje, skirtingų veikėjų interesai yra sumuojami ar jungiami tam tikru būdu, reiškia, kad tarpasmeninio naudingumų lyginimo problemą būtina aiškiai išnagrinėti. Būtų naudinga tai pradėti daryti nuo ekonomistų diskusijų šiuo klausimu apžvalgos.

Jau 4-ajame dvidešimtojo a. dešimtmetyje imta plačiai abejoti gerovės ekonomistų postuluojama tarpasmeninio naudingumo palyginimo prielaida. Dėl to kilo daug painiavos, kurios vis dar nepavyko galutinai išsklaidyti. Turbūt pati svarbiausia šios painiavos atsiradimo priežastis buvo socialinių mokslų tyrėjo vaidmens bei socialinių mokslų objekto suvokimas. Klasikiniu supratimu, gerovės ekonomistas turėjo atlikti politikos patarėjo vaidmenį. Šią pažiūrą atspindi šis Harrodo (1938) pareiškimas:

> Įsivaizduokime, kad Grūdų įstatymas yra atšaukiamas. Tai sumažintų ypatingo gamybos veiksnio – žemės – vertę. Be jokios abejonės, galima parodyti, kad visos visuomenės išlošis būtų didesnis už žemės savininkų nuostolius, tačiau tik tuo atveju, jeigu individai tam tikra prasme yra laikomi lygiais. Antraip, kaip galėtume kelių žmonių nuostolį – būtų sunku paneigti, kad tokį nuostolį jie patirtų – palyginti su bendru išlošiu? Jeigu griežtai laikytumėmės principo, kad skirtingų individų gaunami naudingumai yra nepalyginami, reikėtų atmesti ne tik gerovės ekonomikos taisykles, bet ir apskritai bet kokias taisykles. Ekonomistas, kaip patarėjas, būtų visiškai nieko vertas ir turėtų būti apskritai nutildytas, nebent jo spėlionėms būtų priskiriama itin didelė estetinė vertė. Ne, tam tikra prielaida apie lygybę turi būti priimta (p. 396–397).

Harrodas pripažino, kad jeigu jis patarinėtų ekonominės politikos klausimais, tai turėtų priimti aiškią prielaidą apie skirtingų asmenų pasitenkinimų santykinius svorius, arba svarbą. Jis manė, kad bent tai politikai, kuri apriboja konkurenciją, reikėtų taikyti vienodus svorius. Kita vertus, Robbinsas, pagrindinis Harrodo oponentas, taip nemanė. Apibūdindamas savo požiūrių evoliuciją, jis teigė:

> Vis dėlto, laikui bėgant, atsitiko tokių dalykų, kurie privertė mane suabejoti visiško nuoseklumo tarp politikos ir ekonominės analizės egzistavimu... Aš jau nebeatsimenu, kaip pirmą kartą šios abejonės man šovė į galvą. Tačiau visada prisiminsiu, kad šios abejonės man įsismelkė kažkur – atrodo, Sero Henry'o Maine'o darbuose – skaitant istoriją apie tai, kaip indų pareigūnas stengėsi aukštos kastos brahmanui išaiškinti Benthamo doktrinos sankcijas. „Tačiau tai, – pasakė brahmanas, – negali būti tiesa – aš dešimt kartų labiau turiu teisę būti laimingas, negu kažkoks neliečiamasis". Aš nejaučiau jokios simpatijos brahmanui, tačiau negalėjau pabėgti nuo minties, kad, jeigu aš nuspręsiu žmones laikyti vienodai turinčiais teisę į pasitenkinimą, o brahmanas visus skirstys pagal hierarchijos principus, tai tarp mūsų sampratų glūdinčio skirtumo nebus galima išspręsti taikant tą patį akivaizdaus įrodymo metodą, kuris taikomas kitose socialinių vertinimų srityse... „Aš neįžvelgiu jokių metodų, – pasakė Jevonsas, – kurie leistų šitaip lyginti" (p. 636).

Harrodas ir Robbinsas sutiko, kad tarpasmeniniuose palyginimuose būtini ekonomisto vertinimai, apibrėžiantys skirtingų asmenų naudingumų svarbą. Harrodas,

norėdamas ir toliau patarinėti vyriausybės politikos klausimais, buvo pasiruošęs daryti tokius vertinimus, bet Robbinsas – ne. Galimas daiktas, kad panašiai nepatogiai jautėsi daugelis ekonomikos teoretikų, kadangi nepaisant egalitaristinių gerovės ekonomikos šaknų, jie noriai priėmė Kaldoro (1939) pasiūlytą mintį. Pastarasis teigė, kad kai kuriais atvejais dvi ūkio politikas galima objektyviai palyginti ir nenaudojant tarpasmeninio naudingumų palyginimo: perėjimas nuo vienos politikos prie kitos esąs priimtinas, jeigu vienos žmonių grupės praradimas duoda tiek daug naudos kitai žmonių grupei, kad laimėjusieji gali visiškai kompensuoti pralošusiųjų praradimus.[1] Pagal Kaldoro kompensavimo principą, jeigu tikrai būtų kompensuojama (šis klausimas jo pasiūlyme nelabai aiškus), tai, esant naujai ūkinei politikai, visų padėtis būtų arba tokia pat, arba geresnė, negu pradiniu atveju – tad poslinkis būtų optimalus pagal Pareto.

Šis požiūris, suformavęs pagrindą tolesniems Hickso (1939), Scitovsky'o (1941) bei Samuelsono (1950) tyrinėjimams, apėjo klausimą, ar ekonomistas turėtų lyginti skirtingų asmenų naudingumus, ir kartu parėmė ekonomistų vaidmenį, patariant ekonominės politikos pasekmių žmonių gerovei klausimais. Samuelsonas parodė, kad yra labai maža tikimybė, jog pavyks įrodyti tokios naujosios ūkinės politikos pranašumą, palyginus su pradine padėtimi. Dėl to Kaldoro požiūris ėmė atrodyti esąs mažiau naudingas. Tačiau klausimas apie ekonomisto vaidmenį ir klausimas apie tarpasmeninį naudingumo palyginimą vis dar nebuvo arba beveik nebuvo atskirti vienas nuo kito.

Vis dėlto socialinės gerovės funkcijos interpretacija iš lėto keitėsi. Ši samprata visada numanomai siejosi su agreguota gerove – nesvarbu, ar išmatuota atskiriems individams be tarpasmeninio palyginimo, kaip Pareto optimumo kriterijuje, ar išmatuota taikant tarpasmeninį naudingumo palyginimą. Tačiau vis tiek dėl to, kas ir kaip turėtų daryti šį agregavimą, egzistavo tam tikra painiava. Arrow knygoje (1951), skirtoje socialinės gerovės funkcijai, pateiktos balsavimo taisyklėms tolygios agregavimo procedūros. Iš pradžių daugelis ekonomistų atsisakė pripažinti Arrow požiūrio reikšmę gerovės ekonomikai. Mat, jeigu iš šio požiūrio būtų išsivystęs tam tikras priimtinų sprendimo taisyklių rinkinys, tai gerovės ekonomistas būtų praradęs savo, kaip ekonominės politikos patarėjo, vaidmenį, nes strateginiai klausimai būtų sutelkti balsuojančiųjų, kurie veikia pagal atitinkamas sprendimo taisykles, rankose. Todėl kai kurie gerovės ekonomistai atmetė idėją, jog socialinės gerovės funkcija būtinai turi sietis su individo pasirinkimu. Pavyzdžiui, Little (1952), kritikuodamas Arrow darbus, teigė, kad: „manoji Bergsono [socialinės gerovės] funkcijos interpretacija reikalauja tik (ordinalaus) išrikiavimo. Ji nereikalauja, kad tai būtų išrikiavimas, apie kurį kiekvienas norėtų tarti, kad jis atspindi visuomenės pasirinkimą" (p. 424).

Nenorėdamas iš ekonomistų atimti socialinės gerovės vertintojų vaidmens, Little taip komentavo Arrow teoremos sąlygą dėl diktatoriaus nebuvimo:

[1] Ši kompensavimo sistema turi kai kurių daug anksčiau švedų ekonomisto Knuto Wicksellio (1958 [1896]) pasiūlytos apmokestinimo schemos bruožų. Mokesčiai, reikalingi viešosios gėrybės tiekimui, turėtų būti įtraukti į tą patį skirtą gėrybės sukūrimui įstatyminį aktą. Tada, norint įsitikinti, kad nauda persvėrė išlaidas, mokesčiai turėtų būti suplanuojami taip, kad visi laimėtų – o tai atspindėtų vieningas žmonių balsavimas už tą įstatyminį aktą.

> Tarkime, kad yra trys žmonės ir dvi alternatyvos x ir y. Tarkime, kad Tomas teikia pirmenybę išrikiavimui xy, o Dikas su Harry'u – yx. Šiuo atveju minėtos [Arrow] sąlygos neleidžia xy dominuoti. Abi [ekonomikos] būsenos gali būti tokios, kad esant būsenai y, Tomas turi vieną gabalėlį manos, tuo tarpu Dikas su Harry'u abudu turi devyniasdešimt devynis; esant būsenai x, Tomas turi tris gabalėlius, o Dikas su Harry'u abudu turi devyniasdešimt aštuonis. Argi šiuo atveju nebūtų pageidautinas xy išrikiavimas? (p. 426).

Vienintelis atsakymas į šį klausimą yra tas, kad dominuojantis išrikiavimas xy būtų, be abejo, labai priimtinas Tomui bei Little'ui, tačiau ne Dikui su Harry'u. Ši pastraipa ypač gerai atskleidžia savotišką gerovės ekonomistų prielaidą: esą kažkur už visuomenės ribų yra dievas, kurio akyse tai visuomenei kažkas yra geriau arba blogiau, o ekonomisto vaidmuo yra išaiškinti dieviškąjį požiūrį pasaulietiškiems valdovams. Tiesą sakant, vienu atveju Little išties šaukėsi kažko, ką jis vadina „supermenu", pagalbos priiminėjant tokius sprendimus.[2]

Nors Arrow knygoje ir po jos pasirodžiusiuose daugelyje darbų buvo kalbama apie balsavimo taisykles, daugelis autorių nelaikė, kad dėl to gerovės ekonomistas praras savo, kaip politikos patarėjo, vaidmenį. Vis dėlto Pareto optimumas ir Kaldoro kompensavimo principas (jeigu numatomas privalomas kompensavimas) reiškia, kad naujos politikos indėlio į visuomenės gerovės padidėjimą kriterijumi turėtų tapti vieningas balsavimas.

Vienas iš keistų diskusijos apie tarpasmeninį naudingumo palyginimą bruožų yra daugelio joje dalyvaujančių autorių nesugebėjimas aiškiai suvokti, kada teorinei sąvokai galima priskirti tam tikras savybes – atspindinčias ordinaliąsias, intervalines ar kardinaliąsias realių skaičių savybes. Vienas iš ekonomikos pasiekimų ir yra tas, kad netikimybiniam (visiško užtikrintumo sąlygomis) pasirinkimui buvo pritaikytas tinkamas kriterijus – lėmęs tai, kad Marshallo išpažintą kardinaliąją naudingumo sampratą pakeitė ordinalioji.

Tinkamas kriterijus gali būti suformuluojamas įvairiai, tačiau jo esmė yra tokia: ar elgesys, kurį aprašo teorija, suteikia pagrindo priskirti reikšmes bei tikrinti savybes (tokias kaip ordinalumas ir kardinalumas), kurias, kaip manoma, turėtų atitikti ir minėtosios reikšmės? Ekonominės elgsenos užtikrintumo sąlygomis atveju, kai apie pirmenybių funkciją nežinome nieko daugiau, išskyrus tai, kad jai galioja mažėjančios ribinės pakeitimo normos taisyklė, individo pasirenkamas elgesys leidžia apskaičiuoti tik ordinalųjį, o ne kardinalųjį naudingumą.

Žinoma, gali būti ir tokių naudingumo funkcijų, kurios remiasi *kardinaliojo* naudingumo prielaida – ir kartu apibrėžia elgesį, leidžiantį patikrinti šią prielaidą. Pavyzdžiui, šioje knygoje jau naudota Cobbo-Douglaso naudingumo funkcija, įvesta 25.1 lygtyje. Ji reiškia ne vien tai, kad kiekvienai gėrybei galioja mažėjančios ribinės pakeitimo normos savybė, bet ir tai, kad gėrybės ribinė pakeitimo norma yra atvirkščiai proporcinga dabar turimam šios gėrybės kiekiui. Proporcingumo konstanta yra veikėjo *domėjimasis* tam tikra gėrybe, o interesus normalizavus taip, kad jų suma būtų lygi 1, jie atspindėtų viso individo turto dalį, kurią šis išleis minėtai gėry-

[2] Little greičiausiai yra kraštutinis atvejis, tačiau, atrodo, kad tarpasmeninis naudingumo palyginimas atskleidžia visų jį nagrinėjančiųjų blogiausias puses. Netgi Senas (1979) vardan tarpasmeninių palyginimų yra, regis, linkęs į ekonomikos teoriją įtraukti politinį patarėją.

bei įsigyti ir turėti. Pavyzdžiui, jeigu i-tasis veikėjas pradeda mainus turėdamas visai jo nedominančią gėrybę, o sistemoje yra dar dvi gėrybės j ir k, kuriomis jo susidomėjimą atitinkamai išreiškia dydžiai x_{ji} ir x_{ki} (kur $x_{ji} + x_{ki} = 1$), tai pagal Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijos savybes prekei j įsigyti jis išleis dydžiui x_{ji}, o prekei k – dydžiui x_{ki} lygią dalį savo pirminių išteklių.

Ši ypatinga funkcija leidžia remiantis i-tojo veikėjo išteklių dalimi, skirta kiekvienai jam įdomiai gėrybei įsigyti, įvesti tam tikrą skaičių, atspindintį dydį x_{ji} – i-tojo veikėjo domėjimąsi gėrybe j. Dar daugiau, stebėdami, ar šią dalį veikia bendras turimų išteklių kiekis arba bendras išteklių, kuriuos jis turi atiduoti už galimybę įsigyti išteklių j, kiekis (ištekliaus j kaina), galime įsitikinti, ar ši kardinaliojo naudingumo funkcija aprašo i-tojo individo elgesį. Jeigu pastebima, kad ši dalis nepriklauso nei nuo bendro i-tojo veikėjo turimų išteklių kiekio, nei nuo prekės j kainos, vadinasi, i-tojo veikėjo elgesį galima išreikšti Cobbo-Douglaso naudingumo funkcija. Jeigu ne, tai jį vis tiek galima išreikšti kita kardinaliojo naudingumo funkcija.

Vis dėlto atsakymas į klausimą, ar naudingumai turi kardinalumo savybę, nepriklauso nuo tarpasmeninio naudingumų palyginimo galimybės. Kadangi skaičiai gali būti sumuojami, tai dažnai manoma, kad kardinalumas ir tarpasmeninis palyginimas – tai tas pats. Taip nėra. Nė vienas iš jų automatiškai nereiškia kito. Pavyzdžiui, šios knygos 25.1 lygtyje pateikta ypatinga individo naudingumo funkcijos išraiška, kurią galima empiriškai patikrinti su konkrečiais asmenimis. Tarkime, kad veikėjų elgesys atitinka visas reikalingas prielaidas bei kiekvienam asmeniui yra priskirtas tam tikras visomis kardinalumo savybėmis pasižymintis skaičius, parodantis individų naudingumus, arba pasitenkinimo lygius (žr. 25.3 lygtį). Minėtam empiriniam patikrinimui galime taikyti 25.11 lygtį, jeigu joje esančius dydžius r_i ir v_j laikysime egzogeniniais. Pirma, remdamiesi stebėjimų duomenimis apie tai, kokį ištekliaus j kiekį turi i-tasis individas (c^*_{ij}), kai žinoma jo galia (r_i), bei ištekliaus j kaina (v_j), kiekvienai gėrybei priskirsime reikšmes x_{ji}. Tada stebėsime, ar eksperimento metu keičiant dydžių r_i ir v_j reikšmes, dydžio c^*_{ij} reikšmės keičiasi taip, kaip ir turėtų. Tada, kadangi realių skaičių sudėtis turi prasmę, tai galime tarti, kad iš kardinalumo prielaidos sektų išvada, jog sudėję *skirtingiems* individams priskirtus skaičius, gausime prasmingą rezultatą. Tačiau yra visiškai kitaip, jeigu teorijos veikimo tyrimas apsiriboja tik *to paties* individo elgesiu, kai kinta bendras išteklių kiekis ir prekių kainos.

Tarpasmeninis palyginimas gali vykti tiktai tada, kai teoriškai įmanomos skirtingų individų elgesį sujungiančios operacijos. To nėra 25 knygos skyriuje išdėstytoje teorijoje iki pat 25.12 lygties, kurioje pusiausvira kaina yra išreikšta kaip funkcija nuo individo turto bei interesų.[3] Pastaroji lygtis rodo, kad *rinkoje vykstančiame* tarpasmeniniame palyginime kiekvieno veikėjo interesai pasveriami jo turima galia (arba turtu) sistemoje.

Tiesa ir tai, kad tarpasmeninis naudingumo palyginimas, t. y. teorinė galimybė sumuoti skirtingų asmenų interesus arba naudingumus, dar nereiškia, kad tam tik-

[3] Iš karto matyti, kad 25.12 lygtyje galioja prielaida apie tarpasmeninį palyginimą. 25.7–25.11 lygybės yra apibrėžtos vieninteliam veikėjui, o kainos laikomos egzogeninėmis. Tiktai 25.12 lygtyje yra aptinkamas skirtingų individų naudingumų sumavimas (o tai ir reikalauja tarpasmeninio palyginimo), paverčiantis kainą endogeniniu dydžiu. Pavyzdžiui, galima pastebėti, kad, jeigu kainą nustato išoriniai veiksniai, tai 25.7–25.11 lygtys galiotų bet kuriam sistemos individui. Šios lygytys nereikalauja tarpasmeninio palyginimo, o 25.12 lygtis – reikalauja.

ro asmens naudingumas yra matuojamas kardinaliojoje skalėje. 25.12 lygtį kartu su tam tikru pradiniu išteklių paskirstymu galima panaudoti interesų (t. y. turto dalių, paaukotų prekei įsigyti) priskyrimui pagal stebimą elgesį. Tai taptų tarpasmeniniu palyginimu, o kiekvieno veikėjo interesai vis tiek būtų pasverti jo galia (arba turtu). Vis dėlto tai nereikštų, kad individo naudingumo funkcija turi kardinalumo savybę. Esant skirtingiems pradiniams išteklių paskirstymams arba skirtingiems skonių paskirstymams, kiekvienos gėrybės kiekis, kurį pusiausvyros taške turi kiekvienas veikėjas, gali neatitikti jokios kardinaliojo naudingumo funkcijos, bet tik akivaizdžiai parodyti, kad ribinė pakeitimo norma mažėja. Vis dėlto agregavimas, numatantis tam tikrus kiekvieno veikėjo interesų svorius (nors šių interesų negalima apibrėžti nieko nežinant apie išteklių paskirstymą), būtų įmanomas, ir, tiesą sakant, jį sąlygotų patys rinkos procesai.

Nors taikant tarpasmeninį naudingumo palyginimą, būtina sujungti veiksmus, ekonomistai dažniausiai nekėlė atviro klausimo: ar pačioje teorijoje yra numatytas veiksmas, kažkaip sujungiantis skirtingų individų veiksmus. Kai kurie šį kriterijų, regis, iš viso ignoravo. Todėl tekdavo pasitelkti keisčiausius aiškinimus, kodėl reikėtų arba nereikėtų taikyti tarpasmeninį palyginimą. Kaip matyti iš anksčiau pateiktų citatų, Harrodas jį taikė norėdamas pagrįsti galimybę dirbti politikos patarėju. Robbinsas minėtąjį kriterijų taikė neaiškiai ir tarpasmeninio palyginimo nepripažino, kadangi nesutarimų „nebus galima išspręsti pagal tą patį akivaizdaus įrodymo metodą, kuris yra taikomas kitose socialinių vertinimų srityse...“ Jevonsas bene aiškiausiai taikė teisingą kriterijų sakydamas: „Aš neįžvelgiu jokių metodų, kurie leistų šitaip lyginti“. Tiesą pasakius, tas Maine'o pasakojimo brahmanas, sakydamas, kad jis „dešimt kartų labiau turi teisę būti laimingas negu kažkoks neliečiamasis“, buvo arčiausiai teisingojo kriterijaus už visus šiuos ekonomistus. Toje socialinėje sistemoje, kurioje jis gyveno, su jo interesais greičiausiai buvo skaitomasi dešimt kartų labiau negu su neliečiamojo. Tačiau, kaip matyti iš anksčiau pacituotų Little'o žodžių, šis klausimas nepasidarė aiškesnis ir vėlesniuose ekonomistų darbuose.

Jeigu aiškiai taikome kriterijų ir norime sužinoti, ar teorija apibrėžia kokį nors veikėjų elgesį, leidžiantį išmatuoti bei patikrinti naudingumą, kuriam galima taikyti tarpasmeninį palyginimą, tai į šį klausimą galimi du atsakymai.

1. Gerovės ekonomistą galima laikyti politikos patarėju, nusprendžiančiu, ar viena politika yra geresnė už kitą. Šiuo atveju individai, kuriuos liečia ekonomisto patarimas, neatlieka jokių tarpasmeninį palyginimą įgalinančių veiksmų. Jie yra tik pasyvūs pasirinktos ekonominės politikos rezultatų recipientai. Pasirinkus šį atsakymą, tarpasmeniniai palyginimai tampa negalimi, o ekonomistas priverstas savo duodamus patarimus apriboti tokiais politikos žingsniais, kurie padėtų pasiekti Pareto optimalų rezultatą bei pasilaikyti sau visus tuos patarimus, kurie priverstų bent vieną žmogų nukentėti.

2. Galima atmesti požiūrį į ekonomistą, kaip į politikos patarėją, ir teigti, kad politika turi išsirutulioti iš individų elgesio pačioje visuomenėje, kurioje koks nors perėjimo iš mikro-į-makro- lygmenį procesas individų interesus paverčia sisteminėmis baigtimis. Rinkoje šios sisteminės baigtys yra kainos, politinėse sistemose – kolektyviniai sprendimai. Pastaruoju atveju sprendimai dažnai padaromi ir priimami tiktai po ilgos kovos ar konflikto. Taigi reikia pripažinti, kad galima ir kitokia sąveika negu mainų metu ir kad šioje sąveikoje atsiranda tam tikras tarpasmeninis palyginimas.

Dar daugiau, tarpasmeninis palyginimas nėra pasyvi sąvoka, numanoma ekonomistų duodamuose naudingumo apibrėžimuose. Jam būdinga politinės galios sąvoka, t. y. galios įgyvendinti siekius. Taigi tarpasmeninio naudingumo palyginimo idėja iš tikrųjų reiškia du palyginimus. Pirma, kadangi jau pats prekės naudingumo apibrėžimas reiškia norą kažką paaukoti už tą prekę, tai ir bet koks tarpasmeninis palyginimas negali apsieiti be veikėjo noro kažką paaukoti, kylančio dėl naudingumo, kurį jis rizikuoja gauti arba prarasti dėl tam tikros politikos. (Šioje knygoje dėstomoje teorijoje laikoma, kad šitokių veiksmų pagrindą sudaro individo interesai.) Vis dėlto tarpasmeniniam palyginimui dar reikia patikrinti santykinį veikėjų turimų išteklių efektyvumą įgyvendinant siekius. Šis dvigubas palyginimas gali įgauti arba konflikto, arba mainų išraišką, tačiau, kad ir kokią išraišką jis įgautų, vis tiek kartu su socialiniais procesais jis pagimdo sisteminius rezultatus.

Tarpasmeninis palyginimas rinkoje

Tarpasmeninis naudingumo palyginimas, išplaukiantis iš elgesio politinėse sistemose, yra akivaizdus: naudingumas yra pasveriamas gebėjimu įgyvendinti savo tikslus, t. y. galia. Ne taip akivaizdu tai, kad tarpasmeninį naudingumo palyginimą numato bet kuris mikro-į-makro- perėjimas. Ši tiesa galioja ir ekonominėje rinkoje, kurioje vyksta tik savanoriški mainai, ir grumtynėse dėl kolektyvinio sprendimo, kurio rezultatai bus naudingi vieniems ir pakenks kitiems. Kokiu pavidalu tarpasmeninis palyginimas iškyla tobuloje rinkoje, galima pamatyti ištyrus bazinį, 25 skyriuje aprašytą modelį, nagrinėjantį tobulos konkurencijos rinką, kurioje visi individai turi Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijas.

Tokiame modelyje individo turimų išteklių sudėtis (iš skirtingų gėrybių) yra nustatoma maksimizuojant veikėjo naudingumą. Tuo atveju, kai mainomasi tiktai dviem gėrybėmis j ir k, maksimalų naudingumą išreiškia dydžiai c^*_{ij}, kurie turi tenkinti 29.1 lygtį, gautą apskaičiavus 25.1 funkcijos išvestinę pagal c_{ij}.

$$\frac{dU_i}{dc_{ij}} = \frac{x_{ji}}{c^*ij} U_i + \frac{x_{ki}}{c^*_{ik}} U_i \frac{dc_{ik}}{dc_{ij}} = 0 \qquad (29.1)$$

Jeigu rinkoje gėrybės k ir j kainuoja atitinkamai v_k ir v_j, tai $dc_{ik}/dc_{ij} = v_j/v_k$. Taigi 29.1 lygtį galime pertvarkyti:

$$\frac{c^*_{ij}}{c^*_{ik}} = \frac{x_{ji}/v_j}{x_{ki}/v_k} \qquad (29.2)$$

T. y. gėrybių j ir k kiekiai, kuriuos i-tasis veikėjas turi esant pusiausvyrai, yra tiesiogiai proporcingi jo interesų (gėrybėmis j ir k atžvilgiu) santykiui bei atvirkščiai proporcingi šių gėrybių kainų santykiui. Taigi, jeigu žinome nagrinėjamos sistemos santykines kainas ir dviejų gėrybių kiekių santykį, galime apskaičiuoti ir santykinį domėjimąsi šiomis gėrybėmis. Tai gauname iš prielaidos, kad individų turimi ištekliai maksimizuos jų naudingumus, o konkreti rezultato (interesų santykio) išraiška seka iš prielaidos, kad naudingumo funkcija bus Cobbo-Douglaso formos.

Taigi 29.2 lygtis išreiškia elgesį, kuris leidžia vidinį asmeninį dviejų to paties individo turimų gėrybių santykinių naudingumų (arba, tariant šio modelio terminais, santykinio individo domėjimosi prekėmis) palyginimą.

Remiantis tokiu individų elgesiu rinkos pusiausvyroje, 25 skyriuje buvo išvesta ir 25.11 lygtimi pateikta formulė, leidžianti apskaičiuoti, koks kiekvienos gėrybės kiekis bus kontroliuojamas pusiausvyros taške:

$$c^*_{ij} = \frac{x_{ji} r_i}{v_j}$$

Šią lygtį galima panaudoti atliekant tarpasmeninį dviejų šios sistemos veikėjų palyginimą. 25.11 lygtį, parašytą i-tajam veikėjui, padaliję iš tos pačios lygties, parašytos h-tajam veikėjui, bei pergrupavę narius, gauname 29.2 lygčiai analogišką išraišką:

$$\frac{x_{ji} r_i}{c^*_{ij}} = \frac{x_{jh} r_h}{c^*_{hj}} \tag{29.3}$$

29.2 lygtį galima apibūdinti kaip pusiausvyrą tarp i-tojo veikėjo pasitenkinimų, kuriuos šis gauna iš gėrybių j ir k, o 29.3 lygtį – kaip pusiausvyrą tarp i-tojo veikėjo galios ir h-tojo veikėjo galios. Perrašę šias lygtis, galime pastebėti tiesioginį ryšį tarp asmens vidinių bei tarpasmeninio palyginimų:

$$\frac{x_{ji}}{x_{ki}} = \frac{c^*_{ij} v_j}{c^*_{ik} v_k} \tag{29.2'}$$

$$\frac{c^*_{ij}}{c^*_{hj}} = \frac{x_{ji} r_i}{x_{jh} r_h} \tag{29.3'}$$

Vidinį asmeninį individo santykinio domėjimosi dviem prekėmis palyginimą, pateiktą 29.2' lygtyje, apibrėžia turimų kiekių, iš kurių kiekvienas padaugintas iš savo kainos, santykis arba turimų verčių santykis. Tarpasmeninis dviejų individų domėjimosi tam tikra preke palyginimas, pateiktas 29.3' lygtyje, yra apibrėžiamas kiekvieno veikėjo turimų gėrybių kiekių santykiu su jo turtu. Kitaip tariant, kiekvieno veikėjo turimų gėrybių kiekių santykis yra jų interesų santykis, pasvertas turtu.

Ši formuluotė paaiškina jau anksčiau išsakytą mintį, kad tarpasmeninis naudingumo palyginimas yra ne socialinių mokslų atstovo padarytas etinis vertinimas, bet yra neatskiriamas nuo teisių ir išteklių paskirstymo struktūros bei sistemos veikėjų veiksmų.

Tarpasmeninį naudingumų, arba interesų, palyginimą, kuris reikalingas mikro-į-makro- perėjimui, galima gana paprastai aprašyti kaip santykinį kiekvieno veikėjo interesų poveikį makrolygmens rezultatui. Tokioje tobulos konkurencijos rinkoje, kaip aprašytoji 25 skyriuje, šis santykinis poveikis yra duotas svorių rinkiniu, susijusiu su individų domėjimusi, žymimu r_i, (t. y. veikėjo turtu). Pavyzdžiui, iš 25.12 lygties gauname, kad prekės j kainos pokytis priklausomai nuo i-tojo veikėjo domėjimosi šita preke (kadangi prekės j kaina yra makrolygmens rezultatas, tai atitinka tarpasmeninį palyginimą, reikalingą mikro-į-makro- perėjimui) yra:

$$\frac{\partial v_j}{\partial x_{ji}} = \frac{\partial(\sum_{k=1}^{n} x_{jk} r_k)}{\partial x_{ji}} = r_i$$

Tarpasmeninį palyginimą šioje sistemoje galima išvesti iš dviejų pradinių sąlygų, t. y.:

1) kiekvieno individo interesų pasiskirstymo (t. y. santykinio individo domėjimosi skirtingomis prekėmis);

2) konstitucinio teisių ir išteklių pasiskirstymo tarp individų (t. y. išteklių ir įvykių kontrolės).

Tarpasmeninio palyginimo išvedimą iš šių dviejų pradinių prielaidų galime pamatyti iš 25.18 lygties:

$$\mathbf{r} = (\mathbf{I} - \mathbf{CX} + \mathbf{E}_n)^{-1}\mathbf{e}_{n1}$$

Veikėjo galimybė kontroliuoti įvykius, t. y. viena matricos **C** eilutė, sudaro svorių aibę, taikomą veikėjų interesams pagal šią lygtį skaičiuojant turto paskirstymą pusiausvyros taške. Kai šis paskirstymas yra žinomas, tai veikėjo turtas apibrėžia vienintelį, taikytiną visiems jo interesams, svorio dydį.[4]

Šie vediniai rodo, kad tobulos konkurencijos rinkoje su Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijomis, pereinant iš mikrolygmens į makrolygmenį, vyksta labai paprastas tarpasmeninis palyginimas: veikėjo interesams taikomas svoris, kuris prilyginamas veikėjo turtui arba jo galiai.

Kardinalusis naudingumas

Kardinalieji naudingumai, susiję su prekėmis arba ištekliais (t. y. naudingumai, atpažįstami iš tiesinės transformacijos, $u_{ij} = a + bu_{ij}$, kur a ir b yra konstantos, o b – teigiamas skaičius), dažnai siejami su veiksmo neapibrėžtumo ar rizikos sąlygomis. Racionalus veiksmas, esant apibrėžtumui (užtikrintumui), gali duoti naudingumus, kuriuos galima apibūdinti tik monotoninės transformacijos tikslumu. Nėra tokio elgesio, modeliuojamo pagal racionalaus elgesio esant neapibrėžtumui teoriją, kuriuo galėtume atskirti dvi monotoniškai susijusias naudingumo funkcijas. Tai reiškia, kad naudingumą galima apibūdinti tik tomis skaičių savybėmis, kurios būdingos ordinaliajam (eilės) palyginimui.

Rizikos sąlygomis, kai skirtingų baigčių tikimybės yra žinomos, von Neumannas ir Morgensternas (1947, p. 26) suformulavo kardinaliojo naudingumo (von Neumanno-Morgensterno naudingumo) pagrindus, pasitelkę laukiamąjį naudingumą rizikingoje aplinkoje. „Loterijos bilieto" pasirinkimo situacijas, kurios iš principo leistų apibūdinti kardinalųjį naudingumą, yra aprašę įvairūs autoriai. (Apie ankstyvąsias pastangas empiriškai įvertinti von Neumanno-Morgensterno naudingumą žr.: Mosteller ir Nogee, 1951.)

Kadangi šioje knygos dalyje pristatytai tiesinei veiksmo sistemai reikia daugiau negu tik ordinaliojo naudingumo, tai principas, teigiantis, kad veiksmas, esant tikrumui, leidžia apibrėžti tokius naudingumus, kuriuos galima apibūdinti tik monotoninės transformacijos tikslumu, būtų pažeistas. Manoma, kad interesai, šioje teorijoje vaidinantys svarbiausią vaidmenį, turi visas realiųjų skaičių savybes – taigi su

[4] Shapley (1967) lošimų teorijoje aprašė dvi tarpasmeninio naudingumo palyginimo koncepcijas, kurios, esant tam tikroms pusiausvyros sąlygoms, sutampa. Skirtingai nuo klasikinės tarpasmeninio naudingumų palyginimo sampratos, kuri rėmėsi įvairių asmenų poreikių stiprumo skirtumais, Shapley koncepcijos yra labai panašios į pristatytąsias šioje knygoje, kadangi jos yra grindžiamos lošimo veikėjų pasiektomis tame lošime pozicijomis.

jais galima atlikti ir visas realiems skaičiams leistinas operacijas. Šio akivaizdaus pažeidimo paaiškinimas glūdi tame, kad tiesinė veiksmo sistema reikalauja stipresnių prielaidų negu racionalaus elgesio, esant tikrumui, teorija (panašiai kaip ir racionalaus elgesio, esant neapibrėžtumui, teorija, besiremianti laukiamojo naudingumo hipoteze, reikalauja stipresnių prielaidų negu racionalaus elgesio, esant apibrėžtumui, teorija). Būtent šios stiprios prielaidos suteikia knygoje pristatytoms sampratoms (naudingumui bei interesams) tokias savybes, kurios leidžia daugiau negu tik ordinaliai jas palyginti. Racionalaus veiksmo, esant rizikai, teorija remiasi prielaida, kad individo teikiama pirmenybė vienai iš dviejų rizikingų alternatyvų priklauso nuo kiekvienos alternatyvos laukiamojo naudingumo. Čia laukiamasis tam tikros alternatyvos naudingumas yra lygus baigčių naudingumų, pasvertų savomis tikimybėmis, sumai. Būtent šie daugybos ir sudėties veiksmai reikalauja tokio naudingumo, kurį galima apibrėžti teigiamos tiesinės transformacijos tikslumu.

Tiesinė veiksmo sistema remiasi prielaida, teigiančia, kad renkantis vieną iš dviejų galimybių esant tikrumui, i-tasis individas ne tik parodys (tranzityvių) pirmenybių neprieštaringumą, bet ir pasirinks taip, kad būtų galima surasti gėrybių j kiekius, kuriuos įstatę į 25.1 lygtį, galėtume numatyti, kurį gėrybių rinkinį (visi rinkiniai skiriasi juos sudarančių gėrybių kiekiais) pasirinks i-tasis veikėjas.

Viena iš empirinių priemonių, leidžiančių tai padaryti, yra logistinė regresija, kuri remiasi individo pasirinkimų padariniais, kai jis renkasi gėrybių rinkinius. Tarkime, i-tasis individas turi pasirinkti iš n rinkinių porų, kai kiekviename rinkinyje yra po m prekių. k-toji pasirinkimo alternatyva – tai rinkinys, kuriame yra kiekiai c_{ki1}, ... , c_{kim}, ir kitas rinkinys, kuriame yra kiekiai c'_{ki1}, ... , c'_{kim}. Jeigu individas pasirenka pirmąjį rinkinį, tada, tarkime, kad $d_{ki} = 1$; jeigu antrąjį – tarkime, kad $d_{ki} = 0$. Tada, tarus, kad tarp pirmojo ir antrojo rinkinių pasirinkimo yra dviejų būsenų Markovo procesas ir kad rinkinių pasirenkamumo norma yra lygi jų naudingumui, pagal 25.1 lygtį galima užrašyti logistinę lygtį:

$$\ln \frac{\delta_{ki}}{1 - \delta_{ki}} = \sum x_{ji}(\ln c_{kij} - \ln c'_{kij}) \qquad (29.4)$$

(Tuo atveju, kai rinkinio naudingumas yra šio rinkinio pasirenkamumo norma, šios lygties išvedimą žr. Coleman, 1981, 2 sk.). Turint pakankamai daug stebėjimo būdu gautų duomenų apie skirtingus rinkinius bei panaudojus logistinę regresiją, galima gauti m dydžio x_{ji} įverčių. Modelio atitikimo realiam elgesiui laipsnį apibūdina dydis, rodantis, ar dažnai dydžio x_{ji} įverčiai pateikia teisingas prognozes apie individų pasirinkimus. Paprasčiausias patikimumo kriterijus – logistinės regresijos teisingų prognozių dalis.

Kardinalusis naudingumas ir tarpasmeninis palyginimas

Nei kardinalusis naudingumas, gautas priėmus von Neumanno-Morgensterno laukiamojo naudingumo hipotezę, nei kardinalieji interesai, gauti iš Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijos, nėra susiję su socialiniu elgesiu. Taigi jie nesuteikia jokios informacijos apie tarpasmeninį naudingumo palyginimą. Kadangi, norint gauti dviasmenio nulinės sumos lošimo sprendinį klasikinėje lošimo teorijoje, reikia turėti perleidimo savybes turintį naudingumą, kartais klaidingai manoma, kad kardinalusis von Neu-

manno-Morgensterno naudingumas yra tarpasmeninio palyginimo pagrindas. Taip nėra. Lošime vienintelis tarpasmeninio naudingumo palyginimo pagrindas yra ištekliai, kuriuos taisyklės priskiria lošėjams ir kurie numanomai suteikia svorį lošėjo interesams, o von Neumanno-Morgensterno naudingumai parodo tiktai kiekvieno individo naudingumo kreivės pavidalą tos gėrybės atžvilgiu, kuri yra ir lošimo išlošis.

Vis dėlto šios knygos teorija nagrinėja tarpasmeninį palyginimą, nepaisant to, kad interesai, kurie taikant 25.1 lygtį išvedami iš pasirinkimų bei įvertinami 29.4 lygtimi ar kaip nors kitaip, yra visai nesusiję su socialiniu elgesiu. Šioje knygoje dėstomoje teorijoje kai kurių veikėjų interesai yra svarbesni už kitų, – kaip, pavyzdžiui, Indijos kastų sistemos atveju, kai brahmano interesai yra svarbesni už neliečiamojo. Tarpasmeninis palyginimas atsiranda, kai pereinama nuo individualių interesų prie veiksmo sistemos, kurioje veikėjai domisi kitų veikėjų turimomis gėrybėmis. Šios rūšies interesai ir sudaro tarpasmeninio palyginimo pagrindą. Tai galime pastebėti iš 25.15 lygties, perrašytos į skaliarinę lygtį:

$$r_i = \sum_j \sum_k c_{ij} x_{jk} r_k \tag{29.5}$$

Kaip matyti iš 29.5 lygties, i-tojo veikėjo galia yra to, ką jis kontroliuoja, suma, pasverta kitų veikėjų suinteresuotumu tuo, ką jis kontroliuoja, o šis kitų veikėjų suinteresuotumas yra pasvertas jų galiomis. i-tasis veikėjas įgyja galią dėl to, kad kiti yra suinteresuoti tuo, ką jis kontroliuoja. Šitaip apibrėžta galia yra svoris, kuris, jeigu ja pasveriami interesai, sudaro tarpasmeninio palyginimo pagrindą. Tai galime pamatyti 30 ir 31 skyriuose, kuriuose galia, apibrėžta taip pat, kaip ir 29.5 lygtyje, vaidina svarbų vaidmenį nusprendžiant, ar egzistuos tam tikra norma, bei nustatant kolektyvinių sprendimų rezultatus. Kriterijus, apibrėžiantis j-tojo įvykio baigtį, visada turi pavidalą, palyginantis šią sumą veikėjų rinkiniui, kurių interesus atitinka viena baigtis, su panašia suma veikėjų rinkiniui, kurių interesus atitinka kitokia baigtis.

Tiesinėje veiksmo sistemoje interesų (kaip individų savybės, susijusios su ištekliais) skirtumą nuo galios (kaip individo savybės *tam tikroje veiksmo sistemoje*) galima parodyti dviem etapais – įvertinimo ir tikrinimo. Pirmajame – visiškai individualiame ir nuo jokios veiksmo sistemos nepriklausančiame – etape 29.4 lygtimi įvertinamas ir patikrinamas asmeninių interesų tinkamumas. Antrajame etape 29.5 lygtimi galima įvertinti santykinę galią, kai žinomi interesai. Čia gaunama konkreti veiksmo sistema, kuriai būdingas tam tikras išteklių kontrolės paskirstymas tarp veikėjų (**C**) ir savanoriškų mainų galimybė. Pastaroji yra netiesiogiai išreikšta 29.4 lygtyje, kadangi galioja prielaida, kad k-tojo veikėjo galia pasvertas domėjimasis tuo, ką kontroliuoja i-tasis veikėjas, turi įtakos i-tojo veikėjo galiai – net jei tarp jų nebūtų tiesioginių mainų sandorių. Jeigu sandorių kaštų nebūtų (ir nagrinėtume netobulą socialinę sistemą), tai 29.5 lygtis negaliotų, o veikėjo galia mainuose su kitu individu priklausytų nuo tam tikro interesų ir kontrolės išsidėstymo. (Pastarųjų dydžių nebegalėtume suvesti į vienintelį galios matą.)

Nors, žinant interesų, apskaičiuotų nepriklausomai nuo elgesio sistemos, įverčius ir išteklių kontrolės pasiskirstymą tam tikroje sistemoje, 29.5 lygtis leidžia įvertinti veikėjų galias, vis dėlto minėta lygtimi negalime patikrinti, ar ši samprata atitinka empirinius duomenis. Tai galima padaryti tik stebėjimo būdu gavus išteklių pasiskirstymą c^*_{ij} jau *po to*, kai socialinis procesas bus *įvykęs*. Jeigu tikrinant asmeninę savybę x_{ji} reikia turėti empirinius duomenis apie individų veiksmą, tai tikrinant r_i (tam tikros veiksmo sistemos individų savybę), reikia turėti empirinius duomenis

apie tos sistemos funkcionavimą. Turint stebėjimo būdu gautus duomenis apie išteklių paskirstymą pasibaigus mainams, 25.6 lygtimi galima dar karta įvertinti dydį r_i. Abu šiuos galios įverčius, apskaičiuotus prieš mainus (tarus, kad mainai vyksta tobuloje socialinėje sistemoje) ir pasibaigus mainams, galima palyginti ir taip sužinoti, kiek mūsų priimtos prielaidos atitinka teoriją.[5]

Nors šis dviejų etapų procesas paaiškina, kokiu būdu tarpasmeninis palyginimas įtraukiamas į teoriją, jį galima suspausti iki vienintelio etapo. Tai padaro 26 skyriuje apibrėžta tyrimų strategija. Stebėjimo būdu gauti duomenys apie išteklių paskirstymą prieš mainus ($\mathbf{C}_0$) ir išteklių paskirstymą po mainų ($\mathbf{C}_t$) leidžia įvertinti santykinės galios vektorių net ir tada, kai apie interesus nežinome nieko. Jeigu išteklių paskirstymas po mainų yra lygus pusiausvyros išteklių paskirstymui (**C***), tai pagal 25.11 lygtį interesus galima įvertinti vėliau. (Taip įvertinti 6.4 lentelėje pateikti interesai.) Tokia įvertinimo procedūra leidžia patikrinti, kaip dera šio įverčio tarpasmeninių palyginimų dalis, kadangi, suradę geriausiai tinkantį verčių vektorių, galią galime įvertinti dviem būdais: remdamiesi pradiniu paskirstymu ($\mathbf{C}_0$) bei remdamiesi paskirstymu po mainų ($\mathbf{C}_t$). Pastaruosius du įverčius galime palyginti. Tačiau interesus šitaip tikrinti galėtume tik tada, jeigu juos atskirai išmatuotume (pavyzdžiui, asmeninėje, o ne socialinėje aplinkoje – taikant 29.4 lygtį).

Šioje diskusijoje apie matavimo problematiką tenorėjau parodyti, kaip aprašomoje teorijoje iškyla tarpasmeninių palyginimų klausimas, o ne pristatyti minėta teorija paremtą empirinių tyrimų planą. Kaip teigiama 26 skyriuje, empiriniai tyrimai paprastai sužlugdo **X** ir **r** apskaičiavimą, kadangi ir matricai $\mathbf{C}_0$, ir **C*** naudojami stebėjimų duomenys. Tai leidžia įvertinti verčių vektorių **v**, galios vektorių **r** ir interesų matricą **X**. Vienintelis dydis, kuri galime patikrinti, tai galios vektorius **r**, kadangi abu gautus galios vektorius galime įvertinti žinodami dydį **v**: pirmasis galios vektorius apskaičiuojamas remiantis stebėjimo būdu gauta matrica $\mathbf{C}_0$, o antrasis – stebėjimų būdu gauta matrica **C***.

Galia – per rinką ar kitaip

Kaip apibrėžia šioje knygoje dėstoma formali teorija, paprasčiausiu būdu tarpasmeninį naudingumo palyginimo rezultatą galima apibūdinti santykine galia. Dėl šito klysta netgi labai sumanūs teoretikai, kuriuos greičiausiai suklaidina santykinis rinkos galios nereikšmingumas. Pavyzdžiui, Robbinsas, kuris buvo teisus prieštaraudamas Harrodui, šią klaidą padarė plėtodamas savo pagrindinį postulatą, teigiantį, kad tarpasmeninis palyginimas „pusiausvyros teorijoje yra nereikalingas ir ... neišplaukia iš šios teorijos prielaidų“ (1935, p. 139). Tiesą sakant, Robbinsas turėjo galvoje ne tą tarpasmeninį palyginimą, kurio dėka pasiekiama pusiausvyros kaina (t. y. rinkos galia), bet tą norma-

[5] Jeigu, pasibaigus mainams, išteklių paskirstymas yra lygus pusiausvyros išteklių paskirstymui **C***, tai galime naudoti griežtesnį testą. Pirmiausia įvertinamas galios vektorius **r** ir, atliekant 29.4 lygčiai pritaikytą procedūrą, iš individų pasirinkimų apskaičiuojami interesų įverčiai. Tada pagal 25.11 lygtį apskaičiuojamas kontrolės paskirstymas pusiausvyros taške (matrica $\mathbf{C}^*_p$), su kuria galima palyginti stebėjimų metu gautą matricą **C***. Šis testas tikrina interesų, įvertintų pagal veikėjų elgesį mainų metu, bei interesų, įvertintų pagal jų elgesį asmeninio pasirinkimo metu, neprieštaringumą.

tyvinę koncepciją, kurios vis dar ieško gerovės ekonomistai. Plėtodamas savo kritinius argumentus, nukreiptus prieš tarpasmeninius palyginimus tuo atveju, kai individas susiduria su pastovia aplinka, ir bandydamas aprėpti ir tą atvejį, kai agreguotas individų veiksmas apibrėžia pačią aplinką (t. y. bendrosios pusiausvyros teoriją), Robbinsas padarė esminę klaidą. Bendras principas yra tas, kad *kiekvienas* mikro-į-makro- perėjimas, atsispindintis sistemos elgesyje, vienaip ar kitaip siejasi su tarpasmeniniu palyginimu.

Vėlesni pusiausviros kainos įrodinėjimai, besiremiantys esminiais lošimų teorijos principais (kurių dėmesio centre yra koalicijų sudarymas ir baigčių blokavimas), suteikia bendrosios pusiausvyros teorijai vaizdingumo. Dėl šios priežasties galios vaidmuo tarpasmeniniame palyginime tampa labiau akivaizdus. Tai galima pastebėti panagrinėjus sistemą, panašią į aprašytąją 25 skyriuje – tačiau tokią, kurioje kainos būtų apibrėžiamos kitaip, negu teigia teorija, t. y. ne kaip interesų ir turto sandaugų suma. Kainas prilyginę interesų ir turto sandaugai, gautume realios paklausos prekėms išraišką. Tačiau tarkime, kad turime valdomą ekonomiką, kurioje prekių kainos laikotarpiu $t + 1$ yra proporcingos ne šiomis prekėmis besidominčių individų turtui, kaip 25.12 lygtyje, bet šio turto apimčiai, pakeltai kvadratu. Todėl gautume, kad turtingų asmenų perkamų prekių kainos būtų aukštesnės už jų rinkos kainą (tai būtų galima pasiekti įvedus prabangos prekių mokestį), o nepasiturinčių asmenų perkamų prekių kainos būtų žemesnės už rinkos kainą (tai būtų galima pasiekti įvedus subsidijas toms prekėms, kurias daugiausia perka mažas pajamas gaunantys žmonės). Šiuo atveju rinkos galia, kurią tiesiogiai išvedame iš turto, jau nebelemia kainų. Čia tarpasmeninis palyginimas apima ne tik rinkos galią, bet ir politinę galią, nulemiančią tokius įstatymus, kurie mažas pajamas gaunantiems žmonėms suteikia santykinai daugiau išteklių, negu leidžia šių asmenų pajamos.

Vis dėlto visuose, išskyrus paskutinįjį, anksčiau aprašytuose pavyzdžiuose buvo kalbama apie tobulos konkurencijos rinkas bei rinkos galią. Jeigu veiksmo sistema yra tobulos konkurencijos rinka, o visos operacijos yra šioje rinkoje vykstantys savanoriški mainai, tada labai paprastai galime apibrėžti kiekvieno veikėjo galią, kaip tai ir padaryta 25 skyriuje. Į rinką veikėjas įneša tam tikrą turtą: pinigų (jie yra turto matas) arba prekių ir paslaugų, kurių pageidauja kiti turto (jis matuojamas šios paklausos mastu) turintys asmenys. Tokioje individualistinėje, savanoriškoje ir konkurencinėje sistemoje galia yra griežtai apibrėžtas dydis, kurį sudaro tiktai turtas – nei daugiau, nei mažiau. Šioje sistemoje už pinigus galima nusipirkti viską, taigi ir veikėjo galios sistemoje kiekį (t. y. jo trokštamų rezultatų pasiekimo laipsnį) dažniausiai parodo jo turimų pinigų (ar kokių nors kitų pinigais, į kuriuos jas galima būtų pakeisti, įvertintų gėrybių) kiekis.

Vis dėlto daugelyje veiksmo sistemų rinkos struktūra yra toli nuo tobulos, taigi – ir tam tikro veikėjo galia priklauso ne tik nuo jo turimo turto, bet ir nuo kitų veiksnių. Nuo tobulos rinkos šiek tiek nukrypstama tada, kai, pavyzdžiui, kažkuris vienas gamintojas turi monopolines teises gaminti kurią nors prekę. Šiuo atveju jis gali geriau realizuoti savo interesus – keisti savo prekes į didesnę pinigų sumą, negu veikdamas tobulos konkurencijos rinkoje. Apskritai socialinėse sistemose egzistuoja daugybė kitokių veiklos rūšių: vienose sistemose egzistuoja mainai už rinkos ribų, o kitose – kolektyviniai sprendimai. Visa tai apibrėžia konstitucijos (sistemų veikimo taisyklės), kurios pirmiausia apibūdina veikėjų teisę kontroliuoti kolektyvinių sprendimų priėmimą. Pridursime, kad tarpasmeninį naudingumo palyginimą liečiantys klausimai paprastai kyla visos bendruomenės (t. y. vyriausybės politikos) veiksmų

kontekste. Nagrinėjant skirtingas elgesio sistemų formas bei situacijas, aptartas I–IV šios knygos dalyse, tarpasmeninio naudingumų palyginimo klausimas tiesiog privalo iškilti. Visais tais atvejais svarbiausias rezultatas gaunamas panašus. Jis teigia, kad tarpasmeninis skirtingų veikėjų naudingumų palyginimas socialinėse sistemose turi prasmę tik tada, kai yra tam tikras įstatymiškas kontrolės gėrybėms paskirstymas. Tą tarpasmeninį naudingumų palyginimą, kaip ir asmeninio naudingumų palyginimo atveju, galima rasti remiantis sistemos veikimo pasekmių stebėjimais.

Naudinga intuityviai suvokti, kaip visa tai vyksta. Stebint dviejų dalyvių nesutarimą kokiu nors klausimu, kiekvieno dalyvio nusistatymo stiprumas intuityviai nustatomas įvertinus, ar toli galėtų nueiti kiekvienas iš dalyvių norėdamas, kad viskas būtų taip, kaip jis nori. Aiškiausiai tai galima pastebėti tuo atveju, kai du asmenys nesutaria taip stipriai, kad galėtų netgi susimušti. Jeigu viena ginčo pusė atrodo nebevaldoma – t. y. jeigu vienas asmuo linkęs dėl pergalės padaryti viską – tai jo laimėjimo tikimybė faktiškai taps didesnė, nes jis stengdamasis pasiekti norimą rezultatą, pasitelks visus savo išteklius. Tačiau čia kyla ir kitas klausimas: „Ką gi ši ginčo pusė *galėtų* padaryti?". Jeigu tas asmuo neturi jokios galios nei padėti, nei pakenkti savo priešininkui, tada pastarajam tiesiog nėra jokio reikalo nerimauti, kad ir koks nekontroliuojamas būtų pirmasis. Tai reiškia, kad jeigu antroji ginčo pusė turi daug daugiau galios negu pirmoji, tai ši antroji pusė gali nekreipti jokio dėmesio į pirmosios emocijų intensyvumą. Juk žmonės visiškai skirtingai reaguoja į mažą nekontroliuojamą vaiką ir didelį nekontroliuojamą suaugusį vyrą.

Dviejų individų nesutarimas išsprendžiamas kiekvienam iš jų suvokus kito interesų stiprumą ir jo galią šiuos interesus įgyvendinti. Sugrįžęs vakare namo vyras gali suprasti, kad jo žmonai labai svarbu kartu su juo nueiti į kiną. Žinodamas, kad ji gali jam pridaryti daug nemalonumų, jis prisivers eiti į kiną, nebent tas ėjimas sukeltų jam dar daugiau nemalonumų. Tai galima būtų pavadinti tariamąja konfrontacija, kadangi nei vyras, nei žmona, siekdami pergalės, iš tikrųjų nenaudoja jokių išteklių. Problema gali būti sprendžiama ir tokio susidūrimo metu, kuomet kiekvienas dalyvis iš tikrųjų panaudoja savo turimus išteklius. Įvykus tokiam konfliktui, jo baigmė priklausys nuo to, kuris panaudos daugiau išteklių.

Taigi ginčo rezultatui tiesioginę įtaką turi šios dvi kiekvieno individo savybės: pirma, jo turimi ištekliai, kurie suteikia jam galimybę padėti arba pakenkti kitam, ir, antra, kaip jis pasirengęs panaudoti šiuos išteklius siekdamas sau palankaus rezultato. Tai yra tiksliai tai, kas užfiksuota matematikos formulėmis, kur tarpasmeninis palyginimas priklauso nuo interesų ir teisių bei ištekliu kontrolės.

Galimybės padėti arba pakenkti kitam, t. y. santykinės galios, kaip vienintelio tarpasmeninio naudingumo palyginimo šaltinio, sąvokos įtraukimas, taip sunkiai dera prie įprastų samprotavimų šia tema, kad tai privalu trumpai paaiškinti. Dar kartą įsivaizduokime tarpasmeninį naudingumų palyginimą, vykstantį tarp vyro ir žmonos. Jeigu beduinas vyras joja, o jo pėsčia einanti žmona tempia daiktus, ar galime šiuo atveju palyginti naudingumą arba nenaudingumą, kurį gauna kiekvienas iš jų? Jeigu amerikietis vyras į darbą važiuoja autobusu, o jo žmona – automobiliu, ar galime šiuo atveju palyginti naudingumų, kuriuos kiekvienas gaus iš minėtų veiklų, skirtumus? Abiem atvejais atsakymas yra – ne. Viskas, ką galime padaryti, tai stebėti veiksmų pasekmes ir iš tų stebėjimų padaryti išvadą ne apie šių veiksmų svarbą vienam asmeniui, palyginus su jų svarba kitam asmeniui, bet apie kai ką visiškai skirtingo. Būtent apie tai, kokią kiekvienas veikėjas turi galią, leidžiančią jam realizuoti savo interesus sprendimų

priėmimo procese, bei apie tai, kokia yra kiekvieno dalyvio interesų, tenkančių šiam įvykiui, dalis, palyginti su kitais, taip pat dalyvius dominančiais dalykais. Beduino vyro ir jo žmonos atveju reikėtų sužinoti: pirma, kiekvieno iš jų interesų šiam įvykiui santykį su jų domėjimusi kitomis veiklomis (daugelį kartų stebint, ką kiekvienas iš jų rinktųsi turėdamas galimybę eiti, joti ar užsiimti kuo nors kitu), ir, antra, santykinę kiekvieno veikėjo galią, randamą stebint kitų įvykių, susijusių su įvairią svarbą abiem veikėjams turinčiomis veiklomis, baigtis. Panašius stebėjimus reikėtų atlikti ir amerikiečių vyro bei žmonos atveju. Savaime aišku, kad pagrindinis šių dviejų pavyzdžių skirtumas yra ne santykiniuose naudingumuose, bet santykinėje vyro ir žmonos galioje. Lygindami jų naudingumus, negalime taikyti jokio kito standarto, tiktai tą, kurį jie (didesniame socialiniame kontekste) patys sau susikuria ir kuris kyla iš jų santykinių galių.

Taigi iš tikrųjų socialinėse sistemose kai kurių asmenų interesai yra svarbesni negu kitų. Kodėl taip yra? Kodėl ne visų asmenų interesai yra vienodai svarbūs? Atsakymas glūdi įstatymuose, apibrėžiančiuose kontrolės įvairiems ištekliams bei interesų tų išteklių atžvilgiu paskirstymą. Tačiau čia galima paprieštarauti, kad toks atsakymas tiktai pakelia klausimą į aukštesnį lygmenį: „Kodėl įstatymai leidžia tokią nelygybę (ar lygybę)?". Tokio prieštaravimo šaknys glūdi klaidingoje nuomonėje, kad už visuomenės ribų egzistuoja kažkas, pagal ką galima vertinti ir spręsti apie galios paskirstymo teisingumą. Kadangi visuomenė yra savivaldos sistema, tai vienintelis atsakymas yra begalinė regresija, sulig kiekvienu žingsniu judanti vis arčiau pagrindinių galios šaltinių – tokių, kaip ekonominis produktyvumas, strateginių išteklių kontrolė, protiniai sugebėjimai, fizinė jėga ir istorinė raida.

Minėto klausimo pakėlimas į aukštesnį lygmenį suteikia gerą progą panagrinėti, kokios būna netiesioginės įstatymų ir ypač tam tikros vyriausybės politikos pasekmės. Jeigu socialinė sistema iš tikrųjų veikia savivaldos principu, tai jai visai nereikia socialines teorijos, kuri suteiktų žinių politikos arba ekonomikos patarėjams. Jai reikia socialinės teorijos, suteikiančios žinių tiems individams, kurie turi konstitucinę teisę kontroliuoti socialinės politikos vykdymą – kad šie galėtų tą teisę kompetentingai įgyvendinti. Apibrėžti socialinę sistemą kaip tokią, kurios raida priklauso nuo išorinių patarėjų arba karalių-filosofų, ir jos kryptį, reikštų sugrįžimą prie ankstesnių ir primityvesnių socialinės organizacijos formų – tokių, kokios pavaizduotos Platono arba Augusto Comte raštuose.

30

IŠORINIAI POVEIKIAI IR NORMOS TIESINĖJE VEIKSMO SISTEMOJE

10 skyriuje nagrinėjau kitokius įvykius negu ankstesniuose šios knygos skyriuose. Tai įvykiai arba gėrybės, į kurias reiškiamos teisės negali būti išskaidytos, taigi veikėjo naudojimasis savomis teisėmis paveikia tik jį patį. Tokie įvykiai kartais pagimdo tam tikras normas, padrąsinančias arba, atvirkščiai, nuslopinančias teisių turėtojo

veiksmus, kartais sukelia konfliktus, o kartais baigiasi kolektyviniais sprendimais, kuomet teisės kontroliuoti šį įvykį padalijamos suinteresuotiesiems asmenims. Šiame skyriuje aš pradėsiu formalų tokių įvykių tyrimą tiesinės veiksmo sistemos pagrindu.[1]

Socialinėje sistemoje, kurią sudaro vien tiktai dalios prekės ir nėra išorinių poveikių, veikėjai vienas nuo kito priklauso tik per prekių mainus. Kadangi kiekviena prekė yra visiškai dali ir individualiai vartojama, tai atsirasti konfliktui nėra jokios galimybės, o vienintelis nesutarimų šaltinis gali būti mainų sąlygos. Jeigu dėl sąlygų nesusitariama, neišsivysto joks konfliktas – paprasčiausiai kiekvienas veikėjas ir toliau kontroliuoja tas pačias prekes, su kuriomis ir įėjo į rinką. Dar daugiau, jeigu rinka yra labai išvystyta, tai apskritai nebelieka erdvės deryboms, kadangi mainų sąlygos visiems jų dalyviams yra vienodos.

Vis dėlto tai nereiškia, kad tokia sistema vienodai gerai patenkins visus jos dalyvius. Kadangi kiekvienas veikėjas savo norus gali patenkinti tik atsižvelgdamas į savo turimus išteklius, tai, jeigu priimsime prielaidą, kad skirtingi veikėjai įeina į rinką turėdami skirtingus išteklius, jų vartojimo galimybės taip pat skirsis.[2] Tačiau, kaip pažymėta 10 skyriuje, jeigu neįmanoma apibrėžti įvykius taip, kad jie darytų įtaką tik vienam veikėjui, tai atsirandantis visuomeninio bendravimo būdas visiškai skiriasi nuo tokių mainų, kuriuose dalyvauja tiktai dalios ir individualiai vartojamos prekės. Kadangi įvykiu domėtis gali daugiau negu vienas veikėjas, tai daugiau negu vienas stengsis jį ir kontroliuoti. Taip atsiveria galimybė socialinėse ir politinėse sistemose būdingiems procesams, vykstantiems už mainų ribų: kolektyviniams sprendimams, prievartai bei konfliktams.

Turbūt paprasčiausios tokios rūšies situacijos yra tos, kurias apibūdina išorinį poveikį sukuriantys individų veiksmai. Ir socialinėse, ir ekonominėse sistemose egzistuoja labai daug išorinių poveikių, kylančių iš individų veiksmų. Ekonominėse sistemose jie dažniausiai apibendrintai vadinami tarša: automobilių sukeliama oro tarša, vandens tarša nuotėkomis, triukšmas – tarša, sukeliama motociklų bei lėktuvų ir t. t. Šiais atvejais veiksmas daro ne tik tiesioginę ar netiesioginę įtaką pačiam veikėjui, bet ir padaro išlaidų kitiems netoliese gyvenantiems asmenims. Kitais atvejais kažkoks veiksmas tiems kitiems veikėjams suteikia naudos – tad jiems rūpi šią veiklą skatinti.

[1] Šį skyrių galima būtų dedikuoti Ronaldui Coase'ui ir Richardui Posneriui. Coase'as (1960) teigė, kad įstatymiškas teisių paskirstymas visuomenei neturi jokios reikšmės. Posneris (1986), tos pačios teisės ir ekonomikos mokyklos atstovas kaip ir Coase'as, teigia, kad svarbiausia įstatymų paskirtis yra sukurti tokį teisių paskirstymą, kuris užtikrintų efektyvias visuomenines pasekmes. Šiame skyriuje netiesiogiai aptariamas ir aiškus minėtų dviejų požiūrių skirtumas.

[2] Tai jau savaime sukels konfliktą. Aš priėmiau prielaidą, kad nė vienas veikėjas visiškai nesuinteresuotas – nei teigiama, nei neigiama prasme – kitų individų vartojimu. Privačių neturinčių jokio realaus išorinio poveikio gėrybių atžvilgiu tai yra teisinga tiktai vienu atveju: kai veikėjams visiškai nerūpi kitų individų vartojimas. Jeigu jis vis dėlto rūpi, tada dėl santykinio nepritekliaus jausmo gali atsirasti negatyvus subjektyvus domėjimasis, netgi jei jokio objektyvaus poveikio jis ir neturi. Taigi, net kai veiksmas neturi jokio išorinio poveikio (suvokiamo įprastine prasme), vis tiek išlieka galimybė atsirasti psichologiniam išorinio poveikio ekvivalentui. Tai visiškai priklauso nuo kitų individų turimų žinių apie tą įvykį (tokį kaip, pavyzdžiui, vartojimas) arba nuo įvykio kritimo į akis. Kai toks įvykis yra labai pastebimas, jis sistemoje daro įtaką daugiau negu vienam veikėjui. Kai vartojimo pastebimumas visuomenėje didėja, daugėja ir išorinių poveikių, o kartu didėja ir konfliktų galimybė. Visa tai lieka socializacijos, sąlygojančios, kaip minėta 19-ajame skyriuje, individų interesų priklausymą nuo kitų asmenų gerovės, nuošalyje.

Dar daugiau, pačiam veiksmui nebūdinga, kad teisė jį vykdyti būtinai privalo būti veikėjo rankose (šį veikėją, kaip ir 10 skyriuje, aš vadinsiu tiksliniu veikėju (*target actor*), o išorinį poveikį sukeliančią veiklą – pagrindine veikla (*focal action*). Pavyzdžiui, pagal vieną teisės sistemą teisė atlikti teršiantį veiksmą gali būti suteikta potencialiems teršėjams, tačiau perėjus prie kito teisinio režimo, ši teisė gali būti iš jų įstatymiškai atimta. Kaip Coase'as ir kiti ekonomistai pastebėjo (žr. Coase, 1960), kol pagrindinė veikla yra įstatymiškai neuždrausta, ekonominėje sistemoje šios teisės yra traktuojamos taip pat, kaip ir bet kurios kitos teisės – taigi jos taip pat gali būti perkamos ir parduodamos. Jeigu sukelianti išorinį poveikį veikla yra pakankamai svarbi, o išorinio poveikio išvengimo kaštai yra pakankamai dideli, tai toji pagrindinė veikla bus vykdoma ir toliau, nepaisant, kokius kaštus ji sukels kitiems sistemos veikėjams.

Kaip parodo Coase'as, veikla gali būti vykdoma ir toliau nepriklausomai nuo to, ar teisė sukelti išorinį poveikį priklauso tikslo siekiantiems veikėjams, ar yra iš jų atimta. Pirmuoju atveju asmenys, patiriantys socialinius kaštus (nuotėkas, oro užterštumą ir t. t.), turi kęsti šiuos kaštus. Antruoju – tikslo siekiantys veikėjai privalo mokėti tam tikrą mokestį, kuris kompensuotų patiriamus socialinius kaštus ir vis tiek teršėjams leistų išlikti geresnėje padėtyje – mokėti mokestį ir tęsti savo veiklą – negu nustojus teršti. Pavyzdžiui, tam tikrose situacijose gali egzistuoti mokestis už nuotėkų paleidimą į upes. Jeigu teršimas yra ekonomiškai efektyvus, tai jis ir toliau bus vykdomas, net jeigu tikslo siekiantys veikėjai ir turės sumokėti rinkos kainą, kompensuojančią kitų veikėjų nepatogumus, patiriamus dėl šios veiklos. Jei šie nepatogumai yra didesni už tuos, kuriuos tiksliniai veikėjai yra pajėgūs padengti kompensacijomis, tokia pagrindinė veikla bus neefektyvi ir nebus tęsiama.

Aprašiau išorinį poveikį, kurį veikėjai patiria teisių pirkimo ir pardavimo – t. y. ekonominiame – kontekste. Panašiai yra ir socialiniame kontekste, kur kyla klausimas, ar nepatenkintos šalys sugebės apsisaugoti nuo pagrindinės veiklos. Jeigu neegzistuoja jokios taisyklės, tai teisė veikti yra tikslinio veikėjo rankose. Šiuo atveju, norėdamos apsisaugoti nuo pagrindinės veiklos, nepatenkintos šalys turi apeliuoti į tikslinio veikėjo sąžinę arba pasiūlyti jam ką nors, kas jį paskatintų liautis. Jeigu vis dėlto tam tikra elgesio taisyklė egzistuoja, tai tikslo siekiantis veikėjas, jeigu jis tam turi pakankamai išteklių, turi panaudoti savo išteklius ir išsipirkti teisę ir toliau tęsti savo pagrindinę veiklą. (Tai gali būti ir paprasta situacija, kai kažkoks asmuo aplinkinių klausia, ar jie nieko prieš, jeigu jis rūkys. Jeigu jie atsako, kad ne, rūkantysis truputį jiems „įsiskolina".) Paprastai, dar prieš įsigaliojant taisyklei, veikėjas, sukuriantis išorinį poveikį, gali būti laikomas faktiškai turinčiu teisę užsiimti pagrindine veikla. Tokiu atveju nepatenkintos šalys, norėdamos apriboti teršėjo veiklą, turi pirkti šią teisę.

Šiame skyriuje aš pristatysiu veiksmus, sukeliančius nedalomas pasekmes formalioje elgesio sistemoje, aprašytoje 25 skyriuje. Nagrinėsiu atvejį, kai vienas veikėjas kitų grupės individų atžvilgiu sukelia išorinį poveikį, ir aptarsiu sąlygas, kurioms galiojant, šitie kiti veikėjai gali apsisaugoti nuo jiems nepatinkančios pirmojo individo veiklos. Ekonominiu požiūriu tai galima padaryti perkant ar kontroliuojant šios veiklos vykdymo teises arba jas įstatymiškai perskirstant; socialiniame kontekste, pavyzdžiui, siūlant kažką, kas paskatintų veikėją nevykdyti tos veiklos, arba gaunant visuomenės pritarimą teisėms perskirstyti, leidžiantį sukurti tam tikras taisykles, draudžiančias vykdyti tokią veiklą.

Kada imamasi veiklos, sukeliančios išorinį poveikį? Peržiūrėta Coase'o teorema

Coase'as (1960) diskursyviai palietė klausimą apie tai, kaip teisių į veiklą, sukeliančią kitiems asmenims kaštus, paskirstymas (kuomet tos teisės suteikiamos arba veikėjui, kuris šiuos kaštus ir sukelia, arba tam, kuriam jie žalingi) leidžia šią veiklą vykdyti arba nuo jos apsaugo. Jis priėjo prie aniems laikams stulbinančios išvados, kad jeigu teises į veiklą būtų galima pirkti ir parduoti ir jeigu skriaudžiamieji nepatirtų jokių organizavimosi kaštų, tai teisių paskirstymas būtų visai nesvarbus. Veikla būtų vykdoma tuo atveju, jeigu ji būtų ekonomiškai efektyvi, ir nevykdoma, jeigu būtų ekonomiškai neefektyvi. Nuo tada buvo laikoma, kad Coase'o teorema gerai tinka teisių paskirstymo socialinėje sistemoje nagrinėjimui (atsižvelgiant į anksčiau išvardytas sąlygas).

Šiame ir kitame poskyriuose aš pasinaudosiu tiesine elgesio sistema, kad iš naujo ištirčiau socialinių kaštų problemą ir išvesčiau kelias Coase'o teoremos modifikacijas. Analizuosiu sistemą, kurioje egzistuoja įvykis (pagrindinė veikla), turintis teigiamas pasekmes, kuriomis suinteresuotas tikslinis veikėjas, bei neigiamas pasekmes, kuriomis domisi kiti individai. Galimos dvi alternatyvos: pirma, pagrindinė veikla yra vykdoma (teigiama pasekmė), arba, antra, veikla nevykdoma (neigiama pasekmė). Pirmuoju atveju nuskriaustoms šalims tenkantys kaštai (jų susidomėjimo šiuo įvykiu lygiai) yra pašalinami iš interesų matricos. Tada šių šalių interesų suma jau nebebus lygi 1, ir jie turės būti traktuojami taip, kaip aprašyta 25 skyriuje, nagrinėjant tiesines elgesio sistemas su kintančiais prekių kiekiais. T. y. likusius interesus reikės pakartotinai standartizuoti jų sumą prilyginant 1. Antruoju atveju pašalinamas tikslinio veikėjo susidomėjimas įvykiu, o likusieji jo interesai pakartotinai standartizuojami, kad jų suma taptų lygi 1.

Pirmoji analizė parodys, kokį išteklių kiekį tikslinis veikėjas norės ir galės skirti teisėms įsigyti arba išlaikyti savo rankose, kad galėtų tęsti veiklą. Antroji parodys, kokį išteklių kiekį nepatenkintos šalys norės ir galės skirti, kad užkirstų minėtajai veiklai kelią, t. y. sukurtų neigiamas pasekmes. Jeigu antrojo išteklių rinkinio vertė didesnė, o situacija tokia, kad teisės paskirstytos neįstatymiškai ir nėra jokių taisyklių, tada nepatenkintos šalys panaudos savo išteklius, kad įtikintų tikslo siekiantį veikėją nevykdyti savo veiklos. Jeigu egzistuoja tam tikros taisyklės, tada tikslo siekiantis veikėjas neturės pakankamai išteklių, leidžiančių įtikinti nepatenkintuosius leisti jam veikti. Jeigu jis vis tiek stengsis tai padaryti, nepatenkintieji ims taikyti jam įvairias efektyvias sankcijas.

Jeigu antrojo išteklių rinkinio vertė yra didesnė negu pirmojo, o teisės *yra* įstatymiškai paskirstytos bei paklausios, tai tikslinis veikėjas parduos visas savo teises į pagrindinę veiklą tuo atveju, jeigu jis jas iš pradžių kontroliavo, ir nepirks jų, jeigu jis jų iš pradžių nekontroliavo. Pagrindinė veikla nebus vykdoma. Jeigu pirmojo išteklių rinkinio vertė yra didesnė negu antrojo, tada tikslo siekiantis veikėjas tęs savo veiklą, kadangi nepatenkintos šalys negali nei pasiūlyti pakankamų paskatų ją nutraukti, nei pritaikyti efektyvių sankcijų. Ekonominiu požiūriu jis atsisakys parduoti jam priklausančias teises už tokią kainą, kokią nepatenkintos šalys sutiktų sumokėti, arba nusipirks jam nepriklausančias teises už tokią kainą, už kurią nepatenkintieji sutiktų jas jam parduoti. Veikla bus vykdoma. Kol kas aš paliksiu nuošalyje organizavimo problemą – antrojo laipsnio išsisukinėtojo problemą – su kuria susiduria nepatenkintosios šalys.

Pirmasis pavyzdys: įvykis, turintis išorinį poveikį. Šiame skyriuje aprašytus principus galima iliustruoti dar kartą pateikus pavyzdį su atvirukais, pirmą kartą panaudotą 25 skyriuje. Tarkime, mainuose dalyvauja ne du berniukai, bet trys – pridėsime Steve'ą, norintį mainytis krepšinio atvirukais. Tomas pradeda turėdamas 1000 futbolo atvirukų, Johnas – 1000 beisbolo atvirukų, o Steve'as – 1000 krepšinio atvirukų. Įsivaizduokime, kad taip pat yra ir vienas papildomas įvykis: mainų metu Tomas kalbasi telefonu su savo mergina. Tai erzina abudu likusius, kadangi trukdo mainams. Tomas turi teisę kalbėtis telefonu – dėl to nėra jokios abejonės. Tačiau kitiems rūpi, kad jis to nedarytų. Tarkime, kad berniukai be šios situacijos neturi jokių kitų ryšių – nieko, ką kažkuris kontroliuotų, o kiti tuo domėtųsi, nieko, ką Johnas su Steve'u galėtų panaudoti, kad įtikintų Tomą padėti ragelį. Vis dėlto jie gali pasiūlyti Tomui papildomų atvirukų ir taip paskatinti atsitraukti nuo telefono. Ar jis priims šį pasiūlymą? Tai priklauso nuo to, kiek jie jam pasiūlys, ir nuo to, už kiek atvirukų jis sutiks liautis kalbėjęs telefonu.

30.1 lentelėje pateiktas pirminis interesų pasiskirstymas tuo atveju, kai Tomas nekalba telefonu, bei pirminis kontrolės paskirstymas. Taip pat parodytos interesų matricos dviem atvejams. Atveju *a* Tomas patenkina savo interesus kalbėdamas telefonu su mergina, tačiau Johno ir Steve'o interesai nėra patenkinami – jie pašalinami iš matricos. Atveju *b* Tomas nepatenkina savo intereso kalbėti telefonu su mergina, tačiau Johnas su Steve'u savo interesus patenkina siūlydami Tomui atvirukus, kaip paskatą liautis kalbėjus. Lentelėje taip pat nurodytos apskaičiuotos kiekvieno įvykio reikšmės abiem atvejais. Kaip matyti iš šių reikšmių, pokalbio telefonu vertė yra didesnė atveju *a* negu atveju *b*. Johnas su Steve'u norėtų pasiūlyti Tomui atvirukų, vertų 0,052 (pavyzdžiui, 100 beisbolo atvirukų, vertų 0,029, ir 100 krepšinio atvirukų, vertų 0,023), tačiau pokalbį telefonu Tomas vertina daugiau (0,070, arba 132 beisbolo atvirukai plius 131 krepšinio atvirukas), taigi – jis tęsia pokalbį.

Čia aš nekeliu klausimo, kaip Johnas su Steve'u pasidalins jiems tenkančius Tomo atitraukimo nuo telefono kaštus. Šis klausimas lieka neatsakytas, kadangi jie negali įtikinti Tomo liautis netgi tada, kai kaštai pasiskirsto optimaliai. Šį klau-

30.1 lentelė. Trijų veikėjų suinteresuotumas ir gebėjimas kontroliuoti trejopus atvirukus ir papildomą įvykį – telefono skambutį

	KONTROLĖ (**C**)				INTERESAI (**X'**)			
	E_1	E_2	E_3	E_4	E_1	E_2	E_3	E_4
Tomas	1	0	0	1	0,51	0,255	0,085	0,15
Johnas	0	1	0	0	0,27	0,18	0,45	0,10
Steve'as	0	0	1	0	0,27	0,18	0,45	0,10
	($\mathbf{X'}_a$)				($\mathbf{X'}_b$)			
	E_1	E_2	E_3	E_4	E_1	E_2	E_3	E_4
Tomas	0,51	0,255	0,085	0,15	0,6	0,3	0,1	0
Johnas	0,3	0,4	0,3	0	0,27	0,36	0,27	0,10
Steve'as	0,3	0,2	0,5	0	0,27	0,18	0,45	0,10
Vertė	0,398	0,282	0,249	0,070	0,429	0,290	0,230	0,052

simą iškelsiu vėliau, išnagrinėjęs trečiąjį pavyzdį, kuriame tai ir bus svarbiausias klausimas. Dabartinis pavyzdys tik parodo, kaip taikyti kriterijų, leidžiantį sužinoti, ar pagrindinė veikla bus tęsiama.

Formalusis modelis

Formalusis modelis atrodo taip. Tarkime, **X** yra interesų matrica, turinti vieną įvykį, pažymėtą m. Šiuo įvykiu *teigiama* prasme domisi vienas veikėjas (pirmasis veikėjas), o *neigiama* – visi likusieji veikėjai.[3] Kiekvienam kitam j-tajam įvykiui dydis x_{ji} yra lygus nuliui visiems veikėjams, išskyrus vieną. Jeigu taip nėra, tada visi įvykiai yra dalios gėrybės ir iš principo gali būti apibrėžti kaip tokie įvykiai, kuriais domisi tiktai vienas veikėjas (pavyzdžiui, i-tojo veikėjo j-tosios gėrybės suvartojimas). Paprasčiau galima pasakyti, kad įvykių $j = 1, \ldots, m - 1$ sistemoje išorinio poveikio nėra. Apibrėšime dvi naujas interesų matricas: $\mathbf{X}_a$ (į ją įvykis yra įtraukiamas) ir $\mathbf{X}_b$ (į ją įvykis neįtraukiamas). Pirmasis matricos $\mathbf{X}_a$ stulpelis (apibūdinantis pirmąjį veikėją) yra toks pats kaip ir matricos **X**. Matricos $\mathbf{X}_a$ elementai apibrėžiami taip:

$$x_{aj1} = x_{j1}, \quad \text{kiekvienam } j = 1, \ldots, m$$

$$x_{aji} = \frac{x_{ji}}{\sum_{k=1}^{m-1} x_{ki}}, \quad \text{kiekvienam } j = 1, \ldots, m-1 \text{ ir } i = 2, \ldots, n$$

$$x_{ami} = 0, \quad \text{kiekvienam } i = 2, \ldots, n$$

Matrica $\mathbf{X}_b$ turi daug stulpelių, tačiau pirmasis iš jų toks pat kaip ir matricos **X** – apibrėžiamas taip:

$$x_{bji} = x_{ji}, \quad \text{kiekvienam } j = 1, \ldots, m \text{ ir } i = 2, \ldots, n$$

$$x_{bj1} = \frac{x_{j1}}{\sum_{k=1}^{m-1} x_{ki}}, \text{ kiekvienam } j = 1, \ldots, m-1$$

$$x_{bm1} = 0$$

Tarkime, kad **C** yra kontrolinė matrica. Prieš prasidedant mainams, teisė kontroliuoti m-tąjį įvykį priklauso pirmajam veikėjui (tikslo siekiančiam veikėjui), jeigu jis kontroliuoja (įstatymiškai ar *de facto*) pagrindinį veiksmą, arba ši teisė yra kažkaip pasiskirsčiusi tarp likusiųjų $n - 1$ veikėjų, jeigu jie kontroliuoja pagrindinį veiksmą.

[3] Iš principo įvykis gali *teigiamai* dominti ir kokius nors kitus asmenis, nebūtinai tikslo siekiantį veikėją. Tai gali būti įvykis, kuris vieniems veikėjams sukuria teigiamą, o kitiems – neigiamą išorinį poveikį. Šiuo atveju nekreipiant dėmesio į išsisukinėtojo problemą – t. y. kad patiriantieji teigiamą išorinį poveikį nėra linkę prisidėti prie įvykio organizavimo, nes tikisi, kad tai padarys kiti – šių asmenų domėjimasis m-tuoju įvykiu yra traktuojamas taip pat kaip ir pirmojo veikėjo (įtraukiamas atveju a ir neįtraukiamas atveju b).

Tada iš matricų $\mathbf{X}_a$ ir $\mathbf{C}$ apskaičiuokime dydžius $\mathbf{v}_a$ ir $\mathbf{r}_a$, o iš matricų $\mathbf{X}_b$ ir $\mathbf{C}$ – dydžius $\mathbf{v}_b$ ir $\mathbf{r}_b$. Šių sistemų sprendiniai parodo įvykių reikšmes ir veikėjų galias dviem skirtingais atvejais:

atveju *a* sistemoje tam tikrą vaidmenį vaidina tiktai pirmojo veikėjo susidomėjimas teigiamu *m*-tojo įvykio rezultatu, o į bet kokias neigiamas šio įvykio pasekmes kitiems veikėjams dėmesys nekreipiamas;

atveju *b* sistemoje tam tikrą vaidmenį vaidina tiktai kitų veikėjų interesai, užkertantys kelią teigiamoms *m*-tojo įvykio pasekmėms.

Kokia tada sąlyga turėtų būti patenkinta, kad veikla būtų vykdoma? Pirmasis veikėjas turėtų būti pasirengęs *m*-tajam įvykiui skirti daugiau išteklių, negu šiam tikslui norėtų paaukoti likusieji veikėjai. Apskritai minėti ištekliai yra apskaičiuojami pagal formulę $x_{m1}r_{a1}$ pirmajam veikėjui ir pagal formulę $\Sigma_{i=2}^{n} x_{mi}r_{bi}$ likusiems veikėjams.

Atveju *a* pirmasis veikėjas, norėdamas kontroliuoti *m*-tąjį įvykį, gali šiam tikslui paskirti gėrybių, kurių vertė yra $x_{m1}r_{a1}$. Šiais ištekliais jis gali kliudyti vykdyti sankcijas arba įtikinti kitus asmenis, kad sankcijų imtis visai nebūtina. Ekonominiame kontekste už šiuos išteklius jis galėtų įsigyti tam tikros veiklos vykdymo teises, jeigu jas kontroliuoja kiti, arba išsaugoti veiklos vykdymo teisių kontrolę, jeigu ji jau priklauso jam. Jeigu pirmasis veikėjas turi įstatymų arba *de facto* pripažintas teises vykdyti veiklą, tada $x_{m1}r_{a1}$ bus ta suma, kurią turės sumokėti likusieji norėdami priversti jį atsisakyti šių teisių.

Atveju *b* ištekliai, kuriuos likusieji veikėjai galėtų paskirti teisių kontroliuoti šią veiklą įsigijimui, yra $\Sigma_{i=2}^{n} x_{mi}r_{bi}$. Jeigu tai yra pakankamai daug ir teisės į veiklą priklauso tikslo siekiančiam veikėjui, tai likusieji individai sumokės jam kažkokią sumą, neviršijančią šitos, arba, jeigu minėtos teisės priklauso jiems, jų neparduos. „Pakankamai daug" reiškia daugiau negu $x_{m1}r_{a1}$, t. y. negu suma, kurią pirmasis veikėjas yra pasiryžęs skirti savo interesams įgyvendinti atveju *a*, kai likusiųjų asmenų ištekliai yra išdėstyti kažkur kitur. Taigi jie gali savo išteklius, lygius $\Sigma_{i=2}^{n} x_{mi}r_{bi}$, panaudoti veiklai sustabdyti (esant tokioms aplinkybėms, tikslo siekiantis veikėjas savo išteklius nukreiptų kur nors kitur) arba jis gali savo išteklius, lygius $x_{m1}r_{a1}$, panaudoti veiklai tęsti (šiuo atveju nepatenkinti veikėjai nukreiptų savo išteklius kur nors kitur).

Kriterijus būtų toks: veikla bus tęsiama (nepaisant nepatenkintų veikėjų išsisukinėjimo problemos ir apskritai darant prielaidą, kad tai yra tobula socialinė sistema – kaip apibrėžtoji 27 skyriuje) tada ir tik tada, kai:

$$x_{m1}r_{a1} > \sum_{i=2}^{n} x_{mi}r_{bi} \tag{30.1}$$

Šis kriterijus yra ekvivalentus teiginiui, kad v_{am}, *m*-tojo įvykio *reikšmė* atveju *a*, kada vykdoma veikla, yra didesnė už v_{bm}, įvykio *reikšmę* atveju *b*, kada nevykdoma veikla. Kadangi v_{am} yra lygus $x_{m1}r_{a1}$, o v_{bm} lygus $\Sigma_{i=2}^{n} x_{mi}r_{bi}$, tai veiklos kriterijus (atveju *a*) gali būti perfrazuotas taip: *m*-toji veikla bus vykdoma tada ir tik tada, kai

$$v_{am} > v_{bm} \tag{30.2}$$

kur v_{am} yra veiklos vertė tuo atveju, kai įvykis turi teigiamą rezultatą (veikla yra vykdoma), o v_{bm} yra veiklos vertė tuo atveju, kai įvykis turi neigiamą rezultatą (veikla nevykdoma).

30.2 nelygybėje pateiktas kriterijus yra pagrindinė Coase'o (1960) įžvalga. Jeigu sandorių kaštų nėra, tai veikla bus vykdoma tik tada, jeigu jos vertė sistemai (v_{am}) yra didesnė negu kaštai (v_{bm}), kuriuos sistema dėl jos patiria. Jeigu veiklos vykdymo teisės yra nepatenkintųjų veikėjų rankose ir v_{am} yra didesnis negu v_{bm}, tai veikla bus tęsiama net ir tuo atveju, jei tikslo siekiantis veikėjas privalės kažką paaukoti už teisę veikti. Jeigu veiklos vykdymo teisės yra tikslo siekiančio veikėjo rankose ir v_{bm} yra didesnis už v_{am}, tai veikla nebus vykdoma net ir tuo atveju, jeigu nepatenkintoji šalis privalės kažką paaukoti, kad įtikintų tikslo siekiantį veikėją nesiimti veiklos.

Taip yra teisingai apibrėžiama sąlyga, kuriai galiojant, bus vykdoma išorinį poveikį sukurianti veikla. Tai nėra Coase'o teorema, teigianti, kad ar šitokia veikla bus vykdoma ar ne, priklauso nuo ekonominio efektyvumo ir nepriklauso nuo teisių į šią veiklą paskirstymo. Tačiau tai yra tai, ką Coase'o teorema turėjo paminėti. Vėliau aš nurodysiu sąlygas, kurioms galiojant, teisių paskirstymas gali paveikti efektyvumą ir taip turėti įtakos pagrindinės veiklos vykdymui, tačiau pirmiausia aptarsiu kelias gautojo rezultato išvadas.

Ar įmanoma pasakyti ką nors daugiau negu tai, kad 30.2 nelygybėje pateiktas kriterijus užtikrina, jog sistemoje įsigalios didesnę bendrąją vertę duodantis rezultatas (pasekmė)? Ar taip pat galėtume teigti, kad šis rezultatas padarys įmanoma iš principo kiekvienam veikėjui atsidurti geresnėje padėtyje, negu įsigaliojus kitam rezultatui? T. y. jeigu v_{am} yra didesnis už v_{bm}, tai ar galėtų tikslo siekiantis veikėjas taip perskirstyti nepatenkintiems veikėjams tą naudą, kurią jis gavo iš pagrindinės veiklos, kad tęsiant veiklą jiems būtų geriau, negu tuo atveju, kai veikla nevykdoma? Jeigu, pavyzdžiui, pagrindinis veiksmas būtų rūkymas, tai ar rūkantysis iš principo galėtų taip kompensuoti jo rūkymo sukeltą nemalonumą esantiems kaimynystėje, kad pastarieji atsidurtų geresnėje padėtyje negu tuo atveju, jeigu jis nerūkytų?

Kriterijus, teigiantis, kad veikla bus vykdoma tada ir tik tada, kai v_{am} yra didesnis už v_{bm}, užtikrina, kad veikla bus tęsiama tik tuo atveju, jeigu tikslo siekiantis veikėjas galės paaukoti daugiau savo kontroliuojamų išteklių negu tie, kurie jam prieštarauja. Tai reiškia, kad jeigu jis nekontroliuoja teisės veikti, jis nusipirks ją iš tų, kurie šią teisę turi. Šiuo atveju visų šalių padėtys būtų geresnės negu tuo atveju, kai, nepaisant, kad tai atitinka kriterijų, jis dėl teisinių ar kokių nors kitų priežasčių negalėtų nusipirkti minėtos teisės. Tas pats galioja ir atvejui, kai v_{bm} yra didesnis už v_{am} ir nepatenkintos šalys nekontroliuoja teisės. Dabar jie nusipirks šią teisę iš tikslinio veikėjo – ir vėlgi visų padėtis bus geresnė negu tada, jeigu jis veiklą vykdytų.

Teisių perskirstymas: ar svarbu, kas turi teises?

Iš Coase'o teoremos kildinama ir dar viena dažnai ekonomistų kartojama išvada, kad tobulos rinkos situacijoje – t. y., kai nėra nei antrinės išsisukinėjimo problemos, nei sandorių kaštų – nepriklausomai nuo to, kas kontroliuoja teises vykdyti tam tikrą išorinį poveikį sukuriančią veiklą, visada bus pasiektas toks pat ekonominio efektyvumo lygis. Ši išvada teigia, kad jeigu veikla yra vykdoma tada, kai visos teisės į ją yra tikslinio veikėjo rankose, vadinasi, ji taip pat bus vykdoma net ir tada, kai

teisės bus nepatenkintųjų šalių rankose. Taip atsitinka dėl to, kad veiklos vykdymas pirmuoju atveju reiškia, jog tiksliniam veikėjui bus naudinga nusipirkti teises. Taip pat, jeigu veikla nevykdoma tada, kai teisės yra nepatenkintųjų šalių rankose, vadinasi, ji taip pat bus nevykdoma net ir tada, kai teisės bus tikslinio veikėjo rankose. Taip atsitiks todėl, kad tiksliniam veikėjui bus neefektyvu nusipirkti veiklos vykdymo teises, jeigu jis jų nekontroliuoja, o nepatenkintosioms šalims bus efektyvu nusipirkti šias teises iš jo, jeigu jis jas kontroliuoja.

Žinoma, šis argumentas galioja tiktai tada, kai sandorių rinka yra tobula ir tie, kurie teikia pirmenybę kažkokiam rezultatui, turi galimybę atitinkamai perskirstyti kaštus ir jo siekti. Vis dėlto, net jeigu šios sąlygos ir galiotų, minėtas argumentas nepaiso išteklių paskirstymo pokyčių, atsirandančių dėl teisių perėjimo iš vienų rankų į kitas – arba iš tikslinio veikėjo nepatenkintiesiems, arba atvirkščiai. Jeigu minėtas teises kontroliuoja nepatenkintieji veikėjai, tada jų interesai sistemoje turi didesnę vertę paprasčiausiai dėl to, kad juos remia didesnis išteklių rinkinys.

Antrasis pavyzdys: tikslinis veikėjas nekontroliuoja teisių į pagrindinę veiklą. Šiame pavyzdyje iš naujo persvarstysime šiek tiek pakeisto pateikto pavyzdžio situaciją: teisė į įžeidžiantį veiksmą – kalbėjimąsi telefonu mainų metu – yra paskirstyta šiek tiek kitaip. Berniukai yra iš anksto susitarę, kad mainų metu nė vienas iš jų negalės kalbėtis telefonu, nebent likusieji du tam neprieštarautų. Šiuo atveju Tomo kalbėjimą telefonu kontroliuoja Johnas ir Steve'as.

30.2 lentelėje pateikta patikslinta kontrolės matrica ir perskaičiuotos įvykių abiem nagrinėtais atvejais reikšmės, pagrįstos minėta kontrolės matrica ir 30.1 lentelėje pateiktomis interesų matricomis. Kaip matyti iš 30.2 lentelės, šiuo atveju v_{a4} nėra didesnis už v_{b4} (v_{a4} = 0,057, o v_{b4} = 0,060). Pokalbis telefonu nebeįvyks – ne todėl, kad pasikeitė interesai (jie nepasikeitė), bet todėl, kad teisių atėmimas iš tikslo siekiančio veikėjo (Tomo) taip pakeitė išteklių paskirstymą, kad jis nebeturi pakankamai atvirukų, jog galėtų sumokėti kitiems mainų dalyviams ir nusipirkti iš jų teisę kalbėti telefonu.

Žinoma, ekonominėje sistemoje turto perskirstymas, kurį sukelia kitoks teisių į vieną kurią nors veiklą išdėstymas, dažnai yra nepakankamai didelis, kad pakeistų tvarkos sąryšį tarp įvykių verčių, apskaičiuotų dviem skirtingais atvejais. Telefono skambučio statuso pasikeitimas iš efektyvaus į neefektyvų neišplaukia tiesiogiai iš kontrolės perėjimo iš Tomo į Johno su Steve'u rankas. Tai yra antrinis efektas, atsirandantis dėl galios paskirstymo pokyčio. Jis yra išnagrinėtas kitame pavyzdyje, kuriame visiems trims veikėjams mažiau rūpi pokalbiai telefonu.

30.2 lentelė. Pokalbio telefonu kontrolės persiskirstymas bei dabartinės įvykių vertės abiem atvejais

	KONTROLĖ (C)					ĮVYKIŲ (E_i) VERTĖ			
	E_1	E_2	E_3	E_4		E_1	E_2	E_3	E_4
Tomas	1	0	0	0	Atvejis *a*: Tomas siekia savo interesų	0,380	0,283	0,280	0,057
Johnas	0	1	0	0,5	Atvejis *b*: Johnas su Steve'as siekia savo	0,403	0,285	0,252	0,060
Steve'as	0	0	1	0,5	interesų				

Trečiasis pavyzdys: sumažėjęs suinteresuotumas pagrindine veikla. Tarkime, kad visų trijų berniukų suinteresuotumas pokalbiu telefonu yra lygus tiktai pusei to, koks buvo pirmuose dviejuose šiame skyriuje aptartuose pavyzdžiuose, ir kad kita šio suinteresuotumo pusė atitenka likusiems trims įvykiams proporcingai jų pirminėms vertėms. Taigi santykiniai suinteresuotumai visais įvykiais išlieka vienodi, išskyrus tai, kad Tomo suinteresuotumas pokalbiu telefonu yra nebe 0,15, o tik 0,075, o Johno ir Steve'o suinteresuotumas neleisti Tomui kalbėtis yra nebe 0,1, o tik 0,05 kiekvieno.

30.3 lentelėje pateikta pokalbio telefonu vertė Tomui (v_{a4} atveju *a*) ir jo nebuvimo vertė Johnui ir Steve'ui (v_{b4} atveju *b*). Vertės pateiktos abiem paskirstymams: ir tam, kai Tomas turi teisę kalbėtis telefonu, ir tam, kai Johnas su Steve'u turi teisę neleisti jam to daryti. Kaip matyti iš 30.3 lentelės, abiem atvejais Tomas pokalbį telefonu vertina labiau negu Johnas ir Steve'as. Šiuo atveju Coase'o teorema galioja.

Jeigu Johnas ir Steve'as turi teisę neleisti Tomui kalbėtis telefonu, Tomas norės jiems kompensuoti tą nepatogumą ir įtikinti berniukus nenaudoti savo turimos veto teisės, tačiau jam turi apsimokėti taip padaryti. Kiek jis turės sumokėti kaip kompensaciją? Bendros sumos, kurią jis turėtų atiduoti abiem berniukams futbolo atvirukais, vertė lygi 0,029. Kiekvieno futbolo atviruko vertė atveju *a* (galiojančiu atveju) yra 0,0004. Taigi, norėdamas paskambinti, jis turės atiduoti jiems 73 futbolo atvirukus (tačiau pokalbis telefonu jam yra vertas 75 futbolo atvirukų). Kiek atvirukų jis turės atiduoti Johnui ir kiek Steve'ui? Atveju *b*, kuris parodo, kaip Johnas ir Steva'as vertina Tomo pokalbį telefonu, Johno susidomėjimą išreiškia skaičius 0,05, o jo galia lygi 0,309; taigi jam skambučio vertė yra rezultatas 0,015. Steve'o susidomėjimas taip pat yra 0,05, o jo galia – 0,275. Taigi skambučio vertė Steve'ui yra 0,014. Vadinasi, Tomas, norėdamas šnekėtis telefonu, turės atiduoti 38 futbolo atvirukus Johnui ir 35 – Steve'ui.

Antrinė išsisukinėjimo problema tiesinėje sistemoje: išlaidų pasidalijimas

Tačiau yra ir dar viena problema, kurios anksčiau pateikti pavyzdžiai neatspindėjo. Jeigu Tomas turi teisę kalbėtis telefonu, tačiau Johnas ir Steve'as jo nesinaudojimą šia teise vertina labiau ir sutiktų sumokėti taip įtikindami Tomą neskambinti, tai kaip jiedu pasidalytų kompensacijos Tomui išlaidas? Tai yra 11 skyriuje aptarta antrinė išsisukinėjimo problema. Steve'as suinteresuotas, kad Tomui kompensuotų Johnas (jeigu egzistuoja tam tikra taisyklė – sumokėtų Tomo sankcionavimo mokestį), o Johnas suinteresuotas, kad tai padarytų Steve'as.

30.3 lentelė. Pokalbio telefonu vertė dviem atvejais, kai teisių paskirstymas skirtingas

	POKALBIO VERTĖ	
	Teisė priklauso Tomui	Teisė priklauso Johnui ir Steve'ui
Tomui (atveju *a*)	0,034	0,030
Johnui ir Steve'ui (atveju *b*)	0,027	0,029

Ketvirtasis pavyzdys: išlaidų pasidalijimo problema. Dar viena pirmojo pavyzdžio modifikacija iliustruoja išsisukinėjimo problemą, supriešinančią Johną su Steve'u. Tarkime, kad Tomo susidomėjimas pokalbiu telefonu yra 0,1, Johno ir Steve'o taip pat 0,1 ir Tomas turi teisę šnekėtis. 30.4 lentelėje pateiktos interesų matricos abiem atvejais (*a* ir *b*), šio pokalbio vertė Tomui (atveju *a*) ir jo vertė Johnui ir Steve'ui kartu (atveju *b*).

Čia pokalbio telefonu vertė, jeigu savo interesus patenkina Tomas, yra 0,046. Tomo nekalbėjimo telefonu vertė, kai Johnas ir Steve'as patenkina savo interesus, yra 0,052. Taigi jie tikrai yra pakankamai stipriai suinteresuoti, kad galėtų pasiūlyti Tomui kompensaciją. To intereso vertė Džonui yra lygi jo galiai (0,290), padaugintai iš jo interesų (0,10), t. y. 0,029. Ta pati vertė Steve'ui yra lygi jo galiai (0,230), padaugintai iš jo interesų (0,01), t. y. 0,023. Taigi Johnui ir Steve'ui apsimokės atiduoti Tomui atitinkamai 0,029 bei 0,023 vertės atvirukus. Johnui tai bus 0,029/0,00029, arba 100 beisbolo atvirukų, o Steve'ui – 0,023/0,00023, arba 100 krepšinio atvirukų. Tačiau jiems nereikia atiduoti tiek daug. Tomo reikalaujamos kompensacijos vertė yra 0,046, o tai yra 100 beisbolo atvirukų ir 74 krepšinio arba 100 krepšinio atvirukų ir 79 beisbolo, arba kokia nors kita kombinacija.

Kas atsitiks? Kaip pažymėta 11 skyriuje, Johnui ir Steve'ui sunku sureguliuoti veiksmus bei nuspręsti, kaip jie pasidalys kompensacijos Tomui naštą. Jeigu tiktai Johnas pasiūlys užmokėti tiek, kiek nekalbėjimą telefonu vertina jis, t. y. 100 beisbolo atvirukų, tai Tomo nesulaikys. Jeigu tiktai Steve'as pasiūlys užmokėti tiek, kiek nekalbėjimą telefonu vertina jis, tai Tomo irgi nesulaikys. Vienas šios situacijos sprendimas – Johnui įvykdyti tai, kas 11 skyriuje buvo pavadinta didvyriška sankcija. Tačiau jis tai padarys tik tuo atveju, jeigu Steve'as jam kompensuos. Johnas gali pasiūlyti Tomui 159 beisbolo atvirukus (0,046/0,00029), tačiau jis juos pasiūlys tiktai tada, jeigu iš Steve'o gaus bent jau 74 krepšinio atvirukus (0,00029 x 59/0,00023), kurie jam kompensuotų papildomus 59 beisbolo atvirukus, atiduotus Tomui.

Žinoma, tai nėra vienintelis sprendimas. Taip pat neaišku, ar Johnas su Steve'u apskritai suras būdą, kaip įtikinti Tomą nekalbėti telefonu. Šiame pavyzdyje berniukai tiesiogiai bendrauja vienas su kitu ir nesunkiai gali susitarti dėl bendrų veiksmų. Vis dėlto čia ypač svarbu „užbaigti" socialinę sistemą, aptartą 11 ir 12 skyriuose. Egzistuoja labai daug panašių aplinkybių, kada analogiški Johnui ir Steve'ui veikėjai negali bendrauti vienas su kitu. Taigi, nors sankcijos, kuri uždraustų neigiamą išorinį poveikį (arba paskatintų teigiamą), įvedimą tokie veikėjai vertina pakankamai gerai ir norėtų tokią efektyvią sankciją įvesti, jie negali to padaryti.

Čia labai svarbu socialinis kapitalas, išreikštas arba bendravimu, leidžiančiu sureguliuoti sankcijas, arba įsipareigojimais bei lūkesčiais. Netgi anksčiau aptartuose pa-

30.4 lentelė. Trijų veikėjų interesai ir galia mainų sistemoje dviem atvejais (*a* ir *b*).

	$\mathbf{X}_a$					$\mathbf{X}_b$				
	E_1	E_2	E_3	E_4	Galia	E_1	E_2	E_3	E_4	Galia
Tomas	0,54	0,27	0,09	0,10	0,455	0,6	0,3	0,1	0	0,481
Johnas	0,3	0,4	0,3	0	0,290	0,27	0,36	0,27	0,10	0,290
Steve'as	0,3	0,2	0,5	0	0,256	0,27	0,18	0,45	0,10	0,230
Vertė	0,409	0,290	0,256	0,046		0,429	0,290	0,230	0,052	

vyzdžiuose, kur teigėme, kad veikėjų tarpusavio bendravimas yra neribotas, įvedę trijų veikėjų tarpusavio įsipareigojimus bei lūkesčius, būtume turėję daug daugiau pasirinkimo galimybių. Iškėlėme sąlygą, kad visi trys individai niekaip nėra susiję už mainų sistemos ribų. Antraip, jeigu jie vis dėlto būtų susiję, norint uždrausti Tomui kalbėtis telefonu, nebūtų reikėję į pagalbą pasitelkti atvirukų. Įsipareigojimais, kuriuos kiekvienas veikėjas turėtų kitiems, bei kiekvieno iš jų kontroliuojamais įvykiais, kuriais domisi kiti du individai, galėtų pasinaudoti arba Tomas, siekiantis pokalbio telefonu, arba Johnas ir Steve'as, siekiantys to neleisti, taip pat ir Johnas, siekiantis įtikinti Steve'ą įvesti sankcijas Tomui, bei galų gale Steve'as – siekiantis to paties kaip ir Johnas. Šiuos papildomus įvykius, kuriais domisi vienas arba keli veikėjai ir kuriuos kontroliuoja vienas arba keli veikėjai, galėtume įtraukti į formaliąją analizę, jeigu turėtume apie juos duomenų. Savaime suprantama, jie turėtų įtakos ir rezultatui.

Išorinis poveikis ir pertekliaus lygis

Naudinga išanalizuoti, kokioms sąlygoms galiojant, visuomenėje būtų toleruojamas užterštumas ir kitoks nepageidautinas šalutinis poveikis, atsirandantis dėl asmeninės arba kolektyvinės veiklos. Tokie pašaliniai veiklos padariniai sukelia nepatogumų, o kai kada pareikalauja daug laiko ir energijos juos įveikiant. (Pavyzdžiui, dėl suodžių, susidarančių deginant bituminį kurą, kai kurių miestų, pavyzdžiui, Čikagos pietinėje dalyje, 6-ąjį dešimtmetį gyventojų namuose susikaupdavo labai daug purvo ir dulkių, kurias reikėdavo papildomai valyti.)

Neišsivysčiusios ekonomikos šalyse, kur žmonės turi užtektinai laiko (x_{ji} laikui yra mažas), bet labai mažai pinigų (x_{ji} pinigams yra didelis), dėl papildomų piniginių išlaidų, skiriamų užterštumui, kurį sukelia kolektyvinė arba asmeninė veikla, mažinti, dažnai bus prarandama daugiau naudingumo, negu dėl laiko išeikvojimo arba žmonių patiriamo nepatogumo. Tačiau, kai pinigai ir prekės yra vertinamos mažiau (x_{ji} papildomoms prekėms arba pinigams yra mažesnis), o laikas yra labai vertingas (x_{ji} laiko yra didesnis), tai naudingumo praradimas dėl papildomų piniginių išlaidų, skiriamų šalutiniam poveikiui mažinti, sumažės, o naudingumo praradimas dėl paties šalutinio poveikio padidės.[4] Taip judėdami pinigų, laiko bei patogumo naudingumai pasiekia tašką, kuriame laiko ir patogumo naudingumų praradimai, patirti dėl išorinio poveikio, yra didesni, negu pinigai, prarasti šias išlaidas išbraukiant. Šiuo atveju arba išbraukiamas išorinis poveikis (tai reikalauja piniginių išlaidų), arba sustabdoma pati jį sukelianti veikla. Taigi, apskritai paėmus, užterštumą ir kitokį nepageidaujamą išorinį poveikį, kurį sukelia produktyvi veikla, mažinančius veiksmus inicijuos turtingiausių visuomenių turtingiausi individai. Užterštumas bus toleruojamas mažiausiai pasiturinčiose ir tose visuomenėse, kuriose labiausiai aplinką teršiančios pramonės šakos vis dar bus ekonomiškai efektyvios.

[4] Galima manyti, kad suinteresuotumas laiku ir pinigais yra išvedamas iš nuo jų priklausančio suinteresuotumo gėrybėmis bei įvykiais iš priklausomybės matricos (žr. 27 sk.). Jeigu individas jau patenkino daugelį savo norų, kuriuos galima patenkinti naudojant pinigus, tada dėl šios pačios priežasties individo suinteresuotumas pinigais bus mažas dėl mažėjančio ribinio gėrybės naudingumo.

Panašiai galima pasakyti ir apie socialinį bendravimą. Vienos šeimos nariai arba bendruomenė, turinti mažai ekonominių išteklių, bus priversta gyventi perpildytuose kvartaluose ir daug bendrauti viena su kita. Kai jie įsigis daugiau ekonominių išteklių, jie galės pašalinti veiksnius, sukuriančius neigiamą išorinį poveikį, nes būtinybė pasikliauti kitų žmonių malone sumažės. Vietoj to jie galės pirkti paslaugas. Taip gims šeima arba bendruomenė, kurios nariai tarpusavyje bendrauja daug rečiau, vieni kitiems turi daug mažiau įsipareigojimų bei lūkesčių (nes įsipareigojimai ir lūkesčiai sukuriami tada, kai yra prašoma ir suteikiamos paslaugos bei malonės) ir, apskritai, socialinio kapitalo dydis sumažėja. Taigi tie patys pokyčiai, leidžiantys individams sumažinti jų patiriamą išorinį kitų individų poveikį, sumažina ir jų socialinį kapitalą, kuriuo jie ir esantys greta jų gali pasinaudoti. (Kai kurie iš šių klausimų aptariami dalybų grupės teorijoje (*sharing group theory*): Lindenberg, 1982.)

Atvejis *a* prieš atvejį *b* ir status quo

Išvedant sąlygų, kurioms galiojant, bus vykdoma išorinį poveikį sukurianti veikla, kriterijų, buvo apeitas vienas klausimas. Kriterijus skambėjo taip: $x_{m1}r_{a1}$ turi viršyti dydį $\Sigma x_{mi}r_{bi}$. Pirmojo veikėjo galia r_{a1} yra apskaičiuojama atveju *a* (tada, kai jis domisi veikla), o antrojo veikėjo galia r_{b1} apskaičiuojama atveju *b* (tada, kai jis domisi veikla). Tačiau, kodėl negalime abiem atvejais taikyti dydžio r_{a1} arba dydžio r_{b1}? Jeigu atveju *a* nepatenkintųjų veikėjų ištekliai tampa pakankamai mažesni, kad net jeigu $\Sigma x_{mi}r_{bi}$ yra didesnis už $x_{m1}r_{a1}$, tai $\Sigma x_{mi}r_{bi}$ vis tiek yra mažesnis už $x_{m1}r_{a1}$, tada pirmasis veikėjas stengsis vykdyti veiklą, o likusieji negalės jam sutrukdyti, nors v_{bm} ir yra didesnis už v_{am}. Priešingu atveju, kai $x_{m1}r_{a1}$ yra didesnis už $\Sigma x_{mi}r_{bi}$, tačiau pirmojo veikėjo ištekliai atveju *b* yra pakankamai mažesni negu atveju *a*, gali būti ir taip, kad $x_{m1}r_{b1}$ bus mažesnis už $\Sigma x_{mi}r_{bi}$. Likusieji veikėjai priešinsis veiklos vykdymui ir todėl pirmasis veikėjas nieko negalės padaryti. Trečiajame pavyzdyje, jeigu *b* atveju Tomo futbolo atvirukų vertė nukristų iki tokio taško, kuriame, norint patenkinti Johną ir Steve'ą, reikėtų daugiau negu 75 atvirukų, Tomas negalėtų jiems suteikti tokios kompensacijos.

Tokios situacijos, kada vienu veikimo atveju yra skaičiuojami interesai, o kitu – galia, iškelia klausimus, į kuriuos galima atsakyti atsižvelgus į tai, kuri situacija atspindi esamą padėtį. Išvesdamas kriterijų norint, jog veikla būtų vykdoma, v_{am} turi būti didesnis už v_{bm}, aš nepriėmiau jokios prielaidos apie esamą padėtį. T. y. nepriėmiau jokios prielaidos apie tai, ar veikla buvo vykdoma, ar ne (nors tam tikras teisių kontroliuoti veiklą paskirstymas buvo priimtas).

Jeigu šiuo metu veikla yra vykdoma (nesvarbu, ar teisės priklauso tiksliniam veikėjui, ar nepatenkintoms šalims), vadinasi, sistema veikia atveju *a*. Skaičiuojant, ar tikslinis veikėjas turės pakankamai išteklių veiklai vykdyti arba ar nepatenkintos šalys turės pakankamai išteklių apsisaugoti nuo minėtos veiklos, labai svarbi yra veikėjų galia atveju *a*. Jeigu veikla nevykdoma, vadinasi, sistema veikia atveju *b*. Šioje situacijoje veikėjų galios taip pat labai svarbios. Trečiajame pavyzdyje, jeigu Tomas jau pradėjo kalbėtis telefonu, o Steve'as ir Johnas pareikalavo, kad jis nustotų, tai jis galėtų kompensuoti jiems šį nepatogumą sumokėdamas tiek atvirukų, kiek reikėtų atveju *a*, net jeigu atveju *b* jų būtų pareikalauta ir daugiau. Tačiau, jeigu jis dar nebūtų pradėjęs pokalbio ir pasisiūlytų sumokėti kitiems dviem berniukams už leidimą paskambinti, tada galiotų atvejo *b* vertės.

Apskritai, tai reiškia, kad veiklos vykdymas ir jos nevykdymas gali labai svyruoti. Taip atsitiktų, jeigu $\Sigma x_{mi}r_{bi}$ būtų didesnis už $x_{m1}r_{a1}$ atveju a, o $\Sigma x_{mi}r_{bi}$ būtų mažesnis už $x_{m1}r_{b1}$ atveju b. Šią nelygybių porą gautume tiktai gana neįtikimu atveju: jeigu tikslo siekiančio veikėjo ištekliai padidėtų tada, kai jis nevykdytų pagrindinės veiklos, arba jeigu nepatenkintųjų šalių ištekliai padidėtų tuo atveju, kai jis veiklą vykdytų, arba abiem šiais atvejais.

Naudinga panagrinėti bendrus pokyčius, kurie vyksta didėjant turtams. Tarkime, kad yra vykdoma tam tikra gamtą teršianti veikla, kurios v_{am} yra didesnė už v_{bm}. Tada šios veiklos pažeisti interesai x_{mi}, palyginti tais, kurie iš šios veiklos gavo naudos x_{m1}, auga iki taško, kuriame $\Sigma x_{mi}r_{bi}$ yra didesnis už $x_{m1}r_{a1}$. T. y. žalą patyrusių veikėjų interesai, pasverti šių veikėjų ištekliais, kai veikla nevykdoma, yra didesni negu išlošusio veikėjo interesai, pasverti jo ištekliais, kai veikla vykdoma. Šis taškas paprastai pasiekiamas dar prieš tai, kai dydis $\Sigma x_{mi}r_{bi}$ persveria dydį $x_{m1}r_{a1}$.Tai sukuria atvejį, kuriame rezultatą lemia esama padėtis. Čia veikla bus vykdoma tol, kol $\Sigma x_{mi}r_{bi}$ viršys $x_{m1}r_{a1}$. Kol šis taškas nebus pasiektas, nepatenkintos šalys neturės pakankamai išteklių, kad įtikintų tikslinį veikėją sustabdyti savo veiklą (ekonominiame kontekste – perperkant teises), nors veiklos nevykdymo vertė (atvejis b) būtų didesnė negu vertė, gauta iš jos vykdymo (atvejis a). Kai $\Sigma x_{mi}r_{bi}$ jau viršija dydį $x_{m1}r_{a1}$, o nepatenkintos šalys sukelia perėjimą į atvejį b, šis pokytis šiek tiek daugiau padidins jų išteklių lygį (tariant, kad nepatenkintų veikėjų r_{bi} yra didesnis negu r_{ai}).

Ką reiškia efektyvumas?

Dabar labai gera proga iš arčiau panagrinėti efektyvumo sąvoką. Akivaizdžiai svarbu tinkamai apibrėžti šios sąvokos prasmę: turint tam tikrą išteklių bei interesų paskirstymą, posakis, kad koks nors elgesys yra neefektyvus, reiškia, jog vertė, kurią ši veikla sukuria, yra mažesnė negu kaštai, kurių pareikalauja ši veikla. Svarbu pastebėti, kad tobulos konkurencijos rinkoje šie kaštai bus parkeliami atgal tam pačiam veikėjui, kuris iš šios veiklos gauna naudą, taigi kaštai ir nauda galės būti subalansuojami. Formaliajame modelyje, kurį neseniai išnagrinėjau, tai atsispindi balansuojant teigiamą baigtį turinčio įvykio vertę su šio įvykio neigiamos baigties verte. Taigi žiūrėdami, ar kokio nors individo nauda viršija jo kaštus, galime pasakyti, ar tam tikra veikla šiam asmeniui yra efektyvi.

Tačiau, iš kitos pusės, efektyvumo sąvoka padaro neaiškų galios vaidmenį artėjant prie kaštų ir naudos pusiausvyros. Ekonominį efektyvumą galima apskaičiuoti tiktai tuo atveju, jeigu tam tikras galios ir išteklių paskirstymas imamas kaip duotas. Kitaip tariant, kiekvienam individui jo patiriama nauda ir kaštai yra skaičiuojami skirtingai. Abu šie dydžiai yra pasveriami kiekvieno asmens galia ir ištekliais, kuriuos čia atspindi dydis r_i. Tai taip pat galima pastebėti skaičiuojant kaštus bei naudą. Pavyzdžiui, prieš kurį laiką buvo darytas tyrimas apie tai, kur turėtų būti pastatytas trečiasis Londono oro uostas. Šioje studijoje žmonių laiko išlaidos, reikalingos nusigauti į oro uostą, buvo pasvertos šio laiko rinkos verte, t. y. jų pajamomis. Taigi laikas, sugaištas mažai uždirbančių darbininkų, buvo mažiau reikšmingas negu toks pats laiko kiekis, sugaištas dideles pajamas gaunančių asmenų. Jeigu mažai uždirbantys individai gyventų pietinėje Londono dalyje, o daug uždirbantieji – šiaurinėje ir jeigu iš abiejų dirbančiųjų grupių

oro uostu naudotųsi po vienodai žmonių, tai oro uostą ekonomiškai efektyviau būtų statyti šiaurinėje miesto dalyje, kadangi kelionei į jį sugaišto laiko kaštai būtų mažesni.

Taigi ekonominio efektyvumo sąvoką naudojant sistemų, kuriose vieno įvykio kaštus ir naudą patiria skirtingi asmenys, tyrimui, būtų paslepiama vidinė kova, kurioje žmogaus balso stiprumas visiškai priklauso nuo jo išteklių kiekio. Turėtume pripažinti, kad skirtingos asmenų galios yra vidujai susijusios su efektyvumo sąvoka ir kad bet koks teiginys, liečiantis veiklos efektyvumą, yra grindžiamas tam tikru išteklių paskirstymu. Tokio teiginio nereikėtų laikyti teisingu neišsiaiškinus, koks buvo galios paskirstymas, kuriuo pagrįsti skaičiavimai. Jeigu šis paskirstymas yra laikomas tinkamu, tada ir jais pagrįsti efektyvumo skaičiavimai yra tinkami. Skirtingą galios paskirstymą galima gauti dėl teisių perskirstymo, kaip antrajame pavyzdyje, o veikla, kuri buvo efektyvi esant senam paskirstymui, gali būti nebeefektyvi esant naujajam. (Šie klausimai, išsiaiškinant jų reikšmes, buvo plačiau aptarti 29 skyriuje.)

Normų racionalumas

Konjunkcinės proskriptyvios normos[5]

Anksčiau šiame skyriuje pristatytuose pavyzdžiuose aptariau du teisių paskirstymus. Pirmajame Tomas turėjo teisę paskambinti mainų metu, ir, norėdami išvengti skambučio, Johnas ir Steve'as turėjo kompensuoti Tomui. Antrajame egzistavo išankstinis susitarimas, kad Tomas nekalbės telefonu mainų metu, ir, jeigu jam buvo taip labai būtina paskambinti, tai, norėdamas įsigyti teisę tai padaryti, jis turėjo kompensuoti Johnui ir Steve'ui.

Teisių išsidėstymo skirtumas yra labai aiškus teisiniame kontekste. Tokiuose kontekstuose, kaip šiuose pavyzdžiuose, jokio įstatymiško teisių paskirstymo nėra, tačiau vis tiek egzistuoja tam tikras supratimas, ar individas turi ar neturi teisės vykdyti veiklą, kitiems sukeliančią neigiamą šalutinį poveikį. Atrodo, kad norint suprasti normos egzistavimo esmę, užtenka pasakyti, kad norma, neleidžianti užsiimti tam tikra veikla, egzistuoja tada, kai teisės vykdyti minėtąją veiklą yra kokio nors kito asmens, o ne veikėjo rankose. Atvirukų mainų sistemoje norma egzistuoja tada, kai Tomo skambučio teises kontroliuoja Johnas ir Steve'as, kaip antrajame pavyzdyje.

Kas sukelia šitokį teisių paskirstymą, o ne „natūralųjį" paskirstymą, kuriam esant, pats veikėjas kontroliuoja savo veiksmų teises? Tam tikrą užuominą galima rasti 13 skyriuje pacituotame Johno Stuarto Millio teiginyje apie sąlygą, kuriai galiojant, visuomenė turi teisę kištis į asmens laisvę. Jis teigė: „Kai tik kokia nors asmens elgesio dalis pakenkia kitų interesams, ji patenka į visuomenės jurisdikciją" (1926 [1859], p. 142). Nors Millis ir neapibrėžia, kada ši sąlyga yra aptinkama, tačiau, atrodo, kad jis turi galvoje tam tikrą veikėjo bei visuomenės interesų subalansavimą, arba, tiksliau, veikėjo bei tų visuomenės asmenų, kurie patiria neigiamus veiklos padarinius, interesų subalansavimą.

[5] Šiame poskyryje laikysiu, kad veiklas vienodai dažnai vykdo kiekvienas veikėjas. Be šios prielaidos puikiai galima išsiversti tariant, kad interesai atspindi veiksmų dažnį.

Galima nueiti toliau negu 10 skyriuje ir apibrėžti tam tikrą elgesio normą, kuriai galioja ypač stipri sąlyga. Grynoji konjunkcinė proskriptyvi norma yra norma taikoma tokių veiksmų klasei, kuriems galioja sąlyga, kad *kiekvienam sistemos veikėjui* neigiamų rezultatų vertė, suskaičiavus ją visai tų veiksmų klasei, yra didesnė negu teigiamų rezultatų vertė. Taigi, galiojant grynajai konjunkcinei proskriptyviai normai, poslinkis iš situacijos, kurioje visi tą veiklą vykdo, į situaciją, kurioje to nedaro niekas, yra optimalus pagal Pareto.

Stiprioji sąlyga, galiojanti grynajai konjunkcinei proskriptyviai normai, yra tokia: jeigu egzistuoja grynoji konjunkcinė proskriptyvi norma, tai reiškia, kad interesai tų veikėjų, kuriems veikla daro neigiamą poveikį, yra stipresni negu veiklą vykdančiųjų asmenų interesai. Šis teiginys atrodo šiek tiek pritrenkiantis, kadangi skirtingos galios čia nevaidina jokio vaidmens. Kaip tuojau pamatysime, to priežastis glūdi nagrinėjamos normos rūšyje.

Norint šį teiginį išreikšti formaliu modeliu, reikalingi keli papildomi apibrėžimai:

a_j – atvejis *a* J-tajai veiksmų klasei. Neigiami interesai, nukreipti į J-tosios klasės veiksmus, yra prilyginami nuliui, o kiti besidominčiųjų veikėjų interesai dar kartą normalizuojami;

b_j – atvejis *b* J-tajai veiksmų klasei. Teigiami interesai, nukreipti į J-tosios klasės veiksmus, yra prilyginami nuliui, o kiti besidominčiųjų veikėjų interesai (čia manoma, kad toks veikėjas yra tik vykdantis veiklą individas) dar kartą normalizuojami;

r_{ai} – i-tojo veikėjo galia atveju a;

r_{bi} – i-veikėjo galia atveju b;

$$v_{aj} = \sum_{k \in J} \sum_{i \in P_k} x_{ki} r_{ai};$$

$$v_{bj} = \sum_{k \in J} \sum_{i \in N_k} x_{ki} r_{bi};$$

kur P_k yra visų veikėjų, kurie teigiamai domisi k-tojo veikėjo veikla, aibė k; N_k yra visų veikėjų, kurie neigiamai domisi k-tojo veikėjo veikla, aibė k; bei J yra veiksmų, kuriuos paliečia norma, klasė. Jeigu, kaip šiuo atveju, P_k teturi vienintelį narį k, tada dydžiai v_{aj} ir v_{bj} J-tajai veiksmų klasei yra apibrėžiami taip:

$$v_{aj} = \sum_{k \in J} x_{kk} r_{ak} \qquad \text{bei} \qquad v_{bj} = \sum_{k \in J} \sum_{i \in N_k} x_{ki} r_{bi}$$

Turint šiuos apibrėžimus, konjunkcinės proskriptyvios normos kriterijus (laikant, kad antrinė išsisukinėjimo problema įveikta) yra[6]:

$$v_{bj} > v_{aj}$$

Vis dėlto ši nelygybė nevisiškai atitinka anksčiau parašytą teiginį. Pirma, konjunkcinės proskriptyvios normas galima palyginti kiekvienam i-tajam veikėjui, ku-

[6] Jeigu teigiamai domimasi daugiau negu viena normos reguliuojama veikla (šiuo atveju Tomo, Johno ir Steve'o telefono skambučiais), tada visi veiksmai yra laikomi atskirais, J-tojoje klasėje esančiais įvykiais. Vienintelis atvejis *a* ir vienintelis atvejis *b* yra sukuriami tokie, kad kiekvienas klasės įvykis turėtų vertę. Dydžiai v_{aj} ir v_{bj} yra šių verčių sumos kiekvienu iš minėtų dviejų režimų.

ris domisi ir visų kitų k veikėjų veiksmais (tada jo interesai įtraukiami į dydį v_b), ir savo paties veikla (tada jo interesai įtraukiami į dydį v_a):

Normai prieštaraujantys interesai	Normą atitinkantys interesai
$x_{ii} r_{ai}$	$\sum_{k \neq i} x_{ki} r_{bi}$

Jeigu laikoma, kad i-tojo veikėjo galia iš esmės yra ta pati abiem atvejais, tada $r_{ai} \cong r_{bi}$ ir galima pasakyti, kad i-tojo veikėjo interesai atitinka normą tada ir tik tada, kai:

$$r_i \left(\sum_{\substack{k=i \\ k \neq i}}^{n} x_{ki} - x_{ii}\right) > 0 \tag{30.3}$$

Jeigu ši nelygybė galioja visiems sistemos veikėjams, tada ji yra ekvivalenti grynosios konjunkcinės proskriptyvios normos sąlygai. Tačiau, nepaisant to, ar ji galioja, ar negalioja visiems, susumavę kairiąją nelygybės pusę pagal visus veikėjus i, gaunam pakankamos paramos kriterijų, nustatantį konjunkcinės proskriptyvios normos įvedimą (t. y. veiklos vykdymo teises perleidžiant visuomenei):

$$\sum_{i=1}^{n} r_i \left(\sum_{\substack{k=i \\ k \neq i}}^{n} x_{ki} - x_{ii}\right) > 0 \tag{30.4}$$

Pastebėtina, kad 30.4 nelygybė visai nereiškia, jog 30.3 nelygybė turėtų galioti kiekvienam sistemos veikėjui. Jeigu 30.3 nelygybė *galioja* kiekvienam sistemos veikėjui, tada ji bus ekvivalenti grynosios konjunkcinės proskriptyvios normos apibrėžimui, kadangi tai yra atvejis, kada kiekvieno sistemos veikėjo dėl savo veiksmų patiriamas neigiamas išorinis poveikis yra didesnis negu jo gaunama nauda. Šiuo atveju, sumuodami pagal i, gausime:

$$\sum_{i=1}^{n} \left(\sum_{\substack{k=i \\ k \neq i}}^{n} x_{ki} - x_{ii}\right) > 0 \tag{30.5}$$

Čia nelygybę, prieš tai apibūdintą žodžiais, galima numanyti iš grynosios konjunkcinės proskriptyvios normos apibrėžimo. Interesai, prieštaraujantys veiklai, yra kairėje minuso ženklo pusėje, o tų pačių veikėjų interesai, palaikantys veiklą, yra jo dešinėje.

Kadangi 30.5 nelygybės kairėje pusėje yra sumuojama pagal visus k ir i, išskyrus tą atvejį, kada $k = i$, tai dydžio x_{ki} indeksus galima sukeisti vietomis. Gausime tokią išraišką:

$$\sum_{i=1}^{n} \left(\sum_{\substack{k=i \\ k \neq i}}^{n} x_{ik} - x_{ii}\right) > 0 \tag{30.5'}$$

Nors ši nelygybė galioja sistemai kaip visumai, tačiau skliaustuose esantis dydis nebūtinai privalo galioti kiekvienam i-tajam veikėjui, net jeigu 30.3 nelygybė, iš kurios išvedama 30.5' nelygybė, ir galioja kiekvienam i-tajam veikėjui. 30.3 nelygybė parodo, kad i-tasis veikėjas yra daug labiau suinteresuotas, jog kiti neužsiimtų kokia nors veikla, negu tuo, kad jis pats ją vykdytų. Vienas 30.5' nelygybės narys galėtų palyginti i-tojo veikėjo susidomėjimą veiklos vykdymu su kitų veikėjų troškimu ($k = 1, \ldots, n, k \neq 1$) neleisti jam šios veiklos vykdyti. Vis dėlto toks palyginimas būtų bevertis, kadangi jis

visiškai nekreipia dėmesio į santykinę veikėjo galią. Vienintelis prasmingas tokios rūšies palyginimas būtų toks, į kurį įeitų galia. Ši nelygybė turi prasmę:

$$\sum_{\substack{k=i \\ k\neq i}}^{n} x_{ik} r_k - x_{ii} r_i > 0 \qquad (30.6)$$

Ji reiškia, kad i-tojo veikėjo noras veiklą vykdyti, pasvertas jo galia, yra mažesnis, negu kitų individų troškimas neleisti jam šios veiklos vykdyti, pasvertas jų galiomis.

Atrodo, kad ir 30.5 nelygybė, ir ja grindžiamas anksčiau minėtas teiginys lygina visiškai taip pat, tiktai pastarasis neįtraukia galios, tačiau šie palyginimai yra skirtingi. Faktas, kad 30.3 nelygybė galioja kiekvienam sistemos veikėjui, leidžia rašant 30.5 nelygybę galios nebeįtraukti. Egzistuoja realios sistemos, kuriose 30.3 nelygybė tikrai galioja kiekvienam sistemos veikėjui, o dėl to ir 30.5 (bei 30.5') nelygybė irgi galioja, tačiau 30.6 nelygybė nėra teisinga kiekvienam veikėjui. Vėliau šiame skyriuje aš apibūdinsiu sąlygas, kurioms esant, 30.5 nelygybė galioja, o tuo tarpu 30.6 nelygybė negalioja bent vienam sistemos veikėjui.

Grynosios konjunkcinės proskriptyvios normos atveju, kai 30.3 nelygybė galioja visiems veikėjams, teisių perskirstymas iš veikėjų, vykdančių pagrindinę veiklą, tiems veikėjams, kuriems ši veikla daro įtaką, yra optimalus pagal Pareto poslinkis (laikant, kad teisių perėjimas į visuomenės rankas nepakeičia kokiam nors veikėjui nelygybės ženklo). Kol antrinės išsisukinėjimo problemos ir sandorių kaštai yra susiję su veiklos suvaržymais tuo atveju, kada teisės priklauso tiksliniam veikėjui (pavyzdžiui, nelengva ir tikriausiai nelabai malonu įtikinti rūkantįjį nerūkyti toje vietoje, kurioje jis tikrai turi teisę tai daryti), tol visiems būtų geriau, jeigu teisės būtų perduotos tiems asmenims, kurie patiria neigiamą išorinį poveikį (pavyzdžiui, jeigu visi veikėjai yra rūkantys, tačiau visi mano, kad jų veiklai tam tikroje aplinkoje daug labiau kenkia kitų asmenų rūkymas, negu suteikia naudos jų pačių rūkymas, tada visiems bus geriau, jeigu nerūkys nė vienas iš jų, nors kiekvienam geriausia situacija būtų ta, kurioje tiktai jis vienas rūko). Vis dėlto, kaip pamatysime kitame poskyryje, tai visai nereiškia, kad minėta norma privers kiekvieną individą veiklos nevykdyti.

Negrynąją konjunkcinę proskriptyvią normą (t. y., jeigu 30.3 nelygybė vienam ar keliems veikėjams yra atvirkščia) įvedantis teisių perskirstymas nėra optimalus pagal Pareto, išskyrus tuo atveju, kai veikėjui(-ams), kuriam(-iems) 30.3 nelygybė yra atvirkščia, 30.6 nelygybė taip pat yra atvirkščia. T. y., jeigu konjunkcinė proskirptyvi norma yra negryna, tai šis ėjimas vis tiek gali būti optimalus pagal Pareto, jeigu tie, kurių interesai prieštarauja normai (30.3 nelygybės „apvertimas"), turės pakankamai galios, kad galėtų tęsti pagrindinę veiklą net ir egzistuojant normai (30.6 nelygybės „apvertimas").[7]

Vis dėlto galima pateikti platesnį klausimą: kodėl manoma, kad yra gerai, kai teisės vykdyti tam tikrą veiklą yra perduodamos tiems, kurie patiria šios veiklos sukeliamą išorinį poveikį? Jeigu konjunkcinės proskriptyvios normos kriterijus ($v_{bj} > v_{aj}$) ir stipresnis grynosios konjunkcinės proskriptyvios normos kriterijus (30.3 nelygybė visiems veikėjams) reiškia, kad veiklos nevykdymo interesai yra pakankamai stiprūs, jog tie individai, kuriuos ši veikla neigiamai veikia, galėtų pasiūlyti pakankamai,

[7] Griežtai kalbant, nelygybė turi būti įvertinta tuo atveju, kai teisių paskirstymą numato norma, nors paprastai, egzistuojant bendrajai laukiamai normai, šis įvertinimas tik labai nežymiai pakeis galios paskirstymą.

kad nuo jos apsisaugotų, tai kodėl jiems yra geriau, kai to nereikia daryti – tada, kai jie patys reikalauja užmokesčio, o ne tada, kai jiems jį siūlo asmuo, norintis vykdyti veiklą? Toks pats rezultatas būtų prognozuojamas nepriklausomai nuo teisių paskirstymo, nebent, žinoma, jeigu šis teisių perskirstymas taip pakeistų santykinę galią, kad to užtektų „apversti" nelygybę, o tai nėra būdinga konjunkcinei normai.

Atsakymas yra tas, kad čia mes nagrinėjome tobulą socialinę sistemą. Realiose socialinėse sistemose dažnai trūksta socialinio kapitalo, kuris yra būtinas norint įveikti antraeilę išsisukinėjimo problemą, be to, dar yra ir sandorių kaštai, kurių nebūna, jeigu perduodamos teisės. Realioje sistemoje, kurioje socialinis kapitalas yra nepakankamas, rezultatas nepriklauso nuo teisių paskirstymo; pati norma padeda susiformuoti socialiai efektyviam rezultatui.

Penktasis pavyzdys: konjunkcinės proskriptyvios normos kriterijaus galiojimas. Perskirstymo kriterijų ir veikėjų interesus prieš ir po perskirstymo vėl galima iliustruoti pasitelkus atvirukų mainymosi pavyzdį. Pirmajame pavyzdyje matėme, kad Tomo noras kalbėtis telefonu yra toks svarus, jog Johnas ir Steve'as negali jo įtikinti liautis. Tačiau, tarkime, kad egzistuoja pasiūlymas, jog kalbėtis telefonu negalima be bendro visų individų susitarimo (taigi kiekvienas, norintis paskambinti, privalo likusiems asmenims kompensuoti). Ar ši sistema atitinka normos kriterijų, galima pamatyti išnagrinėjus, ar dydis v_{bj} yra didesnis už dydį v_{aj} pokalbių telefonu klasėje (klasėje j), o tai ir yra konjunkcinės proskriptyvios normos kriterijus. Norint tai padaryti, reikia įvertinti trijų įvykių, atspindinčių trijų berniukų pokalbius telefonu, vertes ir atveju a (telefonu šnekama), ir atveju b (telefonu nešnekama).

30.5 lentelė. Trijų veikėjų kontrolė, interesai, vertės ir galios mainų sistemoje abiem atvejais (a ir b).

	KONTROLĖ (C)					
	Atvirukai			Skambučiai		
	Futbolo	Beisbolo	Krepšinio	Tomo	Johno	Steve'o
Tomas	1	0	0	1	0	0
Johnas	0	1	0	0	1	0
Steve'as	0	0	1	0	0	1

	INTERESAI (X')					
	Atvirukai			Skambučiai		
	Futbolo	Beisbolo	krepšinio	Tomo	Johno	Steve'o
Tomas	0,6	0,3	0,1	0,15	0,1	0,1
Johnas	0,3	0,4	0,3	0,1	0,15	0,1
Steve'as	0,3	0,2	0,5	0,1	0,1	0,15

	ATVIRUKŲ VERTĖ					GALIA	
	Tomas	Johnas	Steve'as	Suma		Atvejis a	Atvejis b
Atvejis a	0,056	0,040	0,035	0,131	Tomas	0,429	0,400
Atvejis b	0,050	0,058	0,059	0,167	Johnas	0,304	0,309
					Steve'as	0,268	0,291

30.5 lentelėje parodytos interesų ir kontrolės struktūros, leidžiančios taip palyginti. Žemiau parašytos kiekvieno įvykio reikšmės atvejais *a* ir *b*. Lentelėje taip pat pateikta pokalbių telefonu verčių abiem minėtais atvejais suma ir įvykių klasė, kurią reguliuoja norma.

Kaip matyti iš 30.5 lentelės, pokalbių telefonu, jeigu jie vyksta (atvejis *a*), verčių sumos yra 0,131, o šių pokalbių verčių sumos, jeigu jie ne įvyksta, yra 0,167. Santykiniai prieš skambučius nukreipti interesai yra didesni negu santykiniai skambučius palaikantys interesai. Taigi normos kriterijus galioja. Vis dėlto tai nereiškia, kad kiekvieno skambučio vertė yra didesnė atveju *b*. Kaip matyti iš lentelės, Tomo pokalbio telefonu vertė yra didesnė atveju *a* negu atveju *b*. Dėl to galima būtų manyti, kad Tomas, net ir įvedus normą, vis tiek kalbės telefonu, nors, neišanalizavus situacijos esant naujam teisių paskirstymui, to griežtai teigti negalima.

Šeštasis pavyzdys: grynosios konjunkcinės proskriptyvios normos kriterijaus galiojimas. Tęsdami praeitą pavyzdį, išnagrinėsime, ar sąlyga galioja ir grynajai konjunkcinei proskriptyviai normai. Kriterijus teigia, kad 30.3 nelygybė privalo galioti kiekvienam veikėjui, t. y. kiekvieno veikėjo priešiškas susidomėjimas nagrinėjama veiklų klase turi būti didesnis, negu jo teigiamas susidomėjimas šia veiklų klase, kurį sudaro, kaip manoma, tiktai jo domėjimasis savo paties veikla.

Tai galima apibūdinti be jokių skaičiavimų, paprasčiausiai patyrinėjus 30.5 lentelėje pateiktą interesų matricą. Kaip matyti, kiekvieno berniuko noras pačiam paskambinti yra lygus 0,15, o nenoras, kad kuris nors kitas iš jų kalbėtų telefonu, yra lygus 0,1 + 0,1, arba 0,2. Taigi nelygybė galioja visiems trim berniukams. Vadinasi, galioja ir grynosios konjunkcinės proskriptyvios normos kriterijus.

Šio testo svarba yra ta, kad grynosios konjunkcinės proskriptyvios normos atveju normos įvedimas yra optimalus pagal Pareto, taigi vienbalsiai sutariama, kad norma yra naudinga. Kiekvienas pritars, jog normos įvedimas yra pagrįstas.

Atrodo, kad Tomo atvejis yra nenormalus. Tomas teikia pirmenybę normai: jam Johno ir Steve'o pokalbių telefonu vertė yra lygi $0{,}400(0{,}1 + 0{,}1) = 0{,}08$, o savo paties skambučių vertė jam yra lygi tik $0{,}429(0{,}15) = 0{,}064$. Tačiau jo paties pokalbio telefonu vertė atveju *a* (0,056) yra didesnė negu skambučio vertė atveju *b* (0,050). Tai nėra anomalija; taip atsitinka, kadangi Tomo galia yra didesnė negu Johno ir Steve'o bei, kaip pamatysime kitame poskyryje, šis atvejis atitinka dažnai socialinėse sistemose aptinkamą reiškinį. Šiuo atveju 30.3 nelygybė galioja kiekvienam veikėjui, tačiau 30.6 nelygybė Tomui yra atvirkščia.

Disjunkcinės proskriptyvios normos

Disjunkcinėms proskriptyvioms normoms tiksliniai veikėjai ir beneficiantai yra skirtingi asmenys. Ar tokios normos iškilimo kriterijus yra palyginamas? Tikslo siekiantis veikėjas šitokią normą gali laikyti ir pagrįsta, ir nepagrįsta, tačiau jos teisėtumą apibrėžia tiktai jos beneficiantai. Normos, nustatančios tinkamą elgesį vaikams, yra apibrėžiamos tėvų ir kitų suaugusiųjų, ir visai nebūtina, kad šios normos ir vaikui atrodytų pagrįstos. Taigi tokios normos atsiradimo kriterijus iš pradžių gali būti daug silpnesnis, pavyzdžiui, kad tam tikras vaiko elgesys turi *kokį nors* šalutinį poveikį tėvams.

Vis dėlto pažiūrėkime, ką gausime, jeigu v_{aj} bus didesnis už v_{bj}, t. y., jeigu pagrindinės veiklos sistemoje vertė bus didesnė negu vertės praradimas, kurį ši veikla sukelia. Šiuo atveju, jeigu dar egzistuotų tam tikra norma, o teisės būtų asmenų, patiriančių išorinį poveikį, rankose, tada šias teises visą laiką perpirkinėtų tiksliniai veikėjai ir veikla vis tiek būtų tęsiama. Jeigu beneficiantai įvestų sankcijas, jos būtų neveiksmingos netgi ir tuo atveju, jeigu tiksliniams veikėjams sukeltų kaštus; veikla vis tiek būtų tęsiama, o nedarančios įtakos sankcijos netektų reikšmės. Norma taptų neveiksminga.

Šių pasvarstymų išvada yra, kad disjunkcinės proskriptyvios normos kriterijus yra toks pat kaip ir konjunkcinės proskriptyvios normos kriterijus. T. y., jeigu galioja socialinės struktūrinės sąlygos, tai norma įsigalios tada ir tik tada, jeigu verčių v_{bj} suma pagal visas pagrindines veiklas yra didesnė negu verčių v_{aj} suma pagal tas pačias veiklas. Šį teiginį galima išreikšti panaudojant tuos pačius anksčiau apibrėžtus žymėjimus: x_{kk} yra k-tojo tikslinio veikėjo noras vykdyti pagrindinę veiklą k, o x_{ki} yra i-tojo nepatenkintojo veikėjo troškimas, kad minėtoji veikla nebūtų vykdoma.

$$v_{bj} > v_{aj}$$

arba:

$$\sum_{k \in J} \sum_{i \in N_k} x_{ki} r_{bi} > \sum_{k \in J} x_{kk} r_{ak} \tag{30.7}$$

kur N_k yra veikėjų, kurie dėl k-tojo individo veiklos patiria neigiamą išorinį poveikį, aibė, o J yra visų veikėjų, kurių elgesys (jį galėtume pavadinti norma) sukelia šalutinį poveikį kitiems (t. y. visiems tiksliniams veikėjams), aibė.

Galiojant disjunkcinei proskriptyviai normai, dešiniojoje 30.7 nelygybės pusėje esantys interesai atspindi tikslinių veikėjų (atskirtų nuo tų veikėjų, kurių interesai yra kairiojoje nelygybės pusėje, aibės) rinkinio J interesus. Kairiojoje nelygybės pusėje susumuojami visų aibės N_k veikėjų interesai, kai egzistuoja bent vienas tikslinis veikėjas k. Visiškai priešingai buvo konjunkcinės proskriptyvios normos atveju. Čia visi žalingą veiklą vykdantys individai (aibė J) taip pat priklauso ir aibei N_k tam tikram k, t. y. jie priskiriami kartu ir nepatenkintajai šaliai.[8]

Kai tam tikros normos beneficiantai arba potencialūs beneficiantai ir tiksliniai veikėjai nesutampa, labai svarbūs yra galių skirtumai. Abiejose pusėse svoriai r_i, naudojami interesams „pasverti" ir sukeliantys tarpasmeninį palyginimą, lyginant dydžius v_{aj} ir v_{bj}, yra skirtingi. Tai reiškia, kad kitas sąlygas išlaikant tokias pat, labiau tikėtina, jog atsiras disjunkcinė proskriptyvi norma tuo atveju, kai potencialūs tiksliniai veikėjai bus mažiau galingi negu potencialūs beneficiantai. Visiškai priešingai yra 30.4 nelygybės, kuri galioja netgi ir esant negrynajai konjunkcinei proskriptyviai normai, atveju. Čia kai kurie svoriai r_i yra taikomi ir tiems interesams, kurie iš tam tikros veiklos gauna naudos, ir tiems, kuriems tai yra žalinga.

Kalbant apie 30.7 nelygybę, pastebėtina, kad jeigu pačios aibės N_k yra atskirtos, vadinasi, kiekvienas potencialus tikslo siekiantis veikėjas daro neigiamą poveikį vis kitai potencialių pasipelnytojų aibei. Pavyzdžiui, jeigu tiksliniai veikėjai yra vaikai, o pagrindinė veikla vykdoma namuose, tai potencialūs normos beneficiantai būtų iš-

[8] Čia egzistuoja ir kitokios loginės galimybės, tačiau atrodo, kad jos įtraukia mažiau teorinių skirtumų, negu reikėtų disjunkciniu ir konjunkciniu atvejais.

skirstyti po namų ūkius. Šiuo atveju būtų sukurta *skirtingų* normų aibė – po atskirą kiekvienam namų ūkiui. Tačiau čia gali atsirasti antrinis išorinis poveikis kaip tada, kai kokio nors vaiko elgesiui įtaką daro panašus kito vaiko elgesys. Tada, tačiau tiktai tuo atveju, jeigu būtų platus socialinis kapitalas, kuriuo dalytųsi aibės N_k ir aibės $N_{k'}$ nariai, pastaroji aibė taikytų sankcijas k-tajam, o ankstesnioji – k'-tajam veikėjui.

Kaip disjunkcinė proskriptyvi norma gali tapti neefektyvia, galima pastebėti panagrinėjus galimą 30.7 nelygybės „apsivertimą" laikui bėgant. Taip gali atsitikti dėl bet kurios iš šių keturių priežasčių:

1) beneficiantų priešiškumas pagrindinei veiklai (x_{ki}) susilpnėja. Pavyzdžiui, tėvų elgesys pradeda per daug skirtis nuo jų paauglių vaikų veiklos, taigi ir jų įtaka pirmalaikiam savo atžalų alkoholio vartojimui taip pat susilpnėja;
2) sustiprėja tikslinių veikėjų suinteresuotumas veiksmu (x_{kk}). Pavyzdžiui, kadangi jaunimas daugiausia laiko leidžia su savo bendraamžiais, tai ir jų interesas elgtis taip, kaip elgiasi bendraamžiai, padidėja;
3) tikslinių veikėjų galia, palyginti su beneficiantų galia, padidėja (santykis r_{ak}/r_{bi} išauga statistiniam tikslo siekiančiam veikėjui k ir statistiniam beneficiantui i). Pavyzdžiui, pokyčiai didesnėje socialinėje struktūroje sumažina tėvų galią savo vaikams;
4) individų, kuriems įtakos turi tam tikro tikslinio veikėjo elgesys, skaičius (aibėje N_k esančių asmenų skaičius, tenkantis vidutiniam tiksliniam veikėjui) sumažėja. Pavyzdžiui, dviejų asmenų šeimai, palyginti su išplėstu namų ūkiu, N_k dydis sumažėja nuo didesnio už du iki dviejų. Vieno tėvo namų ūkyje N_k dydis sumažėja iki vieneto.

Kaip gali 30.7 nelygybė, kuri, galiojant disjunkcinei proskriptyviai normai, supriešina vienos aibės interesus su kitos aibės interesais, būti normos racionalumo kriterijus? Tarkime, kad tam tikra norma atsiranda tada, kai kriterijus negalioja, t. y. tada, kai dydis v_{aj}, bendra visų normos reguliuojamų veiklų vertė tiksliniams veikėjams, yra didesnis už dydį v_{bj}, bendrą tų pačių veiklų vertę nepatenkintosioms šalims. Tai reikštų, kad tiksliniai veikėjai yra pakankamai suinteresuoti vykdyti minėtas veiklas (ir turi pakankamai galios), kad įtikintų nepatenkintąsias šalis leisti jiems veiklas tęsti, arba bet kokiu atveju veiktų ir atsilaikytų prieš visas įvestas sankcijas. Taigi normos beneficiantai yra bejėgiai užkirsti kelią pagrindinės veiklos vykdymui. Norma bus neveiksminga, ir jokios sankcijos negalės jos paremti.

Dabar, tarkime, kad kriterijus galioja, tačiau jokia norma neįvesta, t. y. dydis v_{bj} yra didesnis už dydį v_{aj}. Tai reiškia, kad individai, patiriantys išorinį poveikį, turi kaip nors paskatinti tikslo siekiantį veikėją, kad atgrasytų jį vykdyti pagrindinę veiklą. Toks susitarimas aiškiai prieštarauja potencialių disjunkcinės normos beneficiantų interesams. Jiems yra naudinga prisiimti veiklos kontroliavimo teisę, nesvarbu, ar tiksliniai veikėjai perleidžia šią teisę ir taip pripažįsta normos pagrįstumą, ar ne, o tai, kad dydis v_{bj} yra didesnis už dydį v_{aj}, t. y. potencialūs bendficiantai turi pakankamai galios prireikus įtikinti tikslinius veikėjus nevykdyti pagrindinės veiklos arba pritaikyti efektyvias sankcijas.

Pagal Coase'ą, tai reikštų, kad net jeigu kriterijus, teigiantis, jog dydis v_{bj} turi būti didesnis už dydį v_{aj}, ir yra būdingas normos egzistavimo atvejui (t. y. kai teisės yra nepatenkintųjų veikėjų rankose), norma vis tiek yra nebūtina. Nebent normos įvedi-

mas atitinka nepatenkintųjų šalių interesus: būtinybė kompensuoti pažeidėjui iškelia išsisukinėjimo problemas ir sandorių kaštus, dėl kurių kompensacija gali ir nebūti sumokama, veikla gali būti tęsiama, o visi veikėjai gali atsidurti blogesnėje padėtyje (tai matyti iš to, kad veikla vykdoma, nors dydis v_{bj} yra didesnis už dydį v_{aj}). Jeigu norma įvedama tada, kai dydis v_{bj} yra didesnis už dydį v_{aj}, o teisės yra perleidžiamos nepatenkintiems veikėjams, tai šios galimos „rinkos nesėkmės" neiškils. Nors efektyvias sankcijas įvesti galima, vis dėlto jų nereikės panaudoti tol, kol tikslo siekiantis veikėjas supras, kad jo galia yra nepakankama atremti planuojamas sankcijas.

Žinoma, čia nėra nagrinėjamos problemos, atsirandančios dėl socialinio kapitalo trūkumo. Kai tam tikra norma egzistuoja, tikslo siekiantis veikėjas gali manyti, kad individai, patiriantys neigiamą veiklos šalutinį poveikį, turi mažai socialinio kapitalo. Taigi šiam veikėjui gali atrodyti, kad jis gali normą sulaužyti, o beneficiantai negalės taip susiorganizuoti, jog pritaikytų jam veiksmingas sankcijas. Taigi socialinio kapitalo trūkumas sukuria naujas problemas. Anksčiau apibrėžtas kriterijus numato, kad egzistuoja tam tikra socialinė struktūra, leidžianti mobilizuoti visą dydžio v_{bj} galią tuo atveju, jeigu reikia atremti dydį v_{aj}, t. y. pažeidėjo interesus.

Septintasis pavyzdys: disjunkcinė proskriptyvi norma. Ankstesniuose pavyzdžiuose nagrinėtą mainymosi atvirukais sistemą galima modifikuoti ir dar vienu būdu. Įsivaizduokime, kad prie Tomo, Johno ir Steve'o prisideda jaunesnis berniukas Danas, su kuriuo vyresnieji šiaip bendrauja, tačiau tik ne tada, kai mainomasi atvirukais. Jis sukuria sąmyšį sugriaudamas atvirukų mainus. Tomas, Johnas ir Steve'as prašo jo liautis, tačiau jam nepavyksta. Steve'as pasiūlo įvesti taisyklę, kad mainų metu be jų dalyvių leidimo šnekėti negali niekas, išskyrus pačius besimainančiuosius. Tomas ir Johnas pasiūlymą priima. Danas neatrodo pasiruošęs su tuo sutikti. Jis sako, kad jeigu jie įsives tokią taisyklę, tai jis irgi atsisakys kai kurios bendros jų visų veiklos. Johnas savo ruožtu primena jam, kad ir jie gali atsimokėti Danui tuo pačiu pinigu – bet kuris iš trijų vyresniųjų berniukų taip pat gali atsisakyti bendros jų visų veiklos.

Steve'o pasiūlytą ir Johno su Tomu priimtą taisyklę galėtume laikyti disjunkcine proskriptyvia norma. Ji taikoma tik nedalyvaujantiems mainuose veikėjams; ją pasiūlė vienas iš besimainančiųjų kaip normą, kurios turėtų laikytis ir kitiems primesti mainuose dalyvaujantys asmenys; ji yra taisyklė, draudžianti tam tikrą elgesį. Taigi ji atitinka disjunkcinės proskriptyvios normos apibrėžimą. Iškyla klausimas, ar ši taisyklė yra įvykdoma ir ar ji bus efektyvi.

Žinoma, kad Tomas, Johnas bei Steve'as bus už tokią normą, kadangi nė vienas iš jų neturi jokio intereso vykdyti uždraustą veiklą. Taigi 30.3 nelygybė galioja kiekvienam, kadangi kiekvienam veikėjui $x_{ii} = 0$. Taip pat žinoma, kad Danas priešinsis normai, kadangi jis yra vienintelis, kurį ji liečia, taigi vienintelis svarbus dydis 30.3 nelygybėje yra x_{ii} (kadangi visiems kitiems veikėjams k dydis x_{ki} yra lygus nuliui), o pati nelygybė jam negalios. Šiuo atveju bet kokiai disjunkcinei proskriptyviai normai iškyla vienintelis klausimas, ar uždraustojo elgesio vertė potencialiems normos taikiniams yra didesnė negu jo vertė potencialiems beneficiantams.

30.6 lentelėje pavaizduota interesų matrica, iš kurios matyti, kad visi keturi berniukai yra vienodai susidomėję bendra veikla, visi trys besimainantieji yra vienodai nesuinteresuoti trukdyti, o Danas yra labai suinteresuotas trukdyti. Taip pat šioje lentelėje pateiktos ir apskaičiuotos įvykių reikšmės abiem atvejais – a ir b. Kadangi tėra vienintelis veikėjas, į kurį nukreipta norma, tai draudžiamų įvykių klasę irgi sudaro

30.6 lentelė. Kontrolė, interesai, vertės ir galia mainų sistemoje, kai ketvirtasis veikėjas, su kuriuo besimainantieji bendrauja, trukdo mainams

	KONTROLĖ (C)				
	Futbolas	Beisbolas	Krepšinis	Trukdymas	Bendra veikla
Tomas	1	0	0	0	0,25
Johnas	0	1	0	0	0,25
Steve'as	0	0	1	0	0,25
Danas	0	0	0	1	0,25
	INTERESAI (X')				
	Futbolas	Beisbolas	Krepšinis	Trukdymas	Bendra veikla
Tomas	6	3	0,1	0,2	0,2
Johnas	3	4	0,3	0,2	0,2
Steve'as	3	2	0,5	0,2	0,2
Danas	0	0	0	0,5	0,2
	VERTĖS				
	Futbolas	Beisbolas	Krepšinis	Trukdymas	Bendra veikla
Atvejis *a*	0,294	0,211	0,192	0,116	0,186
Atvejis *b*	0,241	0,174	0,162	0,115	0,308
	GALIA				
	Atvejis *a*	Atvejis *b*			
Tomas	0,341	0,318			
Johnas	0,257	0,251			
Steve'as	0,239	0,239			
Danas	0,163	0,192			

tiktai vienas įvykis – trukdymas (įvykis 4). Iš 30.6 lentelėje pateiktų rezultatų matyti, kad dydis v_a yra didesnis už dydį v_b, taigi norma nebus įvesta. Dano grasinimas pasitraukti iš bendros berniukų veiklos yra stipresnis už panašius Tomo, Johno bei Steve'o grasinimus. Taip yra ne dėl to, kad jis turi daugiau galios, kadangi abiem atvejais iš visų keturių jis yra silpniausias. Priežastis – didesnis jo suinteresuotumas trukdyti, kuris lygus 5/7 arba 0,714, tuo tarpu kitų veikėjų priešiškumas šiai veiklai yra daug silpnesnis (0,2/1,4 arba 0,143 kiekvienam berniukui). Taigi trukdymas tęsis ir jokia norma nebus įvesta. Trys besimainantieji taip pat negalės išsipirkti iš Dano ramybės, pasiūlę jam mainymosi atvirukus, kadangi: pirma, Danas visiškai nesidomi atvirukų mainais, o antra, jiems trukdymo sustabdymas yra vertas daug mažiau (galiojančia šioje sistemoje valiuta) negu Danui – nepageidaujamos veiklos tęsimas.

Kodėl aukšto statuso asmenys dažnai ignoruoja normas?

11 skyriuje buvo aptarti empiriniai apibendrinimai apie tai, kaip aukštą visuomeninį statusą turintys asmenys gali pažeisti normas ir nebūti nubausti. Anksčiau pateiktas normos atsiradimo kriterijus, teigiantis, kad dydis v_{bj} turi būti didesnis už dydį v_{aj}, šį apibendrinimą leidžia paaiškinti labai paprastai. Kol pasireiškia hetero-

geniškumas, tol tam tikram pažeidėjui arba žalingai veiklai i 30.8 nelygybė turi galioti kartu su disjunkcinę proskriptyvią normą apibrėžiančia 30.7 nelygybe arba su konjunkcinę proskriptyvią normą apibrėžiančia 30.4 nelygybe, arba netgi su grynąją konjunkcinę proskriptyvią normą apibrėžiančia 30.3 nelygybe.

$$\sum_{k \in N_i} x_{ik} r_{bk} - x_{ii} r_{ai} < 0 \qquad (30.8)$$

Į 30.8 nelygybę įtraukti visi su interesais, išreikštais i-tajam įvykiui, susiję nariai: kairėje minuso ženklo pusėje yra neigiami nepatenkintųjų veikėjų interesai, o dešinėje minuso ženklo pusėje yra teigiami tikslo siekiančio veikėjo i interesai. (Ši nelygybė yra tiesiog bendresnio, „apverstoje" 30.6 nelygybėje pavaizduoto, atvejo performulavimas.) Tuo tarpu 30.3 nelygybėje, priešingai, yra visi su i-tojo veikėjo interesais susiję nariai. Pastaroji nelygybė yra svarbi tiktai konjunkcinės normos atveju (kadangi esant išskaidytai normai, joje truks kurio nors vieno iš dviejų narių kiekvienam veikėjui), tačiau 30.8 nelygybę galima parašyti ir konjunkcinės, ir disjunkcinės normos atveju.

30.7, 30.8 nelygybės reiškia faktą, kad net jeigu norma ir yra racionali arba efektyvi visai sistemai, tai svertiniai teigiami interesai (atvejis a) kokio nors individo veiklai (pavaizduoti 30.8 nelygybėje) vis tiek bus didesni negu svertiniai neigiami interesai (atvejis b) tai pačiai veiklai. Paprasčiausias atvejis, kada taip gali atsitikti, jeigu galioja bendra nelygybė, nagrinėjanti disjunkcinę proskriptyvią normą (30.7) arba konjunkcinę proskriptyvią normą (30.4), arba grynąją konjunkcinę proskriptyvią normą (30.3), yra tada, kai i-tojo veikėjo galia r_{ai} yra labai didelė, palyginti su kitų veikėjų galia r_{bk}, jeigu $k = 1, ..., n$ bei $k \neq i$. Pastebėtina, kad galia, pasverianti dviejų rūšių interesus 30.8 nelygybėje, yra skirtingų veikėjų galia, ir šitaip bus nepaisant to, ar norma yra disjunkcinė, ar konjunkcinė, ar netgi grynoji konjunkcinė.

Taigi galingas bendruomenės narys, galėdamas atsikratyti bet kokių sankcijų, kurias jam uždės kiti suinteresuoti nariai, gali laisvai sulaužyti normą, jeigu tik nori. Žinoma, jis gali nenorėti pažeisti normos tikėdamasis taip užsitikrinti paramą sau, tačiau sankcijos jo nevaržo. Jeigu jam nerūpi normos sukūrimas, tai jis, savaime aišku, bus suinteresuotas šią normą pažeisti. Aišku, kad 30.4 nelygybės egzistavimas reiškia, kad konjunkcinės proskriptyvios normos atveju šią laisvę pažeisti normą turi tiktai keli patys galingiausi sistemos veikėjai (ir dar keli, jeigu apskritai dar kas nors, kurie yra ypač suinteresuoti vykdyti veiklą, pažeidžiančią minėtą normą).

Toks poskyrio pradžioje pateiktų empirinių apibendrinimų paaiškinimas leidžia daryti tam tikras prognozes. Pavyzdžiui, kuo bendruomenėje didesnė galios variacija, tuo didesnė tikimybė, kad joje bus aukštą statusą turinčių individų, pažeidinėjančių normas. Santykinai lygiavinėje visuomenėje nė vienas veikėjas negalės laužyti normų ir nepatirti veiksmingų sankcijų (nebent, žinoma, jis liktų neišaiškintas). Taip pat, jeigu aukštą statusą turintys individai tam tikroje visuomenėje labiau pažeidinėja normas negu kitoje, tai yra rodiklis, kad pirmojoje bendruomenėje statusų dispersija yra didesnė negu antrojoje.

Aštuntasis pavyzdys: normą pažeidžia galingas veikėjas. Nelygios galios poveikį pažeidinėjant normas galima iliustruoti atvirukų mainymosi pavyzdžiu. Kaip matyti iš šeštojo pavyzdžio, visi trys berniukai teikia pirmenybę tokiam teisių į pokalbius telefonu paskirstymui, kai minėtos teisės yra kolektyvinė jų visų nuosavybė. Tai yra tiesa net

jeigu, esant situacijai, kai teisės į pokalbius telefonu priklauso skambinančiam individui, Tomo skambutis jam pačiam suteiktų daugiau vertės (0,056), negu kad pokalbio atveju prarastų kiti (0,050). Taigi, esant tokiam teisių paskirstymui, jie negalėtų įtikinti jo nekalbėti telefonu už tai pasiūlę jam sporto atvirukų, kadangi negautų iš šio sandorio naudos.

30.7 lentelės duomenimis, po to, kai teisės atiduodamos kolektyvinei berniukų nuosavybei, pokalbis telefonu Tomui vis tiek lieka toks svarbus (jo vertė yra lygi 0,054), kad jis, norėdamas pokalbį tęsti, pasiryžęs tam skirti daugiau išteklių, negu gali skirti likusieji veikėjai, norintys jį sustabdyti (jiems ši vertė lygi 0,049). Taigi, jeigu įvykį iš tikrųjų kontroliuoja Tomas (nors teises jį kontroliuoti turi kiti), jis gali nepaisyti normos, o likusieji veikėjai negalės įvesti pakankamai sankcijų, kad priverstų jį liautis. Arba, jeigu faktiška įvykio kontrolė būtų perduodama kolektyvinei nuosavybei (kokiomis nors priemonėmis, kaip, tarkime, užrakinamo telefono, nuo kurio raktą būtų galima gauti tik vieningai nubalsavus), tada Tomas turėtų įtikinėti kitus leisti jam kalbėti telefonu ir už palankų požiūrį į jo skambinimą duoti jiems pakankamai atvirukų. Jis gali taip padaryti ir vis tiek būti laimėjusiuoju, kadangi pokalbį telefonu Tomas vertina daugiau, negu abiem likusiems veikėjams yra vertas jo pokalbio nebuvimas.

Pastebėtina, kad šiame pavyzdyje Tomo ir Johno bei Steve'o pozicijos skiriasi ne dėl jų palankaus požiūrio į savo skambučius ir priešiškumo kitų dviejų veikėjų pokalbiams. Šis skirtumas kyla tiktai iš didesnės Tomo galios, kuri jo interesams – tiek jo paties norui paskambinti, tiek ir jo norui, kad kiti neskambintų – suteikia didesnį svorį.

30.7 lentelė. Individuali atvirukų ir pokalbių telefonu kontrolė, interesai, veikėjų galios ir skambučių vertė patiems skambinantiesiems (atvejis *a*) ir visiems kitiems (atvejis *b*)

	KONTROLĖ (**C**) (nenormuota)					
	Atvirukai			Skambučiai		
	Futbolas	Beisbolas	Krepšinis	Tomo	Johno	Steve'o
Tomas	1	0	0	1	1	1
Johnas	0	1	0	1	1	1
Steve'as	0	0	1	1	1	1

	INTERESAI (**X**)					
	Atvirukai			Skambučiai		
	Futbolas	Beisbolas	Krepšinis	Tomo	Johno	Steve'o
Tomas	0,6	0,3	0,1	0,15	0,1	0,1
Johnas	0,3	0,4	0,3	0,1	0,15	0,1
Steve'as	0,3	0,2	0,5	0,1	0,1	0,15

	SKAMBUČIŲ VERTĖ				GALIA		
	Tomo	Johno	Steve'o	Suma		Atvejis *a*	Atvejis *b*
Atvejis *a*	0,054	0,040	0,037	0,131	Tomas	0,412	0,407
Atvejis *b*	0,049	0,058	0,060	0,167	Johnas	0,306	0,307
					Steve'as	0,282	0,285

Šiuo atveju Tomo atsparumo apribojimams šaltinis yra tas pats, kaip ir Campbello (1964) pastebėtasis įtakingų kaimo gyventojų teisinis imunitetas Sarakatsano klajoklių bendruomenėse Graikijoje. Jiems negalioja kaimo gyventojų nustatyti draudimai, o jų teisinis imunitetas atsiranda ne dėl jų norų stiprumo, bet dėl to, kad jie gali daugiau išteklių skirti savo interesams apginti.

Socialinių santykių, normų ir individualizmo tankis

Pastebėtina, kad kairioji 30.7 nelygybės dalis didėja tada, kai dydis N_k – individų, patiriančių išorinį poveikį dėl k-tosios veiklos – didėja. Tai sukuria paskatą atsirasti individualizmui, t. y. paskatą k-tajam veikėjui atsidurti aplinkoje, kurioje dydis N_k yra mažas. Žinoma, mažesnis N_k nereiškia mažesnės žmonių grupės arba bendruomenės, tai paprasčiausiai yra mažesnis skaičius individų, kurie yra taip arti vienas kito, kad savo veikla sukelia vienas kitam išorinį poveikį. T. y. mažesnis N_k reiškia socialinių santykių tankumą.[9] Kai tankis yra mažesnis, kairioji nelygybės pusė rečiau bus didesnė už dešiniąją, o k-tasis veikėjas vis dažniau galvos, kad įvesti normą būtų neracionalu (kiti šios aplinkos veikėjai taip pat manytų, kad įvesti normą būtų neracionalu). Tai, žinoma, būtų paaiškinama kaip neigiamas išorinis poveikis ir draudžiamo elgesio normos. Kaip netrukus parodysiu, N_k sumažėjimas, atsirandantis dėl sumažėjusio normų dažnumo, taip pat paveikia ir teigiamą išorinį poveikį, ir paprotines normas. Šiuo atveju poslinkis individualizmo link sukuria kaštus – teigiamo išorinio poveikio praradimą.

Normų atsiradimas ir ekonominė teisės analizė

Pastarųjų metų teisinių normų ekonominės analizės plėtotė leidžia patyrinėti paralelę tarp normų ir įstatymų tiesinėje elgesio sistemoje. Pagrindinis šios teisinės teorijos mokyklos argumentas teigia, kad įstatymai teises paskirsto taip, kad jos būtų panaudojamos ekonomiškai efektyviausiai. (Apie šio principo vystymąsi įvairiose teisės šakose žr. Posner, 1986.) Anksčiau pateikta analizė, nors ir pradedanti nuo visiškai skirtingų prielaidų, normų atžvilgiu galų gale vis tiek gauna panašias išvadas. Bendras principas yra toks, kad jeigu (egzistuojant socialiniam kapitalui) efektyvus rezultatas pasiekiamas tada, kai teisės yra išorinį poveikį patiriančių veikėjų rankose, tai atsiranda tam tikra norma, atimanti šias teises iš veikėjo ir perduodanti nepatenkintosioms šalims. (Šiuo atveju efektyvumas reiškia kažką daugiau negu įprastą ekonominį efektyvumą, kadangi čia jis yra pagrįstas visomis socialinės galios išraiškomis, o ne vien tiktai ekonominiu turtu.)

Dar daugiau, normos atsiradimas tada, kai patenkinamas kriterijus, nėra nei paslaptingas, nei atsitiktinis. Konjunkcinės normos atveju šis kriterijus tiksliai apibūdina situaciją, kai individai ilgą laiką yra suinteresuoti, kad jeigu jie darytų žalą kitiems, tai jų turimos teisės būtų iš jų atimamos. Disjunkcinių normų atveju nor-

[9] Kažką panašaus galvoje turėjo ir Durkheimas (1947 [1893]), vartojęs terminą „moralinis tankis", kuris reiškia: „daugiau individų, kurie tiek daug bendrauja tarpusavyje, kad gali vienas kitą paveikti ir daryti įtaką" (p. 257).

mos pagrįstumas gali priklausyti nuo skirtingos beneficiantų ir tikslinių veikėjų galios. Taigi konfliktas, kuris konjunkcinės normos atveju yra vidinis kiekvienam veikėjui, disjunkcinių normų atveju tampa potencialiu beneficiantų ir tikslinių veikėjų konfliktu. Jeigu galių santykis pasikeičia, tai normos, kurios anksčiau buvo racionalios (arba efektyvios), gali tokios jau nebebūti.

Panašiai tarpusavyje skiriasi dviejų rūšių įstatymai: atitinkantys konjunkcines proskriptyvias normas (juos galima pavadinti konjunkciniais įstatymais) ir atitinkantys disjunkcines proskriptyvias normas (disjunkciniai įstatymai). Pirmuoju atveju veikėjai, kuriems taikomi sankcionuojantys įstatymai, ir veikėjai, kurių interesus pažeidžia pagrindinė veikla (t. y. tie, kuriuos įstatymas gina), dažniausiai sutampa. Antruoju atveju šis sutapimas mažesnis. Visi įstatymai ir taisyklės, kurios yra specialios tam tikram statusui ar pozicijai, vadinamos disjunkciniais įstatymais. Tokie pavyzdžiai galėtų būti Europos universitetų taisyklės ir nuostatai, kuriems metė iššūkį 1968 metais prasidėję studentų maištai. Dar akivaizdesni pavyzdžiai yra skirtingi įstatymai, kurie prieš Didžiąją prancūzų revoliuciją buvo taikomi atskiriems luomams, arba tie, kurie prieš JAV pilietinį karą buvo taikomi vergams ir laisviems žmonėms šios šalies pietuose. Net jeigu įstatymas ir nėra skirtas tik tam tikrą statusą turintiems asmenims, tai tų asmenų, į kuriuos nutaikytos įstatymo įvestos sankcijos, bei tų, kurių pagrindinė veikla turi neigiamą įtaką, tapatumo trūkumas sukuria tai, kas gali būti vadinama disjunkciniu įstatymu. Taip atsitinka tada, kai tam tikros rūšies nusikaltimų įvykdymo mastai smarkiai skiriasi priklausomai nuo kaltininko amžiaus, lyties, rasės ar etninės grupės, arba socialinės padėties.

Disjunkcinių įstatymų pagrįstumo išaiškinimas visuomenei kelia daug daugiau problemų negu konjunkcinių įstatymų. Galių skirtumai, kurie galėtų būti atsakingi už jų „efektyvumą" sistemoje, turėtų būti įvedami tiktai tuo atveju, jeigu disjunkciniai įstatymai bus veiksmingi. Jeigu galios skirtumas pasikeičia, tai įstatymas, anksčiau buvęs efektyvus, gali tapti nebeefektyvus. Šie teiginiai netinka konjunkcines normas atitinkantiems įstatymams, kadangi čia pažeidėjai ir nepatenkintieji veikėjai yra tie patys asmenys.

Galios reikšmė ir socialinio kapitalo svarba

Galios (r_i) vaidmens tiesinėje elgesio sistemoje tyrimas rodo socialinio kapitalo svarbą normų palaikymui. Kaip žinome iš 25 skyriaus, dydis r_i yra i-tojo veikėjo gebėjimas kontroliuoti bet ką, kas sistemoje turi vertę, t. y. bet ką, kas domina kitus veikėjus. Vienintelio dydžio, parodančio tam tikro veikėjo galią, skaičiavimas reiškia, kad šis veikėjas savo galią gali panaudoti bet kur sistemoje – t. y. kad sistemoje yra pakankamai didelė socialinių santykių aibė ir kad nė vienas veikėjas nėra izoliuotas nuo visų likusiųjų, nors jis, žinoma, jeigu tik turi pakankamai galios, gali su ja atremti visų likusiųjų veikėjų galias. Taigi galios sąvoka dėl paties savo apibrėžimo ir dėl prielaidos, kad jos efektyvumas nemažėja dėl socialinio atstumo, apima taip pat ir galimybę taikyti įvairias sankcijas, kuriomis norima kam nors primesti savo interesus. (Apie tai, kaip socialinis atstumas gali sumažinti galią, žr. 27 ir 32 sk.)

Jeigu sistemoje trūksta socialinio kapitalo, tai reiškia, kad prielaida apie apibendrintą, arba sisteminę, galią negalioja. Šiuo atžvilgiu kontrastas tarp tokios visuo-

menės, kaip Sarakatsano klajokliai Graikijoje (žr. anksčiau šiame skyriuje ir 11 sk.), ir diferencijuotos Vakarų visuomenės – akivaizdus. Pirmuoju atveju įtakingi tėvai gali įvesti ir veiksmingai primesti savo sūnums tam tikras jų elgesį reguliuojančias normas. Ir atvirkščiai, tėvai, gyvenantys Niujorko priemiestyje, gali būti labai įtakingi savo darbo vietose kur nors Volstryte, tačiau jie pasirodytų visiški bejėgiai, jeigu panorėtų neutralizuoti normas, kurios veikia jų sūnų elgesį, arba užsimotų patys sukurti savo sūnų elgesį reguliuojančias normas.

Kiekybinę socialinio kapitalo svarbą galima pamatyti atskleidus dydį r_k, priklausantį nariui $x_{ik}r_{bk}$, parodančiam k-tojo veikėjo galią įvesti sankcijas i-tajam veikėjui, kuris yra kaltas dėl žalingos veiklos (taip pat pažymėtos raide i). Nekreipdami dėmesio į dydžio r_k variaciją, atveju b gausime:

$$x_{ik}r_{bk} = x_{ik}\sum_j \sum_h c_{kj}x_{jh}r_h$$

Suma $\Sigma_j c_{kj}x_{jh}$ atspindi k-tojo veikėjo gebėjimą kontroliuoti tuos įvykius, kuriais domisi h-tasis veikėjas. Kitaip tai galima pavadinti k-tojo veikėjo turima įtaka sistemai per h-tąjį veikėją. Tačiau, jeigu k-tasis veikėjas negali pasinaudoti netiesioginiais keliais, norėdamas daryti spaudimą i-tajam veikėjui (t. y. jeigu sistema yra nepakankamai uždara, kad galėtų teikti socialinį kapitalą), tada, kaip parodyta 27 skyriuje, k-tasis veikėjas spaudimą i-tajam veikėjui tegali daryti vieninteliu keliu: per tuos įvykius, kuriais išorinio poveikio kaltininkas i-tasis veikėjas domisi tiesiogiai. Šiuo atveju sankcionavimo galimybės sumažėja iki:

$$x_{ik}\sum_j c_{kj}x_{ji}r_i$$

Pastarąjį dydį palyginę su i-tojo veikėjo galia veikti (kuri, nesant socialinio kapitalo, sumažėja iki jo galimybės tiesiogiai kontroliuoti įvykius, dominančius kitus veikėjus) ir susumavę pagal visus k veikėjų, patiriančių išorinį poveikį dėl i-tojo veikėjo elgesio, gauname naują kriterijų, apibrėžiantį sankcionavimo galimybes tuo atveju, kai nėra socialinio kapitalo:

$$\sum_{k\in N_i} x_{ik}\sum_{j=1}^{m} c_{kj}x_{ji} > x_{ii} \qquad (30.9)$$

Normos atsiradimo kriterijus, kai nėra socialinio uždarumo (išskyrus tokio socialinio kapitalo, kuris reikalingas sankcionavimo išsisukinėjimo problemai įveikti), yra, kad 30.9 nelygybė privalo galioti visiems veikėjams i. Kitaip tariant, veiksminga norma egzistuoja tada, kai visų išorinį poveikį dėl tikslinių veikėjų veiksmo patiriančių individų interesai (kiekvienas pasvertas tuo, ką įdomaus tiksliniams veikėjams tam tikras asmuo tiesiogiai kontroliuoja) yra didesni negu tikslinių veikėjų susidomėjimas veiksmu.

Normos atsiradimo kriterijaus sugriežtinimas 30.9 nelygybei (kuri privalo galioti visiems veikėjams i) rodo socialinio kapitalo svarbą kuriant normas. Išplėstinio socialinio kapitalo egzistavimas sistemoje, kaip aiškiai rodo socialinio atstumo nesumažinta galia, yra svarbus sprendžiant išsisukinėjimo apribojimų sąlygomis problemą (prie jos aš dar grįšiu kitame poskyryje). Tačiau socialinio kapitalo egzistavimas turi ir daugiau prasmių. Jeigu tiktai socialinio kapitalo, reikalingo norint įveikti išsisukinėjimo problemą, nėra, tada pirmosios sumos 30.9 nelygybėje taip pat

nėra. Šiuo atveju normos sąvoka praranda prasmę, ir viskas, ką galima pasakyti apie kriterijų, yra tai, kad *koks nors* vienas veikėjas taikys sankcijas i-tajam veikėjui:

$$\max_k (x_{ik} \sum_j c_{kj} x_{ji} - x_{ii}) > 0 \qquad (30.10)$$

T. y. jeigu yra kokio nors k*-ojo veikėjo priešiškas domėjimasis veikla, pasvertas jo gebėjimu kontroliuoti tai, kas domina i-tąjį individą, yra didesnis, negu paties i-tojo veikėjo noras vykdyti veiklą, tada k*-tasis veikėjas gali imtis didvyriškų pastangų ir siekti neleisti i-tajam tęsti veiklos. Tačiau i-tasis veikėjas bus apribotas tiktai tuo atveju, jeigu atsiras kažkas, kam tokios didvyriškos pastangos pasirodys pakankamai racionalios. Taip pat jeigu 30.10 nelygybė galios nepakankamai didelei tikslinių veikėjų i grupei sistemoje, tai kontrolės teisių perdavimas tiems veikėjams, kurie patiria išorinį poveikį, nebus racionalus žingsnis, net jeigu dydis v_{bj} būtų didesnis už dydį v_{aj}. Atidžiai patyrinėję nelygybę, pamatytume, kad ji galios tiktai tuo atveju, jeigu žala bent vienam asmeniui, modifikuota tiesiogine šio asmens kontrole įvykio, kuris domina tikslinį veikėją, yra didesnė negu tikslinio veikėjo išlošis. Silpnas bus labai apribotas, o labai stiprus nebus ribojamas apskritai. 30.10 nelygybė, apibrėžianti atsakomųjų veiksmų sąlygas nesant normas kuriančio socialinio kapitalo, reiškia (individualistinį) džiunglių įstatymą.

Teigiami išoriniai poveikiai ir preskriptyvios normos

Pagrindinis ir konjunkcinės, ir disjunkcinės proskriptyvios normos įvedimo kriterijus racionaliems veikėjams, kaip buvo rašyta anksčiau, yra toks: nagrinėjamai veiklai dydis v_{bj} turi būti didesnis už dydį v_{aj}. 30.7 nelygybė parašyta išskaidytoms normoms, tačiau jos išraiška tinka abiem atvejais. Kaip apibrėžta anksčiau, šioje nelygybėje esantis dydis J yra žalingų veiksmų aibė, o tai yra veikėjų, vykdančių žalingus veiksmus, aibės ekvivalentas; dydis N_k yra veikėjų, patiriančių neigiamą išorinį poveikį dėl k-tojo veikėjo, priklausančio aibei J, veiklos, aibė. Jeigu aibė J nesikerta su nė viena aibe N_k, vadinasi, norma yra disjunkcinė; jeigu aibė J sutampa su visomis aibėmis N_k, vadinasi, norma yra konjunkcinė.

Ar tas pats kriterijus galioja ir toms normoms, kurios skatina teigiamą išorinį poveikį sukuriančias veiklas? Norint atsakyti į šį klausimą, reikia panagrinėti du atvejus. Pirma, kaip ir paprastu 10 skyriuje aptartu atveju, veikėjas, kurio veiksmas sukuria išorinį poveikį, gali būti suinteresuotas veiksmo nebetęsti. Antra, veikėjas gali pats būti suinteresuotas vykdyti tą veiksmą (pavyzdžiui, sniego valymas nuo šaligatvio ne tiktai padeda einantiems pro šalį žmonėms, bet teikia naudą ir namo savininkui; futbolo žaidimo teikiamo malonumo gali pakakti tam, kad berniukas žaistų net ir negaudamas jokio atlygio už šią veiklą), tačiau iš kitų gaunamas atlygis šį suinteresuotumą padidina, kartu padidindamas ir veiksmo kiekį (namo savininkas šaligatvį gali valyti geriau ir dažniau, o berniukas futbolą gali žaisti ilgiau ir labiau stengtis), negu kad būtų tada, kai niekas neskatina.

Pirmuoju atveju kriterijus būtų identiškas 30.7 nelygybei, tiktai čia dydis N_k yra apibrėžiamas kaip veikėjų, dėl tam tikro veiksmo gaunančių naudos, aibė. i-tasis veikėjas, kuris kitiems suteikia naudos, yra nesuinteresuotas veiksmo tęsimu, o likusieji veikėjai k, kurie gauna naudą, pasisako už veiklos vykdymą. Taigi, kaip ir nei-

giamo išorinio poveikio atveju, veikėjų interesai yra priešingi, o norma bus racionali tada, kai kairėje pusėje esantys naudą gaunančių asmenų svertiniai interesai yra didesni negu dešinėje pusėje esantys veiksmą vykdančių asmenų svertiniai interesai. Šiuo atveju vienintelis skirtumas yra tas, kad norma skatina veiksmą. Jeigu kriterijus galioja, vadinasi, racionali padėtis yra tada, kai teisės į veiksmą priklauso teigiamą išorinį poveikį patiriantiems veikėjams, o veiksmą vykdantis individas, jeigu jis jo nebetęsia, turėtų kompensuoti likusiems arba patirti nuobaudas.

Kaip ir neigiamo išorinio poveikio atveju, taip ir čia gali būti veikėjas, kurio galia yra pakankamai didelė, kad nors norma jam yra racionali (30.3 nelygybė galioja), jam taip pat bus racionalu nevykdyti veiksmo, iš kurio išlošia kiti (galioja 30.8 nelygybė). Taip atsitinka tada, kai neigiamos veiklos pasekmės šiam veikėjui yra didesnės už neigiamas sankcijas, kurias jam paskirs už veiklos nevykdymą arba už kaštus, kuriuos jis patirs kompensuodamas kitiems veikėjams jų nuostolius, patirtus dėl veiksmo nevykdymo. Tokių pavyzdžių būta ankstesnėse visuomenėse, kuriose turtingas vyras išsipirkdavo iš karinės tarnybos užmokėjęs kitam žmogui už tarnavimą vietoj jo. Tai ir vėl rodo jau anksčiau išsakytą teiginį apie draudžiamo elgesio normą: tokia galimybė yra daugiau išimtis negu taisyklė, kadangi antraip nelygybė $v_{bj} > v_{aj}$ apskritai negaliotų, o norma tuomet nebūtų racionali. Tas faktas, kad tokia praktika būdavo būdinga toms visuomenėms, kuriose turtas paskirstomas labai netolygiai, rodo antrą praeito poskyrio teiginį: galimybė, kad įtakingiems veikėjams išvengti normos nustatomų apribojimų, yra didesnė tose sistemose, kuriose mažiau laikomasi lygiavos principų – kadangi 30.8 nelygybė galioja kiekvienam įtakingajam veikėjui, o 30.7 nelygybė galioja visai sistemai.

Taip pat kaip ir proskriptyvios normos atveju, veikėjas, kuriam galioja 30.8 nelygybė, o visai sistemai – 30.7 nelygybė, gali turėti ilgo laikotarpio interesų vykdyti veiklą, nors jis saugiai galėtų to ir nedaryti. Taip yra dėl to, kad jeigu jo veiklos vykdymas padeda sustiprinti normą, tai, kaip parodyta 30.7 nelygybėje, ši veikla padeda jo interesams (jo interesams kituose žmonėse, besielgiančiuose taip, kad suteiktų jam naudos), nepaisant to, kad jis galėjo išsisukti nepaisydamas normos. Tokios situacijos pavyzdys gali būti pasitaikantis faktas, kad kažkas, galėjęs išsipirkti iš karinės tarnybos, to nepadarė.

Devintasis pavyzdys: preskriptyvi norma bendrojo projekto atveju. Bendrasis trijų asmenų projektas, pristatytas 10 skyriuje, yra teigiamą išorinį poveikį turinčios situacijos, kuriai galima pritaikyti normos kriterijų, pavyzdys.

Interesų matavimas yra sutartinis, taigi, patogumo dėlei, domėjimąsi vienu doleriu pažymėsime 0,1. Kadangi kiekvienas veikėjas, prisidėdamas prie projekto, praranda 5 dolerius, tai i-tojo individo interesai x_{ii} yra lygūs 0,5. Kadangi kiekvienas i-tasis veikėjas gauna po 4 dolerius už kiekvieną prie projekto prisidėjusį k-tąjį veikėją, tai visiems k ir i dydis x_{ki} yra lygus 0,4. Taigi interesų matrica $\mathbf{X}'$ (ji nėra normuota, kad interesų suma būtų lygi 1,0) yra:

	E_1	E_2	E_3
A_1	0,5	0,4	0,4
A_2	0,4	0,5	0,4
A_3	0,4	0,4	0,5

Jeigu egzistuoja tam tikra norma, kuri po pusę kiekvieno veikėjo indėlio atiduoda likusiems dviems veikėjams, tada *i*-tojo individo galia tuo atveju, kai jis vykdo veiklą, o kiti du veikėjai savo interesus yra nukreipę kur nors kitur (atvejis *a*), yra tokia: r_{ai} = 0,419. *k*-tojo veikėjo galia, tariant, kad *i*-tasis veikėjas prisidėjo, tačiau nukreipė savo interesus kur nors kitur (atvejis *b*), yra tokia: r_{bk} = 0,296. Tada, 30.7 nelygybė bus:

$$3[0{,}4(0{,}296) + 0{,}4(0{,}296)] > 3[0{,}5(0{,}419)]$$

$$0{,}71 > 0{,}63$$

Taigi normos kriterijus yra patenkintas, ir kiekvienas veikėjas yra suinteresuotas tuo, kad jie visi perleis kitiems dviem veikėjams teises nuspręsti, ar jiems sumokėti įnašus.

Tai, kad vieninteliai interesai sistemoje (vieninteliai tris veikėjus siejantys įvykiai) buvo susidomėjimas pačiu projektu, lėmė, jog veikėjo galia abiem aprašytais atvejais smarkiai skyrėsi (0,419 ir 0,296) – daugiau negu paprastai turėtų. Tačiau didelį dydžių r_i išsibarstymą sąlygoja tai, kad vieninteliai ištekliai, kuriuos kiekvienas veikėjas galėjo panaudoti bendraudamas su kitais, buvo įnašų kontrolė. Šiuo atveju nebuvo jokių kitų, paprastai individus siejančių įvykių. Pastarieji čia būtų reiškę, kad, priėmus bet kokią prielaidą apie kontrolę, dydis r_{bi} būtų apytiksliai lygus dydžiui r_{ai}.

Jeigu egzistuotų norma, suteikianti kitiems dviem veikėjams teises kontroliuoti kiekvieno veikėjo indėlį, ką tai reikštų iš tikrųjų? Jeigu projektas vyktų tik vieną kartą, o jo įtaka taip pat būtų tik vienalaikė, tai neturėtų jokios reikšmės, nebent kiekvienas veikėjas savo įmoką iš tikrųjų perduotų kitiems. Jeigu, kaip paprastai būna ten, kur vartojamas žodis „norma", vienas po kito būtų daug projektų, tuomet normos egzistavimas reikštų, kad jeigu kuris nors vienas iš trijų veikėjų neprisidėtų, likusieji du jam vėliau keršytų. Kadangi pagal prielaidą vieninteliai visus tris veikėjus siejantys įvykiai šiame pavyzdyje yra jų įnašai, tai atsikeršijimas būtų išimtinai „akis už akį, dantis už dantį" pavidalo – savo įnašu neprisidedant prie kito projekto. Vis dėlto bendresniu atveju, kai yra daugybė dydžių r_i atspindimų išteklių, *i*-tasis veikėjas bausmei galėtų išsirinkti kokį nors kitą įvykį, kuris mažai reiškia jam pačiam, tačiau labai daug sankcionuojamajam veikėjui. (Tai iškelia savęs apribojimo viešosios gėrybės problemą – antrinę išsisukinėjimo problemą. Prie 10 skyriaus bendrojo projekto aš dar grįšiu ir šią problemą nagrinėsiu kitame poskyryje.)

Jeigu, kitaip nei nagrinėtame bendrojo projekto pavyzdyje, veikla suteiktų naudos ne tik kitiems veikėjams, bet ir pačiam ją vykdančiam individui, reikalas būtų visai kitoks. Ir paties veikėjo, ir teigiamo išorinio poveikio gavėjų interesai yra vienos krypties. Esant tokioms aplinkybėms, norma visada būtų racionalus sprendimas. T. y. visada būtų racionalu, kad veiklos vykdymo teisės būtų asmenų, patiriančių išorinio poveikio naudą, rankose. Tačiau, kodėl šių teisių negali turėti veikėjas, sukuriantis minėtąją naudą? Jo interesai yra tokie patys. Nėra ir jokio interesų konflikto tarp šio veikėjo ir patiriančių išorinį poveikį. Taigi nėra ir jokios priežasties, kodėl individai turėtų atsisakyti savo individualios nuosavybės ir perduoti veiklos vykdymo teises savo kolektyvinei nuosavybei. Kriterijus, kuriam galiojant, kiekvienam veikėjui rūpėtų taip padaryti, yra parašytas 30.7 nelygybėje. Vis dėlto jis galioja tiktai tada, kai individualūs veikėjo ir išorinio poveikio gavėjo interesai yra priešingi, o šiuo atveju taip nėra.

Šiuo atveju apskritai nesitikima, kad atsiras norma. Vietoj to beneficiantai sieks padidinti veikėjo suinteresuotumą vykdyti naudingą veiklą ir panaudos skatinimą, dėkingumą ar kokį nors kitą atpildą. Šie skatinimai, paprastai nieko nekainuojantys juos duodančiam veikėjui, gali suintensyvinti veiklą, o kartu ir padidinti tikslinio veikėjo suinteresuotumą ta veikla. Empiriškai tai galima pastebėti tada, kai sporto gerbėjai apdovanoja mėgstamų komandų narius ir kai komandų nariai ką nors dovanoja vienas kitam.

Kitaip tariant, šiuo atveju norma bus racionali tada, kai bendra kitų asmenų gaunama nauda bus didesnė už bendrą tikslo siekiančio veikėjo gaunamą naudą. Taigi šiuo atveju normos atsiradimo kriterijus turėtų būti tokia nelygybė:

$$\sum_{i=1}^{n}\sum_{k=1}^{n} x_{ik}r_k > \sum_{i} x_{ii}r_i \qquad (30.11)$$

(Čia nereikia išskirti *a* ir *b* režimų, kadangi visi interesai yra tos pačios krypties.) Ši nelygybė grindžiama tuo, kad teisė į įvykį turėtų atitekti tiems veikėjams, kurių (svertinis) suinteresuotumas įvykiu yra didžiausias. Aš nesistengsiu įvertinti šių dviejų argumentų, nagrinėjančių normos racionalumą, kai ir pagrindinę veiklą vykdančio veikėjo, ir išorinį poveikį patiriančių veikėjų interesai yra tos pačios krypties. Empiriniai įrodymai gali padėti šį atvejį suprasti geriau.

Antrinės išsisukinėjimo problemos įveikimo kriterijus

10 knygos skyriuje ir šiek tiek anksčiau šiame skyriuje buvo išsamiai išnagrinėta išsisukinėjimo sankcionuojant problema, t. y. kai individai, patiriantys neigiamą išorinį poveikį dėl kito veikėjo veiklos, taip pat patiria ir teigiamą išorinį poveikį dėl kitų individų vykdomų šios veiklos sankcijų, nors pats sankcionuotojas visai nesuinteresuotas tuo užsiimti. Čia aš toliau nagrinėsiu minėtą problemą ir dar kartą persvarstysiu bendrąjį 10 skyriaus projektą. Ten aptarto sankcionavimo išraiškoje buvo tariama, kad teisės yra veikėjo, o ne asmenų, patiriančių išorinį poveikį, rankose: veikėjas A_2 arba A_3 (arba abudu) turėjo kompensuoti veikėjui A_1, kad įtikintų jį imtis veiklos. Jeigu vietoje to teisės būtų asmenų, patiriančių išorinį poveikį, rankose, tai sankcijos būtų neigiamos – bendrojo projekto atveju už neprisidėjimą būtų keršijama. Ši sankcionavimo forma neatskleidžia išsisukinėjimo problemos, kadangi veikėjai, keršijantys kitiems už neprisidėjimą, nepatiria jokių papildomų kaštų šalia tų, kuriuos jie sukelia kitiems. Taigi, nagrinėdamas išsisukinėjimo sankcionuojant problemą aš šiek tiek pakeisiu 10 skyriaus pavyzdį.

Dešimtasis pavyzdys: sankcionavimo kaštų pasidalijimas bendrajame projekte. Tarkime, kad veikėjai A_1, A_2 bei A_3 turi ir daugiau išteklių, kuriuos jie gali panaudoti sankcionavimui; t. y. kiekvienas kontroliuoja ir kokius nors kitus, abiem likusiems veikėjams įdomius įvykius. Neprisidėjimo prie projekto sankcija turėtų užtraukti veikėjui A_1 tam tikrus kaštus, kurie būtų lygūs arba bent jau ne mažesni kaip 5 doleriai. Jeigu tokios sankcijos įvedimas veikėjams A_1 ir A_2 atsieitų 5 dolerius, ir dar tariant, kad kitame projekte tokia sankcija abiem veikėjams A_1 ir A_2 atneš po 4 dolerius išlošio (tai yra 10 skyriaus prielaidos ekvivalentas, kad dėl sankcijos įvedimo projekto baigmės pokytis kiekvienam veikėjui bus nuo – 1 iki 3), veikėjo A_2 suinteresuotumas

netaikyti sankcijos (E_1) yra lygus 0,1, o veikėjo A_3 suinteresuotumas sankciją taikyti yra lygus 0,4. Jeigu veikėjas A_2 kontroliuoja papildomą įvykį (E_3), kuris jam yra vertas 2 dolerius, o veikėjui A_3 – 8 dolerius, be to, veikėjas A_3 irgi yra panašioje situacijoje, tada veikėjų A_2 ir A_3 interesų matrica yra tokia (kaip ir prieš tai, duomenys nėra sunormuoti taip, kad suma būtų lygi 1,0):

	E_1	E_2	E_3	E_4
A_2	0,1	0,4	0,2	0,8
A_3	0,4	0,1	0,8	0,2

Jeigu kiekvienas veikėjas išlaiko galimybę pats valdyti savo vykdomą sankcionuojančią veiklą, tada kontrolės matrica (**C**) yra tokia:

	E_1	E_2	E_3	E_4
A_2	1	0	1	0
A_3	0	1	0	1

Turint šias interesų ir kontrolės matricas, pirmiausia galima suskaičiuoti matricas $\mathbf{X}_a$ ir $\mathbf{X}_b$, o tada ir veikėjo A_1 (arba A_3) galią atvejais *a* ir *b*. Šios galios yra: $r_{a2} = 0{,}476$ ir $r_{b2} = 0{,}517$. Kriterijus, kuriam galiojant, racionalus sprendimas veikėjui A_2 (arba A_3) būtų perduoti sankcionavimo teises kitam, yra toks:

$$0{,}4(0{,}517) > 0{,}1(0{,}476)$$

$$0{,}21 > 0{,}05$$

Taigi ir veikėjui A_2, ir veikėjui A_3 yra racionalu pasiekti pirminį susitarimą, pagal kurį kiekvienas iš jų turi teisę priversti kitą taikyti veikėjui A_1 kokias nors sankcijas, jeigu veikėjas A_1 neprisideda prie projekto.

Dvi interesų funkcijos nedalių įvykių atveju

Racionalaus elgesio teorijoje yra žinomos dvi interesų funkcijos, išvedamos iš prielaidos, kad individai maksimizuoja savo naudingumus. Pirma, interesai parodo naudingumo, kuris gaunamas dėl to, kad veikėjas kontroliuoja tam tikrą įvykį ar prekę, dydį (žr. 25.1 lygtį); t. y. *i*-tojo veikėjo susidomėjimas *j*-tąja preke yra dalinis naudingumo, kurį gauna *i*-tasis veikėjas, elastingumas pagal jo turimo *j*-tosios prekės kiekio pokytį. Taigi, kadangi pagal prielaidą veikėjai maksimizuoja savo naudingumus, tai interesai sukelia elgesį. Tiesinėje elgesio sistemoje dydis x_{ji}, *i*-tojo veikėjo susidomėjimas *j*-tąja preke, parodo, kad šis veikėjas stengsis įsigyti daugiau *j*-tosios gėrybės *k*-tosios prekės sąskaita, jeigu tiktai x_{ji}/x_{ki} yra didesnis už $c_{ij}v_j/c_{ik}v_k$. Čia v_j/v_k yra kainų santykis (*k*-tosios prekės kiekis, kurį jis turi atiduoti už vieną *j*-tosios prekės vienetą), o c_{ij} ir c_{ik} yra *j*-tosios bei *k*-tosios prekių kiekiai, kuriuos jis turi dabar.

Antroji interesų funkcija teoriją aprūpina priemonėmis, leidžiančiomis nustatyti veikėjo naudingumo, arba pasitenkinimo, lygį. Kadangi *i*-tojo individo naudingumas yra apibrėžiamas kaip $Ui = \prod_j c_{ij}\exp(x_{ji})$ (o pasitenkinimas – kaip šio reiškinio

logaritmas), tai jo interesai kartu su jo turimų (vartojamų) prekių kiekiais lemia šio veikėjo gaunamo naudingumo lygį.

Vis dėlto, kai įvykiai yra nedalūs, tai šias dvi interesų funkcijas būtina atskirti. Šis atskyrimas turi šiek tiek skirtingas pasekmes priklausomai nuo to, ar dviejų veikėjų interesams nedalomo įvykio rezultatas prieštarauja ar juos atitinka. Abu atvejus aš išanalizuosiu atskirai (nors, kaip tame pavyzdyje, kuriame Tomo interesai buvo visai priešingi Johno ir Steve'o interesams, tačiau ir Johnas, ir Steve'as buvo suinteresuoti tokiu pačiu rezultatu, šiuos atvejus galima sutikti ir kartu).

Priešingas domėjimasis nedaliu įvykiu. Jeigu du individai, i-tasis ir k-tasis, domisi tuo pačiu nedalomu įvykiu, tačiau vienas iš jų yra už teigiamą, o kitas – už neigiamą rezultatą (pavyzdžiui, ir Tomas, ir Johnas domisi Tomo pokalbiu telefonu, tačiau Tomas norėtų šį pokalbį tęsti, o Johnas jį nutraukti), tada vienas iš jų baigs visiškai kontroliuodamas įvykį, o antrasis – visiškai negalėdamas jo kontroliuoti. Jeigu abu veikėjai tai supranta ir abu paskirsto išteklius taip, kad maksimizuotų savo naudingumus, tai tiktai vienas iš jų (išrinktas pagal tai, ar dydis $x_{jk}r_{bk}$ yra didesnis už dydį $x_{ji}r_{ai}$, ar atvirkščiai) taip paskirstys savo išteklius, kad kontroliuos įvykį. Jis nebūtinai bus galingesnis iš jų abiejų, o tas, kurio interesai pasverti jo galia, bus didesni.[10]

Vis dėlto tai reiškia, kad pradiniai interesai jau nebėra vieninteliai elgesio lėmėjai. Kadangi kiekvieno veikėjo sąlygos yra tokios, kad jo pasitenkinimas $x_{ji}\ln(c_{ij1}/c_{ij0})$ nepadidėja sulig kiekvienu išteklių Δr_i, kuriuos būtų galima išplėsti iki galimybės kontroliuoti j-tąjį įvykį įgijimo, padidėjimu, tai jo elgesį turi nulemti sudėtingesni veiksniai. Jo ištekliai bus reikšmingi, tačiau savo vaidmenį taip pat suvaidins ir jo galia bei nuomonė apie tai, ką darys antrasis veikėjas. Normaliu atveju, t. y. tada, kai i-tasis veikėjas priima prielaidą, kad kitas – k-tasis – veikėjas yra racionalus, i-tasis manys, kad k-tasis veikėjas stengsis įgyti galimybę kontroliuoti įvykį tada (ir tik tada), jeigu dydis $x_{jk}x_{bk}$ yra didesnis už dydį $x_{ji}r_{ai}$. Jeigu i-tasis veikėjas turi j-tojo įvykio kontrolės teises, tai šias teises jis išmainys į išteklius su k-tuoju veikėju; jeigu i-tasis veikėjas to nepadarys, tai jis neišeikvos savo j-tosios gėrybės, nepaisant to, kad aklas paklusnumas vidiniam balsui jį paskatins išleisti dydžiui $x_{ji}r_i$ lygų išteklių kiekį šiam įvykiui.[11] Taigi šiuo atveju veikėjo elgesį lemia ne tik jo paties interesai, bet ir jo turimi ištekliai, kitų individų turimi ištekliai bei kitų individų susidomėjimas nedaliuoju įvykiu. Jeigu jis apie tą kitą veikėją turi kokios nors kitos informacijos, pavyzdžiui, kad antrasis yra ypač nedrąsus arba ypač įžūlus, jis, būdamas racionalus, pasinaudos ir šiomis žiniomis, kai spręs, ar jam stengtis įgyti įvykio kontrolės teises, ar ne. Taigi anksčiau pritaikytas kriterijus realiose sistemose gali nebūti vienintelis individo sprendimo apie tai, ką jam daryti, pagrindas. Kadangi ši teorija yra tikrovės abstrakcija, tai minėta papildoma informacija čia

[10] Tai parodys i-tojo individo gauto naudingumo lygis, apskaičiuojamas pagal formulę $U_i = \prod_j c_{ij} exp(x_{ji})$. Čia dydis c_{ij} bus lygus 1, jeigu šis veikėjas gavo teisę valdyti nedalomą įvykį j, ir 0, jeigu negavo. Tai reiškia, kad jeigu jis neįgijo teisės kontroliuoti j-tojo įvykio, tai U_i yra lygus 0 nepriklausomai nuo to, ką jis dar kontroliuoja. Tai sukuria sampratos problemą, kurią galima „išgydyti" net keliais būdais. Aš neaptarinėsiu nė vieno iš jų, kadangi pagal teoriją absoliutinė naudingumo reikšmė visiškai neturi įtakos veikėjų elgesiui.

[11] Kadangi j-tosios gėrybės kontroliavimo rinka neturi tęstinumo savybės, tai, kadangi tėra tiktai du besivaržantys individai, susidursime su kainų neapibrėžtumo problema, egzistuojančia dvišalėje monopolijoje. Įvykio vertė yra $x_{ji}r_i$ i-tajam individui – jam tai yra minimali vertė, esant šiai kainai, o k-tajam veikėjui įvykis vertas $x_{jk}r_k$ – jam tai yra maksimali vertė. Skaičiuodamas j vertę, kaip maksimumą tuo atveju, kai dydis v_j yra didesnis – atvejais a arba b – aš nekreipiau dėmesio į šį neapibrėžtumą.

neįtraukta, aš ją paminėjau tiktai tam, kad galėtume geriau išsiaiškinti interesų ir sudėtingesnio kriterijaus vaidmenį formuojant elgesį. (Bendra problema, gaunama išplėtus minėtąją, aptariama 33 skyriaus poskyryje, pavadintame „Nuo gyventojų populiacijos priklausantis racionalumas".)

Jeigu įvykių sistemoje yra koks nors dalus įvykis, kuriam veikėjas nusprendžia neskirti išteklių (pagal anksčiau pateiktą kriterijų), tai reiškia, kad turimus išteklius jis paskirstė kitiems savo interesams. Techniškai išsidėstymą galima rasti tiesiog dar kartą normalizavus kitus interesus. Pastarieji, kaip manoma, yra domėjimasis daliomis, išorinio poveikio nesukeliančiomis prekėmis, kurių elgesį gali lemti ir vien tiktai interesai. (31 skyriuje, kai vienu metu svarstomi ir sudėtiniai nedalūs įvykiai, šios prielaidos atsisakoma.)

Panašus domėjimasis nedaliu įvykiu. Jeigu dviejų veikėjų domėjimasis nedaliu įvykiu yra tos pačios krypties, tai vėlgi teisinga yra tai, kad vien tik šie interesai yra nepakankamas individo elgesio lėmėjas. Pavyzdžiui, ir Johnas, ir Steve'as yra suinteresuoti, jog Tomas baigtų kalbėti telefonu, tačiau abu žino, kad jeigu kitas veikėjas duos Tomui pakankamai išteklių ir pastarasis nutrauks pokalbį, tada jam pačiam nebereikės aukoti tam savų išteklių. Taigi kiekvienas turi turėti galvoje ne tiktai savo paties, bet ir kito veikėjo interesus bei išteklius. Jeigu Johnas arba Steve'as mato, kad kitas neturi pakankamai interesų, pasvertų ištekliais, jog galėtų kontroliuoti įvykį, o jis pats irgi neturi, tai gali paklausti savęs, ar tuo atveju, jeigu sujungtų abiejų išteklius, jie kartu galėtų pasiūlyti Tomui pakankamai gėrybių ir įtikinti jį baigti pokalbį.

Jeigu veikėjai nedaliu įvykiu domisi panašiai, tai elgesio lėmėjas yra dar sudėtingesnis. Nedaliu įvykiu besidomintis veikėjas, kurio interesai yra tokie pat, kaip ir kito veikėjo, jeigu tik jis racionalus, prieš nuspręsdamas, kas lemia elgesį, apsvarstys bent jau tris dalykus:

1) savo paties išteklius ir domėjimąsi įvykiais;
2) kito veikėjo, panašiai besidominčio įvykiu, išteklius ir interesus;
3) išteklius, kurių reikia, norint kontroliuoti įvykį.

Jeigu, norint įgyti įvykio kontrolę, reikia skirti tam daugiau išteklių, negu kad tam skirs priešingo rezultato norintis kitas veikėjas (arba kiti veikėjai), tada individas turi įvertinti šiuos interesus ir išteklius, o, jeigu norus, priešingus jo interesams, turi daugiau negu vienas veikėjas, tai – įvertinti ir tikimybę, kad pastarieji savo interesus sujungs.

Vienas iš būdų surasti, kas lemia elgesį, yra palyginti išteklių, anksčiau aprašytų pirmame, antrame ir trečiame punktuose, kuriuos galima pažymėti v_1, v_2 ir v_3, verčių įverčius. Tada bent jau toliau pateiktos nelygybės turės ryšį. Kiekvienos nelygybės dešinėje yra parašyta veikla, šiuo atveju priskirta individui, ir tikėtinas rezultatas (pliusas parodo, kad rezultatas bus toks, kokio jis ir norėjo).

	Veikla	Rezultatas
1. $v_3 > v_2 + v_1$	Jokios veiklos	–
2. $v_2 > v_1, v_3$	Jokios veiklos (išsisukinės veikiant kitam)	+
3. $v_1 > v_3, v_2$	Ne daugiau kaip v_1 išteklių skirs kontrolei įsigyti	+
4. $v_2 + v_1 > v_3 > v_2, v_1$	Sujungs savo išteklius su kito veikėjo ištekliais ir taip pasieks bendrą v_1 išteklių apimtį.	+

Kaip matyti iš įvairių galimybių, tokioje situacijoje surasti tinkamą elgesio lėmėją ne visada paprasta. Tiktai pirmajame modelyje nėra jokio dviprasmiškumo tariant, kad ir opozicijos interesai, ir jos ištekliai buvo įvertinti teisingai. Antrajame modelyje veikėjas gali nuspręsti išsisukinėti, tačiau taip pat gali galvoti ir antrasis veikėjas. Trečiajame modelyje individas nusprendžia neišsisukinėti, o antrasis taip pat gali užuot išsisukinėjęs savo išteklius panaudoti teisėms įsigyti. Ketvirtajame modelyje yra neaišku, koks turėtų būti kiekvieno veikėjo įnašas. Dar daugiau, prisiminus skirtumą tarp vienalaikės ir kartotinės kalinio dilemos, geriausias elgesys priklausys nuo to, ar įvykis įvyksta tik vieną kartą, ar jis kartosis ir ateityje.

33 skyriuje iškeltas klausimas apie tai, kokią prasmę šioje situacijoje gali turėti racionalumas, jeigu veikėjas yra tokioje aplinkoje, kurioje rezultatas nesuminiu būdu priklauso nuo jo bei antrojo individo veiksmų kombinacijos. Čia aš tiktai norėčiau pažymėti, kad tokiose sudėtingose situacijose interesai nebegali būti vienintelis elgesio lėmėjas. Interesai tėra vienas iš elgesiui įtaką darančių elementų, o optimalus i-tojo veikėjo elgesys priklauso nuo to, ką darys kitas(-i) veikėjas(-i). Taip pat, kol kito(-ų) veikėjo(-ų) gaunami rezultatai priklauso nuo to, ką darys i-tasis veikėjas, tol optimalus kito(-ų) veikėjo(-ų) elgesys priklauso nuo jų numatymo, ką darys i-tasis veikėjas.

Balsavimo ir balsavimo normos racionalumas

11 skyriuje aš parodžiau, jog balsavimo paradoksą galima išspręsti tariant, kad veikėjai teises kontroliuoti balsavimą perduoda vienas kitam. T. y. jie įtraukia tam tikrą normą, suteikiančią kitiems individams teisę uždėti sankcijas – tokias, kaip nepritarimo tiems, kurie nebalsuoja, pareiškimas. Šiame skirsnyje aš pritaikysiu to skyriaus išvadas balsavimo problemai ir parodysiu, kokioms sąlygoms esant balsavimo normos įtraukimas būtų racionalus.

Tarkime, sistemoje, kurioje i-tasis įvykis yra i-tojo veikėjo elgesys – balsavimas arba ne, – yra n veikėjų. $(n+1)$-asis įvykis yra rinkimų rezultatas. Įsivaizduokime, kad yra du kandidatai ir S_1 yra aibė, kurią sudaro n_1 veikėjų, palaikančių baigtį A, o S_2 yra aibė, kurią sudaro n_2 veikėjų, palaikančių baigtį B. Taip pat tarkime, kad i-tasis veikėjas, priklausantis aibei S_1, kontroliuoja (kontrolė lygi c_{ij}) kitus įvykius j, kuriais domisi (interesai yra lygūs x_{jk}) kiti veikėjai k, priklausantys aibei S_1. Tai yra su rinkimais nesusiję įvykiai, kurių padedamas jis gali sankcionuoti kitus veikėjus k, priklausančius aibei S_1. Kiekvienas i'-tasis veikėjas, priklausantis aibei S_2, taip pat kontroliuoja j'-tuosius įvykius, kuriais domisi kiti veikėjai k', priklausantys aibei S_2. Šių įvykių padedamas jis taip pat gali sankcionuoti aibės S_2 veikėjus. Pastarosios prielaidos reiškia, kad veikėjai yra susiję ir gali sankcionuoti tuos individus, kurie palaiko jų remiamą kandidatą, tačiau yra nesusiję bei negali sankcionuoti tų individų, kurie yra prieš jų remiamą kandidatą. Šiek tiek paprasčiau į sistemą žiūrėti kaip į dvi nepriklausomas posistemes, kurias sudaro aibių S_1 ir S_2 veikėjai. Žinoma, toks požiūris yra šiek tiek nutolęs nuo tikrovės, kadangi daugelyje demokratiškų sistemų priešingų rinkiminių rezultatų siekiantys individai yra smarkiai tarpusavyje susimaišę. Vis dėlto daugelis individų vienijasi su tais asmenimis, kurie pasisako už tą patį rezultatą kaip ir jie patys. Atskirų posistemių nagrinėjimas reiškia, kad vėliau joms gali būti leista iš dalies įsiskverbti vienai į kitą, kad geriau atsispindėtų teigiamas vienijimosi polinkis, aptinkamas realiose socialinėse sistemose.

Kiekvienas i-tasis veikėjas turi tam tikrą interesą x_{ii} nebalsuoti, kuris daugelio individų yra silpnas, atsirandantis dėl laiko ir pastangų kaštų, kurių reikalauja balsavimas. Taip pat kiekvienas turi ir tam tikrą interesą $x_{n+1,i}$, kad rinkimų rezultatai būtų tokie, kokių jis norėjo.

Pirmiausia įsivaizduokime rezultatą palaikančių veikėjų aibę S_1. Kiekvienas aibės S_1 narys mano, kad rinkimų rezultatas (kuriuo jo susidomėjimas yra lygus $x_{n+1,i}$) vienodai priklauso nuo kiekvieno iš n_1 įvykių, kuriuos sudaro n_1 veikėjų, priklausančių aibei S_1, balsavimas arba nebalsavimas. Taigi i-tojo veikėjo susidomėjimas k-tojo individo balsavimu yra lygus dydžiui $x_{n+1,i}/n_1$, visiems veikėjams k, priklausantiems aibei S_1. (Taip pat galima apibrėžti aibės S_1 individų suinteresuotumą, kad S_2 aibės veikėjai nebalsuotų, tačiau, kadangi i-tojo individo galia turi įtakos tiktai S_1 aibės nariams, tai šis troškimas yra neįgyvendinamas.) Taigi kiekvienas i-tasis aibės S_1 veikėjas turi grynąjį interesą, nukreiptą prieš savo paties balsavimą, lygų dydžiui $(x_{ii} - x_{n+1,i}/n_1)$ (aš laikysiu, kad $x_{ii} > x_{n+1,i}/n_1$), bei interesą, kad kiekvienas kitas veikėjas balsuotų, lygų dydžiui $x_{n+1,i}/n_1$. Tai leidžia užrašyti išraišką, iš kurios galima apskaičiuoti i-tojo individo balso vertę atveju a, manant, kad jis jį kontroliuoja (ir nebalsuoja, kadangi jo interesai yra priešingi), bei dar vieną išraišką, iš kurios galima apskaičiuoti jo balso vertę atveju b, tariant, kad jį kontroliuoja kiti veikėjai (kadangi jie palaiko jo balsavimą, tai reiškia, jog jis balsuos).

$$v_{ai} = (x_{ii} - \frac{1}{n_1} x_{n+1,i}) r_{ai} \tag{30.12}$$

$$v_{bi} = \frac{1}{n_1} \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq i}}^{n_1} x_{n+1,k} r_{bk} \tag{30.13}$$

30.12 lygtis pateikia i-tojo veikėjo nebalsavimo vertę, kuri yra sukoncentruota į patį i-tąjį individą, o 30.13 lygtis parodo jo balsavimo vertę, kuri yra išskaidyta tarp k veikėjų, priklausančių aibei S_1.

Normos, palaikančios balsavimą aibėje S_1, atsiradimo kriterijus yra, kad dydis v_b privalo būti didesnis už dydį v_a. Tai galima gauti dydį v_{ai} sudėjus su dydžiu v_{bi} iš 30.12 bei 30.13 lygčių pagal visus i aibėje S_1:

$$\frac{1}{n_1} \sum_{i=1}^{n_1} \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq i}}^{n_1} x_{n+1,k} r_{bk} > \sum_{i=1}^{n_1} (x_{ii} - \frac{1}{n_1} x_{n+1,i}) r_{ai} \tag{30.14}$$

Jeigu į nedidelį i-tojo individo galios skirtumą abiem atvejais nekreipsime dėmesio, tai supaprastinus šią nelygybę galėtume užrašyti taip:

$$\sum_{i=1}^{n_1} (x_{n+1,i} - x_{ii}) > 0 \tag{30.15}$$

Vienam individui kriterijus yra labai paprastas. Jam bus naudinga, jeigu balsavimo norma tarp aibės S_1 elementų galios tik tuo atveju, kai jo susidomėjimas rinkimų rezultatu, o ne tiktai savo balso įtaka šiam rezultatui bus didesnis už suinteresuotumą neiti balsuoti. Tai rodo i-tasis kairėje 30.15 nelygybės pusėje parašytos sumos narys.

Jeigu visų aibei S_1 priklausančių veikėjų domėjimųsi rinkimų rezultatu suma yra didesnė už jų norų neiti balsuoti sumą, vadinasi, norma yra racionali. Daugeliu atvejų šis kriterijus iš tikrųjų galioja, tarkime, beveik visų žmonių suinteresuotumas rinkimų rezultatais yra didesnis už jo nenorą balsuoti. Taigi šiuo atveju tarp aibei S_1 priklau-

sančių individų galioja norma, kad jie turi teisę kontroliuoti, ar koks nors narys balsuoja, o praktiškai tai virsta teise išreikšti nepasitenkinimą dėl nėjimo balsuoti.

Kaip ir ankstesniame sprendime, šis rezultatas taip pat nereiškia, kad visi piliečiai bus suinteresuoti balsuoti. Jeigu su tuo tiesiogiai susijusius narius išbrauktume iš 30.14 nelygybės, tai gautume kriterijų, analogišką 30.8 nelygybei. T. y. jeigu galioja 30.16 nelygybė, tai i-tasis veikėjas gali išvengti balsavimo ir neužsitraukti efektyvių sankcijų:

$$\frac{1}{n_1}\sum_{k=1}^{n_1} x_{n+1,k} r_k < (x_{ii} - \frac{1}{n_1} x_{n+1,i}) r_i \qquad (30.16)$$

Pastebėtina, kad šioje nelygybėje kitų veikėjų k susidomėjimas rinkimais yra pasvertas jų galiomis r_k. Dėl to, kaip jau buvo aptarta anksčiau, norint panaudoti visą galią r_k, priimama prielaida apie tam tikro socialinio kapitalo egzistavimą. Jeigu tam nėra pakankamai socialinio kapitalo, tai kairiojoje 30.16 nelygybės pusėje esantis dydis sumažėja.

Kaip nurodyta anksčiau, kalbant apie galių įtaką, padedant veikėjams išsisukti nuo sankcijų, i-tasis individas gali būti suinteresuotas balsuoti net ir tada, kai galioja 30.16 nelygybė, jeigu jo balsavimas turi įtakos normai įtvirtinti. Tačiau tie, kuriems galioja 30.16 nelygybė ir kurie yra nesuinteresuoti normą palaikyti, balsuoti neis.

30.16 nelygybė numato, kaip ir buvo rašyta praeitame poskyryje, kad daugiau galios turintys individai eis rečiau balsuoti. Vis dėlto empiriniai skaičiavimai rodo, kad moderniose demokratinėse valstybėse, kuriose balsavimas yra neprivalomas, egzistuoja silpna teigiama koreliacija tarp socialinės padėties ir ėjimo balsuoti. Labai tikėtina, kad toks ryšys atsiranda dėl to, kad žemesnės socialinės padėties individų domėjimasis rinkimais ir socialiniu kapitalu yra mažesnis. Taigi dydžiai $x_{n+1,k}/n_1$ bei $x_{n+1,i}/n_1$, t. y. draugų ir sąjungininkų (k) bei paties veikėjo (i) domėjimasis rinkimais, yra mažesni, o žemas socialinio kapitalo lygis sumažina dydžiui $x_{n+1,k}/n_1$ taikomą svorį iki mažesnės negu r_k reikšmės. Teorija teigia, kad tarp tų žemesnę socialinę padėtį užimančių individų, kurių socialinis kapitalas ir domėjimasis rinkimais yra lygus aukštesnę socialinę padėtį užimančių žmonių socialiniam kapitalui bei domėjimuisi rinkimais, bus santykinai daugiau balsuojančių asmenų, negu tarp aukštą socialinę padėtį užimančių žmonių.

Aibės S_2 analizė yra analogiška aibės S_1 analizei. Taigi tikėtina, kad atsiras dvi balsavimą reguliuojančios normos, kurios, atrodo, bus vienintelė norma, t. y. norma, reguliuojanti balsavimą aibėje S_1, bei norma, reguliuojanti balsavimą aibėje S_2. (Praktiškai, žinoma, yra ne vienintelė susisiekianti veikėjų, palaikančių tam tikrą rezultatą, aibė, bet santykinai skirtingos kiekvienos bendruomenės ar posistemės aibės.)

Galiojant šioms prielaidoms, rezultatas priklauso ne tik nuo skaičių, t. y. nuo n_1 ir n_2. Kadangi susidomėjimas rinkimais kurioje nors aibėje gali būti didesnis, tai ir norma šioje aibėje gali būti stipresnė. Arba, kadangi socialinis kapitalas, kurį galima panaudoti sankcionuojant, vienoje aibėje gali būti didesnis negu kitoje, tai dalyvavimas rinkimuose irgi gali būti didesnis pirmajai aibei, net jeigu abiejose aibėse normos yra pakankamai stiprios – paprasčiausiai dėl to, kad socialinis kapitalas toje aibėje padidina sankcijų baimę.

Anksčiau pateiktas prielaidas galima modifikuoti, leidžiant abiem balsuotojų aibėms S_1 ir S_2 įsiskverbti vienai į kitą. Tokioje teorijoje, kaip čia pristatytoji, reikalingas koks nors kitoks susivienijimas tuo atveju, jeigu turėtų būti balsavimą reguliuojanti norma. Tačiau iš ankstesnio išaiškinimo taip pat turėtų būti matyti, kad šis kitoks susivienijimas neturėtų visiškai atskirti dviejų veikėjų aibių.

Viena iš prognozių, kylanti iš tokio teorijos pritaikymo, būtų ta, kad balsavimo norma turėtų silpnėti, jeigu mažėja balsuotojų susivienijimo politinė diskriminacija. Turėtų ne tik susilpnėti balsavimo norma, bet ir sumažėti balsuojančių piliečių dalis. Kai susivienijimo politinė diskriminacija mažėja, tai ši susilpnėjusi norma ir mažesnė balsuojančiųjų dalis turėtų būti didesnė mažiau narių turinčioje aibėje (plačiau apie tai žr. Coleman, 1964, 16 sk.), taigi žmonių, kurie yra prieš politinę ištikimybę, integracija į visuomenę turėtų būti naudinga didesnei asmenų grupei.

Kita prognozė, kylanti iš tokio teorijos pritaikymo, būtų, kad tose bendruomenėse, kuriose dauguma individų teikia pirmenybę rezultatui A, tie, kurie teikia pirmenybę rezultatui A, turėtų būti ir labiau linkę balsuoti (kadangi balsavimo norma turėtų būti stipresnė didesniojoje aibėje S_1). Šis reiškinys gerai žinomas politikoje, kur jis buvo pavadintas bendruomenės daugumai naudingu lūžiu (žr. Berelson, Lazarsfeld ir McPhee, 1954).

Galiausiai, sistemai, kurioje apskritai nėra jokio kitokio susivienijimo, iš tokio teorijos pritaikymo kylanti prognozė teigia, kad šioje sistemoje išvis nebus nei jokios balsavimo normos, nei labai žemų balsavimo lygių.

31

NEDALŪS ĮVYKIAI, KORPORACINIAI VEIKĖJAI IR KOLEKTYVINIAI SPRENDIMAI

30 skyriuje buvo nagrinėta sistema, kurioje yra vienas išorinį poveikį sukeliantis įvykis. Jame parodyta, kaip galima pasiekti optimalų rezultatą tada, kai socialinio kapitalo, reikalingo įveikti išsisukinėjimo, sankcionuojant veikėją ar veikėjus, kurie kontroliuoja įvykį, sukuriantį išorinį poveikį, problemą, pakanka. Šiame skyriuje yra nagrinėjamos sistemos, kuriose tam tikri įvykiai sukelia pasekmes tam tikriems veikėjams, o dėl galimybės kontroliuoti įvykius yra varžomasi. Analizuojant tokias sistemas, naudinga panagrinėti keletą klausimų.

1. Kokiomis sąlygomis būtų racionalu (arba efektyvu) tokius įvykius padaryti bendrai kontroliuojamus, kad jie būtų nebe vieno kurio nors individo rankose, bet priklausytų daugeliui sistemos narių?
2. Jeigu tokių įvykių kontrolė yra kolektyvizuojama, t. y. jų kontrolės teisės priklauso grupei žmonių, tai ką būtų galima pasakyti apie tokių kontrolės teisių optimalų paskirstymą?
3. Jeigu kontrolės teisės priklauso visai visuomenei, tai įvykių rezultatai yra nustatomi priimant kolektyvinius sprendimus. Kokios šiuo atveju yra individų turimos dalinės teisių kontrolės formos keitimo pasekmės?
4. Kada teisės kontroliuoti nedalomų įvykių grupę priklauso bendruomenei ir kokia yra optimali tokių įvykių baigtis?
5. Kaip ši optimali baigtis galėtų būti pasiekta?

Pradėsiu nuo sistemos, kurioje yra vienintelis įvykis, turintis pasekmių daugeliui individų, ir kurioje visus išteklius galima panaudoti to įvykio kontrolei įsigyti. Vėliau šiame skyriuje nagrinėsiu sistemas, kuriose yra daugiau tokios rūšies nedalomų įvykių. Apskritai bendras šio skyriaus tikslas yra į tiesinę veiksmo sistemą įtraukti kolektyvinius sprendimus ir konfliktą supažindinant su tokiais nedalomais įvykiais, kuriais domisi daugiau negu vienas individas ir į kuriuos daugiau negu vienas individas gali turėti dalines kontrolės teises.

Kada įvykių kontrolė bus kolektyvizuota?

30 skyriuje buvo nagrinėjamos veiksmo sistemos, kuriose nedalomas įvykis turėjo pasekmių daugiau negu vienam veikėjui. Esant tokioms aplinkybėms, rinkos procesai, per kuriuos veikėjai, įsigydami galimybę kontroliuoti tam tikrą kiekį juos dominančios dalomos prekės, įgyvendina savo interesus, negali veikti dėl įvykių nedalomumo. Vis dėlto veikėjai gali savo turimus išteklius skirti nedalaus įvykio kontrolės teisėms įsigyti.

Jeigu veikėjas jau kontroliuoja nedalų įvykį, tai jo veiksmą šio, tam tikras pasekmes sukeliančio, įvykio atžvilgiu lemia paskatos, visai neatsižvelgiančios į kitų individų patiriamus veiksmo padarinius. Jeigu jį patį veiktų visos šios pasekmės, tai galbūt jis veiktų kitaip ir būtų pasiektas kitoks rezultatas.[1] Taigi, visos sistemos požiūriu, veiksmas gali nebūti efektyvus, kadangi yra nulemtas tik dalies savo sukeliamų pasekmių.

Pasakymas „įgyti nedalaus įvykio kontrolės teises" reiškia dvi skirtingas veiklas. Šios veiklos atitinka tai, ką Buchananas ir Tullockas (1962) pavadino konstituciniu etapu (*constitutional stage*) ir pokonstituciniu etapu (*postconstitutional stage*). Pirmoji veikla sukelia tai, ką būtų galima pavadinti konstituciniu teisių kontroliuoti tam tikrą įvykių grupę paskirstymu. Toks paskirstymas pabrėžia, kad kokios nors įvykių grupės rezultatai turi būti nustatomi, pavyzdžiui, kolektyviniais tam tikros veikėjų aibės sprendimais, gautais panaudojant tam tikrą sprendimo taisyklę (tokią, kaip daugumos balsas, kai visi 18 metų ir vyresni piliečiai turi teisę įmesti į urną biuletenį). Antroji veikla – pokonstitucinis etapas – yra teisių kontroliuoti kokį nors įvykį įsigijimas, kadangi konstitucinis teisų paskirstymas jau yra įvykęs. Tai yra kolektyvinis sprendimas dėl tam tikro įvykio – jau egzistuojančio konstitucinio paskirstymo.

Konstitucinis etapas

Nagrinėdamas šį poskyrį apsiribosiu vienintele įvykių grupe, tarsi konstitucija galiotų tiktai šiai vienai klasei. Kitame poskyryje išanalizuosiu konstitucinį etapą tuo atveju, kai įvykių grupių yra daug.

[1] Čia, žinoma, iškyla veiklos pasekmių kitiems individams svarbos („svorio") įvertinimo klausimas – tarpasmeninio naudingumų palyginimo problema. Kaip matyti iš 29 ir 30 knygos skyrių, atsakymas į šį klausimą glūdi galios išsidėstyme pačioje sistemoje; t. y. „svorius" parodo teisių paskirstymas. Jeigu sistema yra visiškai tarpusavyje susieta to, ką aš vadinu socialiniu kapitalu, tada veikėjas, kontroliuojantis nedalomąjį įvykį, tinkamai atsižvelgs į išorines veiklos pasekmes.

Į konstitucinį etapą galima žiūrėti kaip į Hobbeso socialinės tvarkos problemos sprendimo sudedamąją dalį. Jeigu kiekvieno veiksmai daro stiprų išorinį poveikį kitiems sistemos veikėjams, tai visuomenės sutarties sukūrimas, kurios metu kiekvienas perleidžia kitiems teises kontroliuoti jo elgesį, ir sudaro Hobbeso problemos sprendimo esmę. Vis dėlto kyla klausimas, kokios tiksliai turėtų būti sąlygos, kurioms galiojant atskiri veiksmo sistemos veikėjai būtų suinteresuoti šių teisių atsisakyti ir suformuoti korporacinį veikėją, kuris jas turėtų ir jomis naudotųsi. (Kartotinių lošimų teorijoje yra darbų, nagrinėjančių sąlygas, kurioms galiojant savanaudiški veikėjai, kurių elgesiai vienas kitam sukelia išorinį poveikį, pradės bendradarbiauti. Apie tai žr. Raub ir Voss, 1986.) Hobbeso Leviatano vizija, o taip pat ir tikrovėje egzistuojantys totalitariniai režimai primena, kad teises atidavus korporacinio veikėjo kontrolei, jos nebūtinai yra panaudojamos bendram gėriui. Vis dėlto tokia galimybė nepanaikina klausimo; ji tiktai sukomplikuoja atsakymą.

30 skyriuje vienas atvejis, kurio metu buvo vykdoma tam tikra veikla, buvo lyginamas su kitu atveju, kurio metu ji nevykdytas norint nuspręsti, ar minėta veikla turėtų ar neturėtų būti tęsiama bei ar teisės į veiklą turėtų būti veikėjo (normos nėra) ar išorinį poveikį patiriančių veikėjų (norma yra) rankose. Tai sujungė abi veiklas – ir konstitucinį, ir pokonstitucinį etapus, – kuriuos aš dabar norėčiau atskirti. Įvykių, svarstomų konstituciniame etape, grupę sudaro nedalomi įvykiai, turintys pasekmių daugeliui sistemos veikėjų. Ikikonstituciniu periodu (pagal Hobbesą visų kovos prieš visus metu arba pagal Rousseau prigimtinėje būsenoje) visi įvykiai yra kontroliuojami individualiai, nesvarbu, ar jie turi pasekmių tiktai vienam ar daugiau negu vienam individui.

Įsivaizduokime įvykių grupę, kurią sudaro vandens sėmimas iš vietinio šulinio, tarnaujančio visai bendruomenei. (Apie ankstesnės tiesinės elgesio sistemos versijos pritaikymą tokiam pačiam atvejui Čado kaime žr. El Hakim, 1972 m.) Jeigu įvykiai yra kontroliuojami individualiai, tai kiekvienas asmuo pats nusprendžia, kiek vandens pasisemti. Jeigu teisės į įvykius priklauso visai bendruomenei, tai šis kiekis nustatomas bendrai ir jį stebi bendruomenės atstovas, arba kitaip, kontroliuojamas normos, nustatančios, kiek vandens kiekvienas asmuo gali pasisemti. Šis pavyzdys gerai iliustruoja artimą normų ir formalių kolektyvinių sprendimų ryšį. Tokiu atveju kaip šis pasirinkimas tarp normos ir formalaus kolektyvinio sprendimo su bendruomenės atstovu, atliekančiu vandens dalytojo vaidmenį, greičiausiai priklausytų nuo praktinių svarstymų įvertinant vandens pasiūlos santykį su bendrais poreikiais ir ar lengvai kiekvienas žmogus galėtų pasisemti vandens niekieno nepastebėtas ir taip sulaužytų normą, bet liktų nenubaustas. (El Hakimo tyrinėtu atveju įvykių grupė buvo sukolektyvinta, ir ją reguliavo ne norma, bet bendruomenės atstovas.)

Prieškonstituciniame etape įvykiai kontroliuojami individualiai, tačiau kiekvienas įvykis daro poveikį visiems. Tada kyla klausimas, ar racionalu kolektyvizuoti įvykių grupę, teises į ją atiduoti visai bendruomenei ir kontroliuoti vandens sėmimą įvedus normą (per sankcijas) arba priėmus kolektyvinį sprendimą (per bendruomenės atstovą). Konstituciniame etape svarstomų įvykių grupė gali susidaryti, kaip vandens sėmimo iš kaimo šulinio atveju, iš visų sistemos veikėjų individualaus elgesio, dėl kurio kiti patiria išorinį poveikį. Arba ji gali susidaryti iš kokios nors vienos veiklos, kurios kontrolės teisės priklauso vienam veikėjui arba veikėjų poaibiui, tačiau kuri turi pasekmių daugeliui kitų. Kaip ir 30 skyriuje, aš tai pavadinsiu įvykių, iš kurių kiekvienas turi ir teigiamus, ir neigiamus rezultatus, klase.

Apibrėžimai atitinka pateiktus 30 skyriuje, išskyrus būtinybę atskirti atvejų *a* ir *b* apibrėžimus, kadangi egzistuoja ir teigiamas, ir neigiamas išorinis poveikis arba viešosios gėrybės bei viešosios blogybės:

J – nagrinėjama įvykių grupė (klasė), kurioje kiekvienas įvykis turi teigiamą poveikį vienai veikėjų aibei ir neigiamą poveikį kitai;

režimas *a* – režimas, kai visi J klasės įvykiai baigiasi palankiai tam veikėjui, kuris *de facto* juos kontroliuoja. (Visi interesai, nukreipti į tuos grupės įvykius, kurių rezultatai priešingi, yra ignoruojami, o tokių veikėjų interesai dar kartą sunormuojami pagal kitus įvykius. Įvykių, turinčių neigiamą išorinį poveikį, arba viešųjų blogybių, atveju, atvejis *a* susidarys iš teigiamų klasės J baigmių. Įvykių, turinčių teigiamą išorinį poveikį, arba viešųjų gėrybių, atveju, atvejis *a* susidarys iš neigiamų klasės J baigmių;

režimas *b* – režimas, kai visi J klasės įvykiai baigiasi nepalankiai tam veikėjui, kuris faktiškai juos kontroliuoja. (Visi interesai, nukreipti į tuos grupės įvykius, kurių rezultatai priešingi, yra ignoruojami, o tokių veikėjų interesai dar kartą sunormuojami pagal kitus įvykius.);

A_k – veikėjų, kurių interesus atitinka tokia pati *k*-tojo įvykio, priklausančio J įvykių grupei, baigtis, kaip ir *k*-tajam veikėjui, kuris de facto kontroliuoja *k*-tąjį įvykį, aibė;

B_k – veikėjų, kurių interesai yra priešingi tokiai *k*-tojo įvykio, priklausančio J įvykių grupei, baigčiai, kaip ta, kuri palanki *k*-tajam veikėjui, *de facto* kontroliuojančiam *k*-tąjį įvykį, aibė;

r_{ai} – *i*-tojo veikėjo galia atveju *a*;

r_{bi} – *i*-tojo veikėjo galia atveju *b*;

v_{ajk} – *k*-tojo įvykio (priklausančio klasei J) baigties vertė, palanki *k*-tajam veikėjui;

v_{aj} – dydžių v_{ajk} suma pagal visus įvykius *k*, priklausančius klasei J;

v_{bjk} – *k*-tojo įvykio (priklausančio klasei J) baigties vertė, nepalanki *k*-tajam veikėjui;

v_{bj} – dydžių v_{bjk} suma pagal visus įvykius *k*, priklausančius klasei J;

v_{jk} – iš tikrųjų gauta *k*-tojo įvykio (priklausančio klasei J) baigties vertė;

v_j – baigčių, realizuotų visiems klasės J įvykiams, vertė.

Be to, teisių paskirstymas nagrinėjamas ir detaliau:

α – toks paskirstymas, kai teisės kontroliuoti klasės įvykius (klasės J) priklauso atskiriems asmenims;

β – toks paskirstymas, kai teisės kontroliuoti klasės įvykius J priklauso visai bendruomenei (kolektyvinė nuosavybė);

γ – tikrasis teisių paskirstymas (prieš konstitucinį etapą būna $\gamma = \alpha$, o po konstitucinio etapo γ gali būti lygus ir α, ir β).

Ir galia, ir vertė priklauso nuo teisių paskirstymo, kurį, kai tai bus reikalinga aiškinant, įtrauksime kaip r_i bei v_j argumentus. Dydžius v_{aj} ir v_{bj}, jeigu žinome tam tikrą teisių paskirstymą, pagal kurį jie buvo suskaičiuoti, galime palyginti ir turėdami patirties, ir jos neturėdami.

Ši išraiška gali išreikšti grynąją vertę, kai yra α teisių paskirstymas ir klasei J priklausančių įvykių baigmės yra palankios tam veikėjui, kuris *de facto* kontroliuoja veiklą (pažymėtą indeksu k). Grynoji vertė yra teigiama, jeigu:

$$\sum_{k \in J} [v_{ajk}(\alpha) - v_{bjk}(\alpha)] > 0 \tag{31.1}$$

arba

$$v_{aj}(\mathrm{a}) - v_{bj}(\mathrm{a}) > 0 \tag{31.2}$$

kur

$$v_{aj}(\alpha) = \sum_{k \in J} v_{ajk}(\alpha) = \sum_{k \in J} \sum_{i \in A_k} x_{ki} r_{ai}(\alpha)$$

$$v_{bj}(\alpha) = \sum_{k \in J} v_{bjk}(\alpha) = \sum_{k \in J} \sum_{i \in B_k} x_{ki} r_{bi}(\alpha)$$

Tarkime, kad 31.1 nelygybę apgręžiame. Tada teises paskirsčius pagal α išsidėstymą, efektyvios yra tos baigtys, kurios prieštarauja veikėjo, *de facto* kontroliuojančio veiklą, interesams. Tai reiškia, kad klasei J priklausantys įvykiai turi tokių stiprių pasekmių kitiems veikėjams, palyginus su šių įvykių pasekmėmis juos kontroliuojantiems veikėjams, kad veikėjai, patiriantys išorinį poveikį, norės ir galės kompensuoti vienas kitam išlaidas, susijusias su teisių į veiklą atėmimu iš ją valdančio veikėjo ir atidavimu į išorinį poveikį patiriančių veikėjų rankas. Šis kriterijus kyla iš Johno Stuarto Millio teiginio, kad „kol kokios nors asmenų grupės vykdoma veikla yra žalinga kitų veikėjų interesams, tol visuomenė turi teisinį pagrindą perimti šios veiklos vykdymo teises į savo rankas“ (1926 [1859] p. 86).

Vadinasi, didesnis efektyvumas bus pasiektas tuo atveju, kai teisės kontroliuoti kiekvieno veiksmus yra kolektyvizuotos. Jeigu teisės yra perduodamos kolektyvui, tai išnyksta sandorių kaštai, gana reikšmingi tada, kai bendruomenės nariai, norėdami įtikinti kiekvieną veikėją nevykdyti kitų interesams prieštaraujančios veiklos, turi vienas kitą aprūpinti tam reikalingais ištekliais (kaštai, neišvengiami esant teisių paskirstymui α). Daugeliu atvejų patys svarbiausi iš šių kaštų yra organizaciniai, kurių reikia kovojant su išsisukinėjimo problema, kadangi labai dažnai mažą išorinį poveikį patiria daug žmonių ir nėra bent vieno neigiamo šios veiklos efekto, kurio užtektų atsverti veikėjo domėjimąsi savo paties veikla.

Sandorių kaštų eliminavimas, kai teisės į veiklą perduodamos valdyti visai bendruomenei, pats savaime nereiškia, kad, esant tokiai kolektyvinei nuosavybei (β), realizuotų baigčių vertė visada arba dažniausiai bus didesnė negu priešingų baigčių vertė. Atsiranda ir kitų aplinkybių: Iš 15 skyriuje cituotų knygų žinome, kad kolektyviniai sprendimai nepadeda surasti tinkamo dydžio, parodančio, kiek individualios pirmenybės turėtų būti perkeliamos į kolektyvo lygmenį. Įgyvendinant kolektyvinius sprendimus, taip pat iškyla labai rimtų atstovavimo problemų. Dažnai sunku nuspręsti, kaip reikėtų skatinti atstovus, o ir dėl to bendruomenė patirs tam tikrus kaštus. Be to, kolektyvinė teisių nuosavybė (β) gali taip pakeisti išteklių paskirstymą

tarp veikėjų, kad net jeigu tikrosios baigtys, esant šiam teisių paskirstymui, ir atitinka socialinio efektyvumo kriterijų, tačiau, esant individualiam teisių paskirstymui (α), jos būtų toliau nuo socialinio efektyvumo, negu kad buvo ikikonstituciniai rezultatai.

Kadangi įvertinimą galima daryti ne tiktai tada, kai yra teisių paskirstymas α, bet ir kai yra teisių paskirstymas β, tai galima neapsiriboti 30.1 nelygybe. Konstituciniame etape jokių realizuotų baigčių, jeigu teisų paskirstymas yra β, negalima palyginti su realizuotomis baigmėmis, jeigu teisių paskirstymas yra α. Nepaisant to, palyginti klasei J priklausančių įvykių vertes α ir β atvejais galima ir, kai teisių paskirstymas yra β; tai daroma taip pat kaip 31.2 nelygybėje, kurioje teisių paskirstymas yra α:

$$v_{aj}(\beta) - v_{bj}(\beta) > 0 \qquad (31.3)$$

Jeigu ši nelygybė galioja, ji reiškia, kad esant teisių paskirstymui β, baigtys, palankios veikėjo, *de facto* kontroliuojančio įvykį, interesams, yra socialiai efektyvios.

Galimos keturios išvados.

1. Jeigu dydis v_{aj} yra didesnis už dydį v_{bj}, tai nepriklausomai nuo to, kokį poveikį teisių paskirstymas turi veikėjų galioms, baigtys, atitinkančios individo, kuris faktiškai kontroliuoja įvykį, interesus, yra socialiai efektyvios. Tai reiškia, kad esant tokiai situacijai, tikėtina, jog individuali teisių nuosavybė (α) duos geresnius rezultatus (t. y. rezultatus, atitinkančius veikėjų interesus) negu kolektyvinė teisių nuosavybė (β).
2. Jeigu esant abiem paskirstymams, dydis v_{bj} yra didesnis negu dydis v_{aj}, tai gauname priešingą negu prieš tai išvadą.
3. Jeigu dydis $v_{aj}(\alpha)$ yra didesnis už dydį $v_{bj}(\alpha)$, tačiau dydis $v_{aj}(\beta)$ yra mažesnis už dydį $v_{bj}(\beta)$, tai du skirtingi teisių nuosavybės išsidėstymai sukuria tokius skirtingus galios paskirstymus, kad labai tikėtina, jog baigtys, įvertintos pagal teisių paskirstymą α, bus arčiau socialinio efektyvumo esant individualiai teisių nuosavybei (α), negu esant kolektyvinei teisių nuosavybei (β), tačiau įvertinus jas pagal teisių paskirstymą β, individuali teisių nuosavybė (α) jau nebebus arčiau socialinio efektyvumo.
4. Jeigu dydis $v_{aj}(\beta)$ yra didesnis už dydį $v_{bj}(\beta)$, tačiau dydis $v_{aj}(\alpha)$ yra mažesnis už dydį $v_{bj}(\alpha)$, tai du skirtingi teisių nuosavybės išsidėstymai sukuria tokius skirtingus galios paskirstymus, kad gauname išvadą, priešingą trečiajai. Paprastai taip neatsitiks, bet kadangi atskirų veikėjų teisių verčių perskirstymas yra heterogeninis, tai teisių kontroliuoti veiksmus kolektyvizavimas pergrupuoja galias ir atima iš tų veikėjų, kurių turimos teisės buvo pačios vertingiausios, ir atiduoda tiems veikėjams, kurių turimos teisės buvo mažiausiai vertingos.

Taigi praktiškai, prieš įgyjant realią patirtį – kas būtų esant dviem skirtingiems teisių paskirstymams, galimos dvi nedviprasmiškos (t. y. nepriklausančios nuo esamos padėties) išvados (1-oji ir 2-oji), viena (3-ioji) išvada, priklausanti nuo esamos padėties, ir viena (4-oji) išvada, į kurią, kaip į nereikšmingą, galima nekreipti dėmesio.

Vis dėlto, jeigu darome 2-ąją išvadą, t. y. kad kolektyvinė teisių nuosavybė yra svarbesnė už individualią, reikia priimti ir tam tikrą pataisą. Jeigu dabartinis teisių paskirstymas yra α, tai veikėjai yra patyrę baigmes, įgyvendintas esant šiam teisių

paskirstymui. Jeigu šios baigmės atveju b yra įgyvendintos visiems arba daugeliui klasės J įvykių, tai reiškia, kad jų vertė, esant individualiai teisių nuosavybei, $v_j(\alpha)$, yra lygi arba labai artima socialiai efektyviai vertei $v_{bj}(\beta)$. Šiuo atveju nėra jokios priežasties, kodėl reikėtų pereiti prie kolektyvinės teisių nuosavybės β, kadangi išsisukinėjimo problemos ir sandorių kaštai, galintys sukliudyti judėjimą socialiai efektyvių baigmių link, yra tokie maži, kad minėtos baigmės pasiekiamos net ir esant individualiai teisių nuosavybei.

Taip pat galima būtų daugiau pasakyti ir apie sąlygas, vedančias prie 3-iosios išvados, pagal kurią socialinis efektyvumas priklauso nuo to, kieno rankose yra teisės. Kadangi apie socialinį efektyvumą galima spręsti tiktai žinant, kam priklauso teisės, tai vienintelis tinkamas jo įvertinimo būdas yra per esamą teisių paskirstymą. Jeigu taip vertindami panaudotume kokį nors kitą paskirstymą, tai esamo paskirstymo sukurtas galios išsidėstymas užkirstų kelią bet kokiam perskirstymui, kurio dėka sistema pasislinktų toliau nuo socialinio efektyvumo, įvertinto pagal esamą teisių priklausomybę.

Tai galima pamatyti palyginus 2-ąją ir 3-iąją išvadas. Jeigu esamas teisių paskirstymas yra α, o palyginę 31.2 bei 31.3 lygybes, gauname antrąją išvadą, tada, net jeigu kai kurie didesnę galią turintys ir praras kažkiek galių, įvertinimas pagal esamą teisių paskirstymą rodo, kad dydis $v_{bj}(\alpha)$ bus didesnis už dydį $v_{aj}(\alpha)$. Taigi galima tikėtis, kad sistemos rezultatai bus geresni tada, kai teisių paskirstymas yra β, net jeigu individų interesai yra pasverti pagal jų esamas galias, kai paskirstymas yra α. Dar daugiau, iš tokio įvertinimo rezultato matyti, kad sistemoje yra pakankamai galios pokyčiams sukelti. Tai yra sąlygos, kurioms galiojant, Hobbeso prigimtinę žmonijos būklę pakeistų visuomenės sutartis. Tokiu atveju veikėjai, individualiai kontroliuojantys savo veiksmus, savanoriškai atiduotų šias teises patiems sau kolektyviai kaip korporaciniam veikėjui (nors tam tikros kompensacijos gali prireikti, kadangi nebūtinai kiekvienam veikėjui bus geriau tuo atveju, kai teisių paskirstymas pasidarys β).

Kita vertus, jeigu esamas teisių paskirstymas yra α, tačiau dydis v_{bj} yra didesnis už dydį v_{aj} tik tada, kai teisių paskirstymas yra β (tai atitinka 3-iąją išvadą), tai pagal jau esamą galios išsidėstymą dabartinė teisių nuosavybė yra geresnė, o tie, kurie dėl perskirstymo gautų naudos, neturi pakankamai galių, kad tai pasiektų.

Pirmasis pavyzdys: konstitucinis perskirstymas. Penktasis 30 skyriaus pavyzdys parodė, kad sistemoje, kurią sudaro Tomas, Johnas ir Steve'as, esant ikikonstituciniam teisių paskirstymui, kai kiekvienas berniukas turi teisę pats kontroliuoti savo pokalbius telefonu, visų skambučių neigiamos baigties vertė yra didesnė negu teigiamos. 30.5 lentelėje parodyta, kad skambučių vertės a ir b atvejais atitinkamai yra 0,131 bei 0,167. Tai reiškia, kad galioja pirmasis teisių perskirstymo iš α į β kriterijus, pateiktas 31.2 nelygybėje. Naudinga panagrinėti dydžių v_{ajk} ir v_{bjk} skirtumus atskirai visiems trims veiksmams ir nuspręsti, ar domėjimasis bet kuriuo iš įvykių nesuderinamas su pokalbiais telefonu.

Bendroji lygtis yra tokia:

$$v_{ajk}(\alpha) - v_{bjk}(\alpha) = x_{kk}r_{ak} - \sum_{i \neq k} x_{ki}r_{bi}$$

Kiekvieno veikėjo pokalbių telefonu baigčių vertės ir šių verčių suma yra:

Tomas: $v_{aj1}(\alpha) - v_{bj1}(\alpha) = 0{,}056 - 0{,}067 = -0{,}011$
Johnas: $v_{aj2}(\alpha) - v_{bj2}(\alpha) = 0{,}040 - 0{,}051 = -0{,}011$
Steve'as: $v_{aj3}(\alpha) - v_{bj3}(\alpha) = 0{,}035 - 0{,}048 = -0{,}013$
Iš viso: $v_{aj}(\alpha) - v_{bj}(\alpha) = 0{,}131 - 0{,}166 = -0{,}035$

Tai rodo, kad susidomėjimas kiekvieno iš trijų veikėjų skambučiais atveju *b* yra didesnis negu atveju *a*. Taigi, susidomėjimas kiekvienu įvykiu atitinka pirmąjį konstitucinio teisių paskirstymo, pagal kurį teisės kontroliuoti šią įvykių grupę priklausytų visai visuomenei, kriterijų; t. y. veikėjai suinteresuoti, kad teisių į šią įvykių grupę paskirstymas pasikeistų iš α į β.

Antrasis kriterijus yra tas, kuris pateiktas 31.3 nelygybėje, lyginančioje du atvejus, esant laikinam pokonstituciniam teisių paskirstymui β. Tai galima padaryti pasinaudojant 30.7 lentelėje pateiktomis reikšmėmis, parodančiomis kiekvieno įvykio vertes *a* ir *b* atvejais, kai teisių paskirstymas yra toks, kad visi trys veikėjai turi po lygiai teisių į pokalbius telefonu. Kiekvieno iš trijų įvykių vertės ir bendroji vertė yra:

Tomas: $v_{aj1}(\beta) - v_{bj1}(\beta) = 0{,}054 - 0{,}068 = -0{,}014$
Johnas: $v_{aj2}(\beta) - v_{bj2}(\beta) = 0{,}040 - 0{,}051 = -0{,}011$
Steve'as: $v_{aj3}(\beta) - v_{bj3}(\beta) = 0{,}037 - 0{,}048 = -0{,}011$
Iš viso: $v_{aj}(\beta) - v_{bj}(\beta) = 0{,}131 - 0{,}167 = -0{,}036$

Kolektyvinė teisių nuosavybė šiek tiek pakeičia kiekvieno įvykio vertes, tačiau bendras baigčių įvertinimas išlieka toks pats. Antrasis kriterijus, kurio reikia norint pakeisti teisių paskirstymą, taip pat galioja. Taigi konstituciniame etape abu testai, tikrinantys, ar reikėtų teisių paskirstymą α pakeisti paskirstymu β, yra išlaikyti.

Režimai, kurių baigmės mišrios

Ankstesnieji palyginimai nagrinėjo tiktai *a* ir *b* atvejus. O kas, jeigu spręsdami, kuris teisių paskirstymas yra efektyviausias, įtrauktume atvejus, kurių baigmės mišrios? Atvirukų mainymosi su pokalbiais telefonu pavyzdyje be atvejo *a* (kurį būtų galima pažymėti 111 ir parodyti, kad visos trys baigmės yra teigiamos) ir atvejo *b* (kurį būtų galima pažymėti 000 ir parodyti, kad visos trys baigmės yra neigiamos), dar būtų atvejis, pažymėtas 100 (Tomas skambina, o kiti du – ne), bei dar penki kiti atvejai, taigi iš viso būtų aštuoni atvejai. Jeigu vieno kurio nors iš šių atvejų vertė būtų didžiausia (paprastumo dėlei, tarkime, kad taip pat būtų, kai abiejų teisių paskirstymai α ir β), tai pateisintų šiam atvejui tinkantį teisių paskirstymą. Pavyzdžiui, pokalbių telefonu atveju, tarkime, kad atvejo, pažymėto 100, vertė nėra didžiausia. Tada, kodėl negalėtų būti tokio teisių paskirstymo, kad Tomas turėtų teisę skambinti, o Johno ir Steve'o teisės būtų valdomos kolektyviai?

Į šį klausimą galimi du atsakymai. Pirmasis: formaliuose įstatuose gali būti apibrėžiamas skirtingas teisių paskirstymas įvykių grupėse, tačiau ne tokiose grupėse. Tai ir reiškia pasakymas: „Pagal įstatymą visi žmonės lygūs". Jeigu pagal įstatymą visi yra lygūs, vadinasi, tiktai teisių paskirstymai α ir β – individuali arba kolektyvinė teisių į kiekvieno asmens veiksmus nuosavybė – yra galimi.

Antrasis atsakymas: susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, o ypač neformalioje aplinkoje gali egzistuoti toks teisių paskirstymas, jog kai kurių individų teisės į savo veiklą yra veiksmingos, o kitų – ne. Pavyzdžiui, kai kuriais atvejais amžius suteikia tam

tikrų privilegijų. Europoje senesniais laikais kai kurie luomai ar žmonių klasės turėdavo įstatymų pripažintą teisę į tam tikrą veiklą, o kiti luomai – ne. Šie skirtumai, nors ir smarkiai apriboti, šiais laikais vis dar išlieka vaikams, nusikaltėliams, kariškiams ir kitiems, neturintiems visų pilietinių teisių, priklausančių paprastam gyventojui.

Galėtume įsivaizduoti skirtingas teises atskiroms žmonių grupėms turinčią sistemą, kuri laikui bėgant, neformalioje aplinkoje vystosi minimizuodama sandorių kaštus: jeigu veikėjas A yra pakankamai galingas, kad beveik visada galėtų išsipirkti teises kontroliuoti savo paties veiksmus, o veikėjas B teturi tiek mažai galios, kad taip gali padaryti labai retai, tai yra loginis pagrindas teigti, kad veikėjas A turės šią teisę, o veikėjas B – ne. Pagrindinis argumentas, dėl ko toks teisių paskirstymas naudingas, yra, kad taip pripažįstama tai, kas jau egzistuoja. Pagrindinis argumentas prieš yra, kad taip dar padidinami jau egzistuojantys galių skirtumai.

Daugialypės įvykių klasės

Konstituciniame etape klausimas dėl individualios ar kolektyvinės kontrolės paprastai iškyla kalbant ne apie vieną, bet apie daugelį įvykių klasių. Taigi anksčiau aprašytas klasės J vertinimas turėtų būti pritaikytas visoms nagrinėjamoms įvykių klasėms.

Būdas, įtraukiantis atvejus, susijusius su tam tikrais baigmių deriniais, gali būti panaudotas siekiant rasti, kuris baigmių derinys duoda didžiausią vertę. Tam reikalingi šie apibrėžimai:

t – galimų teisių paskirstymo požiūriu įvykių 1, ... , J, ... , t klasių skaičius;

k – klasei J priklausančių įvykių rodiklis;

s – bendra situacija sistemoje, kurią sudaro a arba b režimai kiekvienoje klasėje J. Šią situaciją atspindi vienetų (atvejui a) ir nulių (atvejui b) eilutė arba dešimtainis dvejetainio skaičiaus, pateikto vienetų arba nulių eilute, atitikmuo. (Jeigu $t = 2$, tai aibę, kurią sudaro klasei priklausantys atvejai b_1 ir a_2 atspindi dvejetainis skaičius 10 arba dešimtainis skaičius 2.);

s^+ – tam tikra aibė s, gaunama pasirinkus remiantis konstitucija;

s^* – tam tikra aibė s, maksimizuojanti dydžio v_s reikšmę, esant konkrečiam teisių paskirstymui;

r_{si} – i-tojo veikėjo galia, kai situacija sistemoje yra s;

v^i_{sj} – i-tojo veikėjo interesų, palankių įvykių klasės J situacijai, kuri įeina į visos sistemos situaciją s, vertė;

v^i_s – i-tojo veikėjo interesų, palankių įvykių klasės situacijoms, kurios įeina į s, vertė;

v_{sj} – įvykių klasės J vertė, kai situacija sistemoje yra s;

v_s – situacijos sistemoje s vertė visoms įvykių klasėms;

$\delta_{ski} = 1$, jeigu i-tojo veikėjo interesus klasės J situacijoje, kuri įeina į visos sistemos situaciją s, tenkina k-tojo įvykio rezultatas;

$\delta_{ski} = 0$, priešingu atveju.

Tada:

$$v^i_{sj} = \sum_{k \in J} \delta_{ski} x_{ki} r_{si} \tag{31.4}$$

$$v^i_s = \sum_{j=1}^{t} v^i_{sj}$$

$$v_{sj} = \sum_{i=1}^{n} v^i_{sj}$$

$$v_s = \sum_{i=1}^{n} v^i_s = \sum_{j=1}^{t} v_{sj} \tag{31.5}$$

Šiame skyriuje teisių paskirstymas nusakomas numanomai. Tam tikrai duotai įvykių klasei J jis yra α arba β; aibei s jis yra γ. Pastarąjį sudaro tam tikra teisių paskirstymų (visose įvykių klasėse) kombinacija.

31.5 lygtyje tariama, kad nėra jokios tarpusavio priklausomybės tarp domėjimosi klasei J priklausančiais įvykiais ir klasei J' priklausančiais įvykiais (bei jokios tarpusavio priklausomybės tarp įvykių klasės viduje): kiekvieno veikėjo domėjimasis jungtinės klasės, sudarytos iš J ir J', įvykiais yra lygus jo domėjimųsi klasei J priklausančiais įvykiais bei klasei J' priklausančiais įvykiais sumai. Vis dėlto tai nereiškia, kad duotos situacijos (t. y. duotos rezultatų aibės) klasei J' priklausantiems įvykiams vertė nepriklauso nuo situacijos, dominuojančios tarp klasės J įvykių. i-tojo veikėjo galia gali smarkiai skirtis priklausomai nuo to, teigiamos ar neigiamos yra įvykių, priklausančių klasei J, baigmės. Taigi teigiamų įvykių, priklausančių klasei J', vertė, gaunama sujungus šiuos rezultatus su teigiamomis įvykių, priklausančių klasei J, baigtimis, gali visiškai skirtis nuo tos, kuri gaunama sujungus rezultatus su neigiamomis įvykių, priklausančių klasei J, baigtimis. Tai reiškia, kad dydis v_s nėra gaunamas susumavus atskirai apskaičiuotas baigčių vertes. Tam atvejui, kai tėra tiktai dvi įvykių klasės, šis teiginys gali reikšti, kad $v_0 > v_3 > v_1 > v_2$. Dėl to galima manyti, kad trečioji sistemos situacija (šiuo atveju tiek pirmajai, tiek ir antrajai klasėms galioja režimas a) turi didesnę vertę negu pirmoji arba antroji sistemos situacijos (jose atvejis a vienai įvykių klasei yra sujungiamas su režimu b kitai įvykių klasei), nepaisant to, kad nulinė sistemos situacija (atvejis b abiem klasėms) įgyja pačią didžiausią reikšmę.

Tam tikro sistemos režimo s vertė parodo, kuris nagrinėjamai įvykių klasei priklausantis atvejų rinkinys dominuos tobuloje nedalomų įvykių sistemoje, esant tam tikram teisių paskirstymui. (Nors aš ir nesukonkretinau teisių paskirstymo, pagal kurį veikia sistema, tačiau kai kurių teisų paskirstymas priimamas kaip prielaida.)

Optimalus teisių paskirsymas sistemoje. Jeigu yra daugiau negu viena įvykių klasė, tai anksčiau pateikti apibrėžimai gali būti panaudoti formuluojant optimalios sistemos režimo kriterijų, t. y. apibendrinant 31.2 nelygybę. Kai teisių paskirstymas yra γ, tai optimali sistemos santvarka yra $s^*(\gamma)$, t. y. ta $s(\gamma)$ reikšmė, kuri maksimizuoja $v_s(\gamma)$.

Sistemos režimą $s^*(\gamma)$ sudaro nulių ir vienetų eilutė įvykių klasėms. Vienetas įvykių klasėje J parodo, kad šiai klasei galioja režimas α – t. y. rezultatai atspindi tų asmenų, kuriems priklauso teisės į įvykius, interesus, kai teisių paskirstymas yra α (individualus). Nulis įvykių klasėje J parodo, kad šiai klasei galioja režimas β – t. y. rezultatai yra priešingi tų asmenų, kuriems priklauso teisės į įvykius, interesams, kai teisių paskirstymas yra α.

Kaip sistemos režimą sudaro nulių ir vienetų eilutė, taip teisių paskirstymas irgi galėtų būti apibrėžiamas nulių ir vienetų eilute įvykių klasėms. Vienetas įvykių klasėje J atspindi individualųjį teisių išsidėstymą, o nulis – kolektyvinį teisių išsidėstymą. Taigi sistemos santvarka $s(\gamma)$ yra suderinta su tam tikru teisių išsidėstymu tuo atveju, jeigu šis išsidėstymas turi tokią pačią nulių ir vienetų eilutę, kaip ir pats sistemos režimas. Socialiai efektyvus sistemos režimas $s^*(\gamma)$, kai teisių paskirstymas yra γ, yra suderintas su teisių paskirstymu γ^*, turinčiu tokią pačią nulių ir vienetų eilutę, kaip ir minėtoji sistemos režimą. Kriterijų, kurį apibūdina 31.2 nelygybė, pritaikę vienai įvykių klasei, gauname, kad γ^* yra laikinas konstitucinis paskirstymas.

Jeigu $\gamma^* = \gamma$, tada struktūra, pakeičianti teisių paskirstymą γ į γ^*, iš tikrųjų visiškai nepakeičia teisių paskirstymo. Tai taip pat reiškia, kad $s^*(\gamma^*) = s^*(\gamma)$. Vis tiktai atvirkščias teiginys nebūtinai bus teisingas. Toks sistemos režimas, kuris buvo optimalus esant ikikonstituciniam teisių paskirstymui, bus optimalus ir po konstitucinio teisių paskirstymo, jeigu tik $s^*(\gamma^*) = s^*(\gamma)$, nesvarbu ar $\gamma^* = \gamma$, ar ne. Teisių paskirstymą γ^* galima laikyti vidujai suderintu, kadangi socialiai efektyvus sistemos režimas $s^*(\gamma^*)$ jam neprieštarauja. Jis taip pat yra suderintas su ta socialine struktūra, kuri buvo socialiai efektyvi esant ikikonstituciniam teisių paskirstymui, kadangi ir ikikonstitucinis, ir pokonstitucinis teisių paskirstymai yra tokie pat.

Jeigu galioja $s^*(\gamma^*) = s^*(\gamma)$, tada išvada, kurią galėtume padaryti apie laikiną konstitucinį teisių paskirstymą, yra ekvivalenti pirmajai arba antrajai iš anksčiau pateiktų išvadų, galiojančių vienos įvykių klasės atveju. Tada teisių paskirstymas γ^* atiduoda kiekvienos įvykių klasės kontrolės teises į tų asmenų rankas, kurių interesai, pasverti jų galiomis kiekvienu teisių paskirstymu (γ arba γ^*), turi pačią didžiausią reikšmę klasėje. Galima būtų tikėtis, kad įvykių rezultatai, gauti esant šiam teisių paskirstymui, būtų socialiai efektyvūs ir esant originaliam teisių paskirstymui. Jeigu taip, tada teisių paskirstymas γ^* yra pastovus ir būtų optimalus įvertinant jį originalaus teisių paskirstymo γ atveju, kai žinoma, kokie rezultatai iš tikrųjų būtų sukuriami esant tam tikram teisių paskirstymui. Jį galima būtų laikyti optimaliu konstituciniu paskirstymu.

Vis dėlto gali būti, kad $s^*(\gamma^*)$ nėra lygus $s^*(\gamma)$. Tai yra neapibrėžtųjų išvadų (3-iosios ir 4-osios), tinkančių tada, kai yra vienintelė įvykių klasė, apibendrinimas. Šiuo atveju galima nagrinėti toliau. Taip, kaip $s^*(\gamma)$ gali būti panaudotas kuriant laikinąjį teisių paskirstymą, taip $s^*(\gamma^*)$ galima panaudoti kuriant naują laikinąjį teisių paskirstymą γ^{**}. Esant šiam išsidėstymui, visi tie teisių paskirstymai, kurie nėra α įvykių klasėms J, kuriose režimas a priklauso $s^*(\gamma^*)$, yra pakeičiami α, o visi tie, kurie nėra β įvykių klasėms J, kuriose atvejis b priklauso $s^*(\gamma^*)$, yra pakeičiami β.

Jeigu $s^*(\gamma^{**})$ (efektyvi režimų, kai teisių paskirstymas yra γ^{**}, aibė) yra lygus $s^*(\gamma^*)$, kuris buvo naudojamas gaunant γ^{**}, tada γ^{**} yra vidujai suderintas. Tai yra stabilus teisių paskirstymas, priklausantis nuo patyrimo γ^{**} atveju. Vis dėlto jis nėra socialiai efektyvus, esant pradiniam teisių paskirstymui γ.

Jeigu $s^*(\gamma^{**})$ nėra lygus $s^*(\gamma^*)$, tačiau $s^*(\gamma^{**})$ yra lygus $s^*(\gamma)$, tada teisių paskirstymas γ^{**} neatitinka vidinio suderinamumo, arba socialinio efektyvumo esant tam tikram teisių paskirstymui, kriterijaus. Vis dėlto teisių paskirstymas γ^{***}, kuris yra suderintas su $s^*(\gamma^{**})$, taigi ir iš jo kilęs, taip pat yra suderintas ir su $s^*(\gamma)$, tad jis galėtų patenkinti ir socialinio efektyvumo kriterijų, kai teisių paskirstymas yra γ [priklausomai nuo vidinio suderinamumo testo: ar $s^*(\gamma^{***})$ yra lygus $s^*(\gamma^{**})$]. Tai

yra 4-osios išvados, suformuluotos atvejui, kai tėra vienintelė įvykių klasė, apibendrinimas.

Į klausimą, ar įvyks konvergencija link vidujai suderinto teisių paskirstymo arba link kažkokio išsidėstymo γ', kuriam $s^*(\gamma')$ yra socialiai efektyvus esant originaliam teisių paskirstymui, galima atsakyti tiktai atlikus empirinį konkretaus atvejo tyrimą. Neapibrėžtumo galimybė vienos įvykių klasės atveju, kaip jau matėme 3-iojoje bei 4-ojoje išvadose, parodo, kad joks konvergencijos būdas nėra tikras.

Kyla ir kitas klausimas, liečiantis ne tiktai neapibrėžtumo atvejį, kaip aprašyta anksčiau, bet ir tą situaciją, kurioje yra vidinis suderinamumas: ar galėtų rezultatai būti nestabilūs? Atsakymas yra – ne, jeigu galioja prielaidos, tinkančios tobulai socialinei sistemai, esant tam tikram teisių paskirstymui. Tačiau galimas ir kitoks atvejis: vieno ar kelių įvykių rezultatas gali pakeisti teisių paskirstymą. Ar tai galėtų vesti nestabilumo link?

Dviejų įvykių sistemoje, kai teisių paskirstymas yra β, bus vienas rezultatų reikšmių išrikiavimas. Tarkime, kad jis yra toks: $v_0 > v_3 > v_1 > v_2$. Šitoks išrikiavimas veda prie nulinio režimo rezultatų. Tačiau, tarkime, kad teigiamas antrojo įvykio rezultatas pakeistų teisių paskirstymą į α. Teigiamas antrojo įvykio rezultatas priklauso antrajam bei trečiajam režimams, tačiau ne pirmajam ir ne nuliniam. Tarkime, kad reikšmių išrikiavimas, kai teisių paskirstymas yra a, yra toks: $v_3 > v_0 > v_2 > v_1$. Ar galėtų tie, kurie pritaria teigiamai antrojo įvykio baigčiai (kurių galia sustiprėja, kai teisių paskirstymas yra α, visiškai nepriklausomai nuo to, kaip teigiama antrojo įvykio baigtis paveikia jų interesus), taip paveikti mainymąsi, kad būtų realizuotas ne nulinis, bet trečiasis režimas? Atsakymas priklauso nuo to, ar dydis $v_3(\alpha)$ yra didesnis ar mažesnis negu dydis $v_0(\beta)$. Jeigu trečiojo atvejo reikšmė, kai teisių paskirstymas yra α, yra didesnė už nulinio režimo reikšmę, kai teisių paskirstymas yra β, tada tie, kurie išloštų trečiuoju režimu, galėtų pastaruoju atveju vis tiek likti geresnėje padėtyje net ir kompensavę tiems, kurie teikė pirmenybę nuliniam režimui. Vis dėlto bent jau keleto iš tų, kurie išloštų trečiuoju režimu, išlošis po to, kai kitiems būtų kompensuota, priklausytų nuo jų padėties naujajame teisių paskirstyme α. Taigi, vis dar būdami teisių paskirstyme β, jie patirtų laikinų nuostolių dėl būtinybės kompensuoti tiems, kurie tam, kad būtų gauta teigiama antrojo įvykio reikšmė, pritaria nuliniam režimui. Jeigu galios pasikeitimas pajudėjus trečiojo režimo link yra nepaprastai didelis, tai tie, kurie pasisako už pastarąjį, teisių paskirstymui esant β, gali neturėti pakankamai išteklių ir negalėti kompensuoti tiems, kurie praloš. Šiuo atveju sistemos būsena liktų prastesnė, ir ji negalėtų pajudėti į geresniąją – trečiąjį režimą.

Konstitucinė pataisa. Esant pokonstituciniam teisių paskirstymui (kurį aš pavadinsiu γ^*), naujas paskirstymo įvertinimo pagrindas yra baigtys, realizuotos esant šiam išsidėstymui. Galiojant originaliam teisių paskirstymui γ, realizuotos baigtys turi reikšmę $v_{sj}(\gamma)$ J-tosios klasės įvykiams ir reikšmę $v_s(\gamma)$ visoms įvykių klasėms; galiojant pokonstituciniam teisių paskirstymui, jos turi reikšmę $v_{sj}(\gamma^*)$ J-tosios klasės įvykiams bei reikšmę $v_s(\gamma^*)$ visoms įvykių klasėms. Ši reikšmė, žinoma, gali skirtis nuo tos, kurią lemtų sistemos struktūra s^*, vedanti prie γ^*. Jeigu taip, vadinasi, yra ir dar vienas palyginimo su originaliu teisių paskirstymu pagrindas. Kadangi esant abiem, ir ikikonstituciniam, ir pokonstituciniam, teisių paskirstymams, turime realizuotų baigčių aibę, vadinasi, jau nebereikia lyginti struktūrų, kurias sudaro galimų

baigčių deriniai. Galima lyginti realizuotas baigtis. Norint tai padaryti, reikia apsibrėžti dar vieną dydį:

$v_s(\gamma, \gamma')$ – konstituciškai susijusių įvykių, kurie realizuoti, kai teisių paskirstymas γ, o įvertinti pagal galios išsidėstymą, kai teisių paskirstymas γ', baigčių reikšmė.

Tada, jeigu ikikonstitucinis teisių paskirstymas yra γ, o pokonstitucinis teisių paskirstymas – γ^*, tai galioja tokios nelygybės:

$$v_s(\gamma^*, \gamma) > v_s(\gamma, \gamma) \tag{31.6}$$

(Jeigu interesai yra pasverti ikikonsticinėmis galiomis, tada pokonstitucinių baigčių reikšmės yra didesnės už ikikonstitucinių baigčių reikšmes.)

$$v_s(\gamma^*, \gamma^*) > v_s(\gamma, \gamma^*) \tag{31.7}$$

(Jeigu interesai yra pasverti pokonsticinėmis galiomis, tada pokonstitucinių baigčių reikšmės yra didesnės, negu ikikonstitucinių baigčių reikšmės.)

$$v_s(\gamma^*, \gamma^*) > v_s(\gamma, \gamma) \tag{31.8}$$

(Pokonstitucinių baigčių reikšmės, jeigu interesai yra pasverti pokonstitucinėmis galiomis, yra didesnės už ikikonstitucinių baigčių reikšmes, jeigu interesai yra pasverti ikikonstitucinėmis galiomis.)

Jeigu galioja pirmosios dvi nelygybės (31.6 ir 31.7), vadinasi, pagal kriterijų, panašų į Pareto optimumą (nors pastarasis, žinoma, yra daug silpnesnis), pokonstitucinės baigtys yra geresnės negu ikikonstitucinės. Pokonstitucinės baigtys geresnės pagal abu – ir ikikonstitucinį, ir pokonstitucinį – teisių paskirstymus. Paprastai galima pasakyti, kad pokonstitucinėms baigtims pirmenybę teikia ir tie, kurie turėjo galią prieš konstitucijos įvedimą, ir tie, kurie įgijo galią ją įvedus.

Jeigu nė viena iš šių nelygybių negalioja, bet buvo kažkaip konstituciškai pereita į γ^* teisių paskirstymą, tada bus pasiūlyta ir priimta konstitucinė pataisa (sugrįžti į ankstesnį teisių paskirstymą).

Jeigu galioja 31.6 nelygybė, tačiau 31.7 nelygybė yra atvirkščia, reiškia, kad egzistuojantis teisių paskirstymas sukuria baigtis, blogesnes (žinant tam tikrą galios išsidėstymą) už tas, kurios pasiekiamos, kai teisių paskirstymai kitokie. Teoriškai tai turėtų vesti į svyravimą tarp dviejų teisių paskirstymų – priešingų konstitucinių pataisų seką.

Jeigu galioja 31.7 nelygybė, tačiau 31. 6 nelygybė yra atvirkščia, reiškia, kad žiūrint iš ikikonstitucinio teisių paskirstymo taško, konstituciją įvedus yra blogiau, nors žiūrint iš pokonstitucinio teisių paskirstymo taško, yra geriau. Tai nesukeltų jokių pokyčių.

Jeigu būtų šis atvejis, tai ar negalėtų asmenys, turėję daugiau galių prieš konstitucijos įvedimą, inicijuoti konstitucinę pataisą ir grąžinti sistemą į jos pradinę būseną? Iš tikrųjų, ar negalėtų pirmiausia įvykti konstitucinis pokytis teisių paskirstymo γ^* link? Čia svarbi tampa trečioji (31.8) nelygybė. Jeigu tikrovėje realizuota pokonstitucinės baigties reikšmė yra didesnė už ikikonstitucinės baigties reikšmę tai pačiai įvykių klasei, tada nauja konstitucija, jeigu jau kartą priimta, bus pastovi, net jeigu jos baigtys, žiūrint iš ikikonstitucinio teisių paskirstymo taško, suteiktų veikėjams mažiau pasitenkinimo. Vis dėlto sistemoje nėra išteklių, reikalingų įvesti naujajai

konstitucijai tiems, kurie iš to išloštų. Kaip parodyta 31.6 nelygybėje, jie gali ką nors keisti tiktai skolindamiesi iš ateities, kadangi jų ikikonstitucinė galia yra per maža tokiam pakeitimui organizuoti. Ištekliai turėtų būti pasiskolinti iš išorės, kadangi tariama, jog sistemos viduje tarp pirmenybę teikiančiųjų ikikonstitucinei būsenai jau yra nusistovėjęs optimalus paskolų režimas.

Panašiai, jeigu galioja 31.7 nelygybė, o 31.6 nelygybė yra atvirkščia ir konstitucinis perėjimas į teisių paskirstymą γ^* yra įvykęs, tada 31.8 nelygybė yra tiesiogiai susijusi su klausimu, ar teikiantieji pirmenybę ikikonstitucinei būsenai galėtų priversti sistemą sugrįžti atgal į pradinę būseną. Jeigu 31.8 nelygybė yra atvirkščia, vadinasi, yra galimybė laimėti iš sugrįžimo atgal. Tačiau laimėti galima tiktai skolinantis iš ateities ir iš išorės.

Galiausiai, dar vienas klausimas, į kurį turėtų būti atsakyta prieš numatant, kad konstitucinė pataisa įsigalios tik esant tam tikroms sąlygoms, liečia teisių paskirstymą įvykių, sukeliančių konstitucinį pasikeitimą, klasėje. Prognozės, kad pakeitus konstituciją, teisių paskirstymą γ^* pakeis γ, jeigu nelygybės 31.6 ir 31.7 arba nelygybės 31.6 ir 31.8 yra atvirkščios, yra pagrįstos prielaidomis, jog visi interesai nepriklausomai nuo jų išsidėstymo sistemoje bus su tam tikrais svoriais (dabartinės veikėjų galios) perduoti tiems veikėjams, kuriems priklauso teisės kontroliuoti įvykių, sukeliančių konstitucinį pokytį, klasę. Vis dėlto jokioje tikrovės sistemoje, jeigu tik ji nėra labai maža ir sudėtingai sudaryta, pastaroji prielaida greičiausiai nebus teisinga. Pavyzdžiui, žmonių grupėje, kuri 1787 metais susirinko Filadelfijoje sudaryti JAV konstitucijos, nebuvo daugelio įtakingų naujosios nacijos žmonių, jautusių, kad čia sukurtas dokumentas bus neveiksmingas ir kad silpnoje federacinėje sistemoje konstitucijos vaidmenį vaidins Konfederacijos straipsniai.

Jeigu galia, kad ir kaip ji būtų išsidėsčiusi sistemoje, nėra visiškai perduodama, tada konstitucinių pokyčių negalima prognozuoti pagal tris čia aptartas nelygybes. Vietoj to, kaip bus aptarta kitame poskyryje, rezultatas priklausys nuo sprendimo priėmimo taisyklės ir nuo mainymosi apribojimų.

Verta padaryti paskutinę pastabą: nors čia aptariau tiktai konstitucinį pasikeitimą, tačiau analizės logika tinka ir nagrinėjant revoliucinį, jėga pagrįstą pasikeitimą. Teisių paskirstymas yra ekvivalentus jėgos paskirstymui, o rezultatų verčių prieš konstitucinį pasikeitimą ir po jo, esant tam tikram teisių paskirstymui, palyginimą taip pat galima interpretuoti ir kaip rezultatų verčių prieš revoliuciją ir jos, esant tam tikram jėgos paskirstymui, palyginimą. Ypač, jei teisių paskirstymas yra γ, tačiau abi nelygybės 31.7 ir 31.8 galioja, o 31.6 nelygybė yra atvirkščia, tada teikiantys pirmenybę revoliuciniam pokyčiui neturi (kadangi 31.6 nelygybė yra atvirkščia) jokios galios šią revoliuciją sukelti. Jie sugebės įvesti teisių paskirstymą γ^* tiktai tuo atveju, jeigu galės pasiskolinti iš ateities ir gauti pagalbą iš išorės. Vis dėlto pagal 31.8 nelygybę, jeigu jau kartą įvyko revoliucija ir konstitucinis paskirstymas yra γ^*, tai jis yra pastovus. Tai rodo, kodėl užsienio jėgų parama yra tokia svarbi revoliucijų sėkmei, net ir toms revoliucijoms, po kurių sukuriamos labai stabilios sistemos.

Antrasis pavyzdys: interesų pasikeitimas, skatinantis pakartotinį privatizavimą. Atvirukų mainymosi pavyzdyje įsivaizduokime, kad berniukai yra vieneriais metais vyresni. Jų domėjimasis mergaitėmis, palyginti su domėjimusi futbolo atvirukais, padidėjo. Tokį interesų pasikeitimą galima parodyti paliekant nepakitusį 30.7 lentelėje buvusį

domėjimąsi atvirukais ir neskambinimu (kuris išvedamas iš jų domėjimosi atvirukais, nors to aš ir neparodžiau priklausomybės matricoje) ir padidinus jų domėjimąsi pokalbiais telefonu iki 0,3 kiekvienam berniukui. Berniukai priėmė įstatymą (žr. pirmąjį šio skyriaus pavyzdį ir 30.7 lentelę), pagal kurį teisė kalbėti telefonu yra kolektyvinė jų visų nuosavybė, ir kiekvienas iš jų, norėdamas paskambinti, turėtų kompensuoti likusiems. Kadangi berniukų domėjimasis mergaitėmis gerokai padidėjo, taigi beveik visi pokalbiai, kai skambina kuris nors iš jų pats ir kai jam skambina mergaitė, jam yra tokie svarbūs, kad jis norėtų kompensuoti likusiems už laiko gaišimą. Tačiau berniukai pradeda suprasti, kad ši kompensacija juos varžo. Kiekvienas galvoja, ar jų įstatymas negalėtų būti pataisytas, kad pokalbiai telefonu vėl taptų privatūs. Tai panaikintų būtinybę nuolat kompensuoti.

31.1 lentelė. Kontrolė, interesai ir galia atvirukų mainymosi sistemoje, kai dvejopos pokalbių telefonu vertės ir dvejopi teisių paskirstymai

	KONTROLĖ (**C**)					
	Atvirukai			Skambučiai		
	Futbolo	Beisbolo	Krepšinio	Tomo	Johno	Steve'o
Tomas	1	0	0	1	1	1
Johnas	0	1	0	1	1	1
Steve'as	0	0	1	1	1	1
	INTERESAI (**X'**)					
	Atvirukai			Skambučiai		
	Futbolo	Beisbolo	Krepšinio	Tomo	Johno	Steve'o
Tomas	0,6	0,3	0,1	0,3	0,1	0,1
Johnas	0,3	0,4	0,3	0,1	0,3	0,1
Steve'as	0,3	0,2	0,5	0,1	0,1	0,3
	GALIA					
	Atvejis *a*	Atvejis *b*				
Tomas	0,407	0,407				
Johnas	0,307	0,307				
Steve'as	0,285	0,285				
POKALBIŲ TELEFONU VERTĖ, KAI TEISIŲ PASKIRSTYMAS YRA β (kaip anksčiau šioje lentelėje)						
	Tomui	Johnui	Steve'ui	Iš viso		
Atvejis *a*	0,092	0,071	0,067	0,230		
Atvejis *b*	0,049	0,058	0,060	0,167		
POKALBIŲ TELEFONU VERTĖ, KAI TEISIŲ PASKIRSTYMAS YRA α (žr. 30.5 lentelės kontrolės matricą)						
	Tomui	Johnui	Steve'ui	Iš viso		
Atvejis *a*	0,099	0,070	0,062	0,231		
Atvejis *b*	0,050	0,058	0,059	0,167		

Tas faktas, kad dabar pokalbiai telefonu sukuria kompensaciją (atvejis *a*), o ne yra atidedami, iki kol baigsis mainai (atvejis *b*), kaip buvo prieš metus, yra pakankamas, jog berniukai nuspręstų, kad jiems būtų naudinga įvesti konstitucinę pataisą ir skambučius vėl padaryti privačius. Kadangi tai yra tobula socialinė sistema, tai jie, netgi ir esant kolektyvinei skambučių kontrolei, pasiekė socialiai efektyvų rezultatą, tačiau būtinybė vienas kitam kompensuoti sukėlė nepatogumų. Mažiau tobuloje socialinėje sistemoje, kurioje veikėjai yra labiau atskirti vienas nuo kito, o ištekliai – prasčiau konvertuojami, socialiai efektyvus rezultatas nebūtų pasiektas. Berniukai jaustų, kad tai, ką jie gauna (nepertraukiamus mainus), nėra verta to, ką jie praranda (telefoninius pokalbius su mergaitėmis), ir šis nepasitenkinimas (jausmas, kad jie galėtų geriau išpildyti savo interesus) skatintų pasiūlymą keisti įstatymą.

Interesų ir kontrolės matricos pavaizduotos 31.1 lentelėje. Joje taip pat parodytos įvykių vertės *a* ir *b* atvejais, kai egzistuoja konstitucinis teisių paskirstymas (t. y. esant kolektyvinei kontrolei, arba β). *J*-tosios klasės įvykio (pokalbių telefonu) vertė – 0,230 atveju *a* ir vertė 0,167 atveju *b*. Iš šio palyginimo matyti, kad vėl turėtų įsigalioti privati nuosavybė. Kai kontrolė privati (α), klasės *J* įvykių vertės *a* ir *b* atvejais yra beveik tokios pačios, kaip ir buvo galiojant įstatymui. Taigi abu testai patvirtina, kad turėtų įvykti konstitucinis perėjimas į teisių paskirstymą α, t. y. individualiai turimas teises kontroliuoti pokalbius telefonu.

Pokonstitucinis etapas

Kai žinomas tam tikras konstitucinis teisių paskirstymas, kyla klausimas, kuri baigčių aibė tam tikros klasės veiksmams taps realybe. Atvirukų mainymosi pavyzdyje apie telefoninius pokalbius skambučių klasei priklauso trys įvykiai, taigi yra trys galimos baigčių kombinacijos nuo 111 iki 000. Įvertinti, kuri kombinacija įgyja didžiausią reikšmę, galima dviem būdais.

Jeigu yra kolektyvinė teisių nuosavybė (kaip 30.7 lentelėje), o vienas iš berniukų norėtų išsipirkti teisę paskambinti, tai žiūrima, ar esant tokiam teisių paskirstymui, minėtojo įvykio vertė šiam berniukui yra didesnė negu visiems kitiems. Šios vertės pateiktos 30.7 lentelėje. Matyti, kad Tomo pokalbio telefonu vertė pačiam Tomui yra didesnė negu skambučio uždraudimo vertė abiem likusiems, tačiau tas pats pasakytina ir apie Johną su Steve'u. Taigi, kaip jau aptarta 30 skyriuje, Tomas kompensuotų kitiems dėl kalbėjimo telefonu ir skambintų, o Johnas ir Steve'as neskambintų. Jeigu šituo pačiu atveju teisės kalbėti telefonu jiems priklausytų individualiai (kaip 30.5 lentelėje), tai panašiai gautume, kad Tomas skambins, o Johnui ir Steve'ui kompensuos kiti ir jie neskambins.

Ši analizė pagrįsta kiekvieno iš minėtųjų įvykių, paimtų atskirai, vertėmis ir tinka situacijai, kada nagrinėjamu laikotarpiu įvyksta tik vienas įvykis. Jeigu įvyksta daugiau negu vienas įvykis (pavyzdžiui, jeigu visi trys berniukai nori paskambinti), tada reikalinga kitokia analizė, greičiausiai pateikianti skirtingus rezultatus. Kiekvienas veikėjas manys esant reikalinga naudoti išteklius (šiuo atveju atvirukus), ne tiktai siekiant gauti arba išlaikyti vienintelio įvykio, bet ir visų trijų aptariamų įvykių kontrolę. Taigi, pavyzdžiui, esant individualiai teisių nuosavybei, mišriosios baigtys 100 privers Tomą ir Steve'ą kompensuoti Johnui, kad jis neskambintų, Tomą ir

Johną kompensuoti Steve'ui, kad šis neskambintų, ir Tomą atsispirti Johno su Steve'o pasiūlymams kompensuoti jam nepatogumus neskambinant. Šiuo atveju Tomo turimi ištekliai visais trim atvejais būtinai padidės. Ar jis pasiektų savo trokštamą rezultatą visais šiais atvejais (režimas, kai baigtys yra 100)? Patyrinėjus mišriųjų baigčių vertes, matyti, kad tada, kai teisių paskirstymas yra individualus, minėta reikšmė yra 0,154, o kai teisių paskirstymas kolektyvinis, ji yra 0,158. Abiem atvejais ši vertė yra mažesnė negu atveju *b*, kada niekas neskambina. Taigi, jeigu įvyksta visi trys įvykiai, tai draudžiamo elgesio rezultatų aibė yra 000, arba nė vieno telefono skambučio, t. y. rezultatas, gaunamas, kai teisių paskirstymas yra bet koks.

Šie pradiniai pasvarstymai paprasčiausiai išplečia verčių palyginimus, atliktus aplinkoje, kurioje nėra jokių institucinių suvaržymų. Ja buvo remtasi aptariant normas 30 skyriuje. Pokonstituciniame etape teisės į kai kurias įvykių klases priklauso visai bendruomenei; ir tai reikalauja tam tikrų kolektyvinių arba bendrų veiksmų.

Pokonstitucinis etapas yra kolektyvui priklausančios kontrolės panaudojimas, įvykdytas arba agentų, arba kaip kolektyvinių sprendimų rezultatas. Reikėtų aptarti du klausimus. Pirmasis liečia veiklą, kuri iš tikrųjų yra konstitucinio etapo dalis, tačiau vadovaujasi konstitucijos įvestu teisių paskirstymu: kaip visai bendruomenei priklausančios teisės turėtų būti perskirstytos, kad geriausiai pasiektų konstitucijos tikslus? Į šį perskirstymą įeina sprendimo priėmimo taisyklių ir institucijų sukūrimas kiekvienai tai įvykių klasei, kurios kontrolės teisės priklauso visai bendruomenei. Antrasis klausimas tiksliai liečia pokonstitucinį etapą: kaip bus priimami sprendimai, kai turimos jų priėmimo taisyklės ir institucijos?

Akivaizdu, kad atsakymas į pirmąjį klausimą turėtų priklausyti nuo žinių apie atsakymą į antrąjį klausimą. Tik jų abiejų nagrinėjimas drauge, kaip aš padarysiu šiame poskyryje, duotų vaisių. Vis dėlto, norint tai padaryti, pirmiausia reikia trumpai panagrinėti tai, ką aš turėjau galvoje, kai vartojau terminą „konstitucinis tikslas" (*constitutional intent*).

Konstitucinis tikslas ir mainų kliūtys

Vienas iš klausimų, kuriuos reikėtų pateikti apie konstitucinius tikslus, yra aprašomasis: koks buvo tam tikros konstitucijos kūrėjų konstitucinis tikslas? Antrasis klausimas yra normatyvinis: koks būtų pats tinkamiausias ir geriausiai kokį nors kriterijų atitinkantis konstitucinis tikslas? Vienas toks kriterijus yra socialinis efektyvumas, esant ikikonstituciniam teisių paskirstymui. Kitas yra socialinis efektyvumas, esant pokonstituciniam teisių paskirstymui. (Šis antrasis kriterijus yra truputį „kraujomaišiškas", kadangi jis apibrėžiamas kartu su teisių paskirstymu.)

Aš nepateiksiu klausimų apie optimalų konstitucinį tikslą, tačiau pasakysiu dvi pastabas apie egzistuojančias politinių demokratijų konstitucijas. Pirmoji: konstitucijos visada sukelia mainų kliūtis, kurios atskiria politines teises ir išteklius (įstatymų leidimo arba vykdymo, arba piliečių teisių dalyvauti priimant kolektyvinius sprendimus pavidalu) nuo kitų, ypač privataus ekonomikos sektoriaus, išteklių. Antroji: šios kliūtys niekada nebūna absoliučios ir visada leidžia vykti tam tikriems mainams tarp kolektyvinių sprendimų kontrolės ir kitų išteklių, ypač ekonomikos sektorių, kontrolės. Abi šios pastabos iškelia klausimus, kodėl minėti reiškiniai yra universalūs. Jeigu konstitucijos tikslas yra atskirti politinę galią, tokią, kaip įstatymų leidimo

kontrolė, nuo kitų visuomenės išteklių, tai kodėl tos kliūtys yra tokios nepilnos? Jeigu konstitucijos tikslas yra leisti politinių kovų laukuose naudoti kitus išteklius, tai kodėl tos kliūtys apskritai egzistuoja?

Nors laikysiu, kad konstitucijos tikslas yra duotas, aš panagrinėsiu nekonvertuojamumo poveikį, t. y. kokį poveikį turi kliūtys tarp teisių kontroliuoti tam tikrą įvykių klasę ir kitų visuomenės išteklių. Esant konstituciniam teisių paskirstymui γ^*, teisės kontroliuoti visas įvykių klases, kurioms kolektyvinis teisių paskirstymas β priklauso γ^*, tampa visos bendruomenės nuosavybe ir turi būti panaudotos. Jas turėtų panaudoti korporacinio veikėjo atstovas arba kokia nors veikėjų, kurie asmeniškai turi dalinės kontrolės teises (pavyzdžiui, tada, kai yra balsuojama), aibė.

Teisės kontroliuoti korporacinius veiksmus

Problema, kaip paskirstyti kolektyviai turimas teises, kad rezultatai būtų suderinami su konstituciniu tikslu, yra sudėtinga užduotis, ir aš panagrinėsiu tiktai vieną šios problemos aspektą: klausimą, koks būtų geriausias teisių kontroliuoti korporacinį veiksmą paskirstymas, jeigu teisių suma yra lygi 1,0 ($\Sigma c_{ij} = 0$). Kurie veikėjai turėtų kontroliuoti įvykius ir kaip ši kontrolė turėtų būti tarp jų paskirstyta? Aš laikysiu, kad veikėjai įvedus konstituciją yra tie patys, kaip ir iki jos įvedimo, ir nekreipsiu dėmesio į tai, kad šių veikėjų atstovams gali būti sukurtos naujos padėtys, kurios prilygsta naujų interesų, atsirandančių sukūrus naujas padėtis, kriterijaus peržiūrėjimui (žr. 13 sk. ir Michels, 1949).

Pokonstituciniam etapui naudinga įsivesti keletą naujų apibrėžimų ir naujus *a* ir *b* režimų *J*-tosios klasės įvykiams apibūdinimus:

režimas *a* – teigiama *J*-tosios klasės įvykių baigtis;

režimas *b* – neigiama *J*-tosios klasės įvykių baigtis;

P_k – veikėjų, kurių interesus atitinka teigiama *k*-tojo *J*-tosios klasės įvykio baigtis, aibė;

N_k – veikėjų, kurių interesus atitinka neigiama *k*-tojo *J*-tosios klasės įvykio baigtis, aibė;

v_{ajk} – teigiamos *k*-tojo įvykio, priklausančio *J*-tajai klasei, baigties vertė;

v_{bjk} – neigiamos *k*-tojo įvykio, priklausančio *J*-tajai klasei, baigties vertė.

Pirma, į ką reikėtų atkreipti dėmesį, yra tai, kad jeigu sistema turi tobulos socialinės sistemos savybes, tai dydis r_i, *i*-tojo veikėjo galia, yra toks pat bet kuriame sistemos taške. Tada teisių kontroliuoti *J*-tosios klasės įvykius paskirstymas paveikia tiktai galios paskirstymą sistemoje. Šis poveikis yra santykinai mažesnis, jeigu *J*-tajai įvykių klasei priklauso tiktai maža dalis tų dalykų, kuriais veikėjai domisi. Jeigu, kai teisių paskirstymas yra γ^*, dydis $v_{aj}(\gamma^*)$ yra didesnis už dydį $v_{bj}(\gamma^*)$, tada rezultatas bus teigiamas (režimas *a*), nesvarbu, ar pasisakantys už šią baigtį gali tiesiogiai kontroliuoti įvykių klasę, ar ne. Jeigu konstitucinis tikslas yra neleisti, kad kolektyviniai sprendimai dėl klasei priklausančių įvykių rezultatų būtų suformuoti pagal vienintelį galios kriterijų, tai teisių paskirstymas kartu su išteklių pakeičiamumo kliūtimis

arba mainų tarp veikėjų kliūtimis apsaugo nuo to, kad galios kriterijus (jis būtų išreikštas pinigais) vienintelis lemtų kolektyvinių sprendimų rezultatus. (Galima būtų paklausti, ar naudinga neleisti vieninteliam galios kriterijui lemti rezultatus, tačiau čia aš paprasčiausiai pastebėsiu, kad mainymosi kliūtys yra reikalingos, jeigu toks tikslas yra.)

Vienas iš būdų suprasti, kaip veikia tobulų mainų apribojimai, yra patyrinėti kriterijų teigiamam k-tojo įvykio, priklausančio J-tajai įvykių klasei, rezultatui, t. y. ar dydis v_{ajk} yra didesnis už dydį v_{bjk}. Nuosekliai skaidydami dydį v_{ajk}, gauname:

$$v_{ajk} = \sum_{i \in P_k} x_{ki} r_i$$

$$= \sum_{i \in P_k} x_{ki} \sum_h c_{ih} v_h \tag{31.9}$$

$$= \sum_{i \in P_k} x_{ki} \sum_h c_{ih} \sum_g x_{hg} r_g \tag{31.10}$$

31.9 ir 31.10 lygtys apibūdina tobulą socialinę sistemą. Tačiau, jeigu kliūtys b_{kh}, atspindinčios didelius sandorių tarp įvykių k (priklausančių J-tajai klasei) ir h kaštus (kaip aprašyta 27 skyriuje), būtų įterptos į sistemą tarp J-tajai klasei priklausančių įvykių ir kitų įvykių h, tada 31.9 lygtis taptų tokia:

$$v_{ajk} = \sum_{i \in P_k} x_{ki} \sum_h c_{ih} b_{kh} v_h \tag{31.9'}$$

Jeigu šie apribojimai yra visiški ($b_{kh} = 0$, visiems įvykiams h, nepriklausantiems J-tajai klasei), tada rezultatas priklausys tiesiog nuo kiekvienos pusės interesų stiprumo, pasverto pagal konstituciją kiekvienam veikėjui priklausančios kontrolės dalimi, t. y. c_{ik}. Jokie kiti ištekliai pajamoms įtakos neturės.

Kadangi negalimi jokie mainai, tai čia negalima išvesti ir interesų funkcijos, paskirstančios išteklius r_i tarp trokštamų prekių bei įvykių. Taigi, jeigu dydis x_{ki} yra didesnis už kažkokią ribinę vertę, atspindinčią kaštus, tenkančius i-tajam veikėjui (dėl atsisakytų interesų) ir reikalingus įgyvendinti savo kontrolės k-tajam įvykiui dalį c_{ik}, vadinasi, dydį x_{ki} galėtume pakeisti į 1,0. Kol kas tariant, kad visas susidomėjimas k-tuoju įvykiu yra didesnis už šią ribą kriterijus, turintis galioti, jeigu k-tojo įvykio vertė atveju a yra didesnė už šio įvykio vertę atveju b, gali būti išreikštas taip:

$$\sum_{i \in P_k} c_{ik} > \sum_{i \in N_k} c_{ik} \tag{31.11}$$

Tai yra paprasčiausiai balsų už abi puses suskaičiavimas, ir vienintelis interesų vaidmuo tėra nuspręsti, ar teigiamas rezultatas atitinka i-tojo veikėjo interesus (jis yra aibėje P_k), ar jiems prieštarauja (jis yra aibėje N_k). Jeigu sprendimo taisyklė yra daugumos valia, vadinasi, rezultatas yra teigiamas tuo atveju, kai griežtai apribota vertė iš ankstesnės nelygybės yra didesnė teigiamoje pusėje negu neigiamoje. Jeigu sprendimo taisyklė – kvalifikuotos daugumos valia, tada nelygybės teigiamos pusės vertė turėtų būti didesnė už neigiamos pusės vertę; pavyzdžiui, jeigu taisyklė reikalauja dviejų trečdalių veikėjų pritarimo, tai teigiamoje pusėje esantis vertės apribojimas turėtų būti dvigubai didesnis už neigiamos pusės reikšmę. Tai leidžia lengvai pamatyti, kodėl labai asimetriška sprendimo taisyklė retai taikoma tose sistemose, kuriose labai varžomas pakeičiamumas: pagal vienbalsiškumo taisyklę nesiimama

jokios teigiamos veiklos, jei yra bent vienas veiklai nepritariantis asmuo. Kaip pamatysime toliau, tobulose socialinėse sistemose vienbalsiškumo taisyklė apskritai neturi jokio asimetrinio poveikio.

Ar gali būti, kad kaip k-tojo įvykio, priklausančio J-tajai klasei, rezultatas 31.11 nelygybė tiksliai išreiškia konstitucijos tikslą? Vargiai įsivaizduojama, jog taip galėtų būti, kadangi nelygybė nekreipia dėmesio ne tik į interesų stiprumą, bet ir į visų tų veikėjų interesus, kurie neturi konstitucijos pripažintos teisės į dalinę kontrolę (c_{ik}). Taigi, jeigu balsuojančioji institucija yra ir įstatymus leidžiantis organas, tai tiktai pačių įstatymų leidėjų interesai turės įtakos rezultatui. Jeigu balsuojančioji institucija yra piliečiai, turintys balsavimo teisę, tai vaikų interesai neturės jokios įtakos rezultatui. O pakeičiamumo kliūtys užtikrins, kad interesų stiprumas neturės visiškai jokio poveikio pajamoms. Vis dėlto, atrodo, kad egzistuojančias formalias kolektyvinius sprendimus tvarkančias institucijas gerai atspindi 31.11 nelygybė. Tokio kriterijaus, kuriame interesų stiprumas nevaidina jokio vaidmens, skirtumai gali lemti institucinių formų, per kurias įgyvendinami konstitucijos tikslai, patobulinimus.

Pagal 31.9' lygtį galima įsivaizduoti neabsoliučias kliūtis, arba tokias, kurios skiriasi skirtingoms išteklių poroms. Pavyzdžiui, tarkime, kad yra sistema, kurioje $b_{kh} = 0$ visiems įvykiams h, nepriklausantiems J-tajai klasei, ir nėra jokių apribojimų įvykiams k', priklausantiems J-tajai klasei, kuriems $b_{kk'} = 1{,}0$. Tai sistema, kurioje prekyba balsais dėl J-tajai klasei priklausančių įvykių yra laisvai leidžiama. Galima tikėtis, kad taip pasiekti rezultatai geriau atspindės konstitucijos tikslus: mainydamiesi veikėjai daugiausia balsų skirs tiems J-tajai klasei priklausantiems įvykiams, kuriais jie labiausiai suinteresuoti. Kaip jau daug kartų buvo nurodyta literatūroje apie socialinį pasirinkimą ir dar bus aptariama toliau šiam skyriuje, svarstomų įvykių nedalumas, įvesdamas rezultatų nestabilumą (jie visą laiką sukasi ratu ir nesueina į pastovią būseną), paprastai sunaikina minėtą galimą naudą.

Jeigu kitų išteklių, t. y. dalių prekių neturinčių jokio didelio išorinio poveikio, kliūtys yra mažesnės, tada 31.9 lygtis pajuda tobulos sistemos – 31.9 lygties – link. Pavyzdžiui, politinių kovų lauke yra išteklių, neturinčių ypač destabilizuojančių kolektyvinių sprendimų savybių: partijų rėmimo (finansiškai ar kitaip) perrenkant, narystės komitetuose, pirmininko pareigų ir kt. Nepaisant to, kliūtys tarp politinių išteklių ir privačios ekonomikos išteklių yra labai svarbios. Tikėtinus šių kliūčių įvedimo tikslus aš išnagrinėjau kitoje knygoje (Coleman, 1986a, 10 sk.).

Naudinga patyrinėti kitokią kliūtį, t. y. laisvų mainų tarp veikėjų kliūtį. Tokių apribojimų veikimą rodo tokia 31.10 lygties modifikacija:

$$v_{ajk} = \sum_{i \in P_k} x_{ki} \sum_{h} c_{ih} b_{kh} \sum_{g} x_{hg} a_{ig} r_g \qquad (31.10')$$

31.10' lygtis rodo teigiamos k-tojo įvykio, priklausančio J-tajai klasei, baigties vertę, jeigu trūksta ne tiktai pakeičiamumo tarp k-tojo įvykio ir h-tojo ištekliaus, tačiau yra ir mainų kliūčių tarp veikėjų i, turinčių tiesioginę k-tojo įvykio arba kitų įvykių, kuriais šis galėtų būti pakeistas, kontrolę, ir kitų veikėjų g. Pasirodo, kad šios kliūtys tarp veikėjų a_{ig} dažniausiai atsiranda ne dėl konstitucinio tikslo (daug dažniau jos kyla iš socialinės struktūros spragų). Tačiau yra tam tikrų aplinkybių, lemiančių išplėstines kliūtis. Jeigu sprendimus priimanti institucija yra uždara arba neatvira išorei (kaip turbūt dažniausiai būna teisėjams), tai jos tikslas paprastai būna apsisaugoti nuo bet kokių mainų su šiai institucijai nepriklausančiais veikėjais.

Vis dėlto pagrindinė mažų dydžio a_{ig} reikšmių priežastis yra socialinio kapitalo, susiejančio i-tąjį ir g-tąjį veikėjus, trūkumas. Dėl to atsirandantys iškraipymai gali skirtingai paveikti pritariančius teigiamoms ir pritariančius neigiamoms baigtims asmenis ir taip iškreipti rezultatą. Klausimas, iškylantis tada, kai į konstitucijoje įteisintas pakeičiamumo kliūtis b_{kh} laikinai nekreipiama dėmesio ir atsižvelgiama tiktai į konstitucijoje nenumatytas kliūtis, yra, kaip užtikrinti, kad i-tojo veikėjo galimybių kontroliuoti k-tąjį įvykį laipsnis yra proporcingas dydžiui $x_{ki}r_{ai}$, jeigu jis pritaria teigiamam rezultatui, ir dydžiui $x_{ki}r_{bi}$, jeigu jis pritaria neigiamam rezultatui. Kadangi dydis r_{ai} paprastai būna apytiksliai lygus dydžiui r_{bi}, tada kriterijų galima išreikšti tiesiog taip, kad kontrolė turėtų būti proporcinga dydžiui $x_{ki}r_i$.

Vienas iš būdų įsitikinti, kad i-tojo veikėjo gebėjimas kontroliuoti įvykį yra proporcingas dydžiui $x_{ki}r_i$, nepriklauso nuo mainų socialinėje struktūroje, tačiau tam reikia sukurti dydžiui $x_{ki}r_i$ proporcingas teises kontroliuoti k-tąjį įvykį. Galima pasakyti, kad J-tosios klasės įvykiams bus įvykdytas socialinio efektyvumo kriterijus, jeigu korporacinio darinio turimos teisės kontroliuoti J-tosios klasės įvykius bus taip paskirstytos tarp veikėjų i, kad:

$$c'_{ij} = \frac{x_{ji}r_i}{\sum_{k=1}^{n} x_{jk}r_k} \tag{31.12}$$

Pagal 31.12 lygtį, kontrolės paskirstymas paprastai šnekant, reiškia, kad įvykių klasės kontrolė yra atiduodama į tų veikėjų rankas, kurie jais labiausiai domisi. (Tai, žinoma, nereiškia, kad tuo atveju, jeigu visi vienos krypties interesai yra sukoncentruoti kelių labai besidominčių veikėjų rankose, o visi kitos krypties interesai yra išsibarstę tarp daugelio silpnai besidominčių veikėjų, socialinis efektyvumas bus pasiektas tada, kai kontrolė bus labai besidominčiųjų rankose. Tai netgi nereiškia, kad jeigu netobuloje socialinėje sistemoje kontrolė yra paskirstyta tiksliai pagal 31.12 lygtį, tada rezultatas bus socialiai efektyvus. Koncentruotų ir išsibarsčiusių interesų asimetrija yra labai įdomi klasikinė problema, į kurią ši knyga gali įnešti kažką naujo. Tai aš aptarsiu kitame poskyryje.)

Pastebėtina, kad tuo atveju, kai interesai nėra visiškai priešingi, 31.12 lygtis paprasčiausiai leidžia apskaičiuoti dydį c^*_{ij} – i-tojo veikėjo galimybę kontroliuoti j-tąjį įvykį pusiausvyros taške (žr. 25.11 lygtį), kadangi $v_j = \Sigma x_{jk}r_k$. Vis dėlto šiuo atveju, kai interesai yra priešingi, turime, kad $v_j = \max(v_{aj}, v_{bj})$; t. y. į dydį v_j įeina tiktai galingesnės pusės interesai. Konkrečiam J-tosios klasės įvykiui k bus:

$$c'_{\cdot j} = \sum_{i \in P_k} c'_{ij} = \frac{\sum_{i \in P_k} x_{ij}r_i}{\sum_{i \in P_k} x_{ij}r_i + \sum_{i \in N_k} x_{ij}r_i} \tag{31.12'}$$

Esant sąlygai, kad kiekvieno veikėjo domėjimasis k-tuoju J-tosios klasės įvykiu yra proporcingas (nors ir nebūtinai tos pačios krypties) jo domėjimuisi J-tąja klase, kuriai ir priklauso k-tasis įvykis, tada $x_{ki} = x_{ji}$, o 31.12' lygtis tampa tokia:

$$c'_{\cdot j} = \sum c'_{ij} = \frac{v_{ajk}}{v_{ajk} + v_{bjk}} \tag{31.12''}$$

Jeigu manoma, kad dydis c'_{ij} yra i-tojo veikėjo turima visų balsų dėl sprendimų apie J-tosios klasės įvykius dalis, tai kairioji 31.12'' lygties dalis rodo tą dalį balsų,

kurie remia teigiamą k-tojo įvykio baigtį. T. y. balsų, pasisakančių už teigiamą k-tojo įvykio baigtį, dalis yra lygi teigiamos baigties vertei, padalytai iš teigiamos ir neigiamos baigčių verčių sumos. Jeigu kolektyvinis sprendimas parenkamas remiantis daugumos taisykle, tai reiškia, kad teigiamas rezultatas bus tuo atveju, jeigu šios baigties vertė yra didesnė už neigiamą baigtį, ir neigiamas rezultatas, jeigu bus priešingai.

Atrodo, kad rezultatas pateisina daugumos taisyklės taikymą visuomenei. Vis dėlto tokia nuomonė yra klaidinga. Paprastai pagal daugumos taisyklę kiekvienas balsuojantysis yra vienodai svarbus, tačiau čia daugumos taisyklės sąvoka reiškia daugumą balsų, pasvertų ir veikėjų domėjimusi įvykių klase, ir jų galia sistemoje. Šis rezultatas taip pat iškelia klausimą apie kitokias sprendimo taisykles negu daugumos valia, kur teigiamam rezultatui pasiekti reikia daugiau (ar, kiek rečiau, mažiau) negu daugumos. Kokioms sąlygoms esant tokios mažumos sprendimo taisyklės yra socialiai efektyvios? Prie šio klausimo aš dar grįšiu vėliau šiame skyriuje.

Ar socialinės institucijos turi kokių nors įrodymų, kad kolektyvinių sprendimų kontrolė yra pasiskirsčiusi taip, kaip ir turėtų būti pagal teoriją? Atsakymas būtų, kad yra daug atvejų, kai kontrolė yra pasiskirsčiusi maždaug taip pat, kaip ir nurodo teorija, tačiau taip pat yra keletas atvejų, kai kontrolė pasiskirsčiusi visai kitaip.

Turbūt stipriausią praktinį, teoriją paremiantį įrodymą galima būtų rasti demokratinėse sistemose – federalizme. Priežastis, kodėl tokiose sistemose yra tiek daug mažesnių valdymo organų, turinčių skirtingas ir retkarčiais susipinančias jurisdikcijas, pasirodo glūdi teorijos apibrėžime. Pavyzdžiui, Niujorko miesto teritorijoje galima rasti maždaug 1400 valdymo institucijų (tai yra viešosios įstaigos, disponuojančios teisėmis kontroliuoti tam tikrus įvykius) (Wood, 1961). Teorija, geriausiai paaiškinanti, kodėl egzistuoja šios institucijos, o ne viena didelė visos apskrities valdžios įstaiga, yra fiskalinis federalizmas (žr. Breton ir Scott, 1978). Ši teorija apytikriai yra pagrįsta čia išdėstytu principu, kad socialiai efektyvūs rezultatai pasiekiami tada, kai savivaldą turinčios institucijos sprendimus įvykdo tie veikėjai, kurie domisi šios įstaigos kontroliuojamais įvykiais. Tai reiškia, jog bus ne tik skirtingos institucijos, kontroliuojančios įvykius skirtingose geografinėse vietovėse, bet ir skirtingos institucijos, kontroliuojančios skirtingas įvykių klases: mokyklas kontroliuos vienos institucijos, sanitarines sąlygas – kitos (galbūt susipinančios), uostų valdžią – dar kitos, vandentiekio sistemas – vėl kitos ir t. t. Vis dėlto teorija šioje knygoje gali prognozuoti daugiau negu fiskalinis federalizmas (arba, normatyviniu požiūriu, nurodyti socialinį efektyvumą). Ji apibrėžia, kad kontrolė bus pasverta atsižvelgiant į veikėjo suinteresuotumo įvykių klase (x_{ji}) ir veikėjo galios sistemoje (r_i) reikšmingumą.

Vis dėlto labai dažnai kontrolės teisės yra paskirstytos taip, kad jos visiškai nesiderina su šios teorijos prognozėmis. Jau anksčiau šiame poskyryje tyrinėdamas pakeičiamumo ir mainų tarp veikėjų apribojimus, parodžiau, kad kai kurios paskirstymų rūšys neatitinka teorijos. Teorija numato, kad tokia kontrolė sukels rimtų problemų: kadangi suinteresuotos pusės neturi jokių teisių kontroliuoti sprendimus, vadinasi, jos stengsis pasinaudoti savo galiomis ir paveikti rezultatus neformaliais arba nelegaliais kanalais (pavyzdžiui, kontrolierių papirkinėjimu). Kadangi sprendimų kontrolė priklauso ne tiktai besidomintiems jais veikėjams, vadinasi, kai kuriuos įgyvendintų sprendimų rezultatus pranoks kiti, t. y. visoms suinteresuotoms pusėms šie rezultatai bus prastesni negu kita baigtis. Šiuo atveju labai tikėtina, kad suinteresuotos pusės slapta bendrininkaus norėdamos išvengti

tokios baigties ir pakeisti ją į kitą – geresnę – baigtį. Galiausiai, suinteresuotos, tačiau sprendimų kontroliuoti negalinčios pusės stengsis pasinaudoti savo turima galimybe paveikti rezultatus, galinčius padaryti neveiksmingas tas baigtis, kurioms valdyti jiems trūksta kontrolės.

Asimetrija tarp sutelktų ir išbarstytų interesų

Klasikinė problema politinėje teorijoje iškyla tada, kai interesų paskirstymas dviejose jų grupėse yra labai skirtingas: labai stiprūs, kelių veikėjų interesai priešpastatomi silpniems, daugelio veikėjų interesams. Šiuolaikinėje visuomenėje ekonominės gamybos specializacija tai padarė įprastu reiškiniu; labai dažnai būna vos keletas prekių gamintojų ar paslaugos teikėjų ir labai daug vartotojų. Taip atsitinka ir pramoninėje gamyboje, kur, pavyzdžiui, firmos, gaminančios automobilius, yra gamintojai, o mašinų savininkai – vartotojai, ir kitokiose, visiškai nepalyginamose srityse: medicinoje ligoninės ir sveikatos priežiūros specialistai yra gamintojai, o visa visuomenė – šios paslaugos vartotojai; gynyboje šios sistemos darbuotojai yra gamintojai, o visa visuomenė yra ne tiek vartotojai, kiek numatomi paslaugos gavėjai; švietime mokytojai ir mokyklų administracija yra gamintojai, o vaikai bei jų tėvai – vartotojai.[2] Taigi toliau aiškindamas aš kartais išskirsiu du tipus: sutelktus, gamintojų, ir išbarstytus, vartotojų, interesus.

Daug sprendimų, priimtų tokioje asimetriškoje struktūroje yra ne kolektyviniai, bet individualūs, rinkos sąlygomis padaryti sprendimai: kiekvienas veikėjas turi teisę kontroliuoti savo paties veiksmus. Kai kurie dalykai, apie kuriuos bus kalbama šiame poskyryje, galioja ir šitokių sprendimų rezultatams, ir kolektyvinių sprendimų baigtims. Vis dėlto aš plačiau panagrinėsiu tiktai kolektyvinius sprendimus, kurie daromi esant ir sutelktiems, ir išbarstytiems interesams, kurie įgyvendinami leidžiant įstatymus ir priimant sprendimus dėl, pavyzdžiui, tam tikrą pramonės šaką reguliuojančių institucijų.

Šio skyriaus teorija teigia, kad socialinis efektyvumas bus pasiektas tada, kai dalis teisių kontroliuoti sprendimus, turinčius ir sutelktų, ir išbarstytų interesų, yra gamintojų, o kita dalis – vartotojų rankose. Kadangi čia yra dvi tos pačios rinkos pusės, tai teorija turėtų reikalauti, jog bendras interesų svoris abiejose pusėse būtų toks pat. Taip turėtų būti dėl to, kad vertė, ekonominio sandorio metu išmainyta šioje rinkoje, yra lygi $\Sigma_{i \in P_j} x_{ji} r_i$. Čia P_j yra visų vartotojų aibė rinkoje, r_i yra i-tojo vartotojo turtas, o $x_{ji} r_i$ yra i-tojo vartotojo pirkinių vertė rinkoje. Ši vertė taip pat yra ir visų gamintojų pateiktų prekių j vertė. Taigi, jeigu mainuose dalyvaujantys ištekliai turėtų būti paimti kaip svoriai interesams, tada abi pusės turėtų turėti vienodus interesų svorius. Jeigu būtų tam tikra taryba, turinti sprendimų kontrolės teises, tada ją turėtų sudaryti lygiai tiek vartotojų atstovų, kiek joje yra gamintojų atstovų. Jeigu, vietoj to, balsai būtų paskirstyti visiems rinkos dalyviams, tada kiekvieno gamintojo ir kiekvieno vartotojo turimas balsų skaičius turėtų būti proporcingas pinigų, kuriuos jis gavo arba išleido rinkoje, kiekiui, o bendra gamintojų turimų balsų suma turėtų būti lygi bendrai vartotojų turimų balsų sumai.

[2] Žinoma, gali būti gamybos grandinės, kuriose viduriniosios grandies vartotojai (arba kai kuriais atvejais galutiniai vartotojai) yra koncentruotesni negu gamintojai. Toks pavyzdys yra žemės ūkis: maisto produktus gaminančios įmonės yra koncentruotesnės negu ūkininkai.

Jeigu egzistuotų tokia taryba arba toks balsų paskirstymas, tada galima būtų tikėtis dviejų veiklų. Pirmoji būtų balsų panaudojimas savo interesams išreikšti, o antroji – kiekvienoje pusėje esančių veikėjų pastangos pasinaudoti savo turima įvykių kontrole siekiant įgyti galimybę kontroliuoti dalį kitai rinkos pusei priklausančių veikėjų balsų. Pirmosios veiklos pavyzdys tuo atveju, jeigu būtų aprašytos rūšies taryba, tiktai dvi interesų aibės ir įvykių klasę sudarytų daug klausimų (įvykių), priklausančių tarybos jurisdikcijai, būtų abiejų pusių balsų mainai, kai kiekvienai iš jų atiduodamos teisės kontroliuoti ją mažiau dominančius klausimus ir už tai gauti teises kontroliuoti ją labiau dominančius klausimus. Jeigu pasirinksime, kad atvejis *a* (teigiamoji baigtis) išreiškia vartotojų domėjimąsi *J*-tosios klasės įvykiais, o atvejis *b* (neigiamoji baigtis) išreiškia gamintojų domėjimąsi tais pačiais įvykiais, tada vartotojai bus linkę įgyti tų įvykių h kontrolę, kuriems dydis v_{ajh} yra didesnis už dydį v_{bjh}, o gamintojai bus linkę įgyti tų įvykių k kontrolę, kuriems dydis v_{ajk} yra mažesnis už dydį v_{bjk}.

Aš sakau „bus linkę įsigyti kontrolę“, kadangi struktūra, kaip ir ta, kurią tyriau 25 skyriuje, yra dvišalė monopolija. Kaip matyti iš minėto skyriaus pavyzdžių, rezultatas priklausys nuo įvairių aplinkybių. Konkurencinę pusiausvyrą galima surasti taip: tarkime, kad yra m_j klausimų (įvykių). Kadangi, nagrinėjant kiekvieną klausimą, abu interesų blokai taryboje pradeda turėdami po lygiai balsų, tai galios sistemoje yra lygios. Taigi prekyba balsais vyks taip, kad jeigu m_j įvykius išdėstytume skirtumo $\Sigma_{i\in P_j} x_{ji} r_i - \Sigma_{i\in N_j} x_{ji} r_i$ mažėjimo tvarka, tai mažėtų ir skirtumas $v_{ajk} - v_{bjk}$. Jeigu balsai tarp blokų yra mainomi už to bloko pasiūlytą vertę, kuris juos vertina mažiau, tai pusiausvyra bus pasiekta su įvykiu k^*, kuris yra paskutinis vartotojų kontroliuojamas įvykis. Čia k^* yra ta h vertė, kuri maksimizuoja dydį θ_h, o dydis θ_h yra apibrėžiamas taip:

$$\theta_h = |\sum_{k=1}^{h} v_{bjk} - \sum_{k=h+1}^{mj} v_{ajk}| \qquad (31.13)$$

Bendra kairiosios sumos reikšmė yra ta vertė, kurios prekiaudami balsais atsisako gamintojai, o bendra dešiniosios sumos reikšmė yra ta vertė, kurios atsisako gamintojai. Šis priėjimas atitinka kolektyvinių derybų sistemą, įsigaliojusią JAV nuo 1936 metų Nacionalinio darbo santykių akto, perskirsčiusio teises į įvykių, kuriuos sudaro įdarbinimo sutartys, klasę; lygios teisės buvo duotos įmonei ir bendrai visiems darbininkams (pastarieji galėjo turėti teisiškai pripažintą atstovą derybose). Teorija prognozuotų, jog rezultatas turėtų būti toks, kad visais derybose aptartais klausimais darbininkų atiduota vertė būtų lygi darbdavių atsisakytai vertei ir kad abi pusės nusileistų tais klausimais, kuriuose jų verčių skirtumai didžiausi – kaip anksčiau minėtu atveju.[3]

Anksčiau minėta analizė priklauso nuo dviejų apribojimų.

1. Ji nagrinėja tiktai balsų panaudojimą savo interesams išreikšti. Ji neaptaria kitų išteklių, kurie yra kiekvieno veikėjo bendros galios r_i panaudojimo dalis.
2. Ji neskiria sutelktų ir išbarstytų interesų, o priima prielaidą, kad visi panašūs interesai gali būti sujungti. Taigi ji, tiesą sakant, sistemą nagrinėja, kaip dviejų veikėjų sistemą.

[3] Čia daroma prielaida, kad derybų pradžioje jau yra puikiai apibrėžta klausimų aibė. Apie tai, kaip šie klausimai, darbotvarkė, yra sudaromi, čia nekalbėsiu, nors tai irgi yra labai svarbu (apie tai, pavyzdžiui, žr. Plott ir Levine, 1978).

Pirmasis iš šių apribojimų jau buvo aptartas ankstesniame poskyryje apie konstitucijos tikslus ir mainymosi apribojimus. Antrąjį aptarsiu dabar.

Interesų išbarstymas ir sutelktumas. Galutinė įvykio, kurio kontrolės teisės atiteko korporaciniam veikėjui, kontrolė gali būtų iškraipoma dviem būdais: vienų (keleto) veikėjų interesų, palaikančių vieną rezultatą, sutelktumu ir kitų (daugelio) veikėjų interesų, palaikančių kitą rezultatą, išsibarstymu. Vienas iš šių būdų gali įvykti tada, kai kolektyviai valdomų teisių perskirstymas suteikia vienodas kontrolės teises (t. y. po lygiai balsų) visiems tam tikros kvalifikacijos veikėjams. Dėl to kontrolės teisės iš labai sutelktų interesų pereis silpnai išbarstytiems. Taigi, jei kolektyviniai sprendimai yra padaromi dėl klasei priklausančių įvykių ir jokie kiti ištekliai, išskyrus balsus, nenaudojami siekiant įgyti teises kontroliuoti įvykį, tada balsai „už" ir balsai „prieš" bus apytiksliai proporcingi teigiamam ir neigiamam įvykiu susidomėjusių veikėjų skaičiui, bet ne apytiksliai proporcingi interesų kiekvienoje pusėje skaičiui. Tai darys neigiamą įtaką sutelktiems interesams (JAV politikoje žinomiems kaip specialieji interesai, *special interests*) ir teigiamą įtaką išbarstytiems interesams (žinomiems kaip bendrieji interesai, *general interests*).

Šališkumą į priešingą pusę lemia praradimų, atsirandančių dėl nedidelių išteklių kiekių, kuriuos turi kiekvienas iš daugelio veikėjų ir kurie atspindi jų susidomėjimo šia įvykių klase lygį, sujungimas. Svarbiausia tokio šališkumo priežastis yra išsisukinėjimo problema, atsirandanti tada, kai daugelio veikėjų interesai panašūs. Net jeigu išsisukinėjimo problema ir neiškiltų, vis tiek atsirastų organizacinių išlaidų dėl išteklių sutelktumo. Be to, kadangi veikėjo dėmesys yra gana ribotas, reiškia, jog silpni interesai niekada negali sąlygoti pakankamai stipraus poreikio veikėjo dėmesiui.

Dėl visų šių priežasčių (išsisukinėjimo problema tikriausiai yra pati svarbiausia) mažiau tikėtina, kad išbarstyti interesai sutelks juos atspindinčius išteklius, kurie teoriškai gaunami paprasčiausiai sudėjus veikėjų interesus, padaugintus iš jų galios: $\Sigma x_{ji} r_i$. Ši suma nekreipia dėmesio į praradimus, atsirandančius dėl skirtingiems veikėjams priklausančių išteklių sujungimo. Taigi modelis neatspindi šališkumo išbarstytų interesų nenaudai. Vis dėlto šališkumą, palankų išbarstytiems interesams, teorijoje tiesiogiai atspindi teisių kontroliuoti kolektyvinius sprendimus paskirstymas tarp bendruomenės narių.

Naudinga pabandyti nustatyti, ar, nekreipdama dėmesio į praradimus, atsirandančius jungiant išteklius, teorija vis tiek atspindi tikrovę. Įsivaizduokime paprasčiausią atvejį: vienas veikėjas pasisako už vieną nedalaus įvykio rezultatą, o kiti du – už priešingą. 30 skyriaus pavyzdyje apie Tomo pokalbį telefonu, Tomas pritarė pokalbiui, o Johnas ir Steve'as nenorėjo, kad jis skambintų. Įvykio vertė atveju *a* yra $x_{41} r_{a1}$; tuo atveju ji buvo lygi 0,070. Įvykio vertė atveju *b* yra gaunama apskaičiavus tokią sumą: $x_{42} r_{b2} + x_{43} r_{b3}$; nagrinėtu atveju ji buvo lygi 0,052. Kaip buvo parodyta, ši suma gaunama sudėjus reikšmes 0,029 (Johno) bei 0,023 (Steve'o). Kokios socialinės prielaidos šioje sumoje yra numanomos, tačiau dažnai nerealizuojamos tikrovėje? Su šiuo klausimu jau buvome susidūrę 30 skyriuje kalbėdami apie antrinę išsisukinėjimo problemą, nors kolektyvinių sprendimų situacija šiek tiek skiriasi nuo priverstinio normų vykdymo situacijos. Minėtos socialinės prielaidos tiesiog teigia, kad tarp tokių išteklių arba veikėjų porų, kokios išreikštos 31.9' ir 31.10' lygtyse, jokių apribojimų nėra. Taigi minėtą galios asimetriją

tarp sutelktų ir išbarstytų interesų sukelia išteklių nepakeičiamumas ir socialiniai-struktūriniai apribojimai (dažnai atsirandantys dėl socialinio kapitalo nebuvimo), kurie dydžius b_{kh} ir a_{ig} sumažina iki nulio.

Socialinis pasirinkimas, kai pasitelkiamos įvairios sprendimų taisyklės

Anksčiau šiame ir 30 skyriuose pateiktos analizės nurodo metodus, padedančius tirti kai kurias socialinio pasirinkimo institucijas. Kalbėdamas apie socialinį pasirinkimą, aš turiu galvoje sprendimus, priimamus kokios nors institucijos, kai teisės kontroliuoti rezultatus priklauso daugiau negu vienam veikėjui. Teisės kontroliuoti įvykių rezultatus yra suteikiamos pagal teisių paskirstymą β vienoje ar keliose įvykių klasėse visam kolektyvui (kaip korporaciniam veikėjui). Šiuo atveju sprendimus priima ta institucija, kuriai teisės buvo perduotos ir kurios nariams jos buvo kažkokiu būdu paskirstytos. Labiausiai paplitęs būdas paskirstyti teises, išskyrus teisę sukurti darbotvarkę, yra aprūpinti kiekvieną institucijos veikėją balsais. Tada įvykių rezultatai yra nustatomi suskaičiavus balsus, gaunamus bendram balsų skaičiui pritaikius sprendimo taisyklę.

Šiame poskyryje teisių paskirstymą pažymėsiu γ, ši raidė rodo bet kokį pokonstitucinio etapo paskirstymą. Apskritai tai reiškia, kad teisės valdyti kai kurias nedalomų įvykių klases priklauso visai visuomenei (teisių paskirstymas β), o teisės valdyti kitas nedalomų įvykių klases priklauso atskiriems individams (teisių paskirstymas α). Toms įvykių klasėms, kuriose teisės paskirstytos pagal išsidėstymą β, rezultatus nustato korporacinio veikėjo atstovas – sprendimus darančioji institucija. Aš paanalizuosiu kelias plačiai taikomas sprendimo taisykles: bendro sutarimo (*consensus*), paprastos daugumos (*simple majority*), kvalifikuotos daugumos (*qualified majority*) (kur sprendžiamoji teisė atiduodama tam tikrai perpus didesnei daugumai), vienbalsiškumo (*unanimity*) ir svertinio balsavimo (*weighted voting*) (kaip akcininkų balsavime).

Svarbu suprasti, kad tobuloje socialinėje sistemoje sprendimo taisyklė, taikoma socialiniame pasirinkime, neturi jokios reikšmės, išskyrus tai, kad teisių kontroliuoti tam tikrą įvykių klasę paskirstymas paveikia galios paskirstymą visoje sistemoje. Vienai iš daugelio įvykio klasių šis poveikis yra mažas (nors gali būti ir didelis, jeigu atkartoja daugelį įvykių klasių, taigi sistemą galima apibūdinti kaip demokratinę, oligarchinę arba diktatūrą). Tačiau, jeigu tik svarstome vieną įvykių klasę iš daugelio, tada teisių kontroliuoti sprendimo taisyklę tai įvykių klasei paskirstymas neturi įtakos galiai, sprendimo taisyklė tokių įvykių rezultatų tobuloje socialinėje sistemoje beveik neveikia. Sprendimo kontrolė gali būti vieno arba kelių asmenų rankose; rezultatai bus tokie patys. Jeigu kontrolė yra daugelio asmenų rankose, tada rezultatų nepaveiks teigiamam rezultatui reikalingas asmenų skaičius. Asimetrijos tarp teigiamo rezultato (imantis priemonių) ir neigiamo rezultato (nesiimant priemonių) neįves jokia asimetrinė sprendimo taisyklė – netgi tokia kraštutinė, kaip kiekvieno bendruomenės nario turima teisė kontroliuoti vieną įvykių klasės veiksmą arba kiekvieno veikėjo turima veto teisė. Visa tai yra tiktai kitas būdas pasakyti, kad tobuloje socialinėje sistemoje visuomeniškai efektyvus rezultatas nepriklauso nuo sprendimo taisyklės ir kad jis vis tiek bus pasiektas.

Realiai egzistuojančiose sistemose rezultatas aiškiai priklauso nuo taikytos sprendimo taisyklės, ir tai pateisina jai skiriamą dėmesį. Nors rezultatas taip pat priklauso nuo socialinės sistemos netobulumų kiekio ir rūšies, tai dėmesys turėtų būti kreipiamas ne tik į tai, kaip rasti gana patenkinamas sprendimo taisykles (iš kurių nė viena nėra labai gera netobuloms socialinėms sistemoms ir visos yra pakankamos tobuloms sistemoms), bet ir į tai, kaip pašalinti sistemų netobulumus. Taigi sprendimo taisyklių tyrimas šiame skyriuje bus sukoncentruotas į bendrą sprendimo taisyklių poveikį ir sistemos netobulumą.

Bendras sutarimas

14 skyriuje aptariau kai kurias taisyklių, kurios taikomos (formaliai arba neformaliai), kai sprendimai turėtų būti daromi susitarimo pagrindu, savybes. Paprastai tokios taisyklės taikomos tiktai mažose sprendimus priimančiose institucijose. Ypač dažnai jų randama tose institucijose, kurių narius vienija glaudūs tarpusavio ryšiai, pavyzdžiui, komunose arba mažose darbo grupėse. Tokios grupės tikriausiai yra pačios artimiausios tam darniam kolektyvui, apie kurį kalbama tobulose socialinėse sistemose. Taigi ankstesnė analizė, pagrįsta pastarąja sistema, turėtų labiausiai tikti tokiai aplinkai, kurioje susiduriama su bendru sutarimu. Tokias aplinkas aš laikysiu bendruomenėmis, kuriose nei tarp dviejų veikėjų, nei tarp dviejų išteklių nėra jokių apribojimų, t. y. kuriose galioja tobulą socialinę sistemą apibrėžiančios sąlygos.

Neformalioje aplinkoje, kurioje nėra įkurta jokių institucijų, turėtų vystytis procesai, padedantys pasiekti socialinį efektyvumą, t. y. tokie procesai, kad pasirinktos alternatyvos vertė būtų didesnė už atsisakytos alternatyvos vertę. Pagal šio skyriaus reikšmes tai reiškia, kad kartą jau padarius sprendimą apie J-tosios klasės įvykius $v_j(\gamma) = \max[v_{bj}(\gamma), v_{aj}(\gamma)]$ ir kai padarytas sprendimas liečia visus kartu nagrinėjamus įvykius, tada iš tikrųjų įvykdomas atvejis s^+ yra toks, kad maksimizuotų dydį $v_s(\gamma)$ visais atvejais visose įvykių klasėse.[4]

Ar bendru sutarimu grįsta sprendimų priėmimo taisyklė turi savybių, kurios leistų ją taikyti ypač tikėtinu socialiai efektyvios baigties atveju? Manau, kad taip. Dvi pagrindinės susitarimu grįstos sprendimų priėmimo taisyklės savybės yra šios:

1) nėra jokios aiškios balsavimo procedūros;
2) kol diskusijų keliu nepasiekiamas bendras sutarimas, tol nepasirenkamas joks rezultatas. Tai paprastai nevisiškai tas pats, kaip vieningumas, kurio atveju dažniausiai nerengiamas atviras balsavimas, o susitariama tada, kai nė vienas asmuo neprieštarauja pasiūlytai baigčiai.

Bendru sutarimu grįstą sprendimų priėmimo taisyklę galima laikyti tokia, kurioje numanomi svoriai yra susiję su veikėjais, kurių galios ir interesai skirtingi. Skirtingą

[4] Nors aš plačiai nenagrinėju, kaip būtų galima modifikuoti arba pagerinti pasiūlymus, iškeltus sprendimus priimančių institucijų svarstymuose, tačiau kartu nagrinėjamų įvykių aibę galima laikyti atitinkančia vienintelį sudėtingą tokios rūšies sprendimą, o kiekviena pasiūlyta modifikacija yra taikoma tik vienam visų įvykių aibės įvykiui. Šitaip vertinant, atvejį sudaro tam tikrų pasiūlytų modifikacijų baigčių kombinacijos (priimtos arba atmestos) ir kaip vienas iš 2^m galimų atvejų, kuris gali būti svarstymo rezultatas (čia m yra pasiūlytų modifikacijų skaičius).

galią kolektyvo nariai numano, o interesų stiprumas išaiškėja diskutuojant. (Jeigu sprendimas turi daugiau negu vieną sudėtinę dalį, t. y. kai galimi daugiau negu du režimai, kuriuos sudaro skirtingų baigčių kombinacijos skirtingoms sudėtinėms dalims, tada diskutuojant taip pat galima palyginti įvairius režimus.) Rezultatas yra toks, kad diskusijos metu kiekvienas bendruomenės narys sužino, kiek galios kiekvienas iš likusiųjų narių yra pasiryžęs skirti tam, kad įsigaliotų jam palankus režimas: galia, kuria i-tasis veikėjas gali paremti s-ąjį režimą, yra lygi $\Sigma_j \delta_{sji} x_{ji} r_{si}$, t. y. jo interesams visose nagrinėjamo režimo baigtyse, kurioms jis pritaria. Pasibaigus diskusijai, kai visi režimai jau yra išnagrinėti, o visi interesai išsiaiškinti, kiekvienas narys turi dydžio $v_s(\gamma)$ įvertį kiekvienam režimui s. Bendras sutarimas pasiekiamas tada, kai kiekvienas narys galią ir interesus suvokia taip pat kaip ir likusieji, t. y. skirtingų veikėjų įvertinti dydžiai $v_s(\gamma)$ yra beveik vienodi. Tokiu atveju visi veikėjai pasirinks tą patį s, kuris ir yra socialiai efektyvus režimas s^*. Kiekvienas supras, kad galiomis pasvertų interesų, kuriuos galima pasitelkti siekiant įgyvendinti šią baigčių aibę, pakanka norint nugalėti visas kitas aibes, taigi nėra jokio pagrindo nesutarimams, nepaisant to, kad kai kurie veikėjai, greičiausiai netgi dauguma, norės kitos baigties s'.

Kitos dažnai taikomos sprendimų priėmimo taisyklės kai kuriais aspektais skiriasi nuo bendro sutarimo. Kiekvienam veikėjui yra suteikiama po vieną ar daugiau balsų, kuriuos jis galės panaudoti balsuodamas už tąm tikrą režimą. Pasirinktas režimas, atsižvelgiant į galiojančią sprendimų priėmimo taisyklę, priklausys nuo bendro balsų, tenkančių kiekvienam režimui, skaičiaus. Pasiskirsčiusius balsus, jeigu jie yra padalyti iš bendro balsų, reikalingų norint kontroliuoti rezultatą, skaičiaus, galima suprasti kaip tam tikram sprendimui tenkančios kontrolės dalį.

Sprendimų priėmimo taisyklės skiriasi ne tiktai balsų skaičiavimo metodu, bet ir kitomis procedūromis. Vienas šių taisyklių skirtumas yra diskusijų, leidžiamų prieš suskaičiuojant balsus, mastas. Kitas yra nuomonių įvairiais klausimais, dėl kurių turėtų apsispręsti bendruomenė, išsibarstymo laipsnis. Jeigu prieš balsavimą nevyksta jokios diskusijos, tuomet nei veikėjo interesų stiprumas, nei jo galia nebus svoris. Jeigu diskusija užsitęsusi, kaip bendro sutarimo atveju, ir jeigu socialinė sistema yra tobula, tada ir galia, ir interesų stiprumas bus svoriai. Kraštutiniu atveju kiekvienas veikėjas susiras didžiausią reikšmę turintį režimą ir balsuos už jį neatsižvelgdamas į savo asmenines pirmenybes ir pripažins, jog šį režimą remia pakankamai stiprios jėgos siekiant įgyvendinti būtent jį, o ne kurį nors kitą. Kai sistema yra nevisiškai tobula (ir ypač tada, kai egzistuoja mainymosi įvykiais, dėl kurių jau nuspręsta, ir kitais sistemos ištekliais kliūtys), bet kokia kita sprendimų priėmimo taisyklė, bet ne susitarimas, įtrauks į sistemą svorius, kurie iškreips rezultatą, įgyvendindami atvejį s^+, galintį turėti mažesnę reikšmę negu socialiai efektyvus atvejis.

Taigi apie bet kokią kitą sprendimų priėmimo taisyklę, negu bendras sutarimas, galima galvoti kaip apie *a priori* svorių, apibrėžiančių kiekvieno veikėjo turimą rezultato kontrolės dalį, nepriklausančią nei nuo to veikėjo domėjimosi i-tuoju įvykiu, nei nuo jo galios sistemoje, įtraukimą. Dažniausiai šie svoriai būna 1 ir 0; svoris lygus 1 visiems turintiems teisę balsuoti veikėjams ir 0 visiems likusiems. Vis dėlto šie svoriai neatitinka kiekvieno veikėjo galios visuomenėje r_i arba jo domėjimosi įvykiu x_{ji}. Taigi kolektyvinis sprendimas, pasiektas naudojant kitus svorius negu r_i, gali duoti ir ne patį efektyviausią rezultatą. T. y. pasirinktas rezultatas s^+ gali ir nebūti s^* (nemaksimizuoti dydžio $v_s(\gamma)$). Ką tai reiškia visuomenei? Apytikriai galima pasakyti, kad rezultato nerems didžioji visuomenės dalis. Šiuo atveju įgyvendinimas

bus silpnesnis negu baigties s^* atveju. Be to, kadangi svoriai parodo ne visus išteklius, tada yra galimybė, kad kai kurie veikėjai sugebės panaikinti rezultatą s^+ naudodami svorių, kuriems padedant šis rezultatas buvo pasiektas, neparodytus išteklius. Jeigu rezultatas s^+ yra atmetamas, o vietoj jo įvykdomas s', vadinasi, s' irgi galėtų būti pakeistas, kadangi vis dar galima panaudoti kitus išteklius ir pasiekti kitą baigtį. Gali atsitikti taip, kad visą laiką taip ir bus šokinėjama nuo vieno sprendimo prie kito, kadangi skirtingi veikėjai įtrauks į kovą papildomus išteklius, kurie papildys svorius, gautus pagal sprendimų priėmimo taisyklę.[5]

Mažuose, darniuose, nediferencijuotuose kolektyvuose, kuriuose dažniausiai susitariama, šie papildomi ištekliai (skirtumas tarp veikėjo galios ir kontrolės, kuria jis galėjo paveikti sprendimą) gali tučtuojau ir tiesiogiai pakeisti rezultatą. Jeigu naudojami svoriai yra veikėjų galia r_i, tada rezultatas turėtų būti $s^+ = s^* = s$, o jis ir maksimizuoja dydį $v_s(\gamma)$. Jeigu naudoti svoriai yra tokie, kad $w_i \neq r_i$, ir jeigu derybose nenaudojami jokie nagrinėjamai įvykių aibei nepriklausantys ištekliai, tada dydis w_i parodo veiksmingą i-tojo veikėjo galią apibrėžti priimtą rezultatą. Baigtį galima išreikšti taip:

$$s^+ = s, \text{ maksimizuojantis } \sum_j^m \sum_i^n \delta_{sji} x_{ji} w_i \tag{31.14}$$

Reikšmė (galia), galinti rezultatą s^+ pakeisti rezultatu s^*, yra lygi $v_{s^*}(\gamma) - v_{s^+}(\gamma)$. Veikėjai, teikiantys pirmenybę baigčiai s^* prieš baigtį s^+, yra tie, kurių parama atvejui s^* yra didesnė už jų paramą atvejui s^+. (Čia parama tam tikram atvejui yra lygi veikėjų domėjimosi (interesų) tą atvejį sudarančių baigčių sumai.) Formaliai visiems veikėjams, teikiantiems pirmenybę atvejui s^* prieš atvejį s^+, galioja tokia nelygybė:

$$\sum_j \delta_{s^*ji} x_{ji} > \sum_j \delta_{s^+ji} x_{ji} \tag{31.15}$$

Ištekliai, kurių bet koks toks veikėjas būtų pasirengęs atsisakyti už rezultato atsisakymą, gaunami apskaičiavus abiejų 31.15 nelygybės dalių, padaugintų iš dydžio r_i, skirtumą. (Čia nekreipiama dėmesio į dydžių r_{si} skirtumus abiem atvejais s^* ir s^+. Kol nė vienas minėtas atvejis neskatins perskirstyti teisių, o daugelis veikėjų interesų būtų nukreipti į kitus išteklius, o ne į m įvykių, kuriuos apima šis socialinis pasirinkimas, tol kiekvienam s galios, kad $r_{si} \approx r_i$.) Pagal apibrėžimą šis skirtumas bus teigiamas veikėjams, teikiantiems pirmenybę atvejui s^*, o ne atvejui s^+, ir neigiamas veikėjams, teikiantiems pirmenybę atvejui s^+, o ne atvejui s^*. Taip pat, kadangi dydis $v_{s^*}(\gamma)$ yra didesnis už dydį $v_{s^+}(\gamma)$, vadinasi, jų reikšmių suma pagal visus veikėjus, kurie renkasi atvejį s^*, yra didesnė už jų sumą pagal visus veikėjus, kurie renkasi s^+. Šių dviejų sumų skirtumas yra tiesiog $v_{s^*}(\gamma) - v_{s^+}(\gamma)$.

Jeigu veikėjų, pirmenybę teikiančių s^+, *skaičius* yra didesnis už veikėjų, pirmenybę teikiančių s*, nepaisant to, kad dydis $v_{s^*}(\gamma)$ yra didesnis už dydį $v_{s^+}(\gamma)$, skaičių, tada gali būti, kad arba pirmenybę teikiančių s^+, domėjimasis baigtimis, kurios priklauso s^+,

[5] Atskiras „šokinėjimo" atvejis būtų tada, kai kiti ištekliai yra to paties įstatymus leidžiančio organo balsai, skirti balsuoti už kitus klausimus, o sprendimai priimami daugumos pagrindu. Apie „šokinėjimą", kurio negali būti tada, kai sprendimai priimami susitarimo pagrindu, parašyta nemažai straipsnių. Daugelį jų galima rasti žurnale *Public Choice*.

tačiau nepriklauso s^* yra silpnesnis negu analogiškas tų asmenų, kurie teikia pirmenybę s^*, domėjimasis, arba jų galia sistemoje yra mažesnė, arba kokia nors abiejų priežasčių kombinacija. Kad ir koks bebūtų politinio silpnumo veikėjų, teikiančių pirmenybę s^+, šaltinis, tačiau jeigu rezultatą turėtų lemti jų kiekybinis pranašumas, tada tai pažeistų veikėjus, teikiančius pirmenybę s^* (taip pat tuos, kurie teikia pirmenybę bet kokiam kitam atvejui s, kuriam galioja nelygybė $v_s(\gamma) > v_{s+}(\gamma)$).

Dėl šios pagrindinės priežasties bet kokių kitokių svorių negu r_i naudojimas labai vieningoje nediferencijuotoje visuomenėje neatneš stabilesnių arba labiau įgyvendinamų rezultatų, negu tie, kurie gaunami panaudojus svorį r_i, o susiklosčius tam tikroms sąlygoms, duos netgi mažiau stabilius bei įgyvendinamus rezultatus. Sprendimų priėmimo bendru sutarimu taisyklė tokiose bendruomenėse naudoja svorius r_i, kadangi juos tokių bendruomenių nariai automatiškai pritaiko vienas kito pirmenybėms.

Kaip matyti, daugumos taisyklė socialiai yra prastesnė už bendro sutarimo taisyklę, tačiau kaip dėl vienbalsiškumo? Galiojant vienbalsiškumo taisyklei, kiekvienas veikėjas i turi balsą ir, norint gauti teigiamą rezultatą, jam reikia pritarti vienbalsiai. Pirmasis iškylantis klausimas: ar yra kokių nors skirtumų tarp vienbalsiškumo taisyklės ir bendro sutarimo taisyklės.

Kai galioja bendro sutarimo taisyklė, jokios veiklos nesiimama tol, kol nepasiekiamas bendras sutarimas. Bendras sutarimas reiškia, kad yra surastas s^*.[6] Iki tol pora atvejų – s ir s' – faktiškai konfrontuoja tol, kol nesuranda vienintelio atvejo s^*, turinčio didesnę reikšmę negu bet kuris kitas nagrinėjamas atvejis. Tada, kadangi $v_{s^*} = \max_s[v_s(\gamma)]$, vadinasi, teikiantys pirmenybę kitam rezultatui, neprieštaraus atvejui s^*, kadangi jie žino, jog šį atvejį gali paremti didesnis svoris negu bet kurį kitą nagrinėjamą atvejį. Atrodo, kad tai visiškai nesiskiria nuo vienbalsiškumo taisyklės, kadangi čia nepriimama jokio sprendimo tol, kol visi nepritaria pasirinktam atvejui. Vis dėlto vienu požiūriu skirtumas yra. Jeigu galioja bendro sutarimo taisyklė, tai, priimant sprendimus dėl nagrinėjamų įvykių aibės, neįtraukiami jokie papildomi ištekliai. Jeigu galioja vienbalsiškumo taisyklė, tai įtraukiamos išreikštos (*explicit*) teisės; kiekvienam veikėjui yra suteikiamas svoris, lygus 1, kurį jis gali panaudoti balsuodamas už tam tikrą sprendimus priimančios institucijos nagrinėjamą įvykį.

Aiškus teisių į nagrinėjamus įvykius paskirstymas, atsirandantis taikant vienbalsiškumo taisyklę, bent jau iš principo galios paskirstymą tarp sprendimus priimančios institucijos narių padaro labiau lygiavinį. Jis kiekvienam nariui duoda po $1/n$ dalį kontrolės tų aibei priklausančių įvykių, kuriais domisi sprendimus priimantys veikėjai. Čia šį interesą išreiškia dydis $v_{s^*}(\gamma)$. Taigi kiekvieno veikėjo galia yra modifikuojama pagal formulę:

$$r'_i = \frac{r_i + v_{s^*}(\gamma)/n}{1 + v_{s^*}(\gamma)}$$

Jeigu ši modifikacija turi didelį poveikį galios paskirstymui, tada vienbalsiškumo taisyklės taikymas gali duoti rezultatus, visiškai skirtingus negu tie, kurie būtų pa-

[6] Įdomu pastebėti, kad komunų, kuriose taikoma bendro sutarimo taisyklė, nariai, kalbėdami apie sprendimų priėmimo procesą, jį apibūdina kaip kažką panašaus į šią koncepciją. Jie kalba apie „teisingo sprendimo paieškas" ir apie „teisingo sprendimo suradimą", bet ne apie vienas kito įtikinėjimą arba įtaką vienas kitam.

siekti taikant bendrą sutarimą. Kai taikoma vienbalsiškumo taisyklė, reikalingas naujas s^* apibrėžimas, kadangi teisių paskirstymas pasikeitė iš γ į γ'. Naujasis s^* gali nebeturėti tų pačių rezultatų, kokius turėjo praeitas s^*, esant γ. Vis dėlto tai bus atvejis, kuriam pritarta vienbalsiai.

Praktiškai sąvokos „vienbalsiškumas" ir „bendras sutarimas" dažnai vartojamas kaip sinonimai priimant sprendimus mažose, darniose, nedaug besiskiriančiose grupėse. Taip vartojant, anksčiau aprašytojo skirtumo, žinoma, nebus. Vis dėlto, jeigu tokioje bendruomenėje būtų aiškiai paskelbta ir grupės bendru sutarimu priimta, kad nuo šiol dėl visų tam tikros rūšies sprendimų bus balsuojama ir kad nebus imamasi jokių veiksmų tol, kol nebus vieningai nutarta, tada rezultatai taptų labiau išlyginantys. Pagal modelį tai galėtų atsitikti dėl to, kad antraip kai kurie mažai galios grupėje turintys veikėjai panaudotų savo naująsias veto teises ir pakreiptų rezultatus savo norima linkme. Ar rezultatai atitiktų jų lūkesčius, priklausytų nuo to, kiek jie turi teisių, kurių kiekis priklauso nuo svarstomų įvykių svarbos, palyginti su kitais sistemos viduje esančiais įvykiais ir prekėmis.

Galimas rezultato s^+, pasiekto sprendimų priėmimo keliu, kai interesai nėra pasverti dydžiu r_i (arba kai egzistuoja toks balsas, kurio neveikia netgi ir interesų svarba), nestabilumas sumažėja tada, kai sistema tampa netobula, t. y. tada, kai koeficientai a_{ik} i-tojo ir k-tojo veikėjų porai ir b_{jh} j-tosios ir h-tosios prekės ar įvykių porai, rodydami kliūtis, pasislenka toliau nuo 1 (kaip aptarta ankstesniame poskyryje). s^+ pakeitimo į s^* galimybė priklauso nuo to, ar veikėjas galės panaudoti galią, priklausančią sistemai, tačiau nepriklausančią institucijai, pagal konstituciją turinčiai sprendimų apie nagrinėjamus įvykius priėmimo teisės. Jeigu yra tam tikrų kliūčių tarp kitų sistemos veikėjų ir sudarančių minėtąją instituciją, tuomet sistemos ištekliai, kurių neparodo sprendimus priimanti institucija, negali padidinti įtakos jos priimtiems rezultatams. Tačiau jeigu socialinio kapitalo yra labai mažai arba jeigu išteklių pakeičiamumas yra labai mažas, tada efektyvesnio rezultato s^* egzistavimas reiškia, kad sistemoje egzistuoja ištekliai, prieinami veikėjams, norintiems panaikinti rezultatą s^+ – ištekliai, didesni už tuos, kuriuos turi veikėjai, norintys apsaugoti s^+. Dėl to gali ne tiktai susilpnėti rezultato įgyvendinimas, bet tai gali turėti ir ilgalaikį, rezultatą pakeičiantį, efektą.

Asimetrinės sprendimų taisyklės

Tarp nenuolatinių sprendimų priėmimo taisyklių daugumos metodas yra simetriškas; kiekvienas balsas atspindi tokią pačią kontrolės dalį, nesvarbu, ar jis nukreiptas teigiama, ar neigiama linkme. Jeigu yra n balsuotojų, o n yra nelyginis, tada norint laimėti, reikia turėti $(n + 1)/2$ balsą, čia kiekvienas balsas atstovauja $2/(n + 1)$ dalį kontrolės, kuri reikalinga norint laimėti. Jeigu nenuolatinė sprendimų priėmimo taisyklė yra asimetriška, tada, norint pasiekti teigiamą rezultatą, reikia surinkti kn balsų. Čia k yra tam tikras skaičius tarp 0 ir 1, o norint pasiekti neigiamą rezultatą, reikia surinkti $(1 - k)n + 1$ balsų. Kiekvienas balsas, nukreiptas teigiama kryptimi, atspindi $1/kn$ kontrolės, reikalingos šiam rezultatui pasiekti, dalį, o kiekvienas balsas, nukreiptas neigiama kryptimi, atspindi $1/[(1 - k)n + 1$ kontrolės, reikalingos norint atremti minėtąjį rezultatą, dalį. Jeigu, pavyzdžiui, $k = 3/4$, tada kiekvienas teigiamas balsas atspindi $4/3n$, o kiekvienas neigiamas balsas – $4/(n + 4)$ visos reika-

lingos kontrolės. Jeigu galiojanti sprendimų priėmimo taisyklė yra vienbalsiškumas, tada kiekvienas teigiamas balsas atspindi $1/n$ visos reikalingos kontrolės dalį, o kiekvienas neigiamas balsas – visą reikalingą kontrolę, t. y. jis turi veto teisę.

Jeigu asimetrinė sprendimų priėmimo taisyklė taikoma tobuloje sistemoje, tada didesnis balsų, reikalingų norint priimti įstatymą, negu tų, kurie yra prieš jį, skaičius visiškai nepaveikia rezultato. Tai galima pastebėti panagrinėjus kraštutinį vienbalsiškumo taisyklės atvejį. Tarkime, kad $n - 1$ veikėjai palaiko teigiamą baigtį, o 1 veikėjas – neigiamą. Tobuloje socialinėje sistemoje bet kuris veikėjų poaibis turi visišką visų poaibio narių galią; joje taip pat niekas neprarandama dėl ribų, egzistuojančių tarp veikėjų. Taigi poaibis, sudarytas iš $n - 1$ veikėjo, gali veikti kaip vienas veikėjas. Konkretaus įvykio m atveju, jeigu susumavus visų veikėjų svertinius interesus, gautume didesnį skaičių negu dydis, parodantis svertinius jų vienintelio oponento interesus, tada rezultatas bus teigiamas. Dėl daug didesnės neigiamo balso galios galbūt jie turės kompensuoti teigiamajai baigčiai nepritariančiam veikėjui veto teisės nepanaudojimą, tačiau interesų nelygybė reiškia, kad jie tai padaryti galės. Jeigu vienintelio veikėjo svertiniai interesai yra didesni, tada rezultatas, žinoma, bus neigiamas. Tačiau taip atsitiks tiktai taikant kitą sprendimų priėmimo taisyklę.

Vis dėlto čia iškyla trys klausimai. Pirma, kodėl kartais taikoma ne paprastoji, bet kvalifikuotoji dauguma, jeigu rezultatai vis tiek bus tokie patys? Antra, kodėl kolektyvinių sprendimų pagalba teigiami rezultatai pasiekiami rečiau tada, kai dydis k yra didesnis už 1/2? Trečia, kodėl kraštutinės asimetrinės taisyklės, tokios kaip vienbalsiškumo principas, didelėse grupės taikomos daug rečiau negu mažose grupelėse?[7]

Pasirodo, kad atsakymai į šiuos klausimus labai smarkiai priklauso nuo sistemos netobulumo laipsnio. Pavyzdžiui, sistema, užkertanti kelią išsisukinėjimo problemai, gali būti netobula. Tada, tarkime, kad svertiniai neigiamajai pusei priklausantys interesai yra didesni už priklausančius teigiamajai pusei, tačiau tolygiai paskirstyti tarp baigties priešininkų ir kad svertiniai teigiamajai pusei priklausantys interesai yra geriau organizuoti (arba dėl to, kad nuo pat pradžių jie buvo sukoncentruoti vieno veikėjo rankose, arba dėl to, kad veikėjų socialinis kapitalas yra didesnis). Jeigu reikėtų taikyti bet kokią sprendimo priėmimo taisyklę, išskyrus vienbalsiškumą, tada neigiamoji pusė galėtų ir pralošti balsavimą ne dėl to, kad jų svertiniai interesai silpnesni, bet dėl to, kad jų organizacija, arba socialinis kapitalas, yra menkesni. Taigi į reikalavimą gauti daugumos (daugiau negu pusės asmenų) pritarimą galima pažiūrėti kaip į apsidraudimą, kad bet kokiai teigiamai veiklai, kurios imamasi, svertiniai ją remiantys interesai yra tikrai didesni už jai prieštaraujančius. Kuo dydis k yra artimesnis 1, tuo didesnis yra minėto apsidraudimo laipsnis.

Iš čia išplaukia ir atsakymas į antrąjį klausimą. Kvalifikuotosios daugumos taisyklė, kai k yra didesnis už 1/2, ypač stengiasi subalansuoti klaidas, atsirandančias dėl prastos socialinės organizacijos. Jeigu socialinė struktūra yra silpna, o tai sukelia sunkumus kaupiant abiejose pusėse esančių veikėjų išteklius, tai atsiranda klaidos, kurios, susidėjusios su skirtingu interesų paskirstymu abiejose pusėse, lems tai, kad neigiama veikla bus vykdoma dažniau negu teigiama. Taigi, kol socialinė organiza-

[7] Lenkijoje septynioliktajame–aštuonioliktajame a. kiekvienas didikas buvo parlamento narys ir kiekvienas iš jų turėjo veto teisę renkant karalių ir svarstant tam tikrus karaliaus veiksmus. Ši vienbalsiškumo taisyklė, kuri buvo priimta tada, kai Lenkijos didikų dar buvo mažai, vėliau pradėta labai plačiai taikyti ir kartais visai paralyžiuodavo šalį.

cija bus silpna, tol dažniau bus priimami neigiami rezultatai. (Tai rodo, kad baigčių, priimtų pritaikius asimetrinę sprendimų priėmimo taisyklę, asimetrija gali būti panaudota kaip socialinės struktūros silpnumo matas.)

Atsakymas į trečiąjį klausimą išplaukia iš paralyžiuojančių pasekmių, atsirandančių taikant ypač asimetrines sprendimų priėmimo taisykles, kada socialinis kapitalas yra mažas. Pagal čia išdėstytą teoriją asimetrinė taisyklė sukelia rezultatų asimetriją (daugiau neveiklumo negu veiklos) tiktai tada, kai socialinis kapitalas yra mažas. Jeigu socialinis kapitalas yra didelis, tada asimetrinė sprendimų priėmimo taisyklė jokios įtakos rezultatams neturi. Jeigu, kai sprendimus priimančios institucijos dydis išauga, socialinis kapitalas sumažėja, tada asimetrinė sprendimų priėmimo taisyklė, neturinti jokio paralyžiuojančio poveikio, kai minėtoji institucija yra maža, būtent ir sukelia neveiklumą tada, kai ši institucija yra didelė.

Daugumos taisyklė

Daugumos taisyklė yra labiausiai paplitęs kolektyvinių sprendimų priėmimo metodas. Socialinio pasirinkimo rezultatas tuo atveju, kai taikoma daugumos taisyklė, gali būti nagrinėjamas esant trims sąlygoms:

1) tada, kai nėra nei diskusijų, nei derybų, taigi i-tasis veikėjas paprasčiausiai nustato savo interesų kryptį ir jos linkme nukreipia savo balsą;
2) tada, kai socialinė sistema yra tobula, taigi visa galia, nesvarbu, kokią išraišką ji beįgautų, yra panaudojama socialiniam sprendimui priimti;
3) tada, kai vyksta derybos, tačiau balsai yra vieninteliai jose naudojami ištekliai.

Elementariųjų įvykių (iš kurių kiekvienas įgauna reikšmes 1 arba 0) aibė yra žymima $1, \ldots, m$, o kiekvienas veikėjas kiekvienam įvykiui gali skirti po vienintelį balsą. Kiekviena galimų baigčių aibė yra nulių ir vienetų seka, rodanti elementariųjų įvykių baigtis. Pasirinktoji aibė s^+ yra tam tikra nulių ir vienetų eilutė. Laikysiu, kad tarp baigčių nėra jokios tarpusavio priklausomybės, taigi elementarieji įvykiai yra nepriklausomi.

Pirmoji sąlyga. Kai galioja pirmoji sąlyga, j-tojo įvykio rezultatą lemia tiesiog suskaičiuotų veikėjų, patenkančių į aibes P_j ir N_j, skaičius. Rezultatų aibę s^+ sudaro vienetai, rodantys kiekvieną j-tąjį įvykį, kuriam atsitikus, aibei P_j priklausančių veikėjų skaičius yra didesnis už aibei N_j priklausančių veikėjų skaičių, ir nuliai, atspindintys visus kitus įvykius.

Antroji sąlyga. Jeigu sistema yra tobula, tada, galiojant antrajai sąlygai, rezultatų aibė s^+ kartu bus ir aibė s^*. Čia kreipiamas dėmesys ir į interesus, ir į galią. Gaunama, kad rezultatų aibė s^* yra ta, kuriai maksimizuojama ši lygybė:

$$v_s = \sum_{j=1}^{m} \sum_{i=1}^{n} \delta_{sji} x_{ji} r_i \tag{31.16}$$

kur $\delta_{sji} = 1$ tuo atveju, jeigu i-tajam veikėjui tinka aibei s priklausanti j-tojo įvykio baigtis, ir $\delta_{sji} = 0$, jei taip nėra.

Šiuos atveju reikalavimu, kad pasirinkta įvykių aibė bus s^*, galima įsitikinti tariant, jog egzistuoja kita aibė s', kuriai priklauso visi aibės s^* įvykiai, išskyrus j-tąjį,

kuris yra priešingas. Aibės s' vertė yra lygi aibės s^* vertei visais atvejais, išskyrus j-tąjį. Tarkime, kad j-tojo įvykio rezultatas aibėje s' yra neigiamas, o aibėje s^* – teigiamas. j-tojo įvykio įnašas į aibės s' vertę yra: $v_{bj} = \Sigma_{i \in N_j} x_{ji} r_i$, o jo įnašas į aibės s^* vertę yra lygus: $v_{aj} = \Sigma_{i \in P_j} x_{ji} r_i$. Kadangi $v_{s^*} > v_{s'}$, vadinasi, privalo galioti ir tai, kad $v_{aj} > v_{bj}$. Taigi tobuloje sistemoje veikėjai, teikiantys pirmenybę teigiamam rezultatui, galės nusipirkti (šiam reikalui turėdami išteklių kiekį, lygų dydžiui $v_{aj} - v_{bj}$) pakankamą kiekį balsų iš teigiamai baigčiai nepritariančių, kad galėtų kontroliuoti rezultatą.

Labai svarbu suprasti, kad tokia prekyba balsais vyksta turint dalius išteklius, be išorinio poveikio. Tai padeda išvengti nestabilumo problemų, kurios iškiltų tuo atveju, jeigu balsai būtų perkami už kitus – kolektyviai valdomus įvykius liečiančius – balsus. Tokios problemos iškyla, kai galioja trečioji sąlyga, kuri aptariama toliau.[8] Taip pat šioje diskusijoje dėl daugumos taisyklės pasekmių, kai galioja antroji sąlyga, manau, kad visos sistemos vertės dalis, tenkanti kolektyviai nulemtų įvykių aibei, yra pakankamai maža, palyginti su galia kitiems ištekliams, į kuriuos turimos teisės yra individualios $r_{si} \approx r_i$ ir nepriklauso nuo rezultatų aibės s.

Trečioji sąlyga. Kai galiojant trečioji sąlyga, daroma prielaida, kad tobula sistema *priklauso* įvykių m, kuriuos veikėjai kontroliuoja kolektyviai, remdamiesi daugumos taisykle, aibei. Kai galioja ši sąlyga, taip pat manoma, kad egzistuoja veiksmingos kliūtys, ribojančios mainus *tarp* įvykių m aibės ir įvykių bei prekių, nepriklausančių šiai aibei. Dėl šių apribojimų įvykių m aibę galėtume laikyti atskira sistema, kurioje teisės yra paskirstytos pagal β (kolektyvinė nuosavybė).

Beveik visa išplėstinė literatūra, nagrinėjanti socialinį pasirinkimą, sutelkė dėmesį į specialų atvejį, kai vieninteliai ištekliai sistemoje yra įvykiai, kuriuos valdyti turi teisę visa visuomenė, o rezultatą nustato taisyklė, veikianti balsų skaičiavimo pagrindu. Dar daugiau, daugelyje šios literatūros nagrinėjama tiktai daugumos taisyklė ir apsiribojama tiktai vienu įvykiu, dėl kurio kolektyvinis sprendimas padaromas (nors daugeliu atvejų įvykis turi daugiau kaip dvi galimas baigtis). Kaip pamatysime iš tolesnės šioje knygoje vystomos analizės, būtent šis dirbtinis abstrahavimasis nuo tikrovėje veikiančių sistemų ir sukuria balsavimo paradoksus ir sprendimo priėmimo taisyklių neatitikimus, kurie nagrinėjami daugelyje publikacijų apie socialinį pasirinkimą.

Trečiosios sąlygos atveju atskirsiu dvi galias: normatyvinę (*normative power*) ir pozityvinę (*positive power*). Sakydamas „normatyvinė galia“, aš turiu galvoje galią, išvedamą tiesiogiai iš dalinių teisių kontroliuoti socialinius pasirinkimus paskirstymo tarp veikėjų. Pavyzdžiui, visiškai lygiavinėje sistemoje, kurioje veikia tiesioginė demokratija ir kuri yra sudaryta iš n veikėjų, kiekvienas veikėjas turi $1/n$ dalį teisių kontroliuoti kiekvieną sistemos įvykį. Apibendrinus, jeigu iš viso yra n_j balsų, liečiančių j-tąjį įvykį, o i-tasis veikėjas turi n_{ji} balsų, tada i-tajam veikėjui priklauso n_{ji}/n_j dalis j-tojo įvykio kontrolės teisių. Tokioje sistemoje normatyvinė galia priklauso ne tiktai nuo konstituciškai paskirstytų kontrolės teisių, bet ir nuo to, kaip paskirstytas susidomėjimas įvykiais. Jeigu i-tasis veikėjas turi dalines j-tojo įvykio kontrolės tei-

[8] Pastebėtina, kad turint socialinį pasirinkimą su pasikartojančia rezultatų variacija (kaip mokesčių įstatyme, esant mokesčių lygį atspindinčių alternatyvų kontinuumui), kurį pasiūlė Grovesas ir Ledyardas (1977 m.) bei Tidemanas ir Tullockas (1976 m.), ir norint atskleisti paklausą, šis veiksmas tampa įmanomas tik naudojant privačius ir dalius išteklius (pinigus).

ses, išreikštas balsu, o k-tasis veikėjas turi dalines h-tojo įvykio kontrolės teises, tada jų santykinė galia priklausys nuo santykinio įvairių veikėjų susidomėjimo j-tuoju ir k-tuoju įvykiais lygio. Skaičiuojant pagal 25.18 lygtį galima rasti kiekvieno veikėjo normatyvinę galią, kai žinomos įvykių kontrolės teisės ir susidomėjimas įvykiais. Dar daugiau, galėtų būti rasta ir s^* – optimali baigtis, kurioje $v_{s^*}(\beta) = \max_s[v_s(\beta)]$ (pagrįsta normatyvine galia, kuri savo ruožtu pagrįsta konstituciškai išsidėsčiusiomis dalinės kontrolės teisėmis). Teoriškai šis optimalus rezultatas yra vertingas kaip kriterijus, leidžiantis įvertinti tikrąją baigtį; vis dėlto, kadangi baigties s^* link veda ne elgesio procesas, kaip anksčiau aptartose sistemose, tai optimalaus rezultato negalima rasti stebint. Norint rasti s^*, reikia nepriklausomo interesų įvertinimo.

Kita vertus, pozityvinė galia yra pagrįsta pasiektais rezultatais. Čia nagrinėjamoje sistemoje negalioja teiginys (jis galiojo anksčiau aptartose sistemose), kad nuo kontrolės ir interesų priklausanti galia sudaro išteklių, kurį veikėjas besąlygiškai gali panaudoti savo interesams tenkinti. Dalinės kontrolės teisės vertė (išreikšta, pavyzdžiui, balsu) priklauso nuo kitų veikėjų veiksmų, kurie savo ruožtu priklauso ne tiktai nuo interesų ir kontrolės teisių paskirstymo, bet ir nuo lūkesčių, kaip elgsis kiti veikėjai. Taigi tokios rūšies sistemos rezultato vertės neįmanoma apibrėžti kaip veikėjo interesų ir galios produkto, įsivaizduojant, kad ši baigtis nepriklauso nuo kitų baigčių.

Kodėl šitaip yra – paaiškėja samprotaujant taip: *a priori*, kiekvieno veikėjo galia yra tokia pati kaip ir kitų, kadangi kiekvienas iš jų turi po vieną balsą kiekvienam įvykiui; tada j-tojo įvykio vertė turėtų būti didžiausia dydžių v_{aj} ir v_{bj} reikšmė, kur:

$$v_{aj} = \sum_{i \in P_j} \frac{x_{ji}}{n} \text{ ir } v_{bj} = \sum_{i \in N_j} \frac{x_{ji}}{n}$$

Tada, jeigu baigtis yra pozityvinė, vadinasi, visa galia yra pritariančių šiai baigčiai rankose, taigi veikėjų aibė P_j turi pozityvinės galios v_{aj}.

Vis dėlto su tuo susijusios dvi problemos. Pirmoji, nors ir būtų galima apibrėžti, kad aibė veikėjų turi tam tikrą galios kiekį, priklausantį nuo šiai baigčiai pritariančių interesų, tačiau nėra teisinga sakyti, kad minėtai aibei priklausantis veikėjas turi $1/n_a$ šios galios dalį (čia n_a yra veikėjų, priklausančių aibei P_j skaičius). Jo galia yra kitų domėjimasis tuo, ką jis kontroliuoja, o jis kažką kontroliuoja visais atvejais, išskyrus, tada, kai turi sprendžiamą galią rezultatui. Taigi pagrindinė galia slypi sprendžiamojoje aibėje P_j, kurios dalis ji yra, ir negali būti atskirta. Antroji problema kyla iš to, kad vertė v_{aj}, kurios pagrindu apskaičiuojama veikėjų, priklausančių P_j, aibė, pati yra išvedama iš kitos prielaidos apie galią, teigiančios, kad kiekvienam veikėjui tenka po $1/n$ dalį visos galios. Šią problemą galima pailiustruoti įsivaizduojant atvejį, kuriame būtų tiktai du įvykiai su keturiomis galimomis baigtimis: 11, 10, 01 ir 00. Tada, kaip pateikta 31.2 lentelėje, turėtume aštuonias skirtingas interesų grupes. Tarkime, kad $n_{21} + n_{22} + n_{31} + n_{32}$ yra daugiau už $(n+1)/2$. Jeigu veikėjai tiesiogiai balsuotų pagal savo interesus, tai reikštų, kad įsigaliotų pozityvinis rezultatas (būtų pritarta) antrajam įvykiui. Taip pat tarkime, kad $n_{11} + n_{12} + n_{31} + n_{32}$ yra daugiau už $(n+1)/2$. Tai reiškia, kad teigiamai baigtųsi pirmasis įvykis. Dabar tarkime, kad n_{12} yra mažesnis už n_{11}, o n_{21} yra mažesnis už n_{22}. Šiuo atveju nėra jokios koalicijos, galinčios pasiūlyti kitokius negu pozityviniai rezultatai abiem įvykiams ir užsitikrinti daugumą.

Kaip šiuo atveju veikėjų (arba individualiai, arba kaip institucijos) galios galėtų būti įsivaizduojamos ir apskaičiuojamos? Baigtys įgyvendina 3, 4, 7 bei 8 grupėms

31.2 lentelė. Poaibių domėjimasis kolektyviniais sprendimais dėl dviejų įvykių

Grupė	Dydis	Interesų stiprumas	Norimi rezultatai	
			E_2	E_1
1	n_{01}	$x_2 < x_1$	0	0
2	n_{02}	$x_2 > x_1$	0	0
3	n_{11}	$x_2 < x_1$	0	1
4	n_{12}	$x_2 > x_1$	0	1
5	n_{21}	$x_2 < x_1$	1	0
6	n_{22}	$x_2 > x_1$	1	0
7	n_{31}	$x_2 < x_1$	1	1
8	n_{32}	$x_2 > x_1$	1	1

priklausančių veikėjų interesus dėl pirmojo įvykio ir 5, 6, 7 bei 8 grupėms priklausančių veikėjų interesus dėl antrojo įvykio. Rezultatai patenkina stipresnius 3 ir 6 grupėse esančių veikėjų interesus ir abu tų veikėjų, kurie priklauso 7 ir 8 grupėms. Jie neįgyvendina veikėjų, priklausančių 1 ir 2 grupėms, interesų. Viskas, ką be to dar galėtume pasakyti, yra tai, kad 1 ir 2 grupės neturi jokios galios, o 3, 6, 7 ir 8 grupės turi visą galią. Joks veikėjas arba veikėjų poaibis neturi galios, kuri leistų jam arba jiems įgyvendinti stipresnius interesus, negu tie, kuriuos įgyvendino teigiami abiejų įvykių rezultatai. 3 ir 4 grupių veikėjai norėtų neigiamos 1 įvykio baigties ir teigiamos 2 įvykio baigties, tačiau jie negali šito pasiekti sudarydami koaliciją su priklausančiais 1 ir 2 grupėms, kadangi $n_{11} + n_{12} + n_{01} + n_{02}$ yra mažiau negu $(n+1)/2$; panašiai ir priklausantiems 5 ir 6 grupėms.

Tarkime, kad kiekvieno iš dviejų įvykių vertė nedaliems įvykiams apskaičiuojama paprastai – kaip interesų, kuriuos įgyvendina pasirinktoji baigtis, suma (čia kiekvieną veikėją patenkina vienodą svorį duodantis rezultatas, paprastumo dėlei tarkime, $1/n$). Ar šiuo atveju yra teisinga, kad kiekvieno iš dviejų įvykių vertė yra tokia pati, kaip ir įvykio vertė, pateikta ankstesniuose poskyriuose (didesnioji iš dviejų verčių, apskaičiuotų tiems, kurie pritaria ir nepritaria įvykiui, kai kiekvieno veikėjo galia yra lygi $1/n$)? Atsakymas: nebūtinai. 4 grupei priklausančių veikėjų priešiškumas teigiamai antrojo įvykio baigčiai, kuriai įsigaliojus, jie praloštų, gali būti daug didesnis negu jų noras pasiekti teigiamą pirmojo įvykio rezultatą, o 3 grupei priklausančių veikėjų interesai, nukreipti į abu šiuos įvykius, gali būti beveik tokie patys (taigi x_1 būtų tiktai truputėlį didesnis už x_2). Tai reikštų, kad v_{b1} yra didesnis už v_{a1}, nepaisant to, kad teigiamas pirmojo įvykio rezultatas yra pastovus. Kadangi nei $n_{11} + n_{12} + n_{01} + n_{02}$, nei $n_{12} + n_{21} + n_{01} + n_{02}$ nėra didesni už $(n+1)/2$, vadinasi, 4 grupei priklausantys veikėjai negali realizuoti jų turimo didelio interesų skirtumo. Išsipildyti jų trokštamiems abiem neigiamiems rezultatams, kuriems jie teikia pirmenybę prieš abu teigiamus, trukdo kiekybinis 3 grupei priklausančių veikėjų pranašumas, nepaisant mažo skirtumo tarp x_1 ir x_2, kuris lemia, jog 3 grupei priklausantys veikėjai tiktai truputį labiau vertina dvi teigiamas negu dvi neigiamas baigtis. Panašus rezultatas galioja ir 5 grupei priklausantiems veikėjams ir vertei v_{b2}, palyginus ją su v_{a2}.

Netgi tada, kai, kaip šiuo atveju, iš visų galimų baigčių pasiekiamas stabilus rezultatas (Condorcet laimėtojas – žr. 15 sk. ir Youngą, 1987), tai tikrai nereiškia, kad bus pasiektas didžiausią reikšmę (jeigu visi veikėjai turi po lygiai svorio) turintis įvykis. Ar jis bus pasiektas, ar ne, priklauso nuo to, kiek didesnė yra dauguma, ir nuo interesų balanso tarp tų asmenų, kuriems mažiau svarbus įvykis patiria pralaimėjimą, palyginti su interesų balansu tarp tų asmenų, kuriems svarbesnis įvykis patiria pralaimėjimą.

Vis dėlto kyla klausimas: kokia šiuo atveju nauda iš verčių, o vėliau ir veikėjų galios skaičiavimo? Įprastinė galios reikšmė šiuo atveju yra bevertė, kadangi ji slypi ištekliuose, suteikiančiuose veikėjo interesams jėgos. Vertė, o vėliau ir galia čia yra apibrėžiamos tiktai *post factum* ir taip, tarsi už šių interesų nieko daugiau nebūtų. Taigi pirminė išvada turėtų būti, kad abi minėtos koncepcijos šiuo atveju yra nenaudingos.

Anksčiau nagrinėjau tokią situaciją, kurios rezultatas yra pastovus, gaunamas kaip Condorcet laimėtojas atrenkant iš galimų baigčių aibės. Vis dėlto, tarkime, kad n_{12} yra ne mažesnis už n_{11}, bet didesnis, o n_{21} irgi yra ne mažesnis, bet didesnis už n_{22}. Tai nepakeistų daugumos palaikymo teigiamiems abiejų įvykių rezultatams. Pagrindinė šio pokyčio reikšmė yra ta, kad tarp tų veikėjų, kurie priimant sprendimą dėl vieno įvykio priklauso daugumai, o dėl kito – mažumai, skaičius tų asmenų, kurie pralaimės jiems svarbesnio įvykio atveju, yra didesnis už skaičių tų, kurie pralaimės jiems mažiau svarbaus įvykio atveju. Šioms dviem grupėms priklausantys veikėjai turi paskatų atiduoti vienas kitam savo balsą už jiems mažiau svarbų įvykį ir mainais gauti balsą už jiems svarbesnį įvykį. Taigi minėtos 4 ir 5 grupės gali arba fiziškai mainytis balsais, jeigu yra leidžiamas balsavimas pagal įgaliojimą, arba pasižadėti balsuoti už tai, kas prieštarauja jų interesams, nagrinėjant jiems mažiau svarbų įvykį, t. y. abiem atvejais balsuoti už neigiamus rezultatus.

Šioje situacijoje gali pasitaikyti atvejis, kad $n_{12} + n_{21} + n_{01} + n_{02} > n_{11} + n_{12} + n_{31} + n_{32}$. Jeigu ši nelygybė galioja, vadinasi, neigiamas rezultatas abiejų įvykių atveju gali surinkti daugumą prieš teigiamą rezultatą abiejų įvykių atveju. Veikėjai, priklausantys 4 ir 5 grupėms, iš neigiamo rezultato gauna daugiau, negu pralošia. Vis dėlto tai gali sukelti tolesnį nestabilumą (tariant, kad neįvyko jokios tikros prekybos balsais), kadangi 7 ir 8 grupių veikėjai, kurie praloš abiem atvejais, jeigu abiejų įvykių rezultatai bus neigiami, turi paskatų vienu atveju išlošti, jei siūlys susijungti arba su 3 ir 4 grupių veikėjais, arba su 5 ir 6 grupių veikėjais ir taip sieks suformuoti daugumą, norinčią arba neigiamo pirmojo įvykio rezultato ir teigiamo antrojo, arba atvirkščiai. Tai tėra tiktai trečiasis žingsnis judant nestabilių rezultatų ratu.[9] Kaip ir stabilių

[9] Rezultatų nestabilumą, atsirandantį dėl mainymosi balsais nagrinėjo daug autorių. 1966 m. aš pasiūliau numanomą mainymąsi balsais kaip būdą įveikti Arrow neįmanomumo teoremos ciklus. Parkas (1867 m.), komentuodamas šį straipsnį, parodė, kad mainymasis sukelia nestabilų rezultatą. (Vis dėlto, kaip 1987 m. parodė Weesie, šis nestabilumas išnyksta, jeigu įtraukiama tokios rūšies tikimybinė sprendimų priėmimo taisyklė, kokią aprašė Colemanas (1986 m., p. 115).) Vėlesni autoriai (Schwartzas, 1981 m.) parodė, kad sąlygos, kurioms esant mainymasis balsais galėtų pakeisti baigtį, buvo būtent tos, kurioms esant, nebuvo jokio Condorcet laimėtojo ir kurioms esant, buvo pademonstruotas Arrow paradoksas. Tullockas (1981 m.) paklausė, kodėl teorinio nestabilumo akivaizdoje įstatymus leidžiančiųjų institucijų sprendimai yra palyginti stabilūs. Atsakymą į šį klausimą pasiūlė įvairūs autoriai (Colemanas, 1982 m., Shepsle ir Weingastas, 1981 m.). Šias problemas nagrinėjančios literatūros yra labai daug ir jos galima rasti žurnaluose *Public Choice*, *Journal of Economic Theory* ir *Social Choice and Welfare*.

baigčių atveju, iš tikrųjų pasiektas rezultatas gali neturėti didžiausios vertės (čia vertė apskaičiuojama kiekvieno veikėjo interesams pritaikius svorį, lygų $1/n$).[10] Iš esmės šiuo atveju visos keturios galimos baigtys yra cikle, ir įgyvendintasis rezultatas gali būti bet kuri iš jų.

Taigi, matyti, kad sistema, kurioje vieninteliai įvykiai yra tokie, kuriuos kontroliuoja visa visuomenė, o teisės valdyti rezultatus yra išreiškiamos balsais, negali būti analizuojama šiek tiek modifikavus tiesinę veiksmo sistemą. Dar daugiau, sunkumai glūdi ne teorijoje, bet pačiose procedūrose, kurias taikant daromi socialiniai pasirinkimai. Šios procedūros turi įvairių nepageidaujamų ypatybių, iš kurių viena ir yra anksčiau aptartasis nestabilumas. Dar svarbiau tai, kad netgi esant tokioms sąlygoms, kai rezultatas yra stabilus, niekas neskatina optimalaus rezultato (t. y. rezultatų s^* aibės), kaip yra privačių prekių atveju, įvykių, turinčių išorinį poveikį, įterptų į privačių prekių sistemą, atveju ir socialinio pasirinkimo aibių, įterptų į privačių prekių sistemą, atveju (žr. anksčiau aptartą antrąją sąlygą).

Aišku, kad sunkumas yra tai, jog bet kokioje, visiškai nuo dalių prekių, kurias veikėjai gali naudoti kaip išteklius, padedančius realizuoti jų interesus, izoliuotoje sistemoje vieninteliai belikę ištekliai yra teisės iš dalies kontroliuoti kolektyviai valdomus įvykius. Vis dėlto šios teisės neturi prigimtinės vertės, atsirandančios iš veikėjų suinteresuotumo tuo, ką jie kontroliuoja. Jų vertė yra nenuolatinė ir priklauso nuo kitų veikėjų elgesio, kurie savo ruožtu priklauso nuo dviejų dalykų: jų pačių interesų ir jų lūkesčių apie kitų veikėjų elgesį. Tokiai sistemai būdingi visi elgesio abipusio sąlygotumo bruožai, kurie gana lengvai pašalinami iš sistemos, turinčios dalias, be išorinio poveikio prekes. Šioje sistemoje abipusio sąlygotumo bruožai gali sukelti situaciją, turinčią didelę šerdį (*core*) (kaip mainų sistemoje su dvišale monopolija, kur, kaip pateikta 25.3 paveiksle, šerdis yra visa sutarčių kreivė). Vis dėlto, jeigu sistema yra sudaryta tiktai iš dalių, be išorinio poveikio prekių, tai šerdis greitai susitrauks, į sistemą įtraukus daugiau veikėjų.

Sistemai, sudarytai tiktai iš nedalių įvykių, kurių kontrolės teisės priklauso kolektyvui, būdingas ne tik abipusis elgesio sąlygotumas. Joje gali būti tokių nestabilumų, kuriuos gerai apibūdina posakis, kad šerdis yra tuščia. T. y. kiekvienai baigčiai egzistuoja aibė veikėjų, turinčių pakankamai išteklių, kad ją panaikintų, ir visi jie nori tai padaryti. Toks nestabilumas atsiranda dėl to, kad pati kiekvieno veikėjo turimų išteklių, skirtų suprasti jo interesus, vertė yra netolydžiai sąlygojama kitų veikėjų elgesio.

Šio poskyrio analizė rodo, kad socialinio pasirinkimo klausimai yra ne tiktai analitiškai sunkiai sprendžiami (kaip parodė darbai apie socialinį pasirinkimą), bet ir nepajėgūs užtikrinti pakenčiamas baigtis. Vis dėlto viskas ne taip jau beviltiška. Aš matau du išsigelbėjimo kelius. Pirmasis – pašalinti barjerus tarp nedalių, socialinio pasirinkimo nulemtų, įvykių ir dalių, individualiai kontroliuojamų, prekių, pastarosioms sukaupiant išteklius, galėsiančius padėti įgyvendinti interesus ir įveikti anksčiau aprašytą nestabilumą. Antrasis išsigelbėjimo kelias yra pripažinti, kad sistemo-

[10] Pagrindinė priežastis, kodėl toks svoris naudojamas, yra normatyvinė. Teisės kontroliuoti kolektyviai priimamą sprendimą yra paskirstytos taip, kad kiekvienas individas turi po vieną balsą. Nors taip apskaičiuota vertė ir neturi jokios pozityvios reikšmės (kitaip negu ankstesniais atvejais, kai teoriškai turėtų būti pasirenkamas rezultatas, duodantis didžiausią vertę), tačiau ji tikrai turi normatyvinę reikšmę kaip vertė, gauta esant konstituciniam teisių paskirstymui.

je, kurioje yra daug nedalių, kolektyviai kontroliuojamų, įvykių, yra būdų kontrolės teises paskirstyti kaip nors kitaip, o ne kiekvienam sistemos veikėjui duoti po vieną balsą kiekvienam įvykiui. Abu šie išsigelbėjimo keliai remiasi tuo, kad šerdies nebuvimas izoliuotose sistemose, kuriose socialinį pasirinkimą lemia balsai, priklauso nuo to, kokios rūšies išteklius turi veikėjai.

Konfliktas

30 skyriuje teigiau, kad interesai, nukreipti į vieną įvykio, turinčio išorinį poveikį, pusę, bus įgyvendinti, o interesų, nukreiptų į kitą pusę, juos turintys veikėjai neišnaudos, nes, jeigu jie tikrai turi teisių, leidžiančių kontroliuoti rezultatą, gaus kompensaciją. Tam tikras interesų atsiėmimas opozicijos, galinčios pasitelkti galingesnius išteklius, akivaizdoje yra racionalus žingsnis, tačiau išteklių, kurie yra arba mažesni už oponentų, arba didesni, nei reikalauja interesai, išleidimas skatina juos atitraukti nuo kitų įvykių, galinčių atnešti didesnį laimėjimą. T. y. jeigu v_{bj} yra mažesnis už v_{aj}, tada neracionalu j-tajam, išorinį poveikį turinčiam, įvykiui išeikvoti dydžio v_{bj} vertės išteklius, kadangi oponentai, siekdami laimėti, išleis daugiau. Taip pat neracionalu išeikvoti pakankamai išteklių siekiant padidinti dydį v_{aj}, kadangi papildomi šiam tikslui išleisti ištekliai, net jeigu jų ir pakanka norint gauti įvykio kontrolės teises, atneš mažiau pasitenkinimo negu jų panaudojimas siekiant įgyti kitų išteklių kontrolės teises kiekvienu atveju pagal tai, kokie yra interesai.

Vis dėlto gali būti taip, kad dydžiai v_{aj} ir v_{bj} yra pakankamai arti vienas kito, jog abi pusės nuspręstų, kad jos galės įgyti j-tojo įvykio kontrolės teises. Jeigu, kaip mainymosi atvirukų pavyzdžiuose su telefono skambučiais, kontrolės teises būtų galima įsigyti rinkoje ir pralošianti pusė galėtų atgauti savo pasiūlytus išteklius, tada sistema veiks taip, kaip aprašyta anksčiau, o atgauti ištekliai bus nukreipti į kitas alternatyvas. Tačiau, jeigu dėl teisės kontroliuoti įvykį vyksta kova, kaip dažnai būna neekonominiuose sandoriuose, tada panaudoti ištekliai arba bent didelė jų dalis, yra prarandami ir sudaro nuostolius.

Tiesą sakant, sistemai, kurioje teigiamo rezultato vertė tam tikram įvykiui viršija neigiamo rezultato vertę (t. y. $v_{aj} > v_{bj}$), galima būtų išskirti tris socialinio funkcionavimo lygmenis. Pirmasis lygmuo yra ten, kur teigiamas rezultatas pasiekiamas be jokių veikėjų, kurie prieštarauja tai baigčiai ir kuriems bus kompensuota, jeigu jie iš pat pradžių turės teises kontroliuoti minėtąjį įvykį, tačiau bet kuriuo atveju panaudos išteklius, kurie ir taip būtų nukreipti į šį įvykį (dydį, lygų v_{bj}), kitais būdais.

Antrasis lygmuo yra ten, kur įvyksta neigiamas rezultatas, o pirmenybę teigiamai baigčiai teikiantys veikėjai išteklius (jų vertė yra lygi dydžiui v_{aj}), kuriuos būtų turėję panaudoti, kad įgyvendintų norimą rezultatą, nukreipia kur nors kitur. Šiuo atveju praradimo dydį parodo funkcija $v_{aj} - v_{bj}$, kadangi tai yra papildomas išteklių kiekis, peradresuojamas mažiau naudingumo suteikiantiems įvykiams.

Trečiasis socialinio funkcionavimo lygmuo yra tada, kai abi pusės savo išteklius panaudoja siekdamos įgyti įvykio kontrolės teises. Šioje kovoje dėl valdžios pralaimėjusios pusės ištekliai yra sunaudojami. Šiuo atveju dėl išteklių paskirstymo įvykiams, atnešantiems mažiau naudingumo negu antrajame funkcionavimo lygmenyje,

praradimas yra ne tiktai $v_{aj} - v_{bj}$; tai yra visiškas mažiau vertingų išteklių praradimas. Čia prarandami ištekliai negali būti apskaičiuoti *a* arba *b* atvejais, kadangi abu šie atvejai laiko, kad pralošiančios pusės ištekliai turėtų būti perskirstyti taip, kad verčių pagal visus įvykius suma būtų lygi 1,0. Tai reikštų, kad visi sistemos ištekliai panaudojami taip, kad duotų didžiausią vertę. Tačiau iš tikrųjų tėra vienintelis atvejis, kurio metu yra panaudojami ir veikėjų, teikiančių pirmenybę teigiamam rezultatui, ir veikėjų, pirmenybę teikiančių neigiamam rezultatui, ištekliai, nepaisant to, kad viena pusė pralošia. Interesų, teikiančių pirmenybę teigiamam rezultatui, vertė yra lygi:

$$v_{+j} = \sum_{i \in P_j} x_{ji} r_i \approx v_{aj}$$

Interesų, teikiančių pirmenybę neigiamam rezultatui, vertė yra lygi:

$$v_{-j} = \sum_{i \in N_j} x_{ji} r_i \approx v_{aj}$$

Teigiamas rezultatas laimi, jeigu $v_{+j} > v_{-j}$, o neigiamas rezultatas laimi tada, jeigu $v_{-j} > v_{+j}$. Šiuo atveju laimėtojas paprastai, bet nebūtinai, bus tas pats, kaip ir tais atvejais, kada ištekliai, kuriais siekiama gauti įvykio kontrolės teises, yra naudojami jų nenaikinant, kaip atvejais *a* arba *b*. Laimėtojas nebūtinai bus tas pats, kadangi esant kitokiam išteklių paskirstymui, kiti įvykiai turės skirtingas vertes, taigi tie, kurie juos kontroliuos, turės skirtingus išteklius. Apskritai tada, kai abiejų pusių ištekliai yra panaudojami siekiant įgyti *j*-tojo įvykio kontrolės teises, šio įvykio vertė yra didesnė negu tuo atveju, kai tam tikslui yra naudojami tiktai vienos pusės ištekliai.[11]

Konfliktus išplečiantys procesai

Vieninteliam įvykiui, dėl kurio kontrolės teisių vyksta kova, buvo nustatyta daug konfliktą išplečiančių procesų. Vienas jų yra problemų gausėjimas (Coleman, 1957), kuris sukelia daugelį kitų naujų problemų. Naujas problemas paprastai įtraukia vienoje arba kitoje pusėje esantys veikėjai, kurie jau yra susidomėję konfliktu.

15 skyriuje pateiktas pavyzdys, nagrinėjantis konfliktą dėl mokymo programų Pasadenos mokyklose, galėtų būti išplėstas parodant, kaip konfliktą paveikia naujų problemų atsiradimas. Mokyklos direktorius, turėjęs teises kontroliuoti mokymo planus, Pasadenos mokyklose įvedė pažangią mokymo programą. Nedidelei, stipriai antikomunistiškai nusiteikusių bendruomenės moterų grupelei pasirodė, kad šis naujasis mokymo planas yra nevykęs. Jos buvo labai suinteresuotos pakeisti minėtą mokymo programą. Teoriškai įvykis, dėl kurio susikirto interesai, yra mokymo plano

[11] Tai, kad rezultatai, gaunami tuo atveju, kai abiejų pusių turimi ištekliai naudojami siekiant įgyti *j*-tojo įvykio kontrolės teises, skiriasi nuo gaunamų tada, kai silpnesnysis pasitraukia, galėtų leisti pasakyti, kad konfliktas yra racionalus elgesys tai pusei, kuri pralošė nekonfliktuodama (t. y. palyginus *a* ir *b* atvejus) tada, *kai* konfliktuojant naudojamų išteklių vertė yra didesnė už oponento naudojamų išteklių vertę. Tokia aplinkybė gali atsirasti tada, kai didelė silpnojo interesų dalis (palyginus *a* ir *b* atvejus) yra nukreipta į stipriojo kontroliuojamus išteklius. Tai reiškia, kad pastarojo galia padidėja tada, kai silpnesniojo ištekliai yra nukreipiami nuo to įvykio, dėl kurio ginčijamasi. Padidėjimas gali būti pakankamas, kad nusvertų rezultatą jo naudai, palyginus atvejus *a* ir *b*, net jeigu jis ir nelaimi tada, kai abi pusės savo išteklius atiduoda šiam įvykiui.

pakeitimas arba nepakeitimas. Pirmasis žingsnis, kurio ėmėsi moterys, buvo pastangos įtikinti direktorių pakeisti tvarkaraštį. Jis buvo nesėkmingos.

Antrasis jų veiksmas buvo įtraukti naują įvykį, nuo kurio, kaip pasirodė, pirmasis buvo (žiūrint iš pirmosios nesėkmės pusės) visiškai priklausomas: ar direktorius toliau eina pareigas, arba jis pakeičiamas. Mokslo taryba turėjo teises šį įvykį kontroliuoti. Moterų grupė stengėsi įgyti šio įvykio kontrolę įtikindama tarybą nutraukti direktoriaus sutartį. Joms ir tai nepavyko. Jų taikyti metodai iliustruojami kitame etape, įtraukus dar vieną naują įvykį.

Kitas etapas buvo tarybos narių rinkimai – įvykis, nuo kurio labai smarkiai priklausė direktoriaus sutarties nutraukimas. Teisės kontroliuoti šį įvykį priklausė atskiriems Pasadenos piliečiams, kaip balsai renkant tarybos narius. Čia moterų grupė įtraukė naują problemą (t. y. naują įvykį), niekaip nesusijusią su kitomis: vaikų, besimokančių žemiausiose mokyklos klasėse, skaitymo įgūdžiai. Jos sušaukė tėvų, besirūpinančių šia problema, t. y. tų, kuriems rūpi jų vaikų pasiekimai mokantis skaityti, susirinkimą. Pagrindinė susirinkimo idėja buvo dalyvaujantiems tėvams susieti: pirma, prastus skaitymo įgūdžius su pažangia mokymo programa, antra, mokymo programą su mokyklos direktoriumi, trečia, direktoriaus sutarties tęstinumą su mokyklos taryba ir, galiausiai, mokyklos tarybos veiksmus su jos narių rinkimais. Visos sąsajos, išskyrus pirmąją, buvo tiesioginės, kadangi šios priklausomybės buvo jau ir taip puikiai žinomos. Pirmoji sąsaja, jeigu ją pavyktų sukurti, būtų, pasinaudojus kitomis sąsajomis, sujungusi grupės interesus su mokyklos tarybos rinkimais. Šiame etape grupė buvo sėkmingesnė labiausiai dėl to, kad įtraukė naujus aspektus (įvykius), tokius, kaip vaikų skaitymo įgūdžiai, kurie sujungė daugelio balsuotojų interesus su mokyklos tarybos rinkimais. Buvo išrinkti tie tarybos nariai, kurie nepalaikė direktoriaus, direktoriaus sutartis buvo nutraukta, o mokymo programa pakeista.

Šis pavyzdys rodo, kad konfliktų metu vykstantys procesai paprastai išplečia įvykių ir į konfliktą dėl pirminio įvykio kontrolės įsitraukusių veikėjų skaičių. Taigi, jeigu analizuojant neatkreipiamas dėmesys į galimybę, kad suinteresuotų veikėjų pastangų sukurti naujas sąsajas kitų veikėjų vaizduotėje dėka, į konfliktą gali būti įtraukti nauji, anksčiau nesusiję įvykiai, analizė bus neužbaigta. Šias naujas priklausomybes (tokias, kaip prastų skaitymo įgūdžių priklausomybė nuo pažangios mokymo programos) sukuria suinteresuotos pusės, kurios nori įtraukti naujus veikėjus arba naujus interesus, galinčius padėti joms įgyvendinti savo tikslus. Teorija negali prognozuoti, kada bus stengiamasi sukurti naujas priklausomybes arba kokios priklausomybės bus sukurtos (nors ji gali parodyti, kokias priklausomybes suinteresuotos pusės greičiausiai norėtų sukurti). Ji gali parodyti jų sukūrimo pasekmes konflikto baigčiai.

Aptinkami ir papildomi procesai, kuriais konfliktai išplečiami už pradinių veikėjų ir įvykių ribų, tačiau čia aš jų nenagrinėsiu. Ši trumpa teorijos pritaikymo konfliktams dėl išorinį poveikį turinčių įvykių analizuoti apžvalga tiesiog nurodo daug išsamesnio konfliktų tyrimo kryptį ir paaiškina, kaip būtų galima nagrinėti konfliktus remiantis šių dienų idėjomis. Tyrimas palietė du aspektus.

Pirmasis: turint nedalius įvykius su išoriniu poveikiu, gali įvykti bet kuris iš dviejų rūšių socialinių procesų: dviejų įvykio rezultatų, kai tiktai viena pusė naudoja savo turimus išteklius siekdama įgyti arba išlaikyti įvykio kontrolės teises, įvertinimas rinkoje, arba konfliktas, kurio metu abi pusės paaukoja įvykiui savo išteklius, o

pralošusios pusės ištekliai iššvaistomi. Šiuo atveju sistemos socialinio efektyvumo lygis būtų žemesnis, negu galėtų būti tuo atveju, jeigu laimėjusi būtų ta pati pusė, tačiau pralaimėję savo išteklius, kuriuos tikėtina, kad naudotų oponuodami, būtų perkėlę kur nors kitur.

Antrasis: konfliktų tyrimas parodė, jog tam tikri procesai konfliktą išplečia, taigi jis įtraukia papildomus įvykius ir veikėjus. Vienam iš šių procesų priklauso kai kurių veikėjų pažinimo pokyčiai, kurie pasiekiami, kai konfliktiniu įvykiu suinteresuoti veikėjai sukuria juntamą konfliktinio įvykio rezultato priklausomybę nuo kitų įvykių. Ši priklausomybė, jeigu ji sėkmingai įtraukiama į sistemos veikėjų pažinimą, suteikia kai kuriems veikėjams papildomo, įgyto, suinteresuotumo konfliktiniu įvykiu.

32
TIESINĖS VEIKSMO SISTEMOS DINAMIKA

Socialinių mainų sistemoje egzistuoja dvi dinamikos rūšys, kurias būtų galima analitiškai atskirti. Vienos iš jų yra toks skirtingų išteklių verčių sureguliavimas, kad kiekvieno ištekliaus kiekio, kurį būtų galima gauti, vertė yra lygi kitų išteklių, kurių veikėjai sutiktų atsisakyti už galimybę gauti pirmosios, vertei. Ištekliaus kiekis, kurį galima gauti, yra pasiūla, o kitų išteklių, kurių veikėjai sutiktų atsisakyti, kiekis yra paklausa. Verčių, arba kainų, pusiausvyra egzistuoja tada, kai vertės yra sureguliuotos taip, kad visų gėrybių paklausa lygi pasiūlai. Kalbant 25 skyriuje įvesto modelio sąvokomis, šį procesą sudaro dydžio v_j kaitaliojimas, siekiant gauti pusiausvyros verčių vektorių **v**. Tai analogiška procesui, kurį ekonomistai vadina kainų sureguliavimu, arba Walras sureguliavimu (pagal Leoną Walras).

Antroji dinamikos rūšis yra gėrybių perskirstymas tarp veikėjų vykdant mainus. Tai yra toks procesas, kurio metu dydis c_{ij} keičiasi, kai i-tasis veikėjas atsisako kai kurių gėrybių, dėl to, kad gautų kitų. Mainai, kurių metu yra naudojami ištekliai j ir k, vyksta pagal dabartinį j ir k verčių santykį. Ekonomikos sistemoje tai ne tas pats, kaip kiekių suderinimas (kartais vadinamas Marshallo suderinimu, pagal Alfredą Marshallą), kadangi tai reiškia kiekvieno ištekliaus lygio pokytį, atsirandantį dėl gamybos pokyčių. Šiame modelyje nėra jokios gamybos. Mainų metu vykstantis perskirstymas ekonomikoje paprastai yra suprantamas kaip įvykstantis tučtuojau arba automatiškai, kai tik gėrybių kiekiams sistemoje nustatomos pusiausviros kainos. Čia aš laikysiu, kad perskirstymas yra nuolatinis procesas, prasidedantis nustačius pusiausviras kainas.

Laikoma, kad šio modelio dinaminiai procesai yra nuoseklūs: iš pradžių, manoma, vyksta verčių suderinimas, o tada, pagal pusiausviras vertes, vyksta visi mainai. Jeigu ne visi mainai įvyksta už pusiausviras vertes, tada didžioji modelio paprastumo dalis dingsta. Veikėjo turimų išteklių vertė keisis laikui bėgant tuo atveju, jeigu jis kažką gaus arba atiduos tada, kai šio daikto vertė bus aukštesnė ar žemesnė už pusiausvirą vertę. Galutinė sistemos pusiausvira būsena priklausys nuo pradinio taško.

Antrasis procesas – veikėjų mainymasis ištekliais – bus vykdomas pirmiausia tarus, kad **v** vertė pusiausvyros taške yra pastovi visiems j ištekliams. Tai kartu su laisvos konkurencijos rinkos prielaida, teigiančia, kad visuose mainuose yra atiduodama ir įgyjama tokia pati vertė, reiškia, kad i-tojo veikėjo turimų išteklių vertė nesikeičia mainų proceso metu. Taigi, vykstant išteklių mainams, ir **v**, ir **r** yra laikomi fiksuotais. Kainų dinamika (Walras sureguliavimas) bus aptarta kitame poskyryje.

Į išteklių mainymąsi tarp veikėjų galima pažvelgti dviem aspektais. Pirmasis yra išteklių, kuriuos turi tam tikras veikėjas, derinio pasikeitimas. Antrasis yra veikėjų, turinčių tam tikrą išteklių, aibės pasikeitimas. Dviejų veikėjų ir dviejų išteklių atveju tokios pačios lygtys išreiškia abu požiūrius, tačiau tuo atveju, kai arba veikėjų, arba išteklių yra daugiau, taip nebėra. Pirmiausia panagrinėsiu dviejų veikėjų ir dviejų išteklių atvejį, vėliau veikėjo turimų išteklių derinių pasikeitimą, dar vėliau ištekliaus mainus tarp veikėjų ir galiausiai du, kartu paimtus, procesus. Visais atvejais aš laikysiu, kad pusiausvira kaina jau buvo nustatyta prieš įvykstant mainams. (Formalesnį dinamikos šioje sistemoje nagrinėjimą žr. Braun, 1990.)

Dviejų veikėjų ir dviejų išteklių mainai

Prieš pradėdamas nagrinėti mainų proceso dinamiką, paanalizuosiu elementarią veiksmo sistemą, aprašytą 25 skyriuje. Mainuose dalyvaus privačios, dalios ir perleidžiamos gėrybės. Pirma bendra tezė yra ta, kad pusiausvyrą galima pasiekti daugeliu kelių. Dviejų asmenų dvišalių mainų sistemoje, kurioje yra dvi gėrybės, taškas, pasiekiamas sutarčių kreivėje, gali būti pasiektas ir kai kuriais kitais keliais, tačiau ne visais. Kaip parodyta 32.1 paveiksle, jeigu Tomas ir Johnas pasiektų sutarčių kreivės tašką D, jie negalėtų to paties padaryti jokiais kitais keliais, esančiais žemiau kreivės TT' arba aukščiau kreivės JJ' – judėti taško D link, esant už minėtų ribų, būtų nenaudinga vienam arba kitam mainų dalyviui. Toks žingsnis nebūtų optimalus pagal Pareto, taigi jis negalėtų būti padarytas savanoriškai.

Čia reikėtų pakomentuoti strateginį elgesį. Bendrai paėmus, veikėjai gali elgtis strategiškai sutikdami su praradimu trumpu laikotarpiu, jeigu tai jiems padėtų išlošti ilgu laikotarpiu. Ypač tikėtina, kad tokio elgesio galimybė iškils sąlyginėje socialinėje aplinkoje (kaip žaidime, kuriame žaidėjas apsimeta, kad jis yra vienoje pusėje, kai nori sukelti savo oponento atsaką, o tada persimeta į kitą pusę). Aplinka paprastai būna sunkiausiai numatoma tada, kai ją sudaro tiktai vienas veikėjas. Taigi šiuo atveju, o ypač dviejų asmenų aplinkoje, kuriai ir sudaryta Edgewortho dėžė, veikėjai gali pradėti elgtis strategiškai. Dėl strategijų taikymo dviejų asmenų elgesio traktavimas, kaip nuolatinis siekimas didesnio naudingumo, niekada nesusimąstant apie globalų, ilgo laikotarpio optimumą, kuris galėtų būti pasiektas ignoravus lokalinį optimumą, gali būti labai netikroviškas. Šis komentaras čia parašytas siekiant padėti intuityviai suprasti didelių sistemų dinamiką, kuriose veikėjai turi mažiau galimybių išlošti elgdamiesi strategiškai ir kuriose labiau tikėtina, kad galios prielaida apie reaguojantį racionalumą.

32.1 pav. gali būti daug kelių, vedančių pusiausvyros taško D link. Jeigu pradinis taškas yra A, tada bet kuris poslinkis, išlaikantis veikėjus tarp per šį tašką einančių abejingumo kreivių, suranda įmanomą kelią (*feasible path*) (kelią, kuris yra naudin-

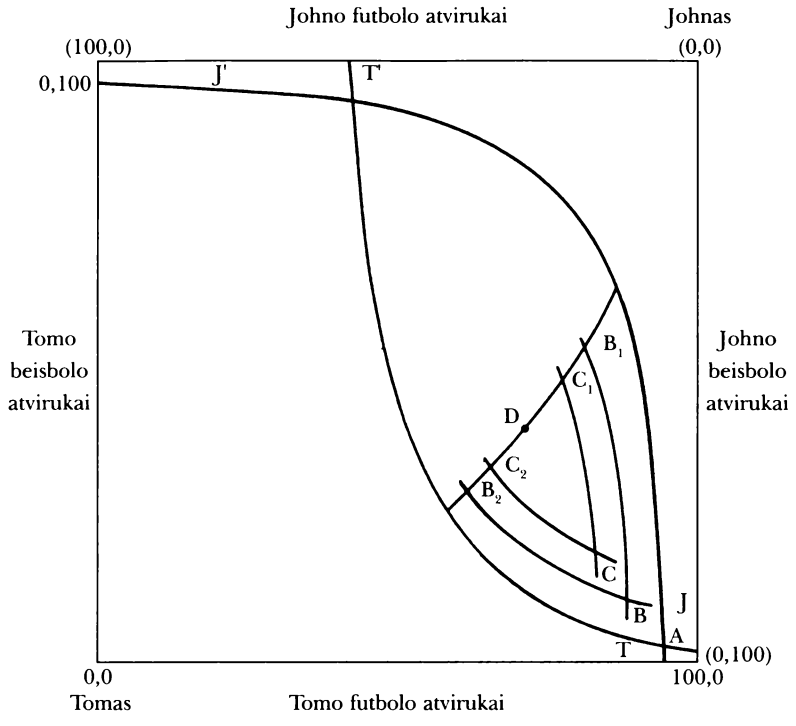

32.1 pav. Mainų gaubtinės (*exchange envelopes*), išeinančios iš trijų pradinių taškų dvišalių mainų sistemoje

gas abiem), tačiau sumažina galimų pusiausvyrų aibę. Kadangi abejingumo kreivės yra iškilosios, vadinasi, tiesė, jungianti bet kurį pradinį tašką ir tašką D, esantį ant sandorių kreivės, kai taškas D yra tarp abejingumo kreivių, kertančių pradinį tašką, bus gaubtinėje (tarp abejingumo kreivių). Jeigu pradinis taškas yra B, tada ši gaubtinė yra aprašoma B_1BB_2, o pusiausvyra gali būti bet kuriame sandorių kreivės taške, priklausančiame atkarpai B_1B_2. Jeigu pradinis taškas yra C, tada gaubtinė susitraukia iki C_1CC_2, o atkarpa, atspindinti galimą pusiausvyrą, sumažėja iki C_1C_2.

Kadangi pusiausvyros taško, esančio ant sandorių kreivės, link veda daug kelių, tai nėra jokio pagrindo kažkurį vieną galimą kelią išryškinti labiau negu kitą, neturint papildomos informacijos apie elgesį lemiančias taisykles arba institucijas, kuriose visa tai vyksta. Kadangi tokio pagrindo nėra, aš geriau sutelksiu dėmesį ties konkurencine pusiausvyra, negu ties kokiu nors kitu sandorių kreivės tašku.

Veikėjo turimų išteklių kombinacijos pasikeitimą galima panagrinėti pradedant nuo atvejo su dviem veikėjais, o vėliau pereinant prie bendro atvejo. Laikysiuosi 25 skyriaus apibrėžimo, kad galutinis, mainus užbaigiantis sandorių kreivės taškas bus konkurencinė pusiausvyra. Jame Tomo turima pirmosios gėrybės kontrolė bus lygi c^*_{11}, antrosios gėrybės kontrolė – c^*_{12}, o Johno kontrolę parodo šių dviejų dydžių papildiniai. Kas atsitinka judant šio taško link, kai Tomas už rinkos mainymosi normą atsisako pirmosios gėrybės ir gauna antrosios gėrybės?

Tomo įsigyjamos antrosios gėrybės pusiausvyros kiekis yra $c^*_{12} = x_{21}r_1/v_2$, ir aš laikysiu, kad jis įsigyja antrosios gėrybės už normą, proporcingą skirtumui tarp jo

dabar turimo kiekio ir pusiausvyros kiekio. (Ši prielaida yra natūrali, be to, duoda dar ir papildomą vertę ir leidžia parašyti matematiškai apdorojamas tiesines diferencialines lygtis.) Šią prielaidą užrašę vertine išraiška, gautume:

$$\frac{dc_{12}(t)v_2}{dt} = \gamma_1[x_{12}r_1 - c_{12}(t)v_2] \tag{32.1}$$

Čia dydis γ_1 yra stebima, teigiama konstanta, o $c_{ij}(t)$ – išreikštinė laiko funkcija. Kadangi Tomo turimas pirmosios gėrybės kiekis kinta tuo pačiu metu, tai galime užrašyti ir antrąją lygtį:

$$\frac{dc_{11}(t)v_1}{dt} = \gamma'_1[x_{11}r_1 - c_{11}(t)v_1] \tag{32.2}$$

Kadangi mainų metu keičiamasi vienodomis vertėmis, vadinasi, vertės turi būti lygios:

$$\frac{dc_{11}(t)v_1}{dt} = \frac{dc_{12}(t)v_2}{dt} \tag{32.3}$$

Kadangi pagal 32.3 lygtį kairiosios 32.1 ir 32.2 lygčių pusės yra lygios savo moduliais ir yra priešingų ženklų, vadinasi, ir dešiniosios pusės turi būti lygios moduliais ir priešingų ženklų. Dydį r_j [lygų $c_{11}(t)v_1 + c_{12}(t)v_2$] perrašę išplėstiniu pavidalu ir palyginę skliausteliuose esančius dydžius, matome, kad jie yra lygūs, bet priešingų ženklų tada, jeigu $\gamma'_1 = \gamma_1$. Taigi 32.1 ir 32.2 lygtys, kur $\gamma'_1 = \gamma_1$, apibūdina Tomo turimos vertės pokytį – iš futbolo atvirukų į beisbolo atvirukus – jam mainantis su Johnu.

Tačiau šis Tomo turimos vertės pokytis taip pat reiškia ir Johno turimos vertės pokytį: kiekvienas pirmosios gėrybės vertės vienetas, kurio atsisakė Tomas, atitenka Johnui; t. y.:

$$\frac{dc_{21}(t)v_1}{dt} = \frac{dc_{11}(t)v_2}{dt} \tag{32.4}$$

Lygtis, aprašanti Johno įsigytą pirmosios gėrybės kiekį, yra analogiška Tomą aprašančiai 32.1 lygčiai:

$$\frac{dc_{21}(t)v_1}{dt} = \gamma'_2[x_{12}r_2 - c_{21}(t)v_1] \tag{32.5}$$

Vėl, kadangi kairioji 32.5 lygties pusė yra lygi neigiamai 32.2 lygties kairiajai pusei, vadinasi, dešinioji 32.5 lygties pusė privalo būti lygi neigiamai 32.2 lygties dešiniajai pusei. Ką tai sako apie santykines vertes γ'_1 ir γ_2? Padaliję $v_1 - x_{11}r_1$ iš $x_{12}r_2$, 32.5 lygtyje skliausteliuose esantį dydį galime parašyti kaip: $[-x_{11}r_1 + v_1 - c_{21}(t)v_1]$. Kadangi $v_1 - c_{21}(t)v_1 = c_{11}(t)v_1$, vadinasi, gauname, kad $[-x_{11}r_1 + c_{11}(t)v_1]$, o tai yra neigiamas 32.2 lygtyje, skliausteliuose, esantis dydis. Tai reiškia, kad $\gamma'_1 = \gamma_2$. Taigi visos lygtys, apibūdinančios Tomo ir Johno turimų pirmosios ir antrosios gėrybių verčių pokyčius, gali būti užrašytos panaudojus bendrą pastovią normą.

25.6 paveiksle buvo pavaizduota futbolo atvirukų mainymosi į beisbolo atvirukus konkurencinė pusiausvyra; poslinkio iš pradinio taško į pusiausvyros tašką greitis gali būti randamas pagal 32.1 ir 32.2 lygtis. Vis dėlto pirmiausia šias lygtis būtų galima perrašyti suteikiant joms naudingesnę išraišką. Jeigu dydį $c_{ij}(t)v_j$, kuris parodo i-tojo veikėjo turimos j-tosios ištekliaus vertę, pakeistume dydžiu

$$a_{ij}(t) = c_{ij}(t)v_j$$

ir jeigu dydį r_i perrašytume kiekiais $c_{ij}v_j$ (t. y. a_{ij}), iš kurių jis yra sudarytas, bei, jeigu panaudotume faktą, kad $x_{11} + x_{21} = 1$, tada lygtis 32.2 bei 32.1 galėtume parašyti taip:

$$\frac{dc_{11}(t)}{dt} = \gamma[-x_{12}a_{11}(t) + x_{11}a_{12}(t)] \tag{32.6}$$

$$\frac{dc_{12}(t)}{dt} = \gamma[x_{21}a_{11}(t) - x_{11}a_{12}(t)] \tag{32.7}$$

Lygtis 32.7 yra nereikalinga, kadangi jos dešinioji pusė yra lygi dešiniajai lygties 32.6 pusei, paimtai su minuso ženklu. Lygtis 32.6 turi vienintelį sprendinį $a_{11}(t)$, kuris yra pradinio taško $a_{11}(0)$ funkcija:

$$a_{11}(t) = a_{11}(0)e^{-\gamma(x_{11}+x_{21})t} + \frac{x_{11}r_1}{x_{11}+x_{21}}(1 - e^{-\gamma(x_{11}+x_{21})t})$$

$$= a_{11}(0)e^{-\gamma(x_{11}+x_{21})t} + \frac{x_{11}r_1}{x_{11}+x_{21}}(1 - e^{-\gamma(x_{11}+x_{21})t}) \tag{32.8}$$

Lygtį 32.8 suderinus su jau žinoma iš 25-ojo skyriaus informacija, kad r_1 lygus 0,681, o $a_{11}(0)$ lygus 0,669 (žinant, kad $x_{11} = 0{,}8$, o $x_{21} = 0{,}2$), bei tarus, kad $\gamma = 1$, galima apskaičiuoti dydžio $a_{11}(t)$ reikšmes. 32.2 paveiksle yra pažymėtos dydžių $a_{11}(t)$ ir $a_{12}(t)$ [lygaus $r_1 - a_{11}(t)$] reikšmės nuo pradinio taško iki pusiausvyros. Dydžius $c_{11}(t)$ ir $c_{12}(t)$ galėtume apskaičiuoti $a_{11}(t)$ padaliję iš v_1 ir $a_{12}(t)$ iš v_2.

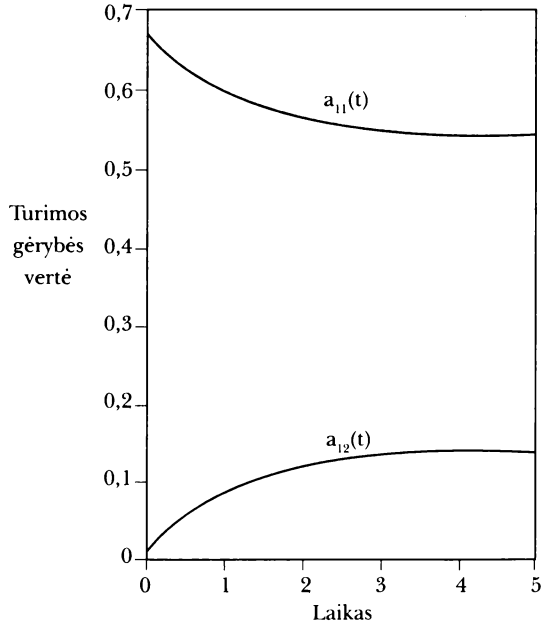

32.2 pav. Vertės pasikeitimo laikui bėgant keliai dviejų gėrybių sistemoje

Vieno veikėjo turimų išteklių pokytis

Lygtimi 32.6 išreikšto racionalizuoto proceso naudingumas glūdi jo paprastume ir galimybėje jį apibendrinti iki didesnio veikėjų ir išteklių skaičiaus. Kai kurios minėto proceso savybės paaiškės išplėtus dviejų gėrybių sistemą iki trijų išteklių. Tokiu atveju pirmojo veikėjo interesai, nukreipti į pirmąją, antrąją ir trečiąją gėrybes, yra: x_{11}, x_{21} ir x_{31}. Šias lygtis galima parašyti taip:

$$\frac{da_{11}(t)}{dt} = \gamma[-(1-x_{11})a_{11}(t) + x_{11}a_{12}(t) + x_{11}a_{13}(t)] \tag{32.9}$$

$$\frac{da_{12}(t)}{dt} = \gamma[x_{21}a_{11}(t) - (1-x_{21})a_{12}(t) + x_{21}a_{13}(t)]$$

$$\frac{da_{13}(t)}{dt} = \gamma[x_{31}a_{11}(t) + x_{31}a_{12}(t) - (1-x_{31})a_{13}(t)]$$

Kadangi dydžių $a_{ij}(t)$ suma pagal visus j yra lygi r_i, vadinasi, 32.9 lygtis galėtų būti perrašyta paprasčiau:

$$\frac{da_{11}(t)}{dt} = \gamma[x_{11}r_1 - a_{11}(t)] \tag{32.10}$$

$$\frac{da_{12}(t)}{dt} = \gamma[x_{21}r_1 - a_{12}(t)]$$

$$\frac{da_{13}(t)}{dt} = \gamma[x_{31}r_1 - a_{13}(t)]$$

Šias lygtis išsprendus atskirai, gaunama lygtis, analogiška 32.8:

$$a_{ij}(t) = a_{ij}(0)e^{-\gamma t} + x_{ji}r_i(1-e^{-\gamma t}) \tag{32.11}$$

Kaip matyti, 32.11 lygtis galioja ne vien tiktai trijų gėrybių atvejui, o bet kokiam išteklių skaičiui. Kadangi pastovi norma γ privalo būti vienoda visiems veikėjams, vadinasi, lygtis galioja ne tiktai visoms gėrybėms j, bet ir visiems individams i.

Jeigu matricą $\mathbf{D}_v$ apibrėžtume kaip $m \times m$ eilės diagonaliąją matricą, kurios j-tasis įstrižainės elementas yra v_j, o $\mathbf{D}_r$ – kaip $n \times n$ eilės diagonaliąją matricą, kurios i-tasis įstrižainės elementas yra r_i, tada galėtume parašyti tokią (nepriklausomų) lygčių, kurių išraiškos panašios į 32.11 lygties, aibę:

$$\mathbf{C}(t)\mathbf{D}_v = e^{-\gamma t} \cdot \mathbf{C}(0)\mathbf{D}_v + (1-e^{-\gamma t}) \cdot \mathbf{D}_r\mathbf{X}' \tag{32.12}$$

kur „ · “ reiškia kiekvieno matricos elemento daugybą iš skaliaro [arba $e^{-\gamma t}$, arba $(1-e^{-\gamma t})$].

32.11 ir 32.12 lygčių aibė yra labai susiaurinta dėl prielaidos, kad veikėjo įsigytą j-tosios gėrybės kiekį galima apskaičiuoti žinant, kiek jis iš viso turi kiekvienos gėrybės, ir tai palyginus su jo turimomis šių gėrybių vertėmis. (Šią prielaidą galima pamatyti 32.9 lygtyje iš to, kad da_{11}/dt yra padidinamas tuo pačiu daugikliu γx_{11}, pritaikomu dydžiams a_{12} ir a_{13}.) Vis dėlto naudinga pamatyti, kaip atrodytų dydžio a_{ij} (arba ekvivalenčiai c_{ij}) pokytį aprašanti lygčių sistema, jeigu ši prielaida nebūtų padaryta ir jeigu

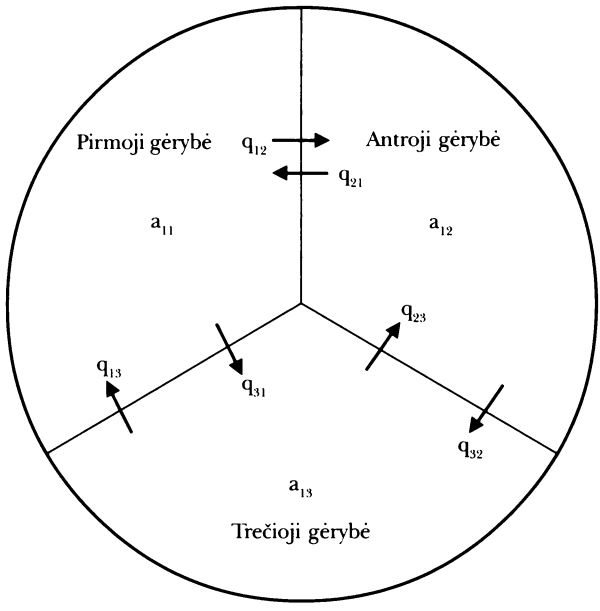

32.3 pav. Vieno veikėjo turimos vertės judėjimas tarp trijų gėrybių

procesai būtų bendresni tuo, kad vertės įsigijimas (j-tosios gėrybės išraiška) diferencijuotai kiltų iš kitų turimų verčių. Ši nauda kyla iš to, kad tarp dviejų išteklių gali būti mainų kliūčių arba, priešingai, gali būti polinkis mainytis ištekliais. Šios kliūtys arba polinkis mainytis j-tąjį ir k-tąjį išteklių aiškiai matyti iš veikėjo elgesio, kai šis, įsigydamas j-tąją gėrybę, atiduoda mažesnę arba didesnę dalį vertės, laikomos k-tojo ištekliaus pavidalu, negu bet kurio kito ištekliaus išraiška.

Modelį plėtoti šiuo keliu padeda pastebėjimas, kad 32.9 lygtimi aprašytas procesas turi tokią pačią išraišką, kaip ir tolydžiojo laiko Markovo procesas su perėjimo greičio apribojimais. Šį procesą vaizduoja 32.3 paveikslo diagrama. Joje pateiktos trys būsenos, arba pavidalai, kuriuos įgiję pirmasis individas gali turėti vertę: pirmosios gėrybės, antrosios gėrybės arba trečiosios gėrybės pavidalą.[1] Bendrame Markovo procese, koks ir pateiktas 32.3 paveiksle, yra šeši nepriklausomi perėjimo greičiai [$m(m - 1)$, kur m yra gėrybių arba pavidalų, kuriais gali būti laikoma vertė, skaičius]. Paveikslo ir 32.9 lygties nagrinėjimas rodo, kad lygtis pirmajam individui aprašo tolydžiojo laiko Markovo procesą su dviem perėjimo iš būsenų k ir h į būseną j greičiais q_{jk} ir q_{jh}, kur apribojimai išreiškiami taip: $q_{jk} = q_{jh} = \gamma x_{j1}$.[2] T. y. šioje paprastoje mainų sistemoje perėjimo į būseną greitis nepriklauso nuo kilmės būsenos. Tada pirmojo veikėjo trijų būsenų procesui galioja:

[1] Nors stochastinė modelio interpretacija čia ir nėra svarbi, tačiau modelis gali būti aprašytas ir taip: a_{ij}/r_i yra tikimybė, kad tam tikras i-tajam individui priklausantis vertės kiekis turi j-tosios gėrybės pavidalą.

[2] Čia būsena, kurios link yra judama, yra *pirmasis* indeksas, o kilmės būsena – *antrasis*. Tai yra įprastų Markovo procesuose naudojimų simbolių atvirkščias variantas, kuris naudojamas siekiant prisiderinti prie tiesinės elgesio sistemos žymėjimų.

$q_{13} = q_{12} = \gamma x_{11}$ (iš 2 arba 3 gėrybės į 1 gėrybę); $q_{11} = -\gamma(x_{21} + x_{31})$

$q_{21} = q_{23} = \gamma x_{21}$ (iš 1 arba 3 gėrybės į 2 gėrybę); $q_{22} = -\gamma(x_{11} + x_{31})$

$q_{31} = q_{32} = \gamma x_{31}$ (iš 1 arba 2 gėrybės į 3 gėrybę); $q_{33} = -\gamma(x_{11} + x_{21})$

Svarbiausia šios prielaidos reikšmė yra ta, kad lygiai taip pat tikėtina, jog veikėjas įsigis j-tosios gėrybės keisdamas ją į k-tąją gėrybę, kaip ir keisdamas ją į h-tąją, jeigu jo turimos k-tosios ir h-tosios gėrybių pavidalo vertės yra lygios. Jo įsigytų gėrybių santykis priklauso ne nuo to, kokiu pavidalu jis laiko savo turimą vertę, o tiktai nuo jo domėjimosi j-tąja gėrybe. Tai duoda šiokį tokį supratimą apie vieną iš prielaidų, kuriomis pagrįsti tobulas rinkas aprašantys modeliai: tarp gėrybių nėra jokių specialių sąryšių. Jeigu yra įsigyjama j-toji gėrybė, vadinasi, tikimybė, kad už ją bus atiduota k-toji gėrybė, priklauso tiktai nuo turimo k-tosios gėrybės kiekio. Šio teiginio ir to, kad netiesa, jog minėtoji prielaida visada galioja empiriškai socialinių mainų procesuose (pavyzdžiui, padarius kažkam kitam paslaugą, labiau tikėtina, kad už ją bus atsilyginta atsakomąja paslauga negu materialiu užmokesčiu), pripažinimas įgalina apibendrinti procesą, leidžiant perėjimo greičiui skirtis ne tik priklausomai nuo būsenos, kurios link judama, bet ir nuo būsenos, iš kurios judama.

Bendru atveju tam tikram i-tajam veikėjui apibrėšime $m \times m$ eilės perėjimo matricą $\mathbf{Q}_i$, kurios elementai atspindi minėto veikėjo turimų verčių judėjimo iš j-tosios būsenos į k-tąją, t. y. nuo j-tosios gėrybės į k-tąją, greičius. Matricos $\mathbf{Q}_i$ elementai yra[3]:

$_iq_{kj}$ – perėjimo nuo j-tosios gėrybės į k-tąją greitis, kur $k \neq j$

$$_iq_{jj} = -\sum_{\substack{k=1 \\ k \neq j}}^{m} {}_iq_{kj}$$

Procesą lemianti lygtis yra:

$$\dot{\mathbf{a}}_i(t) = \mathbf{Q}_i\mathbf{a}_i(t) \tag{32.13}$$

kur $\mathbf{a}_i(t)$ yra i-tojo veikėjo turimų būsenose 1, 2, ... , m verčių vektorius, o $\dot{\mathbf{a}}_i(t)$ yra vektorius, sudarytas iš $\mathbf{a}_i(t)$ elementų pirmųjų išvestinių laiko atžvilgiu. Bendrosios lygties sprendinys yra:

$$\mathbf{a}_i(t) = \mathbf{e}^{\mathbf{Q}it}\mathbf{a}_i(0) \tag{32.14}$$

Jis užrašo verčių vektorių laiko momentu t kaip vektoriaus funkciją laiko momentu 0. Pažymėjimas $\mathbf{e}^{\mathbf{Q}t}$ yra konverguojanti begalinė matricų eilutė, kuri apibendrina begalinę eilutę, apibrėžiančią skaliarą e^x:

$$\mathbf{e}^{\mathbf{Q}it} = \mathbf{I} + \mathbf{Q}_it + \frac{\mathbf{Q}_i^2t^2}{2!} + \frac{\mathbf{Q}_i^3t^3}{3!} + \ldots \tag{32.15}$$

Pusiausvyros taške iš 32.13 lygties gauname:

$$\dot{\mathbf{a}}(t) = 0 = \mathbf{Q}_i\,\mathbf{a}(t)$$

[3] Anksčiau pateikti apribojimai reiškia, kad visos matricos $\mathbf{Q}_i$ eilutės yra vienodos, išskyrus pagrindinėje įstrižainėje esančius elementus.

Kalbant apie specialią matricos $\mathbf{Q}_i$ išraišką, kurioje ${}_iq_{jk} = \gamma x_{ji}$, nepriklauso nuo k ($k \neq j$), ši lygtis įgauna ypač paprastą išraišką, kurioje visos m yra nepriklausomos:

$$a_{ij} = x_{ji} \sum_{k=1}^{m} a_{ik}$$

Dydį a_{ij} išreiškus per dydį $c_{ij}v_j$, gauname:

$$c_{ij}v_j = x_{ji} \sum_{k=1}^{m} c_{ik}v_k = x_{ji}r_i$$

Palyginę šią lygtį su 25.11 lygtimi, matome, kad ši lygtis leidžia apskaičiuoti dydžio c_{ij} vertę.

Tuo atveju, kai matrica $\mathbf{Q}_i$ įgauna bendrą pavidalą, lygtys jau nebėra nepriklausomos, tačiau sudaro tarpusavyje susijusių lygčių sistemą. Šiuo atveju $a_{ij}(t)$ nepriklauso tiktai nuo $a_{ij}(0)$, x_{ji} ir t, kaip 32.9 ir 32.11 lygtimis pateiktose sistemose. Jis priklauso nuo viso vektoriaus $\mathbf{a}_i(0)$, kadangi greitis, kuriuo vertė, išreikšta k-tosios gėrybės pavidalu, yra keičiama į vertę, išreikštą j-tosios gėrybės pavidalu, iš esmės skiriasi nuo greičio, kuriuo vertė, išreikšta h-tosios gėrybės pavidalu, yra keičiama į vertę, išreikštą j-tosios gėrybės pavidalu. Šių greičių jau nebelemia išimtinai dydis x_{ji}, i-tojo veikėjo suinteresuotumas j-tąja gėrybe ir daugelis kitų. Kitame poskyryje, nagrinėjant sistemas, kurios tarp dviejų gėrybių yra apribojimų, reikės įvesti labiau apibendrintus greičius.

Empirinis dinaminių duomenų panaudojimas

Dinaminę tiesinės elgesio sistemos analizę galima pradėti nuo 32.11 lygties arba, jeigu procesas neapribotas, nuo 32.14 lygties. Šių lygčių panaudojimo būdas priklauso nuo to, kokius duomenis galima gauti. Jeigu apribotą modelį norima analizuoti 32.11 lygtimi, reikalingi bet kurio iš šių dviejų tipų duomenys:

1) veikėjų interesai ir veikėjų galimybės kontroliuoti įvykius viename taške tam tikru laiko momentu;
2) veikėjų galimybės kontroliuoti įvykius dviejuose taškuose tam tikru laiko momentu.

Jeigu galima gauti pirmojo tipo duomenis ir galioja 32.9 lygties apribojimai, vadinasi, duomenis galima susieti su 32.11 lygtimi ir apskaičiuoti $a_{ij}(t)$ [o tada ir $c_{ij}(t)$] tam tikrai dydžio t reikšmei, paėmus tam tikrą pastovią normą γ. Vis dėlto, pirma, norint apskaičiuoti sistemos vertes v_j ($j = 1, ..., m$) ir galią r_i ($i = 1, ..., n$), reikia pagal 25.18 ir 25.19 lygtis bei empiriškai žinomus interesus ir kontrolės matricas rasti $\mathbf{v}$ ir $\mathbf{r}$.

Į interesų ir kontrolės apibrėžimus neįeina niekas, kam reikėtų laiko dimensijos. Tai reiškia, kad, nors šie dydžiai ir gali būti panaudoti aprašyti procesus, kurių metu teisės kontroliuoti gėrybes yra perskirstomos iš tų individų, kurie šią kontrolę turėjo iš pat pradžių, tiems, kurie galiausiai kontroliuos gėrybes, tačiau jie nieko nepasako apie šio perskirstymo greitį.

Dydžio $a_{ij}(t)$ ir perskirstymo iš pradinės kontrolės matricos $\mathbf{C}(0)$ į paskutiniąją $\mathbf{C}(t)$ greičio skaičiavimas reikalauja arba turėti tam tikrą nepriklausomą informaciją apie judėjimo greitį, arba priimti prielaidą apie jo pastovumą, t. y. prilyginti γ. Pastarojo

pasiūlymo naudojimas, žinoma, reiškia, kad empirinė analizė neleidžia daryti jokių galiojančių išvadų apie bendrą perskirstymo greitį. Žinoma, tiriant santykinius judėjimo pusiausvyros link greičius iš skirtingus interesus ir kontrolės teises turinčių pradinių taškų, įmanoma daryti galiojančias išvadas apie *santykinius* perskirstymo *greičius*.

Jeigu turime antrojo tipo duomenis, t. y. žinome veikėjų galimybės kontroliuoti įvykius dviejuose taškuose tam tikru laiko momentu, reikalingi papildomi žingsniai. Jeigu kontrolė yra išmatuota laiko momentu 0 ir pusiausvyros taške, tada, norint rasti geriausiai 25.21 lygybei tinkantį **v**, galima panaudoti tapatybę $\mathbf{C}(0)\mathbf{v} = \mathbf{C}^*\mathbf{v}$, o **r** galima apskaičiuoti iš **v** ir $\mathbf{C}^*$. Tada $\mathbf{X} = \mathbf{D}_r\mathbf{C}^*\mathbf{D}_v^{-1}$, kur $\mathbf{D}_v$ ir $\mathbf{D}_r$ yra diagonaliosios matricos, kurių įstrižainių elementai yra atitinkamai v_j ir r_i.

Vis dėlto, jeigu kontrolė yra matuojama laiko momentu 0 ir laiko momentu t ir gaunamos dvi kontrolės matricos $\mathbf{C}(0)$ ir $\mathbf{C}(t)$, tada minėtas metodas gali būti taikomas siekiant surasti **v** ir **r**, tačiau ne **X**. Kadangi sistema nėra pusiausvyroje, taigi $\mathbf{C}(t)$ negali būti panaudotas ieškant **X**, jeigu **v** ir **r** žinomi. Vis dėlto įmanoma gauti dydžio **X** įvertį, jeigu turime $\mathbf{C}(0)$, $\mathbf{C}(t)$ ir $\mathbf{C}(\tau)$, t. y. duomenis apie kontrolę trimis laiko momentais: vienu – prieš mainus ir dviem –mainų metu.

Lygtį 32.11 pritaikę laiko momentams t ir τ, gauname dvi lygtis, išreikštas per dydžius x_{ji} ir γ. Eliminavę γ, gauname:

$$\frac{a_{ij}(\tau) - x_{ji}r_i}{a_{ij}(0) - x_{ji}r_i} = \left(\frac{a_{ij}(t) - x_{ji}r_i}{a_{ij}(0) - x_{ji}r_i}\right)^{\tau/t} \tag{32.16}$$

Turint dydžių $\mathbf{C}(0)$, $\mathbf{C}(t)$ ir $\mathbf{C}(\tau)$ reikšmes, galima gauti labiausiai tinkančias **v** ir **r** vertes. Tada dydžiai $a_{ij}(t)$ [jis lygus $c_{ij}(t)v_j$], $a_{ij}(\tau)$, r_i, τ ir t gali būti panaudoti siekiant skaitinės analizės metodu įvertinti dydį x_{ji}. Jeigu $\tau = 2t$, tada iš 32.16 lygties galima tiesiogiai išreikšti dydį x_{ji}:

$$x_{ji} = \frac{a_{ij}(0)a_{ij}(\tau) - a_{ij}(t)^2}{r_i[a_{ij}(0) + a_{ij}(\tau) - 2a_{ij}(t)]} \tag{32.17}$$

Kadangi yra $2mn$ laisvės laipsniai ir tiktai $mn + 1$ parametrai, kuriuos reikia įvertinti (**X** ir γ), vadinasi, norint parinkti labiausiai duomenis atitinkantį modelį, galima taikyti optimizavimo metodus.

Bendresnis atvejis

Jeigu galima gauti daug platesnius duomenis, tada, norint įvertinti perėjimo greičius $_iq_{jk}$, rodančius i-tojo veikėjo turimos vertės judėjimą iš k-tosios būsenos (k-tosios gėrybės) į j-tąją būseną (j-tąją gėrybę), galima naudoti 32.14 lygtį. Kadangi bendresniu atveju nepriimamos jokios prielaidos apie specialių ryšių tarp gėrybių nebuvimą, tai duomenys, kuriuos reikia turėti, apima ir duomenis apie kiekvieno veikėjo dviejuose taškuose laiko momentu turimų kontrolės teisių paskirstymą, ir duomenis, pateikiančius įrodymų apie tikrus sandorius. Pavyzdžiui, kiekvienam vertės, laikomos k-tosios gėrybės pavidalu laiko momentu 0, vienetui, jeigu būtų žinomas vertės, laikomos kiekvienos kitos gėrybės pavidalu laiko momentu t, vienetų skaičius, galėtų būti panaudota 32.14 lygtis ir pagal Colemano (1981) aprašytus metodus įvertintas dydis $\mathbf{Q}_i$ kiekvienam veikėjui i.

Paprasčiau kalbant, jeigu turime duomenis apie sandorius, vadinasi, juos panaudodami, galime tiesiogiai rasti dydį $\mathbf{Q}_i$: iš duomenų apie $\mathbf{C}(0)$ ir $\mathbf{C}(t)$, taikydami 25-ajame skyriuje (25.21 lygtis) aprašytus metodus galime apskaičiuoti vektorius **v** ir **r**. Perėjimo greitis ${}_iq_{jk}$ yra momentinis i-tojo veikėjo turimos vertės pervedimo iš k-tosios būsenos į j-tąją greitis. Pagal Markovo prielaidas (jos išreikštos 32.14 lygtyje) šis greitis yra pastovus ir lygus dydžiui, atvirkščiam tikėtinam laikui, kad vertė, prieš pajudėdama į j-tąją būseną, liks k-tojoje padėtyje. Pagal tas pačias prielaidas šis tikėtinas laukimo laikas yra toks pat visoms būsenoms, į kurias judama. Taigi dydis ${}_iq_{jk}$, kai $j \neq k$, gali būti išreikštas taip:

$$ {}_iq_{jk} = \frac{\sum_s c_{ik}(j,s)}{\sum_h \sum_s t_s c_{ik}(h,s)} \tag{32.18} $$

kur $c_{ik}(j, s)$ yra k-tosios gėrybės kiekis, kurį i-tasis veikėjas išsikeičia mainuose s už j-tojoje būsenoje turimą vertę, o t_s yra laiko trukmė, kurią i-tasis veikėjas turėjo vertę k-tojoje būsenoje prieš išsikeisdamas ją mainuose s, visiems mainams s, kurių metu i-tasis veikėjas turėjo vertės k-tojoje būsenoje.

Jeigu galutiniu laiko stebėjimo momentu t lieka kažkoks k-tosios gėrybės kiekis, jis yra įtraukiamas į 32.18 lygties vardiklį ir padauginamas iš laiko, kurį jis buvo laikomas nuo stebėjimų pradžios, trukmės.

Ištekliaus judėjimas tarp veikėjų

Praeitame poskyryje kalbėjau apie vieno veikėjo turimos vertės pasikeitimo iš vienos gėrybės į kitą dinamiką. Išvestosios lygtys nieko nepasakė apie veikėjų mainus, vykstančius taip, kad keičiasi vieno veikėjo turimos vertės pavidalas – jis įsigyja vieną gėrybę ir atsisako kitos gėrybės – arba keičiasi kitų veikėjų turimos vertės pavidalas – jie įsigyja vertės vienos gėrybės pavidalu ir atsisako vertės kitos gėrybės pavidalu. Šiame poskyryje aprašysiu išteklių judėjimą tarp veikėjų, o kitame išsamiai išanalizuosiu procesą, vaizduojantį ir individualaus veikėjo turimos vertės pavidalo pokyčius, ir mainus, vykstančius tarp veikėjų.

Trijų veikėjų, kurie tarp savęs mainosi pirmąją gėrybę, sudaromoje mainų sistemoje galima parašyti tokias 32.2 lygties pavidalo lygtis, kurios skiriasi tik tuo, kad dydis v_1, esantis paskutiniuose šių lygčių dešiniųjų pusių dėmenyse, užrašomas išplėstine išraiška:

$$ \begin{aligned} \frac{dc_{11}(t)v_1}{dt} &= \gamma\,[x_{11}r_1 - c_{11}(t)\sum_{i=1}^{3} x_{1i}r_i] \\ \frac{dc_{21}(t)v_1}{dt} &= \gamma\,[x_{12}r_2 - c_{21}(t)\sum_{i=1}^{3} x_{1i}r_i] \\ \frac{dc_{31}(t)v_1}{dt} &= \gamma\,[x_{13}r_2 - c_{31}(t)\sum_{i=1}^{3} x1_ir_i] \end{aligned} \tag{32.19} $$

Laikysiu, kad visų šių lygčių normuojančioji konstanta γ yra tokia pat; galima parodyti, jog ši prielaida kyla dėl vektorių **v** ir **r** pastovumo laikui bėgant.

Bendrąją lygtį, aprašančią j-tosios gėrybės mainus tarp veikėjų, galima perrašyti kitaip. Iš sumos ištraukę narį, 32.19 lygtyje atitinkantį $x_{11}r_1$, $x_{12}r_2$ arba $x_{13}r_3$, ir padauginę bei padaliję dešiniąją lygties pusę iš dydžio v_j, gautume:

$$\frac{da_{kj}(t)}{dt} = \gamma \left([v_j - a_{kj}(t)] \frac{x_{jk}r_k}{v_j} - a_{kj}(t) \sum_{k \neq i} \frac{x_{ji}r_i}{v_j} \right) \tag{32.20}$$

Į 32.20 lygtį galėtume žiūrėti kaip į Markovo procesą, apribojantį perėjimo greičius, matuojančius j-tosios gėrybės pavidalu išreikštos vertės judėjimą tarp k-tojo veikėjo ir likusiųjų veikėjų. Narys $x_{jk}r_k/v_j$ yra k-tojo veikėjo suinteresuotumas j-tąja gėrybe, padaugintas iš jo galios ir padalintas iš j-tosios gėrybės vertės. Pagal modelį šis dydis, padaugintas iš γ, atitinka perėjimo greitį, kuriuo k-tasis veikėjas įsigyja j-tąją gėrybę:

$$_jq_{ki} = \frac{\gamma x_{jk}r_k}{v_j}, \qquad \text{kai kiekvienas } i \neq k \tag{32.21}$$

Pastebėtina, kad jeigu tiktai vieno veikėjo turimos vertės pokytį nurodantis perėjimo greitis yra nepriklausomas nuo gėrybių, kurios ir sudaro šią vertę, tada j-tosios gėrybės perėjimo k-tojo veikėjo nuosavybėn greitis yra nepriklausomas nuo to, kuris veikėjas i jos atsisakė. Dėl to šis perėjimo greitis, įprastas visiems veikėjams, iš kurių j-toji gėrybė yra gaunama, yra padauginamas iš bendros j-tosios gėrybės, nepriklausančios k-tajam veikėjui, vertės, lygios $v_j - a_{kj}(t)$. Taigi dėl apribojimo bendra j-tosios gėrybės perėjimo į k-tojo veikėjo rankas greičio išraiška, esanti toliau parašytos lygties kairėje pusėje, suprastinama iki dešinėje pusėje esančios išraiškos, kurioje i jau nebėra:

$$\sum_{i \neq k} {}_jq_{ki}a_{ij}(t) = \frac{\gamma x_{jk}r_k}{v_j} [v_j - a_{kj}(t)]$$

Narys

$$a_{kj}(t) \sum_{i \neq k} \frac{\gamma x_{ji}r_i}{v_j}$$

paimtas iš 32.20 lygties, atspindi j-tosios gėrybės vertę, esančią k-tojo veikėjo rankose, t. y. $a_{kj}(t)$, padaugintą iš perėjimo iš k-tojo veikėjo rankų į visų kitų veikėjų i rankas greičio, kuris gaunamas žinant normuojančiąją konstantą ir kitų veikėjų paklausą j-tajai gėrybei. Perėjimo greičių apribojimus rodo tai, kad i-tojo veikėjo paklausa vertei, išreikštai j-tosios gėrybės, kuri yra k-tojo veikėjo rankose, pavidalu, priklauso tiktai nuo i-tojo veikėjo domėjimosi j-tąja gėrybe ir jo turtu arba galia. Ji nepriklauso nuo jokių specialių ryšių tarp k-tojo bei i-tojo veikėjų.

Panašiai kaip ir atveju, kai kinta vienam veikėjui priklausantys ištekliai, apribojimai reiškia, jog 32.20 lygtis, aprašanti j-tąją gėrybę, yra nepriklausoma nuo lygčių, aprašančių kitų gėrybių judėjimą tarp veikėjų. Kadangi $\Sigma_i x_{ji}r_i = v_j$, tai gali būti parašytos paprastesnės lygtys:

$$\frac{da_{kj}(t)}{dt} = \gamma[x_{jk}r_k - a_{kj}(t)] \tag{32.22}$$

Ši lygtis yra tokia pat kaip ir 32.10 lygtis. Jos sprendimas pateiktas 32.11 lygtyje.

Jeigu perėjimo greičių apribojimai negalioja, tada procesą galima aprašyti bendresne lygtimi:

$$\frac{da_{kj}(t)}{dt} = \sum_{i \neq k} {}_{j}q_{ki}a_{ij}(t) - \sum_{i \neq k} {}_{j}q_{ik}a_{kj}(t) \tag{32.23}$$

Lygtyje 32.23 dydis ${}_{j}q_{ik}$ yra perėjimo greitis, kurio vertė, išreikšta j-tosios gėrybės pavidalu, juda iš k-tojo veikėjo rankų i-tajam veikėjui, o dydis $a_{kj}(t)$ yra vertės, kurią j-tosios gėrybės pavidalu laiko k-tasis veikėjas, kiekis. Lygčiai 32.19 būdingi apribojimai visiems veikėjams i ir h gali būti išreikšti kaip ${}_{j}q_{ki} = {}_{j}q_{kh} = x_{jk}r_k/v_j$.

Bendrąjį procesą vaizduojanti diagrama pateikta 32.4 paveiksle, kuriame perėjimai yra j-tosios gėrybės judėjimai (vertine išraiška) iš vieno veikėjo kitam. Apie atvirkštinį kitų gėrybių judėjimą, lydintį kiekvieną tokį judesį, nežinoma nieko.

Bendram j-tosios gėrybės judėjimo tarp veikėjų procesui pavaizduoti galėtume apibrėžti perėjimo matricą $\mathbf{Q}_j$, kurios elementai yra:

${}_{j}q_{ki}$ – perėjimo greitis, kurio vertė j-tosios gėrybės pavidalu juda iš i-tojo veikėjo k-tajam, kai $i \neq k$

$${}_{j}q_{ii} = -\sum_{\substack{k=1 \\ k \neq i}}^{n} {}_{j}q_{ki}$$

Procesą aprašanti lygtis yra:

$$\dot{\mathbf{a}}_j = \mathbf{Q}_j\mathbf{a}_j(t) \tag{32.24}$$

Šios lygties sprendinys yra:

$$\mathbf{a}_j(t) = e^{\mathbf{Q}jt}\,\mathbf{a}_j(0) \tag{32.25}$$

kur $\mathbf{e}^{\mathbf{Q}jt}$ apibrėžiamas taip pat kaip ir 32.15 lygtyje.

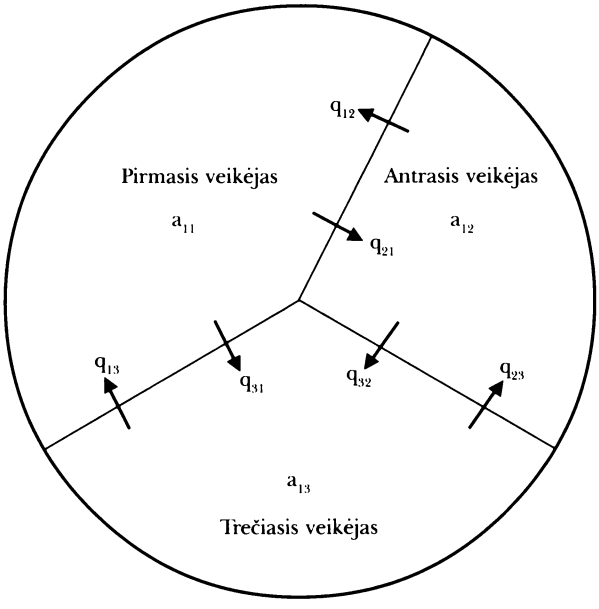

32.4 pav. Vienos gėrybės (j-tosios) judėjimas tarp trijų veikėjų

Kaip ir aprašant vertės judėjimą tarp gėrybių vieno veikėjo atveju, čia, vertinant dydį $\mathbf{Q}_j$, irgi galima panaudoti empirinius duomenis. Jeigu kiekvienam j-tosios gėrybės, priklausančios bet kuriam veikėjui laiko momentu t, vienetui galima atpažinti veikėją, kuris turėjo šią gėrybę laiko momentu 0, tada duomenys turi dvipusės plokštės išraišką, o dydį $\mathbf{Q}_j$ galima įvertinti metodais, kuriuos aprašė Colemanas (1981). Jeigu galima atsekti kiekvieną sandorį, vadinasi, dydį $\mathbf{Q}_j$ galima įvertinti praeitame poskyryje aprašytais metodais pasinaudojant tuo, kad tikėtinas laikotarpis, per kurį vertė išliks tam tikros būsenos, yra atvirkščias vertės išėjimo iš būsenos greičių sumai.

Loginiai perėjimo greičių apribojimai porinėse mainų sistemose

Mainų procesas, aprašytas ankstesniuose poskyriuose, leidžia manyti, kad egzistuoja tam tikri ryšiai tarp gėrybių judėjimo greičių. Prielaida, kad vertė, išreikšta j-tosios gėrybės pavidalu, yra pastovi ir kad mainų metu į abi puses juda lygios vertės, duoda suprasti, kad i-tojo veikėjo turima vertė išlieka pastovi, ir tai galioja visiems veikėjams.

Charakterizuojant būseną, kurioje vertė priklauso nuo veikėjo ir nuo gėrybės, galima pamatyti bendrą procesą, kuriame dalyvauja trys veikėjai ir trys gėrybės. 32.5 paveikslo rodyklės rodo būsenas, kurios yra sujungtos mainais; būsenos pažymėtos skaičiais, atitinkančiais ij, arba i-tajam veikėjui priklauso j-toji gėrybė. Horizontalios rodyklės rodo vieno veikėjo turimos vertės perskirstymą tarp gėrybių, o vertikalios rodyklės – ta pačia gėrybe išreikštos vertės judėjimą tarp veikėjų. Horizontalias rodykles rodančios lygybės, apibūdinančios pirmąjį veikėją, pateiktos 32.9 lygtyje, o lygtys, rodančios vertikalias rodykles pirmosios gėrybės atveju, pateiktos 32.19 lygtyje.

Šioje mainų sistemoje dėl būtinybės kiekviename stulpelyje ir eilutėje išlaikyti pastovią reikšmę tam tikri mainai negali būti aprašyti nepriklausomai nuo kitų. Tai galima pamatyti tarus, kad vertė pajuda 12 būsenos link (2-oji gėrybė 1-ojo veikėjo

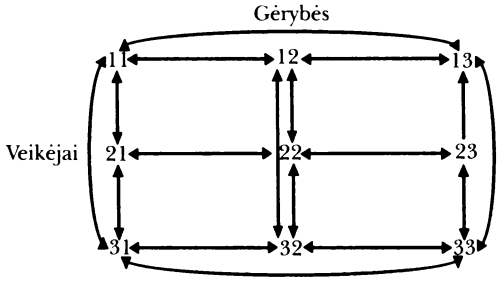

32.5 pav. Gėrybių judėjimas tarp veikėjų
ir veikėjų judėjimas tarp gėrybių trijų veikėjų sistemoje
ir trijų gėrybių sistemoje

rankose) dėl kitų veikėjų įvykdyto antrosios gėrybės perdavimo (vertikalios rodyklės link 12 būsenos, centriniame paveikslo 32.5 stulpelyje). Tada, norint išlaikyti horizontalių verčių balansą (pastovią kiekvieno veikėjo galią), reikia vertikaliai pajudėti arba iš 11 būsenos į 21 ir 31 būsenas, arba iš 13 būsenos į 23 ir 33 būsenas, arba ir taip, ir taip. T. y. privalo būti taip, kad $\Delta a_{11} + \Delta a_{12} + \Delta a_{13} = 0$. Tarkime, kad visas Δa_{12} buvo gautas iš antrojo veikėjo (t. y. $\Delta a_{22} = -\Delta a_{12}$), o jį kompensavo pervedimas iš 11 būsenos į 21 būseną ($\Delta a_{11} = -\Delta a_{21}$). Tai reiškia vienodą verčių judėjimą iš 11 būsenos į 12 būseną ir iš 22 būsenos į 21 būseną.

Šių loginių apribojimų porinėse mainų sistemose esančioms perėjimo matricoms egzistavimas rodo atsiskaitymų centro arba atsiskaitymų priemonės, kurie tokioje sistemoje palengvintų veikėjų interesų išpildymą, svarbą. Jeigu būtų centriniai atsiskaitymų rūmai, per kuriuos būtų galima vykdyti mainus, tada nebūtų reikalingas nė vienas iš anksčiau aprašytų balansavimo būdų. Pradinis vertės pajudėjimas 12 būsenos link 2-ąją gėrybę pervedant iš antrojo ir trečiojo veikėjų pirmajam veikėjui, būtų subalansuotas centrinių atsiskaitymų rūmų debeto pirmajam veikėjui ir kredito antrajam bei trečiajam veikėjams. Sandorių pabaigoje nebeliktų jokių debetų ir jokių kreditų, kadangi vertės pusiausvyros siekis prieš prasidedant mainams užtikrina, kad rinka išsivalys tada, kai visi veikėjai įvykdys savo interesus ir kai skolos bus apskaičiuotos pagal pusiausvyros vertes.

Tam tikros rūšies porinė kredito sistema, atsirandanti tarp draugiškai bendraujančių veikėjų, netarnauja tikslui, nurodytam 6 skyriuje. Tai, kas yra reikalinga, tai yra centriniai atsiskaitymų rūmai, kurie gali įsiterpti tarp veikėjų porų ir subalansuoti ir pirmojo veikėjo įsipareigojimus antrajam, ir antrojo veikėjo įsipareigojimus trečiajam, ir trečiojo įsipareigojimus pirmajam. Tiesą sakant, būtent tai ir daro pinigų sistema, turinti vienintelę atsiskaitymo priemonę. Socialiniuose sandoriuose, kuriuose pinigai nenaudojami, nei jokios palyginamos atsiskaitymų priemonės, nei atsiskaitymų rūmų nėra. Vis dėlto tiesa yra tai, kad tam tikrose sferose, tokiose kaip įstatymų leidyba, svarbiausiasis asmuo (toks kaip parlamento pirmininkas) atlieka netobulų atsiskaitymo rūmų vaidmenį.

Verčių kelio aprašymas: Walras suderinimas

Galėtume aprašyti ir proceso, kurio metu pasiekiama pusiausvyros verčių aibė, dinamiką. Įsivaizduokime procesą, kuriame nėra jokių mainų tol, kol neatsiranda verčių (arba kainų) aibė, pagal kurią rinkoje vyksta atsiskaitymai visomis gėrybėmis, o pagrindinis atstovas kiekvieną kartą paskelbia esamas kainas ir užregistruoja paklausas esant tokioms kainoms. Tada, jeigu pagrindinis atstovas j-tosioms gėrybėms laiko momentu t paskelbia laisvai pasirinktas kainas $v_j(t)$, vadinasi, preliminarų i-tojo veikėjo turtą galėtume užrašyti taip:

$$r_i(t) = \sum c_{ij} v_j(t)$$

Jeigu i-tasis veikėjas fiksuotą savo turto dalį x_{ji} paskiria j-tajai gėrybei ir taip elgiasi visi veikėjai, tada j-tosios gėrybės paklausą laiko momentu $t + 1$ galima aprašyti taip: $\Sigma_j x_{ji} r_i(t)$. Jeigu rinka nepusiausvira, tada pareikalautas j-tosios gėrybės kiekis

bus didesnis arba mažesnis negu visas įmanomas kiekis (pasirinktinai lygus 1). Jeigu visas pareikalautas kiekis yra užrašomas, kaip $1 + \varepsilon_j$, kur ε_j yra papildomai pareikalautas j-tosios gėrybės kiekis (galimas daiktas, neigiamas), tada j-tosios gėrybės paklausos dydį galėtume užrašyti taip:

$$v_j(t)\,(1 + \varepsilon_j) = \sum x_{ji} r_i(t) \tag{32.26}$$

32.26 lygtis galėtų būti perrašyta, papildomai pareikalautą j-tosios gėrybės kiekį išreiškiant kaip j-tosios gėrybės paklausos vertės ir j-tosios gėrybės pasiūlos vertės, kuri yra lygi $v_j(t)$, skirtumą:

$$\varepsilon_j v_j(t) = \sum x_{ji} r_i(t) - v_j(t) \tag{32.27}$$

Laiko momentu $t + 1$ pagrindinis atstovas paskelbia naujas v_j vertes, kurios priklauso nuo laiko momentu t buvusio paklausos ir pasiūlos sąryšio. Racionalus būdas tai padaryti yra dydį v_j pakoreguojant dydžiu ρ – perteklinės arba trūkstamos paklausos dalimi. Jeigu ši dalis lygi 1, tada $v_j(t + 1)$ paprasčiausiai yra lygus $v_j(t)(1 + \varepsilon_j)$, o 32.27 lygtis rodo vertės pasikeitimą nuo laiko momento t iki laiko momento $t + 1$. Laikant, kad procesas juda pusiausvyros link, 32.27 lygtis aprašo šio judėjimo kelią.[4] Mainų procesui tęsiantis, jeigu veikėjai ir toliau atsisako tokios pačios savo išteklių dalies dėl j-tosios gėrybės, tada dydis ε_j mažėja ir artėja prie nulio. Sandoriams, sudaromiems pusiausvyros taške (tarkime, laiko momentu τ), galioja tokia lygtis:

$$v_j(\tau) = \sum_i x_{ji} r_i(\tau) \tag{32.28}$$

Procesas būtų truputį bendresnis tuo atveju, jeigu pagrindinis atstovas ρ padarytų lygų ne 1, bet prilygintų jį kažkokiai perteklinės arba trūkstamos paklausos daliai. Šiuo atveju lygybę, rodančią vertės pasikeitimą, galėtume užrašyti taip:

$$\Delta v_j(t) = \rho\,[\sum x_{ji} r_i(t) - v_j(t)] \tag{32.29}$$

32.29 lygtis vaizduoja, kaip keičiasi vertės, artėdamos pusiausvyros taško, kuriame vyksta mainai, link. Jeigu mainų proceso laikas būtų tolydus, tada ir vertė kistų tolydžiai. Tai galima pavaizduoti šia lygtimi:

$$\frac{dv_j(t)}{dt} = \rho\,[\sum x_{ji} r_i(t) - v_j(t)] \tag{32.30}$$

Čia ρ yra matmens t^{-1}, išreiškiančio pusiausvyros pasiekimo greitį, konstanta.

32.30 lygtį taip pat galima išvesti ir iš 25.11 lygties, skirtos naudingumo maksimizavimui. Jeigu laiko momentu t yra pasirenkamas kainų vektorius, o vėliau laiko-

[4] Ši prielaida galioja todėl, kad procesas yra Markovo, t. y. kadangi **XC** Markovo grandinėje turi perėjimo matricos savybių, o 32.23 lygtis galėtų būti užrašyta kaip $\Delta\mathbf{v}(t) = \mathbf{XCv}(t) - \mathbf{v}(t)$, arba $\mathbf{v}(t+1) = \mathbf{XCv}(t)$. Visiškai susisiekianti Markovo grandinė visada konverguoja pusiausvyros link nepriklausomai nuo pradinio taško.

ma, kad veikėjai paskelbia tokias paklausas, kurios maksimizuoja jų naudingumus, tada i-tojo veikėjo paskelbta paklausa, susumavus pagal visus veikėjus, yra:

$$\delta_j(0) = \sum_i \frac{x_{ji}}{v_j(0)} \sum_k c_{ik} v_k(0)$$

kur $\delta_j(0)$ yra bendra j-tosios gėrybės paklausa laiko momentu 0. Pagal prielaidą (žr. 25.4 lygtį) bendra j-tosios gėrybės pasiūla yra lygi 1. Paklausos ir pasiūlos skirtumas, išreikštas dabartine j verte, yra:

$$\delta_j(0)v_j(0) - v_j(0)$$

Jeigu vertė prisiderina tolydžiai, greičiu, proporcingu paklausos ir pasiūlos skirtumui, tai gauname dešiniąją 32.30 lygties pusę.

Lygtį 32.30 padaliję iš dydžio $r_i(t)$, o rezultatą užrašę matricų pavidalu, gauname:

$$\dot{\mathbf{v}}(t) = \rho[\mathbf{XCv}(t) - \mathbf{v}(t)] \tag{32.31}$$

Matricą **Q** apibrėžę kaip matricą r(**XC** – **I**), 32.31 lygtį galime perrašyti taip:

$$\dot{\mathbf{v}}(t) = \mathbf{Qv}(\mathrm{t}) \tag{32.32}$$

32.32 lygties sprendinys yra:

$$\mathbf{v}(\mathrm{t}) = \mathbf{e}^{\mathbf{Q}(t)}\mathbf{v}(0) \tag{32.33}$$

32.33 lygtį palyginus su 32.14 lygtimi, matyti, kad procesą, skirtą pasiekti pusiausvirų verčių aibę, teikiant pasiūlymus ir keičiant kainas prieš prasidedant mainams, aprašo tokio pat tipo lygtis, kaip ir lygtis, skirta aprašyti mainų procesui, kurio metu veikėjai keičiasi gėrybėmis pagal pusiausviras kainas.

Pusiausvyros vertės pasiekiamos tada, kai $\dot{\mathbf{v}}(\mathrm{t}) = \mathbf{0}$. Taigi iš 32.32 lygties matyti, kad pusiausvyros taške galios:

$$\mathbf{Qv} = \mathbf{0} \tag{32.34}$$

Tada, jeigu **1** yra $n \times n$ eilės iš vienetų sudaryta matrica, o $\mathbf{1}_1$ yra $n \times 1$ eilės iš vienetų sudarytas vektorius, kadangi $\mathbf{1v} = \mathbf{1}_1$, tai šią lygtį galima užrašyti taip:

$$\mathbf{Qv} + \mathbf{1v} = \mathbf{1}_1$$

Jos sprendinys yra:

$$\mathbf{v} = (\mathbf{Q} + \mathbf{1})^{-1}\mathbf{1}_1 \tag{32.35}$$

Kadangi **Q** apibrėžėme kaip ρ(**XC** – **I**), vadinasi, šis **v** sprendinys yra toks pat kaip ir lygčių 25.16–25.19.

Žinoma, kad analogiškai dabartinėmis vertėmis galima išreikšti ir kiekvieno veikėjo nominalaus turto pokytį. Tai reiškia, kad reikės pradėti nuo lygties, panašios į 32.27 lygtį, tačiau parodančios ne dydžio v_j pokytį, bet r_i pokytį. 32.31 lygčiai analogiška greičio išraiška yra tokia:

$$\dot{\mathbf{r}}(t) = \rho(\mathbf{CX} - \mathbf{I})\mathbf{r}(t) \tag{32.36}$$

Sistemų, turinčių socialines-struktūrines kliūtis, dinamika

Ankstesniuose poskyriuose aprašomuose bendruose modeliuose i-tojo veikėjo greitis, kuriuo šis įsigyja j-tosios gėrybės pavidalo vertę, gali nebūti nepriklausomas nuo to, kokiu pavidalu i-tasis veikėjas savo turimą vertę laiko dabar (t. y. $_iq_{jk} \neq {}_iq_{jh}$ kitoms gėrybėms k ir h) arba gali nebūti nepriklausomas nuo kitų veikėjų, iš kurių i-tasis veikėjas j-tąją gėrybę gauna (t. y. $_iq_{jk} \neq {}_iq_{jh}$ kitiems veikėjams k ir h). Vis dėlto gali būti tokių tikroviškų socialinių struktūrų, kaip atvejis, kada tam tikrų gėrybių poros yra mainomos daug dažniau arba rečiau negu kitos arba tam tikros veikėjų poros vykdo tarpusavio sandorius daug dažniau arba rečiau negu kitos. Tokių santykių arba kliūčių egzistavimas remiasi tam tikromis prielaidomis. Greitis, kuriuo veikėjas įsigyja gėrybę, priklauso arba nuo kažko (kito negu vertė), susijusio su tuo, ko jis turi atsisakyti, kad gautų minėtą gėrybę, arba nuo kažko, susijusio su asmeniu, su kuriuo jis turi mainytis norėdamas gauti minėtą gėrybę. Šie poriniai santykiai sudaro tam tikrą struktūrą, perkeltą į mainų procesą. Socialinėse sistemose taip pat, kaip ir daugelyje ekonominių mainų sistemų rūšių (žr. Baker, 1983), jie yra įprasti. Jie reiškia kažką daugiau negu tobulos konkurencijos rinką. Būtent šiems santykiams arba kliūtims dažnai taikomos sąvokos „socialinė struktūra“ arba „socialiniai tinklai“.

Tokių sistemų dinamiką galima analizuoti nagrinėjant ir kliūtis, atsirandančias tarp veikėjų porų, ir kliūtis, atsirandančias tarp gėrybių porų. Šios kliūtys (arba dalinės kliūtys) galėtų būti suprantamos kaip įvedančios veiksmingos k-tojo veikėjo paklausos ($z_{ik}r_k = \Sigma_j c_{ij}x_{jk}r_k$) i-tajam individui priklausančioms gėrybėms atgrasinimą arba veiksmingos h-tosios gėrybės vertės sumažėjimą mainuose, kuriuose dalyvauja j-toji gėrybė ($w_{jh}v_h = \Sigma_i x_{ij}c_{ih}v_h$). Prieš analizuodamas mainus, pirmiausia aptarsiu minėtų prielaidų poveikį kainos (bei galios) paskirstymui pusiausvyros taške, o tada poveikį patiems mainams.

Kliūčių tarp veikėjų poveikis galios paskirstymui

Tarp veikėjų egzistuojančias kliūtis galima pavaizduoti įvedus dydžius α_{ik}, kai $0 \leq \alpha_{ik} \leq 1$. Šie dydžiai atspindi domėjimosi visais sandoriais, kuriuose k-tasis veikėjas įsigyja kažką, ką kontroliavo i-tasis veikėjas, sumažėjimą. Šiuos dydžius panaudojant kaip dydžio z_{ik} daugiklius, gaunama:

$$z^*_{ik} = z_{ik}\alpha_{ik}$$

Iš 32.36 lygties gaunama lygtis, leidžianti rasti dydžio r_i pokyčio greitį tobuloje sistemoje prieš prasidedant mainų procesui:

$$\frac{dr_i(t)}{dt} = \rho[\sum_{j=1}^{m} c_{ij} \sum_{k=1}^{n} x_{jk}r_k(t) - r_i(t)], \text{ kiekvienam } i = 1, \ldots, n \qquad (32.37)$$

$$= \rho[\sum_k z_{ik}r_k(t) - r_i(t)]$$

Bendrojo proceso lygtis yra:

$$\frac{dr_i(t)}{dt} = q_{ik} r_k(t), \quad \text{kiekvienam } i = 1, \ldots, n, k \neq i \tag{32.38}$$

kur

$$q_{ii} = -\sum_{k \neq i} q_{ki}$$

Šis dydžio q_{ii} apribojimas yra reikalingas išliekamumui, t. y. tam, kad r_i suma pagal visas sistemos būsenas (t. y. pagal visus veikėjus) būtų lygi 1. Šiuo ypatingu atveju bus:

$$q_{ik} = \rho z_{ik}, \quad \text{kiekvienam k} \neq \text{i}$$

ir

$$q_{ii} = \rho(z_{ii} - 1)$$

Kadangi $\Sigma_{k=1}^{n} z_{ki} = 1, \rho(z_{ii} - 1) = -\rho\Sigma_{k \neq i} z_{ki}$, patenkinant apribojimą dydžiui q_{ii}. Jeigu įvestume kliūtis, kad kai kuriems i arba k $\alpha_{ik} < 1$, tada kai kuriems i būtų: $\Sigma_{k=1}^{n} z_{ki} < 1$. Išliekamumo požiūriu tai reiškia, kad kai kuriems i dydis q_{ii} yra didesnis už dydį $\rho(z^*_{ii} - 1)$. Apskritai

$$q_{ii} = \rho(z^*_{ii} - \sum_{k=1}^{n} z^*_{ki})$$

Ką tai iš esmės reiškia? Įsivaizduokime dydį z_{ki}, kuris yra k-tojo veikėjo teisė kontroliuoti tai, kuo domisi i-tasis veikėjas. Tobulos konkurencijos sistemoje tai parodo i-tojo veikėjo polinkį mainytis su k-tuoju veikėju. Tačiau, jeigu α_{ik} yra mažesnis už 1, vadinasi, tai yra dalinė arba pilnoji kliūtis, trukdanti i-tajam veikėjui kažką gauti iš k-tojo. Tai reiškia, kad paklausa, arba veiksmingas domėjimasis k-tojo veikėjo turimomis gėrybėmis, yra sumažėjusi. Veiksmingas domėjimasis yra sumažėjęs taip, kad $\Sigma_{k \neq 1} z^*_{ki}$ yra mažiau už 1. Ar tai reiškia, kad k-tojo veikėjo galia sumažėja? Norint atsakyti į šį klausimą, reikia pažiūrėti, ar simetrinių parametrų α_{ik} įvedimas į q_{ik} paveikia pusiausvyrą. Jeigu kiekvienam k galioja, kad $dr_k/dt = 0$, tada pusiausvyros taške vertės plaukiojimas tarp kiekvienos būsenų poros yra:

$$z_{ik} = z_{ki} r_i + \Delta r_{ki}$$

kur Δr_{ki} yra lygus 0 tuo atveju, jeigu nebūtų jokių kompensuojančiųjų pervedimų, apimančių tris arba daugiau būsenų aptarimas pateiktas p. 775. Įvedę kliūtis, gauname:

$$z_{ik}\alpha_{ik} r_k = z_{ki}\alpha_{ki} r_i + \alpha_{ki}\Delta r_{ki}$$

Jeigu $\alpha_{ik} = \alpha_{ki}$, tada antrąją lygtį galima sutraukti iki pirmosios. Taigi į sistemą įvedus bet kokio dydžio parametrus α_{ki}, jie tol nepaveikia pusiausvyros būsenos, kol kiekvienam i ir k galioja lygtis $\alpha_{ik} = \alpha_{ki}$.

Vis dėlto jokio poveikio pusiausviram galios paskirstymui nebuvimas visiškai nereiškia, kad jokio poveikio nėra ir keliui nuo pradinio galios paskirstymo iki pusiausvyros galios paskirstymo. Koks būtų minėtas kelias, galima pamatyti iš pirmojo apibrėžimo:

$$\mathbf{Q} = \|q_{ik}\| \quad \text{(matrica } n \times n\text{)}$$

kur

$$q_{ik} = z_{ik}\alpha_{ik}, \text{ kiekvienam } i = 1, \ldots, n, k = 1, \ldots, n, k \neq i$$

$$q_{ii} = -\sum_{h \neq i} z_{hi}\alpha_{hi}$$

Tada šią lygtį, analogišką 32.33 lygčiai, galima parašyti taip:

$$\mathbf{r}(t) = \mathbf{e}^{\mathbf{Q}t}\mathbf{r}(0)$$

Kliūčių, trukdančių mainytis, poveikis yra judėjimo pusiausvyros link sulėtinimas. Kliūtys sumažina perėjimo greičius, taigi pradinis išteklių paskirstymas išsilaikys ilgesnį laiką. Kadangi matyti, jog vertės ir galios pusiausvyra nusistovi greitai, anksčiau negu įvyksta patys mainai, vadinasi, jų nusistovėjimo greitis neturi jokio ryšio su mainų analize. Pusiausvyros būsenų mainymosi kliūtys nepaveikia.[5]

Dėl formalaus vertės ir galios atitikimo anksčiau aprašyti rezultatai taip pat galioja ir kliūčių poveikiui gėrybių poroms aprašyti. Vienas iš poveikių yra pavėluotas verčių judėjimas pusiausvyros link, tačiau pačiai pusiausvyrai tai jokios įtakos neturi.

Kliūčių tarp veikėjų poveikis mainams

Lygtis, leidžianti apskaičiuoti vertės, kurią k-tasis veikėjas laiko j-tosios gėrybės pavidalu, pokyčio greitį bendru atveju, kuriame dydis q_{ki} yra neapribotas tobulos konkurencijos rinkos prielaidos, kad k-tojo veikėjo paklausa j-tajai gėrybei nepriklauso nuo to, kuriam veikėjui minėta gėrybė priklauso dabar, yra pateikta kaip 32.23 lygtis. (Jeigu ši prielaida padaryta, tada perėjimo greitį galima gauti iš 32.21 lygties.) Jeigu ši prielaida nepadaryta, o yra įvestos kliūtys, kurias galėtume užrašyti kaip $\alpha_{ik} < 1$, tada 32.21 lygtis tampa:

$${}_jq_{ki} = \alpha_{ik}\frac{\gamma x_{jk} r_k}{v_j} \tag{32.39}$$

Koks yra kliūčių, egzistuojančių tarp veikėjų, poveikis pusiausviram išteklių paskirstymui tarp veikėjų ir išteklių mainymosi greičiui?

Kalbant apie galią ir vertę, kiekvienas srauto greičių (čia j-tosios gėrybės perėjimas į k-tojo veikėjo rankas ir iš k-tojo veikėjo rankų) palyginimas rodo, kad šios kliūtys neturi jokio poveikio pusiausvyros išteklių paskirstymui tol, kol $\alpha_{ik} = \alpha_{ki}$ kiekvienam i ir k. Jeigu kliūčių j-tajai gėrybei, esančiai k-tojo veikėjo rankose, nebūtų, tada pusiausvyros taške vertės perėjimas iš i-tojo veikėjo k-tajam būtų lygus vertės perėjimui iš k-tojo veikėjo i-tajam:

$${}_jq_{ki}a_{ij} - {}_jq_{ik}a_{kj} = 0$$

[5] Jeigu kliūtys būtų asimetriškos (t. y. jeigu $\alpha_{ik} \neq \alpha_{ki}$), tada jos turėtų poveikį pusiausvyros paskirstymui.

Pusiausvyros taške $a_{ij} = c^*_{ij} v_j = x_{ji} r_i$, o pakeitę į $_j q..$ ir $a..$, gautume:

$$\frac{x_{jk} r_k}{v_j} x_{ji} r_i - \frac{x_{ji} r_i}{v_i} x_{jk} r_k = 0$$

Santykinių srautų nepaveiktų tada, jeigu du greičius padaugintume iš a_{ik} ir a_{ki}, atitinkamai, jeigu šie koeficientai yra lygūs.

O kalbant apie galią ir vertę, kliūtys tarp veikėjų turi įtakos išteklių mainams prieš pasiekiant pusiausvyrą. Vis dėlto čia, kadangi manoma, kad procesas veikia lėčiau, šis efektas gali užsitęsti. Daug socialinių posistemių niekada nepasiekia pusiausvyros tol, kol jų nepakeičia nauji įvykiai. Taigi nepusiausvyriniai paskirstymai gali būti svarbūs, o socialinės struktūrinės kliūtys šioms būsenoms gali turėti reikšmingą poveikį.

Kaip keičiasi veikėjų galios ir įvykių vertės?

Mano aprašytoje elgesio sistemoje pusiausvyros įvykių vertės ir pusiausvyros veikėjų galios visai nekinta. Ankstesnis poskyris parodė kaip, žinant įvykių ir domėjimosi įvykiais paskirstymus, prieš prasidedant bet kokiems mainams, nominali vertė bei galia pasikeis nuo sutarto pradinio taško iki pusiausvyros taško. Manoma, kad visa tai vyks dar prieš prasidedant mainams proceso, kurio metu veikėjai vieni kitų atsiklausia ir nustato vertes, pagal kurias bus mainomasi, metu. Tačiau nieko dar nebuvo pasakyta apie tai, kaip galėtų vykti pasikeitimas nuo vienos pusiausvyros iki kitos.

Šio reikalo esmė yra labai aiški. Yra keli tokio pokyčio šaltiniai.

1. Sistemą gali sudaryti nauji įvykiai arba gėrybės, kuriuos kontroliuotų vienas iš veikėjų.
2. Sistemą gali sudaryti nauji veikėjai, turintys tam tikrą įvykių kontrolės teisių paskirstymą. Paprasčiausias toks atvejis yra, kai įeinantis veikėjas turi dalinę sistemoje jau esančių įvykių arba gėrybių, kurios anksčiau priklausė jau čia esantiems veikėjams, kontrolę, arba kai sistemą paliekantis veikėjas atsisako teisių kontroliuoti įvykius ir perleidžia jas sistemoje liekantiems veikėjams.
3. Sistemą gali sudaryti nauji veikėjai, atsinešę naujų gėrybių arba įvykių, kuriais domisi sistemoje jau esantys veikėjai arba sistemoje jau esantys veikėjai gali iš jos pasitraukti ir kartu išsinešti savo kontroliuojamus įvykius bei gėrybes.

Iliustruoti pirmojo tipo pokyčiui įsivaizduokime 25 skyriuje pateikto pavyzdžio su atvirukais mainų sistemą, kurioje buvo po 100 kiekvienos rūšies atvirukų. Tomo susidomėjimas kiekvienu futbolo atviruku buvo lygus 0,008, o kiekvienu beisbolo atviruku – 0,002. Johno susidomėjimas kiekvienos rūšies atviruku buvo lygus 0,005. Tada į sistemą atėjo dar 100 beisbolo atvirukų, iš kurių 96 ėmė kontroliuoti Johnas, o 4 Tomas. Tai lėmė santykinių futbolo ir beisbolo atvirukų verčių pasikeitimą bei santykinės Tomo ir Johno galios pasikeitimą. Pradinėje sistemoje Tomo galia buvo lygi 0,681, o naujojoje sistemoje ji sumažėjo iki 0,499. Pradinėje sistemoje kiekvieno futbolo atviruko vertė buvo 0,0070, o sumažėjo iki 0,0050; kiekvieno beisbolo atviruko vertė nukrito nuo 0,0030 iki 0,0025. Šis pavyzdys galėtų būti išspręstas norint parodyti kelią nuo vertės bei galios vektorių senojoje pusiausvyroje iki tų pačių vektorių naujojoje. Pagal modelį šis pokytis įvyksta prieš bet kokius mainus, tačiau po to, kai nauji atvirukai įeina į sistemą.

32.31 lygtis aprašo verčių pasikeitimo greitį per laikotarpį, einantį prieš mainus, vykstančius siekiant tam tikrų interesų ir kontrolės paskirstymų. Jeigu pradinis taškas $\mathbf{v}(0)$ yra ne stebimas verčių vektorius, kaip tarėme anksčiau, analizuodami judėjimą pusiausvyros link, bet pradinės sistemos pusiausvyros vektorius, tada 32.31 lygties sprendinys, gaunamas panaudojant naująsias matricas **X** ir **C**, aprašo verčių kelią nuo senosios pusiausvyros į naująją. Nagrinėjamame pavyzdyje su atvirukais, pradinė futbolo atvirukų vertė buvo 0,704, o beisbolo atvirukų – 0,296. Naujojoje sistemoje šios vertė atitinkamai buvo 0,498 ir 0,502. Lygtis, pateikianti verčių vektorių laiko momentu t kaip funkciją nuo verčių vektoriaus laiko momentu 0, yra:

$$\mathbf{v}(t) = e^{\mathbf{Q}t}\mathbf{v}(0),$$

kur **Q** naujojoje sistemoje yra lygus **XC** – **I**. Pasinaudoję normuotomis galios ir vertės matricomis, gauname:

$$\mathbf{Q} = \begin{bmatrix} 0{,}667 & 0{,}333 \\ 0{,}333 & 0{,}667 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 0{,}95 & 0{,}04 \\ 0{,}05 & 0{,}96 \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -0{,}35 & 0{,}3467 \\ 0{,}35 & -0{,}3467 \end{bmatrix}$$

Iš 32.15 lygties, pagal kurią galima rasti dydį $e^{\mathbf{Q}t}$ skirtingoms t reikšmėms, galima apskaičiuoti numatomą kelią, kuriuo keisis futbolo ir beisbolo atvirukų vertės judant pusiausvyros taško link. Šie keliai pateikti 32.6 paveiksle – tolygus eksponentinis mažėjimas arba didėjimas naujos pusiausviros vertės link.

Apskritai, kai visiškai nauji įvykiai arba gėrybės, kurių kontrolė yra tam tikru būdu paskirstyta, įeina į sistemą, tai naujas kontrolės ir interesų paskirstymas paprastai ves naujos pusiausvyros link, o kelias, vedantis naujos pusiausvyros link, gali būti aprašomas taip, kaip čia buvo apibūdinta.

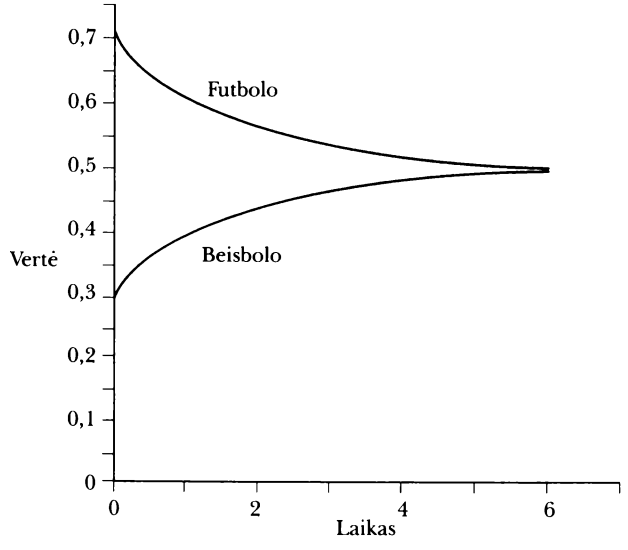

32.6 pav. Dviejų rūšių mainų atvirukais bendrų verčių pasikeitimas po to, kai mainų sistemoje esančių atvirukų skaičius pasikeitė nuo po 100 kiekvienos rūšies iki 100 beisbolo ir 200 futbolo atvirukų

Trečiąjį anksčiau išvardytų pokyčių tipą galima pailiustruoti vėl į pagalbą pasitelkus mainymosi atvirukais sistemą. Jeigu Tomas, Johnas ir Steve'as būtų sistemoje, kiekvienas turėtų po rinkinį mainymosi atvirukų, o Steve'as išeitų iš sistemos po to, kai atvirukais būtų apsikeista, tada santykinė Tomo ir Johno galia, kaip ir santykinės jų turimų atvirukų vertės, pakistų. Įvyks naujas mainų procesas. Tikroviškesnis socialinės sistemos pavyzdys yra mokykla. Jeigu į mokyklą ateina nauja mergaitė turėdama tam tikrą išteklių rinkinį ir tam tikrą interesų rinkinį, tada jau esančiųjų sistemoje santykinė galia pasikeistų. Šio pokyčio dydis priklausytų nuo jau esančiųjų mokykloje domėjimosi tuo, ką ji įneša į sistemą, bei nuo laipsnio, kuriuo jos domėjimasis kitais sistemos veikėjais sutampa su jų dabartinėmis vertėmis sistemoje. 27 skyriuje parodyta, kaip veiksmo sistemų dalijimas gali nušviesti tokių pokyčių šaltinius.

Be jau išvardytų trijų pokyčių rūšių, kuriems esant arba veikėjai, arba gėrybės, arba abudu migruoja į sistemą arba iš jos, egzistuoja pokyčiai, sukeliami naujų įvykių, kuriais domisi kai kurie veikėjai ir kuriems būdingi kokie nors priklausomybės ryšiai su kitais sistemoje jau esančiais įvykiais. Tokiomis aplinkybėmis dėl teisės kontroliuoti naują nedalų įvykį gali vykti kova su sistemoje jau egzistuojančia galia, lemiančia rezultatą. Šis atvejis analizuojamas 31 skyriuje nagrinėjant konfliktus.

33

NEPASTOVIOS IR LAIKINOS VEIKSMO SISTEMOS

Socialinei sistemai, aprašytai iki šiol pateiktos formaliosios teorijos metodais, būdinga tam tikra savybė, kylanti iš mainų kliūčių. Gėrybių ir įvykių kontrolė yra ribota, o sistemos funkcionavimas priklauso nuo besidominčiųjų kontrolės įsigijimu galios balanso. Šio funkcionavimo esmę sudaro tai, kad veikėjai, naudodami savo kontroliuojamus išteklius, siekia įsigyti teises kontroliuoti kitus juos labiau dominančius išteklius ir varžosi su kitais veikėjais, kurie taip pat nori įsigyti teises kontroliuoti tuos pačius išteklius. Pasiekta pusiausvyra yra tokia, kuriai esant, kiekvieno veikėjo ištekliai yra supriešinami arba sugretinami su kitų sistemos veikėjų turimais ištekliais.

Balansą atspindi teisių kontroliuoti j-tąją gėrybę, kurias du veikėjai, i-tasis ir k-tasis, turi pusiausvyros taške, santykis, kai išteklius yra dalus ir neturi jokio išorinio poveikio (iš 25.11 lygybės):

$$\frac{c^*_{ij}}{c^*_{kj}} = \frac{x_{ji}r_i}{x_{jk}r_k}$$

Pusiausvyros taške turimų teisių kontroliuoti išteklių santykis kyla iš i-tojo veikėjo galios ir interesų, palyginus juos su k-tojo veikėjo galia bei interesais. Priklausomai nuo apribojimų, kylančių iš išteklių savybių, socialinės struktūros bei institucinių taisyklių, pagal kurias vyksta mainai, sistemos funkcionavimo tikslas yra taip paskirstyti kontrolę, kad ji leistų pasiekti efektyvią pusiausvyrą – tokią, kuri sistemai

yra tiek pat svarbi, kiek naudingumo maksimizavimas veikėjui. T. y. gėrybės ir įvykiai patenka į tų veikėjų rankas, kurie jais yra labiausiai suinteresuoti, atsižvelgiant į pradinę veikėjų išteklių kontrolę.

Sistemos apribojimai, sukeliantys šį balansą, yra ribotos veikėjų galimybės kontroliuoti įvykius ir gėrybes. Jie sistemą veikia lygiai taip pat kaip biudžetinis apribojimas individą. Būtent šia prasme ekonomika buvo apibūdinta kaip mokslas, nagrinėjantis ribotų išteklių paskirstymą, ir būtent šia prasme reikėtų suprasti Arrow bei Hahną: „Socialinė sistema, kurią keičia nepriklausomi ir skirtingų verčių siekiantys veiksmai, yra suderinama su galutine, nuoseklia pusiausvyros būsena“ (1971, p. 1).

Tačiau įsivaizduokime, kad egzistuoja sistema, kurioje individai vis dar siekia vidinio balanso, tačiau tai neveda sistemos balanso link. Kaip tai galėtų būti? Vidinio balansavimo, kurį vykdo individas, prigimtis paprastai yra formuluojama kaip individo atliekamas naudingumo, gauto naudojant ribotus išteklius siekiant įsigyti vieną gėrybę, balansavimas su naudingumu, gautu naudojant tuos pačius išteklius siekiant įsigyti kitą gėrybę. Apskritai galima pasakyti, kad individas taip paskirsto savo turimus išteklius, kad maksimizuotų gaunamą naudingumą. Skirtumas tarp bendresnio teiginio ir siauresnio glūdi prielaidoje, kad, norint paskirstyti ribotus išteklius, reikia įsigyti kitas trokštamas gėrybes.

Būtent ši prielaida perkelia individo ribotų išteklių paskirstymą į sistemos ribotų išteklių paskirstymą ir individo pusiausvyrą į sistemos pusiausvyrą. Tačiau ši prielaida aptinkama ne visada. Jos nesutiksi tada, kai individo sprendimas apie tai, kaip paskirstyti išteklius, kad būtų maksimizuojamas naudingumas, nereikalauja naudoti išteklių siekiant įsigyti tarp kitų individų paklausias gėrybes arba įvykių kontrolės teises. Individas vis dar gali susidurti su biudžetiniu apribojimu, t. y. sprendimu apie tai, kaip paskirstyti ribotus išteklius, tačiau tarp kitų individų ištekliai gali būti nepaklausūs. Tokiomis aplinkybėmis individų paštangos sukurti vidinę pusiausvyrą gali vesti ne sistemos lygio pusiausvyros link, tačiau į kažką visai kitą.

Vienas iš sprendimų, kurį individui gali tekti priimti, yra, ar teises kontroliuoti savo paties elgesį pasiskirti sau, ar kam nors kitam. Jeigu tikėtina nauda iš kontrolės paskyrimo kam nors kitam yra didesnė, negu tikėtina nauda iš kontrolės pasiskyrimo sau pačiam, tada būtų racionalu kontrolę paskirti kitam. T. y. vartojant 5 skyriaus sąvokas, jeigu jis pasitiki kito asmens sprendimu labiau negu savo ir kito asmens sprendimas jam yra laisvai prieinamas, tada jis perduos kontrolės teises kitam. Pavyzdžiui, jeigu individas išgirsta, kad įmonė, kurios akcijų jis turi, yra ant bankroto ribos, ir jis pasitiki šaltiniu, iš kurio gavo šią informaciją, labiau negu visais kitais informacijos šaltiniais, tada jis tučtuojau parduos savo akcijas. Jeigu kiti šių akcijų turintys išgirs tokią pačią informaciją, jie taip pat gali perduoti savo turimas kontrolės teises informacijos šaltiniui ir tučtuojau parduoti savo valdomas akcijas.

Tokiu atveju nėra jokių sistemos apribojimų. Sistema gali „augti kaip laukinė“, kadangi joje nėra konkurencijos dėl ribotų išteklių. Trūksta įprastų apribojimų, vedančių į pusiausvyrą. Taigi tokiu atveju tėra individo lygmens balansavimas, kuris neveda sistemos lygmens balansavimo link. Sistemos lygmens rezultatas labai įvairiomis aplinkybėmis yra reiškinys, laisvai sujungtas po kolektyvinio elgesio pavadinimu. Šiame skyriuje aš, taikydamas matematinį priėjimą, kuriame išlieka individo

racionalumo kriterijus, tačiau nėra jokio sistemos lygmens apribojimo dėl santykinių gėrybių kainų, kurį įvedžiau 25.12 lygtyje, panagrinėsiu kelis iš šių reiškinių. Individo sprendimas apie teisės kontroliuoti savo veiksmus paskyrimą nepriklauso nuo šio sistemos apribojimo; veikėjas taiko tiktai tą kriterijų, pagal kurį paskirstymas atneš jam didžiausią tikėtiną grąžą.

Viengubo sąlygotumo ir dvigubo sąlygotumo kolektyvinis elgesys

Pasirodo, kad įvairūs reiškiniai, žinomi kaip kolektyvinis elgesys, turi dvi bendras savybes. Viena, jau anksčiau minėta, savybė yra, kad vienas iš išteklių, kuriuos, kaip manoma, veikėjai paskirsto racionaliai, yra galimybė kontroliuoti jų pačių elgesį, kuris šioje aplinkoje neturi paklausos tarp kitų veikėjų, o taip pat nėra mainomas konkurencijos sąlygomis.[1] Kita savybė yra, kad nors tai, kaip veikėjas paskirsto minėtą išteklių, ir nepriklauso nuo rinkos apribojimų, bet gali priklausyti nuo kitų veikėjų elgesio.

Šio paskirstymo priklausomybė nuo kitų veikėjų veiksmų gali atsirasti dėl bet kurio iš kelių šaltinių. Pavyzdžiui, kitų veikėjų veiksmai neužtikrintoje aplinkoje gali suteikti veikėjui papildomą informaciją. Metu, kada visi žmonės skuba atsiimti iš bankų indėlius, kitų atsiimti indėliai gali padidinti veikėjų tikėjimą banko nemokumu. Kitų veiksmai vietoje to, kad tiesiogiai pakeistų veikėjo veiksmus, gali pakeisti laukiamus šių veiksmų rezultatus. Iš pradžių dalį minios narių nuo plėšikavimo sulaiko baimė būti nubaustam valdžios institucijų. Kartą jau prasidėjęs, kitų minioje esančių žmonių vykdomas plėšikavimas šį pavojų veikėjui sumažina ir parūpindamas jam priedangą, paslepiančią jo veiksmus nuo valdžios, ir padarydamas kiekvienam iš dalyvių bausmę mažiau tikėtiną.

Sistemos nestabilumas, apibūdinantis kolektyvinį elgesį, kyla iš šios skirtingų veikėjų veiksmų tarpusavio priklausomybės. Vis dėlto yra du tarpusavio priklausomybės lygiai. Vienas aptinkamas tada, kai kolektyvinį elgesį apibrėžia vienintelis kiekvieno veikėjo veiksmas, o kitas kyla tada, kai kiekvienas veikėjas imasi veiksmų sekos. Tai aš vadinsiu atitinkamai viengubo sąlygotumo ir dvigubo sąlygotumo kolektyviniu elgesiu. Viengubo sąlygotumo kolektyvinis elgesys galėtų būti iliustruotas panika banke, kurios metu kiekvienas indėlininkas arba imasi vienintelio veiksmo ir atsiima savo pinigus, arba ne. Dvigubo sąlygotumo kolektyvinis elgesys galėtų būti iliustruotas panika arba priešiška minia.

Tarp viengubo sąlygotumo ir dvigubo sąlygotumo kolektyvinių elgesių yra struktūrinis skirtumas. Viengubo sąlygotumo atveju veikėjo elgesys priklauso nuo kitų veikėjų elgesio, tačiau veikėjo elgesio rezultatą tai paveikia tiesiogiai, o ne per po-

[1] Kitoje aplinkoje šis išteklius yra paklausus kitiems: dėl galimybės kontroliuoti veikėjo veiksmus yra konkuruojama, ir veikėjas gali atiduoti šią kontrolę aukščiausią kainą pasiūliusiam asmeniui. Vis dėlto daugelyje kolektyvinio elgesio išraiškų veikėjas paskirsto savo veiksmų kontrolę ne pagal tai, ką jam pasiūlo kiti, tačiau pagal tai, kokią naudą jis tikisi gauti iš to paskirstymo; abu dalykai yra vienodi žiūrint iš jo, tačiau nevienodi žiūrint iš sistemos pusės.

veikį kitų veikėjų veiksmams (t. y., pavyzdžiui, jis arba gauna savo pinigus nuėjęs į banką jų atsiimti, arba ne). Taigi, norint tokiomis aplinkybėmis veikti racionaliai, reikia tiktai įvertinti laukiamą savo elgesio rezultatą neužtikrintoje aplinkoje. Tai darydamas, jis kaip priemonę gali pasitelkti kitų veiksmus.

Vis dėlto dvigubo sąlygotumo kolektyviniame elgesyje veikėjo veiksmai turi įtakos jo rezultatui ne tiktai tiesiogiai, bet ir netiesiogiai – per kitų veikėjų elgesį. Taigi veikėjo pasiektas rezultatas priklauso nuo kitų veikėjų elgesio, kurie savo ruožtu priklauso nuo jo paties elgesio. Kiekvienas iš kitų veikėjų veikia pagal panašias aplinkybes – jie stengiasi pasirinkti geriausią elgesį žinodami, kad jų elgesio rezultatas iš dalies pasireiškia per savo įtaką kitų veikėjų veiksmams. Tai sukuria racionalių veikėjų atsakomąją reakciją, kuri labai sukomplikuoja pačią racionalaus arba optimalaus veiksmo sampratą.

Didesnis neapibrėžtumas to, koks veiksmas yra racionalus veiksmo, charakterizuojamo dvigubu sąlygotumu, struktūrose, galėtų būti paaiškintas taip. Viengubo sąlygotumo elgesyje veikėjo dabartinį elgesį su jo pasekmėmis veikėjo ateities elgesiui jungia grįžtamojo ryšio kilpa. Kad galėtų geriau numatyti šias aplinkybes, jis naudoja informaciją apie kitų veikėjų ankstesnius veiksmus. Tačiau dvigubo sąlygotumo atveju į grįžtamojo ryšio kilpą įeina ir strateginis kitų veikėjų elgesys. Veikėjas veikia; jo veiksmas daro įtaką kitiems, kurie veikia bandydami paveikti jo būsimą elgesį taip, kad šis būtų naudingas jiems. Tai pripažindamas, jis savo ruožtu veikia taip, kad jų veiksmai būtų naudingas jam.

Viengubo sąlygotumo situacijoje norint nujausti, kaip pasiekti tikslus, taigi, racionaliai veikti, reikia numatyti rezultatus rizikos arba neapibrėžtumo atveju. Norint racionaliai veikti dvigubo sąlygotumo situacijoje, reikia numatyti, kokių veiksmų imsis kiti, t. y. kokią strategiją jie vykdys. Supaprastinta von Neumanno ir Morgensterno (1947) prielaida, įgalinanti rasti dviejų asmenų nulinės sumos lošimų sprendimus, teigia, kad kiekvienas lošėjas turi manyti, jog kitas lošėjas į savo oponento veiksmus atsakys optimaliai. Tai savo ruožtu kiekvieną lošėją privers optimaliai atsakyti į tai, kas būtų optimalus atsakas į optimalų atsaką (t. y. naudinga įsivaizduoti kaip geriausių atsakymų seką).

Tačiau ši prielaida ne visada tinkama. Ji netinka tada, kai vienas veikėjas turi informacijos, jog kitas veikėjas elgiasi nesuderinamai su minėta prielaida. Taigi dvigubo sąlygotumo situacijoje, jeigu veikėjas priklauso kitų veikėjų, apie kurių ankstesnius veiksmus jis turi kažkokios informacijos, visuomenei, ši prielaida negalioja. Taip pat prielaida greičiausiai netinka „peilio ašmenų" situacijoms, kuriose maži nukrypimai nuo prielaidą atitinkančio veiksmo sukelia didelius pasekmių svyravimus.

Dėl šių svarbių aplinkybių būtina išvystyti ir pritaikyti mažiau matematiškai elegantiškus, šykštesnius, tačiau labiau su tikrove susijusius modelius bei teorijas. Racionalumas, kuris turėtų iškilti tokiose situacijose, yra veiksmas, besiskiriantis priklausomai nuo individo priimamų prielaidų apie kitų individų strategijas, arba visos populiacijos sąlygotas racionalumas. Tai pripažinus, buvo pradėtos vartoti įvairios evoliucinės biologijos sąvokos: evoliuciškai stabili strategija, populiacijų užgrobiamumas ir kitos panašios koncepcijos (žr. Maynard Smith, 1974, Axelrod, 1984).

Taigi viengubo sąlygotumo ir dvigubo sąlygotumo kolektyvinio elgesio skirtumas yra labai svarbus; jis atskiria tai, kas vadinama racionaliu veiksmu. Kaip bus matyti toliau šiame skyriuje, dvigubo sąlygotumo atvejis reikalauja išsamesnės analizės.

Čia labai svarbi yra pastaba apie lošimų teoriją. Nors tik atsiradusi sukėlė didelį susidomėjimą, dar visai neseniai socialinių mokslų atstovų ji buvo labai mažai vertinama. Priežastis, kodėl nesenas lošimų teorijos pritaikymas davė naudos, greičiausiai yra ta, kad teoretikų dėmesys nuo vienkartinių lošimų (*single-play games*) persikėlė į pozicinius lošimus (*sequential games*). Pavyzdžiui, vienkartinio lošimo pavyzdys „kalinio dilema" nelabai gali praversti kam nors kitam, kaip tik papildomai naudai, kurią kartais galima gauti veikiant išvien, pademonstruoti (arba praradimui, kurį kartais galima užsitraukti individualiai maksimizuojant). Vis dėlto kalinio dilema labai domimasi tada, kai ji taikoma poziciniame lošime kaip kartotinė kalinio dilema. Panašūs teiginiai yra teisingi ir kitiems dviejų asmenų lošimams, tokiems kaip koordinavimo lošimai (*coordination games*) arba lošimas „Bailys" („*Chicken*"). Derybų teorija naudojasi lošimų teorija, tačiau vėlgi daugiau nuosekliaisiais negu vienalaikiais lošimais. Dar daugiau, netgi euristinėje aplinkoje vienalaikiai lošimai į pagalbą pasitelkia nuoseklią mąstyseną. Von Neumanno ir Morgensterno knygoje (1947) vartojamos minorantinio lošimo (*minorant game*), kuriame lošėjas eina pirmas, ir mažorantinio lošimo (*majorant game*), kuriame jis eina antras, sąvokos, kaip euristinės priemonės siekiant pateisinti minimaxo kriterijaus taikymą vienalaikiame lošime.

Viengubo sąlygotumo panikos situacijoje veikėjo sprendimas, ar perduoti savo elgesio kontrolę kitiems, ar veikti vienašališkai, yra ganėtinai paprastas. Panikos banke atveju vienintelis klausimas – ar pasitikėti informacija, kad bankas yra nemokus. Kitų veikėjų elgesys gali padėti priimti šį sprendimą patvirtindamas arba nepatvirtindamas pradinio pranešimo; kitų veikėjų elgesys taip pat gali paveikti veikėjo apskaičiavimą, ar greitai jis turėtų atsiimti savo indėlį, jeigu nori atgauti pinigus. Kadangi kitų veikėjų veiksmai nepriklauso nuo jo paties elgesio taip, kad galėtų paveikti jo rezultatą, vadinasi, jis neturėtų atsižvelgti į galimas savo elgesio pasekmes kitiems.

Taigi bet kokios panikos situacijos, kuriai būdingas viengubas sąlygotumas, kai veikėjas atlieka vienintelį veiksmą, duodantį rezultatą jam pačiam, savybė yra ta, kad kitų veikėjų elgesys gali priklausyti nuo šio veiksmo (pavyzdžiui, jie gali panaudoti jį kaip savo turimos informacijos patvirtinimą), tačiau šis veiksmas būtų atnešęs jį dominantį rezultatą dar prieš įvykstant nuo jo elgesio priklausantiems veiksmams. Dėl to viengubo sąlygotumo panikos situaciją analizuoti yra paprasčiau negu dvigubo sąlygotumo panikos situaciją.

Kontrolės perleidimas viengubo sąlygotumo panikos situacijoje

Kadangi veikėjų pastangos siekiant vidinės pusiausvyros nebūtinai sukelia sistemos pusiausvyrą, tai čia yra svarbiausia ne pusiausvyros padėtis, bet jos dinamika. Dvinariams veiksmams (*binary actions*) (pavyzdžiui, išsiimti iš banko pinigus arba ne) tinkamas stochastinis modelis yra tolydaus laiko, diskrečių padėčių Markovo procesas (žr. Coleman, 1964; Cox ir Miller, 1965; Tuma ir Hannan, 1984). Tinkamas sistemos lygio determinuotasis modelis yra diferencialinė lygtis.

Viengubo sąlygotumo panikos situacija yra naudinga pademonstruoti perėjimą iš mikrolygmens (vienas veikėjas), kuriame procesas yra apibrėžtas, į makro-

lygmenį (veikėjų sistema), kuriame yra stebimas sistemos elgesys. Dvi galimos situacijos yra: ta, kurioje veiksmo link veda vienintelis informacijos šaltinis, kai kiekvienas veikėjas elgiasi nepriklausomai nuo kitų, ir ta, kurioje veikėjas dar naudoja ir kitų elgesį kaip būdą pradinei informacijai patvirtinti. Pirmiausia panagrinėsiu pirmąją, kuri yra paprastesnė.

Viengubo sąlygotumo panikos situacija, kai informacija gaunama iš vienintelio šaltinio

Proceso, kuriame vienintelis individas juda tarp dviejų padėčių, nulinės ir pirmosios, modeliui sukurti reikalingi tokie apibrėžimai:

$p_1(t)$ – tikimybė, kad laiko momentu t būsi pirmojoje padėtyje;

$q_{10}(t)$ – perėjimo iš nulinės padėties į pirmąją greitis (matmens t^{-1}) laiko momentu t; $q_{ijt}(t) = \lim_{\Delta t \to 0}[\rho_{ij}(\Delta t)/\Delta t]$, kur $r_{ij}(\Delta t)$ yra tikimybė laiko momentu $t + \Delta t$ būti padėtyje i, kai žinomas j-tosios padėties užimtumas laiko momentu t;

$q_{01}(t)$ – perėjimo iš pirmosios padėties į nulinę padėtį greitis laiko momentu t.

Šių žymėjimų perėjimo greičių indeksai yra atvirkšti įprastiems stochastinių procesų simbolikoje. Čia jie yra suderinti su 32 skyriaus žymėjimais, kurie suderinti su praeituose skyriuose nagrinėtais pusiausvyros modeliais. Dydį $p_i(t)$ visur aš rašysiu kaip p_i išskyrus ten, kur dėl to gali nukentėti aiškumas.

Lygtis, apibrėžianti dviejų padėčių Markovo procesą individo atveju, yra:

$$\frac{dp_1(t)}{dt} = -q_{01}(t)p_1(t) + q_{10}(t)[1 - p_1(t)] \tag{33.1}$$

Tokį procesą rodanti diagrama pateikta 33.1 paveiksle.

Jeigu procesas visais laiko momentais būtų valdomas pastovių perėjimo greičių, $q_{ij}(t) = q_{ij}$. (Dviejų padėčių atveju aš numesiu indeksą, rodantį kilmės padėtį, taigi dydis q_{10} taps dydžiu q_1, o dydis q_{01} taps dydžiu q_0.) Jeigu laikui bėgant, greičiai yra pastovūs, tada iš 33.1 lygties galima apskaičiuoti tikimybę, kad laiko momentu t būsime pirmojoje padėtyje:

$$p_1(t) = p_1(0)e^{-(q0 + q1)t} + \frac{q_1}{q_0 + q_1}(1 - e^{-(q0 + q1)t}) \tag{33.2}$$

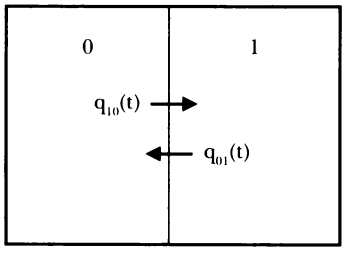

33.1 pav. Perėjimo tarp dviejų padėčių greičiai individo atveju

Dešinioji šios lygties pusė turi pereinamąjį narį (pliuso ženklo kairėje) ir nepereinamąjį narį (dešinėje). Kai t → ∞, tai

$$p_1 = \frac{q_1}{q_0 + q_1} \tag{33.3}$$

Jeigu procesą sudaro judėjimas tiktai viena kryptimi, tada 33.2 lygtis sumažėja iki:

$$p_1(t) = 1 - e^{-q1t}[1 - p_1(0)], \quad \text{jei } q_0 = 0 \tag{33.4}$$

arba

$$p_1(t) = p_1(0)\, e^{-q0t}, \quad \text{jei } q_1 = 0 \tag{33.5}$$

Šis procesas yra suformuluotas individo lygmeniu. Tarkime, kad yra daug individų, turinčių indėlius tame pačiame banke ir vienodai reaguojančių į pranešimą, kad bankas yra nemokus, kurį jie visi gauna tuo pačiu metu. Taip pat tarkime, kad šis atsakas yra indėlių atsiėmimas. Tada turėtume elgesio sistemą, kurią sudaro nepriklausomi individai, valdomi to paties proceso, kaip parodyta 33.1 lygtyje. Jeigu nulinė padėtis yra ta, kurioje pinigai yra paliekami banke, o pirmoji padėtis ta, kurioje pinigai atsiimami, tada nuliniu laiko momentu (kai gaunamas pranešimas, kad bankas yra nemokus) visi individai yra nulinėje padėtyje 0. Žinant, kad $q_{01} = 0$, o dydį q_{10} rodo dydis q_1, 33.1 lygtis tampa:

$$\frac{dp_1}{dt} = q_1(1 - p_1)$$

o tikimybė, kad laiko momentu t koks nors individas atsiims savo pinigus, yra:

$$p_1(t) = 1 - e^{-q1t} \tag{33.6}$$

Aibei, kurią sudaro n individai, stochastinis procesas gali būti aprašomas kaip judėjimo iš ir į sistemos i-tosios būsenos, kurioje i asmenų atsiėmė savo pinigus, tikimybė. Tikimybė, kad sistema bus i-tojoje padėtyje, yra apibrėžiama kaip s_i. Ji yra laiko funkcija (kai t žymėjime panaikinamas). Kadangi individo lygmens procesas yra nepriklausomas, tai perėjimo tarp būsenų greitis yra tiesiog perėjimo greičių tiems individams, kurie vis dar yra nulinėje padėtyje, suma. Šie greičiai yra:

$$\begin{aligned}
\frac{ds_0}{dt} &= -nq_1s_0 \\
\frac{ds_i}{dt} &= (n - i + 1)q_1s_{i-1} - (n - i)q_1s_i \\
\frac{ds_n}{dt} &= q_1s_{n-1}
\end{aligned} \tag{33.7}$$

33.2 paveiksle pateikta diagrama, rodanti šį makro-, arba sistemos, lygmenį, kur visus n individus valdo procesas, pavaizduotas 33.1 paveiksle.

Išsprendę anksčiau pateiktą lygybių aibę, gauname:

$$s_i(t) = \binom{n}{i} (1 - e^{-q1t})^i e^{-q1t(n-i)} \tag{33.8}$$

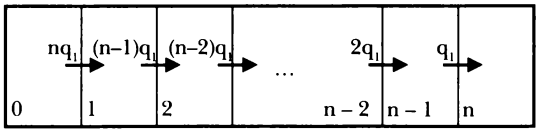

33.2 pav. Perėjimo greičiai tarp $n + 1$ sistemos padėčių

Tai yra binominis paskirstymas su sėkmės tikimybėmis kiekviename bandyme, lygiomis $1 - e^{-q1t}$.

Tai, kad perėjimo tarp padėčių greičiai sistemos lygmens procese gali būti užrašomi tiesiog kaip perėjimo greičių individo lygmens procese suma, išeina iš to, jog perėjimo greičiai yra momentiniai dydžiai, vadinasi, neaprėžti iš viršaus ir turintys tiktai apatinę ribą taške 0. Laukiama sistemos lygmens būsenos i reikšmė gaunama sudėjus individualių padėčių tikimybes. Iš 33.6 lygties:

$$E(i) = np_1(t) = n(1 - e^{-q1t}) \tag{33.9}$$

Norint užrašyti lygtį determinuotojo sistemos lygmens proceso, rodančio, kaip keičiasi indėlius atsiėmusių asmenų skaičius, reikia apibrėžti dydžius m ir ϕ:

m – indėlius atsiėmusių asmenų skaičius (t yra numanomas);

ϕ – atsiimtų indėlių dalis (matmens t^{-1}).

Jeigu ϕ, laikui bėgant, yra pastovus, tada greičio lygtis yra:

$$\frac{dm}{dt} = \phi(n - m)$$

Abi puses padalijus iš n, gaunama indėlį atsiėmusių asmenų dalies pokyčio lygtis, kur šią dalį žymi dydis p^*_1:

$$\frac{dp^*_1}{dt} = \phi(1 - p^*_1)$$

Iš jos išreiškę dydį p^*_1, gauname:

$$p^*_1(t) = 1 - e^{-\phi t} \tag{33.10}$$

Palyginę 33.10 ir 33.9 lygtis gauname, kad $m = E(i)$, jeigu $\phi = q_1$. T. y. individų, atsiėmusių indėlius laiko momentu t, skaičius determinuotoje lygtyje yra toks pat, kaip laukiama individų, atsiėmusių indėlius laiko momentu t, skaičiaus vertė stochastinėje lygtyje. Tai plaukia iš to, kad kiekvienas individas į pranešimą atsako individualiai. Tokiomis aplinkybėmis proceso, aprašyto sistemos lygmeniu, išraiška yra tokia pat kaip ir proceso, aprašyto individo lygmeniu. Mikro-į-makro- perėjimą sudaro ne kas kitas, kaip individualiu lygmeniu vykstančių procesų suma.

Tai yra pavyzdys, kuriame (atgaivinant debatus apie individualizmą ir holizmą) holistinis, arba sistemos lygmens, „įstatymas“, yra toks pat kaip ir individo lygmens „įstatymas“. Ne visada yra teisinga, kad tokio pat pavidalo procesas galėtų būti apibrėžtas ir individualiu, ir sistemos lygmenimis. Jeigu individo veiksmas priklauso

nuo kitų individų veiksmų, tada determinuotasis individo lygmens proceso analogas nepateikia rezultatų, atitinkančių laukiamą vertę individo lygmens stochastiniuose procesuose. Tai bus parodyta kitame poskyryje.

Čia padarytos prielaidos, kad individų atsakai yra tokie pat ir kad perėjimo greičiai laikui bėgant yra pastovūs, aiškiai supaprastina tikrovę. Tokį patį procesą galėtume apibrėžti ir be šių dviejų prielaidų, tačiau tada matematika taptų sudėtingesnė. (Šiuos sudėtingumus įtraukiančius modelius žr. Bartholomew, 1973) Vis dėlto vieną čia padarytą prielaidą panagrinėti svarbu, kadangi įtraukiamas pirmasis priklausomybės tarp skirtingų individų veiksmų lygmuo. Kitame poskyryje aš atsikratysiu prielaidos, kad individai domisi tiktai pradiniu pranešimu ir nebando jo patvirtinti stebėdami vienas kito veiksmą.

Viengubo sąlygotumo panika, kai informaciją patvirtina kitų veiksmai

Praeitame poskyryje buvo nagrinėjama situacija, kurioje kiekvienas veikėjas individualiai atsakydavo į vienintelį pavojaus signalą. Vis dėlto netgi ir vienos padėties paniką sukeliančioje situacijoje veikėjai gali pasinaudoti kitų elgesio suteikiama informacija. Paprasčiausią atvejį, kuriame jie taip daro, pateikia išplėstas praeitame poskyryje aprašyto proceso variantas. Šiuo atveju perėjimo greitį $q_1(t)$ sukelia ne vien tiktai pradinis signalas, tačiau jį padidina kitų individų, judančių iš nulinės padėties į pirmąją padėtį (panikos banke situacijoje, kitų asmenų indėlių atsiėmimas), veiksmų stebėjimas. Galima padaryti tokias supaprastinančias prielaidas:

kiekvieno veikėjo atsakas yra toks pat;
kiekvieno veikėjo veiksmai pradinę informaciją patvirtina tokiu pačiu laipsniu, ir taip padidina perėjimo greičius tuo pačiu laipsniu;
kiekvienas veikėjas mano, kad kiekvieno kito veikėjo veiksmas yra informacija, nepriklausanti nuo informacijos, gautos iš kitų veikėjų veiksmų;
perėjimų greičiai kinta tiktai dėl papildomos informacijos.

Šios prielaidos leidžia apibrėžti kiekvieno veikėjo perėjimo į pirmąją padėtį greitį, kai i veikėjų jau pajudėjo pirmosios padėties link:

$$q_1 = \alpha + i\beta$$

kur

α – perėjimo į pirmąją padėtį dėl pradinio signalo greitis,
β – perėjimo į pirmąją padėtį dėl to, kad šioje padėtyje yra kitas veikėjas, greitis.

Tada individo procesą galime pradėti taip:

$$\frac{dp_1}{dt} = (\alpha + i\beta)(1 - p_1) \tag{33.11}$$

Išreiškę dydį p_1, gausime:

$$p_1 = 1 - e^{-(\alpha + i\beta)t} \tag{33.12}$$

Čia pasirodo pirmieji, dėl veiksmų tarpusavio priklausomybės atsiradę sunkumai. 33.12 lygtis gali būti parašyta tiktai tuo atveju, jeigu nuo laiko momento 0 iki laiko momento 1 i išliko pastovus. Tačiau dabartiniame kontekste apie tai nekalbama. Tokiomis aplinkybėmis pajudėti iš individo lygmens į sistemos lygmenį negalima tiesiog susumavus individo lygmens proceso rezultatus ir gavus sistemos lygmens rezultatą, kaip buvo padaryta išvedant 33.12 lygtį. Vietoj to, norint gauti sistemos lygmens procesą, pirmiausia reikia susumuoti momento lygmens procesus, turinčius tokios diferencialinės lygties, kokia yra 33.11 lygtis, išraišką. Tik tada galima gauti sistemos lygmens sprendinį arba rezultatą. Apskritai tai neduos sistemos lygmens „įstatymo", kuris yra struktūrinis individualiu lygmeniu gauto „įstatymo" analogas. Susiklosčius tokioms aplinkybėms, determinuotasis, sistemos lygmenyje apibrėžtas, procesas ne visada teisingai atitinka tikėtiną sistemos lygmens stochastinių procesų vertę.

Individo lygmens momentinė lygtis (33.11), galiojant keturioms anksčiau pateiktoms prielaidoms, leidžia užrašyti sistemos lygmens procesą apibūdinančias lygtis:

$$\frac{ds_0}{dt} = -n\alpha s_0 \tag{33.13}$$

$$\frac{ds_i}{dt} = (n - i + 1)[\alpha + (i - 1)\beta]s_{i-1} - (n - i)(\alpha + i\beta)s_i,$$
$$\text{kur } i = 1, \ldots, n - 1$$

$$\frac{ds_n}{dt} = [\alpha + (n - 1)\beta]s_{n-1}$$

Procesą vaizduojanti diagrama pateikta 33.3 paveiksle. Iš šios lygčių sistemos galėtume gauti sudėtingą paskirstymo funkciją, kurios čia nepateiksiu. (Ją galima rasti: Bailey, 1963)

Tikėtina asimptotinė i reikšmė – skaičius individų, kurie atsiėmė indėlį iki laiko momento t, – dideliam n ir arti 0 arba n esančiam i, pateikta lygtyje (žr. Bartholomew, 1973, p. 304):

$$E(i) \approx n\left(\frac{e^{\lambda} - \alpha/\beta + 1}{e^{\lambda} + n}\right) \tag{33.14}$$

kur

$$\lambda = (\beta n + \alpha)t - \gamma + \theta(\alpha/\beta - 1)$$

$$\gamma = 0{,}5772...\text{(Eulerio konstanta)}$$

$$\theta(x) = \sum_{i=1}^{\infty} (1\ i - 1\ i + x)$$

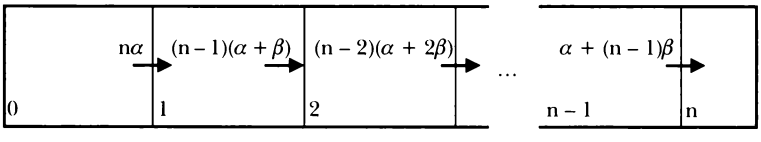

33.3 pav. Perėjimo tarp $n + 1$ padėčių greičiai sistemoje, kurioje kontrolė yra perduodama

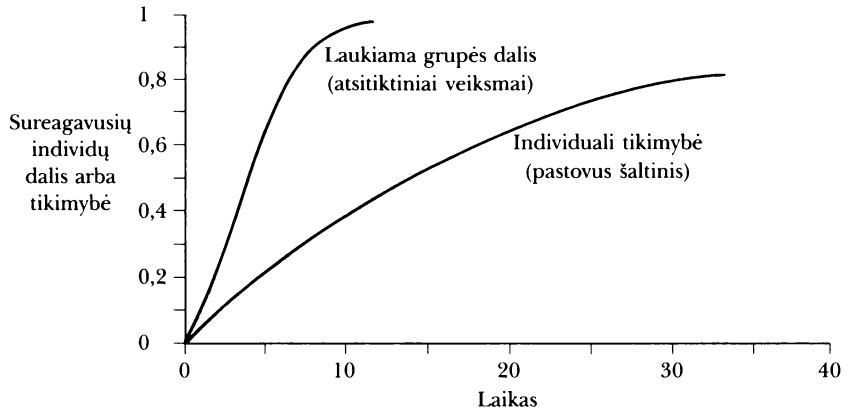

33.4 pav. Tikimybė, kad individas sureaguos į signalą, gautą iš vienintelio informacijos šaltinio, viengubo sąlygotumo paniką sukeliančioje situacijoje, ir grupės (iš viso 100 žmonių) dalis, kurie, kaip tikimasi, sureaguos į šią informaciją

Dviem 33.7 ir 33.13 lygtyse pateiktiems procesams tikėtinas indėlius iki tam tikro laiko atsiėmusių veikėjų skaičius pateiktas 33.4 paveiksle; čia esančios reikšmės gautos iš 33.9 ir 33.14 lygčių. Perėjimo prie indėlių atsiėmimo, vykstančio dėl pradinio signalo, greitis yra toks pat kiekvienam procesui; be to, antrajame procese perėjimo greitis kiekvienam indėlį atsiimančiam indėlininkui yra padidinamas dydžiu, kuris lygus 1/10 daliai greičio, atsirandančio dėl pradinio signalo. Paveiksle laikoma, kad grupėje yra 100 veikėjų. Taigi antrajame procese pirmojo indėlį atsiimančio veikėjo perėjimo greitis yra toks pats, kaip pirmajame procese visų atsiimančiųjų; paskutinio atsiimančiojo perėjimo greitis yra 10,9 kartus didesnis negu pirmojo atsiimančiojo. Palyginus 33.14 ir 33.9 lygtis, matyti, kad veikėjų tarpusavio sąveika procesą labai pakeičia.

33.4 paveiksle matyti du skirtumai. Pirma, procesas juda pabaigos link daug didesniu greičiu tada, kai kiekvienas veikėjas pradinei informacijai patvirtinti naudoja kitų veikėjų elgesį. Antra, laikui bėgant, procesas įgauna kitokią išraišką. Jeigu veikėjų tarpusavio sąveikos nėra, tai, mažėjant rizikuojančiųjų skaičiui, tolygiai mažėja ir asmenų, atsiimančių pinigus per laiko vienetą, skaičius (net jeigu kiekvienas veikėjas turi tokį pat pastovų greitį); jeigu veikėjai tarpusavyje sąveikauja, tada asmenų, atsiimančių pinigus per laiko vienetą, skaičius didėja pirmąją periodo pusę tol, kol rizikuojančiųjų skaičius sumažėja pakankamai, kad įveiktų kiekvienam padidėjusį perėjimo greitį.

Kita veiksmų tarpusavio priklausomybės pasekmė gali būti pastebėta užrašius lygtį determinuotajam sistemos lygmens procesui, kaip padaryta 33.10 lygtyje atvejui, kai jokios tarpusavio priklausomybės nėra. Dydžius m ir ϕ apibrėšiu taip pat, kaip ir anksčiau ir įtrauksiu dar vieną sąvoką:

ψ – perėjimo greičio atsiimant indėlius padidėjimas dėl kiekvieno indėlį atsiėmusio veikėjo.

Tada:

$$\frac{dm}{dt} = (\phi + m\psi)(n - m) \tag{33.15}$$

Abi lygties puses padalijus iš n, gaunama lygtis, leidžianti apskaičiuoti indėlius atsiėmusių veikėjų dalies pokytį, kai ši dalis žymima simboliu p^*_1:

$$\frac{dp^*_1}{dt} = (\phi + \psi n p^*_1)(1 - p^*_1) \tag{33.16}$$

Išsprendus 33.15 lygtį m, veikėjų, atsiėmusių savo indėlius, atžvilgiu, gauname:

$$m = n\left(\frac{e^{(\psi n + \phi)t} - 1}{e^{(\psi n + \phi)t} + \psi n/\phi}\right) \tag{33.17}$$

Pastebėtina, kad šiuo atveju (priešingai negu ankstesniuoju) skirtumas matyti palyginus individo lygmens stochastinį procesą, pateiktą 33.11 lygtyje, ir sistemos lygmens determinuotąjį procesą, pateiktą 33.16 lygtyje. Palyginus lygtis 33.11 ir 33.16 vietoj 33.11 lygtyje esančio dydžio i, kuris yra veikusių veikėjų skaičius, turėtų būti dydis $E(i)$ – tikėtinas veikusių veikėjų skaičius. Tačiau tada 33.11 lygtis rodytų procesą, kuriame tikimybės, kad atskiras veikėjas atsiims indėlį, pasikeitimas labiau priklausys nuo laukiamo veikėjų, kurie atsiėmė indėlius, skaičiaus negu nuo jų tikrojo skaičiaus, kuris šiame kontekste yra bereikšmis.

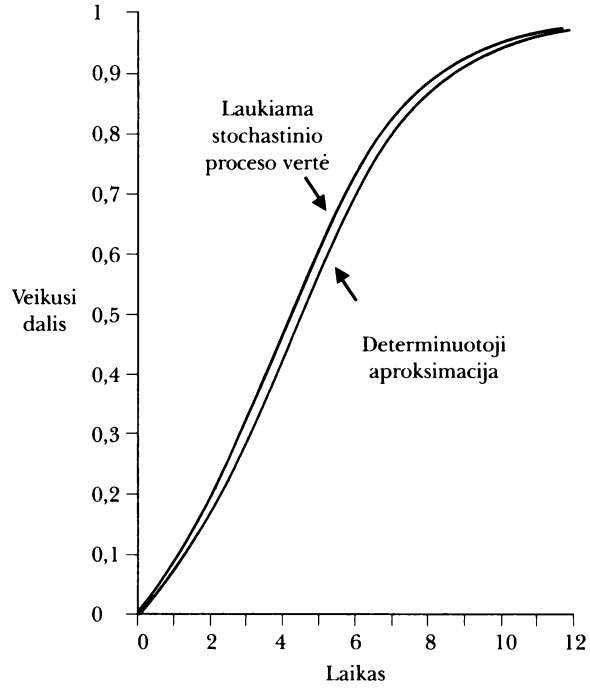

33.5 pav. Grupės (sudarytos iš 100 narių) dalies, kuri, kaip tikimasi, sureaguos į viengubo sąlygotumo paniką sukėlusią situaciją, palyginimas su determinuotąja aproksimacija

Šio skirtumo pasekmė yra ta, kad sistemos lygmens „dėsnis“ (33.17 lygtis), paremtas individo lygmens proceso analogu (33.15 lygtis), sistemos lygmenyje yra ne toks pat, kaip sistemos lygmens „dėsnis“, išvestas iš individo lygmens proceso (33.14 lygtis). Sistemos lygmenyje užrašyta determinuota lygtis paprastai sumenkintų pokyčio greitį.

Stochastinio ir determinuoto procesų skirtumą sistemos lygmenyje galima pamatyti 33.5 paveiksle. Skirtumo dydis (šioje iliustracijoje $n = 100$) nėra didelis; jis būtų didesnis, jeigu n būtų mažesnis. Svarbu yra tai, kad veiksmų tarpusavio priklausomybė sukuria tokį sistemos lygmens procesą (33.14 lygtis), kuris skiriasi nuo sistemos lygmens proceso, išvesto ne iš individo lygmens proceso.

Dvigubo sąlygotumo panikos situacija

Analizuojant viengubo sąlygotumo panikos situaciją, racionalumas vaidina tiktai labai nedidelį vaidmenį, kadangi veikėjo užduotis tėra įvertinti, kuri iš dviejų galimų būsenų yra teisinga (pavyzdžiui, ar bankas yra mokus, ar ne). Dvigubai sąlygotame kolektyviniame elgesyje veikėjo orientacija iš esmės pasikeičia, suprantama, analizė taip pat turi pasikeisti. Taigi reikalai yra daug sudėtingesni ir pirmiausia naudinga panagrinėti paprasčiausią atvejį: du veikėjus veiksmų sekoje, kuri atitinka gelbėjimosi paniką.

Dviejų asmenų gelbėjimosi panika

Atvejis, į kurį būtų galima pažiūrėti kaip į dvigubo sąlygotumo veiksmų prototipą, yra kartotinė kalinio dilema. 9 skyriuje užsiminiau, kad ši struktūra atitinka fizinio gelbėjimosi paniką; čia fizinio gelbėjimosi paniką aš panaudosiu kaip pavyzdį. Tarkime, yra du veikėjai: Jay'us ir Kay, o du galimi veiksmai yra bėgti arba eiti. Laikysiu, kad veikėjai, kaip parodyta 33.1 lentelėje, kiekvienoje padėtyje gauna apdovanojimus (didžiosios raidės rodo veikėjo, kurį žymi indeksas, veiksmą, o mažoji raidė reiškia kito veikėjo elgesį; pavyzdžiui, Rw_j atspindi Jay'aus išlošio, kurį jis gauna tada, jeigu Jay'us bėga, o Kay eina, vertę). Kiekvieno gaunami išlošiai yra išrikiuoti tokia tvarka: Rw > Ww > Rr > Wr. Jeigu vienintelės dvi Kay ir Jay'aus galimos strategijos yra eiti arba bėgti, tada tai, kad visada Rw > Ww ir Rr > Wr reiška, jog

33.1 lentelė. Išlošių struktūra dviem asmenims, esant gelbėjimosi panikai

		Kay: Eiti	Kay: Bėgti
Jay'us	Eiti	Ww_j, Ww_k	Wr_j, Rw_k
	Bėgti	Rw_j, Wr_k	Rr_j, Rr_k

kiekvienas veikėjas turėtų bėgti. Tačiau, jeigu šie veiksmai nėra vieninteliai galimi, bėgimas gali ir nebūti dominuojanti strategija. Pavyzdžiui, jeigu Jay'us žino, kad Kay gali padaryti savo ėjimą laiko momentu 2 priklausomai nuo to, kaip Jay'us pasielgė laiko momentu 1, tada Jay'us galėtų įgyti pranašumą eidamas laiko momentu 1. Ir jis (Jay'us) žino, kad ji (Kay) galėtų įgyti pranašumą eidama pirma ir stebėdama, ką daro jis, t. y. padaryti taip, kad jos elgesys priklausytų nuo jo elgesio.

Apskritai į šią aplinką galima žiūrėti kaip į Kay ir Jay'ų, turinčius lošti n kartų kartotinėje kalinio dilemoje (tai atitiktų n atvejų tarp pradinio gelbėjimosi panikos taško ir galutinio išėjimo). Abu veikėjai pripažįsta, kad, kiekvieną etapą nagrinėjant atskirai, dominuojanti kiekvieno etapo strategija yra bėgti (kurią aš pažymėsiu S_1). Tačiau dėl galimų išlošių, kuriuos gautų padaręs šį veiksmą, priklausantį nuo ankstesnio Kay veiksmo, Jay'us sugalvoja kitą strategiją (S_2) kaip alternatyvą bėgimui: eiti, kol Kay bėga, o kitame ir vėlesniuose lošimuose bėgti. Jis priima prielaidą, kad Kay naudosis ėjimo strategija pirmuose n_1 lošimuose (išskyrus tą atvejį, jeigu jis bėgtų, kuomet kitame lošime bėgtų ji) tol, kol $n_1 + 1$ lošime jai pasirodytų esant geriau nuo to taško iki pat galo bėgti. (Bėgimo nuo pat pirmojo lošimo iki pat galo strategija, iš Kay pusės žiūrint, yra tiesiog atvejis, kuriame $n_1 = 0$.) Tada Jay galėtų sau pateikti du klausimus: žinant, kad Kay naudosis ėjimo strategija pirmuosiuose n_1 lošimuose, ar kritinė reikšmė nėra tokia, kad jeigu dydis n_1 yra didesnis už šią reikšmę, tai man geriau būtų naudoti S_2 negu S_1, o jeigu taip, tai kokia tada yra kritinė reikšmė? Nuo kurio lošimo Kay būtų optimalu pradėti bėgti, jeigu ji mano, kad aš taikau arba strategiją S_1, arba S_2?

Norėdamas atsakyti į pirmąjį klausimą, Jay'us turėtų pradėti nuo kraštutinumų apsvarstymo. Aišku, kad jeigu $n_1 = 0$, t. y., jeigu Kay nusprendžia, kad jai būtų geriau bėgti nuo pat pradžių, tada Jay'ui būtų geresnė strategija S_1, t. y. bėgti nuo pat pradžių, kadangi elgdamasis kitaip, jau pačiame pirmajame lošime jis patirtų kaštus, lygius $Rr_j - Wr_j$. Tai yra nepradėjimo bėgti iki to lošimo, kuriame bėgti pradėjo Kay, kaštai. Kitas kraštutinumas būtų, jeigu Jay'us tikėtų, kad Kay nuspręs, jog $n_1 = n$, t. y. iki pat paskutinio lošimo nebėgs tol, kol Jay'us nepradės bėgti, tada Jay'ui būtų geriau taikyti strategiją S_2. Taigi Jay'ui yra racionalu taikyti vieną strategiją vienu kraštutiniu galimų Kay veiksmų atveju ir priešingą strategiją kitu kraštutiniu atveju. Tai rodo, kad yra tam tikra reikšmė n_1, kurią peržengus, Jay'ui tampa racionalu taikyti nebe strategiją S_1, o S_2. Šią reikšmę galima rasti nustačius, kuriame taške, kai n_1 auga, išlošis, gaunamas taikant S_2 strategiją, tampa didesnis už išlošį, taikant S_1. Išlošiai, gaunami taikant S_1 bei S_2 strategijas, yra:

$$\text{taikant } S_1: \quad \begin{cases} Rw_j + (n-1)Rr_j, & \text{jeigu } n_1 > 0 \\ nRr_j & \text{jeigu } n_1 = 0 \end{cases}$$

$$\text{Taikant } S_2: \quad n_1 Ww_j + Wr_j + (n - n_1 - 1)Rr_j$$

Kada, kiekvienai iš sąlygų $n_1 > 0$ ir $n_1 = 0$ esant, išlošis, gaunamas taikant S_2, didesnis už išlošį, gaunamą taikant S_1? Jeigu $n_1 = 0$, tada:

$$\text{išlošis taikant } S_2 - \text{išlošis taikant } S_1 = Wr_j - Rr_j < 0$$

Jeigu $n_1 > 0$, tada:

$$\text{išlošis taikant } S_2 - \text{išlošis taikant } S_1 = n_1 Ww_j - Wr_j + \\ + (n - n_1 - 1)Rr_j - Rw_j - (n-1)Rr_j$$

Jeigu $n_1 = 0$, tada išlošiai, gaunami taikant S_1, yra didesni už išlošius, gaunamus taikant S_1, tačiau, jeigu $n_1 > 0$, vadinasi, egzistuota kažkoks n^*_1, kad, jeigu Kay atveju dydžio n_1 reikšmė būtų didesnė už n^*_1, tada Jay'ui būtų geriau taikyti S_2:

$$n_1^* = \frac{Rw_j - Wr_j}{Ww_j - Rr_j} \tag{33.18}$$

Panagrinėjus 33.18 lygtį, matyti, kad dėl išlošių išrikiavimo skaitiklis visada turėtų būti didesnis už vardiklį; taigi n^*_1 visada bus didesni už 1. Pavyzdžiui, tarkime, kad Jay'aus ir Kay išlošiai yra tokie, kaip pateikta 33.2 lentelėje. Esant tokiems išlošiams, $n^*_1 = (2 + 1)/(1 + 0) = 3$. Tai reiškia, kad, jeigu Jay'us tiki, jog Kay nepradės bėgti iki trečiojo lošimo, vadinasi, jam geriau taikyti strategiją S_2, t. y. eiti tol, kol Kay nepradėjo bėgti. Priešingu atveju jam yra geriau bėgti.

O kokia yra optimali dydžio n_1 reikšmė Kay, jeigu ji tiki, kad Jay'us taiko strategiją S_2? Kay strategiją eiti iki optimalaus lošimo n^*_1, o tada bėgti pavadinsime S_3. Išlošis, gautas taikant strategiją S_3 yra:

$$\text{išlošis taikant } S_3 = n_1(Ww_k - Rr_k) + Rw_k + (n - 1)Rr_k$$

Panagrinėjus matyti (kadangi $Rw_k > Ww_k > Rr_k$), kad išlošis, gaunamas taikant strategiją S_3 yra didžiausias tada, kai $n_1 = n - 1$. Jeigu n_1 prilygintume dydžiui $n - 1$, tada Kay išlošis yra $(n - 1)Ww_k + Rw_k$. Taigi, atrodo, kad Kay turėtų dydį n_1 prilyginti dydžiui $n - 1$ ir pradėti bėgti tiktai paskutiniame lošime.

Tačiau Kay žino, kad Jay'us taikys strategiją S_2 tiktai tada, jeigu n_1 bus didesnis už 3. Kiekviename lošimo etape Jay'us iš naujo įvertina, ar jam taikyti strategiją S_1, ar S_2. Taigi, Kay žino, kad lošimų skaičiui artėjant prie n, Jay'us jau nebemanys, jog jam būtų naudinga taikyti strategiją S_2. Jeigu dabar vyksta i-tasis lošimas, tai Kay žino, kad Jay'ui yra naudingiau bėgti visada, išskyrus, kai $n - i > n^*_1$, kadangi jis priima prielaidą, kad ji bėgs paskutiniame lošime. Taigi optimalaus lošimo, kuriame Kay turėtų bėgti, skaičių rodo didžiausia sveika dydžio i reikšmė, kai

$$n > i + n_1^* \tag{33.19}$$

Šį kriterijų tenkinančią dydžio i reikšmę vadinsiu i^*.

Taigi pagal analizę optimalios Jay'aus ir Kay strategijos būtų tokios: Jay'us taiko strategiją S_2 iki i^*-tojo lošimo, o tada, šiame lošime, naudoja strategiją S_1; Kay taiko strategiją S_3, kai dydis n_1 yra prilygintas dydžiui i^*, kurį ji nustato pagal žinomą

33.2 lentelė. Galimos Kay ir Jay'aus išlošių vertės gelbėjimosi panikos situacijoje

		Kay	
		Eiti	Bėgti
Jay'us	Eiti	1, 1	– 1, 2
	Bėgti	2, – 1	0, 0

Jay'aus taikomo dydžio n_1^* reikšmę. Taigi, jeigu išlošiai yra tokie kaip 33.2 lentelėje, vadinasi, $n_1^* = 3$ ir tiek Jay'us, tiek Kay eitų iki ketvirtojo lošimo, skaičiuojant nuo galo, kuriame abu pradėtų bėgti. Jay'us nepradėtų bėgti anksčiau lošdamas $i^* - n_1^*$ lošimą (o tada dar ir dar anksčiau iki pat pradžių), kadangi, jeigu jis numato lošimą, kuriame Kay bėgs, ir jo metu bėga, tada Jay nepatirs jam blogiausio rezultato Wr_j. Ar Kay būtų racionalu pasistengti užbėgti Jay'ui už akių – pradėjus bėgti jau kitame lošime? O gal tai būtų naudinga padaryti Jay'ui? Pagal įprastinį požiūrį – taip (žr. Luce ir Raiffa, 1957). Prie šio klausimo sugrįšiu vėliau ir parodysiu, kad planuoti taip pasielgti vargiai galėtų būti racionalu ir Jay'ui, ir Kay.

Šiuo būdu situacija galėtų būti aprašyta euristiškai (ir jeigu ji negalėtų būti aprašyta aiškiai suprantamu būdu, tai vargiai būtų teisinga sakyti, kad individai šitaip mąstys): Jay'us padalija skirtumą tarp išlošio, kai jis bėga, o Kay eina, ir išlošio, kai jis eina, o Kay bėga, iš skirtumo tarp išlošio, jeigu abu eina, ir išlošio, jeigu abu bėga (žr. 33.18 lygtį). Jeigu likusių lošimų skaičius yra ne didesnis už šį rezultatą, tada jis pradeda bėgti. Kay žino, kad jis šitaip darys, ir pradeda bėgti tame pačiame lošime. Jeigu Jay'us ir Kay turėtų lygiai tokią pat išlošių struktūrą, tai galėtų padėti tašką šiai problemai: kiekvienas eitų tol, kol išlošių skirtumai, parodyti dešinėje 33.18 lygties pusėje, būtų nemažesni už likusiųjų lošimų skaičių, o tada jie abu pradėtų bėgti.

Vis dėlto, jeigu abiejų individų išlošių struktūros yra skirtingos, tai reikalinga tolesnė analizė. Pastebėtina, kad aprašytu atveju individų padėtys asimetrinės. Jay'us priima prielaidą, kad Kay laikysis iniciatyviosios strategijos, o jis pats laikysis reaktyviosios. Jis veikia priklausomai nuo jos elgesio, ir dėl šios priklausomybės jos strategija tik antriniu būdu priklauso nuo jo strategijos. Tai skatina tokį pat abiejų individų elgesį, kai abu pradeda bėgti i^*-tajame lošime, galbūt sukeitus vaidmenis, jie elgtųsi kiek kitaip.

Daryti asimetrinės analizės nėra jokios priežasties. Tikėtina, kad abu būtų pasirengę pasitelkti į pagalbą iniciatyviąją ir reaktyviąją strategijas. T. y., tarkime, kad ir Jay'aus, ir Kay įmanomos strategijos yra: S_1, S_2 bei S_3 ir kad kiekvienas yra pasirengęs bet kuriame lošime taikyti bet kurią iš minėtų trijų strategijų.

Pirma, jeigu Kay taikytų strategiją S_2, tada ji taip pat turėtų kritinę reikšmę n_1, pagrįstą prielaida, kad Jay'us taikys strategiją S_3. Kadangi jos išlošis gali būti kitoks negu jo (pasirinkusi eiti ji gali prarasti daugiau arba mažiau negu jis), tai jos kritinė reikšmė n_1^* gali skirtis nuo jo kritinės reikšmės. Skirtingos dydžio n_1^* reikšmės lems skirtingas i^* reikšmes, kurios gali būti pažymėtos kaip i_j^* ir i_k^*.

33.3 lentelė. Kitokios Kay ir Jay'aus išlošių reikšmės gelbėjimosi panikos situacijoje

		Kay	
		Eiti	Bėgti
Jay'us	Eiti	1, 1	– 1, 2
	Bėgti	2, – 9	0, 0

Norint pamatyti šį skirtumą, tarkime, kad, jeigu Kay nepradės bėgti pirma, ji gali prarasti daug daugiau negu Jay'us (tikriausiai dėl to, kad ji pradeda būdama nepalankioje padėtyje). Tada išlošių struktūra yra panaši į pateiktą 33.2 lentelėje, bet su viena išimtimi, kaip parodyta 33.3 lentelėje. Šiuo atveju, nors Jay'aus atveju dydis n_1^* ir išlieka lygus 3, tačiau Kay atveju jis tampa lygus $(2 + 9)/(1 - 0) = 11$. Taigi, jeigu Kay reaguotų į Jay'aus pradėjimo bėgti galimybę taikydama strategiją S_2, ji pradėtų bėgti dvyliktajame lošime nuo galo (jeigu $n \leq 12$, ji pradėtų bėgti jau pačioje pradžioje). Jay'us, taikydamas strategiją S_3, taipogi pradėtų bėgti dvyliktajame lošime nuo galo – ne todėl, kad jam būtų svarbu neleisti Kay pradėti bėgti pirmai, bet dėl to, kad jis žinotų, jog ji pradės bėgti šiame lošime.

Dabar tarkime, kad kiekvienas taiko strategijų S_2 ir S_3 mišinį (S_1 yra tiesiog atskiras strategijos S_3 atvejis). Žodžiu „mišinys" aš noriu pasakyti, kad Jay'us žino, jog jeigu jis taikys strategiją S_2, o Kay – strategiją S_3, tada abudu pradės bėgti i_j^*-ajame lošime. Jeigu ir jis, ir Kay taikys strategiją S_2, tada ji pradės bėgti i_k^*-ajame lošime, o jis – $(i_k^* + 1)$-ajame lošime. Jeigu jis taikys strategiją S_3, o ji – strategiją S_2, tada abu pradės bėgti i_k^*-ajame lošime. Jeigu abu taikys strategiją S_3, tada jis pradės bėgti i_k^*-ajame, o ji – $(i_k^* + 1)$-ajame lošime. Jeigu išlošių struktūra būtų tokia, kaip 33.3 lentelėje, o lošiama būtų 100 kartų, tada rezultatai būtų tokie, kokie pateikti 33.4 lentelėje; joje taip pat pateikti išlošiai, gaunami, jeigu Jay'us bėga pirmajame lošime (S_1), o Kay – pirmajame lošime (S_1).

Čia galimi dviejų rūšių neatitikimai: vienas, jeigu jis pradeda bėgti pirmas ir kitas, jeigu ji pradeda bėgti pirma. Šiuo atveju i_k^* lygus 89, o i_j^* lygus 97. Jay'aus išlošiai, pradėjus bėgti i_k^*-ajame lošime, jeigu Kay pradėtų bėgti i_j^*-ajame (33.4 lentelės ketvirtoji eilutė, palyginta su pirmąja), būtų lygūs $Rw_j - Ww_j - (i_j^* - i_k^* - 1)(Ww_j - Rr_j)$. T. y. jis išloštų pirmajame lošime, kuriame jis pradėtų bėgti, o vėliau, likusiuose lošimuose, patirtų nuostolį, kuris atskirtų dydžius i_k^* ir i_j^*. Esant tokiems išlošiams kaip 33.3 lentelėje, šis nuostolis būtų lygus 1 – 7 arba – 6. Jay'aus praradimai dėl to, kad nebėga i_k^*-ajame lošime, kuriame Kay bėga (antroji 33.4 lentelės eilutė, palyginta su trečiąja), būtų lygūs $Wr_j - Rr_j$ arba – 1. Kay taip pat gali įvertinti panašiai: neatitikimo, kuriame Jay'aus išlošiai (tikėtina, kad neigiami) yra lygūs $Rw_j - Ww_j - (i_j^* - i_k^* - 1)(Ww_j - Rr_j)$, atveju jos išlošiai yra lygūs 79 – 96 arba – 17. Priešingo neatitikimo (antroji eilutė, palyginta su trečiąja) atveju jos išlošiai (tikėtina, kad tei-

33.4 lentelė. Dviejų lošėjų (Jay'aus ir Kay) išlošiai kartotinės kalinio dilemos strategijos atveju, kai iš viso yra 100 lošimų

Taikyta strategija		Pradės bėgti		Bendras išlošis	
Jay'us	Kay	Jay'us	Kay	Jay'us	Kay
S_2	S_3	97	97	96	96
S_2	S_2	90	89	87	90
S_3	S_2	89	89	88	88
S_3	S_3	89	90	90	79
S_1	S_2	1	2	2	– 1
S_2	S_1	2	1	– 1	2

giami) bus lygūs $Wr_j - Rr_j$ arba – 1. Šiame pavyzdyje Jay'us praranda 6, jeigu jis pradeda bėgti per anksti, ir 1, jeigu jis pradeda bėgti per vėlai. Kay taipogi praranda 6, jeigu pradeda bėgti per anksti, tačiau ji praranda 17 pradėjusi bėgti per vėlai.

Ką kiekvienam iš jų būtų racionalu daryti? To aš negaliu pasakyti (šią poziciją pagrįsiu kitame poskyryje), kadangi neaišku, ar nors viena iš strategijų S_1, S_2 arba koks nors jų derinys yra racionalus. Ką aš daryčiau, būdamas Jay'aus vietoje šiame pavyzdyje, tai taikyčiau strategiją S_2, kuri pataria bėgti trečiajame lošime nuo galo. Jeigu aš būčiau Kay vietoje, aš taipogi taikyčiau strategiją S_2, kuri pataria pradėti bėgti dvyliktajame lošime nuo galo. Tada, jeigu aš būčiau Jay'aus vietoje, mano bendras išlošis (iš 100 lošimų) būtų 87, o jeigu aš būčiau Jay'aus vietoje, gaučiau 90.

Įvertinti galima ir dar gilesniu lygmeniu: jeigu Kay supras, kad vėlyvas pradėjimas bėgti, palyginti su per daug ankstyvu pradėjimu bėgti, atneša Jay'ui mažai žalos, o Jay'us tą patį supras apie Kay, tada Kay gali nuspręsti pradėti bėgti vėliau negu dvyliktajame lošime nuo galo, o Jay'us gali nuspręsti pradėti bėgti anksčiau negu trečiajame lošime nuo galo. Tačiau, perkėlę vertinimą į šį lygmenį, turime suprasti, kad tai, kuo užsiima Kay ir Jay'us, yra informacijos apie kitą naudojimas siekiant nuspręsti, kokia strategija būtų optimali.

Šis supratimas taipogi atskleidžia, kad informacijos, kurią galima gauti apie Jay'ų ir Kay, sugriežtinimas iki to, kas matyti išlošių matricoje, prilygsta priėmimui klaidingos prielaidos, kad tai yra vienintelė informacija apie vienas kitą, kurią jie naudos galvodami, kokių veiksmų turėtų imtis jų priešininkas. Aišku, kad jie nepriims įprastinės lošimų teorijos prielaidos, kad kitas lošėjas yra lygiai toks pat kaip ir jis pats, išskyrus tai, kad jis susiduria su kitokia išlošių struktūra. Greičiau kiekvienas pasinaudos ir papildoma informacija apie kitą veikėją, tokia, kaip analizės, į kurią kitas greičiausiai įsitrauks, gilumas. Jeigu Kay pamatytų, kad tikriausiai Jay'us šiam reikalui skirs mažiau dėmesio, ji galėtų išnaudoti šį faktą ir išlošti darydama atvirkščiai. Pavyzdžiui, atlikusi anksčiau pateiktą analizę, ji taipogi galėtų suprasti, kad Jay'us pasirinks įvertinimą, jog bet kuriame etape maksimalus jo praradimas dėl to, kad jis eina, yra tiktai tris kartus didesnis negu jo maksimalus išlošis, taigi ji galėtų palaukti iki 97-ojo arba netgi 98-ojo lošimo ir tiktai tada pradėti bėgti.[2]

Gelbėjimosi panika, kai yra daugiau negu du individai

9 skyriuje pabrėžiau, kad fizinio gelbėjimosi panika neturi kalinio dilemos ypatybių, kadangi pozicinė pirmosios prigimtis leidžia kiekvienam veikti priklausomai nuo kito veiksmų. Šio fakto rezultatas yra tas, kad, esant tam tikroms sąlygoms, yra racionalu nebėgti išėjimo link (bėgti būtų racionalu tuo atveju, jeigu fizinio gelbėjimosi panika turėtų kalino dilemos struktūrą), bet elgtis priklausomai nuo kitų veiksmo, t. y. perduoti savo veiksmų kontrolę kitiems. Čia sąlyga yra, kad visi kiti tam tikrą savo veiksmų kontrolės dalį perduotų jam.

[2] Panašu, kad atliekamo vertinimo gylis taipogi priklauso ir nuo potencialaus išlošio arba praradimo lošiant. Asmeniniuose santykiuose moterys, matyt, atlieka gilesnius analitinius strategijų vertinimus negu vyrai ir, atrodo, sugeba juos panaudoti greičiausiai todėl, kad paprastai sėkmingas ėjimas šiame „lošime" moterims suteikia didesnį potencialų išlošį arba nuostolį (kadangi istoriškai jų socialinė padėtis nuo to priklausė labiau) negu vyrams.

Procesas, vykstantis tam tikrą laiko tarpą, turėtų būti modeliuojamas kaip dinaminis. Vis dėlto anksčiau pateiktas rezultatas gali būtų pademonstruotas modeliuojant veikėjo sprendimą bet kuriame sistemos taške nuo to laiko, kai pirmą kartą pasigirdo aliarmas. Tam reikalingos keturios prielaidos:

veikėjas renkasi iš dviejų alternatyvių veiksmų: eiti arba bėgti išėjimo link;
jis mano, kad kiti veikėjai turi dvi tokias pat alternatyvas;
bet kokia veikėjo reakcija priklausys nuo kitų veikėjų, kaip vienalytės visumos, veiksmų, nors individualius kitų veikėjų veiksmus asmuo laikys šios visumos elgesio indikatoriais;
veikėjas mano, kad išsigelbėjimo tikimybės yra išrikiuotos tokia tvarka: $p_{21} > p_{11} > p_{22} > p_{12}$, kur p_{ij} yra išsigelbėjimo tikimybė žinant, kad veikėjas daro i-tąjį veiksmą, o kiti – j-tąjį (1 = eiti, 2 = bėgti).

Jeigu veikėjai mano, kad „bėgti" ir „eiti" dviejų asmenų kalinio dilemos atveju yra tolygu „prisipažinti" ir „neigti", ir jeigu išsigelbėjimas veikėjui yra geresnė baigtis negu neišsigelbėjimas, tada tikėtini išlošiai yra tolygūs laukiamiems kalinio dilemos išlošiams. Prisipažinimas (bėgimas) kalinio dilemos atveju dominuoja prieš neigimą: jeigu kiti eitų, tada laukiamas veikėjo išlošis būtų didesnis, jeigu jis bėgtų; jeigu kiti bėgtų, tada laukiamas jo išlošis vėlgi būtų didesnis, jeigu jis bėgtų.

Apibrėšime šias sąvokas:

U_a – veikėjo gautas naudingumas, jeigu jis išsigelbėja;
U_b – veikėjo gautas naudingumas, jeigu jis neišsigelbėja;
$\Delta U = U_a - U_b$ $(\Delta U > 0)$;
U_w – laukiamas naudingumas, jeigu eina;
U_r – laukiamas naudingumas, jeigu bėga;
f_i – veikėjo įvertinta tikimybė, kad kiti veikėjai eis, žinodami, jog jis pats vykdys i-tąjį veiksmą.

Laukiamas veikėjo išlošis, jeigu jis eina (pasirenką pirmąjį veiksmą), yra:

$$U_w = [p_{11}f_1 + p_{12}(1 - f_1)]\Delta U + U_b \tag{33.20}$$

Laukiamas išlošis, jeigu jis bėga, yra:

$$U_r = [p_{21}f_2 + p_{22}(1 - f_2)]\Delta U + U_b \tag{33.21}$$

Jeigu $f_1 = f_2 = f$, t. y. jeigu jis mano, kad kitų veikėjų pasirinkimas eiti nepriklauso nuo jo pasirinkto elgesio, tada:

$$U_r - U_w = [(p_{21} + p_{11})f + (p_{22} - p_{12})(1 - f)]\Delta U \tag{33.22}$$

Kadangi $p_{21} - p_{11} > 0$, f > 0, $p_{22} - p_{12} > 0$ ir $\Delta U > 0$, vadinasi, 33.22 lygtis reiškia, kad $U_r - U_w > 0$. Tai yra pirmasis rezultatas. Jeigu elgesio struktūra būtų tiktai truputį priklausoma (veikėjo veiksmas priklausytų nuo kitų ankstesnių veiksmų, tačiau kiti nevykdytų jokių tolesnių veiksmų, galinčių paveikti pirmojo elgesį ir priklausančių nuo jo veiksmų), tada jam visais atvejais būtų naudingiau bėgti.

Vis dėlto, tarkime, kad veikėjas įvertina, jog $f_1 > f_2$. Tikimybė, kad kiti pasirinks eiti žinodami, jog jis eina, yra didesnė negu tikimybė, kad kiti pasirinks eiti žinodami, jog jis bėga. Tiksliau sakant, tarkime, kad $f_2 = f_1 - \gamma f_1$, kai $\gamma \leq 1$. Dydis γ apibrėžiamas kaip dalis, kuria tikimybė, kad kiti pasirinks eiti, sumažėja, jeigu jis bėga. Jeigu γ yra artimas 1, vadinasi, kitų veiksmai labai smarkiai priklauso nuo jo veiksmo: jam pasirinkus bėgti, labai sumažės tikimybė, kad kiti eis. Tada iš 33.22 lygties:

$$U_r - U_w = \{[(1-\gamma)p_{21} - p_{11}]f_1 + p_{22} - p_{12} - [(1-\gamma)p_{22} - p_{12}]f_1\}\Delta U \quad (33.23)$$

Jeigu laukiamas veikėjo išlošis pasirinkus eiti turėtų būti didesnis už laukiamą jo išlošį pasirinkus bėgti, tada $U_r - U_w$ turėtų būti mažesnis už nulį. Parašę, kad dešinioji 33.23 lygties pusė yra mažesnė už nulį ir pertvarkę nelygybę taip, kad išreikštume γ, gauname:

$$\gamma > \frac{p_{21} - p_{11}}{p_{21} - p_{22}} + \frac{1 - f_1}{f_1}\left(\frac{p_{22} - p_{12}}{p_{21} - p_{22}}\right) \quad (33.24)$$

Taigi, jeigu jo laukiamas naudingumas, gaunamas pasirinkus eiti, būtų didesnis už tą, kurį veikėjas tikėtųsi gauti bėgdamas, tada jo apskaičiuotas dydžio, kuriuo dėl jo pasirinkimo bėgti sumažėja tikimybė, kad kiti eis, įvertis privalo būti didesnis už dešiniąją šios nelygybės pusę.

Išraišką, esančią dešiniojoje 33.24 nelygybės pusėje, galima interpretuoti taip: pirmasis dėmuo yra jo tikimybės išsigelbėti padidėjimas, jeigu jis bėga žinodamas, kad kiti eina, *palyginus su* jo tikimybės išsigelbėti padidėjimu, jeigu kiti yra labiau linkę eiti žinodami, kad jis bėga. Antrasis dėmuo yra dviejų santykių sandauga: tikimybės, kad kiti pasirinks bėgti, jeigu jis eina, santykio su tikimybe, kad kiti pasirinks eiti, jeigu jis eina; *bei* jo išsigelbėjimo tikimybės padidėjimo, jeigu jis yra labiau linkęs bėgti, negu eiti, žinant, kad kiti bėga, santykio su jo išsigelbėjimo tikimybės padidėjimu, jeigu kiti yra labiau linkę eiti, negu bėgti žinodami, kad jis bėga.

33.24 nelygybė duoda sąlyginio parametro γ kritinę reikšmę γ^*. Jeigu veikėjas įvertina, kad jo pasirinkimas bėgti sumažins kitų pasirinkimo eiti tikimybes daugiau negu ši kritinė reikšmė, tada jam bus geriau eiti. Pirmasis dešinėje pusėje esantis dėmuo galėtų būti apibūdinamas paprasčiausiai kaip vertės, kurią veikėjas gauna iš to, kad jis bėga, kai kiti eina, santykis su verte, kurią veikėjas gauna iš to, kad kiti pasirenka eiti, o jis bėga. Jeigu jis negauna labai daug iš to, kad jis bėga, kai kiti eina, arba jeigu jis gauna daug iš to, kad kiti eina, kai jis bėga, tada tai sumažina kritinę kitų sąlygotumo reikšmę ir padidina padėčių, kuriose jam būtų geriau eiti, aibę. Pirmasis antrąjį dėmenį sudarantis santykis $(1 - f_1)/f_1$ yra paprasčiausiai šansų, kad, jeigu jis eis, tai kiti bėgs, santykis su šansais, kad jie eis. Jeigu šis dydis yra didelis, tada veikėjas mažai ką gali laimėti nebėgdamas. Antrasis šį dėmenį sudarantis santykis yra to, ką veikėjas gauna bėgdamas, jeigu kiti yra, santykis su tuo, ką jis gauna dėl to, kad kiti eina, jeigu jis pats bėga.

33.24 nelygybė rodo, kaip kitų veiksmai turi priklausyti nuo jo paties veiksmo, kad jam būtų naudinga ne bėgti, o eiti. Tačiau jis gali taikyti kitą strategiją: eiti tol, kol kiti eina, tačiau bėgti, jeigu pamato juos bėgančius. Kas šią strategiją padarytų geresnę už tą, jeigu jis bėgtų vienašališkai? Tai visada yra geresnė strategija už vienašališką ėjimą, kadangi, jeigu jau kiti bėga, tai labiau tikėtina, jog jis išsigelbės

tada, jeigu bėgs ($p_{22} > p_{12}$) pagal iš pradžių padarytą prielaidą. Priimsiu prielaidą, kad jo šansai išsigelbėti nesumažėja, jeigu jis nėra pirmasis pradėjęs bėgti ir kad, taikydamas šią strategiją, jis gali pakankamai greitai sureaguoti, jog jo išsigelbėjimo tikimybė, kai kiti bėga, o jis prie jų prisideda, būtų lygi p_{22}.

Jo laukiamas naudingumas iš šios sąlyginės strategijos yra:

$$U_c = [p_1 f_1 + p_{22}(1 - f_1)]\,\Delta U + U\text{b} \tag{33.25}$$

Jeigu U_c yra didesnis už U_r, t. y. jeigu $0 < U_c - U_r$, tada:

$$0 < \{[p_{11} - (1 - \gamma)p_{21}]f_1 + [(1 - \gamma p_{22} - p_{22}]f_1\}\Delta U \tag{33.26}$$

Išsireiškę γ, gauname:

$$\gamma > \frac{p_{21} - p_{11}}{p_{21} - p_{22}} \tag{33.27}$$

Antroji kritinė dydžio γ reikšmė yra γ^{**} – reikšmė, lygi dešiniajai 33.27 nelygybės pusei. Jeigu γ yra didesnis už γ^{**}, tada veikėjui būtų racionalu padaryti savo elgesį priklausomą nuo kitų veiksmų. Jeigu γ yra mažesnis už γ^{**}, tada veikėjui būtų racionalu bėgti nepriklausomai nuo to, ką jo akyse darys kiti.

Taigi yra trys elgesio variantai, kuriuos gali pasirinkti γ. Jie pateikti 33.6 paveiksle. Jeigu γ žemiau už γ^{**}, veikėjui yra racionalu visada bėgti, jeigu γ yra aukščiau už γ^{**}, bet žemiau už γ^{*}, jam yra racionalu eiti, kai eina kiti. Jeigu γ yra aukščiau už γ^{*}, jam yra racionalu eiti net ir tuomet, kai jis savo elgesio negali suderinti su kitų veiksmais.

33.27 nelygybė rodo, kaip jis turėtų matyti kitų veiksmų priklausomybę nuo savo paties veiksmo, jeigu jam būtų racionalu padaryti savo veiksmą priklausomą nuo kitų veiksmų. Dešinioji 33.27 nelygybės pusė rodo išlošio, kurį jis tikisi gauti bėgdamas, jeigu kiti eis, santykį su išlošiu, kurį jis tikisi gauti dėl kitų pasirinkimo eiti, jeigu jis bėgs. Jeigu jis nieko neišlošia bėgdamas, kai kiti eina, tai ($p_{21} = p_{11}$) tada, kai kitų veiksmus nors šiek tiek sąlygoja jo paties veiksmai, jis visada turėtų perduoti kontrolę. Jeigu jis nieko neišlošia iš to, kad kiti eina, kai jis pats bėga ($p_{21} = p_{22}$), tada jam niekada nebūtų racionalu padaryti taip, kad jo veiksmus sąlygotų kitų veiksmai.

33.27 nelygybę palyginus su 33.24 nelygybe, matyti, kad dešiniojoje 33.27 nelygybės pusėje yra tiktai pirmasis iš dviejų dešiniojoje 33.24 nelygybės pusėje esančių dėmenų. Kadangi antrasis dešiniojoje 33.24 nelygybės pusėje esantis dėmuo visada bus teigiamas, tai yra aibė reikšmių, rodančių kitų veiksmų priklausomybę

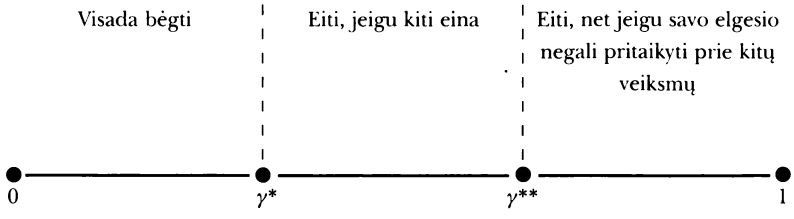

33.6 pav. Elgesio variantai dvigubo sąlygotumo gelbėjimosi panikos atveju

nuo jo paties veiksmo (γ), kurioms esant, būtų racionalu eiti, kol kiti nebėga, tačiau neracionalu eiti vienašališkai, jeigu jam reikia rinktis, ar vienašališkai bėgti ir vienašališkai eiti.[3]

Gilesnis apgalvojimo lygmuo

Jeigu išsigelbėjimo panikos atveju veikėjas mano, kad kiti yra tokie pat kaip jis, tai ar jis galėtų įvertinti, kaip jų veiksmai priklausys nuo jo veiksmo, žinant, kad jis turi kriterijų, pagal kurį jo veiksmai turėtų priklausyti nuo jų? Norint atsakyti į šį klausimą, pirmiausia reikia išsiaiškinti, ką norima pasakyti bendru terminu „kiti". Aiškindamiesi šį klausimą, tarėme, kad veikėjas reaguoja į kitų veiksmus kaip į vieno veikėjo, o ne kaip individualių veikėjų. Jis gali pasinaudoti vieno veikėjo bėgimu kaip signalu, jog minia, kuri laikoma esybe, pradės bėgti, arba jis bent jau gali laikyti, jog šis veiksmas padidina tikimybę, kad kiti pradės bėgti. Apskritai minios pradėjimo bėgti procesą galima įsivaizduoti kaip tolydaus laiko stochastinį procesą, kurio padėtys yra bėgančių individų skaičius, o sistema iš pradžių yra nulinėje padėtyje 0. 33.7 paveiksle pateikta tokį procesą vaizduojanti diagrama, kurioje perėjimo tarp i-tosios ir $(i + 1)$-osios būsenų greičiai yra q_i. Laikysiu, kad be individo, kuris vertina, ką minia, sudaryta iš n kitų žmonių, darys, minioje yra n asmenų.

Minios nepastovumą rodo dydžio q_i reikšmės. Jeigu kiekvienas iš kitų n individų turi polinkį bėgti α, nepriklausantį nuo to, ką daro bet kuris kitas, tada $q_0 = n\alpha$. Jeigu τ yra laikas, per kurį vienas žmogus gali išeiti laukan, kai žmonės eina vienas paskui kitą, tada tikimybę laiko momentu t būti nulinėje padėtyje 0 (nė vienas nebėga) s_0 galima surasti taip:

$$\frac{ds_0}{dt} = -q_0 s_0 = -n_t \alpha s_0$$

Kadangi $n_t = n - t/\tau$ kiekvienam $t \leq n\tau$, tai:

$$\frac{ds_0}{dt} = -\left(n - \frac{t}{\tau}\right)\alpha s_0 \tag{33.28}$$

Integruodami 33.28 lygtį nuo laiko momento 0 (kuriame $s_0 = 1$) iki laiko momento t, gauname:

$$s_0(t) = e^{-\alpha t(n - t/2\tau)} \tag{33.29}$$

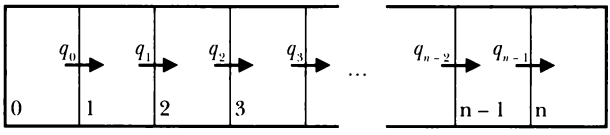

33.7 pav. Bėgimas n dydžio minioje kaip tolydaus laiko stochastinis procesas

[3] Apskritai vienašališkai eiti esant bet kokioms aplinkybėms nėra racionalu, jeigu jis gali stebėti kitų veiksmus ir mato, kad jie bėga. Vienašališko ėjimo racionalumas priklauso nuo to, ar dydis f_1 yra didesnis už nulį. Jeigu jis mato, kad kiti bėga, tai f_1 iš karto tampa lygus nuliui.

33.29 lygtis pateikia tikimybę, kurią minioje įvertino individas, kad laiko momentu t niekas nebėgs. Jeigu prieš individą esanti minios dalis yra g, tai individas gali tikėtis, kad laiko momentu $t_g = gn\tau$, kuriuo, jeigu niekas nebėgs, jis pasieks duris, tikimybė, kad niekas nebėgs, bus lygi $s_0(t_g)$:

$$s_0(t_g) = e^{-\alpha n^2 \tau g(2-g)/2} \tag{33.30}$$

Šis dydis mažėja tada, kai g (prieš jį esančios minios dalis) didėja ir tada, kai n (absoliutinis minios dydis) didėja. Taigi s_0 būtų daug mažesnis tada, kai individas būtų arčiau minios užnugario negu tada, kai jis būtų arčiau minios priešakio. Jeigu jis mano, kad išeis tiktai tuo atveju, jeigu jis vienintelis bėgs, o kitų apsisprendimas bėgti nepriklauso nuo jo, tada pagal 33.30 lygtį labiau tikėtina, kad jis pradės bėgti, jeigu bus arčiau minios užnugario negu arčiau priešakio.

Jeigu kitų individų veiksmų priklausomybės nuo pirmojo pradėjusio bėgti individo veiksmo laipsnis yra didelis, tada $q_1 = (n-1)(\alpha + \beta)$, kur β yra labai didelis. Jeigu kiekvienas papildomas bėgantis individas padidina kiekvieno nebėgančio perėjimo greitį dydžiu β, tada $q_1 = (n-1)(\alpha + i\beta)$. Žinoma, dydis q_1 gali kisti netiesiškai, kai kiekvienas tolesnis bėgantis individas turi arba vis didėjantį, arba vis mažėjantį poveikį tiems individams, kurie nebėga.

Individas galėtų paklausti savęs: jeigu aš pradėsiu bėgti, tai kokia tikimybė, kad sistema pasiliks pirmojoje padėtyje 1? Tai galima sužinoti tariant, kad laiko momentu 0 sistema yra pirmojoje padėtyje 1, kai perėjimo greitis yra toks:

$$q_1 = (n_t - 1)(\alpha + \beta) = (n - 1 - \frac{t}{\tau})(\alpha + \beta)$$

Tada, integruojant $ds_1/dt = q_1 s_1$ tarp laiko momentų 0 ir t, kai žinome, kad laiko momentu 0 $s_1 = 1$, gautume:

$$s_1 = e^{-(\alpha+\beta)t(n-1-t/2\tau)} \tag{33.31}$$

Jeigu s_0 laikytume lygiu dydžiui f_1, tikimybei, jog kiti individai eis, jeigu jis eina, o s_1 laikytume lygiu dydžiui f_2, tikimybei, jog kiti individai eis, jeigu jis bėga, tada $s_1/s_0 = f_2/f_1 = 1 - \gamma$. Tada iš 33.29 ir 33.31 lygčių gauname

$$\frac{s_1}{s_0} = e^{-\beta n^2 \tau(2-g-2/n)/2 - \alpha n \tau g} \tag{33.32}$$

(Jeigu $\beta n \gg \alpha$, tai eksponentės laipsnyje esantį dėmenį $\alpha n \tau g$ galima praleisti.)

Dabar poskyrio pradžioje iškeltą klausimą galėtume suformuluoti konkrečiau: ar individas galėtų įvertinti β (arba atitinkamai γ, žinodamas n, τ ir g), jeigu jis priimtų prielaidą, kad kiti žino kritines sąlygotumo reikšmes, žemiau kurių jis vienašališkai bėgtų (γ^{**}) arba bėgtų tuo atveju, jeigu jie pradėtų bėgti (γ^{*})? Šis klausimas lieka neatsakytas.

Kokį poveikį turi priešgaisrinis mokymas?

Keli šioje analizėje taikomi kintamieji priklauso nuo manipuliavimo, kuris gali padidinti arba sumažinti gelbėjimosi panikos tikimybę. Praktiškai, siekiant sumažinti panikos tikimybę, dažnai taikomas priešgaisrinis mokymas. Ar tokie mokymai sumažina panikos kilimo galimybę? Priešgaisrinių mokymų metu mažų mažiausiai siekiama

įtikinti kiekvieną individą vienašališkai nebėgti ir daugiausia – įtikinti kiekvieną individą vienašališkai eiti. Taigi, kalbant šios analizės sąvokomis, tokie mokymai mažų mažiausiai stengiasi sumažinti dešiniąją 33.27 nelygybės pusę, kad kritinė reikšmė γ^{**} būtų mažesnė, taigi kiekvienam individui sumažėtų tikimybė, kad jis vienašališkai bėgs. Daugiausia – jie stengiasi sumažinti dešiniąją 33.24 nelygybės pusę, kad kritinė reikšmė γ^{*} būtų mažesnė ir padidėtų tikimybė, jog kiekvienas individas eis, net jeigu savo veiksmų jis negali padaryti priklausančiais nuo kitų veiksmų.

Vienas kintamasis, kurio vertę būtų galima padidinti priešgaisriniais mokymais, yra p_{11} – suvokta išsigelbėjimo tikimybė, jeigu eina individas ir kiti. Dydžio p_{11} reikšmės padidėjimas sumažins ir γ^{*}, ir γ^{**}. Pagal šią analizę apskaičiavimas, kiek laiko užima evakuacija priešgaisrinių mokymų metu, turėtų turėti poveikį ne tiktai sumažinant laiko, kurio reikia norint palikti pastatą, trukmę, bet ir kiekvienam individui parodant, kad tvarkingai evakuacijai reikia mažai laiko. Taigi evakuacijos laiko paskelbimas visiems susijusiems asmenims turėtų būti esminė priešgaisrinių mokymų dalis kaip būdas padidinti dydį p_{11}.

Neatrodo, kad nors viena kita išsigelbėjimo tikimybė, pasirodanti 33.24 ir 33.27 nelygybėse, tiesiogiai priklausytų nuo minėtų mokymų. Tačiau 33.24 nelygybėje pasirodo f_1 – tikimybė, kad kiti individai eis. Jeigu f_1 padidinamas, tada pirmoji kritinė reikšmė γ^{*} sumažėja iki antrosios kritinės reikšmės γ^{**}, padidinančios sritį, kurioje individas eis, net jeigu jis ir negali padaryti savo veiksmų priklausomų (žr. 33.6 pav.). Jeigu f_1 būtų lygus 1,0, tada sąlygotumo tarp γ^{*} ir γ^{**} sritis išnyksta, ir jis vienašališkai eis, išskyrus tą atvejį, kai jo gautas dydžio γ įvertis bus mažesnis už $(p_{21} - p_{11})/(p_{21} - p_{22})$. Pasirodo, kad priešgaisriniai mokymai dydžiui f_1 turi didelį poveikį, kadangi jie kiekvienam individui parodo, jog kiti iš pastato eis tvarkingai. Kiekvienam individui jie suteikia tikėjimo, kad kiti individai eis; t. y. jie kiekvienam individui padidina dydį f_1.

Priešgaisriniai mokymai gali turėti ir keletą nenumatytų padarinių. Turbūt pats svarbiausias nenumatytas padarinys būtų dydžiui γ – individo gautam dalies, kuria tikimybė, kad kiti individai eis, sumažės dėl to, kad jis bėga, įverčiui – arba jo gautam kitų individų elgesio priklausomybės nuo jo veiksmų įverčiui. Būtent ši priklausomybė ir sukuria galimybę, kad kažkas dar be vienašališko bėgimo jam būtų racionalu. Vis dėlto priešgaisriniai mokymai gali turėti nenumatytą poveikį ir priversti kiekvieną individą patikėti, kad ne tiktai dydis f_1 yra didelis, bet ir kad γ yra labai mažas, taigi nė vienas iš kitų individų nebėgtų netgi tuo atveju, jeigu jis pats tai darytų. Dėl to kiekvienam individui gali išaugti tikimybė bėgti tikros panikos atveju ir taip sužlugdyti priešgaisrinių mokymų tikslą.

Galimas tokių mokymų poveikis, kurio modelis neparodo, yra standarto, nukreipto prieš bėgimą, atsiradimas. Jeigu toks standartas, lydimas sankcijų, iškyla, jis lemtų papildomų bėgimo kaštų, kai kiti individai eina, atsiradimą. Laukiamas tokio elgesio naudingumas tada jau nebebūtų $p_{21}\Delta U + U_b$, o (laikant, kad p_{21}, įvertinta išsigelbėjimo tikimybė, nepakinta) $p_{21}\Delta U + U_b + U_s$, kur U_s yra kaštai, atsiradę įvedus sankciją.

Laiko sąlygojamas racionalumas

Įprastinį požiūrį į tai, kas yra optimali strategija kartotinėje kalinio dilemoje dviejų individų ir baigtinio kartojimų skaičiaus atveju, gerai išreiškia Luce'o ir Raiffa (1957) pateiktas argumentas: paskutiniame kartojime optimalus elgesys būtų bėgti (prisipa-

žinti). Tačiau, jeigu optimalus veiksmas paskutiniame kartojime yra bėgti, vadinasi, kiekvienas lošėjas žino, kad šiame kartojime kitas bėgs. Tai abiem žaidėjams bėgimą padaro optimaliu veiksmu priešpaskutiniame kartojime. Tai išsinarplioja iki pat pradžios, ir rezultatas yra, kad optimali strategija būtų nuo pat pradžios bėgti.

Šio argumento trūkumą galėtume pamatyti iš naujo panagrinėję anksčiau aptartą dviejų asmenų paniką sukeliančią situaciją. Pradiniame taške Kay nežino, kokio tipo berniukas yra Jay'us. Ji gali įvertinti savo išlošius taikant strategiją S_1, palyginusi su išlošiais taikant strategiją S_2 arba S_3 (kurios šiuo atveju yra panašios), jeigu Jay'us taiko strategiją S_1 – nuo pat pradžių bėga. Taikydama S_2 arba S_3, pirmajame lošime ji gaus išlošį Wr_k, vietoj Rr_k, jei taikys strategiją S_1. Jeigu Jay'us taiko tai, ką aš vadinsiu Luce'o-Raiffa strategija, tada jos padėtis pablogės skirtumu tarp dydžių Rr_k bei Wr_k (pagal 33.2 lentelės duomenis šis skirtumas lygus 1). Jeigu Jay'us taiko bet kurią strategiją, kuri jam neliepia bėgti nuo pat pirmojo lošimo, o atideda bėgimą iki n^*-tojo lošimo, tai reiškia, kad, jeigu Kay taiko S_2 arba S_3, tada ji gauna išlošį Ww_k pirmuosiuose $n^* - 1$ lošimuose ir Wr_k n^*-ajame lošime (pačiu blogiausiu atveju, kai Jay'us pradeda bėgti pirmas). Jeigu ji taiko S_1, tada ji gauna išlošį Rw_k pirmajame lošime ir Rr_k kituose $n^* - 1$ lošimuose. Taigi išlošis (galbūt neigiamas), gautas greičiau taikant S_2 arba S_3, o ne S_1 strategijas, yra lygus $Wr_k - Rw_k + (n^* - 1)(Ww_k - Rr_k)$. 33.2 lentelės duomenimis, Kay išlošis, greičiau taikant S_2 arba S_3, o ne S_1 strategijas, jeigu Jay'us nebėga iki n^*-ojo lošimo, yra lygus $-1 - 2 + n^*(1 - 0)$, arba $n^* - 3$. Jeigu lošimų skaičius ir Jay'aus strategija yra tokia, kad $n^* > 3$, tada Kay padėtis bus geresnė, jeigu netaikys Luce'o-Raiffa strategijos. Kaip rodo paskutiniųjų dviejų 33.4 lentelės eilučių palyginimas su pirmosiomis keturiomis, Luce'o-Raiffa strategija galėtų atnešti didelį nuostolį. Taigi, nors Kay ir būtų racionalu taikyti Luce'o-Raiffa strategiją, jeigu ji būtų tikra, kad Jay'us taipogi taiko minėtą strategiją, tačiau taip darydama, ji patirtų nuostolį, jeigu Jay'us netaikytų šios strategijos. O ir argumentas, kodėl Jay'ui būtų racionalu taikyti Luce'o-Raiffa strategiją, irgi turi trūkumų, kadangi, jeigu jis taip pasielgia, o Kay taiko S_2 arba S_3, arba kokią nors kitą strategiją, kuri neliepia bėgti nuo pat pirmojo lošimo, jam seksis prasčiau, jeigu kartojimų skaičius, palyginti su kraštutiniais išlošių dydžiais, nėra labai mažas.

Žvelgiant iš pradinio taško, o ne iš paskutiniojo kartojimo, neatrodo, kad būtų racionalu taikyti Luce'o-Raiffa strategiją.

Išankstinis įsipareigojimas. Kodėl kartotinės kalinio dilemos atveju, žiūrint iš lošėjo, esančio paskutiniame lošime, pusės, gaunama grynojo prisipažinimo strategija, o žiūrint iš lošėjo, esančio pirmajame lošime, pusės, gaunama grynojo neprisipažinimo strategija? Aš manau, jog priežastis yra ta, kad: veiksmas, atliekamas laiko momentu t ($t > 0$), kuris yra racionalus laiko momentu 0, gali nebūti racionalus tada, kai lošėjas yra laiko momente t; laiko momentu t atliekamas veiksmas, kuris nėra racionalus laiko momentu 0, gali būti racionalus laiko momentu t. Jeigu aš esu laiko momente 0, aš galiu taikyti strategiją, racionalią laiko momentu 0, arba racionalią laiko momentu t. Kadangi laiko momentu 0 aš turiu ir daugiau pasirinkimų, tai strategija, racionali laiko momentu 0, yra bent jau ne blogesnė už strategiją, racionalią laiko momentu t. Jeigu abi šios strategijos skiriasi, vadinasi, aš privalau pasirinkti tą, kuri yra racionali laiko momentu 0 – strategiją, kuri vadovauja mano lošimui laiko momentu t. Ši strategija aiškiai yra ne blogesnė arba geresnė už racionalią strategiją, kurią aš turėčiau pasirinkti laiko momentu t, kadangi laiko momentu t

mano padėtis yra prastesnė: aš jau nebeturiu galimybės pasirinkti tarp strategijos, racionalios laiko momentu 0, ir strategijos, racionalios laiko momentu t. Taigi tai suprasdamas laiko momentu 0, aš privalau pasirinkti strategiją, racionalią laiko momentu 0. Tai yra išankstinio įsipareigojimo strategija. Tokios rūšies išankstinis įsipareigojimas skiriasi nuo įprasto išankstinio įsipareigojimo, numatant laiko momentu t laukiamą valios susilpnėjimą (žr. Elster, 1979).

Sankcionavimo problema bendro projekto atveju

11 skyriuje buvo aptarta įtikinamo grasinimo taikyti sankcijas veikėjams, neprisidėjusiems prie bendro projekto, įvedimo problema, tačiau metodiškai išnagrinėta nebuvo. Nagrinėjant trūko detalizavimo, kaip ir kada sankcijos dėl neprisidėjimo prie bendro projekto galėtų būti taikomos. Problema aiškiai yra viena iš dvigubai priklausomų veiksmų, kadangi paties pagalbininko elgesys turi ne tiktai tiesioginę, bet ir netiesioginę įtaką per kitų veiksmus, kurių veiksmai (sankcijos, prisidėjimai ateityje) priklauso nuo jo paties veiksmo. Panašiai, sankcijas taikantys veikėjai daro įtaką savo pačių elgesiui ne tiktai tiesiogiai, bet ir per veikėjų, kuriems pritaikė sankcijas, elgesį, priklausantį nuo sankcionuotojų veiksmų. 11 skyriuje dėmesys buvo sukoncentruotas į normų, kurias sudaro veikėjo, turinčio faktišką veiksmo kontrolę, turimų teisių perdavimas tiems, kuriems ši veikla daro įtaką, pasirodymą. Tolesnį supratimą apie sąlygas, lemiančias normų efektyvumą, būtų galima gauti atidžiau panagrinėjus sankcionavimo procesą.

Prie bendro 10.2 lentelėje pateikto projekto kiekvienas iš trijų veikėjų: A_1, A_2 ir A_3, prisideda (arba ne) 9 doleriais, ir kiekvienas iš jų trijų atgal gauna po 4 dolerius už kiekvieną įneštą 9 dolerių sumą. Jeigu veikėjas A_1 neprisideda, tada veikėjai A_2 bei A_3 yra suinteresuoti, kad veikėjas A_1 būtų už tai kokiu nors būdu nubaustas, tačiau tiktai tuo atveju, jeigu atrodytų, kad ši bausmė turės priešingą poveikį veikėjo A_1 pasitraukimui ateityje. Šis sankcijos už neprisidėjimą paskyrimas reiškia, kad sankcionuojantysis veikėjas turėtų numatyti būsimąjį projektą. Norint, kad sankcija būtų efektyvi, reikia, jog neprisidedantis veikėjas, kuriam sankcija taikoma, tikėtųsi būsiant dar kitą projektą ir tikėtų, kad sankcionuotojai yra pakankamai motyvuoti pritaikyti sankcijas. Motyvacija pritaikyti sankcijas reiškia, kad sankcionuotojai šiuos jo lūkesčius supranta. (Sankcijos grėsmė, žinoma, gali būti baisesnė negu prisidėjimas, tačiau, jeigu jokio ateities projekto nėra, grėsmė potenciaIiam neprisidedančiajam, žinančiam, kad potencialūs sankcionuotojai neturi paskatų sankcijų taikyti tada, kai ateityje nebus jokios veiklos, kurią jų sankcijos galėtų paveikti, neatrodys įtikinama.)

Būtent šis pripažinimas atvedė Luce'ą bei Raiffa (1957) prie anksčiau šiame poskyryje išsakyto argumento: bet kokiai baigtinei kartotinės kalinio dilemos lošimų sekai abiejų veikėjų prisipažinimas visuose lošimuose yra vienintelė racionali strategija. Tačiau, kaip parodyta nagrinėjant dviejų asmenų elgesį panikos atveju, taip nebūtinai bus. Neprisipažinimo strategijos kyla iš kito šaltinio. Būsimasis projektas gali būti numatomas ir tada, kai projektų seka nėra begalinė: gali būti kitas projektas, įvykstantis, kai tikimybė mažesnė už 1. Paprastu atveju kiekvienas kitas projektas turi tokią pat atsitikimo tikimybę p, sąlygotą to, ar įvyko ankstesnis projektas. Tada nesvarbu, kokią mažą ateities projekto įvykdymo tikimybę veikėjas bepaimtų, jis vis tiek galėtų rasti daug tokių projektų, kad kito projekto tikimybė būtų mažesnė už šią. Jeigu k yra n-tojo projekto įvykdymo tikimybė, tai projektų skaičius n, kurio reikia norint sumažinti

tikimybę iki šio lygio, yra lygus tiesiog pačiam mažiausiam n, tenkinančiam nelygybę $k < 1 - p^n$. Netgi ir didelėms p bei mažoms k reikšmėms, n yra gana mažas. Pavyzdžiui, jeigu $p = 0{,}8$, o $k = 0{,}01$, tada n lygus tiktai 21.

Tam tikrą vaizdą apie tai, kaip tokioje aplinkoje galėtų funkcionuoti sankcijos, galėtume gauti panagrinėję potencialius kaštus, kuriuos potencialiam neprisidedančiam veikėjui galėtų atnešti įtikinamas grasinimas, palyginti su potencialaus neprisidedančio veikėjo paskatomis neprisidėti. Jeigu praradimas, laukiamas dėl sankcionuotojo įtikinamo grasinimo, yra didesnis už laukiamą neprisidedančio veikėjo išlošį iš įnašo atsiėmimo, tada sankcionavimas sukuria pusiausvyrą, ir tikėtina, kad grasinimas pritaikyti sankciją bus veiksmingas. Jeigu grasinimas nėra didesnis už tikėtiną išlošį, tada pusiausvyra bus neprisidėjimas be sankcionavimo, ir tikėtina, kad paplis.

Kaip konkretų pavyzdį panagrinėkime trijų veikėjų bendrų projektų seką, kurioje kiekvieną projektą su tikimybe p lydi kitas projektas. Vienintelę projekto iteraciją sudaro du etapai: prisidėjimo etapas ir sankcionavimo etapas. Neprisidėjimas prie kito projekto gali būti panaudotas kaip sankcija. Tai trijų veikėjų bendrų projektų seką paverstų trijų lošėjų kartotine kalinio dilema. Vis dėlto čia susiduriama su problema, kuri bet kokios kartotinės kalinio dilemos atveju labai sukomplikuoja strategijų pasirinkimą: vienas elgesys – neprisidėjimas – gali būti interpretuojamas bet kuriuo iš trijų būdų. Į jį galima žiūrėti kaip į sankciją, nubaudžiančią lošėją už tai, kad jis neprisidėjo prie ankstesnio lošimo, kaip į išnaudotojišką pastangą išsisukti nuo mokėjimo ir vis tiek gauti viešą gėrybę arba kaip į gynybą nuo pakartotinio kito veikėjo neprisidėjimo. Jeigu sankcijos išraiška yra tokia, tada jos sukeliamus kaštus įvertinti tampa labai sudėtinga ir veikėjui, svarstančiam, ar taikyti sankciją, ir teoretikui. O ir veikėjui, kuriam galvojama taikyti sankciją, taipogi yra sudėtinga interpretuoti neprisidėjimą.

Taigi į bendrą trijų veikėjų projektą įtrauksiu antrąjį – sankcionavimo – etapą. Sankcija sukelia kaštus ir veikėjui, kuriam ji yra taikoma, ir sankcionuojančiajam. Galioja taisyklė, kad veikėjai, prisidėję prie tam tikro projekto, turi teisę taikyti sankcijas (kurios kainuoja) prie jo neprisidėjusiesiems. Prisidėjimo prie projekto etapas sukuria išteklius, lygius 4 doleriams už kiekvieną įneštą 3 dolerių sumą; sankcionavimo etapas, jeigu jis vykdomas, išteklius naudoja. Sankcijos neprisidėjusiam veikėjui įvedimas, kuri sukeltų jam 3 dolerių praradimą, sankcionuotojui kainuoja 2 dolerius. Taigi, kadangi kiekvienas prisidėjęs veikėjas turi įnešti 9 dolerius, tai neprisidėjusio asmens padėtis yra 5 doleriais geresnė neprisidedant; minimali sankcija, kuri pablogintų jo padėtį, turėtų būti lygi 6 doleriams.

Atlygių už projektą struktūra pateikta 33.5 lentelėje ir tam atvejui, kai neprisideda vienas veikėjas, ir tam, kai prisideda du. Lentelėje pateikti gryni rezultatai, gaunami pasibaigus abiem etapams, neprisidėjusių veikėjų išlošiai pateikti skliausteliuose. Pirma, įsivaizduokime atvejį, kai neprisideda du veikėjai. Įtikinamos sankcijos įvedimo veikėjams A_1 ir A_2 (sankcijos, kuri kiekvienam iš jų kainuotų po 6 dolerius) kaštai, tenkantys veikėjui A_3, yra lygūs 8 doleriams. Nauda, kurią jis gaus, jeigu kitą kartą prie projekto prisidės visi, yra 8 doleriai (po 4 dolerius iš kiekvieno). Taigi, jeigu A_1 ir A_2 į sankciją sureaguos prisidėdami, veikėjo A_3 gauta nauda bus lygi $8p$, kadangi tikimybė, jog kitas projektas bus, lygi p, o kaštai lygūs 8. Jeigu p yra mažesnė už 1,0, laukiamas išlošis nėra lygus kaštams, net jeigu A_3 būtų tikras, kad sankcija privers A_1 bei A_2 prisidėti prie kito projekto. Bet kokiu atveju jiems nebūtų racionalu taip daryti, nebent jie tikėtų, kad tame projekte sankcijos jiems bus įvestos, o tai, kaip jau buvo minėta anksčiau, reiškia kažkokio kito projekto įvykdymo tikimybės egzistavimą.

33.5 lentelė. Atlygių už trijų asmenų bendrą projektą struktūra su sankcionavimo etapu: (a) jeigu A_1 neprisideda, arba (b), jeigu neprisideda nei A_1, nei A_2

(a)

A_2 \ A_3	Taikyti sankciją	Netaikyti sankcijos
Taikyti sankciją	(2), – 3, – 3	(2), – 5, – 1
Netaikyti sankcijos	(2), – 1, – 5	(8), – 1, – 1

(b)

A_3		
Taikyti sankciją abiem	Taikyti sankciją A_1	Netaikyti sankcijos
(2), (2), – 9	(2), (8), – 5	(8), (8), – 1

Tada veikėjui nebūtų racionalu pritaikyti sankcijas dviem neprisidedantiems veikėjams trijų veikėjų bendrame projekte, kai žinomi sankcijų pritaikymo kaštai ir potenciali nauda nebent nauda išsiplėstų už kito projekto ribų.[4] Panašiai nagrinėjamas ir veikėjo sankcijų pritaikymas tik vienam iš dviejų neprisidedančių veikėjų.

Vieno neprisidedančio veikėjo atveju, kur, pavyzdžiui, A_1 neprisideda, o A_2 ir A_3 yra potencialūs sankcionuotojai, ar veikėjams A_2 ir A_3 būtų naudinga abiem kartu sankcionuoti veikėją A_1 už 2 dolerių kaštus kiekvienam? Pirma, pastebėtina, kad 33.5(a) lentelėje pateikti tiktai sankcionavimo kaštai; nauda priklauso nuo strategijos, kurią taiko neprisidedantis veikėjas, ir nėra įtraukta. Lentelės duomenimis, nesankcionavimas visiems veikėjams yra ne tiktai individualus optimumas; A_2 ir A_3 jis yra ir socialinis optimumas. Jeigu abu, ir A_2, ir A_3, taiko sankcijas, tada kiekvienam iš jų tenkantys sankcionavimo kaštai yra lygūs 2 doleriams, o kiekvienam tenkanti nauda, jeigu A_1 prisidės prie kito projekto, yra lygi $4p$. Taigi, jeigu jie tikisi, kad dėl sankcijos A_1 prisidės prie kito projekto, tai laukiama jų abiejų taikomų sankcijų grąža būtų $4p - 2$. Šis dydis yra teigiamas tada, kai p yra didesnis už 0,5.

Tačiau ar A_1 strategija būtų prisidėti prie projekto $i + 1$, jeigu jam pritaikytų sankciją vykdant projektą i, žinant, kad kito projekto įvykdymo tikimybė yra lygi p? Jeigu sankcionavimas i-tojo projekto metu praneštų veikėjui A_1, kad neprisidėjimas prie projekto $i + 1$ bus sankcionuojamas, tada tikėtina prisidėjimo grąža veikėjui A_1 būtų lygi laukiamos naudos dėl sankcijos negavimo ir grynųjų prisidėjimo kaštų skirtumui, arba $6p - 5$. Taigi, jeigu p yra didesnis už 5/6, arba 0,83, tada A_1 būtų racionalu prisidėti prie projekto $i + 1$ tuo atveju, jeigu A_2 ir A_3 taikytų sankcijas vykdant projektą i. Tai paverčia A_2 ir A_3 sprendimą racionalų sankcionuoti, jeigu jie tai galėtų padaryti susivieniję.

Jeigu p yra didesnis už 0,83, tada klausimas tampa, kaip A_2 arba A_3 galėtų užtikrinti, kad kitas sankcijas taikys – vienintelė sąlyga, kuri sankcionavimą padarytų ra-

[4] Galima numanyti, kad dėl besitęsiančios sankcionavimo grėsmės vienintelė sankcija privers individus A_1 ir A_2 prisidėti prie visų tolesnių projektų. Jeigu taip, tada tikėtina individo A_3 gaunama nauda būtų lygi $8p/(1 - p)$, t. y. laukiamų naudų, gaunamų iš visos projektų sekos, sumai. Jeigu tokia būtų individų A_1 ir A_2 strategija, tada tikėtina individo A_3 nauda, gaunama dėl sankcionavimo, būtų teigiama tuo atveju, jeigu $p > 0,5$. Ar ši strategija būtų racionali A_1 ir A_2? Tai priklauso nuo to, kaip jie vertina individo A_3 strategiją.

cionalų jiems abiems. 11 skyriuje ši problema buvo pavadinta antrine išsisukinėjimo problema. Ją būtų galima išspręsti tuo atveju, jeigu projektą išplėstume iki trečiojo etapo: sankcijų taikymo nesankcionuojančiam veikėjui. Jeigu sankcionuotojo ir sankcionuojamojo patiriami kaštai yra tokie pat kaip anksčiau pateikti, skirti neprisidėjimui prie projekto sankcionuoti, tada A_3 praras 2 dolerius sankcionuodamas A_2, o A_2 praras 3 dolerius dėl jam taikomų sankcijų. Tikėtina A_3 gaunama nauda, jeigu A_2 reaguoja sankcionuodamas A_1 projekte $i + 1$, yra lygi $4p^2$ (kadangi A_1 sureaguoja ne anksčiau kaip po dviejų projektų). Tai suteikia A_3 teigiamą laukiamą naudą tiktai tada, jeigu $p > 0{,}71$. Taigi situacija priklauso nuo p reikšmės. Jeigu $p > 0{,}83$, tai veikėjui A_1 būtų racionalu sureaguoti į jam taikomą sankciją, o tai padaro sankcionavimą racionalų; taigi A_2 bei A_3 gali kontroliuoti vienas kitą ir užtikrinti vieningai taikyti sankcijas. Jeigu $0{,}71 < p < 0{,}83$, vadinasi veikėjui A_1 nebūtų racionalu sureaguoti į jam taikomą sankciją prisidedant prie projekto, taigi veikėjams A_2 ir A_3 nebūtų racionalu sankcijas taikyti. Jeigu veikėjai A_2 ir A_3 tiki, kad A_1 sureaguos į sankciją prisidėdamas prie projekto, nors tai ir nebūtų racionalus elgesys, tada jiems būtų racionalu bendrai taikyti sankcijas ir jie galėtų kontroliuoti vienas kitą užtikrindami vieningą sankcijų taikymą. Jeigu $0{,}5 < p < 0{,}71$, tada sankcionuoti būtų racionalu tiktai tuo atveju, jeigu A_2 ir A_3 tiki, kad A_1 sureaguos į sankciją prisidėdamas prie projekto ir jeigu kiekvienas turi kokių nors išorinių priemonių, padedančių užtikrinti, kad kitas prisidės sankcionuojant A_1, tokių, kaip besitęsiantys santykiai už projekto ribų (kaip parodyta 11.1 pav.). Jeigu $p < 0{,}5$, tai sankcionuoti neracionalu.

Analogiškai, anksčiau išdėstyti argumentai taip pat galioja ir tada, kai A_2 arba A_3 neprisideda prie projekto. Taigi, jeigu kiekvienas veikėjas veikia pagal anksčiau išdėstytas aplinkybes, veikėjai prisidės tuo atveju, jeigu $p > 0{,}83$, ir neprisidės, jeigu $p < 0{,}83$.[5]

Norma, perkelianti prisidėjimų prie projekto ir sankcijų teises nuo potencialių prisidedančiųjų ir potencialių sankcionuotojų tiems, kurie potencialiai gavo naudos iš prisidėjimų bei sankcijų, šioje situacijoje būtų naudinga. Jeigu strategija padaro įmanoma, kad teisių prisidėti prie projekto mainus lydėtų teisių kontroliuoti prisidėjimo veiksmą mainai, tada prisidėtų visi. Jeigu tai neįmanoma, tačiau įmanoma, kad teisių sankcionuoti mainus lydėtų galios sankcionuoti mainai, tada A_2 gali pasinaudoti A_3 sankcija, o A_3 gali pasinaudoti A_2 sankcija. Jeigu tai neįmanoma, tada teisių perdavimas leidžia veikėjams A_3 ir A_2 panaudoti kitus išteklius (jeigu, kaip rašyta 11 skyriuje, kiekvienas iš jų turi šiek tiek kitam palankaus socialinio kapitalo) siekiant įsigyti teisę kontroliuoti kito veiksmus. Paprastai būtent taip gali atsirasti antrasis arba trečiasis tokio projekto etapas su sankcijomis už neprisidėjimą ir sankcijomis už sankcijų netaikymą. Tiktai tada, kai kiekvienas veikėjas turi socialinio kapitalo, leidžiančio jam sudrausminti kitus be didelių jo paties kaštų, norma, suteikianti kiekvienam veikėjui teisę tokią bausmę taikyti, gali būti veiksminga. Neatskiriama socialinio kapitalo dalis yra ateitis (kuri, kai parodyta anksčiau, neprivalo būti tam tikras skaičius), kurioje gali būti įgyvendinta ši tvarka.

[5] Šį teiginį galima užprotestuoti remiantis 4-ąja išnaša. Jeigu kiekvienas mano, kad iš sankcijų gaunama laukiamoji nauda yra prisidėjimai prie visų tolesnių projektų, tada sankcijos yra racionalios ir prisidėjimai tęsis tol, kol $p > 0{,}5$. Jeigu porų nariai turi priemonių kontroliuoti vienas kito sankcijas, tada prisidėjimai tęsis tuo atveju, jeigu $4p/(1 - p) > 2$, arba $p > 0{,}33$. Tokios grupės išgyvenimą rodanti reikšmė bus didesnė negu aptartos tekste.

Anksčiau išdėstyta analizė rėmėsi tam tikromis prielaidomis apie sankcionuojamų veikėjų strategijas, kurias šitokioje sistemoje turėjo priimti ir patys veikėjai. Pastangos išeiti už šios prielaidos ribų ir apibrėžti, kokios strategijos būtų racionalios šiems veikėjams, verčia leistis į derėjimosi teoriją, kuri nepateikia jokio apibrėžto atsakymo. Pati produktyviausia darbo kryptis yra ta, kuri nagrinėja populiacijų strategijų evoliuciją. Ją trumpai ir aptarsiu.

Populiacijos sąlygojamas racionalumas

Dvigubo sąlygotumo paniką sukeliantis atvejis, kurio pavyzdys yra fizinio gelbėjimosi panika, iliustruoja bendrą klausimą: aplinkose, kuriose yra dvigubai priklausomų veiksmų ir kuriose rezultatai yra nenulinės sumos, racionalumas negali būti apibrėžtas nepriklausomai nuo populiacijos, su kuria sąveikauja individualus veikėjas.

Naudinga tokios situacijos iliustracija yra pateikta Axelrodo kartotinės kalinio dilemos lošimų turnyruose, aptartuose 9 skyriuje. Lošėjai buvo kompiuterinės programos, kurias parengė individų aibė, daugiausia sudaryta iš socialinių mokslų krypties mokslininkų, kompiuterių specialistų ir lošimų teorijos atstovų. (Lošimų skaičius lošėjams iš anksto nebuvo žinomas, jį nustatydavo atsitiktinių skaičių generatorius ir paprastai tai būdavo 200. Vis dėlto, atrodo, kad iš anksto apibrėžto lošimų skaičiaus nebuvimas neturėdavo labai didelės įtakos strategijoms, kaip buvo nurodyta kokybiniuose Axelrodo ir kūrusių šias programas aiškinimuose.) Šioje populiacijoje ir aplinkoje lošimo strategija, kuri baigė lošimą turėdama daugiausia taškų, buvo ne grynas prisipažinimas, o strategija „akis už akį; dantis už dantį“ (*tit-for-tat*), su bendradarbiavimo elementais pirmojo lošimo metu – strategija, labai panaši į anksčiau aprašytas S_2 ir S_3 strategijas, tačiau neturinti jų lošimo pabaigos elemento. Dar daugiau, apskritai strategijos, kurios anksti neprisipažino ir nebuvo pirmosios, kurios prasipažino (Axelrodas jas pavadino maloniomis strategijomis (*nice strategies*), lošimą baigė turėdamos daugiau taškų už tas, kurios prisipažindavo greitai.

Kitoje populiacijoje, kurią daugiausia sudarė lošėjai, taikantys Luce'o-Raiffa strategiją, minėtos malonios strategijos pasirodė ne ką pranašesnės ir kai kuriose populiacijoje nusileido Luce'o-Raiffa strategijai. Taigi, norint pasakyti, kokia strategija būtų racionali tam tikroje aplinkoje, būtina turėti žinių apie populiaciją.

Strategijų evoliucija

Remiantis populiacijų biologų, ypač Maynardo Smitho (1974), darbais, galima paklausti apie strategijų išliekamąją vertę populiacijose, naujų strategijų galimybę užplūsti egzistuojančias populiacijas ir evoliucinį strategijų stabilumą. Evoliucinis strategijos stabilumas priklauso nuo aplinkos, kurioje vyksta tarpusavio sąveika. Didelei atlyginimo struktūrų daliai, galiojant kalinio dilemos apribojimams, Luce'o-Raiffa strategija turi mažą, o „akis už akį; dantis už dantį“ strategija – didelę išliekamąją vertę (žr. Axelrod, 1984; Swistak, 1987, 4 sk.).

Dvigubo sąlygotumo aplinkoje, kurioje jau pats racionalumo apibrėžimas priklauso nuo populiacijos, o racionalumo sąvoka turi gana abejotiną vertę ir nurodant daro-

mų veiksmų kryptį, ir aprašant daromų veiksmų kryptį. Kaip veiksmų nurodytojas jis reikalauja turėti daug duomenų apie kitų veiksmus ir atlikti daug skaičiavimų. Kaip veiksmų aprašytojas jis atrodo nevisiškas, žinant, kad veikėjus riboja ir duomenų stoka, ir skaičiavimo galimybės. Tokiomis aplinkybėmis idėja, kad strategijos galėtų vystytis atrankinio išlikimo būdu, yra labai patraukli. Evoliuciniai procesai gali nevesti optimalios strategijos tam tikroje populiacijoje link, tačiau jų rezultatas bus strategijos, kurios šioje populiacijoje gerai veikia. Kadangi bet kokios strategijos populiacijoje kinta vykstant tam pačiam evoliucijos procesui, tai prisitaikymo procesas sukuria priimtiną būdą visuomenės aplinkai stebėti. Žinoma, būtinybė sekti kintančią aplinką padaro racionalios strategijos apskaičiavimą sudėtingesnį.

Dėl šių priežasčių teorijų, nagrinėjančių strategijų evoliuciją, vystymasis socialinėse sistemose atrodo ypač daug žadantis dvigubo sąlygotumo situacijoms.

34

VIDINĖ VEIKĖJŲ STRUKTŪRA

Šioje knygoje pateikta analizė veikėjus aiškino kaip tikslo siekiančius, t. y. kaip neišanalizuotas esybes, apibūdinamas naudingumo funkcija, kurią kiekvienas veikėjas siekia maksimizuoti. Vienintelės veikėjams būdingos savybės, į kurias atsižvelgiama, yra interesai – naudingumo funkcijos parametrai. (žr. 25.1 lygtį ir 29 sk.). Interesai yra suprantami kaip veikėją valdantys veiksmo šaltiniai.

Dėl daugelio priežasčių šis požiūris nėra visiškai patenkinantis: jis nepateikia jokio pagrindo socializacijos, internalizacijos arba apskritai vidinio veiksmo šaltinių pokyčiui modeliuoti. Jis taip pat nepateikia jokios įžvalgos apie tam tikrus racionalumo nukrypimus, nustatytus kognityviosios psichologijos atstovų ir aptartus 19 skyriuje (valios silpnumas, išankstinis įsipareigojimas, pirmenybių apsivertimas pasikeitus artumui, nepriklausomybės nuo nesusijusių alternatyvų kriterijaus pažeidimas ir kt.). Jis neduoda jokio pagrindo veiksmų (tokių kaip žalingi įpročiai), kuriuos būtina modeliuoti pagal keistas arba neįprastas naudingumo funkcijas, supratimui.

Be to, šis požiūris nepalengvina lygmenų, leidžiančių suprasti korporacinius veikėjus, ryšio. Iš vienos pusės, korporacinis veikėjas yra veiksmo sistema, sudaryta iš veikėjų, išteklių bei įvykių ir judanti rezultatų link. Tačiau, jeigu tą pačią sistemą laikytume veikėju, turinčiu naudingumo funkciją, tada ši sistema būtų kaip fizinis asmuo veikėjas, neišanalizuota esybė. Nors atrodytų, kad korporacinio veikėjo elgesys atitinka nedalių įvykių rezultatus veiksmo sistemoje, tačiau šios dvi perspektyvos nebuvo suderintos. Kitaip tariant, nebuvo pateikta jokių aiškių priemonių, rodančių, kad įvykių rezultatai veiksmo sistemoje ir naudingumo funkcijos (arba netgi abejingumo kreivių) atitinka tą, korporaciniu veikėju laikomą, veiksmo sistemą.

Vis dėlto yra tam tikrų priemonių, padedančių išvystyti modelį, analizuojantį vidinę veikėjų struktūrą. Tai, kad šioje knygoje veikėjai nagrinėjami ir kaip fiziniai asmenys, ir kaip korporaciniai veikėjai, reiškia, kad modeliuoti fizinių asmenų vidi-

nę struktūrą gali padėti vidinės korporacinio veikėjo, kuris yra ekvivalentus elgesio sistemai, išplėtotai 25–33 knygos skyriuose, struktūros modeliavimas. Vis dėlto norint tai padaryti, reikia nutiesti tiltą tarp sąvokų: įvykių rezultatai veiksmo sistemoje ir korporacinio veikėjo naudingumo funkcijos.

Dėl to šiame skyriuje pirmiausia aš skirsiu dėmesį konceptualaus tiltui tarp sąvokų – įvykių rezultatai elgesio sistemoje ir tos pačios sistemos, laikomos korporaciniu veikėju, naudingumo funkcijos – nutiesti. Tai sudarys pagrindą daugialygmeninių sistemų, kuriose vieno lygmens sistemos yra aukštesniame lygmenyje esantys veikėjai, modeliavimui. Tai aš panaudosiu modeliuodamas veikėjo vidinę struktūrą – veikėją suprantant kaip veiksmo sistemą, turinčią tokią pat formą, kaip ir veiksmo sistemos, nagrinėtos 25–33 skyriuose.

Įvykių rezultatai kaip korporacinio veikėjo veiksmai

30 ir 31 skyriuose buvo pateikta priemonė, įgalinanti rezultatus modeliuoti tuo atveju, kai nedalūs įvykiai turi dvi baigtis ir kai kurie veikėjai teikia pirmenybę vienai, o kiti veikėjai – kitai baigčiai. Šią priemonę sudaro įvykio vertės radimas veikėjams, teikiantiems pirmenybę teigiamai baigčiai (numalšinantiems šiai baigčiai prieštaraujančius interesus), ir įvykio vertės radimas veikėjams, teikiantiems pirmenybę neigiamai baigčiai, o tada pasirenkant didesnę vertę sistemoje duodančią baigtį. Sudėtingesnėje situacijoje, suprantamoje kaip sudarytoje iš jungtinių m įvykių baigčių, yra 2^m jungtinių baigčių, iš kurių kiekviena turi vertę, išplaukiančią iš interesų, kurie palaiko tam tikrą įvykių rezultatų kombinaciją. Visa tai apibūdinta 31 skyriuje.

Jeigu įvykio rezultatas laikomas elgesiu, o veikėjų ir išteklių sistemą, kurioje gaunami rezultatai, laikoma veikėju, tai gaunami elementai, kurių reikia norint sukurti korporacinio veikėjo koncepciją. Vis dėlto, jeigu korporacinis veikėjas yra įsivaizduojamas kaip vienas veikėjas, tada į jį reikėtų žiūrėti kaip į didesnės sistemos, apibūdinamos veikėjais ir ištekliais, esančiais didesnės sistemos viduje, dalį ir manyti, kad jis turi tam tikrą interesų ir išteklių aibę.

Aš atsiribosiu nuo iškilusios problemos, kaip pereiti nuo mažesnėje sistemoje, kuri pagal 30 ir 31 skyrius turėtų būti laikoma uždara, veikėjui priklausančių išteklių (korporacinio veikėjo) prie didesnės sistemos, kuriai pirmoji sistema priklauso, išteklių. Pirmasis klausimas, kurį aš iškelsiu, liečia interesus. Kaip korporacinis veikėjas gali būti vadinamas turinčiu interesų, kai viskas, ką galime apskaičiuoti žinodami šios sistemos vidinį funkcionavimą, yra vertės, (vidinių) veikėjų galios, pusiausvyros išteklių paskirstymas tarp (vidinių) veikėjų ir nedalių įvykių rezultatai? Viena galimybė iškyla supratus, kad pagal atskleistosios pirmenybės principą interesai yra sužinomi tiktai iš elgesio pasekmių. Įsivaizduokime situaciją, kurioje korporacinis veikėjas susiduria su įvykiu, turinčiu du tarpusavyje nesuderinamus ir išsamius rezultatus. Kaip konkretų pavyzdį galėtume paimti *Ford Motor Company* 1920–1930 metų atvejį, kuris pirmą kartą aptariamas 19 skyriuje. Tarkime, kad įvykis yra naujų darbuotojų samdymas, o alternatyvos: priimti inžinierių į gamybos skyrių (rezultatas A) arba priimti dizainerį į produkto dizaino skyrių (rezultatas B). Kompanijos

patiriami kaštai abiem atvejais yra tokie pat. Sekdamas supaprastintu Selznicko (1957 m.) pasakojimu apie *Ford* 1920-aisiais, aš laikysiu, kad kompaniją sudaro tiktai du veikėjai: gamybos departamentas, kaip 1-asis veikėjas, ir produktų dizaino departamento, kaip 2-asis veikėjas. Tarkime, kad 1-ojo veikėjo galia kompanijoje yra r_1, o 2-ojo veikėjo galia kompanijoje yra r_2. Pagal Selznicko pasakojimą, r_1 yra daug didesnis už r_2. Pirmasis veikėjas teikia pirmenybę baigčiai A, o jo susidomėjimas (interesai) gamybos departamento darbuotojų gerove yra x. 2-asis veikėjas teikia pirmenybę baigčiai B, o jo susidomėjimas produkto dizaino departamento darbuotojų gerove yra toks pat kaip ir 1-ojo veikėjo. Koks turėtų būti atitinkamas investicijų į gamybą ir produkto dizainą lygis, kad kompanija būtų abejinga, ar bus baigtis A, ar baigtis B?

Pirmajam prisilytėjimui prie problemos galima pritaikyti 30 bei 31 skyriuose minėtus metodus, skirtus įvykio rezultatui nustatyti. Tam reikia apskaičiuoti atvejo a (baigtis A) ir atvejo b (baigtis B) vertes. Atvejo a vertė yra interesų, teikiančių jam pirmenybę, reikšmė, arba r_1x. Atvejo b vertė yra interesų, teikiančių jam pirmenybę, reikšmė, arba r_2x. Kadangi interesai yra vienodi, o galios skiriasi, tai pagal šiuos skaičiavimus rezultatas visada bus A, kadangi šiai baigčiai pirmenybę teikiančių veikėjų galia yra didesnė. Pagal šią analizę *Ford* visai nesamdytų produkto dizaino srities darbuotojų ir visiškai neinvestuotų į produkto dizainą, nebent šio departamento reikšmė padidėtų tiek, kad atsvertų galių skirtumą.

Tokia analizė tinka tada, kai nagrinėjamas įvykis nėra susijęs su sistemoje egzistuojančiais ištekliais. Vis dėlto, kaip buvo pasakyta anksčiau, problema liečia egzistuojančių išteklių, iš kurių kai kurie yra nukreipiami produkto dizainui, o kai kurie – gamybai, lygį, kuriam esant, kompanija bus abejinga rinkdamasi tarp dviejų baigčių. Tai rodo, kad nagrinėjamas įvykis nėra nesusijęs su sistemoje egzistuojančiais ištekliais. Kompanijoje jau egzistuoja dviejų rūšių ištekliai, o įvykis yra vienos iš dviejų išteklių aibių papildymas.

Tokia situacija reikalauja gilesnės kriterijaus, lemiančio įvykio rezultatą, analizės: pasirenkamas tas rezultatas, kuris sistemoje turi didesnę vertę, apibrėžiamą kaip galia pasverti interesai. Tai reiškia, kad, jeigu sistemoje yra du veikėjai, susidomėję priešingais rezultatais, tai kiekvienas iš jų rezultato, kuriam jis teikia pirmenybę apsaugojimui (tai išreiškia Cobbo-Douglaso naudingumo funkcija), paskirs dalį nuo visų savo turimų išteklių (t. y. visos savo turimos galios r_i), atitinkančią jo norui (interesams) pasiekti šį rezultatą. Kaip nurodyta anksčiau, nepriklausomam įvykiui, kuriuo i-tojo veikėjo suinteresuotumas yra lygus x, šis dydis yra lygus r_ix. Vis dėlto, jeigu įvykio rezultatą sudaro kažkokio ištekliaus, jau egzistuojančio sistemoje, padidėjimas, tai, norint rasti i-tojo veikėjo naudingumo pokytį, kai pasikeičia j-tojo ištekliaus kiekis, būtina taikyti Cobbo-Douglaso naudingumo funkciją, pateiktą 25.1 lygtyje. Apskaičiavę U_i išvestinę pagal c_{ij}, gauname:

$$\frac{dU_i}{dc_{ij}} = \frac{x_{ji}}{c_{ij}} U_i \tag{34.1}$$

Panaudoję naudingumo (arba pasitenkinimo) logaritmo išvestinę, iš 25.1 lygties gauname:

$$\frac{dU_i}{U_i\, dc_{ij}} = \frac{d(\ln U_i)}{dc_{ij}} = \frac{x_{ji}}{c_{ij}} \tag{34.2}$$

Pagal šią lygtį (arba atitinkamai pagal lygtį 25.22) naudinga be įrodymo priimti, kad i-tojo veikėjo išteklių padidėjimas, kurį jis norėtų paskirti j-tojo ištekliaus prieaugiui dc_{ij} įsigyti, bus proporcingas pasitenkinimo, kurį šis j-tosios ištekliaus prieaugis atneš padidėjimui, lygiam $x_{ji}dc_{ij}/c_{ij}$. Tai atitinka naudingumo maksimizavimą, pateiktą 25.8 lygtyje.

Rezultatas reiškia, kad, jeigu yra du veikėjai, turintys skirtingus išteklius r_1 ir r_2 ir teikiantys pirmenybę priešingoms įvykio, padidinančio arba j-tąjį išteklių (baigtis A), arba k-tąją išteklių (baigtis B), baigtims, tada išteklių kiekis, kurį kiekvienas iš jų norėtų paskirti įvykiui, yra lygus atitinkamai $r_1(x_{j1}dc_{1j}/c_{1j})$ bei $r_2(x_{k2}dc_{2k}/c_{2k})$. Baigtis A įvyks tada, kai pirmasis iš šių dydžių bus didesnis, o baigtis B – kai didesnis bus antrasis. Taigi sistema bus pusiausvira (t. y. korporacinis veikėjas bus abejingas dėl A ir B baigčių) tada, kai galios ši lygtis:

$$\frac{r_1 x_{j1}\, dc_{1j}}{c_{1j}} = \frac{r_2 x_{k2}\, dc_{2k}}{c_{2k}} \tag{34.3}$$

Pastebėtina, kad 34.3 lygtį galima būti išvesti ir kitu būdu. Tobuloje socialinėje sistemoje, kurioje yra i-tasis ir h-tasis veikėjai ir j-tasis bei k-tasis ištekliai, konkurencinė pusiausvyra pasiekiama tada, kai (pagal 25.11 lygtį):

$$c^*_{ij} = \frac{x_{ji} r_i}{v_j} \qquad \text{ir} \qquad c^*_{hk} = \frac{x_{kh} r_h}{v_k}$$

Susiejus ir pergrupavus šias dvi lygtis, gaunama tokia lygtis. Korporacinis veikėjas yra abejingas dėl baigties A (j-tojo ištekliaus) ir baigties B (k-tojo ištekliaus) tada, kai:

$$\frac{x_{ji} r_i v_k}{c^*ij} = \frac{x_{kh} r_h v_j}{c^*_{hk}} \tag{34.4}$$

Kadangi mainymosi norma v_k/v_j, yra lygi j-tojo ištekliaus kiekiui, kurio i-tasis veikėjas turi atsisakyti (dc_{ij}), palyginus su k-tojo ištekliaus kiekiu, kurio mainų metu turi atsisakyti h-tasis veikėjas (dc_{hk}), tai 34.4 lygtis tampa identiška 34.3 lygčiai tuo atveju, jeigu $i = 1$, $h = 2$, o dc_{ij}/dc_{hk} būtų pakeistas dydžiu v_k/v_j.

34.4 lygtis rodo galios pusiausvyrą tarp i-tojo veikėjo, suinteresuoto j-tuoju ištekliumi, ir h-tojo veikėjo, susidomėjusio k-tuoju ištekliumi. Ji yra analogiška 29.3 lygčiai, vaizduojančiai tarpasmeninį palyginimą, išskyrus tai, kad 29 skyriuje galios pusiausvyra būdavo pasiekiama kovojant dėl to paties ištekliaus. Kadangi 29.3 lygtyje yra tiktai j-tasis išteklius, vadinasi, kainos mažėja: 34.4 lygtyje yra ir j-tasis, ir k-tasis ištekliai, vadinasi, kainų santykis turi išlikti.

Norint pereiti nuo pusiausviros sistemos prie korporacinio veikėjo, reikia atlikti vieną pakeitimą. Privačių gėrybių mainų tarp nepriklausomų veikėjų sistemoje veikėjai įgyvendina savo interesus (maksimizuoja savo naudingumus) įsigydami arba laimėdami galimybę kontroliuoti juos dominančias išteklius. Jeigu veikėjai yra veiksmo sistemos dalis, t. y. korporacinis veikėjas ir yra įvykis, kurio šie veikėjai domisi, veiksmas, korporacinio veikėjo nukreiptas į vieną arba į kitą pusę, tada veikėjai įgyvendina savo interesus per įvykio baigtį, o ne asmeniškai įsigydami išteklių. Tai galioja 31 skyriuje nagrinėtų įvykių rūšims – nedaliems, su kitais sistemos ištekliais nesusijusiems įvykiams. Tai taip pat galioja ir tokiems įvykiams, kaip čia nagrinėtasis, kurį įsigijo korporacinis veikėjas dėl papildomo egzistuojančios ištekliaus padidėjimo.

Taigi, kai i-tasis ir h-tasis veikėjai kovoje dėl korporacinio veiksmo arba kolektyvinio sprendimo, taip pat ir dėl korporacinio veikėjo įsigytą j-tojo arba k-tojo ištekliaus prieaugio, yra supriešinami, tada galimybė privačiai kontroliuoti j-tąjį ir k-tąjį išteklius, kuriuos atitinkamai turi i-tasis ir h-tasis veikėjai, yra pakeičiama korporacinio veikėjo turima galimybe kontroliuoti j-tąjį ir k-tąjį išteklius. Dydžiai c_{ij} ir c_{hk}, esantys 34.3 ir 34.4 lygtyse, yra pakeičiami dydžiais $c_{\cdot j}$ ir $c_{\cdot k}$, kur $c_{\cdot j}$ yra j-tojo ištekliaus kiekis, kontroliuojamas korporacinio veikėjo.

Ford gamyklos pavyzdyje dydis $c_{\cdot j}$ rodo gamybos departamento turimus korporacinius išteklius, o $c_{\cdot k}$ – produkto dizaino departamento turimus korporacinius išteklius. $dc_{\cdot j}$ ir $dc_{\cdot k}$ padidėjimai rodo papildomus inžinierius arba dizainerius, įvykio baigtis A ir B. Pavyzdyje buvo tariama, kad abiejų baigčių kaštai yra tokie pat, t. y. kad rinka, su kuria susiduria kompanija, inžinierius ir dizainerius vertina vienodai, taigi iš išorės kompanijai primesta mainų norma yra $dc_{\cdot j}/dc_{\cdot k} = 1{,}0$. (Jeigu rinka vieną inžinierių vertintų taip pat kaip du dizainerius, tada iš išorės primesta mainų norma būtų $dc_{\cdot j}/dc_{\cdot k} = 1/2$.)

Žinant, kad mainų norma yra lygi $dc_{\cdot j}/dc_{\cdot k} = 1{,}0$, iš 34.4 lygties matyti, kad kompanija, laikoma veikėju, bus abejinga besirinkdama tarp dviejų baigčių tuo atveju, jeigu:

$$\frac{c_{\cdot j}}{c_{\cdot k}} = \frac{x_{ji} r_i}{x_{kh} r_h}$$

T. y. tada, kai tokios rūšies turimų išteklių, kuriems pirmenybę teikia gamybos departamentas (i-tasis veikėjas), santykis su tokios rūšies ištekliais, kuriems pirmenybę teikia produkto dizaino departamentas (h-tasis veikėjas), būtų lygus interesų, nukreiptų į šiuos du išteklius ir pasvertų dviejų veikėjų galiomis, santykiui. Jeigu interesai yra tokie pat, tada abejingumas atsirastų tame taške, kuriame abiejų rūšių išteklių santykis būtų lygus dviejų veikėjų galių santykiui. Tai galima suvokti ir intuityviai; tačiau svarbu yra tai, kad šis teiginys nėra pateikiamas *ad hoc*. Jis yra numanomas dėl kolektyvinio veikėjo viduje esančios elgesio sistemos tariant, kad naudingumus išreiškia Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijos ir kad sistema yra tobula pagal tai, kaip ji aprašoma 27 skyriuje. (Pastarąją prielaidą trumpai aptarsiu.)

Kaip korporacinio veikėjo interesai (kalbant 19 skyriaus sąvokomis, suprantami kaip varančiosios jėgos, arba subjektyvūs interesai) galėtų būti charakterizuojami? 34.4 lygtis galėtų būti apibendrinta įsivaizduojant ne tiktai du korporacinio veikėjo viduje esančius veikėjus i-tąjį ir h-tąjį, bet J, kolektyvinio veikėjo viduje esančių veikėjų, teikiančių pirmenybę j-tajam ištekliui įsigyti, aibę ir K, korporacinio veikėjo viduje esančių veikėjų, teikiančių pirmenybę k-tajam ištekliui įsigyti, aibę. Taip pakeitę 34.4 lygtį ir padaliję dydžius $c_{\cdot j}$ ir $c_{\cdot k}$ iš dydžių c^*_{ij} ir c^*_{hk}, gautume lygtį, parodančią, kada veikėjas būtų abejingas, kai spręstų įsigyti j-tojo ištekliaus prieaugį ar k-tojo ištekliaus prieaugį:

$$\frac{\sum_{i \in J} x_{ji} r_i}{c_{\cdot j} v_j} = \frac{\sum_{i \in K} x_{ki} r_i}{c_{\cdot k} v_k} \tag{34.5}$$

34.5 lygtis rodo, kokius j-tojo ir k-tojo ištekliaus kiekius korporacinis veikėjas turės pusiausvyros taške žinant, kad kainų santykis, su kuriuo jis susiduria savo aplinkoje, yra v_j/v_k. Šią lygtį palyginę su 25.9 lygtimi, parašyta pavieniam veikėjui,

matome, kad jos būtų lygios, jeigu korporacinio veikėjo interesus $x_{j\cdot}$ apibrėžtume kaip galia pasvertus aibei J priklausančių veikėjų interesus, o korporacinio veikėjo interesus $x_{k\cdot}$ apibrėžtume kaip galia pasvertus aibei K priklausančių veikėjų interesus. Tada lygties 34.5, rodančios abejingumą įsigyjant j-tojo išteklius prieaugį (už kainą v_j) ar k-tojo išteklius prieaugį (už kainą v_k), forma tampa panaši į 25.9 lygtį, pateikiančią dviejų išteklių, j-tojo ir k-tojo, kiekius, kuriuos pusiausvyros taške turi elementarusis veikėjas:

$$\frac{x_{j\cdot}}{c^*_{\cdot j} v_j} = \frac{x_{k\cdot}}{c^*_{\cdot k} v_k} \tag{34.6}$$

Ant dydžių $c_{\cdot j}$ ir $c_{\cdot k}$ uždėtos žvaigždutės rodo, kad tai yra j-tojo ir k-tojo išteklių kiekiai, kuriuos korporacinis veikėjas turi pusiausvyros taške.

Dabar rezultatas yra nesudėtingas. Jeigu tai yra žemesniajame lygmenyje esanti (korporacinio veikėjo viduje) tobula socialinė sistema, tada aukštesniojo lygmens veikėjo (korporacinio veikėjo) suinteresuotumas tam tikru ištekliumi yra lygus žemesniojo lygmens veikėjų suinteresuotumų šia gėrybe, pasvertų galia, sumai. Jeigu sistemoje, kuri sudaro korporacinį veikėją, yra m žemesnio lygmens veikėjų, tada korporacinio veikėjo (subjektyvūs) interesai gaunami taip:

$$x_{j\cdot} = \sum_{i=1}^{m} x_{ji} r_i \tag{34.7}$$

Iš vedinio matyti, jog šie interesai verčia korporacinį veikėją veikti būtent taip, kaip elementariojo veikėjo interesai verčia jį veikti. T. y. abejingumo kreivės (pusiausvyros taške turimi ištekliai) korporacinio veikėjo atveju yra susiję su jo domėjimusi ištekliais taip, kaip apibrėžta 34.7 lygytyje, o jo turimos teisės kontroliuoti išteklius yra susijusios su jo interesais ir išteklių kontrolės teisėmis taip pat kaip abejingumo kreivės elementariojo veikėjo atveju. Tai reiškia, kad jeigu korporacinis veikėjas yra sudarytas iš elementariųjų veikėjų, turinčių Cobbo-Douglaso naudingumo funkcijas, o viduje yra tobula socialinė sistema, tada ir pats korporacinis veikėjas gali būti laikomas turinčiu Cobbo-Douglaso naudingumo funkciją.

Kolektyvinės baigtys ir viešųjų gėrybių problemos

Sistemoje, sudarytoje iš veikėjų ir privačių dalių išteklių, kiekvienas veikėjas savo interesus įgyvendina įsigydamas tuos išteklius, kuriais domisi. Jeigu tokia sistema būtų traktuojama kaip veikiantis korporacinis veikėjas (jo elgesys sumodeliuotas kaip sistemos įvykis), tada kiekvienas žemesniojo lygmens veikėjas įgyvendintų savo interesus bandydamas įtikinti korporacinį veikėją įsigyti tuos išteklius, kurių jis nori. Dėl to įvykio baigtis būtų viešoji gėrybė (arba, tiksliau, korporacinė gėrybė), o tai sukeltų išsisukinėjimo problemas. Taip būtų įvykių, nesusijusių su turimais ištekliais, atveju (aptartu 31 skyriuje) ir įvykių, kuriuos sudaro turimų išteklių prieaugio įsigijimas arba atsisakymas, atveju (aptartu anksčiau šiame skyriuje). Perėjimą nuo asmeninio įsigijimo prie kolektyvinio galėtume pamatyti 34.4 lygties dydžius c_{ij} ir c_{hk}

pakeitę dydžiais $c_{\cdot j}$ ir $c_{\cdot k}$ 34.5 lygtyje. Kol kiekvienai baigčiai pirmenybę teikia tiktai vienas veikėjas, tol viešųjų gėrybių problema sunkiai pastebima; vis dėlto bendru atveju, kuris apibūdintas 34.5 lygtyje, visų veikėjų, teikiančių pirmenybę tam tiktai kolektyvinei baigčiai (t. y. kad korporacinis veikėjas įsigytų tam tikrą išteklių, j-tąjį arba k-tąjį), galia pasverti interesai buvo paprasčiausiai sudėti.

Šis sujungimas, priklausantis nuo prielaidos apie tobulą socialinę sistemą, sukelia problemų korporaciniam veikėjui, kuris nėra valdomas diktatoriškai, funkcionuoti. Apskritai diktatoriškas valdymas neišsprendžia problemos, jeigu bet koks kitas, korporacinio veikėjo viduje esantis ir kolektyvinėmis baigtimis susidomėjęs, veikėjas turi galios. Nors diktatorius ir gali nustatyti veiksmo, kurį daro korporacinis veikėjas, kryptį, tačiau tai neužtikrina, kad kitų veikėjų, teikiančių pirmenybę šiai baigčiai, norai privers juos ją įgyvendinti. Ši problema būdinga diktatoriškam valdymui socialinėse sistemose. Ją sukelia žemas darbininkų pastangų lygis socialistinėse valstybėse (palyginti su rinkos ekonomika) ir žemas darbininkų pastangų lygis didelėse įmonėse (palyginti su mažomis įmonėmis). Apskritai, ši viešųjų gėrybių problema sprendžiama taip pat kaip ir kitos: taikoma skatinimų sistema, suteikianti elementariajam veikėjui jo trokštamą pasitenkinimą, o korporacinis veikėjas pasiekia rezultatą, dominantį jį kaip korporacinį veikėją.

Išsisukinėjimo problemos, atsirandančios įsigyjant korporacinę gėrybę, aptartos ankstesniuose skyriuose (ypač 14, 15 ir 31) ir čia jų daugiau neliesiu. Užteks paminėti, kad tiesioginis perėjimas tarp lygmenų, kai aukštesniojo lygmens veiksmai (taip pat ir interesai) 34.5 lygtimi išvedami iš žemesniojo lygmens interesų, vyksta tiktai tobuloje socialinėje sistemoje. Sprendimų priėmimo taisyklės, taikomos demokratinėse politinėse sistemose, gali būtų įsivaizduojamos kaip pastangos aproksimuoti tobulą sistemą, tačiau, kaip žinome iš Condorcet analizės, jos tai daro nevisiškai. Jų trūkumai aiškiai matyti iš 34.6 ir 34.7 lygčių. Jeigu $x_{j\cdot}$ yra laikomas bendruomenės domėjimusi j-tąja baigtimi, tada tinkama sprendimų priėmimo taisyklė priskirs dydžiui $x_{j\cdot}$ proporcingus skaičius kiekvienai baigčiai j, iš kurių, pagal 34.6 lygtį, jeigu žinotume $c^*_{\cdot j}$ ir v_j, galėtume išsivesti baigtį. Norint palyginti sprendimų priėmimo taisykles, net nereikia priskirti skaičių (kaip tai daro dabartinės formalizuotos sprendimų priėmimo taisyklės skaičiuodamos balsus); viskas, ko reikia, yra, kad procedūros metu būtų randama tokia baigtis j, kurios atžvilgiu visoms baigtims, kai $k \neq j$, galiotų:

$$\frac{x_{j\cdot}}{c_{\cdot j}v_j} > \frac{x_{k\cdot}}{c_{\cdot k}v_k}$$

Kaip aptarta 14 ir kituose skyriuose, neformalus sprendimų priėmimas mažose grupelėse greičiausiai yra artimesnis tokiai procedūrai ir veikia be jokio skaičių priskyrimo.

Dabartinės nacionalinių valstybių sprendimų priėmimo taisyklės nukrypsta nuo 34.5–34.7 lygčių logikos bent dviem keliais. Pirma, interesai paprastai nėra pasveriami pagal sistemoje turimą galią, bet jiems suteikiamas arba nulinis svoris (teisės balsuoti neturėjimas), arba vienodas svoris (teisė balsuoti). Dėl to veikėjai, kurių interesai yra pasveriami nuliniu svoriu (tokie kaip korporacijos arba profesinės sąjungos), savo galią naudoja už formaliosios politinės sistemos ribų, o daugelis tų, kurių interesai yra priskaičiuojami (galintys balsuoti), netgi nenurodo savo pirmenybių. Antra, daugelis tokių sprendimo priėmimo taisyklių sumuoja pirmenybes, o ne interesus nekreipdamos dėmesio į interesų stiprumą (arba, kaip dažnai sakoma, pirmenybių intensyvumą).

Korporacinio veikėjo turimų išteklių ir interesų vertė

j-tojo ištekliaus vertė elgesio sistemoje yra lygi veikėjų suinteresuotumo ištekliumi sumai, visus interesus, kaip parodyta 25.12 lygtyje, pasvėrus veikėjų galiomis. Tačiau 34.7 lygtis rodo, kad jeigu elgesio sistema laikoma korporaciniu veikėju, tada to veikėjo suinteresuotumas j-tuoju ištekliumi, t. y. x_j., pateikiamas toje pačioje lygtyje. Taigi korporacinio veikėjo suinteresuotumas ištekliais yra lygus šių išteklių vertėms veiksmo sistemoje, sudarytoje iš minėto korporacinio veikėjo. Tai leidžia suvokti sistemą korporacinių veikėjų, iš kurių kiekvienas sudaro vidinių veikėjų ir išteklių sistemą, kai vidinių veikėjų turimi interesai sukuria vertę korporaciniam veikėjui. Šios vertės ir yra korporacinio veikėjo interesai.

Vis dėlto, norint tai teisingai įsivaizduoti, būtina suprasti, kad tam tikroje sistemoje (tam tikrame korporaciniame veikėjuje) esantis j-tojo ištekliaus kiekis jau nebegali būti susitarimo būdu prilyginamas 1,0. Didesnėje, iš korporacinių veikėjų sudarytoje sistemoje kiekvienas iš tų veikėjų turi po tam tikrą j-tojo ištekliaus kiekį, kuris keičiasi korporaciniams veikėjams mainantis. Taigi būtina taikyti tokią veiksmo sistemos modelio versiją, kurioje, kaip aprašyta 25 skyriuje, išteklių kiekiai kinta. Šioje versijoje vidinių veikėjų interesai apibūdinami kaip domėjimasis išteklių vienetu, o ištekliaus kontrolė apibrėžiama, kaip ištekliaus vienetai.

Šiame poskyryje apibūdinsiu tokių sistemų funkcionavimą. Apibrėšiu kelias korporaciniam veikėjui i tinkančias sąvokas:

- $\mathbf{X}_i = \|x_{ijk}\|$ ($m_i \times n_i$ eilės matrica, rodanti vidinių veikėjų k domėjimąsi kiekvienu m_i iš išteklių j);
- $\mathbf{C}_i = \|c_{ikj}\|$ ($n_i \times m_i$ eilės matrica, rodanti vidinių veikėjų k galimybes kontroliuoti kiekvieną m_i iš išteklių j);
- $\mathbf{v}_i = \|v_{ij}\|$ ($m_i \times 1$ eilės vektorius stulpelis sistemoje, sudarytoje iš i-tojo korporacino veikėjo, rodantis j-tojo ištekliaus vieneto vertes, arba, panašiai, i-tojo korporacinio veikėjo domėjimąsi j-tojo ištekliaus vienetu).

Tada žemesniojo lygmens sistemai, esančiai i-tojo veikėjo viduje, pradėdami nuo $\mathbf{X}_i$ ir $\mathbf{C}_i$ ir taikydami 25.19' lygtį, galėtume apskaičiuoti $\mathbf{v}_i$:

$$\mathbf{v}_i = (\mathbf{D}_{ci} - \mathbf{X}_i\mathbf{D}_{xi}^{-1}\mathbf{C}_i + \mathbf{E}_{mi}\mathbf{D}_{ci})^{-1}\mathbf{e}_{m1i} \tag{34.8}$$

Tada vektoriai $\mathbf{v}_i$, čia laikomi kiekvieno korporacinio veikėjo interesų vektoriais, gali būti panaudoti ieškant kiekvieno ištekliaus, esančio aukštesniojo lygmens sistemoje, verčių. Apibrėšime tokias aukštesniojo lygmens sistemai skirtas sąvokas:

- m – korporacinių veikėjų sistemoje esančių išteklių skaičius; $m \geq \max_i m_i$;
- n – korporacinių veikėjų skaičius iš korporacinių veikėjų sudarytoje sistemoje;
- $\mathbf{V} = \|v_{ji}\|$ ($m \times n$ eilės verčių (interesų) matrica, kurios i-tojo stulpelio elementai yra paimti iš vektoriaus $\mathbf{v}_i$, kurio m_i elementai rodo išteklius, esančius i-tojo veikėjo viduje, o likusieji $m - m_i$ elementai $v_{ji} = 0$);
- $\mathbf{B} = \|b_{ji}\|$ ($n \times m$ eilės matrica, kurios i-tosios eilutės ir j-tojo stulpelio susikirtimo taške esantis elementas rodo j-tojo ištekliaus vienetų, priklausančių i-tajam veikėjui, skaičių, t. y. $b_{ij} = \Sigma_{k=1}^{ni} c_{ikj}$;

$\mathbf{D}_v$ – $n \times n$ eilės diagonalioji matrica, kurios įstrižainės elementai yra $\Sigma_{j=1}^{m} v_{ji}$;
$\mathbf{D}_b$ – $n \times n$ eilės diagonalioji matrica, kurios įstrižainės elementai yra $\Sigma_{j=1}^{m} b_{ji}$;
$\mathbf{y} = \|y_j\|$ ($m \times 1$ eilės vektorius, kurio elementai yra j-tojo ištekliaus vieneto vertės aukštesniojo lygmens sistemoje);
$\mathbf{p} = \|p_i\|$ ($n \times 1$ eilės vektorius, kurio elementai yra santykinė i-tojo korporacinio veikėjo galia aukštesniojo lygmens sistemoje).

v, **b**, $\mathbf{D}_v$ ir $\mathbf{D}_b$ elementai, žinomi iš žemesniojo lygmens sistemos analizės, antrą kartą pritaikius 25.19' lygybę, yra naudojami kiekvieno ištekliaus vieneto vertei aukštesniojo lygmens sistemoje rasti:

$$\mathbf{y} = (\mathbf{D}_b - \mathbf{V}\mathbf{D}_v^{-1}\mathbf{B} + \mathbf{E}_m\mathbf{D}_b)^{-1}\mathbf{e}_{m1} \tag{34.9}$$

Žinant šios sistemos vertes ir panaudojus 25.6 lygtį, galima rasti santykinę kiekvieno veikėjo galią:

$$\mathbf{p} = \mathbf{B}\mathbf{y} \tag{34.10}$$

Ši lygtis užbaigia dviejų lygių sistemos veikimo nagrinėjimą. Žemesniajame lygmenyje yra i-tosios posistemės, sudarančios i-tąjį korporacinį veikėją, apriboti veikėjai k, kurių susidomėjimas ištekliais j yra lygus x_{ijk}, o jų kontrolė – c_{ikj}. Šios žemesniojo lygmens interesų ir kontrolės formos sukuria vertes kiekvieno korporacinio veikėjo viduje, kuris sudaro savo korporacinio veikėjo interesus. Kartu su ištekliais, esančiais korporacinių veikėjų viduje, pastarieji kuria vertes ir galią aukštesniojo lygmens veiksmo sistemose.

Čia aprašytas dviejų lygių sistemų modelis pasižymi tam tikromis savybėmis, kurios neleidžia jam tiksliai parodyti kokių nors tikrovėje egzistuojančių dviejų lygių sistemų funkcionavimo. Pirma, jis pradeda veikti žemesniajame lygmenyje ir kyla į aukštesnįjį manydamas, kad kontrolės ir išteklių paskirstymai žemesniajame lygmenyje yra duoti. Tai reiškia, kad korporacinio veikėjo viduje esantys ištekliai (ištekliai m_i, priklausantys i-tajam korporaciniam veikėjui) atitinka aukštesniojo lygmens sistemoje esančius išteklius. Kadangi korporacinių veikėjų, sudarančių aukštesniojo lygmens sistemą, interesai yra pagrįsti žemesniajame lygmenyje esančiais ištekliais, tai modelis nepateikia jokio būdo, kaip kiti ištekliai galėtų patekti į aukštesnįjį lygmenį ir tapti pastarojo sistemos dalimi. Antroji modelio savybė, taipogi kylanti iš to, kad kaip pradinis taškas arba kaip pagrindas dviejų lygių sistemai yra paimama žemesniojo lygmens sistema, liečia korporacinių veikėjų interesų vedinius. Pastarasis aspektas nusipelno detalesnio dėmesio.

Subjektyvūs ir objektyvūs korporacinio veikėjo interesai

Pagal ankstesnę analizę korporacinio veikėjo veiksmas, iš kurio išvedami interesai, yra mainų – arba jėgų sąveikos – vystančių minėto korporacinio veikėjo viduje, baigtis. Korporacinio veikėjo elgesį galėtume apibūdinti kaip labiau ekspresyvų negu

racionalų, kadangi atrodo, jog jis nėra pagrįstas atsakomąja aukštesniojo lygmens sistemos reakcija, o priklauso tiktai nuo interesų ir kontrolės teisių, kurias turi vidiniai veikėjai. Korporacinio veikėjo veikla atsižvelgia ir į vertes bei kainas, galiojančias aukštesniojo lygmens sistemoje, ir į biudžetinį apribojimą, tačiau jo interesai (žemesniojo lygmens sistemoje kuriami kaip vertės) yra laikomi pastoviais ir nepriklausančiais nuo aukštesniojo lygmens sistemų funkcionavimo.

Korporacinio veikėjo veiklą laikyti labiau ekspresyvia negu racionalia, kadangi atrodo, jog ji yra pagrįsta viduje sukurtais interesais, reiškia racionaliam veiksmui apibūdinti priskirti griežtesnį kriterijų, negu kad paprastai norima pasakyti racionalumo sąvoka. Įprastinė sąvoka, taikyta visoje knygoje, veikėjo interesus arba naudingumus laiko duotais ir nereikalauja, kad jie kažkokiu esminiu būdu būtų harmoningi su aplinka, kad, pavyzdžiui, pateiktų baigtis, kurios veikėjui būtų geriausios ilgu laikotarpiu. Problema, kurią ši koncepcija sukuria veikėjui, gali būti gana rimta; ji nagrinėjama literatūroje, supriešinančioje subjektyvius ir objektyvius interesus, kuri pateikta 19 skyriuje. Vis dėlto pagal atskleistosios pirmenybės principą veikėjas yra laikomas racionaliu, jeigu šio veikėjo elgesys yra suderinamas su pirmenybių tranzityvumo savybe, kai veikėjas teikia pirmenybę didesniam ištekliaus kiekiui prieš mažesnį ir norėtų atiduoti mažiau kitų išteklių už šio ištekliaus vienetą, kai pastarosios jau turi daugiau.[1] Trumpiau tariant, per veiksmus išreikšti veikėjo interesai arba naudingumai yra laikomi duotais tol, kol jie yra pastovūs.

Nepaisant to, kai kurie korporaciniai veikėjai yra taip sudaryti, kad ekspresyvi veikla, kylanti iš vidinio funkcionavimo, ne tiktai atitinka tranzityvių pirmenybių aibę, bet yra ir optimali (arba racionali) toje aplinkoje, kurioje korporacinis veikėjas paprastai būna. Kol kas mokslininkai nepateikė jokių idėjų apie tai, kaip šis stipresnis racionalumo kriterijus galėtų būti patenkintas. Vis dėlto dviejų lygių sistema galėtų parūpinti priemonių, leidžiančių nusileisti giliau negu silpnasis racionalumo kriterijus, ir plačiau panagrinėti subjektyvių bei objektyvių interesų skirtumus.

Anksčiau pateiktas pavyzdys apie *Ford* automobilių kompaniją galėtų būti konkreti šio atvejo iliustracija. Subjektyvūs interesai, kurie buvo matyti *Ford* veikloje 1930 metais, daugiausia išreiškė gamybos skyriaus galią, tačiau, kol buvo susiprasta ir produkto dizaino bei rinkodaros skyriaus galios padidėjo, ši veikla žlugdė kompaniją. Tai pripažinus, *Ford* vėl tapo konkurencinga. Tai, kas įvyko, galima panagrinėti žiūrint iš anksčiau aptartos dviejų lygmenų sistemos pusės.

Rinkų, kuriose veikė korporacija, sistema priskyrė vertes keturiems mūsų analizei svarbiems ištekliams: automobilių inžinieriams, automobilių dizaineriams, automobilių gamybai ir automobilių dizainui. Veikėjai, veikiantys ne *Ford* sistemoje, aprūpindavo inžinierius ir dizainerius pasiūla už sistemoje susidariusią vertę, o *Ford* kažkiek domėjosi abiem šiais ištekliais kaip savo gamybos proceso veiksniais. Šis domėjimasis ir sukėlė anksčiau aprašytų kompanijos veiksmus. Kiti, didesnėje sistemoje esantys veikėjai, domėjosi automobilių gamyba ir automobilių dizainu kaip aspektais galutinės produkcijos, sukuriančios vertę kiekvienam iš minėtų dviejų išteklių, kurie *Ford*

[1] Dvi pastarosios sąlygos rodo teigiamą ribinį naudingumą ir mažėjantį ribinį naudingumą. Nors paprastai jos ir nėra laikomos racionalumui būtinomis sąlygomis, tačiau jos galioja tam tikrai šioje knygoje naudojamai naudingumo funkcijai. Kitos sąlygos kartais įtraukiamos kaip racionalumo kriterijus, kaip, pavyzdžiui, ateityje gaunamos naudos eksponentinis diskontavimas, arba suderinamumas su laukiamojo naudingumo aksiomoms (žr. von Neumann ir Morgenstern, 1947, p. 15–29).

gamybos procese sudarė gaminius. *Ford* problema buvo ta, kad jo vidinė organizacija, nustatanti kompanijos samdos ir kitus veiksmus, skatino mažos automobilių, pasižyminčių patraukliu dizainu (kuris už *Ford* kompanijos ribų esančioje sistemoje buvo labai vertinamas), gamybos apimtį ir didelius inžinerinius patobulinimus (kurie už *Ford* kompanijos ribų esančioje sistemoje buvo vertinami mažiau).

Skirtumas tarp *Ford* pagaminamo kiekio ir išorinėje sistemoje nusistovėjusių verčių galėjo atsirasti dėl įvairių priežasčių, tačiau labiausia dėl to, kad korporaciniai veikėjai, kurių gaminiai buvo labiau vertinami, turėjo mažiau galios. Taip kompanija prarado gyvybingumą, kadangi ištekliai, kuriuos ji įsigydavo iš išorinės sistemos, negalėjo pagaminti labai gerai išorinėje sistemoje vertinamų išteklių (patrauklaus dizaino), kuriuos ji būtų galėjusi parduoti rinkoje ir gauti pajamas, padengiančias produkcijos kaštus, t. y. kaštus, tenkančius jos įsigyjamiems ištekliams ir gamybos veiksniams, tokiems kaip automobilių inžinieriai.

Po to, kai tai buvo pripažinta kaip klaida ir galios paskirstymas *Ford* sistemoje buvo pakeistas, kompanija pradėjo elgtis kitaip ir pirmenybę ėmė teikti skirtingiems ją sudarantiems ištekliams. Gamybos proceso metu jie buvo derinami kitaip ir leido pagaminti tokius išteklius, kurie atkūrė kompanijos gyvybingumą rinkoje. Reorganizacija suteikė galią įvairiems sistemos veikėjams (tokiems kaip dizaineriai, vadybos specialistai ir inžinieriai) pagal tai, kas daugiau prisidėdavo kuriant didelę rinkos vertę turinčius išteklius. Apskritai vidinės išteklių vertės sudarė *Ford* subjektyvius interesus, išreikštus jo veiksmais. Praregėjus subjektyvūs interesai tapo artimesni tam, ką galėtume pavadinti objektyviais korporacijos interesais, kuriuos įgyvendinusi kompanija taptų gyvybingiausia.

Beveik visus elementus, reikalingus parodyti šį procesą, buvo galima aptikti anksčiau aptartoje dviejų lygmenų sistemoje. Vis dėlto vieno komponento trūksta: pavyzdyje perėjimo, arba pasikeitimo, procesas vyksta korporacinio veikėjo viduje. Jis naudoja tam tikrus išteklius kaip sąnaudas ir gamina kitus išteklius kaip produkciją. Gamybos inžinieriai ir automobilių dizaineriai buvo sąnaudos, o produkto dizainas ir inžineriniai patobulinimai buvo produkcija. Apskritai tokio gamybos proceso įtraukimas į elgesio sistemą, sudarančią korporacinį veikėją, sukuria visiškai kitą sistemą. Šioje knygoje sumodeliuota tiesinė elgesio sistema yra uždara mainų sistema. Niekas nepagaminama ir niekas nesuvartojama. Gamybos įtraukimas į tokią sistemą reiškia, kad ji paverčiama atvira sistema, suryjančia vieną iš aplinkos gaunamų išteklių aibę, o į aplinką sugrąžinančia kitokią išteklių aibę.

Norint į tiesinę veiksmo sistemą įtraukti gamybos procesą, reikia į modelį įvesti gamybos funkciją. Gamybos procesas palengvins susieti objektyvius ir subjektyvius interesus. Galima nustatyti, kad bet kokio veikėjo galutinis objektyvus interesas yra maksimizuoti gyvybingumą, t. y. išlikimo tikimybę. Ekonomikos rinkoje veikiančioms korporacijoms ši savybė reiškia pelno maksimizavimą. (Kitokiems korporaciniams veikėjams ir normaliems žmonėms jokios palyginti paprastos aproksimacijos nėra, tačiau galima teigti, kad jie maksimizuoja gyvybingumą.) Tada visą procesą, susiejantį subjektyvius ir objektyvius interesus, galėtume įsivaizduoti taip:

1) *mainai*: veikėjas įgyvendina savo subjektyvius interesus mainydamasis jau turimais ištekliais ir įsigydamas kitų išteklių iš išorinėje sistemoje esančių veikėjų;
2) *gamyba*: įsigyti ištekliai suvartojami gamybos proceso metu, kuris ir palaiko gyvybingumą, ir sukuria kitus išteklius;
3) *mainai*: kaip ir pirmajame žingsnyje, veikėjas naudoja antrajame žingsnyje pagamintus išteklius, mainosi juos su kitais, ir procesas tęsiasi.

Visame šiame procese, kurį sudaro mainai ir gamyba, yra svarbios dvi ypatybės veikėjo gyvybingumui išlaikyti. Viena yra subjektyvių interesų aibė (tiesinėje elgesio sistemoje matrica **X**), parodanti, iš kur kyla veiksmai. Kita yra gamybos procesas, išteklių rinkinį perdirbantis į kitokį išteklių rinkinį, kurį galima naudoti mainų metu. Jeigu reikia išlaikyti gyvybingumą, tada gamybos procesas turėtų pajėgti pagaminti tokius išteklius, kurie, valdomi tinkamo subjektyvių interesų rinkinio, sugebės ir išlaikyti gyvybingumą, ir leisti įsigyti kitų išteklių, kurių, kaip gamybos proceso veiksnių, pakaks išlaikyti gamybai.

Jeigu į korporacinį veikėją žiūrima kaip į veiksmo sistemą, kurią sudaro vidiniai veikėjai, tada, kad jis būtų gyvybingas, reikia, pirma: santykinė vidinių veikėjų galia turi skatinti korporacinį veikėją domėtis (pagal 34.7 lygtį) įsigyti tinkamus išteklius ir antra: gamybos procesas turi būti pajėgus priimti minėtus išteklius kaip sąnaudas ir sukurti didesnėje sistemoje paklausią produkciją (rinkoje vertinamą labiau negu sąnaudos).

Mano aprašytas (nors, žinoma, ir netikras) pavyzdys apie *Ford* rodo labai paprastą atvejį. Jame tariama, kad tėra tiktai du veikėjai; kiekvienas iš jų nori, kad *Ford* įsigytų vienintelį išteklių; kiekvienas iš dviejų įsigytų išteklių pagamina tiktai vieną produktą, turintį vertę rinkoje. Šią paprastą sistemą, išplėtus ankstesnę analizę, galima aprašyti modeliu. Dviejų išteklių, j-tojo ir k-tojo, atveju santykiniai kiekiai, kuriuos išorinėje rinkoje įsigyja korporacinis veikėjas, pagal 34.6 lygtį yra:

$$\frac{c^*_{\cdot j}}{c^*_{\cdot k}} = \frac{x_{j\cdot} v_k}{x_{k\cdot} v_j} \tag{34.11}$$

kur $x_{j\cdot}$ ir $x_{k\cdot}$ yra korporacinio veikėjo interesai, o v_j ir v_k yra j-tosios ir k-tosios gėrybių vertės rinkoje. Jeigu korporacinio veikėjo viduje esančio pirmojo veikėjo suinteresuotumas j-tuoju ištekliumi yra lygus x_{j1}, o k-tuoju ištekliumi jis nesuinteresuotas visiškai ir antrojo veikėjo suinteresuotumas k-tuoju ištekliumi yra lygus x_{k2}, o j-tuoju ištekliumi jis nesuinteresuotas visiškai, tada $x_{j\cdot} = x_{j1} r_1$ ir $x_{k\cdot} = x_{k2} r_2$. Paprastumo dėlei tariant, kad $x_{j1} = x_{k2}$, 34.11 lygtis tampa tokia:

$$\frac{c^*_{\cdot j}}{c^*_{\cdot k}} = \frac{r_1 v_k}{r_2 v_j} \tag{34.12}$$

Apskritai 34.12 lygtis sako, kad santykiniai j-tosios ir k-tosios išteklių kiekiai, kuriuos įsigijo korporacinis veikėjas, yra lygūs santykinei dviejų, jomis susidomėjusių veikėjų, galiai, patikslintai jų kainų santykiu.

Dabar tarkime, kad j-tasis ir k-tasis ištekliai naudojami gamybos procese ir iš jų gaminamos i-tasis ir h-tasis ištekliai. Tarkime, kad gamyba vyksta pagal Cobbo-Douglaso gamybos funkcijas:

$$c_{\cdot h} = c_{j}^{y_{\cdot jh}} c_{k}^{y_{\cdot kh}} \tag{34.13}$$

$$c_{\cdot i} = c_{j}^{y_{\cdot ji}} c_{k}^{y_{\cdot ki}} \tag{34.14}$$

Paprasto, čia nagrinėjamo, pavyzdžio atveju $y_{\cdot jh} = 1$, $y_{\cdot ji} = 0$, $y_{\cdot kh} = 0$ ir $y_{\cdot ki} = 1$. Naudojant šias reikšmes kaip parametrus, pagamintas h-tojo ištekliaus kiekis tampa lygus j-tojo ištekliaus kiekiui, sunaudotam jam pagaminti, o pagamintas i-tojo ištekliaus kiekis tampa lygus k-tojo ištekliaus kiekiui, sunaudotam jam pagaminti. Paga-

mintas kiekis yra didžiausias tada, kai visas j-tasis išteklius yra sunaudojamas h-tajam ir visas k-tasis i-tajam pagaminti.

Korporacinis veikėjas gali išsimainyti h-tąjį ir i-tąjį išteklius išorinėje rinkoje, kur jų vertės yra atitinkamai lygios v_h ir v_i, siekdamas gauti išteklius, kurių vertė yra pateikta tokioje lygtyje:

$$v(h, i) = c._h v_h + c._i v_i \tag{34.15}$$

Korporacinis veikėjas siekia maksimizuoti šią vertę priklausomai nuo išteklių apribojimų, kurie ją ir pagimdo. Pavyzdžio problema yra ta, kad $v_h \gg v_i$, tačiau *Ford* įsigijimo bei gamybos procesai sukūrė tokius h-tojo ir i-tojo išteklių kiekius, kad $c._h \ll c._i$.

Trys kintamųjų, kurie galėtų būti pakeisti korporacinio veikėjo viduje siekiant maksimizuoti $v(h,i)$, rūšys rodo vienas už kitą didesnius veikėjo vidinės struktūros pokyčius.

1. j-tojo ir k-tojo išteklių paskirstymai i-tojo ir h-tojo išteklių gamyboje gali būti pakeisti žinant rinkos vertes v_h bei v_i, bendrą j-tojo ištekliaus kiekį $c^*._j$, bendrą k-tojo ištekliaus kiekį $c^*._k$ ir gamybos koeficientus: $y._{ji}$, $y._{jh}$, $y._{ki}$ bei $y._{kh}$. Pavyzdyje šiam pokyčiui yra užkirstas kelias, kadangi koeficientai yra lygūs arba 0, arba 1. Maksimizuojama tada, kai $c^*._j$ paskiriamas h-tojo ištekliaus gamybai, o $c^*._k$ paskiriamas i-tojo ištekliaus gamybai ir kai jokia j-tojo ištekliaus dalis nedalyvauja gaminant i-tąjį ir jokia k-tojo ištekliaus dalis nedalyvauja gaminant h-tąjį išteklių.
2. Santykinis korporacinio veikėjo suinteresuotumas j-tuoju ir k-tuoju ištekliais gali būti pakeistas žinant gamybos koeficientus bei rinkos vertes: v_j, v_k, v_h bei v_i. Kadangi korporacinio veikėjo suinteresuotumą j-tuoju ir k-tuoju ištekliais lemia santykinė 1-ojo ir 2-ojo veikėjų galia (tariant, kad 1-ojo ir 2-ojo interesai yra susikoncentravę atitinkamai j-tajame ir k-tajame ištekliuose), pokytis reiškia, kad, jeigu 1-ojo ir 2-ojo veikėjų interesai nekinta, tada jų santykinė galia r_1/r_2 turi kisti.
3. Gamybos koeficientus galima pakeisti siekiant efektyviau gaminti tuos išteklius, kurie rinkoje yra aukštai vertinami.

Dėl pavyzdyje apibrėžtų gamybos koeficientų kiekvienas j-tojo ištekliaus vienetas pagamina vieną k-tojo ištekliaus vienetą ir kiekvienas k-tojo ištekliaus vienetas pagamina vieną i-tojo ištekliaus vienetą. Taigi $v(h,i)$ vertė yra lygi:

$$v(h,i) = c._j v_h + c._k v_i \tag{34.16}$$

Kadangi j-tojo ir k-tojo išteklių pakeičiamumas yra pateiktas j-tojo ir k-tojo išteklių rinkos vertinimuose, tai $v(h,i)$ galėtų būti išreikštas per $c._j$ ir keturių išteklių vertes:

$$v(h,i) = c._j v_h + c._j \frac{v_j v_i}{v_k} \tag{34.17}$$

34.17 lygtis rodo, kad už kiekvieną j-tojo ištekliaus vienetą, kurį įsigyja korporacinis veikėjas, jis išleidžia po vertę v_h, o už kiekvieną k-tojo ištekliaus vienetą jis išleidžia po vertę $v_j v_i / v_k$. Taigi korporacinis veikėjas turėtų įsigyti tiktai j-tąjį išteklių tada, kai $v_h > v_j v_i / v_k$ (arba tai būtų ekvivalentu sąlygai $v_h / v_j > v_i / v_k$), ir turėtų įsigyti

tiktai k-tąjį išteklių, jeigu ši nelygybė būtų atvirkščia. Santykiai v_h/v_j ir v_i/v_k yra produkto pardavimo kainos santykiai su gamybos veiksnio pirkimo kaina. Taigi galima teigti, kad korporacinis veikėjas turėtų įsigyti tiktai tą išteklių, kurį nurodo nelygybės kryptis.

Pavyzdžio apie *Ford* atveju tai reiškia, kad turėtų būti pasamdyti tiktai dizaineriai, kadangi pagal prielaidą, kad $v_h > v_j$, galioja lygybė $v_j = v_k$. Tai yra į kampą įvaranti situacija – kraštutinumas, gautas dėl to, kad gamybos koeficientai abiem produktams buvo lygūs 0 arba abiem gamybos veiksniams 1. Apskritai gamybos koeficientai turėtų nebūti lygūs 0 arba 1 ir reikėtų įsigyti kažkokį kiekį abiejų gamybos veiksnių norint gaminti didžiausią vertę atnešantį produktų rinkinį.

Ford atvejis yra paprastas ne tiktai dėl to, kad gamybos koeficientų reikšmės yra pasirinktos 0 ir 1. Iš viso yra penki supaprastinimai:

1) kiekvienas iš korporacinio veikėjo viduje esančių veikėjų domisi tiktai vienu ištekliumi;
2) dviejų veikėjų, teikiančių pirmenybę dviems ištekliams, interesai yra laikomi lygiais;
3) kiekvienu ištekliumi domisi tik vienintelis veikėjas, taigi neiškyla jokių problemų, liečiančių interesų, teikiančių pirmenybę tam tikram ištekliui, organizavimą;
4) kiekvienas išteklius turi nenulinį gamybos koeficientą tiktai vienam produktui;
5) yra tiktai du gamybos veiksniai ir tiktai du produktai.

Didinti gamybos gyvybingumą trukdo tam tikros problemos: tinkamas galios paskirstymas, kad veikėjų interesai, kai žinomos jų galios, atitiktų gyvybingumo maksimizavimą, ir efektyvus gamybos proceso organizavimas. Problema, kuri produktyviose organizacijose kartais laikoma pagrindine, yra ir tinkama skatinimo sistema.

Dviejų lygmenų sistemos išplėtimas, kai įtraukiamas ir gamybos procesas, rodo ryšį tarp subjektyvių interesų, kurių siekia korporacinis veikėjas, ir objektyvių interesų, kurie skatina veikėjo gyvybingumą maksimizuoti veiklą. Žinoma, veikla, maksimizuosianti gyvybingumą, paprastai nežinoma; jeigu ji būtų žinoma, jokios organizacijos nežlugtų ir visų veikmė būtų geriausia.

Aš čia tiktai konstatavau problemą. Vis dėlto tai praverčia patariant, kaip būtų galima įsivaizduoti vidinę normalių žmonių, prie kurių aš dar grįšiu, asmenybės struktūrą.

Vidinė asmenų, kaip veikėjų, struktūra

Anksčiau pateiktas modelis buvo pristatytas kaip korporacinio veiksmo modelis, prasidedantis nuo viename lygmenyje esančių veikėjų ir sukuriantis antrajame lygmenyje veikiančius korporacinius veikėjus. Modelį galima taikyti ir nagrinėjant elgesio sistemas tarp asmenų – aukštesniajame lygmenyje, ir asmens elgesio sistemas – žemesniajame lygmenyje. Ką tai sako apie vidinį asmenų charakterizavimą?

Šios sąvokos įtraukimas suteikia naudos kelioms sritims. Jis įgalina įveikti bendrą racionaliu elgesiu pagrįstos teorijos silpnumą. Pirmasis žingsnis šiai galimybei įgyvendinti yra paklausti, kaip reikėtų įsivaizduoti asmens elgesį, kai asmuo laikomas sistema, kurią sudaro vidiniai veikėjai. Pagal anksčiau šiame skyriuje išvystytą

korporacinių veikėjų koncepciją veiksmą, turintį dvi galimas baigtis, galėtume įsivaizduoti kaip įvykio vertės režime *a* (kai atsižvelgiama tiktai į veikėjų, teikiančių pirmenybę teigiamai baigčiai, interesus) palyginimo su įvykio verte režime *b* (kai atsižvelgiama tiktai į veikėjų, teikiančių pirmenybę neigiamai baigčiai, interesus) rezultatą. Iškyla klausimas, kaip įsivaizduoti šiuos teigiama arba neigiama įvykio baigtimi besidominčius vidinius veikėjus.

Į šį klausimą padės atsakyti 30 skyriuje pateikto pavyzdžio su atvirukais, kurio veikėjai Tomas, Johnas ir Steve'as, visi nori paskambinti telefonu ir nė vienas nenori, kad kas nors kitas skambintų, persvarstymas. Jeigu galiojantis teisių paskirstymas yra (kaip 30 skyriaus 5 pav.) toks, kai kiekvienam priklauso teisės į jo paties elgesį, tada, jeigu nebūtų mainų, kiekvienas paprasčiausiai paskambintų. Jeigu mainai yra, tada ir Johnas, ir Steve'as atsisakys savo teisių skambinti už sporto atvirukus, gautus iš kitų veikėjų, tačiau Tomas skambins, kadangi jo noro pakalbėti telefonu vertė yra didesnė už bendrą Johno ir Steve'o nenorą, kad Tomas skambintų.

Iki pat šio taško kiekvienas veikėjas buvo laikomas elementariuoju veikėju, be jokios vidinės struktūros. Tačiau, tarkime, kad, kaip 30 skyriaus 8 pav., teisės kontroliuoti pokalbius telefonu priklauso visai visuomenei ir egzistuoja skambučius draudžianti taisyklė. Kaip matyti iš 30.7 lentelės, esant tokiam teisių paskirstymui, Johnas ir Steve'as vis dar neskambins, o Tomas vis tiek skambins (kadangi, paskirsčius galią pagal šį teisių išsidėstymą, interesų, pasisakančių už Tomo pokalbį telefonu, vertė išlieka didesnė už interesų, prieštaraujančių jo pokalbiui telefonu, vertę). Johnas ir Steve'as paklus taisyklei, o Tomas – ne; jis arba šią normą pažeis, nepaisydamas, ar ji išliks, arba, norėdamas atgauti teisę paskambinti, kompensuos Johnui ir Steve'ui. (Jeigu jam atrodys, kad toks teisių paskirstymas, t. y. taisyklės išlaikymas atitinka jo ilgo laikotarpio interesus, tada jis geriau sumokės kompensaciją, negu tiesiog pažeis taisyklę, kadangi, jeigu jis ją pažeis, tada Johnas ir Steve'as gali panaikinti minėtą taisyklę ir pareikalauti savo teisių paskambinti, o tai priverstų Tomą jiems sumokėti už neskambinimą.) Tačiau kas norėta pasakyti kolektyvine teisių nuosavybe šiuo atveju? Kiekvienas išlaiko faktišką savo pokalbio telefonu kontrolę. Tai reiškia, kad kiekvienas pripažįsta kitų teisę taikyti jam sankcijas tuo atveju, jeigu jis skambins, ir teisę gauti kompensaciją tuomet, jeigu jis nori paskambinti. Kiekvienas įvertina kitų veikėjų interesus ir galias ir tada arba neskambina, arba (kaip Tomo atveju) skambina.

Pasakymas, kad kiekvienas atlieka šitokį vertinimą, yra tolygus pasakymui, kad kiekvienas suvokė elgesio sistemą. Kiekvienas ją įsisąmonino, kaip suvokė. Taip darydamas, kiekvienas suvokia kontrolės teisių paskirstymą taip, kaip jį suvokia. Apskritai veikėjui suvokti kontrolės teisių paskirstymą tolygu susikurti pačiam sau veiksmų konstituciją. Toje konstitucijoje kai kurie įvykiai yra jo paties veiksmai, o teisės kontroliuoti šiuos veiksmus iš dalies priklauso kitiems.

Nebūtina, kad kiekvienas matytų vienodą kontrolės teisių paskirstymą; kiekvieno vidinė konstitucija gali skirtis nuo kitų vidinių konstitucijų. Tačiau kiekvienas veiks arba bandys veikti pagal savo susidarytą konstituciją. Pavyzdžiui, teisių paskirstymą suvokęs Johnas kažkaip atlieka 30 skyriuje pateiktus skaičiavimus siekdamas nuspręsti, ar jis skambins, ar ne. Tačiau taip darydamas, jis elgiasi ne taip, tarsi teisės į jo pokalbį telefonu priklausytų jam, o pagal savo suvoktą konstituciją, pagal kurią (jeigu jis pripažįsta pavyzdyje apibrėžtą teisių perskirstymą) šią teisę kolektyviai valdo visi trys berniukai.

Į šiuo pavyzdžiu iliustruotą procesą galima žiūrėti kaip į pirmąjį žingsnį vidinės elgesio sistemos, kuri būtų iš dalies nepriklausoma nuo išorinės elgesio sistemos, sukūrimo link. Pateiktame pavyzdyje buvo susitarta dėl kolektyvinės teisių į skambučius nuosavybės, o tai lėmė, kad kiekvieno veikėjo suvokta elgesio sistema paprasčiausiai rodydavo išorinę sistemą. Vis dėlto, kaip aptarta 4 skyriuje (apie valdžios santykius), 9 skyriuje (apie kolektyvinį elgesį) ir kitose šios knygos vietose veikėjas galėtų vienašališkai perduoti savo veiksmų kontrolės teisę tol, kol jam priklauso ir teisė kontroliuoti veiklą, ir teisė perduoti teisę. Tokie perdavimai reiškia, kad yra vidinė elgesio sistema, turinti perdavimų aibės sukurtą konstituciją.

Pavyzdžiui, 9 skyriuje yra aptariamos priešiškos minios muštynės – procesas, kurio metu minios nariai individualiai perduoda savo veiksmų kontrolės teises iš valdžios rankų į kolektyvo, t. y. minios, rankas po to, kai iš minios sužino bendrų jausmų mastą. Skirtingi minios nariai savo teises perduos kolektyvui skirtingu metu (paprastai pirmieji perdavę bus tie, kurie, jeigu juos sulaikytų valdžia, mažiausiai turėtų ką prarasti; į perdavimą galėtume žiūrėti kaip į veikėjo vidinėje sistemoje atliekamo minios rankose esančių teisių vertės palyginimo su valdžios rankose esančių teisių verte rezultatą). Prieš perduodamas teises, veikėjas turės vienokią vidinę konstituciją; perdavus ši konstitucija jau bus kitokia. Ar pasielgti agresyviai, ar ne, nusprendžiama šio veiksmo atlikimo vertę (režimas *a*) palyginus su veiksmo neatlikimo verte (režimu *b*). Prieš perdavimą vidinė veikėjo konstitucija didesnę reikšmę suteiks režimui *b*; po perdavimo didesnę vertę gali turėti režimo *a* baigtis, skatinanti veikėjo agresyvų elgesį.

Jeigu veikėjai gali susikurti konstitucijas savo pačių vidinėms veiksmo sistemoms, tai gali būti pagrindas, leidžiantis sumodeliuoti internalizaciją, įvykstančią socializacijoje. Naudinga išskirti dvi internalizacijos rūšis, kurios diskusijose paprastai painiojamos. Pirmoji yra kito asmens suvoktų įsakymų internalizacija, kai vaikas motinos norus suvokia taip, kaip pats juos supranta. Antroji yra taisyklių, apibrėžiančių, kad tam tikras veiksmas yra geras arba blogas, internalizacija.

Pirmąją internalizacijos rūšį, tiesiogiai išplaukiančią iš anksčiau aprašytos sąvokų struktūros, galima būtų apibūdinti kaip vienoje vidinėje konstitucijoje esančių teisių kontroliuoti didelės klasės veiksmus perdavimas tam tikram kitam veikėjui. Žinoma, tai nieko nepasako apie sąlygas, kurioms galiojant, veikėjas perduotų savo turimas kontrolės teises kitam; bendras racionalaus elgesio principas yra, kad veikėjas taip padarys tada, kai perdavimas jam suteiks didesnį tikėtiną naudingumą negu kontrolės išlaikymas savo rankose. Kartą kontrolės teises perdavus kitam, gali atsitikti taip, kad veikėjas elgsis nebe racionaliai, o bus kontroliuojamas kito; vis dėlto tada racionalumo reikėtų ieškoti aukštesniame lygmenyje, vidinės konstitucijos konstrukcijoje.

Antroji internalizacijos rūšis (įsitikinimo, kad tam tikras veiksmas yra gera ar bloga internalizacija) galėtų būti apibūdinama kaip teisių kontroliuoti šį veiksmą perdavimas kitam apibendrintam veikėjui, kurio interesai palaiko arba prieštarauja veiksmui. Kito apibendrinto veikėjo sukūrimas vidinėje konstitucijoje, atrodo, yra ilgo laikotarpio procesas, atsirandantis, kai veikėjas kurį laiką praleidžia palyginti pastovioje socialinėje aplinkoje. Šiek tiek kitokį procesą, negu čia aptartasis, per kurį gali vykti tokie vidiniai pokyčiai, aprašė Schmeikalis (1976).

Šiame poskyryje išnagrinėtoje vidinės asmenų, kaip veikėjų, struktūros kocepcijoje kiekvienas veikėjas turi vidinę veiksmo sistemą, iš dalies atitinkančią išorinę siste-

mą. Veikėjo elgesys kyla ne iš interesų, laikomų esminiais, bet iš šios vidinės sistemos. Veiksmą sąlygoja santykinė įvykio, iš kurio, atsižvelgiant į skirtingoms baigtims palankius interesus, susidaro veikla, vertė. Vidinė elgesio sistema yra pagrįsta veikėjo sudaryta konstitucija, kurioje įvairūs veikėjai turi tokių teisių, išteklių ir interesų, kokius įsivaizduoja veikėjas. Teisės kontroliuoti veikėjo veiksmus priklauso arba pačiam veikėjui, arba kitiems, kuriems jos galėjo būti perduotos. Taigi kartais gali atrodyti, kad veikėjas veikia pagal savo paties interesus, kartais, kad pagal tam tikrų veikėjų interesus, o kartais skatinamas normos, apibrėžiančios, kas yra gerai arba blogai. Racionalumą sudaro ne elgesys pagal savo interesus, bet tokios vidinės konstitucijos kūrimas, kad pagal ją sukurti veiksmai atneštų didžiausią gyvybingumą.

Šis vidinę veikėjų struktūrą aprašantis modelis, atitinkantis ankstesniuose skyriuose išvystytą tiesinę veiksmo sistemą, nepašalina tikslo, tačiau nustumia jį atgal į gilesnį sluoksnį – vidinės konstitucijos konstravimą. Nuo čia prasideda savasties teorija.

Literatūra

Abrams, C. The time bomb that exploded in Cicero. *Commentary* 12:407–414.

Adcock, F. E. 1964. *Roman political ideas and practice*. Ann Arbor: Ann Arbor Paperbacks.

Ainslie, G. 1984. Behavioral economics II: motivated involuntary behavior. *Social Science Information* 23:247–274.

———. 1986. Beyond microeconomics: conflict among interests in a multiple self as a determinant of value. In *The multiple self*, ed. J. Elster, pp. 133–176. Cambridge University Press.

Ainslie, G. and R. J. Herrnstein. 1981. Preference reversal and delayed reinforcement. *Animal Learning and Behavior* 9:476–482.

Ainsworth, M. D., R. G. Andry, R. G. Harlow, S. Lebovici, M. Mead, D. G. Prugh, and B. Wooten. 1965. *Deprivation of maternal care*. New York: Schocken Books.

Allport, G. W. 1937. The functional autonomy of motives. American Journal of Psychology 50:141–156.

Alwin, D. 1988. From obedience to autonomy. *Public Opinion Quarterly* 52:33–52.

American Law Institute. 1958. *Restatement of the second agency 2nd*. St. Paul: American Law Institute.

Aričs, P. 1962. *Centuries of childhood*. New York: Knopf.

Arrow, K. J. 1951. *Social choice and individual values*. Cowles Commission Monograph 12. New York: John Wiley.

Arrow, K. J., and F. H. Hahn. 1971. *General competitive analysis*. San Francisco: Holden Day.

Asch, S. 1956. *Studies of independence and conformity*. Washington, D. C.: American Psychological Association.

Ashton, T. S. 1945. The bill of exchange and private banks in Lancashire, 1790–1830. Economic History Review 15, nos. 2:25–35.

Avorn, J. 1970. *Up against the ivy wall*. New York: Atheneum.

Axelrod, R. 1984. *The evolution of cooperation*. New York: Basic Books.

Bailey, F. G., ed. 1971. *Gifts and poisons: the politics of reputation*. New York: Schocken Books.

Bailey, N. T. J. 1963. The simple stochastic epidemic: a complete solution in terms of known functions. *Biometrika* 50:235–240.

Baker, W. 1983. Floor trading and crowd dynamics. In *The social dynamics of financial markets*, ed. P. Adler and P. Adler, pp. 107–128. Greenwich, conn.: JAI Press.

Balbus, I. 1971. The concept of interest in pluralist an Marxian analysis. *Politics and Society* 1 (February): 151–177.

Bandura, A. 1982. The self and mechanisms of agency. *In Psychological perspectives in the self* 1:3–40, ed. J. Suls. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates.

———. 1986. *Social foundations of thought and action: a social cognitive theory*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.

Banfield, E. 1967. *The moral basis of a backward society*. New York: Free Press.

Banfield, E. C., and J. Q. Wilson. 1963. *City politics*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Baram, M. S. 1968. Trade secrets: what price loyalty? *Harvard Business Review* 46:66–74.

———. 1982. *Alternatives to regulation*. Lexington, Mass.: Lexington Books.

Barnard, C. 1938. *The functions of the executive*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Bartholomew, D. 1973. *Stochastic models of social processes*. 2nd ed. London: Wiley.
Baumrin, B. 1988. Hobbes's egalitarianism: the laws of natural equality. *In Thomas Hobbes: proceedings of the second Franco-American conference of the International Hobbes Association*. Nantes: University Press of Nantes.
Becker, G. 1964. *Human capital*. New York: National Bureau of Economic Research, Columbia university Press.
——. 1973. The theory of marriage, part 1. *Journal of Political Economy* 81, no. 4:813–846.
——. 1974. The Theory of marriage, part 2. *Journal of Political Economy* 82, no. 2:511–526.
——. 1976. *The economic approach to human behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
——. 1981. *A Treatise on the family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Becker, G. S., and K. M. Murphy. 1988. A theory of rational addiction. *Journal of Political Economy* 96, no. 4:675–700.
Becker, G. S. and N. Tomes. 1979. An equilibrium theory of the distribution of income and intergenerational mobility. *Journal of Political Economy* 87:1153–1189.
——. 1986. Human capital and the rise and fall of families. In *Approaches to social theory*, ed. S. Lindenberg, J. S. Coleman, and S. Nowak, pp. 129–143. New York: Russell Sage Foundation.
Ben-Porath, Y. 1980. The F-connection: families, friends, and firms, and the organization of exchange. *Population and Development Review* 6:1–29.
Bentham, J. 1983 (1841). *The collected works of Jeremy Bentham: constitutional code, col. 1*. Oxford: Clarendon Press.
Bentley, A. E. 1953 (1908). *Process of government*. Chicago: University of Chicago Press.
Berelson, B., P. Lazarsfeld, and W. McPhee. 1954. *Voting*. Chicago: University of Chicago Press.
Berle, A. A., and G. C. Means. 1933. *The modern corporation and private property*. New York: Macmillan.
Berndt, R. M. 1965. The kamano, usurufa, jate and fore of the eastern highlands. In *Gods, ghosts and men in Melanesia*, ed. P. Lawrence and M. J. Meggitt, pp. 78–104. London: Oxford University Press.
Berne, E. 1964. *Games people play*. New York: Grove Press.
Bernholz, P. 1987. A general constitutional possibility theorem. In *Economic imperialism*, ed. G. Radnitzky and P. Bernholz, pp. 383–400. New York: Paragon House.
Bettelheim, B. 1953. Individual and mass behavior in extreme situations. *Journal of Abnormal and social Psychology* 38:417–452.
——. 1982. *Freud and man's soul*. New York: Knopf.
Biernacki, R. 1988. A comparative study of culture in nineteenth century German and British textile mills. Ph. D. dissertation, University of California, Berkley.
Black, D. J. 1958. *The theory of committees and elections*. Cambridge: Cambridge University Press.
——. 1970. Lewis Carroll and the Cambridge mathematical school of P. R.: Arthur Cohen and Edith Denman. *Public Choice* 8:1–28.
——. 1976. *The behavior of law*. New York: Academic Press.
Black, R. D., A. W. Coats, and C. D. W. Goodwin, eds. 1973. *The marginal revolution in economics*. Durham: Duke University Press.
Blau, P. 1963. *The dynamics of bureaucracy*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
——. 1964. *Exchange and power in social life*. New York: Wiley.
Blau, P., and R. Schoenherr. 1971. *The structure of organizations*. New York: Basic Books.
Booth, C. 1891. *Life and labour of the people in London*. 4 vols. London: Macmillan.
Bott, E. 1971. *Family and social network*. 2nd ed. New York: Free Press.
Boudon, R. 1974. *Education, opportunity, and social inequality*. New York: Wiley.

Bourdieu, P. 1980. Le capital social. Notes provisaires. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 3:2–3.
Bowlby, J. 1965. *Child care and the growth of love*. Baltimore: Penguin Books.
———. 1966. *Maternal care and mental health*. New York: Schocken Books.
———. 1969. *Attachment and loss*. London: Hogarth Press.
Bowles, S., and H. Levin. 1968. The determinants of scholastic achievement – an appraisal of some recent evidence. *Journal of Human Resources* 3:3–24.
Bradley, R. T. 1987. *Charisma and social structure*. New York: Paragon House.
Brams, S. J., and P. C. Fishburn. 1978. Approval voting. *American Political Science Review* 72, no. 3:831–847.
———. 1983. *Approval voting*. Boston: Birkhauser.
Braun, N. 1990. Dynamics and comparative statics of Coleman's exchange model. *Journal of Mathematical Sociology* 15.
Brennan, G., and J. M. Buchanan. 1985. *The reason of rules*. Cambridge: Cambridge University Press.
Breton, A. 1974. *The economic theory of representative government*. Chicago: Aldine.
Breton, A., and A. Scott. 1978. *The economic constitution of federal states*. Toronto: University of Toronto Press.
Brinton, C. 1965. *The anatomy of revolution*. 2nd ed. New York: Vintage Books.
Brown, R. 1965. *Social psychology*. New York: Free Press.
Buchanan, J. 1975. *The limits of liberty*. Chicago: University of Chicago Press.
Buchanan, J., and G. Tullock. 1962. *The calculus of consent*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Bulmer, M. 1984. *The Chicago school of sociology: institutionalization, diversity, and the rise of sociological research*. Chicago: University of Chicago Press.
Burns, A. F., and W. C. Mitchell. 1946. *Measuring business cycles*. New York: national Bureau of Economic Research.
Cain, G., and H. Watts. 1970. Problems in making policy inferences from the Coleman report. *American Sociological Review* 35:228–242.
Campbell, J. 1964. *Honor, family, and patronage*. Oxford: Clarendon Press.
Carter, J. C. 1907. *Law, its origin, growth, and function*. New York and London: G. P. Putnam's.
Chandler, A. D. 1962. *Strategy and structure: chapters in the history of the industrial enterprise*. Cambrigde, Mass.: Harvard University Press.
Chandler, R. 1955. *The little sister*. Harmondsworth: Penguin Books.
Charnes, A., and A. C. Stedry. 1966. The attainment of organizational goals. In *Operational research and the social sciences*, ed. J. R. Lawrence. London: Tavistock Publications.
Clark, R. 1979. *The Japanese company*. New Haven: Yale University Press.
Clements, K. W. 1987. Alternative approaches to consumption theory. Chapter 1 of Applied Demand Analysis, ed. H. Theil and K. W. Clements. Cambridge, Mass.: Ballinger.
Coase, R. H. 1960. The problem of social cost. *Journal of Law and Economics* 3:1–44.
Coleman, James Samuel. 1956. Social cleavage and religious conflict. *Journal of Social Issues* 12, no. 3:44–56.
———. 1957. *Community conflict*. New York: Free Press.
———. 1961. *The adolescent society*. New York: Free Press.
———. 1964. *Introduction to mathematical sociology*. New Yrok: Free Press.
———. 1966. The possibility of a social welfare function. *American Economic Review* 56, no. 5:1105–1122.
———. 1968a. Equality of educational opportunity: reply to Bowles and Levin. *Journal of Human Resources* 3, no. 2:237–246.
———. 1968b. The marginal utility of a vote commitment. *Public Choice* 5 (Fall): 39–58.

———. 1969. The symmetry principle in college choice. *College Board Review* 73:5–10.
———. 1970a. Reply to Cain and Watts. *American Sociological Review* 35, no. 2:242–249.
———. 1970b. Social inventions. *Social Forces* 49, no. 2:163–173.
———. 1971. Internal processes governing party positions in elections. *Public Choice* 11:35–60.
———. 1972a. The evaluation of equality of educational opportunity. In *On equality of educational opportunity*, ed. F. Mosteller and D. P. Moynihan, pp. 146'167. New York: Random House.
———. 1972b. Policy research in the social sciences. Morristown, N. J.: General Learning Press.
———. 1973. The university and society's new demands upon it. In *Content and context: essays on college education*, ed. C. Kaysen, pp. 359–399. New York: McGraw-Hill.
———. 1974a. Inequality, sociology, and moral philosophy. *American Journal of Sociology* 80:739–764.
———. 1974b. *Power and the structure of society*. New York: Norton.
———. 1978a. A theory of revolt within an authority structure. *Papers of the Peace Science Society* 28:15–25.
———. 1978b. Sociological analysis and social policy. In *A history of sociological analysis*, ed. T. Bottomore and R. Nisbet, pp. 677–700. New York: basic Books.
———. 1980. The structure of society and the nature of social research. *Knowledge: Creation, Diffusion, Utilization* 1:333–350.
———. 1981. *Longitudinal data analysis*. New York: Basic Books.
———. 1982a. Recontracting, trustworthiness, and the stability of vote exchanges. *Public Choice* 40:89–94.
———. 1982b. *The asymmetric society*. Syracuse: Syracuse University Press.
———. 1983. Predicting the consequences of policy changes: the case of public and private schools. In *Evaluating the welfare state: social and political perspectives*, pp. 273–293. New York: Academic Press.
———. 1985. Schools and the community they serve. Phi Delta Kappan 66 (April):527–532.
———. 1986a. *Individual interests and collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.
———. 1986b. Social structure and the emergence of norms among rational actors. In *Paradoxical effects of social behavior: essays in honor of Anatol Rapoport*, ed. A. Diekmann and P. Mitter, pp. 55–83. Vienna: Physica-Verlag.
———. 1988a. Free riders and zealots: the role of social networks. *Sociological Theory* 6:52–57.
———. 1988b. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology* 94:S95–S120.
———. 1988c. The family's move from center to periphery, and its implications for schooling. In *Center Ideas and Institutions*, ed. L. Greenfield and M. Martin. Chicago: University of Chicago Press.
Coleman, J. S., and T. B. Hoffer. 1987. *Public and private high schools: the impact of communities*. New York: Basic Books.
Coleman, J. S., V. Bartot, N. Lewin-Epstein, and L. Olson. 1979. *Policy issues and research design*. Report to national Center for Education Statistics. Chicago: NORC, University of Chicago.
Coleman, J. S., E. Q. Campbell, C. J. Hobson, J. Mcpartland, A. M. Mood, F. D. Weinfeld, and R. L. York. 1966. *Equality of educational opportunity*. Washington, D.C.: U. S. Government Printing Office.
Coleman, J. S., T. B. Hoffer, and S. Kilgore. 1982. *High school achievement*. New York: basic Books.
Coleman, J. S., E. Katz, and H. Menzel. 1966. *Medical innovation*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.

Coleman, James Smoot. 1958. *Nigeria: background to nationalism*. Berkeley: University of California Press.
Commons, J. R. 1951. *The economics of collective action*. New York: Macmillan.
Conard, A. F., and S. Siegel. 1972. *Enterprise organization*. Mineola, N. Y.: Foundation Press.]
Cook, K. S. 1982. Network structure from an exchange perspective. In *Social structure and network analysis*, ed. P. V. Marsden and N. Lin, pp. 177–199. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
Cook, K. S., R. M. Emerson, M. R. G. Gillmore, and T. Yamagishi. 1983. The distributive power in exchange networks: theory and experimental results. *American Journal of Sociology* 89:275–305.
Cooley, C. H. 1902. *Human nature and the social order*. New York: Scribner's.
Cox, D. R., and H. D. Miller. 1965. *The theory of stochastic processes*. London: Chapman and Hall.
Cox Commission. 1968. *The crisis at Columbia*. New York: Random House.
Cressey, P. G. 1932. *The taxi-dance hall*. Chicago: University of Chicago Press.
Crowier, M. 1964. *The bureaucratic phenomenon*. Chicago: University of Chicago Press.
Dahl, R. 1961. *Who governs?* New Haven: Yale University Press.
Dahrendorf, R. 1968. *Essays in the theory of society*. Stanford University Press.
Davies, J. C. 1962. Toward a theory of revolution. *American Sociological Review* 27, no. 1:5–19.
Davis, J. A., and T. W. Smith. 1986. *General social survey*, 1986 (machine-readable data file). Chicago: national Opinion Research Center.
Debreu, G. 1960. Review of R. D. Luce, Individual choice behavior: a theoretical analysis. American Economic Review 50:186–188.
Debreu, G. and H. Scarf. 1963. A limit theorem on the core of an economy. *International Economic Review* 4:235–246.
Denman, D. R. 1958. *Origins of ownership*. London: Allen and Unwin.
Deutsch, M. 1962. Cooperation and trust: some theoretical notes. In *Nebraska symposium on motivation*, ed. M. R. Jones, pp. 275–319. Lincoln: University of Nebraska Press.
Dorfman, R., P. Samuelson, and R. Solow. 1958. *Linear programming and economic analysis*. New York: McGaw-Hill.
Downs, A. 1957. *An economic theory of democracy*. New York: Harper.
Drake, S., and H. Cayton. 1946. *Black metropolis*. New York: Harcourt Brace.
Dreyfuss, C. 1952. Prestige grading as a mechanism of control. In *Reader in bureaucracy*, ed. R. K. Merton, A. P. Gray, B. Hockey, and H. C. Selvin, pp. 258–265. New York: Free Press.
Durkheim, E. 1947 (1893). *Division of labor*, trans. G. Simpson. New York: Free Press.
———. 1951 (1897). *Suicide*. Glencoe, III.: Free Press.
Eccles, R. G., and H. C. White. 1986. Firm and market interfaces of profit center control. In *Approaches to social theory*, ed. S. Lindenberg, J. S. Coleman, and S. Nowak, pp. 203–220. New York: Russel Sage Foundation.
Edgeworth, F. Y. 1881. *Mathematical psychics*. London: Kegan Paul.
Einzig, P. 1966. *Primitive money*. 2nd ed. London: Pergamon Press.
Eisenstadt, S. N. 1978. *Revolution and the transformation of societies*. New York: Free Press.
Eisenstadt, S. N., and M. Curelaru. 1976. The form of sociology: paradigms and crises. New York: Wiley.
El Hakim, S. 1972. Collective decisions in a south Saharan village. Ph. D. dissertation, Johns Hopkins University.
Elias, N. 1982. *The history of manners*. New York: Pantheon.
Elkana, Y. 1974. *The discovery of the conservation of energy*. London: Hutchinson Educational.
Elster, J. 1979. *Ulysses and the Sirens*. Cambridge: Cambridge University Press.
———. 1983. *Sour grapes*. Cambridge: Cambridge University Press.
———. 1985. Making sense of Marx. Cambridge: Cambridge University Press.

Esch, J. 1950. A study of judgments of social situations. Unpublished term paper, University of Kansas.
Fama, E. F. 1980. Agency problems and the theory of the firm. *Journal of Political Economy* 88:288–307.
Fanon, F. 1967. *The wretched of the earth*. London: Penguin Books.
Faris, R. E., and H. W. Dunham. 1939. *Mental disorders in urban areas*. Chicago: University of Chicago Press.
Ferejohn, J. A., and M. P. Fiorina. 1974. The paradox of not voting: a decision theoretic analysis. *American Political Science Review* 68:525–536.
Festinger, L., S. Schachter, and K. Back. 1963. Social pressures in informal groups. Stanford: Stanford University Press.
Fieser, K. 1980. How labor unions view and use codes of ethics. In *The ethical basis of economic freedom*, ed. I. Hill. New York: Praeger.
Finley, M. I. 1983. *Ancient slavery and modern ideology*. New York: Penguin Books.
Fishburn, P. C. 1977. Condorcet social choice functions. *SIAM Journal of Applied Mathematics* 33:469–489.
Flap, H. D., and N. D. De Graaf. 1986. Social capital and attained occupational status. The *Netherlands' Journal of Sociology* 22:145–161.
Form, W. H., and D. C. Miller. 1960. *Industry, labor, and community*. New York: Harper.
Frank, R. H. 1985. *Choosing the right pond*. New York: Oxford University Press.
———. 1988. *Passions within reason*. New York: Norton.
Frankenberg, R. 1951. *Village on the border: a social study of religion, politics, and football in a North Wales community*. London: Cohen and West.
Friedman, J. W. 1977. *Oligopoly and the theory of games*. Amsterdam: North Holland.
Friedman, M. 1956. *Studies in the quantity theory of money*. Chicago: Chicago University Press.
Friedman, M., and L. J. Savage. 1952. The expected utility hypothesis and the measurement of utility. *Journal of Political Economy* 60:463–474.
Friedrichs, R. 1972. *A sociology of sociology*. New York: Free Press.
Fromm, E. 1941. Escape from freedom. New York: Farrar and Rinehart.
Galaskiewicz, J. 1985. *Social organization of an urban grants economy: a study of business philanthropy and nonprofit organizations*. Orlando, Fla.: Academic Press.
Gale, D., and L. Shapley. 1962. College admissions and the stability of marriage. *American Mathematical Monthly* 69:9–15.
Garfinkel, I., ed. 1982. *Income-tested transfer programs: the case for and against*. New York: Academic Press.
Garnsey, P. 1973. Legal privileges in the Roman Empire. In *The social organization of law*, ed. D. Black and M. Mileski, pp. 146–166. New York: Seminar Press.
Gauthier, D. P. 1986. *Morals by agreement*. Oxford: Clarendon Press.
Geertz, C. 1962. The rotating credit association: a "middle rung" in development. *Economic Development and Cultural Change* 10:240–263.
Gibbard, A. 1973. Manifestation of voting schemes: a general result. *Econometrica* 41, no. 4:581–601.
Gierke, O. von. 1868–1913. *Das deutsche genossenschaftsrecht*. Berlin: Weidmann.
———. 1934 (1913). *Natural law and the theory of society 1500–1800*, trans. E. Barker. Cambridge: Cambridge University Press.
———. 1968 (1900). *Political theories of the Middle Ages*, trans. F. W. Maitland. Cambridge: Cambridge University Press.
Glasstone, S. 1946. *Textbook of physical chemistry*. 2nd ed. New York: Van Nostrand.
Gluckman, M. 1955. *Custom and conflict in Africa*. New York: Free Press.
———. 1963. Gossip and scandal. *Current Anthropology* 4:307–316.
Goel, M. L. 1975. *Political participation in a developing nation*. New York: Asia Publishing House.

Goldberg, A. J. 1971. Debate on outside directors. *New York Times*, October 29, 1971, p. 1.
Goldstone, J. A., ed. 1986. *Revolutions: theoretical, comparative, and historical studies*. Orlando, Fla.: Harcourt Brace Jovanovich.
———. 1989. Deterrence in rebellion and revolutions. In *Perspectives on deterrence*, ed. R. Axelrod, R. Jervis, R. Radner, and P. Stern. Oxford: Oxford University Press.
Goode, W. J. 1960. Norm commitment and conformity to role-status obligations. *American Journal of Sociology* 66:246–258.
———. 1978. *The celebration of heroes*. Berkeley: University of California Press.
Granovetter, M. 1978. Threshold models of collective behavior. *American Journal of Sociology* 83:1420–1443.
———. 1985. Economic action, social structure, and embeddedness. *American Journal of sociology* 91481–510.
Grant, G. 1973. Shaping social policy: the politics of the Coleman report. *Teachers College Record* 75:17–54.
Groves, T. 1973. Incentives in teams. *Econometrica* 41:617–633.
Groves, T., and J. Ledyard. 1977. Optimal allocation of public goods: a solution to the "free rider problem." *Econometrica* 45:783–809.
Gurr, T. R. 1970. *Why men rebel*. Princeton: Princeton University Press.
———. 1986. Persisting patterns of repression and rebellion: foundations for a general theory of political coercion. In *Persistent patterns and emergent structures in a waning century*, ed. M. Karns. New York: Praeger.
Guttentag, M. and P. F. Secord. 1983. Too many women? *The sex ratio question*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
Habermas, J. 1971. *Toward a rational society*. London: Heinemann.
Hacker, A., ed. 1964. *The corporation take-over*. New York: Harper and Row.
Hanushek, E. A. 1986. The economics of schooling: production and efficiency in public schools. *Journal of Economic Literature* 24:1141–1177.
Hanushek, E. A., and J. F. Kain. 1972. On the value of equality of educational opportunity as a guide to public policy. In *On equality of educational opportunity*, ed. F. Mosteller and D. P. Moynihan, pp. 116–145. New York: Random House.
Hardin, G. 1968. The tragedy of the commons. *Science* 162:1243–1248.
Hare, R. M. 1981. *Moral thinking*. Oxford: Clarendon Press.
Harrod, R. F. 1938. Scope and method of economics. *Economic Journal* 48:383–412.
Haworth, L. 1960. The experimenting society: Dewey and Jordan. *Ethics* 71:27–40.
Hayek, F. A. von. 1973. *Law, legislation and liberty*, vol. 1. London: Routledge and Kegan Paul.
———. 1976. *Law, legislation and liberty*, vol. 2. London: Routledge and Kegan Paul.
Hechter, M. 1983. *Microfoundations of macrosociology*. Philadelphia: Temple University Press.
Heider, F. 1958. *The psychology of interpersonal relations*. New York: Wiley.
Hernes, G. 1971. Interest, influence, and cooperation: a study of the Norwegian parliament. Ph. D. dissertation, Johns Hopkins University.
Herrnstein, R. J. 1981. Self-control as response strength. In *Quantification of steady-state operant behavior*, ed. E. Szabadi and C. Lowe. Amsterdam: Elsevier/North Holland.
———. 1982. Melioration as behavioral dynamism. In *Quantitative analyses of behavior*, vol. II: *Matching and maximizing accounts*, ed. M. L. Commons, R. J. Herrnstein, and H. Rachlin. Cambridge, Mass.: Ballinger.
Herzog, D. 1985. *Without foundations: justification in political theory*. Ithaca: Cornell University Press.
Hicks, J. R. 1939. The foundation of welfare economics. *Economic Journal* 49:696–712.
———. 1957 919320. *The theory of wages*. Gloucester, Mass.: Peter Smith.
Hilgard, E. O. 1956. *Theories of learning*. 2nd ed. New York: Appleton-Century-Crofts.

Hirschman, A. O. 1970. *Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
———. 1977. *The passions and the interests: political arguments for capitalism before its triumph*. Princeton: Princeton University Press.
———. 1986. The concept of interest: from euphemism to tautology. In *Rival views of market society and other recent essays*, pp. 35–55. New York: Viking Penguin.
Hirshleifer, J. 1978. Exchange theory: the missing chapter. Western Economic Journal 16:129–146.
———. 1987. On the emotions as guarantors of threats and premises. In *The latest on the best: essays in evolution and optimality*, ed. John Dupré. Cambridge, Mass.: MIT Press.
Hobbes, T. 1960 (1651). *Leviathan*. Oxford: Blackwell.
Hoffer, T. B. 1986. *Educational outcomes in public and private high schools*. Ph. D. dissertation, University of Chicago.
Hogue, A. 1985 (1966). *Origins of the common law*. Indianapolis, Ind.: Liberty Press.
Hohfeld, W. 1923. *Fundamental legal conceptions as applied in judicial reasoning*. New Haven: Yale University Press.
Hollingshead, A. B. 1949. *Elmtown's youth*. New York: Wiley.
Holmes, S. 1989. The secret history of self interest. In *Against self interest*, ed. J. Mansbridge. Chicago: University of Chicago Press.
Homans, G. 1950. *The human group*. New York: Harcourt Brace.
———. 1958. Social behavior as exchange. *American Journal of Sociology* 65:597–606.
Honoré, A. M. 1961. Ownership. In *Oxford essays in jurisprudence*, ed. A. G. Guest. Oxford: Clarendon Press.
Hume, D. 1985 917780. *The history of England*. Indianapolis, Ind.: Liberty Press.
Hurlburd, D. 1950. *This happened in Pasadena*. New York: Macmillan.
Ivamy, E. R. H. 1971. *Casebook on agency*. London: Butterworth's.
Janis, I. 1972. *Victims of groupthink*. Boston: Houghton Mifflin.
Jensen, M. C., and W. H. Meckling. 1976. Theory of the firm: managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics* 3, no. 4:305–360.
Jevons, W. S. 1875. *Money and the mechanism of exchange*. London: D. Appleton.
Kahneman, D., and A. Tversky. 1979. Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica* 47:263–291.
Kahneman, D., P. Slovic, and A7 Tversky. 1982. *Judgment under uncertainty; heuristics and biases*. Cambridge: Cambridge University Press.
Kaldor, N. 1939. Welfare propositions of economics and interpersonal comparisons of utility. *Economic Journal* 49:549–552.
Kanter, R. M. 1973. *Communes: creating and managing the collective life*. New York: Harper and Row.
Kantorowicz, E. H. 1957. *The king's two bodies*. Princeton: Princeton University Press.
Kappelhoff, P., and F. U. Pappi. 1982. Restricted exchange in Altneustadt. Kiel: Institut für Sociologie der Universität Kiel.
Kardiner, A. 1945. The psychological frontiers of society. New York: Columbia University Press.
Katz, E. and S. Eisenstadt. 1960. Some sociological observations on the response of Israeli organizations to new immigrants. *Administrative Science Quarterly* 5:113–133.
Katz, E., and P. F. Lazarsfeld. 1955. *Personal influence*. New York: Free Press.
Kaufmann, C. B. 1969. *Man incorporate*. New York: Doubleday/Anchor Books.
Kim, Y. H. 1986. Resource mobilization and deployment in the national policy domains. Ph. D. dissertation, University of Chicago.
Klein, L. R., and H. Rubin. 1948. A constant-utility index of the cost of living. *Review of Economic Studies* 15:84–87.
Kohn, M. L. 1977. *Class and conformity*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.

Kramer, G. H. 1972. On a class of equilibrium conditions for majority rule. *Econometrica* 41:285–297.
Kreps, D., P. Milgrom, J. Roberts, and R. Wilson. 1982. Rational cooperation in the finitely repeated prisoner's dilemma. *Journal of Economic Theory* 27:245–252.
Kroeber, A. L. 1973 (1957). *Style and civilizations*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
Lancaster, K. 1966. A new approach to consumer theory. *Journal of Political Economy* 74:132–157.
Laqueur, W. 1976. *Guerrilla: a historical and critical study*. Boston: Little, Brown.
Laumann, E. O., and F. U. Pappi. 1976. *Networks of collective action: a perspective on community influence systems*. New York: Academic Press.
Laver, M. 1976. *The theory and practice of party competition: Ulster 1973–75*. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
Lawrence, P. 1967. *Road belong cargo*. Melbourne: Melbourne University Press.
Lazarsfeld, P., M. Jahoda, and H. Ziesel. 1933. *Die arbeitslosen von Marienthal*. Leipzig: S. Hirzel.
Lazear, E. P. and S. Rosen. 1981. Rank order tournaments as optimum labor contracts. *Journal of Political Economy* 89:841–864.
Le Bon, G. 1960 (1895). *The crowd*. New York: Viking.
Lecky, P. 1945. *Self-consistency: a theory of personality*. New York: Island Press.
Lederer, E. 1940. *State of the masses*. New York: Norton.
Leites, N., and C. Wolf, Jr. 1970. *Rebellion and authority*. Chicago: Markham.
Lenin, V. I. 1973 (1902). *What is to be done?* Peking: Foreign Language Press.
Lenski, G. E. 1954. Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. *American Sociological Review* 19:405–413.
Leontief, W. W. 1951. *The structure of the American economy, 1919–1939*. New York: Oxford University Press.
Lévi-Strauss, C. 1964. *Structural anthropology*, vol. 1. New York: Basic Books.
Lewis, J. D. 1935. The Genossenschaft theory of Otto von Gierke. University of Wisconsin Studies in the Social Science and History, no. 25. Madison: University of Wisconsin Press.
Lifton, R. J. 1961. *Thought reform and the psychology of totalism*. New York: Norton.
Lin, N. 1982. Social resources and instrumental action. In *Social structure and network analysis*, ed. P. Marsden and N. Lin, pp. 131–145. Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
———. 1988. Social resources and social mobility: a structural theory of status attainment. In *Social mobility and social structure*, ed. R. L. Breiger. Cambridge: Cambridge University Press.
Lin, N., W. M. Ensel, and J. C. Vaughn. 1981. Social resources and strength of ties: structural factors in occupational status attainment. *American Sociological Review* 46:393–405.
Lindenberg, S. 1982. Sharing groups: theory and suggested applications. *Journal of Mathematical Sociology* 9:33–62.
———. 1986. The paradox of privatization in consumption. In *Paradoxical effects of social behavior: essays in honor of Anatol Rapoport*, ed. A. Diekmann and P. Mitter, pp. 297–310. Vienna: Physica Verlag.
Lipset, M. M. A. Trow, and J. S. Coleman. 1956. *Union democracy*. New York: Free Press.
Little, I. M. D. 1952. Social choice and individual values. *Journal of Political Economy* 60:422–432.
Locke, J. 1965 (1690). *Two treatises of government*. New York: New American Library.
Loewenstein, G. F. 1985. Expectations and intertemporal choice. Ph. D. dissertation, Yale University.

Lomasky, L. E. 1987. *Persons, rights, and the moral community*. New York: Oxford University Press.
Loury, G. 1977. A dynamic theory of racial income differences. Chapter 8 of *Women, minorities, and employment discrimination*, ed. P. A. Wallace and A. Le Mund. Lexington, Mass.: Lexington Books.
———. 1981. Intergenerational transfers and the distribution of earnings. *Econometrica* 49:843–867.
———. 1987. Why should we care about group inequality? *Social Philosophy and Policy* 5:249–271.
Luce, R. D., and H. Raiffa. 1957. *Games and decisions*. New York: John Wiley and Sons.
Lynd, R. 1939. *Knowledge for what?* Princeton: Princeton University Press.
Lynd R., and H. Lynd. 1929. Middletown. New York: Harcourt.
Machina, M. J. 1983. Generalized expected utility analysis and the nature of observed violations of the independence axiom. In *Foundations of utility and risk theory with applications*, ed. B. P. Stigum and F. Wenstop, pp. 263–293. Dordrecht: D. Reidel.
Mackay, C. 1932 (1852). *Extraordinary popular delusions and the madness of crowds*. New York: Farrar, Straus, and Cudahy.
Macpherson, C. B. 1964. *The political theory of possessive individualism*. Oxford: Oxford University Press.
MacRae, D., Jr. 1976. *The social function of social science*. New Haven: Yale University Press.
———. 1985. *Policy indicators*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
Maitland, F. W. 1904. *Trust and corporation*. Cambridge: Cambridge University Press.
———. 1908. *The constitutional history of England*. Cambridge: Cambridge University Press.
———. 1936. Moral personality and legal personality. In *Maitland: selected essays*, ed. H. D. Hadeltine, G. Lapsley, and P. H. Winfield. Cambridge: Cambridge University Press.
Malinowski, B. 1922. *Argonauts of Western pacific*. London: Routledge.
Malinvaud, E. 1972. *Lectures on microeconomic theory*, trans. A. Silvey. Amsterdam: North-Holland.
Mandeville, B. de. 1772 (1714). *The fable of the bees: or, private vices, public benefits*. Edinburgh: J. Wood.
March, J. G., and H. A. Simon. 1958. *Organizations*. New York: Wiley.
Margolis, H. 1982. *Selfishness, altruism, and rationality: a theory of social choice*. Cambridge: Cambridge University Press.
Markoff, J., and G. Shapiro. 1985. Consensus and conflict at the onset of revolution. *American Journal of Sociology* 91:28–53.
Marsden, P. V. 1981. Introducing influence processes into a system of collective decisions. *American Journal of Sociology* 86:1203–1235.
———. 1983. Restricted access in networks and models of power. *American Journal of Sociology* 88:686–717.
Marsden, P. V., and E. O. Laumann. 1977. Collective action in a community elite: exchange, influence resources and issue resolution. In *Power, paradigms and community research*, ed. R. J. Liebert and A. W. Imershein. London and Beverly Hills, Calif.: Sage Publications.
Marx, K. 1963 (1847). *The poverty of philosophy*. New York: International Publishers.
———. 1973 (1858). *Grundrisse*, trans. M. Nicolaus. London: Allan Lane.
Mauss, M. 1954. *The gift*. New York: Free Press.
Mayer, P. J. 1944. *Max Weber and German politics*. London: Faber and Faber.
Mayhew, H. 1861. *London labour and the London poor*. London: Griffin.
Maynard Smith, J. 1974. *Models in ecology*. Cambridge: Cambridge University Press.
Mead, G. H. 1934. *Mind, self and society*. Chicago: University of Chicago Press.
Mecham, F. R. 1952 (1933). *Outlines of the law of agency*. 4th ed. Chicago: Callaghan.

Merry, S. E. 1981. *Urban danger: life in a neighborhood of strangers*. Philadelphia: Temple University Press.
———. 1984. Rethinking gossip and scandal. In volume 1 of *Toward a general theory of social control*, ed. D. Black, pp. 271–302. New York: Academic Press.
Merton, R. K. 1940. Bureaucratic structure and personality. *Social Forces* 18:560–568.
———. 1968. *Social theory and social structure*. 3rd ed. New York: Free Press.
———. n. d. Study of World War II housing projects. Unpublished manuscript. Columbia University, Department of Sociology.
Meerton, R. K., and A. S. Rossi. 1950. Contributions to the theory of reference group behavior. In *Continuities in social research*, ed. R. K. Merton and P. F. Lazarsfeld, pp. 40–105. New York: Free Press.
Michels, R. 1949 (1915). *Political parties*. New York: Free Press.
Mill, J. S. 1926 (1859). *On Liberty*. New York: Macmillan.
Miller, D. C. 1970. *International community power structures*. Bloomington: Indiana University Press.
Miller, D. C., and W. H. Form. 1980. *Industrial sociology*. 3rd ed. New York: Harper and Row.
Miller, D. R., and G. E. Swanson. 1958. *The changing American parent*. New York: Wiley.
Mills, C. W. 1959. *The sociological imagination*. New York: Oxford University Press.
Mintz, A. 1951. Non-adaptive group behavior. *Journal of Abnormal Social Psychology* 36:506–5247
Mogi, S. 1935. *Otto von Gierke*. London: King and Son.
Montesquieu, C. L. de S. 1977 (1748). *The spirits of lows*. Berkeley: University of California Press.
Mosteller, F., and P. Nogee. 1951. An experiment measurement of utility. *Journal of Political Economy* 59:371–404.
Mueller, D. C. 1979. *Public choice*. Cambridge: Cambridge University Press.
Muller, E. N. 1985. Income inequality, regime repressiveness, and political violence. *American Sociological Review* 50:47–617
Murray, C. 1984. *Losing ground*. New York: Basic Books.
———. 1988. *In pursuit: of happiness and good government*. New York: Simon and Schuster.
Nagel, E. 1970. A formalization of functionalism. In *Systems thinking*, ed. F. E. Emery, pp. 297–329. Harmondsworth: Penguin.
Nanson, E. J. 1883. Methods of election. Transactions and Proceedings of the Royal Society of Victoria 19:197–240.
National Research Council (Committee on Youth Employment Programs of the Commission on Behavior and Social Science and Education). 1985. *Youth employment and training programs: the YEDPA years*. Washington, D. C. National Academy Press.
Newell, A., and H. A. Simon. 1972. *Human problem solving*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
Niou, E. M. S. 1987. A note on Nanson's rule. *Public Choice* 54:191–193.
Noll, R. 1983. The feasibility of marketable emissions permits in the United States. In *Public sector economics*, ed J. Finsinger, pp. 189–225. London: Macmillan.
Norwood, R. 1985. *Women who love too much*. Los Angeles: J. P. Tarcher.
Nozick, R. 1974. Anarchy, state and utopia. New York: Basic Books.
Nurmi, H. 1987. *Comparing voting systems*. Dordrecht: D. Reidel.
Oberschall, A. 1973. *Social conflict and social movements*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
———. 1978. Theories of social conflict. In Annual Review of Sociology 4:291–315.
O'Flaherty, W. D., and J. D. Derrett, eds. 1978. The concept of duty in South Asia. New Delhi: Vikas Publishing.
Okun, A. M. 1975. *Equality and efficiency: the big tradeoff*. Washington, D. C.: Brookings Institution.

Olson, M., Jr. 1965. *The logic of collective action*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
Ostrogorski, M. 1964 (1902). *Democracy and the organization of political parties*, vol 2: The United States. Chicago: Quandrangle Books.
Ostroy, J. M., and R. M. Starr. 1974. Money and the decentralization of exchange. *Econometrica* 42:1093–1113.
Pace, C. R. 1964. *The influence of academic and student subcultures in college and university environments*. Los Angeles: University of California at Los Angeles Press.
Pappi, F. U., and P. Kappelhoff. 1984. Abhängigkeit, tausch, und kollective entscheidung in einer gemeindeelite. *Zeitschrift für Soziologie* 13:87–117.
Park, G. K. 1974. *The idea of social structure*. New York: Anchor Books.
Park, R. E. 1967. The possibility of a social welfare function: comment. *American Economic Review* 57:1300–1304.
Patterson, O. 1977. The study of slavery. *Annual Review of Sociology* 3:407–449.
Payne, J. 1976. Task complexity and contingent processing in decision making: an information search and protocol analysis. *Organizational Behavior and Human Performance* 16:366–387.
Pitt-Rivers, J. A. 1971. *The people of the Sierra*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
Plott, C. R., and M. E. Levine. 1978. A model of agenda influence on committee decisions. *American Economic Review* 68:146–160.
Plott, C. R., and V. L. Smith. 1978. An experimental examination of two exchange institutions. *Review of Economic Studies* 45:133–153.
Pollock, F., and F. W. Maitland. 1968 (1898). *History of English law*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press.
Popper, K. R. 1963. *The open society and its enemies*. 4th ed. Princeton: Princeton University Press.
Posner, R. A. 1986. *The economic analysis of law*. 3rd ed. Boston: Little, Brown.
———. 1987. The constitution as an economic document. *George Washington Law Review* 56 (November):4–38.
Pryor, E. J., Jr. 1972. Rhode Island family structure, 1875–1960. In *Household and family in past time*, ed. P. Laslett, pp. 571–589. Cambridge: Cambridge University Press.
Public Opinion. 1979. October/November, p. 30.
Rapoport, A., and A. Chammah. 1965. *Prisoner's dilemma*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Raub, W., and T. Voss. 1986. Conditions for cooperation in problematic social situations. In *Paradoxical effects of social behavior: essays in honor of Anatol Rapoport*, ed. A. Diekmann and P. Mitter. Vienna: Physica Verlag.
Rawls, J. 1958. Justice as fairness. *Philosophical Review* 67:164–194.
———. 1971. *A theory of justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Reich, C. 1964. The new property. *Yale Law Journal* 73:733–787.
Reitz, J. 1973a. The gap between knowledge and decision in the utilization of research. Bureau of Applied Social Research, Columbia University. Mimeographed.
———. 1973b. Social interaction between policy makers and social scientists. Bureau of Applied Social Research, Columbia University. Mimeographed.
Riesman, D., N. Glazer, and R. Denney. 1953. *The lonely crowd*. Garden City, N. Y.: Doubleday.
Riker, W. H., and S. J. Brams. 1973. The paradox of vote trading. *American Political Science Review* 67:1235–1247.
Riker, W. H., and P. C. Ordeshook. 1973. *An introduction to positive political theory*. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall.
Rivlin, A., and P. M. Timpane. 1975. *Planned variations in education*. Washington, D. C.: Brookings Institution.

Robbins, L. 1935. *An essay in the nature and significance of economic science*. 2nd ed. London: Macmillan.
———. 1938. Inter-personal comparisons of utility. *Economic Journal* 48:635–641.
Robinson, J. 1956. The industry and the market. *Economic Journal* 66:360–361.
Roethlisberger, F., and W. Dickson. 1939. *Management and the worker*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Rosen, S. 1986. Prizes and incentives in elimination tournaments. *American Economic Review* 76:701–715.
———. 1988. Promotions, elections, and other contests. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 144:73–90.
Rossi, P. H., and K. C. Lyall. 1976. *Reforming public welfare: a critique of the negative income tax experiment*. New York: Russell Sage Foundation.
Roth, A. E. 1984a. Misrepresentation and stability in the marriage problem. *Journal of Economic Theory* 34:383–387.
———. 1984b. The evolution of the labor market for medical interns and residents: a case study in game theory. *Journal of Political Economy* 92:991–1016.
———. 1985a. The college admissions problem is not equivalent to the marriage problem. *Journal of Economic Theory* 36:277–288.
———. 1985b. Common and conflicting interests in two-sided matching markets. *European Economic Review* 27:75–96.
Rotter, J. B. 1966. Generalized expectancies for internal vs. external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied* 80:1–28.
———. 1971. External control and internal control. *Psychology Today* 5:37–59.
Rousseau, J. J. 1950 (1756). *The social contract*. New York: E. P. Dutton.
Runciman, W. G. 1966. *Relative deprivation and social justice*. Berkeley: University of California Press.
Sabine, G. H. 1937. *A history of political theory*. New York: H. Holt.
Samuelson, P. A. 1950. Evaluation of real national income. *Oxford Economic Papers* 2:1–29.
———. 1954. The pure theory of public expenditures. *Review of Economics and Statistics* 36:387–389.
Satterthwaite, M. 1975. Strategy-proofness and Arrow's conditions: existence and correspondence theorems for voting procedures and social welfare functions. *Journal of Economic Theory* 10, no. 2 (April):187–217.
Sattinger, M. 1984. Factor pricing in the assignment problem. Scandinavian Journal of Economics 86, no. 1:17–34.
Schmeikal, B. 1976. The internalization of collective values and bounds of interest matrices. *Quality and Quantity* 10:225–240.
Schoen, R. 1983. Measuring the tightness of a marriage squeeze. Demography 20, no. 1 (Feburary):61–78.
Scholem, G. 1973. *Sabbatai Sevi, the mystical messiah*. Princeton: Princeton University Press.
Schon, D. 1970. The future of American industry. *The Listener* 2 July 84:8–12.
Schultz, T. 1961. Investment in human capital. *American Economic Review* 51 (March):1–17.
Schultze, C. T. 1977. *The public use of private interest*. Washington, D. C.: Brookings Institution.
Schumpeter, J. 1954. *History of economic analysis*. London: Allen and Unwin.
Schwartz, T. 1975. Vote trading and pareto efficiency. *Public Choice* 24:101–109.
———. 1981. The universal-instability theorem. *Public Choice* 37, no. 3:487–501.
Scitovsky, T. 1941. A note on welfare propositions in economics. *Review of Economic Studies* 9:77–88.
Seeman, M. 1963. Alienation and social learning in a reformatory. *American Sociological Review* 69:270–284.

———. 1971. The urban alienations: some dubious these from Marx to Marcuse. *Journal of Personality and Social Psychology* 19:135–143.
Selznick, P. 1957. *Leadership in administration*. Evanston, III: Row, Peterson.
Sen, A. 1970. The impossibility of a Paretian liberal. Journal of Political Economy 78:152–157.
———. 1979. Interpersonal comparisons of welfare. In *Economics and human welfare: essays in honor of Tibor Scitovsky*, ed. M. Boskin, pp. 183–201. New York: Academic Press.
Shaplen, R. 1950. Scarsdale's battle of the books. *Commentary* 10:530–540.
Shapley, L. 1967. *Utility comparison and the theory of games*. Paper no. 582. Santa Monica, Calif.: Rand Corporation.
Shepsle, K. A., and B. R. Weingast. 1981. Structure-induced equilibrium and legislative choice. *Public Choice* 37, no. 3:503–520.
———. 1984. Uncovered sets and sophisticated voting outcomes with implications for agenda institutions. *American Journal of Political Science* 28:49–74.
Sherif, M. 1936. *The psychology of social norms*. New York: Harper.
Sigelman, L., and M. Simpson. 1977. A cross-national test of the linkage between economic inequality and political violence. Journal of Conflict Resolution 21:105–128.
Sills, D. 1957. *The volunteers, means and ends in a national organization*. New York: Free Press.
Simmel, G. 1908. *Soziologie*. Leipzig: Dunker und Humblot.
———. 1950. *The sociology of Georg Simmel*, ed. K. Wolff. New York and Glencoe, III: Free Press.
Simon, H. A. 1947. Administrative behavior. New York: Macmillan.
———. 1955. A behavioral model of rational choice. *Quarterly Journal of Economics* 59:99–118.
———. 1957. The compensation of executives. *Sociometry* 20:32–35.
Simon, H. A., D. W. Smithburg, and V. A. Thompson. 1951. *Public administration*. New York: Knopf.
Simpson, D. 1975. *General equilibrium analysis*. Oxford: Basil Blackwell.
Skocpol, T. 1979. *States and social revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
Skocpol, T., and A. S. Orloff. 1986. Explaining the origins of welfare states: a comparison of Britain and the United States, 1880s–1920s. In *Approaches to social theory*, ed. S. Lindenberg, J. S. Coleman, and S. Nowak. New York: Russell Sage Foundation.
Smelser, N. J. 1959. Social change in the industrial revolution. Chicago: University of Chicago Press.
———. 1963. Theory of collective behavior. London: Routledge and Kegan Paul.
Smith, A. 1937 (1776). *The wealth of nations*. New York: Random House, Modern Library.
———. 1976 (1753). *The theory of moral sentiments*. Indianapolis, Ind.: Liberty Classics.
Smith, V. L. 1982. Economic systems as an experimental science. *American Economic Review* 72:923–955.
Snow, C. P. 1951. *The masters*. Garden City, N. Y.: Doubleday/Anchor Books.
Sorokin, P. 1928. *Contemporary sociological theories*. New York: Harper.
Starr, J. 1978. *Dispute and settlement in rural Turkey*. Leiden: E. J. Brill.
Steiner, H. 1977. The natural right to means of production. *Philosophical Quarterly* 27:41–49.
Stene, E. K., and G. K. Floro. 1953. *Abandonment of the manager plan*. Lawrence: University of Kansas.
Stephenson, R. B., Jr. 1980. *Corporations and information*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Stevens, S. S., ed. 1951. *Handbook of experimental psychology*. New York: Wiley.
———. 1957. On the psychophysical law. *The Psychological Review* 64:153–181.
Stigler, G., and G. Becker. 1977. De gustibus non est disputandum. *American Economic Review* 67:76–90.

Stinchcombe, A. 1968. *Constructing social theories*. New York: Harcourt Brace and World.
Stone, C. 1975. *Where the law ends: the social of corporate behavior*. New York: Harper.
Stone, L. 1970. The English revolution. In *Preconditions of revolutions in early modern Europe*, ed. R. Forster and J. P. Greene. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Stouffer, S. A., E. A. Suchman, L. C. DeVinney, S. A. Star, R. M. Williams, Jr., A. A. Lumsdaine, M. H. Lumsdaine, M. B. Smith, I. L. Janis, and L. S. Cottrell, Jr. 1949. *The American soldier*, vols. I and II. Princeton: Princeton University Press.
Stuart, J. 1950. *The thread that runs true*. New York: Scribner's.
Swann, W. B., Jr., and S. J. Read. 1981. Self-verification processes: how we sustain our self-conceptions. *Journal of Experimental Social Psychology* 17:351–372.
Swistak, P. 1987. *Theory of models and the social sciences*. Ph. D. dissertation, University of Chicago.
Talmon, J. L. 1952. *The origins of totalitarian democracy*. London: Secker and Warburg.
Tawney, R. H. 1947. Religions and the rise of capitalism. New York: Penguin Books.
Thaler, R. H. 1980. Towards a positive theory of consumer behavior. *Journal of Economic Behavior and Organization* 1:39–60.
Thaler, R. H., and H. M. Shefrin. 1981. An economic theory of self-control. *Journal of Political Economy* 89:392–406.
Thrasher, F. M. 1936. *The gang*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
Tideman, N., and G. Tullock. 1976. A new and superior process for making social choices. *Journal of Political Economy* 84:1145–59.
Tilly, C. 1978. *From mobilization to revolution*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
Tilly, C., L. Tilly, and R. Tilly. 1975. *The rebellious century: 1830–1930*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Tocqueville, A. de. 1955 (1860). *The old regime and the French revolution*, trans. S. Gilbert. Garden City, N. Y.: Doubleday.
Tullock, G. 1974. *The social dilemma: the economics of war and revolution*. Balcksburg, Va.: University Publications.
———. 1981. Why so much stability? *Public Choice* 37, no. 2:189–204.
Tuma, N., and M. Hannan. 1984. *Social dynamics*. New York: Academic Press.
Turnbull, C. 1972. *The mountain people*. New York: Simon and Schuster.
Turner, R. H. and L. M. Killian. 1957. *Collective behavior*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
Tversky, A. 1972. Choice by elimination. *Journal of Mathematical Psychology* 9:341–367.
Tversky, A., and D. Kahneman. 1981. The framing of decisions and the rationality of choice. *Science* 211:453–458.
Ullmann, W. 1966. *The individual and society in the Middle Ages*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Ullman-Margalit, E. 1977. *The emergence of norms*. Oxford: Clarendon Press.
U. S. Bureau of the Census. 1931. *Census of population*, 1930. Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office.
———. 1940, 1947, 1949, 1951, 1980, 1984. *Statistical abstracts of the United States: 1940, 1947, 1949, 1951, 1980, 1984*. Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office.
———. 1975. *Historical statistics of the United States, colonial times to 1970*. Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office.
U. S. Bureau of Labor Statistics. 1972. *Handbook of labor statistics*. Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office.
Vanberg, V. 1986. De moribus est disputandum. George mason University, Fairfax, Va. Mimeographed.
Von Neumann, J., and O. Morgenstern. 1947. *The theory of games and economic behavior*. 2nd ed. Princeton: Princeton University Press.

Walaszek, Z. 1977. Use of simulation games in development of formal theory. In *Problems of formalization in the social science*, pp. 51–76. Warsaw: Ossolineum.
Waller, W. 1938. *The family, a dynamic interpretation*. New York: Cordon.
Walras, L. 1954. *Elements of pure economics*. London: Allen and Unwin.
Walzer, M. 1977. *Just and unjust wars*. New York: basic Books.
Watson, T. 1978. *Will you die for me?* Old Tappan, N. J. Fleming H. Revell.
Weber, Marianne. 1926. *Max Weber: ein lebensbild*. Tübingen: Paul Siebeck.
Weber, Max. 1947 (1922). *The theory and social and economic organization*, trans. A. M. Henderson and T. Parsons. New York: Oxford University Press.
———. 1958 (1904). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. New York: Scribner's
———. 1968. Economy and society. New York: Bedminster Press.
Wechsberg, J. 1966. *The merchant bankers*. Boston: Little, Brown.
Weede, E. 1981. Income inequality, average income, and domestic violence. *Journal of Conflict Resolution* 25:639–653.
———. 1986. Income inequality and political violence reconsidered. Comment on Muller. *American Sociological Review* 51:438–441.
———. 1987. Some new evidence on correlates of political violence: income inequality, regime repressiveness, and economic development. *European Sociological Review* 3:97–108.
Weesie, J. 1987. On Coleman's theory of collective action. University of Utrecht, The Netherlands. Mimeographed.
Weiszacker, C. C. von. 1971. Notes on endogenous change of tastes. *Journal of Economic Theory* 3:345–372.
White, H. 1970. Chains of opportunity. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Whiting, B. B., and J. W. M. Whiting. 1975. *Children of six cultures*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Whyte, W. H. 1956. *The organization man*. New York: Simon and Schuster.
Wicksell, K. 1958 (1896). A new principle of just taxation. In *Classics in the theory of public finance*, ed. R. A. Musgrave and A. T. Peacock, pp. 72–118. New York: St. Martin's Press.
Williamson, O. E. 1975. *Markets and hierarchies, analysis and antitrust implications*. New York: Free Press.
———. 1981. The economics of organization: the transaction cost approach. *American Journal of Sociology* 87:548–577.
Willmott, P., and M. Young. 1967. *Family and class in a London suburb*. London: New English Library.
Wirth, L. 1928. *The ghetto*. Chicago: University of Chicago Press.
Wood, R. C. 1961. *1400 governments: the political economy of the New York metropolitan region*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Wu, S. C. 1974. *Distribution of economic resources in the United States*. Chicago: national Opinion Research Center.
Yoors, J. 1967. *The gypsies*. New York: Simon and Schuster.
Young, H. P. 1987. Condorcet. *In new Palgrave*, pp. 566–567. New York: Stockton Press.
Young, H. P., and A. Levenglich. 1978. A consistent extension of Condorcet's election principle. *SIAM Journal of Applied Mathematics* 35:285–300.
Zablocki, B. 1971. The joyful community. Baltimore: Penguin Books.
———. 1980. *Alienation and charisma*. New York: Free Press.
Zagorin, P. 1982. *Rebels and riders 1500–1660*, vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
Zand, D. E. 1972. Trust and managerial problem solving. *Administrative Science Quarterly* 17:29–39.
Zorbauhg, H. W. 1929. *The gold coast and the slum*. Chicago: University of Chicago Press.

Pavardžių rodyklė

A
Abrams C. 186
Adcock F. E. 322
Ainslie G. 68, 453, 473
Ainsworth M. D. 150, 565
Allport G. W. 445
Andersen H. K. 257
Aquino Corazon 407
Ariès P. 501
Arrow K. J. 260, 331, 333, 338, 349, 359, 593, 669, 670, 784
Asch S. 258
Ashton T. S. 105, 159, 173, 275
Avorn J. 427
Axelrod D. 194, 229, 230, 436, 812

B
Back K. 274
Bailey N. T. J. 257, 792
Baker W. 270, 778
Balbus I. 441, 442
Bandura A. 438
Banfield E. 274, 326
Baram 111
Barnard C. 371, 375
Bartholomew D. 791, 792
Bartot V. 550
Baumrin B. 295
Becker G. 36, 266, 436, 446, 506, 577, 578
Begin M. 309
Benedict R. 24
Ben-Porath Y. 269
Bentham J. 31, 299, 300, 329
Bentley A. 129, 442
Berelson B. 262
Berle A. A. 56, 386, 394, 398, 399, 403, 439, 440, 485, 492
Berndt R. M. 202
Bernholz P. 229, 298
Bettelheim Bruno 448
Byrne J. 352, 353
Black D. J. 257, 333, 576
Black R. D. 350
Blau P. 47, 371, 468
Booth C. 532
Borda Jean Charles de 332, 361
Bott E. 258
Boudon R. 619
Bourdieu P. 268
Bowlby J. 565
Bowles S. 553
Bradley R. T. 79, 182, 444
Brams S. J. 112, 364
Braun N. 762
Brennan G. 26
Breton A. 324, 391
Brinton C. 411, 414
Brown R. 186, 188, 207
Buchanan J. 26, 322, 323, 721
Bulmer M. 545
Burns A. F. 18

C
Cain G. 553
Cayton H. 533
Campbell J. 223, 707
Carroll L. 332
Carter J. C. 86, 181
Castro F. 342
Chammah A. 228
Chandler R. 100, 377
Charnes A. 390, 391
Clark R. 497
Clements K. W. 592
Coase R. H. 55, 226, 235, 236, 340, 493, 682, 683, 684, 688, 702
Coats A. W. 576
Coleman J. S. 66, 88, 109, 160, 230, 232, 246, 250, 278, 286, 297, 304, 321, 323, 324, 334, 343, 368, 384, 402, 407, 415, 422, 431, 484, 504, 514, 524, 530, 550, 552, 553, 558, 559, 588, 612, 614, 676, 739, 759, 787
Comte A. 529, 530, 681

Conard A. F. 140, 141
Condorcet Marquis de 260, 332, 333, 338, 349, 358, 359, 360, 361, 756
Cook K. S. 281, 581
Cooley C. H. 339, 453, 532
Cox D. R. 203, 787
Cressey P. G. 532
Crozier M. 371
Curelaru M. 409

D
Dahl R. 48, 326
Dahrendorf R. 220
Daley R. 352, 353
Davies J. C. 412
Davis J. A. 137, 619
De Graaf N. D. 268, 270
Debreu G. 351
Denman D. R. 54, 379
Denny R. 20
Derrett J. D. M. 220
Deutsch M. 100
Downs A. 260, 342, 343
Drake S. 533
Dreyfuss C. 78
Dunham H. W. 511
Dunlop J. 488
Durkheim E. 26, 27, 31, 150, 219, 286, 411, 412, 511, 529, 707

E
Eastman G. 483
Eccles R. G. 377
Edgeworth F. Y. 116, 375, 579, 580, 762, 808
Einzig P. 241
Eisenhower D. D. 443
Eisenstadt S. N. 409, 472
El Hakim S. 501, 623, 722
Elias N. 223, 233
Elkana Y. 186
Elster J. 29, 68, 436, 473
Engels F. 20, 528
Esch J. 450

F
Fama Eugene 499
Fanon F. 416
Faris R. E. 511
Faulkner W. 524
Ferejohn J. A. 260
Festinger L. 274
Fiester K. 488
Finley M. I. 89
Fiorina M. P. 260
Fishburn P. C. 330, 364
Flap H. D. 268, 270
Ford G. 181
Form W. H. 146
Frank R. H. 377, 440
Frankenberg R. 257
Franklin B. 22
Freud S. 437
Freudenberg N. 203
Friedman J. W. 40, 436
Friedman M. 117, 191
Friedrichs R. 462
Fromm W. H. 20

G
Galaskiewicz J. 482, 488
Gale D. 36
Garfinkel I. 526
Garnsey P. 257
Gaulle Charles de 398
Gauthier D. P. 50
Geertz C. 274
Ghandi M. 246
Gibbard A. 349
Giddings F. H. 532
Gierke O. von 153, 459, 460
Glasstone S. 32
Glazer N. 20
Gluckman M. 237
Goel M. L. 242
Gold Ted 203
Goldberg A. J. 398, 399
Goldstone J. A. 409, 415
Goode W. J. 233
Goodwin C. D. W. 576
Granovetter M. 207, 270
Grant G. 552
Groves T. 145, 242, 753
Gurr T. R. 413, 415
Guttentag M. 35

H
Habermas J. 549
Hacker A. 477, 479
Hahn F. H. 593, 784
Hayek F. A. 31, 86, 87, 304, 305

Hannan M. 787
Hanushek E. A. 553
Hardin G. 34
Hare R. M. 62
Harrod R. F. 668, 672
Haworth L. 549
Heider F. 449, 450
Helvetius 39
Henderson Ch. 532
Hernes G. 229, 623
Herrnstein R. J. 436
Herzog D. 339
Hicks J. 376, 669
Hilgard E. O. 445
Hirschman A. O. 39, 269, 399, 400, 571
Hirshleifer J. 440, 581
Hobbes T. 20, 60, 269, 294, 295, 307, 339, 460, 722
Hoffer T. B. 286, 324, 504, 612
Hogue A. 139
Hohfeld W. 57
Holmes S. 269, 571
Homans G. 47, 468
Honoré 54
Hotelling H. 342
Hume David 422
Hurlburd D. 344

I
Ivamy E. R. H. 142, 143

Y
Young H. P. 330
Young M. 273, 333, 756

J
Jackson A. 309
Jahoda M. 534
Janis I. 342
Jensen M. S. 145
Jevons W. Stanley 576, 593, 672
Johnson J. 537
Jones J. 20

K
Kahneman D. 30, 29, 436
Kain J. F. 553
Kaldor Nicholas 669, 670
Kant I. 31, 295
Kanter R. M. 289
Kantorowitz E. F. 466
Kappelhoff P. 623
Kardiner A. 24
Katz E. 88, 211, 277, 282, 472, 558
Kaufmann C. 77
Kilgore 612
Killian L. M. 185
Kim Y. H. 623
Kohn M. L. 264, 267
Kramer G. H. 350
Kreps D. 194
Kreutz H. 165
Kroeber A. L. 217

L
Lancaster Kelvin 577
Laqueur W. 415, 417
Laumann E. O. 326, 623
Laver M. 524
Lawrence P. 202, 297
Lazarsfeld P. F. 88, 211, 262, 277, 282, 532, 534, 558
Lazear E. P. 145, 357
Le Bon G. 186
Lecky P. 438
Lederer E. 27
Ledyard J. 242, 753
Leites N. 415, 417
Lenin V. I. 273
Lenski G. E. 414
Levenglich A. 333
Levin H. 553
Levine M. E. 356, 473
Levin-Epstein N. 550
Lewis J. D. 459
Lifton R. J. 448
Lin N. 270
Lindenberg S. 693
Lipset G. M. 250, 278, 304, 319, 402, 407, 408
Little I. M. D. 670
Lyall K. C. 67
Lynd H. 530, 545, 569
Lynd R. 545, 569
Locke J. 20, 31, 291, 292, 460
Lomasky L. E. 57
Loury G. 268, 269, 281, 506
Lowenstein G. F. 68, 436
Luce R. D. 194, 228, 351, 798, 806, 807, 808, 812
Luther M. 413

M
Machiavelli N. 39
Mackay C. 33, 164, 173, 211
MacPherson C. B. 88, 372, 392
MacRae D. Jr. 530
Maitland F. W. 139, 439, 459, 462, 463, 464, 465, 482
Mayer P. J. 529
Mayhew H. 532
Malinowski B. 120
Malinvaud E. 589
Mandeville B de 340
Manson Ch. 20
Mao Zedong 417, 434
March J. G. 371
Marcos F. 407
Marcuse H. 20
Margolis H. 242, 260, 261
Markoff J. 419
Marsden P. V. 623
Marshall Alfred 670, 761
Marx K. 20, 39, 370, 372, 409, 410, 440, 527, 528, 529
Mauss M. 276
McCarthy J. K. 202
McPhee W. 262
Mead M. 24, 437
Means G. C. 56, 386, 394, 398, 399, 403, 439, 440, 485, 492
Mecham F. R. 77, 141
Meckling W. H. 145
Menger Carl 576
Menzel H. 88, 558
Merry S. E. 223, 252, 255, 256, 258
Merton R. K. 83, 278, 371, 413, 445, 462
Michels R. 318, 319, 320, 321, 370, 392, 393, 398, 399, 403, 737
Mill J. 31, 65, 73, 75, 294, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 685, 724
Miller D. R. 146
Miller D. S. 129, 264
Miller H. D. 787
Mills C. W. 530
Mintz A. 188
Mitchell W. C. 18
Mogi S. 459
Montesquieu C. L. 322
Morgenstern Oskar 675, 677, 787, 822
Mosteller F. 675
Mueller D. S. 112, 421
Murphy K. M. 436, 578
Murray C. 525, 568

N
Nader R. 399
Nagel E. 29, 31, 234
Nanson E. J. 361, 364
Newell A. 355
Nieburhr R. 545
Niou E. M. S. 361
Nixon R. M. 149, 181
Nogee P. 675
Noll R. 227
Norwood R. 167
Nozik R. 50, 57, 291, 303, 304, 339
Nurmi H. 361

O
O'Flaherty W. D. 220
Oberschall A. 410, 415, 416, 418
Okun A. 567
Olson L. 129, 550
Olson M. Jr. 496, 497
Ordershook P. C. 260, 331
Orloff A. S. 504
Ostrogorski M. 47, 122, 639
Ostroy J. M. 593

P
Pace C. R. 560
Payne J. 355
Pappi F. U. 326, 623
Park G. K. 288, 756
Park R. E. 532
Parsons T. 221
Patterson O. 88, 89
Pitt-Rivers J. A. 257, 258
Platonas 681
Plott C. R. 34, 356, 581, 743
Pollock F. 139, 439, 462, 463, 464
Popper K. 21
Posner R. 314, 682, 707

R
Raiffa H. 194, 228, 798, 806, 807, 808, 812
Rapoport A. 228
Raub W. 722
Rawls J. 31, 50, 293, 294, 295, 296, 299, 302, 317, 318, 339, 667
Read S. J. 438

Reagan R. 181
Reich C. 66
Riesman D. 20
Riker W. H. 112, 260, 331
Rivlin A. 67
Robbins Lionel 668, 672, 678, 679
Robinson J. 461
Rosen Sh. 145, 357
Ross E. A. 532
Rossi A. S. 67, 413
Roth A. E. 36
Rotter J. B. 400
Rousseau J. J. 20, 31, 87, 153, 299, 300, 302, 333
Rudd M. 203
Runciman W. G. 413
Runyon D. 197

S
Sabine G. H. 269
Samuelson P. A. 44, 669
Sartre J. P. 416
Satterthwaite M. 349
Sattinger M. 618
Savage L. J. 436
Schachter S. 274
Schelling 586
Schild E. 163, 229
Schmeikal B. 828
Schoen R. 36
Scholem G. 164, 215, 216, 278
Schon D. 384, 385
Schultze Ch. T. 19, 558
Schumpeter J. 576
Schwartz T. 109, 112, 756
Scitovsky Tibor 669
Scott A. 324
Secord P. F. 35
Seeman M. 400
Selznick P. 815
Sen A. 297, 298, 670
Sevi Sabbatai 215, 216
Shapiro G. 419
Shapley L. 36, 675
Shaplen R. 346
Shefrin H. M. 436
Shepsle K. A. 109, 356, 756
Sherif M. 202
Siegel S. 140, 141
Sigelman L. 421
Sills D. 279
Simmel G. 75, 154, 158, 460
Simon H. A. 355, 371
Simpson D. 421, 577
Skocpol T. 408, 429, 504
Slovic P. 28
Small A. 532
Smelser N. J. 185, 501
Smith A. 34, 39, 50, 269, 339, 438, 449
Smith M. 812
Smith T. W. 41, 137, 581
Smith W. L. 155, 581, 619
Smithburg D. W. 371
Snow C. P. 333, 399
Sorokin P. 219
Starr J. 257, 593
Stedry A. A. 390, 391
Steiner H. 57
Stevens S. S. 601
Stigler G. J. 446
Stinchcombe A. 30, 234
Stone C. 490
Stone L. 412, 414, 422
Stouffer S. A. 413, 538
Stuart J. 227
Sumner W. G. 532
Swann W. B. 438
Swanson G. E. 264
Swistak P. 812

T
Talmon J. L. 297
Tawney R. H. 22
Thaler R. H. 436
Thomas W. I. 532
Thompson V. A. 371
Thrasher F. M. 532
Tideman N. 242, 753
Tilly L. 415, 416
Tilly R. 416
Timpane P. M. 67
Tocqueville Alexis de 410
Tomes N. 506
Trow M. A. 250, 278, 304, 319, 402, 407, 408
Tullock G. 242, 322, 415, 721, 753
Tuma N. 787
Turnbull C. 276
Turner R. H. 185
Tversky A. 28, 29, 350, 351, 353, 354, 363, 436

W
Walesa L. 182
Walras L. 38, 335, 576, 761, 762, 775
Washington H. 352, 353
Watson Ch. 70, 71
Watts Ch. 87, 553
Weber M. 21, 22, 23, 24, 25, 27, 75, 76, 79, 155, 159, 160, 183, 370, 371, 372, 391, 392, 528, 529, 533, 558, 601
Wechsberg J. 92, 108, 114, 169
Weede E. 421
Weesie J. 756
Weingast B. R. 109, 356, 756
Weiszacker C. C. 446, 577
White H. C. 618
Whiting B. B. 501
Whiting J. W. M. 501
Whyte W. H. 20
Wicksell K. 669
Williamson O. E. 269, 373
Willmott P. 273
Wilson Charles 443
Wilson Cicero 203
Wilson W. 323, 326
Wirth L. 532, 542
Wolf Charles Jr. 415, 419
Wood R. C. 324

U
Ullmann W. 153
Ullmann-Margalit E. 225, 229

V
Vanberg V. 446
Vaughn J. C. 270
Voss T. 722

Z
Zablocki B. 56, 70, 79, 80, 87, 90, 149, 255, 278, 289, 328, 444, 524
Zagorin P. 412
Zand D. E. 100
Ziesel H. 534
Zorbaugh H. W. 532, 542

James S. Coleman
Socialinės teorijos pagrindai

Vertė:
Zita Bareikytė, Linara Bartkuvienė, Vida Bėkštienė, Linas Čekanavičius, Jonas Čičinskas, Ainė Ramonaitė, Darius Žeruolis

Spec. redaktoriai:
Aleksandras Dobryninas, Zenonas Norkus, Jonas Rasimavičius

Redaktorė Genovaitė Savickienė
Dailininkas Alfonsas Žvilius
Tech. redaktorė Nijolė Jatužienė
Maketavo Aurelijus Petrikauskas

SL 319. 2005 06 10. 68,69 SP. L.
TIR. 1500 EGZ. UŽSAKYMAS 589.
LEIDYKLA „MARGI RAŠTAI",
LAISVĖS PR. 60, LT-05120 VILNIUS.
EL. P. MARGIRASTAI@TAKAS.LT
SPAUSDINO AKCINĖ BENDROVĖ
„VILNIAUS SPAUDA", VIRŠULIŠKIŲ SK. 80,
LT-05131 VILNIUS.

Coleman, James Samuel
Co-72 Socialinės teorijos pagrindai / James S. Coleman. – Vilnius : Margi raštai, 2005. – 852 p. : iliustr. – (Atviros Lietuvos knyga : ALK, ISSN 1392-1673)
Bibliogr.: p. 829–844. – Asmenvardžių rodyklė: p. 846–851
ISBN 9986-09-294-9

Šioje didžiulę įtaką socialinei teorijai padariusioje knygoje vienas žymiausių ir kūrybingiausių 20-ojo amžiaus sociologų Jamesas Samuelis Colemanas pateikia vieningą konceptualią struktūrą, galinčią ir aprašyti, ir kiekybiškai įvertinti socialinių sistemų stabilumą bei jų kaitą. „Socialinės teorijos pagrindai" – tai knyga, turėsianti ilgalaikį poveikį ekonomikai, politologijai, psichologijai ir kitoms disciplinoms, besidominčioms žmogaus elgesiu.

UDK 316.2+316:30

Jameso Colemano „Socialinės teorijos pagrindai“, tikriausiai didžiausią įtaką socialinei teorijai per pastaruosius penkiasdešimt metų padariusi knyga, sukuria vieningą konceptualią struktūrą, galinčią ir aprašyti, ir kiekybiškai įvertinti socialinių sistemų stabilumą bei jų kaitą. Ši turtinga, elegantiškai išmąstyta teorija pateikia pagrindą, leidžiantį susieti individualų, organizacinį ir socialinį elgesį.

„Colemano „Socialinės teorijos pagrindai“ yra šedevras. Epinės apimties, tačiau aiškus, patrauklus ir įtaigiai argumentuotas. Knyga turės ilgalaikį poveikį ekonomikai, politiniams mokslams, psichologijai ir kitoms disciplinoms, besidominčioms žmogaus elgesiu... [Ji] tikrai apvainikuoja vieno žymiausių ir kūrybingiausių dvidešimtojo amžiaus sociologų karjerą.“

Robert H. Frank, *Journal of Economic Literature*

„Socialinės teorijos istorijos gairės, jungiančios plačią apimtį ir analizės gilumą bei tikslumą... Tai darbas, pratęsiantis ankstesnius Colemano sociologinius tyrimus... Šis viso gyvenimo rinkinys Colemanui garantuoja vietą šalia Weberio, Durkheimo ir kitų: jis yra sociologinės minties mokytojas.“

Thomas J. Fararo, *Social Science Quarterly*

„Svarbiausia socialinės teorijos knyga per ilgą laiką. Colemanas ir formaliai, ir gausiais pavyzdžiais parodo, kad elgsenos racionalaus pasirinkimo modelis turi didžiulę socialinių reiškinių aiškinamąją galią. Ši knyga sociologijai suteiks stiprų postūmį nauja kryptimi.“

Gary S. Becker, Nobelio premijos laureatas, *University of Chicago*

9 789986 092940

ATVIROS LIETUVOS KNYGA
ISSN 1392-1673 ISBN 9986-09-294-9
REKOMENDUOJAMA KAINA 46 Lt

CEU

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.